

OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI

YOSH FILOLOG
OLIMLAR JAMIYATI

“FILOLOGIYA MASALALARI YOSH TADQIQOTCHILAR NIGOHIDA”

mavzusidagi IX xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

materiallari

Toshkent

2024-yil 30-noyabr

INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

YOSH FILOLOG OLIMLAR JAMIYATI

**“FILOLOGIYA MASALALARI YOSH
TADQIQOTCHILAR NIGOHIDA”**

mavzusidagi IX xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari

(2024-yil 30-noyabr)

TOSHKENT

“Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi

**MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND
INNOVATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

**ALISHER NAVOI TASHKENT STATE UNIVERSITY OF
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE**

SOCIETY OF YOUNG PHILOLOGIST SCHOLARS

**PROCEEDINGS OF THE IX INTERNATIONAL
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE**

**“PHILOLOGICAL ISSUES ARE IN
THE EYES OF YOUNG
RESEARCHERS”**

(November 30, 2024)

TASHKENT

Published by the “Navoi University” Publishing House

YŷK: 801:001.891(082)
ISBN 978-9910-8617-7-2

“Filologiya masalalari yosh tadqiqotchilar nigohida” yosh filolog tadqiqotchilarning xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari – Toshkent: “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi, 2024. – 1446 bet.

Mas’ul muharrirlar:

Shuhrat Sirojiddinov – f.f.d., akademik, ToshDO‘TAU rektori
Sanjar Mavlyanov – ilmiy tadqiqotlar va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i
Samandar Yusupov – Yosh filolog olimlar jamiyati raisi
Dilnavoz Najimova – tahrir hay’ati raisi

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Yosh filolog olimlar jamiyati tomonidan tashkil etilgan **“Filologiya masalalari yosh tadqiqotchilar nigohida”** nomli IX xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallaridan tashkil topgan. To‘plam 7 ta bobga bo‘lingan bo‘lib, ular quyidagilardir:

- Umumiy tilshunoslik masalalari
- Turkiy tillar tarixi, shevashunoslik va qiyosiy tilshunoslik
- Adabiyotshunoslik muammolari
- Turkiy xalqlar adabiyoti tarixi
- O‘zbek zamonaviy nasri muammolari
- Tarjimashunoslik va amaliy filologiya muammolari
- O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish metodikasi

To‘plam materiallaridan filologiya ilmiga qiziquvchi barcha foydalanishi mumkin.

Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o‘zlari mas’uldir.

©Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU, 2024
©Yosh filolog olimlar jamiyati, 2024
© “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi, 2024

YŷK: 801:001.891(082)
ISBN 978-9910-8617-7-2

“Philology Issues in the Eyes of Young Researchers” Proceedings of the International Scientific-Practical Conference of Young Philological Researchers Tashkent: “Navoi University” Publishing House, 2024. – [1446].

Editors:

Shuhrat Sirojiddinov, DcS, Professor, Rector of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature;

Sanjar Mavlyanov, Head of the Research and Teacher Training Department

Samandar Yusupov, Chairman of the Society of Young Philologists;

Dilnavoz Najimova, Chair of the Editorial Board.

This collection comprises the materials from the IX International Scientific-Practical Conference titled “*Philology Issues in the Eyes of Young Researchers*” organized by the Society of Young Philologists at Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, under the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of the Republic of Uzbekistan.

The collection is divided into seven sections as follows:

- Issues of General Linguistics
- History of Turkic Languages, Dialectology, and Comparative Linguistics
- Issues of Literary Studies
- History of Turkic Literature
- Issues of Modern Uzbek Prose
- Translation Studies and Practical Philology Issues
- Methods of Teaching Uzbek Language and Literature

The materials in this collection are available to all who are interested in the field of philology. The authors themselves are responsible for the scientific content of their articles.

© Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, 2024

© Society of Young Philologists, 2024

© “Navoi University” Publishing House, 2024

QO‘MITALAR

Tashkiliy qo‘mita

Rais: Shuhrat Sirojiddinov
Nodir Jo‘raqo‘ziyev
Sanjar Mavlyanov
Gulnoza Jo‘rayeva
Orifjon Olimjonov
Samandar Yusupov
Dilnavoz Najimova
Chorshanbi Safarov

Ilmiy qo‘mita

f.f.f.d., Olim To‘laboyev
f.f.f.d., dots. Karomat Mullaxo‘jayeva
f.f.f.d., dots. Abdulla Ulug‘ov
f.f.d., prof. Orzigul Hamroyeva
f.f.f.d., dots. Abdumurod Tilavov
Prof. Muhammadzada Karimulla
f.f.f.d., dots. Dilmurod Xoldorov
f.f.f.d., dots. Nargiza Rashidova
f.f.f.d., dots. Komiljon Hamroyev
f.f.f.d., dots. Shamsiyeva Manzura
f.f.f.d., Turdilaiyev Anvarbek
f.f.f.d., dots. Muhayyo Yo‘ldosheva
f.f.f.d. Oqila Abdullayeva
f.f.f.d. Kamola Musulmonova
Xudoyberdiyeva Orifa
Izzatillayev Parviz
Yekaterina Shirinova
Meyliyeva Nasiba
Gulbahor Iskandarova
Muxammadsoliyev Sayfulloxon
Shokir Tursun
Nasirdinova Oydinniso
Xojiyeva Oynisa
Egamqulov Kamoliddin
Qodirov Umarjon
Arziqulova Sayohat
Suyunova Malika
Xudayqulova Gulnoza
Temirova Nigina
Abdullajonova Madina
Abdurasulova Dilnoza

Tahrir hay‘ati

Shirinova Sitora
Xodjiyeva Sevinch
Abdug‘afforova Zuhra
Baratova Sarvinoz
Dolimboyeva Xilola
Sindarova Dilbar
Orifjonova Sarvinoz
Hakimjonova Dilrabo
Qaxramonova Sabinabonu
Parxiddinova Diyora
Abduqayumov Muhsinbek
Shahzoda Shermurodova
Ko‘charova Zuhra
Maxamatxo‘jayeva Ziyoda
Shoturayeva Feruza
Abdiyeva Zarnigor
Dilnavoz Xaytaxmatova
Axmadov Dostonbek

I BOB.

**UMUMIY
TILSHUNOSLIK
MUAMMOLARI**

GRAMMATIKA, MORFOLOGIYA, MORFEMA, FONEMA VA LEKSEMA O'RTASIDAGI MUNOSABAT

*Abdusamadova Sarvinoz Maxmudjon qizi,
FarDU4-kurs talabasi
sarvinozabdusamadova2003@gmail.com
Ilmiy rahbar: o'qituvchi Sevara Shermatova*

Annotatsiya. Ushbu maqola grammatika, morfologiya hamda morfema, fonema va leksema kabi lingvistik birliklar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadi. Tilning tuzilishi va kommunikativ imkoniyatlariga ushbu birliklarning ta'siri tahlil qilinadi. Klassik va zamonaviy nazariyalar asosida ushbu birliklar o'rtasidagi dinamik munosabatlar yoritilib, mavzu bo'yicha keng qamrovli tushunchalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Grammatika, morfologiya, morfema, fonema, leksema, til tuzilishi, lingvistik birlik, nazariya, kommunikatsiya, o'zaro bog'liqlik.

Abstract. This article explores the interrelation of grammar, morphology, and linguistic units such as morphemes, phonemes, and lexemes. It highlights how these components contribute to language structure and communication. By referencing both modern and classical theories, the research sheds light on the dynamic interaction among these units. Furthermore, practical examples and theoretical insights are provided to ensure a comprehensive understanding of the subject matter.

Keywords: Grammar, morphology, morpheme, phoneme, lexeme, language structure, linguistic unit, theory, communication, interrelation.

Til – insoniyatning eng muhim ixtirolaridan biri bo'lib, unda turli xil grammatik birliklar o'zaro aloqada bo'lib, bir butun tizimni tashkil etadi. Ushbu tizimni o'rganishda grammatika va morfologiyaning o'zni alohida ahamiyat kasb etadi. Tilning asosiy vazifasi — axborotni uzatish va muloqot vositasi bo'lish bilan birga, uning tarkibiy birliklari o'rtasidagi munosabat til tuzilmasining mohiyatini ochib beradi.

Grammatika til tizimining qoidalar majmui bo'lib, uning yordamida tilda gap quriladi, fikr ifoda etiladi va tushuniladi. Grammatika ikki asosiy bo'limga bo'linadi:

Morfologiya: so'zlarning shakllanishini va tuzilishini o'rganadi.

Sintaksis: so'zlarning gapdagi joylashuvi va o'zaro munosabatini o'rganadi.

Brown (2020) ta'kidlashicha, morfologiya tilda asosiy qurilish materiali hisoblangan morfemalar bilan ishlaydi. Morfema tilning eng kichik ma'no birligi sifatida nutqning barcha shakllanish jarayonlarida ishtirok etadi. Shu bilan birga, fonemalar tilning fonetik jihatini belgilasa, leksemalar semantik yadro vazifasini bajaradi.

Hozirgi zamon lingvistikasida til birliklari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Lingvistik birliklar faqatgina mustaqil tushunchalar sifatida emas, balki

bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan komponentlar sifatida o‘rganilmoqda. Misol uchun, fonemalar va morfemalar talaffuz va shakl tuzishda, leksemalar esa ma’no shakllanishida asosiy rol o‘ynaydi. Bu bog‘liqlikni tushunish, bir tomondan, til tizimini chuqurroq anglash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, turli tillarni o‘rganish va taqqoslashda muhim nazariy asos yaratadi.

Ushbu maqola grammatika, morfologiya va lingvistik birliklar o‘rtasidagi munosabatni chuqur o‘rganishni maqsad qilib qo‘yadi. Tadqiqotning asosiy vazifalari:

1. Morfema, fonema va leksema tushunchalarini ta’riflash va ularning bir-biriga ta’sirini ko‘rsatish.
2. Lingvistik birliklarning grammatik tizimdagi o‘rnini aniqlash.
3. Nazariy va amaliy tahlillar orqali til birliklari o‘rtasidagi dinamik munosabatni ochib berish.

Ushbu tadqiqot Ferdinand de Sossyur (1916) va Noam Xomskiy (1965) kabi tadqiqotchilarning tilshunoslik sohasidagi ishlanmalari asosida amalga oshiriladi. De Sossyur tilni belgilar tizimi sifatida o‘rgangan bo‘lsa, Xomskiy generativ grammatika orqali tilning kognitiv aspektlariga urg‘u bergan. Shuningdek, Johnson va Miller (2019) tadqiqotlarida morfologiya va sintaksisning birlashma nuqtalari batafsil tahlil qilingan.

Grammatika va morfologiya nazariyalari:

Tilshunoslik tarixida grammatika va morfologiyaning o‘rganilishi turli bosqichlardan o‘tgan. Ushbu bo‘limda ushbu yo‘nalishlarning nazariy asoslari va ularning rivoji tahlil qilinadi.

Klassik yondashuvlar: Sossyur va uning merosi.

Ferdinand de Sossyur tilni o‘rganishda strukturaviy yondashuvning asoschisi hisoblanadi. U tilni belgilar tizimi sifatida ta’riflab, tilning ikki asosiy jihatini ajratgan:

Sintagma: so‘zlarning gapdagi ketma-ket joylashuvi.

Paradigma: so‘zlarning bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan holatda turgan tuzilmalari (Saussure, 1916). Sossyurga ko‘ra, til birliklari faqat birgalikda mavjud bo‘lganda ma’no ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ushbu g‘oya grammatika va morfologiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni tadqiq etish uchun poydevor bo‘lib xizmat qilgan.

Generativ grammatika: Xomskiyning qarashlari. Noam Xomskiy 1965-yilda generativ grammatika nazariyasini taqdim etdi. Unga ko‘ra, til inson ongining chuqur qismi bilan bog‘liq bo‘lgan mexanizm bo‘lib, grammatik qoidalar orqali barcha tillarda muloqot qilish imkonini beradi. Xomskiyning fikricha:

Yuza tuzilma: so‘zlarning gapda ochiq ko‘rinadigan shakli.

Chuquq tuzilma: ushbu shakllar ortidagi grammatik mexanizmlar (Chomsky, 1965).

Bu yondashuv grammatik tuzilmani o'rganishda morfologiyaning ahamiyatini oshirdi. Masalan, biror so'zning morfematik tarkibi uning sintaktik funksiyasini belgilaydi.

Zamonaviy yondashuvlar: integratsiya va kognitiv lingvistika. So'nggi yillarda lingvistika fanida grammatik va morfologik tahlillar yanada kengayib, boshqa yo'nalishlar bilan integratsiyalashdi. Brown (2020) ta'kidlaganidek, kognitiv lingvistika grammatikani inson tafakkuri bilan bog'lab, morfologiya va semantikani yanada muhimroq darajaga olib chiqdi. Zamonaviy tadqiqotlarda quyidagilar kuzatiladi:

1. Morfemalar va leksemalar faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki psixologik jarayonlar natijasi sifatida o'rganiladi.

2. Grammatika qoidalari faqat empirik kuzatishlarga emas, balki tilni o'rganish jarayonidagi nevrologik dalillarga asoslanadi.

Pragmatik tilshunoslikda morfologik birliklar til foydalanuvchisi uchun qanday ahamiyatga ega ekani tahlil qilinadi. Misol uchun:

Ingliz tilida -ed qo'shimchasi o'tmish zamonni bildirsa, bu qo'shimchaning o'rni boshqa tillarda fonema yoki morfemaga bog'liq bo'lishi mumkin.

Morfema, fonema va leksema tushunchalari. Tilni tuzuvchi birliklar ichida morfema, fonema va leksema alohida ahamiyatga ega. Ushbu birliklarning har biri til tizimining muayyan jihatini ifodalaydi va ularning birgalikdagi munosabati tilning semantik va grammatik strukturasi shakllantiradi.

Morfema. Morfema tilning eng kichik ma'no birligi bo'lib, u so'zning ma'nosini yoki grammatik funksiyasini belgilaydi. Morfemalar ikki asosiy turga bo'linadi:

1. Leksik morfema: mustaqil ma'noga ega (masalan, "kitob", "yashash").
2. Grammatik morfema: faqat grammatik ma'noni ifodalaydi (masalan, qo'shimchalar: "-lar", "-ga"). Brown (2020) ta'kidlashicha, morfema tilning asosiy qurilish bloklaridan biri bo'lib, barcha tillar uchun umumiy bo'lgan universal tizimni tashkil etadi. Masalan, o'zbek tilida "kitoblar" so'zida "kitob" leksik morfema bo'lsa, "-lar" grammatik morfemadir va ko'plikni bildiradi.

Fonema. Fonema tilning eng kichik tovush birligi bo'lib, u o'z-o'zidan ma'noga ega emas, ammo boshqa fonemalar bilan birgalikda ma'no farqlash funksiyasini bajaradi. Masalan, o'zbek tilida "til" va "gil" so'zlari bir fonemaning ("t" va "g") farqi tufayli boshqa ma'nolarni ifodalaydi.

Fonemalar segmentlarga bo'linib o'rganiladi:

Unli tovushlar: tilda aks sado va energiyani ifodalaydi (masalan, "a", "e").

Undosh tovushlar: talaffuzdagi to'siqlarni aks ettiradi (masalan, "k", "s").

Fonemalar morfemalarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Johnson va Miller (2019) tadqiqotlarida fonemalarning morfemaga ta'siri batafsil tahlil qilinib, ular birgalikda tilning talaffuz va semantik jihatini shakllantirishi ko'rsatilgan.

Leksema. Leksema so'zning lug'aviy asosini ifodalaydi va tilning semantik jihatini belgilaydi. Har bir leksema bir qator morfemalardan iborat bo'lishi mumkin. Misol uchun:

O'zbek tilida "yashamoq" so'zi bitta leksik asosga ega (yash-), ammo turli grammatik shakllar bilan kengayishi mumkin ("yashayapman", "yashagan").

Chomsky (1965) fikriga ko'ra, leksema so'zlarning asosiy ma'no tashuvchisi bo'lib, ular sintaktik va semantik tahlilda markaziy o'rinni egallaydi.

Morfema, fonema va leksema o'rtasidagi bog'liqlik. Bu birliklar tilning bir butun tizim sifatida ishlashini ta'minlaydi:

1. Fonemalar morfemalar shakllanishining asosiy materiali hisoblanadi.
2. Morfemalar esa leksemaning grammatik funksiyalarini shakllantiradi.
3. Leksemalar semantik ma'no ifodalaydi va fonetik shakllar orqali kommunikatsiyani ta'minlaydi.

Masalan, o'zbek tilidagi "kitobxonlar" so'zi quyidagicha tahlil qilinadi:

Fonemalar: /k/, /i/, /t/, /o/, /b/, /x/, /o/, /n/, /l/, /a/, /r/.

Morfemalar: "kitob" (asos), "-xon" (faoliyat bildiruvchi), "-lar" (ko'plik).

Leksema: "kitobxon" (kitob o'quvchi).

Lingvistik birliklar o'rtasidagi dinamik munosabat

Tilning murakkab tizimi undagi birliklarning dinamik aloqadorligida namoyon bo'ladi. Morfema, fonema va leksemalar tilning semantik, fonetik va grammatik asoslarini tashkil etadi. Ushbu birliklarning har biri o'z vazifasini bajarishi bilan birga, bir-biriga bog'liq holda ishlaydi.

Morfema va fonema o'rtasidagi munosabat. Fonema morfemaning shakllanish materiali hisoblanadi. Bu degani, morfemalar faqat fonemalardan tashkil topadi va ular birgalikda ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, o'zbek tilida "bog'lar" so'zini tahlil qilaylik:

Fonemalar: /b/, /o/, /g/, /l/, /a/, /r/.

Morfemalar: "bog" (asos) va "-lar" (ko'plik grammatik ma'nosi).

Bu jarayon fonetik shakllar va grammatik ma'no o'rtasidagi bog'liqlikni namoyon etadi. Brown (2020) ta'kidlaganidek, fonemalar o'zlari ma'noga ega bo'lmasa-da, ularning kombinatsiyasi ma'no ifodalashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Morfema va leksema o'rtasidagi munosabat. Morfemalar leksemalarning grammatik ko'rinishini shakllantiradi. Leksemalar esa o'z navbatida tilda turli grammatik shakllar orqali ko'rinadi. Masalan:

Leksema: “bor”.

Morfemalar: “bor” (asos), “-ing” (buyruq), “-di” (o‘tmish zamon).

Ushbu birliklar til foydalanuvchilariga semantik jihatdan boy nutq tuzishga imkon beradi. Masalan, Chomsky (1965) fikricha, morfematik o‘zgarishlar orqali so‘zlarning kontekstga moslashuvi amalga oshiriladi.

Fonema va leksema o‘rtasidagi munosabat. Fonema va leksema o‘rtasidagi munosabat bevosita fonemalarning talaffuzdagi o‘rniga bog‘liq. Talaffuzdagi kichik o‘zgarishlar leksemalarning ma’no va funksiyasiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Misol uchun, ingliz tilida “bat” va “pat” so‘zlari birgina fonemaning farqi orqali turli ma’nolarni ifodalaydi.

Bu jihatdan fonetik tafovutlar tilshunoslikdagi semantik tahlil uchun muhim asos bo‘ladi. Johnson va Miller (2019) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar fonemalarning leksema hosil qilishdagi rolini batafsil ochib bergan.

Amaliy tahlil: birliklar o‘rtasidagi uyg‘unlik. Tilning samarali ishlashi morfema, fonema va leksemalarning uyg‘unligiga bog‘liq. Masalan:

O‘zbek tilida “yaxshi” so‘zining tarkibini tahlil qilaylik:

Fonemalar: /y/, /a/, /x/, /sh/, /i/.

Morfema: “yaxshi” (asos).

Leksema: “yaxshi” (semantik ma’no: sifat).

Bu yerda fonemalar talaffuzni belgilaydi, morfema grammatik birlikni shakllantiradi, leksema esa umumiy semantik ma’noni ifodalaydi. Ularning uyg‘un ishlashi so‘zning to‘g‘ri ma’noda ishlatilishini ta’minlaydi.

Dinamik jarayonlarning ahamiyati. Dinamik munosabat til tizimining moslashuvchanligini ta’minlaydi. Turli morfematik qo‘shimchalar orqali leksemalar yangi kontekstlarda foydalanilishi mumkin, va bu tilning rivoji va boyligiga olib keladi. Misol uchun, o‘zbek tilida:

“o‘qi” (asos).

“o‘quv” (yangi ma’no: o‘rganish).

“o‘quvchi” (o‘rganuvchi shaxs).

Bu jarayonni Brown (2020) universal til tuzilishining asosiy mexanizmlaridan biri deb hisoblaydi.

Til birliklarining grammatik struktura shakllanishiga ta’siri. Til birliklari, xususan, morfema, fonema va leksema, grammatik strukturalarning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu birliklarning o‘zaro bog‘liqligi va grammatik jarayonlarga ta’siri tilning fonetik, morfologik va semantik darajalarida namoyon bo‘ladi.

Grammatika va morfemalar: tizimli uyg'unlik. Grammatika tilning qoidalar majmuasi bo'lib, morfemalarning birikish qoidalarini belgilaydi. Bu qoidalar orqali so'zlarning grammatik shakllari hosil qilinadi. Masalan, o'zbek tilidagi fe'l va ot shakllari quyidagicha tahlil qilinadi:

“boradi” so'zi:

Asos: “bor” (leksik morfema).

Qo'shimcha: “-a” (davom zamon), “-di” (o'tmish zamon grammatik morfemasi).

Chomsky (1965) ga ko'ra, morfemalar grammatik tizimning markaziy unsurlari hisoblanadi, chunki ular gapning grammatik tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi.

Fonetik birliklarning grammatik strukturaga ta'siri. Fonetik birliklar grammatik shakllarning talaffuz va yozilishida muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, ingliz tilida so'z oxiridagi unli tovushlar ba'zi hollarda grammatik morfemalarni aniqlashda yordam beradi:

cat va cats: “-s” grammatik morfemasi fonetik o'zgarishlar asosida aniqlanadi.

O'zbek tilida ham fonetik o'zgarishlar grammatik strukturalarga ta'sir qiladi. Masalan:

“kitob” so'ziga “-lar” qo'shimchasi qo'shilganda, talaffuzda yumshatish paydo bo'ladi: kitoblar.

Xulosa qilib aytsek, ushbu maqolada tilning asosiy birliklari – morfema, fonema va leksema – va ularning o'zaro munosabatlari, shuningdek, grammatik struktura shakllanishidagi o'rni batafsil yoritildi. Tahlil jarayonida quyidagi asosiy xulosalar chiqildi:

1. Morfema, fonema va leksema tahlili.

Morfema tilning eng kichik ma'no birligi bo'lsa, fonema ma'no ifodalash uchun zarur bo'lgan tovush birligi sifatida maydonga chiqadi. Leksema esa ma'noning lug'aviy asosi hisoblanadi. Ushbu birliklar birgalikda tilning murakkab tizimini tashkil etadi. Masalan, o'zbek tilidagi “kitobxonlar” so'zining tahlili ushbu birliklarning qanday hamkorlikda ishlashini aniq ko'rsatadi.

2. Til birliklarining grammatik jarayonlardagi o'rni.

Grammatika qoidalari morfemalar, fonemalar va leksemalar orqali amalga oshiriladi. Morfemalar grammatik shakllarni, fonemalar talaffuzni, leksemalar esa semantik ma'noni belgilaydi. Bu birliklarning uyg'un ishlashi tilning sintaktik va semantik jihatdan to'liq bo'lishini ta'minlaydi.

3. Til tizimining dinamikligi.

Til o'zgaruvchan tizim bo'lib, undagi birliklar yangi grammatik shakllar va ma'nolar yaratishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, yangi so'zlarning paydo bo'lishi yoki mavjud so'zlarning grammatik funksiyalarini o'zgartirish orqali tilning rivoji kuzatiladi.

4. Nazariy asoslar va amaliy tahlil.

Ushbu maqolada Sossyur, Xomskiy va boshqa tilshunoslarning nazariyalari asosida til birliklarining mohiyati va ularning o‘zaro aloqasi tahlil qilindi. Brown (2020) va Johnson va Miller (2019) tadqiqotlari til tizimining dinamik mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam berdi.

5. Tilning strukturaviy va funksional uyg‘unligi.

Til birliklarining o‘zaro munosabati tilning strukturaviy mustahkamligini ta’minlaydi. Fonema va morfemalar birlashib, leksemalarni hosil qiladi, leksemalar esa tildagi semantik imkoniyatlarni kengaytiradi. Bu jarayon insonlarning samarali muloqot qilishini ta’minlovchi muhim omildir. Morfema, fonema va leksema tilning ajralmas tarkibiy qismlari bo‘lib, ularning o‘zaro bog‘liqligi grammatik strukturaning shakllanishi va rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Ushbu birliklarning uyg‘unligi tilda semantik, grammatik va fonetik darajalarning birlashishini ta’minlaydi. Shunday qilib, tilshunoslikda bu birliklarning o‘rganilishi tilning umumiy mexanizmini tushunish uchun asosiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Brown, L. M. (2020). *Language Units: Morphology, Phonology, and Lexicon*. Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press.
- Comrie, B. (1989). *Language Universals and Linguistic Typology* (2nd ed.). University of Chicago Press.
- Crystal, D. (2010). *The Cambridge Encyclopedia of Language* (3rd ed.). Cambridge University Press.
- Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2017). *An Introduction to Language* (11th ed.). Cengage Learning.
- Haspelmath, M., & Sims, A. D. (2010). *Understanding Morphology* (2nd ed.). Routledge.
- Johnson, A., & Miller, T. (2019). *Phonemes and Meaning: A Linguistic Analysis*. Oxford University Press.
- Katamba, F. (1993). *Morphology*. Macmillan.
- Khoshiev, B. (2002). *Umumiy tilshunoslik*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
- Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vol. 1 & 2). Cambridge University Press.
- Matthews, P. H. (1991). *Morphology* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Nurmonov, A. (2008). *Tilshunoslik nazariyalari*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
- Saussure, F. de. (1916). *Course in General Linguistics* (Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye). McGraw-Hill.
- Trask, R. L. (1996). *A Dictionary of Phonetics and Phonology*. Routledge.
- Yule, G. (2020). *The Study of Language* (7th ed.). Cambridge University Press.
- Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO‘LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646.
- Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar. *Uzbekistan: Language and Culture*, 1(1).

TILSHUNOSLIKDA DERIVATSIYA HODISASINING O'RGANILISHI

*Abduvaliyeva Sevinch Sunnatilla qizi,
ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs
abduvaliyevas8083@gmail.com
ilmiy rahbar: Durdona Mahkamova*

Annotatsiya. Ushbu maqola tilshunoslikdagi derivatsiya hodisasini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, uning nazariy asoslari va turlari tahlil qilingan. Derivatsiya hodisasining o'zbek va jahon tilshunosligida o'rganilish masalalari ko'rib chiqilgan. Tilshunoslarning terminga bergan ta'riflari misollar asosida ko'rsatilgan. Yasama so'z va yasama asoslarning diaxron va sinxron jihatlariga, so'z yasalish usullariga alohida to'xtab o'tilgan.

Kalit so'zlar: derivatsiya, sintaktik derivatsiya, leksik derivatsiya, so'z yasalishi, diaxron, siaxon, affiksatsiya, kompozitsiya.

Abstract. This article is dedicated to the study of the phenomenon of derivation in linguistics, and its theoretical foundation and types are analyzed. The issues of derivation phenomenon is considered by uzbek and world linguistics. Definitions are given by linguists to the term are shown on the basis of examples. Diachronic and siachronic aspects of fictitious words and fictitious bases and methods of formation are discussed saperately.

Keywords: derivation, lexical derivation, syntactic derivation, word formation, diachronic, siachronic.

Ma'lumki, o'zbek tilida morfemalar bajaradigan vazifasiga ko'ra dastlab so'z yasovchi(leksema yasovchi)lar va shakl yasovchi(hosil qiluvchi)larga ajratiladi. So'z yasovchi morfemaning vazifasi – mavjud so'zga qo'shib yangi so'z yasash, shu yo'l bilan tilning leksik qatlamiga yangi birlik qo'shishdan iborat. Bu hodisa *derivatsiya* deb ataladi.

Jahon tilshunosligida derivatsiya nazariyasi ilk marotaba Praga tilshunoslik maktabining yirik namoyondalaridan biri, Polyak tilshunosi Yeji Kurilovich tomonidan 1936-yilda "Derivation lexicale et derivation syntaxique" (Kurilovich, Y. (1936). Derivation lexicale et derivation syntaxique. BSL.) ilmiy ishida asoslanib berilgan va ushbu asar 1962-yilda rus tiliga tarjima qilingan. Yeji Kurilovich XX asr boshlaridanoq o'zining asarlarida bu terminni qo'llab, so'z yasalishi bilan bog'liq holda *derivatsiya* tushunchasini fanga olib kirdi. Shu jumladan, uning ikki turini ko'rsatdi:

- a) leksik derivatsiya;
- b) sintaktik derivatsiya

Shuningdek, rus tilshunosi L.N.Murzin soʻz yasalihi va uning lingvistik tizimdagi oʻrnini chuqur oʻrganib, bu sohada bir qancha ilmiy asarlar yaratgan. Murzin derivatsiyani til oʻzgarishi va rivojlanishi bilan bogʻliq jarayonlarning muhim qismi sifatida koʻrgan. U soʻzlarning morfologik tuzilishi, affikslarning roli va ularning semantik yukini oʻrganishga alohida eʼtibor qaratgan hamda yangi hosil qilingan soʻzlarning maʼnosi, ularning kontekstual ishlatilishi va boshqa tillardagi mos keladigan birliklar bilan aloqasini oʻrgangan.

L.N.Murzin “Процессы словообразования в языковой системе” (Til tizimida soʻz yasalihi jarayonlari) asarida soʻz yasalihiining lingvistik mexanizmlari, affiksalar tizimlar va ularning struktual oʻzgarishlarini tahlil qilgan (Murzin, L.N “Процессы словообразования в языковой системе”).

Oʻzbek tilshunosligida derivatsiya nazaryasi taraqqiyoti va uning shakllanishida Ayyub Gʻulomovning hissasi katta. U 1949-yilda “Oʻzbek tilida soʻz yasash yoʻllari haqida” (Oʻzbek tili grammatikasi. (1975). 1-qism. Morfologiya, Toshkent: Fan. 8-9-betlar) nomli monografiyasida soʻz yasalihi faqat affikslar yordamidagina emas, balki undan tashqari bir qancha vositalar yordamida yasalihi mumkinligini izohlab beradi va soʻz yasalihi tilshunoslikning alohida sohasi ekanligini taʼkidlaydi.

“Oʻzbek tilining izohli lugʻatida” *derivatsiya* terminiga quyidagicha taʼrif berilgan:

Derivatsiya[lot.derivatio – yasalihi]*tilsh.*Til birliklari(soʻz, soʻz birikmalari va b.)ning yasalihi, hosil boʻlishi (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 113-бет).

Azim Hojiyev “Oʻzbek tili soʻz yasalihi” kitobida soʻz yasalihi terminini ikki maʼnoda qoʻllaydi: 1) umuman, soʻz yasalihi, til materiali asosida yangi soʻz hosil boʻlish hodisasini bildiradi; 2) tilshunoslikning soʻz yasalihi bilan bogʻliq hodisalarni (masalalarni) oʻrganuvchi boʻlimini bildiradi.(Hojiyev, A. (1975). Oʻzbek tili soʻz yasalihi. Qoʻllanma. Toshkent: Oʻqituvchi, 12-бет).

Azim Hojiyev “Oʻzbek tili soʻz yasalihi” nomli qoʻllanmasida soʻz yasalihi terminiga quyidagicha izoh beradi: “Soʻz yasalihi termini ikki maʼnoda qoʻllaniladi: 1) umuman, soʻz yasalihi, til materiali asosida yangi soʻz hosil boʻlish hodisasini bildiradi; 2) tilshunoslikning soʻz yasalihi bilan bogʻliq hodisalarni oʻrganuvchi boʻlimini bildiradi” (Hojiyev, A. (1975). Oʻzbek tili soʻz yasalihi. Qoʻllanma. Toshkent: Oʻqituvchi, 29-бет). Shuningdek, Azim Hoziyev professor Ayyub Gʻulomovning “Demak, soʻz yasash: 1. Grammatik soʻz yasash (affiks yordami bilan yasash – affiksatsiya, soʻz qoʻshish yoʻli bilan yasash – kompozitsiya, soʻzni bir leksik-grammatik

kategoriyadan boshqasiga, boshqa turkumga ko‘chirish – kategoriyal ko‘chish yo‘li bilan yasash – konversiya). 2. Leksik-semantik so‘z yasash... 3. Fonetik so‘z yasash...” (O‘zbek tili grammatikasi. (1975). 1-qism. Morfologiya, Toshkent: Fan. 8-9-betlar) - degan fikriga quyidagicha munosabat bildirgan: “Bunda so‘z yasashning uch xil usuli bir turga – Grammatik so‘z yasalishiga birlashtiriladi. Lekin bu uch xil so‘z yasalishning birortasida ham grammatik vosita yo‘q. Affiksatsiya va kompozitsiya usullari haqida gap borganda bu narsa aytiladi. Uchinchi usul deb keltirilayotgan hodisa o‘zbek tilida yo‘q, ya’ni bir turkumdan boshqa turkumga ko‘chirib so‘z yasash usuli yo‘q” . Azim Hojiyev asarida faqat affiksatsiya va kompozitsiya usulida yasalgan yasamalarni keltirgan. Fikrimizcha, leksemaning semasi va so‘z turkumi o‘zgarar ekan, albatta, unda yangi ma’no hosil bo‘ladi va bu yasama so‘z hisoblanadi.

Ra’no Sayfullayeva “Hozirgi adabiy o‘zbek tili” darsligida derivatsiyaga doir quyidagi fikrlarni beradi: Tilshunoslik an’anasida derivatsiya(lot.derivation – “ayrilish”) so‘z yasash jarayoni deganda so‘z yasash asosi va hosila orasida denotativ(atah, nomlash) ma’nolarda farqning bo‘lishi tushuniladi.(Sayfullayeva, R.R., Mengliyev, B.R., Boqiyeva, G.H. va boshq. (2009). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanma. T., «Fan va texnologiya.148-b.) Masalan, **gul** - o‘simlik, o‘simlik olamining bir turi; **gulchi** – gullar bilan shug‘ullanuvchi/ aloqador shaxs. Bu ikki leksema borliqdagi xil hodisani atab kelmoqda. So‘zlarning nomemasi va sememasi har xil, ularda faqat tarixiy o‘zakdoshlik aloqasi mavjud. Ra’no Sayfullayeva, shu asosda derivatsiyani odatda leksik hodisalar sirasiga kiritgan.

Tilshunos Qalandar Sapayev esa “So‘z yasalishi, umuman, qanday usul, qanday vosita bo‘lmasin yangi leksik ma’noli so‘z hosil qilishdir” (Sapayev, Q. (2007). Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent. 25-b.)- deb fikr bildirgan. Ya’ni ishchi (-chi affiksi bilan yasalgan), gulbeor (ikki yasovchi asoslarning birikuvidan yasalgan. So‘z affiksatsiya yoki kompozitsiya usulida yasalishidan qat’iy unda yangi leksik ma’no bo‘lishi kerak.

Xuddi shunday mohiyat asosida yasama so‘z tilning ikki sistemasiga(paradigmasi) mansub desak yangilishmaymiz, ya’ni ikki sistemani shakllantiruvchi til birligi bo‘ladi:

- 1) lug‘at sistemasining (leksik sistemaning) til birligi;
- 2) so‘z yasalishi sistemasining til birligi.

Yuqoridagi olimlarning so‘z yasalishi terminiga bergan ta’riflari deyarli o‘xshash. Ammo, Ra’no Sayfullayeva derivatsiya va so‘z yasalishini bir biridan farqlash kerakligini aytib o‘tadi. “Derivatsiya alohida bo‘lim bo‘lib, u so‘z yasalishini ham (ishchi,ishla), ichki imkoniyat asosida yangi leksema hosil bo‘lishini ham (kelishgan, o‘qigan) o‘rganadi” - degan.

Derivatsiya ham til tarqqiyoti natijasida tarixiylik va zamonaviylikka daxldor. Ya’ni yasamalar (Q.Sapayev shunday nomlaydi) hosil bo‘lishiga ko‘ra diaxron (tarixiy) va siaxron

(hozirgi) bo'ladi. So'z yasalishi tahlilida biz bu ikki hodisani farqlashimiz lozim. So'z yasalishi hozirgi (sinxron) aspektga tayanadi. Bunda til taraqqiyotining ma'lum bir davri ko'zda tutiladi. Masalan, hozirgi zamon o'zbek tili. Bunda yasama so'z qismlari o'rtasidagi munosabat jonli bo'ladi, ya'ni so'z ma'nosi qismlarining ma'no munosabati bilan asoslash mumkin bo'ladi.

Masalan, o'r+im, ter+im, temir+chi, aql+li, egov+la...

Hozirgi (sinxron) so'z yasalishida kamida ikkita yasovchi komponent qatnashadi. Bulardan hech bo'lmaganda bittasi mustaqil ma'noli bo'ladi. Yasama so'zni yuzaga keltiruvchi bu qismlar yasovchilar, ularning o'zaro birikishidan (munosabatidan) hosil bo'lgan birlik yasama so'z deyiladi. Q.Sapayev yasama so'zni yasalma termini bilan qo'llaydi. Yasama so'zni yuzaga kelishida qatnashuvchi mustaqil ma'noli qism yasovchi asos (yasalmaning asosi) hisoblanadi. Masalan, ishchi: ish- yasovchi asos, -chi yasovchi qo'shimcha, ishchi- yasalma.

Tarixiy (diaxron) yasalishda esa yasama so'zning ma'nosi va shu ma'noning ifodalanish usulini qismlarning ma'no munosabati orqali asoslab bo'lmaydi. Bu ma'no maxsus tekshirishlar orqali aniqlandi. Masalan, o't+loq, tosh+loq, qum+loq, qish+loq, ov+loq so'zlari ko'rinishidan o'xshash. Bularning hammasi aslida o'rin ma'nosini ifodalovchi -loq qo'shimchasi orqali yasalgan. Dastlabki uch so'z yasama sanalib morfemalarga ajraladi. (o't+loq - o'tli, o't ko'p joy, tosh+loq - toshli, tosh ko'p joy, qum+loq - qumli, qum ko'p joy). Ammo keyingi ikkitasi (qishloq, ovloq) bunday qismlarga ajralmaydi, chunki bularda qismlarning semantik munosabati sezilmaydigan bo'lib qolgan. Ya'ni qishloq so'zi fasl bildiruvchi qish so'zi bilan bog'lanmaydi (qish-la-q "qishda yashaydigan joy"), ovloq so'zi endi "ov joyi, ov qiladigan joy" ma'nosida emas, balki ma'nosi o'zgarib "xilvat joy" degan ma'noni bildiradi.

Qalandar Sapayev yasama so'z bir nechta qonuniyatga asoslanishini aytgan(Sapayev, Q. (2007). Hozirgi o'zbek tili. Toshkent. 25-b).

1. Agar so'z tarkibida, ikki yasovchi qism qatnashmasa, garchi bu so'z tarkibida yasovchi qo'shimcha yoki mustaqil ma'noli qism bo'lsa-da, shuningdek, so'zning ma'nosi bilan so'z yasalishining ma'lum tipi o'rtasida aloqadorlik sezilsa-da, bu so'z yasama so'z bo'la olmaydi. Masalan, *qattiq, yumshoq* so'zlariga e'tibor bersak, *yumshoq* so'zi *yumsha* fe'liga -q qo'shimchasi qo'shilishidan hosil bo'lishini sezish qiyin emas (-q affiksining ta'sirida fe'l oxiridagi a tovushi o'tovushiga o'tgan: *yumsha+q=yumshoq*). *Qattiq* so'zi ham aslida xuddi *yumshoq* so'zi tipida yasalgan. Buni *yumshoq* so'zi bildirgan ma'noning yumshash harakati bilan bog'liqligi *qattiq* so'zi bildirgan ma'noning qotish harakati bilan bog'liqligidan va bundan tashqari, ikkalasida ham bir qo'shimchaning mavjudligidan sezib olish mumkin. Lekin yuz bergan fonetik o'zgarish bu so'zning qismlarga ajralmasligiga qisman sabab bo'ldi. Ya'ni, *qattiq* so'zining qot so'zi bilan bog'lanishi sezilmas darajaga kelgan. *Silliq, suyuq, quyuq* so'zlarning geneziga to'xtalsak, ularning

ham shunday yasalganligi va kuchli fonetik o'zgarishlarga uchraganligini kuzatishimiz mumkin. Ammo hozirgi kunda bular yasama so'z emas.

2. Ba'zi so'zlarda affiks qismi borligi sezilib turadi, hatto, uni boshqa qo'shimcha bilan almashtirish ham mumkin. Bu hol mazkur so'zning aslida yasama bo'lganini juda aniq ko'rsatadi: *tirik, tiril*. Xullas, u yoki bu so'zning tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lsa, hatto bu affiks bir necha so'zlar tarkibida uchrasa ham, lekin so'z tarkibida mustaqil ma'noli komponent (yasovchi asos) qatnashmasa, bunday so'zlarni yasama so'z deb bo'lmaydi. Ular tarixan yasamadir.

3. Biror so'z tarkibida mustaqil ma'noli qism bo'lsa ham, lekin undan qolgan qismning ma'no va vazifasi shu so'z doirasida bilinmasligi mumkin: *zarurat, po'stloq, shaxsiyat, qoldiq, quloqchin, bosqich, ko'chmanchi...* Bularda mustaqil ma'noli asos sezilib tursa ham, lekin qolgan qismi so'z yasovchili sezilmaydi. Shuning uchun ham hozirda yasama so'zga olinmaydi.

4. Ba'zi so'zlar tarkibida mustaqil ma'noli qism va yasovchi affiks borligi sezilib tursa-da, bu so'zning ma'nosini uning qismlari ma'nosi bilan asoslab, izohlab bo'lmaydi: *sholcha, ovloq...*

Ko'rilganidek, so'z yasaliş ikki aspekt(sinxron, diaxron)ning obyekti bo'la oladi. Tilshunos olimlar tomonidan derivatsiya (so'z yasaliş) morfologiyadan ajratilgan holda alohida o'rganiliş kerak, degan fikrlar ham mavjud. Bu fikrlar hozirgacha munozarali.

Xulosa qiladigan bo'lsak, o'tgan asrning 60-yillarida so'z yasaliş o'zbek tilshunosligida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan mustaqil soha sifatida tan olindi. Til tizimida morfemika, leksikologiya, morfologiya va sintaksis qatorida derivatsiyaning ham o'z o'rnini mavjudligi tilshunoslik nazariyasining eng muhim yutuqlaridan biri hisoblanadi. Morfologiyaning asosiy birligi so'z turkumlari bo'lsa, so'z yasalişining asosiy birligi *yasama so'z* yoki *yasalma* bugungi kun jihatidan til tizimidagi muhim birlikdir. Uning tadqiqi derivatsiya rivoji bilan birga morfemika taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hojiyev, A. (2007). O'zbek tili so'z yasaliş tizimi. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.

Kurilovich, Y. (1936). Derivation lexicale et derivation syntaxique. BSL

Murzin, L.N. (1980). Процессы словообразования в языковой системе.

O'zbek tili grammatikasi. 1-qism. Morfologiya.(1975).Toshkent: Fan va texnologiya.

Sapayev, Q. (2009). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida nashr qilindi.

Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G., Qurbonova, M. (2009). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти.

Shermuxammad A. O'TKIR HOSHIMOVNING "TUSHDA KEChGAN UMRLAR" ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar. Uzbekistan: Language and Culture, 1(1).

PROBLEMS RELATED TO THE STRUCTURE AND MEANING OF LANGUAGE, SUCH AS HOMOPHONES, HOMONYMS, AND SYNTACTIC AMBIGUITY IN BOTH SPOKEN AND WRITTEN FORMS

*Abduxoliqova Durdona Rufatjon qizi,
FerSU, 4th course, group № 21.88
abdukholikovadurdona@gmail.com
Supervisor: S.Shermamatova*

Abstract: Language structure and meaning often present challenges in communication, particularly through issues like homophones, homonyms, and syntactic ambiguity. These linguistic phenomena can cause confusion, misinterpretation, and ambiguity in both spoken and written forms. Homophones and homonyms lead to misunderstandings due to similar sounds or multiple meanings of words, while syntactic ambiguity arises from sentence structure. This paper explores these challenges, examining how they affect comprehension and communication, and suggests methods for reducing their impact in both academic and everyday settings.

Keywords: Homophones, homonyms, syntactic ambiguity, language structure, meaning, communication, linguistic confusion, interpretation, spoken language, written language

Annotatsiya: Tilning tuzilishi va ma'nosi ko'pincha muloqotda muammolarni keltirib chiqaradi, xususan, homofonlar, homonimlar va sintaktik noaniqliklar kabi masalalar. Ushbu lingvistik hodisalar o'xshash tovushlar yoki so'zlarning ko'p ma'nolari tufayli noto'g'ri tushunilishiga va noaniqliklarga olib kelishi mumkin, sintaktik noaniqlik esa gap tuzilmasidan kelib chiqadi. Ushbu maqola ushbu muammolarni o'rganadi, ularning tushunish va muloqotga ta'sirini tahlil qiladi va ular ta'sirini kamaytirish usullarini taklif qiladi.

Kalit so'zlar: Homofonlar, homonimlar, sintaktik noaniqlik, til tuzilishi, ma'no, muloqot, lingvistik noaniqlik, talqin, og'zaki til, yozma til

Language, as a primary mode of communication, is both complex and versatile. It functions not only to convey meaning but also to encode it within the frameworks of grammar, syntax, and phonology. However, certain structural and semantic issues within language often lead to confusion, misinterpretation, and ambiguity. These issues are particularly evident in the phenomena of homophones, homonyms, and syntactic ambiguity. While these terms may sound similar, each represents a distinct challenge to clear and effective communication, especially in written and spoken forms. Homophones, homonyms, and syntactic ambiguity are linguistic issues that occur in both spoken and written forms of language. Homophones are words that sound the same but have different meanings or spellings, such as “to”, “too” and “two”, or “bare” and “bear”. These words can easily cause confusion, especially in the written form, as their differing meanings are not immediately clear without context. Homonyms, on the other hand, are words that have the same spelling and/or pronunciation but multiple meanings. For example, the word “bank” can refer to a financial institution or the side of a river, depending on the context. Syntactic ambiguity refers to situations where sentence structure or word placement can lead to multiple interpretations. For example, the sentence “I saw the man with the telescope” can be interpreted in two ways: either the man has a telescope, or the speaker used a telescope to see the man. These issues occur frequently in both natural spoken discourse and written texts, causing challenges in accurate communication. Understanding how these linguistic phenomena arise and the ways in which they affect communication is essential for both linguists and laypeople alike. Misinterpretations resulting from homophonic, homonymous, or syntactically ambiguous language can lead to significant misunderstandings in various contexts, including literature, legal texts, and casual conversation. As such, addressing these issues requires a deep understanding of language structure, context, and the cognitive processes that underlie meaning construction. This article aims to explore the linguistic problems associated with homophones, homonyms, and syntactic ambiguity, delving into their causes, effects on communication, and strategies for reducing their impact. By examining the theoretical foundations and practical implications of these phenomena, we seek to highlight their importance in enhancing both comprehension and effective communication.

Homophones and Their Effects on Communication

Homophones are words that sound the same but differ in meaning, and in some cases, spelling. In English, homophones are particularly abundant, and their prevalence can lead to significant challenges in both spoken and written communication. For instance, words like “bare” and “bear”, or “flour” and “flower” are pronounced identically, yet their meanings differ significantly. Such words can be confusing, particularly in written forms where the listener’s or reader’s reliance on context becomes essential.

In spoken communication, homophones can also lead to misunderstandings if the context is not clear. Brown (2020, p. 45) notes that homophones can result in a breakdown in understanding when speakers do not clarify or emphasize the intended word. This is particularly problematic in languages like English, where homophones are prevalent and can change the meaning of entire sentences. For example, “She made a flower arrangement” and “She made a flour arrangement” would have drastically different meanings, but could easily be misheard or misinterpreted if the context were not clear. In written communication, homophones are similarly problematic. For example, a text message or an email might use homophones without the possibility of immediate clarification, leading to misinterpretation. Furthermore, homophones like “their” “there” and “they’re” can easily be confused due to their phonetic similarity, particularly in informal or hastily written communication.

Homonyms and Their Role in Semantic Ambiguity

Homonyms are words that have identical spelling and/or pronunciation but differ in meaning depending on context. One classic example in English is the word “bank”, which can refer to a financial institution or the edge of a river. Similarly, “bat” could mean a flying mammal or a piece of sports equipment. Brown (2020, p. 48) suggests that homonyms can create semantic ambiguity, especially when the context in which the word is used is unclear or vague. In such cases, listeners or readers must rely heavily on contextual clues to determine the intended meaning of a word. While homonyms may not always lead to confusion in conversation, they can present problems in written language, particularly in literature or legal documents where precision is essential. For example, the word “seal” could refer to an aquatic animal, a security stamp, or a closure mechanism, each requiring different interpretations based on the surrounding text.

Syntactic Ambiguity and Its Impact on Communication

Syntactic ambiguity arises from the structure or arrangement of words in a sentence, where multiple interpretations are possible due to unclear grammar or phrasing. This is particularly common in languages with flexible syntax, such as English. One classic example is the sentence “I saw the man with the telescope.” This can be interpreted as either the man possessing the telescope, or the speaker using the telescope to view the man. Such ambiguities are common in spoken communication but can also affect written texts, where the lack of vocal inflections or pauses further exacerbates the ambiguity. The importance of resolving syntactic ambiguity in communication is underscored by its potential to cause misunderstandings. Legal texts, scientific papers, and technical manuals are particularly susceptible to the effects of syntactic ambiguity, as even a slight misinterpretation can lead to significant errors in application or policy (Smith & Wilson, 2019, p.

102). Therefore, both writers and speakers must carefully structure their sentences to minimize confusion and ensure clarity.

Solutions and Strategies for Addressing Linguistic Ambiguities

To reduce the impact of homophones, homonyms, and syntactic ambiguity, several strategies can be employed. One such strategy is the use of explicit contextual clues to disambiguate meanings. For example, in written communication, writers can provide additional information or clarification through surrounding sentences to ensure that homophones and homonyms are understood in the correct context. Similarly, in spoken communication, speakers can emphasize key words or phrases to signal the intended meaning, as suggested by Brown (2020, p. 52).

Homophones, homonyms, and syntactic ambiguity are inherent challenges in language that can lead to significant communication problems. These linguistic phenomena affect both spoken and written language, causing confusion, misinterpretation, and miscommunication. Understanding the causes and effects of these issues is crucial for improving clarity in communication. By employing strategies such as clarifying context.

References:

- Brown, L. M. (2020). *Linguistic ambiguity: Exploring the role of homophones and homonyms in communication*. Journal of Linguistic Studies, 12(3), 43-58.
- Coulthard, M., & Johnson, A. (2010). *The Routledge handbook of forensic linguistics*. Routledge.
- Levinson, S. C. (2000). *Presumptive meanings: The theory of generalized conversational implicature*. MIT Press.
- Miller, G. A., & Chomsky, N. (1963). *Finitary models of language use*. Behavioral Science, 8(4), 199-222.
- Sadock, J. M. (1991). *Autolexical syntax: A theory of syntactic relations*. University of Chicago Press.4.
- Verschueren, J. (1999). *Understanding pragmatics*. Oxford University Press.
- Shermumammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646
- Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar.Uzbekistan: Language and Culture,1(1).

TILSHUNOSLIKDAGI ASOSIY MUAMMOLAR VA ULARNI HAL ETISH YO‘LLARI

Akbaraliyeva Hojarxon Abdugappor Qizi
FarDU CHTF 4-kurs talabasi
@hojarxonakbaraliyevagmail.com
Ilmiy rahbar: PhD., Maxmudova Nargiza

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslik sohasidagi asosiy muammolar va ularni hal etish yo‘llari tahlil qilinadi. Globalizatsiya va texnologik taraqqiyot jarayonlari natijasida paydo bo‘lgan fonetik,

morfologik, leksik va semantik muammolar yoritilgan. Bundan tashqari, jamiyat va til o'rtasidagi munosabat, milliy tilni saqlash va ko'p tillilik masalalari ham ko'rib chiqilgan. Muammolarni hal qilishda til siyosati, til me'yorlarini ishlab chiqish, zamonaviy lingvistik texnologiyalardan foydalanish va ilmiy tadqiqotlarning ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, fonetik muammolar , morfologiya, sintaksis , leksik va semantika , jamiyat va til .

Abstract. This article examines key issues in the field of linguistics and possible ways to address them. It highlights phonetic, morphological, lexical, and semantic challenges arising from globalization and technological advancement. Additionally, the relationship between language and society, the preservation of national languages, and multilingualism are discussed. The importance of language policy, the development of language norms, the use of modern linguistic technologies, and scientific research in resolving these issues is emphasized.

Keywords: Linguistics, phonetic issues, morphology, syntax, lexical and semantic issues, language and society,

Tilshunoslik — bu tilni ilmiy o'rganish sohasidir va uning roli jamiyatlarda katta. Til, insonlar o'rtasida muloqot qilish, fikr almashish uchun asosiy vosita hisoblanadi. Ammo tilshunoslikda bir qancha qiyinchiliklar mavjud bo'lib, ular tilning rivojlanishi, jamiyatdagi o'rni, boshqa tillar bilan o'zaro ta'sirida yuzaga keladi. Bugungi kunda globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va ijtimoiy o'zgarishlar tilshunoslikka yangi chaqiriqlarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu maqolada tilshunoslikdagi asosiy muammolar va ularni hal etish usullari tahlil qilinadi.

Tilshunoslikdagi asosiy muammolar. Tilshunoslikda yuzaga kelayotgan muammolar turli sabablarga ko'ra paydo bo'ladi. Ular tilning tabiiy rivojlanishi va tashqi omillar ta'sirida yuzaga keladigan murakkab holatlarni o'z ichiga oladi. Quyida tilshunoslikdagi asosiy muammolarni keltiramiz:

1. Fonetik muammolar va talaffuzdagi farqlar.

Fonetikada tilning tovush tuzilmasi, talaffuz va aksentlar o'rganiladi. Har bir tilda talaffuz farqlari mavjud bo'lib, ular mintaqaviy dialektlar, aksentlar va stress tizimlaridan kelib chiqadi. Talaffuzdagi bu xilma-xilliklar tilni o'rganishda va umuman, kommunikatsiyani soddalashtirishda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

2. Morfologik va sintaktik qiyinchiliklar.

Morfologiya va sintaksis so'zlar va jumalarning tuzilishi bilan shug'ullanadi. So'zlarni yaratish jarayoni (infleksiya, derivatsiya, kompozitsiya) va jumla tuzilishidagi murakkabliklar tilshunoslikda muhim o'rin tutadi. O'zbek tili yoki rus tilidagi kabi boy infleksion tizimga ega

tillarda soʻz shakllarining oʻzgarishi, farqlarni tushunish talab qilinadi. Jummalarni toʻgʻri qurish va sintaktik xatoliklarni bartaraf etish tilni samarali oʻrganishda asosiy omil hisoblanadi.

3. Leksik va semantik muammolar.

Leksikologiya soʻzlarning maʼnosini va ularning maʼno tizimini oʻrganadi. Semantika esa soʻzlarning maʼnosini va ularning kontekstdagi oʻzgarishini tahlil qiladi. Koʻp maʼnoli soʻzlar (polisemantizm) va bir xil talaffuzga ega boʻlgan, lekin turli maʼnolarga ega boʻlgan soʻzlar (homofonlar) leksik muammolarni keltirib chiqaradi. Globalizatsiya jarayonlari yangi soʻzlarning kirib kelishiga olib kelgan, bu esa mavjud til tizimini oʻzgartirib, semantik murakkabliklarni yuzaga keltiradi.

4. Til va jamiyat oʻrtasidagi munosabat.

Til jamiyatning madaniy va tarixiy qiymatlarini aks ettiradi. Shuning uchun tilning ijtimoiy ahamiyati juda katta. Til orqali jamiyat oʻz madaniyatini, qadriyatlarini va tarixini avloddan avlodga oʻtkazadi. Koʻp tilli jamiyatlarda ayrim tillarning boshqa tillarga nisbatan hukmronligi tilning yoʻqolishiga olib keladi yoki yoʻqolish xavfini tugʻdiradi. Shu sababli, tilning jamiyatdagi oʻrni va til siyosati masalalari dolzarb ahamiyat kasb etadi.

5. Oʻzlashgan soʻzlar masalasi.

Bugungi kunda texnologik, ilmiy va madaniy rivojlanish tufayli boshqa tillardan olingan oʻzlashgan soʻzlar koʻpayib bormoqda. Oʻzlashgan soʻzlar tilga yangi maʼnolar kiritadi va bilimlarni uzatishda muhim rol oʻynaydi, ammo bu soʻzlarning kirib kelishi mahalliy tilning oʻziga xos xususiyatlariga zarar yetkazishi mumkin. Katta tillar, xususan, ingliz tili, kichik tillarga oʻz soʻzlarini kiritish orqali ularning til tizimini oʻzgartirmoqda, bu esa tilning oʻzligiga tahdid soladi.

6. Koʻp tillilik va milliy tilni saqlash.

Koʻp tilli mamlakatlarda bir nechta tilning bir vaqtning oʻzida mavjudligi ijtimoiy va siyosiy muammolarni keltirib chiqaradi. Milliy tilni saqlash va rivojlantirish hamda kichik tillarni yoʻqolib ketishdan himoya qilish boʻyicha aniq siyosatni amalga oshirish zarur. Koʻp tillilikni boshqarishda muhim vazifalar til siyosatini shakllantirish, milliy tilni taʼlim, davlat organlarida va ommaviy axborot vositalarida keng qoʻllashdir.

7. Lingvistik texnologiyalar va ularning taʼsiri

Lingvistik texnologiyalar, jumladan, avtomatik tarjima, nutqni tanish texnologiyalari va sunʼiy intellekt yordamida tildan foydalanish sohasida yangi imkoniyatlar yaratilmoqda. Ushbu texnologiyalar koʻplab tillar orasida toʻsiqlarsiz muloqot qilishni osonlashtiradi, ammo tilning nozik jihatlari, xususan, idiomatik ifodalar va madaniy oʻziga xosliklarni hisobga olishda hali ham qiyinchiliklar mavjud.

Tilshunoslikdagi muammolarni hal etish yoʻllari. Tilshunoslikda yuzaga kelayotgan

muammolarni hal etish uchun bir qator yondashuvlar va strategiyalar ishlab chiqilgan:

Til siyosati: Ko‘plab davlatlar milliy tilni saqlash va rivojlantirish uchun til siyosatini ishlab chiqqan. Bunga tilni ta’lim tizimida, davlat ishlari va ommaviy axborot vositalarida keng qo‘llash kiradi. Shuningdek, o‘zbek tilini rivojlantirish va uni keng jamoatchilik orasida qo‘llash uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilgan.

Til me’yorlarini ishlab chiqish: Tilni standarti shakllantirish tilning aniq va samarali ishlashini ta’minlashga yordam beradi. Talabalar va o‘qituvchilar uchun grammatika, imlo va talaffuz bo‘yicha umumiy qoidalar ishlab chiqilishi kerak. Bu, ayniqsa, til o‘rgatish jarayonida muhim rol o‘ynaydi.

Lingvistik texnologiyalarni joriy etish: Lingvistik texnologiyalarni, jumladan, avtomatik tarjima tizimlarini, nutqni tanish va tarjimon dasturlarini rivojlantirish tilni o‘rganish va uni ommalashtirishda katta yordam beradi. Bu texnologiyalar tilning samarali ishlashini ta’minlashda va global muloqotni osonlashtirishda muhim vosita bo‘lishi mumkin.

Tilshunoslik muammolari har bir jamiyat uchun dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Tilni asrab qolish, uning rivojlanishiga hissa qo‘shish uchun ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Milliy o‘zlikni, madaniy va tarixiy merosni saqlash uchun ko‘plab tilshunoslikdagi muammolarni aniqlash, ularni hal qilish va jamiyatga ta’sirini tushunish muhim ahamiyat kasb etadi .

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Berdiboyev, N. (2015). *Leksikologiya va semantika*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Beknazarov, K. (2018). *Til va jamiyat*. Toshkent: Ma’naviyat.
- Bo‘ronov, O. (2012). *O‘zbek tilining morfologik tahlillari*. Toshkent: Fan.
- Makhmudova, N. R., & Ergasheva, N. D. (2018). COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING. *EUROPEAN RESEARCH: INNOVATION Bo IN SCIENCE, EDUCATION AND TECHNOLOGY*, 104-105.
- Maxmudova, N. (2023). *Forming Methods of Ornithonyms in Uzbek and English Languages*. *Miasto Przyszłości*, 32, 342-346.
- Rahimova, M. (2020). *Ko‘p tillilik va milliy til masalalari*. Toshkent: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
- Safarov, Sh. (2010). *Zamonaviy tilshunoslik asoslari*. Toshkent: O‘qituvchi.
- Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646
- Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar. *Uzbekistan: Language and Culture*, 1(1).

TERMIN VA TERMINOLOGIYA MASALALARI

*Akbaralieva Robiyaxon Tohirjon qizi
ChDPU O‘TA 2-kurs magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada termin va terminologiya tushunchalari, fan-texnika terminlarining paydo bo'lish yo'llari diaxron va sinxron aspektda tadqiq qilingan. Terminologik lug'atlarning terminologiya sohasiga qo'shgan rivoji haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, terminologik lug'atlar, fan-texnika terminlari, tibbiyot terminologiyasi.

Abstract: in this article, the concepts of term and terminology, ways of emergence of scientific and technical terms are studied in diachronic and synchronic aspects. The development of terminological dictionaries in the field of terminology is considered.

Keywords: term, terminology, terminological dictionaries, scientific and technical terms, medical terminology.

Termin (lotincha terminus – “chek”, “chegara”, “chegara belgisi”). Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki so'z birikmasi; atama. Masalan, bug'doy, arpa, g'o'za (botanika terminlari), gap, so'z, o'zak (tilshunoslik terminlari), she'r, roman, aruz (adabiyotshunoslik terminlari).

Terminlar bir ma'noli bo'lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo'lmashligi kabi belgilari bilan ham umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi.

Terminologiya (termin + logos – so'z, ta'limot). Biror ilm, kasb va boshqa sohaga oid terminlar majmui. Masalan, grammatik terminologiya, san'at terminologiyasi va va b. (Hojiyev, A. (2002). Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent. 104-b.).

Biror fan yoki sohaga oid termin shu fanning mavjudligi, yashash quroli bo'lishi bilan birgalikda, til sistemasining, terminologik tizimning eng asosiy va eng muhim birliklaridan hisoblanadi. Termin predmet, voqea-hodisalar haqidagi tushunchaning aniq va turg'un ifodasidir. Terminga fan va texnikaga oid tushunchalarni ifodalovchi so'zlar va iboralargina emas, shu bilan birgalikda, ma'lum kasb-hunarga oid so'z va iboralar ham kiradi. Terminni termin bo'lmagan so'z va iboralardan farqlash uchun uning o'ziga xos xususiyatini bilish kerak. Bu xususiyatlar asosan ikkita:

Birinchidan, termin bir ma'noli (monosemik) so'z yoki ibora bo'ladi, u ko'chma ma'noda qo'llanmaydi.

Ikkinchidan, termin ma'lum bir sohada (ma'lum bir fan yoki kasb-hunarda) qo'llaniladigan so'z yoki ibora sanaladi.

Terminlar yuqorida aytilganidek, fan va texnikaga oid, shuningdek kasb-hunarga oid tushunchalarni ifodalab keladi. Mana shu jihatdan terminlarni ikki turga, ya'ni kasb-hunarga oid terminlar (1) va ilmiy terminlar (2)ga ajratish mumkin.

1. Kasb-hunarga oid terminlar:

Mamlakatimizda ko'p zamonlardan beri turli kasb-hunar tarmoqlari rivojlanib keladi. Masalan, ovchilik, chorvachilik, kulolchilik, duradgorlik, haykaltaroshlik, rassomchilik, etikdo'zlik kabi. Shuning uchun o'zbek tilida kasb-hunar leksikasi doirasi keng bo'lib, ko'pgina terminlarni o'z ichiga oladi. O'zbek tilshunosligida kasb-hunar leksikasi hali unchalik o'rganilmagan bir sohadir (Ibrohimov, Sh (1956). Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. Toshkent.).

Bunday terminlarga quyidagi sohalaridan misollar keltirish mumkin:

1. Kulolchilik terminlari – *taksir (bo'yoq), bulbulzor (naqsh turi), gilbo'ta (oq tusli loy)* v.b.
2. Etikdo'zlik terminlari – *bigiz, dastak, qolip, shoncho'p, poshna* va b.
3. Suvoqchilik terminlari – *andava, zuvola, poxxa, mo'ri, suvoq* va b.

O'zbekistonda qadimdan rivojlangan kasb-hunarlarga oid terminologik lug'atlar tuzish tajribasi ham mavjud. O'zbek tili leksikasi, lug'atchiligi tarixida XX asr alohida o'rin tutadi. Bu davrda turli maqsadlarni ko'zda tutgan ko'plab terminologik lug'atlar, o'quv va imlo lug'atlari yaratildi. Bunda, ayniqsa ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha, shuningdek o'zbek tilini boshqa yevropa va sharq tillari bilan qiyoslab o'rganishga mo'ljallangan lug'atlar alohida o'rin tutadi. Jumladan, S.Ibrohimovning "Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi" lug'ati (1956-1959), Sh.Shoabdurahmonov tahriri ostida nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati" (1972), Olim Usmonov rahbarligida nashr etilgan "Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'ati" (1976) o'zbek terminologiyasining rivojlanishiga xizmat qildi.

2. Ilmiy terminlar:

O'zbek xalqi – ilm-fan, san'at va adabiyoti qadimiy bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlaridandir. Hozirgi zamon o'zbek tili leksikasida ilm-fan, san'at va adabiyot, umuman, madaniyatning o'sishi va rivojlanishi o'z askini topgan.

Fan, texnika, san'at, adabiyot va madaniyat sohalarida maxsus qo'llaniladigan bir ma'noli so'zlarga ilmiy terminlar deyiladi.

Har bir fan o'ziga xos terminlarga ega, shuning uchun ham fan-texnikaga oid terminlar xilma-xildir. Ularning ba'zi turlari quyidagilar:

1. Tilshunoslik terminlari – *fonetika, tovush, fonema, urg'u, bo'g'in, ega, kesim* va hokazo.
2. Adabiyotshunoslik terminlari – *mubolag'a, sifatlash, anafora, roman, g'azal* kabilar.
3. Tibbiy terminlar – *simptom, patologiya, epidemiya, narkoz, diagnoz* va boshqalar.
4. Tarixga oid terminlar – *era, jamiyat, urug', davlat, millat* va shu singari.

5. Falsafiy terminlar – *ong, borliq, materiya, ideologiya, ob'ekt, sub'ekt* va hokazo.
6. Kimyoga oid terminlar – *atom, natriy, simob, vodorod* va boshqalar.
7. Matematik terminlar – *aksioma, kvadrat, plyus, minus, teorema* kabilar.
8. Harbiy sohaga oid terminlar – *batalon, armiya, general, komandir, leytenant* va shu singari.

O'zbek tilida ilmiy terminlar asosan ikki yo'l bilan hosil bo'lgan:

a) o'zbek tilining o'z imkoniyatlari asosida – *paxta, tuyuq, aniqllovchi, qizamiq, turoq, tuyuq* kabilar.

b) xorijiy tillardan termin qabul qilish asosida – *fizika, televizor, assimilyatsiya, geografiya, fonendoskop* singari.

Terminlar ilm-fan, texnika va san'atning faol leksik quroli sifatida tilning leksik qatlamida alohida e'tiborga molik, fan taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan hamda qator o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turuvchi ifoda usulidir.

Terminologiya ilmiy adabiyotlarda muayyan fanning tushunchalar tizimi bilan o'zaro munosabatda bo'lgan terminlarning jami sifatida ta'riflanadi. (Rasulov, R. va b. (2010). Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. Toshkent. 43-b.). Har qanday tushunchalar tizimiga muayyan terminlar tizimi to'g'ri keladi. Terminologik tizim fan taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib boradi.

Har bir fan yoki soha, tarmoqning termini borki, u o'sha fan, soha yoki tarmoq doirasida qo'llanadi, aniqrog'i kasb-hunar egasining nutqini shakllantiradi, o'zaro nutqiy muomala uchun shart-sharoit yaratadi.

Biror voqelikni o'zida aks ettirishda har bir tilning ma'lum o'lchovlari va o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari mavjud. Ana shu xususiyatlar mazkur tilning madaniy darajasi – lingvokulturologiyasi doirasini belgilab beradi. Ayniqsa, tibbiy terminlarning milliy-madaniy xususiyatlarini til sathlarida, xususan, tilning leksika, morfologiya va etimologiya bo'limlari doirasida o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu o'rinda qayd etish lozimki, muayyan kasb-hunar yoxud mutaxassislikka ega bo'lgan kishilar, ko'pincha, u yoki bu sohaning o'ziga xos spesifik terminlari bilan ish ko'radi. Masalan, iqtisodchilarning yozma yoki og'zaki nutqida tovar, kliring, renta, marketing, menejment kabi terminlar ishlatilsa, tibbiyot xodimlarining nutqida infeksiya, sindrom, allergiya, gipertoniya, gastrit, gepatit, diagnoz, simptom singari terminlarning ishlatilishi, tabiiy holdir.

Demak, tilda terminlar o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaydi, balki ular zaruriyatga ko'ra yuzaga kelib, so'ngra shakllanadi va til taraqqiyoti bilan bog'liq holda, rivojlanib, o'zgarib boradi.

Tilimizning leksik qatlami tabiiy ravishda yangi so'z va terminlar hisobiga boyib, rivojlanib boradi. Bunday rivojlanish, avvalo tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida, ikkinchidan xorijiy tillardan so'z va terminlar o'zlashtirish orqali amalga oshadi.

Har bir fan yoki sohaning rivojlanish darajasi mazkur soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi yoki tartibga solinganligi bilan belgilanadi. Biror sohada foydalaniladigan terminning ma'nosi va ifoda shakli aniq bo'lmaz ekan, shu sohada turli noaniqliklar va muammolar kelib chiqaveradi. Har bir sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi uning barqaror ilmiy terminologiyaga ega ekanligi bilan ma'lum darajada bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Кондаков, Н.И. (1971). *Логический словарь*. Москва.

Мадвалиев, А.П. (1986). *Узбекская химическая терминология и вопросы ее нормализации*. Дисс. сахар Филол. наука Т.:

Mahkamov, N. (2011). Terminologik tamoyillar va xalqaro terminelementlar. // Xorijiy so'z va terminlardan foydalanishda me'yor va milliy-assosiativ fikrlash muammolari. Toshkent.

Mirahmedova, Z. (2010). O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. Toshkent: "Fan".

Rasulov, R., Suyunov, B., Mo'yidinov, Q. (2010). *Nutq madaniyati va notiqlik san'ati*. Toshkent.

Hojiev, A. (2002). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. Toshkent.

Shermuxammad A. O'TKIR HOSHIMOVNING "TUSHDA KEChGAN UMRLAR" ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar. Uzbekistan: Language and Culture, 1(1).

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION

Asqarova Nozima,
FerSU 3rd course, group № 22.104
nozimaasqarova2004@gmail.com
Supervisor: S. Shermamatova

Abstract. This article explores the psychological factors influencing foreign language acquisition. It discusses how cognitive, emotional, and motivational aspects shape the learning process. It covers key topics such as the role of working memory, anxiety, motivation, age, and cultural influences. The findings suggest that a combination of internal factors, such as individual cognitive capacity, and external factors, such as the learning environment, significantly impact the efficiency and success of foreign language learning.

Keywords: Foreign language acquisition, motivation, working memory, cognitive factors, emotional factors, cultural influences, learning strategies, age,

Annotatsiya: Ushbu maqola chet tilini o'rganishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni o'rganadi. Maqolada kognitiv, emosional va motivatsion omillar o'rganish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida so'z boradi. Ishda ishlash xotirasi, tashvish, motivatsiya, yosh va madaniy ta'sirlar kabi asosiy mavzular

ko'rib chiqiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ichki omillar, masalan, individual kognitiv qobiliyat, va tashqi omillar, masalan, o'rganish muhiti, chet tilini o'rganish samaradorligi va muvaffaqiyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Chet tili, motivatsiya, ishlash xotirasi, kognitiv omillar, emosional omillar, madaniy ta'sirlar, o'rganish strategiyalari, yosh,

Language acquisition has long been a subject of intense scholarly interest, particularly as the world becomes increasingly interconnected, making bilingualism or multilingualism a valuable skill. Learning a foreign language (FL) is a complex process that extends beyond the mechanics of grammar and vocabulary. While much research has focused on cognitive and pedagogical factors in language learning, psychological aspects such as motivation, anxiety, cognitive capacity, and emotional regulation play an equally pivotal role in shaping the success or failure of language learners. Understanding these psychological components is crucial for creating more effective and personalized language learning strategies.

In this article, we aim to explore the various psychological factors involved in foreign language acquisition. We will examine cognitive factors, such as working memory and cognitive load, emotional factors like anxiety and self-confidence, and motivational variables, which include intrinsic and extrinsic motivation. We will also discuss how age, cultural background, and social context influence the acquisition process. Finally, we will present practical implications for educators and language learners, emphasizing how awareness of these psychological factors can enhance language learning outcomes.

The role of psychological factors in foreign language acquisition has gained increasing attention in the past few decades. Theories of second language acquisition (SLA), such as Krashen's (1982) Input Hypothesis, primarily focus on linguistic and cognitive processes. However, more recent research suggests that psychological aspects, particularly emotional and motivational factors, may have an even greater influence on how effectively learners acquire a foreign language. Factors such as language anxiety, self-esteem, and motivation can determine how learners engage with language learning tasks, which in turn can impact their long-term language proficiency (Brown, 2020, p. 45).

Moreover, it is important to note that psychological factors do not operate in isolation. Cognitive and emotional processes are often intertwined, and the cultural and social contexts in which language learning takes place can amplify or mitigate these factors. For instance, a learner's level of motivation may be closely tied to their cultural values or the social context in which they use the language. These interconnections highlight the need for a holistic approach to understanding

language acquisition, one that considers both the individual learner's psychological profile and the environment in which they are learning.

In this context, we will first examine the cognitive factors that influence foreign language acquisition, before moving on to emotional factors such as anxiety, self-esteem, and motivation. We will also explore how factors like age and cultural background shape the learning experience. Finally, the article will conclude by proposing ways to integrate psychological understanding into language teaching practices.

Cognitive Factors in Foreign Language Acquisition. Cognitive factors, particularly those related to memory and processing capacity, play a central role in language acquisition. According to research, working memory is one of the most significant cognitive factors influencing foreign language learning (Baddeley, 2012). Working memory refers to the mental space used to store and manipulate information over short periods of time, and it is essential for tasks such as vocabulary acquisition, sentence processing, and language production.

In the context of foreign language acquisition, individuals with higher working memory capacity tend to perform better in tasks that require the manipulation of linguistic structures, such as grammar exercises or verbal communication (Engle, 2002). Furthermore, learners who are able to keep track of multiple linguistic items in their mind simultaneously — such as sentence components — can more effectively parse complex language input, leading to improved language comprehension and production (Sweller, 2011).

However, working memory is not static and can be influenced by various factors, such as age, language proficiency, and practice. For instance, research shows that young learners tend to have better working memory for language learning tasks, particularly when it comes to phonological processing and word recall (Gathercole, 2006). As individuals age, their working memory capacity may decline, potentially affecting their ability to acquire a new language. However, older learners may compensate for this decline through other cognitive strategies, such as reliance on prior knowledge and contextual cues (Brown, 2020, p. 47).

The capacity for cognitive load is another important consideration in language learning. Cognitive load refers to the amount of mental effort required to process information. High levels of cognitive load, such as when learners are overwhelmed with too many new vocabulary words or complex grammar rules, can hinder language acquisition. Theories such as Cognitive Load Theory (Sweller, 2011) suggest that learners perform best when the cognitive demands of learning are balanced with their cognitive resources. Therefore, language instruction should aim to reduce unnecessary cognitive load by providing clear, focused input and opportunities for practice.

Emotional Factors in Foreign Language Acquisition. Emotional factors such as anxiety, self-confidence, and motivation have profound effects on language learning. Language anxiety, for example, has been consistently shown to negatively affect language performance. Language learners often experience anxiety when speaking in a foreign language, particularly in high-stakes situations like exams or conversations with native speakers. This anxiety can hinder their ability to process and produce language, making them less likely to engage in language practice (Macintyre, 2002).

Language anxiety may stem from fear of making mistakes, a lack of self-confidence, or concerns about how one is perceived by others. This anxiety can lead to avoidance behaviors, such as withdrawing from conversations or skipping language practice sessions, which in turn can impede progress (Horwitz, 2001). Educators can help reduce anxiety by creating a supportive and non-threatening learning environment, where mistakes are seen as natural and necessary parts of the learning process.

Self-confidence is another crucial emotional factor in language acquisition. Learners who have high levels of self-confidence are more likely to take risks, engage in conversation, and practice speaking in the target language. Conversely, learners with low self-confidence may shy away from speaking or struggle with motivation, which can limit their progress. Research by Macintyre (2002) highlights the importance of self-confidence in overcoming language anxiety and achieving success in language learning.

Motivation is arguably the most critical emotional factor influencing language acquisition. According to Deci and Ryan's (1985) Self-Determination Theory, motivation can be categorized into intrinsic and extrinsic types. Intrinsic motivation refers to engaging in an activity for the inherent enjoyment or satisfaction it provides, while extrinsic motivation is driven by external rewards, such as grades or social approval. Research suggests that learners who are intrinsically motivated to learn a language are more likely to engage in prolonged and meaningful language practice, leading to higher levels of proficiency (Gardner, 2006).

Age and Cultural Influences. Age is another psychological factor that impacts language acquisition. The "critical period hypothesis", proposed by Lenneberg (1967), suggests that there is a window of time during which language acquisition occurs most easily and efficiently. While this theory is somewhat controversial, many studies indicate that younger learners tend to acquire languages more quickly and with greater fluency than older learners (Snow, 2010). However, older learners may bring greater cognitive and metacognitive skills to the table, which can compensate for their potential disadvantages in terms of phonetic learning or grammatical intuition.

Cultural background is also a significant factor in language acquisition. A learner's cultural identity, values, and social environment can shape their motivation, self-perception, and approach to language learning. For example, learners from collectivist cultures may place greater emphasis on language proficiency as a means of social integration, while learners from individualistic cultures may focus more on personal achievement and self-expression. Understanding these cultural influences can help language teachers tailor their instruction to the needs and preferences of their students (Budianto, 2020, p. 49).

In conclusion, psychological factors such as cognitive capacity, anxiety, motivation, and emotional regulation play a critical role in foreign language acquisition. Understanding these factors can provide valuable insights for educators and learners alike, facilitating more effective and tailored language learning experiences. Cognitive factors like working memory and cognitive load, emotional factors such as language anxiety and self-confidence, and motivational aspects like intrinsic and extrinsic motivation all interact to shape the success or failure of foreign language learners.

The integration of psychological understanding into language instruction can help learners overcome challenges and improve their language proficiency. For example, language teachers can create environments that reduce anxiety, foster intrinsic motivation, and enhance cognitive load.

References:

- Budianto, L. (2020). Cognitive factors in foreign language learning: The role of working memory and cognitive load. *Journal of Language and Learning*, 12(3), 45-58.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Springer Science & Business Media.
- Engle, R. W. (2002). Working memory capacity as executive attention. *Current Directions in Psychological Science*, 11(1), 19-23.
- Gardner, R. C. (2006). *The motivation to learn a second language*. In C. A. Chapelle (Ed.), *Encyclopedia of language and education* (2nd ed., Vol. 6, pp. 489–497). Springer.
- Horwitz, E. K. (2001). *Language anxiety and achievement*. Annual Review of Applied Linguistics, 21, 112-126.
- Krisi, M. (2019). The role of self-confidence in second language acquisition. *Language Learning Journal*, 47(2), 245-260.
- Shermumammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646
- Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar. *Uzbekistan: Language and Culture*, 1(1).

SADRIDDIN AYNIY ASARLARIDA QO‘LLANILGAN IBORALARNING SOTSIOPRAGMATIK TADQIQI

Axtamova Bibisora Akram qizi

NDPI o‘zbek tilshunosligi 1-kurs tayanch doktoranti

bibisoraaxtamova9@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., dotsent, Yarashova Nasiba

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sadriddin Ayniy asarlarida uchraydigan frazemalarning sotsiopragmatik tahlili bilan bir qatorda ularning ifodalagan muayyan pragmatik xususiyatlari va frazeologik birliklarning sotsiopragmatik funksiyalariga e’tibor qaratiladi. Iboralarga doir pragmatik-kommunikativ jihatlar misollar orqali yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy taktika, iboralar, pragmatik funksiya, kommunikativ vaziyat, lisoniy vosita, kommunikativ-pragmatik maqsad.

Abstract. This article, along with a sociopragmatic analysis of phraseological units found in the works of Sadriddin Ayni, focuses on specific pragmatic features expressed by them and the sociopragmatic functions of phraseological units. The pragmatic and communicative aspects of phrases are illuminated through examples.

Keywords: speech tactics, phrases, pragmatic function, communicative situation, linguistic means, communicative-pragmatic goal.

O‘zbek xalqining madaniy-ma’naviy hayoti va turmush tarzi, e’tiqod va e’timodi aks etgan qator barqaror birliklar mavjud. Ularning bizgacha tushunarli bo‘lib, sayqallangan holatda yetib kelishiga yozuvchi ijodkorlarning qalami sababdir. Ana shunday tili va uslubi o‘tkir ijodkorlardan biri Sadriddin Ayniy asarlarining sotsiopragmatik tadqiqiga kirishar ekanmiz, tilimizning nodir boyligi bo‘lmish iboralardan kommunikativ nutqda mohirlik bilan foydalanganining guvohi bo‘lamiz. Bizga ma’lumki, hissiy ta’sir ko‘rsatish va voqea-hodisani aniq va tushunarli qilib gavdalantirish uchun iboralarning xizmati beqiyos. Iboralar, ya’ni frazeologik birliklar yaxlit bir butunlik bo‘lib, ulardagi tarkibiy qismlarni ayro holda tahlil etib bo‘lmaydi, chunki ular birgalikda aynan bir so‘zga yoki tushunchaga aylanadi. Ana shunday so‘zlar ifodalay olmaydigan ma’no qirralari va xususiyatlarini iboralar ifodalaydi. Sadriddin Ayniy asarlarida turli xil nutqiy muloqot vaziyatida ularni uchratishimiz mumkin. Jumladan, adresant va adresat o‘rtasidagi kommunikativ muloqot holatida ishlatilgan quyidagi iboraga qaraymiz:

“Kattalar” bunday voqealarda ramuzfahl bo‘lmaslarmi?..Ular ham Arbob Kamolning g‘azabi qayerga borganligini sezib, Odinaning boshiga keldilar, uning yaralarini ko‘rgan bir mo‘ysafid:

Zarari yo‘q, zarari yo‘q, yamog‘i o‘zidan, bir parcha kigiz kuydirib bosilsa, *sen ko‘rding, men ko‘rmadim* bo‘lib ketadi,- deb Odinani yupatmoqchi bo‘ldi (Sadriddin Ayniy,2019,19). Bu muloqot

jarayonida soʻzlovchining aniq va ravshan maqsadi yaʼni xoʻjayinga yon bosib, aslida himoya qilinishi kerak boʻlgan Odinani esa shunchaki hovuridan tushirib, unga yupatish ohangida soʻzlaganini uning ibora orqali qoʻllagan nutqiy taktikasi ham anglatadi va *yamogʻi oʻzidan* iborasi “oʻzi tuzalib ketadi, sogʻayadi” kabi maʼnolarga toʻgʻri keladi. Ayniy iboralarni asarlarida qoʻllar ekan, ularni tanlashda maʼno xususiyatlari bilan birgalikda ularning uslubiy boʻyogʻiga ham eʼtibor beradi. Ayniy qoʻllagan iboralar xalqchil, oddiy aholi orasidagi sotsial muloqot jarayonida ishlatilishi bilan eʼtiborimizni tortadi.

“Odina bu voqea “nasihatlar”dan keyin bu tuzoqdan osonlik bilan qutula olmasligini, behuda urinishlar holining yana-da ogʻirlamogʻiga sabab boʻluvini angladi. Shuning uchun biror fursat topilguncha *tishni tishga qoʻymoqni* lozim topdi (Sadriiddin Ayniy ,2019,24). *Tishni tishga qoʻymoq* yoxud *tishni tishga bosmoq* koʻrinishida ishlatiladigan bu ibora ayni ijtimoiy vaziyatda ogʻirlik, bosiqlik kerakligini va butun his-tuygʻularini bor kuchi bilan yengib chidash, sabr qilish kabi emotsional boʻyoqlarda kelgan. Bundan tashqari pragmatik maqsadi va muayyan holatga munosabati ham kuzatiladi. Sadriiddin Ayniy iboralarni qoʻllar ekan kommunikantlarning ichki holatini emotsional boʻyoqlarda koʻrsatadi. Bundan tashqari sotsial vaziyatini ochib beradi hamda oʻzi muallif oʻlaroq oʻqirmanga saboq berayotganday tuyuladi. Ijodkor asarlarida kabi iboralarni koʻplab uchratish mumkin:

-*qordan qutilib yomgʻirga tutilganday* (Sadriiddin Ayniy ,2019, 48)

-*ikki qoʻlini burniga tiqib* (Sadriiddin Ayniy , 2019, 54)

-*ichimdan qon yigʻadim* (Sadriiddin Ayniy , 2019, 106)

-*qoningni bagʻishlamogʻim mumkin* (Sadriiddin Ayniy , 2019, 108)

-*har maqomga oʻynata oladi* (Sadriiddin Ayniy , 2019, 134)

-*dimogʻlaridan ham dud chiqa boshladi* (Sadriiddin Ayniy , 2019, 143)

-*dard ustiga chipqon deganlariday* (Sadriiddin Ayniy , 2019, 66)

Frazeologizm semantikasidagi pragmatik axborot nutq jarayonida yoki matnda muayyan kommunikativ vaziyatda reallashib, lingvistik va ekstralingvistik, tarixiy-madaniy, ijtimoiy-madaniy, etimologik axborotlarni ifodalab, muloqot ishtirokchilarining (muallif, kitobxon-soʻzlovchi-tinglovchi) pragmatik maqsad va munosabatlarni ifodalovchi lisoniy vositalardir (Abdumurod Koʻchiboyev, 2015, 62). Ijodkor asarlaridagi frazemalarni izlar ekanmiz, ulardagi nutq ishtirokchlari adresatni harakatga undashi va biror ish qilishga chaqirishini koʻramiz yoki axborot olishga intilishi bu kommunikativ-pragmatik maqsadni ifodalaydi:

Qulmurod atalgan choʻpon soʻz boshladi:

-Qani , Shokir aka, nima gap, sizni biz tomonlarga *qanday shamol uchirdi?*-dedi. (Sadriiddin Ayniy , 1964, 166)

Qanday shamol uchirdi yoki *qaysi shamol uchirdi* iborasi ayni nutqiy kommunikativ vaziyatda ko‘p kelmaydigan, ahyon-ahyonda keladigan kishining kutilmagan vaziyatda kirib kelganida aytiladi. Quyidagi *gapga solmoq* iborasi esa subyektning obyektga nisbatan nutqiy harakatini ifodalab kelgan:

O‘z kasbining yo‘lini biladigan dallol jim turmadi. Oftobani suvga to‘ldirib keltirib o‘z o‘rniga o‘tirgan bolani boyga ko‘rsatib:

-Bu bola bilan o‘zining gaplashib ko‘ring, qani, so‘zlari sunniynikiga o‘xshaydimi? Tili qizilbosh tili,-dedi-da, bolaning o‘zini *gapga soldi*:

-Bola, qayerliksan?-deb boshlangan so‘roq, to mazhab masalalarigacha borib yetdi (Sadriddin Ayniy, 1964, 67). Bu holatda so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan nutqiy harakatga undashi va pragmatik ta’sir o‘tkazishi kuzatiladi. Bu kabi qator iboralarni Ayniy asarlaridagi kommunikantlarning nutqiy vaziyatida ko‘p marta uchratishimiz mumkin.

Xulosa o‘rnida aytganda, Sadriddin Ayniy asarlarida qo‘llangan frazema, maqol va matallar kabi barqaror birikmalar kommunikantlarning nutqiga o‘ziga xos sotsial ruh bag‘ishlaydi. Ayniy asarlarida uchraydigan iboralar emotsionallik, ekspressivlikni ifodalab, tarixiy bir vaziyatda nutqiy muloqotning sotsiopragmatik ko‘rinishini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdumurod Ko‘chiboyev . (2015). *Matn pragmatikasi*. (o‘quv uslubiy qo‘llanma). Samarqand.
- Sadriddin Ayniy. (1964). *Asarlar*. (Sakkiz tomlik, ikkinchi tom). *Doxunda*. Toshkent.
- Sadriddin Ayniy. (1964). *Asarlar*. (Sakkiz tomlik, uchinchi tom). *Qullar*. Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti.
- Sadriddin Ayniy. (2019). *Odina*. Toshkent: Kamalak
- Shahriyor Safarov. (2008). *Pragmalingvistika*. (monografiya). Toshkent.
- Shavkat Rahmatullayev. (1978). *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. Toshkent: O‘qituvchi.
- Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646
- Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar. Uzbekistan: Language and Culture, 1(1).

FUNCTIONAL-DISCURSIVE ANALYSIS OF TERMINOLOGICAL ELEMENTS IN PILGRIMAGE TOURISM

Faxriyeva Dilorom Otamurodovna
BuxDU 1-kurs magistratura talabasi,
e-mail: diloromfaxriyeva@email.com
Ilmiy rahbar: f.f.f.d, Vaxidova Fatima Saidovna

Abstract. Pilgrimage tourism is a unique form of travel where the motivations of participants are often deeply intertwined with religious or spiritual significance. The study of the terminology within this field requires a nuanced approach, given the diversity of the cultural, spiritual, and geographical contexts in which it operates. This article explores a functional-discursive approach to analyzing the specific terms and language used in the field of pilgrimage tourism, aiming to uncover how these elements contribute to meaning-making within the discipline.

Keywords: pilgrimage, tourism, language, analysis, linguistic

The terminological system of pilgrimage tourism comprises a specialized lexicon used by scholars, practitioners, and pilgrims alike. These terms encompass a wide range of linguistic forms that describe the various aspects of pilgrimage, from the physical journey itself to the spiritual experiences it entails. Words like “pilgrim” , “sacred sites” , “relics” , and “rituals” form the backbone of the discourse, each carrying specific connotations that shift according to their context.

For example, while the term “pilgrim” traditionally refers to a person undertaking a religious journey, its usage in modern tourism contexts may also embrace secular or mixed motives, such as cultural exploration. This evolution in meaning showcases the fluidity of terms within the terminological system and underscores the importance of understanding how they are used in various discourses. The functional approach to analyzing terminology involves examining how terms are used in practice across different contexts. This method emphasizes the roles that words play in communication, focusing on their pragmatic functions rather than merely their definitions. In pilgrimage tourism, the use of terms like “pilgrimage” or “sacred journey” can signal various functions: religious devotion, cultural identity, or even economic activity in some cases. Socially, pilgrimage tourism promotes cultural exchange and mutual understanding among diverse groups of people. It fosters unity, tolerance, and shared spiritual values, transcending linguistic, ethnic, and national boundaries. However, it can also lead to challenges such as overcrowding, environmental degradation, and commercialization of sacred spaces. Overcrowding: Major pilgrimage sites often struggle with excessive visitor numbers during peak seasons or festivals. This can strain local infrastructure and resources. Increased footfall at sacred sites can lead to pollution, habitat destruction, and other environmental issues.

Commercialization

The spiritual essence of pilgrimage can sometimes be overshadowed by commercial interests, leading to the exploitation of tourists.

Cultural Erosion

The influx of tourists can dilute the traditional and religious aspects of sacred destinations, altering their original character. Safety Concerns: Managing large crowds and ensuring the safety

of pilgrims is a significant challenge, especially during major events like the Hajj or the Kumbh Mela. **Examples of Major Pilgrimage Destinations**

Mecca, Saudi Arabia: Every year, millions of Muslims gather in Mecca to perform the Hajj, one of the largest annual gatherings in the world. Jerusalem, Israel: A holy city for Jews, Christians, and Muslims, Jerusalem attracts pilgrims and tourists seeking to connect with their faith and history. Varanasi, India: Considered the spiritual capital of India, Varanasi is a sacred city for Hindus, known for its ghats along the Ganges River. Santiago de Compostela, Spain: The Camino de Santiago pilgrimage route is popular among Christians and those seeking a spiritual journey.

Lourdes, France: Known for its healing waters, Lourdes attracts millions of Catholic pilgrims annually. Mount Kailash, Tibet: A revered site in Hinduism, Buddhism, Jainism, and Bon, Mount Kailash is considered the ultimate spiritual destination.

Future of Pilgrimage Tourism

The future of pilgrimage tourism lies in sustainable practices that balance spiritual, cultural, and environmental considerations. Governments and tourism organizations are focusing on:

Developing infrastructure that supports large visitor numbers without harming sacred sites.

Promoting off-season travel to reduce overcrowding.

Encouraging responsible tourism that respects the cultural and spiritual significance of pilgrimage destinations. Leveraging technology to enhance the pilgrimage experience through virtual tours, e-guides, and augmented reality.

This functional analysis also explores how these terms facilitate interaction between different groups, such as tour operators, religious authorities, and pilgrims themselves. For instance, tour companies may employ specific terminologies to market pilgrimage tours, emphasizing the “authenticity” or “spirituality” of the experience, thus shaping the expectations and experiences of travelers.

Methodology

A discursive analysis, on the other hand, delves into how language constructs social realities and power relations. In pilgrimage tourism, discourse shapes not only the traveler’s experience but also the broader narratives surrounding sacred spaces and religious practices. The way sacred destinations are described in tourism literature, for instance, may elevate certain sites as more “authentic” or “sacred” than others, influencing the flow of pilgrims and economic benefits.

Results and outcomes

In pilgrimage tourism, discourses often reflect broader societal values. For instance, the growing trend of “eco-pilgrimages” taps into the discourse of sustainability, merging spiritual journeys with environmental consciousness. Analyzing the terminological elements through a

discursive lens allows us to see how language promotes or constrains certain ideas within the field. Combining both functional and discursive analyses offers a richer understanding of how pilgrimage tourism's terminological system operates. The functional aspect helps us see how terms are used to fulfill specific communicative purposes, while the discursive perspective shows how these terms are embedded in larger social and cultural narratives. This interplay highlights how the language of pilgrimage tourism evolves over time and across contexts, shaped by both practical and ideological concerns. This shift in meaning reflects broader changes in how people conceptualize travel and spirituality in the modern world. By examining both the function and discourse of such terms, we can better understand how the language of pilgrimage tourism adapts to new social realities.

Conclusion

A functional-discursive analysis of the terminological elements within pilgrimage tourism offers critical insights into how language shapes and is shaped by the practice of pilgrimage. By examining both the practical use of terms and their embeddedness in wider discourses, researchers can better understand the evolving nature of pilgrimage tourism in a globalized world. This approach not only enhances our understanding of the field's terminological system but also highlights the dynamic relationship between language, culture, and spirituality in this unique form of travel.

References:

- Cabre, M. T. (1999). *Terminology: Theory, Methods, and Applications*. John Benjamins Publishing Company.
- Coleman, S., & Elsner, J. (1995). *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. Harvard University Press.
- Dann, G. M. S. (1996). *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*. CABI.
- Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold.
- Jaworski, A., & Pritchard, A. (Eds.). (2005). *Discourse, Communication, and Tourism*. Channel View Publications
- Jørgensen, M., & Phillips, L. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE Publications.
- Schiffrin, D., Tannen, D., & Hamilton, H. E. (2003). *The Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell Publishing.
- Vukovic, I., & Slatina, I. (2013). "Pilgrimage and Religious Tourism: Semantic Similarities and Differences". *Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 1(1).al discovery.
- Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646
- Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar.Uzbekistan: Language and Culture,1(1).

UMUMTA'LIM MAKTABLARI ONA TILI FANI DARSLIGIDA NEOLOGIZMLARNING QO'LLANISHI (8-sinf darsligi asosida)

Annotatsiya. Dunyoda ilm-fan, texnikaning rivoji, mamlakatlar o‘rtasidagi do‘stlikning mustahkamlanishi soha tillarining rivojiga hamda tilning boyishiga zamin yaratmoqda. Vaqt o‘tgani sari boshqa tillar kabi o‘zbek tili ham leksik jihatdan boyib bormoqda. O‘zga tillardan kirib kelgan so‘zlar o‘zbek tiliga hech qanday o‘zgarishsiz qabul qilindi, muomalada qo‘llanilmoqda va fan darsliklariga ham kiritilmoqda. Undan tashqari fan va texnologiya rivoji ham o‘zbek tiliga yangi so‘zlarning kirib kelishiga sabab bo‘lmoqda. O‘zbek tilida hozirgi kundagi neologizmlarning deyarli ko‘pi Yevropa tillaridan o‘zlashmoqda.

Kalit so‘zlar: neologizmlar, ichki imkoniyat, tashqi imkoniyat, logotip, perefiks, suffiks

Abstract. The development of science and technology in the world, the strengthening of friendship between officials, is creating a basis for the development of specialized languages and the enrichment of the language. Over time, the Uzbek language, like other languages, is also becoming lexically richer. Words that have entered the Uzbek language from other languages have been adopted into it without any changes, are used in circulation and are also included in science textbooks. In addition, the development of science and technology is also causing the introduction of new words into the Uzbek language. Almost all of the current neologisms in the Uzbek language are borrowed from European languages.

Keywords: neologisms, internal possibility, external possibility, logo, prefix, suffix

O‘zbek tili leksikasi tashqi manbalar asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda boshqa tillardan so‘z olmasdan faqat o‘z ichki imkoniyatlari asosidagina rivojlanadigan birorta ham til yo‘q. Bundan o‘zbek tili ham mustasno emas. O‘zlashma neologizmlar davriy xususiyatga ega sanaladi. Masalan bir paytlari yangi atamalar sifatida tilga kirib kelgan avtobus, trolleybus, metro kabi so‘zlar bugungi kunda yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotib, zamonaviy qatlamga oid leksik birliklarga aylangan.

O‘zlashma neologizmlarning aksariyati quyidagi ikki xil usul bilan kirib keladi:

1. Ichki imkoniyatlar asosida (so‘z ma’nosining kengayishi)
2. Tashqi imkoniyat hisobiga (chetdan so‘z olish orqali)

Etimologik jihatdan neologizm atamasi yunon tilidan olingan. U tarkib topgan neo - “yangi” degan ma’noni anglatadi va logotip bu “so‘z” demakdir. Demak, bu so‘z “yangi so‘z” deb tarjima qilingan yoki “til ichidagi innovatsion yoki so‘nggi obyekt, vaziyat yoki harakatni tavsiflovchi “so‘z” deb tarjima qilingan. Bugungi kunda dunyoning barcha mintaqasida bo‘layotgan ma’lumotlarni sekundlar ichida bilishga egamiz. Ammo bu ma’lumotlar orqali tilimizga kirib kelayotgan neologizmlar tilning shakliy ravishda o‘zgarishiga olib kelmoqda. Ularga birgina bank

sohasi doirasida oladigan bo'lsak anchagina salmoqqa ega so'zlarni ko'rishimiz mumkin. Deyarli barchasi ingliz yoki boshqa tillardan aslidek olingan so'zlar hisoblanadi.

Muhokama. O'zlashgan qatlam - o'zbek tilining boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan, maktab (arabcha), daraxt, gul (fors-tojikcha), bahodir (mo'g'ulcha), afandi (turk), ravshan (so'g'dcha), avtobus (ruscha) va boshqalar. Bu qismda arab, fors-tojikcha va ruscha so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Hozirgi o'zbek tilida fors-tojik tilidan o'zlashtirilgan so'zlar orasida otlar (barg, bazm, sartarosh), sifatlar (badbo'y, badjahl, ozoda), ravishlar (tez, do'stona), bog'lovchilar (chunki, yoki, agar), yuklamalar (xo'sh, xuddi), modal so'zlar (binobarin, chunonchi), undov so'zlar (balli, dod) uchraydi. Shuningdek fors-tojik tilidan o'zbek tiliga bir nechta prefiks va suffiks o'zlashgan.

Prefiks: -be, -ba, -no, -ham, -kam.

Suffiks: -kor, -zor, -xo'r, -parvar, -kash, -paz.

Bular dastlab fors-tojik so'zlari tarkibida qo'llangan, keyinchalik o'zbek tilining so'z yasovchi affiksalarining qatoridan o'rin olib, yangi so'zlar yaslashida ishtirok etgan: bebosh, hamyurt, kamsuqum.

Shuningdek, yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlarni biz o'zlashma neologizmlar deb ham ataymiz. Ular kundalik turmushdagi yangicha munosabatlarni, yangicha narsalar va ularning belgilarini, yangi hodisalar va tushunchalarni ifodalovchi lug'aviy birliklar.

Bunday so'zlar xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Leksik o'zlashma neologizmlar
2. Semantik o'zlashma neologizmlar.

Leksik o'zlashma neologizmlar - tilga tamoman o'zlashib ketmagan, o'zbek tilining o'zida yasalgan yoki boshqa tillardan o'zlashib butunlay iste'molga kirmagan so'zlardir. Masalan: zamin, kollej, menejment, bakalavr.

Semantik o'zlashma neologizmlar - tilda oldindan mavjud bo'lgan va hozirda yangi ma'noda ishlatilayotgan so'zlardir. Masalan: tuman (rayon), viloyat (oblast), do'kon (magazin).

So'z o'zlashtirish boshqa til so'zlarining o'zbek tiliga olinishidir. Bu jarayon, yuqorida ko'rilganidek, o'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlamini yuzaga keltirgan.

So'z o'zlashtirish til taraqqiyotining qonuniy ko'rinishidi: xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ilmiy aloqalar bir tildan ikkinchi tilga so'z va atamalarining o'tib turishi taqazo qiladi. O'zbek tiliga arab, tojik-fors, rus va ingliz tillaridan so'z o'zlashtirilishi ham ana shunday ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli sodir bo'lgan.

So'z o'zlashtirishning ikki yo'li:

1. Jonli so‘zlashuv orqali so‘z o‘zlashtiriladi. Bunda boshqa til so‘zlari o‘zbek tiliga mahalliy aholining og‘zaki nutqi orqali o‘tadi. Masalan, ruscha klubnika, podnos so‘zlari o‘zbek tilining jonli so‘zlashuvida qulubnay va patnis deb talaffuz qilingan, keyinchalik o‘zbek adabiy tiliga ham shu shaklda o‘zlashgan.

2. Bosma manbalar orqali so‘z o‘zlashtiriladi. Bunda boshqa tildagi matnni o‘zbek tiliga tarjima qilish yoki o‘zbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til so‘zlarini (termin va atamalarini) ishlatish orqali bo‘ladigan o‘zlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi katet, gipotenuza, adabiyotshunoslikdagi kulminatsiya, syujet kabi terminlar, ocherk, roman kabi so‘zlar shu yo‘l bilan o‘zlashtirilgandir.

So‘z o‘zlashtirish usullari

1. O‘zicha olish - bunda boshqa tildan o‘zlashtirilayotgan so‘z hech qanday o‘zgarishsiz yoki ayrim (juz‘iy) fonetik o‘zgarishlar bilan olinadi.

2. Kalkalab olish - bunda boshqa tildagi so‘zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa olish orqali o‘zbekcha so‘z yasaladi va shu so‘z bilan boshqa til leksemasining ma’nosi ifodalanadi. (masalan: ultratovush - ультразвук)

Hozirgi neologizmlar ham bosma manbalar (maktab darsligi) orqali o‘zlashma so‘zlar bo‘lib o‘zbek tiliga kirib kelmoqda.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi:

1. Targ‘bot sohasi - axborot-targ‘ibot sohasi birikmasida kelgan bo‘lib, ommaviy axborot birlashmalariga ishora qilgan va adabiy nutqning qo‘llanish sohalaridan biri.
2. Talant - qobiliyat. Mashq ichidagi matnda, so‘zlashuv uslubida keltirilgan.
3. Telenutq - medianutqning bir ko‘rinishi, tarkibiy qismi hisoblanadi.
4. Medianutq - ommaviy axborot vositalarining nutqidir. Bu keng qamrovli tushuncha bo‘lib, uning tarkibiga telenutq, radionutq, matbuot nutqi, internet nutqi kabilarni kiritish mumkin.
5. Internet tili - internet sahifalarida, tizimda mavjud bo‘lgan til.
6. Sun‘iy intellekt - inson intellektiga taqlid qilishga qodir bo‘lgan mashinalar yaratishga qaratilgan fan va texnologiya sohasi.
7. Pirovard - Vikilug‘at - tugatish, oxir, nihoya.
8. Prezentsiya - taqdimot.
9. Lustra - osma chiroq.
10. Instinkt - (lotincha - “qo‘zg‘atish, ilhom”) tilak, mayl, tirik organizmning tashqi va ichki muhit ta’sirlariga nisbatan ongsiz ravishda, ammo tug‘ma maqsadli harakatlari yig‘indisi; reflekslar.
11. Kalligraf - chiroyli va aniq yozadigan adam (xattot)

12. Nuktadan - dono; nukta - donolik bilan aytilgan gap.

Xulosa o'rnida aytish lozimki, kundan kunga fan-texnika, iqtisodiyot, biznes, axborot texnologiyalari va boshqa sohalar jadal rivojlanib bormoqda. Shunday ekan neologizmlar tobora barcha sohalarda ham ortib boraveradi, eskilar ham vaqt o'tishi bilan o'zlashma so'zlar tarkibiga qo'shib boraveradi. Biz neologizmlar ustida ish olib borar ekanmiz hech qachon to'xtab qolmasligimiz lozim, chunki ular yangilanaveradi, yangilarini esa kuzatish, o'rganish va tahlil qilish lozim. Shu jihati bilan til ijtimoiy hodisa ekanligini namoyon etadi. Shuning uchun hech qachon izlanish o'rganish, va tadbiq etishdan to'xtamaylik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

8-sinf ona tili darsligi.(2019). 4-nashr. Toshkent.

Begmatov, E. (1985). Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent: Fan, 131-bet.

Begmatov, E., Madvaliyev, A., Mahmudov, N., va b. (2020). O'zbek tilining izohli lug'ati. T: "O'zbekiston nashriyoti".

Haydarova, N.(2022). O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam. Maqola. Volume-21, Issue-1, November.

Mirziyoyev, Sh.M. (2017). Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik -har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent : O'zbekiston.

Shermuxammad A. O'TKIR HOSHIMOVNING "TUSHDA KECHGAN UMRLAR" ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar.Uzbekistan: Language and Culture,1(1).

SHUKRULLO YUSUPOVNING "KAFANSIZ KO'MILGANLAR" ASARIDA HARBIY SOHAGA OID UYADOSH SO'ZLAR TAHLILI - OT SO'Z TURKUMI DOIRASIDA

Hasanova Dildora Sobir qizi

ChDPU O'TA 3-kurs talabasi

Princeuz989@gmail.com

Ilmiy rahbar: Murodova Firuza Jalolovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shukrullo Yusupovning "Kafansiz ko'milganlar" asarida uchraydigan harbiy sohaga oid uyadosh so'zlarning o'ziga xos jihatlari, xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi (Ot so'z turkumi doirasida). Asarda harbiy soha va uning o'ziga xos terminologiyasiga oid uyadosh so'zlar (ya'ni, og'ir, qisqacha, o'tkir ma'no kasb etgan va ko'pincha ijtimoiy muhitga qarab ishlatiladigan so'zlar) uchraydi. Shuningdek, bu asarda, ayniqsa, harbiy soha bilan bog'liq bo'lgan ot so'z turkumiga tegishli terminlar ko'plab uchraydi maqolada ayni o'sha so'zlar tahlilga tortilgan.

Kalit soʻzlar: harbiy leksika, leksik maʼno-mazmun, uyadosh soʻzlar, terminologik leksika, avtomat, kartser, turma.

Abstract. This article provides information about the unique aspects and features of military-related words found in Shukrullo Yusupov's work "Buried without Shrouds". The work contains similar words related to the military field and its specific terminology (that is, words that have acquired a heavy, short, sharp meaning and are often used depending on the social environment). Also, in this work, there are a lot of terms related to the noun group, especially related to the military field, and the same words are analyzed in the article.

Keywords: military lexicon, lexical meaning, related words, terminological lexicon, machine gun, cartser, turret.

Hozirgi kunda juda koʻp sohalar qatori tilshunoslik sohasida ham oʻzgarishlar yuz bermoqda. Bizga maʼlumki, tilshunoslikning eng koʻp oʻzgarishga uchraydigan sohasi leksikologiyadir. Leksikologiyani oʻrganishda tilshunos olimlarimiz tomonidan bir qancha tadqiqot ishlari olib borilgan. Shu nuqtayi nazardan ushbu sohada mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq Oʻzbekiston tilshunoslari zimmasiga kasbga oid til birliklari oʻrganish va soha atamalarini tizimlashtirish, shuningdek, maxsus lugʻatlarini tuzish boʻyicha bir qator vazifalar yuklatildi. Milliy qadriyatimiz timsoli ona tilimizni asrab-avaylash, davlat tili sifatidagi nufuzini yanada oshirish hozir har qachongidan koʻra dolzarb boʻlib, tilimizning milliy tabiati, taraqqiyot qonunlarini chuqurroq oʻrganish va ilmiy tadqiqini yangi bosqichlarda davom ettirish zaruriyatini belgilaydi. Zotan, davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev taʼkidlaganidek, "Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lugʻat boyligini oshirish, turli sohalarida zamonaviy atamalarning oʻzbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qoʻllanishini taʼminlash dolzarb vazifa boʻlib turibdi". Bu ustuvor vazifa oʻzbek tilshunosligida til madaniyati, leksikografiya, terminologiya, soha lingvistikasi, davlat tilida ish yuritish bilan bogʻliq yangi ilmiy izlanishlar olib borishni va ularning amaliy tatbiqiga erishishni talab qiladi. Oʻzbek tilshunosligida ona tilimiz sintaktik qurilishi va sintaktik birliklarni oʻrganish uzoq va boy tarixiga ega. Oʻzbek tili sintaksisining formal-grammatik, sistemaviy, struktural, substansial tadqiqi natijasida shakllangan taʼlimotlar buning isbotidir (Nazarova, 2015 112-bet). Qayd etish kerakki, tilimizga xos lisoniy imkoniyatlarni aniqlashga qaratilgan substansial tilshunoslikda, sintaktik birliklar, jumladan, soʻz birikmalarining lisoniy mohiyati ochib berilgan. Shunday boʻlsa ham, mazkur birliklarning nutqiy imkoniyatlari, qoʻllanish doirasi, vazifalari haqida bilimlarni kengaytirish uchun substansial tahlil yetarli emas. Soʻz birikmasining bu qirralari til egalari nutqiy faoliyatida, lisoniy shaxs kategoriyasi bilan

aloqadorlikda yorqin namoyon bo'lishi sababli ularni pragmalingvistik, sotsial-ijtimoiy, psixolingvistik, lingvomadaniy, genderolingvistik aspektlarda o'rganish ehtiyoji paydo bo'ladi.

Harbiy soha, asosan, qurolli kuchlar, mudofaa va xavfsizlik tizimlariga oid sohalarni ifodalaydi. Bu soha doirasidagi so'zlar, ko'pincha maxsus, texnik va harbiy kontekstda ishlatiladi. Misol uchun, "generalidan tortib, askar, armada, jangovar qurol, mudofaa, strategiya" kabi so'zlar harbiy soha bilan bog'liqdir. Biz bilamizki, har bir tilning lug'at tarkibi, shuningdek, shu tildagi so'zlar majmuiga leksika atamasi ishlatiladi. Shunga ko'ra leksika so'zi adabiy tilning lug'at tarkibi ma'nosida ham, biror sheva yoki dialektning lug'at tarkibini ifodalash uchun ham ma'lum bir kasb-hunar kabi sohaga oid lug'at tarkibi ma'nosida ham (terminologik leksika), hatto ayrim yozuvchi asari yoki asarlarining so'zlari majmuyi ma'nosida ham qo'llaniladi. Harbiy soha, o'zining murakkabligi va maxsus faoliyati bilan, o'ziga xos leksikaga ega bo'lib, unda turli so'zlar muhim rol o'ynaydi. Bu so'zlar orqali harbiy amallar, jangovar vazifalar, komandalar va turli operatsiyalar aniq va samarali tarzda ifodalanadi. Harbiy leksikada ko'plab ot so'z turkumiga mansub uyadosh so'zlar mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan semantik jihatdan o'xshash bo'lsa-da, turli kontekstlarda turli ma'no va ishlatilishlarga ega bo'lishi mumkin.

Biz harbiy sohadagi atamalarning ayrimlarini Shukrullo Yusupovning "Kafansiz ko'milganlar" asari misolida ko'rib o'tamiz. Shukrullo Yusupov 1921-yil 2-sentabrda Toshkentda tug'ilgan. 1944-yil Toshkent davlat pedagogika instituti (hozirgi Toshkent davlat pedagogika universiteti)ni o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi mutaxassisligi bo'yicha tamomlagan. Mehnat faoliyatini Toshkent shahridagi o'rta maktabdan o'qituvchilikdan boshlagan, keyinchalik O'rta Osiyo davlat universitet (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti) aspiranti, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti muharriri kabi vazifalarda ishlagan. Qariyb sakson yillik faoliyati davomida "Hayot ilhomlari", "Umrim boricha", "Suyanchiq", "Umrim boricha", "Javohirlar sandigi" nasriy kitobi, shuningdek, dramaturgiyaga oid "Tabassum o'g'rilari", "Xatarli yo'l", "O'g'rini qaroqchi urdi" asarlarini yozgan. Adibning qatag'on davri dahshati haqidagi mashhur "Kafansiz ko'milganlar", Ubaydulla Xo'jaev to'g'risidagi "Tirik ruhlar" roman- xroniksi muallifidir. Tarjima sohasida ham yaxshigina faoliyat olib borgan. Uning asarlari arab, rus, turk, ozarbayjon, qoraqalpoq, qozoq, qirg'iz tillarida nashr etilgan. Shukrullo Yusupov 1920-yil 98 yoshida Toshkentda vafot etgan. "O'zbekiston xalq shoiri", "Do'stlik", "Mehnat shuhrati" va "El-yurt hurmati" kabi ordenlar bilan mukofotlangan. Biz "Kafansiz ko'milganlar" asarida uchraydigan harbiy sohaga tegishli ot so'z turkumiga oid ayrim uyadosh so'zlarni tahlil qilishga harakat qildik.

Ma'lumki, bir sathga mansub bo'lgan, qiymat jihatidan bir xil til birliklarining ma'lum umumiy belgi asosida bir guruhga (uyaga) birlashuviga uyadoshlik munosabati deyiladi. Masalan,

asarda uchraydigan “*polkovnik*”, “*kapitan*”, “*prokror*”, “*mirsab*”, “*advokat*”, “*tergovchi*”, “*soqchi*”, “*soldat*” kabi soʻzlar maʼlum bir uyaga mansub shaxs otlaridir. Shaxs oti biror bir insonga shaxsga qaratilgan boʻladi.

Polkovnik — bir qancha davlatlar kurolli kuchlarida zobitlik unvoni. Polkovnik unvoni rus armiyasida XVII asrdan mavjud boʻlgan. Kapitan (lot. Capitaneus — lashkarboshi, lot. Caput — bosh soʻzidan) — 1) koʻpchilik davlatlar, jumladan, Oʻzbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida ofitserlik unvoni.

Prokuror (lotincha: procurare — „gʻamxoʻrlik qilish“) — ayrim mamlakatlarda jinoiy ishlarni qoʻzgʻatish, ayblovni yoqlash, sud protsessida davlat manfaatlarini himoya qilish vakolatlari yuklatilgan masʼul shaxs (organlar tizimi).

Mirshab (arab, mir — hukmdor va shab — tun) — Oʻrta Osiyo xonliklarida maʼmuriy lavozim; tungi shahar soqchisi va ularning boshligʻi. Uning zimmasiga shaharda tungi osoyishtalikni taʼminlash masʼuliyati yuklatilgan. Oʻrta Osiyo Rossiya tomonidan istilo qilingach, mirshab asosan, tungi soqchilik hamda tartib va institutizom bajarilishini taʼminlagan va politsiya vazifasini bajargan. Mirsgab Mingboshi va katta oqsoqollar ixtiyorida xizmatda boʻlgan.

Advokat (lot. Advocatus, advocare — yordamga chaqirish) — yuridik yordam koʻrsatuvchi shaxs. Jinoyat ishlari boʻyicha surishtiruv, tergov harakatlari yuritilganda va sud majlisida, fuqaroviy ishlar sudda, xoʻjalik nizolari xoʻjalik sudlarida yoki maʼmuriy huquqbuzarlik toʻgʻrisidagi ishlar sudya yoxud vakolatli organlar (mansabdor shaxslar) tomonidan koʻrilganda ishtirok etadi, qonunda belgilangan vakolatga ega boʻladi.

Leksemalarning oʻzlari bildirayotgan leksik maʼno asosida bir yerga toʻdalanishi, ularning oʻzaro hamda boshqa soʻzlar bilan maʼnoviy munosabati masalasi azaldan tilshunos olimlarning diqqat-eʼtiborini oʻziga tortib kelgan. Masalan, H.Neʼmatov va R.Rasulovlarning “Oʻzbek tili sistem leksikologiyasi asoslari” nomli monografiyasida leksema, nomema, semema, leksik maʼno, leksemalarning mavzu toʻdalari, leksemalarning mazmun guruhlar haqida izchil, ilmiy taʼriflar berilgan; til birliklari oʻrtasidagi oʻxshashlik (paradigmatik), pogʻonali (ierarxik) va ketma-ketlik (sintagmatik) munosabatlarini ochishga harakatlar qilingan.

Asarda nafaqat shaxs otlari balki narsa otlari ham shuningdek, oʻrin-joy otlari ham uchraydi. Narsa otlari *miltiq*, *avtomat*, oʻrin-joy otlari *kamera*, *lager*, *turma*, *kaster* va boshqalar. Endi ularning izohiga kelsak:

“**Avtomat**” harbiy sohadagi qurollar nomi boʻlib, avtomatik oʻqotar shaxsiy qoʻl quroli boʻlib dushmanning jonli kuchini yoʻq qilish uchun moʻljallangan. Ilk bor Rossiyada V.G.Fyodorov tomonidan 1916-yil ixtiro qilingan.

Miltiq — o‘q otish quroli. Ov va harbiy ishda qo‘llaniladi. Dastlabki miltiq XII asrda arablarda paydo bo‘lgan. Miltiq yog‘och dastaga mahkamlangan stvol (quvur)dan tuzilgan. O‘rin joy otlaridan kamera” 1) muayyan maqsadga xizmat qiladigan alohida xona, bino; 2) mashina, asbob ichidagi yopiq bo‘shliq (masalan dvigatelning yonish kamerasi); 3) havo bilan to‘latiladigan rezina qobiq (mina kamerasi). Ushbu so‘z hozirda sinonim so‘zlar qatoridan ham joy olgan. Biror bir holat yoki vaziyatni tasvirga oluvchi vosita (asbob).

“Lager” esa shaxsiy tarkibga dala sharoitida ta‘limot berish maqsadida qism o‘quv markazida o‘tkaziladigan yig‘in.

“Turma” qamoqxona ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni ijro etuvchi muassasalardan biri. Turmalarda mahkumlar alohida kameralarda saqlanadi. Toshturma ham xuddi shunday huquqbuzarlikni sodir etgan shaxslarga nisbatan qo‘llanadigan jazoni ijro etuvchi joydir.

“Kartser” ayrim davlatlarda belgilangan tartibni buzuvchilar uchun turmalarda, armiyada va o‘quv yurtlarida ajratilgan maxsus joy. Kartser maxbuslari uchun ayniqsa judayam qattiq rejim o‘rnatilgan.

Til birliklarining dialektika qonuniyatlari asosida bir yerga jamlanishi, alohida leksik-semantik guruhlarini tashkil qilishi hamda shu guruh ichidagi boshqa a‘zolaridan ma‘lum bir belgilar asosida farqlanishi sabablari keng ko‘lamda tadqiq qilindi. Yuqorida keltirgan terminlarning barchasi ham to‘la holda izohlab o‘tilgani yo‘q, chunki terminlarning ba‘zilar aniq tushunchani ifodalagani uchun ham aynan izoh talab qilinishiga ehtiyoj sezilgan terminlarni keltirib o‘tishni muvofiq deb topdik.

Umuman olganda, o‘zbek tilshunosligida leksemalarni tushuncha asosida uyalarga bo‘lib o‘rganishda ancha yutuqlarga erishilgan. Ayniqsa, harbiy sohaga tegishli ot so‘z turkumiga oid uyadosh so‘zlar harbiy leksikada muhim o‘rin tutadi. Bu so‘zlar o‘rtasidagi farqlarni tushunish va aniq qo‘llash jangovar samaradorlik va muloqotning samarali bo‘lishini ta‘minlaydi.

Harbiy soha atamasi va unga oid uyadosh so‘zlar, ko‘pincha harbiy mavzu, tashkilotlar, qurolli kuchlar va mudofaa tizimlarini ifodalovchi otlar va boshqa so‘z turkumlari orqali tasvirlanadi. Bu so‘zlar o‘zaro bir-biriga bog‘liq bo‘lib, harbiy faoliyatni yanada aniqroq tushunish imkonini beradi. Harbiy sohadagi uyadosh so‘zlar, bir tomondan, aniq va ravshan ma‘lumot almashinuvi uchun zarur bo‘lsa, boshqa tomondan, harbiy amaliyotlarda yuqori darajadagi o‘zaro tushunish va xatoliklarning oldini olishga yordam beradi. Shunday qilib, harbiy leksikaning to‘g‘ri ishlatilishi harbiy muvaffaqiyatning ajralmas qismidir. Tinchlik hukmron surayotgan mamlakatimizda yosh avlod uchun harbiy terminlar ishtirok etuvchi asarlarni o‘qish jarayonida atamalarning ma‘nosi aniq va tushunarli bo‘lishini ta‘minlash maqsadida ushbu terminlarning ba‘zilarini izohi bilan berishni maqsadga muvofiq deb bildik.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning 5850-sonli farmonida belgilangan “ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni iste‘molga kiritish, zamonaviy atamalarning o‘zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo‘llanishini ta‘minlash.; “mamlakatimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida, jumladan, davlat boshqaruvi, zamonaviy va innovatsion texnologiyalar, sanoat, bank-moliya tizimi, huquqshunoslik, diplomatiya, harbiy ish, tibbiyot va boshqa sohalarda davlat tilining imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga erishish” (Mirziyoyev,2019) ayni ehtiyoj bilan hamohang tarzda yangi izlanishlarga boshlaydi. Harbiy soha leksikasi ham davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq ham to‘g‘ri foydalanishni o‘z oldiga maqsad qilganligini ta‘kidlab o‘tish joizdir. Bundan tashqari ularni tadqiq etishda boshqa til hodisalari bilan taqqoslab o‘rganish hamda uyadosh so‘zlarning mukammal lug‘atini tuzish tilshunoslik sohasining dolzarb masalasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Begmatov, E. (1985). Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent: Fan
- Dolimov, Sh. Z. (2007). Harbiy atamalarning qisqacha izohli lug‘ati. Toshkent
- Назарова С.А. (2015) Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талкинда. Т.: Фан,
- Yusupov Sh. (2007), Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent, "Sharq".
- Zokirov, Sh. Z. Yuridik atamalar lug‘ati va ularning tarixi. "GlobeEdit"
- O‘zME. Birinchi jild (2000). Toshkent
- Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KECHGAN UMURLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO‘LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646
- Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar. Uzbekistan: Language and Culture, 1(1).

OBRAZLI JARAYON FE‘LLARI VA ULARNING STRUKTURAL TAHLILI

Hazratova Charos Shuhrat qizi
CHDPU O‘TA 2-kurs magistratura talabasi
charosorziqulova826@gmail.com
Ilmiy rahbar: professor Ravshanxo‘ja Rasulov

Annotatsiya. Ushbu maqolada fe‘l so‘z turkumi va uning ma‘no turlari, jumladan, obrazli jarayon fe‘llari haqida ma‘lumot, obrazli jarayon fe‘llarining leksik-semantik tahlili, sema va uning turlari atroflicha o‘rganildi. Misol tariqasida Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidan parchalar keltirildi. Obrazli jarayon fe‘llarining Qodiriy asarlarida qo‘llanilishi hamda bugungi kunda bunday fe‘llardan foydalanish nutqning ravonligi va ta‘sirchanligiga xizmat qilishi haqida ma‘lumotlar berildi.

Kalit so‘zlar: fe‘l, grammatik xususiyat, obraz, holat, tasvir, Qodiriy, sema, semema, jarayon,

Obrazli jarayon fe'llari obyektiv borliq predmet hodisalari, ular orasidagi munosabatlar haqida muayyan xabar berishi, ta'sirchanlik darajasining ortiqcligi bilan ajralib turadi. Bu guruh holat fe'llari yakka o'zicha olinganda ulardagi ta'sirchanlik ko'pincha aniq ifodalanadi. Misol uchun: irpaymoq, mo'ltillamoq, qizishmoq, jonlanmoq, gurillamoq, olovlanmoq, qappaymoq. Bunday fe'llar gapda muayyan so'zlar qurshovida olinganda esa ta'sirchanlik doimo kuchli darajada ifoda etiladi. Bu- tabiiy. Chunki obrazli jarayon fe'llarini o'ragan qurshov birliklari ushbu fe'llar ma'nosini tiniqlashtirib qolmasdan, balki undagi ta'sirchanlikni yana ham kuchaytiradi, bo'rttiradi. Umuman olganda, nutq jarayoni predmet-hodisalar, ular nomlarining sintaktik qonuniyati asosida o'zaro birikib, muayyan nutqiy o'rinni egallab, shu o'rinda qo'llangan so'z ma'nolarining qaysi tarkibiy qismlari – farqlovchi semalari faolligini ta'minlaydi. Obrazli jarayon fe'llari ma'no tarkibining asosini, mag'zini hosil qilgan ta'sirchanlik tilda ham nutqda ham aniq ifodalanishi bilan muhimdir. Obrazli holat fe'llari ta'sirchanlik bilan birga muayyan darak, xabarning ham ifoda etilishi ushbu fe'llar ma'nosiga xos muhim xususiyatdir.

Obrazli jarayon fe'llari tasviriy holat fe'llari nomi bilan ham yuritiladi. Bunday fe'llar predmet-hodisalar haqida tasviriy xabar berishi va bu xabar inson ruhiyatiga kuchli ta'sir qilib, unda shu predmet-hodisalar, ularning shakli, mazmuni, tuzilishi, belgilari, mohiyati haqida aniq to'g'ri, to'liq tushuncha, tasavvur hosil bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Obrazli holat fe'llari ta'sirchanlikni, his-tuyg'uni ifodalashi, inson ruhiyatida qanday shakldagi ta'sirchanlikni hosil qilishga ko'ra turlichadir

- a) Ta'sirchanlikni ifodalashga ko'ra betaraf bo'lgan obrazli jarayon fe'llari: uxlamok, qotmok, gavgdalanmok.
- b) Ijobiylik bo'yog'iga ega ta'sirchanlik ifodalovchi obrazli jarayon fe'llari: oltinlanmok, tovlanmok, jilolanmok.
- c) Salbiylik bo'yog'iga ega ta'sirchanlik ifodalovchi obrazli jarayon fe'llari: huvillamok, shumshaymok, so'lmoq.

Obrazli jarayon fe'llari tasviriylikni tub hamda yasama fe'l shaklida anglatadi. Ushbu fe'llar o'zi bildirgan predmet hodisalarni jamiyat va tabiat moddalariga, shaxs va predmetlarga xos xususiyatlarga, holatga, harakatga, shaklga, ta'sirga va boshqalarga qiyoslaydi. Predmetlarni qiyoslash nutqiy hodisa bo'lib, bunda obrazli holat fe'llarida ta'sirchanlik bir predmetga xos xusiyatning boshqasiga ko'chirilishidan, ya'ni predmet boshqa predmetga xos xususiyatga, tasviriylikka ega bo'lishidan yuzaga keladi. Bu nutqiy ta'sirchanlik belgisining hosil bo'lishi bilan izohlanadi. Bu belgi ham obrazli holat fe'llari ma'nosining tarkibiy qismi sanalib, yuzaga chiqishga tayyor turgan semani tashkil qiladi. Demak, obrazli holat fe'llari qo'shimcha potensial semaga ega bo'lganligi sababli ularda ta'sirchanlik yuzaga keladi. Aytilganidek obrazli holat fe'llarida "holat"

mushtarak sema, “obrazli” birlashtiruvchi sema sifatida soʻz maʼnosining tarkibiy qismini tashkil qiladi. Maʼlumki mushtarak semaning ham, birlashtiruvchi semaning ham aniq mantiqiy ifodaga egaligi nutqiy sharoitda yuz beradi. Chunki soʻz maʼnosi fikr almashish jarayonida muayyan tarkibiy qism orqali muayyan ifodaga ega boʻladi. Yaʼni maʼno nutqda muayyan aniq sema qobigʻiga yashirinadi va bu sema nutqiy yetakchi, asosiy sanaladi. Nutqda aniq mantiqiy ifodaga ega boʻluvchi farqlovchi sema voqe boʻlishiga koʻra nutq birligi sifatida soʻz maʼnosidan shartli, nisbiy ajralib, maʼnoni nisbatan “chekintirib”, uni oʻziga joylashtiradi. Binobarin nutqda farqlovchi sema darak, xabar tashuvchiga, yetkazuvchiga aylanadi. U tashqi hodisalar haqida tushuncha beradi. Maʼlumki nutqda qoʻllaniluvchi har bir mustaqil soʻz aniq bitta maʼnoda qoʻllaniladi. Soʻz maʼnosining farqlovchi semasi asosiy, markaziy sanalib, boshqa muhim va nomuhim semalar fikr ifodalashda yetakchi hisoblangan farqlovchi semaga birlashtiradi. Muayyan nutqiy vaziyatda yuzaga chiqishga tayyor turgan imkoniyat sifatida saqlanadi. Bunda imkoniyatning faollashishi soʻz maʼnosini til birligi sifatida olganda soʻz maʼnosining tarkibiy qismlarini aniqlashda soʻz maʼnosiga leksikografik nuqtai nazardan yondashganga yuz beradi. Demak, soʻz maʼnosi mantiqiy boʻlaklarini vaziyatga koʻra baʼzan asosiy, zaruriy boʻlishi, baʼzan aksincha boʻlishi nisbiydir. Maʼlum boʻldiki, nutqiy sharoitda farqlovchi sema maʼnosining yashash birligi usuli muhim tarkibiy qismga aylanadi. Shu jihatdan farqlovchi semani aniqlash gʻoyat muhimdir.

Obrazli jarayon feʼllari obyektiv borliq predmet hodisalari, ular orasidagi munosabat haqida muayyan xabar berishi, taʼsirchanlik darajasining ortiqligi bilan ajralib turadi. Bu guruh holat feʼllari yakka, oʻzicha olinganda, ulardagi taʼsirchanlik koʻpincha aniq ifodalanadi. Qiyoslang: tovlanmoq, oyoqlantirmoq, qizarmoq, moʻltaymoq, boʻrtmoq, qizarmoq, toʻlqinlanmoq. Bunday feʼllar gapda muayyan feʼllar qurshovida olinganda esa taʼsirchanlik doimo kuchli darajada ifoda etiladi. Obrazli jarayon feʼllarining maʼno tarkibining asosini hosil qilgan tilda ham, nutqda ham aniq ifodalanishi bilan muhimdir. Bunday feʼllar voqea-hodisa haqida tasviriy xabar berishi va bu xabar inson ruhiyatiga kuchli taʼsir qilib, unda shu voqea-hodisalar va ularning shakli, mazmuni tuzilishi, belgilari, mohiyati haqida aniq, toʻgʻri, toʻliq tasavvur hosil boʻlishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, badiiy asarlarda obrazli jarayon feʼllaridan foydalanish asar tilining taʼsirchanligi va jozibadorligini roʻyobga chiqaradi. Ustoz Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” asariga nazar tashlaydigan boʻlsak obrazli jarayon feʼllaridan ustalik bilan foydalanilganligining guvohi boʻlamiz. Quyida ushbu asarda qoʻllanilgan baʼzi obrazli jarayon feʼllari va ularning semantikasi bilan tanishamiz.

1. Haroratlanmoq – kuchli darajadagi issiqlik holatida boʻlmoq. “Shuning uchun erining hozirgʻi raʼyini garchi oʻz tilagiga bus-butun zid holatda topsa ham yolgʻiz “musofirlik” masalasi bilangina gapga xotima bermay, boshqa taraflardan ham kamchilik topib qutidorning Otabekka

tomon haroratlanayozg'an yuragiga sovuq suv sepmakchi bo'ldi". Haroratlanmoq so'zida belgi darajasi va ma'no ta'sirchanligi ortiq. Ta'sirchanlik ifodalashiga ko'ra ijobiy so'z. Ham shaxsga ham predmetga nisbatan qo'llaniladi. Badiiy uslubga xos so'z. Yasama fe'l. Ot so'z turkumiga tegishli harorat so'ziga fe'l yasovchi –lan affiksining qo'shilishi yordamida yasalgan.

2.Qizimoq – harorati ko'tarilgan, faollashgan, kuchaygan holatda bo'lmoq. "O'yin qizib borar edi". "Yaqindag'ina Musulmon cho'loqning bazmi Azizbachcha bilan qizir edi.". Qizimoq so'zida belgi darajasi va ta'sir bo'yog'i biroz ortib ketganligini ko'rishimiz mumkin. Badiiy uslubga xos so'z. Ta'sirchanlikni ifodalashiga ko'ra betaraf. Odatda predmetga nisbatan qo'llaniladi. Tub fe'l.

3.Bo'rtmoq – turtib chiqqan holatda bo'lmoq. "Ko'p yig'lag'anliqdan ko'zlari qizarg'an, qovoqlari shishkan, yuzlari bo'rtkan edi". Badiiy uslubga xos so'z. Ta'sirchanlikni ifodalashiga ko'ra salbiy so'z. Shaxs uchun ham, predmet uchun ham qo'llaniladi. Tub fe'l.

4.Yulmoq – tortib, uzib yoki sug'urib olmoq ma'nolarini ifodalaydi. "Otabekdagi sukut, xayol fikr kabi holatlarni yulib, yulqib olib ular o'rniga chechak donalari ekib, umid suvlari sepmakchi edi". So'zlashuv uslubiga xos. Ta'sirchanlik ifodalashiga ko'ra salbiy so'z. Predmetga nisbatan qo'llaniladi. Tub fe'l.

5.Ruhsizlanmoq – ruhi past, jonli tus olmagan holatida bo'lmoq. "Majlisni bunchalik ruhsizlanib, ma'yusiyat ichida qolishig'a Gulsinbibi chidab turolmadi". Badiiy uslubga xos fe'l. Ta'sirchanlik ifodalashiga ko'ra salbiy so'z. Shaxs va predmetga nisbatan qo'llaniladi. Yasama fe'l. Asosi ot turkumiga tegishli ruh so'ziga sifat yasovchi -siz va fe'l yasovchi -lan affikslarining qo'shilishidan hosil bo'lgan.

6.Kesilmoq – ikkiga bo'lingan, ajralgan holatda bo'lmoq. "Homidning haligi so'zidan keyin oradag'i bahs kesilgan edi". So'zlashuv uslubiga xos. Ta'sirchanlik ifodalashiga ko'ra betaraf so'z. Tub fe'l.

7.Jonlanmoq – ruhli, qiziq, qizg'in holatda bo'lmoq. "Dutor yonig'a childirmaning chertmagi kelib qo'shilg'andan keyin bazm tag'in ham jonlandi". Badiiy uslubga xos. Ta'sirchanlik ifodalashiga ko'ra ijobiy so'z. Yasama fe'l. Ot so'z turkumiga tegishli jon so'zi va -lan fe'l yasovchi affiksining qo'shilishidan hosil bo'lgan.

8.Belanmoq – qoplangan, bulangan, chaplangan holatda bo'lmoq. "Kipriklari yosh bilan belandi." Badiiy uslubga xos. Ta'sirchanlik ifodalashiga ko'ra salbiy so'z. Tub fe'l. Qadimgi turkiy tilda yo'rgak ma'nosini anlatgan "be" otiga -la fe'l yasovchi qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan. Bugungi kunda o'zak va qo'shimchaga ajralmaydigan bu so'z beshikka qo'lbog' bilan bog'lamoq ma'nosini saqlab qolgan.

9.Yalpog‘lanmoq – yolvorgan holatda bo‘lmoq. “Garchi yalinib, yalpog‘lanib arang hammomga yubordiq”. Badiiy uslubga xos. Ta’sirchanlik ifodalashiga ko‘ra salbiy so‘z. Yasama fe‘l. Sifat so‘z turkumiga tegishli, eniga va bo‘yiga nisbatan keng ma’nolarini bildiruvchi yalpoq so‘ziga -lan fe‘l yasovchi affiksining qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan. Fe‘l fonetik o‘zgarishga uchragan. So‘zga qo‘shimcha qo‘shilishi natijasida (q) harfining (g‘) ga o‘zgarishi kuzatiladi.

10.Tug‘ilmoq – paydo bo‘lmoq, yaralmoq ma’nolarini bildiradi. “Shu daqiqadan boshlab bekda u afifaga qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tug‘iladir”. Ta’sirchanlik ifodalashiga ko‘ra betaraf so‘z. So‘zlashuv va badiiy uslubda qo‘llaniladi. Tub fe‘l. Ham shaxsga ham predmetga nisbatan foydalanish mumkin.

11.Yugurmoq – tezlik bilan harakatlanmoq ma’nosini ifodalaydi. “Havo bulut, achchig‘ sovuq yel to‘rt tomonga yugurar, onda sonda qor uchqunlanini quvlab zirqiratar edi”. Ta’sirchanlik ifodalashiga ko‘ra betaraf so‘z. Tub fe‘l. Shaxs va predmetga nisbatan bir xil qo‘llaniladi.

12.Chaplamoq – qoplangan, chulg‘angan, to‘lgan holatda bo‘lmoq. “Bu kungi kutilmagan tun Hasanali otani gangitkan, uning kekxa ko‘zlari uyqu bilan tamom chaplashib olg‘an edilar”. Badiiy uslubga xos so‘z. Predmetga nisbatan qo‘llaniladi. Ta’sirchanlik ifodalashiga ko‘ra betaraf so‘z. Tub fe‘l.

13.Oyoqlantirmoq – bosh ko‘tarishga da’vat etgan, qarshi qo‘ygan holatda bo‘lmoq. “Qora choponliqlar hanuz tinch yotmay yurti qipchoq og‘alarig‘a qarshi oyog‘landirmoqchi bo‘ladirlar”. Badiiy uslubga xos. Ta’sirchanlik ifodalashiga ko‘ra salbiy so‘z. Yasama fe‘l. Ot turkumiga oid oyoq so‘ziga -lan so‘z yasovchi affiksining qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan. Shaxsga nisbatan qo‘llaniladi.

14.Mixlanmoq – butun diqqat e’tibori bilan qarab qolmoq, butunlay berilgan holatda bo‘lmoq. “Kumush ichkariga kirib ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa yerga mixlangandek qotib turdi”. Ta’sirchanlik ifodalashiga ko‘ra betaraf so‘z. Yasama fe‘l. Ot so‘z turkumiga tegishli mix so‘ziga -lan so‘z yasovchi affiksining qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan.

15.Yo‘rg‘alamoq – yengil harakat, mayda qadamlar bilan raqsga tushmoq. “Dutor ko‘ngilning allaqanday ingichka joyini qitiqlaydir, childirma yurakni nimagadir oshiqdirib, Gulsin qizning yo‘rg‘alashi borliq a’zoni zirillatadir”. Badiiy uslubga xos so‘z. Ta’sirchanlikni ifodalashiga ko‘ra ijobiy so‘z. Yasama fe‘l. Yo‘rg‘a so‘zi ikki xil ma’noda qo‘llaniladi. Birinchi ma’nosi-mayda qadam tashlab, tez yuradigan ot yoki eshak. Ikkinchi ma’nosi-shunday holatdagi yurish, raqsga tushish. Bu yerda ikkinchi ma’nosida qo‘llangan.

16.Olalanmoq – ko‘zlari ola-kula holatda bo‘lmoq.”Hasanalining quloqlari tikkayib o‘rnidan turdi, ko‘zi olalang‘an edi”. Badiiy uslubga xos. Ta’sirchanlik ifodalashiga ko‘ra salbiy

soʻz. Yasama feʼl. Sifat soʻz turkumiga tegishli ola soʻziga feʼl yasovchi –lan qoʻshimchasining qoʻshilishidan hosil boʻlgan. Soʻzning tarkibiy qismi rang maʼnosini ifodalaganligi sababli ushbu feʼlda belgi darajasi va taʼsirchanlik nisbatan ortiqroq.

17.Tovlanmoq – muayyan bir tusda jilvalangan, yarqiragan holatda boʻlmoq. “Uning husni bejalgan uyning oqlari, koʻklari, sariqlari va qizillari bilan tovlanib xayoliy bir koʻrinishda”. Badiiy uslubga xos. Taʼsirchanlikni ifodalashiga koʻra ijobiylik boʻyogiga ega. Tub feʼl. Obrazlilik va belgi darajasi kuchli holatda ifodalangan.

18.Qovjiramoq – suvsiragan, qurib bujmaygan holatda boʻlmoq. “Titragan va qovjiragʻan bir tovushda:”Nega qochasiz. Nega qaramaysiz.- dedi bek”. Badiiy uslubga xos. Taʼsirchanlikni ifodalashiga koʻra salbiylik boʻyogiga ega. Ham shaxsga ham predmetga nisbatan qoʻllaniladi. Bu feʼl eski oʻzbek tilida qurigan maʼnosini bildiruvchi “qav” sifatiga biroz maʼnosini ifodalovchi –ji affiksidan keyin –ra feʼl yasovchisining qoʻshilishi natijasida hosil boʻlgan bugungi kunda maʼno umumiy lashib tub feʼlga aylangan.

19.Tommoq – tomchilagan holatda boʻlmoq. “Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, toʻgʻriliq maʼnolari tomib turgʻan bu xotin qutidorning rafiqasi –Oftoboyim...” Badiiy uslubga xos. Taʼsirchanlikni ifodalashiga koʻra ijobiylik boʻyogiga ega. Faqat predmetga nisbatan ishlatiladi. Tub feʼl.

20.Buzilmoq – vayron boʻlgan, yaroqsiz holatda boʻlmoq. “Majlis buziladigʻandek seziladir”. Taʼsirchanlik ifodalashiga koʻra salbiy soʻz. Faqat predmetga nisbatan ishlatiladi Tub feʼl.

21.Moʻltaymoq – maʼnosiz va ilojsiz holatda boʻlmoq. “Shu choqqacha moʻltayib oʻtirgan Kumushbibini bir seskandi-da, qoʻshiqchi qizlarga qaradi”. Badiiy uslubga xos. Taʼsirchanlikni ifodalashiga koʻra ijobiy. Moʻlt-moʻlt taqlid soʻziga –ay feʼl yasovchi qoʻshimchasining qoʻshilishi natijasida hosil boʻlgan.

22.Qizarmoq – qizil tusga kirgan holatda boʻlmoq. “Oftob oyim erining soʻzini kuchlab tushdi:”Issigʻi bor, yuzi ham qizarib boʻrtib turibdi”. Taʼsirchanlikni ifodalashiga koʻra salbiy soʻz. Badiiy va soʻzlashuv uslublarida foydalaniladi. Shaxs va predmetga nisbatan teng qoʻllaniladi. Fonetik oʻzgarishga uchragan. Sifat soʻz turkumiga tegishli qizil soʻziga –ar feʼl yasovchi affiksining qoʻshilishi natijasida hosil boʻlgan. Rang bildiruvchi soʻzdan yasalganligi uchun taʼsirchanlik va belgi darajasi nisbatan yuqori.

23. Toʻymoq –qoniqmoq, qabul qilmoq, qorni toʻymoq. “Men bu kungacha 2 ta xotin oʻrtasida turib janjalga toʻygunimcha yoʻq”. Taʼsirchanlikni ifodalashiga koʻra salbiy maʼnoga ega. Badiiy va soʻzlashuv uslublarida foydalaniladi. Predmet va hodisaga nisbatan qoʻllaniladi. Tub feʼl.

24. Tansiqylanmoq – ehtirom qilinmoq, hurmat topmoq, qadr qozonmoq ma’nolarini bildiradi. “Chet ellarni ko’rgan Otabek majlisga tansiqlandi”. Ta’sirchanlikni ifodalashiga ko’ra ijobiy so’z. Shaxs va predmetga nisbatan qo’llaniladi. Yasama so’z. Ot so’z turkumiga tegishli tansiq so’ziga –lan fe’l yasovchi qo’shimcha qo’shilishidan hosil bo’lgan.

25. Qo’zg’amoq – kovlamoq, qimirlatmoq, aralashtirmoq ma’nolarida qo’llaniladi. “Musulmonqul o’z g’arazi yo’lida orada yo’q nizolarni qo’zg’ab, kuyavi Sheralixonni o’ldirdi”. Ta’sirchanlik ifodalashiga ko’ra salbiy ma’noga ega. Tub so’z. Predmetga nisbatan qo’llaniladi.

26. Junjaymoq – so’lmoq, sovuqotmoq. “Hasanali yarim yalang’och holda junjayib daricha ostida izg’iriy quchog’ida o’lturar edi”. Ta’sirchanlikni ifodalashiga ko’ra salbiy so’z. Narsa va predmetga nisbatan qo’llaniladi. Tub so’z.

27. Bo’rtinmoq – turtib chiqqan, shishgan degan ma’nolarni bildiradi. “Chunki Otabek shuning o’ziga ham yaxshig’ina qizarinib bo’rtangan edi”. Ta’sirchanlikni ifodalashiga ko’ra salbiy. Shaxs va narsaga nisbatan ishlatiladi. Tub so’z.

28. Og’moq – egilmoq, pastga qarab tushmoq ma’nolarini bildiradi. “Uning ko’zlari muloyimg’ina suv ustiga og’dilar”. Predmetga nisbatan qo’llaniladi. Badiiy va so’zlashuv uslublarida foydalaniladi.

29. Kuchaymoq – tezlashmoq, ortmoq, yuksalmoq. “Ikkinchi, uchinchi qaytalab yuz yuvishda bu fitna tag’in ham kuchaydi”. Yasama so’z. Ot so’z turkumiga tegishli kuch so’ziga -ay fe’l yasovchi qo’shimcha qo’shilishidan yasalgan. Badiiy va so’zlashuv uslublarida foydalaniladi.

30. Tundlanmoq - teskari bo’lmoq, xafa bo’lmoq degan ma’nolarni bildiradi. “To’ybeka Kumushning tundlanishini elamadi. Yasama so’z. Sifat so’z turkumiga tegishli tund so’ziga -lan fe’l yasovchi qo’shimcha qo’shilishidan yasalgan. Badiiy va so’zlashuv uslublarida foydalaniladi.

Aksariyat obrazli jarayon fe’llari ot, sifat, taqlid va undov so’zlarga –la, -lan so’z yasovchi qo’shimchalarini qo’shish orqali hosil bo’ladi. Yaraqlamoq, sehrlanmoq, gavdalanmoq, gullamoq kabi fe’llar shular jumlasidandir. Bunday fe’llarning obrazli holatda ifodalanishi ham o’ziga xosdir. Ayniqsa, Abdulla Qodiriy tilidan qo’llanilgan obrazli jarayon fe’llari asarlarining mazmun mohiyatini ochishda beqiyos rol o’ynaydi. Yozuvchi bunday fe’llardan foydalanar ekan ba’zi o’rinlarda fe’lning yangicha ma’nolarini kashf etganligiga guvoh bo’lamiz. Bunday fe’llarni nutq jarayonida qo’llash ham nutqning ta’sirchanligiga, jozibadorligini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdulla Qodiriy(2019). O’tkan kunlar. Toshkent.

Dadaboyev,X.(2021). O’zbek terminologiyasi masalalari uchun. Toshkent..

Hojiyev’A.(1974) O’zbek tili sinonimlarining izohli lug’ati. O’qituvchi, T.

Hojiyev A. Fe’l. Fan, 1973.

- Madvaliyev A, Begmatov E.(2012). O‘zbek tilining imlo lug‘ati.- Akademnashr.
- Rasulov,R.(2023). O‘zbek tili fe’llarining ma’no tuzilishi.- Toshkent.
- Rasulov,R.(2019).O‘zbek tili nazariy grammatikasi muammolari. Toshkent.
- Rasulov,R.(1989) O‘zbek tilidagi holat fe’llari va ularning valentligi.- Toshkent.
- Sayfullayeva,R. Mengliyev,B va boshqalar.(2009). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T. O‘zbek tili leksikologiyasi.(1981) Darslik. – Toshkent.
- O‘zbek tilining izohli lug‘ati, (2007) .I tom,
- O‘zbek tilining izohli lug‘ati, (2007).II tom,
- Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646
- Mavlyanov, S. (2022). O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar.Uzbekistan: Language and Culture,1(1).

ARAB TILIDA FE'L SO'Z TURKUMI

Ismoilova Robiya Farhod qizi
Oriental universiteti arab tili yo'nalishi 2-bosqich talabasi
rismoilova426@gmail.com

Ilmiy rahbar dotsent, PhD Turdiyev Jahongir

Annotatsiya. Bu tadqiqot ishida ish-harakat yoki holatni bildiruvchi bu so‘z turkumi arab tili grammatikasida juda kata o‘rin tutishini ko‘rib chiqamiz. Chunki juda ko‘p boshqa turkum so‘zlari ham asosan fe‘l o‘zaklari zaminida yasaladi. Fe’llar uch va to‘rt o‘zak undoshlilarga bo‘linadi va ularning ko‘pchiligini uch o‘zak undoshli fe’llar tashkil etadi. Bu o‘zak undoshlar atrofidagi unlilarni o‘zgartirish, u yoki bu o‘zak undoshni ikkilantirish, biror noo‘zak undoshni kiritish yo‘li bilan fe’llarning hosila shakllari yasaladi. Hosila shakldagi fe’llarning, tabiiyki, mazmunida ham o‘zgarish sodir bo‘ladi. Hosila shakllarni boblar deb atash qabul qilingan. Uch o‘zak undoshli fe’llarning 15 ta, to‘rt o‘zak undoshli fe’llarning 4 ta bobi mavjud. Bu boblarga ularni o‘zaro farqlash uchun nom qo‘yilgan.

Kalit so‘zlar: fe‘l, shaxs, son, undosh, zamon, harf.

Abstract: In this research work, we consider that this series of words denoting work-action or state occupies a very kata place in the grammar of the Arabic language. Because too many other category words are also made mainly on the ground of verb stems. Verbs are divided into three-and four-stem consonants, and many of them are formed by verbs with three-stem consonants. These are derived forms of verbs by changing the vowels around the vowels, diluting one or another vowel, introducing some non-consonant. A change also occurs in the content of verbs in the derived form, naturally. It has been accepted to refer to derived forms as chapters. There are 15 chapters of verbs with three vowels, 4 chapters of verbs with four vowels. The chapters were named to distinguish them among themselves.

Keywords: verb, person, number, consonant, tense, letter.

Arab tadqiqotchilari uch o‘zak undoshli fe’lning boshlang‘ich shaklini مُجَرَّدٌ ثَلَاثِيّ فِعْلٌ va to‘rt o‘zak undoshli fe’lning boshlang‘ich shaklini esa مُجَرَّدٌ رُبَاعِيّ فِعْلٌ deb, qolgan boblarni esa shu bobning harakat nomi (masdari) bilan ataganlar.

Fe’lning barcha boblari o‘tgan va hozirgi-kelasi zamonga ega. Ular shaxsda, sonda, jinsda tuslanadi. Fe’llar arab tilida aniq va majhul nisbatga ega. Bundan tashqari fe’llarning 5 ta mayli mavjud.

O‘zbek tilidan farqli o‘laroq, arab tilidagi fe’llar infinitiv - fe’lning noaniq shakliga ega emas. Shuning uchun zamonaviy lug‘atlarda fe’lning o‘tgan zamon III shaxs birlik muzakkar shakli shartli ravishda infinitiv sifatida qabul qilingan. M: كَتَبَ-asl ma’nosi: u (mz) yozdi, shartli ma’nosi: yozmoq.

Uch o‘zak undoshli fe’llar arab tilida fe’llarning asosiy qismini tashkil etadi. Uning hammasi vo‘lib 15 bobi mavjud. Shundan 10 bobi hozirgi arab adabiy tilida faol ishtirok etadi. Qolgan 5 bobi esa qadimgi arab tilida keng ishlatilgan, lekin keyinchalik iste’moldan chiqib ketgan.

I bobdagi ko‘pchilik fe’llarning o‘tgan zamoni فَعَلَ shaklida hosil bo‘ladi. M.: ذَهَبَ-ketmoq, دَخَلَ-kirmoq, خَرَجَ-chiqmoq. Bundan tashqari qisman فَعِلَ va فَعُلَ shaklidagi fe’llar esa faqat o‘timsiz fe’llardir. I bob fe’li o‘tgan zamonda quyidagicha tuslanadi. M.: كَتَبَ - U (mz) yozdi, خَرَجُوا - Ular (mz) chiqdilar, شَرِبْتُمْ - Sizlar (mz) ichdingizlar, نَظَفْنَا - Biz pokiza bo‘ldik.

Barcha bobdagi o‘tgan zamon fe’lining inkor shakli fe’l oldiga مَا yuklamasini qo‘yish bilan hosil qilinadi. M.: كَتَبْتُ مَا - U (mn.) yozmadi, خَرَجْنَا مَا - Ular (mn.) chiqishmadi, شَرِبْنَا مَا - Siz (ikki kishi) ichmadingiz.

I bob fe’li majhul nosbatining o‘tgan zamoni har uch shakldagi fe’llardan فَعِلَ vaznida hosil bo‘ladi. M.:

ضَرَبَ - urmoq + ضَرَبَ - urilmoq

شَرِبَ - ichmoq شَرِبَ - ichilmoq.

Majhul nisbatning shaxs-sonda tuslanishi aniq nisbatdagi fe’lning tuslanishidan farq qilmaydi. Majhul nisbat fe’lining ishlatilishi arab tilida bir oz murakkabroq. U o‘zbek tilidagi majhul nisbat fe’li ifodalamaydigan tushunchalarni ham ifodalashi mumkin. M.: شَالَ so‘ramoq fe’lidan سَأَلْتُ - men so‘radim, shuning majhul nisbati شَيْلْتُ - »men so‘raldim ma’nosidan tashqari <<mendan so‘radilar» ma’nosini ham bildiradi. Shuningdek, غَضِبَ g‘azablanmoq fe’lidan غَضِبْتُ - men g‘azablandim, غَضِبْتُ - »men g‘azab ostida qoldim«, <<mendan g‘azablandilar» ma’nosini ifodalaydi.

Barcha boblardagi o‘tgan zamon fe’li oldidan (aniq va majhul nisbatlarida) لَقَدْ yoki قَدْ yuklamasi kelishi mumkin va u ish-harakatning o‘tgan zamonda bajarib bo‘linganligini bildiradi. M.:

سَأَلْتُ قَدْ - so‘rab bo‘lganman, so‘ragan edim

خَرَجَ لَقَدْ - u (mz.) chiqib bo‘lgan, chiqqan edi

Ikki tomonlama noto‘g‘ri fe’llarning hozirgi-kelasi zamonda tuslanishi:

1. Birinchi va ikkinchi o‘zak undosh harfi illatdan iborat bo‘lgan fe’llar:

وَأَلَّ (i) – “panoh izlamoq” fe’lida ham solimsifat, ham hamzali fe’llar xususiyati mavjud:

Shaxs	Jins	birlik	Iktilik	ko‘plik
III	Mn	يَنْلُ	يَنْلَاكُ	يَنْلُونُ
	Mz	تَنْلُ	تَنْلَانُ	يَنْلَنُ
II	mz	تَنْلُ		تَنْلُونُ
	Mn	تَنْلَيْنُ		تَنْلَنُ
I	mz/mn	أَنْلُ	نَنْلُ	

يَنْسُ turidagi fe’llarda o‘zgarish sodir bo‘lmaydi, chunki birinchi o‘zak undosh tovushidan iborat bo‘lgan fe’llar solim fe’llardan farq qilmaydi.

أَب – turidagi fe’l

أَد – turidagi fe’l

Shaxs	Jins	birlik	ikkilik	ko‘plik	birlik	ikkilik	ko‘plik
III	Mz	يُؤَبُّ	يُؤَبَانُ	يُؤَبُونُ	يُؤَدُّ	يُؤَدَانُ	يُؤَدُونُ
	Mn	تُؤَبُّ	تُؤَبَانُ	يُؤَبِّنُ	تُؤَدُّ	تُؤَدَانُ	يُؤَدِّنُ
II	Mz	تُؤَبُّ	تُؤَبَانُ	تُؤَبُونُ	تُؤَدُّ	تُؤَدَانُ	تُؤَدُونُ
	Mn	تُؤَبِّنُ		تُؤَبِّنُ	تُؤَدِّنُ		تُؤَدِّنُ
I	mz/mn	أُؤَبُّ	تُؤَبُّ		أُؤَدُّ	نُؤَدُّ	

2. O‘zakdagi birinchi va uchinchi undoshlar harfi illatdan iborat fe’llar:

أَتَى – fe’li ham hamzali, ham noqis fe’llar kabi tuslanadi:

shaxs	jins	birlik	ikkilik	ko‘plik
III	mz	يَأْتِي	يَأْتِيَانِ	يَأْتُونُ
	mn	تَأْتِي	تَأْتِيَانِ	يَأْتِيْنَ
II	mz	تَأْتِي	تَأْتِيَانِ	تَأْتُونُ

	mn	تَأْتِيْنَ		تَأْتِيْنَ
I	mz/mn	أَتَى	نَأْتِي	

3. O‘zakdagi ikkinchi va uchinchi undoshlari harfi illatdan iborat bo‘lgan fe’llar quyidagicha tuslanadi:

سَاء -turidagi fe'l جَاء - turidagi fe'l

Shaxs	Jins	birlik	ikkilik	ko'plik	birlik	ikkilik	ko'plik
III	Mz	يَسُوْءُ	يَسُوْوَانِ	يَسُوْوُوْنَ	يَجِيْءُ	يَجِيْئَانِ	يَجِيْئُوْنَ
	Mn	تَسُوْءُ	تَسُوْوَانِ	تَسُوْوُنْ	تَجِيْءُ	تَجِيْئَانِ	تَجِيْئُنْ
II	Mz	تَسُوْءُ	تَسُوْوَانِ	تَسُوْوُوْنَ	تَجِيْءُ	تَجِيْئَانِ	تَجِيْئُوْنَ
	Mn	تَسُوْئِنِ		تَسُوْوُنْ	تَجِيْئِيْنَ		تَجِيْءُ
I	mz/mn	اَسُوْءُ	تَسُوْءُ		اَجِيْءُ	نَجِيْءُ	

Har uch o'zak undosh harfi illatdan iborat bo'lgan fe'llar quyidagicha tuslanadi:

أَوِي -fe'li

fe'li – وَأَي

Shaxs	Jins	birlik	ikkilik	ko'plik	birlik	ikkilik	ko'plik
III	Mz	يَأُوِي	يَأُوِيَانِ	يَأُوُوْنَ	يَيِي	يَيِيَانِ	يَيُوْنَ
	Mn	تَأُوِي	تَأُوِيَانِ	يَأُوِيْنْ	تَيِي	تَيِيَانِ	يَيِيْنْ
II	Mz	تَأُوِي	تَأُوِيَانِ	تَأُوُوْنَ	تَيِي	تَيِيَانِ	تَأُوُوْنَ
	Mn	تَأُوِيْنِ		تَأُوِيْنْ	تَيِيْنِ		تَيِيْنْ
I	mz/mn	أَوِي	تَأُوِي		أَيِي	نَيِي	

Fe'llarni o'rganish jarayonida yana ko'plab qoidalarga, zamonlarga va yana boshqa ilmiy ma'lumotlarga duch kelishimiz mumkin. Arab tilida 3ta zamon bor. Undan tashqari yordamida boshqa murakkab zamonlarni hosil qilishimiz mumkin. Uch o'zakli fe'llar bo'lib, ular amaliyotda ko'proq qo'llash mumkin. To'rt o'zakli fe'llar, uch o'zakli fe'llarga nisbatan kamroq bo'lib, ular amaliyotda ham kamroq qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Xolidov B, Z. (1981). Arab tili darsligi. "O'qituvchi" nashriyoti.

Xasanov, M. (2018). Arab tili. "G'ofur g'ulom" nashriyoti.

Abdujabbarov, A. (2007). Arab tili oliy o'quv yurtlari uchun. "Toshkent islom universiteti"

Ibrohimov, N., Yusupov, M., Oripov, A. (2024). Arab tili grammatikasi. I jild.

Shermuxammad A. O'TKIR HOSHIMOVNING "TUSHDA KECHGAN UMLAR" ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

TIL – TAFAKKUR XAZINASI

Jumanazarova Umidaxon Rustambek qizi,

ChDPU 1-kurs magistranti,

umidaxonjumanazarova02@gmail.com

Ilmiy maslahatchi: dots. B.T.Suyunov

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining naqadar boy til ekanligi, inson ma'naviy qiyofasini tildan qay ko'rinishda foydalanishi ko'rsatib berishi, o'zbek tilining davlat tili sifatidagi qimmatini hamda tilimizga bog'liq ayrim muammolar haqida atroflicha fikr yuritilgan. Tilimizni rivojlantirish va bu jarayonga jamiyatni jalb qilish bo'yicha tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'z: so'z boyligi, lug'at zaxirasi, insonning ma'naviy qiyofasi, tilning sofliqi, orfografiya qoidalari, shevaga oid so'zlar.

Abstract: In this article, the Uzbek language is a rich language, how the use of the language shows the spiritual image of a person, the value of the Uzbek language as a state language, and some problems related to our language. Recommendations were given on the development of our language and the involvement of society in this process.

Keywords: vocabulary, vocabulary, spiritual image of a person, purity of language, rules of orthography, words related to dialect.

O'zbek tili – dunyodagi eng qadimiy tillardan biri. Hisob-kitoblarga ko'ra, so'z boyligi va lug'at zaxirasi bo'yicha o'zbek tili dunyodagi eng boy tillar qatorida turadi. Ayni paytda, o'zbek tilida 1 milliondan ortiq so'z va tushunchalar mavjud. Ayrim manbalarda o'zbek tilida 1,4 – 1,6 mln. atrofida so'z borligi qayd etilgan. (M.Bobojon. Jahon tillari haqida. – Toshkent: "Muharrir", 2010.)

O'zbek tilining 5 jildlik izohli lug'atida adabiy tilimizga o'zlashgan bor-yo'g'i 80 mingta so'zga izoh berilgan. (O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" – 2006) Ko'rinadiki, biz hali tilimizdagi so'zlarning qariyb 10 foizini ham lug'atlarda qamrab ololganimiz yo'q.

Inson ma'naviy qiyofasining bir ko'rinishi – bu davlat tiliga e'tibor. So'z mulkining sultoni, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida ta'kidlaganlaridek: "Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz" (Alisher Navoiy. Muhokamatul lug'atayn. MAT. – Toshkent: "Fan", 2000). Ya'ni kimki, biror tilni bilishni ixtiyor etmaydi, demak, u shu elni ham e'tibor va nazarga olmaydi, demoqchi.

Ota-bobolarimiz qadim-qadimdan boshlab, ko'p til bilishni o'zlariga muddao deb bilganlar. Ikki tilda teng ijod qila olgan olim-u adiblarni "zullisonayn" ijodkor deyishgan. "Zullisonayn" so'zi arab tilidan olingan bo'lib, "ikki til bilimdoni", degan ma'noni anglatadi. Xususan, Alisher Navoiy,

Zahiriddin Bobur, Mahmud az-Zamaxshariy, Abdurauf Fitrat kabi yozuvchi-adiblarmiz zullisonayn ijodkorlar hisoblanadi.

Buyuk qomusiy alloma Abu Ali ibn Sino mashhur tabib va faylasuf bo'lishi bilan birgalikda, arab, fors, turk, lotin va so'g'd tillarining bilimdoni ham bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir, deb ta'kidlanadi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: “O'zbekiston”, 2019. 4-b.). Demak, yurtimizda yashayotgan har bir fuqaro davlat tiliga e'tiborli bo'lishi va davlat tilida ish yuritishni bilishi shart.

O'zbek tilining davlat tili darajasiga ko'tarilishida Navoiy, Bobur, Furqat, Muqimiy, Xorazmiy, Ogahiy, Hamza, Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Qodiriy, Cho'lpon kabi buyuk bobokalonlarimiz va boshqa so'z ustalarining xizmatlari katta. Biz ana shunday bobolarimizning ulkan merosini bilmasdan turib, davlat tilining qadr-qimmatini va mazmun-mohiyatini anglab olishimiz qiyin.

Albatta, ona tilimizning sofligi uchun har birimiz mas'ulmiz. Xorijiy tillarni o'rganish ona tilini unutish hisobiga emas, balki ona tilini yanada chuqurroq o'rganish asosiga qurilishi kerak.

Bugungi kunda barcha sohalarda bo'layotgani singari, ona tilimiz va u bilan bog'liq muammolar ham asta-sekin o'z yechimini topmoqda. Aytishimiz mumkinki, milliy iftixorimiz, milliy g'ururimiz negizida, hech shubhasiz, millatimizning tili turadi. O'zbek tili – o'zbek xalqining bebaho xazinasi, uning ma'naviyati va madaniyatining asosidir.

Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning **“O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”** 2019-yil 21-oktyabrda PF-5850-son farmoni mamlakatimizda davlat tilini rivojlantirish, davlat tilida ish yuritilishini ta'minlash, ona tilimizga yangi so'z va terminlarni tatbiq etish, xorijiy so'zlar va terminlarning o'zbekcha muqobilini yaratish borasida yangi-yangi imkoniyatlarni yaratdi va shunga mos ravishda xalqimiz oldiga mas'uliyatli vazifalarni ham qo'ydi.

Hozirgi kunda davlat tilini rivojlantirish bo'yicha mavjud muammolar nimalarda ko'rinadi?

- joylarda, tashkilot va muassasalarda lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi va imlosi qoidalarini yaxshi bilmaslik natijasida, ko'plab shiorlar, ichki va tashqi reklamalar, ko'rgazmali vositalardagi matnlarda imlo xatolari yoki mantiqiy xatolarga yo'l qo'yilmoqda. Masalan, *“Erni boqsang, er ham seni boqadi”*, *elon, dior, atele va b.*;

- o'zbek tilining orfoepiya (to'g'ri talaffuz) qoidalarini yaxshi bilmaslik oqibatida, o'zbekcha so'zlarda aksentologik (urg'uni to'g'ri qo'yish) me'yorning buzilishi, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, shevaga oid so'zlarni qo'llash. Masalan, *kottakon raxmat, voxolanki, bejizga, noloyiq emas, befarosatsizlarsha*;

- o'zbek tilining orfografiya (to'g'ri yozuv) qoidalar va so'zlarning ma'no xususiyatlarni yaxshi bilmaslik natijasida, so'zlarni noto'g'ri yozish. Masalan, *o'tqazmoq, mundareja, "Kichirik" maxallasi, Almazor tumani* kabi;

- o'zbek adabiy tili me'yorlarini yaxshi bilmaslik va unga amal qilmaslik natijasida, muassasalar nomi, tashkilotlar va bo'limlar nomlarining har xil yozilishi. Masalan, *O'zbek tili kafedrası, Toshkent Davlat Yuridik Universiteti, Ichki Ishlar vazirligi*;

- texnik xizmat ko'rsatish, maishiy xizmat, tibbiyot va boshqa sohalarda keng qo'llanilayotgan xorijiy so'z va terminlarning o'zbekcha muqobillari hayotga tatbiq etilmayotgani. Masalan, *Hotel, vulkanizatsiya, balansirovka, paynet, beeline, Real medical*;

- teleradiointervyularda sheva so'zlarining ko'p ishlatilishi, o'zbek adabiy tili qoidalariga rioya qilmaslik va bunga intervyu oluvchi jurnalistlarning beparvoligi va boshqalar.

O'zbek tilidagi ijtimoiy muammolar ko'plab omillar bilan bog'liq bo'lib, ularni hal qilish uchun jamiyatning turli qatlamlari birgalikda harakat qilishi zarur. Quyida ushbu muammolarning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz:

1. Adabiy til me'yorlariga rioya qilinmasligi

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va kundalik muloqotda o'zbek adabiy tili me'yorlaridan chekinish holatlari ko'p uchramoqda. Xususan, sheva so'zlarining noto'g'ri ishlatilishi, urg'uni buzish yoki xorijiy so'zlarni keragidan ortiq qo'llash o'zbek tilining madaniy boyligiga zarar yetkazmoqda.

2. Rasmiy yozuvlarda imlo va uslubiy xatolar

Ko'chalardagi bannerlar, reklama matnlari yoki davlat muassasalari hujjatlarida imlo xatolari ko'p uchraydi. Bu esa nafaqat til madaniyatiga, balki davlat tilining rasmiy nufuziga ham ta'sir qiladi. Masalan, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida qoidalar to'liq amal qilmasligi bunga sabab bo'lmoqda.

3. Chet tillarining haddan tashqari ta'siri

O'zbek tilida xorijiy so'zlarning ortiqcha qo'llanilishi tilning asl boyligini yo'qotish xavfini tug'diradi. Xususan, zamonaviy texnologiya va ilm-fan sohalarda o'zbek tiliga mos muqobil so'zlar yaratish ishlari sust bormoqda.

4. O'zbek tilining iqtisodiy va texnik sohalarda qo'llanilishining cheklanganligi

Ko'plab biznes, texnika va ilmiy sohalarda o'zbek tilidagi terminlar va adabiyotlarning yetishmasligi, rasmiy ish yuritishda chet tillarining ustunligi kuzatilmoqda. Bu esa milliy tilning amaliy imkoniyatlarini cheklaydi.

5. Til sofligini saqlash bo'yicha jamoatchilik ongining sustligi

Jamiyatda ona tilining qadriyat sifatidagi o‘rni haqida yetarli darajada ma’lumotga ega bo‘lmaslik ham muammolardan biridir. Ona tilining sofliqini saqlash mas’uliyati har bir fuqaro zimmasida bo‘lishi lozim.

Bu muammolarni yechish uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

Tilni targ‘ib qilish dasturlari: O‘zbek tilining boyliklarini targ‘ib qiluvchi madaniy va ta’limiy dasturlarni kengaytirish lozim.

Terminologiyani rivojlantirish: Chet tillaridan kirib kelayotgan yangi so‘zlarga o‘zbekcha moslamalarni ishlab chiqish uchun maxsus institutlar faoliyatini kuchaytirish kerak.

Til madaniyatini oshirish: Rasmiy idoralar va ta’lim muassasalarida o‘zbek adabiy tili me’yorlariga rioya qilish bo‘yicha maxsus trening va seminarlar tashkil etilishi zarur.

Bu masalalarning hal etilishi o‘zbek tilining ijtimoiy mavqeini oshiradi va uning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Agarda, yurtimizda yashayotgan har bir fuqaro davlat tili – o‘zbek tili masalasiga or-nomus va iymon-e’tiqod masalasi deb qarab, jonbozlik ko‘rsatib, yuqorida sanab o‘tilgan kamchiliklarga barham bersa, e’tibor qaratsa, albatta bunday xayrli ishlarimiz yaqin kelajakda o‘zining amaliy natijasini beradi.

O‘zbek tili – o‘zbek xalqining mavjudligi, uning tafakkur xazinasini, milliy-madaniy boyligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Alisher Navoiy.(2000). Muhokamat ul-lug‘atayn. MAT. – Toshkent: “Fan”.

M.Bobojon. (2010). Jahon tillari haqida. – Toshkent: “Muharrir”.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2006). – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. “Xalq so‘zi” gazetasi // 2019 yil, 22 oktyabr.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2019

Rasulov R., Suyunov B., Mo‘ydinov Q. (2010). Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. – Toshkent.

Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA

FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

TRANSLATION AND CULTURAL MISINTERPRETATIONS: BRIDGING LANGUAGE BARRIERS IN A GLOBALIZED WORLD

Jo‘raboyeva Dilnavoz Ma‘murjon qizi,

FerSU, 3rd course, group № 22.104

joraboyevadilnavoz6@gmail.com

Supervisor: S.Shermamatova

Abstract: Translation is a crucial tool for bridging language barriers, yet cultural misinterpretations often distort intended meanings. This article explores how cultural nuances, idioms, and symbols impact the translation process. Through analysis of case studies, it examines the risks of cultural misinterpretation, the role of context, and strategies for more effective cross-cultural translation, emphasizing the importance of cultural literacy in global communication.

Keywords: Translation, cultural misinterpretation, cross-cultural communication, language, idioms, globalization, context, cultural literacy, intercultural dialogue, linguistic barriers

Annotatsiya: Tarjima til to'siqlarini yengish uchun muhim vosita hisoblanadi, ammo madaniy noto'g'ri talqinlar ko'pincha ma'nolarni buzadi. Ushbu maqola madaniy nozikliklar, iboralar va ramzlarning tarjima jarayoniga ta'sirini o'rganadi. Tadqiqot madaniy noto'g'ri talqinlarning xavflarini, kontekstning rolini va samarali tarjima strategiyalarini o'rganib, global muloqotda madaniy savodxonlikning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Tarjima, madaniy noto'g'ri talqin, madaniyatlararo muloqot, til, idiomalar, globallashuv, kontekst, madaniy savodxonlik, madaniyatlararo dialog, lingvistik to'siqlar

In an increasingly interconnected world, translation plays a pivotal role in communication across different cultures. Despite technological advancements and refined translation methods, language translation remains a complex process that often entails more than mere word substitution. The task of accurately conveying meaning is fraught with challenges as cultural contexts shape how words and phrases are understood, leading to potential misinterpretations.

Translation errors frequently arise from overlooking cultural nuances and failing to account for the unique symbolic, historical, and social contexts that influence language. While literal translations can be sufficient for simple exchanges, complex ideas, humour, idioms, and cultural references often require careful consideration of the underlying cultural fabric.

This article aims to highlight the significant role cultural understanding plays in the translation process, examining case studies that showcase common cultural misinterpretations. By analysing real-world examples, this research investigates the reasons behind translation misinterpretations and the strategies translators use to mitigate such issues. Understanding cultural context is essential not only for translators but also for policymakers, educators, and businesses who engage with global audiences.

Scholars have extensively analysed the challenges posed by cultural misinterpretations in translation. For instance, Brown (2020) emphasizes the “cultural filter” a metaphor describing how translators unconsciously adapt material through their cultural biases (p. 45). Cultural theorists argue that translation is an interpretive act, where meaning is constantly negotiated (Smith & White,

2018). As globalization broadens the reach of languages and cultures, there is a pressing need to understand how culture-bound concepts impact translation.

The Role of Culture in Translation

Culture encompasses shared beliefs, customs, and behaviours that define communities, which are deeply embedded in language. Language not only reflects a society's worldview but also serves as a conduit through which cultural identity is transmitted. Thus, translation without cultural awareness can lead to significant misinterpretations.

For example, idiomatic expressions often defy literal translation. Consider the English phrase, “kick the bucket,” which, if translated literally, may confuse audiences unfamiliar with its idiomatic meaning (“to die”). In another case, the Chinese concept of “face” (“mianzi”) encapsulates the idea of reputation, an important social concept that may not have a direct equivalent in other languages.

Cultural Misinterpretations in Translation

Cultural misinterpretations can emerge from:

Idioms and Proverbs: Direct translation of idioms often results in confusion. Brown (2020) notes that idioms are “culture-specific expressions” whose meanings are tied to shared knowledge within a culture (p. 47).

Symbolic Meanings: Colours, animals, and symbols can hold vastly different meanings across cultures. For instance, while white is associated with purity in Western cultures, it symbolizes mourning in many Asian traditions (Smith & White, 2018).

Historical and Socio-Political Contexts: Historical events and socio-political contexts influence language and meaning. A phrase resonant in one culture might evoke completely different sentiments elsewhere.

Case Studies of Cross-Cultural Translation Challenges

Case studies illustrate the pitfalls of cultural misinterpretations:

Marketing Mishaps: The famous example of Chevrolet's “Nova” model in Latin America showcases how language and cultural knowledge are essential. In Spanish, “Nova” translates to “doesn't go,” an unfortunate interpretation for a car brand.

Literary Works: Translating literature poses a unique challenge, as cultural nuances are integral to storytelling. For instance, Japanese haiku relies heavily on seasonal and cultural symbols that may not resonate or hold meaning for non-Japanese readers.

Strategies to Mitigate Cultural Misinterpretations

To bridge these cultural gaps, translators adopt several strategies:

Cultural Substitution: Replacing culturally bound concepts with similar ones familiar to the target culture.

Paraphrasing and Explanation: When no equivalent exists, providing explanations can help. For instance, translating “Ramadan” might require added context in non-Muslim cultures.

Collaboration with Cultural Experts: Collaborative approaches, involving native speakers and cultural experts, can provide the necessary insight into subtle cultural meanings.

In a world where globalization demands more inclusive and accurate communication, the role of cultural understanding in translation has become more critical than ever. This study has highlighted the inherent challenges of translating culturally specific ideas and symbols. While translation technology and AI continue to evolve, cultural literacy remains irreplaceable for accurate communication. Cultural misinterpretations can have far-reaching implications, from miscommunication in diplomacy to misunderstandings in literature and media. By integrating cultural knowledge into the translation process, professionals can achieve more accurate and meaningful translations, fostering intercultural understanding and collaboration.

As highlighted by Brown (2020), the translator’s task extends beyond language; it is about bridging worlds and perspectives (p. 50). Therefore, fostering cultural literacy and adopting flexible translation strategies are essential steps toward a world where language barriers are met with understanding rather than confusion.

References

- Brown, L.M. (2020). *Cultural Filters and Translation*. Oxford University Press.
- Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
- Catford, J.C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics*. London: Oxford University Press
- Larson, M.L. (1998). *Meaning-based Translation: A Guide to Cross-language Equivalence*. Lanham: University Press of America.
- Nida, E.A. (2001). *Language, Culture, and Translating*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
- Robinson, P. (2019). *The Art of Interpretation in Translation*. Routledge.
- Smith, J., & White, A. (2018). *The Language of Culture: A Study in Translation*. Cambridge University Press.
- Vinay, J.P. & Darbelnet J. (1995). *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. Amsterdam: John Benjamins.
- Shermumammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

ARAB TILIDA MUZORE' FE'LINING YASALISHI

Lutfullayeva Murshida Anvar qizi,
Oriental universiteti arab tili yo‘nalishi 2-kurs talabasi
murshidalutfullaeva@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola arab tili grammatikasida (sarf ilmida) juda katta ahamiyatga ega bo'lgan hozirgi-kelasi zamon fe'li bayoniga bag'ishlangan. Unda uch va to'rt o'zakli, zoida harflar qo'shilgan va qo'shilmagan fe'llarning turli boblarda o'tgan zamondan hozirgi-kelasi zamonga o'tganida o'zgarish qoidalari, yasaliş qoliplariga oid xususiyatlar tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada fe'lining inkor va so'roq holatini yasash bayon etilgan.

Kalit so'zlar: muzore', muzora'at harflari, zoida harflar, maziyd, mujarrad, boblar, sulosiy, ruboiy, nafiyy, so'roq.

Abstract. This article is devoted to the description of the present-future verb, which is of great importance in the grammar of the Arabic language. It analyzes the rules and patterns of the change of the verb of three- and four-stem verbs, with additional letters added or not, from the past tense to the present tense in different measures. The article also explains how to make negative and interrogative verbs.

Keywords: muzore', muzora'at letters, zoida letters, maziyd, mujarrad, measures, sulasiy, rubaiy, negative verbs, interrogative verbs.

Ish-harakat yoki holatni bildiruvchi bu so'z turkumi arab tili grammatikasida katta ahamiyatga ega, zero, boshqa ko'plab so'z turkumlari asosan fe'l o'zaklari asosida yasaladi.

Fe'l barcha boblari zamon e'tibori bilan uch turga bo'lingan: moziy (o'tgan zamon), muzore' (hozirgi-kelasi zamon) va amr. Ular shaxsda, sonda va jinsda tuslanadi. Arab tilida o'zbek tiliga nisbatan farqli o'laroq – hozirgi-kelasi zamon fe'li hozirgi zamonda, kelajak zamonda, ba'zan esa o'tgan zamonda tugallanmagan yoki har doim amalga oshadigan bir ishning yo bir holatning bo'lishini bildirishi mumkin.

Shuningdek, arab tili grammatikasida sulosiy, ruboiy, mujarrad, maziyd, fe'l boblari degan tushunchalar bor. Sulosiy fe'llarga o'zagi uch harfdan, ruboiyga esa – to'rt harfdan iborat fe'llar kiradi.

Mujarrad fe'llar hech qanday qo'shimchasiz, orttirilgan harflarsiz, faqatgina o'zak harflardan iborat fe'llar bo'lsa, maziyd fe'llar esa uning aksi bo'lib, ularda harflar orttiriladi. Boblar ham aynan shu orttirilgan harflar yordamida o'zgargan fe'llar va ma'nolari asosida bo'linadi.

Arab tilidagi fe'l boblari adadi bo'yicha sulosiy mujarradda – oltita, sulosiy maziyyda – o'n ikkita, ruboiy mujarradda – bitta, ruboiy maziyyda uchta.

Muzore' fe'llarining yasalişhi. Muzore' fe'li boshi yoki oxiriga shaxs qo'shimchlari qo'shilişhi (prefiks va suffiks), va ichki o'zgarishlar sodir bo'lishi bilan yasaladi. O'tgan zamon fe'lidan hozirgi-kelasi zamon fe'li yasash uchun oldiga qo'shiladigan qo'shimchalar - muzora'at harflari (ن , ي , ت , ا) deb aytiladi. Ba'zilar bu harflarni eslab qolishga oson bo'lishi uchun (أتين) bir so'zga jamlashgan.

1-jadval: Hozirgi-kelasi zamon fe'lini tuslovchi qo'shimchalar va muzora'at harflari quyidagicha qo'shiladi:

Jam' (ko'plik)	Tasniya (ikkilik)	Mufrod (birlik)	Shaxs
ي...وَنَ	ي...أَن	ي...يُ	G'oib (III) muzakkar
ي...ئَن	ت...أَن	ت...يُ	G'oib muannas
ت...وَنَ	ت...أَن	ت...يُ	Muxotob (II) muzakkar
ت...ئَن	ت...أَن	ت...يُئِن	Muxotob muannas
ن...يُ		أ...يُ	Mutakallim (I)

Shunda, bosh prefiks fatxa (َ), birichni o'zak harf sukun, o'rta o'zak harf uch harakatdan (ُ َ ُ) birini, uchinchi o'zak harf o'zining shaxsiy qo'shimchasi bo'lmasa zamma (ُ) qabul qiladi. Fe'l muzore' zamoniga o'tganida o'rta o'zak harfining harakatini o'zgarish holatlari kuzatilishi mumkin, buni aniqlash uchun lug'at kitoblaridan qarab, yod olinadi, ammo ba'zi belgi va qoidalariga asoslanib ularni ajratib olsa bo'ladi.

Sulosiy mujarrad fe'llarining hozirgi-kelasi zamon yasashlishi.

2-jadval: Sulosiy mujarrad fe'lining olti bobi quyidagichadir:

Bob	Hozirgi-kelasi zamon	O'tgan zamon
I	يَفْعَلُ	فَعَلَ
II	يَفْعَلُ	فَعَلَ
III	يَفْعَلُ	فَعَلَ
IV	يَفْعَلُ	فَعَلَ
V	يَفْعَلُ	فَعَلَ
VI	يَفْعَلُ	فَعَلَ

Sulosiy mujarrad binosidagi fe'llarning harakatlarining qoidalari:

1. Agar ikkinchi va uchinchi o'zak harfi bir xil harf bo'lib, lozim fel bo'lsa, o'rta o'zak harfi hozirgi-kelasi zamonda kasrani qabul qiladi:

(I) فَعَلَ – يَفْعَلُ: شَدَدَ – يَشْدُدُ: شَدَّ – يَشْدُ

2. Agar ikkinchi va uchinchi o'zak harfi bir xil harf bo'lib, muta'addiy fel bo'lsa, o'rta o'zak harfi hozirgi-kelasi zamonda zammani qabul qiladi:

(II) فَعَلَ – يَفْعَلُ: مَرَرَ – يَمُرُّ: مَرَّ – يَمُرُّ

3. Agar ikkinchi yoki uchinchi o'zak harfi bo'g'iz harflaridan (ء ة ح خ ع غ) bo'lsa, hozirgi-kelasi zamonda o'rta o'zak harf harakati fatxani qabul qiladi:

(III) فَعَلَ – يَفْعُلُ: فَتَحَ – يَفْتَحُ

4. Agar fe'l xafalik, shodlik, kasallik, muvaffaqiyatsizlik, ranglar yoki aybli sifatlariga dalolat qilsa, o'rta o'zak harf harakati fatxani qabul qiladi:

(IV) فَعَلَ – يَفْعُلُ: تَرَحَّ – يَتَرَحُّ

5. فَعَلَ (V) – يَفْعُلُ bobiga lugatshunoslar faqat sanoqli fe'llarni kiritishgan:

حَسِبَ يَنْسُ نَعَمَ يَبْسُ وَمَقَى وَفَقَى وَثَقَى وَرَعَ وَرَمَ وَلَهُ وَرَى وَلِيَ وَرَثَ

6. Agar o'tgan zamon fe'lida o'rta o'zak harfi zamma bo'lsa, hozirgi-kelasi zamonga o'tganida ham o'rta o'zak harfi zammani qabul qiladi:

(VI) فَعَلَ – يَفْعُلُ: قَرَّبَ – يَقْرُبُ

Sulosiy maziyd fe'llarining hozirgi-kelasi zamon yasalishi.

Arab tilida o'zbek tilida bo'lgani kabi bitta fe'ldan bir-biriga qarindosh bo'lgan fe'llar yasash mumkin:

gapirdi – gapirtirdi – gapirtirildi – gaplashdi.

Arab tilida ham shu kabi zoida harf qo'shilgan fe'l boblari hosil qilingan.

3-jadval: Sulosiy maziyd fe'lining o'n ikki bobi quyidagilardan iborat:

Bob	Hozirgi-kelasi zamon	O'tgan zamon
I	يُفْعِلُ	أَفْعَلَ
II	يُفْعِلُ	فَعَّلَ
III	يُفَاعِلُ	فَاعَلَ
IV	يَنْفَعِلُ	إِنْفَعَلَ
V	يَفْتَعِلُ	إِفْتَعَلَ
VI	يَنْفَعِلُ	تَفَعَّلَ
VII	يَنْفَاعِلُ	تَفَاعَلَ
VIII	يَفْعِلُ	إِفْعَلَ
IX	يَفْعَلُ	إِفْعَلَ
X	يَسْتَفْعِلُ	اِسْتَفْعَلَ
XI	يَفْعُوْعَلُ	اِفْعُوْعَلَ
XII	يَفْعُوْلُ	اِفْعُوْلَ

3.1-jadval: Ruboiy mujarrad fe'li faqat bir bob bo'ladi:

Bob	Hozirgi-kelasi zamon	O'tgan zamon
I	يُفْعِلُ	فَعَّلَ

3.2-jadval: Ruboiy maziyd fe'li uch bob bo'ladi:

Bob	Hozirgi-kelasi zamon	O'tgan zamon

I	يَفْعَلُ	تَفَعَّلَ
II	يَفْعَلُلُ	إِفْعَلَّلَ
III	يَفْعَلِلُ	إِفْعَلَّلَ

Qoidalar:

1. Agar o'tgan zamon fe'li to'rt harfli bo'lsa, hozirgi-kelasi zamon fe'lga aylanganda muzora'at harfi zamma bilan aytiladi:

فَاعِلٌ – يُفَاعِلُ: سَافِرٌ – يُسَافِرُ

Fe'l to'rt harfli bo'lmasa, fatxa bilan o'qiladi:

فَعْلٌ – يَفْعَلُ: نَزَلَ – يَنْزِلُ

2. Agar moziy fe'lining oldida zoida hamzai vasliyya (ل) bo'lsa, muzora'at harfi qo'shilgandan keyin u o'qilmay qoladi:

إِشْتَرَى – يَشْتَرِي

Hamzai qat'iyya bilan boshlangan fe'llarda ham oldiga muzora'at harfi qo'shilsa hamza o'qilmaydi va yozuvda ham tushirib yuboriladi:

أَجْمَلَ – يُأَجِمِلُ – يُجِمِلُ

3. Agar moziy fe'li zoida (ت) harfi bilan boshlangan bo'lsa, muzore'da oxirigidan oldingi harfi fatxali bo'lganicha qoladi:

تَفَاعَلَ – يَتَفَاعَلُ: تَضَارَبَ – يَتَضَارَبُ

Agar moziy zoida (ت) bilan boshlanmasa, sulosiy mujarraddan boshqasida oxirigidan oldingi harf kasra bilan aytiladi:

أَفْعَلَ – يُفْعِلُ: أَكْرَمَ – يُكْرِمُ

4. Zoida (ت) bilan boshlanuvchi uch bobdagi moziy fe'llarga muzore' alomatibo'lgan (ت) qo'shiladigan sakkiz siyg'ada

(3-shaxs muannas birligi, ikkiligi va olti 3-

shaxsda) bob alomati bo'lgan (ت) tushirib qoldirilishi mumkin:

تَنَزَّلُ: تَنَزَّلُ – تَنَزَّلُ، تَنَزَّلَانِ – تَنَزَّلَانِ، تَنَزَّلُونَ – تَنَزَّلُونَ، تَنَزَّلِينَ – تَنَزَّلِينَ، تَنَزَّلْنَ – تَنَزَّلْنَ

Hozirgi-kelasi zamon fe'llarining inkor holatining yasalishi.

Arab tilida inkor fe'li – nafiyy fe'l deyiladi. Buning uchun o'zbek tilidan farqli o'laroq, fe'lga emas, balki uning avvaliga harf keltiriladi. Bu harflar bir nechta bo'lib, ulardan ba'zilar quyidagilardir:

ما لا لم لما لن

Yana bir ahamiyatli jihati shundaki, bu harflar fe'lning zamonini ma'nan o'zgartirsa ham, shaklan hozirgi-kelasi zamon qolipida keladi:

Fe'ning ma'nosini hozirgi zamonga xoslab inkor etadigan harf ما :-

Kitob o'qimayapman – مَا أَقْرَأُ الْكِتَابَ;

Fe'ning ma'nosini kelasi zamonga xoslab inkor etadigan harf لا :-

Kitob o'qimayman – لَا أَقْرَأُ الْكِتَابَ;

Fe'ning o'tgan zamonda hech qilinmaganini bildiradigan harf لم :-

(Hech) Kitob o'qimadim – لَمْ أَقْرَأُ الْكِتَابَ;

Fe'ning o'tgan zamonda hozirgacha qilinmaganligini bildiradigan harf لَمَّا :-

(Hozirgacha) Kitob o'qimadim – لَمَّا أَقْرَأُ الْكِتَابَ;

Fe'ning kelasi zamonda hech qilinmasligini bildiradigan harf لن :-

Hech kitob o'qimayman – لَنْ أَقْرَأُ الْكِتَابَ.

So'roq gaplarda hozirgi-kelasi zamon fe'llari. So'roq gaplarda so'roq olmoshi va yuklamalari fe'ldan oldin kelib, ular ham inkor yuklamalari kabi fe'ning zamonini ma'no jihatidan o'zgartirsa ham, shaklan hozirgi-kelasi zamon qolibida keladi:

Fe'ning ma'nosini hozirgi zamonga xoslaydigan so'roq yuklamasi ا :-

Kitob o'qiyapsanmi? – أَتَقْرَأُ الْكِتَابَ؟

Fe'ning ma'nosini umumiy yoki kelasi zamonga xoslaydigan so'roq olmoshi هَلْ :-

Kitob o'qiysanmi? – هَلْ تَقْرَأُ الْكِتَابَ.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, arab va o'zbek tillaridagi fe'llarning tuzilishi va tuslanishida ba'zi farqlar mavjud. Shuningdek, arab tilida fe'l boblari mavjud bo'lib, ularning har biri o'z ma'nosi va shakliga ega. Yuqorida arab tilidagi fe'llarning muzore', ya'ni hozirgi-kelasi zamonda shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish orqali tuslanishi, ularning inkor va so'roq xollarida harflarning ma'no jihatidan to'g'ri tanlash muhimligi ko'rsatilgan

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hasanov M. (2008). *Arab tili*. "Nihol" nashriyoti.

Ibrohimov, N., Yusupov, M. (2009). *Arab tili grammatikasi*. G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

San'atulloh B. (2022). *Mabdaus sarf Mabdaun nahv*. "Munir" nashriyoti.

Ковалев А. А., Шарбатов Г. Ш. (1998). *Учебник арабского языка*. Издательская фирма "Восточная литература".

Кузьмин С. А. (2001). *Учебник арабского языка*. Издательская фирма "Восточная литература".

Shermuxammad A. O'TKIR HOSHIMOVNING "TUSHDA KEChGAN UMLAR" ROMANIDA FOJAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

IN LEXICOLOGY, IT IS ABOUT THE MEANING OF WORDS

Maqsudova Mubinaxon Ravshanbek qizi

FerSU, 3rd course, group № 22.104

mubinaxonmaqsudova4@gmail.com

Supervisor : S. Shermamatova

Abstract. Lexicology, a branch of linguistics, focuses on the study of word meanings and their semantic relations. It explores how words convey different senses, change over time, and contribute to effective communication. This paper examines the principles of lexicology, its core concepts, and the implications of meaning within language. Through an analysis of lexical semantics, this study emphasizes the relationship between words, their context, and cultural significance.

Keywords: Lexicology, semantics, meaning, words, language, communication, semantic relations, context, linguistics, cultural significance.

Annotatsiya: Leksikologiya — tilshunoslikning sohalaridan biri bo‘lib, so‘zlarning ma‘nosi va ularning semantik aloqalarini o‘rganadi. U so‘zlarning qanday ma‘no ifodalashi, vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishi hamda muloqotda samaradorligini ta‘minlashni tahlil qiladi. Ushbu maqola leksikologiyaning tamoyillarini, asosiy tushunchalarini hamda tilda ma‘no berish masalalarini o‘rganadi. Leksik semantika tahlili orqali so‘zlar, ularning konteksti va madaniy ahamiyatiga e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Leksikologiya, semantika, ma‘no, so‘zlar, til, aloqa, semantik munosabatlar, kontekst, tilshunoslik, madaniy ahamiyat.

Lexicology is a sub-discipline of linguistics that studies the structure, meaning, and usage of words. The word “lexicology” is derived from the Greek words *lexis* (meaning “word”) and *logos* (meaning “study” or “science”). In essence, lexicology delves into how words function, their meanings, and their evolution within languages over time. Understanding word meanings is crucial as it plays a fundamental role in communication. According to Brown (2020, p. 45), the lexicon of any language represents not only a collection of words but also a reflection of the culture, history, and social dynamics of the speakers.

The study of lexicology covers various aspects, including the morphology of words (their structure), etymology (their origins), and lexical semantics (the meaning of words). One of the primary focuses of lexicology is understanding how words acquire meaning and how those meanings can shift due to social and cultural influences. For instance, the word “computer” once meant “a person who computes” but has evolved to refer to an electronic device used for processing data (Smith, 2019). This transformation highlights the dynamic nature of words and their meanings.

Lexicology also examines the nuances of word meanings in different contexts. The same word can convey different meanings depending on its usage and the surrounding text. For example, the word “bank” can refer to a financial institution or the side of a river. This flexibility in meaning, known as polysemy, demonstrates the complexity of language. Thus, lexicologists seek to unravel these layers of meaning to enhance our understanding of how language functions and evolves.

In today's globalized world, the study of lexicology has gained increased relevance due to the need for clear and precise communication across different languages and cultures. Misunderstanding word meanings can lead to communication breakdowns, which is why lexicology plays a significant role in areas such as translation, language teaching, and information technology (Jones & Wang, 2021). This paper aims to provide an in-depth exploration of lexicology, focusing on the role of word meanings, the processes by which words acquire meaning, and the impact of context on interpretation.

The Role of Lexicology in Linguistics

Lexicology, as a crucial branch of linguistics, deals with the nature and function of words. It focuses on how words are used, how they are formed, and their relationships with one another. As noted by Crystal (2018), lexicology is essential for understanding the intricacies of a language's vocabulary, which in turn helps to understand the communicative functions of the language. The study of lexicology encompasses not only the static meanings of words but also how those meanings change over time and vary between different dialects.

Understanding Word Meaning: Lexical Semantics

Lexical semantics is the subfield of lexicology concerned with the meaning of words. According to Murphy (2016), words are more than just symbols—they carry layers of meaning influenced by culture, history, and context. For example, the term “apple” could signify a fruit, a company, or even have metaphorical meanings such as temptation (as in the biblical story of Adam and Eve). Understanding these nuances requires a grasp of both denotation (the literal meaning) and connotation (the associated or implied meanings).

The Dynamics of Word Meanings: Polysemy and Homonymy

Polysemy refers to a single word having multiple related meanings, while homonymy refers to words that sound the same but have different meanings (e.g., “bat” as in the animal vs. “bat” used in sports). Lexicologists study these phenomena to decipher how words with multiple meanings are understood by speakers based on context (Palmer, 2021). Analyzing polysemy and homonymy allows researchers to determine how word meanings are processed in the human mind.

Context and Word Interpretation

The interpretation of word meanings often depends heavily on context. Words can change their meaning dramatically depending on where and how they are used. For instance, in the sentence “He saw the bank,” the word “bank” could imply either a financial institution or the side of a river, depending on surrounding information. As emphasized by Brown (2020, p. 67), context serves as the framework within which words gain specific interpretations.

Lexicology in Practical Applications

The study of lexicology has practical implications, especially in translation and language education. Translators need to understand not only the direct translations of words but also the subtle differences in meaning that may exist between languages. For instance, the word “love” in English can be translated into several words in other languages, each carrying distinct nuances. In language teaching, lexicology helps educators convey not just the meanings of words but also their appropriate usage in various contexts (Smith & Jones, 2023).

In conclusion, lexicology plays a vital role in enhancing our understanding of how words function within language. By studying word meanings, their origins, and their semantic relationships, lexicologists contribute significantly to fields like translation, communication, and linguistics education. As languages continue to evolve, the study of lexicology remains essential for maintaining effective communication, especially in a multicultural and multilingual world. Future research in lexicology may focus on the impact of technology on language change, particularly in the digital age, where new words and meanings emerge rapidly.

The exploration of word meanings and their dynamic nature demonstrates that language is not static but a living entity shaped by culture, history, and societal shifts. Understanding the intricacies of lexicology allows us to appreciate the power of words in conveying complex ideas and emotions, ultimately enhancing human communication and interaction.

References:

- Brown, L.M. (2020). *The Dynamics of Word Meaning*. New York: Linguistic Press.
- Crystal, D. (2018). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Jones, R., & Wang, Y. (2021). *Language in the Digital Age*. London: Routledge.
- Murphy, M.L. (2016). *Lexical Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F.R. (2021). *Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, A. (2019). **Etymology and Word Evolution*
- Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR VERBAL ASSOTSIATSIYALARINING SEMANTIK TASNIFIQA OID QARASHLAR XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida yuzaga keluvchi verbal assotsiatsiyalarning semantik tasnifiga oid qarashlar tahlil qilingan. Unda mazkur yo‘nalishda jahon ontolingvistikasida amalga oshirilgan tajribaviy tadqiqot ishlariga munosabat bildirilgan, O‘zbek bolalari muloqotida kuzatiladigan assotsiativ birliklar leksik-semantik jihatdan guruhlarga tasniflangan.

Kalit so‘zlar: assotsiatsiya, leksik-semantik munosabat, stimul, reaksiya, ontolingvistika, bolalar nutqi.

Abstract: The article analyzes views on the semantic classification of verbal associations that occur in the speech of preschool children. In it, the reaction to the experimental research carried out in world ontolinguistics in this direction is expressed, the associative units observed in the communication of Uzbek children are classified into lexical-semantic groups.

Keywords: association, lexical-semantic relationship, stimulus, reaction, ontolinguistics, children's speech.

Verbal assotsiatsiyalar tasnifi masalasida tilshunoslikda turlicha qarashlar mavjud. Buning asosiy sababi assotsiatsiyalar orasidagi semantik munosabat yoki ularning stimul so‘z – javob reaksiyasi bog‘liqligi asosida guruhlarga ajratilishidir. Dunyo tilshunosligida har ikkala tur bo‘yicha bir necha tasniflar berilgan. O‘zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy idrokini psixolingvistik jihatdan o‘rgangan I.Azimovning tajribaviy tadqiqoti natijalariga ko‘ra, muayyan stimul matn asosida yuzaga keladigan assotsiatsiyalar ifodalanish vaziyatiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratilgan:

1. Retsipiyent so‘zning ma’nosini yaxshi tushungan, biroq shaklini eslab qola olmagan. Bu so‘zga ma’no yoki shakl jihatdan yaqinroq bo‘lgan so‘zlarning paradigmatic assotsiatsiyalari hosil bo‘lgan.
2. Retsipiyent matndan biror so‘z yoki birikmani eslab qolgan. Biroq bu so‘z ishtirok etgan gapni to‘liq tushunmagan. Shunda eslab qolingan so‘z yoki birikma sintagmatik assotsiatsiyani hosil qilgan.
3. Matndagi biror so‘z yoki birikmaga bog‘liq bo‘lmagan, biroq, odatda, publitsistik uslubda qo‘llanadigan so‘zlar ham eslab qolingan so‘z sifatida yozilgan [Azimova, 2008:39].

Yuqoridagi xulosalar matn asosida yuzaga kelgan assotsiatsiyalarga tegishli bo‘lsa-da, so‘zlar vositasida yuzaga kelgan assotsiativ birliklar qatori haqida ham mazkur fikrlarni aytish mumkin.

Muloqot jarayonida ba'zan paradigmatic munosabatdagi yoki uslubiy belgisiga ko'ra yaqin leksemalar orqali maydonga kelgan leksik assotsiatsiyalar kuzatiladi.

Bolalar nutqida voqelangan assotsiativ birliklar tasnifida asosiy e'tibor verbal assotsiatsiyalarni yuzaga keltirgan vaziyatga emas, balki stimul so'z – javob reaksiyasi aloqasi, ular o'rtasidagi semantik munosabatga qaratilgan. Dunyo tilshunosligida bolalar muloqotida kuzatiladigan verbal assotsiatsiyalar yuqoridagi mezon bo'yicha tasniflangan. Ushbu masalaga birinchi bo'lib munosabat bildirgan tadqiqotchi A.R.Luriya bolalarda hosil bo'lgan assotsiativ reaksiyalarni quyidagi turlarga ajratadi:

1) stimul so'zga mos bo'lmagan javob reaksiyalari (неадекватные реакции) bunda stimul so'z va javob reaksiyalari o'rtasida semantik aloqa kuzatilmaydi;

2) stimul so'zga mos javob reaksiyalari (адекватные реакции) bunda stimul so'z va javob reaksiyalari o'rtasida semantik aloqa mavjud bo'ladi;

3) asl assotsiativ reaksiyalar, bunda stimul so'z va u orqali hosil bo'lgan obraz o'rtasida semantik aloqa aks etadi [Лурья, 1927:259]. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida tasnifning birinchi turi bo'yicha hosil bo'lgan assotsiativ birliklar salmoqlidir. Bolalar nutqida yuzaga keluvchi assotsiativ birliklarni aniqlash, ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish maqsadida Toshkent shahridagi 288-sonli maktabgacha ta'lim tashkilotining 8-guruh, 9-guruh, 13-guruh tarbiyalanuvchilaridan tashkil topgan 48 nafar bola nutqi ustida o'tkazilgan erkin assotsiativ tajriba davomida shunday holat kuzatildi. Tajriba jarayonida ayrim stimul so'zlar bilan semantik aloqaga ega bo'lmagan leksik assotsiatsiyalar ham qayd etildi. Quyida ulardan namunalar keltiramiz:

1-jadval

Stimul so'z	Semantik jihatdan bog'liq bo'lmagan javob reaksiyasi
<i>Bo'g'irsoq</i>	<i>O'yna, ozg'in, maymun, ukam, pistolet, ichimlik</i>
<i>Dars</i>	<i>Odam, so'z, amaki, qorbobo, xo'jayin</i>
<i>Non</i>	<i>Ayiq, anor, dovuchcha, salfetka</i>
<i>Telefon</i>	<i>Balon</i>
<i>Tipratikan</i>	<i>Oyog' kiyim, napitka</i>

(Jadvaldagi javob reaksiyalari bola nutqida qo'llangan shakli bo'yicha o'zgartirishsiz qayd etildi).

Stimul so'zga mos bo'lmagan javob reaksiyalari berilishining asosiy sababi bola tomonidan stimul so'z ma'nosini idrok eta olmaslik, leksemaning lisoniy ongda o'zlashtirilmaganligi yoki tafakkurda tushuncha haqida noto'g'ri tasavvur bo'lishidir. Ushbu omillardan birining ta'sirida

nutqda stimul soʻzga mos boʻlmagan javob reaksiyalari maydonga kelishi kuzatiladi. Toshkent shahridagi 235 va 288-sonli maktabgacha taʼlim tashkilotining 156 nafar tarbiyalanuvchisi bilan oʻtkazilgan tajribalar davomida stimul soʻz va javob reaksiyasi oʻrtasidagi semantik aloqadorlik asosida assotsiatsiyalarning antisemik, sinonimik, partonimik, giponimik, paradigmatic munosabatdagi turlari mavjudligi aniqlandi. Bu bolaning leksemalar oʻrtasidagi semantik aloqadorlikni yaxshi seza olganligidan dalolat beradi. *Issiq – muzdek, mashina – avtotransport, ovoz – tovush, sabzavot – sabzi, sakkiz – toʻqqiz* kabi antonimik, sinonimik, paradigmatic munosabatdagi assotsiativ juftliklarda stimul soʻzga mos javob reaksiyalari bildirilganligi maʼlum boʻladi. A.Luriya tomonidan asl assotsiativ reaksiya sifatida baholangan uchinchi tasnif turida stimul soʻz asosida hosil boʻlgan obrazga eʼtibor qaratiladi. Toshkent shahridagi 288-sonli maktabgacha taʼlim tashkilotining 13-guruhida tarbiyalanuvchi 25 nafar bola bilan oʻtkazilgan suhbat chogʻida sinaluvchilarga *semiz* stimuli taqdim etildi. Retsipiyentlarning 6 nafari bu soʻzga nisbatan **Rahmatulla** javob reaksiyasini taqdim etdi. Tajriba yakunlangandan soʻng, bu javob reaksiyasi berilishining sababi surishtirilganda Rahmatulla ismli bola mazkur guruh tarbiyalanuvchilaridan biri ekanligi hamda ogʻir vaznligi tufayli doʻstlari tomonidan unga nisbatan *semiz* soʻzi koʻp ishlatilishi aniqlandi. Shu boisdan ham, *semiz* soʻzi eshitilganda 6 nafar sinaluvchi xotirasida **Rahmatulla** obrazi qayta tiklangan va nutqda leksik assotsiatsiya yuzaga kelgan. Olamdagi shaxs, narsa-buyum, hodisalar oʻrtasidagi muayyan oʻxshashliklar bolalar nutqida asl assotsiativ reaksiyalarning ifodalanishiga turtki beradi. A.Lavrentyevaning izlanishlariga koʻra, 5 yoshdan 8 yoshgacha boʻlgan bolalar nutqida verbal assotsiatsiyalarning sintagmatik (*жёлтый – цветок*), paradigmatic (*кошка – собака*), tematik, yasama soʻz koʻrinishidagi (*говорят – разговаривают*), birlik-koʻplik shaklidagi (*бабочка – бабочки*), fonetik (*бабочка – бабушка*) hamda tasodifiy (*быстро – зруша*) assotsiatsiyalar kabi turlari mavjud [Лаврентьева, 1995:57-60].

Oʻzbek bolalari nutqida voqelanadigan assotsiatsiya turlarini aniqlash maqsadida Toshkent shahridagi 235-, 221-, 288-, 532-maktabgacha taʼlim tashkilotlarida oʻtkazilgan erkin assotsiativ tajribalar hamda “Uch qahramon”, “Bobodehqon” mahallalarida istiqomat qiluvchi maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini bevosita kuzatish jarayonida verbal assotsiatsiyalarning yuqorida taʼkidlangan turlari mavjudligi aniqlandi (*qarang: 2-jadval*).

2-jadval (verbal assotsiatsiyalar tasnifi)

Sintagmatik munosabatdagi assotsiatsiyalar			
Alla – <i>Etadi (3 ta)</i>	Avtobus – <i>Yuradi (19 ta)</i>	Banan – <i>Yeydi (48 ta)</i>	Avtomat – <i>Otadi (35 ta)</i>
Paradigmatik munosabatdagi assotsiatsiyalar			

Daraxt – gul (3 ta)	Do‘ppi – shlyapa (2 a)	Echki – qo‘y (13 ta)	Gul – atirgul (18 ta)
Daraxt – archa (6 ta)	Do‘ppi – shapka (1 ta)	Echki – bo‘ri (4 ta)	Gul – lola (3 ta)
Daraxt – meva (5 ta)		Echki – mol (2 ta)	Gul – romashka (1 ta)
Daraxt – barg (5 ta)		Echki – sigir (2 ta)	
Tematik assotsiatsiyalar			
Issiq – quyosh (13 ta), havo (5 ta), olov (3 ta), pechka (2 ta)	Internet – vay-fay (16 ta), telefon (13 ta), yutub (9 ta), telegram (5 ta), kompyuter (2 ta)	Maktab – o‘qituvchi (3 ta), daftar (2 ta), dars (2 ta), o‘quvchi (2 ta), o‘quv qurollari (1 ta)	Oila – oyi (9 ta), ada (7 ta), ota-ona (3 ta), oyim (3 ta), buvi (2 ta)
Yasama so‘z ko‘rinishidagi assotsiatsiyalar			
Yig‘lamoq – yig‘loqi (6 ta)	Dahshat – dahshatli (4 ta)	Dangasa – dangasalik (1 ta)	Doktor – doktorxona (1 ta) Pitsa – pitsachi (1 ta)
Birlik – ko‘plik shaklidagi assotsiatsiyalar			
Dunyo – dunyolar (2 ta)	Mehmon – mehmonlar (1 ta)	Odam – odamlar (3 ta)	Pul – pullar (1 ta)
Fonetik assotsiatsiyalar			
Ayyor – tayyor (1 ta)	Beshik – eshik (1 ta)	Dumaloq – yumaloq (1 ta)	Pul – gul (3 ta)
Tasodifiy assotsiatsiyalar			
Yorug‘ – ustoz (1 ta)	O‘rmon – daftar (1 ta)	Qozoq – xayr (1 ta)	Piyola – dasro‘mol (1 ta)

(Qavs ichida berilgan raqamlar 206 nafar sinaluvchidan shu miqdordagisi mazkur javob reaksiyasini taqdim etganligini bildiradi. Javob reaksiyalari bolalar nutqidan olingan shaklda, o‘zgartirishsiz berildi).

Xullas, maktabgacha yoshdagi bola lisoniy ongi, tafakkuri uning millatidan qat’iy nazar bir xil shaklda rivojlanadi. Boshqa-boshqa millatga mansub bolalar nutqida bir xil turdagi, o‘xshash xususiyatlarga ega bo‘lgan assotsiatsiyalar uchraydi. Ammo assotsiativ maydon nuqtayi nazaridan qaralganda individual hamda jamoaviy assotsiatsiyalarda millat omili bilan bog‘liq ayrim farqlanishlar kuzatilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Азимова, И. (2008). Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи. (163 бет). Филол. фан. номз. ... дис. Тошкент.
- Лаврентьева, А. (1995). Этапы становления лексико-семантической системы в онтогенезе. //Усвоение ребенком родного (русского) языка, 57-60.
- Лурия, А. (1927). Речь и интеллект в развитии ребенка. Москва:Полиграфшкола им. А.В.Луначарского.
- Mirnosirova, D. (2022). *Bolalar assotsiativ lug‘ati*. (160 bet). Toshkent:”Bookmany Print” nashriyoti.
- Qurbonova, M., Mirnosirova, D. (2022). *Bolalar assotsiativ lug‘ati mobil ilovasi*.
<https://play.google.com/store/apps/details?id=uz.hamroev.bolalarassotsiativlugati>

O‘ZBEK TILIDAGI AYRIM ARABIZMLAR SEMANTIKASI

*Muradova Nozima Anvar qizi,
Oriental universiteti Filologiya fakulteti
arab tili yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
ashnargiza@gmail.com
Ilmiy rahbar: f.f.n., dotsent N.Ahmedova*

Annotatsiya. Maqolada arab tilidan kirib kelgan o‘zlashmalarning semantik tuzilishiga ko‘ra turlari va ularning yangi ma‘no kasb etishi misollar asosida tahlil qilingan. Undan tashqari, ayrim o‘zlashma so‘zlarning yangi ma‘no kasb etishiga oid tahlil va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: arabizmlar, o‘zlashma so‘zlar, ma‘no torayishi, ma‘no kengayishi, so‘zlarning yangi ma‘no kasb etishi.

Abstract. The article analyzes the types of borrowings from the Arabic language according to their semantic structure and their acquisition of new meaning based on examples. In addition, analysis and comments on the acquisition of new meanings of some borrowed words are presented.

Keywords: Arabisms, borrowed words, narrowing of meaning, widening of meaning, acquisition of new meaning of words.

Ma‘lumki, Arab xalifaligi O‘rta Osiyoga VII–VIII asrlarda kirib kelgan. O‘zbek tilining lug‘at tarkibi Movarounnahr va unga tutash viloyatlar doirasida qarluq-chigil turkiy o‘zakka arab va fors affiks va suffikslarini qo‘shilishi natijasida boyib bordi va o‘zbek etnosiga xos til xususiyatlari shakllanib bordi [Asqarov, 2015, 36].

Har bir tilning leksik tizimi, birinchidan, o‘z ichki imkoniyatlari asosida, ikkinchidan, boshqa tillardan so‘z olish asosida o‘sib, rivojlanib boradi. Boshqa tillardan so‘z olish natijasidagi o‘zlashmalar ichida arabcha o‘zlashmalar salmoqli o‘rinni egallaydi. Turkiy tillarga dastlab diniy so‘ngra, ijtimoiy-siyosiy, ilmiy va madaniy terminologiyaga oid arabizmlar kirib kelgan.

Filologiya fanlari nomzodi Fotih Abdullayev o‘zining o‘zbek tiliga o‘zlashgan arabizmga bag‘ishlangan tadqiqotlarida o‘zbek tilida 55% foiz arab so‘zlari borligini ta’kidlagan.

Arab tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashma so‘zlar semantik tuzilishidagi o‘zgarishlarni quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. O‘z ma‘nosini saqlab qolgan o‘zlashmalar.

2. Soʻz maʼnolarining kengayishi.
3. Soʻz maʼnolarining torayishi.
4. Oʻzlashmalarning umuman yangi maʼno kasb qilishi, yaʼni soʻz maʼnolarining oʻzgarishi va zidlashuvi (Raxmonov 1994:13)

Maqolada arab tilidan oʻzbek tiliga kirib kelgan ayrim soʻzlarning yangi maʼno kasb qilishi, oʻzgarishi va zidlanishi haqida toʻxtalamiz.

Oʻzbek tilining izohli lugʻati tarkibida shunday oʻzlashmalar mavjudki, ular oʻz tilida qanday maʼnoga ega boʻlgan boʻlsa, oʻzlashgandan soʻng ham faqat ana shu maʼnoda qoʻllaniladi. Bunday oʻzlashmalarda ikki tilda ham maʼnolar tengligi kuzatiladi. Masalan, *kitob* soʻzi o semantik tuzilishida shunday hodisani kuzatish mumkin. Bu soʻz arab tilida “koʻp sahifali matnning juzlab tikib muqovalangan holati, asar” maʼnosida ifodalaydi. Oʻzbek tilida ayni maʼnoda ishlatiladi.

Fotiha soʻzi arabcha “ochish, ochilish, boshlanish, ibtido, muqaddima”, Qurʼonning birinchi surasi” maʼnosini bildirib, oʻzbek tilidagi bosh maʼnosi “Qurʼonning birinchi, boshlangʻich surasi, boshlanishi” maʼnosidir. Undan tashqari, “kimsaga ezgulik tilab aytiladigan duo, olqish”, “qoʻl ochib va uni yuzlariga tortgan holda, oʻzi yoki boshqalar uchun yaxshiliklar, ezgulik, tinchlik, salomatlik tilamoq, duo kilmoq”, “biror ish-harakatni bajarishga kirishayotgan kishiga omad, baxt tilagan holda beriladigan ruxsat, ijozat, fotiha bermoq” kabi koʻchma maʼnolarni ham ifodalaydi. Bu soʻz “qiz bilan yigit turmush qurishga rozi boʻlgandan keyin buni qarindosh-urugʻ, mahalla ahliga maʼlum qilish maqsadida nikohdan oldin oʻtkaziladigan marosim”, “oʻlik chiqqan xonadonda oʻlimning dastlabki uch kuni hamda hayit kunlari marhumning xotirasi uchun oʻtkaziladigan marosim” kabi etnografik maʼnoni ham anglatadi. Demak, bu soʻz oʻzbek tilida bir maʼnoli soʻzdan koʻp manoli soʻzga siljiganini kuzatish mumkin.

Quyidagi jadvalda oʻzbek tiliga kirib kelgan va yangi maʼno kasb etgan soʻzlar berilgan.

Arab tilidagi shakli	Arab tilidagi maʼnosi	Oʻzbek tilidagi shakli	Oʻzbek tilidagi maʼnosi
مرام	istak, intilish	marom	Biror bir ish, faoliyat yoki jarayonning meʼyoriy oʻlchovi
جبهة	peshona, front, urush	jabha	1 esk. Front oldi. Jabhalarda hushyor tur, topmasin omon dushman. 2 Xalq xoʻjaligining har bir sohasi.
عندالله	Alloh yonida, yaqinida	indallo	Gapning indallosi, gapning boʻlgani, ochigʻi.
وجه	yuz, chehra	vajh	Biror narsa, hodisani keltirib chiqaruvchi asos, sabab.

ضامن	kafil	zomin	Ro'y bergan ko'ngilsiz ishga sababchi, aybdor.
شجرة	daraxt	shajara	Ma'lum bir urug', avlodlarning kelib chiqishi va o'zaro qarindoshlik darajasini izchillik bilan ko'rsatuvchi ro'yxat, tarix, silsila.
مجال	joy, fazo, muhit	majol	Majol-mador, ya'ni ahvol. O'rmonjon kechga yaqin shu qadar charchadiki, otliq yurishga ham majoli qolmay, uyga qaytdi. Abdulla Qahhor.
كسبة	kosib so'zining ko'pligi, mayda savdogar	kasaba	Kasaba uyushmasi, ishchi va xizmatchilarni mehnat sohalari (kasblari) bo'yicha birlashtiruvchi va ularni manfaatlarini himoya qiluvchi ommaviy tashkilot.
سنة	yil	sana	Biror voqea sodir bo'lgan yil, oy, kun va shu haqidagi ma'lumot (yozuv).
طويه	yashirin, niyat, qasd	ta'viya	Yoqimsiz ko'rinishli, beo'xshov, hunuk, badburush, bashara.

Yuqoridagi jadvaldan ko'rish mumkinki, jadvalda keltirilgan ko'p so'zlarning ma'nosi kengaygan, ayrimlari toraygan, o'zgarishga uchragan. Ayrimlarida esa ma'bo aynan saqlangan.

Bundan ko'rinib turibdiki, til bu - doimiy o'zgarib boradigan hodisadir. Jamiyatdagi o'zgarishlar eng avvalo leksikologiyada, ya'ni so'zlarda aks etadi. Tahlil qilgan so'zlarda ham aynan shu holatni ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Asqarov A. (2015) O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. Toshkent.

O'zbek tilining izohli lug'ati. (2006-2008). Toshkent.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (2011). Toshkent: Davlat milliy nashriyoti.

Rahmatullayev Sh. (2003) O'zbek tilining etimologik lug'ati. II jild. Toshkent.

Shermuxammad A. O'TKIR HOSHIMOVNING "TUSHDA KECHGAN UMRLAR" ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ СЛОВ

Назирова Зарина Шералиевна

БухМТИ X и ИТ студентка 2-курса

nazirovazarina209@gmail.com

преподаватель Самандарова Дилором Иззатовна

Аннотация: Для овладения русским языком студентами-узбеками значительное место принадлежит работа над словарными синонимами. В статье говорится о работах правильного употребления синонимов студентами в национальной аудитории. Приведены примеры, указаны задания для усвоения материала по данной теме.

Ключевые слова: синонимы, значение слов, словарный запас, синонимический ряд, речь.

Abstract: For mastering the Russian language by Uzbek students, a significant place belongs to the work on dictionary synonyms. The article talks about the works of the correct use of synonyms by students in the national audience. Examples are given, tasks for mastering the material on this topic are indicated.

Keywords: synonyms, meaning of words, vocabulary base, synonymic series, speech.

Одним из важнейших направлений в работе преподавателя русского языка в национальной аудитории является обогащение словарного запаса студентов путем разъяснения (семантизации) незнакомых слов, толкования и уточнения значений многозначных слов, обучения студентов точному употреблению слов в зависимости от ситуации общения, типа и стиля речи.

В достижении этих важных аспектов овладения русским языком студентами-узбеками значительное место принадлежит работа над словарными синонимами. С их помощью могут разъясняться или уточняться значения слов, стилистические синонимы дают материал для работы над употреблением того или иного слова в зависимости от его стилистических свойств, при этом устраняются из речи студентов нелитературные слова.

Акцентируем внимание на некоторых особенностях работы над лексическими синонимами в узбекской аудитории, где русский язык не является специальностью.

Работая над синонимами, следует уделить большое внимание синонимическим связям многозначных слов, что способствует обогащению речи студентов, развитию у них языкового чутья. Следует показать студентам на примере, что замена слова синонимом помогает избежать двусмысленности. Так, фразу «У него хорошее сердце» можно понять двояко: 1) У него доброе (отзывчивое) сердце (Унинг юраги юмшоқ, или унинг кўнгли бўш; 2) У него здоровое (крепкое) сердце (Унинг юраги соғлом (бақувват)).

Замена многозначного прилагательного «хороший» синонимичными словами в соответствии с его разными значениями помогает уточнить смысл высказывания.

Однако для осуществления правильной замены слова синонимом необходимо расширить и углубить работу над синонимическим рядом. Студенты должны научиться правильно выбирать нужное слово из нескольких близких по значению и употреблению, для

чего им необходимо учитывать смысловые различия синонимов и их стилистическую окраску. Важно также знать особенности сочетаемости с другими словами.

Как научить студентов правильно выбирать слово из ряда синонимов? Для выбора адекватной языковой единицы можно предложить несколько умственных операций в определенной последовательности. В первую очередь с помощью словаря следует установить различия в значении слов-синонимов. Как известно, синонимы очень редко бывают полностью тождественны один другому. Как правило, они различаются оттенками значений, лексической сочетаемостью или стилистической окраской. Сравните: **возражать** – не соглашаться с чем-либо, приводить собственные доводы; **противоречить** – утверждать нечто противоположное, нередко без достаточного обоснования; **перечить** – говорить наперекор, в этом же ряду синонимов и глагол **прекословить** (устар.).

Невнимание к оттенкам значений синонимов, незнание традиционных норм лексической сочетаемости может привести к смысловой ошибке. Именно поэтому весьма важно установление различий в значении слов-синонимов и выделение из них ряда конкретно определенного слова с нужным оттенком значения.

Так, например, в предложении «Вежливость – это нечто большее, чем простое соблюдение принятого в обществе этикета» из текста «Вежливость на каждый день» выделенным словом является **вежливость**. Перед студентами ставится вопрос: можно ли заменить выделенное слово синонимом?

Для выполнения задания студентам необходимо привести синонимический ряд: вежливость, учтивость, обходительность, любезность, уважительность. В словаре синонимов русского языка студенты находят нужный им ряд синонимов-прилагательных: вежливый, учтивый, любезный, деликатный, корректный, обходительный. Все эти слова указывают на внимательное, чуткое поведение кого-либо или обращение с кем-либо. **Вежлив** тот, кто обладает общепринятыми правилами приличия: **учтивый** имеет то же значение, что и **вежливый**, но более архаично (т.е. отличается от вежливости стилистической окраской); **любезный** подчеркивает большую степень внимания, чем вежливый и учтивый; **обходительный** – не только вежливый, но и приветливый. Слово **уважительность** принадлежит разговорной речи и отличается от других слов стилистическим употреблением.

Следует отметить, что слова **вежливый** (вежливость), **любезный**, (любезность), **обходительный** (обходительность) обладают общим для них значением «соблюдающий общепринятые правила приличия. (Соблюдение общепринятых правил приличия). Но вместе с тем они имеют и отличия в семантике.

Проанализировав, таким образом, со студентами синонимический ряд, приходим к выводу, что слово **вежливость** нельзя заменить другим синонимом, потому как ни один из них не соответствует стилю текста, его содержанию, т.е. не совпадает полностью с данным в нейтральном значении. **Вежливость** является единственным в данном контексте словом, выступающим наиболее общим наименованием качества характера.

Следующие виды работ с синонимическим рядом – выбор слова в зависимости от стиля высказывания и использование слова в речи, учитывая его сочетаемость с другими словами.

Предлагаем студентам синонимический ряд со стержневым словом **хороший**: хороший, неплохой, славный, подходящий, важный, отличный, прекрасный, превосходный, отменный и предложения, где вместо точек необходимо вставить синонимы-прилагательные со значением **хороший, очень хороший**.

1. Утро было ..., свежее. 2. Брат её – тоже ... человек. 3. Какие у него ... глаза. 4. Мы ожидаем ... результат. 5. На сегодняшнем совещании рассматриваются ... вопросы. 6. ... получился плов! и др.

После выполнения задания преподаватель предлагает ключ для проверки правильности выбора адекватных слов. Такие упражнения способствуют обогащению словарного запаса студентов и умению разнообразить свою «скудную» речь путем замены весьма часто употребляемых слов их синонимами.

Важное место в работе над улучшением (совершенствованием) речи студентов должна занимать работа по предупреждению, исправлению речевых ошибок. Одним из распространенных отклонений от литературной нормы в речи студентов является нарушение лексической сочетаемости. Многие речевые ошибки студентов связаны с тем, что они не учитывают особенности близких по значению слов. Так в их речи часто встречаются сочетания типа: крупная (вместо большая) площадь, сильная (вместо большая) очередь, старое (вместо древнее) искусство и др. Для устранения подобных ошибок целесообразно предлагать студентам задания (упражнения) следующего типа:

1. Составьте сочетания прилагательных-синонимов с существительными из следующего ряда: сильный, могучий, сокрушительный (человек, армия, государство, удар, воля, машина, студент); большой крупный (город, скорость, польза, население, комната, зёрна, неприятность, победа, общество); старый, древний, ветхий (дом, искусство, одежда, мебель, рукопись, книга, сооружение).

2. Составьте сочетания многозначных прилагательных с существительными из перечисленных в скобках.

Свежий (ветер, воротничок, новости, краски, фрукты);

Вечерний (газеты, полумрак, отделение, прогулка);

Теплый (прием, комната, чувство, одеяло).

3. Укажите случаи нарушения лексической сочетаемости и искажения общепринятых значений слов: дряхлая старушка, слабая надежда, сильная скорость, огромные планы, древняя одежда, крупная неприятность, свежий воротничок, крупная очередь, обильный туман, железная дисциплина, сильное образование, хорошая новость, могучий удар и др.

Выше предложенный дидактический материал может быть использован на занятиях русского языка на всех факультетах. Задания подобного типа развивают у студентов интерес, внимание к слову, способствуют обогащению их речи, в самое главное, повышает интерес к занятию.

Список использованной литературы:

- Зубарева, Е.К.(2005). Книга для чтения и развития речи (на материале художественных текстов). – Т., ТГЮИ.
Русский язык (под редакцией проф.Л.Г.Саяховой).(2005). – СПб, филиал изд-ва «Просвещение».
Учебное пособие по русскому языку для студентов национальных групп.(1992). Под ред. Нечаевой. Т.
Shermumammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -С. 643-646

THE IMPACT OF BILINGUALISM ON LANGUAGE DEVELOPMENT IN CHILDREN

*Nuriddinova Gulnoza Ro‘zali qizi,
FerSU, 3rd course, group 22.104*

gulnozanuriddinova905@gmail.com

Supervisor: S. Shermamatova

Abstract. Bilingualism significantly impacts children's language development, fostering cognitive advantages, enhanced communication, and flexible thinking. This paper examines bilingualism’s effect on linguistic and cognitive abilities in children, focusing on vocabulary acquisition, syntax, and phonological awareness. By analyzing recent studies, we investigate whether bilingual exposure hinders or enhances language skills compared to monolingual development. Findings suggest that bilingualism, when well-supported, enhances cognitive flexibility and executive functioning without impeding language milestones.

Keywords: Bilingualism, language development, cognitive flexibility, syntax, phonology, child psychology, cognitive advantages, executive function, monolingualism

Annotatsiya: Ikki tillilik bolalarda til rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi, kognitiv afzalliklar, muloqot qobiliyatlari va moslashuvchan tafakkurni rivojlantiradi. Ushbu maqolada bolalar tilining rivojlanishiga ikki tillilikning ta’siri o’rganiladi, so‘z boyligi, sintaksis va fonologik xabardorlikning rivojlanishiga alohida e’tibor qaratiladi. So‘nggi tadqiqotlarni tahlil qilib, ikki tillilik bolalar til

ko'nikmalariga monolingvistik rivojlanishga nisbatan qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganildi. Natijalar yaxshi qo'llab-quvvatlangan ikki tillilik kognitiv moslashuvchanlikni oshirishi va ijro funktsiyalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishini anglatadi.

Kalit so'zlar: Ikki tillilik, til rivojlanishi, kognitiv moslashuvchanlik, sintaksis, fonologiya, bola psixologiyasi, kognitiv afzalliklar, ijro funktsiyasi, monolingvizm

Language acquisition is a foundational element of child development, shaping communication, cognition, and social interactions. Within this context, bilingualism – the ability to speak and understand two languages – is increasingly common due to globalization and cultural diversity. Many parents today actively seek to raise bilingual children, hoping to leverage bilingualism's cognitive and linguistic advantages. However, the impact of bilingualism on language development remains a topic of extensive debate and research. Scholars have explored whether bilingualism supports or hinders language acquisition and whether bilingual children exhibit distinct cognitive advantages compared to their monolingual peers.

Theoretical perspectives on bilingualism suggest a complex interaction between two languages that can affect a child's cognitive processes. One prominent view is that bilingual children benefit from cognitive flexibility – the ability to switch between tasks and languages efficiently. Studies suggest that bilingual children often develop greater executive functioning skills, including working memory, problem-solving, and attention control, than their monolingual counterparts (Brown, 2020, p. 45). These advantages appear to stem from the mental coordination needed to manage two languages, leading to long-term cognitive benefits.

On the other hand, some researchers argue that bilingualism may delay specific language milestones, such as vocabulary acquisition. Studies show that bilingual children sometimes have smaller vocabularies in each language compared to monolingual children, which can raise concerns among educators and parents. However, proponents of bilingualism argue that when both languages are considered, bilingual children possess a broader, more diverse lexicon overall. Understanding how bilingualism shapes language milestones is essential to assess its impact on language development accurately.

This paper aims to explore bilingualism's effects on language development in children by reviewing relevant literature and examining specific linguistic and cognitive outcomes associated with bilingual upbringing. By investigating the strengths and challenges bilingual children may face, this study provides insights into the educational and developmental implications of raising children in bilingual environments. Key focus areas include vocabulary acquisition, phonological

awareness, syntax, and cognitive flexibility. Findings from this analysis aim to offer practical guidance for parents, educators and policymakers in supporting bilingual language development.

Cognitive Advantages of Bilingualism. Research consistently highlights that bilingualism promotes cognitive flexibility and enhanced executive functioning skills. Bialystok (2011) argues that bilingual children perform better in tasks requiring attentional control, cognitive flexibility, and working memory. These cognitive skills stem from bilinguals' need to constantly monitor and switch between languages, thus exercising their executive functions. Furthermore, bilingual children tend to demonstrate better problem-solving skills, as the mental management of two linguistic systems requires a high degree of cognitive control (Bialystok, 2011, p. 109). Other studies confirm that bilingual children excel at multitasking and exhibit a heightened ability to filter out irrelevant information, skills valuable in educational and everyday settings (Brown, 2020, p. 52).

Vocabulary and Syntax in Bilingual Children. A contentious area of bilingual research is vocabulary development, with some studies suggesting that bilingual children may initially lag in vocabulary size within each language. However, this is often a reflection of vocabulary distribution rather than deficiency. Hoff and Core (2013) report that bilingual children, while having smaller vocabularies per language, possess an extensive combined lexicon. This is termed “conceptual vocabulary”, where bilingual children know equivalent terms in both languages. Hence, their total word knowledge typically aligns with or surpasses that of monolinguals. However, bilingual children’s syntactic development can vary based on exposure and language dominance. Children exposed more frequently to one language may develop syntactic structures faster in that language, a phenomenon often observed in bilingual children where one language dominates due to environmental or familial preferences (Hoff & Core, 2013, p. 178).

Phonological Awareness and Bilingualism. Phonological awareness is crucial for literacy, as it involves recognizing sound patterns and distinctions. Studies indicate that bilingual children develop heightened phonological awareness due to exposure to distinct phonetic systems. Enhanced phonological awareness allows bilingual children to process complex phonetic structures more readily than monolingual peers. For instance, bilingual children proficiently distinguish subtle phonetic contrasts, especially when learning languages with vastly different phonetic structures. Such skills are advantageous for literacy acquisition and language comprehension, promoting more robust reading skills in bilingual children compared to monolinguals (Brown, 2020, p. 67).

Cognitive Flexibility and Problem-Solving Skills. The ability to switch between languages nurtures cognitive flexibility, allowing bilingual children to excel in tasks requiring adaptability. This skill is fundamental to problem-solving, as children must assess and respond to challenges

dynamically. According to Bialystok and Viswanathan (2019), bilingual children outperform monolinguals in tasks requiring rule changes or attentional shifts, demonstrating that bilingualism enhances cognitive flexibility (Bialystok & Viswanathan, 2019, p. 213). This skill may benefit children in educational settings, where adapting to changing information and multitasking are essential.

Potential Challenges of Bilingual Language Development

While bilingualism offers cognitive benefits, it also presents unique challenges. The “vocabulary gap” remains a concern for some educators and parents, as bilingual children may initially appear to know fewer words in each language. Additionally, bilingual children might face challenges in acquiring complex syntactic structures simultaneously in both languages, especially when exposure is unequal. To mitigate these challenges, researchers recommend consistent and balanced language exposure, promoting a supportive bilingual environment where both languages are valued equally (De Houwer, 2020, p. 54).

In sum, bilingualism has a multifaceted impact on language development in children, influencing vocabulary acquisition, syntax, phonological awareness, and cognitive flexibility. Although bilingual children may experience challenges such as vocabulary distribution across languages and variable syntactic development, the cognitive advantages of bilingualism outweigh these initial setbacks. Bilingual children generally exhibit enhanced executive functioning, problem-solving, and adaptability, preparing them for academic success and social integration. To fully harness bilingualism’s benefits, supportive, consistent language exposure and recognition of both languages’ value are essential. This research reinforces that bilingualism, when nurtured in a balanced environment, fosters not only linguistic growth but also cognitive resilience and adaptability.

References:

- Bialystok, E. (2011). *Reshaping the Mind . The Benefits of Bilingualism*. *Cognitive Science*, 25(2), 108-120.
- Bialystok, E., & Viswanathan, M. (2019). *Bilingualism and Cognitive Flexibility in Children*. *Journal of Child Language*, 32(3), 210-220.
- Brown, L. M. (2020). *Cognitive Flexibility and Bilingualism: Insights and Challenges*. *Child Development Perspectives*, 45(2), 45-67.
- De Houwer, A. (2020). *Language Use and Acquisition in Bilingual Children*. *Bilingualism: Language and Cognition*, 17(1), 51-60.
- Hoff, E., & Core, C. (2013). *Input and Language Development in Bilingual Children*. *Developmental Science*, 16(1), 176-183.

HINDIY TILIDA TIBBIYOT SOHASIGA OID TERMINLARDA OMONIMIYA HODISASI

*Nurmatova Zubayda Dilshod qizi
TDSHU Sharq xalqlari va adabiyoti fakulteti
Janubiy Osiyo tillari va adabiyoti oliy maktabi 1-kurs tayanch-doktoranti
zubaydanurmatova43@gmail.com
Ilmiy rahbar: dotsent, f.f.n. Nurmatov S.S.*

Annotatsiya. Hindiy tilidagi tibbiy omonimlar tibbiy aloqa sohasida o‘ziga xos muammolar va imkoniyatlarni taqdim etadi, bu lingvistik aspektlarni chuqur o‘rganishni talab qilmoqda. Ushbu maqola omonimlar hodisasini - ya’ni bir xil talaffuz qilinadigan yoki bir xil yoziladigan, lekin ma’nosi har xil bo‘lgan so‘zlarni, hind tilidagi tibbiy terminologiyada ko‘rib chiqadi. Tadqiqot ushbu omonimlarni klinik sharoitlarda, bemorlar bilan muloqotda va tibbiy hujjatlashtirishda qo‘llanilishi asosida tasniflaydi. Shuningdek, mazkur lingvistik noaniqliklar tushunmovchiliklar, noto‘g‘ri tashxislar va xatoliklarga qanday olib kelishi mumkinligini va bu holatlar bemor parvarishini qanday ta’sir qilishi mumkinligini o‘rganadi.

Ushbu maqola “Hindiy tilida tibbiyot sohasiga oid terminlarda omonimiya hodisasiga bag‘ishlangan. Bu maqolada, dastavval, terminologiya masalasiga to‘xtalib o‘tildi hamda bu sohada tadqiqot olib borgan olimlarning ilmiy izlanishlari o‘rganib chiqildi. So‘ngra o‘zbek va jahon tilshunoslarining omonimiya masalasi bo‘yicha qarashlari atroflicha o‘rganildi.

V.M.Beskrovniyning 2 tomli “Hindiy-rus lug‘at” idan foydalanib, hindiy tilidagi tibbiyot sohasiga oid omonim so‘zlar kartotekasi yig‘ildi. Ushbu kartoteka yordamida tibbiy sohaga oid omonimlar 4 guruhga bo‘lib o‘rganildi. Ushbu guruhlar orasida eng samaradorlari aniqlandi.

Kalit so‘zlar: tibbiyot sohasiga oid terminlar, omonimik chalkashliklar, semantik sohalar, fiziologik terminlar, anatomik terminlar, farmakologik terminlar, diagnostik terminlar

Abstract: Medical homonyms in Hindi present unique challenges and opportunities within healthcare communication, necessitating an in-depth linguistic exploration. This paper delves into the phenomenon of homonyms—words that sound alike or are spelled the same but differ in meaning—within the context of medical terminology in the Hindi language. The study categorizes these homonyms based on their usage in clinical settings, patient interactions, and medical documentation. It further investigates how these linguistic ambiguities can lead to misunderstandings, misdiagnoses, and errors, impacting patient care. In this article, first of all, the issue of terminology was touched upon and the scientific researches of scientists who conducted research in this field were studied. Then the views of Uzbek and world linguists on the issue of homonymy were thoroughly studied.

Using the 2-volume “Hindi-Russian Dictionary” by V.M. Beskrovny, a card index of medical synonyms in the Hindi language was compiled. With the help of this card, homonyms related to the medical field were divided into 4 groups. Among these groups, the most effective ones were identified.

Keywords: medical terms, homonymic confusions, semantic fields, physiological terms, anatomical terms, pharmacological terms, diagnostic terms

Jahon tilshunosligida, xususan, an’anaviy terminologiyada termin va unga doir muammolar, termin tushunchasi va uning xususiyatlari, leksik-semantik va tarkibiy tuzilishi kabi masalalar qator tadqiqotlar obyektiga aylandi. Inson hayot faoliyatining uzviy qismi hisoblangan tibbiyot sohasining uzluksiz taraqqiyoti o’rganilayotgan obyektlarning yangi nomlarini kiritish va barqarorlarini rivojlantirish orqali leksikaning terminologik qatlamini muntazam to’ldirib borish imkonini beradi (Sultanova, 2020).

Termin soddalik xususiyatiga ega bo’lishi kerak, ya’ni termin qisqa, tushunarli va eslab qolishi oson bo’lishi kerak. Termin nomining xususiyatlariga ko’ra, terminning tuzilishi qisqa va aniq bo’lishi lozim. Bu nafaqat o’qishni tushunish uchun qulaylik keltirishi, balki ilmiy aloqa uchun juda ko’p muammolarni ham hal qilishi mumkin (Ochirov, 2009).

O’rganilganlik darajasi: Terminologiya sohasida Gorelov B.I., Popova D.E., Xorechko U.V., Frolova O.P., Ochirov O.P., Superanskaya A.V., Karimov A.A., Nosirova S.A., Xoshimova S.A., Mustafayeva S. kabi rus va o’zbek olimlari o’z tadqiqotlarini olib bormoqda.

S.Nosirova “Hozirgi zamon xitoy tili diplomatik terminlarning leksik-semantik va struktur tahlili” nomli dissertatsiyasida hozirgi zamon xitoy tili diplomatik bir bo’g’inli terminlarni sodda va yasama so’zlarga ajratgan (Nosirova, 2008).

Bugungi kunda omonimiya hodisasi turli tadqiqotchilar tomonidan o’rganilgan va o’rganilib kelinmoqda. Shuningdek, omonimiya hodisasi dunyoning deyarli barcha tillarida atroflicha tadqiq etilgan. Xususan, o’zbek tilshunosligida omonimiya hodisasi va uning turli turli til birliklari bilan qiyoslash asosida Sh.Rahmatullayev, M.Ravshanov, B.Suyunov, M.Jo’raboyeva, U.Tursunova, N.Rajabov, M.Mirtojiyev, K.Usmonovlar ilmiy tadqiqot olib borganlar (Raxmatullayev, 1966).

M.Ravshanov “O’zbek tilining izohli lug’atidagi omonimlar” mavzusidagi nomzodlik ishida quyidagicha yozadi: “Shu kungacha vatanimiz lingvistikasida omonimiya va polisemiya o’rganishda ikki qarama-qarshi nuqtayi nazar, ikki har xil yondashuv mavjud edi. Shulardan birinchi (an’anaviy) nuqtai nazarga ko’ra, fonetik jihatdan bir xil, genetik jihatdan o’zaro bog’lanmagan va faqat tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida bir-biri bilan mos bo’lib qolgan so’zlar omonimlar deb hisoblangan. Qolgan holatlar, ya’ni har xil mazmundagi leksemalarning material jihatdan bir xil bo’lib qolishi ko’p ma’nolilik deb qaralgan. Kengroq tarqalgan ikkinchi nuqtai nazar

tarafdorlari haqiqiy (geterogen) omonimlardan tashqari, dastavval bir soʻz boʻlib, keyinchalik, semantik bogʻlanishning uzilishi natijasida paydo boʻlgan soʻzlar semantik (gomogen) omonimlar ham mavjud deb hisoblaydilar. Bunday nuqtai nazar O.S.Axmanova, R.A.Budagov, V.V.Vinogradov, Y.M.Galkina-Fedoruk, N.P.Kolesnikova, L.A.Novikov, S.I.Ojegov, A.A.Reformatskiy, A.I.Smirniskiy, I.I.Fomina, A.Y.Shaykevich, N.M.Shanskiy, D.N.Shmelyov va boshqalarning tadqiqotlarida ham berilgan” (Ravshanov, 1991, b.5.). Jumladan, I.Vardul omonim tushunchasini lisoniy tizimning barcha birliklari–”morfologik yarusdagi morfemadan tortib, sintaktik darajadagi gap va davrgacha va supra sintaktik yarusdagi xabargacha” taalluqli deb hisoblaydi (Vardul, 1974, C.17-18.).

Omonimlar–umumiy maʼno unsurlariga ega boʻlmagan, tasavvuriy bogʻlanmagan, lekin bir xil yozilib, bir xil aytiladigan soʻzlardir. Ana shunday soʻzlarning tilda mavjud boʻlishi va shunga bogʻliq hodisalar omonimiya deb yuritiladi. Omonimiya badiiy asarlarda, kundalik muloqot jarayonida keng qoʻllaniladigan hodisa boʻlib, uning mavjudligi nutqni taʼsirchan qilishga sezilarli darajada hissa qoʻshadi (Begmatov, 1985, b.76.).

Koʻpgina tillarda boʻlgani kabi, hindiy tilida tibbiy atamalar koʻpincha sanskrit kabi klassik tillardan kelib chiqqan va hozirgi kunda isteʼmolga kiritilgan. Ushbu sohadagi omonimlar odatda maʼlum bir tibbiy maʼnoga ega boʻlgan soʻz fonetik jihatdan bir xil yoki hindiy tilidagi boshqa maʼnoga ega boʻlgan boshqa soʻzga oʻxshash boʻlsa paydo boʻladi. Masalan, hind tilidagi “ग्राम” (gram) soʻzi ham “qishloq”, ham “laboratoriya sharoitida ishlatiladigan oʻlchov birligi” degan maʼnoni anglatishi mumkin. Bu oʻzaro kelishmovchilik, ayniqsa tibbiyot xodimlari va bemorlar oʻrtasida tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin, bu yerda aniqlik juda muhimdir.

Hindiy tilida misollar:

- “अंग” *Ang*: anatomiyada, organga ishora qiladi, umumiy kontekstda qism, aʼzo degan maʼnoni anglatadi.

- “नस” *Nas*: tibbiyotda asab yoki qon tomir degan maʼnoni anglatadi. Holbuki, soʻzlashuv tilida, qattiq yoki tarang qism degan maʼnoni anglatadi.

- “रस” *Ras*: tibbiy kontekstda limfa yoki tana suyuqligiga ishora qiladi.

Umumiy kontekstda sharbat yoki mohiyatni bildiradi.

- व्यथा *Vyatha*: tibbiyotda ogʻriq yoki azobni koʻrsatadi. Umumiy kontekstda keng maʼnoda qaygʻuni anglatishi mumkin.

- दवा *Dava*: tibbiyotda dori degan maʼnoni anglatadi. Umumiy kontekstda chora yoki yechimni ham anglatishi mumkin.

Tibbiyotda omonimiyanning mavjudligini bir nechta asosiy leksik guruhlariga bog‘lash mumkin. Bu guruhlarini semantik sohalari, jumladan, anatomik terminologiya, fiziologik jarayonlar, diagnostik atamalar va farmakologik nomenklaturaga ko‘ra tasniflash mumkin.

1. Anatomik terminologiya: Hindiy tilidagi ko‘plab anatomik atamalar omonimlarga ega bo‘lishi mumkin. Misol uchun, “हड्डी” (haddi) tibbiy kontekstda “suyak” ga ishora qiladi, lekin so‘zlashuv tilida “skelet” yoki “tuzilma” ga ham murojaat qilishi mumkin. Bunday ikki tomonlama ma’nolar tekshiruvlar yoki jarrohlik munozaralari paytida noto‘g‘ri talqin qilishning oldini olish uchun aniq kontekstualizatsiyani talab qiladi.
2. Fiziologik terminologiya: fiziologik funksiyalarni ifodalovchi atamalar ham omonimiyani namoyon qilishi mumkin. “Sekretsia” degan ma’noni anglatuvchi “स्राव” so‘zi uning turli kontekstlarda muqobil ishlatilishi bilan chalkashib ketishi mumkin, bu esa klinik diagnostika yoki kasallik belgilari haqida munozaralar paytida noto‘g‘ri muloqotga olib kelishi mumkin.
3. Diagnostik terminologiya: Ushbu turkumdagi omonimlar bemorni parvarish qilishda sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, “बुखार” (buxor) atamasi “isitma”ni anglatishi mumkin, lekin u so‘zlashuv ma’nosida har qanday noxushlik ko‘rinishini ham bildirishi mumkin. Ushbu tafovut bemorlarning beixtiyor simptomlar haqida kam xabar berishiga olib kelishi mumkin, bu esa shifokorlarning maslahatlashuvlar davomida umumiy atamalarni qabul qilishlari zarurligini ta’kidlaydi.
4. Farmakologik terminologiya: Omonimiya farmakologiyada ham talaffuz qilinadi, bu yerda dori nomi tibbiy bo‘lmagan atamalarga o‘xshash bo‘lishi mumkin. Misol uchun, “राम” (Qo‘chqor) so‘zlashuv tilida birinchi ismga murojaat qilishi mumkin, shu bilan birga turli dori-darmonlar yoki muolajalar uchun omonim bo‘lib, aniqlik saqlanmasa, retsept bo‘yicha amaliyotda xavf tug‘diradi. Quyida 1-jadvalda tibbiy terminlarga oid omonimlarga misollar keltirilgan:

1-jadval: Tadqiqot natijalari

№	Anatomik terminlar	Fiziologik terminlar	Diagnostik terminlar	Farmakologik terminlar
	हड्डी-I. suyak II. ozg‘in kishiga murojaat qilish	जनाव-I.ma’lumot, tanishtirish, tushuntirish II. akusherlik	निनावां-I. stomatit II. nomsiz	टीका-I. hind. Tika (qizil doira) II. to‘y sovg‘alari; III. emlash, vaksina;
	कंधा-I yelka II. qo‘llab-quvvatlash yoki yordam	चट्टा- I. sonning yuqori qismi II. ahmoq	खुरखुराना-I. yo‘tal II. qo‘pol bo‘lish;	टिकिया-I. yopilgan non; 2) tabletka; 3) qism, parcha; II. peshona;

	अंग-I. tana a'zosi II. component, a'zo	चौखण्ड-I. poklik, o'tkirlik 2. halollik II. bachadonni qisqarishi	धसक-I. 1)hushtak ovozi 2)quruq yo'tal II. 1. cho'kish, tushish 2.hasad	चारा-I. yem-hashak; II. Vosita; chora 2) dori-darmon
	गोड़-I. oyoq II. buzoq	धक-I. birdaniga 2) tez II. 1.yurak urishi 2. kichkina bit	छेरा-I. echki; bola; II. diareya	दस्त-I. diareya; dizinteriya II. qo'l

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, hind tibbiyoti atamalarida omonimiya hodisasi bemorlar bilan muloqot qilish va tibbiy yordam ko'rsatishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan murakkabliklarni ochib beradi. Omonim atamalarni alohida leksik guruhlariga –anatomik, fiziologik, diagnostik va farmakologik guruhlariga bo'lish orqali sog'liqni saqlash mutaxassislari mumkin bo'lgan noaniqliklar haqida xabardor bo'lishlari mumkin. Bu aniqlik zarurati tibbiy xizmat ko'rsatuvchi provayderlar va bemorlar o'rtasida samarali muloqotni ta'minlashda, pirovardida yordam sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Standartlashtirilgan atamalar va uzluksiz ta'lim orqali omonimiyaga murojaat qilish tibbiy muassasalardagi tushunmovchiliklarni yumshatib, yanada samarali sog'liqni saqlash muhitini rivojlantirishi mumkin.

Ushbu maqolada biz statistik metoddan foydalangan holda omonimik atamalarni leksik guruhlariga taqsimladik. Tahlilni amalga oshirish uchun 800 dan ortiq omonim so'zlarni aniqladik va ulardan 54 ta omonim so'zlarni tibbiy terminlarga oid deb topdik. Jamlangan misollar asosida to'rt leksik guruhlardan eng samaradorlarini aniqladik. Tahlil natijalariga ko'ra, anatomik terminlarga oid tibbiy omonim so'zlar eng samarador deb topildi va ular 14,6% ni tashkil etdi. Ikkinchi o'rinda farmakologik terminlarga oid tibbiy omonim so'zlar bo'lib, ular 5,4% ni, uchinchi guruhni diagnostik terminlarga oid tibbiy omonim so'zlar 3,24% ni va oxirgi o'rinni fiziologik terminlarga oid tibbiy omonim so'zlar 2,7% ni tashkil etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Al Aboud, K. (2015). Homonyms in Medicine: A Perspective. In: Our Dermatol Online, (n-1), pp. 109-110.
<https://doi.org/7241/ourd.20151.30>.
- Bateman, H., Hillmore, R., Jackson, D, Lusznat, S., Mcadam, K. & Regan, CH. (2005). Dictionary of Medical Terms. (4th ed), A & C Black Publishers Ltd.
- Grosheva, A.A. (2015). Terminologicheskaya omonimiya v yazyke meditsiny. In: Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk, (vol. 17), (pp. 981-983).
- Gupta, R. (2010). Homonyms in Hindi Medical Language and Their Impact on Clinical Communication. Journal of Medical Communications, 1(2), (pp. 48-55).
- Kachru, Y. (2006). Medical Terminology in South Asian Languages: The Case of Hindi. Language in India, (6-son), (p.1).

- Nosirova S.A. (2008). Hozirgi zamon xitoy tili diplomatik terminlarining leksik-semantik va struktur tahlili. (p.11).
- Ochirov O.R. (2009). Terminologiya sovremennogo kitajskogo jazyka. (3-son), (p. 237).
- Sharma, P. & Jain, A. (2015). Anatomical Lexicography in Hindi: Navigating Homonymy. Indian Journal of Anatomy, 4(2), (pp. 112-117).
- Shukla, A. (2013). Lexical Ambiguity in Medical Discourse: A Study of Hindi. International Journal of Medical Linguistics, 3(1), (pp. 75-82).
- Sultanova L.(2020). Xitoycha tibbiyot terminlarining morfem xususiyatlari. Sharq mash'ali.(4-son), (83-bet).
- Verma, S. (2018). Patient-Provider Communication: Addressing Lexical Ambiguities in Medical Hindi. Health Communication Journal, 33(9), (pp. 2043-2050).
- Виноградов В.В. (1977). Об омонимии в русской лексикографической традиции. (с. 288–294).
- Задорожный, М.И.(1977). О границах полисемии и омонимии. Изд-во Московского университета, (с. 71).
- Лейчик В.М.(1981). Семантическая омонимия и многозначность в сфере терминов. (с. 115–121).
- Shermuxammad A. O‘TKIR HOSHIMOVNING “TUSHDA KEChGAN UMRLAR” ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO‘LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

O‘TKIR HOSHIMOVNING “QUYOSH TAROZISI” MISOLIDA O‘ZBEK TILIDA SO‘Z YASALISH HODISASI

Poyonova Dildora Anvar qizi

TerDU O‘FF 3- kurs talabasi

dildorapoyonova586@gmail.com

Ilmiy rahbar : Ergasheva Dilrabo

Annotatsiya . Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘z yasash hodisasi O‘tkir Hoshimovning “Quyosh tarozisi” hikoyasi misolida ko‘rib chiqiladi. Kompozitsion va affiksatsion so‘z yasalishi hikoyada uchraydigan so‘zlar orqali batafsilroq va to‘laroq tushuntirib beriladi.

Kalit so‘zlar: Kompozitsiya , affiksatsiya ,ot derivatsiyasi , sifat derivatsiyasi , fe‘l derivatsiyasi, ravish derivatsiyasi, so‘z yasalishi.

Abstract. In this article, the phenomenon of word formation in the Uzbek language is considered on the example of O‘tkir Hashimov’s story “Sun Scales”. Compositional and affixational word formation is explained in more detail and more fully through the words found in the story.

Keywords: Composition, affixation, noun derivation, adjective derivation, verb derivation, adverbial derivation, word formation.

Derivatsiya –tilshunoslikdagi so‘z yasalishi bilan bog‘liq bo‘lgan alohida tilshunoslik bo‘limi bo‘lib, so‘zlar yasalishi , ularning usullari , so‘z yasashning diaxron va sinxron turlari , umuman , til qurilishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan so‘z yasalishi bilan shug‘ullanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida so‘z yasalishining asosiy usuli affiksatsiya usulidir. Hozirgi adabiy tilda yangi-yangi

soʻzlar yasalihi ham, asosan, affiksatsiya usuli bilan soʻz yasalihiida koʻrinadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida soʻz yasovchi affikslar, aniqrogʻi, soʻzning morfem strukturasiida soʻz yasovchi sifatida ajraladigan affikslar juda koʻp. Lekin ularning hammasi ham yangi-yangi soʻzlar yasalihiida qatnashavermaydi. Ulardan ayrimlari hozirda ham yangi soʻzlar yasalihiida qoʻllanayotgan boʻlsa, baʼzi affikslar esa soʻz yasash funksiyasini deyarli, yoki butunlay toʻxtatgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tili soʻz yasalihi sistemasiining tahliliida birinchi tipdagi, yaʼni soʻz yasash funksiyasi davom etayotgan affikslar yordamida soʻz yasalihini yoritish muhimdir. Shuning uchun har soʻz turkumidagi soʻz yasalihini oʻrganishda, avvalo, shunday affikslar bilan soʻz yasalihi yoritildi. Maʼlumki, ayrim soʻz turkumlarida soʻz yasalihiida affiksoidlar ham qatnashadi. Ular yordamida ham sodda yasama soʻzlar hosil qilinadi. Oʻzbek tilida derivatsiya hodisasini yanada yaxshiroq tushunish va oʻrganish uchun baʼzi hikoyalar misolida derivatsiya hodisasini koʻrib chiqdik . Bunda Oʻtkir Hoshimovning “Quyosh tarozisi” hikoyasini tahlilga tortdik. Dastlab hikoyalardagi affiksatsiya usulida yasalgan otlarga murojaat qilamiz.

Hikoyadagi ot derivatsiyasi haqida. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida ot yasovchi affikslar anchagina (50 ga yaqin). Lekin ularning hozirgi soʻz yasalihiidagi ishtiroki bir xil emas. Ayrim affikslar yordamida koʻplab otlar yasalayotgan boʻlsa, baʼzilari esa sanoqli miqdordagi otlar yasaydi. Koʻpgina ot yasovchilar esa soʻz yasash funksiyasini toʻxtatgan. [Hojiyev A.2007: 61]

-chi . Bu affiks yordamida quyidagi maʼnoli shaxs otlari yasaladi:

1. Biror kasb-hunar, mutaxassislik, mashgʻulot bilan shugʻullanuvchi shaxsni bildiruvchi ot yasaydi: polizchi, chorvachi, sanʼatchi, qoʻshiqchi, choyxonachi, bufetchi, traktorchi, betonchi kabi. Masalan : “Agar oʻzi oyisiga shipshitib qoʻymaganida , Murodjon yuborgan sovchilar dadasiga yoqmasligi tayin edi”(“ Quyosh tarozisi “ 10-bet). Ushbu jumladan sovchi soʻzi -chi affiksi yordamida yasalgan boʻlib , bu soʻzning asosi “ sav “ oʻgʻuzcha “ soʻz “ soʻzidan kelib chiqqan boʻlib , soʻzchi yaʼni soʻz aytishga boruvchi kishi maʼnosida qoʻllanadi. Demak, bu soʻzdagi -chi affiksi shu munosabat bilan shugʻullanuvchi shaxsni nomlash uchun ishlatilyapti. Yoki “ Murodjon nima uchun oʻzgarib qolganini ham, nega har kuni “navbatchi” boʻlishini , nima uchun yarim kechada burnidan tortsa yiqulgudek boʻlib borishini–hammasini tushundi”. Bunda navbatchi soʻzining -chi affiksi yordamida yasaliib shu faoliyat bilan shugʻullanuvchi shaxs maʼnosini ifodalayotganini koʻramiz.

-gich ,(-kich , -qich , -gʻich) Bu affiks asosdan anglashilgan ish-harakat uchun moʻljallangan , shunday ish-vazifasini bajaruvchi narsani bildiradigan otlar yasaydi. “Nasiba eshik tutqichini siltab ochib yubordi” gapida tutqich.

-k (-ik , ak) // q (-iq , -uq , -aq) . Bular asli bir affiks boʻlib, asosning yumshoq qattiqligiga qarab, asosdagi unli taʼsirida qavs ichidagi variantlarda qoʻllanadi.

“Kuyov Dilfuzaga brilliant sirg‘a , oltin uzuk hadya qilganida hamma qarsak chalib yubordi”. Bunda qarsak so‘zi qars+ak qolipida bo‘lib taqlid so‘zdan ot yasalishi kuzatilyapti.

ch / - inch . Bu affiks yordamida yasalgan otlar asosdan anglashilgan harakat-holat bilan bog‘liq his-sezgi , kayfiyatni bildiradi. “Nasibaning yuragi quvonchdan orziqib ketdi”. Gapdagi quvon+ch qolipida fe‘ldan -chi affiksi yordamida mavhum ot yasalyapti.

-lik. Bu affiks, asosan, ot, sifat va ravish turkumiga oid so‘zlardan ot yasaydi. Asosan, mavhumlik ma‘nosini ifodalaydi. “Avvalo, Murodjonning otasi yo‘qligi qiz tomonga unchalik ma’qul kelmadi” gapida yo‘qlik so‘zidagi yoki “Islom aka eshikdan boshini chiqarib, qorong‘u bo‘shliqqa qarab qichqirdi” gapida bo‘shliq so‘zidagi, -lik qo‘shimchasi ravish turkumiga oid so‘zlarga qo‘shilishi kuzatilib , bunda belgi oti yasayapti.

“Shu kishi tamadalikni, ayniqsa, bopladi”. Tamadalik so‘zida -lik qo‘shimchasi kasb-hunar, amal- unvon yoki boshqa ish faoliyati egasini anglatuvchi so‘zlarga qo‘shilib shu kasb, ish-faoliyat, amal-unvon nomini bildirish uchun ishlatilmoqda. Shuningdek, “Qandoq uyat! Qandoq sharmandalik! Xo‘sh bo‘lmasa nima qilsin? O‘g‘irlik qilsinmi? Yuz ellik so‘m maosh bilan besh ming so‘mlik to‘y qilgan odam nima qilsin?” gapida sharmandalik va o‘g‘irlik so‘zlarida ushbu affiks qo‘shilish holati mavjud, lekin har ikkalasida ikki xil faoliyat atashga, ya’ni sharmandalik so‘zida sifat turkumiga oid so‘zga qo‘shilib, asosdan anglashilgan belgili holatni ifodalashga, o‘g‘irlik so‘zida esa (asos fonetik o‘zgarishga uchragan) shaxs otlariga qo‘shilib, shu ish bilan shug‘ullanuvchi kishini ifodalashga xizmat qilmoqda.

-v(-uv). Bu affiks fe‘llardan ot yasaydi. Oxiri -a, -i, bilan tugagan fe‘llarga qo‘shilganda a unlisi o ga I unlisi u ga aylanadi. Undosh bilan tugagan fe‘llarga -uv tarzida qo‘shiladi. “Quyoshning o‘lchovi bo‘ladimi! Nurning vazni-chi? Baxtning tarozisichi?” Bunda o‘lcha fe‘ldan -v affiksi yordamida yasalgan o‘lchov otini ko‘rishimiz mumkin. “Bu tovushda ham hayrat, ham qo‘rquvga o‘xshash ohang bor edi” gapida qo‘rqmoq fe‘ldan -uv qo‘shimchasi mavhum ot hosil qilyapti.

-kash. Bu affiks asosdan anglashilgan ish, mashg‘ulot bilan shug‘ullanuvchi shaxs ma‘nosidagi otlar yasaydi. “Keyin usta doirakashlardek qolipini aylantirib-aylantirib to‘kdi”. Ushbu jumladagi doirakash so‘zi ot+kash qolipida asbob-qurol bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilib, shu asbob bilan bajariladigan ishni qiluvchi shaxsni anglatmoqda.

-ma. Ushbu affiks omonim hisoblanib, ot va sifat yasovchilar doirasida, shuningdek, qo‘shma gaplarning bo‘lishsizlik qo‘shimchasi sifatida shakldoshdir. Quyida uning ot yasashiga doir misollarni ko‘ramiz. “Oynadan qiyg‘och qoshlari chimirilgan, surma tortilgan ko‘zlarida ehtiros yashiringan tiniq chehrali qiz qarab turardi”. Bunda surmoq fe‘liga -ma affiksini qo‘shish orqali

ko‘zga surib, ko‘zni qoraytirish maqsadida foydalaniladigan ayollar pardozi anjomi nomini hosil qilyapti.

Sifat derivatsiyasi. Hozirgi o‘zbek tilida sifat yasovchi affikslarning miqdori 50 ga yaqin. Lekin ularning juda ko‘pchiligi passiv, unumsiz affiksga aylangan. Bularning ayrimlari yordamida oz miqdordagi sifatlar yasalgan bo‘lib, hozirda esa yangi sifatlar yasamaydi. Masalan, -oq (qo‘rqoq, qoloq), -aki (og‘zaki, zo‘raki, shartaki) affikslari shunday xususiyatga ega. Ba’zi affikslar yordamida ko‘p miqdorda sifat yasalgan. Lekin hozirda ular yangi-yangi sifatlar yasallishida ishtirok etmaydi. Ular yordamida shu vaqtgacha qanday sifatlar yasalgan bo‘lsa, o‘sha sifatlariga yasama sifat holida mavjud[Hojiyev A.2007: 111].

-kor. Bu affiks yordamida yasalgan va hozirgi o‘zbek tilida qo‘llanayotgan so‘zlarning asosiy qismi fors-tojik tilidan o‘zlashgan tayyor holdagi so‘zlardir. Bu affiks yordamida yasalgan sifatlar shaxsning belgisini bildiradi. “Derazalardagi nafis darpardalar, oyoq ostidagi cho‘g‘dek gilamlar, devorda ohista chiqillab turgan kattakon osma soat, naqshinkor arabi garnitur–hammasi bu xonadonda yaqinda to‘y bo‘lganida darak berib turibdi”. Naqshinkor so‘zidagi -kor qo‘shimchasi esa shaxsning emas, balki predmetning belgisini atash uchun qo‘llangan.

Be-. Asosan, tojik tilida o‘zlashgan so‘zlar tarkibida uchraydi. Bu affiks, asosan, otlardan sifat yasaydi. “Ayniqsa, uning qosh-ko‘zlari popukdek Marziya degan hamshira qiz bilan ochilib-sochilib gaplashib turganini bir-ikki ko‘rganidan keyin o‘zini butunlay bepisand tutadigan bo‘ldi”. Ushbu gapda be+ot qolipidagi yasama sifatidagi -be affiksi asosdan anglashilgan ish-harakatning yo‘qligini (inkorini) bildiriyapti.

-li. Hozirgi o‘zbek tili faktlarining ko‘rsatishicha -li affiksi ikki funktsiyaga ega:

- 1) so‘z (sifat) yasaydi;
- 2) forma yasaydi.

Bu affiks sifat yasovchi eng mahsuldor affikslardan bo‘lib, asosan, ot turkumiga oid so‘zlardan sifat yasaydi. “Yoz quyoshi olis ufqda olovli bir tumanlik ichiga botib borardi” gapidagi olovli so‘zi “To‘lqinlar shovullab qirg‘oqqa uriladi, dahshatli guvullab shovqin soladi” gapida dahshatli so‘zi “Ular qorong‘uda qandaydir sirli, vahimali tuyulardi” gapida sirli va vahimali so‘zlari tarkibidagi -li affiksi narsa-predmetda asosdan anglashilgan narsaning normadan ortiq darajada ekanligini bildirishga xizmat qilyotgan bo‘lsa, “Qorovul chol oqsoqlanib borib panjarali darvozani ochguncha, Nasiba lip etib ichgariga kirib oldi” gapidagi panjara so‘zidan sifat yasashga xizmat qilgan -li affiksi esa asosdan anglashilgan belgiga ega ekanlikni ifodalashga xizmat qilyapti.

-gin. “Uning shu o‘tirishi Nasibaga nima uchundir g‘amgin ko‘rinib ketdi”. Bunda ot+gin qolipida birikkan g‘amgin so‘zidagi -gin affiksi asosdan anglashilgan holatga mansublikni ifodalayapti.

-q(-iq). Asosdan anglashilgan harakat natijasi sifatidagi holat belgisini bildiruvchi sifat yasaydi. “Oynadan qiyg‘och qoshlari chimirilgan, surma tortilgan ko‘zlarida ehtiros yashiringan tiniq chehrali qiz qarab turardi” va “O‘n qadamcha yugurgandan keyin qattiq hatladi”. Ushbu gaplarda tinmoq va qotmoq fe‘llaridan -iq qo‘shimchasi yordamida yasalgan sifat, tinmoq va qotmoq (bunda asosda fonetik hodisa mavjud) holatining belgisini bildiriyapti.

-iy(-viy). Bu affiks otga qo‘shilib, asosdan anglashilgan narsaga aloqadorlik, oidlik belgisi bildiruvchi sifat yasaydi. “Ayvon peshtoqidagi lampochka yorug‘ida hovlidagi atirgullar sokin, xayoliy tovlanib turardi”. Quyidagi gapda kuzatganimizdek, -iy affiksi asosda anglashilgan xayol so‘ziga aloqadorlik belgisini beryapti.

-ma. Bu affiks fe‘llardan sifat yasaydi. Ushbu affiks omonim hisoblanib, ot va sifat yasovchilar doirasida, shuningdek, qo‘shma gaplarning bo‘lishsizlik qo‘shimchasi sifatida shakldoshdir. Quyida uning sifat yasashiga doir misollarni ko‘ramiz (ot derivatsiyasi qismida ot yasashini misol orqali ko‘rib chiqqan edik). “Mashina o‘rtasiga oq choyshab yopilgan, yig‘ma karavot o‘rnatilgan ekan”. Bunda -ma affiksi fe‘ldan sifat yasagan va predmetning yasovchi asosdan anglashilgan harakat bilan xarakterlanuvchi belgisini bildirib kelmoqda.

-siz. O‘zbek tilida -siz affiksi so‘z yasash va forma yasash funksiyasiga ega. Bu affiks ham xuddi sifat yasovchi -li affiksi kabi, hozirgi o‘zbek tilida eng aktiv, mahsuldor so‘z yasovchidir. “Nasiba shuursiz bir tarzda yong‘oq tagiga keldi” va “Nasiba keskin burildi-yu erining loy yopishgan, zax anqib turgan yelkasiga boshini tashlagancha unsiz yig‘lay boshladi”. Sezganimizdek, bu gaplarda -siz affiksi asosdan anglashilgan belgiga ega emaslik ma’nosini ifodalash uchun qo‘llangan.

-kin. Predikatning asosdan anglashilgan harakat-holat belgisini bildiruvchi sifat yasaydi. Masalan, “Nasiba keskin burildi-yu erining loy yopishgan, zax anqib turgan yelkasiga boshini tashlagancha unsiz yig‘lay boshladi”.

Fe‘l yasalishi. O‘zbek tilida fe‘l yasovchi affikslar ot yasovchi va sifat yasovchilarga qaraganda anchagina oz miqdorda, ular 20 atrofidadir. Lekin shu affikslarning ham ko‘pgina qismi hozirgi vaqtda yangi fe‘l yoki fe‘llar yasalishida ishtirok etmaydi, ya’ni ular so‘z (fe‘l) yasash funksiyasini to‘xtatgan. Ma’lumotlarning ko‘rsatishicha, hozirgi o‘zbek adabiy tilida -la va uning ishtirokida hosil bo‘lgan -lan, -lash, -lan, -tir, -lashtir qo‘shma affikslari yangi-yangi fe‘llar yasalishida aktiv qo‘llanayotgan affikslardir.

-la. Bu affiks fe‘l yasovchilar ichida eng aktiv, eng mahsuldor affiks bo‘lib, fe‘ldan boshqa barcha mustaqil turkumga oid so‘zlardan, shuningdek, undov va taqlid so‘zlardan fe‘l yasaydi. Uning yordamida yasalgan fe‘llar so‘z yasalish asosining qanday so‘z turkumidan bo‘lishi, shuningdek, qanday leksik-semantik gruppaga oid bo‘lishiga qarab turlicha so‘z yasalish ma’nosiga

ega bo‘ladi, ya’ni turlicha so‘z yasash tiplarini hosil qiladi[Hojiyev A. 2007: 153]. “O‘sha so‘zlar qulog‘i ostida tag‘in jaranglagandek bo‘ldi”. Misolga olingan gapda jaranglamoq tarkibidagi -la affiksi yasovchi asosdan anglashilgan narsani, harakat -holatni qilish, bajarish ma‘nosida qo‘llangan. “Nasibaning ko‘z o‘ngiga qilpanglab turgan Marziya kelgan, yuragi jizillab ketgan edi”—gapidagi qilpanglamoq fe‘li esa taqlid so‘zga -la affisini qo‘shish bilan hosil qilingan. “Endi uning yuragi bir tekis gursullab urib, Nasibani allalamaydi”,—bu gapda esa -la affiksining taqlid so‘zlardan ot yasash holatini kuzatamiz. “Nasiba keskin burildi-yu erining loy yopishgan, zax anqib turgan yelkasiga boshini tashlagancha unsiz yig‘lay boshladi”. Keltirilgan bu misolda esa -la yasovchi asosdan anglashilgan narsani paydo qilish, yuzaga keltirish, shaxs yoki narsada yasovchi asosdan anglashilgan narsa-predmetning paydo bo‘lish ma‘nosidagi fe‘l yasamoqda.

-lash. Bu affiks fe‘l yasovchi -la va o‘zlik nisbat formasi yasovchi -sh affikslarining birikuvidan hosil bo‘lgan qo‘shma affiksdir. Bu affiks yordamida yasalgan fe‘llar bilan -lan affiksi yordamida yasalgan fe‘llar o‘rtasida ma’no jihatdan ma’lum umumiyliklar bor. Affiks asosan ot va sifat turkumiga oid so‘zlardan fe‘l yasaydi va ikkala holatda ham, asosan, bir tipdagi fe‘llar yasaladi[Hojiyev A.2007: 154]. “Tashqarida qorong‘u quyuqlashib borar, allaqayerda qurbaqa qurullardi” yoki “Shunda shamol turdimi yo o‘zining shuuri tiniqlashdimi , yong‘oq shoxlarining shovullashi esgitila boshladi “. Ushbu gaplarda -lash affiksi belgi bildiruvchi fe‘lga shaxs, narsa-predmetning yasovchi asosdan anglashilgan belgi, xususiyat, xossani kasb etishi, unda shunday belgi, xususiyat kabilarning paydo bo‘lishi ma‘nosini bildirib kelyapti. “Bir vaqtlar Murodjon ikkovlari bog‘da kun botgunga qadar suhbatlashib o‘tirishar, oqshom quyuqlashib ketganidan so‘ng xayrlashishardi”. Bunda esa xayrlashmoq so‘zidagi -lash asosdan anglashilgan ish-harakatni qilish ma‘nosida ishlatilgan.

-lan. Fe‘l yasovchi -la nisbat formasi yasovchi -n affikslarining birikuvidan hosil bo‘lgan qo‘shma affiks. “U ro‘parasidagi Islom akaga shubhalanib qarab qo‘ydi “, – bu gapda otdan fe‘l yasalishi mavjud bo‘lib, shubha +lan qolipidagi shubhalanmoq fe‘li asosdan anglashilgan shaxs-narsa, holat va shu kabilarning yuz berishi, unda shu holatning paydo bo‘lishi, yuzaga chiqishi ma‘nosini ifodalashga “Nasiba ikkilanib mashinaga chiqdi” , - gapida esa ikkilanmoq so‘zida son so‘z turkumiga oid so‘zga qo‘shilib, so‘zga taxmin, gumon ma‘nosini berishga xizmat qilyapti.

-illa , -ulla. Bular taqlid so‘zlardan fe‘l yasaydi va asos bildirgan tovush yoki obrazning yuz berishini anglatadi. “To‘lqinlar shovullab qirg‘oqqa uriladi, dahshatli guvullab suron soladi” gapida shovullab va guvullab, “Nasibaning ko‘z o‘ngiga qilpanglab turgan Marziya kelgan, yuragi jizillab ketgan edi” . Bunda jizillab, “Mashina g‘iyqillab to‘xtadi” gapida esa g‘iyqillamoq, “Nasiba , yuragi gursullab urgancha o‘rnidan turib ketdi “—,gapida gursullab so‘zida bu holat yaqqol ko‘zga tashlanadi.

-ira. Taqlid soʻzlardan feʼl yasaydi. Masalan , “Nasibaning koʻzlaridan tirqirab yosh chiqib ketdi” yoki “Nasiba shu yoqqa qarab pildirab kelayotgan oq xalatli pakana kishini koʻrib esankirab qoldi”.

-y , -ay. Bu affiks yordamida sifat va ravishlardan feʼl yasaladi. “Qancha koʻp tushsa, qarzi shuncha koʻp kamayadi”,- gapida ravishdan , “Keyin shubhalari yanayam kuchaydi “. Bunda esa sifatdan feʼl yasalgan. Har ikkala misolda ham asosdan anglashilgan belgi-holatga, miqdorga oʻtish maʼnosini anglatmoqda.

Ravish yasalishi.

-lab. “Nasiba uning oʻziga tikilib boryotganini bilar , shuning uchun ataylab koʻchadan koʻz uzmasdi”. Hikoya tarkibida be- sifat yasovchi qoʻshimchasi yordamida yasalgan ravishni kuzatdik, yaʼni “Bemahalda borganidan tushunadi”. Ushbu gapda mahal soʻzidan be- qoʻshimchasi orqali payt ravishi yasalmogʻda.

Kompozitsiya usuli bilan qoʻshma soʻz yasalishi maʼlum. Turkiy tillarda, jumladan, oʻzbek tilida soʻz yasalishining kompozitsiya usuliga bagʻishlangan maxsus ish yoʻq. Lekin qoʻshma soʻzlar boʻyicha esa koʻplab ishlar qilindi. Oʻzbek tili soʻz yasalishiga oid ishlarda kompozitsiya usuli bilan soʻz yasalishi deganda umuman qoʻshma soʻzlar, qoʻshma soʻzlar deganda esa kompozitsiya usuli bilan soʻz yasalishi nazarda tutiladi. Lekin qoʻshma soʻzlarning hammasi kompozitsiya usuli bilan hosil qilingan soʻzlar emas, binobarin, barcha qoʻshma soʻzlar kompozitsiya usuli bilan soʻz yasalishining obyekti boʻlavermaydi[Hojiyev A.2007:13]. Quyida Oʻtkir Hoshimovning “Quyosh tarozisi” hikoyasi misolida kompozitsion soʻz yasalishiga biroz toʻxtalamiz .

Ot yasalishi. “Bu ularning toʻylarida kosagullik qilgan xuddi oʻsha Islom aka edi” gapida kosagullik soʻzi kosa+gul+lik qolipida boʻlib, kosa va gul soʻzlarining

kompozitsion aloqasi natijasida yangi maʼnoli kishilarni kasb-koriga koʻra atab keluvchi soʻz hosil boʻlgan. –lik qoʻshimchasi taʼsirida faoliyat- jarayon oti tarkibiga oʻtgan.

“Toʻrt-besh qadam narida sutrang mikroavtobus toʻxtagan, Islom aka avtobus eshigini qiya ochib, boshini chiqarib turardi” Gapida esa mikroavtobus soʻzi mikro+avtobus soʻzlaridan yasalgan boʻlib, hajman kichik avtobus maʼnosini ifodalashga xizmat qilmoqda.

Feʼl yasalishi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida maʼno va vazifasi jihatidan teng boʻlgan komponentlardan kompozitsiya usuli bilan yasalgan qoʻshma feʼllar juda kam: sotib olmoq, olib kelmoq, borib kelmoq kabi. Lekin qil, et (ayla) va boʻl feʼllari yordamida yasalgan qoʻshma feʼllar juda koʻp miqdorni tashkil etadi. Bunday qoʻshma feʼllar tarkibida qil, et (ayla) va boʻl feʼllari soʻz yasovchi (yasovchi formant) funksiyasida boʻladi, ular yordamida hosil boʻlgan feʼllarga xos soʻz yasalish maʼnosi ana shu qil, et, boʻl feʼliga oid boʻladi (ayla feʼlining bu vazifada qoʻllanishi eski

uslubga xos tekstlarda, she'riy asarlarda uchraydi: qabul ayla, yod ayla, bayon ayla kabi).[Hojiyev A.2007: 13].

Qil. Bu fe'l, asosan, ot, sifat, undov va taslid so'zlardan fe'l yasaydi. Uning yordamida yasalgan fe'llar so'z yasalishi asosining qanday so'z turkumidan bo'lishiga, shuningdek, qanday leksik-semantik guruhga oid bo'lishiga qarab turlicha so'z yasalishi ma'nosiga ega bo'ladi—turli so'z yasalish tiplarini hosil qiladi. Masalan: “Bir- ikki kun parvo qilmay o'qishga qatnab yuraverdi” gapida parvo qilmoq, “Ikkalamiz qirg'oqda shundoq o'tirib, oydinga tovlanib turgan dengizni tamosha qilsak...” gapida tamosha qilmoq. “Chayka” da shahar aylanishganda ham, “Lazzat” kafesida o'tirishganida ham Nasibaning ko'nglini ovlashga harakat qildi.” gapida harakat qildi, “Murodjon kelin-kuyovga imo qildi” bunda imo qilmoq, “Murodjon jilmaygan ko'yi iltimos qildi” gapida iltimos qilmoq, “Mayli men ham bilib qo'ysam zarar qilmas” gapida zarar qilmoq fe'llaridagi kabi ot turkumiga oid leksemalardan yasalib, ot-leksemadan anglashilgan ishni, harakat-holatni qilish, bajarish ma'nosini ifodalaydi.

“Erkak kishini tirikchilik deb yuradi-da, bolam, yuragingizni keng qiling” gapida esa sifatga qo'shib, shaxs yoki predmetni yasovchi asosdan ifodalangan holatli qilish ma'nosida ifodalanmoqda.

et. Bu fe'l ma'nosi va vazifasiga ko'ra sil fe'li bilan umumiylikka ega, ya'ni u ham sil fe'li yasagan tipdagi fe'llar yasaydi. Lekin, birinchidan, et fe'li yordamida yasaluvchi fe'l tiplari misdoran qil fe'li bilan yasaluvchi fe'l tiplariga teng emas. Ikkinchidan, bu ikki fe'ning qo'llanishida, ular yordamida fe'l yasalishida o'ziga xosliklar bor. Et fe'li ot, sifat va taqlid so'zlardan fe'l yasaydi. “Nasiba yarq etib qaradi” gapida yarq etmoq, “Islom aka miq etmay o'tirar, Nasiba uning o'ziga tikilib boryotganini bilar, shuning uchun ataylab ko'chadan ko'z uzmasdi”. Gapda miq etmoq fe'llaridagi kabi et fe'li holatga va tovushga taqlid so'zlarga qo'shib asosdan anglashilgan tovush yoki obrazning yuz berishi ma'noli fe'llar yasaydi. “Nasiba o'rtada ariq borligini endi idrok etdi” gapidagi idrok etdi “Nasiba boshi g'uvullab borayotganini, ko'ngli behuzur bo'lib ketayotganini his etar, qulog'i ostida hamon qolipning ora- chora yerga paq-paq urilgani eshitilib turardi” gapidagi his etmoq fe'llaridagi kabi ot-leksemalarga qo'shib, asosdan anglashilgan ishni, harakat-holatni qilish, bajarish ma'nosidagi fe'llar yasaydi.

bo'l. Belgi-holat bildiruvchi leksemalarga qo'shib shaxs yoki predmetda asosdan anglashilgan belgi, holatning yuz berishi, shaxs yoki predmetning shunday holatga tushishi ma'noli fe'llar yasaydi. Masalan: “To'y aniq bo'lganida, oldiga o'tqazib qo'yib, lo'ndagina qilib tushuntirgan edi”. “Esingizdami, Dildufaning to'yi zo'r bo'luvdi-ya?”, “Ko'nglingiz to'q bo'lsin” yoki “Chindan ham Nasibaning dadasi kuyov tomondan xursand bo'ldi” kabi.

Sifat yasalishi. Kompozitsiya usuli bilan yasalgan qo'shma sifatlar ham komponentlarining o'zaro semantik munosabatiga ko'ra ikki turlidir, ya'ni yasovchi asos va formantdan iborat strukturali qo'shma sifatlar va bunday strukturaga ega bo'lmagan qo'shma sifatlar. Keyingi tipdagi qo'shma sifatlar oz miqdorda bo'lib, ularning qanday, nimaga asoslanib hosil qilingani har bir qo'shma sifatning o'z doirasida izohlanadi.

Masalan, "Boshliqlarimi yoki anavi ko'kko'z Marziyami?" gapida ko'kko'z so'zi qo'shma sifat hisoblanib, rang-tus bildiruvchi ko'k sifati va ot turkumidagi ko'z so'zlarining kompozitsion birikuvidan hosil bo'lgan va belgi-xususiyat bildiruvchi qo'shma sifat hosil qilingan.

"To'rt-besh qadam narida sutrang mikroavtobus to'xtagan, Islom aka avtobus eshigini qiya ochib, boshini chiqarib turardi". Bu gapda esa sutrang so'zi belgi-xususiyat bildiruvchi sifati ot turkumiga oid sut va rang so'zlarining kompozitsion birikuvidan yasalgan.

"U oynaband eshikni ochib, yop-yorug' ayvonga kirdi". Ushbu gapda esa oyna+ band so'zlarining birikuvidan kompozitsion usuldagi yangi belgi bildiruvchi sifat paydo bo'lgan.

Derivatsiya hodisasi yashar ekan, til taraqqiyoti uchun doimiy muhim hodisadir. U tilning barcha qatlamlariga, boshqa turli tillarga ham birdek xos. Til leksikasi lug'aviy ma'nolarning o'zgarishi, so'z yasalishi va yangi so'zlar hosil qilinishi omillari hisobiga muntazam boyib boradi. Biri boshqasi bilan o'zaro munosabatda bo'lgan bu omillar ayni o'rinda til taraqqiyotini belgilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi.(2007).Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari o'qituvchilari va talabalari uchun qo'llanma. Toshkent: O'qituvchi.

Irisqulov M.Tilshunoslikka kirish. Darslik .(2009).Toshkent :Yangi asr avlodi.

Jamolxonov H. Hozirgi O'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. Toshkent: O'zME, 2013.

Nurmanov A.O'zbek tilshunosligi tarixi. Oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. (2002). Toshkent: O'zbekiston.

O'tkir Hoshimov. (2002). "Quyosh tarozisi "(hikoya), Toshkent:"Nurli dunyo" nashriyot uyi.

Rahimov S., Umurqulov B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik.(2003) – Toshkent: O'qituvchi.

Shermuxammad A. O'TKIR HOSHIMOVNING "TUSHDA KECHGAN UMRLAR" ROMANIDA FOJIAVIYLIK // "TIL VA ADABIYOT: ILMIY IZLANISHLAR VA AMALIY IZLANISHLAR YO'LIDAGI ILK ODIMLAR". -C. 643-646

HIND TOPISHMOQLARINING LISONIY TAHLILI

Qayimova Sabrina Farhod qizi

TDSHU Sharq filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti

4-kurs hindi-ingliz guruhi talabasi

sabrinaqayumova8@gmail.com

Ilmiy rahbar: katta o'qituvchi Murtazaxodjayeva M.M.

Annotatsiya. Maqolada topishmoqlarning leksik qatlamiga e'tibor qaratilgan. Topishmoqlar ichida son so'z turkumiga oid so'zlar, metafora va o'zlashma so'zlar juda ham ko'p uchraydi. Topishmoqlar katta-kichik yoshdagi bolalarning sevimli janridir. Topishmoqlar tipologik metod asosida maxsus leksik tahlili qilindi. Maqola so'ngida erishilgan natijalar berildi.

Kalit so'zlar: Topishmoqlar, son so'z turkumi, metafora, reduplikatsiya va o'zlashmalar .

Abstract .The article focuses on the lexical layer of riddles. In the riddles, there are a lot of words related to the word group, metaphors and alliteration. Puzzles are a favorite genre of children of all ages. Special lexical analysis of riddles was done based on the typological method. The results are given at the end of the article.

Keywords: Riddles, numerical vocabulary, metaphor, reduplication, assimilation.

Xalq og'zaki ijodining eng ixcham va quvnoq janrlaridan biri bo'lgan topishmoqlar odatda, xalqning urf-odatlarini, ruhiyati, o'y-fikrlari hamda axloqiy-estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. O'zbek folklorida juda qadim zamonlardan hozirgacha va zamonlar osha o'z davriga moslashib rivojlanib kelayotgan bu janr "topishmoq", "jumboq", "topar", "topmacha", "top-top", ba'zan "matal" kabi atamalar bilan yuritilib kelingan. O'zbek adabiyotida esa "chiston" deb ataladi.[7,229] Bulardan tashqari topishmoqlarning chaldirmoq degan turi ham mavjud. O'rganishlar natijasida topishmoqlarning o'xshash varianti borligi aniqlandi. Yaqin vaqtlargacha chaldirmoqlar topishmoq janri tarkibida qaralib, baholanib keldi. Qadimda chaldirmoq o'yin shaklida amal qilgan. O'rganishlar natijasida topishmoqlarning o'xshash varianti borligi aniqlandi. Yaqin vaqtlargacha chaldirmoqlar topishmoq janri tarkibida qaralib, baholanib keldi. Qadimda chaldirmoq o'yin shaklida amal qilgan.

Topishmoq va chaldirmoqlarning farqlari	
➤ Topishmoqlar ixcham, lo'nda she'riy shaklga ega.	➤ Chaldirmoqlar, deyarli, nasriy ko'rinishda, ba'zan savol-javoblar she'rda aytilishi mumkin.
➤ Vaziyat, holat batafsil izohlanmaydi.	➤ Chaldirmoqda vaziyat to'liq tushuntiriladi.
➤ Personajlarning o'zaro savol-javoblari batafsil berilmaydi.	➤ Ishtirokchi personajlar savol-javoblari aytiladi va shu savol-javobda chalg'itib berilgan mazmunni yechish talab qilinad
➤ Topishmoqda ma'no yashirilsa	➤ chaldirmoqda ma'no chalg'itilib beriladi.
O'xshash tomonlari	
Ikkalasi ham tinglovchidan javobni talab qiladi	
Masalan:	
Suv ichar ko'ldan, Ko'zlari nurdan, Terisi puldan.(Baliq)	Uch kishi ko'prikdan o'tmoqda: bittasi ko'radi, bosadi, o'tadi; yana bittasi ko'radi-yu bosmay o'tadi;

	uchinchisi ko'rmasdan, bosmasdan o'tadi. (Javob: <i>Qo'lida bolasi bor va homilador ayol</i>)

Topishmoqlar xususida fikr borganda ularni ikki turkumga ajratib tahlilga tortish joizdir:

1. Bir predmetli topishmoqlar.
2. Ko'p predmetli yoki murakkab topishmoqlar.

Bundan tashqari topishmoqlar quyidagi janr xususiyatiga ham ega.

1. Hajm jihatdan qisqa va ixcham.
2. Shaklan she'riy, nasriy ko'rinishga ega.
3. Yaratilish maqsadida matnda yashiringan narsani topish vazifasi qo'yiladi.
4. Mazmunida hayvonot, o'simlik, koinot, maishiy hayotdagi narsalarning xususiyatlari yashirin tarzda ifodalanadi, uni topishga da'vat etiladi.
5. Topilishi lozim bo'lgan narsa, ko'pincha, bitta, ba'zan ikki va undan ortiq miqdorga ega bo'ladi.
6. Topishmoqlarda qo'llangan asosiy badiiy san'at istiora (metafora) hisoblanadi

O'zbek va hindiy tillarida topishmoqlarning lisoniy xususiyatlariga oid ishlar deyarli yo'q desa ham boladi. Lekin bu sohaga oid bazi olimlarni ishlanmalari mavjud. Mavjud bolgan ishlarda esa topishmoqlarning tarixiy qatlamalari aniqlangan, ular leksikasiga kora tahlil qilingan, til faktlari asosida ularning xususiyatlari asoslangan, topishmoqlarning alohida qatlam sifatida tarkib topishi izohlab berilgan va ularning tuzilishi o'rganilgan. Mazkur mavzuga oid manbalar bilan tanishish, ularni jamlash vaqtida Zubayda Husainovning monografiyasiga yuzlandik. Unga ko'ra topishmoqlar yirik ikki guruhga ajratilgan: «An'anaviy topishmoqlar» va «Yangi topishmoqlar».

1.Birinchi guruhda osmon, yer, suv, tabiat hodisalari, yil fasli va mavsum, odam uning a'zolari va xislatlari – jami 21 mavzu jamlanadi.

2.Ikkinchi guruh Yangi topishmoqlarda elektrotexnika, radiotexnika, maktab va o'quv qurollari – Jami 9 mavzu jamlangan. [1,25]

Bundan tashqari o'zbek tilshunosi J.X.Abdullayevning “O'zbek xalq topishmoqlarining leksik-semantik xususiyatlari” nomli avtoreferatiga to'xtaldik. [3]

Mazkur ishda asosiy ilmiy manba sifatida Rajendra Prasad Singh [A Culturology Study of Hindi Riddles (Illahabad, 1975)] asari, O.N.Shomatovning The Study of Riddles in Indo-Germanic Languages[(with special reference to Russian, Hindi and German)] nomli ilmiy maqolasi tanlab olindi.[5]

Professor Rajendr Pratap Singh va Ramchandr Varmalarning ilmiy yondoshuviga muvofiq hindiy tilida पहेली – “topishmoq” so'zining पहेलियाँ shaklidagi invarianti ham bo'lib, u biron bir jonli va jonsiz yoki abstrakt otlarga xos tushunchani nasriy va nazmiy uslubda yoritishga

undaydi.[6] Bundan tashqari topishmoqlarda विदेशी - chet tillaridan kirgan soʻzlar ham mavjud ekanligi aniqlandi.[6,58]

Hindistonda topishmoqlarning kelib chiqishi juda uzoq davrni oʻz ichiga oladi, taxminan 3500 mingdan ortiq yillik tarixga ega. Hindiy tilidagi topishmoqlar tematik jihatdan xilma xil boʻlib, u borliqdagi barcha obyektlarni oʻz ichiga oladi. Topishmoqda metafora, metonimiya, mubolagʻa, sifatlash, oʻxshatish, takror va juft soʻzlarning ishlatilishi kabi badiiy vosita va usullar juda keng oʻrinni egallaydi. Ular topishmoqning badiiyligini, obrazlilikni oshirishga xizmat qiladilar. Topishmoqdagi asosiy badiiy vositalardan biri metafora hisoblanadi.

Topishmoqlar tarkibida son soʻz turkumiga oid misollarni uchratish mumkin. Bu turdagi topishmoqlar insonni yana koʻproq oʻylashga va fikr yuritishga undaydi. Misollar :

1. बेटे और 2 पिता सर्कस देखने गए उसके पास केवल 3 टिकट थे, फिर भी सभी न सर्कस देखा (दादा पिता और पुत्र)	Oʻgʻil va 2 otasi sirkga borishdi Uning atigi 3 ta chiptasi bor edi, Hamma ham sirkni koʻrmagan (bobo, ota va bola)
2. अगर एक आदमी 10 रुपये में गंजा होता है तो बताई 10 गंजे कितने रुपये में गंजे होंगे? (0 रुपये, क्योंकि वे पहले से ही गंजे हैं)	Agar bir odam 10 rupyega kal boʻlsa Ayting-chi, 10 ta kal odam nechki rupyega kal boʻladi? (0 rupyega chunki ular oldindan kal boʻlgan) [4, bet]

Topishmoqdagi asosiy badiiy vositalardan biri metafora hisoblanadi. Topishmoqlarda oʻxshatishlar juda koʻp qismni tashkil qiladi va u topishmoqni boyitishga va yanada qiziqarliroq qilishga yordam beradi. Masalan:

1.लाल गाय लकड़ी खाएं पानी पिए मर जाए (आग)	Qizil sigir yogʻoch yeydi Suv ichadi, oʻladi (olov)
2.काली- काली मां, लाल- लाल बच्चे जिधर जाये मां, उधर जाए बच्चे (रेलगाड़ी)	Qora-qora ona, qizil-qizil bolalar Ona qayerga borsa, bolalar ham oʻsha erga boradilar (poyezd)
3. हरी है उसकी काया लाल मकान में काला शैतान समाया (तरबूज)	Uning tanasi yashil, qora shayton qizil uyda (tarvuz)
4.आसमान में उड़े पेड़ पर, घोंसला न बनाए तूफान से डरे रहने को धरती पर आ जाएं (हवाई जहाज)	Osmonda uchadigan daraxtga uya qilmang Boʻrondan qorqsangiz erga tushing (samolyot) [4, bet]

Topishmoqlarda son soʻz turkumi, metaforadan tashqari reduplikatsiya hodisasi ham uchradi. Reduplikatsiya hodisasiga tilshunos olimlar tomonidan quyidagi tariflar berilgan:

Reduplikatsiya lotincha “reduplikatio”sozidan olingan bo‘lib, takrorlash, ikki marta qaytarish ma’nosini anglatadi. Takroriy so‘z hosil qilish usuli hisoblanadi. Azim Hojiyevning Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘atida berilishicha, reduplikatsiya (lotincha reduplication-ikkilanish) so‘zni takror shaklda qo‘llash, takroriy so‘z hosil qilish usuli: qator-qator (daraxtlar), keng-keng (xonalar), yayrab-yayrab (o‘ynamoq) kabi. [4,307]

Topishmoqlarda reduplikatsiya sermahsul hodisadir, bu holatni quyidagi misollarda ko‘rib chiqish mumkin:

1.हरी-हरी कोठी भारी उजली- उजली धरती लाल - लाल बिस्तर पर काली मछली सोती (तरबूज)	1. Yam-yashil og‘ir uy yorqin yorqin yer qizil - qizil to‘shakda qora baliq uxlaydi (tarvuz)
2. हरी - हरी मछली उसका हरा - हरा अंडा बताओ नहीं तो मारू डंडा (मटर)	2. Yam-yashil baliq uning yashil tuxumi tayoq bilan urishini aytma(no‘xat)
3. परत परत पर जमा है ज्ञान खजान नहीं लियो तो पड़ा रहेगा योही (किताब)	3.Bilim xazinasini qavat-qavat to‘planadi. Agar olmasangiz, yolg‘on bo‘lib qoladi (kitob)
4. बिना चुल्हे के खीर बनी ना मीठी ना नमकीन थोड़ा- थोड़ा खा गए बड़े - बड़े शौकीन (चूना) [4, bet]	4.Pechkasiz kheer tayyorlangan na shirin, na sho‘r oz-ozdan yeyilsa bo‘ladi me‘yor (ohak)

Misollardan ko‘rinib turibdiki, topishmoqlarda asosan mustaqil so‘z turkumlaridan sifat, ot reduplikatsiyaga uchragan.

Topishmoqlarda chet tillaridan kirgan o‘zlashmalardan ham unumli foydalangan. Jamlangan misollar doirasida quyidagilar aniqlandi: hindiy tilida kirgan o‘zlashmalar aksariyat qismi fors, qisman arab, qisman ingliz tillaridan kirgan. O‘zlashmalar fors tilidan 50%, arab tilidan 30 %, ingliz tilidan 20 % ni tashkil etdi.

1. हरी झंडी लाल कमान तोबा तोबा (A) करे इंसान (F) (मिर्ची)	Yashil bayroq qizil buyruq Tovba tovba qilar inson (Qalampir)
2. दुनिया (A) का कौन-सा जीव है जिसकी पांच आंखें होती हैं (मधुमक्खी)	Dunyodagi qaysi jonzot Besh ko‘zli (ari)
3. ऐसा क्या है जिसके दुकानें (A) भी है कालेज(E) भी है, स्टोर(E) भी है और तो स्टूडेंट(E) भी है (मेडिकल) [3,96]	Bu nima ham do‘konlari bor Kollej, do‘kon va shuningdek, talaba ham mavjud. (tibbiyot)

Topishmoqlar ko'zda tutilgan mazmun yoki fikrni iloji boricha ixcham, ta'sirchan, odatdagidan boshqacha, o'ziga xos yashirin ifodalashga intiladi. Ulardagi obrazlilik ham shunga xizmat qiladi. Topishmoqlar mohiyati jihatidan metafora hisoblanadi.

Hindshunos olimlar tomonidan topishmoqlar xususida bildirilgan fikr mulohazalari o'rganilganda ularning fikri mushtarakligi kuzatildi. Tahlil natijalariga ko'ra topishmoqlar bolalar, o'smirlar hamda katta yoshdagi insonlar uchun turli xil tematik mavzu doirasida tuzilishi ma'lum bo'ldi. Hindiy tilida to'plangan 50 ga yaqin topishmoqlar leksik struktur tahlili qilindi va topishmoqlarda ishtirok etgan son so'z turkumi, metafora, reduplikatsiya va o'zlashma so'zlarga ko'proq e'tibor qaratildi. Bundan tashqari topishmoqlarda reduplikatsiya hodisalari ham mavjud ekanligi aniqlandi va ularning ifoda mazmunlari ko'rsatib berildi. Tahlil natijalariga ko'ra sifat so'z turkumiga oid reduplikatsiyalarga xos topishmoqlar mahsuldor qolip sifatida o'z ifodasini topganligi aniqlandi. Bundan tashqari tahlil qilingan topishmoqlar tarkibida ot so'z turkumiga oid reduplikatsiyalar ham ishlatilgan. Shu bilan birga jamlangan misollarning leksik - struktur tahlil qilinganda metafora 60%, son so'z turkumi 9%, reduplikatsiya 20 %, o'zlashma so'zlar 11 % ni tashkil qilishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Dr. Rajendra Prasad Singh हिंदी पहेली कोश . (1975) . A Dictionary of Hindi Riddles. M.A., Oh.D . Ilahabad.

Hojiyev. A.(1974). O'zbek tili sinonimlarini izohli lug'ati -T;

Husainova Z.(1966). O'zbek topishmoqlari. T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.

O'zbek folklori(darslik).(2020). Toshkent.

O'zbek tili adabiyoti. 7-sinf darsligi.(2017). Toshkent.

Хинди-русский словарь. (С.Бархударов, В.М.Бескровный, Г.А.Зограф, В.П.Липеровский под редакцией

В.М.Бескровного).(1972). Москва.: Советская энциклопедия.

मेरी पहेलियां (प्रकाशक धर्मोदय परीक्षा बोर्ड सगर)

LEXICOLOGY AND ITS MAIN FUNCTIONS

Qosimova Xursanoy Xoshimjon qizi,

FerSU, 3rd course, group 22.104

qosimovax05@icloud.com

Supervisor: S.Shermamatova

Abstract. Lexicology is the branch of linguistics that studies the vocabulary of a language, its meaning, structure, and history. It is concerned with the nature of words, their formation, classification, and semantic properties. This article explores the core concepts of lexicology and outlines its main functions, including its role in the development of language, communication, and cultural expression. The paper also examines lexicology's connection with other fields, such as semantics, morphology, and sociolinguistics.

Keywords: Lexicology, vocabulary, meaning, word formation, morphology, semantics, classification, linguistics, language, sociolinguistics

Annotatsiya: Leksikologiya tilshunoslikning soʻzlar, ularning maʼnolari, tuzilishi va tarixi bilan shugʻullanuvchi boʻlimidir. Bu maqolada leksikologiyaning asosiy tushunchalari va uning tilning rivojlanishidagi, muloqotdagi va madaniy ifodadagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, leksikologiyaning semantika, morfologiya va sotsiolingvistika kabi boshqa sohalar bilan aloqasi koʻrib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: Leksikologiya, lugʻat, maʼno, soʻz hosil boʻlishi, morfologiya, semantika, tasniflash, tilshunoslik, til, sotsiolingvistika.

Lexicology, derived from the Greek words “lexis” (word) and “logos” (study), is the branch of linguistics that focuses on the study of words, their meanings, structures, and uses within a language. It is concerned not only with individual words but also with the patterns and relationships that exist between words in a particular language system. Understanding the role of lexicology is crucial to comprehend how languages evolve, how words are used in communication, and how they shape culture. The field of lexicology is vast and encompasses various aspects of word usage, such as morphology (the study of word structure), semantics (the study of meaning), and lexicography (the creation of dictionaries). It also delves into the historical development of words, their etymology, and their place in the larger linguistic system. This complex interplay of elements makes lexicology an essential part of linguistic theory, contributing to a broader understanding of language’s function in human society. While lexicology may seem, at first glance, to be a purely academic endeavor, its applications are far-reaching. The study of vocabulary is key to many fields of inquiry, including education, communication, translation, and even artificial intelligence. For instance, understanding the nuances of word meanings is essential for accurate translation between languages, as slight shifts in meaning can dramatically alter a message. In education, lexicology plays a critical role in the development of literacy and language acquisition, as vocabulary is the foundation for reading comprehension and writing skills.

One of the main functions of lexicology is to trace the evolution of words, documenting their origins and transformations over time. Words are not static entities; they change, adapt, and acquire new meanings based on the socio-cultural and historical contexts in which they are used. As Brown (2020) points out. The study of word origins and their historical development is an essential aspect of lexicology, allowing linguists to understand the connections between language and culture (p. 45). In this regard, lexicology is not just concerned with static definitions but with the dynamic nature of words and their role in communication.

Another important function of lexicology is its ability to classify and categorize words based on their structure, meaning, and usage. This process, known as lexical classification, helps linguists understand the relationships between different types of words, such as nouns, verbs, adjectives, and adverbs, as well as how words from different semantic fields interact with one another.

Additionally, lexicology investigates the processes by which new words are created (neologisms) or old words are revived in modern language usage. Lexicology also plays a vital role in the development of lexicography, the practice of compiling dictionaries. Lexicographers rely heavily on lexicological research to determine which words to include in a dictionary, how to define them, and what information to include regarding their pronunciation, etymology, and usage. Without lexicology, lexicography would be a mere collection of arbitrary words, devoid of linguistic and cultural context.

This article aims to explore the main functions of lexicology, examining how it aids in understanding the structure, meaning, and evolution of language. By examining the interplay between lexicology and other fields of linguistics, this paper will provide a comprehensive overview of its importance in the study of language. It will also explore how lexicology contributes to communication, education, and the preservation of cultural heritage through the study of words.

Lexicology and Word Formation

One of the primary concerns of lexicology is understanding how words are formed. This includes the study of morphemes (the smallest units of meaning), word roots, affixes (prefixes and suffixes), and compounding. Word formation is a dynamic process in which new words emerge to meet the needs of changing societies, technological advancements, or cultural shifts.

In morphology, lexicology examines the structural components of words, identifying roots, prefixes, suffixes, and infixes, and analyzing how these components combine to create new words. For example, the word “unhappiness” consists of the root “happy”, the prefix “un-” (meaning not), and the suffix “-ness” (indicating a state or condition). The analysis of such structures allows lexicologists to trace the evolution of words and identify patterns in word formation that reflect cultural and social changes.

The study of neologisms (new words) is an important subfield within lexicology. Neologisms often arise due to the influence of technological innovations, scientific discoveries, or shifts in societal attitudes. Words like “selfie”, “meme”, or “blog” are examples of modern neologisms that have entered common usage, reflecting new behaviors, cultural practices, and technologies. Brown (2020) notes that “language evolves to meet the needs of its speakers, and lexicology plays a crucial role in documenting these changes” (p. 50).

Semantics and Lexicology

Semantics, the study of meaning, is another core area of lexicology. Lexicologists investigate how words convey meaning, both on a lexical (word-level) and a pragmatic (contextual) basis. Words can have multiple meanings depending on the context in which they are used, and lexicologists analyze these shifts in meaning to understand how language evolves over time.

Polysemy, where a single word has multiple meanings, is an important feature of many languages. For example, the word “bank” can refer to a financial institution, the side of a river, or a place where something is stored. Lexicologists study these meanings, categorizing them according to their historical development and the contexts in which they appear. Brown (2020) emphasizes the importance of semantics in lexicology by stating, “Words often carry layered meanings that reveal the complexity of human experience and cultural values” . (p. 61). ¹The relationship between words and their meanings is not always straightforward. Words can acquire new meanings over time, a phenomenon known as semantic drift. This process is often driven by changes in society, culture, and technology. For instance, the word “gay” originally meant “happy” but has evolved to primarily refer to sexual orientation. Lexicologists track these shifts and analyze how they reflect societal changes.

Lexical Classification and Structure

Lexical classification is another key function of lexicology. It involves grouping words into categories based on shared characteristics, such as part of speech, function, or meaning. Words can be classified into various categories, including nouns, verbs, adjectives, adverbs, and pronouns, and further subdivided into subcategories based on their specific roles in a sentence.

For example, nouns can be divided into proper nouns (names of specific people or places) and common nouns (general objects or concepts). Verbs can be further classified into transitive (requiring an object) and intransitive (not requiring an object). Adjectives can be classified as descriptive (e.g., “blue” , “big”) or limiting (e.g., “some” , “few”).

Lexicologists also classify words based on their semantic fields. For instance, words related to food, health, or emotions belong to different lexical fields, and studying the relationships between these words can reveal insights into the culture and values of a society. In this way, lexicology provides a framework for understanding how words function within a language system.

Lexicography and Lexicological Research

Lexicography, the practice of dictionary-making, is closely tied to lexicology. Lexicographers use lexicological research to compile dictionaries that reflect the meanings, pronunciations, and uses of words. This process involves careful analysis of how words are used in context, their historical development, and their relationships to other words.

A key function of lexicology is to ensure that dictionaries provide accurate and up-to-date definitions. Lexicographers must constantly monitor changes in language use, identifying emerging

Words often carry layered meanings that reveal the complexity of human experience and cultural values (p. 61).

words and meanings that reflect contemporary realities. Brown (2020) observes: “A dictionary is a snapshot of language at a given point in time, and lexicological research helps capture the evolving nature of language” . (p. 72).

Sociolinguistics and Lexicology

The study of lexicology is also deeply connected with sociolinguistics, which examines the relationship between language and society. Sociolinguists study how language reflects social structures, power relations, and cultural practices. Lexicology plays a vital role in this area by examining how vocabulary is shaped by social factors such as class, gender, and ethnicity.

For instance, certain words may be used differently by different social groups, and lexicologists analyze these variations to understand how language reflects social identity. The study of dialects, regionalisms, and slang is an important part of sociolinguistic research and lexicology.

In conclusion, lexicology is a crucial branch of linguistics that contributes significantly to our understanding of language and its functions. Through the study of word formation, meaning, classification, and historical development, lexicology provides valuable insights into how languages evolve and adapt over time. By exploring the relationships between words and their contexts, lexicologists can uncover the cultural and social forces that shape language.

Furthermore, lexicology's connection with other fields, such as semantics, morphology, sociolinguistics, and lexicography, highlights its interdisciplinary nature and importance. Whether in the creation of dictionaries, the study of historical texts, or the analysis of contemporary language use, lexicology plays an indispensable role in the preservation and development of linguistic knowledge. As language continues to evolve in response to technological advancements, cultural shifts, and global interactions, the study of lexicology will remain essential in documenting and understanding these changes. Lexicologists will continue to play a vital role in mapping the ever-changing landscape of language, ensuring that it reflects the complexities of human communication and experience.

References:

- Brown, L.M. (2020). *Lexical development and the study of word formation*. Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2010). *The Cambridge encyclopedia of the English language* (3rd ed.). Cambridge University Press.
- Miller, G. (2011). *Semantics and lexicology: A comprehensive overview*. Oxford University Press.
- Pearsall, J. (2009). *The Oxford English Dictionary: A history*. Oxford University Press.
- Trask, R.L. (1993). *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. Routledge.

METAFORA- TERMINLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI USULI

Qurbonova Bonu Rustam qizi
ChDPU O‘TA 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada metafora mavzusini o'rganish, qaysi sohalarida ko'proq foydalanish mumkinligi yoritilgan. Metafora inson ong-u tafakkuri hamda bilishning eng sermahsul hodisasi ekanligi bilan ajralib turadi. Metafora — tibbiy terminlarni shakllantirishning samarali usulidir.

Kalit so'zlar: termin, iqtibos, lisoniy, kognitiv, poetik, leksik, semantik, tibbiyot, konversiya, metafora, konseptual.

Bugungi kunda terminlarni atroflicha tadqiq etish bilan birgalikda, ularni tartibga solish va barqarorlashtirish singari amaliy masalalarga ham katta e'tibor berilmoqda.

Terminlar bir ma'noli bo'lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo'lmashligi kabi belgilari bilan ham umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi. O'zbek tilining barcha leksik resurslarida bo'lgani kabi terminlarning ham o'z boyish yo'llari bor va ular tilimiz taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlariga muvofiq keladi.

Termin muammolari bilan bog'liq ishlarning deyarli barchasida termin mohiyatiga daxldor belgilardan biri sifatida uning bir ma'noliligi hamisha qayd qilinadi. Terminlarning bu xususiyati, tabiiyki, termin mansub bo'lgan sistema tarkibida o'zini namoyon qiladi. Ammo termin o'zi mansub bo'lgan tizimdan tashqarida mazkur xususiyatni to'laligicha namoyon eta olmaydi.

Shuning uchun ham ayrim mutaxassislar terminlarning ko'p ma'nolilik xususiyatini ham kasb etadigan real nutqiy sharoitlarni hisobga olgan holda ularga xos bo'lgan bir ma'nolilik belgisiga ega ekanligini mutloq holat deb qaramaslik maqsadga muvofiqligini qayd etadilar.

Terminologik leksikaning ayni shu xususiyati ko'p hollarda ularning maxsus sohalaridan tashqarida tasviriy vositalar tizimiga jalb qilinishiga imkon berishini hamda terminning bir ma'noliligi va emotsional-ekspressivlikdan mahrumligi faqat maxsus tizim ichidagina ekanligini ta'kidlaydilar (Mahmudov, N. (2020). Ilmiy matnda termin tanosibi va takomili. *O'zbek tili va adabiyoti*. 2-son. B. 3-10).

"Termin go'yoki ixcham iqtibosdir. Iqtiboslashtirish qoidalariga muvofiq, terminni muayyan bilim sohasiga oid barcha ilmiy asarlarda aynan bir ma'noda saqlash kerak."

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida so'z ma'nosining o'zgarishi, ma'noning ko'chishi, polisemantik so'zning ayrim ma'nolari orasidagi bog'lanishning yo'qolishi, ayrimlarining maxsuslanishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi—semantik yoki leksik-semantik usul bilan so'z yasash deyiladi (Miraxmedova Z. (2010). O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. Toshkent:"Fan". 127-bet).

Tibbiy terminlarni tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan tekshirish shuni ko'rsatadiki, undagi ko'pgina terminlar sof semantik usul bilan hosil bo'lgan. Masalan: bosh – gavdaning boshlanishi:

oyoq-adoq- biror narsaning oxiri, so‘ngi, tugallanish qismi ma’nolarini anglatib, keyinchalik odam organizmi nomi sifatida qo‘llana boshlagan.

Shuningdek, hozirgi kunda tamoman boshqa-boshqa so‘z hisoblangan qovurg‘a-qovoq, qopqoq (bosh qopqog‘i), qop (o‘t qopi) kabi terminlarning barchasi qoplanmoq fe‘lidan hosil bo‘lgan. Tomoq, tomir so‘zlari esa “tomchi holatiga tush” fe‘lidan hosil qilinganligi haqida mulohazalar bor, soqol-saqoq (badiiy asarlarda “iyak”) so‘zlari esa “saq”-“past tomonga yo‘nalmoq” ma’nosini anglatib, asosdoshlik kasb etgan. Asliga ko‘ra, polisemantik bo‘lgan ushbu so‘zlar ma’nolari orasidagi ichki bog‘lanish yo‘qolgan.

Terminshunoslarning bildirgan fikriga qaraganda, metafora semantik usulda termin hosil qilishda asosiy rol o‘ynaydi. Bunda umumadabiy yoki jonli tildagi so‘zlarning biror xususiyatini shaklan o‘xshashligini, rang-tusidagi bir xillikni asos qilib olish tufayli yangi-yangi terminlar vujudga kelgan(Rahmatullayev Sh. (2000). O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. Toshkent)

O‘zbek tilining turli soha terminologik tizimlarini o‘rganishga bag‘ishlangan ko‘pgina ishlarda semantik usul bilan termin yasash terminologiyani boyituvchi muhim bir manba sifatida e’tibor etiladi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, semantik usulda termin yashash boshqa sohalar terminologiyasiga nisbatan tibbiyotda kengroq qo‘llaniladi. Buning asosiy sababi tibbiy terminlar o‘tmish davrlarda xalq tili asosida yuzaga kelib, jonli so‘zlashuv tili bilan mustahkam aloqada rivojanganligidadir. Shuning uchun ularda xalq tiliga xos bo‘lgan ko‘pdan ko‘p metaforik qo‘llanishlar o‘z aksini topgan.

Metafora hodisasi ikki ming yildan ortiq vaqtdan buyon dunyo filologiya ilmida tadqiq etib kelinayotgan bo‘lsada, bu tadqiqotlar badiiyat, stilistika, ritorika doirasidan tashqariga chiqmagan. Yana ham to‘g‘rirog‘i, o‘tgan asrning boshlariga qadar metaforani fanga, fan tiliga, terminologiyaga yot bo‘lgan hodisa sifatida talqin etish ustuvorlik qilib keldi(Kabuljanova, G. (2017). Metafora va uning tabiatiga qarash. “O‘zbek tili va adabiyoti”. 2-son.)

O‘zbek tilshunosligi terminologiyasining tarixi juda uzun bo‘lmasa-da, XX asrga kelib, kognitiv tilshunoslikning paydo bo‘lishi bilan metaforaga qarash butunlay o‘zgardi. N.Mahmudovning ta’kidlashicha, metafora mohiyatidagi ikki yoqlamalikka ko‘ra, bu hodisaning ikki asosiy turi farqlanadi, ya’ni lisoniy metafora va poetik(badiiy) metafora.

Kognitiv metafora insonning o‘z bilimlarini namoyon qilish va konseptuallashtirish usullaridan biri bo‘lib, bir obyekt boshqa bir obyekt vositasida tushuntirish va tushunishdan iboratdir. Lisoniy metafora o‘xshashlik asosidagi nomlashni qayd etsa, “nolisoniy” metafora (kognitiv) lisoniy metafora yuzaga kelishini tashkil etadi.

Tibbiyot terminologiyasi – bu tarkibiy, semantik, soʻz yasovchi va uslubiy xususiyatlarning oʻziga xos xususiyatlari tufayli oddiy soʻzlardan farq qiladigan va shu bilan birgalikda, tilning leksik tizimida alohida oʻrin tutadigan soʻz birikmalarining oʻziga xos qatlamlaridan biridir.

Taʼkidlash joizki, oʻzbek tilida rang bilan bogʻliq metaforalar ham mavjud boʻlib, kasallikni davolashda rang muhim rol oʻynaydi. Rangni ifodalovchi soʻzni oʻz ichiga olgan terminlar aniq bir alomatni koʻrsatadi, uni aniqlaydi. Bunday terminlar kasallikni aniqlashtirishda yordam beradi, tibbiyot xodimi kasallikni aniqlashi, unga tashxis qoʻyishida katta ahamiyat kasb etadi.

Metafora inson ong-u tafakkuri hamda bilishning eng sermahsul hodisasi ekanligi bilan ajralib turadi. Koʻp maʼnolilik terminologiyaga xos xususiyat boʻlmasa-da, tibbiy terminlarning shakllanishida maʼno koʻchish usullari, xususan, metafora yetakchi oʻrinni egallaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, soʻzdagi shakl va maʼno taraqqiyoti uzluksiz davom etuvchi jarayon boʻlib, ular vaqti-vaqti bilan turli lingvistik hodisalarni roʻyobga chiqaradi. Soʻz maʼnolarining koʻchishi – konversiya, metafora, shuningdek, soʻzlarda maʼno kengayishi yoki torayishi kabi hodisalar leksik maʼnoning turli qirralari boʻlib, ular tilimizda leksik – semantik yoʻl bilan yangi maʼnoli terminlar hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Kabuljanova, G. (2017). Metafora va uning tabiatiga qarash. *Oʻzbek tili va adabiyoti*, 2, 40-45.
- Mahmudov, N. (2020). Ilmiy matnda termin tanosibi va takomili. *Oʻzbek tili va adabiyoti*, 2, 3-10.
- Miraxmedova, Z. (2010). Oʻzbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. Toshkent: "Fan".
- Rahmatullayev, Sh. (2000). Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. Toshkent.

OʻXSHATISHLARDA PRESUPPOZITSIYA IFODALANISHI

Qurbonova Shaxnoza
ToshDOʻTAU stajor tadqiqotchisi
shantijahongir@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻzbek tilidagi oʻxshatishlarda presuppozitsiya ifodalanishiga doir tadqiqot ishi olib borilgan. Shuningdek, Isajon Sultonning Genetik romanidagi oʻxshatishlarda presuppozitsiya ifodalanishga boʻyicha misollar keltirilgan.

Kalit soʻzlar: oʻzbek tili, oʻxshatishlar, presuppozitsiya, presuppozitsiyaning ifodalanishi, pragmatik tahlil.

Abstract. This article conducts a study on the expression of presuppositions in comparisons in the Uzbek language. In addition, examples of presuppositions are given in comparisons in the novel "Genetic" by Isajon Sultan.

Keywords: Uzbek language, similes, presupposition, expression of presupposition, pragmatic analysis.

Keyingi yillarda tilshunoslikda, xususan, o'zbek tilshunosligida qator yangi yo'nalishlarda tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Tilga bir butun sistema sifatida yondashuv, til birliklariga o'zaro aloqa-bog'lanishda yaxlit butunlik sifatida qarash yangicha yo'nalishdagi ishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Turli til birliklarining pragmatik xususiyatlari haqidagi qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Tilga bir butun tizim sifatida qarash hamda uni nutqqa zidlab o'rganish nutq jarayonida kontekst, vaziyat va til egalarining lisoniy bilimlari bilan bog'liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik vazifalarga aniqlik kiritdi.

O'xshatish asosan nutqiy hodisa hisoblanadi. Chunki bu o'rinda ma'lum predmet bir predmetga o'xshatilsa, xuddi shu predmet biror predmetga o'xshatilsa, xuddi shu predmet boshqa o'rinda ikkinchi narsaga o'xshatilishi mumkin.

O'xshatish tasvir obyektni boshqa narsa-hodisaga o'xshatish orqali yorqin va bo'rttirib tasvirlashga asoslangan badiiy tasvir vositasi bo'lib, bunda o'xshatilayotgan narsa-hodisalar uchun umumiy belgi-xususiyatlarga tayaniladi.

Shuningdek, o'zbek tilida yana bir hodisa bo'lib, u ham bir so'z orqali murakkab mazmunni ifodalovchi signallar yordamida hosil qilinadi. Ya'ni, signallar orqali bir so'zning o'zi ifodalagan ma'nosidan tashqari qo'shimcha ravishda undagi yashirin ma'nolarni ham his etiladi. Bu yashirin ma'nolarni tatqiq etish sohasi presuppozitsiya deb ataladi. Presuppozitsiyaga asosan til hodisasi sifatida qaralib unga quyidagi belgilar asos qilib olinadi: bevosita ifodalanmaslik, gap qurilishidan anglashilish. Bundan chiqadiki, leksik sathdagi so'z va boshqa birliklardan ifodalanmoqchi bo'lgan ma'nolar ham yaqqol ko'rinmaydi, balki bu ma'no so'zni sinchikovlik bilan qaralgandagina yuzaga chiqadi. Bu yashirin ma'noni aniqlash esa presuppozitsiya hodisasining vazifasidir.

Presuppozitsiya termini lotincha *sub* - osti, tagi va *ponere* - joylashtirmoq, joylashmoq kabi so'zlardan olingan bo'lib, asosga, o'zakka joylashtirmoq ma'nolarini ifodalaydi (Rahimov, 2005). Propozitsiya nutqda turli vositalar orqali ifodalanadi. O'xshatishlar gap tarkibida kelib presuppozitsiya ifodalab, gapni mazmun jihatidan murakkablashtirishi mumkin.

A.Nurmonov fikricha, presuppozitsiya termini ostida – muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalanmagan, yashirin holda aks etgan ma'no tushuniladi (Nurmonov, 2012).

Bizning fikrimizcha presuppozitsiyani yashirin ma'no bilan bog'lasak, presuppozitsiya va tag ma'noning o'rtasidagi farqni yo'qqa chiqarib qo'yamiz. Shuning uchun, "presuppozitsiya termini ostida jumladan anglashilgan yashirin ma'no emas balki yashirin hukm, aniqrog'i axborot anglashiladi" desa to'g'ri bo'ladi.

O'xshatishlarning pragmatik xususiyatlari ham o'ziga xos. Ixsham shakl orqali ko'proq axborot berishda, ma'noni implisit ifodalashda o'xshatishlardan foydalanish mumkin.

– *dek*, – *day* affikslari presuppozitsiyaga ishora qiluvchi eng faol vositalaridir. Bu affikslar o'xshatishlarning shakllanishi uchun asosiy vosita sifatida qo'llaniladi. "Formal tilshunoslikda bu affikslar ravish yasovchi qo'shimcha sifatida berilgan. [-*dek*], [-*day*] affikslari orqali yasalgan ravishlar harakat va holatning yasash asosida ifodalangan narsa yoki belgi xususiyat bilan o'xshashligi, qiyoslanishini bildiradi" (Sayfullayeva, 2009).

– *dek*, – *day* affikslari o'xshatish munosabatidan tashqari qiyos mazmunini ham ifodalaydi. M.Qurbonova bolalar nutqidagi – *dek*, – *day* qo'shimchalari orqali qiyos va o'xshatish munosabati ifodalanishini, qiyos munosabati ifodalanganda gap kesimidan anglashilgan propozitsiyaga zid presuppozitsiya, o'xshatish munosabati ifodalanganda gapda bevosita ifodalangan propozitsiya va presuppozitsiya bir-biriga to'g'ri proporsional bo'lishini ta'kidlaydi (Qurbonova, 2018).

Tadqiqotimiz davomida Isajon Sultonning Genetik romanidagi o'xshatishlarni pragmlingvistik jihatdan tahlil qilib o'rganib chiqdik.

Qarshisidagi novdaday ozg'in, o'zini ko'rsatgisi kelgan bo'z bola qalbida qiziqish uyg'otganmikin? (Isajon Sulton) Keltirilgan misolda *novdaday ozg'in* o'xshatishi turg'un o'xshatish bo'lib, "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati"da chiroyli qaddi-qomatga nisbatan qo'llanilishi keltiriladi (Mahmudov, 2013). Bu o'xshatishdan *novdaning uzun va nozikligi haqidagi* presuppozitsiya anglashilyapti. Shu gapda bo'z bola birikmasidagi bo'z so'zi va novda so'zidagi yangilik, yoshlik ma'nolari umumiylik kasb etgan. Novda daraxtning yosh, ingichka va uzun, bebutoq tarmog'i bo'lib (Begmatov va boshqalar, 2007), bo'z bola birikmasidagi xomlik, endi yetilib kelayotgan ma'nolari bilan umumiylik kasb etgan.

Boshqalari – jimchiloqday keladigan mitti baliqchalar, uvildiriqdan yangi chiqqaniga qarasangiz, ninachi bolasini eslatadi: ignaday keladigan jimit tananing ikki yonida bo'rtiq ko'zchasi bo'ladi (Isajon Sulton). Ushbu misolda ikkita o'xshatish keltirilgan: 1) *jimchiloqday keladigan mitti baliqchalar*; 2) *ignaday keladigan jimit tana*. Baliqchalar jimjiloq barmoqqa, tanasi esa ignaga o'xshatilyapti. Birinchi o'xshatishda jimjiloq kichkina degan presuppozitsiya anglashiladi. Ikkinchi misolda esa uvildiriqdan yangi chiqqan baliqchanning tanasi ignaday nozikligiga, uning ko'zlari esa ignaning ip o'tkazish uchun mo'ljallangan teshigiga o'xshatilgan. Shu tariqa yozuvchi igna kichkina, nozik, baliqcha ham kichkina, nozik degan ma'noni o'xshatish vositasida bergan.

Yana, sen ham ajoyib bir kishiga turmushga chiqasan, hayot osmonida oydek balqib, bir etak bolalaring bo'ladi, to hayoting so'ngigacha insonlar qalbini yoritib turasan", dedi (Isajon

Sulton). Keltirilgan misoldagi oydek balqib o‘xshatishi turg‘un o‘xshatish bo‘lib, o‘zbek tilida oy ijobiy baho ifodalaydi. Professor N.Mahmudov oydek etaloni o‘zbek tilida faol qo‘llanilishini, uning juda ko‘p ma‘nolari borligini ta’kidlaydilar (Mahmudov, 2013). Bu o‘xshatishda oyning osmonda balqib yotishi to‘kislik, ajralib turish, kuchayish belgisidir. O‘xshatishda baxting to‘kis bo‘ladi degan axborotning yashirin ifodalalanishi gapni mazmunan murakkablashtirish uchun xizmat qilgan.

Men ham pochchang ham dunyoga bir qushday uchib keldik, omonat in qurdik, bolalarimizni oyoqqa qo‘yib, keyin uchib ketadigandaymiz” (Isajon Sulton). Keltirilgan misoldagi qushday uchib o‘xshatishi turg‘un o‘xshatish hisoblanadi. Uning turli ma‘nolari bo‘lib, bu o‘rinda qushning uchish harakatidagi tezlik, ya’ni insonning bu dunyodagi umri qushning tez uchishi kabi birpasda tugashiga ishora qiladi, inson umri qush umri kabi qisqa degan ma’no anglashiladi. Bunga o‘xshatishdagi omonat uy birikmasi ham ishora qiladi.

N.Mahmudov *–dek, –day* qo‘shimchalari yordamida hosil qilingan o‘xshatish sodda gaplarning mazmuniy tuzilishini tahlil qilar ekan, bu turdagi qo‘shimchalarning uslubiy jihatdan chegaralanmaganligini, ularni kabi, singari, yanglig‘ ko‘makchilariga nisbatan ishlatish qulay ekanligini ta’kidlaydi (Mahmudov, 1995).

So‘zi bolday shirin, qalbi sutday oq, yuzi oyday malohatli bo‘lib, qalbimning ichidan o‘rin olgani-chi? (Isajon Sulton). Bu o‘rinda keltirilgan o‘xshatishlar uning so‘zi insonga xush yoqadi degan yashirin ma’noga ishora qiladi. Ushbu gapda qo‘llanilgan bolday shirin, qalbi sutday oq, yuzi oyday malohatli kabi o‘xshatishli qurilmalar bol shirin bo‘ladi, sut oqi bo‘ladi kabi ma’nolarga ishora qilgan.

Endi xuddi asalari kabi, to‘pimdan ajralib uchgandayman, bilim chechaklari uzra zarra-zarra, qatra-qatra bol to‘playotgandayman (Isajon Sulton). Keltirilgan misoldagi kabi yordamchisi orqali shuningdek, *–day* qo‘shimchasi orqali o‘xshatish ishtirok etgan. Mazkur gapda quyidagi yashirin ma’nolar ifodalangan: asalari bol to‘playdi, ular to‘p-to‘p bo‘lib yashaydi, asalari to‘pidan ajralib qolishi mumkin, asalari to‘pidan ajralib qolsa ham bol to‘playdi degan presuppozitsiyalar anglashiladi.

Dunyo o‘zining zuhurotlari, voqea-hodisalari bilan birga ongimga to‘fonday quyulardi (Isajon Sulton). Keltirilgan misolda erkin o‘xshatish ishtirok etgan bo‘lib, o‘xshatishlarning izohli lug‘atiga to‘fonday o‘xshatishi kiritilmagan. Mazkur o‘xshatishda *to‘fon quyilishi mumkin bo‘lgan, ya’ni suv oqimining nihoyatda shiddatli harakati* haqidagi yashirin ma’no ifodalangan. Ya’ni, dunyoning zuhurotlari, voqea-hodisalari onga quyilishi mumkin, u to‘fon kabi shiddatli.

Toshday qattiq bo'lsin deya Toshboy, shamolday uchqur bo'lsin deya Shamolboy... (Isajon Sulton). Keltirilgan misolda *toshday qattiq, shamolday uchqur* kabi turg'un o'xshatish ishtirok etgan bo'lib, *tosh qattiq bo'ladi, shamol uchqur bo'ladi* degan presuppozitsiya anglashiladi.

Bizning bolalarning ko'pi tolxivichday ozg'in, sodda-yu ishonuvchan, mehnatga endigina kirishgan (Isajon Sulton). Ushbu gapda erkin o'xshatish ishtirok etgan bo'lib, *tolxivich ingichka bo'ladi, bolalar ham tolxivichday ingichka* degan presuppozitsiya anglashiladi.

Uni temir kosaga solib o'tga qo'ysangiz, saryog'day eriydi (Isajon Sulton). Keltirilgan misolda *saryog'day eriydi* degan turg'un o'xshatish ishlatilgan. Bu misolda sariyog' eriydi, uni temir kosaga solib o'tga qo'yish mumkin degan presuppozitsiya anglashiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'xshatishli qurilmalar o'ziga xos ma'no ifodalovchi vositalar bo'lib, yashirin ma'noga ishora qilishi bilan gapni mazmunan murakkablashtiradi, ixcham shakl orqali ko'p ma'no ifodalashda qo'l keladi. O'xshatishlarga bag'ishlangan tadqiqot ishlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, o'xshatishlar uzoq yillar davomida tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Bu uning muhim kategoriya ekanligini ko'rsatadi. Hozirgacha ham o'xshatishlarga tadqiqotchilarning qiziqishi so'ngan emas. Bu esa ayni mavzu hali ko'plab yo'nalishlarda tadqiq qilinishi ehtimolini ko'rsatadi.

Ma'lum bo'ladiki, presuppozitsiya gapda nutqiy vaziyat bilan bog'liq holda yashirin tarzda reallashuvchi hodisa, uning to'g'ri tushunilishida nolisoniy omillar – nutqiy vaziyat, kontekst, so'zlovchi va tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan umumiy bilimlar hamda nutq egalarining til ko'nikmalari yordamga keladi. Bu nolisoniy omillar gap sintaktik strukturasida aks etmagan, yashirin ifodalanuvchi presuppozitsiyaning oson tushunilishiga yordam beradi. Jumladan, tadqiqotimiz ob'ekti hisoblangan ko'makchili qurilmalar va ularga vazifadosh kelishikli so'z shakllari ishora qilgan presuppozitsiyaning to'g'ri tushunilishida ham ushbu nolisoniy omillar muhim o'rin tutadi. Agar suhbat egalari nutq vaziyatidan bexabar bo'lsalar, nutq ob'ekti haqida tasavvurga ega bo'lmasalar yoki qo'llanishdagi tilni mukammal bilmasalar, u holda presuppozitsiyani to'liq anglab yetmasliklari mumkin. Anglashiladiki, presuppozitsiya tilning pragmatik aspektini namoyon etuvchi hodisa sifatida kontekst, nutq vaziyati, til egalarining nutq ob'ekti haqidagi umumiy bilimlari tushunchalari bilan zich bog'lanadi va gapning semantik tuzilishi bilan bog'liq hodisa sifatida maxsus tadqiqotlarni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Rahimov, O. (2006). Tagma'no va presuppozitsiya. *O'zbek tili va adabiyoti*, 5. 29-bet.
- Nurmonov, A. (2012). *Tanlangan asarlar. I jild.* (404-bet). Toshkent: Akademnashr.
- Sayfullayeva, R. (2009). Hozirgi o'zbek adabiy tili. (416-bet). Toshkent. Akademnashr.
- Qurbonova, M. (2018). O'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari. Fil.fan.dok.(DSc) diss. – Toshkent.
- Mahmudov, N. (2013). O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. (146-bet). Toshkent: Ma'naviyat.

Begmatov, E. va boshqalar. (2007). O'zbek tilining izohli lug'ati. (46-bet). Toshkent., O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti.

Mahmudov, N., Xudoyberganova, D. (2013). O'xshatishlar – obrazli milliy tafakkur timsoli. *O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati*. (15-bet). Toshkent: Ma'naviyat.

Mahmudov, N. (1995). O'xshatish sodda gaplar. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. (143-bet). Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

COMPUTATION LINGUISTICS: AN OVERVIEW

Raximova Muxlisa,

FerSU, 4nd course, group № 21.88

zafarjon.rahimov@icloud.com

Supervisor: Sevara Shermamatova

Abstract. Computational linguistics is an interdisciplinary field that merges computer science and linguistics to facilitate the processing and analysis of natural language. It involves the development of algorithms and models that enable machines to understand, interpret, and generate human languages. This article provides an overview of the core concepts, methodologies, and applications of computational linguistics, highlighting its significance in areas such as machine translation, sentiment analysis, and information retrieval.

Аннотация: Компьютерная лингвистика — это междисциплинарная область, которая объединяет информатику и лингвистику для облегчения обработки и анализа естественного языка. Она включает разработку алгоритмов и моделей, позволяющих машинам понимать, интерпретировать и генерировать человеческие языки. В данной статье представлен обзор основных концепций, методологий и приложений компьютерной лингвистики, подчеркивая ее значимость в таких областях, как машинный перевод, анализ тональности и извлечение информации.

Annotatsiya: Hisoblash lingvistikasi — bu tabiiy tilni qayta ishlash va tahlil qilish uchun kompyuter fanlari va lingvistika sohalarini birlashtiruvchi interdisiplinar soha. U mashinalarga inson tillarini tushunish, talqin qilish va yaratishga imkon beruvchi algoritmlar va modellarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada hisoblash lingvistikasi asosiy tushunchalari, metodologiyalari va ilovalari haqida umumiy ma'lumot beriladi, uning mashina tarjimasi, hissiy tahlil va ma'lumotlarni qaytarib olish kabi sohalaridagi ahamiyati ta'kidlanadi.

Keywords: Computational linguistics, natural language processing, algorithms, machine translation, sentiment analysis, linguistic models, text analysis, speech recognition

Ключевые слова: Компьютерная лингвистика, обработка естественного языка, алгоритмы, машинный перевод, анализ тональности, лингвистические модели, анализ текста, распознавание речи

Kalit so'zlar: Hisoblash lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash, algoritmlar, mashina tarjimasi, hissiy tahlil, lingvistik modellar, matn tahlili, nutqni tanish

Computational linguistics has emerged as a pivotal area of study at the intersection of linguistics and computer science, focusing on the computational aspects of the human language. As technology advances and the demand for natural language processing (NLP) capabilities increases, the significance of computational linguistics continues to grow. This interdisciplinary field encompasses various methodologies, including statistical models, rule-based approaches, and machine learning techniques, enabling the development of systems that can comprehend, analyze, and generate human language.

Historically, the roots of computational linguistics can be traced back to the 1950s when researchers began exploring the possibilities of automating language translation. Early efforts, such as the Georgetown-IBM experiment, demonstrated the potential for machine translation, although the results were rudimentary by today's standards. With the advent of more sophisticated algorithms and the rise of big data, computational linguistics has evolved significantly. Modern approaches leverage vast amounts of linguistic data, applying machine learning algorithms to create models that can learn from examples and improve over time.

One of the most notable applications of computational linguistics is in machine translation. Services like Google Translate have revolutionized the way people communicate across language barriers, providing real-time translations that are increasingly accurate. Furthermore, computational linguistics plays a crucial role in sentiment analysis, enabling businesses to gauge public opinion through the analysis of social media and customer feedback.

In this article, we will delve into the core concepts and methodologies of computational linguistics, explore its key applications, and examine the challenges and future directions of the field. By understanding the principles and advancements in computational linguistics, we can better appreciate its impact on communication, technology, and society at large.

Core Concepts

At its core, computational linguistics involves the study of algorithms that can process and analyze human languages. This encompasses various linguistic levels, including phonetics, syntax, semantics, and pragmatics. The field primarily seeks to create models that can perform tasks such as parsing sentences, recognizing speech, and generating coherent text.

Natural Language Processing (NLP)

Natural language processing is a subfield of computational linguistics focused specifically on the interaction between computers and human languages. NLP techniques are essential for enabling machines to interpret human language in a meaningful way. Key tasks in NLP include:

Tokenization: breaking down text into individual words or phrases

Named Entity Recognition: identifying and classifying proper nouns within text

Dependency Parsing: analyzing grammatical structure to understand relationships between words.

These tasks form the foundation for more complex applications, such as sentiment analysis and machine translation.

Methodologies Rule-Based Approaches

Rule-based systems rely on predefined linguistic rules to analyze language. These systems can effectively process structured text, but they struggle with ambiguity and the complexity of natural language. An example is the use of context-free grammars to parse sentences, which, while precise, may not capture all the nuances of human language.

Statistical Methods

Statistical methods, which gained prominence in the 1990s, use probabilistic models to analyze language. By leveraging large corpora of text, these approaches can infer patterns and relationships in language use. Hidden Markov Models (HMMs) and n-grams are classic examples, often employed in speech recognition and text generation tasks [1.p].

Machine learning

Machine learning, particularly deep learning, has revolutionized computational linguistics in recent years. Neural networks, especially recurrent neural networks (RNNs) and transformers, enable systems to learn complex patterns from data. Applications such as Google Translate and chat bots rely heavily on these advanced algorithms, which can process vast amounts of data and provide contextually relevant outputs.

Applications machine translation

Machine translation is perhaps the most well-known application of computational linguistics. Techniques have evolved from rule-based systems to modern neural machine translation (NMT), which provides significantly better translations by considering entire sentences rather than isolated phrases. This shift has enhanced the quality and fluency of translations, making tools like Google Translate widely accessible and effective.

Sentiment Analysis

Sentiment analysis involves using computational linguistics to gauge opinions and emotions expressed in text. This application has become crucial for businesses seeking to understand consumer sentiment through social media monitoring and customer feedback analysis. By employing NLP techniques, companies can classify sentiments as positive, negative, or neutral, aiding in decision-making and marketing strategies.

Information Retrieval

In the realm of information retrieval, computational linguistics plays a vital role in developing search engines and databases that can effectively retrieve relevant information based on user

queries. Techniques such as keyword extraction and semantic search have improved the accuracy of results, making information more accessible.

Speech Recognition

Speech recognition technology has advanced significantly due to developments in computational linguistics. By analyzing audio input and converting it into text, systems like Siri and Google Assistant utilize NLP to understand and respond to user commands. This area combines acoustic modeling and linguistic modeling to achieve high accuracy in recognizing speech patterns.

Challenges

Despite the progress in computational linguistics, several challenges remain. Ambiguity in natural language poses a significant obstacle, as the same word or phrase can have multiple meanings based on context. Additionally, languages with less available data are often underrepresented in NLP applications, leading to biases in model performance.

Ethical considerations are also paramount, especially regarding data privacy and the potential for biased algorithms. Ensuring that NLP systems are trained on diverse datasets and free from harmful stereotypes is critical for the future of computational linguistics.

Computational linguistics has profoundly influenced how humans interact with technology, enabling machines to process and understand human language. Its methodologies, spanning rule-based systems to advanced machine learning techniques, have led to significant advancements in applications like machine translation, sentiment analysis, and speech recognition. As the field continues to evolve, it is imperative to address the challenges of ambiguity, data bias, and ethical considerations.

The future of computational linguistics holds great promise, with potential applications in areas such as personalized education, advanced human-computer interaction, and even the creation of more nuanced AI systems capable of understanding context and emotion. By continuing to refine algorithms and expand linguistic resources, researchers can further enhance the capabilities of computational linguistics, ultimately improving communication between humans and machines.

References:

- Goldberg, Y. (2017). *Neural Network Methods in Natural Language Processing*. Morgan & Claypool Publishers.
- Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2020). *Speech and Language Processing* (3rd ed.). Pearson.
- Manning, C. D., & Schütze, H. (1999). *Foundations of Statistical Natural Language Processing*. MIT Press.
- Pustejovsky, J., & Stubbs, A. (2013). *Natural Language Abstract for Machine Learning*. O'Reilly Media.
- Vaswani, A., et al. (2017). Attention is all you need. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 30

O'ZBEK MUMTOZ SHE'RIYATIDA YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARINING QO'LLANISHI

Ro'ziqulova Sevinch Abror qizi

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek mumtoz she'riyatida yordamchi so'z turkumlarining qo'llanishi, ularning shakliy ko'rinishi va badiiylikka qo'shgan hissasi haqida bo'lib, 20- asrda yashab ijod qilgan adiblarning, xususan, Erkin Vohidov she'rlaridagi qo'llangan yordamchi so'z turkumlari bilan taqqoslab o'rganiladi.

Kalit so'zlar. Yordamchi so'z turkumlari, bog'lovchi, ko'makchi, yuklama, uslubiyyat, inversiya.

Abstract: This article discusses the use of auxiliary word classes in classical Uzbek poetry, their structural forms, and their contribution to artistic expression. It also examines their unique features by comparing them with the word classes used in the works of 20th-century writers, particularly in the poems of Erkin Vohidov.

Keywords: Auxiliary word classes, conjunctions, particles, stylistics, inversion.

O'zbek mumtoz she'riyatida har bitta so'z nafis did va mahorat bilan o'z o'rnida, kerakli joyda foydalanilgan. Hattoki, yordamchi so'z turkumlarining ham qo'llanish o'rne, uslubi, sabablari, variantlari mavjud. Oddiy gaplarda ma'lum bir sintaktik qolip asosida ishlatilsa, o'zbek mumtoz adabiyotida har bir she'riy misrada bir so'z turli ko'rinishda, inversiya tartibida qo'llangan va bu she'rning badiiyligiga ham o'z hissasini qo'shadi.

Yordamchi so'z turkumlari so'z birikmalarini, gap bo'laklarini, gaplarini tobe bog'lashga xizmat qiladigan, ularning ma'nosiga qo'shimcha ma'no yuklaydigan yordamchi-bog'lovchi so'zlardir. Yordamchi so'z turkumlarining har biriga to'xtalaniladi, asarlardan parchalar berilib, undagi har bir yordamchi so'z turkumlari tahlil qilinadi.

Ko'makchi turkiy tillarda (jumladan, o'zbek tilida ham) ko'makchi ko'pdan buyon tilshunoslarning tekshirish manbayi bo'lib kelmoqda. O'zbek tilidagi ko'makchiga birinchi bo'lib mukammal ta'rifni A.N. Kononov bergan: "Ko'makchilar shunday bir guruppa so'zlarki, ular ot bilan yoki obyekt bilan predikat orasidagi qurol-vosita, maqsad, sabab, payt, masofa, yo'nalish, o'xshatish kabi munosabatning yaratilishiga xizmat qiladi". Sh. Abdurahmonov ham o'zining "Yordamchi so'zlar" asarida ko'makchiga shunday ta'rif bergan: "Ko'makchi obyektning obyektga yoki obyektning predikatga bo'lgan bo'lgan turli grammatik munosabatini ko'rsatuvchi yordamchi so'zdir". (R.Sayfullayeva. Hozirgi o'zbek adabiy tili)

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan **uchun, bilan, singari, qadar, kabi, sayin, orqali** so'zlari sof ko'makchilari tobe so'zni hokim so'zga bo'g'lashga xizmat qiladi.

She'riyatda bilan ko'makchisi **bila, ila, birla, birlan, bilan** ko'rinishida qo'llaniladi.

*Sening **birlan** Shirin so‘zim,
Zahar yutsam Shirin bo‘lg‘ay. (“Samar bo‘lg‘ay” 78-bet)
Ishq ofatiga oshiq
Dil amri **birla** ko‘rgay,
Dard **ila** shod ekan ul,
Malham da‘vo na qilsin.*

Yuqoridagi misralarda bir baytning o‘zida **bilan** ko‘makchisining ikki xil ko‘rinishi qo‘llanilgan bo‘lib, harakatni bajarishda vosita ma‘nosini anglatadi. Qo‘llanishi esa go‘zal ketma-ketlik hodisasini amalga oshirgan. Aruz tizimi qoida talabi bilan ham bitta ko‘makchining turli ko‘rinishlari kelib, o‘ziga xos rang-baranglikni kasb etadi.

*Sevgini tortib bo‘lurmu
Toshu tarozu **bilan**,
Mehrni o‘lchab bo‘lurmu ?
Zar **bilan** inju **bilan**?
Sen lutf **bila** kavnu makon ichinda mavlo,
Olam sanga mavlo.*

Ushbu she‘riy parchada **bilan** ko‘makchisi vosita ma‘nosini anglatgan va uyushiq ma‘nosini anglatgan va uyushiq bo‘laklarni tobelantirib bog‘lab kelgan. Ritorik so‘roq gaplar ham ishtirok etib, misralarda ma‘noni kuchaytirishga xizmat qilgan. So‘zlar takrori ham misralarda badiiy asarlarda qo‘llanishini ko‘pincha kuzatamiz, u asarning, she‘rning ma‘nosi ta‘sirchan qiladi, badiiyoq bo‘lishiga hissasini qo‘shadi.

*She‘r aziz olam aro
Menga tiriklik, jon **qadar**,
Jon nedir oshiq uchun,
Jondin aziz jonon **qadar**.
She‘r o‘zi jon emasmu,
Yondirar hijronida
Gohi boqsa qiyo,
Boshim bo‘lur osmon **qadar**.*

Qadar ko‘makchisi **-cha** qo‘shimchasi bilan to‘g‘ri kelishi ilmiy adabiyotlarda qayd qilingan.

Sari ko‘makchi esa Zahiriddin Muhammad Bobur ruboiylarida, boshqa shoirlarning asarlarida turlicha ko‘rinishlarda qo‘llanadi. Jumladan, **sori** ko‘rinishida qo‘llanadi va harakatning **yo‘naltirilganlik** ma‘nosini bildiradi:

*Shoh Bobur hindu **sori**
Yurdi-yu, shoir **va lek**,
Yig'radi daromadini **to**
Mulki Hundiston **qadar**.*

Ushbu misollardan ko'rishimiz mumkinki, nafaqat so'zlar balki, qo'shimchalar, hattoki yordamchi so'z turkumlari ham uslubiy xoslanar ekan. Masalan: yuqoridagi yordamchi so'zlar badiiy uslubdan boshqa uslublarda qo'llanilmaydi.

Keyingi misrada esa **kabi**, **yanglig'**, **kabi** sof ko'makchilar ham she'riy misralarda o'ziga xos holatda qo'llanadi va badiiy adabiyotda o'xshatish san'atini hosil qiladi.

She'riy misralarda quyidagicha berilgan:

*Hajring tunida qolmisham och, ey mohi tobon,
Xurshid **kibi** yuz.
Ko'nglum uyini seli g'aming ayladi vayron,
Vaslingdin oni tuz. (Ogahiy)
Yor **bilan** sayr etmog'imga
Hech umidim qolmadi,
Men o'zim Majnun **kabi**
Aylaymi sahro **birla** sayr.*

Yuqoridagi she'riy misrada **bilan** ko'makchisining ikki xil ko'rinishi va **kabi** ko'makchisi ishtirok etadi. Uchun ko'makchisi "**Atalganlik**", "**Maqsad**" ma'nolarida qo'llanilib, mumtoz she'riyatda **uchun**, **chun** ko'rinishlarida qo'llaniladi.

Va sabab-natija boglovchisi o'rnida **-u** yuklamasi almashinib kelyapti, lekin bog'lovchisi esa **lek** korinishida kelganligini ko'rishimiz mumkin. Balki, hozirgi kundagi ishlatilayotgan yordamchi so'zlarning oldingi o'tmishdagi ko'rinishi bo'lishi mumkin. Ba'zan esa vale, **valek**, **va lekin** ko'rinishlarida ham qo'llaniladi. Quyidagi to'rtlikda yordamchi so'zlarning qo'llanishi aks etgan.

*Sevgining dardi faqat
Beishq **uchun** begonadir,
Ishqi yor bo'lsa firoq–
Chekkanda hatto g'am Shirin.
Ming Samarqand, ming Buxoro
Hadya etgum hol **uchun**
Lek nigorimda havas yo'q,*

*Mulku davlat mol **uchun**.*

(Erkin Vohidov “Hofizga”)

*Har yon kezarman telbasifat **toki** yoshundung*

*Ko ‘zdin pariy **yanglig‘**,*

*Majnundin o ‘zin **toki** nihol qilmadi laylo,*

Ul bo ‘lmadi paydo.

(Alisher Navoiy. “G ‘aroyib us-sig ‘ar”)

Mumtoz she‘riyatda bog‘lovchilarning kelishi haqida to‘xtalib o‘tamiz. Bog‘lovchi ham ko‘makchi kabi sintaktik aloqa vositasi sanalib, ulardan tobe munosabatni ifodalashdan tashqari, teng munosabatni ham hosil qilishi bilan ajralib turadi. Bog‘lovchi gap bo‘laklari, qo‘shma gapning sodda gap qismlari orasidagi turli aloqalarni, grammatik munosabatni ko‘rsatadi. Bog‘lovchining mohiyati, o‘zbek adabiy tilidagi bog‘lovchining turlari, bu turdagi so‘zlar tilshunosligimizda ko‘p o‘rganilgan.

Sof bog‘lovchilar guruhiga faqat bog‘lovchi vazifasida qo‘llaniladigan **va, hamda, yo, yoxud, yoki, ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun, agar, ya ‘ni** kabi yordamchi so‘zlar xos. Ushbu yordamchi so‘zlar mumtoz she‘riyatimizda o‘ziga xos ko‘rinishlarda, turli o‘rinlarda qo‘llanadi. Teng bog‘lovchilar turiga kiruvchi biriktiruv bog‘lovchilari; **va, u/yu, hamda, bu** yodamchi so‘zlar she‘riy misralarda quyidagicha ishlatiladi:

Meni shaydo qilodirg ‘on bu ko ‘nguldur, bu ko ‘ngul,

*Xor-**u** rasvo qilodurg ‘on bu ko ‘nguldur bu ko ‘ngul.*

(Zahiriddin Muhammad Bobur)

Qay birini ortiq qo ‘yay,

Yo ‘q teng ekan she ‘r bobida.

*Nodira, Maxzuna-**yu***

Zebuniso, Gulchehralar.

Buncha ham oqil ekanlar,

*Oldilar aql-**u** hushim,*

Buncha ham dilga yaqin

Bu dildarabo gulchehralar.

(Erkin Vohidov “Gulchehralar”)

*Tuzdi-**yu** Mirzo Ulug ‘bek*

Ko ‘rogoniy jadvalin,

Sirli osmon toqiga ilk–

Qo ‘ydi narvon o ‘zbekim.

Zidlov bo'lovchilari **ammo, biroq, lekin**, kabi so'zlarning she'riy misralarda ishlatilishi haqida so'z borar ekan, lekin zidlov bog'lovchisi **lek, va lek, vale, lokin** ko'rinishida keladi.

*Menga Pushkin bir jahonu
Menga Bayron bir jahon,
Lek Navoiydek bobom bor,
Ko'ksim osmon o'zbeğim.
Shoh Bobur hindu **sori**
Yurdi-**yu** shoir **va lek**
Yig'ladi Farg'onadin **to**
Mulki Hindiston **qadar**.*

Zidlov ma'nosini kuchaytiruv-ta'kid ma'nosini chuqurroq emotsiyada ifodalash uchun ikkita **-yu**, hamda **va lek** zidlov bog'lovchilaridan foydalanilgan. Yuqoridagi misollarga ko'ra, mumtoz adabiyotda ham yordamchi so'zlarning rang-barangligi yaqqol ko'zga tashlanadi va zamonaviy adabiyotda ham buning o'z aksini topgan.

Keyingi yordamchi so'zimiz yuklama bo'lib, ular she'riyatda boshqa yordamchi so'zlarga qaraganda unumli foydalanilgan, negaki adabiyotda hissiyot yuqori o'rinda turadi, shuningdek, yuklamalar funksional bog'lash xususiyati bilan birga gaplarga qo'shimcha ma'no yuklashga xizmat qiladi.

***Na** ko'kning fanori o'chmasdan,
Na yulduz sayr etib ko'chmasdan.
(Uyg'un)*

*Yo'q **na** doru makru fitna
Na qilich, na tig'bakor
She'r qolur, shoir qolur,
Garchand kechur vaqtu zamon.*

So'roq yuklamasi **-mi** she'riyatda ba'zi o'rinlarda -mu ko'rinishida keldi.

*Ayt bu soching tolasimu?
Jon ipin bir bandimu?
Yoki soching tolasiga
Jon ipim bog'landimu?*

Bu she'riy misrada ham -mi yuklamasi ham -mu yuklamasining kelish holatlari ham uchrab turadi va vazn taqazosiga muvofiq qo'shimcha yuklamalar variaantlaridan bittasi tanlab olinadi.

*Deyman: sahar shafaqdan
Uchqun**mi**, lolasin**mu**,*

Shodlik mayiga to'lgan

Gulgun piyolasanmu?

Ayiruv bog'lovchisi ***goh...goh, yo...yo, dam...dam*** kabi so'zlarning ishlatilishi o'ziga xos holatda ***gohi...gohi*** va yana turli ko'rinishlarda qo'llanadi.

Gohi xudman, ***gohi*** bexud,

Shavqu dardim sharh qil,

Gohi ohimdan xabarsiz,

Gohi ogohimga yet.

(E. Vohidov. Kabutar)

Qissa aytur mozidin goh,

Ertadan afsona goh,

Goh savol aylar ko'ngulga,

Goh javob aylar xayol.

Yuqoridagi misraga e'tiborimizni qaratsak, ***goh...goh*** yuklamasi gap bo'laklarini bog'lab kelmoqda, shu o'rinda aytib o'tish joizki, ular turli xil o'rinlarda gap boshida va oxirida kelmoqda va she'riy jarangdorlikni, o'ynoqilikni yanada oshirmoqda.

Sharq adabiyoti o'zining betakrorligi, so'z boyligining beqiyosligi bilan butun dunyoga mashhurdir. Shoirlar har bitta so'zni saralab, nozik did bilan yuksak san'at asarlarini yaratishganki, hattoki har bir detal ham e'tibordan chetda qolmagan, o'zbek tili boy til. Har so'zning turli ma'nolari, shakllari mavjud bo'lib, qo'llanish imkoniyati juda keng, uslubiyat nuqtayi nazaridan rang-barang. Biz yuqorida yordamchi so'z turkumlarining o'zbek mumtoz she'riyatida qanday shakllari, variantlari bor ekanligini ko'rib o'tdik. Yordamchi so'z turkumlari mustaqil so'zlar kabi uslubiy xoslanadi, ular kabi turli xil ko'rinishda kela oladi, ular kabi rang-barangdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Vohidov, E. (2019). *Tanlangan asarlar*. "Sharq" nashriyoti

Sayfullayeva, R. Mengliyev, B. Boqiyeva, G. Qurbonova, M. Yunusova, Z. Abuzalova, M. (2009). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*

Alisher Navoiy. (1990). "*G'aroyib us-sig'ar*".

SOHA TERMINLARI PRAGMATIKASI

Ruziyeva Shohsanam O'lmas qizi,

CHDPU O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 5-kurs talabasi

saidov7502@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. (PhD), dotsent v.b., Saidov O'lmas Raxmatovich

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek tilidagi termin, so'z, atama va realiyalar hamda ularning pragmatikasi masalasiga bag'ishlangan. Unda tildagi terminlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari, bugungi kunda terminologiyaning amaliy va nazariy masalalari, terminlarni qo'llashgi doir fikr-mulohazalar o'z aksini topgan.

Muallif mavzuni yoritishda o'zbek tili, shuningdek xorijiy tildagi ilmiy manbalardan ham foydalanib, termin, so'z, atama va realiyalar hamda ularning o'xshash va farqli jihatlarini atroflicha tahlil qilgan, tegishli xulosalar chiqargan.

Kalit so'zlar: termin, so'z, leksema, terminologiya, atama, komponent, kontekst, neologizm.

Abstract. This article is devoted to the issue of terms, words, expression and realities in the Uzbek language and their pragmatics. It reflects the terms of the language and their specific features, the practical and theoretical issues of terminology today, and opinions on the use of terms.

The author operated the Uzbek language and foreign language scientific sources to cover the topic, thoroughly analyzed terms, words, phrase and realities, as well as their similarities and differences, and conjectured relevant conclusions.

Keywords: term, word, lexema, terminology, expression, component, context, neologism.

O'zbek tilining davlat tili martabasiga ega bo'lishi ma'naviy-madaniy hayotimizda ulkan voqea bo'lib, til muammolarini hal etishda, o'quv-idora va boshqaruv ishlarini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. O'zbek tili dunyodagi eng qadimiy va eng boy tillardan biridir. Uning tarixi – o'zbek elati va millatining tarixi, umumxalq tili boyliklari – so'z va atamalar, termin va realiyalar, naql va iboralar tarixi hamdir.

Tilimizdagi terminlarning muayyan qismini turli soha terminlari tashkil etadi. Shu bilan birgalikda, o'zbek tili terminologiyasida xorijiy tillar, jumladan, yunon, lotin, rus, arab, tojik va boshqa tillardan o'zlashtirilgan terminlar ishlatilib kelinmoqda. Bunday xalqaro terminlarning ham ona tilimiz taraqqiyotida o'z hissasi bor.

Turkiy tilda so'zlar va atamalarning ilk qiyosiy tadqiqotchisi Mahmud Koshg'ariydir. Tilshunoslikka doir terminlarning dastlabki namunalari "Devonu lug'otit turk" asarida uchraydi. Bu asarda turkiy so'z va terminlar bilan birgalikda, arabcha va tojikcha so'z va terminlar ham tadqiq qilingan. U o'z zamonasida turkiy tilning turli lahjalaridagi termin, so'z va atamalarni to'plabgina qolmasdan, ularga ilmiy izoh va sharhlar ham bergan. Jumladan, muallif o'zining "Devonu lug'otit turk" asarida *o't* so'zining o'simlik, quruq xashak, davo va zahar singari to'rt xil ma'noda ishlatilishini ko'rsatib o'tgan (Mahmud Koshg'ariy, 1960, 112-bet).

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy hamda ilmiy-texnik o'zgarishlar davrida jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq holda, yangi-yangi so'z va tushunchalar yuzaga kelmoqda. Bular esa, o'z

navbatida tilimizda yangi terminlarni ham yuzaga keltiradi. Ilgaridan ishlatilib kelinayotgan qator leksemalar yangi ma'no kasb etmoqda.

Binobarin, bugungi kunda terminologiyaning amaliy va nazariy masalalarini yanada chuqurroq o'rganish, terminlarning o'zbekcha muqobillarini yaratish, ularni qo'llashni til qonuniyatlari asosida tartibga solish davlat ahamiyatiga molik vazifaga aylandi. Ona tilimizni, uning ichki va tashqi imkoniyatlarini yanada teranroq tadqiq etish, terminologiyaning dolzarb masalalarini atroflicha o'rganish hozirda, ayniqsa muhimdir.

O'zbek tilida so'z, atama va termin tushunchalari mavjud bo'lib, ularni ma'no hamda vazifalariga ko'ra o'zaro farqlash lozim. Ammo so'z, atama, realiya va terminlar aralash holda, ya'ni birining o'rniga ikkinchisi ishlatilaveradi. Natijada, tabiiy ravishda, tilimizda g'alizlik va muammolar kelib chiqadi. Hatto, "termin", "terminologiya" kabilar "atama", "atamashunoslik" leksemalari bilan almashtirib qo'llaniladigan bo'ldi. "Atama", "atamashunoslik" kabi tushunchalarning umummilliy xarakterga ega ekanligi e'tiborga olinmaydi. Chunki, "atama" deyilganda, onomastika (toponimiya, antroponimiya, oykonimiya)ga aloqador leksik birliklar ham tushuniladi. Aslida, fanda avvaldan iste'molda bo'lgan "termin" va "terminologiya" leksemalarini qo'llash maqsadga muvofiqdir (Rasulov, 2005, 12-17-bet).

Tilimizning leksik qatlami tabiiy ravishda yangi so'z va terminlar hisobiga boyib, rivojlanib bormoqda. Bunday rivojlanish, avvalo tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida, ikkinchidan xorijiy tillardan so'z va terminlar o'zlashtirish orqali amalga oshadi.

Har bir fan yoki sohaning rivojlanish darajasi mazkur soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi yoki tartibga solinganligi bilan belgilanadi. Biror sohada foydalaniladigan terminning ma'nosi va ifoda shakli aniq bo'lmas ekan, shu sohada turli noaniqliklar va muammolar kelib chiqaveradi. Har bir sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi uning barqaror ilmiy terminologiyaga ega ekanligi bilan ma'lum darajada bog'liqdir.

Terminlarning umumiste'moldagi so'zlardan farqli jihati shundaki, ularning qo'llanilish doirasi chegaralangan bo'ladi. Tilda terminlar o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaydi, aksincha, zaruratga qarab yuzaga keladi yoki yaratiladi.

Terminni termin bo'lmagan so'z va iboralardan farqlash uchun uning o'ziga xos xususiyatini bilish kerak. Bu xususiyatlar asosan ikkita:

Birinchidan, termin bir ma'noli (monosemik) so'z yoki ibora bo'ladi, u ko'chma ma'noda qo'llanmaydi.

Ikkinchidan, termin ma'lum bir sohada (ma'lum bir fan yoki kasb-hunarda) qo'llaniladigan so'z yoki ibora sanaladi.

Ma'lumki, fanda realiyalarni, avvalo terminlardan, qolaversa atamalardan farqlab olish zarur, degan qarashlar ham mavjud.

Termin biror fan yoki texnikaga doir aniq bir tushunchani, voqea-hodisani ifodalaydi, bir ma'noli, sinonim va emotsional-ekspressiv bo'yoqlardan xoli bo'ladi (biroq dubletlarga ega bo'lishi mumkin), ko'pincha o'zlashgan so'zlardan iborat bo'ladi.

Ayni paytda, shunday xususiyatlar realiyalarda ham mavjud. A.D.Shveyserning fikricha, shunday realiyalar mavjudki, ularni bir paytning o'zida ham realiya, ham termin, deb atash mumkin, hatto "*termin-realiya*" degan atama ham bor. Biroq, ular o'rtasida ma'lum ma'noda farqlar ham mavjud. Masalan, realiya ham ekvivalentsiz leksika hisoblansa-da, termin kabi tarjima tilida har qanday kontekst ichida izohlanavermaydi. Masalan, *uikend*, *grin-xoll* terminlari o'zlashgan so'zlar sifatida "dam olish", "hordiq", "tomoshaxona", "o'yinxona" so'zlari bilan izohlanishi mumkin (Vlaxov, 1986, 56-bet).

Termin – milliy, tarixiy, mahalliy bo'yoqlarga ega emas va odatda nominativ vazifani bajaradi. Realialar esa o'zida mahalliy, milliy koloritni aks ettirib, badiiy ifoda vositasi sifatida ham foydalaniladigan, ma'lum bir xalq tiliga xos so'zdir (Baxronova, 2011 63-bet). Termindan esa muayyan bir millatga mansublikni talab qilish mumkin emas. U ifodalagan predmet yoki tushuncha turli aloqalar vositasida boshqa tillarga osongina o'tishi mumkin.

G.V.Chernov realiyalarning terminlardan farqi haqida quyidagilarni ta'kidlagan edi: "Realiya o'zi vujudga kelgan til qobig'ida keng ishlatilishi, aksincha boshqa tillarga o'tganda, begona so'z sifatida qabul qilinishi bilan xarakterlanadi" (Chernov, 1958, 80-bet). Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, ba'zi mintaqalarda uchrovchi hayvonlarni boshqasida uchratmaslik mumkin. Bunday hodisalar til leksikasida ham o'z aksini topadi. Masalan, Janubiy Amerikada uchraydigan *koyot*, *lama*; Afrikada uchraydigan *jirafa*, *gepard*, *leopard*; Avstraliya *kengurusi* singari hayvon nomlari (realiyalar)ni o'zbek tiliga xuddi shunday o'tgan, deyish mumkin.

Mazkur realiyalar, ayni paytda, boshqa tillarda neologizm yaratishga ehtiyoj tug'dirmaydi. Bunday hodisalarni boshqa sohalarda ham uchratish mumkin va ularni tarjima qilish tarjimondan lug'atlar va ensiklopediyalarga qarash, ushbu so'zning tarjima tilida keng yoki tor doirada tarqalganligini hisobga olish, so'z ifodalovchi kolorit, kontekstni chuqur va atroflicha o'rganishni talab qiladi. Masalan, oziq-ovqat, ichimlik va ovqatlanish joylariga oid realiyalar: *palov*, *go'ja*, *qimiz*, *bo'za*, *choyxona* va b.

Kiyim-kechak nomlari: *kimono*, *sari*, *chakmon*, *paranji*; san'at va madaniyatga oid: *lazgi*, *tanovar*, *mustazod*; musiqa asboblari: *nay*, *g'ijjak*, *dutor*, *balalayka*, *gitara*; mifologiyaga oid: *pari*, *yalmog'iz kampir*, *uchar gilam*; diniy tushunchalarni ifodalovchi realiyalar: *haj*, *machit*, *xo'ja*, *eshon*, *darvesh* va boshqalar.

Xulosa va takliflar. *Birinchidan*, terminlar lug‘aviy birliklar hisoblanadi. Axborot berish, tushuncha anglatish xususiyati terminlarni so‘z sifatida tavsiflash imkonini beradi, ammo terminlar semantik xususiyatlari, uslubiy imkoniyatlari jihatiga ko‘ra so‘zdan farqlanadi.

Ikkinchidan, terminning aniqligi, bir ma‘noliligi va ilmiyligi uni umumiste‘moldagi so‘z va atamalardan farqlab turadi. Muayyan fanga oid terminlar til tizimining eng asosiy va eng muhim birliklari bo‘lib, shu sohaning mavjudligini ko‘rsatadi, taraqqiyot darajasini belgilaydi.

Uchinchidan, bugungi kunda tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishi natijasida terminologiya tizimi shaxs omili nuqtai nazaridan tadqiq qilina boshladi. Terminlarning tizim asosida tahlil qilinishi soha muammolari, masalalari, ob‘ekti, predmeti, maqsad hamda vazifalariga oid muhim ma‘lumotlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Saidov U. (2023, *June*). Statistical Description of Professional Terms Given in “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language”. Journal of advanced linguistic studies.

Saidov, U.R. (2023, *March*). Ish yuritish terminlarini til korpusida semantik razmetkalash (antonim va omonim ish yuritish terminlari misolida). Academic research in educational sciences.

Saidov, U.R. (2024, *May*). O‘zbek tilining izohli lug‘atidagi ish yuritishga oid terminlar ustida ishlash tamoyillari. O‘zbekiston milliy axborot agentligi – O‘zA ilm-fan bo‘limi (Elektron jurnal).

Бахронова Д. (2011). Хорижий сўз ва терминлардан фойдаланишда меъёр ва миллий-ассоциатив фикрлаш муаммолари. (Илмий тўплам мақолалари). 97-бет.

Влахов С., Флорин С. (1986). Непереводимое в переводе. Изд. 2. Москва.

Даниленко В.П. (1977). Русская терминология. Изд. Наука. Москва.

Мадвалиев А.П. (1986). Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации. Дисс... канд... филол. наук. Ташкент.

Маҳмуд Кошғарий. (1960). Девону луғотит турк. 1-том. Тошкент: “Фан” нашриёти.

Мираҳмедова З. (2010). Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. Тошкент: “Фан” нашриёти.

Расулов Р. (2005). Термин хусусиятлари. СамДУ Ахборотномаси, 2-сон.

Расулов Р., Суюнов Б., Мўйдинов Қ. (2010). Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. Ўқув қўлланма. Тошкент.

Ҳожиёв А. (2002). Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти.

Чернов В.Г. (1958). К вопросу передачи безэквивалентной лексики при переводе на английский язык. Изд. Наука. Москва.

TERMINLAR VA REALIYALAR XUSUSIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada termin va realiya so‘zlari o‘zaro farqlanib, turli sohalarda qo‘llanilishi, til leksikasi va fan-texnika sohasida tutgan ahamiyati, ularning paydo bo‘lish zarurati nazariy tadqiqot metodi asosida yoritilgan. Mavzuga oid fikrlar turli dalil va misollar bilan asoslanib tilning faol leksik quroli sifatida amaliy jihatlari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: termin, realiya, leksika, neologizm, terminologiya

Abstract. In this article, the difference between the words term and lexicon, their use in various fields, their importance in the field of language lexicon and science and technology, and the need for their emergence are explained based on the theoretical research method. The practical aspects of the language as an active lexical tool are shown based on various arguments and examples.

Keywords: term, lexicon, vocabulary, neologism, terminology

Dunyo tillarida bo‘lganidek, o‘zbek tilida ham terminlarni turli atamalar va realiyalar bilan aralash holda, ya’ni birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llash kuzatiladi. Ba’zan, terminlarni realiya deb talqin qilish yoki atamalar bilan realiyalarning o‘xshash va farqli tomonlarini ko‘rsatib berishga qaratilgan ilmiy izlanishlar uchrab turadi.

Atamalarning realiyalardan farq qiluvchi jihatlari bolgar olimlari S.Vlaxov, S.Florinlarning ilmiy tadqiqotlarida yetarlicha asoslab berilgan. Fanda realiyalarni, avvalo terminlardan, qolaversa, atamalardan farqlab olish zarur, degan qarashlar ham mavjud.

Shu bois, o‘zbek tili terminlari tizimini yanada teranroq tadqiq etish, xususan, terminologiyaning nazariy va amaliy jihatlari ilmiy asosda chuqurroq o‘rganish hozirda muhim va jiddiy masalalardan biri bo‘lib qoldi.

Terminlarni tadqiq etishda, birinchi navbatda, uning leksik-semantik xususiyatlariga e’tibor qaratish kerak. Chunki termin, dastavval, sema (ma’no)lariga ko‘ra o‘zaro farqlanadi. Terminning aniqligi, bir ma’noliligi va ilmiyligi uni umumiste’modagi so‘z va atamalardan farqlab turadi.

Termin biror fan yoki texnikaga doir aniq bir tushunchani, voqea-hodisani ifodalaydi, bir ma’noli, sinonim va emotsional-ekspressiv bo‘yoqlardan xoli bo‘ladi (biroq dubletlarga ega bo‘lishi mumkin), ko‘pincha o‘zlashgan so‘zlardan iborat bo‘ladi.

Terminlarning umumiste’modagi so‘zlardan farqli jihati shundaki, ularning qo‘llanilish doirasi chegaralangan bo‘ladi. Tilda terminlar o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmaydi, aksincha zaruratga qarab yuzaga keladi yoki yaratiladi. Shuningdek, oddiy so‘zdan farqli ravishda, terminning ma’nosi kontekstga bog‘liq bo‘lmaydi. Muayyan leksema terminologik maydonda

termin sifatida qo'llanar ekan, uning ayni ma'nosi saqlanib qolaveradi. Biroq, ko'p komponentli terminlarning aniq ma'nosini belgilab olish uchun kontekst zarur.

Terminning tuzilishi masalasi, ya'ni uning necha qismdan iborat bo'lishi, ixcham-noixchamligi ham bahstlab masalalardan bo'lib, bu hodisaning ijobiy yoki salbiy ekanligi haqida aniq bir fikr bildirilmagan (Мирахмедова З., 2010). Terminga nisbatan qo'yiladigan, lekin amalda har doim ham erishib bo'lmaydigan talablardan biri – uning ixcham bo'lishidir.

Ayni paytda, shunday xususiyatlar realiyalarda ham mavjud. A.D.Shveyserning fikricha, shunday realiyalar mavjudki, ularni bir paytning o'zida ham realiya, ham termin, deb atash mumkin, hatto "*termin-realiya*" degan atama ham bor. Biroq, ular o'rtasida ma'lum ma'noda farqlar ham mavjud. Masalan, realiya ham ekvivalentsiz leksika hisoblansa-da, termin kabi tarjima tilida har qanday kontekst ichida izohlanavermaydi. Masalan, *uikend*, *grin-xoll* terminlari o'zlashgan so'zlar sifatida "dam olish", "hordiq", "tomoshaxona", "o'yinxona" so'zlari bilan izohlanishi mumkin (Влахов С., Флорин С., 1986).

Termin – milliy, tarixiy, mahalliy bo'yoqlarga ega emas va odatda nominativ vazifani bajaradi. Realialar esa o'zida mahalliy, milliy koloritni aks ettirib, badiiy ifoda vositasi sifatida ham foydalaniladigan, ma'lum bir xalq tiliga xos so'zdir. (Бахронова Д., 2011). Termindan esa muayyan bir millatga mansublikni talab qilish mumkin emas. U ifodalagan predmet yoki tushuncha turli aloqalar vositasida boshqa tillarga osongina o'tishi mumkin.

G.V.Chernov (1958) realiyalarning terminlardan farqi haqida quyidagilarni ta'kidlagan edi:

"Realiya o'zi vujudga kelgan til qobig'ida keng ishlatilishi, aksincha boshqa tillarga o'tganda, begona so'z sifatida qabul qilinishi bilan xarakterlanadi" (Чернов В.Г., 1958, 40-bet). Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, ba'zi mintaqalarda uchrovchi hayvonlarni boshqasida uchratmaslik mumkin. Bunday hodisalar til leksikasida ham o'z aksini topadi. Masalan, Janubiy Amerikada uchraydigan *koyot*, *lama*; Afrikada uchraydigan *jirafa*, *gepard*, *leopard*; Avstraliya *kengurusi* singari hayvon nomlari (realialar)ni o'zbek tiliga xuddi shunday o'tgan, deyish mumkin.

Mazkur realiyalar, ayni paytda, boshqa tillarda neologizm yaratishga ehtiyoj tug'dirmaydi. Bunday hodisalarni boshqa sohalarda ham uchratish mumkin va ularni tarjima qilish tarjimondan lug'atlar va ensiklopediyalarga qarash, ushbu so'zning tarjima tilida keng yoki tor doirada tarqalganligini hisobga olish, so'z ifodalovchi kolorit, kontekstni chuqur va atroflicha o'rganishni talab qiladi. Masalan, oziq-ovqat, ichimlik va ovqatlanish joylariga oid realialar: *palov*, *go'ja*, *qimiz*, *bo'za*, *choyxona* va b.

Kiyim-kechak nomlari: *kimono*, *sari*, *chakmon*, *paranji*; san'at va madaniyatga oid: *lazgi*, *tanovar*, *mustazod*; musiqa asboblari: *nay*, *g'ijjak*, *dutor*, *balalayka*, *gitara*; mifologiyaga oid: *pari*,

yalmog'iz kampir, uchar gilam; diniy tushunchalarni ifodalovchi realiyalar: haj, machit, xo'ja, eshon, darvesh va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Danilenko V.P. (1977) Russkaya terminologiya.
Hojiev A. (2002) Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent
Kondakov N.I. (1971) Logicheskiy slovar. Moskva
Madvaliev A.P. (1986) Uzbekska ximicheskaya terminologiya i voprosy yeyo normalizatsii. Diss. kand. filol. nauk.
Mahkamov.N. (2011) Terminologik tamoyillar va xalqaro terminelementlar. Xorijiy so'z va terminlardan foydalanishda me'yor va milliy-assotsiativ fikrlash muammolari. Toshkent.
Mirahmedova Z.(2010) O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. "Fan"
Rajabov N. (1999) Ona tili. Toshkent: "Fan".
Rasulov R. (2005) Termin xususiyatlari. // SamDU Axborotnomasi.
Rasulov R., Suyunov B., Mo'yidinov Q.(2010) Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. Toshkent.
O'zbek tilining izohli lug'ati. Moskva: 1981

ARAB TILIDA SO'Z YASALISHI (ISHTIQOQ)

Sobirova Farida Qurbon qizi

Oriental universiteti arab tili yo'nalishi 2-kurs talabasi

sobirovafarida42@gmail.com

Ilmiy rahbar: dotsent v.b. Turdiyev Jahongir

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tilida ishtiqoq ya'ni bu so'z yasalishi hodisasi o'rganilgan bo'lib, asli bir so'zdan va shu so'zga ma'no jihatdan munosabatli bo'lgan xilma-xil so'zlarni yasash usuli va uning turlari ko'rib chiqiladi. Arab tili dunyo tillari ichida eng ko'p morfologik qolip orqali so'z yasaluvchi til hisoblanib, qadimgi lotin tili, somiy tillar tarkibiga kiruvchi ayrim tillar bu jihat bilan bu tilga o'xshash hisoblanadi. Ishtiqoq so'zi شق o'zagidan olingan bo'lib, اشتقاق "yasash", "paydo qilish", "kelib chiqish" ma'nolarini anglatadi.

Kalit so'zlar: Ishtiqoq, kichik ishtiqoq, katta ishtiqoq, eng katta ishtiqoq, ishtiqoqi kubbar.

Abstract. In this article, ishtiqaq is a word-formation phenomenon in Arabic, the method of forming different words from one word and semantically related to this word, and its types are considered. The Arabic language is considered to be the most morphologically word-forming language among the languages of the world, and some languages that are part of the ancient Latin language and Semitic languages are similar to this language in this respect. The word ishtiqaq is derived from the root شق, اشتقاق means "to make", "to appear", "to come from."

Keywords: Ishtiqaq, small ishtiqaq, big ishtiqaq, biggest ishtiqaq, huge ishtiqaq.

غلب so‘zi- g‘alaba qildi, yutdi ma‘nolarini anglatadi . Biron musobaqada g‘alaba qozongan inson ham to‘xtaydi. G‘alaba qozongan kishi endi jiddu- jahd bilan harakat qilishiga xojat qolmaydi. Sababi u o‘zi ko‘zlagan maqsadiga erishgan bo‘ladi.

Ayrim arab tilshunos olimlari to‘rtinchi turini ham mavjud deyishadi. **Ishtiyoqi kubbar** bu bir necha so‘zlardan tuzilgan jummalarning ba‘zi harflari ishtirokida yasalgan masdarlar yo‘nma masdarlar deb ataladi. Masalan:

جعل - جعل fe‘li dan جعلت فداك

حمدل - حمدلة dan الحمد لله

سجل - سجلة dan سبحان الله

حسبنا الله و نعم الوكيل dan

حسبل - حسبله fe‘li

أطال الله بقاءك dan طلبقة

طلبق fe‘li

صلى الله عليه و سلم dan

صلول - صلولة fe‘li

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, arab tili go‘zalligi va fasohati bilan kishilarni rom qilib qolmasdan, bu tilning imkoniyatlari kengligi, leksik birliklardagi o‘zak harflarning kombinatsion o‘rin almashinishi natijasida o‘zaro munosabatga ega so‘zlarning hosil bo‘lishi, maxraji yaqin harflarning almashinishi natijasida ma‘noni kengayib borishdek ishtiyoqi akbar atalmish o‘ziga xos so‘z yasash yo‘llarining mavjudligi hali arabshunos tilshunoslarimiz oldiga ko‘plab vazifalarni qo‘yadi. Ishtiyoq ilmining puxta o‘zlashtirish kelgusida arab tili, qolaversa o‘zbek tilining lingvistik imkoniyatlarining yangi qirralarini ochish mumkinligini ko‘rsatadi. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak ishtiyoq ilmi juda keng qamrovli ilm bo‘lib, uning birgina ishtiyoqi sog‘irda butun boshli sarf ilmi o‘rganilishi uning katta ilm ekanligi haqida dalolat beradi, shuningdek biz agarda bitta so‘zning ma‘nosini tushunsak, uni har xil vaznlarga qo‘yib boshqa ma‘no keltirib chiqazishimiz mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hasanov Mirqobil. Arab tili

Ibrohimov N., Yusupov M., Oripov A. Arab tili grammatikasi.

Абдужабборов А. Араб тили

Халидов Б.З. Учебник арабского языка

LINGVISTIK EKSPERTIZA: MAZMUN, TAHLIL VA TADQIQ

Turg‘unpo‘latov Diyorbek Ro‘zmamat o‘g‘li

Annotatsiya. Maqolada lingvistik ekspertiza tushunchasining mazmun va mohiyatini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, jahon tilshunosligida va yurisprudensiyasida lingvistik ekspertizaning muammo sifatida o'rganilish masalasini yaxlit sistema sifatida yoritishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: lingvistika, ekspertiza, nutqiy faoliyat, lingvist-ekspertlar, lingvokriminalistik tadqiq, leksema.

Abstract. The article attempts to analyze the content and essence of the concept of linguistic expertise from a scientific-theoretical point of view, to shed light on the problem of studying linguistic expertise as a problem in world linguistics and jurisprudence as a whole system.

Keywords: linguistics, expertise, speech activity, linguist-experts, linguocriminological research, lexeme.

Til va huquqning o'zaro bog'liqligi, yuridik materiallarni til nuqtayi nazaridan o'rganishga ehtiyoj yangi yo'nalish–lingvistik ekspertologiyaning shakllanishiga olib keldi. Lingvistik ekspertologiyani amaliy tilshunoslikning yangi yo'nalishlaridan biri deyish mumkin. Hozirgi vaqtda turli tipdagi sud ishlarini yuritish jarayonida tilshunoslarning ishtirokiga zarurat tug'ilmoqda. Sababi konfliktli matnlarni, xususan, ayblanuvchi, gumondor nutqlarini lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilish ishning obyektiv tarzda ko'rib chiqilishiga yordam beradi. Lingvistik ekspertiza o'tkazish mutaxassisidan yo'nalishlararo eng kamida umumiy bilimlarni bilishni talab qiladi. Sud ishlarida muayyan bir ziddiyatli holatlar bo'ladiki, bunda yuristlar bilan bir qatorda, psixolog, siyosatshunos va tilshunoslarning o'zaro faoliyatiga ehtiyoj tug'iladi. Ana shu hamkorlik chorrahasida tilshunoslikning yangi sohasi-lingvistik ekspertologiya yuzaga keladi.

Amaliy, nazariy va sistem va struktur tilshunoslikning mavjud qarashlaridan kelib chiqib:

a) lingvistik ekspertizani yaxlit sistema sifatida o'rganilmaganligi;

b) lingvistik ekspertizaning yuristlingvistika, qonun tili ekspertizasi va ekspertologiya va boshqa yondosh yo'nalishlar mazmun-mohiyati turlicha talqin qilinganligi maqolaning dolzarbligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bizgacha yaratilgan tadqiqotlar tahlilidan kelib chiqib, quyidagi manbalarda lingvistik ekspertiza tushunchasining tadqiqiga nazar tashlaymiz. Avvalo, O'zbek tilining izohli lug'atida berilgan lingvistika va ekspertiza tushunchalari mohiyatiga qisqacha to'xtalamiz:

Lingvistika [*fr. linguistique* <lotin. *lingua*-til] Til haqidagi fan, til bilimi; tilshunoslik. (*O'TIL*: 1;499).

Lingvistik lingvistikaga, tilshunoslikka oid. *Lingvistik adabiyot, lingvistik atlas. Lingvistik tadqiqot. Lingvistik tahlil* (O‘TIL: 1; 499).

Ekspertiza [*fr. expertise* <lot. *expertus* – tajribali; sinalgan] Qiyin yoki chigal masalani yechish va hal qilish uchun mutaxassislar ishtirokida uyushtirilgan tekshirish, shunday tekshirish o‘tkazuvchi mutaxassislar hay’ati. *Sud-tibbiyot ekspertizasi. Ekspertiza xulosasi*] (O‘TIL: 2, 27).

Fan tarmoqlarida lingvistikaning rivojlanish omili sifatidagi roli va imkoniyatini anglash zarur. Ayni shu ehtiyoj natijasida paydo bo‘lgan amaliy tilshunoslikning bir yo‘nalishi sanalgan lingvistik ekspertologiyani tushunish, sharhlash va asoslash zarur.

Lingvistik ekspertiza mazmuni va uning qator turlari, ularni amalga oshirish mexanizmlari bo‘yicha jahonda qator tadqiqotlar yaratilgan. Kriminalistik vaziyatlarda lingvistik ekspertizani tashkil etish masalalari Andrea Nini, Jon Olsson tadqiqotlarida yoritilgan(Nini, A.(2014). Authorship profiling in a forensic context: Doctor of Philosophy. autoref. ... diss. – Birmingham, March. P. 250). Rus tilshunosligida lingvistik ekspertiza uni amalga oshirish shakllari va asoslari haqida qator tadqiqotlar yaratilgan(Александров, А.С. (2000). Юридическая техника - судебная лингвистика - грамматика права//Проблемы юридической техники: Сборник статей под ред. В.М. Баранова. - Нижний Новгород, Баранов, А. Н. Лингвистическая экспертиза текста / А. Н. Баранов. – М.: Флинта, 2007. – 592 с). Xususan, tilshunos olim A.N.Baranov **lingvistik ekspertiza** - bu muhim faktlarni aniqlash va mutaxassis oldiga qo‘yilgan savollarga javob olishga qaratilgan nutq faoliyati mahsulotlarini o‘rganish(Баранов А. Н. (2007) Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. Пособие. М.) deya ta’riflaydi. Lingvistik ekspertizaning obyekti nutq faoliyati mahsulotlari: leksik birliklar, matn va boshqa turdagi materiallar. Lingvistik ekspertiza o‘tkazishning amaliy zarurati ko‘pincha sud ishlarini ko‘rib chiqish va hal qilish jarayonida yuridik faktlarni aniqlash uchun paydo bo‘lganligi sababli, aksariyat hollarda **“lingvistik ekspertiza”** tushunchasi **“sud lingvistik ekspertizasi”** tushunchasi bilan **bir xil bo‘ladi** va sud-lingvistik ekspertiza uchun metodologiyani ishlab chiqish yuridik tilshunoslikning yo‘nalishi sifatida lingvoekspertologiyaning vakolatidir.

O‘zbek tilida lingvistik ekspertiza tadqiqiga oid ma’lum bir normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan, biroq ilmiy-nazariy va amaliy tadqiqotlar yetarli emas. 2022-yilda Adliya vazirligi qoshidagi Yuristlar malakasini oshirish markazi tomonidan nashr etilgan professor Shuhrat Ko‘chimovning “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish” nomli qo‘llanmasi mazkur sohadagi dastlabki amaliy manba hisoblanadi.

I.Azimov, Z.Ro‘ziyev, F.Bobojonovlar tomonidan tayyorlangan “O‘zbek tili lingvistik ekspertizasi” nomli uslubiy qo‘llanmasida quyidagicha firk yuritiladi: “Muayyan nutq faoliyati mahsuli bo‘lgan og‘zaki va yozma matnlarni til me’yorlariga muvofiqligini tekshirish, imloviy va

uslubiy xatolarni bartaraf qilish bo'yicha tavsiyalar berish, matnda qo'llanilgan lug'aviy birliklarning qanday mazmun ifodalanishini, matn talablariga muvofiqligini, qaysi obyektga qaratilganligini aniqlash, matnda yashirilgan tag ma'noni ochib berish, matnda ko'zlangan ma'no to'g'ri aks etganligini aniqlash, matn tahriri bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish, nutqiy faoliyat mahsulining huquqiy oqibatlariga doir tahlillar o'tkazish kabi muayyan maqsadlar asosida matnning shakliy va mazmuniy tahlili bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar **lingvistik ekspertiza jarayoni** hisoblanadi"(Azimov, I., Ro'ziyev, Z., Bobojonov, F. (2023). O'zbek tilida lingvistik ekspertizasi. Uslubiy qo'llanma, Toshkent. Bookmany print. 3-bet.).

Yuridik fanlari doktori A.Saidov ta'kidlaganidek, lingvistik ekspertiza o'ziga xos bilim va fanlar majmui bo'lib, dunyo ilmiy-texnik taraqqiyotida ushbu soha maxsus fan darajasiga ko'tarilgan. Shu bois dunyoning ilg'or oliy o'quv yurtlarida ayni soha bo'yicha mutaxassislar tayyorlanmoqda(Куч–адолатда. 2022 йил 9 сентябрь, 36(914)-сон: <http://insonhuquqlari.uz/uz/news/m8701>). Filologiya mutaxassisliklarida lingvist-ekspertlar tayyorlash bo'yicha yangi yo'nalishlarni tashkil etish, X.Sulaymonova nomidagi sud-ekspertizasi markazi, Ichki ishlar vazirligi huzuridagi sud-ekspertizasi markazlari bilan hamkorlikda lingvist-ekspertlar tayyorlash, malakasini oshirish ishlarini tizimli tashkil etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. O'zbek tilshunosligida tilning turli sohalardagi tatbiqi, voqelanishining bevosita sud bilan bog'liqligi xususida Sh.Iskandarova, Sh.Shahobiddinova, X.Hayitov tomonidan tadqiqotlar yaratildi. Sud nutqi va leksikasi masalasi A.Saidov, M.Mirhamidov, S.Hasanov, Q.Mo'ydinov ishlarida asoslab berildi. Matnning leksik, grammatik, fonetik tahlili M.Qurbonova, matnda inson omilining ustuvorligi D.Xudoyberganova, matnning pragmatik xususiyatlari Sh.Safarov, M.Hakimov, qo'lyozma matnlar H.Sulaymonov, sathlararo dialektik kategoriyalarning namoyon bo'lish masalasi D.Nabiyeva, shaxsiy yozishmalarda noadabiy unsurlarning hududiy xususiyatlarini lingvistik ekspertiza orqali aniqlash bo'yicha D.A.To'rayeva, shaxsning yoshiga aloqador leksik birliklarni aniqlash xususida S.Yoqubova, shaxsning gender xosligiga ko'ra nutqiy birliklarining tahlili borasida G.Hotamova, ilmiy matndagi sodda darak gaplarning mazmuniy o'xshashligi va lingvistik modellari mavzusida A.Murtazoyev kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Bundan tashqari S.B.Yoqubova, K.M.Musulmonova, J.N.O'rozovlarning falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi va B.R.Axmedovning magistr (MsC) akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyalari ham lingvistik ekspertiza jarayonining struktur jihatidan tadqiq qilishga qaratilganligi bilan ahamiyatga molikdir. Sh.X.Shaxabitdinova va boshqalar tomonidan yaratilgan "O'zbek sud lingvistikasi" nomli jamoaviy monografiyasida sud lingvistikasi, sud nutqi, huquqiy terminlar, yuridik lingvistikaga aloqador qator tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Bizningcha, **lingvistik ekspertiza** - muayyan ma'lumot (matn)ning mazmuniy va shakliy tahlili bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlarning yaxlit majmui. **Lingvistik ekspertiza jarayoni** - ma'lum bir maqsadlar asosida nutqiy faoliyat natijasida yuz beruvchi matnlarni o'rganuvchi maxsus mutaxassis (lingvoekspert)lar tomonidan tahlillar o'tkazish jarayoni.

Xatshunoslik va lingvistik ekspertizaning ijtimoiy-siyosiy va sud-huquq tizimidagi mazmuni, ahamiyati va tadqiqi jarayoni xususida juda ko'p va har xil fikr (qarashlar) mavjud. Tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilgan ishlar bir qator muammolarni turli jihatiga ko'ra o'rganishga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Azimov, I., Ro'ziyev, Z., Bobojonov, F. (2023). O'zbek tilida lingvistik ekspertizasi. Uslubiy qo'llanma, Toshkent. Bookmany print.

Nini, A. (2014). Authorship profiling in a forensic context: Doctor of Philosophy. autoref. ... diss. – Birmingham.

O'zbek tilining izohli lug'ati. (2020). J.II. –Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti.

O'zbek tilining izohli lug'ati. (2020). J.V. –Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti.

Александров, А.С. (2000). Юридическая техника - судебная лингвистика - грамматика права//Проблемы юридической техники: Сборник статей под ред. В.М. Баранова. - Нижний Новгород.

Баранов, А. Н. (2007). Лингвистическая экспертиза текста / А. Н. Баранов. – М.: Флинта.

Куч – адолатда. 2022 йил 9 сентябрь, 36(914)-сон: <http://insonhuquqlari.uz/uz/news/m8701>

Кўчимов, Ш. (2022). Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини лингвистик экспертизадан ўтказиш.

Методик қўлланма. Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги Юристар малакасини ошириш маркази.

“YUSUF VA ZULAYHO” DOSTONIDA TAKRORLAR STILISTIK VOSITA SIFATIDA (“OSHIQNOMA” TURKUMIDAN)

Xatamova Muattar Qodirjon qizi

GulDU tayanch doktoranti

Xatamovamuattar@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Nasimxon Rahmonov Asqarovich

Annotatsiya. Ushbu maqolamizda “Oshiqnoma” turkumiga kiruvchi Niyoz xalfa ijrosidagi “Yusuf va Zulayho” dostonida takrorlarning stilistik vositani o'rganish, asarni ijro etgan xalfaning stilistik vositalar, takror so'zlardan misollar keltirgani haqida so'z yuritilgan. Bu orqali esa baxshining stilistik vositalardan foydalanish mahorati aks ettirilgan. Doston matnida alliteratsiya, assonans, anafora, motivlar xususida ayrim mulohazalar bildirilgan. Badiiy matnda stilistik vositalarning keltirilishi tinglovchiga va kitobxonga estetik ta'sir ko'rsatishi mantiqiy dalillangan.

Kalit so'zlar: stilistika, doston, takrorlar, alleteratsiya, assonans, anafora, ohang, ritm, dinamika.

Abstract: In this article, we talk about the study of stylistic means of repetition in the epic “Yusuf and Zulayho” performed by Niyoz khalfa, which belongs to the “Ashiqnoma” series. Through this, Bakhshi's

skill in using stylistic tools is reflected. In the text of the epic, some comments are made about alliteration, assonance, anaphora, motives. It is logically proven that the presentation of stylistic tools in the literary text has an aesthetic effect on the listener and the reader.

Keywords: stylistics, epic, repetitions, alliteration, assonance, anaphora, melody, rhythm, dynamics.

Xalq og‘zaki ijodida stilistikaning o‘rni katta va beqiyosdir. Xalq og‘zaki ijodi – bu asrlar davomida shakllangan va xalq orasida avloddan-avlodga o‘tgan badiiy ifodalar majmui bo‘lib, unda stilistik vositalar alohida ahamiyatga ega. Ular asarning ta‘sirini kuchaytiradi, hissiy va ma‘naviy yuksalishga erishishga yordam beradi.

Takrorlar ham tovushlar, ham grammatik shakllar, ham so‘z birikmalari, ham gaplar vositasida yuzaga chiqadi. Takrorlarning yaqqol ko‘rinishlari alliteratsiya (undosh tovushlarning takrori), assonans (unli tovushlarning takrori), anafora (misralar boshida so‘zning takror-takror qo‘llanishi), epifora (misralar so‘ngida so‘zning takror-takror kelishi), xizam (ikki qismdan iborat bo‘lib, ikkinchi qism birinchisining teskarisi ko‘rinishida) hodisalarida kuzatiladi [T.H.Asadov,2023].

Badiiy asar tilining ohangdorligini va ta‘sirchanligini ta‘minlashda alliteratsiyaning o‘rni beqiyos. She‘riy nutqda misralar, undagi so‘zlar hamda bo‘g‘inlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qo‘llanilishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zamiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq she‘riyatida keng qo‘llanilib kelingan. Ko‘hna badiiyatshunoslik (ilmi bade‘)da alliteratsiya tavzi san‘ati deb yuritilgan [Y.H.Asadov,2023]. Alliteratsiya fonostilistik hodisa sifatida O.Axmanova tomonidan aniqroq izohlanganligiga guvoh bo‘lamiz. Mazkur hodisa bir xil yoki talaffuziga ko‘ra bir-biriga yaqin tovushlarning, tovush birikmalarining so‘z boshida, bo‘g‘in boshida takrorlanib kelishi hamda ohangdorlikni hosil qilishi sifatida sharhlanadi [Axmanova O, 1969]. Bundan esa muayyan bir poetik maqsad ko‘zlangan bo‘ladi, albatta.

“Yusuf va Zulayho” dostonida takrorlar stilistik vosita sifatida keng qo‘llaniladi. Bu vosita dostonning estetik va ma‘naviy qatlamlarini chuqurlashtirish, syujetni rivojlantirish va qahramonlarning ichki dunyosini aks ettirish uchun xizmat qiladi.

“Yusuf va Zulayho” dostoni turli stilistik vositalar bilan boyitilgan. Alliteratsiya, ya‘ni bir nechta so‘zlar boshidagi harflarning takrorlanishi, asarda ham uchraydi.

“Yusuf yuksak yo‘lni yoritdi”. Bu misolda “Yusuf” va “yuksak yo‘lni” so‘zlaridagi “y” harfi takrorlanadi, bu esa alliteratsiyaga misoldir. Asarda bunday misollar ko‘plab uchraydi, chunki alliteratsiya poetik ifodaning bir qismi sifatida ishlatilgan.

Doston matnida assonans ya'ni unli tovushlarning takrori ham ko'p uchraydi. Dostonlarda assonans — bu unli tovushlarning takrorlanishi yoki qismli takrorlanishi orqali yaratilgan she'riy usuldir. U bir xil yoki o'xshash unli tovushlarning bir necha so'zda yoki satrlarda takrorlanishi bilan ifodalanadi. Bu tovushlarning takrorlanishi, dostonning musiqiy ohangini, ritmini va tovush tasvirini kuchaytiradi.

“Yusuf va Zulayho” dostonida assonansning misollarini keltirgan holda, unli tovushlarning takrorlanishini ko'rish mumkin:

Yusuf aytur, go'zallarning xonisan,

Oshiqqlarning jismi bilan jonisan [Oshiqnoma, 2006, 152].

Bu yerda “i” tovushi bir necha so'zda takrorlanmoqda va she'rning musiqiy boyligini oshiradi.

“Yusuf va Zulayho” dostonida anafora — bu bir yoki bir nechta so'zlarning takrorlanishi orqali kuylangan stilistik vosita. Anafora, odatda, so'zlar yoki iboralar bir necha marta takrorlanib, ma'lum bir ritm yoki ta'sir yaratishda ishlatiladi:

Sabr qilgin bolam o'zga chora yo'q,

Sabr qilsang murodinga yetarsan.

Sabr so'ngi oltin ko'ngling bo'lsin to'q,

Baxting kulib bir kun yayrab ketarsan. [Oshiqnoma, 2006, 154]

Bu yerda “**sabr**” so'zi anafora bo'lib kelmoqda va doston takror qo'llanib ta'sir yaratishda qo'llanmoqda.

Misol sifatida, “Yusuf va Zulayho” dostonida, Zulayhoning Yusufni kutib olish va unga bo'lgan mehr-muhabbati haqida ko'plab takrorlanmalar mavjud. Anaforaning aniq misoliga quyidagi satrni keltirish mumkin:

Yusufni ko'rganimda, ko'zlarim to'lib ketdi,

Yusufni ko'rganimda, yuragim titrab ketdi.

Bu misolda “**Yusufni ko'rganimda**” iborasi bir necha marta takrorlanib, Zulayhoning ichki kechinmalarini, uning tuyg'ularining kuchayishini va qayta-qayta yuzaga kelayotgan umidini ifodalaydi. Anafora usuli dostonni dinamik va intensiv qiladi, o'quvchini his-tuyg'ularga yanada chuqurroq bog'laydi.

Doston matnida takrorlanadigan frazalar yoki motivlar orqali dostonning asosiy g'oyalari va mavzulari ta'kidlanadi. Masalan, Yusuf va Zulayhoning o'rtasidagi sevgi, ishonch, sabr-toqat, va ma'naviy poklik kabi tushunchalar takrorlanadi. “Yusuf va Zulayho” dostonida fraza va motivlarning takrorlanishi asarning tasviriy quvvatini kuchaytiradi va muhim mavzularni ko'proq ta'kidlashga yordam beradi. Ba'zi takrorlanadigan fraza va motivlarga misollarni ko'rib chiqamiz:

Yusufning xushmuomalaligi va adolati, uning barcha qiyinchiliklarga qaramay, boshqalar bilan to'g'ri va adolatli muomala qilishini ko'rsatadi. Bu sifat doston davomida bir necha bor takrorlanib, uning shaxsiy fazilatlarini va yetakchilik sifatlarini ta'kidlash uchun ishlatiladi.

Bu takrorlanishlar asarning strukturasini mustahkamlaydi va muhim temalar — muhabbat, imtihon, sabr va adolatni o'quvchiga doimiy ravishda eslatib turadi.

Takrorlar, ayniqsa, kuchli his-tuyg'ularni ifodalashda, drama yaratish va ta'sirchanlikni oshirish uchun ishlatiladi. Zulayhoning Yusufga bo'lgan sevgisi yoki Yusufning sadoqati kabi hislar takrorlanganida, bu hissiy kuchni oshiradi

Ba'zi iboralar yoki tasvirlar takrorlanishi orqali, ular simvolik ma'no kasb etadi. Masalan, Zulayhoning Yusufni orzu qilishi yoki uning tasvirlaridagi so'zlarning takrorlanishi orqali chuqur ma'naviy va psixologik izohlar beriladi.

Takrorlar orqali qahramonlarning rivojlanishi va o'zgarishi ko'rsatiladi. Har bir takrorlanish, qahramonning ichki kechinmalari, o'zgarishlari va o'zini anglash jarayonini aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, stilistika xalq og'zaki ijodida asarning estetik jihatlarini mukammal namoyon etish, fikrni samarali yetkazish, hissiy ta'sirni kuchaytirish va auditoriyani o'ziga jalb qilishda muhim o'rin tutadi. Har bir stilistik vosita xalqning tiliga, madaniyatiga va dunyoqarashiga mos ravishda ishlanadi, bu esa asarlarga o'ziga xoslik va yuksak san'ati xos bo'lgan badiiy ifodani yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Hojiyev, A. (2002). Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T.: O'zME.
- Ma'rufjon Yo'ldashev. (2008). Badiiy matnning lisoniy tahlili. Darslik. Toshkent. XT "Hamidov N. H." matbaa korxonasi.
- O'Madayev. (2010). O'zbek xalq og'zaki ijodi. Mumtoz so'z. Toshkent.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. (2013). "O'zbekiston milliy ensklopediyasi". (479 bet). Toshkent. Davlat ilmiy nashriyoti.
- Oshiqnoma. (2006). (272 bet).)IV kitob. Urganch., "Xorazm" nashriyoti.
- Asadov. T. (2023). Matn tilshunosligi. (155 bet). Buxoro. "Durdona" nashriyoti..
- Ахманова, О. (1969). Словарь лингвистических терминов. М.: СЭ. С.40.

O'ZBEK TILIDAGI BROKA AFAZIYASIGA OID SPONTAN NUTQDA OTLARNING IFODALANISHI

*Yo'ldosheva Shahnoza O'roljon qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs magistri
yuldoshevashahnoza36@gmail.com
Ilmiy rahbar: f.f.d., prof.v.b Iroda Azimova*

Annotatsiya. Afaziya tilshunoslikda ham, tibbiyotda ham o'rganilganligiga bir asrdan oshayotgan bo'lsa-da, o'zbek tilshunosligida hali hamon bu yetarlicha tadqiq qilinmagan. G'arbda afaziya haqida bir necha o'nlab davriy nashrlar, turli rehabilitatsiya markazlari, afaziyani davolashga qaratilgan zamonaviy usullar mavjud. Afaziya o'zbek tilshunosligida o'rganilishi kerak bo'lgan eng yangi sohalardan biridir, chunki afaziyani o'rganish orqali inson ongidagi til bilan ishlovchi neyrokognitiv mexanizm haqida tasavvurga ega bo'lish, uning modelini ishlab chiqish imkoni berilishi aytiladi. Afaziya bo'lmaganda edi, nutqiy kompetensiyalar bo'lmasdi. Ushbu maqolada afaziya haqida, aniqroq aytilsa, o'zbek tilidagi Broka afaziyasi yuzasidan tajriba va tahlillar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: afaziya, Broka afaziyasi, agrammatizm, nutq tezligi, lisoniy buzilish.

Abstract. Although aphasia has been studied both in linguistics and medicine for more than a century, it has not yet been sufficiently studied in Uzbek linguistics. In the West, there are dozens of periodicals on aphasia, various rehabilitation centers, and modern methods aimed at treating aphasia. Aphasia is one of the newest areas to be studied in Uzbek linguistics, as it is said that by studying aphasia, one can get an idea of the neurocognitive mechanism that works with language in the human mind and develop its model. If there were no aphasia, there would be no speech competencies.

Keywords: aphasia, Broca aphasia, agrammatism, speech speed, language impairment.

Til buzilishlarining tarixiy kuzatuvlari miloddan avvalgi 3000-yillarda fir'avnlarining tibbiyotga doir papirus matnlarida, milloddan avvalgi 1500-yillarda Xet mixxat bitiklarida topilgan (Brigitte Stemmer, Harry Whitaker). Xususan, o'rta asrlardagi lotin matnlari, 1558-yilgi Shenk to'plamidagi uyg'onish davriga oid matnlar, XVIII asrda Shmidt va Rommellarning ishlari, XIX asrning boshlarida Gall, Shpursgeym va Hudning ilmiy izlanishlarini Broka, Meynert, Vernike, Bastian, Jekson va ko'plab olimlar davom ettirib, bu soha bo'yicha yangi davr ochildi. Gapirishdagi buzilishning ilmiy tadqiqi fransuz olimi Paul Broka nomi bilan bog'liq. Brigitte Stemmerning "Neyrolingvistika va tilshunoslik" asarida 1860-yilga qadar "ma'lumotni tushunish" buzilishi haqida tadqiqot olib borilmaganligi ta'kidlangan. Devid Kaplan o'zining neyrolingvistikaga oid asarida Broka tomonidan 1861-yilgi maqola til va miya munosabatlariga oid birinchi haqiqiy ilmiy maqola ekanligi haqida yozgan. Kaplan ushbu xulosani (boshqa joylarda bo'lgani kabi, Kaplan tarixni zamonaviy tadqiqotlar bilan muvaffaqiyatli birlashtiradi) uchta da'vo bilan qo'llab-quvvatlaydi: Broka "otopsiyada ajoyib yalpi anatomik topilmalar" bilan batafsil ish tarixini taqdim etgan, Broka miyaning qo'pol konvolyutsiyalari haqida tushunchaga ega edi. Bu doimiy anatomik xususiyatlar bo'lib, ular muayyan psixologik funksiyalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin va Brokaning ekspressiv nutq pastki old burmachaning kichik bir qismiga bog'liqligi haqidagi asosiy xulosasi eng yaxshi birinchi taxminligi qayd etilgan. Afaziyaning murakkab klinik va

eksperimental tadqiqotlari tilning miyada qanday amalga oshirilishi haqida muhim tushunchalarni berish uchun bugungi kungacha davom etmoqda. Afaziya aniq nima? Oddiy qilib aytganda, bu insult, o'sma, bosh jarohati yoki progressive-degenerativ kasallik kabi orttirilgan miya shikastlanishi natijasida kelib chiqadigan gapirish, tushunish yoki takrorlash qobiliyatining buzilishi. Afaziya haqida turli manbalarda turlicha ta'riflar berilgan. Shulardan ba'zilarini keltirib o'tish joizdir. O'zbekistonda neyrolingvistik ilk tadqiqotlar olib borgan ustoz Iroda Azimova o'z maqolasida Penfield va Robertsning afaziya haqidagi quyidagi fikrlarini keltiradi: "Afaziya – inson tilni o'zlashtirib bo'lganidan keyingi vaqtda miyaning alohida bir qismidagi jarohat natijasida yuzaga kelgan orttirilgan lisoniy nuqsondir. U afaziya deb baholanishi uchun miyadagi jarohat alohida bir nuqtada bo'lishi kerak (odatda, bu miyadagi asosiy til markazlari bo'lgan Broka sohasi va Vernike sohasidagi jarohatlar bo'ladi) (Azimova,2024). Afaziya o'ziga xos bir qancha lisoniy xususiyatlarga ega. Bu haqida Devid Kemmerer (2015) gapirishda ba'zi afazik bemorlar obyektlar yoki harakatlar uchun so'zlarni tanlashda katta qiyinchiliklarga duch kelishini; boshqalar so'zlarni fonologik jihatdan to'g'ri ifodalashda qiynalishini; va yana boshqalar so'z, ibora va gaplarning grammatik tuzilishi bilan qiyinchilikka duch kelishini aytib o'tgan bo'lsa, tushunish bosqichida esa afaziyali bemorlarda fonemalarni idrok etish, so'zlarni aniqlash va sintaktik tahlil qilishning buzilishi kabi turli xil kamchiliklar ham namoyon bo'lishi mumkinligi haqida keltirib o'tgan. Tilning takrorlanishiga kelsak, ko'plab afaziyali bemorlar ularga aytilgan jummalarni takrorlay olmaydilar va ba'zilar hatto bitta so'zni aniq taqlid qila olmaydilar. Og'zaki nutqdan ko'ra imo-ishora tilidan foydalanadigan afaziyali bemorlarda gapirish, tushunish va takrorlashning o'xshash buzilishlari haqida aytilgan. Shunisi e'tiborga loyiqki, yuqorida keltirilgan afaziya ta'riflari tug'ma sabablarga ega bo'lgan til buzilishlarini, masalan, genetik yoki ekologik sabablarga ko'ra perinatal miya kasalliklarini istisno qiladi. Shuningdek, u nevrologik holatlarning quyidagi turlarini ham istisno qiladi: eshitishni qayta ishlashning dastlabki bosqichlarida shikastlanishdan kelib chiqadigan eshitish muammolari; vokal apparatni boshqarish uchun nisbatan past darajadagi mexanizmlarning shikastlanishini aks ettiruvchi artikulyar nuqsonlar; akinetik mutizm, bunda bemor butunlay harakatsiz va jim bo'lishi mumkin; va bemor g'ayritabiiy tilni yaratishi mumkin bo'lgan chalkash yoki psixotik holatlar (Damasio,1992). Demak, afaziya faqat lingvistik tizimga bevosita ta'sir ko'rsatadigan va shaxs lingvistik kompetentsiyaning tegishli darajasiga erishgandan keyin miya shikastlanishi natijasida olingan nuqsonlarga nisbatan qo'llaniladi. 1836-yilda Mark Dax afaziya va chap yarim sharning kasalliklari o'rtasidagi bog'liqlikni "Chap yarim sharning lezyonlari fikrlash belgilarini unutish bilan bir vaqtda" deb nomlangan maqolasida tasvirlab berdi (David Caplan,1987). Ammo, afsuski, u buni nashr qilmadi, tibbiy yig'ilishda ham taqdim etmadi. Aslida, agar Markning o'g'li Gustav fransuz jarrohi, anatomi va antropologi Paul Broka 1861-

yildan boshlab bir qator muhim tadqiqotlarni e’lon qilganidan so’ng darhol unga e’tibor qaratmaganida, afaziya haqidagi ta’limot hech qachon paydo bo’lmasdi. 1865-yil, aftidan, birinchi marta chap yarim sharning til uchun dominant ekanligini ko’rsatdi. Asosan, Broka bunday dalillarni birinchi bo’lib bosma nashrlarda e’lon qilganligi sababli, an’anaviy ravishda Daks emas, balki u o’zining mashhur so’zlari bilan aytilganidek, “Biz chap yarim shar bilan gaplashamiz” degan xulosaga kelgan. Broka izidan borib, 1800-yillarning oxirida bir qancha boshqa olimlar afaziyaning turli shakllarini muntazam ravishda o’rganishni boshladilar. Eng nufuzli shaxslar orasida Karl Vernike, u bor-yo’g’i 26 yoshida afaziyaning yangi turini hujjatlashtirgan va boshqa bir qancha turlari mavjudligini to’g’ri bashorat qilgan yangi monografiyani nashr etgan. Yana bir muhim hissa qo’shgan Lyudvig Lixtaxaym (1885) bo’lib, u Vernike g’oyalarini sezilarli darajada ishlab chiqdi. 20-asrning boshlariga kelib, barcha asosiy afaziya sindromlari va nazariy munozaralarning asosiy nuqtalarining aksariyati allaqachon aniqlangan edi. Shunga qaramay, afaziya bo’yicha klinik tadqiqotlar 20-asrning birinchi yarmida, qisman Birinchi va ikkinchi Jahon urushlarida boshidan jarohatlangan askarlarni yaqindan tekshirish orqali rivojlanishda davom etdi.

Tadqiqot metodi. Tahlil Broka afaziyasi bilan og’rigan to’rtta bemorning nutqi o’nta sog’lom ishtirokchilarning nutqi bilan qiyoslangan holda amalga oshiriladi. Bemorlarning ikkitasi ayol, ikkitasi erkak. Bemorlarni topishda oilaviy poliklinikalarning nevropatologlaridan “efferent-motor afaziya” diagnozi qo’yilgan bemorlar haqida ma’lumot olinib, bemorlarning o’zlariga bevosita murojaat qilindi. Tajriba uchun sog’lom ishtirokchilarni tanlashda imkon boricha jinsi, ma’lumoti, kasbi jihatidan afazik bemorlarga yaqin bo’lishiga e’tibor qaratildi. Quyidagi jadvallarda tajribada qatnashgan bemor va sog’lom ishtirokchilar haqida ma’lumot berilgan.

1-jadval. Agrammatik afaziya bilan og’rigan bemorlar haqida ma’lumot.

Ishtirokchi	Jinsi	Insultdan tajriba vatqigacha o’tgan yil	Tajriba vaqtidagi yoshi	Qo’l	Kasbi	Ma’lumoti
FI	erkak	7	63	O’ng	Hisobchi	Oliy
HT	ayol	7	71	O’ng	Uy bekasi	O’rta maxsus
XM	ayol	7	65	O’ng	Uy bekasi	O’rta maxsus
TQ	erkak	3	54	O’ng	Oshpaz	O’rta maxsus

2-jadval. Sog’lom ishtirokchilar haqida ma’lumot.

Ishtirokchi	Jinsi	Tajriba vaqtidagi yoshi	Qo’l	Kasbi	Ma’lumoti
TF	ayol	47	O’ng	O’qituvchi	Oliy
XD	ayol	43	O’ng	sotuvchi	O’rta maxsus
PM	ayol	82	O’ng	Kir yuvuvchi	O’rta maxsus
ZG	ayol	38	O’ng	Farrosh	O’rta maxsus
PX	ayol	60	O’ng	Uy bekasi	O’rta maxsus

MD	ayol	35	O'ng	O'qituvchi	Oliy
EF	ayol	34	O'ng	O'qituvchi	Oliy
TK	ayol	48	O'ng	O'qituvchi	Oliy
TO'	erkak	65	O'ng	Shifokor	Oliy

Tajriba ishtirokchilariga quyidagi savollar berildi:

1. *Menga kasalingiz qanday boshlanganini gapirib bera olasizmi? (afazik bemorlar uchun) / Menga boshingizdan kechirgan biror jiddiy kasallik haqida gapirib bering (sog'lom ishtirokchilar uchun).*

2. *O'zingiz haqida gapirib bering.*

3. *Kasbingiz haqida gapirib bering.*

4. *Farzandlaringiz haqida gapirib bering.*

Tajriba ishtirokchilarining har biri alohida intervyu qilindi, ularning nutqlari diktofonga yozib olindi. Har bir nutq so'zma-so'z qog'ozga tushirilib, intonatsion va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra gaplarga ajratildi. Takrorlar va pauzani to'ldirish uchun ishlatilgan so'zlar hisobdan chiqarib tashlandi.

Flektiv tillarda afazik nutq tahlili uchun 300 so'zdan iborat nutq parchasi tanlab olinadi. Agglyutinatativ tillarda esa spontan nutq tahlili uchun 200 ta so'zdan iborat nutq parchasi yetarli hisoblanadi (Azimova,2023). Shuning uchun biz ham har bir ishtirokchi nutqidan shu hajmdagi parchani ajratib olishga harakat qildik. Har bir savolga berilgan javobdan imkon boricha teng miqdordagi so'zlarni olish bilan har bir ishtirokchi nutqidan 200 so'zli matn hosil qilindi va shu matn tahlilga tortildi. Bemorlar ichidan ikkitasi (XM, TQ) intervyu davomida ikki yuztadan kam so'z ishlatdi. Shuning uchun miqdoriy qiyoslash uchun intervyu davomida ikki yuz va undan oshiq so'z ishlatgan ikkita bemorning nutqi tanlab olindi. Qolgan bemorlarning nutqidagi misollardan esa afazik bemorlar nutqining sifat xususiyatlarini baholash uchun foydalanildi.

Natijalar. Afazik bemorlarning nutqi sog'lom ishtirokchilarning nutqi bilan nutq tezligi, gapning o'rtacha uzunligi, grammatik to'g'ri gaplarning foizi, fe'l va otlarning nisbati, tuslangan va tuslanmagan fe'llarning nisbati, bog'lamalarning foizi, ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarining foizi kabi ko'rsatkichlarga ko'ra qiyoslab tahlil qilindi.

Natijalar. Nutq tezligi minutiga nechta so'z aytilgani bilan o'lchanadi. Butun nutq davomida har bir minutdagi so'zlar hisoblanib, keyin ularning o'rtacha qiymati aniqlanadi. Gapning o'rtacha uzunligi esa nutq parchasidagi jami morfemalar sonini gaplarning soniga bo'lish bilan topiladi. Uchinchi jadvalda afaziyaga chalingan kishilarning nutq tezligi va ular qo'llagan gaplarning o'rtacha uzunligi berilgan bo'lib, uchinchi qatorda qiyos uchun sog'lom ishtirokchilarda kuzatilgan ko'rsatkichlarning intervali berilgan.

3-jadval. Afaziyaga chalingan shaxslar va sogʻlom ishtirokchilarining nutqlaridagi gapning oʻrtacha uzunligi va nutq tezligi qiyosi

	Gapning oʻrtacha uzunligi	Nutq tezligi
FI	7.224	25
HT	5.053	27
TQ	6.000	15
XM	3.750	8
Sogʻlom ishtirokchilar	9.87- 16.27	51-89

Jadvaldan koʻrish mumkinki, ikkala parametr boʻyicha ham afazik bemorlarning natijalari sogʻlom ishtirokchilarnikidan sezilarli darajada past.

Ot va fe'llarning qo'llanilishi. Ma'lumki, afaziyaga chalingan bemorlar nutqida ot turkumidagi soʻzlarni qiynalmay, fe'l soʻz turkumidagilarni ifodalashda muammoga duch kelishi qayd etiladi. Shuning uchun asosan nutq parchasida fe'l soʻzlar ot soʻzlarga qaraganda kam qo'llaniladi. Bizning tajribamiz davomida nutqiy parchalarda ot va fe'llarni qo'llanilish darajasiga alohida e'tibor qaratildi. Mazkur qiyos miqdoriy xarakterda bo'lgani uchun bunda faqat 200 ta soʻzdan iborat nutqiy parchalardan foydalanildi.

4-jadval. Ot va fe'llarning qiyosi

	Agrammatik ishtirokchilar			Sogʻlom ishtirokchilar	
	FI	HT	Oʻrtacha qiymat	Koʻrsatgichlar intervali	Oʻrtacha qiymat
Otlar	57	65	61	30-85	57.3
Ot leksemalar	44	57	50.5	26-73	51.3
Fe'llar	30	48	39	35-64	48.3
Fe'l leksemalar	21	36	28.5	26-53	36.6

Jadvaldan koʻrinadiki, agrammatik afaziya bilan ogʻrigan ishtirokchilar bilan sogʻlom ishtirokchilar ot va fe'llarni qo'llashda bir xil natija qayd etishgan.

Qolgan ikki ishtirokchida suhbat jarayoni muvafaqqiyatsiz kechdi. Ular asosan savollarga bir yoki ikki soʻz bilan javob berishdi. Masalan, XM bilan suhbat:

- Oʻzingiz haqingizda gapirib bering?
- *Gap-ir-ol-mey-man.*
- Nechanchi yil tugʻilgansiz?
- *1959-yil.*
- Ismingiz nima?
- *Maxfirat.*
- Qayerda ishlagansiz?
- *Ishlamagan-man.*
- Qaysi maktabda oʻqigansiz?
- *Bil-may-man.*

- Shu qishloqdanmisiz? Qayerda yashaysiz?
- *Hmm ...*
- Kasalligingiz qachon boshlangan yoki qaysi voqeadan keyin?
- *Yedi yil, yedi...*
- Qaysi rangni yoqtirasiz?
- *Qisil.*
- Nechta nevarangiz bor?
- *To ‘rta*
- Nechta farzandingiz bor?
- ...
- Siz bilan test o‘tkazsak maylimi?
- *Mayli.*

Ushbu dialogdan XM unga berilgan savollarni yaxshi tushunayotganini ko‘rish mumkin, ya’ni tushunish izdan chiqmagan. Faqat gapirishda qiynalishi sababli savollarga kalit so‘zlar orqali javob berish bilan kifoyalangan. Ushbu bemor bilan suhbat jarayonida o‘zi haqida gapirib berish so‘ralganda gapirolmasligini aytdi. Bemorning nutqi juda sekin, gapirishda talaffuz bilan bog‘liq xatoliklar borligi uchun shunday javob berdi. Buni yuqoridagi bobda ham keltirib o‘tgandik, ya’ni bemor psixologiyasida o‘z nutqidan uyalish va bundan asabiylashishi aytilgandi. Fe’llarni aytishda bemor bo‘g‘inlarga bo‘lib, sekinlik bilan iloji boricha to‘g‘ri ifodalashga harakat qildi. Biroq gap tuzishda fe’llarni tushirib qoldirgan. Shu qishloqdanmisiz, qayerda yashaysiz deya so‘ralganda o‘ylab turib, keyin “*hmm*” deya olgan xolos.

Tahlil va muhokama. Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tilidagi agrammatik spontan nutqda nutq tezligi past, gaplar qisqa, gapda fe’llarning tushirib qoldirilishi kuzatiladi. Biroq boshqa tillarda kuzatilgan ot va fe’l dissotsiatsiyasi kuzatilmaydi. Otlarning qo‘llanishiga kelsak, tajribamizning afaziyaga chalingan ishtirokchilari nutqida otlarning umumiy soni, ko‘plik, egalik va kelishik qo‘shimchalarining qo‘llanishi sog‘lom ishtirokchilarnikidan farq qilmaydi. 5-jadval agrammatik afaziyaga chalingan ishtirokchilar va sog‘lom ishtirokchilarning nutqida qo‘llangan kelishik, egalik, ko‘plik qo‘shimchalarining miqdorini aks ettiradi.

5-jadval. Otlarda qo‘llangan qo‘shimchalar qiyosi.

	Kelishik	Egalik	Ko‘plik	Turlanish
FI	13	6	0	0.43
HT	18	14	4	0.62
Sog‘lom ishtirokchilarda kuzatilgan interval	17-41	7-37	0-11	1

Jadvalda ko‘rish mumkinki, afazik bemorlar va sog‘lom ishtirokchilar qo‘llagan egalik va ko‘plik qo‘shimchalar intervali bir biriga mos keladi. Ko‘plik qo‘shimchasining ham afaziyaga chalingan bemorning nutqida umuman qo‘llanmaganligini I.Azimova o‘z tadqiqoti davomida bir bemorning nutqida umuman ko‘plik qo‘shimchasi qo‘llanmaganini afazik bemorlarda ko‘plik qo‘shimchasi izdan chiqqan deb ayta olmasligini, chunki sog‘lom ishtirokchilardan 4 tasining nutqida ham umuman ko‘plik shakli qo‘llanilmaganligi 200 so‘zdan iborat nutq parchasi uchun meyoriy ekanligi qayd etiladi. O‘zbek tilidagi agrammatik afaziyada egalik va kelishik shakllari izdan chiqmagan deb xulosa qilish mumkin.

Quyida kelishiklar tushirib qoldirilgan holatlarni tahlil qilamiz. Masalan, FI nutqida kelishik shakli meyordan ancha kam, undan “*O‘zingiz haqingizda gapirib bering*” deyilganda javobi quyidagicha bo‘lgan:

Pardayev Islom eee Payzullayev Islom Pardayev Islom Umarvich 1993-yil... 1993-yil Bugalter bo‘lib 34 yil.... Men matematika... asosan ... Frunze... texnikum ... keyin institut ... Xalq xo‘jalik instituti... Qarshi... keyin Toshken...

Mazkur parchada kelishik qo‘shimchasi tushirib qoldirilganda gapda fe‘l ham tushirib qoldirilganligini ko‘rish mumkin. HTning nutqida: *Hasanova Tojinor ... o‘qiganim yo‘q. Frunze... o‘qi.. undan keyin 2 yildan keyin Pravdaga boruvdim. Katta qishloqqa.. 13ta nevaram ... 4ta farzandim ... hech narsa qilganim yo‘q. Nima qilay. Paxtaga ... paxtaga ... shu pilla*

Ushbu parchada ham “*Frunzeda o‘qiganman*” birikmasida kelishik bilan birgalikda fe‘l shakli tushib qolganligi neyrolingvistik tadqiqotlarda agrammatik afaziyada kelishikning izdan chiqishi fe‘llardagi nuqson bilan bog‘lanadi va uning asosida otning qaysi kelishikda bo‘lishini fe‘l belgilaydi degan lingvistik nazariya yotishi aytiladi (Azimova,2014). Buni bir qancha tillarda o‘tkazilgan tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Broka afaziyasiga chalingan shaxslarning spontan nutqida kelishik qo‘shimchalarining tushirib qoldirilishi nemis tilida ham kuzatilganligi keltirilib, unda tadqiqotchilarning e‘tiborini tortgan jihat sifatida gapda fe‘l tushib qolganda kelishik qo‘shimchasi ham qo‘yilmaganligi aytiladi. Aynan shu bemorlarga gapdagi bo‘sh o‘rinlarni to‘ldirish mashqi berilganda esa ular kelishik qo‘shimchalarini osonlik bilan o‘rniga qo‘ya olganlar. Otning qaysi kelishikda bo‘lishi fe‘lga bog‘liq, ya‘ni fe‘l ot uchun kelishikni belgilab beruvchi (case assigner) hisoblanadi. Shu asosda olimlar gapda kelishik qo‘shimchalarining qo‘llanmasligi agrammatik afaziyada asosiy yetishmovchilik hisoblangan fe‘lni ifodalashdagi qiyinchilik natijasi o‘laroq yuzaga chiqadi, deb xulosa qilganligi qayd etiladi (Azimova,2023). Shuningdek, rus tilida o‘tkazilgan tadqiqotlarda ham agrammatik afaziyaga chalingan shaxslarning spontan nutqida ham kelishik qo‘shimchalari tushirib qoldirilganligi aytiladi. Rus tilida kelishik qo‘shimchasi old ko‘makchilar bilan birga qo‘llangani uchun tadqiqotchi e‘tiborini old ko‘makchilarni qo‘llanish-

qo'llanmasligi kelishik qo'shimchasining qo'llanishiga ta'sir etishiga qaratadi, ya'ni old ko'makchilar otlar uchun kelishikni belgilab beruvchi sifatida olinganligi keltirilib, spontan nutq tahlili ko'rsatishicha, rus agrammatik so'zlovchilari old ko'makchi va kelishik qo'shimchasini sog'lom kishilarga nisbatan ancha kam qo'llaganlar. Shuningdek, old ko'makchini ayta olgan hollarida kelishik qo'shimchasini ham qo'llaganlar. Old ko'makchi tushib qolib, kelishik qo'shimchasining o'zi qo'llangan holat kuzatilmasligi ta'kidlangan (Yuqoridagi manba).

Barcha tilda ham kelishik mavjud emas, kelishik yo'q bo'lgan tillarda bu jarayon qanday kechadi degan savol tug'ilishi tabiiy. Ibroniya va golland tilidagi tadqiqotlarda har bir tilda kelishik grammatik tushuncha sifatida mavjud deb qaraladi. Ibroniya tili hamda golland tilida kelishik qo'shimchalari bo'lmas-da, ularning o'ziga xos ifodalanishi mavjud. Mazkur tillarda so'zlashuvchi agrammatik afaziyaga chalingan shaxslarning spontan nutqi tahlil qilinganda ham kelishikning qo'llanishi fe'lga bog'liqligi qayd etilgan. Xususan, ibroniy tilida so'zlashuvchi agrammatik afaziyaga chalingan shaxslar tushum kelishigini o'timli fe'l gapda ishtirok etgan holatda 98% to'g'ri qo'llaganlar. Golland tilida ham xuddi shunday tushum kelishigi shaklini olgan ot-birikma o'timli fe'l gapda qo'llangandagina to'g'ri ifodalanganligi qayd etiladi. Shu asnoda tadqiqotchilar agrammatik afaziyada kelishik o'zi izdan chiqmagan; agrammatik so'zlovchilarning kelishiklarda xato qilishlari fe'l va uning tuslanishi izdan chiqqanligi bilan bog'liqdir, deb xulosa qilganligi keltiriladi.

Biroq o'zbek tilidagi afaziya bilan og'rigan ilk bemorlarda o'tkazilgan tadqiqotlarda bunga teskari bo'lgan holatlar ham kuzatilganligi qayd etiladi, ya'ni I. Azimova o'tkazgan tadqiqoti davomida afaziyaga chalingan MONing nutqida kelishik tushirib qoldirilganda gapdagi fe'lni ham ayta olmagan. Ammo gapdagi fe'lni tushirib qoldirganda ham kelishikni to'g'ri qo'yish holati ham kuzatilgan. Misol tariqasida, *keyin palataga..., hamma narsani o'zim..., kirlarni, uylarni qizim...* va *hk*. Boshqa bemorining nutqi ham tahlilga tortilib, bunday holat kuzatilmaganligi keltiriladi, ya'ni NKning nutqida to'qqiz marta kelishik tushirib qoldirilgan bo'lsa ham fe'l ifodalanganligi aytiladi. Yana ikki bemorning esa neyrolingvistikada otlarda kelishikning izdan chiqishiga shu paytgacha ilgari surilgan nazariyaga mos kelmasligi aytilgan. Boshqacha aytganda, MONing tahlil natijalarida yuqoridagi nazariyani qisman yoqlasa ham, biroq fe'l tushirib qoldirilganda ham kelishik ifodalanganligi ushbu nazariyani to'la yoqlashga asos bo'lolmaydi. NKning nutqida esa fe'lni aytgan o'rinlarda kelishikning tushirib qoldirilganligi ham bu nazariyaga qarama-qarshigi aytiladi. NKning nutqi tahlili jarayonida kelishik qo'shimchalarini tushirib qoldirishga sabab deya talaffuzdagi qiyinchiliklar deb baholanadi. Tajribaning xulosasi sifatida, o'zbek tilida egalik va ko'plik kategoriyasiga zarar yetkazilmaganligi aytilib, kelishik izdan chiqqan deyiladi. Bunga esa hali ilmiy dalillarga tayangan asos kerakligi qayd etiladi (Azimova,2023).

Bizning tajribamiz davomida esa, FIning nutqi tahlil qilinganda fe'l ifodalanmagan o'rinlarda kelishik ham qo'llanilmaganligini, biroq bunga mos kelmagan o'rinlarga duch kelinganligini keltirish joizdir. Masalan, *Bank... shunday kirdim. Shunday choy ichdik. Bo'l ... boshlandi. Keyin stalavoy ... yiqil... Bo'l... 30-dekabr ...*

Mazkur parchada faqat bir o'rinda fe'l ifodalanganda kelishik tushirib qoldirilganligini ko'rish mumkin. Qolgan o'rinlarda kelishik ifodalanmaganda fe'l ham (*Bo'l... 30-dekabr...*) yoki fe'l shakli (*Keyin stalavoy ... yiqil...*) ifodalanmaganligini ko'rishimiz mumkin.

Rus tilini qayerda o'rgangansiz deyilganda: *-yo 'q, ishlaganman o'rislar bilan armiyada 3 oy. Yoki rasmni nomlash topshirig'i jarayonida: Pishiriladigan, buni qo'shib beradimi? Kosada shullami bor. Kallaga kiyiladigan qasava. Buni endi bilmayman. Bunga cho'miladi-ku rakavena. Yo buni ko'rmayapman. Qizil ko'k mevaga o'xshaydi. Bu oynaga qarayapti.*

Ushbu parchalarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, kelishik mavjud o'rinlarda fe'l ham ishtirok etgan. Bu neyrolingvistikadagi nazariyalarga mos keladi. Ammo FIning nutqi davomida bunga zid bo'lgan o'rinlar ham uchraydi. Davolanib turasizmi deyilganda: *Yiliga 2, 4 ... oxirgi marta Toshken... uydayam. 300 bo'ldi.* Bunda MOning nutqida bo'lganidek kelishik qo'llanganda gapda fe'l tushib qolganini ko'rish mumkin. FI nutqi davomida talaffuz bilan bog'liq muammolarga ham uchraydi. HTning nutqida esa qayerda ishlagansiz deyilganda: *Hech narsa qilganim yo'q. Nima qilay? Paxtaga borib ishlardim. Paxtaga ... Paxtaga... shu pilla.* Bunda paxtaga borib ishlardim gapini takrori sifatida paxtaga deb ikki marta takrorlanganda fe'l tushib qoldirilgan. Biroq buni kelishik ifodalanib fe'l tushirilgan deb izohlab bo'lmaydi. Faqat bir o'rinda fe'l shakli ifodalanmaganda kelishik ham ifodalanmaganini ko'rish mumkin (*Hasanova Tojinor ... o'qiganim yo'q. Frunze... o'qi.. undan keyin 2 yildan keyin Pravdaga boruvdim*). Qolgan barcha o'rinlarda kelishik ham fe'l ham mavjud. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, o'zbek tilida agrammatik afaziyaga chalingan bemorlarda egalik va ko'plik shakli izdan chiqmagan. Buni NKning nutqida: *13ta nevaram ... 4ta farzandim, o'g'lim Jalil, bolam, dugonalar maktab... bor edi, manovlar, mana bula, buning bollari va hk.*

Bizning tajribamiz otlarda kelishik shaklining ifodalanmasligi gapda fe'lning mavjud emasligi yoki talaffuzdagi qiyinchilik sabab bo'lishi mumkin degan xulosaga olib keladi. Biroq bu yagona sabab deya olmaymiz. Buning uchun yana kelishik shaklini maxsus tekshirishga qaratilgan topshiriqlar va o'zbek tilidagi agrammatik so'zlashuvchilar bilan o'tkaziladigan tajribalar kerak. Tajribalar natijasida kelishikning izdan chiqqanligi sababini aniq izohlash mumkin bo'ladi. Hozirgacha o'tkazilgan ikki tajriba ham bir xil xulosaga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abuom, T. O., & Bastiaanse, R. (2012). Characteristics of Swahili – English bilingual agrammatic spontaneous speech and the consequences for understanding agrammatic aphasia, *Journal of Neurolinguistics*, doi: 10.1016/j.jneuroling.2012.02.003.
- Azimova I.(2020). O‘zbek tilidagi agrammatik afaziyada ot va fe’llarning ifodalanishi. So‘z san’ati. #1. <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020>.
- Azimova I.(2023). O‘zbek tilidagi broka afaziyasida gap shakllari. “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent.
- Azimova. I. “O‘zbek tilidagi Broka afaziyasiga xos spontan nutqda ot va fe’llarning qo‘llanishi”. O‘zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika. 2023-3.
- Brigitte Stemmer, Harry Whitaker.(1998). Handbook of neurolinguistics. – New York: Academic Press.
- Damasio, A. R. (1992). Aphasia. *New England Journal of Medicine*, 326.
- David Caplan.(1987). Neurolinguistics and linguistic aphasiology. – New York: Cambridge University Press.
- Devid Kemmerer.(2015).Cognitive neuroscience of language. – New York and London: Psychology Press.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI TURIZM TERMINLARI VA ULARNING TASNIFI

*Yulchiyeva Dilnoza Anvarovna,
Farg‘ona Davlat Universiteti. Mustaqil izlanuvchi
Omad2449@mail.ru
Ilmiy rahbar:F.f.d., Prof, Surayyo Gafurova*

Annotatsiya. Ushbu maqolada turizmga oid bo‘lgan asosiy atamalar ingliz va o‘zbek tillarida qiyoslangan va tahlil qilingan. Turizmning yangi turlarini paydo bo‘lishi bilan yangi terminlari ham vujudga kelmoqda. Bu esa tilning va madaniyatning boyishiga olib keluvchi omil hisoblanadi. Turizmga oid terminlar tizimlarini aniqroq tavsiflash uchun ushbu fan sohasidagi atamalarning tasnifini ishlab chiqish kerak va shunga ko‘ra, tasnif asoslarini tanlash kerak. Bunday asoslardan biri so‘zning ma’lum bir faoliyat sohasiga bog‘liqligi bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: turizm, tur, xizmat, ziyorat, sayohat, mehmonxona, sarguzasht.

Abstract. In this article, the main terms related to tourism are compared and analyzed in English and Uzbek languages. With the emergence of new types of tourism, new terms are emerging. This is a factor leading to the enrichment of language and culture. In order to more accurately describe the systems of terms related to tourism, it is necessary to develop a classification of terms in this field of science and, accordingly, to choose the bases of classification. One of these bases may be the connection of the word to a certain field of activity.

Keywords: tourism, tour, service, pilgrimage, travel, hotel, adventure.

Til har bir millatning madaniy ko‘zgusidir. Tilning boyishi esa muloqotning boyishiga va madaniy qadriyatlarni o‘ziga xos jihatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Turizm va sayohat tillardagi

terminlarning almashinuviga xizmat qilib qolmay balki terminologiyaning yangi bosqichi hamdir. Shu kungacha olib borilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, terminologiyaning rivojlanishi, boyish yo'llari har xil: boshqa tillardan so'z olish, yangi so'z yasash, ta'riflash va to'plash, ma'lum bir sohaga oid leksik birliklarni shakllantirish va ularni taqdim etish, so'z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqalar. Bugungi kunda o'zbek turizm terminologiyasining boyishi, asosan, boshqa tillardan so'z olish, o'zlashtirish va ichki so'z yasash hisobiga ro'y bermoqda. Turizm sohasi terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omil uning to'g'ri o'zlashtirilganligi va tartibga solinganligidir.

Turizm terminlarini yasashning eng ko'p tarqalgan usuli – ingliz tilidan to'g'ridan to'g'ri turizmga oid bo'lgan leksik birliklarni o'zlashtirish va mavjud so'zlarga yangi ma'no berish hisoblanib, o'zbek tili turizm terminlari safi shuni hisobiga kundan kunga boyib bormoqda. Turizmning kelib chiqishi eng birinchi Buyuk Britaniyaga doir ekanligidan bu sohaga oid bo'lgan va o'zimizda qo'llaniladigan asosiy terminlar ingliz tilida aytiladi. Biroq turizm turlari va ularning tahlili haqida so'z borganda o'zbek tilida avvaldan mavjud bo'lgan turizm terminlarini ham inobatga olish muhim hisoblanadi. Quyida oldin ishlab chiqilgan turizmga oid atamalarning tasniflari to'g'risida ko'proq to'xtalib o'tamiz.

Avtomobil turizmi (avtoturizm). Ommabop dam olish shakli, marshrutning asosiy qismi bo'ylab o'z mashinasida sayohat qilish yoki bir nechta mashinadan iborat kichik guruhga yig'ilishdir. Sayyohlar ko'pincha turizm tashkilotchilarining xizmatlaridan foydalanmaydilar. (Tilloyev,2024,146)

Automobile tourism (car tourism). This is a popular form of recreation to travel the main part of the route in one's own car or to gather in a small group of several cars. Tourists often do not use the services of tourism organizers.

Faol turizm. Marshrut bo'ylab faol harakat usullari bilan bog'liq bo'lgan va dam olish va sport maqsadlarida shaxs tomonidan amalga oshiriladigan sayohat turi.

Active tourism. A type of travel that is associated with active methods of movement along the route and is carried out by a person for recreational and sports purposes.

Biznes-tur. Ishbilarmonlar tomonidan talab qilinadigan va , ehtimol, maxsus xizmatlarni talab qiladigan sayohat turi, masalan, yig'ilish xonasi, kotiblik xizmatlari.

Business type. A type of travel that is required by business people and may require special services, such as meeting rooms, secretarial services.

Ichki turizm. Mamlakat ichidagi turizm. Ichki turizmning o'ziga xos xususiyati ma'lum bir mamlakat fuqarolarining dam olish, kognitiv qiziqishlarini qondirish, sport bilan shug'ullanish va boshqa turistik maqsadlarda doimiy yashash joyidan vaqtincha chiqib ketishidir. U faqat o'sha

davlatning milliy chegaralarida amalga oshiriladi. O'z mamlakatidagi rezidentlarning turizmini aniqlash uchun foydalaniladi. Xalqaro hisob-kitoblarda va statistikada ichki turizm ma'lum bir mamlakatda turizm va norezidentlarning faoliyati va xarajatlarini belgilashga murojaat qilishi mumkin. Ichki turizm alohida hududni anglatmaydi, balki milliy hayotning boshqa barcha tarmoqlari bilan bog'liq. (Hamroyev, 2023)

Domestic tourism. This is tourism within the country. A characteristic feature of domestic tourism is the temporary departure of citizens of a certain country from their permanent place of residence for recreation, satisfaction of cognitive interests, sports and other tourist purposes. It is carried out only within the national borders of that country. It is used to determine the tourism of residents in their country. In international calculations and statistics, domestic tourism can refer to the definition of tourism and non-resident activity and expenditure in a given country. Domestic tourism does not represent a separate area, but is related to all other sectors of national life.

Suv turizmi. Kayak, qayiq, katamaranlar, motorli kemalar va boshqa suzuvchi vositalar yordamida suvda dam olish turizmi turi.

Water tourism. A type of water recreation tourism using kayaks, boats, catamarans, motor ships and other floating vehicles.

Kirish turizmi. Turistik maqsadlarda doimiy yashovchi bo'lmagan shaxslarning mamlakat bo'ylab mahalliy manbadan pullik faoliyat bilan shug'ullanmasdan sayohat qilishlari.

Access tourism. Travel by non-residents across the country for tourism purposes without engaging in remunerative activities from a local source.

Gastronomik turizm. Mazali taomlarni sevuvchilar uchun sayohatlar hisoblanadi. Ko'pchilik turistik hududlar sayohatchilarni mazali taomlar yoki sharoblar bilan jalb qilgan. Turistik broshyuralarda mahalliy gurmeh taomlari haqida ma'lumotlar mavjud.

Gastronomic tourism. It is considered a trip for lovers of delicious food. Most tourist areas attract travelers with delicious food or wine. Tourist brochures contain information about local gourmet food

Tog' turizmi. Tog'li yerlarda piyoda marshrutlardan o'tish, 3000-3500 m dan yuqori dovonlarni bosib o'tish, qoyali uchastkalar, tik yon bag'irlari, muzliklar, qorli maydonlar, tog' daryolaridan o'tishni o'z ichiga olgan piyoda yurish. Tog' turizmi uchun maxsus jihozlar qo'llaniladi: muz boltalari, alp etiklari, "kramponlar", tosh va muz ilgaklari, karbinalar, arqonlar va boshqalar.

Mountain tourism. Walking on foot routes in mountainous terrain, crossing passes above 3000-3500 m, walking on rocky sections, steep slopes, glaciers, snow fields, mountain rivers.

Special equipment is used for mountain tourism: ice axes, alpine boots, “crampons”, rock and ice hooks, carbines, ropes, etc.

Guruh turizmi. Turistik sayohat odamlar guruhlari (shu jumladan oilalar) tomonidan individual rejaga yoki turistik kompaniyaning rejasiga muvofiq amalga oshiriladigan, shu jumladan tashrif buyurish uchun hududlarni, to‘xtashlar davomiyligini, joylashtirish shartlarini belgilaydigan turizm turi va boshqalar. Guruhning sayohati davomida guruhlarning marshrutlarda yoki turistik markazlarda bo‘lish dasturlarida ko‘zda tutilgan uchrashuvlar, aloqalar va suhbatlar davomida yuqori darajada tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadigan vaqtinchalik jamoa paydo bo‘ladi. Guruh yo‘l haqini olish imkoniyati turizmning ushbu turini juda jozibador qiladi.

Group tourism. A tourist trip is a type of tourism that is carried out by groups of people (including families) according to an individual plan or a plan of a tourist company, including the areas to be visited, the duration of stops, and the conditions of accommodation. , and others. During the group's journey, a temporary community emerges that has a highly educational impact during the meetings, contacts and conversations foreseen in the programs of the groups' stay in the itineraries or tourist centers. The possibility of group fares makes this type of tourism very attractive.

Uzoq turizm. Belgilangan joyga borish uchun katta vaqt talab qiladigan sayohatlar (samolyotda to‘rt soatdan ortiq, mashinada to‘rt kun va qayiq yoki poyezdda to‘rt-besh kun va hokazo).

Long distance tourism. Trips that take a long time to get to the destination (more than four hours by plane, four days by car, and four to five days by boat or train, etc.)

Bolalar turizmi. Maktab yoshidagi bolalar guruhi (7 yoshdan 17 yoshgacha) rahbar hamrohligida tashkillashtirilgan sayohat. Zamonaviy sharoitda u yangi shakllarda mavjud: chet tilini o‘rganish maqsadida bolalar uchun ta’lim turizmi; sportda bolalar uchun sog‘lomlashtirish turizmi va yozgi lagerlar mamlakatimiz hududida ham, chet elda ham joylashgan; bolalar uchun ekskursiya va ma’rifiy turizm va boshqalar. Bolalar turizmiga ixtisoslashgan sayyohlik agentliklari mavjud (Tilloyev,2024,147)

Children's tourism. Group of school-aged children (ages 7 to 17) organized trip with a guide. In modern conditions, it exists in new forms: educational tourism for children to learn a foreign language; health tourism for children in sports and summer camps are located both in the territory of our country and abroad; excursion and educational tourism for children, etc. There are travel agencies specializing in children's tourism.

Nogironlar turizmi. Imkoniyati cheklangan insonlar uchun mo‘ljallangan turizm.

Disabled tourism. Tourism for people with disabilities.

Individual turizm. Bir kishining o'z dasturi bo'yicha sayohati. Sayyohlik agentliklari individual turistlarning buyurtmalarini bajaradilar (tashriflar hududlarini, to'xtash muddatini, joylashtirish shartlarini va boshqalarni aniqlash). Individual turizm qarindoshlik va oilaviy aloqalar, ijodiy almashuvlar va taklifnomalar orqali tashriflar orqali rivojlanishi mumkin. Individual turizm ijtimoiy va yoshlar turizmi dasturlari doirasida ham amalga oshiriladi. Individual turistik xizmatlar maxsus, odatiy yoki ixtisoslashgan sayyohlik agentliklari tomonidan taqdim etiladi. (Tilloev,2024,147)

Individual tourism. One man's journey on his own agenda. Travel agencies fulfill the orders of individual tourists (determining the areas of visits, duration of stay, accommodation conditions, etc.). Individual tourism can develop through kinship and family ties, creative exchanges, and invitational visits. Individual tourism is also implemented within the framework of social and youth tourism programs. Individual tourist services are provided by special, regular or specialized travel agencies.

Intensiv turizm Ishbilarmonlik turizmining bir turi, ya'ni turistik sayohatlar korxona va muassasalar ma'muriyati tomonidan o'z xodimlariga faqat imtiyozli shartlarda yoki yuqori ishlab chiqarish taassurotlari uchun mukofot sifatida bepul beriladi.

Intensive tourism. A type of business tourism, that are given free of charge by the administration of enterprises and institutions to their employees only on preferential terms or as a reward for high production impressions

Karvonda yurish. Maxsus jihozlangan kuzov yoki tirkama bilan karvon yoki avtoullovda avtomobil turizmining keng tarqalgan shakli.

Caravanning. A common form of automobile tourism in a caravan or motorhome with a specially equipped body or trailer.

Ot turizmi. Faol dam olish shakli, sport turizmi turi

Horse tourism. A form of active recreation, a type of sports tourism

Kruiz. U yoki bu transport vositasidan foydalangan holda sayohat qilishdir, nafaqat ko'chirish, balki vaqtinchalik yashash, ovqatlanish va xizmat ko'rsatish uchun ham foydalaniladi.

Cruise. It is a journey using a vehicle, not only for transportation, but also for temporary accommodation, meals and services.

Madaniy turizm. Turistlarni tanishtirish bilan bog'liq xalqaro turistik sayohat turi [milliy madaniyatlar](#), mezbon mamlakatdagi urf-odatlar, an'analarni ifoda etuvchi turizm turi

Cultural tourism. The type of international tourist travel related to the introduction of tourists is the type of tourism that represents national cultures, customs and traditions of the host country.

Sog'liqni saqlash turizmi. Sog'lomlashtirish yoki dorivor maqsadlarda amalga oshiriladigan turizm turi. Dam olish maskanlari turistlarga tibbiy muolajalar, xizmatlar komplekslarini taqdim etadi.

Health tourism. A type of tourism for health or medicinal purposes. Resorts provide tourists with medical treatments, service complexes, massage rooms, etc

Chang'i turizmi. Tekislik va tog' etaklari bo'ylab marshrutda chang'i uchishni o'z ichiga olgan sport turizmining bir turi. Chang'i turizmi ishtirokchilarning maxsus tayyorgarligini va tashkilotchilarning e'tiborini kuchaytirishni talab qiladi

Ski tourism. A type of sports tourism that includes skiing on a route along the plains and foothills. Ski tourism requires special preparation of participants and increased attention of organizers.

Yoshlar turizmi Milliy chegaralarda ham, mintaqaviy va global miqyosda ham amalga oshiriladigan yoshlar va o'smirlar turistik faoliyatining o'ziga xos turi.

Youth tourism. It is a unique type of youth and adolescent tourism activity that takes place across national borders, regionally and globally.

Muzey turizmi. Turizmning bir turi, uning o'ziga xosligi muzeylar va unga tutash hududlarning turistik salohiyatidan foydalanishdadir. Muzeylar va turizm hamkorligi tarixiy, madaniy va tabiiy hududlar tizimini shakllantirishga asoslanadi. (Tilloyev,2024,148)

Museum tourism. One type of tourism, its uniqueness lies in the use of the tourist potential of museums and adjacent areas. Cooperation between museums and tourism is based on the formation of a system of historical, cultural and natural areas.

Nostaljik (etnik) turizm Odamlarning tarixiy yashash joylariga olib boradigan turizm turi. Nostaljik turizm ishtirokchilari asosan shu hududda ilgari yashagan keksalardir.

Nostalgic (ethnic) tourism A type of tourism that takes people to historical places of residence. Participants of nostalgic tourism are mostly old people who used to live in the area.

Ta'lim turizmi. Turist dam olishni o'qish bilan birlashtirgan turistik sayohat.

Educational tourism. A tourist trip that combines leisure with study.

Ziyorat turizmi. Muqaddas joylarda turli konfessiyaga mansub dindorlar tomonidan amalga oshiriladigan diniy turizm turi.

Pilgrimage tourism. It is a type of religious tourism that is carried out by religious people of different denominations in holy places.

Piyoda yurish. Piyoda amalga oshiriladigan turistik sayohat turi. Piyoda yurish yo'llari ko'pincha tekislikda yoki tog' etaklarida, [past tog'lar](#)(taxminan 3000 m gacha), deyarli har qanday

hududda tashkil etsa bo‘ladi.. Yurish uchun sizga maxsus jihozlar kerak bo‘ladi: xalta, chodir, poyabzal va boshqalar.

Walking. A type of tourist trip on foot. Hiking trails are often in plains or foothills, low mountains (up to about 3000 m), almost any terrain. You will need special equipment for walking: backpack, tent, shoes, etc.

Sarguzasht turizmi. Ekzotik va ekologik toza tabiat qo‘riqxonalariga nostandart sayohatlarni tashkil qilish bilan bog‘liq bo‘lgan turizm turi. Sarguzasht turizmiga piyoda sayohatlar, safari turlari (ov, baliq ovlash, fotografiya va boshqalar) kiradi.

Adventure tourism. A type of tourism related to the organization of non-standard trips to exotic and environmentally friendly nature reserves. Adventure tourism includes hiking, safaris (hunting, fishing, photography, etc.).

Havaskor turizm Turist tomonidan mustaqil ravishda tashkil etilgan faol transport turlaridan foydalangan holda sayohat qilish.

Amateur tourism. Travel using active models of transport independently organized by the tourist.

Nikoh turizmi. Yangi turmush qurganlar uchun mo‘ljallangan turizm turi. (Tilloev,2024,149)

Wedding tourism. A type of tourism for newlyweds.

Sport (faol) turizmi. Faol dam olish turi; faol va maqsadli jismoniy tarbiya va mashqlar, mashg‘ulotlar, masalan, suzish, yugurish, velosipedda yurish va hokazo.Asosiy vazifa tanlangan sport turi bilan shug‘ullanish imkoniyatini kafolatlashdir.

Sports (active) tourism. Type of active recreation; active and purposeful physical education and exercises, training, for example, swimming, running, cycling, etc. The main task is to guarantee the opportunity to engage in the chosen sport.

Ekologik turizm (ekoturizm). Nisbatan buzilmagan tabiat va yaxshi saqlangan madaniy va tarixiy merosga ega joylarga tashrif buyurish. (Tilloev,2024,150)

Ecological tourism (ecotourism). Visiting places with relatively unspoiled nature and well-preserved cultural and historical heritage.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hamroyev, H. (2023). *Turizmologiya*. Buxoro. Kamolot nashriyoti.

Mirzayev, M, va Aliyeva, M. (2011). *Turizm asoslari*. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 63-64

Raximov, Z, va Norkulova, D. (2020) *Turistik destinatsiyalarni loyihalashtirish*. O‘quv qo‘llanma. Samarqand.

Sayfutdinov, Sh. va Nurfayziyeva, M. (2019) *Turizmni rejalashtirish*. Toshkent. 121-122 betlar.

Sayfutdinov, Sh. va Nurfayziyeva, M. (2019). *Turizm geografiyasi*. O‘quv qo‘llanma. Toshkent. “Iqtisodiyot”.

Tilloev, D. (2024). *Sport turizmi asoslari*. Monografiya. Toshkent. 146-150 betlar

Tuxliyev, I., Boltabayev, N., Safarov, B., va Abduxamidov, S (2018). Toshkent. *Turizm: Nazariya va amaliyot*

TEZAURUS VA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI

*Ziyadullayeva Dilafro'z Narzulla qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2-kurs magistranti
ziyadullayevadilafroz@gmail.com
Ilmiy rahbar: dots., B.T.Suyunov*

Annotatsiya: Tezaurus lug'atlari hozirgi kundagi tilshunoslikdagi eng dolzarb masalalardan biri bo'lib, ushbu maqolada tezaurus tushunchasi haqida va uning modellari haqida fikr yuritiladi. Shu bilan bir qatorda ushbu lug'atdagi so'zlarning matnda qo'llanilishi, tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda hozirgi kunda qo'llaniluvchi sohalar haqida atroflicha turli misollar orqali tushuntirib berilgan.

Kalit so'zlar: tezaurus, lug'at, semantik aloqalar, ideografik lug'at, yozuv yodgorliklari.

Abstract: Thesaurus dictionaries are one of the most relevant issues in today's linguistics, and this article discusses the concept of thesaurus and its models. In addition, the use of the words in this dictionary in the text, the stages of historical development and the currently used fields are explained through various examples.

Keywords: thesaurus, dictionary, semantic relations, ideographic dictionary, written monuments.

Tezaurus – hozirgi kundagi zamonaviy tilshunoslikda leksik birliklar o'rtasidagi semantik aloqalar – omonim, sinonim, antonim, paronim, giponim, giperonim va boshqa tushunchalarni ko'rsatadigan umumiy yoki maxsus lug'at, shunday lug'atlarning maxsus turi hisoblanadi. Bu lug'at boshqa lug'atlardan farqli o'laroq, biror bir ilm-fan sohasiga oid lug'aviy birliklar yoki biror mavzu tarkibida joylashtirilgan ana shunday birliklar o'rtasidagi semantik munosabatlar aks ettirilgan ideografik lug'atdir.

Unda kerakli so'zlar tushunchaga qarab qidiriladi. Nazariy jihatdan tezaurus leksik-semantik tizimning ehtimoliy modellaridan biridir. Amalda undan individual lug'atni boyitish va tezkor qidiruv vositasi sifatida foydalaniladi. Shu ma'noda tezaurus lug'atning aksi hisoblandi.

Odatda, biror-bir so'zning ma'nolarini emas, balki so'zning o'zini qidirilganda, tezauruslarga murojaat qilinadi. Ya'ni bu yerda tushuncha ma'lum bo'lsa-da, biroq shu tushuncha ostidagi so'zlar guruhi yoki so'z shakllari haqida ma'lumotlar olinadi. Bu tizim ichida turgan bo'lishi mumkin-u, ammo so'zning o'zi nimaligini bilmasligimiz mumkin. Shu bois, manbalarda ta'kidlanganidek, tezaurus – bu lug'at bo'lib, so'zlar uchun omborxona vazifasini o'taydi.

Tezaurus umumiy ma'noda – maxsus terminologiya, ya'ni lug'at, ma'lumotlar yig'indisi, korpus yoki jamlanma, ma'lum sohadagi bilimlar yoki faoliyat sohasidagi tushunchalar, ta'riflar va terminlarni to'liq o'z ichiga oladi.

Tezaurus – yunoncha so'zdan olingan bo'lib, *“xazina”*, *“boylik”*, *“zaxira”* demakdir. Mazkur tushuncha maxsus bilimlar sohasi yoki faoliyat sohasining tushunchalari, ta'riflari va atamalarini matnlarda ishlatish misollari bilan to'liq qamrab oluvchi ma'lumotlar to'plami hisoblanadi.

Tezaurus muayyan tilda barcha so'zlarni qamrab oladigan, ularning matnda qo'llanish holatlarini to'la-to'kis aks ettiradigan lug'at. Muayyan yozuv yodgorliklaridan leksik birliklarni yoppasiga terib olishga asoslangan (masalan, yunon, lotin tillarida tuzilgan) lug'atlar shunday lug'atlardan hisoblanadi. So'z tanlash tamoyillariga ko'ra yozuvchilar yoki ularning ijodiga mansub biror asar tili bo'yicha tuzilgan lug'atlar ham tezaurus hisoblanadi.

U leksik-semantik, korporativ kommunikatsiya (bir fan yoki kasb orqali o'zaro bog'liq bo'lgan shaxslarning muloqotda bir-birlarini tushunishlari) uchun xizmat qiladi. Tezauruslar ma'lum bir fanni talqin qilishda muhim vositalardan biridir.

Tezaurus tushunchasini yuqoridagi sifatlari bilan birgalikda, lug'atning bir turi deb olsak, unda quyidagicha qiyosiy fikr yuritishimiz mumkin:

Lug'at va tezaurus tushunchalarining har ikkisi so'z va uning ma'nolarini bilish uchun xizmat qilsa-da, biroq ularning so'z ma'nolari haqida ma'lumot berish usullari har xil, ya'ni o'zaro farqlanadi.

Lug'at va tezaurus so'zlari lug'aviy ma'nosiga ko'ra ot hisoblanadi. Lug'at ko'proq til o'rganuvchilar tomonidan so'zlarning ma'nolari, talaffuzi va orfografiyasini aniqlash uchun ishlatilsa, tezaurus tadqiqotchilar tomonidan so'zning sinonim, antonim, omonim va boshqa ma'no shakllarini topish uchun ishlatiladi.

Tezaurus – so'z yoki terminning tegishli tushunchalar guruhidagi ro'yxati. U murojaat qilinayotgan so'z bilan bir xil bo'lgan boshqa so'zlar to'g'risida ham keng qamrovli ma'lumotlar beradi.

Aksariyat tadqiqotchilar sinonim, antonim, paronim va boshqa shu kabilarni bilish uchun tezaurusdan foydalanishadi. Odatda, tezaurus tilda so'zlarning kelib chiqishiga unchalik bog'liq bo'lmaydi, xususan, so'zlarning etimologiyasi haqida qo'shimcha ma'lumotlar bermaydi. Ammo, tezaurus so'zlarning boshqa shakllari, masalan, nominal shakllari, sifatlar va adverbial shakllar haqida juda ko'plab ma'lumotlar beradi.

Lug'at – bu tildagi so'zlarni (odatda alifbo tartibida) ro'yxatga oladigan va ularning ma'nosini izohlab beradigan yoki shunday so'zlarni boshqa tilda beradigan, ko'pincha, to'g'ri

talaffuz haqida ma'lumot beradigan kitob yoki elektron manba hisoblanadi. Boshqacha qilib ifodalasak, lugʻat tildagi soʻzlar haqida bilim beradigan etimologik va grammatik vositadir.

Lugʻatda soʻzning jinsi va nutqda ishlatilishi haqida qoʻshimcha ma'lumotlar mavjud. U tildagi birorta soʻz bilan bir qatorda, unga qoʻshimcha ravishda ma'lumotlar ham berishi mumkin. Lugʻat bir nechta aniq tillarda tuzilishi mumkin, masalan, ingliz, fransuz, rus va boshqa tillarda. Bir tilda tuzilgan lugʻatda boshqa tillardagi shu soʻzning ekvivalent ma'nolari ham beriladi. Odatda, bu sifatlar tezaurusga tegishli emas.

Birinchi zamonaviy ingliz tezaurusi Piter Mark Roger tomonidan 1805-yilda yaratilgan. Mazkur tezaurus 1852-yilda Angliyada nashr etilgan, taxminan 15 mingta tushunchani oʻz ichiga oladi va shu vaqtdan beri foydalanib kelinadi. Bunday lugʻatlarning asosiy maqsadi matn yozishda tegishli soʻzlarni tanlashga yordam berish, mavzu doirasida atama yoki termin oʻrtasidagi munosabatlarni tavsiflovchi ma'lumotlarni qidirib topishdan iborat. Bunday lugʻatlar ma'lum bir soha mutaxassislari tomonidan yaratilgan va mavzu doirasidagi ma'lumotni qidirib topish uchun mo'ljallangan.

1870-yillarda tezauruslardan ma'lumot izlash ishlarida faol foydalanila boshlandi. Shunday lugʻatlardan yana biri Vikilugʻat deb ataladi. U koʻp tilli bepul yangilanadigan lugʻat va tezaurus boʻlib, "Vikimedia" fondi loyihasi doirasida yaratilgan va 2004-yildan hozirgi kungacha ishlatilib kelinadi. Unda 250 mingta tushuncha va 67 mingta semantik munosabatlar oʻz aksini topgan.

Rus tilidagi xuddi shunday tezauruslardan biri "RuTez" deb nomlangan. Bu lugʻat 1997-yilda Axborot tadqiqotlar markazi tomonidan avtomatik indeksatsiya vositasi sifatida yaratilgan. U hozirgi kunga qadar ishlab chiqilgan 45 mingta tushuncha, 107 mingta soʻz va iboralar, 177 mingta semantik munosabatlarni qamrab oladi.

Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasida tezaurus terminiga quyidagicha izoh berilgan:

"Tezaurus (yun. thesaurus – "xazina", "boylik") – 1) muayyan tildagi barcha soʻzlarni qamrab oladigan, ularning matnda qoʻllanish holatlarini toʻla-toʻkis aks ettiradigan lugʻat" (Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2004: 329).

Tezaurus – bu lugʻatlar tushunchasi va uning birliklari oʻrtasidagi sobit semantik aloqalar boʻlib, har ikkala mustaqil xususiyat ham tushunchani aniqlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

"Tezaurus termini, avvalambor tilning lugʻat fondini maksimal darajada toʻliqlik bilan ifodalaydigan xazina sifatida talqin etiladi. Matnlarning adekvat talqini va ma'lumotlari uning sistem ma'nolarini oʻzida mujassam etgan va soha vakillari tomonidan e'tirof etilgan tezaurusda aniqlanadi" (Valitova, 2012: 19).

Hozirgi vaqtda ushbu tushunchaga kompyuter texnologiyalarida soʻzlarni qidirishda axborot texnologiyalarining tarqalishi, internet va mashinalarning tarjimai bilan bogʻliq lugʻatlar kiradi. Psixologiyada shaxsning tezaurusi maʼlumotni idrok etish va tushunish bilan xarakterlanadi. Bunda aloqa nazariyasi va uning elementlari oʻzaro taʼsir koʻrsatadigan murakkab tizimning umumiy tushuncha — tezlari koʻrib chiqiladi.

Kompyuter lingvistikasining tarkibiy qismi boʻlgan tezauruslar leksemalarning oʻz va koʻchma maʼnolari, kommunikativ xususiyatlari, emotsional-ekspressiv vazifalari haqida keng maʼlumot berishi bilan qimmatlidir. Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, jahon tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, korpus tushunchasiga doir ilk maʼlumotlar XX asrning qirqinchi yillarida yuzaga kelganligi ilmiy manbalarda qayd etilgan(Kutuzov A.B. Kurs “Korpusnaya lingvistika”). Oʻzbek tilshunosligida korpus lingvistikasi masalalari keyingi yillarda ilmiy tadqiqot ishlari sifatida keng oʻrganila boshladi.

Xususan, Sh.M. Hamroyevaning “Oʻzbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari” nomli dissertatsiyasida oʻzbek tilshunosligida birinchi marta korpus, uning oʻziga xos xususiyatlari, nazariy asoslari, til korpusining lingvistik hamda nazariy va amaliy ahamiyati yoritib berilgan (Hamroyeva, 2018:15). Shuningdek, korpus lingvistikasining shakllanish tarixi, taraqqiyot yoʻli, oʻziga xos xususiyatlari va bugungi holati masalalari atroflicha talqin qilingan.

Oʻzbek tilini jahon tillari qatorida rivojlantirish, uni dunyoviy tillar sirasiga kiritish va til oʻrganish hamda oʻrgatishda kompyuter lingvistikasi fani dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Texnika taraqqiyoti mahsuli boʻlgan kompyuter tizimi barcha sohalarda qulayliklar yaratadi, maʼlumotlarning tezkor yetkazib berilishini, tarjima, tahrir jarayonlarining mashina yordamida qisqa muddatlarda amalga oshirilishini taʼminlaydi.

Kompyuter lingvistikasi amaliy tilshunoslik yoʻnalishlaridan biridir. “Amaliy lingvistika” termini esa koʻp maʼnoli termin boʻlib, bu termin umumtilshunoslikda har xil talqin qilinadi. Gʻarb tilshunosligida *applied linguistics*, *angewandte linguistik* termini, birinchi navbatda, oʻqitish metodikasi, grammatik xususiyatlarni qamrab olgan holda, ona tili va chet tillarini oʻqitish amaliyoti bilan bogʻlanadi.

Aslida mazkur tushunchalar kompyuter texnologiyalarining ishlab chiqilishi va axborotni qayta ishlash tizimi (boshqaruvning avtomatlashgan tizimi, informatsion qidiruv tizimi, matnni qayta ishlashning avtomatik tizimi) shakllanishi jarayonida yuzaga kelgan.

Ayrim rus tilidagi adabiyotlarda, koʻp hollarda, “kompyuter lingvistikasi” (“computational linguistics”), “hisoblash lingvistikasi”, “avtomatik lingvistika”, “injener lingvistikasi” tarzida qoʻllaniladi (Baranov, 2001:5). Amaliy lingvistikaning mazkur nomlar bilan yuritilishi uning

faoliyati xarakterini belgilaydi. Ushbu terminlarda amaliy lingvistikaning integratsiyaga asoslanishi, avtomatlashish xususiyati o'z ifodasini topgan.

Tezaurus – bu umumiy ma'noda maxsus bilim sohasi yoki faoliyat sohasining tushunchalari, ta'riflari, atama yoki terminlarini to'liq qamrab oladigan maxsus terminologiya, yana-da qat'iy va obyektiv ravishda lug'at, ma'lumotlar to'plami, korpus yoki kod, demakdir.

Tilda tezauruslar elektron formatda, alohida fan sohalarini tavsiflashning samarali vositalaridan biri bo'lib, biror fan yoki kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar va shu munosabatlardagi tushunchalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. U nafaqat so'z ma'nolari, balki intellektual tizimlarning ilmiy asoslarini to'ldirishda ishlatilishi mumkin bo'lgan so'zlarni boshqa tushunchalar va ularning guruhlari bilan o'zaro bog'lash orqali ochib berishga imkoniyat yaratadi. Tildagi axborotlar bazasida tezaurus termini subyekt ega bo'lgan barcha ma'lumotlarning umumiylikini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Hamroyeva Sh.M. (2018). *O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari*. Filol. f. bo'yicha f.d.(PhD) diss. avtoref. Qarshi.
- Mahkamov N. (2011). Terminologik tamoyillar va xalqaro terminelementlar. // Xorijiy so'z va terminlardan foydalanishda me'yor va milliy-assotsiativ fikrlash muammolari. Toshkent.
- Mirahmedova Z. (2010). O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. Toshkent: "Fan".
- Rasulov R., Suyunov B., Mo'yidinov Q. (2010). *Nutq madaniyati va notiqlik san'ati*. Toshkent.
- Suyunov B.T. (2022). Tezaurus – tizimlashtiruvchi kompyuter lug'ati. O'zMU xabarлари. № 1/10/1
- O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (2004). Toshkent.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. (2006). Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi
- Баранов А. (2001). *Введение в прикладную лингвистику*. Москва.
- Валитова Н.Р. (2012). *Формирование профессионального тезауруса студентов физкультурного вуза*. Автореф на поиски ученой степени канд.пед.наук. - Омск.

O'G'IL BOLALARDA NUTQNI O'ZLASHTIRISH JARAYONI

*Shamsiddinova Zarnigor Bunyod qizi,
ToshDO'TAU O'FF 1-kurs talabasi
Shamsiddinovazarnigor923@gmail.com
Ilmiy rahbar: Sayyora Abdurahmanova*

Annotatsiya: Nutqni o'zlashtirish — bu bolaning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishida muhim bosqichdir. O'g'il bolalar nutqni o'zlashtirishda boshqa bolalar kabi asosiy jarayonlardan o'tsalar-da, ba'zi

biologik va ijtimoiy omillar natijasida ularning rivojlanishida o'ziga xos xususiyatlar paydo bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada o'g'il bolalarda nutqni o'zlashtirish jarayoni, uning bosqichlari, farqlari va ta'sir etuvchi omillar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: nutqning ifodalanishi,, takrorlanuvchi davrlar, takrorlanuvchi tovushlar, nutqning murakkabliklari, nutq me'yorlari, fikrni to'liq ifodalish.

Abstract: Speech acquisition is an important stage in a child's cognitive and social development. While boys go through the same basic processes in speech acquisition as other children, as a result of some biological and social factors, specific characteristics appear in their development. can be this article talks about the process of learning speech in boys, its stages, differences and influencing factors.

Keywords: articulation of speech, repetitive sounds, complexities of speech, norms of speech, complete expression of thought.

O'g'il bolalarda nutqni o'zlashtirish jarayoni boshqa bolalarning rivojlanishiga o'xshash bo'lsa-da, ba'zi farqlar va o'ziga xos jihatlar mavjud. O'g'il bolalar nutqni o'zlashtirishda ba'zan qiz bolalarga nisbatan sekinroq rivojlanishi mumkin, ammo bu holat har bir bola uchun individual ravishda farq qiladi. Quyida o'g'il bolalarda nutqni o'zlashtirish jarayonining asosiy bosqichlari va ularning xususiyatlari keltirilgan

Nutqni o'zlashtirishning boshlang'ich davri. Nutqning dastlabki bosqichlari yangi tug'ilgan chaqaloqlar uchun umumiy bo'lib, har bir bola individual rivojlanadi. O'g'il bolalar bu jarayonda ba'zan qiz bolalarga nisbatan biroz sekinroq rivojlanishlari mumkin. Shunga qaramay, yangi tug'ilgan o'g'il bolalar ham tovush chiqarishga va atrof-muhitni sezishga kirishadilar.

0-6 oylar: Yangi tug'ilgan bolalar tovushlar chiqarib, o'z his-tuyg'ularini ifodalaydilar. Ularning baqirishlari va tovushlari miyaning rivojlanishiga yordam beradi. Bu davrda o'g'il bolalar qiz bolalarga nisbatan tovush chiqarish va baqirishda biroz farq qilishi mumkin. Bu paytda asosan oyoq – qo'llarini harakatga keltiradi va ovoz chiqarish qobiliyatini shakllantiradi. Ular ovoz chiqarish, yumshoq tovushlar va kulish orqali o'z his tuyg'ularini ifodalaydi.

6-9 oylar: 6 oylik o'g'il bolalar o'z tovushlarini takrorlashni boshlaydilar. Ba'zan ular "ba-ba", "da-da" kabi oddiy takrorlanuvchi tovushlarni aytadilar. Shuning uchun ham ko'pincha chaqaloqlar birinchi bo'lib "oyi" emas "dada" deydi. Bu bosqichda o'g'il bolalar ba'zi ilk so'zlarni aytishga harakat qilishadi, ammo ular hali to'liq ma'noli so'zlar bilan gaplashishni boshlamaydilar.

9-12 oylar: Bu davrda o'g'il bolalar birinchi so'zlarini aytishni boshlaydilar. Ular "ona", "ota", "yo'q" kabi oddiy so'zlarni ishlatishni o'rganadilar.

Birinchi so'zlar va jumlar (1-3 yosh). 1 yoshga to'lgach, o'g'il bolalar o'zlarining birinchi so'zlarini aytishni boshlashadi. Bu davrda, ular nafaqat so'zlarni talaffuz qilishni, balki bu so'zlarni

aniq ma'noda ishlatishni ham o'rganadilar. *12-18 oylar:* O'g'il bolalar birinchi so'zlarini ishlatishni boshlashadi. Dastlabki so'zlar ko'pincha ota-onalarining atalishi bo'ladi — "ona", "ota", "su" kabi oddiy so'zlar. *18-24 oylar:* 18 oylik o'g'il bolalar ko'proq so'zlar ishlata boshlaydilar. Ularning so'z boyligi oshadi va ular oddiy gaplar qurishadi. Misol uchun, "Men brogan" yoki "Bu kata" kabi oddiy, ammo to'liq gaplarni aytishadi. *2-3 yosh:* Bu davrda o'g'il bolalar yanada ko'proq so'zlarni o'rganib, qisqa va sodda gaplarni tuzishadi. Masalan, "Men xohlayman" yoki "Bu menga yoqadi" kabi gaplar paydo bo'ladi. Bu yoshda o'g'il bolalar o'z his-tuyg'ularini ifodalay olishadi va har xil vaziyatlarda nutqdan foydalanishni boshlaydilar. **[Mamurkhanovna D. B., Ibrakhimova M]**

Nutqni rivojlantirishda ko'proq murakkabliklar (3-7 yosh). 3 yoshdan keyin o'g'il bolalar nutqni rivojlantirishda yanada murakkabroq qadamlarni tashlaydilar. Ular grammatikani, sintaksisni va gap tuzish qoidalarini o'zlashtirishadi. *3-4 yosh:* Bu yoshda o'g'il bolalar uzunroq va murakkabroq gaplar tuzishadi. Masalan, "Men do'stim bilan o'ynashni xohlayman" yoki "Onam menga o'yinchoq berdi" kabi gaplar aytishadi. O'g'il bolalar o'zlariga kerakli narsani yoki xohlaganini ifodalashda to'g'ri so'zlar tanlashni o'rganadilar

4-5 yosh: 4 yoshda o'g'il bolalar nutqni yanada to'liq o'zlashtirishadi. Ular kichik hikoyalar aytishga va so'zlarni yanada kengroq va murakkabroq ishlatishga qodir bo'lishadi. Bu yoshda nutq yanada ravon va tushunarli bo'ladi. *5-7 yosh:* 5-7 yosh oralig'ida o'g'il bolalar o'z fikrlarini to'liq ifodalash, hikoyalar yaratish va muloqotda samarali ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Nutqning grammatikasi yanada rivojlanadi va ular yanada murakkab savollar bera olishadi. **[Mamurkhanovna D. B., Ibrakhimova M]**

O'g'il bolalarning nutq rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar. O'g'il bolalar nutqni o'zlashtirishda turli omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida biologik, atrof-muhit va ijtimoiy omillar alohida o'rin tutadi. O'g'il bolalarning miya rivojlanishi ba'zi hollarda qiz bolalarga nisbatan sekinroq bo'lishi mumkin, bu esa nutqni o'zlashtirishda ba'zi farqlarni keltirib chiqarishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'g'il bolalar o'z nutqini rivojlantirishda biroz ortda qolishi mumkin, lekin bu farq kichik bo'lib, yosh o'tishi bilan tenglashadi. O'g'il bolalarga ijtimoiy jihatdan ba'zan nutqdan ko'ra jismoniy faoliyatga ko'proq urg'u berilishi mumkin. Bu esa bolalar nutqini rivojlantirishda ba'zi sekinlashuvlarga olib kelishi mumkin.

O'g'il bolalarning nutqni rivojlantirishida ularning oilaviy muhiti, ota-ona bilan muloqoti, va bolalar o'rtasidagi o'zaro aloqalar katta ahamiyatga ega. Bolalar ota-onalari bilan muntazam suhbatlarda bo'lishi, ularning nutqini eshitib, yangi so'zlar va iboralarni o'rganishlari mumkin. Nutqni rivojlantirish uchun to'liq va boy til bilan muloqot qilish zarur. Ota-onalar bolalariga o'z fikrlarini erkin ifodalashiga yordam berishi kerak. Bu, bolalarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va nutq rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu tarzda, oilaviy muhit va ota-onalarning

faol ishtiroki o'g'il bolalarning nutqini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.[**The development of language, 6\е. 2005:9-page**]

Bolalarning nutq o'rganish jarayonida biologik faktlar ularning til vanutq rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Nutq o'rganishda bolalar neyron tarmog'ining faoliyati va yangi asaba loqalarini shakllantirish muhim. Miya turli stimullarga javob berib, tilni o'rganish jarayonini tezlashtiradi. Bolalar 2-3 yoshgacha tilni tez o'rganadilar, chunki bu davrda miyaning plastikligi yuqori bo'ladi. Nutq va til o'rganishga bo'lgan biologik predispozitsiya ham muhim omil hisoblanadi. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ba'zi oilalarda bolalar tezroq va osonroq nutq o'rganishadi, bu genetika orqali uzatilgana xususiyatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Biologik omillar, jumladan, miyaning rivojlanishi, genetik xususiyatlar, eshitish va motor ko'nikmalari o'g'il bolalarning nutqini o'zlashtirish jarayonida asosiy omillar sifatida ishtirok etadi. Shuning uchun nutqni rivojlantirishda biologik sharoitlar ham kata ahamiyatga ega. [**D. R.Babayeva "Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi" 2018:9-35**]

Xulosa qilib aytganda, o'g'il bolalarning nutqni o'zlashtirish jarayoni, qiz bolalarnikiga o'xshab, murakkab va individual rivojlanish bosqichlaridan iborat. Garchi ba'zi tadqiqotlar qiz bolalarda nutqning biroz erta rivojlanishini ko'rsatsa-da, bu farqlar juda kichik va har doim ham kuzatilmaydi. Aslida, nutq rivojlanishidagi farqlarning asosiy sababi biologik omillardan ko'ra, ijtimoiy-madaniy omillar hisoblanadi. Oilaviy muhit, ta'lim, ijtimoiy aloqalar va madaniy ta'sirlar bolaning nutqini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Genetik moyillik, gormonlar, miya tuzilishi va faoliyati kabi biologik omillar ham ta'sir ko'rsatishi mumkin, ammo ularning ta'siri ijtimoiy-madaniy omillar bilan chambarchas bog'liq. Nutq rivojlanishidagi har qanday kechikish yoki buzilishni aniqlash va tuzatish uchun mutaxassislarga murojaat qilish muhimdir. O'g'il bolalarning nutqini qo'llab-quvvatlash uchun ular bilan faol muloqot qilish, kitob o'qish, qo'shiq aytish va nutqni rivojlantiruvchi o'yinlar o'ynash tavsiya etiladi. Xulosa qilib aytganda, o'g'il bolalarning nutq rivojlanishi individual jarayon bo'lib, uning muvaffaqiyati biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siriga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Azizxo'jayeva, N.(2003). *"Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat"* TDPU.
- Omonturdiyev, A. J., Abduraimova, Sh.I.(2016). *"Nutq madaniyati va uslubiyati"* Toshkent.
- Babayeva, D. R.,(2018). *"Nutq o'stirish metodikasi va nazariyasi"* Toshkent.
- Mamurkhanovna, D. B., Ibrakhimova, M.(2023). The concept of sound culture, its significance for the development of the child's personality.
- Mamirxonovna, B. D., Akbaraliyevna, M. N.(2023). *Features of development of contact speech in children //* Academia Science Repository.
- Norqul Bekmirzayev.(2007). *"Nutq madaniyati va notiqlik"* Toshkent "Fan" nashriyoti.

UMUMIY VATAN TUSHUNCHASI IZOHLANGAN PAREMALARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

Sharipova Ozoda Xolmurodovna,
BuxDU O‘zbek tili va jurnalistika fakulteti 2-bosqich tayanch doktoranti

Ozodaxon925@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.d., prof. Jo‘rayeva B.M.

Annotatsiya. Tilimizda vatan va vatanparvarlik mavzusi ostida birlashuvchi minglab paremlar mavjud bo‘lib, ularda tug‘ilib o‘sgan yurtni madh qilish, vatanning shaxs va jamiyat hayotida tutgan o‘rni, uning himoyasiga da‘vat, vatanda yetakchi shaxslarning mavqeyi, shuningdek, o‘zga yurtga munosabat masalasi kabi vatan ravnaqi uchun muhim hisoblanuvchi qator qarashlar o‘z ifodasini topgan. Bularni alohida kichik mavzularga ajratgan holda o‘rganish paremlar mohiyatini to‘la anglashda muhim ahamiyatga ega. Shu jihatlarni hisobga olgan holda ushbu maqolada o‘zbek xalq paremiologik fondidagi vatan umumiy mavzusi ostida birlashuvchi, vatan tushunchasiga umuminsoniy doirada munosabat bildirilgan maqollar yig‘ildi va bir necha LMGlarga bo‘lib tahlil qilindi. Tahlil jarayonida, asosan, millatning o‘zligini namoyon qiluvchi lingvomadaniy birliklar izohiga urg‘u qaratildi.

Kalit so‘zlar: Vatan, vatanparvarlik, parema, lingvokulturologiya, realiya, supra, botmon.

Abstract. In our language, there are thousands of poems united under the theme of homeland and patriotism. A number of views considered important for the development of the country, such as the issue of attitude to the country, have been expressed. Studying these by dividing them into separate sub-topics is important in fully understanding the essence of the Parmes. Taking into account these aspects, in this article, the proverbs of the Uzbek people’s paremiological fund, united under the general theme of the homeland, expressing a reaction to the concept of the homeland in a universal framework, were collected and analyzed into several LMGs. In the course of the analysis, emphasis was placed on the interpretation of linguistic and cultural units that show the identity of the nation.

Keywords: Motherland, patriotism, parema, linguoculturology, reality, supra, botman.

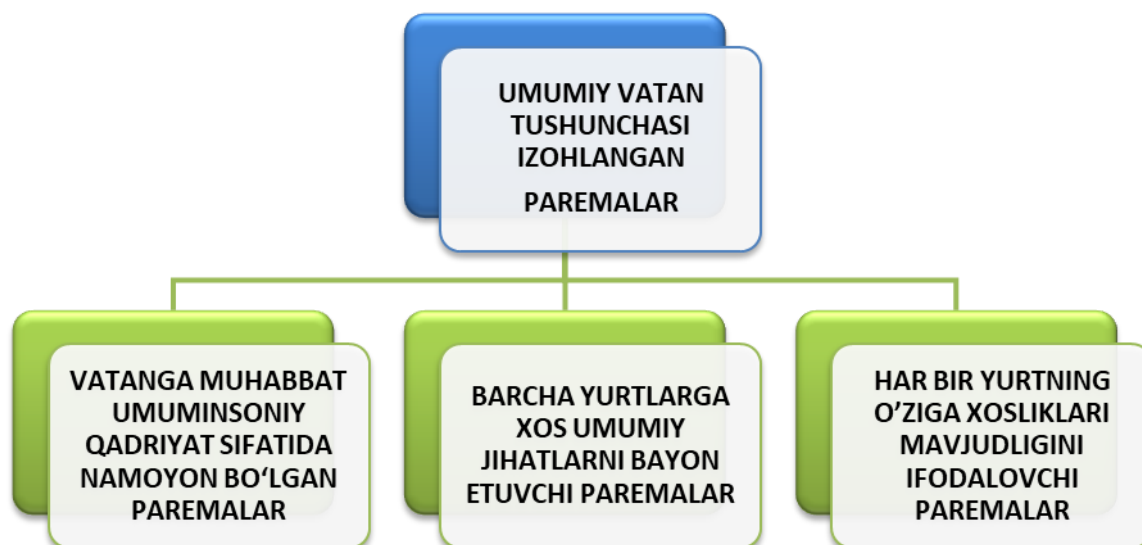
Paremlar til voqeligining bir ko‘rinishi sifatida madaniyatni saqlab qolish va davom ettirishning muhim vositalaridan sanaladi. Xalq o‘zini qurshab turgan olam voqeliklariga turli nuqtayi nazardan munosabat bildirgan va uni hikmatlarda muhrlagan. Paremlar mazmun mundarijasiga ko‘ra bir necha LMTlarga birlashtirilgan bo‘lib, ularda Vatan asosiy mavzulardan biri sifatida yetakchi ahamiyatga ega. Tillarni tadqiq qilish jarayonida ularda bir qator o‘ziga xos madaniy konseptlar mavjudligi ko‘zga tashlanadi. Y.Stepanov fikriga ko‘ra, konsept ikki tomonlama xususiyatga ega. Bir tomondan, madaniyat konsept ko‘rinishida inson mental xususiyatlari qamrov doirasiga kirs, boshqa jihatdan konsept yordamida shaxsning madaniyatiga aniqlik kiritiladi. Inson o‘zining individual, alohida o‘ziga xos madaniyatini saqlagan holda konsept

orqali boshqa xalqlar madaniyati, turli millat vakillarining mental dunyosiga kirib boradi [Stepanov, 2001].

Til shakllanish va taraqqiy etish jarayonida yaratuvchisi bo'lgan xalqning barcha milliy-madaniy xususiyatlarini o'ziga singdira boradi. Muayyan tilni tadqiq qilish orqali shu tilda so'zlashuvchi kishilarning qadriyatlari, qarashlari, ishonch-e'tiqodi, streotiplari, hayot mezonlari kabi asrlar davomida shakllanib, ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan silsilaviy milliy-mental o'ziga xosligini o'rganish mumkin. Xalq madaniyati muayyan millat yoki ma'lum bir hududda yashovchi barcha elat vakillariga xos xususiyat bo'lib, bu madaniyat ular yaratgan asarlarda ham o'z ifodasini topadi. Shu tariqa jamiyatning madaniy o'tmishi til orqali xalq orasida bardavom yashaydi.

Bugungi kunda lingvokulturologiya u yoki bu madaniyatning shakllanishi, taraqqiy etishi, saqlanishi, umumiy va farqli, barqaror va yoinki o'zgarishga uchragan jihatlari kabi muhim masalalarni o'rganuvchi ijtimoiy soha sifatida lingvistik tadqiqotlardagi asosiy yo'nalishlardan biriga aylanib ulgurdi. Har bir xalqning paremiologik fondi esa lingvokulturemalarga boyligi bilan bu kabi tadqiqotlarning asosiy o'rganish obyekti hisoblanadi.

Vatan mavzusi ostida birlashuvchi bir qator paremalarda o'z vatani va o'zganing vataniga birini boshqasidan ajratmagan holda umumiy munosabat bildirilgan qator hikmatlar ham mavjudki, ularda yer yuzida qancha millat va elat bo'lsa, shuncha madaniyat borligi hamda shunga mutanosib tarzda "har yerning o'z tosh-tarozisi" – yaxshi va yomon tomonlari mavjudligi, shuningdek, xalqlar qanchalik xilma-xil bo'lsa-da, qator umumiy xususiyatlarga ham ega ekanligi aytiladi. Fikrning mamlakatlararo umumiy yoki xos jihatga qaratilganigiga ko'ra bu turkum paremalarni quyidagicha guruhlash mumkin:

Vatanga muhabbat umuminsoniy qadriyat sifatida namoyon bo'lgan paremlar. O'z vatanini sevish va boshqa xalqlardagi mazkur tuyg'uga ham hurmat bilan qarash o'zbek xalq paremlaridagi vatanga muhabbatning universal ko'rinishidir. Vatanni sevish va vatanparvarlik hissi o'zbeklar bilan bir qatorda boshqa jamiyatlarga ham xos ekanligini yaxshi anglagan ajdodlarimiz bu tuyg'u umuminsoniy qadriyatlar qatorida turishini, shuni anglagan holda o'zaro munosabatlarda boshqalarning hislariga ham hurmat bilan qarash kerakligini uqtirganlar.

Har kimning o'z yurti – o'ziga Misr

O'tmishda Sharq yozma va og'zaki adabiyotida Misr kishilar bir borib ko'rishni orzu qiladigan, taraqqiy etgan, gullab-yashnagan, boy mamlakat sifatida tasavvur etilgan va tasvirlangan. Mazkur maqolda ham "Misr" so'zi shu ma'noda keltirilib: "Har kimning o'z tug'ilgan yeri, yurti, Vatani, u qayerda va qanday bo'lishidan qat'iy nazar, o'zi uchun nihoyatda qadrli, go'zal va aziz-u ardoqlidir", demoqchi bo'lingan [Shomaqsudov, Shorahmedov, 1990].

Har toycha o'zi suv ichgan bulog'ini maqtar.

O'zbek xalq paremlarida vatanga muhabbat umuminsoniy qadriyat sifatida har bir jonzotga, butun insoniyatga xos hissiyot ko'rinishida namoyon bo'lgan. Maqollar tarkibida qo'llanuvchi *ot* LMGga kiruvchi so'zlar Mahmud Koshg'ariy ta'biri bilan aytganda "turkning qanoti" sifatida o'zbek millati ongida ijobiy ma'no konnotatsiyasiga ega. Xun davlatidagi qabila boshliqlari birlari bilan tinchlik shartnomalarini tuzgan paytda oq otning qonini mayga aralashtirib ichganliklari tarixdan ma'lum. Shu odat orqali qabilalararo ittifoq tuzilgan.

Bundan kelib chiqadiki, har bir millatning hayvonot va nabotot olami turlariga bildirgan munosabatida uning qadriyatlari, qarashlari, milliy o'ziga xosligi aks etib turadi.

Barcha yurtlarga xos umumiy jihatlar mavjudligini ifodalovchi paremlar. Yuqoridagi maqollarda umumiy ma'noda "har bir xalq – alohida bir olam" xulosasi berilsa-da, ularni birlashtiruvchi universal jihatlar ham borligini inkor etib bo'lmaydi.

Ellik yilda el yangi

Xalqlarga xos umumiy xususiyatlardan biri ularning doimiy rivojlanishda, yangilanishda, o'zgarishda ekanligidir. Mazkur xulosa *Ellik yilda el yangi* tarzida ifodalangan. Ellik yil – chorak asr: qachondir yangilik sifatida qabul qilingan narsalar ellik yildan keyin odatiy buyumga aylanadi. Bugungi kun uchun hukmron bo'lgan taniqli vakillar o'rnida ellik yildan so'ng yangi avlod paydo bo'ladi. Umuman olganda bu muddat ikki davr oralig'i qiyoslanganda ko'zga ko'rinarlik farqlarni ilg'ash uchun yetarli davr hisoblanadi. Mazkur paremada vaqt o'tishi bilan muayyan bir xalqning siyosati, iqtisodi, arxitekturasi va hatto madaniyat, urf-odat, qarashlarida ham o'zgarish ro'y berishi, asosiy aholi qatlami yangilanishi hisobiga el asl ildizidan uzilmagan holda yangi qiyofa kasb etishi nazarda tutilgan.

Ellik yo yuz yilda el o'zgaradi, deganlaridek, bizga noma'lum qolgan sir-sinoatlar bois go'zal va obod Xorazm shahri esma qumlar tagida qolib, el-ulus ham, saltanat ham, toj-u taxt ham Aqchadaryodan ancha ulkanroq o'zan Oks daryosi qirg'og'iga ko'chadi (Yangiboy Qo'chqorov. Etikdo'zning elchisi).

Har yerni qilma orzu, har yerda bor tosh-u tarozu

Bu maqol bilan: "Yashab, ishlab hayotingni o'tkazib turgan yeringning shart-sharoitiga, issiq-sovug'iga, yaxshi-yomoniga ko'nik, sabr-u qanoat qil. Agar bu shart-sharoitlarni yoqtirmay, "issiq o'rning"ni tashlab, qo'nimsizlik qilib, yaxshiroq yerni qidirib ketsang, baribir qadr-qimmat topa olmaysan. Negaki, har bir yerning ham yaxshi va yomon jihatlari, qiyinchiliklari, kamchilik va nuqsonlari bo'ladi, bo'lmay iloji ham yo'q. Shunday ekan, o'z o'rgangan yeringni tark etma, sabr-u qanoat qilsang, shundayligicha qolib ketmaysan, bora-bora kamolga yetasan, biring ikki, yomonning yaxshi bo'ladi", degan ma'noda nasihat qiladilar.

"Har yerni qilma orzu, har yerda bor tosh ila tarozu", deganlariday, Begimxon qayerga bormasin, urush g'ami uning ketidan quvib kelaveradi (I.Rahim, Fidoyilar)) [Shomaqsudov, Shorahmedov, 1990].

Mazkur maqollar va ularga berilgan izohlarda o'zbek xalqi azaldan qo'nimsizlikni qoralab, sabr-bardoshli bo'lishga intilgan millat sifatida namoyon bo'ladi. Bu ham milliy madaniyatimizdagi o'ziga xos xususiyatlardan biridir.

Garchi «xo'roz hamma joyda bir xil qichqiradi» deb aytilsa-da, biz dunyoni asosan Sharq va G'arbga ajratamiz va bu ajratishda har ikki iqlimdagi fikrlash tarzining o'ziga xos qirralarini nazarda tutamiz (Xurshid Davron. Ma'rifat-farosatdir).

Har yurtning o‘ziga xosligini ifodalovchi paremlar. Bu guruhga kiruvchi paremlarni dunyo kezgan kishilarning dunyo xalqlari haqidagi xulosalari sifatida baholash mumkin. Ularda har yerning yaxshi va yomon tomonlari mavjudligi, o‘zga mamlakatlarga bildiriladigan munosabatlarda shu jihatlarni ham hisobga olish zarurligi uqtiriladi.

Har elning – o‘z irimi.

Dunyodagi deyarli har bir xalqning o‘zigagina xos, boshqalardan farqlanib turadigan ishonch-e’tiqodi, irimlari bo‘lib, bu kabi etnografizmlar xalq madaniyatining bir parchasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bir hududdan boshqa hududga, bir kishilik jamiyatidan ikkinchi bir farqli madaniyat vakillari orasiga kirib qolgan inson tafakkurida madaniyatlararo to‘qnashuv sodir bo‘ladi va mazkur holat har bir xalq, har bir millat o‘zgacha dunyoqarashga, o‘ziga xos qadriyatlarga ega ekanligini hamda unga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kerakligini ko‘rsatadi.

Har supraning noni boshqa.

Supra so‘zini bu hikmatning yaratuvchisi Sharq xalqlari vakili ekanligiga ishora qiluvchi madaniy etalon sifatida ko‘rsatish mumkin. Bugungi kunda o‘zbek oilalarida asosan “xamir yoyish, non yasash uchun mo‘ljallangan, odatda, oshlangan teridan qilinadigan dasturxonsimon ro‘zg‘or buyumi” (O‘TIL) sifatida ishlatiladigan bu kabi buyumni boshqa millat vakillari xonadonidan topish qiyin. Bu so‘z polisemantik xarakterga ega bo‘lib, qadimdan *dasturxon* ma’nosida afg‘on, eron xalqlari tomonidan ham qo‘llangan. Jumladan, Navoiyning asarlarida ushbu so‘z ayni shu ma’noni ifodalashga xizmat qiladi: “Meni o‘lturtti va sufra kelturdi. Sufrada non erdi va yong‘oq va tuz” (Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat).

Sufra yoki dasturxon atrofida o‘tirishning ham o‘ziga xos odoblari mavjud bo‘lgan. Masalan, turkiylar, ko‘pincha, dasturxon atrofida tizzani yerga qo‘yib (tizza ustida, tizzani bukib, cho‘kkalab) o‘tirishsa, eroniy xalqlar esa tovonning ustiga ikki oyoqni qo‘yib sufra (dasturxon) atrofida o‘tirishga odatlanishgan[4]. Yuqoridagi maqolda qo‘llangan *supra* so‘zini har ikki ma’noda tushunish mumkin va har ikkala holatda ham milliy o‘zligimizni ko‘rsatuvchi etalon bo‘la oladi. Chunki stol atrofida ovqatlanishga odatlangan hech bir xorij mamlakatida bunday jihoz ishlatilmaydi. O‘zbek madaniyatida esa hattoki stol-stuldan foydalanishga o‘tgan xonadonlarda ham dasturxon yoyish odati bugungi kunga qadar saqlanib qolgan. Bu jihat ushbu xalqlardagi madaniy o‘ziga xosliklarni namoyon qiladi.

Har yerning o‘z botmoni bor.

Botmon (a.) – og‘irlik o‘lchov birligi. Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlari (Arabiston, Misr, Suriya, Iroq, Eron, Turkiya, Hindiston)da, shuningdek, O‘rta Osiyoda qo‘llanib kelingan. Shariatga ko‘ra, botmon, asosan, 0,832 kilogrammni tashkil qilgan, lekin turli mamlakatlar va turli davrlarda uning mezoni har xil bo‘lgan. Ba’zi Sharq mamlakatlarida botmondan og‘irlik o‘lchov birligi

sifatida foydalaniladi . Ushbu izohdan ko‘rinib turibdiki, *botmon*, asosan, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlari xalqlari tomonidan ishlatilgan. Uzoq Sharq va Yevropa mamlakatlari uchun *botmon*, *tanob*, *quloch*, *chaqirim* yot tushunchalar bo‘lganidek, *fut*, *dyuym*, *shi* kabi ekzotizmlar o‘zbek madaniyat vakillari nutqida deyarli ishlatilmaydi. Bundan o‘lchov birliklari nomi orqali ham nutq yaratuvchisining kelib chiqish ildizlarini aniqlash mumkinligi anglashiladi.

Xulosa qilib aytganda, *Vatan* jamoaviy til onggi va turmushida muhim o‘ringa ega bo‘lgan madaniyatning asosiy konseptlaridan biridir. Milliy paremiologik fondimizdan bu mazmunga ishora qiluvchi yana qator maqollar o‘rin olgan bo‘lib, ularni yig‘ib, alohida guruhlariga ajratgan holda o‘rganish dunyo xalqlarining etnomadaniy jihatdan universal va xos tomonlarini o‘rganishda birlamchi ahamiyatga ega. Vatan tushunchasi umuminsoniy doirada baholangan paremalarda yer yuzida qancha millat va elat bo‘lsa, shuncha madaniyat borligi hamda shunga mutanosib tarzda har yerning o‘ziga xos yaxshi va yomon tomonlari mavjudligi, shuningdek, xalqlar qanchalik xilma-xil bo‘lsa-da, qator umumiy xususiyatlarga ham ega ekanligi, o‘zga mamlakatlarga bildiriladigan munosabatlarda shu jihatlarni ham hisobga olish zarurligi uqtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Berdiyev H., Rasulov R. (1984). O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. O‘qituvchi.
<https://milliycha.uz/botmon/>
- O‘zbek tilining izohli lug‘ati (2006). O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. Mukammal asarlar to‘plami. 17-jild. Fan, 2001. –B.122.
- Кошғарий М. (1960-1963). Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов).
- Степанов Ю. С. (2001). Константы: словарь русской культуры. Академический Проект.
- Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. (1988). Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. Нега шундай деймиз.
- Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. (1990). Ҳикматнома.

GRADUONIMIYANING BOSHQA LISONIY HODISALAR BILAN ALOQASI VA NISBIY MUSTAQILLIGI

*Sherova Mohinabonu Ilhom qizi,
ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi
mohinabonuserova@gmail.com*

Ilmiy rahbar: f.f.n., Marhabo Umurzoqova

Annotatsiya. Mazkur maqolada so‘zlararo sistemaviy munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari, lug‘aviy paradigmalarda ma‘naviy darajalanish (graduonimiya)ning o‘rni va ahamiyati, uning boshqa lisoniy hodisalar: gipo-giperonimiya, antonimiya, sinonimiya bilan birlashuvchi va farqlanuvchi jihatlari haqida so‘z boradi. Shuningdek, o‘zbek tilining mukammal sinonimik va graduonimik lug‘atlarini tuzishda leksemalarning semantik tarkibi muhim ahamiyat kasb etishi misollar orqali yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: paradigma, sinonimiya, graduonimiya, denotativ sema, konnotativ sema, graduonimik qator, sinonimik qator

Abstract. This article talks about the specific features of the systematic relations between words, the role and importance of semantic gradation (graduonymy) in lexical paradigms, its combined and different aspects with other linguistic phenomena: hypo hypernymy, antonymy, synonymy. Also, the importance of the semantic structure of lexemes in the creation of perfect synonymic and graduonymic dictionaries of the Uzbek language is highlighted through examples.

Keywords: paradigm, synonymy, graduonymy, denotative meaning, connotative meaning, graduonymic series, synonymic series

Til – bu tizim. Tizim asosini nisbiy mustaqillikka ega bo‘lgan tarkibiy qismlar va ularning o‘zaro munosabatlari belgilaydi. Munosabatlar barqaror bo‘lmasa, tizim o‘z mohiyatidan uzoqlashadi. Shu nuqtayi nazardan til sistemasidagi biror-bir birlikning mohiyati uning shu butunlik tarkibidagi boshqa birliklar bilan munosabatini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi (Orifjonova, 1996). Tadqiqotimiz doirasida ko‘radigan bo‘lsak, turli xil butunliklar tarkibiga kiruvchi leksemalar xilma-xil xususiyatlarini namoyon qiladilar.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida so‘zlararo munosabatlar ikki guruhga ajratiladi:

1. So‘zlarning shakl jihatdan munosabatlari.
2. So‘zlarning ma’no jihatdan munosabatlari.

Har bir tasnifda paradigmatic munosabatlar asos qilib olinadi. Bunda bir-birini taqozo etadigan, bir umumiy mohiyat asosida birlashgan va ayni paytda bir-biridan farq qilib, butunlik ichida o‘z o‘rnini egallaydigan birliklar bir paradigmani tashkil qiladi. Bunda paradigma a‘zolari quyidagi belgilarga ega bo‘lishi kerak:

1. Paradigmadagi bir a‘zo eslanganda boshqalari ham xotirga kelishi zarur.
2. Aniq bir nutq jarayonida faqat bitta a‘zo tanlanishi kerak.
3. A‘zolar o‘xshashlik asosida birlashar ekan, xususiylar farqqa ham ega bo‘lishi lozim.
4. Nutqda bir mavqeda kelib, ma’lum holatlarda o‘zaro almasha olishi mumkin (Sayfullayeva va boshqalar, 2006).

Bu xususiyatlarni ma’no jihatidan tasnif etiladigan barcha munosabatlar: sinonimiya, graduonimiya, gipo-giperonimiya, antonimiyada kuzatishimiz mumkin. Masalan, *vayrona – kulba – hujra – uy – hovli – qasr – saroy – koshona* (Orifjonova, 1996, 50-bet) lug‘aviy qatorida *vayrona – koshona* antonim; *kulba – hujra, qasr – saroy, saroy – koshona* sinonim, *vayrona – ... koshona* qatori graduonim, *deraza, eshik, xona, tom* giponimlariga nisbatan *uy – giperonim* munosabatini

hosil qilayotganligini olaylik. Bunda bir paradigmadagi soʻzlar bir-birini taqozo etishi, maʼnolari bir-biriga bogʻliqligi namoyon boʻlmoqda (1-xususiyat).

Nutq vaziyatida *vayrona joy, koshona joy* (antonimlar); *uy xonimlari, saroy xonimlari* (graduonimlar); *naqshinkor uy, naqshinkor hovli* (sinonimlar) hosilalaridan faqat bittasi maʼlum bir tushunchani konkret ifodalash uchun tanlanadi va foydalaniladi (2-xususiyat).

Bir lugʻaviy qatordagi soʻzlarning har doim ham biri oʻrnida boshqasi qoʻllana olmasligi, ular bir-biridan xususiy belgilariga koʻra farqlanishini quyidagi misollarda koʻrishimiz mumkin:

Sinonimlar doirasida *saroy xonimlari* deyilgani holda *qasr xonimlari* (qasrda xonim leksemasi ifodalaydigan tushuncha mavjud emas); graduonimlar doirasida *hashamatli saroy* deyilgani holda *hashamatli koshona* (koshona soʻzining maʼno tarkibida hashamat semasi mavjud) birikmasini qoʻllay olmaslik xususiy farqlarni namoyon qiladi (3-xususiyat).

Kulbaga kirmoq, hujraga kirmoq; vayronada tunamoq, kulbada tunamoq nutqiy hosilalarida bir paradigmaga kiruvchi soʻzlar ayrim nutq vaziyatlarida bir xil mavqeni egallay olishini koʻrishimiz mumkin (4-xususiyat).

Yuqoridagi tahlillardan koʻrinib turibdiki, lugʻaviy paradigmalarga xos barcha xususiyatlar sinonimiya, gipo-giperonimiya bilan bir qatorda graduonimiya hodisasida ham namoyon boʻlmoqda va bu graduonimiyaning soʻzlararo mazmuniy munosabatni yuzaga chiqaruvchi hodisalardan biri ekanligini dalillaydi, uning yondosh munosabatlar bilan aloqasini va farqlarini oʻrganishni talab etadi. Quyida graduonimiyaning giponimiya, antonimiya, sinonimiya bilan munosabatini koʻrib chiqamiz.

Gipo-giperonimiya va graduonimiya. Gipo-giperonimiya – voqelikda mavjud boʻlgan tur-jins, butun-qism munosabati. Bunda ikki tarkib: giponim va giperonim farqlanadi (masalan, *rang* – giperonim; *oq, qizil, sariq* – giponimlar). Giperonim umumiy tushunchani nomlab keladi, giponim xususiy xarakterda boʻlib, oʻzida umumiy holat, belgini toʻliq saqlagan boʻladi (Orifjonova, 1996, 53-bet).

Graduonimiya – bir belgi miqdorining oshish-kamayishiga asoslanadigan munosabat: *gulobi* – *pushti* – *qizgʻish* – *qizil* – *ol* – *qirmizi*.

Bu ikki munosabatning farqi ulardagi bosh, oraliq soʻzlar maʼnosining qurshov soʻzlarda saqlanish darajasida kuzatiladi. Yuqoridagi *oq, qizil, sariq* giponimlari uchun rang semasi umumiy, yaʼni ularning har birida ushbu sema bir xil miqdorda mavjud, lekin *gulobi* – *qirmizi* qatorida **qizillik** miqdori turli darajada – baʼzilarida oz, baʼzilarida koʻp miqdorda. Bundan giponimlar giperonim anglatgan tushunchani oʻz tarkibida toʻliq saqlashi, graduonimlarda esa oraliq soʻz semasi turli miqdorlarda ifodalanishi aniq boʻladi va shunga koʻra bu ikki hodisa oʻzaro farqlanadi.

Antonimiya va graduonimiya. Har ikki hodisa farqlanuvchilar asosida shakllanadi. Ularni bir-biridan ajratishga asos bo'ladigan mezonni lug'aviy qator doirasida aniqlashimiz mumkin. Masalan, *yomon* – *qoniqarli* – *yaxshi* darajalanish qatorini olaylik. Bunda so'zlar boshqa-boshqa hodisalarni nomlab kelayotgani, ularning semalari bir-biridan farqlanayotgani anglashiladi; ya'ni *yomon* – *qoniqarli*, *qoniqarli* – *yaxshi* juftliklari graduonimik; *yaxshi* – *yomon* so'zlari antonimik munosabatni yuzaga chiqaryapti va tasnifda farqlanayotgan so'zlardagi belgining kuchli-kuchsizligi asos qilib olinyapti. Bir umumiy yo'nalishli qatorning ikki chekka qutbida joylashgan so'zlar kuchli oppozitsiyalarni, bir-biriga yaqin, yondosh bo'lgan so'zlar kuchsiz oppozitsiyalarni namoyon qilyapti (Bozorov, 1996, 155-bet).

Har ikkala munosabat asosida farqlilik yotibdi, ularni bir-biriga zid qo'yib bo'lmaydi, chunki so'zlar orasidagi kuchli va kuchsiz qarama-qarshilik (*yaxshi* – *yomon*) oraliq so'zlar (*yomon* – *qoniqarli*, *qoniqarli* – *yaxshi*) vositasida shakllanyapti.

Sinonimiya va graduonimiya. Har ikki hodisani farqlash uchun, avvalo, sinonimik va graduonimik qator o'rtasidagi tafovutni ko'rib chiqish lozim. Sinonimlar ma'no umumiyligi, o'xshashligiga ko'ra birlashib va, aksincha, semantik farqliligi bilan birga bir butunlik – sinonimik qatorni yuzaga keltiradi. Graduonimik qator hosil qilish uchun esa leksemalarning bir belgi, hodisa-jarayon asosida oshib-kamayib, kengayib-torayib borishi asos qilib olinadi.

Tilshunos olim Sh.Orifjonova (1996) graduonimik lug'aviy qatorlarni ajratishda ikki asosiy omilni farqlaydi:

1. Ma'noviy omil.
2. So'zlararo paradigmatic munosabatlar omili.

Ma'noviy omil so'zning ma'no qurilishiga asoslanar ekan, bunda ikki asosiy tarkibiy qism farqlanadi:

- a) denotativ (atash) semalar;
- b) konnotativ (ifoda) semalar.

Bu omilning mohiyati shundaki, bir qator so'zlarda atash semalari, bir qator so'zlarda ifoda semalari bir belgi, uslubiy bo'yoqning oz-ko'pligi bilan farqlanadi.

Denotativ ma'nolarda darajalanish o'z nomi bilan lug'aviy birliklarning atash semalariga bog'liq, shunga ko'ra ular so'z turkumlari doirasida baholanadi (Bozorov, 1997, 128-bet):

1. Predmet ifodalovchi leksemalarda darajalanish:
Yelvizak – shabada – shamol – bo'ron; do'nglik – tepalik – adir – tog'.
2. Belgi ifodalovchi leksemalarda darajalanish:
Pakana – o'rtabo'y – novcha; salqin – sovuq – ayoz – muzday.
3. Miqdor anglatuvchi leksemalarda darajalanish:

a)sof miqdor: ming – million – milliard;

b)musbat-manfiylik: -2 – -1 – 0 – 1 – 2.

4. Harakat-holatni ifodalovchi leksemalarda darajalanish:

Jilmaymoq – tabassum qilmoq – kulmoq – xandon otmoq – xoxolamoq – qah-qah urmoq; shipshimoq – shivirlamoq – pichirlamoq – gapirmoq – qichqirmoq – baqirmoq – o‘kirmoq – hayqirmoq.

5. Ishora (ko‘rsatuvchi) leksemalarda darajalanish:

Men – sen – u ; hamma – ba’zi – hech kim.

6. Harakat belgisini ifodalovchi leksemalarda darajalanish:

Kecha – bugun – erta; doimo – ba’zan – hech qachon.

7. Taqlidiy so‘zlarda darajalanish:

Tiq-tiq – to‘q-to‘q – toq-toq; shilp-shilp – shalp-shulp – shalop-shulup.

8. Undovlar qatorida darajalanish:

Eh – oh – voh – dod; balli – qoyil – ofarin – tasanno.

9. Modal ma’noli leksemalarda darajalanish:

Mumkin – darkor – lozim – shart – zarur.

Demak, denotativ ma’nodagi darajalanish barcha so‘z turkumlari uchun xos va bu darajalanish asosida graduonimik qatorlar yuzaga keladi.

Konnotativ ma’nolarda darajalanish atash semasiga yondosh bo‘lgan qo‘shimcha semalar (uslubiy bo‘yoq)ning oz-ko‘pligi bilan farqlanish asosiga quriladi, ular, odatda, denotatlari bir bo‘lgan sinonimlarda uchraydi. Masalan, *kulimsiramoq*, *jilmaymoq*, *iljaymoq*, *irshaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* sinonimik qatoridagi so‘zlar uchun denotat bitta, ya’ni “ovoz chiqarmay miyig‘ida kulish”, lekin ularda ifodalanayotgan uslubiy bo‘yoq har xil (Hakimova, 2023). Umuman olganda, ijobiy-salbiy bo‘yoq (konnotativ ma’no)ning darajalanishini ko‘plab sinonimik qatorlarda kuzatishimiz mumkin, lekin bu holatlarni graduonimiya hodisasi sifatida baholay olmaymiz. Chunki ular ifodalayotgan atash ma’no umumiy, ya’ni bitta. (Eslatma: denotatlarning umumiyligi yoki aynanligi sinonimiya doirasida kuzatiladi.) Sinonimiya va graduonimiya chegarasini belgilashda tilshunos olim Muhayyo Hakimovanning (2023) fikrlari o‘rinlidir: “Agar nominatsiya bir denotat yoki tushunchadan chiqar ekan, bunda sinonimiya barbod bo‘ladi. Miqdor o‘zgarishlarining sifat o‘zgarishlariga o‘tishi, sinonimik qatorlardagi ma’no darajalarining ortib borishi mazkur birliklarning sinonimiya munosabatini bartaraf qiladi”. Demak, sinonimlar va graduonimlarni belgilashda so‘zning semantik tarkibi: denotativ va konnotativ semalar muhim ahamiyat kasb etadi. Davrlar o‘tishi bilan so‘z ma’nolari tarkibi o‘zgarishga uchrar ekan,

sinonimlarni belgilashda asosiy ma’no tengligi, graduonimiyada esa farqliligi mezon sifatida olinadi (farqlilik asosini miqdoran o’sib boruvchi belgi tashkil qiladi).

Tilning bir tizim, butunlik ekanligi uning tarkibiy qismi bo’lgan leksik sathga sistem-struktur jihatdan yondashishni taqozo etadi va leksemalarning tabiati lug’aviy birliklar o’rtasidagi paradigmatic, syntagmatic, iyerarxik munosabatlarda namoyon bo’ladi (Orifjonova, 1996). So’zlararo sistemaviy munosabatlar graduonimiya, sinonimiya, antonimiya va gipo-giperonimiya hodisalarining bir-biriga chambarchas bog’liq ekanligini ko’rsatadi. Chunki graduonimiya hodisasi antonimlarning shakllanishi uchun asos bo’lib xizmat qilsa, tur-jins, butun-qism munosabatida LMGga tarkibiy element sifatida kira oladi, sinonimlar bilan ma’noviy umumiylikka ko’ra birlashib, miqdor va sifat belgilariga ko’ra farqlilik namoyon qiladi. Bu hodisalar o’rtasidagi, ayniqsa, sinonimik va graduonimik qatorlardagi ma’no noziklarini anglash o’zbek tilining mukammal izohli, sinonimlar va graduonimlar lug’atini tuzishda muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Hakimova, M. (2023). O’zbek tilida sinonimiya munosabatining zamonaviy talqinlari. “O’zbekiston: til va madaniyat” jurnali, (1) 16-30 https://tsuull.uz/sites/default/files/5_xakimova_m.pdf
- Xolmanova, Z. (2019). Tilshunoslik nazariyasi. “Nodirabegim” nashriyoti.
- Бозоров, О. (1997). Ўзбек тилида даражаланиш. (270 бет). Филол.фан.док.дисс. Тошкент.
- Орифжонова, Ш. (1996). Ўзбек тилида луғавий градуонимия. (113 бет). Филол.фан.номз.дисс. Бухоро.
- Раҳмонов, Ғ. (2019). Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. (156 бет). Филол.фан.номз.дисс. Фарғона.
- Сайфуллаева, Р. ва бошқалар. (2006). Ҳозирги ўзбек адабий тили. (391 бет). Тошкент.
- Ҳожиёв, А. (1974). Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. “Ўқитувчи” нашриёти.

II BOB.

TURKIY TILLAR TARIXI, SHEVASHUNOSLIK VA QIYOSIY TILSHUNOSLIK

QADIMGI TURKIY TILDAGI “AYOL” SEMASINI IFODALOVCHI BIRLIKLAR

*Abdug‘afforova Zuhra Azamat qizi,
ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi
zabdugafforova71@gmail.com*

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. O‘rozova Iqbol Abdikarimovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi turkiy tilda qo‘llangan “ayol” semasini ifodalovchi birliklar mazkur davrlarda yozilgan asarlardan foydalanib qiyosiy metod asosida tahlil qilindi. “Ayol” semasini ifodalagan so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tili va mahalliy dialektlardagi muqobillari bilan solishtirilib, leksemalar taraqqiyoti jarayonida yuz bergan semantik o‘zgarishlar aniqlanib, fikr-mulohazalar bildirildi.

Kalit so‘zlar: ayol, qadimgi turkiy til, leksema, semema, sema, turkiy qavmlar, ona.

Abstract. In this article, the words used in the ancient turkish language to represent the female form were analyzed on the basis of the comparative method using the works written in these periods. The words expressing the female sema are compared with the contemporary uzbek literary language and local dialects, the changes that occurred during the development of lexemas are reviewed and opinions are expressed.

Keywords: female, ancient turkish language, lexeme, turkish curacy, mother.

Turkiy xalqlarda qadimdan ayol doimo erkak kishining do‘sti, yori, oqila, mehribon, oilaviy tinchlikning rahnamosi sifatida ulug‘langan. Sharqona tafakkurda, turkiy xalqlarda ayollarning jamiyatdagi mavqeyi juda yuqori bo‘lgan. Arab tarixchisi Ibn Battuta xabar beradi: “Turk xoqonlari imzo chekayotganda “sulton va uning xotinining amri bilan”, – deb yozganlar”. Aslida esa Islom ta’limoti ayol sha’nini ulug‘laydi. Qur’oni karimning “Tavba” surasida “Mo‘minlar va mo‘minalar bir-birlariga do‘stdirlar: (odamlarni) yaxshilikka buyuradilar, yomonlikdan qaytaradilar” (Qur’oni karim “Tavba surasi” 71-oyat.), – deyiladi. Abu Ali ibn Sinoning ham oilaviy munosabatlar masalalariga oid qarashlari diqqatga sazovor. Uning “Tadbiri manozil” (Ибн Сино, 1983) asarida ayollarning yaxshi xulqli, bilimli, e’tiqodli, uyatchan, sharm-hayoli, jasur, erini qattiq sevadigan, tug‘ish va bola tarbiyasi haqida o‘ylaydigan, ezma bo‘lmagan, eriga itoatkor, xushmuomalali, to‘g‘ri, kamtar va farosatli, o‘z vazifasi va burchini yaxshi biladigan va tejamkor bo‘lishi kerakligi haqida fikr yuritiladi. Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarining “Uylanish va xotinlar to‘g‘risidagi” bobida uylanish hamda uning foydasi, oila odobi va oilada ayollarning fazilatlari haqida fikrlar bayon etilgan: “Yaxshi xotin –oilasining davlati va baxti. Uyning ozodaligi undan, uy egasining xotirjam va osoyishtaligi undan. Husnli bo‘lsa, ko‘ngil yozig‘i, xushmuomala bo‘lsa, jon ozig‘idir. Oqila bo‘lsa, ro‘zg‘orda tartib-intizom bo‘ladi, asbob-anjomlar pokiza va saranjom turadi” (Alisher Navoiy, 2018).

Eski turk jamiyatida, ayniqsa, islomgacha bo‘lgan davrda ayollarning o‘rni qanday bo‘lgani masalasi bugungi kungacha o‘zining to‘laqonli yechimini topmagan. Shunday bo‘lsa-da, ko‘plab

izlanuvchilar Xun saltanati, Xioniyar, Eftaliylar va Turk xoqonligi kabi ilk turkiy saltanatlar boshqaruvida ayollarning o'рни bilan bog'liq bugungi kungacha yetib kelgan ma'lumotlarga tayanib, qadimgi davr va ilk o'rta asrlarda turkiylar jamiyatida xotin-qizlarning o'рни boshqa el-uluslarga qaraganda ancha yuqori bo'lganiga urg'u beradilar. Ayrim izlanuvchilar esa yozma manbalardagi boshqaruvda qatnashgan turk ayollari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'proq yuqori tabaqa vakillariga tegishli bo'lib, jamiyatning barcha jabhasida ayollar unchalik erkin bo'lmagan, deb qaraydilar. ([Oyina](#))

Xitoy yilnomalari, yunon, sug'diy, tibet, baqtriy, fors arab tillaridagi yozma manbalar bilan birga, O'rxun-Enasoy yozuvlarida turkiylar boshqaruvida ayollar faol qatnashib, el-yurt masalalari ko'rib chiqilgan ulug' yig'ilishlar (to'y, qurultoy)da ishtirok etganliklari, buyuk xoqon o'z xotun (*qatun*)lari bilan kengashib, qaror qabul qilgani to'g'risida yozilgan. Bundan turkiy siyosiy uyumshalarning xotin-qizlari o'zlari bilan qo'shni yoki birmuncha yaqin hududlar – Xitoy, Sosoniylar Eroni va Vizantiya ayollariga qaraganda birmuncha erkin bo'lgani, Turkistonga kelgan chet elliklar, ayniqsa, elchilar bundan hayratlanib, kuzatishlarini qog'ozga tushirgani anglashiladi. ([Oyina](#))

Eski turk davlatchilik an'analarga ko'ra, bosh xotun hukumatda xoqondan keyingi eng yuqori mavqedagi shaxs bo'lib, u asosan saroy ichkarisidagi ishlarga aralashishi barobarida huquqiy masalalarni hal qilishda ham qatnashardi. Xitoy yilnomalarida Cheng-guan (627–649) yilining boshlarida (chamasi, 630-yillarda) hukm surgan uyg'ur boshqaruvchisi Pu-saning onasi to'g'risida shunday yoziladi: *"Onasi Vu-lo-xun xotun maslahatchi edi. U da'volarga qarar, qonunni buzganlarga qattiq jazolar tayinlar, haqqoniylik yo'li bilan adolatni yuzaga chiqarar edi"*. (Chavannes 2007, 132)

Bir so'z bilan aytganda, ayollarning taqdiri, buguni va kelajagi uchun davlat siyosati darajasidagi yuksak e'tiborning ifodasi turkiy davlatchilikda va turkiy madaniyatda azal-azaldan mavjud bo'lib, hozirda olib borilayotgan odilona siyosat mana shu ajdodlarning munosib vakili tomonidan jamiyatga tatbiq qilinmoqda. Bugun opa-singillarimiz qalbida jo'sh urayotgan shukronalik va yurtidan, Yurtboshidan minnatdorlik hissi amaliy faoliyatimizga ko'chib, har bir sohada yuksak natijalarga erishishga ruhlantirmoqda. Ayollarga e'tibor chinakam davlat siyosati darajasiga ko'tarildi: uning huquqiy va institutsional asoslari tubdan takomillashtirildi.

Qadimgi turkiy tilda "ayol" semasini ifodalovchi leksemalarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

- a) qarindoshlikni bildiruvchi "ayol" semali leksemalar;
- b) jinsni atab keluvchi "ayol" semali leksemalar.

Qarindoshlikni bildiruvchi leksemalar qadimgi turkiy tilda faol qoʻllangan boʻlib, ular qarindoshlik darajasiga koʻra farqlangan.

Masalan, *ebä* birligi *ona* degan maʼnoni anglatadi va oʻgʻuzcha leksema hisoblanadi. Qarluq turkmanlari jarangsiz *rā* bilan *era* deydilar. (Qoshgʻariy, DLT, 47, 2017) “Qadimgi turkiy lugʻat”da ushbu soʻz *aōa* shaklida berilib, “*маты (ona)*” maʼnosini anglatishi (ДТС, 1969) bilan bir qatorda *ota* maʼnosini ham ifodalagan (ДТС, 1969). Bu leksema hozirgi kunda shevalarda saqlangan. Xususan, qarluq lahjasining Namangan shahar shevasida *äbä* shaklida uchrab, onani nomlashda ishlatiladi. Masalan, *Äbämlär (xān) keldilär. – Onam keldi.*

Egä leksemasi qadimgi turkiy tilda *opa* semasini anglatuvchi soʻz hisoblangan. Oʻgʻuzlar esa *ezä* tarzida qoʻllagan. Mazkur leksema til taraqqiyoti jarayonida hozirgi adabiy tilda oʻz oʻrnini *opa* leksemasiga toʻliq boʻshatib bergan, deyish mumkin. ДТС da *apa* soʻzi kelgan va *стапуця cecmpa (opa)* tarzida izohlangan. Shevalarda *opa* leksemasi *āpčä, āpāčä* (Namangandagi ayrim qishloq shevalarida), *apa* (qipchoq shevalari hududi, xususan, Qashqadaryo viloyati ayrim tumanlarida) shaklida qoʻllanadi. Bizningcha, eski oʻzbek tilida faol qoʻllangan, shuningdek, hozirgi Toshkent-Fargʻona shevasida isteʼmolda boʻlgan *egachi* birligining kelib chiqishi *egä* leksemasiga borib taqaladi.

Ümä ham *ona* maʼnosini anglatuvchi leksemalardan biri sanaladi. Bilamizki, Mahmud Qoshgʻariy “Devoni lugʻati-turk” asarini yaratishdan avval 15 yil davomida turli qavmlar, qabilalarni kezib lugʻat jamlagan. Ayni mana shu asarda tuputlar tilida *ümä* soʻzi *ona* maʼnosini anglatishi, ikkinchi maʼnosi ham boʻlib, u *mehmon* semasi ekanligi haqida yozib qoldirgan. (Mahmud Qoshgʻariy,). Bu soʻz hozirgi kunda na adabiy tilda, na shevalarda qoʻllanadi. Tarixga bir nazar tashlasak, bitiktoshlarning mifologik tizimida Umay kulti ham bor. Bu kult onalarni va bolalarni himoya qiluvchi iloh nomini bildirgan. Mahmud Koshgʻariy “Devonu lugʻatit-turk” asarida Umay haqida toʻxtalib, quyidagicha izohlaydi: “Umay – yoʻldosh. Uni bolaning qorindagi hamrohi – yoʻldoshi deyishadi. Oltin yorugʻdan keltirilgan parchada Umay ona kulti diqqatga sazovor (Rahmonov, 2017).

Keyingi qarindoshlikni bildiruvchi “ayol” semali leksema *ana* soʻzi boʻlib, bu soʻz *ana* tarzida DLTda ham, ДТС (мать, tarjimasi *ona*) da ham qayd etilgan. Hozirgi adabiy tilimizda bu leksema faol qoʻllanadi. Ushbu leksema hozirgi oʻzbek adabiy tilida, shuningek, aksariyat qarluq lahjalarida *ona* shaklida qoʻllanadi. Leksemaning *anač – маменька* koʻrinishi ham mavjud boʻlib, bu erkalash shakli hisoblanadi (ДТС, 1969) va hozirgi tilimizdagi *onajon, onajonim* shakllariga toʻgʻri keladi.

Navbatdagi leksema *baldiz* soʻzi boʻlib, *xotinning singlisi* maʼnosini anglatadi. Hozirgi davrda bu leksema turk tilida isteʼmolda bor: *Baldız – erkeğe göre eşinin kız kardeşi Eve işçi, aşçı*

tutmam, kaynana, baldız istemem (Bir Köroğlu bir Ayvaz). *Erning singlisi* esa *sinil* deyilgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida erning singlisiga ham, ayolning singlisiga ham *singil* birligini ishlatamiz. Bizningcha, shuning o'rniga ayolning singlisi birligiga *baldız* so'zini turkiy tilimizdagi shaklini olsak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu bilan tilimiz bitta so'zga bo'lsa ham boyiydi va nutqda chalkashlik bo'lmaydi. Zotan *baldız* leksemasi tilimizdan umuman chiqib ketmagan, ayrim qipchoq shevalarida ayni semasasi bilan saqlangan.

Qarindoshlikni ifodalovchi birliklar bir nechta semalarni o'z ichida birlashtiradi. Birinchisi qarindoshlik bo'lsa, ikkinchisi esa jins semasidir. Masalan. *baldız* leksemasida "ayol" va "qarindosh" semalari yonma-yon ifodalanadi.

Jinsni atab keluvchi "ayol" semali leksemalar semaemsiga diqqat qaratsak, ularda "qarindosh" semsi mavjud emas, ammo "ayol" semasi bilan birga yoshga, inson umrining turli davrlariga ishora qiluvchi sema mavjud ekanligini ko'rish mumkin.

Özök (*o'zo'k*) – xotinlar laqabi; "sof, oltin kabi toza, pok xotin" mazmunida *altun özök* deyidilar. Ertini *özök* – badani marvarid kabi toza bo'lgan ayol. Erdini degan so'z durri g'alton demaktir. Bu so'zning dāl harfi tā harfining almashganidir. Chigil qabilasida bu so'z qo'llanadi. Asli *öz* – *ök*, ya'ni "xuddi, o'z-o'zi" ma'nosidadur. *Ol erni – ök keldür. - U kishining o'zinigina keltir.* (Qoshg'ariy, DLT, 41, 2017)

Eş leksemasi ayol semasini ifodalovchi birliklardan biri sanaladi. *Eş* so'zi *xotin*, *o'rtoq*, *hamroh* kabi ma'nolarni bildiradi. Mazkur leksema hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydi. Biroq turk tilida bu so'zning har uchala ma'nosi ayni qadimgi turkiy tildagi bilan bir xil ko'rinishda iste'molda.

1. *Eş* (xotin) – karı kocadan her biri, hayat arkadaşı. Tarjimasi: er - xotinning har biri, turmush o'rtoq. *Eşiniz geldi mi? - Turmush o'rtog'ingiz keldimi?*

2. *Eş* (hamroh) – ikişer kişilik gruplarla oynanan oyunlarda, ortak oynayan iki kişiden her birinin öbürüne göre durumu, partner. Tarjimasi: ikki kishilik guruhlar bilan o'ynaladigan o'yinlarda, birga o'ynagan ikki kishidan har birining bir-biriga ko'ra holati, sherik, hamroh: *Bana eşlik edecek misin? – Menga hamrohlik qilasanmi?*

3. *Eş* – arkadaş, ortak.

Açi. Aru deb ham aytilgan bu so'z qadimgi turkiy tilda, xususan, barsg'anliklar tilida keksa xotinga aytilgan. (DLT, 48, 2017) ДТС da bu so'z *aça* (*eča*) tarzida kelgan va "родственники", ya'ni "bobo-buvi" ma'nosini izohlagan. Yuqorida zikr qilingan so'z DLTdagi variantga nisbatan fonetik o'zgarishga uchragan holda mahalliy dialektlarda qo'llanadi. Jumladan, Namangan shahar shevasi va shaharga yaqin bo'lgan ayrim tuman markazlarida *äčä* so'zi qo'llanilishi kuzatiladi. Bu so'z ota yoki onaning onasini ifodalovchi birlik bo'lib adabiy tildagi *buvi* so'ziga teng keladi.

Äčämlänikigä ketuttim. - Buvimnikiga ketyapman. Qipchoq shevalarida buvi ma'nosini ifodalovchi *biji* leksemasi qo'llanadi.

Qadimgi turkiy tilda "ayol" semasini ifodalovchi yana bir leksema *urağut* bo'lib, xotin ma'nosini anglatgan. *Urağut yip egrindi. - Xotin o'zi uchun ip yigirdi.* (DLT, 108, 2017) *Urağut yüzin örtüindi. Xotin yuzini ochdi* (DLT, 108, 2017). *Urağut un elgäнди. - Xotin un eladi* (DLT, 109, 2017) va h.k misollarni keltirish mumkin.

Kis so'zi ham xotin ma'nosini bildirgan leksemalardan biridir. Anñ kisi – uning xotini (DLT, 135, 2017)

Qatun - xotin. Qadimgi davrda Afrosiyob urug'idan bo'lgan xotin-qizlarga beriladigan unvon hisoblangan.

*Tärkän qatun qutiña,
Tegür mendin qoşuğ*

Hozirgi o'zbek adabiy tilida faol muomalada bo'lgan *xotin* leksemasi *qatun* birligining fonetik taraqqiyoti natijasida shakllangan: *qatun > xatun > xotin*.

Yuqorida keltirilgan so'zlardan tashqari *ök, oxšağū, qiz, quduz, egä* kabi "ayol" semasini ifodalovchi leksemalar ham qadimgi turkiy tilda foydalanilgan. Kichik tadqiqotimiz jarayonida qadimgi turkiy tilda "ayol" semasini ifodalovchi birliklar orasida *eş* va *urağut*, keyinchalik esa *qatun*, uning negizida *xatun* birliklari muomalada keng foydalanilgan leksemalar ekanligining guvohi bo'ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdushukurov, B. (2021). *O'zbek tili tarixi*. "Nodirabegim" nashriyoti.
Alisher Navoiy, (2018). *Mahbub ul-qulub*. "Yoshlar" nashriyot uyi.
Rahmonov, N. (2017). *O'zbek adabiyoti tarixi* o'quv qo'llanma (16-17-bet). "Fan" nashriyoti
Rahmonov, N va Sodiqov, Q. *O'zbek tili tarixi* darslik. "O'qituvchi" nashriyoti
"Древнетюрский словарь" (1969). Ленинград
Кошғарий, М. (2017). *"Девону луготит-турк" I – III том* (33, 41,47, 48, 50,60,103, 108-109, 128..)
Jumaniyozova, R., (2024-yil, 20-sentabr). Turkiy ellarni boshqargan "xotun"lar. Oyina.uz <https://oyina.uz>

NAMANGAN VILOYATINING O'Z ICHKI DIALEKT XUSUSIYATLARI (UDA, ABA, KENCHABI SO'ZLARI MISOLIDA)

*Ahmadjonova Shahlo Mahmudjon qizi
ToshDO'TAU 1-kurs magistranti
Shahlo.ahmadjonova2003@gmail.com*

Annotatsiya: Zamonaviy o'zgarishlar barcha sohada, jumladan til va adabiyot yo'nalishida ham yuz berdi. Namangan hududi dialektida qadimdan mavjud va saqlanib qolgan yoxud uning ma'nosi o'zgargan, umuman unrtilyotgan leksemalar va adabiy tildagi ba'zi so'zlarning shu hududda turlicha

variantlari ham mavjud ekanligi yangicha tadqiqot obyekti bo'la oladi. Ushbu maqolada Namangan dialektining o'rganilishi va hu hududdagi uda, aba, kenchabi leksemalarining qanday holda saqlanayotgani, uning tarixiy genezezi, tarqalishi va amal qilish xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: umlaut, uda, aba, kenchabi, sheva, tarixiy-qiyosiy, etimologiya, migratsion sheva.

Abstract: Modern changes took place in all spheres, including language and literature. The fact that there are lexemes and some words in the literary language, which have existed since ancient times and have been preserved or whose meaning has changed, are generally forgotten, and the fact that there are different variants of some words in the literary language in this area can be a new object of research. This article analyzes the study of the Namangan dialect and how the local lexemes Uda, Aba, and Kenchabi are preserved, its historical genesis, distribution, and usage characteristics.

Keywords: umlaut, uda, aba, kenchabi, dialect, historical-comparative, etymology, migration dialect.

Sheva atamasi forsha so'z bo'lib, "ovoz", "til", "so'zlashish", "holat", "yo'sin", "ravish" kabi ma'nolarni anglatadi. Shevalar o'zbek tilining o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarga ega bo'lgan kichik bir qismi bo'lib, o'zlarining jug'rofiy o'rinlari bilan bir-birlaridan ajralib turadi. (Rajabov, 1996)

Har bir lingvistik nazariya va konsepsiyalarning boshlang'ich bosqichi bu – sheva. "... shevalar o'zbek milliy tilining tarkibiy qismi sifatida adabiy tilning shakllanishi uchun material asos bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun shevalar fan asoslarida nazariy o'rganilishi zarur. Hozirga qadar milliy tillar bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar yoki bu darajada shevalar ma'lumotlarisiz amalga oshirilmaydi. Jumladan, hozirgi o'zbek tilidagi fonetik jarayonlar to'g'risida fikr yuritilganda, ya'ni assimillatsiya, dissimillatsiya, metateza, eliziya va boshqa jarayonlar sheva materiallari asosida tushuntiriladi. Bu faqat fonetikada amalga oshirilmaydi, balki til tuzilmasining barcha xususiyatlarini qayd qilish va asoslashda sheva faktlari e'tiborga olinadi yoki nazarda tutiladi. Shevalar to'xtovsiz rivojlanib boradi, bu esa shevalarning doimiy ravishda nazariy jihatdan o'rganilib borishni taqozo etadi va ilmiy-nazariy ahamiyatini keltirib chiqaradi". (Ashirboyev, 2021)

Turkiy tillarning ilmiy o'rganilishi o'zbek tilshunosligi, xususan, o'zbek dialektologiya sohasining rivoj topishda muhim o'ringa ega. Qadimdan shevaga e'tibor qaratilgan bo'lib, buning ilk tarixini Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk", Yusuf xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari orqali ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, To'nyuquq bitiktoshida shevalarning qadimiy ko'rinishi saqlanib qolgan. Masalan, "...uduzug'ma ulug'i sid arti. Yig'il, tadi, yig'masi ban artim – bilga To'nyuquq. (Darvishov, 2019)

Namangan shevasiga to'xtaladigan bo'lsak, u boshqa hudud shevalaridan va dialektlaridan tamomila farq qiladi. Bu farqlar talaffuzda, bir so'zning turli variantlari mavjudligida yoki hali ham tarixiy so'z shakllari saqlanganida ochiq ko'rishimiz mumkin. Bunga dalil tariqasida tarixiy manba - Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" hamda Qashqadaryo shevalari va Namanganning ba'zi sheva qatlamiga doir so'zlar orqali qiyoslash omillarini aytish mumkin.

O'zbek tilining Namangan guruhiga kiruvchi shevalarda ham juda ko'p xarakterli til xususiyatlari saqlangan. Shu sababli bu shevalar keng planda, atroflicha o'rganilishi kerak. Namangan dialektiga kiruvchi shevalarning barchasi hozircha, yaxlit tarzda, maxsus katta monografik tekshirish obyekti bo'lgan emas. Biroq Namangan shahar shevasini yoki Namangan oblastidagi biror shevani ma'lum bir lingvistik aspektda o'rganishga, tadqiq etishga bag'ishlangan prof. A.K.Borovkov, prof. V.V.Reshetov hamda fan kandidatlar F.Abdullayev, S.Otamirzayeva, S.Tulakov, O.Sharipov, shuningdek xorijiy turkologlardan prof.G.Yarring ishlari - maqolalari, kandidatlik dissertatsiyalari bor. Mazkur ishlarda Namangan shevalari barcha lingvistik aspektlarda to'liq tekshirilmagan. (Aliyev, 1974) Namangan shahar shevasi va uning fonetik va morfologik xususiyatlari tilshunos olimlar S.Otamirzayeva va S.Tulyakovlar tomonidan, Uychi shevasi professor A.Yu.Aliyev tomonidan o'rganildi. A.Yu.Aliyev o'zining doktorlik dissertatsiyasida Namangan viloyati shevalarining fonetik, leksik va morfologik jihatlariga umumiy tavsif bergan holda, Namangan shahar hududi va unga yaqin joylarda yashovchi aholi shevalarini batafsil yoritishga harakat qilgan. H.Sharipov nomzodlik ishining ayrim o'rinlarida Qirg'iziston janubiga qo'shni bo'lgan Yangiqo'rg'on tumanining ba'zi qishloq shevalari haqida qisman ma'lumotlar mavjud. (Darvishov, 2022)

Endi esa olimlar nega Namangan shevasiga va uning alohida o'rganilishi, xususiyatlariga e'tibor berganlariga bir nazar tashlasak. Umlaut hodisasi hozirgi zamon turkiy tillardan uyg'ur tilida uchraydi. Umlaut – o'zak unlilarining affiks unlilari xarakteriga moslashishi. (Nabiyeva, 2016) Umlaut qoldiqlari boshqa turkiy tillar va ularning shevalarida ham uchraydi. Uyg'ur tilidagi singari umlaut hodisasining Namangan tip shevalarida qo'llanishi juda xarakterlidir. Shuning uchun ham Namangan shahar va uning atrofidagi shevalar E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin, V.V.Reshetov, G.Yarring va boshqa tilshunos olimlarning diqqatini jalb qilgan. Mutaxassislarning fikriga qaraganda, umlaut hodisasi Namangan shevalarida uyg'ur tilining ta'siri natijasida yuzaga kelgan. Ana shu uyg'ur tiliga xos ayrim xususiyatlarga ko'ra Namangan, Uychi, Chortoq shevalarini "uyg'urlashgan" yoki "umlaut" shevalar deb yuritilgan. (Nabiyeva, 2016)

Oraliq bosqich, ya'ni yarim keng unlilar turkiy tillar tarixida keyin paydo bo'lganligi uchun, tor unlilar bilan keng unlilar bir-biriga konkret holda (binar) zidlanadi. Lekin bu zidlanish ham nutq jarayonida mo'tadillashuvi mumkin. Masalan, **dadasi** – **dädäsi**. Bunday **a** – **i** variantlilik ko'proq

Namangan shevasida soʻzning ikkinchi boʻgʻinida umlaut hodisasi asosida vujudga keladi. (Nabiyeva, 2016)

Yuqoridagi fikrlardan koʻrinib turibdiki, hali ham shevalarda bunday qadimiy koʻrinishlar saqlanib qolgan. Biz buni Namangan shahar shevasidagi leksemalarning fonetikasida uchratishimiz mumkin, xususan, ularning oʻziga xos belgilari va talaffuzida koʻramiz. Shuningdek, qarindosh-urugʻ nomlari ham ularga murojaat shakllari ham Namangandagi hududlarga qarab turlicha variantlarga ega:

Adabiy tilda - **“Ona”**

Namangan shahar shevasida – **“abä”**

Nanay shevasida – **“aba”** va hozirda baʼzi yoshlar shevasida **“ojʻzān”** shakli bor.

Norin shevasida – **“äja”**

Koshgʻariyning izlanishlaridan **“aba”** hozirgi Namangan shahri va Nanay shevasida ishlatadigan **“ona”** maʼnosidan tamomila farq qilganini koʻrishimiz mumkin:

ābā (172v11) - **ota**;

ona maʼnosi esa **ana** (34v11) soʻzi shaklida boʻlgan. (Abdushukurov, 2015)

Qoʻshimcha tarzda baʼzi qorishiq shevada yaʼni ikki hudud vakillarining farzandlari yoki migratsion shevada “ona”ning Namangan shahar shevasidan oʻzgacha tarzda uchrashini koʻrishimiz mumkin. Misol, Namangan shahar shevasida “aba” ularda **“abaxon”** va bu birgina - **xon** qoʻshimchasi “aba” qattiq talaffuzli soʻzni yumshatish va mehr tuygʻusini qoʻshish hisobiga “abaxon” tarziga oʻzgargan. Bu -**xon** qoʻshimchasi shuningdek “dada” soʻziga qoʻshilib **“dedaxon”** shakliga oʻzgaradi. “Deda” – “ota”.

Adabiy tilda - **“kelinoyi”**

Namangan shahar shevasida – **“kiʻnčab:”**;

Nanay shevasida – **“oja”** va hozirda **“kenčaka:ya:”**;

Norin shevasida – **“bu:vä”** yoki **“ke:nčakaya”** shakllari ham mavjud.

Namangan shevalarida oilada ketma-ket, yiliga yetib-yetmay tugʻilgan bolalarni **“uda”** deb ataydilar. Masalan, *Agar belalari yilga yetiv-yetmay tu ulavessa ula:ni u:da balarken deyishedi*. Oʻzbek adabiy tili va uning shevalarida shu maʼnoda **“uda”** termini qayd qilinmagan. Mazkur termin qadimgi turkiy tilga xos xususiyatmi yoki oʻzlashtirilgan hodisami, degan tabiiy savol tugʻiladi. Albatta, bunday hodisa qadimgi yozma manbalar, qardosh turkiy tillar materiallariga murojaat qilish va ularda saqlangan materiallar bilan tahlil qilish hamda tarixiy-fonetik qonuniyatlar asosida fonemalarning tadrijiy takomiliga, shakllanish tarixiga nazar tashlamoq kerak boʻladi. (Saidova, 2023) Mahmud Koshgʻariy “Devon”ida ud - “vaqt”; xorazm oʻgʻuz shevasida –

uya – “ergashmoq”, “orqasidan yurmoq”, “bo‘ysunmoq”, “iqtido qilmoq” ma’nolari bor. Masalan: *Imam qalip, adamla apan-diya uyad’la,*

Imom qolib odamlar afandiga ergashib ketadilar.

O’sh, o‘zbek shevalarida uda – ketma-ket, birin-keyin, yilma-yil tug‘ilgan bolalarga nisbatan ishlatiladi. (DLT, 1984) Ko‘rinib turibdiki, bizning leksikamizda qadimdan mavjud bo‘lgan so‘zlar hali ham saqlangan va iste’molda ekanligi ma’lum. Bu faqatgina Namangan shevasida ma’lum so‘z, endi esa buni boshqa viloyat dialektida ham “**uda**” ma’nosini anglatadigan so‘zlar mavjudmi yoki yo‘q, shundayligicha saqlanganmi yoxud butunlay bu so‘z unutilib iste’moldan chiqqanmi shuni ko‘rib chiqamiz. Qashqadaryo shevalarida yilma-yil tug‘ilgan chaqaloqlarni “*sut ustiga bo‘lgan bola*” yoki “*sutda bo‘lgan bola*” deb atashadi va bu “**uda**” so‘zi unutilgan bo‘lishiga qaramay uning ma’nosi hali ham ishlatilishini kuzatdik. Chimkent-o‘zbek shevalarida “*uyalma-suyalma*” birikmasi ishlatiladi. Uyalma-suyalma deganda birin-ketin tug‘ilgan ma’nosini anglashilganda ham har ikkala ma’no farqlovchi leksemlarning o‘zagi **ud/uy** etnonimi orqali yasalgan. Demak, “**uda**” qarindoshlik termini qadimiy turkiy tillar uchun umumiy hodisa bo‘lgan va ba’zi shevalarda saqlanib qolgan, boshqalarida unut bo‘lib, ayrim shevalarida qoldiq sifatida saqlanib qolgan. (Saidova, 2023)

O‘zbek tili o‘z va o‘zlashgan qatlam hisobiga yil sayin boyib, sayqallanib kelishi tarixdan ma’lum. Til, asosan, ichki manbalar asosida boyib boradi. Qadimdan shevalar tilga ta’sir qilib, uning boyligini, sinonimik qatorini tashkil etib, badiiy matnni xalqona ifodalashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shevalar ta’sirida yaratilgan, so‘zlar bilan boyitilgan matnlar ham talaygina. Nutq undan oziqlanadi va ayrimlari bugungi kunda adabiy til me’yorlariga ham aylangan. Masalan, “oyijon” leksemasi aslida ayrim hududda qo‘llanuvchi leksema bo‘lib, bugungi kunda adabiy til miqyosida faollashmoqda. Yuqoridagi fikrlardan xulosa chiqaradigan bo‘lsak, dialekt ham, shevalar ham o‘z ichki xususiyatlariga ko‘ra, zamonning ta’siri ostida yoki areal joylashuvlar, ko‘chishlar oqibatida uzluksiz o‘zgarib boradi. Ammo shunday leksemalar ham borki, u avloddan avlodga o‘zgarmasdan dialektlar orqali yetib kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdushukurov, B.(2015) *Eski turkiy adabiy til leksikasi*. “Tafakkur bo‘stoni” nashriyoti.
- Aliyev, A.Y. (1974) *O‘zbek dialektologiyasidan materiallar (Namangan shevalari)*. “Fan” nashriyoti.
- Ashirboyev, S. (2021) *O‘zbek dialektologiyasi*. “Nodirabegim” nashriyoti.
- Darvishov, I. (2019) *Areal tilshunoslik: janubi-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari*. Monografiya. “Navro‘z” nashriyoti.
- Darvishov, I. (2022) *O‘zbek tilshunosligida Namangan shevalarining o‘rganilishi. O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv*. Toshkent.

- Mahmud K. (1984) *Devonu lug'otit turk*. Toshkent: Fan, . -B.550.
- Nabiyeva D.A., Zokirova H.R. (2016) *O'zbek tili fonetikasi* (o'quv-uslubiy qo'llanma). Andijon. -B.21.
- Rajabov N. (1996): *O'zbek shevashunosligi*. Darslik. Toshkent: O'qituvchi..
- Saidova M. (2023). Oriental Renaissance: Innovative educational, natural and social sciences. -3(11), November. (<https://oriens.uz>)

QASHQADARYO VOHASIDAGI SHEVAGA XOS BIRLIKLAR TAHLILI

Eshmanova Dildora Bahodir qizi

ChDPU GFF 4-kurs talabasi

[*eshmanovadildora14@gmail.com*](mailto:eshmanovadildora14@gmail.com)

Annotatsiya. Ma'lumki, o'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati tumanlarida istiqomat qiluvchi aholi nutqidagi shevaga xos so'zlar tahlil qilingan. Shevaga oid so'zlarning leksik ma'nolari, qo'llanish hududi va boshqa joylardagi shevaga xos so'zlar bilan leksik mosligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: leksik moslik, dialekt, leksema, "Devoni lug'otit turk", sheva, lingvistik geografiya.

Abstract. It is known that the Uzbek language differs from other Turkish languages in that it has many dialects. In this article, dialectal words in the speech of residents of the districts of Kashkadarya region are analyzed. Lexical meanings of dialect words, lexical compatibility with dialect-specific words in the area of use and other places were studied.

Keywords: lexical compatibility, dialect, lexeme, "Devoni lug'otit turk", linguistic geography.

Til muayyan millat doirasida shu millat a'zolarining barchasi uchun tushunarli bo'ladi. Milliy tilning tushunarli bo'lishligi ko'proq uning adabiy til shakliga xosdir. Biroq shevalarning tushunarlilik darajasi alohida tahlilga olinishi lozim. O'zbek tilida shevalarning 3ta lahja asosida tarqalgan xilma-xil ko'rinishlari mavjud. Ma'lum shevada so'zlashuvchi aholi boshqa bir hudud shevasiga tushunmaydigan holatlar ham uchrashi tabiiy. Bugungi tilshunosligimizning dialektologiya bo'limi hozirgi o'zbek tilimizdagi shevalarning tarqalishi, kelib chiqishi va ularning lingvistik xususiyatlarini o'rganadi. O'zbek shevalari haqidagi dastlabki ma'lumotlar qomusiy olim Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit-turk" asarida keltirilgan. Undan keyingi davrlarda ayniqsa, XX asrning boshlaridan o'zbek shevalari qizg'in o'rganila boshlangan. Jumladan, Sh.Shoabdurahmonov, T.Qudratov, S.Ashirboyev, N.Shoyimovalar tomonidan shevalarning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan. Bugungi kungacha shevalarimiz chet el va mahalliy olimlarning o'rganish obyektlaridan biri hisoblanadi. Sababi o'zbek tili nihoyatda boy til ekanligini shevalarning o'zi ko'rsatib turadi va ochilmagan qirralari tomon chorlayveradi. Biz ham aholi nutqidagi shevaga xos so'zlarni o'rganish maqsadida aynan Qashqadaryo hududidagi shevaga oid so'zlarni tadqiqotimiz uchun tanladik. Qashqadaryo viloyati hududida aholi, asosan, qarluq va

qipchoq shevalarida gaplashadi. Vohaning Qarshi shahri, Kitob, Shahrisabz va Yakkabog' tumanlarida qarluq lahjasida, Qamashi, Chiroqchi, Muborak va g'uzor kabi tumanlarida qipchoq lahjasida gaplashiladi.

Qashqadaryo viloyati shevasi ,asosan, Qarshi guruh shevalari qatoriga kiradi. Qarshi guruh shevalari esa ikkita dialektga bo'lib o'rganilgan:

1. Qarshi dialekti. Bunga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' tumanlari shevalari kiradi. J-lovchi shevalardan tashqaridagi shevalar unga mansubdir.

2. Samarqand-Buxoro dialekti. Unga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryo vodiysidagi Koson shevalari shu dialektiga kiradi. Bu shevalar qardosh bo'lmagan tojik tili elementlarining turli darajada borligi bilan ajralib turadi. Qashqadaryo vohasida shu kabi shevalarning turlari ko'p bo'lganligi uchun shevaga xos so'zlar ham bir-birini takrorlamaydigan leksemalarni o'z ichiga oladi. Masalan, Qamashi tumanining ba'zi hududlarida pushti rang-bika, yashil-pistaqi, shibirtki-supurgi, ona-ena, dada-ota, buvi-moma, bobo-buva, uka yoki singil esa og'a deb aytiladi. Bundan tashqari, Qamashi tumanida yangi tug'gan molning sutidan qilinadigan gilagay nomli taom ham bor. Nishon tumanida mastava deb ataladigan, o'zbek milliy taomlaridan bo'lgan ovqat chulon tarzida qo'llanadi. Mirishkor tumanida buvi yoki momoning o'rniga to'ta so'zi ishlatiladi. Qashqadaryo viloyatida etnografizm hisoblangan "challari"-to'ydan keyin qizning otasini uyiga borish marosimi turli hududlarida fonetik o'zgarishlarga uchragan holda qo'llanadi. Challari so'zini challandi, challadi tarzida ham qo'llanishini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari Nishon va boshqa ba'zi tumanlarda cho'mich so'zi cho'lpak deyiladi. Mirishkor tumanida takya so'zi yostiqlik o'rnida qo'llanadi. B.Jo'rayevning "Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari" kitobida qashqa-to'bal, lo'ppi, semiz - to'rsalak, qo'ldan kelgancha-baqimti kabi so'zlar ham qo'llanishi keltirilgan.(B.Jo'rayev,1969) Bundan tashqari, vohaning barcha hududlarida adabiy tildan farq qiladigan shevaga xos so'zlar mavjud. Ularni quyidagi jadval orqali ko'rishimiz mumkin:

№	Aholi shevasi	o'zbek adabiy tilidagi nomi va ta'rifi
1	zardoli	o'rik
2	girdoli	olxo'ri
3	g'o'lin	o'rikning quritilgani
4	Qoqi	biror bir mevaning quritilgani
5	shoptoli	Shaftoli
6	keskanosh	xamir yoyib va uni kesib, qaynagan suvda pishirib, so'ng suzma qo'shib tayyorlanadigan taom
7	shulla	Shavla
8	g'ilay sho'rva	Teftel
9	piyava	qovurma sho'rva

10	chuvvara	Chuchvara
11	laqshato'ppa	beshbarmoqqa o'xshash taom
12	g'ilmindi	xamirga atala solib pishiriladigan taom
13	yupqa	xamirning ichiga qaymoq solib pishiriladigan taom
14	jizziq	kuydirilgan dumba yog'i
15	yanga	Kelinoyi
16	Aya	Ona
17	pishak	mushuk
18	nozvoy	rayhon
19	yangngog'	yong'oq
20	achchiq osh	bug'doy va go'shtni qaynagan suvda pishirib, pishgandan so'ng suzma solib tayyorlanadigan taom

Samarqand va Jizzaxning ba'zi tumanlarida qo'llangani singari Qashqadaryoda ham chelakni *satil* deyilishini guvohi bo'lishimiz mumkin. Leksik moslik tarzida Toshkent va ma'lum shevalarda chelak *paqir* deb aytiladi, ya'ni chelak-*satil* (*Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo*)-*paqir* (*Toshkent*). Qashqadaryo viloyatida chumolini *mo'rcha* deyiladi. Chumoli ham boshqa viloyat shevalarida o'sha hudud shevasi asosida aytilish holati mavjud:

Chumoli- *qarinchg'a* (*Xorazm*)-*morcha* (*Qashqadaryo*)

Adabiy tildan farqli ravishda barcha shevalarda uchraydigan ayrim shevaga xos so'zlar Qashqadaryo viloyatidagi aholi nutqida ham namoyon bo'ladi. Masalan: qovoq-kadi, supurgijurob, mayak-tuxum va hokazo. Sigirni *inak* deyilishi Xorazm shevasidagi singari Nishon tumanida ham bor. Hozir ta'kidlangan misollardan ko'rinib turibdiki, o'zbek shevalarining bir-biridan farqli jihati bilan birgalikda, o'xshash tomonlari ham mavjud. Ma'lum hudud shevasini va shevaga xos so'zlarini o'rganishda, albatta, shevalarning bu xususiyatlarini inobatga olish zarur. (B.Jo'rayev, 1969)

Tadqiqotimiz va tahlilimiz davomida biz ham aynan shu usul, ya'ni, lingvistik geografiya usulidan foydalanishga harakat qildik. Lingvistik geografiya usuli turli o'zbek shevalarini bir-biri bilan solishtirib, qiyoslab o'rganish jarayonini anglatadi,

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ashirboyev, S.(2021) *O'zbek dialektologiyasi*, "Nodirabegim" nashriyoti.

Enazarov, T.J, Karimjonova,V.A, Ernazarova,M.S, Mahmadiyev,Sh.S. Rixsiyeva, K.G'.(2012). *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent, "Universitet" nshriyoti, .

Jo'rayev B. (1969) *Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari*. Toshkent.

Mahmud K. (1984) *Devonu lug'otit turk*.Toshkent: Fan

MUNIS XORAZMIYNING “FIRDAVS UL-IQBOL” ASARI TIL XUSUSIYATLARI

Gulimova Surayyo Aybek qizi,
ToshDO‘TAU O‘FF 4-kurs talabasi
gulimova204@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Munis Xorazmiyning “Firdavs ul-iqbol” asaridan olingan parchalar orqali asarning til xususiyatlari tahlil qilingan. Asarda qo‘llangan kelishik qo‘shimchalari va yordamchi so‘zlar tahlilga olingan. O‘sha davrga xos til xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: yordamchi so‘zlar, bog‘lovchi, ko‘makchi, yuklama, kelishik qo‘shimchalari, Munis Xorazmiy

Abstract: In this article, the language features of Munis Khorazmi’s work “Firdavs ul-iqbol” are analyzed. Conjunctions and auxiliary words used in the work were analyzed. Language characteristics of that period are revealed.

Keywords: auxiliary words, conjunction, preposition, particle, case affixes, Munis Khorezmi

Munis XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan yetuk ijodkordir. Serqirra iste’dod sohibi Munis Xorazmiy “Firdavs ul-iqbol” tarixiy asarini Xiva xoni Eltuzarxon taklifiga binoan yozishga kirishdi. Asar 5 bobdan iborat. Ammo Munis uning muqaddima qismini va ayrim boblarini yozishga ulgurgan, xolos. Asarni Munisning jiyani Ogohiy oxiriga yetkazgan.

Munis asarda qadimgi tarixdan boshlab, 1813-yilgacha bo‘lgan voqealar haqida ma’lumot bergan. “Firdavs ul-iqbol” o‘zbek xalqi tarixini yorituvchi eng mo‘tabar manba hisoblanadi (Adizova, 2009, 220-bet).

Munisning “Firdavs ul-iqbol” asarida keltirilgan “Qurlos avlodidin podshohliq martabasig‘a yetganlar zikridakim, so‘nggi Abulg‘ozixon ibn Yodgorxondurkim, ani hazrat sohibqironiy ma’zul qilib, saltanat taxtig‘a o‘z julusi maymanatmaanusi bila ziynat berdi” bobidan olingan parchalarning til xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz.

Yordamchi so‘zlar lug‘aviy ma’no anglatmaydi, yasaliş xususiyatiga ega emas, gap bo‘lagi vazifasida ham kelmaydi. Ular so‘z va gaplarni o‘zaro bog‘lash, ularga qo‘shimcha ma’no yuklash, so‘zlarni bir biriga tobelash kabi turli munosabatlarni anglatadi (Sayfullayeva, 2004, 90-bet). “Firdavs ul-iqbol” asarida quyidagi yordamchi so‘zlar qo‘llanilgan.

Ko‘makchilar gapda ot yoki otlashgan so‘zlardan keyin kelib, vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon sintaktik munosabatlarini ifodalash uchun qo‘llanadi (O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 5-jild, 2003, 180-bet). Asarda quyidagi ko‘makchilarning faol qo‘llanganligini ko‘rishimiz mumkin: uchun/chun, birla/bila, ichra, sori, aro, uzra/uza

Adolat bila oldi el ko‘nglini,

Tarab zavqig‘a soldi el ko‘nglini.

Bog'lovchilar ham boshqa yordamchi so'zlar kabi mustaqil so'z turkumlari asosida shakillangan bo'lib, so'z va gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi (Abdurahmonov, Shukurov, 1973, 215-216-bet). Asarda bog'lovchilar ham ko'zga tashlanadi va ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1) teng bog'lovchilar. Bu bog'lovchilar vazifasi va ma'nosiga ko'ra ichki guruhlarga bo'linadi:

a) biriktiruv bog'lovchilari: va, ham, bilan/birla, ila

b) ayiruv bog'lovchilari: ba'zi, na, gah, gahe

d) zidlov bog'lovchilari: ammo, lek, vale

e) inkor bog'lovchisi: ne, na

2) ergashtiruvchi bog'lovchilar: kim, agar/gar/garchi, ki, chun, teb

Yuklamalar jumlagi yoki uning ma'lum qismiga qo'shimcha ma'no yuklash vazifasini bajargan. Asar tilidagi yuklamalar sirasiga quyidagilar kiradi: -u, -yu, -dek, kibi, go'yoki.

Asarda qaratqich va tushum kelishigining to'liq shaklidan tashqari ularga xos bo'lgan qisqa -n shakli ham uchraydi:

Falak nagma ahlin qilib navhagar,

Palos o'ldi el egnida jomai zar.

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasining -g'a, -ga, -qa shakillarini qo'llanilgan.

Ul suvdin o'tub bo'lub shinovar,

Sohilg'a chiqib, minib takovar,

Urganj sori azimat etti,

Vaqtı sahar ul baldag'a yetti.

Chiqish kelishigining -din shakli asarda faol qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin:

Saltanat bila jondin yub ilik ki bor ermish

Saltanat bila jong'a e'timod behuda.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, "Firdavs ul-iqbol" asari adabiyotshunoslar uchun ham, tilshunoslar uchun ham muhim va boy manbadir. Bu asarda qo'llangan yordamchi so'zlarning ayrimlari hozirda iste'molda mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Ayrimlari esa faqat shevalarda saqlanib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdullayev V. (1967) *O'zbek adabiyoti tarixi*. – T.: "O'qituvchi" nashriyoti.

Abdurahmonov G., Shukurov Sh. (1973) *O'zbek tilining tarixiy gramatikasi*. – T.: "O'qituvchi" nashriyoti.

Adizova I. (2009) *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. – T.: "Fan" nashriyoti.

Sayfullayeva R. (2004) *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – T.: “Ilmi ziyo” nashriyoti.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. (2003) 5-jild. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

HARBIY SOHA LEKSIKASIGA OID SO‘ZLARNING SINONIMIK QATORI

Hasanova Dildora Sobir qizi

ChDPU O‘TA 3-kurs talabasi

Princeuz989@gmail.com

Ilmiy rahbar: Murodova Firuza Jalolovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada harbiy soha leksikasiga oid so‘zlarning sinonimik qator haqida ma’lumotlar berilgan bo‘lib, unda zamonaviy harbiy leksikaga oid so‘zlarning sinonimik qatori haqidagi qarashlar umumlashtiriladi va tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar. Harbiy soha leksikasi, sinonimlar, sinonimik qator, sinonimik qator chegarasi, bosh so‘z, kuchli ottenkaga ega so‘zlar.

Abstract. This article provides information about the synonymous series of words related to the military lexicon, and summarizes and analyzes the views on the synonymous series of words related to the modern military lexicon.

Keywords. Military lexicon, synonyms, synonym series, synonym series limit, head word, words with strong accent.

Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar samarasi avvalambor yuksak ma’naviyatli, mustaqil fikrlaydigan, Vatanimiz taqdiri va istiqboli uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga qodir yosh kadrlar safini kengaytirishga bevosita bog‘liq. (Sh.Mirziyoyev, 2020,3-bet).

Istiqlol g‘oyalariga sadoqatli, vatanparvar harbiy kadrlarning yangi avlodini yetishtirishga bo‘lgan e’tibor yanada kuchaymoqda. Askar va ofitserlarning zamonaviy bilim olishi, harbiy texnika va texnologiyalarni mukammal egallashi, harbiy- vatanparvarlik tarbiyasi bosh maqsad etib belgilangan.

Harbiy soha leksikasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, unda maxsus terminologiya, jargon va sinonimlar tizimi mavjud. Bu soha o‘zining mazmuni va vazifalariga ko‘ra katta ahamiyatga ega bo‘lib, harbiy xizmatning turli sohalarida ishlatiladigan so‘zlar va iboralarning sinonimik qatorlari o‘ziga xos ilmiy va amaliy o‘rin tutadi. Shuningdek, harbiy sohalarga oid leksikaga bo‘lgan ehtiyoj ham sezilarli darajada, nafaqat so‘zlarning ma’nolari balki, ularning izohlari, antonimlari, sinonimlari, paronimlari va h.k. Sinonimlar – talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma’nosi bir xil umumiy bo‘lgan, qo‘shimcha ma’no nozikligi, emotsional bo‘yog‘i, qo‘llanishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o‘zaro farqladigan so‘zlardir. Ana shunday umumiy

birlashtiruvchi ma'no bilan o'zaro bog'lanuvchi so'zlar gruppasi sinonimik qatorni tashkil etadi (O'TIL, 1981, 3-bet). Harbiy leksikada sinonimlar o'ziga xos rol o'ynaydi, chunki ular vazifalarni aniqlashtirish, turli kontekstlarda aniq ifodalash va kommunikatsiyani osonlashtirishda yordam beradi. Sinonimlarning harbiy leksikadagi o'ziga xosligi, ular ko'pincha ayni bir harbiy operatsiya yoki vazifa bo'yicha turli nuqtai nazardan qaralganda yoki turli harbiy birliklar o'rtasida muloqotda qo'llaniladi. Sinonimik qatordagi so'zlar nutqning biror turiga, uslubiga xosligi jihatdan ham o'zaro farqlanishi mumkin. Masalan, urishmoq, solishmoq, yoqalashmoq, mushtlashmoq, so'kishmoq, tashlashmoq sinonimik qatordagi solishmoq, so'kishmoq, tashlashmoq so'zlari oddiy so'zlashuv uslubiga xos.

Harbiy sohada sinonimlarning ishlatilishi ko'p jihatdan so'zlarning ko'plab ma'nolarni anglatishi bilan izohlanadi. Harbiy leksikada sinonimlar ko'pincha shunday shakllarda uchraydi: Birinchi darajali sinonimlar: Bu so'zlar o'xshash ma'nolarga ega bo'lib, ular bir-birini to'liq almashtirishi mumkin. Masalan, "jang" va "jangovar harakatlar" so'zlari bir-birining sinonimlaridir.

Ikkinchi darajali sinonimlar: Bu so'zlar ayni bir tushunchaning o'zgacha shakllarini ifodalaydi, lekin ularning ishlatilishi kontekstga bog'liq. Masalan, "boshqarish" va "komanda berish" so'zlari harbiy ma'nolarda o'zaro sinonimlar bo'lishi mumkin, lekin birinchi so'zning kengroq tushuncha yelkasiga ega bo'lishi mumkin. Ba'zida sinonimlar tilning amaliy xususiyatlari tufayli o'zgaradi. Misol uchun, "ta'sir o'tkazish" va "bosim o'tkazish" so'zlari operatsion kontekstda o'zgarib turishi mumkin.

Armiya, qo'shin, lashkar so'zlari davlat qurolli kuchlarining jami yoki uning biror bir qismi (bo'lagi)dir. Armiya, asosan, barcha qurolli kuchlar ma'nosida qo'llanadi. Qo'shin, asosan, armiyaning ma'lum qismi ma'nosida qo'llaniladi. Lashkar eskirgan. (O'TIL 1981,13-bet).

Sinonimik qatordagi so'z adabiy tilga yoki dialektga xos bo'lishi mumkin. Masalan, harbiy sohaga oid guvoh, shohid so'zlari biror voqea – hodisani o'z ko'zi bilan ko'rgan, shuni tasdiqlovchi shaxs. Sud yoki tergovdagi ish yuzasidan o'z bilganlarini aytib berish uchun sudga chaqirilgan kishi. Shohid eskirgan, ba'zan shevalarda ham qo'llaniladi.

Sinonimik qatordagi so'zlar hozirgi adabiy til nuqtayi nazaridan eskirgan bo'lishi mumkin. Masalan, ozod bo'lmoq, erkin bo'lmoq, hur bo'lmoq, sarbast bo'lmoq so'zlari o'z erki, huquqiga ega bo'lgan holatlarga nisbatan qo'llanadi. Hur badiiyoq. Sarbast esa eskirgan, kitobiy uslubga mansub. Urush, muhoraba, harb dushman tomonlar o'rtasidagi harbiy harakat olishuv (kurash). Jang ikki tomon o'rtasidagi olishuv ma'nosi bilan birga, shu tomonlarning qismlari o'rtasidagi uchrashuv (olishuv) ma'nosida ham qo'llaniladi. Muhoraba, harb eskirgan.

Sinonimik qatordagi soʻzlar koʻp yoki oz qoʻllanishiga koʻra oʻzaro farqlanishi mumkin. Masalan, yarali, yarador, jarohatli, majruh soʻzlari maʼlum darajada shikastlangan maʼnoda. Jarohatli, majruh kitobiy. Majruh juda kam qoʻllaniladi.

Sinonimlar bir umumiy maʼno ifodalasalar-da, lekin koʻrib oʻtilgan va bundan boshqa oʻzaro farqli xususiyatlari sababli ularning har biri tilda (nutqda) oʻz qoʻllanish oʻrniga ega boʻladi. Soqchi, qorovul, qoʻriqchi, posbon soʻzlari qoʻriqlab himoya qiluvchi sifatidagi shaxs. Bunda posbon kitobiy, asosan mamlakatuning chegarasini qoʻriqlovchi maʼnosini bildiradi. Soqchi biroz eskirgan. Qoʻriqchi betaraf (OʻTIL, 1981).

Sinonimik qatorning chegarasi (bir sinonimik qatorga kiruvchi soʻzlar miqdorini) belgilash uchun, avvalo, shu sinonimik qatordagi bosh soʻzni aniq belgilash lozim boʻladi. Bosh soʻz sinonimik qatordagi soʻzlar uchun umumiy boʻlgan maʼnoni aniq ifodalashi va barcha uslublar uchun, barcha zamon uchun bir xilda foydalana oladigan soʻz boʻlishi lozim. Masalan, dushman, yov, gʻanim, agʻyor, yogʻi. Sinonimik qatorida dushman soʻzi bosh soʻz sifatida tanlangan. Chunki u oʻz qatoridagi boshqa soʻzlar orasida eng keng qoʻllaniladigan va barcha uslublar uchun umumiy xoslangan. Shuningdek balo, usta, ustamon, bilagʻon, bilarmon, epchil, chaqqon, chechan uddaburon soʻzlarining hammasi “chaqqonlik va oʻrinlatib bajarish mahoratiga ega” degan maʼnoni bildiradi (Hojiyev, 1974) Shu maʼnoni bir sinonimik qatordagi soʻzlardan balo soʻzi juda aniq ifodalaydi. Boshqalarning oʻzaro sinonimligi ham xuddi shu balo soʻziga qiyoslash orqali belgilanadi. Janjal, toʻpalon, gʻalva, mojaro, gʻavgʻo, mashmasha, shoʻrish. Kelishmovchilikni ifodalovchi aytishuv (xatti-harakat). Shu maʼnoda janjal, gʻalva soʻzlari keng qoʻllaniladi. Toʻpolon soʻzida belgi darajasi kuchliroq. Mojaro, gʻavgʻo soʻzlari kam qoʻllaniladi. Mashmasha soʻzida belgi darajasi kuchsizroq. Shoʻrish kitobiy, eskirgan. Bulardan janjal soʻzi bosh maʼno ifodalaydi.

Harbiy soha leksikasi sinonimik qatorida kuchli ottenkaga ega soʻzlarni ham uchratish mumkin. Sotqin, xoin, xiyonatkor, gʻaddor, murtad soʻzlari oʻz tomoniga, toʻdasiga nisbatan xiyonat qilgan, oʻzga tomonga sotilgan. Sotqin maʼnoni xoin soʻziga nisbatan kuchliroq ottenkada ifodalaydi.

Urmoq, kaltaklamoq, doʻpposlamoq, savalamoq, savamoq, solmoq, tushirmoq, soʻkmoq, poʻpillatmoq. Qoʻl, kaltak shu kabilar bilan zarba bermoq. Kaltaklamoq, doʻpposlamoq, savalamoq, savalamoq soʻzlarida birdan ortiq, koʻp marta boʻladi. Bu soʻzlar ayniqsa, savalamoq va doʻpposlamoq soʻzlari maʼnoni urmoq soʻziga nisbatan kuchli darajada ifodalaydi. Doʻpposlamoq asosan odamga nisbatan qoʻllaniladi. Savamoq, savalamoq soʻzlari – kaltak, kamchin kabi narsalar bilan urish maʼnosini bildiradi. Solmoq, tushirmoq soʻzlarida belgi darajasi kuchliroq. Soʻkmoq hozirgi adabiy tilda deyarli qoʻllanilmaydi. Soʻzlashuv tilida juda kam qoʻllaniladi. Poʻpillatmoq oddiy nutqqa xosdir. Harbiy xizmatda bir xil vazifalarni yoki holatlarni

turli birliklar va boshqaruv tizimlari o'rtasida uzviy muloqotda turli sinonimlar yordamida ifodalash muhim ahamiyatga ega. Bu nafaqat harbiy yozuvlarni to'g'ri talqin qilish, balki harbiy operatsiyalarni boshqarishda ham zarur. Harbiy terminlarning sinonimik qatorlari shuningdek, turli til o'rganuvchilari uchun ma'lum atamalarni o'zlashtirishda yordam beradi. Misol uchun, biror harbiy buyruq yoki strategiyani tushunishda yoki bajarishda sinonimlarning turli variantlarini tanlash zarurati tug'iladi. "Boshqaruv", "komanda berish", "yo'naltirish" kabi so'zlar o'rtasidagi farqlar harbiy vazifani boshqarishda muhim o'zgarishlar yaratishi mumkin.

Harbiy soha leksikasini o'rganish davomida so'zlarning sinonimik qatorini ham tahlilga tortish bugungi kun yoshlari uchun yaxshigina qulaylik tug'diradi. Soha leksikasini o'rganish ham kelajak avlodning ma'naviy olamining rivojlanishiga turtki bo'ladi. Harbiy leksikada sinonimlarning roli katta ahamiyatga ega, chunki ular harbiy sohadagi murakkab vazifalarni aniq va to'g'ri ifodalashga yordam beradi. Sinonimlar yordamida harbiy sohadagi kommunikatsiya aniqroq va samaraliroq bo'lishi mumkin. Bu, shuningdek, harbiy tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro tushunishni kuchaytiradi va harbiy xizmatda samarali ishlashni ta'minlaydi. Harbiy leksikaning o'ziga xosligi va sinonimiyalarning samarali ishlatilishi harbiy xizmatda muvaffaqiyatga erishishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hojiyev A. (1974) *O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati*, "O'qituvchi" nashriyoti

O'zbek tilining izohli lug'ati (1981) – 1981-yil chop etilgan ikki jildli izohli lug'at.

O'zbek tilining izohli lug'ati (2006–2008) 5 jild.

O'zbek tilining izohli lug'ati (2022) – 2022-yil e'lon qilingan, o'zbek lotin yozuvidagi ilk izohli lug'at.

Rahmatullayev Sh. (2009) *O'zbek tiling etimologik lug'ati*, "Universitet".

Mirziyoyev Sh. Mning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. (2017).

HISTORY OF GRAPHIC COMMUNICATION IN CENTRAL ASIA

Komilov Javokhir Kozimjon ugli

Independent researcher, Kokand branch of TSTU

jwlg8@gmail.com

Scientific supervisor: F.f.d., dots, Sultonova Shokhista Mukhammadjanovna

Annotatsiya. Ushbu maqola Markaziy Osiyodagi grafik muloqot tarixini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, belgilar, yozuvlar va vizual tasvirlarning rivojlanishini tahlil qiladi. Ilk petrogliflar va turkiy runik yozuvlar, arab, kirill va lotin alifbolaridan foydalanish, Markaziy Osiyoning grafik muloqot tarixi hamda mintaqani shakllantirgan turli madaniy meroslarga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Maqolada arxeologik topilmalar, tarixiy hujjatlar va lingvistik birliklarning rivojlanishi tahlil qilinib, grafik muloqotning o'ziga xosligi haqida tushunchalar berilgan.

Kalit soʻzlar: grafik muloqot, yozuv evolyutsiyasi, petrogliflar, turkiy runik yozuvlar, lotin grafikasi, Ipak yoʻli, lingvistik rivojlanish.

Abstract. This article explores the history of graphic communication in Central Asia, focusing on how symbols, scripts, and visual representation have evolved. From early petroglyphs and Turkic runes to the adoption of Arabic, Cyrillic, and Latin alphabets, Central Asia's graphic communication history illustrates the diverse cultural and political influences that have shaped the region. The study analyzes archaeological findings, historical documents, and linguistic shifts to provide insights into the ways in which graphic communication has supported cultural identity and political administration.

Keywords: graphic communication, script evolution, petroglyphs, Turkic runes, Latin script, Silk Road, linguistic shifts.

The evolution of graphic communication in Central Asia is a unique case within global linguistics and cultural history. Central Asia, comprising Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Tajikistan, has been a crossroads of cultures and civilizations due to its location on the Silk Road. This strategic position exposed the region to diverse cultural, religious, and political influences, resulting in a rich and complex history of graphic communication. Over centuries, Central Asian societies have used multiple scripts and forms of visual expression, each serving distinct social, administrative, and religious purposes.

The development of graphic communication in Central Asia began with prehistoric petroglyphs, symbols, and pictographs that conveyed ideas and recorded social practices. These early forms of visual representation, found in regions such as Kazakhstan and Kyrgyzstan, offer insight into the lifestyles of nomadic cultures and lay the foundation for understanding Central Asia's approach to visual storytelling (Jones, 2015). Moving into the early medieval period, Turkic runes emerged as a functional script for the Turkic peoples of Mongolia and eastern Central Asia, coinciding with the rise of the Turkic Khaganate in the 6th century. This script, characterized by angular, rune-like symbols, was an essential tool for recording events, power dynamics, and cultural narratives in the early Turkic world (Brown & Miller, 2019).

The arrival of Islam in the 8th century transformed Central Asian societies and marked a major shift in graphic communication. Arabic, the liturgical language of Islam, became the dominant script for written expression, especially in religious, legal, and intellectual contexts. The adoption of Arabic script facilitated the spread of Islamic culture and scholarship, leading to a literary renaissance marked by the works of Central Asian scholars such as Al-Farabi and Avicenna (Davis, 2018). Islamic influence also brought Persian script traditions, blending Persian and Turkic languages into a distinctive Central Asian Islamic heritage.

The 20th century introduced yet another transformation with Soviet influence. The Soviet Union implemented Cyrillic script across its republics, including Central Asia, as part of a broader effort to standardize languages and promote Russian as the primary language of administration and education (Peterson, 2020). This change symbolized both cultural assimilation and control, while also creating a unique Soviet-era cultural identity. With the dissolution of the Soviet Union, Central Asian nations gained independence, and several began to shift toward the Latin script to foster international engagement and reconnect with Turkic heritage (Clark, 2021). This article aims to explore these various stages of graphic communication in Central Asia, highlighting the complex interplay between cultural identity and script evolution across millennia.

This study synthesizes information from archaeological findings, historical texts, and academic research. Primary sources include petroglyphs found in Central Asia, inscriptions in Turkic and Persian scripts, and historical accounts detailing the region's script reforms. Secondary sources include linguistic and historical analyses of Central Asian scripts. The materials were examined to trace the chronological progression of graphic communication and identify cultural and political influences.

Early Graphic Communication: Petroglyphs and Proto-Scripts. The earliest form of graphic communication in Central Asia is visible in petroglyphs found in Kazakhstan and Kyrgyzstan, dating back to 2000 BCE (Jones, 2015). These images depict hunting scenes, animals, and symbolic figures, providing insight into early nomadic cultures' social practices. Although not a script, these petroglyphs served as a foundational form of visual communication, marking the beginning of a graphic tradition.

Turkic Runic Script and Sogdian Influence. The earliest script used in Central Asia was the Turkic runic script, developed around the 8th century CE. This script was primarily used by Turkic nomads in Mongolia and eastern Central Asia and is most famously documented in the Orkhon inscriptions (Brown & Miller, 2019). Concurrently, the Sogdian script was widely used by merchants along the Silk Road and played a significant role in spreading writing practices across Central Asia (Adams, 2016).

Arabic Script and Islamic Influence. The rise of Islam in the 8th century CE introduced the Arabic script to Central Asia, which replaced the Turkic runic and Sogdian scripts in religious, legal, and literary contexts (Davis, 2018). Islamic scholars and poets, such as Al-Farabi and Rumi, contributed to a flourishing of Arabic-script literature, embedding Islamic cultural and intellectual traditions in Central Asia's written heritage.

Cyrillic and Latin Script Reforms. In the 20th century, political changes drove script reforms in Central Asia. The Soviet Union implemented the Cyrillic script in the 1930s to facilitate

administrative control and cultural cohesion among its republics (Peterson, 2020). Later, many Central Asian countries transitioned to the Latin alphabet post-independence to distance themselves from Soviet influence and foster global integration (Clark, 2021).

The development of graphic communication in Central Asia illustrates how scripts and symbols can both reflect and shape the identities of societies. Each script transition in Central Asia, from Turkic runes to Arabic, Cyrillic, and then to Latin, tells a story of evolving allegiances, cultural shifts, and political contexts. The use of early Turkic runes, for example, not only allowed for record-keeping but also established a sense of unity and cultural identity among the Turkic nomads, who needed a way to codify their collective history. The inscriptions in Turkic runes, such as the Orkhon inscriptions, reflect the rise of a centralized power and the need for a script that represented the Turkic people's shared identity (Brown & Miller, 2019).

The shift to Arabic script with the advent of Islam represents a pivotal moment in the region's history. Arabic became the language of religious expression, scholarly work, and literature, binding Central Asia with the larger Islamic world. Adopting Arabic script not only facilitated religious practices but also created a cultural unity that aligned Central Asia with other Islamic territories. The production of Arabic-script manuscripts, calligraphy, and Islamic scholarly works contributed to a shared intellectual heritage and reinforced a pan-Islamic identity (Davis, 2018). Additionally, this period saw the development of Central Asian poets, scientists, and scholars who used the Arabic script to produce influential works, further solidifying the script's association with knowledge and prestige.

The imposition of Cyrillic script in the 1930s by the Soviet Union marked a departure from previous script transitions in that it was primarily politically motivated. Unlike the Arabic adoption, which facilitated religious alignment, Cyrillic was introduced to unify the diverse linguistic landscape under Soviet control and to promote Russian as the lingua franca of the republics. This change had profound effects on cultural identity, as Cyrillic became associated with Soviet values and ideology (Peterson, 2020). However, despite the external imposition, many Central Asians adapted to Cyrillic, which enabled literacy and educational expansion under Soviet rule. In the post-Soviet era, Central Asia's shift towards the Latin alphabet - seen particularly in Kazakhstan and Uzbekistan - represents both a desire for alignment with the global economy and a movement to reestablish Turkic cultural identity.

These script transitions underscore how graphic communication in Central Asia has often served as a reflection of the region's political and cultural orientation. For many Central Asian countries, the adoption of Latin script represents not only a practical move toward modernization but also a symbolic distancing from Russian influence. This deliberate reconfiguration of graphic

communication highlights the enduring power of scripts to shape perceptions of identity, continuity, and global affiliation. The history of graphic communication in Central Asia is a testament to the region's adaptability and resilience in the face of changing political, cultural, and religious landscapes. Beginning with early petroglyphs, Central Asia's evolution in graphic communication reflects a deep-rooted commitment to cultural expression and identity preservation. The transition from Turkic runes to Arabic, followed by Cyrillic and now Latin, illustrates how scripts serve as both tools of communication and symbols of identity. The adoption of Arabic script integrated Central Asia into the broader Islamic world, while Cyrillic imposed by the Soviet Union created a unique Soviet Central Asian identity.

In recent years, the shift toward Latin script symbolizes a new era, reflecting the region's ambitions for global integration and redefined cultural ties. For countries like Kazakhstan and Uzbekistan, adopting Latin script is a way to reconnect with Turkic linguistic heritage while embracing a more globalized future. Overall, the history of graphic communication in Central Asia exemplifies how language and scripts are dynamic expressions of cultural evolution, and how they play a vital role in shaping regional identity across generations.

References:

- Adams, T. (2016). *The Sogdian legacy: Writing and trade on the Silk Road*. *Journal of Central Asian Studies*, 24(3), 185-210.
- Brown, L., & Miller, K. (2019). *Turkic runes and Central Asian nomadic culture*. *Archaeology and Linguistics Journal*, 37(2), 90-104.
- Clark, E. (2021). *Post-Soviet alphabet reform: The shift to Latin in Central Asia*. *Linguistic Heritage Journal*, 28(1), 67-81.
- Davis, R. (2018). *Islamic calligraphy and Central Asia's Arabic script tradition*. *Islamic Studies Quarterly*, 42(4), 512-530.
- Javokhir Kozimjon ugli Komilov. *Process Of Forming Latin Script And Its Impact On Graphic Communication Of Internet Language*. *Academic Leadership-Online Journal*. 2020 June 25; 5(21):124-130.
- Jones, M. (2015). *Petroglyphs and prehistoric communication in Central Asia*. *Journal of Ancient Cultures*, 10(2), 143-159.
- Karimov, A., & Komilov, J. (2024). ECONOMIC BENEFITS AND THEIR CHARACTERISTICS. *Science Promotion*, 9(1), 493-498.
- Komilov, J. K. U., & Dehkonov, B. A. (2022). Influencing factors for the evolution of the graphical system in the internet language. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, (Special Issue 4-2), 1067-1078.
- Ortikov, U. X. (2024). The impact of foreign language teaching on the lexicology of local languages. *Oriental Journal of Philology*, 4(03), 297-303.
- Peterson, D. (2020). *Cyrillic in Central Asia: A Soviet script legacy*. *Eurasian Historical Review*, 19(3), 22-39.
- Komilov, J. K. (2021, June). Changing internet communication from verbal into graphical. In *Conferences*.

THE EVOLUTION OF UZBEK LANGUAGE WRITING: A JOURNEY THROUGH SCRIPTS, INFLUENCES AND REFORMS

Nodira Kurbonova
Doctoral student at TSUULL
nnodira94@mail.ru

Abstract. Understanding the evolution of Uzbek writing systems is crucial for appreciating the depth of Uzbek literature, the cultural resilience of its people, and the linguistic reforms that have shaped modern Uzbekistan. The transition across multiple writing systems has affected how Uzbek has been taught, read, and preserved, influencing education, communication, and cultural expression. This article aims to explore the key stages and influences in the development of Uzbek writing, highlighting how historical events and educational reforms have left lasting marks on the language.

Keywords: Uzbek language, script evolution, Latin alphabet, Cyrillic transition, cultural identity, educational reform, post-Soviet independence.

Annotatsiya. O'zbek yozuvining evolyutsiyasini tushunish o'zbek adabiyotining teranligi, xalqimizning madaniy barqarorligi va zamonaviy O'zbekistonni shakllantirgan til sohasidagi islohotlarni qadrlash uchun juda muhimdir. Bir nechta yozuv tizimlariga o'tish jarayoni o'zbek tilini o'rgatish, o'qish va saqlashga ta'sir ko'rsatib, ta'lim, muloqot va madaniy hayotga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maqola o'zbek yozuvi taraqqiyotidagi asosiy bosqich va ta'sirlarni o'rganish, tarixiy voqealar va ta'lim sohasidagi islohotlar tilda qanday iz qoldirganini ko'rsatishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, yozuv evolyutsiyasi, lotin alifbosi, krill alifbosi, madaniy o'ziga xoslik, ta'lim islohoti, Sovet mustaqilligi.

The Uzbek language, a member of the Turkic language family, has a long and complicated history that reflects Central Asia's cultural and political developments. Uzbek, a language inextricably linked to the region's heritage, has evolved greatly throughout the years, particularly in its writing systems. From early Turkic scripts to Arabic, Cyrillic, and Latin alphabets, each script transition reflects not only changes in linguistic structure, but also transformations in cultural identity, religious influences, and governmental power (Soucek, 2000; Johanson & Csató, 1998).

The earliest writing systems employed by Turkic peoples, especially the Old Turkic (Orkhon-Yenisey) script, are where Uzbek writing got its start. These ancient scripts, which are among the first known examples of Turkic writing, date back to the eighth century and may be found in inscriptions throughout Mongolia, Siberia, and Central Asia. The Old Turkic script has a distinct runic-like style and is phonetic (Clauson, 1972). Because they shed light on early Turkic social structure, governance, and spirituality, these early inscriptions are essential to establishing the cultural and linguistic tradition of the Turkic-speaking peoples (Golden, 1992).

Arabic emerged as the principal written language of Uzbek after the Islamic conquests of Central Asia in the 8th and 9th centuries. This adoption was a significant cultural change that affected the region's literature, science, and philosophy in addition to being a change in religion (Bregel, 2003). In order to facilitate the transcription of the Uzbek language and increase the influence of Arabic and Persian terms inside it, the Arabic script became essential to ancient Uzbek literature. Uzbek literature was able to thrive at this time because Central Asia had reached its highest point of literary, intellectual, and scientific accomplishments.

One of the most significant figures in Uzbek literature is Alisher Navoi (1441-1501), who played a pivotal role in the development of Chagatai, a literary language that Uzbek would inherit. His works, such as *Khamsa* (a collection of five epic poems), reflect the maturity of Uzbek writing and are considered masterpieces of Turkic literature (Hambly, 1969). Navoi's poetry, crafted with intricate use of language and style, not only set the standard for future Uzbek writers but also showcased the expressive potential of the Uzbek language. His contributions helped shape the evolution of writing styles, bridging Central Asian culture and the broader Islamic literary tradition (DeWeese, 1994).

The Influence of Russian Colonialism and the Shift to Cyrillic

During the Russian colonial period, which began in the late 19th century, the Russian Empire sought to exert its influence over Central Asia, including the Uzbek-speaking regions. This influence extended beyond political control, gradually permeating educational and linguistic domains (Khalid, 2006). Russian became the language of administration and higher education, while Uzbek, written in the Arabic script, continued to be the language of everyday communication and traditional literature. Russian authorities promoted the spread of Russian language and culture, paving the way for future changes in Uzbek script and language education (Edgar, 2004).

Following the Bolshevik Revolution, the Soviet Union implemented extensive language reforms across its diverse territories to consolidate control. In the 1920s, Uzbek transitioned from the Arabic script to the Latin alphabet as part of Soviet policy aimed at reducing the influence of Islam and creating a more "modernized" and secular identity (Fierman, 1991). This shift also sought to promote literacy by introducing a script that was easier to learn for both native speakers and other Turkic groups.

However, in 1940, the Soviet government mandated a switch to the Cyrillic alphabet for Uzbek and other Central Asian languages. This shift was intended to strengthen ties to the Soviet Union and increase cultural unity among Soviet states while isolating Uzbeks from the Turkic and Islamic worlds (Landau & Kellner-Heinkele, 2001). The Cyrillic script remained in place for the

remainder of the Soviet period, deeply embedding itself in the educational system and everyday Uzbek life.

Each transition in script brought significant changes to education and literacy in Uzbekistan. The initial shift to Latin in the 1920s, though disruptive, ultimately boosted literacy as the new script was easier to learn and adapt for educational purposes (Fierman, 1991). However, the switch to Cyrillic in 1940 was more politically motivated and came with challenges, as it required teachers and students alike to adjust once again to a new script. For older generations, the forced changes alienated them from traditional Uzbek literature, while younger generations found it difficult to access historical texts in Arabic.

Post-Soviet Era and the Reintroduction of the Latin Script

With the dissolution of the Soviet Union in 1991, Uzbekistan declared independence, marking a new era of cultural revival and national identity. As part of this transformation, Uzbekistan initiated a shift back to the Latin alphabet in 1993, distancing itself from the Russian influence associated with the Cyrillic script (Fierman, 2009). This return to Latin was seen not only as a practical reform but as a symbolic restoration of Uzbek cultural heritage and a connection to the Turkic-speaking world. It represented an effort to align with the broader global community and renew ties with other Turkic nations that had also adopted Latin scripts.

Despite the national commitment to reintroducing the Latin script, the transition has faced significant challenges. Many older generations, who were educated solely in Cyrillic, have found it difficult to adapt, as the change requires relearning basic literacy skills (Khalid, 2006). For educators, this transition has required revising teaching materials, developing new textbooks, and retraining teachers, adding to the demands on the educational system. Furthermore, government policies promoting the Latin script have sometimes led to inconsistencies in official documents, street signs, and educational resources, as both scripts remain in use in various contexts.

The Future of Uzbek Writing

In recent years, Uzbekistan has seen a push towards standardizing the Latin script across academia, government, and media to ensure consistency in Uzbek writing. Educational policies increasingly emphasize teaching Uzbek in the Latin script, with schools and universities integrating it into their curricula as the primary writing system. Government documents and official signage are also shifting towards Latin, marking a gradual move towards script unification in public life (Edgar, 2004). Despite these efforts, Cyrillic remains prevalent, particularly in older publications and among the older population, creating a dual-script environment that the government seeks to streamline through reforms.

The history of Uzbek writing systems serves as a mirror reflecting the dynamic cultural, political, and social transformations of Central Asia. From the earliest Old Turkic inscriptions to the shifts between Arabic, Cyrillic, and Latin scripts, each transition underscores the region's engagement with religious influences, colonial legacies, and global integration. These script changes, though often driven by external political forces, have profoundly impacted the Uzbek language's development, education, and cultural identity.

In the modern era, Uzbekistan's commitment to the Latin script symbolizes its aspiration to forge a distinct national identity while reconnecting with its Turkic roots and global community. The challenges of script standardization and generational adaptation reveal the complexities of balancing historical continuity with modernization. Yet, the increasing use of Latin-script Uzbek in education, media, and digital platforms reflects a forward-looking vision for linguistic and cultural revival.

As Uzbekistan navigates this ongoing linguistic evolution, its writing systems will likely continue to reflect its rich heritage and aspirations for the future—a bridge between its storied past and its place in the modern, interconnected world.

REFERENCES:

- Bregel, Y. (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*. Brill Academic Publishers.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon Press.
- DeWeese, D. (1994). *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Penn State University Press.
- Edgar, A. (2004). *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. Princeton University Press.
- Fierman, W. (1991). *Language Planning and National Development: The Uzbek Experience*. Mouton de Gruyter.
- Fierman, W. (2009). "Language and Education in Post-Soviet Uzbekistan: The Influence of State Language Policy on Teacher Training." *Language Policy*, 8(1), 25-44.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Otto Harrassowitz.
- Hambly, G. R. G. (1969). "Alisher Navoi: Turkic National Poet or Islamic Universalist?" *Journal of Asian Studies*, 28(4), 671-683.
- Johanson, L., & Csató, É. Á. (1998). *The Turkic Languages*. Routledge.
- Khalid, A. (2006). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press.
- Landau, J. M., & Kellner-Heinkele, B. (2001). *Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan*. Hurst & Company.
- Soucek, S. (2000). *A History of Inner Asia*. Cambridge University Press.

RAVISH TURKUMIGA MANSUB BA'ZI SO'ZLARNING DIAKRON TAHLILI

*Orifjonova Sarvinoz Bobirbek qizi,
ToshDO'TAU O'FF 1-kurs talabasi
orifjonovas6@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ravish turkumiga mansub so'zlar etimologiyasi, bu so'zlar tarkibi, boshqa turkumdagi so'zlarning ravishlashishi bilan bog'liq kuzatishlar o'z aksini topgan. Tilning ma'lum bosqichlarida yasalgan yoki boshqa turkumga mansub bo'lgan ravish turkumiga oid ayrim so'zlar tahlilga tortilgan, asos va yasalma tarkibidagi o'zgarishlar, til taraqqiyoti natijasida ravishlashgan so'zlar tarkibi izohlangan va bu leksemalarning tublashishi bilan bog'liq mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: ravish, asos, qo'shimcha, sinxron aspekt, diakron aspekt, etimologiya, tublashish.

Abstract. This article examines the etymology of words belonging to the adverbial category, analyzing whether these words are derived or root forms and observing the process of adverbialization in words from other categories. It includes an analysis of certain adverbs formed at specific stages of language development, discusses changes in root and derived structures, and explains the composition of words that have become adverbs as a result of language evolution, providing considerations related to the lexicalization of these terms.

Keywords: adverb, basis, addition, synchronic aspect, diachronic aspect, etymology, lexicalization.

Tilshunoslikning muammoli masalalaridan biri ravishdir. "Mustaqil so'zlarning hech bir guruhiga sig'may qolgan so'z ravish turkumiga yig'ilgan" deb uni o'rgangan olim V.V.Vinogradov haqqoniy fikr bildirgan edi. Uning ma'no va vazifasi ot, sifat, son, olmoshga yaqin turishi arab va Yevropa tilshunosligida qayd etilgan. Sharq va g'arb tilshunosligi ma'no va vazifasi jihatidan emas, balki boshqa birortasiga xos bo'lmagan belgi - o'zgarmaslik belgisi bilan ismdan farqlaydi. Biroq o'zbek tili grammatik qurilishining tavsifiga bag'ishlab yozilgan ko'plab adabiyot va darsliklarda ravishning o'zgarmaslik tabiati inobatga olinmagan. (Sayfullayeva, 2009)

So'z yasash leksikaning o'sishida muhim rol o'ynaydigan faktorlardan biri. Derivatsiya tilshunoslik fanining bir bo'limi, mustaqil lingvistik tarmoq bo'lib, u so'zlarning yasalishini, yangi so'z hosil qilishning qonun-qoidalarini, modellarini, vositalarini, shu bilan bog'liq holda, so'zlarning strukturasini tekshiradi, o'rganadi. So'z yasalishi sohasida ham tilshunoslikning boshqa sohaları singari muammoli holatlar, munozarali masalalar, farqli nazariy qarashlar hanuz uchrayib turibdi. Xususan, tilshunosligimizda ravish yasalishi munozarali. Chunki ravishning asosiy qismi – asli boshqa turkumga mansub soddalashgan, yaxlitlashgan leksema. Shu boisdan aksariyat tilshunoslar ravish yasalishini inkor etishib, ravishlashish (boshqa turkum so'zining ravishga o'tishi) mavjudligini tan olishadi. Ma'lum bir so'zni o'rganishda diakron va sinxron aspektlarga

tayanish maqsadga muvofiq. Chunki til taraqqiyoti natijasida turli davrlarda yasama yoki boshqa turkumda bo'lgan so'z hozirgi til nuqtayi nazaridan yasama yoxud oldingi turkumga mansub bo'lmashligi mumkin. Quyida ba'zi ravish turkumiga mansub so'zlar etimologiyasi ko'rib chiqiladi, ularning tarkibi, boshqa turkumdagi so'zlarning ravishlashishi tahlil qilinadi.

Miqdor-daraja ifodalovchi *picha* leksemasi sinxron aspektda tub so'z sifatida qoraladi, ammo diaxron aspektda tahlilga tortsak, til taraqqiyotining qadimgi turkiy til davrida ushbu leksema yasamalik xususiyatini namoyon etadi. “*Biroz*”, “*ozgina*” semalariga ega *picha* ravishi asli qadimgi turkiy tilda *bichä* tarzida talaffuz qilingan va “*kichkina*” ma'nosini anglatgan (ПДП, 371; ДС, 98); hozirgi ma'nosi ana shu ma'nodan o'sib chiqqan; bu so'z asli “*kes*”, “*qirq*” ma'nosini anglatgan *bich* fe'lidan (Devon, II, ДС, 98) -ä qo'shimchasi bilan yasalgan, til taraqqiyoti natijasida mazkur leksema ravishlashgan, keyinchalik so'z boshlanishidagi b undoshi p undoshiga almashgan: *bich-* + *ä* = *bichä* > *pichä*

“O'zbek tilining etimologik lug'ati”da ham, “O'zbek tilining izohli lug'ati”da ham “*Odatdagidan birmuncha oldin*” semasi bilan izohlangan *erta* ravishi qadimgi turkiy tildagi “o't”, “*kech-*” ma'nosini anglatgan **ert-** fe'lidan (Devon, III, 430; ДС, 182) -ä qo'shimchasi bilan yasalgan (ЭСТЯ, I, 303; ДС, 182): *ert-* + *ä* = *ertä*; Shunday yasalishiga ko'ra *ertä* so'zi dastlab “o'tgan, kechgan vaqt” ma'nosini bildirgan, “vaqtli, barvaqt” ma'nosi shu ma'nodan o'sib chiqqan.”Devon”da *ertä* so'zi erta, tong, sahar vaqti deb izohlanadi. (Devon, I, 145) Ahmad Yugnakiyning “*Hibat ul-haqoyiq*” asarida ham shu ma'noda keladi:

Bu mal kelsä ertä barur baz kečä.

Payt ma'nosini ifodalovchi *endi* leksemasini tahlilga tortadigan bo'lsak, u “*so'z borayotgan va undan keyin boshlanadigan payt*” semasi bilan izohlanadi. (Rahmatullayev Sh, 2000, 268-bet) Bu ravish qadimgi turkiy tildagi “hozirgi payt” ma'nosini anglatgan *em* otidan -di qo'shimchasi bilan yasalgan (ЭСТЯ, I, 357; ДС, 172); o'zbek tilida d undoshining ta'siri bilan m undoshi n undoshiga o'zgargan. *Em* + *di* = *emdi* > *endi*. Ba'zi asarlarda *emdi* shaklida qo'llanganining guvohi bo'lamiz, xususan, “*Qutadg'u bilig*” asarida:

Нэкулуг осандын тириглик ыдыб,

Нэкукэ иләнур-сә эмди улыб.

(Nima uchun tiriklikni o'tkazib g'aflatda bo'lding,

Nima uchun endi yig'lab o'zingni ayblab koyiysan?) (Yusuf Xos Hojib, 1971, 230)

Keyin leksemasi “O'zbek tilining etimologik lug'ati”da “*ma'lum vaqt o'tgach*”, “*so'ng*” semalari bilan ifodalangan, (Rahmatullayev Sh, 2000, 199-bet) “O'zbek tilining izohli lug'ati”da esa “*shu yoki o'sha tobda emas, ma'lum vaqt o'tgach, so'ng*” shaklida izohlangan. Bu ravish

qadimgi turkiy tilda “oxir”, “tugash qismi” ma’nosini anglatgan *kid* otidan –(i)n qo’shimchasi bilan yasalgan, keyinchalik i unlisi e unlisiga (Devon, I, 230, *кэдин*); oxiri d undoshi y undoshiga almashgan, natijada quyidagicha o’zgarish sodir bo’lgan: *kid + in = kidin > kedin > keyin*.

Сэниндэ кэдин мэн туриг турмайын

Сэнин кадгуларын кэзин кэрмэйин.

(Sendan **keyin** men tirik turmayin,

Sening qayg’ularingni ko’z bilan ko’rmayin.) (Yusuf Xos Hojib, 1971, 234)

Qadimgi turkiy tildayoq *kid* oti *ked*, *ket* tarzida ham ishlatilgan. (Древнетюрский словарь, 292). O’zbek tili *shevalaridagi* *ketin* ravishi bu otning *ket* shaklidan yasalgan, *adabiy tilda* bu ravish *birin-ketin* juft so’zi tarkibida ishlatiladi. *Keyin* ravishidan *keyin* ko’makchisi o’sib chiqqan.

“Ilgari” ma’nosini ifodalovchi *oldin* so’zi “yuz tomon” ma’nosini anglatgan *алд* otining *алт* shakliga qadimgi –(ы)н kelishik qo’shimchasini qo’shib hosil qilingan (Devon, I, 133; ДС, 40); keyinchalik bu ot shakli *ravishga* ko’chgan; o’zbek tilida t undoshi d undoshiga almashgan, ы unlisining qattqlik belgisi yo’qolgan: *алт + ын = алтын > алдын > алдин > олдин*. Mazkur leksema “Древнетюрский словарь”da *нижний, внизу, снизу* so’zlari bilan izohlanadi. Ushbu turkiy so’zga sinonim ravishda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asarining akademik nashrida *oza* tarzida qo’llangan so’zni *ilgari* tarzida hozirgi o’zbek tiliga o’girilganining guvohi bo’ldik:

Мунын-тэг китабны ким аймыш оза,

Кэдин ма ким айга мунын-тэг уз-э.

(Bundayin kitobni **ilgari** kim aytgan

Keyin ham bundayin go’zal qilib kim aytadi.) (Yusuf Xos Hojib, 1971, 52)

Xulosaga kelishimiz mumkinki, *oza* leksemasi *ilgari*, *oldin* so’zlariga teng kelgan o’rinlar ham mavjud, ya’ni bu so’z *oldin* so’zi bilan sinonimik qatorni hosil qila oladi.

O’rin ravishi hisoblangan *olg’a* so’zi “O’zbek tilining izohli lug’ati”da “oldinga, ilgari tomonga” deb izohlangan, qadimgi turkiy tildagi “*peshana*”, “*old qism*” ma’nosini anglatgan *al* otining (ЭСТЯ, I, 125) -g’a jo’nalish kelishigini olgan shakli bo’lib, keyinchalik *ravishga* ko’chgan, a unlisi o unlisiga almashgan. Hozirgi o’zbek tilida jo’nalish kelishigining qo’shimchasi -g’a shaklida ishlatilmaydi, shunga ko’ra *olg’a* so’zi tarkibidagi -g’a qismi kelishik qo’shimchasi sifatida qaralmaydi.

Yaqin leksemasini tahlilga tortadigan bo’lsak, ushbu ravish ham tarixan ot so’z turkumidan qadimgi vosita kelishigini qo’shib yasalganligi, ravishlashganligining guvohi bo’lamiz. “*Uncha uzoq bo’lmagan*” semasi bilan “O’zbek tilining etimologik lug’ati”da ham, “O’zbek tilining izohli lug’ati”da ham ifodalangan yaqin so’zi qadimgi turkiy tildagi “*tomon*” ma’nosini anglatuvchi *йа:қ* otidan (ЭСТЯ, IV, 82) qadimgi vosita kelishigining –(ы)н qo’shimchasi bilan hosil qilingan, til

taraqqiyoti natijasida ravishga ko‘chgan; keyinroq a: unlisining cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan, a unlisi ä unlisiga almashgan, ы unlisining qattiqlik belgisi yo‘qolgan: *йа:қ + ын = йа:қын > йақын > йӱқин*. Mazkur leksema “Древнетюрский словарь” da *jaqin* tarzida berilib, *близкий, находящийся вблизи* ma’nosini ifodalagan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida ham bu so‘z *йақын* tarzida keltiriladi:

Өзини көдәзсә айы артмаса,

Йавуз йунчыг ишкә йақын турмаса.

(O‘zini ehtiyot tutsa, zinhor mag‘rurlanmasa,

Yovuz va yaramas ishlarga yaqin turmasa) (Yusuf Xos Hojib, 1971, 160)

Mazkur leksema tarkibida kelgan –(i)n qo‘shimchasi qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lgan vosita kelishigining qo‘shimchasi bo‘lib, hozirgi o‘zbek tiliga yuqoridagi bir necha ravish leksema tarkibida yetib kelgan. Bu affiks hozirgi o‘zbek tilida kelishik qo‘shimchasi sifatida qaralmaydi, shunga ko‘ra *oldin* kabi leksemalar tarkibidagi bu qism affiks sifatida ajratilmaydi. Yana shunday so‘zlardan keltirib o‘tishimiz mumkin.

“Hovli, xona kabilardan sirtida joylashgan” semasi bilan ifodalanuvchi *tashqari* leksemasi asli qadimgi turkiy tilda “sirt” ma’nosini anglatuvchi **tash** otidan (ПДП, 427; Девоп, III, 166; ДС, 539) jo‘nalish kelishigining qadimgi -qaru qo‘shimchasi bilan hosil qilingan (ЭСТЯ, III, 166); keyinchalik bu kelishik shakli iste’moldan chiqqan va bu so‘z butunligicha ravishga aylangan; o‘zbek tilida a unilari ä unilariga, so‘z oxiridagi u unlisi i unlisiga almashgan: *tash + qaru = tashqaru > täshqäri*. Boshqa bir ravish turkumiga mansub *ichkari* so‘zida ham xuddi shunday holat mavjud, ya’ni bu leksema ham jo‘nalish kelishigining qadimgi shakli -karu qo‘shimchasi qo‘shib hosil qilingan. Bu kelishik shakli yuqoridagi kabi iste’moldan chiqqan. Mazkur *ichkari* leksemasi “Древнетюрский словарь”da *внутрь* so‘zi bilan izohlanadi. Turfan vohasidan topilgan obidalarda ham bu so‘z *ichkari* tarzida, shu ma’noda keladi:

Ičkäri kirip ölüg birlä ja[t]ti.

Tilshunoslar ravish turkumining yasalish sistemasiga ega emasligini, -an, -ona qo‘shimchasining arabcha va tojikcha so‘z tarkibida uchrashini, -larcha, -chasiga, -lab kabilarning grammatik ma’no ifodalashi bilan va -iga/-siga, -chasiga kabi so‘zning sanoqli darajada ekanligi bilan izohlaydi. (Sayfullayeva, 2009) Biror so‘z turkumida so‘z yasalishi sistemasi bor-yo‘qligi haqida fikr yuritilar ekan, avvalo, bu so‘z turkumida yasama so‘zga xos mohiyatga ega bo‘lgan til birligi, aniqrog‘i, so‘z yasalish asosi va so‘z yasovchidan iborat tarkibga ega bo‘lgan til birliklari yasama so‘zlar bor-yo‘qligi belgilanishi kerak bo‘ladi. Bu fikr ko‘rsatib turibdiki, ravish so‘z turkumi so‘z yasalish sistemasiga ega emas. Yuqorida tahlil qilingan so‘zlarda ham leksemalar ravishlashgunga qadar qo‘shimcha qo‘shib yasalgan yoki ot va boshqa turkumga xos shakl

yasovchi qo‘shimchalar qo‘shilgandan keyin yaxlitligicha ravishga o‘tgan. Umuman olganda, ravish turkumida yasaliş jarayoni nofaol, ya’ni til taraqqiyotida ma’lum so‘zlar – payt, o‘rin otlari, miqdor sifatleri kabilar ravishlashgan, ularga taalluqli qo‘shimchalar, jumladan, yuqorida tahlil qilib o‘tgan so‘zlarda otga *-(i)n*, *-karu*, *-qaru*, *-g‘a* kabi kelishik shakllari qo‘shilib so‘z tarkibida yaxlitlanib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdushukurov B. (2019) *Qadimgi turkiy til*. "Navoiy universiteti" nashriyot-matbaa uyi.
- Sayfullayeva R.R, Mengliyev B. R. (2010). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. (358-362-betlar) Toshkent.
- Rahmatullayev Sh. (2000), *"O‘zbek tilining etimologik lug‘ati I tom*. Toshkent: "Universitet".
- Yusuf Xos Hojib *"Qutadg‘u bilig"* (1971), akademik nashr, Toshkent:"Fan" nashriyoti.
- "O‘zbek tilining izohli lug‘ati" (2023) I -VI tom. Toshkent.
- "Древнетюрский словарь" (1969). Ленинград.
- Кошғарий, М. (1963). *Девону луготит-турк I – III том*. Тошкент.
- Ҳожиёв А. (2007). *Ўзбек тили сўз ясашиш тизими*. (23-36) Тошкент.

ESKI O‘ZBEK ADABIY TILI VA O‘G‘UZ SHEVALARIDA KELISHIK SHAKLLARINING QO‘LLANISHIGA DOIR

Rahimqulova Ohista Annaqul qizi
ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi
ohistarahimqulova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada eski o‘zbek adabiy tilida va o‘g‘uz shevalarida ishlatilgan va hozirgi kunda ham o‘g‘uz lahjasi vakillari tomonidan ishlatilib kelinayotgan kelishiklar muqoyasa qilindi.

Kalit so‘zlar: eski o‘zbek adabiy tili, o‘g‘uz lahjasi, kelishik, qaratqich, tushum, jo‘nalish, chiqish.

Abstract. This article compares the cases used in the old Uzbek literary language and Oghuz dialects, and which are still used today by representatives of the Oghuz dialect.

Keywords: the old Uzbek literary language, Oghuz dialect, case, genitive, accusative, dative, ablative.

O‘zbek tili tarixini davrlashtirishda turlicha qarashlar mavjud. S.E.Malov, A.N.Samoylovich, A.K.Borovkov, A.M.Shcherbak, O.Usmonov, G‘.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Sodiqov, B.Abdushukurov kabi olimlar o‘zbek tili tarixini davrlashtirish yuzasidan o‘z qarashlarini bayon etishgan. Biz ishda B.Abdushukurovning davrlashtirishiga tayangan holda ish ko‘ramiz. Olim eski o‘zbek adabiy tilini XIV asrning ikkinchi yarmi XX asrning 30-yillarigacha amal qilganini qayd qiladi [Abdushukurov 2021: 185].

Ushbu davr tilida ko‘plab mumtoz asarlar yaratildi. Lutfiy, Alisher Navoiy, Sakkokiy, Bobur, Durbek, Ogahiy kabi klassik adiblar eski o‘zbek adabiy tili takomilida katta xizmat qildilar. Ular yaratgan yozma yodgorliklarda dialektal farqlar yo‘qola borib, yagona o‘zbek adabiy tili shakllandi. Shunisi xarakterliki, Navoiygacha bo‘lgan shoirlarning asarlarida eski til an‘analari davom ettirilishi bilan birga, ularda jonli til xususiyatlari ko‘proq o‘rin egalladi.

Eski o‘zbek adabiy tilida hozirgi o‘zbek tilidagidek 6 ta kelishik shakllari: bosh kelishik, qaratqich (-nīn / -nīq / -nuq / -nūn, -īn / -īq / -uq), tushum (-nī / -nī / -n, -ī / -ī), jo‘nalish (-qa / -ya / -kā / -gā, -a / -ā, -na / -nā), o‘rin-payt (-da / -dā / -ta / -tā), chiqish kelishiklari (-dīn / -din / -tīn / -tin) mavjud bo‘lgan. Turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlari uchun xarakterli bo‘lgan vosita kelishigi shakli XIII-XIV asrlarga oid yozma yodgorliklar tilida ham ma’lum darajada qo‘llangan. XV asr va undan keyingi davrlarda vosita kelishigining qo‘llanishi ancha chegaralangan. Grammatik xususiyatini yo‘qotgan va kelishik kategoriyasi sifatida iste’moldan chiqqan. Shu davrdan boshlab vosita kelishigi shaklida qo‘llangan so‘zlar ravish kategoriyasiga o‘tgan yoki o‘tish jarayonida bo‘lib, payt, holat ma’nolarini ifodalashga xizmat qilgan [Abdushukurov 2021: 185].

Āh urub, farjād etar-men senisizin (Lutfiy).

Bolsa jannatda Atāji sensizin, qilyaj fiyān (Atoiy).

Ma’lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7 ta kelishik shakli bo‘lgan, hozirgi o‘zbek adabiy tili 6ta kelishik shakliga asoslanadi [Ashirboyev 2021: 50]. Adabiy tildan farqli o‘laroq, o‘zbek shevalarida kelishiklarning qo‘llanilishida farqli xususiyatlar bor. Masalan, qarluq va ayrim o‘g‘uz shevalarida kelishiklar soni 5ta bo‘lib, qaratqich bilan tushum kelishigi bir xil (-nu) ko‘rsatkichga ega, shuningdek, Qarshi, Shahrisabz, Yuqori Qashqadaryo (oraliq) kabi shevalarda kelishiklar soni 4tagacha kamayadi: bosh, qaratqich-tushum, jo‘nalish-o‘rin-payt, chiqish kelishiklari [Ўзбек халқ шевалари морфологияси, 1984: 35].

O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, F.Abdullayev, O.Madrahimov, Y.Jumanazarov, E.O‘rozov, Z.Xidraliyeva va boshqalar tomonidan o‘rganilgan. F.Abdullayev o‘zining “O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi” monografiyasida bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki hudud Janubiy Xorazm va Shimoliy o‘zbek o‘g‘uz shevalarining o‘ziga xos xususiyatlari haqida ma’lumot beradi [Абдуллаев 1978]. Keyingi adabiyotlarda o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi vakillari Xorazm viloyati, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako‘l tumanlarida, Samarqand viloyatining ayrim qishloqlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog‘istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qilishi qayd qilinmoqda [Ashirboyev 2021: 90].

Ishda Xorazm va shimoliy o'zbek o'g'uz shevalarining kelishiklar tizimi eski o'zbek adabiy tili davridagi manbalar, asosan, Alisher Navoiy, Lutfiy, Bobur asarlariga muqoyasa qilinadi.

Xorazm o'g'uz shevalarida aksar hududlarda 5ta kelishik qo'llaniladi (Urganch, Xiva, Bog'ot, Shovot, Qo'shko'pir, To'rtko'l, Toshhovuz): bosh, qaratqich-tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari. Hazorasp-Yangiariq tip shevalarida va shimoliy o'zbek o'g'uz shevalarida (Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent) esa, kelishiklarning soni 6tadir: bosh, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari.

Ushbu kelishiklarni endi yozma adabiyotda va o'g'uz lahjasida kelish o'rinlari haqida to'xtalib o'tsak:

Dastlab Navoiy nazmdagi kelishiklarning qo'llanish o'rni xususida:

Bir gül yamīdīn dedim qojaj bayrīma dāy,
Bergājmu debān atrī dīmāyīmya farāy,
Bārgin ču mulavvas ājlādi bum ilā zāy,
Emdi āni islāmāqqajuz hājf dīmāy

Yuqoridagi ruboiyda biz kelishiklarning quyidagi ko'rinishlarini uchratishimiz mumkin: *yamīdīn* – g'amidan chiqish kelishigining orqa qator *-dīn* shaklini, Shimoliy o'zbek o'g'uz shevalarida chhiqish kelishigining *-din / -dīn* yolg'iz Mankent shevasida shu bilan bir qatorda *-dan / -dān* shakllari ham tez-tez uchrab turadi.

Bārgin – bargini tushum kelishigining qisqargan shaklini, Qarnoq va Iqon qishloqlarida egalik bilan qo'llangan ot tushum kelishigida ko'p vaqt qisqargan shaklda qo'llanadi: *atīn minīb kādi* kabi.

Bayrīma – bag'rimga jo'nalish kelishigining *-a* shakli va *dīmāyīmya* so'zida esa, *-ya* shaklida, o'g'uz shevalarida ham undosh bilan tugagan so'zlardan so'ng *-a / -ā*, Iqon-Qorabuloq shevalarida undosh bilan tugagan so'zlarga *-ya / -gā* qo'shimchalari qo'shiladi.

yurbatqa tušub zaifu bemār oldīm,
Dārdü yamu mehnāt iligidä zār oldīm,
Sarāsar ajal tāšidīn afgār oldīm,
Sensiz ne balālaryā giriftār oldīm.

Ushbu ruboiyda esa:

yurbatqa – g'urbatga jo'nalish kelishigining *-qa* shakli va yuqoridagi kabi *-ya* shakli g'azallarda ham uchraydi:

Jigitlik bāribān, keldi bašīma qarīlīy,
Fanā jolīda bu jañlīy emiš bāriš-u keliš.

bašima – boshimga jo‘nalish kelishigining -a shakli yuqoridagi misollar kabi, o‘g‘uz shevalarida undoshdan so‘ng -a\l-ä unlidan so‘ng -gä / -jä / -ya uchinchi shaxs egalik olgan otlarga -na / -nä shaklidagi affikslar qo‘shiladi.

Lutfiy she‘riyatida qo‘llanilgan kelishiklar:

Janim čiqadur dārd ilā, jananimā ājtīn,

Men xasta gādā hālīnī sultānima ājtīn.

Lutfiy ijodida ham yuqoridagi kelishiklarning yuqoridagi kabi qo‘llanishlarini ko‘rishimiz mumkin.

Meni hāddim emāski,istāsā vāsl,

“Köz üči birlā bāq gāh-gāh”- dermān

Jamāliñ Lūtfi sōzin qıldi rāñin

Seniñ husnuña “šajanlillāh” dermān.

Meni – tushum kelishigi,

Köz üči – “ko‘zining uchi (qiri) bilan qara” misrasida esa qaratqich kelishigining belgisiz shakli qo‘llanmoqda. Biz buni oldindagi egalik qo‘shimchasi orqali bilib olishimiz mumkin.

Sōzin – so‘zini tushum kelishigining belgisiz shakli, yoki

Jiylatmāqtīn közdā nurīm qalmadī

Jiylatmaqtīn - yig‘latmoqdan chiqish kelishigining orqa qator -tīn shakli, Janubiy Qozog‘istondagi o‘g‘uz shevalarida chiqish kelishigining qadimgi formasi saqlangan. Mankentda esa epizodik tarzida bo‘lsa ham bu affiksning -dan / -dān, -tan / -tān shakllari qayd qilingan.

Bobur asarlarida ham davrning kelishik affikslari o‘ziga xos ravishda o‘rin egallagan.

Kōñlingā dārd kelgāli – jo‘nalish kelishigining old qator -gā ko‘rinishi qo‘llangan.

Xožanddīn Samarqand hām jigirmā beš jīyač joldur, qadīm šāhārlārdindur.

Xožandīn chiqish kelishigining orqa qator -dīn variant.

Sabā, ul gül harīmīya güzār qīl,

Meniñ hālīmdīn ul gülāg xabar qīl.

Harīmīya – harimig‘a jo‘nalish kelishigining -ya shakli

Hālīmdan – holimdīn chiqish kelishigining -dīn shakli

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili tarixidagi, shu jumladan, eski o‘zbek adabiy tili davridagi ba’zi kelishik affikslari adabiy tildan farqli ravishda o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasida saqlangan. Qaratqich, tushum, jo‘nalish, chiqish kelishiklari shakllari shular jumlasidandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdushukurov B. (2021) *O‘zbek tili tarixi*. “Nodirabegim” nashriyoti

Ashirboyev S. (2021) *O'zbek dialektologiyasi*. "Nodirabegim" nashriyoti
Zahriddin Muhammad Bobur.(2021) *Boburnoma*. "Yulduzcha" nashriyoti.
Абдуллаев Ф. (1978) *Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси*. – Тошкент: Фан.
Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1984.

O'ZBEK TILI O'G'UZ LAHJASINING O'RGANILISHIGA DOIR

Ro'ziyeva Nasiba Kilichbay qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU

Lingvistika (o'zbek tili) 2-kurs magistrant

roziyeva.nasiba@icloud.com

Ilmiy rahbar: F.f.n.dotsent A.Ubaydullayev

Annotatsiya. Lahja deganda qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotida asos bo'lgan sheva va dialektlarning yig'indisi tushuniladi. O'zbek tili til sifatida shakllanar ekan, o'zining tarixiy rivojlanish davri mobaynida uchta lahjani o'zida mujassamlashtirgan. Ushbu maqolada o'zbek va jahon tilshunosligida o'zbek tili o'g'uz lahjasining o'rganilishi bayon qilinadi. O'g'uz lahjasining xususiyatlari izohlangan, mavzu yuzasidan adabiyotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: til, lahja, sheva, adabiy til, turkiy til, singarmonizm, dialektal leksika.

Abstract. Dialect refers to a collection of dialects and dialects that have been the basis for the development of the Uzbek language since ancient times. As the Uzbek language was formed as a language, it incorporated three dialects during its historical development. This article describes the study of the Oghuz dialect of the Uzbek language in Uzbek and world linguistics. The features of the Oghuz dialect are explained, and the literature on the topic is analyzed.

Keywords: language, dialect, dialect, literary language, Turkish language, synharmonism, dialectal lexicon.

Lahja arabcha so'z bo'lib, u ham "ravish", "tarz", "yo'sin", "sheva" ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotida asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'ldasini anglatadi (Ashirboyev, 2011:4).

Umuman, o'zbek tili til sifatida shakllanar ekan, o'zining tarixiy rivojlanish davri mobaynida uchta lahjani o'zida mujassamlashtirgan. Bular quyidagilar:

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. Bu lahja, asosan, shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni o'z ichiga oladi. Tilshunoslikda bu lahja qisqacha qarluq lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizmni yo'qotgan. Bundan shimoliy o'zbek shevalarigina mustasnodir.

Qipchoq lahjasi. Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

O'g'uz lahjasi vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasining Ellikqal'a va To'rtko'l tumanlarida, Buxoro viloyatining Forish, Olot, Qorako'l

tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog‘istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar.

O‘g‘uz dialekti turkiy xalqlar tarixida juda muhim va keng qamrovli o‘ringa ega. Chunki o‘g‘uzlar tarixi Ko‘kturk xoqonligi davridan boshlanib, ular ham siyosiy, ham til va madaniyat tarixi jihatidan rivojlanish bosqichlarida faol ishtirok etganlar. Bugungi kunda o‘g‘uz dialekti keng tarqalgan va tarmoqlangan shevalar yig‘indisi hisoblanib, o‘g‘uzlar, asosan, yaqin geografiyalarda tarqalgan.

O‘rxun va Yenisey bitiktoshlari topilib, o‘rganilib tadqiq qilingandan so‘ng, bitiktoshdagi ma’lumotlarga ko‘ra o‘g‘uzlar bilan Ko‘kturk Xoqonligi o‘rtasidagi munosabatlar haqida ko‘plab ma’lumotlar yuzaga chiqdi. Unga ko‘ra, VII asrlarda o‘g‘uzlar bir millat sifatida Ko‘kturk davlati tarkibida muhim o‘rin egallaganligi tushuniladi.

O‘g‘uz lahjasi tadqiqiga to‘xtalar ekanmiz, XI asrda Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yozilgan “Devonu lug‘atit turk” asari dunyo va turkiy xalqlar tilshunosligida yozilgan lug‘atshunoslikka va turkiy qavmlar orasidagi sheva so‘zlar jamlanmasiga oid ilk asar hisoblanadi. Asarda, shuningdek, turli turkiy shevalar bo‘lib, dialektal leksika ana shu lug‘at qatlami atrofida, unga chog‘ishtirib boriladi. Shunga ko‘ra asar eski turkiy yozma-adabiy tilnigina emas, eski turkiy dialektlarni o‘rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mahmud Koshg‘ariy uzoq yillar davomida turkiy qavmlarni aylanib chiqadi va 1075-yilda “Devonu lug‘atit turk” asarini yozib tugatadi. Asarning asosiy matni o‘sha davrda keng mintaqah musulmon Sharqida, butun Yaqin va O‘rta Sharqda din, fan tiliga aylangan arab tilida yozilgan bo‘lib, turkiy tilning boyligini, mazmundor va rang-barangligini tushuntirish uchun yozilgan.

Mahmud Koshg‘ariy Bolasog‘unda tug‘ilib, shu yerda yigitlik chog‘larini kechirgan bo‘lsa ham, uzoq yillar Koshg‘ardan boshlab butun Movarounnahr, Xorzam, Farg‘ona, Buxoro, hozirgi Shimoliy Avfg‘onistonga qadar cho‘zilgan turkiy o‘lkalarni, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini kezib chiqdi, turli sheva va lahja xususiyatlarini o‘rgandi, ularni adabiy til bilan chog‘ishtirdi, o‘z ishi uchun nihoyatda boy material to‘pladi.

Koshg‘ariy asari, o‘zi ta’kidlashicha, “... oldin hech kim tuzmagan va hech kimga ma’lum bo‘lmagan alohida bir tartibda” tuzilgan. Unda ko‘p shevashunoslikka oid qiyosiy qoidalar, grammatik, morfologik, leksik, semantik alomatlar ko‘rsatilgan.

Muallif ko‘rsatishicha, kitob bo‘limlardan, muqaddima va xulosadan tashkil topgan. Har bir bo‘limda ot-ism so‘zlar, fe‘llar qulaylik uchun alohida ajratilgan. Asarda 7500 dan oshiq turkiy so‘z va iboralar izohlab berilgan. “Devonu lug‘atit turk” ham adabiy til, ham asosiy turkiy shevalarni

qamrab olgan bo‘lib, undagi adabiy til, sheva unsurlari nisbati o‘rtacha adabiy tildagi 10-12 so‘zga, shevaga oid bir so‘zga to‘g‘ri keladi, ya‘ni Koshg‘ariy turkiy xalqlarning tili, shevasi, lahjasini o‘rganib adabiy til bilan solishtirib, qiyoslab, ularni taftish qiladi.

Mahmud Koshg‘ariy turkiy tillarni fonetik va morfologik xususiyatlarini inobatga olib, turkiy tillarni ikki guruhga bo‘ladi:

1. Chigil, yag‘mo, tuxsi, qarluq, uyg‘urlardan boshlab, yuqori Chingacha bo‘lgan qabilalar tillari (fanda nisbiy tarzda sharqiy guruh tillari deb atash me‘yorlashgan).
2. O‘g‘uz, arg‘u, qipchoq, tatar, yamak, suvor va rusdan Vizantiyagacha joylashgan qabilalar tillari (fanda nisbiy tarzda g‘arbiy guruh tillari deb atash me‘yorlashgan).

Koshg‘ariy mazkur guruh tillarining fonetik va morfologik xususiyatlarini misollar asosida izohlaydi. Masalan, Sharqiy turklar tilida jarangsiz *t* tovushi kelsa, G‘arbiy turklar tilida *d* tovushi keladi: *tuya-duya* kabi.

Mahmud Koshg‘ariy o‘z davridagi dialektlarni izohlar ekan, ularning qaysi bir dialektga mansubligi, dialektlardagi o‘ziga xos ma‘no xususiyatlari va boshqa muhim tomonlari haqida ham to‘xtaladi. Bu esa ana shu so‘zning dialektal xususiyatini ochib beradi. Shu o‘rinda Mahmud Koshg‘ariy tomonidan o‘guz dialektiga mansub deb izohlangan so‘zlardan keltiramiz: ashaq “tuban, quyi”, aliq “qush tumshug‘i”, ekin “ekin; ekin ekiladigan er”, üyüz “kichik chivin”, arsu “har bir jo‘n narsa”, jar “vaqt”, cher “ro‘para”, endäk “sath”, örkän “qayish”, eylä “shunday”, eträk “rangi sariq odam”, pamuq “momiq, paxta”, töläk “tinch va og‘ir kishi”, sindu “qaychi”, qarınchaq “chumoli”, sechä “chumchuq”.

Yuqorida tilga olingan ashaq (past, quyi degan ma‘noni anglatadi), ekin (ekin ekiladigan joy ma‘nosida), qarinja (chumoli ma‘nosida) so‘zlari hozirgi kunda ham Xorazm o‘g‘uz shevasida, eyla so‘zi esa o‘yle tarzida turk tilida shunday ma‘nosida, pamuk so‘zi ham turk tilida paxta ma‘nosida bugungi kunda ham qo‘llaniladi.

O‘zbek xalq shevalarini ilmiy jihatdan o‘rganish va tadqiq qilish masalalariga qiziqish XIX asrning oxirlariga kelib, ancha kengaya bordi. XX asrning 20-30-yillarida sheva va dialektlarni tadqiq qilish masalalari ancha kuchaydi. O‘zbek shevalarini tekshirishda va o‘zbek shevashunosligining lingvistik fan sifatida tashkil topishida “Chig‘atoy gurungi”, E.D.Polivanov, G‘ozi Olim Yunusov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, U.Tursunov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, A.Aliyev, M.Mirzayev kabi olimlarning xizmatlari katta bo‘ldi.

Ayniqsa, o'zbek tilshunosligida o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab dialektalizmlarning badiiy asar tilidagi semantik-stilistik xususiyatlari o'rganilishi boshlandi (Nazirjonova, 1976: 82-84).

Ma'lumki, o'zbek, umuman, turkiy xalqlarning ildizlari miloddan oldin Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan mahalliy tub qabila va urug'lar, qarluqlar, o'g'uzlar, qipchoqlarga borib taqaladi. Har bir turkiy xalq va uning tilining shakllanishida bu urug'larning biri asos bo'lgan (masalan, o'zbeklarning shakllanishida qarluq urug'lari asos bo'lgan). O'zbek xalqi va tilining shakllanishida qarluq urug'lari bilan qipchoq hamda o'g'uz urug'larining ham hissasi bor. Shuning uchun ham mazkur urug'larning tarixi hamda tilini o'rganish, tadqiq qilish muhim vazifalardan biridir (Abdurahmonov, 1999).

Xususan, o'g'uz lahjasiga oid xususiyatlar juda ko'p olimlar tomonidan o'rganilgan. Chunonchi, G'ozzi Olim Yunusov ("O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba", 1936), V.V.Reshetov (Sh.Shoabdurahmonov bilan hammualliflikda chop etgan "O'zbek dialektologiyasi" darsligida, 1978), F.Abdullayev ("O'zbek tilining o'g'uz lahjasi", 1978; "O'zbek tilining Xorazm shevalari", 1964), Y.Jumanazarov ("Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari", 1961), A.Ishayev (Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari", 1977), A.Ahmedov ("O'zbek adabiy tili tarixida o'g'uz unsur va ko'rinishlarining qo'llanishi", 2006) va boshqalar mazkur lahjani tadqiq etgan. O'g'uz shevasiga oid xususiyatlar ayrim darslik, qo'llanma va tadqiqotlarda ham yoritilgan.

G'ozzi Olim Yunusov o'zbek shevalarini uchta katta guruhga ajratadi: 1) o'zbek-qipchoq shevalari; 2) turk-barlos shevalari yoki "chig'atoy" shevalari; 3) Xiva-Urganch shevalari. Olim Xiva-Urganch shevalarining fonetik xususiyatlari bo'yicha quyidagilarni yozadi: «Xiva shevasi ... o'zining tovush uyg'unligining saqlanganligi va uzun unliligi bilan ajraladi. Xiva shevasida til o'rta k, g tovushlarining bo'lumi, va k o'rnida g ishlatiluvchi diqqat etadigan fonetik xususiyatlardandir» (Yunusov, 1935: 22).

V.V.Reshetov o'g'uz lahjasining ayrim xususiyatlarini ko'rsatib o'tadi: qaratqich kelishigi formasining -ing // -ing shaklida ishlatilishi; jo'nalish kelishigining -ə / a shaklida ishlatilishi; bo'l fe'lidagi b ning tushishi kabilar (Reshetov, 1978: 42).

Y.Jumanazarov Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlarini Xonqa, Qirq, Toshkent shevalari, turkman tili va eski o'zbek tili bilan qiyosan tahlil etadi. Masalan, mazkur shevada hozirgi zamon fe'li go'ryotirman tarzida ifodalansa, Toshkent shevasida esa korvamman tarzida aytiladi. Yoki Hozarasp shevasida kelasi zamon fe'li aljaqman turkman tilida men aljaq tarzida ifodalanadi (Jumanazarov, 1961: 28). Xorazm shevalarini maxsus tadqiq qilgan tilshunos olim F.Abdullayev turkiy tillarning tasnifida ham, aniq bir tilning shevalarini tasnif qilishda ham yolg'iz leksik xususiyatlariga asoslanish kutilgan natijani bermasligini, faqat tilning boshqa yaruslari

(fonetika, morfologiya, sintaksis) bo'yicha to'plangan materiallar bilan birgalikdagina ilmiy jihatdan ishonarli biror xulosaga kelish mumkin bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Olim bu fikrni turkiy tillar bo'yicha A.N.Baskakov tasnifiga e'tiroz bildirib aytadi. Sababi, A.N.Baskakov turkiy tillarni, asosan, leksik xususiyatlarini hisobga olib tasnif etgan.

F.Abdullayev o'g'uz lahjasining leksikasini ozarbayjon va turkman tili, qipchoq lahjasi va o'zbek adabiy tili bilan qiyoslab o'rganadi. Kezi kelganida eski o'zbek adabiy tili manbalariga ham murojaat etadi. Xorazm shevalarida arıg' (pok,toza), o'ram (ko'cha), ko'lik (ot-ulov), tung (mis ko'za) kabi so'zlar eski o'zbek adabiy tili yodgorliklari tilida ham mavjudligini aytib o'tadi. Olim o'g'uz lahjasiga oid qirqdan ortiq baliq turlarining nomini aniqlagan, shulardan faqat besh-oltitasigina o'zbek adabiy tilida mavjudligini ta'kidlaydi. Tadqiqotda baliq nomlarining yigirma beshtasining nomi va izohi keltiriltirilgan. Shuningdek, ishda baliq ovi bilan bevosita bog'liq o'g'uz shevasiga oid leksik birliklar ham tahlil etilgan.

F.Abdullayev turkiy tillar leksikasini tarixiy-qiyosiy aspektda o'rganish, birinchi navbatda, urug'dosh tillar bo'yicha, ayniqsa, jonli shevalar bo'yicha mukammalroq faktik materiallar to'plash lozim, deb hisoblaydi. Tadqiqotiga qarindosh-urug' nomlari (ekiz — egizak; bo'vak — chaqaloq kabi); uzvlar nomi (arn — lab; bag'ir — jigar; bur't//mur't — mo'ylov kabi), odam va uning hayoti, tirikchiligi bilan bog'liq so'z-terminlar (alchaq — chaqqon, qobiliyatli, uddaburon; ig — og'riq; ida — jiyda kabi) lug'atini ilova qiladi.

A.Ahmedov «O'zbek adabiy tili tarixida o'g'uz unsur va ko'rinishlarining qo'llanishi» tadqiqotida *o'g'uz unsur (element)lari va o'g'uz ko'rinishi* terminlarini qo'llaydi va bu terminlar ifodalaydigan tushunchalarga izoh beradi. Uning fikricha, o'g'uz unsur (element)lari turkiy tillarning tipologik xususiyatlariga ko'ra o'g'uz guruhiga xos bo'lgan, biroq o'zbek adabiy tilida shu ko'rinishda me'yorlashgan hodisadir. *O'g'uz ko'rinishi* esa o'zbek yozma manbalarida me'yoriy qarluqcha shakllar bilan yonma-yon o'g'uzcha lisoniy hodisalarning qo'llanishidir. Unsur va ko'rinish qat'iy tarixiy tushuncha bo'lib, ma'lum bir davrda ko'rinish bo'lgan hodisa boshqa bir davrda unsur bo'lishi mumkin yoki ma'lum bir davrda unsur bo'lgan hodisa boshqa bir davrda ko'rinish bo'lishi mumkin. Jumladan, *demoq* o'g'uzcha unsuri XIII-XVIII asrlarda o'g'uzcha ko'rinish edi, hozirgi o'zbek adabiy tili uchun esa bu o'g'uzcha unsur mavqeini egalladi (Jumanazarov, 1961:9). Ma'lumki, F.Abdullayevning «XV asr o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari masalalari» asarida o'zbek adabiy tilida o'g'uz ko'rinishlarining saqlanishiga asosiy sabablardan biri aruzga asoslangan o'zbek nazmining vazn va qofiya talablari ekanligi qayd etilgan. A.Ahmedov ana shu fikrga asoslanib o'zbek yozma yodgorliklari tilidagi o'g'uz unsur va ko'rinishlarini tahlil etadi va XV-XIX asr o'zbek nazmida o'g'uz unsur va ko'rinishlari, asosan, vazn va qofiya talablari asosida qo'llanilgan, degan xulosani beradi (Jumanazarov, 1961:14).

Tadqiqotlarda o'g'uz lahjasi va shevasining eng muhim fonetik xususiyatlari sifatida quyidagilar ifodalangan: 1) juft unlilar mavjud, *i* (til oldi) va *ɨ* (til orqa), *ə* (til oldi) va *o* (til orqa), *a* (til orqa) va *ə* (til oldi) mustaqil fonemalardir; 2) qisqa va cho'ziq unlilar farqlanadi, ularning miqdori o'n yetti-o'n sakkizta: *at* — *a:t*, *ot* — *o:t* kabi; 3) so'z boshida *t* va *k* tovushlari jaranglashadi: *dil* (til), *gel* (kel) kabi; 4) singarmonizmning uch qonuniyati ham amal qiladi; 5) «bo'l» fe'lining boshidagi *b* tovushi tushib qoladi; 6) sonor m fonemasi o'rnida *b* fonemasi bo'ladi: *men* — *ben*, *ming* — *bing* kabi; 7) ayrim so'zlarda portlovchi, jarangli *b* tovushi o'rnida sirg'aluvchi, jarangli *v* tovushi qo'llaniladi: *bor* — *var*, *ber* — *ver* kabi; 8) tor unlilardan oldin til o'rta *y* tovushi tushib qoladi: *yil* — *il*, *yilon* — *ilon* kabi va h.k.

O'g'uz lahjasi va shevasining eng muhim morfologik xususiyatlari sifatida esa quyidagilar ifodalangan: 1) kelasi zamon shakli *-jak* / *-jek* qo'shimchasi bilan ifodalanadi; 2) istak fe'li shakli *-li* qo'shimchasi bilan ifodalanadi; 3) qaratqich kelishigi qo'shimchasi undosh bilan tugagan so'zlardan keyin *-ing* // *-ing* shaklida ishlatiladi: *qoling* (qo'ling), *go'miring* (ko'mirning) kabi; 4) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-a* / *-e*, *-na* / *ne* shakllari bilan qo'llaniladi: *qo'lima* (qo'limga), *go'mira* (ko'mirga), *yuzina* (yuziga) kabi; 5) sanoq sonlarda geminastiya yo'q: *iki* (ikki), *sakiz* (sakkiz) kabi va boshqalar.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'g'uz tillari (yoki g'arbiy turk tillari) va shevalarining o'zbek adabiy tilining shakllanishi hamda taraqqiyotidagi o'rnini to'g'ri baholash, ularning muhim til xususiyatlarini tadqiq etish, o'g'uz shevalari materiallarini to'plash, izohlash, yangi o'zbek adabiy tili davri va hozirgi o'zbek adabiy tilida mazkur sheva elementlarining qo'llanish sabablarini tahlil etish o'zbek tilshunosligi oldidagi muhim vazifalardan biridir. Chunki adabiy tilda allaqachonlar yo'q bo'lib ketgan yoki o'zgarishga uchragan so'zlar, ayrim grammatik shakllar mahalliy shevalarda saqlanib qolganligi tabiiy. Ularni topib adabiy tilga olib kirish yoki adabiy tilni boyitish juda muhimdir. Shuningdek, o'g'uz shevasini chuqur tadqiq qilish orqali tarixdagi o'g'uz urug'-qabilalarining joylashish hududlarini aniqlash, etnonimlar, toponimlar, gidronimlar, umuman onomastika (nomlar) vositasida xalq, tarixining ayrim mavhum tomonlarini aniqlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdurahmonov G'.(1999) *O'zbek xalqi va tilining shakllanishi haqida*. Toshkent.
- Ashirboyev S. (2011) "*O'zbek dialektologiyasi*". "Nodirabegim" nashriyoti
- Jumanazarov Y. (1961) *Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari*. "Fan" nashriyoti.
- Nazirjonova F. *Mirtemir she'riyatida dialektizmlar*. O'zbek tili va adabiyoti. №1. 1976
- Reshetov B.B., Shoabdurahmonov Sh.(1978) *O'zbek dialektologiyasi*. "O'qituvchi" nashriyoti.
- G'ozzi Olim Yunusov.(1935) *O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba*. "O'zdavnashr" nashriyoti

HOFIZ XORAZMIY SHE'RIYATIDA SOMATIZMLARNING BADIY IFODASI

*Turayeva Maftuna Tolibjon qizi,
BuxDU 3-bosqich talabasi
tmaftuna933@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof., Zilola Amonova Qodirovna

Annotatsiya. Maqolada XIV asr ikkinchi yarmi XV asr o'rtalarigacha yashab ijod qilgan Sharq she'riyatining buyuk mutafakkiri Xoja Shamsiddin Muhammad Hofiz Xorazmiyning g'azallaridan parchalar tahlil qilingan. Shoir g'azallarida ta'rif va tavsif etiladigan yorning turli uzvlari ya'ni somatik birliklarning o'ziga xos tasvirlariga urg'u qaratilgan. Tahlil jarayonida ijodkorning ma'shuqa portretini gavdalantirib berishdagi betakror ifodalar yaratgani, hofizona so'z qo'llash mahorati tahlil qilinadi va fikr-mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: yuz, zulf, lab, ko'z, xol, qad, bel, Bilol

Abstract. The article analyzes excerpts from the ghazals of Khoja Shamsiddin Muhammad Hafiz Khorazmi, a great thinker of Eastern poetry who lived from the second half of the 14th century until the middle of the 15th century. In the poet's ghazals, emphasis is placed on the specific images of various parts of the body, that is, somatic units, which are described and described. In the course of the analysis, the creation of unique similes of the creator in embodying the portrait of the lover, the skill of using Hofizona's words are analyzed and opinions are discussed.

Keywords: face, zulf, lip, eye, mole, waist, waist, Bilal

Hofiz Xorazmiy–o'tkir zehnli, fasohati, she'riy qobiliyati yuksak ijodkor. Hofiz Xorazmiy she'riyati tuyg'ular va fikrlarning yetukligi, tabiiyligi, favqulodda go'zal va ta'sirchanligi, so'z ma'nolarining kamalakdek tovlanishi bilan o'ziga xos ajralib turadi. "Hofizning gumanistik g'oyalar va haqiqiy insoniy tuyg'ularni tarannum etuvchi g'azaliyotidan hamisha barhayot nafasat chashmasidan ham Sharq, G'arbdagi qanchadan qancha ulkan shoirlar bahramand bo'lganlar" (*Hamid Sulaymonov. Hofiz Xorazmiy, "Devon", 1-kitob. -3-b*). Darhaqiqat, adibning ko'pgina g'azallari oshiqona ruhda. Shu bilan birga, Hofiz Devonida falsafiy, orifona, tasavvufiy ruhda g'azallar ham talaygina. Xususan, shoir devonidagi birinchi g'azalning o'ziyoq fikrimizni tasdiqlaydi. Ushbu baytda haqiqat mulkida sardor bo'lishni istasang, alif yanglig' yakka-yu yagona bo'lgan Parvardigorga chin muhabbat qo'ygin, deya ta'kidlanadi:

Tilar bo'lsang haqiqat mulkida sardor bo'lmaqliq,

Alif yanglig' bo'la ko'rgil muhabbat lavhida yakto (Hofiz Xorazmiy, 2:21).

Baytning ikkinchi misrasida esa muhabbatning yuksakligi, uning yakuniy va abadiy ekanligiga ishora qilinadi. Shuningdek, Hofizning oshiqona ruhdagi gʻazallarida maʼshuqa uzvlarining taʼriflari keltirilib, somatik birliklar oʻzgacha tashbihlar bilan jilolantiriladi.

Quyida keltirilgan baytda maʼshuqaning *jamoli* tavsiflanadi.

Ul orazi jabinni qachonkim ochar esa,

Boʻlur xijil yuzindin aning mehr-moh ila (Hofiz Xorazmiy, 2:23).

Keltirilgan baytda orzu va chinakam sevgi, insonni haqiqatan anglash va tushunishning nozik jihatlari tasvirlanadi. Dastlabki misrada “orazi jabin” izofali birikmasi qoʻllangan boʻlib, maʼno koʻchishining sinekdoxa (*turiga koʻra qism orqali butun*) usuli qoʻllanilgan. “Jabin”- peshona maʼnosini anglatrsa, peshona birligi bilan maʼshuqaning butun yuzi nazarda tutilgan.—Ul orazini qachonki ochmoqchi boʻlsa, uning latofatidan osmondagi oy ham xijolatda boʻladi. Koʻryapmizki, maʼshuqaning husni oyni uyaltiradigan darajada porloq. Umuman olganda, koʻpgina shoirlar ijodida maʼshuqa yuzining oyga oʻxshatilishi anʼana tusini olgan. Biroq bu anʼanaviy tasvir Hofiz Xorazmiy qalamida *oʻzgacha tashbih, sifatlashlar* orqali tarannum etilgan.

Oshiqona ruhdagi gʻazalning navbatdagi baytida maʼshuqaning *yuzi va lablarining* taʼrifi keltiriladi:

Davr-i yuzungda saning mehru qamardur paydo,

Lab-i la'lingda taqi shahdu shakardur paydo (Hofiz Xorazmiy, 2:23).

Sening yuzingda ham quyosh, ham oyning muhabbati nur sochadi, laʼldek qip-qizil lablaringda esa shakarning taʼmi paydo boʻldi. Bu misralarda shoir yor yuzidagi yorqinlikni va lablaridagi shirinlikni tasvirlab, uning goʻzalligini olamga tenglashtiradi. Labning qizilligi jihatidan “laʼl” deb ifodalash orqali “*istiora*” sanʼati hosil boʻlgan. Yor yuzlarining qizilligi yoki chehrasi ochiq—“istarasi issiq” ekanligi bois uni quyoshga, oydek tiniq, porloq ekanligi jihatdan toʻlin oyga *tashbih* qilingan.

Hofiz Xorazmiy labning anʼanaviy qizilligi, shirin sifatlaridan tashqari yor lablarining *soʻzamolligini* ham quyidagi misrada bayon etadi:

Nisbat etman la'lina toʻti-yi shakarxonikim,

Nisbati yoʻqdur aning toʻti-yi shakarxo bila.

Dastlabki misrada oshiq yorining laʼlini toʻti-yu shakarga nisbat etadi, keyingi misrada esa fikridan qaytib, uning lablari toʻtiga ham, shirin muomalalar ichra shakarga ham nisbati yoʻqdir, deydi. Baytdan anglashilyaptiki, mahbuba oshiqqa shirin muomala qilgan, unga rahm qilgan. Mana shu suhbatda esa oshiq yorining xushmuomala (*shakarxo*) hamda gapda chechan (*nisbati yoʻq toʻti*) ekanligini oshiq payqagan.

Quyida keltirilgan baytda oshiqning ruhiy holatini qalamga olinadi. Bu sitamlarga ma'shuqa lablarining xayoli sababchi bo'lgan. Shu bois, uning ko'zlaridan yosh emas, qon oqayotganligini shoir mubolag'aning haddi a'losida ifodalaydi:

Dam-badam la'li xayoli birla ko'zdin qon oqar,

Andayinkim, suvdin oqsa to'lu Jayhun lab bila (Hofiz Xorazmiy, 2:29).

Ikkinchi misrada "*andayinkim, suvdin oqsa to'lu Jayhun lab bila*" deganda, Jayhun daryosi singari inson his-tuyg'ularining ham cheksiz va kengligini tasvirlaydi.

Hofiz Xorazmiy ijodida *astronomik elementlar* ifodasining ma'shuqa uzvlarini yoritish uchun xizmat qilganini ham ko'rishimiz mumkin:

Yuzi birla zulfining aksi ko'zumga tushgali,

Zuhra doim burj-i obiyda erur aqrab bila (Hofiz Xorazmiy, 2:29).

Baytda *tamsil* san'ati qo'llangani bois, ikkinchi misradan tahlil qilamiz. Zuhra yulduzi burjning eng yuksak makonida yashaydi, u Aqrab burji bilan bog'lanadi. Ya'ni yulduzlararo aloqaning ma'nolarini ifodalaydi. Birinchi misrada esa yor yuzining aksi ko'zga tushishi esa o'sha yulduz sababchi bo'lganligini tasvirlaydi. E'tibor qaratadigan bo'lsak, Zuhra yulduzlar orasida eng yorqinlarda biri bo'lganligiga ham urg'u qaratilgan. Burjlar orasida Zuhra eng yuqorida porlasa, yor jamoli ham yuqoridan o'rin olganligini dalillab beradi. Ma'shuqa zulflarining qayrilma ekanligi chayonning gajak dumlari bilan tashqi o'xshashlik hosil qilgan. Yuzni Zuhraga qiyoslash *tashbihi muzmar* san'atining yorqin namunasi.

Oshiqona g'azallarda ko'zga tashlanib turadigan yana bir jihat–*hijron motividir*. Boisi, oshiqona g'azallarining lirik qahramoni ishq iztiroblarida toblangan shaxs–chinakam oshiq holatida tasvirlanadi. U goh o'z ma'shuqasidan mamnun, gohida esa uning harakatlarini bevafoqlikka yo'yib, undan noliydi. U yorning portretini chizib, o'z ahvol–u ruhiyatini ham turli bo'yoqlarda kuylaydi:

Yuzini ko'rib fig'on cheksaman, ul ayb emas,

Chunki qilur gul ko'rub bulbul-i nolon navo.

Mazkur baytda yor vasliga yeta olmagan oshiqning dil iztiroblari, ruh to'lg'onishlari, hijron azoblari bayon etilgan. Lekin bu hislarning tabiiy hamda zarur ekanligini ta'kidlaydi. Chunki ma'shuqaning tengsiz chiroyini ko'rgach, oshiq hayratdan fig'on chekar ekan va bu menga ayb emas,-deydi. Shoir keyingi misrada *husni ta'lil* vositasida bunga dalilni topa oladi. Bog'da bulbulning nola urib navo qilishiga uning o'sha chamanda gulning chiroyidan sarmast bo'lib yig'lagani, gul chiroyidan iztirob olishining tabiiyligini anglatadi. Yor yuzlarini gulga, o'zini esa bulbulga tenglashtirishi "*tashbih*" (*tashbihi muzmar*)ni hosil qilgan.

Mumtoz g‘azallarda yor og‘zini kishi ko‘ra olmaydigan darajada kichik ekanligi, belining ham qildek ingichka deb tasvirlanishi an‘ana bo‘lib kelgan. Mazkur parchada mana shu xususiyat ta’kidlanadi:

*Beli-yu og‘zingniki kishi ko‘rgani yo‘q hech, vale,
G‘aybning olamidan ramzu xabardur paydo.*

Ushbu baytda majoziy ishq–muhabbat mavzularidan tashqari, *irfoniy ma’nolar* ifodalanganligini ham sezamiz. Majoziy ma’noda oshiq yorining beli ingichka, og‘zi ham kishi ko‘ra olmaydigan darajada kichkina ekanligini ta’kidlab, *mubolag‘a* qiladi. Baytning botiniy sirlarini ham kashf etgach, haqiqiy mohiyat a’yonlashadi. Ya’ni og‘iz va belni ko‘ra olmaslik, bizga yo‘qlik olamidan xabar beradi. Bu imtihon dunyoda yashab, uning borligiga imon keltirib, lekin bandalari Uni ko‘z bilan ko‘ra olishga ojiz ekanligi eslatiladi. Ikkinchi misrada xuddi shuning uchun shoir axborotida savol ohangi mavjud. Axir, u bor bo‘la turib, ko‘ra olmaslik “*G‘aybning olamidan ramzu xabardur paydo*”. Baytdan umumiy xulosa shuki, ma’shuqa siymosida Haq nurining ifodalanishligi yoritib berilgan.

Mumtoz adabiyotda “*o‘likni tirgizish*” ifodasi Iso alayhissalomning mo‘jizalariga asoslanadi. Qur’oni Karimda nomlari zikr etilgan Iso Masih o‘z nafasleri bilan o‘liklarni tirgiza olganliklari bois she’riyatda ma’shuqa lablari jonbaxshlik jihatidan Iso payg‘ambar nafasleri bilan qiyoslanadi. Quyidagi baytda mana shu ifoda ta’kidlanadi:

*Labindin topsaman jonni ajabkim,
Berur o‘lganga jon anfos-i Iso.*

Hofiz Xorazmiy ma’shuqa uzvlarini ta’riflashda uning *qad-qomatini* alif harfiga qiyoslaydi:

*Alif qomatini ko‘rgali sarv-i ozod,
Banda-yi jon birla bo‘lub shaklina bo‘ldi hayron.*

Yorning alifdek tik qomatini oshiq ko‘rgach, jismoniy va ruhiy holati bilan yuzlashadi, o‘zligini tushunishga intiladi (“*bandayi jon birla bo‘lub shaklina bo‘ldi hayron*”). Yorning tik qomati “*tashbih*”ni yuzaga keltirgan.

Ma’shuqa tasvirining jozibali ifodasi uchun Xorazmiy *ko‘z timsoliga* ham murojaat qiladi. Ko‘zning *qoraligi* bilan birga uning *jodu va sohir* sirlariga ham urg‘u qaratadi:

*Qaro ko‘zung erur jodu-yi fatton,
Kamand-i zulfung erur anbarafshon.*

Baytning ikkinchi misrasida oshiqni sirtmog‘iga olgan zulflarning *anbar hidliligi* tavsif etilgan.

Quyida keltirilgan baytda ma'shuqaning jannat misol oraziga yanada ko'rk bag'ishlagan xol uzvi ta'riflanadi.

Yuzungning uzra xol yarashsa emas,

Chun xush ko'rundi ravza-yi rizvonda ham Bilol.

Baytda shoir yuzdagi xolning tabiiy chiroyliligini ta'kidlaydi, chunki bular inson ichki dunyosining aksidir. Bilol (*islom tarixidagi mashhur sahoba*)ning ichki olami pokligi va qalb go'zalligining tashqi ko'rinishiga qanday ta'sir qilganini ko'rsatadi. Uning sadosi ham jannat bog'ida xush ko'rinadi. Bilamizki, payg'ambarimiz Muhammad sollallohi alayhi vasallamning sahobalaridan biri bo'lgan Bilol roziyallohu anhuning juda ham yoqimli ovozlari bo'lgan. Har namoz vaqti kirganda sahobalarning turli takliflari orasidan payg'ambarimiz "vaqti namoz, vaqti namoz" da'vatini ma'qullaydilar. "*Bu kalimalarni Bilolga o'rgatgil, ul sendin ko'ra unlikroqdur(tovushu balandroq)*—deydilar (Alixonto'ra Sog'unij. "Tarixi Muhammadiy". 3:79b). Bilol r.a payg'ambarimizga eng yaqin kishi bo'lib, xushovoz muazzin hamda jannatga kirishligi kafolat berilgan bandalardan edi. Baytda yorning jamoli muqaddas ravza bilan tenglashtirilgan bo'lsa, undagi xol uzvi ravzada eng muhim o'rin tutuvchi tilovat sadolaridek, yorning yuzida ham ana shunday munosib joylashgaligiga alohida e'tibor qaratilgan. Ravza, rizvon, Bilol so'zlari *tanosub* hamda muqaddas tushunchalar sifatida *talmehni* hosil qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Hofiz Xorazmiy fors-tojik adabiyoti xazinasida o'zining lirikasi bilan betakror asarlar yaratdi. Bugungi kunda ham shoirning ijod namunalari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganalib kelinayotganligi yozuvchining teran tafakkur, ilohiyot sirlarini puxta egallaganligidan dalolat beradi. Adib yor portretini tasvirlab berishda o'ziga xos badiiy tasvirlar yaratibgina qolmay, ularni nozik ifodalar, betakror ramziy timsollarda gavdalantirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Alixonto'ra Sog'unij. (2007) "*Tarixi Muhammadiy*".-387b. www.ziyouz.com kutubxonasi

Hamid Sulaymonov. (1981). *Hofiz Xorazmiy "Devon"*, 1-kitob. Hamid Sulaymonov, Fozila Sulaymonova tahriri ostida. (3-b). O'zbekiston KP Markaziy Komitetining nashriyoti.

Hofiz Xorazmiy. (1981). "*Devon*" 1-kitob.-Toshkent: O'zbekiston KP Markaziy Komitetining nashriyoti,- 548 b.

Hofiz Xorazmiy. (1981). "*Devon*" 2-kitob.-Toshkent: O'zbekiston KP Markaziy Komitetining nashriyoti,- 297 b.

Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchilar: P.Shamsiyev va S.Ibrohimov. Toshkent:G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.-784b.

TOSHKENT VILOYATI HUDUDIDA YASHOVCHI UYG'URLARNING MILLIY TAOMLARI NOMLANISHIDA O'ZBEK TILINING TA'SIRI

*Yunusova Mohinabonu Muhammadjon qizi
ToshDO 'TAU 1-bosqich magistranti
mohinabonuyunusova15@gmail.com*

Annotatsiya: O'zbekiston hududida yashovchi uyg'urlarning shevalariga o'zbek tilining sezilarli darajada ta'siri mavjud. Ushbu ta'sir lingvistik jihatdan leksik, fonetik, morfologik, sintaktik va grammatik o'zgarishlarda yaqqol namoyon bo'ladi. O'zbekiston uyg'urlari uzoq yillar davomida o'zbek tilida ta'lim olishlari, kundalik muloqot va ijtimoiy hayotda o'zbek tilidan foydalanishlari natijasida uyg'ur tiliga xos ayrim xususiyatlar yo'qolib, o'zbek tiliga xos shakllar paydo bo'lgan. Ushbu maqolada Toshkent viloyati hududida yashovchi uyg'urlar milliy taomlarining uyg'urcha nomlanishida o'zbek tilining ta'sir ko'lamini haqida fikr bildiriladi. Maqola orqali uyg'ur milliy taomlarining nomlanishi Toshkent viloyati areali chegarasida qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: areal, uyg'ur, fonetik, morfologik ta'sir, kommunikativ vazifa, jusay, say, atkanchay, boldirgan, gultavaq, xoshan, manta, go'shnan va h.k.

Abstract: This article discusses the influence of the Uzbek language on the Uyghur names of national dishes of Uyghurs living in the Tashkent region. In addition to Uzbek culture and Uzbek values, the influence of language is also clearly felt on the Uyghur dialects living in Uzbekistan. The article conducts a comparative analysis of the naming of Uyghur national dishes within the Tashkent region.

Keywords: area, Uyghur, thematic groups, communicative task, jusay, say, atkanchay, baldirgan, gultavaq, hoshan, manta, goshnan, etc.

Asrlar davomida Markaziy Osiyo til, madaniyat va millatlar bir-biriga ta'sir ko'rsatgan mintaqaga bo'lib kelgan. Ushbu mintaqaning qadimiy xalqlaridan biri bo'lgan uyg'urlar ham o'zining turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan uyg'ur tilida so'zlashadi. O'zbekistonda yashovchi uyg'urlar, asosan, Farg'ona vodiysi, Toshkent va boshqa hududlarda joylashgan. Tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar uyg'ur lahjalarida o'zbek tilining ta'sirini oshirdi. Uyg'ur tili Turkiy tillar oilasining sharqiy guruhiga kiradi va asosan Xitoy, Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekistondagi uyg'urlar tomonidan ishlatiladi. Uyg'ur tilining asosiy lahjalari quyidagilar:

1) Markaziy uyg'ur lahjasi; 2) Janubiy uyg'ur lahjasi; 3) Sharqiy uyg'ur lahjasi.

O'zbekistonda yashovchi uyg'urlar, asosan, markaziy uyg'ur lahjasiga yaqin tilda so'zlashadi, ammo o'zbek tilining ta'siri bu lahjada sezilarli darajada aks etadi. Bu ta'sir nafaqat lug'atda, balki sintaktik, morfologik va fonetik jihatlarida ham namoyon bo'ladi. Uyg'ur va o'zbek tillarining tarixiy ildizlari qadimgi turkiy tillardan kelib chiqqan. O'rta asrlarda uyg'ur tili Uyg'ur xoqonligi, Qoraxoniylar davlati va keyinchalik Mo'g'ullar imperiyasining rivojlanishidan o'sib

chiqdi. O‘zbek tili esa Temuriylar davrida o‘ziga xos xususiyatlarini rivojlantirib, mintaqadagi boshqa tillar bilan birga rivojlandi. Asrlar davomida Markaziy Osiyoda uyg‘urlar va o‘zbeklar birgalikda turli iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy aloqalarni o‘rnatdilar. Ayniqsa, XX asr boshlarida ko‘plab uyg‘urlar Xitoy va boshqa hududlardan O‘zbekistonga ko‘chib kelganlar, bu esa uyg‘ur shevalarida o‘zbek tilining ta’sirini yanada oshirgan, chunki uyg‘urlar doimiy ravishda o‘zbek tilida muloqot qilishga majbur bo‘lishgan.

Qayd etish joizki, uyg‘ur shevalari bir necha marta tadqiqot obyektiga aylangan, O.Mamatqulov. “O‘zbekiston uyg‘urlari va ularning madaniy merosi”, T.Muhtorov “Turkiy tillarda leksik almashuv va uning natijalari”, K.Saidov “O‘zbekiston uyg‘urlarining lingvistik xususiyatlari” kabi tadqiqotlar olib borganlar. Lekin ularning ma’lum sohalarda o‘zbek tili bilan umumiy qatlamda aks etgan, bir-biriga qorishib ketgan leksik birliklari haqida izlanishlar sanoqlidir. Shunday qilib, ayrim tadqiqotlarda uyg‘ur shevalarining o‘zbek tili bilan qiyosan alohida tematik guruhlarini madaniyat, qarindoshlik munosabatlarida tadqiq qilingan. Ushbu maqola orqali Toshkent viloyati areal hududlarida uyg‘ur tiliga o‘zbek tilining ta’siri haqida tahlillar bilan bo‘lishib boriladi. Uzoq muddatli aloqalar natijasida O‘zbekiston uyg‘ur shevalariga ko‘plab o‘zbek lug‘aviy elementlari kirib kelgan. Ba’zi uyg‘ur so‘zlari o‘z o‘zbekcha muqobillari bilan almashtirilgan yoki birgalikda ishlatiladi. Misollar:

- Maktab – Uyg‘ur tilida *məktəp* shakli mavjud bo‘lsa-da, ko‘proq *maktab* ishlatiladi.
- Bozor – Uyg‘urcha *bazar* so‘zi o‘rniga *bozor* shakli ko‘proq qo‘llanadi.
- Davlat – Uyg‘urcha *devlät* so‘zi o‘rniga o‘zbekcha *davlat* ishlatiladi.

Uy xo‘jaligi, savdo va qishloq xo‘jaligiga oid atamalarda o‘zbekcha so‘zlar ko‘proq uchraydi. O‘zbek tilining fonetik tuzilmasi O‘zbekiston uyg‘ur lahjalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ko‘plab uyg‘urcha so‘zlar o‘zbek tili fonetik qoidalariga mos ravishda aytilmoqda. Fonetik o‘zgarishlar:

- Unli tovushlarning “a”dan “o”ga o‘zgarishi – Masalan, uyg‘urcha *mən* (“men”) so‘zi o‘zbekcha tarzda “men” deb talaffuz qilinadi.
- Urg‘u tartibi: O‘zbek tilida aksar so‘zlarda urg‘u oxiriga qo‘yiladi, bu uyg‘ur tilida odatiy bo‘lmasa-da, O‘zbekistonda uyg‘urlar ba’zi so‘zlarda buni qilishi mumkin. (Karimov M, 2019)

Bunday fonetik ta’sir kundalik muloqotda yaqqol ko‘zga tashlanadi va bu ta’sir yosh uyg‘urlarda yanada kuchliroq seziladi, chunki ular o‘zbek tilida ta’lim oladi va kundalik muloqotda ko‘proq foydalanadi. Ayniqsa, inson hayotining birlamchi ehtiyoji bo‘lmish-taomlanish, milliy taomlar bilan bog‘liq leksemalar fonetikasida sof uyg‘ur tilidan ko‘ra o‘zbek tiliga uyg‘un shaklda talaffuz qilinishi yaqqol bilinadi. Masalan, “g‘ush nan” – sof uyg‘urcha fonetikada shunday talaffuz

qilinsa, Toshkent viloyati hududida yashovchi uyg'urlar bu so'zni "go'sht non" deb talaffuz qilishadi. (Rahimov D, 2021) Tadqiqot jarayonida suhbatga jalb etilgan Toshkent viloyati, O'rta Chirchiq tumani, "Uyg'ur" mahallasida istiqomat qiluvchi, asli millati uyg'ur, lekin o'zbek millatiga mansub kishiga turmushga chiqqan 63 yoshli Shamsibonu O'rinboyeva bu taomga shunday izoh beradi: "Bu non qozonda pishadigan, ichiga go'sht solib tayyorlanadigan non turi hisoblanadi. Uyg'ur xalqlarida nonning 40dan ortiq turlari mavjud bo'lib, ularning katta hajmdagisi - "Cho'ng nan", kichik shakldagisi - "kichik nan" deb ataladi". Bu non turlari ichida uyg'ur xalqlari uchun eng sevimlisi - lag'mon shaklida uzun-uzun tayyorlanadigan non turi - "sangza" deb sof uyg'ur tilida aytilsa, o'zbek tili ta'siri tufayli Toshkent viloyatida istiqomat qiladigan uyg'urlar bu so'zni "sag'za" deb talaffuz qilishadi. Uyg'urlarning qadimda yashash hududidan Buyuk Ipak Yo'li o'tganligi bois, choy bu xalqda alohida qadrlangan. Ayniqsa, "atkanchay" deb nomlanuvchi, sut bilan qora choyni aralashtirib tayyorlanadigan choy turi uyg'ur xalqlarining milliy choyi hisoblanadi. Toshkent viloyatida yashovchi uyg'urlar esa bu so'zni "atkanchoy" deb, o'zbek tilidagidek "a" unlisini "o" ga aylantirib talaffuz qilishadi. Taom tayyorlashning birinchi bosqichida-barcha ovqatlarda zirvak tayyorlansa, bu jarayonni uyg'urlar "say" deb atashadi. "Güshsay"- asosan, go'shtdan tayyorlanadigan, sabzavotlar qo'shib dimlab qo'yish orqali tez tayyor bo'ladigan taom turi bo'lib, bu taom o'zbek xalqi orasida ham mashhur. Izlanishlar orqali shu ma'lum bo'ldiki, Toshkent viloyati, O'rta Chirchiq tumani, "Uyg'ur" mahallasida istiqomat qiluvchi o'zbek xonadonlari vakillari ham lag'mon, guruch va qaylali taomlar tayyorlash jarayonida zirvakni "say" deb atashadi.

Xamirli taomlar uyg'ur va o'zbek oshxonasida keng tarqalgan. Xamirli taomlar o'rtasida o'zaro ta'sirlar ko'plab o'zbekcha so'zlar orqali ko'rinadi. Manti - so'zini uyg'urlar ham shunday talaffuz qilishadi va ayni ma'noda ishlatiladi. Uyg'urlar ham ushbu taomni tayyorlaydilar, ammo ularning manti tayyorlanish usuli va ichida ishlatiladigan mahsulotlar o'zgarishi mumkin. Samsa - O'zbekcha "somsa" so'zi uyg'ur tilida ham shunday ishlatiladi. Uyg'ur somsalari ba'zan o'zbeklar tomonidan tayyorlanadiganlardan farq qiladi, lekin umumiy nomi bir xil. Qovun - "Qovun" so'zi ham o'zbek tilidan olingan bo'lib, uyg'ur tilida ham keng tarqalgan. O'zbeklarning qovunli taomlari uyg'ur oshxonasida ham ko'rinadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, O'zbekistonda yashovchi uyg'urlar shevalarida taom nomlari bilan bog'liq so'zlarga o'zbek tilining ta'siri ko'p jihatdan mavjud. Uyg'ur va o'zbek oshxonalaridagi o'zaro ta'sir, taom nomlari va tayyorlanish uslublari o'rtasidagi bog'lanishlar, bu ikki millatning madaniyati va urf-odatlari o'rtasidagi aloqalarni yanada mustahkamlaydi. Ushbu ta'sir nafaqat leksik jihatdan, balki sintaktik va morfologik o'zgarishlar bilan ham ko'rinadi. O'zbekistonda yashovchi uyg'ur aholisining shunchaki madaniyati va urf-odatlarini ko'rsatibgina

qolmasdan, o‘zaro aloqalar, balki ikki xalqqa xos boylik va rang-baranglik, do‘stlik va hamkorlikni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Bartold V. V.(1964) *Turkiy xalqlar tarixi*. – Toshkent: Fan.

Karimov M. (1993) *O‘zbek va uyg‘ur tillarining morfologik xususiyatlari*. Toshkent.

Mamatqulov O. (2019) *o‘zbekiston uyg‘urlari va ularning madaniy merosi*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti, www.uzuni.uz

Muhtorov T. (2021) *Turkiy tillarda leksik almashuv va uning natijalari*. Toshkent.

Rahimov D. *Culinary and Linguistic Interactions of Uyghurs and Uzbeks*. Farg‘ona, 2021,15-20 bet.

“DEVONU LUG‘OTIT-TURK”DA KULOLCHILIK MAHSULOTLARI NOMLARI VA SHAHRISABZ SHEVASI

Shuhratova Shirinoy Zafarbek qizi

ToshDO‘TAU 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Qashqadaryo shevalari rang-barang bo‘lib, ularning o‘rganilishi uzoq tarixlarga borib taqaladi. Qashqadaryo shaharlarida kasb-hunar rivojlangan bo‘lib, shu munosabat bilan ularning shevasida bu sohalarga oid leksika ham shakllangan. Ayniqsa, qadimiy shahar hisoblangan Shahrisabzda boshqa kasblar bilan birga kulolchilik ham rivoj topgan. Maqolada Shahrisabz shevasidagi kulolchilikka oid leksemalar va ularning “Devonu lug‘otit-turk” asarida aks etishi, ularning fonetik, semantik aynanligi va farqlari to‘g‘risida gap boradi.

Kalit so‘zlar: sheva, leksema, kulolchilik terminlari, sopol, loy, sheva, lug‘at, uy-ro‘zg‘or buyumlari.

Abstract: The dialects of Kashkadarya are diverse, and their study goes back to a long history. Professions developed in the cities of Kashkadarya, and in connection with this, a lexicon related to these fields was formed in their dialect. Especially in Shakhrisabz, which is considered an ancient city, along with other professions, pottery also developed. The article talks about pottery lexemes in the Shakhrisabz dialect and their reflection in the work “Devonu lugotit turk”, their phonetic, semantic exactness and differences.

Keywords: dialect, lexeme, pottery terms, ceramic, clay, dialect, dictionary, household items.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asari o‘zbek tili tarixida yaratilgan asarlar orasida o‘zining ilmiy qiymatiga ko‘ra alohida ajralib turadi. Turkologlar, tarixchilar, adabiyotshunoslar va arxeologlar har doim aniq va to‘g‘ri manba sifatida uning asariga asoslanadilar. Xalqimizning boy tarixini har tomonlama o‘rganish, uning taraqqiyot bosqichlariga

xos jihatlarni umumlashtirish muhim masalalardan hisoblanadi. “Devonu lug‘otit-turk” asari o‘zbek xalqi tarixida muhim ahamiyatga ega noyob manbadir.(Saidov, 2021) Unda keltirilgan so‘zlarning ayrimlari bugungi kunda shevalarda, xususan, Shahrisabz shevasida ham saqlanib qolgan. Shevaga xos xususiyatlarning o‘rganilishi hozirga qadar davom etmoqda.

Qashqadaryo shevalarini o‘rganishda turli olimlar turli tomondan yondashganlar. B.Jo‘rayev “Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari”ni, A.Shermatov “Quyi Qashqadaryo o‘zbek shevalari”ni, N.Mirzayev “Qashqadaryo etnografik leksikasi”ni o‘rganganlar. Ularda Qashqadaryo shevalaridagi fonetik, leksik hamda grammatik xususiyatlar umumiy o‘rganilgan. Shevalardagi kasb-hunarga oid leksemalar esa Sobirjon Ibrohimovning “Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi”da, Xo‘jamurod Jabborovning “O‘zbek tilining dehqonchilik leksikasi” doktorlik dissertatsiyasida va boshqa bir qator olimlarning ilmiy izlanishlarida uchraydi.

Shahar tip shevalariga Shahrisabzning markazi (qal‘aning ichi va tashi) kiritilgan. Unlilar sistemasi 7 fonemadan iborat: **ä, ā, o, u, i, e** va cho‘ziq **ä:** unlisi. Shu bilan birga, ayrim fonetik vaziyatlarda til oldi undoshlari bilan yonma yon ishlatilishiga qarab, bu unli fonemalarning turli indifferent (kombinator) variantlari hosil bo‘ladi.(Jo‘rayev,1969) Singarmonizm qarluq lahjasining shahar va shahar tipidagi shevalarida amal qilmaydi.

Har bir kasb-hunarning termini bo‘lgani kabi kulolchilik hunarining ham o‘z terminlari mavjud. Hozirgi kunda kulolchilikka oid terminlar Shahrisabz shevasida o‘ziga xos leksik qatlamni tashkil etadi. Kulollar yasagan buyumlar nomlari tahlil qilinar ekan, shevaga xos ayrim xususiyatlar uchradi. Ba’zi leksemalarning shakli Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asarida keltirilganligi kuzatildi.

Kulolchilik buyumlarini yasashda kulollar turli xil maxsus loylardan foydalanganliklari sababli asosiy xomashyo loy hisoblanadi. Shahrisabz shevasida **lāj** deb aytilsa, Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarida loy ma’nosini anglatuvchi so‘zlarni boshqa shakllarda keltirib o‘tgan. **Sāpāl** so‘zining ham turli shakllari uchraydi.

Baliq (baliq) – loy. Arg‘u va ba’zi o‘g‘uzlar so‘zi. Ba’zi arg‘ular uch undoshni yonma-yon qo‘yib, **baliq** deydilar. Holbuki, turkchada ikki undoshninggina qator kelishi mumkin. Arg‘uliklar tilida buzuqlik, zaiflik bor (DLT, 152-bet).

“Devon”da keltirilishicha, ushbu so‘zning loy ma’nosidan tashqari baliq va shahar kabi ma’nolari ham mavjud. Bu so‘z qadimda omonimlikni yuzaga keltiruvchi so‘z bo‘lgan.

Titik (titik) – loy (DLT, 155-bet).

Sasiq (sasiq) – sopol; u‘ch qabilasi va ularning yuqorilarida turuvchilar so‘zidir (DLT, 153-bet).

Kestär (kestar) - sopol (u‘ch tilida) (DLT, 182-bet).

Kulollar tomonidan yasalgan uy-ro‘zg‘or buyumlaridan hozirgi kunda ham foydalaniladi. Bu buyumlarning shevada nomlanishi va “Devon”da qaysi shaklda keltirilganini quyidagi qiyoslar orqali ko‘rishimiz mumkin:

Idish (idish) - qadah; piyola; yag‘mo, tuxsi, yamak, o‘g‘uz va arg‘ular tilida tos, obdasta, tovoq va laganlarning hammasi **idish** deb yuritiladi (DLT, 38-bet).

Hozirgi kunda ham idish deganda umumiy uy-ro‘zg‘or buyumlari yoki narsa solish uchun mo‘ljallanadigan buyum tushuniladi. Demak, bu so‘z tarixan hozirgi kunga qadar o‘z ma‘nosini yo‘qotmagan.

1) **čājnāj** – choy damlanadigan idish.

2) **pijälä** – choy ichish uchun mo‘ljallangan ro‘zg‘or buyumi.

3) **kāsä** – suyuq taomlar suzish uchun mo‘ljallangan idish turi. “Devonu lug‘ati-t-turk”da **kāsä** so‘zi boshqa atama orqali ifodalangan.

Čanaq (chanaq) – yog‘ochdan o‘yib ishlangan tuzluq va shu kabi idishlar (“Devonu lug‘ati-t-turk” 153-bet).

Čanaq (chanaq) – kosa (o‘g‘uzcha) (DLT, 153-bet).”Devon”da keltirilgan **čanaq** so‘zi har ikkala o‘rinda ham **idish** ma‘nosini ifodalagan.

Ayaq (ayaq) – idish; kosa; piyola; o‘g‘uzlar buni bilmaydilar. Ular **ayaq** o‘rnida **čanaq** deyilar (Devonu lug‘atit-turk, 47-bet).

4) **tärilkä** – quyuq taomlar suzish uchun mo‘ljallangan kichik yassi idish.

5) **tāvāy** – quyuq taomlar suzish uchun mo‘ljallangan katta yassi idish. Adabiy tilda **lagan** deyiladi. “Devonu lug‘atit-turk” da boshqa shaklda uchraydi.

Yoğri (yo‘g‘ri) – lagan. Maqolda (shunday kelgan): **Aš tatīgī tuz, yoğrīn yemäs.** Ma‘nosi “Osh tuz bilan totli, lekin lagan bilan yolg‘iz tuzning o‘zi yeyilmaydi”. Bu maqol ishlarda aniq maqsadli bo‘lishga undab aytiladi (DLT, 333-bet).

Lağun (lag‘un) – ichi chuqur qilib yog‘ochdan qilingan idish. Unda sut, qatiq va shunga o‘xshash narsalar ichiladi. Yog‘och tovoq (DLT, 164-bet).

Bu shaklda keltirilgan so‘zda faqat yog‘ochdan yasalgan turi nazarda tutilgan hamda hozirgi kunga kelib ushbu so‘z fonetik o‘zgarishga uchragan holda adabiy tilda saqlangan.

6) **kozäčä** – suv solish uchun mo‘ljallangan qorni keng idish. Adabiy tilda ham aynan shu termin bilan yuritiladi. Lekin qadimda Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zni boshqa atamalar orqali ifodalagan.

Közäč (ko‘zach) – ko‘za (DLT, 145-bet). Ko‘za, ko‘zacha so‘zi tarixan **közäč** shaklida qo‘llanilgan bo‘lib, ushbu shakli hozirgi kunda fonetik o‘zgarishga uchragan holda adabiy tilda va ko‘plab o‘zbek shevalarda qo‘llaniladi.

İwriq (ivriq) – ko‘zacha. May ichiladigan jo‘mrakli idish (DLT, 53-bet).

Susiq (susi) – ko‘za. Bu so‘zni faqat bir qabiladagina eshitdim (DLT, 153-bet).

7) **āptāvā** – qo‘l yuvish uchun mo‘ljallangan tutqichi bor, qorni keng suv soladigan idish. Adabiy tilda “obdasta” deyiladi. Ilgari kulollar tomonidan ham **āptāvā** yasalgan. Keyinchalik bu buyum misdan yasalgan. Bugungi kunga kelib, kulollar tomonidan yasalgan **āptāvālar** soni kamayib ketgan. “Devonu lug‘atit-turk” da uning boshqa shakllari uchraydi.

Qumgan (qumgan) – qumgan, obdasta (DLT, 175-bet).

Tamgaliq (tamgaliq) – kichkina obdasta (DLT, 206-bet).

Yuqorida keltirilgan ushbu so‘zlar ijtimoiy dialekt hisoblanadi. Kulolchilikda qo‘llaniladigan bu so‘zlarning aksariyati “Devonu lug‘atit-turk”da uchrashi kuzatildi. Ba’zilarining shakli o‘zgargan bo‘lsa, ba’zilarida fonetik o‘zgarishga uchragan bo‘lsa-da, so‘zlarning talaffuzida u qadar farq sezilmadi. Kulolchilikning asosiy terminlaridan biri hisoblangan “sopol” so‘zining bir nechta shakllari keltirilishi bu hunar bir necha mingyillik tarixga ega ekanligidan dalolat beradi va bu dialektal so‘zlarning ko‘p qismi bugungi kunda adabiy tilda va o‘zbek shevalarida saqlanib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ashirboyev S. (2021) *O‘zbek dialektologiyasi*. Toshkent. “Nodirabegim” nashriyoti

Ibrohimov S. (1959) *Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi*. Toshkent

Jo‘rayev B. (1969) *Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari*. “Fan” nashriyoti

Mahmud Koshg‘ariy. (2017) *Devonu lug‘atit-turk*. “G‘afur G‘ulom” nashriyoti, (Nashrga tayyorlovchi: Qosimjon Sodiqov)

Saidov Y. (2021) *O‘zbek dialektologiyasi*. Buxoro. “Durdona”

БАЙЫРКЫ ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИ

Умарова Айдана, ФЖМАКИ КЛ(б)-3-21

Ajdanaumarova07@gmail.com

Илимий жетекчи: ф.и.к., доцент Турганбаев Н.О.

Аннотация. Макалада байыркы доордогу кыргыз тилинин фонетикалык, грамматикалык өзчөлүктөрү боюнча кенен сөз болот. Тактап айтканда, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринде кездешкен байыркы рун жазууларынын жазылуу жана окулуу эрежелери тууралуу, рун алфавиттеринин айкалышуу тартиби, андагы фонетикалык кубулуштар боюнча кенен кеп кылынат. Аталган таш жазма эстеликтерде үндүү тыбыштарга караганда үнсүз тыбыштардын ролу жогору экендиги эстеликтердин тексттин окууда ачык байкалат. Ошондой эле сингармонизм законунун катуу жана так сакталышы – бул жазуулар кыргыз элине таандык деген көрүнүктүү түркологдордун оюн далилдейт.

Негизги сөздөр: *байыркы доор, рун алфавити, таш жазма эстеликтер, Орхон-Енисей жазуусу ж.б.*

Abstract. The article deals with the phonetic and grammatical features of the Kyrgyz language in ancient times. In particular, it describes in detail the rules for writing and reading ancient runic inscriptions found in the Orkhon-Yenisei stone written monuments, the order of combining runic alphabets, and the phonetic phenomena in them. When reading the text of the monuments, it is clearly visible that in the named stone written monuments the role of consonant sounds is higher than that of vowel sounds. Also, strict and precise observance of the law of synharmonism is evidence that these works belong to the Kyrgyz people, according to outstanding Turkologists.

Keywords: antiquity, runic alphabet, stone written monuments, Orkhon-Yenisei writing.

Адамзаттын турмушунда көптөгөн ачылыштар болгон. Эң эле алгачкы ачылыштардын бири – от болсо, андан да улуу ачылыштардын бири – жазуу болгон. Жазуунун тарыхында пиктографиялык жана идеографиялык жазуулар жазуунун башаты катары эсептелсе (б.э.ч. мезгилдер), биздин эранын тушунда (4-9-кылымдар) табылган жазуулардын бири – бул түрк элдерине таандык болгон рун жазуусу болуп эсептелет.

Орхон эстеликтеринде VI-VIII кылымдардын тушундагы түрк кагандары менен бектеринин, алп баатырларынын башынан кечирген эрдик жооруктары баяндалат [1.5]. Эстеликтин тили жалпак, карапайым тил менен жазылган. Ошол тлдик фактыларга таянуу менен ал тексттердин канчалык баалуу экендигин жана түрк тилдеринин ичинен кайсыл тилге таандык экендигин С.Е.Малов, В.В.Радлов, В.Томсен өңүү көрүнүктүү түрколог окумуштуулар айтып келүүдө [3., 4., 5.].

Элдин тарыхы менен тилдин тарыхы ажырагыс биримдик. Буларды бири-биринен бөлүп кароо – акылга сыйбаган нерсе. Ар бир элдин басып өткөн улуу тарыхы тилинде камтылат. Ал эми кыргыз тилинин тарыхына кайрылганда Алтай доорунан берки гана мезгилдердеги тарыхый фактылар бүгүнкү күндө илимге белгилүү. Бирок муну кыргыз тили Алтай доорунан бери гана пайда болгон деп айтууга болбойт. Тек гана андан алдынкы доорлордогу тилдик тарыхый фактылар бизге чейин жетип келген эмес.

Көрүнүктүү түрколог Л.Н.Гумилевдун: “Биз тарыхка канчалык тереңирээк үнүлсөк, элдердин арасындагы өзгөчөлүктөрдүн ошончолук жоголуп бара жаткандыгын анык байкайбыз” – деген сөзү буга ачык күбө [2.313-315].

Бүткүл түрк элдеринин, алардын ичинде кыргыздардын байыркылыгын, уңгусун, түптүү маданиятын, цивилизациясын далилдеген жазуулар - Орхон-Енисей жазуулары деп аталган, 13-15 кылымдык тарыхтын күбөсү болгон жазма адабий тилибиздин барлыгын азыркы дүйнө тааныган. Ал жазууларда тарыхыбыз таш бетине жазылып, доорлордун түпкүрүнөн бери өчпөй келет. Кыргыз улутунун руху, тарыхый-маданий дөөлөтү болгон

ушул улуу мурасыбызды да кээде танганга чейин барып, кадыр-баркына жетпей, ар кандай куру сөздөрдү айтып келебиз. Бул эстеликтердин маани-маңызын билбеген, үстүртөн угуп алган сөздөрдү далил кармап, жалпы калктын башын айландыргандар, бул жазуулар тигиники, мунуку деп менчиктештирүүгө чейин жеткен түрк элдеринде ондогон маданият, илим, билим өкүлдөрү көбөйгөндөн көбөйүүдө.

Улуу түрколог, кыргызтаануучу С.Е.Маловдун: “Мен өз колумдан келгенди гана жасадым. Ал эми бул тармакта иштей турган иштер алда канча көп” – деген сөзү али да актуалдуулугун жоготкон жок [3.3.].

Изилдөө методдору. Байыркы доордогу кыргыз тилин изилдөө – кыргыз тилинин тарыхы, өнүгүүсү жана өзгөрүүлөрүн түшүнүү үчүн өтө маанилүү багыт. Бул багытта колдонулган методдор төмөнкү негизги этаптарды жана ыкмаларды камтыйт:

1. Тарыхый-компаративдик метод

Бул метод түрк тилдеринин ичиндеги кыргыз тилинин ордун аныктоо үчүн колдонулат. Тарыхый түрдө түрк тилдеринин ортосундагы байланышты, жалпы өзгөчөлүктөрдү жана айырмачылыктарды изилдөөгө багытталган.

Байыркы тексттерди азыркы кыргыз тили менен салыштыруу.

Фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөрүүлөрдү аныктоо.

Кыргыз тилинин башка түрк тилдери менен тыгыз байланыштарын изилдөө (уйгур, кыпчак, казак ж.б.).

2. Диахрониялык анализ

Тилдин тарыхый өнүгүү процессин изилдеген метод.

Кыргыз тилинин ар кайсы доорлордо кандайча өзгөргөндүгүн жана өнүккөндүгүн талдоо.

Байыркы жана азыркы кыргыз тилинин ортосундагы грамматикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрдү салыштыруу.

3. Салыштырмалуу тил илими

Кыргыз тилин башка түрк тилдери жана дүйнөдөгү башка тилдер менен салыштырып, кыргыз тилинин уникалдуулугун аныктоо.

Жалпы түрк тилинин теориялык базасы аркылуу кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн ачып берүү.

Бул методдор кыргыз тилинин байыркы катмарларын түшүнүү жана сактоо үчүн чоң мааниге ээ. Алар аркылуу кыргыз тилинин байыркы доордогу ордун, анын өнүгүү процессин жана башка тилдер менен болгон байланыштарын кеңири түшүнүүгө шарт түзүлөт.

Изилдөөнүн натыйжалары. Байыркы доордогу кыргыз тилин изилдөөнүн натыйжалары бир катар илимий жана практикалык ачылыштарды камтыйт. Бул изилдөөлөрдүн жыйынтыгы кыргыз элинин тарыхын, маданиятын жана тилин тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

1. **Фонетикалык өзгөчөлүктөрдү ачуу.** Байыркы кыргыз тилинде колдонулган үндүү жана үнсүз тыбыштардын системасын аныктоо.

Орхон-Енисей жазмаларындагы тыбыштык өзгөрүүлөр азыркы кыргыз тилиндеги айрым өзгөчөлүктөрдү түшүнүүгө шарт түздү.

Негизги өзгөчөлүктөр:

Үнсүздөрдүн колдонулушу:

Байыркы түрктөрдүн жазма эстеликтеринде тил алды жана тил арты үнсүздөрдүн айырмасы кеңири колдонулган.

q, k, g, ŋ сыяктуу тил арты үнсүздөрү негизинен арткы вокалдар менен айкалышкан.

t, d, s, z сыяктуу тил алды үнсүздөрү негизинен алдыңкы вокалдар менен колдонулган.

Үндүүлөрдүн гармониясы:

Түрк тилдерине мүнөздүү үндүү тыбыштардын гармониясы байыркы жазмаларда дагы так сакталган. Бул үндүүлөрдүн арткы-алдыңкы жана жоон-ичке болуп бөлүнүүсү аркылуу көрүнгөн.

Үндүү тыбыштар:

Байыркы тексттерде үндүүлөрдүн созулушу жана кыскалыгы маанилүү роль ойногон. Мисалы, айрым сөздөрдө созулма үндүүлөр сөздүн маанисин өзгөртүп турган.

Алмашмалар жана мутациялар:

Айрым үнсүз тыбыштардын сөз ичинде алмашуусу байкалат, мисалы:

b > m (ben > men).

d > t (aduq > atuq).

Архаизмдердин сакталуусу:

Кээ бир байыркы сөздөр жана формалар азыркы түрк тилдеринде колдонулбай калганы менен, жазма эстеликтерде алар толук сакталган.

Байыркы жазма эстеликтердеги фонетикалык өзгөчөлүктөр түрк тилдеринин тарыхын, алардын өз ара байланыштарын жана өнүгүү жолдорун түшүнүүгө шарт түзөт. Бул материалдар бүгүнкү күндө түркология илиминде чоң изилдөө предмети болуп, байыркы маданият жана тил тууралуу терең маалыматтарды берет.

3. Грамматикалык түзүлүшү

Байыркы кыргыз тилинин синтаксистик жана морфологиялык түзүлүштөрү аныкталып, азыркы кыргыз тили менен болгон үзгүлтүксүздүк байкалды.

Кыргыз макалдарында “эмгектүү кулда чарчоо жок” , “эр эмгелбей мал кайда, эмгектенбей дан кайда”, дегенде “эмгелбей” деген сөздү төмөндөгүдөй морфемаларга ажыратууга болот: эмге- этиш сөз, -л өздүк буйрук, -ба терс буйрук, -й чакчыл.

Ошондой эле байыркы кыргыз тилинде **тужак, тудук, пилик, сезик, келик** д.с.ж.б. сөздөр учурайт. Бул сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде уңгу жана мүчөлөрү бар экендигине карабастан, сөз жасоочу мүчөлөр башка сөздөргө жалганып, алардын сөз жасоо сферасы ар түрдүү. Мисалы, байыркы кыргыз тилиндеги **тужак** сөзү азыркы кыргыз тилинде **тужак** эмес, **тушоо** болуп айтылат, бирок мисалдарда **тушак** болуп да кезигет. Мисалы, эшегине жарашы тушагы. **бил-ик (бил-им)**, келик||кел-ык(келик эмес, келим, мис., келим-кетим) формасында кездешет.

Мындан сырткары лобнор тилинде **-ман, -ван** деген сөз жасоочу мүчөлөрдү да кезиктирүүгө болот. Азыркы кыргыз тилинде **-бан, -ман** мүчөлөрү өнөрман, билерман деген сөздөрдөн көрүүгө болот.

Кээ бир грамматикалык формалар (мисалы, көптүк, убакыт категориялары) байыркы кыргыз тилинен бери колдонулуп келгени белгилүү болду.

Көптүк (сан) категориясы боюнча

Байыркы кыргыз тилинде көптүк мүчөнүн төмөндөгүдөй варианттары кездешет: **-лар-лер, -дар-дер, тар-тер**, о.э. азыркы кыргыз тилинде кескин айырмаланып **-лыр, -дыр, -тыр** деген варианттары кездешет. А.э. сары-уйгур тилинде **н** тыбышы менен башталган көптүк мүчөнүн варианты да кездешет, т.а. **-нар, -нер**.

4. Лексикалык мурастарды аныктоо.

Кыргыз тилинин байыркы лексикасынын бир бөлүгү азыркы тилде сакталган. Мисалы, жаратылышка, көчмөн турмушка жана салттуу маданиятка байланыштуу сөздөр.

Байыркы түрк тилдеринен өзгөчөлөнгөн кыргыз тилинин уникалдуу сөздөрү табылды.

5. Тарыхый жазма булактарды түшүндүрүү.

Орхон-Енисей жазуулары жана башка жазма эстеликтерде кыргыз тилинин издери аныкталды. Бул жазуулар кыргыз элинин байыркы маданияты жана тили тууралуу баалуу маалыматтарды берет.

Байыркы кыргыз тилинин жазуу формасынын өзгөчөлүктөрү изилденип, жазуу маданиятынын деңгээли аныкталды.

6. Кыргыз тилинин түрк тилдеринин ичиндеги ордун аныктоо.

Изилдөөлөр кыргыз тилинин кыпчак жана уйгур тилдери менен тыгыз байланышта экенин көрсөттү, бирок ал түрк тилдеринин өз алдынча бир бутагы катары да айырмаланат.

Кыргыз тилинин өнүгүү жолу анын башка түрк тилдерине караганда айрым өзгөчөлүктөрдү сактап калганын көрсөтөт.

7. Практикалык мааниси.

Кыргыз тилинин байыркы тарыхын билүү азыркы тил саясатына жана билим берүү тармагына өбөлгө түзөт.

Кыргыз элинин өздүгүн, тилинин байлыгын жана тарыхый мурасын сактоо жана жайылтуу үчүн бул изилдөөлөр чоң мааниге ээ.

Байыркы кыргыз тилин изилдөөнүн натыйжалары кыргыз элинин тарыхы, тили жана маданияты тууралуу толук кандуу илимий маалымат алууга өбөлгө түздү. Бул ачылыштар кыргыз тилинин өнүгүү процессин жана улуттук маданияттын эволюциясын түшүнүүгө кеңири жол ачат.

Корутундулоо

Байыркы доордогу кыргыз тилин изилдөөлөрдүн натыйжалары төмөнкү негизги тыянактарды чыгарууга мүмкүнчүлүк берет:

1. Кыргыз тилинин түрк тилдеринин ичиндеги уникалдуулугу.

Кыргыз тили байыркы түрк тилдеринин бир бутагы катары өз алдынча өнүккөн. Ал кыпчак, уйгур жана башка түрк тилдери менен байланышта болгону менен, айрым уникалдуу фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүн сактап калган.

2. Орхон-Енисей жазуулары жана башка байыркы тексттердин мааниси.

Бул жазмалар кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн изилдөө үчүн негизги булак болуп калды. Кыргыз тили байыркы түрк жазууларындагы тилдик нормаларга жакын болгону менен, өзгөчө элементтерин камтыйт.

3. Фонетикалык жана грамматикалык туруктуулук.

Байыркы кыргыз тилинин айрым тилдик элементтери (м: көптүк категориясы, үндүү тыбыштар системасы) азыркы кыргыз тилине чейин сакталып, анын байыркы доорлор менен үзгүлтүксүздүгүн көрсөтөт.

4. Маданият жана жашоо образынын чагылуусу.

Кыргыз тилинде байыркы көчмөн турмуштун өзгөчөлүктөрү, мифологиялык түшүнүктөр жана этномаданий терминдер азыркы күнгө чейин сакталган. Бул кыргыз элинин маданий баалуулуктарын изилдөөдө тилдин маанилүү ролун белгилейт.

5. Тил жана тарыхтын өз ара байланышы.

Фольклор бардык элде бар. Кайсыл гана элдин болсун жазма адабиятынан анын фольклору мурда калыптанат [1.7].

Кыргыз тилин изилдөө аркылуу кыргыздардын байыркы тарыхын, географиялык көчүү жолдорун жана башка элдер менен болгон маданий жана тилдик байланыштарын тактоого шарт түзүлдү.

6. Илимий жана практикалык мааниси.

Байыркы кыргыз тилин изилдөө заманбап тил илими үчүн гана эмес, кыргыз тилин сактоо жана өнүктүрүү боюнча мамлекеттик стратегияны түзүүдө да маанилүү. Бул изилдөөлөр кыргыз элинин улуттук өздүгүн сактоого көмөкчү болот.

Жалпы жыйынтык. Кыргыз тили – бул байыркы маданияттын жана улуттук өзгөчөлүктүн күзгүсү. Байыркы доорлордон азыркы күнгө чейин сакталган тилдик элементтер кыргыз элинин тарыхый мурастарынын улуу экендигин далилдеп турат. Бул изилдөөлөр тилдин баалуулугун түшүнүп, аны кийинки муундарга жеткирүү үчүн негизги жолду көрсөтөт.

Колдонулган адабияттар:

- Айдаров Г. (1990) Орхон ескерткиштеринин тексти. -Алматы.
- Гумилев Л.Н. (1967) Древние тюрки. -М..
- Кляшторный С. Г., Таскин В. С. (1964) Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. - Москва.
- Кудайбергенов А. К. (1997) Кыргыз тилинде жазылган байыркы жазма эстеликтер. -Бишкек.
- Малов С. Е.(1952) Енисейская письменность тюрков. -М.; -Л..
- Радлов В. В.(1893–1911) Образцы народной литературы тюркских племен. Санкт-Петербург.
- Сыдыков С., Конкобаев К.(2001) Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар) -Бишкек, КТМУ, 337 б.
- Томсен В.(1896) Введение в исследование древнетюркских надписей. (орусча котормосу).

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕ МУУН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ТИПТЕРИ

*Б. А. Умурзакова, Ош мамлекеттик университетинин
Филология жана маданият аралык коммуникация институтунун 3-курсунун студенти*
umurzakovabegaim@gmail.com

Илимий жетекчи: ф.ф.д, доцент Кошуева Майниса Жумаевна

Аннотация: Макалада кыргыз жана өзбек тилиндеги муундун түрлөрү жана муун типтери анализге алынган. Анда адегенде кыргыз тилиндеги муундун ачык, жабык, туюк түрлөрү боюнча түшүнүк берилген. Анын кыргыз, өзбек тилдердеги окшоштуктары белгиленген, аны тастыктоо максатында өзбек окумуштууларынын эмгектерине таянылган жана шилтемелер берилген. Андан кийин муун типтерине түшүндүрмө берилген, муун типтеринин алты тиби түрк тилдерине тиешелүүлүгү белгиленген. Аларды тастыктоодо белгилүү окумуштуулар К.Тыныстанов жана

Б.Ө.Орузбаеванын эмгектеринен илимий анализдер келтирилген, бирок өзбек тилинин муун типтери анализге алынган маалыматтары келтирилген эмес. Ал маселе кийинки жылга чейин магистрдик иште жүргүзүлөрү белгиленген.

Ачкыч сөздөр: уңгу сөздөр, муундун түрлөрү, муун типтери, үндүү тыбыш, үнсүз тыбыш, илимий анализ, бир муундуу сөздөр ж.б.

Abstract: The article analyzes the types and types of syllables in the Kyrgyz and Uzbek languages. It presents for the first time the concept of an open, closed, dead-end syllable in the Kyrgyz language. Its similarities with the Kyrgyz and Uzbek languages are noted, as evidenced by references to the works of Uzbek scientists. Then an explanation of the types of syllables is given, and the affiliation of six types of syllables to the Turkic languages is established. Well-known scientists K. took part in their confirmation. Tynystanov and B.O. Oрузбаева of their works provide scientific analyses, but do not provide data obtained by analyzing the syllabic types of the Uzbek language. It is noted that this issue will be considered in the magistracy until next year.

Keywords: root words, syllable types, syllable types, vowels, consonants, scientific analysis, monosyllabic words, etc.

Тил илиминин фонетика бөлүмүндө “муун түрлөрү” менен “муун типтери” түшүнүгү тыгыз байланышта болгону менен өз ара кескин айырмачылыкка ээ. Негизинен, муунду (кээ бир тилдерди эске албаганда) үндүү тыбыштар түзөт, тактап айтканда, сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муун болот: уу (яд, охота), *от*, уук, *де*, суу, ырк, уурт, көз, жээк, көрк, э-не, ба-ла, жет-кин-чек ж.б. Мында бир муундуу, эки муундуу жана үч муундуу сөздөр берилди. Мисалдарда көрүнүп тургандай, муундарда үндүү тыбыштардын да, үнсүз тыбыштардын да орун тартиби ар кандай жайгашкан. Мына ушул мисалдарда эле муундун түрлөрү да, типтери да бар. Биз бул мисалдардан муундун түрлөрү менен типтерин ажыратып көрөлү.

Муундун түрлөрү. Адегенде, муундун түрлөрүн чечмелейли.

Демек, муундун үч түрү бар. Ачык муун үндүү тыбыштан гана турат, же үнсүз менен башталып, үндүү менен аяктайт. Ал эми жабык муун үндүү менен башталып, үнсүз менен аяктайт. Туюк муун болсо, үнсүз менен башталып, үнсүз менен аяктайт [1: 38-б.]. Ошентип, бир сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муунду түзөт:

уу, күз, уул, бээ, жаан = 1 муун;

а-та, ба-ла, уу-луу, суу-луу, су-луу = 2 муун;

бе-те-ге, уч-кун-дар, баа-тыр-лар, өө-нө-гүч = 3 муун;

кө-гүч-көн-дөр, ке-ре-мет-түү, ты-быш-тар-дын = 4 муун;

за-ман-даш-тар-дын, а-йыр-ма-чы-лык, ки-теп-ка-на-чы = 5 муун ж.б.

Мисалдарда сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муун боло тургандыгы чагылдырылып турат. Ал эми ар бир муунга көңүл бөлө турган болсок, *ачык, жабык, туюк* муундар аралаш келип, сөздөрүбүз муундун ушул үч түрүнөн түзүлөрүн байкоо татаал эмес. Ошентсе да, сөздөр беш муундан гана турат деп чектебөө керек, кептин жагдайына ылайык бир нече муундан турган сөздөр да колдонулат. Белгилей кетүүчү маселе, муунга бөлүнгөн сөздөр жалаң гана уңгу сөздөрдөн турган жок. Кыргыз тили агглютинативдүү тилдердин катарына кирет, же уңгу сөзгө ар түрдүү мүчө улана берет, ошого жараша муундун сандык өсүшү келип чыгат. Мисалы: *өтүкчүлөрдүкүндөгүлөрдөнсүздөрбү* деген сөздө 13 үндүү тыбыш болгондуктан, 13 муун бар.

Кыргыз тилинин фонетикасын изилдөөгө И.А.Батманов, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, Т.К.Ахматов, Т.Садыков, А.О.Орусбаев, К.Дыйканов, Ж.Сыдыков, А.Жалилов, Э.Абдылдаев, К.Токтоналиев сыяктуу жана башка илимпоздор салым кошушкан [3: 10-б.]. Муундун түрлөрү жана типтери боюнча окумуштуулардын пикири бирдей. Тактап айтканда, Т.Ахматов менен Ж.Мукамбаев “Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика (1978)” эмгегинин 55-56-беттеринде, А.Жалилов “Азыркы кыргыз тили: 1-бөлүк. Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология (1996)” эмгегинин 68-69-беттеринде, Э.Абдулдаев “Азыркы кыргыз тили (1998)” эмгегинин 48-49-беттеринде муундун түрлөрү боюнча жогоркудай маалыматтарды берген.

Ал эми өзбек тилинин муун түрлөрү да биз чагылдырган маалыматтар менен дал келет. Ўзбек тилида бўгин бўлиши учун албатта унли бўлиши керак. Тилларда бўгин тузилиши бир хил эмас. Тиллардаги бўгинларда унли ва ундош товушларнинг кетма-кетлигига караб ҳам уларни турларга ажратиш мумкин. Ўзбек тилида бўгин икки ёки ундан ортик; ундош товушларнинг кетма-кет келиши билан бошланмайди; унлидан кейин ҳам ҳар бир бўгин таркибида уч ё ундан ортик; ундош учрамайди. Славян тилларида бундай ҳол учраши мумкин: Трнка (чех тилида), текст (интернационал сўз), стрелка (рус тили) ва ҳаказо. Бўгинлар унли ва ундош билан бошланиб, тугашига караб тўрт хил бўлади: очиқ, ёпиқ, бекитилган ва бекитилмаган [4: 24-б.].

Негизинен, муун түрлөрү боюнча кыргыз, өзбек тилдеринде окумуштуулардын пикирлери окшош болгондуктан өзбек тилинен маалымат көп алынбады. Себеби мисалдарды жазганда, алфавиттик өзгөчөлүккө байланыштуу орфографиялык каталарга жол берилип калуудан оолактадык.

Муун типтери. Муун типтерин муундун түрлөрүнөн айырмалоодо уңгу сөздөр гана алынарын эске салабыз. Тактап айтканда, муундун түрлөрүндө уңгу сөздөр, туунду сөздөр жана ошондой эле кепте колдонулган түрдүү мүчөлөр уланган сөздөр алынат. Муун типтеринде дээрлик уңгу сөздөр алынат. Ошондуктан алар кээде бир муундан турган сөздөр (ал сөздө бир гана үндүү тыбыш болот), бирок түрдүү тыбыштык кубулуштар болушу мүмкүн: *оо* (жүк ооду), *ук, өөн, де, куу, жар, саан, эрк, уурт, булк* сыяктуу. Булар бир гана үндүүдөн турган бир муундуу сөздөрдүн тибине кирет. Албетте, муундун түрлөрүндө, бир сөздүн кайсы бир муунунда ачык муун, жабык муун, туюк муун түрүндө катышып калышы мүмкүн. Бирок муун тиби биз белгилеп өткөндөй, уңгу сөздөрдөн гана турат. Ал сөздөрдө катышкан үндүү тыбышка ылайык, бир жана андан ашык муунду түзгөн типтерден турат да, үндүү тыбыштын орду да эркин болот жана үнсүз тыбыштардын жеке жана кабатталып жайгашуу орду түрдүү болот.

Муун типтерин берүүдө үндүү тыбыштар вокал “V”, үнсүз тыбыштар консонант “C” менен белгиленген. Вокализм (латынча *vocalis* - үндүү), консонантизм (латынча - үнсүз) деген сөздөрдөн алынган. Ошентип, муундун 1-6 чейинки тиби кыргыз тилине (бардык түрк тилдерине), 7-13кө чейинки тиби башка тилдерге мүнөздүү болгон. Алар “V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC, CCVC, VCCC, CVCCC, CCCVC, CCVCCC, CCVCC, CCCVCC ” болуп эсептелет [5].

Муун тибинин өзгөчөлүгүн өткөн кылымдын 30-жылдарында туңгуч профессор К.Тыныстанов иштеп чыккан. Андан кийин академик Б.Ө.Орузбаева мыкты анализ жүргүзгөн.

Б.Ө.Орузбаева муун типтерине байланышкан маселени «Сөз курамы» эмгегинде 68-беттен, 190-бетке чейин анализге алган. Аны “Уңгулардын тыбыштык түзүлүшүнө жараша типтеринин кыскача мүнөздөмөсү” деген темада караган [6: 68-б.]. Анда муундун 75 тибин көрсөтөт. Муундардын тыбыштык өзгөчөлүгүн берүүдө үндүү тыбыштарды Г менен, үнсүз тыбыштарды С менен белгилейт, жумшак жана уяң үнсүздөрдү өз алдынча белгилебейт, алар жалпы эле үнсүз тыбыш катары С менен берилген.

Сөздөрдү муунга бөлүүдө (ажыратууда) үндүү тыбыштардын ролу чоң экендиги белгилүү, тактап айтканда, сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муун келип чыгат. Ошол традиция менен бул эмгекте да муундун 1-тиби адаттагыдай эле, бир тыбыштан турган үндүү тыбыштан башталат. М: Г- **а**. Бул типке **а** (*а менден кичүү*), **о** (*О кишинин жигирме түп тыты бар экен*), **ү** (... *ү дээрине үн калбай*), **э** (*э дедирбей – в момент*), **и** (*и? – ну?, что?*) ж.б. мисалдарды келтирет. “Ошентип, булар а, о, э, ү, и үндүү тыбыштарынан жасалган” деп белгилейт да, булардын тарыхый жагына бир аз токтолот. Биз, макаланын талабына ылайык

75 типтин ар биринин мүнөздөмөсүнө токтоло албайбыз, бирок алардын 75 түрүн жана мисалын жазып көрсөтөбүз.

1.Г-6 (а, о, э, ү, и), 2.ГГ-9, (оо-жүк ооду; уу-ууга чыгуу; ээ-үйдүн ээси), 3.ГС-172 (өң ж.б.), 4.ГСГ-99 (эне ж.б.), 5.СГ-26 (ме ж.б.), 6.ГГС-17 (ууз ж.б.), 7.ССГ-71 (бээ ж.б.), 8.ГСС-32 (эрк ж.б.), 9.СГС-726 (бал ж.б.), 10.СГСС-217 (журт ж.б.), 11.ГСГС-420 (бала ж.б.), 12.СГГС-78 (боор ж.б.), 13.ГГСС-1 (уурт), 14.ГСГГ-149, (акта ж.б.) 15.ГСГС-273 (ажар ж.б.), 16.ГСГГ-23 (аруу ж.б.), 17.ГГСГ-12 (аары ж.б.), 18.ГСГСГ-40 (алеки ж.б.). 19. ГССГС-234 (асман ж.б.), 20.ГСГСС-1 (айант ж.б.), 21. СГСГГ-52 (байоо ж.б.), 22.ГГСГГ-6 (эрдөө ж.б.), 23.ГГСГС-(оолак ж.б.), 24. ГСГГС-14 (өрөөн ж.б.), 25. ГГССГ-4 (аарчы ж.б.), 26.СГССГ-212 (байге ж.б.), 27.СГГСГ-42 (дөөтү ж.б.), 28.СГСГС-936 (балык ж.б.), 29. СГССГС-920 (тилмеч ж.б.), 30. СГСГСГ-95 (бетеге ж.б.), 31. СГСГСГ-(томоло ж.б.)-, 32.ГСГССГ-19 (үзөңгү ж.б.), 33. ГСГСГС-32 (абысын ж.б.), 34. ГССГСГ-19 (илгери ж.б.), 35. ГСГСГГ-1 (омуроо), 36.СГГСГС-49 (баатыр ж.б.), 37.СГССГГ-25 (таттуу ж.б.), 38.СГГССГ-7 (каалга ж.б.), 39. СГСГСС-2 (дүбүрт ж.б.), 40. СГСГГС-1 (куртка), 41. СГСГГС-32 (татаал ж.б.), 42.ГССГСС-3 (албарс ж.б.), 43.ГГССГС-2 (Уулжан ж.б.), 44. ГГССГГС-9 (албуут ж.б.), 45. ГСССГС-1 (арстан ж.б.), 46.СГССГГС-15 (серпөөч ж.б.), 47.СГГССГС-6 (жээнчер ж.б.), 48.СГГССГС-2 (доолдай ж.б.), 49. СГССГСС-4 (бешмант ж.б.), 50. СГГССГС-5 (туурдук ж.б.), 51.СГССГСС-1 (чымчуур), 52.ГСГССГС-10 (акийнек ж.б.), 53. ГССГСГС-9 (устукан ж.б.), 54.ГССГССГ-2 (аргамжы ж.б.), 55. ГССГГСГ-2 (айбаалы ж.б.), 56.ГСГГГСГ-1 (ылаачын.), 57.ГСГСССГ-1 (омуртка), 58.СГССГСГ-21 (канжыга ж.б.), 59. СГСГССГ-29 (көрөңгө ж.б.), 60.СГСГСГС-29 (кекилик ж.б.), 61. ГСГГГСГ-1 (абажаары), 62. ГСГССГГС-1 (өрөскөөл), 63. ГССГССГС-3 (ашмалтай ж.б.), 64.СГСГССГС-45 (толорсук ж.б.), 65.СГССГСГС-29 (бурганак ж.б.), 66.СГСГСССГС-2 (кумурска ж.б.), 67.СГСГГСГС-1 (сүлөөсүн), 68.СГГСГСГС-1 (соорусун), 69.СГСГГСГ-1 (булгаары), 70.СГССГССГ-6 (кондурга ж.б.), 71.СГСГСГГС-3 (бакалоор ж.б.), 72.СГСГСГСГС-1 (чабалекей), 73.СГСГССГГС-1 (каңылжаар), 74.СГССГССГС-4 (бүлдүркөн ж.б.), 75.СГССГСССГ-1 (жылбырска) [6: 68-190-б.].

Бул муун типтерине түшүнүк бере турган болсок, мисалы ушул “29. СГССГС-920” деген типти алып көрөлү. Мында “29” деген сан типтин катар номерин билдирсе, СГССГС деген бул белгилер ушул типке кирүүчү үндүү, үнсүз тамгаларды белгилөөчү шарттуу белгиси, ал эми “920” деген сан, ушул типке кирген сөздөрдүн жалпы суммасын билдирет. Бул 920нын 460тан ашыгы зат атооч сөздөр, 43ү сын атооч, ал эми 27си тууранды сөздөр болуп эсептелет. Ошентип, 75 тип ушундайча чечмеленет.

Бул муун типтерин анализдөөдө проф. Б.Ө.Орузбаева К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү” сөздөрдү гана алып анализдеген [6: 68-б.]. Ошондуктан буларды кыргыз лексикасындагы бардык сөздөрдөн келип чыккан муун типтери деп чектөөгө болбойт.

Биздин байкообузга караганда, жогорудагы муундун 75 тибинде кээ бир типтер кайталанып калгандай, мисалы, 11, 15-тип окшош, 30 менен 31-тип окшошот. Албетте булардын мисалдарында айырма бар, тактап айтканда, сөздүн оболочкасын түзгөн үндүү, үнсүз тыбыштардын жайгашуу өзгөчөлүгү боюнча айырмаланып турат. Мисалы, “үзөңгү”, “ысырык” сөздөрү *ү-зөң-гү*, *ы-сы-рык* болуп, 3 муундуу сөздөрдүн катарына кирери көрүнүп турат, бирок Б.Ө.Орузбаева түзгөн муун тибинде 3 муунду түзгөндүгүнө карабастан, булар 2 түрдүү типке кирет: *үзөңгү* – ГСГССТ, *ысырык* – ГСГСГС. Анткени, мында үндүү, үнсүз тыбыштардын жайгашуу өзгөчөлүгү эске алынган. Ошондуктан, бул 75 типтин 32 жана 33-типтери 3 муундуу сөз болсо да, 2 түрдүү типке бөлүнгөн, мындай кайталанганга окшогон типтер көп эле кездешет. Ошентип, муундун 75тиби келип чыккан.

Кээде мисал менен схема дал келбей калган учурлар да кездешет. Мисалы, 40-типтин схемасы менен келтирилген мисалы дал келбейт, биз басмадан ката кетирилген болуу керек деп эсептедик.

Алсак, 40-типтин схемасы ГСГСГС деп берилгендиктен, **үнсүз+үндүү+үнсүз+үндүү+үндүү+үнсүз** тыбыштардан туруу керек эле, анткени мисалга алынган *куртка* сөзү 1үнсүз, 1үндүү, 3үнсүз, 1үндүү тыбыштардан турат, бирок сөздү схема менен салыштырып көргөндө, тыбыштык түзүмү дал келбей жатат [6: 176-б.]. Ошентсе да, көрсөтүлгөн 75 типтин ар бир тибин өз алдынча карап чыгып, тилдик-фактылык материалдар келтирилген. Ар бир типтин жалпы сөзүнүн суммасы чыгарылган. Ошол жалпы сөздөрдү кайсы сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгүнө карата бөлүштүргөн жана ал сөз түркүмдөрүнө кирген сөздөрдүн өз-өзүнчө суммасы чыгарылган. Мисалы, 41-типке жалпы 32 сөз кийирилген, анын 28и зат атооч, 3 сөзү сын атооч, 1 сөзү этиш деп бөлүштүрүлүп, сөздөр тиешелүү ошол сөз түркүмүнө жазылып чыккан. Андагы кээ бир сөздөрдүн этимологиясы тектеш тилдер менен салыштырылган. 75 типтин баары ушул тартипте иштелген.

Б.Ө.Орузбаеванын сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгүнө карата типтерин иштеп чыгууда жогорку деңгээлде анализ жүргүзгөндүгүн баса белгилөөгө болот. Анткени уңгу сөздөрдүн тибин иштеп чыгууда аларды тектеш тилдер менен салыштыруу зарылдыгы келип чыгат жана алардын этимологиясына кайрылууга туура келет. Автор бул маселени кароодо анализга алынган сөздүн маанисин так түшүндүрүү үчүн ал сөздүн орусча

котормосун да берип кеткен жана этимологиясын окумуштуулардын пикирине таянуу менен далилдеп, анализге алгандыгы да иштин натыйжалуулугун, илимийлүүлүгүн арттырып турат. Мындан 30-жылдарга салыштырмалуу, кийинки изилдөөлөрдө муун типтеринин илимий анализге алынышы, сөздөрдүн этимологиясынын жогорку деңгээлде иштелип чыгышы, илимдин өнүгүү жолуна түшкөндүгү катары эсептейбиз. Ошентип, бул саамалык, илимий изилдөө проф. Б.Ө.Орузбаева тарабынан жүргүзүлгөн.

Негизинен, жалпы тил илиминде муундун 13 тиби белгиленип жүрөт. Алар V, VC, CV, CVC, VCC, VCCC, CVCC, CCVC, CCVCC, CVCCC, CCCVC, CCCVCC, CCVCCC болуп саналат. Булардын V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC тиби гана кыргыз тилине тиешелүү. Албетте булар бир муундуу гана сөздөрдүн тибине таандык, эки жана андан ашык муундан турган сөздөрдүн тиби башка.

Уңгу сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгү жана аларды муун типтерине ажыратылышы 30-жылдары Касым Тыныстанов тарабынан жүргүзүлгөндүгү белгилүү. Ал муун типтерин лингвистикалык сөздүктөрүндө ишке ашырган, тактап айтканда, 15ке жакын лингвистикалык сөздүк түзгөн (сөздөрдү жыйнаган), уңгу сөздөргө арналган 161-инвентардык номердеги сөздүгүнүн 2-китебиндеги сөздөр бир гана тыбыштан турган сөздөн баштап V – (oo), эки муундан турган CVCCCVC (*терскен*) тибиндеги сөздөр менен аяктаган. Муундар тыбыштык түзүлүшү боюнча жөнөкөйдөн татаалды көздөй жайгаштырылган.

Касым Тыныстанов «Сөздүктө» муун типтерин белгилөөдө [5] үндүүлөрдү **А**, уяң үнсүздөрдү **Л**, каткалан, жумшак үнсүздөрдү **Р** тамгалары менен белгилеген. Анын кол жазма сөздүктөрүнүн баары латын графикасында жазылганы бизге белгилүү, ошондуктан муун типтери латын тамгалары менен берилген. Аларды таблица менен көрсөткөндө, муун типтери төмөнкүлөр:

Үндүү менен башталган бир муундуу сөз тиби	Үнсүз менен башталган бир муундуу сөз тиби	Үндүү менен башталган эки муундуу сөз тиби	Үнсүз менен башталган эки муундуу сөз тиби
1	2	3	4
1. А-уу (заар), 2. АР-ак (куудай), 3. АЛР – ырк,	4. РА – күү, 5. РАР - как, 6.РАЛР- калп,	7.АРА – ата, 8.АРАР – өтүк, 9.АРАЛР – айант, 10.АРАА – акча, 11.АРАРА – үстөк, 12.АРАЛР – апырт, 13.АРААЛР – астырт, 14.АЛАРА – анткор,	15.РАРА – какы, 16.РАРАР – чатак, 17.РАРАА – какша, 18.РАРАРА – какшык, 19.РАРАЛР – күкүрт, 20.РАЛАРА – калдырт, 21.РАЛААА – буйтка, 22.РАЛАРАА – терскен.

Касым Тыныстановдун уңгу сөздөрдү муун типтерине бөлүштүрүүдө (сөздүк түзүүдө) белгилүү тартип менен иштеп чыккандыгын байкоого болот. Анда ал, **бир муундуу**

сөздөрдүн тибине кирген сөздөрдү, **үндүү менен башталган эки муундуу** сөздөрдүн тибине кирген сөздөрдү, андан кийин **үнсүз менен башталган эки муундуу** сөздөрдүн тибине кирген сөздөрдү өз-өзүнчө топтоштурган. Андан муун типтери да ушул ырааттуулукта келип чыккан.

Муун типтери боюнча да кыргыз, өзбек тилдеринде алты тип колдонулат, эки тилде окшош, ошондуктан өзбек тилинен маалыматтар алынбады. Бирок, бул алты тип өзбек тилинде колдонулганы менен, ал тилдеги уңгу сөздөрдүн анализге алынышында чоң айырма болуу керек. Аны биз кийинки жылга чейинки магистрдик ишибизде чагылдырабыз.

Колдонулган адабияттар:

- Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. (1978) Азыркы кыргыз тили: (Фонетика, лексика). Фрунзе: Мектеп, 176 б.
- Жалилов А. (1996) Азыркы кыргыз тили: 1-бөлүк. Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. Бишкек: Кыргызстан. -232 б.
- Жапаров Ш., Сыдыкова Т. (2013) Азыркы кыргыз тилинин фонетикасы. Окуу китеби. 2-толукталып басылышы. Б.: МТМИ. 115 б.
- Ирискулов М.Т (1992) Тилшуносликка кириш: Дорилфунун ва педагогика интлари талабаларига цулл.[Махсус мухаррир Л. Т. Бобохонова].Т.: Укитувчи .256 б.
- Кошуева М. (2013) Касым Тыныстановдун лингвистикалык мурастары. Ош: Кагаз ресурстары. .304 б.
- Орузбаева Б.Ө. (2000) Сөз курамы: Жогорку окуу жайларынын студ.үчүн. Мектеп, 300 б.

ФОНЕТИКА САЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдукаримова Мадина Абдурахым қызы,

ШМПУ ҚТА І курс студенті.

abdukarimovamadina344@gmail.com

Ғылыми жетекші: Байкабилов Усербай Алимханович ,

«Өзбек тіл білімі» кафедрасының доцент м.а.

Аннотация. Бұл мақалада біз фонетика және фонетиканың салаларының зерттелу ерекшеліктері жайлы танысатын боламыз. Фонетика қазіргі қазақ тілі білімінің басты саласы болып табылады. Фонетика зерттейтін нысаны жағынан да, қарастыратын мәселесі жағынан да тіл білімінің басқа бөлімдерінен ерекшеленіп отырады.

Кілтті сөздер: Фонетика, фонема, фонология, салыстырмалы, эксперименталдық, тарихи.

Abstract. In this article, we will learn about phonetics and the forms and branches of phonetics. Phonetics is the main branch of modern Kazakh language education. Phonetics differs from other departments of linguistics both in terms of the object of study and in terms of the problem to be considered.

Keywords: Phonetics, phonema, phonology, comparative, experimental, historical.

Қазіргі қазақ тілінің фонетика саласы тілдің дыбыстық құрамын және оның жүйелі заңдарын тексереді. Фонетика (гректің *phonetikos* деген сөзінен жасалған) – дыбыс туралы ілім, тілдің дыбыс жүйесін зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Қазақ тіл білімінің атасы А.Байтұрсынұлы фонетиканы дыбыс жүйесі деп алған. Әзірше бұл екеуі синоним түрінде қолданылатынын ескеру керек. Тіл білімінде фонетика адам тіліндегі дыбыстық тіл объектісін зерттейді. Тіл дыбыстары әрбір тілдің өмір сүруінің тәсілі болып табылады. Фонетика тіл дыбыстары және дыбыс заңдарымен ғана шектеліп қоймайды. Тілдегі дыбыстарды, олардың құрамын, өзгеру заңдылықтарын зерттейді. Дыбыс жүйесі қарастыратын мәселелер - тіл дыбыстардың пайда болуы, олардың түрлері, іштей жіктелуі, сөз ішінде біріне-бірі ықпал етіп үйлесіп, үндесіп, тіркесіп тұрудың тетігі, буын, екпін, сөйлеу мен жазудың арақатынасы, орфография, орфоэпия т.б. Сондықтан да фонетиканың тіл білімінде алатын орны үлкен. Фонетика тіл дыбыстарын және оның заңдылықтарын тексеруде белгілі бір тілдік теориялық қағидаларға сүйенеді. Фонетика жалпы дыбыстардың құрылысын, олардың жіктелу ерекшеліктерін, дауыс қатысын, дыбыстау аппараттарын, екпін, буын қасиеттерін, үндестік заңының өзіндік белгілерінің қыр-сырын үңіле зерттейді. Біз дыбыс дегенде әрбір қазақ тіліндегі дыбыстарды күрделі тұлға ретінде қарастырамыз. Сондықтан да фонетика тілдегі дыбыстарды фонемалық қасиетіне қарай сұрыптайды. Фонеманың басты объектісі фонема теориясы болып табылады. Фонема - күрделі дыбыс деген сөз. Сонда фонема дегеніміз не? Сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажыратуға себі бар тілдегі ең кішкене дыбыстық единицаларды фонема деп атайды. Тілдегі сөздер бір-бірінен мағынасы мен дыбысталуы жағынан ажыратылады. Мысалы: Қазақ тіліндегі тас пен тес ажыратуға болады. Мағына мен дыбысталудың әр басқа болуы сөздердің формаларын да морфемаларын да ажыратады. Сөйтіп, фонема сөздер мен олардың дыбыстық фонемаларын ажырататын әрі қарай бөлшектеуге келмейтін дыбыстық единица.

Сонымен, фонема дегеніміз де тіл дыбыстары болғанда сөздердің жігін өзгертіп, морфемалардың жігін ажырататын дыбыс болып табылады. Фонетика тілдің материалдық единицасы, мағына ажыратушылық қызметіне карап фонемаларды өзара ұқсастығы мен жақындығы жоқ екен деп қарауға болмайды. Фонетика өз алдына үлкен сала болуымен қатар, оны зерттейтін салалар мен бөлімдерге ие. Фонетиканың зерттейтін салалары мыналар:

Физиологиялық фонетика. Бұл дыбыстар тіл дыбыстарының және акустикалық қасиеттерін зерттейді. Артикуляция дыбыстардың жасалуын тексереді де, акустика дыбыстардың әуенін қарастырады. Артикуляция латын тілінің *articulatio* *artikulare* - дыбыс шығару, ашық айту, анық сөйлеу деген сөзінен алынған. Дыбыс шығаруды сөйлеу

мүмкіншілігінің әрекеті артикуляция деп жүргізіледі. Сөйтіп, физиологиялық фонетика дыбыстардың жасалуын және оның әуезі мен әуенін зерттейді.

Эксперименталдық фонетика. Физиологиялық фонетиканың объектісін түрлі инструменттер арқылы тексереді. Мұны эксперименталдық фонетика дейді. Эксперименталдық фонетика дауысты және дауыссыз дыбыстардың артикуляциялық ерекшеліктерін лаборатория жолымен түрлі аппараттар арқылы зерттейді. Екпіннің, үндестік заңының түрін және олардың орфоэпиялық қасиеттерін түрлі лабораториялық жолмен инструменттер бойынша олардың өзіндік ерекшеліктеріне жан-жақты бақылау жасайды.

Салыстырмалы фонетика. Белгілі бір тілдің дыбыс құрылыстарын өзге тілдердің дыбыс жүйесімен салыстырып зерттеуді салыстырмалы фонетика дейді.

Тарихи фонетика. Бір тілдің немесе алуан дыбыс құрылыстарының келіп шығу және даму жолдарын тексеретін саланы тарихи фонетика деп жүргізеді.

Сондай-ақ қазіргі қазақ тілінің фонетикасы ғылым ретінде өзінің зерттеу объектісіне қарай жалпы фонетик және жеке фонетика болып екі салаға бөлінеді. Жалпы фонетика тіл білімінің жеке бір саласы ретінде адамның сөйлеу аппаратының дыбыстық мүмкіндіктерін айқындайды. Тіл дыбыстары классификациясының негізгі принциптерін белгілеп береді. Жалпы фонетика ғылымның басқа салаларымен: акустикамен, физиологиямен және психологиямен тығыз байланысты.

Академик Щербаның айтқанындай: “Жалпы фонетиканы акустика, физиологиядан да басқаша, лингвистикалық айрықша пән ретінде бөліп қарау және оны тіл дыбыстарының, адамдардың тілдік қатынас жасау процесінде атқаратын қызметіне орай әлеуметтік ғылымдардың қатарында қарау керек”.

Жеке фонетика белгілі бір тілдің дыбыстық құрамын, ондағы дыбыс заңдарын зерттейді. Осы зерттеу негізінде сипаттама фонетика пайда болады. Сипаттама фонетика тілдің өмір сүріп тұрған дәуіріндегі дыбыстық құрамын қарастырады. Фонеманың жүйесін және олардың өзара ішкі байланысын белгілеп, айқындайды.

Адамдар арасындағы тілдік қатынас екі түрде болады: ауызша және жазбаша. Мұның алдыңғысы сөйлеу арқылы, кейінгісі жазу арқылы іске асады. Сөйлеу – іштегі ойды дыбыс арқылы сыртқа шығару, айту. Бұл адамзатпен бірге жасап келе жатқан ең көне, ең негізгі қару. Жазу - сөйлеудің қағазға түскен бейнесі. Бұл бертінде пайда болды. Мәселен, қазақ халқы XX ғасырдың орта тұсынан бері ғана жаппай сауатты елге айналды.

Адам баласының тілі - дыбыстық тіл. Жеке тұрғанда мәнмағынасыз көрінетін дыбыстар бірімен-бірі ұстасып, берік қиюласып сөзді жасаса, сөздерден сөз тіркесі,

сөйлемдер құралатыны белгілі. Бұдан сөздердің қаңқасы да, қаны да, жаны да дыбыстар екенін, сөйлеу де, жазу да тек осы дыбыстардың арқасында ғана өмір сүретінін аңғару қиын емес.

Тілдің дыбыстық жағы - оның өмір сүру амалы. Тілдегі санаулы ғана дыбыс сөздік құрамға енетін әлденеше мың сөздің құрамында белгілі бір тәртіппен қиюласып, тіркесіп, қайталану арқылы дыбыс жүйесін, тілдің бет пішінін, болмысын айқындап, өзге тілдерден ерекшелендіреді.

Сондықтан да мектеп табалдырығын аттаған алғашқы күннен бастап жеке дыбыстарды айтып, олардың таңбалары - әріптерді жазып үйренеміз. Бертін келе дыбыстарды дауыстылар, дауыссыздар деп бөліп, дауыстыларды жуан жіңішке, ашық-қысаң, еріндік-езулік деп, дауыссыздарды үнді, ұяң, қатаң деп жіктеп, олардың сөз ішінде біріне-бірі ықпал жасап, үндесіп тұратынын, дыбыстардың айтылу, жазылуындағы кейбір ерекшеліктерді, буын, екпін сияқты ұғымдарды пайымдауға тырыстық. Мұны танытатын ғылым фонетика деп аталатынын да білеміз. Тіл мәдениеті сөздерді айтуда да, жазуда да бірізділіктің болуын талап етеді. Кезінде тіліміздің дыбыс жүйесі, дыбыс заңдары жете ескерілмегендіктен, қазіргі айту, жазуымызда ала-құлалық, ақтау көп. Мысалы, алдыңғы сөйлемде кездесетін қазір сөзін емлені құрметтеп, осылай жазып, айтатындармен қатар, қазыр, көбіне қазір түрде қолдану да жарысып жүр. Олай болатыны, аралас (жуанды-жіңішкелі) буынды қазір сөзі тіліміздің үндестік заңымен үйлеспейді. Фонетиканы жете меңгергенде ғана тіліміздің дыбыстық жүйесін, дыбыстардың сырын дұрыс түсіндіріп, әлгіндей үйлесімсіздікке жол бермеуге болады.

Дыбыстардың пайда болу, өзгеру сырларын білмей тұрып, лексикалық та, грамматикалық та құбылыстарға ғылыми түсінік беру, өзімізге мектептен таныс қатаңдану, ұяңдану сияқты дыбыстық өзгерістерді түсіндіру қиын. Фонетика тіліміздегі бірсыпыра сөздердің пайда болуын анықтауға, тілдердің арасындағы туыстық байланысты табуға, тілдің айту, жазу нормаларын дұрыс меңгеруге мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ тілінде орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген мың-мыңдаған сөздер бар. Біз оларды орыс тіліндегідей етіп айтуға, сондай-ақ жазуға тиіспіз. Мұның өзі орыс тілі фонетикасымен де етене таныс болуды талап етеді. Орыс тілінің дыбыс жүйесін, фонетикалық заңдылықтарын жақсы білгенде ғана әлгіндей сөздердің айтылуы мен жазылуын дұрыс меңгеруге, жетік білуге мүмкіндік туады. Орыс тілі оқулықтар мен оқу құралдарына бай.

Тілдің дыбыс жүйесін қазіргі және тарихи тұрғыдан қарастырған кезде туыс тілдердің фонетикасын да ескерген абзал. Мұның өзі дыбыстардың өзгеру, даму жүйесін айқындауға

мүмкіндік береді. Туыс тілдердің дыбыс жүйесін салыстыра зерттеп, олардың ұқсастықтары мен кейбір белгілерін айқындау салыстырмалы фонетиканың міндетіне жатады. Туыстығы жоқ, құрылымы әр басқа тілдердің дыбыстық жүйесін салыстырып зерттеу салғастырмалы фонетиканың үлесіне тиеді.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі жөніндегі алғашқы мәліметті Н. И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия» деген еңбегінен кездестіре аламыз. Н. И. Ильминский қазақ тілі дыбыстарын екі топқа жіктеп, дауыстылардың түрін (а,э,ы,і,о,ә,у,ү), дауыссыздардың он тоғыз түрін (п,б,м,в;т,д,ң,ж,з,щ,с;р,л,ј,к,г,к,ғ,н) атап өтеді (дыбыстарды өзара артикуляциялық жуықтығына қарай жіктеп көрсеткен). Н. И. Ильминский тіл алды ашық а(э) дауыстысын дербес фонема түрінде қарамай, а дауыстысының варианты ретінде қарайды. Дауыссыз дыбыстардың құрамында дж, ч, аффрикаттары мен һ спиранты кездеспейді. Шамасы, Н.И.Ильминскийдің кітабы батыс қазақтарының тіл материалдары негізінде жазылса керек. Еңбекте кейбір дыбыстардың артикуляциясы, комбинаторлық жағынан алмасу (б-м, н-д-т, н-ң, к-г,т.б) қолдану ерекшелігі және екпін жайынан қысқаша мәлімет берілген. Одан соңғы М.Терентьев жазған «грамматикада» кейбір дыбыстардың айтылуы мен комбинаторлық түрде алмасуы (ч-ш, ш-с, м-б, л-д, к-г) сөздің екінші буынында келетін ы қысаң дауыстысының редукциясы жайында азын-аулақ мәлімет берілген.

Түркі тілдерінің фонетика мәселелерін зерттеу жайында В.В.Радлов тұңғыш рет түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасын жасап онда қазақ фонетикасының едәуір мәселесін сөз етті. Түркі тілдері фонетикасының сан алуан мәселелерін лингвистиканың сол кездегі компаративистика бағыты бойынша түсіндіреді. В.Радловтың «Солтүстік түркі тілдерінің фонетикасы» атты еңбегі күні бүгінге дейін өзінің ғылыми мәнін жоғалтқан емес,мұнда қазақ фонетикасының едәуір, атап айтқандай: дыбыс құрамы, сөзде дыбыстардың қолдану ерекшелігі, дыбыстардың тіркесу заңы, ол дыбыстардың әр түрлі өзгеру заңдылықтары, сингармонизм құбылысы, екпін категориясы сияқты өзекті мәселелер түркі тілінің материалдарымен салыстыра отыра әңгіме болады.

Қазақ вокализімі тоғыз дауыстыдан (а,э,е,о,ә,у,і,и,й) консонантизм саласы жиырма дауыссыздан құралатынын атап, дауыссыздарды қатаң (q,k,t,p,s,s) ұяң (g,d,z,b,z) үнді (n,m,n,r,l,l) және аралық немесе жарты дауысты деп төрт түрлі акустикаартикуляциялық топқа жіктелген В.Радлов ұсынған мына екі мәселені мақұлдай алмаймыз: оның бірі - w,ј дыбыстарын аралық дыбыстар деп сонор дыбыстардың тобына енгізбеуі, екіншісі – бүйір (латераль) л сонорының сөзде жуандыжіңішкелі түрге айналатын варианты дербес фонема (сөз мағынасын ажырата салатын қасиеті бар) деп танылуы. Қазіргі тәжірибе фонетикасының берген мәліметіне қарағанда түркі тілдерінде оның ішінде қазақ тілінде

w(y), j (й) дыбыстары акустика-артикуляциялық табиғаты бойынша сонор немесе үнді дыбыстардың тобына енеді.

Түркі тілдерінде дауыссыз дыбыстар сөздегі дауыстылардың ыңғайына қарай әр түрлі вариантта айтыла береді. Мәселен, ал, ел, ол - сөздерін алайық, мұнда л соноры дауысты дыбысқа байланысты бірде жуан (ал), бірде жіңішке (ел), бірде ерінмен (ол) айтылып тұр, олар атқаратын қызметіне қарай бір ғана фонеманы құрай алады. Фонема сөзде әлденеше фонетикалық-комбинаторлық вариантта кездесе береді. Демек, В.В.Радлов л сонорының фонематикалық қасиетін теріс түсінген.

В.Радлов «Фонетикасын» сөз еткенімізде мына үш мәселелесі болуы қажет: оның бірі – екпін мәселесі, екінші мәселе – дыбыстардың дистрибуциясы: үшіншісі – түркі тілдерінің үндестік заңы. В.Радлов көп буынды сөздерде сөз аяғына түсетін негізгі екпіннен басқа көмекші екпіндердің болатынын, көмекші екпіннің фонетикалық табиғаты үнді (музыкалық екпін) екенін айтады. Сонымен қатар дыбыстардың, әсіресе дауыссыз дыбыстардың, дистрибуциялық ережелеріне едәуір көңіл аударып, дыбыс тіркестері жайында біраз мәлімет берген.

В. Радлов түркі тілдерінде сингармонизмнің екі түрі бар екенін атап (палаталды-езу, лабиалды-ерін) ерін үндестігі әлсізденіп бара жатыр деп қорытады.

П. М. Мелиоранский екі бөлімнен құралатын қазақ тілінің гармматикасын жазып, оның алғашқы бөлімін фонетика мен морфология мәселесіне арнаған болатын. Фонетика тарауында дыбыстардың артикуляциясы (жасалқы), дыбыстардың комбинаторлық түрде алмасуы, сөз шенінде қолдану жайы, үндестік заңы мен екпін мәселесі қысқаша түрде сөз болады. Дауыстылардың протеза, элизия, редукция құбылыстары жайында да азын-аулақ мәлімет берген. П.М.Мелиоранский дыбыстардың құрамына тоқтай келіп, қазақ вокализмі тоғыз дауыстыдан (а,ә,е,о,ә,ы,і,у,һ) консонантизм саласы жиырма бір дауыссыз дыбыстан (б,п,м,т,д,н,ж,з,ш,с,р,л,к,г,ч,қ,ғ,ң,й, дж) құралатынын атап өтеді. Дауыстыларды жуан-жіңішке, ашыққысаң деп жіктеп, графикаға қатысын да анықтайды. Қу, ту, би сөздерінде айтылатын у,и дыбыстарын естілуіне қарай созылыңқы дыбыстар деп таниды. П. М. Мелиоранский В. Радлов айтқан пікірді қуаттай отырып л сонорының жуан жіңішкелі түрде айтылатын вариантын дербес фонема деп түсінеді. Тіл ортасы қ, г, және тіл арты қ, ғ дыбыстарын көмей дыбыстары деп олардың артикуляциялық жасалу орнын теріс көрсеткен. Қазақ фонетика мәселелерін арнаулы жүйеге салу Қ. Жұбановтан басталған деп айтуға болады. А.Байтұрсынұлы 1912 жылы «Айқап», «Жазу тәртібі» дейтін мақала жазып, сол тұстағы оқудың жайына тоқталады орысша, мұсылманша сауат ашуға көп уақыт кететінін, оның қиындықтарын айтады. «Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатұғын кітап», оқу

құралы «балалардың жанын қимайтын» болу керек дейді. Ондай оқулық жасау үшін алдымен жазу жөнделу керек, дыбыстар анықталып, «сөз ішінде қай дыбыс естілсе, сол дыбыстың әрпін жазу керек», - дейді. Оның айтуынша «Қазақ тілінде 24 дыбыс бар», «оның бесеуі дауысты, екеуі (й,у) жарты дауысты, 17 дауыссыз». Мақалада осы дыбыстарды жазу үшін өзі ойлап тапқан таңбаларды тәптіштеп түсіндіреді.

Пайдаланылғын әдебиеттер

Аманжолов.А.С. (1997). Қазақша-орысша лингвистикалық терминдері. А.

Аханов.К. (1993) Тіл білімінің негіздері.

Аханов. К. (1996). Грамматика теориясының негіздері.

Байтұрсынов. А (1992).Тіл тағылымы. А.

Байтұрсынұлы. А (1994).Тіл құрал. Сөздің жүйесі мен түрлері. Семей.

Байкабилов. У. (2023).Тіл білімінің негіздері.

Жұбанов. А. (2008). Қолданбалы тіл білімінің мәселелері.

Жұбанов. Қ. (1999). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.

Сырбаев. Ш. (2000). Қазақ тіл білімі мәселелері.

Хасенов. Ә. (2007). Тіл білімі

O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDA URG‘U POZITSIYASI VA AHAMIYATI

Abduraxmonova Masturaxon Ma'murjon qizi

FarDU Chet tillari fakulteti 1-bosqich talabasi;

Karimjonova Shahloxon Ravshanjonovna

FarDU Ingliz tili amaliy kursi kafedrasi katta o'qituvchisi, F.f.f.d.,
[*shahloxonkarimjonova@gmail.com*](mailto:shahloxonkarimjonova@gmail.com)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tilidagi urg'uning ahamiyati qiyosiy tahlil qilinadi. Urg'uning so'z turkumlar: fe'l olmosh, ravish, ot va yordamchi so'z turkumlaridagi o'rnining o'xshashligi va farqi aniqlanadi. O'zbek tilida urg'u odatda so'z oxirida joylashib, talaffuzda so'zning to'g'ri va aniq eshitilishini ta'minlaydi. Ingliz tilida esa urg'u so'zning boshida, o'rtasida yoki oxirida bo'lishi mumkin va so'zning ma'nosi va grammatik vazifasini o'zgartirishi mumkin. Maqolada ushbu tillarda urg'uning fonetik va grammatik ahamiyati misollar bilan yoritilgan. Tahlil natijalari ingliz tilini o'rganayotgan o'zbek tilidagi foydalanuvchilarga urg'u qoidalarini to'g'ri o'zlashtirishda yordam beradi. Bu maqola tilshunoslar va chet tilini o'rganuvchilar uchun muhim manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: urg'u, logik urg'u, ingliz tili, o'zbek tili, transkripsion yozuv, International Phonetic Alphabet - Xalqaro Fonetika Alifbosi, ochiq bo'g'in, yopiq bo'g'in, supersegmental element.

Abstract: This article compares the importance of accent in Uzbek and English. The similarity and difference of the position of the accent in word groups: verb pronouns, adverbs, nouns and auxiliary word groups are determined. In the Uzbek language, the accent is usually placed at the end of the word, ensuring that the word is pronounced correctly and clearly. In English, stress can be at the beginning, middle or end of a word and can change the meaning and grammatical function of the word. In the article, the phonetic and

grammatical importance of accent in these languages is explained with examples. The results of the analysis will help Uzbek language users who are learning English to learn the accent rules correctly. This article is an important resource for linguists and foreign language learners.

Keywords : stress, logical stress, English, Uzbek, transcription, International Phonetic Alphabet, open syllable, closed syllable, supersegmental element.

Dunyodagi har bir tilning talaffuz va intonatsiya qoidalari o'ziga xos bo'lib, ular so'zlar va gaplar orqali kommunikatsiya jarayonida muhim rol o'ynaydi. Talaffuzda urg'u, ya'ni so'zdagi yoki gapdagi muhim tovushga beriladigan kuchlanish, so'z ma'nosini va uning umumiy tushunilishini belgilashda katta ahamiyatga ega. Urg'uning joylashuvi va uning ahamiyati tillar o'rtasida farqlanadi va bu o'zbek va ingliz tillariga ham tegishlidir.

Supersegmental elementlardan biri hisoblangan urg'u o'zbek tilida so'z oxiriga tushadi (ushbu qoida ba'zi istisnoli so'zlar uchun mavjud emas), bu esa barcha turkiy tillar uchun amal qiladigan xususiyat hisoblanadi. Shuningdek, o'zbek tilida urg'u asosning oxirgi bo'g'inida doimiy qolmay, qo'shimcha qo'shilishi natijasida oxirgi bo'g'inga ko'chib boraveradi. Masalan: bog'bon so'zida urg'u -bon qo'shimchasiga tushsa, bog'bonlar so'zida urg'uning pozitsiyasi o'zgarib ko'plik qo'shimchasiga o'tadi. Bu jarayon so'zning talaffuzida uni to'g'ri tushunish va eshutilishini ta'minlaydi, nutqqa ohang bag'ishlaydi. Ingliz tilida esa urg'u ko'proq grammatik va semantik vazifalarni bajaradi. Ushbu tildagi so'zlarda urg'uning joylashuvi so'zning ma'nosini o'zgartirishi, ya'ni sinonim, antonim yoki boshqa grammatik toifaga aylanishiga olib kelishi mumkin (Siddiqov A., 1981).

Masalan: "record" so'zi [rékərd] ot sifatida ishlatilganda urg'u birinchi bo'g'inga tushadi va yozuv ma'nosini ifodalaydi; [rikórd] fe'l sifatida ishlatilganda yozib olish ma'nosini ifodalab ikkinchi bo'g'inda urg'uni qabul qiladi.

Bundan xulosa qilish mumkinki, bunday grammatik differensiya faqatgina urg'uning o'rniga ko'ra aniqlanadi. Qolaversa, ingliz tilida urg'uning o'rne erkin bo'lib, so'zning turkumiga ko'ra so'z o'rtasidagi, so'z boshida yoki oxirida kelishi mumkin. O'zbek tilida ham bunday so'zlar mavjud bo'lib, ingliz tiliga qaraganda o'rganish va eslab qolish qulayroq. Masalan: olma meva ma'nosini ifodalaganda ikkinchi bo'g'inga, olma harakatning qilinmasligi ta'kidlanganda birinchi bo'g'inga tushadi. O'zbek tilida bu jarayonni farqlashning qulayligi urg'u olmaydigan qo'shimchalarning mavjud va aniqligida ya'ni olma (fe'l) so'zidagi -ma inkor qo'shimchasi urg'u qabul qilmaydigan qo'shimchalar qatoriga kirishidadir.

O'zbek tilida urg'u ko'proq talaffuzga ta'sir ko'rsatadi, so'zning oxirgi bo'g'inidagi tovushni kuchliroq talaffuz qilishga olib keladi. Bu o'zbek tilida ma'noni o'zgartirishdan ko'ra

soʻzlarni toʻgʻri va aniq talaffuz qilishni taʼminlaydi (Xolmatoza Z., 2020). Ingliz tilida urgʻu talaffuzda ham, grammatik jihatdan ham oʻzbek tiliga qaraganda ahamiyatliroq.

Shuningdek, ingliz tilida oʻzbek tilidan farqli ravishda bir necha boʻgʻinli urgʻuli soʻzlar tushunchasi ham mavjud yaʼni koʻp boʻgʻinli soʻzlar bir yoki undan ortiq urgʻuli boʻgʻinga ega boʻlishi ham mumkin. Namuna uchun: “consideration” soʻzida asosiy urgʻu uchinchi boʻgʻinga tushsa-da, ikkinchi boʻgʻinda ham kuchsiz urgʻu mavjud. Ingliz tilida urgʻuga oid yana bir tushuncha mavjud: soʻzdan soʻzga oʻtadigan urgʻu qoidalar. Ingliz tilidagi bir xil toifaga mansub soʻzlar ham turli urgʻu qoidalariga ega boʻlishi mumkin, bu esa ingliz tilini oʻrganishda qiyinchilik tugʻdiradi. Masalan:

“photograph” ([ˈfotəgræf]),

“photography” ([fəˈtɑ:grəfi]),

“photographic” ([ˌfotəˈgræfɪk]) soʻzlarida urgʻu turli boʻgʻinlarga tushadi garchi ular asosdan tashkil topgan boʻlsa ham, bu yuqorida aytilgandek, nafaqat oʻrganishda diqqat qilinmasa talaffuzdagi koʻplab muammolar va tinglovchining soʻzlovchi nutqini notogʻri tushunishiga sabab boʻladi (Catford, 2010).

Har ikki tilda urgʻuning belgilanish shakllari turlicha. Oʻzbek tilida urgʻu tushadigan boʻgʻin ustiga maxsus belgi (ˈ) qoʻyilishi bilan koʻrsatiladi. Masalan: kitób.

Farqli ravishda ingliz tilida urgʻu belgisi soʻzning transkripsion yozuvida (chunki ingliz tilida soʻzning yozuvdagi shaklida urgʻu belgisi qoʻyilmaydi) urgʻu tushadigan boʻgʻindan avval “ˈ” ushbu urgʻu belgisi qoʻyiladi. Qolaversa, ingliz tilida ushbu belgilar urgʻuning talaffuz darajasini ifodalaydi. Ushbu belgilar IPA (International Phonetic Alphabet) yaʼni Xalqaro Fonetik Alifbosi asosida kiritilgan.

[ˈ] – ushbu belgi urgʻuning juda kuchli ekanidan dalolat beradi.

[ˌ] – bu shakli meʼyordagi urgʻu talaffuzini ifodalaydi.

[,] – urgʻu miqdori juda ham kam ekanligini koʻrsatadi.

Urgʻu belgisining notoʻgʻri qoʻyilishi soʻz yoki gapning notoʻgʻri talqin qilinishiga olib keladi. Bu muammo oʻzbek tilida mavjud emas, biroq ingliz tilida ahamiyatlidir.

Masalan: /ˈaɪs ˌkri:m/

Ushbu transkripsion yozuvdagi soʻz urgʻusiga koʻra ikki xil talqin qilinadi:

Birinchi boʻgʻindagi /ˈaɪs / qismiga tushsa bu soʻz “icecream” soʻzi ekanligini, agar /aɪ/ qismiga tushsa “I scream” ekanligini bildiradi.

Urgʻu turlari haqida soʻz yuritiladigan boʻlsa, ingliz tilida uning turlari oʻzbek tilidagi urgʻu turlaridan koʻproq ekanini taʼkidlash mumkin. Oʻzbek tilida urgʻu boʻgʻinning oxirgi harfiga unli yoki undoshligiga koʻra ochiq yoki yopiq boʻlishi mumkin. Masalan: us-toz soʻzidagi boʻgʻinlar

undosh bilan tugagani uchun yopiq bo‘g‘in hisoblanadi. Ingliz tilida esa urg‘uning quyidagi turlari mavjud:

1. Open stress – ochiq bo‘g‘in bilan tugagan so‘zlardagi urg‘u: no-te-book
2. Closed – yopiq bo‘g‘in aniqrog‘i unli ikki undosh orasida kelganda urg‘uning ushbu turi hosil qilinadi: pop-corn
3. Final-stable stress – oxirgi bo‘g‘ini muntazam bo‘lgan urg‘u. Ingliz tilida ayrim qo‘shimchalar so‘z oxirida bo‘lib, bir bo‘g‘inni ifodalaydi: -ship, -tion, -ment. Ushbu qo‘shimchalar qatnashgan so‘zlar orqali ushbu urg‘u turi hosil bo‘ladi.
4. R-controlled stress- r tovushi bo‘g‘indagi qolgan tovushlarga ham ta’sir qiladi.

Masalan: found-er

Qolaversa har ikki tilda so‘z va gap urg‘usi tushunchasi mavjud. Gap urg‘usida ya’ni logik urg‘uda gap tarkibidagi so‘z qolgan so‘zlarga nisbatan yuqori intonatsiya bilan aytiladi.

Shuni ta’kidlash kerakki, ingliz tilini o‘rganayotgan o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar uchun urg‘uni to‘g‘ri qo‘yish qiyin bo‘lishi mumkin, chunki ular odatda so‘z oxiriga urg‘u qo‘yishga o‘rganishgan. Ingliz tilida esa urg‘u joylashuvi qat’iy qoidalarga bo‘ysunmasdan, so‘zning kelib chiqishi, bo‘g‘in soni va tuzilishiga qarab farq qiladi. Shu sababli inglizcha so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish uchun urg‘uni esda saqlash va so‘zlarni talaffuz amaliyoti orqali mustahkamlash kerak.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek va ingliz tillaridagi urg‘u turlari va ularning til tizimidagi vazifasi o‘ziga xosdir. Ingliz tilida urg‘u grammatik va semantik ma’nolarni o‘zgartiruvchi muhim til birliklaridan biri bo‘lsa, o‘zbek tilida urg‘u ko‘proq talaffuzga ta’sir qiluvchi omildir va grammatik ma’noga ta’sir qilmaydi. Bu farq ikki tilni o‘rganishda alohida e’tibor qaratishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Siddiqov A., Abduazizov A., Irisqulov M., (2010) Tilshunoslikka kirish– Toshkent, “O‘qituvchi” nashriyoti
Irisqulov M., Shatunova A., Muzikina A. (2007) English Fonetics.– Toshkent
Catford . J.C. Practical introduction to Phonetics - Oxford University press
Xolmatova Z., (2020).Tilshunoslik nazariyasi.– “Nodirabegim” nashriyoti – Toshkent

OLAM MILLIY LISONIY MANZARASIDA OILA KONSEPTI

*Abduvaxobova Muqaddam Abdug‘opir qizi,
FarDU mustaqil izlanuvchisi
muqaddamabduvaxobova8@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada olam milliy lisoniy manzarasi oila konsepti talqinida tahlil qilindi. Bunda olam manzarasi borasida qator olimlar qarashlari shuningdek ko‘plab fanlar obyekti hisoblangan oila fenomenining ahamiyati hamda tilshunoslikdagi hamda tilshunoslikdagi oila konsepti tahlilga tortildi.

Kalit so‘zlar: olam manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, olamning konseptual manzarasi, “oila” konsepti.

Abstract. In this, the world was analyzed in the interpretation of the family concept in the national linguistic view. In this the view of a number of many sciences, and the family concept in linguistics were analyzed.

Keywords: view of the world, linguistic view of the world, conceptual view of the world, “family” concept.

Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo‘lishidagi muhim omildir. Inson faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirar ekan dunyoni bilish natijalarini so‘zda qayd etadi. Inson faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirar ekan dunyoni bilish natijalarini so‘zda qayd etadi. Olamning lisoniy manzarasi borliq haqidagi obyektiv bilimlarni to‘ldiradi. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmuasi olamning lisoniy manzarasi deb nomlanadi (Popova, 2001).

Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi. Olam – o‘zaro munosabatdagi inson va muhit bo‘lsa, olam manzarasi inson va muhit haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasidir. Agar olamning obrazi bo‘linmaydigan yaxlit butunlikni namoyon qilsa, olamning manzarasi dunyo haqidagi turli darajadagi bilimlar majmuini va uning obyektlariga bo‘lgan munosabatni namoyon qiladi. Olamning obrazini to‘g‘ridan to‘g‘ri reflekslar vositasida anglab bo‘lmaydi, uni faqat o‘ziga xos obrazlarni “o‘z boshidan kechirish” orqaligina tushunish mumkin. Olam manzarasini “odatdagi” bilish orqali anglab anglab bo‘lmasa-da, uni verbal va obrazli aks ettirish, ifodalash mumkin. A.K.Kamenskiy olamning lisoniy manzarasini “ mantiqiy (konseptual) va lisoniy (so‘zli) modeldan tashkil topgan mantiqiy so‘zli hosila” sifatida umumiy shaklda izohlagan.

M. Haydeggerning qayd qilishicha (Haydegger, 1938), “manzara” so‘zi deganda, birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida o‘ylaymiz, “olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi”.

Haqiqiy borliqni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o‘rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo‘ladi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, o‘ng-chap, sharq-g‘arb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor va h.k. o‘lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til an‘analari, tabiat va landshaft, ta’lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta’sir ko‘rsatadi.

Olamning lisoniy manzarasi olamning maxsus manzaralari (kimyo, fizika, va h.k) bilan bir qatorda bo‘la olmaydi, u boshqa manzaralardan oldinda bo‘lib, ularni shakllantiradi. Chunki inson dunyoni va o‘zini umuminsoniy va milliy tajribaga asoslangan til vositasida anglaydi. Bu o‘rinda milliy tajriba tilning barcha darajadagi o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Tilning o‘ziga xosligi tufayli til egasining ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi yuzaga keladi va inson u orqali dunyoni ko‘radi.

V. Fon Gumboldt “tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning turlichaligi emas, balki har bir millatdagi dunyoning ko‘rishning farqliligi natijasidir”, deb qayd qilgan. Chindan ham, har bir millatning o‘ziga xos ko‘rish tarsi bor, o‘ziga xos idrok-intizomi bor, umumlashtirib aytganda, o‘ziga xos tafakkur tamoyili bor... Amerikalik tilshunos Benjamin Li Uorf “Agar Nyuton inglizcha gapirmaganida, inglizcha o‘ylamaganida edi, uning koinot haqidagi buyuk kashfiyoti bir qadar boshqacharoq bo‘lardi” degan (Mahmudov,1998, b.9).

T. Y. Yakovleva olam lisoniy manzarasini tilda mavjud va shu tildan foydalanayotgan kishilar jamoasi uchun maxsus bo‘lgan borliqni qabul qilish sxemasi deb tushunishni taklif qiladi(Yakovleva, 1980)

Sh. S. Safarovning ta’kidlashicha, kognitiv tilshunoslik uchun olam haqidagi bilimning tilda aks topishi va ushbu bilimning shakllanishida tilning hissasi muhimdir.

Bu yo‘nalishni tanlagan tadqiqotchi tilni voqe‘lik, dunyoni bilish vositasi sifatida qabul qilib, ma’noni, uning hosil bo‘lishi va rivoji tahlilini birinchi o‘ringa qo‘yadi (Safarov, 2013, b.217).

A. E. Mamatovning qayd etishicha, kognitivlik “olam konseptual manzarasini shakllantirish va tilda aks ettirish, bilimlarni lisoniy vositalar orqali tizimlashtirish” kabi jarayonlar bilan bog‘liq (Mamatov, 2012)

Olam manzarasining konseptual va lisoniy turlarini farqlash lozim. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasidan farqli o‘laroq, bilish va ijtimoiy faoliyatlar natijalarini aks ettirib doimo o‘zgarishda bo‘ladi. Biroq olam lisoniy manzarasining ayrim qismlari insonlarning olam haqidagi qadimdan qolgan, eskicha tasavvurlarini uzoq vaqt mobaynida saqlab qoladi. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy mnzarasiga qaraganda boyroq bo‘ladi, chunonchi uning shakllanishida tafakkurning har xil turlari ishtorok etadi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari va h.k. ning vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har xil tillarda so‘zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo‘lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha bir tilda so‘zlashuvchi kishilar olamning turli konseptual manzaralariga ega bo‘lishlari mumkin (Maslova, 2001) Olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o‘zaro munosabatlar

bo‘ladi. Olamning konseptual manzarasi bilan olamning lisoniy manzarasi bir-biridan farq qilishiga qaramay, har ikkala manzara o‘zaro bog‘liqdir. Agar til olamning konseptual manzarasi bilan aloqador bo‘lmaganda, u muloqot vazifasini bajara olmasdi.

Har qanday tilning lisoniy manzarasi ana shu tilda so‘zlashadigan xalqning mentalitetini aks ettiradi. Konsept mental birlik sifatida o‘zida xalqning dunyoqarashi, madaniyati, urf-odatlar, e‘tiqodi, tafakkur tarzi va tarixi bilan bog‘liq muayyan milliy xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Oila tushunchasi har qanday xalq madaniyatidagi asosiy tushunchalardan biridir. Ko‘p asrlar mobaynida oila instituti turli mamlakatlar jamiyatida eng statik element bo‘lib qoldi. Aynan oilada madaniy an‘analar saqlanib qoladi va avloddan avlodga o‘tib boradi. Shu bois lingvomadaniy aspektida oila konseptini tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki, ota-bobolarimiz tarbiyaning asosini oiladan boshlaganlar. Oila tarbiya maskanidir. Oilada barkamol farzand yetishishi bilan belgilanadi.

Oilada farzandlar tug‘iladi, o‘ziga xos xususiyatalari, insoniy fazilatlari vujudga keladi, shaxs shakllanadi. Oila va oilaviy munosabatlar madaniyati hamda shaxsning, yosh avlodning umummadaniy-manaviy dunyoqarashining shakllanishi hamda rivojlanishiga ta’siri muammosini ilmiy tahlil qilish qator fanlarning o‘rganish obyekti bo‘lib kelmoqda. O‘z navbatida oilaviy munosabatlar madaniyati shaxs kamolotiga ta’sir etuvchi birinchi omil bo‘lib, oilaviy muhitning ham jismonan ham ma’nan sog‘lom bo‘lishi jamiyat taraqqiyotiga, undagi mavjud muammolarni hal etishga ijobiy yoki salbiy ta’sir etmasdan qolmaydi.

Oila institutining jamiyat ijtimoiy hayotidagi o‘ziga xos o‘rni va mavqe’i yanada mustahkamlanib borayotgan bir davrda bir qator ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan Tilshunoslikda ham uning lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganishga bo‘lgan e’tibor ortib bormoqda.

Sotsiologiya, Madaniyatshunoslik, va Lingvistikada “oila” konsepti har qanday boshqa konsept singari ko‘p sathli, ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan tushuncha hisoblanadi. Konseptlar tizimi insonning real borliqni anglashi aks etadigan dunyo manzarasini tashkil etadi. Dunyo manzarasining tildagi tasvirida “oila” konsepti nafaqat alohida so‘zlar, balki o‘zida xalqning oila qadriyatlari haqidagi tasavvurlari aks etgan barqaror so‘z birikmalari hamda maqol, matal, paremiyalar orqali namoyon bo‘ladi.

Biroq har bir xalqdagi dunyoning lisoniy manzarasi boshqa xalqlar bilan umumiy va ko‘plab faktorlarga (ekstrolingvistik va lingvistik) bogliq bo‘lgan o‘ziga xos jihatlarga ega bo‘lishi mumkin. Biz A.A.Zaliznyak fikriga tayangan holda dunyoning lisoniy manzarasi deganda “ma’lum bir lisoniy birlikning til amaliyotida ma’lum bo‘luvchi madaniyati va mentalitetidagi o‘ziga xoslikni jamlagan tizimni” tushunamiz.

U yoki bu xalq olam lisoniy manzarasining har bir parchasida ko‘plab umumiyliklarni kuzatish mumkin. Ushbu umumiy manzaralar asosan yaqin qarindoshlikdagi tillarda kuzatiladi. Lekin turli til oilalariga, xususan, hind-yevropa va turk til oilalariga mansub tillarda so‘zlashuvchi xalqlarda olamning lisoniy manzarasi shakllanish jarayonlarini o‘rganish qiziqishga sabab bo‘ladi.

“Oila” fenomeni ko‘paspektli va ko‘pma’noliligi, qamrovining kengligi bilan ham ahamiyatlidir. U Sotsiologiya, ijtimoiy-psixologiya, psixologiya, ijtimoiy-antropologiya, lingvistika va boshqa sohalar uchun o‘rganish obekti hisoblanadi.

Bunda yuqoridagi sohalar ma’lumotlarining integratsiyasi muhim o‘rin tutadi, shu bilan birga, tadqiqotchilar, lingvistik bilimlarning dolzarbligini ta’kidlaydi.

Oila tushunchasi gumanitar fanlarning asosiy obekti hisoblanib, binar fenomen sifatida o‘rganiladi. Bu uning o‘rganilishiga ikki xil yondashuv mavjudligi bilan izohlanadi. Oila tushunchasiga keng ma’noda murakkab ichki tuzilmaga ega bo‘lgan makroorganizm, ijtimoiy institut sifatida qaraladi. Tor ma’noda uni qarindoshlik aloqalariga ega kichik guruh sifatida qaraladi. Har ikki holatda ham oila o‘ziga xos vazifalari bilan belgilanadi. Shu o‘rinda mikro va makro aspektlarning bir-biriga ta’sirini e’tirof etish lozim. Oila ijtimoiy institut sifatida hamjamiyatning tarkib topishida birlamchi o‘rin tutadi. Ta’kidlash o‘rinliki, oila modeli turli nomlar bilan ataluvchi sotsiumlarda o‘ziga xos idioetnik tasniflarga ega. Shu bilan birga, u tarixiy va iqtisodiy, taraqqiyot natijasida o‘zgarishlarga yuz tutadi, boshqa tomondan uning o‘zi davlat siyosatiga bilvosita ta’sir o‘tkazadi (E.Todd).

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Olamning lisoniy manzarasini o‘rganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan o‘zaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi bilan chambarchas bog‘liqdir. “Oila” konsepti esa, yuqori darajadagi konsept hisoblanib, o‘zida turli tipdagi diskurslar, ijtimoiy ongning turli jabhalarida namoyon bo‘luvchi “dunyoqarashlar universalisasi”ni mujassam etadi. Oila konsepti yana ikki xalq o‘rtasidagi lingvokulturologik tafovut va o‘xshashliklarni namoyon qiluvchi birlamchi vosita hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Махмудов Н. (1998) Тил –Тошкент; Ёзувчи,. –Б. 9-10.
- Маматов А.Э. (2012). Тилга когнитив ёндашувнинг мохияти нимада. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. – Андижон,–Б. 212-221.
- Маслова В.А. (2001). Лингвокултурология; Учеб. Пособие для студ.высш. учеб. Заведений. –М.; Издательский центр «Академия»,– С.65.
- Миртожиев М., Махмудов Н. (1992), Тил ва маданият. –Тошкент; Ўзбекистон, –Б. 83
- Попова З.Д. (2001). Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж: Истоки,. 192 с.
- Сафаров Ш. (2013). Семантика. –Ташкент; «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» ДИН,–Б. 217.

Хайдеггер М. (1938). Эпоха картины мира.

Яковлева Т.Е. (1980). Системный анализ английских переходных глаголов. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ленинград,– С.21.

REKLAMA MATNLARINING QARDOSH BO‘LMAGAN XALQLAR TILIDA O‘RGANILISHI

Aliqulova Mohichehra Bektemir qizi
GulDU O‘FF tayanch doktoranti (F.f.f.d.,)
aliqulovamohichehra543@gmail.com
Ilmiy rahbar: f. f. d., prof. Sharipov Fazliddin

Annotatsiya. Ushbu maqolada reklama, reklamaning paydo bo‘lish tarixi, reklama matni, qardosh bo‘lmagan xalqlar (rus, ingliz, fransuz) tilida reklama matnlarining o‘rganilishi, rus reklamalari, ingliz reklamalari va fransuz reklamalari to‘g‘risida fikr yuritiladi va reklamaga berilgan ta’riflar xususida so‘z boradi. Reklamaning kelib chiqishi, tadriji va zamonaviy muloqot jarayonidagi o‘rni borasida ham fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: reklama, reklama tarixi, reklama matni, qardosh bo‘lmagan xalqlar (rus, ingliz, fransuz).

Abstract. This article discusses advertising, the history of advertising, advertising text, the study of advertising texts in non-fraternal languages (Russian, English, French), Russian advertisements, English advertisements and French advertisements, and it is about the given definitions. Opinions were also expressed about the origin, development and role of advertising in the modern communication process.

Keywords: advertising, advertising history, advertising text, non-fraternal nations (Russian, English, French)

Bugungi kunda shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoni reklamalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Reklama marketingning tarkibiy qismi bo‘lib, talab va iste’molchilar didining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Reklama o‘zining aniq obyektiga, predmetiga ega bo‘lib, jamiyat uchun mo‘ljallangan va hayotiy zarur bo‘lgan muhim ma’lumot hisoblanadi. Tovar ishlab chiqaruvchilarning va xizmat ko‘rsatuvchilarning kundalik faoliyatini reklamalarsiz tasavvur qilish qiyin. Chunki reklama jonli jarayon hisoblanadi. Nafaqat tovar ishlab chiqaruvchilar uchun balki, iste’molchilar uchun ham bugungi kunda reklama sohasi muhim jarayon sifatida qaraladi.

Savdo va marketingning tamal toshi bo‘lgan reklama ming yillar oldin boshlangan boy va qiziqarli tarixga ega. Reklama insoniyat sivilizatsiyasi paydo bo‘lganidan beri mavjuddir.

Reklamaning paydo bo‘lish tarixi qadimiy Yunoniston va qadimgi Rimda og‘zaki va yozma shaklda paydo bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Hozirgi shakldagi reklama ilk marta AQSHda paydo bo‘lgan. XIX asrning 2-yarmida birinchi reklama agentliklari faoliyat ko‘rsatgan va reklama katta daromat keltira boshlagan. Dastlab yozma reklama paydo bo‘lgan. Reklama AQSHda eng

katta ravnaqqa erishdi. Beneyamin Franklin Amerika reklamasining otasi hisoblanadi. U 1728-yilda Amerika ro‘znomalari orasida eng katta nusxa va eng ko‘p hajmdagi reklama e‘lonlariga erishdi.

Reklama matni – uning xususiyatlari tadqiq qilinarkan ekan, ayniqsa, uning sintaktik jihati o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Reklama matnlarining sintaktik qurilishidagi o‘ziga xosliklarning hammasi uning asosiy vazifalari – foydalanuvchilar diqqatini jalb qilish, ularni ishontirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Reklamalarning qiziqarliligini va ta’sir quvvatini ta’minlashda uning matnidagi o‘ziga xosliklarning o‘rni beqiyosdir (Sh.Yunusova, 2023). Reklama matnlarining shakli deyarli bir asrdan ortiq vaqt davomida rivojlanib kelmoqda va ulardan ba’zilari ular yaratilgan mamlakat aholisining qadriyatlarini ifodalashi hech kimga sir emas. Zero, reklamalar xalq dunyoqarashi, ma’naviyatiga hamohang bo‘lishi kerak.

Reklamadagi asosiy g‘oyaning noan’anaviy tarzda o‘z ifodasini topishi, uning ta’sirchanligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Lisoniy va nolisoniy xususiyatlar reklamaning mazmunini, ta’sirchanligini oshiradi va uni boyitadi.

Qardosh bo‘lmagan xalqlar (rus, ingliz, fransuz) tilida reklama matnlarining o‘rganilish tarixi qadimgi davrlarga borib taqaladi.

Xususan, rus tiliga “reklama” so‘zining kirib kelishini XIX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. “Reklama” so‘ziga rus olimlari turlicha ta’rif beradilar: Mayakovskiy uni “narsalarning nomi” deb ta’riflasa (Маяковский В.В. Агитация и реклама. – М.: ГИХЛ, 1959), L.Metsel esa “savdosotiqni harakatga keltiruvchi kuch” deb hisoblaydi (Ромат Е.В. Реклама. – СПб.: Питер, 2002. – С. 57).

Rossiya Federatsiyasida 2006-yilda qabul qilingan “Reklama to‘g‘risida”gi qonunda “har qanday usul bilan, har qanday shaklda, har qanday shaxs tomonidan tarqatiladigan, noma’lum shaxslar guruhiga mo‘ljallangan, reklama obyektiga diqqatni jalb qilish, unga bo‘lgan qiziqishni shakllantirish va qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan ma’lumot” deb ta’riflangan (Федеральный закон «О рекламе» с комментариями 2006 года // Электронный вариант). Rus reklamalari uzoq tarixiy davrni bosib o‘tgan.

XVII asrning boshlaridan boshlab ayrim qo‘lyozmalarda reklama sifatida baholash mumkin bo‘lgan matnlar uchraydi. XVIII asrdan XIX asr o‘rtalarigacha bo‘lgan rus reklamalaridagi ma’lumotlar sodda, qisqa va hissiyotlarsiz, shunchaki faktlar sifatida berildi. Bo‘rttirishlar va mubolag‘alar deyarli qo‘llanmadi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab reklama matnlari uchun hissiyotlarga boy, mubolag‘ali matnlardan foydalanila boshlandi. Bunga reklamachilikda professional yondashuv paydo bo‘lganligi, qolaversa, g‘arb reklamalarining ham kirib kelishiga sabab bo‘ldi.

Rossiyada XX asr boshlaridan kichik reklama matnlari – shiorlardan foydalanish kuchaydi. Bu davrda reklama matnlarida siyosiy shiorlar va mavzular ustunlik qilgan bo‘lsa, asr oxiriga borib mahsulot va xizmatlarning afzalliklarini ochib beruvchi matnlar ommalashdi.

AQSHda birinchi reklama 1704-yil 1-mayda “New Little” gazetasida berilgan. Keyinchalik fan-texnika taraqqiy etib, radio kashf etilgandan so‘ng u asosiy axborot vositasi bo‘lib qoldi. Dastlabki radio reklama AQSHda 1922-yilning 28-yanvarida 10 minutcha davom etib, 100 dollarga rasmiylashtirilgan. Filodelfiyalik Volni Palmer birinchilardan bo‘lib Amerika reklamasiga asos solgan. XIX asrda Jorj Rael Amerikada eng kuchli reklama agentligini tashkil etadi.

Ingliz tilidagi reklama matnlari tizimliliigi, muayyan qolipga egaligi bilan ajralib turadi. Reklama matnlarining sintaktik qurilishidagi o‘ziga xosliklarning hammasi uning asosiy vazifalari – foydalanuvchilar diqqatini jalb qilish, ularni ishontirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Reklama matnlarida badiiy-tasviriy vositalarning reklamada ifodalanishi lozim bo‘lgan g‘oyaga mosligi uning muvaffaqiyatini ta‘minlashi shubhasiz. Badiiy-tasviriy vositalar reklama matnining soddaligi, yodlab olish uchun qulayligini ta‘minlaydi (Sh.Yunusova, 2023, 22-bet).

XX asrda Yevropadagi yirik korxona va idoralar o‘zlari ishlab chiqarayotgan mahsulotlarni reklama firmalari va agentliklari orqali targ‘ib qila boshladilar. XX asrning 30- yillarida Fransiyada dastlabki reklama agentliklari faoliyat boshlab, hozirda juda katta taraqqiyotga erishdi (B.B.Inatullayev, 2014, 6-bet).

Zamonaviy davrda reklama raqamli inqilobni boshdan kechirdi. Internet va ijtimoiy media platformalari biznesning maqsadli auditoriyaga erishish yo‘llarini o‘zgartirdi. Onlayn reklama, jumladan qidiruv tizimi marketingi, displey reklamalari va ijtimoiy media marketingi korxonalar uchun iste‘molchilar bilan bog‘lanish uchun kuchli vositaga aylandi.

Reklama matnlarining o‘rganilishini ko‘radigan bo‘lsak, qardosh bo‘lmagan xalqlarning har birida turli til xususiyatlarini tadqiq etish natijasida biz reklamaning ma‘lum bir murakkab va ko‘p qirrali hodisa ekanligini aniqladik. Rivojlanish jarayonida ma‘lum qonuniyatlarga tayanadigan o‘ziga xos ijodiy usullarni ishlab chiqadi. Shuning uchun ham reklama tili badiiy ifoda vositalari va boshqa ijodiy yechimlarga boydir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Романенко Я. (2007) Рекламный текст как объект лингвистического исследования: Дисс. ...канд. филол. наук.
Ромат Е.В. (2002) Реклама. – СПб.: Питер,
Маяковский В.В. (1959) Агитация и реклама. – М.: ГИХЛ,
Федеральный закон «О рекламе» с комментариями 2006 года
Inatullayev, B.B. (2014). Ijtimoiy-madaniy faoliyat sohasida reklama fani bo‘yicha. Ma’ruza matni.
Yunusova Sh.M. (2023). O‘zbek tilidagi reklama matnlarining sintaktik xususiyatlari va ularning pragmatik xoslanishi. Fil. fan. nomz. (F.f.f.d.,)...dis. Guliston:

SIFAT SO‘Z TURKUMIDAGI BIRIKUVCHANLIKNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Bozorboyeva Shahnoza Alisher qizi

GulDU 2-kurs magistranti

Bozorboyevashahnoza94@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.n., dots. Fazliddin Sharipov

Annotatsiya. Ushbu maqolada sifat so‘z turkumining o‘zaro birika olish xususiyati, birikuvchanlik tushunchasi va uning turlari haqida ma’lumotlar keltirilgan hamda uning nutqimizdagi o‘rni misollar orqali yoritilgan. So‘zning nutqda o‘rganilishi hamda uning boshqa so‘zlar bilan birika olish qobiliyati aytib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Sifat, valentlik, birikuvchanlik, qora leksemasi

Abstract: This article presents information about the combinability of the adjective word group, the concept of combinability and its types, and illustrates its role in our speech through examples. The study of the word in speech and its ability to combine with other words are discussed.

Keywords: Quality, valency, cohesiveness, black lexeme

O‘zbek tilida umumiste’molda bo‘lgan har bir so‘z alohida ma’noviy jihatga ega sanaladi. Ba’zi so‘zlar so‘zning nomini ifodalashga, ba’zilari esa so‘zning harakatini belgilashga xizmat qiladi. Xuddi shu jihatdan bunday so‘zlar o‘zbek tilshunosligida ot, sifat, fe’l kabi mustaqil so‘z turkumlariga ajratilgan. Ular orasida sifat nomning belgisini bildirishiga ko‘ra turkum vazifasini bajaradi. Hozirgi kunga qadar sifat so‘z turkumining ko‘plab tomonlari bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, M. Olimov, O.Latipov, Z. Mamarajabova, G.Sulaymonova, T.Turdiboyev kabi olimlar tomonidan sifat so‘z turkumi semantikasi, ma’noviy guruhlari, “yaxshi” so‘zining polifunksionalligi, tashqi qiyofani ifodalovchi sifatlar va ularning xususiyatlari kabi tomonlari umumiy planda tadqiq qilingan. Zafar Pardayev o‘zining o‘zbek tilida sifatning semantik uslubiy xususiyatlari haqida dissertatsiyadida oq leksemasiga to‘xtalib o‘tgan. Oq leksemasining semantik strukturasi va uning uslubiy maqsadda qo‘llanish xususiyatlarini va uning bir qancha so‘zlarga birikib har xil ma’no ifodalashini talqin etgan. Ammo bu bilan sifatning birikuvchanlik xususiyatlari haqidagi fikrlarni yetarli deb bo‘lmaydi. Bundan tashqari sifat leksemalarini tadqiq etishda komponent tahlil, qiyosiy-statistik tahlil yoki semantik-uslubiy izoh kabi metodlardan yetarlicha foydalanilmayabdi. Shu singari holatlar ushbu maqola mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Sifat predmetlarning belgi-xususiyatini bildirgan lug‘aviy birliklar turkumi va alohida olingan belgi ma’noli leksemalarini nomlaydi. O‘zbek formal tilshunosligida olti mustaqil so‘z turkumidan biri sifat ekanligi o‘rta maktab darsligidanoq ma’lum. Sifatning nutq bosqichidagi

talqinidan farqli o'laroq, substansial tilshunoslik so'zlarni tasniflash masalasiga dialektik mantiqiy nuqtayi nazardan yondashdi. Sifat predmetga xos belgi-xususiyatni bildirar ekan, uning lug'aviy ma'no imkoniyatlari mazkur turkumidagi so'zlarning boshqa so'zlar bilan birikuvida namoyon bo'ladi zero sifat leksemalari nutqda hech vaqt alohida yuzaga chiqmaydi. Ular asosan ot va fe'l leksemalari bilan birikib, muayyan predmet, narsa hodisa, harakat vaholatning belgi xususiyatini ifodalab keladi. Jumladan, keng ko'cha, moviy ko'ylak, mazali olma so'z birikmalarida sifatlar tobe a'zo mavqeyida voqelangan.

Azim Hojiyev sifat - predmet belgisini bildiruvchi so'zlar turkumi, deya ta'rib bergan. Grammatikada belgi so'zi keng tushunchali bo'lib, u rang, maza-tam, hajm, xususiyat va shu kabilarni bildiradi: qizil, shirin, keng, sevimli, qudratli va boshqalar. Sifat so'z turkumi sifatida tilshunoslikda leksik-semantik, morfologik, uslubiy, formal-funksional jihatidan o'rganilgan. Sifat leksemalari anglatuvchi belgi ma'nosi ham o'z navbatida, sifat lekeimalari tobelantiruvchi ot, sifatdosh, harakat nomi, taqlid, undov, son, olmosh, leksemalari tomonidan konkretlashtiriladi. Natijada turli ma'noviy munosabatlarni ifodalovchi sifatli birikmalar hosil bo'ladi. Mazkur birikmalarda sifat hokim mavqeyida voqelashib, o'z lug'aviy ma'nosi, grammatik shakli va sintaktik pozitsiyasini tobelanuvchi so'z yordamida aniqlashtiradi. O'zbek tilshunosligida bunday so'zlar bog'lanishlariga valentlik yoki birikuvchanlik terminlari qo'llaniladi.

Birikuvchanlik dastlab kimyo fanidan kirib kelgan va uni kimyoviy atama sifatida ko'ramiz. Tilshunoslikdagi birikuvchanlik tushunchasining mohiyati ham kimyo fanidagidek. Birikuvchanlik bu – lisoniy birliklarning birikish va biriktirish imkoniyatidir. Birikishi lozim bo'lgan leksemalar ma'no va grammatik jihatdan mos bo'lishi lozim (Mirtojiyev M. 2010). Bunga: it vovulladi, chumchuq sayradi, eshik taqilladi, olomon kuldi, ot kishnadi, so'zlar yozildi, shamol esdi kabi misollarni keltirish mumkin.

Qora leksemasi tilshunoslikda predmetning faqat rangini bildirib kelganda emotsional ekspressivlikdan holi bo'ladi. Ammo nutq jarayonida so'zlovchining tinglovchiga so'zlash maqsadi yoki sababiga ko'ra ijobiy yoki salbiy ekspressivlikka ega bo'ladi. Qora leksemasidagi birikuvchanlik xususiyatining leksikografik talqinini o'rganish natijasini ushbu jadvalda aks ettirish mumkin: 1 – jadval.

Qora	Xat
	Tun
	Ish
	Tortmoq
	Bo'yoq
	Ko'z
	Yuz
	Niyat
	Kiyim

1. “Hayotning eng og‘ir kunlari” semasini ifodalaydi. Bu yerda baxt bo‘lsin, nur bo‘lsin. Bo‘lmasin qora tun zulmati.(E.Vohidov “Nido”)

2. “Nohush xabar, belgi”, jahon urush davrlarida jangda qatnashgan ammo bedarak yo‘qolgan yoki vafot etgani askarlarning yaqinlariga shunday qoraxatlar yuborilgan...Dadasidan kelgan ekan qoraxat, Hammamiz yig‘ladik hatto muallim. (E.Vohidov “Nido”)

3. “Yo‘qlamoq, yordam so‘ramoq” semasi anglashiladi. Farg‘onadan meni qora tortib kepti, hamshaharim bo‘ladi, ishga olsang ham olasan, olmasang ham olasan, deb turib O‘sha kechasi Polvontog‘a bilan dalaning o‘zida yotib qoldik. (X.To‘xtaboyev. “Sariq devni minib”)

4. “Nursiz, zulmatli, chirkin” semasini bildiradi. Bundan esa sho‘ro rahbariyati nihoyatda cho‘chir, xalqlar tarixi, jumladan, o‘zbek millati o‘tmishi faqat qora bo‘yoqlarda aks ettirilardi (E.Vohidov “O‘zbeqim”)

5. “Qadrli, aziz” semasini ifodalaydi. Orzu to‘lqinida Orzulari qalbimga ziynat, Hayotidir ko‘zim qorasi(Z. Mo‘minova. “O‘g‘lim, sira bo‘lmaydi urush”)

6. “Aybdor, uyatli” semasini bildiradi. O‘zini, o‘zligini unutgan odam bir lahzada yo‘l qo‘ygan xatosi, qo‘rqoqligi, shijoatsizligi tufayli umrbod yuzi qora bo‘lib qolishi hech gap emas. (G‘.G‘ulom “Vaqt”)

7. “Yovuzlik, yomonlik” semasi anglashiladi. Shamni yoqing! Shoir Qalandar bu dargohga qora niyatda kelsa, boya pichoqlab tashlar edi. (O.Yoqubov “Ulug‘bek xazinasi”)

8. “Motam” semasini bildiradi. Lekin menga shunday tuyuladiki, bu xotinning sarg‘imtir chehrasiga juda ham yarashib tushgan qora kiyimi aza tamom bo‘lgandan so‘ng yechilguday bo‘lsa, uning quruqligi oshkor bo‘lib Narimonning menga qilgan muomalalari it mushukni erkalaganiga o‘xshardi. (R.N.Guntekin. “Choliqushi”)

O‘zbek tilida mustaqil so‘z turkumlaridagi birikuvchanlikda sifat so‘z turkumi muhim o‘rinni egallaydi.Sifat mustaqil so‘z turkumi bo‘lib, shaxs va narsa, qisman harakatning belgisini ifodalab keladi. Ayrim so‘zlar sifatga ham, otga ham, ba’zida ravishga ham o‘xshab ketadi. Bunday vaqtda ular ot so‘z turkumiga oid so‘zlar yoniga qo‘yilsa, sifat so‘z turkumiga oid ekanligini bilish qiyin emas. Sifat so‘z turkumiga kiruvchi so‘zlar boshqa bir so‘zlarga birikib bir necha ba’zan undan ham ko‘p ma’noni ifodalab kelishi mumkin.Aynan qaysi ma’noni ifodalab kelayotganini nutqda reallashganda aniqlab olamiz. Sifat so‘z turkumiga kiruvchi so‘z boshqa turkumdagi so‘zlar bilan birikkanda nafaqat ma’noviy jihatdan, balki, morfologik va sintaktik tomondan ham mos kelishi lozim. Vaqt o‘tishi bilan til vositalarining semasi kengayib borganidek, sifatlar ham o‘zining yangi okkazional semalari bilan nutqni boyitib boradi. Bunday holat esa kelgusida sifat so‘z turkumi yuzasidan kuzatishlarni yana ham yangi materiallar asosida o‘rganish va davom ettirish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Mirtojiyev M.(2010). O'zbek tili semasiologiyasi. Mumtoz so'z.
Nazarova S (2014). Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis).
Pardayev Z. (2004) O'zbek tilida sifatlarning semantik,uslubiy xususiyatlari.
Pinxasov Y. (1969). Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'qituvchi.
Rahmatullayev Sh. (2006). Hozirgi o'zbek adabiy tili.
Sayfullayeva R. (2009). Hozirgi o'zbek adabiy tili.
Sodiqova M. (1964). Hozirgi o'zbek tilida sifat. Fan.
Xojiyev A. (2010). O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallishining nazariy masalalari. Fan.

TURK FOLKLOR QO'SHIQLARIDA METAFORIK IZOH AN'ANASI

*Babajanova Marjona Zarif qizi,
TDSHU 2-bosqich magistratura talabasi.
marjonabobojonova22@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Aripov Muhammadjon*

Annotatsiya: Ushbu maqolada turk xalq qo'shiqlarida qo'llanilgan metaforalarning semantik tasnifi amalga oshirildi hamda turk xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari talqin qilindi. Maqolamiz til, san'at va metafora munosabatlarining turli jihatlarini bo'yicha tadqiqot olib borish istagida bo'lgan boshqa yosh olimlarga ham manfaatli bo'ladi degan umiddamiz.

Kalit so'zlar: Turk xalq qo'shiqlari, adabiyot, san'at, metafora, musiqa.

Abstract: In this article, a semantic classification of metaphors used in Turkish folk songs was carried out. We hope that our article will be of interest to other young scholars who wish to conduct research on various aspects of the relationship between language, art and metaphor.

Keywords: Turkish folk songs, literature, art, metaphor, music.

Madaniyatning eng muhim qismlaridan biri bo'lgan til, metaforalarni yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina olimlar metafora xarakteristik jihatdan adabiyotda badiiy tilda yozilmagan oddiy matnlarga qaraganda, ijodiy, farqli, jozibador, erkin, boy, qiziqarli, murakkab va izoh talab qila olishi haqida hamfikrdirlar. Lakoff ham she'riyat haqida shunday fikr bildiradi: "Poetik metafora kundalik hayotimizning eng muhim kengaytmasidir, an'anaviy metaforik fikrlash tizimidir". (Lakoff, 2008: 245).

Ibtidoiy xatti-harakatlar natijasida odamlar hayot haqida tajriba orttirib, hayotni anglab, idrok qila boshlaydi: "Inson tashqi olamga nisbatan munosabatda bo'ladi, uni turlicha his qiladi va boshdan kechiradi, bu dunyo haqida turlicha fikrlarga ega bo'ladi. Gap shundaki, inson kim ekanligi, nima bilan shug'ullanishi, nimalar haqida o'ylashi dunyoni idrok etishning ushbu dastlabki harakatlariga bog'liqdir". (Hühnerfeld, 1994). Insonning anglashga bo'lgan ushbu dastlabki urinishi, aslida, kelajakda metaforalardan foydalanish jarayonining boshlanishidir.

Metaforalar she'riyat, adabiyot, estetika, matematika, mantiq va folklor kabi ko'plab sohalarda qo'llaniladi. Ayniqsa, erkin ifoda shakliga ega bo'lgan badiiy ta'riflar uchun qo'llaniladigan belgilar, ko'proq majoziy shaklda ya'ni metaforik uslubda qo'llaniladi. Metaforalar kerak bo'lsa, san'atda samaraliroq ishlatiladi. Ziss o'zining "Estetik" nomli asarida metaforadan foydalanish maqsadini quyidagicha ta'riflaydi: "Metafora – bu rassom o'z fikrlash ob'ektini hislar orqali idrok etilishi mumkin bo'lgan dunyo ob'ektlari va hodisalariga o'xshatish imkonini beradigan usul; badiiy taqqoslashdir. Birining ichki mohiyatini ikkinchisi yordamida yoritib berish maqsadida tashqi jihatdan o'xshash xususiyatiga ega bo'lgan ikki hodisaning metafora orqali yuzaga kelgan estetik tafakkur va badiiy taqqoslashdan iborat shaklidir" deb, aytib o'tadi. (Ziss, 1984: 292). Kennedy o'z tadqiqotida harakatchanlik, qat'iyatlilik, turg'unlik va shunga o'xshash ifodalar, soylar bilan metaforalanganligini tasvirlab beradi. (2008: 447-461). Xuddi shu shaklda Spitzer musiqiy elementlar: ohang, garmoniya, ritm, matn va so'zlar yordamida yaratilgan metaforik tavsifga e'tibor qaratadi. (2004). Rasmda qo'llanilgan rang va chiziqlardan tortib, musiqada qo'llanilgan tovush va so'zlarga, his-tuyg'ularga taaluqli barcha turdagi ifoda vositalari aslida majoziy ifoda natijasidir. Boshqacha qilib aytganda, badiiy mantiqiydan ajratib turadigan narsa metaforik (majoziy) yoki tom ma'nodagi ifoda uslubidir. San'atda ko'proq ishlatiladigan va afzal ko'rilgan metafora, madaniy xususiyatga ham egadir. Lakoff buni quyidagicha ifodalaydi: "Metaforik xaritalash ko'pincha o'zgaruvchan, ba'zilar esa universal ko'rinadi, boshqalari keng tarqalgan va ba'zilar madaniyatga xosdir". (Lakoff, 2008: 245). Binafsha rang ayol kimligini, qizil atirgul ishqni, g'arb madaniyatida kichik ohanglar qayg'uni, asosiy kuylar quvonchni ifodalagani kabi mintaqaviy xususiyatga ega bo'lgan barcha misollar ham badiiy ifoda uslubining, hamda metaforaviy (majoziy) uslubning madaniyatdan holi emasligining belgisidir.

Xalq qo'shiqlarida ramz yoki qandaydir belgilar orqali ifodalanmaydigan tuyg'uning o'zi yo'q. Xalq qo'shiqlari mavjud timsollar orqali kundalik tildan farqli til va ifoda shakliga ega bo'ladi va shu orqali yanada ta'sirchan she'riy tilga ega bo'ladi. Xalq qo'shiqlaridagi ramziy tilni anglash uchun, bu ramz tilini tahlil qilish kerak. Ramzlar esa madaniyatga oiddir. Xalq qo'shiqlarining davomiyligi va bugungi kungacha saqlanib qolishida, madaniy timsol va motivlarning muhim o'rni va vazifasi bor. Madaniy timsollarning asosiy vazifasi esa ma'lum bir jamiyatda kundalik so'zlashuv tilida bevosita ifodalab bo'lmaydigan his-tuyg'ularni aks ettirishidir. Xalq qo'shiqlaridan o'rin olgan tabiat unsurlari, biron bir predmet, rang, hid, ovoz yoki biror bir harakat timsol bo'la oladi. Ishq va go'zallikni ifodalashda chuqur ildiz otgan madaniy motivlar va ramzlar ishlatiladi; mahbuba eng go'zal mavjudotlarga, ko'pincha quyoshga, yulduzga, oyga, gulga, mevalarga va yanayam ko'proq tabiiy go'zallikka o'xshatiladi. Oshiq va mashuq gul va bulbuldir. Gul va bulbul obrazlarining motivlashgan yaqinligi ustiga, ularning qofiyadosh ham ekanligi

she'riy misralardagi doimiy metaforik juftlik sifatida shakllanishiga olib keladi. Mashuqa jayron, kiyik, oqqush kabi go'zallik timsoli hisoblangan hayvonlarga o'xshatilsa, mashuq esa osmonda uchayotgan kalxat yoki yerda arslonga o'xshash qoziq sifatida tasvirlangan. (Kavcar, 1999: 27).

Biror bir so'z timsol bo'lishi uchun uning o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'noga ega bo'lishi va o'zi mansub bo'lgan madaniyatga xos konnotatsiyalar yaratishi kerak. Xalq qo'shiqlaridagi asosiy timsollarga oy, quyosh, yulduzlar, shamollar, tog'lar, daraxtlar, qushlar, gullar va mevalar kiradi. Veselovskiy ta'kidlaganidek, metaforalarning katta bir qismi miflarga, animizga borib taqaladi. Shunday ekan har bir tilda "metaforizatsiya jarayoni o'ziga xos". Jonivorlarga munosabat ham har bir xalqda xar xil. Hind xalqida mol (sigir, ho'kiz) eng yumshoq ko'ngil, mehr-muhabbatli jonivor sanaladi. Shu boisdan ham hindlarda bu jonivorlarning nomi ijobiy tavsif berish uchun metafora sifatida qo'llaniladi. Ko'pchilik boshqa xalqlarda, jumladan, turkiy tillarda "mol" - "bo'shang", "lapashang", "befarosat" kabi ma'nodagi metaforalar sifatida ishlatiladi. Jonivorlar va meva nomlaridan metafora sifatida foydalanish turkiy xalqlarning tabiat bilan uyg'un dunyoqarashi, mifologik ishonch-e'tiqodi natijasidir va tabiiyki, metaforalar istifodasida "animizm" ga aloqador nuqtalar ham mavjud. O'simliklardan tol va chinor motivi poeziyada ko'p kuylangan obrazlardandir. Tol – yor, muruvvatlik, mehribonlik ramzi bo'lsa, chinor – saxovat, umrboqiylik, donishmandlik ramzi hisoblanadi. Shu ramziy xususiyatlarga asoslanib, xalq qo'shiqlarida har ikki so'z ishtirokida ajoyib metaforalar yaratilgan. Anor, behi, olma, uzum, o'rik kabi mevalar – yor, farzand, muhabbat kabi ma'nolarini ifodalasa, oshqovoq soda, go'l insonni anglatadi.

Xalq qo'shiqlarida qo'llanilgan mevalar ba'zan nikoh va zurriyot, barokat, mo'l-ko'llik kabi harakat yoki holatlarni ifodalash uchun ramziy ma'noda qo'llanilsa, ba'zan o'xshatish va metafora orqali inson vujudini tasvirlash uchun ishlatiladi. Xalq qo'shiqlarida tez-tez uchrab turadigan olma va anor ayniqsa ramziy ma'noda qo'llanilsa, behi, apelsin, o'rik va olcha kabi boshqa mevalar inson tanasini tasvirlash uchun qo'llaniladi. Bular bir qarashda tasodifiydek tuyulsada, ularning har biri ma'lum ma'no va vaziyatni ramziy tarzda ifodalashning estetik vositasidir.

Shu nuqtai nazardan, misollarni tahlil qilishdan oldin xalq qo'shiqlaridagi meva nomlarini qo'llanish chastotasiga qarab ko'rib chiqamiz.

Olma ramziy ma'noda qo'llanib, nikoh bilan bog'liq ma'noga ega bo'lgan xalq qo'shiqlaridan biri quyidagicha:

Kız da der ki açılmadık goncayım

Sandıklarda burcu burcu ayvayım

El değmedik yanıl yanıl almayım

Güzellikte hub yaratmış Hak beni (Yağmur, F. (1997), s. 297.)

Tarjimasi:

Qiz derki ochilmagan g'unchaman

Yashiklarga terilgan to'p-to'p behiman

Qo'l tegmagan qip-qirmizi olmaman

Go'zallikda sevimli yaratmish Haq meni

Aşık Sülük Husaynning qalamiga mansub “Gelinle kızın atışması” nomli xalq qo‘shig‘ida kelin bilan qiz nikoh haqida bahslashadi. Ushbu bahsda har ikki tomon o‘zlarining oilaviy ahvolini maqtashga harakat qilmoqda. Bahsning bir joyida kelinning “nar bende” ifodasi bilan o‘zining turmushga chiqqanligini va visolga yetishganligiga ishora qilib o‘tadi va unga javoban qiz “El degmedik yanıl yanıl almayım” iborasi bilan o‘zini tegilmagan, yorqin olmaga qiyoslayapti. Bu yerda keltirilgan “yanıl yanıl almayım” iborasi, boshida aytganimizdek, zurriyotga ishora qiladi va qizning turmushga chiqishga tayyorligini ta’kidlaydi. Birinchi misradagi Kız da der ki açılmadık goncayım/Qiz derki ochilmagan g'unchaman ifodasi orqali qiz ochilmagan g'uncha metaforasi orqali o‘zini turmushga chiqmaganligiga ishora qilyapti. G'uncha so‘zi arapcha so‘z bo‘lib, “Ganca” so‘zidan kelib chiqqan va “yopiq, o‘ralgan” degan ma’nolarni bildiradi. Birinchi misradagi “Kız da der ki açılmadık goncayım” bilan uchinchi misradagi “El degmedik yanıl yanıl almayım” birinchi misrani mantiqiy davomi bo‘lib, yanada ma’noga urg‘u berib kelgan. Yanıl yanıl (qip qizil) sifatlashida qizilga nisbatan emotsional-ekspressivlik kuchli. Yanıl yanıl sifatlashi ushbu xalq qo‘shig‘ida taftologik tarzda qo‘llanilib, olmaning qizilligiga yanada kuchliroq urg‘u berib kelmoqda.

Al almam dalda kaldı

Gözlerim yolda kaldı

Erdi eller muradına

Bizimki dilde kaldı. (Yağmur, F., (2007), s. 280.)

Tarjimasi:

Qizil olmam shoxda qoldi

Ko'zlarim yo'lda qoldi

Begonalar yetdi murodiga

Bizniki dilda qoldi

Neşat Ertaşga oid ushbu xalq qo‘shig‘ining deyarli barcha to‘rtliklarida olma so‘zi ishlatilgan. To‘rtliklar mahbubi bilan suhbatlashish orzusini o‘z ichiga olgan bo‘lsada, xalq qo‘shig‘ining umumiy ma’nosi nikoh mavzusiga asoslangan. Birinchi to‘rtlikdagi “al elmam dalda kaldı” ifodasi orqali yorga yetishaolmaganligini ochiqlab kelgan. Ikkinchi va birinchi misralardagi “al almam dalda kaldı” misrasi bilan “gözlerim yolda kaldı” misralari sabab-natija munosabati

xususiyatiga ega bo‘lib, oshiq mashuqaning visoliga yetisha olmaganligi sababli chekkan iztirobi tasvirlangan. Oxirgi misradagi olma berish holatini turmush qurish taklifi sifatida chunish mumkin. Turk xalq qo‘shiqlarida olma, “budaktan elma almak”, “daldan elma almak” kabi iboralar bilan birgalikda tez-tez uchrab turadi. Misol uchun “budaktan elma almak” iborasi ya’ni shoxdan olma terish; yorga yetishish, mahbub topish kabi ma’nolarni anglatadi. She’rlarda, xalq qo‘shiqlarida tez-tez uchrab turadigan olma timsoli xuddi shunday ma’nolarda qo‘llangan.

Metaforalarning asosiy qismini insonga oidligi uning turli guruhlarda ifodalanishini ko‘rsatadi. Ya’ni insonni obrazli ifodalashda unga nutqiy faoliyati, xarakteri, tashqi ko‘rinishi, jismoniy xususiyatlari aks etishi mumkin. Tashqi ko‘rinish jihatdan badiiy adabiyotda yuz chiroyi va qomat alohida o‘ringa ega. Insonlarning jamiyat a‘zolari bilan munosabatida, kommunikativ kirishuvda dastlabki taassurot tashqi ko‘rinish asosida hosil bo‘ladi.

Anor donachalari rangi tufayli qimmatbaho toshlarga qiyoslangan. “Yâkût-ı rümmân” anor urug‘iga o‘xshagan qimmatbaho yoqut turi. La’l ham yoqut turidagi qizil, qimmatbaho toshdir. Rümman so‘zi anor digan ma’noni anglatadi. Anor urug‘ining la’l deb hisoblanishi sababi, ular orasidagi rang o‘xshashligi va oshiqqa berilgan qiymatga asoslanadi.

Nar tanesi tanesi de

Seviyom merdanesi

Güzellerin içinde de

Sevdiğim bir tanesi

Tarjimasi:

Anor donasi donasi da

Sevaman mardonasi

Go‘zallarning ichida

Sevganim bir donasi

Misolda ko‘rinib turibdiki, Anadolu xalq qo‘shiqlarida yorning ba’zi a‘zolari devon adabiyotida bo‘lgani kabi, anorga qiyoslanishi yoki mashuqaning majoziy ma’noda “nar tanesi” ya’ni anor donasi metaforasi orqali tasvirlanishi diqqatga sazovordir.

Umuman yor anorga qiyoslangan ushbu misolda:

Kar yağar kar üstüne

Yar sevmiş yar üstüne

Varsın sevsin neyleyim

Turp yemiş nar üstüne

Tarjimasi:

Qor yog‘ar qor ustiga

Yor sevmish yor ustiga

Borsin sevsin na qilay

Turp yemish anor ustiga

Ushbu qo‘shiqning qor yog‘ar qor ustiga misrasi orqali ichki o‘xshatish qo‘llanilgan. Muallif bu orqali “teng tengi bilan, tezzak qopi bilan” fikrini yumshoq tarzda yetkazmoqchi bo‘lgan. So‘ngi misradagi “Turp yemiş nar üstüne” metaforasi orqali yorni anorga, yordan tashqari qizlarni “turp” ga o‘xshatadi. Turp so‘zi turk tilida (rediska) dir. Rangi o‘xshash anor va rediska xalq qo‘shig‘ida birga qo‘llangan bo‘lib, ikkalasining ta‘mi borasida qiyoslangan.

Dedi yiğit muradına erdin mi

El uzatıp gonca gülüm derdin mi

Koynumdaki çifte narı gördün mü

Görsem öldürürler görmesem öldüm

Tarjimasi:

Dedi yigit murodingga yetdingmi

Qo‘l uzatib g‘uncha gulim terdingmi

Qo‘ynimdagi juft anorni ko‘rdingmi

Ko‘rsam o‘ldirishar ko‘rmasam o‘ldim

Aşık Saidga tegishli bo‘lgan “Bir güzel kız gördüm tutmuş yolunu” xalq qo‘shig‘i Saidning hayol olamidagi go‘zalni tasvirlashi asosida yaratilgan. Boshidan oxirigacha go‘zalni ta‘rifi bilan yozilgan she‘rda “koynumdaki çifte narı gördün mü” metaforasi orqali yorning ko‘ksiga ishora qiladi. Qo‘sh anori metaforasining qo‘llanilishi qo‘shiqning ma‘naviy va badiiy ta‘siri nuqtai nazaridan takomillashuvi uchun xizmat qilgan. Qo‘shiqdagi metaforaning poetik mohiyati qo‘shiq mazmuniga, g‘oyaviy yo‘nalishiga, umumiy pafosiga mos bo‘lishi qo‘shiqning hayotiyligini ta‘minlaydi.

Xalq qo‘shiqlari inson hayotining o‘tmishdan to hozirgi kungacha bo‘lgan har bir bosqichida sodir bo‘ladigan, odamlarning turmush tarzini aks ettiruvchi, ularning his tuyg‘ularini, fikr-mulohazalarini tarjima qiladigan adabiy mahsulotlardir. Xalq adabiyoti bilan chambarchas bog‘langan, shoirlar tomonidan yozilgan ohangdor she‘rlar bilan yaratilgan xalq qo‘shiqlarining asosiy maqsadi so‘z orqali ifodalanishi ko‘zda tutilgan fikrlardir. Ko‘rinib turibdiki, yanada ta‘sirli va hissiy shiddat bilan tushuntirilishi istalgan bu fikrlar ifoda shakli bo‘lgan majoziy uslub bilan quvvatlanadi. Bu xususiyati orqali shuni aytish joizki, xalq qo‘shiqlarining so‘z tarkibi uning musiqasi va ohangdorligidan ancha ustun turadi. Xalq qo‘shiqlari matnida qo‘llaniladigan keng ko‘lamli majoziy yoki turli iboralarni aniqlash va tekshirish xalq qo‘shiqlari orqali yetkazilmoqchi

boʻlgan fikr va xabarlarini anglashda muhim omil hisoblanadi. Bu xususiyati bilan xalq qoʻshigʻi boshqa musiqa turlaridan farqli bir maqomda ekanligini aytib oʻtish joiz boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Doğan, M. (2005). Büyük Türkçe sözlük. Pınar Yayınları.
- Huhnerfeld Paul. (1994). Bir Filozof Bir Alman. Gündoğan Yayınları.
- Kennedy., John M.(2008). Metaphor and Art. Cambridge University Press.
- Kofman., Sarah.(1993). Nietzsche and Metaphor. Stanford University Press.
- Lakoff., George.(1998). Contemporary Theory of Metaphor, Metaphor and Thought.Cambridge University Press.
- Mark., Johnson.(2008). Philosophy's Debt to Metaphor. Cambridge University Press.
- Mustan D.(2010). Alevi Cem Ritüelinde Canlandırılan Kırklar Söylencesinin Şiir- Müzik-Dansla İlişkisi. Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi, Vol.3, Issue 14. – S. 191-199.
- Mustan D. (2006). Müziğin Anadolu Tasavvufundaki Aşk, Ateş ve Yanma Metaforları Bağlamındaki Algılanışı ve Performansı. Folklor/ Edebiyat Dergisi, vol .48. No: 12. – S. 329-340.
- Salman Y.(2003). Dilin Düşevreni Eğretileme. Yapı Kredi Yayınları.
- Uzun S., Ümit H.(2003). Felsefe Sözlüğü. Bilim ve Sanat Yayınları.

LINGVO-COGNITIVE ASPECT OF FOREGROUNDING IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY DISCOURSE

Ermatova Durdona Zafarjon qizi
ToshDOʻTAU stajyor-tadqiqotchisi
urdonaxon97@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Nozliya Normurodova

Abstract. Foregrounding is a crucial concept in literary discourse within cognitive linguistics, referring to the techniques used by authors to highlight specific elements of a text, thereby influencing readers' perception and interpretation. This process often involves the deviation from norms, such as unusual syntax, vivid imagery, or striking metaphors, which serve to draw attention to particular themes or emotional states. By analyzing foregrounding, readers can uncover deeper meanings and insights into the cognitive processes that shape literary experiences. This paper explores the mechanisms of foregrounding, its cognitive implications, and its role in enhancing the aesthetic and emotional dimensions of literature.

Keywords: Foregrounding, cognitive linguistics, literary discourse, perception, interpretation, linguistic deviation, imagery, metaphor, cognitive processes, aesthetics.

Annotatsiya. Ilgari surish (Foregrounding) kognitiv tilshunoslikdagi adabiy nutqda muhim tushuncha boʻlib, mualliflar matnning oʻziga xos elementlarini ajratib koʻrsatish uchun foydalanadigan usullarga ishora qiladi va shu bilan oʻquvchilarning idroki va talqiniga taʼsir qiladi. Bu jarayon koʻpincha meʼyorlardan chetga chiqishni, xususan, gʻayrioddiy sintaksis, jonli tasvirlar yoki metaforalarni ishlatishni oʻz ichiga oladi. Ilgari surish tamoyilini tahlil qilish orqali oʻquvchilar adabiy tajribani shakllantiradigan

kognitiv jarayonlarga chuqurroq ma'no va tushunchalarni ochishlari mumkin. Ushbu maqolada ilgari surishning mexanizmlari, uning lingvokognitiv asoslari, badiiy diskursda emotsional bo'yoqdorlikni oshirishdagi roli o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Ilgari surish, kognitiv tilshunoslik, badiiy diskurs, me'yordan chetga chiqish, metafora, lingvokognitiv, emotsional bo'yoqdorlik.

To gain a deeper insight into contemporary stylistic science, often referred to as cognitive stylistics, researchers concentrate on how information is organized when interpreting texts and tackling important issues. This method, known as foregrounding, expands the range of research questions and enhances the effectiveness of findings. By investigating this phenomenon, researchers can tackle concerns related to information and the way knowledge structures are represented.

In the field of cognitive stylistics, the idea of foregrounding has evolved to be more nuanced and specific. Foregrounding involves highlighting particular elements within a text, emphasizing linguistic signs against the backdrop of ordinary language. This term was initially linked to Paul Garvin in the 1960s and served as a translation of the Czech word “aktualisace”, which originated from the Prague School during the 1930s (Мукаржовский, 1967, p.406-431).

The term “foreground” is commonly associated with art, contrasting with the concept of the “background”. It plays a crucial role in artistic expression, where a piece intentionally breaks away from the conventional norms of its medium. To fully grasp and appreciate a work of art, attention must be given to the distinctive and surprising features rather than the familiar patterns. This deliberate divergence from societal conventions—whether in language or other fields—is referred to as “foregrounding”. The term draws its inspiration from the idea of a figure standing out against its background (Leech and Geoffrey, 2007).

Examining the theoretical perspectives on foregrounding reveals a range of interpretations. For example, Miall and Kuiken defined foregrounding as a stylistic deviation that elicits emotional responses and extends reading duration. Its primary effect is to introduce a sense of strangeness, often referred to as “defamiliarization”. Shklovsky argued that defamiliarization is closely tied to emotional experiences, emphasizing that literary stylistic techniques are designed to heighten the emotional resonance of a text (Shklovsky and Victor, 1917, p.16).

Moreover, Verdonk states that foregrounding is the psychological effect a literary reader has as she/he been reading a work of literature.

According to formalist critics, foregrounding is a stylistic device that draws attention to itself by way of its defamiliarization from everyday speech.

Foregrounding is fundamentally a technique for “making strange” in language. Derived from Shklovsky’s Russian term “ostranenie”, it refers to the method of “defamiliarization” in textual composition. Whether through deviation from norms or the repetition of patterns via parallelism, the core purpose of foregrounding as a stylistic strategy is to draw attention to itself and gain prominence. For example, Roethke’s poetic line “I have known the inexorable sadness of pencils” exemplifies foregrounding through personification, the unusual use of the word “inexorable”, and repeated phonemes like /n/ and /e/ (David S. Miall and Don Kuiken, 1994).

Foregrounding divides a text’s clauses into two categories: “foregrounded clauses”, which convey the most critical ideas, and “backgrounded clauses”, which provide additional details or context to support the main propositions. For instance, in the sentence “The smaller fish is now in an air bubble spinning and turning and making its way upward,” the boldfaced clause represents foregrounded information, highlighting the fish’s location, which is the central idea. The remaining clauses, elaborating on the air bubble’s state and motion, serve as backgrounded information.

Foregrounding in stylistics operates similarly by representing some aspects of meaning linguistically at multiple levels, including semantics, lexico-grammar, and phonology. Garvin later extended the concept by introducing the term “выдвижение” (foregrounding), broadening its definition to encompass methods of text organization that heighten reader attention. I.V. Arnold elaborates on this by defining foregrounding as “formal methods of text organization that emphasize specific elements of the message and establish semantic relationships between them at various levels” (Halliday, M.A.K. and Edward Arnold, 1978).

Ashurova, on the other hand, highlights the cognitive dimension of foregrounding, describing it as a method for prioritizing important information to simplify interpretation. This approach uses linguistic elements such as devices, schemes, and figures to isolate and emphasize key components of a text’s semantic structure (D.Ashurova, 2006, p.204).

Researchers approach foregrounding with diverse classifications, often identifying stylistic phenomena like convergence, deviation, defeated expectancy, logical stress, emphasis, graphics, strong or repetitive language units, and more as primary techniques for achieving foregrounding in texts. Modern stylistics adopts a systematic approach, examining texts as cohesive, interconnected systems of interdependent elements rather than isolating individual components. This aligns with broader scientific methodologies that analyze complex systems as unified wholes. In stylistics, this means interpreting a text as an integrated structure.

While rhetorical figures and stylistic devices have been studied since Aristotle’s time, modern stylistic analysis aims to go beyond recognizing these elements in isolation. Instead, it focuses on decoding style through foregrounding principles, which integrate these elements into a

higher level of analysis. This approach emphasizes the formal organization of a text, directing the reader's focus to specific elements and establishing semantic relationships across various levels to enhance interpretation.

According to I.V. Arnold, foregrounding in stylistics serves several key functions:

1. Highlighting importance: It establishes a hierarchy of elements in the text, emphasizing the most significant information.
2. Maintaining coherence: It ensures the text's unity by segmenting it into parts and creating meaningful relationships between them.
3. Facilitating comprehension: It organizes information systematically, aiding in decoding and protecting the message from distortion.
4. Creating aesthetic and semantic impact: It intensifies meaning, evoking emotional or logical responses through expressive and impactful text (Арнoльд И.В, 1975, p.11-20).

Foregrounding has been classified in various ways. Leech proposes two aspects: “qualitative”, which involves deviations from linguistic norms, and “quantitative”, characterized by deviations in expected frequency. Most stylisticians recognize two primary principles: “deviation and parallelism”. Deviation can appear at multiple linguistic levels, such as phonetics, syntax, and semantics, with examples including neologisms, live metaphors, oxymorons, and ungrammatical sentences (Van Peer & Hakemulder). In contrast, parallelism is achieved through repeated sentence structures, lexical items, or phonetic elements (Douthwaite and John, 2000).

Arnold categorizes foregrounding techniques into three main types:

1. Defeated expectancy: This involves surprising or unpredictable elements that challenge established expectations, prompting readers to reassess the narrative.
2. Coupling: The systematic pairing of linguistic elements to emphasize connections.
3. Stylistic convergence: The combination of various stylistic features in a single context, amplifying expressiveness and creating emotional resonance.

Other linguists, such as S. Levine, M. Riffaterre, and Roman Jakobson, have also contributed to foregrounding classification. Riffaterre's concept of stylistic convergence refers to the interplay of multiple stylistic devices in one location, each enhancing the others. This fusion of elements, such as epithets, metaphors, and rhythmic patterns, creates a powerful stylistic effect.

Defeated expectancy, a term coined by Jakobson, disrupts readers' predictions by introducing unexpected conclusions or events, compelling them to reinterpret the text. Arnold emphasizes that this effect derives from the linear nature of discourse, where each element prepares the way for the next. By surprising the reader, the text demands a reevaluation of its meaning (R.O.Jakobson, 1967). Foregrounding is closely tied to literary style, which is defined as a writer's

distinct use of language to convey a message. One of its defining features is “linguistic deviation”, which involves breaking language norms to create novelty and evoke emotions. As Leech explains, such deviations captivate readers by introducing unexpected elements, stimulating deeper engagement with the text. While these deviations may temporarily disrupt communication, they ultimately enhance the richness and depth of literary works (D.Crystal, 2003).

Despite extensive research, several challenges persist in the study of foregrounding:

- It is a broad concept that spans various aspects of a text, such as phonetics, syntax, and semantics, with no universal definition or agreement on its scope.

- Identifying foregrounded elements can be subjective and influenced by individual readers' perspectives. Measuring the degree of foregrounding varies across different texts and styles.

- Understanding how different types of foregrounding interact and contribute to a text's overall meaning is complex. Foregrounding is often studied in isolation, but its relationship to the broader context and the text's entirety requires further exploration.

- Analyzing how foregrounding connects a text to other works and impacts meaning remains a challenging task.

These issues underscore the complexity of foregrounding, as many literary texts combine various types to create nuanced and layered effects.

References

- Ashurova D.U. (2006), Text Linguistics. Toshkent. Tafakkur Qanoti, p 204.
- Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of English Language. 2nd ed. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- David S. Miall ‘, Don Kuiken (1994), Foregrounding, defamiliarization, and affect, Response to literary stories.
- Douthwaite, John (2000), Towards a Linguistic Theory of Foregrounding. Alessandria: Edizionidell’Orso.
- Halliday, M.A.K. (1978), Language as Social Semiotic.
- Jakobson, Roman (1964), Closing Statement: Linguistics and Poetics. In: Thomas A. Sebeok (ed.) Style in Language. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Leech, Geoffrey (2007), Language in Literature: Style and Foregrounding. Harlow: Pearson.
- Shklovsky, Victor (1917, 1988), Art as Technique. English translation. In: David Lodge (ed.), Modern Criticism and Theory. A Reader, 16-30. London and New York: Longman.
- Арнольд.И.В (1975). Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблема экспрессивности // Экспрессивные средства английского языка: Сб. науч. работ. Л. - С. 11-20.
- Мукаржовский З (1967), Литературный язык и поэтический язык // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, С. 406-431.

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA QARINDOSHLIK BILDIRUVCHI SO‘ZLAR SEMANTIKASI

*Erkinova Muxlisa,
Oriental universiteti 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab va o'zbek tillarida qarindoshlik bildiruvchi so'zlarning semantikasi o'rganiladi. Maqolada har ikki tildagi qarindoshlik atamalarining o'xshashliklari va farqlari, ularning madaniy va ijtimoiy ahamiyati tahlil qilinadi. Bu ish arab va o'zbek tillaridagi qarindoshlik so'zlarining qiyosiy o'rganilishi hamda ularning milliy o'ziga xosliklarini aniqlashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: qarindoshlik, semantika, arab tili, o'zbek tili, til qiyosiy tahlili, madaniyat, qarindoshlik atamaları.

Abstract: This article examines the semantics of kinship terms in Arabic and Uzbek languages. It analyzes the similarities and differences in kinship terminology between the two languages, as well as their cultural and social significance. This research helps identify the unique characteristics of kinship vocabulary in Arabic and Uzbek.

Keywords: kinship, semantics, Arabic language, Uzbek language, comparative language analysis, culture, kinship terminology.

Insoniyat tarixida qarindoshlik munosabatlari doimo jamiyat tuzilishining asosiy unsurlaridan biri bo'lib kelgan. Qarindoshlik atamaları nafaqat oilaviy aloqalarni, balki odamlarning bir-biriga bo'lgan hurmati, ijtimoiy mavqeyi va o'zaro munosabatlar tizimini ham belgilaydi. Oila a'zolari o'rtasidagi rishtalarni mustahkamlaydigan bu tushunchalar, shuningdek, har bir millatning madaniyati va an'analari haqida ham ko'p narsani ochib beradi. Shu sababli, tillararo qarindoshlik atamalarini o'rganish – jamiyatning ichki tuzilishini va boshqa tillar bilan bog'liqliklarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Qavm-qarindoshlik so'zlari lug'atimizning eng qadimiy fondi hisoblanadi.

Arab va o'zbek tillari va ularning madaniy-tarixiy aloqalari o'ziga xos boy tarixga ega. O'zbekistonning arab dunyosi bilan aloqalari asosan islomning tarqalishi orqali kuchaydi. 8–9-asrlarda O'rta Osiyo hududlariga islom dini kirib kelishi natijasida o'zbek xalqi madaniy, ilmiy va diniy sohalarida arab dunyosi bilan uzviy aloqalarga ega bo'ldi. Ushbu davrda arab tili ilm-fan, din va adabiyot tili sifatida katta ta'sirga ega bo'ldi, bu esa o'zbek tiliga ko'plab arabcha so'zlar kirib kelishiga sabab bo'ldi. Qarindoshlik atamaları ham ushbu ta'sir doirasida shakllangan va o'zaro aloqa va o'zgarishlarga uchragan.

O'zbek va arab jamiyatlarida qarindoshlik tushunchasi juda muhim ahamiyatga ega. Oilaviy aloqalar, avlodlararo bog'liqlik va ijtimoiy munosabatlar ushbu atamalar orqali ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilidagi “aka”, “uka”, “opa”, “singil” kabi aniqroq ajratilgan qarindoshlik atamaları, arab tilida biroz umumlashgan shaklda qo'llaniladi (masalan, aka va uka uchun faqat أخی “akh” so'zi ishlatiladi). Bu holat har ikki jamiyatdagi oila va qarindoshlik munosabatlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Arab va o'zbek jamiyatlarida oila va qarindoshlik kuchli qadriyat

sifatida e'tirof etiladi, bu esa jamiyatning ijtimoiy strukturasi va o'zaro munosabatlarida o'z aksini topadi.

Arab va o'zbek tillaridagi qarindoshlik atamalarini o'rganish nafaqat lingvistik tadqiqot uchun, balki madaniy va tarixiy aloqalarni tushinishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqotlar orqali har ikki xalqning oilaviy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlarida qanday o'zgarishlar yuz bergani va ular qanday shakllanganini tushunish mumkin. Shuningdek, bunday tadqiqotlar tilshunoslikda lakuna terminini, ya'ni bir tilda mavjud bo'lgan tushunchalarning boshqa tilga mos keladigan so'zsiz ifodalanishining sabablari va ularning ta'sirini aniqlashda yordam beradi. Bu madaniy-tarixiy bog'liqlikni yanada chuqurroq o'rganish, tillararo o'zaro ta'sir va rivojlanishni chuqur tushunishga xizmat qiladi. Har bir tilda uning madaniyatini aks ettiruvchi o'ziga xos qarindoshlik atamalari mavjud. Bundan tashqari, qarindoshlik atamalarining ma'nosi ma'lum bir jamiyatdagi qarindoshlar o'rtasidagi munosabatni aks ettiradi. Turli xil tillarda qarindoshlik atamalarini va ularning munosabatlarini tavsiflash uchun turli xil xususiyatlar yoki xususiyatlarning kombinatsiyasi qo'llaniladi.

Arab va o'zbek tillarida ishlatiladigan qarindoshlik atamalari quyidagicha:

أب (Ab) – Ota

أم (Um) – Ona

ابن (Ibn) – O'g'il

ابنة (Ibnah) – Qiz

جد (Jadd) – Boboning otasi

جدة (Jaddah) – Buvaning onasi

عم (Am) – Amaki

عمة (Amah) – Amma

خال (Khal) – Tog'a

خاله (Khalah) – Xola

Demak, yuqoridagi qarindoshlik ma'nolarini bildiruvchi atamalar har ikki tilda ham mavjud. Bu jihatdan ular o'xshash xususiyatga ega. Arab va o'zbek tillarida ba'zi qarindoshlik atamalari o'xshash bo'lsa-da, ba'zilar o'ziga xos tarzda farq qiladi.

Lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bolgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so'zlar va so'z birikmalaridir. Lakunalar madaniyatlararo muloqotda tillar va madaniyatlar ortasidagi farqlarni ko'rsatib beruvchi muhim omil hisoblanadi. Lakunalar, asosan, tillarning qiyosida seziladi. Lakuna atamasi – bu bir tilning lug'aviy tizimida boshqa bir tilda mavjud bo'lgan atama yoki tushunchaga mos keladigan aniq so'zning yo'qligi. Arab va o'zbek tillaridagi qarindoshlik atamalari orasida ba'zi lakunalar uchrashi mumkin. Bu atamalar bir tilda

mavjud bo‘lib, boshqa tilda aynan bir xil ma’noda ishlatiladigan so‘z bo‘lmashligi mumkin. Masalan:

“Aka” va “uka” leksemalari – o‘zbek tilida aka va uka munosabatlarini aniq ajratadi, lekin arab tilida ikkala tushuncha uchun ham faqat “أخ (akh)” so‘zi ishlatiladi. Arab tilida aka va uka o‘rtasidagi farqni kontekst orqali bilish mumkin.

“Opa” va “singil” leksemalari o‘zbek tilida opa va singil tushunchalari aniq ajratilgan, lekin arab tilida bular uchun faqat bitta so‘z – “أخت (ukht)” mavjud. Arab tilida ham bu farqni kontekst orqali tushunish mumkin.

“Tog‘a” va “Xola” leksemalari o‘zbek tilida onaning aka-uka va opa-singillari aniq farqlanadi: tog‘a (onaning aka-ukasi) va xola (onaning opa-singillari). Arab tilida esa bu farq faqat “خال (khal)” va “خاله (khalah)” so‘zlari orqali beriladi, lekin bu so‘zlar onaning aka va singillarini ajratmasdan ishlatiladi.

“Amaki” va “Amma” leksemalari o‘zbek tilida otaning aka-uka va opa-singillari amak va amma deb ajratiladi, lekin arab tilida ikkisi uchun ham alohida so‘zlar mavjud emas, balki “عم (am)” va “عمة (amah)” so‘zlari otaning aka va singillarini ifodalaydi, va faqat kontekst orqali qaysi qarindosh nazarda tutilayotganini bilib olish mumkin.

Arab tilida amaki va amma ma’nosini bildiradigan bitta so‘z bo‘lib, bu faqat jins bildiruvchi muannas qo‘shimcha bilan farqlanadi. Arab tilida otlar ikki jinsga – muzakkar va muannasga ajraladi. Muannas jinsning grammatik belgisi so‘z oxiridagi -atun, -atu qo‘shimchasidir. U yozuvda ة (ta marbuta) harfi bilan ifodalanadi.[Ibrohimov, 2024, 29] Demak, amaki va amma uchun arab tilida bitta so‘z ishlatiladi, faqat jins qo‘shimchasi orqali farqlanadi. O‘zbek tilida esa bu tushunchalar uchun alohida ikkita so‘z ishlatiladi.

Arab va o‘zbek tillaridagi qarindoshlik atamalarining o‘xshash va farqli jihatlari quyidagilardir: Har ikki tilda ham ota-ona, aka-uka, opa-singil kabi asosiy qarindoshlik atamalari mavjud. Bu so‘zlarning ma’nosi va ishlatilishi ham umumiy xususiyatlarga ega. Arab tilida ayrim qarindoshlik atamalari murakkab ifodalar orqali beriladi (masalan, amakivachcha – ابن عم “ibn ‘amm”). O‘zbek tilida esa qarindoshlik atamalari ko‘proq soddalashtirilgan va ayrim aniq farqlarga ega (masalan, aka/uka yoki opa/singil farqlanadi).

O‘zbek va arab tilida nikohdan so‘ng paydo bo‘lgan qarindoshlik atamalar tahlili

Qaynota – حم (hamm). Bu so‘z odatda “qaynota” — ya’ni, er yoki xotinning otasi ma’nosida ishlatiladi. Bu holda “حم” so‘zi qarindoshlik aloqalarini ifodalovchi oddiy atama bo‘lib, kontekstdan kelib chiqib urning yoki xotinning otasi sifatida talqin qilinadi.

Qaynona – حمة (hama). “حمة” so‘zi faqat ayol qarindoshga, ya’ni qaynona uchun qo‘llaniladi va jinsiy shakli bilan farqlanadi. Bu atama arab tilida jinsga qarab o‘zgaradi, shuning

uchun faqat ayol qarindoshlar uchun ishlatiladi. O‘zbek tilida qaynota va qaynona alohida atamalar sifatida ifodalansa-da, arab tilida ular umumiyroq tarzda, ya’ni jins va shaxs aniq ko‘rsatilgan holda “حم” va “حماة” atamalari bilan ajratiladi. Bu atamalar orqali qaynota va qaynona ma’nolari farqlanadi.

O‘zbek tilida qaynuka va qaynaka er yoki xotinning aka-ukalari uchun ishlatiladi, ya’ni urning yoki xotinning tug‘ishgan ukasi yoki akasi nazarda tutiladi.

Boja va pochcha — bu er yoki xotinning singlisi yoki akasining eri, ya’ni kuyov qarindoshi bilan aloqalarni ifodalaydi. Qaynog‘a — asosan urning yoki xotinning akasi yoki boshqa bir katta yoshli erkak qarindoshga aytiladi. Kuyov — bu kelinning eriga yoki oilaga kelin kelgan kuyovga nisbatan qo‘llanadi.

Shu tarzda o‘zbek tilida har bir qarindoshlik turi uchun alohida atama mavjud va ularning har biri aniq munosabat turini ifodalaydi. Arab tilida esa bunday aniq atamalar mavjud emas, balki umumiy mazmundagi ikki atama keng tarqalgan: صهر (sihr) va سلف (silf).

Qaynsingil — er yoki xotinning singlisi. Bu atama er yoki xotinning kichik singlisini ifodalash uchun ishlatiladi. Qaynopa — urning katta yoshli opa-singillari, xotinning esa erining opasi uchun ishlatiladi. Kelin — bu oila a’zosining o‘g‘li yoki oila a’zosi bo‘lgan kishining o‘g‘liga uylangan ayol. Masalan, o‘g‘ilning xotini. Ovsin — aka-ukalarning turmush o‘rtoqlari bir-biriga ovsin deb ataladi, ya’ni aka yoki ukalarning xotinlari o‘rtasidagi qarindoshlik. O‘zbek tilida bu kabi qarindoshlik aloqalari uchun aniq atamalar mavjud, ularning har biri aniq oila a’zosini ifodalaydi.

O‘zbek tilidagi qaynsingil, qaynopa, kelin, va ovsin kabi atamalar arab tilida maxsus so‘z bilan ifodalanmaydi, balki umumiyroq ma’nodagi “سلفة” (silfah) va “كنة” (kinna) so‘zlari orqali bildiriladi. O‘zbek tilida har bir qarindosh turi aniq atama bilan ifodalangan bo‘lsa, arab tilida bu munosabatlar qisqacha umumlashtirilgan holda ifoda etiladi.

Bu tahlillar orqali arab va o‘zbek tillaridagi qarindoshlik atamalari nafaqat lingvistik, balki madaniy jihatdan ham qanchalik o‘xshash yoki farqli ekanligini tushunish mumkin. Lakuna madaniyat va til orasidagi farqlarni ham ko‘rsatadi. Shu sababli bir tilni o‘rganayotganda lakunalar orqali madaniy o‘ziga xosliklar ham yaqqol ko‘rinadi.

Arab tilida ko‘plab qarindoshlik atamalari umumiy tarzda ifodalanib, keng ma’noda ishlatiladi. Ushbu tilning o‘ziga xos xususiyati shundaki, qarindoshlar o‘rtasidagi aloqalarni ifodalashda ko‘pincha صهر (sihr) va سلف (silf) kabi umumiy so‘zlar bilan kifoyalaniladi va kontekst orqali aniq ma’no beriladi. Shu bilan birga, ayrim hollarda jinsiy shakl orqali umumiy mazmundan torroq ko‘rinishga o‘tiladi (masalan, “حم” - qaynota, “حماة” - qaynona kabi).

Biroq o‘zbek tilida har bir qarindoshlik turiga alohida va aniq atamalar berilgan. Bu tilning qarindoshlik aloqalarini yanada nozik va batafsil ko‘rsatishi kuzatiladi. Masalan, o‘zbek tilida

qaynaka, qaynuka, boja, pochcha, qaynog‘a kabi qarindoshlik munosabatlari bir-biridan ajratilib, aniq so‘zlar bilan ifodalanadi.

Shunday qilib, arab tilida qarindoshlik munosabatlari umumiy atamalar orqali ifodalansada, o‘zbek tilida deyarli barcha qarindoshlik atamalari aniq farqlanib, turli atamalar bilan o‘ziga xos tarzda ifodalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. (2009) Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent.
- Ibrohimov N. (2009) Arab tili grammatikasi. Namangan.
- Ibrohimov N., Yusupov M. (2024) Arab tili grammatikasi. Toshkent. G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Narziyeva M. (1986) Qon-qarindoshlik nomlarining komponent tahlili. O‘zbek tili va adabiyoti, 5.
- Ismoilov I. (1966) Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. Toshkent. Fan.

O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA UNDOV SO‘Z-GAPLAR

*Isoqulova Qunduz,
O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: isoqulovaqunduz98@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va turk tillarida undov so‘z-gaplar tushunchasi mohiyati, uning tilshunoslikda tutgan o‘rni va o‘rganilishi yoritib berilgan. Shuningdek, undov so‘z-gaplarning o‘zbek va turk tillarida o‘xshash va farqli jihatlari aks etgan bo‘lib, ularning kundalik turmush tarzida, so‘zlashuv nutqida ishlatilishi keng miqyosda ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: so‘z-gaplar, modal so‘zlar, undov so‘zlar, tasdiq-inkor so‘zlar, taklif-xitob so‘zlar, emotsional undovlar, byruq-xitob undovlari.

Abstract. The article highlights the essence of the concept of exclamation in Uzbek and Turkish, its role and study in linguistics. There are also similar and different aspects of exclamation in Uzbek and Turkish, and their use in everyday life, colloquial speech, is revealed on a large scale.

Keywords: word-sentences, modal words, exclamations, affirmation-negation words, proposition-exclamations, emotional exclamations.

Jahon tilshunosligida til hodisalarini tizimli o‘rganish lingvistik sohada tub burilish yasadi, ya’ni jahon tilshunosligida bir qator yangi yo‘nalishlar paydo bo‘ldi, tilning struktur-funksional qatlamlarini chuqur o‘rganishga oid nazariy paradigmalar vujudga keldi. Bunday burilishlar tilshunoslik oldiga yangidan-yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Hozirgi vaqtda tilshunoslik sohasida til va jamiyat, til va madaniyat, til va shaxs, til va tafakkur, til va gender kabi muammolar tadqiqi bilan

shug‘ullanib kelayotgan sotsiolingvistika, pragmlingvistika, lingvokulturologiya kabi yo‘nalishlarda talaygina ishlar qilinmoqda.

XX asrning oxirlaridan boshlab mamlakatlararo tilshunosligida qiyosiy tahlilga bag‘ishlangan har bir tadqiqot ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Zamonaviy tilshunoslik doirasida tillarni qiyosiy o‘rganish tobora kengayib bormoqda va lisoniy tizimning barcha strukturaviy sathlari qamrab madaniy aloqalarning rivoj topishi bir necha tillarni qiyoslash va chog‘ishtirishdagi muammolarni o‘rganishni dolzarb vazifaga aylantirdi. XXI asrga kelib esa bitta til oilasiga mansub bo‘lgan tillarni qiyosiy o‘rganish avj ola boshladi.

S. Usmonov “O‘zbek tilida undovlar” nomli kitobida so‘z-gaplarni undovlar (chunki tilshunoslikda so‘z-gap termini o‘tgan asrning 50-yillaridan so‘ng qo‘llana boshladi) termini ostida o‘rgandi va ularni 2 guruhga ajratdi. Bular: 1. Emotsional undovlar; 2. Buyruq-xitob undovlari.

S. Usmonov emotsional undovlarni yana kichik guruhlarga bo‘lgan: his-hayajon undovlari yoki ot xarakteridagi emotsional undovlar: oh, uh, ura, dod va h.; ravish xarakteridagi emotsional undovlar: hu, hov, ha va h., eshituvchiga qaratilgan yoki fe‘l xarakteridagi emotsional undovlar: hey, ey, barakalla, ofarin va h (Usmonov, 1953).

Kitobda eshituvchiga qaratilgan emotsional undovlar quyidagi guruhlarga bo‘lingan: 1. Bokativ undovlar: hay, ey, hoy, allo; 2. Imperativ undovlar: tiss, marsh, bas; 3. Rasm-odat undovlari: hormang, marhamat, salom, xayr va h. 4. Tabrik undovlari: barakalla, ofarin, balli va h. 5. Buyruq-xitob undovlari: gah, kuch-kuch, chuh!, dirr!, pisht! va h (Usmonov, 1953).

Tilshunos olim Sapayev Q. Hozirgi o‘zbek tili (morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya) o‘quv qo‘llanmasida undov so‘zlar haqida quyidagicha ma’lumotlarni aytib o‘tgan: “Undov so‘zlar kishilarning his-hayajonini, buyruq-xitob, haydash, chaqirish ma’nolarini ifodalaydi. Undov so‘zlar leksik ma’no ifodalay olmasligi, kelishik, egalik, son affikslarini olmasligi jihatidan mustaqil so‘zlardan farq qiladi. Shuningdek, nutqda boshqa so‘zlar bilan grammatik aloqaga kirisha olmasligi, gapning biror bo‘lagi vazifasini bajara olmasligi ham bu so‘z turkumining asosiy xususiyatlaridan biridir. Ular faqat otlashgandagina gapning bosh yoki ikkinchi darajali bo‘lagi vazifasini bajarishi mumkin. Masalan: Oh urarman, ohlarim ursin seni. (Qo‘shiqdan).

Undovlar intonatsiya jihatidan juda ham rang-barangdir. Bir undovning turli xil intonatsiya bilan talaffuz etilishi ularning ma’nosiga ta’sir qiladi. Masalan: «Oh» qanday go‘zal manzara gapidagi oh undovi bilan «Oh», zolim falak, yiqil boshimga gapidagi oh undovining ma’nosi bir xil emas”.

Turk tilida undovlarni faqat lingvistik jihatdan o‘rganadigan batafsil tadqiqot yo‘q. Amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida uchta magistrlik dissertatsiyasi mavjud. Narin Azap tarafidan tayyorlangan Türkiye Türkçesinde Hitap ve Ara Sözcükler (Duygu Sözcükleri) ve Erdoğan Boz maslahati

bilan 2017-yilda Merve Demirbaş tomonidan tayyorlangan Türkiye Türkçesi Ağızlarında Seslenme Sözlari nomli tadqiqot ishlarida undovlar ham keltirib o'tilgan.

Narin Azap turk tilidagi undovlar va oraliq so'zlar haqida tekshirishlar o'tkazdi. Keltirilgan misollar nafaqat odamlarga, balki boshqa tirik va jonsiz mavjudotlarga ham murojaatlarni o'z ichiga oladi. Undovlarni ma'nosiga ko'ra guruhlariga bo'lish orqali alohida tur sifatida baholash kerakligi ta'kidlandi: odam ismlarini ko'rsatadiganlar, boshqa tirik mavjudotlar nomini bildiradiganlar, jonsiz narsalarning nomini bildiradiganlar, aniq tushunchalar orqali baholanishini taklif qiladi (Azap, 2008).

Merve Demirbaşning magistrlik dissertatsiyasi turk tilida vokalizatsiya holatiga qaratildi. Tadqiqotning birinchi qismida undov so'zlar turk tilida to'rtta asosiy dialekt mintaqasining har biridan, o'sha dialekt mintaqasining xususiyatlarini aniq aks ettiradi deb o'ylangan tadqiqotlarni skaynerlash orqali chiqarildi va bu topilmalarga asoslanib, ovoqli so'zlarni tashkil etuvchi tuzilmalar uchun tasniflashga harakat qilindi. Ma'lumotlarni tasniflashda asos sifatida qabul qilingan (Demirbaş 2017).

So'z-gap o'z ichida bir necha ma'noviy guruhga ajraladi: 1. Modal. 2. Undov. 3. Tasdiq-inkor. 4. Taklif-ishora.

Kishilarning his-tuyg'usini, xitob, buyruqni ifodalaydigan so'z-gaplar undov so'z-gaplardir.

Undovlar ma'nosiga ko'ra ikki xil bo'ladi: a)his-hayajon (emotsional) undovlar; b)buyruq-xitob undovlari. 1.His-hayajon (emotsional) undovlari so'zlovchining tuyg'ulari, kechinmalari, turli his-hayajonini bildiradi. Oh, eh, e, voy, o'hho', ehhe, ohho, uh, ma, hi (him), be, hoy, he, ey, ha, uf, tuf, dod, voy, voydod, obbo, ura, o'ho', eha, ehhe, ie, huv, hay, hey, bas, rahmat, qani, salom, xayr, ofarin, balli, barakalla, ana, mana, be. His-hayajon bildiruvchi undovlar ham o'z navbatida ma'lum guruhlariga ajratiladi. 1) sevinch, shodlik, ko'tarinki ruhiy holatni ifodalaydi. Masalan: «Oh», qanday go'zal manzara! «O», quyosh jarchisi, berib xushxabar, Hayot rubobini sayratguvchisan; 2) xafalikni, og'ir ruhiy holatni ifodalaydi. Masalan: «E-voh», osmon yiroq, yer qattiq! Charxing buzilsin, falak! (P.Tursun). Hay, attang. Qani, o'rtoq Odilov, siz ayting, shu gaplar rostmi? (A.Qahhor); 3) taajjublanish, hayratlanish, ajablanish, kutilmaganlik, shubha, ikkilanish, e'tiroz kabilarni ifodalaydi. Masalan: «Bay-bay-bay». Mening hasratim siznikiga urvoq ham bo'lmas ekan (P.Tursun). 2.Buyruq-xitob (imperativ) undovlarga esa quyidagicha ta'rif beriladi. Buyruq - xitob undovlari ogohlantirish, xitob qilish, taklif, chaqiriq, buyruq, man qilish, do'q qilish, haydash kabi ma'nolarni bildiradi. Buyruq - xitob undovlari quyidagilar: o'h, oh, hey, hoy, hay, ey, obbo, balli, rahmat, salom, hormang, xayr, xo'sh, cho'k, kuch-kuch, tu-tu, beh-beh, pish-pish, mosh-mosh, ho'-ho', gah, kish, kish-kish, chuh, ishsh, xo'sh, cho'k, mo'h-mo'h kabilar. Shu

bilan birga buyruq-xitob undovlariga quyidagi misollarni keltirib o'tadi. Misollar: «Oh-oh-oh», shunday shoirlarning sadag'asi bo'lsang arziydi. (Oybek). «O'h», nega bunday qilding, jon uka? (A.Muxtor.) «Obbo» jiyani-e, biznikini topib keldingmi? (Oybek). Ha «balli»! Ana endi o'zingizga keldingiz. (Uyg'un)

T. Hayasi turk filmlarida er va xotin o'rtasida kechgan suhbatlarni tahlil qilib, rafiqalar nutqida eriga nisbatan murojaat shakllari va undov so'zlarning nisbatan ko'p qo'llanishini aniqlagan (Hayasi, 1998).

Shuni aytish mumkinki, erkak va ayollarning nutqiga umumiy ta'rif berilganda, erkaklarning nutqi dag'al, ayollarning nutqi esa yumshoq, muloyim bo'lishi haqida fikr yuritishadi. Shu jumladan, o'zbek ayollari va erkaklari o'rtasida ham bu farq yaqqol bilinib turadi. Ayollarning nutqi undov so'zlarga boy, ularning nutqiy kalimalarida olqish va erkalash so'zlari bilan bir qatorda qarg'ish so'zlari ham faol ishtirok etishi nutqining rang-barangligini, emotsional bo'yodorligini ko'rsatib turadi.

Tabiiyki, turli millat ayollari nutqida qo'llanuvchi olqish va qarg'ish so'zlarini qiyoslashda birmuncha qiyinchiliklar tug'iladi. O'zbek ayollari barcha millat ayollari ichida nafaqat ibosi, hayosi, oriyati, nomusi, xatti-harakatlari bilan, balki qalbi mehrga to'laligi bilan ham ajralib turadi. Ammo shu bilan bir vaqtda boshqa millat ayollarida kam uchraydigan rang-barang qarg'ish turlari ularning nutqidan joy olganligiga guvoh bo'lamiz. Demak, turk va o'zbek ayollariga xos nutq birliklarini qiyoslashda ularning xarakteri, tabiati, hududiy joylashuvi, urf-odatlar va oilaviy muhitiga e'tibor berish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, erkanib gapirish har ikki millat ayollari nutqiga xos. Ammo o'zbek ayollari nutqida o'rgilay, o'rgilib ketay, onang o'rgulsin (xolang, amming o'rgulsin), aylanay, aylanib ketay, onang aylansin, jonim tasadduq kabi munosabat bildiruvchi modal birliklar keng ishlatiladi.

O'zbek tilida voy undov so'zi ifoda etilib, erkaklarga qaraganda ayollar nutqida ko'p ishlatiladi. Voy undovining xotin-qizlar nutqida ko'p qo'llanishi ular nutqining individual xususiyatlari bilan bog'liq. Bu undov polifunksional xarakterga ega bo'lib, nutqda turli ma'nolarni ifodalab keladi (Toirova, 2015). Quyidagi misollar orqali oh va voy undovlarining nutqiy ma'no vazifalariga izoh beramiz:

1. Nutq egasining biror vaziyatdan quvonish, zavqlanish hissini aks ettiradi:

Eshikni ochishi bilan daxlizda turgan onasi uni ko'rib quvonib ketdi:

– Voy, keldingmi-yey, bolam! – deb uni bag'riga bosdi.

– Qayoqlarda yuribsan, shu paytgacha? (T.Malik. "Talvasa")

– Voy, manavi otning chiroyliligini, bunisi undanam yaxshi, – der edi Ozoda quvonib. (N. Hoshimov. "Er libosli ayol").

2. Nutq egasining hayratlanish hissini yuzaga chiqaradi:

3. Nutq egasining shoshib qolganligi, dovdirlashini anglatadi:

– Anavini qara, yo‘qlagan odaming shundoq yo‘lingdan chiqib tursa-ya. Bunaqasi bo‘lmaydi, Nodir. Bo‘shashma! – dedi Ismat va qo‘liga ikki paketni olib Ozodaga peshvoz chiqdi:

– Voy, assalomu-alaykum. Kelinglar.

– Voalaykum-assalom, yaxshimisiz qizim? (N.Hoshimov. “Er libosli ayol”)

Turk tilida ham undov so‘zlar juda ko‘p uchraydi. Quyida misollar orqali ko‘rib o‘tamiz.

Oradan çekilsine **be!**

Haydi, gidelim!

Eh sonunda bizim iş oldu!

Hişt, buraya bakar misin!

Bu kabi undov so‘zlar biror kishiga murojaat qilish maqsadida ishlatiladi.

Ba‘zi so‘zlar esa quvonch, qayg‘u, hayrat, achinish va qo‘rquv kabi his-tuyg‘ular paytida undov vazifasini bajaradi.

Aferin, çok güzel bir iş başardın!

Allah! Allah! Bu adam ne yapmak istiyor!

Sakın annem bir şey olmasın!

Allah aşkına, artık bu işi bitirever!

Turk va o‘zbek tillarida undov so‘z-gaplarning monologik nutqqa nisbatan dialogik nutqda qo‘llanish darajasi nisbatan yuqori. So‘z-gaplarning til egalarining yoshi, jinsi ijtimoiy mavqeyi, milliy-madaniy qarashlari va, nihoyat, nutq vaziyati bilan bog‘liq holda qo‘llanilishi muhim jihati sanaladi.

Qardosh tillardagi so‘z-gaplarni qiyosiy aspektda taqiq etishda bu tillar mansub bo‘lgan millatning madaniyati, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, diniy qarashlari kabilarni inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. So‘z-gaplar bu kabi ekstralingvistik omillar bilan bog‘liq holda qo‘llanib, har bir tilning milliy o‘ziga xosligini namoyon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Bobokalonov R. R. (2000). O‘zbek tilida semantik-funksional shakllangan so‘z-gaplar: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent,–136 b.

Hayasi T. (1998). Gender differences in Modern Turkish Discourse // International Journal of the Sociology of Language. – Walter de Gruyter, Berlin / New York |– P. 117-126.

Тоирова Г. (2015). Нуткий мулокот ва ёшлар нуткидаги луғавий бирликлар. –Тошкент:” Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,– Б. 64.

Усмонов С. (1953).Ўзбек тилида ундовлар. – Тошкент,

Shodmonov E. (1970) Hozirgi zamon o‘zbek tilida so‘z-gaplar: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent,– 230 b.

O'ZBEK VA OZARBAYJON TILLARIDA SIFAT DARAJALARINING QIYOSIY TAHLILI

Isroilova Gulshanoy Xoldarali qizi

ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti 4-kurs talabasi

isroilovaqulshanoy16@mail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Rixsiyeva Kamola

Annotatsiya: Mazkur maqola o'zbek va ozarbayjon tillarida sifat darajalarining ifodalanishiga qiyosiy tahlil yondashuvini taqdim etadi. Unda sifat darajalarining turlari har ikki tilda qanday shakllanishi va grammatik vositalar yordamida ifodalanishi ko'rib chiqilgan. Maqola ikki til o'rtasidagi morfologik, sintaktik va leksik farqlarni ta'kidlaydi, shu bilan birga, bu farqlar tilshunoslikda qiyosiy tahlil uchun muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Maqola o'quvchilarga o'zbek va ozarbayjon tillarining lingvistik tizimlari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: adi, azaltma, coxaltma, dərəcə, sintaktik, morfologik.

Abstract: This article presents a comparative analysis approach to the expression of degrees of adjectives in Uzbek and Azerbaijani languages. It examines how the different degrees of adjectives are formed and expressed using grammatical tools in both languages. The article highlights the morphological, syntactic, and lexical differences between the two languages, emphasizing their significance for comparative linguistic analysis. It helps readers better understand the similarities and differences between the linguistic systems of Uzbek and Azerbaijani.

Keywords: adi, azaltma, coxaltma, dərəcə, syntactic, morphological.

Morfologik sath birligi bo'lgan sifatning ba'zi so'z turkumlaridan farqi uning darajalanishidir. Ya'ni daraja sifatga xos kategoriyalardan biri hisoblanadi. Sifat darajalari bu belgining me'yordaligi, me'yordan ortiq yoki kamligini ifodalash uchun ishlatiladigan grammatik shakllar hisoblanadi. Turkiy tillarda sifat darajalari an'anaviy tarzda uchga bo'linadi:

1. Oddiy daraja
2. Qiyosiy daraja
3. Orttirma daraja

Sifatlar daraja kategoriyasidan tashqari ozaytirma va kuchaytirma shakllariga ham ega (Abdurasulov, 2009). O'zbek adabiy tilida ozaytirma daraja termini ham qo'llaniladi. Ozarbayjon tilida ham bunday daraja kategoriyasi mavjud.

O'zbek adabiy tilida daraja sifatning asosiy kategoriyasi bo'lib, u quyidagi turlarga bo'linadi:

1.Oddiy daraja – sifatlarning bosh shakli hisoblanadi va boshqa darajalarning yasashiga asos bo‘ladi. Masalan, qizil, kichik, chiroyli, shirin kabi. Ozarbayjon tilida bu adi dərəcə deb ataladi va xuddi shunday tarzda keladi. Masalan, gözəl, ağıllı, uzaq tarzida.

2.Ozaytirma-qiyosiy daraja-belgining oddiy darajadan kamligi, kuchsizligini bildiradi. Qiyosiy daraja belgini boshqa bir belgiga qiyoslash shakli bo‘lib, unda haqiqatan ham belgining me’yordan pastligini ifodalovchi ma’no mavjudligi sababli ushbu shakl ozaytirma-qiyosiy daraja shakli deb atalmoqda. Mazkur shakl asosan -roq affiksi yordamida hosil qilinadi:qizilroq,kichikroq, chiroyliroq kabi.Ba’zan sifatdan oldin kelgan otga jo’nalish kelishigi affiksi -ga va ko’ra, qaraganda, nisbatan ko’makchilarining qo’shib kelishi qiyoslashni yanada kuchaytirishi mumkin. Masalan, ukamga qaraganda kichikroq, mendan ko’ra bilimdonroq kabi (Muhiddinova va boshqalar, 2006). Ozarbayjon tilida alohida olinmagan bo’lsa-da, sifatning qiyosiy darajasi mavjud va u sifatga , “-daha” qo’shimchasini qo’shish orqali hosil bo’ladi.Masalan, daha yaxşı, daha böyük, daha sürətli. Bundan tashqari daha az – kamroq yoki kichikroq darajadagi farqni ko’rsatadi. Masalan,daha ucuz-narxi kamroq. Ozaytirma darajaga to’xtaladigan bo’lsak, ushbu tilda azaltma dərəcə deb ataladi va 2 xil usulda yasaladi.

1. Morfoloji usul ya’ni sifat asosiga -ımtıl,-sov,-ımtıraq,-şın,-yanız qo’shimchalarini qo’shish orqali. Masalan, ağumtıl (oqroq), uzunsov (uzunroq), sarımtıraq (sariqroq), sarıyanız (sarg’ish).

2. Sintaktik usulda esa sifatdan oldin açıq, ala, az, sifatdan keyin -təhər so’zlari qo’llanib,ozaytirma daraja hosil bo’ladi. Masalan, açıq yaşıl (och yashil), ala qaranlıq (nimqora), az açı(biroz achchiq),şırıntəhər(shirinroq).

Sifatning orttirma darajasini yasashda o’zbek tilida 2 usul leksik va fonetik usullar mavjud. Ular quyidagicha ifodalanadi:

— leksik usul —so’zlar vositasida. Bunda sifat oldidan eng,juda, g’oyat, nihoyatda, g’oyatda,behad,tim,jiqqa,g’irt kabi so’zlarni keltirish mumkin. Masalan, eng baland, nihoyatda jozibali, g’oyat nafis, jiqqa ho’l kabi.

— Fonetik usul—sifatning birinchi bo’g’iniga p, m, k kabi tovushlarni qo’shib takrorlash yo’li bilan. Masalan, yap-yangi,dum-dumaloq, qip-qizil, qop-qora, pak-pakana, chippa-chin, to’ppa-to’g’ri kabi. Bunday sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, faqat oq sifatining orttirma shakli oppoq istisno tariqasida qo’shib yoziladi.

Ozarbayjon tilida esa orttirma daraja xuddi ozaytirma daraja shakli kabi 2 usuli mavjud.Bular: 1.Morfoloji (so’z+qo’shimcha) usulda sifatdan keyin -ça qo’shimchasini qo’shish yoki sifatlarning birinchi bo’g’inining fonetik o’zgarishga uchragan shaklini qo’llash orqali yasaladi.Masalan,yaxşıça(juda yaxshi),səpsərin,göm-göy shaklida.

2.Sintaktik (so‘z+so‘z) üsulda esa sifatlar oldidan ən,lap,çox,olduqça,zıl,tund kabi so‘zlarini qo‘llash orqali yasaladi.Masalan, ən yaxşı,lap qəşəng,çox maraqlı,olduqça sərfəli,zıl qara,tundgöy kabi.

Ushbu maqola ustida ishlash davomida bir nechta adabiyotlarni ko‘rib chiqdim.Ozarbayjon tili grammatikasi,leksikasi,fonetikasi bo‘yicha yozilgan ilmiy tadqiqotlar,rus va o‘zbek tillarida yozilgan qo‘llanmalar bilan tanishdim.Bu jarayonda men qardosh tilimiz haqida o‘zim uchun kerakli bo‘lgan k‘plab ma’lumotlarni oldim va bir qancha yangiliklarni kashf etdim.Hayratlanarli tomoni shundaki,kitoblarda bir-birini takrorlamaydigan,hatto bir-birini inkor qiluvchi jihatlariga ham ko‘zim tushdi.Xulosa qilib aytganda,har ikki tild ham umumturkiy tillarga xos xususiyatlar mavjud.Ayrim leksik-fonetik farqlarni hisobga olmaganda,sifat darajalarining tuzilishi va yasalishi ham deyarli bir xil.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdurasulov Y (2009).Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi.”Fan”nashriyoti.

Muhiddinova X,Xudayberganova D,Umirov I,J iyanova N,Yusupova T.(2006).Hozirgi o‘zbek adabiy tili. “O‘qituvchi”nashriyoti.

Ширалиева М.Ш, Севортяна Э.В. (1971) “Грамматика азербайджанского языка”. Издательство”ЭЛИМ”.

O‘ZBEK XALQ ERTAKLARI FOLKLOR FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR

*Hayitmurodova Laylo Qurbonovna,
TerDPI Filologiya fakulteti 2-kurs magistranti
laylohayitmurodova18@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F. f. dots. Parda Alimov

Annotatsiya. O‘zbek xalq ertaklarida frazeologizmlar, ularning so‘z va gap o‘rtasidagi muhim farqli tomonlari, leksik va semantikasi. Frazeologizmlarni faqatgina nazariy jihatdan emas, balki amaliy tomonlarini ham chuqur o‘rganish imkonini berish uchun frazeologik lug‘atlar zaruriy manba bo‘lib hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek xalq ertaklari, frazeologizmlar, folklor frazeologik birliklar.

Abstract. Phraseologisms in Uzbek folk tales, their important differences between words and sentences, lexical and semantics. Phraseological dictionaries are a necessary resource to allow in-depth study of phraseologisms not only theoretically, but also their practical aspects.

Keywords: Uzbek folk tales, phraseology, folklore, phraseological units.

Barcha ilmiy yo‘nalishlar qatorida tilshunoslikda ham ko‘plab an‘anaviy muammolari, xususan, o‘zbek tili frazeologik birliklarida xalqimizning milliy-madaniy dunyoqarashini ifodalovchi mifonimlarning lisoniy, lingvomadaniy xususiyatlarini zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq qilish tilshunosligimiz uchun muayyan nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

O‘zbek tili tarixan juda boy til hisoblanadi. 1989-yil 21-oktyabr kuni O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi o‘zbek tilining kuch, qudratini yanada mustahkamlashga va rivojlanishiga yordam berdi. Ayniqsa, 1991-yil 31-avgust kuni O‘zbekiston Respublikasi Davlat Mustaqilligining e‘lon qilinishi o‘zbek tilining tarix zarvaraqlarida yangi sahifa ochdi. Mustaqillikka erishgan yillarimizda tilimizning mohiyati va uning istiqboli haqida ko‘plab ilmiy ishlar, o‘quv qo‘llanmalar va monografiyalar yaratildi. O‘zbek tilining qo‘llanishida frazeologizmlar yani iboralar ham muhim rol o‘ynaydi. Kishilarning o‘zaro nutq jarayonida turli frazeologik birliklardan foydalanishi uning badiiy kitoblarda ham ko‘p mutolaa qilinishidan dalolat beradi. Ayni vaqtda o‘zbek tilimiz o‘zida ko‘plab iboralarni jam qilganligi bilan o‘zga tillardan ajralib turadi.

A.E.Mamatovning (1991, 270-бет) ta’kidlashicha: “Frazeologizm – bu tuzilishi jihatidan so‘z birikmasiga yoki gapga teng bo‘lgan, umumlashgan ma’no anglatadigan, leksik elementlari qisman yoki to‘liq ko‘chma ma’noga ega bo‘lgan turg‘un leksik – semantik birlikdir”. (Маматов ва Болтаева, 2018) XIX asrgacha iboralar lug‘atshunoslik tarkibida o‘rganilgan bo‘lib, bunda ularning faqat ma’nolari va etimologiyasi bayon etilganligi ma’lum.

“Frazeologiya asosan frazeologik birlashmalarning semantik tabiatini ichki belgilarini o‘rganish bilan shug‘ullanish lozim” (Кунин, 1966) deydi. Sharl Balli o‘z asarlarida so‘z birikmalarini sistemalashtirib, anglatgan ma’nolari va sintaktik o‘ziga xosligidan kelib chiqadigan yaxlitligicha qo‘llaniladigan turg‘un birikmalarni frazeologizmlar deb ataydi. Sh. Balli frazeologizmlarni semantik hodisa deb qaraydi va semantik xususiyatni frazeologizmlarning mutloq belgisi deb hisoblaydi. Umuman olganda frazeologiya keyingi yillarda tez sur’atlar bilan taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohalaridan biriga aylandi.

Tilshunoslikda frazeologizmlarning struktur xususiyatidan uning semantik tabiati, ichki aloqadorlik, birikmalar tarkibining ma’noviy butunlik hosil qilishdagi ahamiyati muhim sanaladi. Frazeologiya bo‘limi tuzilishiga ko‘ra so‘z birikmasi yoki gapga teng. Nutqimiz nafaqat so‘zlarga balki so‘z birikmalari va gaplarga ajraladi. Frazeologiya fan sifatida frazeologik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlari shuningdek, boshqa til birliklari qatoridagi mavqeini belgilaydi. (Жымаһазапова ва Бошқалап, 2017) Frazeologik birliklarning semantik, emotsional-ekspressiv, struktural-grammatik, uslubiy mohiyatini, nutqda qo‘llanilishining o‘ziga xos xususiyatlari, ularni ta’riflash, tasniflash, frazeologik boylikning manbalarini va ularni yanada boyitish yo‘llarini o‘rganishni talab etadi.

O‘tgan asrimizning 50-yillarigacha frazeologiya hali o‘zbek tilshunosligi tarkibida mustaqil fan, soha sifatida shakllanib yetmagan edi. O‘sha davrlarda frazeologiyaga oid dastlabki ma’lumotlar turg‘un birikmalarga doir ilk nazariy fikrlar grammatika va stilistikaga, ayrim o‘zbek shoirlari, yozuvchilarining badiiy mahorati tadqiqiga bag‘ishlab yozilgan ishlarda ko‘zga

tashlanadi. Jumladan A. G‘ulomov, U. Tursunov, N. Mallayev, A. Sa‘diy, V. Abdullayev, H. Zarif kabi mashhur tilshunos va adabiyotshunos olimlarimizning qalamiga mansubdir. O‘zbek frazeologiyasiga doir dastlabki harakatlarni biz Sh. Rahmatullayevning ishlarida ko‘rishimiz mumkin. Sh. Rahmatullayev fikriga ko‘ra o‘zaro frazeologik fomonimlar va frazeologik paronimlar, frazeologik omoformalar va frazeologik paraformalar bir- biriga shu qadar o‘xshaydiki ularning biri bemalol ikkinchisining o‘rnida xato ishlatib yuborish mumkin. So‘nggi yarim asr mobaynida frazeologiya jahon tilshunosligining diqqat markazida bo‘lib, bir qator monografik ilmiy izlanishlar o‘z samarasini berdi va uning ob‘ekti aniqlandi, tadqiqot metodlari ishlab chiqildi, bu fan tilshunoslikning boshqa sohalarida qatori o‘z o‘rniga ega bo‘ldi.

Asrlar davomida shakllangan frazeologiyalar og‘zaki nutqda, badiiy adabiyotda hamda publitistikada o‘tkir ta’sirchan tasviriy vosita sifatida keng qo‘llanadi. Yozuvchilar o‘z asarlarida frazemalardan unumli foydalanish bilan bir qatorda mavjud frazemalarni asar muhitiga moslagan holda qisman o‘zgartiradilar, shu yo‘l bilan yangi iboralar yaratadilar. Abdulla Qahhor, Oybek, G‘afur G‘ulom, said Ahmad va boshqalar tomonidan ujud qilingan frazeologizmlar buning yaqqol namunasidir. Turli xususiyatlarga ega bo‘lgan frazemalar majmui tilning frazeologik qatlamini tashkil etadi. Frazeologiya va folklor bir biriga chambarchas bog‘liq bo‘lgan va bir birini inkor etmaydigan, ta’siri va qo‘llanilish uslubi jihatidan zamonlar osha o‘zgarmaydigan xalqning boy ma’naviy merosidir.

Biz “folklor” so‘zini qo‘llaganda xalq og‘izaki ijodini nazarda tutamiz. Shu bilan bir qatorda “folklor” so‘zi xalq amaliy san’ati, xalq me’morchiligi va boshqa sohalarini ifodalaydigan atamadir. Faqat bir soha mutaxassislari folklor deganda o‘z sohasini, masalan, biz xalq og‘izaki ijodini xoreograf xalq raqsini musiqashunos esa xalq kuylarini nazarda tutadi. Folklor asarlarida xalq hayoti badiiy aks etadi. Shuning uchun folklor xalq og‘izaki ijodi so‘z san’atining badiiy adabiyotning og‘izaki shakli sifatida o‘rganiladi. Xalq og‘izaki ijodining asosini maqol, topishmoq, ertak, doston, tez aytish, sanamachoq, qo‘shiq, askiya kabi janrlar tashkil etadi. Xalqimiz tomonidan ming yillar mobaynida yaratilgan og‘izaki ijod namunalari o‘zbek xalqining tarixiy va qimmatli madaniy merosidir. Ayni daqiqalarda o‘rganishimiz va asrab avaylashimiz qayta-qayta ta’kidlanayotgan xalq qadriyatlari orasida xalq og‘izaki ijodi ham bordir. Jumladan, (Madayev, 2010, 368-bet) “To‘maris”, “Shiroq” kabi afsonalar, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”, “Ravshan”, “Oshiq G‘arib va Shohsanam” kabi dostonlar, “Bulbuligo‘yo”, “Malikai Husnobod”, “Uch og‘a-ini botirlar” kabi ertaklar lirik qo‘shiqlar, marosim va mehnat qo‘shiqlari hamda boshqa xalq og‘izaki ijodi namunalari xalqimiz qadriyatlarining ajralmas qismi hisoblanadi. O‘tgan asrimizning 30-yillarining ikkinchi yarmida o‘zbek folklorshunosligiga Mansur Afzalov, Sharifa

Abdullayeva, Yusuf Sultonovlar kirib kelishdi. Gʻafur Gʻulom, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda Shokir Sulaymon, Sharif Rizo va boshqa yozuvchilar folklor bilan shugʻullandilar.

Oʻzbek folklorining yana bir yirik turi bu – ertaklar. U haqidagi birinchi yirik tadqiqot M. Afzalovning “Oʻzbek xalq ertaklari haqida” kitobidir (1964). Bu monografiya axtorning oʻzbek xalq ertaklari boʻyicha bir necha yillar davomida olib borgan kuzatishlar natijasi sifatida yuzaga keldi. Olim hayvonlar haqidagi ertaklarni tahlil qilar ekan, boy etnografik adabiyot asosida ularda qadimgi kishilarning tabiat hodisalari va ayrim hayvonlarga nisbatan totemistik hamda animistik qarashlari ifodalanganligini koʻrsata olgan. Ertak – xalq ogʻzaki ijodidagi badiiy prozaning namunasi sifatida. Ularda mehnatkash xalq hayoti, orzu-istaklar, psixologik dunyosining aks etishi. Ertakning oʻziga xos xususiyatlari: voqelikning epik tasviri va hajm jihatidan dostonga munosabati, hikoya asoslangan ommaviy va umuminsoniy janr ekanligi.

Ertak – xalq ogʻzaki ijodidagi badiiy prozaning namunasi sifatida. Ularda mehnatkash xalq hayoti, orzu-istaklar, psixologik dunyosining aks etishi. Ertaklarning sotsial mazmuni. Janrning oʻziga xos xususiyatlari: voqelikning epik tasviri va hajm jihatidan dostonga munosabati - umumiy va farqli tomonlari; hikoya asoslangan ommaviy va umuminsoniy janr ekanligi. Ertak xalq ogʻzaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri boʻlib, u toʻqima va uydirma haqidagi maʼlumotga asoslangan segrli, sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Ertaklar nasr shaklida yaratilgan. Biz uchun maʼlum Mahmud Koshgʻariyning (1960, 98-6er) “Devoni lugʻotit turk” asarida “etuk” shaklida uchraydi va biror voqeani ogʻzaki tarzda hikoya qilish maʼnosini bildiradi. “Etuk- hikoya, ertak biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham bu soʻz qoʻllanadi. Asli bir narsani hikoya qilishdan olingan”. Oʻzbek xalq ertaklarimizning badiiy ijod namunasi sifatidagi janr xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Ertak xalq ogʻzaki ijodining epik turiga mansub;

Ertaklar asosan nasrda yaratiladi. Faqat baʼzi ertaklardagina (“Yoriltosh”, “Tohir va Zuhra”, “Boʻz bola” va b.) qoʻshiqni eslatuvchi sheʼriy parchalar uchraydi;

“Bir bor ekan, bir yoʻq ekan” boshlanmasi va “murod-maqsadiga yetibdi” yakunlanmasi ertaklarning anʼanaviy belgisi hisoblanadi;

Xayoliy- fantastik tasvir ertaklar syujetida qoʻllanadigan ustuvor usuldir;

Ertaklarning umumiy mazmunida IMF formulasi doimiy takrorlanadi. Har bir ertak I-inistial-boshlanma, M-medial- asosiy qism, F-final-yakunlamadan iborat boʻladi.

Hayotimiz davomida eshitgan ertaklarimizda toʻgʻrilik va egrilik, mehnatsevarlik va dangasalik, poklik va nopoklik, mardlik va xiyonat doimiy ravishda qarama-qarshi qoʻyiladi. Xalq ertak davomida kichik, eʼtiborga arzimaydigan unsurlardan ustalik bilan foydalanadi, vaziyat yechimini ular orqali hal qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Жуманазарова Г., Болтаева Б., Кулбоева Д. (2017) Фраземаларнинг нутқда қўлланилиши. Тошкент: “Tugon zamin ziyo” нашриёти.
- Кунин А.В. (1966) Теория фразеологии Шарля Балли // Иностранные языки в школе, № 3.
- Madayev Omonulla. (2010) O‘zbek xalq og‘izaki ijodi. – T.: “Mumtoz so‘z”.
- Маматов А.Э. (1991) Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент.
- Маматов А., Болтаева Б. (2018) Фразеологик бирликларнинг лингвомаданий ва семантик-прагматик тадқиқи. Монография. – Тошкент.
- Махмуд Кошғарий. (1960) “Туркий сўзлар луғати” (“Девони луғотит турк”). III томлик. I- том.- Т.: Фан.

ТІЛДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛІК СИПАТЫ

*Жорабаева Турсынай Тайыр қызы,
Шырышқ мемлекеттік педагогика университеті
Қазақ тілі және әдебиет бағытының 1 курс студенті
Ғылыми-жетекшісі: Байкабилов Усербай Алимханович
Өзбек тіл білімі кафедрасының доцент м.а.*

Аннотация. Тіл – адамның адамдық белгісінің қоры, жұмсайтын қаруының бірі. Біздің заманымыз жазу мен сөйлеу заманы. Ал қазіргі күнде жазу үлкен қызмет атқарып отыр. Әсіресе – онлайн жазып хабарласу. Ал бұл тілдік қорға кері әсер етеді. Себебі, адамдар қанша кем тіл арқылы байланыс жасаса, сөйлеп өз ойын жеткізе алмаса одан асқан ақымақтық жоқ. Осы жағдайға жетіп келмес бұрын біз тілді байытып әрі дамытып отыруымыз керек.

Кілтті сөздер: синхрония, диахрония, фонема, сөз тіркестері, тіл және ойлау.

Abstract. Language is one of the resources of the human sign, one of the tools that a person uses. Our time is the time of writing and speech. And nowadays, writing plays a big role. Especially writing and chatting online. And this has a negative impact on the language fund. Because no matter how little people communicate through language, there is nothing more stupid than the inability to express their thoughts through speech. Before reaching this point, we need to enrich and develop the language.

Keywords: synchrony, diachrony, phoneme, phrase, language and thinking.

Тілдің табиғаты дегеніміз – тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі. Тіл туралы бірнеше ғалымдар өз пікірлерін айтып өткен. Солардың бірі неміс ғалымы – Франс Бопп. Ол тіл жөнінде былай деген: «Тіл де биологиялық организм сияқты туады, өседі, өледі», - дейді. Егер тіл бұлай болатын болса, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа тұқым қуалау арқылы беріліп отыратын еді. Сондықтан бұл дұрыс пікір емес. Тіл – атадан балаға ген арқылы берілетін құбылыс емес керісінше, ол бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысып отыратын, кейінгі ұрпақ алдыңғы ұрпақтан үйреніп отыратын нәрсе есептеледі. Олай болатын себебі- жаңа туған

бала өз ата-анасының тілінде сөйлеуі де мүмкін, сөйлемейі де әбден мүмкін. Жаңа туған баланың өскен ортасы өз ата-анасының тілінен басқа орта болса, немесе сол бала қосымша тіл үйренсе, онда сол тілде сөйлеп кетуі әбден мүмкін. Бұған өмірде өте көп мысалдар бар. Әрине, бұл – тілдің биологиялық құбылыс емес екенін дәлелдеп отыр. Ал, тағы бірнеше ғалымдар тілді психологиялық құбылыс деп те атайды екен. Бұл пікір «тіл құдай жаратқан нәрсе емес, оны жеке адам жасайды, жеке адамның рухы туғызады» - деген түсініктен туған. Әрине, бұл пікірде қате саналады. Егерде тіл рухтың туындысы болса, әрбір адамның жеке-жеке өзінің тілі болған болар еді. Расында, өмірде де олай болмайтыны көпшілікке аян. Жеке адамның тілі қауымда ғана жасалады, қауымда ғана дамып отырады. Ендеше, адамзат тілі – биологиялық құбылыста, психологиялық құбылыста емес. Тіл қоғамдық, әлеуметтік құбылыс, яғни қоғамға қызмет етеді. Себебі тіл қоғам үшін, қоғам мүшелерінің пікір алысып, өзара түсінісу үшін керек, сол үшін жаралған. Пікір алысу, түсінісу қоғам бар жерде ғана болады. Қоғам қай жерде, қашан туған болса, тіл де сол жерде, сол заманда пайда болған. Расында, қоғамсыз – тіл тілсіз – қоғам болмайды. Тіл мен қоғам арасындағы байланыс екі жақсы болады. Олардың біріншісі: тілсіз ешбір қоғам өмір сүре алмайды. Тіл жоқ жерде адамдардың қоғамда бірлесіп еңбек етуі мүмкін емес. Өйткені тіл – қоғамның өмір сүруінің басты шарты. Ал, екіншісі: тіл қоғам бар жерде ғана өмір сүреді. Қоғамнан тыс тіл жоқ. Тілдің екінші басты қызметі – ойлаудың, ойды жарыққа шығарудың құралы. Адамның ойы тіл арқылы, яғни сөйлемдер арқылы белгілі болады. Демек, ойлау мен тіл бір-бірімен тығыз байланысты. Тілдің бұл екі қызметінен басқа, қатынас құралы болу қызметі мен ойлаудың құралы болу қызметінен басқа, тағы бір қызметі бар. Ол – оның атауыштық қызметі, яғни номинативтік. Тіліміздегі әрбір сөз сөз тіркесі – белгілі бір заттың, ұғымның, қимылдың, сынның аты мен атауы болып табылады. Тілдің төртінші қызметі- экспрессивті-эмоциональдық қызмет.

Тілдің бұл қызметі – адамның сол затқа, ұғымға деген өзіндік қатынасын, эмоциясын, яғни нені ұнатуы, нені ұнатпау сезімін айтамыз. Оған мысал, алақай, қап, маскара, айналайын деген сияқты сөздер жатады. Тіл халықтың тарихы және оның өмірінің ізі. Тілден сол тілді жасаушы халықтың арманы мен үміті, қайғысы мен қуанышы сезіліп тұрады. Тіл – талай заманның жемісі. Ол бірнеше қоғамға қызмет ете береді. Мысалы, қазақ тілі феодалдық қоғамға да, социалистік қоғамға да қызмет етті. Енді міне, нарықтық қатынас қоғамына да қызмет етіп отыр. Тіл белгілі бір топтың, айтайық, не байдың, не кедейдің мұқтажын өтеу үшін емес, қоғамдағы барлық топтар үшін қызмет атқарады. Олай болса, тіл топтық сипатқа емес, жалпы халықтық сипатқа ие болады. Міне, бұл – тілдің ең басты ерекшелігі. Сонымен, тіл топтық құбылыс емес. Ол – қоғамдық құбылыс.

Тіл мен ойлау да өзара байланысты. Дыбыстық тіл де, абстракты ойлау да адамға тән құбылыстар. Ең алдымен, тіл де, ойлау да – адам миының туындысы, соның жемісі. Ал, екіншіден, тіл де, ойлау да қоғамдық құрылыстар. Адамның ойы арқылы сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдер объективті дүниемен байланысқа түседі. Егер бұндай байланыс болмаса, адамдармен сөйлеіп байланыс жасау да болмайды. Өйткені тілдік бірліктер болмыстағы заттар мен құбылыстардың аттары. Сондықтан да, тіл ойлаудың құралы. Қоғам мүшелерінің өзара пікір алысуы тіл арқылы іске асады. Адам өз ойын басқаларға тіл арқылы айтып немесе жазып жеткізеді. Сол тыңдаушы да айтушының ойын тіл арқылы түсінеді. Сондықтан да ойлау мен тіл тығыз байланысты. Қорыта айтқанда, тіл мен ойлау әрдайым бірлікте болады. Ойлау тілдегі сөздер мен сөйлемдердің негізінде іске асады, солар арқылы басқаларға белгілі болады.

Тілдің тағы бір сипатына тоқталсақ: Тіл – белгілі бір құрылымы, жүйесі және қызметі бар, біртұтас құбылыс. Яғни тілге құрылымдық, жүйелік және қызмет деген үш түрлі сипат тән. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән, нақтылы мазмұны болады. Солардың ішінде біз құрылымға тоқталсақ. Құрылым бұл – бүтін нәрсенің элементтерінің арасындағы қатынастардың тінін немесе сұлбасын айтады. Ол бүтіннің бір тектес немесе әр тектес элементтерінің арақатынасынан және бірлігінен тұрады. Тілдік бірліктер: 1) фонема, 2) морфема, 3) сөз, 4) сөз тіркесі, 5) сөйлем, 6) мәтін. Фонемалар деп – есту мүшелері арқылы қабылданатын, бір морфеманы екінші сөзден ажырататын ең кіші тілдік элемент. Оған мысал, п, с, т, д, м, н дыбыстары пән, сән, тән, дән т.б. сөздерді бір-бірінен ажыратып тұр. Ал, морфема дегеніміз- дыбыстар мен мағынаның бірлігінен тұратын тілдік элемент. Морфема бір ғана фонемадан да құралуы мүмкін. Мысалы, бар+са+м, бар+са+ң, бар+а+ды. Сөздер заттар мен құбылыстарды, сапа мен белгіні, іс-әрекет пен қимылды атайды, солардың атаулары ретінде қызмет атқарады. Сөздің бұл қызметін – номинативтік қызмет деп атайды. Сөйлем ойды, байымдауды білдіреді, бір нәрсені хабарлау қызметін атқарады. Сөз номинативтік қызмет атқарса, сөйлем коммуникативтік қызмет атқарады. Тіл өзінің қатынас құралы болу қызметін сөйлемдер арқылы іске асырады. Кез келген тілдің жалпы құрылымы мен жүйесі болады. Сонымен бірге оның әрбір қабатының мысалы, фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік қабаттарының әрқайсысының жеке өз құрылымы, өз жүйесі болады. Әр құрылым мен жүйенің мүшелері ретінде қызмет етеді. Тілдің жүйелік сипаты оның барлық деңгейінен көрінеді. Мысалы, кез келген тілдің фонетикасында «дауысты дыбыстардың жүйесі», «дауыссыз дыбыстардың жүйесі» деген тақырыптар бар. Дауыстылар жуан – жіңішке, еріндік – езулік, ашық – қысаң болып бөлінеді.

Бұлай жұп – жұбымен және бір – біріне қарама – қарсы қойылып топтасуы тілдің дыбыстық қабатында белгілі бір жүйе бар екендігінің белгісі.

Пайдаланылған әдебиеттер

Аманжолов А.С. (1997). Қазақша – орысша лингвистикалық терминдері.

Аханов К. (1993) Тіл білімінің негіздері.

Аханов К. (1996). Грамматика теориясының негіздері.

Байкабилов У. (2023). Тіл білімінің негіздері. Т.

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARINING LUG‘ATSHUNOSLIKDA TUTGAN O‘RNI

Mirtolipova Xulkar Mirxusan qizi
ChDPU gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs talabasi
mirtolipovahulkaroy@gmail.com
Ilmiy rahbar: Muxtarova Shaxnoza Mashrabovna
ChDPU O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi
shaxnoza1977xon@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari orqali turkiy tilshunoslikka oid nodir qarashlari hamda tilning naqadar boyligini fors-tojik va arab tillari bilan solishtirmasi asosida o‘rganilganligi shu jumladan, bugungi kunda tutgan ahamiyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Turkiy til, fors tili, morfologik tahlil, fonetik tahlil, qiyosiy tahlil, semantik qamrov, taqqoslash, imkoniyat kengligi, leksik birliklar.

Abstract. This article talks about Alisher Navoi's rare views on Turkic linguistics through his work “Muhokamat ul-lughatayn” and the importance of the language today, including the study of the richness of the language compared to the Persian-Tajik and Arabic languages.

Keywords: Turkic language, persian language, morphological analysis, phonetic analysis, comparative analysis, semantic scope, comparison, the breadth of possibilities, lexical unites.

O‘zbek xalqining ulug‘ mutafakkiri Alisher Navoiy tilshunoslikka oid ko‘plab qimmatli asarlar yaratgan. Ulardan eng ko‘p e‘tiborga molik ijod namunasi umrining oxirida, 1499-yilda yozilgan “Muhokamat ul-lug‘atayn”ni ya‘ni ikki til muhokamasiga doir beqiyos asardir.

Asarning kirish qismi an‘anaviy hamd va na‘t bilan boshlanadi. Asar davomida turkiy-o‘zbek va fors-tojik tillarini qiyosiy o‘rganish vositasida turkiy-o‘zbek tilining Sharqda mashhur bo‘lgan arab va fors-tojik tillari darajasidagi mavqeyidan so‘z yuritiladi hamda ulardan, xususan fors-tojik tilidan farq qiluvchi xususiyatlari ochib beriladi. Jumladan, shoir fors tilida unlilar soni cheklanganligi, o‘zbek tilida esa unlilar bir qancha ma‘no farqlovchi variantlarga ega ekanligi va ular o‘zaro uzun-qisqaligi bilan ajralib turishini dalillar orqali ko‘rsatib bergan. Alisher Navoiy

soʻzlarning koʻp maʼnoliligi, sinonimlar jihatidan ham oʻzbek tilining imkoniyati kengligi, ularning sheʼriyatda turli nozik maʼnolarni ifodalashdagi ahamiyatini (ot, it, tush, yon, yoq, bor, sogʻin, tuz, koʻk kabi soʻzlar talqinida) koʻrsatadi. Shoir oʻzbek va fors tillari leksikasini qiyoslash uchun tabiat manzaralari, uy-roʻzgʻor buyumlari, ov jarayoni, hayvon va qushlarning turlari kabi juda koʻp sohaga oid yuzlab soʻzlarni keltirib, bu soʻzlarni muqobalasiforschada yoʻqligini, forslar koʻpincha oʻsha oʻzbekcha soʻzni oʻzini ishlatishini taʼkidlab, oʻzbek tilining boy imkoniyatlarini har tomonlama ochib bergan.

Maʼlumki, qaysi til fikrni qisqa va ravon yoʻl bilan ifodalasa, oʻsha til rivoj topgan til sanaladi. Oʻzbek tilining taraqqiy etgan til ekanligini shoir zaruriy misollar bilan izohlab beradi. Masalan, oʻzbek tilida birgalik nisbat qisqagina -sh affiksi orqali yasaladi: “va masdargʻa bir shin harfi ilhaq qilmoq bila ul maqsudni topibdurlar. Andoqki chopishmoq va topishmoq va quchushmoq va oʻpushmoq va bu shoye lafzdur”. Forslar bu maʼnoni soʻz birikmasi orqali ifodalaydilar. Navoiy shaxs oti yasovchi qoʻshimchaning xususiyatini 30ga yaqin soʻz misolida izohlab (qoʻrchi, suvchi, nayzachi, yurtchi, qushchi, barschi, qoʻychi, turnachi, kiyikchi va hokazo), oʻzbek tilining soʻz yasash va fikr ifodalash jihatidan ham oʻziga xos imkoniyati mavjudligini koʻrsatgan.

Alisher Navoiy turk va fors xalqini solishtirar ekan turk sortdin tez fahmroq va baland idrokroq, xilqati sofroq, ilmida daqiqroq, kamol-u fazl fikratida amiyroq zuhur qilibdur va bu hol turklarning sidq-u safo va tuz niyatidin va sortlarning ilm-u funun va hikmatidin zohirdirur deya taʼrif beradi. Turklar forslarga qaraganda yumshoq koʻngilli hamdir. Ularning katta-kichigi, amaldori hamda oddiy xalqi ham fors tilini biladilar shu tilda soʻzlashadilar. Hatto fors tilda hikoya va sheʼrlar bitadilar. Ammo forslar turk tilini oʻrganmaydilar, bilmaydilar va soʻzlamaydilar. Agar birortasi soʻzlasa ham forsiy ekani soʻz boshlagandayoq bilinadi.

Bundan tashqari, Navoiy “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida eski oʻzbek tilining imkoniyatlarini koʻrsatish maqsadida shu tilning oʻziga xos boʻlgan 100ta soʻzni misol qilib keltiradi. Bular: quvarmoq, quruqshamoq, usharmak, kekkaymoq, udayman, chekirmak, xumsaymoq, umunmoq, usanmoq, igirmak, egarmak, uxranmoq, toriqmoq, aldamoq, ishanmak, inglanmoq, aylanmoq, orikmak, ingranmoq, ovunmoq, istamoq, qiynamoq, qoʻzgʻalmoq, sovrilmoq, siljimoq, shamolda tozalanmoq, chaqalmoq, yovdashmoq, kimsamoq, qimirlamoq, qizgʻanmoq, nikamak, siylanmoq, tanlamoq, qimirdamoq, sirpmak, kanorgamak, sigʻriqmoq, qilimoq, yalinmoq, munglamoq, tergamak, tevrarak, shigʻaldamoq, singramak, yashqamoq, isqarmoq, koʻngramak, suxranmoq, siypamoq, qoralamoq, surkanmoq, quymanman, ingramak, tushalmoq, mungʻaymoq, kuruksamak, tanchqamoq, tushurgʻanmoq, gʻumsamoq, kirkinmak, sukadamak busmuq, burmak, turmoq, tomshimoq, qahamoq, sipqormak, murkanmak, oʻrtanmak,

qiynalmoq, sig'g'irmoq, gurpaklashmak, chuprutmoq, yirg'amoq, bichimoq, sungurmak, kundalakmak, yumaloq qilmoq, kumurmak, bikirmak, ko'ngirdamak, bo'shashmoq, kinarkamak, kezarmak, duptulmoq, chidamoq, tuzmak, qazg'anmoq, qichig'lamoq, gangiramak, yodamoq, qadamoq, chiqanmoq, so'ndirmak, suqlatmoq, ko'ndirmak, chimdalamak, tepilmaq.

Navoiy so'zlarning fonetik va morfologik tuzilishiga ham e'tibor qaratadi. Masalan, "ilm" so'zi umumiy bilim va donishmandlikni bildirsa-da, turkiy til bilan qiyoslanganda, Navoiy arab so'zlarining grammatik tuzilishi orqali ifodalanishi mumkin bo'lgan nozik farqlarni tahlil qiladi. "Ilm" so'zi yagona, lekin keng qamrovli ma'noni anglatadi, turkiy tillarda esa ilm tushunchasi kengaytirilgan bo'lib, "bilim", "donish", "ko'rgilik" kabi so'zlar orqali ifodalanadi. Shu nuqtayi nazardan, Navoiy fikriga ko'ra, turkiy tildagi ifodalar ko'proq aniq va o'rinli foydalaniladi.

Yana adabiy manbalarda "sabr" so'zi keng qo'llaniladi. Bu so'z diniy va axloqiy ma'noda, sabr qilish va toqat qilishni ifodalaydi. Biroq, Navoiy bu so'zning turkiy tilga xos mos ekvivalenti sifatida "chidash" so'zini keltirib o'tadi, bu esa nafaqat toqatni, balki biror narsaga bardoshli bo'lishni ham anglatadi. Bu orqali Navoiy turkiy tillarning semantik jihatdan keng qamrovli ekanligini qayd etadi.

Shuni eslatib o'tish joizki, turkiy tilning jozibasi haqida so'z yuritar ekan o'sha davrdagi mashhur bo'lgan arab, fors va hind tillarini kamsitmaydi, aksincha ularning har biriga xos bo'lgan xususiyatini alohida ehtirom bilan bayon qiladi. Bundan ko'zda tutilgan maqsad turkiy tilning fasohati va balog'ati haqida ilmiy asoslangan mulohazalarni bayon qilish bilan bir qatorda "...turk nozimlari, o'z alfozlari bilan she'rg'a mashg'ulluq qilg'aylar va ko'ngul g'unchasi dog'idinki pechlar chirmanibdur, bahor nasimidek anfos bila guldek ochilg'aylar".

Alisher Navoiy turkiy tillarni fors-tojik va arab tillariga qiyoslab, ularning o'ziga xos afzalliklarini va bir-biridan ustun jihatlarini ifodalashga intilgan. Navoiy turkiy tillarda har bir so'zning keng ifoda imkoniyatlari mavjudligini va ularning qiyosiy tahlili orqali keng ma'no qamrovini tasvirlash mumkinligini ko'rsatgan. Shu bilan birga, arab va fors tillari ham muhim ilmiy-axloqiy ahamiyatga ega ekanini ta'kidlab, ularning o'ziga xos boyligini ham inkor etmaydi. Shu jumladan, o'zbek adabiy tilining lug'at boyligini rivojlanishida qo'shgan beqiyos hissi bilan tarixda o'chmas iz qoldirgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Valixojayev, B. (2018). "Muhokamat ul-lug'atayn" haqida . www.kh-davron.uz.

Jalilov, S. (2015). "Turkiy tillar va ularning lingvistik o'ziga xosliklari". Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.

Mahmudov, M. (2011). "Qiyosiy lingvistika: Nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar". Toshkent: TDTU nashriyoti.

Mirtojiyev, M.(2000). "O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi". Toshkent: Fan nashriyoti.

IN LEXICOLOGY, IT IS ABOUT THE MEANING OF WORDS

Maqsudova Mubinaxon Ravshanbek qizi
FerSU, 3rd course, group № 22.104
mubinaxonmaqsudova4@gmail.com
Supervisor : S. Shermamatova

Abstract. Lexicology, a branch of linguistics, focuses on the study of word meanings and their semantic relations. It explores how words convey different senses, change over time, and contribute to effective communication. This paper examines the principles of lexicology, its core concepts, and the implications of meaning within language. Through an analysis of lexical semantics, this study emphasizes the relationship between words, their context, and cultural significance.

Keywords: Lexicology, semantics, meaning, words, language, communication, semantic relations, context, linguistics, cultural significance.

Annotatsiya: Leksikologiya — tilshunoslikning sohalaridan biri bo'lib, so'zlarning ma'nosi va ularning semantik aloqalarini o'rganadi. U so'zlarning qanday ma'no ifodalashi, vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishi hamda muloqotda samaradorligini ta'minlashni tahlil qiladi. Ushbu maqola leksikologiyaning tamoyillarini, asosiy tushunchalarini hamda tilda ma'no berish masalalarini o'rganadi. Leksik semantika tahlili orqali so'zlar, ularning konteksti va madaniy ahamiyatiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Leksikologiya, semantika, ma'no, so'zlar, til, aloqa, semantik munosabatlar, kontekst, tilshunoslik, madaniy ahamiyat.

Lexicology is a sub-discipline of linguistics that studies the structure, meaning, and usage of words. The word "lexicology" is derived from the Greek words *lexis* (meaning "word") and *logos* (meaning "study" or "science"). In essence, lexicology delves into how words function, their meanings, and their evolution within languages over time. Understanding word meanings is crucial as it plays a fundamental role in communication. According to Brown (2020, p. 45), the lexicon of any language represents not only a collection of words but also a reflection of the culture, history, and social dynamics of the speakers.

The study of lexicology covers various aspects, including the morphology of words (their structure), etymology (their origins), and lexical semantics (the meaning of words). One of the primary focuses of lexicology is understanding how words acquire meaning and how those meanings can shift due to social and cultural influences. For instance, the word "computer" once

meant “a person who computes” but has evolved to refer to an electronic device used for processing data (Smith, 2019). This transformation highlights the dynamic nature of words and their meanings.

Lexicology also examines the nuances of word meanings in different contexts. The same word can convey different meanings depending on its usage and the surrounding text. For example, the word “bank” can refer to a financial institution or the side of a river. This flexibility in meaning, known as polysemy, demonstrates the complexity of language. Thus, lexicologists seek to unravel these layers of meaning to enhance our understanding of how language functions and evolves.

In today's globalized world, the study of lexicology has gained increased relevance due to the need for clear and precise communication across different languages and cultures. Misunderstanding word meanings can lead to communication breakdowns, which is why lexicology plays a significant role in areas such as translation, language teaching, and information technology (Jones & Wang, 2021). This paper aims to provide an in-depth exploration of lexicology, focusing on the role of word meanings, the processes by which words acquire meaning, and the impact of context on interpretation.

The Role of Lexicology in Linguistics

Lexicology, as a crucial branch of linguistics, deals with the nature and function of words. It focuses on how words are used, how they are formed, and their relationships with one another. As noted by Crystal (2018), lexicology is essential for understanding the intricacies of a language's vocabulary, which in turn helps to understand the communicative functions of the language. The study of lexicology encompasses not only the static meanings of words but also how those meanings change over time and vary between different dialects.

Understanding Word Meaning: Lexical Semantics

Lexical semantics is the subfield of lexicology concerned with the meaning of words. According to Murphy (2016), words are more than just symbols—they carry layers of meaning influenced by culture, history, and context. For example, the term “apple” could signify a fruit, a company, or even have metaphorical meanings such as temptation (as in the biblical story of Adam and Eve). Understanding these nuances requires a grasp of both denotation (the literal meaning) and connotation (the associated or implied meanings).

The Dynamics of Word Meanings: Polysemy and Homonymy

Polysemy refers to a single word having multiple related meanings, while homonymy refers to words that sound the same but have different meanings (e.g., “bat” as in the animal vs. “bat” used in sports). Lexicologists study these phenomena to decipher how words with multiple meanings are understood by speakers based on context (Palmer, 2021). Analyzing polysemy and homonymy allows researchers to determine how word meanings are processed in the human mind.

Context and Word Interpretation

The interpretation of word meanings often depends heavily on context. Words can change their meaning dramatically depending on where and how they are used. For instance, in the sentence “He saw the bank,” the word “bank” could imply either a financial institution or the side of a river, depending on surrounding information. As emphasized by Brown (2020, p. 67), context serves as the framework within which words gain specific interpretations.

Lexicology in Practical Applications

The study of lexicology has practical implications, especially in translation and language education. Translators need to understand not only the direct translations of words but also the subtle differences in meaning that may exist between languages. For instance, the word “love” in English can be translated into several words in other languages, each carrying distinct nuances. In language teaching, lexicology helps educators convey not just the meanings of words but also their appropriate usage in various contexts (Smith & Jones, 2023).

In conclusion, lexicology plays a vital role in enhancing our understanding of how words function within language. By studying word meanings, their origins, and their semantic relationships, lexicologists contribute significantly to fields like translation, communication, and linguistics education. As languages continue to evolve, the study of lexicology remains essential for maintaining effective communication, especially in a multicultural and multilingual world. Future research in lexicology may focus on the impact of technology on language change, particularly in the digital age, where new words and meanings emerge rapidly.

The exploration of word meanings and their dynamic nature demonstrates that language is not static but a living entity shaped by culture, history, and societal shifts. Understanding the intricacies of lexicology allows us to appreciate the power of words in conveying complex ideas and emotions, ultimately enhancing human communication and interaction.

References

- Brown, L.M. (2020). *The Dynamics of Word Meaning*. New York: Linguistic Press.
- Crystal, D. (2018). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Jones, R., & Wang, Y. (2021). *Language in the Digital Age*. London: Routledge.
- Murphy, M.L. (2016). *Lexical Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F.R. (2021). *Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, A. (2019). **Etymology and Word Evolution*

O‘ZGA NUTQNI IFODALASHDA QO‘LLANILADIGAN FE‘LLAR

Nazarova Shoxida Ismatovna

QarDU XTF nemis tili va adabiyoti kafedrası 1-kurs doktoranti

nazarova.shoxida@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada nemis va o'zbek romanlarida bilvosita nutqni uzatishda foydalaniladigan fe'llardan xabar maylidagi fe'llar o'rganilib, tahlil qilindi. Har ikki tilda yozilgan XXI asr romanlaridan misollar keltirilib, ular o'zaro qiyoslandi. Nemis va o'zbek tillaridagi fe'llar kichik jadval shaklida keltirilib, ularning semantikasi qisqacha tushuntirib berildi. Bunda ularning ergash gap yoki sodda gap tarzida bayon etilganiniga, ya'ni sintaktik xususiyatiga ham alohida urg'u berildi.

Kalit so'zlar: o'zga nutq, xabar mayli fe'llari, semantik va sintaktik xususiyatlar.

Abstract: In this article, verbs in the form of messages were studied and analyzed from the verbs used in the transmission of indirect speech in German and Uzbek novels. Examples of 21st century novels written in both languages were given and compared. German and Uzbek verbs are given in the form of a small table, and their semantics are briefly explained. Special emphasis was placed on the fact that they are expressed in the form of a subordinate clause or a simple sentence, that is, their syntactic feature.

Keywords: foreign speech, message form, verbs representing indirect speech, semantic and syntactic features.

Hozirgi tilshunoslikda sintaktik muammolarni o'rganishda bir qancha yondashuvlar mavjud. Ular orasida, ayniqsa, o'zgaruvchan sintaksis, kommunikativ sintaksis, funktsional sintaksis va boshqalar ajralib turadi (Nabiullina, 2008, 79-bet). Sintaktik birliklarni o'rganishda kognitiv yondashuvlar ham qo'llaniladi, ular sintaktik tuzilmalarni aqliy dunyo bilan bog'liq elementlar sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi va lisoniy shaklning ahamiyatini ko'rsatadi (Davidova, 2006, 47-bet).

Tilshunos olimlarning sintaktik tadqiqotlari bir necha fanlar chorrahasida olib borilishi mumkin. Tilning sintaktik me'yorlarini konstruktiv, semantik va pragmatik jihatdan o'rganish bunga misol bo'la oladi. Tilshunoslikdagi sintaktik muammolar qatoriga birovning nutqini uzatish usullari ham kiradi. O'zbek filologi Shoxida Siddiqova o'zbek tili materiallari bo'yicha o'zganing nutqini uzatish turlarini, ularning pragmatik nuqtai nazaridan adabiy hamda badiiy matnlarda ishlatilishini ko'rib chiqarkan, o'zga gap odatiy boshqa gaplardan butunlay farq qilishini ta'kidlaydi.

"Ta'kidlash kerakki, "o'z gap" va "o'zga gap" tushunchalaridagi gap so'zi ifodalagan ma'no bevosita grammatik mohiyatga ega emas, mazkur ifodalarda o'zning nutqi va o'zganing nutqi nazarda tutiladi. Ulardagi gap so'zining ma'nosi "darak gap", "so'roq gap", "undov gap", "sodda gap", "qo'shma gap" kabi terminlardagidan tamoman farq qiladi. O'z va o'zga gap orasidagi farqning asosi ular tegishli bo'lgan subyektlaridadir. Buning ustiga, o'z gap yoki o'zga gap deganimiz faqat grammatik bir gapdangina iborat bo'lavermaydi, ular bir necha gaplarni ham o'z

ichiga olaverishi mumkin, zotan, rus tilshunosligida mazkur tushunchalar uchun “chujaya rech”, “svoya (sobstvennaya) rech” terminlari qo‘llanadi (Sh. Siddiqova. 2019-yil, 15-bet).

Nemisshunoslikda bilvosita nutq “indirekte Rede” deb ataladi va uning strukturaviy xususiyatlari, shuningdek, og‘zaki bo‘lmagan predikatni kon'yunktiv shaklida qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganiladi. Bilvosita nutqning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u dastlabki bayonotda sezilarli o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi. Nemis va o‘zbek tillarida bilvosita nutq o‘ziga xos tarkibiy va semantik xususiyatga ega. Ularni tahlil qilganda tafovutlar yaqqol ko‘zga tashlanadi:

“Danach fragte sie, ob ich Schmerzen habe, was ich bejahte, worauf sie an dem Infusionsapparat herumhantierte” (Eva Voeller. 2012-yil, 62-bet)

Ushbu o‘zga gap nemis tilida 3 ta ergash gapli qo‘shma gap birikishi orqali ifodalangan. Bunda avval muallif gapi bosh gap sifatida, o‘zga nutq esa ergash gap sifatida berilgan. So‘roq olmoshlari esa bog‘lovchi sifatida keltirilgan.

“Ertasi o‘qishga kelsam, qizlar Olmos nima sovg‘a berganiga qiziqdi” (Iqbol Mirzo. 2016-yil. 22-bet).

Bu o‘zga gapda esa sodda gap qo‘llangan. Muallif gapi o‘zga gapdan oldin va keyin berilgan. Bunda muallif gapining qanchalik mohironalik bilan tuzilganini ko‘rish mumkin. Gapda fe‘l tanlash ham muallifga bog‘liq bo‘lib, “qiziqdi” fe‘li shu o‘ringa juda mos tushgan. Bu gapni oddiygina “so‘radi” fe‘li bilan ham berish mumkin, biroq badiiy adabiyotda har bir so‘z gavhar singari tanlab, saralab olinishiga ushbu jumla misol bo‘la oladi.

Matn tilshunosligida badiiy asarda birovning nutqini uzatish usullarining ishlash imkoniyatlarini o‘rganishga katta e‘tibor beriladi. XXI asr nemis va o‘zbek romanlarida ikki tildagi bilvosita nutqning tuzilishi va semantikasini ko‘rib chiqamiz. Moskalskaya o‘zining adabiy matnlarda birovning nutqini uzatish usullari bo‘yicha o‘tkazgan so‘rovlarida, nemis tilining materialiga asoslanib, begona nutq ma‘lumotlarini matn hikoyasining to‘qimalariga integratsiya qilishning o‘ziga xos xususiyatlariga e‘tibor qaratib, ushbu turlar tuzilishining xarakteristikasi bilan tanishtiradi (Moskalskaya, 1981, 420-bet). Uning fikricha, o‘zga nutq semantik mazmunining xususiyatini muallif fikrini ifoda etuvchi fe‘llar ko‘rsatib beradi. Maqolada to‘liq ma‘noli fe‘llar yordamida bilvosita nutqni kiritish misollari tahlil qilinadi. XXI asr adabiy romanlarda bilvosita nutq ikki semantik shaklda ishlatilishi mumkin: birinchisi – xabar berish, ikkinchisi – ifoda etish. Keling, bilvosita nutqning semantikasini, ayniqsa, nemis va o‘zbek romanlarida ishlatiladigan nutq xabarlarini qiyosiy tahlilini ko‘rib chiqaylik. Batafsilroq aytganda, taqqoslangan tillarda bilvosita nutq ko‘rinishidagi nutq xabarlarini quyidagi variantlar bilan ifodalanishi mumkin:

1. neytral xabar

2. dialogik xabar
3. nutqiy ta'sir
4. his-tuyg'ularni ifodalash
5. tushuntirish
6. va'da berish (Yakimovich D. A. 2015-yil, 65-bet).

Nemis va o'zbek adabiy matnlarida neytral xabarlar shaklida bilvosita nutqning ishlatilishini ko'rib chiqamiz: Semantik jihatdan u ikki shaklda ifoda etilishi mumkin: birinchisi - fikrni og'zaki bayon etish, ikkinchisi – xabarni hikoya shaklida yetkazish. Birinchi jadvalga qarang:

(1-jadval: tadqiqot natijalari)

Nemis tili	O'zbek tili
sagen	aytmoq, demoq
meinen	fikrini bayon etmoq, demoq
bemerken	bildirmoq, ma'lum qilmoq
erwähnen	eslatib o'tmoq
behaupten	ta'kidlamoq
betonen	urg'u bermoq

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, nemis va o'zbek tillarida o'zga fikrini og'zaki bayon etishda qo'llanuvchi fe'llar oarsida katta tafovvt yo'q. Buni nemis va o'zbek romanlaridagi quyidagi misollar yordamida isbotlashga harakat qilamiz:

Meine Freundin Berit hatte später behauptet, das sei eine dreiste Lüge gewesen.

Die Oberschwester meinte, zwischen Frühstück und Visite wäre die beste Zeit (Eva Voeller. 2012-yil, 81-bet).

Yuqoridagi o'zga nutqni yetkazib beruvchi muallif gapiga berilgan misollarda xabar maylini ifodalovchi fe'llaridan foydalanilgan (behaupten va meinen). E'tiborlisi shundaki, har ikki gapdagi o'zga nutq shart mayli (Konjunktiv) shaklida berilgan. Har ikkala gap ham ikki sodda gapning o'zaro ma'no jihatdan bog'lanishi natijasida hosil bo'lib, vergul bilan ajratilgan, ya'ni hech qanday bog'lovchiga ehtiyoj qolmagan. Birinchi gapdagi muallif gapi xabar maylidagi uzoq o'tgan zamon (Plusquamperfekt Aktiv) bilan bayon etilgan bo'lsa, bilvosita nutq, ya'ni o'zga nutq hozirgi zamon shart mayli (Präsens Konjunktiv) yordamida tuzilgan. Ikkinchi gapda esa muallif gapi xabar maylining o'tgan zamon hikoya shakli (Präteritum Aktiv)da ifodalanib, o'zga nutq o'tgan zamon shart mayli (Präteritum Konjunktiv) da ifoda etilgan.

Shu kabi gaplarni o'zbek romanlari misolida ko'rib chiqamiz:

Suhbat orasida uyidagilar qishlog'imizga borib oilamizni so'rab-surishtirganida kimdir men haqimda "Buzilib ketgan", deganini shunchaki gapday qilib aytdi.Xudoyimga cheksiz shukronalar aytdim (Iqbol Mirzo. 2016-yil, 37-bet).

Yuqoridagi har ikki gap o'tgan zamon xabar maylida bayon qilingan bo'lib, „aytmoq” fe'li orqali ifoda etilgan. Birinchi gap to'ldiruvchi ergash gap tarzida, ikkinchi gap esa sodda gap tarzida bayon etilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, nemis romanlarida bilvosita nutqni ifodalovchi fe'llar o'zbek tilidagi romanlarda bayon qilingan o'zga nutqni ifodalovchi fe'llardan semantik jihatdan katta farq qilmasa ham, sintaktik jihatdan farq qiladi. Bu esa ba'zan tarjimada ayrim qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Davidova, (2006). Slojnosochinyonnoye predlojenie kak sposob konseptualizatsii mira. Irkutsk, 2006, Baykal, 47-50-betlar
- Eva Voeller. (2012). Leg dich nicht mit Mutti an. Roman. 81-bet
- Iqbol Mirzo. (2016) Bonu. Roman.. 37-bet
- Moskalskaja O.I. (2004). Grammatik der deutschen Gegenwartssprache: uchebnik dlya stud. vissh. ucheb. zav. M: Akademiya, 352-bet
- Nabiullina, (2008). Aktualniye voprosi sintaksisa tatarskogo yazika. Tambov: Gramota, 2-son, 79-bet
- Shoxida Siddiqova. (2019), O'zga gap sintaksisi va lingvopoetikasi. Dissertatsiya ishi. 15-bet
- Yakimovich Darya Anatolyevna, (2015) Dissertatsiya ishi. 65-bet

ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Оринбаева Эльмира Дауренбек қызы,

ШМПУ-дің I курс студенті.

Ғылыми жетекшісі: Усербай Алиханович Байкабилов

ШМПУ-дің Өзбек тіл білімі кафедрасының доцент м.а.

Аннотация: Тіл мен мәдениет - кез-келген қоғамның негізін құрайтын маңызды компоненттер. Олар бір-бірімен байланысты, өйткені тіл мәдениеттің бейнелеушісі, ал мәдениет тілдің мазмұнын анықтаушы. Осы шығармада тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, олардың рөлі, тарихтағы орны және қазіргі қоғамдағы маңызын қарастырамыз.

Кілт сөздер: Тіл мен мәдениеттің маңызы, тіл қарым қатынас құралы, тілдің мәдениеті - халыққа байланысты, діни құндылықтар, этикетка, қонақжайлылық, философиялық мәдениет, ана тілімізде материалдарды көбейту.

Abstract: Language and culture are essential components that form the foundation of any society. They are interconnected, as language is the expression of culture, while culture shapes the content of language. This work examines the interrelationship between language and culture, their roles, historical significance, and importance in modern society.

Keywords: Importance of language and culture, language as a means of communication, culture-specific language, religious values, etiquette, hospitality, philosophical culture, increasing native language resources.

Тіл мен мәдениет - адамзат қоғамының екі ажырамас элементі болып табылады. Тіл - мәдениеттің басты тірегі, оның негізгі көліктік құралы ретінде адамдар арасындағы қарым-қатынас пен ақпарат алмасуды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, мәдениет тіл арқылы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. Осы мақалада тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, олардың қоғамдағы рөлін және әртүрлі мәдениеттер арасындағы әсерін талдаймыз.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы: Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы олардың бірінсіз бірі толық болмайтынын көрсетеді. Мәдениетсіз тіл жетілмейді, ал тілсіз мәдениет сақталмайды. Мысалы, қазақ тілінің сөздік қоры арқылы қазақ халқының дүниетанымы, ұлттық болмысы мен құндылықтары айқындалады. Мәдениет тілге әсер ете отырып, оның дамуын және байытылуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, әрбір тіл өз мәдениеті арқылы басқа халықтарға өзіндік ерекшеліктерін таныстырады, осылайша мәдени алмасу процесі жүзеге асады.

Тіл мен мәдениет арасындағы әсерлесу: Тіл арқылы мәдениеттер арасындағы байланыс нығайып, әртүрлі халықтардың өмір сүру салты мен ой-өрісі жақындай түседі. Бұл байланыс жаһандану процесінде ерекше маңызға ие. Жаһандану барысында көптеген тілдер мен мәдениеттер өзара араласып, жаңа мәдени элементтер пайда болуда. Бұл құбылыс оң және теріс әсерлерге ие. Бір жағынан, мәдениеттердің байытуы мен бір-бірін түсінуге көмектеседі. Екінші жағынан, кейбір кіші тілдер мен мәдениеттер жоғалып, ірі мәдениеттердің көлеңкесінде қалып қойып жатыр. Тіл – мәдениетті жеткізудің ең маңызды құралдарының бірі, себебі ол арқылы ұрпақтан ұрпаққа мәдени құндылықтар, салт-дәстүрлер, рухани мұралар мен дүниетаным беріліп отырады. Тіл әрбір халықтың өзіндік болмысын, дүниетанымын, өмірлік қағидаларын бейнелейді. Осылайша, әр тіл өзінің мәдениетін сақтай отырып, оны танытады.

У. Байкабиловтың «Тіл білімі негіздері» оқулығында жазылғандай: «Тіл - қоғамдық құбылыс». Сондықтан оның тарихы мен дамуы қоғамның тарихы мен дамуына байланысты. Тіл барлық салаларға байланысты. Философиядан тартып, географияға, тіпті математика да тілге байланысты. Бұндан шығатын қортынды - тіл қоғамға қызмет етеді. Қоғамсыз тіл болмағандай тілсіз қоғам болмайды. Мәдениет те дәл солай, қоғам мәдениетті жаратты, сондықтан да мәдениет - тіл секілді қоғамға қызмет етеді.

Тіл – адам баласының ойы мен сезімдерін жеткізетін құрал ғана емес, сонымен қатар ұлттың рухани қазынасы. Әрбір халықтың өзіндік мәдени ерекшеліктері, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері оның тілінде көрініс табады. Мәселен, қазақ халқында қонақжайлылық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады, сондықтан қазақ тілінде қонақжайлылыққа қатысты көптеген ұғымдар, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер бар. Бұл ұғымдар қазақ халқының менталитеті мен дүниетанымын айқындайды. Бұл жайлы төменде тереңірек білімге ие боламыз.

Тіл – мәдениеттің ең маңызды сақтаушысы бола отырып, халықтың ерекшеліктерін басқа ұлт өкілдеріне таныстырады. Осылайша, әрбір тіл өзінің мәдениетінің айнасы болып, халықтың тарихы мен мәдени құндылықтарын сақтап, әлемге таратады.

Мәдениет тіл арқылы қалыптасып қана қоймайды, оның рухани, әлеуметтік және материалдық қырларын жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ тіліндегі “қонақжайлылық” ұғымы қазақ халқына тән қонаққа ерекше құрметпен қарау дәстүрін білдіреді. Қазақ тілінде осы тақырыпқа байланысты көптеген мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер бар. Мысалы, “қонақ келсе – құт келеді”, “қонаққа төрден орын беру” және т.б. Бұл ұғымдар қазақ халқының мәдениетінің ажырамас бөлігі екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, тіл – халықтың тарихи жадын сақтау жолы. Мысалы, қазақ тілі тарихи оқиғаларды, батырлар мен билердің есімдерін, ата-бабаларымыздың өмір салтын сақтай отырып, бүгінгі ұрпаққа жеткізеді. Бұл тек қазақ мәдениетіне ғана тән емес, әлемнің барлық халықтарына ортақ құбылыс. Әр халықтың әдебиеті, ауыз әдебиеті, фольклоры арқылы өткен өмірі мен дүниетанымы айқындалады.

Әрбір халықтың тілі мен мәдениетінің өзіне тән ерекшеліктері – сол халықтың тарихы, өмір салты, дүниетанымы мен құндылықтарынан туындаған ұғымдар мен көріністер. Әр тіл өзінің мәдениетіне тән өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, халықтың ұлттық болмысын бейнелейді. Мысалдармен қарастырайық:

1. Қазақ халқы – қонақжайлылық пен табиғатпен үйлесімді өмір сүру. Қазақ тілінде қонақжайлылықты сипаттайтын көптеген тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер бар. Мысалы: «Қонақ келсе – құт келеді», «Қонақтың аяғынан – ырыс кірер» деген нақыл сөздер. Табиғатқа жақын өмір салты да тілде көрініс тапқан. Мал шаруашылығымен айналысқандықтан, қазақ тілінде жылқыға байланысты көптеген сөздер мен ұғымдар қалыптасқан: «шабысты», «тай», «жорға», «құнан», «жүйрік», т.б. Әрбір сөз жылқының жасын, мінезін, қасиетін анықтайды. Бұл – қазақтардың жылқыға деген ерекше көзқарасын көрсетеді.

2. Жапон халқы – этикетке, табиғатқа, құрметке ерекше назар аударады. Жапон мәдениетінде әдептілік пен құрмет үлкен рөл атқарады. Жапон тілінде сыпайылық деңгейі әртүрлі сөздермен, сөз тіркестерімен беріледі. Мысалы, «сіз» деген ұғымды жеткізетін «сан» жұрнағы адамның дәрежесіне және жақындық деңгейіне байланысты өзгереді де, бұл әдептілікті көрсетеді. Жапон тілінде табиғатқа қатысты символикалық мәндер де бар. Мысалы, «ханами» – «сакура» гүлінің гүлденуін тамашалау дәстүрі. Сакураның көктемде гүлдеуі жапондар үшін өмірдің өткінші сәттерін еске салатын маңызды ұғым болып табылады.

3. Араб халқы – діни құндылықтар мен поэтикалық тіл. Араб тілінде «Құран» арқылы сақталған діни терминдер мен ұғымдар өте көп. Бұл араб халқының ислам мәдениетіне жақындығын және діни құндылықтарын көрсетеді. «Иншалла» (Құдай қаласа), «Әлхамдулилла» (Аллаға шүкір) сияқты сөз тіркестері күнделікті қолданылады. Араб тілі поэзияға бай тілдердің бірі саналады. Әсіресе, синонимдер мен метафораларға көп мән беріледі. Бұл араб тілінің поэтикалық ерекшелігін көрсетіп, араб халқының сөз өнеріне деген құштарлығын білдіреді.

4. Орыс халқы – халықтық әдебиет пен кең даланың символикасы.

Орыс тілінде табиғатпен, әсіресе ормандармен және кең дала жерлерімен байланысты сөздер көп. Мысалы, орыс тілінде «родина», «земля» деген ұғымдар туған жерге деген терең сүйіспеншілікті білдіреді. Халықтық әдебиет пен ертегілер арқылы берілетін мәдениет ерекшеліктері орыс тілінде жақсы көрініс тапқан. Әсіресе, орыстың ертегілеріндегі батырлар, ержүрек кейіпкерлері сол халықтың қайсарлығы мен шыдамдылығын бейнелейді.

5. Қытай халқы – иероглифтік мәдениет және философиялық ұғымдар. Қытай тілінің иероглифтік жүйесі терең философиялық ойларды қысқа символдармен жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, «家» (үй) иероглифі отбасы мен үйді білдіреді және қытайлар үшін бұл екі ұғым ажырамас болып табылады. Қытай философиясында «инь» мен «янь» ұғымдары ерекше орын алады. Бұл ұғымдар қарама-қарсы күштердің үйлесімін көрсетеді және қытай мәдениетінде тепе-теңдікке жету маңызды екенін білдіреді.

Жоғарыдағы мысалдар арқылы әр түрлі тілде сөйлейтін халықтардың тілдерімен мәдениеттері тығыз байланысты болу себебімен тек өздеріне тән сөздері болғанын көре аламыз.

Тілді сақтап қалу мен дамытудағы міндеттер: Тілді сақтап қалу мен дамыту – мәдени мұраны қорғау жолындағы маңызды міндеттердің бірі. Әр халық өз тілін сақтап, оны дамытуға ұмтылуы тиіс. Мемлекеттік тіл саясатының мақсаттарының бірі ретінде тілді

қолдау және оның өркендеуін қамтамасыз ету қарастырылады. Сонымен қатар, мектептерде ана тілін үйрету, әдебиеттер мен мәдени шаралар арқылы ұлттық мәдениетке деген қызығушылықты арттыруымыз керек. Тіл мен мәдениет адамзат қоғамының рухани байлығы болып табылады. Тіл арқылы мәдениет ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп, сақталады және дамиды. Қоғамда тіл мен мәдениеттің маңыздылығын түсіну арқылы, біз - өз болмысымызды нығайтып, әлемдегі көп түрлілікті бағалай аламыз.

Сондықтан біз болашақ қазақ тілі мұғалімі ретінде жастар арасында ана тілін насихаттау яғни жастардың қызығушылығын арттыру. Ана тілін жастар арасында насихаттау үшін заманауи технологияларды кең қолдануымыз қажет. Мысалы, әлеуметтік желілерде ана тіліндегі мазмұнды көбейту, тілге арналған онлайн-ресурстар мен қосымшаларды дамыту.

Тағы да мәдени іс-шаралар ұйымдастыру. Жастардың ана тілін құрметтеуі мен үйренуге деген ынтасын арттыру үшін әртүрлі фестивальдер, тіл үйрету курстары және мәдени байқаулар өткізу маңызды. Бұл іс-шаралар жастардың ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттырады. Тілді күнделікті қолданыста сақтау қажет. Жалпылай айтқанда, күнделікті сөйлеу мәдениетін сақтау: Көптеген елдерде күнделікті қарым-қатынас кезінде ана тілін қолдану біртіндеп азайып келеді. Сондықтан қоғамда ана тілін қарым-қатынас тілі ретінде қолдануды ынталандыру маңызды. Тілді - цифрландыру. Цифрлық ресурстарды дамыту: Ана тіліндегі материалдарды цифрландыру арқылы оларды сақтап, қолжетімді ету мүмкіндігі артады. Мұнда электронды сөздіктер, әдебиеттер. Біз - қазақ тілі мұғалімі ретінде өз ана тілімізді жоғалып кетуі, тілімізбен бірге сан ғасырлар бойында қалыптасқан әдет-ғұрыптарымыз, яғни мәдениетімізді жоғалтып алмау үшін ат салысуымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Аханов К. (1993). Тіл білімінің негіздері. А.,
Аханов К. (1996) Грамматика теориясының негіздері. А.,
Байкабилов У. (2023). Тіл білімінің негіздері. Т.,
Байкабилов У., Ботирова Ш. (2021). Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Т.,
Дуйсабаева Д. (2020). Қазіргі қазақ әдеби тілі. Т.,
Жұбанов Қ. (2010). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. А.,
Хасенов Ә. (2003). Тіл білімі. А.,

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARIDA IKKI TIL MUBOHASASI

O'sarboyeva Ruxsora Rustam qizi
ChDPU gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs talabasi
ruxsoraosarboyeva4@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari asosida turkiy tillar, fors-tojik va arab tillarining qiyosiy tahlili yoritilgan. Maqola Navoiyning turkiy tillar ifodaviy imkoniyatlari va lingvistik boyligini namoyon etishdagi qarashlariga asoslanadi. Navoiy qarashlari orqali turkiy tillarning qiyosiy lingvistika uchun ahamiyati, shuningdek, har bir tilning o‘ziga xos afzallik va imkoniyatlarini kashf etishning o‘rni ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiy til, fors tili, lingvistik tahlil, qiyosiy tahlil, semantik qamrov, ma’no kengligi, taqqoslash, ifodaviy imkoniyatlar, shakllar, tuzilmalar.

Abstract. This article explores the comparative analysis of Turkic, Persian-Tajik, and Arabic languages based on Alisher Navoi's work, “Muhokamat ul-lug‘atayn.” The article is grounded in Navoi's views on the expressive potential and linguistic richness of the Turkic languages. Navoi's perspectives underscore the importance of Turkic languages in comparative linguistics and reveal the distinct advantages and capacities of each language.

Keywords: Turkic language, persian language, linguistic analysis, comparative analysis, semantic scope, width of meaning, comparison, expressive possibilities, forms, structures.

Alisher Navoiy turkiy tilning rivojiga shoh asarlar yaratish bilangina hissa qo‘shib qolmay, uning taraqqiyotini nazariy jihatdan ham boyitdi. Uning bu boradagi xizmatlaridan biri 1499 (hijriy 905)- yilda yaratilgan “Muhokamat ul-lug‘atayn” (“Ikki til muhokamasi”) asaridir (Sirojiddinov va boshqalar, 2018, 214-bet).

Bu asar Navoiyning nafaqat uning adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohalaridagi ulkan ilmiy yutuqlarini, balki turli tillar o‘rtasidagi farqlarni va o‘xshashliklarni o‘rganishga qaratilgan betakror qarashlarini ham o‘z ichiga oladi. Asarda fors-tojik va turkiy tillarni lingvistik jihatdan qiyoslab, har bir tilning boyligi va ifodaviy imkoniyatlarini ko‘rsatib bergan. Bu asar qiyosiy tilshunoslik uchun muhim manba bo‘lib, unda Navoiy turkiy tillarning ham lingvistik, ham estetik jihatdan fors-tojik va arab tillaridan kam emasligini isbotlashga intiladi. Navoiy fors-tojik tilining qadimiy, klassik adabiy til sifatida rivojlanib kelganligini e’tirof etadi, lekin bu tilning turkiy tildan ustun qo‘yilishiga qarshi chiqadi. Fors-tojik va arab tillarida ijod qilish yuqori saviyali adabiy me’yor deb hisoblangan bir vaqtda, u turkiy tilning ham adabiy til sifatida to‘la huquqli ekanligini isbotlashga kirishadi. Shu bilan birga, u turkiy tillarning nafis va boy imkoniyatlarini namoyon etish uchun qiyosiy tahlil usulidan foydalanadi. Asar orqali o‘sha davr adabiy va madaniy muhitida hukmron bo‘lgan qarashlar, arab va fors tillarining mavqeyi, hamda ularning turkiy til bilan o‘zaro ta’sir va farqlari ochib berilgan.

Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy tilning o‘ziga xos jihatlarini namoyish etish uchun fors-tojik tili bilan qiyosiy misollar keltiradi. U turkiy tildagi so‘z va ifodalarni fors tilidagi muqobillaridan ustun qo‘yadi, chunki turkiy tillar inson his-tuyg‘ularini aniqroq ifodalash qobiliyatiga ega deb hisoblaydi. Masalan, “ko‘ngil” so‘zini olaylik. Navoiy fikriga ko‘ra, “Turkiy tildagi “ko‘ngil” so‘zi birgina “qalb” yoki “dil” ma’nosini emas, balki inson ruhiyatining juda ko‘p qatlamlarini ifoda etadi”. Fors tilida bu tushunchalar uncha keng ma’noda emas, ya’ni so‘zning ma’nosi chegaralangan.

Bundan tashqari, Navoiy turkiy tillarning tuzilmasida sodda va ravon so‘zlash imkoniyatlari mavjudligini ta’kidlaydi. U fors tilidagi murakkab iboralar va ularning ayrim vaziyatlarda sun’iy tovlanishi haqida quyidagicha yozadi: “Forsiyda ayrim iboralar yoki obrazlar ko‘pincha vaziyatga mos kelmaydi, ammo turkiy tildagi so‘zlar sodda va to‘g‘ri keladi. “Navoiy, masalan, turkiy tilning “tug‘ilish”, “o‘lish” kabi so‘zlari orqali inson hayotidagi oddiy, ammo chuqur jarayonlarni to‘g‘ri va qisqacha ifoda etishini alohida ko‘rsatadi. Fors-tojik tilidagi ba’zi iboralar, bu jihatdan, ortiqcha murakkab ko‘rinishi va holatga mos kelmay qolishi mumkin.

Masalan, “maqom” so‘zi o‘ta hurmat ifodalovchi tushuncha sifatida ishlatilsa, turkiy tillarda unga ekvivalent tushunchalar ko‘p qirrali, masalan “ulug‘lik”, “martaba”, “hurmat” kabi ma’nolarni beradi. Navoiy “maqom” so‘zini “ulug‘lik” bilan bir qatorda, ko‘proq shaxsiy va ruhiy ko‘tarilishni bildiruvchi boshqa so‘zlar bilan ishlatishni ko‘zda tutgan.

Bundan tashqari, Navoiy so‘zlarning fonetik va morfologik tuzilishiga ham e’tibor qaratadi. Masalan, “ilm” so‘zi umumiy bilim va donishmandlikni bildirsa-da, turkiy til bilan qiyoslanganda, Navoiy arab so‘zlarining grammatik tuzilishi orqali ifodalanishi mumkin bo‘lgan nozik farqlarni tahlil qiladi. “Ilm” so‘zi yagona, lekin keng qamrovli ma’noni anglatadi, turkiy tillarda esa ilm tushunchasi kengaytirilgan bo‘lib, “bilim”, “donish”, “ko‘rgilik” kabi so‘zlar orqali ifodalanadi. Shu nuqtayi nazardan, Navoiy fikriga ko‘ra, turkiy tildagi ifodalar ko‘proq aniq va o‘rinli foydalaniladi.

Yana adabiy manbalarda “sabr” so‘zi keng qo‘llaniladi. Bu so‘z diniy va axloqiy ma’noda, sabr qilish va toqat qilishni ifodalaydi. Biroq, Navoiy bu so‘zning turkiy tilga xos mos ekvivalenti sifatida “chidash” so‘zini keltirib o‘tadi, bu esa nafaqat toqatni, balki biror narsaga bardoshli bo‘lishni ham anglatadi. Bu orqali Navoiy turkiy tillarning semantik jihatdan keng qamrovli ekanligini qayd etadi. Alisher Navoiy omonimlik va so‘zlarning ko‘p ma’noлилиги jihatidan turkiy tilning imkoniyati kengligini, ularning she’riyatda turli nozik ma’nolarni ifodalashdagi ahamiyatini (ot, it, bor, sog‘in, tuz, ko‘k kabi so‘zlar talqinida) ko‘rsatadi, shu orqali tajnis va iyhom san’atiga asos bo‘ladigan so‘zlarning forsiy tildagiga nisbatan ko‘pligini misollar bilan isbotlaydi, aynan

tajnis orqali vujudga keladigan va forsiy she'riyatda qo'llanilmaydigan tuyuq janrining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib o'tadi.

Asarda Alisher Navoiyning ijodiy biografiyasi bilan bog'liq qimmatli ma'lumotlar ham keltirilgan. Asarda muallif devonlari, dostonlari va boshqa ko'plab asarlarining ro'yxati va ixcham tavsifi mavjud. Xususan, shoirning turkiy tilda yaratgan asarlari ro'yxati ularga asos bo'lgan manbalar nomi bilan birga keltirilishi Navoiy asarlarining tub mohiyatini anglashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, uning "Xamsa" tarkibiga kiruvchi dostonlarning har biri uchun asos bo'lgan manbalar quyidagi tartibda keltiriladi:

- 1) "Hayrat ul-abror" → "Maxzan ul-asror" (Nizomiy);
- 2) "Farhod va Shirin" → "Shirin va Xusrav" (Xusrav Dehlaviy);
- 3) "Layli va Majnun" → "Gavharnoma" (Hoju Himmatiy);
- 4) "Sab'ai sayyor" → "Haft paykar" (Ashraf Marog'iy);
- 5) "Saddi Iskandariy" → "Xiradnomai Iskandariy" (Abdurahmon Jomiy).

"Muhokamat ul-lug'atayn"da o'sha davrdagi turkiy til bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar haqida ham ma'lumotlar keltiriladi. Husayn Boyqaro turkigo'y shoirlarni o'z ona tillarida ijod qilishga chorlab, maxsus farmonlar chiqarilganligi, Husayn Boyqaroning o'zi turkiy tilda Husayniy taxallusi bilan ijod qilganligi va devon tartib berganligi bilan bog'liq masalalar haqida fikr yuritiladi (Sirojiddinov va boshqalar, 2018, 217-bet).

Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari lingvistik tahlil va qiyosiy lingvistika bo'yicha muhim ilmiy manba hisoblanadi. Navoiy tilning faqat ma'lumot berish vositasi emas, balki xalqning o'ziga xos madaniyati va qadriyatlarini aks ettirishini qayd etadi. Shu orqali u, bir tomondan, arab va fors tillarining qadriyatini tushuntiradi, boshqa tomondan esa, turkiy tillarning ham yuksak ifodaviy imkoniyatlarga ega ekanligini isbotlaydi. Misol tariqasida, Navoiy quyidagicha yozadi: "Turkcha so'zlar ichida ularning ma'nosi kengayib, o'sha so'z orqali xalqning ichki madaniyati ko'zga tashlanadi".

Alisher Navoiy turkiy tillarni fors-tojik va arab tillariga qiyoslab, ularning o'ziga xos afzalliklarini va bir-biridan ustun jihatlarini ifodalashga intilgan. Navoiy turkiy tillarda har bir so'zning keng ifoda imkoniyatlari mavjudligini va ularning qiyosiy tahlili orqali keng ma'no qamrovini tasvirlash mumkinligini ko'rsatgan. Shu bilan birga, arab va fors tillari ham muhim ilmiy-axloqiy ahamiyatga ega ekanini ta'kidlab, ularning o'ziga xos boyligini ham inkor etmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- A'zamov, O. (2009). Fors-tojik tilining adabiy imkoniyatlari. Sharq nashriyoti.
- Jalilov, S. (2015). Turkiy tillar va ularning lingvistik o'ziga xosliklari. Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
- Mahmudov, M. (2011). Qiyosiy lingvistika: Nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar. TDTU nashriyoti.

Sirojiddinov, Sh. va b. (2018). Navoiyshunoslik. (214-217-bet). "Tamaddun".

Shodiev, A. (2017). Turkiy va fors-tojik tillari: Qiyosiy tahlil. O'qituvchi.

Xolmuhammedov, A. (2012). O'zbek tilining leksik va grammatik xususiyatlari. O'qituvchi.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ XALQ TOPISHMOQLARINING MA'NODOSHLIK VA FARQLI JIHATLARI

*Saylaubaeva Bibigul Jenisbay qizi,
ToshDO'TAU Ona tili va adabiyoti ta'limi fakulteti
3-kurs talabasi bibigulsaylaubaeva@gmail.com*

Ilmiy rahbar: katta o'qituvchi, Sayyora Abdurahmonova

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va qoraqalpoq topishmoqlarini analitik-lingvistik tahlil metodidan foydalangan holda tahlil qilindi. Maqolada qoraqalpoq va o'zbek topishmoqlarining bir biridan farqli va o'xshash jihatlari haqida batafsil ma'lumot berildi.

Kalit so'zlar: Topishmoq, tabzug', tahlil, ma'nodoshlik, farqli jihatlari, o'xshatish va badiiy tasvir vositalari.

Abstract. In this article, Uzbek and Karakalpak riddles were analyzed using the analytical-linguistic analysis method. The article provides detailed information about the similarities and differences between Karakalpak and Uzbek riddles.

Keywords: Riddle, puzzle, analysis, semantics, differences, simile and artistic representation tools.

Topishmoq folklorning eng qadimiy, eng ommaviy janri. Topishmoqda insonni qurshab olgan tabiat, borliqdagi narsalar va hodisalar jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi ijtimoiy ongning o'z davriga nisbatan tafakkur doirasida tushuniladi va shu janrning o'ziga xos badiiy shaklida aks ettiriladi.

Topishmoq xalq ijodining boshqa janrlari: doston, ertak, qo'shiq, maqol kabi xalqning ma'naviy boyligi va kollektiv ijod mahsulidir. U inson, ijtimoiy hayot, tabiat hodisalarining mavjud barcha tomonlari bilan keng bog'langan bo'lib, hamma vaqt real zaminga asoslanadi. Unda atrofimizni qurshab turgan real, moddiy dunyodagi turli obyektlar aks etadi. Rus xalqining topishmoqlarini jiddiy tekshirgan olim M. A. Ribnikova: "Topishmoq konkret predmetni uning kelib chiqishi, vazifasi va hayoti dialektikasida bilib olib ifoda etadi", - deb ta'riflaydiki, bu topishmoqni folklorning boshqa janrlaridan hiyla ajralib turadigan xususiyatdir. (M.A. Ribnikova, 22-bet).

Topishmoqning paydo bo'lishi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ayrim olimlar uning qadimiy ekanini qayd qiladilar. Ammo maqollar namunalari ko'plab keltirilgan "Devoni lug'atit turk" asarida topishmoq matni uchramaydi. Shu bilan birga "tabzug" – topishmoq ekanligi qayd etilgan. (T. Mirzayev, SH. Turdimov, M. Jo'rayev, J. Eshonqulov, A. Tilavov, 2021).

O'zbek topishmoqlarini to'plovchi havaskorlarni 30-yillarda va undan keyin ham uchratish mumkin. Topishmoqlarni folklorshunoslik talablariga asoslanib to'plashda folklorshunos Buyuk Karimovni ko'rsatish mumkin. U 1937-1939 yilari O'zbekiston SSR Fanlar Komiteti A.S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti tomonidan uyushtirilgan ekspeditsiyalarda topishmoqlar to'plab, ularni sheva xususiyatlarini saqlagan holda, materiallarni ilmiy passport bilan ta'min etgan. Bundan tashqari A. Mamatqulovning Surxondaryo viloyati Sherobod tumanidan to'plagan va transkripsiya bilan berilgan xalq og'zaki ijodi namunlari orasida 47 topishmoq bor. (A. Mamatqulov, 1959).

Xalq topishmoqlarini mukammal o'rgangan Zubayda Husainova 1981-yilda G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti tomonidan e'lon qilingan "Topishmoqlar" kitobida topishmoqlar haqida juda ko'p ma'lumotlar keltirilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, qadimda turkman, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, xalqlari kabi o'zbeklarda ham topishmoq aytish an'analari mavjud bo'lgan. Folklorshunos Z. Husainovanning yozishicha, "o'zbek xalqi orasida ham qadimda biror muayyan vaqtda, biror marosimda topishmoq aytish rasm bo'lgan. Ajdodlarimiz kundalik mehnatdan bo'shaganidan keyin, ko'pincha kechasi topishmoq aytishar ekan. Lekin hozirgi kunda bunday aytishlarning izlari saqlanmagan". (T. Mirzayev, SH. Turdimov, M. Jo'rayev, J. Eshonqulov, A. Tilavov, 2021).

Xalq og'zaki ijodi namunalaridan biri bo'lgan topishmoqlar insoniyat tafakkurining bir qismi sifatida qadimiy madaniyatning ajralmas qismi sanaladi. Qoraqalpoq va o'zbek xalqlari ham qadimdan topishmoqlar orqali o'z tafakkurlarini va dunyoqarashlarini ifodalab kelgan. Ushbu maqolada qoraqalpoq va o'zbek topishmoqlaridagi obrazlar, mavzular va semantik jihatlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Topishmoqlarni tahlil qilishda ular tuzilishi va mazmuni asosida o'xshashlik va farqlarini izlash muhimdir.

Masalan, o'zbek tilida keng tarqalgan bir topishmoqni olaylik:

O'zbek tilida: Ola kabutar,

Topilmas gavhar. (ko'z)

Qoraqalpoq tilida: Kishkene ga'na tostag'an qatiq,

Uyig'an en' hasil ga'wharg'a batip. (ko'z)

Ikkala topishmoqda ham ko'z tasviri boshqacha usulda ifodalangan. Ya'ni o'zbek tilida ko'zni ola kabutarga o'xshatib, uni go'yoki bir gavhar deb tasvirlayapti. Qoraqalpoq variantida esa umuman boshqa ta'rif bilan, ko'zni kichkina idishdagi quyuq bir qatiq va uning ichidagi qorachiqni gavharga o'xshatayпти.

O'zbek varianti: *Besh otim,*

Beshovi ham qashqa otim. (barmoqlar)

Qoraqalpoq varianti: *Beldewde bes biye,*

Besewi de qulinli,

Qulinlari qara ala,

Quyriqlari sari ala.(barmaqlar)

Yuqoridagi topishmolarda barmoqlar tasvirlangan. O'zbek tildagi topishmoqda beshta barmoqni beshta otga va ularning hammasi qashqali ya'ni tirnoqli ekanligi tasvirlanyapti. Qoraqalpoq tilidagisida esa, beshta barmoqni beshta otga va beshalasining ham qulini- bolasi borligi va ularning rangi qora ekanligi aytib o'tilgan.

O'zbek tilida: *Ko'k ko'ylakka qo'l yetmas. (osmon)*

Qoraqalpoq tilida: *Dunyada bir g'arbiz bar solmaytug'in,*

Jazda shirip, qista u'sip ton'baytug'in,

Ma'kanin, jerin-suwin, ja'bdilerin,

Sirti ken'ba'rin saqlap tolmaytug'in. (aspan)

Bu topishmolarda osmon chiroyli tasvirlangan. O'zbek tilida bu osmon ko'k ko'ylakka o'xshatilib, unga qo'l yetmasligi tasvirlangan. Qoraqalpoq tilida esa osmonni bitta tarvuzga o'xshatilib, uning yozda chirib, qishda so'lib qolmasligi va hamma narsa sig'adigan darajada katta ekanligi aytilgan.

O'zbek tilida: *Bir kosada ikki xil ovqat. (tuxum)*

Qoraqalpoq tilida: *Bir keseden eki tu'rli suw ishtim. (ma'yek)*

Yuqoridagi topishmoqlarda ham tuxum tasvirlangan. O'zbek tilida tuxumni bir kosaning ichidagi ikki xil ovqatga, qoraqalpoq tilidagisida esa bir piyoladagi ikki xil suvga o'xshatilyapti. Bu yerda ikki xil ovqat yoki ikki xil suvga o'xshatilishining sababi tuxumni qovurib yesa ham bo'ladi yana uni yaxshilab saqlansa jo'jaga ham aylanadi. Shuning uchun ham xalq uni ikki xil narsaga o'xshatishgan.

O'zbek tilida: *Uzun quloq,*

Kalta dum. (quyon)

Qoraqalpoq tilida: *Pishiq murt, eshek qulaq,*

Tu'ye moyin eshki quyriq. (qoyan)

Ikkala topishmoqda quyon hayvoni tasvirlangan. O'zbek tilidagisida quyonning qulog'i uzunligi va dumi kaltaligi ifodalangan. Qoraqalpoq tilida esa quyonning mo'ylovi mushuknikiga, qulog'i eshaknikiga, bo'yni tuyanikiga, dumi esa echkinikaga o'xshashligi tasvirlangan.

O'zbek tilida: *Shoxlari qo'chqordek,*

Bo'yi misli daraxtdek. (kiyik)

Qoraqalpoq tilida: *Sari qulaq qoyanday*

Qumg'a shiqqan boyanday. (kiyik)

O'zbek tilidagi topishmoqda kiyikning shoxlarini qo'shqornikiga, bo'ynini esa daraxtga o'xshatishgan. Qoraqalpoq tilida esa kiyikning qulog'ini sariq quyonning qulog'iga va o'zini esa qumga chiqqan boyan - qumda o'sadigan o'simlikka o'xshatishgan.

Yuqoridagi keltirilgan fikrlardan xulosa qilib aytish mumkinki, o'zbek va qoraqalpoq xalqi etnik, ijtimoiy, ma'naviy jihatdan ancha yaqindir. Tahlil natijasida qoraqalpoq va o'zbek xalq topishmoqlarining o'xshash va farqli jihatlari oydinlashadi. Qoraqalpoq va o'zbek topishmoqlari lingvistik va ma'no jihatdan bir biriga yaqin tushunchalarni ifodalayotgan bo'lsa ham lekin, badiiy tasvir vositalari bilan farq qiladi. Bu badiiy tasvir vositalari har bir xalqning kelib chiqishi, yashash tarzi va madaniyatiga bog'liq bo'ladi. V.P. Anikin va J.J. Freyzerning fikricha, topishmoq muloqotning noan'anaviy usuli, ya'ni yashirin nutq bo'lib, u avvalgi avlodlar tajribasini, xalqning turnush sharoitini, madaniyatini, tarixi va mamalakat geografiyasini to'plash jarayonini aks ettirgan. Qoraqalpoq tilidagi topishmoqlarida asosan to'g'ridan to'g'ri tasvirlash kuchliligi, xalqning keng hudud va keng manzaralarga moyilligi, o'zbek tilida esa hayotning aniq, oddiy ifodalari kuchliroq aks etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

T. Mirzayev, SH. Turdimov, M. Jo'rayev, J. Eshonqulov, A. Tilavov. (2021). O'zbek folklori. Darslik. Toshkent

Z. Husainova. (1981). Topishmoqlar.

Z. Husainova. (1966). O'zbek topishmoqlari. Toshkent.

Qoraqalpoq folklori ko'p jildlik. (1988). Nukus.

Qoraqalpoq folklori- Jumbaqlar. (1965). Nukus.

www.ziyouz.com internet sayti

FARZAND DUNYOGA KELISHI BILAN BOG'LIQ TURK XALQ MAROSIMLARIDA RANGLARNING LINGVOMADANIY TALQINI

Selma Ozan Yujel qizi,
TDSHU 2-kurs lingvistika yo'nalishi magistranti
selmaozan702@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada turk xalq marosimlaridan biri hisoblangan farzand bilan bog'liq urf-odatlarida ranglarning qay tarzda qo'llanilganligi hamda turk madaniyatida qanday ma'no kasb etganligi tadqiq etilgan. Turk folklor namunalari shuningdek Dada Qorqut kitobidan foydalanilgan holda ranglarning ramziy ma'nolari ochiqlab berilgan.

Kalit so'zlar: Dada Qorqud, ramz, rang, marosim

Abstract. This article examines how colors are used in traditions related to children, which are considered one of the Turkish folk rituals and what meaning they have acquired in Turkish culture. Symbolic meanings of colors are explained using examples of Turkish folklore as well as Dada Qorqut's book.

Keywords: Dada Qorqut, symbol, color, ritual

Hayot uch bosqichdan iborat ekan, ulardan birinchisi dunyoga kelish hisoblanadi. Shunday ekan inson doimo tug'ilish mo'jizasini tushunishga harakat qilgan. Hayotning birinchi bosqichi hisoblangan tug'ilish butun dunyoda baxt manbai sifatida hayotning boshlanishini anglatgan. Shu bilan birga turk xalqi tug'ilish hodisasiga turli xil ma'no yuklagan. Farzand bilan birga nasl-nasabning kengayishi ota – onaning jamiyat qarida qadri, obro'sining ortib borishiga sabab bo'lgan. Shu tariqa erkak ijtimoiy mavqei jihatidan otalikka ayol esa onalikka qadam qo'ygan. Farzand egasi bo'lish har bir jamiyatda bo'lganidek turklarda ham naslning davom etishi, zurriyot qoldirish hamda oilaning mavjudligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Kelin borgan joyida jufti hamda oila a'zolarining hurmatiga sazovor bo'lishi uchun farzand dunyoga keltirishi zarur deb hisoblangan aks holda ayol xorlangan, tahqirlangan (Örnek, 2000, 132-bet). Qolaversa ayol onalik baxtiga ega bo'lishi bilan oilada, qarindosh–urug' oldida hurmatga sazovor bo'lishi bilan birga o'z o'rniga ega bo'ladi. Ota esa farzandlik bo'lishi bilan kelajakka umid bilan qaraydi, do'st-og'aynilari qarshida e'tiborga ega bo'ladi.

Dada Qorqudning Bog'ach Xon hikoyasida:

Xonlar xoni Bayindir Xon yilda bir marotaba ziyofat uyushtirib O'g'uz beklarini mehmon qilgan. Ziyofatda otdan – ayg'ir, tuyadan – bug'ra, qo'ylardan –qo'chqor so'ydirgan. Bir joyga oq chodir, bir joyga qizil chodir yana bir joyga qora chodir qurishlikni buyurgan:

– Kimning farzandi bo'lmasa qora chodirga olib kiring, ostiga qora kigiz yoying, qora qo'y so'yib mehmon qiling. Tanovul qilsa qilsin, bo'lmasa turib ketsin.

O'g'li borni oq chodirda, qizi borni qizil chodirda mehmon qiling. Farzandi yo'qni Alloh lan'atlagan; bizning ham xush ko'rmasligimizni bilsin, degan (Özçelik, 2022, 21-bet).

Dada Qorqud hikoyalarida keltirilgan yuqoridagi parchadan farzandning turk jamiyatida qanchalik muhim ekanligini bilib olishimiz mumkin. Qolaversa hikoyada keltirilgan rang ramzlari bejizga emas. Qora rang Dada Qorqudning aksariyat hikoyalarida yovuzlik va baxtsizlik, motam ramzi sifatida kelgan. Yuqorida keltirilgan hikoyada farzandsizlik baxtsizlik qora chodir orqali ifodalangan. Oq va qizil ranglar esa ijobiylik, ulug'lik va soflik ma'nolarini o'zida aks ettirgan. Farzandning dunyoga kelishi o'z zamirida onaning xomiladorlik davri, tug'ruq jarayoni hamda farzandning dunyoga kelishi davriga bo'linadi (Kalafat , 2009, 23-bet). Shuningdek ushbu bosqichlarning o'ziga yarasha ko'plab urf–odatlar hamda udumlari mavjud. Jumladan farzandi

bo‘lmagan ayollarning turli ziyoratgohlarni ziyorat qilishi, farzand baxtiga erishish maqsadida turli udumlarni, odatlarni bajo keltirishi, giyohlardan ichimliklarni tanovul qilishi shular qatoriga kiradi. Samsun shahrida xomilador ayol boshqorong‘u bo‘lgan davrlarda jigar, qulupnay, anor singari yeguliklardan iste’mol qilgandan so‘ng qo‘llarini yuvmasdan yuziga yoki vujudining har qanday joyiga tegsa tug‘iladigan bolaning vujudida yegan ozuqasining rangiga o‘xshash dog‘ paydo bo‘lishiga ishonilgan (Şişman, 2001, 446-bet)

Shuningdek xomilador ayolning yuziga dog‘ tushsa qiz, yuzi oqarib ketsa o‘g‘il farzand dunyoga keltirishiga ishonilgan (Şişman, 2001, 446-bet). Osmaniye shahrida esa ayol jigar yeganda vujudining qayeridadir qizil rangli xol paydo bo‘lishiga ishonilgan (Teke, 2005, 53-bet).

Qadimgi turk jamiyatida farzandning jinsi ranglar orqali ma’lum qilinganidek hozirgi kunga kelib ham bu urf saqlanib qolgan. O‘g‘il farzandni ifodalagan ko‘k rangi farzandning kiyimida yokida onasining boshidagi ro‘molida qiz bolani ifodalagan pushti rang ham xuddi shunday farzandning kiyimida yoki onasining boshidagi ro‘molida aks etgan. Gaziantep hududida esa uy eshigi ko‘k yoki pushti rangli bezaklar bilan bezatilib atrofdagilarga oilada farzandning dunyoga kelganligi bildiriladi (Yüksel, 2007, 112-bet). Ankarada farzand dunyoga kelgandan keyin bobosi yokida tog‘asi tomonidan bolaga beshik yasattiriladi. Beshik ichiga to‘shaklari, yostiq, ko‘rpalari joylashtiriladi, bolaning do‘ppisiga qarindoshlari tomonidan berilgan tilla sovg‘alar qo‘yiladi. Beshik qizil yopinchiq bilan o‘raladi (Hazar, 2000, 13-bet). Beshikning qizil yopinchiq bilan bezatilishining sababi albasti deb nomlangan yovuz ruhlarning qizil rangdan qochishidir (Karataş, 2017, 35-bet).

*Bebeğin beşiğ ala,
Ben sallarım gene gene,
Bebek de doymuyor nene,
Nenni bebeğim nenni (Uzun, 2012, 265-bet).
(Bolaning beshigi alvon
Tebratarman asta-sekin
Bola yana to‘ymas buvi
Alla bolam alla.)*

Yuqorida keltirilgan parchada beshikning qizil yopinchiq bilan bezatilishi madaniyatga xos unsur hisoblanganligi uchun ham hattoki onalarning allalarida ushbu rang o‘z aksini topganligini ko‘rishimiz mumkin.

Bolaning sog‘lom kamol topishi, ayrim kamchiliklardan holi bo‘lishi, uni yovuz illatlar hamda salbiy holatlardan asrash maqsadida xalq turli odat, e’tiqodlarga qo‘l uradi. Tekirdag‘ shahrida tug‘ilgan chaqaloqning teri ranggi chiroyli bo‘lsin deya turli rangli matolarni yuziga

yopadilar. Sariqlikka chalinmasligi uchun esa yuziga sariq mato qo'yadilar (Artun, 1998, 7-8-betlar).

Osmaniya shahri va atrofidagi hududlarda yangi chaqaloqning kiyimlari, yotog'i xuddi kelin sarposidek tayyorlanadi. Ushbu sarpo farzandning dunyoga kelishidan avval farzand o'g'il bo'lsa moviy va sariq rangda agar qiz bo'lsa butun ashyolari pushti va qizil rangda tayyorlanadi. Biroq yoshi keksalar farzandga kerakli ashyolarning farzand dunyoga kelishidan avval tayyorlanishiga qarshi chiqadilar. "Tug'ilmagan bolaga to'n bichilmaydi" deyilar. tug'ruq jarayoni yaqin qolgandagina hozirlanishi tarafdoridirlar (Teke , 2005, 74-75-betlar).

Qolaversa chaqaloqqa kiydirilgan birinchi kiyimning qizil va sariq rangda bo'lishiga e'tibor qaratadilar. Chunki yovuz mahluq hisoblangan sari basmasi sariq rangdan al basmasi qizil rangdan qo'rqishiga ishonadilar. Shuningdek chaqaloqqa kiydirilgan birinchi kiyim yangi bo'lsa keyinchalik qashshoqlikka yo'liqmaydi deyiladi (Teke, 2005, 84-bet).

Chaqaloq yetti kunlik bo'lishi bilan qarindosh-urug' va qo'shnilar mavludga taklif qilinadi. Mavlud o'qiladigan kun chilladagi ayol o'zining bezatilgan to'shagida o'tiradi go'dak esa yarim yo'rgaklanib bezatilgan beshigiga yotqiziladi. Yangalardan biri go'dakni oppoq, naqshinkor yostiq ustiga qo'yib mavlud o'qiydigan ayolning qo'liga beradi. Shunday qilib chaqaloqning "vataniga, millatiga, ota-onasiga sodiq, xayrli farzand bo'lib yetishishi uzoq umr ko'rishi" haqida duolar qilinadi va qo'ldan-qo'lga uzatiladi. Farzandi yo'qlar farzandlik bo'lishni istasalar chaqaloqni qo'llariga olib sekingina duo qilib boshqalarga uzatadilar. Istaganlar esa go'dakning yo'rgagiga oltin taqadilar. Mehmonlar ketgandan keyin avvalo chillalik ayolga keyin esa chaqaloqqa nazar tegmasligi uchun isiriq tutatiladi. Bir necha isiriq shodalari, bir-ikki piyoz po'stlog'i va bir chimdim tuz kuydirilib tutatiladi (Insel, 2020, 7-bet).

Islom mamlakatlarida qolaversa Turkiyada ham ko'z tegishi, nazar tushunchalari keng tarqalgan. Shuning uchun ham xalq orasida "ko'z tuyani qozonga, insonni mozorga soladi" degan ibora ommalashgan. Quyidagi parcha ham turk xalqida ommalashgan nazar e'tiqodiga qarshi aytiladigan ibora hisoblanadi.

Üzerliksin havasın

Her dertlere devasın

Ak göz, kara göz

Sarı göz, ela göz

Hangisi nazar etmişse

Onların nazarını boz (Bayrı, 1955, 1107-bet).

("Isiriqsan havosan

Har dardlarga davosan

*Oq ko'z qora ko'z
Sariq ko'z ola ko'z
Qaysining ko'zi tegsa
Sen uning nazarini buz")*

Foydalanilgan adabiyotlar

- Artun E. (1998). Tekirdağ Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri Doğum – Evlenme- Ölüm. – İstanbul.: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, №9 – 10, S. 25.
- Bayrı M.H.(1955). Nazar ve nazarlık.– İstanbul. №70, S. 1110
- Hazar Ş.(2000). Ankara'nın tarihi ve kültürel zenginlikleri.Lefkoşa. K.K.T.C Yakın Doğu Üniversitesi, S.42.
- İnsel S.V. (2020). Niğde'nin âdet ve merasimleri. Niğde.: Karan Ofset, S. 175.
- Kalafat Y.(2009). İslamiyet ve türk halk inançları. Ankara: Berikan yayınları, S.146.
- Karataş S. (2017). Türk Kültüründe Renkler ve Karahüseyinli Köyü Örneği. – Zonguldak.: Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, S.203.
- Örnek S.V. (2000). Türk halk bilimi. Ankara: Kültür bakanlığı, S. 262.
- Özçelik S. (2022). Dede korkut hikayeleri. İstanbul: Ötüken, S. 216.
- Şişman B.(2001). Samsun Yöresi'nde geçiş dönemleriyle (doğum, sünnet, evlilik ve ölümle) ilgili yaşayan halk inançları ve bunlara ait uygulamalar. Samsun: №39, S.26.
- Teke E. (2005). Osmaniye'de doğumla ilgili inanç ve uygulamalar. Gaziantep: Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü türk dili ve edebiyatı ana bilim dalı, S. 144.
- Teke E. (2005). Osmaniye'de doğumla ilgili inanç ve uygulamalar. – Gaziantep.: Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü türk dili ve edebiyatı ana bilim dalı, S.144.
- Uzun O, Temiz M, Özdemir H.I. (2012). Kahramanmaraş yöresi ağıtları. Kahramanmaraş, S.400.
- Yüksel D. (2007). Gaziantep ve çevresinde doğumla ilgili inanış ve uygulamalar.Gaziantep: Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü türk dili ve edebiyatı anabilim dalı, S. 207.

ALISHER NAVOIY ASARLARI TILI VA USLUBI

*Tadjibayeva Nasiba O'ktam qizi
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-bosqich talabasi
nasibatadjibayeva40@gmail.com
Ilmiy rahbar: Muxtarova Shaxnoza Mashrabovna
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi
shaxnoza1977xon@gmail.com*

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning tilshunoslikka oid qarashlari tahlil qilingan. Navoiy tilni insoniyatning eng muhim vositasi sifatida ko'rgan va uning adabiy, ilmiy va ma'naviy ahamiyatini ta'kidlagan. U fors va arab tillarini qadrlab, turkcha tilning rivojiga ham katta e'tibor bergan. Maqolada shuningdek, Navoiy tilning leksik va grammatik boyliklarini, shuningdek, so'zlarni figuraviy ifodalashdagi ustaligini ko'rsatish bilan birga, uning tilshunoslikka qo'shgan ilmiy hissa va asarlaridagi tilning go'zalligi

yoritilgan. Navoiyning tilshunoslik borasidagi fikrlari bugungi kunda ham muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, tilshunoslik, turkcha til, fors tili, arab tili, leksikologiya, stilistika, til boyligi, adabiy til, figuraviy ifoda, tilning ma'naviy ahamiyati.

Abstract: This article analyzes the linguistic views of Alisher Navoi, focusing on his understanding of language as an essential tool for communication, cultural expression, and spiritual development. Navoiy considered language not only as a medium of communication but as a powerful means to shape the worldview and spiritual life of humanity. The article examines his appreciation for the Persian and Arabic languages while emphasizing his contribution to the development of the Turkic language in literature. It also discusses Navoiy's linguistic contributions in areas such as lexicology, grammar, and stylistics, highlighting his mastery in using figurative expressions and enriching the vocabulary. Navoiy's linguistic ideas remain significant in modern linguistics, reflecting his profound understanding of the role of language in the intellectual and cultural development of society.

Keywords: Alisher Navoi, linguistics, Turkic language, Persian language, Arabic language, lexicology, stylistics, linguistic richness, literary language, figurative expression, spiritual significance of language.

Alisher Navoiy – o'zining adabiy, ilmiy va falsafiy asarlari orqali nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham til va madaniyat sohalarida katta iz qoldirgan buyuk mutafakkir va shoirdir. Uning tilshunoslikka oid qarashlari, tilning nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki millatning ma'naviyati va madaniyatini shakllantiruvchi asosiy unsur ekanligini ko'rsatadi. Navoiy tilni insonning ichki dunyosini ifodalashda, uning ruhiy holatini anglashda va o'zaro muloqotda eng muhim vosita sifatida ko'rgan.

Shuningdek, Navoiy fors va arab tillarining adabiyotdagi o'rnini va ahamiyatini yuqori baholagan bo'lsa-da, o'z zamonasi uchun muhim bo'lgan turkcha tilning adabiy jihatlarini rivojlantirishga ham katta hissa qo'shgan. U turkcha tilni nafaqat kundalik muloqotda, balki ilmfan, adabiyot va san'atda ham faol qo'llanilishi zarurligini ta'kidlagan. Bu maqolada Navoiyning tilshunoslikka oid qarashlari tahlil qilinadi va uning adabiy asarlarida tilning o'rnini, leksik va grammatik boyliklari, shuningdek, figuraviy ifodalarning ahamiyati ko'rib chiqiladi.

Navoiy tilni insoniyatning eng muhim vositasi sifatida ko'rgan. U tilning nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki millatning madaniyati, dunyoqarashi va ma'naviyatini shakllantiruvchi kuch ekanligini ta'kidlagan. "Mahbubul-qulub" asarida Navoiy tilni ma'naviyatni anglash va o'zaro muloqot qilishda eng zarur vosita deb bilgan. Til orqali insonlar o'z fikrlarini ifoda eta oladi, o'zgaruvchan dunyoqarashini boshqalar bilan bo'lishadi.

Alisher Navoiy o'zining tilshunoslik qarashlarida fors va arab tillarining o'rni va ahamiyatiga katta e'tibor bergan. U fors tilini yuqori adabiyotning ifodasi sifatida qadrlagan, ammo turkcha tilning ham ma'naviy va adabiy boyliklarga ega ekanligini ko'rsatgan. Navoiy fors tilida yozgan bo'lsa-da, turkcha tilning salohiyatini ham katta qadrlagan va bu tilni o'zining asarlarida rivojlantirishga alohida ahamiyat bergan.

Navoiy turkcha tilda yozish orqali uni o'sha davrda ilmiy va adabiy til sifatida rivojlantirishga uringan. U turkcha tilning fonetikasi, grammatikasi va stilistika jihatlarini o'rganishga, unga adabiy boyliklar qo'shishga katta e'tibor bergan. Bu borada u o'zining "Xamsa" asarida turkcha tilni jahon adabiyotida munosib o'rin egallashini ko'zlagan. Shu sababli, Navoiy nafaqat fors va arab tillarining, balki turkcha tilning ham madaniy va ilmiy jihatlarini rivojlantirishda muhim ishlar qilgan.

Alisher Navoiy o'z asarlarida leksikologiyaga alohida e'tibor bergan. U tilning leksik tarkibidagi so'zlarning ma'nolarini chuqur o'rganib, so'z boyligini kengaytirish va so'zlarning figuraviy ifodalarini qo'llashda ustalik ko'rsatgan. Shu bilan birga, Navoiy tilni aniq va mazmunli ifodalashni, ma'no ifodalarining go'zalligini talab qilgan. Bu jihat uning she'riy asarlarini yanada boyitgan va ularga chuqur ma'no qatlamlarini kiritishga imkon bergan.

Alisher Navoiy tilshunoslikka oid qarashlari bilan faqat o'z zamonasida emas, balki bugungi kungacha ham tilni chuqur o'rganishga undagan buyuk mutafakkir sifatida tanilgan. Uning fikrlari tilshunoslikning turli sohalarini o'z ichiga olgan, jumladan, fonetika, leksikologiya, stilistika, hamda adabiy tilning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Navoiy tilning insoniyatdagi ahamiyatini chuqur anglab, uni nafaqat madaniy, balki ma'naviy rivojlanishning markaziy vositasi deb hisoblagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Rahmon, I. (2012). Alisher Navoiy va uning tilshunoslik qarashlari. Toshkent: Fan.
- Vohidov, O. (2018). Alisher Navoiy asarlaridagi til va adabiyot. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti.
- Shamsiev, D. (2015). Turkiy til va Alisher Navoiy. Toshkent: O'zbekiston davlat nashriyoti.
- Bazarov, T. (2010). Navoiyning adabiy tilshunoslikka qo'shgan hissasi. Toshkent: Ma'naviyat.
- Tursunov, X. (2007). Alisher Navoiy va uning tilshunoslik merosi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
- Suleymanov, S. (2003). Alisher Navoiy va o'zbek tilining rivojlanishi. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.

ХАБАРЛЫ СӨЙЛЕМНІҢ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тасполатов Нурбек Бахыт ұлы

Шырышқ мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 1-курс студенті
320

Аннотация. Хабарлы сөйлем мазмұнына қарай әр түрлі болады. Олардың мазмұны сөйлемдегі сөздердің, сөйлем мүшелерінің, әсіресе баяндауыштардың мағыналық тұлғалық ерекшеліктерімен байланысты. Интонация – көп функциялы, көп қырлы, күрделі құбылыс.

Кілтті сөздер: интонация, интенсивтілік, тонн, ритмикалық, пауза, синтагма, сөйлем, екпін, эксперимент.

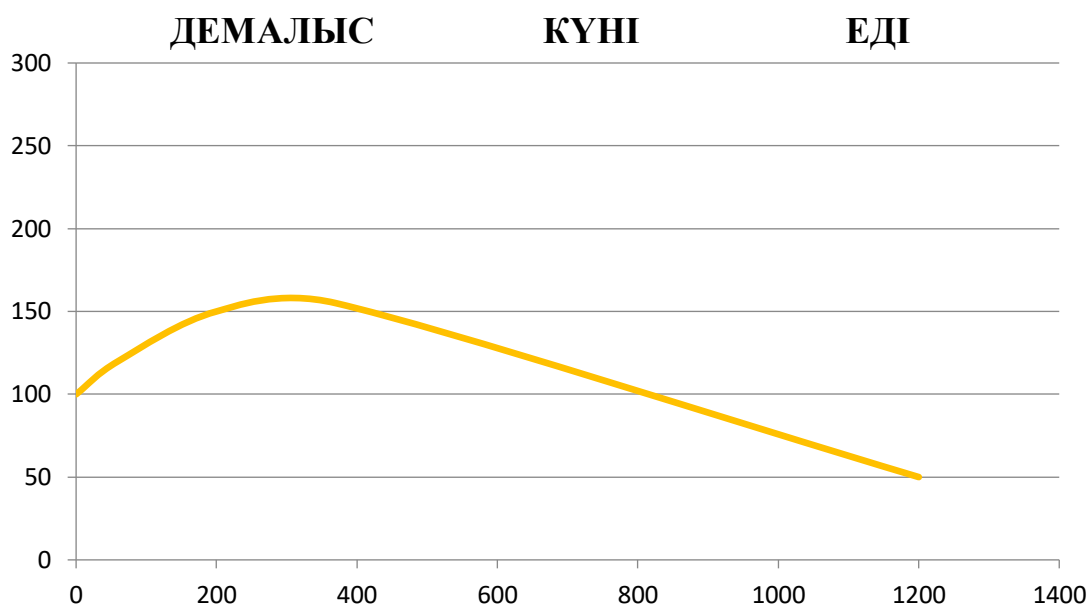
Abstract. The informative offer varies depending on the date. Their content is associated with significant personality traits of words, sentence members, especially the narrators in the sentence. Intonation is a multifunctional, multifaceted, and complex phenomenon.

Keywords: intonation, intensity, tone, rhythm, pause, syntagma, sentence, stress, experiment.

Бір нәрсенің, істің, уақиғаның жайын баян ету мақсатымен айтылған сөйлемді хабарлы сөйлем дейді. Хабарлы сөйлем мазмұнына қарай әр түрлі болады. Олардың мазмұны сөйлемдегі сөздердің, сөйлем мүшелерінің, әсіресе баяндауыштардың мағыналық тұлғалық ерекшеліктерімен байланысты [8,78].

Қазақ тілінде де басқа тілдер сияқты хабарлы сөйлемнің өзіне тән **интонациясының** анықталған екі түрі бар деп есептеуге болады (Л.Шербанның трактовкасына сүйенсек). Олар хабарлы сөйлемнің бір мүшелі және екі мүшелі фразалардан **тұратын** турлерінің интонациясы. Бір мүшелі хабарлы сөйлем канша синтагмадан тұрса да, іш мазмұнында логикалық кайшылығы жоқ бір тұтас семантикалық иитонациялық бірлік құрайды. Мысалы: Демалыс күн еді (Ғ.Мұстафин). Қара қазан үш жерден құрылған (Ғ.Мұстафин). Бәрі орындарынан тұра бастады (М.Әуезов). Күн ұясына кіріп бара жатыр (Ғ.Мұстафин). Тары әңгімесі ұзаққа созылды (Ғ.Мұстафин). Күн қызыл арай шатырынан жаңа ғана шыға бастады (Ғ.Мұстафин).

Келтірілген мысалдардың бәрі дерлік тұрлаулы мүшелері түгел, екі құрамды бір мүшелі хабарлы сөйлемдер. Бұлардың интонациялық тоны басында аздап көтеріліп, негізгі тонның жиілігі сөйлемнің мағыналық өзегінде молайып барып, содан кейін жайбарақат төмен түсіп барып тынады. Бір мүшелі хабарлы сөйлемдер көбінесе орта тональды регистрде айтылады да, тональды диапазоны мен интервалы шамалы болады. Тонның терминальды төмендеуі де интенсивтіліктің азайып минимальды мағынаға ие болуымен байланысты. Интенсивтілік пен негізгі тонның жиілігінің сызығы да өзара бір-бірімен пропорциональды болады. Бір мүшелі хабарлы сөйлемдер әдетте онша катты емес, орташа дауыспен айтылады.

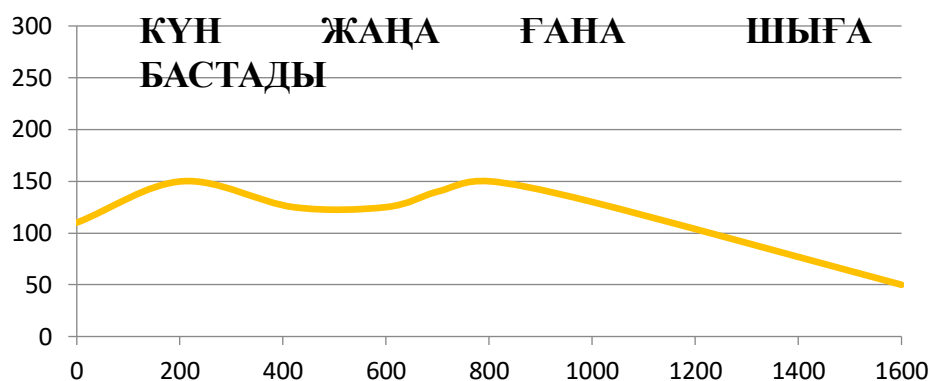

1-сурет. Бір мүшелі хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы

Мұндай сөйлемдердің аяғына қарай карқынның жылдамдығы мен ұзақтылықтың сәл ғана молаюы байқалады. Логикалық екпін түскен сөздің басқа сөздермен салыстырғанда айтылуы ұзағырақ болады. Сонымен қатар сөйлемнің айтылу карқыны олардың көлеміне байланысты. Сөйлем карқынның жылдамдауы – буындар санының көбеюімен байланысты (1-сурет).

Егерде бір мүшелі сөйлем бірнеше ритмикалық топтан тұрса ритмикалық топтың ішіндегі әр сөз орыс тіліндегідей екпінмен белгіленбей, ритмикалық топтың соңғы буыны әдетте жоғарырақ, күштірек, ұзақтылығы да молырақ болып айтылады. Мұндай сөйлемдердің интонациясы біркелкі, жай толқынданып аяғына қарай төмендеп барып бітеді. Ритмикалық топтардың арасы паузамен бөлінуі міндетті емес (2-сурет).

Екі мүшелі хабарлы сөйлемдерде сол екі мүшелерінің арасында әдетте өзара мазмұндық тайталастық немесе қалайда теңдесуге бағытталған бір бәсекелік байқалады. Бұл жағдай мұндай сөйлемдердің интонациялық сызығында да көрінеді. Екі мүше өз алдына бір-бір синтагма құрап, алдыңғысы соңына қарай көтеріңкі, кейінгісі соңында төмен айтылып, әрдайым паузамен бөлініп тұрады. Жазуда көбінесе екі мүшенің арасына сызықша қойылады. Кейде екінші, яғни соңғы мүше алдыңғы мүшеге мазмұны жағынан тайталас, бәсекелес болмай, оның мағынасына біраз түсініктеме не анықтама беруі де мүмкін.

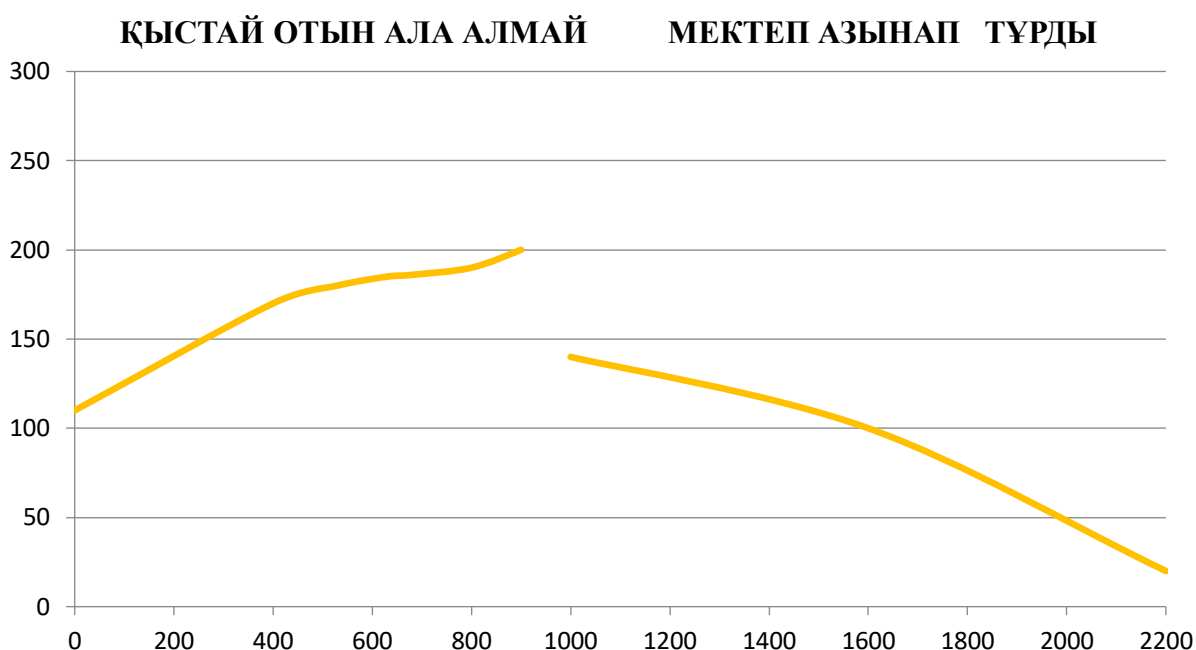

2-сурет. Бір мүшелі үш ритмикалық топтан тұратын хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы.

Мысалы: Қара тақтайсыз мұғалім – тебенсіз кемпір ғой (Ж.Аймауытов). Қыстай отын ала алмай – мектеп азынап тұрды (Ж.Аймауытов). Бес жерде бес – жиырма бес. Оның емтиханды тапсыра алмағандығы – көп ауырғанының салдары. Абай мен Әйгерім өмірге лағнат айтқан адамдар сияқты емес, қайта күйін ұғып, қалын ойлағандай (М.Әуезов). Мал басын көбейтуге ерінбей еңбек сіңірген кісінің бірі – Жақыпбек еді (Ғ.Мұстафин). Қарағанды облысы – еліміздегі ең қуатты да құнарлы өңірдің бірі («Ана тілі»).

Екі мүшелі хабарлы сөйлемнің ішкі мазмұнының тайталас, бәсекелестігі оның мүшелерінің өзіне тән интонациялық өзгешеліктерінен де көрініп тұрады дедік. Мұндай сөйлемнің әр мүшесі қанша синтагмадан тұрса да, олар әрдайым паузамен бөлініп, әрқайсының өзіне тиісті интонациялық сызығы болады. Хабарлы сөйлемнің бұл түрінің екі мүшесі паузамен бөлініп қана қоймай, оның ара жігі едәуір тональды интервалмен дараланады. Алдыңғы мүше, яғни бірінші синтагма болып тұрған мүшенің интонациясы аяқталмағанды көрсетіп интенсивтілігі молаюмен ерекшеленсе, екінші синтагманың тональды контуры төмендеп, аяқталғанды көрсетіп, баяу қарқынмен қатар, шамалы интенсивтілікпен айтылады (3-сурет).

Сонымен, хабарлы сөйлем бір мүшелі және екі мүшелі болып екіге бөлінеді. Оның бір мүшелісі тиянақты бір интонамаға ие болады, ал екі мүшелісінің бірінші компоненті тиянақсыз интонамаға, ал екінші компоненті тиянақты интонамаға ие болады.

3-сурет. Екі мүшелі, екі синтагмадан тұратын хабарлы сөйлемнің интонациялық сызығы

Интонацияны экспериментті-фонетикалық зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен (этаптан) тұрды. Ең алдымен оған қазақ тілінің әр алуан стилі мен жанрынан, прозасы мен поэзиясынан зерттеу материалын жинап, саралап алу керек болды. Ол үшін жай сөйлемнің түрлі коммуникативтік типтерінен мысалдар алынды.

Жоғарыда айтылған, ретпен жиналған, сараланған материалдарды зерттеу жұмысы төмендегідей болды:

1. Жиналған материалды құрылымдық-семантикалық жағынан топтап талдау жасау.
2. Дикторларды тағайындап және олар оқыған материалды ферромагниттік таспаға жазу.

Экспериментті-фонетикалық зерттеудің материалы көркем прозадан, поэзиядан, ауыз әдебиетінің түрлерінен және публицистикадан алынды.

Экспериментке жататын мәтінерді дикторлар оқыды. Олардың ішінде маман дикторлар және қазақ тілін жақсы білетін, қазақша жақсы сөйлейтін сауатты ғылым қызметкерлері мен мұғалімдер бар. Даярланған материал экспериментті фонетика лабораториясының студиясында жазылды. Дикторларға мәтінің қандай мақсатпен оқылатыны айтылған жоқ. Дегенмен олардың мәтіні сөйлемнің коммуникативтік түрлеріне сәйкес табиғи дауыспен, табиғи қарқынмен, анық оқуы талап етілді.

Аудиторлық талдау жасайтындар, яғни жазылған мәтіні тындап, оны саралап,

анықтайтындар – қазақ фонетикасының мамандары болды. Олардың алдына төмендегідей мақсаттар қойылды:

а) Ең алдымен тыңдалған сөйлемдердің интонациясына карап, оның сөйлемнің қай коммуникативтік түрі екенін анықтау.

б) Одан кейін ол сөйлемдердің қанша синтагмаға, немесе ритмикалық топқа бөлінетінін белгілеу.

в) Олардың синтагмалық ритмикалық және логикалық екпінін белгілеу.

г) Интонацияның 4 деңгейіне байланысты синтагманың тональды контурын сызу.

д) Синтагманың қарқыны мен айтылу күшін анықтау.

Инструментті талдау жасау үшін автоматикалық өлшейтін және сөйлеу сигналының параметрларын (негізгі тонның жиілігі, интенсивтілігі, ұзақтылығы) автомагикалық жазатын интонограф қолданылды.

Интонограммаларда төмендегі акустикалық параметрлар жазылды: сөйлеу сигналының осциллограммасы, негізгі тонның жиілігінің сызығы, интенсивтіліктің амплитудасы, уақыттың белгілері.

Ең алдымен интонограммалардың талдамасы (расшифровка) жасалды, яғни барлық дыбыстар санаққа алынды, одан кейін интонограммалар сөйлеу тілінің негізгі 3 просодикалық сипаттамасы тұрғысынан қаралды: тональды, динамикалық және темпоральды. Негізгі тонның жиілігін өлшеуде герц қолданылды, интенсивтілікті өлшеуде децибел қолданылды, ал уақыт миллисекундта өлшенді.

Негізгі топтың жиілігінің параметрларынан төмендегі сипаттамалар анықталды:

1. синтагмалардың тоналды контуры;
2. тональды контурдың басталу деңгейі;
3. тональды контурдың аяқталу деңгейі;
4. синтагмалардың тоналды диапазоны (негізгі тонның максимальды және минималды мазмұнының арасындағы айырмашылығы);
5. Синтагмалардың тоналды деңгейі. Оны анықтайтын формула:

$$\frac{\sum F \text{ екпінсіз буындар}}{n}, \text{ мұнда}$$

F – барлық екпінсіз буындардың негізгі тонның жиілігінің қосындысы;

n – екпінсіз буындардың саны.

6. негізгі тонның жиілігінің максимумы (тональды шыңның орны).

Интенсивтіліктің параметрларынан синтагмалардың интенсивтілігінің диапазоны анықталды (интенсивтіліктің максимальды және минимальды мағынасының арасындағы айырмашылығы), және интенсивтіліктің деңгейі.

Оны анықтайтын формула:

$$\frac{\sum I \text{ екпінсіз буындар}}{n}, \text{ мұнда}$$

I – барлық екпінсіз буындардың интенсивтілігінің мағынасының қосындысы;

n – екпінсіз буындарының саны.

Уақыттың параметрларынан синтагмалардың абсолюттік ұзақтылығы мен қарқыны анықталды. Қарқын сегменттердің жалпы **ұзақтылығы** мен барлық буындар санының арасындағы қатынасынан анықталады.

$$t = \frac{\sum t}{n}$$

Жүргізілген эксперименттердің барлық түрінің нәтижесінде қазақ тіліндегі интонация жайында жан-жақты объективті **қорытындыларға** келуге **қол** жетті деп есептейміз.

Қорыта келгенде интонация – көп функциялы, көп қырлы, күрделі құбылыс. Тілдің басқа элементтерімен салыстырғанда интонацияның өзіне ғана тән қасиеттері мен ерекшеліктері бар. Біздің байқауымызша, суперсегменттік просодикалық тәсілдер, яғни интонация компоненттері, сегменттік бөлшектерден, яғни дыбыстардан бұрын пайда болған сияқты. Сөйлеу тілінен бұрын просодикалық тәсілдер тілсіз деп есептелетін дамуы жоғары саналатын үйірлі хайуанаттардың өзара қарым-қатынасында пайдаланылған.

Пайдаланылған әдебиеттер

- . Балақаев М., Қордабаев Т. (1991). Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы, – 370 б.
- . Базарбаева З.М. (1996) Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. – Алматы: «Ғылым»,. – 224 б.
- . Базарбаева З.М. (2002). Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. –Алматы, – 241 б.
- . Базарбаева. З. (200)1. Интонация жүйесінің теориялық негіздері. –Алматы, –189 б.
- . Байкабилов У. (2022). Қазіргі қазақ әдеби тілі. – Ташкент, – 58 б.
- . Нұрмаханова Ә. (1982). Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, – 253 б.
- . Утесбаева Ж.М. (1990). Интонационные конструкции казахского текста (на материале романа А.Нурпеисова «Қан мен тер»). Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, – 31 с

ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Толибжонов Нилуфар Дилиоджон кизи,

ФГУ студентка 2-го курса

rotasu9325@gmail.com

Научный руководитель: F.f.f.d., М.И.Муродова

Аннотация. В данной статье изучается роль исследования тюркских языков через призму сравнительного языкознания, которое позволяет смотреть на это с разных особенностей, таких как историческое, типологическое и лексико-грамматическое. Подробно описываются основные направления, которые включают в себя фонетику, морфологию и синтаксис. Приведены варианты работ учёных-лингвистов, которыми были изучены иллюстрация общих черт и различий в тюркских языках. Основное внимание направлено на методологии сравнительного анализа, позволяющее глубже понять структуру и эволюцию тюркских языков.

Ключевые слова: Тюркские языки, сравнительное языкознание, фонетика, морфология, синтаксис, типология, историческая грамматика.

Abstract. This article examines the role of the study of Turkic languages through the prism of comparative linguistics, which allows us to look at it from different features, such as historical, typological and lexical-grammatical. The main directions, which include phonetics, morphology and syntax, are described in detail. The versions of the works of linguists who studied the illustration of common features and differences in Turkic languages are given. The main attention is paid to the methodology of comparative analysis, which allows us to better understand the structure and evolution of Turkic languages.

Keywords: Turkic languages, comparative linguistics, phonetics, morphology, syntax, typology, historical grammar.

Тюркские языки представляют собой одну из крупнейших языковых групп в мире, объединяющую около 40 языков, на которых говорит свыше 200 миллионов человек. Распространение этих языков охватывает огромные территории от Восточной Европы (Турция, Болгария) до Центральной Азии (Узбекистан, Казахстан) и Сибири (Якутия, Тыва). Тюркский язык является одним из важных групп среди других, которая стала важным элементом в культурной и политической истории в Евразии, начиная с эпохи древних кочевых племён, таких как Тюркский каганат и до современных независимых государств.

Изучение тюркских языков влияет на несколько научных направлений. Лингвисты изучают их с двух точек зрения, как исторически и типологически, что даёт возможность развития языков, также взаимосвязь с культурами и языками других народов. Такие различные языки как арабской, персидской, китайской и русской влияют на культуру разных сфер, а также можно увидеть яркое отражение в лексике, синтаксисе и фонетике.

Сравнительная лингвистика является важным элементом для анализа языков, принадлежащей одной семье. Впервые она была введена в XIX веке, которое позволила восстановить праязыки и выявить законы языкового развития. В применении к тюркским языкам сравнительное языкознание предоставляет определить общие черты, различия и влияние внешних факторов, как миграция, войны и культурные контакты.

Процесс возникновения и классификация тюркских языков начинается с утверждения, что они принадлежат к алтайской языковой семье. Алтайская гипотеза, предложенная в XIX веке, объединяет тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский и японский языки в одну семью (Баскаков, 1981). Однако современные лингвисты разделились во мнениях: некоторые считают общие черты результатом генетического родства, другие объясняют их лингвистическим взаимодействием. Классификация тюркских языков, разработанная Н. А. Баскаковым, остаётся наиболее признанной. Она делит тюркские языки на шесть групп:

- Западно-тюркская группа, включающая турецкий и азербайджанский языки;
- Восточно-тюркская группа, представленная узбекским и уйгурским языками;
- Северо-восточная группа, включающая якутский и долганский языки;
- Юго-восточная группа, включающая хакасский язык;
- Юго-западная группа, представленная татарским и башкирским языками;
- Центральная группа, включающая киргизский и казахский языки. (Баскаков, 1981, с. 73)

Сравнительный анализ определяет, как эти группы отличаются друг от друга фонетически, лексически и грамматически. Например, в узбекском языке отсутствует согласование гласных звуков, что связывают с влиянием персидского языка, в то время как казахский язык сохраняет строгую систему согласования. Также историческое развитие тюркских языков связано с исследованием их классификации. Оно может отражаться в древних надписях, как Орхонские руны, в которых описываются важные сведения о языках древних тюрков, именно они смогли стать предшественником всех современных тюркских языков.

Фонетические особенности включают изучение системное использование и гармонию гласных. Гармония гласных, являющаяся одной из ключевых характеристик тюркских языков, базируется на согласовании гласных по двум основным критериям: передне-заднему и верхне-нижнему ряду. Это явление, характерное для большинства тюркских языков, делает их фонетическую систему особенно упорядоченной. В турецком языке, например, слово *evler* (“дома”) иллюстрирует гармонию гласных, где все гласные

относятся к переднему ряду. В казахском языке слово үйлер демонстрирует аналогичное явление (Успенский, 1990, с. 142).

Однако в узбекском языке гармония гласных разрушена, что объясняется влиянием персидского языка. Помимо гармонии гласных, важным объектом анализа является структура согласных. Например, в древнетюркском языке широко использовались звуки q и k, которые в некоторых современных языках (например, в уйгурском) трансформировались в x и h (Баскаков, 1981, с. 78). Также стоит отметить тенденции к упрощению фонетической системы в современных тюркских языках. В турецком языке, например, наблюдается сокращение некоторых звуков в разговорной речи, что связано с ускорением темпа речи и влиянием урбанизации.

Морфологические особенности тюркских языков отражают их агглютинативную структуру. Агглютинация — процесс последовательного присоединения аффиксов к основе, причём каждый аффикс выражает одну грамматическую функцию. Эта особенность делает морфологию тюркских языков одной из самых аналитически прозрачных. Например, в турецком языке слово çalıştırılabilircekti (“оно могло быть заставлено работать”) состоит из морфем: çalış (работать), tır (заставлять), ıl (пассивность), abil (возможность), ecekti (будущее время в прошедшем) (Батманов, 1985, с. 98).

В других тюркских языках морфология может включать дополнительные элементы, отражающие социальные и стилистические оттенки. В киргизском языке, например, форма вежливости выражается через отдельные аффиксы. Исследование морфологии позволяет выявить исторические изменения. Например, в древнетюркском языке использовались более сложные формы суффиксов, часть которых была утрачена в современных языках.

Синтаксические особенности тюркских языков связаны с порядком слов SOV (субъект-объект-глагол). Синтаксис тюркских языков сохраняет классический порядок слов SOV, характерный для агглютинативных языков (Левитская, 1995 с. 89). Например, в киргизском предложении Мен мектепке барам (“Я иду в школу”) субъект (Мен), объект (мектепке) и глагол (барам) располагаются именно в таком порядке. Тем не менее, в современных тюркских языках, особенно под влиянием глобализации, наблюдаются изменения в синтаксической структуре. Например, в турецком языке под влиянием европейских языков допускаются конструкции с порядком слов SVO. Кроме того, тюркские языки характеризуются использованием послелогов вместо предлогов. Например, в казахском языке выражение мектепке дейін (“до школы”) использует послелог дейін (Левитская, 1995, с. 91).

В особенности построения предложений включает в себя систему построения сложноподчинённых предложений. Это можно заметить в разных языках, а также она входит особенность тюркских языков. В качестве примера можно взять турецкий язык, в котором для построения предложений используется система деепричастий, позволяющее объединять несколько действий в одном предложении.

Исторические изменения и заимствования включают анализ влияния арабского, персидского и русского языков. Большинство тюркских языков отражает сильное влияние на других языках. Например, принятие ислама привело к усилению арабского воздействия. Такие изменения затронули лексику, связанную с религией, философией и наукой. Арабские заимствования включают такие слова, как kitap (“книга”) и ilim (“знание”). В персидском языке тюркские языки заимствовали слова, связанные с культурой и повседневной жизнью, например, gul (“цветок”) и shirin (“сладкий”) (Гордлевский, 1974, с. 189).

В результате колонизации Средней Азии и Сибири Российской империй в XIX–XX веках русское влияние стало явно выраженным. Оно проявляется в заимствовании технических и административных терминов, таких как самолёт и газета. Влияние русского языка сильно отражается в тюркских языках по грамматической конструкции, например, как порядок слов и использование предлогов.

Кроме интеграции в тюркских языках, можно заметить, что исторические изменения отражает динамическую взаимосвязь с местными культурами. Примером можно взять татарский язык, в котором встречаются элементы, заимствованные из марийского и удмуртского языков, что означает о тесную связь между этими народами.

Древние тюркские письменные источники, такие как Орхонские надписи, не только отражает язык того времени, но и предоставляют картину о социальных и культурных аспектах жизни древних тюрков. Эти тексты, содержащие основы литературной традиции, помогают лингвистам восстановить процесс развития и контактов тюркских языков. По этой причине, сравнительное языкознание выдаёт уникальную возможность исследовать тюркские языки как взаимосвязанную систему, которая сохраняет свою уникальность, несмотря на многовековые внешние влияния. Анализ фонетических, морфологических и синтаксических характеристик демонстрирует, как языки развивались, приспосабливаясь к изменениям в социальной, политической и культурной сферах.

Важно понять, что исследования тюркских языков играет ключевую роль в понимании типологического характера, также занимает важное место в мировой языковой семье. Также, знание исторического развития служит сохранению культурных наследий тюркских народов и укрепляет этническую идентичность. В будущем

Исследования тюркских языков играют важную роль в понимании их типологических характеристик и места в мировой языковой семье. Кроме того, знание их исторического развития способствует сохранению культурного наследия тюркских народов и укреплению их национальной идентичности. Лингвистам предстоит в будущем более подробно исследовать языковые процессы, сосредоточив внимание на взаимосвязях между тюркскими языками и их контактами с другими языковыми группами, а также на разработать современные методы сохранения вымирающих языков, таких как кумандинский или долганский. Эти шаги способствуют более полному пониманию культурных и исторических взаимосвязей тюркских народов.

Список литературы:

- Баскаков Н. А. (1981). Историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука,
Батманов И. А. (1985). Морфология тюркских языков. – Казань: Казанский университет,
Гордлевский В. А. (1974). История тюркских языков. – М.: Восточная литература,
Левитская Е. В. (1995). Типология языков. – М.: Изд-во МГУ,
5. Успенский Л. В. (1990). Фонетика тюркских языков. – СПб: Лингвистика,

СӨЙЛЕСІМ ЖӘНЕ МӘТІН

*Тургунов Бахт Қахраман ұлы
Шырышқ мемлекеттік педагогика университеті
Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 1-курс студенті
Ғылыми жетекші: доц м.а. У.А.Байкабилов*

Аннотация. Мәтін – мақсатқа бағыттала ұйымдасқан, мағыналық және формалды-грамматикалық байланыстармен жақын мүмкіндікте біріккен сөйлесімдердің желілі бірізділігі.

Кілтті сөздер: сөйлесім, мәтін, жағдаят, сөз, номинация, предикация, локация, монолог, предикат, полилог.

Abstract. The text is a network sequence of conversations organized purposefully, united by semantic and formal-grammatical connections in close proximity.

Keywords: conversation, text, situation, word, nomination, predicate, location, monologue, predicate, polylogue.

Мәтіннің жан-жақты зерттелуі сөйлесім лингвистикасының үлкен бір қыры ашылғанының көрінісі болып саналады. Бірақ сөйлесім мәтіннің ерекше бір түрі бола алмайды. Ғалымдардың тұжырымдарына сүйенетін болсақ, аяқталған ойға мәтін де, сөйлесім де ие болады. Мәтін де басқа бірліктер сияқты тілдің таңбалық жүйесіне жатады.

Қатысымдық қызметте әрбір бірліктің қызметі мәтін деңгейінде көрінеді. Мысалы, сөз атауыштық, сөйлем құрылымдық-мағыналық қызмет атқарса, мәтін оның бәрін жалпылайды, яғни белгілі бір хабардың үзіндісін тудырады. Сөйлесімнің мәтіндегі қызметі – мәтін құрушы бірлік болуында.

Мәтіннің ең кіші бөлшегі сөйлем сөйлесім тұрғысынан сөйлесім болатыны айтылды. Ең кішкене қатысымдық бірліктер – сөз-сөйлесімдер. С.М.Аташев «Өрт!» деген сөйлесімді мысалға келтіре отырып, оның «шындыққа қатысты болатындығын және белгілі бір интонациямен көмкерілетінін, информативті-эмотивті сипатта болатынын» айтып өткен» [3, 12].

Солай болғанда мәтіндегі предикативтілікке қатысты, мәтін тақырыбының желісімен мазмұндас т.б. элементтердің барлығы оның құрылымына өз үлестерін қосады. Мәтін мен сөйлесім екі түрлі бірліктер. Мәтін – мақсатқа бағыттала ұйымдасқан, мағыналық және формалды-грамматикалық байланыстармен жақын мүмкіндікте біріккен сөйлесімдердің желілі бірізділігі. Сөйлесімнің біртұтастық белгісі осы мәтін ішіндегі оның мазмұндық бірізділігі арқылы анықталады.

Жағдаятқа байланысты сөйленімдердің мәні мен мазмұны белгілі бір сөйлеу әрекеті үстінде айқындалады. Сонымен қатар жағдаяттық сөйленімдер сөйлеушінің сөйлей білуінен (шешендігінен), өмірлік тәжірибесіне, мамандығына т.б. байланысты қолданыс табады.

Сөйлесімнің құрылымы әртүрлі болып келеді. Ол бір элементтен де құрала алады. Құрылымдық тұрғыдан алғанда, сөз тіл бірлігі ретінде сөйлемді құраушы, аталымдық бірлік болады да, сөйлесім тілінде ақпарат жеткізетін қатысым бірлігі ретінде сөз-сөйленімнің қызметін атқарады. Қатысымды жүзеге асыратын сөйлесім тілінің бірлігі сөйленім болғандықтан, мұндай сөйленімнің түрі «сөз-сөйлем» емес «сөз-сөйленім» деп алынды. Кез келген бірлік сөз-сөйленім бола бермейді. Бірақ мәтіндегі сөйлесім мазмұнының бірізділігі бола да бермеуі мүмкін [1,17].

Егер мәтінді сөйлесімдерге бөлгенде сөйлесім мазмұнының әрқашанда үздіксіз бірізділік сипатына ие болмайтыны белгілі болды. Сөйлесім мазмұнының бірізділігі диалогтық сөйлесім түрінде де сақталмайтыны кейбір мысалдардан байқалды:

- Сіздің әкеңізді де кеме басып өлтірген бе,
- Арман ағай ауыр күрсінді,
- толқында туамыз, толқында өлеміз... .

Сөйлесім мазмұнының бірізділігі сақталмайтындығы мынандай жағдайлардан болады:

- а) сөйлесім тіліне тән табиғи немесе арнайы кідірістердің болуынан;

ә) сөйлесім мақсатына қарай сөйлеушінің сөйлесім мазмұнының бірізділігін сақтамауынан.

Бұл екі жағдай да тікелей сөйлеуші психологиясына қатысты болады. Сөйлесімді мәтін теориясы бағытында қарастыру олардың құрылымын, яғни сөйлем формасындағы сөйлесім бе, болмаса кең көлемді мәтін, абзац деңгейіндегі күрделі сөйлесім екендігін анықтауға мүмкіндігін тигізеді. Дегенмен сөз соңында қарым-қатынастың негізі біртұтас мәтіндерден емес, жекелеген сөйлесімдерден бастау алатындығын тағы да еске саламыз.

Сөйлесімнің номинация, предикация, локация қызметтерінен басқа ақпараттық-мазмұндық, байланыс орнату, қатысымдық, экспрессивтік т.б. қызметтері бар [4, 356]. Біздің жұмысымызда сөйлесімнің қатысымдық қызметі басты орын алады.

Сөйлесім бірліктерінің қатысымдық табиғатын әркім әр түрлі тұжырымдайды. Мысалы, мәтіннің қатысымдық табиғаты оның динамикалық ұйымдасуымен байланысты (мазмұн жағынан да, форма жағынан да). Ал сөйлесімнің қатысымдық ерекшелігін В.Матезиус өзінің актуалды мүшелену теориясымен айқындап берді [7].

Әрбір сөйлесімнің қатысымдық міндеті үшін бәрінен бұрын онда не туралы айтылғаны (тема) мен бұл туралы не айтылатыны (рема) арасындағы орнайтын нақтылы қатынас маңызды. Алдыңғы сөйлесімнің ақпарының не туралы болатындығы белгісіз болуы міндетті емес. Тема мен реманы «айтылған, енді айтылатын», «жаңа, ескі», «белгілі, белгісіз» ұғымдары түрінде қарастырса, бірі (тема) мидың оң жақ жартышарынан, енді бірі (рема) сол жақ жарты шарынан орын алады [8, 75]. Өйткені жаңа ақпараттар оң жақтан өңделіп, сол жақтағы жадыда сақталуына ауысып отырады.

Белгілі бір жағдайларда тема немесе рема кинесикалық белгілермен алмасуы мүмкін немесе ішкі сөйлесім жағдайында қалады. Жағдаятқа байланысты тілімізде сөйлесімдердің сөздей берілмеуі көбіне келісімді, мақұлдауды білдіреді. Мұндайда тема мен рема біріне-бірі селбесіп те келеді. Сондай болғанда қарым-қатынас үзілмей, тілдесушілердің өзара түсінісулері мүмкін. Мысалы:

— Мұхтар, – деді Ғабәз әлден соң. Сен «Шың басындағы оқиғаны» бір адамға арнайы оқысаң қайтеді?

— Кімге?

— Раисаға...

— ?

— Кімді айтып тұрғанымды түсіндің бе? – деді тағы да.

— Түсіндім, – дедім мен

Сөйлеушінің жауабы болмаса да, контекст арқылы әйтеуір оның ішкі сөйлесімінде бір ойлардың ағыны болып жатқанын сезуге болады. Күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі, әсіресе қарапайым (мысалы, әйел затының ортасы) ортада жамырай сөйлеу қалыпты жағдай. Мұны ғылыми тілмен айтқанда «полилог» дейміз.

Полилог арнайы зерттелмегенімен, оның құрамында көбіне тема да, рема да бір-біріне ұқсамайды және әрбір Сөйлесім жаңа ақпарат тасиды. Жамырай сөйлеу қатысымды жеңілдетіп, сөйлеушілердің алдына қойған сөйлесім мақсатының, түпкі ойдың жүзеге асуына ықпалы күшті болады. Мұнда барлық сөйлеушілердің араласуымен ортақ мақсат шешіліп, жадыдағы сақталған тілдік ақпараттар жаңғырып қана қоймай, жаңа хабарлармен де толысқанын көруге болады.

Жамырай сөйлеуде сөйлесушілерге тақырып ортақтығының болуы маңызды. Тақырыптың ортақтығы тема мен реманың өрілуінің көзі болып саналады.

Көрші-қолаң, бала-шаға мені қоршап алды.

- Кәне, қарағым, көзіңді көрсетші.
- Операцияны қай жеріңе жасады?
- Әй, өзі бұрынғыдан үлкейіп, әдеміленіп кетіпті, былай қара!
- Батыр-ау, өзінің тіккен орны да білінбейді ғой, – десе, енді бірі:
- Ой, тұра тұршы. Бәрінен бұрын операция қалай болады екен, соны айтшы, – дейді

Сөйлеушілердің білім қорының аздығынан немесе аялық білімнің жоқтығынан тақырыптан ауытқуды байқауға болады. Мұндай жағдай тек білім қоры ғана емес, түрлі жағдайлардың әсерінен де болады. Жоғарыдағы мысалда әңгіме көз туралы. Тек екінші сөйлеуші жағдаяттан нақтылы хабардар емес (Операцияны қай жеріңе жасады?). Көзге жасалған операцияны және көздің операциядан кейінгі жағдайы қатысымның өрбуіне арқау болып тұр.

Тыңдаушыға бірінші кезекте сөйлесімнің грамматикалық жағы емес, семантикалық жағы маңызды, ал ол сөйлесім тіліне тән басты ерекшелік. Сөйлеуші айтар ойын жеткізу ұстанымын алға тұтып отырады да, сөйлесімнің құрылымына, қала берді семантикалық дұрыс қолданысына мән бере бермейді.

Монологтық сөйлесім кезінде нақтылы кері жауап қататын сөйлесушінің болмайтын кезінде мынадай жайттар кездеседі:

- а) сөйлеуші ойдың бірізділігін сақтау мақсатымен, сонымен бірге паралингвистикалық белгілердің (кинесикалық белгілердің) болмауынан тема сақталып отырады;

б) көп жағдайда сөйлесімнің темасы сөздей берілуге ие болады. Егер сөйлеуші оны алдыңғы сөйлемдерде немесе абзацта айтып кетіп, одан ойдың бүтіндігі мен семантикалық байланыс бұзылмайтын болса, ол түсіп қалады.

Монологтық сөйлесімнің басқа сөйлесім әрекеттерінің түрінен ерекшелігі сол, уәж тек субъектінің өзі арқылы жүзеге асады. Солай болғанда, монологтық сөйлесімнің актуалдануы уәждің туылуына тәуелді болады.

Кейде монологтық сөйлесімде актуалды мүшеленудің қолданылуының белсенділігі аз болады. Көбіне тема да, рема да анық, айқын беріліп отырады. Ішкі сөйлесім жағдайында, сөйлеуші өзімен-өзі әңгімелесуші болып табылғанда: сөйлесім бірлігі ретінде сөйлесім болмайды, тек қажетті ақпараты бар қатысымның элементтері ойша белгіленеді; бірізділік үзіледі; сөйлемнің темасы түгелдей болмайды, яки сөйлеуші-әңгімелесуші оны қажетсінбейді және оның не туралы екендігі таныс болса да, ішкі сөйлесім тек іштей құрылған сөйлемнің ремалық элементтері арқылы жүріп отырады.

Мұндағы бірінші деңгейде сөйлеушінің сөйлесімді сөйлесім актісіндегі белгілі бір мақсатқа байланысты жұмсауы үшін тілдік санада уәж пайда болады. Оның жүзеге асуына тілдік санадағы адамның жалпы білімі, қажеттілік немесе жағдаят т.б. түрткі болады. Сөйлесім емеуріні (ой, сөйлесім ниеті) өзінен-өзі тумады, ол өзара әрекеттесетін факторлармен қатар қалыптасады, олардың ең бастысы болып уәждер жүйесі орын алады.

Жалпы уәжділіктің өзі лингвистикада теория ретінде қалыптасқан. Ғалым Б.Қ.Қасым уәждеме теориясын «лингвистикалық тұрғыдан жаңа күрделі атауларды жасауға, қалыптастыруға уәждік қасиеттерін анықтауға мүмкіндік беретін, туынды бірліктерді анықтайтын заңдылық» [5, 158] ретінде түсіндірді. Қатысымдық тұрғыдан уәж сөйлеушінің әрбір сөйлеу әрекетін жүзеге асыру мақсатымен байланысты болады. Қатысымның туындауы үшін де уәждің болуы шарт.

Сөйлесім тудыратын уәж жай және күрделі болуы мүмкін. Жай уәжде қойылған сұрақты қайталай отырып жауап беретін болса, күрделі уәж болу үшін біршама ойланып барып жауап беруді керек етеді.

Мәулен енді іркіле жүрді. Инеш те баяулады. «Өкпелетіп алдым ба?» дегендей әлсін-әлі қарай берді. Әлгі бір реніші тарқап үлгіргендей. Енді бірде Мәуленнің қолтығынан алды да езу тартты.

– **Өкпелеп қалдың ба?** – деп сұрады Инеш.

– **Өкпелеп қалдым,** – деп жауап берді Мәулен.

Мұндағы сөйлесімдердің туындауына ешқандай күш жұмсалмайды және тема мен рема да күрделі емес. Қойылған сұрақты қайталай отырып, жауап берілген. Ал егер

қойылған сұраққа ойланып, жаңаша күрделендіріліп жауап берілетін болса, уәж де, сөйлесімнің ремасы да күрделі болады. Осыған тұжырымға сүйене отырып, актуалды мүшеленудің екі түрін ажыратуға болады: а) сөйлесімнің жай актуалдануы; ә) сөйлесімнің күрделі актуалдануы.

Күрделі актуалдануда сөйлеушінің өз тарапынан қойылған сұраққа жаңаша жауап беріп, шығармашылығын қажет етеді: «Балаңыз ересек пе?» деген сұраққа «Иә, ересек» десе жай актуалдану болады да, «Әскерден келген, қазір жұмыс істеп жүр» деген Сөйлесім күрделі актуалдануды жасайды.

Сөйлесім тіліндегі сөйлесімдердің актуалдануында интонация тәсілі басым болатын болса, ол адам миының оң жақ жартышарымен байланысты. Оң жақ жартышар дауыс ырғағын, тембрлік бояуды қамтамасыз етіп, актуалдану үдерісі сол жақ жартышарда жүзеге асады. Сол жақтағы жекелеген қатысым бірліктері валенттілікке ие болып, оң жақтың бірлесуімен қатысымда актуалдану тәсілі кеңейеді. Мәселен, етістіктің түрленуін алуға болады. Айтайын, айтасың, айт, айтайық немесе келуім, келуі т.б. осылайша түрлену санада реттеліп отырады. Бұны бұрын айтылып кеткен «айтылым ядросы» (рема) терминімен сәйкестендіруге болады. Әрбір сөздің осылай актуалдануына дүние туралы білім мен экспрессивті интонация көмекке келеді.

Сөйлесім кезінде барлық сөйлесімдер іштей таңдалып, сөйлеушінің санасында мынаны айтам, мынаны айтпаймын деп талқылана да бермейтіндігі белгілі болды. Ондай жағдайда сөйлесімдердің пайда болуы үлгісін екі түрлі жағдайда қарастыру керек болады. Ол – аяқасты сөйлеу және іштей дайындықпен сөйлеудің жасалу жолы. Аяқасты сөйлеуде уәждің белсенділігі төмен болады.

Сөйлесімдегі сөздердің туындауы ойлаудан сөйлесімге өту үдерісі бойынша анықталады. Ойлау үдерісінің барлығы сөйлесімдегі сөйлесімдердің жасалуымен (құрылуымен) бітпейді. Бірақ сөйлесімдегі сөйлесімнің туындауы – бұл әрқашанда ой жұмысының куәсі. Ойлаудың әр түрлі типтерінде әрекетке бірінші жадының тереңінен алынған заттық-бейнелік кодтың элементтері болады [6, 60]. Бұл процестің болашақта дамуы адам ауызша емес тұжырымдарға сүйену кезеңінен қандай мазмұнда өтетінімен байланысты. Басқаша терминмен айтқанда, бұл ассоциация болып саналады.

Ішкі сөзді таңдау. Ішкі сөйлесім көбіне предикаттардың негізінде жүзеге асатыны рас болғанымен, оны тек баяндауыш формасында ғана түсіну «предикат» ұғымын шектеп қалады. Предикатты шындыққа қатысты айтылатын ойдың кез келген бірліктің формасында болатын «байымдаулар» түрінде түсіндірсе де болады. Ішкі сөйлесімнің негізінде предикат ретінде бір мағыналық элемент екінші біреуіне бірізділікпен байланысып отырады. Ондайда

мағыналы тізбектің әрбіреуі предикат болып саналады да, ол ассоциация арқылы жүзеге асады. Ішкі сөйлесім екіге бөлінуі мүмкін: мазмұндық жоспар және грамматикалық құрылым. Олар арқылы ішкі сөйлесім сыртқы сөйлесімге айналады. Мазмұндық жоспар құрылғанымен грамматикалық құрылым дұрыс таңдалмаса, сөйлесім әрекеті де қалыпты болмайды.

Мысалы, кей жағдайда сөйлеуші өзінің не туралы айтатынын саналы түрде ұғынып тұрса да белгілі бір сөздердің орнына сөйлесім ішінде «нені», «нетіп», «неге» немесе «кімді», «кімге» т.б. пресуппозицияларын қолданады. «Мына нені нете салшы» деген сөйлесімнің дұрысы – «Мына кітапты бере салшы». Мұнда грамматикалық құрылым дұрыс емес, ал оның дұрыс құрылуы ми жұмысына, «ішкі сөзді тез таңдай алуға» байланысты. А.Байтұрсыновтың: «...Ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады. Сондықтан сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағаналы болып құралуы (қысқа айтқанда, сөйлемнің мағынасы)», – деген пікірінің маңызын осыдан байқауға болады [2, 146]. Мазмұндық жоспар бөлігінің негізі әрбір тұлғаның іс-әрекеті мен меңгерген мамандығына қарай қалыптасады.

Сонымен қатар, сөйлеушілердің жас ерекшелігі де үлкен мәнге ие. Егер кішкентай бала болатын болса, мазмұндық жоспар тек көрген-білгенімен ғана тұйықталып, Сөйлесімнің грамматикалық құрылуының да өзгешелігі болар еді. Қарым-қатынасқа түсушілердің «кәсіби білімінің» болуы қатысымда айрықша орын алады. Сол арқылы сөйлесушілер ақпарат алмастыру кезінде бірін-бірі қанағаттандырады. Мазмұндық жоспар бөлігінің шешуші рөл атқаратындығын осыдан көруге болады. Мазмұндық жоспар мен грамматикалық құрылым бөлігінде коммуниканттың жас ерекшелігі, өмірлік алған білімі (аялық, жалпы, кәсіби, қорытынды т.б.) жынысы, кәсібі, әлеуметтік ортасы т.т. әсер етеді. Шығарылым жолының қызметі тек артикуляциялық мүшелердің жетілуі немесе жетілмеуіне тәуелді болады.

Сөйлесімнің туындауы үлгілерін құрастырушылар көбіне деңгейлік және айналымдық (циклдық) немесе кезеңдік (фазалық) үлгілер деп бөледі. Егер жағдаятты қатыстырған үлгі болатын болса, ол кезеңдік үлгінің сипатына ие болады. Ал айналымдық үлгі, біздіңше, сөзді қабылдау мен оны қайтадан тілдік үдеріске түсіру жолы болып табылады. Деңгейлік үлгілердің әдеттегі ерекшелігі кезеңдердің бірізділігі тіл жүйесіндегі деңгейлердің бір-біріне бағыныштылығы мен сәйкестіктігі болып саналады. Үлгілердің қай-қайсысы болсын уақыт ықпалына бағынышты. Бір ғана үлгімен тоқталып, сол арқылы ғана сөйлесімнің туындау жолдарын көру мүмкін емес екендігі сияқты, Сөйлесімді тек үлгімен

байланыстыруға болмайды. Өйткені оның астарында адам өмірімен біте қайнасып жатқан ми қызметінің тілдік күрделі тетігі бар.

Есту, көру, иіскеп сезу, дәм сезу, сипап сезу сияқты қабылдаудың түрлерінің ішінде сөзді қабылдау, оны ойлап-толғаудың арасындағы айырмашылығы сол, алдыңғылардың бәрі ұғымды қалыптастыруға себепші болатын материал болып қалады. Дегенмен аталған қабылдау үдерісінің түрлері бір мезетте іске асып жатады екен. Адам сөйлеп тұрып көреді, естиді, сезеді де, солардан алған ақпараттардың ағыны сөйлесім әрекеті үстінде миға келіп құйылып, қайтадан сол сөйлесім әрекетіне түсіп жатады. Сонымен қатар, сөйлеп тұрғанда жадыдағы бұрыннан бар ақпарат сарапталып та жатады. Ең бастысы көру немесе есту қабілетінің біреуі дұрыс дамымаған, я зақымдалған болса, толыққанды, дыбысты сөйлесім әрекеті жүзеге аспайтыны белгілі.

Аяқталмаған сөйленімдердің пайда болуына жағдаят пен санадағы сөйленімдердің прагматикалық ұйымдасуы әсер етеді. Екеуінің бір-бірінен айырмасы біреуінің алдын ала дайындықпен, ішкі сөйлесімде сарапқа салынуымен жасалынса, екіншісі аяқасты, дайындықсыз сөйлесімнен пайда болады. Басқаша айтқанда, қабылданған ақпарат сарапталып, оған қайтарылатын жауап ішкі сөйлесім үдерісінен өтеді де, сөйленімдер мақсатты түрде прагматикалық ұйымдасады.

Аяқасты сөйлегенде сөз бір сәтте пайда болып, сол сәтте айтылған жағдайда сөйлеуші ешқандай таңдау мүмкіншілігіне ие бола алмайтыны өзінен-өзі белгілі болып тұр. Ал «сөйлесім – ойлау» үдерісінің жылдамдығы соншалық, жадыдағы дайын тілдік құрылымдар өз кезегінде жағдаятқа қарай орын-орнымен тілдік оралымға келіп, өте күрделі құбылыс екендігін көрсетеді.

Мұндағы ерекшелік сол, жадыдағы тілдік құрылымдар бұған дейін сөйлеушінің әлеуметтік-ұлттық т.б. сипатына қарай алдын-ала белгіленіп қояды да, белгілі бір кодтардың арқасында үдеріске түседі.

Жағдаят пен сөйлеуші ара-қатынасы үдерісінің нәтижесінде түпкі ой кезеңі жүзеге асады. Бұл сөйлеушінің сөйлесім әрекетіндегі мақсатының орындалуының мүмкіндігі десе де болады. Жағдаят жеке тұрып үдеріс тудырмайды [5]

Сөйлеушінің қатысының нәтижесінде ғана үдеріске айналып, ақиқаттың немесе жалғандықтың көрінісін береді. Бұл жерде уақыт пен кеңістіктің үйлесімділігінің болуы ескеріледі. Уақыт үйлесімділігі жалпы жағдаяттардың мезгілдік мәнін, олардың нақтылы мерзімін білдіретін болса, кеңістік үйлесімі объекті мен субъектінің ара-қатынасын, олардың шамасын, бағыт-бағдарын білдіреді.

Санадағы кез келген элементті жаңғыртып отырмаса, оның кейбіреуі уақыт өте келе өше бастайтындығы сияқты, тіл бірліктерін де, әсіресе жекелеген сөздердің қолданыстан шығып қалатындығы бұрыннан аян. Бұл – адам тілінің жадымен тікелей байланыстылығының бір белгісі. Сөйлесімнің пайда болу деңгейлері бірқалыпқа түсірілсе де, қабылдау деңгейлері бірдей бола бермейді. Осы көрсеткен себептеріне адам баласының жас ерекшелігін, жадының қызметі мен оны жаттықтырудың жолдарын және сөйлесім жағдаятын да қосу қажет.

Біртұтас мәтінді қабылдау ассоциация мен аялық білімнің көмегі арқылы да жүзеге асады. Мәтіндегі сөйлесімдер жадыдағы әрбір Сөйлесімнің мазмұнын жаңғыртып бірігеді де, байланыса отырып біртұтастыққа ұмтылады. Бұдан тыңдаушы алдымен мәтіннің жалпы мазмұнын қабылдайтындығын байқауға болады. Содан соң ғана біртұтас мәтінді қабылдау мидың еске сақтау қызметі арқылы жүзеге асады.

Сонымен кез келген ақпаратты қабылдау екі түрлі сипатта жүзеге асады. Бірі – жазба тілді (мәтінді) қабылдау болса, екіншісі – ауызекі сөйлеу тілін қабылдау болады. Екеуінің арасындағы айырмашылық үлкен. Өйткені оны жазғанымыздай сөйлемейтінімізден байқауға болады. Жазба тілді көзбен қабылдауда, яғни сол мәтінді қабылдау үшін білім аясы жеткілікті болса, ешқандай кедергі болмайды. Ал егер ауызекі сөйлеу тілін қабылдау мүшесі арқылы естігенде түрлі кедергілердің болары анық.

Сөйлесімді қабылдау түрлері адамның жас шамасына да тікелей байланысты. Кез келген философиялық ұғымды жас балаға айтып көрсеңіз, ол ештеңені түсінбеуі мүмкін. Ал ересек адамдардың да бәрі оны түсініп, қабылдай қоюы анық емес. Ондай жағдайда жалпы білім, аялық білім, қорытынды білім және ұлттық факторларға орын бөріледі.

Сөйлесімді енжар немесе белсенді қабылдауының басты кепілінің бірі қабылдаушының ақпарат туралы аялық және жалпы білімдерінің болуымен байланысты. Сонымен бірге сол ақпараттың бұған дейін қаншалықты қабылданғанының маңызы зор. Сол арқылы айтылып жатқан сөйлесімдерді тез пайымдайды. Ал егер ол жайлы бұрын естімеген болса, онда сөйлесімнің құрылымын, мазмұнын, оның аяқталуы немесе аяқталмауына назар аударуы керек болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- Аташев С.М. (2005). Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің актуальды мүшеленуі: филол. ғыл. канд. дисс.: 10.02.02. – Алматы,– 144 б.
- Байтұрсынұлы А. (1991). Ақ жол. – Алматы: Жалын,– 464 б.
- Жакупов Ж.А. (1999). Қазақ тілінің функциональдық синтаксисі (контекст проблемасы): филол. ғыл. канд. дисс.: 10.02.02. – Алматы,– 225 б.
- Ерназарова З.Ш. (2001). Сөйлесім тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы,– 194 б.

Қасым Б.Қ. (2003). Сөзжасам: Семантика. Уәждеме. – Алматы,– 167 б.

Синтаксистік бірліктердің коммуникативті (2005). – прагматикалық тұрғыдан анықталуы // АлМУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы. №2. 64-73 б.

Субъект – прагматиканың негізгі категориясы (2006) // Тілтаным №2. – Алматы. Арыс,. 52-63 б.

Төлегенов О. (1968). Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы: Мектеп,– 178 б.

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA RANG-TUS SIFATLARINING QIYOSIY TAHLILI

Ravshanova Risolat,

Oriental universiteti Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi

ashnargiza@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.n., dotsent N.Ahmedova

Annotatsiya. Maqola arab va o‘zbek tillarida rang-tus bildiruvchilar (rang nomlari)ni qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqolada ranglarning til va madaniyatdagi ahamiyati, ularning semantik xususiyatlari, shuningdek, bu ranglarning madaniy va falsafiy ma’nolari o‘rganiladi. Arab va o‘zbek tillaridagi asosiy rang nomlari, ularning konnotatsiyalari va madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Maqola ranglar va ularning ramziy ma’nolarini o‘rganish orqali har ikki xalqning madaniy merosi va dunyoqarashini aks ettirishga harakat qiladi. Arab va o‘zbek tillarida ranglar o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar hamda rang-tus bildiruvchilarning leksik-grammatik xususiyatlari ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: rang-tus bildiruvchilar, rang nomlari, semantik tahlil, madaniy ahamiyat, ranglarning ramziy ma’nosi, til va madaniyat, ranglarning semantikasi, qiyosiy tahlil, leksik xususiyatlar, grammatik tahlil.

Abstract. This article is dedicated to the comparative analysis of color terms in Arabic and Uzbek languages. The article examines the significance of colors in language and culture, their semantic characteristics, and the cultural and philosophical meanings associated with these colors. The main color terms in Arabic and Uzbek, their connotations, and cultural significance are analyzed. Through the study of colors and their symbolic meanings, the article aims to reflect the cultural heritage and worldview of both peoples. Similarities and differences between color terms in Arabic and Uzbek languages, as well as the lexical-grammatical features of color expressions, are emphasized.

Keywords: color terms, color names, semantic analysis, cultural significance, symbolic meaning of colors, language and culture, semantics of colors, comparative analysis, lexical features, grammatical analysis.

Rang-tus bildiruvchilar har bir tilning lingvistik va madaniy merosini aks ettiradi. Ranglar tilda faqatgina ko‘rinish yoki estetika bilan bog‘liq emas, balki ular xalqning hayot tarzini, madaniyatini, an‘analarini va falsafiy qarashlarini ham ifodalaydi. Arab va o‘zbek tillaridagi rang nomlarini o‘rganish hamda ularning mazmun-mohiyatini tushunish madaniy o‘ziga xosliklarni

anglashga yordam beradi. Ushbu maqolada biz Arab va o'zbek tillarida ishlatiladigan rang-tus bildiruvchilarni qiyosiy tahlil qilib, ularning o'xshashlik va farqlari, semantik xususiyatlari hamda madaniy ahamiyatini ko'rib chiqamiz.

Ranglar qadimiy davrlardan beri turli xalqlarning til va madaniyatida o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Shuningdek, tarixiy sharoitlar, iqlim va geografik joylashuv ham rang nomlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. Rang-tus leksemalari tilshunoslik, semiotika va madaniyatshunoslikda ko'plab tadqiqotlarga sabab bo'lgan. Ranglarning semantik maydoni, nafaqat rangni tasvirlash, balki uning ramziy, metaforik va hissiy ma'nolarini o'z ichiga oladi. Lingvistlar va antropologlar ranglarni tasniflashda ularning umumiy bo'lishi yoki madaniyatga xosligi haqida uzoq vaqt davomida bahs yuritib kelishgan. Berling va Key tomonidan ilgari surilgan rang terminlari nazariyasiga ko'ra, barcha tillarda ranglar asosiy psixologik tasniflar orqali kategorizatsiya qilinadi. Biroq ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, rangni qabul qilish va tasniflashda madaniyatning ta'siri kuchli. Jumladan, rang bildiruvchi leksemalar o'zbek tilshunosligida dastlab sifat so'z turkumining ichida tadqiq etilgan. Uning amaliy ahamiyatini mumtoz adabiyotimiz namunalarida ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devon-u lug'atit turk" asarida, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida va Alisher Navoiyning qator asarlarida biz bunga amin bo'lamiz. Keyinchalik esa rang bildiruvchi leksemalar tilshunoslar, adabiyotshunoslar va boshqa soha vakillari tomonidan ramziy, uslubiy taraflarda o'rganila boshlandi. Shu bilan birga, ranglarning tilda qanday ishlatilishi va madaniy kontekstda qanday ma'no kasb etishi har bir xalqning o'ziga xos dunyoqarashini aks ettiradi.

Arab tilida rang-tus bildiruvchilar rangning turli xil daraja va xususiyatlarini ifodalashda keng qo'llaniladi. Bu tillarda ranglarni batafsil tasvirlash uchun ishlatiladigan so'zlar mavjud bo'lib, ular ko'pincha aniq va semantik jihatdan keng qamrovli. O'zbek tilida esa rang nomlari ko'pincha tabiiy hodisalar yoki xalqning tarixiy hayoti bilan bog'liq. Arab va o'zbek tillarida ishlatiladigan asosiy rang nomlari quyidagilardir:

أبيض (abyad) – arab tilida oq rangini bildiradi va u arablarda poklik, tinchlik va nur ramzidir. Islom dinida oq rang poklik va jannat ramzi sifatida muhim o'rinni egallaydi. O'zbek tilida ham xuddi shunday: oq - poklik, tinchlik va quvonch ramzidir. Masalan, oqlik, oq o'rar, ona sutidek oq, oq ot yoki kelinlarning oq libos kiyishlari.

أسود (aswad) – arab tilida qora rangni ifodaydi va bu rang qorong'ulik va kuch ramzidir. Arab madaniyatida qora rang kuchli va mustahkam shaxsni ifodalash uchun ham ishlatiladi. O'zbek tilida ham qora rang qorong'ilik, kuch, ba'zida motam ramzi. Alisher Navoiy ijodida qora rang ham o'z o'rniga ega. Adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulning "Yana qora rang talqini haqida" maqolasida keltirilishicha, Navoiy asarlarida "qora" buyuklik, ulug'lik ma'nolarini bildirgan.

أحمر (ahmar) - qizil rang. Arablarda olov va jasorat ramzi. Shuningdek, u muhabbat va hayot bilan ham bog'liqdir. O'zbek tilida esa qizil - yorqinlik va hayot, shuningdek, energiya ramzi hisoblanadi. Xususan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida qizil rangga bo'lgan alohida munbosabatni kuzatish mumkin. "Qizil" faqatgina go'zallik emas, Sharq madaniyatida quyosh ramzi hamdir. Bu hodisani yapon, koreys, xitoy mifologiyasi va adabiyotida ham kuzatish mumkin.

أخضر (akhḡar) - yashil rang. Arab olamida hayot, tabiat va din ramzi. Yashil rang Islom olamida muhim o'rinni egallaydi, chunki u jannat va poklikni ifodalaydi. O'zbek tilida esa yashil - tabiat, o'sish va yangilanish ramzidir. Yashillik xalqimizda bahor, uyg'onish, harakat, ezgulik bilan aloqador holda tasavvur etiladi. Hatto kishilarga uzoq umr, tiriklik baxsh etadigan Xizr ham yashil kiyimda tasavvur etilishi yaxshi ma'lum. Ammo yashilning yana bir mifologik ma'nosi bo'lib, u narigi dunyo bilan bog'lanadi.

Arab tilida أصفر (asfar) - sariq rangni ifodalaydi va arab madaniyatida quyosh, yorug'lik, boylik, ba'zan xavf va ehtiyotkorlikni bildiradi. O'zbek tilida esa sariq rang kuz, boylik, farovonlik va ba'zan sog'inchni ifodalaydi. Qadimdan ota-bobolarimiz sariq rangni sariq kasalga davo deb hisoblab kelishgan. Shuning uchun bemorga sariq libos kiydirishgan va bemor yotgan xonani sariq rangli buyumlar bilan jihozlashgan. Payg'ambarimiz Muhammad (S.A.V) ham kasal ko'rgani borganlarida sariq salla o'rab borganlar. Chunki sariq rang – quyosh nuri, ilqlik, ko'tarinki ruh ramzi. Biroq Navoiyning lirik qahramoniga sariq rang shifo bermaydi, aksincha, ma'shuqaning sariq to'ni uning dardini yanada avj olishiga sabab bo'ladi. Ayriliqdan alamli qon yoshlari to'ka-to'ka lirik qahramon xastalanib, yuzlari sarg'aya boradi.[O'tanova, 2006, 51]

أزرق (azraq) - ko'k rang. Arablarda osmon va dengiz bilan bog'liq ramziy ma'no bildiradi. Bizning yurtida esa ko'k rang - tinchlik, osmon va ba'zida muqaddaslik ramzi. Arab tilida binafsharang "بَنْفَسَجِي" (banafsaji) so'zi bilan ifodalanadi. Arab tilida binafsharang odatda chuqur, boy ma'no anglatadi va ko'pincha hashamat, boylik va jozibadorlik bilan bog'lanadi. O'zbek madaniyatida ham bu rang joziba, hashamat va ruhiy chuqurlikni aks ettiradi. Pushti rang arab tilida وردِي (vardi) deb yoziladi. Arab madaniyatida pushti rang, asosan, ilqlik, ayollik va ijobiy tuyg'ular bilan bog'liq. O'zbeklarda esa ilqlik, samimiyat va quvonchni ifodalaydi.

Kulrang arab tilida — رمادي (ramadi) tarzida ifodalanadi va u sirlilikni, ruhiy xotirjamlik va tinchlikni ifodalaydi. O'zbek tilida ham kulrang tinchlik, sirlilik va xotirjamlikni ifodalaydi.

Kushush rang — كحلي (kahli) tarzida arab tilida yoziladi va kuch, boylik va hashamatni anglatadi. o'zbek madaniyatida ham huddi shunday, kushush rang kuch, boylik va hashamatni bildiradi. Bu rang odatda aristokratik maqom va kattalikni anglatadi.

Arab tilida ranglar turli tuslarga ega bo'lishi mumkin. Misol uchun: غامق (g'oomiq) – ranglarda to'qlikni ifodalaydi. Masalan, أحمر غامق (ahmar g'oomiq) - to'q qizil. فاتح (fātih) - esa

ranglarda ochlikni ifodalaydi. Masalan, أزرق فاتح (azraq fātiḥ) - och ko'k. داكن (dākin) -so'zi esa qoramtir yoki soyalangan rang. Bu rangga oz miqdorda qora rang qo'shilganini anglatadi. O'zbek tilida esa ranglarning qanchalik och yoki to'q ekanligini ifodalash uchun och va to'q so'zlari rang nomiga qo'shib aytiladi. Masalan, och ko'k, to'q qizil.

Arab tilida rangning to'yinganligi va yorqinligi quyidagi kalimalar yordamida ifodalanadi: ساطع (Sāti') - yorqin rang. Bu so'z rangning juda yorqin va ko'zga tashlanadigan ekanligini bildiradi. Masalan, أصفر ساطع (aşfar sāti') - yorqin sariq. باهت (bāhit) kalimasi esa xira rangni, rangning kamroq to'yingan, xiralashgan yoki biroz oqarganligini bildiradi. O'zbek tilida esa ranglarning xira yoki yorqinligini ifodalovchi maxsus bir kalima mavjud emas. Arab tilida ألوان (alwān) (دافئة وباردة (alwān dāfi'a) - issiq ranglarga: qizil, to'q sariq, va sariq kabi ranglar kiradi. Sovuq ranglarga esa ألوان باردة (alwān bārīda) ko'k, yashil, va binafsha kabi ranglar kiradi. O'zbek tilida ham xuddi shunday issiq ranglarga qizil, to'q sariq, sariq kabi ranglar kiradi va ular issiqlik va energiyani bildiradi. Sovuq ranglarga esa ko'k, yashil, binafsha kabi ranglar kiradi va ular tinchlik va sokinlik hissini uyg'otadi. Ko'rinib turibiki, Arab va o'zbek tillarida rang nomlari ko'p jihatdan o'xshash, ayniqsa ranglarning ramziy ma'nolarida buni yaqqol ko'rishimiz mumkin. Lekin ba'zi ranglarning madaniy konnotatsiyalari farq qilishi mumkin.

Arab va o'zbek tillarida ranglarning semantikasi ularning madaniy konteksti bilan chambarchas bog'liq. Masalan, O'zbekistonda ko'p hollarda kelinlik libosi oq bo'lsa, ba'zi arab davlatlarida bu libos yashil yoki qizil bo'lishi mumkin. Chunki arab xalqi to'ylarida kiyiladigan kiyimlar ko'pincha an'anaviy va boy ranglarda bo'ladi. Qizil, oltin, ko'k, yashil, qora, va pushti kabi ranglar to'yda juda mashhur. Erkaklar ko'pincha dishdasha (yoki thobe) yoki kurta kiyishadi, ular oq, qora yoki boshqa o'ziga xos ranglarda bo'lishi mumkin. Ayollar esa ko'pincha abaya yoki kaftan kiyishadi, va bu kiyimlar odatda yorqin ranglar va naqshlar bilan bezatilgan bo'ladi. Ba'zida to'ylar uchun ayollar uchun bezakli, qimmatbaho zarhallar, qizil rangdagi liboslar yoki oltin yuvilgan kiyimlar tanlanadi. Arab dunyosida ayollar va erkaklar kiyinishidagi rang tanlash an'analari iqlim, madaniy urf-odatlar va diniy omillar bilan bog'liq. Masalan, arab mintaqalarida havo juda issiq bo'lgani uchun erkaklar ko'pincha oq rangli kiyimlar kiyishadi. Oq rang issiqlikni qaytaradi va kunning issiq paytlarida tanani salqin saqlashga yordam beradi. Erkaklar kiyadigan oq dishdasha (yoki thobe) kiyimlari havo aylanishini yaxshilaydi va qulaylik yaratadi. Ayollar esa ko'pincha qora rangli abaya kiyishadi. Qora rang iffat va kamtarlik ramzi hisoblanadi va ko'pchilik ayollar uchun an'ana bo'lib qolgan. Shuningdek, qora rang kamroq e'tiborni tortadi, bu esa ayrim madaniyatlarda ayollarning kamtarona bo'lishiga mos keladi. Shu bilan birga, ranglarning diniy, siyosiy va estetik ramziyati ham muhimdir. Masalan, arab madaniyatida yashil va oq rang diniy ma'noda muhimroq, chunki bu ikki rang jannat va poklik belgisidir. O'zbek madaniyatida esa ko'k

rang muhimroq ahamiyatga ega. Chunki u – tinchlik va osoyishtalik ramzidir. Shuningdek, ranglarning ohang va turli xil tiniqlik darajalarini tasvirlashda til grammatikasi va morfologiyasi farqlanadi.

Tilshunoslikda rang bildiruvchi soʻzlar, asosan, sifat soʻz turkumining ichida oʻrganilgan. Bu turkumiga oid soʻzlarning oʻrganilish tarixi juda qadim davrlarga borib taqaladi. Mahmud Koshgʻariyning “Devon-u lugʻatit turk”, Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat-ul adab”, “Asos-ul balogʻa”, Alisher Navoiyning “Muhokamat-ul lugʻatayn” kabi asarlaridayoq sifatlarning belgi ifodalash xususiyati haqida muayyan fikr-mulohazalar bor. Shuningdek, arab tilida sifatlarning turli vaznlardan yasaladi, ranglar esa asosan أَفْعَل (afʻal) vaznida yasaladi. Bu vazn koʻpincha ranglar va jismoniy holatlar uchun ishlatiladi va faqat muzakkar jinsda keladi. Muannas jins uchun esa shakl فَعْلَاء (faʻlāʾ) boʻladi. Shuningdek, arab tilida ranglar jins (muannas (ayol) va muzakkar (erkak)) bilan moslanadi, shu sababli gapda qoʻllanadigan otning jinsiga qarab rangning shakli ham oʻzgaradi. Quyida baʼzi ranglarning muannas va muzakkar: Qizil muzakkar jinsida: أَحْمَر (ahmar), muannasda esa: حَمْرَاء (hamroʻu), oq muzakkar: أَبْيَض (abyadu), muannas: بَيْضَاء (baydoʻu), qora muzakkar: أَسْوَد (aswadu), muannas: سَوْدَاء (sawdāʾ), yashil muzakkarda: أَخْضَر (akhḍar), muannas: خَضْرَاء (khaḍroʻu), moviy muzakkar: أَزْرَق (azraq), muannas: زَرْقَاء (zarqoʻu), Sariq muzakkar: أَصْفَر (aṣfaru) muannas jinsida esa: صَفْرَاء (ṣafroʻu) tarzida ifodalanadi. Arab tilida otdan sifat yasash uchun “nisba” usuli ishlatiladi, yaʼni arab tilidagi maʼlum qoʻshimchalar yordamida otda aniqlangan xususiyatga mos keluvchi sifat yasaladi. Bu jarayonda otda joy nomi, millat, madaniyat yoki boshqa sifatlarning bilan bogʻliq xususiyatlar sifatga aylantiriladi. Bu holatda, otda aniqlangan asosga qarab “-ي” yoki “-ية” qoʻshimchalari qoʻshiladi. Agar sifat muannas (ayol) jinsiga mansub boʻlsa, odatda “-ية” shaklida ishlatiladi, muzakkar (erkak) jinsiga oid boʻlsa “-ي” shaklida soʻzga qoʻshiladi. Masalan, arab tilida meva va baʼzi narsa nomlaridan rang nomlari yasash uchun meva yoki narsa nomiga “-ي” (iy) yoki “-ية” (iya) qoʻshimchasini qoʻshish usuli qoʻllanadi. Bunda ranglar shu mevaning rangi sifatida tasvirlanadi. Misol uchun, tufah (تفاح) - olma → tufahiy (تفاحي) - olma rangi (qizgʻish), burtuqol (برتقال) - apelsin → burtuqaliy (برتقالي) - apelsin rangi (toʻq sariq yoki olov rang). Bu holatda, rang sifatida ishlatilganda ushbu qoʻshimchalar rangni ifodalovchi sifat yasaydi. Ayol jinsidagi narsalarga nisbatan esa “-ية” qoʻshimchasi qoʻllanadi, masalan, تَفَاحِيَّة (tufahiya) - olma rangi ayol jinsiga nisbatan qoʻllanganda. Narsa otlaridan yasalgan rang-tusni bildiruvchi sifatlarga esa quyidagilar misol boʻla oladi, masalan: jigarrang - بُنِّي (bunni), “bunni” soʻzi arab tilida بَن (bunn) soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, bu soʻz “qahva donasi” yoki “qahva” degan maʼnoni anglatadi. Shu sababli “bunni” soʻzi jigarrang rangga qahvaning oʻziga xos rangidan ilhomlanib ishlatiladi, pushti - وَرْدِي (vardi), “vardi” soʻzi وَرْد (ward) ildizidan keladi, bu esa “atirgul” degan maʼnoni anglatadi. Shu sababli, “wardi” atirgulning pushti rangidan ilhomlanib pushti rang

ma'nosida ishlatiladi. Kulrang - رمادي (ramadi) "ramadi" so'zi arab tilidagi رَمَاد (ramad) so'zidan keladi, bu esa "kul" degan ma'noni anglatadi, "ramadi" so'zi "kul" rangidan ilhomlanib kulrang sifatida qo'llanadi. Binafsha rang "بَنْفَسَجِي" (banafsaji) so'zi bilan ifodalanadi. "بَنْفَسَج" (banafsaj) so'zi arab tilida binafsha yoki "fiolak" (fiol gul) ma'nosini anglatadi. U purpurguldan olingan bo'lib, bu gulning o'ziga xos to'q moviy va purpur ranglarini aks ettiradi. Shunday qilib, arab tilida ranglar ko'pincha tabiatdan olingan, narsalarga bog'langan holda kelib chiqqan. Bu ranglar tilni boyitib, atrofdagi narsalarni tasvirlashda aniqroq ifoda beradi.

Tilshunoslikda ham rang orqali vogelik ramziy ma'noda tushuntiriladi. Shuning uchun ranglarning ramziy mazmunini o'rganish katta ahamiyatga ega. O'zbek tilida ranglar turli kontekstlarda qo'llanilib, o'xshatishlar va ma'nolar orqali ramziy anglashuvlarni yaratadi. Masalan, oq yo'l - kishi yo'lga chiqqanda, unga omad, xavfsizlik va sog'lik tilash ma'nosida ishlatiladi. Qora kun - qiyin, og'ir kunlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Yashil chiroq - harakatga ruxsat yoki imkoniyat ochilganini anglatadi, masalan, "biznesda yashil chiroq yonibdi" deganda. Qizil chiroq - to'xtash yoki cheklov mavjudligini bildiradi, ko'pincha xavf yoki ehtiyotkorlik haqida ogohlantirish ma'nosida ishlatiladi. Oq ko'ngil - bu ibora insonning pokiza, samimiy va toza niyatlarini ifodalaydi. "U juda oq ko'ngil odam" deganda mehribon va halol inson nazarda tutiladi. Qora yurak - yomon yoki adolatsiz insonlarga nisbatan qo'llaniladi, masalan, "Bu odam qora yurak ekan". Qora qozon qaynatish - bu ibora oddiy kundalik tirikchilikni, oilani boqish uchun mehnat qilishni anglatadi. Sariq yuz - sariq rang ba'zan kasallik yoki charchoqni ifodalaydi. "Uning yuzi sariq edi" - bu kasal yoki charchaganini ifodalaydi. Moviy tushlar - Orzu-havas va xayollarni ifodalaydi. "Uning moviy tushlari bor edi" deganda, katta orzular nazarda tutiladi. Kulrang hayot - bu ibora zerikarli, qiziqarsiz hayotni ifodalaydi. "Uning hayoti kulrang edi" deganda hayotda zavq yo'qligi nazarda tutiladi. Bu kabi ranglar turli xil his-tuyg'ular va vaziyatlarni ifodalashda qo'llanilib, o'zbek tilini yanada boyitadi va xalq orasida turli ko'rinishlarda ishlatiladi. Arab tilida ham ranglarga asoslangan iboralar ko'p bo'lib, ular turli ma'nolar va his-tuyg'ularni ifodalashda ishlatiladi. Masalan: Bayda' al-safha - (بَيضاء الصفحة) "Oq sahifa" degan ma'noni anglatadi va poklik yoki yaxshi obro'ni bildiradi. Bu ibora halol yoki begunoh odam haqida ishlatiladi. Yavm aswad - (يَوْمٌ أَسْوَد) "Qora kun" degani va juda yomon yoki qayg'uli kunni anglatadi. Bu ibora og'ir va qayg'uli vaziyatlarda ishlatiladi. Al-qalb al-akhḍar - (الْقَلْبُ الْأَخْضَر) "Yashil yurak" degan ma'noni anglatadi va yosh yoki umidga to'la, hayotga mehrlil odamni ifodalaydi. Al-vaḥḥājah al-ḥamrā' - (الْوَهَّاجَةُ الْحَمْرَاء) "Qizil ogohlantirish" yoki xavf mavjudligini bildiruvchi belgi sifatida qo'llaniladi. Bu ibora qizil chiroqqa o'xshab ogohlantirish va ehtiyot bo'lish zarurligini anglatadi. Ra's al-ḍarb al-azraq - (رَأْسُ الضَرْبِ الْأَزْرَق) "Ko'k zarba" ma'nosini anglatadi va kutilmagan yoki og'ir zarbani ifodalaydi. As-safḥa as-sawdā' - (الصفحة السوداء) "Qora sahifa" deb atalib, inson hayotidagi yomon

davr yoki fojiali voqealarni ifodalaydi. Yavm al-akhdar – (يوم الأخضر) “Yashil kun” deb, hayotdagi umidli, yaxshilik keltiradigan davr yoki kunni ifodalaydi. Al-ghayrah al-hamrā’ – (الغيرة الحمراء) “Qizil rashk” yoki kuchli hasadni anglatadi. Qizil rang bu yerda rashk va his-hayajonni kuchli ifodalash uchun ishlatiladi. Arab tilidagi bunday iboralar turli ranglar orqali chuqur ma’nolarni ifodalaydi va ko‘pincha his-tuyg‘ularni yanada ta’sirli ifodalash uchun qo‘llaniladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ranglar olamning lisoniy manzaralarini shakllantirishda katta rol o‘ynaydi, zero, turli lingvomadaniy jamoalarda har bir rang ma’lum assotsatsiyalar, u yoki bu rangga oid rangga oid tasavvurlar mavjud deb hisoblanadi. Ranglar va ularning ramziy ma’no-mohiyatidan bahs yuritish oson emas, albatta. Chunki ranglar u yoki bu xalqning uni qurshab turgan olam, adabiyot va san’atga doir qadimiy qarashlari bilangina emas, balki kosmogonik, mifologik, diniy-ilohiy tushuncha va tasavvurlari bilan ham bog‘lanib ketgan. Shuningdek, odamlarning dunyoqarashi, yashash sharoitlari, diniy hayot yo‘llarining o‘zgarishi bilan ranglarga munosabat, rangdan ko‘zlangan maqsadlar ham o‘zgarib, ba’zan butunlay yangilanib borgan. madaniyatlararo munosabatlarda ranglarning ahamiyati katta bo‘lib, turlicha farqlarga ega. Bir madaniyatdagi rangning lingvokulturologik ma’nosi boshqa madaniyatda umuman boshqa ramziy ma’noni ifodalaydi. Har bir rang har bir millat madaniyatida o‘ziga xos lingvokulturologik xususiyatga ega. Masalan, birgina aza marosimida yevropaliklar qora, osiyoliklar ba’zan yashil, ba’zan ko‘k, xitoy, yapon va koreys madaniyatlarida esa oq rangli kiyimlar kiyishadi. Mana shuning o‘zida madaniyatlardagi farqlarni ko‘rishimiz mumkin. Bu farqlar biror millatning tarixidan, urfodatlaridan, milliy mentalitetidan va boshqa ko‘pgina sabablaridan kelib chiqadi. Ranglarning ramziy va lingvokulturologik ahamiyatlari ayni shu nuqtalarda yuzaga chiqadi. Arab va o‘zbek tillarida rang-tus bildiruvchilar semantik jihatdan boy va rang-barangdir. Rang bildiruvchi leksemalar har ikki tilning leksikasida muhim o‘rin egallaydi va madaniy jihatdan ahamiyatli hisoblanadi. Bu tillar o‘rtasidagi rang nomlarining qiyosiy tahlili ranglar orqali madaniy meros va milliy o‘ziga xosliklarni aks ettirishini ko‘rsatadi. Rang nomlari faqatgina lingvistik birlik bo‘lib qolmasdan, xalqning tarixi, falsafasi va estetik qarashlarini ham ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. (2009). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent.
- Ibrohimov N. (2009) Arab tili grammatikasi. Namangan.
- Hasanov M. (2019) Arab tili. Toshkent.
- Astanova G. (2023) Arab tilidan boshlang‘ich kurs. Buxoro.
- O‘tanova S. (2006) Alisher Navoiy lirikasida sariq rang semantikasi. O‘zbek tili va adabiyoti, 5, 50-52.

ALISHER NAVOIYNING “MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARIDAGI FE‘LLAR TAHLILI

Shirnova Fotima Akmaljon qizi
ChDPU gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs talabasi
fotimashirnova4@gmail.com

Ilmiy rahbar: Muxtarova Shaxnoza Mashrabovna
ChDPU O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi
shaxnoza1977xon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asaridagi fe‘llarning grammatik shakllari, zamon kategoriyasi, ularning qo‘llanilishi hamda turk tilidagi fe‘llar bilan fors tilidagi fe‘llarni solishtirib tahlil qilinganligi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: fe‘llar, grammatik shakllari, zamon, yordamchi fe‘llar.

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari turkiy va fors tilidagi lug‘atlardagi so‘zlarning semantik va morfologik tahlili bilan mashhur. Asarda, xususan, ikki tilning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning foydalanuvchilari orasida qanday farqlar borligi muhokama qilinadi.

Asardagi fe‘llar haqida umumiy ma’lumot beradigan bo‘lsak, “**Muhokamat ul-lug‘atayn**” asarida Navoiy ikki tildagi (turkiy va fors) so‘zlarning o‘zgarishini va tahlilini o‘rganadi, shu jumladan, bu tillarda ishlatiladigan fe‘llarning grammatik xususiyatlari va ma’nolari ham ko‘rib chiqiladi. Asarda fe‘llarning turli shakllari va ularning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Alisher Navoiy fe‘llarni quyidagi asosiy turlarga ajratadi:

1. **Fe‘lning zamonlari:**
 - Navoiy, fe‘lning **hozirgi**, **o‘tgan** va **kelajak** zamonlari bilan bog‘liq o‘zgarishlarni tahlil qilgan.
 - Fe‘lning har bir zamoni o‘ziga xos ma’no va struktura bilan ishlatiladi.
2. **Fe‘lning shakllari:**
 - Asarda fe‘lning turli shakllari (masalan, **kuchaytirilgan shakl**, **negativ shakl**, **so‘roq shakl**) va ularning tildagi o‘rni muhokama qilinadi.
3. **Fe‘lning qo‘llanilishiga doir tahlil:**
 - Navoiyning fikriga ko‘ra, turkiy va fors tillaridagi fe‘llarning ma’nosi va qo‘llanilishida ba’zi farqlar mavjud. Masalan, **turkiy tilda ishlatilgan ba’zi fe‘llar** fors tilidagi ekvivalenti bilan teng kelmasligi mumkin, va aksincha.
4. **Fe‘lning grammatik xususiyatlari:**
 - Asarda turkiy va fors tillaridagi fe‘l shakllarining grammatik jihatlari, ularning o‘zaro ta’siri va farqlari o‘rganiladi.

Bu asar o‘z davrining tilshunoslik asari bo‘lib, nafaqat adabiyot, balki **tilshunoslik** sohasida ham katta ahamiyatga ega. Bu asarda Alisher Navoiy ikki tilni mukammal bilganligi sababli, ularning o‘zaro farqlarini ham chuqur tahlil qilgan.

Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida **fe’lning grammatik xususiyatlarini** juda chuqur tahlil qilgan. Bu bo‘limda turkiy va fors tillaridagi fe’llarning grammatik xususiyatlari o‘rganiladi va ularning o‘zaro farqlari, o‘xshashliklari ko‘rsatiladi. Navoiyning asosiy maqsadi, bu tillardagi fe’l tizimining qanday tuzilganini va ular orasidagi farqlarni aniqlashdir.

Fe’lning grammatik xususiyatlari haqidagi tahlil.

1. **Fe’lning shakllanishi:** Navoiy fors va turkiy tillardagi fe’llarning **morfologik** (so‘zning tuzilishi) xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi. U tilning **fe’l shakllarini** aniqlashda quyidagi aspektlarni o‘rganadi:

- Fe’lning **asosiy shakli** (masalan, “**yaz-**” – yozmoq, “**bahr-**” – g‘am) va bu fe’llarning **yordamchi fe’llar** bilan qanday qo‘llanilishini tahlil qiladi.

- **Fe’lning undovli, o‘zgartirilgan shakllari** (masalan, fe’lga **kuchaytirish** yoki **bo‘lish** ma’nolarini qo‘shish) haqida ham so‘z boradi. Fors tilidagi ba’zi fe’llar turkiy tilga qaraganda osonroq yoki murakkabroq shakllanadi.

2. **Fe’lning zamonlari:** Navoiyning asarida fe’lning zamonlari masalasi ham katta o‘rin tutadi. U har ikki tildagi fe’l zamonlarini taqqoslab, ularning grammatik jihatlarini ko‘rsatadi:

- **Turkiy tilda** hozirgi zamon, o‘tgan zamon va kelajak zamoni o‘ziga xos ishlatishlarda qo‘llanadi. Misol uchun, hozirgi zamon **-yapti, -moqda** kabi shakllar bilan ifodalanadi.

- **Fors tilida** esa bu zamonlar boshqacha tarzda ifodalanadi, va ba’zi hollarda turkiy tildan farqli ravishda, o‘zgartirilgan va noaniq zamon shakllari mavjud.

- Navoiy bu farqlarni taqqoslab, har bir tilda fe’l zamonlarining qanday ishlatilishini va ularning tilshunoslik nuqtai nazaridan qanday ifodalanishini o‘rganadi.

3. **Fe’lning qo‘llanilishidagi farqlar:** Alisher Navoiy **fe’lni ikki tildagi qo‘llanilishiga qarab** tahlil qiladi va turkiy va fors tillaridagi ba’zi fe’llar o‘rtasida qanday farqlar borligini aniqlaydi:

- **Turkiy til fe’llarining qisqa va oddiy shakllari** mavjud bo‘lsa, fors tilida ba’zi fe’llar ancha murakkabroq shakllarga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, **turkiy tilda** “yazmoq” (yozmoq) fe’li bitta so‘z shaklida ifodalansa, **fors tilida** bu fe’l “neveshtan” deb ishlatiladi va qo‘shimcha shakllarda o‘zgartiriladi.

- **Fe'ning ishlatilishidagi nozik tafovutlar:** Navoiy ikki tilda ham fe'lni qanday vaziyatlarda va kontekstda ishlatish zarurligini ham ta'kidlaydi. Ba'zan, bir fe'lni fors tilida ishlatish boshqa ma'no kasb etadi, turkiy tilda esa boshqacha ma'no beradi.

4. **Fe'ning shakllanishida yordamchi fe'llar:** Yordamchi fe'llar har ikki tilda ham muhim o'rin tutadi. Navoiy fors va turkiy tillarda yordamchi fe'llarning qanday ishlatilishini va qanday farqlar borligini aniqlaydi.

- Masalan, **“bo'lmoq”** yordamchi fe'li turkiy tilda ko'plab holatlarda qo'llanadi (masalan, **“men yozmoqdaman”**), ammo fors tilida bu ma'nolarni boshqa yordamchi fe'llar orqali ifodalanadi.

- Navoiy **yordamchi fe'llarning** ikki tildagi o'zaro farqlarini va bu fe'llarning grammatik tuzilmasiga qanday ta'sir qilishi haqida to'xtaladi.

5. **Fe'ning tuzilishi va sintaksisi:**

- **Sintaksisda** fe'ning o'rni ham Navoiy tomonidan tahlil qilinadi. U turkiy va fors tillarida fe'ning gapdagi o'rni, uning so'z birikmalarida qanday ishlatilishini taqqoslaydi.

- Navoiy, ayniqsa, fe'ning **fikrning asosiy qismi** sifatida qanday ishlatilishi va bu holatda uning ikki tildagi o'zgarmas yoki o'zgaruvchan xususiyatlarini ko'rsatadi.

6. **Fe'ning shaxs va o'zgarmas shakllari:**

- Fe'ning **shaxsga qarab o'zgarishi** ham Navoiy tomonidan tahlil qilinadi. Bu yerda u turkiy til va fors tilidagi shaxs fe'llarining farqlarini taqqoslaydi.

- Fors tilida shaxs fe'llari ko'proq o'zgarmas, ya'ni bitta shaklni o'zida ifodalash uchun qo'llaniladi, turkiy tilda esa shaxsga qarab ko'plab o'zgarmalar mavjud.

1. Fe'ning shakllari va zamon:

Navoiy turkiy va fors tillaridagi fe'ning zamonlari haqida to'xtalib, har bir tilning fe'lga bo'lgan yondashuvini taqqoslaydi:

“Fors tilida fe'ning hozirgi zamon shakli turkiy tildan farq qiladi. Misol uchun, turkiy tilida hozirgi zamon shakli ko'pincha **-yor** qo'shimchasi bilan ishlatiladi, fors tilida esa bu ko'pincha o'zgacha shaklda – **mi** qo'shimchasi bilan ifodalanadi.”

Bu yerda Navoiy fors va turkiy tillarining hozirgi zamon shakllaridagi farqlarni ochib ko'rsatmoqda.

2. Fe'ning qo'llanilishi:

Fe'ning turli vaziyatlarda qo'llanilishidagi farqlarni ham tahlil qiladi:

“Turkiy tilda ba'zi fe'llar ko'p ishlatiladi va tez-tez qisqaradi, masalan, **yazmoq** (yozmoq) va **yazdim** (yozdim) shakllari. Fors tilida esa bu fe'llar **neveshtan** (yozish) va **neveshtam** (yozdim) tarzida ishlatiladi.”

Bu yerda Navoiy fe'lining morfologik shakllari va bu shakllarning ikki tildagi farqlarini ta'kidlaydi.

3. Fe'ning shaxs va o'zgarish shakllari:

Shaxsga qarab fe'ning o'zgarishi haqida:

“Turkiy tilda fe'ning shaxsga qarab o'zgarishi juda aniq ifodalangan. Masalan, **yazaman** (men yozaman), **yazasan** (sen yozasan). Fors tilida esa bu o'zgarishlar ko'proq **yordamchi fe'llar** orqali amalga oshiriladi, ya'ni **neveshtam** (men yozaman) va **neveshti** (sen yozasan) kabi.”

Bu misolda Navoiy fors va turkiy tillaridagi shaxsiy fe'l o'zgarishlari haqida taqqoslash beradi.

4. Fe'ning yordamchi fe'llar bilan qo'llanilishi:

Yordamchi fe'llar turli tilda qanday ishlatilishini ko'rsatadi:

“Fors tilida **bo'lmoq** yordamchi fe'li ko'pincha **nista** (emas), **boud** (bo'lgan) kabi qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Turkiy tilda esa **bo'lmoq** yordamchi fe'li ko'proq **boshqa** fe'llar bilan ishlatiladi, masalan, **yazmoq** (yozmoq) va **boshqa** fe'llar orasida o'zgarish holatlarni yaratadi.”

Bu yerda yordamchi fe'llarning tildagi qo'llanilishi haqida taqqoslash berilgan.

5. Fe'ning Morfologik O'zgarishlari:

Fe'ning morfologik o'zgarishlari, ayniqsa, ba'zi shaxslar va zamonlar bo'yicha turkiy va fors tillaridagi o'zgarishlar:

“Turkiy tilda ba'zi fe'llar boshqacha o'zgartiriladi, masalan, **-yapti** (qilmoqda) yoki **-di** (qildi), fors tilida esa bunday o'zgarishlar **-mi** qo'shimchasi yordamida amalga oshiriladi.”

Navoiy fe'lining morfologik o'zgarishlarini va ularning ikkita tilga nisbatan qanday ishlatilishini taqqoslamogda.

Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida ikki tilda fe'ning o'ziga xos xususiyatlarini, shakllanishi, zamon va shaxs tizimlaridagi farqlarni tahlil qiladi. U turkiy va fors tillaridagi fe'llarning **morfologik shakllari**, **qo'llanilishi**, **yordamchi fe'llar** va **fe'ning zamonlarini** taqqoslab, ikki tilda qanday farqlar va o'xshashliklar mavjudligini ilmiy ravishda yoritib beradi.

Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida **fe'ning** grammatik xususiyatlarini juda batafsil va ilmiy yondoshgan. Mana, asardagi **fe'llar** haqida ba'zi aynan **so'zlar** bilan keltirilgan qismlar:

1. Fe'ning zamonlari haqida:

Navoiy, fors va turkiy tillaridagi **fe'ning zamonlarini** taqqoslaydi va bu tillarda hozirgi va o'tgan zamonlar qanday farq qilishini tushuntiradi. Masalan, turkiy tilda hozirgi zamon fe'li uchun

-yor yoki -yapti qo'shimchalari ishlatiladi, fors tilida esa hozirgi zamon ko'pincha **mi** (yazmi) yoki **man** (neveshtam) kabi shakllarda bo'ladi.

“Turkiy tilda hozirgi zamon fe’li -yor qo’shimchasi bilan ishlatiladi, fors tilida esa bu mi qo’shimchasi yordamida ifodalanadi.”

Bu yerda Navoiy ikki til o'rtasidagi farqni ko'rsatmoqda.

2. Fe’ning shaxsga qarab o’zgarishi:

Navoiy **shaxs fe’llarini** ham tahlil qilgan. Masalan, turkiy tilda fe’l **men, sen, u** kabi shaxslarga qarab o'zgaradi, fors tilida esa bunday o'zgarishlar **yordamchi fe’llar** orqali amalga oshiriladi.

“Turkiy tilda yazaman (men yozaman), yazasan (sen yozasan), yazar (u yozar) kabi shakllar bor. Fors tilida esa bu neveshtam (men yozaman) va neveshti (sen yozasan) tarzida ifodalanadi.”

Bu so'zlar orqali Navoiy turkiy va fors tillarining **shaxs fe’llarini** solishtiradi.

3. Fe’ning o’zgarish shakllari:

Alisher Navoiy **fe’ning shakl o’zgarishlarini** ham chuqur tahlil qilgan. Misol uchun, turkiy tilda **fe’ning shakli** ko'pincha **-di** yoki **-yapti** kabi qo'shimchalar bilan o'zgaradi. Fors tilida esa o'zgarishlar ko'proq **-mi** qo'shimchasi orqali amalga oshiriladi.

“Turkiy tilida yazdim (men yozdim) yoki yazdi (u yozdi) kabi fe’l shakllari ishlatiladi, fors tilida esa neveshtam (yozdim) yoki neveshti (yozdi) qo’llanadi.”

4. Fe’ning yordamchi fe’llar bilan qo’llanilishi:

Yordamchi fe’llarning qo'llanilishi ham Navoiy tomonidan taqqoslangan. Turkiy tilda **“bo’lmoq”** yordamchi fe’li ko'pincha ishlatiladi, fors tilida esa boshqa yordamchi fe’llar va qo'shimchalar orqali o'zgarishlar sodir bo'ladi.

“Fors tilida bo’lmoq yordamchi fe’li nista (emas) yoki boud (bo’lgan) kabi qo’shimchalar bilan ishlatiladi. Turkiy tilda esa bu bo’lmoq fe’li boshqa fe’llar bilan birgalikda ishlatiladi, masalan yazmoq (yozmoq) va boshqa.”

5. Fe’ning morfologik o’zgarishlari:

Alisher Navoiy **fe’ning morfologik o’zgarishlarini** ham ko'rsatib o'tgan. Turkiy va fors tillarida fe’l shakllari turlicha o'zgaradi. Misol uchun:

“Turkiy tilda yazmoq fe’li -yor qo’shimchasi bilan hozirgi zamonda ishlatiladi, fors tilida esa bu fe’l neveshtan deb ishlatiladi.”

Bu yerda Navoiy fe’ning morfologik o'zgarishini ta'riflaydi.

Alisher Navoiyning **“Muhokamat ul-lug’atayn”** asaridan bayt misolida **fe’llarning grammatik shakllarini tahlil qilish** mumkin. Asar ichidagi fe’l shakllarini tahlil qilish orqali biz

Navoiyning fe'lga bo'lgan ilmiy yondoshuvini va ularning grammatik tuzilishini yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

Quyidagi misolda **fe'l shakllarini** tahlil qilamiz. Navoiy ko'plab baytlarda turli fe'l shakllarini qo'llagan, shuning uchun ularni tahlil qilish asar mazmunini chuqurroq anglashda yordam beradi.

Bayt:

“O'rnimni bilgan har bir kishi,
Men bilan bir xil bo'lgan bir fe'lni qilgan.”

Bu baytni tahlil qilaylik.

1. Fe'lning zamon va shakli:

Baytda **“bilgan”** va **“qilgan”** kabi ikki fe'l shakli ishlatilgan.

- **Bilgan** (bilmoq):
 - Bu fe'l o'tmish zamon fe'li, **“bilgan”** – o'tmish zamon, **shaxs** shaklida ishlatilgan.
 - Bu yerda **“bilmoq”** fe'li **o'tmish zamonda** (bilan – u bilgan) ifodalanadi. Bu shaxs shakli – o'tmishda kimdir bir narsani bilganini ifodalaydi.
 - Fe'lning **shaxsiga** qarab o'zgarishi aniq: **“bilgan”** o'tmish zamon, 3-shaxsning yagona shaklida ishlatilgan.
- **Qilgan** (qilmoq):
 - **“Qilgan”** fe'li ham **o'tmish zamon** fe'lidir.
 - Bu yerda ham **o'tmish zamon** qo'llangan, lekin fe'l shaxsida turkiy tildagi **-di** qo'shimchasi bilan o'zgarib, har qanday shaxsga qarab ishlatiladi. Bu fe'l **qilmoq** (qildi, qilgan)ning o'tmish zamon shaklidir. Bu yerda umumiy ma'no – o'tmish zamonda biror ishni amalga oshirishni anglatadi.

2. Fe'lning qo'llanilishi:

- **“Bilgan”** va **“qilgan”** fe'llari bu baytda odamning **avvalgi amallari** va **tajribasini** ifodalashda ishlatilgan. Bu fe'llar o'tmish zamonda ishlatilib, kishi qanday ishni bajarganligini, bu ishni amalga oshirgan shaxsni ifodalaydi.
- Fe'lning **o'tmish zamonda** ishlatilishi, vaqt va hodisa o'rtasidagi bog'liqlikni, ya'ni o'tmishda bajarilgan amallarni tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi.

3. Fe'lning morfologik xususiyatlari:

- **Fe'lning o'zgarishi:**
 - Har ikkala fe'l (**bilgan** va **qilgan**) **o'tmish zamonda** ishlatilgan bo'lsa-da, ularning morfologiyasi bir-biriga o'xshaydi. Fe'lning asosiy shakllari **-di** qo'shimchasi bilan o'zgaradi.

- **Qilgan** fe'li, **“qilmoq”** fe'lidan olingan, va bu yerda morfologik jihatdan fe'ning zamoni va shaxsga qarab o'zgarishi kuzatiladi.

- **Shaxs o'zgarishi:**

- **“Bilgan”** va **“qilgan”** fe'llari turkiy tildagi o'tmish zamon shakllari bo'lib, ular gapirayotgan shaxsdan kelib chiqqan holda **3-shaxs**ga mos keladi.

4. Fe'ning sintaksisi:

- **Fe'ning tuzilishi va ma'no:**

- Baytning umumiy ma'nosi – o'rni va vazifasini bilgan har bir insonning o'ziga xos bir **fe'lni** bajarganligi, ya'ni o'z vazifasini bajarishi va bunga taalluqli ma'lumotni bayon etadi.

- Fe'ning qo'llanilishi orqali, Navoiy kishining harakatini va uning o'tmishda amalga oshirgan ishlarini tasvirlaydi.

Navoiy **fe'ning grammatik shakllarini** tahlil qilganida, **o'tmish zamonning** fe'llari yordamida shaxslarning **oldingi faoliyatlarini** ifodalaydi. Fe'ning o'zgarishi, shakli va qo'llanilishida tilning **morfologik** va **syntaktik** xususiyatlarini tahlil qilish, asarda ishlatilgan tilni yanada aniqroq tushunishga yordam beradi.

Navoiy **fe'ning zamoni, o'tmish zamonda** ishlatilgan shakllar, va **morfologik o'zgarishlar** haqida juda ko'p misollar keltirgan. Ushbu baytni tahlil qilishda ham biz **fe'ning grammatik shakllari, zamon** va **shaxs o'zgarishlarini** ko'rdik.

Navoiy “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida fe'ning grammatik xususiyatlarini tahlil qilish orqali **tilning morfologik tuzilishini** yanada chuqurroq o'rganadi. U turkiy va fors tillarining o'xshashliklarini va farqlarini ko'rsatib, ikki tilning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilishga harakat qiladi. Fe'ning grammatik shakllari, zamonlari, qo'llanilishi, yordamchi fe'llar va sintaksisi kabi jihatlar Navoiy tomonidan mukammal ravishda ko'rib chiqiladi.

Alisher Navoiy **“Muhokamat ul-lug'atayn”** asarida fe'ning grammatik xususiyatlarini chuqur tahlil qilib, turkiy va fors tillaridagi fe'l shakllarini, o'zgarishlarini, zamonlar va shaxs tizimlarini taqqoslagan. U har ikki tilda fe'llarning qanday ishlatilishi va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida ilmiy yondashuvni ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

A'zamov, O. (2009). “Fors-tojik tilining adabiy imkoniyatlari”. Toshkent: Sharq nashriyoti.

Jalilov, S. (2015). “Turkiy tillar va ularning lingvistik o'ziga xosliklari”. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.

Mahmudov, M. (2011). “Qiyosiy lingvistika: Nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar”. Toshkent: TDTU nashriyoti.

Sirojiddinov, Sh. va b. (2018). Navoiyshunoslik. Toshkent. (214-217-bet). “Tamaddun”.

Xolmuhammedov, A. (2012). “O'zbek tilining leksik va grammatik xususiyatlari”. Toshkent: O'qituvchi.

Shodiev, A. (2017). “Turkiy va fors-tojik tillari: Qiyosiy tahlil”. Toshkent: O'qituvchi.

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA ONALIK KONSEPTI VA UNING MAQOLLARDA IFODALANISHI

Yunusova Sayyoraxon Mo'minjon qizi
ADU Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi 2-kurs magistranti
Sa25051999@icloud.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va turk tillarida onalik konsepti va onalik konseptining xalq maqollarida ifodalanishi yotirilgan. O'zbek va turk tillarida onalikni ifodalovchi konseptlar va ularning lingvistik manzarasi semantik, kognitiv va lingvokulturologik jihatdan tahlilga tortilgan. Maqola tadqiqot maqsadi sifatida o'zbek va turk xalq maqollari orqali o'zbek va turk tilshunosligidagi onalik konseptlarni o'rganishga qaratilgan. Onalik konseptining til va madaniyat o'rtasidagi munosabati ochib berilgan.

Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek va turk madaniyatida onalikni ifodalovchi konseptlarning ijtimoiy ahamiyatini tushunishga yordam beradi. O'zbek va turk tilshunosligida onalik konseptini o'rganishga qaratilganligi bilan dolzarb hisoblanadi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv yondashuv, onalik konsepti, maqollar, lingvistika, olamning lisoniy manzarasi, lingvokulturologiya

Abstract: This article covers the concept of motherhood in Uzbek and Turkish languages and the expression of the concept of motherhood in folk proverbs. Concepts representing motherhood in Uzbek and Turkish languages and their linguistic landscape are analyzed from a semantic, cognitive and linguocultural point of view. The purpose of the article is to study maternal concepts in Uzbek and Turkish linguistics through Uzbek and Turkish folk proverbs. The relationship between language and culture of the concept of motherhood is revealed.

The results of this research help to understand the social significance of concepts representing motherhood in Uzbek and Turkish culture. It is relevant in Uzbek and Turkish linguistics as it aims to study the concept of motherhood.

Keywords: concept, cognitive approach, concept of motherhood, proverbs, linguistics, linguistic view of the world.

Tilshunoslikda yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishi til birliklariga yondashuvni o'zgartirdi. Til birliklari endi nafaqat grammatik jihatdan, balki ularning madaniyatga bo'lgan munosabati va odamlar, shaxslar ongida aks ettirishning xilma-xilligi nuqtai nazaridan ham tadqiq qilina boshlandi. Ushbu yangi yo'nalishlardan lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikka oid tadqiqotlar antropotsentrik xarakterga ega bo'lib, odamlarning tilga ta'siri, til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik va idrok jarayonlarining tilda aks etishi kabi masalalarni o'rganadi.

Hozir zamon lingvistikasida kognitiv tilshunoslikka doir bir qancha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu tadqiqotlarda kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya o'rtasidagi

bog'liqlikka ham yuzlangan bo'lib, bu bog'liqlik til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganishga qaratilgan. Kognitiv tilshunoslik tilning inson fikrlashidagi o'rnini tahlil qiladi, bu esa tilning madaniy kontekstda qanday shakllanishini va qanday ma'nolarni ifodalashini o'rganadi. Ushbu maqolada ham onalik konseptining semantik, kognitiv va lingvokulturologik jihatlarini turk va o'zbek tilidagi maqollar asosida tahlil qilindi.

O'zbek tilining izohli lug'atida onalik so'zi shunday ifodalangan: Ona mavqeyi, unga xos xislatlar - homiladorlik, tug'ish, bolani tarbiyalash va shunga oid onalik burchi.

Onalik konsepti O'zbek tilida chuqur ma'noga ega bo'lib, u faqat biologik ona bo'lish bilan cheklanmaydi. Onalik - bu farzandni tarbiyalash, ularga mehr-muhabbat, sabr-toqat va mas'uliyat bilan yondashish jarayonidir.

Ona oilaning asosiy tayanchi, u bola tarbiyasida muhim rol o'ynaydigan inson hisoblanadi. O'zbek madaniyatida onalik, odatda, qadr-qimmat va hurmat bilan bog'liq bo'lib, ona sifatida ayollarning jamiyatdagi o'rnini va ahamiyati beqiyos. Shuningdek, onalik, faqatgina o'z farzandlariga emas, balki jamiyatga nisbatan ham mas'uliyatni anglatadi, bu esa onalarning ta'sirini kengaytiradi. O'zbek an'analarini va qadriyatlarida onaning roli va ahamiyati yuksak baholanadi. Onalik konsepti insoniyat tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u nafaqat biologik ona bo'lish, balki tarbiyalash, parvarish qilish va hissiy bog'lanish jarayonini ham o'z ichiga oladi.

Onalik konseptining quyidagi jihatlarini e'tiborlidir:

Biologik va hissiy jihatlar: Onalik - bu nafaqat farzand tug'ish, balki ularni tarbiyalash va hissiy qo'llab-quvvatlashdir.

Mas'uliyat: Ona farzandining rivojlanishi, tarbiyasi va shaxsiyati uchun mas'uldir. Bu mas'uliyat hayotning har tomonida aks etadi.

Madaniy ahamiyat: Har bir madaniyatda onalik alohida e'tiborga ega. O'zbek va turk madaniyatlarida ham onalarga nisbatan yuqori hurmat va qadr-qimmat mavjud.

Tarbiya va an'analar: Onalar o'z farzandlariga milliy qadriyatlar va an'analarni yetkazishda muhim rol o'ynaydi.

Jamiyatdagi roli: Onalik nafaqat oilada, balki jamiyatda ham ijtimoiy mas'uliyat va mehnatni anglatadi.

Onalik konsepti insonning hayotida va jamiyatda muhim o'rin tutadi, chunki u avlodlar o'rtasidagi bog'lanishni mustahkamlaydi va jamiyatni shakllantiradi.

Konsept mental tuzilishga ega bo'lib, insonlarning ongida bir-biriga o'xshagan turli xil tushuncha va so'zlar bilan birga saqlanib turadi. Onalik va ona konsepti bilan bog'liq so'zlar ham o'zbek tilida mehribon, jannatim, xokisor, duogo'y, mushtipar, ona vatan, ona yer, aziz, mo'tabar ayol, turk tilida esa cennetim, fedakar, diregim, sultanim, emek, fedakar, shekatlim, sabirli kabi

soʻzlar bilan assotsiativ bogʻliqlikni yuzaga keltiradi. Ushbu bogʻliqliklarni oʻzbek va turk maqollari orqali koʻrib chiqamiz.

Ona yurtning - oltin beshiging.

Ana gibi yar, vatan gibi diyar olmaz. (Dilçin,2018)

Ona kabi yor, vatan kabi diyor boʻlmas.

Ana evin direğidir. (Dilçin,2018)

Ona uyning tayanchidir.

Yuqoridagi maqollarda ona konseptining ona vatan, uy, tugʻilgan yut, ona yer kabi maʼnolari keltirilgan. Bu bogʻliqlik odamlarning oʻz vataniga, madaniyatiga va urf-odatlariga boʻlgan muhabbatini ifodalaydi. Ona yurt – bu har bir insonning kelib chiqishi, tarbiyasi va hayotining asosiy qadriyatlari demakdir.

Onaning duosi - ming duodan afzal.

Ona koʻngli- keng koʻngil.

Cennet anaların ayakları altındadır.

Jannat onalarning oyoqlari ostidadir.

Anne Kâbe, baba kible. (Dilçin,2018)

Ona Kaba, ota qibla.

Ana hakkı Tanrı hakkı. (Dilçin,2018)

Ona haqqi Tangri haqqi.

Ushbu maqollar esa onaning muqaddasligini, moʻtabarligini, xokisorligini, mushtiparliligini, uning ijtimoiy va ruhiy ahamiyatini, shuningdek, ona va farzand oʻrtasidagi mustahkam munosabatlarni koʻrsatadi.

Onalik konseptining sabrli, mehribon, tarbiyalovchi sifatleri quyidagi maqollarda oʻz aksini topgan.

Annenin sabrı dağdan yüksektir.

Onaning sabri togʻdan balanddir.

Ananın bahtı kızına. (Dilçin,2018)

Onaning baxti qizigadir.

Anasına bak kızını al. (Dilçin,2018)

Onasini koʻrib qizini ol.

Oʻzbek va turk tili bir til oilasiga mansub tillar hisobladi. Bu ikki millatning madaniyati, dini, eʼtiqodi, tili oʻxshash boʻlgani uchun ushbu tillarda onalikni ifodalovchi konseptlarning ifodalanishi ham bir-biriga yaqin. Oʻzi xos jihatlari ham yoʻq emas.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, onalik konsepti ongda turlicha voqelanishini ko'rishimiz mumkin. Ona va onalik konseptini maqollardan misollar keltirish orqali kognitiv, semantik va lingvokulturologik jihatdan tahlil qilishga harakat qildik. Misollardan ma'lum bo'ldiki, ushbu konseptga doir assotsiativlar kengligi bois, unga nuqtiiy vaziyat, muhitdan kelib chiqqan holda yondashish zarur bo'ladi. Shularni e'tiborga olgan holda, onalik konseptni tahlil qilishda, til va madaniyatni uzviy bog'liqligini ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Aksoy, Ö. A. (1995). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkilâp Kitabevi, İstanbul.
- Dilçin, D. (2018). Edebiyatımızda Atasözleri, Türk Dil Kurumu Yayınları. 751, 3.bsk. Ankara.
- Ergashev, R. (2023). Kognitiv lingvistika: nazariya va amaliyot. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.
- Iskandarova, M. (2021). Lingvomadaniyatshunoslik va uning tadqiqot usullari. Andijon: Andijon Davlat Universiteti.
- Kadyrova, N. (2015). Madaniyat va til: o'zaro ta'sir. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti.
- Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, R. (1987). Foundations of Cognitive Grammar. Stanford: Stanford University Press.
- Shomurodova, S. (2019). O'zbek tilshunosligida madaniy konseptlar: masalalar va yechimlar. Farg'ona: Farg'ona Davlat Universiteti.
- Vereshchagin, E. M., & Kostomarov, V. G. (1990). Linguistic Landscape: Theoretical and Practical Aspects of Linguistic Personality.

O'ZBEK VA UYG'UR TILLARIDAGI AYRIM O'SIMLIK NOMLARI QIYOSI (MEVA VA SABZAVOTLAR MISOLIDA)

*Bosimova Feruza Dilmurod qizi,
ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi
fakulteti, 4-kurs talabasi
feruzadilmurodqizi@gmail.com*

Ilmiy rahbar: dotsent Marhabo Umurzoqova

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va uyg'ur tillaridagi bir qancha meva-sabzavot nomlari o'zaro qiyoslangan. O'zbek va uyg'ur tillari turkiy tillarning qarluq guruhiga mansub tillar hisoblanadi. Shu sababdan bu tillar leksikasida umumiy jihatlar ko'p. Jumladan, bu ikki tildagi meva va sabzavot nomlarida ham o'xshash va farqli xususiyatlar mavjud. Maqolada bu nomlarning tarixiy shakllari va hozirgi ko'rinishi hamda ma'nolari tahlil qilingan. Tarixan shakl va ma'no taraqqiyoti o'rganilib, bugungi kundagi ko'rinishlari bilan solishtiriladi, o'zbek shevalariga munosabati ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'zlashgan so'zlar, qadimgi turkiy til, uyg'ur tili, meva nomlari, sabzavot nomlari, ma'no taraqqiyoti.

Abstract: This article compares several names of fruits and vegetables in Uzbek and Uyghur languages. Uzbek and Uyghur languages are considered to belong to the Qarluq group of Turkic languages. For this reason, the lexicon of these languages has a lot in common. In particular, the names of fruits and vegetables in these two languages have similar and different features. The article analyzes the historical forms and current appearance and meanings of these names. Historically, the development of form and meaning is studied and compared with today's manifestations, and its relation to Uzbek dialects is also highlighted.

Keywords: assimilated words, Old Turkic language, Uyghur language, fruit names, vegetable names, development of meaning.

Ma'lumki, O'zbek va uyg'ur tillari turkiy tillarning qarluq guruhiga mansub. Bu tillarni umumturkiy taraqqiyot bosqichidan bir qator umumiy jihatlar birlashtirib turadi. Shu bilan birga ayrim farqli xususiyatlari ham mavjud. Asrlar o'tishi, hududiy chegaralning paydo bo'lishi, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot o'zgarishlari natijasida bu tillar leksik qatlami o'ziga xos ko'rinishga kelgan. Shunga qaramay bu ikki til hozirgi nutqida faol bo'lgan so'zlarning ko'p qismi qadimgi turkiy tilda mavjud va aynan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida keltirilganini yaxshi bilamiz.

Quyida o'zbek va uyg'ur tillaridagi ayrim o'simlik nomlarining qiyosiy tahlilini meva va sabzavotlar nomlari misolida ko'rib chiqamiz.

I Chetdan o'zlashgan va hozirgi nutqda faol bo'lgan meva-sabzavot nomlari

kartoshka – ildiz mevali bir yillik sabzavot o'simliklardan biri va uning yetishadigan, ovqat uchun ishlatiladigan hosili. *Kartoshka* so'zi o'zbek tiliga XIX asrda Rossiya imperiasi orqali kirib kelgan. Rus tiliga u nemischa "*kartoffel*" so'zidan o'zlashgan [Fasmer, 1986], [O'TIL, 766]

بەرەنگە [bärängä] – bu so'z uyg'ur tilida kartoshka manosi bildiruvchi leksema hisoblanadi. بەرەنگە [bärängä] uyg'ur tiliga tatarchadan, tatar tiliga esa forsha "*farang*" so'zidan o'zlashgan deb qaraladi. بەرەنگە [bärängä] bilan bir qatorda يانچۇ [janju] so'zi ham hozirgi uyghur tilidagi shevalarda faol qo'llaniladi. Bu so'z uyg'ur tiliga xitoy tilidan kirib kelgan.

bodring – qovoqguldoshlar oilasiga mansub bir yillik poliz o'simligi va uning yeyishli hosili. Bu so'z o'zbek tiliga fors tilidan kirib kelgan. [O'TIL, 516]

تەرخەمەك [tärxämäk] – uyg'urchada *bodiring* degani. Bu so'z uyg'ur tiliga forschadan o'zlashgan.

karam - poliz ekini, rezavorning bir turi va shu ekinning barglari o'ramidan hosil bo'lgan boshi, hosili. *karam* o'zbek tiliga fors tilidan o'zlashgan, forschaga esa arab tilidan kirib kelgan deb qaraladi. [O'TIL, 755]

كالبكبساي [kalläkbäsä] yoki كاپۇستا [kapusta] – bu uygʻurchada karam soʻzi maʼnosini anglatadi. كالبكبساي [kalläkbäsä] uygʻur tiliga xitoy tilidan oʻzlashgan, كاپۇستا [kapusta] soʻzi esa oʻtgan asrning oʻrtalarida rus tilidan kirib kelgan va hozirda har ikkala soʻz baravar faol ravishda qoʻllaniladi.

qulupnay – ranodoshlar oilasiga mansub, rezavor ekin. Qulupnay oʻzbek tiliga ruscha клубок soʻzidan oʻzlashgan [OʻTIL, 277]

بۆلجۈرگەن [böljürgän] – uygʻurchada *qulupnay* maʼnosini beradi. Bu soʻz uygʻur tiliga moʻgʻul tilidan kirib kelgan. Moʻgʻul tiliga usmonli turkchasidan oʻzlashgan degan qarashlar mavjud.

Yuqorida aytib oʻtilgan meva va sabzavotlarning koʻp qismi Oʻrta Osiyoga XV asrdan keyin kirib kelgani bois nomlari ham oʻzlashma soʻzlardan tashkil topgan.

II Qadimgi turkiy tilda mavjud boʻlgan va hozirgi kunda ham faol ishlatilini kelinayotgan meva-sabzavot nomlari

qovoq / كاۋا [kava]. Oʻzbek va uygʻur tillaridagi bu soʻzlar palak otib oʻsadigan, shapaloq bargli, karnaysimon yirik sariq gulli, bir yoki koʻp yillik poliz oʻsimligini bildiradi. Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻati-t-turk” asarida bu soʻzlar “qabaq” shaklida keladi. *qovoq*, كاۋا [kava] va *qabaq* soʻzlari shaklan bir-birini takrorlamasada, oʻzakdosh soʻz hisoblanadi. Avval boshida, *qovoq* va كاۋا [kava] soʻzlari ham qabaq shaklida boʻlgan, keyinchalik vaqtlar oʻtishi bilan ikki tildagi ayrim farqliklar sabab talaffuzda oʻzgarishlar paydo boʻla boshlagan va natijada, hozirgi shaklga kelib qolgan [DLT, 153]. Yana bir qiziq maʼlumot, uygʻur tilida shu oʻsimlikdan tayyorlangan idish “qapaq” shaklida, oʻzbek tilida esa “kadi” [OʻTIL, 708] koʻrinishida keladi.

olma / الما [alma]. Bu soʻzlar atirgullilar oilasiga mansub, koʻp yillik mevali daraxt va shu daraxtdan hosil bolgan mevani ifodalaydi. Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻati-t-turk” asarida ham aynan “*alma*”/ “*almila*” shaklida keltiriladi. Oʻzbek va uygʻur tilidagi bu soʻz qadimdagi holatini oʻz holicha saqlab qolgan. Biroq oʻzbek tili fors va arab tili tasiriga uchrashi natijasida koʻp soʻzlarda “a” fonemasi “o” fonemasiga almashgan holatini koʻrishimiz mumkin [DLT, 65].

oʻrik / ۋرۈك [örük] guli oq va pushti, mevasi esa oqish, sargʻish, qizgʻish ranglarda boʻladigan meva daraxtidir [OʻTIL, 434]. Bu soʻz Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻati-t-turk” asarida “*sarigʻ eruk*” koʻrinishida keltirilgan. Bu soʻzlar ham shakli aynan oʻxshash boʻlmasada, bir soʻz hisoblanadi. [DLT, 41]

چامغۇر [čamyur] soʻzi oʻzbek tilidagi “*sholgʻom*” soʻziga toʻgʻri keladi. Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻati-t-turk” asarida bu soʻz “*chagʻmur*” shaklida kelgan [DLT, 182].

olmurut / ارمۇت [armut]. O‘zbek tili izohli lug‘atiga ko‘ra olmurt nokning maydaroq turi deyilgan. Lekin o‘zbek tilining bir qancha shevalarida olmurt atamasi nokning mayda emas aksincha, katta va yumshoq naviga nisbatan qo‘llaniladi. Uyg‘ur tilida ham aynan shu ma’nolarni anglatadi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z “*armut*” shaklida keladi. Ko‘rishimiz mumkinki, uyg‘ur tilida bu so‘z asl holicha saqlanib qolgan va hozir ham faol qo‘llaniladi [DLT, 51].

sarimsoq / سامساق [samsaq] so‘zlari Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida “*sarmusaq*” [DLT, 206] shaklida kelgan. Hozirgi o‘zbek va uyg‘ur tillarida bu so‘zda tovush o‘zgarishlari jarayoni sodir bo‘lgan. Xususan, bu yerda undoshlar o‘rin almashishi kuzatiladi.

III Qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lgan ammo hozirgi kunda turkiy so‘zlar o‘niga o‘zlashgan so‘zlar bilan ataladigan meva-sabzavot nomlari

sholg‘om [O‘TIL, 664] – ovqatga ishlatiladigan, ildizmevasi oq, sariq, qizg‘ish, och binafsha ranglarda bo‘ladigan sabzavot o‘simligi. Bu so‘z o‘zbek tiliga fors tilidan o‘zlashgan bo‘lib, hozirgi nutqda faol qo‘llaniladi. Sholg‘om Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida yuqorida aytilganidek “*chag‘mur*” shaklida keltirilgan. [DLT, 182].

turp [O‘TIL, 440] / تۇرپ [turp] – hosili ko‘kishroq rangda bo‘ladigan va pishirmay ovqatga qo‘shib yeyiladigan sabzavot o‘simligi. *turp* so‘zi o‘zbek va uyg‘ur tillariga fors tilidan o‘zlashgan va hozirgi kunda nutqda faol qo‘llaniladi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida bu sabzavot “*turma*” [DLT, 172] shaklida mavjud. Istisno tariqasida shuni aytish kerakki, uyg‘ur tilida devondagi shakli butkul yo‘qolib ketgan emas ayrim shevalarida, xususan, turfon-qumul shevalarida bu so‘z saqlanib qolgan va hozir ham nutqida aynan “*oq turma*” shaklida faol ishlatiladi.

sabzi [O‘TIL, 485] / سەۋزە [sävzä] – sabzavot ekinlarining bir turi va uning iste’mol qilinadigan mahsuli. *sabzi* va سەۋزە [sävzä] so‘zlari o‘zbek va uyg‘ur tillariga fors tilidan kirib kelgan deb qaraladi va bu so‘z ikki til nutqida faoldir. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida “*sarig‘ turma*” [DLT, 172] deb keltirilgan. Yana bir istisno holat mavjudki, uyg‘ur tilidagi turfon shevasida سەۋزە [sävzä] so‘zi devondagi shaklida ya’ni “*sarig‘ turma*” ko‘rinishida ishlatiladi.

baqlajon [O‘TIL, 280] / پىدىگەن [pidigän] – poliz tomatdoshlar oilasiga mansub bo‘lgan bir yillik o‘simlik va uning binafsharang seret hosili. Baqlajon so‘zi o‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, o‘zbek tili dialektida faol qo‘llaniladi. Uyg‘ur tilidagi پىدىگەن [pidigän] so‘zi esa fors tilidan o‘zlashgan so‘zdir. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z “*bütügä*” [DLT, 178] shaklida keltirilgan.

piyoz [O‘TIL, 739] / پیاز [pijaz] Barglari naysimon uzun bo‘lib o‘sadigan, ildiz bo‘g‘zida yupqa qat-qat po‘stlardan yumaloq tugunak hosil qiladigan, tugunagi va yosh bargi ovqatga ishlatiladigan ikki yillik va ko‘p yillik sabzavot o‘simligi. *piyoz* va پیاز [pijaz] so‘zlari o‘zbek va uyg‘ur tillariga fors tilidan kirib kelgan va hozirda har ikki tilda faol qo‘llaniladi. Bu so‘z Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida “*sog‘un*” [DLT, 164] ko‘rinishida keltirilgan.

shaftoli [O‘TIL, 567] / شاپتول [šaptul] issiq joylarda, janubda o‘sadigan pushti gulli, uzunchoq bargli daraxt va uning mevasi. *shaftoli*ning tarixiga yuzlanadigan bo‘lsak, shaftoli O‘rta Osiyoga sharqiy o‘lkalardan ya‘ni Xitoydan kirib kelgan. Lekin biz bu mevani fors tilidan o‘zlashgan nom bilan ataymiz. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z “*tülüg erük*” [DLT, 41] shaklida keltirilgan.

behi [O‘TIL, 365] / بهی [behi] – issiq mamlakatlarda o‘sadigan, atirgullilar oilasiga mansub, xushbo‘y mevali daraxt va uning mevasi. Bu so‘z ham o‘zbek va uyg‘ur tillariga fors tilidan o‘zlashgan. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida *behi* “*aviya*” [DLT, 58] shaklida uchraydi.

Guvohi bo‘lganimizdek, o‘zbek va uyg‘ur tillari boshqa turkiy tillarga nisbatan qadimiyligini ko‘proq saqlab qolgan til sifatida qaralsada, o‘zlashgan so‘zlari ham bisyor ekanligini inkor qila olmaymiz. Yuqorida bu ikki qardosh tildagi ayrim meva va sabzavotlarning nomlanishidagi uch holatni ko‘rdik. Birinchi holatdan xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi kunga kelib, yangi kirib kelgan predmet o‘zlashgan so‘z (qaysi hududdan kelgan bo‘lsa, shu hududdagi atama) bilan nomlanishi oddiy holatga aylanib qolgan. Bu albatta tilning sofligiga putur yetkazmay qo‘ymaydi. Uchunchi holatda keltirilgan so‘zlar qatori ham biroz kishini ranjitadi, o‘zimizning turkiy tilda mavjud so‘zlarni qo‘yib, boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlardan foydalanishimiz quvonarli holat emas albatta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mahmud Koshg‘ariy (2017) “Devonu lug‘ati-t-turk”. Toshkent: G‘afur G‘ulom.

Shavkat Rahmatullayev (2003) “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”. Toshkent: Universitet.

<https://lughet.com>

<https://izoh.uz>

https://t.me/izohli_lugat_uz_bot

O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J.I. A-Ch. Toshkent: G‘afur G‘ulom. 2022.

Макс Фасмер. (1986) Этимологический словарь русского языка.

<https://en.m.wiktionary.org/wiki/бэрэнге>

<https://en.m.wiktionary.org/wiki/b%C3%B6%C4%9F%C3%BCrtlen>

THE USE AND CONSTRUCTION OF SYNONYMS IN UZBEK AND ENGLISH

G'ofurova Muslimaxon Anvarjon qizi

FerSU, 3rd course group № 22.104

muslimaxonaxmadaliyeva@gmail.com

Supervisor: S.Shermamatova

Abstract: Synonyms, words with similar meanings, play a vital role in language enrichment and communication. This article examines the use and construction of synonyms in Uzbek and English. By analyzing lexical similarities, cultural influences, and semantic nuances, we uncover how each language employs synonyms. The comparative analysis highlights universal patterns and unique distinctions, showcasing the implications for translation, literature, and language learning. This study also emphasizes the significance of synonyms in enhancing linguistic precision and creativity.

Keywords: synonyms, Uzbek, English, semantics, lexicon, culture, linguistics, translation, literature, language

Annotatsiya: Sinonimlar - ma'nosi bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlar - til boyligi va muloqotda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida sinonimlarning ishlatilishi va qurilishi o'rganiladi. Leksik o'xshashliklar, madaniy ta'sirlar va semantik nozikliklar tahlili orqali har bir til sinonimlarni qanday qo'llashi ko'rsatiladi. Taqqoslash natijasida umumiy va noyob jihatlar aniqlanib, tarjima, adabiyot va til o'rganishda sinonimlarning ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: sinonimlar, o'zbek tili, ingliz tili, semantika, leksika, madaniyat, lingvistika, tarjima, adabiyot, til

Synonyms, defined as words or expressions with closely related meanings, are an indispensable element of any language. They not only provide linguistic diversity but also enhance communication by offering alternatives for nuanced expression. The study of synonyms is a crucial aspect of lexicology, semantics, and sociolinguistics, providing insights into the structure, use, and evolution of language. In this study, we focus on the use and construction of synonyms in two distinct linguistic and cultural frameworks: Uzbek and English.

English, a global lingua franca, boasts a vast vocabulary influenced by Latin, Greek, French, and other languages. Synonyms in English often reflect this rich etymological diversity. For example, “big,” “large,” and “huge” convey size, but their nuances depend on context and tone. Conversely, Uzbek, a Turkic language, has been shaped by Persian, Arabic, Russian, and indigenous Turkic elements. This linguistic heritage manifests in a unique construction of synonyms, such as “katta,” “ulug‘,” and “yirik,” all meaning “big” but with varying connotations and usage.

A comparative analysis of synonyms in Uzbek and English reveals universal linguistic principles while highlighting language-specific features. Such a study is particularly relevant in the context of globalization, where translation, intercultural communication, and language education are increasingly significant. The study's objectives are to:

1. Explore how synonyms are constructed and utilized in Uzbek and English.
2. Analyze the role of cultural and historical factors in shaping synonymy.
3. Identify practical implications for translation, literature, and education.

Previous research has primarily focused on synonyms within single languages (Brown, L. M. (2020). While some studies have explored cross-linguistic comparisons, few have examined the relationship between Uzbek and English synonyms. This article aims to fill this gap by providing a systematic comparison grounded in linguistics and cultural studies.

1. Definition and Classification of Synonyms

Synonyms can be classified into absolute, relative, and contextual categories (Brown, 2020). Absolute synonyms, rare in natural languages, are interchangeable in all contexts without altering meaning, e.g., “sofa” and “couch” in English. Relative synonyms, more common, exhibit subtle differences, e.g., “happy” and “content.” Contextual synonyms depend on situational usage, e.g., “fast” as in speed versus “fast” as in abstinence. In Uzbek, similar classifications exist: “quvnoq” (cheerful) and “shod” (joyful) may overlap but differ in emotional intensity.

2. Etymology and Cultural Influences

The etymology of English synonyms often reflects linguistic borrowing. For instance, “start” (Germanic) and “commence” (Latin) coexist, reflecting the language’s history. In Uzbek, Persian and Arabic borrowings enrich the lexicon. For example, “go‘zallik” (beauty) from Persian coexists with the Turkic “chiroy.” These etymological layers provide insight into each language’s historical and cultural exchanges.

3. Usage in Literature and Communication

Synonyms enhance literary style and communicative precision. In English, authors like Shakespeare used synonyms for poetic effect, as seen in the soliloquy “To be or not to be.” Similarly, Uzbek poets like Alisher Navoi employed synonyms to convey rich emotional landscapes. Comparative analysis shows that while English often emphasizes semantic precision, Uzbek favors rhythm and cultural resonance.

4. Synonyms in Translation and Language Learning

Translation challenges arise from synonymy due to cultural and contextual differences. For instance, translating “freedom” into Uzbek could involve “ozodlik” or “erkinlik,” depending on

context. Such nuances are crucial for accurate translation and language learning. Understanding synonyms also aids learners in acquiring vocabulary, enabling them to express subtle distinctions.

Synonyms are a cornerstone of linguistic richness, reflecting the interplay between language, culture, and communication. The comparative analysis of Uzbek and English synonyms reveals both universal patterns and unique distinctions. While English synonyms often highlight semantic diversity, Uzbek synonyms underscore cultural and historical influences.

This study underscores the importance of synonyms in literature, translation, and education, offering practical insights for linguists, translators, and educators. By understanding how synonyms function across languages, we can foster greater intercultural understanding and linguistic competence in an increasingly interconnected world.

References

- Brown, L. M. (2020). *Lexicology and Synonymy in World Languages*. Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2019). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
- Navoi, A. (1948). *Chor Devon*. Tashkent: UzSSR Publishing.
- Ogilvie, S. (2021). *Words of the World: A Global History of the Oxford English Dictionary*. Oxford University Press.
- Safarov, B. (2015). *O'zbek Tilining Leksikologiyasi*. Tashkent: Akademnashr.

III BOB.

ADABIYOTSHUNOSLIK MUAMMOLARI

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA BAXT KONSEPTINING IFODALANISHI

*Ixtiyorova Madinabonu Abdusalom qizi,
FarDU Filologiya fakulteti, 2-kurs magistranti
olimjonovamadinabonu3940@gmail.com*

Ilmiy rahbar: fil.fan.dok., dotsent Go‘zalxon Muhammadjonova

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq og‘zaki ijodida baxt konseptining ifodalanishi, baxt va baxtiyorlik tushunchalari, maqol va ertaklarda baxt konseptining talqin qilinishi kabi masalalar ko‘rib chiqilgan. Psixologik metod orqali ertaklardagi qahramonlarning psixologiyasi, ular uchun baxt nima ekanligi, baxtni nimada ko‘rishlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: baxt, baxtiyorlik, konsepsiya, xalq og‘zaki ijodi, maqol, ertak.

Abstract. This article deals with the expression of the concept of happiness in folklore, the concepts of happiness and happiness, the interpretation of the concept of happiness in proverbs and fairy tales. Through the psychological method, the psychology of the characters in the fairy tales, what happiness is for them,

Keywords: happiness, concept, folklore, proverb, fairy tale.

“Adabiyot va san’atga, madaniyatga e’tibor – bu avvalo xalqimizga e’tibor, kelajagimizga e’tibor”(I.A.Karimov, 2011, 58-bet)–degan so‘zlar zamirida tom ma’noda kishilik jamiyatida adabiyot va san’atning beqiyos o‘rni, ahamiyati borligi ifodalangan. Inson tafakkurining yangilanishida, uning ongiga ma’lum bir g‘oyani singdirishda hech qaysi soha adabiyotchalik imkoniyatga ega emas.

Baxt va baxtiyorlik konsepsiyasi badiiy adabiyotda ko‘hna talqinlardan biri. Folklorda ham, yozma adabiyotda ham bu boradagi tasvirlarni ko‘plab uchratish mumkin. Abadiy mavzular singari baxt konsepsiyasi davrlar osha badiiy asarlarda asosiy o‘rin tutib kelmoqda va mental jihatdan qaraganda ham mushtarak jihatlar ko‘p. Bularning barchasida INSON omili va uning butun umri davomida intilayotgani – baxtli hayot turadi.

Baxt mavzusi adabiyotda ko‘hna va abadiy mavzulardan biridir. Bu mavzuda xalq og‘zaki ijodi namunalarida yetarlicha badiiy talqinlarni uchratish mumkin. Xalq maqol va matallarida ham baxt va unga munosabat masalasi aks etib turadi. Masalan, “Mehnat – baxt keltirar”, “Baxt yalqovga begona”, “Baxtingga ishonma, barmog‘ingga ishon”, “Yer ochganning baxti ochilar”, “Iqbolni mehnat ochar”, “Mashaqqatsiz baxt kelmas, mehnatsiz taxt kelmas”, “Tirishgan tog‘dan oshar, ter to‘kkan baxtli yashar”. Xalq og‘zaki ijodi namunalarida mehnat, mehnatsevarlik ulug‘lanib keladi. Har bir baxtiyorlik ortida halol mehnat, yaratuvchanlik yotishi bot-bot ta’kidlanadi. Maqollarning mazmunida didaktik mohiyat ustuvorlik qilishi ayon. Har bir mashaqqatli mehnatning ortida go‘zal natija, asosiysi, mehnat qiluvchining ruhiy-hissiy qoniqishi,

o'ziga nisbatan ishonchining ortishi kabi omillar turadi. Bu esa insonni borliqqa teran va ezgulik ko'zi bilan boqishga o'rgatadi. Hayotimiz asli harakat, yaratuvchanlik orqali keladigan baxtning asosiga qurilgan.

“Xotin baxti erda bo‘lar, yetim baxti yerda bo‘lar”. Ushbu maqol, xotin va er o‘rtasidagi munosabatlarning ahamiyatini ko‘rsatadi. Er-xotin o‘zaro bir-birining baxti, tinchligi va yutuqlari hisoblanadi. Bu yerda erkakning roli o‘z oilasining baxti va barakasi uchun muhim ahamiyatga ega ekani ta’kidlanadi. Yetimlarning baxti esa yerda, ya’ni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va e’tibor bilan bog‘liq ekanligini bildiradi. Bu, jamiyatda yetimlarga bo‘lgan mas’uliyatni va ularning huquqlarini ta’kidlaydi.

“Avvalgi baxtim – gul baxtim”. Bu maqol, baxtning vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini ko‘rsatadi. “Avvalgi baxtim” – o‘z vaqtida, o‘sha davrda qadrlangan narsalar, holatlar yoki his-tuyg‘ularni anglatadi. “Gul baxtim” esa, go‘zallik, yengillik va xushnoma ko‘rinishida, ya’ni hayotdagi go‘zalliklar baxtni keltirishi mumkinligini ifodalaydi. Baxtga erishish, har doim vaqtga va sharoitga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi.

“Xon taxtidan qo‘rqar, qiz – baxtidan”. Ushbu maqol, ayol va erkak o‘rtasidagi ijtimoiy va oilaviy rolni belgilaydi. “Xon taxtidan qo‘rqar” iborasi, kuchli erkakning pozitsiyasini, u har qanday muammo yoki qiyinchilikka qarshi turishini anglatadi. “Qiz – baxtidan” esa, ayolning baxti oilada, erkak bilan o‘zaro munosabatlarda yotishini ko‘rsatadi. Ayolning baxti, erining kuchi va oilaning barqarorligiga bog‘liq.

Sharqona qadriyatlarda erkak oilaning ustuni sifatida ko‘riladi. U oilaning xotirjamligini ta’minlashda va baxt kalitini ushlab turishda muhim rol o‘ynaydi. Bu, oilada er va xotin o‘rtasidagi ijtimoiy ro‘yxatni kuchaytiradi va qiyin vaziyatlarda erkakning mas’uliyatini kuchaytiradi.

Islomiy qadriyatlar doimo yetimlarga e’tibor va rahm-shafqat ko‘rsatishga chaqiradi. Yaratgan Alloh, yetimlarni va mazlumlarni himoya qilishni ta’kidlaydi. Bunday qadriyatlar, o‘z navbatida, jamiyatning axloqiy darajasini oshiradi va insonlarni boshqalarga yordam berishga undaydi.

“Kal qizning baxtini ko‘r – o‘tirgan taxtini ko‘r” va “Baxt kimniki? Sochi pahmoq, qo‘li to‘qmoqniki”. Ushbu maqollar, insonlarning o‘zaro munosabatlaridagi ijtimoiy va axloqiy jihatlarni aks ettiradi. “Kal qizning baxtini ko‘r” maqoli, ayolning ijtimoiy holati va baxtining uning eriga bog‘liqligini ko‘rsatadi. “Baxt kimniki?” maqoli esa, shaxsning baxti uning o‘zining mehnati va harakatlari natijasida kelishini ta’kidlaydi. Bu, o‘z qobiliyatlari va kuchi bilan erishilgan baxtning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Ushbu maqollar, o‘zbek xalqining qadriyatlarini, an’analari va axloqiy prinsiplarini aks ettiradi. Ular, insonlarning hayotidagi baxt va oilaviy munosabatlar, erkak va ayol o‘rtasidagi

mas'uliyatlarni ifodalaydi. Xalqimizning o'zaro aloqalari va hayotiy tajribalarini ifoda etuvchi bunday maqollar, badiiy adabiyotda baxt talqini va uning muhim jihatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega.

“Baxt – sandiqda, kaliti – osmonda”, “Eshikdan baxt kirsam, falokat teshikdan qochar”, “Qizning baxti – urning davlati” “Har narsaning vaqti bor, har bir qizning baxti bor”. Bu purhikmat maqollar timsolida ajdodlarimizning baxt-u saodatga azaliy intilishlari o'z mujassamini topgan. Binobarin, “Vatani borning baxti bor, mehnati borning – taxti”.

Yer yuzidagi jamiki insonlar baxtga intilib yashaydi. E'tibor bering: “Baxt kulgu bor uyga kirar” degan o'zbekcha naql yaponlarning “Tabassum bor uyni baxt yo'qlab kelar” maqoli bilan juda o'xshash. Qolaversa, “Inson baxt izlamaydi, baxt insonni izlaydi”, deydi turklar. Shvetsiyaliklarning lutf etishicha, “Bo'lishilgan baxt ikki marta ko'p, bo'lishilgan dard ikki marta kam”.

Shunga ishonchimiz komil bo'ldiki, aslida xalq ertaklarining barchasida muayyan ma'noda baxt konsepsiyasi aks etadi. Ezgulik va yovuzlikning kurashi asosiga qurilgan va oxiri yaxshilikning g'alabasi bilan yakunlanuvchi ertaklarning butun mazmun-mohiyatida baxt tushunchasi talqini o'z ifodasini topgan. Ertaklarning kompozitsiyasi ham shunga monand, an'anaviy boshlanish, ayniqsa, an'anaviy tugallanish qismida bu mazmun yaqqol aks etadi. Ya'ni “murod-maqсадlariga yetibdi”, “umrlarining oxiriga qadar baxtli hayot kechirishibdi” kabi ta'birlarda hayotdan mamnunlik, baxtiyorlik yaqqol aks etib turadi.

Ma'lumki, “Susambil” baxt maskani sifatida xalq orasida ham tez-tez tilga olinadi. Uning asosi esa shu nomdagi xalq ertagi bilan bog'liq. Ertak kompozitsiyasi mazmun-mohiyatan baxtning ta'rif-tavsifiga mos keladi. O'z xo'jayinidan qadr topmagan, aziyat chekkan jonzoqlarning qadr maskani, baxtiyorlik oshiyoni – Susambil jannat maskan sifatida tasvirlanadi. Ertak kompozitsiyasi baxt maskaniga safar motivi asosiga qurilgan. Unda sarguzashtlik xususiyatlari mujassamlangan.

Asar boshida umri davomida o'z egasiga fidoyilik bilan xizmat qilgan eshakning qadrsizlanishi asosiy voqealarning boshlanishiga kalit vazifasini o'taydi. Eshakning onasi tasvirlagan jannat maskanni izlab yo'lga chiqishi bilan sarguzasht boshlanadi. Har bir jonzoqlning so'roviga baxtiyorlik maskanini qayta-qayta ta'riflanishi baxt haqidagi tasavvurlarni aniqlashtirish, boyitishga, asosiy maqsad sari qat'iyatli harakatni amalga oshirishga xizmat qiladi.

“Susambil juda keng va bepoyon joy ekan. Havosi juda toza, narigi yoqda ulkan tog' bo'lib, uning shabadasi doim g'irillab kelib turar ekan. Yerda ko'm-ko'k maysalar, bedalar yashnab yotibdi. Bir yoqda bug'doy arpalar, bir yoqda qovun-tarvuzlar, bir taraf keta-ketguncha bog': unda uzum, anjir, o'rik, shaftoli va turli-tuman mevalar g'arq pishgan. Ariqlarda oppoq sutday suvlar sharqiraydi”.

Ushbu ta'rif-tavsiflar bir qarashda jonzotlar tomonidan berilayotgandek taassurot uyg'otsada, "bir yoqda" jumalari bilan ta'rifning kengaytirilishida insonning baxt haqidagi qarashlari uyg'unlashadi. Mavzuiy jihatdan jonzotlar haqidagi turkumga kiruvchi ushbu ertakda insonlarning baxt haqidagi tasavvurlari jonzotlar timsollariga ko'chiriladi.

Kenglik, bepoyonlik erkinlikni ifodasi, havosi tozaligi mo'tadil hayotning muhim asoslaridan biri, to'kinlik, to'qchilik, ariqlardagi suv esa, bu hayotning davomiyligiga garov. Jonzotlar baxtiyor yashashlari uchun ko'p va xo'b yurib, katta mashaqqat chekib, ko'ngildagidek manzilni topa oldilar. Endi ular ushbu maskanni tashqi yovuz kuchlardan asrab yashay olsalargina baxtlari davomiy bo'ladi. Jonzotlar birdamlik barqaror xotirjam hayotning asosi ekanini tushunib yetdilar. O'zlaridagi kuchli va ojiz tomonlarni anglab, ularni yagona maqsad sari birlashtira oldilar, natijada go'zal, baxtli hayotning sohibiga aylanib, murod- maqsadlariga yetdilar.

Asarning so'ngida baxt haqidagi tasavvurlar kengayadi, to'laqonli bo'ladi. Ertak boshida faqat yemish, farovonlik bilan bog'liq tasavvur, ertak so'ngida yana-da boyiydi. Yashil, obod maskan, tinch-xotirjam hayot, eng muhimi, ruhan, fikran yaqinlar bilan birgalikdagi do'st-inoqlikdagi baxtiyor hayot. Bularning barchasi asar nihoyasida katta bir falsafiy umumlashmaga olib keladi. Hatto jonzotlarning o'z qarorgohlarini himoya qilish uchun birgalikda kurashishlari ham baxt. Avvalo, kurashish uchun xohish va jur'atning bo'lgani, qolaversa, kuchlarni birlashtira olganlik, kuchli va ojiz tomonlarni sezib, ularni aniq maqsad sari to'g'ri yo'naltira olishlik ham maqsadga, saodatga yetishishning bir ko'rinishidir. Shu ma'noda olganda, baxt bir o'zing emas, ko'pchilikning birgalikda baxtiyorligidir. Ertak bu jihatdan nafaqat bolalarga, balki kattalarga ham muhim hayot sabog'i bo'la oladi. Ya'ni ertakning badiiy-konseptual mohiyati ayni jihatga ko'ra juda xarakterlidir.

"Ilm afzal" ertagi orqali ifoda etiladigan asosiy ma'no va mazmun ilmning ulug'lanishi, ilm baxt kaliti ekanligi yana bir o'z tasdig'ini topadi. Ertakda chol, uning sakkiz o'g'li va bir nafar qizi ishtirok etadi. Chol ancha qarigan, lekin kuchli bilim egasi sifatida tasvirlanadi. Lekin uning o'g'illari mehnat qilishni ham, ilm o'rganishni ham xohlamaydilar. Qizi esa aksincha dono, tadbirli bo'lib, akalarini mehnat qilishga undashni uddasidan chiqadi. Ertak orqali o'quvchilarni ilm o'rganishga, mehnat qilishga o'rgatish g'oyasi yotadi. Xalqimiz ta'biri bilan aytadigan bo'lsak "Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo'lar chiroyli". Qiz yosh bo'lishiga qaramay hayot falsafalarini to'la anglab bo'lgan. Ya'ni ilmsiz, mehnat qilmay hech narsaga erishib bo'lmaydi. Ota o'g'illaridan davlat afzalmi yoki ilm deganda ularning bari bir ovozda davlat deydi. Lekin davlat bugun bo'lsa ertaga yo'q bo'lishi mumkin. Ular shuni anglamagan holda javob beradilar. Ilm tuganmas boylik.

Uni qancha ishlataversangiz yana shunchalik ko‘payib boraveradi. Shuning uchun hadisi sharifda “Beshikdan qabrgacha ilm izla” deyilgan.

“O‘tinching baxtli xotini” ertagi orqali baxt mol-mulk, boylikda emas, balki oddiylilikda, mehr-oqibatda, e‘tiborda ekanligi ilgari surilgan. Podshoning xotini bo‘lsa ham ayol baxtli bo‘la olmasligi mumkin, qachonki unga kerakli mehr-e‘tibor berilmasa. Ushbu parcha gapimizga yaqqol misol bo‘la oladi: “Podsho taajjublanib yana so‘rabdi: Nima, podshoning xotini bo‘lish yomonmi? Agar podshoning xotini bo‘lsang, qirq kunda bir kulasan-u, kunda ming o‘lib tirilasan. Erimga o‘xshagan g‘ariblar esa xotinlarini kunda ming kuldirib, oyog‘ingga tikon kirsan tili bilan sug‘irib olishga ham rozi bo‘ladi, – debdi xotin”.

Baxt konsepti xalq og‘zaki ijodida umumiylik va sodda ifoda yo‘sini bilan ajralib turadi. Nafaqat o‘zbek xalq ertaklari, balki jahon xalq ertaklari ham baxt konsepsiyasi asosiga quriladi. “Baxtiyor bo‘lish uchun” nemis xalq ertagida Hans obrazi orqali inson erisha olmagan, o‘zida mavjud bo‘lmagan narsalar unga baxtday tuyilishi, aslida esa insonning o‘zi erishganlari uning baxti ekanligi sodda tarzda ifoda etiladi. Hans ertak so‘ngida tushunib yetadiki, u dunyodagi eng baxtli inson. Chunki u sog‘-salomat, yashaydigan maskani bor, uyida esa uni onasi kutmoqda. Baxtli bo‘lishi uchun unga ko‘p narsa kerak emasdi: “Men dunyodagi eng baxtli insonman! – qalbi quvonchga to‘lib qichqirdi Hans. – Sog‘-salomatman, hozir o‘z uyimga boraman, onamni ko‘raman. Axir baxtli bo‘lish uchun odamga ko‘p narsa kerak emas ekan-ku...”

“Qaysi qush baxtli” ingliz xalq ertagida qushlar obrazi orqali baxt aslida erkin va ozod bo‘lishda ekanligi ifodalanadi. Umridan juda mamnun, o‘zini baxtli deb hisoblagan qarg‘aning ko‘kda uchib ketayotgan oqqushni ko‘rganidan so‘ng baxt haqidagi xulosalari o‘zgarishi asosiy voqeliklarning boshlanishiga kalit vazifasini o‘taydi. Qarg‘a o‘zini baxtsiz hisoblab noliy boshlaydi. Haqiqiy baxt aslida qanday bo‘lishini bilish maqsadida safarga chiqadi. Safar davomida baxt haqidagi xulosalari o‘zgarib boradi. Toki hamma unga baxtli deya qaraydigan tovu bilan suhbatlashmagunga qadar o‘zini baxtsiz hisoblaydi. Tovus bilan qarg‘a o‘rtasidagi suhbat qarg‘aning baxt haqidagi xulosalarini o‘zgartirib yuboradi: “– Eh, Qarg‘avoy! Nahotki, o‘zingni baxtsiz hisoblasang. Axir sen ozod qushsan. Xohlagan yeringga ucha olasan, xohlagan qushlar bilan gaplasha olasan. Xullas, o‘z erking o‘z qo‘lingda. Men-chi? Men mana shu panjaralar ortida odamlarga bir muddatlik quvonch ulashish uchun o‘zimni ne ko‘ylarga solishga majburman. Shuni unutma, do‘stim Qarg‘avoy, tutqun jon o‘zini hech qachon baxtli his etolmaydi.

Tovusning yonidan uzoqlashayotgan qarg‘a qanotlarini qattiq-qattiq silkitarkan “qaysi qush baxtli” degan savoliga to‘la-to‘kis javob topibdi va eng katta baxt ozodlik ekanligiga to‘la iqror bo‘ldi”.

Saroyda yashasa ham tutqunlikda bo‘lgan inson hech qachon baxtli bo‘la olmaydi. Xalqimiz aytganidek “Qafasdagi bulbuldan vayronadagi boyqush erkin”, “Har kim o‘z uyida sulton har qush o‘z uyasida erkin”dir.

Umuman olganda, baxt tushunchasi juda keng va qamrovli. U shaxsning ichki va tashqi sharoitlari, ijtimoiy aloqalari va tajribalariga bog‘liq holda har xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Baxtni his qilish, inson hayotining ma'nosi va mazmunini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Har bir shaxs o‘zining individual yutuqlari va orzulari orqali baxtni izlash jarayonida o‘ziga xos yo‘lni tanlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Karimov I.A. (2011). O‘zbekistonning yangi avlod yurtini barpo etish. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Yangiliklar Agentligi, 58-bet.

Ilm afzal. Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/>

Qaysi qush baxtli. Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/>

Susambil. Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/>

O‘tinching baxtli xotini. Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/>

“ALPOMISH” DOSTONI ZAMIRIDAGI TASAVVUFİY QARASHLAR

Maxamatxo ‘jayeve Ziyoda Toxir qizi,

ToshDO‘TAU O‘FF 1-kurs talabasi

maxammatxojoyevaziyoda@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Tilavov Abdumurod

Annotatsiya. Ushbu maqolada Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lidan yozib olingan mashhur “Alpomish” dostonidagi asosiy qahramon Hakimbek va ot obrazi, yetti yillik zindon epizodi zamirida yashiringan tasavvufiy hamda xalq ramziy qarashlari asosidagi talqini aks etgan. Bunda dostonidagi Boychibor otning, “Go‘ro‘g‘li” dostonidagi G‘irko‘k obrazi bilan vazifaviy o‘xshashligi haqida, yetti yillik zindon epizodining “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonida kechgan sargardonlik bilan bir qatorda anglatayotgan ma’nolari haqida so‘z boradi. Undan tashqari, maktab va litsey darsliklarida o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga bo‘lgan munosabatni, kiritilayotgan doston parchalari va ma’nolariga e‘tiborni o‘zgartirish kerakligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Alpomish, ot obrazi, tasavvuf, yetti, nafs, riyoziyat, safar, maqom

Abstract. In this article, the main character Hakimbek and the horse in the famous saga “Alpomish” recorded by the son of Fazil Yoldosh, the interpretation of the seven-year prison episode based on the mystical and folk symbolic views hidden at the heart of the episode is presented. In this, the similarity of the horse Boychibor in the epic with the horse Girot in the epic “Go‘roghli”, the episode of the seven-year prison

with the seven-year wandering of the Gharib in the epic “Ashiq Garib va Shahsanam” and the meaning It is about names. In addition, there is an opinion about the need to change the attitude towards Uzbek folklore in school and lyceum textbooks, and to pay attention to the fragments and meanings of the included epics.

Keywords: Alpomish, the image of a horse, mysticism, seven, lust, riyazat, travel, status

Dostonlar xalq og‘zaki ijodining eng yirik, salmoqdor, badiiy barkamol janridir. Ular xalq ijtimoiy-maishiy hayoti bilan bevosita bog‘langanligi tufayli har bir kishiga o‘z xalqi, uning tarixi va kelajagi, istiqboldagi orzu-umidlari bilan bog‘liqlikni his etishga, amaliy faoliyatda esa yuksak axloqiy g‘oyalarni asos qilib olishga yordam beradi. Asosiysi, dostonlar haqiqiy komil inson sifatida kamol topish yo‘llarini qahramonlari orqali majoziy tarzda ko‘rsatib o‘tadi va maqsadi ham shunda. Aynan shu jihatining mukammalligi bilan ham “Alpomish” dostoni xalq orasida juda keng tarqalgan. Dostondagi har bir obraz vazifalari o‘z o‘rnida mohironalik bilan ochib berilishi, anglatilishi kerak bo‘lgan ma’nolarning qiziqarli harakatlar va so‘zlar ortiga yashirinishi doston mutolaasiga kirishgan har bir insonni hayratga soladi.

“Alpomish” dostoniga to‘xtalar ekanmiz, bosh qahramon, Hakimbek haqida so‘zlamay o‘tishlikning iloji yo‘q. Hakimbek — shunchaki, tarixdagi qahramon yoki qadimgi o‘zbek xalqi xayoloti mahsuli emas. U — har bir inson ichida yashiringan o‘zligi, komil inson darajasiga chiqish yo‘lini ko‘rsatib, undagi qiyinchilik va riyozat, so‘ngida erishish mumkin bo‘lgan oliy maqom haqida belgi beradigan obraz. Gapimiz tasdig‘i sifatida Shomirza Turdimovning (2017, 508) ushbu so‘zlarini keltirib o‘tishni lozim deb topdik: «Гўрўғли» ва «Алпомиш» дostonларида куйланган эпик воқелик замирида халқимизнинг бутун борлиқ тартиби, олам, ундан жой олган кучлар ва одамнинг ўрни, вазифаси ҳақидаги кўҳна дунёқарашлар, тасаввур-тушунчаларнинг бадий талқинлари турибди”.

Folklorshunos olim Shomirza Turdimov (2017) alplik shartlari haqida yozgan maqolalarida qahramonga hamkor jangovar otning ham bo‘lishi kerakligi haqida so‘z yuritgan. Qahramon va hamkor otning xususiyatlaridan biri shundaki, ular homiyar (pir, avliyo, chiltonlar) nazarida bo‘lishadi. Otning ham murabbiysi, tarbiyachisi bo‘ladi. Boychibor uchun murabbiylik vazifasini Qultoy, “Go‘ro‘g‘li” dostonidagi G‘irot oti uchun esa Soqibulbul bajaradi. Jabbor Eshonqul ta’kidlab o‘tganidek: “Alpomish” dostonidagi safar motivi “maqomga chiqish” yo‘li hisoblanadi va maqomga olib chiquvchi vositalardan biri qahramon otidir (“Sarchashma” turkum ko‘rsatuvi, 7-qism). Bizningcha, dostonlardagi ot obrazi faqat vosita vazifasini emas, balki, butunlikni ya’ni qahramonning pirlar madadi, nazari, karomati ila sug‘orilgan, mustahkam, maqsadga eltish yo‘lini anglatuvchi ramz sanaladi. Har bir doston qahramonining o‘ziga xos oti (Boychibor, G‘irot) bo‘lgani kabi, hayotda ham har bir insonning o‘z yo‘li bo‘lishi lozim. Aynan shu jihatdan ham, poygada Alpomishning Boychibor otini mingan holda uning o‘rniga Qorajonning qatnashishi

mumkin bo‘ladi, ya’ni bu yerda alplar emas, ularning Barchinoyga tomon qilgan safarlaridagi tanlagan yo‘llarining naqadar ishonchli va kuchli ekanligi sinalyapti.

Alpomish Barchinoyni o‘z yurtiga olib kelgandan so‘ng biroz muddat o‘tib Barchinoyning ota-onasidan, Boysaridan ahvoloti haqida xabar oladi va shundan keyin dostonidagi eng muhim bo‘lgan ikkinchi safarga otlanadi. Yuqorida aytib o‘tganimizdek safar “maqomga chiqish”dir. Alpni haqiqiy komillik cho‘qqisiga olib chiqadi. Birinchi safar orqali Hakimbek darajaga ko‘tarildi, lekin eng yuqorisiga emas. Buni uning yo‘lda ko‘p oqsashi, chalinishi, ba’zi narsalarni ilg‘ay olmayotganligidan bilsak bo‘ladi. Ammo undagi haqiqiy mardlik yetti yillik zindondan so‘ng yaqqol ko‘zga tashlanadi. Olimlarimiz ta’kidlaganidek zindon “qayta tug‘ilish”ni anglatadi (Эшонкулов, 1995, 30). Lekin bu qanday “tug‘ilish”, nimaning hisobiga va nega aynan yetti yil? Nazarimizda, “Alpomish” dostonidagi bu yetti yil ham, “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonidagi G‘aribning yetti yillik safari ham shunchaki “chiroyli raqam” sifatida tanlanmagan, balki bu nafsning yetti darajasi bilan bog‘liq deb o‘ylaymiz (nafsi ammora, lavvoma, mulhima, mutmainna, roziya, marziya, komila yoki sofiya). Tasavvufda “nafsingni o‘ldir”, “o‘zingni yo‘q qil” kabi muridga beriladigan vazifalar va tanbehlar bor. Bu holni dostonida kelgan ushbu parcha bilan bog‘laymiz:

Tirikman, zindonda yotgan o‘liman,

Agar bilsang, o‘liklarning biriman, (“Alpomish” dostoni)

degan jumlarlar, nafsiga qarshi riyozat yo‘lida o‘zini(nafsini) yo‘q qilgan holda nafsning yetti darajasini bosib o‘tayotgandagi holatlarni bildiradi. Riyozatning oson kechmasligi to‘g‘risida esa ushbu misralar xabar beradi:

Azob ko‘rib shirin jonim bu tanda,

Yetti yildir umrim o‘tdi zindonda. (“Alpomish” dostoni)

Inson qachonki, yettinchi darajaga chiqsa, u butkul poklangan, chin oshiqlik, komillikka erishgan sanaladi. Demak, dostonidagi zindondan chiqish, “tug‘ilish” voqeasi alpning eng yuksak darajaga chiqqanini anglatadi. G‘aribning ham o‘z ishqiga aynan yetti yillik qiyinchiliklardan keyingina erishishi yuqoridagi fikrlarimizning tasdig‘idir.

“Эртакнинг бирламчи вазифаси қалбдаги ана шу уруғнинг унишига, камолот пиллапоясининг ибтидосида турган жузъий ақлнинг кулли ақлга эврилишига қувват, восита бўлиб хизмат қилишдир. Жузъий ақл кишиси кўзи ожиз одамга ўхшайди. Унга ҳасса ёки бирор бир ташқи таянч, восита керак. Эртақлар мағзидаги ҳикмат ана шундай таянч, воситадир. Фақат кимдир бу таянчни англаб, қалбдаги уруғни уйғотиб, ўстириб, ҳосилини олиб, Аслига қайтади. Кимдир Ўзини ўзи танимай уруғлигича қотади. Эртақлар рамзу

тимсоллар тилида сўзлайди, дедик. Нафақат эртақ фольклорнинг барча намуналарига имуққлик (ассосация уйғотиш) хос” (Турдимов, 2016, 4-5).

Yuqoridagi fikrlardan ham kelib chiqib, folklorning jamiyatimiz, ongimiz uchun naqadar ahamiyatli ekanligini tafakkur qilib tushunishimiz mumkin.

Ertak, dostonlarimiz (umuman folklor) ramz-u timsollar tilida soʻzlaydi. Bolalar ularda berilgan bilimni anglamaydi. Biz doston va ertaklarimizni maktab darsliklaridan tanib, ularga shunchaki qiziqarli voqea va uydirmalar sifatida qarab ketganmiz. Sababi, bizga shunday oʻqitilgan va oʻqitilyapti ham. Bu hol davom etsa, yosh avlodda oʻzbek xalq ogʻzaki ijodiga nisbatan “qadrsiz va keraksiz” deb hisoblash munosabati shakllanishda davom etadi va qachonlardir kelib tarix, maʼnaviyat, madaniyat, milliylik yoʻqoladi, hamma “urugʻligicha qotadi”. Bunday fojia yuz bermasligi uchun esa hozirdan maktab, litsey darsliklariga kiritilayotgan doston parchalariga eʼtiborli boʻlish va sinchikovlik bilan tanlangan dostonlarning eng muhim qismlari kiritilishi, ularning anglatayotgan asl maʼno-mohiyati qoʻshib keltirilishi, oʻqituvchilarda yangi va qiziqarli oʻqitish metodikasini shakllantirish lozim.

Xulosa oʻrnida shuni aytib oʻtish kerakki, “«Алпомиш» достонини ҳар томонлама ўрганиш ўзлимизни, ўз қудрат ва буйуклигимизни теган англаш демакдир” (Мирзаев, 1999, 5). Biz dostondagi ayrim obraz va holatlarda yashiringan tilsimlarni ochib berishga harakat qildik. Aslida, dostonlardagi har bir element alohida ahamiyat kasb etadi, ularni chuqur oʻrganib tahlil qilish, yosh avlodga keng miqyosda yetkazish har bir folklorshunos olim hamda yetakchilar vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Aytuvchi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, qayta nashrga tayyorlovchilar T.Mirzayev va Hodi Zarif. (2023). *Alpomish*. Zukko kitobxon.

Aytuvchi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, nashrga tayyorlovchilar Hodi ZARIF. (2019). *Malika Ayyor*. Ilm-ziyo-zakovat.

Тўлабоев О. va boshqalar. (2017). *Ўзбек фольклоришунослиги*. Oʻzbekiston milliy ensklopediyasi.

Эшонкулов, Ж. va boshqalar. (1999). “Алпомиш” – Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. Фан.

Турдимов Ш. (2016). *Ҳикмат хазинаси*.

Эшонкулов, Ж. (1995). Дев образининг бадий тасвири. *Ўзбек тили ва адабиёти*, (4).

“Sarchashma” turkum koʻrsatuv. Эпос - халқ руҳияти калити [04.12.2021].

<https://youtu.be/Jh7ndhGGqWM?si=8o1FjAyXrO9HulD8>

“Oshiq Gʻarib va Shohsanam” dostoni - Otaxon baxshi Matyoqubov. <https://youtu.be/TmD0MhMvO-g?si=UIYJG0CZosWNk1rM>

“QISSASI RABGʻUZIY”DA ERTAKLARGA XOS XUSUSIYATLAR

*Nizomidinova Xadichaxon Mansurbek qizi
ToshDOʻTAU, OʻFF 3-kurs talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Qissasi Rabg‘uziy” asarida uchraydigan ayrim jihatlarining o‘zbek xalq ertaklarida ham uchrashi, syujet, motiv, obraz va badiiy tasvirdagi o‘xshashliklar tahlil qilindi. Rabg‘uziyning ushbu asarida uchraydigan va ertaklarga xos bo‘lgan xususiyatlardan namunalar keltirildi.

Kalit so‘zlar: ertak, obraz, motiv, syujet, badiiy tasvir, ramz.

Abstract: In this article, the similarities of some aspects found in the work “Rabguzi's Tale” in Uzbek folk tales, plot, motif, image and artistic image were analyzed. Examples of features characteristic of fairy tales were given in Rabguzi's story.

Keywords: fairy tale, image, motif, plot, artistic image, symbol.

Nosiruddin Burhoniddin o‘g‘li Rabg‘uziy tomonidan yaratilgan “Qissasi Rabg‘uziy” asari payg‘ambarlar qissalaridan iborat bo‘lib, bizgacha yetib kelgan eng nodir asarlardan biridir. Asarda payg‘ambarlarning hayotida uchratgan qiyinchiliklari, zohir bo‘lgan mo‘jizalar haqida ma’lumotlar olishimiz mumkin. Asardagi voqealarning ayrim holatlari bizga ertaklarda uchraydigan voqealar, obrazlar, badiiy tasvirlarni yodga soladi. “Qissasi Rabg‘uziy” asarida uchragan ayrim qissalar syujetini ertaklarga aynan ko‘chgan holatlariga ham duch kelishimiz mumkin. Shunisi qiziqarliki, biz odatda ertaklarda duch keladigan mo‘jizaviy holatlar, mubolag‘alarni Rabg‘uziy asarida ham uchratishimiz mumkin. Ertaklarda ko‘p takrorlanadigan sehrli raqamlar Rabg‘uziy asarida ham uchraydi. Shu kabi mushtarakliklarni yaxlitlab quyidagi guruhlariga ajratishni lozim topdik.

1. Raqamlardagi o‘xshashliklar.
2. Syujetdagi o‘xshashliklar.
3. Obrazlardagi (ijobiy-salbiy xarakteriga ko‘ra) o‘xshashliklar.
4. Motivlardagi o‘xshashliklar.
5. Badiiy tasvirlardagi o‘xshashliklar.

“3”, “5”, “7”, “40” kabi raqamlarga ertaklarda ko‘p duch kelamiz. “Uch kun yo‘l yurdi”, “qirq kun to‘y qilishibdi” kabi gaplarni ko‘p ertaklarda uchratishingiz mumkin. “Qissasi Rabg‘uziy” asarida ham bir necha o‘rinlarda ushbu raqamlar bilan bog‘liq hodisalar ko‘zga tashlanadi: “Havvo bug‘doy yig‘ochin olib kelguncha qirq dam urdi” (Rabg‘uziy, 1990, 41-bet) “Mavlo jalla jalolloxu qirq yil yag‘mur bermadi, yerdin nabiz undurmadi“, “Odam Safiy alayxissalom yetti kun anda o‘lturdi” (Rabg‘uziy, 1990. 18-bet) Bu kabi raqamli birikmalarni asarda takroran uchratishimiz mumkin. Ertaklarda ham aynan shunday: “Shaharda qirq kun to‘y-tomosha bo‘lib botirlar podshoh qizlariga uylandilar” (<https://ertak.uz/tale/397>).

Arab va turkiy xalqlar folklorida payg‘ambarlar qissalarida uchragan ayrim syujet elementlari keyinchalik ajrab chiqib ertak sifatida shakllanganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan Nuh payg‘ambar qissasida kelgan ushbu hikoyatni ko‘rsak: “Nuhning bir qizi bor erdi. Biragu kulg‘alu keldi, angama berayin dedi. Yana biragu kulg‘ali keldi, angama berayin dedi. Yana biragu keldi angama berayin tedi. To‘rtinchi keldi, kuldi, angama berayin tedi. Qamug‘lari qiz olg‘alu keldilar. Nuh alayxissalom qazg‘ulug‘ bo‘ldilar. Evinga kirdi. Evinda bir qanjiq iti bor edi. Bir xarj eshkaki bar erdi. Mavlo taolo qudrati birla ikkalasi qiz bo‘ldi. Ujmohdin bir hur izi berdi. Bu to‘rt qizni to‘rtta kuga berdi Qamug‘i bir suratlig‘ erdi, o‘z qizini taniyu bilmadi. Qach kun kelmishdan kezin narsa olib qizlari ko‘rgalu keldi. Bir kuzakusinga aydi: “Juftung birla netajaksan?” Aydi: “yaxshi turur, anchasi bor, narsa yemas, ichmas.” Nuh bildikim, ul xur turur. Ikkichi kuzakusinga aydi: “juftung birla netajaksan?” Aydi: “qanjiq turur.” Nuh bildikim it turur. Uchunchiga bordi, aydi: “Juftung birla netajaksan?” tedi: “Men andin xushnudmen, payg‘ambarlar urug‘i turur” Nuh alayxissalom bildikim, o‘z qizi turur. Sizib turgan hadiyasini anga berdi” (Rabg‘uziy, 1990, 46-bet) kabi syujet namunalari “Qissasi Rabg‘uziy”da Nuh payg‘ambar qissasida uchraydi.

Kabutar, qarg‘a, ilon, tovuq, xo‘roz, eshak kabi hayvonlar bilan bog‘liq hodisalar “Qissasi Rabg‘uziy”da bir qancha o‘rinlarda uchraydi. Ularning har biri o‘ziga xos xarakter kasb qilgan. Masalan xo‘rozni olsak, “Tovuq farishtalarga mengzar ulashu, zikr va tasbihda birla bo‘lur” (Rabg‘uziy, 1990, 85-bet). “Qissasi Rabg‘uziy”dan olingan ushbu parchadan anglashiladiki, xo‘roz ijobiy obraz kasb etadi. Ya‘ni insoniyat uchun zarar kelturguchi yoki dushman sifatida tasvirlanayotgani yo‘q. Xo‘roz ko‘p qirrali murakkab obraz bo‘lib, arab va turkiy xalqlar folklorida kuchga to‘lgan harbiy qiyofasida tasvirlangan. “Susambil” ertagida hayvonlarning yirtqich bo‘ri bilan olib boriladigan jangida ham xo‘roz “qo‘mondon” vazifasini bajargan. Umuman olganda, Rabg‘uziy qissasi hamda o‘zbek xalq ertaklari orasida o‘xshashliklarning katta qismi hayvonlar bilan, ularni tilga kirishi, majoziy ma‘no kasb etishi, insoniyat bilan munosabati hamda ijobiy va salbiy ahamiyat kasb etishi bilan bog‘liq jihatlarini tashkil qiladi. Nuh payg‘ambar to‘fonning 40-kuni darchasini ochib qaradi, quruq yer xabarini olish uchun kimni jo‘natishni o‘yladi va dedi: “Kim borib xabar keltursa suv yer yuzinda na miqdor qolmish, yer ochilmushmu?” Qora qarg‘a aydi: “men borayin” (Rabg‘uziy, 1990, 44-bet). Shu tariqa xabar olib kelish uchun qarg‘a saylandi. Ammo bu vazifani bajarish o‘rniga o‘z qorni g‘ami bilan ovvora bo‘lib qoladi. “Andan kezin Nuh alayxissalom ko‘garchkunni izdi, tark xabar kelturgil, teb” (Rabg‘uziy, 1990, 45-bet). Keyin bu vazifa kabutarni zinmasiga tushdi. Kabutar bu vazifani a‘lo darajada bajarib, payg‘ambarga zaytun shoxchasini olib keladi va ezgu duoga ega bo‘ladi. Shu tariqa qarg‘a qoralandi, kabutar yaxshiga chiqdi.

O'zbek alq donishmandligining ko'plab namunalarida, jumladan, dostonlarda, afsona, rivoyat va hatto ertaklarda ham safar motiviga ko'plab duch kelamiz. "Alpomish" dostonida Alpomish o'z yurtidan o'zga yurtga safar qilmasa edi, o'z yori Barchinga erisha olmasdi. Albatta, safar qiyinchiliksiz bo'lmaydi. "Jon chekmasang janona qayda" deganlaridek nimagadir erishish uchun qandaydir to'siqlarni yengib o'tishga to'g'ri keladi. "To'g'rivoy bilan Egrivoy" ertagida ham Tog'rivoy safarga o'tlanishidan oldin otidan boshqa narsasi yo'q edi. Ko'plab qiyinchiliklar va sarguzashtlarni yengib o'tish natijasida u malikaga erishdi. Yoki bo'lmasam, "Susambil" ertagini eslasak, unda hayvonlar safarga o'tlanmasalar afsonaviy diyor bo'lmish Susambilga hech qachon yeta olmasdilar. Bundan anglashiladiki, safar motivi qahramonning ezguligi va qiyinchiliklarga bardosh berib, to'siqlarni yengib o'tganligi uchun uni mukofot tomon eltadi. "Baxtingiz yo'lda, topib olmoq uchun dunyoni ko'rgani yo'lga chiqing. Dunyoni tanimanay dunyo kishisi bo'lolmaysiz" Otasining bu gaplaridan keyin safarga o'tlangan uch og'a-ini safar mashaqqatlaridan chekib, sinovlardan o'tib, alar oqibat podshohga kuyov bo'lishadi va otalarining yoniga qaytishadi. "Qissasi Rabg'uziy"da Yusuf alayhissalomning akalari bilan safarga o'tlanishi ham uni ana shunday mukofotlarga eltadi. Otasi Ya'qub payg'ambarning qo'lidan aldov bilan Yusufni oladilar va safar davomida qiynab uni o'ldirish niyatini bildirdilar: "Yusuf ochin, suvsiz yiglayu yuriyu boshladi. Bular burnaroq borib bir tepa og'dilar. Muni netok o'lduroling teyu kengashdilar. Biri aydi: "Tosh birla yanchaling", "Biri ayti pichoq birla sanchaling", biri aydi: "Tering chuqur qazib ko'maling" tedilar" (Rabg'uziy, 1990, 104-bet). Yusufning akalari uni quduqqa tashlashga kelishdilar. Shunday qiyin vaziyatga solishganda ham o'gay akalariga nisbatan badduo qilmagan sofdil Yusuf tangridan shunday mukofot oldi: "Ey Yusuf tengri yorliqar maning hukumimga sabr qilg'il, najot berib Misr elinga malik qilayin" (Rabg'uziy, 1990. 103-bet). Yusuf payg'ambarning safari alar oqibat uni Misr taxtiga olib bordi.

Ertaklarda malikalar va go'zal qizlarning husnini oyga o'xshatishadi. "Guloyim", "Ozodachhehra" ertaklarida "Oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor" so'zlari bilan qizlar ta'riflangan. Ayrim o'rinlarda "Qiz o'z husni bilan oyning nuruni xira qilar ekan" kabi ta'riflar bilan tasvirlanadi. "Kambag'al qiz", "Suv qizi" kabi ertaklarda ana shunday tasvirlar uchraydi. Endi esa Rabg'uziy qissasidagi Yusuf payg'ambarning chiroyining ta'rifiga nazar tashlasak: "Yusuf evdin chiqsa oy kun nuri qolmas erdi. Olam xalqi bilur erdi Yusuf chiqmish teb. Kim ersa Yusufg'a boqsa kozguda korartek o'zin yuzin korar erdi. Qachon taomni hal qilib yutsa bo'g'zindin kechkuncha ko'runur erdi. Qorong'u tun kuntek bo'lur erdi" (Rabg'uziy, 1990, 102-bet). Yusufning go'zalligiga berilganta'rif ertaklardagi go'zallar husniga berilgan ta'rif bilan mushtaraklik hosil qiladi. Ya'ni har ikki holatda ham yuzni oyga, kunga o'xshatilishi, ko'zni qamashtirishi mubolag'a qilinmoqda .

Xulosa qilib aytganda, “Qissasi Rabg‘uziy” asarida ham xalq donishmanligi, ijodkorligining nafasi sezilib turadi. Yuqorida aytib o‘tilgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Rabg‘uziy qissasidagi ayrim holatlar haqiqatlar atrofiga yig‘ilgan afsonaga o‘xshaydi. Ya’ni badiiy bo‘yoqdorlikdan holi emas. Ustoz Shomirza Turdimov aytganlaridek, ertaklar tarixiy taraqqiyot jarayonida turlicha o‘zgarishlarga uchrab bizgacha yetib kelgan. (Turdimov, 2023, 148-bet). Ertaklarda eng muhim xususiyat ular insonlarga ezgulikning doimiy g‘alabasini ko‘rsatib kelmoqda ya’ni yaxshilik har doim yomonlik ustidan g‘olib chiqishini. Rabg‘uziy qissalari ham ayni maqsadda insonlarni halollikka, to‘g‘rilikka undashga xizmat qilgan. Haq bilan botilni ajratishga, boshga sinov kelganda ham yaratganga osiy bo‘lmaslikka, aksincha, sabr bilan ajrga yetishishga namuna bo‘luvchi qissalar jamlanmasidir. Zotan, payg‘ambarlar dunyoning sinovlarini sabr bilan yengib o‘tishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

<https://ertak.uz/tale/397>

<https://tafakkur.net/susambil/xalq-ogzaki-ijodi.uz>

<https://oyina.uz/uz/article/731>

Rabg‘uziy.N.(1990) “Qissasi Rabg‘uziy” 1-kitob

Turdimov.Sh. (2023) “O‘zbek mifologiyasi va folklori” (148-bet)

“KODEKS KUMANIKUS” ASARINING O‘RGANILISHI HAQIDA

Otaqo‘ziyeva Muxlisaxon Muxammadboqi qizi
ToshDO‘TAU, O‘zbek tili va adabiyoti ta’limi yo‘nalishi, 4-kurs talabasi
otaqoziyevamuxlisa@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d, dotsent, Jo‘raqo‘ziyev Nodirbek

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Kodeks kumanikus” qo‘lyozmasi tadqiqot obyekti qilib olingan. Qo‘lyozmaning topilishi, chet elda va o‘zimizda o‘rganilishi batafsil yoritilgan. Manbaning bugungi kunda nafaqat tilshunoslikdagi, balki folklorshunoslikdagi ahamiyati qay darajada ekanligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, Oltin O‘rda, Dashti Qipchoq, qo‘lyozma, asl nusxa, katalog raqami, lug‘at, Petrarka, topishmoqlar.

Abstract. In this article, the manuscript “Codex Kumanikus” is taken as an object of research. The discovery of the manuscript, its study abroad and in our country are covered in detail. The importance of the source not only in linguistics, but also in folklore studies is shown.

Keywords: folklore, Golden Horde, Dashti Kipchak, manuscript, the original copy, catalog number, dictionary, Petrarch, riddles.

O'zbek xalqining madaniyati, ma'naviyati shakllanishida xalq og'zaki ijodi va badiiy adabiyotning o'rni beqiyos. Folklor o'zining tub ma'nosiga ko'ra ham "xalq donoligi" deganidir. Qadimgi manbalar orqali millatimizning qanchalik qadimiy va ma'naviyati boy ekaniga amin bo'lamiz. "Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir" (Mirziyoyev, 2017, 29-bet). Ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy meroslar shunchalik ko'pki, ularni topib, o'rganib, yosh avlodga tanitish bizning zimmamizdadir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 24-maydagi "*Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida*"gi PQ-2995-sonli hamda 2022-yil 10-fevraldagi "*Qadimiy yozma manbalarni saqlash va tadqiq etish tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida*"gi PQ-126-sonli Qarorlari aynan xalqimizning qadimiy yozma manbalarini chuqurroq o'rganishimiz uchun keng imkoniyat berdi. Bu qarorlarning barchasi kichik ilmiy tadqiqot uchun "Kodeks kumanikus" asari olinishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Musulmon manbalarida (arab, eron, turk manbalarida) "Jo'ji Ulusi", "Ko'k O'rda" va "Oq O'rda" degan uchta termin bor. Bularning har qaysisi yo Oltin O'rdaga to'g'ri keladi, yo uning bir qismini tashkil etadi. Jo'ji Ulusining chegaralarini, ayniqsa, uning asosiy qismini tashkil etgan keng dashtlardagi chegarani har qaysi zamonda aniq belgilash qiyin bo'lgan. Oltin O'rda tarkibiga shimoli-sharqda Bulg'or viloyatlari kirgan, shimolda uning chegarasi rus knyazliklaridan o'tgan, janubda Oltin O'rdaga bir tomondan Qrim va uning dengiz bo'yidagi shaharlari, ikkinchi tomondan, Darbantgacha cho'zilib borgan. Kavkaz va ba'zan esa, Bokugacha bo'lgan hududlarni qamrab olgan, shuningdek, Shimoliy Xorazm va Urganch shahri kirgan, g'arbda – Dneprdan boshlangan dashtliklar kirgan, sharqda esa – G'arbiy Sibir va Sirdaryo etaklarigacha boradigan yerlar kirgan (Grekov, Yakubovskiy, 1956, 53-bet).

Ushbu davlatni mo'g'ullardan bo'lgan Chingizxon avlodlari boshqarar edi. O'rta Osiyodagi bugungi xalqlarning shakllanishida ushbu davlatning o'rni katta bo'lgan.

Oltin O'rda davlatiga kiruvchi shimoliy dashtlar XI-XV asrlarga oid arab va fors manbalarida Dashti Qipchoq deb tilga olingan. Dashti Qipchoq aholisini sharq manbalarida – qipchoqlar, rus solnomalarida – poloveslar, Vizantiya manbalarida esa – qumanlar deb atalgan.

Dashti Qipchoq aholisining asosini qipchoqlar tashkil etgan hamda mo'g'ullar bilan aralash-quralash bo'lib ketishgan bo'lishiga qarmasdan mazkur o'lkada yashovchi aholi "O'zbeklar" nomi bilan atalgani bir qancha manbalarda keltirilgan (Jafarov, 2023, 14-bet).

Tadqiqot obyekti bo'lgan asar – “Kodeks kumanikus” ham barcha turkiy xalqlarning, shu jumladan, o'zbeklarning ham boy adabiy merosidir. Obida qadimiy turkiy yozma manbalar ichida lotin yozuvida yozilgan yagona asardir. Bundan tashqari, unda 47 ta eng qadimiy turkiy topishmoqlarning yozib qoldirilgani obidani nafaqat lug'atshunoslik, balki folklor manbasi sifatida o'rganilishi merosimizning boyishiga xizmat qiladi.

O'zbekistonda ushbu kitobni “*Tarjumon turkiy va ajamiy va mo'g'liy va forsiy*” qo'lyozmasi bilan qiyoslab tahlil qilgan olim filologiya fanlari doktori Botir Jafarov bo'ladi. O'z tadqiqotida manbalarning til xususiyatigina emas, ularning qiyosiy-tipologik tahlilini ham o'tkazadi.

Bundan tashqari ushbu manbadagi topishmoqlarni filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Munisa Jo'rayeva o'zining “*O'zbek xalq topishmoqlarining genezisi*” mavzusidagi dissertatsiyasida tahlilga tortgan. Bugungi kunda ma'nosi saqlanib, shakli o'zgarib ketgan topishmoqlarning shevadagi ko'rinishlarini ham o'z ilmiy ishiga kiritgan.

Bular bilan bir qatorda Sh.Abdunazimovning “*Кодекс Куманикус*” естелиги ҳам оның қарақалпақ тилине қатнасы” nomli maqolasi Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutining “Fan va jamiyat” ilmiy-uslubiy jurnalida 2014-yilda bosib chiqarilgan.

“Kodeks kumanikus” qo'lyozmasi tuzilishi jihatdan ikki qismga ajratiladi. Birinchi qism lotincha-forscha-qumancha lug'atdan tashkil topgan, ikkinchi qismi esa “Injil”dan tarjima qilingan quman tilidagi xristian diniy duo va madhiyalardan tashkil topgan. Obidaning bu ikki qismi shartli ravishda “*Tarjimonlar kitobi*” va “*Targ'ibot kitobi*” deb yuritiladi.

Qo'lyozmaning asl nusxasi bugungi kunda Venetsiyadagi Marchana kutubxonasida DXLIX (№549) katalog raqami bilan ro'yxatga olingan, u №1597 xona raqami bilan saqlanadi. Yodgorlik «**In hoc libra continentur Persicum et Comanicum per alfabetum**» (“**Alifbo tarzidagi forsha va qumancha kitob**”) deb nomlangan (Jafarov, 2017, 16-bet).

Bu qo'lyozmani italiyalik olim Yakobi Filippi Tomasini Venetsiyadagi yuqorida keltirilgan kutubxonadan topadi va 1635-yilda “*Petrarka hayoti va ijodi*” asarining tarkibida nashr qildiradi. Petrarka qoldirgan adabiy meros tarkibida “*1303-yil 11-iyul sanasida yozilgan alifbo tarzidagi forsha-qumancha va lotincha lug'at*” topganini aytib o'tadi.

Orada ma'lum muddat qo'lyozma ustidagi tadqiqotlar to'xtab qoladi. 1828-yilga kelib sharqshunos olim Yulius Klaprot qo'lyozmaning birinchi qismi bo'lgan “Tarjimonlar kitobi”ni birinchi marotaba monografik aspektda tadqiq qiladi va izohlar bilan chop ettiradi.

1880-yilda bugungi kunda jahon ilmiy jamoatchiligi qo'llaydigan *Codex Cumanicus* nomi venger olimi Gomes Geza Kuunning tadqiqoti orqali keng jamoatchilikka taqdim etildi. Geza Kuunning bu ilmiy ishida qo'lyozmaning har ikki qismi ham tadqiq qilingan va lotin tilida chop etilgan.

Hozirda *Codex Cumanicus* deb nomlanuvchi qo‘lyozma 1303-yil 11-iyuldan 1362-yilgacha **“In hoc libro continentur Persicum et Comanicum per alphabetum”** (“Alifbo tarzidagi forsha va qumancha kitob”), 1362-yildan 1741-yilgacha **“Petrarka Codex”** (“Petrarka Kodeksi”), 1741-yildan 1828-yilgacha **“Codex DXLIX in 4°, chartaceus, foliorum 82, Saeculi XIV. Lexicon latinum, persicum et comanicum. Initio legitur: MCCCIII. die XI. Julii”** (“549 raqam bilan ro‘yxatga olingan 1303-yil 11-iyul sanasida yozilgan, 4° hajmdagi, 82 qo‘lyozma sahifadan iborat lotincha-forsha va qumancha lug‘at”, 1828-yildan 1880-yilgacha **“Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarcha”** (“Francesko Petrarka kutubxonasidagi lotincha-forsha va qumancha lug‘at”) nomlari bilan yuritilgan.

1880-yildan keyin qo‘lyozma keng ravishda tadqiq qilina boshlandi. Venger olimi P.Xunfalvi 1881-yilda *“Petrarka Kodeksi yoki qumanlar”* nomli maqola chop ettirdi. Turkiyshunos olim V.Radlov 1884-yili *“O yazike Kumanov po povodu izdaniya kumanskogo slovary”* nomli kitob nashr ettirdi. Bu asarda qo‘lyozma fonetik va fonologik aspektda tadqiq etilgan. Bundan tashqari u 1887-yilda *“Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus”* nomli asar ham nashr qildirgan.

1891-yilda italiyalik olim E.Teza qo‘lyozma tarkibidagi duo va madhiyalarni tadqiq etib, *“Gli inni e le preghiere in lingua cumantica: Revisione del codice veneciano”* nomli maqolasini chop ettirdi.

XX asr boshiga kelib ushbu qo‘lyozmani tadqiq qilish avj pallasiga chiqdi. Estoniyalik olim K.Zalemanning 1910-yilda *“Zur Kritik des Codex Cumanicus”*, fransuz olimi S.Salavillening 1911-yilda *“Un manuscrit chrétien en dialecte turc, le Codex Cumanicus”*, nemis olimi V.Bangning 1911-yilda *“Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus”* nomli maqolalari, 1913-yilda nemis olimi Y.Nemetning *“Die Ratsel des Codex Cumanicus”* nomli ilmiy ishi chop etildi. 1916-yilda turk olimi N.Asimning *“Qipchoq turkchasiga doir”*, rus olimi A.Samaylovichning 1924-yilda *“K istorii i kritike Codex Cumanicus”*, 1929-yilda yana bir rus olimi D.Rasovskiyning *“O proisxojdennii Codex Cumanicus”*, 1942-yilda venger olimi G.Giorffining *“Autor du Codex Cumanicus”*, 1950-yilda polshalik olim A.Zayonchkovskiyning *“Dohistorii Kodeksu Kumańskiego: Termin ‘talaşman’* nomli maqolalari nashrdan chiqqan bo‘lsa, 1966-yilda avstraliyalik olim A.Tietzaning qo‘lyozmadagi topishmoqlarning ilk bor ingliz tilidagi tadqiqi *“The Koman Riddles and Turkic Folklore”* nomli monografiyasi chop etildi.

Qo‘lyozmaning tadqiqi bilan turkiyalik olimlar S.Chig‘atoy, U.Tafkul, O.Sartqaya, A.Karaxan, M.Argunshah va G‘.Go‘nerlar ilmiy ish olib borganlar.

“Kodeks kumanikus” qo‘lyozmasining faksimil nusxalari 1936-yilda Kopengagenda turkiyshunos olim K.Grenbek tomonidan hamda 2000-yilda Buxarestda ruminiyalik olim V.Drinba tomonidan nashr qilingan.

Qo‘lyozmada xristian duo va madhiyalari keng o‘rin olgan bo‘lsa ham, unda islom diniga oid unsurlar uchraydi. Misol uchun, oylarning arabcha nomlaridan foydalanilgan: Rajab, Safar kabi.

“Kodeks kumanikus” qo‘lyozmasi chet elda til va uslub jihatdan tadqiq qilingan. O‘zbekistonning ham ilmiy tadqiqotchilari ham ushbu muqaddas obidadagi muhim ma’lumotlarni chuqur tadqiq qilib, ilmiy jamoatchilikka taqdim qilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Grekov B., Yakubovskiy A. (1956). Oltin O‘rda va uning qulashi. G‘afur G‘ulom nashriyoti.
- Jafarov B. (2023). “Kodeks kumanikus” hamda “Tarjumon turkiy va ajamiy va mo‘g‘liy va forsiy” qo‘lyozmalarining qiyosiy tahlili: DSc dissertatsiyasi.
- Jafarov B. (2017). “Kodeks kumanikus” – turkiy xalqlar yozma obidasi: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. Avtoref. – Toshkent.
- Jo‘rayeva M. (2017). O‘zbek xalq topishmoqlarining genezesi. PhD dissertatsiyasi.
- Mirziyoyev Sh. (2017). Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. “O‘zbekiston” nashriyoti.

ERTAKLARDAGI MOTIVLAR: “KULSA - GUL, YIG‘LASA - DUR” ERTAK TO‘PLAMI MISOLIDA

*Samadova Gulnoza Abdikarim qizi
ToshDO‘TAU Folklorshunoslik va
dialektologiya mutaxassisligi 2-kurs magistranti
gulnozasamadova98@gmail.com
Ilmiy rahbar: f.f.d., professor J. Eshonqulov.*

Annotatsiya. Ushbu maqolada folklorda motiv tushunchasi, ertaklarda motivlarning ahamiyati hamda o‘ziga xos xususiyatlari, ertaklardagi motivlarning olimlar tomonidan o‘rganilishi va tahlil qilinishi, “Kulsa - gul, yig‘lasa - dur” ertak to‘plamiga kirgan “G‘ulombachcha”, “Rustamzod va Sherzod”, “Shamshirboz”, “Jo‘raxon”, “Nigini shohi moron”, “Dunyoda yo‘q hunar”, “Yarimta no‘xat”, “Qirq yolg‘on” kabi sehrli ertaklardagi motivlar haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: ertaklar, motiv, folklor, sehrli ertaklar, syujet, tush motivi, safar motiv, yo‘l motivi.

Abstract. This article provides information on the concept of motif in folklore, the importance and specific features of motifs in fairy tales, the study and analysis of motifs in fairy tales by scientists, and motifs in magical tales such as “G‘ulombachcha”, “Rustamzod va Sherzod”, “Shamshirboz”, “Jo‘raxon”, “Nigini shohi moron”, “Dunyoda yo‘q hunar”, “Yarimta no‘xat”, “Qirq yolg‘on”, which are included in the fairy tale collection “Kulsa - gul, yig‘lasa - dur”.

Keywords: fairy tales, motif, folklore, magical tales, plot, dream motif, travel motif, road motif.

Adabiyotda bo‘lgani kabi folklorda ham motiv tushunchasi muhim ahamiyatga ega. Motiv (fr. motif -kuy, ohang so‘zidan) - syujet tarkibidagi, uni yuzaga keltiruvchi asosiy halqalardan biri. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘atida “Motiv syujet tarkibidagi halqalardan biri” (Путилов Б.Н.,2021. № 3 –Б12), deyilgan. Syujet asar mazmunini tashkil etgan voqealar tizimi bo‘lsa, motiv shu voqelikni yuzaga keltiruvchi asosiy unsur hisoblanadi. Ya’ni epik asar qurilma-strukturasini motivlarsiz tasavvur etish mumkin emas.

Epik asarlarning syujet va motivi haqida mutaxassis olimlarning qarashlari turlicha. Biroq ko‘pchilik olimlar rus olimi A.N.Veselovskiyning bu boradagi fikrlariga asos sifatida tayanishadi. Mazkur olim motivlarning syujetni yuzaga keltiruvchi eng asosiy bo‘g‘in ekanini ta’kidlab, “Motivlar birlashib, syujet halqasini yuzaga keltiradi”, (Васеловский А. Н. Историческая поэтика. – Л . 1989 , 301 с.) – deydi. U motivlarni syujetning eng kichik bir bo‘linmas bo‘lagi sifatida tahlil etadi.

V.Propp va B.Putilovlar esa A.N.Veselovskiyning qarashlarini rivojlantirib, motivlarning hamisha o‘zgaruvchan ekanligiga, ular syujetning kichik bir bo‘lagi bo‘lgan holatda uning o‘zi ham bo‘laklardan, qismlardan tashkil topishiga e’tibor qaratadilar(Putilov B., 1975. – S.142.).

Rus folkloristikasida A.N.Veselovekiy, V.M.Jirmunskiy, V.P.Prop, E.Pomeranseva, B.N.Putilov; o‘zbek folkloristikasida prof. H.T.Zarifov, M.Afzalov kabi tadqiqotchilarning ishlarida motiv termini keng qo‘llanilgan (Jirmunskiy V.M., 1947; Zarifov X. 1959. –S.6 – 25; Mirzayev T. 1999. – S.7 – 49.).

Hatto rus folkloristi V.Y.Prop o‘zining “Ertaklar morfologiyasi” nomli asarida ertak syujetining tuzilishi, uning tarkibidagi motivlar va ularning birikish tiplarini maxsus tahlil qilib, umumjahon ertakshunosligida syujetlarni o‘rganishning eng qulay yo‘lni ko‘rsatib beradi. Adabiyotshunoslikda motiv termini asarning asosiy mavzu va g‘oyasini to‘ldirishga xizmat qiluvchi qo‘shimcha mavzuni g‘oyaviy liniyaga nisbatan qo‘llaniladi. Har qanday epik ijod, birinchi navbatda, ertak va dostonlar ham o‘z qurilmasiga ega. Motiv esa ana shu qurilmada asosiy o‘rin tutadi. Shunday ekan, folklor asarlari tahlili motivlar tahlili orqali amalga oshmog‘i kerak. Epik asarlardagi motivlarni aniqlash, har bir motivning boshqa motivlar bilan bog‘liq jihatlarini, ichki harakat va xususiyatlarini, badiiy-estetik vazifalarini tahlil etish folklorshunoslikdagi muhim masalalardan biridir. Ma’lumki, epik asar syujeti albatta biror makon va zamonda kechar ekan, bu harakat, shubhasiz, motivlar harakati orqali amalga oshiriladi. Epik ijodda motivlar hamisha rang-barang bo‘ladi. Shuning uchun ham syujetda har bir motiv o‘ziga xos yukka ega. Motivlarning o‘zaro bir-biriga bog‘liqligi, syujetdagi barqarorligi doimo ham bir xil bo‘lavermaydi. Shuning uchun ularni ikki yo‘nalishda olib qarash mumkin.

Birinchisi, biror bir motivlarning tushib qolishi yoki o'zgarishi syujetda ham tub o'zgarish bo'lishiga olib keluvchi barqaror motivlar. Bunday motivlar asar strukturasida mustahkam o'ringa ega bo'ladi.

Ikkinchisi, motivlar o'zgarishi hech qanday syujetning o'zgarishiga olib kelmaydi. Bunday motivlar boshqa bir motiv bilan almashtirish mumkin bo'lgan nobarqaror motivlardir. Barqaror motivlar ham hamisha harakatda, ichki o'zgarishlarga moyil ekanligini ham unutmaslik kerak.

“Motiv syujetning mag‘zidir”, deydi B. Putilov.(M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov, 2017). Bu o‘rinda olim motivlarning tabiiy evolyutsion jarayonini nazarda tutadi. Motivlar o‘zaro birlashib syujetni yuzaga keltiradi. Motiv termini xalq og‘zaki ijodida, xususan, doston, ertak kabi katta epik janrlarni o‘rganishda ishlatiladi. Qahramonning g‘ayritabiiy tug‘ilishi, befarzandlik, sinov, uylanish, personajning ovga yoki safarga chiqishi, uning qahramonlik uyqusiga ketishi, tush motivlari shular jumlasidandir.

Ertak syujetida tush motivining tutgan o‘rni, badiiy yuki va umuman, ertaklardagi tushlar o‘zaro qiyoslanib tahlil qilinganda, birinchi galda, quyidagi jihatlar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu o‘rinda tush motivining syujet tizimidagi vazifasi, ya‘ni syujetdagi boshqa halqalarning tush motiviga qay darajada bog‘langanligi, aksincha, tush motivining, o‘z navbatida, bu motivlarga qanchalik aloqadorligi masalasiga e‘tibor qaratish zarur bo‘ladi.

Ushbu guruhga kiruvchi namunalarda tush motivi ertak syujet tizimidagi halqalarning ma‘lum bir bo‘g‘inlarini o‘zaro bir-biriga bog‘lab turadi. Eng e‘tiborli jihatlardan yana biri shundaki, bu guruhdagi tushlar ertak voqealari bayonining rivojida yoki so‘nggida uchraydi.

Ayni guruhga kiruvchi tushlarni biror bir ertak syujetidagi o‘rni va mohiyatiga ko‘ra quyidagicha ichki qismlarga ajratib tasnif etish mumkin.

a) qahramonning tushiga kirgan biror bir g‘ayritabiiy kuch yoki homiy ruh unga xavf-xatardan qutulish yo‘lini, chorasini o‘rgatadi: “G‘ulombachcha” (birinchi tush).

Misol uchun, “G‘ulombachcha” ertagidagi birinchi tushni keltirishimiz mumkin. “G‘ulombachcha g‘aladon ichida yotib tush ko‘ribdi. Tushida bir odam: “Ey yigit, shu qishloqning narigi chekkasida bir tepalik bor. Shu tepalikda ajdarning makoni bor. Bu ajdar kunduzi uxlaydi, kechasi chiqib hamma qishloqlarni aylanib, nima to‘g‘ri kelsa, tutib yeydi. Bu qishloqning xarob bo‘lishiga shu ajdar sababchi. Sen ertaga o‘rmonga borib, bir qancha yog‘ochlarni yig‘ib, shu ajdar ustiga ko‘mma qilib, ichki tomonini bir-biriga matashtirib qo‘y. Yog‘ochlarning xar qaysi uchini ip bilan bog‘la, o‘rtasiga tosh qo‘y. Ilon chiqadigan vaqtda haligi iplarni birdaniga kesib yubor. Yog‘ochlar tegib, ajdarning boshi yarador bo‘ladi, o‘lsa ham ajab emas”, – debdi. G‘ulombachcha uyg‘onib qarasa, oldida hech kim yo‘q, tong otib qolibdi”(“Kulsa - gul, yig‘lasa - dur” ertak to‘plami, 1983). G‘ulombachcha ushbu maslahatga amal qilib ajdarni yengadi.

Odatda, tushga kiruvchi g‘ayb odam qahramonga kerakli ma’lumot, yo‘l-yo‘riqlarni aytadi:

b) qahramon tushiga kirgan shaxs yoki boshqa ishorat beruvchi vosita sababli safarga o'tlanadi. “G‘ulombachcha” (ikkinchi tush) ertagida kelgan tushni ushbu guruhga kiritish mumkin. Ayni ertakdagi tush tafsilotiga e’tiborimizni qarataylik.

“G‘ulombachcha tushida podshohning qizini ko‘ribdi. Qiz G‘ulombachchaga: – Otashinlik vaqtida alva’dayn degan gaplar bor. Va’daga vafo qilmading-ku, – deb ko‘zdan g‘oyib bo‘libdi. G‘ulombachcha cho‘chib uyg‘onib qarasa, tushi, yonida hech kim yo‘q, azon vaqti bo‘lgan ekan” (“Kulsa - gul, yig‘lasa - dur” ertak to‘plami, 1983). G‘ulombachcha ham shu tush tufayli yo‘lga chiqadi.

d) ertak syujetining ma’lum bir halqasida ro‘y berajak voqea qahramon tushida ayon bo‘ladi. “Rustam va Sherzod”, ertagidagi tush ushbu xususiyati bilan e’tiborga molik. Masalan:

“Rustamzod va Sherzod” ertagida ham o‘zi va bolalari taqdirida ro‘y berajak voqea chohning tushida ayon bo‘ladi. “Bir kuni boboy charchab, o‘ylab yotgan edi, mudroq bosib, ko‘zini uyqu oldi. Tushida ko‘rsa, o‘z hovlisida o‘tiribdi. Shu vaqtida bir shoqol kelib, murg‘ni tutib oldi. Boboy yugurib kelib, murg‘ni qutqarish uchun ko‘p jahdu jadal qildi, bo‘lmadi. Axiri shoqol murg‘ni olib ketdi. Boboy uyg‘onib qolib, tush ko‘rganini angladi” (“Kulsa - gul, yig‘lasa - dur” ertak to‘plami, 1983).

Ushbu ertakdagi tush bevosita ta’bir qilinmagan bo‘lsada, voqealar rivoji tush timsollari talqiniga mos davom etadi.

e) voqelikni tush sifatida bayon etish. Qahramon mushkul shartni bajarish davomida o‘z ko‘rganlarini tush sifatida aytadi

Ma’lumki, xalq ijodida ajdar motivi an’anaviy bo‘lib ramziy harakterga ega. Safarga chiqqan qahramonlar yo‘lda sinovlarga duch keladi (“G‘ulombachcha”), va ularni engib, maqsadlariga erishadi. Sinovdagi ajdar odamning nafs, sher - kibr, dev esa dunyo ma’nolarini anglatib, odamzodning ruhiy-ma’naviy olamini ifodalaydi. “Shamshirboz” ertakda esa kishi nafs yalmog‘iz va uning qirg‘ta yalmog‘izvachchalariga mengzaladi, bu esa inson nafsining bir emas bir qancha ekanligi istaklari olamjahon ekanligi anglatilib, bu balodan qutilmay turib maqsadga erishishning imkoni yo‘qligi uqtiriladi. Ajdar esa “Shamshirboz” ertakda kibr va manmanlik ifodasi uchun xizmat qiladi. Darhaqiqat, insondagi kibr daxshatli kuch u ajdar misoli insonni komiga tortadi. Kenja o‘g‘il o‘zligini tanigani bois ajdarni engadi, biroq jang oson kechmaydi, uzoq olishadi. Uchinchi kecha voqeasi yana “Uch og‘a-ini botirlar” ertagidagidek qaroqchilar bilan bo‘lgan olishuv sanaladi. Mumtoz adabiyotda safardagi qahramon dev bilan olishadi va yengadi. Dev doimiy dunyo timsolida beriladi, sabab devdagi kuch-qudrat doimiy hukmronlikka da’vat etadi. Xalq ertaklarida esa dunyo qirq qaroqchi timsolida beriladi. Bunda ham og‘zaki ijodning jo‘n va

soddaligi namoyon bo‘ladi. Aslida dunyo odamlar bilan dunyo. Biroq ular talonchi va beshavqat. Asl maqsad uchun shu dunyodan ham voz kechmoq zarur, buning uchun kenja botir kabi mard tanti va kamtar bo‘lmoqlik joiz.

O‘zbek xalq sehrli ertaklarida yo‘l motivi mavjud bo‘lib “G‘ulombachcha”, “Shamshirboz” ertaklaridagi yo‘l motivi bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Sehrli ertaklarda tasvirlangan uch yo‘l uch olam ruhlarining o‘zaro aloqada bo‘lishlariga imkon beruvchi nuqta, ezgulik va yovuzlikning ajralishi, bir-biridan uzoqlashish yo‘li hamdir. Bunday yo‘lda hamma vaqt yaxshilik va yomonlik kuchlari saralanadi. Sehrli ertaklarda syujet rivojini ta‘minlaydigan an‘anaviy uch yo‘l qahramonning safar yo‘nalishini belgilovchi badiiy unsurdir. Shunday sehrli ertaklardan biri to‘plamdagi “G‘ulombachcha” ertagidir. Bu ertakda ham bo‘lajak kuyovlar yo‘lga ootlanishad, oldilaridan uch yo‘l chiqadi. Ertak qahramoni borsa kelmas yo‘lni tanlab yo‘lda davom etadi. Hech kim yenga olmagan ilonni yengib, ertak oxirida murod maqsadiga yetadi. “Shamshirboz” o‘zbek xalq ertagi uch qismli ertaklar sirasiga kiradi. Ertakdagi syujet voqealari zanjirsimon xarakterga ega bo‘lib, ular mantiqan bir- biriga ulanib ketadi. Ertakning syujeti ana‘naviy o‘zbek ertaklariga xos uch aka- ukaning g‘aroyib yo‘l sarguzashtlari fonida rivojlana boradi. Ertakdagi voqealar o‘zbek xalq ertagi “Uch og‘a-ini botirlar” ertagini eslatadi, biroq voqealar rivoji va ertakdan chiqadigan didaktik xulosa farq qiladi.

“Jo‘raxon” nomli sehrli ertakda esa zotdor otining tug‘iliboq yo‘qolib qoladigan bolasini qidirib uning ortidan devlar, yalmog‘iz bilan kurash holatlari aks ettiriladi. Bu ertakda dev va yalmog‘iz motivlari yetakchilik qiladi.

“Dunyoda yo‘q hunar” nomli sehrli ertagida jodugar yetakchi motiv hisoblanadi. Bu ertakda kal jodugarining qizidan sehrgarlik ilmini o‘rganib jodugarni yeb qo‘yadi va dunyoda yo‘q hunarni o‘rganganligi sababli podshohning qiziga o‘ylanib murod maqsadiga yetadi.

“Nigini shohi moron” sehrli ertagida sehrli uzuk motivi mavjud bo‘lib, ertak qahramoni ushbu sehrli uzuk yordamida olamshumul ishlarni amalga oshiradi hamda mushuk, it, ilon unga yordamchi bo‘lishadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, “Kulsa – gul, yig‘lasa – dur” ertak to‘plamidagi ertaklar tahlili quyidagi muhim xulosalarga olib keladi:

1. Ertaklardagi motivlar syujetning asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, ular ikki turga bo‘linadi:
 - Barqaror motivlar – syujetning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi
 - Nobarqaror motivlar – syujetga ta’sir qilmaydigan
2. To‘plamdagi ertaklarda quyidagi asosiy motivlar kuzatiladi:
 - Tush motivi (“G‘ulombachcha”, “Rustamzod va Sherzod” ertaklarida)
 - Safar va yo‘l motivi (“G‘ulombachcha”, “Shamshirboz” ertaklarida)

- Sehrli predmetlar motivi (“Nigini shohi moron”dagi sehrli uzuk)
- Dev va yalmog‘iz motivi (“Jo‘raxon” ertagida)
- Jodugar motivi (“Dunyoda yo‘q hunar” ertagida)

3. Bu motivlarning har biri chuqur ramziy ma’noga ega:

- Ajdar motivi – nafs ramzi
- Dev – dunyoviy istaklar ramzi
- Uch yo‘l motivi – ezgulik va yovuzlikning ajralish nuqtasi.

Ertaklardagi motivlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, syujetning rivojlanishiga xizmat qiladi va asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini ochib berishga yordam beradi. O‘zbek xalq ertaklaridagi motivlar universal xarakterga ega bo‘lib, ular orqali xalqning ma’naviy-axloqiy qarashlari, dunyoqarashi va ideallari aks ettirilgan. Bu tahlil o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi motivlarning nafaqat badiiy vosita, balki chuqur falsafiy-axloqiy qarashlarni ifodalovchi muhim unsur ekanligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. –T.: Fan, 1964
- Imomov K. O‘zbek xalq prozasi. –T.: Fan, 1991. -B. 67
- Jalolov G. O‘zbek xalq ertaklari poetikasi. Toshkent: “Fan”, 1976
- Jirmunskiy V.M., Zarifov. X. Uzbekskiy geroicheskiy epos. – M.: Nauka, 1947; Zarifov X. Osnovnie motivi eposa “Alpamish” // Ob epose “Alpamish”. – Tashkent: Fan, 1959. –S.6 – 25;
- K.Imomov. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1985; Suv qizi. Fantastik ertaklar “Kulsa - gul, yig‘lasa - dur” ertak to‘plami, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983
- Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. –T.: 1999.
- Mirzayev T. “Alpomish” qahramonlik eposi va o‘zbek dostonlari // “Alpomish”. – Toshkent: Fan, 1999. –
- M.Afzalov, Z.Husainova, N.Saburov. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1966
- M.Jo‘rayev, F.Eshonqulov .Folklorshunoslikka kirish. (O‘quv qo‘llanma). –T.: “Barkamol fayz media”, 2017, 180 bet.
- T.Mirzayev, Sh.Turdimov, M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov, A.Tilavov - O‘ZBEK FOLKLORI: darslik: Toshkent – 2020.
- Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika. – L.: Vi’sshaya shkola, 1940. – S.494.
- O‘zbek xalq ertaklari. Ikki jildlik / Tuzuvchilar M.I.Afzalov, H.Rasulov, Z.Husainova. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1995. I jild;
- O‘zbek xalq ertaklari. Ikki jildlik / Tuzuvchilar: M.I.Afzalov, H.Rasulov, Z.Husainova. –Toshkent: Adabiyot va san’at, 1996. II jild; Oltin beshik. Ertaklar / Nashrga tayyorlovchilar M. Afzalov,.
- Васеловский А. Н. Историческая поэтика. – Л . 1989 , 301 с.
- Путилов Б.Н. Мотив – сюжети ташкил килувчи элемент сифатида/ Таржимадан.А.Абдужалилов// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2021. № 3 –Б 12

“ALPOMISH” DOSTONIDA QAHRAMONLIK VA OR-NOMUS MASALALARI TALQINI

Samandarova Sevinch Samandar qizi,

ToshDO‘TAU O‘FF 1-kurs talabasi

sevinchsamandarova7@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Tilavov Abdumurod

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Alpomish” dostonidagi azaldan e’zozlanib kelinayotgan tuyg’ular, ya’ni qahramonlik va or-nomus haqida so‘z yuritiladi. Maqola orqali esa biz Alpomishni yuqoridagi sifatlarni o‘zida mujassamlashtirganligiga amin bo‘lamiz. Xalqning azaliy qadriyatlarini ifoda etganligi sababli ham bu doston boshqa dostonlarga qaraganda yuqori pog‘onada turadi. Mazkur maqolada Alpomishning qahramonliklari, uning uchun or-nomus muhim ahamiyat kasb etishi bir qancha misollar orqali ifoda etilgan.

Kalit so‘zlar: Alpomish, epos, qahramonlik, or-nomus, Oybachin.

Abstract. This article discusses the feelings that have been revered since ancient times in the epic “Alpomish”, namely heroism and honor. Through the article, we are convinced that Alpomish embodies the above qualities. This epic stands out from other epics because it expresses the ancient values of the people. In this article, the heroism of Alpomish and the importance of honor for him are expressed in several places.

Keywords: Alpomish, epic, heroism, honor, Oybachin

“Alpomish” eposi jahon folklorining eng yetuk namunasidir. Eposning genezesi juda qadimiy bo‘lib, turkiy xalqlarning tarixiy taqdirini o‘zida aks ettirganligi bilan alohida ahamiyatga ega. Xuddi boshqa dostonlar kabi, “Alpomish” dostoni ham turkiy xalqlarning tarixi va etnogenezisini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi (O‘zbek qahramonlik eposi “Alpomish” ning qadimiy asoslari, 16-bet).

“Alpomish” dostoni asrlar osha xalq og‘zaki ijodining go‘zal namunalaridan biri bo‘lib kelmoqda. Ushbu epos xalqning qadriyatlarini, ularning matonatini o‘zida mujassam etgan. Har qanday vaziyatda ham oldinga intilish, yaqin insonlari uchun doim yordam qo‘lini cho‘zish, yovuzlik uchun kurash, el-u yurtga, yorga samimiy muhabbat, sadoqat, do‘stga oqibat, dushmanga esa shafqatsizlik g‘oyalari dostonning tub mag‘zini tashkil etadi. “Alpomish” dostonida yurt uchun, oila, yori uchun fidokorlik, har qanday holatda ham or-nomusni himoya qilish yorqin misollar orqali ifodalangan. Bir so‘z bilan aytganda esa bular eposning mazmun-mohiyatini, g‘oyaviy yo‘nalishini belgilab beradi.

Ma'lumki, yosh qahramonning birinchi bor mardlik ko'rsatish motivi qahramonlik eposi uchun xarakterlidir. Bu motiv "Alpomish" ning Fozil Yo'ldosh variantida mahorat bilan hikoya qilinadi("Alpomish" -o'zbek xalq qahramonlik eposi,36-bet).

Bu o'rinni Hakimbekning yetti yoshligida bobosi Alpinbiydan qolgan o'n to'rt botmon brinjdand ishlangan yoydan o'q uzgani va u o'q Asqar tog'ining cho'qqisini teshib o'tganida ko'rishimiz mumkin. Shundan so'ng Hakimbek Alpomish nomini olib, Rustamdek alplar qatoriga kiradi. Demak, Alpomishda qahramonlik azaldan shakllanganligi, uning tanasida qon o'rniga qahramonlik oqishini anglashimiz mumkin.

Alpomish avvaliga Barchin yoniga, Qalmoqqa borishni uncha xushlamaydi. Biroq singlisi Qaldirg'ochning ushbu so'zlaridan so'ng uning yigitlik or-nomusi qo'zg'aydi va safarga otlanadi:

*Aka, aytgan so'zim og'ir olmagin,
Narmoda ishini bunda qilmagin,
Bu ishdan bexabar bo'lib turmagin,
Sen bormasang, yoring qalmoq oladi,
Barchin yig'lab nima iloj qiladi,
So'raganda izlab borsang bo'ladi,
Zo'r bo'lgan qalmoqlar unda qoladi,
Shunday qip er yigit yorin oladi. ("Alpomish" ,97-bet).*

Dostonga tasavvufiy jihatdan yondashib qaraydigan bo'lsak, ushbu holat yor tomon boradigan yo'lning mashaqqatli ekanini, u tomon borayotganda shu kabi to'siqlar mavjudligiga ishora qiladi.

Dostonning deyarli barcha variantlarida biz Alpomishni o'z yori Barchinni qutqarish uchun yo'lga chiqqan qahramon sifatida tasavvur etamiz. Alpomish Qalmoqqa otlanish paytidagi Qultoydan ot so'rash manzarasiga diqqat qilaylik:

*Bobo, sir-u holim ma'lim qilayin,
Sizdan endi bir bedovini so'rayin,
Bedov minib Qalmoq elga borayin,
Qalmoq eldan yorim olib kelayin,
Javob bergin, bobo, men ham jo'nayin
Xabar bildim, yorim talash bo'libdi,
Kashal yurtdan bizga elchi kelibdi,
Barchinoyim ul o'rtada qolibdi,
Menday o'g'ling, bobo, bormoq bo'libdi. .("Alpomish", 103-bet).*

Zero, g‘azal mulkining sultoni Alisher Navoiy aytganidek:

Ishq aro yuz ming malomatl o‘qiga bo‘ldim nishon

Bir kamon abro‘da tuzlikdan nishone topmadim.

Alpomish ham ishq yo‘lida bir qancha qahramonliklar ko‘rsatib, uning mashaqqatli yo‘l ekanligini anglab yetdi.

Mardlik, qahramonlik kabi tuyg‘ularni ulug‘lash dostonning Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li variantida yorqin bo‘yoqlarda jilolanadi:

Ota, mening bormaganim bo‘lami,

Sening ining qonlar yig‘lab qolami,

Bormasam shul ishga, ota, bo‘lami?

Oq kirovka, oltin sovut kiyaman,

Bor kuchimni bilagima jiyaman,

Olmos olsam, qirmizi qon quyaman

G‘animlarning tanasini uyaman,

Qarchig‘ayman, dushman boshin qiraman,

Esim olsa, bo‘tadayin bo‘zlayman

Dushman ko‘rsam, kesib bag‘rin tizlayman,

Aslim Sherman, o‘zim yo‘lbars izlayman. (“Alpomish” , 297-bet).

Yorga, Barchinga erishish uchun kurash bu yo‘ldagi dushmanlarga qarshi g‘azab va nafrat “Alpomish” dostonida kuylangan mardlikning asosiy mazmunini tashkil etadi. Bu holat raqiblar bilan olishishda, kuch-qudratda ulardan ustun kelib, Barchinning o‘ziga belgilanganligini isbotlashda—yorning bahodirlik shartlarini g‘olibona bajarishda ifodalanadi.(Alpomish dostoning o‘zbek variantlari, 89-bet).

Dostonda or-nomusda namunalardan biri bu Barchinoydir. Chunki u o‘z yori Alpomish uchun har doim, qanday vaziyat bo‘lishidan qat’iy nazar or-nomusini saqladi. Qalmoqlar sovchi bo‘lib kelganida yoxud Ultontoz unga uylanishni bildirganda ham nomusini saqlab, Alpomishga sadoqatini bildirdi. Chunki Barchin qudratli kuchga ega bo‘lgan alp qiz, bu jarayonni Ko‘kaman bilan bo‘lgan murosada ham ko‘ramiz: adolatli hukm chiqaruvchi, o‘z muhabbatiga sadoqatli, vafoda tengsiz yordir. Shul vaqtlarda Barchin ham barkamol, bo‘yi yetgan, har yag‘rini o‘n besh qarich keladi. Parning nazari bilan paydo bo‘lgan, bu ham alp” .(“Alpomish” , 44-bet).

Oybarchin tabiati, dostonda tutgan o‘rni va vazifasiga ko‘ra qadimgi afsonaviy To‘maris, Zarina, Odatida, Oysuluv singari qizlar bilan tipologik o‘xshashlikka egadir. Mazkur ayollar faoliyati elat va urug‘ manfaatini himoyalash, el-yurt sarhadlarini qo‘riqlash, mudofaasini tashkil

etish, boshqarish va jang qilish kabi murakkab vazifalarni ado etishga yo'naltirilgan. Romantik dostonlarda tasvirlangan Zulxumor, Yulduz bilan Qunduz kabilar harakati va munosabatidagi nisbatan itoatkorlik, mayinlik tasviri bilan Oybachindan farqlanadilar. Oybachin voqea va hodisalarga tushungan holda to'g'ri yondashadi va aniq xulosa chiqaradi. Xususan, u og'ir va murakkab sharoitda ham ikkilanmaydi, adolatli hukm chiqaradi. Chunki u o'z kuchi, Alpomish qudratiga ishonadi, qo'rqmas, jasur, raqib bilan dadil munosabatda bo'ladi. U vafodor yor sifatida ideallashtirilgan. Uning har bir dadil harakati, sermazmun nutqi tinglovchida estetik zavq uy'otadi ("Alpomish" -o'zbek xalq qahramonlik eposi, 103-bet).

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, "Alpomish" eposi turkiy xalqlar dostonchiligida alohida mavqega ega. Dostondagi qahramonlarning xatti-harakatlari, ularning muammoli vaziyatlarda ko'rsatgan qahramonliklari e'tiborga molik jihatlardan biridir. Doston ajdodlarimizga xos yuksak ma'naviy qadriyatlarni badiiy ifoda etgan epik sifatida qadrlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Fozil Yo'ldosh o'g'li (2022). Alpomish: Xalq og'zaki ijodi/Alpomish" dostoni turkumidan.-Toshkent: "ZUKKO KITOBXON" nashriyoti.

R.Rasulov (1999). "Alpomish" -o'zbek xalq qahramonlik eposi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "FAN" nashriyoti.

Oxunjon Safarov (1999-yil, 23-oktabr). "Alpomish" dostoni va jahon xalqlari epik ijodiyoti mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. Termiz, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "FAN" nashriyoti.

T.Mirzaev.(1968). Alpomish dostonining o'zbek variantlari, O'zbekiston SSSR "FAN" nashriyoti. Toshkent.

TURK XALQ ERTAKLARI QAHRAMONI – KALO'G'LO'N

*Saydullayeva Aziza Ubaydullayevna,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti
azize.uz24@gmail.com*

Ilmiy rahbar: f.f.f.d., dots. N. Jo'raqo'ziyev

Annotatsiya. Kalog'lon – turk xalq adabiyotining mashhur ertak qahramonlaridan biri bo'lib, o'zining zukkoligi, sodda fe'li va mehribonligi bilan xalq mehrini qozongan. Ushbu maqola Kalog'lonning jismoniy va axloqiy xususiyatlarini, uning ertaklaridagi mavzularni hamda ijtimoiy xabarlarini yoritib, uni turk madaniyatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Kalog'lon ertaklari adolat, kamtarlik va ezgulik kabi umumbashariy qadriyatlarni tarannum etar ekan, kambag'al bolaning o'z aqli bilan qiyinchiliklarni yengib, muvaffaqiyatga erishishini ko'rsatib beradi. Bundan tashqari, Kalog'lonning zamonaviy talqinlari orqali yangi avlodlarga yetkazilishi bu madaniy merosning davomiyligini ta'minlaydi. Maqolada Kalog'lonning turk ertak an'alarida o'ziga xos qahramon sifatida qanday yashab kelayotgani va umumbashariy qadriyatlarni yetkazuvchi timsol ekani yoritilgan.

Kalit soʻzlar: Kaloʻgʻlon, turk, milliy qahramon, ertak

Abstract. Keloglan is one of the prominent characters in Turkish folk literature, cherished for his wit, simplicity, and kindness. This article explores Keloglan's physical and moral traits, the themes in his stories, and the social messages they convey, highlighting his significance in Turkish culture. Keloglan tales emphasize universal values such as justice, humility, and benevolence while supporting the idea that a poor villager's child can overcome difficulties and achieve success through intelligence. Furthermore, the modern adaptations of Keloglan ensure the continuity of this cultural heritage for new generations. The article demonstrates how Keloglan, as a unique figure in Turkish folk tradition, continues to embody and convey universal values.

Keywords: Keloglan, Turkish, national hero, fairy tales

Ertaklar ham boshqa folklor ijod mahsullari kabi koʻngilochar, jamiyatga uchun foydali, tarbiya va madaniyatning yosh avlodlarga yetkazilishini taʼminlovchi kuchga egadir. Zero ertak soʻzi tilga olinishi bilan aqlimizga dastlab yosh avlod vakillari keladi va u koʻpincha katta avlod vakillari tomonidan ularga aytib beriladi. Ertaklarning yakuni orqali beriladigan oʻgitlar orqali kelajak avlodni yaxshilikning gʻalabasi, yomonlikning magʻlubiyatidan xabardor etadi. Ertaklar bolalarning tarbiyasi va dunyoqarashining rivoji, tasavvur va tafakkur olamining kengayishida katta ahamiyat kasb etadi.

Ertak ilk davrlardan boshlab bugunimizga qadar yetib kelgan eng ahamiyatli maʼnaviy xazinalarimiz orasidan oʻrin olgan. Har bir millatga tegishli boʻlgan ertaklar dastlab oʻsha xalqning ilk mifik qarashlari bilan ozuqalangan va keyinchalik vaqtlar oʻtishi bilan oʻsha millatning bor qadriyatlarini oʻzida mujassam etgan. Ildizi moziyda boʻlgan ertaklar ila goʻzal bir olamaro sayr etilar ekan, yaxshi bilan yomonning; axiy bilan saxiyning; mehribon bilan bagʻritoshning; kuchli bilan kuchsizning oʻrtasidagi kurashga duch kelinadi. Bu kurashlar haq boʻlgan kishi naqadar zaif, naqadar qiyin vaziyatda boʻlsa-da, oxir-oqibatda albatta zafar qozonishi, haqiqatni hech bir yovuz kuch yenga olmasligidan xabar beradi. Tinglovchi yoki oʻquvchiga ertakdan olishi kerak boʻlgan nasihatni sehrli uslubi orqali yetkazadi. Ertaklarda koʻp qirrali hayot saboqlari yashirindir.

Maʼlumki, xalq ijodining bu turi turkiy millatlar orasida oʻzgacha nomlanishga egadir. Masalan, oʻzbeklarda “ertak”, ozaybayjonlarda “nagʻil”, qozoqlarda “shabuv”, turkmanlarda “ertaki”, turklarda esa “masal” tarzida qoʻllaniladi.

Har bir millatning oʻz tarixidan, yashash tarzidan hamda tafakkuridan kelib chiqqan holda yaratgan oʻz milliy qahramonlari bordir. Oʻzbeklarda ertak qahramonlaridan asosan Kenja botir oʻz bahodirligi bilan, ajralib tursa, turk xalq ertaklaridagi Kaloʻgʻlon obrazi oʻziga xos bir qancha xususiyatlari bilan diqqat markazidan oʻrin olgan obrazlardandir.

Kalo'g'lon obrazi turk xalq ertaklarining eng diqqatga sazovor va ahamiyatli obrazidir. Ba'zan aqli va ayoyorligi bilan bosh planga chiqadi, ba'zan esa oddiyligi, soddaligi bilan e'tiborni tortadi. Uning ayyorona yoki ba'zi voqeliklarda ahmoqona harakatlari aslida kunlik hayotda ko'pchiligimiz tomonidan amalga oshirilidigan harakat tarzimizdir. Adolatsizlikka qarshi turishi, o'ziga yoki oila a'zolaridan biriga nisbatan qilingan har xil xiylalarga bo'lgan munosabati va unga qarshi qilingan bunday o'yinlarga ba'zida o'ta zolimona javob berishiga qaramasdan, xalq tomonidan sevilgan obrazdir. Chunki bu turdagi obraz xalqning idealidagi obrazidir. Har kim unda o'ziga xos bo'lgan, o'zida ko'rishni istagan va jamiyat uchun maqbul bo'lgan xususiyatlarni topadi (Sever, 1995, s.35).

Kalo'g'lon – turkiy xalqlar ertaklari an'analaridan joy olgan, ayyorligi, hozirjavobligi va xalqparvarligi bilan tanilgan obrazlardan biridir. Qozog'izton, Turkmaniston, Ozarbayjon va boshqa farqli turk jo'g'rofiyalarida Tashza Bala, Kachal, Kalchao'g'lon, Kalchabotir kabi nomlanadi (Dursun, 2008).

Umay Gunayga ko'ra Kalo'g'lon, turklarning aql-zakosini tamsil etuvchi obraz. Ertaklarda kambag'al chol-kampirning yoki yo'qsil bir ayolning o'g'li o'laroq ko'rganimiz bu obraz bir qarashda bo'yidan, holidan va xatti-harakatlaridan kutilmaydigan aql-zakovat, ayyorliklar, hiylalarning kuchi bilan dushmanlarini yengadi va ko'zlagan maqsadiga erishadi (Günay, 1992). Kalo'g'lon obrazi haqida tadqiqotchi Shimshek quyidagi xarakteristikani beradi: "Kalo'g'lon xuddi latifalarning mashhur qahramoni Nasriddin xo'ja kabi xalqni tamsil etuvchi bir obrazdir. Tashqi ko'rinishi bilan zakosi orasida keskin farq bor bo'lib, bu ham uning jamiyatda ilojsiz va imkonsiz narsalarga erishishni istovchi kishilarni o'zida namoyon qilishini ko'rsatmoqdadir. Kalo'g'lon ertaklardagi hukmron tabaqa, ya'ni podshohlarning qarshisidagi xalqni tamsil etadi, turk xalqining aql-zakosini, muvaffiyatini, qat'iyatini, soddaligini eng go'zal shaklda o'zida mujassamlashtiradi. Xalqning hasrati va orzu-umidlari bilan bog'liq holda zo'ravonlikka va hukmron tabaqa vakillariga qarshi hajviy unsurlardan ham foydalanib aqlini ishga soladi va g'alabaga erishadi. Kalo'g'lon jamiyatdagi qusurlarni, xatoliklarni va kulgili vaziyatlarni ko'rsatib berish qobiliyatiga ega qahramondir" (Şimşek, 2006).

Meltem Deniz Dog'anning ta'kidlashicha, Kalo'g'lonning kalligining sababi, nega aynan kal qiyofada tasvirlanishi, uning genezisi juda bahslidir va bu o'z navbatida butun boshli tadqiqot mavzusi bo'la oladi. Turk madaniyati doirasida kallik tipining faqat Kalo'g'lon ertaklariga xos emasligi va sochi bor holda dunyoga kelib, keyinchalik sochsiz qolgan mifik qahramonlar ham borligini hisobga holda, uning kalligini aql va mehribonlik, bag'rikenglik bilan bog'langan bir mifologik unsur sifatida qarash mumkin. Boshqa tarafdin turk madaniyatini chuqur o'rganib, bu borada qator tadqiqotlar olib borgan olim, professor Bahaeddin O'gel bu obraz ustida izlanishlar

olib borib, kallikning bir kasallik natijasi ekani haqidagi qarashlarini ilgari suradi. Unga ko‘ra, kallik bu biror kasallik sababli yuzaga kelgan yoki yarali bosh ma’nosini anglatadi. Kalo‘g‘lon obrazi qatnashgan ayrim ertaklarga nazar solsak uning bu qarashida jon bordek. Masalan, Kunos tomonidan to‘plangan “Kalo‘g‘lon ertaklari” nomi ostida nashr etilgan kitobdan o‘rin olgan “Pari podshohi” ertagida Kalo‘g‘lon bir kasallik natijasida sochsiz qolgani va yakunida uning kalligi tuzalganligi aytiladi. “Kechelje” ertagida esa vaqtlar o‘tib, o‘g‘lonning boshidagi yaralar tuzalganligi keltiriladi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, Kalo‘g‘lon zakosi, ayyorligi va ochiq ko‘ngilliligi bilan tanilgan qahramondir. Faqat ertaklarda ismidan e’tiboran uning kalligi sabab faqir, zayif ko‘rilishi, kallik uni chirkin ko‘rsatishini yoki kallik hajyning bir elementi sifatida qo‘llanganligini ham ko‘rish mumkin. Quyida tahlilga tortadigan bir nechta ertaklarda bu ajib tashqi ko‘rishi sabab atrofida gilarining unga bo‘lgan munosatlarini ko‘rib chiqamiz:

“Kul mushugi” ertagida onasi Kalo‘g‘longa: “Boshing kal bo‘libdi, Alloh boshqa hastalik bermasin. Qo‘ling-oyog‘ing bor, kuching-quvvating joyida, toshni siqsang suvini chiqarasan, mayliga ikki qo‘ling bilan bir boshni chorasini ko‘rarsan...”, - deydi. Bu yerda Kalo‘g‘lonning kallikka jismoniy qusur sifatida qaralmasa-da, yoqimsiz bir xususiyat o‘laroq qaralgan.

P.N. Boratovning ertak bilan aloqador bir qancha tadqiqotlari mavjuddir. Uning “Uchar Layli” asarida bosh qahramon sifatida to‘rt ertagida; “Az gittik Uz gettik” kitobida ikki ertakda; “Zaman zaman ichinde” to‘plamida esa Kalo‘g‘lon obrazi ikkinchi darajali qahramon sifatida bir ertagida qarshimizga chiqadi.

Kalo‘g‘lon obrazi nafaqat xalq ertaklarida balki boshqa xalq og‘zaki ijodi mahsullarda ham uchraydi. Aysun Dursun “Kalo‘g‘lon ertaklarining tadqiqi va tasnifi” nomli magistrlik ishida keltirishicha, “Ko‘ro‘g‘li” dostonida Kalo‘g‘lon Ko‘ro‘g‘lining otini olib qochish jasorati va matonatini ko‘rsatadi. Bu mushkul vazifani uddalagani uchun hatto mukofotlanadi ham. “Oshiq g‘arib” dostonida sozanda, “Navro‘zbey” dostonida Navro‘zga borishi kerak bo‘lgan yo‘lni ko‘rsatuvchi kishi, “Tohir va Zuhra” hikoyasida esa Tohirning so‘zlarini Zuhraga soz jo‘rliga kuylab, salomini yetkazuvchi obraz sifatida jonlanadi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, Kalog‘lon – turk xalq ertaklari madaniyatining o‘ziga xos qahramonidir. Uning hikoyalari nafaqat odamlarni kuldiradi, balki axloqiy saboqlar beradi va jamiyat qadriyatlarini yoritadi. Kalog‘lonning zukko, mehribon va halollikni namoyish etuvchi xarakteri har qanday yoshdagi odamlar uchun ilhom manbayi bo‘lib qolaveradi. Shu boisdan, Kalog‘lon ertaklari turk xalqlarining madaniy merosining muhim qismi sifatida avloddan-avlodga o‘tib yashashda davom etadi.

Foydalangan adabiyotlar:

- Sever, Mustafa, (1995). Erciyes Yöresi Masallarında Tipler. Ankara. Yüksek lisans tezi, s.35
- Dursun, Aysun, (2008). Keloğlan Masallarının Tespiti Ve Tasnifi. Muğla. Yüksek lisans tezi.
- Umay Günay, (1992). Masal. Türk Dünyası El Kitabı (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992), III: s.327.
- Esma Şimşek, (2006). “Masalların Sembolik Dili Bağlamında Keloğlan Tipi Üzerine Bir Değerlendirme”, VII.
- Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi.
- Eflatun Cem Güney, (1992). Masallar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.131-143.

SYMBOLIC MEANINGS OF BIRD NAMES IN MYTHOLOGY

Toshkenboeva Dinora Shoirbek qizi
FerSU master's degree 1st year student
[dinoratoshkenboyeva003@gmail.com](mailto:dinatoratoshkenboyeva003@gmail.com)

Scientific supervisor: PhD of FerSU, Nargiza Makhmudova

Abstract. The article analyzes the symbolic roles of common and mythological bird names across different traditions, including Native American, African, European, and Asian cultures. It explores how these names serve as metaphors for human traits, social dynamics, and spiritual beliefs. By investigating the etymology and cultural associations of bird names, the study highlights the deep-rooted connection between birds and human identity, revealing how language serves as a bridge between human experience and the avian world. This research provides insights into the ways bird symbolism influences literature, art, and language, offering a deeper appreciation for the enduring significance of avian names in human culture.

Key words: names of birds, mythology, symbolism, dove, etymology, power, authority, courage

Annotatsiya. Maqolada turli an'analarda, jumladan, Amerika, Afrika, Yevropa va Osiyo madaniyatlarida qushlarning umumiy va mifologik nomlarining ramziy roli tahlil qilinadi. U bu nomlarning insoniy fazilatlar, ijtimoiy dinamika va ruhiy e'tiqodlar uchun metafora bo'lib xizmat qilishini o'rganadi. Qushlar nomlarining etimologiyasi va madaniy assotsiatsiyasini o'rganish orqali tadqiqot qushlar va inson o'ziga xosligi o'rtasidagi chuqur bog'liqlikni ta'kidlab, tilning inson tajribasi va qushlar dunyosi o'rtasida qanday ko'priq bo'lib xizmat qilishini ochib beradi. Ushbu ilmiy maqola qushlar ramziyligining adabiyot, san'at va tilga ta'sir qilish usullari haqida tushuncha beradi va qush nomlarining insoniyat madaniyatidagi abadiy ahamiyatini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: qush nomlari, mifologiya, ramziy ma'no, kaptar, kuch, ishonch, dovyuraklik

Bird names hold significant importance in the field of mythology, often connecting human culture to nature and symbolizing diverse themes across different mythological systems. Birds have captivated human imagination for centuries, inspiring myths, folklore, and symbolic meanings across cultures. This study explores the symbolic significance embedded in the names of various bird species, examining how their characteristics, behaviors, and appearances influence the meanings attributed to them in language and cultural narratives. (Makhmudova, N., 2023).

Each bird carries its own set of symbolic meanings, shaped by centuries of stories and interpretations. Here, we explore the symbolism behind some of the most iconic birds in mythology. Symbol wise, mystical creatures, connecting life and death power, authority, courage and strength wisdom, mystery love, peace, and harmony.

From the majestic eagle, symbolizing freedom and power, to the mysterious owl, associated with wisdom and the supernatural, bird names often embody qualities that transcend their physical forms, reflecting human values, fears, and aspirations. (Makhmudova, N. and Ergasheva, N., 2018).) Birds are unique in that their names and species characteristics—such as their calls, behaviors, and colors—often inspire their mythological roles. Here are some ways bird names play a role in mythology:

1. Symbolic Meanings of Bird Species Names

In many cultures, specific bird names carry symbolic meanings. For example, the owl is associated with wisdom in Greek mythology because of its association with Athena, the goddess of wisdom. The raven is often linked to mystery, death, or the supernatural in various mythologies, such as with the Norse god Odin's ravens, Huginn and Muninn, representing thought and memory (Makhmudova, N., 2019).

2. Birds as Messengers and Omens

Birds are often portrayed as messengers between the human and divine realms. The names of particular birds are invoked in myth to signify omens (Maxmudova, N., 2022). For instance, in Roman and Greek augury, the flight patterns and sounds of birds like crows or eagles were interpreted as divine messages.

3. Transformative Names in Myths

Some myths incorporate bird names to emphasize themes of transformation or metamorphosis. The Greek myth of Philomela, who is turned into a nightingale, associates her name with the bird and its mournful song, symbolizing loss and suffering. These stories often explain a bird's name and traits as originating from a person's transformation.

4. Creation Myths and Bird Deities

Many indigenous mythologies involve birds in their creation stories, where birds' names are tied to deities or spirits responsible for the formation of the earth, sky, or specific natural elements (Maxmudova, N., 2021). In Native American mythology, for instance, the Thunderbird is a powerful supernatural being associated with storms and is often depicted with an elaborate name reflecting its grandeur.

5. Cultural Reflections in Bird Names

Bird names often reflect cultural values and qualities admired by a society. The name of the phoenix, for example, in Greek and Egyptian mythology, symbolizes immortality and rebirth. This bird's name reflects ancient beliefs about life cycles and the soul's renewal, and its story has been retold across cultures.

6. Names as Archetypes and Symbols

Certain bird names, such as the eagle or the dove, have become archetypal symbols. The eagle, named in many mythologies as a ruler of the skies, often represents strength and vision. The dove, often linked to peace and love in mythologies from the Mediterranean to the Middle East, holds meanings associated with purity and divine favor (https://en.wikipedia.org/wiki/Roc_%28mythology%29). Birds in mythology capture the mysteries of the human spirit and the natural world. Each bird's unique qualities—from the mysterious owl to the indomitable phoenix—reflect aspects of human experience, from wisdom and beauty to resilience and spiritual growth. Whether as symbols of divine messengers, omens of transformation, or embodiments of universal ideals, birds are a testament to humanity's enduring fascination with the sky and what lies beyond it.

Bird names in mythology, therefore, carry deeper meanings beyond their biological identity, linking human experience to nature, embodying virtues and vices, and reinforcing cultural narratives that resonate across generations. The Symbolic Meanings of Bird Names in Mythology: Wings of Wisdom, Strength, and Mystery

Birds have been potent symbols in mythology and cultural lore worldwide, often embodying ideals of wisdom, freedom, strength, and transformation. Their ability to soar through the skies has inspired humans to associate them with the divine and the supernatural, bridging the earth with higher realms. The symbolic meanings of various bird names vary by culture, but many share universal themes that reveal our deep-seated reverence and fascination with these winged creatures.

1. Eagle: The Visionary Ruler

The eagle is one of the most prominent birds in mythology, known for its sharp vision, powerful wings, and high-flying nature. In Greek mythology, the eagle is closely associated with Zeus, the king of the gods. As Zeus's sacred animal, the eagle represents strength, authority, and divinity. Stories often depict the eagle as Zeus's messenger, highlighting its role as an intermediary between gods and humans.

In Native American culture, the eagle is seen as a spiritual guide and symbol of courage and vision. Known as a creature that can ascend to great heights, it's considered a bridge between the earthly and the spiritual, able to communicate with divine forces. The eagle feathers are sacred and used in rituals as symbols of honor, respect, and bravery.

2. Owl: The Enigmatic Sage

The owl carries complex symbolism, often representing both wisdom and mystery. In Greek mythology, the owl is sacred to Athena, the goddess of wisdom, war, and strategy. Athena is often depicted with an owl on her shoulder, symbolizing intelligence, insight, and learning. Because of the owl's nocturnal nature, it is thought to possess a different kind of wisdom—one that can see through darkness, both literally and metaphorically.

In many cultures, however, the owl has a darker connotation. In African and Native American lore, it is often seen as a harbinger of death or misfortune, associated with the mystery and silence of the night. The owl's haunting call and ghostly appearance made it a symbol of the unknown and otherworldly.

3. Phoenix: The Bird of Resurrection

The phoenix is one of the most famous mythological birds, known for its ability to rise from its ashes. This bird, found in Egyptian, Greek, and Roman mythology, symbolizes rebirth, immortality, and renewal. According to legend, the phoenix is a brilliant bird that lives for hundreds of years before it is consumed by fire, only to rise again from its ashes, reborn and renewed.

In ancient Egyptian mythology, the phoenix, or Bennu, is associated with the sun god Ra and represents life cycles and creation. The Greeks adopted this symbol, and it eventually became a universal emblem of hope, resilience, and eternal life.

4. Raven: The Trickster and the Messenger

The raven's dark plumage and intelligence have earned it a place in mythology as a symbol of trickery, prophecy, and transformation. In Norse mythology, Odin is often accompanied by two ravens, Huginn and Muninn (thought and memory), who serve as his eyes and ears in the world. They represent knowledge, curiosity, and insight and play the role of messengers, flying across the world to gather information.

In Native American mythology, the raven is a prominent figure often depicted as a trickster and creator. For the Haida and Tlingit peoples of the Pacific Northwest, Raven is responsible for creating light, bringing fire, and introducing knowledge to humanity. Despite its mischievousness, the raven is a figure of creation and transformation.

5. Swan: The Elegant Soul

The swan has been a symbol of purity, grace, and transformation in many cultures. In Greek mythology, the swan is associated with Apollo, the god of music and the arts, symbolizing beauty, harmony, and inspiration. Another famous myth involves Zeus, who transformed himself into a swan to win the love of Leda, resulting in the birth of Helen of Troy and the Dioscuri twins, Castor and Pollux.

In Hindu mythology, the swan, or Hamsa, is the mount of Saraswati, the goddess of wisdom, learning, and the arts. The swan is said to represent discernment and spirituality, symbolizing the soul's ability to differentiate between good and evil, and transcend worldly illusions.

6. Peacock: The All-Seeing Eye

The peacock, with its vibrant feathers, has been a symbol of beauty, pride, and immortality. In Hindu mythology, the peacock is sacred to Saraswati and Kartikeya, representing purity and grace. Its association with Kartikeya, the god of war, also emphasizes the bird's role as a symbol of protection and vigilance.

In Greek mythology, the peacock is sacred to Hera, the queen of the gods, and symbolizes loyalty and watchfulness. Legend has it that Hera placed the hundred eyes of the giant Argus onto the peacock's tail feathers, making it a creature of vigilance and grandeur.

Literature:

Maxmudova, N. (2023). *"Forming Methods of Ornithonyms in Uzbek and English Languages"*. Miasto Przyszłości, 32, 342-346.

Makhmudova, N. R., & Ergasheva, N. D. (2018). *"Communicative Language Teaching. European Research: Innovation in Science, Education and Technology"*, 104-105.

Makhmudova, N. R. (2019). *"The use of multimedia learning tools in the English language"*. Мировая наука, (9 (30)), 44-46.

Maxmudova, N. (2022). *"Pragmatic Signs of Ornithonyms in Proverbs in Uzbek And English Languages"*. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(2), 88-91.

Maxmudova, N. (2021). *"Bird Names Really Matter: Features of Ornithonymes in Language"*. Theoretical & Applied Science, (5), 116-118.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Roc_%28mythology](https://en.wikipedia.org/wiki/Roc_%28mythology%29)

КЫРГЫЗДАРДЫН НАНГА КАРАТА МАМИЛЕСИНИН МАКАЛДАРДА БЕРИЛИШИ

Тиленова Гүлназ,

Ош мамлекеттик университети студент

gtilenova31@gmail.com

Мурзакметов Абдымталип т.и.к., доцент

Аннотация: Илгертен эле нан бардык тамактардын ичинен эң кадырлуусу болуп келген. Буудайдан, арпадан, жүгөрүдөн же күрүчтөн жасалгандыгына карабай, ал адамдардын күн сайын пайдаланчу негизги азыгы саналган. Ошол себептүү ага байланышкан макалдарды, жомокторду, табышмактарды, ырларды, ырым-жырымдарды, ишенимдерди дээрлик бардык элдердин фольклорунан учуратууга болот. Макалада кыргыздардын нанга болгон мамилеси макалдардын мисалында ачып берилет.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, кыргыз макал-лакаптары, нан, кыргыз элинин салттары, тыюулар.

Abstract: Since ancient times, bread has been the most valuable of all foods. Regardless of whether it is made from wheat, barley, corn or rice, it is a staple food that people eat every day. For this reason, proverbs, fairy tales, riddles, songs, rituals and beliefs associated with it can be found in the folklore of almost all peoples. The article reveals the attitude of the Kyrgyz people to bread using proverbs as an example.

Key words: Kyrgyz people, Kyrgyz proverbs, bread, traditions of the Kyrgyz, taboo.

Киришүү

Адамзаттын пайдаланган азык-түлүктөрүнүн ичинде нанга өзгөчө орун таандык деп айтсак жаңылышпасак керек. Ал түгүл жалаң гана эт менен тамактанган алгачкы адамдардын дан азыктары менен тамактанууга өтүшү алардын аң-сезимдүү адам катары калыптанышына да таасир эткен деген көз караштар бар. «Нан – жер бетиндеги эң байыркы азык. Ташка айланып калган нандын калдыктары байыркы адамдар турак кылган жайлардан табылган. Нан илгертен эле, азыркы кездегидей, ак жана кара түрдө бышырылган. Ак нан ар дайым кымбат турган. Ачыткы нандын мекени болуп Байыркы Египет эсептелери маалым.

Материалдар

Нан жөнүндө көптөгөн элдик санат сөздөр айтылат. Араб тилинде «нан», «азык», «жашоо» деген сөздөр бир эле сөз менен берилет. Француздар адамды мактагысы келгенде «Нандай жакшы» деп айтышат (Любимцев, Вопросы..., 1995; 303). Европадагы эң байыркы, ташка айланып калган нан Швейцариянын батыш тарабында жүргүзүлгөн археологиялык казуулар мезгилинде табылган. Адистер эсептегендей, ал болжол менен биздин заманга чейинки төртүнчү миң жылдыкта бышырылган экен (Любимцев, Знаешь..., 1995; 51). Бир жолу журналисттин: «Сиз адамзаттын эң улуу ачылышы деп эмнени санайсыз?» деген суроосуна Эйнштейн: «Нанды» деп жооп берген (Я познаю мир, 2001; 49). Көрүнүп тургандай, нан байыркы мезгилдерден эле адамзаттын эң байыркы жана сүйүктүү азыгы болуп келген. Бул нерсе, башкача айтканда нанга карата болгон урматтоо, сыйлоо сезими кыргыздарга да таандык. Биз аны кыргыздардын нан тууралуу макалдарынан да байкайбыз. Биздин чакан макалабызда дал ошол маселе тууралуу сөз кылмакчыбыз.

Анализ

Алгач толгон-токой даамдардын ичинен эмне үчүн нанга карата өзгөчө мамиле жасалып калган деген суроого жооп издеп көрөлү. Буга анын эч качан көңүлгө тийбей тургандыгы себеп болушу мүмкүн. Тамаша иретинде эт жеген жагынан карышкырдан кийин турган элбиз деп жүргөнүбүз менен, элибиздин толук эмес, жарым көчмөн эл болгондугун белгилей кеткибиз келет. Байыркы замандардан эле бабаларыбыз мекендеген жерлерге

келген саякатчы, дин таратуучулар кыргыздар арпа, таруу, күрүч сыяктуу дан эгиндерди азык катары пайдаланышарын жазып калтырышкан. Негизи, жалаң эт жеп жашоого мүмкүн эмес, анткен адам кара сан оорусуна чалдыгат деген көз караш эл оозунда айтылып келет. Дагы бир себеп катары нандын этке караганда арзан экендигин да эске ала кетели. Эгерде малды сойгондо анын эти кыска убакыттын ичинде, жаңы, бузула элек кезинде даамдуу саналып, желип кетсе, талаага өстүрүлгөн данды узакка сактап, андан каалаган мезгилде алып бышырууга мүмкүн болгон. Башкача айтсак, нанды узакка сактоого да, үнөмдүү пайдаланууга да мүмкүн болгон. Ушул сыяктуу сапаттары: арзандыгы, үнөмдүүлүгү, даамдуулугу, тоюмдуулугу нандын эч бир азык тең келе албаган оокатка айланышын шарттаган. Ошондон улам эл тарабынан «Баарынан нан улук» (Усупбеков, 1982; 89), «Нандан улуу тамак жок, адамдан улуу атак жок» (Ата-бабалар табериги, 2011; 616) деген макалдар көп кылымдык тажрыйбадан жаралганы талашсыз. Көп кылымдык тарыхында бабаларыбыз оор күндөрдү, көп адамдардын өмүрүн алган ачарчылыктарды да башынан өткөргөн, андай мезгилдерде оюнан башка дүйүм даамдар эмес, бир гана нан кетпегендиги эстен чыкпай, кийинки урпактарга айтылып келген. «Кардың ачканда кам көмөч бал татыйт», «Карды ачкан нан тандабайт» (Ибрагимов, 2008; 331), «Карды ачкан нанга карайт, суука тоңгон күнгө карайт» (Усупбеков, 1982; 100) сымал макалдар дал ошондой эс-тутумдан кабар берет.

Адам баласы үчүн эң зарыл нерсе – бул тамак-аш, ал табигый муктаждык. Качан гана курсагы тойгондон кийин гана башка муктаждыктар жаралат. Бул жагдай «Ачтын көзү нанда болот, токтун көзү тондо болот» (Ата-бабалар табериги, 2011; 582) деген макалда таамай берилген. Бирок тамак ичүүгө карата болгон зарылдык түбөлүктүү, ошол себептүү «Башканы танса да тоочту танбайт» (Ибрагимов, 2008; 150) деп айтылат. Башка тамакты танса да, нандан баш тартуу көпкөндүк, эсиргендик, кусур кылгандык катары бааланган. «Бирөө нан сунса, жебеймин дебе, колуңа ал, жебесең жебе, койнуңа сал» (Ибрагимов, 2008; 176) деген макал да ошону эскертип турат. Азыркы кезге чейин кыргыздарда үйгө келген ар кандай адамга: мейли тааныш, мейли бейтааныш болсун, нан ооз тийдирүү салты жашап келет. Элибиз тамак-аштын далай түрүн пайдаланса да, нандан башка даамдан (эттен, майдан, сүттөн ж.б.) ооз тийүүнү сунуш кылбайт, ушунун өзү эле нандын эң башкы азык экендигин белгилеп турат. Алып чыккан нандан ооз тийбей кетүү да кесирлик катары каралып, андай учурда «ырысы жок» деген жаман сөз айтылган. Орустардын конокторду нан-туз менен тосуп алган салты бар, Совет доорунда бул СССРдин бардык элдери тарабынан кабыл алынган. Эгемендүүлүккө жеткен соң гана кыргыздар бабаларыбыздын салты боюнча ак (май, кымыз сыяктуу сүт азыктары) менен тосконго өттүк. Эгер нан негизги

азык болсо, анда эмне үчүн дагы деле орустардай нан-туз менен тосууну улантпай калдык деген суроо туулушу мүмкүн. Анын себебин бул экөө орус маданиятында биздегиден башка мааниге ээ экендиги: нан – ден соолукту, туз – байлыкты билдирери менен түшүндүрүүгө болот (Любимцев, Вопросы..., 1995; 304). Бирок, биздин маданиятта башка мааниде болсо да, кыргыз тилиндеги «Даны жоктун – наны жок, наны жоктун – жаны жок», «Кардыңда нан болсо, билегиңде жан болот» деген макалдарда (Ибрагимов, 2008; 197, 331) да нандын ден соолук, ал турмак өмүр маанисинде кабылданары байкалат. Азырга чейин айыл жеринде балдар аскерге кызмат кылуу үчүн, же алыска сапарга кетип жатканда нан тиштетип койгон ырым жасалат. Ал нандан жип өткөрүп, дубалга илип коёт, элдик ишеним боюнча ал нан өзүн тиштеген адамдын аман-эсен келишин (өмүрүн) тилейт экен. Качан гана ошол адам кайтып келгенден кийин нандын калганын өзүнө жедирип коёт. Жаш бала кокус үйдө жалгыз калса, аны ар кандай жамандыктардан коргоо үчүн жаздыгынын алдына нан жаздап койгон ырымды билбеген кыргыз баласы болбосо керек. Ал эми «Колунда тоочу бар бала сүйгүнчүк» деген макалдын: «Колунда бар, аттуу-баштуу кишилердин балдарын колунда бары да, жогу да эркелетип, берерге белегин таппайт. Ошол эле учурда бул макал өз баласын эркелетерге эч ким жок болуп, өз баласы ачка олтурганына карабай, өңгөнүн баласына үзүлүп түшүп, атасына бир көрүнүп калайын деген далалаты ээ-жаа бербей, айланып, кагылып, «колунда тоочу бар бала сүйгүнчүк» экенин дагы бир жолу тастыктап турат» деп чечмелениши (Бекботоев, 2010; 197) нан байлыкты да билдирип турганын көрсөтөт. Ошондо кыргыздарда нан ден соолукту да, өмүрдү да, байлыкты да туюнтат десек жаңылышпайбыз.

Албетте, өмүр, өмүрдүн уланышын камсыз кылган даам – бул нан экендиги анык. «Ачка менен токтун ортосу – жарты нан», «Нансыз тамак даамсыз», «Наны жок чайдан без, кайыры жок байдан без» (Ибрагимов, 2008; 105, 442) деген макалдар аркылуу кыргыздар бул ыйык азыктын маанисин билдиришкен. Өмүрүн элдик наркты, өнөрдү изилдөөгө арнаган А. Акматалиев: «Эгер «Куранды» биз ыйык деп, дааратсыз кармоого ылаажы болбогон сымал, нан андан ыйык экендиги шариятта апачык айтылат. Анда «Жетпей турганда куранды бутуңа коюп, нанды ал» дейт. Демек, бул нандын баа жеткис, өлчөөгө эч мүмкүн эмес улуктугун билдирет» деп баяндап келип, андан ары: «Карыялар, байбичелер куурулган данды кайда жатса да алып-терип жешчү, балдарга тердирүүчү. Эмне дегенде, чийки дан өсүп, урук алып келет. Куурулган данга убал тура. Тиги дүйнөгө барганда Кудай-Таала төөгө мингизип тердирет» (Акматалиев, 2000; 72-73) деген сыяктуу элдик ишенимдерди да кошумчалай кеткен. Нанды тебелесе же ажатканада отуруп нан жесе, көзү көр болуп калат деп балдарды коркутуу, каргануунун эң бир оору катары «Нан урсун!» деп

каргануу саналары нанды ыйык деп саноодон, аны кадырлоого тарбиялоо максатынан жаралгандыгы шек туудурбайт.

Нанга карата болгон урматтоо, сый мамиле анын адамга өмүр улашы, күч-кубат бериши менен эле чектелбейт деп ойлойбуз. Анын дасторконго келиши оңой эле болбостугун «Бир күн кетмен чапкан нандын даамын билет», «Кетмен чапкан нанын жейт, ууру кылган жанын жейт», «Кетмен чаппай нан кайда, чеке терсиз мал кайда» (Ибрагимов, 2008; 170, 355) сыяктуу макалдар көрсөтүп турат. Демек, нанга болгон урмат – аны тапкан адамга, эмгекке карата да болгон урмат, сый деп түшүнүүгө болсо керек. Кыргыздарда кетмендин бетин тебелегенге карата болгон тыюу бар, бул нанды тебелегендикке барабар каралат. Дал ошондой мээнет менен келген нанды урматтоону «Мышыкка нан берсең дасторкон салып бер, болбосо кыямат күнү таанып алат» (Ибрагимов, 2008; 439) деген макал да көрсөтөт. Бирок, ачыгын айтсак, бул мисал макал-лакаптар жыйнагынан алынса да, ырасында макал эмес, элдик ишеним деп айтсак туура болот. Мындай жаңылыштыкты жыйнакты түзүүчү М. Ибрагимовдун кесиби филолог эмес, агроөнөржай адиси экендиги менен түшүндүрүүгө болсо керек. Ал эми мышыкка нан бергенде да дасторконго салып берүү керек деген ишенимдин маанисин: «Бата тамакка эмес, ошол дасторконго тиленет. Мунун артында «басып-туруп тамак жебе, көчүк басып ич, баш кийимди тамак ичээрде алба, бирөөнүн дасторконун сыйла» деген накыл жатат. Талаа-түздө, сапар жолдо, албетте, азыкты ичип-жеште дасторкон ордуна сөзсүз алдына бирдеме коёт. Жеп-ичип бүткөндөн кийин бата ошого тиленет» (Акматалиев, 2000; 261) деген чечмелөө түшүндүрө алат деп ойлойбуз.

Кыргыздарда айыл жеринде нан тандырга бышырылат. Нан жабар алдында тандырды ысырыктап алышат, бул тазалоо үчүн, кокус анын ичине мышык кирип, аралап коюшу мүмкүн деген кооптонуудан улам аткарылат. Нан жабыштырылгандан соң балдар тандырдын артынан ары-бери өтпөшү керек, антсе нан түшүп кетет деп тилдешет. Бирок чала бышып түшүп кетип, күлгө оонаган нанды да «ит жегир, куш жегир» деп тилдебей, аз-аздан сындырып, жеп коюу керек деп айтылат. Аял кишинин бул дүйнөдө кылган эки гана ишинин – итке жугунду куйганынын жана тандырга нан жаап жатып, жанынан өткөндөргө ысык нандан сындырып, ооз тийгизгенинин гана сообу өзүнө тиет деген ишеним жашайт. «Нандын ысыгы жакшы, сөздүн бышыгы жакшы», «Тандыр башында нан көрбө, караңгыда кыз көрбө» (Ибрагимов, 2008; 442, 524) деген макалдар ысык нанга, тандырга карата болгон мамилени кыйыр түрдө болсо да көрсөтүп турат. Негизи, супарага, нан жапкан жеңчеге, тандырга, дасторконго, көсөөгө тиешелүү ишенимдер нанга карата болгон сый мамиледен, урматтоодон улам жаралган деп саноого болот.

Кыргыздардын нанга карата мамилеси бир гана макалдарда эле берилбей, элдик тыйымдарда да камтылган. Мисалы, дасторконго нанды так койгонго болбойт, жубу менен коёт, өлүм болгон жерде гана так коёт. Ишиң тескерисинче кетет деп, нанды тескерисинен да койбойт. Жалаң эркектер отуруп калган жерде нанды кичүүсү сындырат, жашы улуусуна сындырганга болбойт, антсе өзүнүн өмүрүн сындырат деп коюшат. Бул тыюунун улууларга урмат көрсөтүү максатында жаралганында шек жок. Нанды тең бөлүп сындырат, четин тегеретип сындырган баланы тилдейт. Бир кол менен нан сындырбайт, нанды бычак менен кеспейт. Жаш бала нандын бетин сыйрып жесе, апасын, аркасын сыйрып жесе, атасын жейт деп, буга жол берген эмес. Нанды тактай катары пайдаланып, үстүнө башка нерсени коюп кеспейт. Нандын ушандысынын үстүнө жатсаң, басырык басат деп, үйдү таза карматкан. Тиштеген наныңды калтырып коюп, аны башка бирөө жеп алса, ырыскың ага оошуп өтүп кетет деп эскертип турган (Мурзакметов, 2014; 121). Мына ушул айтылгандардын баары кыргыздардын нанга карата болгон мамилесинин бир эле чети, айрым үлгүлөрү. Башкача айтсак, кыргыздарда нандын культу, ага карата ырымдардын, тыюулардын, этикет эрежелеринин өзүнчө бир системасы жаралган деп айтсак ашыкча кетпейбиз.

Жыйынтык

Тилекке каршы, учурда элибиздин сандаган кылымдардын ичинде жаралып, жашап, элди да сактап келген баалуулуктары улам күч алган ылдамдык менен өзгөрүп, унутулуп бара жатат. Буга эч кимди күнөөлөгөнгө да болбойт, бүтүндөй адамзат Арстанбек акын айткандай, «устаранын мизинде оодарылган» дүйнөдө жашап жатат. Ааламдашуу шартында улуттук маданият, элдик нарк-насил, каада-салтыбыз гана жоголуп кетүүдөн сактап калчу күчкө ээ. Муну даана андагандыктан Президентибиз С. Н. Жапаров 2022-жылы 20-майда «Улуттук нарк жөнүндө» Жарлыкка кол койгон эле. Анда: «Миңдеген жылдар мурун өз алдынча ээлик түзүп, ага көз карандысыз башкаруу тартибин орнотуп, чоң жана кичине элдер менен тең ата мамиле жүргүзүүдө натыйжалуу ийгиликтерге алып келген кыргыз элинин эң негизги таянычы жана ишеничи эреже-тартиптерден, жүрүм-турум адебинен, каада-салтынын жыйындысынан куралып, улуттук дүйнөтаанымдарына шайкелишкен улуттук нарк мыйзамы иштелип чыккан. ... Азыркы мезгилде элибизге жаңы көз караштарды, ойлорду сунуштап, эксперимент жүргүзө берүү эмес, мезгил сынынан өтүп, элдин көкүрөгүнө уюган улуттук нарктуулукту кайра калыбына келтирүү зарылчылыгы чыгып жаткандыгын белгилейбиз» деп көрсөтүлгөн. Ошол маанилүү милдеттерди аткаруу, гимнибизде айтылган «бизге жеткен баба салтын, мурасын, ыйык сактап, урпактарга берүү» ишине ар бирибиз өз салымыбызды кошушубуз керек. Өзүбүздүн чакан макалабызда биз

кыргыздардын эң башкы азыкка - нанга карата мамилесинин макалдарда берилишин талдоого аракет жасадык жана бул ишибиз мындан ары да улана тургандыгын белгилей кетмекчибиз.

Адабияттар:

- Акматалиев, А. (2000). *Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү*. Бишкек: Шам.
- Ата-бабалар табериги*. (2011). Түзг. М. Каримов. Бишкек: Бийиктик
- Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түзг. Ш. Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан,
- Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү*. (2008). Жыйнаган: М. Ибрагимов. Бишкек: "ST.art. Ltd".
- Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы*. (2010). Түз. С. Бекботоев. Бишкек: Учкун.
- Любимцев, В.В. (1995). *Вопросы и ответы*. Москва: Дрофа.
- Любимцев, В.В. (1995). *Знаешь ли ты?* Москва: Дрофа.
- Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары*. Ош.
- Я познаю мир: Дет. энцикл.: Кухни народов мира*. (2001). Авт.-сост. А.Т. Гергова. Москва: ООО «Издательство АСТ».

O'ZBEK XALQ ISLOMIY RUHDAGI ALLALARI

Umurzaqova Nargiza Abdurashidovna
ToshDO'TAU, 1-kurs tayanch doktoranti
nargiza@gmail.uz

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq allalarida islomiy motivlar yuzasidan tasnif o'rin olgan. O'zbek xalq allalarida islomiy motivlar masalasining dolzarbligi va o'rganilishi haqida izlanishlarimizni bayon etdik.

Kalit so'zlar: bolalar folklori, janr, obrazlar tizimi, alla, qo'shiq, islomiy mot.

Abstract. From our article, there is a classification of Islamic motifs in Uzbek folk songs. We have described our research on the relevance and study of the issue of Islamic motifs in Uzbek folk songs.

Key words: children's folklore, genre, system of images, alla, song, Islamic motif.

Folklorshunosligimizda birinchilardan bo'lib alla qo'shiqlarining janr xususiyatlariga G'.O.Yunusov "Alla to'g'risida bir necha so'z" maqolasida to'xtalib o'tdi.

M.Alaviya "O'zbek xalq marosim qo'shiqlari" (Alaviya, 1974) monografiyasida xalq qo'shiqlarini lirik qo'shiqlar, mehr baytlari, termalar, mehnat qo'shiqlari, mavsum-marosim qo'shiqlari, all ava aza qo'shiqg'i kabi turlarga bo'ladi va alla qo'shiqlarining janr xususiyatlariga alohida to'xtaladi.

G'. Jahongirov 1975-yilda "O'zbek bolalar folklori" (Jahongirov, 1975) taqdidotida alla qo'shiqlarining lirik xususiyatlari bilan bir qatorda janr xususiyatlarini ham tadqiq etgan.

Folklorshunos O.Safarov alla qo'shiqlarining janr xususiyatlari xususida so'z yuritir ekan, uni mazmun jihatdan quyidagicha tasniflaydi;

1. Erkalovchi allalar;
2. Maishiy allalar;
3. Tarixiy allalar.

Olim erkalovchi allalarga bolani erkalash, uni o‘rab turgan muhit bilan tanishtirish, onaning orzu-istaklari aks etgan allalarni kiritgan. Bu turdagi allalar xalq allalarining asosini tashkil etadi.

Maishiy allalarga tadqiqotchi tomonidan quyidagicha ta’rif berilgan: “Bola shunchaki vosita vazifasini o‘taydi, xolos. Bolasini uxlatishni ko‘zlab beshigini tebrata boshlagan ona o‘zi kuylayotgan alla oqimiga g‘arq bo‘lib, o‘ylari chuqurlashgani sayin o‘z kechinmalari girdobiga sho‘ng‘iy boshlaydi. Natijada ona o‘z ruhiy olamini ocha boshlaydi. Shu o‘rinda maishiy hayotida yuz berayotgan voqealarni alla qo‘shig‘ida aks ettiradi” (Safarov, 1983).

M.Yoqubbekova “O‘zbek xalq alla qo‘shiqlarining o‘ziga xos janr va poetik xususiyatlari” nomli nomzodlik dissertatsiyasida alla qo‘shiqlarini g‘oyaviy-mazmuniy va vazifa shakliga ko‘ra, ona mehrining ifodalanishiga ko‘ra, alla qo‘shiqlarining motivlari asosida tasniflab, ularning g‘oyaviy-estetik jihatlarini mukammal o‘rgangan (Yakubbekova, 1990).

M.Yoqubbekova “O‘zbek xalq qo‘shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari” doktorlik dissertatsiyasida xalq qo‘shiqlariga xos jihatlar mohirona ochib berilishi bilan bir qatorda alla qo‘shiqlarida o‘xshatishlar haqida ilmiy, nazariy fikrlar bayon etgan (Yakubbekova M. 2005).

Sh.Turg‘unov “Namangan bolalar folklorining janrlar tarkibi va lokal xususiyatlari” nomli nomzodlik dissertatsiyasida Namangan bolalar folklori tarkibida alla qo‘shiqlarini ham tadqiq qilib, unda Namangan allalarining lokal xususiyatlari va badiiyati yoritilgan (Turg‘unov, 2019).

Tadqiqotimiz mobaynida o‘zbek xalq allalarini mavzu va islomiy obrazlar ko‘lami bo‘yicha tasnif qildik.

I. O‘zbek xalq islomiy ruhdagi allalarining mavzu ko‘lamiga doir tasnifi:

1. Allohga iltijo qilish, Allohdan bolaning sog‘ligini, umri uzoq bo‘lishini so‘rab aytilgan allalar;
2. Allohga shukrona qilish mazmunidagi allalar;
3. Bolaning o‘limi bilan bog‘liq Allohga nolish mazmunidagi allalar.

II. O‘zbek xalq islomiy ruhdagi allalarida islomiy obrazlarning namoyon bo‘lishiga ko‘ra tasnifi:

1. Allohning nomi keltirilgan allalar;
2. Farishtalar aks etgan allalar;
3. Payg‘ambarlar tilga olingan allalar;
4. Darveshlar aks etgan allalar.

III. Allohning nomi keltirilgan allalarga misollar:

*Alla, Olloning hamdi, alla,
Sochim daryolar bandi, alla.
Man bu yurtli emasman, alla,
Sensan oyog'im bandi, alla.
Alla, alla, alla-yo,
Jonim bolam, alla.*

*Beshayrili payshaxam,
Tolib ketti qo'llarim.
Alla aytib charchamas,
Senga jonim tillarim.
Hayat bergan lazzatin,
Kuylamaymi alla-yo,
Alloh bergan ne'matin,
Siylamaymi, alla-yo.*

*Allaning oti — Razzoq, alla-yo alla,
Umringni bersin uzoq, alla-yo alla.
Odamlarning a'losi, alla-yo alla.*

*Alla demak — Haq demak,
Haqdan seni tilarman,
Alla, qo'zim, alla.*

*Allaning oti Haqdur,
Haqdan dilaklar ko'pdur.
Yetirsa dilagimni, alla,
O'lsam armonim yo'qdur.*

*Alla dey-dey borarman, alla,
Egamga qul bo'larman, alla.
Egam rahmi kelganda,
Haqdan sani tilarman.
Alla-yo alla.*

Alla desam bo'lgaymi-yo?

Oллоh rahmi kelgaymi-yo?

Shu bolajonim joniga,

Xudo rahmi kelgaymi-yo?

Farishtalar aks etgan allalarga misollar:

Farishtani qanotidan,

Yog'ar rizqin alla.

Onajonin bag'rida,

Yotar joyin alla.

Tunda kelib farishtalar,

Uxlatadi alla,

Tong bo'ganda ketaturib,

Uyg'otadi alla.

Hoy farishta ke bolamga,

Allalagin alla.

Uyqulari keganida,

Uxlatib qo'ygin alla.

Mening jonim yoshinda, alla-yo alla,

Yashil do'ppi boshinda, alla-yo alla.

Men jonimni so'rasam, alla-yo alla,

Qirq chiltonlar qoshinda, alla-yo alla.

Payg'ambarlar tilga olingan allalarga misollar:

Alla aytim otinga, alla,

Olqishlarim zotinga, alla.

Payg'ambarla yor bo'sin, alla bolam, alla,

Sani hayot yo'linga alla.

*Ollo o'zi qo'llagay, alla,
Payg'ambarin yo'llagay, alla.
Sanga umr bersa gar, alla,
Onenga sovg'a bo'lgay, alla.*

Darveshlar aks etgan allalarga misollar:

*Hey deb uchar hey qushlar, alla-yo alla,
Uying qayda dermishlar, alla-yo alla.
Darvish uyi qamishdandir, alla-yo alla,
O'n barmog'i kumushdandir, alla-yo alla.*

*Heya, bolam, hey qushlar,
Xona-xona darveshlar,
Darveshlar machitda qishlar,
Heya, bolam, hey.*

*Heya, Heya, qushlar-ey, alla,
Bulbul qayda darvishlar-ey, alla.
Hey, qushlar sayrar chamanda, alla,
Ay manam seni qul bandang-ey, alla.
Alla-alla-ey, hey, hey.*

*Alla diyman o'paman, alla,
Yov kesa gar qopaman, alla.
Arzandammi aldab-suldab, alla,
Darveshlardan ogamman alla.*

*Bo'z bolade bo'zlasam, alla,
Murodini ko'zlasam, alla.
Bemurod dib bo'zlama, alla,
Darveshdey bo'b yig'lasam, alla.*

*Daydi yurgan darveshlar,
Bir-biriga eshmishlar,
Bolammi uyqusini,
Aytin qayga quvmishlar,
Alla bolam, alla.*

*Shirin jonim shikasta, alla,
Jonim senga payvasta, alla.
Sen bolamning bolasi, alla,
Yuragimning qorasi, alla.*

Xulosa qilib aytganda, alla qo‘shiqlari, asosan, ona bolasini duo qilishi, unga bo‘lgan mehrini duogo‘y so‘zlar bilan izhor etishi natijasida alla matnlari orasida juda ko‘p islomiy ruhidagi allalar kuylanadi. Uni o‘rganish xalq ruhiyatini, qadriyatlarini o‘rganish, xalqning qalbidagi orzu-istaklarini bilish uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu sabab ham o‘zbek xalq islomiy ruhdagi allalari masalasi o‘z tadqiqotini kutib turgan mavzulardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Алавия М. (1974). *“Ўзбек халқ маросим қўшиқлари”*. Тошкент: «Фан». 131.
- Жахонгиров Ғ. (1975). *“Ўзбек болалар фольклори”*. Тошкент.
- Ражабов Д. (2019). *Ўзбек халқ қўшиқлари тузилиши: композиция ва образлилик*. Дис. Фил. Фан. Доктори. – Тошкент.
- Сафаров О. (1983). *“Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари”*. Тошкент. 88.
- Сафаров О. (1985) *“Ўзбек болалар поэтик фольклори”*. Тошкент: “Ўқитувчи”
- Турғунов Ш. (2019) *“Наманган болалар фольклорининг жанрлар таркиби ва локал хусусиятлари”* Дис. Фил. Фан номзоди. Тошкент. 168.
- Якуббекова М. (1990) *“Жанровая специфика и поэтические особенности узбекских народных калыбельных песен “Алла”* Дисс...канд. филол. наук. Тошкент: 167.
- Якуббекова М. (2005) *“Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари”* Дис. Фил. фан. доктори. Тошкент. 260.
- Шарипова Л. (2019) *“Шеърят ва фольклор”* Тошкент: “Наврўз”
- Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. (1988). Тошкент: «Фан».

IZLAM – O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI YANGI TO‘LQIN

*Abdug‘aniyeva Kamola Shunqor qizi,
TOShDO‘TAU TNA 4-kurs talabasi*

Annotatsiya. Maqolada “Izlam” ruknida kitobi chiqqan yangi avlod shoirlarining ijodi, undagi g‘oya tahlilga tortiladi. Bunda Nozima Habibullayeva, Najmiddin Ermatov, Shahriyor Shavkat kabi katta adabiyotga kirib kelayotgan shoirlarning ijodi tahlilga tortiladi. Shuningdek, “Izlam” ruknining o‘ziga xos xususiyatlari va uning bugungi kundagi o‘rni tahlil qilinadi. Shoirlar o‘z ijodida zamonaviy dunyoqarash, ma’naviy izlanishlar, ichki ruhiy holatlar va ijtimoiy masalalarni ko‘taradilar. Yangi avlod shoirlarining ijodi, eski va yangi g‘oyalarni uyg‘unlashtirib, o‘ziga xos bir to‘lqin yaratgan. Ushbu maqola shoirlarning ijodini keng ko‘lamda tahlil qilishni maqsad qilgan.

Kalit so‘zlar: Izlam, modernism, postmodernism, publitsistika.

Abstract. The article analyzes the creative work of the new generation of poets whose books are published under the “Izlam” category, focusing on the ideas within their poetry. The works of poets such as Nozima Habibullayeva, Najmiddin Ermatov, Shahriyor Shavkat, who are entering the world of great literature, will be examined. Additionally, the unique features of the “Izlam” category and its current place in literature will be analyzed. The poets address modern worldviews, spiritual quests, inner emotional states, and social issues in their works. The creative output of the new generation of poets combines old and new ideas, creating a distinctive wave. This article aims to provide a comprehensive analysis of the poets' works.

Keywords: Izlam, modernism, postmodernism, journalism.

Izlam – bu jarayon. Izlanish jarayoni. O‘zligini izlash yo‘lida intilish demakdir. 2022-yilda “Akademnashr” nashriyoti tomonidan “Izlam” rukni ostida 9 nafar yosh ijodkorning to‘plamlari nashr qilindi. “Izlam” – asli o‘zbek modern she‘riyatining yorqin vakillaridan biri bo‘lgan Faxriyor qalamiga mansub she‘r. Keyinchalik she‘riy to‘plam holida nashr qilingan. Birinchi faslda 9 ta yosh ijodkorning ijodini o‘zida jamlagan “Izlam” ruknidagi kitoblar yosh ijodkorlarning ijodini kengroq yoritish va yangi iste‘dodlarni targ‘b qilish maqsadida nashr qilingan edi. Ko‘p o‘tmay uning ikkinchi fasli ham dunyo yuzini ko‘rdi va o‘z o‘quvchilariga yetib borishga ham ulgurdi. 15 nafar yosh ijodkorning ijodi jamlangan bu kitoblar orqali izlanish jarayonidagi yosh iste‘dodlar o‘zining ruhiyati, g‘oyasi, qarashlari va kechinmalari bilan jamiyat o‘rtasiga savollar tashlaydi. Ushbu rukn ostida nafaqat she‘r, balki nasr, publitsistika va tanqidiy maqolalar to‘plami ham chop etilgan.

Inson yaratilibdiki, adabiyot undagi ruhiyatning ko‘zgusi bo‘lib kelgan. Zamonaviy o‘zbek she‘riyatida bu ko‘zgu o‘ziga xos, bir-birini takrorlamaydigan iste‘dodlarni kashf qildi. Masalan, “Izlam”ning ikkinchi faslidan joy olgan, Nozima Habibullayeva qalamiga mansub “Nafas” to‘plamidagi she‘rlarni o‘qiganda o‘quvchi o‘ziga xos musiqiy ohangni his qiladi. Uning she‘rlari

insonning ichki iztiroblari, murakkab, intim tuyg‘ulari va o‘zini anglash jarayonini badiiy ifodalaydi. Shoiraning “****” sarlavhali she‘rini oladigan bo‘lsak,

...Bir musaffo so‘zlar oqdi ko‘zlarimdan,

Bu kuz buncha yashillikka ko‘milgandir.

Yanog‘imdan,

Qarog‘imdan, so‘rog‘imdan

Quyosh uzib olsa bo‘lar tandir-tandir... (t.me/Nozima_Habibullayeva)

Bunda insonning ichki va tashqi olamni idrok etish jarayoni mahorat bilan ifodalangan. Ya‘ni his-tuyg‘ularning tabiiy va bevosita namoyon bo‘lishini ramziy shaklda ko‘rsatadi. Lirik qahramonning baxtdan sarmast holatda, uyalinqirab yori qarshisida turishi, hayosini go‘zal tashbeh bilan tasvirlab bergan.

Yoki, “Ranj” deb nomlangan she‘ridagi

...Tunlarning qo‘yniga cho‘g‘ ekan,

Sog‘inchki, qadimiy bir tugun.

Shundayin muhtasham yo‘qlikka

Xalaqit beradi borligim...

misralarini oladigan bo‘lsak, sog‘inchni qadimiy bir tugun sifatida tasvirlaydi. Sog‘inch inson qalbining chuqur qismida yashaydigan, vaqt o‘tishi bilan ham so‘nmaydigan tuyg‘u. Undan keying misrada esa lirik qahramon borlik va yo‘qlik o‘rtasidagi ziddiyatni falsafiy tasvirlab beradi. Bu insonni borliqni anglash jarayonidagi cheksiz savollari va ichki kurashlarini ifoda etadi [3. 20-bet].

Bugungi o‘zbek adabiyotiga o‘zining vatanparvarlik, milliy uyg‘onish, o‘zlikni anglash ruhidagi she‘rlari bilan kirib kelgan Najmiddin Ermatov ijodiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, birgina “Ko‘k bo‘ri...” deb boshlanadigan she‘ri bilan o‘z o‘quvchilarini topishga ulgurdi. Bu she‘rda bir paytlar buyuk Turoni zaminini qurgan Turkiylarning bugungi ahvoli, boshboshdoqliklari natijasida parchalanib ketgan Turkiston tasvirlanadi [1. 94-bet].

Uyg‘otay deb ketgan ul bahorlar bekor ketar,

Har tongda quyosh turtib, har shomda bezor ketar,

Bo‘g‘zin yirtib shoirlar ming hayqirib, xor ketar,

Alloh, bu xalq shu holga ko‘nganga o‘xshayotir.

Turkiy elning shiddati so‘nganga o‘xshayotir...

Shoirning qalbiga og‘riq, sog‘inch, achinish kabi hislar tinchlik bermaydi. Ko‘k bo‘ri – bu Turkiylarda muqaddas deb bilinadigan hayvon. Shuningdek, shoir “yomg‘ir” va “osmon” kabi obrazlar orqali insonning ruhiy holatini ko‘rsatib, vatan va millat dardini botiniy kechinmalar bilan bog‘laydi. Shoirning “****” nomli yana bir she‘rida modernizmga oid bo‘lgan shaxsiy kechinmalar

va mavhumlik namoyon. Bu satrlarda umidsizlik bilan birga, xalqning yo‘l ko‘rsatguvchi mayog‘ini yoqishga ehtiyoj borligini ham sezadi o‘quvchi.

Tun.

Yomg‘ir.

Qorishiq ifor.

Uchqur xayol, qadamlar asta.

Borliqqa sochilib keladi ketging,

Yomg‘ir bo‘lsam kerak aslida. (https://t.me/Najmiddin_Ermatov)

Uning “Men axir osmonda yashaganmanku, Ne qilib yuribman zamin ustida” satrida insonning hayotdagi o‘rnini izlash va o‘zini tanib olishga intilish, milliy va umuminsoniy qarashlarni uyg‘otadi. Shoirning ijodidagi lirik qahramonning ruhiy holati chuqur iztirob va qayg‘uga to‘yingan.

Yana bir yosh ijodkor Shahriyor Shavkatning “Ham” to‘plamidagi she‘rlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, mazmun jihatidan teran va murakkab. She‘rlarning aksariyatida muallif istibdod, ozodlik, milliy qadr-qimmat va o‘zlik kabi masalalarni o‘tkir ifodalaydi. Uning birgina “Istibdod” she‘rini tahlil qiladigan bo‘lsak, she‘rda xalqning azaliy dushmanlari Humo qushini – milliy ramz – so‘yib yeyishi orqali zulm va adolatsizlik haqida hikoya qilinadi [4. 60-bet].

Ular Humo qushni so‘yib yedilar,

Shohona tovoqqa qo‘yib yedilar,

Qoshlarni xotirjam uyib yedilar,

Chaynarkan zo‘r lazzat tuyib yedilar,

Umidbaxsh ko‘zlarin o‘yib yedilar,

Ular Humo qushni so‘yib yedilar... (https://t.me/shahriyor_shavkat)

Humo qushi o‘zbek xalqining umidi, ozodlikka bo‘lgan intilishi timsolida tasvirlangan. Bu she‘r orqali muallif istibdodning nafaqat insoniyatga, balki milliy ramzlar va qadriyatlarga zarar yetkazishini ifodalaydi. Bu, o‘z mohiyatiga ko‘ra, modernistik ruhiyatga yaqin, chunki unda ichki kechinmalar, jamiyatga qarshi norozilik, va milliy qadriyatlarga bo‘lgan ehtirom mujassam. Bunda xalqning azob-uqubatlari, zulmga qarshi kurashga bo‘lgan ichki ehtiyoj hamda erkinlikka intilishning kuchli tasviri berilgan. Shoir zulmkorlar tomonidan ezilgan xalqni, Humo qushi orqali ramzlashgan milliy g‘ururni yo‘q qilish bilan bog‘liq ichki kurash va alamni aks ettiradi.

“Urg‘ochi isyonga” deb nomlangan she‘rida esa urg‘ochi isyon — ayol kuchi va matonati bilan bog‘liq mavzu ko‘tarilgan. Ayollarning tarixiy jasoratini eslatib, qo‘rqoqlikka va adolatsizliklarga qarshi kurashishni ulug‘laydi. She‘r postmodernistik unsurlarni ham o‘z ichiga oladi, chunki unda an’anaviy patriarxal tuzumga qarshi chiqish, ayollarning o‘z haq-huquqlari

uchun kurashi tasvirlangan. Ayollarga qarata shoir “vodarig” deya nido qiladi, va bu orqali o‘z o‘tmishidan uzilib qolganligini, bugungi zamon talablariga javob bera olmay qolganligini aytadi. Ayollar va ularning jamiyatdagi o‘rni haqida falsafiy va ijtimoiy qarashlari ifoda etilgan. Shoir qadimgi ayollar jasoratini, bugungi jamiyatdagi ayollar mavqeini taqqoslab, ayollarning hozirgi vaziyatiga achinish bilan qaraydi. Ushbu she’rda ayol qiyofasi, o‘z haq-huquqini himoya qilishni biladigan shaxs sifatida tasvirlanadi va zamonaviy jamiyatdagi ayollarni o‘z kuchini qayta topishga undaydi.

Shahriyor Shavkatning she’rlarida o‘zbek adabiyoti an’analarga, xalqning tarixiy xotirasiga va milliy qadriyatlariga chuqur bog‘langan motivlarni ko‘rish mumkin. U asarlarida ijtimoiy adolatsizlik, insonning ichki kechinmalari, milliy g‘urur va ozodlikka intilish kabi mavzularni o‘ziga xos, kuchli obrazlar orqali tasvirlaydi. Umuman olganda she’rlarida asosiy g‘oya ko‘pincha insoniy adolat, ozodlik va ijtimoiy tenglik atrofida aylanadi.

Shavkatning asarlarida modernizm va postmodernizmning ta’siri sezilarli. Modernizmning o‘ziga xos xususiyati bo‘lgan ijtimoiy o‘zgarishlar, insoniy kechinmalarni o‘ziga singdirishi, insonning ichki dunyosini o‘rganishi uning asarlarida aniq ko‘rinadi. U tarixiy va madaniy belgilarni o‘z she’rlariga singdirib, ularni zamonaviy ijtimoiy mavzular bilan uyg‘unlashtiradi. Masalan, “Retro” she’rida tarixga, ajdodlar merosiga murojaat qilish orqali milliy o‘zlikni anglash masalalari ko‘tariladi.

Postmodernizm esa, ba’zi she’rlarida tarix va madaniy xotiralar, bu xotiralarni o‘ziga xos falsafiy qarashlarga moslashtirishi orqali namoyon bo‘ladi [2. 8-bet]. U tarixiy obrazlarni zamonaviy kontekstga moslashtiradi, ularni tanqidiy yondashuv bilan tasvirlaydi va shoirning ichki kechinmalarini aks ettirish vositasi sifatida ishlatadi.

Shoir xalqning dard-u hasratini o‘z ichida his qilgandek, o‘z asarlarida shu tuyg‘ularni o‘quvchiga his qildiradi. “Istibdod”da xalqning zulmga qarshi bo‘lgan alamini, “Retro”da esa tarixiy o‘tgan kunlarga nisbatan ichki iztirobini ochiq aks ettiradi.

Umuman olganda, Shahriyor Shavkatning she’rlari milliy ruhiyat, xalq kechinmalari va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurash tuyg‘ulariga boy bo‘lib, ular orqali shoirning ichki olami, uning milliy qadriyatlarga hurmat-ehtiromi va ijtimoiy muammolarni chuqur his qilishi namoyon bo‘ladi.

She’rlarida tasavvufona ohang va falsafiy mushohadalar asosiy o‘rinni egallagan yana bir iqtidorli ijodkorlardan biri Mansur Jumayevning “Biz kutgan fasl” kitobidan joy olgan she’rlarni o‘qir ekansiz, ushbu she’rlar insonning ichki kechinmalari, sevgi va iztiroblarni o‘zida aks ettirgan bo‘lib, har bir she’r turli mavzularni yoritadi. Kitobidagi she’rlarni tahlil qilish uchun quyidagi

jihatlarni ko‘rib chiqamiz: asarning asosiy g‘oyasi, modernizm va postmodernizmga aloqador jihatlar, shuningdek, ichki kechinmalar va ruhiy holat tasviri.

“O‘zimni unutib, chorladim seni...” misrasi bilan boshlanadigan she‘rida ichki iztirob, o‘zligini yo‘qotish va umuman boshqa narsaga butunlay berilish yoritadi. Bu she‘r insonning o‘zini unutib, izlash, topish va bu orzuga erishishga intilishi haqida. Bu tuyg‘u shoirning ruhiy holatida ma’yuslik va yo‘qlikka ishora qiladi, sevgi va ayriliq orasidagi chigalliklarni tasvirlaydi. Sevgi esa albatta yo‘qotishlarsiz, dard, alam, iztirob va o‘zidan kechishlarsiz bo‘lmaydi.

Yoki “E’tikof” she‘rini tahlil qilsak, unda qahramonning ranjiyotgani, alomini bildirayotganiga qaramay, sevganiga qaram, bog‘lanib qolganini tushunamiz. Bu yerda insonning sevgiga bo‘lgan ishonchiga putur yetgan, ammo shunga qaramay undan umidini uzolmayotganiga guvoh bo‘lamiz [5. 52-bet].

Ranjidim – ranjitdim, ranjir ko‘rinmas,

Anjirsan gul tukkan, anjir ko‘rinmas,

Men sening zanjirband qulingdirman, bas,

Qulligim ayondir, zanjir ko‘rinmas. (https://t.me/Mansur_Jumayev)

Postmodernizmga shaxsning ichki yemirilishi, cheksiz munosabatlar va ular bilan keladigan ziddiyatlar ko‘p yoritiladi. She‘rda bu holat muhabbat va iztirobning oshiq yuragida bir vaqtda mavjudligi orqali ifodalangan. „Pirim sevgim! Hazratim sevgim! “ deb boshlanuvchi she‘rida esa sevgi va nafrat bir-biriga zid tarzda yonma-yon tasvirlanadi. Qahramon sevgisini yuksak mavqega ko‘targan bo‘lsa-da, uni nafratga to‘la dunyoda asrab qolish uchun kurashayotgani tasvirlangan. Bu sevgi va iztirobning abadiy qarama-qarshiligini ifodalaydi. Shuningdek, muhabbatni idealizatsiya qilish bilan birga uning murakkabligini, iztirobliligini ko‘rsatadi.

Mansur Jumayev insonning ichki kechinmalarini yoritishda o‘ziga xos uslubni qo‘llagan bo‘lib, she‘rlarning har bir misrasi insonning ichki iztiroblarini va sevgi orqali o‘zini anglash jarayonini chuqur ifoda etgan.

Jumayevning she‘rlarida ko‘pincha klassik adabiyotga xos tuyg‘ular mavjud bo‘lsa-da, ularni ifodalash uslubi modernizm va postmodernizm ruhida ko‘rinadi. Modernizm uslubida shoir ichki dunyo va ruhiyatni ochib beradi, undagi individualizm va ichki izlanishlar yaqqol ko‘rinadi. Ayniqsa, “...Million yillik hasratim, sevgim!..” misrasida inson ruhining qadimiy, abadiy kechinmalarini tasvirlaydi. Bu esa postmodern adabiyotga xos bo‘lgan vaqt va makon chegaralarini yengish, universallik kabi xususiyatlarni ifodalaydi. Shuningdek, postmodern uslubda Jumayev realistik tavsiflardan ko‘ra, his-tuyg‘ularni ramziy ma’noda berishga harakat qilgan. She‘rlarda shoirning iztiroblari va ruhiy kechinmalari yetakchi o‘rinda turadi. Misol uchun, ayni shu she‘rdagi “Seni kimga qoldirayin, ayt?!” misrasida shoirning ichki bo‘shliq va sarosimadagi holati yaqqol

ko‘rinadi. Inson yo‘qotgan narsasini hech kimga berishni xohlamaydi, ammo o‘zidan ketgan narsani saqlashga ham ojiz. Bu ruhiy murakkablik shoirning kechinmalarini, ya‘ni o‘zini anglash va o‘z qadrini tushunish jarayonidagi qiyinchiliklarni ifodalaydi.

Yuqoridagi she‘rlarda shoirning ichki dunyosi, u bilan kurashish jarayoni hamda zamon va makon tushunchalarini anglash va shaxsiyatini izlashga bo‘lgan intilishi ifoda etilgan.

“Izlam” turkumi yosh ijodkorlarning o‘zligini izlash yo‘lidagi adabiy tajribalarini o‘zida aks ettiradi. Ushbu yo‘nalishda mualliflarning izlanishlari turli shakllarda namoyon bo‘lib, ular mavjudlik, ichki kechinmalar va jamiyatda o‘z o‘rnini topishga intilmoqda. Bu esa yoshlarning dunyo adabiyoti va san’atining zamonaviy tamoyillari bilan uyg‘unlashayotganidan dalolat beradi.

Turkumdagi ijodkorlarning asarlarida yangicha qarashlar, ba’zida esa e’tiroz uyg‘otuvchi fikrlar uchraydi. Bunday qarashlar ularning ijodiy o‘ziga xosligini ko‘rsatadi va bunda ularni bir xil qolipda baholash noto‘g‘ri bo‘ladi. Har bir muallifning ijodida turfa maqsad va uslublar mavjud bo‘lib, bu ularning badiiy yondashuvlaridagi rang-baranglikni ochib beradi.

Shu bilan birga, yoshlarning o‘z ichki izlanishlari jarayonida turli shakllar va usullarni qo‘llashi tabiiydir. Ularning tajribalari, ba’zan, o‘zlari ham anglab yetmagan masalalarni yoritishga urinadi. Bu jarayon adabiyot, falsafa va sotsiologiya singari sohalarning milliy tafakkur bilan uyg‘unlashib borayotganini tasdiqlaydi.

Agar bu mualliflarning ijodi sinchiklab o‘rganilsa, ular bir avlod sifatida taqdim etilgan bo‘lsa-da, ijodiy yo‘nalishlari, ifoda uslublari va tanlagan shakllarida bir-biridan keskin farq qiladigan, hatto bir-birini inkor etuvchi konseptual maqsadlar yotganini payqash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ermatov, N. (2024). „*Turon sog‘inchi*“. Toshkent: Akademy Nashr.

Hamdamov, U. A. (2021). „*Jahon adabiyoti: Modernizm va postmodernizm*“. Toshkent: Yangi asr avlodi.

Habibullayeva, N. (2024). „*Nafas*“. Toshkent: Akademy Nashr.

Ibragimov, Sh. Sh. (2024). „*...Ham...*“ Toshkent: Akademy Nashr.

Jumayev, M. (2024). „*Biz kutgan fasl*“. Toshkent: Akademy Nashr.

QORA RANG LIRIK TIMSOL SIFATIDA (RAUF PARFI SHE‘RLARI MISOLIDA)

Ashurova Ruxsatoy Sohibjon qizi
Xalqaro innovatsion universitet 3-kurs talabasi
ruxsatoyashurova03@gmail.com
Ilmiy rahbar: o‘qituvchi, Nurali Murodillayev

Annotatsiya. O‘zbek tili shu qadar boy va jozibadorki, istalgan ma’noni istalgan uslubda ko‘rsatish, ma’lum bir tushunchani turli yo‘llar orqali yetkazib berish, ayni bir gapni bir necha holatda namoyon etish mumkin. Badiiy adabiyot, ayniqsa she’riyatda bu yaqqol aks etadi. Ushbu maqolada Rauf Parfi ijodining ilk davrlarida yozgan she’rlarida tabiat manzaralari – peyzajning yuksak namunalari yaratganligi, adabiy-

estetik qarashlari, she'rlarining rangin bo'yoqdorligi xususida so'z boradi. Ijodkor badiiyatida bir holatni ifodalashda turfa ranglardan yoki, aksincha, butun boshli voqeotni tasvirlashda aynan bir rang ramz vazifasini bajarganini ko'rishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: ijod psixologiyasi, ijod falsafasi, epitet, Turkiston, qora tun, lirik qahramon

Abstract. The Uzbek language is so rich and attractive that it has any meaning show in any way, convey a certain concept in different ways giving, the same sentence can be expressed in several cases. fiction, this is especially evident in poetry. This article talks about Rauf Parfi's poems written in the early stages of his work, about the creation of high examples of natural landscapes - landscapes, his literary and aesthetic views, and the colorfulness of his poems. In the artist's art, we can see that different colors are used to represent a situation or, on the contrary, one color serves as a symbol for the entire reality.

Keywords: psychology of creativity, philosophy of creativity, epithet, Turkestan, black night, lyrical hero

Inson ruhiyatini tasvirlash, uning tabiat olami va jamiyat voqeligi bilan bog'liq mohiyatini kechinmalar mazmuniga aylantirish Rauf Parfi ijodining ustuvor yo'nalishini belgilaydi. Shoir dunyoqarashining keng miqyoslar orttirishida jahon adabiyoti namunalarini muttasil o'qib-o'rganib borish muhitining ahamiyati cheksizdir.

Adabiyot so'z san'ati xalq dard-u tashvishlarini, quvonchlarini badiiy haqiqatga aylantirishi barobarida, millat didini yuksaltirishga, estetik saviyasini kamol toptirishga xizmat qiladi. Bu esa xalqchillikning asl tabiatini belgilovchi ustuvor xususiyatlardan biridir. Rauf Parfining adabiy-estetik qarashlari, asosan, ijod psixologiyasi, ijod falsafasi, adib shaxsi va so'z san'ati mas'uliyati bilan bog'liq. Shu ma'noda, ularni shoirning dunyoni, shaxs va jamiyatni, voqelikni tahlil qiluvchi, baholovchi ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasidan ayri anglay olmaymiz. Bularning barchasi mujassamlashgan holda, umrning ma'nosi, tiriklik xosiyati va ne'mati, shaxsning muqaddas so'z oldidagi burchi, millat va Vatan o'tmishi, buguni, ertasi, kelajagi haqidagi dardli o'ylar, iztirobli mushohadalardir. Adabiyot chidaganga chiqargan ma'naviyat jabhasi emas, balki adabiyot badiiyatda yashab qolguvchi iste'dodlarning namoyon bo'lish maydonidir. Badiiy ijodning yozilmagan ushbu qonuniyatlari Rauf Parfi ijodi uchun bir umrlik a'mol bo'lib qoldi.

Rauf Parfi so'zining rangin bo'yoqdorligi ko'ngildagi tuyg'ularni his qilib, ich-ichdan chuqur tuyib, idrok etilgan taqdirdagina real mazmun sifatida dillarda po'rtanalar hosil qiladi, aqlarni junbishga soladi, yuraklarda zilzilalar qo'zg'aydi. Bu shubhasiz, so'z deb atalgan bir og'iz kalimaning badiiy salohiyati sharofati, ijtimoiy-falsafiy mazmunga yo'g'rilgani demakdir. Bu esa his-tuyg'ular realligi, xolis va obyektivligi hayot haqiqatini poetik obrazlar zimmasiga yuklashga

olib keladi, adolatning ko'ziga tik qarab vijdoniga xilof ish tutmaslikka, Alloh bergan muqaddas so'zga xiyonat qilmaslikka undaydi.

Rauf Parfi qarashlariga ko'ra, badiiy-estetik tafakkurda ham inson ruhiyatini teran tadqiq etish barobarida, shaxs va jamiyat manfaati uchun ibratli, saboq bo'larli fikr aytish joiz. Mazkur ijtimoiy-falsafiy ma'no insonni aqlan va ruhan kamol toptirishga, jamiyatning ma'naviy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan mohiyati bilan qimmatlidir.

Borliqning turli ranglardan iboratligi va bu ranglar ma'lum ma'noda inson kayfiyatiga ta'sir qilishidan kelib chiqadigan bo'lsak, atrofimizda sodir bo'layotgan voqea-hodisotlarni, ichki kechinmalarimizni ranglarning ijobiy yoki salbiyligiga qarab, ulardan foydalangan holda ifoda etamiz. Rauf Parfi ijodida ham shoir lirik qahramonining holatini tasvirlashda, tabiat manzaralarini "chizish"da juda ko'p ranglardan mohirona foydalanilgan. Ijodkor badiiyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bir holatni ifodalashda turfa ranglardan yoki, aksincha, butun boshli voqeotni tasvirlashda aynan bir rang ramz vazifasini o'taganini ko'rishimiz mumkin:

...Oq, qora, qizil, za'far xarita—

Ona Turkistonga bosh qo'yib ma'yus. (Rauf Parfi, 2013, 138-bet)

...Axir o'ldirmishlar qora mash'al tutgan

mash'um shaytanat...

O, bugun qayg'uning suvratini ko'rdim.

Nafratning qoshida turdim yuzma-yuz. (Rauf Parfi, 2013, 156-bet)

Shoir she'rlarining sintaktik tuzilishida ranglar ko'pincha aniqlovchi vazifasida qo'llangan va bu o'z-o'zidan she'r san'atida epitet badiiy san'atini yuzaga keltirgan. Rauf Parfining aynan qora rang orqali qo'llagan epitetlari keng va ko'chma ma'noda qo'llanganligi bilan ko'proq metaforik epitetga misol bo'ladi. Lekin shoir she'riyatida xalqona, kundalik hayotda uchraydigan, epitetlar ya'ni barqaror epitetlar ko'lami ham anchagina katta bo'lib ijodkor qoralikdan yorni, tunni, osmonni, bulutlarni tasvirlashda ustalik bilan foydalangan. Rauf Parfi misralarida aniqlovchi vazifasida qo'llangan har bir "qoralik"(epitet) o'quvchini shoir ijodining aksar qismini tashkil etgan Turkiston tomon chorlayveradi, she'r qanchalik lirik bo'lmasin, o'quvchi ong-u shuurida ijtimoiylik kasb etaveradi:

O, Ona Turkiston, qora dunyoda,

Qismat yelkasida yugurdim, yeldim,

Goh shavq qanotida, goho piyoda

Yukinib, men senga sig'inib keldim... (Rauf Parfi, 2013, 199-bet)

Riyolar, rishvatlar... Zaharli havo.

Azon tovushini tinglayman og'ir.

Turkiston. Qora tun. Shamol va yomg'ir... (Rauf Parfi, 2013, 236-bet)

Rauf Parfi ijodining ilk davrlarida yozgan she'rlarida ko'proq tabiat manzaralarini go'zal misralarda aks ettirishga e'tibor qaratilgan. Va shoir o'z o'rnida peyzajning yuksak namunalarini yaratishga erishgan. So'zlar shu darajada mohirlik bilan sayqallanib, topilgan tashbihlar bilan shunchalik hamohanglik kasb etganki, o'qirmanlarni xayolot chegaralari naqadar cheksizligiga ishontira olgan. Quyoshning botishi va tunning qay darajada atrofni qoplashida esa shoir bevosita qora rangdan foydalangan. "Qora tun"ning qadam ranjida qilishi, uning uzoq davom etishi oshiqni yana firoqlarda qoldiradi. Yor sog'inchi xuddi tunde uzun, lekin tun kabi sokin emas, oshiq qalbida notinchlik hukmron. Faqatgina ko'kdagi oy oshiq ko'ngliga dalda. Ikki "yolg'iz" tong kelishini so'zsiz va sassiz kutishga mahkum:

*Qora osmon, qayg'uli osmon,
Qovog'idan qor yog'adi. Jim...* (Rauf Parfi, 2013, 100-bet)

*Tun quyoshni quvdi osmondan,
Qora sochlarini taradi,
Chirog'ini yoqdi malika –
Oy atrofga kulib qaradi.* (Rauf Parfi, 2013, 29-bet)

*Kimni aldab balqib borar oy–
Tevarakda kecha qora soch.* (Rauf Parfi, 2013, 96-bet)

*Xayr senga, ketar bo'ldim men,
Ketar bo'ldim shu qop-qora kech.* (Rauf Parfi, 2013, 97-bet)
Zulmatlarga cho'mgan tun tugagach ham oshiqda orom yo'q – osmonni qora bulutlar egallab olgan, oshiq dardi shunchalik og'irki, hatto ko'kdagi qora bulutlar ham uning dardiga sherik:

*Olislar turibdi mungli bir tusda,
Daraxtlar to'kmoqda marjon-marjon yosh...
Parishon bulutlar esa osmonda
Qora qanotlarin yozgan qayg'udosh* (Rauf Parfi, 2013, 27-bet)

Rauf Parfi barcha qayg'u-yu alamlari, orzu-yu o'ylari tajassum topgan Turkistonni ham ko'p hollarda qora rang orqali tasvirlagan.

Turkistonning jaholat ichra qolgani, "Vatan qorasi" qoplab olgan o'ylarida "qora changlar" o'rlishi, bog'larida "qora qarg'alar" qag'illashi, boshidagi "qora qish"dan chiqib olishga "qora bardosh" yo'qligi, "qora mash'al tutgan mash'um shaytanat"ning "qora o'qlari" ko'ksini tilishini qora bo'yoqlar orqali ifodalagan. Turon diyorini "doimo ozod bo'lmish qora chaqmoq" singari ko'rishni istaydi:

*Ajib mudhish qora tun kafan tutar...
Bir zamon tinmaydir, izg'irar shamol...* (Rauf Parfi, 2013, 236-bet)

Nechun boshim uzra qora shamollar.

Osmonda ignadek nur yo'qdur, nechun?

Osmonda sudrar meni mudhish xayollar... (Rauf Parfi, 2013, 233-bet)

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, O'zbekiston xalq shoiri Rauf Parfi o'zining ko'lamdor va go'zal she'riyati bilan – ma'nodorlik, mazmun va mavzu qatlamlarining turfaligi, metaforalari va ohangdorligi, shakli bilan nafaqat o'zbek, balki turkiy adabiyotga ulkan hissa qo'shgan shoir sifatida eslanadi. Nafaqat she'riyatda, balki har qanday ijod namunasida ma'lum bir tushunchani ifodalaydigan o'ziga xos birliklar, bir - biriga yaqin so'z va so'z birikmalari mavjud bo'ladi. Xususan, ayrim so'zlar aynan vatan tushunchasi bilan aloqador ekanligi ham tabiiy bo'lib, she'riy matnlar tarkibida uchraydigan O'zbekiston, yurt, tuproq, osmon, yer, dengiz, quyosh kabi bir qancha lingvistik birliklar aynan vatanni gavdalandirish uchun qo'llaniladi. Rauf Parfi ijodida ham yuqorida sanab o'tilgan birliklar uchrashi bilan bir qatorda, o'ziga xos nomlash uslubi ham mavjud. Masalan, Turon, Turkiston, turkiy dunyo kabi tushunchalar boshqa shoirlar ijodida kam uchragani holda, Rauf Parfi ijodining asosini tashkil qiladi. Davr hamda siyosiy talabga ko'ra, ijodiy jozibadorlik talabi bilan badiiy adabiyotda, ayniqsa, she'riyatda turli ko'chimlardan foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Parfi, R. (2013). *Turkiston ruhi*. Saylanma. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi.

Quronov, D., Mamajonova, Z., Sheraliyeva, M. (2013). *Adabiyotshunoslik lug'ati*. "Akademnashr".

JADID DRAMALARIDA XOTIN-QIZLAR TA'LIMI MASALASI

Axrorxo 'jayeve Parizoda Murodali qizi,

FarDU adabiyotshunoslik yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Parizodarusiboyeva@gmail.com,

Ilmiy rahbar: f.f.f.d, Manzura Jo'rayeva

Annotatsiya: Turkiston jadidlarining mushtarak maqsadlaridan biri xotin-qizlarni savodli qilish ekan, ular millat onalarini madaniyat va ma'rifatdan boxabar qilish, xat-savodini chiqarish, millat hayotida ularning faolligini oshirish, o'z huquq va erkinliklarini tanish, jamiyatda erkaklar bilan bir qatorda izlanish, o'z fikr va qarashlarini bayon eta olish, iste'dodlarini namoyon etishlari uchun bir qancha tizimli ishlarni amalga oshirdilar. Yangi usul maktablarining qurilishi, yozilgan nasriy, she'riy va dramatik asarlar, teatrlar, matbuotlardagi tinimsiz chiqishlar ta'lim, san'at, sanoat, qishloq xo'jaligi sohasidagi yetuk kadrlar orasida ayollarning ulushi ortishiga sabab bo'ldi.

Kalit so'zlar: jadid dramasi, jadid matbuoti, ta'lim, "Biz va Siz", "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari", dramaturg mahorati.

Abstract: One of the common goals of Turkestan moderns is to make women literate. , have carried out a number of systematic works in order to be able to express their thoughts and views, to show their

talents. The construction of new method schools, written prose, poetic and dramatic works, incessant performances in theaters and press led to an increase in the share of women among the senior staff in the fields of education, art, industry, and agriculture.

Keywords: modern drama, modern press, education, “We and You”, “Poisonous life or victims of love”, dramaturgical skills.

XX asrning boshlarida adabiyotimizda yangi bir janr yuzaga keldi va bu janr jadidlarning o‘z maqsad va g‘oyalarini xalqqa anglatishda eng ko‘p qo‘l keldi. Bu drama janri edi. Dastlab og‘zaki, keyin esa dramaturglar shakllanib yozma tarzda sahna asarlari yaratila boshlandi. Bu jarayonda birinchilardan bo‘lib Mahmudxo‘ja Behbudiy “Padarkush” dramasi yaratdi va ushbu drama g‘oyaviy puxtaligi, ta’sirchanligi, ma’rifatparvarlarning g‘oyalarini yaqqol aks ettirganligi bilan katta muvaffaqiyat qozondi. Mahmudxo‘ja Behbudiydan so‘ng esa Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon, Xoji Muin Shukrullo, Abdulla Badriy, G‘ulom Zafariy, Sadriddin ayniy va bir qator ijodkorlar o‘zlarining dramalarini yozib namoyish etdi. Dastlab dramalar fojia- tragediya ko‘rinishida bo‘lgan bo‘lsa, vaqt o‘tgani sayin yo‘nalishlari kengayib bordi, komediyalar ham yaratildi.

Rus sharqshunosi A.N.Samoylovich 1916-yilda e‘lon qilingan “Драматическая литература царств” nomli maqolasida “Turkistonda yangi adabiyot maydonga keldi. Bu men uchun kutilgan hol edi”, deb yozgan. Darhaqiqat, asrimiz boshlarida ming yillik adabiyotimizning qat’iy qonun tusini olgan aruz vaznidagi mumtoz namunalar o‘rnida tamomila yangi mazmun va shakldagi ovropocha yo‘nalish kasb etgan badiiy adabiyot shakllana boshladi. G‘arb adabiyotining roman, hikoya, barmoq vaznidagi she’r turlari Turkiston turkchasida dalil qo‘llanila boshladi. Oz fursatda bu yo‘nalishning iste’dodli namoyodalari paydo bo‘ldi. Shu bilan birga XX asrning 10-yillaridan o‘zbek jadid dramaturgiyasining tajribalari kurtak yozdi. (Ризаев Ш. “Жадид драмасы”. – Тошкент: “Шарк”, 1997. – Б. 4)

Jadidlar 1913-yilga kelganda ancha o‘sgan edilar. Bundan buyog‘iga ular yolg‘iz poeziya sohasida emas, balki turmush mohiyatini va jamiyat psixologiyasini chuqurroq ifodalay oladigan teatr adabiyoti, ya’ni dramaturgiyani ham tushunadigan va uning kerak ekanini anglaydigan bir darajaga yetgan edilar. “Padarkush” dramasi esa ularning badiiy hamda ijro mahoratini yana bir bor namoyon etdi.

Turli xalqlar madaniyati tarixida zamonaviy teatr ikki xil yo‘l bilan vujudga keladi. Birinchisi, muayyan teatrning qadimiy teatr an‘analari (xalq sahna o‘yinlari, og‘zaki drama)dan tadrij va takomil bilan o‘sib chiqish yo‘li bo‘lsa, ikkinchisi, boshqa xalqlar teatri tajribalarini o‘zlashtirish yo‘lidir. “O‘zbek teatri tarixi uchun materiallar” kitobida yangi o‘zbek teatri ikkinchi

yo‘l bilan vujudga kelganligi haqida mulohaza yuritilgan. (Абдулхайров Б. “Миён Бузрук Солихонов – Ўзбек жадид драматургияси ва театри тадқиқотчиси”. Диссертация. – Тошкент: 2010. – Б 62-63)

Aytish mumkinki, jadid dramaturgiyasining vujudga kelishi va taraqqiy etishida rus, tatar, ozarbayjon teatr truppalarning o‘rni katta. Har qanday yangilik taqliddan boshlanishini yodga olsak, jadid teatri ham o‘rganishdan, taqliddan boshlanganini inkor etolmaymiz.

Miyon Buzruk o‘zbek jadid dramaturgiyasi va teatri mumkin bo‘lganidan ancha kechikib maydonga kelishining ikki asosiy sababi borligini aytadi. Shundan birinchisi, mamlakatda amalda bo‘lgan va omma ruhiyatini egallagan ma’naviy daraja bo‘lsa, ikkinchisi esa, mana shu ma’naviy darajaga nisbatan chor hukumati qo‘llagan siyosatdir. Uning bu kabi mulohazalaridan chor hukumati mamlakatda chuqur ildiz otgan diniy fanatizmning davom etishini mamlakat boyliklarini talash asosiga qurilgan mustamlakachilik siyosati uchun muvofiq topgan edi, degan xulosaga kelish mumkin. (Абдулхайров Б. “Миён Бузрук Солихонов – Ўзбек жадид драматургияси ва театри тадқиқотчиси”. Диссертация. – Тошкент: 2010. – Б 63). Professor Begali Qosimov ham yuqoridagi fikrlarga mos ravishda “ o‘zbek jadid adabiyoti, jumladan, dramaturgiyasining paydo bo‘lishi davr harakatchiligiga bevosita aloqadordir”, (Қосимов Б. Жадидчилик – “Ёшлик” журнали, 1990, 7-сон.) deb aytadi.

Bu davrda yozilgan dramalarda asosiy va bosh g‘oya xalqni ilm-ma’rifatga undash, eski turmush an’analarini parchalar, to‘y va marosimlardagi dabdaba va haybarakallachilikdan voz kechish, yoshlar, ayniqsa xotin-qizlar ta’lim-tarbiyasiga alohida e’tibor berish, ko‘pxotinlikni yo‘qotish, soxta dindorlarni fosh etish, xalqni dunyo ko‘rishga undash, o‘z haq-huquqlarini anglatishdan iborat edi. Bu g‘oyalarni omma ongiga singdirishda esa, ba’zan tragediya, ba’zan komediyadan foydalanildi.

Asrimiz boshlaridagi adabiy merosning she’riyat namunalari, adabiy aloqalar, tarjima asarlar, adabiy tanqidchilik maxsus tadqiqotlar mavzui sifatida o‘rganildi. Biroq nasr va dramaturgiya sohasida yaratilgan asarlar yaxlit yirik tadqiqotlarga muxtoj. Ayniqsa jadidchilik davri adabiyotining eng sermahsul va ommabop hodisasi bo‘lgan dramaturgiya alohida janr sifatida maxsus tadqiqot mavzusiga aylanmadi. Holbuki, aynan dramaturgik asarlarda jadid qarashlari, maqsad va intilishlari o‘zga janrlardan ko‘ra ko‘proq va xo‘proq hamda keng miqyoslarda o‘z aksini topdi. She’riyat va nasrning ahamiyatini kamsitmagan holda aytish lozimki, dramaturgic asarlar jadidlarning xalq bilan yaqinlashuvi, uning maishiy, ma’naviy dunyosiga kirib borishini ta’min etdi. G‘oyalarning yoyilishi, singishi va amaliy natijalar berishida dramaturgiya va teatr beqiyos ta’sir ko‘rsatdi. Shu bois ham jadidchilik harakatining aksariyat yirik namoyondalari dramaturgiyaga, teatr ishlariga alohida ahamiyat berdilar, ilk namunalari yaratdilar. Haqiqatdan

ham dramaturgiya va teatr ma’rifat, millat taraqqiyoti, ozodligi, madaniyati, mustaqilligi g’oyalarini tashuvchi eng asosiy ma’naviy qurollardan biri bo’lib qoldi. Shu sababli ham jadid dramaturgiyasining shakllanish jarayonlarini o’rganish zarurdir. Bu avvalo jadidchilik haqidagi qarashlarimizni, tushunchalarimizni kengaytirishga, hodisaning maqsad va ko’lamini to’laroq tasavvur etishga yordam bersa, ikkinchidan, Turkistonda yangicha ijtimoiy-estetik tafakkurning shakllanishi va taraqqiyotini kuzatish, adabiy-badiiy saviyaning yuksalishini aniqlashga imkon beradi. (Ризаев III. “Жадид драмаси”. – Тошкент: “Шарк”, 1997. – Б. 8)

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so’ng, ayniqsa, birinchi o’n yilligi va keying yillarda jadid adabiyoti, xususan, jadid dramaturgiyasini o’rganish jadal rivojlandi. Shuhrat Rizayev “ O’zbek jadid dramaturgiyasining shakllanish manbalari” (T-1995), Xadichaxon Lutfiddinova “ Yozuvchining estetik ideali va ayollar obrazi” (T-1994), Oltinoy Tojiboyeva “80-yillar o’zbek dramaturgiyasining sahnaviy talqin muammosi “ (T-1996), Qudrat Jo’rayev “20-yillar o’zbek dramaturgiyasi” (T-1994), Nargis Davurboyeva “Fitrat dramalarida milliy ozodlik g’oyasining talqini” (T-1999), Hidoyatxon Azimova ““Abdulla Avloniy dramaturgiyasi” (T-1999), Ilhom G’aniyev “Fitrat dramalari poetikasi” (T-1998), Guli Mahmudova “Turkistonda jadidchilik harakati va uning axloqiy-estetik fikr taraqqiyotiga ta’siri” (T-1996), Dilora Rajabova “Turkiston jadidlarining qarashlarida yoshlar va xotin-qizlar masalalari” (T-2003), Zulxumor Mirzayeva “O’zbek jadid adabiyotining Amerikada o’rganishi” (T-2006), Burhon Abdulhayrov “Miyon Buzruk Solihonov – O’zbek jadid dramaturgiyasi va teatri tadqiqotchisi” (T -2010), Abdusamad To’ychiyev “O’zbek nasrida jadid obrazi talqini”(T-2001), Abdurahim Soliyev “O’zbek dramaturgiasida inson talqini” (T-2012), Tohirjon Qozoqov “XX asr boshlarida Farg’ona vodiysidagi ijtimoiy-siyosiy ahvol va jadidchilik harakati” (T-2001) dissertatsiyalari fikrimizning yaqqol isbotidir. Albatta, biz mavzumiz doirasidagi izlanishlarnig ayrimlarini sanab o’tdik xolos.

Bu davrda yaratilgan sahna asarlarda jadidlar – ma’rifatparvarlar dilidagi eng og’riqli masalalar qalamga olindi. Dramalardagi erk va ozodlik uchun kurash, xalqni birdamlikka chorlash, eski turmush, to’y-marosimlardagi dabdabalarga barham berish, millatni ma’rifatli, savodli qilish birlan bir qatorda xotin-qizlar masalasi, ularga qilinayotgan jabr-zulmga barham berish, ularning tafakkuri, aql zakovatiga ishonish, o’zini namoyon etishiga imkon berish, qarama-qarshiliklar oldida jasorat ko’rsata olish... bularning hammasi sahna asarlaridagi eng e’tiborga molik jihatlaridir.

“Baxtsiz kuyov” (A.Qodiriy), “Biz va Siz” (A.Avloniy), “Yorqinoy” (Cho’lpon), “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” (Hamza), “Halima” (G’ulom Zafariy) “Chin sevis” (A.Fitrat), “Mazluma xotin” (Hoji Mu’in), “Juvonmarg” (Abdulla Badriy) dramalari yuqoridagi fikrlarimiz isbotini topgan asarlar hisoblanadi.

Jadid dramalarida xotin-qizlarga erksiz, haq-huquqsiz bir mavjudod, jonsiz buyum sifatida qaraladi. Ularga o'z fikr va istaklarini bildirish uchun na so'z na imko beriladi. Faqat zulm, faqat xo'rlik, kayf-safo, pul topish manbai sifatida qaralishi albatta o'sha davr turmushida ayollarga bo'lgan munosabatni yaqqol aks ettiradi. Yuqoridagi fikrlar isbotini Abdulla Badriyning "Juvonmarg" dramasi ham ko'rishimiz mumkin:

"...xotinimning zarardan boshqa hech bir foydasi yo'q. topgan molni yeb yotmoqdan boshqa ishka yaramaydur. Balki kasofati ko'proqdir. Qizim bo'lsa, qizimning bir nav foydasi bo'ldi-ku, lekin undan kelgan foyda ham bebaraka bo'ldi. Kuyovdan olgan pullarning hammasini shamol yedi"(Бадрий А. Жувонмарг // Ризаев Ш. "Жадид драмаси". – Тошкент: "Шарк", 1997. – Б. 200). Akram kontur ismli yigitga qizini berib, besh ming tanga qalin puli undirib, uni ham ichkilik, aysh- ishratga sarflagan Toshpo'latning so'zlari badbaxt er, yengil-yelpi hayotga o'rgangan otani eslatadi. Bu kabi misollarni drama davomida ko'plab uchratish mumkin:

To'xtamurod – Xotuningning puli ko'p bo'lgani minan sanga berarmi?

Toshfo'lot – Berarmi? Nimaga bermasun ekan, haddi bormuki, bermasin. Xotinim bo'lgandan keyn olaveraman-diya!.. Bermasun qani, o'ldurub, pichoqlab tashlamasam. Padar qusurni darrov o'ldurarman. Bermasa, jonini olarman, uka!

To'xtamurod – Ux-xa-xa-xa-xa!.. Barakalla! Mard ekansan, jo'ra!..Xotundan qo'rqmoq soqoli bor odamg'a hech bir yarashadurmu?..Yigitlik shunday bo'ladirmi? Saning yigitligingga qoyilman, Toshfo'lot!..

Toshfo'lot – Xotundan qo'rqmoqlik, degan gap ham bu dunyoga gap bo'ladimu? Xudoyim taolo xotunlarni bizlarga qul qilib yaratib qo'ygan. Onlar bizlarga xizmatkor. Xizmatkor bo'lgandan keyin xotunning haddi bormuki, egasig'a bo'yin yo'g'onlik qilsun. Manim xotinim, manim xizmatkorim bo'lgandan keyin nima qilsam qilaman, quvlab hayday, desam, haydayman. Saqlay, desam, saqlayman. Har nima qilsam, ixtiyorim o'zimga-diya. Bu ham shunday gap. Bir etak oq tangani to'kib sotib olgan xizmatkorim, xotinim bo'lsin-u, man undan qo'rqib turay emish.(Бадрий А. Жувонмарг // Ризаев Ш. "Жадид драмаси". – Тошкент: "Шарк", 1997. – Б. 200)

Yuqoridagi misralar orqali erlarning xotinlarga hayvon yoki bir arziyas buyumga qilingandek munosabat ko'rsatilyapti. Ularni ongsiz, haq-huquqsiz bir mavjudod sanayapti. Albatta bu munosabat va uning sabablarini ilmi xotin-qilar yaxshi anglaydi: *"...bizning baxtiqaroliklarimiz otamning buzuvchiligidandur. Ammo otamning buzuvchiliklari nodonlikdandur... Biz, xotin-qizlar, barchamiz baxti qarodirmiz. Xususan, biz, Turkiston xotin-qizlaridek badbaxt ham mazlumalarhech bir yerda yo'q. Bizlarni badbaxt qilgan narsa ham nodonlikdur...Nodonlik orqasida o'sha johil erlarimizning nafs hayvoniyalariga ozuq bo'lub, oq kunni ko'rolmy, to'rt oyoqlik molga o'xshab to'rt devorning orqasida qamalib yotmoqg'a mahkum bo'lubmiz."* (Бадрий

А. Жуvonмарг // Ризаев Ш. “Жадид драмаси”. – Тошкент: “Шарқ”, 1997. – Б. 200). Drama bosh qaramoni To‘tiy bu nodonlik sababini yaxshi anglagani holda, zamondosh dugonalarining, ayollarning ayi davrda erkaklar bilan teng huquqqa egaligi, faqatgina astoydil kurash bu haqiqatni yuzaga chiqarmog‘i mumkinligi, shu yo‘l orqali zulm zanjirini parchalash mumkinligi haqida onasiga so‘zlaydi. Ammo otasining nodonligi o‘zining ham onasining ham o‘limiga sababchi bo‘ladi.

Hoji Mu‘inning “Mazluma xotin” dramasi ham shunday fojea bilan tugaydigan sahna asarlaridan biridir. Bu dramada ham erlarning nodonligi, xotinlarga qilgan jabr zulmi qoralanadi. Rohat qilaman deb qo‘sh xotinlik jabrini tortgan Uzoqboy, kundoshlik jabrini ko‘rgan, bir umr eri uchun xizmat qilib, mehrsizlikda, xor-u zorlikda jon bergan Tansuqoy, asli eriga muhabbatsiz, ammo, erni o‘ziniki qilish uchun kundoshini hiyla bilan o‘lar qilib urdirgan Suyaroyning oilaviy mojarosi qalamga olinadi. Bu dramda ham eshonboboning nutqi orqali ayollarning erlar oldida erksizligi, tengsizligi ta’kidlanadi: *“Bu minan bo‘lmasa, do‘g‘ urub qo‘rquting-diya. Bu minan ham bo‘lmadi, so‘ngra 1-2 martaba yumalatib jon chiqmas o‘rniga xo‘b urung... Xotun deganni shunday zabt qilib o‘tini olingki, qamchingizni uchidan doim qon tomib tursun”*.(Муъин Х. Мазлума хотин // Ризаев Ш. “Жадид драмаси”. – Тошкент.: Шарқ, 1997. – Б. 291)

Xotin-qizlarning og‘ir turmushi, erk-ozodligi masalasi ko‘proq mutaassiblik bilan izohlanuvchi to‘rt devor ichidagi oilaviy mojarolar tanqidi jadid adabiyotida, xususan sahna asarlarida keng ishlangan edi. Buni XX asr boshida ijod etgan deyarli har bir dramaturgda topish mumkin.(Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърият, фидойилик. Тошкент “Маънавият” 2002. Б – 324)

“Padarkush”da ziyoli, “Juvonmarg”da Jo‘raqul obrazi bo‘lgani kabi “Mazluma xotin” dramasi muallim obrazi orqali aqli noqis kishilarning ko‘zini ochish, haqiqatni anglatish vazifasi yuklatiladi: *“Xotunlarni nohaq so‘kmoqg‘a hech kimning haqqi yo‘q, xotunlar ham bizlardek odam bolasi, bizlardek huquqlik inson. Alar tilsiz hayvon emaski, bizlar xohlaganimizcha ishlatsak...Payg‘ambarimiz alayhissalom sahobalariga aytibdurlarki, “Sizlardan eng yaxshilaringiz o‘z xotunlariga yaxshi muomala qiladurlari”*.(Муъин Х. Мазлума хотин // Ризаев Ш. “Жадид драмаси”. – Тошкент.: Шарқ, 1997. – Б. 295)

Bu o‘rinda muallim jamiyatda ayollarning erkaklar bilan teng huquqli ekanliklari, ularga qilgan har qanday mehribonchilik, marhamat o‘z javobini topishi, xotin qizlarni xo‘rlash, jabr-zuml ko‘rsatish dinda ham qoralanganligini uqtirmoqchi bo‘ladi. Dramalardagi ziyoli shaxs obrazari orqali jadidlarning tub maqsadlari namoyon bo‘ladi. Ya’nikim, dramalardagi yangi zamon odami – ma’rifatparvar shaxs jadidlarning sahnadagi qiyofasidir.

Jadidlarning qarashlarida jamiyat rivojlanishini to'xtayotgan xotin-qizlar ijtimoiy hayoti bilan bog'liq illatlar: ma'rifat qoloqligi, qayg'u-kulfat, urug'chilik va o'rta asrdan saqlanib qolgan munosabatlardan qutulish yo'l-yo'riqlari o'z aksini topgandir. Jadidlar fikricha, xotin-qizlar o'z ayollik huquqini anglashi, talab qilishi, tiklashga intilishi, uni tuban kimsalardan himoyalashi jamiyatning teng huquqli a'zosi bo'lishi uchun diniy va dunyoviy bilim imkoniyatlaridan foydalanish sharoitlari yaratilishi zarur. Ma'rifatsiz, jamiyatda o'zboshimchalik, jabr-zulm, adolatsizlik, tengsizlik, johillik, zo'ravonlik hukmronlik qiladi. Jamiyatdagi bu tubanlik birinchi galda xotin-qizlar hayotida tezroq va to'laroq aksini topadi.

Dilora Rajabova o'zining "Turkiston jadidlarining qarashlarida yoshlar va xotin-qizlar masalalari" mavzusidagi dissertatsiyasida jadid dramalaridagi ayollar obrazini tadqiq etadi, dramaturg – jadidlarning mushtarak maqsadlarini umumlashtiradi.

Jadidlar dunyoqarashida ayol, yor, ona, mehribon do'st, ijtimoiy zulmga uzoq vaqt bardosh bergan, unga qarshi kurashini to'xtatmagan va undan g'olib chiqqan, dinninguni tahqirlovchi ta'limotini jur'at bilan prechalabtashlagan qahramon inson sifatida namoyon bo'ladi. Turkistondagi ayollar qismati deyarli barcha jadid ma'rifatparvarlarining tafakkkurida o'z ifodasini topgan. Bu g'oyalar Turkiston xalqlarining milliy uyg'onish, milliy taraqqiyot yo'lida to'g'anoq bo'lgan o'tmish sarqitlariddan xalos bo'lib, ma'rifat manzillarini egallashi bilan bog'liq g'oyalardir. (Ражабова Д. Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин-қизлар масаласи. Диссертация. Т – 2003) Hoji Mu'in jamiyatning ma'naviy ravnaqi, qismati asosan ayolarning barkamolligiga bog'liq ekanligini ko'rsatsa (Муъин Х. Мазлума хотин // Ризаев Ш. "Жадид драмаси". – Тошкент: Шарк, 1997. – Б.281-316), Sadriddin Ayniy o'tmishda xotin-qizlarning og'ir hayoti, jaholat ostida azob chekishi, ularning ilmsizlik va haqsizlikka qarshi harakatlarni ayollar obrazlari orqali ko'rsatgan (Айний С. Дохунда. Асарлар. Т.2 1964. 453 б). Abdulla avloniy ham ayollar qismatini maorif va madabiyat, eski urf-odatlar bilan bog'liq holda izohlaydi (Авлоний А. Тошкент тонги. – Т. 1979). "Biz va Siz" asarida esa an'anaviy muhabbat fojeasi ilm-ma'rifatsiz kishilarning bi'at urf-odatlari natijasi sifatida ko'rsatiladi. Asar qahramoni Kamol obrazi orqali jadidlarning xotin-qizar masalasi borasidagi fikr, orzu-umidlari, maqsadlari ifodalangan. Ular Kamol obrazi orqali xotin-qizlarga nisbatan yuksak madaniyat bilan munosabatda bo'lishlarini bildirganlar, ularni hatto erkaklardan ham yuqori qo'yadilar. "Erdan xotunning martabasi ulug'. Butun bir oilaning tarbiyasi, yozmish saodati uy boshlig'i bo'lg'on xotun qo'lida bo'ladi", deb Abdulla Avloniy Kamol obrazi orqali, birinchidan, yevropacha ta'lim olgan, ikkinchidan, oila va muhabbat masalalariga yangicha munosabatda bo'layotgan, uchinchidan, yigit va qiz munosabatlarini ilm va ma'rifat belgilashini asosiy mezon qilib olgan ziyolini namoyon etadi (Авлоний А. Биз ва Сиз. // Танланган асарлар. Т 2. – Т.: Маънавият.

1998. Б. 159). Jadidlar shunday yosh kishilar timsolida Turkistonda yetilayotgan yangi inson – ziyoli, ma’rifatparvar, madaniyatli va millatparvar shaxslarni namuna qilib ko’rsatdilar.

Fitrat ayollarning tutgan o’rniga juda katta baho beradi va ayollarning ijtimoiy hayotda muhim o’rin egallaganliklariga alohida ahamiyat beradi. Ayollarning erkin harakat qilishi, har bir ishda faol ishtirok etishi, ammo ularni yomon ko’zlardan asrash lozimligini ham unutmaydi. “Xotin – kishilik boqchasining gulidir. Hayvon tumshug’i tegmasin deb chechakni og’ilga tiqmang. Xotunlar qamalsalar tarbiyasiz qolarlar. Trbiyasiz xotunlar ulusning o’limi uchun yo’l ocharlar. Gulni hayvondan saqlamoq tegish. Biroq, uning uchun gulni yerga ko’mmak emas, hayvonni bog’lab qo’yarg’a kerak” (Фитрат А. Чин севиш: Шеърлар, драмалар,мақолалар. / Масъул муҳаррирлар Б. Қосимов, С. Эркинов. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1996. Б.80). О’з qarashlarida aks ettirilgan muhabbat mavzusining bir-biriga o’xshash tomonlari shundaki, chin sevgi egalari qilib savodli va yangi fikrdagi yoshlar olinadi. (Kamol va Maryam “Biz va Siz”, Mahmudxon va Maryam “Zaharli hayot yohud ishq qurbonlari”, To’tioy “Juvonmarg”, Nuriddinxon va Zulayho “Chin sevisht”). Ularga teskari holda eskilik va bid’at urf-odatlar timsolida ota-onalar orzusi va el oldidagi obro’lari uchun kurash aqidasi gavdalanadi; sevmagan va sevilman savodsiz qizlar ro’dapo, johila va xunuklik timsoli etib ko’rsatiladi; yigitlarning xotin-qizlarga bo’lgan munosabatlarida qizlarning savodli va ilmi bo’lishlari, ularning xusni va latofati bo’lib jilolanadi, sevishtganlar o’rtasida erkin munosabat, xat orqali bir-birining ruhiyatidan xabardor bo’lishi va taskin topishi ulug’lanadi; xotin-qizlarning mol kabi sotilishi va sotib olinishi qoralanib, bir-birini tanib, bilib va so’zlashib, muhabbat qo’yishlari yangi zamon, yangi turmush belgilari sifatida ta’riflanib, bular ma’rifatparvarlikning xotin-qizlar borasidagi dunyoqarashning asosiy yo’nalishlari deb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Авлоний А. (1998) *Танланган асарлар*. Икки жилдлик. Т.: Маънавият
- Ҳамза. (1998) *Заҳарли ҳаёт ёҳуд ишқ қурбонлари*. Тўла асарлар тўплами: 5 жилдлик. 3 жилд. – Т, “Фан”
- Ризаев Ш. (1997). “*Жадид драмаси*”. – Тошкент: “Шарқ”,
- Cho’lpon.(2016). “*Kecha va kunduz*”. Gafur G’ulom nashriyoti.Toshkent-229-234-bet
- Бир мусулмон. (1912) Хотунлар эрлар билан баробар эмас. // Туркистон вилоятининг газетаси.. 20 сентябр
- Фитрат А. (1997). *Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадиид мактаблари хусусида қилган мунозараси*. // Шарқ юлдузи. № 1. 130
- Ҳукуқи инсон. (1914). // Садои Туркистон. 10 декабр
- Яна тўй масаласи (1914).// Садои Фарғона.. 8 июнь
- Ражабова Д. (2003) Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин-қизлар масаласи. Диссертация. Т

ZEBO MIRZONING “AZIZIM NE UCHUN MAYSA EMASMIZ” SHE’RI TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zebo Mirzoning Azizim ne uchun maysa emasmiz she'ri qofiya, vazn va she'riy san'atlar jihatdan tahlil etilgan. Bundan tashqari She'rda shoira zidlanish usulidan mahorat bilan foydalanadi.

Kalit so'zlar: konflikt, kechinma, an'anaviy timsollar, o'xshatish

Abstract: In this article, Zebo Mirza's poem "Azizim nee ryo maisa ezimzim" is analyzed in terms of rhyme, weight and poetic arts. In addition, the poet skillfully uses the method of contradiction in the poem.

Keywords: conflict, experience, traditional symbols, simile

Ijod ahli izlovchi va izlanuvchi bo'ladi. Ular buni atay qilishmaydi. Tabiatan shunday dunyoga kelishadi. Butun borliq uni so'roqlayotgandek bo'ladi va aynan mana shu kayfiyatda ko'ngil olamingizga bostirib, yopirilib keladi.

Shu yoshgacha kechirgan butun umringiz kechinmalarini uyg'otib yuboradi. Aynan, mana shunday misollar bilan shoira ushbu she'rini quydagicha boshlaydi.

Azizim

Ne uchun maysa emasmiz

Yillar o'tganida suykalib o'tgan

Bilamizki, maysalar bir-biri bilan juda yaqin o'sishadi. Shamol essa ham bir maromda harakat qiladi. Ayro qolgan obraz uchun bu tasvirdan foydalanish o'z navbatida konfliktni (ziddiyat) yuzaga keltirgan va aynan mana shu ziddiyat ayro oshiqning kechinmalarini yanada aniqroq his qilishga yordam bergan.

Ne uchun ne uchun daraxt bo'lmadik

Ildizi shoxlari chirmashib ketgan.

Xuddi yuqoridagi ziddiyatlar keyingi misralarda ham davom etgan. Faqat keyingi misradagi o'xshatish qalin daraxtlar orqali ochib berilgan. Daraxtlardek chirmashib ketish orqali ziddiyat yanada kuchaytirilgan.

Ariqlar bo'yida giyohdek o'ssak,

Suvlarda tushimiz eshilmamidi?

Adirlar ortida shamol bo'lsaydik

Ko'klarda ruhimiz qo'shilmamidi

Endi oshiq o'z holatini shunday bayon qiladi. Oshiq yori bilan anhor bo'ylarida giyohdek yonma-yon o'sishni, birga tushlar ko'rishni va ko'radigan tushlari bir-biriga qo'shib ketishni orzu qilmoqda. Asl, oshiq ham aynan mana shunday bo'ladi.

Unga tan birligining emas, ruh birligi kerakligi, keyingi misralarda o‘z aksini topgan va aynan mana shu misralarda tasavvufiy qarashlarning yorqin misolini ko‘ramiz:

*Nechun mavjudmiz-u
Nechun yo‘qdaymiz
Barmoqlar uchida nozik bir titroq
Nafaslar qo‘shilib turganda nechun
Olovlar ichida jim kutib turmoq.*

Keyingi holat esa yuqoridagi vaziyatlardan anchayin farq qiladi. Yuqorida, oshiq yorga yetishishi uchun zorlangan bo‘lsa, bu misralarga kelib hatto, nafasleri qo‘shilib ketgan holatda ham qo‘llarida titroq va yuragida otashin muhabbat ila o‘z oshig‘i qarshisida biror so‘z demay jim turgan holatda qolganini yozadi:

*Nechun pichoqlarga tiralar ko‘zim
Ko‘kka suyanganday siyanolmayman
Nechun qo‘lingizda loladek uxlab
Ko‘ksingizda tongdek uyg‘onolmayman.*

Ayni mana shu misralarda she'r zalvori uning ohangi va tuyg‘ularning po‘rtanasi potirlab turgan holatni guvohi bo‘lamiz.

Oshiq yorini shu darajada sevganki, u tunlari mijja qoqmay yorini kutaverganidan intiq bo‘lgan ko‘zlarni o‘zgacha o‘xshatish orqali ochib bergan. Keyingi misrada oshiq Allohga qanday ishonsa, unga ham shunday ishongisi kelmoqda. Bunday yuki baland so‘zlarni esa faqat shoira ijodida ko‘rishimiz mumkin. Eng pokiza hislar ham aynan shu qatorda namoyon bo‘lgan.

Axir, yorning qo‘llarida loladay uxlab, tongday uyg‘onish uchun inson haqiqatda inson emas, farishta sifat bo‘lishi kerak.

*Ne uchun hayotim bu qadar sahro
Nechun yuragimda bu qadar zorlik
Qarshimda shovullab oqar bir daryo
Bir tomchi suv so‘rab o‘tinolmayman*

Bu misralarda qarshilashtirishning an'anaviy timsollari orqali oshiqning yorga qanchalar zorligi ammo unga aytilmasligi ochib berilgan.

*Azizim
Ne uchun inson tarqaldik
Ko‘nglimiz sig‘masa yer-u samoga
Oh endi shu qadar muhabbat bilan
Biz qanday yashaymiz bu tor dunyoda
Azizim*

Ne uchun maysa emasmiz
Oxirgi misralarda anglashilganidek, shunchalar pokiza va pok muhabbat bilan bu yolg‘on dunyoga sig‘mayotgan inson kechinmalari namoyon bo‘lmoqda. Nay o‘rtanib o‘sha o‘z

ko‘limga talpinganidek, inson ham jannatga oshifadur. Oshiq esa Alloh vasliga. Shoiraning oshiq obrazi ham nayday o‘rtanish, jannatga oshifalikdek intilish va Allohga bo‘lgan cheksiz muhabbat bilan yashaydigan inson qalbining tasviri edi. Bu cheklangan olamga sig‘mayotgan oshiqning kechinmalarini faqat shoiraning o‘zigina yarata oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Зебо Мирзо. (1990). Тун маликаси.

Зебо Мирзо. (2011). Ишк. Тошкент – Академнашр.

Хатамов Н. , Саримсоқов Б. (1979). Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.

Тошкент – Ўқитувчи.

ABDULLA ORIPOV IJODIDA MOMO VA KAMPIR OBRAZLARI TALQINI

Boboqulova Uljon Suvonovna

ToshDO‘TAU 2 bosqich tayanch doktoranti

uljonboboqulova8@gmail.com

Ilmiy rahbar: Fil.f.dok.,prof. N.A.Jabborov

Annotatsiya: Mazkur maqolada shoir Abdulla Oripov ijodida momo va kampir siymosining talqinini va uning qiyosiy-tipologik tahlil etilganini ko‘rishimiz mumkin. Maqolada bu ikki obraz xarakterida milliy ruh ifodasi masalasi hamda induviduallik xususiyatlari tadqiq etilgan. Shuningdek, momo va kampir obrazlarining genezisi, mifologik va folklor an‘analarning aks etishi, arxitiplik jihatlari o‘rganilgan. Yozuvchining obraz yaratish mahorati va tasvir uslubi masalasi tahlil etilgan

Kalit so‘zlar: she‘riyat, mifologiya, arxitip, adabiyot, momo, kampir, milliy ruh

Abstract: In this article, we can see the interpretation of the image of the mother and the old woman in the work of the poet Abdulla Oripov and its comparative-typological analysis. The article explores the issue of the expression of the national spirit and the characteristics of individuality in the character of these two characters. Also, the genesis of the images of momo and old woman, the reflection of mythological and folklore traditions, and archetypal aspects were studied. The question of the writer's ability to create an image and image style is analyzed

Keywords: poetry, mythology, archetype, literature, mother, old woman, national spirit.

“Har bir yozuvchi ijodini tadqiq etishda u yaratgan obraz va detallarga tayanish yaxshi samara beradi”, -deb yozadi tadqiqotchi Hamza Allambergenov [Allambergenov.2016] Ayniqsa, mifologik ildizlari asosida o‘rganilgan bu vositalar, o‘z mohiyatiga ko‘ra, mazkur xalqning badiiy tafakkur qonuniyatlari hamda o‘ziga xosligini ko‘rsatishi bilan ahamiyatlidir. Zero, obraz va detallar xalqning milliy ruhiyatini aks ettiruvchi eng muhim omillardan biri sanaladi. Jumladan, o‘zbek adabiyotining shakllanishida muhim o‘rin tutgan arxitiplar ham buning yaqqol namunasidir.

Arxitiplar aslida “ilk obraz” lar deb yuritiladi va shakllanishi sinkretizm-yaxlitlik hodisasiga tayangan holda mifologik xarakterga ega. Bu atama dastlab shveysariyalik olim Karl Gustav Yung tomonidan psixologiya faniga oid termin sifatida fanga kiritilgan bo‘lib, mifologik obrazlar ibtidoiy ongning mahsuli sifatidagi qarashlarini ilgari surgan. Bu atama esa keyinchalik adabiyotshunoslikda obrazlar genezisini o‘rganishda, mifologiyani nazariy jihatdan tahlil qilishda foydalaniladigan tushunchaga aylandi. “Adabiy tur va janrlarning shakllanishi zaminida ham arxitiplar yotadi. Arxitip obrazlar ramziy obrazlarga aylanganda, adabiy turlar va janrlarga ajralish jarayoni yuz beradi”,-degan qarashlar ham mavjud.[Allambergenov. 2016.4].

Shoir Abdulla Oripov ijodida ham shunday arxitip obrazlar borki, ular nafaqat millat balki turkiy xalqlarning ma’naviy qiyofasining bir qismi sifatida qimmatlidir. Ana shunday arxitiplardan momo va kampir obrazlaridir. Momo obrazi ijobiy xarakter kasb etsa, kampir obrazi esa ham ijobiy, ham salbiy ma’no ottenkalariga ega murakkab obraz sanaladi. Momo obrazining genezisi Qur’oni Karim va Odam Ato va Momo Havoning yaratilishi bilan bog‘liq diniy hodisalarga borib taqaladi. Bu obraz mifologiyada turli talqinlarda uchraydi. Xususan, shoir Abdulla Oripovning Odam Ato va Momo Havoning jannatdan quvilishidan keyingi voqealar aks etgan mifologik xarakterdagi “Odam va shayton qissasi” she’rida butun insoniyatga daxldor bo‘lgan ilk Momo obrazi aks ettirilgan. Momo xarakteridagi ko‘ngilchanlik, itoatgo‘ylik, mehr (hatto shayton bolasiga ham) kabi tuyg‘ular milliy ruhoniyyatning dastlabki ko‘rinishi sifatida akslanadi:

*Juda-juda qadim zamon
Yuz berib bir xatomiz,
Arshdan ketgan Momo Havo
Hamda Odam Atomiz.
Bizlar turgan shu zaminni
Ular makon etganlar,
Ov qilganlar, yer chopganlar,
Ekin-tikin ekanlar.
Tong otmasdan Odam Ato
Shoshib ovga ketardi,
Momo esa chaylasida
Otamizni kutardi. [Oripov.2010.47].*

Yuqoridagi misralar bilan boshlanuvchi ushbu she’rdagi “Otamizni kutardi” iborasi bugungi kunga qadar momolarimiz xarakterida saqlanib qolgan muhim xususiyat sanaladi. Aynan mana shu jumladan so‘ng Momo Havo sifatlari nomoyon bo‘la boshlaydi. Shaytonning Momo Havodan bolasiga qarab turish haqidagi iltimosiga yo‘q deya olmay, Odam Atodan baloga qoladi:

*Bu o‘sha-ku, fitna bilan
Arshda bizni xor qilgan,
Bu o‘sha-ku, ikkimizni*

*Toshbaqaga zor qilgan.
Odam Ato shaytonchani
La'nat bilan bo'ktirdi,
Oyoq-qo'lin bog'lab so'ngra
Cho'ng dengizga cho'ktirdi.
Chidash berdi Momo Havo
Uning barcha doviga,
Tongda turib Odam Ato
Ketdi yana oviga.*

“Chidash berdi Momo Havo, Uning barcha doviga” misrasidagi “barcha” so‘zi Momo Havoning 2 buyuk sifatini aks ettirgan:

Erining barcha ta'na dashnomlariga chidash- itoatgo'ylik, sabr-bardosh;

Shayton bolasi bo'lsa ham, shaytonchanning dengizga cho'ktirilishiga chidash.

Misralar davomida momo obrazidagi soddalik, rahm-shavqat, ishonuvchanlik xislatlari ham aks etganki, ming yillar o'tsa ham bu sifatlar o'zgarmagan. Shu bilan birga momo kultining o'zi avlodlar o'rtasida adabiy meros an'analarini og'zaki tarzda tashuvchi vosita vazifasini o'tagan. Shoirning “Momo” nomli bir she'rida yuqorida keltirilgan funksiyasining badiiy tajassumini ko'rishimiz mumkin:

*Men ko'rgani keldim atayin,
Hozir sensan eng qadimgi jon.
Nabirangdek tinglab yotayin,
Afsonalar aytgin, momojon. [Oripov.2019.71]. Yoxud,
Bola o'qib qaytdi xorijda bir kun,
Kasbi kor orttirdi diplomli me'mor.
Uyda bayram bo'ldi momosi uchun:
-Bolam, tandir qurgin, o'tirma bekor. [Oripov.2021.407].*

Ko'rinadiki, shoir she'rlarida momo obrazi milliy qadriyatlar ramzi sifatida badiiy qimmat kasb etadi. Momo obrazi bilan birga Kampir obrazi ham shoir she'rlarida salmoqli o'rin tutadi va kengroq ma'no ottenkalarini o'zida mujassam etadi. Bular sinonim obrazlar bo'lishi bilan birga o'ziga xos induviduallik va umumlashmalik xususiyatlariga egadir. Momo yaxlit bir millatga xos ruhiyatni aks ettirsa, kampir esa kengroq, ya'ni umumbashariylik jihatlari bilan farq qiladi. Tilimizdagi salbiy xarakter va illatlarni momo obrazida nisbatan qo'llay olmaymiz, ammo kampir obrazi bilan yonma-yon, kerak bo'lsa istiora sifatida ishlatishimiz mumkin. Masalan, “yalmog'iz”, “tishlari so'yloq”, “badjahl”, “ezma” kabi so'z va iboralar kampir obraziga nisbatan ishlatiladi. Shu bilan birga ijobiy xislatlarga oid sifatlar momo bilan bir qatorda kampir obrazi xarakterini ifodalash vositasi sifatida qo'llanadi. Abdulla Oripov she'rlarining milliy adabiyotimizdagi badiiy qimmat shundaki, birgina obrazni tirli rakurslarda tasvirlay olgan hamda milliy koloritni ifodalay

olganidadir. Kampir obrazi bir she'rida mehr-muhabbat, masihlik ramzi sifatida tasvirlansa, boshqa she'rida esa jonkuyar ona timsolida namoyon bo'ladi.

“Samoviy mehmon, besh donishmand va farrosh kampir qissasi” da dunyoning eng bilimdon tadqiqotchilari donishmandlar yecholmagan muammoni doimo bir chetlarda kuymalanib yuradigan farrosh kampir hal qiladi. Tekshirish ob'ekti-samoviy mehmon, o'rganuvchi tadqiqotchilar-donishmandlar, donishmandlarning xatolarini tuzatuvchi “norasmiy opponent” farrosh kampir obrazidir. Kampir tilidan aytilgan quyidagi: “*Voy bechora bolaginam, Dard zabtiga opti-ku, Holdan toyib boshqa ko'zi Yumilib ham qopti-ku!*” [Oripov.2000.302] jumla yechilishi lozim bo'lgan masalaning formulasi-mehrning tildagi suvrati bo'lsa, “*Azbaroyi mehr bilan Boshginasin siladi*” , “*Icha qolgin, jon bolam, deb Hatto unga suv tutdi*” kabi misralar onalik xislatining kuchi- muammoning amaliy yechimidir.

Shoirning boshqa bir she'rida esa kampir obrazi sabr-bardosh timsoli sifatida gavdalanadi. “Toqat” she'rida har narsaga tajang bo'laveradigan cholini yupatish bilan ovora kampir obrazi tasvirlangan bo'lib, milliy mentalitetimizga xos bo'lgan go'zal fazilat ulug'lanadi:

*Toqatim toq bo'ldi, deydi endi chol,
Toqat yurakdami? Toqat ko'zdami?
Kampiri yer chizib shivirlar behol:
Chidang-da, toqat ham faqat bizdami?! [Oripov.2001.88].*

Shoirning kampir va momo obrazlari tasvirlangan she'rlarining asosiy jihati shundaki, she'r kompozitsiyasi ma'lum voqealar asosida qurilganidadir. Bunday qurilishdagi she'rlarni lirik dostonlarga qiyos qilish mumkin. Qahramonlar harakati asar syujetida ma'lum poetik vazifa bajarishi bilan birga o'ziga xos milliy xarakterlikni yuzaga keltiradi. “Oila” deb nomlangan kichik voqe she'rdam ham kampir obrazi orqali o'zbek oilasi, aniqrog'i jonkuyar o'zbek onasining go'zal siymosi yaratilgan. She'rdam ko'chaga turfa yumush bilan chiqib ketgan farzandlarining holi ahvolidan xavotir olgan chol-u kampir kuni bo'yi bir-biriga bezarar tanbeh berib, kech tushganda dasturxon boshida oila jamuljam bo'lganda kampir va cholning shukronalik holati xalqona usulda tasvirlanadi. Asar ibtidosida kampir obrazi eng chiroyli insoniy fazilatlardan biri-shukr timsoli sifatida namoyon bo'lishi she'rning estetik maqsadini yuzaga keltiradi.

*Kampir:
Shukr, — deydi qimtinib labi,
Chol ham jilmayadi:
Tushunar...
Dunyoda hech bir gap bo'lmagan kabi
Bolalar ovqatni tushirar. [Oripov.2021.259].*

A.Oripovning Sharq rivoyatlari uslubida yozilgan “Hangoma” voqeaband she'ri borki, unda tasvirlangan voqea yaxlit holda metaforik ma'no kasb etadi. “She'rdam hikoya qilingan voqea

bevosita ma'nosida ham tushunilaveradi, ya'ni ko'chma va o'z ma'nolar bir-biriga xalaqit qilmaydi, shu jihatiga ko'ra uni she'r-metaforalar deyish mumkin".[Karimov. 2002.4]. "Hangoma" she'ri folklor an'analari asosida yozilgan bo'lib, obraz va detallar to'laligicha xalqona uslubda tasvirlangan. Qo'shni qishloqqa to'yga otlangan ikki chol birovi eshak, birovi otga mingashib yo'lga chiqishadi: *"Yo'lni eshak boshladi, Ot ergashdi lo'killab"* [Oripov.2001.207]. *"Eshak minganning oyog'i tinmas"* deganlaridek, oppoq qorli *"qora sovuq"*da eshakka ishonib adashib qolgan ikki chol endi ixtiyorni otga qoldirishadi: *"Surgaladi ot horg'in, Orqada eshak besas"*. Qorong'u tushganda qaysidir qishloqqa etib kelgan ikki chol bir uyning oldida to'xtab, darvozani taqillatishadi va joy so'raydi: *"Bir kechaga bizlarga Joy bersangiz, yangajon"*. Asarning komik kulminatsiyasi ayni shu vaqtda yuz beradi. Fonusini yaqinroq tutgan kampir:

*Hoy, senmi bu, yer yutkur,
Imoningdan kechdingmi?
Aljiraysan yo to'yda
Aroq-paroq ichdingmi? [Oripov.2000.87].*

Bilsaki, ot cholni o'z uyiga olib kelgan, chol esa kampiridan joy so'rab turgan ekan. Mana shu joyda kampir tilidan aytilgan xalqona ibora va qarg'ish qiziq paradoksni yuzaga keltiradi. Kampir *"yer yutgur"*, *"aljiraysan"*, *"aroq-paroq"* kabi salbiy ma'no ifodalovchi so'zlarni *"iymondan kechmoq"* birikmasi bilan birga qo'llaydi. She'rda latifanamo mazmun bir qancha ko'chma ma'nolarni ifodalasa-da, Abdulla Oripov kampir obrazida sharqona donishmandlik va milliy ruhni badiiy suvratlantira olgan.

O'zining qurilishi va ifoda tarziga ko'ra shoir she'rlarida momo va kampir obrazlari faqat ijobiy xarakter sifatida tasvirlanadi. Bu kabi obrazlarda xalqimizning o'tmishi va buguni voqelanadi, xalqning bir bo'lagini yaxlit holda umumlashma obrazda konkretlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Allambergenov H.(2016) "Sharq yulduzi" jurnali, 4-son <https://malumot.ru/arxitip-ilk-obraz-demakdir/>
Karimov O. (2022).Международный научный журнал "Научный импульс" № 4 (100), часть 2 Ноябрь, С.1155.
<https://nauchniyimpuls.ru/index.php/ni/article/download/1943/1494/1500>
Oripov A. (2000). Tanlangan asarlar. To'rt jildlik. 1-4-jild. Adabiyot va san'at.
Oripov A. (2019).Tanlangan asarlar. Sharq.
Oripov A. (2021).Tanlangan asarlar. G'afur G'ulom.

"ABADIY NIDO" – ZAMONAVIY POEMA SIFATIDA

*Baratova Sarvinoz Sherbek qizi
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU 3-kurs talabasi
sherbekovna104@gmail.com
Ilmiy rahbar: filologiya fanlari nomzodi, dotsent Olim To'laboyev*

Annotatsiya: Ushbu maqolada poema janrining kelib chiqishi, xususiyatlari, zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi o‘rni masalalari yoritilgan. Muhammad Rahmonning “Abadiy nido” dostoni zamonaviy poemalar xususiyatlariga ko‘ra tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: poema, lirik doston, liro-epik doston, dramatik doston, janr, adabiy tur

Abstract: This article describes the origin of the poem genre, its features, and its role in modern Uzbek literature. Muhammad Rahman's epic “Abadiy nido” is analyzed according to the characteristics of modern epics.

Keywords: poem, lyric epic, lyric-epic epic, dramatic epic, genre, literary type

O‘zbek adabiyoti tarixi, badiiy-estetik tafakkur taraqqiyotida yuz yildan ortiq vaqt davomida yangi tipdagi poema (doston) mustahkam o‘rin tutib kelmoqda. Doston ko‘plab adabiy tur va janrlarning komponentlarini o‘zida mujassamlashtirgan qorishiq janr.

Adabiyotshunoslikda doston va poema terminlarini bir xil ma’noda qo‘llash ko‘zga tashlanadi. “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati” da poemaga shunday izoh beriladi: (gr. Poiein – ijod qilmoq, poiema – ijod so‘zlaridan) – poema, doston. She’riy shakldagi, katta hajmli lirik-epik janr, she’riy rivoyaviy asar. Poemaning o‘ziga xos xususiyati bayon qilinayotgan epik voqeani lirik qahramon munosabati orqali ifodalashdan iboratdir. O‘zbek adabiyotshunosligida ko‘pincha xalq ijodidagi va klassik adabiyotdagi she’riy epik asarlarga nisbatan *doston*, yangi, hozirgi lirik-epik asarlarga nisbatan *poema* terminini qo‘llash odatdir. Ba’zan shoirlarimiz ham, adabiyotshunoslarimiz ham bu ikki terminni sinonim sifatida ishlatadilar. (Хатамов Н. , Саримсоқов Б. Тошкент - Ўқитувчи – 1979. 235 Б.). “Doston” so‘zi asli forschaga; u “1) makr, firib, tazzir, hiyla, nayrang; 2) nag‘ma, lahn, navo, maqom; 3) afsona, qissa, doston; 4) Rustamning otasi Zolning laqabi” ma’no qirralariga ega. Shuningdek bir qator lug‘atlarda u ta’rif, shuhrat, sarguzasht, yangilik, voqea-hodisa, sehgarning ismi, Samarqanddagi shaharning nomini ham anglatadi, deya izohlanadi. “Adabiyot ensiklopediyasi”da “doston – nazm (masnaviy) yoki nasr bilan aytilgan katta hikoya, doston, ertak, sarguzasht, tarix “ deya izohlansa, (Краткая литературная энциклопедия. Т. II. М. 1964. С.530), boshqa bir manbada “Поэма – epik yoki lirik xarakterdagi ko‘p qismli she’riy asar”, – deya ta’riflanadi. (Квятковский А. Поэтический словарь. –М, 1966. С. 221). Ko‘rinadiki, ushbu so‘z g‘oyat serqirra va ko‘p ma’noli, demak, doston ko‘plab adabiy tur va janrlarning badiiy komponentlarini o‘zida mujassamlashtirgan qorishiq janr. Doston lirik, epik va dramatik unsurlar uyg‘unligidan yuzaga keladi, bu jihatdan uni faqat bir tur doirasida tahlil qila olmaymiz.

B.G.Belinskiy sa’natning spesifikasini, o‘ziga xos taraqqiyot qonunlarini hisobga olgan holda “Poeziyaning xil va turlarga bo‘linishi” asarida yozadi: “...epik dostonning asosiy

shartlaridan biri uning xalqchilligidir: shoirning o‘zi ham voqeaga o‘z xalqining ko‘zlari bilan qaraydi, voqeadan o‘z shaxsini ayirmaydi”(Белинский Б.Г. Танланган асарлар. Тошкент, 1995. – Б.172). Shu o‘rinda Belinskiy hozirgi she‘riyatda eposning alohida bir turi borligini, u hayot prozasiga yo‘l qo‘ymaydi, faqat hayotning shoirona ideal holatlarini qamrab olishini, hozirgi insoniyatning teran dunyoqarashi va ma‘naviy-axloqiy masalalari uning mundarijasini tashkil qilishini aytib o‘tadi.

Poema o‘zbek adabiyoti tarixining barcha bosqichlarida jiddiy o‘zgarishlarga uchragan eng qadimiy va qadrdon janrlaridan biri hisoblanadi. Jumladan, xalq og‘zaki ijodi va klassik adabiyotimizdagi doston janri bilan zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi dostonlar orasida janr, shakl, mavzu jihatidan ko‘plab o‘zgarishlar mavjud.

Zamonaviy o‘zbek she‘riyati vakillaridan biri Muhammad Rahmonning “Abadiy nido” dostoni misolida hozirgi poemalarning xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz. “Abadiy nido” dostoni 2005-yilda yozilgan bo‘lib, unda jamiyatdagi turfa ziddiyatlar tasvirlangan.

Hozirgi dostonchilikda janrning rang-barang ko‘rinishlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Dostonda voqelikni ifodalash usuliga ko‘ra: lirik, liro-epik, dramatic dostonlar.(No‘monjon Rahimov, Dilrabo Quvvatova, Nafosat O‘roqova, 2021)

XX asrning ikkinchi yarmida dramatik doston janri ancha taraqqiy etdi. Rang-barang mavzulardagi mazkur badiiy ijod namunalari tarixiy shaxslar va zamondoshlarimizning badiiy obrazlari yaratildi. O‘tgan asrning 90-yillarida bu jarayon yana-da to‘lishdi. Shu jumladan, “Abadiy nido” dostonida ham dramatism va lirizm uyg‘unlikda aks etgan. Dostonda dramatik xususiyat ko‘proq qahramonlar dialoglari – o‘zaro suhbatlarida ko‘zga tashlanadi. Chunki shoir o‘z qahramonlarini so‘zlatish orqali mazmun yaratadi. “Abadiy nido” dostonida ham qahramonlar – Detektiv, Fizik, Taqvodor, Ucharlarning suhbatlari asosida ularning ichki dunyolari ochiladi. Buni misollar asosida ham ko‘rishimiz mumkin. Dostonda Uchar – hamma narsadan o‘ziga foyda ko‘zlaydigan, boshqalar haqqidan ham qo‘rqmaydigan insonlar timsoli sifatida gavdalanadi. Uning qabih niyatlari, o‘ylari nutqda aksini topadi, jumladan, vafot etgan qizcha qabri haqida gap borganda u shunday deydi:

*Otam-a, och qorin to‘yibdi qachon,
Quruq nasihatdan, vaysash, xitobdan.
Bozorga yuz tutgan jumlai jahon,
Hayot iboratdir hisob-kitobdan.
Meni savodsizga chiqardi hozir,
Mana bu tirrancha, ko‘z yosh qilyapti...
Bizda ham yurak bor!*

*Bilaman og'ir!
Juvonmarg qizchaga rahmim kelyapti!
Valekin nachora... Bo'lar ish bo'lgan!
Tushmasin bunday kun kimsa boshiga.
Tiriklar tashvishi – tiriklarga tan:
Ayting, o'sha qizning qabr toshiga
Nima bo'lar kimdir ko'z olaytirsas?..*

Qaysi davr voqeligiga bag'ishlanganligiga ko'ra: tarixiy va zamonaviy dostonlar.

Istiqlol yillari o'zbek dostonlarida tarixiy shaxslarni badiiy gavdalantirishga alohida e'tibor berildi. "Abadiy nido" dostoni esa o'z davri voqealari va shaxslarini aks ettiradi, bu jihatdan zamonaviy dostonlar sirasiga kiradi.

2. Uslubiy izlanish yo'nalishiga ko'ra:

- a) folklordagi doston, ertak, afsona, rivoyat kabi epik janrlar shakli, sujeti va ifoda uslubi asosida yaratilgan stilizatsion dostonlar;
- b) mumtoz dostonchilikka xos aruz vaznida, masnaviy shaklida, qasida mazmunida, maktublar uslubida yozilgan masnaviy dostonlar, qasida dostonlar, maktub dostonlar, tasavvufiy ruhdagi dostonlar, ma'rifiy-didaktik dostonlar;
- v) jahon modernistik adabiyoti an'analari ta'sirida yaratilgan modern izlanishdagi dostonlar.

"Abadiy nido" dostonida shoir insonni, hayotni, qahramonlarning ichki xususiyatlari, his-tuyg'ularini ramziy ifodalaydi. Bu jihatdan modern izlanishdagi dostonlar sirasiga qo'shishimiz mumkin. Masalan, fizik olim nutqida fazoga tasodifan uchib, fazogirlarning taomlariga sherik bo'lgan pashsha haqida hikoya qiladi, bu orqali Uchar kabi hamma yerda o'z nafsini o'ylaydigan kimsalarga ishora qiladi:

*Nimasiga buncha e'tibor, e'zoz
Tadqiqot jabrini tortganmi sira.
Fazoga parvozi – tasodif, xolos,
Bor-yo'g'i pashsha u,
Tekinxo'r!
Xira!*

Yuqorida aytganimizdek, doston qahramonlari turli insonlarning ramziy timsollari bo'lib xizmat qilgan, o'zaro suhbatda ularning aql-zakovati, asl maslagi ochilib boradi, shoir ular orqali adolat va haqiqatparvarlik tarafida turib istibdod, va adolatsizlik va zulmga qarshi kurashadi. Jumladan, hech qanday tamasiz bilim berish va el koriga yaraydigan shogirdlar yetkazishni o'ylaydigan fizik olim ha r bir masalaga ilmiy va daliliy nuqtayi nazardan yondashadi, suhbat orasida falsafiy fikrlar ham aytib o'tadi:

Yashalgan kun hisob, o'tgan kun emas.

Detektiv esa nafaqat moddiy jinoyatlar, balki endilikda ma'naviy jinoyatlarni ham o'rganuvchi, vijdonga xiyonat qilayotgan kimsalarni ham taftish qiluvchi inson sifatida gavdalanadi, buni uning nutqida misollar orqali tahlil qildik:

*Boshingga yomon kun tushmaguncha to,
Mehr-oqibat ham qadrsiz tuproq.
Yakdillik baxtda deb o'ylabman xato,
Kulfatda ekan, ha, yakdillik ko'proq!
Ortmaydi, ortmagan o'zidan hech kim,
Ko'nikdik biz turmush andozasiga.
Borganmiz sir emas, ba'zan kechikib,
Hattoki qarindosh janozasiga.*

Yoxud:

*Balki zamindoshlik, zamondoshlikdan
Teranroq tuyg'udir, serqamrov, yirik.*

Dostonda asosiy vazifani bajargan, tom ma'noda shoir nomidan so'zlagan qahramon – Taqvodorni millatning vijdoni deyishimiz mumkin. U o'z zamonasidagi adolatsizliklarga jim qarab tura olmaydi, ularga qarshi e'tiqod va iymon bilan kurashadi. Taqvodor bizni abadiy nido – qalbimizdagi vijdon ovozidan ogoh etib turuvchi timsol. Uning nutqida tarbiyaviy-axloqiy, diniy qarashlar, pand-nasihatlar ko'plab uchraydi:

Ko'ngildan yiroqdir kimki nafsga qul.

Yoki:

*Tiynamda yomonlik yaxshilik bilan,
Qorilgan omuxta majun aslida.
Ular bir-biridan ajralar faqat
Nadomat yo do'zax alangasida!
Ixtiyor gilami poyingda hozir,
To u yig'ilmasdan dilni Ka'ba qil.
Tavba hidoyatning ibtidosidir.
Tavba qil!
Tavba qil!
Yana tavba qil!*

Xulosa qiladigan bo'lsak, zamonaviy o'zbek poemalari, shuningdek, "Abadiy nido" dostoni ham o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jumladan ularda:

- a) lirik va dramatik tur uyg'unligi kuzatiladi, dialoglar orqali namoyon bo'ladi;
- b) asosan, o'z davri voqealari va shaxslarini qamrab oladi; (tarixiy voqealar va shaxslar ham bo'lishi mumkin)
- d) inson, hayot, qahramonlarning ichki xususiyatlari, his-tuyg'ulari ramziy ifodalanadi;
- e) diniy-axloqiy qadriyatlarning talqini, insonparvarlik g'oyalari aks etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Белинский В.Г. (1955). *Танланган асарлар*. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти,
Matnazar Abdulhakim. (10.03.2014). *Ezgulik ishqida*. <https://kh-davron.uz/yangiliklar>
Muhammad Rahmon. (2010). *Yo'l ko'rayotgan odam*. Toshkent. Sharq.
Muhammad Rahmon. (2011). *Abadiy nido*. Ma'naviyat.
Хатамов Н. , Саримсоқов Б. (1979). *Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати*. Тошкент
– Ўқитувчи.

USMON AZIM SHE'RIYATIDA VATAN MAVZUSINING AN'ANAVIY VA INDIVIDUAL METAFORALAR ORQALI YORITILISHI

*Elmirzayeva Aziza Ilhom qizi,
ToshDO'TAU Adabiyotshunoslik (o'zbek adabiyoti)
magistratura mutaxassisligi 2-kurs talabasi
azizashokirova01@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Nurboy Jabborov*

Annotatsiya. Maqolamizda buyuk shoir Usmon Azim ijodidagi Vatan mavzusiga to'xtalib, aynan ushbu mavzudagi she'rlarda qo'llanilgan metaforalar haqida so'z yuritamiz. Shu bilan birgalikda, xalq og'zaki ijodi namunalarining shoirning ushbu mavzudagi she'rlariga ta'siri xususida, qolaversa, shoirning shaxsiy o'y-qarashlari misralariga qay tarzda ko'chganligiga, Usmon Azimning bu she'rlar xususidagi ba'zi fikrlariga e'tibor qaratamiz.

Kalit so'zlar: Vatan, an'anaviy metafora, individual metafora, ko'chim, she'riyat, doston, sog'inch, Boysun

Abstract. In our article, we will focus on the theme of the Motherland in the work of the great poet Usmon Azim, and we will talk about the metaphors used in the poems on this topic. At the same time, we pay attention to the influence of the samples of folk art on the poet's poems on this topic, and how the poet's personal thoughts were transferred to his verses, some of Usmon Azim's comments on these poems. let's look.

Keywords: Homeland, traditional metaphor, individual metaphor, migration, poetry, epic, longing, Boysun

Nazmda Vatan mavzusini yoritish aynan Vatan so'zini ishtirok ettirib, uning go'zalliklarini ta'riflash, faqatgina maqtashdan iborat emas. Xalq dardini o'ziniki deb bilish ham Vatanni sevish, joni achishib tanqid qilish ham Vatanni sevish, bor bo'yicha tasvirlash ham Vatanni sevish, yaralari bilan, og'riqlari bilan, yo'qotishlari bilan ham qabul qila olish – Vatanni sevishdir. Aynan shularni his qilgan, shularni yorita olgan shoir – shoirdir. She'riyat esa – ko'ngil mulki. She'riyat – sehrli olam. Shu olamdagi har bir shoirning o'quvchini o'ziga ohangrabodek tortadigan ohangi, uslubi, boshqalardan ajratib turadigan yo'li bo'lishi kerak. Bu ohang she'rxonni olis manzillarga, tarix

bo'lsa, o'tmish qatlariga, muhabbat bo'lsa, sevgi diyoriga, qisqasi, o'zi yashayotgan tuyg'u ta'siriga tushirib qo'ya olishi kerak. Usmon Azim mana shunday o'z uslubiga ega shoir. Xususan, Vatan haqidagi she'rlarida ham o'zgacha ohang bor. Aynan yuqorida keltirganimiz Vatan mavzusi Usmon Azim she'riyatida boshqa shoirlarimizdan farq qiladigan, etni junbushga keltiradigan darajaga ko'tariladi. Aksariyat hollarda bu holat muallifning metaforalarni qo'llash mahorati orqali yuzaga chiqadi. U "Maktub" she'rida "Senga hech narsa qilolmadim, Vatan", (U.Azim, 1991) deya kuyinadi. "...telbavor to'lg'ondim og'riqlaringda", (U.Azim, 1991) deya o'ziga xos ifoda yaratadi. Shoirning she'rlari kitobxonni "har ko'y"ga soladi. "Bu dunyoga kelmadim, axir, O'z nomimni yozmoqlik uchun", (U.Azim, 1991) deydi Usmon Azim. Boshqa uyg'oq shoirlarimiz singari uni ham xalq dardi o'rtaydi. Bu kabi betakror misralar sekin-astalik bilan minglab badiiy metaforalarning namoyon bo'lishiga asos vazifasini bajaradi. Adabiyotshunos B.Sarimsoqov metaforik ko'chimni badiiylilikning muhim sharti ekanligi aytadi va quyidagi tarzda ikkiga ajratib ko'rsatadi: "Умуман истиораларни яратилиш тарзига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин; 1. Анъанавий метафоралар. 2. Индивидуал метафоралар. Анъанавий метафоралар аллақачонлар яратилиб, тил мулкига айланган ва ижодкорлар уларга тез-тез мурожаат этиб турадилар. Улар бадий ижод учун ҳамма вақт тайёр материал бўлиб хизмат қиладилар. Индивидуал метафоралар эса у ёки бу ижодкор томонидан илк бор яратилиб, унинг кўчма маъноси ҳам кўпчиликка у қадар маълум бўлмайди. Чунки бундай метафораларда унинг дунёкараши, воқеликка бўлган субъектив баҳоси мужассамлашади" (Sarimsoqov, 2022, 51-bet). Masalan, adabiyotda insonning "ko'ksida nimadirning gullash"i bilan bog'liq an'anaviy metaforalarga ko'plab duch kelishimiz mumkin. Shoir ayni shu an'anaviy metaforaga yangi hayot bergani holda, uni individual metaforaga aylantiradi. Adabiyotshunos D.Quronov esa bu kabi individual topilmalarni umumlashtirgani holda *xususiy muallif badiiy ko'chimi*lari sirasiga kiritadi: "бадий-эстетик функциядорлиги, тасвирийлик ва ифодавийликни кучайтириши жиҳатидан муайян матндагина кўчма маънода қўлланган, муаллифнинг ассоциатив фикрлаши маҳсули ўлароқ дунёга келган кўчимлар алоҳида ўрин тутати. Уларни шартли равишда "хусусий муаллиф кўчимлари" деб аташимиз мумкин". (Quronov, 2010, 124-bet). Ijodkor xususiy muallif ko'chimini yaratadi, ya'ni "ko'kragida shafqatning gullashi"i orqali individual metaforani qo'llaydi.

*Ko'kragimda gullaydi mahzun
Shu beega tuproqqa Shafqat.
O'rgataman bo'g'zim, labimni
"Vatan" so'zin aytmoqqa faqat.
Men o'laman – tobutda ruhim,
Xavotirdan turadi tikka...*

*Vatan, senga bu tanho jonim
Ulgurdimi qorishmoqlikka?*

Shoir bu she'rda o'z-o'zidan kuyinadi. O'zini so'roqlaydi. Shu orqali she'rxonni ham so'roqqa tutadi. "Vatan" kabi muqaddas so'zni aytish uchun ham kuch lozim ekanini, uni aytishga ham inson o'zini o'zi o'rgatishi kerakligini uqtiradi. Bu orqali "Vatan" kabi muqaddas so'zning salmog'ini boshqa so'zlardan ajiratib ko'rsatadi, uning muqaddasligiga urg'u beradi. U suhbatlaridan birida shunday deya kuyinadi: "Farzandlarimiz haqiqiy faol fuqaro, vatanparvar bo'lib ulg'ayishlari uchun lozim bo'lgan ilk so'zlarni esa yolg'onning laganiga suzib, ularning oldiga qo'ygan ekanmiz. Ulardan haqiqatni yashirib, yana yaxshi odam bo'linglar, deb o'zimiz ham ishonqiramay nasihat qilgan ekanmiz. Eng yomoni shundaki, ota-bobolarimiz muqaddas sanagan o'sha ilk so'zlarni unutib qo'ygan ekanmiz yoki til uchida haqiqiy yuzimizni yashirish uchungina gurillatib aytib yuravergan ekanmiz. So'zlar ma'nolarini yo'qotib, va'zxonlikning bezagiga aylanib qolgan ekan. «Vatan», «xalq», «haqiqat» kabi «ilk so'zlar» ko'pchilik uchun ohori to'kilgan buyumday qadrsiz bo'lib qolganidan xabardormiz. Bu so'zlar, hatto ba'zilarining g'ashini keltirardi" (<https://kh-davron.uz>). Haqiqatdan ham bugun ushbu so'zlarning qadrini tiklamoq, haqiqiy ma'nosini sezganda eti jimirlash darajasiga keltirmoq uchun shoirning badiiy mahorati yuqori bo'lishi lozim va bu jarayonda individual metaforalar orqali ma'lum o'ziga xoslikka erishish mumkin.

Shoirlar she'rni jonlarini qiynab yozishlari ko'pchilikka ma'lum. Usmon Azimning o'zi ham "She'r – beshafqat" deydi. She'r jonni qiynasangiz keladi. Ba'zan u o'quvchini ham qiynaydi:

*Bu dunyoga bir qo'shiq,
Berib ketgin, shoirim, –
Marhumlar uyg'onsinlar,
Uxlolmasin tiriklar.*

Shoirlarga murojaat tarzida yozilgan ushbu she'rdan ham ma'lumki, haqiqiy shoir jonini koyitish evaziga bo'lsa-da shunday she'r bitishi kerakki marhumlarni uyg'otadigan, tiriklarni esa uxlatmaydigan... Shunday ruhga, kuchga ega she'rni yozish uchun esa shoir tinmay harakatda. Zero, Vatan uchun uyg'oq shoirlar, uyg'otadigan she'rlar kerak. Uning "Baxshiyona" turkumidan joy olgan she'r va dostonlarida ham shunday kuchli ruhni sezish mumkin. Ushbu she'rlar tarkibi xalq og'zaki ijodi namunalari bilan to'yingani holda, an'anaviy va individual metaforalarga boyligi jihatidan adabiyotshunoslik uchun alohida adabiy tadqiq manbasi bo'la oladi. Aynan xalq og'zaki ijodi namunalari asosini kurashuvchanlik, Vatanparvarlik ruhi, xalqonalik hissi, mardlik va jasorat to'ldirgani uchun ham shoir ushbu turkum she'rlarda ulardan unumli foydalanadi. Muallif Vatan haqidagi o'z fikrlarini qahramonlik dostoni bo'lmish "Alpomish" dostoni qahramonlari tilidan

jonlantiradi. Xususan, “Dars” to‘plamidan joy olgan “Alpomish qalmoqqa ketadigan bo‘ldi” dostonidagi Alpomish va Oybarchinning xayrlashuv suhbatida quyidagi misralarni uchratamiz:

*...Olamda ko‘p erur ibora,
Bir so‘z bor og‘riqdan iborat.
U — Vatan! Barchinim, u — Vatan!
Bolamga «Vatan» de ilk bora.*

“so‘zning og‘riqdan iborat bo‘lishi” haqida topilma o‘quvchini beixtiyor sergak tortishga majbur qiladi. Doston qahramoni Alpomish nima uchun o‘z yori Barchinoyga tug‘ilajak farzandiga ilk bora Vatan deyishini uqtiradi?! Bu gaplar dostonning o‘zida mavjud emas, ammo, bu fikrlarni shoir o‘z she‘rlari orqali aks ettirish bilan dostonning asl maqsadini yanada ochishga harakat qiladi. Eng asosiysi o‘zining orzusini she‘rda qahramonlar tilidan jonlantiradi. Bu o‘quvchiga yanada kuchliroq ta’sir va ruh beradi. She‘rdagi fikrlar shoirning shaxsiy orzusi deyishga asosimiz bor, albatta. Usmon Azimning “Yosh leninchi” gazetasida Qulmon Ochil bilan bo‘lgan suhbatida shunday fikrlarni uchratamiz: “Inson dunyoga kelib eshitishi lozim bo‘lgan birinchi so‘z «Vatan» bo‘lmog‘i esa — mening orzum. Hamma narsani pulga sotib olsa bo‘ladi, deb o‘yladigan kimsalarga nisbatan bu mening yagona isyonimdir. “Vatan” so‘zi bolalarimiz beshigi boshida tez-tez jaranglab turishi lozim deb o‘ylayman. Balki bu So‘z, avvalo, ota-onalar uchun ko‘proq zarurdir...” (<https://kh-davron.uz>). Ko‘rinib turibdiki Alpomishning “Bolamga “Vatan” de ilk bora” deyishi Usmon Azimning orzusi. Shu bilan birga e’tiborimizni tortadigan yana bir misra mavjud: “Bir so‘z bor og‘riqdan iborat”... To‘rtlik yakunida ushbu so‘zning “Vatan” so‘zi ekani anglashiladigan bo‘lsa, nima uchun bu so‘z og‘riqdan iborat, deya ta’riflangan? Buning javobini ham Usmon Azimning o‘z fikrlaridan olamiz: “Vatan... Nima o‘zi? Qanday qiyin savol! Daraxtni tasavvur qiling. Uning ildizi — Vatan. Osmonga intilayotgan shoxi ham — Vatan. Xazonlarda uchayotgan barglari, qurt tushgan, qurigan shoxlari ham — Vatan. Hali shakllanmagan kurtaklari xayolidagi mevalari ham — Vatan... Ildizsiz Vatan yo‘q. Mevasiz, urug‘siz ham... Shuning uchun ham u «og‘riqdan iborat»“(a href="https://kh-davron.uz">https://kh-davron.uz). She‘rning davomida esa shoir an’anaviy metaforani yana bir bor individual metaforaga aylantirgani holda yanada go‘zal yakun sari boradi:

*So‘zlagin eng yuksak tilakdan,
Bo‘taday bo‘zlagan yurakdan.
«Vatan» de.... Bolamning qoniga
Oqiblar kirsin u ko‘krakdan.*

“Bo‘taday bo‘zlamog‘” ifodasi ko‘pchilik uchun tanish metafora bo‘lgani holda, “yurakning bo‘taday bo‘zlash”i esa tamoman yangicha yondashuv va o‘xshatish sifatida namoyon bo‘ladi. Individual metaforalarning eng kulminatsion o‘rinda qo‘llanishi ham badiiy ta’sir kuchini oshiradi. Xalqimizda “Qon bilan kirgan jon bilan chiqadi” degan maqol bejizga qo‘llanilmaydi. Va yuqoridagi misraning ham tag zamirida shu ma’no mavjuddek. Vatan so‘zi

ona suti bilan bolaning qoniga singadigan bo'lsa, bunday avlod chin ma'noda Vatanni o'ylaydigan, so'nggi tomchi qoni qolgunga qadar uning ozodligi, taraqqiyoti uchun kurashadigan shaxs bo'lib yetishadi. Baxshiyona turkumida ana shunday tahlilga tortiladigan ko'plab misralar mavjud. Qolaversa turkumdan tashqari bo'lgan shu mavzudagi she'rlar ham talaygina. Shoir aksariyat she'rlarida tug'ilgan yurti Boysunga qayta-qayta murojaat qiladi. Sog'inchi, muhabbati, orzu-armonlarini jo etadi. Aynan "Boysun haqida g'amgin ballada yoki qaytmaydigan xotiralar haqida she'r" she'rida ham yuqorida tilga olganimiz xalq ertaklari ohangi bilan sug'orilgan misralarga duch kelamiz:

*Bor ekan-da,
Yo'q ekan.
Och ekan-da,
To'q ekan.
Ko'rdim,
Kездim,
Boysunday joy,
Bu olamda yo'q ekan.*

Yoki:

*Boysunga ham kuzak kelgandir.
Tog'lar bu kun to'sishdan to'xtab,
Silkinmasdan yig'layotgandir
Selda ketgan bir toshni yo'qlab.*

Vatan shunday joyki insonni ipsiz bog'laydi, Vatan shunday sog'inchki suyaklaringni zirqiratmasdan, ko'ksingni ezmasdan qo'ymaydi. Shoirning kichik Vatani, Vatan ichra Vatani — Boysun. O'ylaymizki, mangu sog'inchi, og'rig'i ham... Yuqoridagi misralardan ham ma'lumki, shoir Boysunni sog'inib yashaydi, ammo, baribir qaytolmaydi. Shu sabab o'zini toshga tenglaydi, og'rinadi. Buni yanada yaxshiroq anglash, o'z Vatanidan ko'ngil uzib ketolmayotganini tushunish uchun shoirning quyidagi misralariga nazar tashlaymiz:

*Yurgan yo'lim to'fon bu g'amli fursat...
Qat'iyat ko'z yoshday oqqan mahali,
Yurak, rahming kelsin, to'g'ri yo'l ko'rsat,
Men qanday Boysundan ketay ajralib?*

"Qat'iyatning ko'zyoshday oqish" tasviri shoir ijodidagi badiiy ko'chimning chinakam kuchini namoyon qiladi. She'rning ruhi kitobxonni bir onda o'ziga maftun etib qo'yadi. Insonning ruhiga tutashib to'yintiradi, ishtiyoq beradi. Jonfidollik nafaqat yuqoridagi she'rning, balki shoir she'rlarining barchasida asosiy ustun deyish mumkin. Xususan, "Vatan haqida she'r" ning quyidagi misralari ham fikrimizni dalillaydi:

*Opa, Vatan - ulug' dard!
Opa, Vatan bog' bo'lsin!*

*She'rd a suratin chizsam,
To'rt muchasi sog' bo'lsin!*

Vatanni “to'rt muchasi sog'” ko'rish har bir yuragi xalq, yurt qayg'usi, ishq'i bilan yongan kishining azaliy orzusidir. Shoir ana shunday bekam-u ko'st Vatan suratini she'rd a chizgisi keladi. Shoirning qalbi o'zi aytganidek “ulug' dard” bilan to'la. “*To'rt muchasi sog'*” Vatan orzusi esa hamon dolzarb, hamon eng asosiy orzu bo'lishi bilan bir qatorda, bu tasvir adabiyot uchun ham yagona va eng original topilmadir. Shoirning ushbu mavzudagi olov she'rlari va individual metaforalari talaygina. Har birini alohida tahlilga tortish, bugungi kun yoshlariga tanitish, xalqqa yoyish va shu orqali har bir inson qalbida Vatan tuyg'usini olovlantirish, Usmon Azim she'riyatidagi badiiy topilmalarni tahlil qilish bizning asosiy vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Азимов, У. (2021). *Танланган асарлар: Назм, наср, драматургия*. – Тошкент: “Sharq” nashriyoti.
- Азимов, У. (1991). *Ўйғониш азоби*. – Тошкент: Ғафур Ғулом nashriyoti.
- Қуронов, Д. (2007). *Адабиётшуносликка кириш*. – Тошкент: Фан nashriyoti.
- Қуронов, Д. ва бошқ. (2010). *Адабиётшунослик лугати*. – Тошкент: Akademnashr nashriyoti.
- Саримсоқов, Б. (2022). *Бадийлик асослари ва мезонлари* [Матн] : рисола / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Х. Аҳмедов. – Тошкент: Bookmany print.
- Shoir Usmon Azim bilan suhbat. (2016). «*VATAN*» DE... *BOLAMNING QONIGA*. Suhbatdosh — Qulmon Ochil. <https://kh-davron.uz>

ABDUVALI QUTBIDDIN SHE'RIDA OBRAZLAR BADIYYATI

*Ergasheva Sarvara Furqat qizi,
ToshDO'TAU O'TA yo'nalishi
2-bosqich magistranti
sarvarafurqatqizi@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., prof.v.b., Mirzayeva Z.I.

Annotatsiya: Mazkur maqolada mashhur o'zbek shoiri Abduvali Qutbiddinning “Ninachi qanotin hijob qilsaydi...” deb boshlanuvchi she'ridagi badiiy obrazlar tahlil qilingan. Xususan, ular diniy, tarixiy jihatdan o'rganilgan. Sharq hamda g'arb madaniyati, adabiyotida ifodalangan Qilko'prik, qaldirg'och, semurg', jannat va do'zax, daryo, obrazlari qiyosiy tekshirilgan.

Kalit so'zlar: ramz, “Qur'on”, “Injil”, semurg', qaldirg'och, Afrodita, muhabbat

Abstract: This article analyzes the artistic images in the famous Uzbek poet Abduvali Kutbiddin's poem, which begins with “If dragonfly covered its wings like a hijab...” In particular, the images were studied from a religious and historical point of view. The images: Sirot bridge, swallow, phoenix, heaven and hell, river expressed in Eastern and Western culture and literature have been comparatively analyzed

Keywords: symbol, “Quran”, “Bible”, phoenix, swallow, Aphrodite, love

Abduvali Qutbiddin o‘zbek she‘riyatida o‘ziga xos uslub, yo‘nalishga ega ijodkor sanaladi. Uning she‘rlarida diniy-tasavvufiy qarashlar ham mavjud. Adib ijodiga Rauf Parfi iliq fikrlar bildirgan va unga yuksak baho bergan: *“U har bir she‘rida, yangi ranglar, ohanglar izlab topishga intiladi. Daf‘atan shoir kechinmalarini ilg‘ash qiyindek, tasavvuringizga bu ingichka holatlar bir-biri bilan uzviy emasdek tuyulishi mumkin. Favqulodda o‘xshatishlar, kinoyalar, istioralar... o‘qib ajablanasiz, bu she‘rlar boshqalarning she‘rlariga sira o‘xshamaydi”* (<https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abduvali-qutbiddin-sherlar-nayson-va-xayol-kechasi-toplamlari.html>). Darhaqiqat, bir qaraganda Abduvali Qutbiddin she‘rlarida obraz, metaforalar “ilhom kelgan paytda” shunday yozib qo‘yilgandek, biroq asarlarni yaxshilab sinchiklab tahlil etilsa, uning tub mohiyati, asl ma‘nosi kelib chiqadi. Buning uchun esa o‘quvchi “sinchi” bo‘lishi, she‘rni his etishi, poetikani o‘rgangan bo‘lishi talab etiladi.

Abduvali Qutbiddin she‘rlarida ramziy, majoziy obrazlar ham talaygina. Majoziy (simvolik) obrazlar — predmetlar, o‘simliklar, jonivorlar, ranglar orqali ijtimoiy hodisalarni umumlashtirib ifodalash demakdir. Majoziy obrazlarda ifodalangan tasvirdan bevosita insonlarning munosabatini, ruhiy olamini anglaymiz (Umurov H., 2004-yil, 42-bet).

Abduvali Qutbiddinning “Ninachi qanotin hijob qilsaydi” deb boshlanadigan she‘rida Jannat va do‘zax, semurg‘, qadirg‘och, ninachi, Qilko‘prik, binafsha, yurak, ko‘z, daryo kabi obrazlar ifodalangan.

Birinchi bandda muallif:

“Ninachi qanotin hijob qilsaydi,
Qilko‘prik yo‘l topib bera bilsaydi,
G‘am cheksak, Binafsha ovuntirsaydi,
To‘l-g‘o-na, to‘l-g‘o-na
Jon
Berar edik”, —

deb yozadi (https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abduvali-qutbiddin_sherlar-nayson-va-xayol-kechasi-toplamlari.html). She‘rning ilk misrasida Qilko‘prik obrazi keltirilgan bo‘lib, u diniy aqidalarga ko‘ra, Sirot ko‘prigidir. Sirot ko‘prigi qildan ingichka, xanjardan o‘tkirdir. Uning tagida esa do‘zax joylashgan. Katoliklar “Injil”ida: “O‘ng tomonimda jannat, chap tomonimda do‘zax va orqamda o‘lim farishtasi bilan Sirot bo‘ylab sayohat”, — deb yozilgan. Farqi shundaki, Islom dinida do‘zax Sirotning tagida, jannat esa uning so‘ngida tasvirlanadi.

Ninachi obrazi jahon mamlakatlarida turlicha talqin qilinadi. Masalan, ingliz adabiyotida ushbu obraz baxt-saodat, erk ramzi hisoblanadi. Amerikalik mahalliy aholi afsonasiga ko‘ra,

ninachi bir vaqtlar ajdar bo‘lgan. Xudoning qahri sababli shakli o‘zgartirilib, hech qachon avvalgi qiyofasiga qayta olmay qolgan.

Ninachi haqida qadimiy afsona bor. Unda keltirilishicha, qadimda juda go‘zal malika bo‘lgan ekan. Bir erkak u bilan gaplashmoqchi bo‘lgan ekan. Lekin malika kishi bilan gaplashishni istamay, undan qochib ketgan ekan. U otida qochgan ekan. Haligi inson esa malikani la‘natlagan va u ninachiga aylanib qolgan ekan.

Ninachilar norevg mifologiyasida sevgi, unumdorlik, urush ma’nolarini anglatgan. Ninachi juftlashganda yurak shakliga keladi, shuning uchun ham u norveglar nazdida muhabbat ramzi sifatida keltiriladi. Yapon mifologiyasida esa ninachi quvonch, tinchlikni anglatadi. Xitoyliklar nozik ninachining sehrli kuchi mavjud ekanligini, chunki u ikki olam: xudolar hukmdorligi va odamlar hukmdorligida ucha olishini aytadilar (<https://tamaracamerablog.com/dragonfly-meaning/>).

Rus adabiyotida esa masalnavis ijodkor I.Krilovning “Ninachi va chumoli” masalida ninachi tanbal, ishyoqmas insonlar ramzi bo‘lib kelgan.

Bandda keltirilgan binafsha obrazini o‘zbek folklorida yoshlik timsoli sifatida qabul qilishadi. Lekin ingliz adabiyotida binafsha umid ramzi sanaladi. Rus adabiyotida esa ushbu obraz dorilomon kunlarga ishonch ma’nosini ifodalaydi. Yaxshi kunlar kelishiga ishonchni anglatadi. Yunon mifologiyasida binafsha Afroditaning ramzidir. Afrodita sevgi va go‘zallik xudosi sanaladi. U ma’budlar va foniylar qalbiga mehr-u muhabbat baxsh etadi. Ana shu qudrati tufayli u butun dunyo ustidan hukmronlik qiladi (N.A.Kun). Yunon afsonalarida keltirilishicha, Afroditaning bog‘larida binafshalar ko‘p bo‘lgan.

*“...Seni men ko‘zimga solib tursaydim,
Faqat yosh oqqanda aksing ko‘rsaydim,
Yurakka xat yozib senga bersaydim,
To‘l-g‘o-na, to‘l-g‘o-na
Jon
Berar edik...”*

Misir mifologiyasiga ko‘ra, ko‘z quvvat va hokimiyat ramzi sanaladi. Ra yoki Horusning ko‘zi ilohiy kuch va himoyaning ramzi bo‘lib, ko‘pincha bitta ko‘z sifatida tasvirlangan. U dushmanlarni yo‘q qilish va Fir‘avnni himoya qilish qudratiga ega ekanligiga ishonishgan. Gretsiya, Turkiya, shuningdek, O‘zbekistonda ham ko‘zmunchoqlar osib qo‘yiladi, ayollar undan taqinchoq sifatida foydalanishadi. Shu bilan bir qatorda, chaqaloqlarga, yosh bolalarning qo‘liga ko‘zmunchoq taqib qo‘yishadi. Ko‘zmunchoqning balo-qazo, ofat va kulfatdan saqlashiga ko‘pchilik ishonishadi. Bu fetishizm sanaladi. Fetishizm (fransuzcha “fetishisme” – tilsim, but) –

tabiatdagi narsa va hodisalarga e'tiqod qiluvchi diniy tasavvurlar majmuasi (<http://forum.oyina.uz/uz/teahause/2451>).

Xristian dinining muqaddas kitobi "Injil"da ko'zlar haqida shunday deyilgan: "Sening ko'zing tanangning chirog'idir. Ko'zlaringiz yaxshi bo'lsa, butun vujudingiz ham nurga to'ladi. Ammo ular yomon bo'lsa, tanangiz ham zulmatga to'ladi. Ehtiyot bo'lingki, ichingizdagi yorug'lik zulmat emas".

Ko'z qalb oynasidir. Ushbu bandda oshiq yorini ko'zining tubiga yashiradi. Qalbiga emas. Yorni sog'inganida duv-duv yosh to'kadi. Yor vasli yosh to'kkandagina oshiq yonida namoyon bo'ladi. Oshiq yurakka xat berishi orqali uning maktubi yorga yetib boradi.

Yurak obrazi ramziy ma'no kasb etadi. Ushbu obraz mehr-muhabbatni ifodalaydi. Oshiqning yorga nisbatan ishqini anglatadi. Ishq insonni poklaydi. Oshiq ko'zlaridan oqqan yosh uning ruhini yengillashtiradi, qalbini tozalaydi. She'rda ham lirik qahramon suyuklisini ko'zlariga yashirmoqchi. Bu orqali uning rashkchi ekanligi ham namoyon bo'ladi, sababi u seviklisini ko'zlariga yashirmoqchi. Shuningdek, yosh to'kkanida yorni ko'rmoqchi. Bunga ikkita sabab bo'lishi mumkin. Birinchidan, oshiq tez-tez yosh to'kadi. Ikkinchidan, lirik qahramon yorga u sabab qanday ahvolga tushganini ko'rsatishni ham oldiga maqsad qilgan bo'lishi mumkin. "...Qaldirg'och ikkimiz olib ketsaydi,

*Dunyodan-da yiroq yerga eltsaydi,
So'ng sevib o'lmoqdin saboq o'tsaydi,
To'lg'o-na,
To'g'o-na
Jon
Berar edik..."*

Qaldirg'och Sharq adabiyotida osoyishtalik, baxt ramzi sanaladi. Qadimda ota-bobolarimiz qaldirg'och tinch joyga in qurishi, u har kuni janjal, urush bo'ladigan joyni o'ziga makon qilmasligini ta'kidlagan. "Qissasi Rabg'uziy" asarida qaldirg'och obrazi ishtirok etgan. Nuh (a.s.) kemasi teshilganidan keyin uni yopish uchun ilon kulcha shakliga keladi va payg'ambar Nuh (a.s.) bilan shartlashadi. Kemadan tushganlaridan keyin dunyodagi eng mazali go'shtni unga berishlarini so'raydi. Ari hammaning go'shtidan ham odamning go'shti shirinligini bilib qoladi. Qaldirg'och arining tilini uzib oladi. Arini uchratganida unga eng mazali go'sht baqaniki ekanini unga aytganiga hammani ishontiradi. Shu-shu ilonga baqani yeyish buyuriladi. Qaldirg'och esa ilondan panoh istab, odam bor joyga in quradi (Rabg'uziy, 2018-yilgi nashr, 49-bet).

Qaldirg'och turkiy adabiyotida qut belgisini anglatadi. Ingliz adabiyotida esa qaldirg'och muhabbat, umid hamda ibtido ramzidir.

Qaldirg'och haqida quyidagi kalomlar aytilgan: "Ozodlik qushi" (Zabur 83:3; Hikmatlar 26:2), to'g'ri tasvirlangan qaldirg'och o'zining tez uchishi, ozodlikni sevishi va uni asirlikda saqlab qolishning iloji yo'qligi bilan ajralib turadi".

Yapon adabiyotida esa qaldirg'ochlar quyidagicha ta'riflanadi: "Qaldirg'och ham omad, nikohda sadoqat va unumdorlikning ramzi hisoblanadi".

Semurg' – Sharq xalqlari og'zaki poetik ijodidagi afsonaviy qush obrazi; osmonda uchish, uzoq manzilni yaqin qilish haqidagi asriy orzu – umidlarning ramziy ifodasi. Dastlab, Eron mifologiyasida paydo bo'lgan. "Avesto" da "senemurg" shaklida ishlatilgan. Semurg' o'zbek xalq ertak va afsonalarida ijobiy qahramonning do'sti, himoyachisi, hamrohi, uni "yetti zulmat ichi"dan olib chiquvchi fantastik qush sifatida gavdalanadi. Turkiy xalqlarda Semurg'ning Humo, Anqo, Davlat qushi, Baxt qushi, Marqumomo, Kuntubulg'on, Bulbuligo'yo va boshqa variantlari bor.

Mumtoz adabiyotda mir Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida ham semurg' obrazi bor. "...Shunda ularning munosib o'rnini belgilab beruvchi bir adolatli podshoga ehtiyoj paydo bo'lganligini sezgan Hudhud degan qush shunday podshoh borligi, nomi Simurg' ekanligi va uning huzuriga bormoqchi bo'lganlar uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tishlari zarurligini aytadi. Qushlar Simurg'ning zoti va sifotidan hikoya qilishni so'raydilar. Hudhud uning sifoti mingdan oshishi-yu, zotining yagona ekanligini aytadi (Sirojiddinov, 2018-yil, 175-bet).

Semurg' qushi mazlumlar himoyachisi hisoblanadi. Ushbu bandda u oshiqlarni bir-biriga yetishtiruvchi, ularga yordam beruvchi, madad beruvchi obraz sanaladi. Ushbu qush Yevropada Feniks deyiladi. U kuch-qudratni anglatadi.

Nahr "daryo" ma'nosini bildiradi (<https://uz.wiktionary.org/wiki/nahr>). Muhabbat nahrda oshiq va ma'shuqa poklanadi. Daryo poklik, unumdorlik, vaqt o'tishi hamda vaqtni bildiradi. Yevropa adabiyotida daryo quyidagi ramziy ma'noni anglatadi: "Daryo o'tish joyidir. Yangi dunyoga olib boradigan yo'lni bosib o'tish kabi; daryo qadriyatlar, shaxsiyatlar va axloqdagi o'zgarishlarni ramziy ifodalashi mumkin".

Har band oxirida:

"...To'l-g'o-na, to'l-g'o-na

Jon

Berar edik",

— deb qayta-qayta takrorlaydi. Bu orqali ohangdorlik yuzaga keladi. Zero, fano o'tkinchi, baqo esa abadiydir. Baqoda, ya'ni abadiy hayotda oshiqlar birga bo'lishadi. Hech qachon ayrilmaydilar. Ruh-ruhga payvand bo'ladi. Jannatda oshiqlarni hech nima ayira olmaydi, jannatda armon, azob bo'lmaydi. Jannat haqida muqaddas "Qur'oni Karim"da Alloh taolo shunday

marhamat qiladi: “Aynan o‘shalar sabr qilganlari sababli (jannatdagi) yuksak darajalar bilan mukofotlanurlar va u joyda (farishtalar tomonidan) salom va omonlik bilan qarshi olinurlar” (Mansur, Qur’oni Karim ma’nolari tarjimasi, 240-bet).

“*Jannatda sevgan sevgani bilan birga bo‘ladi*”, — deya marhamat qilgan Rasululloh (s.a.v.). Darhaqiqat, inson bu dunyoda sevganidan ayrilishi mumkin. Bunga turli sabablar bo‘lishi mumkin. Ammo chin dildan sevgan oshiq va yor, jannatda bir-biri bilan qayta topishib, so‘ng abadiy bir-biridan ayrilmaydi.

“Injil” kitobida shunday deyilgan: “Bir-biringizni sevinglar. Men sizni qanday sevgan bo‘lsam, siz ham bir-biringizni shunday sevishingiz kerak. Agar bir-biringizni sevsangiz, mening shogirdlarim ekaningizni hamma shundan bilib oladi” (Biblia). Bu orqali muhabbatning ulug‘ ne‘mat ekanligi, chin e‘tiqodli inson birovni seva bilishi kerakligi haqida gap ketgan.

Lirikaning belgilovchi xususiyati sifatida uning tuyg‘u-kechinmalarni tasvirlashi olinadi. Ya‘ni, epos va dramadan farq qilarmoq, lirika voqelikni tasvirlamaydi, uning uchun voqelik lirik qahramon ruhiy kechinmalarining asosi, ularga turtki beradigan omil sifatidagina ahamiyatlidir (Quronov D., 2004-yil, 196-bet). She‘r o‘qiganda inson ruhiy olamiga ta‘sir seziladi. Bu katarsis g‘oyasi bilan ham bog‘liq. Katarsis (yunoncha: katharsis — tozalanish) — hissiy yengil tortish; ruhning hissiy va jismoniy nopokliklardan tozalanishi.

Abduvali Qutbiddining ushbu she‘ri o‘zining ramziy ma‘no kasb etishi, obrazlar xilma-xilligi bilan alohida ajralib turadi. She‘rdagi badiiy obrazlarni ham diniy, ham etnografik jihatdan tahlil etish mumkin. Bunda qiyosiy-tipologik metoddan foydalaniladi. Shuningdek, agar she‘r germenevtik usulda tahlil etilsa, undagi badiiy obrazlarning paydo bo‘lishi, takomillashuv jarayoni, tarixi ham aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mansur A.(2001). Qur’oni Karim ma’nolari tarjimasi.

N.A.Kun. (2005). Qadimgi yunon afsona va rivoyatlari. “Zarafshon” nashriyoti.

Nosiruddin Rabg‘uziy. (2018). Qissasi Rabg‘uziy. Yoshlar nashriyot uyi.

Quronov, D.X. (2004). Adabiyotshunoslikka kirish umumiy. A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.

Sirojiddinov, Sh.S. (2018). Navoiyshunoslik. “Tamaddun” nashriyoti.

“The Holy Bible”.

Umurov, H. I. (2004). Adabiyotshunoslik nazariyasi. A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.

<http://forum.oyina.uz/uz/teahause/2451>

<https://tamaracamerablog.com/dragonfly-meaning/>

<https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abduvali-qutbiddin-she'rlar-nayson-va-xayol-kechasi-toplamlari.html>

“QUYOSHLI QALAM” DOSTONIDA OYBEK SIYMOSI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Oybekning so‘nggi sayohatida ona Vatan jamoliga maftun bo‘lib, Zarafshon bo‘ylarida kevganlari, qadim Buxoroda kechmish va kelajak hayollariga cho‘mgan paytlari haqidagi Zulfiyaning “Quyoshli qalam” dostoni ustida fikr yuritiladi. Maqolada dostonning yozilish tarixi, bayon uslubi, Zulfiyaning Oybek obrazini yaratish mahorati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Oybek, Buxoro, “Quyoshli qalam”, doston, xalq, Vatan, tarix

Abstract. In this article, one of the great representatives of Uzbek literature, Oybek, reflects on Zulfia's epic “Quyoshli qalam” about the time when he was fascinated by the beauty of the Motherland, wandered along Zarafshan, immersed in dreams of the past and future in ancient Bukhara. The article discusses the history of writing the epic, narrative style, Zulfiya's ability to create the image of Oybek

Keywords: Oybek, Bukhara, “Quyoshli qalam”, epic, population, Motherland, history

Oybekning ulug‘ adib, shoir, olim va jamoat arbobi sifatidagi siymosi milliy adabiyotimizdagi she‘r-u dostonlarda abadiylashtirilgan. Ulug‘ adibning ijodiy faoliyati va shaxsiyatiga bag‘ishlangan asarlar orasida Zulfiyaning “Quyoshli qalam” dostoni alohida e‘tiborga loyiq. Asar 1970-yilda yozilgan bo‘lib, u “Xayol qanotida”, “Yaratish dardi”, “Navoiy yuragi urib turibdi”, “Daryoday uyg‘oq”, “Oybek ishlayapti!” kabi besh bobdan iborat.

Zulfiya ixcham lirik she‘rlar – tomchida olamni aks ettiruvchi asarlar ustasidir. Uning poemalari kam. Oybek haqidagi “Quyoshli qalam” poemasi shoiraning salmoqli, yetuk yirik asarlaridan biridir. Bu poema ham ijodkor to‘g‘risida bo‘lganligi uchun unda shoiraning ijodkorning xalq, Vatan, tarix, kelajak avlod oldidagi burchi to‘g‘risidagi o‘y-mushohadalari ehtiros bilan beriladi... Zulfiya Oybekning ruhiy olamiga, psixologik olamiga chuqur kirib boradi. Oybekning hayotga, xalqqa, uning tilak-armonlariga tutash qalbini va xalqning unga cheksiz mehr-muhabbatini teran ochar ekan, kitobxonni, yosh avlodni Oybekdek ulug‘ zotlar yetaklagan yo‘ldan ketishga, ota-bobolar an‘anasiga sodiq qolishga va ular ishini davom ettirishga da‘vat qiladi. (Kattaбеков А. ва бошқ., 1990, 370-6.)

1968-yilning 23-aprelida adib rafiqasi va bir necha ijod ahli bilan ijodiy safarga chiqadi. Rafiqasi Zarifa Saidnosirovaning ta‘kidlashicha, “Oybek ko‘pdan beri Buxoroga borib, so‘nggi amir haqida va Buxoroning 1917-yilga qadar bo‘g‘iq, fojiali hayotiga oid asar yozish uchun material to‘plash niyatida yurardi. “Guli va Navoiy” dostoni tugagach, u ana shu niyatni ro‘yobga

chiqarishga kirishdi. Biz 1968-yilning aprelida Buxoroga jo‘nadik. Buxorolik yozuvchilar va adabiyotshunos olimlar bizni aeroportda kutib oldilar...” (Саидносирова, 2024, 304-б.)

*Bugun Buxorodan qalbini izlar,
Izlar ming yillarga kirgan xayolin.
Kim bilar bu tuprog‘ nelardan so‘zlar,
Kimlar yechib berar chigil savolin.*

Dostonning “Xayol qanotida” bobidan olingan ushbu misralarda shoira Oybekning Buxoroga muhabbati, uning Buxoro tarixi va madaniyatiga bo‘lgan qiziqishini aks ettirgan. Uning qalbi Buxoro tuprog‘ida yashagan ajdodlarining ruhini, ichki dunyosida ming yillarga tutash xayollarini izlamoqda. Dastlabki baytlarda muallif tasbe’ san’atidan mohirona foydalangan, ya’ni birinchi misra oxiridagi “izlar” so‘zi ikkinchi misra boshida ham takrorlangan. Keyingi baytlarda esa ona Vatan tuprog‘iga bo‘lgan hurmati, uning tarixiy o‘tmishdan saboq olishga bo‘lgan istagi tasvirlangan. Buxoro tuprog‘i tarixiy voqealarni saqlab qolganiga ishonadi, uning sirlarini ochishga harakat qiladi va buning uchun kimlardan yordam so‘rashni bilmaydi. Ana shunday vaziyatda buxorolik adabiyotshunos olim Said Aliyev yordam beradi. “Men Kommunarlar ko‘chasida istiqomat qiluvchi, 1919-yildan beri partiya a‘zosi, Buxoro revolyutsiya va mehnat veteranlari klubining boshlig‘i Shamsiddin Arslonxo‘jayev uyiga borib, Oybek domla u kishi bilan suhbat qilish niyatida ekanliklarini aytib, ikki-uch veteranni olib kelishlarini iltimos qildim” (Алиев, 1992, 71-б.). Suhbat jarayonida Oybek va rafiqasi Zarifa Saidnosirova yangi yozilajak asar uchun bir qancha ma’lumotlar yozib olishga muvaffaq bo‘ladilar.

*U tinmay ishladi. Qari-qartangdan
Tolmadi necha kun hikoya tinglab.
Hozir chiqqan kabi o‘zi zo‘r jangdan,
Yuzda yillar izi — terda bo‘ldi g‘arq.*

Baytda lirik qahramonning mehnatsevarligi, charchoqni bilmasligi, o‘zini ijodga bag‘ishlagani kitobxonga yaqqol namoyon bo‘lgan. Uning tinimsiz mehnati, keksalar hikoyalarini charchamay tinglashi adib umrini ijodga bag‘ishlaganidan darak beradi. Uning yuzidagi ter – yaratgan beshta roman, beshta qissa, o‘n beshta doston, bitta liberetto, bitta drama, 600 dan ziyod she‘r, o‘nlab hikoya va ocherklar, maqola va tarjima asarlar ortidagi mashaqqatlarning belgisidir. Qirq besh yillik ijodining uchdan bir bo‘lagi og‘ir xastalik sharoitida kechganiga qaramay, hamisha qizg‘in ijodiy ish, yangi ijodiy rejalar nashidasi bilan kechdi.

*Bir dam mizg‘ib olish nahotki g‘aflat?
Deydi: — Yashash kerak daryoday uyg‘oq.*

Yuqoridagi misralar ham lirik qahramonni umrini befoyda o‘tkazishni xohlamasligi, o‘ziga nisbatan qanchalik talabchan ekani, ijod qilish uchun tunlarni bedor o‘tkazganidan darak beradi. U

hayotni to‘laqonli yashash, har bir daqiqasidan unumli foydalanishni xohlaydi. Hayotdagi har bir voqeani, tajribani doimo o‘rganishga, bilishga intilishi hayotni keng va chuqur anglashga zamin yaratadi va natijada kelajak avlod uchun ulkan meros qoldirishga muvaffaq bo‘ladi. Shuning uchun ham “Oybek qalamiga mansub asarlar o‘zbek adabiyoti xazinasidangina joy olib qolmay, balki sovet adabiyoti xazinasiga, hatto jahon adabiyoti xazinasiga ham kirgan” (Қаюмов ва Иброҳимова, 1979, 13-б.) degan edi rus adabiyotshunosi Sergey Tixanov. Zero, uning asarlari bilan tanishar ekansiz, o‘zingizni benihoya iste’dodli va bilimdon inson bilan muloqotda bo‘lgandek his qilasiz. Buning isboti sifatida Maqsud Shayxzodaning quyidagi fikrlarini keltirishimiz mumkin: “Muntazam mehnat bilan bir qatorda juda keng ma’rifat va bilim doirasiga ega bo‘lish hayotni, tarixni, insonlarni zo‘r ishtiyoq bilan o‘rganish Oybekning keng quloch ochib rivojlangan ijod unumlarini yaratishiga imkoniyat berdi” (Қаюмов ва Иброҳимова, 1979, 28-б.)

*Unda eshak yo‘rtib borar bir kampir,
Bir nafas to‘xtatib gapga solaylik.
Bular bari bilgich! —
Deydi-da ildam,
Bosh yalang, to‘sh yalang tushadi yo‘lga...
Kampirning yoniga borib, o‘g‘ilday,
Suhbat boshlagandi quyuq so‘rashib.*

U hatto yo‘lda uchragan notanish kampirning yoniga borib xuddi uning o‘g‘lidek, “quyuq so‘rashib” avval ham uchrashgan necha yillik tanishidek suhbatlashishi Oybekning samimiyligi, kamtarligi va xalqqa yaqin inson ekanidan darak beradi. “Bu insonda baland mavqe va mukammal shaxsiyat bir-biriga g‘oyat uyg‘un edi. U xalqni chin yuragidan sevar, unga sidqidil bilan xizmat qilar edi. Shuning uchun ham xalq unga mehr qo‘ydi, uni ardoqladi” – deydi adabiyotshunos olim Aziz Qayumov. (Қаюмов ва Иброҳимова, 1979, 143-б.) Xulosa qilib aytganda, Oybek hayoti davomida tarixni o‘rganish, uning sirlarini ochish, inson qalbini tushunishga bo‘lgan intilishi kuchli ekani sabab ko‘plab safarlarga chiqdi. Ularning samarasi o‘laroq, “Quyosh qoraymas” romani, “Pokiston taassurotlari” ocherki va “Nur qidirib” qissasi va bir qator she’rlari paydo bo‘ldi. Buxoro safaridan maqsad esa tariximizdagi qahramonlar hayotini qayta jonlantirib, ularning hikoyalarini yangi avlodga yetkazish edi. Uning Buxoro safarida yozmoqchi bo‘lgan, ammo yozilmay qolgan asarlarini ayni o‘sha safar ishtirokchisi Zulfiya “Quyoshli qalam” nomi ostida, go‘yo adibning o‘ylarini, xayollarini o‘qib, qaysidir ma’noda adibning yuragidagi armonini aritdi desak mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. Dostonning she’riy ritmi va ohangi, badiiy vositalari Oybek ijodining yanada yorqinroq va ta’sirchan qilib aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Алиев, С. (1992). *Бухорода битилган байтлар*. (71-бет) Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси.

Зулфия. (1985). *Асарлар, уч жилдлик, иккинчи жилд*. (183-210-бетлар). Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.

Каттабеков А. ва бошқ. (1990). *Ўзбек совет адабиёти тарихи*. (370-бет). Ўқитувчи.

Саидносирова, З. (2024). *Ойбегим менинг*. (304-бет) Янги аср авлоди.

Қаюмов Л., Иброҳимова Р. (1979). *Адабиётимизнинг кўрки, Умр ва меҳнат, Халқ меҳрини қозонган инсон // Ойбек замондошлари хотирасида*. (13, 28, 143-бетлар). Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти

<https://ziyouz.uz/>

OMON MATJON SHE'RIYATIDA LIRIK QAHRAMON

Mamasharipova Mohiya Meliboy qizi

ToshDO'TAU Adabiyotshunoslik (o'zbek adabiyoti) yo'nalishi

2-kurs magistranti

mohiyajumaboyeva@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.d., dotsent T.Matyokubova

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm adabiy muhitining yirik namoyondasi, shoir Omon Matjon she'rlarining tahlili bayon qilingan. Lirika va lirik qahramon tushunchalari nazariy jihatdan tavsiflanadi. Shuningdek, shoirning she'rlaridagi o'ziga xosliklar, lirik qahramon va uning kechinmalari xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: lirika, avtopsixologik lirika, ijroviy lirika, personajli lirika, lirik qahramon, meditativ lirika, tavsifiy lirika.

Abstract: This article describes the analysis of the poems of poet Amon Matjon, a major representative of Khorezm's literary environment. The concepts of lyricism and lyrical character are described theoretically. It also talks about the characteristics of the poet's poems, the lyrical hero and his experiences.

Keywords: lyric, autopsychological lyric, performance lyric, character lyric, lyric hero, meditative lyric, descriptive lyric.

Adabiyot olamida lirika terminining kirib kelish tarixi milodiy asrlarga borib taqaladi. Lirikaning bosh obrazi lirik qahramon hisoblanadi. Lirikada lirik qahramonning ichki dunyosi birinchi o'rinda turadi. Barcha ifoda shoirning „men“i orqali o'tadi. Lirikada, eposdan farqli o'laroq, muayyan epik syujet bo'lmaydi. Dramatik turdan ajralib turadigan jihati esa, lirikada subyektivlik kuchli. Ayni paytda lirika emotsionalligi, o'quvchi qalbini hayajonga solishi bilan farqlanadi. Lirik asarda subyekt va obyekt bir shaxsda mujassam topadi, undagi markaziy „personaj“ ijodkorning o'zi, yanada aniqrog'i, uning ichki ma'naviy-ruhiy olami sanaladi. Lirika ijtimoiy, madaniy, maishiy, ishqiy mavzularni qamrab olishi va juda katta ijtimoiy, estetik mohiyat kasb etishi ham mumkin. Biroq bunda ham, baribir, lirik asar o'zagida individual shaxs kechinmalari, his-tuyg'ulari yetakchilik qiladi.

Poetik „men“ va biografik „men“ lirikaning odatiy, o'zaro ajralmas unsuri sanaladi. Ammo har qanday biografik ma'lumot poetik matn ichida o'z mazmun-mohiyatini o'zgartirib,

ijtimoiy-madaniy yoki ma'naviy-estetik mohiyat kasb etishi mumkin. Lirik qadimda xalq og'zaki ijodi tarkibida mavjud bo'lib, ma'lum bir mavsum, fasl yoki urf-odatlarga bag'ishlab aytilgan. Shuni takidlab o'tish joizki, lirik ayniqsa G'arbda Qadimgi Yunoniston va Rim shoirlari ijodida, Sharqda xitoy, fors va o'zbek shoirlari ijodida asosiy o'rinni egallaydi. Lirik asar mazmuni ikki jihatdan muqarrar ravishda avtobiografik xarakterga ega. Birinchidan, lirik asarga shoirning o'z boshidan o'tgan biror voqea, uning xayoliga kelgan biror muhim fikr yoki uni shaxsan larzaga slogan biror his mazmun berishi mumkin. Ikkinchidan, shoir o'zining boshidan o'tmagan biror voqeani yoki o'zi shaxsan kechirmagan biror hisni tasvir etganda ham, u voqea va hislarni o'zi ko'rgan, bilgan, sezgandek his etmasa, o'sha "holat"ga o'zini sola bilmasa, uning tasviri rostlik, hayotiylik kasb etmaydi (Ruziyeva, 2023, 573). Darhaqiqat, badiiy ijod jarayonida xoh u shoir bo'lsin, xoh yozuvchi kuylayotgan asar ichida yashaydi va bilaks o'zi ham shu his-tuyg'ularni ma'lum bir ma'noda boshdan o'tqazadi. Jilla qursa, shu dard bilan og'ringan insonni astoydil kuzatadi.

Lirik asarlarni janr jihatidan tasniflashda ma'lum murakkabliklar mavjud bo'lib, adabiyot taraqqiyotining turli bosqichlarida janrlarga ajratish asosi turlicha bo'lgan. Jumladan, xalq og'zaki ijodidagi lirik asarlar ko'proq funksiyasi, ya'ni ijro etilish vaqti, joyi munosabatiga (mavsum, marosim, mehnat qo'shiqlari) ko'ra; antik she'riyatda ijro etilish tarzi (xor qo'shiqlari, solo)ga ko'ra; keyingi davrlarda asosiy estetik belgisi (oda, difiramb, elegiya), qat'iy shakl ko'rsatkichlari (sonet, oktava), tematik xususiyatlari (intim, grajdanlik, falsafiy, siyosiy, intellektual) va hokazo jihatlardan janrlarga ajratilgan. Murakkablik shundaki, tarixiy kategoriya sifatida o'z faollik davrini o'tib bo'lgan janrlar ham she'riyatda an'anaviy tarzda qo'llanaveradi. Masalan, hozirgi o'zbek she'riyatida xalq og'zaki ijodidagi janrlar (lapar, yor-yor) ham, mumtoz she'riyat janrlari (g'azal, muxammas) ham, xorijiy adabiyotlardan o'zlashgan janrlar (sonet, xokku, tanka) ham, hozirda faollashgan janr ko'rinishlari ham mavjud. Shu sababli lirik janrlar masalasiga sinxroniya/diaxroniya aspektlarida yondashish talab qilinadi (Куронов, Мамажонов, Шералиева, 2010, 152).

Umuman olganda, har ikkala tarafda olib o'rganilgan taqdirda ham muallif aytmoqchi bo'lgan so'zi bir. U lirik qahramon siymosida o'zining qalbidan o'tgan kechinmalarni bayon qiladi. Lirik va lirik qahramon tushunchalari nazariy jihatdan bir-biriga o'ta yaqin va bir-birini to'ldiruvchi tushunchalardir. Abu Nasr Forobiy aytishicha, she'rda mulohaza aytiladi, yaxshi shoir mulohazakor bo'ladi: lirikada yaxshilik va yomonlik kurashadi, axloq va ruhiy kayfiyat aks etadi. Lirik insonni yomonlikdan qaytarib, yaxshilikka yo'llashi kerak. Bunda unga xayol va tasavvur lozim bo'ladi. Uningcha, yaxshi she'r bizga huzur beradi. Forobiy Aristotelning

“Poetika”siga yozgan sharhida deydi, lirika ham hayotning o‘xshashini yaratish san’atidir, o‘xshashi timsol, ramz, hozirgi zamon tilida obraz demakdir(Аристотель , 1980, 52)

Shu jihatdan olib qaralsa, muallif kuylayotgan har qanday obraz bu lirik qahramondir.

Lirik qahramon – lirikadagi subyekt ko‘rinishlaridan biri, muallifning qalb kechinmalarini, o‘z tuyg‘ularini ifodalash shakli va u bugungi kun adabiyotshunosligida - lirik subyekt deb ham yuritilmoqda. Terminning o‘ziyoq, ya’ni “qahramon” deyilishi lirik qahramon shoirning real “men”i emas, balki uning asosida yaratilgan “men” ekanligini anglatadi. Ammo, lirik qahramon va muallif munosabati masalasi hanuz bahsliligicha qolmoqda. Bu masalada ko‘pchilik e’tirof etgan qarash shuki, shoir va lirik qahramon orasiga tenglik alomati qo‘yib bo‘lmaydi, ayni chog‘da, lirik qahramonni shoirdan mutlaqo boshqa hodisa hisoblash ham to‘g‘ri emas: u shoir shaxsi bilan bog‘liqlikda idrok etiladi. Shunday bo‘lganda ham, lirik qahramon shoirning aynan o‘zi emas: u “men”dan yaratilgan boshqa bir “men”dirki, ko‘p hollarda lirik qahramon va shoir munosabati prototip va xarakter munosabatiga qiyosan tushuntiriladi. Ya’ni lirik qahramon bilan shoirni bir-biridan butkul ajratish ham, tamom qo‘shib yuborish ham mumkin emas, ular “ajralmas qo‘shilmaslik”dir. Zero, lirik qahramon epos yoki dramadagi xarakter singari obyektga aylanmaydi, u voqelikka nisbatan ham, o‘ziga nisbatan ham subyektligicha qoladi (Куронов, Мамажонов, Шералиева, 2010, 152)

Lirikaning belgilovchi xususiyati sifatida uning tuyg‘u-kechinmalarni tasvirlashi olinadi. Ya’ni epos va dramadan farq qilaroq, lirika voqelikni tasvirlamaydi, uning uchun voqelik lirik qahramon ruhiy kechinmalarining asosi, ularga turtki beradigan omil sifatidagina ahamiyatlidir. Shu bois ham lirik asarda voqelik lirik qahramon qalb prizmasi orqali ifodalanadi, yana ham aniqrog‘i, lirik asarda voqelikdan kechinmani tasvirlash uchun yetarli darajadagi “parchalar”, detallargina aks etishi mumkin.

Izzat Sulton mumtoz she’riyatimiz janrlariga to‘xtalgach, ular “hozirgi zamon poeziyasida uchrasa ham, poetik mahsulotni bunday xillarga bo‘lish rasm emas” deydi. Olimning uqdirishicha, she’riy shaklda yozilgan har qanday asar she’r nomi bilan ataladi. Har bir lirika asari dastavval she’rdir, undan keyin ma’lum bir janrga (g‘azal, ruboiy, doston, poema, qo‘shiq va hokazolarga) mansub asardir” (Sulton, 1986, 266).

Lirik asar ham, tabiiyki, boshqa adabiy turlarga xos xususiyatlarni ma’lum darajada o‘zida namoyon etadi. Jumladan, lirik asarda voqelikka oid tafsilotlar (epik element) juda kam bo‘lib, ular kechinmani ifodalash, uni yuzaga keltirgan, harakatlantirayotgan omillarni ko‘rsatishga yetarli miqdordagina olinadi. Ya’ni bu o‘rinda asosiy me’yor - fragment tarzida olingan epik elementlarning lirik qahramon hol-kayfiyatini tasavvur qilish uchun yetarli ekani. Lirikaning asosiy obrazi - lirik qahramon (u lirik subyekt deb ham yuritiladi). Ko‘pincha lirik

qahramon deganda shoirning o‘zi tushuniladiki, bu u qadar to‘g‘ri emas. Zero, shoir o‘zining kechinmalarini tasvirlashi ham, go‘yo o‘zganing ruhiga evrilgan holda “o‘zga shaxs” kechinmalarini tasvirlashi ham mumkin bo‘ladi. Bu o‘rinda yana bir muhim masala shuki, she’rda hatto shoir o‘z kechinmalarini tasvirlagan holda ham lirik qahramon bilan real shoir orasiga tenglik alomati qo‘yib bo‘lmaydi. Chunki, birinchidan, L.Tolstoy aytmoqchi, inson qalbida mavjud bo‘lishi mumkin barcha qalblar imkoniyat tarzida mavjuddir, shunga ko‘ra va ikkinchidan, shoir o‘zganing hol-kayfiyatiga kirishi, ma’lum hayotiy situatsiyadagi istalgan insonning kechinmalarini bemalol his qilishi, ko‘nglidan kechirishi mumkin. Masalan, tadqiqotimiz obekti bo‘lmish Omon Matjon she’rlarida ham shu singari hodisalarga duch kelamiz:

*Diydor ko‘zgusida kavsar onalar,
Umr mulkinda bosh shahar onalar.*

*Bir etak qiz berdi Rasuliga Haq,
Chun turmush hadisini yozar onalar.*

*Farzandlar yer va el sha’nin toptasa,
Qalbi yaproq kimin butrar onalar.*

*Ofat kuni tashlab qochmadi elin,
Chun Shayx Kubroga Hojar-onalar.*

*Ota izmi eltsa Rumiyni hajga,
Bir duosi Makka qadar-onalar.*

*Adolat shayini hech bozorda yo‘q,
Joy bormi, ko‘rmasa zarar onalar.*

*Omon, sen tuz ichgan barcha uylarda,
Onang ko‘zi bilan boqar onalar. (Matjon, 2021, 9)*

Muallif tilidan aytilgan ushbu misralar jamiki o‘zbek onalariga xos xususiyat sanaladi. Bunda ona - uning qanchalar buyuk va mukarram zot ekanligi, uning duosini olgan farzand hech qachon kam bo‘lmasligi singari umumiy xislatlar tilga olinib, bu bevosita garchand ona bo‘lmasada, garchand qarama-qarshi jins vakili bo‘lsada shoir onaning yuragidagi gaplarini siz-u bizga yetqazib bera olgan.

Fikrimizning yorqin dalili shuki, siz, ya’ni she’rxon, bu holatni his qilasiz, holbuki, unda tasvirlangandek hayotiy holatni real hayotda boshdan kechirmagan bo‘lishingiz ham mumkin,

faqat, Tolstoy aytmoqchi, qalbingizda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha qalblar imkoniyat tarzida yashaydi.

Lirik qahramon bilan shoir — muallif munosabatini bir-biridan butkul ajratish ham, tamom qo'shib yuborish ham mumkin emas, ular “ajralmas qo'shilmaslik”dir.

XX asr o'zbek she'riyatida Omon Matjonning muhim o'rni bor. Shoir ijodi yangi o'zbek she'riyatidagi epik va epik-dramatik yo'nalishi yorqin sahifasini tashkil etadi. Epiklik Omon Matjon ijodining yetakchi xususiyati bo'lib, hatto uning sof lirik she'rlarida ham bu xususiyat bo'rtib ko'zga tashlanadi. Shoir asarlarining gap qurilishi – poetik sintaksisi ham o'ziga xos va bu ijodkor badiiy tafakkurdagi voqeabandlik, epiklikdan tug'ilgan ezgu hosila deyish mumkin.

Epiklik – kenglik degani. Shoirning o'z so'zlari bilan aytganda “men voha o'g'liman, talabim – kenglik”. Kenglik ijodiy rang-baranglikni, mo'ljalni katta olishni hamda mazmuniy teranlikni tabiiy keltirib chiqaradi. Shoir o'z badiiy tafakkuri talabi bilan ifoda yo'llarini yangilashga, u yoki bu janrning imkoniyat darajasini kengaytirishga urinadi va qator muvaffaqiyatlarga erishadi ham (Meli, 2020 279).

*Kishi kayfiyati, ruhiga qarab,
Gul ham bajarganday turli xil xizmat,
Kitob ham shunaqa, o'qib chiqqanda
Ming kishi uqadi ming turli hikmat.*

*Eng ko'hna rivoyat, afsonalardan
O'ta zamonaviy romangacha to,
Kuzatdim g'alati bir mantiqni men,
Seskandim bir nima deyishga hatto* (Matjon, 1981, 135)

Ko'rinib turibdiki, shoir o'z qalbidan his etgan tuyg'ularni, ayniqsa, inson psixikasidagi holatni uni kitobga va badiiy adabiyotga bo'lgan munosabati she'rda ifodalagan. Demakki, lirik qahramon bu muallifning chinakamiga, o'zidir.

Lirik qahramon epos yoki dramadagi xarakter singari obyektga aylanmaydi, u voqelikka nisbatan ham, o'ziga nisbatan ham hamisha subyektivligicha qoladi.

Mazkur masalaga mufassal to'xtalayotganimiz bejiz emas. Gap shundaki, hozirda lirikaning subyektiv tashkillanishi - she'rdagi kechinma egasiga ko'ra, shuningdek, kechinma obyekt nuqtai nazaridan tavsiflanuvchi ko'rinishlari ajratiladi. Ushbu tasnif tamoyillarining birinchisi, ya'ni lirik kechinma egasiga ko'ra:

1) *avtopsixologik lirika*

2) *ijroviy lirika*

3) *personajli lirikaga farqlanadi* (Quronov, 2019, 269)

Avtopsixologik lirika deganda lirik qahramon bilan shoir shaxsiyati mos tushgandek ko‘rinadigan, aniqrog‘i, ikkalasi bir-biriga yaqin bo‘lgan she‘rlar tushuniladi. Bunday she‘rlarda shoir “men” tilidan gapiradi, ko‘proq o‘z qalbiga murojaat etadi, o‘z-o‘zini, ko‘nglidagini ifodalaydi. Ya‘ni agar avtopsixologik lirikaga mansublik uchun shoir shaxsiyati va lirik qahramon orasidagi yaqinlik (aynan moslik emas)ni kifoya deb qarasak, u holda lirik asarlarning aksariyati avtopsixologik xarakterga egaligi ma‘lum bo‘ladi.

Aynan Omon Matjon she‘riy olamida quyidagi she‘r fikrimizga yorqin dalil bo‘la oladi:

*Bu aziz tong arzir qutlug‘ salomga,
Yerda har jon intiq xush bir kalomga,
Bu keng bog‘lar loyiqdir zo‘r in‘omga,
Shoir qalbi – navbahorning xabari!
Yurt shoirdan olmos sabot kutadi,
O‘ylariga dalda, qanot kutadi,
Eng aziz so‘z, tiniq hayot kutadi,
Shudir yurtga ijodkorning xabari.
Adabiyat egizakdir kurashga,
Mas‘ulmiz har ondan xabar so‘rashga,
Yerda tinchlik, do‘stlik qasrin qurishga
Asqotar har do‘stning-yorning xabari.
Mayli bilsin-bilmasinlar Omonni,
Ko‘rsalar bas bir safarbar vijdonni,
Haq maqsudim: bezab tursin jahonni
O‘ZBEKISTON – gul diyorning xabari! (Matjon, 1990, 249)*

Bu yerda shoir chin dilidan adabiyotga, ijod olamiga ixlos qo‘ygnini va shoir sifatida zimmasidagi yuksak ma‘suliyitini

*“Yurt shoirdan olmos sabot kutadi,
O‘ylariga dalda, qanot kutadi,* deya izohlaydi va gul diyoriga faqatma faqat tinchlik, omonlik va yaxshiliklar tilovchi pok qalbli shoir hissiyotlari gavdalantiradi. Avtopsixologik lirikaning ziddi o‘laroq, shoir shaxsiyati bilan lirik qahramonning mos tushmasligi ochiq ko‘rinib turgan she‘rlar ijroviy lirika deb ataladi. Bu xil she‘rlari ijroviy lirika deb nomlayotganimiz sababi shuki, ularda shoir o‘zga shaxs ruhiyatiga kiradi, go‘yo uning rolini o‘ynaydi va asarda uning qalbini suratlantiradi. Ya‘ni ijroviy lirikada ham kechinma “men” tilidan izhor qilinadi, biroq bu “men” endi shoirdan mutlaqo boshqa, kechinma subyekti endi tamom “o‘zga” shaxsdir. Odatda, ijroviy harakterdagi she‘rlarning sarlavhasi, sarlavha ostidagi izohi, epigrafi yoki asosiy matnning o‘zida kechinma egasiga ishora mavjud. Masalan, Omon Matjon asarlarida bu tipdagi she‘rlar talaygina. Ayniqsa, adibning “Cho‘ldagilarga” sarlavhasi ostida yozilgan doston xronika tarzida yozilgan she‘rni shoir

Farg‘ona vodiysidan Mirzacho‘lga ko‘chib kelgan cho‘lquvarlarga bag‘ishlashini aytib unga Navoiyning “Layli va Majnun” asaridan quyidagi misralarni epigraf sifatida keltiradi:

*“Kim bir kishvarga hukm sursang,
Iqbolu shukuh ko‘sin ursang.*

*Zunhorki zulm rishtasin uz,
Insof ila adl qasrini tuz.*

*Gar shahrda istasang rayosat,
Sahroda aningdek et siyosat.*

*To barcha ishing degandek o‘lg‘ay,
Ko‘nguling nechuk istagandek o‘lg‘ay...”*
Endi esa she‘rdagi ba‘zi bandlarni keltirib ularni sharhlab o‘tsak:

*“Cho‘ldagilar.
Daqqi, quv domla
Ovozimga qarab qo‘ymaydi.
O‘n besh yillik siyqa va‘zini
Ilm cho‘qqisi deb o‘ylaydi.*

*Anu... boshliq. Necha yillar tinch,
Bir idora, kirar-chiqar g‘oz.
Zo‘r shiori: “Sen menga tegma...”
Ishi – eski hammom, eski tos.*

*Ammo menga bog‘bon yalt boqdi
Manglayidan sidirib durni.
U biladi, birdek azizdir*

Shahar bilan qishloqning o‘rni. (Matjon , 1981, 16)

Ijroviy lirika jihatidan ushbu she‘rda muallif va lirik qahramon munosabati farqli. Boisi she‘r o‘z oti bilan cho‘ldagilarga bag‘ishlangan bo‘lib qahramon tilidan u ko‘rib anglagan haqiqatlar aravani quruq olib qochadigan domla, ish jarayoni bir xilda, na o‘sis va na rivojlanishi o‘zgarmagan “Sen menga tegma, men senga tegmayman” qabilida ish qiluvchi boshliq va nihoyat so‘ngida haqiqiy tanti va hammani birday ko‘ruvchi bog‘bon timsollarini aytib o‘tiladi. Va bunda muallif emas, qahramon gapiradi. Ammo, biz bu ikkisini mutlaqo ayri holda deyish fikridan yiroqmiz. She‘rga aynan Navoiyning “Layli va Majnun” idan keltirilgan parchani epigraf qilinishi ham bejiz emas. Chunki, aynan ushbu asardagi voqelar rivoji ham cho‘lda kechadi va she‘r mazmuniga muvofiq keladi.

Nihoyat, personajli lirika avtopsixologik va ijroviy lirikaga xos xususiyatlarni o‘zida uyg‘un mujassamlashtiradi, unda lirik kechinma ham lirik “men” (sho‘irga yaqin lirik

qahramon), ham o'zga bir shaxs tilidan ifodalanadi. Ya'ni bunday she'rda lirik qahramon bilan bir qatorda personaj (o'zga bir shaxs)ning ishtiroki ham ko'zda tutiladi. Personajli lirikaning ilk kurtaklari xalq og'zaki ijodida, mumtoz she'riyatda kuzatiladi. Jumladan, mumtoz shoirlarning ko'plab she'rlarida yor tilga kiradi — ishtirokchiga, lirik personajga aylangandek bo'ladi. Biroq yor obrazi tilga kirgan she'rlarni personajli lirika namunasi deyish to'g'ri emas, chunki ularda yor to'laqonli kechinma egasiga aylanmaydi, tavsif obyekti maqomida qoladi. Personajli lirikaga mansub etish uchun o'zga shaxs she'r subyektlaridan biriga aylanishi, uning tilidan ifoda etilgan lirik kechinma (o'y-fikr, his-tuyg'u) mustaqil g'oyaviy-badiiy qimmat kasb etib, she'r dialogiklik (polifoniklik) xususiyatini kasb etishi lozim. Aynan Omon Matjon she'riyatida ham bunday turdagi she'rlar mavjud. Shoirning ikki qismli "Orolga yordam" she'ridagi quyidagi satrlarga diqqatimizni qaratsak:

*"Bugun buyuklikka da'vogarlar ko'p,
Men bunday to'dadan yiroqman, toqman.
Men ko'kka qarayman mo'jiza istab,
Yeriy hayotga-da, eng yaqinroqman.*

*Ko'r ko'rni panada topadi derlar,
Men ko'zi ochig'u holi chatoqman:
Me ochiq janglarning xos navkariman,
Garchi eski qo'rg'on, yirtiq bayroqman.*

*Men o'zim o'ldirgan dengiz nomiga
Sadaqa yig'mayman, evoh, no'noqman.
Har kimning boshida bir orollik bor,
Men – Oroldan battar yalangayoqman.*

*Men goh ne millatman, bilmay qolaman,
Mayli, qarshingizda qoraman, oqman.
Kecha – o'zbek edim har gapga ko'ngan,
Bugun – o'layotgan qoraqalpoqman..."*

*"Orol qurimaydi. Bu tashvish bekor.
Ammo qiyin kunga qoldi u sho'rlik.
Uni abgor etdi charxi kajraftor,
Uni chekintirdi jaholat, zo'rlik.*

*Orol qurimaydi.
Ona tabiat
Xo'rlangan har gulning olar xabarin.
Xohlasa, shimolga kamalak yo'llab,
Eski saratonda yog'dirib qorin"* (Matjon , 1990, 281).

Mazkur she'rda shoir nafaqat muallifning balki butun o'zbek va qoraqalpoq xalqiningda fojiasiga aylanib borayotgan "Orol muammosi"ni o'rta ko'ndalang qo'yadi. Masalaga muallif munosabati, uni mashhurlik va yo buyuklik emas aksincha, yer yuzidagi muammo ko'roq tashvishga solayotgani va shuning uchun ham muallifning hamma narsani ko'rib ammo qo'lidan hech narsa kelmayotgani "*ko'zi ochig'u holi chatoqman*" degan misralarda aytib o'tmoqda. Ayniqsa, birinchi qism so'ngida :

*"Kecha – o'zbek edim har gapga ko'ngan,
Bugun – o'layotgan qoraqalpoqman..."*

Jumlalarining keltirilishi "Orol fojiasi" tufayli ikki diyor o'rtasida qolgan Xorazm o'lkasiningda zarar ko'rayotgani va muallifning kecha hamma narsaga ko'nyotgan o'zbek bo'lsa, bugun tobora qurib, o'layotgan qoraqalpoqqa qiyoslanishi shoirning va shoir bilan birgalikda tub aholiningda taqdiridir.

She'rning ikkinchi qismida

"Uni chekintirdi jaholat, zo'rlik..." deya hitob qilinishida ham ijtimoiy va siyosiy muamolar tilga olinadi. Tabiiy resurslardan, jumladan ichimlik suvi, suv va suv omborlaridan to'g'ri va unumli foydalanmaslik natijasida Orol dengizining o'z holicha chekinmaganligi balki, hukumat odamlarining suv o'zanini to'g'ri yo'naltirilmaganligi natijasida jaholat va zo'rlik bilan chekintirildi deya izohlanmoqda. Va yana she'r nihoyasida

"Ona tabiat

Xo'rlangan har gulning olar xabarin..." deb kichik bo'lsada ona tabiatga umid bilan yuzlanmoqda. Xo'rlangan gul kabi ona tabiat ehtimolki, orolni ham yolg'iz qo'ymas degan umid bor nazarimizda.

Shuni yodda tutish lozimki, mazmun jihatidan ajratiluvchi janrlar (falsafiy, ishqiy, siyosiy va h.) yuqorida ajratganimiz lirikaning uchta ko'rinishi tarkibiga birdek singishib ketaveradi (ya'ni, avtopsixologik lirika ham, ijroviy lirika ham, personajli lirika ham mazmunan falsafiy, ishqiy, siyosiy va h. bo'la oladi). Xuddi shu hukm shakl jihatidan tasniflanuvchi (ruboiy, g'azal, sonet, xokku va sh.k.) janrlarga nisbatan ham bimalol aytilishi mumkin. Ayon bo'ladiki, subyekt nuqtai nazaridan farqlanuvchi lirika ko'rinishlari mazmun jihatdan ajratiluvchi janrlarga qaraganda ham, shakliga ko'ra tasniflanuvchi janrlarga nisbatan ham umumiyroq, universalroq hodisa ekan. Shunga o'xshash xususiyat lirikaning lirik kechinma obyekti nuqtai nazaridan farqlanuvchi *meditativ lirika* va *tavsifiy lirika* ko'rinishlariga ham muayyan darajada xosdir.

Meditativ lirikaning kechimna obyekti - ko'ngil, ya'ni bu holda lirik subyekt bir vaqtning o'zida obyekt hamdir. Tavsifiy lirikaning kechinma obyekti esa - ko'ngildan tashqaridagi

voqelikda (narsa, hodisa, holat, voqea, shaxs va b.), subyektning his-kechinmalari o'sha obyektini tavsiflash orqali ifodalanadi.

Sog'indim men seni.

Ko'rgim keladi,

Lekin aytolmayman hech kimga buni.

Shahar g'uj tosh o'rmon. Boshimga tushgan,

Quyoshga talpingan og'ochning kuni.

Sog'indim. Kun-tunlar qatlandi qalbda,

Rangin ipaklari sog'inchning.

Agar

Yoysam yo'llardagi simyog'ochlarga,

Zorlanib yetardi Samarqand qadar (Matjon 2021, 49).

Shoir tilidan yangragan bu misralarda lirik obyekt va subyekt o'rtasidagi bog'liqlik, hamohanglik va yana kishi ko'nglidan kechgan sog'inch hissini naqadar azobli va istirobliligini va Samarqand qadar yetishini tasvirlash orqali mubolag'a san'atidan keng foydalangan.

Meditativ lirikada shoir ko'nglida ayni damda kechib turgan kechinmalar, doim ham mantiqiy idrok etib bo'lmaydigan, anglash va tushuntirish mushkul tuyg'ular ifodalanadi (shu bois hozirda uni "ko'ngil she'riyati" deb ham atamoqdalar). Umuman lirikaga xos bo'lgan lirik meditatsiya (hissiy to'yingan, his-tuyg'uga yo'g'rilgan mushohada) meditatif she'riyatning asosini tashkil qiladi, unda voqelik - obyektiv olam unsurlari minimumga, his-tuyg'uni yuzaga keltirgan omillarni ilg'ay olish, yorqin va ta'sirli ifodalash uchun yetarli me'yorga keltirilgan. Aksincha, tavsifiy lirikada his-tuyg'ularning bevosita ifodasi minimumga intiladi, subyektning his-kechinmalari obyekt (narsa, hodisa, holat, voqea, shaxs va b.)ning tavsifi orqali bavoysita ifodalanadi. Ayni hol meditatif va tavsifiy lirikaning ham xuddi subyektga ko'ra farqlanuvchi lirika ko'rinishlari kabi umumiylik, universallik kasb etishiga zamin bo'ladi. Masalan, bir qarashda intellektul (falsafiy) lirika tushunchasi ko'p jihatlari bilan meditatif lirika tushunchasi bilan aynandek, o'rtadagi farq hissiylik (emotsionallik) va ratsionallik (tafakkur) nisbatidagina namoyon bo'ladigandek ko'rinadi. Haqiqatda esa, intellektual lirikada obyekt (mavjudlikning konkret masalasi - hayot va o'lim, inson taqdiri yoki fe'l-atvori, jamiyat va b.) haqidagi mushohadalar subyektning o'ylovlari tarzida ham, uning tavsifi (tasviri) orqali ham ifodalanaverishi mumkin. Xuddi Omon Matjonning "Falakda agar bir yaxshilik bo'lsa (Matjon, 2000, 56)" she'rida iztirobli o'ylarini izchil bayon qilib, "Xafa xo'roz (Matjon, 2021, 38)"da esa muayyan bir holatni tavsiflash orqali jamiyatdagi joriy holat haqida qarashlarini ifoda etgani kabi. Ya'ni har ikki she'r ham intellektual lirika namunasi, faqat ularning birinchisida meditatiflik, ikkinchisida tavsifiylik xususiyati ustunlik qiladi. Ma'lum bo'lyaptiki, kechinma

subyekt va obyekt nuqtai nazaridan farqlanuvchi lirika ko'rinishlari "lirik tur" tushunchasidan keyingi pog'onada turuvchi umumiylik ekan. Agar shu jihatdan qaralsa va "janr" (fr., "tur", "xil") istilohining etimologiyasidan kelib chiqilsa, ularni "janr" deb atash aslo xato bo'lmaydi. Xullas, lirikada ham "tur—janr —xil" (yoki "tur - xil - janr") uchligi mavjud, silsiladagi ikkinchi halqani lirikaning kechinma subyekt va obyektiga ko'ra ajratiluvchi ko'rinishlari tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Matjon O. *Ardaxiva* .:Toshkent - G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti., 56-bet
- Matjon O. *Gaplashadigan vaqtlar*.: Toshkent - G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1981, 16-bet
- Matjon O. *Maqsudam* .:Toshkent – "Adabiyot", 38-bet
- Matjon O. *Seni yaxshi ko'raman* .: Toshkent - G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1981, 135-bet
- Matjon O. *O'rtamizda birgina olma* .: Toshkent - "Yosh Gvardiya" nashriyoti. 1990, 281-bet
- Meli S. *So'uz monografiya* .: Toshkent - "Sharq" 279-bet
- Quronov D. *Adabiyot nazariyasi asoslari*.: Toshkent – "Noshir", 269-bet
- Sulton I. *Adabiyot nazariyasi*.:Toshkent - "O'qituvchi". 1986. 266-bet.
- Аристотель Поэтика (*поэзия санъати ҳақида*) Тошкент - Гофур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти
- Курунов Д. Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик Луғати .: Тошкент -<<Akademnashr>>, 152-Бет
- Ruziyeva D. *Adabiyotda lirika va lirik qahramon tushunchalari*. Maqola - Multidisciplinary Scientific Journal April, 573-bet https://t.me/Erus_uz
- www.Ziyouz.com <https://ziyouz.uz/>

BALLADA JANRI VA UNING ABDULLA SHER IJODIDAGI O'RNI

*Mamatqulova Feruza Odiljon qizi,
ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi 4-kurs talabasi
fm7293348@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.n., dots. To'laboyev Olim Oltinovich

Annotatsiya. Mazkur maqolada ballada janri va uning kelib chiqish tarixi hamda qachon va qaysi xalqlar adabiyotida paydo bo'lganligi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, ballada termin sifatida yoritilgan lug'atlar haqida ma'lumotlar keltiriladi. Zamonaviy o'zbek adabiyotida ballada janrida ijod qilgan shoirlardan biri O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Sher ijodida ushbu janrning o'rni va mavzuviiy rangbarangligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ballada, ballata, ball, ballatella, baletta, ballatina.

Abstract. This article talks about the ballad genre and the history of its origin, as well as when it appeared in the literature of which nations. Also, information is given about the dictionaries covered as a ballad term. One of the poets who created the ballad genre in modern Uzbek literature, the people's poet of Uzbekistan Abdulla Sher, talks about the role and thematic diversity of this genre.

Keywords: Ballad, ballata, ball, ballatella, baletta, ballatina.

Ballada jahon adabiyoti tarixida poeziyaning eski va ommaviy janrlaridan hisoblanadi. Necha asrlardan buyon jahon shoirlari bu janrda o'z xalqining o'y-hayollarini, orzu-istaklarini, inson taqdiri bilan bog'liq qahramonona voqealarni aks ettiruvchi asarlar yaratib kelmoqda. (Ibrohimov, 1974, 6)

Ballada janri dastlab xalq og'zaki poeziyasida paydo bo'lgan. Ammo folklordagi balladalar ancha kech, yozma adabiyotda ballada janri paydo bo'lgandan keyin, ma'lum bo'ladi va to'planib nashr ettiriladi. XVI-XVIII asrlarda fransuz, provansal, italyan, nemis, rus va boshqa xalqlarning shoirlari har xil mavzularda ko'plab balladalar yozadilar. Ballada Yevropa xalqlari adabiyotida XIV-XVI asrlarda shakllangan she'riy janr. (Qosimov, 2016, 207)

O'rta asr fransuz poeziyasida ballada janrining vujudga kelishi, rivojlanishi va o'ziga xos xususiyatlari V. Shishmarevning ishida atroflicha yoritilgan. Hozirgi vaqtda roman, novella, poema terminlari qatorida keng foydalanilayotgan ballada terminining etimologiyasini aniqlashda bir-biriga qarama-qarshi ayrim fikrlar mavjud. Bu termin haqida fikr yuritilgan hamma manbalarda ham ballada dastlab *o'ynash, raqs tushish* ma'nosida ishlatilganligi to'g'ri ko'rsatiladi. Lekin u birinchi marta qaysi xalqning leksikasida paydo bo'lgan, bu termin qanday yasalgan degan savollar bizga qiziq. N. Ostolopov o'zining "Qadimgi va yangi poeziya lug'ati" kitobida ballada yoki ballata so'zlari italyan tilidagi ball so'zidan yasaliib, ballatella, balletta, ballatina kabi yoyiq shakllarda ham ishlatilganligi haqida ma'lumot beradi. M. Tulovanning "Poeziyaning xil, tur va formalarini bilish uchun qo'llanma" kitobida va "Yangi ensiklopedik lug'at" da italyancha ballata termini ballo so'zidan yasalgan deb yoziladi. L. I. Timofeyev va N. Vengrovlarning fikricha ballada italyancha ballare so'zlaridan vujudga kelgan. Ba'zi adabiy lug'atlarda va D. M. Balashovning tadqiqotidabu terminning lotincha ballare so'zidan paydo bo'lganligi ko'rsatiladi. (Ibrohimov, 1974, 17)

Ballada – lirik poeziyaning epik xarakterdagi janrlaridan biri. Ballada – kichik syujetli she'rdan iborat bo'lib, unda voqea bilan birga shoirning his-tuyg'ulari ham aks etadi. U O'rta asrlarda Fransiya va Provansda tarqalgan o'yinga tushib aytiladigan ishqiy mazmundagi xalq qo'shiqlaridan kelib chiqqan bo'lib, keyinchalik Italiyaga o'tdi. Bu yerda A. Dante, F. Petrarka poeziyasida ballada bandlari qat'iylashdi va ritmik qo'shiqlari ta'sirida o'yinga tushib ijro

etish xarakteri yo'qoldi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab dramatic xarakterdagi ingliz-shotland balladalari butun Yevropa adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ingliz shoirlari R.Berns, S.Kolridj, B.Byuger, F.Shiller va boshqalar balladaning ajoyib namunalarini yaratdilar. (Hotamov, Sarimsoqov,1979, 39)

Ballada (fr. Ballade – *raqsbop qo'shiq*) – 1) o'rta asrlar fransuz adabiyotidagi qat'iy she'riy shakl, bir xil qofiyalanish tartibidagi (*ababbcbc*) har biri sakkiz misradan tashkil topgan uchta band, bandning oxirgi misrasi tarje' sifatida takrorlanadigan, o'quvchiga murojaat qilingan yarim band (*to'rt misralik – bcbc*) bilan yakunlanuvchi she'r; 2) keyingi davrlar Yevropa adabiyotlarida keng tarqalgan ballada ingliz-shotland xalq she'riyatidan kelib chiqqadi. Agar fransuz balladasi qat'iy she'riy shakl bo'lsa, ingliz balladasida shakily talablar ancha erkin (qofiyalanish tartibi qat'iy emas, tarje'ning bo'lishi talab qilinmaydi), u bir xil odatda, to'rt misrali bandlardan tashkil topadi. Ingliz balladasining belgilovchi xususiyatlari sifatida tarixiy, tarixiy-afsonaviy, ba'zan esa maishiy mavzuda yozilishi, kichik voqeaband syujet asosiga qurilgan epic xarakterdagi she'riy asarligini ko'rsatish mumkin. Xuddi shu xususiyatlar yozma adabiyotdagi balladalarga ham xosdir. Urush yillarida yozilgan M.Shayxzodaning “Kapitan Gastello”, H.Olimjonning “Jangchi Tursun” kabi asarlari balladaning o'zbek adabiyotidagi yaxshi namunalari sanaladi. (Quronov va boshqalar, 2013, 61)

Ballada terminining vatanini belgilashda va uning qanday yasalganligini aniqlashdagi bir-biriga mos kelmaydigan bunday har-xil fikrlar o'quvchini shubhalantirmay qolmaydi, albatta.

Akademik V. F. Shishmarevning rahbarligi va tahriri ostida nashr etilgan “Eski fransuz tilining lug'ati” kitobidagi ballada terminining etimologiyasi haqida berilgan ma'lumot ancha haqiqatga yaqindir.

Bu kitobda bal so'zining etimologiyasi quyidagicha izohlanadi: bal, baule M. *danse*, танец. Demak, bal so'zi eski fransuz tilidagi baler so'zidan ichki yasaliş natijasida kelib chiqqan. Ballada termini grekcha balare so'zidan fransuz tilidagi baler so'zi kelib chiqqan. Bu so'zdan esa bal so'zi yasalgan. Bal fe'li esa ko'pgina xalq tillarida bir necha yangi so'zlarning, shu jumladan, italyan tilidagi ballata, fransuz tilidagi ballade, ingliz tilidagi ballad, rus va boshqa tillardagi ballada terminlarining yasaliş uchun asos – negiz vazifasini o'tagan.

Balladaning qadimiy va o'ziga xos go'zal an'analari bor. U uzoq yillar va asrlar davomida turli xalqlar og'zaki va yozma adabiyotida shakllanib, qadimiy shakllarini o'zgartirib, bugungi kungacha yetib keldi.(Ibrohimov, 1974, 19)

XX asr o'zbek adabiyotida Hamid Olimjon, Oybek, G'afur G'ulom, Maqsud Shayxzoda, Uyg'un, Shuhrat, H.G'ulom, T.Fattoh, M.Boboyev, Mirmuhsin kabi shoirlar ijodida ballada janri namunalarini ko'plab uchratishimiz mumkin. O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Sher ijodida ham ushbu janrdan keng foydalanilganligi haqida aytib o'tishimiz o'rinli bo'ladi.

Abdulla Sher o'zbek adabiyotining taniqli shoirlaridan biridir. O'tgan asrning 80-yillaridayoq buyuk o'zbek tanqidchisi Ozod Sharafiddinov shoir shariyati haqida: "Bu she'rlarning ko'pchiligi haqiqiy san'at namunalari. Ular yuksak g'oyaviy-badiiy fazilatlariga ega", degan edi. U asosan ballada janrida ijod qilgan va o'zining lirik-falsafiy uslubi bilan o'quvchilar qalbiga yaqin.(Abdulla Sher, 2021, 2)

Abdulla Sherining balladalar mavzu jihatidan milliy qadriyatlar, insoniylik, sevgi, sadoqat, erkinlik kabi mavzular bilan boyitilgan. Shoirning so'nggi "Tanlangan asarlar"i da balladalar soni 27 tani tashkil etadi. Darhaqiqat, ular ko'ngilning jonli suvrati, inson o'tgan yillar va yo'llarning lirik-falsafiy manzarasi, Vatanga, xalqqa, Yerga muhabbatning hech bir shoirnikiga o'xshamaydigan go'zal namunasi sifatida diqqatga sazovordir.

Har qanday ijodkor ijodi o'z yuksakligidan tuban va o'z tubanligidan yuksak bo'la olmaydi. Abdulla Sher atrof olamga o'z poetik yuksakligidan nazar tashlagan va o'zining har soniyada o'zgarishga tayyor turgan tuyg'ulari mavjini badiiy so'z bilan moddiylashtira bilgan shoirdir.

Havonchada bir kaft arpa. "To'q! To'q! To'q!" –

Sho'rlik buvim qo'llarida mador yo'q.

Kelib qoldi Rahimjonning dadasi:

"Chiqing, xola. Qumringizning kattasi..."

So'ng indamay ortga qaytdi. "To'q! To'q! To'q!" –

Qo'ltiqayoq... Bir oyoq yo'q, bir qo'l yo'q...

"Urush haqida ballada" she'ri manzara tasvirining tiniqligi bilan kishini rom etadi.

She'rda arpa tuyilayotgan havoncha "to'q-to'q"i bilan cho'loq askar qo'ltiqtayog'i "to'q-to'q" ining muvoziy tasviri natijasida ulkan fojeiy holat yuzaga kelgan.

Ko'milmagan anor shoxida

Sergak mudrar hurpaygan mayna.

Kuz sovqatar, uning ohidan

Ariqchaga qoplanar oyna.

"Egasiz uy haqida ballada" she'rida Abdulla Sher tabiatni juda nozik kuzatadi va go'zal tasvirlay biladi. Lekin peyzaj tasvirining o'zi shoir uchun hech qachon badiiy maqsad emas, balki hamisha lirik qahramon ruhiyatini ko'rsatish vositasi bo'lib qoladi:

G'ichirlaydi nihoyat eshik:

Kalovlanib alanglar ayol.

Ko'zlariga bor dunyo shumshuk

Ko'rinadi... O'ltirar behol...

*Birdan to'lib, o'krab yuborar,
Uzoq yig'lar. So'ng cho'mar o'yga.
Asta turar... Yana bir qarar
Yo'l chetidan egasiz uyga...*

Yuqorida keltirilgan misralardan ko'rishimiz mumkin-ki, shoir barcha bitganlarida ham yirik tuyg'ular, teran fikrlar, favqulodda holatlarni qaytarilmas satrlari bilan she'rda haqiqatda jonlantira olgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ballada qadimiy va ommaviy janrlardan biri hisoblanadi. Unda jahon xalqlari poeziyasining qadimiy va o'ziga xos go'zal an'analari mujassamlashgan. So'z san'atining ushbu janri uzoq yillar va asrlar davomida turli xalqlar og'zaki va yozma adabiyotida shakllanib, qadimiy shakllarini o'zgartirib, bugungi kungacha yetib keldi. Buni Abdulla Sher ijodi misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdulla Sher. (2021) *Tanlangan asarlar: She'rlar, dostonlar*, (2-bet). Sharq
Hotamov, N., va Sarimsoqov, B. (2013) *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati* (39-bet). O'qituvchi
Ibrohimov, M. (1974) *O'zbek balladasi*, (6-19-bet). Fan
Quronov, D., va Mamajonov, Z. (2013) *Adabiyotshunoslik lug'ati*, (61-bet). Akademnashr
Qosimov, A., va Xo'jayev, S. (2016) *Chet el adabiyoti tarixi*. (207-bet). Farg'ona

ZAMONAVIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA XALQONA OHANGLAR

Muhiddinova Dilnora Muhsin qizi

Xalqaro innovatsion universitet, Tarix va filologiya fakulteti, 3-kurs talabasi

m.d.muhsinovna@gmail.com

Ilmiy rahbar: o'qituvchi, Nurali Murodillayev

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi Iqbol Mirzo she'rlaridagi xalq og'zaki ijodida uchrovchi maqol, xalq qo'shiqlari, doston qahramonlari-yu umuman folklor namunalari hamda folklorizm an'analari haqida so'z boradi. Hozirgi zamon she'riyatidagi janr va shakllar rang-barangligi Iqbol Mirzo she'riyati misolida ko'rib chiqilganligi ayni maqsadga muvofiq bo'lib, shoir ijodida folklor, mumtoz she'riyat an'alarining davomiyligi, mavjud an'analarga nisbatan ijodiy yondashuv, novatorlik natijasi o'laroq yuzaga kelgan she'riy shakllar dalillangan.

Kalit so'z: folklor, poetik tasvir, o'lan, diniy-mifologik obraz, xalq ertaklari, xalq qo'shiqlari, lirik qahramon

Abstract. This thesis talks about proverbs, folk songs, heroes of epics, examples of folklore and traditions of folklorism in Iqbal Mirza's poems. It is appropriate that the variety of genres and forms in contemporary poetry is considered on the example of Iqbal Mirza's poetry, and the continuation of folklore,

classical poetry traditions, a creative approach to existing traditions, and innovative poetic forms are proven in the poet's work.

Key word: folklore, poetic image, olan, religious-mythological image, folk tales, folk songs, lyrical hero

Iqbol Mirzo she'riyatida sof milliy ranglar, o'zbekona tasvirlar, xalqona ohanglar tajassum topgan. Shoir she'rlarida lirik qahramonning ruhiy iztiroblari, qalb po'rtanalari, xalqchillik bilan sinkretlashib – uyg'unlashib ketadi:

*“Boychechagim – oy chechak,
osmon bo'ldim, yorijon.
Yulduzni quchgan kecha
bag'rim to'ldi, yorijon,
boychechagim boylandi...”* (Iqbol Mirzo, 1993, 2-bet)

Xalq qo'shiqlarida boychechak – ezgulik, kurashuvchan inson ramzi. Mazkur parchada boychechak – yor ramzi. Bundan tashqari ushbu parchada boychechakni, ya'ni yorni oyga mengzashi, o'zning esa yor ishqidan osmon bo'lganligi, muhabbatning samoviyiligiga urg'u beriladi. “Yorijon” so'zining takrori esa xalq o'lanlarini yodimizga soladi.

Iqbol Mirzo she'rlaridagi maqol va hikmatli so'zlarning samarali qo'llanilishi emotsionallikni, didaktik ruhni, xalqimizning urf-odatlarini, qadriyatlarini tasvirlashga xizmat qilgan:

*“Otang bozor, onang bozor deydilar,
Kimlar uchun bozor—mozor deydilar,
Bekorchidan Xudo bezor deydilar,
Avval keling, ko'ring O'zbekistonni...”* (Iqbol Mirzo, 1993, 13-bet)

Ushbu parchada qo'llanilgan maqollarning g'oyaviy, badiiy mazmuni muallifning ijodiy niyatiga to'la mos keladi. Satrlarda shukronalik hissi, Vatanni, ota – onani sevish tuyg'ulari bilan qorishib, o'zbek xalqining poetik obrazini yaratgan. Qo'llangan maqollar esa muallif fikrini mustahkamlashga, dalillashga xizmat qilgan.

Bu kabi misollarni shoir ijodidan ko'plab keltirish mumkin. Xususan, Vatan, xalq motivlarini tasvirlashda “Nondek aziz, suvdek seroblik ko'rgan”, “Alpomishsan ko'ksidan chaqmoq chiqqan”, “Bu yerdan oh urib o'tgan Go'ro'g'li, Bu yerdan ot surib o'tgandir Namoz”, “Er yigitning egilgani – o'lgani” kabi obrazlilik folklor asarlardagi qahramonlarning adabiy qayta jonlantirilishi shoir mahoratini aks ettiradi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, Iqbol Mirzo she'rlarida sevgi-muhabbat mavzusi ertak janrida uchraydigan, xalqimizning qon-qoniga singib ketgan Tohir, Zuhra, Qorabotir obrazlari orqali ifodalanadi.

“Shamol o'tdi, bulut o'tdi, yomg'ir o'tdi,

*Qahratonning qadamlari og'ir o'tdi,
Qorabotir o'tdi, Zuhro, Tohir o'tdi,
Sizdan tekkan iztiroblar o'tmadi, yor,
Ko'zlarimdan ko'zlarinigiz ketmadi yor*" (Iqbol Mirzo, 2014, 90-bet).

Mazkur satrlarda oshiq, ma'shuq, ag'yor (raqib) qiyofalari xalq folklor xazinalarida ziynatlanib, o'zgacha poetik tasvir kashf etadi. Diniy-mifologik obrazlardan Odam Ato va Momo Havoning xarakter xususiyatlari ham sevgi degan mavhum tushunchani konkretlashtirishga xizmat qiladi.

*"Momo Havo to'ymagan havosan, harir,
Odam Ato so'ymagan jonliqsan, sevgi"* (Iqbol Mirzo, 2002, 102-bet).

Shoirning ijtimoiylik aks etgan she'rlarida ham xalq og'zaki ijodi qahramonlari xarakteri va sifatlaridan mohirlik bilan foydalanilgan. "Toshotar" she'rida o'zbek xalq ertaklaridan Muqbil toshotar obrazi misolida bugungi axborot zamonidagi qing'irliklar ochiqqlanadi:

*"Bular juda jiddiy – qoshlari tugun,
Sopqonda so'z otib, yiqib turibdi.
Muqbil toshotarlar o'rniga bugun
Muxbir toshotarlar chiqib turibdi"*.

"Bola-chaqa" she'rida esa nafsi deya yurtni sotgan va hozir ham bunga tayyor kimsalarni butun boshli tarix misolida aks ettirgan shoir she'ri so'ngida lirik qahramonning o'jizliginida aytib o'tadi. Shiroq, Alp Er To'nga obrazlari misolida isyonkorlik ruhi namoyon bo'ladi. Millat sha'ni masalasida xato qilib bo'lmasligi, vatanparvarlikka undov, ajdodlarga munosib bo'lish chorlovi she'rning asl mohiyatini belgilab beradi:

*"Men ketdim!" — dedi Shiroq,
Bu so'nggi qaror edi.
Sen ham borarding, biroq
Bola-chaqang bor edi.
Tug' ko'tardi Er To'nga,
Ketdi Zarafshon bo'ylab.
Sekin qaytding ortingga
Bola-chaqangni o'ylab.* (Iqbol Mirzo, 2014, 11-bet)

Xullas, Iqbol Mirzo she'rlarida xalqimizning bebaho xazinasini maqollar, hikmatli so'zlar, doston va ertaklardagi qahramonlar qiyofalarni aks ettirish va ularning lirik portretidan salmoqli foydalanish bugungi poeziyamizni yangicha milliy bo'yoqlar, milliy ohanglar bilan boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Iqbol Mirzo. (2014). *Aytgil, do'stim, nima qildik vatan uchun*. She'rlar. «O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
Iqbol Mirzo. (2014). *Vatan haqida qo'shiq*. She'rlar. «O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
Iqbol Mirzo. (2002). *Tanlangan she'rlar*. She'rlar. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
Iqbol Mirzo. (1993). *Yurakning shakli*. She'rlar. "Kamalak".

O‘ZBEK SHE’RIYATIDA NAY OBRAZINING TADRIJI

Olimjonova Dilnoza Ilhamovna

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti 4-kurs talabasi

dilnozaolimjonova257@gmail.com

Ilmiy rahbar: katta o‘qituvchi Nafisa Raxmanova

Annotatsiya. Har bir shoirning o‘z nayi bo‘ladi. Jaloliddin Rumiy ijodida nay asliga qaytishga intilgan komil ruh va qalbi ilohiy ishq bilan to‘lib - toshgan orif ramzi bo‘lib kelgan bo‘lsa, zamonaviy o‘zbek she‘riyatida uning ma‘no doirasi ancha kengaydi. Izlanishlarimiz shuni ko‘rsatdiki, XX asr o‘zbek she‘riyatida nay shoir qalbi, dunyoviy ishq, sog‘inch, ruhiy izzitiroblar manbayi, g‘urbat kabi ma‘nolarni ifodalay boshladi.

Kalit so‘zlar: “Naynoma”, orif, komil ruh, nay, qamishzor.

Abstract. Every poet has his flute. In the works of Jalaluddin Rumi, the flute has become a symbol of a perfect soul and a scholar whose heart is overflowing with divine love, striving to return to his roots, but in modern Uzbek poetry, its scope of meaning is much wider. Our research has shown that in the Uzbek poetry of the 20th century, the flute began to express such meanings as the poet's heart, worldly love, longing, the source of spiritual suffering and foreignness.

Keywords: “Naynoma”, sage, perfect soul, flute, reed field.

Arab, fors va turkiy tillarda yaratilgan badiiy adabiyotda nayga bag‘ishlangan bir necha asarlarni uchratish mumkin. Hatto Mavlono Jaloliddin Rumiy qalamiga mansub fors tilida yaratilgan “Ma‘naviy masnaviy”ning dastlabki 18 bayti nayga bag‘ishlangan. Uni “Naynoma” deb ham ataydilar. “Naynoma” quyidagi bayt bilan boshlanadi: “Tinglagil, nay ne hikoyat aylagay, Ayriqlardan shikoyat aylagay” (Rumiy, 1999, 22-bet). Ushbu 18 bayt, rumiyshunoslarning e‘tiroficha, “Masnaviy”ning o‘ziga xos kaliti hisoblanadi. Bejiz “Masnaviy”ning boshidan boshlab nayga murojaat qilinmaydi. Tasavvuf adabiyotida nay - ruhi Ilohdan ajralgan va endi asliga qarab shiddat bilan qaytishga intilayotgan oshiq orifdir. Nay - aslidan ajralgan ruh timsoli, oshiq qalbi ramzi. U asliga qarab tinimsiz ravishda intiladi, nola-izzitiroblar bilan Robbini va o‘zligini anglab boradi. Inson ruhi Ollohga qaytar ekan, yuksalishi, irfon nuridan bahramand bo‘lib borishi lozim.

Professor Suleyman Uludag‘ning “Tasavvuf terimlari so‘zlügü”da nay so‘zining quyidagi ma‘nolari berilgan: NAY *ot, fors.* 1. Puflab chalinadigan musiqa asbobi. 2. *tas.* a) inja bir parda ichidagi sevgilining maqomi; b) sevgidan xabar berish; c) sevgili uzatgan qadah; d) murshidi komil; e) haqiqiy vatani bo‘lmish ruhlar va qudsiylar olamidan ayrilib bu dunyoga kelgan inson ruhi; g‘urbat dunyodagi bashar ruhi (Uludag‘, 2012, s.277).

So‘fiylar ta‘limotiga ko‘ra, bashar farzandining haqiqiy vatani ruhoniyyat olamidir. Bu dunyo esa imtihon sahnasi, inson vaqtincha qoladigan bir “zindondir”, karvonsaroydir. Ollohning

orifi yer yuzida asl vatani bo‘lmish ruhoniyyat olamini orzu qilib yashaydi. Faqat dunyoda vaqtincha yashash amr qilingani uchun va‘da qilingan ajal kelgunicha zaruratan yashaydi. Nayning orifga o‘xshash jihatlari quyidagilar:

1. Nay odatda qamishdan yasaladi. Qamish kesilmasidan oldin doimo nash‘u namoda hayot kechiradi. Kesilganidan keyin quriydi. Inson ruhi ham ruhlar dunyosida ma‘naviy lazzatlar ichida yashaydi. G‘addor va qup-quruq bo‘lgan dunyoga kelgach, zilol suvdek pokiza ruhlar olamidan judo bo‘ladi, go‘yo suvsizlikdan quriy boshlaydi.

2. Naydan oshiqona lazzatbaxsh sadolar taraladi. Orif insondan ham oshiqona va lazzatbaxsh so‘zlar zuhur bo‘ladi.

3. Nay nolasi tinglovchi ishqini ziyoda qiladi. Orifning so‘zlari, hikmati ham tinglovchi ishqini oshiradi, qalbini iztirobdan ozod etadi.

4. Nayning ovozidan buyuk bir ishq mojarosi his qilinadi. Orif so‘zidan ham aksar chog‘larda haqiqiy oshiqlarning oliy ahvollari va olami lohutning asrori tinglanadi.

5. Nayning san‘ati uning ichidadir. Orifning kamoloti ham botindir.

6. Nayning qomati to‘g‘ri, orifning ham xulqi to‘g‘ridir.

7. Nay qamishlikdan kesilgach, o‘z olamidan judo bo‘ladi, ya‘ni g‘aribga aylanadi. Ruhlar olamidan ayrilgan orif ham bu dunyoda g‘arib bo‘lib yashaydi.

8. Nayning ichi har narsadan holi, bo‘m-bo‘sh, yolg‘iz naychining ishq bilan to‘ladi. Orifga ham hasad va g‘ashlik begona, qalbi Rabboniy ishq bilan bezangan.

9. Nay kesilganidan keyin o‘z-o‘zicha oshiqona sado chiqara olmaydi - usta bir naychining nafasiga ehtiyoji bor. Orif ham bir fayzbaxsh zotning, Yaratganning damsozidir (Rumiy, 1999, 23-bet).

Har bir davrning, har bir ijodkorning o‘z nayi bo‘ladi. Jaloliddin Rumiy ijodida nay asliga qaytishga intilgan komil ruh, qalbi ilohiy ishq bilan to‘lib - toshgan orif va komil inson ramzi bo‘lib kelgan bo‘lsa, zamonaviy o‘zbek she‘riyatida uning ma‘no doirasi ancha kengaydi. Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Mirpo‘lat Mirzo, Mirzo Kenjabek kabi shoirlar ijodida Nay shoir qalbi, dunyoviy ishq, sog‘inch, ruhiy iztiroblar manbayi, g‘urbat kabi ma‘nolarni ifodalay boshladi. Nay ramzining ma‘noviy tadrijini Rauf Parfi she‘ridan olingan quyidagi parcha misolida ko‘rib o‘taylik:

Yana keldim mahzun go‘shaga,

Bunda bir nay yotibdi sinib.

Qo‘y sig‘inma ortiq o‘shanga,

Qo‘y sig‘inma unga, sevgilim.

She‘riy parchadagi nay ramzini o‘z ma‘nosida ham (ya‘ni, o‘sha go‘shada chindanam singan nay yotibdi degan ma‘noda), shuningdek, uni lirik qahramonning yo‘qotilgan hislari, armonga

aylangan orzulari ma'nosida ham tushunish mumkin (Quronov, 2019, 203-bet). Bizningcha, bu she'rda singan nay erta so'ngan iste'dodga ham ishora qiladi.

Abdulla Oripovning "Bahor" she'ridagi nay obrazi ham irfoniy, ham dunyoviy ma'nolarda keladi:

*Uvada kamzulda billur tugmaday
Bulutlar ortidan boqadi yulduz.
Qaydadir yurtini eslab ingrar nay,
Qaydadir qo'zigul yoradi ildiz.*

Bu she'rda nay timsoli qamishzorga, ya'ni asliga qaytishni istagan ruh, ayni damda turmush tashvishlari bilan vatanini tark etgan va endi ortga qayta olmay, uni qo'msab yig'layotgan vatangadolar – g'arib insonlar holatini tasvirlaydi.

Xurshid Davron she'rlarida esa nay obrazi sog'inch ramzi bo'lib kelgan. Kuzning qop-qora kechalaridan birida nayning mungli kuyi yangraydi. Bo'm-bo'sh ko'chalarda tentirab yurgan shamolning nolasi unga jo'r bo'ladi:

*Sog'inch dilni o'rtaydi.
Kuz. Shamol. Bo'm-bo'sh ko'cha.
Nay kuyi – sog'inch bayti.
Atrofda qora kecha.*

Mirzo Kenjabekning diniy-falsafiy she'rlarida nay orif ko'ngli bo'lib nola qiladi. Momo Havo bilan Odam Ato jannatdan nafs deb atalmish gunoh tufayli quvilgan edilar. Nolalig' nayni ham qamishzordan ayirgan narsa - uning gunohi! Endi u yig'lab, nola qilib nayzoriga qaytarishni Yaratgandan so'raydi:

*Xoliqo! Boqsang-chi oh-zorimga, Huv!
Dard olib keldim bu bozoringga, Huv!
Nolalig' nayman, meni kesmish gunoh,
Bas, meni qaytar u nayzorimga, Huv!*

Jaloliddin Rumiy "Naynoma"da "Nay sadosi otashedur, bod emas, Kimda otash yo'q – u odamzod emas" deya ta'kidlaydi (Rumiy, 1999, 37-bet). Misollardan ko'rinib turibdiki, nay so'zining ma'no taraqqiyotida o'sha otash yetakchilik qiladi. Otashning asl ma'nisi buyuk sog'inchdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Jaloliddin Rumiy (1999). *Ma'naviy Masnaviy*. Kuliyot. J.1. K.1. "Sharq" nashriyoti.

Quronov, D.H. (2019). *Adabiyot nazariyasi asoslari*. "Noshir" nashriyoti.

Uludag, S. (2012.) *Tasavvuf terimlari so'zligi*. Kbalci Yayincilik.

QO'SHTIRNOQQA QAMALGAN "BEDANA" VA BOSHQA QUSHLAR HAQIDA (SHOIR TILAK JO'RA SHE'RIYATIDA QUSHLAR TIMSOLIGA TAVSIF)

Rasulova Saida Hikmat qizi

Annotatsiya. Maqolada shoir Tilak Jo'ra ijodida qush timsolini o'rganish maqsad qilindi. Shoir ijodini o'rganishda bir nechta she'riy to'plamlarni o'zida jamlagan "Saylanma"dan foydalanildi. U o'z she'rlarida ijobiy ma'no anglatishda bulbul, chumchuq, bedana kabi qushlar obraziga murojaat etgan va salbiy ma'noni ifodalashda turna, qarg'a singari qushlarning ma'lum bir xususiyatlarini asos qilib olgan. Shoir ijodida qush timsoli, asosan, hurlik, xotirjamlik va harakatchanlik tushunchalarini o'quvchi ko'z o'ngida jonlantirish uchun xizmat qilgan. She'rlardagi ayrim topildiq va o'xshatishlar biz uchun muhim tadqiqot obyektidir.

Kalit so'zlar: ramz, o'xshatish, qush, erkinlik, turna, bulbul, qarg'a.

Abstract. The aim of the article is to study the image of a bird in the work of the poet Tilak Jora. "Saylanma", which includes several poetry collections, was used to study the poet's work. In his poems, the poet used birds such as nightingale, sparrow, quail to convey a positive meaning to the reader, and used certain characteristics of cranes and crows to express a negative meaning. In the work of the poet, the image of a bird served mainly to express the concepts of freedom, calmness and mobility. Some findings, analogies are an important research object for us.

Keywords: symbol, allusion, bird, liberty, crane, nightingale, crow.

Har bir ijodkor asarlarida yashirin ma'noni ifodalash va uning ta'sirini kengaytirishda ramzlar, badiiy o'xshatish, ibora va xalq maqollaridan keng foydalanadi. "Ramz (arabcha – imo-ishorat) atamasi tasvir obyektiining mohiyatini ma'lum bir nuqtai nazardan shartli ifodalovchi so'z yoxud predmet bo'lib, timsol, simvol so'zlari bilan bir ma'noda ishlatiladi. Ramzlar o'z tabiatiga ko'ra turli xil bo'ladi. Predmetlar, hayvonlar, qushlar, parrandalar, mashhur voqealar, harakat va predmetlarning belgilari va boshqalar ramzlarni ifodalashda katta o'rin tutadi" (Boboyev, 2002, 337-bet).

Shoir Tilak Jo'ra ijodida qush timsoli o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, asosan erkinlik, hurlik, xotirjamlik kabi tushunchalar bilan birgalikda qo'llanilgan. Bundan tashqari shoir qushlarning hayot tarzini she'rga ko'chirish va ko'chma ma'no ifodalash orqali asarning ta'sirchanligini oshirishga erishgan.

Shoirning "Rayhon" she'riy to'plamidan olingan quyidagi parchaga e'tibor qaratamiz:

*...Bir kuni o'sha qushcha,
o'sha mitti jon*

*Ko'ngilning ermagi uchun,
bir o'q bilan berdi jon.
Hech kim unga tutmadi aza,
hech kim
bunga qilmadi parvo.
Qush zoti-ku ko'p erur, ammo
o'sha erkin,
o'sha hur qushcha
endi yo'qdir yorug' dunyoda.*

Ushbu she'r erkin vaznda yozilgan. Uning mazmunida qush timsoli asosiy o'rinni egallaydi. She'rda, bir qarashda, oddiy bir qushcha tasvirlanayotgandek ko'rinadi. U barcha qushlar qatori "bo'liq boshloqlar va xirmonlar" bilan yonma-yon tasvirlanadi. Ammo she'rdagi "Hech kim unga tutmadi aza" misrasi qush timsolida "kimdir (yoki kimlardir)" tasvirlanayotganligini ochib beradi. Zotan, qush uchun aza tutilishi odatiy hodisa emas va she'rning so'nggida erkinlikka, hurlikka intilgan insonlar tasvirlanganligini ilg'ab olamiz: "o'sha erkin, o'sha hur qushcha, endi yo'qdir yorug' dunyoda".

Shoirning "Olam ostonasi" to'plamidan o'rin olgan "Saxiylik" she'riga e'tibor qilaylik:

*Buncha ham mehribondir turnalar bizga:
Bahorni boshlab keladi.
Buncha ham mehribondir turnalar bizga:
Kuzni ham tashlab ketadi.*

She'rda turnalarning bahorda uchib kelish va kuzda uchib ketish odatidan mahorat bilan foydalanilgan. Bizning talqinimizcha, ushbu obraz orqali yaxshi kunda yoningizda bo'lib, go'yoki "bahorni boshlab keladigan" va yomon kunda tashlab ketuvchi ("Kuzni ham tashlab ketadi") insonlarga ishora qilinadi. Dastlabki misralarda sarlavha ("Saxiylik") ga mosdek tuyiladi, ammo keyingi ikki satrni o'qiganimizda esa sarlavhadan tortib har bir so'z kinoya bilan yozilgani anglashiladi.

Ijodkorning "Ruhiyat" to'plamidan o'rin olgan quyidagi she'rda qush timsoli orqali xalqimizning o'tgan davrlardagi ruhiyati tasvirlangan:

*Sanduvoch erding, bo'lding andalib,
Bulbul bo'lib kelding aldanib.
Noming o'zgardi-yu, o'zgarmadi nolang
Tutqunlikda toliqqan qushcham,
Zorlanib-zorlanib
Zoriqqan qushcham.
Turkiy titrog'ingda bunchalar sitam!..*

Dastlab, bulbulning eski turkiy tilda sanduvoch, keyinchalik andalib bugungi kunda esa bulbul deb nomlanayotganligiga e'tibor qaratamiz. Bu hodisani o'zbeklar o'zbek nomini olgunga

qadar bir necha nomlarda atalganligi bilan qiyoslash mumkin. Keyingi misralarda esa xalqimizning mustamlaka holda, qaramlikda o'tgan davri; nomi o'zgarsa-da, nolasi o'zgarmaganligi, tutqunlikda toliqqanligi haqidagi fikrlarga duch kelamiz. Har bir badda takrorlanadigan "Turkiy titrog'ingda bunchalar sitam!" misrasi titroqlardan, qo'rquvlardan chekinib, o'zlikni tiklashga chorlovchi chaqiriq kabi yangraydi.

"Yulduzlar tabassumi" to'plamidan o'rin olgan "Yurak" she'rida qush bilan bog'liq ajoyib o'xshatishlar mavjud:

*Bir qushchaday tipirchilab,
Bir qushchaday sayray olmasang,
Meni qiynab nima qilasan?
O'ttiz yilki seni ko'tarib,
Ko'p yurdim bu olam aro!
Armonlarga umrimni berib,
Umidlardan ko'p bo'ldim judo...*

Muallif orzu-armonlari, umidlari haqida o'yg'a tolar ekan, yuragining qushga o'xshab tipirchilashini, sayrashini, harakatdan to'xtamasligini istaydi. Inson hayot ekan, orzulari armonga aylanishiga, umidlari so'nishiga qaramasdan olg'a harakat qilishi lozim. She'r boshdan-oyoq yurakka xitoblardan iborat bo'lib, keyingi misralarda shoir yuragini "chumchuq kabi chug'urlashga" undaydi:

*...Oftobni olqishlagan chumchuq singari,
Tinmayin chug'urla bo'g'zimda:
Bu chaman bog'larning latofatini
Oftobga aytganday aytib tashakkur!
Chug'urla...*

Shoir saraton vaqtida chumchuq galalarining chug'urlashlarini oftobga tashakkur aytishga o'xshatadi. Chumchuqlarning tinimsiz harakatlarini barchamiz kuzatganmiz. Keyingi misralarda ijodkor yuragiga qarata chumchuq kabi tinimsiz chug'urlab, bobo dehqonga tashakkur aytishini, hasratlari, sevinchi haqida "chug'urlashini", aks holda, uni bag'ridan yulib otishini, bunday yurakning o'ziga yo'ldosh bo'la olmasligini ta'kidlaydi. Jumladan she'r shu satr bilan yakunlanadi:

*Zotan, yo'ldosh emas
Unday yurak – Jo'ra o'g'li Tilakka!*

Ushbu to'plamdan o'rin olgan "Visol" she'riga diqqat qilsak:

*U qushga o'xshaydi,
Yo tushga –
Mening bag'rimda kechadi,
Olis osmonimda
qushday uchadi!*

*U qushga o'xshaydi,
Yo tushga?!
U – buyuk sharpadir.
Sendan qochadi u,
Mendan kechadi...*

She'rdagi visol qushga, tush va sharpaga o'xshatilmoqda. Visol lirik qahramonning bag'rida, qalbida tush kabi kechmoqda. Yoki qush kabi yetib bo'lmas olis osmonda uchmoqda. Inson qushni tutish uchun juda ko'p mashaqqat chekadi. She'rdagi visolga yetish uchun xuddi qushni tutgudek yoki undan-da ko'p mashaqqat chekilishi nazarda tutilgan va ajoyib o'xshatish yuzaga chiqqan. Keyingi bandda esa visol qush ham, tush ham emas, degan to'xtamga kelinadi. U – buyuk sharpa. Sharpa singari qochib yuruvchi voqelik.

“Visol” she'ri bilan yonma-yan “Rayhon” to'plamidan o'rin olgan, yorga bo'lgan tuyg'ular ifodalangan quyidagi she'r ahamiyatlidir:

*“Bedana”
Bedazorda “bedana”
Bo'lib-bo'lib sayraydi,
Qo'rni qo'zg'arkan ona,
Tinglab uni yayraydi:
– Sayroqidir buncha ham
Cholimning tullagidek,
Koshki bo'lsa cholg'inam.
Tongda qurib u tuzoq,
Qurmag'urni ushlardi,
Men berardim don, ushoq,
Sayrab ko'nglim xushlardi...*

She'rdagi ona qo'rni qo'zg'ar ekan, bo'lib-bo'lib sayrayotgan bedana ovozi eshitib, tinglab yayramoqda va choli esiga tushmoqda. Agar u hayot bo'lganida tuzoq qurib qushni ushlashini, o'zi esa don, ushoq berib, uning sayrashini eshitib, ko'ngil xushlashini xayol qilyapti. Ko'rish mumkinki, sarlavhada ham she'r tarkibida ham qush nomi qo'shtironqqa olingan. Qiziq, nima uchun muallif bedanani qo'shtirnoqqa qamagan? Bu savolga javob topish uchun keyingi bandni ham o'qiymiz:

*Bedazorda “bedana”
Bo'lib-bo'lib sayraydi.
Kampir qizi jonona
Oshxona tuynugidan
Bedazorga qaraydi:
– Tezroq pishsa holvaytar,
Enam kirardi uyga.
Yoningga chiqardim, yor,
Pichan solay deb qo'yga...*

Ushbu bandda “bedana” aslida qush emas oshiq yigit ekani ma’lum bo’ladi. “Bedana” birinchi bandda yorni yodga soluvchi vosita sifatida kelsa, keyingi bandda esa – yorning o’zi. Samimiy tuyg’ular ifodalangan she’r o’quvchiga o’zgacha kayfiyat bag’ishlaydi. Uni o’qir ekanmiz, filologiya fanlari doktori, professor Najmiddin Komilovning ushbu so’zlari bejiz emasligiga amin bo’lamiz: “Tilak Jo’ra she’rlari xuddi o’ziday sodda va mazmunli edi. U she’rni ko’z-ko’z qilmas, neki yuragi buyursa shuni yozardi. Shu bois she’rlari hamon toza, hamon yurakka yaqin. Yurt sog’inchi, do’st sog’inchi, onaizor va go’zal yor sog’inchi uning sevgan mavzulari, oy, quyosh, bug’doy, bedana, tok narti, bedazor – uning xush ko’rgan tashbihlari edi” (Hamroyeva, 2004, 132-bet).

“Ruhiyat” to’plamidan o’rin olgan qish haqidagi she’rning so’ngida shunday misralarga duch kelamiz:

*...Qahrim qag’illagan qarg’adir,
O’zimdan, ko’zimdan yo’rg’adir,
Yo’g’rilib-yo’g’rilib labimni tishlar
Qor qoplagan qarg’ishlar...*

Qishning sovuq kunlarida qarg’alarning to’dalashib qag’illab qolishganini barchamiz ko’rganmiz. Bobo-buvilarimiz buni ko’rib: “Qor yog’sa kerak”, – deb qo’yishardi va chindan ham ertasi yoki undan keyingi kunlarda qor yog’ganiga guvoh bo’lganmiz.

Lirik qahramonning qahri qag’illagan qarg’aga mengzatilishi bekorga emas. Yuqorida yodga olganimizdek, qarg’alar qor yog’ishidan darak bergani kabi, lirik qahramonning qahrilanishi (shu g’azab sabab) biror ko’ngilsizlik bo’lishi arafasida ekanini bildiradi. Uning qahri ko’zlaridan yo’rg’alab chiqib ketgudek. Bunday holatda odamning yomon gap aytib, qarg’ab yuborishi hech gap emas. Bir so’z bilan aytganda, kimningdir g’azabi ortidan insonlar orasida sovuqchiliklar kelib chiqishi ehtimolining qarg’alar qag’illashi ortidan qor yog’ishi mumkinligiga o’shatilishi chinakam original topilmadir.

“Yulduzlar tabassumi” to’plamidan o’rin olgan “Ona uy” she’ridagi hodisalar ko’pchilik uchun tanish:

*...Nafasday bezovta ko’ngli,
Qafasdagi qushchaday
Bezovta!
Tomog’iga tiqilar hasrat,
Anglolmas,
Bu og’riq nima?
Kunlarni sanar:
Seshanba,
Dushanba...
Juma...*

*Nihoyat,
Qaytdi uyiga.
Mana,
Qushday yengil tashlaydi qadam,
Torgina yo‘lagi bo‘ylab!
Bu dam
Torgina uyiday
Ko‘ngli xotirjam!*

Sezganingizdek, bu she‘rda uyidan uzoqda bo‘lgan kishining holati tasvirlangan. “Ota uy”, “Ona uy” kabi ifodalar bejizga kelib chiqmagan. Inson faqatgina o‘z uyi – kichik vatanida otasi, onasi bag‘ridagi kabi xotirjam yashay oladi. Lirik qahramon safarga otlar ekan, ko‘ngli bezovtalana boshlaydi va bu bezovtalik qafasidagi himoyasiz, tutqun qushchaning bazovtaligi bilan barobar. U bezovtalikdan qutulishni istaydi va uyiga qaytish uchun kun sanaydi. “Nihoyat, qaytdi uyiga” va u endi qafasidagi qush emas, uyiga eltuvchi torgina yo‘lakda ozod qush kabi yengil – xotirjam qadam tashlamoqda, “Ona uy”ida ko‘ngil xotirjamligini his etmoqda. Albatta, bu tuyg‘uni boshdan kechirganlar she‘rdagi kayfiyatni butunligicha tushuna oladi.

Xulosa qilib aytganda, shoir Tilak Jo‘ra ijodida qush timsoli va o‘xshatishlar o‘zining ohorli va betakrorligi bilan adabiyotimiz uchun muhimdir. Qushlarning ijobiy va salbiy xususiyatlariga ko‘ra she‘rda ramziy ma‘no ifodalashi, qoyilmaqom tashbehlar o‘quvchini o‘z fikrlarini mustahkamlashga, asarning mag‘zini chaqish uchun tirishqoqlik bilan yondashishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Boboyev, T. (2002). *Adabiyotshunoslik asoslari*. “O‘zbekiston” nashriyoti.

Hamroyeva, M. (2004). *Erta so‘ngan yulduzlar*. “Sharq” nashriyoti.

Tilak Jo‘ra. (2011). *Saylanma*. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.

CHO‘LPONNING “GO‘ZAL” SHE‘RI XUSUSIDA MULOHAZALAR

*Muhayyo Rahimqulova
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
Ona tili va adabiyoti ta‘limi fakulteti 2-kurs talabasi
rahimkulovamuhhayo@gmail.com*

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek adabiyoti rivojida katta rol o‘ynagan jadid adabiyotining yuksak

namoyondasi Abdulhamid Cho‘lponning *“Yana oldim sozimni”* she‘rlari to‘plamidagi *“Go‘zal”* she‘rining mazmuni va mohiyati tahlil qilingan. Ushbu maqolada yulduz, oy, shamol, kun obrazlari orqali yor va ishq timsoli, vatanga bo‘lgan muhabbat mavzusi aks ettirilgani yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: janr, obraz, yulduz, oy, shamol, kun, tush, Oshiq va yor timsoli, tabiat manzaralari, vatan, millat tushunchalari.

Abstract: The article analyzes the content and essence of the poem “Beautiful” from the collection of poems “Yana oldim sozimin” by Abdulhamid Chulpon, who played a major role in the development of Uzbek literature. In this article, the star, the moon, it is explained that through the images of the wind and the wind sun, the symbol of love and the theme of love for the motherland is reflected.

Keywords: genre, image, star, moon, wind, day, dream, symbol of lover and lover, natural scenery, concept of homeland, nation.

Cho‘lpon - haqiqat kuychisi va erk farzandi. U o‘zbek adabiyotshunosligida teran va haqqoniy fikrlaydigan o‘tkir iste’dod sohibi bo‘lgan ijodkor sifatida alohida o‘ringa ega. Uning she’riyat sohasidagi merosi asrlar osha millat ravnaqiga xizmat qilib kelmoqda. Cho‘lpon lirikasi o‘zbek she’riyati rivojida bugungi kunda ham, o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Shoir an’anaviy usullardan foydalanib tabiat manzaralariga bag‘ishlangan she’rlari orqali XX asr o‘zbek she’riyatiga yangilik kiritgan otashqalb shoirdir.

Shoir har bir ijod namunasida ijodining bosh g‘oyasi- erk va hurriyatni kuylagan ijodkor, she’rlaridagi g‘oyalar bizga istiqlolni sevishni, qadirlashni o‘rgatadi. Ko‘nglimizda vatanga muhabbat uyg‘otgan shoirdir. Cho‘lpon millat mustaqilligi to‘g‘risida qayg‘urgan jasorat sohibidir.

Cho‘lpon- tom ma’nodagi milliy shoirdir. Shoir tabiatni juda nozik va teran his qiladi. Lekin u tabiat manzaralarini shunchaki asar bezagi sifatida emas, balki yor timsoli sifatida ham ta’riflab o‘tadi. Shoir insoniy his tuyg‘ularni tabiat voqealariga bog‘lab qiyoslaydi.

“Go‘zal” she’rida, shoir tabiatning juda dilbar manzarasini yaratgan, Cho‘lpon she’riyatidagi lirik qahramon xayoldagi yoki afsonaviy go‘zalni emas, hayotiy jonli go‘zalni sevadi. Bu sevgi obrazlar ta’sirida tug‘ilgan va hayotiy siymo shaklida gavdalanadi. Lirik qahramonning sevgilisi “Oydan-da go‘zaldir, kundan-da go‘zal”. Shoir “Go‘zal” she’rida go‘zallik qoshida lol qolgan inson ruhiyati, yulduz, oy, shamol, quyosh obrazlarida, oshiq taqdirining ta’sirchanligi bayon etilgan. Cho‘lpon tabiat tasviriga inson ruhini singdiradi. Shoir izlayotgan tengsiz go‘zalni dastlab, “Qorong‘u kechada ko‘kka ko‘z tikib, eng yorug‘ yulduzdan” so‘raydi.

She’rda lirik qahramonning uyqusiz tunda eng yorug‘ yulduzga murojaat qilishi bilan boshlanadi.

*Qorong‘u kechada ko‘kka ko‘z tikib
Eng yorug‘ yulduzdan seni so‘raymen.
Ul yulduz uyalib, boshini bukib
Aytadir: men uni tushda ko‘ramen.*

*Tushimda ko'ramen-shunchalar go'zal
Bizdan-da go'zaldir, oydan-da go'zal.*

Cho'lponning lirik qahramoni, avvalo, yulduzga murojaat qiladi. Yulduz go'zalni o'ngida emas, "tushda ko'r"ganligi sababini izohlashga diqqat qaratilgan. Yulduzning malak ta'rifini eshitganlari tufayli tushida ko'rgani o'ngida emas, tushida ko'rib bu sohibjamol go'zallikni ta'riflashga til ojiz ekanligi ta'riflab o'tgan. "*Eng yorug' yulduz*" malakni tushida ko'rgani tabiiy, lirik qahramon ma'shuqasini bitta "*Eng yorug' yulduz*" dan so'ragan edi. Lekin yulduz "*Bizdanda go'zaldir, oydan-da go'zal*", tarzida ko'plik nomidan javob berdi. Bitta yulduz qanchalar porloq bo'lmasin, osmonning ko'rki bo'la olmaganidek, ko'kning bezagi osmon to'la sanoqsiz yulduzlardir.

*Ko'zimni olamen oy chiqqan yoqqa
Boshlaymen oydan-da seni so'rmoqqa
Ul-da aytadir: bir qizil yanoqqa
Uchradim tushimda, ko'milgan oqqa
Oqqa ko'milganda shunchalar go'zal
Mendan-da go'zaldir, kundan-da go'zal.*

She'rda lirik qahramonning yulduzdan qoniqarli javob ololmaganligi uchun nigohi oy chiqqan yoqqa yuzlandi. Lirik qahramon oyga murojaat qildi. Oy unga "*Bir qizil yonoqqa, Uchradim tushimda ko'milgan oqqa*",-deb javob qaytaradi. She'rda "*qizil yonoq*" sifatlashi ham ishlatilgan.

Qizil yonoq-sog'lomlik, go'zallik belgisi, oyning tushida namoyon bo'lgan malak qizil yonoqli. Go'zalning qizil yonog'i, quyoshning yondiruvchi qizilligiga ham qiyoslangan. Oyning tushidagi malak oqqa ko'milgan deb izohlangan, oq rang aslida ezgulik, poklik ramzidir. Lirik qahramon "*oqqa ko'milgan*" deb alohida urg'u berib o'tgan, demak oq yuzli malak, albatta, oq libosda bo'lgan bo'lishi kerak. Oy go'zalni ko'rish uchun nazar tashlaganda, yuzidan ham nur taralib turgan. Oy o'zidan, hatto quyoshdan ham go'zalligini, yuzlari xuddi sutdek oppoq ekanligini ham ta'riflab o'tgan.

*Erta tong shamoli sochlarin yoyib
Yonimdan o'tganda so'rab ko'ramen.
Aytadir: bir ko'rib, yo'limdan ozib
Tog'-u toshlar ichra istab yuramen
Bir ko'rdim men uni- shunchalar go'zal
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal.*

Go'zalni so'roqlab tong ottirgan oshiq yorini subhidamda erta tong shamolida surishtirishni boshlaydi. Tong nasimi tengsiz malakni tushida emas, o'ngida ko'rganligini aytib o'tgan. Shamol esa "*Bir ko'rib, yo'limdan ozib, Tog'-u toshlar ichra istab yuramen*" deydi. Hatto bir ko'rishda

telba oshiq bo‘lib, yo‘lini yo‘qotib quyganligi, tog‘- u toshlar kezib sarson, sargardon kezib yurganligini aytadi.

*Ul ketgach, kun chiqar yorug‘lik sochib
Undan-da so‘raymen sening to‘g‘ringda
Ul-da o‘z o‘tidan bekinib, qochib
Aytadir: bir ko‘rdim, tushdamas, o‘ngda
Men o‘ngda ko‘rganda shunchalar go‘zal
Oydan-da go‘zaldir, kundan-da go‘zal.*

Ishq otashida kuyib qorong‘u kechadan kunduzga qadar bedor yurgan oshiq, olamni munavvar etgan kun-quyoshga murojaat etadi. Kun ham u malakni birgina bor ko‘rishga muyassar bo‘lgan. Lekin o‘sha birgina uchrashuv uning go‘zalga o‘zini unutar darajada oshiq bo‘lishiga kifoya qilgan. Quyoshga tik qarab bo‘lmaydi, chunki ko‘zingizni oladi, she’rda go‘zalni ham, yonib turgan o‘tga o‘xshatyapti. Shu bois quyosh o‘z o‘tidan bekinib qochganligini aytib o‘tadi.

Vatanimiz osmonidagi ko‘lankani surib, erk quyoshini portlatish uchun umrini fido qilgan Cho‘lpon, balki she’rda vatan tinchligi uchun tabiat manzaralari bo‘lgan yulduz, oy, shamol, quyoshdan yordam so‘rab murojaat qilayotganday tuyuladi.

*Men yo‘qsil na bo‘lib uni suyibmen
Uningchun yonibmen, yonib-kuyibmen
Boshimni zo‘r ishga berib quyibmen
Men suyib...men suyib, kimni suyibmen
Men suygan suyukli shunchalar go‘zal
Oydan-da go‘zaldir, kundan-da go‘zal.*

She’rda go‘zallikni ifodalovchi so‘zlar bir umumiy ma’noni bildiradi, ularni

“Go‘zal” so‘zi birlashtirib turadi. She’rdan lirik qahramon izlayotgan go‘zallar go‘zali “Vatan” ekanligini anglash mumkin.

Oshiq ishq o‘tida yonayatganidan masrur, dard chekish baxtidan quvonchda. Shu bois “boshini zo‘r ishga berib” qo‘yganidan pushoymon emas. Lirik qahramon yulduz, oy, shamol, kun timsollarida qalbidagi ishq o‘t alangasi qanchalik balandligini isbotladi. Mislsiz muhabbati va o‘rtanishlari evaziga hech narsa kutmaydigan chin oshiq timsoli yoritilgan. Go‘zal tasvirining eng yuksak ko‘rinishi Cho‘lpongagina tegishlidir. Cho‘lponni Vatanga bo‘lgan muhabbati birinchi o‘rinda turar edi. Adabiyotshunos olim Begali Qosimov aytganlaridek, Cho‘lpon she’riyati xalqchil g‘oyalari, yuksak millatparvarlik va vatanparvarlik ruhi bilan chinakam xalqning farzandi edi.

Yana shuni aytish kerakki, Cho‘lponning ushbu she’ri aslida Vatan ozodligi va erki haqidagi bitik ekanligi ko‘plab adabiyotshunos olimlar tomonida aytib o‘tiladi. Xususan, adabiyotshunos olim Suvon Meliyev ushbu she’rdagi hamma so‘zlar sof turkey so‘zlardan iborat ekanligigga urg‘u beradi. Binobarin, olim ushbu she’rda Vatan obrazi talqinlarini ko‘radi. Shu bilan birga, Adabiyotshunos olim Ra’no Mullaxo‘jayeva ham o‘zining tadqiqotlarida Cho‘lponning ushbu

she'ri haqida fikr yuritar ekan, uni Vatan haqida yozilgan she'r deb tahlil qiladi. Bizningcha, ushbu she'rda shoir tabiat tasviri va ichki kechinmalarini uyg'un holatda tasvirlagan. Tabiat tasvirlari orqali, Vatanga bo'lgan muhabbatini ifodalamoqchi bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, Cho'lpon "Go'zal" she'rida muhabbat oshiq va yor timsoli haqidagina mulohaza yuritgani yo'q, balki shoir vatan, vatanga bo'lgan muhabbati, yurtning kelajagi va taqdiri, ilm-ma'rifatga ega xalqqa murojaatini bildirmoqda. Cho'lpon ijod qilgan davrda o'z xalqining milliy tuyg'ularini, sha'nini nechog'li sezgirlik va hushyorlik bilan himoya qilganini bilamiz. Xatto shoirning o'zi ham, "*Muhabbat osmonida go'zal Cho'lpon edim*", do'stlar degan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Чўлпон.(1991). "*Яна олдим созимни*". -Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти -182 б.
Куронов Д.(2015). Талкин имконлари. -Тошкент: Турон замин зиё, -88 б.
Куронов Д.(1998). Чўлпон поэтикаси. -Тошкент: -50 б.
Mamiraliyev Q.(2019).Cho'lpon she'rlarida vatan obrazi talqini

YOSH SHOIR TANGRIBERDIMUROD IJODIGA OID BA'ZI FIKR-MULOHAZALAR.

Ro'ziyev Sherzod Yashinboy o'g'li
Samarqand Davlat Universiteti 3-kurs talabasi
Asinbojsajmonov@gamil.com
Mirzomurodov Mirmuhammad Mirojitdin o'g'li
Samarqand Davlat Universiteti 3-kurs talabasi
lordmir13@gmail.com
Mavlonova Madinabonu
Guliston Davlat Universiteti 4-kurs talabasi
madinabonumavlonova03@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh shoir Tangriberdimurod ijodi, uning she'rlarining badiiy tahlili hamda ulardagi his-tuyg'ular haqida fikr-mulohazalar bayon qilingan. Shuningdek shoirlikning afzalliklari, bu sohadagi qiyinchiliklar yoritilib berilgan. Maqola davomida shoirning shoirlik yo'lida bosib o'tgan yo'llari va ijodiy ishlari bilan tanishib tahlil qilamiz.

Kalit so'zlar: she'r, his-tuyg'u, zavq, dard, shoir, she'riyat.

Abstract: This article presents the work of young poet Tangribardi Murod artistic analysis of his poems, thoughts and opinions about the feelings in them. Also, the advantages of poetry and difficulties in this field are highlighted. In the course of the article, we will get to know and analyze the poet's paths and creative works.

Keywords: poetry, emotion, pleasure, pain.

Qashqadaryo yurtimizdagi madaniy-adabiy markazlardan biri bo'lib, bugungi davrda shahar va uning atrofidan ko'plab shoir-u, yozuvchilar yetishib chiqmoqda. Ana shu iste'dodlar sirasida lirik, hajviy she'rlari bilan o'z davrida e'tibor topayotgan shoir Tangriberdi Murodning o'ziga xos o'rni bor.

Tangriberdimurod taxallusi bilan qalam tebratayotgan shoirning asl ismi Shamshodbek bo'lib, 2000-yil 16-fevralda Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahri Xalqobod mahallasida Homit aka xonadonida tavallud topgan. Bo'lajak shoir Samarqand davlat tibbiyot universitetini tamomlagan. Tangriberdimurod juda sermahsul ijodkor. Buni uning quyidagi satrlari orqali bilishimiz mumkin:

*“Yozgan she'rlarimning barchasi yolg'on,
Uch yuzta yolg'onni yozganligim rost”*

Ijodkor “Endi kech”, “Sog'indingmi?”, “Qora kunda”, “Dunyo –bu dunyo”, “Xamsa”, “Kechirmayman”, “Bandalik”, “Uchta so'z”(Men Seni Sevaman), “Mardikor ayol”, “Bariga yasaymiz yakun”, “Senga nimalar?”, “Befarzand ayol”, “Taqdir”, “Adashdim”, “Bor...”, “Zolimginam”, “Hormanglar”, “Bekatda”, “Fizik qiz”, “Tarixiy ishq” kabi she'rlari bilan qisqa fursatlarda ko'plab insonlar qalbidan o'rin egalladi. She'rlari “Do'rmon ilhomlari” alamanah kitobida chop etildi [2,4].

Uning she'rlaridagi tashbehlar, qochirimlar, so'z o'yinlari har qanday insonni o'ziga jalb qila oladi. Bir so'z bilan aytganda, qalbi taskin topadi.

*Qabog'larining ortida ikki daryo,
Suvlarini yashirgan ham sen bo'lasan.
Sezdirmayin Sirdaryoga borib yig'lab,
Sardobni toshirgan ham sen bo'lasan.*

“Zolimginam” she'ridagi ushbu misralar bir qarashda muhabbat tuyg'ulari bilan yo'g'rilgan bo'lsa-da, she'r g'oyasida zamonda bo'layotgan ofatlar yorqin bo'yoqlarda aks etgan. Sirdaryoda “Sardoba” suv omborining toshishi, Orol dengizining qurishi, ikki davlat bir-biri bilan urushi kabi voqealar, she'rning markazida turishini ko'rishimiz mumkin.

Shoirning istagi – bugungi va kelasi avlod bu voqealardan saboq chiqarishini, ertaga bo'ladigan ming turli hayot sinovlariga tayyor turishlikni, shundagina millat millat, xalq chinakam xalq bo'lishini shu she'ri orqali ta'kidlamoqda.

*Armonlar mehmondur uch kunmas, balki
Yetti asr bo'ldi keta olmagan.
Men Temur yurtining Temuridirman
Chinga emas baxtga yeta olmagan.
“Agar sevgimizga ishonmas bo'lsang
Qalbingda biz qurgan bog'larga boq”
So'ngra iymoningga ochib darvoza*

Muqannadek isyonni tandiringda yoq.

Ular Vatan to'g'risidagi, yurtimiz tarixida o'tgan ulug'lar nomlrini birma-bir sanab, moziyda bo'lgan voqealarni eslab, ularga hamd-u, sanolar aytish tarzida yozilgan she'rlar soni bor-u, sanog'i yo'q. Ularning deyarli barchasida Ibn Sino, Amir Temur, Ulug'bek, Navoiy va Boburlar, albatta tilga olinadi, hammaga ma'lum sifat va o'xshatishlar orqali ular ulug'lanadi. Yuqorida keltirilgan misralar shoirning "Tarixiy ishq" she'ridan olingan bo'lib, bu she'rda ham ajdodlarimizga xos bo'lgan fazilatlar namoyon bo'lgan. "Farzand –ayol baxti bo'ladi, shon-sharafi bo'ladi, yuz-xotiri bo'ladi!" [H. Umurov, 2022].

Barcha alamlardan kechgim keladi

Roziman ketishga, oching eshikni !

Goh-gohida, juda quchgim keladi

Hatto chaqaloqsiz quruq beshikni

"Befarzand ayol" she'ridan olingan bu misralar T.Murodning "Oydinda yurgan odamlar" qissasidagi Oymomo obrazini, uning ruhiy holatini ko'z oldimizga rassomning chizgilariday gavdalantiradi. Shoir befarzand ayolga nisbatan "Farzandsiz ayol deb kulmang odamlar" "Axir, yozmaganman o'z taqdirimni" "G'iybatlar, ig'volar quvlashar meni" kabi hayotning achchiq haqiqatlarini she'rga soladi. Ijod-ilgariga yetaklovchi, g'ayratlantiruvchi hayotiy kuch-quvvatdir. Bunday quvvat so'z yordamida tuyg'ularni uyg'otish, boyitish, e'zozlash, insoniylashtirish, hayratlantirish tarzida yaratadi.

Tangriberdimurod shifokorlik kasbida o'qishiga qaramasdan, Alloh qalbiga, taqdiriga shoirlikning qismati va she'r mehnatini solganki, shoirlikning kurtaklari jo'sh urmoqda va urib kelmoqda. Bo'lajak shoir she'r mehnatini quyidagicha baholaydi: "Hozir o'z soham bo'yicha 2,5-3 soat qimirlamay dars qildim va bir fikr keldi. Tibbiyot she'riyatdan ancha oson ekan. Chunki, xohlagan vaqtda tushunib o'qishingiz va rivojlanishingiz mumkin. O'rganadigan sohalari ham chegaralangan. She'rni xohlab yoza olmaysiz 3 soat emas, 30 soatdan beri ham she'r yozishni xohlab she'r yoza olmayabman, o'rganadigan sohalari ham cheksiz, hamma fanni bilishing kerak. Eng muhimi iqtidoring darajasida xususiy she'riy ohanging bo'ladi. Tibbiyotda, manimcha, kim ko'p o'qisa, o'sha yaxshi shifokor bo'ladi. Lekin she'riyatda Arastu bo'lsang ham qobiliyating bo'lmasa befoyda she'r yoza olmaysaan". Ibn Sino (980-1037) 400 ga yaqin kitob yozgan bo'lib, bizgacha 242 tasi yetib kelgan, shundan 48 tasi tibbiyotga bag'ishlangan. Shu 48 tasi bilan tibbiyot otasi, ajabo! Uning "at-Tayr" degan kitobi bo'lgan, bu asar Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asariga asos bo'lgan bo'lsa, "Mantiq-ut tayr" A. Navoiyning "Lison-ut tayr" iga sababchi bo'lgan. Nima demoqchiman, ha Ibn Sino o'ta bilimli edi, lekin "G'azal mulking sultoni "A. Navoiy. Shuning uchun she'riyatda xususiy ohang muhim ahamiyatga ega ekan" [T. Murod, 2017, 177].

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, har bir sohaning o'z qiyinchiliklari va oson yechimlari bordir. She'riyat yo'lidan ketish ham hamma insonning hatto ko'p yosh shoirlar qo'lidan kelmasligi mumkin. Ammo yosh shoirimiz Tangriberdimurod bu sohaning past- balandliklarida toblanib o'z muhlislariga egadir. Tangriberdimurod she'rlarini o'qigan inson shoirning qalbidagi beg'ubor, o'tli hislarni anglab oladi. Uning she'rlari insonni qalbiga zavq va taskin, g'ayrat va shijoat bag'ishlaydi. Tangriberdimurod ijodini yorqin kelajak kutmoqda deb bermalol aytishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Umurov.U (2022) *Shoir qismati va she'r mehnati*. Adabiy-ilmii monografiya.(67-71-bet). Samarqand.
Murod.T (2017) *Oydinda yurgan odamlar*. Qissa -T: (177-bet) Sanoo-standart" nashriyoti,
Yusupova, D.D. (2023) "*Hayrat ul-abror*" dostoni. Sh.S.Sirojiddinov tahriri ostida, Navoiyshunoslik. (40-45-bet). Akademyashr
http://t.me/Oq_atirgullar_N1
<https://telemetr.io/ru/channels>

USMON AZIM IJODIDA KUZ TASVIRI

Toshpo'latova Shirin Erkin qizi,

ToshDO'TAU 4-kurs talabasi

toshpolatovashirin74@gmail.com

*Ilmiy rahbar: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
(Phd) Quvonchbek Mamiraliyev*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Usmon Azim she'riyatidagi kuz tasviri orqali insonlarning ruhiy kechinmalari bilan tabiatning uyg'unligini aniqlash hamda shoirning tabiat mavzusiga aloqador ayrim she'rlarini tahlil etish maqsadga olingan. Shoirning ijodida fasllar, tabiat va peyzaj alohida o'rinni egallaydi. Shuningdek, biz uning ijodini chuqur o'rganishimiz uchun davriy ketma-ketlik hamda tabiat unsurlari muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: She'riyat, tabiat, kuz, yaproq, yomg'ir, majoziy obraz, allegoriya, kuzak, lirik qahramon

Abstract. This article aims to determine the harmony of nature with the spiritual experiences of people through the image of autumn in Usman Azim's poetry, and to analyze some of the poet's poems related to nature. Seasons, nature and landscape occupy a special place in the work of the poet. Also, periodic sequence and elements of nature are important for us to study his work in depth.

Keywords: Poetry, nature, autumn, leaf, rain, figurative imagine, allegory, kuzak, lyrical hero.

Xalqimizda shunday ulug' va dono shoirlar borki, ular qalblardan qalblarga oson yetib boradigan she'rlari, hayotiy, sodda va ravon tilda yozilgan asarlari bilan hech bir qiyinchiliksiz barchaning ko'nglidan birdek joy topa olishgan. Ana shunday buyuk ijodkorlaridan biri Usmon

Azimdir. Ma'lumki, shoirning ijodida tabiat, fasllar va tabiiy hodisalar muhim ahamiyatga ega. Insonlarning hayoti davomida boshidan kechirganlar oqibatida ro'y bergan hissiy kechinmalari ba'zida tabiat va tabiat hodisalari bilan o'zaro o'xshash bo'lib qoladi. Bunday holatlarda ijodkorlar o'ylarini qog'ozga tushiradi. Natijada nazm vujudga keladi. Shu sababli, she'riyat inson qalbi bilan chambarchas bog'liq bo'lib qolgan. Bundan tashqari she'riyatning o'zaro odamlar bilan, tabiat va Xudo bilan doimo aloqasi mavjud.

Nazm yaratayotganda shoirlar shakliga, qofiyasiga va qolipiga ko'proq e'tiborini qaratadi. Ammo, Usmon Azim o'z she'rlarini yaratishda bu yo'ldan bormaydi. Aksincha, shoir shakl va qoidalarga qaraganda she'rning mazmuniga va o'quvchilarga yetkazib bera oladigan ma'nolariga ko'proq e'tiborini qaratadi. Lirika negizida "men" turadi, eng birinchi asos bo'lgan obyektiv borliq, dunyo, hayot shu "men" tilidan bayon qilinadi, obyekt subyekt orqali reallashadi va subyekt olam hodisalarini bilish, talqin etish va qayta yaratish vositasi va shakliga aylanadi (Adabiy tur va janrlar, 1992, 13-14-betlar).

Usmon Azim she'riyatida mavzu keng ko'lamda yoritiladi va tabiatning go'zalligini, uning insoniyat ruhiyati bilan bog'liqligini o'z she'rlarida go'zal dalillar orqali keltirib o'tadi. Tabiat hodisalarini inson hayotidagi voqea-hodisalarga qiyoslaydi. Tabiat va inson holatini shunchaki qiyoslabgina qolmasdan, majoziy obrazlar orqali misollar keltiradi. Majoz va allegoriya – adabiy-badiiy usul yoki obrazlilik turi, mavhum tushuncha yoki mulohazani aniq bir obraz vositasida ifoda etish. Buni esa quyidagi she'r misolida ko'rib chiqamiz:

*Eng avval teraklar barglarin to'kdi.
So'ngra xazon bo'ldi gilosu o'rik.
Shiddatim qalbdagi xazonga ko'chdi,
Yuragim uvishdi dunyoni ko'rib
(Usmon Azim, 2001, 69-bet).*

Ko'rinib turibdiki, shoir kuz faslini tasvirlamoqda. Avval teraklar keyin gilos va o'rik barglarini to'kadi. Shoir "Shiddatim qalbdagi xazonga ko'chdi" deya bahor gullaridek yashnamay, kuzgi xazonlardek to'kilib ketayotgan qalbiga shiddatini ko'chirganini, hayot ziddiyatlaridan, dunyoning bag'ritoshligidan toliqqan shoir dunyoning ahvolini ko'rib yuragi uvishganini bunga sabab qilib ko'rsatadi.

*Xotira to'ridan "Kelgin, kel" deding –
Men seni sevganman. Zarra tonmayman.
Bahor bo'lganda ham bir gapi edi...
Endi kuzak keldi bora olmayman.
(Usmon Azim, 2001, 69-bet).*

Endi esa shoir sevganining "Kel" deb aytganini, avvalroq aytmasdan ko'p vaqtlar o'tkazib yuborgani, natijada shoir endi bora olmasligini sabab qilib keltirgan. Bu yerda esa fasllar davriy

vaqt deb olingan. Shoir uni sevganini bundan aslo tonmasligini aytadi, lekin shoirning sevgisiga vaqtida javob kelmagani, oradan ancha vaqtlar o'tganini fasllar misolida keltirmoqda. Ma'lumki, bahor go'zallik, yosharish va sevgi fasli. Kuz esa ma'yuslik, horg'inlik va xazon fasli, kuzak kuzning eng oxirgi paytlariga to'g'ri keladi. Bundan bilishimiz mumkinki, shoir uni sevgan paytida kelmagan, unga "Kelgin" deganda esa sevgisi o'tib ketgani "kuzak" kelib bo'lganini tasvirlab bergan.

Usmon Azimning she'rlari bilan tanishar ekanmiz, ko'pchilik she'rlari kuz fasli tasviriga bag'ishlanganiga guvoh bo'lamiz. Shoirning "Yomg'ir haqida ballada" sida lirik qahramonning qalbini junbushga keltirgan tuyg'ular namoyon bo'ladi. Ko'pincha lirik qahramon deganda shoirning o'zi tushuniladi, bu u qadar to'g'ri emas. Zero, shoir o'zining kechinmalarini tasvirlashi ham, go'yo o'zganing ruhiga evrilgan holda "o'zga shaxs" kechinmalarini tasvirlashi ham mumkin bo'ladi (Quronov, 2018, 382-bet).

Yomg'ir yog'ishi, yomg'irli kun yoki tun shoirga ilhom beradi. Yetisholmagan orzulariga yetishtiradi. Lirik qahramon yomg'ir bo'lib sevgilisining derazasiga yetishadi ammo sevgani unga e'tibor bermaydi:

*Bulutlar kiftida etdim sayohat,
Osmondan yergacha yo'lni taradim.
Uchib derazangga yetdim nihoyat,
Men – yomg'ir! Qaragin, jonim, qaragin!*
(Usmon Azim, 2001, 87-bet).

Shoirning "Sevar yorim..." deb boshlanuvchi she'rida lirik qahramon sevgan yorini kuzgi anhorning suvi monand tiniq deya madh etadi. Sevgan yori shamol kabi to'zg'in va beqaror, lirik qahramonning ko'ngli kabi siniq:

*Sevar yorim, kuzgi anhor
Suvi monand tiniqdiansan.
Shamol kabi to'zg'indiansan,
Ko'nglim kabi siniqdiansan.*
(Usmon Azim, 2001, 68-bet).

Usmon Azimning she'riyati faqat kuz tasvirigagina bag'ishlanmagan, balki, qolgan barcha fasllarga qaratilgan bir qancha she'rlari hamda balladalari ham mavjud. Ammo, biz shoir ijodining bir jihatiga, kuz tasviri va tabiat tasviri keltirilgan ayrim she'rlariga e'tiborimizni qaratdik. Usmon Azim ijodidagi xalqonalik, aniq va lo'nda fikrlar, go'zal misollar va badiiy tafakkur shoir ijodining ko'plab qirralarini ochishga yordam beradi

Foydalanilgan adabiyotlar:

Adabiy tur va janrlar. 2-jild. (1992). Lirika. T: Fan, -246 b.

Dilmurod Quronov. (2018). *Adabiyot nazariyasi asoslari*. T: Akademnashr, 2018. -480 b.

Usmon Azim.(2001). *Kuz. she'riy to'plam*. T: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at, 2001. - 448 b.

XX ASR 60-70-YILLAR SHOIRLAR IJODIDA AN'ANA VA NOVATORLIK

Tursunoy Jarkinova Abdumajitovna

ToshDO'TAU O'FF tayanch doktorant

tursunoyjarkinova@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.d., prof. B. Karimov.

Annotatsiya. O'zbek adabiyotshunosligida istiqlool sharofati bilan XX asr boshlari o'zbek she'riyatini har jihatdan izchil o'rganishning keng imkoniyatlari vujudga keldi. Xususan, badiiy ijod namunalarini turli metod va nazariy qarashlar asosida tadqiq etish yo'llari tobora kengaymoqda. Bunday yondashuv XX asr 60-70-yillar adabiyotini, davr ijodkorlarini milliy istiqlool ruhida talqin va tadqiq etishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada mazkur davrda shoirlar ijodida uchragan an'anaga sodiqlik masalasi va ularni yangicha qiyofada she'rlarida aks ettirganligi, ularning dunyoqarashida kechgan novatoronalik masalasi tahlilga tortilgan. Shoirlar ijodida uchragan ruboiy, tuyuqlar, ularning o'ziga xosligi masalasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: an'anaviylik, novatorlik, ruboiy, tuyuq, tajnis, vazn, lirik qahramon

Abstract. In Uzbek literary studies, with the honor of independence, there were wide opportunities for consistent study of Uzbek poetry in all aspects at the beginning of the 20th century. In particular, the ways of researching artistic creations based on various methods and theoretical views are expanding more and more. Such an approach is important in the interpretation and research of the literature of the 60s and 70s of the 20th century, the creators of the period in the spirit of national independence. In this article, the question of loyalty to the tradition found in the work of poets in this period and the fact that they were reflected in their poems in a new form, the question of innovation in their worldview is analyzed. The issue of rubai, tuyuqs and their uniqueness found in the work of poets is highlighted.

Keywords: traditionalism, innovation, rubai, tuyuq, tajnis, weight, lyrical hero

XX asr 60-70-yillarida an'anaviylik izidan borib ko'plab shoirlarimiz g'azal va ruboiylarga qo'l urdilar. Qasida, g'azallar yangicha ohang, yangicha uslubda yozila boshlandi. Biroq ruboiy janri xususida unday deya olmaymiz. Bu to'g'risida Mixli Safarovning "Dunyo kirmoqdadir shoir qalbiga" to'plamiga taqriz yozgan adabiyotshunos Begali Qosimovning fikrlarini juda o'rinli deb hisoblaymiz: "Har qanday to'rtlik ham ruboiy bo'lavermaydi. Bu janrning asrlar bo'yi shakllangan va temir qonunga aylangan ma'lum belgi xususiyatlari bor. Qadimdan ruboiy ma'lum vazndagina yozilgan. Adabiyot tarixida ma'lum bo'lgan ruboiyning 24 xili ham hazaj bahrida, qolaversa, hazajning ham axram va axrab shajaralaridagi vaznlaridagina yozilgan. Hozirda esa deyarli har bir to'rtlikni ruboiy deyaveramiz. Mazkur kitobda ham shunday tendensiya yo'q emas. Bizningcha, ularning aksariyatini o'z nomi bilan to'rtlik deb atayverish kerak". (Qosimov B, 1978, Sharq

yulduzi, 6-soni, 27-bet) Bu davrga kelib, shoirlarning axloqiy-falsafiy qarashlari ular tomonidan yaratilgan to'rtliklarda aks ettirildi. Insonlarning axloqan yetukligi, ma'nan pokligi masalasi bu davrga kelib ham dolzarbligicha qoldi. Faqatgina qalam ahli bu mavzuni o'zgacha shakliyi izlanishlarda berishni davom ettirishdi. Xususan, Ramz Bobojon bir to'rtligida tilni tiyishlik va ma'nodor so'zlash haqida nasihat qiladi:

*Tilingni tiy! So'z gavharin arzon qilma,
Bo'lar-bo'lmas kishiga sir ayon qilma.
Mayli so'zga xasis desa, desin birov,
Ma'niga sen tantilikda ziyon qilma.*

Yuqorida so'zni gavhardek aziz deb bilish kerakligi, ma'nili nutq egasi bo'lishlik afzalligi ta'kidlanmoqda.

Shoislom Shomuhammedov to'rtliklarida esa falsafiy mushohadakorlik ustun. Shuningdek, pand-nasihat ohangi bilan uyg'unlashgan:

*She'r ko'ngildagi quyosh shu'lasi,
Masiho bo'ladi shoir nafasi.
Shoir dilin bossa tama g'ubori,
Shoirmas, odamning eng yaramasi! (Shoislom Shomuhamedov, Ruboiylar. 1957. – 8. B.45)*

She'r shoir ko'nglida porlagan shunday quyoshki, uning shu'lasi kitobxonning qalbini yoritishga, o'lik ruhiga tiriklik baxsh etishga qodir. Ijodkor alohida ta'kidlaydiki, agar shoir dilini tamaning g'ubori qoplasa, demak, u eng yaramas odamdir. Chunki qalbidagi zangni o'qiguvchi qalbiga ko'chiradi.

Yusuf Shomansur ijodida ham tama, tamagirlik illati qoralangan to'rtlik bor:

*Chivindan fil yasar manfaat, tama,
Tor qolib qovoqdan chiqarar nag'ma.
Tamagirning xulqi shu qadar taxir,
Chayqab tashlanmagan ming yillik shama. (Юсуф Шомансур. Кўш юрак.- Т.: Адабиёт ва санъат, 1981)*

Chivindan fil yasash qudratiga ega tamaning salbiy jihatlari bisyor, tamagir insonning xulqi esa shunday xunuk, taxir ko'rinadiki, uni shoir "chayqab tashlanmagan ming yillik shama"ga o'xshatadi. O'zida insonni qalbini zaxarlaydigan badbinlikni saqlaydi. Uni poklash dushvordir. Yusuf Shomansur yana bir to'rtligida insonni hayotda qoqilmay, intilib yashashga undaydi. Buning uchun unda imkoniyatlar yetarliligini aytadi. Shunday bo'lishiga qaramay, uning yo'ldan adashganligining sababini izlaydi, so'ngra uni topadi.

*Ikki ko'z – qo'shaloq kompasing bor-ku.
Dovon osh tiriksan – nafasing bor-ku.
Oh, nega yo'lingdan adashding, inson? –
Darvoqe, jig'ildon... - badnafasing bor-ku...*

Ko‘zni yo‘lni, majoziy ma’noda yaxshi-yomonni ko‘rsatuvchi kompasga mengzaydi. Lekin baribir u yo‘lidan adashadi. Chunki uning nafs bor. Bu illat esa Yassaviy “Maning nafsım balodur, yongan o‘tga solodur” deganidek, uni har ishga chorlaydi. Shoir mana shu achchiq haqiqatni ochiq aytadi. –ku ta’kid yuklamasining takror kelishi uslubiy bo‘yoqdorligini oshirgan.

Yana bir to‘rtligida shoirni o‘z pozitsiyasida qat’iy turuvchi inson ekanligi, o‘zligidan voz kechmaydigan shaxs ekanligini anglaymiz.

So‘z dedimmi, demak, so‘zdan qaytmagum,

Tuz totdimmi, demak, tuzdan qaytmagum.

O‘z temirim o‘zga tillodan a’lo,

O‘z dedimmi, demak, o‘zdan qaytmagum.

To‘rtliklari orqali shoir nafaqat axloqiy, falsafiy qarashlarini ifodalagan, balki mana bunday misralarda o‘z “men”ini ko‘rsatishga ham erishgan.

Bu davrda turkiy adabiyot uchun xos bo‘lgan tuyuq janrida ham go‘zal namunalar yaratildi. Ma’lumki, turkiy xalqlar she’riyatida uchraydigan janr bo‘lib, u haqida A.Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida “ Birisi tuyug‘dirkim, ikki baytqa muqarrardur va sa’y qilurlarkim, tajnis aytilg‘ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdur”, - deb yozadi. Tuyuq janrining asosiy poetik talablaridan biri tajnisli so‘zlardan foydalanish hisoblanadi. Nosir Muhammad ham tuyuq haqida “Shaklan bir-biriga o‘xshash, ammo mazmunan turlicha ma’noga ega qofiyalar zaminiga qurilgan to‘rt qator she’r – tuyuq bitish shoirdan katta mahorat va iste’dod talab qilgan” (Nosir Muhammad, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, 2013, 2-son)ligini e’tirof etadi. Yuqorida e’tirof etgan tadqiqotchimiz Sh. Rahmonova XX asrning 2-yarmida yaratilgan tuyuqlarni ham 3 ga ajratib o‘rgangan:

- 1) ramal bahri vaznida yartilgan tuyuqlar;
- 2) tajnisga asoslangan tuyuqlar;
- 3) barmoq vaznida yaratilgan tuyuqlar. (Rahmonova Sh, 2020, 92-bet)

Habibiy, Chustiy, S.Abdulla ijodida uchraydigan ikki turdagi tuyuqlar tahlil qilingan. Tadqiqot obyekti bo‘lmaganligi uchun barmoq vaznidagi tuyuqlar tahlil qilinmagan. Bu davrda barmoq vaznida yozilgan tuyuqlarda xalqona va mumtoz ohangni uyg‘unlashganini kuzatamiz. Tuyuq janrida ijod qilish shoirdan topqirlik, so‘zamollikni talab qiladi. Omonim so‘zlarni faqat topish emas, badiiylik mezonlariga solish zarur. Yusuf Shomansur tuyuqlarida ham bu talablarga javob bera oladiganlari anchagina. Uning ijodida ishq, vatan, mehnat, mardlik haqida bitilgan tuyuqlarni uchratdik. Shoirni ishq tasvirida ko‘ngil kechinmalarini kuyga soladi. Uning tasviriga tili ojizligini aytadi:

Ishqim aytmoq uchun botinolmas til,

Aytsam tasviriga ojiz lug‘at, til.

*Ishonmasang agar so'zimga jonon,
Qo'lga xanjar olu yuragimni til.*

Birinchi misrada til so'zi nutq quroli ma'nosida kelsa, 2-misrada ma'lum bir tilning xazinasini va oxirgi misrada esa tilmoq ma'nosida kelyapti. Shoir ishqini oshkor qilish uchun yuragini tilishga ham rozi. Uning jasorati mana shunda.

*Kuylab ham dalalarning giyohin, o'tin
Bosolmadim qalbimning alanga – o'tin.
Yurt ishqida yonay xo'p, bu mo'jaz gavdam
Muhabbat gulxaniga bo'lsin qoq o'tin.*

Mazkur tuyuqda shoir o't+in – o'simlik, o't+in – olov, o'tin so'zini omonim so'z sifatida qo'llagan. Aslida tilshunoslikda o't – olov, o't – o'simlik so'zlari o'zaro omonim bo'la oladi. Lekin shoir egalik va tushum kelishigining qisqa shaklini olgan o'tin so'zlariga tub so'z bo'lmish o'tin so'zini omonim sifatida qo'llagan. Lirik qahramonning vataniga bo'lgan muhabbati shunday yuksakki, uning alangasi qalbining alangasi bilan tutash. Shu bilan birga, mo'jaz gavdasini muhabbat gulxaniga o'tin qilmoqchi. Bu yurtga bo'lgan ishqini ifodalashning o'zgacha ifodasi. shoirning tuyuqlari uchun xarakterli xususiyat shundaki, ularda tantanavorlik hukmron. Ayrim tuyuqlari esa badiiylik jihatidan me'yoriga yetmagan.

60-yillar she'riyatidagi ruhiy uyg'onish, lirik qahramon olamining qayta kashf etilishi (Jumaboyeva J, 2004, 156-bet) bu davrning yetakchi figuralarida: A.Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfi ijodida turli rakurslarda ko'rinadi. A.Oripov, Rauf Parfi she'rlariga ruhiy bedorlik, qalb olamini ochishga intilish kuchli bo'lsa, Erkin Vohidov lirik qahramoni hayotni rangli qiyofada, shodlik og'ushida ko'rishni istaydi. "Bu lirik qahramonda urush jabrini tiklanish davri azoblarini tortaverib, g'amning qora yuzini ko'rsa ham, ko'rmaslikka olib, yaxshilik, sevinch, tinch, baxtiyor kunlarga yetish orzusida mehnat qilayotgan inson siymosi mujassam" bo'lsa, Rauf Parfini No'monjon Rahimjonov e'tirof etganidek, "...hayot materiallarining o'zini emas, balki uning lirik qahramon ma'naviyatiga ta'sirining kechinmalar, tuyg'ular tarzidagi manzarasini chizadi. Shu boisdan ham shoirni ruhiyat musavviri deging keladi" (Rahimjonov N, 1986, 11-bet). Uchala qalamkashda ham inson qadri uchun kurash olib boriladi. A.Oripov she'riyatida bu kurash ochiqchasiga kechadi va jamiyat bilan birlikda bayon etiladi, Rauf Parfida ramzlar zamiriga yashirinadi, Erkin Vohidovda bo'lsa falsafiy teranlik asosida beriladi. Yusuf Shomansur ijodi ham o'zbek she'riyatini yangicha o'zanda uyg'otish uchun olib borilayotgan kurashlar safidan o'z o'rnini topa olgan desak, yanglishmaymiz. Uning lirik qahramoni olamdagi hodisalarni falsafiy mushohadakorlik bilan anglash bilan birga zamon bilan hamnafas, hamqadam umrguzaronlik qilishga tayyor. Haqiqat, adolatning o'tkir naysasini qo'llarida baland ko'tarishga shay. Shu vajdan bo'lsa kerak, uning lirik qahramoni ruhiy uyg'onish sari qo'yilgan qadamda sobitqadam bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Jumaboyeva J. (2004). *XX asr o'zbek she'riyatida psixologik tasvir mahorati*. (156-bet)– Toshkent: Fan,
Nosir Muhammad (2013). *“Birisi tuyug'durkim, ikki baytda muqarrardur...”*. O'zbekiston adabiyoti va san'ati”
gazetasi, 2-son.
Rahimjonov N. (1986) *She'riyat sehri*. (11-bet) – Toshkent: Адабиёт ва санъат.
Rahmonova Sh. (2020) *XX asrning 2-yarmi o'zbek she'riyatida aruzning poetik shakl va mazmun takomilidagi o'rni*. (92-bet). . Filol. fan. dok.diss. Toshkent.
Qosimov B (1978). *Safarbar yoshlik*. Sharq yulduzi. (6), 27
Шоислом Шомухамедов (1957). *Рубоийлар*. Шарқ юлдузи, (8), 45.
Юсуф Шомансур (1981). *Қўш юрак*. (90-92) Адабиёт ва санъат, 90-92.

“ABU MUIN NASAFIY” DRAMASIDA AYOLLAR OBRAZI

Tursunaliyeva Shodiya Abdullo qiz
ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti 4-kurs
tursunaliyevashodiya8@gmail.com
Ilmiy rahbar: F. f. d., prof. Uzoq Jo'raqulov

Annotatsiya: Mazkur maqolada Nafas Shodmonovning “Abu Muin Nasafiy” dramasi ayollar talqini haqida so'z yuritildi. Dramada ishtirok etgan ayollar ruhiyatini ochishga harakat qilindi. Ayol bir vaqtning o'zida ona, sadoqatli yor kabi obrazlarni mujassamlashtirgani bilan alohida ahamiyatga egaligiga to'xtalib o'tildi.

Kalit so'z: drama, tragik holat, ayollar obrazi, fitna, psixologizm, ruhiy holat, iymon, kolleziya

Abstract: This article talks about the interpretation of women in the drama “Abu Muin Nasafi by Nafas” Shodmonov. Participation in the drama was an attempt to open the psyche of women. A woman is of particular importance as she simultaneously embodies images such as mother and wife.

Keywords: drama, tragic situation, women's image, plot psychology, mental state, faith.

Badiiy ijoddan maqsad – inson ruhiyatini tahlil va talqin qilish hisoblanib, bu jarayonga har bir ijodkor o'ziga xos tarzda yondashadi. Ya'ni bunda milliy mentalitet, qahramon mansub bo'lgan xalqning turmush tarzi, an'analari, u yashagan davr, ijtimoiy hayot, ijodkorning uslubi ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, hozirgi adabiy jarayonga benazir hissa qo'shib kelayotgan adabiyotshunos olim, dramaturg Nafas Shodmonov “Abu Muin Nasafiy” va “Abu Rayhon Beruniy” asarlari millatimizning o'tmishida iz qoldirgan shaxslarning hayot yo'lini yorqin ifoda etishi bilan diqqatga sazovordir. Mazkur maqolada tahlilga tortgan asarimiz “Abu Muin Nasafiy” dramasi bo'lib, asar bosh qahramoni Abu Muin Nasafiy islom dini va Muhammad (a.s.) sunnatlariga muvofiq hayot kechirgan tarixiy shaxs. Drama 2 parda 18 ko'rinishdan tarkib topgan.

Ma'lumki, adabiyot paydo bo'libdiki uning bosh mavzularidan biri ayollar mavzusi hisoblangan. Yigirmanchi yillar adabiyotida shoir, yozuvchilar ayollar erkinligiga bag'ishlangan asarlarning asosiy mazmuni shakllandi. Filolog olim Z. Isomiddinov ta'biricha "Ayol bo'lmasa adabiyot bo'lmas edi. Adabiyot avvalo ayolga atab, ayol uchun, uning ko'nglini olish, dilidagini bilish, ayol degan xilqat ne o'zi shuni anglash uchun yaralgan. Shu bois, adabiyotning asosiy qahramoni, bosh mavzui- ayoldir" deya ta'kidlaydi (Isomiddinov, 2007). Adabiyotning qaysi janrlarida bo'lmasin ayollar obzari yuksak darajada e'tirof etiladi. Dramaturg Nafas Shodmonov ham robitalar zanjirini davom ettirib tarixiy dramalarida ayollar obrazining yuksak, tipik namunalarini yaratdi. Dramada muallif Abu Muin Nasafiy shaxsini ochib berishda bevosita ayollarga ham murojaat qiladi va tom ma'noda asar konsepsiyasini chuqurroq anglash uchun muammoning bir uchini asardagi ayollar obraziga yuklaydi. Dramada ayollar obrazi birinchi parda ikkinchi ko'rinishdan paydo bo'ladi. Asarda Oybaland, Zaynab, Sapira, Saida, Ozar kabi ayol obrazlar ishtirok etgan. Dramada ularning harakteri, dunyoqarashi, ruhiy kechinmalari turli vaziyatlarda turli so'qmoqlarda ochib beriladi. Asar kompozitsiyani to'liq namoyon etishda muallif Oybaland obrazini bir o'rinda farzandidan ayrilgan ona, yana bir o'rinda esa vafodor yor sifatida ifoda etadi.

Asarning 2-ko'rinishi Nasafiyning ayoli Oybaland va singlisi Zaynabning hovliga kirib kelishi bilan boshlanadi. Marakadan qaytayotib akasidan xabar olishga kelgan Zaynab yangasi bilan suhbat quradi va janozadagi holatni quyidagicha ifoda qiladi:

Zaynab: Keldim-u ming bora pushaymon bo'ldim.

O'likxona bid'atxona bo'lib ketibdi.

Davra qurib erkak-ayol, ko'ksiga urib,

Jo'rovozlikda

Ko'ksilarin nog'ora qilib,

"Ey shoh Huseyn! Ey shoh Huseyn!"

Deya dod solur.

Mazkur jumlar orqali muallif asar konfliktini tashkil etuvchi mazhablar muammosini shu ukki ayol diologiga singdirib yuboradi. Zaynab mayyit egalarining shariatga zid tarzda ko'ksilarini chok etib yeg'laganlari, g'ayrimazhablar yo'lini tutganidan shikoyat qiladi. (Jo'raqulov, 2023)

Dramada Xoris, Jovid, Hamdam o'rtasidagi suhbat asosida tasvirlangan jarayon orqali fitna mativi o'rta tashlanadi. Muallif drama boshidanoq Oybalandning iymonli, islom arkonlarini mahkam tutgan, shariat ilmidan boxabar ayol obrazi sifatida gavdalantirishi bilan bir qatorda uning sodda va ishonuvchanligiga urg'u beradi. Oybaland asar davomida bu harakteri orqali turli fitnalarga ishonishi, turli sinovlarda tovlanishi va so'ngi sahnalarda yuksak tragizmni ifoda

etganligini ko‘rishimiz mumkin. Shu ko‘rinishda asar sahnasiga yana bir ayol obrazi paydo bo‘ladi. Bu ayol Sapira ismli ayol bo‘lib Abu Muinning uyiga fitna urug‘ini sochish uchun Jovid tomonidan yollangan goh gadoy, goh folbin, gohida esa tabib vazifasi yuruvchi joriyadir. Sapira dastlab gadoy ayol obrazida ko‘rinadi. Fitnaning boshlanishi maishiy xronotop Nasafiyning hovlisidan boshlandi. Sadaqa uchun kelgan Sapira uvvos solib yerga yiqiladi:

O, bu yer yonayapti, yonayapti-ku,

Kim bu yerga qadam qo‘ygan, qay dushmaningiz? Deya dod soladi. Avvaliga bunga ishonmaydilar ammo Sapira turgan joyni Oybalandga qazishni aytadi va u yerdan tuguncha chiqadi. Unda kuydirilgan tirnoqlar bor edi. Muallif tomonidan asarga kiritilgan tirnoq detali ham Oybaland psixologiyasini ochishda muhim topilma sifatida xizmat qiladi. Shu o‘rinda o‘quvchida savol tug‘iladiki, nima uchun Sapira aynan tirnoq solingan tugunchani tashlab qo‘ydi? Yuqorida ta’kidlaganimizdek fitna uni ruhiy holatiga shu daraja ta’sir ko‘rsatishi kerakki uning fitnaligi bilinmasligi va bunga shubxa uyg‘onmasligi kerak edi. Muallif buni farzand muammosi bilan bog‘laydi. Barchamizga ma’lumki, farzand Alloh tomonidan beriladigan eng ulug‘ ne’mat, oila zanjiri hisoblanadi. Oybaland bir o‘g‘il farzandlik bo‘lgan lekin u kutilmaganda vafot etadi. Shundan so‘ng ular bir necha yildirki farzandsiz edi. Ayol uchun onalik baxtidan kattaroq baxt bo‘lmasa kerak.

Oybaland: *Esiz bolam!..*

Bolaginam...

Bu o‘rinda obraz farzandidan judo bo‘lgan ONA sifatida tasvirlanadi va onaning ruhiy holati, iztiroblari, psixologiyasi dramaga yanada ko‘rk baxsh etadi. Bu holat bevosita tomoshabinga ham tasir qiladi. O‘quvchi (tomoshabin) ko‘z oldida farzandi uchun barcha narsaga tayyor fidoyi ona timsoli gavdalanadi.

Oybaland: *Bu uy uymi, yo devonxonami? –*

Bilib bo‘lmas,

Men o‘zim kimman?

Muallif ayollar ruhiyatni ochishda maishiy-psixologik unsurlardan foydalanishga urinadi. Voqea Abu Muin bilan xotini o‘rtasida diologik tazrda tasvirlanadi. Muallif Oybalandni birinchi ko‘rinishda farzand talabida yurgan ayol, ikkinchisida esa eridan norozilik kayfiyatida tasvirlaydi. Dramaturg asarda ayollar hilqatiga xos bo‘lgan shunga o‘xshash ba’zi hayotiy epizodlar keltirish orqali asar badiiyatini yanada yorqinlashtiradi.

Zaynab: *Haydang! Agar haydamasangiz,*

Iymoningiz u havdab qo‘yar...

Ket, ey shayton!..

Asarda keltirilgan bu kichik epizod orqali muallif Nasafiyning oilasidagi imon, e'tiqodni ko'rsatish, balki bunday shariatga zid ishlardan nafratlanish tuyg'usini Zaynab tilidan bayon etadi. Yuqoridagi dialogik nutq orqali muallif asarda islomiy imon nuqtai nazardan baho berishga intilishi ko'zga tashlanadi. Adabiyotshunos olim Suvon Meli tabiri bilan aytganda "Ilohga yo'nalmagan adabiyot - chala adabiyotdir". Olim o'zining "Adabiyot – imon" nomli maqolasida "Ijod ahlining o'z ahloqiy mezoni bo'lishi kerak". Imon-e'tiqod bunda yo'lchi yulduz ya'ni yo'l ko'rsatuvchidir" degan fikrlarni ilgari suradi (Meli, 2022). Bu orqali o'quvchi Zaynabning ham botiniy, ham zohiriy portret chizgilarini ko'rishi mumkin. Muallif Zaynab va Oybaland obrazlarining ruhiyatini dramatik konfliktida ifoda etadi.

Asar davomida ikkinchi bir ulug' maskan Samarqand xronotopi qo'shiladi va qolgan voqea hodisalar shu joyda davom etadi. Muallif voqealar rivojini yanada jadallashtiradi. Voqealarning xronologik izchillikda berilishi ham asar dramtizmini bir qadar yuqoriga ko'taradi. Oybaland ruhiyatidagi kemptiklik va soddaligi tufayli ikkinchi bor fitnachilar tuzog'i girdobiga tushadi. Samarqandda yaqin insonlaridan, qarindoshlaridan yiroqda bo'lgan asar qahramoni uchun bir o'rtoq, suhbatdosh kerak edi, albatta. Shu joyda dramaga yana bir personaj ya'ni Saida ismli ayol qo'shiladi. Asar boshida o'rta tashlangan farzandsizlik endi yana ham murakkablashtirilib ifodalanadi. Saida – Jovidga hizmat qilish uchun yollangan samarqandlik xotin. U asarga 2-parda 3-ko'rinishda kirib keladi. Oybaland yolg'iz o'zi maishiy hayot, faqat uy yumushlari bilan o'ralashib qolgan, Abu Muin esa ilm bilan mashg'ul bir paytda ularning hayotiga Saida kirib kelishi Oybaland uchun juda quvonarli hol edi, ammo, uning niyati boshqaligi, Nasafiyga isyon qilishni o'jizasi tomonidan amalga oshirilishi har ikki tomonga asar qahramoni uchun ham, o'quvchi uchun ham mavhum edi. Saida yollanma qahramon sifatida gavdalanib Oybalandning "ichiga kirib" unga chin o'rtoq tutunib uning "muammo"sini hal qilishga yordam berishini aytadi.

Asarning 8-ko'rinishi Nasrulloh, Shahobuddin, tabib ayol qiyofasidagi Sapira va Jovid xufyona suhbat ustida o'tirishgani tasviri bilan boshlanadi. Yuqorida aytganimizdek, asar boshida gadoy obrazida kelgan ayol, asarda ikkinchi vazifasiga o'tadi. Muallif bir ayol orqali ikki xil obrazni gavdalantirishi ham bejiz emas, nazarimizda. Ayni jarayon poemada obzarlar dinamikasi (obzar dinamikasi – badiiy asarda obrazlarning asar davomida o'sib, rivojlanib borishi) oshib borishiga xizmat qilgan deyish mumkin.

Nasrulloh: *Sharmanda bo'lasan!*

Ering ham sharmanda bo'lar!..

Oybaland: *Bas, roziman.*

Yuqoridagi parchada Oybalandning ichki tuyg'u-kechinlamalar yuksak darajada ifodalanadi. Adabiyotda bunday holatlar kolliziya istilohi bilan ifodalanadi. Kolliziya – to'qnashuv,

qarama-qarshilik soʻzidan olinib, badiiy asarda harakterlarning oʻzaro kurashi, sharoit va harakterlar oʻrtasidagi toʻqnashuv deya baholanadi. Kechinmalar kolleziyasi asar qahramonlari ruhiy olamini namoyon etuvchi, ular ruhiyatida kechayotgan oʻzgarishlar tabiatini ifodalovchi tuygʻular kurashidir. Dramada tuygʻular kolleziyasini ifodalash ancha murakkab boʻlib, muallifdan yuksak mahorat talab etadi.

Asarning soʻngi koʻrinishlarida Oybalandning “men”i bilan boʻlgan monoligi katarsis holatini yuzaga chiqaradi. Asar qahramonining ruhiy iztiroblari, vijdon qiynogʻi va ichki kechinmalari ham voqealar pafosini gʻoyat kuchaytiradi.

Xulosa oʻrnida shuni aytish joizki, asar qahramoni Oybaland obrazi orqali muallif barcha ayollariga xos sadoqat, mehr, vafo singari xislatlarni ochib beradi. Muallif Oybaland obzarini barcha ayollarining tipik vakili sifatida tasvirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Ergasheva, SH. (2022). *Zamonaviy nasrda sharq ayoli ruhiyati talqini*. Maqola. Toshkent: Firdavs-Shoh nashriyoti. B. 365 https://tsuull.uz/sites/default/files/halkaro_konferenciya_navoiy_va_shekspir.
- Isomiddinov Z. (2007). *Ikki ayol. “Tafakkur” jurnali, (4) 47* <https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/tafakkur>
- Meli, S. (2022). *Adabiyot – iymon. “Sharq yulduz” jurnali, (9) 63* <https://sharqyulduzi>.
- Quronov, D. (2020) *Adabiyot nazariyasi asoslari*. Toshkent: Innovatsiya – Ziya.
- Sultonov, I. (2005) *Adabiyot nazariyasi*. 3-nashr; Toshkent: Oʻqituvchi
- Xatamov, H. va Sarimsoqov, B. (1979) *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻati*. Toshkent: Oʻqituvchi
- Shodmonov, N. (2023) *“Abu Muin Nasafiy” drama*.

HAMZANING “BURUNGʻI SAYLOVLAR” PYESASIDA MONOLOG VA DIALOG ORQALI QAHRAMON XARAKTERINI ANGLASH.

*Ubaydulloyeva Vazira Azimjon qizi,
Chirchiq pedagogika universiteti, Gumanitar fanlar fakulteti II bosqich magistranti.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada dramalarning tarixan shakllanishi, jadidlar davrida maʼrifat oʻchogʻlaridan biri boʻlgan dramalarning xalq hayotidagi oʻrni. Dramatik asarlar, pyesalar va ularning oʻxshash va farqli jihatlari. Dramalarning hozirdagi zamondagi tutgan oʻrni, Hamzaning mahorati va vatanparvarligi. Obrazning ichki kechinmalarini anglashda uch asosiy usullar. Obrazlarining xarakterini ochishda monolog va diologning oʻrni va yozuvchining aytar soʻzlari obrazlar tilidan ifodalanishi. Maqolada psixologik tahlil metodi orqali asar ochib berilgan, bundan maqsad asarni toʻlaqonli tushunish, obrazlar xarakterini ochib berish hisoblanadi.

Kalit soʻzlar: Drama, jadidlar, teatr, pyesa, xarakter, monolog, dialog, obraz, yozuvchi gʻoyalari, janrlar, uslublar.

Abstract: In this article, the historical formation of dramas, the place of dramas, which were one of the centers of enlightenment in the modern times, in the life of the people. Dramatic works, plays are similar and different. The current role of dramas, Hamza's skill and patriotism. There are three main ways to understand the inner experiences of the image. The role of monologue and dialogue in revealing the character of his images and the expression of the writer's sayings in the language of Obas. The article reveals the work through the method of psychological analysis, the purpose of which is to fully understand the work and reveal the character of the characters.

Keywords: Drama, novel, theater, play, character, monologue, dialogue, image, writer's ideas, genres, styles.

Pyesa (yoki “sahna asari”) – Pyesa odatda yozma shaklda boʻladi va unda sahnadagi harakatlar, dialoglar, personajlar va muhit tasvirlanadi. Pyesa va drama atamaları koʻpincha bir-biri bilan bogʻliq boʻlsa-da, ularning oʻrtasida baʼzi farqlar mavjud. Pyesa – bu sahnada oʻynaladigan asar, yozma shakldagi badiiy asar. Drama – bu teatr janri yoki asar turini anglatadi, unda koʻplab turli janrlar (tragediya, komediya, melodrama va boshqalar) mavjud. Demak, pyesa – drama janrida yozilgan asar boʻlsa, drama – oʻz ichiga turli turlarni oladigan, teatr sahnasida ijro etiladigan keng tushuncha hisoblanadi.

Aristotelning “Poetika” asarida “dramaning oʻzi harakat, chunki u harakat qiluvchi shaxslarni aks ettiradi”. (Aristotel. 1980. 10-bet). Degan fikri dramaning teatr sanʼatiga birlashgan bir tushuncha ekanini yozib ketgan. Professor M.Rahmonovning arxeologik topilmalari asosida teatr sanʼati tarixi yigirma ikki asrdan moʻlroq hisoblanadi. (M. Rahmonov, 198, ctp. 23-71).

Dramaturgiya va teatrning eng sermahsul va rivojlangan davri bu jadid adabiyoti davriga toʻgʻri keladi bu eng avvalo oʻsha davr ijtimoiy hayot talabi bilan desak mubolagʻa boʻlmaydi. Boshqa janrlar ham albatta rivojlangandi, lekin dramalar ulardan koʻra xalqqa yaqin va ularning qiziqishlari, bilim darajalariga mos kelardi. Jadidlar uchun esa savodi yetarlicha boʻlmagan xalqqa teatr orqali taʼsir qilish va ularga ozodlik, jamiyatdagi kamchiliklarga qarshi kurash ruhini singdirishning eng samarali va tez vaqtda taʼsir qilish vositasi hisoblanardi va bunda bir narsani hisobga olish kerakki xalqning katta qismi yozish va oʻqishni bilmagan ular sahna asarlarini tomosha qilish bilan tafakkurlari, adabiy va badiiy savyalari yuksala boshlagan. Bir soʻz bilan aytadigan boʻlsak dramalar eng asosiy maʼnaviy qurollardan boʻlgan. Buning asoschilari va ilgʻor tatbiq etuvchilari jadid namoyondalari boʻlishdi.

Jadidlar xalq haqida qaygʻurardigan jonkuyar, fidoiy odamlar edi. Ular millatni ilmi qilishning asosiy vositasi adabiyot, maorif, teatrlarning rivojlanishi deb bilganlar. Jadidlarning

ko'pgina a'zolari chet elda o'qib kelishdi, chet eldagi ta'lib tizimini ko'rib, xalqni ham ogohlikka chaqirdilar o'zlarining yozgan asarlari, ochgan matbuotlari, teatrlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Yillar o'tmasin bu asarlar o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Jadid dramalarida obrazlar qanday xarakterlanadi? O'sha davr tuzumidan kelib chiqqan holda qahramonlarning xarakteri asosan erkka, ozodlikka intilish bo'lgan. Deyarli har bir yozuvchi o'z asarida hurriyatga talpingan. Avloniy o'z "tarjimai holi"da "...bizning maqsadimiz zohirda teatr bo'lsa botinda Turkiston yoshlarini siyosiy jihatdan birlashtiruv va inqilobga hozirlov edi". Asardagi bosh qahramonlar o'qimishli qilib tasvirlangan, ilimsiz kishilar tasviri bo'lsa, yomon qahramon hisoblanib, hayotda adashgan bo'ladi. Ilimli bo'lishga da'vat qilingan, ozodlik uchun kurash ulug'langan.

Jadid dramalarida obrazlar xilma xildir va ularning psixologiyasi ham turlicha, lekin ular yagona g'oya asosida o'xshashlikka ega, men bu bilan hamma jaded dramatik asarlar demoqchi emasman, ko'plab asarlar, aynan shu davrdagi asarlarda uchratamiz. Erkka intilishni dastlab ilimli insonlar anglab yetishi boshqalarni ham ergashtirish, zulmga qarshi kurash kabi fikrlar juda chiroyli tarzda bayon etgan bo'lib, albatta bunda g'arbning ahamiyati kattadir. Tariximizda dramatik asarlar rivojlangan payt jadidlar davridir, ziyoli kishilarning bu yo'lda qilgan fidoiyligi bejiz ketmadi, albatta. Xalqni ilimli qilishning yo'li va bu orqali yorug' kunlarga umid uyg'otish uchun ta'sir doirasi kengroq bo'lgan sahna asarlaridan foydalanish bu juda yaxshi fikr bo'lgan o'sha davr uchun, hozirgi kunda ham teatrlarimizda bir biridan savyali sahna asarlari qo'yiladi, bularning barchasi ma'naviyatimizni yuksaltirish uchun.

Dramatik asarlar yozgan yozuvchilarimizdan Arestotel aytganidek "ko'rish orqali olingan taassurot eng boy, eng kuchli va eng chuqur taassurotdir". Sahnada namoyish qilingan asarlar eng avvalo boshqa turlardan nimasi bilan ajralib turadi, masalan:

- 1) So'zlarning oddiyligi bilan, tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlardan foydalanilmaydi, chunki hamma tomoshabinga birdek tushunarli bo'lishi kerak.
- 2) Qahramonlar hayotdagidan ko'ra ularning xarakterlari bo'rtirib ko'rsatiladi.
- 3) Qahramonlar bir yoqlama qilib ko'rsatiladi. Masalan bir inson turlicha xarakterga ega bo'ladi, lekin uning aynan bitta tomoniga ko'p urg'u beriladi.
- 4) Monolog, diologlardan boshqa adabiy turlarga qaraganda ko'proq foydalaniladi.
- 5) Dekoratsiya orqali tomoshabinlarni o'sha muhitga olib kiriladi.
- 6) Dramatik asarlarda yozuvchi erkin bo'lmaydi, chunki vaqtni, joyni hisobga olgan holda qoidalarga asoslangan holda yoziladi bu esa anchayin murakkab hisoblanadi boshqa turlarga nisbatan, remarka orqali holatlar, tasvirlar beriladi, lekin bu ham imkon darajasida. Muallif qatnashmasa tomoshabin yoki kitobxon obrazlar xarakterini qanday tushunishi

mumkin? ularning soʻzlari, harakati orqali, obrazlarga yozuvchi keskin harakatlar, aniq tushunarli soʻzlardan foydalanishi shart hisoblanadi bular oʻquvchini oson tushunishini taʼminlaydi.

Ilmiy manbalarda psixologiya uchta prinsip asosida tahlil qilingan – dinamik prinsip, analitik prinsip va tipologik prinsip ajratib koʻrsatiladi.

1) Dinamik prinsipda qahramon ruhiyati uning xatti-harakatlari, mimika va qiliklari, turli hayotiy vaziyatlarda oʻzini tutishi va gap-soʻzlari orqali ifodalab beriladi, “mohiyatan bu dramatik asar personajlari ruhiyatini ochish usuliga oʻxshash, shu boisdan dinamik prinsip baʼzan psixologik tahlilning dramaturgik usuli deb taʼriflanadi.

2) Tipologik prinsipda obraz ruhiyati uni shakllantirgan va qurshab turgan muhit shart-sharoitlari bilan bogʻlab tasvirlab beriladi.

3) Analitik prinsipda qahramon ichki kechinmalari, qalbidagi his-tuygʻulari, tafakkur va mulohazasi, oʻy-fikrlari dinamikasi tasvirlanadi.

Monolog va diolog orqali qahramon xarakterini ochish analitik prinsipga kirib, qahramon ichki dunyosini ochib beradi. Monolog orqali qahramon kechinmalari, ruhiy holati koʻrsatilsa, diolog orqali boshqalar bilan gaplashishi, ziddiyatli holatlar, baxtiyor damlar orqali uning xarakteri anglanadi.

Adabiyotshunoslikdagi psixologik metod XIX asr 70-80-yillarida Gʻarbiy yevropa va Rossiya ilmiy muhitida yuzaga keldi . Anʼanaviy metod vakillaridan farqli ravishda psixologik metod tarafdorlari yozuvchining ruhiy holati muhim rol oʻynaydi degan fikrni ilgari surdilar. Ularning fikriga koʻra asardagi voqea hodisalar ham yozuvchi bilan bogʻliq. Asarni tushunish yozuvchi qalbini tushunish demakdir. Oʻzbek adabiyotshunos olimlari tomonidan tuzilgan adabiyotshunoslik terminlari lugʻatida badiiy psixologizm atamasiga “badiiy asarda toʻlaqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap-soʻzlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jamlanmasi”

Oʻzbek adabiyotshunos olimlari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab badiiy psixologizm va psixologik tahlil masalasiga bagʻishlangan izlanishlar olib bordilar.

Hamza dramatik asarlarning “gultoji” hisoblanadi , odatda dramatik asarlarni oʻqish kitobxonga koʻp ham maqul kelmaydi. Qatnashuvchi nomlarining asar ichida koʻp takrorlanishi, voqealar diolog yoki monolog koʻrinishida boʻlganligini sabab qilib olsak boʻladi, lekin Hamzaning dramalari bir nafasda oʻqiladigan asardir. Shunday asarlaridan biri “Burungʻi saylovlar” haqida yozga asaridir .Bu asar oʻsha davrdagi poraxoʻrliliklar, xalqning ogʻir turmushi, mansabdorlarning

jirkanch ishlari haqida yozilgan asar, xalqning ko'zini ochish, zulmga, poraxo'rlikka qarshi fikr uyg'otish uchun yozilgan asarlardan biri hisoblanadi.

Aslini olganda bir insonni to'liq tushunish mumkin emas albatta bu haqida. D.N.Ovsiyaniko-kulikovskiy tilshunos, adabiyotshunos olim shunday degan edilar bir odam biror odamni to'liq tushunishi mumkin emas; agar shu hol yuz bersa, bunda tushunayotgan odam individual qiyofasini yo'qotib, boshqa kimsaga aylangan bo'ladi.

Quyida berilgan monolog orqali ozmi ko'pmi asardagi bosh obrazning xarakterini ochib beramiz.Davrdagi tuzum, nohaqliklar, poraxo'liklar ochib berilgan. Qodirqul-eski mingboshi, hozirda yangi saylov munosabati bilan, vaqtinch o'rnidan tushib turgan, kurkam bir kishi, qiriq bir yoshda.

Qodirqul (o'z-o'ziga) Ikki yildan buyon endi hokim, pristav, qurboshi, starshiylarga poralarning urnini tuldira oldim. Bu yil domla xazratlari, ellikboshi, ahli rastalar, boylar, oqsoqollarga bergan tun, ziyofatlarning chiqimlarini tulab, kelasi yil yana saylanib qolganimda, biror narsa ishlab olarman.

Hali muncha qarz, chiqimlarning ustiga ikki qizni uzatish, bir o'g'ilni uylantirish, bir xatna tuy ham bor. Ayniqsa, bu xatna tuyni uloqsiz o'qazib bo'lmaydir. Innaykeyin, o'zimga bir mohipaykar qiz olish, bularning ustiga yangi imorat solish, murosai madora uchun mullaning masjidini yangilab berish kabi ancha mojarolar bor. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1989, 76-bet).

Bu monolog orqali lavozimda qolish uchun hech narsadan qaytmasligini, hattoki boshqalarni azoblash hisobiga o'z maqsadiga erishishni xohlaydigan inson, bu bilan bir qatorda davrdagi tuzumning qanchalik adolatsiz ekanligi ko'rinib turibdi.

Monolog – bu bitta personajning ichki fikrlarini, his-tuyg'ularini va tajribalarini ifodalovchi davomli nutqdir.

1. Ichki Konflikt: Personajning ichki kurashlari va qaror qabul qilish jarayoni yoritiladi.
2. Emotsional tahlil: Hissiyotlar chuqur va soda ifodalanadi, bu orqali o'quvchi personajning ruhiy holatini tushunadi.
3. Shaxsiy tarix: Personajning o'z hayoti, o'tmishi va kelajagi haqida ma'lumot beriladi.

Dramatik asarlarida asar qahramoning ichki dunyosini ochishning kuchli vositasi monolog hisoblanadi. Obrazning monologida uning ichki kurashlari, hissiyotlari, qarama – qarshiliklarini yoritish imkonini beradi. Monolog orqali qahramon o'zining asl haqiqatlarini oshkor qiladi ya'ni ko'nglidagi kechinmalarini ro'yi rost so'zlaydi bu orqali tomoshabin qahramonning ruhiy holatini yaxshiroq tushunishiga imkon beradi.

Mirza (tezdan bir xat yozadi, chiqmokchi bo'lib turganda, xalqqa qarab). Oh, shuring qursin, fuqarolar! Bilasizmi, bir mingboshini saylash uchun qanday ishlar bo'lib turadi? Turt kunning

ichida mana shu ikki yuz so‘m bilan bir menim qo‘limdangina chiqqan qancha ikki ming uch yuz yetmish bir sum bo‘ldi. Hali hokim bilan pristavlarga beradigan aqcha, mingboshi-lik buyrug‘ini olganda qiladigan chiqimlar bu hisobdan tashqaridir. Yana o‘z qo‘li bilan berganlari ham! biratay bo‘lgandir. Ularning chamasidan xabarim yo‘q.

Oylikni so‘rasang, har oyiga oltmish besh so‘m, agar shu menim qo‘lim orqali chiqqan aqchaning o‘zini to‘layman desa, olgan oyliklarini yemay-ichmay uch yilda zo‘rg‘a to‘lab qutuladi. Buncha chiqima kerak bo‘lgan pulni qayerdan to‘plashini bilasizmi? Albatta, siz bilan menga o‘xshagan, qo‘l uchi bilan ko‘rar kun ko‘rguvchi bechora ham bevalarning uyini yondirish, ularni xonavayron qilish, pora, qurma, juziya, muxrona degan turli-tuman jabrli soliklardan tuplaydilar. Boylar turt pul, mulla-eshonlar bir pul beradi, deysizmi? Qaysi go‘rda! Kayta unday tekinxurlar ham qo‘shilib, beva-bechoralarni kemiradilar. Bu zulmlarning butun og‘irliklari shuri qurigan kosiblar, saraton issig‘ida kulib-yonib ketmon chopadigan kambag‘al dehkonglar ustiga tushadi. Hali insonlik huquq, talablari nari tursin, to‘g‘ri so‘zga og‘iz ochgan beva-bechora fuqaroning og‘iz-burni qonga buyaladi. Bularning hammasiga eng birinchi va katta sabab xalqning nodonligidir. (Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1989, 87-bet). Bu davr haqida asl haqiqatlar va yozuvchining aytar so‘zlari aynan shu qahramon tilidan aytilgan.

Asarda keltirilgan diologlar ham bosh qahramonni yanada yaxshiroq tanishga zamin yaratadi. Atrofdagilarga munosabati, holatga nisbatan bergan bahosi orqali uning naqadar jirkanch insonligini yanada amin bo‘lamiz.

Xolmat. Aka! Xolam o‘salroqqa o‘xshaydilar, oyimlar sizni chaqirishib qoldilar.

Qodirqul. Yuqol! O‘lsa, o‘lib qo‘ya qolsin. Ko‘zimga shu tobda ona tugul payg‘ambar ham ko‘rinmaydi.

Kirib ayta qol, qo‘lim tegsa, kirarman. Bo‘lmasa, mabodo, falokat, o‘lib-netib qolsa, sekingina tovush qilmasdan, oshxonaning yonidagi qaznoqqaa jimjit qilib qulflab qo‘ya qolsinlar. Ertaga saylovdan keyin dafn qilarmiz. (Xolmat chiqmoqchi bo‘ladi.) Tuxta, izvoshni qo‘shdingmi? Hamza Hakimzoda Niyoziy, 1989, 87-bet).

Asarda dialog va manologlardan foydalaniladi, dialogda qahramonlarning so‘zidan, harakatlaridan uning psixologiyasini anglasak, monologdan foydalanganda esa to‘g‘ridan to‘g‘ri qahramonning ichki dunyosiga kirib boramiz. Bir so‘z bilan aytganda qahramonlar ham sahnadagi tirik odamlardir.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam monolog va diologlar orqali qahramon ichki olami bilan tanishamiz va boshqa omillar ham unga sabab bo‘ladi. Masalan xatti-harakatlari, joy tasvirlari ham bog‘liq qahramonni bilishga. Yozuvchi qahramon orqali bu hayotdagi yomon illatlarni ko‘rsatmoqchi bo‘lgan va bu bilan xalqni muammolarni bilishga, o‘z haq-huquqlari uchun

ko‘rashishga da‘vat etgan. Yozuvchi o‘z aytar so‘zlarini qahramonlarning nutqi orqali monolog va diologlar vositasida bergan. Lekin shuni unutmasligimiz kerakki dramatik asarlarda harakatlar ustunlik qiladi. Har bir obraz biron bir maqsadni ko‘zlab yoziladi garchi u eng kichik ijro bo‘lsa ham har biri bir ma‘noni berishga xizmat qiladi, bu esa yozuvchining mahorati, uning sinchikov va ko‘zatuvlari natijasida yoziladi va sahnada tomoshabinlarga namoyish etiladi. Dramatik asarlarda imkoniyatlar, vaqt hisobi chegaralangan bo‘lishi kerak bu esa yozuvchidan qisqa so‘zda butun bir ma‘noni bera olishi xalqqa aytar so‘zlarini yetkaza olishi muhim. Hozirgi davrga kelib dramalarimizning kitobxonlari kam sonli bo‘lsada, lekin o‘z o‘rni va muxlishlariga ega, ayniqsa jonli ijroda sahnada tomosha qilish o‘zgacha bir kayfiyat, xulosalar, anglashlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Aristotel. (1980). *Poetika*. Toshkent.
Hamza Hakimzoda Niyoziy. (1989). *To‘la asarlar to‘plami*.
M.Q.Qo‘shjonov. (1981). *Hamza ijodi haqida*. -T. Fan nashiryoti.
M.Qodirov. (1972). *O‘zbek xalq tomosha san‘ati*.
Shuhrat Rizayev. (1997). *Jadid dramasi*.

“ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARI” LUG‘ATI TUZISH AN‘ANALARI

*Berdiyeva Sabinabonu Zayniddin qizi,
ToshDO‘TAU adabiyotshunoslik: jahon adabiyoti 1-kurs magistranti
sabinaberdiyeva847@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.n, dotsent, Komiljon Hamrayev

Annotatsiya. Ushbu maqolada lug‘at tuzish an‘analari, o‘zbek va ingliz lug‘atchiligi misolida qiyosiy jihatdan o‘rganilgan, mazkur an‘analarning negizi dastlabki yaratilgan lug‘atlarga tayanib tahlil qilingan, lug‘atlarni o‘rganish davomida ikki tilga doir lug‘atlardagi o‘ziga xos an‘analar o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlar muqoyasa qilingan. Adabiyotshunoslik lug‘atlari tuzish an‘analari shakllanishi, taraqqiyoti, xususiyatlari o‘rganilgan bo‘lib, xususan, davr bilan bog‘liqlikda, sohaga ehtiyoj yuzasidan yaratilishi, alifbo tartibida berish, ikki tilli lug‘at yaratish an‘analari batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: lug‘at, tipologiya, lug‘atchilik an‘analari, leksikografiya, etimologiya, alifbo tartibi, termin, istiloh.

Abstract. In this article, the traditions of creating a dictionary are studied comparatively on the example of Uzbek and English lexicography, the basis of these traditions is analyzed based on the first created dictionaries, during the study of dictionaries, the similarities and differences between the specific traditions of the dictionaries of the two languages are compared. The formation, development, and characteristics of the traditions of creating literary dictionaries have been studied, in particular, the traditions of creating them in connection with the period, according to the needs of the field, and giving them in alphabetical order have been covered in detail.

Keywords: dictionary, typology, lexicographic traditions, lexicography, etymology, alphabetical order, term.

Lugʻatning muhim xususiyatlaridan biri domiy tarzda yangilanib turish ehtiyoji borligidir. Fan, ilmda qilinayotgan kashfiyotlardagi yangi soʻzlar lugʻatlarda aks etadi. Lugʻat tilning boyligini, xususiyatlarini kelajak avlodga muhrlaydigan noyob adabiy boylik hisoblanadi.

Adabiyot doimiy ijod jarayonidir, davrdan davrga oʻtganda yangilanishlar koʻp koʻzga tashlanadi, bu yangilanishlar muayyan yangi soʻzlarni kirib kelishi natijasida yangi istilohlarni kashf qilinishi bilan bogʻliq. Mazkur jarayonda adabiyotshunoslik lugʻatlariga boʻlgan ehtiyoj ham tabiiy holda yuzaga keladi. Jahon lugʻatchiligining shakllanishi tilga oid lugʻatlarning yaratilishiga borib bogʻlanadi. Oʻzbek leksikografiyasi tarixi Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asaridan boshlangan deb aytish mumkin. Ushbu lugʻat faqat soʻzlar va ularning maʼnolarini tavsiflab qolmay, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, geografik joylashuvi kabi keng maʼlumotlar manbayi hamdir. Shu bilan birga “Devonu lugʻotit turk” dastlabki ikki tilli (turkiycha-arabcha) lugʻatlardandir. Mahmud Zamaxshariy ham oʻzining “Asos ul-balogʻa”, “Muqaddimat ul-adab” asarlari bilan amaliy ham nazariy leksikografiyaning rivojiga ulkan hissa qoʻshdi. Shuningdek, Alisher Navoiy ijodiga boʻlgan katta qiziqish XV asrdan keyingi davrda bir qancha lugʻatlarning yaratilishiga sabab boʻldi: bunga XVI asrda Turkiyada yaratilgan “Abushqa” izohli lugʻati, Tole Imon Hiraviyning “Badoye ul-lugʻat”, Muhammad Rizo Xoksoning “Muntaxab ul-lugʻot”, Mirzo Mehdixonning “Sangloh”, Muhammad Yoqub Chingiyning “Kelurnoma”, Isʼhoqxon Ibratning “Lugʻati sitta as-sina” (“Olti tilli lugʻat”) kabi lugʻatlarini koʻrsatish mumkin. Ingliz lugʻatchiligida dastlabki lugʻatlar 1440-yilda yozilgan muallifi nomaʼlum “Promptorium parvulorum” dan boshlanib, 1526-yil yozilgan “A good table for them that shall rede this sermon and understande nat Latin and frenche terms used in englisshe”, Robert Cowdrey’s “Table Alphabeticall” 1604, Thomas Speght’s “The old and obscure words of Chaucer, explaned” 1598, Paul Greaves’s “Vocabula Chauceriana” 1553, “Gazophylacium Anglicanum: containing the Deravation of English Words”, “A New English Dictionary” kabi lugʻatlar bilan davom etgan. Mazkur lugʻatlardan muayyan davrlardan soʻng sohalar boʻyicha lugʻatlar ajralib chiqqan, masalan, adabiyotshunoslik, tarix, huquq, tibbiyot, tilshunoslik doirasining oʻzida omonimlar, sinonimlar, morfemalar kabi lugʻatlar fikrimizning dalilidir. Ushbu lugʻatlar sohani belgilashda, tarixiy taraqqiyotini, leksik qatlami boy ekanligini, yutuqlarini, oʻziga xos xususiyatlarini koʻrsatishda muhim rol oʻynaydi. Tuzilgan lugʻatlar adabiy meros sifatida kelajak avlod uchun katta ahamiyatga ega.

Adabiyotshunoslik lugʻatlarini tuzish asoslari, anʼanasi, xususiyatlari tabiiy ravishda ilk yaratilgan qomusiy, izohli lugʻatlardan andoza olgan holda tuzilgan boʻlib, yuqorida nomlari qayd etilgan dastlabki lugʻatlar va keyingi davrlarda yaratilgan lugʻatlarning, xususan,

adabiyotshunoslik lugʻatlarining shakllanishiga nazar tashlaganimizda bir nechta jihatlar lugʻatlarda anʻanaviy tarzda oʻtib kelganini koʻrishimiz mumkin. Lugʻat tuzish anʻanalarini ikki xil turga boʻlib oʻrganishimiz mumkin: 1. Umumiy anʻanalar. 2. Adabiyotshunoslik lugʻatlari tuzishga doir anʻanalar.

Umumiy anʻanalar ham oʻz ichiga quyidagi jihatlarni jamlaydi:

1. **Alifbo tartibida berilishi.** Har bir davrda tuzilgan lugʻatlardagi istilohlar alifbo tartibida berilgan boʻlib, bu keyinchalik yaratilgan lugʻatlar uchun ham bosh mezon ularoq qabul qilingan deyishimiz mumkin. Leksikografiya tarixidan hozirgi kungacha tuzilgan barcha lugʻatlarda bu anʻana saqlanib qolgan. Mazkur tartib yozuv turiga qarab oʻzgarib boradi, yaʼni lugʻat tuzuvchi qaysi yozuvda tuzayotgan boʻlsa, shu yozuvning alifbo tartibida terminlar joy olgan. Masalan, lotin, krill, arab va boshqa yozuvlar.

Mahmud Koshgʻariyning “Devoni lugʻotut turk” lugʻati arab tili va alifbosi tartibida istilohlar oʻrin olgan. Lugʻatning oʻzida bu haqida: “Devonda soʻzlar ikkita (ism, feʼl)ga ayirib koʻrsatiladi. Oldin ismlar, soʻngra feʼllar beriladi. Ismlarda ham, feʼllarda ham oldin hamza (u, o, a) harflari bilan boshlanadigan soʻzlar, keyin maxsus alifbe tartibida ب, ت va boshqa harflar bilan boshlangan soʻzlar izohlanadi”, — deyilgan. (Кошғарий, Девону луғотит турк I том, 1960, 28) Ingliz tilida yaratilgan Kris Boldikning “The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms” (“Oksford adabiyotshunoslik terminlarining qisqacha izohli lugʻati”) ning muqaddimasi “This is a book of hard words alphabetically arranged and briefly explained” (“Bu kitobda soʻzlar alifbo tartibida tartiblangan va qisqacha izohlangan”) kabi soʻzlar bilan boshlanadi. (Boldick, 2001, 8) N.Hotamov, B.Sarimsoqov “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻati” ning muqaddimasida ham lugʻat alifbo tartibida qurilganligi izohlangan: “Lugʻatda oldin alfavit tartibida terminlarning ruschasi ajratib koʻrsatiladi, keyin qavs ichida uning qaysi tildan olinganligi izohi, soʻngra esa ularning oʻzbekcha ekvivalenti yoki tarjimasi beriladi” (Хотамов, Саримсоқов, 1979, 11)

Lugʻatlarda terminlarni alifbo tartibida berish terminlarni tartiblash, oʻquvchi, izlanuvchi tez va oson muayyan terminning izohini topishda yengillik yaratish, yaʼni qaysi terminni qidirmoqchi boʻlsa, oʻsha terminning bosh harfida boshlanuvchi sahifadan qidiradi, shuningdek yana bir muhim jihati izlanuvchi bir terminga oid boʻlgan boshqa istilohlarni (masalan, obraz, obraz turlari) ham koʻrib chiqmoqchi boʻlsa, bu tartib ancha qulaylikka ega. Yuqorida koʻrib oʻtilganidek, lugʻatlarning alifbo tartibida berilishi bir davr yoki bir til doirasidagina boʻlmasdan, har davr va har tilga oid hisoblanib, lugʻat tuzish anʻanasi sifatida kelmoqda.

2. **Ikki tilli va koʻp tilli lugʻat yaratish anʻanasi.** Ikki tilli lugʻatlar hozirgi davr nuqtayi nazaridan qaralganda, yaqin yillar ichida yaratilgandek tuyulishi mumkin, biroq bu anʻana

dastlabki lugʻatlardayoq oʻz aksini topgan. Mazkur anʻananing yuzaga kelishiga esa bir nechta sabablar mavjud, xususan, arab-oʻzbek tilida yozilgan X-XVII asrlar oraligʻida yaratilgan lugʻatlarda arab tili mavqeyi, ilm-fan tili sifatida qoʻllanilganligi boʻlsa, oʻzbek adabiyotshunosligida XX asrda yaratilgan N. Hotamov, B. Sarimsoqov “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻati” da terminlarning ruscha-oʻzbekcha berilishi rus tili davr bilan bogʻliq siyosiy vaziyat orqali oʻzlashtirilganligi va bu hodisa lugʻatlarda ham oʻz aksini topganligi bilan izohlash mumkin. Shuningdek, ikki tilli lugʻatlar jahon tili sifatida qabul qilingan tillar doirasida ham yaratilgan boʻlib, bu oʻsha tilni oʻrganish ehtiyoji yuzasidan kelib chiqqan. Ikki tilli lugʻatlarning tarkibi, tuzilishiga qaraydigan boʻlsak, avval oʻzlashtirilgan tilda termin berilib, soʻng ona tilda uning tarjimai yoki ekvivalenti keltiriladi yoki aksincha ham boʻlishi mumkin (oʻzbekcha-ruscha, ruscha-oʻzbekcha, inglizcha-oʻzbekcha, oʻzbekcha- inglizcha), biroq izoh muallifning oʻz ona tilida beriladi. Lugʻatlar yaratishdagi mazkur anʻananing yana bir sababi muayyan muallif asarlariga bagʻishlab yaratilgan lugʻatlarda namoyon boʻladigan xususiyat bu asarda foydalanilgan soʻzlar bir nechta tillarga oidligidir. Jumladan, Alisher Navoiy asarlariga bagʻishlangan lugʻatlar forscha, arabcha, oʻzbekcha yaʼni koʻp tilli lugʻatlar yaratishning dastlabki koʻrinishidir. Fikrimizning dalili sifatida Tole Xiraviyning “Badoyi al-lugʻat” ini keltirishimiz mumkin. Koʻp tilli lugʻat yaratish anʻanasini Isʼhoqxon Ibrat “Lugʻat sitta as-sina” sini tuzib davom ettirdi. Isʼhoqxon Ibratning lugʻati arab, fors, hind, oʻzbek, turk va rus soʻzlaridan tarkib topgan.

3. Sohaga doir ehtiyoj yuzasidan yaratilishi. Lugʻat yaratishdagi bu anʻana lugʻat tuzishga asos qismidir. Muayyan lugʻat tuzilar ekan, oʻsha lugʻat tuzishga boʻlgan ehtiyojning yuqoriligidan dalolat beradi. Sohalar rivojlanib borishi natijasida oʻsha sohani chuqurroq oʻrganish, sohaga doir terminlarning maʼnosini bilish dastlabki odimlardan biri hisoblanadi. Bu esa oʻz-oʻzidan sohaga oid terminlar lugʻati tuzishga olib keladi. Adabiyotshunoslik sohasi nuqtayi nazaridan qaraydigan boʻlsak, adabiyot va unga doir terminlar yildan yilga oʻzgarib, yangillanib borayveradi, yangi terminlarga izoh berish esa lugʻatchilikning birlamchi vazifasidir, shuningdek, bu yangi lugʻat tuzish va yangillangan terminlarni unda aks ettirish ehtiyojini keltirib chiqaradi.

Adabiyotshunoslik lugʻatlari tuzish anʻanalariga esa quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

1. Istilohning yoritilishiga doir. Adabiyotshunoslik lugʻatlarida, xususan qiyoslamochi boʻlganimiz oʻzbek va ingliz adabiyotshunoslik lugʻatlarida terminlar yoritilishi muhim anʻanaviy jihatlardan biridir. Istilohning yoritilishiga doir deb berganimiz bu anʻanada terminning qaysi tildan olinganligi va qanday maʼnoni anglatishi yoritilishi haqida soʻz ketadi. Misol tariqasida bir nechta adabiyotshunoslik lugʻatlarida bu jihatni koʻrib oʻtsak:

Gekzamet (gr. hexametros – olti o‘lchovlik so‘zidan) N. Hotamov, B. Sarimsoqov
“Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha- o‘zbekcha izohli lug‘ati”

Janr (fr. genre- jins, tur, xil) D. Quronov, Z. Mamajonov, M. Sheraliyeva
“Adabiyotshunoslik lug‘ati”

Novella (It “tale, pace of news”) J.A. Cuddon “A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory”

2. Davr nuqtayi nazaridan terminni tushinish ehtiyoji yuzasidan yaratilishi.
Adabiyotshunoslikda davr bilan bog‘liq ravishda turlarning ichida muayyan janrlarning kengayishi va ularga doir yangi istilohlarning paydo bo‘lishi nuqtayi nazaridan lug‘atlarda yangi atamalar kiritilishi va izohlanishiga bo‘lgan ehtiyoj yuzasidan adabiyotshunoslik lug‘atlari yangillanib turishi ham muhim an’anaviy jihatlardandir. Masalan, XV asrlarda tragediya, komediya, drama, roman, adabiy oqimlarni anglatuvchi terminlar va boshqa bir qator atamalar qo‘llanilmas edi, davrlar o‘tishi bilan mazkur terminlar kirib kela boshladi. Yangi istilohlarning kirib kelishi esa o‘z navbatida unga izoh berilishini talab qiladi va bu ehtiyoj amaldagi lug‘atlarni yangillash talabini ko‘ndalang qilib qo‘yadi.

3. Milliy (sara, shoh asarlardan) materiallarga tayanib misollarning keltirilishi.
Adabiyotshunoslik lug‘atlarida terminga muvofiq tarzda misol keltirishda o‘zbek va ingliz adabiyotshunosligidagi muhim jihatlardan biri bu - misollar milliy ya’ni shoh asarlarga tayanib berilishidir. Bu kabi asarlardan misol keltirishni deyarli barcha lug‘atlarda uchratamiz, xususan, “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha- o‘zbekcha izohli lug‘ati”da dialog terminiga izoh berib, misol sifatida: “masalan, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida Xisrav va Farhodning munozarasini dialog vositasida tasvirlaydi,- deb asardan parchani keltiradi:

“Dedi: Qaydin sen ey Majnuni gumroh?

Dedi: Majnun vatandin qayda ogoh...”

Ingliz adabiyotshunosligidan oladigan bo‘lsak, “A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory” lug‘atida “sonnet” atamasiga izoh berib, so‘ng keyingi davrlarda yaratilgan sonetlardan emas, balki Shekspir sonetlaridan misol keltiradi.

“They that have power to hurt, and will do none,
That do not do the thing they most do show,
Who, moving others, are themselves as stone,
Unmovèd, cold, and to temptation slow;
They rightly do inherit heaven’s graces,
And husband nature’s riches from expense;
They are the lords and owners of their faces,

Others, but stewards of their excellence.” (Cuddon, 2013, 669)

4. Termining izohi jarayonida ijod qilish (terminga muvofiq misol keltirishda boshqa asarlarga tayanmasdan muallifning o‘zi ijodga kirishishi). Adabiyot ijod bilan bog‘liq jarayon. Adabiyotshunoslik lug‘ati yaratish jarayonida muallif muayyan terminning izohiga mos tarzda misol keltirish vaqtida boshqa asarlarga tayanmasdan o‘zi ijod qilishi ham kuzatilgan hodisa. Fikrimizning isboti ularoq Ahmad Taroziyni keltirishimiz mumkin. Ahmad Taroziy adabiy terminlarni “Funun ul-balog‘a” asarida yoritish davomida istilohga mos tarzda misol keltirish uchun ijodga kirishib bir qancha she‘rlar to‘qigan. Bu jarayon ham keyingi davrlarda yaratilgan lug‘atlarda aynan bo‘lmasa-da ayrim jihatlariga ko‘ra o‘zlashtirilgan va an‘ananing shakily o‘zgarishi deyishimiz mumkin.

5. Istilohni kengroq tushunish uchun terminning izohidan so‘ng tadqiqotlarning berilishi. Mazkur an‘ana ingliz adabiyotshunoslik lug‘atlarida ko‘proq uchraydi, jumladan “The Routledge Dictionary of Literary Terms” da biografiya so‘ziga izoh berilgandan so‘ng “see” ishorasi bilan tadqiqotlar sanalgan: *Leon Edel, Literary Biography (1957); Paul Murray Kendall, The Art of Biography (1965); H. G. Nicholson, The Development of English Biography (1959); Lytton Strachey, Biographical Essays (modern collection, 1969); Adriana Cavarero (Paul Kottman, trans.), Relating Narrative (2000); Liz Stanley, The Auto/biographical: Theory and Practice of Feminist Auto/biography (1992).* (Childs, Fowler, 1973, 89)

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, lug‘at tuzish an‘analarini o‘rganish kelgusida lug‘at yaratish bilan bog‘liq muhim jarayon hisoblanadi. Lug‘at tuzishdagi an‘analar dastlabki yaratilgan lug‘atlardan tortib, hozirgi davr lug‘atlarigacha davom etib kelmoqda. Yuqorida sanab o‘tilgan umumiy lug‘at yaratish an‘analaridan alifbo tartibida berilishi, ikki tilli va ko‘p tilli lug‘at yaratish, sohaga doir ehtiyoj yuzasidan tuzish kabilar asrlar mobaynida sayqallanib, rivojlanib bormoqda. Istilohning yoritilishiga doir, davr nuqtayi nazaridan terminni tushunish ehtiyoji yuzasidan yaratilishi, milliy (sara, shoh asarlardan) materiallarga tayanib misollarning keltirilishi, terminning izohi jarayonida ijod qilish (terminga muvofiq misol keltirishda boshqa asarlarga tayanmasdan muallifning o‘zi ijodga kirishishi) singari adabiyotshunoslik lug‘atlari tuzish doirasida o‘rganilganlar esa adabiyotshunoslik lug‘atlarining muhim an‘anaviy xususiyatlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Childs, Peter and Roger Fowler. The Routledge Dictionary of Literary Terms. London and New York: Routledge Taylor and France Group

Chris Baldick. The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms. – N.Y.: Oxford University Press

Cuddon J. A. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. – N.Y.: Wiley- Blackwell

Атоуллох Хусайний. Бадое ус-саное. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Кошғарий М. Девону луғотит турк – Т.: Ўзбекистон ССР ФА

Қуронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr

Фитрат. Адабиёт қоидалари. – Т.: Маънавият

Ҳотамов Н, Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати – Т.: Ўқитувчи

<http://www.ziyouz.com>

<http://www.conferencerics.info>

www.library.ziyouz.net

CHINGIZ AYTMATOV ASARLARIDA AFSONALAR TALQINI (“OQ KEMA” QISSASI VA “ASRGA TATIGULIK KUN” ROMANI MISOLIDA)

Dolimboyeva Xilola Saydulla qizi

ToshDO‘TAU O‘FF I-kurs talabasi

dolimboyevaxilola@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Abdulla Ulug‘ov

Annotatsiya. Ushbu maqolada mashhur yozuvchi Chingiz Aytmatov asarlaridagi afsonalarning o‘rni, badiiy xususiyatlari, boshqa janrlardan farqli jihatlar bilan birgalikda ular mujassam etgan insoniyatning bugungi ahvoli, uning kelajagi to‘g‘risidagi hayotiy haqiqatlar talqini aks etgan. Bunda yozuvchining “Oq kema” qissasi hamda “Asrga tatigulik kun” romani tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: mif, afsona, bola, ertak, qabila

Abstract. This article reflects the role of legends in the works of the famous writer Chingiz Aytmatov, their artistic features, and the interpretation of life truths about the current state of humanity and its future, which they embody, together with their differences from other genres. The author’s short story “Aq Kema” and the novel “The Day of the Age” are analyzed.

Keywords: myth, legend, child, tale, tribe

XX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshi jahon adabiyotida Chingiz Aytmatov ijodi o‘ziga xos o‘rin tutadi. Turkiy xalqlar adabiyotini bu adibning asarlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Uning qissa va romanlari qirg‘iz adabiyotini dunyoga tanitdi va o‘ziga xos yangilik sifatida G‘arb-u Sharqning millionlab kitobxonlari muhabbatini qozondi. Chingiz Aytmatov bu ikki asrda jahonning eng mashhur adiblaridan biriga aylandi. Adibning asarlari 178 tilda nashr etilishi ko‘p yozuvchilar erishishi amrimahol bo‘lgan natijadir. Chingiz Aytmatov ijodi to‘g‘risida so‘z ketsa, albatta, ushbu ta‘rifni keltirish an‘ana tusini olgan. “Dunyodagi eng go‘zal muhabbat qissasi” muallifining har bir asari keng jamoatchilik tomonidan hamisha katta qiziqish bilan kutib olingan va u turli bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan. Ba‘zi ijodkorlarning asarlari to‘g‘risida bahs boshlanadi-yu o‘z-o‘zidan to‘xtaydi. Aksariyat qalamkashlarning asarlari ko‘pchilikning e‘tiborini

tortmaganicha unutilib ketadi. CHingiz Aytmatovning qissa, romanlari esa hamisha adabiyot va ijtimoiy hayot to'g'risidagi turli bahs-munozalar, o'zaro suhbat, muloqotlar uchun mavzu bo'lib keladi. Bu adib asarlarining favqulodda ta'sirchan ekanligi, ular kishilarning qalbi, ruhiga singiganidan dalolat byeradi. Chingiz Aytmatov asarlari insonni ulug'lashi, uning zahmatkashligi, yaratuvchanligini sharaflashi bilan o'ziga tortadi. Adibning "Oq kema", "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat", "Oxirzamon nishonalari", "Tog'lar qulayotgan zamon" asarlarida hozirgi davrda umuinsoniy ahamiyatga ega dolzarb iltimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy muammolarga e'tibor qaratiladi. San'atkor insoniyatning bugungi ahvoli, uning kelajagi to'g'risida mushohada yuritar ekan, o'zi anglagan haqiqatlarga diqqatni jalb etish maqsadida afsona, rivoyatlarga murojaat etadi, har bir kishining hayoti butun koinot bilan chambarchas bog'liqligi, insoniyat tabiat uchun mas'ul va javobgar ekanligini ta'kidlaydi. Qissa romanlarning syujetiga singib ketgan ushbu afsonalarda bugungi kun kishilari uchun saboq, ibrat bo'ladigan haqiqatlar ifodalanadi.

Yozma adabiyot paydo bo'lishida og'zaki adabiyot asosiy vosita vazifasini bajargan. Barcha xalqlarda yozma adabiyotning dastlabki na'munalari ertak, doston, qo'shiqlar va miflar negizida paydo bo'lgan. Bundan tashqari adabiyotshunoslikda "afsona" ertak, doston, hikoyalar bilan bilan bir xil qiymatga ega bo'lgan janr sifatida qaraladi. "Afsona – xayoliy uydirmalar asos bo'lgan kichik hikoya" deyiladi. "Afsona" forscha "fusun" so'zidan olingan bo'lib, "sehr, avrash, makr" ma'nolarini bildiradi. Afsonalar miflardan unib chiqqan janr hisoblanadi. "Mif" adabiyotshunoslikda "obraz", "syujet", "janr" terminlari singari faol atama sanaladi. "Mif" yunoncha so'z bo'lib, "so'z, naql, rivoyat" ma'nosini anglatadi (Словар иностранных слов, 1986, 317).

Chingiz Aytmatovning barcha asarlari markazida oddiy odamlar taqdiri turadi. Adib asarlaridagi afsona va rivoyatlar odamni o'ylantirishga majbur qiladi, asarni tushunarli bo'lishi uchun kitobxonga yordam beradi. "Oq kema" qissasini "Ertakdan so'ng" degan nomi bor. Bu qissa "Uning ikki ertagi bo'lardi. Biri o'ziniki bo'lib, uni hech kim bilmasdi. Ikkinchisini esa bobosi so'zlab bergandi. Keyin birortasi ham qolmadi. Gap shu xususda" deb boshlanadi. (Aytmatov, 1978, 192). "Jamila" "jahondagi eng go'zal sevgi qissasi" sifatida e'tirof etilgan bo'lsa, "Oq kema" adibning ushbu janrdagi eng barkamol asarlaridan biri sanaladi. Unda hayot murakkabliklari ancha keng qamrovda ko'rsatilib, inson va tabiat, inson va jamiyat munosabatlari, ezgulik va yovuzlik kurashi yuksak mahorat bilan tasvirlanadi va bu muammolar xususida teran falsafiy mushohada yuritiladi. Qissada olis tog'lar orasidagi ovloq bir joyda yashaydigan odamlar hayoti qalamga olinadi. Qissaning asosiy qahramonlari - bola, uning bobosi Mo'min, o'rmon xo'jaligi boshlig'i O'rozqul va uning xotini. Adib ularning o'ziga xos xarakterini ochish orqali mehr-muhabbat va zulm-zo'rlik, xokisorlik va yovuzlik kurashini yoritadi. Qissaning asosiy qahramoni ismsiz. U

“bola” deyiladi. yettini to‘ldirib, sakkizga qadam qo‘ygan, “bo‘yni ingichka, boshi katta va yumaloq, shalpangquloq” bu bolaning ota-onasi ajrashib, u bobosinikida qolgan. Onasi ishlash uchun shaharga ketgan. Otasini esa ko‘rmagan. Uning matros ekanini eshitgan xolos. Shuning uchun bola otasini doim oq kemada tasavvur qiladi. Bolaning o‘rtog‘i, o‘ynaydigan tengdoshi ham yo‘q. Lekin u zerikmaydi, turli o‘yinlar topib, o‘zi bilan o‘zi o‘ynab ovunadi. Qo‘liga durbinini olib, ko‘lni tomosha qiladi. Atrofdagi xarsanglarni o‘zicha “tuya”, “bo‘ri”, “tank” deb tasavvur qiladi. O‘sib yotgan o‘tlarni ham “sevimli”, “botir”, “hurkak”, “yovuz” deb ajratadi. Uning nazarida “oq, och ko‘k, binafsha va boshqa tusli pechak gullarning oldida sukut saqlab o‘tirsang, go‘yo bu gullar uyqudan uyg‘onib, allanimalar haqida shivirlashayotgandek tuyuladi. Chumolilar ham buni sezadi. Ular ertalabdan pechak gullar huzuriga chopib, quyosh nurlaridan ko‘zlarini qisib, gullarning o‘zaro nimalar haqidadir shivirlashayotganiga quloq soladi. Balki ko‘rgan tushlarini so‘zlashayotgandir” (Tanlangan asarlar, 1978, 194). Asarda bolaning beg‘ubor olami shu tarzda ochib beriladi. Bola faqat bobosiga suyanadi. Chunki “Butun umri erta tongdan qora kechgacha ishda, tashvishda o‘tgan, lekin hurmat talab qilishni o‘rganolmagan Mo‘minning tashqi ko‘rinishi mo‘ysafid keksalarga sira o‘xshamaydi. Uning sipogarchiligi ham, jiddiyligi, badjahlligi ham yo‘q. Har doim kulimsirab turadigan yuzlarida ajinlari qat-qat bu qariyaning ko‘zlari mo‘ltillab turadi. Burni ham yumaloq, o‘rdaknikidek yapaloq, bamisoli kemirchagi yo‘qday, bo‘yi ham ko‘p baland emas, o‘smirlarday, iyagida ikkita-uchtagina sariq tuki bor” Mo‘min nabirasining ko‘nglini topishga harakat qiladi. U soyning sayoz joyini tosh bilan o‘rab, bolaning cho‘milishi uchun qulay qilib beradi. Bola maktabga borishi uchun portfel xarid qiladi. O‘qishga olib borib keladi. Unga ertaklar aytadi. Bolaga, ayniqsa, uning Shoxdor ona bug‘u haqidagi ertagi yoqadi. Bobosi o‘zini Shoxdor ona bug‘uning avlodi deb biladi. Bola Shoxdor ona bug‘u to‘g‘risida bobosidan eshitgan ertakni portfeliga aytib byeradi. Ushbu afsona xuddi ertak singari “Bu juda qadimda bo‘lib o‘tgan” deb boshlanadi. Unda ezgulik va yovuzlik kurashi naql qilinadi. Zo‘ravonlik, shuhratparastlik, azal-azaldan kishilarni azoblab kelgani qirg‘izlarni qirg‘in qilgan dushmanlarning shafqatsizligi misolida gavdalantiriladi. “O‘zga qabilaning so‘nggi odamigacha qirgan, mol-u mulkini tortib olgan kishi eng aqlli, uddaburon, botir sanalgan zamon”da kechgan xunrezliklar haqidagi bu afsona o‘zining butun dahshati bilan xayolni egallab oladi. O‘shanda kishi qirg‘inbarot urushlar behad fojiali ekanini tasavvur qilib, odamlar yovuzlashganida naqadar tubanlashib ketishidan dahshatga tushadi. Dushmanlar qirg‘izlarning yer-suvi, boyliklarini egallash uchun ularni bitta ham qoldirmasdan o‘ldirishadi. Lekin bir o‘g‘il va bir qiz bola dushmanlar hujum qilmasidan avval qo‘lsavat uchun po‘stloq shilishga ketgani bois omon qoladi-yu o‘rmondan chiqib, mislsiz fojeaning ustidan chiqishadi. Dushmanlar “bu ikki bolani o‘rmonga olib borib, shunday qilginki, shu bilan qirg‘iz zoti tugasin, xayolga ham kelmasin, nomi abadiy

o'chsin" deb Cho'tir Baymoq kampirga topshirishadi. Kampir bolalarni o'rmon oralab, Enasoy qirg'og'idagi chuqur jarlik oldiga olib boradi. Bolalarni tubsiz jarlikka itarib yuborishdan oldin: "O, muazzam Enasoy daryosi! Sening qa'ringga tog'ni qulatsa, u bir xarsangday jo bo'ladi... Kel, endi ikki qum zarrasini—ikki odam bolasini o'z bag'ringga olgin. Ularga Yer yuzida joy yo'q... Yo'q, ular bu manfur dunyomizni go'daklikda, toza qalb bilan, bolalik hayosi bilan, yovuz niyat va yovuz ishlar bilan o'z nomiga isnod keltirishga ulgurmasdanoq tark etishsin, toki inson azob-uqubatini ko'rish va boshqalarning ham g'am-alamiga sababchi bo'lish ularga nasib etmasin",— deb murojaat qiladi. Asarning ayni o'rnlari o'quvchini, albatta, hayajonga soladi. Shoxdor ona bug'u haqidagi afsona bu jihatdan "Asrga tatigulik kun" romanidagi Nayman ona afsonasiga o'xshaydi. Unda ham kishilar qadimdan bir-birining ustidan hukmronlik qilish uchun shafqatsizlikning turli usullarini o'ylab topishgani xususida so'z ketadi. Nayman onaning qabiladoshlari dushman bilan jangda yengiladi. Uning jang maydonida hushsiz yotgan yarador o'g'linidushman asir qilib, sochini qirib olib, boshiga so'yilgan tuyaning hovuri chiqib turgan bo'yin terisini kiygizib, kallasini yerga tekkizib, terini tushirib yubormasligi uchun yog'och bo'yinturuq bog'lab, oyoq-qo'lini mahkam chandib, jazirama oftobga tashlab qo'yib azoblaydi. Bir necha kun shu holda qolgan asirning sochi o'sib, tuyaning qalin bo'yin terisidan chiqolmay, boshga qaytib suqilib, miyaga ta'sir etib, xotirani ishdan chiqaradi. Milsiz azobdan o'lmay qolgan asir, natijada, o'zining ismini, ota-onasini, butun kechmishini unutib, boshidagi teridan uni xalos qilgan kishini xo'jayini bilib, uning har qanday hukmini so'zsiz ijro etadigan holatga tushadi. Odamlar bir-birlarini ana shunday mute qul—manqurtga aylantirishni istashadi. Chingiz Aytmatov romanda manqurtlik turli shakllarda namoyon bo'lishi va u hamisha insoniyat uchun fojia ekanini o'z onasini otib o'ldirgan Jo'lomon va otasining vafot etganiga qayg'urmagan Sobitjon, kishilarni qiynash, azoblashdan huzur qiladigan Tansiqboyevning xatti-harakatlarini ko'rsatish asosida gavdalantiradi. Afsona, rivoyatlarda insonning paydo bo'lishi, uning hayoti bevosita tabiat bilan bog'lanadi. Shoxdor ona bug'u to'g'risidagi afsonada ham bir qabilaning omon qolishiga tabiat, undagi o'simliklar, jonzoqlar sababchi qilib ko'rsatiladi. Shuning uchun tabiat onaga qiyoslanib, "ona tabiat" deyiladi. "Oq kema"dagi afsonada ham, Nayman ona to'g'risidagi rivoyatda ham onaning vujudiga farzandga cheksiz mehr joylangani va shu ilohiy kuch tufayli ona har qanday mashaqqat, azob-uqubatga chidab, inson naslini saqlab kelayotgani, hayot aynan ona tufayli davom etayotgani ta'kidlanadi. Shoxdor ona bug'u to'g'risidagi afsonada xon Cho'tir Baymoq kampirga kichkina bola va qizchani o'ldirishni buyuradi. Kampir hukmdorning buyrug'ini bajarishga majbur. Lekin u ona bo'lgani uchun bola va qizchaga achinadi. Bolalarga bu ishni o'z ixtiyori bilan qilmayotganini aytib, "meni kechiringlar" deydi. Kampir shoxdor ona bug'uga ham: "Sen odamlarni bilmaysan. Ular o'rmon hayvonlarigagina emas, hatto, o'z-o'zlariga ham rahm-shafqat

qilishmaydi”,- deydi. U ona bo‘lgani uchun kishilarning bir-biriga shafqatsizligi, berahmligidan azoblanadi. Cho‘tir Baymoq kampir nafaqat odamlarga, balki jonzotlarga ham achinadi. U Shoxdor ona bug‘uni odamlarning yovuzligi, ular yaxshilikni unutishi, o‘z nafsi, manfaati uchun har qanday tubanlikdan tap tortmasligidan ogohlantiradi. Unga bola va qizchani ko‘rsatib: “Bular axir odam bolasi-ku. Bular katta bo‘lishadi, keyin sening bolalarini o‘ldirishadi... Bu odam bolalari sening yaxshiligingga yomonlik bilan javob qaytarishsa, o‘zingdan ko‘r”,-deydi. Ushbu afsonada Shoxdor ona bug‘u tabiat timsolidir. Odamlar qanchalik zarar yetkazsa-da, tabiat odamlardan ne‘matlarini ayamaydi. Shoxdor ona bug‘u ham kishilar uning ikkita bolasini otib o‘ldirishsa-da, odam bolalariga yaxshilik qiladi. U Cho‘tir Baymoq kampirning ogohlantirishiga qaramasdan, qirg‘in qilingan qabilaning omon qolgan bolalarini uzoq joyga olib ketib, suti bilan boqib, kechalari bag‘riga bosib, isitib ulg‘aytiradi. Ular farzand ko‘rganida oppoq qayindan yasalgan, bandida kumush qo‘ng‘iroqcha jaranglab turgan beshik keltiradi. Shoxdor ona bug‘u Cho‘tir Baymoq kampirga: “Odamlar egizlarimni o‘ldirishdi, men o‘zimga bola izlab yuribman. Shu bola va qizchani ber. Men ularga ona, ular esa bolalarim bo‘lishadi”,-deydi. Chingiz Aytmatov Shoxdor ona bug‘u timsolida tabiat va onalik bir-biriga bevosita bog‘liqligini shu tarzda ko‘rsatadi. Onaning vujudi, qalbida hamisha farzandiga intilish jo‘shib turadi. Bu hissiyot uni hech qachon tark etmaydi. Ayni hissiyot onani doim bezovta etadi va unga kuch-quvvat beradi. Shoxdor ona bug‘u onalik hissi tufayli unga dushmanlik qilgan odam bolalarini asrab qoladi. Bolalarga mehri unga quvvat baxsh etganidan bo‘rilar va ovchilar ta‘qibidan qochib qutiladi. Nayman ona ham o‘g‘lini sog‘inganiga chidolmasdan, yolg‘iz o‘zi dushman qabila turgan joyga yo‘l oladi. Uning onalik mehri turli tahlila, vahima, qo‘rquvdan ustun keladi.

Shoxdor ona bug‘u, Nayman ona to‘g‘risidagi afsonada millat taqdiri haqida so‘z yuritiladi. Vatan va til har bir millatning eng katta boyligi sanaladi. Mana shu beqiyos boylikka bepisand munosabat millatni tanazzulga eltadi. Sho‘ro davrida milliy qadriyatlar toptaldi. Rus tilining ta‘sirini kuchaytirish niyatida boshqa xalqlarning tili rivojiga yo‘l berilmadi. O‘z tilini qadrlaydiganlar “millatchi” sifatida ta‘qib etildi. Rus tili barcha ittifoq davlatlari uchun davlat tili qilib qo‘yildi. Idora, tashkilot, muassasalarda ish qog‘ozlari rus tilida yuritilar edi. Maktab, muassasalarda haftaning bir kuni rus tili kuni sifatida belgilanganidan o‘sha kuni hamma faqat shu tilda gapirishi lozim edi. Chingiz Aytmatov boshqa millatlarni ma‘naviy majruh etib, o‘zligini unuttirishga qaratilgan mustabid sho‘ro tuzumining ushbu g‘ayriinsoniy siyosatini inkor qilgan. Shoxdor ona bug‘u bola va qizchani ularning dushmanlari qo‘li yetmaydigan joyga olib kelib: “Mana shu yangi vataningiz bo‘ladi. Mana shu yerda yashaysizlar. Unda sizlarning avlodingiz yashaydi, ko‘payadi. Sizlar keltirgan tilni avlodlar unutishmaydi. Ularga o‘z ona tillarida so‘zlash va kuylash yoqimli bo‘ladi”,- deydi. Sho‘ro davrida “o‘z tilida so‘zlash va kuylash yoqimlidir”

deyish millatchilik, ruslarga qarshilik deb qaraldi. Chingiz Aytmatov afsonalarga badiiy tus berib, ularning ichiga o'zining maqsadi, aytmoqchi bo'lgan eng muhim gapini singdirgan. Adib afsona, rivoyatlarni san'atkorona mahorat bilan qayta ishlangani bois ular turli talqinlarga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Aytmatov, Ch. (1989). *Asrga tatigulik kun*. Adabiyot va san'at nashriyoti

Aytmatov, Ch. (1978). *Tanlangan asarlar*. Adabiyot va san'at nashriyoti.

Ulug'ov, A. (2020). *Turkiy xalqlar adabiyoti*. Toshkent.

Xo'jaqulova, M. (2023). Chingiz Aytmatov asarlarida mifopoetik talqin. *International conference on teaching, education and new learning technologies*, (2), 747-749.
<http://erus.uz/index.php/cf/article/view/1634/2023>

MIXAIL LERMONTOVNING “ZAMONAMIZ QAHRAMONI” ASARI

Dushanova Fotima Saparboy qizi
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti
O'TA 23/3 – kurs talabasi
dushanovafotima02@gmail.com
Ilmiy rahbar: Xoliqova Nodira

Annotatsiya: Ushbu maqola Lermontov zamonining qahramonlarini, ularning ichki kurashlari, ruhiy holatlari va jamiyat bilan munosabatlarini chuqur tahlil qiladi. Asar qahramonlarining har biri o'zining shaxsiy qiyinchiliklari va umidsizliklari bilan kurashayotgan paytda, ularning zamondoshlariga nisbatan qo'shgan hissalari va talaba ushbu asardan o'ziga olishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: Geroi, romantizm-realizm, tanqidiy fikrlash, Pechorin, Vera, ijodiy fikrlash.

Abstract: This article provides an in-depth analysis of the heroes of Lermontov's time, their internal struggles, mental states, and relationships with society. As each of the heroes of the work struggles with their own personal difficulties and disappointments, it also highlights their contributions to their contemporaries.

Keywords: Geroi, romanticism-realism, critical thinking, Pechorin, Vera, creative thinking.

Mixail Lermontov – Rossiya adabiyotining eng buyuk shoirlaridan biri bo'lib, uning asarlari o'z zamonining murakkab ijtimoiy va psixologik muammolarini aks ettiradi. U 1814-yilda tug'ilgan va 1841 yilda, 26 yoshida, juda erta vafot etgan bo'lsa-da, uning ijodi va fikrlari o'z davridan ancha oldinda bo'lgan. Lermontovning “Zamonamiz qahramonlari” asari, ayniqsa, XIX asrning dastlabki yillarida yashagan insonlarning hayoti va muammolarini o'rganishga qaratilgan. Bu asar orqali Lermontov o'z zamonidagi qahramonlarni, ularning ichki kurashlarini va hayotdagi o'rnini chuqur tahlil qiladi. Asar, inson ruhiyatining murakkabligini, uning ichki izlanishlarini va atrofdagi muhit bilan munosabatlarini ko'rsatadi. Lermontov qahramonlari orqali insonning o'z-

o‘zini anglash jarayonini va hayotidagi qiyinchiliklarni tasvirlaydi. U, shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizliklarni, urush va jang-u jadallarning insonlar hayotiga ta‘sirini ochib beradi. Lermontovning asarlarida ko‘pincha qahramonlarning ichki izlanishlari, ularning o‘z-o‘zini anglash jarayoni va atrofdagi muhit bilan munosabatlari haqida so‘z yuritiladi. “Zamonamiz qahramonlari” asari romantizm va realizm elementlarini birlashtirgan holda, Lermontovning o‘ziga xos uslubini namoyish etadi. (Ergashev. A, 2019).

U o‘z qahramonlari orqali zamonasi muammolariga e‘tibor qaratadi va insonning haqiqiy qahramonligini ko‘rsatishga harakat qiladi. Asarda aks ettirilgan qahramonlar ko‘pincha o‘zlarining ichki kurashlari va shaxsiy muammolari bilan yuzma-yuz keladilar. Ularning hayoti, ijtimoiy qatlamlar va urushning ta‘siri kabi omillar ularning shaxsiyatiga va qarorlariga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Lermontovning ijodida romantik elementlar ko‘p uchraydi: tabiat tasvirlari, qahramonlarning hissiyotlari va ichki kurashlari. Biroq, u shuningdek, realizmning asosiy tamoyillarini ham o‘z ichiga oladi, bu esa uning asarlarini yanada chuqurroq va realroq qiladi. Bu asar, nafaqat o‘z zamon uchun, balki kelajak avlodlar uchun ham dolzarb bo‘lib qoladi va insoniyatning har doim izlanishda bo‘lishi kerakligini ta‘kidlaydi. Lermontov “Zamonamiz qahramonlari” asarida vaqt o‘tishi bilan o‘zgaruvchan ijtimoiy sharoitlar, insonning ichki dunyosi va uning atrof-muhit bilan munosabatlari haqida chuqur fikr yuritadi. Ushbu asar orqali Lermontov nafaqat o‘z zamonidagi muammolarni yoritadi, balki insoniyat tarixidagi doimiy masalalarni ham ko‘taradi: kimdir o‘zini topishi kerakmi? Yoki jamiyat talablariga moslashish kerakmi? Bu savollar har bir avlod uchun dolzarb bo‘lib qoladi.

Mixail Lermontovning “Zamonamiz qahramonlari” asari, XIX asr Rossiyasining ijtimoiy va madaniy muhitini aks ettiruvchi muhim asar hisoblanadi. Ushbu asar, o‘z zamonida yashagan insonlarning ichki kurashlari, ijtimoiy adolatsizliklar va hayotdagi maqsadlar to‘g‘risida chuqur fikr yuritadi.

Qahramonlar va ularning ichki izlanishlari

Asarda bir qator qahramonlar mavjud bo‘lib, har biri o‘ziga xos shaxsiyatga ega. Ular orasida asosiy qahramon sifatida tanilgan “Geroi” (qahramon) – Pechorin, o‘zining ichki kurashlari va hayotdagi maqsadlarini izlashda davom etadi. Pechorin, zamonasi qahramoni, lekin u o‘zini jamiyatdan chetga surib qo‘ygan, o‘zining ichki izlanishlari bilan bog‘liq muammolarni hal qilishda qiynaladi. Uning hayoti va qarorlari ko‘pincha o‘ziga xos egoizm va umidsizlik bilan to‘ldirilgan. Pechorinning xarakteri orqali Lermontov, zamonasidagi qahramonlarning shaxsiy hayoti va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi ziddiyatni aks ettiradi. Pechorin o‘zining shaxsiy tajribalarini va hissiyotlarini boshqalar bilan bo‘lishishga intiladi, lekin ko‘pincha bu urinishlar

muvaqqiyatsizlikka uchraydi. U sevgi, do'stlik va umidsizlik kabi his-tuyg'ularni boshidan kechiradi, ammo har doim o'zining ichki kurashlariga qaytadi.

Ijtimoiy muammolar

Lermontov asarida ijtimoiy adolatsizlik, urush va jangu-jadalning inson hayotiga ta'siri haqida ham so'z yuritadi. U zamonasidagi jamiyatning ikkiyuzlamachiligini va insonlarning haqiqiy his-tuyg'ularini yashirishga majbur bo'lishlarini ko'rsatadi. Qahramonlar ko'pincha o'z his-tuyg'ularini ifoda etishda qiynalishadi, bu esa ularning hayotida yanada chuqurroq muammolarni keltirib chiqaradi. Asarda ko'plab ijtimoiy qatlamlar tasvirlangan: aristokratiya, oddiy xalq va urushda qatnashayotgan askarlar. Har bir qatlamning o'ziga xos muammolari va qiyinchiliklari mavjud. Lermontov bu qatlamlar orasidagi ziddiyatlarni ko'rsatib, ijtimoiy adolatsizlik va inqirozlarni yoritadi. Pechorin o'zining ichki kurashlari bilan bir qatorda, atrofidagi insonlarning hayotini ham tahlil qiladi, bu esa uning xarakterini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Romantizm va realizm

Lermontovning uslubi romantizm va realizmni birlashtiradi. Tabiat tasvirlari va qahramonlarning hissiyotlari romantik elementlarni tashkil etsa-da, realizm esa insonlarning kundalik hayoti, ularning muammolari va shaxsiy tajribalari orqali namoyon bo'ladi. Bu ikki uslubning uyg'unligi asarni yanada chuqurroq qiladi va o'quvchiga qahramonlarning ichki dunyosini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. (Karimov, I. 2017)

Tabiat tasvirlari asarda muhim o'rin tutadi.

Lermontov tabiatni nafaqat fon sifatida, balki qahramonlarning ruhiy holatini aks ettiruvchi vosita sifatida ishlatadi. Tabiatning go'zalligi va qo'rqinchli tomonlari Pechorinning ichki kurashlariga mos keladi. Ushbu tasvirlar orqali Lermontov, inson ruhining murakkabligini yanada kuchaytiradi.

Pechorin va boshqa qahramonlar

Pechorin bilan bir qatorda asarda boshqa qahramonlar ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, Vera – Pechorinning sevgi obyekti, uning ichki dunyosini anglashda muhim ahamiyatga ega. Vera va Pechorin o'rtasidagi munosabatlar, sevgi va umidsizlik o'rtasidagi ziddiyatlarni ochib beradi. Boshqa qahramonlar ham (masalan, Grushnitskiy) Pechorin bilan o'zaro munosabatlarda turli jihatlarini namoyish etadilar.

Bu asardan kitobxon o'ziga quydagilarni olsa bo'ladi:

1. Insoniy qadriyatlarni anglash: Asar orqali talaba insoniyatning muhim qadriyatlarini, masalan, adolat, muhabbat va do'stlikni chuqurroq anglaydi. Bu qadriyatlar talabalarning shaxsiy hayotida va ijtimoiy munosabatlarida muhim ahamiyatga ega.

2. Tanqidiy fikrlash: Lermontovning asari talabalarga tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ular qahramonlarning qarorlarini va ularning oqibatlarini tahlil qilish orqali o'z fikrlarini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

3. Tarixiy kontekstni tushunish: Asar zamonaviy tarixiy voqealar va ijtimoiy muammolar bilan bog'liq bo'lganligi sababli, talaba o'z zamonasini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Bu tarixiy kontekstni bilish, kelajakda ijtimoiy masalalarga munosabat bildirishda muhimdir.

4. Ijodiy fikrlash: Lermontovning badiiy uslubi va qahramonlarning murakkabligi talabalarga ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ular o'z ijodiy qobiliyatlarini oshirish uchun ilhom olishlari mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Mixail Lermontovning "Zamonamiz qahramonlari" asari, o'z davrining murakkab ijtimoiy va psixologik muammolarini chuqur tahlil qiluvchi badiiy asar sifatida ahamiyatga ega. Ushbu asar insonning ichki kurashlari, shaxsiy izlanishlari va ijtimoiy adolatsizliklar bilan bog'liq muammolarni yoritadi. Asarda aks ettirilgan qahramonlar, jumladan Pechorin, o'zlarining hissiyotlari va ichki izlanishlari orqali zamonlaridagi murakkab ijtimoiy muhitni namoyish etadilar. Pechorin xarakteri orqali Lermontov, zamonasidagi qahramonlarning shaxsiy hayoti va ijtimoiy muhit o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatadi. U sevgi, do'stlik va umidsizlik kabi his-tuyg'ularni boshidan kechirgan holda, o'zining ichki kurashlariga e'tibor qaratadi. Bu jarayon davomida, Pechorin nafaqat o'zini, balki atrofidagi insonlarning hayotini ham tahlil qiladi. Asar ijtimoiy adolatsizlik va inqirozlarni yoritishda ham muhim rol o'ynaydi. Lermontov turli ijtimoiy qatlamlarni tasvirlab, ularning o'ziga xos muammolarini ochib beradi. Ushbu qatlamlar orasidagi ziddiyatlar, insonlarning haqiqiy his-tuyg'ularini yashirishga majbur bo'lishlarini ko'rsatadi. Lermontovning romantik va realizm uslublarini birlashtirishi asarni yanada chuqurroq qiladi va o'quvchiga qahramonlarning ichki dunyosini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ushbu asar har bir avlod uchun dolzarb bo'lib qoladi. Insoniyat tarixidagi doimiy masalalarni ko'tarish orqali, Lermontov o'z zamonidan oldinda bo'lganligini isbotlaydi. "Zamonamiz qahramonlari" nafaqat badiiy qiymati bilan, balki ijtimoiy ahamiyati bilan ham ahamiyatlidir. Bu asar, inson ruhiyatining murakkabligini va uning ichki kurashlarini tushunishga yordam beradigan muhim manba sifatida qabul qilinishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdullayev, N. "Lermontov va uning zamondoshlari". Nukus: Qoraqalpog'iston Davlat Universiteti. (2019).

Ergashev, A. "Lermontovning ijodi va uning ta'siri" Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti. (2019).

Gafurov, A. "Adabiyot va psixologiya". Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti. (2021).

- Karimov, I. "O'zbek adabiyoti tarixida romantizm". Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi. (2017).
- Lermontov, M. Yu. "Zamonamiz qahramonlari". Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi. (2010).
- Lermontov, M. Yu. "Tanlangan asarlar". Toshkent: Sharq. (2015).
- Murodov, D. "Zamonamiz qahramonlari: tahlil va sharh". Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi. (2018).
- Nabiev, A. "Adabiyotshunoslik asoslari". Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti. (2018).
- Qodirov, R. "XIX asr rus adabiyoti". Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti. (2021).
- Rasulov, S. "Adabiyot va ijtimoiy muhit". Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. (2021).

NAZAR ESHONQUL NASRIDA MIF VA RIVOYATLARNING O'RNI

Habibullayeva Sabina Eson qizi
ToshDO'TAU filologiya fakulteti 2-kurs magistr
habibullayevasabina@gmail.com

Annotatsiya. Xalq og'zaki ijodiga kirib kelgan mif va rivoyatlarning badiiy aks ettirish jarayonlarini o'rganish, obrazlar silsilasi, badiiy qarama-qarshiliklar tizimi, individual yondashuv rakurslari va to'qima obrazlarning ijtimoiy tabiatini o'rganish. Real konsepsiya abstrak hodisaga aylanish jarayonlarini o'rganish. Ilohiyotdan mifga va mifdan rivoyatlarga o'tgan obrazlarni tahlil qilish.

Kalit so'zlar: mif, rivoyat, ilohiy haqiqat, sarlavha detal, obraz, qolip, xalq og'zaki ijodi, xronotop.

Abstract. An artistic representation of myths and legends that have entered the oral works of the study of processes, a series of images, a system of artistic contrasts, perspectives of individual approach and study of the social nature of textile images. Study the process of turning a real concept into an abstract phenomenon. Analysis of images that have passed from theology to myth and from myth to narratives.

Keywords: myth, narrative, divine truth, title, detail image, pattern, folklore, chronotope.

Badiiy adabiyot, adabiy muhit, adabiy tafakkur, badiiy kashfiyot va badiiy olam – bularning barchasi chambarchas holda adabiy-tarixiy davrni undagi haqiqatlarni ochiq-oydin namoyon etadi. Biror bir asar o'qiganingizda ham o'tmishda sodir bo'lgan voqealar yaqin yoki uzoq o'tmishda yashagan tarixiy shaxslarga bag'ishlanganligi va asosiy manbaga qanchalik yaqinligini idrok eta olasiz. Uzoq Jo'raqulov fikri bilan aytganda: "Har qanday adabiy janr asosini Yaratganning buyuk san'ati makonz-amon kengliklarida aylanib turuvchi voqelik tashkil etadi" (Jo'raqulov, 2015, 232-bet). Bu voqeliklar, obrazlar silsilasi, qarama-qarshiliklar, xronotop darajalari, detallar hamma asarlarda bir-biridan farq qiladi. Ba'zida ijodkor badiiy to'qimalardan foydalanishi mumkin. Ammo badiiy to'qima real konsepsiyani abstrakt hodisaga aylantirib qo'ymasligi, tarixiy kolorit o'z holicha saqlab qolinishi lozim. Zamonaviy o'zbek nasrida voqelikni xalqchil shaklda aks

ettirish xususiyati ko'pgina ijod namunalarida uchrashi bugun yangilik emas. Badiiy asarda xalq og'zaki ijodidan foydalanish bu asarlarning xalqchilligini, o'qishli, ravon bo'lishini ta'minlab beradi. Bularning barchasi folklor va folklorizmga borib taqaladi. O'zining xalq og'zaki ijodi namunlari bilan xalq ko'ngliga kirib bora olgan, jahon adabiyoti tajribalaridan foydalana olgan, ijtimoiy muhit atmosferasini asarlarida ifodalab bergan, inson ko'ngli va aql nozikliklaridagi inja tuyg'ularini ko'rsata olgan ijodkor Nazar Eshonqul o'zining ko'pgina asarlari orqali xalq og'zaki ijodiga kirib bora oldi. Ijodkorning "Qultoy" asarida "Alpomish" dostonidagi Qultoy obrazining qiyofasi gavdalangan bo'lib, asarning epigrafini o'qiboq bu asar xalq og'zaki ijodidagi obrazni yangilanishi deyishimiz mumkin.

...Ketsin mendan oh-u voyim

Obod bo'lsin mazgil joyim,

Duo qilgan, qiblagoyim,

Otam Qultoy, xush qol endi...

("Alpomish" dostonida Alpomish sozi" Eshonqul ,2011, 3-bet)

Dostonda o'zbekning tarixi haqiqiy ma'noda o'zining badiiy aksi mujassamlashgan, Alpomish qiyofasi va uni makon-zamon o'zgargandagi holati, qay qiyofada qaytishidagi o'zgarishlar aks etgan bo'lib, Nazar Eshonqulning "Qultoy" hikoyasida ham bu kabi holatlarni ko'ramiz. Go'yoki, yozuvchi uzoq tarix qatida qolib ketgan bir timsolni Uljon qiyofasida yaratgandek. "Alpomish" dostonida Alpomish Qultoy qiyofasiga kirib xalq orasiga qaytgandek, Uljon ham eng oxirida Qultoy qiyofasiga tushib qoladi. Arzixol o'lgandan keyingi holatda bu yaqqol ko'rinadi. Ijodkorning xalq og'zaki ijodidan qanday foydalanishini, qay yo'sinda folklorizm namunasini chiroyli qilib ommaga yetkazib berganligini ko'rib, bizning dostonlarimiz eng katta ma'naviy boyligimiz ekanligini anglaymiz. "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" romanida ham ijodkorning xalq og'zaki ijodining go'zal namunasi bo'lmish "Go'ro'g'li" dostonidan ta'sirlanib yozganligining guvohi bo'lamiz. Bu asar dostonlarning asrlar davomida o'lmasligini ta'minlovchi yetakchi insoniy g'oyalarni to'g'ri ilg'ab olish va ularni o'z davrining muhim muammolari bilan bog'langan holda qabul qilib o'qishimiz kerakligini ko'rsatadi. Nazar Eshonqul "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" dostonini xalq og'zaki ijodining mazmuniy jihatlariga to'liq tayangan holda uni yangi shaklda qaytadan ishlov berib yaratdi. "Go'r o'g'li" dostonida bosh qahramon go'rdan chiqib harakat qilsa, bu dostonda Go'ro'g'li go'rning ichida harakat qiladi. O'z "men"ini, o'zligini o'sha yerdan izlaydi. Go'ro'g'li nomini qo'yishidagi sabablar:

1. Tirik inson vafot etdi deb, nomini go'rga tiqishlari. Inson farzandi birdan o'lmaydi, lekin jamiyat uni o'ldirishga qodirligi;
2. N. obrazining go'r qazishi va oxir oqibat o'sha go'rga o'zi ko'milishi:

Bu sabablar orqali yozuvchi inson asl ,manzil-makoniga baribir yetib boradi va buni barcha bilishi kerakligini ta’kidlamoqda. Nazar Eshonqul asarlarida xalq og‘zaki ijodini aks ettirishda mif-hikoyalardan ham foydalangan bo‘lib, ularda real haqiqatlarga asos bo‘lgan voqealarni yoritadi. Ularni yangicha g‘oya, yangicha ifoda yo‘sini, hamda yangicha rakurslarda beradi. “Sibizg‘a volasi” asari mif-hikoya bo‘lib, ijodkor mifga g‘ayricha ifoda baxsh etgan, g‘oya o‘zgarmagan, voqealik va kompozitsiya tizimida o‘zgacha mif uyg‘unlik kasb etganligini ko‘ramiz. Iskandar Zulqarnayn haqida bayon etilgan bir mo‘jaz rivoyatni muallif o‘z asarida qayta jonlantirgan. Bu orqali ming yillik rivoyat yana avvalgi holida ongimizda qayta uyg‘onadi. Xalq afsonasiga aylangan Iskandar Zulqarnayn haqidagi rivoyat bugun o‘zbek adabiyoti nasrida ham o‘z holicha olib kirildimi? Ijodkor dunyosidan qog‘ozga tushguncha bu rivoyat qanday yangiliklarga boy bo‘ldi? Xalq orasida ijobiy, salbiy jihatlariga boy bo‘lgan Iskandar Zulqarnayn va u bilan bog‘liq rivoyat kompozitsiyasini ijodkor qanday yorita oldi?

Savollarga javob detal sarlavha, obraz kompozitsiyasi, va tipiklashgan motivdan topiladi. Asar “Sibizg‘a volasi” deb nomlanib, o‘qilish uchun bir qiziqish uyg‘otdi. Yozuvchi bu asarni yozishda ochiq haqiqatlarni bayon qiladi. Binobarin, inson fe‘lidagi azaliy qusur bironing sirini saqlay olmaslik illati fosh etiladi. Chunki sir bir kishiga oshkor bo‘lsa, so‘ng hech kim uchun maxfiy bo‘lib qolmaydi. Hikoyaning asosiy maqsadi ham Iskandarning sirini hatto qamish ham ko‘tara olmaganligi bo‘lsa, yana bir jihati uni ezgulik timsoli deb bilgan odamlar asl haqiqatni bilmasliklari, ya‘ni u yovuzlik timsoli ekanini anglatish istagi sartarosh shuurini qamrab olganligidadir. Bu bilan insoniyatni yomonlikdan saqlab qolishiga urinadi go‘yo. Chunki butun boshli mamlakat aholisi Iskandarni Axuramazda (yaxshilik xudosi) ning bolasi deb biladi: “Iskandar shu darajada ilohiy zotki, unga bandasining qo‘li tegsa, aqldan ozishi turgan gap, uning Axuramazdaga xos salobati, yuzidan, boshidan taralayotgan nur har qanday odamni gung-u garang, zabonsiz qilib qo‘yadi” (Eshonqul, 2022, 356-bet). Ushbu mif-hikoya Iskandar Zulqarnaynning siri va uning oshkor etilishi, hamda xalqning bundan voqif etilishini yangicha uslubda yoritilganligidan guvohlik beradi. Yozuvchi xalq og‘zaki ijodi namunalarini qanday yetkazib berish yo‘llarini izchil o‘rgangan, ammo bir nozik masalani e‘tiborga olmagan. Muqaddas Qur’oni Karimning : “Kahf” surasida Iskandar Zulqarnayn haqida: “Zulqarnaynnning payg‘ambar yoki vali, yoxud podshoh ekaniga ixtilofli rivoyatlar bor. Ali roziyallohu anhu: U solih banda bo‘lgan va Alloh unga yer podsholigini, ilm va hikmatni ato etgan. Alloh yo‘lida boshiga urilgan zarbadan ikki bor o‘lib tirilgani uchun “zulqarnayn”, ya‘ni “ikki shoxli” laqabi berilgan“ deganlar (Abdulaziz Mansur, 2021,295-bet). Ko‘rib turganimizdek, asl manba doim haqiqatdan xabar beradi. Hozir Iskandar Zulqarnayn haqida ko‘p xalq og‘zaki namunalari va shu asosda yozilgan modern asarlar mavjud, ammo shu modernlik ham real haqiqatga qurilgan va tayangan bo‘lishi

lozim. Yozuvchining “Taqiq meva” romani adabiy an’ana, adabiy ta’sir va novatorlik masalalarining yangicha usul va uslubda ko’rsatib bergan asardir. Bunda mifopoetik talqin va badiiy obraz o’zgarishi namoyon bo’ladi. Bu oddiy rivoyat emas, balkimuqaddas matnning arxaik ong’dagi voqea-hodisalarga, odamga va u yashayotgan dunyoga ta’sir ko’rsatuvchi muayyan borliq sifatida yuzaga kelgan dunyoqarashidir. “Taqiq meva” romanida mifik detal mavjud bo’lib, u asarning ijtimoiy qatlamini, yozuvchining asarga bo’lgan munosabatini ochib berishga xizmat qilgan. Asarda “olma” (taqiq meva) hisoblanadi. Asarning qayeriga qaramang, asarda “Olma guli”, “olma daraxti”, hatto Momo Havoni (Malak deb keltiradi asarda) ham doim Odam Ato shu “olma gulli ko’ylakda” tasavvur etadi. Asar boshlang’ich nuqtasidan intihosigacha shu detal asarni qamrab olgan. Asosiy fojining ibtidosi ham aslida shu olmadir. Nega taqiq meva? “Taqiq” Alloh taolo insonni sinash uchun cheklagan yo’li. Bu so’z arab tilidan kirib kelgan so’z hisoblanib, uzish, to’xtatish, ma’n etish degan ma’noni anglatadi. Alloh taolo insonni birinchi marotaba sinab ko’rdi, bir ishdan ma’n etdi, ammo inson bunga bo’ysunmadi, xatoga yo’l qo’ydi. Aynan o’sha vaqtdagi Odam alayhissalomdan qolgan ushbu xato bugun barcha inson bolalarida bor. Ma’n etilgan narsaga qiziqish, shaytonning yo’liga kirish bu odam Atodan meros bo’lib qolgan. Inson uchun ilk gunohni qilish, Yaratganning irodasiga qarshi chiqish, jannatdan quvilishiga sabab bo’lgan. Islomda kelmagan, ammo qadimgi xalqlarda mavjud bo’lgan meva nomi ularda ham “olma” bo’lgan ekan:

- qadimgi kelt miflarida olma – ma’budlar mevasi va boqiylik ramzi;
- qadimgi yunon miflarida olma - abadiy yoshlik timsoli, kasallikdan davolovchi magik quvvatga ega meva;
- san’at va ilm-fan ma’budi Appolonning muqaddas daraxti ham hisoblangan;
- qadimgi skandinavlarda olma - abadiy kuch-quvvat, qayta yaralish manbayi;
- qadimgi slavyan xalqlarida olma - mukammallik ramzi; - janubiy slavyanlar;
- inontchilariga ko’ra olma - marhumni bu dunyodan u dunyoga yetaklab boruvchi hisoblanadi;

Bu asarda yoki zamonaviy asarlarimizda bugun “olma” detali muhabbat, yangilanish, yoshlik ba’zida yangi hayot ramzi ham bo’lib keladi. Nazar Eshonqul xalq og’zaki ijodi va uning tamoyillarini yaxshi o’rgangan. Jumladan, xalq orasida “yo’lini ochtirib olish” (ochiriq-xalq tilida), qiz biror yigitni sevib qolsa, yigitga ro’molcha berishi (Hosila Odam Otaga nisbatan) kabi xalq orasidagi urflarni asarga metaforik birliklar orqali singdirgan. Asarda asosiy o’rinni egallagan ramziy birlik “olma guli”, “olma” detallarini yaxshi o’rgangan holda uni asarida “muhabbat” va “yoshlik” ramzi tariqasida keltirgan. Ijodkor asarida yaratgan syujet voqealaridan ba’zida o’zi ham ta’sirlanib ketadi, qalbida tug’yonlar, hislar, fikrlar quyulib kelaveradi. Shu jarayonda syujet voqealarini to’xtatadi-da, ana shu kechinmalarni ifodalaydi. Bu holat — lirik chekinishni keltirib

chiqaradi. Shu lirik chekinishda ijodkor ba’zida juda siqilib yozish uchun qalbi junbushga kelmagan vaqtlarida mavhum narsalar bilan gaplashishni istab qoladi: tun, oymomo, qirchang’i qalami, yurak, xonasidagi chivinlar, osmon. Ba’zida eski xotiralarni eslaydi. Onasiga, momosiga maktub yozadi. Qalbini to’kib soladi. Go’yoki yoziqlaridan ularni izlaydi. Ularni jonlantiradi, asarlarida ular bilan so’ylaydi. Qalb qo’rida aytmay qolgan so’zlarini aytib ularga borini to’kib soladi. Xohlasa yig’laydi, xohlasa kuladi. Xohlasa yig’latadi, xohlasa kuldiradi. O’zi uchun eng aziz bo’lgan insonlar va maskanlarni butun borlig’i bilan asarlari qo’riga joylaydi va ularga hayot baxsh etadi. Ijodkor asarda momosidan eshitgan cho’pchak va afsonalarini keltirgan. Bular olma guli va Odam Ato, Momo havo haqidagi afsonalardir. “Olma guli” hikoyasi (momosidan eshitgan). Hikoyatda kelishicha asardagi bosh qahramon yoshlik vaqtida yetim qoladi. O’gay ona qo’lida katta bo’ladi. Undan ko’rmagan mehrni u daraxtlardan ko’radi. Onasi o’lgan vaqtda olma daraxtining bir shoxi quriydi va yangi novda o’sib chiqadi. O’sha kundan boshlab olma darxtiga u mehr qo’yadi: “Bolaligimda kimda xafa bo’lsam olma daraxtini quchoqlab yig’lar, bu daraxt xuddi o’lib ketgan onamga o’xshar, hatto uning tanasidan onamning hidi kelayotgandek bo’lardi. Daraxt meni tushungandek shoxlari bilan yelkamga urib-urib qo’yar, barglari sochlarimni silardi. Hamma sirlarimni ularga aytar edim” (Eshonqul,2020,105-bet). Ijodkor obrazga ilk muhabbatni shu olma daraxti orqali soladi. U hamma insonni shu daraxtdek beg’ubor deb o’yladi. Momo Havo (Malak) ni ilk “olma gulli” ko’ylakda ko’rganda o’zini unutadi. “Muhabbat” u uchun ilk kurtaklarini ochadi. U olma daraxtiga oldin, xayolidagi onasi, universitet haqida aytib bergan bo’lsa, endi doim Malak haqida gapiradigan bo’ladi. Doim uni tasavvur qilganda “olma gulli farishta” va uni yonidan o’tib ketgandagi dunyoni mast qiladigan “olma hidi” uning xayolidan ketmaydi. Yozuvchi asarda “olma daraxti” ni yoshlik va muhabbat orqali tasavvur etib, shu obraz detallarni asarga olib kirgan va bu asar kompozitsiyasining tarmoqli bo’lishini, hamda syujet xronikasining bir maromda bo’lishini ta’minlab bergan.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, badiiy adabiyotning bosh maqsadi insonni komillikka yetaklash. Bugun zamonaviy adabiyotlarimizda yaratilayotgan asarlar insonni talqin qilish va uning ichki “men”ini ko’rsatishga qaratilgan. Har bir ijodkorning o’z ijod loharotiriyasi bo’lgandek biz tahlil va talqin qilgan ijodkor Nazar Eshonqulning ham boshqalarga o’xshamaydigan ijod olami bor. O’zbek adabiyotiga yangicha “men”, qoralik ortidagi haqiqatlarni yoza olgan ijodkorning badiiy olamini oz bo’lsa-da o’rgandik. Yozuvchining mahsuloti, interyeri, obrazlari bor u faqat g’oya va voqea uchun fikr yuritadi xolos. Yozuvchi estetik prinsiplariga ko’ra barcha asarlarining mohiyatida katta hayot haqiqatlari aks etadi. Bu hayotiy haqiqatlar xalqimizning asrlar davomida shakllangan boy ma’naviy merosidan, eng avvalo, xalq og’zaki durdonalaridan suv ichgan bo’lsa, ikkinchi tomondan jahon adabiyotining qoliplari bilan

bog'langan. Ko'rib turganimizdek, ijodkor nasrida mif va rivoyatlarning o'rni qanchalik muhim ekanligi ravshanlashdi. Ijodining qisman barchasida bir rivoyat, voqelik, momosidan eshitgan cho'pchaklar asosiy o'rinni egallaydi. Xalq ma'naviy hayotida muhim o'rin egallagan Alpomish, Qultoy va Iskandar Zulqarnayn kabi uzoq tarix qatida qolgan xalqona obrazlar tizimini u asarlariga yangicha ruh va yangicha pafosda singdira oldi. Har janrda o'zini sinab ko'radigan ijodkor roman janrida ham o'zini sinab ko'rdi. "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" nomli roman yozdi. Bu roman ham xalq og'zaki ijodidagi Go'ro'g'li obrazining yangicha ko'rinishda tizimlashtirilganidir. "Go'ro'g'li" dostonida Go'ro'g'li go'rning ichida harakat qilsa, bu asarda g'o'rdan chiqib o'zligini izlayotgan odam obrazini yaratdi va bu o'qiguvchilar tomonidan yaxshi qarshilandi. "Taqiq meva" romani orqali xalq og'zaki ijodida yangicha talqin etilayotgan "olma" detalini kiritdi. Uning talqinlari bilan tanishdik. Maqolada yozuvchi nazar Eshonqulning ijodida mif va rivoyatlarning o'rni va ularning tadrijiy talqinlari bilan tanishdik.

Foydalanilgan adabiyotlar

Eshonqul N, (2022). Saylanma II . Akademnashr.

Eshonqul N, (2011). Shaftoli guli. O'zbekiston.

Jo'raqulov U, (2015). Ko'zgu siniqlari yoxud aytilmagan so'z qudrati maqola. G'afur G'ulom.

Shayx Abdulaziz Mansur, (tarjima va tafsir muallifi) (2021) Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Movarounnahr.

MAJUSIY ZOHID QISMATI

*Hakimjonova Dilrabo Nazirjon qizi
ToshDO'ATU O'zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs
xakimovadilrabo420@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada "Avliyo Sergiy" qissasi qahramoni Stepan Kasatskiy qismati, syujetga prototip o'laroq olib kirilgan mazkur obraz misolida Injil va xristianlik ta'limotidan bir umr o'zi taftish qilgan haqiqatni izlab, faoliyatdan topa olmagan Tolstoy "men"i, muallif obrazi kategoriyasi bo'yicha ayrim mulohazalar berib o'tilgan. Tahlil asosida talqin va takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Syujet, obraz, konflikt, yechim, muallif obrazi kategoriyasi, tahlil, talqin.

Abstarct. In the article, the fate of Stepan Kasatsky, the hero of the story "St. Sergius", as an example of this character introduced into the plot as a prototype, some comments are made on the category of Tolstoy's "I", the author's image, who searched for the truth that he searched for his life from the Bible and Christian teachings, but could not find it in his work. Based on the analysis, interpretations and suggestions are put forward.

Keywords: Plot, image, conflict, solution, category of the author's image, analysis, interpretation.

Kirish. Tolstoy “Avliyo Sergiy” qissasida ruslarning zohidona hayot kechirgan avliyolari haqidagi an’anaviy mavzuni o’rtaga tashladi. Bu mavzu, bu an’ana Tolstoygacha mavjud edi. Xususan, Sharq adabiyotida. Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Barsiso obid haqida rivoyat mavjud. Barsiso obid Iso (a.s) shariatiga mansub kishi bo’lib, Iso (a.s) osmonga ko’tarilib ketgandan keyin yetmish yil ibodat qiladi. Shayton yoniga kelib, tariqatiga, ishonchiga kiradi, unga bemorlarga shifo bo’ladigan bir duoni o’rgatadi. Natijada bir necha kishini davolab, shuhrat qozonadi. Shayton vositasida obidning uyiga davolash uchun olib kelingan podshohning qiziga nisbatan ko’nglida vasvasa paydo bo’ladi, hirs tufayli zino qiladi. Shaytonning ikkinchi vasvasasiga bo’ysunib, qizni o’ldiradi. Uchinchi vasvasasi bilan hech qachon kechirib bo’lmaydigan gunohga qo’l uradi – unga sajda qiladi. Avliyo darajasiga ko’tarilgan Barsiso obid kufr keltirgan holda qatl etiladi. Adabiyotshunos olim Uzoq Jo’raqulov Barsiso obid jinoyatiga quyidagicha izoh bergan: “Haq huzuri va xalq nazarida ulug’ martabaga erishgan obid shu tariqa uch mudhish jinoyat (zino, qotillik, shirk) sodir etdi, botil ichida o’lim topdi. Odam uchun bundan-da dahshatli baxtiqarolik yo’qki, keyinroq Lev Tolstoy “Avliyo Sergiy” asari kengliklari aro ayni gunohi kabira emini topishga urindi”. (Jo’raqulov, 2022, 6)

Bo’lma mag’rur ko’h yoki aso,

Ko’rki, ne ishga qoldi Barsiso. (Alisher Navoiy, 2023, 198)

Tahlil va natijalar. Tolstoy pravoslavlar va xristianlar o’rtasida tarqalgan mazkur rivoyat syujetini olib, qayta jonlantirdi. Asarga o’z davri kishisini prototip o’laroq olib kirdi. Uning asosiy maqsadi azaldan bor bo’lgan rivoyatni qayta hikoya qilish emas edi. Avliyo Sergiy savdogarning qizi Martaga bo’lgan hirsiga yengilgunga qadar sodir bo’lgan voqealar rivoji Barsiso obid haqidagi rivoyat syujeti bilan o’xshash tarzda berilgan. Gunohkor Stepan Kasatskiyga aylangandan keyingi voqealar esa bevosita Injil va xristianlik ta’limotidan bir umr o’zi taftish qilgan haqiqatni izlab, faoliyatdan topa olmagan Tolstoy shaxsiyatidagi ma’naviy tanazzul, ichki ziddiyatlarni ko’rsatadi.

Asar Kasatskiyning hamma narsadan voz kechib, rohib bo’lish maqsadida monastirga yo’l olishi bilan boshlanadi: “Peterburgda qirquinchi yillarda kishini lol qoldiradigan bir voqea ro’y bergandi: kelishgan barno yigit – knyaz, hamma imperator Nikolay I huzurida fligel-adyutantlikka va yuqori mansabga erishishini bashorat qilgan, zirhpoh askarlar – ya’ni kirasirlar polkining komandiri, husnda tengsiz parichehra qiz bilan nikoh to’yiga bir oy qolganda iste’foga chiqdi, qaylig’i bilan munosabatlarini uzdi, chog’roq mulkini singlisiga qoldirdi va rohib bo’lish niyatida monastirga yo’l oldi”. (Tolstoy, 2013, 8) Stepan Kasatskiyning rohiblikni tanlashiga asosiy sabab nomus edi. Bo’lajak qallig’ining imperator Nikolay I bilan munosabati borligini bilib qolgandan so’ng ayni shu qarorga keldi. Bundan tashqari asarda singlisi Varvara tilidan ham ikki sabab keltiriladi:

1. “Rohiblikni qabul qilib, boshqalar uchun juda muhim bo‘lgan narsalardan nafratlanishini isbotladi”. (Tolstoy, 2013, 12)

2. “Unda haqiqiy diniy tuyg‘u bor edi. Bu diniy tuyg‘u faxr hissi va birinchilik xohishi bilan chatishib ketib, uning ong-shuurida hukmronlik qilardi”. (Tolstoy, 2013, 12) Nomus, Meriga nisbatan g‘azab va tahqir tuyg‘usi, umidsizlik uni “Xudoning huzuriga, buzilmagan vujudida hamon bokiraligini yo‘qotmay saqlab kelayotgan ma’sum bolaligiga olib keldi”. (Tolstoy, 2013, 12) Syujet yakunida Avliyo Sergiyning gunohkor Stepan Kasatskiyga aylanishi ham bevosita nomus, hirsga borib taqaladi.

Syujet boshlanish nuqtasidan so‘ngiga qadar voqealar rivoji bilan parallel ravishda qahramon ismi ham o‘zgarib boradi.

1. Kasatskiy. (Rohib bo‘lgunga qadar)

2. Sergiy. (Uchinchi yilning oxirida pop martabasidagi rohib huzurida o‘tkazilgan soch kuzash marosimidan keyin)

3. Sergiy ota. (Igumen vositasida o‘zi xizmat qilgan polkning sobiq qo‘mondoni general bilan uchrashgandan (o‘zidagi mag‘rurlik, shuhratni sezib Igumenning roziligi bilan Tambin xiyoboniga ketadi, zohidga aylanadi) hamda tarkidunyochilikning beshinchi yilida ro‘y bergan Makovkina bilan bog‘liq shov-shuvli voqea – uning tundagi tashrifi, o‘z hirsidan qutulish maqsadida chap qo‘lining ko‘rsatkich barmog‘iga bolta urishi, shundan keyin sodir bo‘lgan o‘zgarishlar, ayolning monastirga borganligi haqidagi gap-so‘zlardan so‘ng)

4. Buzruk Sergiy. (Zohidlikdagi hayotining sakkizinchi yili bir ayolning o‘n to‘rt yashar farzandi uning duosi bilan tuzalganligi, “ilohiy shifobaxsh kuch” haqidagi maqtoqlar tarqalgandan so‘ng)

5. Avliyo ota. (Iblis qalbining to‘rida uning Xudo yo‘lidagi faoliyatini odamlar xizmatiga burib yuborganidan keyin)

6. Gunohkor Stepan Kasatskiy. (Savdogarning qizi Martaga bo‘lgan hirsiga yengilgandan so‘ng)

7. Xudoning quli. (Pashenka bilan uchrashganidan so‘ng)

Tolstoy Kasatskiy obrazini jamiyat, tabiat, din mantig‘iga mos ravishda tasvirlaydi. Mazkur obraz e‘tiqod, daraja jihatidan o‘zi yashagan jamiyatdagi oliy tabaqa vakillaridan ancha ustun, baland edi. U rohiblikni qabul qilib, boshqalar uchun juda muhim bo‘lgan narsalardan nafratlanishini isbotladi. Kasatskiy xarakteri qissada quyidagicha berilgan: “U ichmas, qing‘ir yo‘llarga yurmasdi va haddan tashqari haqiqatgo‘y edi”. (Tolstoy, 2013, 9) Doim birinchilikni xohlardi, hatto monastirdalik paytida ham boshqalardan ustunligini ko‘rsatdi: “Kasatskiy monastir yumushlarini bajarishdagina emas, tafakkurda ham o‘zining boshqalardan yuksakligini sezdi”.

(Tolstoy, 2013, 13) Sergiy ota uchun mashaqqat ibodat va duoxonlikda emas edi, u hech qachon kutmagan ichki kurashda edi: “Kurashning manbasi ikkita edi: shubha va shahvoniy hirs”. (Tolstoy, 2013, 18) Makovkina nayrangi, o‘z hirsidan qutulish maqsadida chap qo‘lining ko‘rsatkich barmog‘iga bolta urib, nafs, ya‘ni shahvoniy hirsini yengdi. Bu voqeadan so‘ng Makovkina ham rohibalik yo‘lini tanladi: “Bir yildan keyin ayol rohibalikka qabul qilishning kichik marosimida sochini kalta qilib kestirdi va bir paytlar o‘ziga ahyon-ahyonda xatlar yozib turgan zohid Arseniy rahbarligida monastirda uzlatnishin hayot tarzini qabul qildi”. (Tolstoy, 2013, 22)

Kasatskiyning shon-shuhrat, kibrga berilib ketishi o‘n to‘rt yashar bolaning u qilgan duo orqali sog‘ayib ketishi bilan boshlandi. Odamlar uning qudratiga sajda qilib, dardlariga shifo topadigan bo‘lishdi. Buzruk Sergiyning Xudo yo‘lidagi faoliyatini Iblis odamlar xizmatiga burib yubordi. Natijada unda shon-shuhrat, kibr paydo bo‘ldi. Makovkina bilan bog‘liq voqeada u nafs sinovidan o‘tgan edi. Shu bois Kasatskiyga avliyolik karomati berildi. Bu ham sinov edi. Ammo ikkinchi sinovdan o‘ta olmadi va hech qachon kechirib bo‘lmaydigan gunohga qo‘l urdi. Qissaning shu yerigacha bo‘lgan syujet Barsiso obid haqidagi rivoyat syujeti bilan ayni.

Tolstoy sharqdan ta’sirlangan. Tasavvuf adabiyotidan xabardor bo‘lgan. Avliyo Sergiyning gunohkor Stepan Kasatskiy darajasiga tushib qolishiga asosiy sabab – kibr va shuhrat. Asarning konseptual ahamiyati ham ayni shu yerda ko‘rinadi. Zero, avliyolik darajasiga ko‘tarilgan Barsiso obidning hech qachon kechirib bo‘lmaydigan gunohga qo‘l urishi shaytonga xos bo‘lgan kibr tufayli edi. Boyazid Bistomiy ham shayton menga ta’sir o‘tkaza olarmikan degan kibri uchun sinaldi. Kasatskiy minnatsiz uzatilgan bir piyola suv uning odamlarga o‘qigan pand-nasihatidan afzalligini tushunib yetdi, kech bo‘lsa-da, mag‘rurlik, ta’ma, kibr, shon-shuhratdan o‘zini chetlatdi: “Biroq Xudoga xizmat qilaman degan zarracha xolis xohish bo‘lganmidi?” – so‘radi o‘zidan va javob qaytardi: “Ha, biroq bu xohishlarning hammasi inson qavmiga xos shuhrat istagi bilan yondi, ulg‘aydi. Kim men singari shuhrattalab bo‘lib yashasa, uning uchun Xudo yo‘q. Men endi Uni izlayman”. (Tolstoy, 2013, 34)

Qissada muallif obrazi kategoriyasi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Adabiyotshunos olim Suvon Meli mazkur kategoriyaga quyidagicha munosabat bildiradi: “Muallif obrazi virtual hodisa, ya‘ni amalda, aytaylik, personajlar kabi mavjud emas, lekin imkoniyatdan mavjud, ya‘ni vujudga kelishi mumkin obraz. Imkoniyatdan mavjudlik yuzaga kelishi uchun qulay shart-sharoit borligini anglatadi. Muallif obrazi asar tarkibidagi qahramonlar kabi hamisha ko‘zga tashlanavermaydi, lekin uning borligi va betinim harakatda ekani muttasil sezilib turadi. Avval aytilganidek, asarda tasvirlanayotgan voqea va obrazlar talqinidan tortib, undagi eng kichik elementgacha – hammasi qaysidir darajada asarni bitgan zot, ijodkor haqida axborot beradi. Bunday axborot, ma’lumot zarrama-zarra yig‘ilib, pirovard-natijada yaxlit qiyofa muallif obrazini vujudga keltiradi”. (Suvon

Meli, 2017, 115) Stepan Kasatskiy xarakteri, voqealar rivoji, syujet tarkibidagi konflikt va yechimlar orqali Tolstoy “men”i reallashgan, qaysidir ma’noda obyektivlashgan.

Syujet yakunida muallif obrazi kategoriyasi yanada konkretlashadi. Muallif syujetga prototip o‘laroq olib kirgan Stepan Kasatskiy obrazi misolida o‘zini umr bo‘yi qiynagan jumboqlarga javob qidiradi. Bu Avliyo Sergiyning Pashenka bilan uchrashuvi jarayonida bevosita ko‘rinadi. Syujet yakunida avliyolikdan gunohkor Stepan Kasatskiy darajasiga tushib qolgan Sergiy umr bo‘yi taftish qilgan haqiqatini topdi: “Pashenka men bo‘lishim kerak bo‘lgan, biroq bo‘la olmagan odam. Men Xudoning nomi bilan odamlar uchun yashadim, u esa odamlar uchun yashayotgandek bo‘lib, Xudo uchun yashayapti”. (Tolstoy, 2013, 34) Endi odamlar uni qiziqtirmay qo‘ygandi: “Unga odamlarning marhamati qanchalik ahamiyatsiz tuyulsa, u Xudoni shunchalar kuchli his qila boshladi”. (Tolstoy, 2013, 35) Tolstoy aytmoqchi bo‘lgan asosiy gap ayni shu yerda. Barsiso obid rivoyatida avliyo darajasiga yetgan Barsiso qismati fojeali yakun topdi. “Avliyo Sergiy” qissasida esa aksincha. Syujet boshlanish nuqtasidan so‘ngiga qadar voqealar rivoji bilan parallel ravishda o‘zgarib borgan Kasatskiy, Sergiy, Sergiy ota, Buzruk Sergiy, Avliyo ota, gunohkor Stepan Kasatskiy ismlari o‘z mohiyatini tamomila yo‘qotdi: “Kasatskiy sakkiz oy sarson-sargardonlikda kezindi, to‘qqizinchi oyda guberniya shaharchasida uni tilanchilar bilan tunab yotgan joyda ushladilar va pasportsizlar qatorida qismga olib ketdilar. U hujjating qayerda, kimsan degan savollarga hujjatim yo‘q, O‘zim Xudoning quliman, deb javob berdi”. (Tolstoy, 2013, 35)

Xulosa.

1. “Avliyo Sergiy” qissasi syujeti voqelikda mavjud edi. Keyinroq xristian manbalariga, undan pravoslav jityelariga o‘tgan. Sharqda ham ma’lum bo‘lgan ushbu syujetni Farididdin Attor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy ibrat o‘laroq hikoya qilgan. Tolstoy “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida kelgan Barsiso obid haqidagi rivoyat syujetini qayta jonlantirdi. Sergiy savdogarning qizi Martaga bo‘lgan hirsiga yengilgunga qadar sodir bo‘lgan voqealar rivoji Barsiso obid haqidagi rivoyat syujeti bilan o‘xshash. Gunohkor Stepan Kasatskiyga aylangandan keyingi voqealar esa bevosita Injil va xristianlik ta’limotidan bir umr o‘zi taftish qilgan haqiqatni izlab, faoliyatdan topa olmagan Tolstoy shaxsiyatidagi ma’naviy tanazzul, ichki ziddiyatlarni ko‘rsatadi.

2. Barsiso obid rivoyatida Barsiso qismati fojeali yakunlanadi. “Avliyo Sergiy” qissasida esa aksincha. Syujet yakunida avliyolikdan gunohkor Stepan Kasatskiy darajasiga tushib qolgan Sergiy umr bo‘yi taftish qilgan haqiqatini topadi.

3. Syujet boshlanish nuqtasidan so‘nggi qadar voqealar rivoji bilan parallel ravishda qahramon ismi ham o‘zgarib boradi.

4. Tolstoy sharqdan tasirlangan. Tasavvuf adabiyotidan xabardor bo'lgan. Bu Avliyo Sergiyning shuhrat, kibr bosqichidan o'ta olmaganida ko'rinadi. Asarning konseptual ahamiyati ham ayni shu yerda.

5. Stepan Kasatskiy xarakteri, voqealar rivoji, syujet tarkibidagi konflikt va yechimlar orqali Tolstoy "men"i reallashgan, qaysidir ma'noda obyektivlashgan. Natijada muallif obrazi kategoriyasi yuzaga kelgan.

6. Tolstoy mavzuga psixobiografik yondashgan. "Avliyo Sergiy" qissasi yozuvchining "Iqornoma" romani bilan bevosita bog'liq.

7. Asarda Xudo va shaxs, jamiyat va shaxs, ego va shaxs munosabatlari asosida ayni syujet talqiniga erishilgan. Asarning o'zak kontsepsiyasi – Xudoga xos qullik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Alisher Navoiy. 2023. Tarixi anbiyo va hukamo. (Abdumurod Tilavov, Ibrohimjon Saydullayev tabdili.) – Toshkent: "Faktor press". – B. 464.

Ildizlarni izlab. Publitsist Alisher Nazar bilan adabiyotshunos Uzoq Jo'raqul suhbat. 2022. – Toshkent: Tafakkur. – B. 95.

Jo'raqulov, U. 2015. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – B. 362.

Jo'raqulov, U. 2017. Alisher Navoiy "Xamsa"sida xrontop poetikasi. – Toshkent: Turon-iqbol nashriyoti. – B. 316.

L. Tolstoy. 2013. Sergiy ota. (Rus tilidan Hakim Sattoriy tarj.) – Toshkent: Jahon adabiyoti jurnali. – B. 208.

Suvon Meli. 2017. So'zu so'z. – Toshkent: Sharq. – B. 500.

AZIZ NESINNING "ADABIYOTSEVAR" HIKOYASIDA KOMIK IFODA

Haydarova Dilrabo Madiyor qizi

ToshDO'TAU, adabiyotshunoslik: jahon adabiyoti, 1-kurs magistranti

bibijonutemuradova@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.n, dotsent, Komiljon Hamrayev

Annotatsiya. Ushbu maqolada Aziz Nesinning "Adabiyotsevar" hikoyasi tahlilga tortilgan. Unda obrazlarni tasvirlashda satira va yumordan foydalanganligi tatqiq etilgan. Hikoya qahramonlari orqali jamiyatning qay darajada ekanligini ochishga uringan. Muallif o'quvchini nafaqat kuldiradi, balki o'zini va atrofidagi odamlarni tanqidiy ko'z bilan ko'rib chiqishga undaydi. Nesinning hajviy uslubi, qahramonlar xarakteri va ijtimoiy tanqidini o'rganib, hikoyalarining teranligini anglashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Hikoya janri, komizm, ijtimoiy tanqid, komik ifoda, yumor, obrazlar tizimi, badiiy tasvir, satira.

Abstract. This article analyzes Aziz Nesin's story "Literary". In it, the use of satire and humor in the depiction of characters is prohibited. Through the characters of the story, he tried to reveal the level of society. The author not only makes the reader laugh, but also encourages him to look critically at himself and the people around not only him. It is aimed at understanding the depth of Nesin's stories by studying Nesin's comic style, character and social criticism.

Keywords: Narrative genre, comedy, social criticism, comic expression, humor, image system, artistic image, satire.

Aziz Nesin turk hajviy yozuvchisi va dramaturg. Ko'plab hajviy hikoya, poema va romanlar muallifi bo'lishi bilan bir qatorda siyosiy va ijtimoiy hajv ustasi. Nesin asarlarining qahramonlarining asosini ish axtaraverib bezor bo'lgan mayda amaldor, omadsiz ziyoli va qashshoq ishchilarni tashkil qiladi. Aziz Nesin adabiy faoliyatini hikoyachilikdan boshlagan. Biroq u satirik asarlari va ijtimoiy tanqidi bilan shuhrat qozondi. Umuman olganda, u hikoyalarida turk jamiyatining turli qatlamlariga, ijtimoiy muammolarga kinoyaviy uslubda murojaat qilgan. Bilamizki, satira lotin tilidan olingan bo'lib komiklik turi, tasvir obyektni ayovsiz kulgi vositasi orqali anglash. Voqelikni badiiy aks ettirishning o'ziga xos usuli bo'lib, unda jamiyatdagi bema'ni, asossiz, noto'g'ri hodisalar, illatlar fosh qilinadi. Voqealarning real ko'rinishini o'zgartirib, oshirib, bo'rttirib, mubolag'a qilish, keskinlashtirish va shartlilikning boshqa ko'pgina turlari yordamida yaratilgan obraz orqali Satira obyektiga "ishlov" beriladi. Satira muallifi komiklikning boshqa turlaridan ham foydalanishi mumkin, biroq satira uchun salbiy tus berib, keskin ifodalangan estetik obyekt xarakterli hisoblanadi. Aziz Nesin turk adabiyotining eng taniqli yozuvchilaridan biri bo'lib, uning asarlarida ko'pincha jamiyatning muammolari, insoniy fazilatlar va turli ijtimoiy mavzular hajviy uslubda yoritiladi. (<https://uz.wikipedia.org/wiki/Satira>) Uning "Adabiyotsevar" hikoyasi ham bunday asarlar qatoriga kiradi va jamiyatda adabiyotga bo'lgan munosabatni, o'zini "adabiyot ixlosmandi" deb hisoblovchi shaxslarning ikkiyuzlamachiligini ochib beradi. Bu hikoya o'quvchini kuldirish bilan birga o'ylantiradi.

"Adabiyotsevar" hikoyasida Aziz Nesin adabiyotga nisbatan yuzaki qiziqish bildiradigan odamlarning kulgili va ayanchli xatti-harakatlarini tasvirlaydi. Hikoya qahramoni o'zini katta adabiyot ixlosmandi sifatida tanitadi, ammo aslida u faqatgina odamlarga taassurot qoldirish uchun bunday niqobni kiyib oladi. Bu qahramon ko'pincha adabiy asarlar haqida gapiradi, lekin ular haqida chuqur bilimga ega emasligi tezda fosh bo'ladi. Nesin ushbu obraz orqali adabiyotdan yuzaki foydalanuvchi, o'zini ziyoli qilib ko'rsatishga urinadigan odamlarning ikkiyuzlamachiligini tanqid qiladi. Masalan "Zamonaviy uy jihozlari bilan to'lgan uyni aytmay turaqolay, eh-hee-e. Shiftga tegay degan muzlatkich, changyutgich, tikuv mashinasi, bichuv mashinasi, hushtak chaladigan choynak, blendr, mikser degan allambalolar ko'rgazma paviloniga qo'yilgan nodir buyumlardek joylashtirib qo'yilgan" va "Mo'min bey o'z xonasiga yetaklab bordi. Hayratda

qoldim, devorga qotirilgan javonlar kitoblar bilan to‘la edi”. Asar qahramoni bo‘lmish “Adabiyot ixlosmandi” bo‘lgan obrazning uyiga berilgan ta’rifga ko‘ra u zamonaviy inson, shu bilan bir qatorda sof adabiy tilda (yozuvchi “g‘alati tilda”deb bergan) gaplashadigan va Sharq va G‘arb badiiy adabiyoti bilan yaqindan tanish insonga o‘xshaydi.

“– Qulingiz intellektual muhitni sevaman”, -- deya aytishi va kitoblaridagi dastxatlarni birma bir (maqтанmoqchidek go‘yo) o‘qitib chiqishi ajablanarli. Misollar keltirsam:

Kitobni qo‘limga oldim. Ustiga Falih Rifgiy “Zaytun tog‘i” deb yozilgan

– Qani bir o‘qing, nima yozgan ekan, o‘qing? – dedi iljayib. Kitobning birinchi betiga shunday yozilgandi: “Muhtaram do‘stim Mo‘min Akramga yuksak do‘stligimizning xotirasi o‘laroq taqdim qilindi. Falih Rifgiy...”

Bu kitob Ravshan Eshiref beydan... Uzundan-uzun do‘stlik hikoyasidan keyin yozuvchining kitobga bitilgan izhorini o‘qidi: “Qardoshim Mo‘min beyga, chuqur hurmat ma’nosida taqdim etdim... Ravshan Eshiref O‘nuaydin”.

Aziz Nesin o‘z hikoyalarida sodda, lekin ta’sirchan tilni qo‘llaydi. “Adabiyotsevar” hikoyasida ham bu uslubni ko‘rish mumkin. Uning hajviy tasvirlari real hayotdan olingan, bu esa o‘quvchiga hikoya mazmunini yaxshi anglash va unga yaqin his qilish imkonini beradi. Hikoya turli ijtimoiy guruhlar orasida adabiyotga bo‘lgan munosabatni o‘rganadi. Aziz Nesin shunchaki kulgi uchun emas, balki jamiyatning muayyan qatlamlariga xos munofiqlik va yuzakilikni ko‘rsatish maqsadida hajviy uslubni qo‘llaydi. “Adabiyotsevar” hikoyasidagi tanqid nafaqat soxta ziyolilarga, balki jamiyatda madaniyat va bilimni qadrlash o‘rniga, ularni shaxsiy manfaat uchun ishlatadiganlarga ham qaratilgan.

Keling endi obrazimiz Mo‘min Beyni qo‘shni xonadondagi holatiga diqqat qaratsak:

– O‘qing-chi qani, Ahmet Vyefik Posho menga nimalarni yozibdi.

U o‘qishni boshladi: “Qarddon Hashan bey o‘g‘limga... Ahmet Vefik”.

– Bu Ahmet Vyefik Posho deganingiz mabodo uchinchi rota qo‘mondoni emasmi?

“Nishonayi muhabbat ila asari ojizonamni sizga tuhfa etaman. Qarddoningiz va muhibi hassosingiz Naimadan...” Sizning ushbu Naim og‘a deganingiz o‘sha mashhur olib-sotar, chetdan tovarlar import qiladigan tadbirkor emasmi?

Qahramonning jahlini nima chiqardi? Mo‘min Beyning aldaginimi, ikkiyuzlamachiligimi yoki to‘la kitob javoni bo‘lib aqalli bir bet o‘qimasdan abadiyotga oshnoman deganimi? Balki XV asr turk adabiyotining eng yorqin yulduzlaridan bo‘lgan Ahmad Poshoni rota qo‘mondoni deganimi? Yoki 50 yil oldin vafot etgan insonni ayoli bilan kecha kelgandi, o‘tgan kuni kelgandi, siz o‘tirgan joyingizda o‘tirgandi degan so‘zlar uchun uning g‘ashiga tekkandir.

Ijod jarayonida shoirni nafrat va ijirg'anish holati chulg'ab olsa, asarda badanni junjiktiradigan, seskantiradigan mudhish kimsalar paydo bo'lib, ular satira tig'i bilan fosh qilinadi-yu, ammo insoniy mehr ko'rmaganliklari tufayli sovuq va jozibasiz bo'lib chiqadilar.

(Suvon Meliyev "So'z-u so'z" monografiyasi, 211-bet) Hikoyamiz qahramoni jahl ustida nima qilganini, hatto qanday qilib ichki ishlar bo'limiga kelganini bilmaydi. Hikoyadagi eng daxshatli holat faqat Mo'min Bey bilan emas balki komissar bilan bo'lgan suhbatdan ham bilib olishimiz mumkin. Shekspirning manzilini ayting?! Bunday savol hech shubhasiz haqiqiy adabiyotni sevgan, asar ixlosmandlari uchun juda ayanchli savol. Nesin esa buni juda go'zal tarzda yoritgan.

Qo'limdagi kitobni unga uzatdim. Kitob boshida Shekspirning surati bor edi.

Komissar:

– Kim bu rasmdagi soqolli kimsa? – deya so'radi.

– Shekspir! – dedim qat'iy ohangda.

– Haa-a, tushunarli, demak, ajnabiy, shundaymi?

– Ingliz, afandim.

– Nima ish qiladi?

– Shoir.

– Qayerda yashaydi? Siz bu odamni qayerdan taniysiz? Tez manzilini ayting! – dedi
vajohat bilan. Mo'min beyga o'girilib:

– Alloh rizosi uchun gapimni tasdiqlang, yordam bering... – deya yolvordim.

Bu mahal komissar xonadagi ikki xodimiga:

– Bu ishlarga biz aralasholmaymiz, bu ikkalasini siyosiy bo'limga olib boringlar! – deya
amr qildi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Nesinning "Adabiyotsevar" hikoyasi adabiyotning jamiyatdagi ahamiyati, insoniy munosabatlar va ikkiyuzlamachilik mavzularini o'ta ustalik bilan yoritadi. Bu Aziz Nesin asarida ko'tarilgan mavzular bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda, bu esa uning asarlarining doimiy qiymatini belgilaydi. Yozuvchining hikoyalari turk adabiyotida uning asl va tanqidiy ovozi aks ettiruvchi muhim asarlaridir. Yozuvchining yumoristik iste'dodi, ijtimoiy sezgirligi, hikoyalarining teranligi uning asarlarini vaqt o'tishi bilan mashhur va ta'sirchan qilgan. Aziz Nesinning badiiyati mavzu mundariyasi va mazmun ko'lamiga boy. Hikoyalarida jamiyat illatlarini fosh qiladi, kulgili vaziyat, xususiyat va holatlar orqali kishilarni beixtiyot o'z nuqsonlaridan kulishga majbur etadi. Bunday asarlar esa doimo o'qirmanlar diqqat va e'tiborida bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Komiljon Hamrayev “ (2022). Adabiyotshunoslik asoslari” Toshkent “Nurafshon business”
- Mahamadjanov (2023) “O‘zbek adabiyotshunosligida badiiy obraz masalasining qiyosiy talqini” Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (6), 520-524.
- Oripova G. (2019) Uzbek poetry and the world literature in the years of independence. Scientific Journal of Polonia University, 32(1) 116-120
- Qosimov A. Hamroqulov A. Xo‘jayev S (2019) “Qiyosiy adabiyotshunoslik” Toshkent, Akademnashr
- Suvon Meliyev “So‘z-u so‘z” monografiyasi Toshkent, Sharq 2016, 211-bet

КЫРГЫЗ, ӨЗБЕК АДАБИЯТЫНДАГЫ “АКЫЛМАН КУУДУЛ” , “ШУМ БАЛА” ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ОКШОШТУКТАРЫ, АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

Жумабаева Аксамай-ОшМУнун филология жана маданият аралык

Коммуникация институтунун 3-курсунун студенти

uckunbekovaaksamaj@gmail.com

Илимий жетекчиси -ОшМУнун филология жана маданият аралык

коммуникация институтунун ф.и.к.,доценти Нармырзаева Курманжан

Аннотация. Макалада белгилүү кыргыз жазуучусу Т.Сыдыкбековдун “Акылман куудул” жана өзбек адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири акын, жазуучу Гафур Гулямдын “Шум бала” чыгармасы салыштырылып, эки чыгарманын тематика-идеялык, стилдик окшоштуктары жана айырмачылыктары боюнча салыштыруулар берилет.

Ачкыч сөздөр: кыргыз адабияты, өзбек адабияты, тема, идея, карикатура, сатира, образ, стиль, дидактикалык маани, антипод, персонификация, фольклор, юмор, окшоштук, айырмачылык...

Abstract. The article compares the works of the famous Kyrgyz writer T. Sydykbekov

“Akyلمان Kuudul” and the outstanding representative of Uzbek literature, poet and writer Gafur Gudyam “Shum Bala”, and also provides a comparison of the similarities and differences in thematic, ideological, stylistic features of the two works.

Keywords: Kyrgyz literature, Uzbek literature, similarity, difference, theme, idea, caricature, satire, image, didactic meaning, antipode, style, personification, folklore, humor ...

Киришүү

Кыргыз жазуучусу, романист Түгөлбай Сыдыкбековдун “Акылман куудул” чыгармасы кыргыз адабиятында өз ордун таап, эл арасына кеңири таралып, өз окурмандарын тапкан деп айтсак жаңылышпайбыз, себеби чыгарманын элдин жалпы катмарына арналып, коомдук көйгөйлөрдү чагылдырышы, фольклор жанрынын үлгүсүндө жазылышы, чыгармада сатира-юмор жанрынын элементтеринин колдонулушу окурмандарды кызыктыра албай кое албады. Бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келет. Ошондой эле жалпы мектептик билим берүүнүн кыргыз адабиятынын окуу программасынын 7-классында окутулуп келе жатат. Ал эми өзбек адабиятынын белгилүү

акын, жазуучусу Гафур Гулямдын “Шум бала” чыгармасы да өз мезгилинин баасын алып, өзбек адабиятында мыкты жазылган чыгармалардын катарын толуктап тургандыгы анык. Гафур Гулям өзүнүн поэзия жана прозасында социалдык проблемаларды, элдин жашоо-турмушун жана адамдын дүйнөсүндөгү маанилүү маселелерди кеңири чагылдыруу менен өзбек адабиятындагы классикалык чыгармаларды жарата алды,, жогорудагы повести ошолордун катарын толуктап турат. “Шум бала” чыгармасы да Өзбекстанда жалпы билим берүү мектептеринде өзбек адабиятынын окуу программасынын 6-класссында өтүлүп келет. Демек, бул эки чыгарманын эки элдин адабиятында маанилүү роль ойногондугунан жана мыкты жазылгандыгынан кабар берет.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Кыргыз адабиятындагы “Акылман куудул” повести 1954-жылы Т.Сыдыкбеков тарабынан жазылып, окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынган. Жазуучу бул чыгармасы аркылуу адамдын акыл-эсин, мүнөзүн, коомдогу ролун аныктап, ошол эле учурда күлкү менен коомдук адилетсиздиктерге каршылыгын билдиргендиги белгилүү. Чыгарманын темасына токтоло турган болсок, тема -бул турмуш чындыгы, ал эми “Акылман куудулдун” негизги темасы акыл жана күлкү аркылуу коомдун турмушун, адамдын ички-дүйнөсүн таанып билүү, чыгармада адамдын акылмандыгы, ар кандай кырдаалдагы коомдук карама-каршылыктар менен алардын ортосундагы моралдык талаш-тартыштарда ачылат. Куудул-бир гана күлкү алып келүүчү адам эмес, ал турмуштагы проблемаларды акыл менен чечүүгө адилеттүүлүктү орнотууга аракет кылган инсан.

Повесттин идеясы-күлкү менен акылмандыктын синтези аркылуу социалдык катмарга сын айтууга жана аны оңдоого жетишүү. Акылман куудулдун образы аркылуу адамдын акыл-эсин, ички-дүйнөсүн, моралдык аң-сезимин жаңылоо, калыс жана акыйкаттык жолуна чакыруу. Куудулдар эл арасында жеңил-желпи адамдар болсо да, алардын чыныгы күчү - коомду кайрадан карап чыгып, анын туура эмес багыттарына каршы чыгуу болуп саналат. Повестте акылмандыкты жана күлкүнү бир бүтүндүк катары көрсөтөт, анткени акыл менен күлкү адамдын жашоосундагы негизги куралдар болуп эсептелет. Бул эки сапаттын бири-бири менен байланышта болушу адамдын бардык коомдук өзгөчөлүктөрүндө ийгиликке жетүүгө жардам берет. Чыгармадагы окуялар башка каарман Куйручуктун айланасында өнүгүп олтурат, өзүнүн ысымы Кудайберген Өмүрзак уулу. Ал сөзгө чечен, чукугундай сөз тапкан акылман, ошондой эле куудулдугу менен эл ичинен чыккан бузуку, адилетсиз байларды жазалаган адам. Бул тууралуу Т.Сыдыкбеков төмөндөгүдөй оюн билдирет: “Байыртадан бери алпка, жоокерге күч берген куудулдук күлкүнү Көкөйтөйлөр, Куйручуктар улады. Куйручук күлкүсү тек, элдир-селдир кеп,

серендеген кыймылы менен кишини кытыгылабады. Ал өз мезгилиндеги коомду, терс жоруктарды, сын кароолуна алды. Куйручук күлкү өнөрү аркылуу бей-бечаралардын , алсыздардын муң-зарын бөлүштү. Кара жемсөө атка минерлердин , алдамчы сүткорлордун, чала молдо дин бузарлардын , акынсып ыр касиетин качыргандардын , куудулсунуп эл арасында ит кубалагандардын чекесине тийген ок болушту , акылман Көкөтөйлөр, куудул Куйручуктар! Куудул десең куудул, чечен десең чечен , акын десең акын , айтканы айткандай келген, дегени дегендей болгон олуя да тура. Мына ушундай өлчөмсүз өнөр, касиеттерди өзүнүн өң , боюна батыра алган Куйручукка таң калбай кое албайсың”. (6, 3-6-б)

Чыгарма фольклордун элементтерин камтып, элдик оозеки чыгармачылыктан алынган мотивдерди пайдаланып, элдик сюжеттериди жана элдик образдарды чагылдыруу менен элдик салттарды уланткан. Баланын акылман, сабырдуу мүнөздөрүн ачып берүү менен адамдардын, айрыкча балдардын тарбиясына багытталган.

Өзбек адабиятындагы “Шум бала” повести 1936-жылы Гафур Гулям тарабынан жазылып, өзбек адабиятынын классикасына кирген бул повесть социалисттик реализмдин принциптерине негизделген, бирок ошол эле учурда өзбек калкынын күнүмдүк турмушун жана балдар дүйнөсүн чагылдыруу менен өзгөчөлөнгөн. Бул жөнүндө окумуштуу Дурдона Расулмухамедова: “Жазуучунун негизги максаты-каармандын жүрүм-турумун, баланын жөнөкөй, түшүнүктүү тилин, акылын, ошондой эле окуянын чоо-жайын окурмандын көз алдына реалдуу чагылдыруу. Жана биздин оюбузча, автор ийгиликке жетишкен”, - деп белгилейт.(4, 7-бет)

“Шум бала” чыгармасынын негизги темасы; жыйырманчы кылымдагы жетим балдардын оор турмушун, Ташкент шаарынын абалын, аны менен биргеликте достук жана адамгерчилик, эмгек жана тапкычтык сапаттарды, жашоо үчүн күрөштү чагылдыруу. Ал эми идеясы; кандай учур болбосун адам өзүн жоготпошу керектигин, эмгекчилдик-ийгиликтин ачкычы, адамдык сапаттарды сактоо зарыл экендигин көрсөтүү, жана социалдык маселелерди көтөрүү, тарыхый мезгилди чагылдыруу менен адам укуктарын коргоого чакыруу болуп саналат.

Повесть башкы каарман, шум, тентек баланын тегерегинде өнүгүп, бул дүйнөдөгү адилетсиздиктерди байкап жаткандыгы сезилет, чыгармадагы негизги окуялар көчөдө, базарда, дин кызматчынын, байлардын , мугалимдердин , соодагерлерлердин үйүндө болуп өтөт. Бул чыгармада да сатира-юмор жанрынын элементтери колдонулуп, ал мезгилдин кыйынчылыктарын күлкү менен берүүгө аракет кылат.

Чыгармада калктын түрлүү катмарларынын жашоо образы, соода аянтчаларында адамдардын көптүгү, Илхомдун чоң чайканасы, Махкам көчөсүнүн бурулушунда ойнолгон патефон, Туйчи Хафиздин байыркы ырлары, өзбек коомунун жашоосу, балдардын тарбиясы, моралдык-адамдык баалуулуктар чагылдырылат. Повесттин башкы каарманы шум бала өзүнүн чөйрөсүндө жаралган кыйынчылыктарга карабай жакшылыкты жана акыйкатты жактайт. Бул персонаж социалисттик идеологиянын өзбек элине орнотууну каалаган коомдун тартибин чагылдыруу үчүн алынып, коомдун жаңы муунун тарбиялоого арналган. “Шум бала” чыгармасы өзбек балдар адабиятынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Повесттин негизинде адалдык, ачыктык жана эмгекке болгон сүйүү, гуманисттик баалуулуктарга басым жасалат. Бул чыгарма адамзаттык жана моралдык баалуулуктарга негизделген темалар менен гана чектелбестен, өзбек адабиятынын жаш муундарын тарбиялоодо, социалисттик идеологиянын кеңири таралышында маанилүү роль ойногон. Бирок повесть өзгөчө жаш балдарга арналып, аларды эмгекке, адамгерчиликке үндөгөн.

“Шум бала” повестинен дагы фольклор жанрынын элементтерин байкоого болот, бул жөнүндө Ф.Шайхутдинова: “Шум бала өзбек элдик оозеки чыгармачылыгынын сүйүктүү, легендарлуу каарманы Насреддин менен тууганчылыкка ээ болот. Гафур Гулямдын бул чыгармасында жандуу фантазияны байкоого болот, жана анын каарманынын сүйлөгөн сөзү макал-лакаптар, метафора, салыштырууларга ээ. Алар юмор менен коштолгон. Кантсе да автор өзү айткандай муздак дүйнөгө күлкүнүн куу айнеги аркылуу кирүү”.- деп айтып өтөт. (3, 3-6-бет)

Жыйынтыктар жана талкуулар

“Акылман куудул” жана “Шум бала” повесттеринин окшоштуктарына жана айырмачылыктары катары төмөндөгүлөрдү кароого болот:

Алгач эле эки чыгарманын тематика-идеялык жактан жана жанрдык окшоштуктары көзгө урунат. Эки чыгармада тең XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы окуялар жана ошол мезгилдеги социалдык көйгөйлөр, өзгөчө социалдык катмарлар арасындагы тезсиздиктин чагылдырылышы негизги чордонду ээлеп, аны баяндоо аркылуу эркиндикке, теңдикке умтулуу идеясы берилет.

Чыгармалардын аталышына токтоло турган болсок, “Акылман куудул” жана “Шум бала” сөздөрүнүн лексика-семантикалык жактан маанилеш экендиги көзгө урунат. Эки аталыш тең каймана мааниде берилгендиги байкалат. Шум бала сөзүнүн мааниси- айлакер, амалкөй бала дегенди туюндуруп, терс мааниде эмес, оң сапат катары, ал эми акылман куудул- акыл менен күлкүнүн синтезин туюндуруп, бул дагы башкы каарманга ыйгарылган сапат экендигин далилдеп тургандыгы белгилүү.

Карикатура жана сатира: авторлор коомдун кемчиликтерин, адамдардын акылсыздыгын сатиралык формада көрсөтүшөт, бул аркылуу окурмандарды ой жүгүртүүгө жана жаман адаттарды сыңдоого чакырышат.

“Шум бала” чыгармасындагы персонаждар реалдуу жашоодон алынып, адардын персонификациясы бар жана алардын психологиялык абалы, маселелери тереңирээк чагылдырылат. Башкы каарман, Шум баланын прототиби катары автордун өзүн карайбыз. Себеби автор жаш кезинен атасынан ажырап, энесинин колунда чоңойгон, аны менен бирге түрдүү кыйынчылыктарды башынан өткөргөн деп айтсак жаңылышпайбыз. Бул жөнүндө окумуштуу, адабиятчы Умурзаков Рустамжон Махаматович: “ Гафур Гулямдын “Шум баласы” автобиографиялык чыгарма болуп саналат жана жалпы биографиялык элементтердин колдонулушу алдыңкы орунду ээлегендигин көрүшүбүз мүмкүн”, - деп белгилейт.(7, 16-17-бет). Ал эми “Акылман куудул” повести жеңил, күлкүлүү карикатуралык образдарды колдонуу менен белгилүү. Ошондой эле бул повесттен дагы реалдуу жашоодон алынган жана тарыхый каармандарды кездештиребиз. Мисалы: “Куйручуктун Шабдан баатырга жолукканы”. Башкы каарман Куйручук, анын өз аты Кудайберген Өмүрзак уулу эл арасында жашап, жасаган иштери аркылуу эл оозунда айтылып калган мыкты инсандардын катарын толуктайт. Эки чыгармада тең негизги образдар куудулдар жана бала катары каралат, алар өзөктүү идеяны билдирүүдө борбордук ролду ойноп, коомдун жагымсыз жактарын ачып беришет.

“Акылман куудул” повестиндеги башкы каарман Куйручуктун 6 жашынан башталган акылмандык, куудулдук жоруктары, “Шум балада” баланын (баланын ысымы берилбейт) 12-13 жаш курагындагы башынан кечирген окуялары баяндалат. Куйручук жаш кезинен апасынан ажырап, ал эми Шум бала атасынан ажыраган жетим каармандар катары берилет.

Мындан сырткары эпизоддук каармандардан байлардын (Сарыбай, Калыбай, Турусбек манап, Касымалы бий), соодагерлердин, уурулардын, дин адамдарынын образдары эки чыгармада тең чагылдырылат. “Шум балада” өзгөчөлөнүп жинди адамдардын образдарын кездештиребиз. Мисалы: Малла жинни, Карим жинни, Олим жинни ж.б. Каармандардын башынан өткөн окуялар аркылуу коомдук маселелер көтөрүлүп, окуя өнүгүп олтурат. Жана айрым композициялык курулуштагы төмөндөгүдөй окшоштуктарды байкоого болот:

Өзбек чайканаларынын сүрөттөлүшү; “Акылман куудул” повестинде:

“Куйручук 16-17 жашка чыгып, кызматка толук жарап калган кезинде иштеп пул табам деп атасына көрүнбөй чыгып Токмок шаарына келет. Ал жердеги бир байдын

үйүнүнө кароолчулукка орношот. Мурда шаарды көрбөгөн эме ошол эле күнү эл чогулган жерге келсе кишилер топ-топ бодуп чай ичип отурушат, Куйручук аларга жакын барат.

-Келип отуруңуз, чай берейинби?-дейт сатуучу өзбек

-Мейлиңиз,-деп отура калат. Самоорчу алдына чай, нан коет.(6, 21-22-бет)

“Шум бала” чыгармасында: “Қаймок бозорининг бурилишида, маҳамманинг бошида Илҳом самоварчининг каттокан чойхонаси бўлиб, унда граммофон чалинади.

Бу чойхонага бозор-ўчарга санғиб тушиб қолган деҳқон, кембағал костб, қозоқ, қирғиз ва бошқа оддий фуқаро киролмас эди.

Самоварчи Асра кал деган хипчадан келган, қотма, эпчил йигит эди”. (1, 93-бет)

Бирок бул эпизоддордун көздөгөн максаттары ар башка болгондугу менен айырмаланат. Биринчиде чайкана жалпы калкты тейлесе, ал эми экинчи чыгармада ал байлар үчүн гана экендиги ырасталат.

Эки мүнөз каармандын байлардын колунда жалчы жүрүшү, же кызмат кылышы негизги өзөктүү окуялардын катарын түзөт. Мисалы: Куйручуктун Токмоктогу байдын, Чынали бийдин, Шум баланын Сарыбайдын, Ҳожи бобонун алдында кызматчы болуусу.

Стилдик өзгөчөлүктөр: “Акылман куудул” чыгармасы көбүнчө фольклордук элементтерди камтып, оозеки чыгармачылыктан алынган мотивдерди пайдалангандыгы менен айырмаланат. “Шум бала” чыгармасы фольклор жана реалисттик стили менен .

Чыгармалардын дидактикалык мааниси- окуялар аркылуу жакшы адаттарды жана акылмандуулуктун зарылдыгын чагылдыруу. Балдардын тарбиясы, моралдык- адамдык баалуулуктарга басым жасалат. Адилеттүүлүк, акыл-эстин күчү даңкталып, элдик баалуулуктар жөнүндө сөз болот.

Корутунду

“Акылман куудул” жана “Шум бала” чыгармалары эки элдин адабиятында маанилүү болуп , социалдык проблемаларга анализ берилип, окурмандардын акыл-эсине жана моралдык принциптерине таасир этет. Карикатура жана антипод басымдуулук кылып, эки чыгарма тең социалдык теңсиздикти чагылдырууга аракет кылат, бирок баланын образын ачып берүү, авторлордун көздөгөн максаттары боюнча бир аз айырмаланышат. Биринчиси акылдуу, сабырдуу баланын, экинчиси курч баланын образын берүүгө аракет кылган. Алардын окшоштуктары жана айырмачылыктарын изилдөө эки элдин адабиятынын байлыгын көрсөтүп, ынтымактуулукка жана достукка, илимге, маданият аралык байланышка жол ачат деген ойдобуз.

Пайдаланылган адабияттар:

Дурдона Расулмухамедова. Выражение идеи свободы в творчестве Гафура Гуляма: -Ташкент,2022-9 б.

Эркалы Өскөналы. Кудай сүйгөн Куйручук. -Бишкек,2018- 124 б.

Г.Гулям. Ёдгор. -Тошкент: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983- 353 б.

Гафур Гулям. Shum bola.-Тошкент:О'zbekiston NMIU, 2018-193 б.

Гафур Гулям. Озорник.-Ташкент:Янги Аср Авлоди, 2016-494 б.

Лаззат Турабаева,Дурдона Расулмухамедова. Выражение свободы в творчестве Гафура Гуляма, 2022-10 б.

Т.Сыдыкбеков.Эй,бу Куйручук. -Бишкек:Шам ,1997-157 б.

Умурзаков Рустамжон Махамадович. XX аср ўзбек кссаларида бола образи: давра ва руҳият. - Фарғона,2021-56 б.

<https://sanjyra.net/man/62152>

“USTA VA MARGARITA” ASARIDA DAVR VOQEALARI TA’SIRI

*Murodova Sarvinoz Djalilovna,
ToshDO‘TAU OTATF 4-kurs talabasi
Murodovasarvinoz047@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Zulxumor Mirzayeva

Annotatsiya. Mazkur maqolada mashhur rus yozuvchisi Bulgakovning “Usta va Margarita”asari ijtimoiy-siyosiy diniy kontekstda tahlil qilingan. Yozuvchi yashagan davr voqealari jamiyatdagi illatlar ,asardagi obrazlar orqali ochiqdanib qiyosiy aspektda tatqiq etilgan ,Bulgakovga xos ijod uslubi muayyan matnlar asosida dalillangan.

Kalit so‘zlari: adabiy siyosat ,sehrli rializm ,ijtimoiylik ,ramz , obraz, tasvir,tahlil va talqin

Abstract. This article analyzes the work of the famous Russian writer Bulgakov “The Master and Margarita” in a socio-political and religious context. The events of the era in which the writer lived are revealed through the vices in society and the images in the work, and are examined in a comparative aspect. Bulgakov's unique creative style is proven on the basis of specific texts.

. Keywords: literary policy, magical realism, sociality, symbol, image, analysis and interpretation image.

“Usta va Margarita” — marhum adibning so‘nggi asari. Bulgakov bu romani ustida 1928 yildan ish boshladi va uning turli variantlarini yaratar ekan, ba’zan ishini to‘xtatar, ba’zan esa yana yozganlariga qaytardi. U umri poyonidagi o‘n ikki yil mobaynida ham o‘zi dunyoga keltirgan sermazmun asarini qo‘ldan qo‘ymadi.

O‘limidan bir necha kun burun, og‘ir xastaligiga qaramay, yozuvchi romani qo‘lyozmasiga qayta-qayta qaytib, uning ayrim boblariga sayqal berar hamda takomilga yetkazishga urinardi.

Bulgakov saxiy iste'dodida, ehtimol yozuvchining butun adabiy faoliyati davomidadir, uch turdagi iqtidor — satirik iqtidori, fantast iqtidori va o'ta aniq psixologik tahlilga suyang'an realist iqtidori qo'shnichilik qilib, bir-biridan ustunlikka erishish uchun bahslashib kelgan, desak xato bo'lmaydi".

"Usta va Margarita" romani g'aroyib binosining bunyod etilishida Bulgakov iste'dodining bu uch turi bab-baravar yoiniki deyarli bab-baravar xizmat ko'rsatdi. Ularning har jihatdan chatishib, yagona daryo oqimiga qo'shiluvi asarning eng yaxshi sahifalarini tashkil qilgankim, bu ayni vaqtning o'zida nafaqat romanning, umuman olganda Bulgakov badiiy so'z san'atining ulkan yutug'idir". (Konstantin Simonov, 1966, 12)

"Usta va Margarita" Asar ikki yozuvchining suhbat bilan boshlanadi. Shayton qo'shilishi bilan voqealar yanada rivojlanadi. Ma'lumki, shayton obrazi doim dushman sifatida talqin qilinadi. Xo'sh bu asarda yozuvchi shayton epizodi orqali nimaga erishmoqchi?

Iso haqidagi suhbatning mazmunidan kelib chiqib VOLAND (Shayton) yozuvchilarga yuzlanib siz Xudoga ishonmaysizmi? degan savolni beradi, bunga javoban yozuvchilar biz Xudoga ishonmaymiz deb javob qaytarishadi. Voland va yozuvchilar orasidagi bahsda asosiy mavzu xudoning borligi haqida boradi. Voland ularning javoblariga ajablanib sizlar ateistmisiz degan savoliga Berliozning aholimizning ko'pchiligi Xudo haqidagi afsonalarga ishonmay qo'ygan degan fikrni ilgari surish orqali o'zi yashayotgan davrning jamiyatini fosh etadi aslida. Bu esa katta jasorat talab qiladi. Volandning Kant bilan suhbatda bo'lgani va uni endi surgunga yuborishning imkoni yo'qligi, uning do'zaxdan makon topganiga ishora qilib gapirishning o'zida ham xudoning borligiga isbot edi. Volandning achchiq kulgiga olib aytilgan zaharxanda gaplari takzamidagi Kantning Oллоhga shak keltirgani uchun o'sha joydan makon topganini aytib o'tadi. Bulgakovning jasoratiga tan bermaslikning iloji yo'q. Misol sifatida quyidagi maqoladan ayrim faktlarni keltirmoqchiman.

"SSSR respublikalarida daxriylikni targib qiladigan, har qanday dinni yangilik va islohotlar dushmani, eskilik sarqiti sifatida qoralaydigan matbuot organlariga asos solindi. "Aeistik qarashlarning jamiyatda kuchaytirilishi va uning oqibatlarini ko'rsatib berish; Sovet hukumati va bolsheviklar tomonidan turli xil ateistik tashkilotlar tashkil topdiki, ularning maqsadi yoshlarni daxriylik, ateizm ruhida tarbiyalash, va umuman o'zga g'oya Marksizm g'oyalarini singdirish edi. 1927-yillarda sovet hokimiyatining diniy siyosatida keskin burilish bosqichi boshlanib, bu jarayon 1941-yilgacha, ya'ni SSSR Ikkinchi jahon urushiga tortilguniga qadar uzluksiz davom etib turdi. Mamlakat bo'ylab "Xudosizlik uchun kurash" harakati boshlanadi" (Ollomurodov Nurali Yoqub o'g'li 2021.)

Keltirangan dalildan bilishimiz mumkinki ateistik qarash kuchayib shaxsga sig'inish targ'ib qilingan. Hokimyatga birin-ketin kelgan Lelin va Stalin o'zlarini dohiy sanashgan va xalq ularga sig'inishini istagan. Bu esa qattiq bosim ostida bajarilgan. Oqibatda birgina rus xalqi emas, barcha mustamlakka davlatlar jabr ko'rgan.

“— Iyeshua Ha-Notsri, sen biron-bir Xudoga ishonasanmi?

— Xudo bitta, — javob qildi Iyeshua, — men unga ishonaman.” (Bulgakov, 2016, 40)

Isoning tilidan keltirilgan jumlada ham olamjahon ma'no yotadi. Yuqorida keltirilgan har ikkala matnda ham Xuddo bittaligi va uning mavjudligiga zamondoshlarini ishontirishga harakat qiladi. Iso zamonida hukmdor shaxslarning uzoqni ko'ra bilmasligi, o'z manfaatini ko'zlab ish ko'rishi va buning oqibatida insoniyat juda katta yo'qotishlarni boshdan kechirganligini quyidagi matn orqali isbotlashga urinadi.

“Xullas, prokurator, shu ikki jinoyatchidan qay biri Sinedrion ozod qilmoqchi bo'lganini bilishni istaydi: Varravvannimi yoki Xa-Notsrini-mi? Kaifa, savol tushunarli, degan ma'noda bosh silkidi va javob berdi:

— Sinedrion Var-ravvanni bo'shatishni so'raydi. Xazrati buzrukning aynan shunday javob qilishini prokurator yaxshi bilardi, ammo uning vazifasi, o'zini bunday javobdan taajjublangandek qilib ko'rsatish edi.

Pilat bu vazifani zo'r mahorat bilan ijro etdi. Bu mutakabbir zot qoshlarini chimirdi vahazrati buzrukning ko'zlariga hayrat bilan tik qaradi.

— Ochig'i, bu javob meni tong qoldirdi, — dedi u muloyim ohangda, — anglashilmovchilik sodir bo'lmadimikin deb qo'rqaman.

Pilat o'z fikrini tushuntirdi. To'g'ri, Rim xukumati mahalliy diniy ma'muriyat huquqini aslo kamsitmoqchi emas, buni hazrati buzrukning o'zi xam yaxshi biladi, illo mazkur vaziyatdaxatoga yo'l quyilgani aniq. Turgan gapki, bu xatoni tuzatishdan Rim hukumati manfaatdor.

Darhaqiqat, Var-ravvan bilan Xa-Notsriniit jinoyatlari o'rtasidagi tafovut katta edi. Telbaligi yaqqol ko'rinib turgan ikkinchi jinoyatchi o'zining betuturiq gaplari bilan Ershalaimda va boshqa ayrim joylarda odamlarning tinchini buzganlikda ayblansa, birinchi jinoyatchining aybi benihoya og'ir edi. U xalqni ochiqdan-ochiq isyonga da'vat etish bilan cheklanib qolmay, yana uni hibsga olmoqchi bo'lgan soqchilardan birini o'ldirgan ham edi. Var-ravvan Ha-Notsriga nisbatan ko'p marotaba xavfliroqdir. Yuqorida zikr etilgan sabablarga ko'ra prokurator hazrati buzrukdan Sinedrion qarorini qayta ko'rib chiqishni va ikki mahbusdan beziyonrog'ini ozod qilishni so'raydiki, o'shal beziyonroq jinoyatchi, shubhasiz, Ha-Notsridir. Shunday emasmi?

Kaifa Pilatning ko'zlariga tik boqib turib, ohistagina, ammo qat'iyat bilan dedi:

— Sinedrion hukmnomani diqqat bilan oʻrganib chiqdi, shunga koʻra Var-ravvanni ozod qilishga ahd qilganini ikkinchi marta xabar qiladi.

— Nahotki? Hatto mening iltimosimdan keyin ham-a? Rim hokimiyati nomidan gapiruvchishaxsning iltimosi ham vojib boʻlmaydimi? Hazrati buzruk, uchinchi marta takrorlajavobingni?

— Uchinchi marta ham, Var-ravvanni ozod qilamiz, deb maʼlum qilamiz, — dedi ohista Kaifa.

Masala hal boʻlgan, gapiriladigan boshqa gap qolmagan edi”. (Bulgakov, 2016, 40).

Yozuvchi qaysidir maʼnoda fikrlarining dalili sifatida asar ichida asar bilan misol keltiradi. Aynan romanning ikkinchi bobida Iso paygʻambarning qatlida oʻsha davrning nosogʻlom muhitini aybdor qilib koʻrsatadi. Bu Ponti Plat bilan Kaifa oʻrtasida boʻlgan suhbatida oʻz isbotini topadi. Ponti Plat Ha-Notsri (Paygʻambar Iso) bilan suhbat qurgandan keyin Isoning qoʻlidan jinoyat kelmasligini va uning karomatgoʻy inson ekanligini faxmlaydi, ammo uni oʻsha davr muhitidan qutqarolmaydi. Oʻzining mavqeyiga putur yetishidan hadiksiraydi. Kaifa qanchalik dindor boʻlmasin Isoning oʻlimiga sababchilardan biri hisoblanadi. Aniqroq qilib aytganda Kaifa Ha-Notsri (Iso) xalqni ortidan ergashtiradi deb qoʻrqadi. Var-ravvan bilan Xa-Notsri jinoyatlari oʻrtasidagi tafovut katta edi. Telba odam bilan donishmand odamning qiyoslanishi juda chiroyli qilib tasvirlangan. Kaifaning ham qoʻrqishiga sabab bor edi. Donishmand (Iso)odam aql-zakovati bilan qahri qattiq Ponti Platni ham ishonchini qozongan edi. Turgan gapki u bemalol xalqni ergashtirardi. Var-ravvan esa nari borsa bir necha odamning umriga zomin boʻlishi mumkin edi. 1930-1940 yillardagi voqealarni millodiy birinchi asr voqealari bilan solishtirish orqali ikkala davrda ham shaytoning inson bilan birgaligi va insoniyat hamon oʻzgarmaganligi, buyuk ishlar qilish bilan birga buyuk insonlarnig qotili ham aslida insoniyat ekanligini, qancha vaqt oʻtmasin inson yuksalish oʻrniga tubanlik boʻtqoqiga kundan kunga botayotgani, oʻz nafsining quliga aylanayotganini qaysidir maʼnoda isbotlaydi.

“Ryuxin kirgan odamni koʻrdi-yu rangi oqarib ketdi, tomoq qirib qoʻyib, qoʻrqa-pisa dedi:

— Salom, doktor.

Doktor Ryuxinning salomiga bosh egib javob qildi, lekin bosh egarkan, unga emas, Ivan Nikolayevichga qaradi.

Shoir qoshlarini uyib, tumshaygancha qilt etmay oʻtirardi, hatto vrach kirib kelganida ham unga qiyo boqmadi.

Ryuxin Ivan Nikolayevich tomonga hadiksirab koʻz qirini tashlarkan, negadir xuddi bir sirni ochayotganday pichirlab dedi:

— Mana, doktor, bu kishi — taniqli shoir Ivan Bezdomniy... mana, bir ko‘rib qo‘ysangiz... ruhiy kasallikka chalinmaganmikin deb qo‘rqyapmiz...

— Ko‘p icharmidi? — gijir tishlari orasidan so‘radi doktor.

— Yo‘q, ichardi-yu, lekin judayam haligindaqa, ko‘p ichmasdi...

— Suvarak, kalamush, shaytonvachchalarni yoki mishiqi itlarni tutish bilan shug‘ullanmasmidi?

— Yo‘q, — seskanib ketib javob qildi Ryuxin, — uni kechayam, bugun ertalab ham ko‘ruvdim. Soppa-sog‘ edi...

— Nega ichki ishtonda? Yotgan yerida qo‘lga oldinglarmi?

— U restoranga shu alpozda kirib bordi, doktor...

— Ihi, ihi, — dedi doktor qanoat hosil qilib, — nega yuzi shilingan? Birov bilan nurishdimi?

— Devordan yiqilib tushipti, keyin restoranda bir odamni urdi... yana ba’zi birovlarini...

— Ha, tushunarli, tushunarli, — dedi doktor, so‘ng Ivan tomonga o‘girilib dedi:

— Salom!

— Salom, zararkunanda! — jahl bilan baralla javob qildi Ivan.

Ryuxin judayam qattiq xijolat bo‘lganidan muloyim tabiat doktorga boshini ko‘tarib qarashga jur‘at eta olmadi. Lekin doktor hech ham xafa bo‘lmadi, chaqqonlik bilan ko‘zoynagini ko‘zidan oldida, xalatining etagini ko‘tarib, shimining orqa cho‘ntagiga solib qo‘ydi, so‘ng Ivanga savol berdi:

— Yoshingiz nechada?

— Borlaring-e, jin ursin hammalaringni! — deb dag‘-dag‘a qildi Ivan va yuzini teskari o‘girib oldi.

— Nega achchig‘ingiz chiqyapti? Axir sizni ranjitadigan gap aytmadim-ku!

— Yoshim yigirma uchda, — asabiylashib gapira boshladi Ivan. — Hammalaringning ustingdan shikoyat qilaman. Ayniqsa, sening ustingdan, maraz! — dedi u Ryuxinga alohida yuzlanib.

— Xo‘sh, nima deb shikoyat qilmoqchisiz?

— Meni, soppa-sog‘ odamni tutib, jinnixonaga zo‘rlik bilan sudrab kelganingizni yozaman! — g‘azablanib dedi Ivan.

Shunda Ryuxin Ivanning yuziga tikilib qaradi-yu, yuragi orqasiga tortib ketdi: uning ko‘zlarida telbalikdan asar ham yo‘q edi. Griboyedovda xira bo‘lib ko‘ringan uning ko‘zlari, endi yana avvalgi holiga qaytib, porlab turardi.

“Yo tavba! — deb ko‘nglidan o‘tkazdi cho‘chib ketgan Ryuxin, — axir u soppa-sog‘-ku! Bu qanday bema’nilik? Nimaga olib keldik o‘zi uni bu yerga? Mutlaqo soppa-sog‘, faqat basharasi shilingan, xolos.....”

Ryuxnning nutqidan olingan fikrni tahlil qiladigan bo‘lsak, Nega soppa-sog‘ odamni kasalxonaga olin kelishdi. Aslida kulgili qilib yozilgan ushbu bobda yig‘lash kerak. Ivanga o‘xshab sog‘lom, lekin ruhiy xasta vaji bilan shifoxonani to‘ldirayotgan shaxslar ko‘p edi. Staln siyosatda hech kimga shavqat qilmadi. Xalq bosh ko‘tarmasligi uchun ko‘pgina ishlarini maxfiy ravishda olib borgan. Yashirin qatllar, bedarak yo‘qolishlar, ruxiy xasta deb tashxis qo‘yilgan bemorlar soninig ko‘payishi adib yashagan daavrda oddiy hol bo‘lgan. Ruhiy kasalxona sahnasining kiritilishidaan maqsad davr muhitini ochib bergan. Bunday jaroyon romanning keyingi boblarida kuzatish mumkin.

“Shunday qilib, bundan ikki yil oldin bu kvartirada juda g‘aroyib voqealar yuz bera boshladi: bu yerda yashovchi odamlar birma-bir dom-daraksiz g‘oyib bo‘la boshlashdi. Dam olish kunlaridan birida bu kvartiraga bir militsioner kelib, ikkinchi ijaragirni(uning familiyasi saqlanmagan) dahlizga chaqiradida, allaqanday qog‘ozga imzo chekish uchun birzumga militsiya bo‘limiga kirib chiqishni taklif qiladi unga. Ijaragir Anna Fransevnaning sadoqatli uy xodimasi Anfisaga, birov telefon qilgudek bo‘lsa, o‘n minutda qaytib kelaman, deb tayinlab, oppoq qo‘lqop kiygan xushmuomala militsioner bilan chiqib ketadi. Lekin u nainki o‘n minutdan keyin, balki butunlay qaytib kelmaydi. Eng hayron qoladigan tomoni shundaki, u bilan birga militsioner ham bedarak yo‘qoladi.

Xudojo‘y, aniqroq qilib aytganda — juda irimchi bo‘lgan Anfisa ta’bi tirriq bo‘lib turgan Anna Fransevnaga o‘z taxminini shartta aytadi-qo‘yadi:

— Bu g‘irt jodugarlikning o‘zi. Ijaragirniyam, militsionerniyam kim o‘g‘irlab ketganini men yaxshi bilaman, faqat hozir, qosh qorayganda gapirsam xosiyati yomon bo‘ladi..

Ma’lumki, jodugarlik boshlanmasin, bir boshlansa bormi, hech uning keti uzilmaydi. Ikkinchi ijaragir, esingizda bo‘lsa, dushanba kuni g‘oyib bo‘lgan edi, chorshanba kuni esa Belomut ham; xuddi yer yutganday, dom-daraksiz yo‘qoldi-qoldi, faqat boshqacha vaziyatda. Ertalab, har kungi odat bo‘yicha, uni ishga olib ketgani mashina keldi, uni olib ketdi-yu, lekin hech kimni qaytarib olib kelmadi, mashinaning o‘zi ham boshqa qaytib kelmadi.” (Bulgakov, 2016, 94).

20–30-yillar davomida dunyoda eng qaltis davr hisoblanadi. 1929–1933 yillarda barcha rivojlangan davlatlar iqtisodiy inqirozni boshdan kechirdi. Iqtisodiy inqiroz barcha davlatlarni deyarli sindirdi. Kambag‘allik, ochlik yillarida xalqning isyonidan qo‘rqqan hukumat maxfiy guruhlar tashkil etib hokimyatga qarshi bo‘lgan shaxslarni yo‘qotish yo‘liga o‘tgan. Eron, Amerika, Germaniya, Italiya va shunga o‘xshash ko‘pgina davlatlarda ham maxfiy guruhlar

tashkil etilgan. Bunday guruhlar asosan hokimyatga qarshi chiqqan shaxslar bilan shug'ullangan. Stalin siyosatida ham bunday jarayonlar avj olgan. Rus xalqi bilan birga uning mustamlakalarida ham qo'rquv davri boshlangan. Yo'qolib qolgan shaxslarning o'liklarini ba'zida tashab ketishgan, ayrimlari esa dom-daraksiz ketgan. Bu davirda asosan bunday voqealar hokimyat tepasida turgan shaxslar, adiblar, shoirlar doirasida sodir bo'lgan. Qisqa qilib aytganda, hokimyatga qarshi chiqqan har qanday shaxs ayovsiz jazolangan. Quyidagi isbotni misol tariqasida keltirish mumkin.

“1934-yildan boshlab Stalinning siyosiy qatag'onlari boshlangan va birinchi partiya saflarida tozalash ishlari olib borildi. Keyin esa Leningradda “Kirov ishi” boshlandi. Xalq orasida mashhur bo'lgan Leningrad obkomining rahbari Kirov shaxsan Stalinning buyrug'i bilan otib o'ldiriladi. Uning o'limida va yashirin tashkilotlarda qatnashganlikda ayblanib bir necha odamlar otuvga hukm qilinadi. Shunday qilib Stalin o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida juda ko'p qatag'onlarni amalga oshirdi. Tarixchilar tomonidan “Pulkovo ishi”, “katta terror”, “yahudiylar ishi”, “vrachlar ishi” deya atalgan qirg'inlar, urush davridagi sodir etilgan qatag'onlar Stalinning shaxsiyati naqadar shafqatsiz bo'lganini ko'rsatadi.

Qatag'onlar natijasida 1937–1938-yillarda umumiy hisobda 1 mln 575 ming 259 nafar kishi qamaldi. Ulardan 681 ming 692 nafari tergovdan so'ng otuvga hukm qilindi. Markaziy Osiyo respublikalaridan qamalganlar va otib tashlanganlar asosan “pankturkist”, “millatchi”, “diniy reaksioner”, Rossiya taraflarda “troitskiychi”, “menshevik”, Ukrainada esa “banderachilar” deb ayblanib qatag'on qilindi” (<https://tarix.sinaps.uz/hodisa/stalin>).

Asardan olingan ruhiy shifoxona, 50-kvartirada sodir bo'layotgan voqealar orqali, yozuvchi achchiq kulgi ostiga olib Stalin davridagi qotilliklar, vaxshiyliklarni chiroyli qilib ochib beragan. Stalin nafsning quliga aylanganligi, birgina Stalin emas, balki butun bir jamiyat nafsning quliga aylanganligi va shu yo'lda hatto xudo borligini inkor etish darajasiga yetib kelinganligi Voland (shayton) obrazi orqali ajoyib tarzda ochib beriladi. Romanning boshidan oxirigacha Voland (shayton) obrazi orqali yozuvchi ba'zi voqealarni atayin uyishtirgan bo'lsa ba'zi joylarda inson o'zi yo'l qo'ygan xatolarni ko'rsadi. Xuddi bashariyatga ko'zgu dutgandek, mana asl basharang ko'r deb aytayotganday tuyiladi. Bexosiyat kvartira misolida Stalin uyishtirayotgan jinoyatlarni ochiqchasiga fosh etadi. Ushbu kvartirada g'aroyib voqealarning boshlanishini oxirgi ikki yil deb berishiga sababi ham bor aslida. Ayni shu paytlarda Stalin qatag'on siyosatini boshlab yuborgan 1934-yillarda siyosiy qatag'onlar avjiga chiqqan paytlar edi. Yozuvchi oxirgi romanini yoza boshlagan davri ham aynan shu paytlarga to'g'ri keladi. Kvartiradagi asar qahramonlarining tez-tez yo'qolib qolishiga yozuvchilar uyishmasi aynan shu bino yaqinida joylashanligi deb oladigan bo'lsak, masalaning ikkinchi tomoni g'oyib bo'layotgan shaxslarning g'ayritabiiy boylikka egaligi ham keltiriladi. Demak xulosa qilish mumkinki Stalin davrida madaniy inqilob

bilan birga xalqni shilish ham rejada bo‘lgan va shaxsiy mulk degan nasraga qarash o‘ta darajada salbiy bo‘lgan.

“ — Mana endi, anavi xira pashshadan qutulganimizdan keyin, kelinglar, ayollar magazinini ochamiz!

Shu zahotiyoq sahna sahniga eroniy gilamlar yoyildi, ikki biqinidan trubkasimon och-yashil chiroqlar bilan yoritilgan katta-katta toshoynalar va ular oralig‘ida vitrinalar paydo bo‘ldi, shodiyona hayratga kelgan tomoshabinlar va vitrinalarda Parijda tikilgan turli rang vabichikdagi ayollar ko‘ylaklarini ko‘rishdi. Bu ko‘ylaklar bitta vitrinaga joylashgan bo‘lsa, boshqalarida ayollarning har xil: pat qadalgan va patsiz, to‘qali va to‘qasiz yuzlab shlyapalari, shuningdek, qora, oq, sariq rangdagi, charmdan, atlasdan, mayin charmdan tikilgan, tasmali vatugmali behisob tuflilar paydo bo‘ldi. Shu tuflilar orasida qutichalarda chiroq shu‘lasidatovlanuvchi billur atir shishachalar. Kiyik terisidan, duxoba charmdan, shohidan tikilgan tog‘-tog‘ sumkachalar, ular orasida zarb qilingan, cho‘zinchoq oltin g‘ilofchalarda lab bo‘yoqlari.

Shu payt qay go‘rdandir paydo bo‘lgan, egniga anjumanbop qora libos kiygan, bo‘ynidagi g‘oyatalomat chandig‘i bo‘lmasa, chinakam sohibjamol ko‘rinuvchi mallasoch qiz vitrinalar oldidaturib, shu yerning bekasi sifatida tabassum qildi.

Fagot shiringina jilmayib, parijcha fasondagi bu ko‘ylaklaru poyabzalni firma, siz — ayollarning kiyilgan, eski ko‘ylaklaringiz, poyabzallaringizga ayirboshlaydi, deb e‘lonqildi. Sumkachalar, atir va boshqa buyumlar to‘g‘risida ham shunday ayirboshlash bo‘lishini ilova qildi..

Shu payt mushuk orqa oyoqlarini bir-biriga urib, ayni chog‘da oldingi oyoqlari bilan eshikog‘asiga xos harakat qildi.

Qiz esa anchagina mujmal, ammo parterdagi ayollarning chehrasiga qaraganda kishini vasvasaga soluvchi bir qo‘shiqni chuchuk til bilan xirillab, ammo shirin qilib kuyladi:

— Xerlen, Shanel nomer besh, Mitsuko, Narsis Nuar, anjuman ko‘ylak, kokteyl ko‘ylak...

Fagot egilib-bukilar, mushuk ta‘zim qilar, qiz oynavand vitrinalarni ochardi.

— Marhamat! — deb shang‘illardi Fagot. — Hech tortinmasdan, takallufsiz kelaveringlar!

Xalq bezovta bo‘la boshladi, lekin hozircha sahnaga chiqishga hech kim jur‘at etmadi. Biroqmana, qorachadan kelgan bir ayol parterning o‘ninchi qatoridan turdi va hech qanaqa gap-so‘zgaparvo qilmaydigan odamdek jilmayib, yon tomondagi zinachadan sahnaga chikdi.

— Bravo! — deb qichqirdi Fagot. — Eng birinchi mehmonni qutlayman! Begemot, kreslo!

Ilingan birinchi libosga — parcha-parcha gulli shoyi xalatga chang soldi, bundan tashqari, yanaikki shisha atirni ham ilib ketdi.

Rosa bir daqiqadan keyin pistoletdan o‘q uzilib, toshoynalar g‘oyib bo‘ldi, vitrina vakursilar qayoqqadir cho‘kdi, gilam ham, darpardalar ham havoda erib yo‘q bo‘ldi. Eng oxirida tog‘-tog‘

bo‘lib uyilib yotgan eski ko‘ylaklaru poyabzallar g‘oyib bo‘ldi va sahna yana avvalgi bo‘m-bo‘sh huvillagan holiga kirdi” (Bulgakov, 2016, 154).

Shu sahnaning o‘zida Lelin va Stalin yaratmoqchi bo‘lgan “Komunizm” davlatini achchiq kulgi ostiga olib ko‘rsatadi. Bulgakov quruq va‘dalar bilan davlat qurib bo‘lmasligini, vaqti kelib yo‘lg‘on gaplar, xuddi, muzdek erib yo‘q bo‘lib ketishini aynan shu sahna orqali ko‘rsatishga harakat qiladi.

— Bufetchi boshini yelkalari orasiga tortgan edi, uning kambag‘al odamligi ko‘rindi-qoldi.

— Siz, masalan, qancha pul jamg‘argansiz?

Savol xayrixohlik bilan berildi, lekin shunday bo‘lsa ham, uni qaltis emas deb bo‘lmasdi. Bufetchi dovdirab qoldi.

— Beshta omonat kassada ikki yuz qirq to‘qqiz ming so‘m puli bor, — dedi qandaydirqaltiroq ovoz qo‘shni xonadan, — yana uyida pol tagiga ikki yuzta o‘n so‘mlik oltin tangako‘mgan.

Bufetchi o‘zini go‘yo kursiga qapishib qolgandek his qildi.

— Ha, albatta, arzimagan pul bu, — dedi Voland mehmonga muruvvat qilib, — lekin, darvoqe, sirasini aytganda, jamg‘armangiz sizga kerak ham bo‘lmaydi. O‘zi qachon o‘lasiz?

Ana endi bufetchining achchig‘i chiqib ketdi.

— Buni hech kim bilmaydi, o‘lishimning hech kimga daxli ham yo‘q, — deb javob qildi u.

— Nega endi hech kim bilmas ekan, — kabinetdan yana boyagi xunuk ovoz eshitildi, — o‘rgildim Nyuton binomidan! U to‘qqiz oydan keyin, kelasi yilning fevralida birinchi MGUKasalxonasining to‘rtinchi palatasida jigar rakidan o‘ladi.

Bufetchining rangi za‘faron bo‘lib ketdi.

— To‘qqiz oy, — deb o‘ychanlik bilan hisoblay boshladi Voland, — ikki yuz qirq to‘qqizming... yaxlitiga hisoblaydigan bo‘lsak, oyiga yigirma yetti ming so‘mdan to‘g‘ri keladimi? Salkamroq, lekin kamtarona kun kechiriladigan bo‘lsa, yetib qoladi. Yana oltin tangalar ham bor.

— Oltinlarni sarflashga ulgurmaydi, — deb yana boyagi ovoz gapga aralashdi (bufetchiningyuragi “shuv” etib ketdi). — Andrey Fokich vafot etgan zahoti uyi buziladi, o‘n so‘mlikoltinlar Davlat bankiga topshiriladi.

— Ha, kasalxonaga yotishingizni maslahat ko‘rmagan bo‘lardim, — deb davom etdi artist. — Og‘ir kasallar tinimsiz ingrab, xirillab yotgan palatada jon berishning nima xosiyati bor. Undan ko‘ra, o‘sha yigirma yetti mingga yaxshi bir ziyofat uyushtirib, so‘ng og‘u ichib, muzika sadolari ostida sarmast sohibjamollaru o‘ktam do‘stlar kuzatuvida dorilbaqoga rihlat etgan ma‘qul emas?” (Bulgakov, 2016, 254)

Shaytonning bufetchiga siz kambag'al siz-a, qancha pul jamg'argansiz degan savoliga bufetchini bergan javobi odamni hayratlantiradi .Shu darajada puli bo'la turib arzimagan zararni deb kelishi insonni ko'zini hech qachon to'yamaskligini ko'rsatadi. Shu bilan birga shayton o'lishi yaqin bo'lgan insonning buncha pulning ishlatishga ulgurmasligi shuncha pul davlatga o'tib ketishini xayolidan o'tkazishi ham fikrlarimizning dalidir .Shuncha puli bo'laturib o'ziga e'tibor bermasligi hattoki nafs yo'lida o'zligini unutib qo'yishi fojea hisoblanadi. Bu g'oya ostida o'sha 1919–1921- yillardagi komunizm siyosatiga ham shama qilib o'tadi.

“Kommunizm” so'zi esa 1919–1921-yillarda Sovet Rossiasida marksizm-leninizm ta'limoti tasavvuridagi kommunizmga xos quyidagi xususiyatlarga amal qilganligini anglatadi: savdoning tugatilganligi, pulning bekor qilinganligi, binobarin, mehnat uchun pul to'lanmaganligi, aholiga iste'mol mollarini taqsimlab berishning amal qilishi barcha xizmat turlarining tekinligi” (Lafasov, 2017, 28).

Tarixiy bu faktlar shuni isbotlaydigi “Komunizm” siyosati xalq manfaatini emas ,davlatning boyishi, dunyo bo'yicha birinchilikni egalashi uchun kerak edi. Fikrimning isboti sifada birgina misol keltirmoqchiman.Sobiq SSSR davrida mustamlaka davlatlarning har biri qaysidir maxsulot yetishtirish uchun ixtisoslashtirilganligi ,birgina O'zbekistonning o'zi paxtaga moslashtirilgannini ko'rishimiz mumkin. Bu siyosatni yuritishdan maqsad birinchi o'rinda xalqni boshqarish bo'ladigan bo'lsa, ikkichidan ixtisoslashtirish siyosati orqali ko'roq foyda topish edi. Bu ayovsiz siyosat qanchadan qancha insonlarning yostig'ini quritgan.

“Sovet adabiyotini o'qitish metodikasiga xos yondashuvar, uning nazariy asoslari - marksizm-leninizm falsa-fasi mohiyatini yaxshi anglash, adabiy ta'limga ijtimoiy tarbiya quroli sifatida qarash, o'quvchilarni g'oyaviy jihatdan tarbiyalash o'rta maktab tarixida muhim ahamiyat kasb etdi. Sovet adabiyot o'qitish metodikasining muhim xususiyatlaridan biri badiiy asarga ijtimoiy-sinfiy nuqtayi nazardan, o'z davridagi “sinfiy kurash” mahsuli sifatida qarash, muallifning qaysi ijtimoiy qatlamga mansubligidan kelib chiqib baho berish umumta'lim maktablari adabiyot dars-liklaridagi asosiy yondashuvlardan biri bo'lib qoldi: “Asar-ning g'oyaviy-badiiy o'ziga xosligini tadqiq qilar ekanmiz, biz u yoki bu darajada muallifning goyalari, dunyoqarashi, pozitsiyasini aniqlashimiz lozim. Biroq hayotning mual-lif tasvirlagan qirralarini to'g'ri tushunish uchun biz uning qarashlarini taqozo qilgan ijtimoiy va tarixiy vaziyatni anglashimiz hamda ma'lum bir ijtimoiy guruhlar qarashlari bi-lan solishtirishimiz lozim. Biz, shuningdek, badiiy asar va keng ma'noda muallifning o'z davri mafkuraviy kurashida qanday o'rin tutganini, uning ijtimoiy hayotga ta'sirini ham anglashimiz kerak. Boshqacha qilib aytganda, biz yana va yana adabiyotning sinfiyligi muammosiga qaytamiz”-deb yozgan edi o'z davrining ko'zga ko'ringan metodist olimlaridan biri Georgiy Velenkiy”(Zulxumor Mirzayeva, Komil Jalilov,2024,12).

Bulgakov satirik, psixologik, fantastik mahoratini juda ham chiroyli namoyon etgan. Asarlarini o'qigan odam uning tasavvurining naqadar kengligini his qiladi. Bu romanda jamiyat, hokimiyat butun bir insoniyat taqdirini yoritishga harakat qilgan. Rossiyadagi fuqarolar urushi, birinchi jahon urushi va ikkinchi jahon urushi arafasidagi voqealardan ta'sirlanib yozgan. Dunyoni bo'lib olish yo'lida ketayotgan jarayonda davlatlarning niqob ostida bir-biriga qilgan nayranglari va bundan butun bir insoniyat jabrlanayotganini aytishga harakat qilmoqchi bo'ladi. Yozuvning asarlari rus adabiy tanqitiga uchraganidan so'ng boshqa asar yozmay faqat shu asar ustida ishlashi o'zining va butun bir insoniyatning ahvoli achinarli holda ekanligini tasvirlash bilan birga Xudoning borligiga va uning yagonaligiga isbotlashga harakat qiladi. Yozuvchi romanini Iso mavzusidan boshlagan bo'lsada, asarning biror bir o'rnida Uning Xudoligiga ishora qilmaydi. Aslida rus yozuvchising bunday yo'l tutishiga nima sabab bo'ldi degan savol tug'iladi kitobxonda. Rostan ham bunday fikr yuritishiga sabab Bulgakov Kiev universitetining tibbiyot fakultetini 1916-yilda tugatgan. Tarixiy faktlardan ham keltirish mumkinki XII asrdan boshlab evropa davlatlarida Ibn Sino tomonidan yozib qoldirilgan "Tib qonunlari" kitobi darslik sifatida o'qitilgan va hozir ham Ibn Sinoning asarlarida foydalanishadi. Shundan kelib chiqqan holda taxmin qilishimiz mumkinki, Bulgakov Ibn Sino va uning ta'limoti bilan tanish bo'lgan va islom dinidan ham yaxshigina xabardor bo'lgan va aynan shuning uchun ham Isoni Xudo darajasiga ko'tarmagan. Romannning har bitta bobida alohida muhokama qilsa arziydigan mavzular bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mixail Bulgakov. (2016). Usta va Margarita. –T.:Sharq.

Moyli Lafasov. (2017). Jahon tarixi. –T.:Turon-Iqbol.

Konstantin Simonov. (1966). –M.:Zvezda.

Zulxumor Mirzayeva, Komil Jalilov(2024) O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi, T.: Academic Space nashri.

www.ziyouz.com kutubxonasi

EDGAR ALLEN PO VA XURSHID DO'STMUHAMMADNING HIKOYALARIDA FARQLI VA MUSHTARAK JIHATLAR

Nazarbekova Xonzoda Mahmudbekovna

ToshDO'TAU TNA fakultetining 403 guruh talabasi

khonzodaashrafkhonova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda jahon adabiyotining romantizm vakili, psixologik nasr janri, hamda klassik detektiv shakl asoschisi, shuningdek, ba'zi asarlari sabab ilmiy fantastikaning shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo'shgan. Uning ijodida irrotsionallik, tasavvuf, halokat va anomal holatlar dekedensiya adabiyotining xususiyatlari aks etadi. U asosan qo'rqinchli va mistik hikoyalar yozuvchisi sifatida tanilgan Edgar Allen Po va o'zbek adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri bo'lgan Xurshid Do'stmuhammadning hikoyalaridagi mushtarak va farqli jihatlari ko'rib chiqiladi. Ushbu tezis uchun yozuvchi Edgar Allen Poning "The black cat" ya'ni o'zbek tiliga tarjima qilganda "Qora mushuk" hikoyasi,

shuningdek, Xurshid Do'stmuhammadning "Jajman" hikoyalari qiyoslanish uchun tanlab olindi. Ushbu hikoyalarda yozuvchilar ijodining bir-biriga qanchalik yaqinligi, voqealarni ochib berish jarayonidagi o'xshashlik va farqlilik jihatlari yaqqol namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: dekedensiya, klassik detektiv, psixologik nasr, romantizm, ilmiy fantastika, mistik hikoya, anomal holatlar.

Abstract. This thesis discusses the representatives of world literature in the Romanticism movement, the psychological prose genre, and the founder of the classic detective form. Additionally, some of his works contributed to the formation and development of science fiction. His writing reflects the characteristics of Decadent literature, including irrationality, mysticism, catastrophe, and anomalous events. He is recognized as a writer of horror and mystic stories, with Edgar Allan Poe being a prominent figure, alongside Xurshid Do'stmuhammad, one of the notable representatives of Uzbek literature. The similarities and differences in their stories will be examined. For this thesis, Edgar Allan Poe's story "The Black Cat", which translates to "Qora Mushuk" in Uzbek, as well as Khurshid Do'stmuhammad's "Jajmand" stories have been selected for comparison. In these stories, the proximity of the writers' styles, as well as the similarities and differences in their narrative techniques, become evident in the process of unfolding the events.

Keywords: decadence, classic detective, psychological prose, romanticism, science fiction, mystical story, anomalous situations.

XX asrda adabiyot insonni tahlil qilishga qaratilgan markaziy mavzularni o'z ichiga oldi. Insonning mohiyati asarlarning asosiy g'oyasini tashkil qila boshladi, bu esa hayot mazmuni va tasavvur haqidagi o'y-fikrlarni chuqurlashtirdi. Bu davrda adabiyotda inson ruhiyati, ichki qarama-qarshiliklar va hayotdagi ma'nolarni ochib berish asosiy e'tiborga olindi. Bu mavzularni o'zida mujassam etgan asarlar sifatida "Qora mushuk" va "Jajman"ni ko'rib chiqish mumkin. "Qora mushuk" asarida insonning ichki qarama-qarshiliklari, ruhiy azoblari va qo'rquvlari tasvirlangan. "Jajman" esa hayot mazmuni va shaxsiy mavjudlik masalalarini chuqur o'rganadi. Ikkala asar ham inson mohiyatini va uning ichki dunyosini tahlil qilishda muhim ro'l o'ynaydi. Albert Kamyu "Sizif haqidagi afsona" (The myth of Sisyphus 1942 pp. 19-20) asarida, ayniqsa, Poning "Qora mushuk" qissasiga e'tibor berib, qahramonlarning ekzistensial inqirozlari va ularning hayotidagi ma'no izlanishlarini ta'kidlaydi. Bu asarda absurd falsafasi, ya'ni inson hayotining ma'nosizligi va bu holatga qarshi kurashish mavzulari muhim rol o'ynaydi. Kamyu, insoniyatning ma'no izlashdagi kurashi va uning natijasizligi bilan bog'liq tushunchalarni o'rganadi, bu esa hayotning absurdligini anglashga yordam beradi. "Qora mushuk" va "Jajman" asarlarida insonning ichki jihatlari va ijtimoiy muammolar chuqur tahlil qilingan.

"Qora mushuk" asarida zo'ravonlik va aybdorlik hissi markaziy o'rin egallaydi. Asar qahramoni ichki kurashlar bilan to'la, uning muammolari inson psixologiyasini va ichki qarama-qarshiliklarni ochib beradi. Qahramon o'zining zo'ravonligi orqali aybdorlikni his qiladi, bu esa uning ruhiy holatini yanada og'irlashtiradi.

“Jajman” esa ijtimoiy muammolarga e’tibor qaratadi. Adolatsizlik va insoniylik masalalari asar davomida o‘z aksini topadi. Qahramonlar orqali ijtimoiy tengsizlik, iqtisodiy qiyinchiliklar va insoniyatning o‘zaro munosabatlari yoritiladi. Bu muammolar shaxsiy his-tuyg‘ular bilan bog‘liq bo‘lib, ijtimoiy sharoitlar inson ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatadi. Umuman olganda, har ikkala asar insoniyatning ichki va tashqi muammolarini bir-biri bilan bog‘lab ko‘rsatadi.

“Qora mushuk” asarida hayvon inson ruhiyatining qorong‘u tomonlarini ramziy ifodalaydi, bu orqali muallif insonning ichki konfliktlari va jasadni olib boruvchi qorong‘u kuchlarni tasvirlaydi. “Jajman” asarida ham hayvon obrazi insonning eng jirkanch, tuban hislatlarini ifodalaydi. Hayvonning ochko‘zligi, o‘lganndan keyin o‘rniga undanda kattarog‘ini paydo bo‘lishi insonning nafsini jilovlay olmasa hakalak otib kattalashib ketishini anglatadi. Immanuel Kant nafs haqida shunday deydi: «Nafsga berilish — bu erkinlikdan mahrum bo‘lishni anglatadi; haqiqiy axloqiy harakat qalbdan keladi». Immanuel Kantning bu so‘zlari, insonning nafsiy istaklari va erkinlik o‘rtasidagi muhim munosabatni ta’kidlaydi. Nafsga berilish, ya’ni o‘z istaklariga to‘liq qaram bo‘lish, insonni haqiqiy erkinlikdan mahrum qiladi. Bunday holda, shaxs o‘zining axloqiy qadriyatlaridan chetlashadi va o‘z harakatlarini to‘g‘ri yo‘naltira olmaydi. Kant, haqiqiy axloqiy harakatni qalbdan kelishini aytib, axloqiy qarorlar shaxsning ichki o‘zini anglashiga va to‘g‘ri qadriyatlarni tan olishiga asoslanganligini ta’kidlaydi. Ya’ni, inson o‘zining ichki ehtiyojlariga emas, balki axloqiy burchiga binoan harakat qilishi lozim. Bu g‘oya, Kantning moral falsafasining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lib, erkinlik va axloqiy mas’uliyatning ahamiyatini ochib beradi.

“Qora mushuk” qahramoni ichki muammolari bilan kurashadi, uning psixologik holati asar davomida o‘zgaradi. Zo‘ravonlik va aybdorlik hissi uni tushkunlikka olib keladi, va bu ichki kurash uning shaxsiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Jajmanda esa qahramonlar hayvonni paydo bo‘lishini oddiy qabul qiladilar. Ancha vaqtdan so‘ng, uning ochko‘zligi sabab undan qutilishka, u bilan kurashishka qaror qiladilar. Asosiy qahramon Zardusht bobo bu vaziyatlarni chetdan kuzatib turadi. Uning ichida ichki qarama-qarshilik, ming bir o‘y-xayollar bilan kurash ketayotkandi.

“Qora mushuk” asarida Edgar Allan Po psixologik va fantastik elementlarni ustalik bilan birlashtiradi. Bu asar qorong‘u, ajablanarli voqealar va ichki ziddiyatlar orqali hayotiy vaziyatlarni chuqur tasvirlaydi. Qahramonning ruhiy holati, uning daxshatli ishlaridagi ichki kurashi va o‘z-o‘zini yo‘qotishi orqali Po, inson psixikasidagi qorong‘u tomonlarni ochib beradi. Bu yerda ijtimoiy masalalar, masalan, zo‘ravonlik, o‘z-o‘zini anglash va ruhiy kasalliklar muhokama qilinadi.

Asar, har bir qahramonning ichki iztiroblari va ularning atrof-muhit bilan munosabati orqali zamonaviy inson hayotidagi muammolarni ko‘rsatadi. Po, qorong‘u kayfiyat va fantastik voqealar orqali o‘quvchini chuqur fikrlashga va o‘z xulq-atvorini qayta ko‘rib chiqishga undaydi.

Zardusht bobo hayvonning ochko'zligi tufayli qahramonlar oldida turgan muammolarni chetdan kuzatib, o'z ichida kurash olib boradi. U bir tomondan qahramonlarga yordam berishni xohlaydi, lekin boshqa tomondan, u hayvonning kuchini va insoniyatga tahdidini yaxshi biladi. Ming bir o'y-xayollarda hayvonning paydo bo'lish sabablari, uning kuchi va kuchsizligini o'ylab, Zardusht bobo qahramonlarga o'z tajribasi bilan maslahatlar berishga harakat qiladi. U kuchli ruhiy kuch va sabr-toqat bilan qahramonlar o'rtasidagi ichki ziddiyatlarni bartaraf etishga intiladi. Zardusht bobo qahramonlarga strategiyalarni taklif etadi, lekin har bir qarorda insoniy axloq va mas'uliyatni unutmaslikka undaydi. Ularning kurashi nafaqat jismoniy, balki ruhiy bo'lishini ta'kidlaydi. Zardusht boboning hikmatlari qahramonlarning hayvon bilan yuzma-yuz kelishlariga tayyorgarlik ko'rishlariga yordam beradi. Bu jarayonda Zardusht bobo o'z ichki qarama-qarshiliklari bilan kurashish orqali, nafaqat o'zini, balki qahramonlarni ham o'z yo'llarini topishga undaydi. Ularning hayoti va kelajagi buni talab qiladi.

Mushuk hikoyasida bosh qahramonning psixologik holati asta-sekin aqldan ozish jarayonini ko'rsatadi. U o'zining ichki ziddiyatlari va aybdorlik hissi bilan kurashadi, bu esa uning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Alkogolizm, o'zini oqlashga urinishlar va o'z xatti-harakatlarini oqlash, uning aqllilik va aqldan ozish o'rtasidagi chiziqni yanada noaniq qiladi. Bu jarayon, uning psixologik injiqliklarida va paranoid xayollarda namoyon bo'ladi, bu esa hikoyaning tashvishli atmosferasini kuchaytiradi. Freyd (Thé ego and the Id) asarida shunday deydi: "Aqldan ozgan odam haqiqatni sinab ko'rish qobiliyatini yo'qotgan odamdir". Bu aqldan ozish haqiqat va ichki istaklarni farqlash qobiliyatining buzilishini ta'kidlaydi. Yuqorida aytib o'tgan fikri ruhiy holat va ongning muvozanatini aks ettiradi. Aqldan ozish, shaxsning ichki istaklari va tashqi haqiqat o'rtasidagi farqni yo'qotishdir. Shunday holatda, inson o'z haqiqiy xulq-atvorini va ehtiyojlarini to'g'ri baholay olmaydi, bu esa ijtimoiy muhitda to'g'ri harakat qilish qobiliyatini kamaytiradi.

Hikoyaning oxirida, qahramon o'zining zo'ravonliklari va jinoyatlari bilan yuzma-yuz keladi. U o'z xatolarini anglab, ulardan qochib qutula olmaydi. "Qora mushuk" orqali u jinoyatlari va ruhiy muammolarini ko'rsatadi va oxir-oqibatda qamoqqa olinishi bilan yakunlanadigan halokatga olib keladi. Bu, Poning inson tabiatining qorong'u jihatlarini kashf etishdagi mahoratini namoyish etadi. "Jajman" asarining oxirida, Xurshida Do'stmuhammad qahramonlarining ichki kurashlari va hayotiy tanlovlariga e'tibor qaratadi. Hikoya tugashida, qahramonlar o'z maqsadlariga yetishadi, ammo har biri o'z yo'lida turli sinovlarga duch keladi. Bu yakun, hayotdagi qarorlarning oqibatlari haqida o'ylashga undaydi va insoniylik hamda halollikning ahamiyatini ta'kidlaydi. Asar, shuningdek, umid va yangi boshlanishlar mavzusini ham o'z ichiga oladi. Uilyam Shekspir ("Hamlet, published in the First Folio in 1623, Act 3, Scene 1.") asarida Shunday deydi: "Halolikdan qimmatroq narsa yo'q". Bu ifoda hayot va o'lim haqidagi chuqur

fikrlarni ifodalaydi. U insonning halok bo‘lishidan va hayotning qadriga yetmaslikdan ogoh bo‘lishni ta‘kidlaydi. Shekspirning “Hamlet” asarida bu fikr, hayotdagi qiyinchiliklardan qochish istagi va o‘zini halok qilish haqida mulohaza yuritishda paydo bo‘ladi. Bu jumla inson hayotining noaniqligi va qimmatini ko‘rsatadi. Har bir daqiqaning qadriga yetish va hayotni mazmunli o‘tkazish muhimdir. O‘limdan qochish imkoni yo‘qligini hisobga olsak, hayotning qiymatini anglash zarur. Umuman olganda, bu fikr hayotning ahamiyatini va uning qadrini ko‘rsatadi.

Xuolsa qilganda, Edgar Allan Po “Qora Mushuk” hikoyasida insonning ruhiy holati va uning o‘zgarishi ko‘rsatilib, psixologik jihatlar orqali yaxshi inson qanday qilib kutilmaganda yomonlashishi mumkinligini ochib beradi. Po mistik tasvirlar bilan bu jarayonni chuqur tahlil etadi, inson psixikasidagi muvozanatsizlikni ta‘kidlaydi. Boshqa tomondan, “Jajman” asari Zardusht bobo timsoli orqali insonlarning jamoaviy xatti-harakatlari va axloqi o‘zgarishlarini ko‘rsatadi. Bu asar bozor muhitida sodir bo‘ladigan yomonliklarni ochib beradi va axloqiy savodsizlikni yoritadi. Har ikkala asar o‘ziga xos uslubga ega, lekin ularning tematik jihatdan o‘xshashligi, inson tabiatining qorong‘u tomonlarini o‘rganishi ko‘zga tashlanadi. Po va Xurshid Do‘stmuhammad, har biri o‘z uslubida, inson tabiatining murakkabligini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Edgar Allen Po story “The black cat” published in (1843).

“Groundwork of the Metaphysics of Morals” (1785); pp.31-55.

“Hamlet, published in the First Folio in (1623), Act 3, Scene 1

Sigmund Freud’s “The Ego and the Id,” originally published in (1923).

“The myth of Sisyphus “ (1942); pp. 19-20

Xurshid Do‘stmuhammad (1997) “ Jajman “ hikoyasi.

ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНОВ ХХІ в. НА ПРИМЕРЕ ТРИЛОГИИ ХИЛАРИ МАНТЕЛ

Назарова Райхон Шавкатовна,

Базовая докторантка 1 курса УзГУМЯ

ray11_91@mail.ru

Научный руководитель: PhD, доцент. Мухаммедова Н. Э.

Аннотация. Данная статья представляет собой анализ особенностей английских исторических романов ХХІ века на примере трилогии Хилари Мантел о Томасе Кромвеле. Автор подробно анализирует специфику повествования, использование исторических источников, а также влияние произведения на современную литературную среду. В контексте трилогии о Томасе Кромвеле освещаются ключевые аспекты современных британских исторических романов на рубеже веков. Исследование позволяет выявить сущностные черты и значимость произведения Хилари Мантел для современного понимания исторической прозы. Результаты исследования включают обнаружение новаторских жанровых особенностей, терминов и концепций. С целью углубления и обогащения анализа, автор ссылается на труды учёных и теоретиков литературы, таких

как: Проскурнин Б. М., Кабанова И. В., Райнеке Ю. С., Ариас Р. и Хатчеон Л., чьи уникальные взгляды на жанровые формы предоставляют ценное понимание исторического контекста.

Ключевые слова: исторический роман, современный, развитие, трилогия, метароман, перспектива.

Abstract. The following article presents an analysis of the features of English historical novels of the 21st century based on Hilary Mantel's trilogy about Thomas Cromwell. The study focuses on the characteristics of the literary work, including themes and the author's artistic style. The author extensively analyzes the narrative specificity, use of historical sources, and the influence of the work on the contemporary literary environment. Within the context of the trilogy about Thomas Cromwell, key aspects of modern British historical novels at the turn of the centuries are highlighted. The research allows for the identification of essential features and significance of Hilary Mantel's trilogy for the contemporary understanding of historical fiction. The research results include the detection of innovative genre features, terms, and concepts. To deepen and enrich the analysis, the author relies on the works of scholars and literary theorists such as Proskurnin B.M., Kabanova I.V., Rayneke Y.S., Arias R. and Hatcheon L., whose unique perspectives on genre forms provide valuable insights into the historical context

.Keywords: historical novel, contemporary, development, trilogy, meta novel, perspective.

Принято считать, что Вальтер Скотт сыграл ключевую роль в формировании жанра исторического романа. Классическая модель жанра стала отправной точкой для понимания развития британской литературы от XIX до наших дней. В. Скотт делает выбор в пользу эпох, пронизанных острыми национальными и социальными противоречиями, и создаёт сложные авантюрно-романтические сюжеты. Однако исторические романы наших дней берут за основу события и личностей, которые не были столь эпохальными и игнорировались многими историками и писателями.

В XX - XXI вв. исторический роман переживает новый этап развития, который характеризуется не только ростом популярности, но и значительными изменениями. Различные британские писатели, такие как Роберт Грейвз («Я, Клавдий», 1934 г., «Божественный Клавдий», 1935 г. «Царь Иисус», 1946 г.), Мэри Рено («Царь должен умереть», 1958 г., «Бык из моря», 1962 г., «Последняя чаша», 1956 г., трилогия «Александр Великий», 1969-1981 гг.), Ивлин Во («Елена», 1950 г.), Джулиан Барнс («Артур и Джордж», 2005 г.), Хилари Мантел (трилогия о Т. Кромвеле: «Вулфхолл», 2009 г., «Внесите тела», 2012 г., «Зеркало и свет», 2020 г.) и др., на разных этапах развития литературы внесли свой вклад в развитие жанра исторического романа, каждый со своим собственным подходом, тем самым обогатив жанр в целом. Специфические черты английского исторического романа в XX-XXI веках подверглись значительным преобразованиям под влиянием динамично меняющейся литературной атмосферы и культурных трендов. Изначально отличавшийся эпическими масштабами, величественными историческими фресками и

многогранными сюжетами, английский исторический роман постепенно обрёл новые формы и структуры, которые делают его более глубоким и интимным.

Обратимся к выводам, сделанным ведущим российским литературоведом Б. М. Проскурниным, который, анализируя прерывистость развития исторического романа в Британии утверждает, что модернисты 1910-1920-х гг. отказались от вальтерскоттовского канона жанра (Проскурнин, 2023, с. 24). Модернисты критиковали не столько конкретный исторический роман, сколько канонизацию жанра в целом и любого литературного произведения, которое придерживается реалистического повествования. Проскурнин отмечает, что это время в истории британской литературы стало известно как «время одержимости историей» (Проскурнин, 2023, с. 27), где многие писатели, не обязательно разделяющие постмодернистскую философско-эстетическую идеологию, все же использовали элементы постмодернистской поэтики и магического реализма. Рассматривая труды различных авторов в этом контексте, можно увидеть разнообразие подходов к обработке исторической тематики. По утверждению Кабановой И. В., на основе сдвигов в исторической прозе Британии последних полутора десятилетий XX века, можно сделать вывод о быстром уходе времени «постмодернистской концепции истории, которая проблематизирует понятие памяти, нарратива и доступности знания о прошлом», и времени господства «конвенций историографической метафикции» в британской литературе (Кабанова, 2021, с. 325).

Следует отметить, что несмотря на изменения, которым подвергся жанр английского исторического романа в XXI веке, он всё ещё сохраняет некоторые черты традиционного исторического жанра. В современной исторической трактовке акцент делается не столько на утраченные исторические факты, сколько на их отражение в современности. Фрагменты прошлого, проникающие в настоящее время, формируют неполную картину, обусловленную утратой источников и документации, а также их искажением при анализе в новом временном контексте. В контексте активных дискуссий между историками, философами и литературными критиками относительно возможности объективного понимания прошлого и существования объективной исторической реальности возник новый вид исторического романа - историографический метароман, основанный на упомянутых принципах и признании отсутствия истинной и неоспоримой исторической версии событий. Впервые данный термин вводит английская исследовательница Линда Хатчеон в 1988 г., поясняя, что «историографический — дословно «пишет историю», метароман — текст комментирует свой вымышленный статус, подчёркивает сделанность произведения, обнажает «текстуальность текста»» (Райнеке, 2002, с. 9).

Историографический метароман ставит в центр внимания диалектику между фактом и вымыслом, а также процесс исторического познания.

Обратимся к ещё одному значимому научному труду Б. М. Проскурнина, в котором отмечается, что одним из инновационных аспектов современного британского романа является изменение роли автора, который больше не претендует на абсолютное знание и всемогущество (Проскурнин, 2016, с. 78). Проскурнин утверждает, что автор, несомненно, сохраняет обширные познания о ходе исторических событий, благодаря временному разрыву между написанием романа и временем, описываемым в произведении, но он уже не навязывает своего толкования прошлых событий. Вместо всезнающего повествования появляется более отождествимый с читателем повествователь, который рассматривает прошлое через призму собственного опыта и взглядов. Следовательно, современный исторический роман стремится к установлению повествовательного доминирования персональной точки зрения, где все события и персонажи интерпретируются через личностную призму. В качестве яркого примера такого новаторства можно привести трилогию Х. Мантел о Томасе Кромвеле, в которой голос автора отходит на второй план и все события передаются через точку зрения протагониста трилогии Томаса Кромвеля.

Субъективная призма восприятия событий, основанная на внутреннем мире главного героя, придаёт повествованию некий эмоциональный заряд и делает его философским исследованием человеческой природы и моральных дилемм. Также существенное значение имеет пространственно-временная структура трилогии, основанная на нелинейном повествовании и свободном перемещении во времени и пространстве, что создаёт многоуровневую картину событий и позволяет глубже раскрыть психологический портрет Кромвеля, а использование первого лица в повествовании от лица Кромвеля позволяет читателю погрузиться в его внутренний мир и понять его мотивы - это, в свою очередь, освещает историю с новой, непредвзятой стороны.

Общеизвестно, что Х. Мантел проделала огромную работу, прежде чем приступить к написанию упомянутой трилогии, о чём она признаётся в интервью М. Симпсон (Simpson, 2015). Однако Мантел говорит и об определённой толике вымысла, оправдывая это тем, что прибегала к нему в случаях отсутствия «правды» (Simpson, 2015). Это доказывает то, что современные писатели исторических романов восполняют исторические пробелы, опираясь на архивы, письма и другие важные материалы для как можно точного воссоздания событий минувших лет. Этот последний аспект, по мнению некоторых критиков, приближает трилогию к неисторической фикции, освящённой доктором наук Р. Ариас, которая утверждает, что такого рода историческая проза требует рассмотрения и оценки прошлого

через современную перспективу (Arias, 2014, p. 33). Возможно, лучше дать слово Х. Мантел, процитировав небольшой метафорический отрывок из заключительной части трилогии «Зеркало и свет», в котором рассказчик, упоминая о первой встрече Генриха со своей дочерью Марией после того, как та, наконец-то, подписала своё подчинение власти отца, размышляет о прелести исторического вымысла: «Когда хроники нынешнего правления будут написаны нашими внуками или чужеземцами [...] они придумают заново встречу короля и его дочери – речи, которыми они друг друга приветствовали, взаимные поклоны, обещания, благословения. Они не увидят, не запишут, как леди Мария, чуть не падая с ног, склонилась в поклоне и как король вспыхнул, пересёк комнату и прижал её к груди. Её сопение и хныканье, когда она обнимала белую с золотом ткань его джеркина, его всхлипывания, несмелые ласки и слезы, брызнувшие из глаз.» (Мантел, 2021, с. 183). Следовательно, Мантел признает субъективность исторического нарратива и роль воображения в воссоздании прошлого, не отказываясь при этом от стремления к исторической достоверности.

Таким образом, В XXI веке английские исторические романы приобрели новые особенности и акценты, отражающие современные тенденции и требования к литературе. Они стали олицетворением исторической точности и пересмотра прошлого через современную точку зрения. Важным аспектом стало определение границ между исторической достоверностью и художественным вымыслом, что открывает дискуссии о роли автора и его ответственности за точное воссоздание исторических фактов и персонажей. На первый план выходят второстепенные или менее популярные личности, чьи судьбы были недостаточно освещены историками и писателями исторической прозы. На фоне этого, делается вывод о том, что трилогия Хилари Мантел о Томасе Кромвеле является примером современного исторического романа, где историческая правда и художественная выразительность органично сочетаются, погружая читателя в мир сложных взаимосвязей и глубоких психологических тонкостей.

Список использованной литературы

- Arias, R. (2014). Exoticising the Tudors: Hilary Mantel's Re-Appropriation of the Past in *Wolf Hall* and *Bring Up the Bodies*. In: Rousselot, E. (Ed.) *Exoticizing the Past in Contemporary Neo-Historical Fiction*. (pp.19–36) Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1007/978-3-031-09019-6_7
- Simpson, M., & Mantel, H. (2015). Interviewed by Mona Simpson (Art of Fiction, N226) // *Paris Review*. – N 212 [electronic resource]. URL: <https://www.theparisreview.org/interviews/6360/the-art-of-fiction-no-226-hilary-mantel>

- Кабанова, И. В. (2021). «Чистое сияние прошлого»: исторический роман Хилари Мантел // *Два века английского романа. Коллективная монография. К 70-летию профессора Б. М. Проскурнина*. СПб.: изд-во «Маматов», 325–347. URL: https://mamatov.ru/archive/doc/prosk_v_p.pdf
- Мантел, Х. (2021). *Зеркало и свет*. Москва: издательство «Иностранка», Азбука-Аттикус. Пер. с англ. Е. Доброхотовой-Майковой, М. Клеветенко.
- Проскурнин, Б. М. (2016). Историческая диалогия Хилари Мантел и «Память жанра» // *Филологический класс*. №2 (44), 77-83. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskaya-dilogiya-hilari-mantel-i-pamyat-zhanra>
- Проскурнин, Б. М. (2023). Современный английский исторический роман: традиция и диалог с нею. // *Мировая литература в контексте культуры*. №16 (22), 23-32. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-angliyskiy-istoricheskiy-roman-traditsiya-i-dialog-s-neyu>
- Райнеке, Ю. С. (2002). Исторический роман постмодернизма и традиции жанра (Великобритания, Германия, Австрия): дис. ... канд. филол. наук:10.01.03. / Ю.С. Райнеке. — М.

GROTESK USULINING BADIY ADABIYOTDAGI TUTGAN O'RNII

*Rajabova Lobar Shuhrat qizi
ToshDO'TAU O'FF 3-kurs talabasi
lobarajabova48@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada grotesk usuling kelib chiqishi, uning badiiy adabiyotga kirib kelishi va ahamiyati, qo'llanish usullari o'rganilgan. Grotesk usuli qo'llanilgan badiiy asarlardan misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Grotesk, adabiyot, obraz, fantastik, g'ayritabiiy

Abstract. This article examines the origin of the grotesque method, its introduction into fiction and its importance, as well as the methods of its use. Examples of works of art using the grotesque method are given.

Keywords: Grotesque, literature, image, fantastic, supernatural

Grotesk usuli san'at va dizaynda keng qo'llaniladigan usullardan biri bo'lib, uning asosiy xususiyatlari soddalik, minimalizm va geometrik shakllarga asoslanadi. Bu usulda yaratilgan asarlar ko'pincha aniq, qat'iy va oddiy chiziqlarga ega bo'ladi.

“Grotesk” so'zi italyancha “grottesco” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu “g'orga oid” yoki “g'orga o'xshash” degan ma'noni anglatadi. Dastlab bu atama qadimgi Rim g'orlaridan topilgan murakkab va g'aroyib bezaklar, naqshlar va tasvirlar uchun ishlatilgan. Vaqt o'tishi bilan, “grotesk” so'zi kengroq ma'noda qo'llanib, juda g'alati, qo'rqinchli yoki haddan tashqari noodatiy shakllar, tasvirlar yoki holatlar haqida gap ketganda ishlatila boshlagan. San'at va adabiyotda grotesk uslub komik, qo'rqinchli yoki fantastik elementlarni uyg'unlashtirib, tomoshabinda hayrat va ko'pincha noqulaylik hissini uyg'otadi.

Grotesk usuli adabiyotga qadimgi davrlardan kirib kelgan, ammo u oʻrta asrlar va ayniqsa, Uygʻonish davrida kuchli rivoj topdi. Grotesk dastlab sanʼat va meʼmorchilikda oʻz aksini topgan. “Grotesk” soʻzi Italiyada XVI asrda paydo boʻlgan va “grotto” (gʻor) soʻzidan kelib chiqqan. Rim imperiyasining qadimiy binolaridagi dekorativ sanʼat asarlarini oʻrgangan sanʼatshunoslar oʻsha davrdagi bezaklar va rasm uslublarini “grotesk” deb atashgan. Bu tasvirlarda bir-biriga mos kelmaydigan, gʻayrioddiy elementlar — masalan, inson va hayvonlarning birlashgan shakllari, fantastik mavjudotlar, noodatiy va deformatsiyalangan tasvirlar uchragan.

Groteskning adabiyotga kirib kelishi bosqichlari:

1. Uygʻonish davri: Uygʻonish davrida grotesk adabiyotda yanada kengroq qoʻllanila boshlandi. Bu davrda yozuvchilar va dramaturglar inson tabiatining ziddiyatli tomonlarini, hayotiy mantiqsizlik va shafqatsizlikni ochib berishga qiziqish bildirib boshladilar. Bu davrning muhim asarlaridan biri boʻlgan Fransua Rablening “Gargantua va Pantagryuel” asarida grotesk elementlar juda koʻp uchraydi. Asarda qahramonlar juda kattalashgan yoki kichraygan shakllarda tasvirlanib, parodiya va satira orqali inson va jamiyatning gʻalati jihatlari ochib berilgan.

2. XVII-XVIII asrlarda: Bu davrda Yevropada grotesk usuli adabiyotda tanqidiy ruhda qoʻllanila boshladi. Jonatan Sviftning “Gulliverning sayohatlari” asari bunga misol boʻla oladi. Asarda grotesk orqali insoniyatning axloqiy zaifliklari, jamiyatdagi nohaqliklar va mantiqsizliklar parodiya tarzida ochib berilgan. Ushbu davr adabiyotida grotesk koʻpincha satirik maqsadlarda ishlatilgan.

3. Romantizm davri: XIX asrda romantizm davri yozuvchilari ham grotesk usuliga murojaat qilishdi. Edgar Allan Po, Goffman va boshqa yozuvchilar oʻzlarining sirli va qoʻrqinchli asarlarida grotesk elementlarni keng qoʻllaganlar. Bu yozuvchilar insonning ichki dunyosidagi qorongʻu, tushunarsiz tomonlarini, ruhiy iztiroblarini va oʻlim bilan bogʻliq qoʻrquvlarni grotesk orqali ifodalaydilar.

4. Modernizm davri: XX asrda modernizm yozuvchilari grotesk usulini psixologik va ekzistensial masalalarni ochib berishda qoʻllay boshladilar. Frans Kafka grotesk usulini oʻz asarlarida, masalan, “Metamorfoza” qissasida juda oʻziga xos tarzda ishlatgan. Uning asarlarida grotesk usuli insonning jamiyat oldidagi ojizligi, oʻz-oʻzini tushunmaslik va ichki ziddiyatlarni ifodalashda muhim oʻrin tutadi.

5. Postmodernizm va zamonaviy adabiyot: Grotesk postmodernizm davrida ham keng tarqaldi. Ushbu davr adabiyotida yozuvchilar insoniyatning noaniqliklari, mantiqsizliklari va hayotiy absurdlarni grotesk usulida koʻrsatishni davom ettirmoqdalar. Bu usul zamonaviy asarlarda ijtimoiy masalalarni tanqid qilish, insonning noaniq holati va axloqiy savollarni ochib berish uchun foydalaniladi. (Mixail Bahtin, 1965)

Badiiy adabiyotda grotesk usuli o'ziga xos va o'ziga tortuvchi usul bo'lib, asosan noan'anaviy, ajabtovur, ba'zida g'alati va hayratomuz voqealarni tasvirlashda ishlatiladi. Grotesk usuli yordamida mualliflar jamiyatdagi nuqsonlarni, inson xulq-atvoridagi g'alati jihatlarni va mantiqsizliklarni oshkora qilishadi. Bu usul tanqidiy nuqtayi nazar bilan ko'pincha o'tkir ijtimoiy muammolarni, jamiyatdagi beqarorliklarni va shaxsning ichki ziddiyatlarini ko'rsatishga yordam beradi.

Grotesk san'atning ajralmas qismi bo'lib, u go'zallik va xunuklikning uyg'unlashuvidir. Grotesk "hayotning haqiqatlarini ochib beruvchi va dunyoning murakkabligini ko'rsatadigan" kuchli ifoda vositasidir. Groteskning inson hayotining murakkab va ko'p qirrali tomonlarini ko'rsatib beruvchi vositadir (Victor Hugo, 1827).

Grotesk adabiyotda ko'pincha haddan tashqari o'zgartirilgan yoki mubolag'ali obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan, qahramonlar g'alati, ba'zan odamga o'xshamaydigan shakllarga ega bo'lishi mumkin yoki ularning xatti-harakatlari mantiqdan yiroq bo'ladi. Ushbu usulning asosiy maqsadi o'quvchida kuchli hissiyotlar, hayrat yoki ichki norozilik uyg'otishdan iboratdir.

Grotesk usulining adabiyotdagi eng yorqin namunalaridan biri Frans Kafka, Fyodor Dostoyevskiy va Nikolay Gogol asarlarida uchraydi. Masalan, Gogolning "Burun" yoki Kafka "Metamorfoza" asarida grotesk usuli insonning o'ziga, jamiyatdagi o'z o'rniga bo'lgan munosabatini o'zgacha va o'tkir ko'rsatadi.

Badiiy adabiyotda grotesk usuli murakkab va ko'p qatlamli usul bo'lib, asarlarda real va fantaziyaga xos elementlarni birlashtirish orqali o'quvchida kuchli estetik ta'sir uyg'otishga qaratilgan. Grotesk adabiy asarlarda inson va jamiyatning g'alati, mantiqsiz yoki ba'zida qo'rqinchli tomonlari namoyon bo'ladi, shuningdek, u kishida hazil va achinish aralash hislarni uyg'otadi. Bu usul, o'quvchini noqulaylik va hayrat hislariga solib, hayotning ko'pincha soya ostida qolgan, yaqqol ko'rinavermaydigan jihatlarni ko'rsatish imkonini beradi.

Dunyo biz uchun g'ayritabiiy va begona bo'lib qolgan holatlarda grotesk o'z aksini topadi. Grotesk qo'rqinch va kulgining o'zaro uyg'unlashuvi bo'lib, bu uslub odamlar ongida dahshat va noaniqlik hissini uyg'otadi. Grotesk inson ongidagi tartib va tushunarlilikka tahdid soluvchi, turg'unlikni buzuvchi elementdir (Wolfgang Kayser, 1957).

Groteskning asosiy xususiyatlari: Murakkablik va o'zgacha tafovutlar: Grotesk asarlarida bir-biriga mos kelmaydigan yoki o'zaro ziddiyatli elementlar birgalikda qo'llanadi. Masalan, real va fantastik, kulgili va qo'rqinchli, go'zal va xunuk, oddiy va g'ayrioddiy elementlar birlashadi. Bu o'quvchida qarama-qarshi hislar uyg'otadi.

Mubolag'a va o'zgartirilgan obrazlar: Grotesk usulida qahramonlar ko'pincha oddiy shaklda emas, balki mubolag'ali yoki deformatsiyalangan ko'rinishda tasvirlanadi. Bu orqali muallif

ularning ichki holatini yoki ijtimoiy vaziyatdagi absurdlikni aks ettiradi. Shunday qilib, qahramonlarning g'alati shakli ularning ichki dunyosi va jamiyatdagi holatini kuchliroq ifodalaydi.

Fantastika va real dunyo aralashuvi: Grotesk usulida real voqeliklar fantastik elementlar bilan birga ko'rsatiladi.

Grotesk asarlar odatda tanqidiy xususiyatga ega bo'lib, ular orqali mualliflar jamiyatdagi o'zgacha hodisalarni, axloqiy me'yorlarni va madaniy hodisalarni qoralashadi.

Grotesk usuli odatda o'quvchini noqulaylik hissiga soladi. Bu orqali o'quvchi voqea va qahramonlar haqida chuqurroq o'ylashga majbur bo'ladi. Ko'p hollarda grotesk asarlar inson hayotidagi mantiqsizliklarni ko'rsatib, o'quvchini muhim savollar bilan yuzlashtiradi.

Nikolay Gogolning "Burun" asarida shaxsning o'z mansabiga va ijtimoiy mavqeiga bo'lgan munosabatidagi absurdlik grotesk usulda tasvirlanadi. Asardagi qahramonning burni mustaqil bo'lib, o'z hayotini yashay boshlaydi, bu esa satira orqali ijtimoiy normativlarni savol ostiga qo'yadi.

Fyodor Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo" asarida grotesk elementlari orqali Dostoyevskiy inson ruhiy holatidagi ziddiyatlarni va ong ostidagi xavotirlarni ochib beradi. Asardagi Raskolnikovning jinoyati va uni amalga oshirishdagi ichki ziddiyatlar grotesk usulida tasvirlangan.

Groteskning adabiyotdagi o'rni va ma'nosi: Grotesk usuli adabiyotda inson hayotidagi mantiqsizlik va ziddiyatlarni, odamlarning o'ziga xos munosabatlarini ochib berishga yordam beradi. Bu usul o'quvchida kuchli hissiy javoblar tug'diradi va ko'pincha ijtimoiy masalalarni keskin va jozibador usulda ko'rsatishga imkon beradi. Grotesk asarlar insoniyatning ichki dunyosi va atrof-muhitga bo'lgan qarashlarini o'zgacha nuqtayi nazardan ko'rsatib, o'quvchini yangi jihatlar bilan tanishtiradi va jiddiy savollar qo'yadi.

Grotesk usuli yordamida yozilgan asarlar zamonaviy adabiyotda ham o'z o'rniga ega bo'lib, turli janrlarda qo'llaniladi. Bu usulning o'ziga xosligi, ayniqsa, inson va jamiyat haqidagi chuqur ma'noli asarlar yaratishda katta ahamiyatga ega.

Badiiy adabiyotda grotesk usuli o'ziga xos va o'ziga tortuvchi usul bo'lib, asosan noan'anaviy, ajabtovur, ba'zida g'alati va hayratomuz voqealarni tasvirlashda ishlatiladi. Grotesk usuli yordamida mualliflar jamiyatdagi nuqsonlarni, inson xulq-atvoridagi g'alati jihatlarini va mantiqsizliklarni oshkora qilishadi. Bu usul tanqidiy nuqtayi nazar bilan ko'pincha o'tkir ijtimoiy muammolarni, jamiyatdagi beqarorliklarni va shaxsning ichki ziddiyatlarini ko'rsatishga yordam beradi.

Grotesk adabiyotda ko'pincha haddan tashqari o'zgartirilgan yoki mubolag'ali obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan, qahramonlar g'alati, ba'zan odamga o'xshamaydigan shakllarga ega

bo'lishi mumkin yoki ularning xatti-harakatlari mantiqdan yiroq bo'ladi. Ushbu usulning asosiy maqsadi o'quvchida kuchli hissiyotlar, hayrat yoki ichki norozilik uyg'otishdan iboratdir.

Grotesk usulining adabiyotdagi eng yorqin namunalaridan biri Frans Kafka, Fyodor Dostoyevskiy va Nikolay Gogol asarlarida uchraydi. Masalan, Gogolning "Burun" yoki Kafka "Metamorfoza" asarida grotesk usuli insonning o'ziga, jamiyatdagi o'z o'rniga bo'lgan munosabatini o'zgacha va o'tkir ko'rsatadi.

Groteskning adabiyotdagi o'rni va ma'nosi: Grotesk usuli adabiyotda inson hayotidagi mantiqsizlik va ziddiyatlarni, odamlarning o'ziga xos munosabatlarini ochib berishga yordam beradi. Bu usul o'quvchida kuchli hissiy javoblar tug'diradi va ko'pincha ijtimoiy masalalarni keskin va jozibador usulda ko'rsatishga imkon beradi. Grotesk asarlar insoniyatning ichki dunyosi va atrof-muhitga bo'lgan qarashlarini o'zgacha nuqtayi nazardan ko'rsatib, o'quvchini yangi jihatlar bilan tanishtiradi va jiddiy savollar qo'yadi.

Grotesk usuli yordamida yozilgan asarlar zamonaviy adabiyotda ham o'z o'rniga ega bo'lib, turli janrlarda qo'llaniladi. Bu usulning o'ziga xosligi, ayniqsa, inson va jamiyat haqidagi chuqur ma'noli asarlar yaratishda katta ahamiyatga ega.

Grotesk usulining o'ziga xos ko'rinishlari mavjud bo'lib bular: Qahramonlarning ichki va tashqi ziddiyatlari: Gabriel Garsia Marquesning "Buzrukning kuzi" asaridagi bosh qahramon timsolida grotesk usuli uning ichki va tashqi dunyosidagi qarama-qarshiliklarni ko'rsatish uchun qo'llanilgan. Buzruk tashqi dunyo va shaxsiy ambitsiyalari o'rtasidagi ichki ziddiyatlarni boshdan kechiradi. Bu ziddiyatlar uning xatti-harakatlarida o'ziga xos shaklda aks etadi. Uning o'z-o'ziga nisbatan ishonchi va jamiyatdagi o'rni bilan bog'liq ichki iztiroblari grotesk tarzda ifodalanib, o'quvchiga chuqur ta'sir qiladi. Ko'pchilikning harakatsizligi va axloqiy zaifligi: Asarda o'z o'rnini topishga harakat qilayotgan odamlar va ularning atrofidagi insonlar orasidagi munosabatlarda grotesk ko'rinadi. Ularning axloqiy zaifligi, o'z-o'zidan mamnunlik va befarqlik tuyg'ulari juda kuchli tasvirlanadi. Bu holatlar o'quvchiga kulgili va bir paytning o'zida achinarli tuyuladi, chunki jamiyatning buzilgan ahvoli, axloqsizlik va odamlarning o'z manfaati uchun boshqa odamlarga zarar yetkazishi grotesk orqali yanada o'tkir ifodalanadi. Simvolik va deformatsiyalangan tasvirlar: Buzrukning qiyofasi, uning atrof-muhiti va o'z xatti-harakatlari o'ziga xos simvolik tasvirlarda berilgan. Yozuvchi bu simvolik tasvirlardan foydalanib, Buzrukning ichki dunyosidagi noaniqlik va chalg'ituvchi his-tuyg'ularni ifodalaydi. Bu usul orqali Buzrukning o'ziga xos ichki parchalanishi va ruhan o'zini yo'qotib borishi ko'rsatiladi. Kulgili va fojiali vaziyatlar aralashuvi: Asar davomida Buzruk va boshqa qahramonlar o'zlarining hayotida duch kelgan murakkab va kulgili vaziyatlarga tushib qoladi. Ba'zi voqealar tashqaridan kulgili ko'rinsa-da, aslida ular fojiali ma'no kasb etadi. Bu grotesk aralashuvi orqali yozuvchi inson

hayotining murakkabligini, jamiyatdagi paradoksal hodisalarni ko'rsatadi. Ijodiy va axloqiy tanazzulni ifodalash: Asarda yozuvchi grotesk orqali jamiyatdagi axloqiy va ma'naviy tanazzulni ochib beradi. Buzrukning qiyinchilik va tushkunlikka to'la hayoti, u yashayotgan muhitning axloqsizlik bilan yo'g'rilganligi, odamlarning bir-biriga befarqligi, yolg'on va ichki ikkiyuzlamachilik grotesk tarzda ko'rsatiladi. Yozuvchi shaxsning jamiyat ta'sirida o'z yo'lidan adashishi, uning o'z g'oyalari va qadriyatlaridan uzoqlashishi mavzularini grotesk usulida chuqur ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, Grotesk usuli adabiyotga kirib kelganidan buyon turli davrlarda o'ziga xos tarzda rivojlandi va ma'nosi kengaydi. U dastlab faqat dekorativ san'at va me'morchilikda qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik adabiyotda inson va jamiyatdagi murakkab, ziddiyatli, ba'zida esa kulgili, ba'zida esa qo'rqinchli tomonlarni ifodalash uchun kuchli estetik vosita sifatida o'z o'rnini topdi. Grotesk usuli bugungi kunda ham zamonaviy adabiyotda murakkab ijtimoiy va psixologik masalalarni ochib berishda, o'quvchini chuqur mulohaza qilishga undashda qo'llanilib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Fyodor Dostoyevskiy (1977) *“Jinoyat va jazo”* Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti

Gabriel Garsia Marques(2008) *“Buzrukning kuzi”* Toshkent: Yangi asr avlodi.

Nikolay Gogol(2024) *“Burun”* Tafakkur jurnali

Philip Thomson (1972) *“The grotesque”* London: Methuen.

“KAPITAN QIZI” VA “O'TKAN KUNLAR” ROMANLARIDA RAQIB OBRAZI

*Rustamova Mohinur Xasanjonovna,
ToshDO'TAU, O'FF, 4-kurs talabasi*

xasanjonovnamohinur@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Uzoq Jo'raqulov

Annotsatsiya. Mazkur maqolada Aleksandr Sergeyevich Pushkinning “Kapitan qizi” hamda Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanlaridagi raqib obrazlari – Shvabrin va Homidning badiiy adabiyotdagi o'rni va ahamiyati o'rganilgan. Shuningdek, ushbu obrazlarda mujassamlangan xalqning ramziy qarashlari ham talqin qilingan. Ikki asar voqealar rivoji (syujet) va obrazlari qiyosiy tahlil asosida ko'rib chiqilgan. Ushbu izlanish davomida Shvabrin va Homid obrazlari orasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlangan hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Tahlillar natijasida har ikkala asardagi raqib obrazlarining nafaqat syujetda, balki ijtimoiy va psixologik kontekstdagi ahamiyati yoritilgan. Bu esa o'z navbatida, asarlarning mavzuviy va g'oyaviy jihatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Raqib, Odam a.s, O'tkan kunlar, Shvabrin, Homid, Iblis, Hiyla, Otabek, Rad etilgan sevgi

Abstract. This article examines the place and significance of Shvabrin and Hamid, the rival characters in Alexander Sergeevich Pushkin's "The Captain's Daughter" and Abdulla Kadiri's "O'tkan kunlar" in fiction. Also, the symbolic views of the people embodied in these images are interpreted. The development of events (plot) and characters of two works are considered on the basis of comparative analysis. During this research, the similarities and differences between the images of Shvabrin and Hamid were identified and their specific features were revealed. As a result of the analysis, the importance of the rival characters in both works is highlighted not only in the plot, but also in the social and psychological context. This, in turn, allows a deeper understanding of the thematic and ideological aspects of the works.

Keywords: Rival, Odam a.s, Past days, Shvabrin, Hamid, Iblis, Trick, Otabek, Rejected love

Raqiblik tushunchasi insoniyat tarixida nafaqat adabiyot, balki diniy manbalarda ham alohida o'rin tutadi. Qur'oni karimda Odam alayhissalom va Iblis o'rtasidagi ilk qarama-qarshilik insoniyatning ziddiyatlarga boy tarixiga asos yaratdi. Odam alayhissalomning Alloh tomonidan yaratilishi, unga ma'rifat berilishi va maxluqotlar orasida ustunlik berilishi Iblis tomonidan hasad bilan qabul qilindi. Baqara surasida keltirilishicha, Alloh farishtalarga Odamga sajda qilishni buyuradi. Farishtalar bu farmonni bajaradi, ammo Iblis kibr va nafrat tufayli bosh tortadi: "Faqat Iblis kibr va or qilib, kofirlardan bo'ldi" (Baqara surasi, 34-oyat). [Uzoq Jo'raqulovning "Qodiriy va roman tafakkuri"] Bu qarama-qarshilikning oqibatlari keyinchalik Odam alayhissalom va Havvo onamizning jannatdan quvilishi voqeasi bilan namoyon bo'ladi. Mazkur voqeaning ma'naviy xulosalari Aleksandr Sergeyevich Pushkin va Abdulla Qodiriy romanlaridagi raqib obrazlarida ham kuzatiladi. Shvabrin va Homid o'zining hasad, nafrat va qabih ishlari bilan bosh qahramonlar hayotiga xalal berib, o'z navbatida, syujetning dramatik qirralarini kuchaytiradi.

Shvabrin "Kapitan qizi" romanida Pyotr Andreyevichning bevosita antagonisti sifatida gavdalansa, Homid "O'tkan kunlar" asarida Otabekning yashirin raqibi sifatida namoyon bo'ladi. Ikkala obraz ham bosh qahramonlarning mukammal fazilatlariga nisbatan qarama-qarshilikni ifodalaydi. Shvabrin — bilimli, zukko, ammo o'z manfaatlari yo'lida insoniylikni qurbon qilishga tayyor shaxsdir. Uning qabih ishlari, jumladan, Pugachev xizmatiga qo'shilishi va Mariya Ivanovna haqidagi tuhmatlari, uning maqsadlarini ochib beradi. Shvabrin o'zining ichki ziddiyatlari va nafratini tashqi dunyoga oshkor qiladi. U o'zining yovuzlikdagi maqsadlariga erishish uchun har qanday usulni qo'llashga tayyor. Pushkinning o'z asarida Shvabrin obrazini nafaqat antagonist, balki o'zining manfaati uchun barcha axloqiy me'yorlarni buzishga tayyor shaxs sifatida ko'rsatadi.

Homid esa o'zining hasad va nafrati bilan ajralib turadi. U Kumush va Otabek o'rtasidagi sevgini buzish uchun soxta taloq xati yozadi va Otabekni dorga osish rejasini amalga oshirishga urinadi. Homidning bu kabi maqsadlar ustida o'ylashi va buni amalga oshirishga bo'lgan intilishi, uning ruhiy va ahloqiy zaifliklarini namoyon qiladi. Qodiriy "O'tkan kunlar" asarida Homidni

butunlay ma'naviy pastlikni ifodalovchi obraz sifatida yaratadi. Uning eng katta qudrati, shu bilan birga eng katta zaifligi, boshqalar hayotiga aralashish va o'zining manfaatini boshqalarning og'riqlari orqali amalga oshirishda.

Shvabrinning qabih ishlari uning shaxsiy manfaatlarga berilganligini ko'rsatadi. U Pyotrni duelga chorlaydi va jang davomida qo'rqqulik bilan hiyla ishlatadi. Shuningdek, u Mariya Ivanovna haqida tuhmat qilib, Pyotrning unga bo'lgan sevgisini buzishga uringan. Pugachevning tarafini olish ham uning shaxsiy manfaatini ko'zlaganligi bilan izohlanadi. Shvabrinning bu kabi harakatlari, uni ma'naviy jihatdan quvvatlanmagan, yovuzlikka moyil va hiylagar shaxs sifatida ko'rsatadi. U haqiqiy yovuzlik, uning tabiatidagi g'ayrioddiylik, ikkiyuzlamachilik va hiylali usullar orqali namoyon bo'ladi.

Homidning qabihliklari esa hasad va kibr bilan bog'liq. Uning Kumush va Otabek sevgisini buzishga urinishlari nafaqat o'zining tubanligini, balki axloqiy tubanlikning yomon oqibatlarini ham ko'rsatadi. Kumushga soxta taloq xati yozish va Otabekni yolg'on ayblovlar bilan qamattirish – Homid obrazidagi asosiy salbiy xatti-harakatlaridan biridir. Homidning bu kabi harakatlari uning shaxsiy izlanishlari, boshqalar hayotiga xavf solish orqali o'z maqsadlariga erishish istagidan kelib chiqadi. Uning maqsadga erishish yo'lida boshqalar azobiga sabab bo'lishi, uning ruhiy zo'ravonlikka moyilligini ko'rsatadi.

Har ikki obraz sevgi masalalarida mag'lubiyatga uchragan. Shvabrin Mariya Ivanovnani sevgan, ammo u qiz tomonidan rad etilgan. Homid esa Kumushni sevgan, lekin Kumushning sevgisini qozona olmagan. Bu rad etilishlar ularning qabihliklariga sabab bo'lgan asosiy omillardir. Ikkala obraz ham insoniylik va adolat yo'lida kurashgan bosh qahramonlar qarshisida o'z mag'lubiyatini tan oladi. Ushbu mag'lubiyatlar, asarlarning oxirida, Shvabrin va Homidning qahramonlarga nisbatan juda ham zaif va ichki qarama-qarshiliklarini namoyon etadi.

Shvabrin uchun Mariya Ivanovnaning sevgisiga intilish — uning asosiy maqsadi bo'lgan. Biroq, Mariya tomonidan rad etilishi va uning boshqa bir inson bilan bo'lgan aloqalari, Shvabrinning o'zgarishsiz qolgani va ichki o'zgarishlar orqali, uning salbiy tomonlari yanada chuqurlashadi. Homidning Kumushga bo'lgan sevgisi esa uning nafratini kuchaytiradi. Uning nafrati va hasadi faqat o'z maqsadlariga erishishga qaratilgan emas, balki ularning sevgisiga yomonlik qilish orqali amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytilganda Shvabrin va Homid obrazlari adabiy asarlarning mavzuiy va g'oyaviy chuqurligini oshiradi. Ularning qabih ishlari, nafaqat syujetning dramatikligini kuchaytiradi, balki bosh qahramonlarning ma'naviy yuksalishiga ham sabab bo'ladi. Ushbu obrazlar orqali mualliflar o'quvchini ezgulik, adolat va axloqiy fazilatlar yo'lida bardoshli bo'lishga chorlaydi. Raqib obrazlari, o'zlarining salbiy harakatlari va qahramonlarga qarshi

kurashlari orqali, umuman olganda, badiiy asarlarda muhim bir ijtimoiy va axloqiy o'rinni egallaydi. Bu obrazlar, shuningdek, insonning ichki dunyosidagi kurash va qarama-qarshiliklarni aniq va chuqur ko'rsatib berishga yordam beradi. Shvabrin va Homidning harakati, ularning niyatlari va oxir-oqibatdagi mag'lubiyatlari, bizga badiiy obrazlar orqali axloqiy saboqlarni yetkazib beradi. Insoniyat tarixida o'zgarishlarga sabab bo'luvchi asosiy ziddiyatlar ko'pincha shaxsiy manfaatlar, nafrat va hasaddan kelib chiqadi. Aleksandr Sergeyevich Pushkin va Abdulla Qodiriy bu kabi ziddiyatlarni o'z asarlarida ifodalab, ularning ta'sirini o'quvchilariga yetkazishga muvaffaq bo'lganlar. Bu obrazlarning tahlili nafaqat adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan, balki insoniylikni anglash nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" Toshkent - "Yangi asr avlodi" – 2021. 398-bet,
Aleksandr. Sergeyevich Pushkin "Kapitan qizi" Toshkent – "O'ZBEKISTON"-2019. 500-bet,
Uzoq Jo'raqulov "Qodiriy va roman tafakkuri" Toshkent "Nurafshon business"-2020. 104-bet,
Suvon Meli "So'zu so'z" Toshkent – "Sharq" – 2020. 527- bet,
"Kapitan qizi" (audiodrama) 1:07:23 ijro vaqti,
Abdullar Qodiriy "O'tkan kunlar" @otkan_kunlar_audio 32-qismdan iborat.

QAYG'USIZ ABDOLNING "VUJUDNOMA" ASARI VA UNDA UCHRAYDIGAN TASAVVUFIIY TIMSOLLAR TAHLILI

*Safartosheva Shalola Aktam qizi,
ChDPU 2-bosqich magistranti*

shalolasafartosheva@gmail.com

[*Ilmiy rahbar: f.f.d.\(DSc\)Rahmonova Adiba Davlatova*](#)

Annotatsiya. Ushbu maqolada noma janri etimologiyasi va turk tasavvuf adabiyotining yirik vakili Qayg'usiz Abdolning "Vujudnoma" asari borasida, unda uchraydigan tasavvufiy tushunchalar haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: Noma, "Vujudnoma", tasavvuf, Qayg'usiz Abdol, yetti sayyora, o'n ikki burch, tasavvufiy istilohlar, inson tana a'zolarining uhroviy vazifalari.

Abstract. This article discusses the etymology of the noma genre and the work "Vujudnoma" by Kayguziz Abdol, a major representative of Turkish mystical literature, and the mystical concepts found in it.

Keywords: Noma, "Vujudnoma", Sufism, Careless Abdol, seven planets, twelve duties, Sufi concepts, heavenly functions of human body parts.

Sharq mumtoz adabiyotida juda ko'plab janrlar qatori noma janri ham o'z o'rniga ega janrlardan hisoblanadi. Adabiyotda hayotiy yoki xayoliy-to'qima obrazga, shaxsga qarata she'riy maktub tarzida yoziladigan badiiy asar turi hisoblanadi. "Noma" atamasiga "Navoiy asarlari lug'ati"da quyidagicha ta'rif berilgan: "Noma - xat, maktub; risola; Nomai iqbol - mehribonchilik xati; xursandchilik xati; Noma sabt etmek – xat yozmoq; Nomai ahmol amallar(tiriklikda qilingan

yaxshi, yomon–gunoh, savob ishlar) yozuvi.” Nomaning ilk ko‘rinishlari O‘rta Osiyo tarixida yozuv paydo bo‘lmasdan ilgari buyumlar vositasida ham ifodalangan. Bunga misol sifatida skiflar shohi Idanfrisning Eron shohi Doroga yuborgan buyumlar — kamon o‘qi, baqa, sichqon va qushdan iborat o‘ziga xos “maktub”ini eslash kifoya. Bu singari maktublarning tarixi juda qadimiydir. Nomaning ildizlarini yana xalq og‘zaki ijodida uchraydi (“Alpomish” dostonida Barchinning Alpomishga maktubi). XIV asr oxiri XV asr boshlarida o‘zbek mumtoz adabiyotida nomachilik va munozara janrlari keng rivojlandi. Bizga ma’lumki mumtoz adabiyotda noma janri dastlab forsiy adabiyotda shakllangan. Uning dastlabki shakllari X-XII asrda shakllangan edi. Ularga misol qilib diniy-tarixiy asar “Xudoynoma”, “Shohnoma” kabi asarlarini keltirishimiz mumkin. Shundan keyin o‘zbek mumtoz adabiyotida ham noma janri keng qo‘llanila boshlandi. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘atit-turk” asarida “*irqish*” so‘ziga “maktub”, “noma” deya ta’rif beradi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida Kuntug‘di elig tog‘dagi g‘orda zohidona hayot kechirayotgan O‘zg‘urmishga maktub yuborib, u bilan uchrashib, suhbatlashishni ixtiyor qilganini yozadi. Kuntug‘dining bu xati ham noma janrining bir ko‘rinishidir. Umuman, noma janri Markaziy Osiyo xalqlarining maishiy, ma’naviy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan. Keyingi asrlarda Is’hoq Xorazmiyning dunyoviy lirikani tarannum etgan “Muhabbatnoma” asari, Xo‘jandiyning “Latofatnoma” Said Ahmadning “Taashhuqnoma”, Yusuf Amiriyning “Dahnoma” Said Qosimiyning “Haqiqatnoma” va “Sadoqatnoma” kabi asarlari paydo bo‘ladi. XIV asr oxiri va XV asrning birinchi yarmidan nomachilik janrida yaratilgan asarlarda o‘z davrining hayoti, insonlarning orzu-intilishlari o‘z ifodasini topgan bo‘lib, ularda vatanparvarlik, adolat va tenglik, muhabbat va sadoqat tarannum etilgan.

Qardosh bo‘lgan turk xalq adabiyotida ham noma shakli namunalarini ko‘rishimiz mumkin. Turk adabiyotida diniy-tasavvufiy asar turlaridan biri hisoblanib, uning bir qancha turlari va nomlanishlari uchraydi. Biz tahlilga tortmoqchi bo‘lgan vujudnoma janri ham shulardan biri bo‘lib, o‘ziga xos shartlari mavjuddir. Janr nomining o‘zagi “vujud” atamasi izohli lug‘atlarda (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2020, 470-b) “topilma”, “bor bo‘lma”, “borlik”; “inson yoki hayvon gavdasi, tana” tushunchalarini, tasavvufiy anglamda esa “insonning Alloh tomonidan yaratilishi, Tangrining butun go‘zalliklarini insonda namoyon bo‘lishi”ni bildiradi. Diniy-tasavvufiy turk adabiyotida nazm va nasr shaklida uchraydigan vujudnomalar vujudning Lavhul Mahfuzdan boshlanib ona vujudiga dohil bo‘lmog‘i va undan keyingi rivojlanishining butun davrini bosqichma-bosqich o‘z ichiga oladi. Ushbu o‘rinda Qayg‘usiz Abdolning nasriy usulda yozilgan yozilgan “Vujudnoma”si bu turning eng ahamiyatli va yorqin namunasidir. Vujudnomalar umumiy holatlarda boshqa noma shaklidagi asarlarning yoki tasavvufiy asarning bir bo‘limi sifatida 10-15 sahifadan oshmagan kichik bir risola shaklida uchraydi. Tasavvufiy mohiyat tashigan bu asarlarda

hurufiylikning izlarini ko‘rishimiz mumkin. Bu asarlarda inson o‘g‘lining ona vujudiga tushishidan keyingi maydonga keladigan o‘zgarishlarni diniy tomonlama ochiqdan, xulosalanadi. Inson vujudining va tana a‘zolarining, avvalo, tashqi ko‘rinishidan kelib chiqqan holdagi vazifasini siralagandan keyin ularning ma‘naviy vazifalariga e‘tibor qaratiladi. Ayrica olib bu tana a‘zolarining har birini ahli bayt (https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ehl_i_beyt) bilan va ularning sifatleri bilan eshlashtirib izohlash ham uchraydi. Misol uchun, “O‘ng ko‘z Hazrati Hasandir, sol ko‘z Hazrati Husayndir, peshona esa Fotimani ifoda etar” shaklida ifodalar uchraydi.

Vujudnomalarning yana bir tarozi bosadigan mavzusi bo‘yicha o‘ziga xosligi inson nafsining martabalari va ularning alohida xususiyatlari, bir insonning bu martabalarni bosqichma-bosqich oshib o‘tish yo‘llarini ko‘rsatilishidir. Fikrlaning oyatlar va hadislar bilan quvvatlanshi e‘tiqodiy bir mohiyat kasb etadi. Bu asarlar inson vujudidan mohiyat yo‘liga chiqib Allohning borligini va birligini anglashni, anglatmoqni maqsad qildi. Shu kungacha ma‘lum bo‘lgan va o‘rganilgan vujudnomalar “Arkonnoma”larning([https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ erkanne](https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/erkanne)) bir turi yoki alohida bo‘limini tashkil eradi. Bir darveshning amal qilishi, bo‘ysunishi kerak bo‘lgan qonun-qoidalarni bir-bir anglatadi. Buning yonida o‘n ikki imom va ahli baytning shaxsiyatlari va hayoti asar boshdan oxirigacha ora-orada keltirilib, ochiqdan beriladi. Bundan tashqari arkonnomalarda bo‘lgani kabi vujudnomalarda ham motom marsiyasi deb ataladigan bo‘lim uchraydi. Diniy-tasavvufiy turk adabiyotidagi vujudnoma an‘anasini Oshiq Tarzi “yoshnoma” deya otlantirib, o‘ziga yarasha bu janrga yangiliklar kiritadi. Jumladan, nom o‘zgarishi birinchisi bo‘lsa, ikkinchisi sifatida yoshnomalarda aniq bir tarixiy shaxs hayotining yoritilishini keltirishimiz mumkin. Turk adabiyotida Qayg‘usiz Abdol, Sulaymon Chalabiy, Ozoriy, Oshiq Vartan ijodida vujudnoma namunalarini ko‘rishimiz mumkin. Lekin o‘rganilgan vujudnomalar ba‘zi manbalarda “yoshnoma” nomida ham kelgan. Qayg‘usiz Abdolning “Vujudnoma”si bu turning ilmiyligi jihatidan boshqa namunalardan ustun turadi. “Vujudnoma”ning bizgacha yetib kelgan olti nusxasi mavjud. Ulardan ikkitasi Anqara bosh kutubxonasida, uchasi Istanbul shahrida: Istanbul Belediya kutubxonasida, Istanbul Universitetida, Milliy kutubxonada, yana biri esa Germaniyada saqlanadi. Qayg‘usiz Abdol inson o‘g‘lining yaratilishini tasvirlashda Qur‘on oyatlari va Hadislardan keltirilgan diniy-tasavvufiy bilgilar bilan tibbiy, anatomik va biologik bilimlardan qorishiq holatda foydalangan. Bu asarning bosh g‘oyasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri anglab olish uchun “Mo‘minun” surasining 12-13-14-oyatlariga murojat qilishimiz kerak.

Oyatdagi homilaning rivojlanish bosqichlari voqealikda aynan Qur‘onda ko‘rsatilgandek ekanini hozirgi ilmiy kashfiyotlar ham tasdiq etmoqda. Bu borada dunyoning yirik olimlari talay ilmiy izlanishlar natijasida, Qur‘oni karimning ilohiy mo‘jiza ekanini yana bir bor isbotladilar.

Qur’ondagi ifodalarga ko‘ra, insonning moddiy va ruhiy hayotini to‘qqiz bosqichga bo‘lish mumkin, Qayg‘usiz Abdol ham buni asarda bosqichma-bosqich keltirib o‘tadi:

1. **Loyqa;** bu birinchi bosqich hisoblanib, ma’dan, o‘simlik va hayvon turlarining ham yuzaga kelishida asos hisoblanadi.
2. **Nutfa;** nutfaning ona bachadonida ildiz otishi keyingi bosqich bo‘ladi.
3. **Alaq** (arabcha “alaqa”: zuluk, osilgan narsa, laxta qon); embrionni zuluk bilan solishtirganda tashqi ko‘rinishi bir xil, zulukning qonni so‘rgani kabi bu bosqichda embrion ham onaning qoni bilan oziqlanar ekan. Alaqning ikkinchi ma’nosi “osilgan narsa” bo‘lib, ilmiy tadqiqotlarga ko‘ra, embrion onaning bachadonida osilgan holatda turadi. Uchinchi ma’nosi esa “laxta qon”dir, bu bosqichda embrionning tashqi ko‘rinishi qon to‘planmasiga o‘xshaydi.
4. **Mudg‘a** (arabcha: chaynalgan narsa); mudg‘a bosqichida embrion tashqi ko‘rinishidan chaynalgan narsaga o‘xshab turadi, bu bosqichda ba’zi organlar bilinar-bilinmas paydo bo‘la boshlab yurak urishni boshlaydi.
5. **Kemik**(suyak); suyaklar bu bosqichda tana go’sht va mushaklar bilan qoplanmasdan oldin paydo bo‘ladi.
6. **Mushak;** mushak tizimi oxirida suyaklarning go’sht bilan qoplanishi orqali tana yuzaga kelishini yakunlaydi.
7. **Inson;** inson bu bosqichda tashqi ko‘rinish va ichki tuzilish tomonlama butunlay kamolatga yetishi hamda hayot kechirishi.
8. **O‘lim;** insonning bu dunyoni tark etishi.
9. **O‘limdan keyingi tirilish;** inson o‘limidan keyin qiyomatda qayta tirilishi.

Asarda ayrim tasavvufiy istilohlar qatorida yeti sayyora, o‘n ikki burchga ham maxsus ma’nolar yuklatilib keltiriladi:

	“Vujudnoma” asarida kelgan yetti sayyora nomlari	“Vujudnoma”ga ko‘ra sayyoralarning inson yaratilishidagi vazifalari
1	Zuhal	Tarbiya etar, qon bo‘lur
2	Mirrih	Tarbiya etar, et bo‘lur
3	Zühre	Tarbiya etar, suyak bo‘lur
4	Şems	Tarbiya etar, ruh bo‘lur
5	Utarid	Tarbiya etar, harakat hosil bo‘lur
6	Kamer	Tarbiya etar, vujudga kelur
	Müşteri	Tarbiya etar, olamga kelur

(1-jadval: “Vujudnoma” asarida keltirilgan sayyora nomlari va ularning inson yaratilishidagi vazifalari)

O‘n ikki burchning har biri inson vujudining a’zolariga birma-bir qarshilashtiriladi:

O‘n ikki burchning har birini inson a‘zolariga qarshilantirilishi			
Bosh	Hamal(qo‘y)	Qorin	Mezon(tarozi)
Peshona	Saraton(qisqichbaqa)	Put	Qavs(o‘qotar)
Qo‘llar	Savr(buzoq)	Qovuq	Sunbula(parizod)
Kaftlar	Javzo(egizaklar)	Zakar\olot	Aqrab(chayon)
Ko‘ks	Asad(arslon)	Tizzalar	Jadiy(tog‘ echkisi)
Boldirlar	Davl(qovg‘a)	Tovon	Hut(baliq)

(2-jadval: “Vujudnoma” asarida keltirilgan o‘n ikki burch nomlarining inson a‘zolariga qarshilantirilishi)

Undan keyin Qayg‘usiz Abdol inson o‘g‘lining zohiridagi burun, og‘iz, quloq, qo‘l, oyoq, ko‘z, yuz kabi va botinidagi hayol, aql, fikr, fahm, hifz, vahim, zabt etmoq kabi xususiyatlarini yettita-yettita keltirib asosiy vazifalarini aytib o‘tadi.

Tasavvufda inson ruhining ba‘zi maqomatlari mavjud bo‘lib, muallif ularni keyingi o‘rinda sanab o‘tadi:

- Ruhi nabotiy, suvga aloqador;
- Ruhi hayvoniy, yemekka aloqador, yemek quvvatidir, tuproqqa oid;
- Ruhi insoniy, ishqqa aloqador. Ishq suvga va otashga oid;
- Ruhi malakiy; Haq qudratiga aloqador, rihga ozuqa kabi voqea bo‘lmish.

Keyin odamda bo‘lgan nafs martabalariga yuzlanadi va ulardan faqat to‘rttasini sanab o‘tadi:

“Vujudnoma”da keltirilgan nafs martabalarining tabiiy unsurlarga va malaklarga qiyosi		
Nafsi ammora	Otash kabidir	Azroil
Nafsi lavvoma	Suv kabidir	Mikoil
Nafsi hanika yoki nafs mutmainna	Yel kabidir	Isrofil
Nafsi mulhima	Tuproq kabidir	Jabroil

(3-jadval: “Vujudnoma” asarida keltirilgan nafs martabalarini)

Islomdagi to‘rt bosh farishtalarni bundan tashqari boshqa o‘rinlarda ham keltirib o‘tadi. Bunda quloq – Mikoilga, burun – Isrofilga, ko‘z – Azroliga, og‘iz – Jabroilga muqobil qilib keltiriladi. Bilamizki, mumtoz adaiyotda nazmiy shaklda bo‘ladimi, nasriy shaklda bo‘ladimi, inson umrining bosqichlarni, ruhiy holatlarini ifodalash uchun tashbeh sifatida, albatta, fasllarga murojaat qilinadi. Qayg‘usiz ham bundan mustasno emas.

“Vujudnoma”da keltirilgan umr bosqichlarining, tasavvufdagi to‘rt maqomning fasllar bilan qiyosi(birlashtirilgan jadval)			
Yoshlik	Uch oy bahor	Haqiqat	Olamdan ketmoq
Yigitlik	Uch oy yoz	Tariqat	Olamga kelmoq
Qorong‘ulik	Uch oy kuz	Ma‘rifat	Olamda turmoq

Pirlik	Uch oy qish	Shariat	Ona vujudidagi davr

(4-jadval: “Vujudnoma” asarida keltirilgan umr bosqichlarining, tasavvufdagi to‘rt maqomning fasllar bilan qiyosi)

Odam vujudidagi suyak, tomir, asab tolalarining(nerv) sonini aniq son bilan keltirib o‘tadi: suyak – 366, tomir – 444, asab tolalari – 777(Üç yüz altmış altı çarşudur bâzâr, Her ne ki vardır cihanda anda var. Yediyüz yetmiş yedidür mahallesi, Âlem tolmuş ol şehrün kavgâsı). Bu muallif asarining anatomik bilimlar bilan boyitilganligini bildiradi. Keyingi navbatda murshidga bir rahbar kerakligini, o‘z holicha to‘g‘ri yo‘l topolmasligini, to‘g‘ri yo‘l topishi uchun maxsus bilimlar, ta‘lim lozimligini ifoda etadi. Butun dunyoning foniy ekanligini, yolg‘iz Allohning azaliy va abadiy ekanligini “Bu âlem olmazdan evvel on sekiz bin âlem içinde Hakk Celle ve Tâlâ, kâmiş içinde şeker ve gülâb gibi vâki olmuştur” (Abdurrahman Güzel (2018), 204.b) shaklida bayon etadi. Qur’oni Karimdan “Niso” surasining o‘n ikkinchi oyatini keltirib: “Göklerde olanlar da, yerde olanlar da Allah'ındır. Allah her şeyi kuşatır” o‘zi aytayotgan fikrlarning dalilini keltiradi. Butun makonlarning, sifatlarning, ko‘ngillarning, olamlarning, borliklarning va shakllarning Allohga oid bo‘lganini so‘zlagandan keyin shu baytni keltiradi:

Bir bozor qurdi, azaldan har matoni qo‘ydi,

U o‘zi oldi, o‘zi sotdi – bozor ayladi (Abdurrahman Güzel, 2018, 204.b).

Qayg‘usizga ko‘ra, “har murshidman” degan murshid bo‘la olmas. Buning uchun Tangrining “qo‘l berishi” kerakdir. Inson zoti koinotning daftaridir, Yerdagi va ko‘kdagi har narsa unda mavjuddir. Bevositaa insonning haqiqatni bilishi, anglashi uchun avval o‘rinda o‘zini bilishi, topishi kerak. Buning uchun insonning suratiga emas, uning mohiyatiga ahamiyat berishi lozim. Insoning maqsudi ne bo‘lsa, ma‘budi ham shudir. Har bir inson o‘ziga savol berishi, qulmi, sultonmi anglashi lozim. Insonning o‘zini tanishi Haqni tanishi demakdir. Bu fikrni Qayg‘usiz Abdol batafsil inson daryoda g‘avvos bo‘lsa, har jihatdan ozod bo‘lib davlatni topadi. O‘ziga boqquncha ko‘rirk, o‘zi bahri muhitdir. O‘n sakkiz ming olam insonga taalluqlidir va o‘n sakkiz ming sifatdir. Olti mingi nabobatda, olti mingi hayvonatda, olti mingi insoniyatga aloqadordir. Bular ham bir-biridan ayro emas, o‘zaro bog‘liqdir, qorishiq holdadir. Tangri esa hammasini qamrab olgan. Ko‘klarda va yerda bo‘lgan har yaratiq Allohnikidir. Shuning uchun ham mahluqotlarni tilimiz va qo‘limiz ila ranjitmasligimiz zarur. Negaki ular ranjida bo‘lsa Tangri ham ranjida bo‘ladi fodalaydi

Shundan keyin Qayg‘usiz podshohlar olamini ikkiga bo‘ladi:

- Zohiriy qutblar
- Botiniy qutblar

Zohiriy qutblar - Qutub-ul aqtab, uchlar, yettilar, qirqlar, uch yuzlar va ming birlardir. “Hammasi bir ming uch yuzi ellik nafardir. Bular kecha-kunduz dunyoning to‘rt tarafini kezib yurar. Qutbi olamning sog‘ tomonida murid, sol tomonida xalifa bordir. Bularning ham ellik olti valiylari bor. Hammasi birdan olamning nizomi ustida ishlarlar. Botiniy eranlarning hollari shundaydir. Haqiqat hollarini Allohdan boshqasi bilmas – deya keltiradi”(Kaygusuz Abdal, Vücûd-nâme, 2017, vr. 7b).

Asarda “Ey Dovud, seni shubhasiz yer yuziga hukmron qildik” oyati ochiqatlanadi. Unga ko‘ra hukm va hukumat insonning qo‘lidadir. Chunki inson ashrafi mahluqot, maqbuli vujudidir. Yer yuzida undan sharafliroq mahluqot yo‘qdir. U Alloh zotining mahzaridiki, boshqa vujudga bu marhamat begonadir. Alloh taolo xazinadir va Uning xazinadori odamdir deya oadmga yuksak ilohiy sharaf yuqtirilganini aytgach, keyingi o‘rinda kufr va iymon nima-yu, farqlari nimada zohir bo‘lishi haqida o‘z qarashlarini o‘ninchi bo‘limda berib o‘tadi.

Qayg‘usiz Abdolning adabiy merosida tasavvufiy tushunchalar qo‘llangan asarlar ko‘p uchraydi va atamalarining o‘ziga xos izohlari ham keltiriladi. Masalan, “inson” kalimasi arabcha so‘z bo‘lib, “unutmoq”; “olam” – Allohdan o‘zga barcha borliq; “orif” – biluvchi; “daira-i hayvonot”- moddiyot, ya’ni ko‘z bilan ko‘ra olgan moddiy olam; “daira-i qalb”- nur olami, ruhlar va malaklar o‘lkasi; “daira-i ashk” – Allohning birligi zuhur bo‘lgan oliy maqom, ya’ni islomda ta’rifi kelgan “Mahmud maqomi” kabilar shular jumlasidandir. Qisqacha tahlil qilishga urunganimiz “Vujudnoma” asari ham bunday tushunchalarga boydir, u hali to‘la, atroflicha tahlil va talqin talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdurrahman Güzel, Ali Torun (2021). Türk halk edebiyatı el kitabı, Ankara: (483-485.b). Akçağ Yayınları.
- Azimova O‘. (2017). Noma janrining o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni, Farg‘ona.
- Dilobar Davlatova Ergashevna. (2024). NOMA JANRI ASOSIDA YARATILGAN ASARLAR TAHLILI VOLUME5, International journal of scientific frsearchers, ISSUEI.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: (5.b). Ağaç Yayınları.
- Rahime ÖZDEM, KAYGUSUZ ABDALIN VÜCÛD-NÂME ADLI ESERİNİN TASAVVUFÎ TAHLİLİ, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. (2018). Antalya.
- Rahmonov N. (2017). O‘zbek adabiyotitarixi.–T.: (94-b). Sano-standart.
- ULUDAĞ, Süleyman (1988). “Ahadiyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. I, s.s. 484.

CHINGIZ AYTMATOVNING “ASRNI QARITGAN KUN” ROMANIDA OBRAZLAR TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning ijodi, uning "Asrni qaritgan kun" romandagi voqealarning badiiy tahlili ko'rib chiqiladi. Maqolada asarning asosiy g'oyasi, voqealar rivoji va asardagi kulminatsiya jarayonlari haqida gapirib o'tilgan.

Kalit so'zlar. "Asrga tatigulik kun", Kazangap, Edigey Bo'ron, Ona Bayit, Nayman ona Jo'loman, Sario'zak

Abstract. In this article, the creativity of the great Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov is discussed, specifically focusing on the artistic analysis of the events in his novel "The Day the Century Began." The article addresses the main idea of the work, the development of events, and the processes of culmination within the narrative. agi kulminatsiya jarayonlari haqida gapirib o'tilgan.

Keywords, "A day worth a century", Kazangap, Edigey Boron, Mother Bayit, Nayman Mother, Joloman, Sarioza.

O'tgan asrning 60-yillarida Stalin siyosati qoralangach, adabiyotdagi vulgar sotsiologik qarashlarga bir qadar barham berildi. Insonga insondek qarash, uning jamiyatdagi o'rni, mavqeyini anglash, hayot faqat g'alabalardan iborat emasligini tushunish, inson tabiati xato va qusurlardan xoli emasligi, erkka tashnaligi, o'y-xayollari, xatti-harakatlari hamisha ham risoladagidek bo'lavermasligini badiiy talqin etishga harakatlar boshlandi. Insonning inson degan nomga munosib bo'lish tamoyilini butun ijodi davomida targ'ib qilib, ajoyib asarlari bilan jahon badiiy tamaddunidan joy olgan va adabiyot rivojiga katta hissa qo'shgan ulkan yozuvchi Chingiz Aytmatov o'zining ilk romani "Asrni qaritgan kun" romani bilan adabiyot ixlosmandlarining qalbidan yanada chuqurroq joy olishga muvaffaq bo'ldi. Roman avval rus tilida yozilib ("Bo'ronli bekat", 1980),] "Noviy Mir" jurnalida rus tilida nashr etilgan. keyin qirg'iz tiliga tarjima qilingan. O'zbek tilida so'nggi marta Asil Rashidov tarjimasi bilan 2018-yilda Yoshlar nashriyot uyida 10000 nusxali qattiq muqovada nashr etilgan. Shundan so'ng adib ijodida roman pallasi boshlandi va "Qiyomat", "Kassandra tamg'asi", "Mangu qalliq" kabi romanlari dunyo yuzini ko'rdi. Romanda qalamga olingan inson va tabiat, jamiyat va inson, insoniy qadriyatlar va zamonaviy talqinlar o'zaro bog'lanib, bir-biriga chirmashib ketgan, janr jihatidan juda murakkab ushbu asar yozuvchiga ayrica bir muvaffaqiyat olib keladi.

Chingiz Aytmatov barcha asarlarida o'z usuli, uslub va tadbirlariga sodiq qoladi, ularda real hayotiy voqealar tasviri bilan turli-tuman rivoyat va afsonalar bir-biriga qo'shilib-chatishib ketadi. Uning qissalari va romanlarida qirg'izlar va boshqa turkiy xalqlarning afsonalaridan,

folkloridan unumli foydalangani ham umumturkiy adabiyot uchun katta xizmatdir.(Chingiz Aytmatov “ Bolaligim”, 2017,105-bet.)

Buyuk yozuvchi Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” asari xudosizlik va manqurtlik kabi insonlarning yomon illatlarini fosh etuvchi va bu asar o'sha davrdan beri millionlab kitobxonlarning qalbini zabtib kelmoqda. “Asrga tatigulik kun” romanida voqealar asosan Sario‘zak cho‘lida, Bo‘ronli temir yo‘l bekatida bo‘lib o‘tadi. Gap butun hayotini bekatda oddiy temiryo‘lchi bo‘lib o‘tkazgan Kazangapning vafotidan so‘ng dafn etish taraddutlari tasviri bilan boshlanib,romanning nihoyasida dafn musibat ustiga musibat bilan tugaydi. Shu orada Kazangap bilan Edigey Bo‘ronning hayoti, ularga chambarchas bo‘g‘liq yoki bo‘g‘liq bo‘lmagan holda Tinch okeani tepasida Sovet-Amerika “Paritet” kosmik kemasining parvoza bilan bog‘liq hodisalar, Ona Bayit qabristoni, Nayman ona va uning baxtsiz farzandi Jo‘loman, maktab muallimi Abutolib Quttiboyev, uning sadoqatli rafiqasi Zarifa va farzandlarining boshiga tushgan falokatlar hikoya qilinadi.

Asar Edigeyning azaliy do‘sti Kazangapning o‘limi haqida bilishi bilan boshlanadi. Kazangapning barcha qarindoshlari ham uning o‘limi haqida bilishgan va ertasi kuni uni dafn qilish uchun yo‘lga chiqishga qaror qilishgan edi. Otasining dafn etilishiga befarq bo‘lgan Sobitjon, Kazangapni dafn etish uchun Sario‘zak orqali Ona Bayit qabristoniga borishga qaror qiladi. Marosim ertasi kuni ertalab bo‘lib o‘tadi. uning qadrdon do‘sti Edigeyning eng oxirgi vasiyatini bajarishga qanday bo‘masin do‘stini Ona bayit qabristoniga qo‘yishga harakat qiladi, u yerga borishni o‘zi bo‘lmaydi, va borganida qabristonda Kazangapni qo‘yishga 2 metr joy topilmagani bu achinarli holat,do‘sti uchun uning vasiyati uchun qanchadan qancha yo‘l bosadi,yo‘l-yo‘lakay faqat do‘stini o‘ylar o‘tgan umrini hisobini chiqarardi. Boshqa tarafdin esa kosmetik kema uchirish payida edilar.

Asardagi voqealar shu darajada ochib berilganki yozuvchi nimani nazarda tutayotganini anglab olamiz .Asardagi manqurt tushunchasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, manqurtlik bu xuddi tirik o‘liklikdir.Inson yashaydi lekin uning bu hayotdan hech qanday maqsadi bo‘lmaydi. Asarda “Manqurt” atamasi ilk bor tilga olinadi. Manqurt o‘zining kim ekanini, qaysi urug‘-aymoqdan ekanini, ismini, bolalik kezlarini, ota-onasining kimligini butunlay yoddan chiqargan bo‘lib, o‘zining odamligini ham unutib yuboradi.

Bu romanda shunday ikkita obraz borki ular bir-biri bilan o‘xshash jihatlar namoyon qiladi. Bular: Sobitjon va Jo‘lomon obrazlaridir. Bu ikkala obraz ham asarda manqurt sifatida tasvirlanadi.Jo‘lomon shunday manqurtki unda faqat odamlarnikiga o‘xshagan tashqi ko‘rinish bor xolos ammo insoniylik fazilatlariga unga begona. Jo‘lomon hatto uni dunyoga keltirgan onasini ham tanimaydi, Jo‘lomonni jonidan ortiq ko‘rgan otasini bilmaydi hatto o‘zini ismini ham eslay

olmaydi. Bundaylar manqurt deyiladi. Manqurtlar xuddi ko‘chadagi daydi hayvonlardek, faqat qorin g‘ami bilan yashashadi. Sobitjonga kelsak u Jo‘lomondek xotirasini yo‘qotgan emas. U zamonaviy manqurt. U o‘z tarixini bilmaydi, insoniy tuyg‘ulardan mahrum, milliy-urf odatlarni mensimaydigan o‘ta darajada xavfli manqurt. Sobitjon o‘z otasining o‘lganini eshitgandan keyin ham otasiga hurmati oshmaydi. Aksincha, u otasining janozasiga faqat qarzini uzish uchun boradi. Sobitjonning otasi Kazangapning vasiyatini oyoqosti qilib: “Otamni shuncha uzoqqa olib borib yuramizmi? Shunday katta cho‘lda bitta odamga joy topiladi”, (Chingiz Aytmatov “Asrni qaritgan kun”, 2022, 34-35-bet)– degani uni Jo‘lomondan ham yomonroq darajada xavfli manqurt ekanini ko‘rsatadi. Ezgu insoniy tuyg‘ulardan mahrum, odamning ko‘nglini his etmaydigan, bobolar qo‘llagan udumlarni mensimaydigan, kechagi kunidan uzilgan, ammo o‘zini ilg‘or fikrli ziyoli hisoblaydigan Sobitjon manqurtning zamonaviy va xavfli nusxasi ekanligi ham juda ta‘sirli ko‘rsatilgan.

Asarda manqurt deya tasvirlagan Jo‘lomon hech qachon o‘z erkini talab qilmaydi. Unga oila ota-ona so‘zlari begona. Uning fikri-zikri qorin to‘yg‘azish, shundan boshqa tashvishi yo‘q. Insonning insonlik fazilati, yaratilganda birga yaratilib, o‘lganda yana o‘zi bilan birga ketadigan va boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan birdan bir noyob fazilati-xotirasi, aql-idroki bo‘lsa-yu, uni tag-tomiri bilan yulib olsalar, axir, bu qanday yovuzlik, bedodlik?! Undan ko‘ra tutqunning qalbini poralab, istagancha ziyon-zahmat yetkazib, o‘limga mahkum etishlari yoki bir yo‘la boshidan judo etishlari yuz chandon yaxshi emasmi? O‘zlarining mudhish tarixida xiyonatkor sifatida shuhrat qozongan ko‘chmanchi jungjanglar eng muqaddas narsa –insonning muqaddas insoniylik mohiyatiga ham chang soldilar. (Chingiz Aytmatov “Asrni qaritgan kun”, 2022, 34-35-bet) Asarda jungjanglar orqali Chingiz Aytmatov kimlarni nazarda tutganligi yaqqol tasvirlangan. Asarda bu masalalar konkret odamlar taqdiri misolida badiiy ifoda etilgan. Ezgu insoniy tuyg‘ulardan mahrum, odamning ko‘nglini his etmaydigan, bobolar qo‘llagan udumlarni mensimaydigan, kechagi kunidan uzilgan, ammo o‘zini ilg‘or fikrli ziyoli hisoblaydigan Sobitjon Manqurtning zamonaviy va xavfli nusxasi ekanligi ham juda ta‘sirli ko‘rsatilgan.

Chingiz Aytmatov bu asarga X asrda yashab o‘tgan arman yozuvchisi Grigor Narekatsining “Musibatnoma” kitobidan “ Bul kitob jism-u fig‘onimdir mening, Bul kalom jon-u jahonimdir mening” kabi satrlarini epigraf qilib olinishi ham bejiz emas. Chingiz Aytmatov uchun ham bu roman “jon-u jahonning o‘zi edi” (Adabiyot, 2006, 382-bet.) Asarda chindan ham yozuvchining fig‘onlari, qalbini o‘rtagan dardlari, alamlari bayon etilgan. Insonlarni manqurt qilish jungjanglar asrga tushganlarni qilishardi. Ular asrga tushganlarning ko‘p qismini qo‘shni mamlakatlarga sotishardi. O‘zlarida qolgan boshqa asrlarni juda ayovsiz, beshavqatlarsiz muomalada bo‘lishardi. Ularni manqurtga aylantirishdagi holat juda achinarli edi. Avvalo sochlarini olardilar.

Keyin esa, jungjanglarning chapdast qassoblari katta tuyani olib kelib so'yishar ekan va uning terisini shilishar ekan. Ular tuya terisini bo'laklarga ajratib olishib, uning orasidagi eng qalin terini ya'ni bo'yin terisini ajratib olishar ekan. Keyin esa bo'yin terisini bo'laklarga bo'lishib, hovurichiqib turgan terini shu zahotiyuq hozirda suzuvchilarkiyadigan qalpoqcha singari, tutqunning yangitdan qirilgan boshiga kiyg'izib qo'yishardi. Mana shu teri qoplash deyiladi. Bunday qiynoqqa duchor etilgan qul dahshatli qiynoqlarga bardosh qilolmay o'lib keta, yoki bo'lmasa, xotirasidan umrbod mahrum etilib, o'tmishini, hatto kimligini eslayolmaydigan qulga ya'ni manqurtga aylanib olar ekan. Bitta tuyaning bo'yin terisi 5-6ta qalpoqchaga yetar ekan. Qalpoq qoplangan har bir qul qiynalgandaboshini yerga tekkaza olmasin uchun, bo'yniga yog'och bo'yinto'riq bog'lashardi. Shu alfozda ularning o'tinchli va quloqni qomatga keltiruvchi ovozlari eshitilib qolmasin uchun, ularni jazirama cho'llarga oyoq-qo'llari bog'liq holda eltib tashlashar edi. Bu qiynoqlar ko'p davom etmasdi, ammo bu qiynoqlarga dosh berib, tirik qoladiganlar kam topilardi. Asirlarni qo'riqlash uchun joylarda qalin qilib qo'riqchilar qo'yilar ekan. Bunday qullarning oilalari ularni qaytarib olishga yoki pul evaziga urinishmas ekan. Chunki ularning faqat jonsiz tanigina qaytar ekan. Ya'ni ularning xotiradan ajralgan tanigina qaytar ekan. Faqat birgina nayman validasi-rivoyatlarda Nayman ona nomi bilan mashhur bo'lib ketgan ayolgina o'z o'g'lining bu tahlit achchiq qismati bilan murosa qila olmadi. Sario'zak afsonasi shu haqida. Ona Bayit Onaizor makoni qabristonning nomi ham shundan kelib chiqqan. Dalaga tashlangan bunday qullardan ayrimlarigina bunday qiynoqqa dosh berib tirik qola olar edi va manqurtga aylanardi. Manqurtda qochish, ketish, isyon haqida fikrlash ham bo'lmasdi. U faqat sodiq itdek, xizmat qilardi va faqat o'z egasini tanirdi. Uning boshqalar bilan ishi bo'lmasdi. Uning fikri-zikri qornini to'ydirish bilan o'tardi. Manqurtlik shunday edi.

"Asrga tatigulik kun" romanida eng asosiy obrazlardan biri bu Nayman ona obrazi hisoblanadi. Chingiz Aytmatov bu obrazni mahorat bilan tasvirlagan. Nayman ona va o'g'lining bedarak yo'qolganidan keyin tushkunlikka tushib qoladi. o'g'lini hamma o'lgan deb o'ylasa ham Nayman onaning qalbida o'g'li tirikligiga ishonch bo'ladi. Nayman ona irodali va kuchli bo'lgani uchun ham o'g'lini qidirishga yo'lga chiqadi. Nayman ona yo'lga chiqayotganida jungjanglar uni tutib olishi haqda o'ylamaydi, u faqat o'g'lini manqurt holidan bo'lsa ham o'z qishlog'iga olib kelish haqda o'ylaydi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, odatda manqurt qilinganlarning oilasidagilar farzandlaridan umidlarini uzardilar. Chunki manqurt bo'lgan insonning xotirasi qaytmas edi shunga yaqinlari deyarli unutishardi. Lekin Nayman ona farzandidan voz kechmaydi. Uni bu hayotga qaytarish uchun qo'lidan kelganini qiladi. Mayli farzandi manqurt bo'lsin, mayli xotirasini yo'qotsin, mayli yaqinlarini tanimasin, mayli onasiga qarab boshqa ona demasin baribir ona o'z farzandidan kechmaydi. Nayman ona o'g'lining hayotini o'zinikidan azizroq deb biladi. Asar

nomini eshitgan zahoti ko‘z oldimda, birinchi navbatda Naymon ona obrazi va uning ayanchli taqdiri gavdalanadi. Ammo asar qahramonlari Edigey Bo‘ron, Abutolib, Zarifa singari insonlarning taqdirini kuzata turib, asosiy asar mazmunini, maqsad – mohiyatini tashkil etuvchi, haqiqatni ko‘ra olamiz. Urushda jang qilish uchun olib ketilgan, ammo yaroqsiz holga kelgach, uyiga yuborilgan va butun hayoti ag‘dar-to‘ntar bo‘lib, o‘z ona yeridan ketishga majbur bo‘lgan Edigey Bo‘ron, nemislarga asir tushib, inson zoti bardosh bera olmaydigan qiynoqlarga chidab, yurti uchun, tinchligi, ozodligi uchun partizanlar safida jang qilgan, ammo tinchli davri kelganda ayanchli o‘lim topgan Abutolib singari shaxslar taqdiri asar voqealarini asosini tashkil etadi.

Har bir kitobxon o‘zi uchun foydali bo‘lgan fazilatlarni olishi mumkin bo‘lgan obrazlardan biri Edigey hisoblanadi. Edigey “Asrga tatigulik kun” romanida oqko‘ngil, milliy urf-odatlariga hurmati cheksiz, kamtar, sadoqatli do‘st timsolida gavdalantirilgan. Edigey sal qo‘rsroq va qiziqqonroq bo‘lgani uchun xalq orasida uni “Edigey Bo‘ron” deb atashardi. Edigey do‘sti Kazangapga uning o‘gli Sobitjondan ko‘ra yaqinroq bo‘ladi. Kazangapning janozasida ham Edigey Kazangapga Sobitjondan ko‘ra yaqinroq ekanini ko‘rinadi. Kazangapning vasiyatini Sobitjon bajarishi kelmaydi, ammo Edigey bu vasiyatni bajaradi. Bu hodisadan biz Edigeyning sadoqatli do‘st ekanini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Chingiz Aytmatov barcha asarlarida bo‘lgani kabi, mazkur asarlarida ham o‘z usul-an‘anasiga sodiq holda muayyan hayotiy voqealar tasvirini rivoyatlar fonida tasvirlagan, asarni o‘qiganimizda, hayot turmush tasviri qayerdan boshlanadi-yu, , fantastika qayerda tugashini bilmay qolamiz. Adibning "Asrga tatigulik kun" romani manaviy-ruhiy poklanish pallasida insonga o‘z-o‘zini anglash darsidan sabog‘ beradi. Albatta bu, asarni o‘qigan kishida Sobitjon, Jo‘lamon singari obrazlarga nafrat, Edigey, Nayman Ona kabi qahramonlarga achinish tuyg‘ularini yuzaga keladi.

Chingiz Aytmatovning buyuk yozuvchiligi shundaki, siyosatdan tamomila chetda turuvchi, siyosiy muammolar hal qilinadigan joylardan minglab chaqirim yiroqda umr kechiruvchi kamtargina odam ham aslida siyosatning ta‘siridan holi bo‘lolmasligini Bo‘ronli Edigey misolida juda ishonarli aks ettirgan. Edigey kechagi kunini unitmagan, bobolar amal qilgan yuksak udumlar asosida yashashga o‘zida kuch topa oladigan chin insondir. Uning ezgu insoniy sifatleri qiyinchiliklarga qaramay marhum Kazangapning vasiyatini bajarishga o‘zida kuch topa olgan. Kazangapni dafn etish jarayonida, marhum bilan vidolashuv onlarida, Allohga murojat qilgan o‘rinlar tasvirida Edigey tabiatiga xos yuksak insoniy xususiyatlar namoyon bo‘lgan. Xullas, bu roman odamning odamligini ta‘minlab turadigan asosiy qadriyatlar haqida dard bilan bitilgan asardir.

Foydanilgan adabiyotlar:

Adabiyot. Umum o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf uchun darslik-majmua.(2006) "Yangiyo'l Poligraph service" Toshkent

Chingiz Aytmatov (2022) "Asrni qaritgan kun". G'afur G'ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi. Toshkent. 34-35-bet

Chingiz Aytmatov (2017) "Bolaligim" "qissa." Ijod-press" Toshkent

КУДАЯР ХАНДЫН ОБРАЗЫ КЫРГЫЗ, ӨЗБЕК АДАБИЯТЫНДА (Т. КАСЫМБЕКОВДУН "СЫНГАН КЫЛЫЧ", А. КОДИРИЙДИН "МЭЭРАПТАН ЧАЯН" РОМАНДАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)

*Таалайбек кызы Айжан,
ОшМУнун Филология жана маданият аралык
коммуникация институтунун 3-курсунун студенти,
aijantaalaibekova943@gmail.com*

Илимий жетекчиси ф.ид. проф. Жамгырчиева Г.Т.

Аннотация. Макалада кыргыз жана өзбек адабиятындагы Кокон хандыгы мезгилин чагылдырган чыгармалар мисал катары алынып, кыргыз адабиятындагы Төлөгөн Касымбековдун "Сынган кылыч" романы, өзбек адабиятындагы Абдулла Кодирийдин "Мээраптан чаян" романындагы тарыхый каармандардын бири болгон Кудаяр хандын образы салыштырмалуу планда талданды. Коңшулаш жашаган эки элдин окшош тарыхый тагдырындагы окуяны интерпретациялоо аталган жазуучулардын образ жаратуу чеберчилигиндеги көркөмдүүлүк деңгээлинде аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз адабияты, Т. Касымбековдун "Сынган кылыч" романы, өзбек адабияты, А. Кодирийдин "Мээраптан чаян" романы, тарыхый роман жанры, образ түзүү чеберчилиги, тарыхый окуяны интерпретациялоо..

Abstract. The article takes as examples works in Kyrgyz and Uzbek literature depicting the period of the Kokand Khanate, and also examines the image of Kudayar Khan, one of the historical characters in the novels by Abdullah Kodiriy "Scorpion from the Altar" and the historical novel by Tolegen Kasymbekov "Broken Sword". The works are analyzed in a comparative manner. The interpretation of the story about the similar historical fate of two peoples living in the neighborhood was determined by the level of artistry in the art of creating images of the mentioned writers.

Keywords: Kyrgyz literature, Vol. Roman Kasymbekova "Broken Sword", Uzbek literature, A. Roman Kodiria "Meeraptan Chayan", genre of historical novel, skill of creating an image, interpretation of a historical event.

Киришүү

Макаланын актуалдуулугу. Адабияттын негизги кызматы – турмуш чындыгын көркөм чагылдыруу. Турмушта болуп өткөн окуялар, жашап өткөн каармандар белгилүү бир чыгарманын жаралуусуна түрткү болуп, реалдуу окуялар көркөм чабытта өзгөчө өңгө, политрага ээ болуп, окурманга таасирдүү табылга боло алат. Ар бир элдин өз тарыхы бар, ошол узак тарыхта боордош элдердин башына бирдей түшкөн муң-кайгы, белгилүү окуялар, түйшүктөр жалпы каралып, көркөм адабиятта жалпы темага, жалпы сюжетке ээ болуусу талашсыз. Алсак, Кокон хандыгынын башкаруу мезгилдери кыргыз жана өзбек элдеринин тарыхында өзгөчө мааниге ээ болуп, жазма адабиятта тарыхый чыгармалардын жаралуусуна шарт түзгөн.

Кудаяр хандын образын өзбек адабиятында Ниёзий Хокандий, Мулла Кары Кундузий, Ш. Юсупов ж.б., кыргыз адабиятында К.Осмоналиев, Зиябиддин Максым, М.Үсөн ж.б. жаратышкан. Алар да өткөн доордун тарыхый окуяларынын кийинки доордогу коомдук маселелерге себепчи болгондугун көрсөтүшкөн.

Өзбек адабиятындагы Абдулла Кодирийдин “Мээраптан чаян”, кыргыз адабиятындагы Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” романдары орток тарыхка жана каармандарга ээ. Бул макалада Кокон хандыгынын башкаруучуларынын бири Кудаяр хандын эки чыгармада образ катары ачылуусу, тарыхый орду жөнүндө сөз болот. Бул эки чыгарма кыргыз жана өзбек тарыхый роман жанрындагы мүнөз образ деңгээлинде өзүнчө илимий объект катары иликтөөгө алынып жаткандыгы макаланын актуалдуулугун аныктап турат.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору:

Көркөм чыгармадагы мүнөз образдар идеялык жүк көтөрүп, орчундуу кызмат аткарат. Алар оң же терс болуп бөлүнөт. Кээде так айрымаланбай, арасат кездешкен образдар да бар. Кудаяр хандын образы биз карап жаткан эки чыгармада тең терс каарман катары келет. Ал романдардагы тарыхый каарман болуп, жазуучулар аны архивдик материалдар менен тастыктап көрсөтүшкөн жана көркөм жалпылап чыгармаларга киргизишкен.

Окумуштуу М. Борбугулов мүнөз образ түзүү тууралуу мындай пикирин билдирген: “Жазуучунун мүнөз түзүү процессин шарттуу түрдө айкелчинин өнөрү менен салыштырууга болот... айкелчинин бардык өнөрү ашык нерселерди алып таштоо менен таштагы ошол сулуулукту көрүнөөгө чыгаруу болуп эсептелет. Жазуучунун өнөрү аркылуу турмуштагы көрктүүлүк сөздүн жардамы менен көрүнө калат”.(5.59). Анын сыңарындай, А.Кадырий жана Т.Касымбеков сөз чеберлери катары тектеш, коңшулаш жашаган кыргыз жана өзбек элдери баштарынан өткөргөн олуттуу тарыхый окуяларды дээрлик бирдей сүрөттөп беришкен. Бул алардын бири-бирин кайталап калды дегендик эмес, тескерисинче

алар бири-бирин толуктап, ошол тарыхый доордун жүзүн ачууга бирдей кызмат өтөшкөн десек болот.

Аталган романдарда тарыхый каарман катары кирген Кудаяр хан – Кокон хандыгынын он биринчи ханы болуп, атасы Шералы өлтүрүлгөн соң, такка Мусулманкулдун жетекчилиги астында келген. Ал үч жолу хан көтөрүлүп, жалпысынан отуз жыл аралыгында эл башкарган тарыхый инсан. Кудаярдын ач көздүгү, зулумдугу жана өз каалоолорун аткарууда карапайым элди аёосуз кыйнагандыгы тарыхый булактарда айтылып келет. (2.14). Ал эми көркөм адабиятта коңшу жашаган кыргыз жана өзбек элдеринин XIX кылымдагы жалпы хандыгы болуп турган Кокон хандыгын башкарган бул инсандын тарыхый бейнесинин эки элдин жазуучулары тарабынан жаратылышы табигый көрүнүш. Негизи кыргыз адабиятында деле, өзбек адабиятында деле Кудаяр хандын образ бир топ чыгармаларды берилген. Биз бул образды кыргыз адабиятындагы Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” романы жана өзбек адабиятындагы Абдулла Кодирийдин “Мээраптан чаян” романдарынын негизинде талдоого алдык. Анда авторлор тууралуу чакан маалымат бергенче каармандын аталган чыгармалардагы адабий образы менен тааныша кетсек.

Абдулла Кодирий – өзбек адабиятында тарыхый романдын чыйырын салып, Орто Азия элдеринин ичинен биринчилерден болуп бул жанрга кайрылган белгилүү жазуучу. Анын “Өткөн күндөр” (1925), “Мээраптан чаян” (1929) романдарында Кудаяр хандын башкаруу мезгилиндеги урунтуу учурлар баяндалган. “Мээраптан чаян” романындагы окуялар Кудаярдын үчүнчү жолу хан көтөрүлгөн мезгилине туш келет. Автор өзүнүн хан тууралуу изилдөөлөрүн жана атасынын оозунан уккан эки жаштын окуясын айкалыштыруу менен сюжет курган. Романдын киришүү бөлүгүндө жазуучу “Романдын мазмуну тууралуу” деген кыскача түшүндүрмөсүндө: “Түркистан феодалдарынын кийинки өкүлү болгон Кудаярхандын өз каалоолорун канааттандырууда кол алдындагылардын, биринчи кезекте дыйкандардын жана кедей кол өнөрчүлөрүнүн кызыкчылыгын күрмандыкка чалып, өлкөдөгү аял-кыздарды хандын гаремине күң кылып, буга каршы тургандар аёосуз жазалангандыгы – романдын мазмуну” (1. 5), - деп жазат.

Чыгармада Кудаяр алгач Анварга сармунший (мунший – араб. жеке катчы) наамын ыйгарган эпизоддон катыша баштайт. Оң жагында Абдурахман абтабачы (Мусулманкулдун уулу), сол тарабында Нияз молдо, ортодо хан өзү олтуруп, жаш Анвардын дилгирлигине баа берип, аны мырзабашы кылат. Окуялардын кийинки жүрүшүндө биз хандын иш-аракеттери менен тааныша баштайбыз. Тактыны үчүнчү жолу ээлеген Кудаярдын бул мезгилдери хандык эзүүчүлүктүн жана ачык зордук-зомбулуктун жеткен чеги болот. Мамлекетти гүлдөтүү, өркүндөтүү максатында деп усталарга бир да тыйын, эмгек акы

бербестен сарайларды, энесинин, уулунун атына медреселерди салдырат, арык каздырат. Уулу Ормонбектин тою үчүн 120 күн аш берип, төрт ай той берет. Ар күнү эки жүз казан аш демделип, сегиз жүздөй нан жабылып, эки жүздөп улак берилип, ар бир тойго келген улуктарга миңдеп тон кийгиздирген. Булардын баары калың катмар жөнөкөй элден алынган салыктан, акы төлөнбөй жасаткан иштеринен каржыланган. Арык казуу иштеринде куураткан ысыкта, эч кандай азык жок болуп калктын төмөнкү катмары азап менен ишти улантат. Кокус алдан тайып жыгылганы, чыдабастан уруш чыгарганы болсо аёосуз каны агызылган. Кудаярдын максаты – хандык башкарууну күчөтүп, жогорку катмардагы билимдүү элди өзүнө каратуу, орус падышалыгына теңтайлаша өз маданиятын куруп, жооп көрсөтүү болгон. Тарых барактарынан Кудаярдын катынпоз экендиги белгилүү жана сюжеттин өнүгүүсүндө бул маалымат чоң роль ойнойт. Хандын атайы гареми болуп, анда жалпысынан 100дөн ашуун кыз-келиндер болгон. Дин боюнча төрттөн ашуун аялга уруксат болбогондугу үчүн, утур бири менен никесин бузуп, канизек кылып, башка аялга үйлөнө берген. Ач көздүгү ушул деңгээлге чейин жетип акыры Анвар аттуу жигиттин үйлөнүүгө сүйлөшүп койгон Раносун да алмакчы болот. Ал үчүн Анварды жалган жазага тартуу эпизодунда Кудаярдын ички эмоциялык абалы берилет. Досун жамандыктан куткарып, өлүмгө тике карап, каршысына келген Анвар бир четинен таң калдырса, анын “коркунучтуу кыйкырыгы”, ички керең дүйнөсүнө түз келип тийген жаңырык болот. Дайыма каарданып, урушуп турчу хан сөз таба албастан, каршысындагы инсандан тайсалдайт (1. 226).

Талкуулар жана жыйынтыктар

Кыргыз адабиятында бул тарыхый мезгилди чагылдырган теңдешсиз чыгарма Т. Касымбековдун “Сынган кылычы” болуп, эки бөлүмдөн турган роман 1842-1976-жылдардагы окуяларды камтып турат (5; 6). Чыгарма – көп тармактуу, окуялары көп мезгилди камтыган, көп пландуу, арбын каармандуу жана көлөмдүү роман. “Сынган кылычта” биз Кудаярдын энесинин колунда ойноп жүргөн бала кезинен баштап, Оренбургга айдалганына чейин коштоп барабыз. Жазуучу хандын образын көз алдыбызда жетилтип, анын оң-терс тараптарын ачыктап турат. Шералы өлтүрүлгөн соң жаш кезинен тактыга олтуруп, атасы сымал Мусулманкулдун колунда “куурчак” кан милдетин аткарат, анын катуу көзөмөлүндө болот. Жетилген сайын аталыктын ашыкча кысымынан арылып, хандыкты өзү башкарууну каалайт. Башка ордо өкүлдөрү менен биригип, Мусулманкулду жазалап, кыпчактардын канын суудай төгөт жана алдыбызга аёосуз, канкор кан катары чыга келет. Элдин абалы менен сурашпастан, салык үстүнө салык салат. Үчүнчү жолу тактыга отурган соң кыргыз-кыпчактардын көтөрүлүшүнө күчү жетпей, орус өкүлдөрүнөн жардам

сурайт. Бирөөнүн көзөмөлүндө болсо да, өзүнүн хандык даражасын жоготпосо деген ой менен кантип ажыдаардын куйругун басып алганын билбейт. Кыйын кезең түндө турган калайыкты орустарга каршы согушка аттандырбай, бөөдө кыргындан арачалаган кыраакы карыя Теңирберди Кудаяр хандын элчиси Абдырахман абтабачыга: “Кудаярдын амирин туткан элге хан эмне жакшылык убада кылыптыр”, - деген собол берет. Теңирбердинин адилеттүү сөзүнөн кийин эл толкуп, ханга өз мүдөө-талаптарын айтууга Шер датка баштаган нарк билги кырк адамды элчиликке аткарат. Бул кыргыз эли башынан өткөргөн оор учурлар болгону тарыхтан белгилүү (7. 21).

Кудаяр хан Ата мекенин басып кирген орус аскерлерине чечкиндүү каршылык көрсөтмөк тургай, кайра эл журтка чыккынчылык иш-аракеттерин жүргүзгөн. Ал тоолук кыргыздардын кырк элчисинин башын алат. Акыр аягында ордо адамдарынын кыянатына туш болуп, хандыкты орус элине тапшырып, аянычтуу түрдө өз жеринен чыгып кетет (8.206). Ошентип романдагы окуянын жүрүшүнөн маалым болгондой, жазуучу Т. Касымбеков Кудаярдын образы менен ошол мезгилдеги Кокон мамлекетинин башкаруучусунун образын жаратып, ал мезгилдеги коомдук саясий маселелерди элдин тарыхый турмуш картинасын тереңден ачып берүүгө жетишкен.

Абдулла Кодирыйдин “Өткөн күндөр” романында Кудаярдын жаш кези, кыпчактар-карачапандар окуясы сүрөттөлүп, андан кийинки “Мээраптан чайн” романында хандыктын кийинки жылдары улантылып берилген болсо, “Сынган кылыч” романында окуялар тизмектелип, ирети менен окурманга тааныштырылат. Таланттуу жазуучулар тарыхый каарманынын жашоо-турмушун терең изилдеп, анын образын көркөм адабиятта чагылдыра алышкан. Абдулла Кодирый маалымат топтоо үчүн Маргалаң менен Ташкенде жүрүп, ошол жердеги көзү тирүү инсандардан маалыматтарды сурап топтогон жана аларды архивдик материалдар менен тактап текшерип сюжетке киргизген. Алсак, мурда Кудаярдын аялы болгон Разия аттуу аялдан Кудаярдын ордосу, андагы турмуш тууралуу сурап аңгемелешкен. Ал аялдын айтуусу боюнча гаремдеги аялдардын аттарын, алардын тегин, айрым кулк-мүнөздөрүн билген. Кудаярдын биринчи аялы казак түспөлдүү, бирок кыргыз уруусунан болгон деп эскерет. Бул Мусулманкул аталыктын кызы болуусу мүмкүн. Эки романда бирдей деңгээлде тарыхыйлуулук сакталып, эл турмушу реалисттик жагдайда сыпатталган.

Жыйынтыктап айтканда, жалпысынан эки чыгармада тең Кудаярдын элине кылган терс мамилеси, залымдыгы, өзүмчүлдүгү, жоопкерчиликсиз хан экендиги көрсөтүлөт. Эки чыгармада бирдей карапайым элдин запкысы, кайгысы ачыкталып, мекен, ыйман көйгөйлөрү көтөрүлөт. Түбүнөн ар түрдүү улут болгондугу менен ынтымакта, достукта

жашоого үйрөнгөн элдин тынчтыгы бийлик десе жанын берген заалымдардын, ак динин алтын дилдеге алмаштырып, шарият жолдорун өз максаттарына бурмалаган молдолордун, эл кадырын билбеген эл башчыларынын айынан бузулуп, канчалаган кыраан-азаматтардын, бей-бечаралардын өлүмүнө себеп болгондугун таасын көрсөтүшөт. “Мээраптан чайн” романында Кудаярдын уулу Ормонбекти мураскорум деп, дайыма жанында алып жүргөндүгүн байкайбыз. “Сынган кылычта” да бул параллель кездешет. Орустардын коштоосунда кетип жатып, жарданган элдин аткан кесектеринен мураскорун калкалап, “адам ушунча ачуулуу болуп баратабы”, - деп ыйлагысы келет. А көңүл түбүндө адамзааданын эмнеге ичинде толгон кеги, жек көрүүсү бар экендигин, буга өзү түздөн-түз себепкер экендигин түпкүрүнөн сезбей кете берет.

Колдонулган адабияттар:

- Абдулла Кодирый. Мехробдан чаён. Худоярхон ва муншийлари хаётидан тарихий роман. – Тошкент, 1959.
- Акматалиев А. Көркөм чыгарма жана тарыхый инсандар. – Б., 2015.
- Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Ф., 1982.
- Борбугулов М. Адабият теориясы. – Бишкек, 1996.
- Касымбеков Т. Сынган кылыч. Роман. 1-китеп. – Бишкек: Шам, 2019.
- Касымбеков Т. Сынган кылыч. Роман. 2-китеп. – Бишкек: Шам, 2019.
- Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. – Б., 2003.
- Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. – Б.: Бийиктик, 2000.

CHARLZ DIKKENSNING “OLIVER TVISTNING BOSHIDAN KECHIRGANLARI” VA G‘AFUR G‘ULOMNING “SHUM BOLA” SARGUZASHT ASARLARI QIYOSIY TAHLILI

*Turg‘unboyeva Aziza Tursunboy qizi
ToshDO‘TAU O‘FF, 2-kurs talabasi
aturgunboyeva7@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Charlz Dikkensning “Oliver Tvist sarguzashtlari” romani va G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasi taqqoslandi. Bu ikki sarguzasht asarning o‘xshash va farqli tomonlari qahramonlar, jamiyat odamlari, ijtimoiy hayot muammolarini tasvirlash orqali ochib berildi.

Kalit so‘zlar: voqelar rivoji, qahramonlar tavsifi, asar g‘oyasi, qahramonlar xarakteri.

Abstract: In this article are compared novel of Charles Dickens “Oliver Tvist adventures” and G. Ghulam’s story “Shum bola”. The similarities and differences of these two adventure works are revealed by describing the characters, society people and problems of social life.

Keywords: way of describing events, character description, idea of novel, character of hero.

Jahon adabiyotida ham o'zbek adabiyotida ham sarguzasht asarlar juda ko'p yozilgan. Masalan, "Don Kixot", "Tom Soyerning sarguzashtlari", "Guliverning sayohatlari", o'zbek adabiyotida "Sariq devni minib", "Matmusaning sarguzashtlari", "Shaytonvachchaning nayranglari" kabilar mavjud. O'zga ijtimoiy muhit, boshqacha dunyoqarashi bilan ajralib turuvchi o'zbek sarguzasht asarlari va jahonga mashhur sarguzasht asarlarda mushtarak va farqli jihatlarni aniqlash maqsadida mavzusi bir-biriga yaqin bo'lgan G'afur G'ulomning "Shum bola" va Ch.Dikkensning "Oliver Twistning boshidan kechirganlari" asarlari orqali undagi masalalar qiyoslanadi. Qiyoslash ushbu ikki yozuvchi uslubini ochib berishda ham samarali usul hisoblanadi. "Ёзувчининг индивидуал услубини аниқлаш ва тушуниш учун икки ёзувчининг ижодини бир-бирига қиёслаш усулидан фойдаланиш мумкин. Бундай қиёслаш жараёнидаги муштарак белгилар ҳар иккала ёзувчи ҳам ягона ижодий методга асосланганлигини англатса, ёзувчиларни бир-биридан ажратиб турадиган ҳислатлар ҳар иккала ёзувчининг ҳам оригинал услуб соҳиби эканликларидан гувоҳлик беради".(Т. Бобоев. 2002. 550-551.)

G'afur G'ulom va Ch.Dikkens asarlarini qiyosiy tahlil qilishda milliy dunyoqarash, siyosiy tuzum hamda davr ruhini hisobga olish lozim. Ch. Dikkensning "Oliver Twistning boshidan kechirganlari" romanida ingliz siyosiy tuzumi qanday bo'lganligi, o'sha davrda qabul qilingan "Kambag'allar uchun bastiliyalar" qonuni amalda qo'llanishi oqibatida xalq hayoti qanchalik qiyin ahvolga kelib qolganligi asardagi tasvirlangan voqealardan bilinadi. Romanda ham XX asr Angliya hayoti real tasvirlanadi. G'.G'ulomning "Shum bola" sida ham zamon o'g'irligini ko'rsatuvchi, insonlardagi yomon jihatlarni ochib beruvchi o'rinlar bor. Ikki asarni solishtirish jarayonida yozuvchilarning, ya'ni Dikkens va G'.G'ulom o'zining ma'yus bolaligini qalamga olishganini bevosita guvohi bo'lamiz. Chunki G'afur G'ulom o'z asarida atrofdagi barchani doim yetim bolalardan foydalanishga uringanini ko'rsatgan bo'lsa, Dikkens asarida Angliya muhitida qanchalik yetim bolalar ezilayotgani tasvirlanadi.

1.Asarlarda fikrni bayon qilish, voqealarni tasvirlash yo'sini. Har ikkala asarning bayon uslubi bir xil emas. "Shum bola" dagi voqealar Qoravoy tilidan hikoya qilinsa, "Oliver twistning boshidan kechirganlari" da barcha voqealarda muallif aralashuvi borligi, har bir bob boshlanmasi izohlar bilan boshlanishida ko'rinadi. Bu o'rinda, adabiyotshunos olim Hotam Umurovning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinli: "Muallif barcha asarlarining hikoyachisi bo'lganligi sabab, u "qo'momdonlik" vazifasini bajaradi: har bir personajning o'rnini, o'y-kechinmalarini, fikr-mulohazalarini, harakatlantiruvchi muhitning shart-sharoitlarini, muomala-munosabatlarini ta'rif-tavsiflash, ko'rsatish orqali –hammasini bir maqsadga – asarda ifodalanayotgan fikr- g'oyani ro'yobga chiqarish uchun harakatga keltiradi.(Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi: Oliy

o‘quv yurtlari uchun darslik. 153- bet) Asarda ba’zi qahramonlar tasvirida muallifning salbiy munosabati bilinib turadi.

*“Епископнинг жуббасини ёҳуд қавм бидлининг уч қирра қалпоғи уқаларини **тортиб олинг-чи** – унда ким бўлиб қолади улар?Одам. **Оддий одам!** Гоҳо одамнинг қадр-қиммати ва ҳатто авлиёлиги баъзилар ўйлагандан кўра кўпроқ камзулу нимчаларга боғлиқ”.*(Та’kid bizniki Т.А)(Чарлз Диккенс. Оливер Твистнинг бошидан кечирганлари. 1984.189-b.)

Hojibobo singari kimsalar ustomonlik bilan, “chiroyli qilib” o‘g‘rilik ko‘chasidan “mo‘ralashga” Qoravoyni undaydi. “Shum bola” asarida qahramonlarning gap-so‘zlaridan asarni o‘qish davomida o‘quvchi qaysi qahramon qanday ekanligini haqidagi xulosani o‘zi beradi. Menimcha, bu kitobxonlarda fikrlashni oshiradi va bunday qahramonlarga nisbatan salbiy munosabat uyg‘onishiga va jamiyatdagi “hojibobolar” dan uzoq yurish kerakligini anglashiga dasturilamal bo‘la oladi.

“Oyoq- qo‘ling chaqqongina, epchil yigitsan. Sen ham axir qarab turmasdan, boshqacharoq yo‘l bilan bo‘lsa ham tirikchilikning payidan bo‘lsang edi, o‘g‘lim... Axir kissa-karmon degan gaplar ham bo‘ladi. Naqdina pul – ham yengil, ham qimmat, ham yashirishga oson bo‘ladi. Naqdina bo‘lsin, bolam, naqdina bo‘lsin...”(talaba.su.)

2.Bosh qahramonlar tavsifi. Ch.Dikkens asari qahramoni – Oliver Twist. U ota-onasidan yetim qoladi. Onasi uni dunyoga keltirib “Mehnat uyi” dagi azoblardan qutiladi. Oliver tabiati juda boshqacha, u hech qachon yomon ishlarni qilmaydi, qo‘lidan kelmaydi. O‘g‘rilar to‘dasiga tushgach, unga o‘rgatilgan qoidalar besamar ketadi. Uning qo‘lidan og‘rilik kelmaydi. Hatto yolg‘on gapirishdan- da andisha qiladigan darajada sof edi. Qoravoy ancha hayot chig‘irig‘ida pishgan. Oliverga nisbatan ustomon. Shum bolada Sulton o‘g‘rilarga qo‘shilgan va yana boshqa vaziyatlarda yashash uchun kurashdan charchamasligi ko‘rinadi. Shu o‘rinda ikki xalq dunyoqarashidagi farq bir darajada ko‘rinadi. To‘g‘ri, u ko‘p “sho‘xlik” lar qiladi. Uni zamon shunday “ulg‘aytirib” qo‘ygan edi. Jamiyatdagi barcha kishilar yetimdan foydalanish payida bo‘lar edi. Hech kim chin dildan yetim boshini silagisi kelmas edi.

3.Asardagi mavzu va g‘oya. Ikki asar markazida yetim bolalardan foydalanish va ularni jinoyat yo‘liga olib kirish kabi mavzular qalamga olinadi. Kattalarning bolalar mehnatidan foydalanib, mehnatini qadrlamaslik kabi holatlar tasvirlangan. Past qatlamdagilar muntazam kamsitilishi va bir kosa ovqatga qavmning ne-ne mashaqqatlar bilan erishishi asosiy muammo sifatida tasvirlanadi.

“Болаларнинг гиштин деворли ҳайҳотдай ҳонада овқатлантирар эдилар ҳонанинг бир бурчагида қозон қурилган бўлиб, емак вақти белгиланган соатда олдиға пешбанд тутиб олган назоратчи ёҳуд икки аёл кўмагида ана шу қозондан гўжа сузиб берарди, қатъи байрам

кунлари бундан мустасно бўлиб, болага аталага қўшимча икки чорак унция нон ҳам берилар еди. Товақчани ҳеч қачон асло ювиб ўтиришига ҳожат қолмасди”.(Чарлз Диккенс. Оливер Твистнинг бошидан кечирганлари.1984. 16- бет.)

3.Sujet va kompozitsiyani shakllantirish. “Oliver Twistning sarguzashtlari” romanida sujet tuguni Oliverning tobutsozning uyidan qochishidan boshlanadi, ungacha qahramon taqdirga bo‘ysinayotgan edi. Qahramonning Londonga ketayotib, Fedjin to‘dasiga aloqador kishi bilan tanishib, shu to‘daga tushib qolgan o‘rinlarda voqealar rivoji tezlashadi. Bu “harakat dinamikasining ko‘tarilishi” deyilsa, asar so‘nggidagi Oliverning va Rouz nasablarining aniqlanishida “harakat dinamikasining pasayishini” ni ko‘ramiz. Romandagi kulminatsion nuqta – Sayks tomonidan Nensini o‘ldirilishi va o‘zini ham osib qo‘yishidagi o‘rinlardir.

“Shum bola” da esa voqelar rivoji – Qoravoyning halfanaga deb yog‘ va tuxum o‘g‘irlab, qo‘lga tushib qolishi va uydan ketishidan boshlanadi. Qolgan voqealar bir tekisda ketadi. Asar kompozitsiyadagi g‘oyani ta’sirchan ifodalashda yozuvchi xalq maqollari va turli o‘xshatishlar bilan beradi. Masalan, “It quvgan tulkiday Omon menga ergashdi”, “Zinadan chiqqan itdek to‘rt oyoqlab zinaga tirmashib chiqdim”, “ Qo‘ylar xuddi sutga tushgan sichqondek boshlarini ko‘tarib suzardi” va boshqalar.

Asardagi makon konsepti: “Shum bola “ asaridagi asosiy voqealar Toshkent va uning atrofidagi qishloqlarda sodir bo‘ladi, “Oliver Twistning boshidan kechirganlari” da London va uning atroflari voqealar ro‘y bergan o‘rin hisoblanadi.

4.Qahramonlar xarakteri va ularning o‘xshash va farqli tomonlari. Asardagi qahramonlar turlicha. Oliver Twist xarakteri asar boshida qanday bo‘lsa, oxirigacha o‘zgarmaydi. Hayot sinovlarida toblanib, uddaburonlik yoki yomon xislatlar shakllanmaydi. Yosh ayol Nensi va Braunlou xarakteri dinamikdir. Qolgan obrazlar – Fedjin, Sayks va Rouzlar xarakterida statik belgilar yuqori bo‘lib, ularning xatti- harakatlarida o‘zgarish kuzatiladi. “Shum bola” dagi qahramonlarda o‘zgarish uchramaydi, Oliverdan farqli Qoravoy uddaburon, qanday vaziyat bo‘lishidan qat’i nazar o‘zini tuta oladi. Asardagi qahramonlar turlichaligi bilan birga o‘xshash jihatlari ham bor. Masalan, Fedjin va uning atrofidagi kissavurlar va “Shum bola” dagi Sulton o‘g‘ri va uning to‘dasi bir-biriga juda yaqin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, G‘afur G‘ulom va Ch.Dikkensning ushbu asarlarida ma’lum darajada hayotida uchratgan voqealarni qalamga olishi seziladi. Dikkens otasi qamalgach, mehribonlik uyiga jo‘natilgan va poyabzal fabrikasida ishlagan, Oliver tasvirlashda yozuvchi hayotida sodir bo‘lgan ba’zi voqealarni qalamga olgani seziladi. G‘afur G‘ulom ham yoshligida ota-onasidan yetim qolgani e’tiborga olinsa, demak, ushbu asarlarda ham avtobiografik ruh ko‘zga

tashlanishi seziladi. Ular jamiyatdagi voqealar kuzatuvchisi o'laroq o'z asarlarida "o'g'riqli nuqtalar" dan so'z ochishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Бобоев. Т. (2002).ТОШКЕНТ - "ЎЗБЕКИСТОН". 550-551.

Диккенс Чарлз.(1984). Оливер Твистнинг бошидан кечирганлари. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти . 189-b

Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. B. Valixo'jayev. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. 153- bet

AMIR TEMUR VA MIRONSHOH MUNOSABATLARINING BADIY TALQINI

Usmanova Ziyodaxon Ilxomon qizi,

ChDPU doktranti

qmuxtorjonova@gmail.com

ilmiy rahbar: dots., f.f.d.(DSc) Adiba Davlatova

Annotatsiya. Maqolada Amir Temurning farzandlari tarbiyasi va ularning shaxsiy hayotidagi o'rni haqidagi mulohazalar ozar yozuvchisi Yunus O'g'uzning "Amir Temur" va Xurshid Davronning "Sohibqiron nabirasi" asarlariga tayanib talqin etiladi. Sohobqironning Mironshoh mirzo bilan ziddiyatlari alohida o'rganish talab qiluvchi mavzu hisoblanadi. Mironshoh mirzo xarakteri va hayotiga oid chizgilar qiyosiy tarzda tarixiy manbalar asosida ochiqilanadi. Sohobqironning harbiy salohiyatidan tashqari ota sifatidagi badiiy siymosiga alohida urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: Mironshoh mirzo, siyosat, badiiy asar, tarixiy manba, folklor, harbiy mahorat.

Abstract. In the article, comments about the education of Amir Temur's children and their place in their personal life are interpreted based on the works of the Uzar writer Yunus Oguz "Amir Temur" and Khurshid Davron's "Sahobqiran Nabirara". Sahobqiran's conflicts with Mironshah mirza are a topic that requires a separate study. Outlines of the character and life of Mironshah mirzo are revealed in a comparative manner based on historical sources. In addition to the military potential of the owner, special emphasis is placed on his artistic figure as a father.

Keywords: Mironshah mirza, politics, artistic work, historical source, folklore, military skills.

Sohobqiron Amir Temur va temuriylar davri haqida dunyo ilmiy hamda adabiy jamoatchiligida juda ko'p ma'lumotlar, manbalar mavjud. Bu asarlar mualliflarning dunyoqarashi, ijodiy prinsiplari, tarixiy shaxs va faktga yondashuvi jihatiga ko'ra biri ikkinchisini takrorlamaydi. Asarlarning ayrimlari tarixiy haqiqatga asoslangan bo'lsa, ba'zilar buyuk Sohobqiron haqida fath etilgan yurtlar aholisi tarafidan ijod qilingan rivoyat va tasavvurlarga tayanib yaratilgan. Masalan, qardosh ozar xalqining sevimli yozuvchisi Yunus O'g'uzning buyuk Sohobqiron haqidagi ikki

qismdan iborat “Amir Temur” tarixiy romani shu kungacha yaratilgan Temur shaxsi haqidagi asarlar orasida alohida e’tirofga loyiq. Muallif Sohibqiron yurishlari tasvirini tadrijiy tarzda ikki qismga ajratib tasvirlaydi. Birinchi qism “Yuksalish sari” deb nomlangan bo‘lib, fotix Temurning ilk yurishlaridan to Hindistonning fath etilishiga qadar bo‘lgan voqealar silsilasini o‘z ichiga oladi. Ikkinchi qism esa, o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim o‘rin tutgan Kichik Osiyo xalqlari va dunyodagi eng kuchli imperiyalardan biri bo‘lgan Usmoniylar davlatining bo‘ysundirilishi haqida hikoya qiluvchi “Dunyoning hokimi” kitobidir.

Asarning badiiy-estetik qimmatini oshiruvchi muhim jihatlaridan biri shundaki, muallif Amir Temurning harbiy yurishlarini yoritish barobarida uning ota sifatidagi qiyofasiga ham alohida urg‘u berilganidir. Ayni shu rakursdan yondashganimizda bu asar milliy adabiyotimizda Amir Temur shaxsini eng ko‘p yoritgan ijodkor Xurshid Davron asarlari bilan g‘oyaviy o‘xshashlik kasb etadi.

Tarixdan ma’lumki, Amir Temurning to‘rt nafar o‘g‘li bo‘lib, to‘ng‘ich farzandlari Jahongir mirzo va Umarshayx mirzolar Sohibqiron tirikligida bevaqt vafot etgan. Hayot bo‘lgan ikki o‘g‘ildan taxt uchun munosib ko‘rilgan hamda saroy a‘yonlari va Saroymulxonim tomonidan tavsiya etilgan Shohruh mirzo taqvodor, harbiy ishida ko‘ra din ilmini afzal bilgani bo‘lib otasi tarafidan valiahd sifatida tanlanmagani aytiladi. Shahzodalarning kattasi Mironshoh mirzo esa tarixiy asarlarda ichkilikka berilgan, taxt uchun nomunosib shahzoda sifatida talqin etiladi. Nizomiddin Shomiy (1996) shahzoda Mironshoh haqida Amir Sohibqironning ishonchini qozongan, uning bir qancha yurishlarida ishtirok etgan, ayniqsa To‘xtamish bilan bo‘lgan janglarda jasorat ko‘rsatganini e’tirof etadi. Ozarbayjon va Iroq boshqaruvini Sohibqiron shahzodaga ishonib topshirishi ham fikrimizni dalillaydi. Demak, 1394-1395- yillarda ham ota-bola munosabatlari ancha iliq bo‘lgan. Muarrixlarning guvohligiga tayanib Sohibqiron hayotining so‘nggi o‘n yilligida ota-bola orasidagi munosabatlar buzilgan deya olamiz.

Yunus O‘g‘uz Ozarbayjonda tug‘ilib o‘sgani bo‘lib o‘z asarida, asosan, Amir Temurning Ozarbayjonga mas’ul etib tayinlagan o‘g‘li Amironshoh haqida ko‘proq hikoya qiladi. Hali bironta badiiy asarda Amironshoh obrazi bu qadar yorqin va to‘laqonli ifodalanmagan edi. Uning nomaqbul ishlari haqida sevimli kelini Xonzodabegimdan xabar topib o‘z o‘g‘liga jazo bergani haqidagi voqea deyarli har bir badiiy asarda uchraydi. Ammo Mironshohning nima sababdan bunday holga tushgani, o‘zi boshqarayotgan yurtga nisbatan adolatsiz munosabatda bo‘lgani, xon avlodidan bo‘lgan xotini Sevinbekani saroyda izza qilgani haqida, otasi inoyatiga sazovor bo‘lib omon qolganidan so‘ng tuzalish yo‘lida qilgan ishlari to‘g‘risida aytarli ma’lumotlar uchramaydi.

Xurshid Davron bu haqida Davlatshoh Samarqandiyga tayanib, shunday hikoya qiladi: “Мироншоҳ мирзо бир неча йил мустақил идора қилди... Аммо бир куни (Хой деган

манзилда) отдан йиқилиб, миясига заҳма етади. Табиблар қанчайин уринмасинлар, фойдаси тегмади. Ақли шу қадар заифлашдики, савдойилик ва жунунлик даражасига етди. Шундан кейин Мироншоҳ мирзо кўп вақтини масхарабозлар билан ўтказадиган, амирлару ноибларни сабабсиз шармисор қиладиган, уларни ўз ҳолига қўймай, бекордан-бекор сиқувга оладиган золимга айланди. Охир шу даражага етдики, Соҳибқирон падарининг тамом инояти ва марҳаматини қозонган ўз муҳтарама хотини – хонлар авлодидан бўлмиш Севинбекани унинг амри билан изза қилдилар, қийноққа солдилар. Мироншоҳнинг ўзи эса унга ханжарини отди. Бу азобга чидолмаган Севинбека қочиб, Самарқандга, Соҳибқирон ҳузурига борди. Келин қонга беланган қўйлагини Соҳибқирон қайнотасига кўрсатиб, ўғил аҳволини отага баён қилди. Унинг ҳасратини эшитиб, Амир Темурнинг кўзларидан ёш тиркираб окди ва бир ҳафта мобайнида бирон киши билан сўзлашмади. Бир ҳафтадан сўнг аркони давлатни ҳузурига чорлаб, ноқобил ўғлини жазолаш мақсадида Ироққа юриш бошляяжagini маълум қилди.” (X.Davron. 1995, 210.)

Ayni voqea Yunus O‘g‘uz asarida ham uchraydi, ammo salgina boshqacha talqinda. Ozar yozuvchisi bu voqeani badiiylashtirishda ko‘proq Ibn Arabshoh (2024. 168-172.) asarida keltirilgan, Amironshohdan Temurga yuborilgan deya gumon qilinuvchi maktubga asoslanadi. Mironshohning harakatlariда otasiga nisbatan otdan yiqilish bilan birgalikda hasad ham asosiy sabab ekanligini ko‘rsatadi. Amir Temur va temuriylar tarixini maxsus o‘rgangan olim Poyon Ravshanov Yunus O‘g‘uz badiiylashtirgan voqealar Klavixoning esdaliklarida uchrashini qayd etadi (2023.227-243).

Lekin har ikki asarda ham Amir Temur shoshilinch qaror qabul qilmaydi. U davlatni adolat, nizomi islom asosida boshqaradi, yuzlab tarqoq qavm va millatni birlashtirib yagona davlatga asos soldi. Sohibqironni hayotda ko‘rmagan, faqatgina nomini eshitgan qirollar ham uнинг haybatidan, g‘azabidan, siyosiy hushyorligidan hayiqardi. Bu tarixiy manbalarda yakrang ifodalanadigan holatlardir. Lekin har ikki ijodkor badiiy mushohadaga tayangan holda, uning ham oddiy inson ekanligi, xatolari bo‘lishi tabiiyligini to‘g‘ri anglagan holda badiiy ifodalashga harakat qiladi. Lekin u farzandlariga nisbatan qanchalar qattiqqo‘l, talabchan bo‘lsa, shu qadar mehribon ham edi. Buni Xurshid Davron ta’kidlaganiday, o‘g‘lining boshqaruviga qarshi chiqmagan, aksincha, uni xalqqa qarshi gijgijlagan amaldorlarni shahzodaning ko‘z oldida qatl etdi va o‘zini hokimiyatdan chetlashtirdi. Biroq yuqorida tilga olingan bir hafta davomida Sohibqiron farzandining salomatligi, psixologik holatining keskinlashuvida olgan jarohatining o‘rni, shahzodani davolash choralari haqida o‘ylaganligi aniq. Xurshid Davron asarlarida to‘qima obrazlarning kamligi, asosan tarixiy haqiqatni boricha talqin qilish yo‘lidani borishi bu voqeaning oxiri qanday yakunlanganini bilish

imkonini bermaydi. Mironshoh hokimiyatdan chetlashtirildi va uning nazorati to'lig'icha o'g'li Abubakr mirzoga topshirilgani bilan shahzoda bilan bog'liq hodisalar yakunlanadi

Yunus O'g'uz esa voqening davomini o'z badiiy niyati va idrokiga ko'ra tasvirlashga harakat qiladi. Ya'ni shahzodani bu holatga kelgunga qadar boshidan o'tkazgan ruhiy jarohatlari haqida o'quvchini xabardor qiladi. U shahzodaning sarkashligi sababini Luqmon bobo tilidan quyidagicha bayon etadi: "... бу хасталикда бош жуда каттиқ оғрийди, мия зиркираб туради, бемор бир жойда барқарор ўтира олмай қолади. Оғрикни пасайтириш, босиш учун ҳакимлар кўпинча маъжун, кўкнор, тарёк ва шароб истеъмол этишни маслаҳат берадилар. Буларни меъёридан ортиқ қабул қилган бемор ўзини йўқотиб, ҳатти-ҳаракатларининг масъулиятини ҳис эта олмай қолади. Уларнинг таъсири таркагандан сўнг эса оғриқлар янгидан бошланиб, телбалик даражасига олиб чиқади. Бир сўз билан айтганда, улар инсонни ўзига боғлиқ бўлмаган вазиятларга солиб кўяди. Бу эса телбаликдан ҳам баттарроқдир." (Yunus O'g'uz. 2018. 307-308.)

Tabibning asarda keltirilgan bu gaplari hukmdor otaga qattiq ta'sir ko'rsatadi. O'zining davlat va boshqaruv ishlari bilan nihoyatda band bo'lgani bois, farzandlari holidan vaqtida ogoh bo'lmaganidan iztirob chekadi. Haftalab biror kimsa bilan gaplashmasligining, o'ychan bo'lib qolganligining sababini ana shu nuqtadan qidirish darkor. Ota sifatida qachon va qayerda jiddiy xatoga yo'l qo'yganini ta'magir amaldorlar farzandlari ishonchiga kirib, boshqaruv ishlariga aralashgani, hatto oilaviy munosabatlarga darz ketishiga sababchi bo'lganini anglab nodomat chekadi. Shundan so'ng Sohibqiron oddiy otalarga xos tarzda farzandiga yaxshi munosabatda bo'ladi, uning sog'ayishi uchun qo'lidan kelgan barcha choralarni qo'llaydi. Yozuvchining ushbu xulosasi hayotiy va badiiy mantiqqa nihoyatda uyg'un keladi. O'quvchi bu yakunga ishonadi va shunday bo'lishini istaydi. Bizningcha, aslida ham shunday bo'lgan bo'lsa kerak, chunki Amir Temur birlashgan hokimiyatni barpo etish yo'lida ko'plab qurbonlar berdi, farzandlarining o'limiga bardosh berdi, ba'zan o'zi istamagan kelishuvlarga rozi bo'ldi. Lekin nima bo'lganda ham u eng avvalo ota va hech bir ota o'z farzandini qatl ettirmaydi, to'g'ri yo'lga qaytishiga zarracha umid bo'lsa, shu umidni asrab avaylaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Davronov, X. (1995). Sohibqiron nabirasi. "Sharq" nashriyoti
- Ibn Arabshoh, (2024). Sohibqiron Amir Temur tarixi. "Info Capital books" nashriyoti
- Nizomiddin Shomiy, (1996). Zafarnoma. "O'zbekiston" nashriyoti
- Ravshanov, P. (2023). Amir Temur sulolasi. "Yoshlar matbuoti" nashriyoti
- O'g'uz, Y. (2018). Amir Temur. "Yangi asr avlodi" nashriyoti

O'ZBEK VA INGLIZ ROMANLARIDA AYOL OBRAZINING QIYOSIY TAHLILI

Yozdonqulova Ozoda Zokirjon qizi

DTPI o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich magistranti

o.yozdonqulova@dtpi.uz

Ilmiy rahba: F.f.f.d.Eshnazar Jabborov

Annotatsiya: Adabiyotni o'rgansak, ayollarning his-tuyg'ulari va tajribalari haqida ko'proq bilib olamiz. Yozuvchilar til va uning elementlaridan ayollar hayotining chuqur qirralarini ko'rsatish uchun foydalanadilar. Bu ularning fikrlari va his-tuyg'ularini yaxshiroq tushunishimizga yordam beradi. Ushbu ilmiy izlanishdan asosiy maqsad qahramonlarning ongini tushunish, obraz va iboralarning yangicha talqinini topishdir. Maqola ingliz va o'zbek tillaridagi gender-belgilangan frazeologik birliklarning tahliliga bag'ishlangan bo'lib, bu bizga ayol obrazlarini idrok etish milliy gender stereotiplari ta'sirida shakllangan, ular til madaniyatida o'z aksini topgan degan xulosaga kelish imkonini beradi. Ingliz va o'zbek frazeologiyalarida ayol obrazini birinchi bo'lib o'rganish ayollarning jamiyatdagi o'rni va unga bo'lgan munosabatni aniqlash, ingliz va o'zbek jamiyatida ayollarning mavqeini aniqlash imkonini berdi. Ingliz va o'zbek tili madaniyatida ayol obrazining, frazeologizmlarning ahamiyati katta ekanligi va ularni ilmiy tahlil qilish biz kabi tadqiqotchilar uchun ilmiy izlanishga imkoniyat beradi. Maqolaning asosini adabiyotning turli davrlarida yozilgan mashhur o'zbek va ingliz romanlari tashkil qiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek adabiyoti, ingliz adabiyoti, ayol obrazi, timsollar, ruhiyat, badiiy adabiyot.

Abstract: When we study literature, we learn more about women's feelings and experiences. Writers use language and its elements to show deeper aspects of women's lives. It helps us understand their thoughts and feelings better. The main goal of this scientific research is to understand the mind of the characters, to find a new interpretation of images and phrases. The article is devoted to the analysis of gender-specified phraseological units in the English and Uzbek languages, which allows us to conclude that the perception of female characters is formed under the influence of national gender stereotypes, which are reflected in the language culture. The first study of the image of a woman in English and Uzbek phraseology made it possible to determine the place of women in society and the attitude towards it, to determine the position of women in English and Uzbek society. The fact that phraseologisms are of great importance in the creation of the image of a woman in the English and Uzbek language culture and their scientific analysis provides an opportunity for researchers like us to do scientific research. The basis of the article is the famous Uzbek and English novels written in different periods of literature.

Keywords: uzbek literature, english literature, female image, symbols, spirituality, fiction.

Badiiy adabiyotda, mumtoz adabiyot asridan beri ayol personajlari eng asosiy masala bo'lib kelgan. Shu sababli ham necha zamonlardan beri ayol siymosiga, xarakteriga bag'ishlangan asarlar yaratilmoqda. O'zbek nasrida ayol obrazi mumtoz hamda zamonaviy badiiy adabiyotda ham ko'p uchraydi. XX asrda u borada juda ham ko'p asarlar mohirlik bilan yaratilgan. Bu asarlar hozirgi

kunga kelib eng durdona asarlar sirasiga kiradi. Ularga misol qiladigan bo‘lsak, Zebi (Kecha va kunduz), Kumushbibi, Zaynab (O‘tkan kunlar), Jannat xola (Ufq), Unsin (Dahshat), Umri xola (Urushning so‘nngi qurboni) obrazlari o‘zbek badiiy adabiyotida ayol timsolni yanada mohirlik bilan ochib bergan asarlar qatoriga kiradi. Bu asarlarni o‘qir ekansiz, ko‘zingizga tasodifan yosh keladi, chunki bu asrlarda bizni an‘analarmiz, qadriyatlarimiz, o‘tgan asrda ona mehri, rafiqqa o‘rni qanday bo‘lganini his qila olamiz. O‘zbek ayoliga tasnif berilar ekan bir qo‘lida bola yana bir qo‘lida beshik tebratgan inson sifatida ham tasvirlasak to‘g‘ri bo‘ladi. Bundan ko‘rinib turibdiki har qanday millat va ellatni ma‘naviyatini bilish, tarixini o‘rganish bu haqida tasavvurni shakllantirish uchun jahon adabiyotini o‘rni nihoyatda katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ingliz nasriga keladigan bo‘lsak, hozirgi kungacha ingliz adabiyotida juda ko‘p ayol obrazlari yaratilgan. Xususan, Jayn Ostining “G‘urur va andisha”, “Anna” ingliz kitobxonlarini eng sevib o‘qiydigan kitoblari sirasiga kiradi. Nafaqat ingliz, balki butun dunyoda eng durdona asarlardan biri, hamda, juda ko‘p tillarga tarjima qilingan kitoblar qatoridan joy olgan. XX asrda har bir yozuvchi va shoirlar o‘z millatini an‘analariga bog‘lagan holda o‘z ayol obrazlarini yaratgan. Bu yaratilgan obrazlari esa hozirgi kunda kitob sevarlarni go‘zalligi, jozibasi, sabri, donishmantligi va ijodkorligi bilan hayratga va hayojonga solmoqda Ayolning aqli, tafakkuri, sabr-bardoshi, hamda, onalik mehri: mana necha zamonlarki mumtoz hamda zamonaviy adabiyotda asosiy mavzu hisoblanib kelmoqda. Aslini olib qaraganda, badiiy adabiyotda tasvirlangan ayol sabr bardoshi hozirgi zamon ayollariga malaka maktabi vazifasini bajaradi, desak ham adashmagan bo‘lamiz. O‘zbek badiiy adabiyotida; XX asr urush davri hisoblanadi, shu boisdan, urush davridagi ayol sabr-bardoshi, onalik mehri, fidokor rafiqaligi ko‘p asarlarda yaqqol yoritilib berilgan. Har bir yozuvchi o‘z dunyoqarashidan kelib chiqqan holda o‘z ayol obrazlarini yaratgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, o‘tgan asrda ayol faqatgina oila, uy ishlari bilan cheklanib qolgan. Lekin hozirgi o‘zbek adabiyotida ayol jamiyatning bir bo‘lagiga aylangan. O‘zbek adabiyotida ayol obrazini mahorat bilan yaratgan yozuvchilar ko‘pchilikni tashkil etadi. O‘tkir Hoshimov, Erkin A‘zam, Isojon Sulton, Abdulla Qodiriy kabi yozuvchilar shular jumlasidandir. Said Ahmad qalamiga mansub “Qochoq” hikoyasidagi Jannat xola obraziga ko‘z tashlaydigan bo‘lsak, aynan o‘sha davrlar urush yillariga to‘g‘ri kelgan. Bu asarda Jannat xola shunday tasvirlangan: u yoshi o‘tib qolgan ayol o‘zining armiyadan qochib, to‘qayzorga berkingan o‘g‘liga umrining oxirigacha oziq-ovqat tashish bilan o‘tgan. Bu asarda ayolning sabri hamda mehribon ona tasviri yaqqol ko‘rinib turadi. Bu asar ayol obrazi haqida yaratilgan so‘nnggi asar emas, albatta. Bunday asarlar bizning madaniyatimizni, an‘analarimizni juda chiroyli tarzda ochib bergan. XX asrda ingliz yozuchilari orasida mukkamal ayol obrazini yaratgan yozuvchilar Jeyn Ostin, Uilyam Shekspir, Margaret Mitchell shular jumlasidan. Ingliz adabiyoti deganda har bir inson ko‘z o‘ngiga Uilyam Shekspir keladi, shubhasiz.

Shekspir o'z davrining mashhur yozuvchisi hisoblanadi. U o'z davrini mukkamal ayol obrazi Yeven Ofeliya obrazi orqali gavdalandirgan. Undan tashqari, Jeyn Ostin qalamiga mansub bo'lgan "G'urur va andisha" asarida ayol obrazini Elizabet Bennet jozibali va mukkamal yaratishga harakat qilgan. Elizabet uch opa-singil orasida eng aqlli va chiroyli ayol sifatida gavdalandirilgan. Lekin Valdron bu firkga mutloqa qarshi fikr yuritgan, ya'ni uning, "Elizabet Penberning bekasi bo'lish nimani anglatishini bilganidan keyin, u turmush o'ziga ham, oilasiga ham foyda keltirishini bilgan va shu sababdan Elizabetni boshqa insonlar kabi pul haqida qayg'uradigan inson sifatida ko'rgan". Asardagi ba'zi bir ayol qahramonlar ahmoqona tasvirlangan. Uch opa-singilning onasi Bennet xonim esa biroz zerikarli, tor fikrlaydigan ayol qilib tasvirlangan, hamda uning yagona fikri qizlarini boy xonadonlarga turmushga uzatish bo'lgan. Bu obrazga ham Valdron o'z fikrini bildiradi: "Bennet xonim juda ham tor fikrlaydigan, boshqalarning tuyg'ulari haqida o'ylamay gapiradigan inson" sifatida tanqid qilgan. Xulosa qilib aytganda, yuqoidagi ma'lumotlarga tayangan holda shuni anglashimiz mumkinki, har bir millat va elatlarning o'z qahramon ayoli, ishbilarmon, jozibali, sabr borasida o'rnak olishimiz darkor bo'ladigan, mehribon ona, fidokor rafiq, ishchi xodim sifatida tasvirlangan obrazlari mavjud. Chunki yaratilgan har bir asar necha asr o'tmasin o'z xususiyatini hech qachon yo'qotmaydi. Chunki bu asarlar o'sha millatning qadriyatlari haqida so'zlaydi. Shuningdek, har bir ellatni jahon tan olgan durdona asarlari mavjud. Bu xoh o'zbek bo'lsin, xoh ingliz, har davlat o'zi uchun mukkamal yaratilgan ayol obrazlariga egadir. Masalan, biz uchun eng mukkamal hamda jahon madaniyatini durdonalari hisoblangan "Alpomish" dostonidagi Oyibarchin obrazi: vafo, fidokorlik, jasoratning yaqqol belgisi hisoblanadi. Bu asarlar hech qachon o'lmaydigan asarlar qatoriga kiradi. Shubhasiz, ingliz hamda o'zbek yozuvchilari ayol obrazida eng yaxshi hislatlarini, xulqini ko'rsatib berishga harakat qilishgan va bu izlanishlar besamar ketmagan degan fikrdaman. Chunki ular biz uchun o'zlariga qadrli bo'lgan buyuk xazinalarini meros qilib tashlab ketishdi. So'nggi paytlarda falsafa, madaniyatshunoslik, tilshunoslik, lingvokulturologiya fanlarida insonni uning tabiati, tashqi ko'rinishi, ichki dunyosi, mentaliteti va boshqalarni to'liqroq o'rganishga va ilmiy izlanishga ko'plab imkoniyatlar yaratilmoqda. Bundan tashqari, inson tushunchasini anglashga va uni asarlar misolida tasvirlashga e'tibor yanada ortib bormoqda. Inson tasviri nafaqat tabiiy fanlar orqali tasvirlanadi, balki, milliy tillar tillar orqali mukammal yoritiladi. Tarixiy voqealar va personajlarni mohirona tasvirlash orqali mualliflar avlodlar o'rtasidagi ko'prikn saqlab qolishadi, bu esa o'quvchilarga o'tmishdagi hikoyalar ichidagi zamonaviy dolzarblikni va o'tkinchi daqiqalarda abadiy haqiqatlarni idrok etish imkonini beradi. Badiiy adabiyot tarixiy davrlarni aks ettiruvchi oyna vazifasini o'taydi. O'quvchilarga o'tgan davrlardagi odamlarning turmush tarzi, dunyoqarashi va hissiyotlari haqida tushuncha beradi. Bu tarixiy-adabiy jarayonda ayol qiyofasi

alohida o‘rin tutadi, demak, mumtoz adabiy asarlar o‘quvchilar bilan chuqur shaxsiy miqyosda muloqotda bo‘lish, vaqt cheklovidan oshib ketishi bilan cheksiz jozibadorlikka ega. (Maslova 2001). Ayol obrazlarini tasvirlash tarixiy va adabiy asarlarda alohida ahamiyatga ega. Har bir davr insoniyatning rivojlanayotgan in‘ikoslari va uning shaxsiyatini shakllantiruvchi afsonalarni aks ettiruvchi o‘ziga xos ayol arxetipi bilan tanishadi. Binobarin, bu mavzu insoniyat tarixining kengroq hikoyasini qamrab olgan holda barcha xalqlar adabiyotida saqlanib qolmoqda. Ayollarning fikrlash va his-tuyg‘ularini o‘rganish juda muhim, chunki u odamlarning ongi qanday ishlashini va dunyoga turli nuqtai-nazardan qarashlarini tushunishga yordam beradi. Kitoblar va san‘at ko‘pincha jamiyat qanday o‘zgarib borayotgani va odamlarning fikrlari qanday rivojlanayotganini ko‘rsatadi. Yozuvchilar til va uning elementlaridan ayollar hayotining chuqur qirralarini ko‘rsatish uchun foydalanadilar. Bu ularning fikrlari va his-tuyg‘ularini yaxshiroq tushunishimizga yordam beradi. Ushbu ilmiy izlanishdan asosiy maqsad qahramonlarning ongini tushunish, obraz va iboralarning yangicha talqinini topishdir. Maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi gender-belgilangan frazeologik birliklarning tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, bu bizga ayol obrazlarini idrok etish milliy gender stereotiplari ta‘sirida shakllangan, ular til madaniyatida o‘z aksini topgan degan xulosaga kelish imkonini beradi. Ingliz va o‘zbek frazeologiyalarida ayol obrazini birinchi bo‘lib o‘rganish ayollarning jamiyatdagi o‘rni va unga bo‘lgan munosabatni aniqlash, ingliz va o‘zbek jamiyatida ayollarning mavqeini aniqlash imkonini berdi. Eng mashhur ingliz yozuvchisi - Britaniya adabiyotining bosh qahramon ayol obrazining muallifi: “G‘urur va andisha” romanining asosiy qahramoni Elizabet Bennet -Jeyn Ostenning ayol qahramonidir. Bu badiiy qahramon muvaffaqiyatining sababi (Ostenning o‘z yozish qobiliyatidan tashqari) u dastlab yaxshi tarbiyalangan qiz g‘oyasiga qarshi edi (Nuraliyeva 2023). O‘sha davrdagi haqiqiy ingliz ayollaridan farqli o‘laroq, ular oilasiga hamma narsada bo‘ysinishlari, har doim o‘zini tutishlari hatto, sovuqqon bo‘lishi kerak edi, Elizabet esa aksincha jonli va tabiiy edi. Ayol obrazlarini qiyoslashda muhim manbalardan yana biri A. Qodiriyning “O‘tgan kunlar” asaridir. Bu kitob o‘zbek xalqining o‘ziga xos tarixiy davrlarini aks ettiruvchi tiniq ko‘zgudek. Bu asar o‘zbek xalqining hayoti, an‘analari, e‘tiqodlari, turmush tarzi va boshqa ko‘plab urf-odatlarini batafsil ko‘rsatadi. Ushbu maqola uchun tadqiqotning analitik va sintaktik usullaridan foydalangan holda ikkilamchi manbalarni tahlil qilish orqali amalga oshirildi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi ayol tushunchasini og‘zaki ifodalovchi iboralarning qiyosiy tahlili maqolaning ushbu qismida ko‘rib chiqildi. Bundan tashqari, ingliz va o‘zbek frazeologiyalarida “ayol” obrazining umumiy va o‘ziga xos madaniy me‘yorlar asosida ifodalanishidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash bo‘yicha tadqiqotlar olib borildi. A.Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanida frazeologik birliklar yordamida ko‘plab ayol obrazlari hissiyotlar bilan tasvirlangan. Kumush, Zaynab, O‘zbekoyim, Oftoboyim

obrazlari muallif tomonidan juda ta'sirli tasvirlangan. Garchi bu ayol qahramonlarning kelib chiqishi bir xil ijtimoiy guruhdan bo'lsalar ham, ular o'zgacha farq va o'ziga xos xususiyatlarni namoyish etadilar. O'zbekoyim obrazini tahlil qiladigan bo'lsak, muallif o'z nutqida idiomalar yordamida uni o'ziga xos xususiyatlar bilan tasvirlamoqchi bo'lganini ko'ramiz. O'zbekoyim uncha-muncha to'y azalarga "kovushim ko'chada qolgan emas", deb bormas edi. Ya'ni muallifning "O'zbekoyim uncha-muncha to'y azalarga bormas edi" degan axboroti qahramon tilidan "kovushim ko'chada qolgan emas" iborasining qo'shilishi natijasida obraz tabiatidagi oqsuyaklik sifati yaqqol ko'ringan. Obraz tabiatidagi komik qirra ham aynan shu -"kovushim ko'chada qolgan emas" iborasi bilan bog'liq. Agar O'zbekoyim fikrini "ular mening tengim emas" shaklida ifoda etganida u bilan o'quvchi o'rtasida dramatik vaziyat yuzaga kelar edi. Fikrning ayni ibora vositasida ifoda etilishi esa o'quvchiga O'zbekoyimga nisbatan nafrat emas, komik tuyg'u uyg'otadi. Aslida, O'zbekoyim esa qotib qolgan xarakter emas. Voqealar jarayonida, muhit ta'sirida mana shu o'jar ayol ongida, tabiatida o'zgarishlar sodir bo'ladi; chunonchi, bir vaqtlar orqavarotdan "andi" sanalib yurgan Marg'ilonlik keliniga ilk bor duch kelganda mehri jo'shib, uni mahkam bag'riga bosadi, yuzidan o'pib, negadir yig'laydi, endi Zaynab qolib Kumush tomonga o'tib ketadi (Jo'raqulov 2020). G'urur va andisha" –metafor bilan ifodalangan idiomatik iboralarga boy roman. Misol uchun, Merri ular "yomonlik to'liqini to'xtatish" kerakligini taklif qiladi (245-bet), bu erda o'quvchi bu haqiqiy okean to'liqini haqida emas, balki iboraning metaforik ishlatilishini tushunadi (Nuraliyeva 2023). Ayol obrazlarini tasvirlashda ikkala muallif ham til unsurlaridan asosan frazeologizmlardan unumli foydalanishgan. Ayollarning ichki kechinmalari, ularning taqdir sinovlari oldida ko'rsatgan ulkan matonati, ushbu obrazlarni yillar davomida insonlar qalbida o'chmas iz qoldirishga sababchi bo'lib kelmoqda va bu albatta yozuvchining til mahorati mukammal ekanligidan dalolat beradi.

Olingan ma'lumotlar va xulosalar shuni ko'rsatadiki ingliz va o'zbek adabiyoti hamisha o'zining g'oyaviy mazmunining teranligi, hayot mazmun-mohiyati masalalarini hal etishga tinimsiz intilishi, insonparvarlik munosabatlari, tasvirlashning haqqoniyligi bilan ajralib turadi. O'zining sodiq va mehribon qalbi, betakror ma'naviy go'zalligi bilan ajralib turadigan ayol obrazlari jahon badiiy adabiyotida turlicha tasvirlangan. Ayol ko'p qirrali xilqat bo'lib vaqt o'tishi bilan uning vazifalari kengayib, dunyoga qarashi o'zgargan bo'lishidan qat'iy nazar uning nozikligi, oilaparvarligi, mehribon ona kabi xislatlari o'zgarmasdan qolaveradi. Adabiyotning bosh qahramoni, bosh mavzusi ayoldir. To'g'ri, adabiyotlarda ota-onaga muhabbat, tabiat go'zalligi, insof, farzand muhabbati, dushmanga nafrat kabi abadiy mavzular mavjud bo'lib, ularning har biri minglab xalqlarning adabiyotida tarannum etiladi. Ayollar mavzusini o'rganish, adabiyotshunoslikka tadbiiq etilishi lozim bo'lgan dolzarb vazifalar sirasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. – Б. 121.
- Абдурашидов З. Кириш сўзи / И.Гаспиринский. Фароғат ўлкаси. Тошкент: Мухаррир, 2013. – Б.9.
- Азизов Қ., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б. 7.
- Бондарев А.П. Пособие по истории французской литературы. Эпохи просвещения и романтизма. – М., 1982. – С.19-21.
- Елистратова А.А. Английский роман эпохи Просвещения. – Москва: Наука, 1966.
- Остин Жейн .Андиша ва гурур.-Т. Янги аср авлоди,2014-йилу 404 бет
- Усмонова С. Ўзбек ва инглиз романларида аёл руҳияти тасвири. Ф.ф. бўйича фалсафа докт.Дисс.2021. 41-42- б.
- Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 164.
- Nuraliyeva G. “Comparing some idiomatic expressions between English and Uzbek languages with the help of Jane Austen’s book “Pride and Prejudice” Journal of universal science research, 2023 <https://jainkwellpublishing.com/index.php/conferences/article/view/81>
- Hamidova Muhayyoxon Obidovna“O‘zbek adabiyotshunosligida ayol obrazining yoritilishi” international scientific journal science and innovation special issue: “transformation of education: the role of women in the development of science”, february 16, 2024 <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-adabiyotshunosligida-ayol-obrazining-yoritilishi/viewer>

“SOHIL BO‘YLAB CHOPAYOTGAN OLAPAR” QISSASIDA INSON PSIXOLOGIYASI VA TABIAT MUNOSABATLARI

Ziyotova Sevinch Baxtiyor qizi

ToshDO‘TAU O‘FF 2-kurs magistranti

sevinchziyotova69@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, *Umida Rasulova*

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon adabiyotining yorqin vakili Chingiz Aytmatovning “Sohil bo‘ylab chopayotgan Olapar” qissasida obrazlar tasnifi, asarning sotsiologik va psixologik tahlili va asarda bola obrazining funksiyasi xususida fikr yuritilgan. Voqealar mifologik qarashlar bilan uyg‘unlashib, ijodkor tomonidan badiiy sintez qilingan. Yer va Suv o‘rtasidagi azaliy kurash sabab nivx xalqi misolida butun insoniyat uchun taalluqli muammolar tasvirlangan.

Kalit so‘zlar: badiiy tasvir, dengiz, bola ruhiyati, e’tiqod, Ona baliq, tabiat, g‘oya.

Abstract. This article discusses the classification of images, sociological and psychological analysis of the work, and the function of the image of a child in the story “Olapar running along the beach” by Chingiz Aitmatov, a prominent representative of world literature. The events are combined with mythological views and artistically synthesized by the artist. The ancient struggle between Earth and Water is illustrated by the example of the Nivkh people, which are problems for all mankind.

Keywords: artistic image, sea, child psyche, belief, Mother fish, nature, idea.

Chingiz Aytmatov keng mushohadali yozuvchi, faylasuf, so‘z san‘atkori, notiq hamda yetuk ijodkorlardan biridir. Yozuvchi asarlarida tabiat, jamiyat, insoniyatning o‘tmishi va buguni hamda undan xulosa chiqarish, ezgulik, insoniy tuyg‘ular, urush mavzulari yetakchilik qiladi. Ularni esa Alloh in‘om etgan ne‘matlarga to‘g‘ri munosabatda bo‘lish, tabiatni asrash, insoniy tuyg‘ularni toptamaslik g‘oyalari o‘ziga bog‘lab turadi.

Mashhur adib Ernest Xeminguey: “Buyuk yozuvchi bo‘lish uchun iste‘dod, bilim kerak va baxtsiz bolalikni boshdan kechirish lozim”, – degan edi. Chingiz Aytmatovning bolaligi ham qiyinchilikda o‘tdi. Hayotning achchiq sinovlaridan to‘lgan ko‘zyoshlari kitoblariga alam bilan to‘kildi.

Lev Tolstoy kundaliklarida 5 turdagi adabiy qoidalarni sanaydi:

1. Har qanday asardan maqsad – ezgulikka xizmat qilishdir.
2. Asar mavzusi yuksak bo‘lishi lozim.
3. Eskirgan uslubdan qochish lozim.
4. Asar bitilgandan so‘ng qoralamasini qayta ko‘rib chiq, ortiqcha o‘rinlarni butunlay chiqarib tashla, biron narsani qo‘shma.
5. Har bir asarni kitobdan joziba izlovchi o‘quvchi nuqtayi nazaridan tanqidiy qayta ko‘rib chiq (Saidov, 2023, 188-bet).

Adibning asarlarida bu yaxlitlik, orginallik balqib turadi. O‘ziga xos badiiy tasvir, g‘oya, takroriy mavzulardan betakror yangi ifoda va mazmun, tabiat hamda azaliy qadriyatlarning global muammolarga ko‘chishi, asarning yaxlitligi, har bir o‘quvchi uchun qiziqarli va ta’sirga egaligi bilan o‘zgachadir.

Yozuvchining “Sohil bo‘ylab chopayotgan Olapar“ asarlarida badiiy psixologizm tabiat tasviri bilan sayqallangan. Ular asosan, muallif tilidan bayon qilinadi. Masalan, O‘rxon cholning safar boshlanishidagi sokinligi, xotirjam va ishonch bilan yo‘lga otlanayotgani osmondagi yulduzlarning charaqlab turishi, suv to‘lqinlarining yengil chayqalishi, eshkaklarning bir maromdagi harakati kabi o‘zini poyonsiz dengizda suzib borayotgan qayiq o‘rnida ko‘rishi bilan ifodalangan. Ijodkorning barcha asarlari singari bu asarda ham inson tabiatning ajralmas qismi ekanligi falsafiy hayot haqiqatlari bilan uyg‘unlikda ko‘rsatiladi: “Olam olam bo‘lib yaralgandan buyon, tun kundan tug‘ilgan, kun tundan tug‘ilgan zamonlardan buyon ahvol shu – ikki qudratli kuch o‘rtasidagi olishuv davom etadi: bundan buyon ham kun-u tun, tun-u kun, toki yer bilan suv bor ekan, ular abadulabad shunday kurashaverishadi.

Kun-u tun, tun-u kun...” (Aytmatov, 2019, 3-bet).

Yer paydo bo'lgandan buyon dengiz tinchini yo'qotgani, shundan beri ular o'rtasidagi kurashda insonlarning azob chekishi, odamlar ko'proq yerga bog'lanib qolganliklari uchun dengiz ularni xush ko'rmasligi syujetning tugunini belgilab beradi. Shuningdek, asarda qush, baliq, sichqon; yulduz, shamol, tuman, bulut obrazlari orqali insonlarning e'tiqodiy qarashlari, tasavvur olamini ifoda etgan. Ayniqsa, ona bolasini dengizga ketayotganini bilib, uni kuzatgani chiqqan bo'lsa-da: "Ehtiyot bo'l, olib kelgan o'tinlaring quruq bo'lsin, o'zing o'rmonda adashib qolmagin!" – deydi (Aytmatov, 2023, 9-bet). Jin-ajinalardan asrash, yovuz ruhlarni chalg'itishi chiroyli dalillanadi: jinlar otalar bolalar bilan dengizga chiqqanlarini yoqtirishmasligi sabab ularning birini halok qilib, boshqasiga saboq bo'lishi va ikkinchi dengizga chiqmaydigan qilishi mumkin.

"Oq kema" qissasida Shoxdor ona bug'u avlodi haqida rivoyat qilinsa, "Sohil bo'ylab chopayotgan Olapar" asarida Buyuk Ona baliq avlodlarining kechmishi hikoya qilinadi. Ular Shomon, Yer va Suvga sig'inishadi, suhbatlashib, madad so'rashadi. Bu bid'at bo'lib, afsuski, qahramonlar xato qilayotganlarini anglamaydilar.

Bola obrazi qissaning tirgak vazifasini bajaradi. Barcha voqea-hodisalar uning atrofida birlashadi. Bosh qahramon – Kirisk psixologiyasi bolalarcha tabiiy, sof va samimiy tarzda gavdalantirilgani yozuvchi mahoratining mevasidir. Muzlukka bo'lgan "yosh muhabbat" unga safar davomida kuch bo'ladi. Bola obrazining to'la-to'kis yaratilishida quyidagi tasvirlar yetakchilik qiladi: orzusi – haqiqiy katta kishilardek ovda tyulenning xom jigarini yeyishi, tuman ichida adashib qolganlarida Agukuk boyqushlarniki kabi ko'zlari bo'lsa-yu, shu tobda qayerga suzish kerakligini aniqlash tilagi, og'ir betobligida onasi aytgan so'zlarni xotirlab, ishonib, Ko'k sichqoncha suv bergin, deya iltijo qilishi, tashnalik azobidan junbishga kelgan Milxuning o'zini tutishidan qo'rqib, O'rxon boboning pinjiga kirib berkinishi va meni boshqa ko'zim ham bor...Qornimda bo'lsa kerak. Ana shu qornimdagi ko'zim yumuq tursa ham ko'raveraman, deb maqtanishida.

Voqealar rivojida personajlarning nutqi, o'y surishi, vaziyatga munosabati va muallif chizgilari orqali ularning qiyofasi oydinlashib boradi. Otalik tuyg'usi, muhabbati, burchi – syujetning emotsional nuqtasi hisoblanadi. Jumladan, Milxunning qayiqni tark etish oldidan kichkintoylarining nomini aytib yig'lashi – ota fojiasi.

Xuddi shu holat Emrayinda kuchliroq darajada aks etadi: "O'rxon hamda Milxunlardan so'ng u ham qayiqni tark etishga majburligini sezib o'tirardi. O'g'lining hayotini saqlab qololmagan taqdirda ham, har holda, umrini salgina bo'lsayam uzaytirishi mumkin edi. Bochka tubidagi suv qanchaga yetsa, o'g'lining umrini shunchaga uzaytirishning birdan-bir iloji shu ekanligini Emrayin yaxshi tushunardi" (Aytmatov, 2019, 101-bet). Muallif Emrayinning haqiqatni

so‘nggi lahzalarda anglashini shunday tasvirlaydi: “Emrayin tishini tishiga bosib, alamdanda ingrab yubordi-yu, ammo hech narsa deya olmadi. U fikran o‘g‘li bilan vidolashar, vidolashgan sari so‘nggi qadamga jazm etishga qiynalardi. Uning boshidan kechirgan butun hayoti bugungi kechaga muqaddima ekanligini Emrayin endi anglab yetgan edi.

Nazarida o‘z umrini o‘g‘li orqali uzaytirish uchungina dunyoga kelgan va xuddi shu boisdan ham halok bo‘layotgan edi... Emrayin o‘zi uchun shuni kashf etdiki, u so‘nggi lahzagacha umrini o‘g‘lida davom ettirish uchun yashabdi ” (Aytmatov, 2019, 104-105-betlar). Ota uchun eng dahshatli hol deb o‘zini dengizga tashlashi emas, uning davomchisi qolmayotgani, farzandining ko‘pi bilan ikki-uch kunlik umri borligini his qilib turganligida edi. Shu o‘rinda bola ongi juda teran fikrlaydi, u: ” ... otasi – uning o‘zi, uning ibtidosi, o‘zi esa otasining davomi ekanligini tushunib, otasiga xuddi o‘ziga achingandek achinar edi ” (Aytmatov, 2019, 103-bet). Asar yakunida Olapar qoyasini ko‘rgan bola o‘tganlar ruhini yodga olib, ularni madadga chorlaydi va shamolni O‘rxon, to‘lqinlarni aki-Milxun, yo‘lchi yulduzni Emrayin deb ataydi.

Asar g‘oyasi asarning o‘zida keltirilgan go‘yo: “Inson shuning uchun ham ulug‘ki, u so‘nggi nafasigacha hayotda nimaiki bo‘lsa – hammasini o‘ylaydi. Lekin ajal bular bilan hisoblashib o‘tirmaydi, inson qanday yashadi, orzu-xayollarida qanday yuksaldi, qanday tushlar ko‘rdi, kim bo‘ldi, aqli nimalarga yetdi, qanchalik yetdi – ajalning bu narsalar bilan ishi yo‘q (Aytmatov, 2019, 37-bet) ”.

Xulosa qilib aytganda, asar shakl va mazmun jihatdan yetuk, sotsiologik va psixologik metodlar orqali tahlil qilganda, g‘oya hamda badiiy tasvir jihatidan o‘ziga xos orginallikka egadir. Konsentrik syujet orqali xalq tarixi, turmush tarzi, qahramon xarakteri, makon va zamon munosabati, personajlar ruhiyati orqali ijtimoiy masalalar hamda ijtimoiy munosabatlar yoritiladi. Ular esa umuminsoniy qadriyatlar, hayot falsafasi, tabiat va inson munosabatlarida o‘zaro kesishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Aytmatov, Ch. (2023). Oq kema. Yangi asr avlodi.

Aytmatov Ch., Shoxonov M. (2023). Cho‘qqida qolgan ovchining ohi zori. Zabarjand Media.

Meliboyev A. (2023). Ikki elning aziz farzandi. Ma‘naviyat.

Saidov, A. (2023). Lev Tolstoy hikmatlari. Yangi asr avlodi.

Ulug‘ov A. (2023). Chingiz Aytmatov muhtasham adabiy olami. Muharrir.

Ulug‘ov A. (2021). Jahon adabiyoti. Muharrir.

EPOSDA DO‘ST OBRAZI

*Ziyoratova Nigora G'anijon qizi,
ToshDO'TAU O'FF 3-kurs talabasi
nziyoratova04@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Uzoq Jo'raqulov*

Annotasiya: Ushbu maqolada “Alpomish”, “Mahabharata”, “Bilgamish” va qisman “Go‘ro‘g‘li” kabi o‘zbek, hind hamda qadimgi shumer xalqlarining nodir epos namunalari tahlilga tortilgan bo‘lib, ularda uchrovchi turfa obrazlar: yor, raqib, homiy, do‘st kabilarning har birining matn, mazmun doirasida, qolaversa, ramziylik jihatidan ahamiyati yoritilib, ular orasidan do‘st obrazining turli xalq eposlari kesimidagi o‘ziga xos tipologik xususiyatlari, badiiy va ramziy yuki haqida so‘z yuritilgan. Har uchala dostonida ishtirok etgan do‘st obrazlari yuzasidan tahlil va muhokamalar olib borilib, uning syujet silsilasida tutgan o‘rni, shu bilan birgalikda dostonlarda ishtirok etish yoki voqealar rivojida sustlashish sabablari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: do‘st, Qorajon, Krishna, Enkidu, alp, komil shaxs, bilga.

Abstract: This article analyzes rare epics of the Uzbek, Indian and ancient Sumerian peoples, such as “Alpomish”, “Mahabharata”, “Bilgamish” and partly “Gorogli”. The images of the friend present in all three epics are analyzed and discussed, and the results and conclusions about their significance in the context and plot are presented.

Keywords: friend, Qorajon, Krishna, Enkidu, alp, perfect person, bilga.

O‘zida qadim o‘tmish ildizlari va bugunning haqiqatlarini birdek aks ettiruvchi ko‘zgu bo‘lmish xalq og‘zaki ijodi o‘zi mansub xalqning xotira kartasi kabidir, chunki ma’lum etnos hayotida sodir bo‘lgan har qanday voqea-hodisa yoki o‘zgarish unda, albatta, o‘z izini qoldiradi. Ayniqsa, xalq eposlari bunga yorqin misol bo‘la oladi. Chunki ular anchagina yirik makon va zamonni qamray oladi. Shu jihatdan ham ulardagi dolzarb mavzu, mifik tasavvur va ramziy qarashlar o‘tgan davri mobaynida pishiq va sayqallangan holga keltirilgan bo‘ladi. Shu jihatdan, xalq eposlarini o‘rganilish ham bir qadar ahamiyatlidir. Shu kungacha taniqli folklorshunos olimlar tomonidan dostonlarning turfa qirralari o‘rganilib, ma’lum ma’noda o‘zidan keyingi tadqiqotlar uchun tayanch vazifasini o‘tadi. Hodi Zarif, To‘ra Mirzayev, Shomirza Turdiyev, Mamatqul Jo‘rayev kabi folklorshunoslar shular jumlasidandir. Bundan tashqari, dostonlarni nafaqat o‘zi ichki imkoniyatlari asosida, balki kengroq miqyosda, ularni boshqa xalq folklor namunalari, ya’ni eposlari bilan qiyoslab, solishtirib o‘rganish ularning yanada yangi qirralarini kashf etishda bir qadar muhim ahamiyat kasb etadi. “Yonma-yon qo‘yib so‘z yuritilgan eposlarda nainki umumsyujet yoki kompozitsiya, ayni paytda, qahramon, makon-joy, epizodlar, motivlar, detallar nuqtai nazaridan ham analogik tomonlar talaygina” (Jo‘raqulov U, Hamrayev K, 2021, 34).

Do'st orazining dostonlardagi ishtirokining o'ziga xosrtomonlari haqida so'z borar ekan, dastlab bu masalani ikki qismga bo'lib olamiz:

a) eposlarda do'st obrazining ishtirokidan ko'zlangan maqsad;

b) do'st obrazining voqealar davomida chiqib ketish yoki sustlashish sabablari. Birinchi masalani oydinlashtirish uchun tahlilga tortadigan dostonlarimizdan biri bu "Alpomish"dir. Ushbu dostonda Alpomish va Qorajon o'rtasidagi do'stlik munosabatlari Murodtepa yonida boshlandi, ya'ni raqib mamlakat chegarasiga kirgan paytidayoq. Shundan keyin dostonda Qorajonning faolligi kuchayadi, toki qalmoq alplar bilan bellashuvi tugamaguncha. Qorajon ham aynan shu o'rin, bellashuv uchun tanlangan edi. Bu bellashuv esa faqatgina Alpomish yoki Barchinning emas, balki ajarlib chiqib ketgan etnosning taqdirini belgilardi. Demak, do'st obrazi qachonki asarda ijtimoiy masala, ma'lum kishilar guruhi, xalq, elat, mamlakat taqdiriga aloqador vaziyatlarda voqelikka olib kiriladi. Bu yerda ko'tarilayotgan muammo birgina Barchinning talashda qolishi yoki or masalasi emas, balki qalmoq yurtiga ko'chib borgan Qo'ng'irotning yarim xalqi edi. Barchinoy bu shunchaki boshlanishi, mehmonning izzati bitgach, qalmoqlar qolganlarning ham boshiga yana turli ko'rgiliklar solishi turgan gap edi. Shu o'rinda savol bo'lishi mumkin, bosh qahramonning o'zi yengolmasmidi, unga yordamchi qilib aynan kimnidir olish shartmidi? Ha, shart edi. Shubhasiz, bosh qahramon kuchli, qudratli lekin faqatgina jismoniy, kuch-qudrat jihatdan. Qahramonning ruhoniy quvvati hali yetilmagan, kuchsiz, shu sababdan unga qarama-qarshi tomon, raqib tomonni, yaxshi biluvchi va qudratda ularga deyarli teng kimdir yordam berishi kerak bo'ladi. Xuddi shu kabi do'stlik aloqalari qadim shumer mifologiyasiga mansub "Bilgamish" dostonida ham uchraydi. Bunda ham dushmandan do'stga aylangan Bilgamish va Enkidu keyinchalik ma'budlar tomonidan odamzodni qirish uchun tushirilgan buqani o'ldirish uchun birlashib, buni uddalashadi. Diqqat qilinsa, Enkidu ham dastlab Qorajon kabi raqib tomon kishisi edi. Bu dostonida ham ijtimoiy muammoga ikki do'st tomonidan barham berildi. Hind eposining nodir namunasi sifatida e'tirof etiluvchi "Mahabharata" dostonida ham yuqoridagi fikrning isbotini ko'rishimiz mumkin. Ushbu dostonida boshqalaridan farqli o'laroq, do'st obrazi har ikki raqib tarafda, Kauravlar tomonida Karna, Pandavlar tomonida esa Krishna ishtirok etadi. Ayni shu o'rinda Karna obrazi biroz kishini o'ylantiradi. Chunki u ham Krishna bilan funksiyasi bir xil, do'stiga har qanday vaziyatda yordam berish, biroq turgan tomoni boshqa, komik obrazlar qatorida. Uning shunday sifatleri borki, masalan, jangchilarga xos g'urur, shijoat, mardlik, so'zda sobitlik, jangchilik mahorati kabilardan dramatik obrazga teng. Biroq bu fazilatlari qatori unda yovuzlikka moyillik ham bor ekanki, boshidan noto'g'ri do'st tanladi, garchi ma'bud farzandi bo'lsa-da. Bu dostonidagi ijtimoiy muammo deya bir sulolaning ikki tomonga ajralgan vakillarining nizosi tufayli o'rtada qiynalayotgan xalq hamda o'sha davrdagi tarqoq, mayda hokimliklarni yagona

markazlashgan buyuk bir davlat ostida birlashtirish edi. Bu ish esa Pandavlar tomonidan amalga oshirildi. Bunda ham Krishnaning ko‘magi beqiyos bo‘ldi.

Endi savolning ikkinchi qismini aniqlashtirish lozim, ya’ni eposlarda do‘st obrazining chiqib ketishi yoxud sustlashishi. Alp shu paytgacha ma’lum vaziyatlarni do‘sti bilan hal qildi. Unda kuch, qudrat bor lekin uning “alp”ligini belgilovchi asosiy sifat — ruhiy kamolot hali rivojlanmagan. Komillik yo‘li esa yolg‘iz bosib o‘tiladi. Shuning uchun bosh qahramon endi do‘stining yordamidan foydalana olmaydi, buyog‘iga faqatgina o‘zining sinovi boshlanadi. Demak do‘stning sustlashishi yoki butunlay voqealarni tark etishi bu alp uchun yangi bosqich boshlanganidan dalolat beradi. Shundan keyin u ma’lum muddat yolg‘izlikda yashashga, boshqacha aytganda, uzlatga chekinishga majbur bo‘ladi. Bu uzlat alpni jamiyatdan ma’lum muddatga uzib, o‘zligini anglash uchun zamin yaratadi. “Alpomish”da bu zindon, “Mahabharata”da surgun, “Bilgamish”da esa 7 kunlik uyqu bilan berib ketilgan. Bu davr qahramonni toblab, alp sifatida shakllantiruvchi ham sinov, ham saboq bo‘lib xizmat qiladi. Aynan shu sababli Alpomish ikkinchi marta Qalmoqlar yurtiga qaytganda qirqta bahodirlarni oldi-yu, Qorajonni birga olmadi, zindondaligida Tovka oyimdan yordam oldi, biroq Qorajonning yordamini qabul qilmadi. Chunki buyog‘i faqatgina alpning sinovi, do‘stning har qanday aralashuvi yoki yordami bu jarayonni buzishi mumkin. Bunda do‘st obrazining alpga nisbatan yaqinlik darajasi avom doirasidagi boshqa obrazlarda ancha yuqori ekanligini ilg‘ash mumkin. Shu bois bosh qahramon do‘stdan boshqa har qanday obrazning (homiy eranlar, ot, oddiy avom) yordamini qabul qilishi mumkin. Bilgamish ham do‘sti Enkiduning o‘limidan so‘ng “bilgalik” yo‘liga qadam qo‘yadi. Uning abadiy hayotni izlab yo‘lga chiqishi Xizr, Iskandar va Jamshidlarning tiriklik suvini qidirishlari bilan mazmunan bir xil. Lekin oxirida bildilarki, barchalari intilgan o‘sha abadiylik bu, aslida, botin ko‘zi bilan o‘zlikni tanish va asl “hikmat”ga erishish ekan. Bu talqin ko‘proq mumtoz adabiyot ramzlariga, tasavvufiy talqinlarga mos kelishi mumkin, biroq shuni ham unutmaslik kerakki, shaxs kamoloti masalasi barcha xalqlarda birdek dolzarb. Shumer mifologiyasidagi yakuniy xulosa ham ayni shu fikrga hamohang. “Mahabharata”da jang tugagach, asar ham nihoyalab qoladi, biroq bu yerda gap dostonlardan do‘st obrazining chiqib ketishi qahramonlarning “bilga” maqomiga erishuvini belgilashi haqida ketarkan, dostonning so‘nggi satrlari shu masalani oydinlashtiradi. Ma’lumki, besh aka-ukalar bizning bitta alpimizga teng. Biroq ulardan faqat bittasigina qolganlariga nisbatan umumlashma, markaziy obraz bo‘la oladi. Buni quyidagicha izohlash mumkin: Pandavlar va Draupadi umrlarining so‘nggida ma’budlar cho‘qqisiga chiqib ketayotganda avval Draupadi keyin Nakula va Sahadeva, ulardan keyin Arjuna va nihoyat, Bhimasena ketma-ketligida vafot etishadi, biroq faqatgina Yudhishtir cho‘qqiga tirik chiqib boradi. Darhaqiqat, Arjuna voqealar rivojida salmoqli

o‘rin egallaydi, qolaversa, sehrli qurol va boshqa topshiriqlar u tomonidan bajarilgan, shuningdek, Krishna ham aynan uning do‘sti. Lekin yuqorida aytganimizdek, aka-ukalarni bitta odam, alp deb oladigan bo‘lsak, ukalar alpning to‘rt xususiyati, Yudhishtir esa aynan “bilga”lik fazilatdir. Chunki epchillik, kuch va mahorat Alpomish va Bilgamishlarda sinalmasidan ilgari ham bor edi, biroq alpni “alp” qiluvchi xususiyat bu “hikmat” ko‘zi va donishmandligidir. Yudhishtir aynan shuning uchun toqqa “tirik” chiqqa oldi. Shu jihatdan, u bizning me‘zonlarda “alp”dir.

Eposimizda shunday doston, hatto turkumlar ham borki, ularda qahramon boshdan oxir yolg‘iz harakatlanadi. Shulardan biri Go‘ro‘g‘li. Go‘ro‘g‘li Alpomish, Bilgamishlardan farqli o‘laroq eng boshidan buyon “bilga”lik tomon qadam qo‘ygan obrazdir, ya‘ni Go‘ro‘g‘lining darajasi ulardan ancha yuqori. Go‘ro‘g‘lining epik harakat chizig‘i yer osti (go‘r)da boshlanib, yana yer osti (g‘or)da tugaydi va sarguzashtlari davomida kim bilandir do‘st tutinishi ham turkumdagi hech bir dostonda uchramaydi. Oddiy misol, Go‘ro‘g‘lining chechasini Rayhon arab olib qochganda, uning origa chiqishdan bosh tortgan qavmiga achchiq qilib dashtlarga chiqib ketgan va vaqt o‘tib, baribir, qasosini olib qaytgan. Alpomish esa singlisining undovi bilangina yo‘lga otlandi. Ikki qahramondagi bu vaziyatlar deyarli yaqin yoshlarda bo‘lib o‘tgan. Do‘st obrazining tipologik xususiyatlari haqida shunday xulosa qilish mumkinki, uning voqealar rivojidan chiqib ketishi asosiy qahramon, alpning yetilishi, komil inson sifatida shakllanishi uchun yo‘l ochadi, ya‘ni birinchisining yakuni ikkinchisining muqaddimasi bo‘lib xizmat qiladi. “Bu esa Jahon eposi namunalari yagona manbadan oziqlangani, shu bilan birga, Sharq va g‘arb adabiy-madaniy aloqalarining azaliyligidan dalolat beradi” (Jo‘raqulov U, Hamrayev K, 2021, 34). Demak, eposlar ramz va kodlar ostida bemisl g‘oyalar, falsafiy qarashlarni yashira olgan deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

“Alpomish”. (Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li). (1992). Toshkent: “O‘zbekiston”.

“Go‘ro‘g‘li”. (Rahmatulla Yusuf o‘g‘li). (2006). Toshkent: “Sharq”.

“Mahabharata”. (1995). “Yozuvchi” nashriyoti.

U. Jo‘raqulov, K. Hamrayev. (2021) “Qiyosiy adabiyotshunoslik”. Toshkent. “Lesson press” nashriyoti.

<https://cyberleninka.ru/article/n/epopeyalarda-do-stlik-talqini-gilgamish-alpomish-va-iliada-misolida>

<https://uzpedia.uz/pedia/mahabharata>

FANTASY AND IMAGINATION AS TOOLS FOR CREATIVITY AND EMOTIONAL EXPLORATION IN CHILDREN’S LITERATURE

Abdulxayeva Layloxon Alimardon qizi

FerSU 3rd course , group № 22.104

layloabdulkhayeva53@gmail.com

Abstract: Fantasy and imagination in children's literature play essential roles in fostering creativity and emotional exploration. By immersing young readers in imaginative worlds and characters, these stories enable children to expand their problem-solving skills, emotional intelligence, and resilience. This article examines current research on how fantasy literature supports creativity and emotional growth, enhancing children's cognitive and social development through imaginative engagement with fantastical elements.

Keywords. Children's literature, fantasy, imagination, creativity, emotional exploration, cognitive development, empathy, problem-solving, resilience, storytelling.

Annotatsiya: Bolalar adabiyotida fantastika va tasavvur ijodiylik va hissiyotni o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu hikoyalar yosh o'quvchilarga tasavvuriy dunyolar va personajlarga kirib, muammolarni hal qilish qobiliyatlarini, hissiy aql va chidamlilikni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Maqola, fantastika orqali ijodkorlik va hissiy o'sish qanday qo'llab-quvvatlanishini o'rganadi.

Kalit so'zlar. Bolalar adabiyoti, fantastika, tasavvur, ijodkorlik, hissiyotni o'rganish, kognitiv rivojlanish, empatiya, muammolarni hal qilish, chidamlilik, hikoya qilish.

Fantasy and imagination hold pivotal places in children's literature, providing a blend of entertainment, emotional exploration, and creative engagement. Literature aimed at young audiences frequently employs fantastical elements, from magical creatures to enchanted worlds, allowing children to embark on adventures beyond the ordinary. While the stories themselves may appear whimsical or unreal, fantasy literature fulfills a crucial role in psychological and cognitive development. According to recent research, fantasy and imaginative storytelling in children's books can significantly impact a child's creativity, emotional intelligence, problem-solving abilities, and empathy (Brown, 2020, p. 45).

Engaging with fantasy literature offers children a way to explore complex emotions, grapple with fears, and learn resilience, all within the safe confines of a fictional world. For example, fairy tales and folklore, two common genres of children's fantasy literature, often depict characters who face formidable challenges or confront moral dilemmas. As children read these narratives, they indirectly learn how to face challenges and make ethical decisions, developing skills that are transferable to real life. This imaginative engagement not only fosters emotional growth but also broadens their worldview, encouraging empathy as they navigate stories from diverse perspectives.

One significant reason for fantasy's enduring appeal and educational power lies in its ability to ignite the imagination. Unlike realism, which reflects daily life and familiar experiences, fantasy literature operates outside the bounds of reality, freeing the reader from everyday constraints. This freedom enables children to explore ideas without the pressures of conformity, and it fosters an open-minded approach to problem-solving. When children read about fantastical worlds where animals talk or where magic is real, they are encouraged to think beyond the literal and venture into abstract and creative thinking.

While the importance of creativity and imagination in education is well-acknowledged, the unique contributions of fantasy literature to emotional exploration are often overlooked. By engaging with imaginative stories, children confront and process a range of emotions in a controlled way, learning to handle fear, anger, and joy through characters they identify with. This article will explore the role of fantasy in children's literature as a fundamental tool for developing creativity and emotional intelligence. It will examine the psychological mechanisms by which fantasy literature influences children's thinking and emotional regulation, focusing on its impact on creativity, empathy, resilience, and problem-solving.

Cognitive Development through Fantasy and Imagination

Fantasy literature fosters cognitive development by enhancing symbolic thinking, which is crucial for abstract reasoning and problem-solving. Symbolic thinking allows children to interpret deeper meanings in stories, seeing beyond the literal. For example, mythical creatures often represent emotions or moral qualities, teaching children to understand complex ideas. According to Brown (2020), children who regularly read fantasy are more adept at symbolic processing, an essential skill in both cognitive and creative tasks (p. 45).

Further, fantasy encourages cognitive flexibility by exposing children to worlds that defy logic or contain magical rules. Engaging with these narratives helps children adapt their thinking, a process known as "cognitive shifting," which enhances creativity and problem-solving in real life. In a study on narrative impact, Harkins (2019) found that children who engaged in fantasy storytelling were better at generating multiple solutions to problems, an ability linked to higher creative thinking (Harkins, J.L., 2019, p. 32).

Emotional Exploration and Empathy Development

One of fantasy literature's most significant contributions is its ability to facilitate emotional exploration. Through imaginative stories, children can process emotions indirectly, allowing them to deal with fears and insecurities in a non-threatening manner. For instance, in fairy tales where protagonists face dangerous situations, children learn to manage anxiety by witnessing characters' resilience and bravery. Vygotsky (2004) emphasized that imaginative play and stories allow children to confront real-life emotional situations within a safe context, thus preparing them to face their own fears (p. 62).

Fantasy literature also cultivates empathy by presenting diverse perspectives. By following characters from varied backgrounds, readers experience emotions and challenges they may not face in real life. Gordon and Morley's (2021) research demonstrates that children who read fantasy literature with multicultural elements display higher levels of empathy, as they learn to appreciate different viewpoints (Gordon & Morley, 2021, p. 87). This capacity for empathy is critical in forming positive social relationships and understanding diversity.

Fantasy as a Catalyst for Creativity

Fantasy literature's open-ended structure allows for limitless interpretation, making it a powerful catalyst for creativity. Stories set in fantastical realms challenge children to envision what's possible beyond reality, fostering what is known as "divergent thinking." Divergent thinking, the process of generating multiple ideas or solutions, is essential for creativity. Doyle (2018) observed that children exposed to fantasy literature showed a greater propensity for imaginative play and creative problem-solving, as they learned to envision unique scenarios and ideas (Doyle, 2018, p. 137).

Furthermore, fantasy encourages children to question the conventional and embrace innovation. Characters in these stories often defy societal norms or explore new worlds, inspiring young readers to approach problems from alternative angles. According to Thomson (2019), fantasy literature promotes an experimental mindset, where children feel comfortable testing unconventional ideas, knowing there is no single "right" answer (Thomson, A., 2019).

Building Resilience through Fantastical Narratives

Fantasy literature also plays a role in developing resilience by allowing children to witness characters overcoming hardships in imaginative settings. This exposure to fictional resilience helps children understand that failure or difficulty is a natural part of life. When young readers see characters persevere through magical obstacles or moral tests, they build the psychological resilience to face challenges in their own lives. As Sawyer (2021) explains, "fantasy literature provides a framework in which children learn to cope with adversity by seeing it resolved through persistence and adaptability" (Sawyer, 2021, p. 52).

Fantasy and imagination are powerful tools in children's literature, contributing to cognitive, emotional, and social growth. Through imaginative engagement, children are offered a safe space to explore their emotions, confront fears, and develop resilience. Studies reveal that fantasy literature enhances creativity, empathy, and problem-solving, proving it is much more than entertainment. Instead, fantasy plays a pivotal role in holistic child development by promoting emotional intelligence, open-mindedness, and adaptability.

As society increasingly values creativity and emotional intelligence, the importance of fantasy literature in education becomes even more apparent. By encouraging children to think outside the box, embrace diverse perspectives, and handle emotions constructively, fantasy literature serves as an invaluable resource for educators and parents alike. The findings in this article underscore that fantasy, far from being escapist, serves as a foundational element in child development, helping young readers build life skills that extend beyond the pages of a book.

References

- Brown, L.M. (2020). *The Role of Imagination in Cognitive Development*. New York, NY: Academic Press.
- Doyle, M. (2018). *Creativity and Literature: The Power of Fantasy in Learning*. London, UK: Oxford University Press.
- Gordon, L., & Morley, D. (2021). *Empathy and Imagination in Early Childhood Education*. San Francisco, CA: Learning Tree.
- Harkins, J.L. (2019). *Narrative and Cognitive Flexibility in Children*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Sawyer, M. (2021). *Resilience and Child Development: Lessons from Literature*. Boston, MA: Harvard Educational Publishing.
- Thomson, A. (2019). *Metaphors in Children's Fantasy Literature: A Cognitive Approach*. Boston, MA: Beacon Press.
- Vygotsky, L.S. (2004). *Imagination and Creativity in Childhood*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

BOLALAR ADABIYOTI RIVOJLANISHI VA AHAMIYATI

*Ismoilova Nigora Mirzoaliyevna,
O'zMU 104-guruh 1-kurs talabasi
nisioilova@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada bolalar adabiyotining rivojlanishi, uning mazmuni va pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Bolalar adabiyotining tarixiy ildizlari, zamonaviy holati va milliy adabiyotimizdagi o'rni ko'rib chiqilgan. Shuningdek, bolalar adabiyotining axloqiy, ma'naviy va ta'limiy vazifalari, uning yosh avlodni tarbiyalashdagi o'rni tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, pedagogik ahamiyat, ma'naviy tarbiya, ma'rifat, o'zbek adabiyoti

Abstract. This scientific article analyzes the development of children's literature, its content, and its pedagogical significance. The historical roots, modern state, and the role of children's literature in national literature are examined. The moral, spiritual, and educational functions of children's literature, as well as its role in shaping the young generation, are also discussed

Keywords: children's literature, pedagogical significance, moral education, enlightenment, Uzbek literature.

Kirish: Bolalar adabiyoti insoniyat madaniy merosining muhim qismidir. U bolalar ongini shakllantirish, ma'naviy tarbiya berish va estetik didini rivojlantirishda alohida o'rin tutadi. Ushbu maqolada bolalar adabiyotining rivojlanish tarixi, uning mazmuni va pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi.

Bolalar adabiyoti qadim zamonlardan boshlab shakllanib kelgan. Dastlab og'zaki ijodiyot shaklida bo'lib, xalq og'zaki ijodi – ertaklar, maqollar, topishmoqlar va qo'shiqlar bolalarga estetik ta'sir ko'rsatgan. O'rta asrlarda esa maktab va diniy adabiyotlar orqali ma'rifiy mazmundagi asarlar paydo bo'lgan.

Zamonaviy bolalar adabiyoti XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida yangi bosqichga ko'tarildi. Bu davrda bolalarga moslashtirilgan asarlar, ya'ni sarguzasht, fantastika va ma'rifiy yo'nalishdagi asarlar paydo bo'ldi. Jule Vern, Mark Tven, Luiza Mey Olcott kabi yozuvchilar bolalar adabiyotiga katta hissa qo'shgan.

O'zbek bolalar adabiyoti ham alohida ahamiyatga ega. Cho'lpon, Abdulla Qahhor, Xudoyberdi To'xtaboyev kabi yozuvchilar bolalar uchun ma'naviy, axloqiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega asarlar yaratishgan. Ularda bolalarga ma'rifat, do'stlik, halollik kabi qadriyatlar singdirilgan.

Bolalar adabiyotida asosan soddalik, quvnoqlik, qiziqarli va o'rgatuvchi xususiyatlar muhim sanaladi. Asarlar bolalar dunyoqarashi, tushunish darajasiga mos bo'lib, ularning aqliy va hissiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

Muhokama va natijalar: Bolalar adabiyoti faqat ko'ngilochar vosita bo'lib qolmasdan, bolalarga axloqiy tarbiya berishda muhim rol o'ynaydi. Adabiyotlar orqali bolalarga hayotiy qadriyatlar, ijtimoiy normalar va insoniy xulq-atvorlar o'rgatiladi. Shu bilan birga, o'qish jarayoni bolalarning lug'at boyligini oshiradi, ularning ijodiy fikrlash va tasavvur qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Bolalar adabiyotining yana bir xususiyati uning harakatga juda boyligidir.

Bundan bolalar adabiyotida syujetga bo'lgan talab ham kelib chiqadi. U voqealarning tezkor, qiziqarli, fantaziyaga, yumorga boyligidir. Sharq yozma adabiyotida pandnoma, mav'izatnoma, nasihatnoma, axloq kitoblari singari nomlar bilan tasnif qiluvchi asarlar bolalar adabiyotining dastlabki namunalari hisoblanadi. Kaykovusning "Mav'izatnomai Kaykovus" (Qobusnoma), Shayx Savdiyning "Guliston" va "Bo'ston", Jomiyning "Bahoriston" asarlari shular jumlasidandir. Bular tarjima vositasida o'zbek bolalar adabiyotiga kirib kelgan. Xojaning "Miftoh ul – adl va "Gulzor", Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror",

“mantiq ut-tayr” va “Mahbub ul-qulub” asarlari esa o‘zbek bolalar adabiyotining mumtoz namunalari bo‘lib pand-nasihati ruhida maqola va hikoyalari bilan asrlar mobaynida yosh avlodni yaxshi insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashga xizmat qilib kelmoqda.

O‘zbek xalqining ulug‘ ma‘rifatparvari, mutafakkiri va buyuk shoiri Alisher Navoiy ijodida yoshlar tarbiyasiga bag‘ishlangan sahifalar nihoyatda ko‘p. U bolalarni ilm-hunarni egallashga, mehnatni sevishga undaydi, bu ilm va hunarni xalq, vatan manfaatlari yo‘lida sarf qilish zarurligini alohida uqtiradi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoyidil o‘qish, o‘rganish kerak: “Yoshligingda yig‘ mahzanin, qarigan chog‘ingda sarf qilgil ani”.

U yoshligidan o‘qishga beriladi. Bolaligidanoq ko‘p she‘rlarni yodlaydi. Jumladan, Fariddin Attorning “Mantiq ut tayr” (Qush tili) asarini qayta-qayta o‘qib yod oladi. Alisher Navoiy davlatda yuqori martabaga erishgach, maktab va maorif ishlarini rivojlantirishga katta ahamiyat beradi. U bolalarni o‘qitish va tarbiyalash uchun maktablar ochish va madrasalar qurishda g‘amxo‘rlik ko‘rsatadi. Alisher Navoiy ilm-ma‘rifat, ta‘lim-tarbiya haqidagi fikrlarini badiiy asarlarida komil inson sifatida tasvirlangan ijobiy obrazlari orqali bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, ilm-fanning xislati, qudratiga juda katta baho beradi.

Badiiy adabiyot bolalarga kishilarning hayoti va mehnatlari, ishlari va qahramonliklari, bolalikdagi eng qiziqarli voqealar, ularning o‘yinlari, mehnatlari haqida hikoya qilib beradi. Badiiy adabiyot bolalarga hayotni tushuntiradi va shu orqali bola hayotiy tajribasining ortib borishiga ta’sir beradi. Badiiy adabiyot kishilarning ichki dunyosini, ularning his-tuyg‘ularini, xarakterlarini ochib berishi bilan bolalarni hayajonlanishga, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga va uni muhokama qilishga o‘rgatadi. Badiiy asarning eng yaxshi namunalari bolalarda axloqiy sifatlarini tarkib toptirishga yaxshi-yomon, haq-nohaq, rost-yolg‘on va h.k. so‘zlarning ma‘nosini tushunib olishlariga yordam beradi.

Maktabgacha ta‘lim tashkiloti tarbiyachisining oldida har bir badiiy asarni san‘at asari sifatida bolalar ongiga yetkazish, uning mazmunini ochib berish, badiiy asarda qatnashuvchi personajlarga nisbatan emotsional munosabatda bo‘yish, muallifning lirik kechinmalarini his etishga, ya’ni asarda qatnashuvchi qahramonlarga nisbatan o‘z munosabatlarini ifodalashga o‘rgatish kabi murakkab vazifalar turadi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun tarbiyachining o‘zi, bolalarni badiiy asar bilan tanishtirishdan avval, uni his etishi va tushunishi, mazmunini tahlil eta olishi zarur. Shuningdek, pedagog o‘qish va hikoya qilib berish texnikasini, ya’ni aniq diksiyani, ifodali o‘qish vositalarini (mantiqiy urg‘uni to‘g‘ri qo‘ya olish, pauza, ovoz toni va tempi) egallagan bo‘lishi kerak.

Badiiy asarning har bir janrini ifodali tarzda bolalarga yetkaza olingandagina, asarning g‘oyaviv mazmunini to‘g‘kri idrok ettira olish mumkin. Bolalarda badiiy asarni idrok etish

qobiliyati o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, uni bolaning ilk yoshidan boshlab rivojlantirish va tarbiyalash kerak, shundagina bola keyinchalik badiiy asarlarni diqqat bilan tinglashga, badiiy nutqqa e'tibor berishga o'rganadi.

Bolalar ongiga badiiy asarlarning axloqiy, estetik mohiyatini yetkazish-bu murakkab vazifa hisoblanadi. Pedagogik rahbarlikning bir maqsadga qaratilishi bolalar tomonidan badiiy asarlaning estetik jihatlarini va ularning mazmunini, badiiy ifoda vositalarini idrok etish imkonini yaratadi. Bolalar uchun maxsus badiiy adabiyot yaratish an'anasi jamiyat taraqqiyotining muhim ma'naviy ehtiyoji tarzida reallikka aylangach, uning maqsadi va vazifalari aniqlasha boradi.

Badiiy adabiyot inson ruhiyatini, hatto uning shaxsiyati shakllanishi va rivojidadagi o'rnining beqiyosligi bolalar adabiyotida ham yorqin ko'rina boradi. Badiiy asarning mo'jizakor ta'sir kuchi yosh qalblarda ezgulik, vatanparvarlik, badiiy-estetik didni shakllantirish, umuman hayotga butun olamga ijobiy va ijodiy munosabatda bo'lishga da'vat etadi. Eng muhimi bolada insonni sevish, kasb-u koriga rag'bat bilan qarash, shu asosda hayotni anglash va sevish tuyg'usini ardoqlab o'stiradi. Bu yoshdagi bolalar folklordan kengroq bahramand bo'la boshlaydilar: tez aytishlar mashqi bilan nutq tovushlari talaffuzini ravonlashtirsalar, topishmoqlarni yechish jarayonida zehnlarni charxlay boradilar.

Hayotiy-maishiy ertaklarni o'qish jarayonida real hayot hodisalariga qiziqishlariga uyg'ona boradi. Ertakka bu xildagi ma'naviy chanqoqlik turli xalqlar ertaklarini ham shuningdek yozma adabiy ertaklarni ham sevib o'qishga chog'laydi. Maqol, masal, matal, zarbulmasal, hikmatli so'z, tanbeh, donolar yoki donishmandlar so'zi, oqinlar so'zi va otalar so'zi atamallari bilan el orasida yurgan bu janr namunalari g'oyat ommaviy bo'lib, umumfolklor hodisasi hisoblanadi. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma'lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug'iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo'lib yuzaga keladi.

Ertak umumfolklor hodisasi sifatida eng qadimiy epik janrlardan bo'lib M.Qoshg'ariy o'z "Devonu lug'oti turk" asarida turkiy xalqlarda uning yetuk atamasi bilan yuritilganini qayd etadi. Ertaklar xalq og'zaki badiiy ijodining epik turiga mansub bo'lib, o'ziga xos g'oyaviy-mavzuviy yo'nalishga, axloqiy-ta'limiy va ijtimoiy-estetik vazifalarga ega. Ertaklar ham og'zaki tarzda jamoa ijodi mahsuli sifatida anonim ko'rinishda yaratiladi. Ertaklar, asosan professional ijrochilikka asoslanadi. Kishilarda cheksiz badiiy zavq uyg'ota olish imkoniyatiga egaligi boisidan ko'p hollarda ta'limiy-tarbiyaviy maqsadlarga aytiladi. Maishiy-hayotiy ertaklarning mazmuni bevosita real hayotga bog'liqdir. Ularda real ijtimoiy voqelik hayotiy uydirma asosida tasvirlanadi, hayotiy real kishilar bosh qahramon bo'lib keladi. Maishiy-hayotiy ertaklar ayrim hollardagina fantastik detallar uchrashi mumkin. Hajviy-maishiy ertaklar asosida o'tkir satira yoki zavqboxsh kulgi (yumor) yotadi. Bunday ertaklar hajman ixcham, mazmunan lo'nda bo'ladi.

“Ertaklar hech vaqt bekorchi, ermak narsalar emas-deb yozgandi ulug‘ adib Muxtor Avezov ular hamma vaqt zo‘r ijtimoiy va tarixiy ahamiyatga egadirlar. Bahaybat maxluqlar haqida hikoya qiluvchi ertak va afsonalar hamda bu boy janrning boshqa turli ko‘rinishlarida u yoki bu davrning ijtimoiy, hayotiy kurashlari, xalq manfaatlari badiiy ifodasini topgandir”. Ularda ajdodlarimizning yashash va kurash sabog‘i ifodalangan. Ertaklar xalqning necha-necha ming yilliklar davomidagi hayotiy tajribalarini umumlashtirgan holda uning ijtimoiy ongida, estetik didida, axloqiy qarashlarida, e‘tiqodida kechgan o‘sinh-o‘zgarishlarning badiiy tarixi sifatida ayricha ahamiyat kasb etgan. Shu bois hozir ham miriqib tinglanadi, sevilib o‘qiladi. Muhimi, navqiron avlodning ma‘naviy-axloqiy kamol topishida ham ertaklar beqiyos ta‘sir ko‘rsatib kelmoqda. Sehrli-fantastik ertaklar ming yillar davomida insoniyatning turli yovuz kuchlariga qarshi olib borgan kurashlari davomidagi xulosalari, ulardan kelib chiqadigan ehtiyojlarning o‘ziga xos yechimi sifatida maydonga kelgan. Inson doimo xayoliy orzu-istaklar bilan yashaydi. Bunday orzu-istaklarning ro‘yobini sehrli-fantastik ertaklarda ko‘rish mumkin.

Bu ertaklarda uchadigan otlar va gilamlar, so‘ylaydigan jonzotlar, sehrgar kampirlar, devlar, osmonda, yer va suv ostida yashaydigan odamlar va boshqalar ishtirok etadilar. “Ur to‘qmoq”, “Zumrad va Qimmat”, “Yoriltosh” kabi ertaklar shular jumlasidandir. Bolalar adabiyoti fani bolalarni imon-e‘tiqodli, vatanparvar shaxs etib tarbiyalashda muhim vositasidir. Kichkintoylarga atab yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos bo‘lishi, ular qalbida chuqur o‘y-fikrlar uyg‘otishi, yorqin obrazlar va yuksak g‘oyalarga boy bo‘lishi, ularni ulkan va porloq ishlarga ilhomlantirishi zarur.

Bu davr adabiyotida tasvirlanayotgan inson o‘zining bashariyat, vatan, el–yurt oldidagi mas‘uliyatini chuqur his etgan holda namoyon bo‘lmoqda. Istiqlool adabiyoti mavzu nuqtai nazaridan ham, badiiy tasvir tamoyillari jihatidan ham ilgari qoliplarga sig‘maydigan, tabiiy ravishda rivojlanayotgan yangi estetik hodisadir. U odamlarga yo‘l ko‘rsatishni zimmasiga olmaydi, o‘quvchiga aql o‘rgatmaydi, hayotiy muallimlikni da‘vo qilmaydi, balki tasvirning nozikligi, ifodalarning favqulotddaligi, obrazlarning kutilmaganligi bilan o‘quvchida munosabat uyg‘otadi.

Ma‘lumki, inson komillikka yetishishi uchun ma‘naviy dunyo qarashi keng bo‘lishi, odobli, bilimli bo‘lishi bilan birga kattalarning pand-nasihatlariga astoydil e‘tiborli bo‘lishlari talab etiladi. Bolalar adabiyoti fani bolalarni imon-e‘tiqodli, vatanparvar shaxs etib tarbiyalashda muhim vositadir. Kichkintoylarga atab yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos bo‘lishi, ular qalbida chuqur o‘y-fikrlar uyg‘otishi, yorqin obrazlar va yuksak g‘oyalarga boy bo‘lishi, ularni ulkan va porloq ishlarga ilhomlantirishi zarur. Eng muhimi mavzular tushunarli, sodda va qiziqarli tilda yoritilishi lozim. Faqat chinakam badiiy asarlargina bolalarga

kuchli ta'sir ko'rsatib, ana shu talablarga javob bera oladi. Shu sababli bunday kitoblar pedagogik-psixologik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar adabiyoti bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g'oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi. Kitob xalqimizning o'tmishi, ilg'or madaniyatimiz, fan va texnikamiz yutuqlari bilan tanishtiradi, faxr tuyg'ularini o'stiradi.

Bolalar adabiyoti deganda yozuvchilar tomonidan ularga mo'ljallab yozilgan maxsus asarlarni tushunamiz. Shuningdek, katta yoshdagilarga atalgan, biroq bolalar ma'naviyatini boyitadigan, ularga ma'rifiy-estetik zavq berishi mumkin bo'lgan asarlar ham bolalar kitobxonligini tashkil etadi. Ijtimoiy ong shakllari, mafkuraviy ishning barcha sohalari kabi, bolalar adabiyoti ham voqelik bilan hayotdagi turli ijtimoiy hodisalar hamda insoniyat turmushi bilan bog'liq bo'lib, ularni o'ziga xos vositalarda badiiy aks ettiradi.

Bolalar adabiyotida aks ettirilgan voqeliklar hayotiy, haqqoniy tasvirlanish hamda ularning ruhiyatiga, ongiga mos, tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak. Shunga ko'ra, bolalarga atalgan badiiy asarlar ularning xarakter xususiyatlarini to'la namoyon qilishi bilan bir qatorda pedagogika va psixologiya fanlari bilan uzviy aloqada bo'lishi, demakki, muayyan ma'rifiy-estetik g'oyani ilgari surish lozim. Bolalar adabiyotining yana bir muhim xususiyati uning pedagogika bilan mahkam bog'langanligidadir.

Bolalar adabiyoti talablari bilan birga pedagogika talablariga ham alohida e'tibor berilishi lozim. Ana shu talablar asosida yaratilgan g'oyaviy-badiiy yuksak asarlar bolalar uchun eng qimmatli kitoblar hisoblanadi. Zero pedagogika bilan bolalar adabiyotining maqsad va vazifalari mushtarak: yosh avlodga chinakam aqliy-axloqiy estetik va jismoniy tarbiya berishdir.

Xulosa: Bolalar adabiyoti jamiyatning kelajak avlodini tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega. U nafaqat bolalarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga yordam beradi, balki ularning ijodiy va intellektual qobiliyatlarini ham shakllantiradi. Shu bois, bolalar adabiyotiga e'tiborni oshirish va unga yangi avlod yozuvchilarini jalb qilish muhimdir. Bolalar adabiyoti o'ziga xos xususiyatlari bilan kattalar adabiyotidan farq qiladi. Bolalar yozuvchisi dunyo voqealarini bolalar tasavvuri, tushunchasini nazarda tutib tasvirlaydi. Shu orqali kichkintoylarni olg'a intilishga chaqiradi, hayotni chuqur sevishga yordam beradi. Bolalar adabiyotida didaktika ohangi ustun turadi. Ma'lumki, og'zaki adabiyot yozma adabiyot paydo bolmasdan ilgari, uzoq o'tmishdayoq mavjud bo'lgan. Bu adabiyot xalq badiiy kamoloti va ma'naviy boyligining bitmas-tuganmas xazinasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Kazakova, T.G. (1985) Maktabgacha yoshdagi bolalarning vizual faoliyati va badiiy rivojlanishi M.: Pedagogika,
Jamilova B. (2020) O'zbek bolalar adabiyoti Toshkent "Innovatsiya-Ziyo"
Jumaboyev M. (2008) Bolalar adabiyoti T. "O'qituvchi"-. 152 bet
4.Jahongirov F. (1975). O'zbek bolalar folklori. – T.,
Jumaboyev M. (2002). O'zbek bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi,
Masharipova Z. (2008).O'zbek xalq og'zaki ijodi. – T.,

ANTOLOGIYA BADIY-ESTETIK HODISA SIFATIDA

*Najimova Dilnavoz,
ToshDO'TAU doktoranti
najimovadilnavoz@navoiy-uni.uz
Ilmiy rahbar: Prof., f.f.d. Uzoq Jo'raqulov*

Annotatsiya. Ushbu maqola antologiya tushunchasining tarixiy rivojlanishini batafsil yoritib beradi va antologiya tuzishning estetik va ilmiy tamoyillarini ochib beradi. Maqolada, xususan, antologiya atamasining kelib chiqishi, ilk antologiyalar, yunon va lotin antologiyalari: ingliz antologiyalari, Antologiyaning saralash prinsiplari, antologiya va kanonning munosabati haqida so'z yuritilgan. Antologiyalar nafaqat ijodkorlarning asarlarini saralash, balki adabiy kanon shakllanishiga xizmat qilgan. Saralash jarayonida jamiyat va o'quvchilarning bahosi muhim omil sifatida qaralgan.

Kalit so'zlar: antologiya, bolalar adabiyoti, badiiy kanonlar, adabiy to'plamlar, Gadara Meleager, Yunon antologiyasi (Greek Anthology), Chu Ci, Wen Xuan, adabiy tanlov, klassik adabiyot, o'rta asr Yevropasi, miscellaniya, she'riy an'ana.

Abstract. This article provides a detailed overview of the historical development of the concept of anthologies and explores the aesthetic and scholarly principles of anthology compilation. It discusses the origin of the term "anthology", early anthologies, Greek and Latin anthologies, English anthologies, the selection principles of anthologies, and the relationship between anthologies and the literary canon. Anthologies have not only served to curate the works of creators but have also played a significant role in shaping the literary canon. In the selection process, the judgment of society and readers has been considered an important factor.

Keywords: anthology, children's literature, literary canons, literary collections, Meleager of Gadara, Greek Anthology, Chu Ci, Wen Xuan, literary curation, classical literature, medieval Europe, miscellanies, poetic tradition.

Antologiya yunoncha ἀνθολογία so'zidan olingan bo'lib, guldasta degan ma'noni anglatadi. Yunon adabiyotida dastlab antologiya deganda epigramma, elegiya va shu kabi janrlarda yozilgan she'rlardan iborat to'plam tushunilgan bo'lib, bunday yig'malarning dastlabgisi miloddan avvalgi I asrda yashagan yunonistonlik Gadara Meleagerga tegishli. Ushbu antologiyada Arkilokos,

Simonides, Sapfo, Platon kabi 37 nafar ijodkor o‘rin olgan bo‘lib, har bir asar o‘ziga xosligiga ko‘ra gullarga qiyoslangan. Antologiyada avval shoirlarni tanishtiruvchi she‘r, keyin ularning ijodidan namunalar berilgan. She‘rlar birinchi misralariga ko‘ra alifbo tartibida joylangan. Antologiya tuzishning bu tartibi keyingi asrlarda ham davom etdi. Mavzulariga ko‘ra tartiblangan ilk antologiya esa VI asrda Agatis tomonidan tayyorlangan. Miloddan avvalgi qirquinchi yilda Soloniyalik Filipp yunon epigrammalarining navbatdagi to‘plamini yaratdi.

Antologiya termin va an‘ana jihatidan Yunon adabiyoti namunalari misolida shakllangan bo‘lsa-da, ilk antologiyalar sharqda Xitoyda tuzilganini ta‘kidlash joiz (Beecroft, 2018, 341–347). “Chu Si” (“Chu qo‘shiqlari”) kabi asarlar orqali miloddan avvalgi IV asrdan eramizning ikkinchi asriga qadar she‘rlar bilan tanishish mumkin. Miloddan avvalgi 530-yilda Xiao Tong tomonidan to‘plangan “Ven Xuan” (Tozalangan she‘riyat sarlavhalari) va deyarli bir vaqtning o‘zida tartib berilgan “Yutai xinyong” (Nefritrang qo‘shiqlar) kabi antologiyalar Yevropa antologiyalaridan farq qiladi. Xitoy antologiyalarida yunon antologiyalari kanonga aylangan ellinistik to‘qqiz shoirning an‘analariga mos tushmaydi, ammo ular mumtoz xitoy adabiyotini anglashga yordam beradi. Antologiya va antologiya tuzuvchilar azaldan adabiy kanonlarning vujudga kelishida katta rol o‘ynagan (Harris, Wendell, 1991, 110-121). Ilk yirik antologiya 925-yil Vizantiyalik Konstantin Kefalas tomonidan tuzilgan bo‘lib, Yunon antologiyasi yoki Palatin antologiyasi nomi bilan ma‘lum va mashhur. O‘rta asrlarda lotin tilida tartiblangan ikkita antologiyani – Catalecta veterum poetarum (1573) va Epigrammata et poemata vetera (1590)ni alohida ta‘kidlash joiz (Tovar-Hilbert, Mountain, 2019, 387–392). Shundan so‘ng ingliz adabiyoti namunalarini o‘zida jamlagan ko‘plab antologiyalar maydonga keldi. “Qo‘shiqlar va sonnet”lar nomi bilan mashhur “Tottelning misselaniylari” (Tottel’s miscellany, ikkinchi nomi “Songs and Sonnetes”, 1557); Miterdagi yoqimli sonet va hikoyalar, (Very plesaunt Sonettes in Myter, 1566); “Deynti Devisning jannati” (The paradise of Dainty Devices, 1576); “Badiiy kashfiyotlarning ajib namoyishi”(A Gorgious gallery of gallant inventions, 1578); “Qaqnus uyasi” (The phoenix nest, 1593), “Angliyaning Parnas tog‘i” (Englands Parnassus, 1600); “Angliyaning Helikoni” (Englands Helicon, 1600, Helicon-Muzalar bulog‘i, shoirlar uchun ilhom manbayi sifatda qaralgan); Poetik rapsodiya (Poetical Rhapsody, 1602); dan tortib Persining religiyalarigacha (Percy’s Reliques, 1765) bo‘lgan to‘plamlar ham o‘sha davr ijodkorlari darajasi va davrga oid badiiy kanonlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Ammo ularning barchasini antologiya deb bo‘lmaydi. Bu to‘plamlarga antologiyadan ko‘ra ko‘proq misselaniyalar (miscellany) termini qo‘llangan. Sababi, bu jamlanmalarda antologiyalarda bo‘lishi zarur bo‘lgan “saralash” prinsipi mavjud emas edi. Misselaniyalardan asosiy maqsad yaxshimi yomonmi ko‘proq auditoriyani jalb etish, xaridorgir adabiyotlarni chop etish va moliyaviy daromad olish edi. Shu boisdan ham adabiy parchalar orasida

tibbiyot, huquq, musiqa, taomlar retseptlari ham aralash berilavergan va bu turdagi “to‘plam”lar keyinchalik zamonaviy jurnallarga asos bo‘lib xizmat qilgan. Antologiyalar esa eng sara shoir, yozuvchilarning eng sara asarlaridan iborat majoziy “guldastani” anglatgan va adabiyot darsliklari sifatida foydalanilgan. Ba’zi Antologiyalar “Nasr va nazmda axloq”, “Nasr va nazmda muhabbat” kabi ma’lum bir mavzularga bag‘ishlangan va shu mavzudagi ko‘plab ijodkorlarning asarlarini qamrab olgan.

XVII asrga kelib, antologiya deganda turli ijodkorlar tomonidan 1.yo ma’lum bir **janr**da yozilgan, 2. yo ma’lum bir **davrga oid** ijodkorlar ijodi, 3. yoki biror **mavzuga** oid sara asarlar to‘plami tushunilgan (<https://www.yourdictionary.com/anthology>). 4. Bir ijodkorning **barcha eng yaxshi va sara asarlarini** qamrab olgan to‘plam ham Antologiya – guldasta nomi bilan atalib kelingan. (An Oxford Anthology of Shakespeare (1987) – Shekspirning tanlangan asarlari, shu turkumga kiradi) Misselaniyalarda asosan davriy matbuot, davriy ijodkorlar ijodi muhim hisoblangan bo‘lsa, antologiyalarda badiiy adabiyotning kanonik tarixi aks etgan (Nichols, John 2006, 170-185). Masalan, 1831-yilda Sauti (Southey) Britaniya shoirlarining tanlangan asarlarini nashr etdi. 1861-yilga kelib Palgreyvning “Oltin xazinasini” (Palgrave’s Golden treasure) paydo bo‘ldi. Bu oltin xazina hatto hozirgacha ijod etilgan antologiyalarning eng mukammali sifatida e’tirof etiladi. Undagi asarlar shu qadar mahorat bilan saralanganki, 7-yoshdan 70 yoshgacha manzur bo‘ladi. Yuz yil avval yashagan inson ham bugungi kun kishisi ham undan birdek ma’naviy lazzat ola biladi. Antologiya – kimlarning ijodi saviyalibroq ekanini, minglab ijodkorlar orasidan kim shoir yoki yozuvchi sifatida alohida e’tirof etishga loyiqiligini ko‘rsatuvchi, eng mumtoz asarlarni aks ettiruvchi asar. Palapartishlik bilan to‘plangan bir uyum she’riy to‘plamlardan farqli ravishda “Oltin xazina” aslida antologiya qanday bo‘lishi kerak degan savolga eng munosib namuna bo‘la oldi (Hibbard, Addison, 1942, 643-649). Erl Anderson “Kanonlarni aniqlash” (Anderson, Earl, 2001, 1442-1443) asarida kanon saralash jarayonida tug‘ilishini aytib o‘tadi. Saralash boshqalarga namuna bo‘la oladigan eng yaxshisini tanlashni maqsad qiladi va bunda o‘quvchi va jamiyat bosh baho beruvchi vazifasini bajaradi. Fransis Turner Palgreyvning “Oltin xazina” (Palgrave, 1861)si kanon va adabiyot orasidagi munosabatni o‘zida yaqqol mujassam etgan kitob deyish mumkin. Ingliz adabiyotidagi eng yaxshi she’rlar va qo‘shiqlarning oltin xazinasini (1861) Alfred Tennisonaga bag‘ishlov qismi bilan boshlanadi. Bag‘ishlovda ijodkor bu kitobni tuzishdan maqsad insonga ma’naviy zavq beradigan, badiiy didini o‘stiradigan manba yaratish va eng iste’dodli ijodkorlar ishlari misolida bir qarashda ko‘rinmasdek tuyuladigan asl badiiy go‘zallikni ko‘rsatish ekanini aytib o‘tadi. Muqaddima qismida u tanlab olingan asarlarning mezonlari haqida ham ma’lumot beradi. Palgreyv, avvalo, 1. **vaqt sinovidan o‘tgan** lirik she’rlarni tanlab oladi. Zamondoshlari asarlaridan kiritmaydi. “Bugungi she’rlarning asl bahosini keyingi asr

o‘quvchilari beradi. She’r keyingi avlod tomonidan ham sevib o‘qilsa, o‘z davri muammolari-yu o‘z “ko‘lmagidan” narini ko‘ra olsa, vaqt sinovidan o‘tsagina uni mumtoz – sara deya olish mumkin” deya izoh bildiradi.

Ikkinchi mezon asarda **lirizm** bo‘lishi lozim. Lirik she’r yagona tuyg‘u, g‘oya yoki holatni ifodalashi kerak. Shuning uchun Palgreyv nasriy, dramatik, manzaraviy, tasviriy, satirik, yumoristik she’rlarni antologiyaga kiritmaydi. She’rdagi tuyg‘ular tarannumini birinchi planga olib chiqadi.

Uchinchi mezon esa she’rning **g‘oyasi, ma’nosi yuksak darajada bo‘lmog‘i** va u **mumtoz she’riyat an’analari yo‘lida yozilishi, vazn, qofiya talabiga** javob berishi lozim. Shu tarzda Palgreyv 1600-yildan to XIX asr o‘rtalariga qadar yozilgan she’rlarni xronologik tartibda 4 kitobga ajratadi. Biroq “Antologiyalar va roman janri takomili” tadqiqoti muallifi Leh Prays Palgreyv sanagan mezonlardan tashqari antologiyaga badiiy parchalarni saralashda **axloqiy tamoyillarni** ham kiritish lozimligini aytadi (Price, Leah, 2000). “Antologiyalar” nomli tadqiqotida Devid Hopkins Vaqt sinovidan o‘tganlik degan mezon juda umumiy ekanini uni spesifiklashtirish natijasida minglab nazariy mezonlar kelib chiqishi mumkinligini ta’kidlaydi (Hopkins, David, 2008, 285–304) .

Antologiya tuzish san’atida modern uslubdagi asarlarni jamlagan antologiyalar o‘ziga xos hodisa sifatida baholanadi. Chunki modernizm namunalari hech qanday qolip yoki kanonlarga bo‘ysunmaydi. Ular turli qiziqishlar, didlar, turlicha tuyg‘u va tajribalarni ifodalaydi. Ya’ni avvalgi antologiyalardagi asarlar ma’lum bir kanonlarga javob bera oladigan parchalardan iboratligi darhol sezilsa, modernistik antologiyalardagi asarlar na shaklan na mazmunan bir-biriga o‘xshamaydi. Ammo bu ularning hech bir mezonsiz tuzilganini anglatmaydi.

Jon Nikols “Poetik antologiyalar va o‘qish arxitekturasini” asarida Ikkinchi jahon urushidan so‘ng antologiya tuzish san’atida yaxshigina ilgarilash bo‘lganini yozadi. (Nichols, 2006, 170-185) Bu davrdagi antologiyalar adabiyotdagi yangi yo‘nalishni anglash va anglatish yo‘lida bir vositaga aylandi. Bu “yangi” yo‘nalish ham uslub ham g‘oyaviy jihatdan an’anaviy adabiyotdan farq qilardi. Bu davrdan antologiyalar kirish so‘zlar, ilovalar, muallifning hayoti va ijodi, asar haqida qisqacha ma’lumotlar bilan chop etila boshlandi. Bulardan asosiy maqsad turlicha poetik tajribalarni ham oddiy ham xos o‘quvchiga anglatish edi. Bu davrda antologiyalar ikkita katta guruhga ajraldi. Birinchi guruh modern adabiyotni an’anaviy adabiyotning qonuniy davomchisi va badiiy kanonlarning bir qismi sifatida qabul qiluvchi antologiyalar. Ikkinchisi an’anaviy adabiyotdan mutlaq farq qiladigan, tarixiy, siyosiy yoki biografik kontekstdan xoli bo‘lgan, tor doiradagilar uchun mo‘ljallangan antologiyalar. Bunda o‘quvchining o‘zi darajasiga ko‘ra an’ana yaratadi. O‘zi ma’lum bir kanonni kashf etadi. Demak, bu turdagi antologiyalar she’riyatni tushuntiruvchi va

yangi kanonlarni belgilaydigan adabiy manifestlardir. V.B.Yeatsning “Oksfordning modern she’rlar kitobi” (1937) va Maykl Roberts tomonidan tahrirlangan “Faberning modern she’rlar kitobi” (1965) antologiyani Manifest sifatida aks ettiruvchi eng yaxshi modernistik antologiyalardir.

Yeats va Roberts o‘zlarining antologiyalari uchun bir qator mezonlarni o‘rnatdilar. Ikkalasi ham zamonaviy she’riyatning o‘ziga xos xususiyatini ko‘rib chiqadi. Unga ko‘ra, modern she’riyatning o‘ziga xos xususiyatini belgilovchi asosiy kanon bir xillikka o‘rgangan olomon tomonidan qabul qilinishi mumkin bo‘lmagan shaxsiy tajriba va his-tuyg‘ularni ifoda etishidadir. Yeats, shuningdek, asr boshidagi ananaviy she’riyatga ham ta’rif beradi. Uning nuqtai nafari bo‘yicha bu davr shoirlari yangi mavzularga kirishmagan va ular o‘zlarining o‘tmishdoshlari bilan raqobatlashib, asarlarida qishloq manzaralari, dengizdagi hayotni tasvirlashga, an’anaviy qoliplarga e’tibor qaratganlar, Vergiliy kabi o‘tmish shoirlariga taqlid qilganlar. Modern adabiyotda insonning ijtimoiy ustanovkalar, bir me’yorga solib turuvchi qonunlarsiz holatdagi asl o‘zini aks ettirish muhim edi. Yeats buni ham hissiy ham shakliy monotonlikdan qochishga urinish sifatida talqin qiladi (Yeats, 1937). Modern adabiyot galyutsinatsiyalar, tushlar, ongsiz holatdagi insonni, ongsiz “Men”ni aks ettiradi. Klassik antologiyalarda belgilangan qat’iy talablar esa tasvir va talqinni sun’iylashtiradi. Undagi ideal “Men” – sun’iy. Adabiyot insonni tabiiy, boricha tasvirlashi lozim degan mezon bu oqim namunalarini saralashda bosh mezon hisoblanadi.

Antologiyalar: badiiy mezonlar yoki ijtimoiy-siyosiy mezonlar

Tarixiylik prinsipi asosida XVII asrdan beri ingliz tilida chop etilgan antologiyalarni o‘rgangan Hopkins, asarlarni tanlashda bosh mezon doim ham badiiy yoki estetik prinsiplar bo‘lmaganligini ta’kidlaydi. Birorta janr talabiga javob bermaydigan shuningdek madaniy, siyosiy va ijtimoiy mazmunlardan xoli bo‘lgan bir turkum she’rlar Hopkinsda kanonsizlik haqida ko‘plab savollar uyg‘otadi. Ko‘plab antolgiyalardan maqsad biror janrning eng mukammal namunalarini saralash va bu orqali janr kanonlarini belgilab berish emas, balki o‘sha davrdagi madaniy, siyosiy, ijtimoiy vaziyatga munosabat bildirgan parchalarni to‘plash va odamlarga ta’sir o‘tkazish bo‘lgan. Hopkins badiiy parchani tanlashda badiiy kanonlar emas balki siyosiy, madaniy, ijtimoiy omillar ko‘proq ta’sir qilayotgani, badiiy asarning g‘oyasi va ideologiyasiga ko‘ra saralanayotganidan tashvishlanadi. Masalan, Tanur Ojaide va Tijan Salloh tomonidan tuzilgan “Yangi Afrika she’riyati antologiyasi” (Ojaide, Sallah, 2000) uch avlod fikrlarini ifoda etuvchi asarlardan iborat. Yevropa adabiyotidan ta’sirlangan ilk avlod irqchilik, Xristianlik va qahramonlik haqida dostonlar yozganlar. Asarlarida Bibliya va yunon-Rim miflariga murojaat etganlar. Afrika xalqlarining mustamlakadan ozodlikka erishish uchun kurash davrida yashagan ikkinchi avlod she’riyatida isyonkorlik ruhi va Tomas Eliot, Ezra Ezra kabi ijodkorlardan ta’sirlanish seziladi. Uchinchi avlod

she'riyatida g'arb adabiyoti ta'sirida bunyod bo'lgan avvalgi ikki avlod adabiyotiga qarama-qarshilik, milliy ohanglarga qaytish, Afrika xalq og'zaki ijodidan ilhomlanish ustuvorlik qiladi. Shuning uchun "Uchinchi avlod"ga kiritilgan 62 nafar shoir ham uslub, ham g'oyaviy jihatdan avvalgi avlodlar she'riyatidan farq qiladi. Fuqarolar urushlari, mustamlaka zulmini yengib ozodlikka erishgan Afrika xalqlari turli ijtimoiy siyosiy, iqtisodiy muammolar bosimi ostida qoldi. Bu yangi avlod shoirlariga boy mavzular berdi. Ular ijtimoiy tengsizlikka, hokimiyat va imtiyozlarga ega bo'lgan boy elitaga qarshi mazlumlarni, kam ta'minlangan va qashshoq qatlamni olishni ifodalagan asarlar yozdilar.

Hazard Adam "Kanonlar: badiiy mezonlar va siyosiy mezonlar" tadqiqotida Zamonaviy adabiy jarayonda siyosiy mezonlar badiiy mezonlardan ko'ra ustuvorroq ekanini ta'kidlaydi. (Hazard, 1988, 748-764) Bunga javoban Barbara Smis adabiyotni uning yozilishiga paydo bo'lgan sabab va maqsadiga, kontekstga, jamiyatga keltiradigan nafaqa qarab emas, qandaydir badiiy qoliplarga ko'ra saralash o'zini oqlamasligini, shuning uchun ham badiiy kanonlar "singanini" ta'kidlaydi. Masalan Paul Feldman "Britaniyalik ayol shoirlar" antologiyasida imkon qadar ko'proq ijodkor ayollar va ularning biografik ma'lumotlarini jamlashni istaydi (Feldman, 1997). Agar u ma'lum bir kanonni bosh mezon qilib olganida juda ko'plab iqtidorli ayollar to'plamga kiritilmay qolgan bo'lar edi (Domna, 1986). Alan Golding "Amerika she'riy antologiyalari tarixi" tadqiqotida 1793-yildan to 1975-yilgacha chop etilgan antologiyalarning saralash tamoyillarini tadqiq qiladi. Undagi asarlarni tanlab olishdagi 1. Siyosiy 2. Axloqiy 3. Formal an'anaviy kanonik 5. Feministik tamoyillar 6. Etnik tamoyillar kabi subyektiv tamoyillar muhokama qilinadi va antologistlar bu tamoyillarni bosh mezon qilgan taqdirda ham badiiy-estetik prinsiplarni ham nazardan chetda qoldirishmagani, ayrim o'rinlarda ijtimoiy pafosi yuqori, badiiy qiymati past asarlarni tahrir ham qilgani aytib o'tiladi. Addison Hibbard esa antologiyani tahrir qiladigan tahrirchilarni qoralaydi. Bu originallikka soya soladi va antologiyaning mavqeyini tushuradi, asarni original holatda berish antologiya tuzishning asosiy me'zoni bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi (Addison, 1942, 643-649)

Xulosa. Dunyo adabiyotida antologiyalar tuzishda dastlab yunon adabiyotidagi 9 shoirga ergashish, naziralar yozish va shu qolipdagi asarlarni to'plash, badiiy kanonlar yetakchilik qilgan bo'lsa, keying davrlarda faqatgina badiiy-estetik yoki sof poetik tamoyillarga tayanilmagan. Badiiy asarlarni saralash jarayoni o'sha davrdagi siyosat, estetik qoidalar tomonidan manipulyatsiya qilingan. Antologiya tuzishdagi asosiy tamoyillarni quyidagi jadvalda yaqqolroq ko'rish mumkin.

Antologist yoki adabiyotshunos	Antologiya tuzishdagi asosiy prinsiplar
Meleager	Ijodkorlarni alifbo tartibida berish

Agatis	Ma'lum mavzu asosida antologiya tuzish
Vizantiyalik Konstantin	Janr talabiga ko'ra saralash
Fransik Palgreyyv	1. Badiiy asar davr sinovidan o'ta olishi 2. Asarda lirizm talabiga javob berishi 3. Badiiy asar shakl va mazmunan mutanosibligi 4. Mualliflarning xronologik tartibda berilishi
Lex Prays	Axloqiy tamoyillar
Jon Nikols	Antologiyalarda ilk bora muallif hayoti va ijodiga oid ilovalar berilishi
Yeats, Roberts	Insonni boricha, ideallashtirmasdan, real va tabiiy tasvirlash
Tanur Ojaide va Tijan Salloh Hazard Adam Barbara Smis	Ijtimoiy-siyosiy tamoyillar Jamiyatdagi o'zgarishlar adabiyotga ta'sir etadi adabiyotning vazifasi jamiyat ichidagi shaxsni tasvirlash degan prinsip
Paul Feldman	Gender tamoyili
Addison Hibbart	Asarni tahrirsiz, original holda berish

Antologiyalar tuzishdagi bu tamoyillarni tarixiy aspektda o'rganish bizga asrlar davomidagi avlodlar almashinuvi jarayonida sodir bo'ladigan adabiyotga ta'sir etgan omillar, insoniyatning badiiy didi, shakl va mazmun, badiiy kanonlar, badiiy asardagi estetik talablardagi o'zgarishlarni payqash, chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Ammo bolalar adabiyoti antologiyasini tuzish, bolalar adabiyotidagi kanonlarni aniqlash bo'yicha afsuski dunyo adabiyotshunosligida ham sezilarli ishlar qilinmagan. Bunga 1. Bolalar adabiyoti tushunchasining o'zi aniq bir formulaga ega emasligi; 2. Bolalar adabiyotida variantlar (yosh, dunyoqarash, mentalitet v.h.k) ko'pligi (Masalan 14 yoshlilar uchun sara, eng yaxshi deb hisoblangan asarlar 10 yoshli bolaga og'irlik qilishi va qiziqalmasligi yoki aksincha 10 yoshli bola uchun eng yaxshi asarlar to'plami 15 yoshli bolaga zerikarli bo'lishi mumkin, yoki Amerikada sevib o'qiladigan antologiyalar arab dunyosida yaxshi qabul qilinmasligi mumkin) kabi masalalar sabab bo'lgan bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Beecroft, A. (2018) , "Anthologies and canon formation in China and the West". *Orbis Litterarum*, 73(4), pp 341–347.
<https://doi.org/10.1111/oli.12186>
- Harris, Wendell V. "Canonicity". *PMLA*, Vol. 106, no. 1. 1991, pp. 110-121. JSTOR, JSTOR,
<http://www.jstor.org/stable/462827> .
- Tovar-Hilbert, J., & Mountain, L. (2019). The Latinx canon in anthologies: Who are the authors? *Journal of Latinos and Education*, 18(4), 387–392. <https://doi.org/10.1080/15348431.2018.1483244>
<https://www.yourdictionary.com/anthology>
- Nichols, John G. (2006), "Poetic Anthologies and the Architecture of Reading". *PMLA*, Vol. 121, No. 1, Special Topic: The History of the Book and the Idea of Literature, pp. 170-185. <http://www.jstor.org/stable/25486295>
- Hibbard, Addison. (1942), "A Word for Anthologies". *College English*, Vol. 3, no. 7. pp. 643-649. JSTOR, JSTOR,
<http://www.jstor.org/stable/371162>.

- Anderson, Earl R. (2001), "Defining the Canon". PMLA, Vol. 116, no. 5. pp. 1442-1443. JSTOR, JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/20107252>.
- Palgrave, Francis. (1861). The Golden Treasury of the Best Songs and Lyrical Poems in the English Language. Oxford University Press, London:
- Price, Leah. (2000). The Anthology and the Rise of the Novel: From Richardson to George Eliot. Cambridge University Press, London:
- Hopkins, David. (2008) "On Anthologies Author (s)." The Cambridge Quarterly, vol. 37, no. 3, pp. 285-304. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/42967005
- Nichols, John G. (2006), "Poetic Anthologies and the Architecture of Reading". PMLA, Vol. 121, No. 1, Special Topic: The History of the Book and the Idea of Literature, pp. 170-185. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25486295>.
- Roberts, Michael. The Faber Book of Modern Verse. Faber and Faber, London: 1965.
- Yeats, W.B. (1937) The Oxford Book of Modern Verse 1892-1935. New York: Oxford University Press.
- Ojaide, Tanur & Tijan M Sallah. (2000). The New African Poetry. Lynne, London.
- Adams, Hazard. (1988), "Canons: Literary Criteria/Power Criteria". Critical Inquiry, Vol. 14, no. 4, pp.748-764. <http://www.jstor.org/stable/1343670>
- Feldman, Paula, R. British Women Poets of the Romantic Era. The Johns Hopkins University, London: 1997.
- Stanton, Domna, C. The Defiant Muse French Feminist Poems from the Middle Ages to the Present, The Felman Press: New York: 1986.
- Hibbard, Addison. (1942), "A Word for Anthologies". College English, Vol. 3, no. 7. pp. 643-649. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/371162>.

SAFAR MA'RIFATI (SA'DULLO QURONOVNING "KOINOT JAVOHIRI" ASARI ASOSIDA)

*Yusupova Ferangiz Shahriyorovna
ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs
yusupovaferangiz2@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sa'dullo Quronovning "Koinot javohiri" asarida ko'tarilgan zamonaviy muammolar atroflicha tadqiq qilinadi. Asarning bolalar adabiyotida tutgan o'rni, xarakterlar tavsifi, qahramonlar o'rtasidagi munosabat o'rganiladi. Turli joylarga sayohat qilgan asar qahramonlarining dunyoqarashi, syujet liniyasidagi harakat tarziga alohida e'tibor beriladi. "Koinot javohiri" qissasi hamda "Saddi Iskandari" dostonidagi "Suvda yashab suv izlagan baliqlar" hikoyasi xulosalari qiyoslanadi.

Abstract. In this article, the modern problems raised in Sa'dullo Kuronov's work "Marvel of the universe" are thoroughly researched. The role of the work in children's literature and the description of the characters are studied. The conclusions of the story "The jewel of the universe" and the story "Fish living in the water and looking for water" from the epic "Saddi Iskandari" are compared.

Kalit so'zlar: syujet, zamonaviy muammolar, Mitnik, siti, ijtimoiy kelib chiqish, "Kuchli uchlik", "Dahshat bo'roni".

Keywords: plot, modern problems, Mitnic, city, social background, "Strong trio", "A storm of terror".

Bolalar yozuvchisi Sa'dullo Quronovning "Galaktikada bir kun" ilmiy-fantastik qissasi 2019-yilda chop etilgan edi. Ma'lumki, ushbu asarda 12 yoshli Ahmadning g'aroyib fazo kemasi, uning galaktikaga bo'lgan ilk sayohati xususida so'z boradi. Asar mantiqiy davomi bo'lmish "Koinot javohiri" esa 2021-yilda nashrdan chiqdi.

"2038-yil 18-aprel soat 17:20

Mayor Jakobson ma'lumotlarni printerdan chiqararkan birdan rangi oqardi, butun tanasidan sovuq ter chiqa boshladi..." (Koinot javohiri, 2024, 3-bet).

"Koinot javohiri" asari aynan shu misralar bilan boshlanadi. Amerikalik olimning talvasaga tushib qolish holatini tasvirlovchi ushbu jumlar mutolaaga endigina kirishgan kitobxonni tezda o'ziga tortadi.

"Syujet – xarakter qirralari namoyon bo'ladigan voqealar majmui", - deb yozgan edi adabiyotshunos olim T.Boboyev. (Adabiyotshunoslik asoslari, 2002, 110-bet). Asar to'g'ridan-to'g'ri muammoli vaziyatdan boshlanadi va bu voqeaga yozuvchi keyinchalik oydinlik kiritib boshlaydi. Moviy toshga qiziqish ortidan chiqqan katta ishqal butun dunyo olimlarini oyoqqa turg'azdi. Asar syujetini sinchkovlik bilan kuzatar ekanmiz, 2 yil ichida Ahmadning har tomonlama ancha o'sganiga, fikrlari teranlashganiga guvoh bo'lamiz. U endi muammoli vaziyatlarda do'stlarining, atrofidaqilarning va hattoki, butun galaktika ahlining hayotini hal qiladigan lahzalarda oldingiga nisbatan tez hamda puxta qarorlar qabul qiladigan bolaga aylangandi. *"Salmir kemasi Quyoshga Ahmad aytganiday yaqin keldi. Bu vaqtga qadar uchuvchiga uni qil-buni qil deb charchagan qahramonimiz boshqaruvni o'z qo'liga olishga qaror qildi..."* (Koinot javohiri, 2024, 54-bet).

E'tiborli jihati, 1-qismdagi "kuchli uchlik" tarkibida endi biroz o'zgarish sodir bo'ladi va asar syujeti liniyasi Ahmad, Margolning o'rniga uning nevarasi Dumgom hamda Moki bilan davom etadi. Qolaversa, aniq bir maqsadi bor jamoaning bir qismiga aylangan epizodik qahramonlar – O'g'rivachcha hamda Mitnikning ham qarashlari, harakatlari keyinchalik ijobiy tomonga o'zgargani ham e'tiborga loyiq.

Ushbu qissada faqatgina Ahmad ismli bolaning galaktikada qilgan sarguzashtlari hikoya qilinihgina qolmaydi. Bugungi kundagi dolzarb muammolarni, "trend"ga chiqayotgan holatlarni ham asar voqealari rivojiga mohirona kiritgan yozuvchi mahoratiga shu o'rinlarda tahsin aytmoq lozim. Shu kabi muammolardan biriga kitobning "Galaktika teleradiokompaniyasi" bobida duch kelamiz. Ushbu o'rinda yozuvchi televizorda efirga uzatilayotgan dasturlarning eng kulminatsion nuqtasiga kelib reklamaning boshlanib qolish voqeasini kiritib o'tgan. Qolaversa, reklama mavzusi, undagi jumlar, ohang ham ayni zamondagi reklama matnlari bilan bir xildir. *"Doimiy urushlar, inqiroz, inflatsiya, hukumatning quruq va'dalari va oxiri yo'q ro'zg'or muammolari joningizga*

tegdimi? Demak, charchagansiz. Sizni Galaktika muzeyiga taklif qilamiz. Galaktika muzeyi – siz uchun yangi olam, yangi imkoniyatlar manzili!” (Koinot javohiri, 2024, 60-bet).

Shunga o‘xshagan yana bir sahnani “Xaloskorning qaytishi” bobida Ahmadning Margol bilan uchrashganidan keyingi holatda kuzatamiz. Ushbu o‘rinda bugungi kunda bo‘layotgan ortiqcha intervyular, marosimlar to‘g‘risida so‘z boradi.

- *Mayli, yerlik do‘stim sen ham hordiq chiqar, - Margol shunday derkan, bolaning qo‘llarini yana bir bor qattiq siqdi...*

Lekin shu kuni qahramonimiz Ahmad (ta’kid bizniki, F.Y) Margol aytganiday hordiq chiqara olmadi. To yarim kechagacha turli uchrashuv, tadbir va intervyular bilan band bo‘ldi”. (Koinot javohiri, 2024, 66-bet).

Keyingi sahnalarda sayyoralar o‘zaro kelisha olmay Uchinchi Galaktika urushini boshlamoqchi bo‘lishadi. Ma’lumki, urushda kuchli armiya va pul juda katta rol o‘ynaydi. Jamiyatdagi ba’zi odamlarning juda loqayd bo‘lib ketayotganligi, faqat o‘z qorni, manfaati uchun ishlayotgani, butun bir galaktika taqdiriga yuzaki qarayotgani sabab tinchlik degan narsa asosiy bo‘g‘in bo‘lmish – mansabdor shaxslarni umuman qiziqtirmasligi esa juda achinarli holdir.

“So‘ng mashhur Sarkarda Tangbur o‘rnidan turdi. U Ajdar yulduzi va unga yaqin bo‘lgan yana o‘nta yulduz tizimlarining hukmdori sanalardi. U xastik va mikslardan keyin galaktikadagi eng yirik qo‘shinga egalik qilardi.

- *Bilaman, janob Boramadning so‘zlari ko‘proq menga qaratilgan. Bu masalani oldin ham gaplashganmiz. Lekin men o‘zimga manfaat keltirmasa, jangga kirmayman!”* (Koinot javohiri, 2024, 72-bet).

Sarkarda Tangburning gerdayib, beparvolik bilan aytgan ushbu gapidan uning “sarkarda” degan nomga butkul nomunosib ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Qolaversa, uning o‘z oshqozonini o‘ylab butun bir galaktika taqdiri tang holatda qolganiga qaramay, undan yuz burib ketganligini hech qanaqasiga oqlab bo‘lmaydi.

Mana shunday mansabparast odamning yana bir ashaddiy ko‘rinishi Louta finans Bank egasi Janob Louta edi.

- *Janob Louta, hamma sizning munosabatingizni kutyapti, - dedi Salmir prezidenti shiftga qarab tamaki chekib o‘tirgan olifta maxluqqa qarab.*

- *Ha-ya, yana urush boshlanyapti deng, - u tamaki kulini kuldonga tushirarkan, hammaning ko‘ziga bir-bir qarab olishga ulgurdi. – Bilasizlar, janoblar, “Louta finans bank” har doim yordamga shay”. (75-bet)*

Bu jumladagi alohida e’tibor qaratish lozim bo‘lgan o‘rinlar Loutaning anjuman paytida beparvo tamaki chekib o‘tirgani hamda, ha-ya, shunaqa deng, deb turganidir. Ushbu lavhalar bilan

yozuvchi aynan o'sha davrdagi loqaydlikning eng yuqori darajasini ifodalaydi. To'g'ri, ular yordamga shay. Biroq har ikkisinining ham nimagadir xomtamaligi bor. Biri juda katta foizga ko'z tikayotgan bo'lsa, birini Marjon qoyalari hamda Oltin zanjir hududlaridagi yulduz tizimlariga mutlaq humkronlik pozitsiyasi qiziqtiradi. Birlasha olmagan xalqning bu ahvoli esa bizga tariximizdagi Uch xonliklar davri, ular yo'l qo'ygan xatolar esa bugungi kunga qadar kelajak avlodga ta'sir qilib kelayotgani kabi vaziyatlarni eslatadi. Anjuman yakunida esa Ahmad so'z oladi va o'zidan yoshi katta, lekin mol-dunyo ko'zlarini ko'r qilib qo'ygan odamlarga dakki beradi.

“Lekin hozir o'ylab turibmanki, muammo qirolda emas ekan. Barcha muammo sizda, o'zingizda ekan. Manfaatparastlik, boylik ko'zingizni ko'r qilibdi”. (Koinot javohiri, 2024, 77-bet).

Voqealar rivoji bo'ylab O'g'rilar shahriga tashrif buyurar ekanmiz, bu yerda ham juda ko'plab g'aroyib narsalarga duch kelamiz. “O'g'rilar malaka oshirish instituti”, “O'g'rivachchalar xususiy maktabi”, “Mohir o'g'rilar” o'quv kursi, “Kafolat xizmati” agentligi kabilar yozuvchining voqealar sodir bo'layotgan makonga qarab so'z qo'llay olish mahoratini ko'rsatadi. Biroq biz alohida e'tibor qaratishimiz lozim bo'lgan o'rinlar *“O'g'ri sitiga xush kelibsiz!”* va *“Thief finans bank”* singari birikmalardir. Bu jumlar aynan bugungi kunda tilimizda takror va takror ishlatilayotgan, butun xalq orasida urfga kirayotgan “siti” (city) hamda o'zbek tilida muqobil varianti (o'g'irlik) bo'lishiga qaramay ishlatilayotgan ajnabiy so'zlarning bir ko'rinishidir. Demak, yozuvchi bu joyda ham bugungi kundagi yana bir dolzarb muammo – xalqning tilga bo'lgan munosabati masalasini ko'targan. Aslida bunday holatni o'z tilini uncha yaxshi bilmaydigan, ilmdan uzoqda bo'lgan shaxslar qo'llayotganiga ishora qilib, yozuvchi bulardan o'ziga xos o'rinda foydalanadi. Asarda bolajonlarga ibrat qilib ko'rsatilayotgan qahramonlar tili esa salbiy personajlar tilidan katta farq qiladi. Masalan, Ahmad har doim o'zi yaratgan narsalariga o'zbekcha nom qo'ydi, har doim o'z tilida gapirdi.

Bolalar adabiyotiga oid kitoblar shunday yozilishi kerakki, uni o'qib, bola nafaqat o'z madaniyatiga, balki boshqalarning ijtimoiy kelib chiqishi va madaniyatiga ham ijobiy munosabatda bo'lishni o'rgansin, - deydi adabiyotshunoslari. (Norton & Norton, 2011). Biz asarni ushbu jihatdan “Kuchli uchlik” tarkibidagi qahramonlar vositasida baholadik. Ma'lumki, Ahmad yerlik bola. Margol hamda Dumgom o'zga sayyoralik, Moki esa droid. Lekin ular orasidagi mehr, do'stlik, birdamlik shu qadar mustahkamki, kitobxon asar mutolaasi mobaynida ijtimoiy kelib chiqish orasidagi hech bir chegarani sezmaydi. Xususan, Margoldan Mokining kasmondlar tomonidan o'g'irlab ketilganini eshitgan Ahmadning holatida ham buni kuzatish mumkin. *“Chunki Moki uning uchun shunchaki bir temir-tersak emasdi, haqiqiy do'st edi... Balki u ham endi Mokiga o'xshash droidlarga oddiy temir bo'lagiga qaraganday qarashi kerakdir? Yo'q, negadir Ahmad bunaqa qila olishiga ishonmadi. U Mokini shunchaki unutib yubora olmasdi”.* (Koinot javohiri, 2024, 66-bet).

Qiyin vaziyatda qolganda Ahmadga umid berib turgan, unga ishonch, dalda berib turish uchun videoxabarlar jo‘natgan Margol hamda ko‘ngli toza, mahmadona, fikrlari, g‘oyalaridan har doim beg‘arazlik, soflikni sezish mumkin bo‘lgan Dumgom ham bosh qahramonning kuchini to‘la namoyon etishda ancha katta ahamiyatga egadir.

Qolaversa, “Koinot javohiri” asarida O‘g‘rivachcha hamda Mitnik ham alohida rol o‘ynaydi. Shilimshiq bir maxluqcha deya ta’riflangan O‘g‘rivachcha Ahmad hamda Dumgomga Ko‘kkezar yashiringan joyni ko‘rsatadi, eng qizig‘i, ularga o‘gay otasi juda ko‘p odamlardan noqonuniy o‘zlashtirgan juda katta miqdordagi pulni o‘z egalariga qaytarishga ham yordam beradi. Keyinroq o‘ziga To‘g‘rivoy nomini olish bilan birga Ahmadga kema qurishda ham yordam beradi, kvantlar olamida ular bilan birga bo‘ladi.

Yana bir shunga o‘xshash qahramon esa Mitnik hisoblanadi. E’tiborli jihati xaker uchun tanlangan bu ism ham sababsiz emas. Ma’lumotlarga ko‘ra, Kevin Mitnik ismli shaxs Amerikalik mashhur xakerlardan bo‘lib, 1980-1990-yillarda o‘zining xakerligi bilan nom chiqargan. (www.nytimes.com). Asardagi bizning qahramon Mitnik ham o‘z sayyorasidagi eng mashhur, eng band odamlardan biridir. Uning tashqi ko‘rinishi ham ajoyib: *“Uzun-uzun to‘rtta qo‘li yerga tegay deb turardi. Qizig‘i, uning oriq barmoqlari ham juda ko‘p, taxminan bitta panjada o‘nta edi. Bu maxluq bekorga xaker emas. Hatto uning barmoqlari ham kompyuterda ishlashga qulay ekan”*. To‘g‘ri, unga ham boshida o‘z manfaati – Mokining qanday yasalganini o‘rganish qiziq edi. Lekin baribir ham u bosh qahramonlarimizga juda ko‘plab masalalarda yordam berganini ham ta’kidlash lozim.

Asarning boshlarida bir jumla bor. *“Ayrim ma’lumotlarga ko‘ra, Ahmadda qandaydir sirli kuch bor emish. Bu haqiqatni asrlar davomida mikslar va salmirlar galaktika aholisidan yashirib keldi. Ayting-chi, bu sirni ochishning vaqti kelmadimi?”* (Koinot javohiri, 2024, 61-bet). Shu sirning nima ekanligi Ahmad moviy tosh qidirib Koinot kutubxonasiga borganda va donishmand Ko‘rsichqon bilan suhbatlashganda ochiladi. Ushbu bob esa butun boshli asarning kulminatsion nuqtasi edi. Ahmaddagi ushbu sir hech qanday bir sehrda emas, balki uning Alloh tomonidan inson qilib yaratilganida edi. Shuni anglab yetgachgina Ahmad bir necha narsalarning boisini angladi, hamma imkoniyatlar manbayi faqatgina o‘zi ekanligini tushunib yetdi. Sanoqli lahzalar qolganda o‘z jamoasi bilan birgalikda butun bir galaktikani “Dahshat bo‘roni” dahshatidan xalos qilib, yana bir bora qahramonga aylandi. Asarning dastlabki qismi “Galaktikada bir kun”da Ahmadga o‘zidagi sirning faqatgina bir qismi – bosh barmog‘iga yashiringan kuch ma’lum qilingan edi. Oradan ikki yil o‘tib, har taraflama ulg‘aygan qahramonimizga endi uning o‘zidagi sir boisi butkul ochildi. Ya’ni kuch-qudrat faqatgina uning bosh barmog‘ida emas, butun bir tanasini qamrab olgan edi.

- *Nega sen doim Moviy toshni qidirib yurasan? Axir tanangdagi quvvat o'sha toshnikidan ancha ko'p-ku! Nima, tanangda koinotdagi barcha elementlar mujassam bo'lganini bilmaysanmi? Nega hech bir superkompyuter teng kela olmaydigan miyangni ishlatmaysan? Axir odam miyasining imkoniyati cheksiz!.. Mo'jizani olis yulduzlardan emas, o'zingdan qidir, o'zingni angla!*"(Koinot javohiri, 2024, 192-194-betlar).

Bizningcha, asar qahramoni qilib yoshi kattaroq biror qahramon emas, aynan Ahmadning tanlanganiga ham arzirli sabablar bor. Birinchidan, ushbu asar bolalar adabiyoti namunasi bo'lganligi uchun, asosiy qahramon bolalar bo'lishi lozim edi. Ikkinchidan, biz farzandlarimizga ularning botinida juda ko'p qobiliyatlar, mo'jizalar yashirinib yotganini ularga kichikligidanoq uqtirmog'imiz lozim. Shu haqiqatni anglab, shu kayfiyatda ulg'aygan har bir bola, shubhasiz, hayotda o'z o'rnini topishda qiynalmaydi, harakatdan to'xtamaydi.

Ahmadning Ko'rsichqon bilan suhbatida davomidagi jummalarni o'qir ekanmiz, bevosita Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonidan o'rin olgan "Suvda yashab suv izlagan baliqlar" hikoyasi yodimizga tushadi. Bu hikoya oxirida ham Alisher Navoiy xulosa sifatida odam bolalari uchun shunday deb yozgan edi:

"Ey Odam, senda ham ko'pgina maxfiy xazina bor-u, ammo buni bilishga ta'bing nodonlik qiladi. U xazina senda bekilib yotibdi, yo'q sen unga ko'milib yotibsan... Hamma ajoyibotlar sening o'zingga berilgan-ku!"(Saddi Iskandariy, 2021,316-bet).

Shu o'rinda yana bir narsani ta'kidlab o'tmoq kerakki, odam o'zini har qancha bilim bilan turli-tuman kitoblar bilan o'rab olmasin, ularni amalda sinamasa, biror-bir natijaga erisha olmaydi. Shu sabab ham, yozuvchi Ahmadni ikkinchi bor (dastlabki safar "Galaktikada bir kun" asarida edi) yana-da har taraflama ulg'aytirishni ko'zlab uni uzoq va xatarli safarga otlantirdi. Shu safar mobaynida Ahmad juda ko'plab kimsalar bilan tanishdi, o'z bilimlarini amalda qo'lladi, ularni sayqalladi. Va eng oxiridagina o'zligini, o'zi butun bir koinotning javohiri ekanligini anglab yetdi. Xuddi shunday "Saddi Iskandariy" dostonida ham baliqlar suv izlab uzoq safarga chiqib, qiyinchiliklarga yo'liqqanlaridagina bu sirni bilishgandi. Yoki bo'lmasa, P.Koelonning "Alkimyogar" asari qahramoni Santyago ham aynan shu taqdir bilan yuzlashgandi. Umuman olganda, bizningcha, o'zlikni anglash, botindagi xazinani kashf eta bilish va undan to'g'ri foydalana olishni o'rganish ushbu asarning bosh g'oyasi hisoblanadi. Safar esa bu manzilga eltuvchi yo'l edi.

Xulosa qilib aytganda, Sa'dullo Quronovning "Koinot javohiri" qissasi badiiylik jihatdan yuqori turuvchi asardir. Uni tili, qahramonlar hamda xarakterlar tavsifi, mavzusi, qahramon bolalar tabiati, bilimi darajasiga mosligi jihatdan qayta-qayta tadqiq qilsa bo'ladi. Eng muhimi, asar mavzusi bugungi zamon yoshlari uchun juda mos - o'zlikni anglash. Adabiyotshunos olim Riita Oittinen "Ba'zi asarlar borki, ular aslida kattalar uchun yoziladi, biroq keyinchalik bolalar adabiyoti

durdonasiga aylanib qoladi. Shulardan biri “Gulliverning sayohatlari” asaridir”, - deya ta’kidlashgan edi. (European Journal of Language and Literature Studies, 2015, 16-bet). Fikrimizcha, mavzu, g’oya, ko’tarilgan muammolar jihatidan olib qaraganda “Koinot javohiri” qissasi uchun bu fikrning aksini aytish mumkin. Ya’ni, garchi asar bolalar adabiyoti doirasida yozilgan bo’lishiga qaramasdan, shubhasiz, kattalar o’qiydigan kitoblar ro’yxatidan ham joy olishga arziydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Alisher Navoiy (2021). Saddi Iskandariy. – Toshkent:Yangi asr avlodi, 316-bet.

Aida Alla (2015). Challenges in Children's Literature Translation: A Theoretical Overview. European Journal of Language and Literature Studies. Page16.

Hisham Muhammad Ismail (2023). Children’s Literature: The Significance and Other Impacts. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 13, No. 3, Page593-598.

Quronov S. (2024) Koinot javohiri. – Toshkent:Akademnashr, 3-54-66-77-110-betlar.

Boboyev T. (2002). Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent:O’zbekiston, 110-bet.

www.nytimes.com

“URUSHNING SO’NGI QURBONI” HIKOYASIDA FOJIAVIYLIK TALQINI

Qudratova Shohista Azamatovna

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti,3-kurs

shohistaqudratova9@gmail.com

Ilmiy rahbar:Ziyayeva Yulduz

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘tkir Hoshimovning “Urushning so‘ngi qurboni” hikoyasidagi fojiaiy jihatlar haqida so‘z yuritiladi. Umuman, O‘tkir Hoshimov asarlarining mazmun-mohiyati, yozuvchi ijodida hikoya janri, unda fojiaiylik tasviri o‘rni yuzasidan mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: syujet, kompozitsiya, badiiy obraz, realistik tasvir, hikoya, fojiaiylik, talqin, tahlil.

Abstract. This article talks about the tragic aspects of O'tkir Hashimov's story "Victim of the End of the War". In general, the content and essence of O'tkir Hashimov's works, the narrative genre in the author's work, and the role of the tragic image in it are discussed.

Keywords: plot, composition, artistic image, realistic image, story, tragedy, interpretation, analysis.

O‘zbek xalq yozuvchisi, XX asr zamonaviy o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan yirik vakillaridan biri O‘tkir Hoshimov o‘z ijodi bilan allaqachon kitobxon xalqimizning mehrini qozongan. O‘tkir Hoshimov iste’dodining o‘ziga xosligi, birinchi galda, ijodkorning uslubi, asarlarining til xususiyatlarida ko‘rinadi. Ayniqsa, muhabbat mavzusidagi qissalari tili va uslubiga xos ravonlik, ohangdorlik qahramonlarning his-tuyg‘ulari ifodasiga mayinlik va ta’sirchanlik bag‘ishlagan. Bu jihatdan adibni “prozaning shoiri” deganda ustoz shoirimiz Erkin Vohidov to‘la haq. Darhaqiqat, yozuvchining kitobxon nazaridan chetda qolmay kelayotgani sabablaridan biri ham shunda. Chindan ham yozuvchining qissalarini, romanlarini o‘qiyotganda qahramonlarining

hayoti ko‘z o‘ngimizda yaqqol namoyon bo‘ladi, asarni o‘qib bo‘lgach ongimiz va shuurimizda ularning qiyofasi qayta jonlanadi: ular siz bilan dillashadi, his-tuyg‘ularingizga ta’sir etib, hayot haqida, inson taqdiri haqida o‘yga toldiradi. Ancha vaqt shu asarlar ta’sirida yurasiz, qahramonlar bilan xayolan bahslashasiz, ko‘nglingizdan kechgan o‘y-kechinmalar ta’sirida ayrim qahramonlar tarafiga o‘tib olib, ularning muxoliflari bilan kurashasiz. Aslida badiiy asarning ta’sir kuchi, kitobxon qalbini zabt etish mo‘jizasi ham shunda (Boltaboyev Hamidulla. “El sevgan adib”. «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasining 2011 yil 32-sonidan olindi).

Said Ahmad: “O‘tkir qanday kitoblar yozgani to‘g‘risida gapirib o‘tirish ortiqcha. Ular o‘zbek va qardosh xalqlar mulkiga aylanib ketgan. Shundoq bo‘lsa ham bu iste’dodli adibning asarlarini tilga olmaslik insofdan bo‘lmas. “Bahor qaytmaydi”, “Qalbingga quloq sol”, “Nur borki, soya bor”, “Dunyoning ishlari”, “Ikki eshik orasi”, “Tushda kechgan umrlar”, “Ikki karra ikki — besh” kabi qissa va romanlari, yuzdan ortiq dilbar hikoyalari, komediya va fojialari xalq orasida juda mashhur bo‘lib ketgan. Totalitar tuzumning oqovasi bijg‘ib, oqib turgan bir paytda “O‘zbek ishi”, “Davlat siri”, “Do‘stlik hurmatdan boshlanadi” kabi o‘nlab maqolalarni yozish uchun katta jasorat kerak edi. O‘tkir har qanday zarbadan, hujumlardan qo‘rqmay, ba’zan, hatto hayotini xavf ostida qoldirib, xalq dilida tug‘yon urib turgan gaplarni ochiq-oshkora ayta oldi”, deb yozadi(Said Ahmad. “Yo‘qotganlarim va topganlarim”. “Sano-standard” nashriyoti. Toshkent-2014, 75-bet).

O‘tkir Hoshimov hikoya janrida ham unumli ijod qilgan. Xususan, uning “Muhabbat”, “Dehqonning bir kuni”, “Urushning so‘nggi qurboni”, “O‘zbek ishi” kabi asarlari o‘zbek hikoyachiligi rivojiga salmoqli hissa bo‘lib qo‘shildi. Uning “Qalbning oppoq daftari”, “Muqaddas qasamni buzganlar”, “Avlodlarga nima deymiz”, “Mantiq qani?”, “Davlat siri” kabi maqolalari esa so‘nggi yillar o‘zbek publitsistikasining yutuqlaridan biri bo‘ldi(wikipedia.org).

Uning hikoyalarida chuqur mazmun, urush va uning oqibatlari, insonparvarlik g‘oyalari, qishloq hayoti va u yerdagi oddiy odamlar, insonlarning ichki kechinmalari va his-tuyg‘ulari, jamiyatda bo‘layotgan tengsizlik va adolatsizlik kabi g‘oyalar ko‘rinib turadi. Masalan, “Yanga” hikoyasida ilojisizligidan qayni ukasidan pul so‘ragan yanga va ularning hayotidan vaqtida xabar ola olmagan qaysi ukaning ichki, ruhiy kechinmalari, “Surat” hikoyasida onasi bilan suratga tushmagan yozuvchining qattiq afsuslanishini ko‘ramiz. Hikoyalarining mavzusida ,asosan, inson ruhiyati, ijtimoy muammolar va ma’naviy qadriyatlar ustuvordir. O‘tkir Hoshimovning ,nafaqat, hikoyalari, balki butun ijodida xoh roman bo‘lsin, xoh qissa, bularning barchasida “o‘zbekona milliy ruh“ balqib ko‘zga tashlanib turadi. Uning ijodi bilan tanishgan kitobxon bu “ruh”ni yaqqol tarzda sezadi. Yana uning hikoyalarida fojiaiviylik tasvirini ham ko‘rishimiz mumkin, yozuvchi fojiaiviylik tasviri orqali hayotning murakkab va og‘riqli jihatlarini o‘quvchiga ta’sirchan tarzda yetkazadi. O‘lim va yaqin insonlardan ajralish kabi holatlar fojiaiviylikning markaziy mavzularidan

biri bo‘lib xizmat qiladi. Buni biz “Urushning so‘ngi qurboni “ hikoyasida ko‘rishimiz mumkin. Adibning “Urushning so‘nggi qurboni” hikoyasida ikkinchi jahon urushining ayanchli hodisalariga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Garchi urush bizning o‘lkamizdan uzoq mamlakatlarda bo‘layotgan bo‘lsada, uning zaharli bulutlari yurtimizni ham chetlab o‘tmaganini his qilamiz. Bu hikoya muallif tilidan bayon qilinadi, oddiydek ko‘ringan insonlar taqdiri mahorat bilan aks ettiriladi. Asar jo‘shqin tilda va o‘sha davr shiddatini o‘zida mujassam qilgan holda yozilgan. Adib o‘z asari orqali ikkinchi jahon urushining fojiaiy dahshatini kitobxonga yetkazib berishga harakat qilgan (Ne‘matova Mohinur. “Urushning so‘ngi qurboni” hikoyasida davr va shaxs munosabati).

Ayniqsa, asarda soddagina Umri xola obrazining jigarbandi bo‘lgan farzandi uchun jonidan ham kechishi sezilib turadi. Uning qo‘l tomirlari bo‘rtib chiqqan, tars-tars yorilib ketgan bo‘lsada, o‘z farzandi uchun har nega tayyor, mashfiq ona timsoli bo‘lib qoldi. Umri xola urush bo‘layotgan yerlardan minglab kilometrlar uzoqda vafot etgan bo‘lsada, ammo uning o‘limi aynan mana shu urush bilan bog‘liqdir. Urush shu darajda insoniyatga katta talofatlar keltirgan-ki, u insonga faqat jismonan emas, ruhan ham qattiq zarbalar berdi. Bu urush kimnidir o‘g‘ri, yana kimnidir qotil bo‘lishga majbur qildi. To‘g‘ri Umri xolaning har ikkala o‘g‘li ham yonida, ularning hech qaysi urush o‘chog‘iga olib ketilmadi, lekin bu bilangina u baxtli inson bo‘lib qolmadi. Chunki o‘sha vaqtda hamma narsaning urushga yuborilishi xalq orasida ocharchilik, o‘g‘rilik va qotillikni avj olishiga sabab bo‘ldi. O‘sha vaqtdagi ko‘plab insonlar kabi Umri xola ham o‘z o‘g‘lining uyidan o‘g‘rilik qilishga majbur bo‘lgan. Urush shunchalik odamlarga ta’sir qilgani asar qahramonlarida ko‘rinib turadi.

Hikoyaning boshida kambag‘al, hayot tashvishlaridan charchagan Shoikrom obrazini ko‘ramiz. Shinni dog‘i qotgan dasturxon, sopol tovoq va bandi kuygan yog‘och qoshiq buning isbotidir. Uning: “Kambag‘alning ekkani unmaydi, bolasi ko‘payadi o‘zi. Shu kunimdan urushga borib o‘lib keta qolganim yaxshi edi”,- deyishi, uning ruhan bu narsalardan charchaganini ko‘rsatadi. Adib o‘z hikoyasida birgina Shoikrom obrazi orqali butun boshli urush jabrdiydalarini, unga o‘xshagan juda ko‘p insonlarni mahorat bilan tasvirlab bergan.

Xadicha obrazi qizg‘anchiq, betgachopar ayol sifatida tasvirlangan. Uni ham bu uchun ayblash noto‘g‘ri, u ham bu holatga o‘z xohishi bilan tushgani yo‘q. Albatta, bunga yon atrofida bo‘layotgan hodisalar sababchi. Xadichaga ham bolalarining risqini biron olib ketishi yoqmaydi. Uning ertalab eriga isitib bermoqchi bo‘lgan ovqatini qaynonasidan qizg‘anib, yuzi qizirib yolg‘on gapirishi ham, bu holatlar uning xohishi bilan bo‘lmayotganini ko‘rsatadi. Bunday tuyg‘ular faqat Xadichaning boshidan o‘tayotgani yo‘q, urush hamma ayollarni shu kuyga solgan. O‘z jonidan kechib, echkisini qutqarmoqchi bo‘lgan Ilhom samovarchining xotining ham boshidan o‘tgan. Buning hammasiga urush aybdor.

Pastak deraza ostida shiftga termulib yotgan, qoq suyagi chiqib ketgan Shone'mat obrazi esa o'quvchini ancha achinishga majbur qiladi. Shone'mat obrazi asarda ko'p keltirilmagan bo'lsada, u o'quvchi diqqatidan chetda qolmaydi.

Asarda fojiaiviylik holati har bir qahramonda ko'rinadi. Urush tufayli bo'lgan bu hodisalar va kechinmalar uchun hech qaysi qahramonni to'la qonli ayblay olmaymiz. Ayniqsa, hikoyaning haqiqiy fojiaiviy nuqtasini Shoikromning o'z onasining o'limiga sababchi bo'lib qolganida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Shoikrom bu ishni o'z xohishi bilan xohlab qilmaganini asarda bemaolol ko'ramiz. Bolalarining risqi qiyalayotgani, ukasi Shone'matga zarracha yordam bera olmayotgani, onasining qo'llari tarsillab yorilib ketgani, Shoikromning ko'z oldida bir bo'ldi-yu,-"Menga desa otib yubormaydimi" deb takror-takror aytib o'g'rini tutishga qasd qildi. Ming afsuslar bo'lsin-ki, Shoikrom qilgan ishi tufayli bir umrlik vijdon azobida qoldi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkin-ki:

1. O'tkir Hoshimov faqat nasriy ijod bilan emas, drama va publitsistikada ham yuksak darajadagi asarlar yozgan o'ziga xos yozuvchi edi.

2. Yozuvchi nasriy asarlarida inson ichki olami, uning jamiyat va borliq bilan munosabati teran badiiy tahlillar asosida ochiladi.

3. Yozuvchining inson botiniga tomon chuqur kirib borishga intilishi, botin realizmi, shuningdek, kamdan kam nasriy asarlarda uchraydigan tragik pafosning ham nozik badiiy talqinlarda aks etishini ta'minlaydi.

4. O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasi aynan shu – fojiaiviylikni urush voqealari ichidagi odam timsolida aks ettirishi jihatidan o'ziga xos.

5. Hikoyadagi fojiaiviylikning bosh belgisi urush, ocharchilik, ijtimoiy-maishiy muammolar oldida qahramonlarning ilojsizligidir. Ikkinchi belgisi esa urush tufayli odamning nochor ahvolga tushishi bo'lsa, uchinchi va eng asosiysi, nochor odamning o'lim oldidagi ilojsizligi, yechimsiz vaziyatda qolishidir.

6. Shuning uchun ham ayni hikoyada fojiaiviy pafos yetakchilik qiladi denyishga haqlimiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Boltaboyev Hamidulla (2011). "El sevgan adib". «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasining 32-sonidan. olindi.
- Boboyev To'xta. (2002) .Adabiyotshunoslik asoslari. "O'zbekiston".Toshkent
- Ne'matova Mohinur. "Urushning so'ngi qurboni" hikoyasida davr va shaxs munosabati.
- Said Ahmad. (2014). "Yo'qotganlarim va topganlarim". "Sano-standard" nashriyoti. Toshkent
- Xudoyberganov Erkin. (2008).Adabiyotshunoslikka kirish. "Sharq". Toshkent
- O'tkir Hoshimov. (2019) .Shaharlik kuyov. "Yangi asr avlodi". Toshkent

IV BOB.

**TURKIY
XALQLAR
ADABIYOTI
TARIXI**

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН – ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ ӘНГІМЕСІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

*Абдукаримова Мадина Абдурахым қызы,
ШМПУ ҚТА-24/1 1-курс студенті
abdukarimovamadina344@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: Phd, Байзаков Жандос*

Аннотация. Белгілі ақын, қазақтың аса көрнекті ағартушы–педагогы, жазушысы, этнограф, фольклоршы, қоғам қайраткері, қазақ даласындағы жастардың білімін тереңдетуде орасан зор қызмет көрсеткен ұстаз – Ыбырай Алтынсарин. Талдау жасалатын тақырып: «Қыпшақ Сейітқұл» атты шығармасы. Онда еңбек ету арқылы тағдырыңды жақсарту өз қолыңда екені, ұрлық түбі қорлық туралы баяндалады.

Кілтті сөздер: Ақын, жазушы, ағартушы, педагог, этнограф, фольклор.

Abstract. A well-known poet, a prominent Kazakh educator, writer, ethnographer, folklorist, public figure, teacher who made a great contribution to deepening the education of young people in the Kazakh steppe. I will analyze the work of IBRAY ALTYN SARIN called «KIPCHAK SEYIRKUL». It tells about the fact that you can improve your destiny through hard work, and that stealing is an insult.

Keywords: Poet, figure, educator, writer, ethnographer, folklorist teacher.

Қазақ халқының талантты ұлдарының бірі - Ыбырай Алтынсарин. Ол – аса көрнекті тұлға, ғалым, ақын әрі жазушы жаңашыл педагог болған. Ыбырай Алтынсарин 1841 жылы қазіргі Қостанай облысында дүниеге келген. Ыбырайдың әкесі ерте қайтыс болғандықтан, ол атасының – белгілі би Балқожаның қолында тәрбиеленеді. Ыбырайдың балалық шағы қиын жағдайда өтті, бірақ ол білімге деген құштарлығының арқасында Ресейде білім алып, кейіннен қазақ халқының ағартушысы болуға ұмтылды. Оның педагогикалық қызметі тек қана оқу орындарын ашумен шектелмей, ол қазақ қоғамының рухани дамуына да ықпал етті. Алтынсарин қазақ даласындағы тұңғыш мектептерді ашып, алғашқы қазақ тілінде оқулықтар мен әдеби шығармаларды жазды. Ыбырай Алтынсариннің негізгі мақсаты — қазақ халқына білім беру арқылы олардың қоғамдағы орнын жақсарту, ұлттық сана-сезімді ояту және өз халқының тәуелсіздігі үшін күресуге ұмтылу болды. Ол ұлттың болашағы білімде деп есептеді, сондықтан жастарды тәрбиелеуде ерекше орын алатын мәселелерді көтерді. Ыбырай бала кезінен бастап білімге және өз бетінше оқып – білуге бейім екенін байқатты. 1850 жылы Орынбор шекара комиссиясының қазақ балаларына арналған мектебіне оқуға түседі. Мектепті бітірген соң, 1857 жылы Орынбор шекара комиссиясында әскери старшина қызметіндегі атасы Балқожа бидің хатшысы болады. Орынбор облыстық басқармасында тілмаштық қызметін атқарады. 1860 жылы Торғайда қазақ балалары үшін мектеп ашу тапсырылады әрі сол мектепке орыс тілінің мұғалімі болып белгіленеді. Ыбырай инспекторлық қызметке кіріскен соң, оқу – ағарту жұмыстарын одан әрі жандандырып, Елек, Қостанай, Торғай, Ырғыз уездерінде екі сыныптық орыс – қазақ мектептерін ашады. 1879

жылы оның «Қазақ хрестоматиясы» атты оқулығы және «Қазақтарға орыс тілін үйренудің бастауыш құралы» еңбегі жарық көреді.

Оның қаламынан «Қыпшақ Сейіт», «Киіз үй мен ағаш үй», «Асыл шөп», «Шеше мен бала», «Бай мен жарлы баласы», «Таза бұлақ» секілді әңгімелер мен новеллалар туған. Алайда, Алтынсарин өзінің бүкіл дүниетанымындағы бірқатар қайшылықтардан аулақ бола алмады. Барлық ағартушылар секілді, ол да білім берудің әлеуметтік-қайта құрудағы рөлін жиі асыра бағалады. Алтынсарин жан-жақты білім алған адам. Оның ғылыми қызығушылығы этнографияны да қамтиды. Ол 1868 жылдың наурызында Императорлық орыс географиялық қоғамның Орынбор бөлімінде «Орынбор өңірінің құдалық және үйлену кезінде ұстанатын салт-дәстүрі туралы» атты баяндамасымен сөз сөйледі. Сөйтіп, мақала жалпы мақұлдау алып, көп ұзамай газет бетіне жарияланды. «Қыпшақ Сейітқұл» шығармасы Ыбырай Алтынсариннің негізгі педагогикалық көзқарастарын айқын көрсететін туынды болып табылады. Бұл шығармада автор жастарды моральдық және адамгершілік тұрғыдан тәрбиелеуге бағытталған идеялар мен принциптерді насихаттайды.

1879 жылы Алтынсарин Торғай облысы мектептерінің инспекторы болып тағайындалды. Торғай облысының әкімшілік орталығы Орынбор қаласы болатын. Алтынсариннің мектептегі қызметі халық арасында лайықты бағасын алды. Орынбор бекінісінің бастығы 1864 жылғы 22 қаңтарда Орынбор және Самара генерал-губернаторына «Мектептің ашылуын ордалықтар шын көңілден қуанып, алғыс сезімімен қарсы алды» деп хабарлады. Торғай облысы мектептерінің инспекторлық қызметіне кіріскен соң, Алтынсарин Ырғыз, Николаев, Торғай және Елек уездерінде екі сыныптық орыс-қазақ училищелерін ашып, оқушылар жинап, мұғалімдермен қамтамасыз етті. 1888 жылы Ырғыз қаласында қазақ қыздарын оқытатын интернаты бар мектеп ашып, патша әкімшілігінен интернаттары бар қыздар училищелерін ашуға рұқсат алды. 1891 жылы Торғайда, 1893 жылы Қостанайда, 1896 жылы Ақтөбеде интернаты бар қыздар училищелері жұмыс істей бастады. Жалпы алғанда, Алтынсарин көзінің тірі кезінде төрт екі сыныптық орталық «орыс-қазақ» училищесін, бір қолөнер училищесін, бір қыздар училищесін, бес болыстық училище, орыс шаруаларының балаларына арналған екі училище аштырды. Сонымен қатар, орыс-қазақ мектептерінің мұғалімдеріне оқулық-көмекші құрал ретінде орыс педагогтары мен жазушыларының еңбектері мен оқулықтарын ұсынды.

Белгілі бір дәуірдің адамы және қайраткері болған Ы.Алтынсарин өз көзқарасында кейбір қайшылықтардан арыла алмады. Барлық ағартушылар сияқты ол да ағарту ісінің әлеуметтік және өзгертушілік рөлін көбінесе асыра бағалады. Алтынсарин жан-жақты білімді адам болды. Ол қазақ этнографиясының кейбір мәселелерін егжей-тегжейлі зерттеп,

1868 жылдың наурызында Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлім інінің мәжілісінде өзінің «Орынбор ведомствосы қырғыздарының құда түсу мен үйлену тойы кезіндегі әдет-ғұрыптарының очеркі» атты еңбегін оқып берді. Мақала қоғам мүшелері тарапынан жаппай қолдау тауып, көп ұзамай жарық көрді. (Атамұра, 2012)

Шығармада Сейітқұл — әділетті, еңбекқор, адал және өз ұстанымдарынан таймайтын адам ретінде көрсетіледі. Ол қоғамдағы әділетсіздік пен теңсіздікке қарсы күреседі, адал еңбекпен ғана адамның қоғамдағы орнын таба алатынын дәлелдейді. Ыбырай Алтынсарин осы арқылы жастарға үлкен өмірлік сабақ береді. Оның мақсаты — өз халқына тән жоғары адамгершілік қасиеттерді, еңбекқорлық пен ізгілікке негізделген идеалдарды таныту. Ыбырайдың «Қыпшақ Сейітқұл» шығармасын жазудағы басты мақсаты — қазақ қоғамының әлеуметтегі әділетсіздіктерге қарсы тұрғызып, жастарға дұрыс тәрбие беру. Оның шығармаларының бәрінде де адамгершілік құндылықтар, білім мен еңбек арқылы ғана жеке тұлғаның дамуы, қоғамның дамуына ықпал ету мәселелері маңызды орын алады. Осы тұрғыда «Қыпшақ Сейітқұл» қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздікке қарсы көтерілген туынды ретінде жастарды тәрбиелеуде үлкен рөл атқарды. Сейітқұл Маманұлы (Қыпшақ) ескерткіші, Жангелді ауданы, Албарбөгет ауылдық округі, Көкалат ауылы.

Сейітқұл Маманұлы яғни Қыпшақ Сейітқұл (1770-1830) – белгілі егінші. Торы Қыпшақ тауратының ұрпағы. Көптеген жерлерді аралап, ол Торғай даласында, Қабырға өзенінің аңғарында қоныстануды жоспарлады. Ол торғайға бидай, тары, қауын, қарбыз, асқабақ, мейіз, жүзім тұқымын себе бастады. Қыпшақ Сейітқұл Маманұлы барлық қолдың шебері ғана емес, шебер шешен болған. Халық арасында Қыпшақ Сейітқұл айтқан «Нан ексең, қайғы-қасіретті білмейсің», «Өзен бойында тұратын адам аштықты білмейді» деген сөздер сақталған. Осы және басқа да көптеген сөздер белгілі мақал-мәтелдерге айналды. Оның басшылығымен өңірдегі егіншілікпен айналысатын отбасылар саны 30-дан 400-ге дейін өсті. Оның өмірі Ы.Алтынсариннің «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесінің негізіне айналды.

1830 жылы Жангелдин ауданының Қарабидайықжан ауылында қайтыс болды. Қыпшақ Сейітқұлға Жангелді ауданының Көкалат ауылында негізі көпбұрышты призма түрінде жасалған, ұзартылған жалпақ бесбұрыш түріндегі силикат кірпіштен қаланған ескерткіш орнатылған. Сонымен қатар Қыпшақ Сейітқұл Маманұлы 18 ғасырдың 70 жылдары, Сыр бойы – 19 ғасырдың 30–жылдары, қазіргі Қостанай облысы Жангелди ауданы Қарабидайық мекені – есімі аңызға айланған егінші. Орта жүздегі бес таңбалы қыпшақтың торы бірлестігінен тарайтын жеті арыс кітабы руынан шыққан. Сыр бойындағы иеліктері егін шаруашылығына тарлық ете бастаған соң Торғай өңіріне келіп, Қабырға өзені

бойындағы Қарақоға деген жере тұрақтаған. Өзен жағалауына шығыр орнатып, аяқ егін, атпа егін әдістерін пайдаланып, өзеннен арықтар тартып, бөгендер салып, суармалы егіншілікті қолға алады. Диканның бұл еңбегі жемісті болып, 5 – 6 жылдың ішінде алғаш келіп қоныстанған 12 үй 400 – ге жеткен. Қыпшық Сейітқұлдың аса шығымды ақ тарысының тұқымы кейін бүкіл Торғай, Ақтөбе, Қостанай, Ақмола, Қарағанды, Қарқарлы өңірлеріне тартады. Диканның барымташылардан сақтау үшін тұрғызған дуалы мен су тартқан арықтарының қалдықтары Көкалаат, Қызылоба, Қарақоға деген алқаптарда әлі күнге дейін сақталған. Қыпшақ Сейітқұл асқан шебер, сөзге шешен адам болған. Мұраптың егіншілік дәстүрін халық арасына кең таратып, насихаттау үшін ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин «Қыпшық Сейітқұл» деген әңгіме жазып, оқулығына енгізген. (Altinsarin, 2022, 7)

Атақты егінші Қостанай облысы, Жангелдин ауданының Қарабидайық елді мекенінде тұрған. Сыр бойындағы иеліктері егіншілікпен айналысуға таршылық ете бастаған соң, Торғай өңіріне келіп, Қабырға өзенінің бойында Қара қоға деген жерге келіп тұрақтаған. Өзен жағалауында арнайы шығыр орнатып, аяқ егін, атпа егін әдістерін пайдаланып, өзеннен арықтар тартып, бөгендер салып, суармалы егіншілікті қолға алған. Диканның бұл еңбегі жемісті болып, бес алты жылдың ішінде алғаш келіп қоныстанған оннан астам үй 400-ге жеткен. Қыпшақ Сейітқұлдың аса шығымды ақ тарысының тұқымы кейін бүкіл Торғай, Ақтөбе, Қостанай, Ақмола, Қарағанды, Жезқазған өңірлеріне тарап кеткен. Диканның барымташылардан сақтану үшін тұрғызған дуалы мен су тартқан арықтарының қалдықтары Көкалаат, Қызылоба, Қарақоға деген алқаптарда әлі күнге дейін сақталған. Қыпшақ Сейітқұл асқан шебер, сөзге шешен адам болған. Ел аузында Сейітқұл айтыпты деген, кәсіпшілікке байланысты қанатты сөздер көп сақталған. «Ексең егін – ішерсің тегін», «Жеті күн жауған жаңбырдан желіп өткен су артық», «Өзен жағалағанның өзегі талмас», «Тамыр тартқан тарықпас», т.б. мағыналы сөздерін халық қалтқысыз қағидадай қабылдап, мақалға айналдырған. Мұраптың егіншілік дәстүрін халық арасына кең таратып, насихаттау үшін ұлы ағартушы ұстаз Ыбырай Алтынсарин “Қыпшақ Сейітқұл” деген әңгіме жазып, оқулығына енгізген. Қыпшақ Сейітқұл туралы Ыбырай Алтынсарин былай деп жазған.

«Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұл отыз үй кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ, барымтамен мал алсам, бір күндерде жау да бізден қуып алады, ақырында бұрынғылардың айтып кетуінше, жортуыл басы жолда қалса керек. Соның бәрін де шамалап қарап, ақыр бір қиялға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендей бір орын іздеді. Көп жерлерді кезіп жүріп, ақырында Торғай төсіндегі Қабырға деген өзен-судың бойына тоқтады», - деп жазылған Алтынсарин естеліктерінде. 1930 жылдары сол данышпан кісінің

ақылымен егінді әдет еткен халық Қабырға өзенінің бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ халық Торғай жағында дереу егінмен айналысады. Бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады. Белгілі тарихшы Ермахан Бекмаханов 19 ғасырдың 20-40 жылдардағы Қазақстан туралы жазған өз еңбегінде Торғай өңіріндегі Қыпшақ Сейітқұл бабамыздың отырықшылығы туралы баяндап, бидай мен тарыға қосымша жүгері, қауын мен қарбыз, пияз, сәбіз, асқабақ, қияр, өрік, жүзім өсіргенін де жазады. Қыпшақ Сейітқұлдың егін салған жерлері нақтырақ айтқанда Қазіргі Қостанай облысы, Торғай ауданы, бұрынғы Еңбек совхозында кездеседі. Сол заманнан отырықшылыққа үйренген, егіншілікті кәсіп еткен халық әлі де сол кәсібінен айныған емес. Тіпті тың игеру жылдарында Торғай өңірі тың игерудің негізіне айналды.(Қазақстан, 1994).

Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс ат – таныс барымтасы бар уақытта, бұл отыс үй кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ, бұрынғылардың айтып кетуінше, жолтуыл басы жолда қалса керек. Соның бәріне шамалап қарап, аұыр бір қтылға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендей бір орын іздеді. Көп жерлерді кезіп дүріп, ақыры Торғай төрісіндегі Қабырға деген өзен – судың бойына тоқтады. Мына жақта Үргеніш, Қоқаннан, қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың қыпшақ деген руға жақынрақ екен деп, сол жерді ұнатын, қысты өткізіп, жаздың жылы уақытында кедейлерді жалаңаш–жалпы көшіріп, Қабырға бойына алып келеді. Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол жүріп, ұрлық, барымтаны әдет еткен. Інісінің қанша айтқан ақылына болмай, үш – төрт үймен жадғыз – ақ сол көшпей қалады.(Ташкент 2022 7-бет)

.Қабырғаның бойына келіп, Сейітқұл қолына кетпен алып, отыз үйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп, егін етуге кірісті. Түркістан жағында көрген әдісімен арық қазып шығып, егінге су береді. Егін піскен соң жиып алып, артығын төңірегіндегі көшпенші елге сатып мал етті. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан–жылға күшейтіп, арық басына шығыр салып, суды шығырмен айдап, астықтың арығын төңірегіндегі елге малға айырбастап, бұлардың малы көбейіп, бай болады. Мұны көріп әрбір көшпелі елдегі жарды – жақыбайларда келіп, Сейітқұлға қосылады. Сөйтіп бес – алты жылда Сейітқұл елі деген төрт жүз үйге таянды дейді.

Сейітқұлдың өзі де, жиылған халқында адалдары көбейіп, бай болды, ел жиылып Сейітқұл жұрт ағасы болды. Енді сол жұрттың, адал бейнет, табан ет, маңдай терімен тапқан дәулетін аңдыған жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден, сақтаудың қамын ойлап, уайымға қалды. Солардан сақтау үшін, Сейітқұл жұртын жиып кеңесіп, судың бір қолайлы жеріне шымнан бтіу қорған салдырды, малдарына реттеп бақташы, қару – жаракты қарауыл

шыңдауыл жүргізді. Бұлардың былайша бір ауызға қарап бекінген халық екенін байқаған соң, малға қызыққан сырттағы көшпелі халықтар батып келе алмады. Бұл жағынан көңілі тыныш болған соң, Сейітқұл енді Бұқара Қоқанға мал айдатты. Көшпелі халық белгілі уақытта малын, жүн – жабағысын, тері – терсегін келтіріп, егіншілер оларға астығын, тауарын айырбас етіп, осы қалыпша бір жағы егін, бір жағы саудамен Сейітқұлдың жұрты жұрттан асқан бай болыпты.

Манағы Сейітқұлдың ағасы аттаныс кезінде жұрттың малын ұрлап бай боламын деп жүргенде, Қоңырат жағында қолға түсіп, кім екені де белгісіз біреу өлтіріп кетеді. Қалған мал-жанын ұрының малы деп Түркістан әкімдері талап алып, жамағаттарын Сейітқұл көп жылдар іздетіп, таптырып, қасына алыпты-мыс.

Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның айтуы бойынша, 1830 жылдарда өтіпті-міс. Сол данышпан кісінің ақылымен егінді әдет еткен халық Қабырға суының бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында дереу егінге айналады, ерінбей азаптанса, бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады.

Қорыта айтқанда: Ыбырай Алтынсарин қазақ тарихында өшпес із қалдыра білген дарынды ақын – жазушылардың бірі болып саналады. Оның қазақ жастарын оқытуда ұстанған әдістері мен жазған шығармалары оның қабілетті дарын, білімді, көркем сөз шебері екендігінің нақты белгісі болып табылады. Біз жастар мұндай ғалымның жазған шығармалары мен бірге бастан кешкен қиын күндері ешқашан ұмытпай олардан өзімізге тиісті тәрбтелік мәнін терең түсініп, мұндай ғалымдарымызды ардақ тұтуымыз қажет. Ыбырай Алтынсарин бұл шығарма арқылы жастарға тек білім мен еңбек арқылы ғана адам болуға болатынын жеткізеді. Ол қоғамның болашағы тек білімді, тәрбие алған ұрпақтың қолында екенін көрсетеді. Шығармадағы Сейітқұлдың тұлғасы арқылы жас ұрпаққа білім алудың және қоғамға пайдалы болудың маңыздылығын көрсетеді. «Қыпшақ Сейітқұл» — қазақ әдебиетіндегі ұлттық тәрбиені, ізгілік пен әділдікті насихаттайтын, әлеуметтік әділетсіздіктерді қатаң сынға алатын, әрбір жас оқырманға өмірлік бағдар беретін құнды шығармалардың бірі. Ыбырай Алтынсарин «Қыпшақ Сейітқұл» шығармасын жазу арқылы қазақ халқының ұрпақтарына адамгершілік, адалдық, білімге деген ұмтылыс және еңбекқорлық сияқты маңызды қасиеттерді дәріптеді. Бұл шығарманың негізгі мақсаты — жастарды қоғамның әділетсіз жақтарына қарсы тұруға, ізгілік пен еңбекке негізделген өмір сүруге тәрбиелеу болды. (Ташкент 2022 7-8-9 беттер)

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ: (REFERENCE)

Изабель Крейндлер. (1983). “Ибрагим Алтынсарин, Николай Ильминский және казактың ұлттық оянуы”. Орталық Азия бойынша зерттеу.

Қазақстан тарихы (2012). (XVII ғасыр - 1914 жыл). Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық, 2-басылымы, өңделген. Алматы: Атамұра.

Ламашаев, (1983). А. Ыбырай Алтынсарин: Семинарлар. Ана тілі.

Ч.АЙТМАТОВДҮН “ТООЛОР КУЛАГАНДА” РОМАНЫНДАҒЫ АДАМ-ТАБИЯТ БАЙЛАНЫШЫ: ИЛИМИЙ ЧЫНДЫК ЖАНА КӨРКӨМ КЫЯЛ ЭЛЕМЕНТТЕРИ

Абибилдаева Гулира Эсенкелдиевна

ОшМУнун 1-курсунун студенті

abibildaevag@gmail.com

Илимий жетекчиси – ОшМУнун доценти, фил.и.к. Алиева Ф.Э.

Аннотация. Макалада Чынгыз Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романында адам-табият байланышынын рухий негиздери тууралуу сөз болду. Жаратылыштын өкүлү Жаабарс тууралуу табигый илимдердеги аныктамалар жана көркөм чагылдыруулар салыштырылды. Экологиялык жана нравалык маселелердин биримдигин түзүүдөгү жазуучунун чеберчилиги иликтенди. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктары жана сунуштар берилди.

Ачкыч сөздөр. Адам-табият, экология, илимий чындык, руханий баалуулуктар, көркөм кыял, сюжет, гармония, баланс

Abstract. The article talked about the spiritual foundations of the connection between man and nature in the novel by Chingiz Aitmatov "when mountains fall". Definitions and artistic representations in the natural sciences of Jaabars, a representative of nature, were compared. The author's skill in creating a unity of environmental and moral problems was studied. Research results and recommendations were also presented.

Keywords. Man-nature, ecology, scientific truth, spiritual values, artistic imagination, plot, harmony, balance

Киришүү. “Тоолор кулаганда” романы – XX кылымдын улуу жазуучусу Чынгыз Айтматовдун эң терең философиялык жана символикалык чыгармаларынын бири. Роман адамзаттын руханий кризиси, табият менен адамдын байланышы, адамзатынын тарыхый жоопкерчилиги тууралуу проблемаларды көтөрөт. “Тоолор кулаганда” романы 2006-жылы жарыкка чыккан. Бул роман жазуучунун акыркы романы болуп эсептелет жана анын чыгармачылык дүйнөсүндө өзгөчө орунду ээлейт. Роман алгач орус тилинде 2006-жылы “Дружба народов” журналына жарыяланып, 2007-жылы Санкт-Петербург шаарынын “Азбука-классика” басмасынан өзүнчө китеп болуп жарык көрдү. Бүгүнкү күндө роман аргентина, немец, түрк, француз жана башка тилдерге которулган. “Тоолор кулаганда” – мурдагы коммунисттик коомдук система урап, анын ордуна рыноктук-экономикалык мамилелер ээлей баштаган мезгилде, тактап айтканда, эгемендүүлүк жылдарындагы кыргыз

коомчулугунда жүрүп жаткан социалдык-маданий, социалдык психологиялык өзгөрүүлөрдү көркөм чагылдырган социалдык-философиялык роман.

Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романына карата ар түрдүү сын-пикирлер айтылды. Чыгарманын философиялык тереңдиги жана глобалдык маселелерди козгоосу көптөгөн окурмандар менен адабиятчыларды таң калтырса, айрымдары анын сюжеттик түзүлүшү жана символизмине карата сын көз караштарын билдиришкен. Ошондой эле романдын философиялык ой-толгоолору өтө терең жана татаал болгондуктан, окурмандар үчүн түшүнүү оор болуп калганын да белгилешкен (6)

Романда экологиялык көйгөйлөргө чоң маани берилгени жазуучунун ой жүгүртүүсүнүн алдыга озгондугун көрсөткөн (2,70). Бул роман ХХI кылымдагы экологиялык кризистердин башталышында жарыялангандыктан, анын маңызы замандын талабына шайкеш келет деп бааланган (5).

Материалдар жана усулдар. Айтматовдун ой жүгүртүүсүнүн кеңдиги, козгогон проблемаларынын масштабдуулугу, ар тараптуу билиминин чыгармаларында ачык чагылдырылышы изилдөөлөрдүн да чек арасын кеңейтүүдө. Дисциплиналар аралык изилдөөлөр айтматовтаануу илимин дагы байытат деген ишеничтебиз. Биздин макалабыз да ушул максатта жазылды. Эмгекти жазууда илбирстер тууралуу илимий макалаларга, энциклопедиялык маалыматтарга жана Ч.Айтматов тууралуу адабиятчылардын илимий эмгектерине таяндык. Бул изилдөөдө илбирстер тууралуу романдагы көркөм сүрөттөөлөр менен илимий көз караштарды жарыш карап, окшоштугу менен айырмачылыгын белгилөөгө аракет жасадык. Жаныбарлар менен адам дүйнөсүн бириктирген баалуулуктар жана көйгөйлөр иликтенди. Иликтөөгө биографиялык, маданий-тарыхый, герменевтикалык методдор негиз болду жана дисциплиналар аралык (география, биология, зоология, экология) мамиле жасалды.

Талкуулар жана жыйынтыктар. Романдын сюжети терең философиялык жана көп катмарлуу окуялардан турат. Чынгыз Айтматов “Тоолор кулаганда” чыгармасында адамзат менен табияттын ортосундагы байланыштын маанисин, экологиялык көйгөйлөрдү жана руханий баалуулуктардын төмөндөшүн терең символизм аркылуу көркөм баяндап берген. Бул чыгармасы менен ал дүйнөлүк адабияттагы улуу гуманист катары таанылып, окурмандарга терең таасир калтырды.

Жазуучунун аталган романдагы илбирске байланыштуу сүрөттөө, баяндоолору менен илимий мүнөздөмөлөр өтө жакын десек болот. Төмөндө таблица аркылуу макаланын

негизине алынган маселе боюнча көркөм тексттен мисалдар жана илимий маалыматтар берилди:

Романдагы сүрөттөөлөр,ой жүгүртүүлөр	Илимий басмалардагы аныктамалар, корутундулар
1. Жаабарс өзүнүн жырткычтык ишин эн сонун билет. Ал жогору жак-тан, аска таштын бурчунан, алаар олжосун күтүп жатып, онтою келген кезде капысынан октойсыза секирип, жебе болуп жетет да, буйдамына келтирбей баса калат, мунусу чыны жаза кетпес кол салыш, кээде бадалшактын артынан атылып чыгып, колу менен шак уруп ыгып, алкымына канжар азуусун матырып, ысык кан аралаш кызыл булоонун жытына магдырап калат. Ал эми тигилер сууну каалашынча кана ичкенден кийин алардын артынан кумардан канакууп жетип олжосун алган эн сонун. Ал учун жакын буктурмада шек чыгарбай бугуп жатуунун сырын билүү керек да, бир өзүнөн ашыкча кыймылдал албайын деп тилеп, алаар олжон оозуна түшүп, бир секирсен сеники болоруна карабай, өзүн-өзү токтотуп, ал тургай эликтер сууга тойгончо күтөт. (1,6).	1. Илбирс-бул сут эмуучу жаныбар. Куйругу менен кошуп эсептегенде узундугу 200-230 см., боюнун бийиктиги 60 см ге жетет. Ал күчтүүтайманбаган жана эрктүү жаныбар. Алар 6-9 метр аралыкка, 2 метрге жакын бийиктикке оной секире алышат. Куйругу узун жана жүндүү болгондуктан, анын денеси тен салмактуулугун сактап, кыймылда жакшыраак иштөөгө жөндөмдүү.Алар кыска аралыкта 50-60 км/саат ылдамдыкка чейин чуркай алышат, бул алардын олжосун бат кармоого жардам берет. Ак илбирстер өтө ыкчам секирик жасай алганы менен айырмаланат. Алар дээрлик он беш метр жерден секирип жандыктарды кармай алат. Негизинен аркар, теке жешет. Илбирс олжосун узак убакыт бою андып, чуркап же издеп жүрүүгө чыдамкай. Анын туруктуулугу коп учурда ийгиликке жеткирет. Илбирстин курч тиштери жана курч тырмактары олжосун бат өлтүрүүгө жана аны кармап турууга жардам берет. Илбирстин көздөрү түн ичинде жакшы көрөт, бул аны түндө анчылык кылууга ылайыкташтырат (8).
2.Ооба, Жаабарсты адамдар көргөндүр,ал аларды көргөн эмес, кээ-кээде тынч тоолорду жанырта ок атуулар чыкканда адамдардын келгени деп түшүнчү, тарсатурстан кулагы тунуп, алардан жележортуп алыс кетүүгө шашылчу. (1, 20).	2.Браконьерлик: Илбирстердин териси жана сөөктөрү баалуу болгондуктан, мыйзамсыз анчылыкка кабылууда. Ал эми илимде илбирстердин жоголу коркунучунда турган себептердин башкысы – адам. Илбирстердин териси жана сөөктөрү кымбат болгондуктан, брокеньерлер үчүн кирешелүү соода болуп келет. Мыйзамсыз аңчылык да алардын санын азайтып жатат.Илбирстин терисине болгон талап 3-5 миң долларды түзөт (7, 42).

3.Жаабарс:«Бул жерге силер эмнеге келдинер? Силерге не керек? Кесир иш кылбагыла, жакында тоо бузулуп жер болот, ошондо силерге да жамандык болот», - деп дилинде айтып, өзүнчө онтоп, ырылдал койду. (1, 232)	3. Илбирстер жаратылыштын ажырагыс бир бөлүгү жана анын сулуулугунун символу. Адамдардын аларга аңчылык кылышы, бүтүндөй биологиялык чынжырды бузуп, жаратылыштын деградациясына алып келет. Илбирстер сыяктуу ири жырткычтар экосистеманын тең салмактуулугун сактоодо маанилүү роль ойношот (8).

Жазуучу романда илбирс тууралуу илимий мүнөздөмөлөргө да кайрылган: «Ал эми бийик тоолук жырткычтар жөнүндөгү илимде - *кабылан тукумундагы, мышыктар түркүмүнө кирген* теңир-тоолук ак илбирстер деп аталат, аларга жолборстор да кирет. Жергиликтүү калк арасында болсо мындай жырткычты жаабарс (илбирс - жаанын жебеси) деп аташат, анын жаратылышына бул ат көбүрөөк туура келет - секиргенде ал чын эле жаанын огу сымал тез жана шамдагай. Аны «кар кечкен илбирс» деп да коюшат, белчесинен кар кечип жүрүүчү деген мааниде. Бул дагы чындыкка дал келет. Башка жандыктар тоодогу кар күрткүлөрүнүн туткуну болбоо үчүн жол издешет, ал болсо күчтүү! - бет алган жагынан кайтпайт. (1, 3). «Бойлуу жана тике ыйык жалы абдан кыймылдуу, күчтүү, жоон моюн, салмактуу чоң башы, мышыктыкына окшош тик кулактары жана тикийген көздөрү, караңгыда нурдана жылтыраган Жаабарстын тулку бою ийилчээк, узун жана күчтүү, табият ага, ырларда ырдалгандай, сыйкырчы бакшылар менен хандар жамынып жүрүүчү, ийи майда жибек жүндүү, темгилдери даана тери берген. Керилип басып баратып ал, өзүнүн *африкалык тууганы - кабыланга* абдан окшош экенин билсечи, жадагалса куйруктары да бирдей узун жана айбардуу. Чынында, кабылан-тууганы кайдагы бир мышыкка окшоп, олжосуна секирүү оңой болушу үчүн талга чыгууга аргасыз, ал эми ак илбирстер болсо олуттуураак - аскаларга, жарларга чыгуу маңдайларына жазылган, анын үстүнө, төрт-беш миңдик бийиктикте *Африкадагыдай кубаттуу талдар жок*, бул аймактагы токойлор ылдый жакта, өрөөндөрдө өсөт жана ал жактагы бутак-шактарда сүлөөсүндөр эле жашабаса. *Кээде, ал токойлуу жайларга илбирстер адашып барып калган учурлар болот, ошондо сүлөөсүндөр аларга сүр көрсөтө ырылдашат, ыркырашат, өздөрүнүн теги бир тукумдаштарын тааныгылары келбегеншиет. Ак илбирстер үчүн башка бийик дүйнө бар - алар үчүн жашоо мейкини болуп асман тиреген тоолор эсептелет* жана аларды жел жетпес кайберендер менен жарышта жеткен жерден алышып кармаша да, күч сынаша да кеткен улуу аңчылык күтүүдө...» (1,4). Демек, жазуучу жаныбар «каармандарынын» образын жаратууда илимий маалыматтар менен таанышып, тыкыр даярдык көрөт. Жазуучунун дипломдуу зооветеринар экенин эске алганыбызда, жаныбарлар дүйнөсүн билиши мыйзам ченемдүү эле көрүнүш. Жаныбардын

жашоо образын, мүнөзүн, сырткы көрүнүшүн, экологиялык системадагы ордун, жергиликтүү калк арасындагы калыптанган түшүнүктөрдөн өйдө изилдеп, иликтеп, анан чыгармадагы Адам менен катар, жарыш сүрөттөп, кайсы бир проблеманын чечилишинде маанилүү материалга айландырат. Айтматовдун романдарында бул кадыресе адатка айланган десек жаңылбайбыз. Жогорудагы биринчи үзүндүнү алсак, табигый илим менен көркөм чыгарманы интеграциялоонун сонун көрүнүшү болду: илбирс мышыктар тукумуна кирет, ошол эле убакта «теңир-тоолук», «ак кар кечкен илбирс», «жаанын огу сымал тез», «шамдагай» (кадимки адамга берилчү сыпаттамалар пайдаланылды). Ал эми экинчисинде кадимки эле зоология же география окуу китебиндеги маалыматтарды берип жатат: африкалык кабылан тукуму, сүлөөсүндөр жана алатоолук илбирстин жашоо ареалы, өзгөчөлүктөрү, окшоштуктары. Сүрөттөөлөр деле илимдин тили менен айкалышта: «бойлуу жана тике ыйык жалы абдан кыймылдуу, күчтүү, жоон моюн, салмактуу чоң башы, мышыктыкына окшош тик кулактары жана тикийген көздөрү, караңгыда нурдана жылтыраган Жаабарстын тулку бою ийилчээк, узун жана күчтүү, табият ага, ырларда ырдалгандай, сыйкырчы бакшылар менен хандар жамынып жүрүүчү, ийи майда жибек жүндүү, темгилдери даана тери берген. Керилип басып баратып ал, өзүнүн африкалык тууганы - кабыланга абдан окшош экенин билсечи, жадагалса куйруктары да бирдей узун жана айбардуу». Илбирстин сырткы көрүнүшү, кыймыл-аракети жазуучунун чебер калемин аркылуу көркөм адабияттын тили менен «жасалгаланып», ого бетер көркүнө чыгарылган. Жаабарстын мөңгү астындагы жашоосун, анын кар үстүндө, бийик аскаларда өз олжосун не бир кыйынчылыктар менен кармап жешин, жашоо үчүн күрөшүн автор укмуштуудай чеберчилик менен өзү көрүп тургандай сүрөттөйт. Алардын өз жашоосу, өз мыйзамы бар, анын түбөлүктүү келе жаткан табияты ошондой, ошол нерсени эч кимдин бузууга акысы жок. Бирок жаналгыч болуп цивилизация, не бир кубаттуу техника келе жатат. Алардын күчү, таасири аскаларга да жетет. Айтматов дайым кайрылып келген адам жана табияттын окшоштугу, гармониясы, аларды бузуучу нерселер бул чыгармада жаңы кырдаал-шартта, рыноктук-экономикалык кыйратуулардын шартында көрүнөт. Бир убактагы ээн-эркин өз жемин жеп жүргөн Жаабарс дал ошол сырттан жылмандап келген бүлдүргүчтөрдүн капканына кабылды, буга анын терисинин баалуулугу себеп болду. Канчалык адамдардан алыс кеткени менен адам буту баспай турган жерге жете албады.

Романда башкы каарман Арсен Саманчин жана илбирстин тагдыры бири-бирине окшош. Бул эки жандын жер бетинде жашап жаткандыгы тууралуу бири-биринен кабар жок. Анткени алардын бироо ызы-чуу, абасы начар көп калктуу заманбап шаарда, ал эми

экинчиси бийик тоолордо, жарым жылдап кары эрибеген аскалуу капчыгайда жашайт. Ал ак илбирс деп аталчу, жергиликтүү калк арасында Жаабарс аты менен белгилүү. Илбирс убагында тобундагы күчтүү жол башчы болгон, анын тобунан алыстап кетишине ургаачы илбирс себеп болду. Анын ургачы илбирсине жаштардан жаңы илбирс кошулгандан бери анын баштагыдай эч кимге кереги жок. Жекеме-жеке кармашуу катуу болду. Ал каршылашын жеңе алган жок. Кийин да кармашышты бирок чоочун илбирсти кубалап кетире алган жок. Ошентип ургаачы илбирс топко жаны кошулган илбирс менен кетти. Илбирстин мурда чогуу жүргөн ургаачы илбирси жер титирөөдөн тоо астында калган. Жазуучу мына ушул эпизоддордо көркөм кыялдын мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонгон: илбирс кадимки адамдай санааркайт, кайгы-капага чөмүлөт, өзүнүн башына түшкөн карылыктын мүшкүлүн аргасыз, «онтой» кабыл алууга мажбур болот: «...Биротоло кетээрден мурда Жаабарс бир топко чейин ал аймакта айланып-тегеренип жүрдү - бирде бара жатып токтой калып, бирде максатсыз ары-бери чуркады, бирде жин тийгенсип жата калып, кайра тура калып, жанынын бардыгынча салган айкырыгы менен тоолорду жаңыртты. Анын карышкырча улугусу келди, ага бу жөндөм табияттан берилгенде эмне. Айран таң кала, башы маң болуп, өзүн кайда катаарын билбеди, ал турсун аңчылыкка болгон кумары да жоголду, аны азыр олжо кызыктырбады» (1,8).

Арсен Саманчиндин тагдыры дал ушул илбирстикиндей болду. Ал биринчи аялы каза болгондон кийин көпкө жалгыз жашады. Андан кийин Айдана аттуу кыз ды жактырып калды. Ал элге таанымал ырчы болчу. Дал эле илбирстин тагдырындай анын да каршылаштары болду. Ал Эрташ Курчал аны менен Арсен Саманчин каршы, аны ушунчалык жек корчу. Аягында ал женилди, ошентип ал да жалгыз калды. Ак мөңгүлөр арасындагы ак илбирстин тагдыры адамда – Арсен Саманчинде башкача шартта, башкача формада чагылдырылат. Адам да эки жолу үйлөндү, эки жолу тең ага бакыт кушу конбоду, тагдыры тайкы болду. “Ак илбирс деле, адам деле жаратылыштын жандыктары, экөөнүн тең башталышы, жаштыгы, карылыгы окшош болот, өмүр аягында экөө тең руханий жактан да, дене-күч жагынан да капсалаңга кабылат. Мына ушул идея чыгарманын алкагын кызыл сызыктар менен айланып жүрүп барат” (4).

Чынгыз Айтматов “Тоолор кулаганда” романында илбирсти атайын символ катары тандап алган, анткени илбирс кыргыз маданиятында, табигый байлыктарында өзгөчө мааниге ээ жана күчтүн, эркиндиктин, көрөңгөлүүлүктүн символу болуп саналат. Автор илбирсти тандашы менен ал жапайы жаратылыштын “кайгы-капасын”, табият менен адамдын ортосундагы ажырымды ачык көрсөтүүнү көздөйт. Илбирс – жаратылыштын дабышы. Муну

менен автор адамзатка табиятты сүйүү жана аны коргоо керектигин эскертет. Илбирс каарман катары адамдардын кылган аракеттеринин кесепетин символдоштуруп, жаратылыштын үнүн окурманга жеткирет. Илбирстердин жоголуусу экосистемага жана биологиялык ар түрдүүлүккө терс таасирин тийгизет. Эгерде илбирстер жоголуп кетсе, алардын табигый азык булактары (мисалы, бугулар, текелер) көбөйүп, бул өсүмдүктөрдүн азайышына, топурактын сапатын жана суу ресурстарын начарлатышы мүмкүн. Ошондой эле экосистемага жана биологиялык ар түрдүүлүккө терс таасирин тийгизет. Илбирстер жоголгондо, биологиялык ар түрдүүлүк азайып, экосистеманын туруктуулугуна, климатка да таасир этет. Илбирстер туристтерди тартууда да чон ролду ойнойт. Алардын жоголушу экотуризмге терс таасирин тийгизип, жергиликтүү экономиканын өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратышы мүмкүн. Илбирстерди коргоо менен биз экосистеманын туруктуулугун, биологиялык ар түрдүүлүктү жана табигый мурастарды сактап калууга салым кошо алабыз. Бул багытта учурда кубанарлык иштер жүрүүдө. 2014-жылы 23-октябрда Ак илбирсти коргоо боюнча Бишкек декларациясы кабыл алынып, ага 12 өлкө койгон. 2023-жылы 30-декабрда КРнын Президенти “Ак илбирсти КРнын улуттук символу деп таануу жөнүндө” жарлык чыгарды. “Ак илбирс Эл аралык жаратылышты коргоо союзунун Кызыл китебине киргизилген жана дүйнөнүн 12 өлкөсүндө сейрек же жоголуп бараткан жаныбар статусуна ээ. Ак илбирс жаратылыш байлыгынын, маданий байгерликтин гана символу болбостон, глобалдуу аймактын 1/3 ээлеген тоо экосистемасынын туруктуулугунун жана саламаттыгынын да индикатору болуп саналат. Жаратылышта ак илбирстерди жоготуу аяр экологиялык балансты бузуу тобокелдигине алып келет, бул жаныбарлардын ар кандай түрүнө да, адамга да кыйраткыч таасирин тийгизет. Байыркы кыргыз элинин маданиятында ак илбирс айбаттуулуктун, айкөлдүктүн, эр жүрөктүүлүктүн, кайраттуулуктун жана чыдамкайлыктын көрүнүшү болгон. Ошондуктан уламыштарда айтылгандай, илбирс улуу Манастын тотемдик жаныбары болгон. Ак илбирс, адам менен жаратылыштын биримдиги биздин дүйнөгө белгилүү залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун “Тоолор кулаганда” аттуу акыркы романында айкын сүрөттөлгөн”, – деп жазылган расмий маалыматта([3]. Окумуштуулар ак илбирстерди сактоо менен жалпы тоонун экосистеманы корголот деп эсептешет (7,35). Бул планета үчүн өтө маанилүү.

Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романы ушундай аталышты бекеринен алып калган эмес. Анын түпкү мааниси менен метафорасы адамзат менен табияттын ортосундагы татаал байланыштарды, адамзаттын өзүн жана анын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин чагылдырат. “Тоолор кулаганда” бул – адамга жана табиятка болгон кыянаттык жана анын кесепеттери жөнүндө терең философиялык ой жүгүртүү. Тоолор – бул күчтүүлүктүн,

туруктуулуктун символу, жана алардын кулашы символикалык жактан дүйнөгө тен салмактуулуктун бузулушун, баалуулуктардын жоголушун жана адамзаттын чон трагедияга дуушар болушун билдирет. Айтматов романда адам рухунун, каада-салттардын жана табияттын кыйроосун көрсөтүү менен адамзатты эскертет.

Корутунду

1. Романдагы адам-табият маселесин көркөм чагылдырууда Ч. Айтматов илбирстер тууралуу илимий изилдөөлөргө таянган;

2. Романда илбирстин образы адамзат менен табияттын гармониясын, тазалыгын жана табигый тен салмактуулукту билдирет;

3. Ч. Айтматов бул романынын адам – табият байланышынын рухий негиздерин ачууга көңүл бурган;

4. Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романы ар тараптуу мазмуну жана философиялык тереңдиги менен түрдүү тармактарда (дисциплиналар аралык) изилдөө, талдоо жана талкуу учун баалуу материал боло алат.

Сунуштар:

1. Табигый илимдерди окутууда Ч. Айтматовдун чыгармаларын пайдалануу керек, мындай тажрыйба, биринчиден, студенттердин адабий чыгармаларга кызыгуусун арттырса, экинчиден, окуу материалын образдуу, эмоционалдуу кабыл алуусуна шарт түзмөк. Эмоция менен коштолгон маалымат эсте жакшы сакталат, студенттин өзүн өнүктүрүүсүнө түрткү берет.

2. Филологиялык эмес адистиктер даярдалган структураларда айтматов таануу боюнча клуб, ийрим сыяктуу студенттер пикир алышуучу, чыгармачылык, илимий чөйрө түзүүнү да колго алуу керек.

Адабияттар

Айтматов Ч. (2014) (Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу. 8-том – Бишкек: Улуу тоолор.

Айтматов. (2014) энциклопедиясы. 2- том. – Б.: Улуу тоолор, 2018.

Ак илбирсти Кыргызстандын улуттук символу деп таануу жөнүндө жарлык чыкты. <https://www.azattyk.org/a/32753285.htm>

Муратов А. Аскадан угулган колуктунун ыйы...//<https://sputnik.kg/20191102/toolor-kulaganda-romany-tuuraluu-14-fakty-1046128327.html>

Ибраимов К. Когда падают горы. // https://mnenie.akipress.org/unews/un_post:13582

Шукуров Э. По следам снежного барса – Б.: Кыргызстан, 2013.

Ыбырай [Ибрахим] Алтынсарин. (1994). «Тандамалы шығармалары (тандаулы шығармалар)». Ғылым, Алматы, Қазақстан.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHAXSIYATIDA INSONPARVARLIK G‘OYALARI VA SHE‘RLARIDA VATAN SOG‘INCHI

Annotatsiya: Mazkur maqolada buyuk shoir va davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Boburning jozibador shaxsi, jo'shqin hayoti va faoliyati, insonparvarlik hislari va jahon ilm-faniga qo'shgan hissi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, shoirning she'rlarida aks etgan vatan sog'inchi mavzusi ham yoritilib beriladi.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, Bobur shaxsiyati, insonparvarlik, Kobul, temuriylar, Vatan motivi, ruboiy

Abstract. This article talks about the attractive personality of the great poet and statesman Zahiriddin Muhammad Babur, his passionate life and work, his humanitarian feelings and his contribution to world science. Also, the topic of homesickness reflected in the poet's poems is highlighted

Keywords: Zahiriddin Muhammad Bobur, Bobur shaxsiyati, insonparvarlik, Kobul, temuriylar, Vatan motivi, ruboiy

Har bir xalqning tarixiy, madaniy-milliy qiyosini aniq belgilovchi ulug' shoirlari, buyuk olim va olimalari, yirik adib va shoirlari bo'ladi. Insoniyatning abadiyotga mansub mana shunday buyuk farzandlari safida Mirzo Bobur ham o'z o'rniga ega. Tarixda Boburchalik shaxs jo'shqin hayoti va faoliyati, iqtidori va fazilalari beqiyos kishilar juda kam.

Bobur – buyuk podshoh, mumtoz shoir, nazaryotchi adabiyotshunos, tilshunos, san'atshunos, etnograf olim sifatida ko'p qirrali ijod sohibi edi. Uning tariximizda, adabiyotimizda beqiyos o'rin tutganiga ahamiyat qaratish lozim. Ayniqsa shoirning mumtoz she'riyatimizda yangicha ruh – Vatan va unga bo'lgan ishq ulug'vorligi yo'g'irilgan she'rlari diqqatga sazovor. Shu o'rinda adabiyotshunos olim V.Rahmonovning quyidagi fikrlari e'tiborga molik: "Badiiy mahorat bobida biror o'zbek shoiri Bobur bilan bellasha olmaydi. Uning mumtoz she'riyatga dadil kiritgan tarjimayi hollik xususiyati ham Bobur she'riyatini alohida nurlantirib turadi. Ana shu keyingi xususiyat shoirning vatanparvarlik xususiyatlariga jon bag'ishlaydi".(Rahmonov, 1983)

Uning ijodiy faoliyati Samarqandni ikkinchi marta egallagan vaqtda boshlangan. Bobur Samarqanddaligining ilk oylarida Alisher Navoiy tashabbusi bilan ular o'rtasida yozishmalar boshlanadi. Shu bilan ijod yo'liga kirishadi. U o'tmish adabiyoti va tarix, musiqa va san'atdan yaxshi xabardor bo'lgan, diniy ta'limotga chin ixlos bilan qaragan. Bobur har doim olim-u fozillar davrasida bo'ladi, xususan ijod ahliga, kasb-u hunar sohiblariga samimiy ehtirom va homiylik ko'rsatadi, ularni har tomonlama rag'batlantiradi.

Ammo Bobomizning serqirra ijodi va faoliyati siyosiy jihatdan inqirozga yuz tutayotgan Temuriylar davlatining so‘nggi damlariga tog‘ri keladi. Mazkur davr azob-uqubatlarini boshdan kechirish Bobur zimmasiga tushadi. Shunday qiyinchilik va ziddiyatlardan so‘ng Hindiston sari yo‘l oldi. Vatan sog‘inchi va qaytish istagi bir umr qalbinni o‘rtasada, Hindistonning tarixiy hududlarida o‘z saltanatini barpo qilishga muyassar bo‘ldi. Bu juda ulkan mashaqqatlar, ranjlar evaziga erishilgan g‘alabani qiyamatini Bobur tarixiy ma’lumotlar bilan qiyoslab ko‘rsatib beradi. Uning turli tarixiy-ilmiy manbalar asosida dalolat berishicha, hazrat payg‘ambarimiz “zamonidin bu tarixqacha ul yuz podshohlaridin uch kishi Hindiston viloyati”ni zabt etishga muvaffaq bo‘lgan:

Sulton Sulaymon G‘oziy.

Sulton Shihobiddin G‘uriy. (Boburnoma, 1989, 182)

Bobur esa bu yerga Boburiylar sulolasi nomini berdi. O‘z sulolasiga asos soldi. Lekin shunday bir vaziyatda ham ijod bilan hamnafas bo‘ladi.

Buyuk shoh Bobur Kobulda ham temuriylarga xos ulug‘ bunyodkorlik ishlarini davom ettiradi. U Kobulni ham o‘z vatanidek sevib, ardoqlab har jihatdan rivojlantirishga harakat qiladi. Muhtasham qasrlar tiklash, ariq-kanallar qazish, daryolar, bog‘lar, koshonalar quriladi, bu hudud yanada go‘zallashtiriladi va uni Hindiston bilan Xuroson o‘rtasidagi ulanish savdo yo‘liga aylantiriladi. Hind, Chin, Rus, Turk, Fors va Movarounnahr o‘lkalaridan turli buyum va matolar olib kelib savdo qilinadi. Kobulning ko‘rkamligi, tabiat sayohatchilarni ham o‘ziga jalb eta boshlaydi. Shu bilan birgalikda, adabiyot, ilm-fan rivojiga homiylik qilib, elni adolat bilan boshqaradi, hamda xalqning urf-odatlariga, qadryatlariga ham hurmat bilan qarab mamlakat taraqqiyotiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Tarqoqlik va parokandalikka, o‘zaro ichki nizo, qirg‘inlarga barham berib, viloyatlarni birlashtiradi, markazlashgan davlatni mustahkamlash va yurtni obodonlashtirishga, ilm-u hunar va dehqonchilikni rivojlantirishga ham katta e’tibor qaratadi. Nochor, muhtoj aholiga alohida e’tibor qaratadi. Bunyodkorlik ishlariga boshchilik qiladi.

Mirzo Bobur shunday bir davrda nafaqat, ijodkorlar, olimlar va tolibi ilmlarning homiysi bo‘ladi, balki o‘z ijodini bilan ham shug‘ullanadi. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi ham ana shunday betakror ijod namunasidirki, unda shoh va shoirlikni uyg‘unlashtira olgan ulug‘ siymoni ko‘ramiz. Xususan, siyosiy arbob Javoharlal Neru ta’rifi bilan aytganda, “Bobur-dilbar shaxs, Uyg‘onish davrinig yorqin hukmdori, mard va tadbirkor odam bo‘lgan. U san’atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko‘rardi”, deb e’tirof etgan edi. Darhaqiqat, uning ijod va san’at ahliga bunday mehrli munosabat also bejiz bo‘lmagan. Bobur tabiatdan ijodkor edi. Yigitlik yillaridan to umrining oxirigacha samarali ijodiy ish bilan shug‘ullanadi, har qanday vaziyatlarga qaramay ijoddan also to‘xtamaydi, natijada, o‘z avlodlariga har jihatdan muhim bo‘lgan ilmiy va adabiy meros qoldiradi. (Jumaxo‘ja, 2019, 61)

Bobur ijodiga nazar tashlar ekanmiz, U ko'pgina ruboiylari hasbi hol, oshiqona, falsafiy-orifona tariqasida bo'lib, mavzu jihatidan xilma-xil va rang-barangki, visol va hijron mavzusidan tortib, ona yurt sog'inchi, uni qalban qo'msash, uning turpog'iga talpinish, taqdir zarbalari va turmush uqubatlari hamda zamona adolatsizliklaridan azob chekish kabi insoniy kechinmalar aks etgan. Shoh sifatida boshga tushgan barcha qiyinchilikni qog'ozga tushuradi. Zero Vatandan ayrolik, Vatanga hukmdor bo'laolmagani shoir nazdida o'z xatolaridan biri ekanligini yozadi.

Ruboiy - arabcha so'z bo'lib, to'rtlik degani. Sharqda keng tarqalgan she'r turi, lirik janr hisoblanadi. Tayin g'oyaviy badiiy va shakliy shartlarga binoan yaratilgan to'rt misradan iborat falsafiy, axloqiy, ta'limiy yoki ishqiy mavzudagi she'r. Ko'pincha birinchi, ikkinchi va to'rtinchi satrlari qofiyalanib keladi. Harflar bilan kelganda a-a-b-a shaklida bo'ladi. Ba'zan har to'rt satri o'zaro qofiyalanishi (a-a-a-a-) mumkin. Qofiya misra oxiridagi ohangdosh so'zdir. Radif esa misra oxiridagi takrorlanuvchi so'z hisoblanadi. Fors, tojik adabiyotida ruboiy janrida Umar Xayyom, Mirzo Abduqodir Bedil shuhrat qozongandir. O'zbek she'riyatida esa Alisher Navoiy va Mirzo Boburga tenglasha oladigani yo'q. Bobur shuhratda daho Alisher Navoiyning yonida turadigan mumtoz so'z san'atkori, shoir va adibdir. Badiiy mahorat bobida biror o'zbek shoh va shoiri Bobur bilan bellasha olmaydi. She'riyat uchun xos bo'lgan bir necha zaruriyatlar: jozibali she'riy san'atdan me'yorida ustalik bilan foydalanish va ehtiros jo'shib turgan rangin tuyg'ular talqini Boburona she'riyat fazilatidir. Bobur she'riyatining mazmun mohiyati vatan, vatandan yiroqlik hissi yaqqol jo'shib turadi. Bu mavzuga monand ravishda islomda Vatan tushunchasi haqida, islom dinining muqaddas manbalari bo'lmish Qur'on Karim va Hadis shariflarda quyidagicha keltirilgan: "Vatan" so'zi "o'rin", "joy" ma'nosida bir yerga kelgan: "Batahqiq, Alloh sizlarga ko'p joylarni Nusrat berdi..." deb keltirilgan. Darhaqiqat Olloh bizga Vatan deb bergan go'shani ardoqlashimiz, sevimimiz, har doim qalbimizda saqlashimiz zarur.

U yozadi:

*Tole'yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim, xatolig' bo'ldi.
O'z yerin qo'yib, Hind sori yuzlandim,
Yo Rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi.*

Bu ruboiysida chorasiz alam o'z murodiga yetolmagan kishi ko'nglidagi iztiroblar natijasidir. Tole yo'qligi tufayli balo uchragan Bobur qanday xatolarga haqida gapiradi? U balki mustahkam lashkar to'plamay yengil-yalpi tayyorgarlik ko'rib Samarqandga yurish qilib, oqibatda ham Andijondan ham Samarqanddan ayrilganligini nazarda tutayotgandir? Yoki uchinchi marta Samarqandni egallash istagi zo'r kelib nomunosib ishga qo'l urgan – sunniy mazxabli Movarounnahrda shia mazxabili Shox Ismoil qo'shinini boshlab kelganimi? Mana shularning barchasi xatolig' bo'lganini aytib, alam chekmoqda.

She'r ta'sirchanligini ta'minlagan so'zlar: *tolesizlik, jonga balo orttirishlilik, xato qilishlik, yuzi qarolik* – bularning hammasi o'z yurtidan bosh olib ketishda, g'ariblikni bo'yinga olishdadir.

Mirzo Boburning asarlariga nazar tashlar ekanmiz, o'sha davrda Movarounnahrda ijtimoiy-siyosiy muhit Boburning yurtda muqim hukmronlik qilishiga yo'l qo'ymagan. Boburning o'zi haqidagi yuqoridagi ayblovi esa uning o'ziga nisbatan talabchanligidan, kamtar insonligidan dalolat beradi. Oxir-oqibat bu ishlardan aziyat chekkandan keyin boshini olib Kobul tomon ketishga majbur bo'ladi. Bu ohlarini el bilmasin, ammo buni olloh bilguvchi deb izohlaydi. Shoir bu haqida quyidagi she'rida shunday deydi.

*El bilmasa holatim, bilur;
Holimdan erur Xudoy ogoh .
Kobul sari gar azimat etsang,
Qurbon qilay o'zni sanga, ey shoh
Bobur yana o'tluq oh chekting
Kuydurmasun elni oh nogoh.*

U yozadi:

*Beqaydmen-u xarobi siym ermasmen,
Ham mol yig'ishtirur laim ermasmen.*

"Kobulda iqomat qildi Bobur" dersiz,

Andoq demangizkim, muqim ermasmen.

Qayd-kishan, beqayd-kishansiz, erkin, siym-oltin, kumush, laim-gado

Demak, garchi erkin bo'lsam-da, oltin-kumush injuda yurgan pastkashlardan emasman. Uyma-uy mol yig'ishtirib yuradigan gado ham emasman. Bobur endi Kobulda qolib ketdi dersiz yo'q, unday demang, men uzoq qolmayman, albatta, ona yurtimga qaytaman demoqchi bo'ladi shoir.

Shoir ruboiylarini kuzatar ekanmiz, nazarimizda, shunday bir mavzu, g'oya borki, har bir she'rida tomirda oquvchi qondek jon, tiriklik ato etib turadi. Bu esa keng ma'noda sog'inch, sog'inch tuyg'usidir. Muhabbatni sog'inish, yaxshilikni, vafoni, sadoqatni, xiyonatsiz dunyoni vatanni sog'inish.

Uning uchun Vatan yordir. Vasl Vatanga yetishmoqdir. Hajr esa Vatandan uzoqda bo'lmoqdadir.

*Hajringda bu tun ko'nguldan qayg'u erdi
Vaslingg'a yetishmadim jihat bu erdi
Ohim tutuni birla ko'zumning yoshidin yo'l balchiq edi
Kecha qorong'u erdi.*

Ya'ni: uning yor (vatan) vasliga yetolmagani sabab shuki kecha *qorong'u*, yo'l *balchiq* edi. O'z navbatida "yo'l" ning "*balchiq*", "*kecha*" ning "*qorong'u*" ligini izohlasak. Yo'lning balchigliqi esa shoirning "*ko'zyosh*" dan, kechaning qorong'uligi "*ohi*", "*tutuni*" dan edi. U shunchalik yor

(Vatan) ishqida yonib, ko'zyosh to'kkanki hammayoq ivib, balchiq bo'lgan. U shu qadar ko'p oh tortganki, og'zidan chiqqan tutun hammayoqni qorong'u qilib tashlagan.

Hech bir shoir Vatandan yiroqlik fojiasini Boburchalik his qilmagan. Shuningdek she'rlarida vatan sog'inchini keng tomonlama va ta'sirchan ifodalay olmagan bo'lsa kerak. Bobur qayerda qadam qo'ymasin o'sha joyda xayrli va bunyodkorlik ishlarini amalga oshiradi. Bobur adolatli sifatida, hukmron bo'lgan yurtlarda ham adolatli siyosat yuritadi. Xalqni ma'rifatga, bunyodkorlikka chorladi. Hind xalqi hayoti va madaniyatining gullab-yashnashiga yuksak hissa qo'shdi. O'zining ilm-u irfoni bilan ma'rifat va madaniyatni rivojlantiradi. Ammo umr bo'yi uning xayolini Vatan, unga bo'lgan intilish bilan band edi:

Ne yerda bo'lsang, ey gul andadur chun joni Boburning

G'aribing'a tarahhum aylagilkim, andijoniydir.

Demak, Bobur ijodida Vatan motivi g'oyat yuksak. Zero o'zga yurtda oshyon qurgan bo'lsa-da, o'z yutini, o'zligini, unutmagan haqiqiy chin o'zbek farzandi edi.

Boburning vataniga qaytish orzusi amalga oshmadi. U yurtidan uzoqda qolib ketdi, davlati va saltanati uni umr bo'yi o'zga yurtga bog'lab qo'ydi. Binobarin, u:

Keldim bu sari o'z ixtiyorim birla,

Lekin borurimda ixtiyorim yo'qtur,-

degan edi.

Uning she'rlarida o'ziga xoslik mavjud bo'lib unda o'y va fikr, his va tuyg'u, tasvir va tavsif, so'z va musiqiylik bir-biri bilan bog'lanib ketadi. Insonning xilma-xil ichki kechinmalar, shodligi va qayg'usi, orzu va armon kabi badiiy bo'yoqlar bilan tasvirlanadi. Lirik shoir she'rlarida faqat siyosiy faoliyat zahirida vujudga kelgan vaziyatlar emas, balki oshiq, ma'rifatparvar va insonparvar bir inson sifatida gavdalanadi. Bobur she'rlarida vatan timsoli o'ziga xos obrazlarda gavdalantiradi. Bir joyda o'z vatanini ba'zan sevikli yorga, ba'zan Xitoy sanamiga, ba'zan uning xushqomatini sarv daraxtiga o'xshata va unga murojaat qilib shunday deydi:

G'urbatga soldi charx meni yuz jafo bila

Yod aylamayin g'aribni gohi duo bila

Behad vafou mehr sanga ko'rsatib edim

Sen ham sog'ing'ansen mehru vajo bila.

Chun qildi meni ul buti chin zoru muhtalo,

Ishim mening qolibturur emdi xudo bila.

Ko'rmon farahni bir dam agar andin ayrumen,

Bilam alamni bormen aning birla to bila.

Ul sarvg'a karam qilibon yetkur,ey sabo,

Bobur niyozini yer o'pub xo'b ado bila

Barcha urinishlari zoye ketgan shoir o'lim to'shagidagi so'nggi nafasida ham yurtning bir tilim qovunini qo'msab, ochiq ko'z bilan foniylar dunyo bilan vidolashadi. Bobur she'riyati ulug'

daryo. Biz aytgan fikrlar dengizdan bir tomchi. Uni o'rgangan sari naqadar teran she'riyat ekanligini anglab yetish mumkin xolos.

Xulosa o'rnida aytish joizki, Bobur shoh sifatida ham ijodkor sifatida ham takrorlanmas shaxsdir. Uning ijodida Vatan motivi g'oyat yuksak ahamiyat kasb etgan. Zero u o'zga yurtida oshyon qurgan bo'lsada, o'z yurtini unitmagan o'zbek farzandidir. U o'z lirik she'rlarida har doim odamlarni yaxshilikka, adolat, insonparvarlikka, yuksak insoniy tuyg'ularni qadrlashga chaqiradi. U o'z faoliyatini, hayot yo'li bilan odamzodning sabr-toqatiga haykal qo'ygan jasoratli insondir. Bobur o'zining ma'lum va mashhur asarlari bilan tarixnavis adib, lirik shoir va ijtimoy masalalar yechimiga o'z hissasini qo'shgan olim sifatida xalqimiz ma'naviyati madaniyati tarixida munosib o'rin egalladi.

Foydalangan adabiyotlar:

- Abdulahad Muhammadjonov, Abdurashid Abdugafurov. (2000). "Bobur" O'zME. Birinchi jild. Toshkent.
- Azimjonova S, Zahiriddin Muhammad. (1995). Bobur, Maqolalar to'plami, "Toshkent" nashriyoti.
- Axmedov. (1985). "Bobur Istorikogeograficheskaya literature Sredney Azii" Toshkent.
- Bobur. (1989). "Boburnoma". Toshkent.
- Uilyam Erskin. (1995). "Bobur Hindistonda" -T.: "Cho'lpon" nashryoti, - B.112.
- Jumaxo'ja N, (2019) "O'zbek adabiyoti tarixi".
- X.Nazarova. (1980). "Boburnoma".
- I.Mirzayev. (1990). "Bobur ma'rifati". Toshkent.
- Zahiriddin Muhammad Bobur. (2002). "Boburnoma". T.: "Sharq" nashiryoti.
- Ziyouz.com kutubxonasi.

АБАЙДЫ ТАҢУ АРҚЫЛЫ БІЗ ӘЛЕМГЕ ҚАЗАҚ ЕЛІН ТАНЫТАМЫЗ

*Абибуллаева Айнура Талғат қызы,
ШМПУ ҚТА 24/1 1-курс студенті.
abibullayevaaynura@gmail.com*

Ғылыми жетекшісі: (PhD) Жандос Байзаков

Аннотация. Абай Құнанбаев — қазақ халқының ұлы классик ақыны, ағартушы демократы, ұлтымыздың рухани мақтанышы. Абай өз ауылында арабша хат танығаннан кейін, он жасында Семей қаласындағы Ахмет Ризаның медресесінде 3 жыл оқиды. Оқуға зерек, ұғымтал Абай діни сабақтармен қоса өз бетінше араб, парсы тілдерін үйреніп, шығыс классиктері: Низами, Сағди, Хафиз, Науай, Физули еңбектерімен танысып, тағылым алады.

Кілт сөздер: Педагогика, тарбие, Петербург университеті, Михаэлис, адам мінезін, Батыс классиктері, білім-ғылым.

Abstract, Abai Qunanbaiuly is a great classic poet of the Kazakh people, an educator and democrat, and a spiritual pride of our nation. After learning to read and write in Arabic in his own village, Abai went on to study for three years at Akhmet Riza's madrasa in the city of Semey at the age of ten. An inquisitive and perceptive student, Abai independently studied Arabic and Persian languages, learning from the works of Eastern classics like Nizami, Saadi, Hafiz, Navoi, and Fuzuli.

Keywords: Pedagogy, education, St. Petersburg University, Michaelis, human character, Western classics, knowledge and science.

Абайды тану арқылы біз әлемге қазақ елін танытамыз. Абай әрқашан біздің ұлттық ұранымыз болуға тиіс. Сан ғасырлық Абай поэзиясы, ел қамын жақтаған жүздеген өрен жүйрік жырау, жыршы, ақындары бар қазақ әдебиетінде Абай орнының ерекше болуы тегін емес. Абайдың жай бір шумақ өлеңінен терең мағына табуға болатыны да бұған мысал дей аламын.

Ол халықтың түбегейлі мүддесін, арман-тілектерін оқу-білім қаншалықты терең ұғып-түсініп, қандай ойшылдық деңгейде, қандай көркемдік қуаттылықпен айтып, жеткізе алғандығында ақын үлкен творчестволық тұлға, қазақ халқының маңдай алды ақыны жүздеген поэзия туындыларының авторы, ұлы ойшыл ұстаз. Абай халықтың әл-ауқатының деңгейі, санасы, мәдениеті, адамдардың өзара қарым-қатынасы, бір-біріне мейірбандығы мен парасаттылығы, ұлттың ерекшелігі, салт-дәстүрінің дамуы — сол халықтың еңбек сүйгіштігіне, еңбек ету дәрежесіне тікелей байланысты екенін даналықпен біледі және өз шығармаларында кереметтей етіп суреттеп береді.

Абай поэзиясының ең басты ерекшелігі тәрбиелік құндылықтары асыл мұрасы ол өзі өмір сүрген тұтас бір тарихи дәуірді жан-жақты барынша толық бейнелеп берген. Бірақ, ақын творчествосы жарты ғасырды қамтитын тарихи дәуірді танытады деу аз десем адаспаспын. Сол замандағы қоғамдық өмір салтының, ой-сана, білім-ғылым түсініктердің бірнеше ғасыр бойы қалыптасқанын, түп-тамыры әріде жатқанын ескерсек, Абай поэзиясы — ағартушылық көзқарасы қоғамның дамуындағы бір елеулі кезенді бейнелеу арқылы халықтың тағдырын, ұлттық мінез-құлқын тарихи тұрғыдан кең арнада алып, қоғам көшінің жеткен жерін ғана емес, өткен жолын да танытарлықтай етіп көрсете алған ақын. Абай атамыз ақыл-ой санасы толысқан шағында ел билеу ісінен ұзақтасып, ақындық өнер жолына түседі. Өз бетінше шығыс, батыс, орыс халықтар ақындарының, ойшылдарының еңбектерін оқып, білімін толықтырады. 1870 жылдарда Петербургтен айдалып келген революционер Михаэлиспен танысып, дос болады. Михаэлис Петербург университетінің студенті, Чернышевскийдің жолын қуушы, демократ-революционер еді. Михаэлис арқылы Абай

айдаудағы орыс демократтары болмыс доктор Долгополовпен, табиғат зерттеушісі, тарихшы Леонтьевпен танысады. Солар арқылы ол орыстың белгілі ақын-жазушылары: Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Шедрин, Некрасов; сыншыл, ойшыл-демократтары Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов; Батыс Еуропа ақындарымен: Гёте, Байрон, философ ойшылдарынан: Спенсор, Спиноза, Дарвин сияқты тағы басқа философ, ойшылдардың еңбектерімен танысып, тәлім-тәрбие алады. Абайдың өз замандастарына қарағанда терең ойлап дұрыс әрі орынды сөздер қолдана алуыда осының арқасы болар.

Абай өзінің өлең-жырларында ел ішіндегі ұрлық, зорлықты, алтыбақан алауыздықты, күштілікті, жатып ішер жалқаулықты өлтіре сынап, жастарды адал еңбекке, отырықшылыққа, егіншілікке, өнер-білімге шақырады. Абай сол заманның қатігездігін шеберлікпен суреттеп бергендігі себебі болар ол жайлы жазылған шығармаларда тек Абай емес Абайдың заманы сол уақыттың салт-дәстүрлеріде суреттеледі. Бұл арқылы Абайды, Абай жайлы басқада ақындардың туындысын оқымай қазақты білдім дей алмаймыз.

Шығыс пен Батыс классиктерінің ағартушылық ой-пікірлерінен нәр алған ұлы ақын бала тәрбиесі мәселелеріне де кеңінен тоқталып, өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде педагогикалық көзқарасын білдіреді. Бұл арқылы Абай ақын ретінде тек әдебиетке емес педагогика саласына да үлес қосқанын білсек болады. Ол адам мінезіндегі орынсыз мақтан, ойсыздық, салғырттық, күншілдік, көрсеқызарлық сияқты жаман әдеттердің ақыл мен ойды тоздыратынын айта келіп, естігенді есте сақтау, көргеннен үлгі-өнеге алу, жаман әдет-дағдыдан бойын аулақ ұстау, нәпсіні ақылға жеңдіру, ұстамды болу сияқты адамгершілік қасиеттерді насихаттайды. Егер есті кісінің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмысында бір, ең болмаса айында бір, өмірді қалай өткізгенің жайында өзіңнен өзің есеп ал,-дейді. Яғни, адамның өзін-өзі тәрбиелеу тақырыбына ерекше мән беріп тоқталып өтеді. Абай сана-сезімді тәрбиелеудегі қоғамдық ортаның ролін материалистік тұрғыдан түсіндіре білді. Абай сол заманның мына пікіріне қарсы шығады: Адам ақылды немесе тәрбиелі болуы генетикаға яғни оның ақсүйектілігіне байланысты. Абай адам мінезінің қалыптасуы тәрбиеге, ортаға байланысты екенін дәлелдеді. Өзінің отыз жетінші қара сөзінде: Мен, егер заң қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім,-деді. Жоғарыда атап өткенімдей адамның тәрбиесі оның өзін тугуы генетика яғни әке-шешесіне кін болғанына емес оның ортасына, ол өскен қоғамға байланысты одан бөлек ең бастысы өзіне деген идеяны алға сүреді. Әрине қазіргі ХХІ ғасырда барлығы осы пікірде болуы мүмкін бірақ Абай сол заманда философиялық пікірлей алған кем санды адамдар қатарынан болған.

Абайдың поэтикалық шығармалары мен қара сөздері фалсафалық, этикалық, эстетикалық, психологиялық және педагогикалық ой-пікірлерге толы. Абай түсінігінше, табиғат біздің санамыздан тыс және бізге тәуелсіз өмір сүреді. Біздің түйсігіміз бен қабылдауымыз, түсінігіміз айналадағы ақиқат шындық өмірдің сәулесі ғана. Адам баласы көзімен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрнымен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алады,-дейді Абай. Адам баласы анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Бірі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп туады. Бұлар — тәннің құмарлығы. Екіншісі — білсем екен деу- жан құмарлығы деп жетінші қара сөзінде ой түйіндей келе, адам бойына жан құмарлығы арқылы жиналатын нәрсенің аты ақыл, ғылым... Ол таланттылық пен ерінбей еңбек еткен адамның қолына түседі деген қорытынды жасайды. Жай ғана бірнеше қатар сөз арқылы адамның өмірге босқа ішсем жесем екен деп өтпеуін шеберлілік пен түсінтіреді. Ішу жеуден маңызды дүниелер барын яғни ақыл мен ғылым жолы арқылы жан құраллығы деп адамның санасының білім арқылы байытының айтып өткен.

Абайдың дүниенің дамуы жөніндегі көзқарасында диалектикалық сарын басым. Ол табиғат құбылыстарын өзара бір-бірімен байланыста, үнемі өзгерісте, дамуда болады, адамды қоршаған ортаның — табиғаттың ішкі сырын білім-ғылым арқылы білуге болады деп қарастырады. Бұл арқылы қазақтың ұлы ақыны Абай жан-жақтама білімдерге ие болғанын біле аламыз.

Ұлы ағартушы өзінің көптеген шығармаларында қазақ халқының ауыр тұрмысын және надандығын мінеп-шенеді. Қара басының қамын ғана ойлайтын, яғни тән қажеттігін өтеуді ғана ескеріп, рухани қажеттілікті ойламайтын, біреуді алдап, біреуді арбап күн көрушілерге, өзінен күшті әкімдер алдында жағымпаздықпен көзге түсіп қалуға тырысушыларға Абай мейлінше қарсы болды. Ондағы мақсат халыққа адал қызмет ету деп ұқты:

Пайда ойлама, ар ойла

Талап қыл артық білуге.

Артық білім кітапта

Ерінбей оқып көруге,

— деп жастарды білім-ғылымды меңгеруге шақырды. Бұл арқылы жастарды тек білім-ғылымға шақырып қоймай, оларды жағымпаздық қылудан тиюға үндеген деп ойлаймын.

Бірақ тиынның екі жағы болғандай оқыған жастардың жоғары орынға отырып, паракорлықпен алдап-арбауды өз ұраны еткендерге ызаланғанын 1886 жылғы өлеңінен кездестіреміз. Онда:

Шошимын кейінгі жас балалардан

*Терін сатпай, телміреп көзін сатып
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман,
Деп жастарға жағымсыз мінездеме береді.*

Одан бөлек тек сол заманда емес қазіргі заманның да үлкен проблемасы болған тек уақытын еңбексіз босқа өткізетіндер, еріншектер, өсекшілер, адамгершілік қасиеті жоқ адамдарды барынша жаман көрген және олар жайлы мынандай өлеңнен шумақтарын арнаған

*Осындай сыйдаң жігіт елде мол-ақ
Бәріде шаруаға келеді олақ.
Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Бар өнері-қу борбай-сымпыс шолақ.*

-деп ақын күйзеле жазады.

Жоғарыдағы мәліметтер арқылы қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев өз шығармаларында қазақ халқының арасында болған бірен сараң өтірігімен өсегі көп жандар, уақытын босқа кетіретін, жоғыры лауазымда отырыс паракорлық қылатын жастарға ашу келіп, оларғы шеберлікпен өз өлеңдерінде насихат еткенін біліп алсақ болады. Бұл арқылы Абайды тек ақын емес кемел тұлға ретінде көрсек болады. Абайдың сын етіп жазылған өлеңдерін оқыған жанға кереметтей тәрбие болып, өз қателерін көруге көмектеседі. Оның жетінші қара сөзінде келтірілгендей адам өзін өзі тәрбиелеуге үндейді. Сондықтанда Абайды оқымай нағыз қазаққа тән қасиеттер қалай болатынын бәле алмаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- Әбенев, Қ. (2010) Абай және қазақ философиясы. Астана: Фолиант,
Жұмабек, Қ. (2012) Абайтану және оның философиясы. Алматы: Дәуір,
Қараманұлы, Т. (2006) Абай философиясы және оның әдебиеті. Алматы: Алматы университеті,
Құнанбайұлы, А. (1986) Абай шығармалары. Алматы: Жазушы,
Момынова, З. (1995) Абайдың философиялық көзқарастары. Алматы: Рауан,
Мұхамедханов, М. (2007) Абайдың ақындық әлемі. Алматы: Ғылым,
Назарбаев, Н. (2001) Абай: Қазақстанның рухани ұлы. Алматы: Санат,
Нұрсұлтанова, А. (2008) Абай шығармаларының философиялық негіздері. Алматы: Ғылым,
Омарбекова, С. (2011) Абай және қазақтың моральдық құндылықтары. Шымкент: Шымкент баспасы,
Сейітов, А. (2003) Абайдың поэзиясындағы мораль. Алматы: ҚазМУ баспасы.

MUSA AKYİĞİTZADE’NİN HÜSAMETTİN MOLLA ADLI ROMANI ÜZERİNE BİR İNCELEME

*Akbarova Mushtariy Abdurashid qizi
ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti*

Özet. Musa Akyiğitzade'nin Hüsameddin Molla adlı eseri Tatar romanının ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Bu roman, 1886 yılında Kazan'da Arap harfli Tatarca metin olarak yayımlandı. Hüsameddin Molla romanı, yeni usulde eğitimin önemi, kadim-cedid çatışması, kadınların evlilikteki hakları olması, yetim çocukların gözetilmesi ve topluma kazandırılması konularını işleyen ve Tatarların yenileşme hareketine edebiyat vasıtasıyla katkıda bulunan önemli bir eserdir.

Anahtar sözcükler: Yenileşme dönemi, kadim-cedid çatışması, vatanseverlik, aydınlanma hareketi, kadın hukukları, yeni usulda eğitim.

Abstract. Musa Akyiğitzade's work Hüsameddin Molla is considered the first example of the Tatar novel. This novel was published in Kazan in 1886 as a Tatar text with Arabic letters. The novel Hüsameddin Molla is an important work that deals with the importance of education in the new style, the conflict between the ancients and the new, women's rights in marriage, the care of orphans and their integration into society, and contributes to the Tatars' modernization movement through literature.

Keywords: Renewal period, kadim- cedid conflict, patriotism, enlightenment movement, women's law, education in the new method.

Tatar yazarı olan Musa Akyiğitzade'nin Hüsamettin Molla adlı romanı veya hikayesi (yazar böyle demiş) modern Tatar romanının ilk örneği olarak verilir. Yazar eserini 1886 yılında yenileşme dönemi Türk edebiyatı alanında yazmış ve yayınlamış, roman 12 bölümden oluşmaktadır. Roman 19. Yüzyılında yazılsa da onda bir çok önemli konular yer almıştır.

Hüsamettin Molla romanının konusu eskilik taraftarı olan din adamları ve yenilik taraftarı olan kişilerin eğitim, evlilikte kadınların söz hakkının olmasındaki çatışması, yetim çocukları korumak ve doğru yol göstermek, evlilik yaparken gençlerin sadece maddi değil manevi yönden de uygun olması gerektiğini ve baskı altındaki ülkesini bağımsız halde olması için insanların inanç, vatanseverlik ile hareket etmesidir. Eserde Hüsamettin Molla Tatar halkını cehalet denizinden kurtarıp ilim ile şereflendirmek isteyen ve bunun için mücadele eden genç bir aydındır. Yazarın romanda vermek istediği ana fikir ise yaşamın zorluklarına karşı mücadele etmek, eğitimi ilerleterek aydınlığı kazanmak. İnsan inancı, eğitimi ve çabası ile her şeyi kazanabileceğini gösteriyor.

Eserin anlatım düzeni çok iyi. Durumlar ve Olaylar ilgi çekici yönlerde anlatılır. Yazar olayları her zaman sırayla vermez ve geri dönüş tekniğini kullanıyor. Mesela romanda bu teknik bir gece öncesine gider ve Hanife'nin gece evden çıkıp Aynicemal Hanım'ın evine saklandığını anlatır. Bu teknik okuyucuya biraz anlaşmazlık yaşatabilir ama sonra durum açıklandınca ilgisini

çeker. Özbeklerin ilk romanı sayılan, “Geçmiş Günler”da da yazar olayları geri dönüş tekniğiyle yazıyor. Bu romanın kahramanları olan Otabek ve Kumuş’un ilk buluştuğu durum düğün sonrasında açıklanır. Romanda olan olaylarda herkesin kendi yeri ve sözü vardır. Romanda aşıklar yani Hüsamettin Molla ve Hanife ilk başta bir birlerine mektup yazarak aşkını söylemişler ve bu zamanda iletişim kurmanın yönü buydu. Kahramanlar hislerini ince cümleler ile anlatır, bu ise onlara uygun olan özelliktir. Yazar eserde kahramanını eğitimi, görüşlerini hak ettiğini göstermek için onun dilinden hadisleri söyletiyor, bu kahramanının hem dini, hem dünyevi eğitim sahibi olduğunu gösteriyor. Romanda Tatar atasözlerini de kullanılıyor. Akyiğitzade romanında Tatar aydincisi olan Türklerin birliği için mücadele eden İsmail Gaspıralı’nın meşhur, “Tercüman” gazetesinden de alıntılar veriyor ve bu olayların akışına uygundur. Yazar başlık yerine eserin baş kahramanı Hüsamettin Molla’nın adını koyar. Eserde anlaşılması zor olan sözler ve ya cümleler yok. Karakterler görüşlerine uygun konuşuyor. Bu roman giriş, olaylar gelişimi, sorun ve çözüm halinde yazılmış. Eserde benzetme ve yeterlilik gibi unsurlar yaygın olarak kullanılmamaktadır. Romanı Tatar romanının ilk örneği olarak kabul edersek, yazar o dönem için en önemli olan konuda yazdığını bilebiliriz. Romanda geçen olaylar sırada görebiliriz:

- Hüsamettin Molla’nın İstanbul’dan geri dönüşü ve köy öğrencilerine yeni usulda ders vermesi ve Mollayı tanımadıkları için onu önemsemeyen Mollanın çevredeki insanlara söyleyen lafları.
- Hüsamettin’in “Tercüman” gazetesini ele alması, ondan etkilenmesi ve onda söylenen durumu anlayarak acı çekmesi.
- Hüsamettin Molla’nın liseli Ebüzzer Devletgeldiyev ile tanışması ve konuşması.
- Misafirhanede Hanife ile ilk buluşması ve Misafirhanedekiler ile aile, evlilik kadın hakları üzerinde konuşması, bunu gizlice Hanife’nin duyması.
- Gali Bay, onun oğlu ve eski görüşlü Molla Bikbulat’ın konuşması ve ya gıybeti.
- Soylular meclisinde Hüsamettin Molla ve Bikbulat Molla öğrencilerinin dilencilik üzerinden tartışması.
- Hüsamettin Molla ve Hanife’nin aşk hikayesi başlanması.
- Ebüzzer Devletgeldiyev ve Hüsamettin Molla’nın İslamiyetdeki kadın hukukları ve Avrupa’nın yanlış görüşleri üzerinden konuşması.
- Hüsamettin’in sahte tüccar halinde Hanife’nin yanına gelmesi ve aşkını ilan etmesi.
- Ebüzzer, dilneci Mohtar ve Hüsamettin Molla’nın toplanması ve üç sosyal durumlar sahibi olanların bir araya gelmesi nedeni.
- Bikbulat Mollanın eşiyle Gabbas Ağanın evine gitmesi ve Hanife’yi Sibgatulla’ya istemesi.
- Hanife’nin tüm olayları anlatmaya çabası.
- Müftü hazretlerinin gelmesi ve Ebüzzer beyle konuşması.

- Ebüzer beyin Zurkolakov ile bakirhanede milletin aydınlanması üzerinde söyledikleri.
- Evlenmede kadınların söz hakkı önemli olmadığını gösteren durum. Hanife'den izin almadan Sibgatulla Efendiye nişanlanması.
- Düğün macerası, Hanife'nin kaçması ve saklanması.
- Hüsamettin Molla'yi olaylardan haberi olmadan Kırım'a getirttikleri ders kitaplarını köylerdeki çocuklara vermek için köyden uzağa gitmesi.
- Hüsamettin Molla'nın geri dönmesi ve olaylardan haberdar olması, Hanife'yle buluşması ve köyüne gidip evlenmesi
- Herkesin duruma alışması ve kabullenmesi.

Bu romanda seçilen yer Rusya ortasında İdil nehrine yakın Tatar köyüdür. Köy çok küçük olmasına rağmen oradaki eser kahramanı Hüsamettin Molla iki üç sene önce eğitim için İstanbul'a gelen ve mezun olduktan sonra köyüne geri dönen yeni görüşlü bir Tatar genci. Yazar onu "Yüzü güzel ve parlak, yeni çıkmış küçük sakalları ve bıyıkları, kısa saçları kumral renkte olup, görkemli yüzünün güzelliğini daha da güzelleştiriyor. Parlak ve masmavi gözleri" diye adlandırıyor. Eserde Hüsamettin Molla genç, eğitilmiş, köy öğrencilerine yeni usulda ders veren, Tatar halkını cehalet denizinden kurtarmaya çalışan genç halinde. Hüsamettin hareket ve uğraş seven birisi. Hizmetçisi olmasına rağmen işlerini çoğu kez kendisi yapar. Molla her zaman kendi üzerinde çalışıyor hem, dini hem dünyevi ilimleri öğreniyor. Mesela onu, "Tefsir-i Beyzavi" kitabını okumasını ve Rusya Müslümanlarının kurtuluşunu ve rahat geçimlerini koruyan, anlatan gazete, "Tercüman" in takipçisiydi. Onu okurken cehalet içinde kalan halkını düşünerek ağlar. abi ki Hüsamettin'i iyi tanımayan insanlar onu sevmiyor. Mesela bölgenin yeminli mollası Bikbulat Efendi onu kıskanırdı ve meclislerde insanlara Hüsamettin'e güvenmemesini, çocukları edepten çıkartıyor ve onun öğretme şekli caiz olmadığını söylüyor. Aslında bunlar onun kendi eğitimini ilerletmediği, öğrendiklerinden hiç başka bilgileri kabullenemediği dolayısıyla oluyordu. Maalesef bölgedeki mollalar çoğu ona benziyordu. Ama meselenin iyi yönü de vardı. Hüsamettin Molla'nın mektebinde çocuğunu okutmuş ve onun eğitimini tecrübe etmiş insanlar da vardı ve bunlar eski eğitim taraftarlarına yön vermezdi. Eserde zaman namaz vakitleri ile belirtiliyor. Örnek için Hüsamettin cuma namazını okuduktan sonra atını alıp şehre gidiyor ve yolunda liseli Ebüzer Devletgeldiyev ile karşılaşılıyor. Onlar bir birleriyle iyice anlaşılıyor. Sonraki ve Hüsamettin Molla'nın yaşamını değiştiren olaylar ortaya çıkıyor. Gabbas ağanın misafirhanesine geliyor ve orada bir tesadüf ile Hanife'yle karşılaşılıyor. Yazar kızı tarif ederken onu, "Orta boylu. saçları gözleri ve kaşları parlak siyah, Yüzü nurlu ve pespembe küçük parlak burnu çok güzeldi" diyor. Bu ise Hüsamettin mollaya uygun olduğunu gösteriyor. Hanife'nin sadece dişi güzel değil terbiyesini güzeldi, bunu ise Hüsamettin mollayı gördüğü zaman ok gibi şalisini başına kapadığında belli oluyor. Ama zaman

geçti mollamız aşkı, kendisi bunun farkında değildi. Mollamızı olaylar biraz hayallar daldırdı ama en hızlı fırsatta kendine geldi ve misafirhanedeki insanlarla sohbet etmeyi başladı. Oradaki insanlar türlü meselelerde soru soruyordu Molla ise öbür mollalar gibi dar ve saçma sapan cevap vermezdi. Konu kadın almak hususuna geçtiğinde Molla kimsenin aklına gelmediği cevabı verir yani dinde dört kadınla evlenmeye izin verildiği ama evlenmeden önce insan kendisine bakması gerektiğini, iki kadına da iyi bakmaya gücü olmasını, onların arasında adaletli ve onalar eşit sohbetli olmasını söylüyor. Bunlar sahip olmadan evlenirse günaha gireceğini anlatır. Konuşmayı gizlice işiten Hanife ise Mollanın sözlerini duyarak sevindi. Bu durum iki gencin ortasında saygı ve sevgi olmasına katkı sağladı diyebiliriz. Hüsamettin Molla'nın ilimi ve yaptıkları bir birine uygun olduğunu izleyebiliriz. Yeni görüşlü olsa da dini eğitimi de eksik etmeyen. İslamiyet'i yanlış görüşleri ile saygısını düşürenlere cevaban aslında İslamiyet'in doğru olduğunu, insanlar onu yanlış anlayıp, türlü bahaneler ile yaşadıklarını söyler. Romanda diğer bir konu da var, bu yetim çocukların hikayesi ve onlara doğru yolu göstermek, dilenciliği İslamiyet'ten olmadığını göstermek. Muhtar bir yetim çocuk ve dilencilik yapıyor ama isteyerek değil. Doğru yolu bulamayan kimsesiz genç diyelim. Hüsamettin Molla ve Ebüzer birlikte onu dilencilikten vaz geçirmeyi istiyorlar ve bunun için işbirliği yaparak onu polise şikayet ederler ve hapse atırırlar. İlk başta Muhtar bunun için onlara kızar ama sonrasında doğru yol tuttuklarını farkında oluyor ve onlarla arkadaş olup çalışmaya karar verir. Bu ise eğer insan istediye yapamam dediği şeyleri yapabilir bunda doğru dostların yanında olması çok önemli. Eserde dostluk konusu da var. Hüsamettin Molla, Muhtar ve Ebüzer onlar dostlar. Dışarıdan baktığınızda üç insan birisi Molla, birisi liseli birisi ise yetim dilenci, ama onları biriktiren Tatar milletin aydınlanması, vatanseverliktir.

Yazar o zamandaki evlilikleri de göze almış. Gali Bay'in oğlu Sibgatulla ile Gabbas ağanın kızı Hanife'nin nişanlanmasına bakarsak bunu görebiliriz. Sibgatulla da eğitim gören soylu bir genç ama yazar onu Hanife'ye layık görmez. Çünkü Bikbulat Efendiyle olan sohbetde evlenmek konusundan sonra gıybeti döner. Yazar ise bunu tamamen okumamış cahil diyemeyiz nede din eğitimi almış, alim dese de hata çünkü alim insan gıybet yapmaz diyor. Yani bir dönemde eğitim alan iki genci görebiliriz. Birisi Tatar halkını cehalet dibinden kurtarmak amacıyla yaşayan Hüsamettin Molla ve birisi eğitim almasına rağmen mollalarla gıybet yapan Sibgatulla Efendi. Bir yerde yazar onları mukayese ederken “Sibgatulla Efendi Hüsamettin Molla gibi genç olsa da onun kadar yakışıklı değildi” diyor. Bu nedenle Hanife'ye uygun görmediği açıklanır. Kızın ebeveyn de çocuğundan sormadan başka biriyle evlendirmeyi düşünür, onlar için damadın soyu, serveti önemlidir. Bu da o dönemin ağır noktalarından biri. Ama yenileşme döneminde yazılan başka Türk dünyasındaki romanlara bakarsak biraz farklılık önümüze çıkıyor. Mesela Özbek şairi ve yazarı Ebdulhamid Çolpan'ın “Gece ve Gündüz” romanında din vekili olan baba kendi kızını yaşlı bir

Akbarali “mingboshi” ye “nezir” ediyor. Rusya baskısı altındaki Türk ülkelerinde kadın hukukları yokluğunu göstermektedir ama bu sadece Ruslarla ilgili değil. Çünkü eserde şöyle bir konuşma gidiyor:

-Molla senin inancın çok sağlamdır. Doğru söylüyorsun İslam doğru din, gerçek din, en büyük din. Buna ben de inanıyorum ama neden Avrupalı edebiyatçıların bazıları İslam dininde eksiklikler buluyorlar. Neden onlar İslamiyet’i anlamıyor, bana anlatır mısın?

-Ne eksikliği büyüyorlarmış?

-Mesela, Avrupalı edebiyatçılar diyor ki. İslamiyet kadınları hor görüyormuş, eksik olarak da İslamiyet kadınları okuma yazmayı az bilirlermiş.

-Yalancıdır senin o Avrupalı. İslamiyet kadınlar hukukunu hiç ayırmaz, okumakla ilgili olarak da hazretlerinin resul demiş ki, ilim öğrenmek her Müslümana farzdır. Bizim kadınlar cahil olsalar, o bizim suçumuz, İslamiyet’in değil...

Eğer din insanlar arasında yanlış anlatırsa neler olacağını söylüyor romanda. Hüsametdin Molla romanında Tatarların yenileşme hareketini savunan ileri görüşlü din adamları da var. Örneğin Müftü Selimgerey Petersburg’tan Ufa’ya dönüş yolunda Kazan’da ara verir ve burada Ebüzer Devletgildiyev’in öğrenci olduğunu anlayıp ilim öğrendiğinden dolayı onu tebrik etmesi ilgi çekicidir. Romanda yenileşme hareketini sadece manevi olarak desteklemek değil maddi olarak yardımcı olmak ta var. Mesela roman sonunda yetim Muhtar’ın Tiflis’te tüccarlık yaptığı ve kendi parasıyla medrese binası yaptırdığı ve medresede öğrencilere imkan sağladığı anlatılır.

Hüsametdin Molla romanı merkezinde aşk olsa da bu durumla bağlı dogmatik din adamları ve yenilikçi insanların görüşleri, vatanseverlik, aydınlığa inanç ve istek gerekli olduğunu, İslamiyet’in gayet doğru din olarak onu yanlış anlayanlar dar görüşlü olabileceğini, aydınlığı kazanmak için eğitimi ilerletmek, yeni usulda okutmak gerektiği gösterilir. Romanda halk hikayelerinin çoğunda gelen bir örnek daha var. Mesela Hüsametdin Molla Hanife’yi ilk gördüğünde aşık olması ve onun yanına sahte tüccar olarak gelmesi halk hikayesi olan “Ravşan”da da var. Bu halk hikayesinde de aşık Koroğlunun torunu Ravşan kıza ilk baktığında aşık deli olur ve onun yanına tüccar halinde gider. Bir çok eserlerde folklorun etkisini görebiliriz. Yazar eseriyle Türk Müslüman dünyasını aydınlıkta görmek istediğini açıklamaktadır. Halkını aydınlıkta görmek isteyen her bir insan ise eğitilmiş, yüksek görüşlü, vatansever olmalıdır.

Kaynakça

Akyiğit, Musa (1886). *Hüsameddin Molla*. Kazan: Üniversite Matbaası.

Dr. Öğr. Üyesi Ayşen Uslu. HÜSAMEDDİN MOLLA (MUSA AKYİĞİTZÂDE).

Musin, F. (1985). “Musa Akyégét”. *Tatar Edebiyatı Tarihi*. C 2. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

*Азимова Гулнора Ғанишер қызы
ШМПУ ҚТА-24/1 I курс студенті.*

gulnaraazimova54@gmail.com

Ғылыми жетекші: Phd, Байзаков Жандос Абдазимович

Аннотация. Бұл мақалада қазақ антропонимдерін жүйелей қарастырамыз. Қазақ антропонимдері мейлінше бай әрі алуан түрлі, алайда тіліміздегі есімдердің басым көпшілігінің кірме сөздерден екендігін бүгінде тіптен ажырата алмай жатырмыз. Өзге тілден еніп, қазіргі қолданыста жүрген антропонимдердің тілімізге сіңісіп кеткені сонша, бұл күнде оларды өзге тілден енген есімдер деп айтудың өзі қиын.

Кілт сөздер: Антропонимия, есім, ат өзге тілден енген есімдер.

Abstract. In article we will systematically consider Kazakh anthroponyms. Kazakh anthroponyms are the richest and most diverse, but today we can't even tell that most of the names in our language are from borrowed words. Anthroponyms from other language have become so ingrained in our language that it is difficult to say that they are names from other languages.

Keywords: Anthroponymy, nouns, names from other languages.

Қазақ тіл білімінде антропонимия деген термин бар. Антропос – «адам», оним/онима – «есім, ат» деген сөз. Ендеше антропоним дегеніміз – «кісі есімі», антропонимика дегеніміз – омонастиканың кісі есімдерін зерттейтін саласы болып табылады.

Халқымыздың төл ономастикасының негізін салған Қ. Жұбанов, С. Кеңесбаев, Ө. Қайдар сияқты ғалымдармен қатар бұл саланың дамуына ерекше үлес қосқан прафессор Т. С. Жанұзақовтың еңбектері өз алдына бір төбе десек артық айтқандық болмас.

Қазақ ономастикасы өзінің даму процессінде айтарлықтай жетістіктерге қолтжеткізді. Тіл біліміндегі ономастика саласы ғалымдарымыз жік – жігімен талдап, ұлттық негізін саралап берді. Осы тұрғыда Е.Қойшыбаев, Ұ.Ержанова, Б.Көшімова, М. Кәкімова еңбектерін атап өтуімізге болады. Бұл ғалымдарымыздың еңбектері қазақ ономастикасының тақырыптық, аймақтық ерекшеліктерін айқындауға өз септіктерін тигізіп отырған.

XVIII ғасырға дейін қазақ антропонимикасында тек араб, парсы, түркі тілдерімен ортақ Есімдер де халық тіліндегі сөздер сияқты ескіріп әрі жаңарып отырады. Қазіргі қазақ есімдері саны жағынан көп болуымен қатар, құрамы мен құрылысы жағынанда әр алуан

түрле болады. Ол туралы жазылған еңбектер қазақ тілі білімінде аз емес. Алайда қазақ онтропонимдері құрылысы мен құрамы жағынан лексика – семантикалық, этнолингвистикалық, тұрғыда жеке – жеке, жан – жақты қаралып бітпей жатқан мәселелердің бірі болып саналады.

Кісі есімдеріне қарап отырып – ақ, өзімізге дейін өмір сүрген ата – бабаларымыздың тарихы, мәдениеті, тқұрмысы әдет – ғұрыптары мен салт – санасы дүниеге дінге көзқарасын, неге қол созып, неден үміт күтетіндіктерін білуге болады. Сол замандарда өткен тарихи оқиғалардан (Төңкеріс, Совет, Кеңес, Съез, Колхозбай, Совхозбек тағыда басқа) қоғамдық өзгерістерден (Коммуна, Социал, Октябрь, Правда т.б) соғыстар мен атыс – шабыстардан (Майдан, Армия, Әскербай, Солдатбек т.б) жеңіс пен жеңілістен (Жеңіс, Бейбіт, Тыныштық) мәлімет аласыз. Тіпті, халқымыздың әлеуметтік жағдайларынан да (Әкімбай, Манапбай, Қойбағар, Қозыбағар т.б) діннен де (Омар, Оспан, Әли, Жүсіп, Мұса т.б) хабардар бола аласыз.

Өзге тілдердің ықпалымен қойылған есімдер Арап тілдерінен енген есімдер : АБЗАЛ – түбірі араптың «фәзл» деген сөзінен шыққан. Білімді, даналық иесі дегенді білдіреді. Қазақ халқы ардақтайтын адамын «Абзал жан» деп атайды. Нәрестеге « құрметті, білімді болсын» деген ниетпен қойылатын ныспы. Ел ішінде өте жиі кездесетін есімдер қатарына енеді.

АИДА – арап тілінен – пайда, сый.

АЙНА – арап тілінен алынған айн – жүз көретін шыны, әйнек.

АЙНҰР – қазақ тілінен алынған ай + арап тілінен алынған нур – жарық, шұғыла. Ай сипаты, ай келбеті деген мағыналарды білдіреді.

Сондай – ақ адам есіміндегі әр бір әріптің өзіндік құпия мән – мағынасы бар. Есімдегі әріптердің мән – мағынасы:

А – Ә – күш, билік, салтанат; Б - биік, сезімге бейімділік; тұрақтылық, В - тұрақсыздық, жүйеліліктің жоқтығы; Г – құпиялық, болмашыға мән бермеушілік, тиянақтылық; Д – көршілік, ақжарқындық, кінәмшілдік; Е – өмір сүруге бейімділік, сөзге құмарлық; Ж – өзіне деген сенімсіздік, маңыздылық, ішкі сырына беріктік; З – материалдық тұрғыдан қанағаттанбаушылық, жоғары сезімталдық; И – нәзік руханилық, әсерленгіш, бейбітшілік; К, Қ - төзімділік, күйгелектілік; Л – әртістік, ұсақшылдық, қисын, әр нәрсені ойлап табушылық; М – қамқоршылық, ұялшақтық, еңбек сүйгіштік, Н - шығармашылық, амбиция, ден – саулыққа мән бермеушілік, алғыр ой; О – ерекше сезімталдық, құпия толғаныс; П – қарапайымдылық, жалғыздық, идеяның молдығы, сыртқы түріне мән беру; Р – өзіне деген сенімділік, үнемі шиыршық ату; С – билікке құмартушылық, кінәмшілдік; Т – идеал іздеушілікке, сезімтал шығармашылық тұлға; У – жараланғыш, үркектік, интуиция; Ф

- жұмсақтық; Ш - қызғаншақтық, әзілқойлық; Ы – іспен көрушілік; Я – өз орнын бағалай білушілік, зиялылық, шығармашылық, бейімділік (Самағұлов, 2006 : 56)

Атас адамдардың көбісінің мінез – құлқы неліктен бір – біріне ұқсас? Бұл ХХ ғасырдың басынан бері ғалымдардың зеріттеу жүргізіп келе жатқан жұмыстарының бірі. Соның нәтижесінде кейін адам есімдерін зеттейтін антропонимикалық ғылым пайда болған. Осы адам есімдерін зеріттеуші ғалымдардың дәлелдеуінше, есім бала өміріне айтарлықтай әсер етеді, сәбилерді неғұрлым көркем есімдермен атаған сайын, баланың тұла бойын соған сәйкес көркемделе түседі. Ырымдап ат қою – қазақтың қанына енген дәстүр. Соның ішінде бала туысымен ең алғаш кездескен кісінің атын қою – бұрындары жақсы ырым саналған. Сонымен қатар ата – бабаларымыз жаңа туған нәрестеге көз тимесін, өмірі ұзақ болсын деген ниетпен баласына әдейі түпкі мағынасы сиықсыз есімдерді де қойған.

Қорыта айтқанда: Қандай қоғам мен қандай тарих болса да, адам баласы дүние есігін ашқаннан бастар түрлі атаулардың қоршауында болады. Адам өзіне қойған есімі арқылы айналасындағыларға танылады. Қоғамдағы басқа адамдарды да оларға қойған аттар арқылы танып, бір – бірәнен айыры алады. Сондықтан да халқымыздың қазіргі қалыптасқан ономастикасы егемен еліміздің ұлан – ғайыр кең территориясында өмір сүрген тайпалық бірлестіктер мен ұлттардың ұжымдық ой – санасының нәтижесі, ортақ рухани туындысы болып саналады.

2024 жылдың 30 сәуірінде 2021 жылғы Халық санағының қорытындысы бойынша есімдер мен фамилиялар туралы жарияланым Ұлттық статистика бюросының ресми сайтына шықты. Бұнда ең көп кездесетін 33 мың қазақ аты, 29 мың қазақ фамилиясы. 95% қазақтың аты мен 83% қазақтың фамилиясы бар. Статистика жылдар, өңірлер бойынша берілген. Бұдан басқа орыс және өзбек халықтарының есімдері мен фамилиялары берілген. 99% орыс осы таблицада өз аттарын және 69% орыс өз фамилиясын таба алады. Деректер 2021 жылғы Халық санағы нәтижесіне негізделген. Бұндай толыққанды антропонимика туралы жарияланым ТМД елдерінде бірінші рет шығуы. Есімдер бойынша толыққанды статистика негізі дамыған Европа елдерінде шығып тұрады.

Сәбиге ат қоюдағы салт-дәстүр Негізінен, қазақ халқын-да балаға ат қойғанда ата-аналардың арқа сүйейтін ең басты он бес салт-дәстүрі бар. Олар: 1. Балаға артық сауса-ғына қарай ат қою. Есімдері: Артық, Артықәлі, Артық-бай, Қосекен. 2. Балаға тіл-көз тимейді деген ниетпен ат қою. Есімдері: Жаманбай, Қойшыбай, Ошақбай, Тезекбай. 3. Баланың дені сау, жаны берік болуы үшін ат қою. Есімдері: Тасболат, Тастемір, Шымырбай. 4. Баласы шетіней берген үйде жас сәбиге ат қою. Есімдері: Аман, Аман-күл, Есен, Жүрсін, Токтар, Тұрсын, Тұрсынқұл т.б. 5. Бала-шағаларының өмірі ұзақ болсын, көп жасасын деген ниетпен

ат қою. Есімдері: Жанұзақ, Жүзбай, Жүзжасар, Мыңжасар, Өмірбек, Сексенбай, Тоқсанбай, Ұзақбай. 6. Бұрын - соңды болған қару-жарақ аттарына байланысты ат қою. Есімдері: Қылышбай, Мылтықбай, Найзабек, Садақбай, Шоқпарбай т.б. 7. Елдің ардақты азаматтарының атын солардай батыр, дана, өнерлі болсын деген ниетпен жаңа туған балаға ат қою. Есімдері: Абай, Абылай, Ғабит, Жәнібек, Исатай, Қазыбек, Махамбет, Сәбит, Сәкен, Сырым, Төлеби, Ыбырай т.б. 8. Ерекше көзге түскен белгілеріне қарай ат қою. Есімдері: Анарбай, Қалдыгүл, Қалдыбай, Құдірет, Мендібай, Мендігүл, Сүндет. 9. Ислам дінінің әсеріне байланысты ат қою. Есімдері: Ғали, Жамал, Зылиха, Иса, Мұхаммед, Омар, Оспан, Сүлеймен, Хадиша. 10. Қыз аттарына аспан әлемінің, аңдардың, асыл тастардың, қымбат маталардың, нәзік өсімдіктердің атын қою. Есімдері: Айман, Алтын, Еңлік, Жібек, Жұлдыз, Күміс, Құралай, Мақпал, Меруерт, Раушан, Шолпан, Шынар т.б. 11. Мерзімінен бұрын дүниеге келген балаға ат қою. Есімдері: Лекер, Шалабай, Шалабек. 12. Мұрат-мақсатыма жеттім-ау деген ниетпен ат қою. Есімдері: Арман, Бақыт, Мақсат, Мұрат. 13. Алғашқы балаға ат қою. Есімдері: Тұңғышбай, Алғашбек, Әуелбек. 14. Соңғы балаға ат қою. Есімдері: Кенжебай, Кенжегүл, Кенжетай. 15. Төрт түлік мал, аң мен құстарға байланысты ат қою. Есімдері: Арыстан, Аюбай, Бота, Ботагөз, Бүркіт, Қойшыбай, Сандуғаш т.б. 16. Ұлы жоқ үйде қыз туғанда ат қою. Есімдері: Болған, Тойған, Ұлбала, Ұлтуған, Ұлмекен, Ұлбосын, Ұлтуар, Ұлжан, Ұлту т.б. 17. Туған мезгіліне байланысты ат қою. Есімдері: Таңатар, Түнғатар, Күздібай, Шілдебай, Айтуар, Таңжарық. Басқа халықтан сіңісіп кеткен есімдер Қазақ халқының салты бойынша, балаға үш күннің ішінде ат қойылуға тиісті. Бұл да бұлжытпай орындалатын заң. Жасыратыны жоқ, халықтардың бір-бірімен ыстық қарым-қатынасының нәтижесінде және сол ұлттың, ұлыстың әдебиеті мен тарихын оқып, білудің нәтижесінде кейбір есімдер бір-біріне ауысып, сол халықтың бірқатар есімдері біздің төл есімдерімізге де айналып кеткені қашан. Әсіресе, қазақтарда ежелгі түркі, араб, Иран есімдері көп. Олардың кейбірі мынандай: Ежелгі түркі есімдері Едіге («жақсы»), Ораз («байлық, сәттілік»), Манас («Сұмдық алып»), Бөкей («батыр, мықты»). Араб есімдері Абылай («ата, әке»), Айда («сыйақы, пайдалы»), Әсел («бал»), Әмина («сенімді»), Асхат («бақытты, сәтті»), Ғазиза («сүйікті, қымбатты»), Ғани («бай»), Данияр («жақын, таныс»), Динара («күміс ақша»), Жамал («әдемі, тартымды»), Қадір («құрметті»), Қайрат («күшті, қуатты»), Мәлік («патша»), Мұхит («мұхит, қоршаған орта»), Мұхтар («ерекше, таңдамалы»), Рәзия («сүйікті, тартымды»), Сәбит («нық, сенімді»). Иран есімдері Айдана («ақылды, дана»), Айнагүл («таза, мөлдір»), Ахан («темір»), Бақтияр («бақытты, қалаулы»), Бибігүл («Гүл шашқан ханым»), Да-на («данышпан, ақылды»), Жәния («нәзік жанды»), раушан («көрнекті, ашық-жар-қын»), Рүстем («батыр, ер-жүрек»). Бұрындары қазақ халқында

біріккен сөздерден тұратын, яғни, әрбір сөз, есімнің бірінші әрпін бір-біріне қосып қойылатын есімдер де болатын. Солардың бірі – МЭЛС. Ол Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин деген есімдердің бірінші әрпінен тұрады. Сондай-ақ, қала аттарымен (Ирак, Бағдат) балаларды атау да орын алды. Құдайға шүкір, қазір балаларын орысша атау (Мила, Света, Тимур) да тиымды. Адам атына планеталардың ықпалы Ғылыми деректерге сүйенсек, адамның туған кезеңінің, маусымның тағдырға тигізер әсері бар.

Қорыта айтқанда: Әсіресе, қысты күндері туғандардың басты қасиеті пысықтық, көктемде туғандарға жұмсақтық, жаз мезгілінде туғандарға қайырымдылық, күзде туғандарға шаруақорлық қасиеттер тән.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

Жанұзақов, Т. (1989). *Есіміңіз кім?*. Алматы: Қазақстан.

Жанұзақов, Т. (1997). *Қазақ есімдерінің тарихы*. Алматы: Қазақстан.

Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, (1998) жыл 509 б.

Самағұлов, А. *Қазақ есімдері* – Алматы: Қазақстан.

Алматы Сөздік. (2005). *Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі* 2005.

AMIRIYNING FORSIY DEVONIDA TATABBU'NAVISLIK AN'ANALARI

*Baxronova Shaxnozabonu Shuxratovna,
ToshDO'TAU o'zbek adabiyoti 1- bosqich magistranti
shaxnozaxolova55@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof. Iqboloy Adizova*

Annotatsiya. Mazkur maqola XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Qo'qon xonligini boshqargan shoh va shoir Amiriyning forsiy merosini yoritishga bag'ishlangan. Unda Alisher Navoiy, Hofiz Sheroziy, Bedil kabi Amiriy ijodiy takomilida muhim o'rin tutgan ustozlar an'analariga munosabat masalasiga e'tibor qaratilgan. Ulardan ta'sirlanib yaratilgan tatabbu'laridagi an'anaviylik va yangilanish tamoyillari belgilangan. Shoir qo'llagan badiiy san'atlarning asarlaridagi o'rni va vazifalari aniqlangan.

Kalit so'zlar: Amiriy, Foni, Hofiz Sheroziy, forsiy devon, g'azal, an'anaviylik va yangilanish.

Abstract. This article is devoted to the heriatge of the Persian ruler and poet Amiri who lived in the late 18 and early 19 centuries. It focuses on the attitude to the traditions of teachers who played an important role in the creative development of Amiri, such as Navoi, Hafiz Shirazi, Bedil. Influenced by

them, the principles of tradition and renewal in the gazelles are defined. The place and function of the works of art used by the poet are defined.

Keywords: Amiri, Foni, Hafiz Shirazi, Persian divan, gazelle, tradition and renewal.

Amiriy ijodiyoti o'zbek adabiyotida kam o'rganilgan. Uning asarlari bilan tanishar ekanmiz, zamiridagi teran tafakkur ko'lami, falsafaga yo'g'rilgan hikmatlar qamrovi, badiiy tasvir vositasi-yu shakllarining rang-barangligi, noyobligidan mazkur ijod oldida adabiyotshunoslikning naqadar qarzдор ekanligini his etamiz. Nafaqat shoirning turkiy, balki forsiy she'rlari ham tahlil va tasnif qilinmay kelmoqda. Amiriyning forsiy she'riyati badiiyatda turkiy she'rlaridan qolishmaydi.

Amir Umarxon o'zining falsafiy va lirik g'azallari bilan boshqalardan ajralib turgan. Uning g'azallariga, badiiy mahoratiga zamondoshlari yuksak baho berishgan. Shoir turkiy va forsiy g'azallari uchun alohida devon tuzgan. Amiriyning lirik merosi 10229 baytdan iborat bo'lib, Olimjon Davlatov va Zebo Qobilova tomonidan nashrga tayyorlangan forsiy devonida 143 g'azal, 18 muxammas, tarji'band, tarkibband va musamman kabi janrlardan tashkil topgan 164 she'r mavjud.

Sharq mumtoz adabiyotida tartib berilgan barcha devonlar singari Sayyid Umarxonning devonida ham markaziy o'rinni g'azal janri egallaydi. Devondagi g'azallar muxtara', tatabbu' va tavr tarzida yaratilgan.

Tatabbu' arabcha "biror narsaning ketidan tushish", "izidan borish" ma'nolarini bildirib, adabiy istiloh sifatida biror she'rdan ta'sirlanib, undagi vazn, qofiya va radifni saqlagan holda asar yaratishni anglatadi. Bunday she'rlar nazira, o'xshatma, javobiya deb ham yuritiladi.

Amiriy har ikki tildagi devonida ham Hofiz Sheroziy, Fuzuliy, Navoiy (Foniy), Bedil, Amiy Shohiy Sabzavoriy va boshqa shoirlar g'azallariga javobiya tarzida she'rlar bitgan. Shoirlar g'azallarini o'zaro tahlil qilish natijasida Amiriyning ham Foniy kabi tatabbu'larining katta qismi Hofiz Sheroziy g'azallari asosida yaratilgan. Biz shu o'rinda Amiriy baytlaridan tashqari Foniy baytlarini ham tahlil qilishni lozim deb topdik, chunki bu ikki shoir ham aksar g'azallarini Sheroziyning ayni bir g'azaliga tatabbu' tarzida bitgan. Ulardan bir necha misollar keltirsak:

Hofiz: Субҳи давлат медамад, ку ҳоми ҳамчун офтоб?

Фурсате беҳ з-ин қуҷо ёбам, бидеҳ ҳоми шароб.

Фоний Маро, ки гарқа шудам дар миёни баҳри шароб,

Халос кай бувадам қуз ба киштии маи ноб? (Алишер Навоий, 2002)

Amiriy: То ниҳод он симтан лаб бар лаби ҳоми шароб,

Қард рашки ӯ дили пурхуни ошиқро кабоб. (Амирий, 2017)

Yoki Hofizning Сабо, ба лутф бигӯ он ғазоли раъноро,

Ku sar ba kuxu biybon tu dodai moro.
matla'si bilan boshlanuvchi g'azaliga Foni:
Насими субҳ биғӯ он ниҳоли раъноро,
Ku bozi umr xazonidida az tu shud moro. (Алишер Навоӣ, 2002)
Amiriy: Biy ba gulshanu binmoy rui raъnoro,
Bideh ba bod chu gul rangi bui raъnoro. (Амирий, 2017)
 bayti bilan boshlanuvchi g'azallarni javob tarzida yozishgan.

Amiriy Hofiz Sheroziyning "Ғам махӯр" radifli g'azaliga javoban 2 ta g'azal yozgan. Hofiz Sheroziyning g'azali mavzu jihatdan butunlay orifona bo'lib, deyarli har bir baytda islomiy atamalar qatnashgan (Yusuf, Nuh, Ka'ba, Qur'on). G'azalda oshiq va mahbuba g'oyalari qatnashmaydi, mahbubaga to'g'ridan-to'g'ri murojaat etilmaydi.

Amiriy esa 10 baytli g'azalga an'anaviy 9 bayt bilan javob qaytargan. (Амирий, 2017.) G'azal mavzu jihatdan rindonadir. Shoirning "Эй дили озурда, аз осеби даврон ғам махӯр" deb boshlanuvchi yana bir tatabbu'si esa orifona bo'lib, Hofiz g'azali mavzusining davomidek tuyuladi. (Амирий, 2017.)

Shoir o'zining orifona, falsafiy-didaktik qarashlarini salaflarining radifli g'azallariga tatabbu' bog'lab ulardagi ma'no-mazmunni o'zining fikrlari orqali aniqlashtirib, boyitib bergan. Uning shunday g'azallaridan biri bo'lgan "Ғам махӯр" radifli tatabbu'sini Hofizning g'azali bilan baytma-bayt qiyoslasab, tahlil qilsak:

Hofiz g'azalining birinchi bayti:

Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, ғам махӯр
Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр!

(Mazmuni: Yo'qolgan Yusuf Kan'onga qaytib keladi, g'am chekma, Mahzun kulbang bo'lsin guliston g'am chekma!) G'azalda boshdan-oyoq tazod san'ati ishlatilgan: kulbai ehzon – ro'ze guliston

2-bayt: *Эй дили ғамдида ҳолат беҳ шавад, дил бад макун,*
В-ин сари шӯрида бозояд ба сомон, ғам махӯр!

(Mazmuni: g'am ko'rgan yurak holing yaxshilansin, dilingni og'ritma, xavotirga tushgan boshing, tinchlansin, g'am yema.)

3-bayt: *Гар баҳори умр бошад, боз бар тахти чаман*
Чатри гул дар сар кашӣ, эй мурғи хушхон, ғам махӯр.

(Mazmuni: Agar umring bahori bo'lsa, chaman taxtida gulni boshingga soyabon qil, ey xushovoz qush, g'am yema.)

4-bayt: *Даври гардун гар ду рӯзе бар муроди мо нарафт,*
Доим ясон намонад ҳоли даврон, ғам махӯр!

(Mazmuni: Gar taqdir bizning murodimizga ikki kun ham davom etmasa-da, g'am yema, Davron har doim ham bir xil bo'lmaydi.)

5-bayt: *Ҳон машав навмед, чун воқиф най аз сирри ғайб,
Бошад андар парда бозиҳои пинҳон, ғам махӯр!*

(Mazmuni: Parda ortida barcha o‘yinlar pinhon bo‘lsa-da, Noumid bo‘lma, chunki nay g‘ayb siridan voqifdur, g‘am yema.)

6-bayt: *Эй дил, ар сели фано бунёди ҳастӣ барканад,
Чун туро Нӯҳ аст киштибон, зи тӯфон, ғам махӯр.*

(Mazmuni: Ey dil, agar fano seli borliging bunyodini yirtib tashlasa, to‘fondan g‘am yemaki, chunki sen uchun kema boshqaruvi Nuh qo‘lidadir.)

7-bayt: *Дар биёбон гар ба шавқи Каъба хоҳӣ зад қадам,
Сарзанишҳо гар кунад хори муғелон, ғам махӯр!*

(Mazmuni: Gar biyobonda Ka‘ba shavqini istasang, borgin, Mo‘g‘ul yantog‘i senga ozor bersa g‘am yema)

8-bayt: *Гарчи манзил бас хатарнок асту мақсад бас баид,
Ҳеч роҳе нест, к-онро нест поён, ғам махӯр!*

(Mazmuni: Garchi manzil xatarli bo‘lsin va maqsad ishonarli bo‘lmasa ham, garchi yo‘l qolmasin va yo‘l bo‘lsa-da poyonsiz bo‘lsin, g‘am yema.)

9-bayt: *Ҳоли мо дар фурқати чонону иброми рақиб,
Ҷумла медонад Ҳудои ҳолгардон, ғам махӯр!*

(Mazmuni: Jonon firoqida va raqib qat‘iyligi oldida azoblanayotgan holimiz hukmini Xudoning o‘zi biladi, g‘am yema!)

10-bayt: *Ҳофизо, дар кунҷи фақру хилвати шабҳои тор,
То бувад вурдат дуову дарс Қуръон, ғам махӯр!*

(Mazmuni: Hofiz, qorong‘u tunlarda faqirlik va yolg‘izlik go‘shasida namozingni ado et, Qur‘on o‘qi, g‘am yema!)

Amiriy g‘azalining matla’sini Hofiz g‘azalidagi 2-baytning undalmasiga o‘xshatib, “эй дили девона” undalmasi bilan boshlaydi:

*Эй дили девона бо андӯҳи ҳичрон ғам махӯр,
Комҷӯӣ ёфтан аз васли чонон ғам махӯр.*

(Mazmuni: Ey aqldan ozgan yurak, hijron g‘amiga mahzun bo‘lma, jonon vaslidan zavq olib, ishratga berilishdan g‘am yema.)

2-baytda esa shoir salafining matla’da ishlatgan misrasini olib, uni to‘ldiradi:

*Гар ҷудо ғаштӣ зи васл, эй Пирӣ Канъонӣ, манол,
“юсуфи гумгашта боз ояд ба канъон, ғам махӯр”.*

(Mazmuni: Ey piri Kan‘oniy, gar vasldan ayro yurgan bo‘lsang, Yo‘qolgan Yusuf Kan‘on shahriga qaytib keladi, g‘am yema.)

Keyingi baytda esa Hofiz matla’sining ikkinchi misrasidan foydalanilgan:

*Шоми ҳичрон бигзарад, субҳи висол ояд абад,
“Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр”*

(Mazmuni: Hijron shomi o‘tib ketadi, visol subhi abad keladi, Mahzun kulbang guliston bo‘ladi, g‘am yema.)

4-bayt *Ғунча пирохан дарад, домони гул ояд ба каф,
Чок агар кардӣ гиребонро зи домон ғам махӯр.*

(Mazmuni: G‘uncha chok-chok yirtilib ketsa, gul qo‘lingga kelsa, agar yoqalaringni ham chok qilgan bo‘lsang, etagingdan g‘am chekma.)

5-bayt: *Хок ғаштӣ дар раҳаи, эй маҳви ҳайрат, шод бои,
Бар сарат меояд он сарви хиромон, ғам махӯр.*

(Mazmuni: Uning yo‘lida tuproq bo‘lding, ey hayratdan muzlab qolgan, xursand bo‘l, u sarvi xiromon qoshingga keladi, tashvishlanma.)

6-bayt: *Ин бувад мазмуни хатти даври соғар, соқиё,
Ҷоми май дар даст агар дорӣ, зи даврон ғам махӯр.*

(Mazmuni: Bu yozganim endi jom haqida bo‘lib, ey soqiy, agar qo‘lingda bir jom sharob bo‘lsa, davron uchun g‘am yema.)

7-bayt: *Нест бе файзи шукуфтан ғунча аз абри баҳор,
То тавонӣ, гиря кун, зон лаъли хандон ғам махӯр.*

(Mazmuni: U bahor bulutidan gullab-yashnamoqlik inoyatidan bebahra emas, qo‘lingdan kelgancha yig‘la, lekin la‘li xandondan xafa bo‘lma.)

8-bayt: *Ёр меояд, ба истиқболи ӯ чон меравад,
Шод бои, эй дил, вале аз рафтани чон ғам махӯр.*

(Mazmuni: Yor keladur, uning istiqboliga jon boradur, xursand bo‘l, ey dil, vale jon ketganiga g‘am yema.)

9-bayt: *То бувад ҷоми тараб дар даст, шират кун, Амир,
Бода нӯш, аз инқилоби чархи гардон ғам махӯр.*

(Mazmuni: Toki qo‘lingda may bor ekan, ishrat qil, Amir, boda ich, charxi gardon inqilobidan tashvishlanma.)

Hofiz bu she‘ri orqali hayotdagi nohaqliklarni, past-u balandliklar va hayotning zulmatlarini inson o‘zini anglab, Allohni zikr etib, namoz o‘qib, Qur‘on mutolaa qilibgina yenga olishini uqtiradi. G‘azalda, asosan, talmeh, tazod va istiora kabi badiiy san‘at turlari ishtirok etgan. Nuh, Kan‘on, Yusuf kabi so‘zlar talmeh san‘atini vujudga keltirgan bo‘lsa, “кулбаи эҳзон”, “тахти чаман”, “сели фано”, “хори муғелон” kabi birikmalar istiora san‘atidan unumli va mohirona tarzda foydalanilgan. Tazod esa har bir baytda goh aniq, goh mantiqiy tarzda uchraydi.

Amiriy g‘azalining birinchi bayti “эй дили девона” undalmasi bilan boshlanadi va bu Hofiz she‘rining 2-baytiga o‘xshab ketadi. Faqat mavzuga moslab Amiriy devona so‘zini ishlatgan bo‘lsa, Hofiz “ғамдида” so‘zidan foydalangan. Bundan tashqari, Hofiz g‘oyalari ishqqa taalluqli emas, balki hayot sinovlari va unga sabr qilish bo‘lsa, Amiriyniki esa ishq kuyi

bo‘lib, unda islomiy atamalar deyarli ishlatilmaydi. U o‘ziga o‘zi oshiq sifatida sarvi xiromonining kelishini, uning yo‘lida jon qo‘ldan ketsa ham tashvishlanmasligini, asosan, tazod orqali ta’kidlaydi: андӯҳи ҳичрон – васли чонон, чудо – васл, шоми ҳичрон – субҳи висол, шод бош – ғам махӯр, меояд – меравад.

Amiriyning “Эй дили озурда, аз осеби даврон ғам махӯр” deb boshlanuvchi yana bir tatabbu’si esa orifona bo‘lib, Hofiz g‘azali mavzusining davomidek tuyuladi.

Эй дили озурда, аз осеби даврон ғам махӯр,

Инқилоби гардиши гардуни гардон ғам махӯр.

(Mazmuni: Ey yaralangan yurak, davron ozorlaridan g‘am chekma, Gardishi gardun inqilobidan xavotir olma.)

G‘azalning dastlabki 5 bayti oriflik g‘oyalari bilan yo‘g‘rilgan bo‘lib, faqat 6–7-baytlarida ishq kuylanadi:

Гар шудӣ аз нози мижғони сияҳмастаи ҳалок,

Медиҳад лаъли лабаи кайфияти чон, ғам махӯр.

(Mazmuni: Gar mast qiluvchi tim qora kipriklari nozidan halok bo‘lgan bo‘lsang, uning la’li labi jon kayfiyatini beradi, g‘am yema.)

Аз даҳонаи, эй ки меҳоҳӣ нишон пайдо кунӣ

Мешавад з-ин гунча эҷоди гулистон, ғам махӯр.

(Mazmuni: Agarki istasang, uning og‘zining nishonasini, tashvishlanma, u g‘unchadan guliston yaratib bo‘ladi.).

G‘azalning so‘nggi bayti yana tasavvufona g‘oyalar asosida yozilgan bo‘lib, unda shoir o‘zini ishq ahlining amiri hisoblab, ruh nimani istasa, bosh tortmaslikni hukm qiladi:

Ин бувад ҳукми Амири ҳусн аҳли ишқро,

Он чӣ меояд зи чонон, рад магардон, ғам махӯр.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek mumtoz adabiyoti cheklangan qonuniyatlar ichidan ham noyob yangiliklar kashf eta olgan. Bir-birini takrorlamaydigan, original asarlar yaratilgan. Adabiyotimizning bu xususiyati, ayniqsa, nazirnavislikda aniqroq namoyon bo‘lgan. Amiriy ijodiy takomilida ana’ananing maqomini belgilashda, u yaratgan naziralarning o‘rni muhimdir. Shoir Navoiy, Hofiz Sheroziy, Bedil, Fuzuliy va Jomiy kabi ko‘plab ijodkorlarning eng mashhur g‘azallariga naziralar bog‘lagan. Kuzatuvimiz shuni ko‘rsatadiki, bir xil mavzuda, bir xil vaznda, bir xil radifda yaratilgan bo‘lishiga qaramasdan, har bir iste’dodli ijodkor qalamidan chiqqan asar o‘ziga xos yangi ijod mahsuli sifatida dunyoga keladi.

Amiriyning tatabbu’ usulida yaratilgan g‘azallarida an’anaviylik bilan birga, shoirning o‘ziga xos individual qirralari, dunyoqarash va fikrlash tarzi ham namoyon bo‘lgan. Tatabbu’, nazira usullari shunchaki taqlidchilik emas, balki ular har bir iste’dodli ijodkor uchun ulkan mahorat maktabi vazifasini bajargan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Аҳмад Тарозий. 1996. *Фунун ул-балоба*. – Тошкент: Хазиана.
- Алишер Навоий. 2002. *МАТ. 18-жилд. Девони Фоний*. – Тошкент: Фан.
- Амирий. 2017. *Девон II. (Тоҷикча шеърлар)* – Тошкент: Tamaddun.
- Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 2-жилд (XV асрнинг иккинчи ярми). –Т.: Фан, 1977.
- Шодиев Э. 1997. *Навоий татаббуларига оид баъзи мулоҳазалар: “Девони Фоний” ҳақида* // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі – Т.- № 2.
- Yusupova D. 2020. *Aruz va mumtoz poetikaga kirish*. – Toshkent: Akademnashr.
- <http://WWW.Ziyonet.uz>

MUHSINIY SHE’RIYATIDA QO‘LLANGAN G‘AZAL TURLARI

Erkinova Sayfura Baxromjon qizi
ToshDO‘TAU O‘FF 4-kurs talabasi
erkinovasayfura@gmail.com

Ilmiy rahbari: f.f.f.d. (PhD), Furqat To‘xtamurodov

Annotatsiya. Ushbu maqolada sohibidevon, zullisonayn shoir – Muhsiniyning adabiy merosi haqida ma’lumotlar beriladi. Uning g‘azal janridagi yuksak mahorati va badiiy yondashuvi tahlil etiladi. Shoir g‘azalning oddiy shakllari bilan birga g‘azali mulamma’ va g‘azali muvashshah kabi murakkab turlarida ham ijod qilgani haqida so‘z boradi. Shu bilan birga u yaratgan g‘azallarning kompozitsion jihati haqida ham fikr bildiriladi.

Kalit so‘zlar: Oddiy g‘azal, g‘azali musajja’, g‘azali muvashshah, parokanda g‘azal, voqeaband g‘azal.

Abstract. This article provides information about the literary heritage of the distinguished bilingual poet, Muhsiniy. It analyzes his exceptional skill and artistic approach in the ghazal genre. The discussion highlights not only his mastery of simple forms of ghazals but also his contributions to complex types such as ghazali mulamma and ghazali muvashshah. Additionally, the article examines the compositional aspects of the ghazals he composed.

Keywords: Simple ghazal, musajja' ghazal, muvashshah ghazal, parokanda ghazal, narrative ghazal.

Qo‘qon adabiy muhiti namoyondalaridan biri bo‘lgan sohibidevon shoir, xattot, tarjimon Husaynquli Sulaymonquli o‘g‘li Muhsiniy (1860-1917) dan salmoqli ijodiy meros bizga yetib kelgan. U she’riy asarlarini jamlab “Gulshani jovid” nomi bilan devon tartib bergan. Mazkur devonning qo‘lyozma nusxalari Sharqshunoslik qo‘lyozmalar instituti va Qo‘qon adabiyot muzeyi fondlarida saqlanadi. “Shoir devonida mumtoz adabiyotimizning g‘azal, mustazod, muxammas,

musaddas, musamman, tarje'band, noma, qasida, masnaviy, ta'rix, ruboiy kabi she'riy shakl va janrlar o'rin olgan" (To'xtamurodov, 2023, 14).

Muhsiniy hayoti va ijodini haqidagi dastlabki ma'lumot Po'latjon Qayyumovning "Tazkirayi Qayyumiy" asarida uchraydi. M. Olimov maqolalarida shoirning qo'lyozma devoni O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanishi, 1917-yilda tartib berilgan bu devon avtograf nusxa bo'lib, 332 betdan iborat ekanligi haqida ma'lumot berilgan. Ahmadjon Madaminov esa qo'lyozma devonini topgan. Usmonjon Ne'matov adabiy ilmiy manbalar hamda shoirning avlodlaridan yozib olingan ma'lumotlar asosida Muhsiniyning nisbatan to'liq tarjimai holini tiklashga erishgan. Begali Qosimov tadqiqotlarida Muhsiniyning ijodiy salohiyati, o'z davri adabiy muhitida tutgan o'rni haqida so'z boradi. Shoir haqidagi asosiy ma'lumotlarni biz uning "Barhayot Gulshan" devonidan olishimiz mumkin. Ushbu devonda joy olgan she'rlar bilan tanishar ekanmiz, Muhsiniyning Muqumiy adabiy maktabiga taalluqli shoir ekanligini va XX asr boshlaridagi Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotining yetakchi vakillari bilan hamfikir, hammaslak ijodkor bo'lganligidan xabardor bo'lamiz. Shoir devoniga kiritilgan she'rlarning salmoqli qismini g'azallar tashkil etadi. Nashr qilingan "Barhayot gulshan" devonida Muhsiniyning 136 ta g'azali kiritilgan.

Adabiyotshunosligimizda g'azalning 10 ta turi borligi ilmiy kitoblarda qayd etilgan. "Ular oddiy g'azal, g'azali husni matla', g'azali qit'a, g'azali musajja', g'azali mulamma', g'azali muvashshah, g'azali mushoira, g'azali zulqofiyatayn, g'azali zulradifayn, g'azali zebqofiya kabi turlaridir" (Yusupova, 2022, 172).

Muhsiniy ushbu g'azal turlaridan oddiy g'azal, g'azali musajja', g'azali muvashshah kabi turlarida samarali ijod qilgan. Biz quyida shoirning ijodida yuqorida ta'kidlangan g'azal turlarini qanday ifoda etilgani haqida kuzatishlarimizni bayon etamiz.

1. Oddiy yoki odatiy g'azal (qofiyalanishi: a – a , b – a, v – a, g – a...):

Muhsiniyning quyidagi "Aylasa" radifli g'azalini oddiy g'azalga misol qilib olishimiz mumkin:

*Oshiq ulkim, hajrni doim tamanno aylasa,
Rohati osoyishi tandin tabarro aylasa.
Bodai gulrang ichib, ruxsori gulgun yonadur,
Lolazori husn erur, har kim tamosho aylasa.*
(“Aylasa” radifli g'azali)

Yuqoridagi baytlarda "Aylasa" so'zi radif bo'lsa, "tamanno", "tabarro" so'zlari qofiyadosh bo'lib kelgan. Mazkur 10 baytli g'azal matla'dan boshlab maqta'gacha oddiy g'azal talabi asosida qofiyalangan.

2. G'azali musajja' (ikkinchi baytdan boshlab ichki qofiya qo'llanadigan). Muhsiniyning "Bordur" radifli g'azali esa g'azali musajja turida yozilgan. Ushbu 9 baytli g'azal 2-baytdan boshlab, maqta'gacha ichki qofiyalanish asosida yozilan. Har bir juft misra oxirida matla'da kelgan

bordur so‘zi takrorlanib qofiyadoshlikni hosil qilgan. Shoir devonida o‘ndan ortiq “musajja” g‘azal” ning go‘zal namunalari bitilganini ko‘rishimiz mumkin.

*Tanimda ishq o‘tidan otash-u so‘zonlig‘im bordur.
Kabob o‘lmish jigarlar, dog‘i dil biryonlig‘im bordir.
G‘am-u anduh erur lashkar, sariri kulfatim bistar,
Boshimda telbalig‘ afsar, ajab sultonlig‘im bordur.
 (“Bordur” radifli g‘azali)*

Matla‘da qo‘llangan “so‘zonlig‘im”, “biryonlig‘im” qofiyalariga 2-baytada “sultonlig‘im” so‘zi asosiy qofiya bo‘lib kelgan. She‘rda qo‘llangan “lashkar”, “bistar”, “afsar” so‘zlari baytni 4 bo‘lakka bo‘lib talaffuz qilish barobarida o‘zaro ichki qofiyadoshlikni ham hosil qilgan. Shu bois bayt xush ohang bilan o‘qiladi. Baytlar orasida ichki qofiyadosh so‘zlarni topish va ularni o‘z o‘rnida qo‘llash shoirdan katta mahoratni talab qiladi. Muhsiniy musajja’ g‘azalning nazariy talablariga amal qilgan holda bir qancha namunalarini yaratgan.

3. G‘azali muvashshah (bayt yoki misralarning bosh harfidan muayyan ism yoki so‘z kelib chiqadigan g‘azal turi). Adib g‘azallarida A‘zamxon, Komilxon, Abduqodirjon, Yunusjon, Yusufxo‘ja, Sultonxon ismlari muvashshah qilingan. Shoirning “Bo‘lmasun” radifli g‘azalini g‘azali muvashshahning yorqin namunasidir. Ushbu g‘azal baytlarining arab alifbosidagi bosh harflaridan A‘zamxon ismi hosil bo‘ladi.

*Ey niholi qomating g‘am boridin xam bo‘lmasun,
Boshimizdan soyasi hargiz ani kam bo‘lmasun.
Aysh-u ishrat birla ustun muddati umring tamom.
Ko‘nglungni lavhida, jono, zarrae g‘am bo‘lmasun.
Zulm-u jabringla fig‘on-u nola aylarg‘a kecha,
Kim, sagi ko‘yungdin o‘zga yor-u hamdam bo‘lmasun.
Menga olsun lazzati komi visolingdin nasib,
Shum raqib ag‘yorlar vaslingg‘a mahram bo‘lmasun.
Xohi o‘ldur, xohi kuydur, ketti qo‘ldin ixtiyor,
Umr, sensiz o‘tsakim, bir lahza, bir dam bo‘lmasun.
Ey xayoli zulfunga baxt ila ro‘zimdur siyoh,
Men kabi betole‘i farzandi odam bo‘lmasun.
Nomingni har harfini baytimi boshidan ol,
G‘ayr harf nomi anga, Muhsiniy, zam bo‘lmasun.
 (“Bo‘lmasun” radifli g‘azali)*

“Kompozitsion jihatdan g‘azalning parokanda (ma‘lum bir sujet asosiga qurilmagan, har bir bayt o‘zicha mustaqil) va voqeaband (yakpora yoki musalsal – muayyan sujetga ega bo‘lgan, matla‘da boshlangan mavzu g‘azal so‘nggigacha rivojlanib boruvchi) turlari ham farqlanadi” (Yusupova, 2022, 181). Muhsiniy yuqorida ta‘kidlangan ikki g‘azal turida ham g‘azallar yozgan.

Biz devonda parokanda g‘azallarni topishimiz mumkin, lekin ularni ko‘p uchratmaymiz.

*Hamisha bandag'a xavf-u rajo, yodi xudo yaxshi,
Dil-u joni bilan har damda zikri "rabbano" yaxshi.
Ko'ngul oynasin sof aylamakdur gardi isyondin,
Dilig'a ma'rifat nuri-la qilmog'liq safo yaxshi.*

("Yaxshi" radifli g'azali)

Ushbu g'azalning dastabki ikki baytidanoq bu g'azal ma'lum bir syujet asosiga qurilmagan va har bir bayt o'zicha mustaqil ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Shoir devonida voqeaband g'azalning ham go'zal namunalariga duch kelamiz. Shu jihatdan "Aylab keling" radifli g'azali ahamiyatlidir.

*Ey pari-ro'yim, raqiblardin nihon aylab keling,
Diydab ag'yori benom-u nishon aylab keling.
Za'fi hijroning-la rangi ro'yim o'ldi kahrabo,
Chehrai gulgunimi chun za'faron aylab keling.
Xanjari ga'm birla yuz ming pora bo'lg'on ko'nglumi,
Tiri mujgon otmoqa oni nishon aylab keling.
Umrlar qilg'an hadaf jonim balolar o'qig'a,
Ey ko'zi jallod, qoshlarni kamon aylab keling.
Xalq aro sho'ri qiyomat, fitna, g'avg'o qo'zg'otib,
Jilvayi raftor ila oshub jahon aylab keling.
Qon yutarmen g'unchai la'li labingning fikrida.
Dardi hijroning bila bag'rimni qon aylab keling.
To'tiyi nutqim baland uchgay havoyi vasfinga,
Muhsiniyni madhi husna nuktadon aylab keling.*

("Aylab keling" radifli g'azali)

Ushbu g'azalda shoir sevgi, ayriliq va dardning inson qalbiga qanday ta'sir ko'rsatishini tasvirlaydi. O'zining ruhiy iztiroblarini yengish uchun sevgilisining yoniga qaytishini orzu qiladi. Har bir baytda dardlariga davo topish uchun yori yordamga chaqiriladi. G'azalda hijron azobi va bu dardlardan faqat ma'shuqasi yoniga kelganda davo topish mumkinligi yorqin, samimiy tuyg'ularga yo'g'irilgan tarzda ifodalanadi. Asosiysi, matla'da boshlangan fikr va tuyg'u g'azal so'ngigacha rivojlanib boradi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ijod qilgan sohibidevon shoirlardan biri Husaynquli Muhsiniydir. U mumtoz adabiyotimizning o'ndan ortiq janrlarida she'rlar yozgan. Devonida jamlangan asarlar mavzu jihatdan keng qamrovli bo'lib, o'z davrining muhim masalarini yoritgan. Shuningdek, shoir oddiy g'azal, musajja g'azal va muvashshah g'azallarning yorqin namunalarini ham yozib qoldirgan. Mazkur g'azalar shakli, ifoda uslubi va mazmuniga ko'ra ham mumtoz adabiyotimizni boyitadi. U o'zining betakror lirikasi bilan adabiyotimizda alohida o'rin egallaydi. Muhsiniyning badiiy mahoratini va mumtoz adabiyotimiz tarixida tutgan o'rnini baholash galdagi vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

“Adabiy turlar va janrlar”. 2-jild. (1992). Toshkent. Fan.

Is’hoqov Y. (2014) “So‘z san’ati so‘zligi”. Toshkent. O‘zbekiston.

Muhsiniy. (2008). “Barhayot gulshan”. Farg‘ona

To‘xtamurodov F. (2023). “Muhsiniy adabiy merosi: manbaalari, matn tarixi va tahriri”. Filol. fan. dok. diss. Toshkent.

Yusupova D (2022). “Aruz va mumtoz poetikaga kirish” Toshkent. Tamaddun.

G‘AZAL IJROSIDAGI MUAMMOLAR YOXUD MATN BUZILISHI

Imomqo‘ziyeva Dilnavoz Ulug‘bekovna,

ToshDO‘TAU O‘TA 2-kurs talabasi

imomqoziyevad@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Marg‘uba Abdullayeva

Annotatsiya. Mazkur maqolada mumtoz adabiyotimiz durdona asarlaridan – g‘azallarning bugunga kelib noto‘g‘ri talqin etilishi va ayrim o‘zgarishlar kiritilib, qo‘shiq qilib ijro etilishidagi muammolar o‘rganilgan. Asl matn va hozirgi kunda “buzilgan” – ya’ni matni o‘zgartirilgan g‘azallar tahliliga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: G‘azal matni, muallif masalasi, noto‘g‘ri talqin, qo‘shiq ijrosi, asliyat, buzilgan matn, tahlil va tanqid.

Abstract. This article examines the problems of misinterpretation of ghazals from the masterpieces of our classic literature, and the problems of singing them with some changes. The focus is on the analysis of the original text and today's "corrupted" ghazals.

Keywords: Ghazal text, question of authorship, misinterpretation, song performance, originality, distorted text, analysis and criticism.

Hofiz Xorazmiy 1320-1389-yillarda yashab ijod etgan mumtoz adabiyotimizning yorqin namoyandasi. Uning she’riy merosi yaqin yillargacha ilmiy jamoatchilikka ma’lum emas edi. “Atoqli olim Hamid Sulaymon bu shoir nomi va uning devoni qo‘lyozmasini 1975-yilda Hindistonga ilmiy safari vaqtida kashf etdi. Shoirning yagona nusxadagi devoni Hindistonda – Haydarobod shahridagi Salarjang muzeyining sharq qo‘lyozmalari bo‘limida saqlanadi. O‘zbek va fors tillarida ijod qilgan va asosan Xorazm va Sherozda yashagan shoir devoni bilan tanishish uning badiiy mahorati yuksak, uslubi yetuk san’atkor bo‘lganligiga ishonch hosil qiladi” Hofiz Xorazmiyning ishqiy mavzudagi g‘azallari mazmunan yetuk, shaklan ixcham uslubda yaratilgan.

Necha asrlardan buyon mumtoz adabiyotimizning yorqin namoyandalari tomonidan yaratilgan turli mavzudagi gʻazallar yillar davomida maroq bilan oʻrganilib, xalq hofizlari tomonidan maromiga yetkazib kuylab kelingan. Hozirgi kunda ayrim sanʼatkor-qoʻshiqchilar tomonidan gʻazallar talqiniga ayrim oʻzgarishlar kiritilib, matn mazmunidan yiroqlashish holatlari kuzatilmoqda. Oʻzgarishlar kiritilish deganda nimani aytishimiz mumkin? Yaʼni (tangani ikki tarafi) boʻlganidek, salbiy va ijobiy tomonini koʻrishingiz mumkin. Eʼtiboringizga Hofiz Xorazmiyning “Qaddi baland” radifli gʻazalinini Jahongir Otajonov tomonidan kuylangan varianti bilan taqqoslaymiz. Mashhur qoʻshiq boʻlishiga sababchi boʻlgan gʻazalning asl matni va qisqacha mazmuni bilan tanishamiz. Gʻazalning asl matni qanday?

*Qaddi sarvi uza zulfi kamande,
Chu soldi, boʻldi jongʻa poybande.*

Mashuqa (yor)ning sarvidan tik qomati ustidagi sochi - zulfi kamand (ovchilar ishlatadigan uzun arqon) solganida, jonim xuddi oyogʻidan toʻrga ilingan oʻljadek asir boʻldi.

*Etishmas xoki posigʻa aning sarv,
Agarchi chekdi pas qaddi balande.*

Hatto sarv boʻyi har qancha baland boʻlsa-da uning xoki poyiga (oyogʻi osti)dagi tuproqqa yeta olmaydi.

*Yuzi ustindagi ul dona xol,
Yonar oʻt uzra erur chun sipande.*

Choʻgʻdek lovvullab turgan yuzidagi xoli xuddi olov ustiga tashlangan sipand (isiriq urugʻi)ga oʻxshaydi.

*Shakar guftorlar bordur, valekin,
Aningtek yoʻqturur bir noʻshxande.*

Shakardek shirin gapiradiganlar koʻp, lekin uning kulgusidan koʻra jonga orom beradigani yoʻq.

*Soʻziyu koʻziyu shirin dudogʻi,
Erur shakkar, taqi bodomu qande.*

Bu misrada yorning soʻzi, koʻzi, dudogʻi, shakar, bodom, qandga tashbeh (oʻxshatish) qilingan.

*Gʻarib ermas, pisand etmas meni,
Chun andogʻ yoʻq jahonda xudpisande.*

Agar u meni pisand qilmasa hech hayron qolarli joyi yoʻq, chunki bu dunyoda hech kim u kabi takabbur emas.

Eshiginda bu Hofizdek ko‘runmas,
G‘aribe, xasta miskin dardmande.

Uning eshigida bu Hofiz (ya‘ni oshiq) g‘arib, dardmand odam bo‘lmasa kerak. E‘tibor qilsak bundan oldingi misralarda “g‘arib” so‘zi ajablanarli darajada kelgan bo‘lsa so‘nggi misrada (g‘arib, bechora) ma‘nolarini ifodalagan.

Endi yuqorida aytib o‘tilganidek (tanganing ikkinchi tarafiga) nazar tashlaymiz.

*Qaddi sarvi uza, qaddi sarvi uza,
Qaddi sarvi uza zulfi kamondek.
Chuv, soldi chuv u, voy-bu chuv-chuv,
Shov-shuv boldi jonga boy band-ey.
Qaddi baland-ey, qaddi baland-ey,
Yuzi-ko‘zi, dudog‘i bodom-u qand-ey.
Yuzi ustidagi, yuzi ustidagi,
Yuzi ustidagi ul donai hol-ey.
Yonar ot uzra erur, yonar ot uzra erur,
Yonar ot uzra erur chun supand-ey.
Qaddi baland-ey, qaddi baland-ey,
Yuzi-ko‘zi, dudog‘i bodom-u qand-ey.
Qaddi baland-ey, qaddi baland-ey,
Sozi-yu, ko‘zi-yu bodomu qand-ey.
Sozi-yu, ko‘zi-yu, shirin dudogi
Erur shakar kabi, bodomu-qanddek.
Yuzi ustidagi ul donayi holi
Yonar ot uzra erur chun supande.
Qaddi sarvi uza, qaddi sarvi uza,
Qaddi sarvi uza zulfi kamondek.
Chuv, soldi chuv u, voy-bu chuv-chuv,
Shov-shuv boldi jonga boy band-ey.
Qaddi baland-ey, qaddi baland-ey,
Yuzi-ko‘zi, dudogi bodom-u qand-ey.
Qaddi baland-ey, qaddi baland-ey,
Sozi-yu, ko‘zi-yu bodomu qand-ey.*

Xonanda Jahongir Otajonov ijrosidagi “Qaddi baland” qo‘shig‘i yetarli darajada mashhur bo‘lishga ulgurgan. U bu qo‘shiq bilan ko‘pchilik muxlislarni mumtoz adabiyotimizning umridan eshitmagan g‘azali bilan qisman bo‘lsada tanishtira oldi, degan fikrlar ham bo‘ldi. Biroq bu qarashlar necha asrlar oldin yaratilgan mumtoz asarning matnini buzib kuylashga asos bo‘lmaydi. Bu Hofiz Xorazmiy ijodiga haqoratdek tuyuladi, nazarimizda.

Avvalo, mashhur qo‘shiqda Hofiz g‘azalining uch baytidangina foydalanilganini ko‘rishimiz mumkin. Lekin ana shu uch baytning so‘zlari ham to‘g‘ri, o‘z ma‘nosida

qo‘llanilmagan yoki yo‘q, uni tahlil orqali ko‘rib chiqamiz. G‘azalning birinchi bayti musiqada qanday qo‘llanilgan?

1-bayt:

*Qaddi sarvi uza zulfi kamande
Chu soldi, bo‘ldi jong‘a poybande.
(Mazmuni yuqorida berib o‘tilgan)*

Qo‘shiq:

*Qaddi sarvi uza, qaddi sarvi uza,
Qaddi sarvi uza zulfi kamondek.
Chuv, soldi chuv u, voy-bu chuv-chuv,
Shov-shuv boldi jonga boy band-ey.*

Ko‘rib turganingizdek ikki misra g‘azal to‘rt qator she‘r shakliga keltirilgan. Ma’nolariga keladigan bo‘lsak, bu misrada “kamandek” so‘zi “kamondek” so‘ziga o‘zgartirilgan. Bu ikki so‘z esa mutlaqo boshqa boshqa ma’nolarni anglatadi.

2-bayt:

*Yuzi ustindagi ul dona xol,
Yonar o‘t uzra erur chun sipande.*

Qo‘shiq:

*Yuzi ustidagi, yuzi ustidagi,
Yuzi ustidagi ul donai hol-ey.
Yonar ot uzra erur, yonar ot uzra erur,
Yonar ot uzra erur chun supand-ey.*

Bu misralarda g‘azalning “yuzi ustundagi” va “yonar o‘t uzra erur” misralari takroran keltirilgan va ma’no jihatidan bir xil.

Yuqorida aytilgan bir qator misrani tahliliga keladigan bo‘lsak, mazkur qo‘shiqning klip jarayoni nisbatan hammaga tanish. Unda ko‘rishingiz mumkinki, “zulfi kamande” so‘zini talaffuz qilar ekan klip jarayonida “o‘q-yoy” tasviri namoyon bo‘ladi. Lekin, “kamand” va “kamon” so‘zlari bir-biridan ancha farqli o‘laroq ma’nolari ham o‘zgacha. Ya’ni badiiy adabiyotda yorning zulfi emas aksincha, qoshlari kamonga o‘xshatilgan. “Kamand” forscha so‘z bo‘lib, Navoiy asarlari lug‘atida “tuzoq”, “sirtmoq” ma’nolarini ifodalashi aytiladi.

Xulosa qilib aytganda, “Hofiz she‘rlari tabiiyligi, samimiyligi, hassos bir muhabbat va yuksak badiyatga yo‘g‘rilganligi, mazmuni teran va serqatlamligi, falsafasining quyuqligi, nozik ishoralarga boyligi, uslubining murakkabligi uchun ham unga “*lison ul-g‘ayb*” — “*g‘oyibning tili*” sifatini berganlar. Hofiz Sharqda shunchalik shuhrat tutganki, uni muqaddaslashtirib, ilohiylashtirib, devonini fol kitobiga aylantirganlar. Shoir devoni madrasalarda maxsus darslik

sifatida o‘qitilgan. Sharqda hofizxonlik katta shuhrat qozongan”. Shunday ekan, ulug‘ Hofizimizning “g‘oyib tili”ga nisbatan mas’uliyatli bo‘laylik

Foydalanilgan adabiyotlar:

Сулаймонов М. (2018) Ҳофиз Хоразмий ижодининг Туркияда ўрганилиши . “*Жаҳон адабиёти*” *журнали*, (8) Б. 182.

Сулаймон Х. (1976) Ўзбек шоири Ҳофиз Хоразмий ва унинг Ҳайдарободдан топилган девони. Адабий мерос, (6) 34-43.

Хоразмий, Ҳофиз. Шеърятидан. Ўз *КПМК нашриёти*, (1980) 120 б.

“*Ҳаёт васфи*” (1988) Ўзбек адабиёти бўстони. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 13-226.

TOHIR MALIKNING “ODAMIYLIK MULKI”DA KAMOLOT ILMI

*Jalilova Mushtariy Qahramon qizi,
ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Iqboloy Adizova*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tohir Malikning “Odamiylik mulki” kitobida qo‘llanilgan maqollarning lingvopoetik xususiyatlari, uslubiy vazifalari, milliy va madaniy xususiyatlari, ularning inson hayotidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Frazeologik birliklar, semantika, madaniy stereotiplar, ko‘p ma’noli leksema

Abstract: In this article, the linguopoetic features, methodological functions, national and cultural features of the proverbs used in Tahir Malik's book "Odamiylik mulki" and their importance in human life are highlighted.

Key words: Phraseological units, semantics, cultural stereotypes, polysemous lexeme

Zamonaviy adabiyotning ko‘zga ko‘ringan namoyandasi Tohir Malik o‘z asarlarida til va madaniyat unsurlarini chuqur o‘rgangani bilan mashhur. Uning yozuvi til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirni o‘rganib, o‘quvchilarga jamiyat me’yorlari, an’analarivainsoniy tajribalarini chuqurroq tushunishni taklif etadi. Tohir Malikning adabiy ijodi til va madaniyatning o‘zgartiruvchi kuchidan dalolat beradi. Til xilma-xilligi, madaniy belgilar va ijtimoiy-siyosiy sharhlarni mohirona manipulyatsiya qilish orqali u kitobxonlarni introspeksiya va kashfiyotlar sayohatiga chorlaydi. Tohir Malik asarlaridagi lingvomadaniy birliklarning nozik tomonlarini ochib berish orqali inson tajribasining boyligi va murakkabligiga yanada chuqurroq baho beradi. Uning

asarlari butun dunyo bo'ylab tomoshabinlarni o'ziga rom etishda davom etar ekan, Malik zamonaviy adabiyotda badiiy yuksaklik va madaniy aks sado chirog'i bo'lib qolmoqda.

V.V.Vorobyov shunday yozadi: “Bugungi kunda lingvokulturologiya-bu ma'lum bir tarzda tanlangan madaniy qadriyatlar to'plamini, nutqni yaratish va idrok etishning jonli kommunikativ jarayonlarini, lingvistik shaxs va milliy mentalitetni tarbiyalash, dunyoning lingvistik qiyofasini tizimli ravishda namoyish etish, ta'lim va intellektual vazifalarning bajarilishini ta'minlaydigan yangi filologiya fani sifatida qayd etilishi mumkin. Shunday qilib, lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro ta'siri va ta'sirini aks ettiruvchi murakkab fan bo'lib, bu jarayon lingvistik va lingvistik bo'lmagan birliklarning butun tuzilishi sifatida namoyon bo'ladi” (Tohir Malik, 2019).

Shu bilan birga, madaniyat xalqning turmush tarzi, uning ma'naviy va moddiy haqiqati sifatida tushuniladi. Lingvokulturologiya lingvofolkloristika, etnolingvistika, tilshunoslik va mintaqashunoslik bilan kesishadi, lingvosemiotika va boshqalar, shuningdek, etnografiya, etnologiya, mintaqashunoslik, mifologiya, madaniyatshunoslik, odob-axloq, dinshunoslik va boshqalar bilan namoyon bo'ladi. Frazeologik birliklar – umumiy yaxlit ma'nosi qisman ularning tarkibiy qismlarining semantikasi bilan bog'liq bo'lgan, majoziy ma'noda ishlatiladigan turg'un birikmalardir. Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbai sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Frazeologizmlarning semantikasida xalq madaniyati rivojining uzoq jarayoni aks etadi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea hodisalar, axloqiy va ma'naviy-madaniy me'yorlar, diniy tasavvurlar, milliy an'ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar o'z aksini topgan bo'lib, ular avloddan avlodga uzatiladi. Bir ma'noli frazeologik birliklar xuddi bir ma'noli so'zlarga o'xshab kelib chiqadigan ma'nosi bir ma'noli bo'ladi. Masalan, bir yoqadan bosh chiqarmoq iborasi, hamjihat bo'lmoq” degan bitta ma'noni beradi. Ko'p ma'nolari frazeologik birliklar ham ko'p ma'noli leksemalarga o'xshab polisemantik ma'noga ega bo'ladi. Ko'p ma'noli iboralarning ko'chma ma'nolari ikkitadan beshtagacha borishi mumkin. Masalan, yo'lga tushmoq: jo'namoq, ketmoq; to'g'ri yo'lga tushmoq yoki hammasi yaxshi bo'ladi ma'nosida keladi. Barcha jonli tillarda bo'lgani kabi o'zbek tilining rivojlanishida ham og'zaki ham yozma adabiyotning roli beqiyosdir. Badiiy adabiyotda nutq vositalarining barchasi poetik tasvirda ishtirok etadi. Shularning biri sifatida frazeologik birliklar badiiy adabiyot va badiiy nutqda o'ziga xos o'ringa ega.

Mohir yozuvchi Tohir Malik qalamiga mansub, ma'naviyat, tarbiya va iymon-e'tiqod masalalariga bag'ishlangan “Odamiylik mulki” asarini, “Axloq” kitobi” deb atashimiz ham mumkin. Tohir Malik bu asarda xalqimiz tomonidan yaratilgan, o'ziga xos obrazni ifoda etadigan frazeologik birliklarni badiiy adabiyotda juda katta mahorat bilan qo'llagan. To'g'ri tanlangan

frazeologik birlik asar mohiyatini o'zgacha bir ruh kasb etadi. Bu esa asarni yanada ta'sirli va mukammal bo'lishini ta'minlagan.

Tohir Malik taniqli tilshunos va madaniyat targ'ibotchisi bo'lib, o'z faoliyatini til va madaniy birlikni targ'ib qilishga bag'ishlagan. Uning fikricha, til odamlarni bog'lash va turli madaniyatlar o'rtasida tushunishni rivojlantirish uchun kuchli vositadir. Tohir Malik o'zining tadqiqoti va targ'iboti orqali tillar va madaniyatlar xilma-xilligini nishonlashorqalito'siqlarni yo'q qilish va uyg'unlikni targ'ib qilishni maqsad qilgan. Uning ishi hamjamiyatlaro'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etish va global birlik tuyg'usini targ'ib qilishda muhim ta'sir ko'rsatdi. Tohir Malik o'z asarlarida til va madaniy birliklarni o'rganishi bilan mashhur bo'lgan taniqli rassomdir. U ko'pincha chuqurroq ma'no va hikoyalarni yetkazish uchun til va madaniyat elementlarini o'z ichiga oladi. Malik o'z san'ati orqali til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini o'rganadi, ular bizning shaxsiyatimizni qanday shakllantirishi va qarashlarimizga ta'sir qilishini ta'kidlaydi. Uning asarlari ko'pincha til va madaniyat haqidagi an'anaviy tushunchalarni shubha ostiga qo'yadi, tomoshabinlarni o'zlarining madaniy va lingvistik kelib chiqishi haqida savol berishga va mulohaza qilishga chorlaydi. O'z san'atida til va madaniy birliklarni o'z ichiga olgan Malik rang-baranglikni targ'ib qiluvchi va muloqotga undaydigan boy va o'ylantiruvchi vizual tajriba yaratadi. Tohir Malik lingvomadaniy birliklarni o'rganuvchi asarlari bilan tanilgan taniqli muallif. Lingvomadaniy birliklar til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini bildiradi, bu yerda til madaniy amaliyotlar, qadriyatlar va o'ziga xoslikni aks ettiradi va shakllantiradi.

Xulosa qilib aytganda, Tohir Malikda "Odamiylik mulki" asarida qo'llanilgan maqollarining lingvokultural tadqiqi o'zbek millatining madaniy xususiyatlarini o'rganishga imkon beradi. Har bir tilning frazeologik qatlami o'sha til egasi bo'lmish xalqning urf-odatlar-yu, turmushini, dunyoqarashini aks ettiradi. Bundan tashqari, obrazli, mazmundor, ta'sirchan va bo'yoqdor iboralar nutqimiz ko'rki, tilimizning boyligidir. Bugungi kunda tilshunosligimiz oldida frazeologik iboralaridagi darajalanish, giponimiya, ierarxonimiya kabi semantik munosabatlarni o'rganish va tadqiq etish asosiy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Tohir Malik. (2019) *Murdalar gapirmaydi*. "Sharq" nashriyoti.

Rahmatullayev Sh. (1996) *O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari*. Toshkent.

Rahmatullayev Sh. (1970) *Nutqimiz ko'rki*. Toshkent.

Tursunov U va boshqalar. (1992) *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent.

Tilavova M. *Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asarida qoʻllanilgan frazeologik birliklarning funksional jihati. Science and innovation in the education system, 27 (5), 197-203.*
<https://doi.org/10.5281/zenodo.10472607>

“QISASI RABGʻUZIY”DA DOʻZAX TASVIRI

Keldiyorova Xumora Jamoliddin qizi

ToshDOʻTAU OʻTA 2-kurs talabasi

xkeldiyorova5@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d, Prof. Margʻuba Abdullayeva

Annotatsiya: Ushbu maqolada oʻzbek mumtoz adabiyotining yorqin namoyondasi Nosiruddin Rabgʻuziy asarida tasvirlangan doʻzax tasviri, asardagi hikoyatlar orqali badiiy obrazlar taʼrifi va doʻzax tasnifi berilgan. Muammoni oʻrganishda adib yozgan “Qisasi Rabgʻuziy” va Dantening “Ilohiy komediya” asaridan foydalanilgan.

Kalit soʻzlar: Rabgʻuziy, “Qisasi Rabgʻuziy”, doʻzax, paygʻambarlar, tasvir, tahlil, Dante, “Ilohiy komediya”

Abstract: In this article, the image of hell depicted in the work of Nasiruddin Rabguzi, a bright representative of Uzbek classic literature, the definition of Bedouin images and the classification of hell are given through stories. “The Tale of Rabguzi written by the writer and Dante’s “Divine Comedy” were used in the study of my problem

Key words: Rabguzi “The Tale of Rabguzi”, hell, prophets, image, analysis Dante, “Divine Comedy”

Doʻzax, jahannam-diniy taʼlimotlarga koʻra, din talablarini bajarmagan gunohkorlar yaʼni foni dunyoda qilgan ayblari uchun oxiratda jazolanadigan odamlarning boradigan joyi. Bu tushuncha yahudiylik, xristianlik va islom dinlarining asosiy tushunchalari hisoblanadi. Nosiruddin Rabgʻuziyning “Qisasi Rabgʻuziy asarini Nosiruddin Toʻqbugʻa iltimosiga koʻra yozadi. Asar jami 72 qissadan iborat. Asarni oʻqigan kitobxon Iso, Muso, Sulaymon, Nuh, Muhammad va Dovud kabi 33 ta paygʻambarlarga duch keladi. Bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalardan maʼlumki, Nosiruddin Toʻqbugʻa ushbu qissani yozishga buyurganda “Oʻqimaqgʻa keraklik, oʻrganmakka yarogʻliq” paygʻambarlar qissalaridan tashkil topishi kerakligi haqida aytadi. Rabgʻuziy ham aynan paygʻamlarga bogʻlagan holda asarning asl mohiyatini yuzaga chiqargan.

Asarda Alloh taolo butun olamni olti kunda yaratadi “Qisasi Rabgʻuziy” asarida mana shu olti kunni qanday taqsimot bilan boʻlinganini koʻrib chiqamiz. Alloh taolo yakshanba kuni koʻklamni yaratdi, dushanba kuni oyni, yulduzlarni, kunni yaratdi, seshanba kuni qush-qurtlarni, farishtalarni yaratdi, chorshanba kuni suvlarni, bulutlarni, ellarni yaratdi, payshanba kuni ujmo

(jannat), tamug' (do'zax)ni, rahmat va azob farishtalarini yaratdi. Shu o'rinda Muhammad Sharif Gulxaniyning "Zarbulmasal" asarida do'zaxni saqar deya tilga olganini yodga olib ketamiz. Juma kuni odamni yaratdi. Shanba kuni hech narsa yaratmadi. Aynan mana shu ma'lumotlar "Val-qavlu fis-samovati val-arzi" hikoyatida berib o'tilgan (E.Fozilov va boshqalar, 1990).

"Qissasi Rabg'uziy" asarida berilgan yerlarning sifatida do'zax tasviri alohida ahamiyat kasb etadi. Ilk qavat yerni *Ramko* dedilar. *Aqim* otliq ustida yetmish ming xalqada turadi. Har bir xalqani yetmish ming farishtalar tutib turadi. Ikkinchi qavat yerni *Julza* deb ataydi. Uning ichida do'zax chayonlari bor. Bu yerning chayonlari tuyalarga teng kelar. Shu darajada bahaybat chayonlardir. Har bir olti yuz oltmish bo'yin, har bir bo'yinda olti yuz oltmish bosh, har boshida olti yuz oltmish zaharli olma turadi. Ulardan biri bu dunyoga chiqib qolsa, butun dunyo halok bo'ladi. Uchinchi qavatdagi yerni *Arqa* deb, ataydi. Bu yerni ichida har biri *Kof* tog'idan ham kattaroq bo'lgan urumlar bor. To'rtinchi qavat yerni *Harna* deydi. Uning ichida do'zax ilonlari bordir. Har bir ilonning ming tishi bo'lib, har bir tishi xurmo daraxtidek keladi. Har bir tishining ostida esa, og'u bilan to'la o'n sakkiz olma bor. Endi beshinchi qavat haqida to'xtaladigan bo'lsak, bu qavat yerini *Malso* deb ataymiz. Bu yerning ichida do'zax toshlari bor. Oltinchi qavat yeri *Sijjin* bo'lib, uning ichida do'zaxiylarning joni saqlanadi. Yettinchi qavat yer *Ajibo*. Iblis shu yerda yashaydi, har yilda bir chiqadi va qaytib kirib ketadi. Bu yerlarda har bir kunning uzunligi besh yuz yilga teng hisoblanadi. Albatta tasavvurga sig'dirish juda qiyin. Jahon adabiyotining yorqin vakilidan biri Dante Aligeri bo'lib, u o'zining "*Ilohiy komediya*" asarida do'zax tasvirini mohirona yo'l bilan yoritib bergan. Dantening ushbu asari uch qismdan iborat: "*Jahannam*", "*Arosat*" va "*Jannat*". Bizning o'zbek tiliga bu asarni Abdulla Oripov tarjima qilgan. Abdulla Oripov tarjimasi bilan biz asarning do'zax qismini o'qish imkoniyatimiz mavjud, Dante ham Rabg'uziy singari do'zaxni tasavvurida to'qqiz tabaqaga bo'lib chiqadi. Har bir tabaqada esa gunohlariga yarasha odamlar azob chekadi. Asar qo'shiqlarga bo'lib chiqilgan. Har bir qo'shiqda do'zaxning tabaqalari bo'lib, ustoz bilan birgalikda mana shu tabaqalarga sayohat qiladi. Ana endi "*Ilohiy komediya*" asarida berilgan shaxslar haqida gapiradigan bo'lsam, Yuliy Sezar, Aristotel, Platon, Suqrot, Homer, Vergiliy- Dantening ustoz va boshqalar ham ularning orasida bor edi. Dantening qahramonlari ham oddiy odamlar emas edi. Dante ham bu hayotda qilgan amallarimiz orqali haq ekanligimizni aytadi, tabaqasi turli bo'lsa ham bajargan yaxshi va yomon ishlar orqali do'zaxning har xil makonlari kashf etilgan, "Qisasi Rabg'uziy"da hikoyatlarning eng muhim jihati ham do'zax va jannatning borligiga qaratilgan. Xo'sh nega jannat va do'zax bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan? Do'zax-fors tilida, jahannam-arab tilidagi ma'nosidir. Tagsiz, tubsiz, chuqurlik, jar degan, ma'nolarni anglatadi. "Albatta, Alloh barcha munofiq va kofirlarning hammasini jahannamda jamlaguvchidir" (*Niso surasi, 140-oyat*).

Do‘zaxning *Jahannam* degan nomi (Arab tilida) borligini bildek. Bundan tashqari, yana *Jahim, Saqar, Nor* va hokazo nomlari bor. Norning arab tilidagi ma‘nosi-olovdir. Alloh taolo Qur‘oni Karimda shunday marhamat qiladi:”Kim Allohga va uning chegarasidan tajovuz qilsa, U zot uni abadiy qolish uchun do‘zaxga kiritadi. Va unga xorlovchi azob bordir” (*Niso surasi, 14-oyat*). Bu oyatda daxshatli olov va to‘xtovsiz azoblar do‘zaxga tushgan odamning boshidan yog‘dirilishi haqida so‘z bormoqda. Yuqorida “Qisasi Rabg‘uziy asaridan keltirilgan parcha ushbu oyatga yaqqol misol bo‘la oladi. Rabg‘uziy do‘zaxda o‘tgan har bir kunning uzunligi besh yuz yilga teng bo‘lishi haqida ta’kidlagan. Shu o‘rinda do‘zaxni *Molik* ismli farishta boshchiligidagi farishtalar qo‘riqlashi haqida aytishimiz lozimdir. Do‘zax ahliga jannatdagi joylarni ko‘rsatib: ”Agar mo‘min bo‘lganingizda joyingiz shu yerda bo‘lur edi”, deyilgan, kun hasrat-nadomat kuni hisoblanadi. (A. Mansur, 308). Qur‘oni Karimda berilgan sura va oyatlar biz uchun eslatma shaklidir. Rabg‘uziyning “*Farishtalar;jinlar va odamlarning yaratilishi haqida so‘z*” hikoyatida Alloh taolo jahannam ichida ikkita mahluq yaratdi (Rabg‘uziy,1990). Ulardan biri erkak arslon suratida bo‘lib, oti *Jablit*. Ikkinchisi esa urg‘ochi bo‘ri suratida oti *Tablit*dir. Hikoyatning davomida Jabroil alayhissalomga farmon beriladiki, Tablit bilan Jablitning birga nikohlanishi. mahluqotlar ichidagi birinchi nikohlanish shu nikoh edi. Ulardan egizak nasllar dunyoga kela boshlaydi. Tablit va Jamlit yettinchi farzandlariga *Xoris* deb, ism qo‘yadilar. U voyaga yetdi va unga atalgan qizga nikohlanmadi. Bundan o‘pkalagan Xoris do‘zaxning burchagiga o‘tiradi-da, ibodat qila boshlaydi. U ibodatlarini qoldirmaydi, ibodatida qoyim turadi. Ko‘p yillar ibodat qilgach, Alloh taolo uni oltinchi qavat osmonga ko‘taradi. Keyin esa beshinchi qavatga ko‘taradi. Shu tarzda ibodat qilgan Xorisning Mashriqdan Mag‘ribgacha sajda qilmagan bir qarich joyi ham qolmaydi. Shundan so‘ng, u osmonga chiqdi. Ibodatlarining mahsuli sifatida Alloh uni jannatga kiritdi. Jannatda Xoris farishtalarga ustod bo‘ldi. Shundan so‘ng, uning oti *Azozil* bo‘ldi. U istasa jannatga kirar, istasa osmonlarga ko‘tarilardi. Allohning izmida, albatta, yaxshi amal va xatti-harakatlar orqali do‘zaxiy yoki jannatiy bo‘lishimiz isbotlangan. Inson Jannatning go‘zalliklarini tasavvuriga sig‘dira olmagani kabi do‘zaxning ham azoblarini ko‘z oldiga keltira olmaydi. Biz olayotgan har bir nafasimiz uchun javob berar ekanmiz, har bir qilayotgan ishimizni isloh qilishimiz kerak. Har bir kunimizdan yakuniy javoblarni olib, oxirat kuni uchun tayyor bo‘lishimiz darkor. Rabg‘uziy ham biz uchun bu anglamlarni yetqazib berishda payg‘ambarlar tarixiga nazar soldi. Ular bosib o‘tgan yo‘lni bizga yorqin nur sifatida ko‘rsatdi. Insonning har bir bosib o‘tgan yo‘li o‘zi uchun balki atrofdagilar uchun ham haqiqiy ibrat maktabi bo‘lishini isbotlab berdi. Bundan kelib chiqadiki, “Qisasi Rabg‘uziy”da berilgan har bir hikoyat tom ma’noda jannat va do‘zax ko‘rinishini ochib berishda katta qurol sifatida ishlatilgan. Rabg‘uziy esa o‘z oldiga qo‘yilgan va yozilishi kerak bo‘lgan asl ma‘noni yetqazib bergan adibdir.

Xulosa sifatida, har bir odam o‘z qalbini isloh qilgan holda, amallarini ziyoda qilishi kerak. “Qisasi Rabg‘uziy”da berilgan har ma’no do‘zax daxshatlarini eslatib turishi lozim. Bu asarni o‘qigan har bir odam o‘zini tom ma’noda isloh qilishi va oxirat kuni bor ekanligiga ishonib yashashi zarur. Bunga misol tariqasida yashab o‘tgan payg‘ambarlar va xalifalarimizning hayot yo‘llarini chuqur o‘rganmoqlari kerak. Zero, yaxshi amal qilguvchilar va yaxshilikka undaguvchilar Allohning ezgulik nurini tarqatuvchi bandalaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

E. Fozilov, A.Yunosov, H.Dadaboyev .(1990).Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. “Yozuvchi” nashriyoti. – Toshkent.

Dante. (2001) “Ilohiy komediya”.A. Oripov tarjimasi.G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.Toshkent.

www.ziyouz.sayt kutubxonasi. “Qisasi Rabg‘uziy”tarjimasi

Azon.uz sayti

Ә.ТӘЖІБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ДАМУ ЖОЛЫНДАҒЫ ІЗДЕНИСТЕРІ

*Ламкадирова Улбала Ералы қызы,
ШМПУ ҚТА I курс студенті
ulbalalamkadirova@gmail.com*

Ғылыми жетікші: Phd, Байзаков Жандос

Аннотация. Қазақтың айтулы ақыны Әбділдә Тәжібаевты қалың оқырман қауым қазақ драматургиясы тарихын зерттеуші және дарынды драматург ретінде де жақсы біледі. Ол – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Оның қаламынан туған 30-дан астам поэма мен өте көп мөлшердегі өлеңдері қазақ әдебиетінің қыруар қазынасына қымбат дүниелердің бірі болып қосылды. Соның ішінде «Күй атасы», «Ақын», «Абыл», «Портреттер», «Оркестр», «Толағай», «Мархума» деп аталатын дастандарын ерекше атап өтпеске болмайды. Бұлардың бәрі, ақынның көптеген сыршыл өлеңдері сияқты, әдебиетіміздегі лирикалық поэмалардың озық үлгілері болып табылады.

Кілт сөздер: драматургия, әдебиеті. қазақ фольклоры, салт-дәстүрлер, ауыз

Abstract. Abdilda Tajibayev is one of the king pins of Kazakh Theater. He has goy important studies also about theater addition to his poems. Tajibayev made a significant contribute to Kazakh Theater with his dramas. Dramas which he wrote made a tremendous influence and took place in theater of Soviet Union countries. He has got researchs about theater history and Kazakh Theater history. His dramas are important studies reflecting his term. His studies aren’t only dramas reflecting his term, they are also literal work reserving their importance. In this paper, studies which Kazakh theater writer Tajibayev has wrote to

improve the Kazakh theater are examined. And this study is focused on his important dramas reflecting his term.

Keywords: Kazakh folklore, drama, traditions, Kazakh literature.

Қалың оқырман қауым бұл шығармалардың денін кезінде «Жаңа ырғақ», «Аралдар», «Кешеден бүгінге», «Жартас», «Жаңа өрімдер», «Құрдастар», «Толағай» тәрізді жыр кітаптары, бес томдық шығармалар жинағы арқылы оқып тұрды. Бұлардан бөлек, акын-драматургтің «Жомарттың кілемі», «Дубай Шубаевич», «Майра», «Жалғыз ағаш орман емес», «Той боларда», «Көңілдерестер», «Біз де қазақпыз», «Халқым туралы аңыз», «Жартас», «Қыз бен солдат», «Монологтар» секілді пьесалары әр жылдары, кейде тіпті әртүрлі варианттармен М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрында, Ғ.Мүсірепов атындағы қазақ академиялық жастар мен балалар театры мен республикалық ұйғыр театрының сахналарында бірнеше дүркін қойылды. Мұның арғы жағында ол ғалым ретінде дүниеге «Өмір және поэзия», «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы», «Жылдар, ойлар» деген секілді бірқатар байыпты да салиқалы талдау еңбектерін әкелді. Аталған жұмыстардың туған әдебиетіміз бен оның сын жанрын, драматургия мен театрды дамытуға қосқан үлестері ұшан-теңіз. Бұдан әрі зерттеуші Абай мұраларының ерекшеліктері мен құндылықтарын халыққа кеңінен жеткізу мақсатында айтарлықтай өнімді жұмыс жасады. Атап айтқанда, 1940 жылы 17 қазанда «Екпінді» газетінде «Абай және қазақ совет поэзиясы», 1945 жылы 19тамызда» Социалистік Қазақстан» газетінде «Абай және қазақ әдебиеті» деп аталатын мақалаларын жариялап, оларда қазақтың жазба поэзиясының негізін қалаған ұлы акын өлеңдерінің көркемдік сипаттары мен шеберлігі өлшемдері туралы кеңінен әңгімеледі. Акын-ғалым мұнымен шектеліп қалған жоқ, бұдан әрі күнделікті баспасөз беттерінде жарияланып тұрған мақалаларында Абай мұрасын ұдайы жинастырып, оны дұрыс талдай білуді, оқырман қауымға соның тиімді жақтарын үзбей жеткізіп тұруды мәселе етіп көтеріп отырды. Бұл үшін алдымен Абай мұрасын жүйелі зерттеумен шұғылданатын арнайы ғылыми мекеме болуы керек. Қазіргі жағдайда орталықтың қызметін акын музейі атқара алады. Қоғам алдына осындай салиқалы міндет жүктей білген зерттеуші ғалым хакім Абай жырларын зерттеп, талдаушылардың алдыңғы қатарынан табылды. Осының негізінде кейін «Өмір және поэзия» деген атпен қайта басылып шығатын «Қазақ лирикасы тарихынан» деген монографиялық еңбек пайда жарық көрді. Аталмыш кітаптың екінші тарауы түгелдей дерлік Абайдың әсем сазды лирикасын талдауға арналды.

Акын-ғалым Әбділда Тәжібаевтың бүкіл ғұмыры бойына жазған барша елеулі еңбектері арасында оның 1971 жылы баспадан шыққан «Қазақ драматургиясының дамуы

мен қалыптасуы» атты монографиясының алатын орны үлкен. Ол қазақ тілінде бұл саладағы ең алғаш шыққан толымды зерттеу еңбектерінің бірі болды. Қаламгер докторлық диссертациясының негізінде жазылған бұл зерттеуінде көне грек дәуіріндегі мәдениет ошағының қалай бүрк етіп жанғанынан тартып, өткен ғасырдың екінші он жылдығы шамасында қаза жерінде де бүршік ата бастаған театр мен драматургияның тарихын тереңінен қаузады. Өзінің бастауын халықтық салтанатты салт-ғұрып ойындарынан алатын, негізін көп адамның қосылуымен шырқалатын хор құрайтын грек драмасына ұқсас параллельдердің қазақ сахна өнерінен табылып қалатынын барынша ыждағатты тілмен баяндап береді. Ә.Тәжібаевтың шығармашылық жолында драматургияның орны бөлек, деп жазды белгілі театртанушы Б.Құндақбаев осы орайда. – Ол пьеса жазудан бөлек, басқа тілден қазақшаға аударумен қатар, оның теориясы мен тарихы мәселелерімен айналысқан ғалым. Драматургия саласындағы мол еңбектің нәтижесінде оннан астам пьесалар жазып, театр репертуарын жасауға үлкен еңбек сіңіріп кеткен жазушы-драматург. Әбділда Тәжібаев 30-шы жылдардан әдебиетпен дендеп айналыса бастады. Ал драматургияға 40-шы жылдардың басында ұстазы М. Әуезовтің қолдауымен келді. Оның ұлы жазушымен бірге жазған «Ақ қайың» деген пьесасы республикалық конкурста бәйге алды. Ол Қазақстанда кеңес өкіметінің нығая барысы мен азамат соғысы күндерінен желі тартады. Бірақ осы жылдыра басталған ел мен әдебиет төңірегіндегі зобалаңдар мен дүрлігістер жаңа шығармашылық жолына түскен жас қаламгерді де айналып өте алмады. Ол көп жағдайда соның бел ортасында жүрді. Арасында қателескен кездері де болды, қатарластарына қолдау көрсеткен кездері де болды. Әбділда Тәжібаевтың драмалық шығармаларының ішіндегі ең шоқтығы биігі, көркемдік келбеті келістісі, тақырыбы толымдысы, сөз жоқ, «Майра» пьесасы. Бұған оның сонау өткен ғасырдың 50-ші жылдарының ортасынан бері қазақ сахнасынан түспей келе жатқаны бірден-бір дәлел. Біздіңше, оның мұндай дәрежеге жетуінің бірнеше себебі бар. Біріншіден, оның персонаждары мен тақырыбы нақты өмірден алынған. Онда көрініс беретін, қимыләрекетке қатысатын кейіпкерлердің барлығы да өткен жүзжылдықтың бас жағында өмір сүрген адамдар. Мұнда қиялдан алынған, ойдан шығарылған ештеңе жоқ. Сонысымен де тартымды болып көрінеді. Екіншіден, драматург бұл пьесасын ең соңғы вариантын жасағанға дейін үнемі түзетіп-күзетумен, қырғап-жаңартумен, жетілдіріп-толықтырумен болды. Үшіншіден, бұл тақырып оған дейін де екі рет екі автордың жазуларымен пьеса болып шығып, сахна төрінде орындалды. Бірақ олардың екеуі де айтарлықтай табысқа жете алмады. Соның салдарынан сахнада ұзақ тұрақтай алған жоқ. Сосын көрермен қабылдамаған, мамандар қолдамаған қойылымдардың ғұмырлары тым қысқа болды. Драматург бұл пьесаны 1956 жылы жазған. Автор оған 1969 жылы қайта

оралып, «кейбір көріністеріне өзгерістер енгізеді, сол кезеңнің талабына сай оның әлеуметтік мазмұнын тереңдетуге баса көңіл аударған. Ө.Тәжібаевтың «Қыз бен солдат», «Монологтар» деп аталатын пьесалары сол кезде қазақ драматургиясына енген. Жаңалық ретінде бағаланды. Оларда қазақ драматургиясына Тән байырғы дәстүрлі шешімдер мен әдістер кездеспейді. Мысалы, «Қыз бен солдаттағы» жалдамалы солдат пен гүл сатушы қыздың арасында тұтанған махаббат Америка Капиталы жайлаған елдің ұл-қыздарының тағдыры қалай. Болатынын философиялық түйіндеулермен көрсетіп береді. Оның мазмұнын адамгершілік, махаббат, ар, гуманизм сезімдері сияқты құндылықтар құрайды. Пьесаның идеялық-көркемдік мазмұны осыларды ашуға бағыт ұстайды. Пьесада оқиға екі орталық герой арқылы өрбіп, қалған жанама кейіпкерлерді шарпып отырады. Сыншылар туындыға «публицистикалық-драма поэма» деген анықтама беріп отыр. Ал «Монологтар» қазақтың ұлы перзенттерінің өмірі туралы поэтикалық толғаныстардан құралады. Олар күнделікті өмірде көрініс берген жайттар жөнінде ащы шындықты сорпаның бетіне шығарады. Соның ішінде, Сәкен Сейфуллинге арналған монологтар өте көркем жеткізілген. Онда сонау бір ауыр жылдардағы ақынның бастан кешкен трагедиялық жағдайы мен көңілкүй әуені өте әсерлі берілген. Ө. Тәжібаевтың қаламынан туған туындылар арасында «Дубай Шубаевич», «Той боларда» деп аталатын комедиялардың да қазақ драматургиясын дамытуға қосқан үлестері орасан зор. Олар кезінде комедия мен сатира жанрының сырын меңгерудегі үлкен ізденіс ретінде бағаланды. Соның ішінде «Дубай Шубаевич» жазушының сатиралық комедия жанрында ғана емес, жалпы ең соңғы пьесасы болып шықты. Пьеса тартымды тілмен жазылған. Оқырманын ұдайы еліктіріп отыратын қызғылықты желісі бар. Онда жасалған сан қырлы образдардың орындары ерекші, ал жазудың сатиралық үлгісіндегі мәтіні өзінше өзгешелікке ие. Комедияны мазмұны тұрғысынан қаратартымды оның өн бойында күлкі де, күйініш те – бәрі де бар. Алайда, пьеса төңірегінде туған пікір алуандығы да байқалады. Соның ішінде оны драматургтің ең нашар пьесасы есебінде бағалаушылар да табылды. Бір пікірді білдірушілер «бұл Ө. Тәжібаевтің аса сәтсіз, тым үстірт жазылған туындысы» десе, екіншілері «мазмұны жоқ, кескіні бар жанды қуыршақтар жаулаған жалған пьеса» деген айып тақты. Бірақ қалай дегенде де, шығарма көтерген тақырыбы мен идеясы жағынан келгенде, сол тұстағы драмалық туындылардан төмен болған жоқ. Ондағы мал шаруашылығы институтында орын алған талант-тараж Ө. Тәжібаевтың Қазақ драматургиясын Дамыту Жолындағы Ізденістері жағдайы, осыған орай туындаған ішкі текетірес пен араздық Ешкімді бей-жай қалдыра алмас еді. Пьесадан білім құғанның биіктің үстінде, тақ құғанның таластың ішінде қалатынына көзің жетеді. Сол сәттерді пайымдата білген. Комедия өзінің жанрлық талаптары мен ерекшелігін де жақсы сақтап қалған. Оның

тілі жеңіл, өткір, тапқыр, татымды, түсінікті, ал персонаждарының келбеттері шынайы шыққан. Зерттеуші Құлбек Ергөбектің жазуынша, сол кездері КСРО Жазушылар одағында осы шығарманы талқылаған жиналысының стенограммасы сақталып қалған екен. «Біз стенограмманың көшірмесін алдырып таныстық, – деп жазады ол. – Талқылауға Н.Погодин, И.Сельвинский, Я.Смеяков, М.Светлов секілді сен тұр, мен атайын сайыпқыран қаламгерлер қатысыпты. Бір ғана кісінің пікірін келтірсем, театр ленинианасын жасаған атақты драматург Николай Погодин: «Егер де осы шығарманы орыс драматургы жазған болса, дүниеге ұлы шығарма келді деп жаһанға жар салар едік. Өкінішке қарай бұл шығарманы орыс жазушысы емес, ұлт жазушысы жазып отыр ғой», – дерпті... Шығарманың шын бағасын осыдан-ақ аңғартуға болады емес пе?!» қазір қарап тұрсақ, Әбділда Тәжібаев осындай ауыр соққылардан кейін боркеміктеніп, кері кетпей, қайта өршелене алға ұмтылған сияқты. Ол елуінші жылдардың ортасына қарай шығармашылық жағынан нағыз кемеліне келді. Мұндай кемелдену оның поэзиясынан да, драматургиясынан да көрінді.

Қорыта айтқанда «Ә.Тәжібаевтың драматургиялық шығармалары үлкен ақындық толғаныспен жазылған. Сондықтан оның пьесалары жеңіл оқылады, – деген ой білдіреді Б.Құндақбайұлы. – қызғылықтығымен, оқушыны көркемдік оқиғаларының әсерлігімен тартады. Пьесалардың көркем де шебер жазылуы автордың тіл байлығының молдығын танытады. Ә.Тәжібаев пьесаларынан поэзия есіп тұрады, ақындық толғаныс, ойтереңдігі, публицистикалық өткірлік еркін сезіледі». (Құндақбайұлы) Біздің бұған қосып-аларамыз жоқ. Ақын-драматург Ә.Тәжібаевтың қазақ драматургиясын дамытуға жазушы ретінде де, ғалым ретінде де, зерттеуші ретінде де қосқан үлесі ұшан-теңіз. Ол драматургиялық шығармаларында образ жасаудың да шебері атанған жазушы. Мұның драматургтің жоғарыда біз сөз еткен барлық туындыларындағы геройлар айғақтап бере алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Ергөбек Қ. (2009). Толағай ақын, толастамас жыр // Сыр бойы. Жыл

Құндақбайұлы Б. (2006). *Театр туралы толғау*. Алматы: Өнер баспасы

Қазақ театрының тарихы. (1978). 2т Алматы; Ғылым

Сұлтанова Ж. «*Майра*» драмасы – маңызды шығарма // Сыр бойы. – (2009) жыл, қазан – 17.

Тәжібаев Ә. (1971). *Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы*, Алматы: Жазушы.

LUQMONI HAKIM VA O‘ZBEK ADABIYOTI

*Mahmudova Nilufar Nek qizi,
ToshDO‘TAU OTATF 4-kurs talabasi
mnilufar40@gmail.com*

Ilmiy rahbar: katta o‘qituvchi, D.I.Nazarova

Annotatsiya. Ushbu maqolada Luqmoni hakim obrazi badiiy adabiyotimizga kirib kelishida xalq og‘zaki ijodi, undagi rivoyat va hikoyatlarning qay darajada o‘rni borligi tahlil qilinadi. U haqida turli ibratli hikoyat, qissa va matallar vujudga kelgan bo‘lib, ularning barida Luqmoni hakim hidoyatga, haq yo‘lga boshlovchi rahnamo sifatida tilga olinishi bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: Luqmon, hakim, obraz, donishmand, hikoyat, rivoyat, folklor, rahnamo.

Abstract. This article analyzes the role of folklore, narratives and stories in the image of Luqmoni Hakim in our fiction literature. Various exemplary stories and proverbs have been written about him, and in them Luqman is mentioned as a guide to the right path.

Keywords: Luqman, hakim, image, wise man, story, narration, story, folklore, follower.

Luqmoni hakim – o‘zbek adabiyoti tarixida ulug‘ hakim va donishmand inson sifatida hamda nasihatlari bilan tanilgandir. U nomi muqaddas Qur‘oni Karimda zikr etilgan muhaqqiq olim inson. Luqmoni hakimning o‘g‘liga qilgan nasihatlari esa islomiy va‘zning betakror namunasi sanaladi. Sharq musulmon xalqlari uning nomini asri saodatdan beri ezgu sifatlar ila zikr etishib, ilm-u donishning yetuk vakili o‘laroq e‘zoz etib kelishadi. Shu sababli ham qay bir musulmon xalqda bu zot xususida turli xildagi ibratli hikoyat, qissa va matallar vujudga kelgan bo‘lsa, ularning barida Luqmoni hakim hidoyatga, haq yo‘lga boshlovchi rahnamo sifatida tilga olinadi.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, Luqmoni hakim siymosi payg‘ambarlar davridan beri barhayot. Uning el-ulusni to‘g‘rilik, ezgulikka yetaklashlari, hakim sifatida kishilarning og‘ir kuniga yarab, hech kim davosini topolmagan dardning Alloh marhamati bilan oddiy giyoh va dorivorlar orqali davosini topishlari, nasihatlari bilan hidoyat yo‘lini ochib, hamrohi yaxshi amallar bo‘lgani asrlar osha xalqimizning ijodiy merosini boyitgani holda badiiy adabiyotimizga ham ko‘chib turli nazm va nasr shaklida kirib keldi. Ushbu tarix buyuk tasavvuf olimi Muhammad G‘azzoliy asarlaridan boshlanib, Nosiriddin Rabg‘uziy, Alisher Navoiy, Mirxond qo‘lyozmalarida davom etdi.

Avvalo, bizgacha yetib kelgan xalq og‘zaki ijodining ko‘p tomli “Luqmoni hakim (ertaklar, naqlar, kulgi-hikoyalar, latifalar)”ni oladigan bo‘lsak, unda Luqmoni hakim el orasida dastlab “Luqmon devona” laqabi bilan tanilgan bo‘lib, asli kunchiqishdan kunbotishga qadar yurtlarni so‘ragan buyuk podsho Iskandar Zulqarnaynga atalgan mo‘jizakor nonni yeb, butun yer yuzidagi ko‘kargan nabotot olamining siriga yetib, ularning ovozini eshitadigan bo‘ladi, shu tariqa, barcha daraxt-u chechaklar o‘zlarining foydali sifatleri haqida so‘z ochib, bir-bir bayon qiladilarkim, ular

asosida Luqmon qaysi o'simlik qanday dardga davo bo'lishini bilib, kishilarga shifo ulashadi, shundan so'ng bir qancha vaqt o'tib, xalq ichida "Luqmoni hakim" nomi bilan mashhur bo'ladi. Shuningdek, Luqmoni hakim bo'ndalik bilan shug'ullanib, podshoning o'g'liga har yili kiyimlar to'qib beradi. Uning ham bir o'g'li bo'lib podshoning o'g'li kiyadi-yu mening o'g'lim kiymasinmi, deb o'zining o'g'liga ham o'shanday kiyimlar to'qib beradi. Bir kuni podsho ov qilib yurayotib bir bolani uchratadi, keyin yonidagilarga bizning o'g'il bu yerlarda nima qilib yuribdi, deydi. Shunda ular bu sizning o'g'lingiz emas, Luqmoni hakimning o'g'li, deydi. Bu gapdan podshoning qattiq chahli chiqib, hali u o'g'lini mening o'g'limga tenglashtirib, u bilan bir xil qilib qo'yadigan bo'-libdimi, deb Luqmoni hakimni ham o'g'lini ham Oqtepa degan cho'lga tiriklayin ko'mib yubo-rishlarini buyuradi. Oradan yillar o'tib podsho olamdan o'tib uning o'riniga o'g'li taxtga chiqadi. U bir kun ovqat yeb o'tirib, shoshganidan tomog'iga suyak tiqilib qoladi. Har qancha harakat qilishmasin hech bir tabib podshoning dardini arit olmaydi. Shunda bir dono vazir Luqmoni hakimning qadri o'tdi, deydi. Podsho uning kimligini so'raganda otangiz davridagi bir tabib edi, o'lgan odamni ham tiriltira oladigan kuchi bor edi, deydi. Podsho voqeani yaxshilab aniqlashtirgach, agar Luqmoni hakim tirik bo'lsa, uni olib kelishlarini buyuradi. Shu tariqa Luqmoni hakim chuqurdan qirq pog'onali shoti va uning har bir qavatida turgan go'zal qizlar yordamida asta-sekin kuchga to'lib, podsho saroyiga borib, uni zukkolik bilan davolaydi" (Luqmoni Hakim, 1990, 21).

Muqaddas Qur'oni Karimda ham Luqmoni hakim nomi bilan sura mavjud bo'lib, uning tafsirida quyidagi ma'lumotlarni uchratamiz: "Luqmon – tarixda Luqmoni hakim deb shuhrat topgan habashiy bir dono shaxsning nomi. Ulamolar uning payg'ambar yoki valiy bo'lgani haqida bir fikrga kelisha olmaganlar. Chunki na Qur'onda va na hadislarda uning kim bo'lgani to'g'risida aniq ma'lu-mot berilmagan. Faqat Qur'oni Karimda uning o'z o'g'liga qilgan foydali, ibratomuz nasihatlaridan asosiy qismi berilgan. Qolgan qismlari esa rivoyatlar orqali naql qilinib, to bizning asrimizgacha ham yetib kelgan. Suraning boshqa oyatlarida tavhid va iymonga da'vat, kufr va shirkdan qaytarish kabi o'gitlar talqin etiladi. Ushbu zot haqidagi ma'lumotlarning jamlanma shakli "Qur'oni Karim mavzuiy tafsiri ensiklopediyasi" da quyidagicha bayon etiladi. Mufasssirlar Luqmoni hakimning ismi va nasabi borasida ikki xil ma'lumotni aytishadi:

Birinchisi, uning ismi Luqmon ibn Bauro ibn Nohur Ibn Torx. Luqmoni hakim Ayyub alayhissalom singlisining o'g'li bo'lgan. Imom Bayzoviy va Hozin aytishadiki: "U Dovud alayhissalom tug'ilmasdan burun yashagan. Dovud alayhissalom undan ilm o'rgangan. Dovud alayhissalom payg'ambar bo'lgunicha u odamlarga fatvo bergan (Bayzoviy, 1991, 4).

Ikkinchisi, Imom Ibn Kasir "Al-bidoya van-nihoya" asarida shunday deydi: "Uning ismi Luqmon bin Anqo bin Sadun. As-Suhayliy Ibn Jarir va Al-Qanibiydan hikoya qilishicha, u

nubiyalik va Ayla shahridan. Aytamanki, u solih, ibodat va fasih iborat sohibi bo'lgan ulug' hakim insondir. Uni Dovud alayhissalom zamonida qozi bo'lgan deyishadi. Vallohu a'lam (Ibn Kasir, 1990, 2).

Yashagan zamon va o'rni: Luqmoni hakimning yashagan zamon va o'rni xususida aniq ishonchli ma'lumotlar uchramaydi. Mufasssirlar bu xususda ikki xil ma'lumotlarni bayon etishadi:

Birinchisi, jumhur mufasssirlar Luqmoni hakim Dovud alayhissalom zamonida yashagan degan mulohazani quvvatlaydilar. Zamaxshariy: "Uning ismi Luqmon ibn Bauro bo'lib, u Ayyub alay-hissalomning singlisi yoki xolasining farzandi bo'lgan. Aytishlaricha, u Ozarning avlodidan bo'lib, Dovud alayhissalom uning hakim zot ekanligini bilib, undan ilm olgan" deydi. Ibn Kasir Mujohiddan shunday rivoyatni keltiradi: "Luqmon Dovud alayhissalom zamonida Bani Isroil ichida qozi edi. Ammo uning nomi isroiliy manbalardan to'pilmaydi" (Ibn Kasir, 1990, 6).

Tarixchilar Luqmoni hakimni Dovud alayhissalom zamonida yashaganini ta'kidlaganlar.

Ikkinchisi, U Iso va Muhammad alayhissalomlar o'rtasida yashagan.

Birinchi manbada kelgan ma'lumotlarga ko'ra, u kuchli bo'lib, Dovud alayhissalomning mi-loddan avvalgi 10-asrda yashaganini inobatga olsak, demak, u 960–1000-yillarda yashaganini gumon qilish mumkin.

Yashagan o'rni: Mufasssirlar Luqmoni hakimning vatani borasida 3 xil ma'lumotlarni keltirganlar:

Birinchisi, Jobir bin Abdulloh roziyallohu anhu va Sa'd ibn al-Musayb aytadi: Luqmon Misr Sudanining Asvadidan edi. Ya'ni u Misr Sudanidagi Nuba ahlidan edi (bu shahar Misrga qarashli Asvonda joylashgan).(Al-Mavardiy, 2000, 4).

Ikkinchisi, Ibn Abbosning gapiga ko'ra u habashiy qul bo'lgan. Imom ibn Jarir va Ibn Abu Hotim Mujohiddan rivoyat qiladi: "Luqmoni hakim katta lablik, keng qadamlik, Bani Isroilda qozilik qilgan habashiy qul edi

Uchinchisi, Luqmoni hakim Ayla shahridan edi. Ayla Shomning quyi qismida, Qizil dengiz sohilida joylashgan shahar bo'lib, aytishlaricha, u Hijozning oxiri va Shomning boshlangan yerida bo'lgan, bugungi Iordaniya hoshimiylar pod-sholigiga qarashli Al-Aqba shahri o'rnida bo'lgan (Al-Hamaviy, 1990, 1).

Bularning ichida eng ishonarlisi aksar mufasssirlar ma'lumotiga ko'ra u Misr Sudanining Nuba shahridan bo'lganligi haqidagi ma'lumotdir (At-Tabariy, 2000, 20).

Qur'oni Karimda kelgan ma'lumotlarga ko'ra, Luqmoni Hakimning Allohga iymon keltirgan mo'min, obid va shokir zot bo'lganligini, Alloh taolo unga hikmat, ilm va fahm in'om etganligini, shuningdek, u solih, hakim va nasihat qilguvchi nosih inson bo'lganligini bilishimiz mumkin. U zot haqida xilma-xil voqealarning bayoni borki, bularning bunday ko'payishiga sabab uning aniq

ismi va nasabiga aloqador Qur'onda va hadisda Luqmon surasidagi ma'lumotlardan boshqa ma'lumot keltirilmaganligidir. Uluviy yozadi: "Menda bunday xabarlarining birortasiga ishonch yo'q. Naql qilinganlardan o'zim haq deb biladiganim, u hakim va solih inson bo'lgan, nabiyo bo'lmagan" (Muratkulov, 2023, 3).

Endi esa yozma adabiyotimiz durdonalari hisoblangan Nosiriddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" va Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlardagi Luqmoni hakim obrazini tahlil qilish orqali uning xalq og'zaki ijodi hamda Luqmon surasi tafsiridan nechog'li aloqadorligi, o'xshash va farqli jihatlarni solishtiramiz.

O'zbek mumtoz adabiyotining yetuk vakillaridan biri Nosiriddin Rabg'uziy o'z asarida Luqmoni hakimni Dovud yalavoch vaqtida yashagan, uzun tishli habashiy qul ekanligi va ming besh yuz yil yashaganini aytadi. Asarda ayni kelgan "Qissayi Luqmon rahimahullohi" bo'limi esa quyidagicha: "Aymishlar, Luqmon bir yo'nuchining quli erdi. Xojasi ozod qildi. Aymishlar, o'zi yo'nuchi erdi Aymishlar, Mavlo taolo anga ikki farishta izdi, kun o'rta vaqtida. Aydilar: "Ey Luqmon, tilasang senga yalavochliq beraling, tilasang hikmat beraling". Luqmon aydi: "Manga hikmat kerak. Hikmat ma'nisi ko'ni, pishig' ishlik bo'lur". Yana so'rdilar: "Yalavochliqg'a naluk unamading?" Aydi: "Og'ir yuk turur". Mavlo taolo hikmat birla ul choqlig' hikmat bayon qil-dikim, qamug' yalavochlar anga muhtoj bo'ldilar.

Hikoyatda kelmish, bir kun xojasi Luqmonni bug'doy ekkali izdi. Luqmon borib arpa ekti. Xojasi aydi: "Bug'doy ek tedim, ne uchun arpa eking?" Luqmon aydi: "Arpa eksa, bug'doy unmasmu?" Xojasi aydi: "Unmas". Luqmon aydi: "Andag' bo'lsa, sen ham yomonliq ekib yaxshiliq umid etmagil".

Yana bir hikoyatda kelurki, Luqmon vaqtindagi sulton o'fkalab Luqmonni o'g'li birla tirikla quyug'g'a soldi. Xaloyiq bilmasun qayda ekanin, ustiga oshliq ekturdi. Luqmon ul chuqurg'a kirurda qirq botmon quruq yuzum olib kirdi. Telim yillar anda qoldi. Ul sulton o'lgandin so'ng o'zga sulton o'lturdi. Telim yillar sultonliq qildi. Bir qari kishi sultong'a aydi: "Sandin burung'i sulton Luqmoni hakimni o'g'li birla yerga qazib tirikla ko'mmish erdi. Essiz ermasmu, andog' qiynalib o'lsa". Sulton aydi: "Ul hakim erdi, shoyad yarog'in qildi bo'lg'ay, tirik bo'lg'ay" teb, qamug' xalq birla izlab ul chuqur og'zin toptilar. Charog' birla uzun arg'amchi bog'lab kishi soldilar. Tiladi, topmadi. Yana oqil kim ersani soldilar. Ul bir necha bordi. "Mani torting", tedi. Ani chiqardilar, aydi: "Chuqur yarminda bir arquri ungur bor. Aning ichinda bir er yalang yotur". Necha bosh hakim, oqil eranlar kirib ungur og'zi to'shunda arquri yig'ochlar o'rnattilar. Kishilar turg'udek yer ettilar. Andin so'ng ko'rdilar, yoruqluq qilib, Luqmonning eti, terisi yufqalamish, ilik tegursa tarulg'utek. Hiyla birla yuqori chiqarg'utek qildilar, yig'ochlar birla o'run qildilar. Ul o'run uza yangi paxtalar to'shab, yumshoq o'run qilib ungur og'zini tutub, ostin qazib, Luqmong'a yaqin

keldilar ersa ul paxtalig‘ o‘runni Luqmonning osting‘a tuta berdilar. Ilik tegurmayin aqrinliq birla ul o‘run yumalanib yarog‘incha indi. “Ustun chiqarsak havo issig‘idin halok bo‘lg‘ay”, teb chuqur havosinda uch kun osib tuttilar. Uch kundan so‘ng yuragi tebrandi. Yana uch kun tuttilar, dami og‘zindin chiqa boshladi. Beshinchi kun sarig‘ yog‘ni yumaloq qilib og‘zing‘a oshuq choqlig‘ soldilar. Kunda uch yo‘li. Uch kundan so‘ng terisi kuchlandi. Ko‘zin ochti. Andin so‘ng chiqarib saroyg‘a kelturdilar. Yana uch kundan so‘ng so‘zladi. So‘rdilar ersa, aydi: “Ikki av qizi kelturing. Maning sog‘im, so‘limni quchub yotsunlar”. Andog‘ qildilar, bir oydin so‘ng qo‘pub o‘lturdi. Sulton so‘rdi: “Sen tirilgaymusen? Bu qizlar seni quchub yotqandin ne foyda bor erdi?”. Luqmon aydi: “Ani tugal aytmogq‘a quvvatim yo‘q. Agar bilmak kerak ersa bir av qizin qo‘lg‘an abushqani kelturing. Yana bir qaviy qurtqani qo‘lg‘an yigitni kelturung. Ikkilarin ham o‘lturub, yinjuklarin sindurub yiliklarin boqing – anglag‘aysiz”. Andog‘ qilib ko‘rdilar. Qurtqa qo‘lg‘an yigitning yiligi suvtek bo‘lmish, taqi av qizini qo‘lg‘an yigitning yinjuki to‘lug‘ yog‘. Ani ko‘rub qurtqa birla qizning tafovutin bildilar”.

Asarning mazmunidan anglashiladiki, Luqmoni hakim obraziga to‘xtalib o‘tilgan bu qismda xalq og‘zaki ijodining bevosita o‘rni bor. Unda yuqorida keltirib o‘tganimiz “Luqmoni hakim (ertaklar, naqllar, kulgi-hikoyalar, latifalar) to‘plamidan olingan rivoyatga aloqador Luqmonning hikmat sohibi, donishmand inson ekanligi, shuningdek, ayni ko‘zga tashlangan podsho bilan bo‘lgan voqea, uning Luqmoni hakimni tiriklay yerga ko‘mishga buyruq bergani va boshqa podsho davrida uning dardiga shifo topishi ilinjida qutqarilgani, bunda qizlar roli borligi, qolaversa, xalq og‘zaki ijodidan olingan boshqa rivoyatlarda Luqmoni hakimning podsho bilan orasida bo‘lgan suhbat, ya‘ni bug‘doy ekishi kerak bo‘lgan yerga arpa ekib, unga yomonlik qilgan odam yaxshilik kutmasligi lozimligini ajoyib tarzda uqtirib qo‘yish lavhalari fikrimizning dalili bo‘la oladi.

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asaridagi Luqmon obrazi ishtirok etgan o‘rinlarga murojaat qiladigan bo‘lsak ham unda xalq og‘zaki ijodining va yuqorida keltirganimiz Navoiydan burun yashab, ijod etgan Nosiriddin Rabg‘uziy asarining birmuncha ta‘siri borligi hamda ulug‘ kalom mulki sultonining mahorati ila sayqal topganligining guvohi bo‘lamiz: “Luqmoni hakim. Tarix ahlidin ba‘zi ani hukamo silkida mazkur qilibdurlar. Va ko‘prak el ani payg‘ambar debdurlar. Va ba‘zi rivoyatda mundoqdurki, Tengri taolo nubuvvat va hikmat orasida muxbir qildi. Har taqdir bila “Va laqad otayno luqmonal-hikmata” aning sha‘nidadur. Bo‘la olurki, bovujudi nubuvvat hikmat dag‘i anga nasib bo‘lmish bo‘lg‘ay. Rangi qaro erkandur. Dovud a.s. suhbatig‘a musharraf bo‘lur erdi. Va andin ko‘b g‘aroyib vujud tutar erdi. Ba‘zi debdurlarki, qul erdi va ozod bo‘lg‘onida muxtalif rivoyat bor. Biri bukim, xojasi bir rud qirog‘indi birov bila nard o‘ynadi, bu shart bilakim, mag‘lub bo‘lg‘on bu rud suyini tamom ichgay yo molin bergay. Va Luqmonning xojasi utkuzdi. Harif rudxona suyini tamom ichmak taklif qildi. Va ul mutahayyir

bo‘ldi. Luqmon dedikim, shart qiladurg‘on vaqtdag‘i suvni hozir qil yo g‘arazing bu hozir suv bo‘lg‘on bo‘lsa, rudning bu qirog‘indag‘in suvni ichkuncha nori qirog‘indag‘i suvni turg‘uz. Harif bu ishdin ojiz bo‘ldi. Xojasi xalos topib, Luqmonni ozod qildi. Yana biri bukim, xojasi anga buyurdikim, qo‘y o‘lturub, yaxshiroq: uzvini pishurub keltur. Ul yurokini tili bila pishurub kelturdi. Yana bir qotla dedikim, qo‘y o‘lturub, yomonroq uzvini pishurub keltur. Hamul iki uzvdin kelturdi. Xoja nuktasin so‘rdi ersa, dedikim, ko‘ngul: noshoyista af‘oldin va til noboyista aqvoldin biri bo‘lsa, alardin yaxshiroq uzv yo‘qtur va agar bo‘lmasa, alardin yomonroq yo‘q. Yana biri bu kim, xoja anga buyurdikim, kunjid ek! Ul arpa ekti. Xoja so‘rdikim, arpa ekib, kunjid nechuk toparsen? Dedikim, chun sen noshoyist ish qilib, nechuk Tengri taolodin rahmat va jannat tama‘ qilursen, men ham dedim: arpa eksam, kunjud shoyad bar topqaymen. Xoja mutanabbih bo‘lub, ani ozod qildi” (Navoiy, 2011, 21).

Ko‘rib chiqqanimiz asardagi Luqmoni hakimga bag‘ishlangan bo‘limda Navoiy uning ozod bo‘lishi xususida o‘zi ta’kidlaganidek uch muxtalif rivoyat keltirib o‘tadi. Rivoyatlar esa bevosita xalq og‘zaki ijodi orqali og‘izdan og‘izga o‘tib kelgan namunalar asosida shakllangani ma’lum. Chunki ba’zi detallar (bug‘doy o‘rnida kunjut kelgani)ni hisobga olmaganda, to‘plam tarkibidagi hamda “Qisasi Rabg‘uziy” asaridan olingan “Qisasi Luqmon rahimahullohi” lavhada kelgan rivoyatlar bilan bir-birini takrorlab, boyitib keladi.

Bulardan kelib chiqqan holda xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, ko‘plab, xususan, arab xalqlarining urf-odatlarini ta’sirida shakllangan, da’vatlari islom dini arkonlariga amal qilish mavzusida bo‘lgan Luqmoni hakim obrazi yozma adabiyotimizga xalqimizning boy ijodiy merosi, og‘izdan og‘izga o‘tib kelgan rivoyat va hikmatlari orqali kirib kelgan hamda qalami o‘tkir, mahoratli, so‘z san’atining yetuk namoyondalari durdona asarlarida o‘zining takomiliga yetib, sayqal topgani, ibratli nasihat va hikmatlari din-u ta’limda dasturilamal bo‘lib xizmat qilgani, bizgacha yetib kelgan nasihatlar bo‘lsa, bugungi kunda ham mohiyati, ahamiyati, dolzarbligini yo‘qotmaganligi Luqmoni hakim obrazining talqin qilinishi, unga xos sifat-u hikmatlar o‘rganilib, biz yosh tadqiqotchilar diqqat markazida ham bo‘lishi lozimligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Alisher Navoiy. (2011). Tarixi anbiyo va hukamo. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

Muratkulov Amonulla. (2023). “Qisas ul-anbiyo”dagi Luqmoni hakim qissasi tahlili /maqola/.– Guliston.

Qodiriv Umarjon. (2024). Luqmoni hakim to‘plamidagi kichik hajmli ertaklar tahlili /maqola/. – Farg‘ona.

Nosiriddin Rabg‘uziy. (1991). Qisasi Rabg‘uziy. –Toshkent: Yozuvchi.

Xalq og‘zaki ijodi. (1990) Luqmoni hakim. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti.

Saidolimov Javoxirbek. (2024). Agiografik asarlarning badiiy xususiyatlari va gʻoyaviy-falsafiy talqinlar. – Fargʻona.

www.Ziyo.uz.com kutubxonasi.

www.Reandpub.uz

IBN SINONING “HAYY IBN YAQON”QISSASI HAQIDA

Mansurova Shahnoza Oʻtkir qizi,

ToshDOʻTAU 2-kurs magistranti,

Shahnozam1205@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof M. Abdullayeva

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ibn Sinoning allegorik xarakterga ega boʻlgan “Hayy ibn Yaqzon” qissasi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, asarning Ibn Sinoning izdoshlari tomonidan anʼanaviy ravishda yaratilgan asarlardan farq qiluvchi xususiyatlari haqidagi mulohazalar tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: Hayy ibn Yaqzon, Ibn Sino, Salomon va Absol, fasafiy qarash, allegoriya, Jumavoy, Robinzon Kruzo.

Abstract. This article discusses Ibn Sinon’s allegorical story "Hay ibn Yaqzon". It also analyzes considerations about the features of the work that differ from the works traditionally created by the followers of Ibn Sinon, and discusses versions.

Keywords: Hayy ibn Yaqzan, Ibn Sina, “Salomon and Absol”, philosophical view, world model, allegory, Jumavoy, Robinson Crusoe.

Bizga Ibn Sino nomi bilan yaxshi tanish boʻlgan Husayn ibn Abdulloh tibbiyot, matematika-fizika, astronomiya sohalar bilan bir qatorda adabiyot va adabiyot nazariyasi rivoji uchun katta hissa qoʻshdi, koʻplab asarlar yaratdi. “Kitob ash-shifo”, “Ishorat-ul tanbihat”, “Sheʼr ilmi” va toʻrt nasriy qissalari – “Hay ibn Yaqzon”, “Tayr qissasi”, “Salomon va Absol” va “Yusuf qissasi” kabi asarlar shular jumlasidandir. Bularning orasidan nasriy qissalari turli diniy va dunyoviy gʻoyalarni ifodalashga yoʻnaltirilgani bilan qimmatlidir. Asardagi gʻoyalar insonni Haqni toʻgʻri tanishga chorlaydi, olamda undan odilrogʻi, goʻzalrogʻi yoʻqligiga ishontiradi. Ibn Sinoning dastlabki nasriy asari boʻlmish – “Hayy ibn Yaqzon”da ham mana shunday gʻoyalarni koʻrishimiz mumkin. Unda Hayy kabi Haqni tanigan bir kishining zimmasida bir necha vazifalar borligi uqtirishga harakat qilinadi. Asardan Hayy va u kabi insonlar atrofdagilariga Haqni tanishida yordam berishlari hamda doʻstni dushmandan, toʻgʻrini notoʻgʻridan ajratishda qiynalib qolgan kimsalarga oʻz haqiqatlarini topishda koʻmakdosh boʻlishlari kerak, degan xulosa anglashiladi. Qissa Uygʻoq (Hayy) oʻgʻli Tirik (Yaqzon) tomonidan yoʻlida duch kelgan bir musofirga uning doʻstlaridan ogohlantirib berilgan maslahatlar, Magʻrib va Mashriqda istiqomat qiluvchi kishilarning hol-ahvoli,

xarakter-xususiyatlaridan soʻzlab berishi bilan boshlanib, soʻngra oʻsha musofirni oʻziga hamroh qilib olib ketishi bilan yakun topadi.

Asarning tahlil jarayoniga kirishishdan oldin, Ibn Sino yashagan davrda Oʻrta Osiyoda dinning oʻrni qay darjada ekanligiga eʼtibor qaratish lozim. Arab dinning Oʻrta Osiyoga kirib kelishini VIII asarning oʻrtalari ekanligini hisobga olsak, Ibn Sino yashagan davr dinning chuqur ildiz ota boshlagan davriga toʻgʻri keladi. Shu bilan birgalikda, Ibn Sino ikkinchi Makka, Oʻrta Osiyo Islom sivilizatsiyasining oʻchogʻi boʻlmish Buxoroda maʼlum muddat istiqomat qildi. Abu Abdulla Notiliy, Ismoil Zohidlardan falsafa, riyoziyot, din ilmidan saboq oldi. Albatta, bu Abdulloh oʻgʻli Husaynning yaratilajak ilmiy, adabiy asarlariga taʼsir etmasdan qolmasdi. Muallif asar uchun ramziy xarakterga ega boʻlgan isim tanlaydi: Hayy (Uygʻoq) oʻgʻli Yaqzon (Tirik). Uygʻoq otagina bir Tirik farzand sohibi boʻlishi va Uygʻoq otagina aql-zakovatli, diniy va dunyoviy ilmlardan xabardor, doʻstni dushmandan, haqni nohaqdan ajrata oladigan avlodni voyaga yetkazishi mumkin. Qolaversa, asarda Hayyning otasiga bergan taʼrifiga eʼtibor berilsa, uning qanday bir otaning farzandi ekanligi anglashiladi: “Ismim Tirik, nasabimga kelsak, Uygʻoq oʻgʻliman. Shahrim Bayt ul-muqaddasdir. Hunarim jahon tevaragini sayohat qilish va hatto olamning hamma tomonlaridan xabardor boʻlib yurishdir. Shu sayohatlarimda yuzimni otam tomonga qaratganman. U tirikdir. Men barcha ilmlar kalitini undan olganman. U menga olam chegaralariga olib boradigan yoʻllarni koʻrsatgan, sayohat qilish bilan hatto hamma iqlim ufqlari menga koʻrinib qoldi”. (Ibn Sino, 1980, 59-bet) Nazarimizda, yuqoridagi jumalarga yoki asarning toʻla tahlilini amalga oshirish jarayoniga ikki xil, kontekstual hamda biografik uslubdan kelib chiqqan holda yondashsak, oʻrinli boʻladi.

Tahlil jarayonini matnga tayangan holda olib borsak, Hayy – Bayt ul-muqaddas, yaʼni Kaʼbadan kelgan uygʻoq, farzandiga diniy va dunyoviy taʼlimlarni bergan, Haqqa va toʻgʻrilikka borish yoʻlini koʻrsata olgan otaning farzandi ekani maʼlum boʻladi. Qahramon boshlayotgan har biri ishida (sayohatida) yuzni Otasi qolgan shahar tomonga, Bayt ul-muqaddasga qaratadi. Kaʼba - Olohnning uyi, Olohgina insonga olam eshiklarini ochuvchi sir-sinoatni oshkor qiladi. Toʻgʻri yoʻl koʻrsatadi. Tasvirlar orqali Hayyni maʼnaviy kamolatga yetishgan, Yaratganni tanigan va uning amallarini ado etishda sobit shaxs ekanligini koʻrishimiz mumkin.

Jarayonga Ibn Sinoning hayoti va faoliyatini uygʻunlashtirib yondashsak, bu asarning ichki maʼnosi, shu bilan birgalikda, “Hayy ibn Yaqzon” xususida Ibn Sinoning shogirdlari bildirgan mulohazalarni toʻgʻriligini isbotlashga yordam beradi. Yuqorida aytilganidek, Ibn Sino yaxshigina diniy bilimlar oldi. Xotiralarining birida ukasi, otasi bilan birga ruh va uning tasviriga bogʻliq tushunchalarni tahlil qilganligini yozadi. Demak, Ibn Sinoning otasi ham Hayyning otasidek “Tirik”dir. U fazandining yaxshi bilimlar olishi uchun imkoniyatlar yaratdi, boshqa shahardan butun oilasini Ibn Sinoning ilm olishi uchun Buxoroga koʻchirib keldi. Uni toʻgʻri yoʻlni topishiga

ko'maklashdi. Asardagi joy tasviri Ibn Sino yashagan Buxoroning tasvriga mosdek. Chunki Buxoroyi sharif ham Bayt ul-muqaddas kabi diniy maskan, ko'plab din allomalariga Vatan edi. Asar yaratilgan davrda Ibn Sino ham Hayydek oilasidan, ota maskanidan uzoqda edi. Buxoro uning otasi qolgan shahar, qiblasi bo'ldi.

Hayy hunarim, deya ta'riflagan tasvirlar esa Ibn Sinoning ilmiy va hayotiy faoliyatiga yaqin turadi. U ko'plab sayohatlar qildi, turli ilm egalari bilan, xususan, Farobiy, Beruniy, al-Kindiy va Hunayn Ibn Ishaq va yana boshqa bir qator olimlar bilan Xalifa Ma'mun hukumdorligi davrida Ma'mun akademiyasida bir muddat ilmiy faoliyat bilan shug'ullandi. Bu holatda Ibn Sinoning turli yerlarga sayohat qilishi, olam bilimlarini, tabobatni o'rganishi, qomusiy olim bo'lib yetishishi esa asardagi Hayyning hunari tasviriga yaqin turadi. Ibn Sino Hayydek oldiga yaxshilik istab chiqqan bir insonga chin odamiylikdan, olam sinoatidan dars beruvchi mukammal bir inson edi. Hayy bir odamni o'zining tog'rilik yo'liga boshlay olganidek, Husayn ibn Abdulloh ham ko'plab shogirdlarini ilm yo'liga boshladi. Atrofdagi insonlar bilan qanday munosabat qurishni o'rgatdi. Ma'lumki, Ibn Sino zamon podshohlaridan va ularning atrofidagi kimsalardan aziyat chekib, ko'p yillar sarson-sargardonlikda yashadi. Har bir davrda bo'lgani kabi Ibn Sino davrida ham insonlar bir-birlariga manfaat yuzasidan yaqin bo'lib, keyin dushmanlik qilishgan. Bu boshdan kechirilgan hodisalar xuddi Hayyning atrofidagi do'stlarini qandayligini tasvirlab berishiga o'xshaydi. A. Irisov bu holatni izohlash maqsadida Ibn Sinoning ushbu asarini tarjima qilgan Mehren firklariga murojaat qiladi. (Irisov A., 1973, 16-bet) Mehren mulohazalariga ko'ra, Ibn Sino asarni o'zining eng yaxshi shogirdlari uchun yozgan. Eng yaxshi shogirdlari uchun yozgan degan mulohazasiga esa, "Hayy ibn Yaqzon" ning til va yozish uslubi qolgan uch nasriy asaridan tomoman farq qilishida deb, ko'rsatadi. Haqiqatan ham, "Salomon va Absol", "Tayr qissasi"ni o'qish jarayonida bu asarda duch kelingan ma'no tushunmovchiliklariga duch kelinmaydi. Boshqa bir tomondan bu asarni o'qigan kishi ham diniy, ham dunyoviy bilimlardan yaxshi xabardor bo'lishi kerak. Chunki mamlakatlarning joylashuvi, bugungi kunda adabiyotda diniy va dunyoviy, falsafiy ilm orqaligina yechilishi mumkin bo'lgan sonlar bilan bog'liq jumboqlarga faqat kuchli bilim kishilari yechim topa olishi mumkin. Albatta, asar va undagi falsafiy qarashlarni olimlar turlicha tahlil qilishadi. Tahlillarning bir-biriga o'xshamasligining sababini esa unda allegorik ramzlar, kosmogonik obrazlar hamda falsafiy g'oyalarning mavjudligi bilan izohlashimiz mumkin. Ko'pchilik olimlar, xususan, ozorbayjonlik olim T.Malikov asarini o'rganish va tarjima qilish jarayonida ko'proq Ibn Sinoning metafizik qarashlari, olam va insonni tahlil qilishga bag'ishlangan falsafiy mushohadalariga suyanadi. Olimning tadqiqotidagi yana bir qimmatli ma'lumotlar Ibn Sinoning "Salomon va Absol" va "Hayy ibn Yaqzon" asarlari bilan bog'liq. T. Malikov "Hayy ibn Yaqzon"ning ikki versiyasini o'z ona tilisiga tarjima qiladi va bunda birinchi versiya uchun Anri

Kobaning, ikkinchisi uchun esa Hesin Asinning arabcha tarjimasidan foydalanadi. Allegorik asarlarini o'quvchilar uchun tushunarli qilish maqsadida qissani matn tarkibi va mazmuniga asosan kichik bo'limlarga bo'ladi va matn mazmunidan kelib chiqib ularga nom beradi. (Malikov T., 2023, 12-bet) Versiyalari va nusxalari bilan bog'liq jarayonlarni yanada aniqlashtirish uchun "Hayy ibn Yaqzon"ning uch turkiy mamlakat, O'zbekiston, Turkiya va Ozorbayjondagi tarjima nusxalarini solishtirib o'rganish Ibn Sinoning adabiy merosi haqida so'nggi yillarda olib borilgan ilmiy yangiliklarni bilishga zamin yaratadi. O'tgan asarning 70-yillarida Ibn Sinoning ilmiy va adabiy asarlari yuzasidan ilmiy faoliyat olib borgan A.Irisov asarning yettita qo'lyozma nusxasi borligi haqida axborot bergan. Bu nusxalardan biri bugun Sharqshunoslik universitetining qo'lyozmalari fondida saqlanadi. Shuningdek, T. Malikov ma'lumotlari orqali "Hayy ibn Yaqzon"ning Ibn Sino qalamiga mansub deb qaraladigan uch qo'lyozma nusxasi hamda ko'chirilgan yigirma uch nusxasi ma'lum ekanligini o'rganishimiz mumkin. Irisov tadqiqotlarida esa ularning yettitasi haqida ma'lumot berilgan. Ma'lum qilingan ilmiy ma'lumotlar bir biridan farq qilishi mumkin. Ammo ularning har bir o'z davrida ilm-fanning rivoji uchun qimmatli bo'lgan. Bu jarayonda biz T. Malikov ma'lumotlariga tayangan holda asarning yigirma uch nusxasi borligini qabul qilishimiz o'rindan ko'rinadi. Ozar olimining ma'lumotlari (2023-yil) A.Irisovning ishiga (1973-1996-yillar) qaraganda yangiroq. Tabiiyki, ilm-fan rivojlangan davrda, boshqa mamlakatlardagi ilmiy yangiliklarni bilish va izlab topish u qadar ham murakkab emas.

Agar tillarning o'ziga xos uslublari va tarjima bilan bog'liq jihatlarni hisobga olmasak, asarning turk (Sharafiddin Yaltkaya M., Babanzada Reshid, Mehmet O'zalp N., 1996, 32-bet) va o'zbek (Irisov) tillaridagi variantlarida juda katta farq kuzatilmaydi. T. Malikov tayyorlagan "Hayy ibn Yaqzon"ning ikkinchi versiyasi uchun ham shunday fikr bildirishimiz mumkin. Ammo Hayy ibn Yaqzonning mamlakatlar va ularga sayohat borasidagi fikrlarida bir muncha farqlar ko'zga tashlanadi. Bu farqlar falsafiy g'oyalar bilan bog'liq bo'lib, asarning sujetiga katta ta'siri yo'q. Yuqorida muallif asarning tushunarli qilish maqsadida uni bo'limlarga bo'lganini aytdik. Mazkur asarni bo'limlarga bo'lish davomida olim faqatgina asar mazmunidan kelib chiqqan holda yondashmaydi. Uning allegorik xarakterda ekanligini inobatga olib, Ibn Sinoning olam modeli borasidagi qarashlariga suyanadi. Qissa tarjimasida dastavval Bismillah bilan boshlanuvchi kirishga o'xshagan qism bilan boshlanadi. Keyingilarda esa farosat ilmi, yomon do'stlar, sayohat, tabiiy borliqlar, shovqinli chashma, birlamchi modda, iqlimlar, samolar, to'rt unsur, ma'dan, nabobat va hayvon iqlimlari, inson nafs, oqil inson nafslari, samo nafslari, faol aqllar, ilk boshlang'ich va xotimaga o'xshash shartli 12 kichik bo'limlarni o'z ichiga olgan. Keyingi versiya esa muqaddima va xotimaga o'xshash kichik qismlar hamda Nuroniy ustoz Hayy ibn Yaqzon, farosat ilmi, nafsoniy do'stlar, sayohat, Yer va qaynagan chashmaning hududlari, g'arbiy hudud, qo'rg'oshinli chashma,

yer va samo ustunlari, mamlakatlar, to'rt unsur, ma'dan, nabobat, hayvonlar va yer iqlimi, sharqiy hudud va shaytonning do'stlari, jinlar va hindlar, yer malaklarining iqlimi, oliy mamlakat, podshoh kabi qismlardan iborat. Ikkala versiya ham bir-birga mazmuniy va shakily jihatdan yaqin turadi. Kosmogonik obrazlar ta'rifi va falsafiy qarashlarning yanada kengroq tasvirlanganligi bilan ikkinchi versiya birinchisidan farq qiladi. Qolaversa, ikkinchi versiyaning muqaddimasida Ibn Sinoning bu asar haqidagi fikrlari o'rin olgan. T. Malikov tarjima jarayonida ikki versiyadagi asarni ham qo'lyozma nusxalardan emas, arabchaga ko'chirilgan nusxalaridan foydalangan. Ibn Sinoning falsafiy g'oyalarni allegoriya orqali ko'rsatish uslubi birinchi versiyada yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu versiya Ibn Sinoga tegishli, deb qaraydi olim. Ikkinchi versiyaning ham Ibn Sino qalamiga tegishli yoki tegishli emasligi borasida T. Malikov yakuniy xulosa bermaydi. Uning fikricha (2023), keyingi versiya birinchisiga qaraganda allegorik xususiyatdan ko'ra ko'proq falsafiy xarakterni o'zida aks etiradi. Yuqorida birinchi versiyani tarjima qilish uchun Kobaning ishidan foydalanilganini aytdik. Kobani esa asarni tarjima qilish uchun Mehren tarjimasidan foydalangan. Mehren esa Ibn Sinoning asarini fransuzchaga tarjima qiladi va unga arabcha nusxasini ham qo'shib nashr qildiradi. (Irisov A., 1973, 21-bet). Mumtoz adabiyotda Mehren qilgan tarjima juda keng tarqalgan. Ko'plab olimlar, jumladan, Bertels ham bu asar uchun Mehren tarjimalariga suyanadi.

Asosan, qo'lyozma manbalarda (T. Malikov tarjima uchun foydalangan) "Hayy Ibn Yaqzon"dan keyin "Qush risolasi"ning kelishini T. Malikov Ibn Sinoning qamoqdan chiqib Isfahonga ketish hodisasi bila bog'laydi. Ya'ni "Hayy ibn Yaqzon"da uning qamoqqa tushishi tasvirlansa, "Qush risolasi"da qafasdan chiqishga intilayotgan qush tasviri Ibn Sinoning qamoqdan ozodlikka intilishini ifodalaydi. T. Malikovning bu kabi mulohazalari yuqorida asarning tahliliga yondashuvimiz, biroz bo'lsa-da, o'rinli ekanligini isbotlaydi.

Turli davrlarda turli mamlakat adiblari o'zlarini Ibn Sinoga izdosh deb bildilar, uning asarlarini sharhlashga yoki uning asarlariga o'xshatib asar yozishga harakat qildilar. Qaysidir ma'noda Qur'onda mavjud bo'lgan Yusuf obrazi bilan bog'liq qissa yaratish an'anasining asoschisi sifatida Ibn Sinoni ko'rsatishimiz mumkin. Ibn Sino davridan boshlab to bugungi kunga qadar ko'plab ijodkorlar Yusuf va unga yaqin turuvchi obrazlar haqida ko'plab qissalar yaratdilar. Keyingi nasriy qissalaridan biri "Tayr qissasi"dir. Ibn Sinoning bu qissasidan Fariddin Attor ilhomlanib "Mantiq ut-tayr", Fariddin Attorning bu asaridan Alisher Navoiy ilhomlanib "Lison-ut tayr" kabi odil va oqil podshohning jamolini izlab yo'lgan tushgan qushlarning sarguzashtlari tasvirlangan asarlar yaratdilar. Qolaversa, bu asar zamonaviy adabiyotda ham ba'zi asarlarning yaratilishiga turtki bo'ldi. Jumladan, turk yozuvchisi Orham Pamuk "Qora kitob" asarining xotimasida, aynan, Fariddin Attorning ushbu nomdagi asaridan ta'sirilganini yozadi. (Pamuk O., 2013, 474-bet) Uchinchi qissa Hunayn Ibn Ishaqning arab tiliga tarjima qilishi bilan kirib kelgan "Salomon va

Absol” qissasidir. Ulardagi voqelik turlicha bo‘lsa ham bir nom ostida necha asrlar davomida yangi asarlarning tug‘ilishiga zamin yaratdi. Hunayn Ibn Ishaq, Ibn Arabiy, Ibn Sino, Abdurahmon Jomiy va Lami Jami, Karim Afandi kabi ijodkorlarning asarlarida “Salomon va Absol” qahramonlari qayta-qayta turlicha xarakter-xususiyat bilan jonlantirildi.

“Hayy ibn Yaqzon” qissasi tahlil qilish jarayoniga uch nasriy asardan farqlicha yondashishning yana bir sababi bu asarning zamirida ma’lum tarxiy voqelik mavjud, deb qaralmasligidir. Qolaversa, bu Ibn Sinoning ilk allegorik xarakterda yaratilgan nasriy qissasidir. Fanda Ibn Sinoning ixtirosi sifatida bilinadigan mazkur asar, keyinchalik, Ibn Tufayl tomonidan forschaga tarjima qilish yo‘li bilan qayta yozildi. Ibn Tufayl yaratgan mazkur nomdagi asar jahon adabiyotshunosligida roman janriga mansub, deb hisoblanadi. Undagi voqealar rivoji, asarning ko‘lami shunday xulosa berishga zamin yaratgan. Ibn Tufayl bu asarida Ibn Sinoning ikki asari qahramonlari, ya’ni Hayy va Absolni bir yerga olib keladi. Ibn Tufayldan keyin yana uch adib asar yaratdi. Ular yaratgan asarlarning nomlanishi, ehtimol, boshqachadir, lekin ularning ba’zisi Ibn Sinoning, ba’zisi esa Ibn Tufaylning “Hayy ibn Yaqzon”idan ilhomlangan holda yaratganlarini yozishgan. Shahrifiddin Yatkayaning ma’lumotlariga ko‘ra, Ibn Tufayldan so‘ng Sharafiddin So‘xravardi “G‘urbat ul-g‘aribiya” va Ibunun Nafis “Risalat ul-Kamiliya” kabi asarlar yaratganlar. (Sharafiddin Yaltkaya M., 1996, 25-bet) Ibn Tufayl tomonidan yaratilgan “Hayy ibn Yaqzon”ning zamonaviy adabiyotga ta’siri katta bo‘lgan.

Turk olimi N. Ahmet O‘zalp Ibn Tufayl muallifligidagi asar yuzasidan tadqiqot olib borar ekan, ushbu asarning ko‘plab sarguzasht asarlar yaratilishiga asos bo‘lganligini ta’kidlaydi. Rossianing “Emiliya”, Tomas Morusning “Utopiya”, Daniel Defoning “Robinzon Kruzo”si kabi asarlarini misol qilib keltiradi. (Ahmet O‘zalp N., 1996, 59-bet) O‘rmonda ulg‘aygan Jumavoy obrazi va kemasi buzilib Jumavoy yashaydigan orolga kelib qolgan Robinzon Kruzo obrazining sarguzashtlari tasvirlangan mazkur asarga o‘rta asrlarda yaratilgan bir asarning turki bo‘lishi asar yuksak falsafiy qarashni ifodlanganligini, qalamga olingan mavzuning mohiyati qancha vaqt o‘tsa ham eskirmaganini ko‘rsatadi. Albatta, zamon va makon yaratilajak asarga har doim ta’sir qiladi. Biroq ular orqali ko‘rsatilish maqsad qilgan g‘oyalar ayni bo‘lib qolaveradi. “Hayy ibn Yaqzon (Ibn Tufayl) dagi Hayy ham xuddi Jumavoydek gapirishni bilmaydigan bir qahramon, Absol esa Robinzon Kruzodek unga qanday yashashni, mukammallikka yetishish yo‘l-yo‘riqlarini o‘rgatadigan obrazdir. Asardagi ismlar, voqeliklar, muhit muallifning uslubiga va yashagan davriga ko‘ra boshqacha shakllantirilgan hamda yaratilish yillari o‘rtasidagi zamon katta bo‘lishiga qaramay, allegoriya va falsafiy g‘oyalarda uzilish kuzatilmaydi. Anglashiladiki, yuksak falsafiy-g‘oyaviy asargina hech qachon eskirmaydi, insonlarga o‘z haqiqatlarini topishda o‘rnak bo‘ladi. Ularga to‘g‘ri yo‘lni topishlarida yordam beradi.

Foydanilgan adabiyotlar:

- Abu Ali Ibn Sino. (1980). *Salomon va Ibsol: She'rlar, qissalar*, Toshkent.
- Homidiy H. (1999). *Ko'hna sharq darg'alari*, Toshkent, "Sharq".
- Irisov A. (1973). *Ibn Sinoning "Salomon va Ibsol" qissasi*, Toshkent, "Fan".
- Malikov T. (2023). *Ibn Sino: Hayy ibn Yaqzan, Qush risolasi*, Boku, "BaşlaKitab".
- Pamuk O. (2013). *Qora kitob*, Turkiya, YKY.
- Sharafiddin Yaltkaya M., Babanzada Reshid, Mehmet O'zalp N. (1996). *Ibn Sino, Ibn Tufayl "Hayy ibn Yaqzan"*, Istanbul.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰНИ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ӨЗЕГІ

Маханова Аружан Ибрахим қызы
ШМПУ I курс студенті

maxanovaarujan4@gmail.com

Ғылыми жетекші: PhD, Байзаков Жандос

Аннотация. Жүсіп Баласағұни –XI ғасырдың көрнекті түркі ақыны, философы және мемлекет қайраткері. Оның ең әйгілі шығармасы Құдатғу білік дастаны қазақ әдебиетінің алтын қорына енген, түркі әдебиетінің классигі және ортағасырлық Шығыстың ең маңызды шығармаларының бірі болып саналады. Бұл мақалада Жүсіп Баласағұнның өмірі мен шығармашылығы, сондай-ақ адамдардың өмірінде терең із қалдырған еңбектерінің бірі “Құдатғу білік” дастанының маңызы қарастырылады.

Кілт сөздер: классигі, ақын, әділет, поэзия, тарихи этнография, дидактика, трактат.

Abstract. This article discusses the life and work of Zhusup Balasagun, as well as the significance of the epic "Kudatgu Bilik", one of the works that left a deep mark on people's lives. Zhusup Balasaguni is an outstanding Turkic poet, philosopher and statesman of the XI century. His most famous work, the saga "Kudatgu Bilik", is included in the Golden fund of Kazakh literature, is considered a classic of Turkic literature and one of the most important works of the medieval East.

Keywords: classic, poet, justice, poerty, historical ethnography, didactics, treatis.

Жүсіп Баласағұн 1015 жылы қазіргі Қырғызстан шегінде орналасқан және Қараханид мемлекетінің маңызды мәдени және саяси орталығы болған Баласағұн қаласында дүниеге келген. Бұл кезең түркі мәдениетінің өркендеуімен және түркі халықтарының басқа өркениеттермен Бұл сондай-ақ Ислам дінінің түркі халықтар арасында белсенді түрде таралып, олардың қоғамдық өмірі мен дүниетанымына зор әсер еткен уақыт. Жүсіп Баласағұнның өмірі туралы аз мәлімет бар. Баласағұнның шығармалары өз заманында көпшілікке әсер етіп, кейінгі ұрпақтарға да жетті. Оның поэзиясы мен философиялық

ойлары қазақ, қырғыз, түрік халықтарының әдебиетіне ықпал етті. Жүсіп Баласағұнның шығармалары әлем әдебиетінде де жоғары бағаланады. Жүсіп Баласағұни —түркі әдебиетінің алтын діңгегі. Жүсіп Баласағұн поэмасы басқа түркі тілдес ұлттармен бірге, қазіргі қазақ жұртшылығының да рухани алтын қазығы. Оның қазақ әдебиетімен, халық әдебиетімен де тамырластығы, бір топырақтың өркені екендігі дау тудырмайтын тарихи шындық. Ғұлама ақынның туып-өскен жері Баласағұн да, дастанның тілі, образдық-стилистикалық жүйесі де, түркі өлеңінің классикалық өлшем, үлгісі мен тарихи, философиялық-эстетикалық аспектілері де бұл ойымызға толық негіз бола алады. Оның "Құдатғу білік" дастаны бүгінгі күнде де өзекті, адамдардың өмірінде де терең із қалдырған маңызды еңбектердің бірі болып табылады. Түркі халықтарына ортақ классикалық көне дәуір туындысында халқымыздың рухани жан дүниесі мен өмір салты терең ашып көрсетілген. Дастанда сондай-ақ жалпы адам баласын ғасырлар бойы толғандырып келген ізгі мұраттар, оқу, білім, тіл өнері, ел басқару, құқықтық, этикалық және тағыда басқа имандылық мәселелері қамтылған.

«Құдатғу білік» дастаны 6520 бәйіттен тұрады. Демек дастанда 13040 өлең жолы бар. Соның бәрі 85 тарауға бөлініп берілген. Дастанның кіріспесі қара сөзбен, ал негізгі бөлімдері аруз өлең өлшемінің ықшамдалған мутакариб деп аталатын түрімен жазылған. «Құдатғу білік» дастанының сюжеттік желісі негізінен шығарманың бас қаһармандарының өзара әңгімесінен, сұрақ-жауаптарынан, бір-біріне жазған хаттарынан тұрады. Төрт түрлі ізгі қасиеттің символдық көрінісі ретінде бейнеленген негізгі төрт қаһарман қоғамның көкейкесті мәселелері туралы әңгімелеседі. Мұндай сұхбатта олар ел басқарған әкімдер қандай болуы керектігін, оқу-білімнің қажеттігін, әдептілік пен тәлім-тәрбие мәселелерін дидактикалық-филос. тұрғыдан сөз етеді. Мәселен, ақын әдептіліктің алуан түрін жырлай келіп, солардың ішіндегі ең бастысы — тіл әдептілігі деген түйін жасайды. «Құдатғу білік» дастанының авторы метафора, аллегория, гипербола, меңзеу, астарлап сөйлеу сияқты көркемдік құралдарды аса білгірлікпен пайдаланады. Дастанның әдеби, тілдік, тарихи тұрғыдан ғылыми мәні ерекше. Бұл дастан бертін келе қазақ халқының этникалық құрамын қалыптастырған ру-тайпалардың орта ғасырлардағы тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін, әдет-ғұрпын, сөз өнерін, тілін, т. б. зерттеп білу үшін аса қажетті, құнды мұра болып табылады.

"Құдатғу білік" бұл шығарма — дидактикалық поэзияның үлгісі. Дастан төрт кейіпкер арқылы адамзаттың өміріндегі құндылықтарды сипаттайды. Олар мыналар:

Күнтуды — білім мен даналық;

Ақыл — парасат пен ақылдылық;

Ғылым — білім мен ғылымның қажеттілігі;

Бақыт — адамның ішкі әлемі мен бақытты өмір сүруі. «Құдатғу білік» дастаны ХІ ғасырдың жұлдызды шығармаларының бірі ретінде өз бойына классикалық түркі әдебиетінің, поэзиясының бірегей қасиеттерінің, эстетикалық тәжірибелерінің нәрін жиған туынды.

Қоғамдық әлеуметтік мақсаты айқын, танымдық талғамы биік поэтикалық құбылыс. Таза әдеби шығарма ретінде ол өзіне дейінгі түркі поэзиясының ішкі заңдылықтары мен барша көркемдік қасиеттерін шығармашылықпен сіңіріп, әдебиеттің кейінгі кезеңдеріне өзгеше даму арналарын ұсынған шоқтықты эстетикалық белес.

«Құдатғу біліктің» негізгі философиялық өзегі - даналық пен моральдық принциптерге негізделген әділ басқару идеясы. Жүсіп Баласағұни билеушінің басты қасиеті ретінде әділеттіліктің маңыздылығын атап көрсетеді. Оның пікірінше, әділ билеуші қоғамдағы тәртіп пен әл-ауқатты қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге өз субъектілерінің рухани дамуына жағдай жасайды. Осылайша, Баласағұни саяси билікті моральдық жауапкершілікпен байланыстырады. Автор білім ұғымына ерекше назар аударады.

«Құтадғу біліг», бір жағынан, ақылнама өсиет сөз. Өмірдің өз табиғатынан, тұрмыс толғамдарынан туған даналық. Сол ақыл сөз, тағылымды толғаныстар уақыт өте келе түрленіп, құбылып, мақал-мәтелдерге, нақыл, қанатты тіркестерге айналған. Он ғасыр бойына мәйегін сақтап, сүйегін бұзбай, қазіргі қазақ тілінің шұрайына айналу үрдісі айтуға ғана жеңіл түрлену. Оның үстіне, «Құтадғу білігтегі» қанатты сөздердің бәрін бірдей автордың ғана төлтумасы дей қою да қиын. Бүкіл бітімімен, поэтикалық айшықтарымен сол замандағы түркі жұртының тіл байлығынан алынғаны да баршылық.

Жүсіп Баласағұн өз өмірі мен шығармашылығында қоғамдық және ізгілік мәселелерін зерттеп, оларды шешу жолында еңбек еткен. Ғұламаның әлеуметтік мәртебесі, этикалық көзқарастары, дүниетанымдық зерделеулері адамгершілік пен адам тәрбиесіне бағытталып, оның бұл саладағы тұжырымдары қазіргі күнге дейін қолданылып келеді. Жүсіп баласағұн мен өзге де түркі ғұламаларының дүниетанымдық мұраттарының өнегелік және жалпыадами ниеттері ортақ болып, қазақ халқының ой-санасы мен тәрбиесінің дамуына ықпал етті. Бір сөзбен айтқанда, Баласағұнның өмір жолы мен идеясы жауласу, жек көру, зорлық-зомбылық пен шайқастар мен соғыстарда емес, керісінше әділдік, сүйіспеншілік, қоғам игілігіне қызмет етуде жатыр. Баласағұнның философиясының негізінде адамның жеке тұлғасын, қандай да бір мақсаттарға қол жеткізу нәтижесінде емес, қоғамдық дамудың ең жоғарғы мақсаты арқылы мойындау жатқандығы айқын көрініп тұр.

Баласағұни үшін білім тек интеллектуалды байлық емес, сонымен қатар бақыт пен әл-ауқатқа жетудің негізгі құралы болып табылады. Ол білімді адамға жақсылық пен жамандықты ажыратуға, дұрыс шешім қабылдауға және мемлекетті барлық азаматтарының игілігі үшін басқаруға мүмкіндік беретін күш ретінде қарастырады. Осылайша, Жүсіп Баласағұн үшін білім мен адамгершілік табысты басқарудың екі ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады.

Жүсіп сонымен қатар билеуші мен оның субъектілері арасындағы қарым-қатынас тақырыбына назар аударады. Ол билеуші тек күшті ғана емес, сонымен бірге ақылды, кеңестерді тыңдап, халықтың әл-ауқатына қамқорлық жасай білуі керек дейді. Оның еңбегінде билік жеке пайда табу құралы емес, қоғамға қызмет ету құралы болуы керек екендігі баса айтылған.

Баласағұни нақты билік — бұл өзіне, оның құмарлықтары мен тілектеріне билік және өзін-өзі игерген адам ғана басқаларды басқара алады деп мәлімдейді.

Жүсіп Баласағұнның шығармашылығының маңызын асыра бағалау қиын. Оның «Құдатғу білік» шығармасы түркі әдебиетінің көрнекті ескерткіші болып қана қоймай, түркі халықтарының саяси ойы мен этикалық философиясына үлкен әсер етеді.

Бұл түркі дидактикалық әдебиетінің дәстүрлерін дамытуды жалғастырған ақындардың, жазушылар мен философтардың кейінгі ұрпақтары үшін үлгі болды.

Жүсіп Баласағұнның шығармасы түркі халықтарының ислам өркениетіне кірігу процесінде де маңызды рөл атқарды. Оның әділ басқару, даналық пен адамгершілік туралы идеялары түркі халықтары арасында ислам құндылықтарын нығайтуға ықпал еткен исламдық саяси және моральдық философияның жалпы көрінісіне сәйкес келді.

Қазіргі мәдениет пен ғылымда Жүсіп Баласағұни Орталық Азия тарихындағы басты тұлғалардың бірі болып қала береді. Оның шығармалары классикалық түркі әдебиетінің үлгісі және қазіргі заманда да өзекті философиялық және саяси идеялардың қайнар көзі ретінде зерттелуде. Бүгінгі күнде Жүсіп Баласағұнның құрметіне Қырғызстанда ескерткіш орнатылды, оның есімін көшелер мен мекемелер алып жүр, ал оның еңбектері қайта басылып, түрлі тілдерге аударылуда.

Жүсіп Баласағұнның идеясы, философиясы мен ой-пікірлері бүгінгі күнмен сабақтасып жатыр, бұл — рухани байланыстықты байқатады. Қай ғасырда да ұлт өмірін өркендетуші саналы да, салауатты, рухы биік, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі кең ұрпақ тәрбиелеу — қоғам алдындағы басты міндет. Жүсіп Баласағұнның негізгі ұстанған қағидасы — пендені адамгершілікке, адамшылыққа, имандылыққа ізгілікке шақыру, қоғамға пайдалы ұрпақ тәрбиелеу. «Құтты білік» сол заманнан сақталған бүгінгі ұрпақ тәрбиелеуде

басшылыққа алатын тәлім-тәрбиелік ой-толғамдарға өте бай рухани мұра болып табылатыны сөзсіз.

Жүсіп Баласағұни тек көрнекті ақын және философ қана емес, сонымен қатар әділеттілік, білім және этика туралы идеялары түркі мәдениеті мен саяси ойының дамуына айтарлықтай әсер еткен дана ойшыл болған. Оның «Құдатғу білік» шығармасы түркі халықтарының рухани және моральдық негіздерін түсінудің маңызды көзі болып қала береді. Жүсіп Баласағұн өз жұмысында ежелгі түркі дәстүрлерін Ислам философиясымен біріктіріп, көптеген ғасырлар бойы өзекті болып келе жатқан туындыны жасай алды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Ақыл кітабы Жидебай: Халықаралық Абай клубы (2015). *Жүсіп Баласағұн*.

Ауд. А. Егеубаев. *Құтты Білік/Баласағұн, Жүсіп*; Пекин: Ұлттар баспас

Е.М.Арын (бас ред.ж.б.). (2003) *Рухнама. 2-кітап: Жүсіп Баласағұн/Ред.алқасы: С. Торайғыров* атынд. Павлодар мемлекеттік университеті. Павлодар,

Шәлекенов У. (2006). *Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы*. – Алматы: Жібек жолы

XOJA HIKOYALARIDAGI OBRAZLAR TAVSIFI

*Maxmataliyeva Zebiniso Ural qizi
ToshDO 'TAU OTAT yo 'nalinsh 4-kurs talabasi
maxmataliyevaz@gmail.com
Ilmiy rahbar: katta o'qituvchi D.Nazarova*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sayid Podshohxoja ibn Abdulvahhobxojaning ma'naviy va axloqiy o'gitlardan iborat bo'lgan, asosan tasavvuf falsafasi va insonning ruhiy poklanishi, adolatning ahamiyati, uning ijtimoiy hayotdagi o'rni va shaxsiy hayotdagi roli haqida "Miftoh ul-adl" va "Gulzor" asarlaridagi obrazlar tavsifi tahlil etildi. Podshohxoja adolatni faqat qonunlar va qoidalar asosida emas, balki axloqiy tamoyillar, fazilatlar va tasavvufda ham chuqur tushunishga chaqiradi. Asrlarida, o'z-o'zini anglash va ijtimoiy munosabatlardagi adolatni tiklash yo'lida yo'lboshchi o'gitlarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Hikoyat, xalqparvarlik, himmatlilik, ijtimoiy muammo, xalq va hukmdor, adolatli boshqaruv, adolat

Abstract. This article consists of the spiritual and moral advice of Sayid Podshohkhoja ibn Abdulvahhobkhoja, focusing mainly on the importance of justice in Sufi philosophy and human spiritual purification, its significance in social and personal life. The characters in his works Miftah ul-adl and Gulzor are analyzed in detail. Podshohkhoja calls for a deep understanding of justice not only through laws and rules but also through moral principles and virtues as viewed by Sufism. He presents moral lessons aimed at self-understanding and the restoration of justice in social relationships.

Keywords: Story, altruism, courage, social issues, people, and justice

XVI asr o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga munosib hissa qo'shib, badiiy nasrning go'zal namunalarini yaratgan yozuvchi va shoir Podshohxoja ibn Abdulvahhobxoja bo'lib, adabiy taxallusi Xojadir. Uning "Miftoh ul-adl" va "Gulzor" deb nomlangan hikoyalar to'plamlari ko'p yillardan beri adabiyotshunoslarimiz tomonidan o'rganilib kelinmoqda. Adibning hayoti va ijodiy faoliyati haqida uning o'z asarlari "Miftoh ul-adl" va "Gulzor" hamda XVI asr adabiy hayot oynasi bo'lgan Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" tazkirasida ma'lumot keltiriladi.

Xojaning umum ijodiga xos bo'lgan didaktik ruh bu kuchli. Chunki shoir inson xulqi, odobini yaxshilash orqali xalq hayotini o'zgartirish, jamiyatda yuz berayotgan nomuvofiqliklarni bartaraf etish mumkin deb tushunadi va bu masalaga aktiv munosabatda bo'ladi. Muallif mamlakat obod bo'lishi, xalq farovon yashashi, zulmu sitamdan nishon ham bo'lmasligi uchun shoh odilligi shart ekanligini uqtirar ekan, tamsil tarzida No'shiravon odil hikoyatini keltiradi. No'shiravon mulkini imtihon qilish niyatida o'zini xastalikka soladi va unga shifo faqat eski imoratdan keltirilgan g'isht bo'lishi mumkinligini aytadi. Xalq har tomonga eski imorat so'roqlab tarqaladilar va bir boyqushga duch keladilar. Boyqush mamlakatda o'rnatilgan adolat tufayli biror vayrona yo'qligidan, bemanzil, bemakon ekanliklaridan qayg'uradi. Eski g'isht istab yurgan xaloyiq esa, o'z maqsadlariga erisha olmay, horib-charchab shoh yoniga qaytib keladilar va boyqush voqeasini so'zlab beradilar. No'shiravon o'z mulkida haqiqiy adolat o'rnatganidan xushnut bo'ladi. Xoja maqola so'ngida o'z hukmroni Jonibekni No'shiravon ishlaridan saboq olishga undaydi. Xoja bu hikoyatida boyqushlar voqeasini bayon etar ekan, mavjud adabiyotlarda bo'lganidek, shoh zulmidan, vayronalar ko'pligidan xursand bo'lib, to'yutamosha qilmoqchi bo'lgan boyqushlarga emas, balki shoh adolati tufayli zulm chekayotgan, uysiz-vayronasiz qolgan boyqushlar haqidagi syujetga murojaat etadi. Muallif voqealarni tanlashda ham mahoratini namoyon eta oladi. U syujetning ixcham va qiziqarli bo'lishiga alohida ahamiyat beradi. Bunday tanlov natijasida o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etadigan, uni tafakkur etib yashashga yo'naltiradigan noyob asarlar maydonga keladi. Ma'nolarining o'tkirligi, falsafiyligi, insonlarni hushyorlantiruvchi kuchga egaligi, xalqonalikka, Ezop masallari kabi donolikka muzayyanlikda namoyon bo'ladi. Jumladan, "Shayx va murshid" hikoyasi. Unda aytilishicha, bir murshid bir shayx huzuriga kelib, xatolari, gunohlari ko'pligini aytib uzrxohlik qiladi. Shunda shayx unga to'g'ri yo'l ko'rsatib, tavba qilishdan avval, bir amalni bajarishi lozimligini uqtiradi. Ya'ni, oldin ko'ngliga besh ariq orqali kiruvchi nomashru' ishlarning yo'lini bog'lashni tavsiya etadi. U ariqlarni esa quyidagicha izohlaydi: "Saning ko'ngling bir havzga o'xshar va anga besh arig'din loy suvlar kirib, taqi ul havzni tiyra qilurlar". Shundan so'ng u kishi o'z nuqsonlarini tushunib, to'g'ri yo'lga tushadi va sohibkamol murshid

darajasiga ko'tariladi. Hikoyaning syujeti shundan iborat. Muallif oddiy, hayotiy voqeadan chuqur ma'noli asar yaratadi. Adib xulosa chiqarmaydi, o'quvchiga aql o'rgatmaydi. Ammo kamolotning to'g'ri yo'nalishli xaritasini tasvirlab beradi. Har bir o'quvchi undan o'z yo'lini topa oladi. Hayratlanarlisi shundaki, hikoya kompozitsiyasi birgina dialog va ikkita muallif gapidangina tashkil topgan. Adibning butun g'oyasi, niyati va maqsadi shayx nutqida mujassamlantirilgan. Shu birgina nutq hikoyaning asosini, mag'zini tashkil etgan. Qisqa hajmli bo'lishiga qaramasdan, unda muqaddima, tugun, voqea rivoji, yechim kabi hikoyaga xos unsurlar tugalligining guvohi bo'lamiz. Bu esa asarning mazmun va maqsadining to'laqonli maqomda yechilishini ta'minlaydi. Xoja hikoyalarida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy g'oyalar ilgari surilgan. Uning timsollar qamrovi turli-tuman. Podshohlar, vazirlar, cho'pon, shayx, murid, kambag'al kampir, payg'ambarlar, hatto pashsha, yel kabi obrazlar majmuiga duch kelamiz. Bir ijtimoiy tabaqaga mabsub bo'lgan kishilar mushtarak va individual xususiyatlari bilan gavdalantiriladi. Yozuvchining tushunishicha, bir ijtimoiy tabaqaga mansub bo'lgan kishi turlicha xarakterda bo'lishi, ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, u odil va zolim podshohlar, donishmand va munofiq vazirlar, sadoqatli va xudbin amaldorlar, vijdonli va bezori sipohiylarobrazini yaratadi. Ko'pincha bunday kishilarning salbiy obrazlarida yozuvchi ularga xos bo'lgan realistik xislatlarni badiiy umumlashtirib bersa, ijobiy obrazlarning faoliyati va qiyofasida adolatli podsho, donishmand vazir haqidagi orzu-tilaklarini mujassamlashtiradi. Dehqon va cho'pon kabi mehnatkash tabaqa namoyondalari halol, to'g'ri, aqilli, irodali va ornomusli kishilar sifatida tasvirlanadi. Hikoyalardagi ayrim obrazlar, masalan, Iskandar, No'shiravon, Sulton Mahmud, Sulton Malikshoh va boshqalar tarixiy shaxslarning nomi bilan atalsada, biroq ular bu tarixiy shaxslarning obrazi emas, balki badiiy-fantastik obrazlaridir. Hikoyalarning tili sodda va ravon. "Xoja hikoyanavisligida Mahmud G'aznaviy, Horun ar-Rashid, Iskandar Zulqarnayn kabi mashhur tarixiy shaxslar bilan bog'liq syujetlar ham katta o'rin egallaydi. Ayniqsa, shu yo'nalishdagi asarlarida adibning o'ziga xos mahorat qirralari namoyon bo'ladi. Jumladan, Iskandar bilan bog'liq voqealar yechimini Nizomiy, Navoiy, Xoja talqinida ko'rib chiqsak, Xojaning adib sifatidagi dunyoqarashi, tafakkur tarzi, yondashuv tamoyili ayonlashadi. Bu, ayniqsa, uchala asarda ham mavjud bo'lgan Iskandar va Chin xoqoni munosabati yechimida yaqqol ko'rinadi. Mazkur voqea syujetida katta farq yo'q. Uchala ijodkorda ham Xoqon kuch-qudrati, boyligi yetarli bo'lishiga qaramay, qon to'kilishining oldini olish uchun sulhni ma'qul ko'radi. Ammo ijodkorlar g'oyalar yechimida turlicha yo'l tutishadi" (Воҳидов, Р. Эшонқулов, Ҳ. 2006). Xoja hikoyasi qisqa hajmli bo'lishiga qaramay, undagi Xoqon obrazi xarakter jihatidan ideal podshoh darajasigacha ko'tariladi. U o'z manfaatidan, hattoki, o'z hayotidan ham xalq manfaatini, vatani tinchligini ustun ko'radi. Bu yo'lda jasorat

va jur'at bilan odilona harakat ham qiladi. Xoja syujetga, obrazlar tizimiga sezilarli o'zgartirish kiritmagan. Ammo ularga yondashuvda yangiliklar olib kirishga harakat qiladi. Bu kichikkina o'zgarish esa asar g'oyasini, ijodkor badiiy niyatini yangi va yuksak pog'onaga ko'tarishga xizmat etadi.

Xojaning Hotami Toy hikoyasida odilshoh g'oyasi kuylanadi. Bu hikoyada saxovatli, himmatli, muruvvatli shohlar xususida so'z yuritadi. Kambag'allarga rizq-ro'z bo'lishib yuradigan, birovning biron moliga ko'z olaytirmaydigan bir podshoh Hotami Toyni sinab ko'rmoqchi bo'ladi. Shu niyat bilan u Hotami Toyning tengi yo'q, "dulduli soniy", gardiga el ham yeta olmaydigan otini so'ratib elchi yuboradi. Elchini xushnutlik bilan kutib olgan Hotami Toy mehmon oldiga ta'riflangan otini so'yib, taom tayyorlab keladi. Dasturxon ustida elchi o'z maqsadini bildirganda, Hotami Toy:

*Dediki: "Kech kelding, esa o'yu qo'y,
Topmadimu, dedim, o'shal otni so'y...
Ushbu et ul otning etidur biling,
Munga nedur chora, taomil qiling".
Bu so'zni eshitib lol qolgan elchi:
Bu ne sahovat, bu ne himmat turur,
Bu ne karam, bu ne muruvvat turur,*

deb oliy darajadagi hotamlikka mathiyalar o'qiydi. Xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotida saxiylik, qo'li ochiqlik timsoli sifatida mashhur bo'lgan "Hotami Toy hikoyasi" Xoja g'oyalariga bo'ysundirilib, odil shohga qarama-qarshi qo'yiladi. Hikoyadagi shoh har qancha adolatparvar, insonparvar bo'lmasin, baribir, Hotam Toy undan saxiyroq, undan saxovatliroq. Xoja boshqa hikoyalarida ham adolat va xalqparvarlik g'oyalarini izchil davom ettiradi va shohlarga dadillik bilan adolatni tashviq etadi. Zulm va adolatsizlik qanchalar yomon ekanligini, buning islom dinida ham qattiq qoralanganini hadislar keltirish bilan dalillab ketadi. Uning "Sulton Mahmud G'aznaviy, uning oqil vaziri va ikki boyqush suhbatini" haqidagi rivoyatning asosiy mazmuni ham shohni adolatli bo'lishi kerakligini ifodalaydi. Bu hikoyatda sulton nihoyatda zulmkor, zolimligidan yurt vayrona ahvolga kelib qolgan. Uning vaziri esa aksincha, juda dono, topqir va so'zamon bo'lib, ikki boyqush hikoyasi bilan shohni zulmkor ekanligini tan olishga majbur qiladi va adolatli shoh bo'lishga o'rgatadi. Boyqushlar hikoyasidan keyin sulton Mahmud o'z qilmishidan iztirob chekib, yurtning vayrona ahvolga asarlarida ifodalangan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mavzular bugun uchun ham ibratlidir. tushib qolganidan uyaladi. Ko'rinadiki, "Xoja hikoyalari katta ijtimoiy, umumbashariy ahamiyatga molik asarlardir. Ularning zamiriga chuqur gumanizm, insonparvarlik, bag'rikenglik g'oyalari singdirilgan. Shu sababli ham mazkur hikoyalar, hozirgi kunda eskirgan podshohlar, vazirlar, darveshlar, tarixiy shaxslar bilan bog'liq

syujetlar asosida yaratilganiga qaramay, o‘zining axloqiy-didaktik, ijtimoiy-zamonaviy qimmatini yo‘qotmagan” (Mallaeв, H. 2021). Ular bugun va kelajak uchun ham birday xizmat qiladi. Xoja asarlariga e‘tibor bersak, ularda o‘z davrida Xoja Ahrori Valiy kabi ulkan ijtimoiy vazifani bajarish maqsadi bilan yashagan ulug‘ shaxsiyatni ko‘ramiz. U bu borada o‘zining, shayxulislomlik maqomidan turib, amaliy faoliyati bilan bir qatorda, badiiy ijodi, asarlari orqali ham beqiyos xizmatlarni amalga oshirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Jumaxo‘ja, N. Adizova, I. (2020) *O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi* (518-bet) (XVI-XIX asr I yarmi). Darslik. Ikkinchi nashr. – T.: Innovatsiya-Ziyo.

Мирзаахмедова, М. (1975) *Хожа* – Т.: Фан Б.

Маллаев, Н. (2021) *Ўзбек адабиёти тарихи* (Б. 542.) (энг қадимги даврдан XVII асргача). – Т.: “Kafolat print company” нашриёти.

Воҳидов, Р. Эшонкулов, Х. (2006) *Ўзбеки мумтоз адабиёти таърих* (Б-528) (энг қадимги даврдан XVI аср охиригача) Ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти.

“MABDAYI NUR” DA “XIZR VA MUSO” HAQIDAGI HIKOYAT TAHLILI

*Mirzoboboyeva Asila Kamoliddin qizi,
ToshDO‘TAU O‘TA, 4-kurs talabasi
mirzaboboyevaasilla@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d, PhD, dotsent Jabborova Matluba

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Mabdayi nur” asaridagi “Xizr va Muso” haqidagi hikoyat tahlil qilingan. Undagi Muso, Xizr, Jabroil kabi obrazlarga tavsif berilib, ajdarho va nafs tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligi, har bir inson o‘zidagi nafsni yengishi kerakligi ochib berilgan. Hikoyat mazmunidan kelib chiquvchi tasavvufiy tushunchalar, fano va baqo olami, kishi qay tarzda Haq baqosiga erishishi mumkinligi to‘g‘risida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: “Mabdayi nur”, Xizr, Muso, Jabroil, tasavvuf, hikoyat, nafs, ajdah.

Abstract: This article analyzes the story of “Khizr and Musa” in “Mabdayi nur”. It describes the characters of Musa, Khizr, and Jabrail, reveals the interdependence of the concepts of the dragon and nafs (ego) and the need to overcome the ego in each person. The mystical concepts, the world of fano and baqo, and how a person can achieve the Haq survival are described from the content of the story.

Keywords: “Mabdayi nur” Khizr, Musa, Jabrail, Sufism, story, nafs (ego), dragon.

“Mabdayi nur”, asosan, Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy ma’naviy” asari ta’sirida yozilgan. “Mabdayi nur” quyidagi tartibda bitilgan: asarning boshlanish qismida Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy ma’naviy”sidan ilk bayt olingan va shu ilk bayt sharhi sifatida kirish qismi yozilgan. Bundan keyin shu asardan turli baytlarni saylab olib, har bir qismning boshlanmasiga bitilib, undan keyin diniy-afsonaviy, axloqiy hikoyatlar berilgan.

“Mabdayi nur” 176 ta diniy, afsonaviy, axloqiy hikoyatlardan, 30 ta ta’limiy parcha, 35 ta g’azal, 2 ta o’zbekcha, 1 ta arabcha mustazoddan iborat. Mazkur masnaviy usulida bitilgan “Mabdayi nur” o’z xarakteri bilan Sa’diyning “Guliston”, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”laridagidek falsafiy-axloqiy yo’nalish mazmunida (Niyozov va Ahmedov, 1994, 18).

O’zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti kitob xazinasida “Mabdayi nur” ning 19 ta qo’lyozma nusxasi saqlanadi. Asar tasavvuf ruhida yozilgan nazmiy-badiiy, axloqiy-tarbiyaviy asar. Mazkur kitobda yakka Alloh zikri bilan yashash, o’zini tamoman unutish, bu dunyo aysh-ishratlaridan voz kechish, poklik, halollik, rostgo’ylik, taqvodorlik, birovning haqiga xiyonat qilmaslik, saxovatli bo’lish kabi xislatlar targ’ib qilinadi. Asarda o’g’rilik, yolg’onchilik, firibgarlik, ma’naviy buzuqlik, birovning haqiga xiyonat qilish, laganbardorlik, riyokorlik, sharobxo’rlik kabi jirkanch illatlarni qoralangan. “Mabdayi nur” hikoyat va rivoyatlardan iborat bo’lib, ularda dunyoga hirs qo’yish, molparastlik juda qattiq qoralangan, bir-biriga do’st bo’lish, madadkor bo’lish olg’a surilgan g’oyalardan biri hisoblanadi. Asarda goh ijobiy kishilar, ularning yaxshi fazilatlarini haqida, gohida qabih, kazzob, iymonsiz, xasis kishilar haqidagi hikoyalar chuqur axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

“Mabdayi nur”da Qur’oni karimda nomi tilga olingan payg’ambarlar hayotiga oid hikoyatlarga ham duch kelamiz. Ulardan biri Xizr va Muso alayhissalom haqidagi hikoyatdir. Hikoyatni tahlil qilishdan avval Xizr va Muso alayhissalom to’g’risida qisqacha ma’lumot berib o’tamiz.

Xizr, Hazrati Xizr, Xizr buva — islom rivoyatlaridagi shaxs, taqvodor inson. Xizr Qur’onda tilga olinmagan, lekin ulamolar Qur’onda “Allohning quli” nomi bilan tilga olingan shaxsni Xizr deb talqin qiladilar. Xizrga odamlarda Allohga bo’lgan e’tiqodni qo’llab turish uchun Iso, Ilyos va Idris singari abadiy hayot ato etilgan. U hayot bulog’idan “obi hayot” ichgan va umri boqiy bo’lgan. O’ng qo’lining bosh barmog’i suyaksiz bo’lishi, nogahon yo’liqib, bir zumda ko’zdan g’oyib bo’lishi Xizrga xos belgi sanaladi.

Muso — Qur’onda tilga olingan payg’ambarlardan biri. Qadimgi yahudiy manbalarida Moshe, xristian manbalarida Moisey nomi bilan ma’lum. Qur’onning bir necha suralarida Musoning nomi qayd etilgan. Ba’zi rivoyatlarda Muso “Bani Isroil” qabilasida tug’ilishi, Misr

podshosi (fir'avn) ning taxtdan ketishiga sababchi bo'lishi, taqdir taqozosi bilan Misrdan qochib ketishi va arab qiziga uylanganligi aytiladi. Alloh Musoni Isroil qabilasini Fir'avn zulmidan ozod qilib, Misrdan olib chiqib ketishga da'vat qiladi. Unga Tavrot nozil qilingan.

“Mabdayi nur” da keltirilgan hikoyat Muso alayhissalomning Xizrni ko'rishni orzu qilish jarayoni bilan boshlanadi. Muso orzu qilar ekan, nogahon Xizr oldiga keladi. Shundan so'ng ikkisi safar qilishni ixtiyor qildilar va hamsafar bo'ldilar. Xudoning amri bilan ikkovi bir kemaga chiqishadi. Chiqayotgan vaqtda Xizr kemani buzib qo'yadi va Muso Xizrda yomon qiliq bor ekanini payqaydi. Muso bu sirni bilganidan juda xijolat tortadi. Shunda Muso Xizrqa qarata shunday deydi:

*Dedi: ey Xizri zamon, san bu zamon,
Manga ma'lum ayla bu sirri nihon.
San ushotting kishtini barbod etib,
Necha mo'min ko'nglini noshod etib.*

Ya'ni “Ey Xizri zamon, bu yashirin sirni menga ham ma'lum qil, shuncha mo'minning ko'nglini noshod qilib nega kemani buzding?”. Xizr esa shunday javob beradi: “Haqning ko'ngli sirlarga boy, menga o'sha sirlar miqdoricha hikmat berilgan. Kemadagi onaning qornida Shaddot, ya'ni nafs bor edi, shu sababdan kemani buzdim”, – deydi. Ya'ni Olloh taolo juda ko'p sirlarning egasi hisoblanadi. Xizrqa esa o'sha sirlar miqdoriga teng darajada hikmat berilgan. Aynan shu xususiyati tufayli Muso alayhissalomga ma'lum bo'lmagan narsani oldindan bilib, uni bartaraf etadi. So'ng Muso va Xizr ajraladi. Hikoyat davomida “So'fiysiz ham bo'lma, bo'lma so'fiysiz” deya ta'kidlanadi. Tasavvufda so'fiy atamasi borligi ma'lum. Ushbu istilohning ma'nosi haqida bir necha xil qarash bor. Ba'zilar bu so'z “saf” so'zidan kelib chiqqan deyдилar, chunki so'fiy *Alloh yo'liga kirganlarning* birinchi safida turuvchidir. Yana bir guruh olimlar so'fiy so'zi “safo” so'zidan kelib chiqqan, sababi bu toifaning qalbi sidq-u safo oftobiday porlab turadi, deganlar. (Komilov, 2009, 35). Shu o'rinda har bir kishi so'fiydek bo'lish kerakligini ta'kidlagan. Ya'ni barcha inson o'zlikdan va foniylar dunyodan voz kechib, Haq baqosida o'zligi topishi kerak. Hikoyat davomida *Musoning* yo'l ustida bir ajdardhoga duch kelgani ham aytib o'tilgan:

*Bor edi yo'l ustiga bir ajdahor,
Oshiqi sarmast erdi, beqaror:
Sanga, ey Muso, sirimni aytayin,
Orzu qildim sani bir ko'rayin.
Haq taolo manga yetkurdi sani,
Yo'laro ko'rdum bo'ldung luqmam mani.*

Ajdarning og'zidan burnigacha qirq gaz edi. Bundan ma'lum bo'ladi-ki, Musoga yo'liqqan ajdaho anchagina katta, uni yengish oson ish emas. Faqat o'z nafsini yengib, uni jilovlaydigan inson

bu ajdarhoni yenga oladi. Muso xavfni sezib, uning yoniga bormadi. Shunda ajdarhoning oldiga shayton kelib, uni yo‘ldan ozdirdi va dedi: “Musoni yutgin, u juda lazizdir”.

*Aydi: “Ey Muso, beri kelgin bukun,
Yerga yonim yopishibtur, garqi xun.
Man eshittim vosili asror emish,
Har nabiya zo‘ri ming kas bor emish.
San ko‘targin, man kuduratdin chiqay,
Ham tamomi za‘fi illatdin chiqay.*

Muso ajdarhoni qo‘li bilan ko‘tardi va u Musoni yutdi. Ushbu vaziyatda Jibril, ya‘ni Jabroil alayhissalom ajdarhoni shahpar bilan urdi va u o‘lib, Muso omon qoldi. Ya‘ni Musoga o‘z nafsini yengishda *Jabroil alayhissalom* yordam berdi. Bu o‘rinda Jabroil – islomda to‘rt bosh farishtadan biri. Diniy aqidaga ko‘ra, *Alloh irodasini payg‘ambarlarga yetkazib, vahiy keltiruvchi (xabar beruvchi), samoviy ofatlarni yer yuzida ijro qiluvchi farishta*; barcha payg‘ambarlarga Xudo tarafidan keladigan vahiyalar farishtalar ulug‘i Jabroil (as) orqali keladi.

*Ajdahoring – nafs, ruhundur Muso,
Jabroil ishq-u jafo qilmas, vafo.
Ajdaho semirmayin fikringni qil,
Afsun aylab, ajdahoni band qil.*

Yuqorida keltirilganidek, ajdarho insondagi nafs hisoblanadi. “Ajdaho semirmayin fikringni qil” deganda nafsing seni yengmasdan avval sen uni mahv et, chunki u katta bo‘lib brogan sari uni yengish qiyin bo‘ladi. Hatto yenga olmaslik ham mumkin, degan fikr ilgari surilgan. Hikoyatdan shunday ma‘no kelib chiqadi-ki, har bir inson foniylar dunyoda nafsini yengib, Alloh buyurgan amallarni qilib, solih banda bo‘lishi kerak. Kimki nafsini yengmasa boqiy dunyoda o‘z o‘rnini topa olmaydi. Nafs insonning moddiy o‘zligi, “men” ligidir. “Nafs” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi biror bir narsaning mavjudligi, haqiqati, zoti va o‘zligi demakdir. So‘fiylarning nuqtayi nazariga ko‘ra nafs barcha yomonliklarning ibtidosi, gunohlarning manbayidir. Chunki insondagi nafs uni har ko‘yga solishi, turli xil yomonliklarga boshlashi mumkin. Nafsni yengish quroli esa pok ishqdir. Ishq insonga mislsiz kuch-qudrat, g‘ayrat-shijoat beradi. Ishq deganda mehr-muhabbat, muruvvat, saxovat, ezgulik, iroda, sabot, ilm, ibodat, oqillik, xokisorlik, adolat, sabr, qanoat, g‘ayrat, kamtarlik, halimlik, mardlik, hayo, pokizalik, shirinso‘zlik, shafqat, umuman, inson qalbini poklashga xizmat qiladigan, uni o‘z Yaratuvchisiga yaqinlashtiradigan barcha ezgu fazilatlar tushuniladi. Zero, pokiza so‘z va ma‘nolar dard va muhabbatdan tug‘iladi. Ishqning manzili inson ko‘nglidir. Ko‘ngil ishq tufayli poklanadi. Poklangan ko‘ngildagi ishq ilohiy mohiyat kasb etadi, ya‘ni ishq insonni yuksaltiradi. (Rahmonova, 2022, 7).

Tasavvuf ahlidan bir jamoaning xulosasi bo'yicha, nafs gunohlarning doyasi, ikkinchi toifa qarashlariga ko'ra kibr, hasad, g'azab, adovat kabi yomon xulqlarning sababkoridir. Gunohlardan tavba bilan poklanilsa, yomon xulqlar nafsni qiynash, ya'ni riyozat bilan yo'q qilinadi. Nafsga qarshi kurashish barcha ibodatlarining kamolidir. Shu ma'noda "Nafsini tanigan kishi Robbini tanigay" mazmunidagi hadis so'fiylarning nafsga oid qarashlariga asos sifatida xizmat qilgan (Xolmo'minov, 2024, 5).

Hikoyatda inson o'zidan ogoh bo'lishi kerakligi, johil bo'lib qolmasligi ham uqtirilgan:

*Doimo noxondadursan, kohilo,
Boxabar bo'l o'zingdin, johilo.*

Shuningdek, mazkur hikoyat davomida "Alloh senga nazar qilishi uchun g'ayrdin, ya'ni dunyodan, undagi noz-ne'matlardan ko'ngil uz, shundagina Haqning nazariga tushasan, bunga loyiq ko'rilsan" kabi mazmun ham keltirilgan:

*G'ayrdin butkul qo'lingni san ko'tar,
To Xudovandim sanga qilsun nazar.*

"Mabdayi nur" asarida keltirilgan barcha hikoyatlarning mazmuni ham ushbu hikoyatga yaqin. Ya'ni har bir hikoyatda tasavvuf ta'limoti va unga tegishli ma'lumotlar bilan tanishish mumkin. Asarning g'oyaviy, axloqiy, falsafiy, irfoniy zamini ham tasavvufdir. Asarda nafsni yengish orqali ko'ngilni yuksaltirish, ruhni poklab, o'tkinchi dunyo hoy-u havaslaridan ustun bo'lish kerakligi, insonning mavqeyiga uning to'kin hayoti, moddiylikdan emas, aksincha, insonning axloqiy go'zalligi, yuksak ma'naviy fazilatlaridan kelib chiqib yondashish lozim ekanligi uqtirilgan.

Yuqorida keltirilgan hikoyat ham, aynan, nafsni yengish to'g'risidadir. "Mabdayi nur" da odam zotining asosiy nuqsoni nafs-u hirs balosiga muhtalo bo'lganligi, bu nuqson uni ilohiy fazilatlardan mahrum etishi, axloqan tubanlashtirishi, o'tkinchi mayl-istaklarni uyg'otishi, insoniy xislatlardan, haqiqat, ma'naviyat va ma'rifatdan yiroqlashtirishi aytilib, nafs ajdahosi komidan xalos bo'lganlar uchun faqat Alloh haqiqatdir, degan qarashni ilgari surilgan. Shu bois inson faqat Allohni sevishi, unga oshiq bo'lishi, komil inson bo'lishga astoydil intilishi, bu mashaqqatli yo'lda barcha uqubatlarga chidashi lozim. Haq visoliga yetishish uchun esa inson, avvalo, o'zidan kechishi, nafsdan xalos bo'lishi, ilm-ma'rifat yo'lini tutishi, ibodatda sobit bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Boborahim Mashrab. (1994). *Mabdai nur*. "Fan" nashriyoti.

Komilov N. (2009). *Tasavvuf*. "Movarounnahr" – "O'zbekiston" nashriyoti.

Niyozov G., va Ahmedov Q. (1994). *Mabdayi nur. Saylanma (g'azal va mustazodlar)*. "Fan" nashriyoti.

Rahmatova F. 2022, March 3). Boborahim Mashrab va tasavvuf tariqatlari. Ares.uz.
https://ares.uz/storage/app/media/2022/Vol_3_No_1/748-760.pdf

Xolmo‘minov J. (2024, April 4). Irfon masalasida “nafs” tushunchasining germenevtik talqini.
Cyberleninka.ru.<https://cyberleninka.ru/article/n/irfon-falsafasida-nafs-tushunchasining-germenevtik-talqini/viewer>

CHINGIZ AYTMATOVNING “QIYOMAT” ROMANIDA KONTRAST USULI

Barchinoy Muhammadiyeva Rustam qizi
ToshDO‘TAU O‘TA yo‘nalishi 3-kurs talabasi
muhammadiyeva2004@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.n; dotsent, Hoshimjon Ahmedov

Annotasiya. Mazkur maqolada Chingiz Aytmatovning “Qiyomat” romanida qo‘llangan kontrast tasviri va badiiylik masalasi ko‘rib chiqiladi. Asardagi qahramonlararo, inson va tabiat hamda hayvonot o‘rtasida yuz bergan ziddiyatli munosabatlar badiiy talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: Chingiz Aytmatov, “Qiyomat” romani, kontrast tasvir.

Abstract. This article examines the image of contrast and the issue of artistry used in Chingiz Aitmatov's novel "Qiyamat". The conflicting relations between the characters, between man and nature, and between animals are artistically interpreted.

Keywords: Chingiz Aytmatov, novel "Doomsday", contrast image.

Badiiy asar qahramonlarning ezgulik uchun kurashi yo‘lidagi ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar kurashi, ya’ni kontrast tasviri bilan qiziqarli. Bu usul asardagi dramatismni ham, targizmni ham juda ta’sirli chiqishiga olib keladi. Dunyoga mashhur qirg‘iz adibi Chingiz Aytmatovning “Qiyomat” romani ham shu usulda bitilgan asarlardan. Maqolada shu asardagi kontrast usuli haqida so‘zlaymiz. Mashhur qozoq yozuvchisi Muxtor Avezov yozganidek, “Aytmatov qahramonlari qalbi keng, ichki dunyosi boy, samimiy, rostgo‘y, manfaatli, yuksak insoniy fazilatlariga ega ekanliklari uchun ham kitobxonlar qalbidan o‘rin oldi”. (Shermuhamamdov, 2023, 5) Adabiyotga shunchaki kirib kelmagan, tili, dini va millatidan qat’i nazar odamzot taqdiri, kelajagi uchun qayg‘urgan, kelgusi avlod farzandlarini faqat va faqat baxtli ko‘rmoqni istagan va istaklarini asarlari orqali ifodalagan Chingiz Aytmatovdek iste’dod egalari bizni hamisha uyg‘oq yurak, uyg‘oq ruh bilan yashashga chorlaydi. Romanda va umuman yozuvchi ijodidagi global muammolarni xorij olimlaridan H. Grehem, F. Souchek, va F Fanonlar ham o‘z vaqtida qayd etishgan (Meliboyev, 2023, 18)

“Qiyomat” romani global, milliy-mahalliy va shaxsiy fojialar tasviri aks etgan asar. U 1986-yilda yozilgan bo‘lsa-da, unda bashariyat paydo bo‘lgandan buyon biz duchor bo‘layotgan muammolar yozilgandir go‘yo. Odam ato yaratilib yerga tushibdiki, odamlar orasida yaxshilik va yomonlik o‘rtasida jang bo‘lib keladi, bu “jang” esa tobora global muammo bo‘lib bormoqda. Bu dunyoda payg‘ambarlar tayinlanibdiki, ezgu amallar sari chorlash uchun harakat qilganlar. Shu orinda asarda tilga olingan Iso payg‘ambar hayotiga nazar tashlaylik. Nihoyatda ayanchli o‘lim. Shu vaqtlarda ham odamlar mafkurasida kayf-safo, yengil-yelpi hayot kechirish o‘troqlashib qolgan. Iso va Pontiy Pilat o‘rtasida kechgan suhbatlar orqali ham bu gapimizning o‘rinli ekanligiga

yana bir bor amin bo‘lamiz: “Sening gumonlaring tushunarli, Rim hukmdori. Sen bamisoli yomon ustozlaring kabi to‘pori va dunyoviy fikr yuritasan. Ranjima bu so‘zimdan. Hozir qoshingda foniyl kimsa kabi turibman, bemalol tortishaver. Buning ustiga sen bilan ikkimiz turli-tuman odamlarmiz-xuddi o‘t va suvdek. Fikrlashda ham boshqa-boshqa yondashamiz... *Iso, sen qancha karomat qilma, bari behuda....*” (Aytmatov, 2020, 234). Huddi shu o‘rinda odamlarning qanchalar ma‘nan qoloqlashib borayotganini sezishimiz mumkin. Xo‘sh, bu voqealar, bu qarashlar faqatgina shu davrgagina xos deb ayta olamizmi? Yo‘q albatta. Chunki bu qarashlar hali hanuz davom etmoqda va davom etadi ham. Yana bir qahramonimiz Avdiy Kallistratov hayotichi? Bu o‘rinda ham faqatgina Avdiy hayotning mohiyatini angladimi? Yo‘q albatta. Sovet hukumati olib borgan siyosatda, ya‘ni kommunizm siyosatida dinsizlik avj oldi. Xo‘sh, bundan ko‘zlangan maqsadlarga erishildimi? Bu holatni, Xudosizlikni, dinsizlikni odamlarni eng chuqur jarlik sari olib borish deb bilaman. Birgina shu tuzum qanchadan-qancha o‘smirlar hayotiga zomin bo‘ldi. Qanchadan-qancha oilalar parokanda bo‘ldi, uylarini qurutdi. Faqat odamlar jabr ko‘rdimi? Faqat u yoki bu zamondagi odamlar azoblandimi? Bu o‘rinda butun bir jamiyat, butun bir hayvonlar ham e‘tibordan xoli emasdi. Hayvonlarning ayovsiz qirib tashlanishi, daraxtlarni tinimsiz kesilishi butun bir zamonning, balki butun bir xalqning, dunyoning global va mahalliy fojiasiga olib keldi. Bu narsa esa hali-hanuz o‘z ta‘sirini ko‘rsatib kelmoqda. Birgina bo‘rilarni olsak, odamlar uchun, tabiat uchun nima yomonlik qilgan ediki farzand dog‘ida qiynalishdek eng og‘ir va eng ayanchli qismat ularning zimmasiga tushadi. Bularning barchasida ongsiz va razil, nima maqsadda va nima uchun yashayotganliklarini farqiga bormaydigan odamlar sababchi deb bilaman. Asarni o‘qir ekanmiz, vaqtning qanchalik shiddat bilan o‘tishiga va shu vaqtdan, umrdan unumli foydalana olmayotgan insonlarning guvohi bo‘lamiz. Vaqtlar o‘tar, umr, yil o‘tar, ammo maqsad nimada?

Bu asar XX asrning 80-yillarigagina emas, bundan keyingi hayotimiz uchun ham taalluqli bo‘lmasmikin? Shu o‘rinda yana bir global muammolarimizga aylanib borayotgan hayvonot dunyosiga to‘xtalsak. Bugungi kunda yer yuzida hayvonlarning 33%i butunlay yo‘q bo‘lib ketish arafasida. So‘nggi 50 yil ichida hayvonlarning 68 foizi yer yuzasidan yo‘q bo‘lib ketgan. Olimlarning fikricha esa, 21-asr oxirigacha hayvonlarning 30 foizdan ortig‘i ularning tabiiy yashash joylarining buzilishi va brakonerlik tufayli yo‘q bo‘lib ketadi. 1980-yillarga qaytadigan bo‘lsak, qanchadan-qancha sayg‘oqlar qirg‘in qilindi. Bu asarda bir qismi keltirilgan xolos. Undan tashqari, hayvonlar yashash joylari o‘zlashtirildi. Ular uchun yashash muhiti qoldirilmadi. O‘sha vaqtning o‘zida shaxsiy manfaat, aysh-u ishrat yo‘lida tabiat muvozanatini buzishdek eng katta fojialar boshlab berilmaganmikin? Shu bilan asarda shaxsiy fojialar ham o‘rin olgan. Bo‘ston O‘rkunchiyevning hayot faoliyatini tubdan o‘zgarishiga sababchi bo‘lgan Bozorboy qiyofasidagi

ming-minglab odamlarning butun bir fikri, chirkin illatlari ochib berilgandek go‘yo. Hayotning baland-pastidan, yengil-u og‘ridan, ne-ne balo-yu tuhmatlaridan o‘z sabri ila o‘tib kelayotgan bir inson Bo‘ston edi. Barcha-barchasiga chidashga sababchi bo‘layotgan yagona uchqun o‘z pushti kamaridan bo‘lgan inson Kenjash edi, kenjatoyi edi.

Farzand-bu dunyodagi hayot deb atalmish bir daraxtning eng shirin, eng totli mevasidir. Ular borki, ota-ona yashnaydi, hayotining mazmuni, mohiyatini tushunadi. Farzand - olamda nimaiki bo‘lsa, barchasidan aziz va eng laziz jonzot. Shunday eng buyuk ne‘matdan, o‘zidan keyin chirog‘ini yoqadigan yaratiqdan ajratish bu razillikdir. Akbara va Toshchaynar o‘zlaridan qoladigan nodir san‘at asarlarini otib o‘ldirishdek foziaviy ishga ko‘ndilar, ko‘nikdilar. Ularning yurak bag‘ri qon, hayotining eng qiyin imtihonidan o‘tayotgan bir vaqtda ular ko‘nglida yana uchqun paydo bo‘ldi-yu, hali odam qadami yetmagan joylarga, qamishzorda o‘z nasllarini qoldirishdi. Natijada nima bo‘ldi? Yana o‘ldirildi. Yondi. Kul bo‘ldi. Xuddi orzular kabi. Hayot davom etarkan, xoh u inson bo‘lsin, xoh u hayvon yashashda davom etaveradi. Bizning qahramonlarimiz ham taslim bo‘lmadi. Eng so‘nggi umid uchqunini alangaga aylantirishdi. Oxir oqibat olamdagi aqlli, zabun jonzot - bir mushtipar onani, bir hokisor otani yondirdi, kuydirdi, kul qildi. Hech qaysi ona bolasini o‘ldirganni kechirmaydi. Ko‘ziga butun dunyo tor ko‘rinadi. Go‘yoki qiyomat qoyim bo‘ladi. Yashashdan esa, maqsad yo‘q. Asarni o‘qir ekanmiz, xuddi Akbara g‘am o‘tida kuyib qovrilamiz. Uning ruhiyati shu qadar ochib berilganki, ba‘zi odamlar chidolmas bir dardga yuzlanganiga guvoh bo‘lamiz. Hatto hayvon ham odamning tubanlashuvidan hazar qiladi. Tulki poyezd vagonida odamlar tashlab ketgan shishani hidlab ko‘rib ijirg‘anadi. Biz odam bo‘lib nimalarni iste‘mol qilyapmiz. Nimalar uchun o‘z hayotimiz mohiyatini yo‘qotyapmiz. Nahot ba‘zi “odamlar” o‘zlarini aysh-u ishratdan, “totli” ichimliklardan tiyolmasa. Bu bir fojia. Bu bir poyonsiz chuqurlik. Ishonamanki, o‘z zamonida faqat Avdiy hayotning mohiyatini tushunmagan. Avdiyga o‘xshash yuz ellikdan ortiq millat va elatlarda ming-minglab haqiqat elchilari bo‘lgan. Har bir millatda necha millionlab e‘tiqodga ishonadigan, Allahni ulug‘laydigan insonlar bo‘lgan. Asar davomida odamlarning e‘tiqod va e‘tiqodsizlikdek tazodni yuzaga keltirgan o‘xshatishga duch kelamiz.

Bo‘stonning bor umidi o‘g‘li edi. Uni o‘zi otdi, o‘z qo‘llari bilan otdi, yig‘i to‘xtadi, ko‘kragini teshib o‘tgan o‘q hayotiga nihoya yasadi... Mana, dunyo ham oxir bo‘ldi, -o‘z-o‘ziga dedi Bo‘ston va shunda unga bir dahshatli haqiqat ochildi: shu damgacha bu yorug‘ dunyo uning o‘zida jamlashgan ekan, mana endi shu dunyo bitdi. U osmon edi, u yer edi, u tog‘lar edi, borliq, tiriklikning buyuk onasi Akbara edi, Ola Mo‘ngu muzliklarida abadiy qolib ketgan Ernazar edi, pushti kamaridan bo‘lgan oxirgi bir parcha et, o‘z qo‘li bilan otgan Kenjash edi, la‘natlangan va o‘ldirilgan Bozorboy edi va to shu tobgacha nima ko‘rgan, boshidan nimaki kechirgan bo‘lsa -

bularning bari u, uning o'z jahoni edi, u uchun yashardi, uni deb yashardi, mana endi, garchi bular hammasi azaldan qanday bo'lgan bo'lsa, xuddi shunday yana boqiy qolaveradi, lekin faqat endi bular ichida u bo'lmaydi - u endi butunlay boshqa odam bo'ldi... U buyuk halokatiga yetib keldi, uning uchun dunyo oxir bo'ldi...

Bizningcha romanni o'qishli qilgan kontrast - zidlantirish usuli orqali quyidagi juftliklarda kuchli badiiylik, ta'sirchanlik yuzaga kelgan:

1. Global diniy - dunyoviy ziddiyat: Iso alayhissalom va Pontiy Pilat o'rtasida;
2. Avdiy Kallistratov va giyohvand kishilar o'rtasidagi ziddiyat orqali dunyoning eng katta imperiyasida yuz bergan inqiroz aks ettirilgan.
3. Bosh qahramonlar Bo'ston va Bozorboy o'rtasidagi ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik bahsi, chin insoniy e'tiqod va xudbin manfaatparastlik illati o'rtasidagi qarama-qarshilik mohirona badiiy aks ettirilgan.
4. Inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatning buzilishi aks etgan global muammoning badiiy talqini.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Aytmatov Ch tavalludining 95 yilligiga bag'ishlangan "Chingiz Aytmatov va jahon adabiyoti" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Ilmiy nashr. – Farg'ona: FarDU, 2023

Aytmatov. Ch (2016). Tanlangan asarlar. qissalar. Toshkent: Sharq.

Chiniz Aytmatov. (2020) "Qiyomat". Toshkent.

Рашидов А. (2011) Чингиз Айтматов олами. Т. "О'qituvchi" НМИУ.

O'ZBEK JADID SHE'RIYATIDA VATAN KECHMISHI TALQININING POETIK TADRIJI

Murodillayev Nurali Asliddin o'g'li
Xalqaro innovatsion universitet, Tarix va filologiya fakulteti o'qituvchisi
nuralimurodillayev66@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Nurboy Jabborov

Annotatsiya: XIX asr oxiri XX asr boshlarida adabiy jarayon ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan yonma-yon faoliyat olib bordi. Jadid she'riyati insonlar qalbiga ezgulik, ishonch, saxovat va go'zallik hadya etish barobarida, bu tuyg'ularni his eta olganlar hayotiga yuksalish, ilm-ma'rifat, ma'naviyat va madaniyat olib kirdi. Jadid she'riyati davr voqealari silsilasida o'z-o'zidan g'oyib bo'lib ketmasdan, rivojlanishda, yangilanishda davom etdi. Ushbu maqolada ijtimoiy hayotdagi bu kabi evrilishlarning adabiyotga, adabiyotning esa millat tafakkuri va ruhiyatiga ta'siri natijasida yuzaga kelgan milliy she'riyatning yangi xususiyatlari haqida so'z boradi.

Kalit soʻzlar: Jadid sheʼriyati, milliy tafakkur, Turkiston, millat ozodlik, maʼrifa

Abstract. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the literary process worked side by side with social and political processes. Jadid's poetry, along with giving goodness, trust, generosity and beauty to the hearts of people, brought elevation, knowledge, spirituality and culture to the lives of those who could feel these feelings. Jadid's poetry did not disappear by itself in the course of the events of the time, but continued to develop and renew itself. This article talks about the new features of national poetry that emerged as a result of the influence of such changes in social life on literature, and literature on the mentality and spirit of the nation.

Key words: Jadid poetry, national thought, Turkestan, national liberation, enlightenment

XX asr jahon xalqlari tarixida millatlarning ozodlik yoʻlidagi mislsiz shonli kurashlari bilan alohida ajralib turadi. Ushbu asrning yigirmanchi yillarida barcha xalqlar kabi, ayniqsa, turkiy xalqlar – Turkiston uchun olib borgan kurashlari alohida oʻrganiladigan vatanparvarlik namunasidir. Vatan ozodligi, millat taraqqiyoti hamda xalqning farovonligini oʻylagan bir guruh millat ziyolilari – jadidlar bu yoʻlda katta jonbozlik koʻrsatdilar.

Turkiston ozodligi va birligi yoʻlida jon fido qilgan, butun hayoti, ijodi va faoliyatini el-u yurt ozodligi, millat taraqqiyoti hamda mustaqilligi yoʻlida baxsh etgan jadid bobolarimiz asrlar davomida har tomonlama qullik zanjirlari bilan zanjirlangan xalqning har sohada: ilm-fan, taʼlim-tarbiya, davlat boshqaruv tizimi, umuman olganda, butun jamiyatni isloh qilish gʻoyalarini ilgari surdilar. Shu bilan birga oʻz oldiga qoʻygan maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qilguvchi qahramonlar qiyofasini, ularning orzu-umidlari va armonlarini badiiy asarlarida gavdalantirdilar. Millatni jaholatdan qutqarish, istibdod zanjirlaridan xalos qilish gʻoyalari jadid adiblari tomonidan yozilgan har qanday adabiy asarda aks etdi, shuningdek, ular ijodida gʻoyaning badiiylilik bilan yaxlitligi taʼminlandi.

Milliy uygʻonish davrida adabiyotning oʻrni beqiyos boʻldi. Adabiyot maydoniga jadidlar deb atalmish yangi avlod kirib keldi. Adabiyotning xalq bilan bevosita muloqot oʻrnatishida poeziya va dramaturgiya yetakchi kuchga aylandi. Adabiyotga yangi ruh va mazmun kiritgan jadidlar millat maʼnaviyatini yuksaltirishga xizmat qiladigan madaniyatlarni oʻz asarlarida qoʻllab-quvvatladilar. Millat ozodligi, yurt qaygʻusi ular uchun har narsadan aziz boʻldi.

XX asr boshlaridan milliy tafakkurni uygʻotish va yuksaltirishda zamon sheʼriyatining hal qiluvchi rolini belgilovchi sheʼrlarning ahamiyati katta boʻldi:

*Past ekanmu iqbolimiz muncha,
Uygʻonmadik tebransa yer shuncha,
Boshlangʻonmu qiyomat ham bilmadim
Bizlar uyqudan bosh koʻtarguncha.
Keling, gʻaflatdan keching,
Tashlang bidʼat ishlarni,*

Birlashingiz, Turkiston,

Yashasun millat yoshlarimiz. (Hamza, 1988, 25-bet)

Millat ahvolidan qaygʻurish sheʻriyatda tub burilish yasadi. Shoirlar oʻzlarini millat uchun javobgar deb bila boshladilar. Millatga rahnomalik tuygʻusi tufayli ular faqatgina badiiy ijod bilan shugʻullanibgina qolmay, balki maktablar ochdilar, gazeta va jurnallar nashr ettirdilar, oʻzlari tashkil etgan teatrlarda spektakllar sahnalashtirdilar.

Jadidlarning yirik namoyondalaridan biri Fitrat “Munozara” asarida XX asr boshlaridagi Buxoro ahvolini, Buxoro orqali Turkiston va butun millatning ahvolini xorijlik ulamo nigohi bilan kuzatdi, bu roʻy berayotgan hodisotlarni uning aqli bilan baholadi. Asarda Farang ulamosi va hind sayyohi garchi Buxoroga yot odamlar boʻlsalar-da, shu zaminga doʻst kabi tasvirlanadi. Ularning har bir soʻzlari va amallarida shu muqaddas yurtning sevishlari, uni eʼzozlashlari, uning buyuk tarixi va merosiy qadriyatlariga yuksak hurmatlari sezilib turadi. Ular millat va uning ahvoli haqida oʻzlarini biroz chetga tortib turib fikrlaganday boʻladilar. Aynan shu jihatdan ularning yorqin bir xolisliklari koʻzga tashlanadi. Xolis odamda muhabbat yoki nafrat boʻlmaydi. Farang sayyohining ham, hind sayyohining ham xolisligi zamirida ulkan, samimiy muhabbat va dard borligi aniq bilinib turadi. Buxoro va millat ishlarini xolislar fikri orqali baholash va ular toʻgʻrisida xolis xulosa chiqarishni koʻzlagan Fitrat ilk munozaraviy asarlariga boshqa xalq vakillarini qatnashchi – qahramon qilib oldi. Chetdan kelgan odam yuksak nazar sohibi boʻlsa, albatta, hamma narsalarni barcha oʻtkir qirralari bilan koʻradi va bu ishlarni jahon maʼrifati nuqtayi nazaridan baholaydi. Millatning uygʻonishini chindan istagan Fitrat yana bir boshqa juda muhim narsani ham koʻzlaydi, yaʼni Buxoro vositasida butun Turkiston xalqlari ahvolini gʻarbona oynak bilan adabiy-badiiy tahlildan oʻtkazadi. Jadidchilik gʻoyalarini har qanday usul va vosita bilan yoyishni xohlagan Fitrat uchun adabiyot eng katta vosita edi. Bunday vositalardan mohirona foydalanadigan “Mirrix yulduziga” sheʼrida shoir yulduz bilan sirlashadi. Yerdagi tubanliklar, xoʻrlıklardan soʻz ochadi. Ular timsolida asllikning buzilishini, tabiiy goʻzallikning, mukammallikning poymol boʻlishini koʻradi. Shu oʻrinda sheʼrning “Mirrix yulduziga” deb atalishida ham chuqur maʼno bor. Mirrix (uni Bahrom ham deyдилar) Mars yulduzining sharqcha nomi. U ilmi nujumga koʻra jang-u jadallar, urushlar ramzi. Bundan kelib chiqadiki, sheʼrning nomiyoq mamlakatdagi notinchlik, gʻavgʻo-toʻpolonlarni anglatib turadi.

Goʻzal yulduz, yerimizning eng qadrli tuqgʻani!

Nega bizdan qochib muncha uzoqlarga tushibsan,

Tuvgʻaningga nechun sira gapurmasdan turibsan?

Soʻyla, yulduz, holing nadir? Nechuk topding dunyoni?

Bizning yerda boʻlib turgan tubanliklar, xoʻrlıklar,

Soʻyla, yulduz, sening dagʻi quchogʻingda boʻlurmi? (Fitrat, 2000, 36-bet)

Ushbu misralarda shoir Mirrix yulduziga murojaat qilib, “Go‘zal yulduz” timsolida vatan ozodligini tashbehlaydi, Turkistonning haqiqiy ahvolini shoirona vasf etadi. Ayni paytda, XX asr boshlariga kelib, millatning ijtimoiy-siyosiy, maishiy hayotidagi johillik avj nuqtasiga yetganligi, ilmsizlik, ma’naviy tanazzulning ichki va tashqi sabablari bisyor ekanligi, ayniqsa, ichki sabablar jiddiyoq ekanligi obrazli tasvirlanadi.

Ichki asosiy sabablardan biri – millatning bexabarligi edi. Xalqning ko‘pchilik qismi dunyo ishlaridan, boshqa mamlakatlar va xalqlarning hayoti, turmush darajasi, o‘z haq-huquqlari va ular uchun kurashish kerakligidan xabardor emas edi. Achinarlisi, Turkistonda temir yo‘llar qurilgan, mustamlakachilik ruhidagi gazetalar vaqti-vaqti bilan chiqib turar, isloh ruhidagi gazeta-jurnallar kelib turar, biroq, xalq ularni bilmas, o‘qimas, eng yomoni, bilishni istamas edi. Shoir yulduzga murojaatida undan yurtni oyoqosti qilgan dushmanlarnigina emas, do‘st va qardoshni ular qo‘liga tutib bergan xiyonatchilarni ham surishtiradi:

*Bormi senda, o‘ksuz yo‘qsulning qonin –
Gurunglashib, chog‘ir kabi ichkanlar?
Bormi senda butun dunyo tuzugin
O‘z qopchig‘in to‘ldirg‘ali buzg‘anlar.
Bormi senda bir o‘lkani yondirib,
O‘z qozonin qaynatg‘uchi xoqonlar?* (Fitrat, 2000, 37-bet)

“Go‘zal yulduz” timsoli Fitratga Turkiston voqeligini ochiqdan ochiq, bo‘rttirib ko‘rsatib berish imkonini yaratadi. Odamlar Mirrix (Mars) yulduzidan jangovarlik belgilarini izlashadi. Fitratning boshqa biror yulduzga emas, balki aynan Mirrixga murojaat qilishi o‘ziga xos ma’no tovlanishlari bilan she’rxonning e’tiborini tortadi. Shoir yulduzga emas, yer yuzida juda ko‘p narsalarni o‘zgartirishga, adolat o‘rnatishga qodir alp o‘g‘longa qarata so‘ylayotgandek ham bo‘ladi. Jangovarlik, adolatpeshalik timsoli bo‘lgan yulduzga o‘ta odil so‘zlarni aytishga jur‘at etadi. Uning jur‘ati faryod kabi tinglanadi. Fitratning Mirrix yulduziga qilgan murojaatida keskinlik ruhi sezilib turadi. Ushbu keskin munozara shoirga ustma-ust keskin, behad alamli savollar berish imkonini beradi. Savollarning yuki juda og‘ir, savollarda millatni fojiaga olib kelgan omillar o‘z aksini topadi. Shoir bu savollariga Mirrixdan javob ololmaydi. Aslida javob savollarning o‘z ichiga yashiringan.

Biror millat tarixda tanazzulga uchragan bo‘lsa, buning o‘z ichki va tashqi sabablari bo‘ladi. Ichki va tashqi sabablarning zalvori solishtirilsa, albatta, har qanday holda ham ichki omillar ustunlik qiladi. Dushman ichki sabablarni juda yaxshi o‘rganib, o‘z g‘alabasiga to‘la ishonch hosil qilsagina bosqinchilikka jur‘at etadi, va aynan shu ichki sabablar tufayligina yenga oladi. Jadid bobolarimiz ham Turkistonni jahon xalqlarining oldi bo‘lishini, millatning ichdan har tomonlama uyg‘onishini, johillikdan qutulib, ilm-ma’rifatga oshno bo‘lishini xohlashgan edi:

*Tur, ey millat, uyqudan, hasratlashayluk,
Ilm uyiga kirmoqg'a suhbatlashayluk.
Yotma, millat, uxlama, bedorlashayluk,
Milliy ishlar ishlarga, tur, bel bog'lashayluk...
Kechdi ul o'tgan zamon, hozirda yangi zamon,
Nodon millat mahv o'lgan, o'qugan, bilgan – omon.
So'lgan gulingni bo'yla, tarixlaringdan so'yla,
Ko'b zamon chekding g'urbat, istiqbolingni o'yla.* (Avloniy, 2009, 156-bet)

Jadid she'riyatida ma'rifat mavzusi millatparvarlik g'oyalari bilan chambarchas holda ma'no kasb etadi. Avloniyning "Adabiyot yohud milliy she'rlar" to'plamidan o'rin olgan deyarli barcha she'rlari Turkistonning qoloq ahvoli, millatning ma'rifatsizligi, xalqning ilm-u fandan, ziroatdan, sanoatdan xabarsiz ekanligidan so'zlaydi:

*Qilur bizlardin, ey ahli Vatan, faryod Turkiston,
Hama obod bo'ldi, bo'lmadi obod Turkiston,
Ziroatdin xabarsiz bizlar, barbod Turkiston,
Anomizdur, haqi vor bizdan etsa dod Turkiston,
Vatan qadrini bilmas bo'ldi xo'b avlod Turkiston,
Emolmaydur sutin avlodidan noshod Turkiston,
Qilur bizlardin, ey ahli Vatan, faryod Turkiston,
Hama obod bo'ldi, bo'lmadi obod Turkiston.* (Avloniy, 2009, 118-bet)

Furqat, Zavqiy, Muqimiy, Anbar Otinlar ijodida XIX asr oxirlarida paydo bo'lgan yangicha qarashlar XX asrning boshlariga kelib jadid adabiyotida to'laqonli namoyon bo'ldi. Millatni uyg'otishni yanada tezlashtirish uchun sahna adabiyoti yaratila boshlandi. Chunki jadidlar o'z oldilariga qo'ygan maqsad-u amollarini amalga oshirishlari – ijtimoiy-siyosiy ongni o'zgartirishlari uchun mavjud adabiy tur va janrlarning o'zi kifoya qilmay qolgan edi. Teatr jadidchilik harakati va jadid adabiyotining eng muhim jabhalaridan biri sanalib, harakatning ma'rifiy, ijtimoiy va siyosiy maslaklari tomon yo'naltirildi. Bu yo'ldagi ilk qadamni Mahmudxo'ja Behbudiy qo'ydi – 1911-yilda o'zbek adabiyotidagi ilk drama – "Padarkush" yaratildi.

Bu davr adabiy muhiti soxtakorlikka yo'l qo'ymaslik taomilini olg'a surdi. Gazeta-jurnallarda e'lon qilingan har bir yangi she'r, nashr etilgan biror yangi to'plam, sahnalashtirilgan har qanday asar millat ziyolisining nazaridan va matbuotdagi munosabatidan chetda qolmadi.

1917-yilgi Oktabr inqilobi aynan adabiyotda ma'rifatparvarlik qarashlari va taraqqiyparvarlik g'oyalari rivoj topayotgan bir davrda ro'y berdi. Yuzaga kelgan bu siyosiy vaziyat avvalboshida jadidlarni sarosimaga solib qo'ydi, biroq bu voqea-hodisalar ularning o'z oldilariga qo'ygan maqsad va vazifalaridan voz kechishlariga sabab bo'la olmadi. Ma'rifatparvarlik davrida Vatan ishq, Vatan taqdiri uchun kurash qanchalik yuksak pardalarda kuylangan bo'lsa, jadid shoirlari ijodida ham vatan mavzusi shunchalik baralla kuylandi.

“Ey qarindosh, uxlamangiz, biz kutarmiz sizdan ish”, – deya xitob qilgan Tavallo g‘azallarida Turkistonning uzoq o‘tmishdagi shon-u shavkatiga ishora, o‘z millatini jahonning taraqqiy etgan xalqlari qatorida ko‘rish istagi o‘z tajassumini topadi. Millatning hozirgi ahvoli haqidagi hayratlarini oshkora bayon qilinadi:

*Tavallo, bas qil emdi, boshqa millatdin yoshur sirring,
Deyur, astag‘firullo, daf‘atan shundog‘mu Turonlig‘?* (Tavallo, 2021, 59-bet)

“Ravnaq ul-islom” to‘plamidan o‘rin olgan “O‘z vijdoni vujudima xitob” (“Vujudimdan bir rijo”) sarlavhali she‘rida:

*Ey, qo‘lum, pul tutma hargiz, millatga yordamlashmasang,
Bo‘lma xushnud, ey dilim, millat g‘amin g‘amlashmasang.
Ravshan o‘lma, ey ko‘zum, yoshing to‘kub namlashmasang,
Fikrim ochilma, agar she‘ring yozib hamlashmasang.*

Chiq ichimdan, jonim ey san manga hamdamlashmasang. (Tavallo, 2021, 98-bet) – deya o‘z-o‘ziga xitob qilarkan, shoir butun fikr-u xayoli millat g‘amiga qaratilgani, millat salomat bo‘lsa, u ham farog‘atda yashashi, millat g‘am chekkanda u ham g‘ussaga botishini aytib fig‘on qiladi. Tavallo va uning safdoshlarining vatan deya bunchalik qayg‘urishlari, xalq dardini o‘z dardi kabi qabul qilishlari ularning nechog‘lik vatanparvar bo‘lganligidan dalolat beradi.

Turkistonda sho‘rolar hukmronlik qilgan davrlarda xalq zulm-u sitam ichida qoldi, moli ochiqdan ochiq talon-taroj qilindi, ayb ish qilmay aybdor bo‘ldi, turli xil jazolar va balolarga giriftor etildi. Xalq boshiga tushgan bunday ko‘rgiliklarni oshkora yozish uchun esa shoirdan tog‘day jasorat talab qilinardi:

*Ming asaf, bir ajib zamon o‘ldi,
Yaxshi kim ersa, yamon o‘ldi.
Ba‘zi el tolibi zanon o‘ldi,
Ba‘zisi moyili javon o‘ldi.
Dilki, millat g‘amidin qon o‘ldi,
Dard-u hasrat nasibi jon o‘ldi.* (Qosimov, 2004, 201–202)

Xo‘rlik va adolatsizlikka qarshi birgina qurol esa ilm-ma‘rifat edi! O‘z haq-huquqini bilmagan, o‘zligini tanimagan millatgina zo‘ravonlik va qiynoqlar ichida yashashga mahkum! Ana shu g‘oyani anglab yetgan shoirlar o‘z she‘rlarida ilm-ma‘rifatni targ‘ib qila boshladilar:

*Kel, ey millat, ko‘zing och sen ham olamni tomosho qil,
Sanga kim dedi aslo, boqma, yotg‘il, tarki dunyo qil,
Ko‘tar boshingni bid‘atlaridin o‘zni musaffo qil,
Tuzub shirkat, o‘qutub millat o‘g‘lin xotirin jo qil.
G‘animatdur bu fursat zarrai olamga parvo qil.* (Tavallo, 2021, 105-bet)

Jamiyat illatlarini fosh etish an‘anasi keyingi davrlarda ham davom etdi. Veksel mojarolari, saylovlar, soliq yig‘ish jarayonlari, mutaassiblik faoliyati, yosh qizlarni qari kishilarga turmushga

uzatish (nazr qilish) holatlari shoirlar e'tiboridan chetda qolmadi. Ijodkorlar bu voqeliklarga goh g'azab va nafrat bilan, goh achchiq hajv bilan o'z munosabatlarini bildirdilar. Muqimiy "Saylov" she'rida saylov degan hodisa paydo bo'lgani, bu holatdan ko'plarning ajablangani, saylanish uchun turlima-turli makr-u hiylalar o'ylab topilganini kulgi ostiga oladi:

*Qachon kim bo'ldi hakim amri birlan ibtido saylov,
Amaldor ahli boshig'a bo'lib keldi balo saylov.
Teraklar bargidek titrab, jamii qozi – mingboshi
Degoylarkim: "yuzini teskari qil, ey xudo saylov".
Sochib qarzi-quvola, pul ko'tarib, istayub mansab,
Bo'lolmay ko'p kishini sindirub, qildi gado saylov. (Muqimiy, 1960, 11-bet)*

Saylovning asl mohiyatini dastavval ko'pchilik anglab yetmagan edi. O'z xohish-istaklarini har neda ustun bilguvchi amaldorlar esa obro'-e'tiboriga putur yetgazuvchi saylovni boshlariga kelgan balo deb bildilar. Mansabga ega bo'lish, saylovda ko'p ovoz yig'ish uchun johil amaldorlar o'ylab topgan hiyla-yu nayranglarni kulgi ostiga olgan shoir o'zini maqtashlarini xohlab, ovozlari sonini oshirish uchun kimlargadir pora bergan, mansabga o'tirish uchun hatto yoppasiga qarz olib, kimlarningdir og'zini moylab, keyin amalga o'tirolmasdan qarzga botib ketganlarni hajv qiladi. Veksel borasidagi holatlarga ham keskin munosabatini bildiradi:

*Har ishki xalqimizg'a hokimlar etsa farmon,
Qilmay iloji yo'qtur dushvor-u xohi oson,
Nuqra-kumushlaridin boylar xijil, pushaymon,
Yuz dod qilmasunmu bechorai musulmon,
Har tangada miridin yaqqol ziyoni chiqdi. (Muqimiy, 1960, 34-bet)*

XX asrgacha xotin-qizlarning eng katta fojiasi otalari qatori, boy-badavlat kishilarga ikkinchi yo uchinchi xotin bo'lib turmushga chiqishlari, erlari tomonidan kamsitilib tahqirlanishlari edi. Zaifalar uy-ro'zg'or ishlariga giriftor etilgandilar, ostonadan tashqari chiqmoq huquqiga ega emas edilar. Ota-onasi yoki qarindoshlarini ko'rish uchun eski kiyimlarda, paranjida, qo'liga aso ushlab, bukchayib, qari kampir holida ko'chaga chiqishlari mumkin edi. Anbar Otinning "Qarolar falsafasi" risolasida yozilishicha: "...alar nazarida xotun va qizlar faqat komi dil olish va yoshligida kayf-u safog'a loyiq nimarsadek ko'rinur. Alar shundog' fikr qilurlarki, zaifalarni erlar uchun ishrat manbai etub yaratilg'ondir va zaifanj kuchi yetkoncha qiynab o'ldurib, yo'qotib va yomon marazlarga duchor etib toshlab, boz boshqa sohibjamolni qiynamoq, cho'molig'a bo'lg'on e'tibordin ham kamroqdur. Ko'p sirlar maxfiy emaski, boylar cho'rilariga va eshonlar nazir qizlarga qandog' muomila qilurlar, ma'lumki, boylar cho'rilarini nikohsiz mol qatorida sotib olib, har nechuk noma'qullikdin qaytmaslar". (Anbar Otin, 1970, 91–92-betlar)

*"Xotunlar mol qatori sotiladur", deb mushtiparlarni,
Zulayho, Layli, Shirinni tan olmogonlarga o't tushsun.*

Cho‘lpon zamonning ushbu fojiaiy manzarasini “Qor qo‘ynida lola” hikoyasi orqali haddi a’losiga yetkazib tasvirladi. “Sharq qizi”, “Qiz qo‘shig‘i”, “Yer asiralari”, “O‘zbek qizi”, “Kelinchak” “Chimmat qo‘shig‘i”, “Binafsha” she’rlaridagi “qish zulmatida qolgan gul” – millat xotin-qizlarining erk istagi, “qafasdagi qush” – ularning ko‘ngil mayllari edi. “*Ko‘chada oqchaga sotilgan*” gullarning to‘rt fasli to‘rt devor ichra kechardi:

*Kun sanab o‘tarmi oy-yillari,
Tilga kelmaslarmi shu qadar jonlar?
Yer asiralari, go‘zal tonglarning
Sochidan ko‘ngilga quvvat olingiz!
O‘zingiz tirishib, bevijsonlarning
Ko‘ngliga erk uchun ilhom solingiz!
Yer asiralari, yer asiralari,
Yosh to‘kib yig‘lashmi nasibalari?! (Cho‘lpon, 2019, 119-bet)*

Bu kabi kosa tagidagi nimkosalarni – yosh qizlarning oh-u faryodlarini so‘z orqali jamiyatga yetkazish tamoyilini Tavallo she’riyatida uchratish mumkin. Shoir ularning otalariga:

*Atolar, ko‘rsating yo‘l, bizg‘a ham ilm-u sinoatdin,
O‘qutung, qutqaring bechora qizlarni halokatdin,* – deya murojaat qiladi. “To‘y-u ziyofatlardan foyda yo‘q, undan ko‘ra har yerga maktab soling, qizlaringizning kanizaklardan nima farqi qoldi, qiyomatdan qo‘rqing...” qabilida ogohlikka chorlaydi. Mazluma qizlarning xohish va istaklarini o‘zlarining tillaridan ota-onalariga bir o‘tinch yanglig‘ ifoda etadi:

*O‘qutg‘on so‘ngra vergonda, kuyov tengdoshimiz o‘lsun,
Ikov ham ilmlilik, yoshlikda birdek yoshimiz o‘lsun,
Jahonda shod o‘lub, ham oxirat qardoshimiz o‘lsun,
Agar chollarga tushsak, zahr ichkon oshimiz o‘lsun,
Ilohi saqla, bizni dunyoda mundoq falokatdin... (Tavallo, 2021, 100–101-bet)*

Ijtimoiy hayotdagi bu kabi evrilishlarning adabiyotga, adabiyotning esa millat tafakkuri va ruhiyatiga ta’siri natijasida milliy she’riyatning yangi xususiyatlari namoyon bo‘la bordi. Bu davrda adabiyot millatni uyg‘otguvchi asosiy kuchga aylandi. Vatan kechmishi, millat va uning taraqqiyoti, ma’rifat, erk, hurriyat kabi mavzular ijtimoiy-siyosiy voqelikning badiiy ko‘rinishi tarzida o‘z ifodasini topdi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, XIX asr oxiri XX asr boshlarida adabiy jarayon siyosiy ijtimoiy jarayonlar bilan yonma-yon faoliyat olib bordi. Adabiyotning ijtimoiy sharoitdan kelib chiqib ish tutishi, o‘z yo‘nalishini belgilashi ayni shu davr adabiyoti misolida yaqqol ko‘zga tashlandi. Jadid she’riyati insonlar qalbiga ezgulik, ishonch, saxovat va go‘zallik hadya etgan bo‘lsa, bu tuyg‘ularni his eta olganlar hayotiga yuksalish, ilm-ma’rifat, ma’naviyat va madaniyat olib kirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Avloniy. (2009). *Tanlangan asarlar*, 1-jild. – Toshkent: Ma’naviyat.
- Fitrat. (2000). *Tanlangan asarlar*, 1-jild. – Toshkent: Ma’naviyat.
- Cho‘lpon. (2019). *Ko‘klam ruhi*. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.
- Хамза. (1988). *Тўла асарлар тўплами*, 2-том. – Тошкент: Фан.
- Анбар Отин. (1970). Шеърлар, рисола. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
- Муқимий. (1960). *Икки томлик асарлар тўплами*. 2-том. – Тошкент: Бадий адабиёт.
- Тавалло. (2021). *Эй Ватан, эзгу Ватан*. – Тошкент: Адабиёт.
- Қосимов Б. (2004). Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият.

LIRIKADA BADIYYAT VA MILLIYAT UYG‘UNLIGI MUAMMOSI

Norova Mahbuba Ismatovna

ToshDO‘TAU O‘FF 2-kurs magistranti

maxbubanorova1987@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, *Uzoq Jo‘raqulov*

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadriyatlarining milliy va umumbashariy tamoyillari, millat istilohining kelib chiqishi, lirik tur va unda badiiylik va milliylik ifodasi xususida mumtoz adabiyotimiz misolida fikr yuritiladi. Xususan, lirik turning o‘ziga xos xususiyatlari, ijodkor dunyoqarashida milliy qadriyatlarining roli va milliylikning she’riy asarlardagi ifoda usuli atroflicha tahlil etiladi. She’riyatda mazmun va shakl mutanosibligi muammosi haqida mulohazalar bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: milliyat, shaxs ruhiyati, lirika, lirik qahramon, lirik tur, milliy ruh, badiiylik, poeziyya

Abstract. This article discusses the national and universal principles of values, the origin of the term “nation”, and the expression of nationality and artistry within the lyrical genre, using examples from our classical literature. In particular, the distinctive features of the lyric genre, the role of national values in the worldview of the author, and the methods of expressing nationality in the poetic works are thoroughly analyzed. It presents a scholarly discussion on the problem of achieving proportionality between content and form in poetry.

Keywords: national identity, individual psyche, lyric, lyric hero, lyric genre, national spirit, artistic expression, poetry.

Adabiyot insoniyatning ichki dunyosini, his-tuyg‘ularini ifodalashning eng muhim vositasi bo‘lib, shu bilan bir qatorda butun bashariyatga daxldor tuyg‘ularning inson ongi va hissiy olamidan sizib chiqqan ifodasidir. Har qanday mahoratli ijodkor o‘zi mansub bo‘lgan millatga xos qadriyatlarni umuminsoniy tarzda talqin etgandagina haqiqiy umrboqiy asar vujudga keladi. Bunda individuallik, milliylik va umuminsoniylik bitta nuqtada tutashadi va umumbashariy asar bunyod bo‘ladi. Shu ma’noda badiiy ijod mohiyatiga jo bo‘lgan milliylik shunchaki xalq madaniyatining

ifodasi emas, balki, o‘quvchida milliy qadriyatlarga qiziqish uyg‘otadigan kuch hamdir. Milliylik xalqning me‘rosiy ma‘rifati va me‘rosiy madaniyati asrlar osha boyib, uzluksiz taraqqiy qilib boruvchi jarayon bo‘lib, xalqning madaniy-ma‘rifiy o‘ziga xosligini anglatuvchi tushunchadir. Avvalo, milliylik so‘zi o‘zagi hisoblangan millat istilohi haqida fikr yuritsak. Ilk ifodasi qadim yunonlarga borib taqaluvchi millat so‘zi o‘zbek tiliga arab tili orqali, aniqroq aytganda “Qur’on” madaniyati orqali kirib kelgan bo‘lib, dastlab Ollohning amrini bajarganliklarini e‘lon qilib, bir e‘tiqodga ega bo‘lganlarning jamoasiga nisbatan ishlatilgan. Bunda millat dinning ijtimoiy va institutsional o‘lchovini belgilaydi. Adabiyotshunos olim Begali Qosimovga ko‘ra: “Qur’oni karim” da bu so‘z 11 surada, 14 oyatda uchraydi. Jumladan, 2 (Baqara), 12 (Yusuf), 7 (A‘rof) suralarining har birida ikki martadan tilga olinadi va ularning yettitasida “Millati Ibrohima” (Masalan, “Va man yag‘ra bau an millati Ibrohim”, 2-sura, 130-oyat) shaklida keladi va ma‘lum bo‘lganidek, din, shariat, mazhab ma‘nolarini anglatadi.”(Qosimov, 2011, 101) Olim bu boradagi qarashlarini davom ettirib ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy ham millat atamasini ayni shu ma‘noda qo‘llaganini “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Tarixi mulki ajam”, “Nasoyimul muhabbat” asarlaridan keltirilgan parchalar orqali isbotlab beradi. Ayrim o‘rinlarda esa millat istilohi tasavvufiy mazmunga xizmat qildirilgan holda tavhidni ifodalash uchun ishlatilganini aytib o‘tadi. Biroq, millat tushunchasi Alisher Navoiyda bugun biz tushunayotgan etnik birlik tarzida qo‘llanilgan o‘rinlar ham yo‘q emas. Xususan, shoirning ilmiy ishlari va zamondoshlari haqidagi xotiralarida bunga dalil bo‘ladigan o‘rinlarni ko‘rishimiz mumkin. (“Nasoyimul muhabbat” da). Bugungi kunga kelib esa, biz millat deganda lisoniy, irqiy va diniy mushtaraklikka ega bo‘lgan muayyan ijtimoiy guruhni tushunamiz. U xalqning madaniy-ma‘rifiy o‘ziga xosligi bo‘lib, uning shakllanishi va yuzaga chiqishi uzoq va ko‘z ilg‘amas jarayonlarda kechadi. Har bir millat avvalo asriy an‘analariga, urf-udum, turish-turmush, ong va ruhiyatiga bog‘langani holda umuminsoniylikni ham inkor etmaydi. Uning yutuqlaridan oziqlanadi. Lekin, umumbashariy fikrlarni o‘z yuragidan o‘tkazgachgina qabul qiladi. Ya‘ni uni milliyalashtiradi. Umumiy ma‘noda millat istilohini kishilar jamoasining asrlar davomida shakllangan turmush tarzi, din birligi, madaniyat va ma‘rifat yakdilligi kabi mutanosibliklarning so‘nggi mukammal bosqichi sifatida ko‘rsak maqsadga muvofiq bo‘ladi. Milliyat esa, ana shu millatning mohiyati, asliyati, ruhiyati ifodasidir.

Ma‘lumki, har bir millatning o‘z tarixi, shakl qiyofasi, ruhi, fe‘l-saj‘iyasi, hatto atrof-borliqqa munosabati mavjud. Ana shu munosabat ya‘ni milliyatning umrboqiyligi adabiyotda uyg‘unlashadi. Ayni o‘rinda adabiyot millatning shuuri uyg‘oq vakillarining ijod mahsulidir. Asl ijodkor istasak istamasak asar orqali ko‘proq o‘z davri qalb manzaralarini, ruhiy holatlarini ochib beradi, ya‘ni, ijod mahsuli vositasida o‘zi mansub zamonning fojealari, axloqiy-falsafiy

qarashlarining obrazli talqinini o'quvchining fikr ko'zgusida aks ettirib beradi. Qolaversa, ijodkor e'tiqodi masalasi ham u yaratgan asarda birlamchi ahamiyat kasb etishini ham alohida ta'kidlab o'tish lozim. Shu o'rinda, olim Muhammadjon Imomnazarovning quyidagi so'zlari orqali fikrimizni to'ldirmoqchimiz : "Shaxs va millat ruhiyati ma'naviyat bilan tutash bo'lgan tushunchalar bo'lib, asosiy farqlaridan biri – ruhiyat murakkab voqelik sifatida o'ziga ham rahmoniy, ham shaytoniy xislatlarni, ham fazilat, ham qusurlarni, ham tabiiy, irsiy, ham atrof-muhit ta'siridagi holatlarini aks ettirsa, ma'naviyat shaxsning, millatning insoniy fazilatlarini, uning qalbidagi ilohiy nur in'ikosini namoyon qiladi." (Imomnazarov. 1998, 168)

Umumiy qilib aytganda, insonlar jismonan emas ruhan farqlanadilar va har bir shaxs o'zi mansub bo'lgan millat ruhiyatini aks ettiruvchisidir. Bu borada asosiy yuk adabiy qatlam vakillari zimmasiga qo'yiladi. Zero, millat qalbini kashf qilmay turib adabiyotda yangilik yaratish mumkin emas. Badiiy asardagi milliy ruh- ijodkorning xalq bilan aloqasi, xalq ommasining hayoti, kurashi, g'oyalari, hissiyoti va intilishlari, manfaatlari va maqsadlarining adabiyotdagi poetik ifodasidir. Shu o'rinda, lirik janr qisqa hajmda chuqur ma'noni ifoda etishini hisobga olgan holda adabiyotning bu sathida badiiyat va milliyat uyg'unligi xususida fikr yuritsak. Ma'lumki, she'r insonning hayot, tabiat va jamiyat hodisalari bilan uchrashuvida hosil bo'luvchi tuyg'u va fikrlar to'liqinidir. She'r uchun mavzu va mazmunni obraz va tashbehni ijodkor atrof muhiti, o'zi yashab turgan zamon nafasidan oladi. U kishilar rad etgan balchiq tuyg'ularni sayqallab, qayta ishlaydi hamda oltin-au kumushga aylantiradi va shu tariqa insonning tafakkur tarzida o'ziga bildirmasdan o'zgarishlar yasaydi. Uni hayot tarzi, umri mazmunini chuqur mushohada qilishga undaydi. Shoir irod etgan lirik tasvirning badiiyligi asosan badiiy tasvir vositalari va adabiy obrazlarning boyligi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, lirik qahramon nutqidagi go'zalliklar istiora, tashbeh, majoz, tamsil kabi turfa xil liboslar kiyib, so'zlar orqasiga yashirinadi. Bu jihat adasakbiyotning ifoda usulini go'zallashtiruvchi haqiqatni pardalarga o'rab berish xususiyatida yaqqol ko'rinadi. Xususan, istiora san'ati haqida so'z ketganda, ulug' alloma Sakkokiy hazratlari uning yolg'ondan farqli tomoni yolg'on haqiqatni berkitish uchun aytilsa, istiora haqni aytish uchun ishlatilishi haqida aytadilar. Bu izoh xuddi adabiyotning o'zi uchun qo'llanganda ham to'g'ri hisoblanadi, nazarimizda. She'rdagi badiiyat mazmun va shakl mutanosibliги mahsuli ekanligini ham inobatga olgan holda, so'zni inson shuuri ojiz qolar darajada ifoda etish haqiqiy ijodkorga xos xususiyatdir. Ayni shu ruhda yozilgan asar haqiqiy ilohiy ilhom hosilasi sanaladi.

Odatda lirik tur va uning janrlari monologik nutqqa quriladi deb hisoblaymiz. Poeziyaning o'ziga xosligini ta'minlovchi bu xususiyat mumtoz asarlarimizda bir oz irregulyarlik (qoidadan mustasno) holatiga o'tadi. Aytaylik, bir jumlada kelgan hukm ma'nosidagi gap tinglovchi

tomonidan yo tasdiqlanadi, yoki inkor etiladi. Haq gapdan hayratlangan yoki tushunmagan tinglovchi oldiga shoir birinchi aytilgan darak gapni tasdiqlovchi ikkinchi gapni qo'yadi. Shu tariqa izchil davom etgan fikrlar ta'kidlangach, uchinchi holatda inkor hukmi beriladi va qarabsizki, asar so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi muloqotga aylanadi. Bunda so'zlovchi o'ziga-o'zi gapirayotgandek taassurot uyg'onsa ham, fikrlar ketma-ketligini tushungan tinglovchi asardagi ikkinchi odam soyasini angelaydi. Bu holat ayniqsa mumtoz adabiyotimizda ko'proq seziladi. Fikrlarimiz isbotini Huvaydo hazratlarining quyidagi baytlari misolida ko'rib chiqsak:

*Tariqi ishq aro qo'ysang qadam jondin guzar aylab,
O'lumdin ilgari o'lgil, taningni darkafan qilg'il.* (Huvaydo, 2007, 147)

Sharq mumtoz adabiyoti, falsafasi, islom va tasavvuf ilmi durdonalari bilimdoni Huvaydo hazratlarining yuqoridagi baytlarida keltirilgan "O'lumdin ilgari o'lgil" iborasiga e'tibor beramiz. Ma'lumki, jon vujudni tark etmasdan vujud o'limga yuz tutmaydi. O'limdan avval o'lish bu - o'zlikni xudparastlikni mag'lub etish, shaytoniy nafsu havo g'ururini mahv etmoqdir. Bu jumlada umidsizlik, tushkunlik, badbinlik, tarkidunyochilik emas, balki, hayotsevarlik, kelajakka ishonch, umidvorlik tamoili ustuvor. Zero, "tanni darkafan qilmoq" – vujudni dunyo hirs-u havaslari chirkidan poklamodir. Ayni shunday poklangan vujud esa, ruh sog'lomlashadi, qushday yengil parvoz etadi va bu pokiza ruhda yuz ming hayot jilvalanib boshlaydi. Shu o'rinda Junayd Bag'dodiyning: "Tasavvuf uldirki, Xudoyi taolo seni o'zingdan o'ldirib o'zi birla tiriltirgay" so'zlarini eslaymiz, demak, "o'limdan ilgari o'lmak" zamirida Olloh bilan tirilmoq hikmati mujassam ekan. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasida kechayotgan hodisotlar ummonida kezayotgan muallif har birining hol taqazosini ko'ribgina qolmasdan, ularni munosib o'ringa qo'ya bilishi ham juda muhim. Ko'z ilg'amas dialog oxirida go'zal lafz bilan berilgan yuqoridagi ma'no maqsadi o'quvchi shuurida yangi olam kashf etib beradi.

Xulosa qilib aytganda, shaxsning oniy, hissiy kechinmalarini ifodalashi va ana shu kechinmalar og'ushida voqelikni baholashi, oniy kechinma bag'rida abadiyat va cheksizlikni qamrab olishi bilan alohida ajralib turuvchi lirik asarlar tom ma'noda ijodkor tafakkuridan sizib chiquvchi bir mo'jizadir. O'zining qay bir tovlanishlari bilan biror bir voqea, savdo, mojarodan xabar beruvchi mayin ammo yoniq aks-sado aniq lirik kechinmaning bag'rida yashaydi, uni izohlaydi va unga oydinlik bag'ishlaydi. Shu tariqa jumlar, baytlar qa'riga singdirilgan ma'no mahzani zamon va makon chegarasidan chiqib umuminsoniy ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, lirika inson o'z shaxsini tanigan, o'zini shaxs sifatida anglagan, ozini olam ichra yana bir olam deb bilgan va tashqi olamga o'z shaxsi olamining oynalari orqali qaragan sharoitda paydo

bo‘ladi. Bu jarayon esa albatta ijodkor mansub bo‘lgan millati, uning e’tiqod chegaralari doirasida ro‘y beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Qosimov B. (2011). Uyg‘ongan millat ma’rifati. Ma’naviyat.
Imomnazarov M. (1998). Milliy ma’naviyatimiz nazariyasiga chizgilar. Sharq.
Xo‘janazar Huvaydo. (2007). Devon. Yangi asr avlodi.
Haqqulov I. (1990) Abadiyat farzandlari. Yosh gvardiya.
Vohidov E. (1987) Shoiru she’ru shuur. Yosh gvardiya
Suvon M. (2020) So‘zu so‘z. Sharq.

МУХТАР ӘУЕЗОВТЫҢ “АБАЙ ЖОЛЫ” ШЫҒАРМАСЫ ЖАЙЛЫ

*Оринбаева Эльмира Дауренбек қызы,
ШМПУ ҚТА 24/1 I курс студенті.
daurenovnaelmira@gmail.com
Ғылыми жетекшісі: PhD, Жандос Байзақов*

Аннотация: Мұхтар Әуезов қазақ халқының белгілі ақыны, ойшылы. Қазақ даласының жастарының әдебиеттен білімінің тереңдеуіне аса үлкен үлес қосқан ұстаз, әдебиеттанушы. Оның “Абай жолы” атты ең үлкен және мағыналық тұрғыдан аса маңызды кітабы қазақтың ұлы ақыны – Абай Құнанбаевты тек қазақ халқына емес, бүкіл әлемге танытқан және бұл кітап 166 тілге аударылған.

Кілт сөздер: Роман-эпопея, әдеби классиканың шырқау шыңы, шым-шытырық оқиғалар, аймақтық байланыс, энциклопедиялық сипат

Abstract: Mukhtar Auevov is a well-known and thinker of the Kazakh people. He is a teacher and literary critic who made a great contribution to deepening the knowledge of literature among the youth of the Kazakh steppe. His main book is Abai Zholy. introduced the great Kazakh poet Abay Kunanbayev not only to the Kazakh people, but to the entire Turkic-speaking people, this book was translated into 166 languages.

Keywords: Literary classic epic novel, peak of literature, interesting events, regional connection, encyclopedic character.

Қазақ жазушысы – Мұхтар Әуезов Омарханұлы 15 жыл барысында “Абай жолы” атты тарихи-өмірбаяндық роман жазды. Бұл роман 4 томдық болуымен қатар, қазақ әдебиетінің тарихындағы бірінші эпопея болды. Роман он бес жыл барысында бірнеше кітап ретінде жарыққа шыққан. Бірінші кітабы 1942 жылы, екінші кітабы 1947 жылы, үшінші кітабы 1952, кейбір дереккөздерге қарағанда 1954 жылы, ал соңғы төртінші кітабы 1956 жылы шыққан.

Бірінші және екінші кітабы шыққанына көп уақыт болмай, бұл кітапқа 1949 жылы КСРО-ның мемлекеттік сыйлығы берілді. Одан кейін осы кітабының түгел төртеуі де басылып шыққан соң, 1956 жылы “Лениндік” сыйлық берілді. Абай жолы атты кітабының барлығы жоғарыдағы сыйлықтар берілуінің себебі XIX ғасырдың 40-50 жылдары, яғни, “Абай жолы” кітабы жарық көрген жылдарда туған әдебиетіміз даму тарихында бұрын-соңды болмаған да, болып көрмеген де - ренессансқа айналдырғаны деп білемін. Бұл кітап 166 тілге аударылғаннан соң, әлемдегі басқа да атақты жазушылар бұл кітап жайлы көптеген жылы пікірлерін білдірді. Олардан бірі “Абайдай шығарма бұл тұсқа дейін қазақ әдебиетінде болған емес”. “Бұл да аз,- деді француз жазушысы Луи Арагон,- әлемнің басқа елдерінде де онымен тең түсетін шығарма табу қиын; бұл, менің ойымша, XX ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі”. Ең талғампаз суреткерлердің аузымен айтылған, осындай орасан биік бағаға “Абай жолы” қандай қасиеттері бар десек ол кешегі тарих, яғни, кешесіз бүгін, бүгінсіз ертең жоқ дегеннің дәлелі болып, кешегі күнді, өткенді әдемі бейнелеп бергенінде деп білемін. Мұхтар Әуезов “Абай жолы” атты кітабымен бүкіл дүние жүзіне одан бөлек қазақ халқына да қазақ деген кім екенін танытты. Атап айтқанда, қазақ халқының ұлылығын, оның тарихын, өткенін, қазақтан қандай ұлы ақын шыққанын – Абай атамыздың бейнесінде қазақтың характерін бейнелеп берген деп ойлаймын. Менің пікірім растығына Абай жолын оқығаннан соң Бенжамен Матин: “Қазақ халқы неткен ғажайып халық,”- деп таң қалғандығы, Константин Федин болса: “Өзімнің қалай қазақ болып кеткенімді білмей қалдым,”- деген. Сондықтанда Мұхтар Әуезовты оқымай, қазақпын дей алмайтынымыздың себебі де – басқа ұлттың ұлы жазушыларының сөздерінен-ақ дәлел болып тұр.

“Абай жолының” бас кейіпкері – Абай Құнанбаев. Біз ақынның елу жастық кезеңіне куә болып отырып, романның басты образдық кейіпкері ретінде: бар қазақтың бойында болған ерлік, жігерлілік, сөзден қайтпастық, ақылмен іс жүргізу, ең бастысы, қазақ халқының сөз өнерінен сондай шеберлігін байқай аламыз. Одан бөлек Абайдың адам, азамат ретінде, жарты ғасыр барысында қалай ақын ретінде қалыптасуы, қазақтың сол уақыттағы барлық салаларындағы ой-пікірі суреттеледі. Абай образынан бөлек, сол уақыттағы халық тіршілігі, олардың қиын тағдыры, әдеп-ғұрпы, қазақтың ұлттық рухы бейнеленгені сөзсіз. Демек, “Абай жолында” кешегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрпынан бөлек, күллі қазақ халқының ұлттық рухы сайрап, білініп тұр. Бұл пікірімді жоғарыдағы басқа ұлттардың ұлы ақындарының пікірімен де дәлелдей аламын.

Әр жазушының шығарманы жазуға бір себебі болады. “Неге Мұхтар Әуезов атамыз Абай жайлы жазды, жай ғана сол заманның бір адамы етіп, басқа жанды алса болар еді...”- деген сұрақтар туындайды. Бұл сұраққа Абай атамыз бен Мұхтар Әуезовтың өмір жолдары

3 түрлі жолмен байланысқаны, одан бөлек Абаймен туыстық қарым-қатынасының арқасында, Мұхтар Әуезов қазақтың ұлы ақыны Абайдан бата алады. Олардың бірінші байланысы аймақтық байланыс болған. Егер тарихқа көз жүгіртетін болсақ, Абай атамыз бен Мұхтар Әуезов атамыздың ауылдары іргелес, яғни, көршілес болған. Көрші ауылдар болғандықтан, ауылдар арасында өте көп мерекелер болғанда екі ауыл бір-біріне қонақтаған. Мұхтар Әуезов Абайдың өлеңдерін 4 жасынан жаттап бастаса 6 жасында Абайдан бата алуға барады. Одан тыс, Мұхтар Әуезовтың әкесі Омархан мен Абайдың әкесі Құнанбай замандас болады. Ал олардың байланысының екіншісі Мұхтардың атасы - Әуез Абайдың діни ұстазы болып, оған Ислам мәдениетін толықтай үйреткен. Үшіншісі болса, қазақтың салты болмыс құдалық байланысы. Мұхтар Әуезовтың үшінші атасы Бердіқожаның жалғыз қызы Нұрғаным Абайдың әкесі Құнанбайдың төртінші әйелі болған. Одан бөлек Абайдың ұлы Мағауияның бәйбішесінің Кәмила дейтін қызы, яғни, Абай атамыздың немересі Мұхтар Әуезовтың әйелі болған. Бұл факттердің арқасында Мұхтар Әуезов Абай атамыздан шабыттанып, бір оқпен екі қоянды атып, әрі ақынды тұлға ретінде кереметтей жарытып, одан бөлек сол заманды көркем баяндап берген.

“Абай жолы” кітабы сол XIX ғасырдың 2-жартысындағы қазақ далаларындағы тарихты бейнелейтін жалғыз шығарма. Мазмұн жағынан бұл кітапті энциклопедия ретінде алсақ, жанр жағынан қазақтың тұңғыш эпопиясы. Бұл роман-эпопияның тағы бір ерекшеліктерінің бірі тартысқа, қарама-қарсы күштерге, қым-қиғаш күреске және осылардың барлығы қимыл-қозғалыс, өсу, өрбу, өрістеу үстінде көрсетілген. Бұл пікірге мысал ретінде адамдар арасындағы психологиялық шиеліністер, қарым-қатынастардың қайшылықтары, әлдінің әлсізге қиянаты, зорлығы, қатігездігі, қаталдығы. Мұны Мұхтар Әуезов “Қодар мен Қамқа” оқиғасымен бейнелейді. Одан бөлек ру мен ру арасындағы келіспеушіліктер, жер дауы, жесір дауы, алыс-жұлыс айқастардың жалпы жұртқа тиген зардабы түрліше көрсетілген. Мысалы: кедейленулер, қанғып-тентіреулер, жатақтардың пайда болуы, қазақ далаларына орыс халқының қоныстануы, жоғары лауазым иелерінің өзара ынтымағы, үстемдерге қарсылығы мен үстемдерге қарсы болғандарды аяусыз жазалануы, жаңа ұрпақпен қарттардың көзқарасының өзгеруімен қарсылықтардың өзгеше түс алуын ақын шеберлікпен суреттеп бере алады. Мұхтар Әуезов жоғарыдағы барлық оқиғаларда кейіпкерлерді жеке мінездермен бейнелеп береді. Ол кітапта тоқсан бір кейіпкерді бейленеп, жарытып береді. Таң қалатын жәйт Абайдың анасы Ұлжанның алдында жүретін әйелді де мінездеме, келбет жағынан да тамаша етіп жарытып, бейнелегенін атап кетпесем болмас. Одан бөлек Мұхтар Әуезов жаңаның ескіні жеңу процесін Абай және оның әкесі Құнанбайда бейнелеуге мәжбүр болдым деген. Кітапты оқып өз жеке пікірімді айтатын

болсам, Құнанбайды ескі тамыры қалың жерге мықты орналасқан ағаш ретінде көрдім. Ал, Абай енді бойын жиып келе жатқан жас ағаш. Екеуінің арасында өмірге деген көз қарастардың өзгешелігі Құнанбайдың қаталдығы, әке мен баланың арасында психологиялық тұрғыдан да дұрыс болмағандығының себебінен, олар қас жау ретінде бейнеленіп қалады. Бұл арқылы ақын жаңа ұрпақтың өмірге деген көзқарасы қарт ұрпақтан өзгеше екенін, жоғарыда айтқанымдай жаңа әрқашан ескіні жеңетінін бейнелеген. Сонымен қатар, Абайды өз әкесімен болған түсінбестіктің салдарын көрсету мақсатында - Мұхтар Әуезов осылай жазады “Абайдың қасиеті - өз тобының тілегінен көп қиналыстар, толғанулар, тәнге-жанға түскен жаралар арқылы жыртылып, айырылуында, өз жаманың да биік тұруында. Яғни, Абай өз әкесімен пікірлері, көз қарастары дұрыс келмейтін перзент ретінде бейнеленеді”. Мұхтар Әуезов бұл арқылы Абай атамyzды әкесінің қолдауымен Абай бола алған деген сөздерге шек қойған деген ойды алға қояды. Мұхтар Әуезовтың “Абай жолы” кітаптары баспадан шыққаннан соң, лезде халықтың жүрегінен орын алады және “Абай жолы” кітабын сол жылдардағы барлық студенттер оқиды. Одан бөлек Мұхтар Әуезов көптеген университеттерге барып, студенттер мен пікір алмасады. Онда Мұхтар Әуезов мен тек Абай атамyzды ғана жазумен шектеліп қала алмас едім, сол замандағы қыздардың еріксіз жасы үлкен, қалтасы мықты азаматтарға екінші немесе үшінші, тіпті, төртінші әйел ретінде тиіп кетуі, басында ері жоқ әйелдердің әрекеттері, байдың кедейге болған қиянаты жайлы жазбасам болмас деген. Жоғарыдағылардан бөлек қазақтың орынсыз салт-дәстүрлерінде анық етіп ашып берген. Олар: өлі- тірі, қалың мал сияқты тағы басқа орынсыз салт дәстүрлерді қосып өткен.

Өз қортындымды айтатын болсам, Мұхтар Әуезов өзінің қазақ әдебиет тарихындағы сөз өнерінің шеберлерінің көсбасшысы екенін осы шығармасы арқылы дәлелдеген. Одан бөлек қазақтың руға бөлінуі, ал, руластар туыс ретінде келетінің басқа халыққа түсіндіру қиын болуын барлығымыз білсек керек, бірақ Мұхтар Әуезов қазақтың қаны таза, текті халық екенін әдемілеп осы рулар мен бірге кереметтей етіп баяндап береді. Әр халықтың өзіне тән ұлттық әдеп-ғұрыптары болғандай қазақтың ең әдемі, сонымен қатар, орынсыз салт-дәстүрлерін шеберлік пен жарытқан. Қазақтың ұлы ақыны Абайды көркем образы арқылы барлық адам жақсы көріп, еліктейтін жан етіп бейнелегені көптеген мадаққа лайықты десем адаспаймын. Мұхтар Әуезов бұл төрт томдық кітап үшін өзінің он бес жылын бекер жұмсамаған. Ол бізге, келешек ұрпаққа нағыз қазақ қалай болатынын Абай образы арқылы көрсете алған. Кітапты оқу барысында оқырман өзі үшін көптеген ой тудыратын эмоциялар ала алады. Әрине, бұлардың барлығы менің оқырман ретіндегі пікірім, бірақ

барлық жақтама кемел тұлға етіп жазылған кітапқа ешқандай сын табылмауына сенімдімін және жоғарыда айтылғандай Мұхтар Әуезовты оқымай қазақтың дей алмаймыз.

Пайданылған әдебиеттер:

Мүсірепов Ғ. (1970) Суреткер парызы (164-173бет)

Абай энциклопедиясы-Алматы “Қазақ энциклопедиясы” бас редакциясы “Атамұра” баспасы (2001)

Омарбекова, С. (2001) *Абай және қазақтың моральдық құндылықтары*. Шымкент: Шымкент баспасы.

Сейітов. А. (2003) *Абайдың поэзиясындағы мораль*. Алматы: ҚазМУ баспасы,

Мұхтар Әуезов (1942) “*Абай жолы*” 1том. Атамұра баспасы

Мұхтар Әуезов (1947) “*Абай жолы*” 2том Атамұра баспасы

Нұрканат А. “*Мұхтар Әуезов творчествосы*” (adebiportal.kz)

ABDULLA ORIPOV IJODIDA ALISHER NAVOIY AN’ANALARI

Oxbutayeva Zilola Zoirovna,

ToshDO‘TAU Adabiyotshunoslik 2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: F.f.n., dots, Gulbahor Ashurova

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodiga ta’siri o’rganiladi. Bu ramz Alisher Navoiy tomonidan qahramonlar ichki dunyosi tasvirini kuchaytiruvchi, nafaqat milliy an’analar, balki uning oilasining diniy qarashlarini ham aks ettiruvchi psixologik timsol sifatida foydalangan.

Kalit so‘zlar: timsol, oyna, ichki dunyo, aks ettirish, ruh, Alisher Navoiy, o‘zbek xalq og‘zaki ijodi, marosim, sehrli kuchlar.

Abstract: In this article the influence on Alisher Navoi's work is studied. This symbol was used by A. Navoi as a psychological symbol that strengthens the image of the inner world of the heroes, reflecting not only national traditions, but also the religious views of his family.

Keywords: symbol, mirror, inner world, reflection, spirit, Alisher Navoi, Uzbek folklore, ritual, magical powers.

Buyuk adiblar, ulug‘ mutafakkirlar qismatida, ijodiy kredosida muayyan mushtarakliklar bo‘lishi ko‘p kuzatilgan. Bunga ajdodlar kechmishi, adabiyot tarixidan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Biroq biz o‘z oldimizga bunday vazifani qo‘ymaganmiz. Bizning muddaomiz bir oz aniqroq: millatimizning buyuk shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy hamda zamonaviy she’riyatimizning zabardast namoyandasi Abdulla Oripov siymosidagi ana shunday mushtaraklik xususida bahs yuritmoqdir. Abdulla Oripov ijod maydoniga kelgan o‘tgan asrning 60-yillarida ham ona tilimiz taqdiri uchun tahlikali vaziyat yuzaga kelgan, ko‘pmillatli sovet xalqining tarkibiy qismi

sanalgan millatlar tilining yo‘qola borishi, bir tilga birlashib ketishi haqida “bashorat”lar qilinayotgan edi.

Yirik nufuzli anjumanlar tugul kichik tashkilot yoki muassasadagi yig‘inlar ham rus tilida olib borilishi urfga aylangan edi. Barcha idora ishlari ham o‘zga tilda yuritilar, sobiq ittifoqdagi boshqa milliy tillar kabi o‘zbek tili ham deyarli xonadon tili darajasiga tushish xavfini boshdan kechirayotgan edi. Abdulla Oripov ana shunday vaziyatda ijod maydoniga kirdi. Endi uning oldida ham “millatning dunyoda borligini ko‘rsatadurg‘on oinai hayoti” (Abdulla Avloniy ta’biri – N.J.) – tili va adabiyotini yuksaltirish yo‘lida jonbozlik qilish vazifasi turar edi. “Ona tiliga tuganmas ishq, uning taqdiriylu kamoloti uchun mas’ullik va g‘amxo‘rlik – so‘z daholarini birlashtiruvchi birinchi fazilat. Dante italyan tilini xalqaro yo‘qlamada nechog‘lik barqaror etgan bo‘lsa, Navoiy ham shunday vazifani – jahonshumul vatanparvarlik ishini ado etdi. Etnik jihatdan bag‘oyat xilma-xil, qanchadan-qancha shevalarda gaplashuvchi kishilar tiliga xos so‘zlarni o‘zbek adabiy tili doirasiga olib kirdi.

Navoiyning jur’ati va jasorati, mahorati tufayli o‘zbek adabiy tili mukammal shakllanishga erishdi” degan Abdulla Oripovning o‘zi ham bu borada tengsiz xizmat qildi. Shoirning 1965 yilda yozilgan “Ona tilimga” she’ri bu jihatdan alohida ahamiyatga ega:

*Ming yillarkim, bulbul kalomi
O‘zgarmaydi, yaxlit hamisha.
Ammo sho‘rlik to‘tining holi
O‘zgalarga taqlid hamisha.
Ona tilim, sen borsan, shaksiz
Bulbul kuyin she’rga solaman.
Sen yo‘qolgan kuning, shubhasiz,
Men ham to‘ti bo‘lib qolaman...*

Bor-yo‘g‘i sakkiz satrda millatning taqdiri bilan bog‘liq muhim masalani bu tarzda samimiy, bunchalar obrazli va ta’sirchan ifodalash uchun so‘zlar qalb prizmasidan o‘tmog‘i zarur. Binobarin, “so‘z daholarini birlashtiruvchi birinchi fazilat” sanalgan “ona tiliga tuganmas ishq, uning taqdiriylu kamoloti uchun mas’ullik va g‘amxo‘rlik” – Abdulla Oripov ijodiy faoliyatining o‘zagini tashkil etadi.

Ramziy tafakkur, timsolga va timsolga murojaat qilish umuman insoniyat madaniyatining eng qadimiy xususiyatlaridan biridir. Simvolizm barcha qadimgi mif va dinlarga, san’atning arxaiik shakllariga, falsafaning dastlabki ko‘rinishlariga xosdir. Simvolizmning o‘ziga xos xususiyatlarini qadimgi Misr va antik davr madaniyatida, G‘arbiy o‘rta asrlar va Uyg‘onish davrida ko‘rish mumkin, shuning uchun ramzlarni o‘rganish, ayniqsa, ularning badiiy asar poetikasidagi roli dolzarb muammodir. O‘zbek xalqining milliy urf-odatlariga ko‘ra, yangi tug‘ilgan chaqaloqning

yostig'i ostiga beshikka pichoq, ko'zgu, murch qo'yiladi, bu esa odamni yovuz ruhlardan saqlaydigan sehrli kuchlar haqidagi g'oyalar bilan bog'liq.

Ko'zguning daryoga, ya'ni suvga aylanishi. voqealarning keskin burilishiga olib keladi, bu ko'plab xalq ertaklariga o'ziga xos joziba bag'ishlaydi. Xalq og'zaki ijodida ko'zgu motivining qo'llanilishini o'rganib, shunday xulosaga keldikki, qadimda suv va boshqa narsalarni aks ettiruvchi oyna bir ob'ekt sifatida qaralgan, keyinchalik ularning munosabati umuman suyuqliklarga ham keng tarqalgan va shu tariqa ramziy belgilar paydo bo'lgan. Alisher Navoiyning maftunkor lirikasida ko'zgu va piyola (zhom) obrazlari ko'pincha chinakam mahbub bilan uchrashuvga erishish vositasi sifatida parallel qo'llaniladi.

Xalq qo'shiqlarida ko'zgu va suvning ramziy tasvirlari birdek xabarchi vazifasini bajaradi. Masalan, bir xalq qo'shig'ida uzoq safarga ketgan sevgilisini kutayotgan qiz ko'zguga uzoq tikilib, yo'lda uni izlaydi, lekin ko'zguning yo'qligini his qiladi. Alisher Navoiy, bir tomondan, badiiy an'analarga, ikkinchi tomondan, xalqning ko'zgu haqidagi diniy qarashlariga tayanib, badiiy mahoratini boyitib, "Farhod va Shirin" she'rida ko'zgu timsolidan foydalangan. Xususan, "Farhod va Shirin" dostonida ko'zgu orqali bildirish motivi hayratlanarli darajada qo'llangan. Alisher Navoiyning maftunkor lirikasida ko'zgu va piyola (zhom) obrazlari ko'pincha chinakam mahbub bilan uchrashuvga mos ravishda parallel ravishda qo'yiladi. Xalq qo'llaridagi ko'rinishdagi tasvirzgu va suvning ramziy tasvirlari birdek xabarchi paydo bo'lishini. Masalan, bir xalq qo'shig'ida uzoq safarga ketgan sevgilisini kutayotgan qiz ko'zguga uzoq tikilib, yo'lda uni izlaydi, lekin ko'zguning yo'qligini his qiladi.

Abdulla Oripov – mutafakkir shoir. Shuning uchun ham u boshqalarning yetti uxlab tushiga kirishi mahol bo'lgan original badiiy umumlasmalarga kela oladi. Jumladan, uningcha, ijodga azm etgan shoir ranglarni zohir ko'zi bilan emas, botin diydasi bilan idrok etmog'i kerak. Chunki inson ko'zi suratkash anjomi bo'lmagani kabi uning qulog'i ham oddiy some' emas – ular nozik mehroblarga tegishli. Ya'ni ijodkorning nazari hech kim ilg'amagan go'zallikni payqashi zarur. Darhaqiqat, Abdulla Oripov ma'naviy ustoz hazrat Navoiydan o'rganganidek, masalaning mohiyatiga kira biladi. Bugina emas, mohiyatni betakror badiiy talqin etish bobida tengsiz mahorat kasb etgan. Yana ulug' Navoiydan o'rgangani kabi shoir she'rni sehrli tayoqchaday o'ynata oladi. Shuning uchun ham, uning asarlari bir vaqtning o'zida shuurni ham, ko'ngilni ham birday zabt etadi. O'quvchini hayrat olamiga olib kiradi, uning qalbida yangi-yangi dunyolarni kashf qiladi.

Abdulla Oripov bir zamonlar ovozi ikki daryo oralig'ida qolib ketayotganidan afsus chekkan edi. Shoir asarlari dunyoning ingliz, nemis, arab, rus, ukrain, gruzin, turk, tatar, qrim-tatar, chuvash, ozarboyjon, arman, belorus, eston, latish, makedon, moldovan, tojik, turkman, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq singari ko'plab tillariga tarjima bo'lib, nashr qilindi. Xalqaro akademiyalar

a'zosi bo'ldi, Italiyaning "Oltin yulduz" ordeni bilan taqdirlandi. Bular barchasi Abdulla Oripov nazmiy asarlari bilan jahoniy e'tirof qozonganidan, shoir bu borada ulug' bobokaloni hazrat Alisher Navoiyning munosib izdoshi ekanidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Алишер Навоий. *Мезон ул-авзон. Мукаммал асарлар тўплами*. 20 томлик, Ўн олтинчи том. "Фан" нашриёти

Алишер Навоий. *Муҳокамату-л-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами*, 20 томлик, Ўн олтинчи том. "Фан" нашриёти

Орипов А. *Танланган асарлар*. Тўртинчи жилд. "Адабиёт ва санъат" нашриёти

Тарозий Шайх Аҳмад ибн Худойдод. *Фунуну-л-балоба*. "Хазина" нашриёти

Шарипов Ш. *"Лисон ут-тайр"* достони генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари. Тошкент, 1982

MASHRABNING "MABDAI NUR" ASARIDA HIKOYATLAR TAHLILI

Qurbonboyeva Shahzoda Anvarjon qizi,

ToshDO'TAU OTAT 2-kurs talabasi,

qurbonboyevashahzoda006@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.d, prof, Marg'uba Abdullayeva

Annotatsiya. Mazkur maqola Mashrabning "Mabdayi nur" asaridagi hikoyatning qiyosiy tahlili, hikoyatning qisqacha mazmuni, undagi go'ya va mavzu ko'lamini yoritiladi. Hikoyatlarning g'oyaviy-badiiy mazmuni, ulardan kelib chiqadigan didaktik xulosalarga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: "Mabdayi nur", "Qissasi Rabghuzi", Xoja, Alloh, mo'min, iymon, tasavvuf, mahshar, haqiqat bahri.

Abstract. This article is dedicated to the comparative analysis of the story in Mashrab's "Mabdayi Nur". It highlights the brief content of the story, its central idea, and thematic scope, focusing on its ideological and artistic aspects as well as the didactic conclusions drawn from it. The article also explores the connection of the story with other works like "Qissasi Rabghuzi", shedding light on its Sufi essence. Through these works, the artistic expression of Sufism, faith, and devotion to Allah, as well as their impact on human spirituality, is analyzed.

Keywords: "Mabdayi Nur", "Qissasi Rabghuzi", Khwaja, Allah, believer, faith, Sufism, Judgment Day, ocean of truth.

Mashrabning "Mabdayi nur" asari falsafiy-axloqiy, didaktik ruhda yozilgan asardir. Asarning nomlanishiga e'tibor bersak, "Mabdayi nur" - aruz vazn qoidalarida g'azalning boshlanishi matla' yoki mabda' deb ataladi. Matla', mabda'-arabcha, quyosh, oy, yulduzning chiqish joyi, boshlanishi ma'nolarini ifodalaydi. Demak, nurning ilk yog'dulari, nurning boshlanishi degan ma'nolarni bildiradi. Bundan ko'rishimiz mumkinki, "Mabdayi nur" asarining nomlanishida ham majoziy ma'no mavjud. "Mabdayi nur" asari haqida ilk mulohaza yuritgan adabiyotshunos M. Zokirov shunday fikrlarni bayon qiladi: "Mabdayi nur" asosan Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy"i

ta'sirida yozilgan. "Mabdayi nur" 176 ta diniy, afsonaviy, axloqiy hikoyatlardan, 30ta ta'limiy parcha, 35ta g'azal, 2ta o'zbekcha, 1ta arabcha mustazoddan iborat. Mazkur, masnaviy usulida bitilgan "Mabdayi nur" o'z xarakteri bilan Sa'diyning "Bo'ston", Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" asarlaridagidek falsafiy-axloqiy yo'nalish mazmunida. "Mabdayi nur" Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" asaridagi mashhur:

*Bishnav az nay chun hikoyat mekunad,
Va az judoyiho shikoyat mekunad*

misrali baytini erkin tarjima sharhiy bayonini berishdan boshlaydi. Chunonchi, yuqoridagi bayt bahonasida:

*Anglag'il nay ne hikoyatlar qilur,
Kim judolig'din shikoyatlar qilur,
Nay vujudi orifiy billohdur,
Chiqsa naydin har sado dono bilur,
Har zamon naydin chiqur savtu-sado,
Bas quloq solsang barisi bir nido.
Xayru sharni on qadar tahqiq qil,
Ey Aminiddin, mani pandimni bil.
Sargardon aylar sani kibru g'urur,
Garchi munda bilmasang marg bildurur.*

"Mabdayi nur"dagi dastlabki ushbu misralarda Boborahim Mashrab o'zining falsafiy-tasavvufona qarashlarini ifodalab, inson bilan yaratuvchi Ollohning asli bir vohid, lekin inson vujudi bir nay bo'lib, unga jon yashiringan. Shuningdek, inson besh kunlik yorug' dunyodagi umrida kibr-u g'ururga berilmasligini uqtiradi. ("Mabdayi nur", 1994. 4-bet) Mashrabning "Mabdayi nur" asaridagi hikoyatlar masnaviy shaklida yozilgan. Masnaviyning bir baytining mazmuni "Qissasi Rabg'uziy" va Xoja hikoyatlaridan bitta xissa, xulosaga to'g'ri keladi. Shuningdek, Mashrab ham Xoja ham "Masnaviyi ma'naviy" asaridan ilhomlanib hikoyatlarni yozgan. "Masnaviyi ma'naviy"ning o'zbek mumtoz adabiyotiga ko'rsatgan ta'sirini Sayfi Saroyi, Mavlono Qozi Payvandiy Rizoiy, Boborahim Mashrab, So'fi Allohyor, Huvaydo, Gulxaniy kabi ijodkorlar misolida ko'rish mumkin. Bu ta'sir Mavlono "Masnaviyi ma'naviy" idan ayrim hikoyatlarni tarjima qilish va uni qayta ishlash, obrazli ifoda va timsollar tizimidagi o'xshashlik, tasavvufiy tushunchalar talqini, alohida baytlarni tazmin qilish, va sharhlash tarzida ko'zga tashlanadi (Jumayev Rashid, 2018.20-bet)

Hikoyatning har baytida botiniy ma'no yashiringan, bu go'yoki chig'anoqning ichida yashiringan guhar kabidir. Mashrabning "Mabdayi nur" asaridagi "Adamdin har kishi..."deb boshlanadigan masnaviy shaklida yozilgan hikoyatining birinchi bayti:

*Adamdin har kishi dunyoga keldi ul musofirdur,
Qadamni rahnamosiz qo'ymagin bu yo'l xavotirdur.*

Bu baytga “Qissasi Rabg‘uziy”dagi Odam alayhissalom qissasi asos bo‘lgan. Qissada Alloh subhanahu va taolo odamni yaratishlikka ahd qiladi va Jabroyil alayhissalomga amr qiladi: “Borgil, yer yuzidan bir hovuch tuproq keltirgil” deb buyuradi. Yer: “Mendan tuproq olmang” degandan so‘ng Jabroil alayissalom tuproq olmaydi, shunda Alloh taolo yana 2 farishtani yuboradi, ular ham yerdan tuproq ololmay qaytishadi. Oxiri Alloh taolo hazrat Azroyilga farmon berdi, yer unga ham tuproq bermasligini aytadi. Azroyil “Alloh taoloning buyrug‘i senikidan ustun” deb bir hovuch tuproq oladi. Allohdan xitob keladi: “Ey, Azroyil sen qattiq ko‘ngilli ekansan, shunday taqdir qilayinki, hamma tiriklarning jonini senga oldiraman”. Shuning uchun ham Azroyil jon oluvchi farishtadir. So‘ng tuproqdan Odam Atoni va Momo Havvoni yaratdi. Butun bashariyat olami Odam Ato va Momo Havvodan tarqaldi. Baytda “...ul musofirdir” deyishlikda qanday ma‘no bor? Odam Ato va Momo Havvo jannatda ta‘qiqlangan mevani yeb qo‘yganligi bois, jazo sifatida bu dunyo yaratiladi va jannatdan quviladi. Shu ma‘noda misraning tag zaminida “odamzot bu foniy dunyoda musofirdir” deyilgan bo‘lsa ajab emas. Keyingi misrada “Qadamni rahnamosiz qo‘ymagin bu yo‘l xavotirdir” bundan maqsad yo‘lboshchilarga, ya‘ni payg‘ambarlarga ishoradir. Masnaviyning keyingi baytda:

*Qo‘lungdin harna ketsa, bo‘lmasin zinhor ranjida,
Agarchi bunda kor omad emas, mahsharda dastgirdur.*

(ya‘ni qo‘lingdan ketgan baxtga achinma, agar bu ishda senga foyda bo‘lmasa, mahshar kuni senga yordamchi bo‘ladi) Qo‘ldan ketgan baxtga pushaymon bo‘lmaslik haqidagi bu masnaviyning mazmuni Xoja hikoyatini eslatadi. “Bir kishi bir chumchuqni qafasga solib saqlabdi, bir kun chumchuq: “Meni qafasda saqlaganingdan hech foyda yo‘q, agar meni ozod qilsang, senga uch pand berayki, undan senga ko‘p foydalar bo‘lsin”. U kishi rozi bo‘ldi. Chumchuq aydi: “Birinchii pandim shuki, qo‘lingdan ketgan baxtga hech qachon qayg‘urma, ikkinchi pandim, hamma gapga ham ishonib ketma, endi meni qo‘yib yuborgin uchinchii pandimni aytaman”- dedi. Qafasni ochsa, chumchuq daraxtga qo‘nib: “Sen ahmoq ekansan, mening qornimda 20 misqol la‘l bor edi” desa kishi dodvoylab, qayg‘urib ko‘p pushaymonlar qiladi. Shunda chumchuq “Hozir senga qanday nasihatlar qildim-u, sen nima qilyapsan. Qo‘lingdan ketgan baxtga pushaymon yema dedim, sen birinchii pandga amal qilmading. Hamma gapga ham ishonma deb pand berdim, unga ham amal qilmading. Ey kishi mening o‘zim 20 misqol chiqmayman-u, qanday qilib mening qornimda 20 misqol la‘l bo‘lishi mumkin, fikr qil. Chumchuq bir daraxtga qo‘nib yana bir pandim shuki, shu daraxtning tubini qazi, bir ko‘zacha tanga chiqadi, kishi ko‘zani oldi, so‘ng chumchuq uchib ketdi”. Xojaning bu hikoyati zaminida odamlar hayotiga tatbiq qilishi lozim bo‘lgan pand-nasihat yotadi.

*Yarim arzanacha xas ko‘zinga tushsa, nurini eltar,
Ta‘alluq mo‘ye bo‘lsa sherni poyiga zanjirdur.*

She'riy hikoyatning bu baytida zarra xas ko'zinga tushsa nurini oladi, bog'liq bo'lsa soch (mo'ye) sherning oyog'iga zanjirdir.

*Kishi oluda ro'larga dilini bermasin hargiz,
Bu yo'lda bir nafas g'ofilki, bo'ldi mard dilgirdir.*

Kishi ro'yolarga ko'nglini bermasin, bu yo'lda hargiz ko'ngli g'ash bo'ladi, g'aflatda qoladi. Bunda inson hayoti davomida Allohdan o'zgaga bog'lanib qolmasin, ya'ni bu dunyoga bog'lanib ko'nglini berib, oxiratni unutmasin, g'aflatda qolmasin degan ma'no anglashiladi.

*Talabda e'tiqodi tom bo'lsa, banda ul mo'min,
Agar sidqing durust bo'lsa, Xudo har yerga hozirdur.*

So'rashda ishonching mukammal bo'lsa, mo'minsan. Agar niyating xolis bo'lsa, Xudo har yerda tayyordir. Ya'ni biror narsani Allohdan so'rayotganingda usha narsani berishiga ishonib so'rasang, niyating xolis bo'lsa, albatta, Alloh so'raganingni beradi.

*Uluvhimmat azizni xokiga bosh urmangmi,
Alarni domanini gardi ming iymonga iksirdur.*

Ulug'himmat azizni poyiga bosh urdingmi, ularning etagining (domon) changi (gard) iymonga iksirdir (mis, qalayni oltinga aylantirish kimyoviy ilm).

*Dilingga joy berma, g'ayrilarning mehrini xolo,
Agar bir soate bo'lsa, talabda misli nodirdur.
Kiribsan Mabdayi nuri haqiqat bahriga Mashrab,
Guhar kelgaymu yo dastingga yo bir sangi taqdirdur.*

Ya'ni, Mabdayi nuri, so'fiylar, haqiqat yo'liga kiribsan, qo'lingga gavhar keladimi yo toshmi bu taqdirdandir. Hikoyatda ko'nglingga o'zgalar mehrini jo'ylama, bu dunyoga bog'lanib, Allohdan uzilmaslik haqida so'z yuritiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, hikoyatning mavzu-g'oyasi inson bu foniy dunyoda musofirligini, bir kun Allohga qaytishini, zimmasidagi vazifalarini unutmasligi kerakligi anglashiladi. Kishi bu dunyoga ko'ngil qo'yib, Allohni unutib qo'ymasin, oxiratni unutib, g'aflatda qolmasin deb uqtiriladi. Asarda bunday falsafiy-axloqiy qarashlar ko'plab uchraydi. "Mabdayi nur" da hikoyatlarning har bir baytidan kelib chiqadigan g'oyaviy-badiiy xulosa, bu Rabg'uziy va Xoja keltirgan hikoyatlarning bir hikoyati mazmuniga teng keladi. Bundan ko'rish mumkinki, Mashrab ijodida o'sha hikoyatlarning zahiriga ham ma'lum bir g'oyaviy maqsad singdirilgan va bu Mashrabning "Mabdayi nur" asarining g'oyaviy-badiiy jihatdan yetukligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

"Mabdai nur" Saylanma (g'azallar va mustazodlar). "Fan"-1994, Toshkent(1-36)

Nosiruddin Rabg'uziy "Qissasi Rabg'uziy"(5-11bet)

Poshshoxoja "Miftoh ul-adl" va "Gulzor", O'ZSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti. Toshkent-1962(42-43bet)

Jumayev Rashid Normurotovich “*Masnaviyi ma’naviy*” va “*Lison ut-tayr*” dagi hikoyatlarning qiyosiy tahlili.. 10.00.02-O‘zbek adabiyoti. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD) dissertatsiya avtoriteti,Samarqand-2018.

O‘ZBEK ADABIYOTIDA ADABIY AN’ANA MASALASI

Rajavaliyev Boburjon Dilshodjon o‘g‘li

FarDU doktoranti

boburjonrajavaliyev1011@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.b.f.d (PhD), Islombek Mannopov

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbek adabiyotida adabiy an’ana tushunchasi va uning ahamiyati yoritiladi. Adabiy an’ana o‘zida avlodlar o‘rtasidagi madaniy va badiiy meros uzviyligini ifodalab, adabiyotning rivoji uchun muhim manba hisoblanadi. Maqolada o‘zbek adabiyoti tarixidagi muhim bosqichlar tahlil qilinib, adabiy an’ana va zamonaviylik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va ularning bir-birini boyitish yo‘llari ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, maqolada Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy kabi o‘zbek adabiyotining mashhur vakillari ijodida adabiy an’anaga tayangan holda yangilik yaratish tendensiyalari misol sifatida keltiriladi. Ushbu mavzu o‘zbek adabiyoti tarixini chuqurroq tushunishga va hozirgi zamon adabiy jarayonlarini baholashga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: an’ana, ta’sir, adabiy usul, o‘xshashlik, xalq adabiyoti

Abstract. This article discusses the concept of literary tradition in Uzbek literature and its significance. Literary tradition represents the continuity of cultural and artistic heritage between generations and serves as a vital source for the development of literature. The article analyzes key stages in the history of Uzbek literature, highlighting the interconnection between tradition and modernity, as well as ways they enrich each other. Additionally, the article examines how famous Uzbek literary figures such as Alisher Navoi and Ahmad Yassawi created innovations rooted in traditional foundations. This topic provides a deeper understanding of the history of Uzbek literature and an opportunity to evaluate contemporary literary processes.

Keywords: tradition, influence, literary method, similarity, folk literature

Dunyodagi barcha xalqlar she’riyatida ijodiy-uslubiy o‘zgarishlar yuz berishida adabiy an’ana va aloqalarning ta’siri katta. Adabiy an’ana –bu takror emas, balki yangi adabiyotning asosidir (Адизова И, 2020, 17). Adabiy an’ana, adabiyot olamida avloddan-avlodga o‘tib keladigan, yozma yoki og‘zaki tarzda saqlanib kelgan, muayyan millat yoki madaniyatning adabiy qadriyatlar tizimini ifodalaydi. Bu qadriyatlar, ifoda shakllari, mavzular, timsollar, janrlar va uslublar orqali yozuvchi va shoirlar tomonidan qabul qilinadi va qayta ishlanadi. Adabiy an’ana

o‘tmish davr yozuvchilari va ularning estetik qarashlaridan shakllanib, keyingi avlodlar uchun meros sifatida xizmat qiladi.

Adabiy an‘ana – o‘tmish adabiyoti to‘plagan ijodiy tajribalar qaymog‘i, davrlar o‘tishi bilan ahamiyati va dolzarbligini yo‘qotmagan, boqiy qadriyatga aylanib, avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan jarayondir. Demak, Adabiy an‘ana doirasiga o‘tmish adabiyoti erishgan yutuqlar, to‘plagan tajribalarning hammasi ham kiritilavermaydi. Unga muayyan davr ijodkorlari tomonidan dolzarb deb topilgan, boqiy qadriyat sifatida baholangan va o‘z ijodiy faoliyatlarida namuna ola bilish mumkin deb hisoblangan qismigina kiradi. An‘ana –bu bir qolipdagi hodisa emas, balki kelgusida rivojlantirilishi, yangi qirralari kashf etilishi lozim bo‘lgan adabiy-estetik tushunchadir. Ijodkor uslubi asarlari tili, adabiy usullari, syujet va obrazlari, qolaversa, adabiy tur va janrlar ham adabiy an‘ana zaminidan oziqlanadi (Jo‘rayev H, 2004, 50). Har bir avlod o‘tmish adabiyotiga saylab munosabatda bo‘ladi, unga faol ijodiy yondashadi, salaflar tajribasini o‘z davri qo‘ygan badiiy-estetik vazifalarni bajarishga xizmat qildiradi. Shunga ko‘ra, Adabiy an‘ana va yangilik (q. novatorlik) hamqadamligi qonuniy hodisa bo‘lib, bu ikkisi dialektik aloqadagi birlikni tashkil etadi va adabiyot taraqqiyotining muhim ichki omiliga aylanadi. Har bir davr o‘zidan oldingi davr adabiyotida mavjud eng yaxshi jihatlarni o‘ziga singdiradi va unga nimadir qo‘shishga intiladi, shu asosda taraqqiyot jarayonining uzluksizligi ta‘minlanadi. Adabiyotdagi vorisiylik, adabiy an‘analarga sodiqlik milliy adabiyotdagi o‘ziga xoslik, milliy qiyofani yo‘qotmaslik kafolatidir. Tabiiyki, boy adabiy an‘anaga tayangan adabiyotning rivojlanish imkoniyatlari bunday imkoniyatlarga ega bo‘lmagan xalqlar adabiyotiga nisbatan yuqori bo‘ladi. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerakki, o‘zbek adabiyotida mumtoz adabiy an‘ana, yassaviylik an‘anasi, adabiy ta’sir kabi atamalarni mavjud. Mumtoz adabiyotda adabiy an‘ana, albatta, nazariy va amaliy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Adabiyotshunoslik ilmida adabiy an‘ana bilan bir qatorda adabiy ta’sir masalasi ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib ular adabiy jarayonning shakllanishi va rivojlanishida o‘zga xos mavqega egadir. Bu ikki atamaning o‘xshashliklari ko‘p bo‘lsa-da, lekin ma’nolarda nozik farqlarni ko‘rishimiz mumkin. Adabiy an‘ana –biror adabiy maktab yoki yo‘nalishning davr o‘tishi bilan shakllangan uslubi bo‘lsa, adabiy ta’sir –bir ijodkor yoki adabiy oqimning o‘ziga xosligi, g‘oyalari va uslublarining muayyan yozuvchi, shoirlarning asarlarida ko‘rinishidir. Adabiy ta’sirning bir qancha turlari borki, Yusuf Chetindog‘ning ta’riflagan 12 turi uni to‘liqroq tushunishimizga yordam beradi.

1. Intihol – biror asardan foydalanish, ya’ni undan o‘z fikrlarini izoh qilish.
2. Ma’no tarosh – badiiy ma’noni kengaytirish yoki yangilash.

3. Salh – asarlarning bir-biri bilan muomalada bo‘lishi.
4. Ilmom – hunarmandchilik, ya’ni kimningdir uskunasi yoki uslubidan foydalanish.
5. Sirkati she’r – she’rda uzilmas aloqa va uyg‘unlik.
6. Ma’no hayida – badiiy ma’noning o‘ziga xos shakllanishi.
7. Iqtibos – tekstdan to‘g‘ridan-to‘g‘ri olingan frazalar.
8. Naql – tarixiy yoki aniq voqealarni qo‘shish.
9. Tavorud – ijod etish jarayonida paydo bo‘ladigan yangi elementlar.
10. Nazira – ma’naviy barqarorlikni ta’minlash uchun bir asarni boshqa asarga ta’sir etish.
11. Tahzil – asarning kuzatilishi va tahlil qilinishi.
12. Tazmin – mavjud asarlarning yangi shaklda yaratilgan ko‘rinishlari. (Адизова И, 2020, 17).

Bu ta’sirlarning ba’zilari ijobiy jarayonlar sifatida namoyon bo‘lsa, boshqalari esa adabiyotning tahdidlaridan biri hisoblanadi. Mumtoz adabiyotni tahlil qilish, shubhasiz, adabiy muammolarni aniqlashga va ularning ta’rifiga yordam beradi. An’anaviylikning saqlanishi bilan birga, mavzuga yangicha yondashuv, yangicha tasvir tizimi ko‘zga tashlanadi. Ular bir-biriga o‘xshashligi bilan birga, davr ruhini, uning muammolarini yoritish, tasvirlash prinsiplari bilan farqlanib turadi. Shu sababli, har bir ijodkor yaratgan asardagi mazmun, fikr, g‘oya, tasvir tamoyillarida taraqqiyot belgilarini kuzatamiz. Bu jarayonda ijodkorlar an’anaviy mavzularni yangi kontekstlarda o‘rganib, ularni zamonaviy hayot bilan bog‘laydi. Masalan, o‘tmishdagi tarixiy voqealar yoki adabiy asarlar zamonaviy muammolarni yoritish uchun asos bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ijodkorlar o‘z uslublarini yangilab, o‘ziga xos uslub va shakllarni kiritadilar, bu esa asarlarning ko‘rinishini va ta’sirini kuchaytiradi. Bundan tashqari, badiiy tasvirlar orqali yangi g‘oyalarni, ichki his-tuyg‘ularni va ijtimoiy masalalarni yoritish imkoniyati paydo bo‘ladi. Yangicha yondashuv, ijodkorlar uchun o‘z fikrlarini erkin ifodalashga va o‘quvchi bilan chuqur munosabat o‘rnatishga yordam beradi. Natijada, har bir asar, an’anaviy jihatlarini o‘z ichiga olgan holda, yangi ma’no va mazmunlarga ega bo‘lib, adabiyotda taraqqiyotning muhim belgilarini aks ettiradi. Adabiy an’ana muayyan millatning tarixi, e’tiqodlari, tili va ijtimoiy tuzilmalari bilan ham yaqindan bog‘liqdir. Masalan, turk adabiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan Devon adabiyoti, Xalq adabiyoti, va Tasavvuf adabiyoti kabi yo‘nalishlar mazmun jihatidan ham, til jihatidan ham aniq bir o‘ziga xoslikka ega. Bu an’analar yozuvchilarning asarlarida qo‘llaniladigan qoidalar va ba’zida bu an’analardan chiqib yangi yo‘nalishlar ochishga urinishlarini ta’minlaydi. Ayniqsa, bu jihatdan yassaviylik adabiy an’anasi e’tiborga molikdir. Yassaviylik davri adabiyoti namoyondalari ijodida uchraydigan an’anaviylik bu –ko‘proq ular asarlarining mavzusi, g‘oyasi, shakli, vazni, badiiy uslub

timsol va obrazlari bilan bog'liqdir. Asarlarning ko'proq hikmat janrida yaratilganligi, xalq og'zaki ijodiga yaqin bo'lgan barmoq she'r tizimidan foydalanilganligi, ayniqsa, obrazlar tizimida pir oshiq, obid, zohidlardan keng foydalanilganligi, zikr, sabr-qanot, nafsga qarshi kurash, shariat, ma'rifat, haqiqat, tariqat mavzularidan keng foydalanilganligi ularning an'anaviyligini ko'rsatib beradi.

Adabiy an'ananing ba'zi asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

1. Uzviylik: An'anaviy unsurlar o'tmishdan bugungacha saqlanib, davom ettiriladi. Yozuvchilar bu unsurlarni o'z asarlariga olib kiradi yoki ular bilan mulohazada bo'ladi.

2. Milliylik: Bir millat yoki madaniyatning adabiyoti, o'sha xalqning milliy o'zligini aks ettiradi. Masalan, turk adabiyotidagi Xalq adabiyoti an'analari xalqning folklorik tuzilmasi va e'tiqod tizimlarini o'z ichiga oladi.

3. O'zgarish va rivojlanish: An'ana har qancha sobit tuyulmasin, vaqt o'tishi bilan yangi avlodlar tomonidan qayta talqin qilinishi mumkin. Masalan, Tanzimat davri adabiyoti, klassik Usmoniy adabiy an'analari bilan G'arb adabiyoti o'rtasida ko'priq bo'lib, yangi adabiy tushuncha va qarashlarni rivojlantirgan.

O'zbek adabiyoti XV-XVI asarlarda o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi, deyishimiz mumkin. Xorijdagi faylasuflar XV asrni Movarounnahr va Xurosonning "oltin asri" deya baholaydilar. Buning boisi shundaki, o'sha davrda har tomonlama –ham iqtisodiy, ham siyosiy, ham madaniy yuksalish ro'y berdi (Jo'rayev, 2020, 58). Bu hodisaning yuzga chiqishida Alisher Navoiyning ham xizmatlari katta bo'ldi. Hazrat o'z davri adabiy an'alarini chuqur va har tarafлама egallagan holda ularga o'z yangiliklarini kiritish rivojlantirish ma'lum o'rinlarda uning ba'zi tomonlarini keskin o'zgartirish, undan yuqori ko'tarilish, bu an'analarni umuman, o'z ijodini mumkin qadar davrning real ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, ilmiy-madaniy hayotiga yaqinlashtirishga intilish orqali o'z uslubiga erisha olgan (Jo'rayev, 2020, 52). Alisher Navoiy nafaqat o'z davri adabiy an'alarini yuksaltirdi, balki keyingi davr ijodkorlari uchun ham maktab yarata oldi. Shoir adabiy an'analari keyingi davr o'zbek adabiyoti vakillari ijodida keng o'rin tutdi. Bundan tashqari Alisher Navoiy adabiy ta'siri qardosh xalqlar adabiyoti rivojiga ham ulkan hissa qo'shdi. Jumladan, Alisher Navoiy g'azallaridan ilhomlanib Fuzuliy, Ahmad Posho, Ulviy, Ja'far Chalabiy, Najotiy, Xayoliy, Kotibiy, Tashlijalik Yahyo, Usuliy, Ishoq Chalabiy, Jinoniy, Avniy, Adliy, Naviy, Sharqli Sururiy, Jam Boki, Solih, Sulton, Mehri Xotun, Chalabiy, Oxiy, Basiriy, Nazmiy, Xiloliy, Masihiy, Hamdulloh Hamdiy, Xarimiy, Zoifiy, Fidoiy, Adniy, Yahyo, Behishti, Nixoniy, Kamol, Ravoniy, Subhiy, Baxtiy, Saroyi, Ozod Chalabi, Salmon, Xayratiy, Amriy, Shomiy Dada kabi 70 ga yaqin usmonli turk shoir, shoirlar va hukmdor ijodkorlari naziralar bitishgan (Ro'zmanova, 2011,3). Xususan, mashhur turk shoiri Ahmad Poshoning Alisher Navoiyning 33ta

tanlangan g'azaliga javoban yozgan 33 nazirasi mavjud bo'lib, unda shoir nazirada qo'llagan vazn va qofiyalanish, obrazlar talqini va mavzu hamda mazmun jihatdan o'xshashliklar Alisher Navoiy adaniy an'analari mahsulidir (Ro'zmonova R, 2011, 8). Bundan tashqari, Hazrat Navoiy adabiy an'analari ta'sirida Ahmad Posho "Bursa davri" (Ro'zmonova, 2011, 10) deb atalgan yangi ijodiy bosqichda faoliyat ko'rsatdi. Alisher Navoiy an'analari faqat turk adabiyoti namoyondalari ijodi bilan cheklanib qolmasdan, Yevropa xalqlari adabiyotiga ham kirib bordi. Jumladan, Xristofor Armaniyning 1557-yilda Venetsiyada nashr etilgan "Sarandib shohi uch yosh o'g'lonining ziyorati" asarining 2-qismida Navoiyning Sabbayi sayyor dostonidan Bahrom va Dilorom sarguzashti hikoya qilinadi. (Ro'zmonova, 2011, 16)

Xulosa qilib aytganda, adabiy an'ana adabiyotning ildizlarini va madaniy merosini aks ettiradi. Bu yozuvchilarga ijodiy zamin yaratib berib, yangi avlodlarga o'ziga xos uslublar yaratishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdūlmecit Islamoğlu. (2020). Kirgizistan'da Ahmet Yesevî çalışmaları// Oş devlet Üniversitesi İlahiyat fakültesi ilmi dergisi 28. Sayı.

Hans Bertens. (2001). Literary theory the basics.(269-bet) New York.

Jo'rayev H. (2003). Лирикада анъанавийлик ва ўзига хослик. Toshkent.

Quronov D. (2003). Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent.

Ro'zmonova R.(2011). Alisher Navoiy an'alarining usmonli turk she'riyatiga ta'siri: fil.fan.nom.diss. – Samarqand.

Terry Eagleton (2003). Literary Theory. (245-bet) Great Britain.

Адабий тур ва жанрлар 2-жилд. (1992).

Адизова И. (2020). Увайсий шеъриятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши: Фил. фан. док. дисс. Тошкент.

Бройтман С. (2004). Историческая поэтика. Москва.

Каримов Б. (2011). Адабиётшунослик методологияси. (88-bet) Тошкент.

Умуров Х. (2002). Адабиёт назарияси Тошкент.

HUSAYN JOVID ASARLARIDA IDEAL ONA TIMSOLI (“ONA” DRAMASI MISOLIDA)

Rajapova Xulkaroy Atabek qizi

ToshDO'TAU O'TAI-kurs magistranti

hulkaroyrajapova@gmail.com

Ilmiy rahbar:F.f.b.f.d Karim Mammadzoda

Annotatsiya. Husayn Jovid – XIX asr oxiri XX asr o'rtalarigacha yashagan dramaturg, Ozarbayjonda manzum fojining asoschisi. Uning dramaturgiyadagi iste'dodini yuksak baholagan adabiyotshunoslar Husayn Jovidni "Sharqning Shekspiri" deb ataydilar. Ushbu maqolada "Ona" nomli

drama tahlilga tortilgan. Mazkur maqola uchun material to'plash jarayonida dramani tahlil qilgan bir necha mutaxassislarning ilmiy maqolasi bilan tanishib chiqildi. Maqolada she'riy dramaning bosh qahramoni Selma onaning iltijosi, o'z o'g'lini kutishi, bo'lajak kelini – Ismat bilan suhbat, o'g'li Qonpo'latning qotili – Murodni uyiga yashirgani voqealarida onaning ideal qilib tasvirlanishi haqida so'z yuritiladi. Ona o'g'lining qotilini kechirib yuborishi haqida yangicha tahliliy fikrlar beriladi.

Kalit so'zlar: she'riy drama, manzum fojia, ona, oliyjanoblik, vahshiylik.

Abstract. Huseyn Javid is a playwright who lived from the end of the 19th to the middle of the 20th century, the founder of verse tragedy in Azerbaijan. Literary critics, who highly appreciated his talent in drama, call Huseyn Javid the “Shakespeare of the East”. This article analyzes the drama “Mother”. In the process of collecting material for this article, scientific articles by several experts who analyzed the drama were reviewed. The article discusses the idealized depiction of a mother in the stories of the main character of the poetic drama, Selma, her mother's plea, her waiting for her son, her conversation with her future daughter-in-law Ismat, and her hiding of her son's murderer, Murad, in her home. New analytical ideas are given about the mother forgiving her son's murderer.

Keywords: poetic drama, verse tragedy, mother, nobility, savagery.

Adabiyotshunoslik ilmida ma'lumki, “Drama (yun. drama — harakat) atamasi keng ma'noda dramatik turni, tor ma'noda drama janrini bildiradi” (Umurov, 2004, 241). Dramatik tur, uning xususiyatlari haqida Aristotel, Gegel, Belinskiylarning asarlarida batafsil ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Ma'lumki, drama nasriy yo'lda ham, nazmiy yo'lda ham bitiladi. Dramani qaysi shaklda yozish muallifning o'zidan kelib chiqqan holda amalga oshadigan bir ijodiy jarayondir. She'riy drama haqida to'xtalar ekanmiz, bir jihatni alohida ta'kidlashni joiz deb bildik. Adabiyotshunoslikda she'riy, ya'ni nazmiy yo'lda yozilgan dramalar she'riy drama deb atalishi barchaga ma'lum hodisadir. Biroq, bugungi kunda shu narsa ma'lum bo'lmoqdaki, she'riy dramalar xususida hali-hanuz ilmiy ish qilinmagan. She'riy dramaning o'ziga xos xususiyatlari aniq qilib belgilanmagan. Olimlar, mutaxassislar, umuman olganda soha vakillari qaysi jihatlariga qarab, qaysi unsurlar asosida dramalarni she'riy deb atash mumkinligini aniq nazariy asoslar, misollar bilan isbotlamas ekan, she'riy dramalar haqidagi tasavvurlar noaniqligicha qolaveradi. Shu o'rinda aytish kerakki, dramadagi syujet, undagi voqea-hodisalarni, ayniqsa fojiani she'riy qolipga solish nihoyatda mushkul ish. Mana shu joyda dramaturgning mahorati namoyon bo'ladi. Shunday qilib, manzum so'ziga ham bir to'xtalsak. Manzum arabcha – tuzilgan, terilgan ya'ni, nazm holiga keltirilgan degan ma'noni bildiradi. Manzum fojia esa bu she'riy shakl bilan tasvir etilgan fojiadir. Demak, Husayn Javid Ozarbayjonda teatr sohasining rivojiga katta hissa qo'shgan bo'lib,

Ozarbayjon adabiyotida manzum fojيانing asoschisi sifatida e'tirof etiladi. Uning ilk dramatik asari bo'lgan "Ona" dramasi 1910-yilda yozilgan.

Ona – buyuk timsol. Haqiqiy shoir, yozuvchi, dramaturglardan birontasi yo'qki, ona haqida asar yozmagan bo'lsin. Shu qatorda, Husayn Jovid ham nafaqat Ozarbayjon adabiyotida, balki Sharq adabiyotida ideal ona obrazini yarata olgan. "Ona" dramasi she'riy drama bo'lib, onaning ideal tarzda tasvirlanishi bilan boshqa asarlardan nihoyatda alohida ajralib turadi. Dramadagi bosh qahramon – Selma ona. Uning o'g'li Qonpo'latdan boshqa hech kimi yo'q. O'g'li Ismat ismli qiz bilan unashtiriladi. Drama voqealari Onaning Tangriga iltijosi bilan boshlanadi. O'g'li uch oydiki biron xabar yo'qligidan ona tashvishlanadi. Ammo sabr bilan o'g'li bilan bir parcha maktub, xat kelgunigacha intiqlik bilan kutadi. Maktub kelgach, Ismatni quchoqlab, aytgan so'zlari bilan Selma onaning qanchalik dili toza ekanini bilib oladi kitobxon. Ayni mana shu voqealarda onaning qanchalik ideal ekani tasviri birdaniga berilmaydi. Birdaniga ona ideal qilib ko'rsatilmaydi. Asar davomida Husayn Jovid har bir voqea yuzasidan onani kitobxonga sekin-sekin tanishtirib boradi. Ismatga Qonpo'latdan boshqa O'rxon ham oshiq bo'ladi. Qonpo'lat yo'qsil, kambag'al yigit ekanligini Ismatga uqtirgan O'rxon har qanday yo'l bilan bo'lsa ham unga erishmoqchi bo'ladi. Asarning kulminatsion nuqtasi Ismatning tug'ishgan ukasi Salimning xanjarni topib olish sahnasidir. O'rxonning xanjarini ko'rib qolgan Salim Ismatdan bo'lib o'tgan barcha ishlarni o'rganadi. Bu sahnada Ismat oldiniga O'rxonning munosabatini, so'zlarini birdaniga oshkor qilmaydi. Oxiri aldashni bilmagandan keyin Salimga bor haqiqatni aytadi. Bunda Salim ham haqiqatni bilmaguncha qo'ymaydi. Mazkur suhbat asosida Salimni rostgo'ylik, aql timsoli sifatida ta'riflash mumkin. Ismatga yetishish uchun har narsaga, hattoki Qonpo'latni ham o'ldirishga tayyor O'rxonning chirkin botinini kitobxon uning tilidan aytilgan quyidagi so'zlar orqali ham bilib oladi:

*Zərər yoq, onu bən sağ qoysam əgər,
Dünyada yoq bəndən alçaq bir nəfər (Jovid, 2005, 35)*

*(Zarari yo'q, uni men sog' qo'ysam agar;
Dunyoda yo'q mendan boshqa olchoq bir nafar.)*

Qonpo'lat kelgani haqidagi mujdadan behad sevingan onaning xursandchiligi uzoqqa bormaydi. O'rxon, Izzat, Murod birlashib Qonpo'latga hujum qiladi. Qonpo'lat O'rxon va Izzatni-ku yaralaydi va o'ldiradi, biroq Murodning o'qi Qonpo'latning qoq yuragiga tegadi. Murod Selma onaning uyiga yashirinishi sahnasida esa oliyjanoblikning go'zal namunasi tasvirlanadi. Bunda na Murod Qonpo'latning uyiga yashirinayotgandan, na Selma ona o'g'lining qotilini saqlayotgandan xabardor edi. Salimdan farzandining o'limini eshitgan ona nihoyatda og'rinadi. Shunda ham

Murodni tutib bermaydi, aksincha Murodni mehmon sifatida qabul qilgani uchun uni Selma ona kechirib yuboradi. Farzandining qotilini kechirgan Selma ona ideal ona obrazidir. Hattoki, Ismat Murodning yashiringanini ko‘rib qolsa ham, Selma ona yana Murodning ismini aytib, uni tutib bermaydi, Ismatni bundan qaytaradi:

Sus, qızım, İsmət!

Sus! Qərib bir qonaq verilməz ələ... (Jovid, 2005, 56)

(Jim, qızım, Ismat!

Jim! G‘arib mehmon tutib berilmas...)

Murod shunday onaning farzandini o‘dirib, ismatni tul qoldirganidan vijdoni qiynaladi, o‘zini o‘dirmoqchi bo‘ladi:

Doğrayın bəni rıftə-rıftə!

Əvət, doğrayın, məhv olmalı zalım!

Ah, bir alçağa mərhəmət nə lazım?

Qanlı bir canavar sağ biraqılmaz;

Bən bir xainim, öldürün (Jovid, 2005, 57)

(Qiling meni parcha-parcha!

Ha, maydalang, məhv o‘lsin zolim!

Oh, bir olchoqqa marhamat ne lozim?

Qonli bir jonivor sog‘ qo‘yilmas;

Men bir xoinman, o‘ldiring!)

Asar oxirlarida Selma ona Murodga yashirin yo‘lni ko‘rsatib, uni qo‘yib yuboradi. Ortidan alam bilan, g‘azab bilan shunday deydi:

Get, gözüm görməsin! Uzaqlaş, dəf ol!

Nə haqsızlıq etdinsə Allahdan bul! (Jovid, 2005, 60)

(Ket, ko‘zim ko‘rmasin! Uzoqlash, dəf bo‘l!

Ne haqsizlik qilgan bo‘lsang, Xudodan top!)

Asar Qonpo‘latning o‘limi bilan nihoyalanadi. Qotilni kechirishi Selma onaning ideal obraz sifatidagi tasviridir. O‘g‘lining qotilini kechirish har kimning ham qo‘lidan kelmaydi. Husayn Jovidning bu dramasi bir qarashda juda jo‘n kabi tuyilishi mumkin. Ammo mazkur voqealar bilan o‘sha davrda ideal ona portretini chizib bera olgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Husayn Jovidning bu “Ona” asarida oliyjanoblik va vahshiylik qarama-qarshi qo‘yiladi. Insoniylik g‘oyalari qay darajada yuksak bo‘la olishi haqida yozadi. Aynan Selma ona ideal ona timsolidir. Nimasi bilan ideal onabo‘la oladi? Farzandining qotilini qo‘yib yuborgani bilanmi? To‘g‘ri, Selma ona Murodni kechirishi bilan, hattoki qo‘yib yuborishi bilan bir qaraganda noto‘g‘ri ish qilgandek ko‘rinadi. Ammo keng mushohada bilan

qaralsa, ona to'g'ri ish qildi. *Birinchidan*, Qonpo'latning o'limini qabul qilish u uchun qanchalik og'ir va o'z farzandining o'limidan keyin Murodning ham juvonmarg bo'lishini istamadi. *Ikkinchidan*, Murodni qo'yib yubormagan taqdirida ham Qonpo'lat qaytadan tirilib kelmasdi. Ona o'g'lidan judo bo'lish dardini o'zida his qilib ko'rgan Selma ona yana bir onaning farzandi Qonpo'latdek g'arib ketishini istamadi. *Uchinchidan*, Murod qanchalik og'ir gunoh qilganini allaqachon anglab yetdi va botinan o'lib bo'ldi. Uning tanasi emas, ruhi allaqachon quladi, tuproqqa qorishdi. Vijdoni qiynalib, o'zini yemira boshladi. Va u uchun og'ir jazo – vijdon azobi! Vijdon azobi bilan yashash o'lim bilan barobardir. Aynan Murodning qochishiga yo'l qo'yib bergani bilan ideal onabo'la oldi. Agar dramaturg Murodni qo'yib yuborganini emas, aksincha tutib berganini yozsa, dramaturgning Selma ona qahramoni ideal ona timsoli bo'la olmas edi. Dramaturg Husayn Jovid Selma onaga yuklagan vazifasini asarda uddalay olmas edi. Onaning oliyanobligi ham aynan o'shanda. Murod qochib ketgani bilan, vijdonidan qochib ketmadi. U voqea joyidan qochib ketdi. Ammo vijdonining so'rog'idan hech qachon qochib qutula olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Jovid H. (2005). *Husayn Jovid asarlari*. "Lider" nashriyoti, 35-60.

Umurov, H. (2004). *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. "A.Qodiriy" nashriyoti, 241-bet.

<https://medeniyyet.az/page/news/61557/Cavidin-Ana-eseri-ve-onun-sehne-taleyi.html>

HUVAYDO LIRIKASIDA BADIY SAN'ATLAR TAHLILI

Saydazimova Zulxumor Zafar qizi,

ToshDO'TAU O'TA 4-kurs talabasi

zulxumorsaydazimova24@gmail.com

Ilmiy rahbar F.f.d., Prof, Marg'uba Abdullayeva

Annotatsiya. Ushbu maqolada Huvaydo lirikasining mavzu ko'lami va badiiy xususiyatlari haqida so'z boradi. Shoirning badiiy san'atlarni qo'llashdagi mahorati yoritib beriladi. Muxammas, g'azal, ruboiy va to'rtliklarida ishtirok etgan badiiy san'atlar tahlil qilinadi. Ma'naviy va lafziy san'atlar haqida keng ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: tashbeh, talmeh, ta'did, izdivoj, takrir, ishq, nido.

Abstract. This article talks about the subject scope and artistic features of Huvaydo's lyrics. The poet's skill in using artistic arts will be highlighted. The artistic arts involved in mukhammas, ghazals, rubai and quatrains are analyzed. There is extensive information about spiritual and verbal arts.

Keywords: tashbeh, talmeh, tadid, izdivaj, takrir, ishq, nido.

O‘z davri she‘riyatining sultoni bo‘lgan Xo‘janazar Huvaydo mumtoz she‘riyatning deyarli barcha turlarida ijod qilgan. U o‘zining teran fikrli, uslubiy go‘zal she‘rlari bilan adabiy maktab yarata olgan shoirdir. Huvaydo ijodiga Yassaviy, Navoiy, So‘fi Olloyor va Mashrablarning tasavvufiy, falsafiy fikrlari va asarlarining ta’siri katta bo‘lgan. Saidbek Hasan ta’kidlashicha, shoirning lirik asarlarida o‘zining shaxsiy kechinmalari, hayoti, zamonasining in’ikosi o‘zining yorqin ifodasini topgan. “Huvaydo g‘azallari badiiy jihatdan g‘oyat pishiq-puxta bo‘lib, ularda turli-tuman badiiy san’atlardan mohirona foydalanish, til bezaklari, so‘z o‘yinlari, Qur’on va hadislardan o‘rinli foydalanish, arab harflari yordamida turli majoziy iboralar yaratish ko‘zga yaqqol tashlanib turadi. Shoirning arab, fors, o‘zbek adabiy tilini qanchalar puxta bilganligi uning badiiy mahoratida o‘z aksini topgan. Huvaydoning tasavvufiy iboralari va she‘riy uslubi ko‘proq Ahmad Yassaviy va Boborahim Mashrab yo‘lini tutganligidan guvohlik beradi. Shoir “Mano” radifli g‘azalini Ahmad Yassaviyga nazira qilib yozgan bo‘lsa, “Kuyar”, “Kuygay”, “O‘zim”, “Uchrabman” radifli g‘azallarini Mashrabga nazira qilib yozgan” (Ismatulloh Abdulloh, 2007, 9-bet). Yassaviy “Dunyo uchun g‘am yema, Haqdin o‘zgani dema” tarzida nido cheksa, Mashrab “Bir Xudodin o‘zgasi barcha g‘alatdur, Mashrabo” deydi. Huvaydo esa “Dunyoda xoy-u havas qilmoq abas, Bir Xudodin o‘zgani suymoq abas”-deydi. U she‘rlarida haqiqiy ishq, oliyjanob insoniy fazilatlarni, halollik, insonparvarlik, poklik, iymonlilik, diyonatlilik, saxiylik, kamtarlik, ochiqko‘ngillilik kabi xislatlarni ulug‘lagan bo‘lsa, inson xulq-atvoridagi diyonatsizlik, iymonsizlik, manmanlik, kazzoblik, mutakabbirlik, maqtanchoqlik, baxillik, ikkiyuzlamachilik, molparastlik, nopoklik kabi illatlarni qo-ralaydi.

O‘zbek mumtoz adabiyotida an’anaviy shakllangan yor, may, boda, jom kabi badiiy timsollar mavjud. Tasavvufiy istilohlar izohida jom – orifning dil va ahvoli, yor va dildor – ma’shuq va mahbub, may – ma’rifat bodasi ma’nosini anglatishi haqida yozilgan. Huvaydo ham tasavvufiy ramz va timsollar vositasida ishq mazmunini yoritishga xizmat qiladi. Bunga yorqin misol sifatida quyidagi misralarni keltirishimiz mumkin.

Bir sado chiqdi qadahdin: “Yorni ko‘r mayda”, deb,

Ko‘ra olmassan – dedi, to etmaguncha mayni sof”.

Shoir ushbu misralar orqali ishq yo‘lida Alloh vasliga yetishmoqchi bo‘lsang, ko‘ngilni sof etish kerakligini ta’kidlamoqda.

Mumtoz adabiyotimizda badiiyat masalasi doimo she‘riyat ahlining diqqat markazida bo‘lib kelgan. Adabiy asarlarda she‘riy san’atlardan foydalanish mahorati barcha asrlarda san’atkorlikning muhim qirralaridan bo‘lib kelgan. “Ma’lumki, she‘riy san’atlar badiiy asarda ifodalangan mazmunning hayotiyroq, ta’sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalandirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi,

jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan" (Sabitova, 2021, 1075-bet). Huvaydoning g'azal, muxammas, ruboiy va boshqa janrlardagi asarlarida badiiy san'atlarning yorqin misollarini ko'rishingiz mumkin.

Tarixiy an'analarga ko'ra badiiy san'atlar ikki guruhga ajratib o'rganiladi:

Ma'naviy – so'zning ma'nosi bilan bog'liq san'atlar.

Lafziy – so'zning tovush jihati bilan bog'liq san'atlar.

Ma'naviy san'at, ayniqsa, she'riyatda yuksak badiiylilikning muhim omillaridan hisoblanadi. Ma'naviy san'at turlariga istiora, tashbeh, ruju', iyhom, husni ta'lil talmeh kabilarni kiritishimiz mumkin. Yoqubjon Ishoqovning ta'biricha lafziy san'atlar faqat nutqning bezagi emas, balki muayyan fikr, maqsadning yetuk badiiy shaklda ifoda topishi uchun xizmat qiluvchi muhim vositadir. Lekin ularning qo'llanish darajasi har bir ijodkorning individual uslubi va mahorati bilan belgilanadi. Xo'janazar Huvaydo ijodida ikkala san'at turidan ham mohirona foydalanganining guvohi bo'lamiz.

Man osiyman, bechoraman, darmondaman, yo Mustafo,

Ul ruhi pokingga sani ilgim ochib qildim duo.

Ushbu bayt birinchi misrasidagi "osiyman", "bechoraman", "darmondaman" so'zlarini ta'did san'atiga misol qilib keltirishimiz mumkin. Ta'did – arabcha so'z bo'lib, u hisob, miqdor degan ma'nolarni anglatadi. Bunda ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol gap bo'laklarining zanjirli, birin-ketin, uch va undan ortiq miqdorda kelishi nazarda tutiladi. Undan tashqari, ushbu baytda nido san'atini ham uchratishimiz mumkin. Nido - shoir baytda biror kishi, narsa, qush, hayvon, tabiat hodisalariga murojaat yoki xitob qilish san'ati hisoblanadi. Bunda Huvaydo Mustafoga murojaat qi-lib, uning uchun qo'llarini ochib Allohga duo qilganini aytadi. Quyidagi misralarda nido san'atining go'zal namunalarini uchratishimiz mumkin.

Na qildim sango man, yorim, jamolingdin judo qilding,

Boshimda dardi g'amni chun charog'i osiyo qilding.

("Qilding" radifli g'azali)

San, ey bulbul, navo qilg'il guliston mavsumi ichra,

Qilur ma'murai guldin xazon vayronalar paydo.

("Paydo" radifli g'azali)

Gar tayfi Ka'ba qilmoq, ey ko'nglum, istor esang,

Qil tayfi ka'bai dil, ey porso Huvaydo.

("Huvaydo" radifli g'azali)

Tazod – baytda ma'no jihatidan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, o'zaro zid so'zlarning qo'llanilishidir. Atoulloh Husayniy "Badoe' us-sanoye" asarida tazod san'atiga haqida kengroq

ma'lumot berib, mushtarak san'atlarga ajratilgan qismida mutobaqa atamasi bilan berib o'tadi. Tazodni Navoiyning judayam mahorat bilan ishlatishini aytib, quyidagi misrani dalil qilib keltiradi.

Hushyor darun naftu berun omad bast.

Ushbu misraning ma'nosi: Hushyor ichkariga kirdi-yu, mast tashqariga chiqdi. Bunda hushyor-mast, ichkari-tashqari, kirdi-chiqdi so'zlari o'zaro zid so'zlar hisoblanadi. Huvaydoda ham bir baytning ikkala misrasida ham tazod san'atini qo'llaganining guvohi bo'lamiz.

San, ey zohid, bugun mayxo'ralarni aybini qilma,

Birov masjid bino aylar, birov mayxonalar paydo.

Ushbu baytning birinchi misrasidagi zohid-mayxo'r so'zlari, ikkinchi misradagi masjid-mayxona so'zlari orqali zidlantirish san'ati vujudga kelgan. Ushbu baytda har bir o'zining tarkibidagi so'zlar bilan tazodni vujudga keltirgan bo'lsa, quyidagi baytda ikkala misra o'zaro kelishib qarama-qarshilikni vujudga keltirgan.

Bir buzug vayronadur, ul uydakim yor o'lmasa,

Yor ila obod erur, ul uyda ag'yor o'lmasa.

Birinchi misradagi vayrona so'zi bilan, ikkinchi misradagi obod so'ziga qarama-qarshi qo'yilgan bo'lsa, ikkinchi misradagi ag'yor so'zi yor so'ziga zid hisoblanadi.

Izdivoj – juftlab olish demakdir. *Izdivoj* usulida so'zlar yonma-yon keltiriladi. *Izdivoj* turli gap bo'laklari orasida, xususan aniqlovchi va aniqlanmishda ko'rish mumkin.

Burnodin nodon ekanman, bilmadim qadringni man,

Keldi ishqing, emdi bildim qadri diydoring saning.

“Saning” radifli g'azalidagi ushbu baytda “qadr”, “diydor” so'zlarini juftlash orqali *izdivoj* san'ati vujudga kelgan. Quyida keltirilgan baytda esa “jon”, “jahon” so'zlari orqali vujudga kelgan.

Huvaydoyi g'aribin ul pari shirin so'zi birlan

Yuragiga solib o't, o'rtadi jon-u jahon yolg'iz.

“So'fiylarning e'tiqodiga ko'ra, dinning mohiyatida ham ishq bor, muhabbat bor. Ma'lumki, majoziy ishq atamasi insonning insonga muhabbati va olam go'zalligiga oshiqligini bildiradi. Ammo majoziy muhabbat o'tkinchidir. Hech qachon so'nmaydigan haqiqiy muhabbat – bu Allohni dildan sevishdir. Chunki undan boshqa barcha narsa – soxta, ya'ni yasalgan yoxud yaratilgan. Hatto inson ham. Shuning uchun eng buyuk go'zallik – Tangrining o'zi. Go'zallikda undan o'tadigan hech narsa yo'q bu olamda va bo'lishi ham mumkin emas.

Huvaydo lirikasidagi ishq – ana shu mazmundagi ishqdir. Quyida keltirilgan g'azalda ilohiy ishq o'tidan tug'ilgan dard ko'zga tashlanadi va tazod san'atini yuzaga chiqaruvchi tun – kun, shodlik– g'am so'zlarini uchratamiz:

Qay kuni sevdim seni ketti ko'nguldin shodlik,

Tun-u kun g'am xaylig'a hamxona bo'ldum oqibat” (Majidova, 2024, 1-bet).

Huvaydo lirikasida takrir san'atini ham uchratishimiz mumkin. Takrir arabcha so'z bo'lib, u takrorlash degan ma'noni anglatadi.

Qilmading hech loyiqoti xizmatim, ey moh ro'y,

Ori-ori boqmading bir yo'l olib yuzdin hijob.

Ushbu baytdagi "ori-ori" so'zlari orqali takrir san'ati vujudga kelgan.

Huvaydoning quyidagi ruboiysi bir qancha badiiy san'atlar bilan sug'orilgan. Jumladan, yorning qomatini sarvga, yuzini gulga o'xshatish tashbeh san'atini, uning yuzidan nola chekkan elni qumri va bulbulga, rayhonu binafsha zulfining asiriga, shamshod va sanobar daraxtini qaddi oldida ikki qulga qiyoslab, jonlantirish orqali tashxis san'atini yuzaga chiqarmoqda:

Ey bog'i nazokatda qadi sarv, yuzi gul,

Ul yuzdin erur ishq eli chun qumriyu bulbul.

Rayhonu binafsha xati zulfini asiri,

Shamshodu sanubar qading oldida ikki qul.

Iqtibos – Qur'on oyatlari va hadislarini asarda o'zgarishsiz kiritish san'ati. Iqtibos olimlar nazarida turli talqin etiladi. Atoulloh Husayniy "Badoyi us-sanoyi" asarida iqtibosning to'rt xilini aytib o'tadi: ko'chirma aynan keltirilib, mazmuniga muvofiq talqin qilingan; aynan ko'chirilgan matn boshqa ma'noni ifodalashga xizmat qiladigan; iqtibos matni juz'iy o'zgarishga uchragan va iqtibos qilingan matn ham shakl, ham mazmun jihatidan o'zgarishlarga ucharagan shakllarini keltiradi.

Rasul aydi: "Xudo suyg'on quliga dardu g'am berdi",

Tasadduqi g'am bo'lay, har qaysi odam loyiqi g'ammu?

Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: Rasululloh sallallohu alayhi vasallam dedilar: "Agar Alloh biror bir bandaga yaxshilikni ravo ko'rsa, u odamga har xil sinovlarni yuboradi".

Huvaydo mana shu hadisni keltirishi iqtibos san'atiga misol bo'la oladi.

Baytda ma'no jihatdan bir-biriga yaqin va o'zaro mutanosib so'zlarni qo'llashga asoslangan badiiy san'at turi tanosub hisoblanadi. Ba'zi manbalarda muroot un-nazir nomi bilan keladi. Tanosub

haqidagi dastlabki ma'lumot Umar Roduyoniyning "Tarjimon ul-balog'a" asarida keltirilgan. "Agar

she'r aytuvchi ma'no jihatidan bir-biriga o'xshash, xususan "oyu quyosh, daryo-yu kishtiy" so'zlarni

qo'llasa, uni muroot un-nazir deb ataydilar". Bunda ham Huvaydoning mahoratiga qoyil qolish mumkin. Quyida yuz, ko'z, bosh va tan so'zlari orqali tanosub san'ati vujudga kelgan.

Hajr ila o'ldim-u, zavq-u xurushim qolmadi,

Ketti tandin quvvatim, so'zlarga xushum qolmadi,

*Burnog'idek el aro hazl-u kulushim qolmadi,
Dilda sabrim, yuzda sharmim, boshda hushum qolmadi,
Ko'zda yoshim, rangda qonim, tanda darmonim mening.*

Talmehning lug'aviy ma'nosi nazar solmoq bo'lib, mashhur olim Atoulloh Husayniy "Badoye'-us-sanoye'" nomli asarida bu san'at haqida shunday deb yozadi: "Talmeh kalomda mashhur qissa yo mashhur she'r yoki mashhur maqolga ishora etmakdan iboratdir".

*Beadad mandin duo, ey choryori bosafu,
Sizga, bu Bakru Umar, Usmon, Aliyi murtazo.*

Ushbu baytda shoir to'rt sahoba Abu Bakr, Umar, Usmon, Alini keltirib o'tgan. Biz bilamizki, baytta tarixiy shaxslarning keltirilishi yuqoridagi san'at namunasi hisoblanadi.

Shoir mumtoz she'riyatning barcha turida ijod qilibgina qolmay, badiiy san'atlarning ham deyarli barchasidan mohirona foydalangan. Uning she'rlari orqali o'z davrining shohi ham, oddiy fuqarosi ham kerakli xulosalarni chiqara oladi. Chunki uning she'rlarida hayot ma'nosi va o'zlikni anglash masalalariga keng o'rin berilgan.

"Huvaydo she'riyati, umuman, ijodiy merosining g'oyaviy-badiiy yo'nalishi birinchidan, an'anaviylikni izchil davom ettirganligida; ikkinchidan, shoir adabiy merosi mumtoz adabiyotning an'analari zaminida shakllanib, o'ziga xos joziba va mohiyatga egaligida; uchinchidan, Huvaydo o'zidan ilgari yashab o'tgan shoirlardan ilhomlanib qolmay, maftunkor lirikasi bilan an'analarning davomiyligini ta'minlagan. Bu esa shoirning o'ziga xos yo'li, uslubi borligini, teran va falsafiy fikrlash doirasining kengligini ko'rsatadi" (Mamadaliyev va bosh.,2024).

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo ijodidagi badiiy san'atlar har tomonlama mukammal, o'zining badiiy nafosati bilan, xilma-xil ifoda usullari bilan berilgani o'zbek tilimizning nihoyatda boyligi va go'zalligini, shuningdek nozik va teranligini yorqin hamda jonli lavhalarda ifodalashini ko'rsatib turibdi. Uning she'riyatining yalpi mohiyatini pand-u adab tashkil etadi. U orqali inson ko'nglini poklashi, ma'naviyatini yuksak qilishi va Allohga yanayam yaqinlashishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Husayniy, A. (1981). *Badoe'us-sanoe'*. G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Ismatulloh Abdulloh, Qodirqul Ro'zmatzoda. (2007). Xo'janazar Huvaydo Devon. "Yangi asr avlodi" nashriyoti
- Majidova, S. (2024). Huvaydo lirikasida badiiy san'at va tasviriy vositalarning qo'llanilishi. *Ta'lim innovatsiyalari va integratsiyasi*, (23), 89-93. <http://web-journal.ru/>
- Mamadaliyev, Y. Nazarova, D. (2024). Huvaydo lirikasining g'oyaviy-badiiy yo'nalishi. *EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, PHILOSOPHY AND CULTURE*, (4), 88-91.

Sabitova, T. (2021). Navoiy ijodida badiiy san'atlar. *ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCE*, (4), 1074-1091. www.ares.uz

Saidbekov, H. (1994). *Rohati dil*. "Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi" nashriyoti

“O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA MILLIY RUH VA MILLAT TARBIYASI MUTANOSIBLIGI

Suyunova Zarina Muzaffar qizi
ToshDO‘TAU O‘FF 2-kurs tayanch doktoranti
zarina97suyunova@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof. Jabborov Nurboy

Annotatsiya: Ushbu maqolada mohir so‘z ustasi Abdulla Qodiriyning birinchi o‘zbek romani bo‘lmish “O‘tkan kunlar” romanida millatimizgagina xos bo‘lgan kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, oilada ota-ona va farzand munosabatlari go‘zal tarzda ifodalangan sahnalar tahlilga tortilgan “O‘tkan kunlar” romanida oila va jamiyat munosabati asar qahramonlarining o‘zaro muloqoti jarayonida namoyon bo‘ladi. Asar bosh qahramoni Otabekning oila borasidagi fikrlari, oilada ota va onaning, er-xotin munosabatlari ham ortiqcha so‘zgarsiz ta‘riflanadi. Otabek Marg‘ilonda karvonsaroyga kelgan Rahmat va uning pochchasi Homid bilan bo‘lgan muloqotida uning qanday oilaviy muhitda tarbiya topganligi, kimlarning farzandi ekanligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Milliy ruh, tarbiya, Otabek, Kumush, Yusufbek hoji

Abstract: In this article, the first Uzbek novel by the master of skillful words Abdulla Kadiri, “Days Gone By”, scenes with respect for adults, self-esteem for young people, beautiful expression of parental and child relationships in the family are drawn into analysis. In the novel “Days Gone by”, the attitude of family and society is manifested in the process of interaction of the heroes of the work. The main character of the work, Otabek's thoughts on the family, the relationship of the father and mother in the family, the couple, is also defined without exaggerations.

Keywords: National spirit, upbringing, Otabek, Kumush, Yusufbek Haji

Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romani orqali milliy ruh, milliy tarbiyaning inson hayotida tutgan o‘rni qanchalar beqiyos ekanligini ko‘rsatib berdi. Tarbiya oila va jamiyatning inikosidir. Hayot tarbiyasiz ham davom etaveradi, lekin yaxshi tarbiya ko‘rgan kishilar bilan tarbiyasida oqsalishlari kuzatiladigan kishi o‘rtasidagi farq yaqqol ko‘rinadi. Millatimiz erki uchun kurashgan jadidchilarimizdan biri bo‘lgan Abdulla Avloniy “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarida tarbiyaga mukammal ta‘rif bergan: “Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir”. Tarbiya makon va zamondan ayro holda yuzaga chiqmaydi. Insonlar turmush tarzi davomida hayotdan saboq oladi. Bu saboq o‘z izdoshlari tarbiyasiga ta‘sir etadi. O‘zbek romanchiligiga tamal toshini qo‘ygan “O‘tkan kunlar” romani qahramonlari ham millatimizga xos bo‘lgan tarbiya namunalari boyligi bilan ajralib turadi. Asar qahramoni bo‘lgan Yusufbek hoji yakka-yu yagona farzandi Otabekni tarbiyasiga diqqat qilganligini guvohi

bo‘lamiz. Otabek Marg‘ilonga savdo-sotiq ishlari bilan borganda otasining eski qadrdon do‘stlarini ziyorat qiladi. Mehmondorchilikda ularni tarbiyasi, aql-zakovati bilan lol qoldiradi. Quliga ham ma’naviy otasiga qilgani kabi muomala qiladi. Ota-onasi bilan so‘zlashganda ham ularning ko‘zlariga tik boqmaydi. Otabekning mahbubasi Kumush ham tarbiya bobida yoridan qolishmaydi. Ota-onasi uni ogohlantirishlarsiz unashtirganligiga javoban qarshilik ham qilmaydi. O‘zining bir ko‘rishda ko‘ngil qo‘ygani bor bo‘lsa-da bu haqida hech kimga aytmaydi. Otabek nomidan yozilgan soxta xat tufayli Kumush alam bilan Otabekka xat yozadi, lekin xatida birorta qarg‘ishni yoki urishishni ko‘rinmasligi ham Kumush yuksak tarbiya topganligidan dalolat beradi. Asar to‘laligicha millatimizga tegishli bo‘lgan tarbiya, axloq qoidalarini yoritib beradi. Ruh vujudning asosidir, asossiz vujud bo‘lmaganidek, millatsiz milliy adabiyot ham mavjud bo‘lmaydi. Milliy ruhning asosini esa millat axloqi tashkil etadi. Millat axloqi milliy qadriyatlarda, kishilar tarbiyasida, odobida, urf-odat-u an‘analarda hamda kishilarning orzu-armonlarida o‘zini ko‘rsatadi. Azaldan o‘zbek millati or-nomusni baland tutadigan, yaltoqlanish-u munofiqlikdan uzoq turadigan, masxara qilish-u riyokorlikdan saqlanadigan, qardoshiga yomonlik qilish nimaligini bilmaydigan, halol kishilardan iborat bo‘lgan. Qodiriyning “O‘tkan kunlar romanida yuqori aytilgan fazilatlarining aksi bo‘lgan xislatlar bilan qarama qarshi qo‘yilib, milliy ruhiyat go‘zal tarzda yoritib beriladi.

Romanda juda ko‘plab millatimizgagina tegishli bo‘lgan oilaviy munosabatlar, tarbiyaviy holatlar haqida so‘z boradi. Otabek ilk marotaba Marg‘ilonga savdo-sotiq ishlari bilan borganida padari arusi Qo‘qon xonligida dong taratgan Azizbekning mushovuri Yusufbek hojidek insonning o‘g‘liman deb biror uy olishi yoki otasining o‘rtoqlarining uyida yashab turishi mumkin bo‘lgan holatda u karvonsaroyda turishi tasvirlanadi. Karvonsaroy ta’rifida kechki payt odamlar bilan gavjumligi ko‘rsatilsa-da Otabekni kitob mutolaasi ustida tasvirga tortiladi. Otabek kelganidan xabar topgan Ziyo shohichining o‘g‘li Rahmat va uning tog‘asi Homid Otabekni mehmonga chaqirib keladi. Millatimiz mehmonlarni xush ko‘rsada chaqirilmagan mehmonlar mezbonlarni hijolatli holatga qo‘yishlari mumkin.

Otabekning Hasanaliga bo‘lgan munosabati ham tahsinga loyiq. O‘z hizmatkori bo‘lsa-da oldin ahvolini so‘rab, holini bilgachgina, yumush buyurmoqchiligini aytishi hattoki qulni ham shaxs sifatida hurmat qilinishi bizning millatimizgagina xos bo‘lgan tarbiya usulidir. Asarning bosh qahramonlaridan biri bo‘lmish Otabek obrazida bilimli, andishali, mard, ota-onasi va oila a‘zolariga mehribon, shuningdek, mas’uliyatli shaxs gavdalanadi. Asar boshidagi ilk lavhalarda uning qay darajada tarbiya topganini ko‘rishimiz mumkin: *“Otabek mehmonlarni tanchaga o‘tquzib, fotihadan so‘ng Hasanalidan so‘radi:*

- Tuzukmisiz, ota?

- Xudaga shukr,- dedi Hasanali,-boyag‘idan bir oz yengilladim. Mazmuni is tekkan ekan.

- Ba‘zi yumushlar buyursam...

- Buyuringiz, o‘g‘lim.

- Rahmat, ota, bo‘lmasa bizga choy qaynatib beringiz-chi.

- Xo‘b, begim.

Hasanali chiqdi. Rahmat Otabek bilan yana bir qayta sog‘liq so‘rashqandan keyin so‘radi:

-Bu kishi kimingiz bo‘ladir, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib so‘ngra javob berdi:

-Qulimiz.

Bu so‘zdan nima uchundir Homid ajablangan edi.

-Qulingiz?

-Shundog‘. (Qodirov, 2018)

Mana shu parchada Otabekning olgan go‘zal tarbiyasi yaqqol ko‘rinadi. Hasanali Otabekning quli bo‘lishiga qaramay unga “ota” deya murojaat qilishi, garchi Toshkentdan Marg‘ilonga birga kelishgan va birga savdo ishlarini yuritayotgan bo‘lsa ham, dastlab Hasanalidan salomatligini so‘rashi buning isboti emasmi?! Shuningdek, Otabek Hasanalining hizmatiga muhtoj bo‘lsa-da, xo‘jayini bo‘lishiga qaramay, buyruq ohangida emas, balki istak ohangida undan choy qaynatib berishini so‘rash faqatgina bizning Otabeklarimizga xos tarbiyadir. Rahmatning Otabekdan Hasanaliga qanday yaqinligi borligi qiziqib so‘ralganida Hasanali eshikdan uzoqlashgachgina qul ekanligini aytishi, Ziyo shohichi uyida Hasanalining o‘zi ham bunga, Yusufbek hoji xonadonidan biror og‘iz og‘ir so‘z eshitmaganligiga iqrar bo‘lishi ham milliyligimiz namunasidir. Shuningdek, Hasanali o‘z xojasining doimiy hamrohi bo‘lganidan Otabekning ishq dardiga muhtalo bo‘lganini-da sezadi, sezibgina qolmay, balki safarda o‘zini Yusufbek hoji o‘rnida ota bilib Mirzakarim qutidor qiziga Ziyo shohichi bilan birgalikda sovchilikka ham boradi. Sovchilik an‘analari ham milliy qadriyatlarimizdan biri hisobladi. Qozoq xalqida qiz o‘g‘irlash an‘ana tusiga kirgan bo‘lsa, bizda sovchilar orqali yoshlarning boshini qovushtirish an‘anasi mavjud. Ziyo shohichi bilan Hasanali sovchi bo‘lib, Mirzakarim qutidornikiga borishganda yana bir ajoyib holatning guvohi bo‘lmiz: Mirzakarim qutidor Otabekka qizini berishga rozi bo‘lsa-da,

ammo rafiqasi Oftob oyimning ham fikrini bilmoqqa, uni ham ogohlantirib qo‘ymoqqa izn so‘raydi. Ota rozi – Xudo rozi deyilsa-da, onaning ham farzandida haqqi borligini unutmaydi. Oftoboyimga Kumushni Otabekka berishga roziligini aytar ekan, o‘zbek ayollariga xos bo‘lgan bosiqlik bilan zavjining qarorini hurmat qilgan Oftoboyim, qizini musofir yurtlarga olib ketmaslik shartini qo‘yadi. Kumush uyqudan uyg‘onganda hammaning tushiga to‘y kirib chiqqanmi deb o‘ylashi faqat bizdagina bo‘lsa kerak. Qizidan bir og‘iz so‘rash tugul, hattoki kelgan sovchilar haqida ham ogohlantirilmaydi. Ota-onasining ra‘yiga qarshi chiqish bizning tarbiya usulimizga to‘g‘ri kelmaydi. Chunki qiz bolaning inon-ixtiyori ota-onasi qo‘lida bo‘ladi. Hasalidan unashtirilganligini eshitgan Otabek xursand bo‘lishni ham, xafa bo‘lishni ham bilmay qolishiga asosiy sabab xafa bo‘lay desa bir ko‘rishda oshiq bo‘lgan mahbubasiga yetishadi, xursand bo‘lay desa yigirma besh yoshga kirguniga qadar oq yuvib oq tarab, ta‘lim-tarbiya bergan kishilaridan so‘roqsiz uylanish edi. Otabek insoniy muhabbat alangasida necha kunlar pinhona qovrilishi, lekin biron marta qizni izlab qutidor xonadoniga bormasligi ham milliy ruhning, millatimizga tegishli bo‘lgan tarbiyaga bir misolidir. Tarbiya oilada olinadi. Kumush Otabekni bir marotaba ko‘rdi-yu oshiq bo‘ldi. Kumushning muhabbati qizlar majlisigacha oshkor etilmasligi Qodiriyning qiz bola iffatini, nomi va nomusini qanchalar saqlaganligidan dalolat beradi. Kumush to‘y kuni kuyov yoniga yaqinlashib qo‘lini ushlaguncha qayrilib ham qaramasligi bugungi kun qizlarimizda tobora yo‘qolib ketayotgan axloqiy normalar ekanligi insonni o‘ylantiradi. Nomahramlarga gapirish tugul qayrilib ham qarashga tarbiya yo‘l qo‘ymaydigan bunday holatlar bugungi kun uchun o‘rnak bo‘ladi. Kumushning Marg‘ilondan Toshkentga Yusufbek hoji xonadoniga ilk bor qadam bosish sahnasi ham go‘zal tarzda tasvirlanadi. Qip-qizargan holda kelayotgan Kumush shahlo ko‘zlari kulimsirashka yaqin uyalgansimon holda tasvirlanadi. O‘zbek oyim bilan yig‘lab ko‘rishishi qaynona kelin munosabatlari ifodasidir. Farzandli bo‘lganda farzandini ko‘rgani kirgan Otabek Kumushni to‘rga yotqizilgan holda ko‘rib “farzand muborak bo‘lsin” deyishiga javob o‘rniga uyalib yuzini ko‘rpaga yashirishi, zaharlanganda o‘lim to‘shagida yotgan Kumushni Yusufbek hoji “Oyim” degan ovozini eshitgach besaranjomlanishi, o‘rnidan turishga intilishi ham tarbiyaning bir ko‘rinishidir.

“O‘tkan kunlar” asarida ham bir qancha qadriyatlarning guvohi bo‘lamiz. “Ota rozi – Alloh rozi” deydi dono xalqimiz. Millatimizda otalarning o‘rni beqiyos. Ota dunyoda qanday yashashni o‘rgatadi. Otalar farzandlarini onalardan-da ko‘proq yaxshi ko‘rishsa-da, doim ham buni yuzaga chiqarishmaydi. Otabekni Otabek sifatida kamol topishida, albatta, Yusufbek hojining harakatlari, chekkan mashaqqatlarining o‘z o‘rni bor. Yusufbek hoji hukumat oldida ham, xalq oldida ham o‘z ishiga mas‘uliyat bilan yondashadigan shaxs sifatida gavdalanadi. O‘z uyida esa mehribon oila

boshlig'i, uzoqni ko'zlab ish tutadigan ota sifatida namoyon bo'ladi. Yusufbek hoji shaxsiyatini ochishda u o'qib o'tiradigan kitoblaridan ham bilib olsa bo'ladi. Yusufbek hoji mehmonxonada Qur'oni Karim hamda Daloyil kitoblarini o'qib o'tiradi. O'tgan asrlarda Qozon matbaaxonalarida bosilgan va yurtimiz ziyolilari orasida mashhur bo'lgan "Daloyil ul-hayrot" diniy asari muallifi Muhammad ibn Sulaymon Jazuliy ismli kishi hisoblanadi. "Daloyil ul-hayrot" kitobining o'z o'qish sharti hamda odoblari bor. Birinchidan, komil bir mashoyixdan ruxsat olish lozim. Ikkinchidan, uni o'quvchi kishi yeyish-ichish, savdo-sotiq kabi amallarda haromdan hazar etishi, faqat halol bilan yashamog'i kerak. Uchinchidan, ham o'zi, ham kiyim-kechagi pok bo'lib, uni o'qishda xatoga yo'l qo'ymasligi lozim. To'rtinchidan, tajvid (to'g'ri talaffuz) qoidalariga amal etishi darkor. Shuningdek, o'qilayotgan duo va tasbehlarning ma'nosini imkoni boricha anglashi kerak. Bizning fikrimizcha, umuman, shunga o'xshash barcha talablarni Yusufbek hoji komil bir inson sifatida to'la-to'kis ado eta olgan. Aks holda, duolar, tasbeh va salovotlardan tarkib topgan "*Daloyil*"ni o'qishga Yusufbek hoji kirishmagan bo'lar edi. Abdulla Qodiriy bunday muqaddas kitoblar qadr-qimmatini yaxshi bilgan, albatta. Demak, kitob mohiyati ortidagi sir-sinoatni, umummohiyatni anglab olish o'quvchi ko'zi o'ngida "Daloyil" o'qiyotgan Yusufbek hoji ma'naviy-ruhiy dunyosining yanada bo'rttirib ko'rsatilishiga sabab bo'ladi. Abdulla Qodiriyning asarlarida xalq va ilm kishilari orasida mashhur bo'lgan kitoblar vositasida qahramonlarni komillik sari erishtirish, o'sha ramz va ishoralar yordamida ularni tavsiflash usuli mavjud estetik hodisadir. Mana shunday tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan kitoblar mutolaasi bilan mashg'ul bo'ladigan Yusufbek hoji yakka-yu yagona farzandi – Otabekni, albatta, komil inson sifatida tarbiyalaydi. Yusufbek hoji nafaqat farzandiga, hatto, kelinlariga ham teng muomalada bo'ladi. Hojining Marg'ilondan Mirzakarim qutidor Oftob oyim bilan birgalikda kelgan Kumushbibini ko'rgandagi vaziyat: *Kumush uyalib zo'rg'agina salom berdi va Yusufbek hojining yaqiniga kelib bo'yin egdi. Hoji qo'li bilan Kumushning yelkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayiga tegizib olgan o'z qo'lini o'pdi: - Bizning Marg'ilonda ham shunday kelinimiz bor ekan-ku. Biz bilmay yurgan ekanmiz-da!* (Qodirov, 2018) Yusufbek hoji nutqida ishlatilgan birgina "ham" yuklamasi Zaynab ham kelinimiz ma'nosini beradi. Bu orqali hoji ikkala kelinni ham bir ko'z bilan ko'rishi isbotlanadi. Yusufbek hoji farzandining qo'shog'i Kumushbibini chin otalarcha qarshilaydi. Millatimiz otasi siymosi bo'lmish Yusufbek hoji Kumushning peshonasiga tegizgan qo'lini o'pishi – bu chinakam milliy urf, tobora unutilib borilayotgan udumdur. Uzoq o'tmishdan to bugungi kunga qadar yetib kelayotgan bu urfda otalar o'z qizlariga, kelinlariga bo'lgan mehlrlarini shu tarzda namoyon qilgan, ya'ni peshonani silagan o'z qo'llarini o'pganlar. Kumush Toshkentga kelgach Yusufbek hoji uyida kundoshlik muammolari boshlanadi. Kundoshlik tortishuvlari ba'zida hoji qulog'iga ham yetib borar, shunday vaqtda Yusufbek hoji ikkala kelinini ham yoniga chaqirar, ularni qator o'tqazar edi.

Avvalo Kumushdan o'pkalanib: "Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan-kichikka shafqat lozim, mundog' yaxshi emas!" va Zaynabga qarab: "Bolam Zaynab otin! Sizdan hali yoshlik g'ururi ketmagan, lekin mening bolam bo'lganingizni siz ham unutmang!" – deya tanbeh berar va ikkalasiga bir-biriga salom berdirar edi. Kattadan kichikka shafqat qiling deb, ba'zi kamchilik va gap-so'zlarni kechira bilishni nazarda tutadi. Yusufbek hoji nutqida kelinlariga nisbatan ikkinchi bor qo'llangan "ham" yuklamasi bu safar Zaynabga nisbatan qo'llaniladi, bu orqali *"Kumushdek siz, Zaynab bolamizsiz"* degan ifoda aniqlashiladi. Yusufbek hoji va Otabek o'rtasidagi o'zaro muloqotda aqlli otaning aqlli farzandi bilan qilgan o'zaro suhbatdir. Otabek Marg'ilondan uylanishi O'zbek oyimning jaxlini chiqarishi, o'g'lini Toshkentdan uylantirish taraddudiga tushib qolgandagi holat quyidagicha tasvirlanadi: *"Ikki oradagi bu qochish-quvish ishi uzoqqa cho'zilmay, bir kech mehmonxonada ota-o'g'il so'zlashib o'tirganning ustiga O'zbek oyim kelib kirdi va o'tirmasdanoq hojiga imlab qo'ydi. O'zbek oyim kelib kirgandan so'ng, Yusufbek hoji bir necha vaqt o'ylab qoldi. Anchagina so'zsiz o'tirgandan so'ng hoji muloyimona so'z ochdi.*

-O'g'lim, hali sen eshitdingmi, yo'qmi, haytovur biz sening ustingdan bir ish qilib qo'ydik...

Otabekka ma'lumki, ularning "qilib qo'ygan yoki qilmoqchi bo'lgan ishlarini" albatta bilar edi. Shunday ham bo'lsa bilmaganga solindi:

-Aqlli kishilarning o'g'illari ustidan qilgan ishlari albatta, noma'qul bo'lmas, - dedi.

Hoji o'g'lining javobidan yerga qaradi va nima deb javob berishni bilmay qoldi. Istehzo aralash xotiniga qarab oldi". (Qodirov, 2018) Otabekni keyingi g'avg'olarga duchor qilgan ota-ona orzusi mana shu suhbat orqali unga bildiriladi. Yusufbek hoji Otabekning qiynalishini xohlamasada, xotining xasratlari va orzu-umidlariga ham ko'z yumib keta olmaydi. Yusufbek hoji o'z o'g'liga uni Toshkentdan Olim podsodboshining qiziga unashib qo'yishganligini aytishda uzoq o'ylab, ming istihola qiladi. Otaning o'g'liga qilayotgan muloyim murojaati Otabek tomonidan undanda muloyim ovozda ammo aqlli otani shoshirar darajadai teran fikr orqali aytilgan *"aqlli kishilarning o'g'illari ustidan qilgan ishlari albatta, noma'qul bo'lmas"* mushohadasi Toshkent bekligining mashhur kishisi bo'lmish Yusufbek hojidek kishini ham yerga qarashga majbur etadi, nima deb javob berishnida bilmay qoladi. Bunga sababchi bo'lgan dumbul xotiniga *"endi bunga nima deysan?"* deya savol nazarida qaraydi. Hoji o'zining dilbandiga qilgan munosabatidan ham bilish mumkinki, uni bola sifatida emas, o'z shaxsiy fikriga ega individual shaxs sifatida qabul qiladi. Yusufbek hoji har vaqt millat otasi timsolidan tushmaydi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida urf-odat-u an'analarimiz ham yoritib berilgan. Marg'ilondan kelgan mehmonlarni kutib olish ham o'zgacha ma'suliyatda bajariladi:

Yusufbek hoji nazoratida Oybodoq tashqari hovlini tozalasa, ichkari hovlini tozalash uchun qo'shni xotinlarni O'zbek oyim hasharga chaqiradi. Qudalari kelib tushishi uchun barcha narsani tayyorlatgan O'zbek oyim Kumush uchun o'z xonasini bo'shatib, gilam to'shatib qo'ygani ham aytiladi. Dasturxonni ham chiroyli bezatishga harakat qiladi. Hali umrida biron marta ko'rmagan Kumush uchun kundoshi Zaynab bilan bir xil qilib olingan xon atlasga qo'shimcha tarzda xitoyi mato, xitoyi jujum mursak yoniga o'zining qiymat baho zarrin mursagini, ikkita ro'mol yoniga kelinligida o'rolmay qolgan qalmoqi sallachasini ham tayyorlab qo'yadi. Mehmonlar kelishiga tandirda kulchalar pishirtirib, varaqilarni ham dasturxonga qo'yish uchun taxt qildiradi. Bu dasturxon tayyorgarligi bo'lsa, kiyimlarini ham kutilgan mehmon uchun o'zgartirishadi. O'zbek oyim odimi xon atlas ko'ylak, boshiga oq shohi dakana, ko'zlariga surma surtib xuddi to'yga boradigan xotinlardek yasanib olgan. Yusufbek hoji boshida oq do'ppi, egnida oq olacha to'ni ustidan belini bog'lagan, Zaynab ham qaynonasining "kelinini xor tutar ekan demasin, o'zingni tuzat" degan gaplari uchun ipaklardan libos kiyib yangi kelinchak suratiga kiradi. Mehmonlar kelsa so'yish uchun qo'yni ham og'ilxonaga bog'lab qo'yishadi. Mehmonlar qanchalik uzoqdan kelishmasin kundoshlar orasiga sovuqchilik solmaslik uchun Zaynabning akalarini ham mehmondorchilikka chaqirishadi. Yusufbek hoji odam yuborib Alimbek daladaligini, xotin qudalar kelajagini aytganida Yusufbek hoji oilasida Zaynab bilan Kumush teng ekanligidan dalolat beradi. Mehmondorchilik qo'ni-qo'shnilar davrasida tashkil etiladi. Marg'ilonlik qudalar bilan birga yon qo'shnilar ham chaqiriladi. Qo'shnichilik munosabati ham yaxshi yo'lga qo'yilganligini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. - T.: Yangi asr avlodi, 2011

Jabborov N. O'tkan kunlarda milliy ruhiyat talqini. - T.: Sharq, 2019

Jabborov N. Millatning yangi kuni // Fidokor, 1999 yil 18 mart.

Jo'raqulov U. Birinchi o'zbek romani – "O'tkan kunlar"/Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015.

Jo'raqulov U. Qodiriy va roman tafakkuri. - T.: Nurafshon business, 2020

Karimov B. "O'tkan kunlar" ibratlari. T.: MASHHUR-PRESS. Toshkent-2019

Quronov A. Va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. T., "Akademnashr", 2010

Rahimov B. Qodiriy nasri – nafosat qasri – Toshkent: O'zbekiston, 2014.

**ОҒЫЗ-ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР: Қ.А.ЯССАУИ, А.ЮГНЕКИ
ЖӘНЕ Ж.БАЛАСАҒҰННЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАЛАРЫ**

Аннотация. Бұл мақалада түркі халықтарының ең алғашқы әдеби үлгілеріне ортақ болған шығармаларға бірнеше шолулар жасалды. Сонымен қатар, Ахмет Яссауи, Ахмет Югнеки мен Жүсіп Баласағұнның өмірі мен негізгі шығармашылық туындылары – «Диуани хикмет», «Хибатул хақайк», «Құдатғу білік» мазмұндық тұрғыдан баяндама жасалды. Мақаланың негізгі идеясы - шығармалардың түркі халықтарына ортақ екендігі.

Кілтті сөздер: сопылық, ақын, дін, ағартушы, поэма, өркениет үлгілері.

Abstract. In this article, several reviews of works that were common to the first literary samples of the Turkic peoples were made. In addition, a substantive report was made on the life and main works of Akhmet Yassawi, Akhmet Yugneki and Zhusup Balasagun – "Diwani Hikmet", "Hibatul haqaiq", "Kudatgu Bilik". The main idea of the article is that the works are common to the Turkic peoples.

Keywords: Sufism, poet, religion, educator, poem, models of civilization.

Түркі халықтары – ең ежелгі ұлттық бірлестіктің бір сыңары ретінде бірнеше ғасырлардан бері дамып келе жатқан халық. Олар заман ағымында өздерін жоғалтпай, тарихта да қарқынды дамыған ел ретінде заңғар әріптермен із қалдырған. Бұл халық жайлы көптеген ескерткіштер, тарихи деректер, сақталған қолжазбалар өте мол кездеседі. Олардың негізгі тілдері, діни сенім-нанымдары да болған. Олардың ескерткіштеріне мысал ретінде: Орхон,Енисей, Талас өзендерініңбойынан табылған, тасқа жазылған дастандар; «Алтын адам» ескерткіштері; Сайрам, Отырар, Шортөбе, Қараспан қалалық орталықтарының ескерткіштері кіреді. Сонымен қатар, түркі халықтарының көне тілі болмыс – оғыз-қыпшақ тілінде жазылған шығармалар мен әдебиеттерді де қамтиды.

Төменде оғыз-қыпшақ тілінде жазылған, тарихи мазмұны күрделі болған шығармалар – «Диуани хикмет», «Хибатул хақайк», «Құдатғу білік» әдебиеттеріне мазмұндық әрі философиялық зерттеулер жүргізілді.

Қожа Ахмет Ясауи XII ғасырда өмір сүрген Түркі әлемінің сопылық дүниетанымның негізін қалаушы, ақын, ойшыл, ұстаз, ағартушы, ғұлама пір. Толық аты-жөні: Ахмет бин Ибраһим бин Иляс. «Пір Түркістан», «Хазреті Түркістан», «Хазірет Сұлтан», «Қожа Ахмет», «Құл Ахмет Қажы» есімдерімен тарихта қалған. Орта азия түркі халықтарының пірі болған Қожа Ахмет Ясауи, қазақ халқының байырғы мәдениетінің тарихында айрықша орны бар ұлы тұлға.

Қожа Ахмет Ясауидің туған жері қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам ауданы. Әкесі Ибраһим сол кезеңінің сауатты, көзі ашық білімді, діндар адам болған. Қожа Ахмет Ясауи, алғашқы сауатын жеті жасына дейін әкесінен алады. Жеті жасында әкесі қайтыс болған соң ұстазы Арыстанбабтан дәріс алады. Ол өмірден қайтқаннан кейін, Бұқараға аттанып, Жүсіп Хамаданидің медресесінде оқып, ол жерде білімін шыңдап үлкен жетістіктерге қол жеткізеді. Ұстазы қайтыс

болған соң біраз уақыт сол медресеге басшылық жасаған. Ол жерде араб, шағатай, парсы тілдерін үйреніп, түркі тілдерінде өлеңдер жаза бастайды. Оны тәмәмдаған соң сопылық жол ұстанып, көптеген қалаларды аралап, туған шаһары Түркістанға қайтып оралады да, Арыстанбаб қалап кеткен дәстүрді жалғастырды. Осында ол түркі дүниесіне кең танылған кемеңгерге айналды. Ал 63 жасынан бастап қалған өмірін жер астында, яғни қылуette өткізді. Бұны Ахмет «Пайғамбар жасына жеттім. Маған одан артықтың қажеті жоқ», - деп түсіндіреді. Қанша жыл ғұмыр кешкені жөнінде әр түрлі деректер бар. Бір деректе 73 жыл, келесілерінде 85 жас деп берілген.

Қожа Ахмет Ясауидің шығармаларының негізі түп нұсқасы жоқ. Қолда бар түпнұсқалар болса, XVII ғасырлардан кейінгі кезеңдерге тиісті екендігі нақтыланған. Тек стилді формасы мен мазмұны жағынан Қожа Ахметке тиісті деген болжам жасалынады. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет», «Фақырнама» (Пақырнама), «Миратул клуб» атты еңбектері бар.

Қазақ зертеушілерінен алғаш Яссауи тақырыбына қалам тартқан белгілі қоғам қайраткері жазушы Міржақып Дулатов болды. Ол өзінің «Қазақ» газетіне басылған «Хазірет Сұлтан» атты мақаласында тек Өзірет Сұлтан жөнінде ғана емес, жалпы қазақ тарихынан, Түркістанда билік құрған хандар жайында да келелі сөз қозғады. Орыс шығыстанушыларының Е.Э.Бертельс, А.Н.Самойлович, А.К.Боровков, Г.Ф.Благова, Ә.Наджиб сияқты ғалымдар кезінде зерттеп, еңбектеріне жариялаған болатын. Кеңес дәуіріндегі Қ.А.Ясауи жайындағы үнсіздікті тек 1957 жыла ғана ғалым Ханғали Сүйіншәлиев бұзды. Ол Ясауидің биік дәрежедегі ақын екендігін «Қазақ әдебиетінің қалыптасуы кезеңдері» деген еңбегінде жазып, ақынның әдебиетіміздегі орнын белгілеп, шығармашылығына әдеби тұрғыдан баға берді.

Қ.А.Ясауи Шығыс Ренесансымен байланыстыра зерттеу мәселесіне қойған ғалым Ә.Қоңыратбаев болды. Қазіргі кезде Н.Келімбетов, Р.Бердібаев, М.Жармұхамедов, Ә.Дербісалиев, М.Шафиғов, С.Дәуітов сияқты әдебиетші ғалымдар және Б.Сағындықов, Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, Ә.Қайдаров сияқты тілші ғалымдарымыз ясауитануға ат салысуда. Ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеп, оған тарихи, әдеби, тілдік тұрғыдан түсінік берген ғалым – М.Жармұхамедұлы. К.Х. Тәжікова Ясауидің дүние танымдық көзқарасын, сопылық оқуын танытуда еңбек етіп келеді. Ясауитануға Түркия ғалымдарының сіңірген еңбегі орасан зор. К.Ераслан Қ.А.Ясауидың хикметтерін түрік тіліне аударып, «Диуани хикмет сечмелер» атпен Анкарадан жеке кітап етіп шығарды. Қ.А.Ясауи поэзиясын зерттеуге өзбек ғалымдарынан Ә.Р.Рустамов, Н.М.Малаев, В.И.Захидов, М.Хакқұловтар да үлестерін қосты. А.К.Боровков, Ә.Наджиб сияқты ғалым – түркологтар «Диуани Хикметтің» тілін зерттеп, хикметтер XII ғасырдағы оғыз-қыпшақ тілінде жазылған деген анықтама жасады.

Ахмет Ясауи түркі тілінде жатық әрі бейнелі жыр жазудың үлгісін жасап, шығыс әдебиетінде ертеден қалыптасқан, Құран Кәрімде баяндалатын тарихи оқиғалар мен пайғамбарлар қиссаларын хикметтерінде ұтымды пайдаланды. Оның 90 мыңдай шәкірт – мүриттері болғандығы айтылады. Олар ұстазының ілімін Орта Азияға таратып әкеткен. XIII–XV ғасырлар арасында Ясауи ілімі Хорезм, Мәуеренаһр, Анадолыға дейін жеткен. Түрік жұртында Ясауиді құрметтеп, пір тұтқаны

соншалық: «Мәдинада – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет», – деген. Түркістан қаласында жерленген Қожа Ахмет Яссауи әзіреті сұлтан аталып, басына XIV ғасырдың аяғында Ақсақ Темір күмбез орнаттырды.

Оның бүгінгі таңда ұрпақтан-ұрпаққа жеткен еңбегі – «Диуани Хикмет» (Даналық кітабы) қыпшақ диалектілерімен көне түркі тілінде жазылған. Бізге жеткені XV-XVI ғасырлардағы көшірмесі ғана. Әр түрлі нұсқалары өте көп. Олардың көбі Ыстамбұл, Қоқан, Ташкент, Мәскеу, Алматыда сақталған. Бұл еңбек алғаш рет 1878 жылы жеке кітап болып басылып шыққан. Содан кейін ол Ыстамбұл, Қазан, Ташкент қалаларында бірнеше рет басылған. Соның бірі 1901 жылы Қазанда Тыныштықұлының қазақтарға арнап шығарған нұсқасы. Төрт тармақты өлеңмен жазылған бұл хикметте ақын өзінің бала күнінен пайғамбар жасына келгенге дейінгі өмір жолын баяндайды, тіршілікте тартқан азабын, көрген қайғысын айтады, бұқара халыққа үстемдік жүргізуші хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшіліктерін, жасаған қиянаттарын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын білдіреді.

Қожа Ахмет хикметтерінің жазылу тарихын, поэтикасын, сопылық-философиялық идеясын, қоғамдық-әлеуметтік мән-мағынасын, ислам дінін таратудағы рөлін М.Ф.Көпрулузаде, Н.С.Банарлы, Е.Э.Бертельс, А.К.Боровков, Э.Р.Рустамов, В.И.Зохидов, т.б. ғалымдар жан-жақты зерттеді. Қожа Ахмет Иасауи «Диуани хикметте» «Аллаға жақындай түсу үшін» әрбір адам өзінің өмір жолында төрт баспалдақ өтуі керектігін айтады. Біріншісі – шариғат. «Шариғат» – ислам діні қағидалары мен шарттарын тақуалықпен мүлтіксіз орындауды әрі құдайға тебіреніспен құлшылық жасауды талап етеді. Екіншісі, «Тариқат» – дін ғұламаларына мұрит (шәкірт) болып, жалған дүниенің түрлі ләззаттарынан бас тарту, Аллаға деген сүйіспеншілікті арттыра түсу болып табылады. Бұл баспалдақ сопылықтың негізгі идеясын, мұрат-мақсатын аңғартады. Үшіншісі, «Мағрифат» дін жолын толық танып-білу сатысы деуге болады. Бұл баспалдақтың негізгі талабы – күллі дүниедегі болмыс-тіршіліктің негізі «бір Алла» екенін танып-білу, түсіну. Төртіншісі, «Хақиқат» – Аллаға жақындап, оны танып-білудің ең жоғары баспалдақ. Сопылық ұғым бойынша, «шариғатсыз» «тариқат», «тариқатсыз» «мағрифат», «мағрифатсыз» «хақиқат» болуы мүмкін емес. Бұлардың бірі екіншісіне өту үшін қажетті баспалдақ болып табылады.

Ахмет Ясауидің хикметтеріндегі негізгі түйіні: Мансап пен байлық, билік, кедейлік пен қанағатшылдық, нәпсі мен тәубашылдық, Хакқа сыйыну секілді түйінді жәйттер дін талабы тұрғысынан айтылады. Бұл дүниенің баянсыздығы мен ол дүниенің бақилығын салыстыра отырып, қанағат, адамгершілік, мейірім-шапағат, адалдық, ізеттілік жайында сөз қозғайды. Аллаға және пайғамбарға махаббатты дәріптей отырып, жаратылғандарға мейірімділікпен қарауды үйретеді.

Ахмет Югнеки – орта ғасырлық түркі әдебиеті тарихында елеулі із қалдырған, XII ғасырдың көрнекті ақыны және ойшылы. Югнекидің негізгі туындысы "Хибатул-хақаик" ("Ақиқат сыйы") түркі тіліндегі сопылық әдебиеттің маңызды ескерткіштерінің бірі болып табылады және Орта Азияның рухани мәдениетінің дамуына үлкен әсер еткен моральдық ілімдер мен философиялық ойлар жинағы болып табылады. Бұл мақалада Ахмет Югнекидің өмірі мен шығармашылығы, оның

философиялық идеялары, сондай-ақ түркі және ислам әдебиетінің дамуына қосқан үлесі қарастырылады.

Ахмет Югнеки мұсылман әлемі мен түркі халықтары үшін елеулі өзгерістер кезеңінде өмір сүрді. Бұл түркі тайпалары арасында Исламның белсенді таралуы, оларды мұсылман өркениетіне біріктіру ғасыры болды. Бұл мәдениет пен діни ойдың жаңа формаларының пайда болуымен қатар жүрді. Бұл процесте ішкі тәжірибе, дұға және қатыгездік арқылы рухани жетілуге және Құдай туралы ойлауға ұмтылған мистикалық сопылар маңызды рөл атқарды,

Ахмет Югнеки Югнек қаласында (қазіргі Түркістан, Қазақстан) туып-өскен, бұл оны мәдени дәстүрлерге бай аймақтың өкілі етеді. Ахмет Югнекидің өмірі туралы аз мәлімет бар, бірақ ол сопы болған және тарихаттың (сопылық орденнің) ізбасарларымен қоршалған деп болжануда. Сопылық бауырластықтар халық арасында діни және этикалық идеялардың таралуына белсенді ықпал етті, ал Ахметтің шығармашылығы дәл осы аудиторияға — рухани тазалыққа ұмтылған қарапайым адамдарға бағытталды. Оның шығармалары, соның ішінде «Хибатул-хақаик» исламмен және оның этикалық құндылықтарымен терең рухани байланысты көрсетеді. Ахмет Югнекидің негізгі шығармасы – ескі түркі тілінде жазылған «Хибатул-хақаик», бұл түркі әдебиетінің дамуындағы маңызды қадам болды, өйткені сол кездегі діни және философиялық шығармалардың көпшілігі араб немесе парсы тілдерінде жасалған. Ахмет Югнеки өз идеяларын замандастарына түсінікті тілде жеткізуге шешім қабылдады, бұл оның жұмысын көптеген адамдарға қол жетімді етті.

«Хибатул-хақаик» исламдық қағидаларға сүйене отырып, адамдарға әділ өмір сүруге көмектесуге бағытталған моральдық нұсқаулар мен ілімдерден тұрады. Ахмет өз өлеңдерінде кішіпейілділік, шынайылық, шындыққа ұмтылу, дүниелік азғырулардан бас тарту, білім мен даналықтың маңыздылығы сияқты тақырыптарға жүгінеді. Оның ілімдерінің негізінде жатқан сопылық идеялар үнемі рухани жетілуді, өзімшілдік пен бос әурешілікпен күресуді қамтиды. Ахмет әрбір мұсылман үшін адамгершілік қасиеттердің маңыздылығын атап көрсетеді. Мысалы, оның шығармаларының басты тақырыптарының бірі — ақынның ойынша, адамды өзінің шынайы мақсатынан — Құдайды түсінуден алшақтататын құмарлықтар мен жердегі тілектерді бақылау. Оның өлеңдерінде материалдық игіліктерді жинақтаудан бас тартуға және рухани тәжірибелер арқылы ішкі тазартуға шақыру естіледі.

Ахмет Югнекидің философиялық және діни идеялары сопылық бағытқа негізделген. Сопылық, исламдағы мистикалық ағым ретінде, адамның құдаймен ішкі байланысының қажеттілігін, оның дұға ету, ойлау және дүниелік ләззаттан бас тарту арқылы Құдайдың ақиқатын білуге деген ұмтылысын көрсетеді. Сопылықтың басты мақсаттарының бірі — "Фан" күйіне жету - Құдайға толық еру және онымен бірлік. Ахмет үшін сыртқы діни рәсімдерді сақтау ғана емес, сонымен бірге адамның ішкі өзгеруі де маңызды, бұл оның шығармаларында ерекше көрінеді. Ол шынайы сенім Құдайға деген шынайылық пен сүйіспеншілікке толы болуы керек деп талап етеді. Ахмет Югнекидің шығармашылығында байқалатын тағы бір маңызды тақырып – адам өміріндегі білім мен парасат рөлі. Ақын білімсіз адам өмірдің шынайы мағынасын түсініп, Құдайға жақындай алмайды деп

санайды. Бұл тұрғыда ол ілімге және рухани дамуға деген ұмтылысқа үлкен мән береді, бұл сонымен бірге сопылық ойдың ерекшелігі болып табылады.

Ахмет Югнеки түркі әдебиеті мен мәдениетінің кейінгі дамуына айтарлықтай әсер етті. Оның шығармалары, әсіресе «Хибатул-хақаик» түркі халықтарының рухани мұрасының маңызды бөлігіне айналды. Олар исламдық және сопылық құндылықтардың халық арасында таралуына, діни және этикалық дәстүрдің нығаюына ықпал етті.

Сонымен қатар, Ахмет Югнеки түркі сопылық поэзиясының дәстүрін дамытуды жалғастырған көптеген кейінгі ақындар мен ойшылдарға үлгі болды. Оның қосқан үлесін Түркі халықтарының ислам өркениетіне кірігуінің жалпы процесінің бөлігі ретінде қарастыруға болады, бұл кезде бұл халықтардың мәдени формалары Ислам құндылықтарымен органикалық түрде біріктірілген.

Ахмет Югнеки – ақын ғана емес, сонымен қатар идеялары қазіргі әлемде «резонанс» тудыратын ойшыл. Сопылық даналық пен діни шынайылыққа толы оның шығармалары түркі және ислам мәдениетінің рухани негіздерін түсінудің маңызды көзі болып қала береді. «Хибатул-хақаик» әлі күнге дейін ортағасырлық түркі әдебиетінің негізгі шығармаларының бірі болып саналады және оның ықпалы ғасырлар бойы жалғасып, рухани мағына мен адамгершілікті жетілдіруге ұмтылған қазіргі қоғам үшін өзекті болып қала береді.

Жүсіп Баласағұни -XI ғасырдың көрнекті түркі ақыны, философы және ойшылы, оның шығармашылығы мен идеялары Орталық Азияның мәдениеті мен рухани өміріне зор әсер етті. Оның басты шығармасы «Құдатғу білік» («Берекелі білім») түркі әдебиетінің классигі және ортағасырлық Шығыстың ең маңызды шығармаларының бірі болып саналады. Бұл мақалада Жүсіп Баласағұнның өмірі мен шығармашылығы, оның философиялық және этикалық көзқарастары, сондай-ақ оның шығармаларының түркі мәдениетін дамыту үшін маңызы қарастырылады.

Жүсіп Баласағұн 1015 жылы қазіргі Қырғызстан шегінде орналасқан және Қараханид мемлекетінің маңызды мәдени және саяси орталығы болған Баласағұн қаласында дүниеге келген. Бұл кезең түркі мәдениетінің өркендеуімен және түркі халықтарының басқа өркениеттермен, ең алдымен парсы және араб мәдениеттерімен белсенді өзара іс-қимылымен сипатталады. Бұл сондай-ақ Ислам дінінің түркі халықтары арасында белсенді түрде таралып, олардың қоғамдық өмірі мен дүниетанымына зор әсер еткен уақыт. Жүсіп Баласағұнның өмірі туралы аз мәлімет бар. Оның негізгі қызметі ғылыми және әдеби жұмыстарға, сондай-ақ Қараханидтер сотында қызмет етуге бағытталған. Оның басты туындысы «Құдатғу білік» Қараханидтер билеушісіне арналған, бұл оның сол кездегі патшаларға жақындығын көрсетеді. Жүсіптің таланты мен білімі сотта жоғары бағаланды және әдебиет пен философияға қосқан үлесі үшін ол «сот ғалымы» дегенді білдіретін «хазид» атағын алды.

«Құдатғу білік» - өлең түрінде жазылған дидактикалық шығарма. Ол 6500-ден астам бейттен (шумақтардан) тұрады және тарауларға бөлінеді, олардың әрқайсысы белгілі бір тақырыпқа арналған. Поэма ескі түркі тілінде жазылған және сол кездегі түркі әдебиетінің бірегей үлгісі болып

табылады, өйткені, ол Шығыс философиясының, Ислам этикасының және ежелгі түркі мемлекетін басқару дәстүрлерінің элементтерін біріктіреді.

«Құдатғу біліктің» басты мақсаты — билеушілер мен олардың субъектілеріне мемлекетті қалай басқаруға және жоғары моральдық-этикалық нормаларға сәйкес өмір сүруге болатындығы туралы білім беру. Шығарманың атауы «Берекелі білім» немесе «бақыт әкелетін білім» деп аударылады, бұл оның моральдық-этикалық бағытын көрсетеді. Жүсіп Баласағұни әділеттілік, даналық, парасатты билік, достық және адами ізгілік сияқты маңызды тақырыптарды қарастырады. Шығарма билеуші мен жалпы қоғамға қажетті әр түрлі қасиеттерді бейнелейтін төрт басты кейіпкер арасындағы диалог түрінде құрылған: Күнтуды (әділеттілікті бейнелеу), Айтолды (бақыт пен әлауқатты бейнелеу), Ұғдұлмиш (ақыл-ойды бейнелеу) және Одгурмыш (өзін-өзі жоққа шығаруды бейнелеу). Бұл кейіпкерлер арасындағы диалог автордың үйлесімділік пен өркендеуге жету үшін мемлекетті қалай басқаруға болатындығы туралы философиялық және саяси идеяларын ашады.

«Құдатғу біліктің» негізгі философиялық өзегі - даналық пен моральдық принциптерге негізделген әділ басқару идеясы. Жүсіп Баласағұни билеушінің басты қасиеті ретінде әділеттіліктің маңыздылығын атап көрсетеді. Оның пікірінше, әділ билеуші қоғамдағы тәртіп пен әлауқатты қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге өз субъектілерінің рухани дамуына жағдай жасайды. Осылайша, Баласағұни саяси билікті моральдық жауапкершілікпен байланыстырады. Автор білім ұғымына ерекше назар аударады. Баласағұни үшін білім тек интеллектуалды байлық емес, сонымен қатар бақыт пен әлауқатқа жетудің негізгі құралы болып табылады. Ол білімді адамға жақсылық пен жамандықты ажыратуға, дұрыс шешім қабылдауға және мемлекетті барлық азаматтарының игілігі үшін басқаруға мүмкіндік беретін күш ретінде қарастырады. Осылайша, Жүсіп Баласағұн үшін білім мен адамгершілік табысты басқарудың екі ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады.

Жүсіп сонымен қатар билеуші мен оның субъектілері арасындағы қарым-қатынас тақырыбына назар аударады. Ол билеуші тек күшті ғана емес, сонымен бірге ақылды, кеңестерді тыңдап, халықтың әлауқатына қамқорлық жасай білуі керек дейді. Оның еңбегінде билік жеке пайда табу құралы емес, қоғамға қызмет ету құралы болуы керек екендігі баса айтылған. Баласағұни нақты билік — бұл өзіне, оның құмарлықтары мен тілектеріне билік және өзін-өзі игерген адам ғана басқаларды басқара алады деп мәлімдейді.

Жүсіп Баласағұнның шығармашылығының маңызын асыра бағалау қиын. Оның «Құдатғу білік» шығармасы түркі әдебиетінің көрнекті ескерткіші болып қана қоймай, түркі халықтарының саяси ойы мен этикалық философиясына үлкен әсер етеді. Бұл түркі дидактикалық әдебиетінің дәстүрлерін дамытуды жалғастырған ақындардың, жазушылар мен философтардың кейінгі ұрпақтары үшін үлгі болды.

Жүсіп Баласағұнның шығармасы түркі халықтарының ислам өркениетіне кірігу процесінде де маңызды рөл атқарды. Оның әділ басқару, даналық пен адамгершілік туралы идеялары түркі халықтары арасында ислам құндылықтарын нығайтуға ықпал еткен исламдық саяси және моральдық философияның жалпы көрінісіне сәйкес келді.

Қазіргі мәдениет пен ғылымда Жүсіп Баласағұни Орталық Азия тарихындағы басты тұлғалардың бірі болып қала береді. Оның шығармалары классикалық түркі әдебиетінің үлгісі және қазіргі заманда да өзекті философиялық және саяси идеялардың қайнар көзі ретінде зерттелуде. Бүгінгі күнде Жүсіп Баласағұнның құрметіне Қырғызстанда ескерткіш орнатылды, оның есімін көшелер мен мекемелер алып жүр, ал оның еңбектері қайта басылып, түрлі тілдерге аударылуда.

Жүсіп Баласағұни тек көрнекті ақын және философ ғана емес, сонымен қатар әділеттілік, білім және этика туралы идеялары түркі мәдениеті мен саяси ойының дамуына айтарлықтай әсер еткен дана ойшыл болған. Оның «Құдатғу білік» шығармасы түркі халықтарының рухани және моральдық негіздерін түсінудің маңызды көзі болып қала береді. Жүсіп Баласағұн өз жұмысында ежелгі түркі дәстүрлерін Ислам философиясымен біріктіріп, көптеген ғасырлар бойы өзекті болып келе жатқан туындыны жасай алды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Baykabilov U. A. *THE ROLE OF METAPHOR IN FORMING THE LANGUAGE OF NATIONALSCIENCE*. Western European Journal of Historical Events and Social Science. (2024) Т. 2. –№. 5. С. 182-189.

Zharasbaev N. *TURKISH WRITING IS A PRECIOUS HERITAGE OF KAZAKH HISTORY*. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. (2022)Т. 10. №. 10. С. 31-35.

«Ахмет Юғнеки. Ақиқат сыйы: түпнұсқаның фото көшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы», Алматы, «Ғылым» баспасы. (1985)

Жарасбаев Н. *ЖАЙ СӨЙЛЕМНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ТҮРЛЕРІНІҢ ИНТОНАЦИЯСЫ* . European Journal of Interdisciplinary Research and Development. (2023)Т. 13. С. 95-105.

Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.

Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты. *Қазақ тілі. Энциклопедия*. (1998) Алматы

Қожа Ахмет Ясауи және түркі мемлекеттілігінің жандануы Жандарбек З. З. Иран мен Орталық Азиядағы сопылық; 2006 жылғы 2-3 мамырдағы халықаралық конференция материалдары Алматы қ. Редактор-құрастырушы С.Абдулло. Алматы. (2006)

Ясауи жолы және оның Орталық Азиядағы исламның дамуындағы рөлі. Челябині мемлекеттік университетінің хабаршысы: журнал. Челябинск. (2007)

Ширинбеков Д. М. *ЖҮСПБЕК АЙМАУЫТОВ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ. “АҚЫЛЕК” РОМАНЫ ЖАЙЛЫ* Educational Research in Universal Sciences. (2024) Т. 3. №. 1. С. 590-593.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY ROMANLARIDA DAVR MUAMMOLARI TALQINI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr jadid adabiyotining ulug' namoyondalaridan biri, shoir, dramaturg, pedagog, teatr va jamoat arbobi, o'zbek adabiyoti va san'atida sotsialistik realizmning asoschisi hisoblangan Hamza Hakimzoda Niyoziyning nasriy asarlarining mazmun va mohiyatini ochib berishga harakat qilingan. Bunda Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Uchrashuv" va "Yangi saodat" romanlari obyekt sifatida olinib, ushbu romanlarda davr muammolarining ilgari surilishi, ularning yechimi haqida fikr va mulohazalar bildirib o'tilgan o'rinlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Vatan, roman, jadidchilik, ijod, muammo, ma'rifat, ta'lim-tarbiya, millat.

Abstract: This article attempts to reveal the content and essence of the prose works of Hamza Hakimzoda Niyazi, one of the great exponents of 20th century jadid literature, poet, playwright, educator, theater and public figure, considered the founder of socialist realism in Uzbek literature and art. In this, Hamza Hakimzadeh Niyazi's novels "meeting" and "New Bliss" were taken as objects and analyzed the places in these novels that expressed opinions and reflections on the promotion of the problems of the era and their solution.

Keywords: Farherland, novel, jadidism, creativity, problem, enlightenment, education, nationality

Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotida shoir, dramaturg, zamonaviy o'zbek musiqa shakllarining asoschisi, teatr va jamoat arbobi hisoblangan Hamza Hakimzoda Niyoziy biz ko'pincha, "Nihoniy" taxallusi ostida yozgan she'rlari, "Devon"i, xalqimiz orasida mashhur "Boy ila xizmatchi", "Zaxarli hayot yoxud ishq qurbonlari", "Tuxmatchilar jazosi", "Maysaraning ishi" kabi dramatik asarlari orqali bilamiz. Hamza o'z umrini boshqa jadid namoyondalarimiz kabi xalqimizni jaholatdan uyg'otish, o'zlikni anglashga, ozodlikka intilish va ilm-ma'rifat orqali rivojlanib, azaliy qadriyatlarini saqlab qolishlari uchun o'zining boy merosi, zakovati bilan harakat qilgan. O'zbek tilidan tashqari, boshqa ko'plab tillarni, jumladan, arab, fors, rus va tukr tillarini mukammal o'rgangan Hamza o'z asarlarida ayollarning huquqlari, ijtimoiy tengsizlikning oldini olish, tabaqalanish kabi ijtimoiy muammolarni yoritgan, Ularga yechim sifatida esa xalqning ilmga intilishi va avlodlarning ziyoli qatlamini shakllantirishda deb bilgan.

Hamzaning "Yangi asaodat" romani 1914-yilda yozilib, 1915-yilda nashr etilgan. Hamza bu asarni ijodining ikkinchi davrida yaratgan. Bu paytga kelib Hamzada nasriy va dramatik asarlar yozish uchun yetarlicha tajriba bor bo'lib, Hamza ulardan unumli foydalangan. Shu sababli ham "Yangi saodat" romanini o'qigan davr ziyolilari tomonidan asar "o'zbek

adabiyotidagi roman janrining ilk namunasi”, “ilk milliy roman” deya e’tirof etilgan. Asar tushunarli tilda, o’quvchini ilmning qimmatini haqida tezroq tushunib yetishi uchun oddiy xalq orasida qo’llaniladigan so’zlardan foydalanib yozilgan.

*O’qub tahsili ilm ayla, maorif sharbatini yutgil,
Tilini jahldan qutqor, g’ami millat bila o’tgil.*

Romanning ilk sahifasida Hamza yuqoridagi jumlar orqali asar mazmuni, uning asl mohiyati haqida o’quvchiga qisqa fikr bildirganday bo’ladi. Shundan so’ng asarning “Ixtor” deb nomlangan qismi boshlanib, adib unda Turkistonning o’sha paytdagi holati, musulmon erkak va ayollarning aksariyati o’qimaganligi, oralaridan ba’zilarigina yigirma yoshdan oshganlarning deyarli barchasi eski maktablarda eski imloni o’rganish bilangina cheklanganlarini aytib, ularning hech biri bu savodlari orqali hozirgi matbuotdagi yangi usul, yangi imlo bilan yozilgan maktab darsliklari, jarida va risolalarni o’qiy olmasliklaridan afsuslanib yozadi. Shuningdek, roman haqida qisqa e’lon berib, “Ba’zi yangi matbuot oshnolari bo’lg’on fikrdosh, millatdosh sohib al-tahrir va al-qalam qoriilarimizdan bu risolamni imlo va tahrirdagi kelishmagan bir xil joylari aybga sanamay, tarahhum uzasidan afu qilmoq barobarida lutf-shavqat uzasidan xususiy maktub ila ogoh qilmoqlarin o’tinaman. Chunki bu risolani ikkinchi ta’birlarida yoxud qo’limda yozulib turgan va yozilgan risolalarimni nuqssiz o’lmog’iga shoyad sabab o’lur edilar” (Hamza, 1988, 399)

Romanning bosh qahramoni Olimjon ismli o’n yoshli bola, otasi G’oziboy o’g’li Abduqahhorning ikki dunyo saodat va turmush tasarruflarini bo’yniga oladigan bir oila erkagi etib tarbiya etilmagani vajidan, onasi Maryam, singlisi Xadicha va buvisi Ruzvon bilan mashaqqatli hyot kechirardilar. Otasi Abduqahhor yigirma besh yoshida dunyo mollarini suyib, faqat mollar davlat orqasidan quvib yashagandiki, butun mulkini boy bergandan so’ng, oilasini tashlab, ichkilikka mukkasidan ketib, o’zga yurtlarga ravona bo’ladi. Olimjonning onasi Maryam eski ta’limda biroz tarbiya olgan bo’lishi qaramay, ikki dunyo saodatiga erishmoq uchun yagona yo’l “ilm-ma’rifat suvidan totmoq” daligini yaxshi tushungan, oila muammolarini bo’yniga olib, erta-yu kech farzandlari kamoli uchun birovlarining eshigida xizmat qilib yuruvchi hokisor ayoldir. Uning yakka-yu yagona orzusi o’g’li Olimjon va qizi Xadichani yangi maktablarda o’qitish, bir kasb qo’lidan tutganlarini ko’rish edi. “Oh, falaki zolim, ota-onamdan oyirub yetim qilding, davlatdan ayirub, eshiklarda mundog’ xor qilding, ma’suma go’daklarimni iqbolig’a otasini muncha zolim, rahmsiz qilding. Oqibati meni davlatxonamdan bahramand bo’lub yurganlar eshigida xizmatkor, cho’ri qilding, yangi to’n, issig’ non bergan kishilarimdan eski to’n, qattiq nonlarni qasos qaytarding. Yo Rabbim, sanga mani o’zimdangina bir xatoliq o’tkandir. Oh, chorasiz

qoldim, bekas, mehribonsiz qoldim, ota-onam bo‘lsalar edi, mundog‘ qora kunlarga qolmas edim, - deya kechalari, farzandlariga bildirmay yig‘lab chiqar edi mushfiq Maryam. (Hamza, 1988, 403)

Romanning “Bir so‘z” deb berilgan qismida Hamza zamon boylaridan shikoyat qiladi. Ularning himmatlarini Olimjon va u kabi boshqa yurtdagi kambag‘al, bechora bolalarni o‘qitish uchun sarflaganlarida, balki, xalq bu holatda faqir avlodlar qo‘lida qolmagan bo‘lishi mumkinligini aytib o‘tadi. Keyingi qismlarda Olimjonning yaqin do‘sti Ahmadjon uni o‘zi o‘qib turgan maktabiga olib boradi. Ilmga tashna Olimjon muallim bergan savollarga hurnat va tavoze bilan javob berib, muallimning e‘tirofiga sazovor bo‘ladi. Ahmadjon Olimjonning hayoti haqida tanitib xabar berar ekan, muallim hazratlari Olimjonni bundan keyin o‘z qanoti ostiga olib o‘qitib, odam qilmog‘ini e‘lon qiladi; “Hoy shogirdlar, manga quloq beringiz, (Olimjonni ko‘rsatub) bu mani xudo bergan farzandim! Har qaysingiz mani bir daraja hurmat qilur bo‘lsangiz, mana bu bizning o‘g‘limizni o‘n darajada hurmat izzat qilasizlar. Agar orangizda ozor berganingzni bilsam, o‘n kun maktabdan quvlanursiz...” (Hamza, 1988, 409) Shundan So‘ng Olimjon oilasiga muallimning va‘dasini yetkazadi va kecha-yu kunduz tinimsiz o‘qib o‘rganib, sinfidagi boshqa bolalardan o‘zining kattalarga hurmati, kichiklarga izzati bilan, ilmga chanqoqligi, zehning o‘tkirliги bilan ajralib turar edi.

“Mana, Olimjon, oh, bu qandoq joy? Tanang rohat oladi. Bu dunyoning boqchasi va jannati desang ham rostdur. Mana, qandoq oq uylar. Qandoq pokiza kursilar, bular yozmoq uchun kerakli doskalar, hisobga cho‘tlar, tomosha qilmoqqa chiroylik xaritalar. Bular hammasi ilm o‘rganmoq uchungina hozirlangan. Mana – ilm qandoq aziz ne‘mat. Dunyoda ilmdan ortiq ham lazzatli shirin ne‘mat bormi?” (Hamza, 1988, 414) Maryam o‘g‘lining tahsili uchun qo‘lidan kelgancha harakat qilar, uning imtixonini uchun dugonasi Halimaxonimning qo‘lida qolgan tilla baldoq, ko‘ylar va kamzuligacha bozorga olib chiqib, farzandining iqboli ma‘rifati uchun sarflaydi. Olimjon esa nafaqat, dunyo ilmini balki, diniy ilmlarni ham birday o‘rganar, masjidda barcha bilan namozini o‘qir, o‘zidan kattalarni kuzatib, o‘zi eng oxirida masjiddan chiqar, bundan tashqari, diniy bayramlarni ham alohida hurmat qilib. Bu kunlarni duo va ibodat bilan o‘tkazardi Bundan tashqari, maktabda ham o‘z o‘rnini topib, muallim hazratlari yo‘q kunlarda uning o‘rnini aslo bildirmay darslarni o‘zi olib borar, uning farosati, harakatidan ustozlari ham quvonardi. Ushbu harakatlarining samarasi o‘laroq, Olimjon shaharning boy savdogarlaridan Abdulrahmonboyning e‘tiboriga tushadi. Boy uni o‘ziga ham mirzo, ham o‘g‘il qilib saylaydi. Vafotidan oldin esa, tijoratdan orttirgan bor merosini Olimjonga qoldirib, qizi Nazokatxonini ham unga nikohlab beradi.

Olimjon ilm va tijorat yo‘lini birdek mahkam tutadi, xalqning ahvolini, ulardagi ilmsizlikning oqibatini ko‘rib chuqur afsuslanadi. Gazeta, jurnal va adabiyot insonning jismidagi milliyat, madaniyat, hayot va saodat bilan naqadar yaqinlashtirishini tushunib yetadi. Oilada ayol

kishining ilmsizligi naqadar ayanchli ekanligini, ayol ilmi, savodli bo'lsa, oilada yetishib chiqadigan kelajak avlodlar turli yomon illatlardan holi holda voyaga yetishini tushunib yetgan Olimjon singlisi Xadichaga avval o'zi maktabdan kelib ta'lim beradi, uni o'qitib, savodini chiqaradi. Asarning xotimasida qimorboz otasini uyga qaytarib solih farzandlik vazifasini bajargan, singlisi Xadicha ham yaqin do'sti, o'zining ta'lim olishiga sababchi bo'lgan yaqin do'sti Ahmadjonga uzatib, yangi hayot, yangi saodatli kunlariga erishgan Olimjon bularning barchasiga g'ayrat, ilmning sharofatidan erishganligiga shukrona aytadi.

Romanning xotimasida Hamza millatdosh, qondosh va dindoshlariga yuzlanadi. Asarni o'qib, unda davrdagi yuz berayotgan fojialarga oyna tutishlarini, G'oziboy va Abdulqahhorlarning ilmdan uzoq, dunyo moli ortidan yugurib oqibatdan ikki dunyo saodatidan-da mahrum bo'lganliklari, aksincha, ularning avlodi Olimjonning ilm-ma'rifatni kamoli kasb qilgani otidan "yangi saodat"ga erishganligidan xulosa qilmoqliklarini uqtiradi. "Xudo zolim emas, birovga berub, birovga bermay qo'ymas. Xudoyi taborak va taollo saodat – ilmda, razolat – jaxlda, har bir ish bandaning o'z harakatiga muvofiq, deb o'z kalomida takror xabar bergani bor. Hech shubha yo'q. Holbuki, bug'doy ekkan – bug'doy, arfa ekkan – arfa olur. Bas, ma'lum bo'ldiki, o'qugan kishi olim bo'lmay, u saodatga yetnay qolmas, o'qimagan kishi, albatta, razolatdan boshqa nimarsa hosil qilmas, - deya asarga xotima yasaydi Hamza. (Hamza, 1988, 433)

"Yangi saodat" – Hamzaning nasrdagi bizga ma'lum eng dastlabki urinishi bo'lishiga qaramay, undagi tasvir san'ati, qahramonlar obrazining yorqinligi, g'oyaning izchil olg'a surilganligi va til xususiyatlari muallifning katta "nasriy" iste'dodga ega bo'lganidan dalolat beradi. (Karimov, 2016, 20) Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, Hamza jadidlar orasida eng ko'p tanqidlarga uchragan, ta'qiq va ta'qiblarga sabab bo'lgan ijodkor edi. Ammo u o'z davri fojialariga befarq qarab turadigan inson emas edi. Ko'zidagi uchqun qalbidagi ijod olovi bilan umum edi uning Dramatik asarlaridan farqli o'laroq, nasriy asarlari orqali ham Turkistonning azaliy dardiga davo istadi, ayollar va bolalarning ta'limi Vatan kelajagi uchun eng muhim jihat ekanligini, o'qimagan inson zoti zalolat qurboni bo'lishini ta'kidlashdan charchamadi. Bir so'z bilan aytganda, Hamza xalqi uchun yashadi, yelkasida xalqning dardini tashidi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Аминова, М. (1979). Ҳамза замондошлари хотирасида. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. (1983). Тўла асарлар тўплами. 2-том. Ўзбекистон ССР Фан нашриёти
Қаюмов, Л. (1989). Ҳамза. –Тошкент. Ёш гвардия.
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. (1939). Танланган асарлар. Т.: Ўздавнашр.

SAYQALIYNING “BAHROM VA GULANDOM” DOSTONI HAMDA YOZMA DOSTONCHILIK TARAQQIYOTI

Shodmonova Shohista Rauf-qizi

GulDU 2-kurs magistri

shohistashodmonova3318@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Muzaffar Mamatqulov

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek adabiyoti tarixida yozma dostonchilikning paydo bo‘lishi va taraqqiy etishi muammolari, Sobir Sayqaliyning “Bahrom va Gulandom” dostoning dostonchilik rivojiga qo‘shgan hissasi haqida so‘z borgan. Bundan tashqari, dostonning didaktik ahamiyati va xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liqligi masalalariga ham to‘xtab o‘tilgan bo‘lib, siz bu maqola orqali faqat ilmiy ma’lumot olibgina qolmay, balki ham tarbiyaviy, ham qiziqarli faktlarni ham olishingiz mumkin.

Kalit so‘zlar. Badiiy mahorat, dostonchilik, didaktik asar, motiv, individual-psixologik tasvir.

Abstract. This article discusses the problems of the emergence and development of written epics in the history of Uzbek literature, the contribution of Sabir Saykaliy’s epic “Bahrom and Gulandom” to the development of epics. In addition, the didactic significance of the epic and its connection with folk oral art are also discussed, and through this article you can get not only scientific information, but also educational and interesting facts.

Keywords. Artistic skill, epic poetry, didactic work, motif, individual-psychological image.

Sobir Sayqaliy Hisoriy XVIII asrning oxirlarida Hisorda yashab ijod qilgan. Uning asl ismi Sobir bo‘lib, Sayqaliy, *ya’ni go‘zallashtirilgan, pardozlangan kabi ma’nolarni anglatuvchi* so‘z uning adabiy taxallusi hisoblanadi. Tarixdan ma’lumki, u yashagan davr ijodkorlar, ayniqsa, oddiy xalq uchun oson kechmagan. XVII – XVIII asrlar mutaasibliklarga to‘la bo‘lib, ilm-fan va maorif birmuncha orqada qolgan edi. Buni o‘sha davrda ijod qilib o‘tgan Boborahim Mashrab, Turdi Farog‘iy, So‘fi Olloyor, Abulg‘oziy, Umar Boqiy, Pahlavonquli Ravnaq, Muhammadniyoz Nishotiy, Xojanazar Huvaydo, Nurmuhammad Andalib, Munis Xorazmiy, Gulxaniy kabi ijodkorlarimizning asarlaridan ham bilishimiz mumkin. Sayqaliyning:

Bu davron nechalarga kom berdi,

Ki man kom istadim, dashnom berdi. (S. Sayqaliy, 1960, 15)

yuqoridagi misralar orqali fikrimizni isbotini keltirishimiz mumkin. Nasriy bayoni: *Davron ko‘p kishilarga shodlik berdi-yu, men shodlik istaganimda meni koyidi.*

O‘sha davr namoyandalaridan Turdi Farog‘iy “Turdiman” g‘azalida:

Qatrayam nochiz, ammo zoti qulzum Turdiman,

Kelturan amvojg‘a bahri talotum Turdiman,

Qirq, Yuz, Ming aqrabolar etdilar mandin nufur,

Ne balo, baxti qaroyu tolei shum Turdiman.

Rishtadek ming pechu tob chashmi sozondin utar,

deya zorlanadi. Har ikkala ijodkorning ham baxti qarolikdan shikoyat qilayotgani zamona haqida, uning qiyinchiliklari haqida ochiqlantiradi. Shunday muhitda yashaganiga qaramay, Sayqaliy ham samarali ijod qildi. Uning mumtoz adabiyotimizda asosiy o'rin egallab kelayotgan "Bahrom va Gulandom" dostoni o'sha davr yozma dostonchiligini bir xazina bilan boyitdi.

O'zbek dostonchiligi asrlar davomida rivojlanib, kamol topib, shakli rang-baranglashib bordi. O'rxun-Enasoy yozuvlarida, "Avesto"da, "Devonu lug'otit turk" dagi qadimgi doston parchalarida, turkiy xalqlar mulki bo'lmish "Kitobi dodam Qo'rqu"da va ayniqsa, "Alpomish", "Go'ro'g'li" turkum dostonlarida o'zbek dostonchiligining taraqqiyot yo'llari, davrlarini ko'rish mumkin. Biroq bularning barchasi og'zaki ijod namunalari bo'lib, yozma dostonchilikning paydo bo'lishi ildizlari o'rta asrlarga borib taqaladi. Mutaxassislar fikricha, X—XII asrlar turkiy til va adabiyot rivojida g'oyat muhim davr bo'lgan. O'zbek millatining har xil elatlar bilan birlashib, yaxlit shakllanishi davri bo'lgani bois, ko'p sohalar qatori adabiyotda ham tub burilishlar, ilgari siljishlar kuzatilgan. Xuddi shu davrda mumtoz adabiyotimizning eng sara asarlari paydo bo'lgan. Masalan, bu davrda yozilib, bizga qadar yetib kelgan asarlarlardan muhimlari: "Qutadg'u bilig", "Devon-u lug'otit turk", "Kitobi javohir al-nahv fi-l-lug'otit turk", "Al-idrok lil-lisan at-turk", "Bil lug'atil mushtaq fi-l-lug'atit turk va-l-qipchoq", "Muqaddimatul adab", "Al-af'ol fi-l-lisbnut turk" va shu kabi asarlar bo'lib, orasida yozma dostonlarning ham o'rin olgani dostonchilik tarixining ildizlaridan darak beradi. (U. Qo'ziyev, 2016).

Dostonchilik taraqqiyoti haqida so'z ketganda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari haqida to'xtalish joiz. Chunki bu asar orqali ijodkor nafaqqat o'z davri, balki undan keyingi va hozirgi zamon uchun ham ibratli fikrlarni bildirib keta olgan. Yana shu davr manbalaridan biri "Shohnoma" dostoni ham haligacha yozma dostonlarning eng sarasi hisoblanadi. Bu asar fors-tojik adabiy tilining shakllanishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Keyinchalik dostonchilikning rivojlanishi o'lkamizda temuriylar davriga kelib jonlanadi. Bu davrda yashab ijod qilgan mumtoz adabiyotimiz poydevori asoschilaridan biri Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan "Xamsa" o'zbek dostonchiligi tarixida yuksak cho'qqi bo'ldi. "Xamsa"da, Gegel iborasi bilan aytganda, "dunyoning qahramonlik holati"ni tasvirlab berish holati kuchli, uning falsafiy-axloqiy mazmuni chuqur bo'lib, unda shaxs barkamolligi, fozil inson va adolatli jamiyat targ'ib etilgan, yaxshilik va yomonlik ildizlari qidirilib, insonni komillikka tomon yo'naltirgan.

Navoiy davridan keyin ko‘plab ijodkorlar doston janrida samarali ijod qilishdi. Xususan, Durbek, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazmiy va hokazo. XVII— XVIII asrlarda yashab, ijod qilgan Boborahim Mashrab, Turdi Farog‘iy, So‘fi Olloyor, Abulg‘oziy, Sobir Sayqaliy, Umar Boqiy, Pahlavonquli Ravnaq, Muhammadniyoz Nishotiy, Xojanazar Huvaydo, Nurmuhammad Andalib, Munis Xorazmiy, Gulxaniy, Amiriy, Uvaysiy, Nodira, Mujrim-Obid, Maxmur, Shavqiy, Ogahiy kabi ko‘zga ko‘ringan qalam sohiblari ham ushbu sohaga birmuncha hissalarini qoshganlar. Shular qatoriga Sobir Sayqaliyning ham qo‘shilishi o‘sha davr yozma dostonchiligida sezilarli o‘rni bor ekanini anglatadi.

“Bahrom va Gulandom” dostoni orqali shoir xalq orasida mavjud bo‘lgan voqealarni xalqqa yanada chiroyli va ta’sirchan qilib qaytarib beradi. Bunda u turli badiiy tasvir vositalari, mubolag‘a, mukammal kompozitsiya, umuman, olganda, badiiy mahoratini ishlatadi. Sayqaliy dostonni hayotiy voqealar, original epizodlar, milliy-an‘anaviy lavhalar, she’riy muqaddima, individual-psixologik tasvir obyektlari bilan boyitadi. (Orzibekov, 2006)

Doston o‘zbek xalq og‘zaki ijodida ko‘p uchraydigan farzandsizlik motivi bilan boshlanadi. Bunda shoir voqealar rivojiga Rum podshohining befarzandligi, farzand dog‘ida ko‘p qiynalishi, yoshi qirqdan oshganda Tangri unga farzand ato etishi va uni Bahrom deb atashi kabi boshlanma bilan kirib keladi. Odatda, xalq og‘zaki ijodidagi Bahrom yetuk shaxs bo‘lib asarga kirib kelardi, bu asarda esa uning dunyoga kelib, nihoyatda oqil va dono bo‘lib yetishishini mufassal tasvirlangan. (Orzibekov, 2006). Bir kuni podshoh o‘g‘liga taxtni taklif qiladi, Bahrom esa unamaydi, ov bilan mashg‘ul bo‘ladi. Ushbu motiv ham folklor namunalarida yetarlicha topiladi. Buning asosiy sababi o‘zbek mintalitetida farzand otasining mol-mulkiga o‘ch bo‘lmasligi va barcha narsasiga o‘z kuchi va bilimi bilan erishish istagi mavjud bo‘lishi zarur va bu, albatta, dostonlarda aks etmay qolmaydi. Zero, dostonlar xalq tomonidan yaratilgach, ijodkor xalq ular orqali o‘z maqsadlari, orzu-istaklari, his-tuyg‘ularini ifodalaydi.

Ovlaridan birida kiyikning ortidan quvib, tasodifan bir bog‘ga kirib qolishi va u yerda Chin malikasi Gulandomning suratini ko‘rib, ko‘ngli tushib qolishi ham xalq og‘zaki ijodida ko‘plab uchraydigan sayyor tasvir deyishimiz mumkin. Shu taxlit Bahrom Chin safariga otlanadi. Uning sarguzashtlari shu yerdan boshlanadi. Yo‘lda dev va parilar shohi Sayfur ismli bahodirning hududiga borib qoladi va unga yaxshi munosabatda bo‘lmaganliklari uchun Sayfur va uning beshta og‘a-inilari bilan kurash tushib ularni taslim qiladi. Sertakalluflik bilan kutib olgan Sarvosoning iltimosiga ko‘ra og‘alarini ozod qiladi. Bahrom Sayfurning sevgilisi Ruhafzoni dev Afru qo‘lidan qutqarib ham oladi. Shahzoda yana Chin sari yo‘lga tushadi. Chin eliga yetib borgach, karvonsaroyga tushib, mamlakat ahvoli haqida so‘roqlaydi. Saroybon bu mamlakat Chin ekanligini,

unda Gulandom degan malika borligini, qizning ishqida juda ko‘p shahzodalarning halok bo‘lib ketganligini, hozir malikani so‘rab Behzod degan shahzoda Chinga hujum qilayotganligini aytadi. Bahrom Fag‘fur (Chin xoqoni) va Behzod qo‘shinlarining urushini bir kun kuzatadi. To‘rtinchi kuni esa, Sayfurni yordamga chaqiradi. Bir kechaning o‘zida Behzod qo‘shini qirib tashlanadi. Lekin Fag‘fur va uning yaqinlari Bahromni topolmaydilar. Bu orada Bahrom Gulandom qasrining atrofida yashab yuradi. Gulandomning har yili navro‘z vaqtida kaniziga lagan berib, yurt orasiga yuborishi va har kishi shu laganga o‘zi ravo ko‘rgan narsasini tashlashi, sezgan bo‘lsangiz, “Ravshan” dostonidagi Zulxumorni ko‘rgani kelganlar bir lagan tilla ko‘rmana berishi voqeasiga juda yaqin. Ma’lum bo‘lganidek, Sayqaliy dostoni syujeti xalq og‘zaki ijodining qimmatli manbalari bilan to‘yintirilgan. Gulandomning bu galgi “ovi”da Bahromning uzugi ilinadi va u kanizidan Bahromdan xabar olishini so‘raydi va uni o‘ziga oshiqqligini bilib, jahli chiqadi, biroq Bahromni o‘zini ko‘rgandan so‘ng unga oshiq bo‘lib qoladi.

Rum shohi dom-daraksiz ketgan farzandi dog‘ida kuyib, uni axtarib yo‘lga chiqadi. Shohning vaziri Dastur juda ko‘p lashkar bilan Chin yurtiga yetib boradi va xoqonga Rum shohining nomasini topshiradi. Har tomonda Bahromni izlash boshlab yuboriladi. Shu orada, Behzodning qasosini talab qilib Chinga No‘shod hujum boshlaydi. Bahrom Sayfur bilan birga No‘shodni ham yengadi. Dastur Bahrom nomidan Fag‘furning oldiga sovchilikka boradi. Gulandomning oldiga esa, Ruhafzo bilan Sarvoso boradi. Gulandomdan rozilik olingach, katta to‘y-tomosha o‘tkaziladi. Fag‘furning roziligi bilan Bahrom malikani olib Rum shahriga jo‘nab ketadi. Bahromning ota-onasi o‘z farzandini va yangi kelinni ko‘rib nihoyatda quvonadilar. Bahrom shuncha vaqt dom-daraksiz ketganligi va ularni xavotirga qo‘ygani uchun otasidan uzr so‘raydi. Shu tariqa, asar nihoyalanadi.

Dostonning qisqacha syujetidan ko‘rinib turibdiki, Bahromning har jihatdan erkin va yetuk qilib tasvirlanishi asarning umumiy maqsadi va yo‘nalishini belgilab bergan, ya‘ni syujet Bahrom bilan harakatlanib, u bilan takomillashib boradi. Asar boshida yuzaga chiqqan tugun – Bahromning Diloromga sevgisi yechimini topgunga qadar voqealar rivoji qahramonlik ruhida, sevgini ulug‘lash asosida qurilgan bo‘lib, bunda Bahrom butunlay salbiy xislatlardan xoli inson sifatida gavdalanadi. Asarda keskin konfliktning yo‘qligi ham yozuvchi o‘z qahramonini ayaganidan, asarni to‘laligicha yengil yozishni maqsad qilganidan bo‘lishi mumkinligi sir emas.

Dostonning didaktikasi otaning o‘g‘ilga nasihatida va Bahromning bunga doim amal qilib yurishida o‘z bo‘y-bastini ko‘rsatgan. Taxtni taklif qilganida rad qilgan o‘g‘liga nisbatan mehri jo‘shib ketgan, podshoh o‘g‘liga yana nasihatlar qiladi:

*Adolatlig' raiyatparvar o'lg'il,
Ki to xalqi jahonga sarvar o'lg'il.
Ki miskinlarning arzin anglag'il boz,
Asirlami yana qilg'il sarafroz
Tarahhum qil yetimlar holiga sen,
Amal qil yaxshilar a'moliga sen.
Munivvat birla baxshishni shior et,
Hamisha yaxshilikni ixtiyor et.
Ki aql, tadbir birlan aylag'il kor,
Bularni bil, bo'lur har qayda darkor: (Sayqaliy, 1960, 24)*

Otaning o'g'liga nasihat qilishi deyarli barcha xalq dostonlaridan ham o'rin olgan, xususan, "Ravshan" dostonida o'g'lini o'zga yurtga jo'natayotgan Hasanxonning bergan pand-nasihatlarini olaylik:

*Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot!
Nasihatim yod qilib ol, yolg'izim,
Yolg'iz yursa, chang chiqarmas yaxshi ot (Ergash Jumanbulbul o'g'li, 1941)*

Ko'rinib turganidek, har ikkala dostonida ham bir xil holat, ya'ni otaning o'g'ilga nasihati berilgan. O'zbek mentalitetida, umuman, islom dinida farzand u o'g'il bo'ladimi yoki qizmi, har qanday holatda ham, hatto, qirq-ellik yoshlarida ham otasi oldida yerga qarab turishi, uning nasihatlarini qulog'iga ilishi qon-qoniga singib ketgan holatdir. German sharqshunos, tilshunos olimi Herman Vamberi o'zbek atamasiga ta'rif berayotganda shunday deydi:

"...O'zbeklarning oilaviy munosabatlarini asl namuna deb hisoblasa bo'ladi. Ko'p xotinlilik faqat hukmronlarga xos va Xivada Buxoro va Qo'qonga nisbatan ancha kamroq uchraydi. O'zbeklarning o'z xotiniga munosabati tojik va sartlarga nisbatan ancha yaxshiroq, shunisi juda ta'sirliki, o'rta yoshlarga borib qolgan farzandlar o'z ota-onalariga juda hurmat va ehtiromli bo'lishadi. O'zi 30 yoki 40 yoshlarga borib qolgan o'g'il otasining bir qarashidayoq cho'chib ketadi va hech qachon otasi bor paytda chilim chekmaydi, birinchi o'tirmaydi va birinchi gapirmaydi..." (1885 yil). Herman Vamberi boshqa millat vakili bo'la turib anglagan haqiqatni badiiy asarlarimizda ham aks etishi tabiiy hol, albatta.

Shu va shu kabi urf-odatlarimiz va an'analarimizni o'z ichiga olgan "Bahrom va Gulandom" dostoni Sayqaliy ijodini va o'sha davr yozma dostonchiligini eng baland cho'qqilarga olib chiqa olgan, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdurahmonov, A. Turkiy adabiyotning qadimiy qatlamlari. III qism. Xurshid Davron kutubxonasi.
Boboyev, T.(2002). Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti

- Jumanbulbul o'g'li., E. (1941) Ravshan. – Toshkent
- Husayniy, A. (1981). Badoyi'us-sanoyi. Forschadan Alibek Rustamov tarjimai. – Toshkent: G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Vamberi, H. (1885). «Turkiy xalq», Leypsig. Shu asarning «O'zbeklar» deb nomlangan qismidan
- Sayqaliy. Bahrom va Gulandom. – Toshkent: Fan nashriyoti.
- Ulug'ov, A. (2017). Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G'afur Gulom.
- Orzibekov, R. (2006). O'zbek adabiyoti tarixi. – T., O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

HOFIZ XORAZMIY SHE'RIYATIDA SOMATIZMLARNING BADIY IFODASI

*Turayeva Maftuna Tolibjon qizi,
BuxDU, O'TA 3-kurs talabasi
tmaftuna933@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof., Zilola Amonova Qodirovna

Annotatsiya. Maqolada XIV asr ikkinchi yarmi XV asr o'rtalarigacha yashab ijod qilgan Sharq she'riyatining buyuk mutafakkiri Xoja Shamsiddin Muhammad Hofiz Xorazmiyning g'azallaridan parchalar tahlil qilingan. Shoir g'azallarida ta'rif va tavsif etiladigan yorning turli uzvlari ya'ni somatik birliklarning o'ziga xos tasvirlariga urg'u qaratilgan. Tahlil jarayonida ijodkorning ma'shuqa portretini gavdalantirib berishdagi betakror ifodalar yaratgani, Hofizona so'z qo'llash mahorati tahlil qilinadi va fikr-mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: yuz, zulf, lab, ko'z, xol, qad, bel, Bilol

Abstract. The article analyzes excerpts from the ghazals of Khoja Shamsiddin Muhammad Hafiz Khorazmi, a great thinker of Eastern poetry who lived from the second half of the 14th century until the middle of the 15th century. In the poet's ghazals, emphasis is placed on the specific images of various parts of the body, that is, somatic units, which are described and described. In the course of the analysis, the creation of unique similes of the creator in embodying the portrait of the lover, the skill of using Hofizona's words are analyzed and opinions are discussed.

Keywords: face, zulf, lip, eye, mole, waist, waist, Bilal

Hofiz Xorazmiy–o'tkir zehnli, fasohati, she'riy qobiliyati yuksak ijodkor. Hofiz Xorazmiy she'riyati tuyg'ular va fikrlarning yetukligi, tabiiyligi, favqulodda go'zal va ta'sirchanligi, so'z ma'nolarining kamalakdek tovlanishi bilan o'ziga xos ajralib turadi. “Hofizning gumanistik g'oyalar va haqiqiy insoniy tuyg'ularni tarannum etuvchi g'azaliyotidan hamisha barhayot nafasat chashmasidan ham Sharq, G'arbdagi qanchadan qancha ulkan shoirlar bahramand bo'lganlar” (Sulaymonov, Hofiz Xorazmiy,3). Darhaqiqat, adibning ko'pgina g'azallari oshiqona ruhda. Shu bilan birga, Hofiz Devonida falsafiy, orifona, tasavvufiy ruhdagi g'azallar ham talaygina. Xususan, shoir devonidagi birinchi g'azalning o'ziyoq fikrimizni tasdiqlaydi. Ushbu baytda haqiqat mulkida

sardor bo‘lishni istasang, alif yanglig‘ yakka-yu yagona bo‘lgan Parvardigorga chin muhabbat qo‘ygin,-deya ta‘kidlanadi:

*Tilar bo‘lsang haqiqat mulkida sardor bo‘lmaqliq,
Alif yanglig‘ bo‘la ko‘rgil muhabbat lavhida yakto* (Hofiz Xorazmiy, 2:21).

Baytning ikkinchi misrasida esa muhabbatning yuksakligi, uning yakuniy va abadiy ekanligiga ishora qilinadi. Shuningdek, Hofizning oshiqona ruhdagi g‘azallarida ma‘shuqa uzvlarining ta‘riflari keltirilib, somatik birliklar o‘zgacha tashbihlar bilan jilolantiriladi.

Quyida keltirilgan baytda ma‘shuqaning *jamoli* tavsiflanadi.

*Ul orazi jabinni qachonkim ochar esa,
Bólur xijil yuzindin aning mehr-moh ila* (Hofiz Xorazmiy, 2:23).

Keltirilgan baytda orzu va chinakam sevgi, insonni haqiqatan anglash va tushunishning nozik jihatlari tasvirlanadi. Dastlabgi misrada "orazi jabin" izofali birikmasi qo‘llangan bo‘lib, ma‘no ko‘chishining sinekdoxa (*turiga ko‘ra qism orqali butun*) usuli qo‘llanilgan. "Jabin"-peshona ma‘nosini anglatga, peshona birligi bilan ma‘shuqaning butun yuzi nazarda tutilgan.–Ul orazini qachonki ochmoqchi bo‘lsa, uning latofatidan osmondagi oy ham xijolatda bo‘ladi. Ko‘ryapmizki, ma‘shuqaning husni oyni uyaltiradigan darajada porloq. Umuman olganda, ko‘pgina shoirlar ijodida ma‘shuqa yuzining oyga o‘xshatilishi an‘ana tusini olgan. Biroq bu an‘anaviy tasvir Hofiz Xorazmiy qalamida *o‘zgacha tashbih, sifatlashlar* orqali tarannum etilgan.

Oshiqona ruhdagi g‘azalning navbatdagi baytida ma‘shuqaning *yuzi va lablarining* ta‘rifi keltiriladi:

*Davr-i yuzungda saning mehru qamardur paydo,
Lab-i la'lingda taqi shahdu shakardur paydo* (Hofiz Xorazmiy, 2:23).

-Sening yuzingda ham quyosh, ham oyning muhabbati nur sochadi, la‘ldek qip-qizil lablaringda esa shakarning ta‘mi paydo bo‘ldi. Bu misralarda shoir yor yuzidagi yorqinlikni va lablaridagi shirinlikni tasvirlab, uning go‘zalligini olamga tenglashtiradi. Labning qizilligi jihatidan “la’l” deb ifodalash orqali “*istiora*” san‘ati hosil bo‘lgan. Yor yuzlarining qizilligi yoki chehrasi ochiq-"istarasi issiq" ekanligi bois uni quyoshga, oydek tiniq, porloq ekanligi jihatdan to‘lin oyga *tashbih* qilingan.

Hofiz Xorazmiy labning an‘anaviy qizilligi, shirin sifatlaridan tashqari, yor lablarining *so‘zamolligini* ham quyidagi misrada bayon etadi:

*Nisbat etman la'lina tóti-yi shakarxonikim,
Nisbati yo‘qdur aning tóti-yi shakarxo bila.*

Dastlabgi misrada oshiq yorining la'lini to'ti-yu shakarga nisbat etadi, keyingi misrada esa fikridan qaytib, uning lablari to'tiga ham, shirin muomalalar ichra shakarga ham nisbati yo'qdir,- deydi. Baytdan anglashilyaptiki, mahbuba oshiqqa shirin muomala qilgan, unga rahm qilgan. Mana shu suhbatda esa oshiq yorining xushmuomala (*shakarxo*) hamda gapda chechan (*nisbati yo'q to'ti*) ekanligini oshiq payqagan.

Quyida keltirilgan baytda oshiqning ruhiy holatini qalamga olinadi. Bu sitamlarga ma'shuqa lablarining xayoli sababchi bo'lgan. Shu bois, uning ko'zlaridan yosh emas, qon oqayotganligini shoir mubolag'aning haddi a'losida ifodalaydi:

*Dam-badam la'li xayoli birla ko'zdin qon oqar,
Andayinkim, suvdin oqsa to'lu Jayhun lab bila* (Hofiz Xorazmiy, 2:29).

Ikkinchi misrada "*andayinkim, suvdin oqsa to'lu Jayhun lab bila*" deganda, Jayhun daryosi singari inson his-tuyg'ularining ham cheksiz va kengligini tasvirlaydi.

Hofiz Xorazmiy ijodida *astronomik elementlar* ifodasining ma'shuqa uzvlarini yoritish uchun xizmat qilganini ham ko'rishimiz mumkin:

*Yuzi birla zulfining aksi ko'zumga tushgali,
Zuhra doim burj-i obiyda erur aqrab bila* (Hofiz Xorazmiy, 2:29).

Baytda *tamsil* san'ati qo'llangani bois, ikkinchi misradan tahlil qilamiz. Zuhra yulduzi burjning eng yuksak makonida yashaydi, u Aqrab burji bilan bog'lanadi. Ya'ni yulduzlararo aloqaning ma'nolarini ifodalaydi. Birinchi misrada esa yor yuzining aksi ko'zga tushishi esa o'sha yulduz sababchi bo'lganligini tasvirlaydi. E'tibor qaratadigan bo'lsak, Zuhra yulduzlar orasida eng yorqinlarda biri bo'lganligiga ham urg'u qaratilgan. Burjlar orasida Zuhra eng yuqorida porlasa, yor jamoli ham yuqoridan o'rin olganligini dalillab beradi. Ma'shuqa zulflarining qayrilma ekanligi chayonning gajak dumlari bilan tashqi o'xshashlik hosil qilgan. Yuzni Zuhraga qiyoslash *tashbihi muzmar* san'atining yorqin namunasidir.

Oshiqona g'azallarda ko'zga tashlanib turadigan yana bir jihat–*hijron motividir*. Boisi, oshiqona g'azallarining lirik qahramoni ishq iztiroblarida toblangan shaxs–chinakam oshiq holatida tasvirlanadi. U goh o'z ma'shuqasidan mamnun, gohida esa uning harakatlarini bevafoqlikka yo'yib, undan noliydi. U yorning portretini chizib, o'z ahvol–u ruhiyatini ham turli bo'yoqlarda kuylaydi:

*Yuzini ko'rib fig'on cheksaman, ul ayb emas,
Chunki qilur gul ko'rub bulbul-i nolon navo.*

Mazkur baytda yor vasliga yeta olmagan oshiqning dil iztiroblari, ruh to'lg'onishlari, hijron azoblari bayon etilgan. Lekin bu hislarning tabiiy hamda zarur ekanligini ta'kidlaydi. Chunki ma'shuqaning tengsiz chiroyini ko'rgach, oshiq hayratdan fig'on chekar ekan va bu menga ayb

emas,-deydi. Shoir keyingi misrada *husni ta'lil* vositasida bunga dalilni topa oladi. Bog'da bulbulning nola urib navo qilishiga uning o'sha chamanda gulning chiroyidan sarmast bo'lib yig'lagani, gul chiroyidan iztirob olishining tabiiyligini anglatadi. Yor yuzlarini gulga, o'zini esa bulbulga tenglashtirishi "*tashbih*" (*tashbihi muzmar*)ni hosil qilgan.

Mumtoz g'azallarda yor og'zini kishi ko'ra olmaydigan darajada kichik ekanligi, belining ham qildek ingichka deb tasvirlanishi an'ana bo'lib kelgan. Mazkur parchada mana shu xususiyat ta'kidlanadi:

*Beliyu og'zingniki kishi ko'rgani yo'q hech, vale,
G'aybning olamidan ramzu xabardur paydo.*

Ushbu baytda majoziy ishq–muhabbat mavzularidan tashqari, *irfoniy ma'nolar* ifodalanganligini ham sezamiz. Majoziy ma'noda oshiq yorining beli ingichka, og'zi ham kishi ko'ra olmaydigan darajada kichkina ekanligini ta'kidlab, *mubolag'a* qiladi. Baytning botiniy sirlarini ham kashf etgach, haqiqiy mohiyat a'yonlashadi. Ya'ni, og'iz va belni ko'ra olmaslik, bizga yo'qlik olamidan xabar beradi. Bu imtihon dunyoda yashab, Uning borligiga imon keltirib, lekin bandalari Uni ko'z bilan ko'ra olishga ojiz ekanligi eslatiladi. Ikkinchi misrada xuddi shuning uchun shoir axborotida savol ohangi mavjud. Axir, u bor bo'la turib, ko'ra olmaslilik "*G'aybning olamidan ramzu xabardur paydo*". Baytdan umumiy xulosa shuki, ma'shuqa siymosida Haq nurining ifodalanishligi yoritib berilgan.

Mumtoz adabiyotda "*o'likni tirgizish*" ifodasi Iso alayhissalomning mo'jizalariga asoslanadi. Qur'oni Karimda nomlari zikr etilgan Iso Masih o'z nafaslari bilan o'liklarni tirgiza olganliklari bois she'riyatda ma'shuqa lablari jonbaxshlik jihatidan Iso payg'ambar nafaslari bilan qiyoslanadi. Quyidagi baytda mana shu ifoda ta'kidlanadi:

*Labindin topsaman jonni ajabkim,
Berur o'lganga jon anfos-i Iso.*

Hofiz Xorazmiy ma'shuqa uzvlarini ta'riflashda uning *qad-qomatini* alif harfiga qiyoslaydi:

*Alif qomatini ko'rgali sarv-i ozod,
Banda-yi jon birla bo'lub shaklina bo'ldi hayron.*

Yorning alifdek tik qomatini oshiq ko'rgach, jismoniy va ruhiy holati bilan yuzlashadi, o'zligini tushunishga intiladi ("*bandayi jon birla bo'lub shaklina bo'ldi hayron*"). Yorning tik qomati "*tashbih*"ni yuzaga keltirgan.

Ma'shuqa tasvirining jozibali ifodasi uchun Xorazmiy *ko'z timsoliga* ham murojaat qiladi. Ko'zning *qoraligi* bilan birga uning *jodu va sohir* sirlariga ham urg'u qaratadi:

*Qaro ko'zung erur jodu-yi fatton,
Kamand-i zulfung erur anbarafshon.*

Baytning ikkinchi misrasida oshiqni sirtmog'iga olgan zulflarning *anbar hidliligi* tavsif etilgan.

Quyida keltirilgan baytda ma'shuqaning jannat misol oraziga yanada ko'rk bag'ishlagan *xol* uzvi ta'riflanadi.

*Yuzungning uzra xol yarashsa emas,
Chun xush ko'rundi ravza-yi rizvonda ham Bilol.*

Baytda shoir yuzdagi xolning tabiiy chiroyliligini ta'kidlaydi, chunki bular inson ichki dunyosining aksidir. Bilol (*islom tarixidagi mashhur sahoba*)ning ichki olami pokligi va qalb go'zalligining tashqi ko'rinishiga qanday ta'sir qilganini ko'rsatadi. Uning sadosi ham jannat bog'ida xush ko'rinadi. Bilamizki, payg'ambarimiz Muhammad sollallohi alayhi vasallamning sahobalaridan biri bo'lgan Bilol roziyallohu anhuning juda ham yoqimli ovozlari bo'lgan. Har namoz vaqti kirganda sahobalarning turli takliflari orasidan payg'ambarimiz "vaqti namoz, vaqti namoz" da'vatini ma'qullaydilar. "*Bu kalimalarni Bilolga o'rgatgil, ul sendin ko'ra unlikroqdur(tovushu balandroq)*—deydilar (Sog'unij."Tarixi Muhammadiy", 79). Bilol r.a payg'ambarimizga eng yaqin kishi bo'lib, xushovoz muazzin hamda jannatga kirishligi kafolat berilgan bandalardan edi. Baytda yorning jamoli muqaddas ravza bilan tenglashtirilgan bo'lsa, undagi xol uzvi ravzada eng muhim órin tutuvchi tilovat sadolaridek, yorning yuzida ham ana shunday munosib joylashgaligiga alohida e'tibor qaratilgan. Ravza, rizvon, Bilol so'zlari *tanosub* hamda muqaddas tushunchalar sifatida *talmehni* hosil qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Hofiz Xorazmiy fors-tojik adabiyoti xazinasida ózining lirikasi bilan betakror asarlar yaratdi. Bugungi kunda ham shoirning ijod namunalari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan órganalib kelinayotganligi yozuvchining teran tafakkur, ilohiyot sirlarini puxta egallaganligidan dalolat beradi. Adib yor portretini tasvirlab berishda o'ziga xos badiiy tasvirlar yaratibgina qolmay, ularni nozik ifodalar, betakror ramziy timsollarda gavdalantirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hofiz Xorazmiy. (1981). "*Devon*" 1-kitob.—Toshkent: O'zbekiston KP Markaziy Komitetining nashriyoti.

Hofiz Xorazmiy. (1981). "*Devon*" 2-kitob.—Toshkent: O'zbekiston KP Markaziy Komitetining nashriyoti.

Alixonto'ra Sog'unij. (2007) "*Tarixi Muhammadiy*".www.ziyouz.com kutubxonasi

Hamid Sulaymonov. (1981). *Hofiz Xorazmiy "Devon", 1-kitob*. Hamid Sulaymonov, Fozila Sulaymonova tahriri ostida . O'zbekiston KP Markaziy Komitetining nashriyoti.

Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchilar:P.Shamsiyev va S.Ibrohimov. Toshkent:G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЛИРИКАСЫ: АДАМГЕРШІЛІК ПЕН РУХАНИ ІЗДЕНІСТЕР

Хамракулова Жасмина Адилхан қызы,
ШМПУ ҚТА 24/1 1-курс студенті.
xamrakulovajasmina13@gmail.com

Ғылыми жетекшісі: (PhD) Жандос Байзақов

Аннотация: Бұл мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық лирикасындағы негізгі идеялар, оның адамгершілік пен рухани ізденістерге деген көзқарасы талданады. Автордың поэзиясындағы терең философиялық ойлар, әсіресе, жан, өмір, өлім, ар-ұждан, әділдік және махаббат ұғымдары арқылы беріледі. Мақалада Шәкәрімнің шығармашылығы арқылы қазақ философиясының ұлттық ерекшеліктері ашылады, оның адам және қоғам жайлы ойларының заманауи философиялық идеялармен үндес келетіні көрсетіледі. Шәкәрімнің өлеңдеріндегі философиялық тұжырымдар оқырманды өзіндік рухани ізденістерге жетелейді, сондықтан бұл мақала ақынның ішкі әлемін түсінуге талпынатын оқырмандар үшін маңызды болмақ.

Кілтті сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, философиялық лирика, қазақ әдебиеті, адамгершілік, рухани ізденіс, жан, ар-ұждан, әділдік, ұлттық философия.

Abstract: This article examines the core ideas in Shakarim Kudaiberdyuly's philosophical lyricism, focusing on his perspectives on morality and spiritual exploration. The deep philosophical thoughts in his poetry, particularly those on the soul, life, death, conscience, justice, and love, are highlighted. Through Shakarim's works, the article explores the distinctive features of Kazakh philosophy, demonstrating how his thoughts on humanity and society resonate with contemporary philosophical ideas. The philosophical insights in Shakarim's poetry lead readers toward personal spiritual journeys, making this article essential for those seeking to understand the poet's inner world.

Keywords: Shakarim Kudaiberdyuly, philosophical lyricism, Kazakh literature, morality, spiritual exploration, soul, conscience, justice, national philosophy.

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақ әдебиетіндегі аса көрнекті тұлғалардың бірі, оның шығармашылығы терең философиялық мазмұнымен ерекшеленеді. Шәкәрімнің өлеңдері адамгершілік пен рухани ізденістердің бастауын аңғартады, оның ішінде адам өмірі, ар-ұждан, әділдік, махаббат, жан және рухани даму мәселелері айқын көрініс табады. Бұл мақалада Шәкәрімнің философиялық лирикасының негізгі идеялары қарастырылып, оның адамгершілік пен рухани құндылықтарға көзқарасы ашып көрсетіледі.

Шәкәрімнің шығармашылығы Абай Құнанбайұлының әсерімен қалыптасып, өзіндік ерекшелігімен тереңдей түсті. Абай сияқты ол да адамдық мәселелерге баса назар аударып, философиялық ойларды жырлады. Алайда, Шәкәрімнің көзқарастары мен рухани ізденістері оған тән ерекше бағыттарымен ерекшеленеді. Шәкәрім адам баласының жан-дүниесіне,

оның ішкі тазалығы мен әділдікке ұмтылуына үлкен мән береді. Ол үшін ең маңыздысы – адамның ар-ұжданы мен адамгершілігі.

Негізгі философиялық ұғымдар: жан, ар-ұждан, әділдік, махаббат

1.Жан және ар-ұждан. Шәкәрім философиясында жанның құндылығы ерекше орын алады. Оның өлеңдерінде адам жанының мәңгілігі, тазалығы және рухани биіктігі туралы терең ойлар айтылады. Мысалы, «Ар ілімі» атты өлеңінде жан мен ардың, адамдық құндылықтардың ажырамас екенін көрсетеді. Шәкәрім жанды рухани жетілу мен ішкі ізденіс арқылы дамытуға шақырады. Бұл ұғымдар оның көптеген шығармаларында кездесіп, адамды өзін-өзі тануға, ар тазалығын сақтауға шақырады.

Әділдік және адамгершілік. Шәкәрім әділдік пен адамгершілікті басты адамдық қасиеттер ретінде көтереді. Ол өз өлеңдерінде әділдіктің тек сыртқы қасиет қана емес, адамның ішкі еркіндігімен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Мысалы, оның «Адамдық борышың» өлеңінде әділдік, адалдық, мейірімділікке шақыру идеялары айқын көрінеді. Шәкәрімнің бұл тұжырымдары адамның қоғам алдындағы борышын, әділдік пен адамгершілік қасиеттерін ұстанудың маңыздылығын айшықтайды. Осы тұрғыда оның шығармашылығы тек әдеби емес, философиялық және этикалық құндылықтар ретінде де бағаланады.

Махаббат және рухани ізденіс. Шәкәрім махаббат ұғымына үлкен философиялық мағына береді. Оның түсінігінде махаббат – бұл адамның ішкі әлемінің кемелдігіне жетелейтін рухани күш. Мысалы, «Махаббат пен жарастық» өлеңінде махаббаттың шынайы сезім ғана емес, рухани биік мақсат екенін, адамды жамандықтан сақтайтынын жырлайды. Махаббат арқылы Шәкәрім әр адамды жан-дүниесін тазартуға, жақсылыққа ұмтылуға жетелейді. Бұл ұғым оның рухани ізденістерінің маңызды құралы болып табылады және оқырманды да осы рухани жолға үндейді.

Шәкәрім және әлем әдебиеті. Абайдың әдеби мектебінен тәлім алған Құдайбердіұлы ұстазының қазақ халқын әлемдік мәдениет үлгілерімен таныстыру бағытындағы қызметін жемісті жалғастырды. Шәкәрімнің осы тұрғыдағы еңбегін үш салаға бөліп қарауға болады. Оның бірі ақынның әлем әдебиетінің озық ойлы өкілдерін өз өлеңдерінде насихаттап отыруы десек, екіншісі оның Н. Толстой сияқты заңғар қаламгермен тікелей хат алысып, шығармашылық байланыста жүруі. Үшінші сала- Шәкәрімнің өзге елдер әдебиетінің үлгілі шығармаларын қазақшаға аударуы.

Шәкәрімнің философиялық ойлары тек өз дәуірі үшін ғана емес, қазіргі заман үшін де өзекті. Оның өлеңдерінде қарастырылған өмір мен өлім, адам мен қоғам, рухани ізденіс мәселелері бүгінгі күннің де адамын ойландыратын маңызды тақырыптар болып отыр.

Шәкәрімнің бұл бағыттағы шығармалары гуманистік және жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделгендіктен, оның идеялары уақыт пен кеңістіктен тыс маңызын жоғалтпайды. Оның шығармаларындағы ізгілікке, әділеттілікке, махаббат пен рухани биіктікке шақыру – қазіргі заманның да басты мұраттарымен үндеседі.

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық лирикасы – қазақ әдебиетінің терең рухани қазынасы. Оның өлеңдеріндегі адамгершілік пен рухани ізденістер оқырманды адам өмірінің мәнін терең түсінуге, өзін-өзі тануға жетелейді. Бұл шығармашылық арқылы Шәкәрім ұлттық философияны дамытуға үлес қосты және өз дәуірінің ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани-адамгершілік ізденістеріне жауап таба білді. Шәкәрімнің шығармалары бүгінгі қоғамның рухани мәселелеріне де жақын, сондықтан оның философиялық лирикасы қазақ әдебиетінің мәңгілік мұрасы ретінде ерекше бағаланады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық лирикасы қазақ әдебиетінің терең әрі мәнді саласы ретінде ерекше маңызға ие. Оның өлеңдері адамзаттық құндылықтарды насихаттап, адамның жан-дүниесін рухани байытуға бағытталған. Шәкәрімнің жан, ар-ұждан, әділдік, махаббат туралы ойлары оқырманды өз болмысын тануға, рухани дамуға және қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінуге жетелейді.

Абайдың әдеби және философиялық мектебінің ізбасары бола отырып, Шәкәрім өзіндік ерекшелігімен қазақ философиясының ұлттық келбетін айқындай алды. Оның әділдік пен адамгершілікке шақыруы, махаббатты рухани құндылық ретінде дәріптеуі қазіргі заманның да өзекті мәселелерімен үндес. Бұл ақынның туындыларының құндылығын одан әрі арттыра түседі. Сонымен қатар, Шәкәрімнің шығармалары қазақ әдебиетінің ғана емес әлемдік философиялық және әдеби дәстүрлердің біртұтас бөлігі болып табылады. Оның аудармашылық қызметі мен өзге елдер әдебиетімен байланысы қазақ халқының мәдениетінің ауқымын кеңейтіп, жаңа биіктерге жетеледі.

Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбектері – адам мен қоғамның рухани үйлесімділігіне арналған мәңгілік мұра. Бұл шығармашылық бүгінгі ұрпаққа да бағыт-бағдар беріп, рухани азық болатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Әбдіғазы Ә. (2013) *Абай және Шәкәрім философиясы: сабақтастық мәселелері*.

Әуезов, М. (1991) *Қазақ әдебиеті тарихы*.

Бектұрғанова, Л. (2009) *Қазақ әдебиетіндегі философиялық лириканың дамуы*. Алматы: Өнер баспасы.

Бөкейхан, Ә. (2005) *Шәкәрім шығармашылығындағы рухани ізденістер*. Алматы: Ана тілі баспасы.

Керімқұлов, М. (2012) *Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірлік философиясы*. Түркістан: Қожа Ахмет Ясауи университетінің баспасы.

Құдайбердіұлы, Шәкәрім. (1988) *Шығармалар жинағы*. Алматы: Ғылым баспасы.

- Мырзахметұлы, М. (2008) *Шәкәрімнің адамгершілік философиясы*. // “Қазақ әдебиеті” журналы.
- Омаров, Т. (2003) *Шәкәрім және қазақ философиясының негіздері*. Алматы: Білім баспасы.
- Қамзабекұлы, Д. (2010) *Қазақ философиясының ерекшеліктері: Шәкәрімнің көзқарасы*. Алматы: Руханият баспасы.
- Сейфуллин, С. (2007) *Қазақ әдебиетінің философиялық мәселелері*. Алматы: Тәуелсіздік баспасы.

XURMO – RAMZ: TALQIN VA TAHLIL

Xayrullayeva Gulasal Anvar qizi
ToshDO‘TAU, O‘TA 2-kurs magistranti
Xayrullayevagulasal28@gmail.com
Ilmiy rahbar: prof Marg‘uba Abdullayeva

Annotatsiya. Ushbu maqolada xurmo detalining qanday ramziy ma’nolarga egaligi ko‘rib chiqilgan. Fikrlarning dalili sifatida Qur’oni karim va hadisi shariflardan namunalar keltirilgan. Mumtoz adabiyotda, jumladan, tasavvuf adabiyotida qanday vazifalarni bajarganiga batafsil to‘xtalib o‘tilgan. Maqolada xurmo detalining kelib chiqishi, qaysi asarlarda uchrashi va genezisi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: xurmo, detal, ramz, ramziylik, poklanish, tasavvuf.

Abstract. This article examines the symbolic meanings of the palm detail. Examples from the Holy Qur'an and hadiths are given as proof of ideas. It has been discussed in detail what tasks it performed in classical literature, including mystical literature. The article describes the origin of the palm detail, in which works it is found and its genesis.

Keywords: palm, detail, symbol, symbolism, purification, mysticism.

Ma’lumki, adabiyotda bir qancha ramziy obrazlar mavjud. Ularning har biri o‘zgacha ramziy ma’nolarga ega. Shular qatorida xurmo obrazi ham adabiyotimizda o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘lib, ko‘plab o‘rinlarda uchraydi.

Dastlab musulmonlarning muqaddas kitobi bo‘lmish Qur’oni karimda xurmo mevasi jannat ne’matlari sifatida zikr etilgan: “*Mevalar, xurmo va anorlar bordir*” (Rahmon, 68). Xurmo Qur’onning 8 o‘rnida yolg‘iz va 12 o‘rinda boshqa mevalar qatorida zikr qilingan.

Payg‘ambarimiz hadislarida ham xurmo detali juda ko‘p o‘rinlarda qo‘llanadi. Xususan, quyidagi hadisi sharif ham fikrimizning yaqqol isbotidir:

Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: “Daraxtlar ichida bir daraxt borki, u barg tashlamaydi va uning misoli musulmonning misoliga o‘xshaydi. Aytingiz-chi, bu qaysi daraxtdir?” – deb so‘radilar. Odamlar o‘z qishloqlaridagi barcha daraxtlarning nomlarini ayta ketdilar. Abdulloh ibn Umar aytadilar: “Ko‘nglimga bu xurmo daraxti bo‘lsa kerak, degan fikr keldi, ammo aytishga uyaldim”. Odamlar: “O‘zingiz aytib bering, yo Rasululloh”, – deyishdi. Rasululloh sollolohu alayhi va sallam: “U xurmo daraxtidir”, – dedilar (Buxoriy, 1991, 18).

Haqiqatan ham, xurmo daraxti mo‘min kishiga mengzaydi, negaki bu daraxt insonlarga faqat manfaat beradi, zarari esa yo‘q. Mo‘min insonlar ham aslida shunday bo‘lishi kerak.

Fors adabiyotida xurmo haqida “Daraxt va xurmo” deb nomlangan munozara yaratilgan bo‘lib, asarda xurmo bilan echki o‘zaro bahsga kirishishadi va ulardan qaysi biri insonga ko‘proq foyda keltirishini isbotlashga harakat qiladilar. Albatta, xurmoning insonlarga foydasi bisyor.

Avvalo, tasavvuf adabiyotida bu detal Ahmad Yassaviy haqidagi rivoyatda keltirilgan bo‘lib, ma‘lum bir ramziylik kasb etadi. Rivoyatda aytilishicha, bir kuni ahli kirom och qolib, Payg‘ambar huzuriga keldilar va bir oz yegulik iltimos qildilar. Payg‘ambarning duosi bilan Jabroil jannatdan bir tovoq xurmo keltirdi. Xurmolardan bir donasi yerga tushdi. Jabroil dediki: “Bu xurmo ummatimdan Ahmad Yassaviy otligbirining nasibasidir”. Payg‘ambarimiz sahobalariga: “Mendan keyin bu omonatni unga kim yetkazgay?” – deb so‘radilar. Sahobalarning hech biri javob bermadi. “Orangizdan birortangiz bu vazifani o‘z zimmangizga oling”, – deb taklif qildilar. Bu vazifani bajarishni Arslonbob o‘z zimmasiga oladi. Hazrati payg‘ambarning duolari bilan Arslonbob uzoq umr ko‘radi va omonatni topshirish uchun bir qancha yurtlarni kezib chiqadi. Yassaviyning otasi vafot etgan yili Turkistonga kelib, payg‘ambarimiz tavsiflagan bolani ko‘radi va unga salom beradi. Salomga alik olgach, bola Arslonbobga qarab: “Bobo, omonatimni bering”, – deb so‘raydi. Arslonbob tasodifan berilgan savoldan shoshib qolib, undan: “Ey valiy, sen buni qaydin bilursan?” – deb so‘raydi. “Alloh bildirdi”, – deb javob beradi bola. Payg‘ambar alayhissalom omonatlarini egasiga topshirgach, Arslonbob Alloh huzuriga rixlat qiladilar (Nodirxon, 2012, 131).

Ushbu rivoyatdan ma‘lum bo‘ladiki, Ahmad Yassaviy o‘ziga xos karomat bilan tug‘ilgan. Quyidagi she‘rda ham aynan mana shu rivoyat o‘z aksini topadi:

*Yetti yoshda Arslon bobom berdim salom,
Haq Mustafo omonatin qildi in‘om.
O‘shal vaqtda ming bir zikrin qildim tamom,
Nafsim o‘lib, lomakong‘a oshdim mano.*

*Xurmo berib, boshim silab, nazar qildi,
Bir fursatda uqbo sari safar qildi.
Alvido, deb bu olamdan guzar qildi,
Maktab borib, qaynab, to‘lib toshdim mano.*

(Yassaviy, 2006, 45)

Tasavvuf adabiyotida xurmo timsoli bir qancha vazifalarni o‘taydi. Xususan, poklanish ramzi, so‘fiyona ma‘rifatga erishish yo‘li sifatida qaraladi.

Nasimxon Rahmonov fikriga ko‘ra xurmo detali dastlab Beruniyning “Mineralogiya” asarida uchraydi: “Bu detal muhim bo‘lgani va sirli mazmun kasb etgani uchun talqin va tahlilga

muhtoj. Yassaviyning hikmatidagi xurmo uning zakiyligi va karomatiga qaratilgan bir timsol bo‘lishi mumkin. Xurmo Payg‘ambar alayhissalomdan meros qolgan ilm-ma‘rifat, din va tasavvuf haqiqatini Arslonbob Ahmadga o‘rgatganiga bir ishoradir. Xurmo dastlab O‘rta Osiyo yozma adabiyotida Beruniyning “Mineralogiya” kitobidan o‘rin olgan hikoyatlar tarkibida uchraydi” (Rahmonov, 2017, 214).

Hikoyatda aytilishicha, bir boy odamga boshqalar u kishini g‘iybat qilgani haqidagi xabarni yetkazishadi. O‘sha odamning kimligini aytib, undan shikoyat qilishadi. Saxovatli boy esa o‘zini g‘iybat qilgan odamga bir oltin tovoqda xurmo yuboradi. Beruniy bu hikoyatida xurmo timsoli orqali poklanish ramziga ishora qilgan. Ya’ni inson turli xil g‘iybat-u bo‘htonlarga parvo qilmasdan, yomonlikka ham yaxshilik bilan javob qaytara olishi lozim.

Ma’lumki, “Mineralogiya” asari qimmatbaho toshlar haqidagi bebaho asar hisoblanadi. Unda turli adabiy janrlar: rivoyat, hikoyat, she’r kabilar ko‘plab o‘rinlarda uchraydi. Asarda xurmo bilan bog‘liq bir nechta rivoyatlar mavjud. Jumladan, quyidagi rivoyatda oltindan qilingan xurmo haqida so‘z boradi:

Qimmatbaho toshlar haqidagi hikoyalardan biri Xuroson hukmdorlarining biriga doir. U Xusravlardan biriga tegishli oltindan quyilgan xurmoni topdi, unga turli qimmatbaho toshlar terilgan edi. Ular xom va pishgan mevalarga o‘xshab shoxlar orasida edilar. U ushbu topilmani Mus’ob ibn az-Zubayr Iroqqa eltdi. U ikki ming dinorga baholandi. U hozir bo‘lganlardan so‘radi: “Bu xurmoga kimni munosib deb hisoblaysiz?” Unga javob berib: “Seni, buni o‘z o‘g‘illaringga qoldir”, – dedilar. U dedi: “Yo‘q, men buni azaldan bizga yordamlashayotgan kishiga beraman, ular uchun u ko‘proq foydali bo‘ladi. Buni Abdulloh ibn Abu Farvaga beringiz”. U buni oldi (Beruniy, 2017, 61). Bu rivoyatda ham xurmo omonat sifatida keltirilgan.

Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida ham xurmo detalidan o‘rinli foydalangan. U o‘zining fikr-mulohazalarini o‘sha davr shoirlarining she’rlari bilan izohlaydi. Asarda shunday she’rlar borki, ularda kishilarning yashash tarzi, holati va kechinmalari tasvirlanadi. Beruniy soxta e’tiqod va butlarga sig‘inishni qattiq qoralaydi. Qalbakilik, ikkiyuzlamachilik va yolg‘onni hamisha tanqid qiladi. Islomgacha yashagan arablar, xususan, Bani Xalifa qabilasi o‘zlariga hays, ya’ni xurmodan sanam yasab olib, o‘sha butga sig‘inishgan. Bir yili qattiq ocharchilik bo‘lib, ochlikka chiday olmagan o‘sha toat-ibodatchilar o‘zlari ibodat qilgan sanamni yeb qo‘yishadi. Bani Tamim qabilasiga mansub bo‘lgan bir hajvgo‘y shoir esa bu voqeani darhol she’rga soladi:

*Bani Xalifa o‘zidagi qadimgi ochlik
Va faqirlikdan o‘z rabbini yeb qo‘ydi.
(Qayumov, 1974, 71)*

Bu she'rdam ham xurmo detali aynan ruhan poklanishga, faqat va faqat Allohga ibodat qilishga ishora qiladi.

Farididdin Attor ham o'zining "Tazkirat ul-avliyo" asarida xurmo detalidan foydalanadi. Xususan, Mansur Xalloy haqidagi rivoyatda ham aynan shu obrazga duch kelamiz:

Mansur Xalloy bir gal to'rt yuz so'fiy bilan birga Bariyaga kirdi. Yo'lda ular ochiqdilar. So'fiylar unga:

– Ey Shayx, biz issiq non bilan pishgan kalla xohlaymiz, – dedilar.

Husayn Mansur ularga:

– O'tiringlar, – dedi. So'fiylar o'tirdilar. Shayx hirqasiga qo'l tiqib, bir pishgan kalla bilan issiq non chiqardi. Uni so'fiylar yedilar.

Yana bir kuni so'fiylar undan xurmo so'radilar. U:

– Meni silkitinglar, – dedi.

So'fiylar uni silkitgan edi, ko'pgina xurmo to'kildi. Husayn Mansur Xalloy bir yog'ochga suyansa, darhol u yog'och xurmo berar edi (Attor, 2013, 451).

Bu uning nihoyatda yuksak karomat sohibi ekanidan, valiyligidan darak beradi.

Mansur Xalloy hayotiga oid keltirilgan hikoyatdagi pishgan kalla va non ham majoziy ma'no ifodalashi bilan bir qatorda, xurmo Yassaviy hikmatidagi xurmoga mazmun va mohiyatan o'xshash, ya'ni so'fiylar Mansur Xalloyni siltaganlari va xurmo to'kilgani – savol-u muhozasalar orqali zakiy zotning betakror ta'limotini, tasavvuf ilmiga oid ma'ruzalarini so'fiylar ishtiyoq bilan tinglaganlarini bildiradi (Rahmonov, 2017, 216).

Ammo xurmo timsoli buyuk mutasavvurlarning hayoti va ta'limotida ramziy ma'nodagina emas, balki moddiy ma'noda ham qo'llanganiga oid dalillar bor. Quyida ulug' mutasavvuf hazrati shayx Malik ibn Dinorning hayotida yuz bergan quyidagi rivoyatga e'tibor beraylik: "Qirq yil Basrada xurmo yemagan Malik nafsining istagidan hezor bo'ldi. Kechqurun tushida yangi xurmo yeyishi bildirildi. Malik nafsiga xitob qilib: – Ey nafs, yangi xurmo yesang, oyoq bo'lursan; sabr qilsang, bosh bo'lursan", – dedi (Kenjabek, 1997, 21).

Xulosa qilib aytganda, xurmo timsoli so'fiyona ma'rifatga erishish, ruhiy poklanish yo'llariga ishora qiladi. Bu detal juda qadimgi davrlarga borib taqaladi. Xususan, Qur'oni karim va hadisi shariflarda ham ko'p bora bu detalga murojaat qilingani izohlab berildi. Yozma adabiyotimizda ham xurmo obrazi ma'lum bir ramziylikka egaligi asarlar misolida yoritildi. Shu kabi obrazlarni turli asarlar misolida qiyoslab o'rganish adabiyotni yanada yaxshi tushunishga, ramziy ma'nolarni ilg'ashga, tanqidiy fikrlashni o'stirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Attor, F. (2013) Tazkirat ul-avliyo. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

- Beruniy. (2017) Kitob al-jamohir fi-ma'rifat al-javohir. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
- Buxoriy. (1991) Sahihi Buxoriy. – Toshkent, 1-jild.
- Kenjabek, M. (1997) Avliyolar kitobi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
- Nodirxon, H. (2012) Yassaviylikka doir manbalar va "Devoni hikmat". – Toshkent: Akademya nashr.
- Qayumov, A. Beruniy va adabiyot. (1974) – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Rahmonov, N. (2017) O'zbek adabiyoti tarixi. – o'quv qo'llanma. – Toshkent: Sano-standart.
- Yassaviy, A. (2006) Devoni hikmat. I. Haqqul, N. Hasan. – Toshkent: Movarounnahr.

JADIDCHILIK DAVRI: TIL VA SHE'RIYAT

Yagmirova Gulshan To'xtamurod qizi
BuxMTI Energetika 602-EE-23 guruh talabasi
gulshanyagmirova40@gmail.com
Raupova Rayhona Ravshan qizi
O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi
"Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi
Ijtimoiy-gumanitar yo'nalishi 104-guruh talabasi
ibotovanasiba58@gmail.com
Ilmiy rahbar: f.f.d. PhD, dotsenti Ibodova Nasiba Komilovna

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkiston o'lkasi mustamlaka zulmi asoratiga tushib qolgan XIX asr oxirlaridan boshlangan milliy uyg'onish davri bosqichiga kelib she'riyatdagi mavzu ham, uslub ham keskin o'zgarganligi tadqiq etilgan. Jadid she'riyati vakillari muhabbatni kuylashga moslashgan aruz vaznida bu davrga kelib ilm-ma'rifatga, vatanni sevishtga chorlovchi she'rlar yoza boshlaganliklari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Jadid, til, mustamlaka, davr, uyg'onish, uslub, she'riyat, mustabid, Sharq, an'ana, sho'ro, tuzum, intilish, ma'rifat, adib, dunyoqarash.

Abstract. In this article, the subject and style of poetry have changed drastically by the end of the 19th century, when Turkestan fell into the tyranny of colonial rule. It has been analyzed that the representatives of Jadid poetry began to write poems calling for knowledge and love of the country by this period in the aruz weight adapted to singing of love.

Keywords: Jadid, language, colony, period, renaissance, style, poetry, absolute, East, tradition, council, system, aspiration, enlightenment, writer, worldview.

O'zbekistonda jadidchilik davri sifatida XX asr boshlari e'tirof etiladi. Uning shakllanishida Behbudiy, Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvarqori, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Is'hoqxon Ibrat, So'fizoda singari ko'plab jadidlar xizmat qilgan. Ular qo'hna va boy sharq an'alarini sobiq mustabid sho'rolar davrida ham saqlab qolishga va rivojlantirishga intilishdi, ammo ular sho'ro tuzumining qurboniga aylanishdi. 1919-1921-yillarda Toshkentda Fitrat rahbarligida "Chig'atoy gurungi" deb nomlangan falsafiy, madaniy-ma'rifiy va ilmiy-adabiy to'garak tashkil etilgan. Unda

Ashurali Zohiriy, Elbek, Shorasul Zunnun, Shokirjon Rahimiy, Qayum Ramazon, G'ozzi Olim Yunusov singari taniqli ziyolilar faol qatnashib, yurtimizda maorif va madaniyatning yuksalishiga hozirjavob maqolalari bilan hissa qo'shishgan, xalqning tarixiy xotirasini tiklashga intilishgan. Ammo, ularning bu intilishlari mavjud siyosatga qarshi harakat deb baholandi, ma'rifatparvar adiblarning ko'plari qatag'on qilindi, ular ichida sho'ro tuzumini yoqlagan adiblarga jon saqlab qolishdi.

Yurtimizdagi falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlarning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan, jadidlar dunyoqarashi shakllanishiga ta'sir ko'rsata olgan mutafakkir Ahmad Donish ham o'z asarlarida bag'rikenglik g'oyasini targ'ib qilib kelgan. Bu insonning uch marotaba elchilar tarkibida Peterburgga borganligi, Rossiyadagi ilm-fan taraqqiyoti, obodonchilik va bunyodkorlik ishlarini o'z ko'zi bilan ko'rishi – diniy bag'rikenglik g'oyasining uning dunyoqarashidan muhim o'rin egallashiga sabab bo'ldi. Ahmad Donish o'zining "Farzandlarga vasiyat: kasb va hunarning foydalari to'g'risida" deb atalgan asarida: "G'ayri dinlardan yahudiylar, nasroniylar va boshqalarning din va millatlarini tahqirlab gapirmanglar, oqillar oldida aql tarozisiga sig'magan so'zlarni gapirsanglar, xijolatda qolasizlar", – deb nasihat qiladi.

Atoqli olim Ibrohim Mo'minovning "O'zbekiston tarixiy-falsafiy tafakkuri tarixidan" asarida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yashab ijod qilgan ma'rifatparvar oqim vakillari va jadidlarning ilmiy merosi yoritib berilgan. Ibrohim Mo'minov birinchi bo'lib XIX asrning oxiri va XX asrning boshi mustamlakachilik davrini falsafiy tahlil asosida o'rgandi hamda shu bilan birga O'rta Osiyo xalqlarining mustaqil falsafiy tarixiga ega ekanligini isbotlab berdi.

Jadidlar hech qachon xalqni qonli to'qnashuvga kirishini, qirilib ketishini istashmagan. Ular jamiyatni isloh qilishni eng oqilona yo'l deb bilishgan, ong, tafakkur o'zgarmaguncha hech narsa o'zgarmaydi, deb hisoblashgan. Hamma narsani o'zgartiradigan yagona kuch bor, u ham bo'lsa ma'rifat deb bilgan islohotchi bobolarimiz shuning uchun bor kuch, g'ayrat, harakatlarini ilm egallash, dunyoning rivojlangan davlatlariga borib tajriba oshirish, ilm-fan yutuqlarining sanoat, tibbiyot, iqtisod va boshqa sohalarda qo'llashga sarflashgan. Qo'qon muxtoriyati, 1916-yilgi qo'zg'olonda jadidlarning munosabatini ko'zdan kechirsak, masala birmuncha oydinlashadi. Jadidlar xalqni oq podshoga qarshi chiqmaslikka, isyon ko'tarmaslikka, oq podsho farmoniga itoat qilishga chaqiradi va jadidlarning o'zi aholini mardikorlikka olish bo'yicha ro'yxat tuzuvchilar qatoriga kirishadi. Bu o'rinda masalaning nozik jihati borki, u ikki narsada ko'zga tashlanadi. Birinchidan, mardikorlikka olinganlar frontning old chizig'iga tashlanar, tabiiyki, dushman hujumiga quolsiz holda yo'liqib qirilib ketish ehtimoli katta edi. Qolaversa, mardikorlikka olishning dastlabki davrida bir mardikorning narxi 200 so'm bo'lgan. Jadidlar dumaga xat yo'llab, hatto vakil yuborib, mardikorlikka emas, askarlikka olishni so'rashgan. Chunki mardikorlikka

nisbatan askarlikka olinganlarga bir necha barobar ko‘p haq to‘lanardi. Jadidlarning fikricha, oq podshoning farmoniga qarshi turish bilan hech nimaga erishib bo‘lmasdi. Mardikorlikka borib, o‘zini qurbon qilish edi, xolos. Agar askarlikka borilsa, qurol-aslaha ishlatishni o‘rganish mumkin bo‘lardi va bu kelajakda mo‘ljallangan rus mustamlakachilarga qarshi kurashga tayyorgarlik vazifasini bajarardi. Ikkinchidan, jadidlar har bir masalani tinch yo‘l bilan, aql va ma‘rifat orqali hal qilishni mo‘ljallagan, ularning hatti-harakatlari shunga asoslangandi. Uzoqni ko‘zlab, imkon qadar kamroq talafot berib maqsadga erishish istagi ularni shunday xulosa chiqarishga olib kelgandi. Ayni shu haqiqatni Cho‘lponning “Kecha va kunduz”, Oybekning “Qutlug‘ qon” romanlaridagi so‘nggi jadidlar obrazida ham ko‘rish mumkin.

Turkiston o‘lkasi mustamlaka zulmi asoratiga tushib qolgan XIX asr oxirlaridan boshlangan milliy uyg‘onish davri bosqichiga kelib endi she‘riyatdagi mavzu ham, uslub ham keskin o‘zgardi. Jadid she‘riyati vakillari muhabbatni kuylashga moslashgan aruz vaznida bu davrga kelib ilm-ma‘rifatga, vatanni sevishga chorlovchi she‘rlar yoza boshladilar. Adabiyotga kirib kelgan shiddatkor ruh, davrning suronli nafasini yetkazib berishda aruz vazni qo‘l kelmay qoldi. Juda ko‘plab ijtimoiy-ma‘rifiy mazmundagi she‘rlar barmoq vaznida, xalq qo‘shiqlari ohangiga mos tarzda yozila boshlandi. An‘anaviy nazmning faqat shakligina saqlanib qoldi. She‘riyatda har xillik yo‘qolib, mavzu umumiy lashib yaxlitlanib ketdi, bitta maqsad atrofida birlashdi. Bu davr she‘riyatidan nafasat, jimjimalik emas, balki g‘oyaviy harakatdan kelib chiquvchi adabiyot qidirilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Xususiylikdan umumiylikka o‘tish, ya‘ni o‘z orzusidagi shaxs yoki oxiri noma‘lum natija orqasidan yugurish emas, balki xalqqa muhabbat, uning kulfatini aritishga harakat birinchi o‘ringa chiqdi. Agar jadid she‘riyatining birinchi bosqichi 1905 – 1917 yillar oralig‘i deb belgilansa (Qosimov B. 2020), shu qisqa vaqt ichida yuz bergan jarayon ko‘p asrlik an‘ana qolipini parchalab yubordi. Bu bosqich she‘riyatda “tajriba bosqichi” bo‘ldi va u ifodaning to‘porilikdan jozibadorlikka o‘tishiga zamin hozirladi. “Kuydan da‘vatga” (Yo‘ldoshev Q. 2006) aylangan bu davr she‘riyatini ma‘rifiy ruhdagi she‘rlar bayozi, deyish mumkin. Unda “erkinlik”, “taraqqiyot”, “ma‘rifat” mavzulari qizil chiziq bo‘lib o‘tganini ko‘ramiz. Mutaxassislar XX asr boshlaridagi jadid adabiyotini “badiiyatiga ko‘ra u qadar yuksak emas” (Qosimov B. 2002) deb baholashadi. Bu xususiyat, ayniqsa, she‘riyatda ko‘proq sezilib turadi.

Tanlangan mavzu yo‘nalishiga qarab (ilmga chaqirish, illatlarni tanqid qilish, ijtimoiy fikrni singdirish) shoirdan keskin va oddiy ifodalarni qo‘llash talab qilinadi. Shu bois jadid she‘riyatida poetik hashamdorlikdan qochish va maqsadga yaqin yo‘l bilan yetishga urinish yetakchilik qiladi.

Jadid she‘riyatida Vatan va millat dardini anglash, ilm-ma‘rifatga targ‘ib etish asosan 1905-yildan keyin sezila boshladi. Adabiyotni millat va xalqning ehtiyojlariga bo‘ysundirish va davr talablari nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqishga urinish 1905-yildan ko‘zga tashlangan edi (Qosimov

B. 2002) An'anaviy she'riyatdagi poetik obrazlar (gul, bulbul, yor, ag'yor) yangi mazmun kasb eta boshladi. "Maktab", "ilm-fan", "ma'rifat", "taraqqiyot" tushunchalari asosiy o'ringa ko'tarildi. Bu davrga kelib mahbubaga emas, aksincha, ilmga, ma'rifatga muhabbat e'lon qilindi. Jadid shoirlari o'zlarining muhabbat haqida yozilgan she'rlaridan voz kechdi. Misol uchun, samarqandlik shoir "Siddiqiy-Ajziy o'zining xuddi shunday "xushtab"lik ila yozilgan ishqiy she'riyatidan voz kechdi, ularni kuydirib tashladi" (A.Avloniy. 1998)

Professor B.Qosimov Avloniyning 90-yillardagi ishqiy she'rlarining bizgacha yetib kelmaganligiga ham shu holatni sabab qilib keltiradi. Jadidlar millatni ozodlikka olib chiquvchi yagona yo'l, yagona chorani ilm-ma'rifatda ko'rishdi. Ahamiyatlisi, jadid she'riyatida millat onalarini g'aflatdan uyg'otish, xotin-qizlarni ilm-ma'rifatli qilish masalasi ham alohida o'rin tutgan:

*Ilmu donish yaxshi ziynatdur xotin-qiz ahlina,
Qo'y qadam ilm uyina, tumori marjonni unut.* (A.Avloniy. 1998)

mazmunidagi she'rlar yaratildi. O'z millatdoshlari holiga achinib, illatlarni ko'rsatibgina qolmay, uni boshqa xalqlar bilan taqqoslash, millatdoshlarini keskin tanqid qilish kuchaydi. Xuddi shunday ma'rifiytanqidiy she'rlarga misol qilib, Milliyning "Itijo", Vasliyning "Tanbeh va bayon voqe'", Hoji Muinning "E'tirof", Faxriddin Rojiyning "Tabib hikoyati", Tavalloning "Oh va hasrat", Ibrohim Davronning "Sindilar", Ajziyning "Vatan manzumas", Rojiyning "Nosozligimiz uchun" she'rlarini aytish mumkin. Bu she'rlarda, asosan, ilmsizlik, loqaydlik, yalqovlik illatlari tanqid qilingan. Shu bois ularda millatga xitoban yozilgan misralar ko'p uchraydi:

*Ey musulmonlar! Uyg'oning emdi,
Dard uchun tarmashing davolarg'a.*
(Hoji Muin)

*Keling islomlar yuguring, o'lung emdi Xudo haqqi,
Nifoq ila taassubdan qoching bug'zu adovatdan.*
(Ubaydullaxo'ja Sulaymoniy)
*Sharqdin Mag'ribgacha bizdek jahonda xor yo'q,
Bizga ne bo'ldi bilolmam, yo rasuli Mustafo.* (Tavallo)

Milliy nashrlar o'z davrida muhim bo'lgan fikrlarni she'riyat orqali ham o'rta tashlay oldi. Janr va mavzu jihatidan ko'lamdor materiallarni nashr qildi. Ushbu materiallari misolida jadid she'riyatiga nazar solinadigan bo'lsa, yangi mazmunni ifodalash uchun yangi poetik shakllarni izlash boshlangani, ijtimoiy-siyosiy fikr aytish birinchi pog'onaga ko'tarilgani ravshanlashadi. Bu davrdagi she'rlar "o'tish davri" she'riyatidir. Ularga ko'p nazariy talablar yuklashmas, ijtimoiy-g'oyaviy jihatlarni kuzatish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Abdulla Avloniy. *Tanlangan asarlar*. 1-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998. – B.50.
- Yo‘ldoshev Q. *Yoniq so‘z*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – B.184.
- Qosimov B. *Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – B.128.
- O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T. 2008. T.:
- Komilovna, I. N. Ziyo Distributed From *Tezguzar*. JournalNX, 30-33.
- Komilovna, I. N. (2022). Ibrahim Muminov's Scientific and Philosophical Heritage and Subjective Approaches to His Scientific Activity Under the Rule of the Former Ideology. *International Journal on Integrated Education*, 5(6), 556-559.
- Ibodova, N. K. (2023). *ALI QUSHCHI FAOLIYATINI TADQIQ ETISHDA IBROHIM MO'MINOVNING ROLI*. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 824-829.
- Komilovna, I. N. (2024). Philosophical Lines to Academician Ibrahim Muminov's Activity. *Journal of Sustainability in Integrated Policy and Practice*, 2(1), 15-18.
- Ibodova, N. K. (2024). *THE ROLE OF IBRAHIM MOMINOV IN STUDYING THE PERSONALITY OF AMIR TEMUR. INTERNATIONAL SCIENCES, EDUCATION AND NEW LEARNING TECHNOLOGIES*, 1(4), 154-157.
- Ibodova, N. (2024). *ACADEMIC IBRAHIM MOMINOV: MY FIRST TEACHER IS MY MOTHER*. *Educational Research in Universal Sciences*, 3(4 SPECIAL), 436-438.
- İbodova, N., & Raupova, R. (2023). *ÖZBEK EDEBİYATI DİLİNİN MODERNİTE DÖNEMİNDE GELİŞİMİNDE ÇOLPON'UN ROLÜ*. *Philological issues are in the eyes of young researchers*, 1(1). 2023
- Ibodova Nasiba Komilovna. (2024). *ANALYSIS OF IBRAHIM MOMINOV'S CREATION OF ABU RAYHAN BERUNI. МЕДИЦИНА, ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА*, 2(4), 359–365. извлечено от <https://universalpublishings.com/index.php/mphttp/article/view/5153>
- Ibodov G. K. (2023). *KLASSIK VA MAXSUS - YORDAMCHI MASHQLARNING YUKLAMA ME'YORI*. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(15), 13–16. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/4660>
- Ibodov Ghalibjon Komilovich. Classic And Special -The Loading Standards of Assistant Exercises. *Journal of Sustainability Integrated Policy and Practice*. 2024. 19-21-p. <https://journals.proindex.uz/index.php/SIPP/article/view/485/419>

ALISHER NAVOIYNING “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONIDA OBRAZLAR TASVIRI

*Abdiraimova Musharraf Usmon qizi,
ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti
musharraf7499abduraimova@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d (PhD) dots, Jo‘rayeva Husnigul*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida qo‘llangan obrazlar, dostonida ishtirok etuvchi an‘anaviy poetik obrazlarning doston g‘oyasini ochishdagi ishtiroki tahlil qilindi. Maqolada qiyosiy-chog‘ishtirma, tarixiy-tipologik metodlardan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: obraz, Majnun, Layli, oshiq, raqib, oilaviy qadriyatlar

Abstract. In this article, the images used in the epic "Layli and Majnun" by Alisher Navoi, the participation of the traditional poetic images participating in the epic in revealing the idea of the epic. The article uses comparative and comparative, historical and typological methods.

Keywords: imagon, Majnun, Layli, im love, competitor, family values

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni o'zbek adabiyotining eng yirik va mashhur ishqiy asarlaridan biridir. Asar Sharq adabiyotining klassik sevgi hikoyalaridan biri sifatida tanilgan va unda bir-biriga yetolmagan ikki oshiq, Layli va Majnun, sevgi va sadoqat timsoli sifatida tasvirlanadi. Navoiyning mazkur dostoni, nafaqat syujeti bilan, balki undagi rang tasvirlari, obrazlarning go'zal va jonli ifodalanishi bilan ham o'ziga xosdir.

Obraz – asarning chinakam badiyatini ko'rsatadigan plastik elementdir. Obraz asar syujetini tasvirlashga xizmat qiladi. Obrazlar asar syujeti davomida kamolga yetib, mukammal qiyofa kasb etadi. Obrazlar orqali asar g'oyasi, syujetdagi konfliktlar, hissiy jarayonlar yuzaga chiqadi.

Obrazlar, turli ashyolar, timsollar detallar shoir ijodida ma'lum bir vazifa bajaradi. Tabiat jismlari, turli ashyolar, tabiat hodisalari barchasi lirik asar qonuniyatlariga bo'ysundiriladi. Obrazlar lirik qahramon ruhiyatini ochish, oshiq-ma'shuqa o'rtasida poetik vazifa bajarishga yo'naltiriladi. Buni "Layli va Majnun" dostoni misolida ko'rishimiz mumkin. Navoiy dostonni tun tasviri bilan boshlashi ham bejiz emas albatta. 9-bobda tasvirlangan tun tasvirida shoir tunni Laylining sochlariga o'xshatadi (Layli so'zining arab tilidagi ma'nosi ham tun demakdir), momaqaldiroq tasviri esa Laylining ochilgan yuzlariga qiyoslanadi. Yana ushbu bobda Muso payg'ambar va "Nori ayman" voqeasiga ishora ham beradi. Muso payg'ambar Allohdan o'z jamolingni ko'rsat deganida Alloh Tur tog'ini yashin urib, Tur tog'i vayron bo'lib ketgani haqidagi voqeaga ishora qilib, Allohning jamoli shu darajada ulug' va yorug'ligiga ishora qiladi.

Poetik obrazlar biror adabiy muhit doirasida shakllanib, mukammallik kasb etadi va ma'lum vaqt doirasida an'anaga aylanadi. An'anaviy poetik obrazlar "oshiq", "ma'shuqa", "do'st", "raqib".

Dostondagi asosiy obrazlar quyidagilar:

Layli – go'zallik va nafosat timsoli sifatida tasvirlanadi. Uning obrazida ko'pincha nafislik, odob va hayoli, hamda jamolning eng oliy shakli ko'rsatiladi. Laylining go'zalligi ta'rifi tasvirlarda an'anaviy tarzda husn, sirli, oddiy bo'lib, uning sofliги va ma'sumlighi ko'zga tashlanadi.

Majnun (Qays): Majnunning obrazi iztirob va sadoqat timsoli sifatida yaratilgan. U Laylini sevganidan o'zini yo'qotadi, jinniga aylanadi va dunyodan uzilib, cho'lda yashaydi. Majnunning iztirob va oshiqlikdan chidab bo'lmas dardini, uning cheksiz va sadoqatli sevgisini Navoiyning go'zal she'riy tilida ifodalanadi.

Alisher Navoiy dostonning hamd — Allohning madhi bilan boshlangan bobda Allohning yerdagi tajallisi tasvirini ushbu yozilayotgan doston g'oyasi bilan bog'liq holda bayon qilib, Yaratuvchining har yerdagi tajallisi jahonda Layli bo'lib ko'rinadi, jilva qiladi, uning bu xususiyati esa yaratilganlarni Majnun qilishdan iborat:

Ey, har sorikim qilib tajalli,

Ul mazhar o'lub jahonda Layli.

Ey, onikim Layli aylab otin,

Majnun qilmoq sifotin. (A. Navoiy, 2020, 5-b)

Doston syujetiga nazar tashlasak, xalq og'zaki ijodidagi an'anaviy farzandsizlik motivi bilan boshlanganligini ko'ramiz. Qays obrazi ota-onasi tomonidan uzoq kutilgan va tilab olingan qahramon hisoblanadi. Shuning bilan birga, bu obrazning asardagi missiyasi tug'ilgan paytidayoq ayon bo'ladi. U tug'ilishi bilanoq ilohiy ishqqa asir edi va bu dunyoning ne'matlari uning uchun azob va uqubat edi. Ota-onasi uning uchun qimmatbaho kiyimlar, lazatli taomlar tayyorlaganida, Majnun ko'chada yurgan g'arib va miskinlarga ustidagi liboslarini berar va ochlarga taomlardan ulashishi ham uning boshqalar singari oddiygina bola emasligidan dalolat beradi. Xuddi "Farhod va Shirin" dagi kabi qahramonning (Majnun) yor vaslini ko'rganida hushidan ketishi, oshiq va ma'shuqlar bir-birining ruhiy holatini tushlarida ko'rishi kabi tasvirlar Navoiyning xalq og'zaki ijodi bilan o'zaro bog'liq ekanligidan darak beradi.

Navfal - Arab qabilalaridan birining boshlig'i, dostonida Majnun holatini tushungan, uning xaloskori sifatida bayon etilgan. I. Yu. Krachkovskiyning fikriga ko'ra, Navfal ham tarixiy shaxsdir. Navfal garchi davlatmand bo'lsa-da, inson qadri-qimmatini, uning ichki kechinmalarini chin yurakdan tushunib, yuqori baholaydi. Navfal Majnun ishqini tushunib, yordamlashsa ham, lekin uning odamlardan uzoqlashib, tog'-dashtlarda, yovvoyi hayvonlar orasida yurishini qoralaydi. (Ahmedov, 1970, 88-b) Navoiyning "Layli va Majnun" dostonidagi bu obraz Jomiyning "Layli va Majnun" dostonidagi Navfal obrazidan farq qiladi. Har ikki dostonida tasvirlangan Navfal Majnunga yordam berib, sovchilik vazifasini bajaradi. Biroq rad javobini olganidan keyin (Navoiy dostonida) Laylining otasiga urush e'lon qilib, urushadi va qizini Majnunga berib, uni o'ziga o'g'il qilib olishni istovchi obraz hisoblanadi.

Navfal obrazi dostonidagi "do'st" obraziga misol bo'ladi. Bu obraz ham xuddi Majnundek ishq dardiga muhtalo bo'ladi, lekin uning ishq Majnun darajasiga ko'tarilmagan. Shuning uchun u dastlab Majnunni sahroda yovvoyi hayvonlar qurshovida ko'rganida uning ruhiy holatini tushunadi va unga yordam bergan obraz sifatida gavdalantirilgan.

Ibn Salom obrazi dostonida **raqib** obraziga misol bo'ladi. Lekin bu obraz doston syujetida bosh qahramon Majnunga hech bir qiyinchilik tug'dirmaydi. Bu obraz dostonida mavjudligi va

Layliga oshiqligi jihatidagina raqib obraziga misol bo‘ladi. Raqib obraz deyishimizga sabab, uning Majnun kabi Layliga oshiqligi va uning visoliga erishishni niyat qilganligi sanaladi.

Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida ota-onalar obrazlari muhim psixologik va etik qiyofalarga ega bo‘lib, asarning markaziy syujeti va mazmuni bilan bevosita bog‘liqdir. Doston, asosan, sevgi va insoniy his-tuyg‘ularning badiiy ifodasi sifatida qabul qilinsa-da, ota-onalar obrazi ham axloqiy, ijtimoiy va madaniy nuqtai nazardan qiziqarli tahlilga ega. Quyida bu obrazlar qanday tasvirlanganini ko‘rib chiqamiz.

Majnunning Ota-Onasi. Majnunning ota-onasi, asosan, an’anaviy ijtimoiy va oilaviy qadriyatlarni ifodalaydi. Ular o‘z o‘g‘lining “boshqa” — ya’ni, Layli dan bo‘lgan sevgi tufayli aqldan ozishi, jamiyat tomonidan noma’lum va g‘alat deb qabul qilinishini tasavvur qilolmaydi. Majnunning otasi, odatda, o‘z o‘g‘lini boshqarishga va unga turmush qurishni rejalashtirishga intiladi. U Layliga bo‘lgan sevgi Majnunni aqldan ozdirayotganini tushunmaydi va o‘g‘lining bu sevgi tufayli xohish-irodasi va hissiyotlarini o‘zgartirishini istaydi.

Majnunning ota-onasini, asosan, uning atrofidagi ijtimoiy me’yorlar va oila an’analariga sodiq insonlar tarzida ko‘ramiz. Ular Layliga bo‘lgan sevgi tufayli Majnunning ijtimoiy me’yorlarga bo‘ysunmasligini, oilaviy mas’uliyatlarni e’tiborsiz qoldirishini ko‘rib, o‘z farzandlarini tuzatishga harakat qilishadi. Bu esa ota-onaning kuchli, ammo majburlovchi va bo‘ysundirishga yo‘naltirilgan xarakterini tashkil etadi.

Laylining Ota-Onasi. Laylining ota-onasi, o‘z navbatida, jamiyatning yuqori sinfiga mansub va boy oilaning vakillari sifatida tasvirlanadi. Ular, Majnunning Layliga bo‘lgan muhabbatini avvaliga yaxshi ko‘rishmaydi, chunki ular o‘z qizlariga faqat materialistik jihatdan munosib bir turmush o‘rtog‘ini topishni xohlaydilar. Laylining ota-onasi o‘z qizlarini yuqori sinfdan bo‘lgan inson bilan turmushga chiqishini istaydilar va bu, albatta, Laylining Majnun bilan sevgi aloqasiga qarshi turadi.

Layli va Majnunning sevgisi ijtimoiy to‘siqlarga duch kelgan holda, Laylining ota-onasi qizining jamiyatda yuqori mavqega ega bo‘lishini ta’minlashga intilishadi. Bu esa ota-onaning o‘z bolalariga bo‘lgan mas’uliyatini va ijtimoiy mavqega bo‘lgan e’tiborini ko‘rsatadi.

Ota-Onalar va Sevgi

Ota-onalar obrazlari, asarda, sevgi va ijtimoiy me’yorlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni ko‘rsatadi. Majnunning ota-onasi uning sevgi tufayli o‘zgargan holatini tushunmaydi, ular o‘z farzandlarini jamiyat va oilaviy qadriyatlar asosida boshqarishga harakat qiladilar. Laylining ota-onasi esa, qizlarini ijtimoiy mavqega, materialistik qadriyatlarga, va ijtimoiy hurmatga yo‘naltirgan holda, ularni o‘z manfaatlarini himoya qilishga undaydilar.

Dostonning asosiy xususiyatlaridan biri — ota-onalar o‘z farzandlari uchun eng yaxshisini xohlaydilar, lekin ularning sevgisi va hayotga bo‘lgan qarashlari ko‘pincha farzandlarning haqiqiy istaklari va his-tuyg‘ulari bilan mos kelmaydi. Dostonning yakunida, ota-onalar obrazlari, jamiyatning sevgi, hurmat, va baxt haqidagi an‘anaviy qarashlari bilan o‘z farzandlarining nozik, insoniy his-tuyg‘ulariga zid keladi.

Ota-onalar va dostonning asosiy g‘oyasi

Ota-onalar obrazlari, “Layli va Majnun” dostonida, jamiyatdagi ideal va real xulq-atvor va insonning ichki dunyosi o‘rtasidagi to‘qnashuvni aks ettiradi. Ota-onalar, asosan, sevgi va baxtning o‘zgacha shakllarini tushunmaydilar, lekin ularning obrazlari sevgi va ijtimoiy javobgarlik o‘rtasidagi chegara va konfliktni jonli tarzda tasvirlaydi.

Shu tariqa, “Layli va Majnun”da ota-onalar obrazlari nafaqat oilaviy va ijtimoiy qadriyatlarni, balki insonning o‘zaro his-tuyg‘ulari, sevgi va baxt haqidagi tasavvurlarini o‘rganish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Mifologik obrazlar Ichida qadimiy hisoblangan Qosid obrazini ham Navoiy, xususan, “Layli va Majnun” dostonida uchratamiz. Bu obraz **najotkor va xabarchilik** xususiyatlarini ifodalovchi obraz hisoblanadi. Dostonda ushbu obrazni quyidagi o‘rinlarda uchratamiz:

1. XIII bobda Qaysning qabilaga kelib tunamaganidan xabar topgan ota-onasi uni toppish uchun har tarafga odam yuboradi va Qaysning bulbul bilan nola qilib yiqilgani haqidagi xabarni Qosid-xabarchi obrazi ota-onasiga yetkazadi.

Kim, yetti xujastafol qosid,

Bo‘ldi borig‘a ravo maqosid.

Andin bo‘lub ul guruhi afkor,

Itgon Yusuflarin talabgor.

Ul dog‘I qilib tarona og‘oz

Ko‘rganga bo‘lib fasonapardoz.

Har qissaki, anglabon tamomin,

Sharh etti yoshurmayin kalomin.

Chun bo‘ldi ayon bu mojarosi,

Behol o‘lubon ato-anosi.

Bo‘ldilar ani tilarga ozim,

Bal ahli qabila ham mulozim.

Qosid dag‘I xayl aro qadamkash,

Ul yerga, deginki, ul sitamkash. (A.Navoiy, 2020, 89-b)

2. XVI bobda uchraydi.

Bu qahr o'qidin chekib zabona,

So'z homilin ayladi ravona.

Qosid *kelibon aning payomin,*

Aytur kishiga dedi tamomin.

Some' chu eshitti so'z hisobin,

So'z topmadi degali javobin.

Ko'nglini ul ish malul qildi,

Chora yo'q edi— qabul qildi. (A. Navoiy, 2020)

Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida it obrazi, asosan, Majnunning tashvishlari va dunyodan cheklangan holatini ifodalovchi bir ramz sifatida ishlatilgan. Asarda itning o'zi bevosita voqealar markazida bo'lmasa ham, uning obrazining ma'nosi va roli ko'proq Majnunning ichki holati va uning Layliga bo'lgan cheksiz muhabbatining tasvirida namoyon bo'ladi.

Itning ramziy ma'nosi:

Sadoqat va muhabbat: It, ko'pincha, odamlarning eng sadoqatli va ishonchli do'sti sifatida ko'rsatiladi. Navoiyning dostonida it, ehtimol, Majnunning Layliga bo'lgan samimiy va sadoqatli muhabbatini ramziy tarzda aks ettiradi. Itning sadoqati, shuningdek, Majnunning o'z sevgisiga bo'lgan kuchli aloqasini ta'kidlashda ishlatilgan.

Majnun Layliga bo'lgan sevgisining cheksizligi sababli, ko'pincha odamlar bilan aloqa o'rnatishdan, o'zining oldingi hayotidan voz kechib, yolg'izlikka tortiladi. It bu holatda uning yolg'izligini, dunyodan ajralganligini ifodalovchi bir belgi sifatida ishlatilgan bo'lishi mumkin. Itning erkin va hech narsaga bog'lanmagan holati Majnunning o'zi bilan kurashini va ichki muammolarini ko'rsatishi mumkin.

It obrazining ishlatilishi shuningdek, Majnunning insoniy tuyg'ulari bilan birga, yovvoyi tabiatining ifodasi sifatida ham qaralishi mumkin. Majnunning hissiy jihatdan o'zini it kabi erkin va noaniq his qilishini ifodalash mumkin, chunki u doimo Laylidan uzoqlashgan va uning ortidan yurgan.

Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida it obrazining mavjudligi, bu asarlarning ramziy jihatlarini va inson ruhining murakkabliklarini yanada chuqurlashtirib, asosiy mavzular — sevgi, sadoqat va ichki kurashlarni o'ziga xos tarzda tasvirlashga yordam beradi.

Navoiy dostonlarida tasvirlangan **payg'ambarlar obrazini** yaratishda diniy -islomiy manbalarga, tarixiy-afsonaviy shaxslarni tasvirlashda esa “shohnoma” va asosan, “ajam shohlari tarixi” aks etgan qarashga tayanganligini ko'ramiz. Navoiy ijodi, xususan, “Layli va Majnun” dostonida eng ko'p qo'llangan payg'ambarlar obrazi- Odam, Nuh, Ibrohim, Muso, Muhammad (s.a.v), Iso, Yusuf. Ya'qub.

Afsonaviy shaxslar va shohlar obrazi - Jamshid, Kayxusrav, Xusrav, Iskandar.

Adabiy obraz va timsollar sifatida esa Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Vomiq, Uzrolardan keng foydalanilgan.

Alisher Navoiy ijodidagi (xususan “Layli va Majnun” dagi) peyzaj obrazlarini quyidagi ma’naviy guruhlarini uchratamiz:

Gul-eng ko‘p uchraydigan obraz. Mumtoz adabiyotda gul ma’shuqa ya’ni sevikli yor timsolini gavdalantiradi. Gul obrazi bilan birga bulbul obrazining qo‘llanishini ko‘rganmiz. Gul va bulbul juftligi Sharq adabiyotida qo‘llanuvchi obrazlardir. Gul-ko‘ngil qo‘yilgan ma’shuqa obrazi, bulbul esa ma’shuqa dardida kuygan, uning go‘zalligini maqtovchi oshiq obrazini gavdalantiradi.

Gul obrazi bilan birga unga yaqin g‘uncha, sunbul, sumanbar, lola kabi gul turlari ham yor timsolini ifodalashda o‘ziga xos poetik vazifa bajaradi.

Bog‘ timsoli - gul, bulbul obrazlari ko‘p qo‘llanadigan obraz bo‘lib, ma’shuqa yashaydigan joy, visol uyi, foni (o‘tkinchi) dunyoni ham bildiradi. Bog‘ bilan unga sinonim bo‘lgan Gulshan, gulzor, chaman so‘zlari ham ma’shuqa yashaydigan joyni ifodalaydi.

Shamol — Navoiy ijodida bu obrazga juda ko‘p murojaat qilinadi. Shamolni ba’zan Navoiy yel, nasim ko‘rinishida qo‘llaydi. Oshiq holatining darakchisi vazifasini bajaradi. Oshiq ruhiyatida yuz berayotgan talato‘plar shamol timsolida yuzaga chiqadi.

Navoiy qo‘llagan yel — bu yoqimli tong shamoli. Abir-xushbo‘y modda, anbar. Layli o‘z sunbuli(sochlarini)ni yoyganda xushbo‘y hidlar taraladi.

Loladagi qizillik belgisi esa Layli ishqida yongan oshiq Majnunholatini ifodalaydi.

Quyosh timsoli — barcha xalqlarda asosiy tasvir obyekti sanaladi. Quyosh ma’naviy nur manbayi sifatida talqin qilinadi. Quyosh obrazi asosan 2 xil tasvirlanadi:

1. Tasavvufiy jihatdan Haq tajallisi ilohiy ishq manbayi;
2. Sevikli yor, ma’shuqa timsoli hisoblanadi.

Oy timsoli — oshiqning yor hijronidan tun kabi zulmatga cho‘mgan ko‘ngliga faqat uning seviklisi oy kabi yorug‘lik keltiradi.

Dostondagi bulbul, parvona, tun, shom, qorong‘ulik, o‘t-olov kabi tasvir vositalari oshiq ruhiyati va unda sodir bo‘layotgan jarayonlar haqida so‘zlaydi.

Tabiatdagi hodisalarning barchasidan Alisher Navoiy oshiqning ziddiyatli kechinmalarini ochib berishda mahorat bilan foydalanadi.

Yuqoridagi misollardan ko‘rish mumkinki, Navoiy ijodida, xususan, “Layli va Majnun” dostonida uchraydigan obrazlarni biz xalq og‘zaki ijodidan o‘zlashgan obrazlar (Farhod, Shirin, Layli, Majnun), tarixiy shaxslar obrazi (Navfal, Ibn Salom), Afsonaviy shaxslar va shohlar obrazi (Jamshid, Kayxusrav, Xusrav, Iskandar.) payg‘ambarlar obrazi (Odam, Nuh, Ibrohim, Muso,

Muhammad (s.a.v), Iso, Yusuf. Ya'qub) mifologik obraz (Qosid) hamda peyzaj obrazlari (gul, bulbul, oy, quyosh, shamol, bog', it) kabi ma'naviy guruhlarga ajratamiz. Dostondagi har bir obrazning doston voqealaridagi o'rniga nazar tashlasak, har bir obraz bir-birini to'ldirib, doston syujetining qiziqarli va ta'sirchan bo'lishi bilan birgalikda, muallifning doston yozishdan ko'zlagan badiiy maqsadini ham to'laligicha ifodalaganligini ko'ramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Ahmedov, T. (1970). Alisher Navoiyning "*Layli va Majnun*" dostoni. T: 88-6
A.Navoiy. (2020). *Layli va Majnun*. Toshkent: "G'afur G'ulom" nashriyoti, 89-b
Komilov, N. (1996). "Tasavvuf va badiiy ijod". 1-kitob. Toshkent: "Yozuvchi", 154-b

NAVOIY IJODIDA MUAMMO JANRINING TARAQQIYOTI

Abdurahmonova Farangiz Husan qizi

TerDU O'FF 2-kurs

abdurahmonovafarangiz05@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d Arslonov Abdimurod

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek adabiyotining quyoshi Alisher Navoiy hazratlarining muammo janriga mansub asarlari shakl va mazmun jihatdan tahlil qilinadi. Chunonchi, muammo janri haqida ham nazariy va amaliy ma'lumotlar berib o'tiladi hamda muammo janrining taraqqiyoti "Navodir ush-shabob", "Devoni Foni" asarlari misolida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: muammo, "Navodir ush-shabob", "Devoni foni", tabdil, nazm, qalb qoidasi, davr muammosi

Abstract: In this article, the works of Alisher Navoi, the sun of Uzbek literature, belonging to the problem genre are analyzed in terms of form and content. For example, theoretical and practical information is given about the problem genre and the development of the problem genre "Navodir ush-shabab", It is studied on the example of the works of "Devoni Foni".

Keywords: problem genre, "Navodir ush-shabab", "Devani Fany", translation, poetry, rule of the heart, problem of the era

O'zbek adabiyot xazinasiga eng ko'p va bag'oyatda qimmatli dur-u javohirlarni nisor qilgan, o'z ijodi bilan adabiyot osmonini mehri olamoroy yanglig' yoritib turgan buyuk adib Alisher Navoiy ijodini butun bir aysbergga qiyoslash mmkinki, uning ochilmagan va pinhon qirralari shunchalar bisyor, o'qib-o'rganib adog'iga yetish mushkul. Navoiy ijodiyoti nafaqat hajm jihatidan, balki mazmun hamda ma'no jihatidan ham idealdir. Hatto uning kichik zamondoshi, faqatgina Hind mamlakatning emas, balki she'riyat mulkining ham sara podsholaridan biri Zahiriddin Muhammad Bobur ul hazratni shunday e'tirof etadi: "Turkiy til bila to she'r aytibdurlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas" (Bobur, 1960, 29-bet). Bundan tashqari, Navoiy boshqa ijod ustalaridan farqli ravishda turli hamda ko'p janrlarda birdek go'zal qalam tebratgani ko'pchilik adabiyot muxlislarini hayratda qoldiradi. Navoiy yozgan 16 janrning eng qiziq va o'quvchinng bilimini sinashda juda

qulay usul bo'lgan muammo o'zining ham eng yoqtirgan janri bo'lgan. Hatto Navoiy Hirotda muammo janri yozganlar va ularni o'rganganlar bilan tez-tez suhbat olib borgani, hatto o'zi ham ko'plab muammo yozgani, va nihoyat, uning muammoshunos shogirdi Yusuf Badiiy shakllanishidagi Navoiyning o'zni fikrimizni isbotlay oladi. Avvalo, muammo janriga e'tibor qaratsak.

Muammo – arabcha معما so'zidan olingan bo'lib, yashirilgan, berkitilgan kabi ma'nolarni anglatadi. Adabiy istiloh sifatida muammo bir yoki bir necha so'zni – asosan, ismni yashirib ko'rsatgan holda keladigan kichik lirik janrdir. U bir, goho ikki baytdan tashkil topadi, qofiyalanish tizimi a-a, b-a. Yashirilgan so'z shoirning ko'rsatmalari, imo-ishoralari (sinonim yoki omonim so'zlarni topish, bir tildagi so'zning ikkinch tildagi tarjimasini qo'llash, so'zlardagi harflar tartibini yoxud tarkibini o'zgartirib so'z yasah, abjad hisobidan foydalangan holda raqamlar orqali so'z tuzish) asosida topiladi. O'zbek adabiyotida muammolar Navoiydan oldin ham yozilgan, biroq Navoiyni muammo janrining ustasi ekanligini inobatga olgan holda uning ijodida muammo yuksak cho'qqiga chiqdi. Xususan, Navoiy o'zbek tilida 50ga yaqin muammo bitgan bo'lsa, fors-tojik tilida bu janrning 400ga yaqin asil namunalari yaratdi. O'zbekcha muammolari “Navodir ush-shabob” devonidan joy olgan, fors-tojikchalari esa “Devoni Foni”dan o'rin olgan.

Navoiy ijod etgan davrda, xususan, XV asrda ko'plab muammo janri namunalari yaratildi, lekin ba'zi muammoshunoslar shaklbozlikka berilib, muammoning faqat shakl-u shamoyiliga e'tibor qaratdilar, vaholanki, muammo janrining asl maqsadi nafaqat aqliy chiniqtirish, balki davrning, jamiyatning, bashariyatning dolzarb muammolarini aks ettirish edi. Navoiy hech qachon bu talabni unutmadi, shuning uchun ham uning muammolari va bu janrda yaratilgan boshqa asarlar orasidagi farq xuddi sopalak tosh va aqiq la'ldek sezilib turadi.

Jumladan, Navoiyning “Chor devon” nomi bilan mashhur katta devoni tarkibiga kiruvchi ikkinchi doston “Navodir ush-shabob”dan olingan quyidagi mashhur muammo o'zining ham shakl, ham mazmun jihatidan mukammal asar namunasi ekanligi fikrimizning yorqin dalilidir.

Majlisda shayx bu kecha ko'p shayn boshladi,

Sindurdi sham-u nuqlni havz ichra toshladi. (Alisher Navoiy, 2011, 711-bet)

Anglanishi noma'lum so'zlar:

1. Shayn – a) ayb, nuqson b) g'avg'o-to'polon (baytda shu ma'noda qo'llangan)
2. Nuql – maydan so'ng tanovul qilinadigan gazak

Avvalambor, muammoning shakl-u shamoyiliga hamda uning javobiga alohida diqqat qilmoq kerak. Shuni ta'kidlash mumkinki, muammolarning javobini keltirib chiqarish uchun arab hamda fors tilini chuqur o'rganish talab etiladi. Aks holda muammo biz uchun “muammo”ligicha qolaveradi. Muammoda aytilgan belgilar, imo-ishoralar izidan boradigan bo'lsak, shayx “majlis”

مجلس so‘zidagi yuqoriga tikkka chiqqan ل (lom) harfini xuddi shamni sindirgandek sindirgan hamda bu so‘zning ko‘rinishi مجس shakliga keladi. Shuningdek, shayx nuql – gazakni hovuz ichiga tashlaydi, ya’ni ج (jim) ning ostidagi nuqtani hovuzga o‘xshaydigan narsaga otib yuboradi va ن (nun) harfi hosil bo‘ladi. Demak, ج (jim)ning nuqtasini olib qo‘ysak, ح (ha) harfi qoladi va so‘zning oxiriga yuqorida keltirib chiqargan harfimiz ن (nun)ni qo‘ysak, **Muhsin** محسن ismi hosil bo‘ladi. Chunonchi, muammoda hammaga o‘rnak bo‘lishi, hammani hidoyatga boshlashi kerak bo‘lgan shayx satirik obrazi chizilgan, negaki shayx hammaga ibrat bo‘lib, maydan, xamrdan qaytarishi zarur bo‘lgan paytda o‘zi mayxonaga ravona bo‘ladi va ko‘p chog‘ir ichib u yerda to‘polon ko‘taradi, hatto mayxona shamini sindirib, zaguskalarni hovuzga tashlaydi. Shu o‘rinda buyuk mutasavvuf olim Ahmad Yassaviy qalamiga mansub “*So‘finaqsh bo‘lding, valek hargiz musulmon bo‘lmading*” (2017, 56-bet) mashhur hikmatini eslab o‘tish joiz. Bu muammoda ta’kidlangan mazmun XV asrning, hattoki hozirgi kunning ham ahamiyatli muammolaridandir. Negaki o‘sha paytlarda anarxiya tuzumi joriy etilgan, ya’nikim davlatni podshoh o‘zi xohlagandek boshqargan. Ularning cheksiz hokimiyatini qo‘llab turuvchi shaxslar aynan din vakillari shayxlar, shayxulislomlar bo‘lgan, ularning davlat ishlariga aralashuvi saroydagi fitna-fasodning avj olishi, podshohning zulmkorlik, yovuzlik, pastkashlik ishlarini fatvo bilan to‘g‘rilab yuborishi kabi holatlarni keltirib chiqargan. Bu esa mamlakatni, balki jamiyatni tanazzulga olib borganini tarix ham tasdiqlaydi.

Hazrat Navoiyning faqat o‘zbekcha muammolari mashhur emas, balki uning “Devoni Foni”dan joy olgan muammolari ham adabiyot shinavandalari orasida taniqli va sevimlidir. Bu asar shunisi bilan e’tirofga loyiqki, Navoiy eng ko‘p muammolarini shu devonga jamlagan. Bu devonga kiritilgan ilk muammoning javobi *odamdir*.

Gar naboshad dar dili xunin xadangat muttasil,

Az chi bar bolovu poyonash namoyad xuni dil. (Alisher Navoiy, 2003, 77)

Tabdili:

Agar qonli dilimga g‘amzang o‘qi tutash bo‘lmasa,

Nima uchun uning yuqori va quyisida ko‘ngil qoni ko‘rinadi.

Ushbu muammoning javobini topish uchun tabdiliga diqqat qilish lozim. Yorning g‘amza o‘qi, ya’ni kiprigi ا (alif) harfiga mutanosib ekanligini hisobga olsak, ا (alif)dan so‘ng ko‘ngil qoni (arabcha – “dam”) دم ni yozamiz va adam so‘zi hosil bo‘ladi. Muammoda g‘amza o‘qidan yuqorida ham, quyida ham (uning oldidan ham, orqasidan ham) qon – dam borligi aytib o‘tilgan, biz faqat uning orqasiga “dam” qo‘ydik, endi uning oldiga ham “dam “ qo‘yishimiz darkor.

Arab tilida *qalb qoidasi* degan tushuncha bor, bu tushuncha so‘zning bir ma’nodan ikkinchi ma’noga yoxud bir shakldan boshqa shaklga o‘tishini ifodalovchi o‘zgarishlarni anglatadi.

Binobarin, soʻzning teskari aksi kabi semantik oʻyinlar ham qalb qoidasiga mansub va u fanda *lugʻaviy qalb* deb yuritiladi. Bu qoida, asosan, nazmda va adabiyotda keng qoʻllaniladi. Navoiy ham lugʻaviy qalbdan mahoratli foydalangan holda, “dam” soʻzining teskari aksi “mad” مد boʻlishini inobatga olgan. “Mad” arabcha kengayish, choʻzish maʼnolarini bildiradi va fors tilida “O” tovushini yuzaga keltirish uchun foydalaniladigan grammatik belgi (~). Ana endi “adam” soʻzimizdagi ا (alif)ning ustiga mad belgisi (~) ni qoʻysak, odam آدم yaʼnikim muammomizning javobi hosil boʻladi. Shuningdek, muammo javobiga alohida toʻxtalsak, odam – bu Alloh tomonidan yaratilgan, ibodat qilish, ezgu ishlarni bajarish, hidoyat yoʻlidan yurish kabi masʼuliyatli vazifalarni zimmasiga olgan yaratiqdir. Bundan tashqari, Odam Ato (s.a.v) – ilk inson va paygʻambar. Qurʼoni Karimda Odam Ato ismi 25 oyatda keltirilgan. Navoiy sheʼriyatida, koʻpincha gʻazallarida uning hayoti va taqdirida boʻlib oʻtgan voqealar koʻp uchraydi. Yer yuzida yaratilgan ilk inson Odam Ato boʻlgani, bashariyat undan tarqagani uchun ham Navoiy bu devondagi birinchi muammoni unga bagʻishlagani bejiz emas. Ayniqsa, Navoiyning eng mashhur va surat-u siyrat jihatidan hammani maftun etgan muammosi “Saʼd” ismi kelib chiqadigan muammodir.

Bu gulshan ichra yoʻqtur baqo guliga sabot

Ajab saodat erur qolsa yaxshilik birla ot. (Alisher Navoiy, 2011, 707-bet)

Bu muammoning halli:

سعادت “saodat” soʻzidan آت “ot”ni chiqaramiz va سعد “Saʼd” ismi kelib chiqadi. Navoiy ushbu muammo zamiriga inson uchun bu gulshanda abadiy soʻlmaydigan, eng nafis va maftunkor gul faqat va faqat yaxshi nom ekanligi, inson bu foniylar dunyodan yaxshilik va yaxshi nomdan boshqa hech narsa olib keata olmasligi, dunyoning oʻtkinchiligi kabi maʼnolarni juda ustalik bilan singdirgan. Bu chorlov besh asrdan oshdiki, har bir avlodni oʻyga toldiradi hamda bundan keyin ham koʻp asrlar mobaynida ularni ezgulik tomon chaqiruvchi bir nido boʻlib qolajak.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy dahosining muammo janriga oid namunalari faqat mazmun yoki faqat maʼnoni emas, balki har ikkisini tarozining ikki pallasini teng tutgan kabi muvozanatda ushlagani hamda davrning global muammolarini dadil olib chiqqani uchun ham adabiyot ganjida, ham odamlar ongida eng qimmatbaho va noyob asarlar sirasiga kirgan deya eʼtirof etiladi. Uning bashariyat uchun eng ogʻriqli nuqtalar boʻlgan ezgulik, foniylar dunyo, yaxshi nom, surat emas, siyrat muhimligi, insonning oʻzligini anglashi kabi katta va dolzarb muammolarni atigi bir yoki ikki baytga sigʻdirgani ham Navoiyning adabiyot dohiysi ekanligini isbotlaydi. Chunonchi, Navoiy hazratlari oʻzbek nazm mulking sultoni sifatida tan olingan hamda bundan keyin ham bu nomga musharraf boʻlgan yagona inson Alisher Navoiy boʻlib qolgay.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

A. Navoiy. (2003). *Mukammal asarlar toʻplami 20-tom*. Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti

- A. Navoiy. (2011). *To‘la asarlar to‘plami 10 jildlik. 2-jild Navodir ush-shabob*. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot - matbaa ijodiy uyi
- A. Navoiy. (2011). *To‘la asarlar to‘plami 10 jildlik. 5-jild Devoni Foni*. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot - matbaa ijodiy uyi
- Karimov, O. (2015). *Mumtoz she‘riyat janrlari*. “Namangan” nashriyoti
- Murodov, N. (2022). *Fors tili*. Termiz davlat universiteti NMM nashriyoti

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA AYYUB ALAYHISSALOM TALQINI

*Abduraxmanova Munisa Asqar qizi,
ToshDO‘TAU O‘FF 2-kurs magistranti
asqarovna77@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.n, Dots, Karomat Mullaxo‘jayeve*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi Ayyub alayhissalom obrazining poetik talqini haqida so‘z boradi. Obraz talqini doston matni hamda shoirning hayotiy kechinmalari va ijodiy qat‘iyatlari bilan bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Hayrat ul-abror” dostoni, Ayyub obrazi talqini

Abstract. This article talks about Alisher Navoi's poetic interpretation of Ayyub alayhissalam in the epic "Hayrat ul-Abror". The interpretation of the image is considered in connection with the text of the epic and the poet's life experiences and creative determination.

Keywords: Alisher Navoi, "Hayrat ul-abror" saga, interpretation of the image of Ayyub

Kirish. Sharq-musulmon adabiyotida eng ko‘p tilga olinadigan obrazlar, albatta, payg‘ambarlar obrazlaridir. Ijodkorlar payg‘ambarlarni ularning “Qur‘oni Karim”dagi ma‘lumotlariga asoslanib talqin etadilar. Alisher Navoiy ham nabiyalar obrazlariga ko‘p murojaat etgan. Xususan, “Xamsa” dostonlarining birinchisi bo‘lmish — “Hayrat ul-abror”da qanday maqsadda bu obrazdan foydalangani haqida so‘z yuritamiz. Bundan tashqari, bu obrazning shoir ijodiy konsepsiyasidagi o‘rni haqida ham mulohazalar bildirish niyatidamiz.

Tahlillar, talqinlar. “Juda qisqa vaqt ichida, 1483-1485 yillarda, buyuk badiiy obida, “Xamsa” dostonlarini, dunyo poeziyasidagi buyuk asarlardan birini yaratib, Alisher Navoiy o‘zbek adabiyotigagina emas, balki butun turkiy adabiyotga so‘nmas shuhrat keltirdi (Абдуғафиров, 1995, 184 б). Ayyub alayhissalom barcha davrlar adabiyotida sabr timsoli sifatida keltirilgan, shu jumladan, Alisher Navoiy ham o‘z asarlarida Ayyub alayhissalom va u kishining hayot yo‘llari va sifatlariga alohida to‘xtalgan. Bunga misol qilib “Hayrat ul-abror” dostonining 13-maqolatini keltirish mumkin. Unda sabr haqida bahs yuritilib maqolat so‘ngidagi hikoyatda Ayyub alayhissalom va o‘g‘ri o‘rtasidagi suhbat keltiriladi. Hikoyat “Ayyubi xalaf noxalaf o‘g‘rining

egriligin tuzgoni va gumrohliq zulmatida anga yo‘l ko‘rguzgoni va ul shayx silsilasig‘a kirib, ayyorliq kamandin uzgoni”, deb nomlanadi. Unda Ayyub alayhissalom kechani tongga ulab ko‘z yoshlar to‘kib, ibodat qilayotgan bir paytda uning uyiga yer ostini qazib “kisaburi naqbzani” - lahm kovlovchi o‘g‘ri kiradi. Ayyub a.s uni ko‘rsa-da, unga biror og‘iz so‘z demaydi, aksincha, uni jim kuzatadi. O‘g‘ri o‘zi istaganicha narsalarni olib ketmoqchi bo‘ladi. Shunda kirgan eshigi kichiklik qilib, olgan narsalari u teshikdan sig‘may qoladi. Bu vaziyatni Navoiy “Sichqon sig‘mas iniga g‘alvir bog‘lar dumiga” qabilida bayt bilan izohlaydi:

Tor ini sichqong‘a solib erdi g‘am,

Quyruqig‘a solub erdi g‘arbol ham. (“Hayrat ul-abror”, 263-bet)

O‘g‘rining teshikdan sig‘mayotganligini ko‘rgan Ayyub a.s o‘g‘riga uy eshigini ochib beradi va unga yo‘l ko‘rsatadi:

Ko‘rdi chu Ayyubki ojizdur ul,

Qo‘pti eshik ochdiyu ko‘rguzdi yo‘l.

Kim, yuk ulug‘dir dog‘i naqbing kichik,

Yo‘l sori kelgilki, ochuqdur eshik.

Onchaki berohliq ul ko‘rguzub,

Shayx bu yanglig‘ anga yo‘l ko‘rguzub.

Kimgaki ko‘rguzsalar, ul nav‘yo‘l

O‘zga yo‘lidin chiqq olg‘aymu ul? (“Hayrat ul-abror”, 260-bet)

Aslida esa bu yerda majoziy ma‘no yashirilgan bo‘lib, shayx ya‘ni Ayyub a.s o‘g‘riga hayotda yashashning to‘g‘ri yo‘lini ko‘rsatgani, shayx shunday yo‘lni ko‘rsatib tursa, bu yo‘lga kirmaslikning iloji yo‘qligini Navoiy shunday ta‘kidlagan. Bu yerda Ayyub a.s yo‘l ko‘rsatuvchi pir sifatida hamda insondagi ma‘naviy kasalliklarni yo‘qotuvchi tabib sifatida keltirilgan. Bu hikoyatda Navoiy o‘g‘riga sabr bilan to‘g‘rilikni o‘rgatib, bir kechirim orqali uni darveshlikka kiritganini alohida e‘tirof etgan. Chunki, bunday oliyjanoblik faqatgina sabr timsoli bo‘lgan Ayyub (a.s.)gagina xos xislatdir. Shuning uchun, Navoiy ushbu baytda Ayyub (a.s.)ni komil deb keltiradi:

Komil anga berdi chu bu parvarish,

Ayladi bir avf bila muncha ish. (Alisher Navoiy)

Hikoyatning so‘nggida esa Ayyub a.s va Nuh a.s ismlari bilan talmeh san‘ati yuzaga chiqqan:

Bot bo‘lu bir jom ila yetkur futuh,

Sabr esa Ayyubcha, yo‘q umri Nuh.

Qo‘pti eshik ochdiyu ko‘rguzdi yo‘l.

Kim, yuk ulug‘dir dog‘i naqbing kichik,

Yo‘l sori kelgilki, ochuqdur eshik.

*Onchaki berohliq ul ko'rguzub,
Shayx bu yanglig' anga yo'l ko'rguzub.
Kimgaki ko'rguzsalar, ul nav'yo'l*

O'zga yo'lidin chiqa olg'aymu ul? ("Hayrat ul-abror", 260-bet)

Alisher Navoiy o'zining "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida ham Ayyub a.s hayotiga alohida to'xtalgan. Bu asarda Navoiy, asosan, u zotning tarixlarini hamda hayot yo'llarini Qur'oni Karim oyatlariga muvofiq bayon qilgan. Ayyub alayhissalom ismi Qur'onda to'rt o'rinda zikr etilgan: Niso surasi 163-oyat, An'om surasi 84-oyat, Anbiyo surasi 83-oyat, Sod surasi 41-oyat. Bundan tashqari, asarda Ayyub a.s haqidagi qissalardan foydalanilgan. "Ayyub Sabur a.s. onasi Lut a.s. qizidur. Otasini I'ys binni Ishoq a.s. avlodidindurur debdurlar" (Навоий, 2000, 129 б). Ayyub (a.s.)ga Alloh tomonidan ko'plab ne'matlar berilgani hamda u kishi umrini ibodatga baxshida etganligini bayon qiladi. Alloh taolo farishtalariga Ayyub a.s haqida "maning ibodatimdin o'zga hech nimaga parvo qilmas" deganlarida, farishtalar: "Xudoyo, hech nav' jamiyatdin yo'qturkim, anga nasib qilmaysen. Nevchun saning ibodatingdin o'zga ish qilg'ay", deya javob qaytarganlaridan so'ng Alloh Ayyub alayhissalomga har tomondan turli balo-qazolar yuborib, uning har qanday holatda ham O'ziga shirk keltirmasligining isboti o'laroq uning sabrini sinaydi. U zotning musibati shu darajaga yetadiki, hattoki, uy yiqilib o'n o'g'li tom ostida qoladilar va halok bo'ladilar. Shunda ham ul zot "manga Tengri taolo basdur, alar bo'lmasa, bo'lmasun!", deydi. Alisher Navoiy bu yerda u zotning qanchalar Allohga oshiq banda bo'lganliklarini, balolarga nechog'lik sabr qilganlari orqali izohlagan. Ko'rinib turibdiki, insonda Allohga bo'lgan muhabbat musibatlarga bo'lgan qo'rquvdan kuchli bo'lishi har qanday qiyinchilikni yengib o'tish imkoni borligini anglatadi. Ayyub (a.s.)dan hamma yuz o'girib, yonlarida yolg'iz Rahima ismli ayoli qolib, u kishini parvarishlagan. U zotning sabrlari shu qadar kuchli bo'lganligidan badanlarini turli yaralar va qurtlar bosib ketsa-da, badanlaridan tushgan qurtni olib yana badanlariga qo'yib qo'yganlar. Nihoyat, Tangri taolo inoyat etib Ayyub (a.s.)ni barcha kulfatlardan ozod qilib, oldingi hollariga qaytaradilar. Navoiy ushbu asariga "Qur'oni Karim"ning Sod surasi 41-oyati: "Bizning bandamiz Ayyubni esla. O'shanda u Robbiga nido qilib: "Albatta, meni shayton mashaqqat va azob ila tutdi", dedi hamda Anbiyo surasi 83-84-oyatlari: "83. Ayyubning Parvardigoriga nido qilib: "(Parvardigorim), meni balo ushladi. O'zing rahm-shafqat qilguvchilarning rahmlirog'idirsan", deb iltijo qilgan paytini (eslang). 84. Bas Biz uning (duosini) mustajob qilib, undagi ziyon-zahmatni ketkazdik hamda O'z huzurimizdan mehribonlik ko'rsatib, barcha ibodat qilguvchilarga eslatma-ibrat bo'lsin, deb (Ayyubga) ahli-oilasini va ular bilan qo'shib yana o'shalarining mislicha bola-chaqa ato etdik", oyatlarini asos qilib olganligini ko'rish mumkin. "Alisher Navoiy badiiy ijodda inson qavmidan nima olgan bo'lsa,

uning ko‘nglidan o‘zlashtirgan; odam to‘g‘risida u nima yozgan bo‘lsa, uning ruh ovozi tinglab, botiniy holatlarini juda aniq idrok etib yozgan” (Иброҳим Ҳаққул, 2023, 203 б).

Xulosa. Bizning fikrimizcha, Alisher Navoiyning Ayyub alayhissalom obrazi talqiniga murojaat qilishiga bir necha sabablar bor. Bular:

1. Ayyub alayhissalom obrazi Alisher Navoiy lirikasida, asosan, sabr ramzi bo‘lib talqin etiladi.

2. “Hayrat ul-abror” dostonining o‘n uchinchi maqolatida Ayyub obrazi hayotda adashgan bandaga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi sifatida talqin etiladi. Ayni paytda u payg‘ambarlarga xos sifat — muttasil ibodatda ko‘rsatiladiki, bu Allohga sodiqlikning buyuk namunasi hamdir. Maqolatda ham Nuh, ham Ayyub payg‘ambarlar ismlarining keltirilishini esa, hayotda sabrli bo‘lishning behad ko‘p ahamiyati borligiga ishora o‘laroq tushunmoq lozim.

3. Ma’lumki, Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning eng ishonchli kishisi, “Amir ul-muqarrab”i bo‘lgan. Chunki, saltanatning ulkan tashvishlari odatda hukmdorga har doim ham to‘g‘ri qarorlar chiqarishiga imkon beravermaydi. Ulusning ko‘pdan ko‘p tashvishlari Navoiyning ham sabrini qattiq sinagan. Saroydagi serg‘alva hayot, podsho atrofidagi murakkab vaziyatlar, Husayn Boyqaro va uning yigirma besh farzandi-yu, haramdagi ayollari, xazina, adolat, xalq tashvishi — barchasi yaxshigina sabrli bo‘lishni taqozo etadi. Ayyub obrazi — Navoiyning hayotiy qat’iyati, ijdoiy konsepsiyasining ajralmas bir qismi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Абдуғафуров, А. (1995). *Буюк бешик сабоқлари*. “Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат” нашриёти.
Алоуддин, М. таржимаси. (1992). *Қуръони Карим*. Ўзбекча изоҳли таржима. Т: “Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат” нашриёти. (664 б).

Навоий, А. (1991). МАТ. VII жилд. “Ҳайрат ул-аброр”. Фан.

Навоий, А. (2000). МАТ. XVI жилд. “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мезон ул-авзон”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулуки Ажам”, “Арбаъин”, “Сирож ул-муслимин”, “Муножот”, “Рисолаи тир андохтан”. Фан.
Раҳмонова, З. (2023). *Иброҳим Ҳаққул ҳақиқати*. Т: “Тирилиш” нашриёти. (296 б).

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ROBIYA ADAVIYYAGA MUNOSABATNING IFODALANISHI

*Abovova Mohinur Hosil qizi,
ToshDO‘TAU O‘FF 4-kurs talabasi
mohinurabovova@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Iqboloy Adizova

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida Robiya Adaviyya siymosining ifodalanishi, asarlari g‘oyasini ochishdagi o‘rni, shoir dunyoqarashining shakllanishidagi va asarlaridagi axloqiy-ta’limiy, irfoniy g‘oyalarni yoritishdagi vazifalari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, zohid, so‘fiy, Robiya Adaviyya, tasavvuf, Ibrohim Adham, niyoz, soqiy

Abstract. This article discusses the portrayal of the character of Rabia al-Adawiyya in the works of Alisher Navoi, her role in revealing the themes of his works, and her functions in illuminating the moral, educational, and mystical ideas within the poet's worldview and writings

Keywords: Alisher Navoi, ascetic, Sufi, Rabia al-Adawiyya, Sufism, Ibrahim ibn Adham, supplication, cupbearer

Hazrat Alisher Navoiy o'zining asarlarida jamiyat muammolari, siyosiy jarayonlar, ishq, axloqiy-ta'limiy nasihatlarini ifodalashi bilan birga insonning ruhiy holatini ifodalovchi, ruhiy kamolotga boshlovchi g'oyalar talqiniga bag'ishlangan mavzuni ifodalovchi asarlari ham ajralib turadi. Navoiy o'z fikr-g'oyalarini ochib berishda turli xil obrazlardan o'ziga xos uslubda foydalanadi. Shunday obrazlardan biri Robiya Adaviyyadir.

Robiya Adaviyya so'fiylikning mashhur vakillaridan biri hisoblanadi. U VIII asr boshlarida Basra shahrida tug'ilgan. Robiya Adaviyya hayoti haqidagi to'liqroq ma'lumotlar Fariduddin Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asarida keltirilgan.

Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida VIII asr boshlaridan XV asr oxirigacha yashab faoliyat olib borgan mashhur so'fiy, avliyo va mutasavvuf allomalar, shayxlar haqida ma'lumot bergan. Asarda ma'lumot berilgan 770 ta shayx avliyolarning 35 tasi ayol avliyolar hisoblanadi. Navoiy ayol avliyolar haqida ma'lumot berar ekan unga "Erkaklar martabasiga yetgan ayollar zikri" deb sarlavha qo'yadi.

Navoiy erkak avliyolar qatorida ayollarni ham zikr etish sababini shayx Muhyiddin Arabiyning quyidagi so'zlari bilan izohlaydi: "Biz zikr etgan bu toifadagi kishilarning barchasini rijol – erkaklar deb ataymiz, shuningdek ular ichida ayollar ham bor, lekin erkaklarning soni ko'p. Ba'zi kishidan so'radilar: Abdollar necha? Aytти: Qirq kishi. Unga aytdilar: Nega qirqta erkak demaysan? Aytти: Ular ichida ayollar ham bo'ladi" (Alisher Navoiy, 2013, 489-bet).

Navoiy qo'shimcha tarzda shayx Abdurrahmon Sulamiyning ushbu she'rini ham keltiradi: "Agar ayollar biz aytgandek bo'lsalar, erkaklardan afzaldirlar. Quyoshning muannas ism ekanligi unga ayb emas, oyning muzakkar ism ekanligi unga faxr emas" (Alisher Navoiy, 2013, 489-bet). Shu o'rinda ma'lumot berib o'tish joizki, Navoiy o'z tazkirasida ayol avliyolar haqida ma'lumot berishini shayx Muhyiddin Arabiy va shayx Abdurrahmon Sulamiylarning fikrlari bilan asoslar ekan, Fariduddin Attor o'z tazkirasiga birgina avliyo ayol, Robiya Adaviyyani ham qo'shganligini shunday izohlaydi: "Agar Bibi Robiyani erkaklar orasida zikr qilinganining sababini so'rasalar, unga javob shuki, Payg'ambar buyurubdurlar: Alloh sizlarning suratlaringizga boqmas, balki ko'ngillaringizga boqar!" (Фаридуддин Аттор, 2013, 79-бет). Navoiy asariga ayol avliyolarni ham qo'shganining sababini izohlagandan so'ng ayollardan birinchi bo'lib Robiya Adaviyya haqida

ma'lumot beradi. Uning hasbi holi to'g'risida qisqa ma'lumot beradi va shaxsiyatini ochuvchi rivoyatlar keltiradi: "Bir kun Sufyon Robia q.s qoshig'a kirdi va ilig ko'tarib dediki, "Allohim, Sendan salomatlik so'rayman". Robia yig'ladi. Sufyon so'rdiki, ne uchun yig'lading? Robia dediki, sen meni yig'latding! Sufyon dedi: Nechuk? Robia dediki, salomat dunyoda aning tarkidadur va sen dunyoga oludasen. Robia so'zidurki, har nimaga samarayedur va ma'rifat samarasi yuz Tangriga keltirmakdur". Sufyon andin so'rdiki, banda Tengri taolog'a taqarrub tilar nimalardin yaxshirog'i qaysidur? Ul dedi, uldurki, bilgayki, dunyo va oxiratda andin o'zgani sevmass" (Alisher Navoiy, 2013, 490-bet).

Navoiy keltirgan ushbu rivoyatlarda Robiyaning Sufyon Savriy bilan bo'lgan muloqotida aytgan fikrlari uning shaxsiyatini ochishga xizmat qiladi. "Orifaning tinch-salomat hayotning bu foni hayotga emas, baqoga xos ekanligini uqtirganligi va har bir ish har bir sabab ortidan kelishi, jumladan, Allohga yuzlanmoqlik ham ma'rifat bilan bo'lishi haqidagi fikrlari, qolaversa, Savriyning Allohga yaqin bo'lishlikni istagan banda uchun eng yaxshi yo'l qaysiligini so'rab bergan savoliga javoban dunyo va oxiratda Allohdan o'zgani sevmasslik, deya bergan javoblaridan ham orifaning Allohga muhabbati boshqa zohidlar singari jannat orzusi va do'zax azobidan qo'rquvositasi bo'lmay, balki tom ma'noda so'fiylik maqomidagi shaxsning kechinmalari ekanligi anglashiladi" (Saydullayeva, 2023).

Robiyaning Allohga muhabbati zohidlarniki singari do'zax azobidan qo'rqib yoki jannat umidida emas, balki xolis Alloh taoloning visoliga yetishish uchun ibodat qilishi Fariduddin Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asarida keltirilgan rivoyatlarning biridagi Robiyaning Allohga munojoti ham yanada ochib beradi: "Ilohi, men Senga do'zaxdan qo'rqib sig'insam, meni do'zaxga sazovor qil! Agar jannat umidida sig'insam, jannatni menga harom qil! Agar Senga Sening O'zing uchun bandalik qilsam, diydoringni menga nasib qil!" (Фаридууддин Аттoр, 2013, 94-бет).

Endi Hazrati Navoiy baytlariga diqqat qilaylik:

Zohid, senga hur-u menga jonona kerak,

Jannat senga bo'lsin, menga mayxona kerak. (Навоий, 1959, 760-бет).

Ushbu baytni sharhlab Tohir Malik (2015, 35-bet) "Odamiylik mulki" asarida shunday yozadi: "Ey zohid, sening bu dunyodan, xususan ahli ayolingdan kechishingga sabab jannatdagi hurlar ekan, mayli o'sha hur qizlar senga bo'la qolsin. Mening esa jannatga kirishdan umidim u qizlar emas, balki Allohim chehrasini ko'rish. Sen jannat orzusida xayol qilib yuraver, menga ma'rifat hosil bo'ladigan davra, ya'ni olimlar davrasi kerak".

Robiya Adaviyya ham Allohga munojotida zohidlarniki kabi jannat umidi, do'zax qo'rquvidan emas, Alloh visoli uchun ibodat qilishini aytar ekan, Alisher Navoiy bevosita zohidga murojaat qilib, sen jannatda va'da qilingan hurlar uchun ibodat qilar ekansan, senga istaganing

bo‘la qolsin, menga esa Allohning vasli kerak, men jannatda Allohning vasliga yetishish uchun uning ma’rifatini ilm bilan hosil qilmoqchiman deydi.

Navoiy ma’rifiy fikr-g‘oyalari bayon etishda Robiya Adaviyyaning faoliyatini ibrat namunasi sifatida asarlariga kiritgan. Jumladan, “Hayrat ul-abror” dostonining “Islom bobida” nomli 2-maqolotida Navoiy islom dinining besh arkoni bo‘lmish shahodat kalimasini aytish, namoz, ro‘za, zakot va hajning shartlarini bayon etibgina qolmay, bu amallar shunchaki rasm-rusum emas, balki ruhiy tarbiyaning asoslari ekanligini ifodalash uchun XXV bobda “Ibrohim Adhamning Ka’baga namoz bila borg‘oni va Robiya Adaviyyag‘a Ka’baning niyoz bila kelgani” sarlavhasidagi hikoyatni keltiradi. Hikoyatga ko‘ra, mashhur so‘fiy Ibrohim Adhamning har qadamda ikki rakat namoz o‘qib, Ka’ba ziyoratiga borgani va Bayt ul-haramni topolmagani, Ka’ba o‘rnida yo‘qligini ko‘rgan Ibrohim Adham: “Bu nedur, yo OIlloh!” – deb fig‘on solar ekan, Hotifdan ovoz keladi: “Ey yo‘lovchilarning piri! Bir qariya ayol cho‘lni bosib o‘tar ekan, (Allohga bo‘lgan) shavq-u muhabbat yuki og‘irligidan qaddi bukilibdi. Zaiflikdan u shundoq kuchsizlanibdiki, (endi) Ka’ba o‘zi uni ziyorat qilishga ketdi”. Ibrohim Adham bu keksa ayol Robiya Adaviyya ekanligini ko‘rib, undan bu holatning sababini so‘raydi. Robiya Adaviyya: “Bir necha yil cho‘lda barcha yo‘llarni bosib o‘tar ekansen, sening ishing namoz o‘qimoq bo‘ldi, xolos! Men esa Unga istagimni aytdim, noz-u niyoz qildim, yalinib-yolvordim! Namoz o‘qib, riyo qilib, erishgan hosiling shudir. Menga esa yalinib yolvorishim va o‘zligimdan kechganligim shu mevani berdi” (Navoiy, 2020, 87-bet).

Hikoyatdagi niyozning ma’nosi “yolvorish”, “muhtojlik”, niyoz ahli esa “muhtojlar”, “yolvoruvchilar” (Shamsiyev, Ibrohimov, 1972, 460-bet) degan ma’noni bildirib, niyoz – Allohga bo‘lgan ehtiyoj, Unga yolvorish bandani yuksak maqomga ko‘tarishi haqidagi g‘oya ahamiyatlidir.

Alisher Navoiy hikoyat so‘ngida soqiyga – murshidga murojaat qilib, ishq mayidan so‘raydi, o‘zining niyoz ahlidan bo‘lsa-da, biroq ularning zaifi ekanligini ma’lum qiladi:

Soqiy, olib kel qadah-u, qilma noz,

Ko‘rki, ne mushtoqdur ahli niyoz.

Ber to‘lakim, ichsun ani bori horif,

Xossa mangakim, boridin men zaif. (Akrom Malik, 2021, 95-bet).

Bu hikoyat orqali Navoiy Allohga bo‘lgan chin muhabbat, ruhoniylar poklik, boshqa ibodatlardan ustun ekanligini ta’kidlagan.

Navoiy asarlarida Robiya obrazi qisqa ifodalangan bo‘lishiga qaramay, Navoiy Robiya Adaviyya siymosining mukammal obrazini yaratgan. Robiya Adaviyya Hazrat Navoiyning dunyoqarashi shakllanishida, ko‘plab asarlaridagi axloqiy-ta’limiy, ma’rifiy g‘oyalarni yoritishida muhim vazifalar bajarganini qisqa hajmli ushbu maqolamizda keltirilgan misollar orqali ham bilib oldik. Maqolada qisqa to‘xtalinishiga qaramasdan, Navoiy ijodida Robiya Adaviyya obrazi muhim

ahamiyatga ega va ulug' shoir g'oyalarini ochib berishda beqiyos xizmat qilganini anglash qiyin emas

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Malik, A. (2021). *"Hayrat ul-abror" (matn, sharh, nasriy bayon, lug'at), ikkinchi kitob.* "Tamaddun" nashriyoti.
- Malik, T. (2015). *"Odamiylik mulki".* Toshkent: "Sharq" nashriyoti.
- Navoiy, A. (2013). *To'la asarlar to'plami, 10 jildlik.* (489-bet). Toshkent: "G'afur G'ulom" nashriyoti.
- Navoiy, A. (2020). *"Hayrat ul-abror".* (87-bet). Toshkent. "G'afur G'ulom" nashriyoti.
- Saydullayeva, D. (2023). *Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asarida keltirilgan ayrim shayxlar zikri.*
- Агтор, Ф. (2013). *"Тазкират ул-авлиё".* (79-94-бет). Тошкент. «Ғафур Ғулом» нашриёти.
- Навоий, А. (1959). *"Хазоин ул-маоний", I-китоб.* Тошкент.
- Шамсиев, П ва Иброҳимов, С. (1972). *Навоий асарлари луғати.* Тошкент. «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат» нашриёти.

ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIYNING "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONLARIDAGI MAJNUN OBRAZINING BA'ZI O'ZIGA XOS TOMONLARI

*Avezova Aziza Mavlonjonovna,
ToshDO 'TAU O 'FF 2-bosqich tayanch doktoranti
avezovaaziza649@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.n, Dots, Karomat Mullaxo 'jayeve

Annotatsiya. Maqolada Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonlaridagi Majnun obrazining ba'zi o'ziga xos tomonlari qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Sharq mumtoz adabiyoti, Xamsa, obraz, doston, adabiy jarayon, majoz

Abstract. In the article, some specific aspects of the image of Majnun in the epics "Layli and Majnun" by Abdurahman Jami and Alisher Navoi are analyzed in the aspect of comparative literature

Keywords: Eastern classical literature, Khamsa, image, epic, literary process, metaphor

Mamlakatimiz hayotida kechayotgan tub islohotlar boshqa sohalar qatori dala adabiyotshunoslik yo'nalishida ham o'zining amaliy ifodasini topmoqda. Jumladan, asrlar davomida dunyoning ilmiy va adabiy jamoatchiligi e'tiborini o'ziga jalb etib kelayotgan, adabiyot tarixida takrorlanmas qo'sh sahifani tashkil etgan Mavlono Abdurahmon Jomiy hamda buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning bebaho ijodini tadqiq etish kun tartibidagi muhim masalalardan biriga aylandi. Zero, "Ular o'lmas asarlari bilan jahon xalqlari o'rtasida tinchlik, ozodlik va insonparvarlik tamoyillarini, do'stlik va o'zaro ishonch g'oyalarini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdilar" (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning "Markaziy va Janubiy Osiyo: mintaqaviy o'zaro bog'liqlik. Tahdidlar va

imkoniyatlar” mavzusidagi xalqaro konferensiyadagi nutqi).

Shunday ekan, “Layli va Majnun” dostonlarini qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida atroflicha ilmiy tadqiq etish bugungi kun jomiyshunosligi va navoiyshunosligi, umuman, adabiyotshunosligimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ma’lumki, san’at va adabiyotda hayot obrazlar vositasida aks ettiriladi. San’atkor hayotni kuzatadi, kuzatgan voqealarini tafakkuridan o’tkazadi, ularni qayta ishlab yana jonli hayot shaklida yaratadi. Hayot voqea – hodisalarini qayta tiklashda inson obrazi g’oyatda muhim ahamiyatga ega.

Shuni ham aytish kerakki, badiiy obraz deyilganda, asosan, inson obrazi tushuniladi va u adabiyotda hal qiluvchi rol o’ynaydi. G’oyaviy – badiiy yetuk asarlardagi kishilar obrazi orqali biz muayyan bir davr hayoti haqida keng va konkret ma’lumot olamiz (To’xta Boboyev, 2002, 42).

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy o’z asarlarida betakror obrazlar yaratishdiki, u xoh bosh qahramon bo’lsin, xoh epizodik obraz o’quvchida ajoyib taassurot qoldiradi. Kishini qayta va qayta o’qishga undaydi.

“Layli va Majnun” dostonlarining bosh qahramonlaridan biri: Qays – Majnun obrazi bo’lib ularning o’ziga xos tomonlariga diqqat qaratamiz.

Abdurahmon Jomiyda Majnun otasining o’nta o’g’illaridan eng kenjasi. Asarda u haqdagi ilk tasvirlar 14 yoshli o’spirinligi chog’idan boshlanadi. Majnunning go’zallar husniga mayli bor, kenja, erka farzand kabi xislatlar bilan birga shoir uni nozik iste’dod egasi, boshqalar gapiga quloq tutadigan, ming o’ylab keyin fikrini bayon etadigan kabi sifatlarini keltiradi. Bu esa o’quvchiga qahramonning botiniy olami bilan birga zohiriy dunyosi haqida ham tasavvur uyg’otadi.

Сар то қадам аз адаб сириништа,

Бар дил рақами адаб навиништа.

Табъаи ба суҳан ба мӯшикофӣ

Маишӯф ба шаъри шеърбофӣ.

Чун лаъли лабаи хамӯи буди,

Бар равзани роз гӯи будӣ,

Чун гунҷаи танги ӯ шукуфтӣ,

Санҷида ҳазор нукта гуфт. (Абдурахмон Ҷомӣ, 1988, 20).

Mazmuni: Yaxshi xulqli va odobdan saboq olgan edi. Nozik iste’dod egasi Qays doim she’r to’qishga shaydo edi. O’zgalarning gaplariga quloq tutardi, o’zi gapirganda esa avval bir fikrni ming o’ylab keyingina bayon etardi.

Qays juda sho’x obraz sifatida namoyon bo’ladi. Go’zallarni sevar, hali Layli bilan uchrashmasdanoq, el ichra Majnun deya laqab olgan. Har diyorga borganida o’ziga go’zal qiz izlar

va bir qishloqdan o'tayotganda Karima ismli qiz go'zalligi bilan Qaysni rom qiladi. Aslzoda qiz u bilan so'zlashadi:

Дар ҷони вай он назар асар кард.

Хандон-хандон шакаршикан шуд,

Бо ӯ ба караима дар сухан шуд.

Аз лаб ба сухан шакар ҳамерехт,

Лӯълӯ зи ақиқи тар ҳамерехт,

Ў ҳам ба хушиӣ ҷавоб медод

В-аз соғари лаб шароб медод.

Қайс аз суханаи зи даст мешуд,

Нохӯрда шароб маст мешу. (Абдурахмон Ҷомӣ, 1988, 24)

Mazmuni: Qays Karimaga o'g'rincha nazar tashlagani zahoti unga maftun bo'ldi. U bilan bir zum so'zlashganda, so'zlaridan dur to'kiladi va go'yo unga aqiq, la'l qorishganday bo'ladi. Qiz ham unga shodlik bilan javob qaytarar, misoli labidan sharob berardi. Qays uning so'zlaridan behush bo'lib, sharob ichmay turib mast bo'lardi. Qays so'zsiz sevib qoladi. Shunda uzoqdan bashang kiyingan yigit namoyon bo'ladi. Qizlar uni iliq kutib olishadi va Qays u yerni tark etadi.

Alisher Navoiyda esa bunday o'rin yo'q. U – haqiqiy ishq vakili. Navoiy talqinicha, oshiqlik poklanishdir. Haqiqiy oshiq dard bilan yashaydi; uning tili ham, dili ham ko'zi ham pok bo'ladi. Ishq uni menligidan poklab, yuksaklikka ko'taradi. Ilk tasvirlar chaqaloqlik davridan boshlab tilga olinadi. Noodatiy dard egasi. Hali chaqaloq bo'lsada, hali emaklay ham olmasada unda allaqanday yashirin ishtiyoq ko'zga tashlanadi.

Qaysi xalafe, xalifazode,

Ishq ahlig'a qiblai murode

Yana bir o'rinda:

“O't ko'rsaki mayl etib nihoni,

Ishq o'ti tasavvur aylab oni” (Alisher Navoiy, 2021, 63)

Navoiyning Majnuni, avval, bir qizni so'ngra boshqasini sevmaydi. Shoirning fikricha, inson yuragi bitta ekan, unga faqat bir kishining muhabbati sig'adi, xolos. Professor A.Hayitmetov: “Navoiyning obraz yaratishda tutgan asosiy prinsipi ideallashtirishdir” deb qayd etadi (1963, 91).

Shu o'rinda tabiiy savol tug'iladi. Nega Jomiy Karima obrazini kiritdi? Bu obraz qanday vazifa uchun xizmat qiladi? Bu borada Abdusalom Abduqodirovning “Amir Alisher Navoiy va tojik mumtoz shoirlari” kitobida quyidagi fikrlarni kuzatamiz. Jomiy talqinicha, inson haqiqiy ishqqa duch kelmaguncha bulhavaslik davrida ham bo'ladi. Shu bilab birga, ishq ikki taraflama bo'lishi kerak. Agar Qays Karimani sevganida-yu, Karima ham uni sevganida, Qays boshqa mahbuba

izlamagan bo‘lardi. Karima boshqa yigitni sevgani uchun, Qaysga yoqib qolgan bo‘lsada, undan ko‘ngil uzadi. Bunday holat hayotda bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, aytish lozimki, Jomiy oldida haqiqiy ishq tasvirini berish turmaganga o‘xshaydi. Jomiy ko‘proq Qaysni hayotga yaqinroq tasvirlaydi. (2007, 70-bet) Alisher Navoiy o‘zining “Hayrat ul-abror” dostonida bulhavaslik haqida shunday deydi:

*Oshiq o‘zin kim desa oshiq emas,
Borcha kishi ishqda sodiq emas.
Ulki kezib husn pisand aylagay,
So‘ngra ko‘ngulni anga band aylagay,
Oni ko‘ngil demaki bir pora tosh,
Ne qizig‘ay sham‘ o‘tidin xora tosh.
O‘zni takalluf bila g‘amnok etib,
Motami yo‘q lek yaqo chok etib.
Toshi malak shevai talbis ila,
Lek ichi muttafiq iblis ila. (Alisher Navoiy, 2021, 221-222b)*

Navoiy shunday yo‘l tutganlarni, ya‘ni bulhavasnlarni qattiq tanqid qilib, ular haqiqiy ishq, oshiqlikka munosib emasligini ta‘kidlaydi va shu ham oshiq hisoblanadigan bo‘lsa, uni o‘ldirish, boshdan-oyoq vujudini kuydirish kerak deydi shoir.

Abdurahmon Jomiyning o‘zi bu haqda o‘zining “Layli va Majnun” dostonida Allohdan beqarorlar dardiga taskin berishini, sevishganlar uchun malham bo‘lishini so‘raydi. Keyingi satrlarda nimaniki xohlagan bo‘lsa Allohdan topganini va yana nimadir istasa ham faqat undan (Yaratgandan) so‘rashini aytadi. Haqiqiy ishq haqida esa shoir: Naqshdan naqqoshga borish kerakligini, qancha payt naqshga band bo‘lsang-da, undan ko‘ra naqqoshga borishning afzalligini aytadi. Yuqori va pastdagi har bir naqsh ajib va bu Haq Taolo mavjudligining hujjatidir (Абдурахмон Қомӣ, 1988, 10) deydi shoir.

*Аз меҳнати чархи вожгунгард
Бе давлати ишқ кай раҳад мард?
Кас з-одамиён чи дун, чи олӣ,
Аз маънин ишқ нест холӣ*

Ya‘ni: Shoir vayrona falakning azobidan dod deydi. Sevgining g‘amidan kim ozod bo‘libdi. U xoh pastkash bo‘lsin, xoh oliyjanob bo‘lsin sevgida bir xilda azob chekadi.

Demak, Jomiy Navoiydan farqli ravishda shunday sifatli kishilarni haqiqiy ishq, oshiqlikka munosib ko‘radi. Albatta, haqiqiy oshiq va bulhavaslar bir-biridan farqlanadi. Kimki, o‘zini oshiq deb atasa, u haqiqiy oshiq emas. Chunki har kim ham, afsuski, ishqda sodiq bo‘lavermaydi. Haqiqiy

oshiq dardli bo'ladi. Agar odam bulhavaslikdan holi bo'lsa, dardga aylanadi. Aslida hamma gap ham shunda, insonning beqarorlik, har narsaga havas qilish, hardamxayollik kabi sifatlardan xoli bo'la olishida.

Alisher Navoiy ishq deganda faqat sevish-sevilishni emas, balki ma'rifatda yetuklik, ma'naviy – ruhiy hayotda komillikni ham nazarda tutgan. Navoiy kuylagan ishq- hayotni, tiriklik va dunyoni o'zida mujassamlashtirgan ishqdir. Bir qanoti majoz, ikkinchisi – haqiqat bo'lgan bu ishqda garchi hijron, ayriliq azob-uqubati va keti ko'rinmas bir hasrat ustunlik qilsada, uning asl ma'no-mazmunini boqiy go'zallik va haqiqatlar tashkil etadi (Ibrohim Haqqul, 2021, 115).

Jomiy ko'proq Qaysni hayotga yaqinroq tasvirlaydi. O'sha davr muhitidan kelib chiqib, ko'pgina muammolarga yechim izlaydi. Shu bilan birga, fikrimizcha, Jomiy oldida insonlar o'rtasidagi ishq tasvirini berish bilan birga, haqiqiy ishq tasvirini berish ham mavjud.

Ma'lumki, Jomiy o'z salaflaridan farqli ravishda o'zining asosiy vazifasiga muvofiq Majnun afsonasi yordamida so'fiylik ishqini ko'rsatib, mashhur syujetni o'zgartirdi. Bu haqda mashhur jomiyshunos olim, A'loxon Afsaxzod: Jomiy dostonining qadr-qimmatini muallifning so'fiylik fikrlari emas, balki insoniy ishq tasvirida, deb hisoblaydi" (51-bet). Dostonning ikki o'lchovliligi – so'fiylik va umuminsoniy jihatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu bilan birga, so'fiylik mafkurasiga ham begona bo'lmagan o'zidan oldingilarga nisbatan Jomiy ramziyligi kuchayganini sezmaslik qiyin.

Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonida talab istilohi istak, xohish, intilish, orzu-umid ma'nolarini bildiradi. Bu vodiylar shuning uchun ham birinchiki, Haqqa intilish va unga yetish talabgorligi undan boshlanadi. Talab vodiysi solik oldidagi haqiqiy riyozatlarning boshlanish maydonidir. Chindan Haqqa intilganlar va bulhavaslar shu vodiylar og'ir sinovdan o'tadilar. Unga bardosh bera olganlar ishq vodiysiga qadam qo'yadilar. Oddiy havasmandlar esa mashaqqatlarga chiday olmay bu yo'lni tark etadilar. Bu vodiylar sinov maydoni bo'lganligi uchun uning juda ko'p shartlari bordir.

Jomiy Qaysining e'tiborli tomoni, qizlarning yuz bora yalinib yolvorib iltijo qilishlariga qaramasdan Qays u yerni tark etadi va u shunday deydi;

Хошо, ки агар зубор гардам,

Бо бод дар ин диёр гардам

В-ар абри гуҳарнисор бошам,

Як қатра бар ин диёр пошам! (Абдурахмон Ҷомӣ, 1988, 25)

Mazmuni: Hatto chang-u g'ubor bo'lganimda ham shamollar bilan bu yurtga kelmas edim. Hatto seryomg'ir bulut bo'lganimda ham bu yurtga zarra tomchi sochmas edim.

Qays u yerni tark etadi va go'yo ishq yo'lida davom etadi.

Ishq majoziy ishqdan haqiqatga ko'tarilar ekan Olloh jamoliga yetishish yo'lida insondan poklik, matonat, sabr kabi chin insoniy xislatlar imtihon qilinadi. Ilohiy ishq ikki tomonlama bo'ladi.

1. Olloh bandasini sevib qolib, uning qalbiga "ilohiy ishq o'tini soladi;
2. Banda o'z Parvardigoriga muhabbat qo'yib, uning ishqida hamma narsadan voz kichadi (Navoiyga armug'on, 2004, 70).

Majnun ruhiyatining tub mohiyati komil ishq, vafo, sadoqat va chin muhabbatning hech bir to'siq oldida bosh egmay doimo g'olib kelishida namoyon bo'ladi. Bu kurash qahramonlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar keskin kurashlar va kuchli ruhiy iztiroblardan iborat. Dostonlardagi Majnun obrazi esa ana shu keskin va murosasiz to'qnashuvlar, ruhiy kechinmalar markazida tasvirlanadi.

Jomiy dostoni Layli va Majnun ishq mavzusida yaratilgan qadimiy va zamonaviy asarlar silsilasidan nafaqat yuksak badiiy sifat, bebaho obrazlar, balki asosiy asarning o'zagini tashkil etuvchi faol insonparvarlik nuqtai nazaridan ham ajoyib va betakrordir. Jomiy bu syujetni konfliktga kuchli yondashish, obrazning o'zgacha dinamikligi, muvaffaqiyatsiz oshiqlar ruhiy holatining chuqur psixologiyasi bilan yaratgan. Qolaversa, Jomiy qissasida zararli va xurofiy urf-odatlar, inson erkinligini cheklashdan norozilik ohangi yaqqol eshitiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yo'llar turli xil bosib o'tilgan bo'lsada, ammo har ikkala ijodkorda ham manzil bitta edi

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Alisher Navoiy. (2021). Xamsa, uchinchi doston. Toshkent: Tamaddun.
- Hayitmetov, A. (1963). Navoiyning ijodiy metodi masalalari. Toshkent.
- Ibrohim Haqqul. (2007). Navoiyga qaytish. Toshkent: Fan.
- Ibrohim Haqqul. (2021) Navoiyga qaytish. 4-kitob. Toshkent: "Tafakkur" nashriyoti.
- Komilov N. (1996). Tasavvuf. Birinchi kitob. Toshkent: Yozuvchi.
- Navoiyga armug'on. (2004). To'rtinchi kitob. Toshkent: Fan.
- Абдурахмон Ҷомӣ. (1988). Лайли ва Мачнун. Душанбе нашриёти "Адиб".
- Абдусалом Адбукодиров. (2007). Амир Алишер Навоий ва тожик мумтоз шоирлари. Хужанд: Хуросон.
- Аълохон Афсаҳзод. (2014). Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ – адиб ва тафаккури номи. Душанбе "Адиб".
- Академические школы в русском литературоведении. (1975). М.: Наука.

ALISHER NAVOIY ASARLARINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

*O'g'iloy Axmadaliyeva Jamoliddin qizi,
NamDPI O'zbek tili va adabiyoti
mutaxassisligi 1-bosqich magistranti
Ogiloyaxmadaliyeva@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy, oʻrta va oliy taʼlim tizimlarida oʻqitiladigan “Alisher Navoiy asarlari va ularning oʻziga xos xususiyatlari” mavzusiga zamonaviy raqamli texnologiyani, ommaviy axborot vositalarini tatbiq etish, amaliy-metodologik jihatdan oʻquvchilarga mavzu predmetini oʻrganishni qulaylashtiruvchi kompyuter dasturlari, onlayn platformalardan foydalanish va turli dasturiy oʻyinlar yaratish hamda bu borada olib borilgan izlanishlar, tadqiqotlar haqidagi fikrlar “Xazoyin ul-maoniy” asari tahlili orqali yoritilgan.

Kalit soʻzlar: aforizm, raqamli texnologiya, lirika, metodik uslub, qofiya, devon, internet dasturlari, interaktiv mashgʻulotlar, leksika

Abstract: This article discusses the topic "Alisher Navoi's works and their features", taught in general, secondary and higher education systems, the use of modern digital technologies, mass media, the use of computer programs, online platforms and the creation of various software games that practically and methodologically facilitate students to study the subject, as well as ongoing research, research and developments in this area. thoughts about "Hazain ul-Mahoni" are highlighted in the analysis of his work.

Keywords: aphorism, digital technology, lyrics, methodological style, rhyme, divan, internet programs, interactive training, vocabulary, media product

Dunyo adabiy merosida Navoiy ijodi alohida, oʻziga xos oʻrin tutib kelmoqda. Ayniqsa, Alisher Navoiyning nasriy asarlari hozirda jahonning yetakchi oliy taʼlim muassasalari, ilmiy markazlari tomonidan oʻrganilmoqda. Xususan, gʻarb tadqiqotchilari tomonidan Navoiyning adabiy xazinasini oʻrganish Yevropa tillariga tarjima qilish, ulugʻ qalamkash asarlarining mazmun-mohiyatini Gʻarb ommasiga yetkazib berishda The University of Californiya (AQSH), University of Chicago (AQSH), India University (AQSH), University of Cambridge (BB) kabi taʼlim dargohlarida qator izlanishlar olib borilmoqda. (Farruxbek Olim, 2022)

Natijada buyuk mutafakkir ijodi faqat olimlar tomonidan oʻrganilibgina qolmay, uni bugungi avlodga anglatish borasida ham metodologik tatqiqot va ilmiy-amaliy tajribalar olib borilmoqda. Xususan, yurtimizda ham bu borada koʻplab pedagog olimlar ish olib borayotganligiga guvoh boʻlyapmiz.

Hozirgacha yetib kelgan yigirma jildlik merosga jamlangan adabiyot xazinasida keltirilgan koʻplab soʻz yoki jumlar koʻp taraflama maʼnolarni tashiy olganligi va vaqtda chegara bilmaslik xususiyatiga ega boʻlganligi uchun ham bugungacha oʻz ahamiyatini yoʻqotmay, balki yanada dolzarbligi ortgan holda yetib keldi. Mazkur asarlardagi koʻplab fikrlar hikmatli aforizmlar sifatida avloddan avlodga oʻtib mutafakkir nomini qalblarda yashatib kelmoqda. Jumladan, bu borada “Xazoyin ul-maoniy”, “Mahbub ul-qulub”, “Hayrat ul-abror” kabi durdona asarlarni aynan shunday oʻlmas hikmatlarga boy asarlar qatorida sanab oʻtishimiz mumkin. Bugungi taʼlim

tizimida Navoiy asarlari, ulardan keltirilgan ibratli fikrlarni o'rgatish kichik sinflardan boshlanadi. Masalan, 5-sinf adabiyot darsligi kirish qismida buyuk shoirning "Xazoyin ulmaoniy" asari birinchi devonida keltirilgan:

Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmanlig',

Yor o'lung bir-biringizgaki, erur yorlig' ish. (Alisher Navoiy, 2011)

misralari berilgan bo'lib, bu orqali adabiyot sahnasida yaratilgan boqiy asarlar haligacha o'z ahamiyatini yo'qotmay, dolzarb bo'lib kelayotganligi tushuntirib berilgan. Mazkur fikrlar quyidagi jumlar bilan ochiqqlangan: "Bugungi kunda televizor orqali dunyoning hali u, hali bu chekkasida bombalar portlayotganiga, o'nlab, yuzlab kishilar bir-birlarini qurbon qilayotganiga guvoh bo'lasiz. O'sha janglar, janjallar oqibatida azob chekayotgan begunoh odamlar ham xuddi sizdek tirik jon ekanini o'ylarkansiz, Navoiy bobomiz naqadar haq ekanini ich-ichingizdan his qilasz. Toki dunyoda kishilarning bir-birlariga dushmanlik qilishlari to'xtamas ekan, shoirning bu chaqirig'i o'z ahamiyatini saqlab qolaveradi". Ushbu tasdiqlar bolalarga tinchliksevarlik g'oyalarini singdirishda aynan mana shu ikkilik naqadar to'g'ri misol bo'la olganligiga dalildir.

Mazlumga baxshoyish ko'rguzki,

Zolimdin osoyish ko'rgaysen. (Alisher Navoiy, 2018)

"Mahbub ul-qulub"ning 22-tanbihida keltirilgan ushbu hikmatli so'z yer yuzida hamisha ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash davom etib kelayotganligi uchun ham barhayot. Mazkur aforizm orqali bolalarga hamisha jabr ko'rgan kishiga shafqatli, mehribon hamda adolatli bo'lishni o'rgatish mumkin.

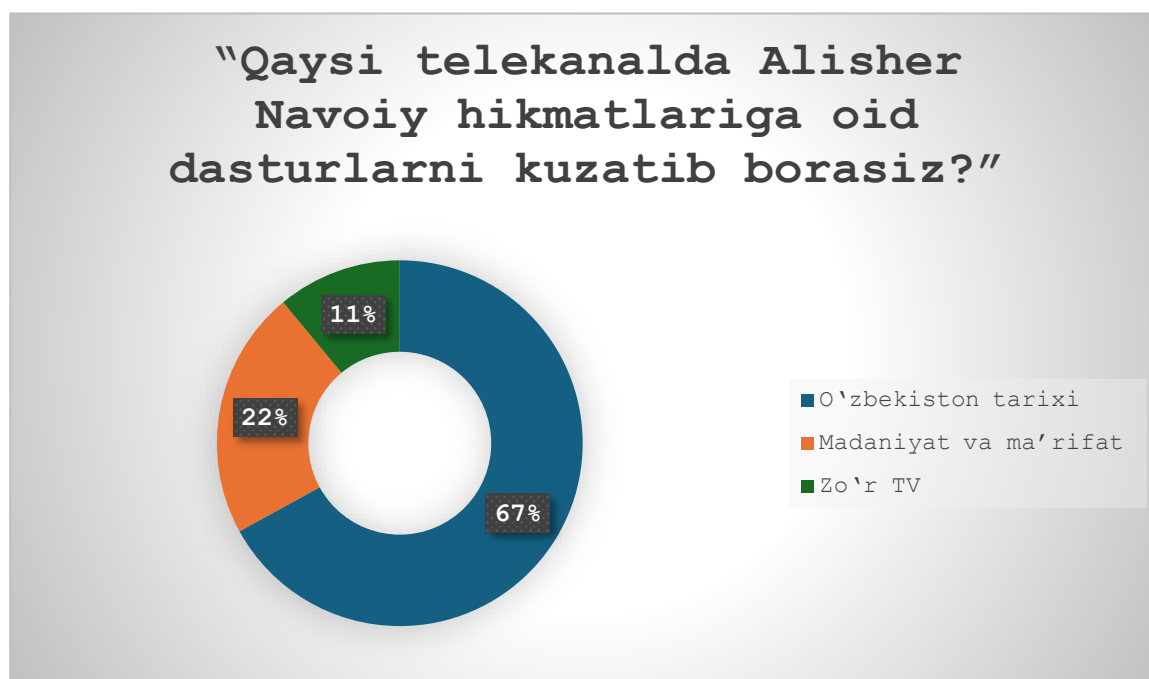
Ya'ni o'quvchiga mutafakkirning o'gitlari shunchaki Navoiyni xotirlatish, mumtoz adabiyotni tushuntirish uchun emas, balki turli ijtimoiy-siyosiy g'oyalarni singdirish, anglatish uchun ham o'qitiladi.

Bu borada, ayniqsa, ommaviy axborot vositalaridan ham foydalanilayotgani muhim ahamiyatga ega. Xususan, hozirda Respublika ma'naviyat va marifat markazi hamda "Madaniyat va ma'rifat", "O'zbekiston tarixi" telekanallari hamkorligida mumtoz ijodkorlarning boy ilmiy merosini yosh avlodga taqdim qilish maqsadida qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Ushbu loyiha ishlarida Alisher Navoiy, Imom Buxoriy, Lutfiy va shu kabi ko'plab mutafakkirlar asarlari tahlil qilinib, ularning ibratli fikrlari sharhlangan videomahsulotlar yaratilib, auditoriyaga taqdim qilinmoqda. Jumladan, "O'zbekiston tarixi" telekanalida efirga uzatiluvchi buyuk bobokalonlarimiz haqidagi "10 ta fakt", "Madaniyat va ma'rifat" telekanalida taqdim etiluvchi "Bong", "Ma'rifat buvi saboqlari", "Adabiyot darsi" kabi loyiha hamda ishlanayotgan turkum ko'rsatuvlar va mazkur ishlar natijasida yaratilgan mediamahsulotlarning oliy va o'rta ta'lim sohasida faoliyat yurituvchi o'qituvchilar uchun ham amaliy-vizual qo'llanma bo'lib xizmat

qilayotgani Alisher Navoiy bobomiz ijodini o'rgatishda yana ham kattaroq imkoniyatlarni yaratmoqda.

Ammo faqatgina tayyor mediamahsulotlarni darsda qo'llash va ularni sharhlab berish bilangina cheklanib qolish hozirgi ayrim pedagoglar uchun og'riqli nuqtadir. Ushbu mavzuga yana ham ko'proq internetni joriy etish, turli onlayn o'yinlar ishlab chiqish, hozirgi kunda jamoaviy dasturiy o'yinlar uchun eng uyg'un bo'lgan "Kahoot" dasturdan foydalanish lozim. Mazkur imiy ishning yozilish jarayonida, aynan shu mavzuda ushbu sohada faoliyat yuritayotgan kadrlar ishtirokida o'tkazilgan so'rovnomada berilgan "Qaysi telekanalda Alisher Navoiy hikmatlariga oid dasturlarni kuzatib borasiz?" degan savolga umumiy 25 nafar ishtirokchining 67 foizi "O'zbekiston tarixi", 11 foizi "Zo'r TV", 22 foizi "Madaniyat va ma'rifat" kanallari degan javobni berishgan (quyidagi rasmga qarang).

Bundan kelib chiqadiki, Navoiy va shu kabi buyuk qalam sohiblari ijodiga omma e'tiborini tortishda media olamning ta'siri juda katta va ayniqsa, bu tarmoqqa xususiy media-sektorlarni jalb qilish ham muhimdir. Televideniye ishtiroki metodologik jihatdan turli interaktiv o'yinlar, qo'llanmalar, elektron dasturlar qo'llashga qo'shimcha vosita bo'lib xizmat qiladi va samararodlikni ham oshiradi.

Yuqoridagi masalalarni hisobga olib aytganda, mumtoz adabiyotni o'rgatish eski metodlar bilan qotib qolgani yo'q. Aksincha, sohada tarixiy davr adabiy muhiti va hozirgi o'quvchilar hayoti o'rtasida zanjir bog'lash uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga harakat qilinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Alisher Navoiy. (2011). *Xazoiyin ul-maoniy. Birinchi devon. G'aroyib us-sig'ar*. Toshkent: Tamaddun.
- Ahmedov, S., Qosimov, B., Qo'chqorov, R., Rizayev, Sh. (2020). Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun adabiyotdarsligi. Toshkent.
- Ahmedov, S., Qosimov, B., Qo'chqorov, R., Rizayev, Sh. (2017). Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun adabiyotdarsligi. Toshkent
- Axmadaliyeva, O'. (2022). Majolis un-nafois xususida. Toshkent: O'zFA
- Axmadaliyeva, O'. Alisher Navoiy aforizmlari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'qitishda raqamli texnologiyalarni qo'llash metodikasi. Namangan. 4-5.
- Olim, F. (2022). Alisher Navoiy manolib-holatlarida badiiy-publitsistik mahorat. Toshkent: Tamaddun.

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONIDA VAFO VA SADOQAT TALQINI

Ergashev Avazbek Laziz o'g'li,

ToshDO'TAU O'TA 2-kurs

ergashevavazbek894@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d, Prof Abdullayeva Marg'uba

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Farhod va Shirin” dostonida vafo va sadoqat tushunchasining badiiy talqini haqida tahlillar amalga oshirildi. Inson hayotida vafo va sadoqat muhim o‘rin tutishi Qur’oni karim oyatlari va tafsiri bilan dalillandi.

Kalit so‘zlar: taqdir, vafo, sadoqat, “Farhod va Shirin”, ishq, yor, do‘st, raqib, Hasan Basriy, jannat, do‘zax, oyat.

Abstract. This article analyzes the artistic interpretation of the concept of loyalty and loyalty in this epic “Farhod va Shirin”. The importance of loyalty and loyalty in human life is proven by the verses and interpretation of the Qur’an.

Key words: fate, loyalty, “Farhad and Shirin”, love, neighbour, friend, rival, Hasan Basri, heaven, hell, verse.

Ma’naviy merosimiz durdonalari orasida Alisher Navoiy ijodi alohida o‘rin tutadi. Uning asarlarida, xoh u ishqiy bo‘lsin, xoh falsafiy, qalamga olingan mavzular bugungi kungacha ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Xususan, ular orasidagi hayo, odob, ahillik, rostgo‘ylik, hurmat kabi insonga hamisha yo‘ldosh bo‘lishi kerak bo‘lgan xislatlar alohida e’tiborga molik. Ana shunday muhim xislatlardan biri vafo va sadoqatdir.

Vafo deyilganida ko‘pchilikning xayoliga oshiqning yoriga, sevganiga bo‘lgan sadoqati keladi. Ammo bu tushuncha biroz kemptikday. Hazrat Navoiy o‘zining “Farhod va Shirin” dostonida aynan mana shu vafoga alohida urg‘u qaratadi. Xususan, asar bosh qahramoni hisoblanmish Farhod obrazi orqali er yigitning yoriga, ota-onasiga, vataniga, do‘stiga bo‘lgan sadoqatini ochib beradi.

Podshoh mamlakatda tinch-totuv hukmronlik qilishi uchun raiyat unga sadoqat-la bog‘liq bo‘lmog‘i kerak. Ammo qachon xalq shohga bo‘ysunadi, uning izmida bo‘ladi? Qachonki, hukmdor aholiga odil va mehribon bo‘lsa! Chin xalqi ham xoqoniga bu yuzdan bog‘liq edi,

shohining dardi – bularning dardi, quvonchi – bularning quvonchi edi. Befarزند podshohi uchun qayg‘urib, Xudodan unga merosxo‘r so‘rovchilar ham ular edi. Farhod tug‘ilganida ham ular shohlaridan kam quvonishmaydi:

Vafo xaylida g‘avg‘o shodlig‘idin,

Biri-birga muborakbodlig‘din. (Yusupova, Davlatov, 2021, 78-bet)

(ya‘ni, vafo ahli sevinchdan, bir-birini muborakbod qilishdan g‘avg‘o ko‘targan edilar.)

Taqdir – Yaratganning inson tug‘ilganida uning peshonasiga yozadigan qismati. Ishq esa muhabbat, va albatta, sadoqat. Alloh Farhodga o‘sha ishqni – vafoni taqdir qilgan edi:

Muhabbat nuri ollinda huvaydo,

Jamolida vafo tug‘rosi paydo. (Yusupova, Davlatov, 2021, 78-bet)

(ya‘ni, uning manglayida sevgining nuri ko‘zga tashlanib turgan bo‘lsa, chehrasida vafo tamg‘asi paydo bo‘lgan edi)

Xudo uni yana shunday noyob xislatlar bilan siylagan ediki, u nimani o‘qisa, faqat miyasiga emas, ko‘ngliga ham yozilardi. Shu sababli, u juda ko‘p bilimlarni egallagandi. Biroq muhabbat haqidagi gaplarni eshitganida qalbi bezovtalanar, oshiqqlarning chekkan azobi ko‘z o‘ngida gavdalanardi. Necha-necha tojdorlar uning xizmatiga shay bo‘lsa, Farhod gadolikni shohlikdan ortiq ko‘rardi, xalq bilan birga bo‘lib, uning duosini olardi. Lekin taqdiri azal o‘z hukmini qildi, uni ishq savdosiga muhtalo qildi: “Uning jon iplarini vafo tobi bilan eshdi va bag‘ri qazoning o‘ymakori tomonidan teshildi” (Yo‘ldoshev va boshqalar, 2019, 55-bet).

Ishq shunday narsaki, kim unga muhtalo bo‘lsa, boridan ayriladi, aqlini yo‘qotadi. Bu holat asarda Xusrav va Sheruya timsollari orqali ochib berilgan va nafsiga qul kimsalarning taqdiri qanday yakun topishi ko‘rsatilgan. Ammo aslida ishq – nafsni yengish quroli, qachonki u haqiqiy va shahvoniy xirslardan holi bo‘lsa.

Shu o‘rinda Navoiy ishqni uch turga ajratadi:

- 1) Avom ishq (dunyoviy, xalq ishq);
- 2) Xoslar ishq (majoziy ishq);
- 3) Siddiqlar ishq (haqiqiy ishq).

““Farhod va Shirin” dostonida ifodalangan ishq-muhabbat, - deydi tadqiqotchi Bobomurod Eraliyev, navoiyshunoslikda uzoq vaqt odatiy, ya‘ni avom ishq sifatida talqin qilinib kelindi. Holbuki, Farhod va Shirin sevgi-muhabbati iltirobiga avom ishq sifatida qaraydigan bo‘lsak, Farhodning to‘rt manzilda uchragan to‘siqlarini asar syujetiga olib kirilgani tushunarsiz bo‘lib qoladi...” (2015). Demak, Farhodga berilgan ishq “xoslar ishq”. Chunki, uning ishq nafsoniy istaklardan holi. Albatta, bunday ishqqa yetishish hammaga ham nasib bo‘lavermaydi, negaki, buning zahmati ko‘p. Farhod ham shunday ranjlarga giriftor bo‘ldi. Tilsimni yechdi, g‘oyibona

oshiq bo‘lgan yorini izladi (albatta, taqdirning o‘zi ham bunga zamin yaratdi). Ammo bir narsa qiziq, u qidirib ketayotgan o‘shal mahvash uning sevgisiga munosib javob qaytaradimi? Axir, qizlarning fe‘li ko‘pchilikka ma‘lum, Navoiy ham bundan boxabar:

Vafosiz, tab’siz noahl ango xush,

Vafo ahli bila bittab’noxush. (Yusupova, Davlatov, 2021, 47-bet)

(ya’ni, qizlarga vafosiz noahillar xush ko‘rinadi, vafoli odamlarni yoqtirishmaydi)

Ammo oshiq uchun eng muhimi, avvalo, uning visoliga yetishmoq, qolgani – Allohning yozig‘i. Biroq taqdir Farhodning muhabbatiga xuddi o‘zidek vafoli yorni ravo ko‘rdi. Unga yetishish uchun esa yana qiyinchiliklarni yengib o‘tishi kerak edi. Bu orada Shirinni qo‘lga kiritmoq uchun kelgan Xusrav Farhodni yengolmasligini anglagach, xiyla orqali uni asir qilib, baland qoyaga zanjirlaydi. Biroq Farhod imkoni bo‘lsa-da, mahbubasi tomon ketolmaydi. Sababi, Xusrav uni qochirgan soqchilarni qanday jazolashidan xabardor. Axir, Alloh qalbiga chin ishqni solgan insodan yomonlik chiqadimi? U begunoh insonlar hayotini tahlikaga qo‘ya oladimi? Albatta, yo‘q! Zero “Vafo ahlining qo‘lidan hech qachon bu ish kelmaydi, ayniqsa, bu Farhod bo‘lsa”:

Demon, ham ko‘ngli pok-u ham ko‘zi pok,

Tili pok-u, so‘zi pok-u, o‘zi pok. (Yusupova, Davlatov, 2021, 87-bet)

Asarning o‘qiguchi e’tiborini tortadigan joylaridan biri, shubhasiz, ikki raqibning o‘rtasida kechgan savol-javobdir. Unga turli savollar bilan yuzlangan Xusrav javoblardan yoqa ushlaydi: “Oshiqlarning, - deydi Farhod, - eng katta orzusi - ma’shuqasiga yetishmoqdir, biroq chin oshiq yorining xayoli bilan ham xursand bo‘ladi, mabodo parivashi uning ko‘ksini yorishni istasa, unga ko‘ksi tugul jon-tanini-da qurbon qiladi. Chunki, haqiqiy oshiq jonining tashvishini chekmaydi”.

Vafo – tana va qalb sadoqati. Biroq tan – foni. U bir kun kelib yo‘qlikka giriftor bo‘ladi. Qalb esa o‘lmaydi. Navoiy Shirin obrazi orqali aynan shu haqiqatni ko‘rsatib berdi. Farhodning o‘lim xabarini eshitgan Shirin o‘zi tutgan yo‘ldan voz kechmadi, yori o‘lsa-da, uning sadoqati o‘lmadi, Xusravga bo‘yin egmagan Shirin Sheruyaga ham imkon bermadi, o‘zi uchun qurbon bo‘lgan yori ketidan bormoqni afzal bildi, asli vafosiz bo‘lgan bu olamni tark etib, boqiylikka yuz tutdi.

Asarning ba’zi bir o‘rinlarida, xususan, xiylagar kampir nutqida hayotiy-falsafiy haqiqatlar ochib berilgan. Jumladan, u Farhodga odamlardan hasrat qilib: “Inson zoti azaldan vafosiz bo‘lgan, shu sababli ulardan vafo kutish befoyda, buning o‘rniga tog‘- u toshlardan kutish yaxshi”, - deya faryod qiladi. Farhod ham uning fikriga qo‘shiladi, buni tasdiqlaydi:

Vafosizliq jahon ahlig'a xo'dur,

Vafo eldin alarg'a justujo'dur. (Yusupova, Davlatov, 2021, 445-bet)

(ya'ni, jahon ahliga vafosizliq odat bo'lib qolgan ekan, ulardan vafo qidirish bo'lmagan gapdir)

Asarni o'qir ekanmiz, doimo Farhod uchun qayg'uradigan, do'sti uchun borini, kerak bo'lsa jonini-da fido qilishga tayyor Bahrom va Shopur obrazlariga duch kelamiz. Bu ikki qahramon umrining deyarli barini Farhod bilan o'tkazadi. Chunki ular do'stiga sadoqat-la bog'liq edilar, hattoki, uning vafotidan so'ng ham qabri yonidan ayrilmay, o'sha yerda qolishadi, uning vasiyatini amalga oshirishni o'zlariga farz deb bilishadi:

Vafo qasrin bu yanglig' aylab obod,

Ravonimni o'zungizdin qiling shod. (Yusupova, Davlatov, 2021, 466-bet)

(ya'ni, Bahromning Xusravni o'ldirmog'i, Arman yurtida tinchlik o'rnatmog'i lozimligi vasiyat qilinadi)

Navoiy bular orqali dunyodagi eng oliy tuyg'ulardan biri bo'lmish do'stlikni madh etadi. Zero adabiyotshunos olimlar ta'kidlaganidek, shoir-yozuvchilar yaratayotgan asarlaridagi qahramonlarga o'zi orzu qiladigan, boshqalarda ham ko'rishni xohlaydigan xislatlar bilan zeb beradi. O'z qahramoni xarakteri orqali qolganlarni ham bunga da'vat etadi. Hasan Basriy rohimahulloh Qur'oni karimdagi "Shuaro" surasi 100-101 oyatlar ("Endi bizlar uchun na oqlovchilar, na biron qadrdon do'st bordir")ni tafsir qilar ekan, shunday deydi: "Qiyomatda Jannat ahli jannatga, do'zax ahli do'zaxga kirib bo'lgandan keyin Jannat ahlidan bir kishi:

- Ey Robbim, falonchi hamroh qayerda? Uni jannatda ko'rmayapman-ku! – deydi. Shunda unga:

- U do'zaxda, - deyiladi. Shunda haligi kishi:

- Ey Parvardigorim, uning yonimda emasligi sabab menga Jannat tatimayapti, - deydi. Shunda Alloh taolo do'stining do'zaxdan chiqarilishiga buyruq beradi. Shu payt do'zax ahlidagilar buning sababini so'raydilar va ularga bu uning solih do'sti tufayli bo'lganini aytishadi. Keyin ular mana shu oyatdagi so'zlarni aytishadi". ([Solih do'st - Zamin.uz](#))

Xulosa qiladigan bo'lsak, Navoiyning ishonchsizlik, xoinlik, parokandalik hukm surgan bir davrda odamlar orasida do'stlik, sadoqat, o'zaro ishonchni ko'rishni xohlaganiga guvoh bo'lish mumkin. Chunki, tarixdan ma'lum, saroy fitnalari oqibatida bir-biriga dushman bo'lgan ota-o'g'ilni yarashtirish orqali xalq osoyishtaligini saqlash bir necha bor Navoiy zimmasiga tushgan, uni doimo shu o'ylantirib kelgan. Shu sababli, Farhod va otasi o'rtasidagi munosabatni podshoh va shahzodalarda ham ko'rishni orzu qilgan. Bu o'rinda shoir asar so'nggida o'z orzularini, istaklarini Farhod tilidan aytilgan quyidagi misralar orqali bildirgan:

Sitamdin bas ilikni chekmak avlo,

Vafo-u mehr tuxmin ekmak avlo. (Yusupova, Davlatov, 2021, 487-bet)

(ya'ni, zulm va sitamdan ko'rsatishni bas qiling, buning o'rniga vafo, mehr-muhabbat urug'larini eking)

Demak, Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida vafo va mehr urug'ini ekishni eng oliy maqsad sifatida talqin qiladi va boshqalarni ham bunga da'vat etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Eraliyev, B. (2015-yil 28-dekabr). Majoziy ishq talqinlari. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi. (13). Ziyouz.com

Yusupova, D va Davlatov, O. (2021) Farhod va Shirin (nasriy bayoni bilan birga). "Tamaddun" nashriyoti

Yo'ldoshev, Q va boshqalar. (2019) "Farhod va Shirin" dostoni. 9-sinf adabiyot. (50-79-bet). "O'zbekiston" NMIU

"MAJOLIS UN-NAFOIS"DA ADIBLARNING SHAXSIY XUSUSIYATLARI TALQINI

*Mahamatova Nasiba Ma'ruf qizi,
Yangi asr universiteti, Mumtoz sharq filologiyasi, 2-kurs
mahamatovanasibaa@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Prof G'.Bobojonov*

Annotatsiya. Quyidagi maqola Alisher Navoiyning "Majolisun nafa'is" asari va uning hayotimizdagi o'rni haqidagi qisqa tahlildan tashkil topadi. Maqolada asardan kelib chiqilgan holda inson, avvalo, inson bo'lishi lozimligi, har qancha ilm olmasin, har qanday mavqeni zabt etmasin, insoniylik, odob va axloqiy tushunchalar hayotimizda doim birinchi o'rinlarda turishi haqidagi qarashlarga e'tibor qaratiladi. Hozirgi kundagi bu fikrlarga nisbatan yondashuvimiz haqidagi mulohazalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Ilmiy-ijodiy, mahorat, ma'naviyat, insoniylik tushunchalari, odob-axloq

Abstract. The following article is a brief analysis of Alisher Navoi's work "Majolisun nafa'is" and the role of this work in our lives. In the article, based on the work, a person should be a person first, no matter how much knowledge he acquires, no matter what position he occupies, humanity, decency and moral concepts should always be in the first place in our lives and our current views on these thoughts includes a comment about.

Keywords. Scientific and creative, skill, spirituality, concepts of humanity, manners.

Alisher Navoiyning adiblar haqida ma'lumot beruvchi turkiy tildagi asari bu – "Majolisun nafa'is", ya'ni "Nafis majlislar"dir. Unda muallifgacha va muallif davrida yashab ijod etgan ko'plab shoirlar hayoti va ijodi haqidagi muhim ma'lumotlar ask etgan. XIX asr adabiyotshunosligida badiiy asarlarni o'rganishda muallifning shaxsiy hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlar ham ahamiyatli ekani ilmiy o'rganila boshladi (Karimov, 2018, 167). Bu xususiyat bizning milliy adabiyotshunosligimizda bir necha asrlar oldin paydo bo'lgan nazariy hodisa ekanini kuzatish

mumkin. Zero, badiiy adabiyot shaxsni aqan va ruhan kamolga yetkazuvchi, jamiyatni ma'nan tozalovchi va yuksalishiga xizmat qiluvchi soha ekani alohida e'tirof etiladi (Quronov, 2004, 34). Alisher Navoiyning mazkur tazkira asari shunday deyishimiz uchun yetarlicha asos beradi.

Navoiyning bu asari sakkiz qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida Navoiy go'daklik vaqtida yashab o'tgan, suhbatiga musharraf bo'la olmagan shoirlar haqida ta'riflaydi. Navoiy birinchi majlisni shoir Hazrati Amir Qosim Anvor (quddisa sirruhu)ning fazilatlarini haqidagi go'zal ta'rif bilan boshlaydi. Navoiy uch-to'rt yoshlarida Hazrati Mirning:

Rindemu oshiqemu jahonso 'zu joma chok.

Bo davlati g'ami yu zi fikri jahon chi bok. (Qosim Anvor)

nazmini yod olganini ta'kidlaydi (Navoiy, 1997, 6). Bu nazm Navoiyning ilk bor yod olgan nazmi bo'lib, uylariga mehmonga kelgan insonlarga shu nazmni o'qib berganlarida mehmonlar hayratda qolishadi. Navoiyning qobiliyatli, zehnli ekani haqida yaxshi so'zlar aytishadi. Navoiyning qobiliyati o'sha vaqtlardanoq ko'zga tashlanadi.

Alisher Navoiy asar nima uchun aynan Qosim Anvor vasfi bilan boshlangani haqida quyidagicha ma'lumot berib o'tadi. "Har necha alarning rutbasi shoirlik poyasidin yuqoriroqdur va valoyat ahli zumrasida vasfdin toshqariroq. Ammo chun haqoyiq va maorif adosida nazm libosi dilpazirroq uchun iltifot qilur ekandurlar, tayammun jihatidan bu muxtasarni alarning sharif ismlari bila ibtido qilildi" (Navoiy, 1997, 5).

Ahamiyat bersak, Navoiy ijodkorlar haqidagi asarida faqatgina badiiy ijod borasida katta muvaffaqiyatlarga erishgan insonlar hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish bilan cheklanmasdan, ularning shaxsiy xususiyatlari – insoniy fazilatlariga ham alohida ahamiyat qaratgani kuzatiladi. Muallif shayx Qosim Anvorning daraja-martabasi shoirlikdan ham yuqori, valiylik ichidagi o'rni ta'rifdan tashqari (ortiq) ekaniga e'tiborimizni tortadi. Shundan so'ng shayxning ijodiga to'xtaladi va asar aynan shu ijodkor nomini zikr etish bilan boshlanishi sababini oydinlashtiradi. Asliy haqiatlar va ilohiy ma'rifatni yetkazishda nazm vositasida buyuk ijodlar qilganiga to'xtaladi. Tayammun (baraka tilash) maqsadida shu ijodkorning ismi bilan mazkur asar boshlanganini bildirib o'tadi.

Ikkinchi majlisda Navoiy yosh va yigitlik vaqtida suhbatiga musharraf bo'lgan shoirlar haqida ma'lumot beradi. Navoiy har bir shoir haqidagi fikri bayonida ularning ijodiy ishlaridan misollar keltirib, shoir haqidagi ta'rifi va fikrini yanada yoritib beradi.

Muallif uchinchi va to'rtinchi majlisdagi so'z yuritilgan shoirlar haqidagi ta'riflarida ularning qilni qirq yoruvchi chuqur zehnli bo'lgani muallif buni ular suhbatlarida ishtirok etganida shaxsan guvoh bo'lgani haqida yoritib bergan. Alisher Navoiy har bir shoirni tasvirlaganda ularni nafaqat ilmiy-ijodiy tarafdin, balki shoirlarning axloqi, dunyoqarashi va fe'li haqida ham yoritib o'tadi.

Navoiy uchunchi majlisni ustoz hazrat mahmud shayxul islom mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiyning go‘zal ta‘rifi ila boshlaydi. Navoiy ustoz haqida ta‘riflar ekan ustozining ochiq ko‘ngli, chuqur zehni haqida fikr yuritib, tazkirada Jomiy haqida yozilmasa “ayb bo‘lurdi”, deya ta‘rilydi

Beshinchi-oltinchi majlislarda Xuroson, Badaxshon, Samarqand, Xorazm va boshqa joylardagi yashab o‘tgan shoirlarning ta‘rifi haqida ma‘lumotlar keltiriladi. Navoiy bu majlislarda ham, o‘zining ilmiy-ijodiy, insoniy xislatlari bilan ajralib turgan shoirlar haqida yoritib beradi.

Yetinchi majlisda Temur va temuriy mirzolar ehtiromi vojib bo‘lgan amirlar haqida yozadi. Navoiy yettinchi majlisni buyuk sarkarda Amir Temur bilan uning faoliyatiga yuqori baho berib boshlaydi. Navoiy fikri bayonida Amir Temurni nazm borasida, adabiyotdan ham anchagina xabardor ekani haqida yozadi.

Sakkizinchi majlis shoh Sulton Husaynga ataladi. Alisher Navoiy sulton sohibqironning shoirlik qobiliyati haqida, chuqur zehni ekani, saxovati, shijoati, adolati, muruvvati, fasohat va balog‘atli so‘z yuritishi haqida go‘zal tarzda yoritib beradi. Navoiy tilga olgan har bir shoirning ta‘rifini o‘qir ekanmiz, o‘sha shoirning ma‘naviyati, xulq-axloqi ko‘z oldimizda jonlanadi. Alisher Navoiy mazkur tazkirasida shoirlarni qayerga dafn qilinganliklari haqida ham aytib o‘tadi. Albatta bu ham biz uchun kerakli ma‘lumotlardan hisoblanadi.

Shoir bu asarga nega aynan bunday nom berdi? Bu savol meni asarni o‘qib boshlaganimdan buyon o‘ylantirdi. Fikrimcha, Alisher Navoiy bu asarda shoirlarning faqatgina ilmiy-ijodiy yondoshuvi haqida emas, balki u har bir shoirning ta‘rifida ta‘riflayotgan shoirning fe‘li, axloqi haqida alohida ta‘riflarni keltirib o‘tadi. Masalan, tazkiraning ikkinchi majlisida ta‘rifi keltirilgan “Mavlono Riyoziy — samarqandlig‘dur. Mutakabbir va mu‘jib kishi erdi. G‘azalni bag‘oyat xub aytur erdi. Jome‘ul fazoyil va muqaviyud daloyil kishi erdi va yetti qalam bilan xatni xub bitar erdi va ham mullo va ham hofizki, Qur‘oni majidni yetti qiroat bilan bilur va o‘qur erdi va ham kotib va ham shoir va ham maoliy erdi. Ulum fanida hech nimarsa ang‘a majhul qolmas erdi. Bu ma‘nig‘a taxallusi dalildurkim, har nimarsakim, xayol qilsa erdi, aytur erdi va der erdi va bog‘lar erdi va xub tasnif qilur erdi. Ilmi musiqiy va advor va nujum va istixroji ramal va g‘ayri zolika hech nimarsadin benasib emas erdi. Bu g‘arro matla‘ aningdurkim:

Sitorayest duri go‘shi on hilolabro‘,

Zi ro‘i husn ba xurshed mezanad pahlul” (Navoiy, 1997, 55).

Alisher Navoiy ba‘zi shoirlarni shu qadar mahorat bilan ta‘riflaydiki, besh-olti qator matnga bir inson haqidagi to‘liq ma‘lumotlarni jamlay olgan. Bu asarni o‘qiganimizda shoirlarning ma‘naviy qiyofasi ko‘z oldimizga keladi. Asar “Nafis majlislar” deb nomlanganining boisi ham shunda, deb o‘ylayman. Ana endi savol tug‘iladi, “Alisher Navoiy nega har bir shoirning fe‘li axloqi haqida to‘xtalib o‘tadi?” Nega shoirlarning ijodi haqidagi fikrlarinigina berib keta qolmaydi?

Fikrimcha, inson kim bo‘lishidan qat’iy nazar, insonning dunyoqarashi, ichki dunyosi, fe’li doim birinchi o‘rinlarda turadi. Biz qancha yuqori pag‘onalarga chiqmaylik, bizda insoniylik sifatлари, insoniylik qadriyatları bo‘lmas ekan, egallagan yuqori pag‘onamiz ham, birinchiliklarimiz ham birgina “hech”ga teng bo‘ladi. Asarni o‘qir ekanman, asardagi ba’zi shoirlarni yozgan nazmlaridan ham oldin ularni axloqi sabab ularga qiziqishim ortdi. Navoiy shoirlarning go‘zal ijodidan ham oldin ulardagi insoniy fazilatlarga hushmuomalaligi, adolati, muruvvati, saxovati va boshqa insoniylik fazilatlariga alohida e’tibor bergan.

Hozirgi kunda esa ayrim insonlar boshqalarni faqatgina tashqi ko‘rinishiga, kiyimlari, haydaydigan mashinasi, yashaydigan uyiga qarab baholashadi. Insonning qadr-qimmati uning tashqi ko‘rinishi, uyi va hokazolariga qarab baholanyapti. Balki shu boisdan ham ayrim kishilar ilm olishdan ham ko‘ra pul topish dardi bilan ovora bo‘lib qolmaganmikin?

E’tiborimizni qayerga va nimaga qaratayotganimizga ahamiyat berishimiz lozim. Insonlarning faqatgina tashqi ko‘rinishiga qarashdan biroz to‘xtatib, ularning fikri, dunyoqarashi, samimiyati, insoniylik jihatlariga e’tiborimizni qaratsak, menimcha, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Insoniylik haqidagi tushunchalar, vijdon haqidagi tushunchalar, shunchaki “tushuncha” bo‘lib qolib ketmasligi kerak. Inson bo‘lib keldikmi, inson kabi, farosat bilan, odob bilan, fikr va mulohaza bilan oldimizga qo‘ygan maqsad tomon qadam bosishimiz kerak va qo‘ygan maqsadimiz yo‘lida vijdonimizni pok holda saqlay olishimiz zarur.

Alisher Navoiydagi insonparvarlik asarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Asarda shoirlarni faqatgina ijodiy ishlarinigina emas, ularning insoniylik sifatları bilan yoritib berganini boisi ham shunda, deb o‘ylayman. Demak, kim bo‘lishimizdan qat’iy nazar, qancha ilm olishimizdan qat’iy nazar hayotimiz sahifalarida insoniylik mezonları doimo oldi qatorlarda bo‘lishini unutmaylik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Navoiy, A. (1997). Mukammal asarlar to‘plami, 13-jild. Fan.

Karimov, B. (2018). Ruhiyat alifbosi. G‘afur G‘ulom.

Quronov, D. (2004). Adabiyotshunoslikka kirish. A.Qodiriy.

ALISHER NAVOIYNING “MAHBUB UL-QULUB” ASARIDA KOMIL SHAXS TARBIYASIGA OID QARASHLAR

Mengziyoyeva Dilorom Anvar qizi,

Termiz Davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistranti

dilamengziyoyeva@gmail.com

Annotatsiya. Alisher Navoiyning asarlari orasida “Mahbub ul-qulub” asari komil shaxs tarbiyasiga oid va komil inson axloqiga bag‘ishlab yozilgan muhim manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu

maqolada odob-axloq haqida fikr yuritilar ekan insonlarning ezgu sifatleri: saxovatlik, saxiylik, mehribonlik, hilm, rostgo'ylik, mehnatkashlik, kamtarinlik, tavoze kabi bir qator insoniy hislatlar va fazilatlar ulug'lanadi. Bularga qarama-qarshi bo'lgan takabburlik, dangasalik, fisq-u fasod, yolg'onchilik, firibgarlik, johillik, ochko'zlikni hazrat Navoiy insoniylikka zid illat deb qaraydi. Asarda mutafakkir uzoq yillar hayotiy tajribasi, o'zining kuzatishlari natijasidagi xulosalarini original fikrlar orqali yoritib beradi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, "Mahbub ul-qulub", ilm talabi, komillik, rostgo'ylik, sabr, shoshqaloqlik, mehnatsevarlik, yoshlar tarbiyasi, yaxshi xulq, yaxshilik va yomonlik

Abstract. In reflecting on the ideas of morality put forward in Alisher Navoi's "Mahbub ul-qulub", a number of human virtues-generosity, kindness, humility, honesty, diligence, humility, humility qualities are glorified. Pride, laziness, corruption, lying, fraud, ignorance, and greed are considered by Navoi to be inhumane. In the play, the thinker reflects his conclusions based on many years of life experience and observations through original ideas.

Keywords: Alisher Navoi, Mahbub ul-qulub, hilm, demand for knowledge, honesty, humility, generosity, patience, haste, diligence, humility, virtues, perfection, youth education, good behavior, good and evil

Hazrati Navoiyning asarlaridagi mazmun-mohiyat bugungi globallashuv davrida ham o'z ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda. O'z davri diniy va dunyoviy ilmlarini chuqur egallab, hayotda saodatmandlik, saxiylikni va axiylikni kasb qilgan Hazrati Navoiy "Mahbub ul-qulub"dagi nasriy va nazmiy matnlar orqali chin musulmonlik farzi va komil inson ma'naviyatini shakllantirish g'oyasini ilgari surdi hamda ma'naviy ehtiyoji sabab ushbu asarni yaratdi. "Qobusnoma"da axloq va odob, "Guliston"da adolat va adab mavzusi ko'tarilgan bo'lsa, "Mahbub ul-qulub"ning bosh mavzusi va obyekti inson, insoniylik va shaxs kamolotidir. Ma'lumki, ulug' mutafakkir Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida komil insonni tarbiyalash yo'lidagi mashaqqatlari bayon qilingan bo'lib, bir insonda bo'lishi kerak bo'lgan hamma hislatlarga birma-bir to'xtalib o'tadi. Yomon illatlardan yiroq bo'lish lozimligi haqida ham, bu illatlarni nomi bilan ham sanab keltiradi. Navoiyning nafaqat boy ijodi, balki sermazmun hayoti ham biz yoshlar uchun namunadir. Uning bunyodkorligi, xalqsevarligi, fidoiyligi barchamizga o'rnak bo'lishi lozim. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch" asarida shunday yozgan edilar: "Alisher Navoiy xalqimizning adabiyoti, madaniyati va siyosiy tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasi, millatimizning g'ururi, shan-u sharafini dunyoga tarannum etgan o'lmas so'z san'atkoridir".

Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ko'proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma'rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini

esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarida bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning fazilati juda katta, deb hisoblaydi.

Hazrat Navoiyning so‘nggi buyuk asarlaridan biri, nasriy pandnoma yo‘nalishida yozilgan “Mahbub ul-qulub” (“Ko‘ngillarning sevgani”)dir. “Mahbub ul-qulub” asari oltmish yillik umri davomida hayotda ko‘rgan-kechirganlarini teran tahlil qilib, muayyan xulosalar chiqargan donishmand adibning kelgusi avlodlarga qoldirgan buyuk ma‘naviy merosidir. Bu asar har bir odam umri davomida duch kelishi muqarrar bo‘lgan hayotiy muammolarga eng to‘g‘ri yechimlarni ta’sirli usulda berishi bilan yuksak daraja kasb etadi. Musajja san’atining nodir namunasi sanalgan bu noyob asarning yaralish sabablarini muallif quyidagicha izohlaydi: “Bu muqaddimotdin maqsad bukim, har ko‘y va ko‘chada yugurubmen va olam ahlidin har nav elga o‘zumni yetkurubmen va yaxshi-yamonning af‘olin bilibmen va yamon-u yaxshi xislatlarin tajriba qilibmen. Xayr va sharrdin no‘sh va nish ko‘ksunga yetibdur va laim va karim zaxm va marhamin ko‘nglum dark etibdur. Va zamon ahlidin bayozi as‘hob va davron xaylidin ba‘zi ahbobki bu hollardin xabarsiz va ko‘ngullari bu xayr va sharrdin asarsizdur. Bu nav ashob va ahbobg‘a intiboh qilmoq va alarni nav bu holatdin ogoh qilmoq vojib ko‘rundiki, har toifa xisolidin vuquflari va har tabaqa ahvolidinshuurlari bo‘lg‘ayki, munosib el xizmatig‘a shitob qilg‘aylar va nomunosib el suhbatidin ijtinob vojib bilg‘aylar va bari el bila maxfiy rozlaridin so‘z demag‘aylar. Va shayotin makr-u firibidin boziy emagaylar. Har nav el suhbat va xususiyatiki, alarg‘a havas bo‘lg‘ay, bu faqirning tajribasi alarg‘a bas bo‘lg‘ay”.

“Mahbub ul-qulub” asari Navoiyning umri davomidagi butun hayotiy kuzatishlari asosida yozilgan. Shu boisdan har bir ijtimoiy tabaqa aniq tasvirlangan. Ushbu kitob orqali xalqimiz orasida allaqachon maqolga aylanib ulgurgan Navoiyning hikmatli so‘zlaridan bahramand bo‘lasiz. “Mahbub ul-qulub” asari ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta’limiy qarashlari bayon etilgani bilan ham qiziqarli. Navoiy bu asarida sabr, qanoat, kamtarinlik, vafo, hayo, karam, saxovat, himmat, oliyjanoblik, mardlik, hilm, do‘stlik, ilmga amal qilish, shirinso‘zlik, rostgo‘ylik kabi fazilatlarini ulug‘laydi, aksincha, baxillik, badfe‘llik, hasadgo‘ylik, chaqimchilik, xasislik, yolg‘onchilik, tamagirlik, nodonlik, takabburlik, mayxo‘rlik, badnafslilik kabi yomon illatlarni qattiq qoralaydi: “Chin so‘z — mo‘tabar, yaxshi so‘z — muxtasar. Ko‘p so‘zlovchi — zeriktiruvchi. Kishi aybini gapiruvchi — o‘ziga yomonlik sog‘inuvchi. Agar so‘z go‘zallik ziynati bilan bezalmasa ham, unga chinlik bezagi yetarlidir! Yolg‘onchining gapi qanchalik chiroyli bo‘lsa, shunchalik qabihdir. Aqlli odam yolg‘on gapirmas, ammo barcha rost gaplarni aytaverish ham to‘g‘ri emas”. Navoiy xushmuomala, ochiq yuzli odamlarni maqtaydi: “Ochiq yuzidan xaloyiqqa xursandlik, chuchuk so‘zidan el-yurtga xurramlik. Tilini tiyolgan odam — donishmand, oqil. So‘ziga erk bergan, ko‘p vaysagan odam — beandisha va pastkash. Yolg‘onchi Haq oldida gunohkor, xalq oldida

sharmanda. Tilga ixtiyorsiz —elga e'tiborsiz”.

“Mahbub ul-qulub” uch qismdan iborat. Kitobning birinchi qismi “Xaloyiq ahvoli va af’oli va aqvolining kayfiyati” — xaloyiqning ahvoli va fe’l-atvori hamda so‘zlarining kayfiyatiga bag‘ishlangan 40 fasldan iborat bo‘lib, unda jamiyatning turli qatlam vakillari — odil podshohdan tortib oddiy navkargacha, shayxulislom va mudarrislar, shoirlar-u mug‘anniylar, tijorat vakili-yu dehqonlarning fe’l-atvori, o‘ziga xos xarakter-xususiyatlari to‘g‘risida aniq fikr yuritadi, bu borada o‘zining ibratli mulohazalarini ilgari suradi. Alisher Navoiyning fikriga ko‘ra, inson uchun toj, davlat va boshqalar emas, balki eng yaxshi fazilatlar har qanday boylikdan afzaldir:

Oltin, kumush etma kasb davlat kunidin,

Kim tortar adab ulusni davlat tunidin,

Gar yo‘qdir adab ne sud oltin uni din,

Elning adabi xushroq erur oltundin. (Alisher Navoiy)

Ikkinchi qismda — “Hamida af’ol va zamima xisol xosiyatida” — ya’ni, yaxshi qiliqlar va yomon xislatlar xususiyati tahlil qilingan. Axloqiy masalalar yetakchi o‘rin tutuvchi o‘n bobdan iborat bu qismda “tavba”, “qanoat”, “sabr”, “tavoze”, “odob”, “zikr”, “rizo”, “ishq” kabi zarur insoniy xislatlar talqin qilinadi. Ijodkor har bir insoniy fazilatni bayon etar ekan, shunga mos ravishda hikoyatlar, nasihatombaytlarni tanlab, ta’sirchanlikni oshirishga erishadi.

Uchinchi qism: “Mutafarriqa favoyid va amsol surati” — turli foydali maslahatlar, maqollar va pandnasihatlar qamrab olgan bo‘lib, tanbeh shaklida yozilgan. 120 dan ortiq tanbehda muallif ochko‘zlik, baxillik, badxulqlik, takabburlik, xudbinlik singari inson xarakterida kuzatiladigan bir qancha salbiy fe’l-atvordagi xislatlarni keskin tanqid qiladi; odamiylik fazilatlarini, komillikka yetaklovchi chin insoniy sifatlar xususida ibratli fikrlar bildiradi. O‘z fikrlarini turli mazmundagi hikoyat, hikmatli baytlar bilan asoslashga harakat qiladi.

Alisher Navoiy o‘z asarlarida xalq og‘zaki ijodidan, ayniqsa, maqollardan samarali foydalanish bilan birga, o‘zi ham ta’lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan, maqollarga yaqin bo‘lgan bir qancha hikmatlar yaratadi. Bu hikmatli so‘zlar xalq orasida shunchalar mashhur bo‘lib ketdiki, uni ko‘pchilik maqol deb bilishadi.

Alloma, ayniqsa, yoshlarga oid bo‘lgan yaxshi va yomon xislatlar haqida so‘z yuritadi va bularga quyidagilarni misol qilish mumkin: Isrof qilish — saxiylik emas, O‘rinsiz sovurishni aqlli odamlar saxiylik demas; Halol molni kuydirganni — devona deydilar, Yorug‘ joyda sham yoqqanni aqldan begona deydilar; Kimki, xalqqa ko‘rsatib ehson bersa, u — pastkash, saxiy emas; Yaxshiliklarni topmoq — yedirmoqdir, Ayblarni yashirmoq — kiydirmoqdir. Alisher Navoiy insonlardagi yomon illatlarning o‘rnini qanday qilib yaxshi xislatlarga aylantirishni aniq ko‘rsatib berganlar va bu yozganlariga xam o‘zlari doimo amal qilganlar.

Alisher Navoiy ilmni quyidagicha ta'riflaydi:

El aybini ayturg'a birovkim, uzatur til,

O'z aybini fosh aylagali til uzotur, bil. (Alisher Navoiy)

Ya'ni, ilm olib amal qilmagan kishi, misoli yerni xaydab urug' sepmaganga yoki urug' sepib, urug'idan hosil olmaganga o'xshaydi.

“Mahbub ul-qulub”dagi har bir tanbeh, bayt yoki qit'a hayotiy hikmat darajasiga ko'tarilganki, bu tanbehlar zamiriga xalqning ko'p asrlik hayot tajribasi davomida to'plagan maqol va matallarining mazmuni singdirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Karimov, I. (2008). *Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch*. Ma'naviyat. (34).

Mahmudova, G. (2014). A. Navoiy “Mahbub ul-qulub” asaridagi hikoyatlarning g'oyaviy mohiyati. Bitiruv malakaviy ish N. (8-9)

Navoiy, A. (2018). *Mahbub ul-qulub*. “Yoshlar” nashriyoti

QIZIL, SORIG', YASHIL...

*Namozova Oysha Roziq qizi,
TerDU O'FF 2-kurs magistranti
oyshanamozova@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.n Go'zal Himmatova*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ranglar tasavvufiy ma'noda hamda zamonaviy talqinda sharhlandi. Tariqatlarda ranglar qanday mazmunni ifodalagani, shuningdek, komillikka erishishda ranglarning qanday ahamiyatga molikligi tahlil qilindi. Bundan tashqari, N. Afoqova tomonidan A. Navoiyning mashhur “Qizil, sorig', yashil...” radifli g'azaliga yozgan nazirasi tahlilga tortildi. Navoiydagi g'azal hamda shoiramizdagi she'rning o'zaro farqli tomonlari sanab o'tilgan. “Qizil, sorig', yashil...”, deb boshlanuvchi mazkur she'r zamonaviy o'zbek lirikasining eng durdona xazinasidir.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, ranglar, kamolot bosqichlari, komillik, kuz, ilohiy ishq, tasavvufiy ma'no, xazonrezgi, umrning so'nggi

Abstract. In this article, colors are interpreted in a mystical sense and in a modern interpretation. It was analyzed what the meaning of the colors was in the rituals, as well as the significance of the colors in achieving perfection. In addition, N. Afokova's poem written by A. Navoi to the famous radifli ghazal "Red, yellow, green..." was analyzed. Differences between Navoi's ghazal and our poet's poem are listed. This poem, which begins with "Red, yellow, green...", is the greatest treasure of modern Uzbek lyrics.

Keywords: Sufism, colors, stages of maturity, perfection, autumn, divine love, mystical meaning, hazonrezgi, end of life

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra insonning asl vatani Mutlaq borliqdir. Inson shu borliqda paydo bo'lgan va unga qaytmog'i muqarrar. U o'tkinchi va abadiy yashay olmaydi. Abadiylik yagona Allohgagina xos. Bashariyat esa o'zi yaratilgan ruhlar dunyosiga qaytajak. Insonning jism-u joni o'lishi mumkin, biroq ruhi o'lmaydi. Mana shu ruhni doimo pok, toza tutish faqatgina insonni o'zigagina bog'liq jarayondir. Tasavvuf inson ruhini ma'naviy jihatdan kamolotga yetaklaydi. Ma'naviy kamolot bosqichlarini bosib o'tgan inson ruhi dunyoga kelishidan oldingi sofligiga qayta erishgan taqdirdagina haqqa yaqinlikni sezishi mumkin. Bu martabaga erishgan kishi tasavvufda "komil inson" deyiladi. Alloh taolo tomonidan har bir bandaning qalbiga ishq urug'lari ekilgan bo'ladi. Uni bezavol o'stirib chinakam ishq oliyga olib borish insonda yuksak zehn, aqk-idrok va sof qalbni talab etadi. Mavjudotlar orasida faqat inson Allohni idrok etish qobiliyatiga ega. Ammo, insonning bu qobiliyati pardalar bilan to'silgan. Bu yuksalish safarini bosib o'tishi uchun unga ilohiy sirlar zarur. Komillikka erishuv safari ma'lum bir bosqichlarda amalga oshadi. Kishi bu tanlagan yo'li davomida o'zidagi ruhiy poklanish holatini his eta boshlaydi. Tariqatda esa Alloh ishqiga erishish kuchli bo'lgandan solik hamma narsani unutib, uning jamoliga yetishish payida bo'ladi.

Adabiyotshunos olim Najmiddin Komilov tasavvuf va badiiy adabiyot orasidagi yaqinlik haqida gapirib turib, so'fiy va ijodkorlarning ruhan yaqinligini qayd etadi. Tasavvuf ta'limoti g'oyasini ilmiy tabdil qilishdan ko'ra uni she'riy yo'l bilan tavsiflash qulay yoki ta'sirchan ekanligini qayd etadi. Tariqatda Alloh ishqiga erishish zavqi oshiq qalbida shunchalik kuchli bo'ladiki, u o'zligini yo'qotadi, hamma narsani unutib, Unga yetishish payida boladi. Tasavvuf ilmida mazkur hol "jazba" deb yuritiladi. Jazba tushunchasi shoirlar va darveshlikni bir biriga yaqinlashtiradi. Bu holda inson ma'lum bir vaqt o'zligini yo'qotib Haq bilan yaqinlashadi. Mutasavvuf olimlar Allohning roziligiga, visoliga erishish martabasiga ega bo'lmoq uchun turli yo'l, manzillarni bosib o'tmoqlik lozimligini ta'kidlaydilar. Ular turlicha ko'rinishda bo'ladi. Kimdir bu komillik manzillarini sonlar orqali, yana kimdir esa ranglar, sayyoralar orqali ramziy ifodalashga harakat qiladi. Asosan, tariqatlarda keng ishlatiladigan ranglar shu tariqatning mazmun-mohiyatini anglatishga xizmat qilibgina qolmasdan, uning qabul qilish kerak bo'lgan amallarini ham ko'rsatadi. Komillik, komil inson g'oyalarining dastlabki kurtaklari tassavufga va uning tariqatlariga borib taqaladi.

Masalan, Sharq xalqlari adabiyotida oq rang — ko'ngil poklanishi, soflik, iymon rangi. Haqiqat, Haqni anglash aynan shundan boshlanadi. Yashil — mavjudlik, barhayotlik, tiriklik ramzi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning eng sevimli ranglari ham yashil edi. Ranglar orqali ma'lum bir bosib o'tilishi kerak bo'lgan darajotlar uning mukammaligiga qarab turlicha o'zgarib boradi. Hazrat Navoiy ijodida ham ranglar ramziy ma'noda qo'llanilganiga guvoh bo'lamiz.

“Xamsa”ning to‘rtinchi dostoni hisoblangan “Sabbayi Sayyor”da yetti qasrning yetti xil rangda bo‘lishi, “Xazoyin ul-maoniy” (“Ma’nolar xazinasi”) kulliyoti tarkibiga kiruvchi to‘rt devondan iborat lirikada inson umrini 4 fasl rangiga moslab tasvirlanishi, shu bilan bir qatorda “Qizil, sorig‘, yashil” radifli g‘azalida ham ranglarga murojaat qilishi Navoiy ijodida ham ranglar keng o‘rin egallaganidan dalolatdir. Undan oldin yashagan tariqat sohibi N. Kubroda ham ranglar o‘ziga xos talqin qilinadi. Najmiddin Kubrodagi ranglar va ularning ma’nolari ba’zi mutassavuf olimlar ta’riflagan ranglarning sharhidan farq qiladi. Kubro yetti rang xislatini yetti tushunchaga moslab tushuntirgan. Bunda har bir rang solikning irfon yo‘lida egallagan bosqichini bildiradi. Uningcha, oq rang — islomni, sariq — iymonni, zangori — ehsonni, yashil — itminon, xotirjamlik (ishonch)ni, ko‘k — iqon (to‘liq ishonch)ni, qizil — irfonni, qora — hayajon (hayrat), ilohiy ishqni anglatadi. Solik ruhiy holatlarini qaysi rang ko‘z oldida namoyon bo‘layotganini piriga aytib turishi kerak. Pir shunga qarab, muridning qaysi bosqichda turganini bilib, unga yangi vazifalar yuklaydi. Keyingi so‘fiylar ham Kubro singari qora rangni hayrat belgisi hisoblab, uni ruhning fanoga g‘arq holati ramzi sifatida ta’kidlashgan.

Bugungi kunda zamonaviy she’riyatda ham tasavvuf an’analariga tayanilganligini ko‘rishimiz mumkin. Misralarida so‘fiylarga xoslik, oshiqlik, oriflik ruhi ufurib turish holatini, borliqning ilohiy go‘zalliklarini beqiyos o‘xshashliklar orqali tasvirlashni iste’dodli shoirimiz N. Afoqova ijodida ko‘rishimiz mumkin. Navoiy nazmiga izdoshlik xarakteri uning g‘azallariga bog‘langan muxammaslari, she’riyatidagi navoiyona uslublari orqali yaqqol ko‘rinadi. “Qizil, sorig‘, yashil va yomg‘ir...” ranglar tasviri bilan boshlanuvchi bu she’ri Navoiyning “Qizil, sorig‘, yashil...” radifli g‘azaliga nazira usulida yozilgandek taassurot uyg‘otishi tabiiy hol.

Xil’atin to aylamish jonon qizil, sorig‘, yashil,

Shu’layi ohim chiqar har yon qizil, sorig‘, yashil. (Alisher Navoiy)

Navoiy hazratlarida bu g‘azal yorning go‘zal libosini tasvirlagan bo‘lsa, tasavvufiy ma’noda odamning suluk yo‘lida ekanligini, shayxning suhbatlaridan bahramand bo‘lishligini anglatadi. Ya’ni u endi haq yo‘liga ilk safarini boshlaganligini rangdor kiyimlar orqali ifoda etayapti. N. Afoqovanning bu she’rida esa faslning turli g‘aroyibotlari zamonaviy talqin qilinmoqda. Biroq ijodkor bunda bir faslning go‘zalligini tasvirlabgina qolmay undagi o‘zgarishlarni ham sanab o‘tadi. Kuz inson umrining uchinchi bekati. Unda o‘z qalbiga ekan hosilni yig‘ib, sarhisob qiladigan vaqtdir. Ya’ni o‘z-o‘zini anglashning yakuniy bosqichiga yaqinlashadi.

Qizil, sorig‘, yashil va yomg‘ir.

Olib o‘tar bizni ko‘priklar,

Olib ketar yo‘llar qaygadir.

Tun bexabar, dunyo bexabar. (Nodira Afoqova)

Shoira birgina kuz faslining ajoyibotlarini turli ranglar orqali bermasdan uni inson umrining so‘nggi bekatinga yaqinlashtiradi. Kuz — xazonrezgilik bo‘lishi bilan bir qatorda olam va odamning iztiroblarini aks ettiruvchi sukunat fasli. She‘rning dastlabki to‘rtligida uchraydigan “ko‘prik”, “yo‘l”, “dunyo”, “tun” kabi istilohlar ham tasavvuf adabiyotida keng qo‘llaniladi. Ko‘prik — ikki yo‘lni bog‘lovchi vosita, agarda u bo‘lmasa, sen narigi tomonga o‘ta olmaysan, ya‘niki, sening qalbingni ikkinchi bir qalb bilan mustahkamlovchi tayanchdir. Bu Yassaviya tariqatida keng foydalanilgan tushunchalardandir. N. Afoqovanning aynan shu she‘rida ham yassaviyona ruh borligini ko‘ramiz.

Yer ustida oshiqqa el toshlar otar,

Yer ostida obid emas, oshiq yotar. (Nodira Afoqova)

Yassaviya ta‘limoti butunligicha ma‘naviyatga, inson axloqiga va qalb tarbiyasiga qaratilgan. Inson kamolotining asosi ezgulikka xizmat qilishi g‘oyalarini ilgari surgan o‘sha davrdagi oltmish tariqatning biridir.

Shuningdek, dastlabki qatorda ranglar bilan bir qatorda “yomg‘ir” so‘zini ham uchratamiz. Yomg‘ir yangi hayot, poklik bag‘ishlovchi unurning tarkibiy qismidir. U orqali o‘z nuqsonlarimizdan forig‘ bo‘lamiz. Qalbimizdagi kirlar, g‘am-anduhlar yuviladi. Ijodkor kuzning xazonrezgilarini, balki, shu yomg‘ir orqali poklamoqni niyat qilgan bo‘lsa ajabmas.

Oydan kumush ichgan daryolar

Chaqiradi pariday ma‘yus.

Qizil, sorig‘, yashil va za‘far —

Bu kuz bizning — axir, bizning kuz. (Nodira Afoqova)

N.Afoqova endi za‘far (za‘faron) rangini ham bir o‘rinda qo‘llab ketadi. Za‘faron rangi ko‘pincha insondagi xastalikni, bemorlik va kasallikni ifodalash uchun ishlatiladi. Inson ruhiy holatidagi mavjud bo‘lgan kechinmalarni davoga mushtoq ekanligidan dalolat ya‘nikim, ma‘lum vaqt bemor bo‘lib, Haq zotni yod aylamoq. Chunki, insonning boshiga biror bir kulfat, g‘am tushmaguncha Allohni yod etmaydi. Shu vaziyatda har doimgidan ko‘proq Allohning yordamiga, madadiga muhtoj bo‘lib, uni ko‘proq zikr etadi. Nazdimizda, shoira dardiga yagona davo — Haq ekanligini anglayapti. Aynan kuz faslida daraxt barglarining za‘faron rangga kirganini ko‘rishimiz mumkin. Insondagi ko‘p achchiq iztirobli holatlar, armonlar ham aynan shu faslda alanganadi. Kuzgi bog‘, kuzak gullari, xazon isi, kuz, xazonrezgi mavzusiga bag‘ishlangan ijod namunalari mumtoz va zamonaviy adabiyotimizda ko‘p uchraydi. Navoiy g‘azallarida, Bobur lirikasi va nasrida, Cho‘lpon, A. Oripov, R. Parfi lirikasida mazkur fasl yuzlab rangin suratlarda tasvirlangan. Shoiraning boshqa bir qator she‘rlarida ham kuz tasvirini uchratamiz.

*Unga dovur yashadik nechuk –
Dunyoga dil berdik va Rahmon
Man aylagan yo‘llarda yurdik,
Zulm ayladik oshkora-pinhon –
Og‘ir, qaroko ‘zim, bu iqrор...
Ruhni zabun etmish balodan
Xalos aylar lekin bayakbor...
Tuproq hidi kelur samodan. (Nodira Afoqova)*

Qalam egasi man aylagan yo‘llardan yurib gunohga qolganini aytmoqchi bo‘lyapti. Bu uning ochiq-oshkora iqrori. Insonning tuproqdan yaratilgani, biroq uning ruhi hamisha ko‘kka intilishi, umrbod u yerdan qo‘nim topishi oxirgi misrada aks etadi. Odamzod yerda bo‘lsa ham ko‘kka talpinadi, samolarni qush kabi parvoz qilgisi keladi. Bu uning ruhida bor, chunki ruhining abadiy joy olgan yeri, intihosi aynan o‘sha samo. U o‘sha yerda oldin ham yashaganini his qiladi. Inson umrining boqiy emasligini kuz fasli tasviri orqali berilishini, mumtoz adabiyotimizda ko‘plab ijodkorlarning g‘azallaridan ham bilib olamiz. Bu ham an‘analarning zamonaviy she‘riyatdagi yangicha talqiniga o‘xshaydi.

*Qizil-sorig‘-yashil, ey sirli!
Bizni xazon sipohig‘a ber,
Bizni xazon yafroqig‘a ber,
Qa‘rlarning chaqmoqig‘a ber!
Ket, xazonzor.
Ket, qora fasl!
Ket, dunyoga bandi etgan his.
Qizil, sorig‘, yashil va
Qizil
Sorig‘, yashil... axir, bizning Kuz. (Nodira Afoqova)*

Endi kuz qora faslga mengzatilyapti. Nega aynan qora? Qora rang doimo oq rangga qarama-qarshi qo‘yiladi. Qora rang tasavvufda inson nafsining ramzi sifatida ham tasvirlanadi. Shu uchun bo‘lsa kerak, shoir unga “ket”, deb buyruq bermoqda. Shuningdek, motam, qorong‘ulik va yomonliklar shu rang orqali talqin qilinadi. Biroq turkiy xalqlarda qora rang kuch-qudrat, buyuklik ramzi sifatida qaralgan. Klassik adabiyotimizda esa ranglar bo‘yicha turli xil talqinlarni ko‘ramiz. Bularning barchasi hozirgi lirikamizda ham aks etayotgani quvonarli, albatta.

She‘riyat boshqa janrlarga qaraganda inson qalbiga tezroq kirib boradi va ta‘sir kuchi yuqori. Unda bir zum ko‘ngildan o‘tkazgan his-tuyg‘ularni bir necha satrlarga muhrlay olasiz. N. Afoqova

she'rlarida yurakdan chiqqan nolalarini boshqa bir qalblarga ham yetkaza olishdek vazifani bajara oldi. Uning Navoiydan ancha xabardorligini ijodidan payqash qiyin emas. Xoh g'azallari, xoh she'rlari bo'lsin ularda navoiyona ruh va xarakter bor. Mana shunday izdoshlik an'anasi davom etsa, o'zbek she'riyati ixlosmandlari ajdodlarimiz merosidan, ularning o'y-xayol, orzu-istaklaridan xabardor bo'lib kelaveradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Afoqova, N. (2011). *Qora Navo*. Akademnashr.

Komilov, N. (1996). *Tasavvuf yoki komil inson axloqi*. "Yozuvchi" nashriyoti.

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA MA'SHUQA OBRAZI

*Po'latova Fazilat Shuxrat qizi,
ToshDO'TAU OTAT fakulteti 4-kurs*

fazilatpolatova11@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., dots, Matluba Jabborova

Annotatsiya. Ma'lumki, o'zbek mumtoz adabiyotidagi ma'shuqa obrazi turli qiyofa, turli sifatlar orqali tasvirlanadi. Lirikada ma'shuqa qiyofasining o'ta go'zal, nozik va betakror o'xshatishlar orqali beriladi. Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida ma'shuqa obrazining o'ziga xos talqinini kuzatamiz. Buyuk mutafakkir ma'shuqa obraziga shunchaki murojaat etmagan, dostonlarida o'ziga xos maqsadli tasvirlagan, g'azallarida badiiy san'atlar vositasida obrazning betakror qiyofasi gavdalangan.

Kalit so'zlar: mumtoz adabiyot, obraz, ma'shuqa, may, ag'yor, ishq, oshiq, g'azal

Abstract. It is known that the image of the beloved in Uzbek classical literature is depicted through various personas and qualities. In lyrical poetry, the beloved's image is conveyed through extremely beautiful, delicate, and unique similes. This article examines the distinctive interpretation of the beloved's image in the works of Alisher Navoi. The great thinker did not merely refer to the image of the beloved; he deliberately portrayed it in his epics and embodied the unique image through artistic devices in his ghazals.

Keywords: classical literature, image, beloved, wine, rival, love, lover, ghazal

Alisher Navoiy – turkiy she'riyatni yuksak cho'qqiga ko'targan buyuk so'z san'atkori. Uning o'zbek mumtoz she'riyati tarixidagi muhim xizmatlaridan biri shundaki, u o'ziga qadar bo'lgan lirik janrlarda ijod qilib, ularni yanada rivojlantirdi. Adabiyot tarixidan yaxshi ma'lumki, Sharq she'riyati ma'no, shakl, badiiy xususiyatlari o'ziga xos bo'lgan bir necha janrlarni qamrab olgan. Ammo ular orasida g'azal hamma asr va zamonlarda ham oldingi o'rinlarda turgan. Chunki g'azal janrida qalam tebratish, birinchidan, davr adabiy muhitida iste'dod imkoniyatlarni namoyon etishning tan olingan tajribasi bo'lsa, ikkinchidan, shoirlar mahoratining bir ko'zgusi hisoblangan. Bundan tashqari eng ilg'or va hayotiy adabiy an'analar keng miqyosda aynan g'azal shaklida davom ettirilgan (Jo'rayeva, 2024, 28-bet).

Alisher Navoiy gʻazalnavis sifatidagi faoliyatini milliy gʻazalchilikning boy tarjibalari zaminida boshladi. Shoir gʻazaliyotining mavzu doirasi gʻoyatda keng va rang-barangdir. Bu meros koʻlamining kengligi, xilma-xil mavzularni oʻzida mujassamlashtirgani bilan alohida ahamiyatga ega. Navoiy sheʼrlarida hayotning murakkab jihatlarini, zamondoshlarining tuygʻu kechinmalari, orzu-niyatlari va ruhiy-maʼnaviy olami nozik tasvirlangan. Shoir ijodida hamd, naʼt yoʻnalishidagi sheʼrlar alohida oʻrin tutadi, ishq-muhabbat mavzusi gʻazallarining tayanch yoʻnalishini tashkil etadi.

Navoiy gʻazallarining asosiy mavzusi ishq boʻlib, bu mavzu turfa xil maʼno-mohiyat kasb etadi. Bunda insonning insonga, Yaratganga, hayotga, tabiatga boʻlgan samimiy sevgisi ifodalaniladi. Shoirning ishq masalasidagi qarashlari uning umumiy dunyoqarashi falsafiy-ijtimoiy konsepsiyasi bilan chambarchas bogʻlangan (Nuraliyeva, 2024, 74-bet).

Alisher Navoiy oshiqona gʻazallarida maʼshuqaning goʻzal portretini chizadi. Uning qomati (qaddi nihol, sarv, qaddi turmush, alif, gulrang qabos), qoshlari (yosun, qahr, kamon), kipriklari (oʻq, zahrin, qahr), lablari (gʻuncha, gul, shirin, qizil, ruby, laʼl), tishlari (sadaf, marvarid, oq, nur, marjon, terilgan gular) kabi goʻzallik timsollarini betakror tasvirlagan va ularni nozik iboralar orqali ifodalagan. Fikrimiz dalili sifatida ushbu gʻazalni tahlilga tortamiz:

*Qoshi yosinmu deyin koʻzi qarosinmu deyin,
Koʻnglima har birining dard-u balosinmu deyin?
Koʻzi qahrinmu deyin, kiprigi zahrinmu deyin,
Bu kudurat aro ruxsori safosinmu deyin?
Ishq dardinmu deyin, hajri nabardinmu deyin,
Bu qatiq dardlar aro vasli davosinmu deyin?
Zulfi dominmu deyin, laʼli kalominmu deyin,
Birining qaydi, yana birining adosinmu deyin?
Turfa xolinmu deyin, qaddi niholinmu deyin,
Moviy koʻnglak uza gulrang qabosinmu deyin?
Charx ranjinmu deyin, dahr shikanjinmu deyin,
Jonima har birining javru jafosinmu deyin?
Ey Navoiy, dema qosh-u koʻzining vasfin et,
Qoshi yosinmu deyin, koʻzi qarosinmu deyin? (Alisher Navoiy)*

Mazkur gʻazal yetti baytdan iborat boʻlib, uning asosiy mavzusi – ishq-oshiq-maʼshuqa boʻlsa-da, ammo u bu koʻpqirrali mavzuning bir qirrasiga – maʼshuqaning zohiriy siymosi (portreti) chizgilarini bayon etishga bagʻishlangan. Ana shu zohiriy chizgilardan maʼlum boʻladiki, shoir tasvirlayotgan maʼshuqa –Yer goʻzali – insonning zohiriy (portreti) chizgilaridir.

Birinchi bayt tahlili:

*Qoshi yosinmu deyin ko'zi qarosinmu deyin,
Ko'nglima har birining dard-u balosinmu deyin?*

Birinchi misrada ma'shuqaning qoshlarini "yosun" bilan taqqoslaydi. Yosun–tabiiy va nozik go'zallikning ramzi sifatida ishlatiladi. Ko'zlarini "qarosin" so'zi bilan sifatlab, ma'shuqa ko'zlarining qaroligi, chuqurligi va sirli jozibasini anglatadi. Keyingi misrada yorning tashqi go'zalligi oshiqning qalbiga qanday ta'sir qilishi ko'rsatilgan. Dard-u balo – sevgi va go'zallikning inson qalbiga qanday iztirob, og'riq keltirishini tasvirlagan holda, 1-misrada tashqi go'zallik va 2-misradagi ichki azoblarning uyg'unligini chiroyli ochib berilgan.

Ikkinchi bayt tahlili:

*Ko'zi qahrinmu deyin, kiprigi zahrinmu deyin,
Bu kudurat aro ruxsori safosinmu deyin?*

Bu baytda ma'shuqa ko'zlarining qahri va kipriklarining zahri oshiqni yaralaydi, balki uning naqadar jozibador va go'zal ekanligini "kudurat aro", "ruxsori safosin (safos – yuzning tozaligi)" so'zlari orqali ma'shuqa yuzining go'zalligi ulug'lanadi.

Uchinchi bayt tahlili:

*Ishq dardinmu deyin, hajri nabardinmu deyin,
Bu qatiq dardlar aro vasli davosinmu deyin?*

Bu baytda g'azalning asosiy mavzusi – ma'shuqaning zohiriy qiyofasi tasvirining davomi emas, balki umuman "ishq, hajr va vasl" mavzusi, ya'ni umumlashma mavzudan bahs yuritilgan. Oshiqning yor hajrida jaf o chekkanligini, ishqida yonganini bildiradi. Jumladan, dard va davo, hajr va yor vasli so'zlari orqali ta'zod san'ati yorqin dalillanadi. Bu yerda ma'shuqaga izhor va uning vasliga yetishish umidi bor (Surxanberdiyeva, 2023, 12-bet).

To'rtinchi bayt tahlili:

*Zulfi dominmu deyin, la'li kalominmu deyin,
Birining qaydi, yana birining adosinmu deyin?*

Birinchi misrada yana ma'shuqa tarflanadi, oshiqning his-tuyg'ulari endi butunlay yorning vasfida mujassamlanadi. Navoiy bu baytda nozik so'z san'atlaridan jam'u taqsimni ishlatgan.

Beshinchi bayt tahlili:

*Turfa xolinmu deyin, qaddi niholinmu deyin,
Moviy ko'nglak uza gulrang qabosinmu deyin?*

Bu baytda ma'shuqa qomati niholga o'xshatilgan va u nafaqat go'zal, balki uning libosi ham go'zal. Keyingi qatorda "qabo" so'zining lug'aviy ma'nosi "ustki yung kiyim" ekanligiga hamda ushbu baytda birinchi bor rangli tasvir paydo bo'lishi diqqatni tortadi. Moviy – tinchlik va poklikni,

gulrang esa ehtiros va go‘zallikni bildiradi. Bu yerda ma’shuqaning ichki dunyosi va tashqi go‘zalligi birlashtirilgan.

Oltinchi bayt tahlili:

Charx ranjinmu deyin, dahr shikanjinmu deyin,

Jonima har birining javru jafosinmu deyin?

Bu baytda yuqorida ko‘rganimiz baytga (3-bayt) nisbatan mavzu doirasining yanada kengayishi kuzatiladi. Agar avvalgi baytda (3-bayt) “ishq, hajr, vasl” ga oid umumlashma fikr ifoda etilgan bo‘lsa, bu baytda (6-bayt) undan kengroq mavzu – “charx va dahr javru jafo”sidan bahs etiladi. Demak, bunda ruhiy holatdan kengroq bo‘lgan ijtimoiy munosabatlar masalasi qalamga olingan. Shunday qilib, g‘azalda majoziy ma’shuqaning zohiriy siymosi tasviridan “ishq, hajr, vasl” bilan bog‘liq umumlashma mavzuga o‘tiladi hamda “charx, dahr, jafo” siga oid fikr bayon etiladi. Bu bilan ma’shuqa va charx, dahrning yaxlitligi masalasiga ishora qilinib, ular bilan bog‘li bo‘lgan “dard” lar ham umumiy va yaxlit ekanligi uqtiriladi. Shunday qilib, bunda tasavvufiy mavzu olami sag‘ir (inson) va olami kabir (charx, dahr)ning yaxlitligi masalasi ham nazarda tutilgan.

Yettinchi bayt tahlili:

Ey Navoiy, dema qoshu ko‘zining vasfini et,

Qoshi yosinmu deyin, ko‘zi qarosinmu deyin?

G‘azalning yakuniy bayti – maqta‘da Alisher Navoiy g‘azalning avvalidan oxirigacha tajohil ul-orif san‘atini ishlatgan, ya‘ni u yor-ma’shuqaning zohiriy jihatdan nihoyatda go‘zalligini biladi, ammo o‘zini bilmaganga solib, ma’shuqaning go‘zalligini qanday bayon etayin, bu go‘zallikning qay biri haqida gapirayin, chunki uning har bir uzviy kiyimi ham go‘zallikning oliy darajadagi nishonasi, demoqchi.

G‘azalda ma’shuqaning “qoshi, ko‘zi, kirpiki (kiprigi), zulfi (sochi), labi, xoli, qad” lari hamda kiyimlari (ko‘nglak-ko‘ylak va uning ustidan kiyiladigan “qabolari”) tasviri berilgan. Albatta, ma’shuqaga tegishli bo‘lgan bu zohiriy belgilar va ularning sifatlari yaxlit tarzda olinganda kishi ko‘zi o‘ngida Sharq xotin-qizlarining go‘zal bir surati namoyon bo‘ladi: qoshlari yoy-kamondek, ko‘zlari qaro, bu ko‘zlarning qahrli-g‘azabli ekanligi, qora kipriklarning zaharlighi, zulfi (sochi)ning dom (tuzoq) ligi, la‘li – lablarining so‘zlaguvchi ekanligi, go‘zal xoli, niholga o‘xshash qaddi, moviy ko‘ylagi-yu gulrang qabosi...

Shunday bo‘lsa-da, g‘azalning birinchi misrasi va uning oxirda (g‘azal maqtaida) yana aynan takrorlanishi (Qoshi yosinmu deyin, ko‘zi qarosinmu deyin) shundan guvohlik beradiki, Alisher Navoiyning asosiy diqqati ma’shuqaning qosh va ko‘zlariga qaratilgan. Shundan-da, g‘azalning birinchi va ikkinchi baytlari “qosh va ko‘z” sifatlari tasviriga bag‘ishlangan. Shuni ham uqtirish lozimki, shoir birinchi baytda avval “qosh” va so‘ng “ko‘z” ning shakliy (yoy-kamon) va rang bilan

bog‘liqli (qaro) sifatlarini bayon etgan bo‘lsa, ikkinchi baytda “ko‘z va kiprik” larning ruhiy holat bilan bog‘liqli (qahri, zahri) sifatlarini tasvirlagan hamda tanosib san‘atini ham (ko‘z-kiprik) maydonga keltirgan, ya‘ni ko‘z ham qora, kipriklar ham qora va bu qoraliklarning oppoq yuzda (ruxsori safosi) yanada bo‘rtib namoyon bo‘lishi manzarasi. Shuning bilan birga bunda nafaqat tanosib, balki tazod (qora va oq) ham mahorat bilan ishlatilgan. Shoir “ko‘z” tasvirida uning ikki sifatini – biri rangi bilan bog‘liqli bo‘lgan “qora” ligi, ikkinchisi esa ruhiy holat bilan bog‘liqli bo‘lgan “qahri” – oshiqqa nisbatan g‘azabliligi, zolimligini ta‘kidlaydi. Bunda ham ma‘naviy tazod, ya‘ni go‘zallik (qaroligi) va xunuklik (qahrilik)ning bir-biri bilan qarama-qarshiligi hamda bu qarama-qarshi sifatlarning ma‘shuqaga yarashadigan g‘ozalligi ko‘zga tashlanadi. Yana bir go‘zal tasvir ma‘shuqaning kiprigi bilan bog‘lidir. Shoir kiprikning zahridan gapiraymi der ekan, ihom san‘atidan foydalanib, “zahar” ni o‘z ma‘nosidan ko‘ra “qora, go‘zal va nozu karashma” ma‘nolarida qo‘llagan. G‘azalning to‘rtinchi va beshinchi baytlarida “zulf-soch, la‘l-lab, xol, qad, ko‘nglak, qabo” haqida gap ketadi. Bu o‘rinda shuni ta‘kidlash joizki, 1, 2, 4, 5-baytlarda keltirilgan “qosh, ko‘z, kiprik, ruxsor, zulf, lab va xol” lar ma‘shuqaning yuzi bilan bog‘liqli bo‘lgan atributlar bo‘lsa, 5-baytdagi “ko‘nglak, qabo” shu baytning birinchi misrasidagi ma‘shuqa “qadi” – qomati-tanasi bilan bog‘liqli atributdir. Demak, shoir ma‘shuqaning yuzi ham, qadi-qomati ham go‘zalligini, ya‘ni tabiiy tuzilishi hamda sun‘iy atributlari (ko‘nglak, qabo) ham bir-biridan qolishmaydigan, o‘zaro mutanosiblikni tashkil etuvchi-yaxlit holda go‘zal ekanligini tasvirlaydi va bu yaxlitlik ma‘shuqaning yaxlit go‘zal zohiriy ko‘rinishi – portretini yaqqol namoyish ettiradi.

Shunday qilib, g‘azal mavzu jihatidan yakpora bo‘lib, ma‘shuqaning zohiriy ko‘rinishi-siymosini tasvirlashga bag‘ishlangan. G‘azalning tuzilishi, baytlarining o‘rinlashuvi, qofiya, radiflari va boshqa shakliy xususiyatlari, ya‘ni ularning yakpora mavzuni bayon etishdagi mavqei-xizmatlari haqida ham to‘xtalish maqsadga muvofiqdir.

G‘azal aruzning “ramali musammani mahzuf” (foilotun foilotun foilotun foilun) bahrida yozilgan bo‘lib, uning asosiy radifi “deyin” so‘zidir. Shunisi borki, g‘azaldagi maqta‘dan boshqa barcha baytlarning birinchi misralarida saj‘ san‘ati ishlatilganligi jihatidan ularda ikki qofiya va ikki radif kuzatiladi. Masalan: Birinchi baytning birinchi misrasi:

Qoshi yosinmu deyin, ko‘zi qarosinmu deyin.

Ikkinchi baytning birinchi misrasi:

Ko‘zi qahrinmu deyin, kirpiki zahrinmu deyin.

Bunday hol 3, 4, 5, 6-baytlarning birinchi misralarida ham takrorlanadi. Yakuniy bayt – maqta‘da esa bunday hol birinchi misrada emas, balki ikkinchi misrada ishlatilgan. Aslida esa bu misra g‘azal matlaidagi birinchi misraning aynan takroridir. Demak, Alisher Navoiy g‘azalni qanday misra bilan boshlagan bo‘lsa (“Qoshi yosinmu deyin, ko‘zi qarosinmu deyin”), shu misra

bilan tugatadi. Bu bilan go‘yo g‘azalning chegarasini, boshqacha qilib aytganda, shu misrada bayon etilgan mavzuning yetakchi ekanligi, boshqa baytlar esa ana shu ikki misra (boshlanma va yakuniy) oralig‘ida joylashgani hamda ana shu mavzuda ekanligini ta’kidlaganday bo‘ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘zbek mumtoz adabiyotida ma’shuqa obrazi turli jihatlarni o‘z ichiga olgan murakkab va ko‘p qirrali tasvirga ega. Bu obraz, nafaqat muhabbat va go‘zallikni, balki inson qalbining pokligini, ruhiy kamolot va azoblarini ifodalaydi. Shoirilar ma’shuqa obrazida yuksak idealni, sevgi va azobni, ilohiy va insoniyni uyg‘unlashtirishni maqsad qilganlar. Ma’shuqa, o‘zining go‘zalligi va pokligi bilan shoirni ilohiy sevgi va kamolot sari olib boruvchi yo‘lni anglatadi, shu bilan birga, inson qalbining eng chuqur, nozik tuyg‘ularini aks ettiradi. O‘zbek mumtoz adabiyotida ma’shuqa obrazining chuqurligi, shoirlarning ichki olamiga kirib, ularning dardini, orzularini va idealizatsiya qilgan sevgilarini ifodalashdagi ustaliklari bugungi kunda ham o‘rganishga arziydi.

Navoiy g‘azallarida oshiq bilan birga ma’shuqa obrazi ham yonma-yon keladi. Mumtoz adabiyotda ma’shuqa obrazi go‘zallik, muhabbat, ishtiyoq bilan bog‘liq bo‘lib, ko‘pincha erkak shoirlarning his-tuyg‘ularini ifodalashda asosiy o‘rin tutgan. Mumtoz adabiyotda ma’shuqa ko‘pincha toza, mukammal va ba‘zan, ilohiy obraz sifatida tasvirlanadi. Shoirilar ma’shuqani o‘zining ruhiy, jismoniy va axloqiy fazilatlarini yuksaltirib, uni nafaqat sevgan yori, balki ilohiy bir mavjudot sifatida ham ko‘radilar. Bu obrazda ma’shuqa ko‘pincha “shoirning ma’budasi” yoki ilohiy go‘zallikning timsoli sifatida ta’riflanadi. Shoirning ma’shuqaga bo‘lgan muhabbati va unga erishishdagi azob-uqubatlari ham mumtoz adabiyotda keng tarqalgan materialdan biridir. Ma’shuqa ko‘pincha o‘zining maxfiyligi yoki erishib bo‘lmasligi bilan ajralib turadi hamda bu esa shoirning sevgi azobini, yuksak idealga intilishdagi tashvishlarini kuchaytiradi. Shoirning ma’shuqa bilan bo‘lgan munosabati ko‘pincha sevgi va azob o‘rtasidagi noaniq va murakkab bog‘lanishni aks ettiradi.

Navoiy g‘azallarida ma’shuqa obrazining yana bir muhim jihati – bu ma’shuqaning ilohiylashuvidir. Ma’shuqaning nafaqat go‘zalligi, balki uning qalbdagi joyi va ma’naviy ahamiyati ham yuqori baholanadi. Navoiy g‘azallarida ma’shuqa orqali insonning ruhiy kamolotga erishishini sevgi orqali yuksalishini ta’kidlaydi. Shu nuqta’i nazardan, ma’shuqa – bu faqat insoniy muhabbatning timsoli emas, aksincha ilohiy maqsadga erishishning yo‘lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Alisher N. (2011). To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. I jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU
Ahmadjonova, J. (2023). Navoiy asarlarida oshiq obrazi. SJIF 3(5). 172-174

- Eshonqulov, H. Alisher Navoiy oshiqona gʻazallarining badiiy qurilishiga oid oʻziga xosliklari maqola – Oltin bitiglar, (2021), 69-86-b. <http://ziyouz.uz/>
- Homidjon Homidov tavalludining 85 yilligiga bagʻishlangan toʻplam.(2020). Mumtoz adabiyotning dolzarb muammolari. Toshkent. 245-289.
- Joʻrayeva, S. (2024). Navoiy va Shukuriy. Alisher Navoiʻi and 21 st century 1(1). 27-28. <http://compling.navoiy-uni.uz>
- Nuraliyeva, A. (2024). Alisher Navoiy lirikasidagi janrlar. Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal. 1(3) 74-75. <https://universaljurnal.uz>
- Surxanberdiyeva, S. (2023). Alisher Navoiy gʻazallari talqini. Multidisciplinary Scientific Journal. February, (3) 10-12.
- Xoʻjayev, T. (2017). Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. 1-qism. Toshkent.

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA “MUNOJOT”LAR TAHLILI VA TABDILI

*Toshpoʻlatova Gulsevar Akbar qizi,
ToshDOʻTAU OʻTAT 3-kurs
qiyomiddinxudoyberdiyev@gmail.ru
Ilmiy rahbar: F.f.d, Prof Hoshimjon Ahmedov*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning mashhur kulliyoti “Xazoyin ul-maoniy” tarkibiga kiruvchi gʻazallarida muallifning Allohga boʻlgan murojaatlarini talqini va tahliliga toʻxtalib oʻtdik. Shoir mazkur “nido”lar orqali qanday badiiy maqsadlarni koʻzlaganini tahlilga tortdik. Bu maqolada analitik-tipologik tahlil metodidan foydalanildi.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, kulliyot, gʻazallar, murojaat, nido, munojot, analitik-tipologik tahlil metodi

Abstract. In this article, we focused on the interpretation and analysis of the author's appeals to Allah in the ghazals of Alisher Navoi's famous collection "Khazayin ul-Maoniy". We analyzed what artistic goals the poet aimed for through these "exclamations". Analytical-typological analysis method was used in this article.

Keywords: Alisher Navoi, kulliyat, ghazals, appeal, cry, prayer, analytic-typological analysis method

Adabiyotshunos olim Y. Isʼhoqov yozganidek, “Alisher Navoiyning yaqin va oʻrta Sharq adabiyoti tarixi hamda poetikasini nihoyatda chuqur va izchil bilganligini, mumtoz poetikaning barcha unsurlarini mukammal oʻrganib chiqib, oʻz amaliy faoliyatida mahorat bilan qoʻllaganligiga hech shubha yoʻq” (Isʼhoqov, 320-bet).

Hazrat Navoiyning ijod olamini, xususan, sanʼatxonasiga erkin va ishonch bilan intilishning bosh yoʻli ilm, irfondir. Biz ham mana shu ilmlarimizga tayangan holda va kuzatishlarimiz asosida Navoiyning lirikasidagi Allohga boʻlgan murojaatlari yaʼni yaratganga boʻlgan nidolariga va uning xususiyatlariga, badiiy talqin jihatlariga muxtasargina toʻxtalib oʻtamiz.

Munajat - maxfiy soʻzlashuv degani. Istilohga koʻra, Alloh taolaga tazarru bilan yolvorish, u zotga iltijo qilish tushuniladi.

Vaholanki, Navoiyning birgina bayti har jihatdan o‘rganilib, zohiriy va botiniy ma’nolarini, she’riy san’atlarini qoyillatib talqin etsak, o‘nlab g‘azallarga bitilgan sayoz tahlillardan afzaldir (Ibrohim Haqqulov, 45-bet).

Navoiy mutasavvufiy olim hisoblanadi, lekin g‘azallar tahlili orqali shuni bilishimiz mumkinki, uning lirikasi tasavvufiy olimlarnikidan qolishmaydi. Keling, bu fikrlarimizni birma–bir misollar orqali izohlaymiz:

Jonima bedodu zulmi, yo Rab, ul mulkdor qil,

Kim aning oshiqlig‘i har kimga maqdur o‘lmasun. (Alisher Navoiy)

Tabdili: Yo rab, har kimga imkoni yetkunicha berilsa ham, menga bul oshiqlik mashaqqatlarini qurbim ko‘targanicha bergil (N. Komilov).

Lolagun tun ichra, yo rab, ul g‘azoli chin erur,

Yo ko‘zumning mardumi qon yosh ila rangin erur. (Alisher Navoiy)

Lug‘at: 1. Lolagun – loladay qizil rangli. 2. G‘azol – ohu, kiyik. 3. Chin – Xitoy. 4. Ko‘z mardumi - ko‘z qorachig‘i

Tabdili: Ey yaratgan Robbim, qizil libos kiygan yorim Xitoy oxusimikan yoki ko‘zimning qorachig‘i qonli yosh bilan qizarib ko‘rinmoqdamikan?

Alisher Navoiy g‘azallari orasida alohida-alohida ranglar tasviri, ma’shuqaning turli rangli liboslarda ko‘rinishi va buning oshiq ahvoliga, ruhiyatiga ta’siriga bag‘ishlanganlari ham mavjud. Bunga yuqoridagi bayt ham yaqqol misol bo‘la oladi:

Ushshoq aro, yo Rabki, Navoiyg‘a maqome

Bergilki, Sening hamdingg‘a bo‘lsun tili go‘yo. (Alisher Navoiy)

Lug‘at: 1. Ushshoq – oshiqlar. 2. Zikr – nomini tilga olish, eslash. 3. Hamd - maqtoov. Bu g‘azal “G‘aroyib us – sig‘ar“ devonidagi 3-g‘azal hisoblanadi.

Tabdili: Yo Rabbim, Navoiyg‘a shunday maqom bergilki , Sening maqtovingga tili go‘yo biyron bo‘lsin.

Bu bayt ham Navoiyning hamd g‘azallariga mansub hisoblanadi. Biroq hamd g‘azallari ichida munojot ohangiga yo‘g‘rilgan va Qur‘on oyatlari bu misralarda o‘ziga xos tamsil va tashbehlarida ifodalanga.

Yo Rab, ulus nihoni emasdur nihon sanga,

Ne dey nihon g‘amimki, erur chun ayon sanga. (Alisher Navoiy)

Lug‘at: 1. Ulus - xalq. 2. Nihon - yashirin. 3. Kavn - dunyo

Tabdili: Yo Rabbim, odamlarning yashirin siri sen uchun yashirin emas, barchasi senga ayondir, shuning uchun yashirin g‘amimdan nimani ham aytay hammasi senga ayonku.

Yo Rab, bu xasta ulcha tamanno qilibdurur;

Chun bor ayon sanga, nesi aylay bayon sanga? (Alisher Navoiy)

Tabdili: Yo Rab, bu xasta quling shuncha orzu-umidlarini izhor qilibdur bu senga ayon bo‘lganini yana bayon qilishga hojat bormi?

Bu ham Navoiyning hamd g‘azallaridan. Shoir Yaratganning qudrati, ulug‘vorligini vasf etish barobarida, uning sifatlarini birma-bir sanab o‘tgan chunonchi: Shoir aytganiday, insonning qanday ekani, axloqiy fazilatlari, niyat orzulari Xudo oldida yashirin emasligi uqtirilgan. Munofiq inson qanchalik dilidagi riyokorligini yashirmasin, Alloh barini ko‘rib, bilib turadi. Shu bois dildagi g‘ammi ham, Alloh biladi, uni aytib, nola chekishga hojat yo‘q deydi Navoiy. Allohning makoni yo‘qligi, lekin uning hamma joyda borligi ham hech kimga sir emas. Xudo odamni tabaqalarga bo‘lgani, har kimga bir nasiba bergani aniq, ammo uning lutf – u marhamati oldida barcha teng, balki nishi singan pashsha haybatli fildan ko‘ra, oddiy bir gado, yurt podshosidan ko‘ra azizliroq va qadrliroq ekani ma‘lumdir, lekin Navoiy buni uqtirib o‘tgan.

Navoiy ana shu qiyoslardan keyin o‘zining haqir ahvolini tilga olib Allohga murojat etadi, karamingdan bebahra etma deb iltijo qiladi. Biroq buning uchun, deydi shoir, butkul Alloh ishqiga g‘arq bo‘lmog‘i darkor ya‘ni foniylilik kasb etishi lozim. Bu misralarda aytilgan fikr muallifning botiniy niyati izhori bilan bog‘lab yuborilgan:

Ey meni sargashtadin gah forig‘u gohi malul,

Qahring ul, lutfing bu, yo Rabkim, ne odatdur sanga? (Alisher Navoiy)

Lug‘at: 1. Forig‘ – osoyishta; 2. Malul – xafa

Tabdili: Yo Rabbim, men bechoradan gohi g‘azablanasan, gohida esingga keltirmaysan. Bunchalar qahr – u g‘azab va alomat lutf – u marhamat ko‘rsatishni qayerdan odat qilding?

Istamankim, ishq mendin o‘zgani qilg‘ay asir;

Hech kishiga bo‘lmasun, yo Rab, manga bo‘lg‘ay balo. (Alisher Navoiy)

Tabdili : Ishq mendan o‘zgani asir qilishini istamayman. Ilohi, menga kelgan baloga hech kim yo‘liqmasin .

Demak, har qanday baloga ham sabr qilgan va Xudoni esdan chiqarmagan banda uchun har bir xorlik va qiyinchilik intihosida, shubhasiz , ilohiy mukofot , ajr – u savoblar bor.

Buyuk shoir Alisher Navoiy qalamiga mansub yuqoridagi baytlar tahlilini ko‘rib chiqqanimizdan so‘ng o‘ziga xos xususiyatlarini yaqqol ko‘zga tashlangani ma‘lum.

Xulosa qilib aytganda, Navoiyni tushunish uchun Navoiy bilgan va foydalangan bilimlarni, ya‘ni Qur‘on, sunnat, shariat , tariqat , tasavvuf va boshqa ilmlarni bilish, o‘rganish kerak bo‘ladi.

Hazrat Alisher Navoiyning ijodi bevosita tasavvuf ilmi va istilohlari bilan bog'liq. Xususan, g'azallaridagi ilohiy ishq tarannumi aynan falsafiy tasavvufga xos bo'lgan majoziy ta' birlardan ekani ilm ahli nazdida inkor etib bo'lmaz haqiqat hisoblanadi .

Navoiy ijodida tasavvuf ilmi istilohlari katta ikki guruhga ajratiladi: 1. Ravshan istilohlar. Bu tur istilohlar ramziy emas, balki ochiq - ravshan ma'nosi ochib beriladi .2. Ramziy – ishoraviy istilohlar. Bu tur istilohlar ko'proq she'riyatda qo'llanilib, zohir, haqiqiy ma'nosidan ayirib olinadi, majoziy mazmunda ishlatiladi va ular orqali ma'lum ma'naviy ma'nolarga ishora qilinadi .

Navoiy merosi - yaxlit bir adabiy borliq, bebaho ma'naviy xazina. Va yana muhimi shundaki, shoirning o'lmaz gumanizm bilan ko'kargan hayotbaxsh g'oyalari "dunyoviy" asarlarida qanday porlab tursa "ilohiy" asarlarida ham shunday kuch bilan nur taratib turadi. Zotan, ular zohiriy jihatdan shunday, aslida esa, botiniy ma'nolari mohiyatiga ko'ra bir xil falsafiy – tasavvufiy qarashlar silsilasiga borib taqaladi .

Foydalanilgan adabiyotlar:

Navoiy, A. (1990). *Badoye-ul vasat*. O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti. Navoiy, A. (1990). *G'aroyib-us sig'ar*.

O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti.

Haqqul, I. (1991). *Tasavvuf va she'riyat*. Toshkent.

Is'hoqov, Y. (2014). *So'z san'ati so'zligi*. Toshkent: O'zbekiston. (320).

Istiqlol davri o'zbek navoiyshunosligi. (2021). 2-jild. "Tamaddun".

Istiqlol davri o'zbek navoiyshunosligi. (2021). 28-jild. "Tamaddun".

Istiqlol davri o'zbek navoiyshunosligi. (2021). 30-jild. "Tamaddun".

Komilov, N. (2012). *Ma'nolar olamiga safar*. Toshkent.

Komilov, N. va boshqalar. (2010). *Badiiy adabiyot va tasavvuf timsollari*. Toshkent.

“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONLARIDA LAYLI OBRAZI

Turdiyeva Maftuna Abdurahmonovna

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

maftuna1991tur@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.n., Dots Karomat Mullaxo'jayeva

Annotatsiya: “Layli va Majnun” dostoni doirasidagi tadqiqotlarda asosan, Majnun obrazi Layliga nisbatan ko'proq tahlil obyekti bo'lganki, bu mumtoz adabiyot an'alariga ko'ra, ma'shuqaning emas, oshiqning holati, iztiroblarini tasvirlash, asosiy bo'lganligi bilan izohlanadi. Tasavvuf adabiyotida ilohiy mazhar deb tushunilgan Layli obrazini chuqur tahlil qilish, uning genezisiga doir ma'lumotlarga diqqat qilish va bu orqali mazkur obrazning tadrijiy takomilini ko'rsatib berish dolzarb hisoblanadi. Shu sababli, maqolada Layli obrazi genezisiga oid ayrim ma'lumotlar hamda uning “Layli va Majnun” dostonlaridagi talqini, xususan, Nizomiy, Jomiy va Navoiy dostonlaridagi Layli obrazining ba'zi jihatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Sharq adabiyoti, genezis, Nizomiy, Jomiy, Navoiy, Layli, Majnun, salaf, ishq

Abstract: In the studies within the epic “Layli va Majnun”, the character of Majnun is mainly Layli has been the subject of more analysis, which is explained by the fact that, according to the traditions of classical literature, the situation of the lover, and not the lover’s, and the description of his sufferings, were the main ones. It is important to deeply analyze the image of Layli, which is understood as a divine manifestation in Sufism literature, to pay attention to the information about its genesis and to show the gradual improvement of his image. For this reason, the article contains information about the genesis of the image of Layli and its interpretation in the epics “Layli va Majnun”, in particular, some aspects of the image of Layli in the epics of Nizami, Jami and Navoi.

Keywords: Eastern literature, genesis, Nizami, Jami, Navoi, Layli, Majnun, salaf, love

Sharq adabiyotidagi mashhur romantik mavzulardan biri bo‘lmish “Layli va Majnun” to‘g‘risida ilk xamsanavis Nizomiy Ganjaviyning shu nomdagi muhtasham dostoni ta‘sirida ko‘p va xo‘b dostonlar yozildi. Keyin esa shu mavzu doirasida dostonlar tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlar yuzaga kela boshladiki, haligacha bunday izlanishlar davom etmoqda. Bu ishq qissasi paydo bo‘lgan vaqtdan (VII asr) beri o‘tgan o‘n to‘rt asr davomida bu ishq qissasi qahramonlari hamon shoirlar uchun ishqida sobit vafodor yor; go‘zal mahbuba siymolaridagi badiiy obraz, olimlar uchun qiziq tahlil obyekti bo‘lib kelmoqda.

“Layli va Majnun” dostonlaridagi bosh qahramonlar o‘zlarining oshiqlik, mahbubalik sifatleri bilan ma‘lum darajada o‘xshashlik hamda individual xususiyatlarga ham ega. Doston mualliflarining voqelikka munosabati, orzu-umidlari, his-tuyg‘ulari, dunyoqarashi qahramonlarning mulohazalari, tafakkuri, xarakterini belgilab bergan. Har bir muallifning o‘ziga xos g‘oyalari, ishqqa, muhabbatga bo‘lgan qarashlari asarlarning g‘oyaviy-badiiy asoslarida hamda asar obrazlarida o‘z ifodasini topgan. Mavzu va sujet umumiylikiga qaramay, doston qahramonlari bir muallif asaridan ikkinchisiga o‘tganda sezilarli ravishda farq qiladi. Xususan, Layli obrazining talqinidagi farqda buni yaqqol kuzatishimiz mumkin. Bir shoir tasvirida u faol, boshqasida passivroq. Bir shoir uni muloyim, kamtar deb ta‘riflasa, boshqasi uni lochinko‘z deya tasvirlaydi.

“Layli va Majnun” dostonlardagi Layli obrazining mushtarak, umumiy xususiyatlari uning go‘zalligi, sevgida sodiqligi bo‘lsa, olim N.Mallayevning quyidagi ta‘rifini Nizomiy va Navoiy tasviridagi Layliga tegishli ekanligini ta‘kidlash lozim. “Layli tashqi qiyofasi bilan ham, ma‘naviy dunyosi va xulq-atvori bilan ham nihoyatda go‘zal qiz. U g‘ayrat bilan o‘qiydi, bilim oladi, fazilatiga fazilat qo‘shilib boradi. Layli fazilatleri bilan muhiti saviyasidan yuqori ko‘tariladi. Sevgi uning ma‘naviy dunyosini yanada boyitadi, to‘ldiradi” (Mallayev, 1974).

Laylida chunon malohat erdi,

Nazm ichra ajab fasohat erdi.

Baytlar tuzar erdi ishq jondin,

So'ngra uni tashlar erdi tomdin. (Nizomiy, 143-b)

Nizomiy tasviricha Layli go'zal, shu bilan birga ajoyib shoira qiz. Abdurahmon Jomiyning dostonidagi Layli obrazi sohibjamol, go'zal qiz bo'lsa-da, unda shoiralik jihatlari yo'q. Nizomiy va Navoiy dostonlaridagi Layli bilan farqli ravishda uning ta'lim olishi haqida Jomiy dostonida yozilmagan. To'g'ri, u hayoli, ota-onasini hurmat qiladigan qiz, hatto u o'z taqdiri hal bo'layotgan bir paytda ota-onasiga, yoki onasiga ham noroziligini anglata olmaydi. Saqif qabilasidan bir yigit Layli yoqtirib qolib, sovg'ichlarini jo'natganda, ota-onasi qizini chaqirib, roziligini so'rashadi. Layli esa dardini aytolmay, ichida yig'laydi. Ota-onasi esa sukut alomati rizo deb, sovg'ichlarga rozilik berib yuborishadi. Tez orada ularning to'yi bo'lib o'tadi. Navoiyda esa bu tasvir boshqacharoq. Ibn Salom sovg'ichlari kelgan paytda sevgilisidan ayriliqdaligi tufayli Laylining tobi yo'q edi. Laylining otasi qizining hozir sog'ligi yaxshimasligini, tuzalsa unga qizini berishini aytadi. Bu epizod shoirga Layli holatini, uning ishq darajasini yoritish uchun qo'l kelgan. Dostonda Layli betobligi uchun bu gapni undan yashirishgani aytilgan. Shu o'rinda ham Navoiyning gumanizmi, Layli ota-onasining farzandini ayashi (albatta, saviyalari yetganicha. Negaki, ular qizining yuragiga quloq solmasa-da, farzandi jismining sog'lomligini yetarli deb o'ylashadi.) sog'ligiga bo'lgan e'tibori aks etgan. Hatto uning sirdosh doyasi ham buni sir tutadi. Ammo "tadbiri xatovu aqli mabhut" bir kampir bu gapni Layliga aytib qo'yadi. Buni eshitib, Layli doyasidan yoniga hech kimni kiritmaslikni, yolg'izlikni xohlayotganini iltimos qiladi. Navoiy dostonida Layli taqdirning o'zi Ibn Salomdan asrab qoladi.

Jomiy o'z dostonini "Layli va Majnun" dostonini yozgan boshqa ijodkorlardan farqli ravishda mazkur dostoniga asos bo'lgan qissa sujetiga ko'p o'zgartirish kiritmagan holda taqdim qilishga harakat qilgan. Bunga dalil sifatida turk adabiyotshunosi Ogoh Sirri Levendning fikrini keltirishimiz mumkin: "Arap kaynaklarından en çok faydalanan sairler, Fars edebiyatında Jami ile Mektebi, Türk edebiyatında Navai ile Bihisti ve Atayidir" (Ахмедов, 1970). Ya'ni fors adabiyotida arab manbalaridan eng ko'p foydalangan shoirlar Jomiy bilan Maktabiy, turk adabiyotida esa Navoi, Bihistiy va Atayidir. Levend shu o'rinda Nizomiyni tilga olmagan. Bu fikr Jomiyning boshqa asarlari bilan bir qatorda Layli va Majnun qissalari asosidagi dostoniga ham taalluqliligi shubhasiz. Shu o'rinda Abdurahmon Jomiyning adabiy uslubiga ham to'xtalib o'tish joiz. Jomiy asarlarida ishqning uruji, ya'ni uning o'sishi, bosqichlarini kuzatish mumkin. Xususan, "Silsilat uz-zahab"ning ikkinchi daftarida majoziy va haqiqiy ishq bayoniga bag'ishlangan go'zal hikoyat va qissalar bor. Ulardan, ayniqsa, "Uyayna va Rayyo", "Mug'anniya tuhfa" qissalarida majoziy ishqning haqiqiy ishqqa ko'tarilish jarayoni ko'rsatib berilgan. Jomiy dostonidagi Layli obrazida ham arab manbalaridagi Layli ko'rinishi mumkin. Ya'ni bu qissalarda Layli bilan Majnun bolaligida yo tuya boqib yurganida, yo qo'y boqib yurganida tanishib, bir-biriga ko'ngil qo'yadilar. Nizomiy

va Navoiy dostonlarida esa Jomiy dostonidan farqli ravishda bu oshiq-ma'shuqlarning tanishuvi maktab gulzorida kechadi. Ya'ni ular ma'rifat hosil qilib, so'ng ishqa dush kelishadi. Bu dostonlarda oshiq ham, ma'shuqa ham ma'rifatli. Agar ular dunyoviy ilmlarni, o'zligini anglamaganida ular dush kelgan muhabbat jismoniy intilishlardan boshqa narsa bo'lmasdi. Shu tufayli ham Nizomiy ham Navoiy ham Laylini qabilasidagi eng yaxshi ustod qo'lida ta'lim olishi haqidagi lavhalar bilan birga tasvirlagan. Zero, dunyoviy va diniy bilimlarni chuqur egallagan o'tkir zehqli Qays saviya jihatdan o'ziga yaqinroq insonga ko'ngil qo'yishi tabiiy. To'g'ri, sevgining ko'zi ko'r, degan tushunchalar ham bor. Ammo Qays sevgisi oddiy sevgi emas. Yana shuni e'tirof etish kerakki, salaflariga nisbatan Alisher Navoiy Nizomiy asarida ancha kam e'tibor qaratilgan Layli obrazining Sharq ayollariga xos iffat, sadoqat, ma'rifat, ma'naviyat mujassamlashgan to'laqonli inson qiyofasini yaratgan.

Mazkur doston sujetiga asos bo'lgan qissa qahramonlari genezisiga doir tadqiqotlar Sharq adabiyoti tarixida unchalik ko'p sonni tashkil etmaydi. Ammo shu kamchilik tadqiqotlarda ham bir-birini inkor qiladigan ma'lumotlarga dush kelamiz. Ma'lumki, Layli va Majnun haqidagi qissalar Majnun she'rlari asosida yuzaga kelgan. Ya'ni, bu manbalarda aslida aqli joyida bo'lgan, keyin Laylo ismli qizga muhabbati tufayli aqlidan ozgan yigitning asl ismi Qays ibn Mulavva ekani aytiladi. Lekin bu fakt bir manbaning o'zida ham inkor etiladi va turli ikkilanishlarga sabab bo'ladi. Xususan, sharqshunos Krachkovskiy keltirgan bir necha iqtiboslarda buni kuzatish mumkin. "Al-Asmoiyga ko'ra, u Omir qabilasidan bo'lgan bir badaviydan Majnun haqida so'ragani haqidagi hikoyalarni batafsil aytib beradi. Badaviy muhabbat tufayli aqlini yo'qotganlardan uch kishining she'rlaridan parcha o'qib beradi, uning so'zlaridan ma'lum bo'ladiki, bundaylarning bir nechtasi bor edi va u qolganlarining she'rlarini keltirishdan bosh tortadi. Va u Majnunga nisbat berilgan she'rlar soni uning o'zi aytgan she'rlar sonidan ham ko'proqligini aytadi. Bu xabarda Majnun mavjudligi inkor etilmagan" (Krachkovskiy, 1956, 597). Shuni ta'kidlash kerakki, bu kabi tadqiqotlarda Majnun shaxsi genezisiga ahamiyat berish barobarida Layli shaxsi genezisiga e'tibor kamligi seziladi. Bundan tashqari, Layli va Majnun haqida ba'zi qisqa ma'lumotlar uchrab qoladigan asarlar ham borki, shulardan biri Nosir Xusravning "Safarnoma"sidir. Muallif asarida shunday yozadi: "...Toifdan chiqib, past-u baland tog' yo'lida davom etdik. Tez-tez kichik qishloq va qo'rg'onlar uchrab turardi. Menga qoyalar orasidagi vayrona bir qo'rg'onni ko'rsatishdi. Arablar Laylining uyi shu bo'lgan", deyishdi. Layli va Majnun qissasi g'oyat ajib qissadir" (Хусрав Носир, 2003, 82).

Ma'lumki, Layli obrazining dastlabki manbalari Majnun she'rlariga borib taqaladi. Shunga e'tibor qilish kerakki, Qays ibn Mulavvadan tashqari boshqa o'rta asr arab she'riyati namoyondalari she'rlarida ham Layli obrazini mahbuba sifatida uchratish mumkin. Arablarning buyuk shoiri al-

Farazdakning bir she'rida Layli va Majnun to'g'risidagi ishqiy qissaga ishora qiluvchi quyidagicha voqeyiy sujet bor: "Laylini qanday ko'rishim mumkin?..Laylining eri menga g'azab bilan qaradi. keyin bu qabila tog' orasini tark etdi. ...ey Layli, do'stim, mening erta o'limim sen bilan uchrashuvlarimdan mahrum bo'lganimdandir". Shoir Laylining uyi yaqiniga keladi: "...u yerda bir marta derazada g'amgin Laylini ko'rdim. Ammo u ham meni ko'rgani aniq, chunki men uchun derazadan arqon tushdi, uzoq og'ir ayriliqdan so'ng bir-birimizni topdik" (Фильштинский, 1975, 124). Ko'rinadiki, arab she'riyatiga xos bo'lgan voqeyilik, sujetlilik keyinchalik shu asosda vujudga kelgan mazkur qissa qahramonlaridan biri Layli va u bilan bog'liq voqealar haqida ma'lum bir tasavvurni beryapti. Shoir Al-Farazdak 641-yilda tug'ilib, 728-730-yillarda vafot etgan. Qays ibn Mulavvahning tug'ilgan vaqti VII asr o'rtalari, ba'zi manbalarda bu aniqroq sana bilan 645-yil deb ko'rsatilgan. Bir asrda yashab ijod qilgan shoirlar ijodidagi mahbuba obrazining bir xilligi bu tasodif bo'lmasa kerak. Layli obrazi genezisiga doir bunday ma'lumotlar kelgusida o'rganilishi zarur bo'lgan tadqiqotlardan biri ekanligi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Alisher Navoiy. (2006). *Layli va Majnun*. T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. (317 b).
- Abdurahmon, J. (1989). Layli va Majnun. O.Bo'riyev tarjimasi. T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Ахмедов Т. (1970). Алишер Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достони. Дисс. Т.: Фан. (220 б).
- Фильштинский И. Арабская поэзия средних веков. (1975). Художественная литература. Том 20. М.: 767 с.
- Nizomiy Ganjaviy. (2017). Layli va Majnun. Jamol Kamol tarjimasi. T.: Extremum-press.
- Qayumov A. (2021). Nizomiy "Xamsa"si talqini. Toshkent: Yosh kuch.
- Крачковский И.Ю. (1956). Том II. Избранные соч. – Москва-Ленинград: Наука. 43 с.
- Маллаев Н. (1974). Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Назуллаева С. (1983). «Лейли и Меджнун» в истории литературы народов Советского Востока. Тошкент: Фан, Б-106
- Шидфар Б. Я. (1974). Образная система арабской классической литературы (6 – 7 вв.). М. Главная редакция восточной литературы.
- Хисрав Носир. (2003). Сафарнома. Тарж. Ғ.Карим. Т. Шарк.

ALISHER NAVOIYNING "MUHOKAMAT UL-LUG'ATAYN" ASARIDAGI FE'LLAR TAHLILI

*Shirnova Fotima Akmaljon qizi,
ChDPU gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs
fotimashirnova4@gmail.com
Ilmiy rahbar: O'qituvchi Muxtarova Shaxnoza*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asaridagi fe'llarning grammatik shakllari, zamon kategoriyasi, ularning qo'llanilishi hamda turk tilidagi fe'llar bilan fors tilidagi fe'llarni solishtirib tahlil qilinganligi haqida so'z boradi.

Kalit soʻzlar: feʼllar, grammatik shakllari, zamon, yordamchi feʼllar

Abstract: This article discusses the grammatical forms of verbs, the tense category, their usage in Alisher Navoi's work "Muhokamat ul-lugʻatayn", and the comparative analysis of verbs in Turkic and Persian languages.

Keywords: verbs, grammatical forms, tense, auxiliary verbs

Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lugʻatayn" asari turkiy va fors tilidagi lugʻatlardagi soʻzlarning semantik va morfologik tahlili bilan mashhur. Asarda, xususan, ikki tilning oʻziga xos xususiyatlari, ularning foydalanuvchilari orasida qanday farqlar borligi muhokama qilinadi.

Asardagi feʼllar haqida umumiy maʼlumot beradigan boʻlsak, "Muhokamat ul-lugʻatayn" asarida Navoiy ikki tildagi (turkiy va fors) soʻzlarning oʻzgarishini va tahlilini oʻrganadi, shu jumladan, bu tillarda ishlatiladigan feʼllarning grammatik xususiyatlari va maʼnolari ham koʻrib chiqiladi. Asarda feʼllarning turli shakllari va ularning oʻziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Alisher Navoiy feʼllarni quyidagi asosiy turlarga ajratadi:

5. Feʼlning zamonlari:

○ Navoiy, feʼlning hozirgi, oʻtgan va kelajak zamonlari bilan bogʻliq oʻzgarishlarni tahlil qilgan. Feʼlning har bir zamoni oʻziga xos maʼno va struktura bilan ishlatiladi.

○ Feʼlning shakllari: Asarda feʼlning turli shakllari (masalan, kuchaytirilgan shakl, negativ shakl, soʻroq shakl) va ularning tildagi oʻrni muhokama qilinadi.

○ Feʼlning qoʻllanilishiga doir tahlil: Navoiyning fikriga koʻra, turkiy va fors tillaridagi feʼllarning maʼnosi va qoʻllanilishida baʼzi farqlar mavjud. Masalan, turkiy tilda ishlatilgan baʼzi feʼllar fors tilidagi ekvivalenti bilan teng kelmasligi mumkin va aksincha.

○ Feʼlning grammatik xususiyatlari: Asarda turkiy va fors tillaridagi feʼl shakllarining grammatik jihatlari, ularning oʻzaro taʼsiri va farqlari oʻrganiladi.

Bu asar oʻz davrining tilshunoslik asari boʻlib, nafaqat adabiyot, balki tilshunoslik sohasida ham katta ahamiyatga ega. Bu asarda Alisher Navoiy ikki tilni mukammal bilganligi sababli, ularning oʻzaro farqlarini ham chuqur tahlil qilgan.

Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lugʻatayn" asarida feʼlning grammatik xususiyatlarini juda chuqur tahlil qilgan. Bu boʻlimda turkiy va fors tillaridagi feʼllarning grammatik xususiyatlari oʻrganiladi va ularning oʻzaro farqlari, oʻxshashliklari koʻrsatiladi. Navoiyning asosiy maqsadi, bu tillardagi feʼl tizimining qanday tuzilganini va ular orasidagi farqlarni aniqlashdir.

Feʼlning grammatik xususiyatlari haqidagi tahlil.

7. Fe'ning shakllanishi: Navoiy fors va turkiy tillardagi fe'llarning morfologik (so'zning tuzilishi) xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi. U tilning fe'l shakllarini aniqlashda quyidagi aspektlarni o'rganadi:

- o Fe'ning asosiy shakli (masalan, "yaz" – yozmoq, "bahr" – g'am) va bu fe'llarning yordamchi fe'llar bilan qanday qo'llanilishini tahlil qiladi.

- o Fe'ning undovli, o'zgartirilgan shakllari (masalan, fe'lga kuchaytirish yoki bo'lish ma'nolarini qo'shish) haqida ham so'z boradi. Fors tilidagi ba'zi fe'llar turkiy tilga qaraganda osonroq yoki murakkabroq shakllanadi.

8. Fe'ning zamonlari: Navoiyning asarida fe'ning zamonlari masalasi ham katta o'rin tutadi. U har ikki tildagi fe'l zamonlarini taqqoslab, ularning grammatik jihatlarini ko'rsatadi:

- o Turkiy tilda hozirgi zamon, o'tgan zamon va kelajak zamoni o'ziga xos ishlatishlarda qo'llanadi. Misol uchun, hozirgi zamon -yapti, -moqda kabi shakllar bilan ifodalanadi.

- o Fors tilida esa bu zamonlar boshqacha tarzda ifodalanadi, va ba'zi hollarda turkiy tildan farqli ravishda, o'zgartirilgan va noaniq zamon shakllari mavjud.

- o Navoiy bu farqlarni taqqoslab, har bir tilda fe'l zamonlarining qanday ishlatilishini va ularning tilshunoslik nuqtai nazaridan qanday ifodalanishini o'rganadi.

9. Fe'ning qo'llanilishidagi farqlar: Alisher Navoiy fe'lni ikki tildagi qo'llanilishiga qarab tahlil qiladi va turkiy va fors tillaridagi ba'zi fe'llar o'rtasida qanday farqlar borligini aniqlaydi:

- o Turkiy til fe'llarining qisqa va oddiy shakllari mavjud bo'lsa, fors tilida ba'zi fe'llar ancha murakkabroq shakllarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, turkiy tilda "yazmoq" (yozmoq) fe'li bitta so'z shaklida ifodalansa, fors tilida bu fe'l "neveshtan" deb ishlatiladi va qo'shimcha shakllarda o'zgartiriladi.

- o Fe'ning ishlatilishidagi nozik tafovutlar: Navoiy ikki tilda ham fe'lni qanday vaziyatlarda va kontekstda ishlatish zarurligini ham ta'kidlaydi. Ba'zan, bir fe'lni fors tilida ishlatish boshqa ma'no kasb etadi, turkiy tilda esa boshqacha ma'no beradi.

10. Fe'ning shakllanishida yordamchi fe'llar: Yordamchi fe'llar har ikki tilda ham muhim o'rin tutadi. Navoiy fors va turkiy tillarda yordamchi fe'llarning qanday ishlatilishini va qanday farqlar borligini aniqlaydi.

- o Masalan, "bo'lmoq" yordamchi fe'li turkiy tilda ko'plab holatlarda qo'llanadi (masalan, "men yozmoqdaman"), ammo fors tilida bu ma'nolarni boshqa yordamchi fe'llar orqali ifodalanadi.

- o Navoiy yordamchi fe'llarning ikki tildagi o'zaro farqlarini va bu fe'llarning grammatik tuzilmasiga qanday ta'sir qilishi haqida to'xtaladi.

11. Fe'ning tuzilishi va sintaksisi:

○ Sintaksisda fe'ning o'rni ham Navoiy tomonidan tahlil qilinadi. U turkiy va fors tillarida fe'ning gapdagi o'rni, uning so'z birikmalarida qanday ishlatilishini taqqoslaydi.

○ Navoiy, ayniqsa, fe'ning fikrning asosiy qismi sifatida qanday ishlatilishi va bu holatda uning ikki tildagi o'zgarmas yoki o'zgaruvchan xususiyatlarini ko'rsatadi.

12. Fe'ning shaxs va o'zgarmas shakllari:

○ Fe'ning shaxsqa qarab o'zgarishi ham Navoiy tomonidan tahlil qilinadi. Bu yerda u turkiy til va fors tilidagi shaxs fe'llarining farqlarini taqqoslaydi.

○ Fors tilida shaxs fe'llari ko'proq o'zgarmas, ya'ni bitta shaklni o'zida ifodalash uchun qo'llaniladi, turkiy tilda esa shaxsqa qarab ko'plab o'zgarmalar mavjud.

1. Fe'ning shakllari va zamoni:

Navoiy turkiy va fors tillaridagi fe'ning zamonlari haqida to'xtalib, har bir tilning fe'lga bo'lgan yondashuvini taqqoslaydi:

“Fors tilida fe'ning hozirgi zamon shakli turkiy tildan farq qiladi. Misol uchun, turkiy tilida hozirgi zamon shakli ko'pincha -yor qo'shimchasi bilan ishlatiladi, fors tilida esa bu ko'pincha o'zgacha shaklda – mi qo'shimchasi bilan ifodalanadi.”

Bu yerda Navoiy fors va turkiy tillarining hozirgi zamon shakllaridagi farqlarni ochib ko'rsatmoqda.

2. Fe'ning qo'llanilishi:

Fe'ning turli vaziyatlarda qo'llanilishidagi farqlarni ham tahlil qiladi:

“Turkiy tilda ba'zi fe'llar ko'p ishlatiladi va tez-tez qisqaradi, masalan, yozmoq (yozmoq) va yazdim (yozdim) shakllari. Fors tilida esa bu fe'llar neveshtan (yozish) va neveshtam (yozdim) tarzida ishlatiladi”.

Bu yerda Navoiy fe'ning morfologik shakllari va bu shakllarning ikki tildagi farqlarini ta'kidlaydi.

3. Fe'ning shaxs va o'zgarmas shakllari:

Shaxsqa qarab fe'ning o'zgarishi haqida:

“Turkiy tilda fe'ning shaxsqa qarab o'zgarishi juda aniq ifodalangan. Masalan, yazaman (men yozaman), yazasan (sen yozasan). Fors tilida esa bu o'zgarishlar ko'proq yordamchi fe'llar orqali amalga oshiriladi, ya'ni neveshtam (men yozaman) va neveshti (sen yozasan) kabi”. Bu misolda Navoiy fors va turkiy tillaridagi shaxsiy fe'l o'zgarishlari haqida taqqoslash beradi.

4. Fe'ning yordamchi fe'llar bilan qo'llanilishi:

Yordamchi fe'llar turli tilda qanday ishlatilishini ko'rsatadi:

“Fors tilida bo'lmoq yordamchi fe'li ko'pincha nista (emas), boud (bo'lgan) kabi qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Turkiy tilda esa bo'lmoq yordamchi fe'li ko'proq boshqa fe'llar

bilan ishlatiladi, masalan, yozmoq (yozmoq) va boshqa fe'llar orasida o'zgarmas holatlarni yaratadi". Bu yerda yordamchi fe'llarning tildagi qo'llanilishi haqida taqqoslash berilgan.

5. Fe'ning Morfologik o'zgarishlari:

Fe'ning morfologik o'zgarishlari, ayniqsa, ba'zi shaxslar va zamonlar bo'yicha turkiy va fors tillaridagi o'zgarishlar: "Turkiy tilda ba'zi fe'llar boshqacha o'zgartiriladi, masalan, -yapti (qilmoqda) yoki -di (qildi), fors tilida esa bunday o'zgarishlar -mi qo'shimchasi yordamida amalga oshiriladi". Navoiy fe'ning morfologik o'zgarishlarini va ularning ikkita tilga nisbatan qanday ishlatilishini taqqoslamogda. Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ikki tilda fe'ning o'ziga xos xususiyatlarini, shakllanishi, zamon va shaxs tizimlaridagi farqlarni tahlil qiladi. U turkiy va fors tillaridagi fe'llarning morfologik shakllari, qo'llanilishi, yordamchi fe'llar va fe'ning zamonlarini taqqoslab, ikki tilda qanday farqlar va o'xshashliklar mavjudligini ilmiy ravishda yoritib beradi. Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida fe'ning grammatik xususiyatlarini juda batafsil va ilmiy yondoshgan. Mana, asardagi fe'llar haqida ba'zi aynan so'zlar bilan keltirilgan qismlar:

1. Fe'ning zamonlari haqida:

Navoiy, fors va turkiy tillaridagi fe'ning zamonlarini taqqoslaydi va bu tillarda hozirgi va o'tgan zamonlar qanday farq qilishini tushuntiradi. Masalan, turkiy tilda hozirgi zamon fe'li uchun -yor yoki -yapti qo'shimchalari ishlatiladi, fors tilida esa hozirgi zamon ko'pincha mi (yazmi) yoki man (neveshtam) kabi shakllarda bo'ladi.

"Turkiy tilda hozirgi zamon fe'li -yor qo'shimchasi bilan ishlatiladi, fors tilida esa bu mi qo'shimchasi yordamida ifodalanadi".

Bu yerda Navoiy ikki til o'rtasidagi farqni ko'rsatmoqda.

2. Fe'ning shaxsga qarab o'zgarishi:

Navoiy shaxs fe'llarini ham tahlil qilgan. Masalan, turkiy tilda fe'l men, sen, u kabi shaxslarga qarab o'zgaradi, fors tilida esa bunday o'zgarishlar yordamchi fe'llar orqali amalga oshiriladi. "Turkiy tilda yazaman (men yozaman), yazasan (sen yozasan), yazar (u yozar) kabi shakllar bor. Fors tilida esa bu neveshtam (men yozaman) va neveshti (sen yozasan) tarzida ifodalanadi". Bu so'zlar orqali Navoiy turkiy va fors tillarining shaxs fe'llarini solishtiradi.

3. Fe'ning o'zgarish shakllari:

Alisher Navoiy fe'ning shakl o'zgarishlarini ham chuqur tahlil qilgan. Misol uchun, turkiy tilda fe'ning shakli ko'pincha -di yoki -yapti kabi qo'shimchalar bilan o'zgaradi. Fors tilida esa o'zgarishlar ko'proq -mi qo'shimchasi orqali amalga oshiriladi. "Turkiy tilida yazdim (men yozdim) yoki yazdi (u yozdi) kabi fe'l shakllari ishlatiladi, fors tilida esa neveshtam (yozdim) yoki neveshti (yozdi) qo'llanadi".

4. Fe'ning yordamchi fe'llar bilan qo'llanilishi:

Yordamchi fe'llarning qo'llanilishi ham Navoiy tomonidan taqqoslangan. Turkiy tilda “bo'lmoq” yordamchi fe'li ko'pincha ishlatiladi, fors tilida esa boshqa yordamchi fe'llar va qo'shimchalar orqali o'zgarishlar sodir bo'ladi.

“Fors tilida bo'lmoq yordamchi fe'li nista (emas) yoki boud (bo'lgan) kabi qo'shimchalar bilan ishlatiladi. Turkiy tilda esa bu bo'lmoq fe'li boshqa fe'llar bilan birgalikda ishlatiladi, masalan yazmoq (yozmoq) va boshqa”.

5. Fe'ning morfologik o'zgarishlari:

Alisher Navoiy fe'ning morfologik o'zgarishlarini ham ko'rsatib o'tgan. Turkiy va fors tillarida fe'l shakllari turlicha o'zgaradi. Misol uchun:

“Turkiy tilda yazmoq fe'li -yor qo'shimchasi bilan hozirgi zamonda ishlatiladi, fors tilida esa bu fe'l neveshtan deb ishlatiladi”

Bu yerda Navoiy fe'ning morfologik o'zgarishini ta'riflaydi. Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug'atayn” asaridan bayt misolida fe'llarning grammatik shakllarini tahlil qilish mumkin. Asar ichidagi fe'l shakllarini tahlil qilish orqali biz Navoiyning fe'lga bo'lgan ilmiy yondoshuvini va ularning grammatik tuzilishini yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

Quyidagi misolda fe'l shakllarini tahlil qilamiz. Navoiy ko'plab baytlarda turli fe'l shakllarini qo'llagan, shuning uchun ularni tahlil qilish asar mazmunini chuqurroq anglashda yordam beradi. Bayt:

O'rnimni bilgan har bir kishi,

Men bilan bir xil bo'lgan bir fe'lni qilgan. (Alisher Navoiy)

Bu baytni tahlil qilaylik. 1. Fe'ning zamoni va shakli: Baytda “bilgan” va “qilgan” kabi ikki fe'l shakli ishlatilgan. Bilgan (bilmoq):

- Bu fe'l o'tmish zamon fe'li, “bilgan” – o'tmish zamon, shaxs shaklida ishlatilgan.

- Bu yerda “bilmoq” fe'li o'tmish zamonda (bilan – u bilgan) ifodalanadi. Bu shaxs shakli – o'tmishda kimdir bir narsani bilganini ifodalaydi.

- Fe'ning shaxsiga qarab o'zgarishi aniq: “bilgan” o'tmish zamon, 3-shaxsning yagona shaklida ishlatilgan.

- Qilgan (qilmoq):

- “Qilgan” fe'li ham o'tmish zamon fe'lidir.

- Bu yerda ham o'tmish zamon qo'llangan, lekin fe'l shaxsida turkiy tildagi -di qo'shimchasi bilan o'zgarib, har qanday shaxsga qarab ishlatiladi. Bu fe'l qilmoq (qildi, qilgan)ning o'tmish zamon shaklidir. Bu yerda umumiy ma'no – o'tmish zamonda biror ishni amalga oshirishni anglatadi.

2. Fe'ning qo'llanilishi:

- “Bilgan” va “qilgan” fe'llari bu baytda odamning avvalgi amallari va tajribasini ifodalashda ishlatilgan. Bu fe'llar o'tmish zamonda ishlatilib, kishi qanday ishni bajarganligini, bu ishni amalga oshirgan shaxsni ifodalaydi.

- Fe'ning o'tmish zamonda ishlatilishi, vaqt va hodisa o'rtasidagi bog'liqlikni, ya'ni o'tmishda bajarilgan amallarni tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi.

3. Fe'ning morfologik xususiyatlari:

● Fe'ning o'zgarishi:

- Har ikkala fe'l (bilgan va qilgan) o'tmish zamonda ishlatilgan bo'lsa-da, ularning morfologiyasi bir-biriga o'xshaydi. Fe'ning asosiy shakllari -di qo'shimchasi bilan o'zgaradi.

- Qilgan fe'li, “qilmoq” fe'lidan olingan, va bu yerda morfologik jihatdan fe'ning zamoni va shaxsqa qarab o'zgarishi kuzatiladi.

● Shaxs o'zgarishi:

- “Bilgan” va “qilgan” fe'llari turkiy tildagi o'tmish zamon shakllari bo'lib, ular gapirayotgan shaxsdan kelib chiqqan holda 3-shaxsqa mos keladi.

4. Fe'ning sintaksisi:

● Fe'ning tuzilishi va ma'no:

- Baytning umumiy ma'nosi – o'rni va vazifasini bilgan har bir insonning o'ziga xos bir fe'lni bajarganligi, ya'ni o'z vazifasini bajarishi va bunga taalluqli ma'lumotni bayon etadi.

- Fe'ning qo'llanilishi orqali, Navoiy kishining harakatini va uning o'tmishda amalga oshirgan ishlarini tasvirlaydi.

Navoiy fe'ning grammatik shakllarini tahlil qilganida, o'tmish zamonning fe'llari yordamida shaxslarning oldingi faoliyatlarini ifodalaydi. Fe'ning o'zgarishi, shakli va qo'llanilishida tilning morfologik va syntaktik xususiyatlarini tahlil qilish, asarda ishlatilgan tilni yanada aniqroq tushunishga yordam beradi.

Navoiy fe'ning zamoni, o'tmish zamonda ishlatilgan shakllar, va morfologik o'zgarishlar haqida juda ko'p misollar keltirgan. Ushbu baytni tahlil qilishda ham biz fe'ning grammatik shakllari, zamon va shaxs o'zgarishlarini ko'rdik.

Navoiy “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida fe'ning grammatik xususiyatlarini tahlil qilish orqali tilning morfologik tuzilishini yanada chuqurroq o'rganadi. U turkiy va fors tillarining o'xshashliklarini va farqlarini ko'rsatib, ikki tilning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilishga harakat qiladi. Fe'ning grammatik shakllari, zamonlari, qo'llanilishi, yordamchi fe'llar va sintaksisi kabi jihatlar Navoiy tomonidan mukammal ravishda ko'rib chiqiladi.

Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida fe’lning grammatik xususiyatlarini chuqur tahlil qilib, turkiy va fors tillaridagi fe’l shakllarini, o‘zgarishlarini, zamonlar va shaxs tizimlarini taqqoslagan. U har ikki tilda fe’llarning qanday ishlatilishi va ularning o‘ziga xos xususiyatlari haqida ilmiy yondashuvni ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- A‘zamov, O. (2009). Fors-tojik tilining adabiy imkoniyatlari. “Sharq” nashriyoti.
Jalilov, S. (2015). Turkiy tillar va ularning lingvistik o‘ziga xosliklari.
Mahmudov, M. (2011). Qiyosiy lingvistika: Nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar. “TDTU” nashriyoti.
Sirojiddinov, Sh. va b. (2018). Navoiyshunoslik. Tamaddun.
Xolmuhammedov, A. (2012). O‘zbek tilining leksik va grammatik xususiyatlari. O‘qituvchi.
Shodiev, A. (2017). Turkiy va fors-tojik tillari: Qiyosiy tahlil. O‘qituvchi.

MASHRAB ASARLARI MANBALARI, O‘RGANILISH TARIXI

Abdumannopova Laylo Shermuhammad qizi,

O‘zMU 1-kurs magistranti

azizbekuznet@gmail.com

Ilmiy rahbar: F., f., d., (PhD), Dilrabo Kazakbayeva

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVII asr oxiri XVIII asr boshlarida yashab ijod qilgan, o‘zining darveshona hayoti va oshiqona she’rlari bilan shuhrat qozongan Boborahim Mashrab ijodining manbalari va o‘rganilish tarixi tahlilga tortildi. Shoir ijodining yoritilishiga hissa qo‘shgan mashrabshunos olimlar va ularning amalga oshirgan ishlari haqida qisqacha bayonot berildi va Mashrab devonining qo‘lyozma nusxalari haqida ham ma’lumotlar keltirildi.

Kalit so‘zlar: obraz, istiloh, manoqib, qo‘lyozma, nastaliq, poetika, adabiy meros

Abstract. In this article, we analyzed the sources and history of the work of Boborahim Mashrab, who lived in the and of the XVII century and the beginning of the XVIII century and became famous for his dervish life and love poems. A brief statement was made about Mashrabologists who contributed to the illumination of the poet’s work and their work, and information was also given about the manuscript copies of the Mashrab Divan.

Keywords: image, istilah, manoqib, manuscript, creation, poetics, literary heritage

O‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Boborahim Mashrab XVII asrning ikkinchi yarmi - XVIII asr boshlarida yashab ijod etgan. Uning ijodiy merosi o‘z zamonidan to hozirgi kungacha omma diqqatini o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Jo‘shqin she’rlari tillardan tillarga ko‘chib yurgan va she’riyat ahli tomonidan sevib hirgoyi qilingan. O‘zbek qishloqlarida va yaqin shu kunlarga shaharlarda ham “qish kechalarida “mashrabxonlik” atalg‘on o‘turushlar bo‘lar edi” (Abdurauf Fitrat 2000, 82). Xalq bir choyxonada yoki birining mehmonxonasida yig‘ilishar,

eng yaxshi va baland ovozli bir hofiz Mashrabning gʻazallaridan oʻqir edi. Va bu tarz kechalar ayollar orasida ham boʻlar edi.

Mashrabning yoshligidanoq majnunsifat boʻlgani va gʻayritabiiy harakatlari ota-onasini, tevarak-atrofdagi xaloyiqni hayratga solgani haqidagi hikoyat va rivoyatlar yetib kelgan. Hidoyatulla Ofoqxoʻja dargohida yurgan paytlarida uch yil oʻtin teradi, yana uch yil meshkobda suv tashiydi va bir poʻstinni yetti yil yechmaganligi haqida ham sheʼrida eslatib oʻtadi. “Devonai Mashrab” qoʻlyozmalarida diqqatga sazovor shunday jumla bor: “Hazrati podshohim Mashrabni qabatlarigʻa oladilar. Zohir koʻzlarini yumib, botin koʻzlar birlan xabar oladilarkim, Mashrab chirogʻiga filta quyib, filtani tayyor qilib, Ravshan qilgʻoli piri komil topmay yurgon ekan. Hazrat podshohim aytdilarki: “Hoy odamlar sizlar guvoh boʻlinglarki, bu devonaning otini Mashrab qoʻydim. Ollohu akbar” deb fотиha oʻqidilar. Andin soʻng devonaning oti Mashrab shuhrat topti. Va lekin oʻz otlari Rahimbobo erdi” (Yusupov, 2019. 11). Soʻngra pirining dargohidagi bir choʻri qizga koʻngil qoʻyishi sababi bilan ogʻir tan jazosiga duchor boʻlgani va dargohdan haydalgani manbalardan maʼlum. Ammo bunday jazo uning Ofoqxoʻja hazratga boʻlgan ixlosi va eʼtiqodini zarracha susaytirmagan. U umri davomida kechirgan barcha qiyinchiliklariga Haqqa yetishish haqidagi ishonchi tufayligina chidaydi.

Mashrab haqidagi eng muhim adabiy biografik manbalardan biri “Qissai Mashrab” asaridir. Ushbu asar Mashrabning darbadar hayotidagi doimiy hamrohi Pirmat Setoriy tomonidan kitobat qilingan. Bundan tashqari, Muhammad Badeʼ Malehoning “Muzakkir ul-asʻhob”, Abdulmutallibxoʻja Faxmiyning “Majmuai Faxmiy”, Said Xakimxontoʻraning “Muntaxab ut-tavorix”, Mirzo Olimning “Ansob us-salotin”, Majzub Namangoniyning “Tazkirat ul-avliyo” asarlari ham Mashrab hayoti haqida hikoya qiladi.

Oʻzbek adabiyotshunosligida Abdurauf Fitrat, Vohid Abdullayev, Izzat Sulton, Olim Sharafiddinov, Abdurashid Abdugʻafurov, Abduqodir Hayitmetov, Muxsin Zokirov, Jaloliddin Yusufov kabi olimlar oʻzlarining koʻplab asarlarini Rahimbobo Mashrab ijodini oʻrganish va yoritishga bagʻishlaganlar. Rus sharqshunos olimlari N.Likoshin, V.Vyatkin va N.Veselovskiylar ham shoir ijodining oʻrganilishiga oʻz hissalarini qoʻshganlar. Mashrab gʻazallari keyinchalik yana turli toʻplamlarga kiritildi. 1898-yilda Germaniyaning Vaymar shahrida nemis tilida “Osiyo xalqlari adabiyoti antologiyasi” nomi ostida sheʼrlar toʻplami chop etildi (Tojixojayev.M. 2016.65).

Hozirga qadar mashrabshunoslik bilan Markaziy Osiyo, Uzoq Sharq va Rossiya olimlari shugʻullangan boʻlsa, endilikda Gʻarbiy Yevropa va Shimoliy Amerika sharqshunoslari ham bu sohada bir qator tadqiqotlar olib borganining guvohi boʻlishimiz mumkin (A.Fitrat, 1930). Shu tariqa “jahon mashrabshunosligi” degan yangi atama paydo boʻldi. Mashrab ijodining Gʻarbiy

Yevropaga ilk tashrifi haqidagi mulohazalarni Herman Bamberi tadqiqotlari bilan bog‘lash lozim. Uning 1867-yili nashr qilgan “Chig‘atoy tili darsligi”ga Mashrabning

“Kuydi jonim o‘rtanib, ul jon kelmaydur hanuz

Jon dimoqqa yetti, ul dildor kelmaydur hanuz”

matlali g‘azali kiritilgan (Tojixo‘jayev, 2016. 61).

O‘zbek adabiyotshunosligida Fitratdan oldin hech kim Mashrab ijodini ilmiy nuqtai nazardan o‘rganmagan. “O‘ramizda shu qadar ko‘p o‘qilib, shuhrat topqon Mashrab haqida chiqqan ilmiy, tadqiqiy, to‘la bir asar yo‘q”, deb yozadi Fitrat domla. (Fitrat. 2000, 83). So‘ngra 1930-yilda yozilgan, “Ilmiy fikr” oynomasidagi “Mashrab” nomli maqolasi shoir ijodini o‘rganish bo‘yicha kichik debocha bo‘ldi. Bunday tadqiqotlarni yuqorida nomlari keltirilgan rus sharqshunos olimlari dastavval amalga oshirishgan.

Mashrabshunos olim Muxsin Zokirov 1966-yili “Mashrab” nomli adabiy-tanqidiy ocherk yozadi unda shoirning hayoti va ijodiy merosini o‘rganish tarixiga kengroq to‘xtalib o‘tadi va tadqiqotchi Fitrat nazaridan chetda qolgan ikki asar -“Xidoyatnoma” va “Manoqibi xo‘ja poshsho”larni ham qo‘shimcha manba sifatida keltiradi (Muxsin Zokirov, 1966). Ismatulla Abdullayev ham 2002-yil “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasining 10-sonida “Yana Mashrab haqida” maqolasini e‘lon qilgan. Akademik Vohid Abdullayev oliy o‘quv yurtlari talabalariga mo‘ljallangan “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligida shoir faoliyati va adabiy merosini o‘rganish tarixiga alohida kichik bo‘lim ajratadi (Vohid Abdullayev. O‘zbek adabiyoti tarixi).

Mashrab faoliyati va adabiy merosini o‘rganish tarixini tadqiq qilishda adabiyotshunos olim professor Abdurashid Abdug‘afurovning ishlari alohida e‘tiborga loyiqdir. Ulardan biri 1979-yili “Erk va ezgulik kuychilari” ilmiy-tanqidiy maqolalar to‘plamidan (101-148 betlar) o‘rin olgan. Ilmiy to‘plamdagi maqolada “Mashrab hayoti va ijodini o‘rganish tarixidan” deb nomlanuvchi alohida bo‘lim mavjud. Bunda A.Abdug‘afurov Mashrab hayoti va ijodi uzoq yillar davomida sharqshunos va adabiyotshunoslar tomonidan turli yo‘nalishlarda o‘rganilganligi haqida umumiy ma‘lumot beradi.

Mashrabshunoslik sohasini yuqori cho‘qqilarga olib chiqishda olimlarimiz J.Yusupov va I.Abdullayevlarning ham qo‘shgan hissaları beqiyosdir. Jaloliddin Yusupov Mashrabning mavjud she‘rlariga matniy tuzatishlar kiritib, ularni “Mehribonim, qaydasan” nomi bilan to‘plam holida nashr ettirdi. Yana bir mashrabshunos I.Abdullayev 1991-yil e‘lon qilgan “Mashrab” va “Mab dai nur” maqolasida asosiy e‘tibor rus sharqshunoslari xizmatlariga va G‘afur G‘ulomning 1959-yilda e‘lon qilgan “Ikki Mashrab” maqolasiga qaratiladi.

“Mab dai nur” Mavlono Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy”siga taqlidan yozilgan kuchsiz bir sharhdir. Lekin Mulla Ro‘zi – Mashrabi Soniy bu asarni yozib qo‘yib, toza ham maqtanadi. Bu

asarni hatto “Xamsa”lardan yuqori qo‘yadi. “Har bir musulmon shuni o‘qisin, o‘qimasa, musulmonligiga shubham bor”, degan undov bor” (G‘afur G‘ulom, 1939).

Keyingi yillarda Mashrab ijodining o‘rganilishi bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar ham amalga oshirildi. Jumladan, Musurmonov Erkin Robbimovich 1995-yili “Rahimbobo Mashrab va uning badiiy adabiyotdagi talqini” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi. Ushbu dissertatsiyada olim o‘zigacha bo‘lgan muddatda olib borilgan tadqiqotlarni chuqur o‘rganib chiqishga erishgan. Xamroyeva Dilorom 2004-yil “Filologiya fanlari nomzodi” ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasini “Rahimbobo Mashrab g‘azallari poetikasi (ma‘no, obraz va istiloh misolida)” mavzusida yozgan. Ushbu dissertatsiyada Mashrab ijodini o‘rganishda manoqib hamda xalq og‘zaki ijodining ahamiyati; adabiy merosining o‘ziga xos xususiyatlari va Mashrab g‘azallarida obraz va istilohlarning qo‘llanilishi mavzulari atroflicha yoritib berilgan. Ushbu dissertatsiyada Mashrab siymosini xorijiy va oldingi asarlardagi yozilgan qissa va manoqiblarda yoritilishi masalalari, Mashrab adabiy merosini unga zamondosh va undan keyin yashagan shoirlar ijodi bilan qiyoslab o‘rganishga harakat qilgan. So‘nggi yillarda yozilgan ilmiy ishlardan biri Xoshimxonov Mo‘min tomonidan “Boborahim Mashrab ijodiy merosining ilmiy-badiiy adabiyotdagi talqini” mavzusida 2021-yilda yozildi.

Ergashali Shodiyev 1990-yilda “Mashrab” nomli risola yozadi. Mazkur risola Rahimbobo Mulla Vali o‘g‘li Mashrabning 350 yilligiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda muallif shoir haqida yangi topilgan qo‘lyozma manbalar asosida uning ijodiy merosi xususida so‘z yuritadi.

Mashrab ijodi manbalariga to‘xtaladigan bo‘lsak, O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida ularning bir qanchasi saqlanmoqda. Shulardan:

12308/VIII raqami ostida saqlanayotgan qo‘lyozmada “Devoni Mashrab”dan parchalar mavjuddir. Qo‘lyozmada she‘rlar alifbo tartibida joylashtirilmagan, shoir ijodida devon tuzish an‘analariga rioya qilinmagan. Sahifalar ketma-ket, nasta‘liq xatida yozilgan, matn har bir varaqda 13 qatordan iborat 1 ustunga joylashtirilgan. Qo‘lyozma o‘lchami 26x14,5.

3985/VII raqami ostidagi nusxada musaddas, muxammas va 478a-479a sahifalarda g‘azaldan parcha berilgan. Va g‘azal basmalasiz boshlangan. Qo‘lyozma qora siyohda, nasta‘liq xatida Qo‘qon qog‘oziga ko‘chirilgan. Matn har bir varaqda 15 qatordan iborat 2 ta ustunga joylashtirilgan. O‘lchami 24x14.

12650/II ro‘yxatda shoirning g‘azal, muxammas va musaddas janrlari aralash holatda berilgan. Qo‘lyozma sharqona qaymoq rangli qalin qog‘ozga kursiv nasta‘liqda ko‘chirilgan. Matn har bir varaq uchun 11 qatordan 1-2-ustunlarga joylashtirilgan. Ba‘zi sahifalarda she‘rlar qog‘ozga 3 ta ustunga qiya qilib yozilgan. O‘lchami 23x14,5.

Mashrab hayoti va ijodiy faoliyati deyarli barcha turkiy xalqlar adabiyotida o'rganilgan. Turkiyada shoir merosi universitet o'quv dasturlariga kiritilgan. "Qissai Mashrab" va "Devonai Mashrab" manqibalaridagi g'azallar ham turk tiliga o'girilgan, ko'plab nusxalarda bosilib chiqqan va keng sharhlangan (Tojixojayev.M. 2016. 69).

Mashrab ijodini o'rganishga kirishar ekanmiz, avvalo, bugunga qadar shoir hayoti va ijodi haqida amalga oshirilgan tadqiqotlar, yozilgan maqola va ilmiy ishlar bilan bir qator tanishib chiqishga harakat qildik. Bugungi kunga qadar nafaqat O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa, Shimoliy Amerika, Rossiya va Germaniya kabi o'lkalarda ham shoir ijodiga bo'lgan qiziqish naqadar yuqori ekanligiga guvoh bo'ldik. O'zbek olimlarining xorij universitetlari va ilmiy markazlarida tadqiqot ishlari olib borish imkoniyati kengaygani sababli G'arb mamlakatlari kutubxonalarida saqlanayotgan Sharq adabiyotiga oid asarlar bilan tanishish imkoniga ham ega bo'ldilar. Ushbu mavzudagi ilmiy ishimiz davomida Mashrab devoni manbalarining bir qancha nusxalarini ko'zdan kechirishga muvaffaq bo'ldik. Izlanishlarimiz davomida boshqa qo'lyozma nusxalari bilan ham yaqindan tanishib chiqishni oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdullayev, I. (2002). Yana Mashrab haqida. *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*. 10-son
- Abdurauf, F. (2000). *Mashrab. Tanlangan asarlar*. (82-105-betlar). Ma'anaviyat.
- Orzibekov, R. (2006). Boborahim Mashrab. Dilorom Salohiy tahriri ostida. **O'zbek adabiyoti tarixi** (46-66-betlar). "O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi" nashriyoti.
- Tojixojayev, M. (2016). Martin Xartmannning Mashrab shaxsi va ijodiga oid tadqiqotlari. Homidjon Homidiy tahriri ostida. **O'zbek adabiyoti namunalari Martin Xartman tarjimasi va talqinida**. (60-101-betlar). Bayoz.
- Yusupov, J. (2019). *Mashrab devoni*. Sharq.
- G'ulomov, G'. (1959). Ikki Mashrab. *Qizil O'zbekiston*. 14-fevral soni. <https://www.ziyouz.com>
- Shodiyev, E. (1990). *Mashrab*. "Fan" nashriyoti.

QUR'ONI KARIM VA "QISASI RABG'UZIY"

Axmedova Muattar Abduqayum qizi,
ToshDO'TAU 1-kurs doktoranti
malikovamuattar@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.b.f.d., (PhD), dots. Shukurova Zilola Yusufvna

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qur'oni Karim va uning nozil bo'lishi hamda Islom dinining yer yuziga keng yoyilishi natijasida Qur'on ilmining Movarounnahr diyoriga kirib kelishi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, Qur'oni Karimning o'zbek mumtoz adabiyotiga ko'rsatgan ta'siri Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziy qalamiga mansub "Qisasul anbiyo" asari muqaddima qismi misolida tahlil

qilingan. Asarda zikr qilingan anbiyolar qissalarining barchasida Qur'on oyatlari va hadislardan unumli foydalanilgan bo'lib, bu asarning ishonchlilik darajasini yanada oshiradi.

Kalit so'zlar: Qur'on, payg'ambar, mus'haf, vahiy, oyat

Abstract. This article talks about the Holy Qur'an and its revelation, as well as the spread of Islam throughout the world, and the introduction of the knowledge of the Qur'an into the land of Mavorunnahr. Also, the influence of the Holy Qur'an on Uzbek classical literature is analyzed on the example of the introduction to the work "Qisasul Anbiyo" written by Nasiruddin Burhoniddin Rabguzi. In all the stories of the prophets mentioned in the work, the Qur'anic verses and hadiths are effectively used, which increases the level of reliability of the work.

Keywords: Qur'an, prophet, mus'haf, revelation, verse

Alloh taolo insoniyatning ma'naviy ehtiyojini qondirish uchun payg'ambarlar vositasida ilohiy kitoblarni nozil qilgan. Bunday ilohiy kitoblardan to'rttasi Qur'oni Karimda zikr qilingan bo'lib, Tavrot Muso alayhissalomga, Zabur Dovud alayhissalomga, Injil Iso alayhissalomga, Qur'on Muhammad sollallohu alayhi vasallamga nozil qilingan. Bulardan tashqari, tafsir kitoblarida Alloh taolo ba'zi payg'ambarlarga ayrim sahifalarni ham tushirgani xabar qilinadi. Jumladan, Odam alayhissalomga 10 sahifa, Shis alayhissalomga 50 sahifa, Idris alayhissalomga 30 sahifa, Ibrohim alayhissalomga 10 sahifa - hammasi bo'lib 100 sahifadan iborat Allohning hukmlari nozil etilgan. Zikr qilingan to'rt ilohiy kitob va sahifalarning barchasi payg'ambarlarga insoniyatni hidoyatga chaqirish uchun nozil qilingandir.

Islomdan oldingi barcha dinlar tarixan buzilgan bo'lib, o'sha davrning o'zidayoq bir-biridan mazmunan farq qilibgina qolmay, balki bir-biriga qarama-qarshi, zid fikrlarni ham ifodalay boshlagan edi. Chunki ilohiy kitoblarga inson qo'li bilan o'zgartirishlar kiritilib, mohiyati buzilgan edi. Qadimgi kitoblar qoniqarli bo'lmay, insoniyatning diniy ehtiyojiga javob berishga ojizlik qilib qolgan bir davrda odamzodning butun ma'naviy-ruhiy ehtiyojlarini qondiradigan yagona ilohiy kitob nozil qilinishi zaruratga aylangan edi.

Oldingi payg'ambarlar o'zlari yetkazgan xabarni eng oxirgi, qat'iy, uzil-kesil xabar deb e'lon qilmaganlar, ular doimiy ravishda o'z qavmlariga barcha insonlarni birlashtiradigan va ularni so'nggi yuksak manzil sari eltadigan payg'ambar - Muhammad sollallohu alayhi vasallam keladilar, deb xushxabar bergan edilar:

وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ

Iso ibn Maryamning: "Ey Bani Isroil! Men o'zimdanda oldingi Tavrotni tasdiqlash,

o‘zimdand keyin keluvchi Ahmad ismli Rasulning bashoratini berish uchun Alloh sizlarga yuborgan payg‘ambardirman”, deganini eslang (Sof surasi, 6-oyat).

Alloh taolo Muhammad sollallohu alayhi vasallamni insoniyatga eng oxirgi payg‘ambar - “xotam un-nabiy” qilib yubordi:

ما كان محمد أباً أحد من رجالكم ولكن رسول الله وخاتم النبيين وكان الله بكل شيء عليمًا

Muhammad sizlardan biror kishining otasi emas, balki u Allohning rasuli va payg‘ambarlarning muhridir. Alloh har bir narsani biluvchidir (Ahzob surasi, 40-oyat).

Alloh taolo bu ulug‘ payg‘ambarga mo‘jiza va ummatlariga dasturulamal sifatida muqaddas kitoblarning oxirgisi va mukammali Qur‘oni Karimni nozil qildi.

Qur‘on oxirgi zamon payg‘ambari Muhammad sollallohu alayhi vasallamga 23 yil davomida nozil qilindi. Allohning huzuridan Qur‘onni vahiy tarzida keltirgan farishta Jabroil alayhissalomdir. Qur‘oni Karim ilohiy kitoblarning so‘nggisi bo‘lib, Rahmatulloh qori Obidov qalamiga mansub “Qur‘on, tafsir va mufasssirlar” kitobida keltirilishicha, uning to‘rtta nomi bor:

1. “Quro‘n” - bu so‘zning lug‘aviy ma‘nosi “o‘qimoq, qiroat qilmoq”dir. Musulmonlar kundalik hayotlarida undagi ahkomlarga amal qilish bilan birga doim o‘qib turishga buyurilganlari uchun bu kitob “Qur‘on” deb nomlanadi:

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

“Biz uni anglab tushunishingiz uchun arabiy Qur‘on holida nozil qildik” (Yusuf surasi, 2-oyat).

2. “Furqon” – “farqlovchi, haq bilan botilni ajratib beruvchi kitob” deganidir:

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا

Odamlarga ogohlantiruvchi bo‘lishi uchun bandasiga Furqonni nozil qilgan zot barokatli va ulug‘dir (Furqon surasi, 1-oyat).

3. “Zikr” - eslatma, nasihat, o‘git demakdir:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

“Odamlarga nozil qilingan narsani bayon qilib berishingiz uchun sizga Zikrni nozil qildik. Shoyadki tafakkur qilsalar” (Nahl surasi, 44-oyat).

4. “Kitob”. Allohning so‘zi:

كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ

“(Ey Muhammad,) Biz sizga muborak Kitobni aql egalari uning oyatlarini tadabbur qilishlari va eslatma olishlari uchun tushirdik” (Sod surasi, 29-oyat).

Qur‘oni Karim insonlarning ehtiyojiga ko‘ra ba’zida bir necha oyat, ba’zida to‘la suralar holatida turli vaqtlarda nozil bo‘lgan. Muhammad sollallohu alayhi vasallamning hayotlik

davrlaridayoq Qur'on tartiblangan, qorilar tomonidan yodlangan, har kuni namozlarda o'qilib, yodda saqlab turilar edi.

“At-tibyon fi’ ulumil Qur’an” kitobida kelishicha, Qur'on ikki marotaba nozil bo'lgan. Birinchisi Lavhul mahfuzdan dunyo osmoniga bittada laylatul-qadr kechasida tushirilgan. Ikkinchisi dunyo osmonidan yer yuziga 23 yil davomida bo'lib-bo'lib tushirilgan (Sobuniy, 2021, 33-bet). Qur'oni Karimda 114 sura bor bo'lib, ulardan 26 sura Madinada nozil qilingan, 88 ta sura esa Makkada nozil bo'lgan. Qur'oni Karim arab tilida, aynan arab diyorida nozil bo'lgani uchun dastavval uni boshqa arab bo'lmagan xalqlar tiliga tarjima qilishga ehtiyoj bo'lmagan. Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning vafotlaridan keyin xalifa Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhu² Qur'onni bir mus'hafga (muqovali kitobga) jamladilar. Xalifa Usmon roziyallohu anhu³ davrlarida esa Islom davlati hududlari nihoyatda kengaydi. Arablardan boshqa ajamlar⁴ ham Islom dinini qabul qila boshladi.

Bu esa Qur'onning nusxalarini ko'paytirish ehtiyojini paydo qildi. Natijada Usmon roziyallohu anhuning buyruqlariga asosan mus'haf yetti nusxaga ko'paytirilib, biri Madinada qoldirildi. Qolganlari esa Makkaga, Shomga, Yamanga, Bahraynga, Basraga va Ko'faga yuborildi. Teri varaqlariga yozilgan Qur'on nusxasining eng birinchi namunasi hazrati Usmonga nisbat berilib, “Mus'hafi Usmon”⁵ deb atala boshladi.

Islom dinining yer yuzi bo'ylab keng yoyilishi musulmon dunyosining yaratilishiga olib keldi. Xususan, milodiy 705-yilda Qutayba ibn Muslimning⁶ Movaraunnahrga Islom dinini olib kirishi bilan bu diyorda Islom madaniyati keng quloq yozdi. Movarounnahr aholisining Islom diniga kirishi ularning ko'plab qobiliyatlarining ochilishiga sabab bo'ldi va ular hayotning turli jabhalarida o'zlarining peshqadamliklarini isbot qila boshladilar. Bu harakat tezlik bilan rivoj topdi va ushbu diyordan turli diniy ilmlarda umumdunyo miqyosidagi buyuk allomalar yetishib chiqqa boshladi. Muso al-Xorazmiy, Ahmad ibn Muhammad al-Farg'oni, Abu Nasr al-Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Najmiddin Kubro, Imom Ismoil al-Buxoriy, Abu Iso Muhammad at-Termiziy, Burhoniddin Marg'iloniy, Mahmud az-

² Rasulullohning vafotidan keyingi birinchi xalifa. 632-634 yillarda xalifalik qilgan.

³ To'rt xalifaning uchinchi, 644-656 yillarda xalifalik qilgan.

⁴ Arab bo'lmagan xalqlar.

⁵ Mana shu nusxalardan biri ayni paytda yurtimizda Toshkent shahridagi “Mo'yi muborak” madrasasida saqlanadi. Mazkur mus'hafning Markaziy Osiyoga keltirilgani haqidagi to'liq ma'lumotlar marhum ustoz Shayx Ismoil Maxdumning “Toshkentdagi Usmon mus'hafi tarixi” asarida keltirilgan. Mazkur kitobda sohibqiron Amir Temur va alloma Abu Bakr Qaffol Shoshiy Mus'hafning yurtimizga kelishiga aloqador ekani ko'rsatiladi. Lekin Mus'hafni aynan kim olib kelgani hamon jumboqligicha qolmoqda. Bizningcha, Mus'hafni hijriy 54-yili Samarqandga muhojir bo'lib kelgan Usmon ibn Affonning o'g'li Xolid ibn Usmon olib kelgan, degan fikr ilmiy asosga ega. Samarqanddagi Xoja Abdu Darun maqbarasi aynan Xolid ibn Usmonga mansub me'moriy yodgorlikdir.

⁶ Qutayba ibn Muslim – mashhur arab lashkarboshisi va Xuroson amiri bo'lgan. 705-715 yillarda Marvda hukmronlik qilgan.

Zamaxshariy, Abu Mansur Moturidiy, Abu Mu'in Nasafiy, Nosiruddin Rabg'uziy, Alisher Navoiy kabi buyuk allomalar shular jumlasidandir.

Movarounnahr diyoridan yetishib chiqqan, barcha ilm sohalarida, xususan, Qur'on, hadis, fiqh, aqid, tafsir, arab tili, arifmetika, falsafa, mumtoz adabiyot kabi turli diniy va boshqa ilmlarda katta meros qoldirgan jahonga mashhur qomusiy ulamolar tarjimai holini, bitgan asarlarini o'rganar ekanmiz, ularning barchasi balog'at yoshiga qadar Qur'onni to'liq yod olganini va ilmiy faoliyatida undan asos sifatida unumli foydalanganini ko'ramiz. Buyuk ajdodlarimizdan meros bo'lib qolgan asarlar xoh diniy, xoh boshqa mavzuda bo'lsin, ularda Qur'on oyatlari va ularga nozik ishoralarni ko'rish mumkin. Bu esa ajdodlarimizning Qur'on ilmidan, din ilmlaridan mukammal xabardor bo'lganini ifodalaydi.

Misol tariqasida, Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziy⁷ qalamiga mansub payg'ambarlar tarixiga bag'ishlangan ilk turkiy manba hisoblangan "Qisasul anbiyo" kitobini oladigan bo'lsak, muallif ushbu asar hamd qismining o'zida ne'matlar shukronasi barobarida uch suraning: Isro surasi 70-oyati, Baqara surasi 228-oyati va An'om surasining 153-oyatini ma'naviy izchillikda keltirgan. Na't qismida esa Tavba surasi 128-oyati, Oli Imron surasi 110-oyati, Tag'obun surasi 3-oyati, Isro surasi 1-oyati, Moida surasi 67-oyati, Qalam surasi 4-oyati, Luqmon surasi 18-oyati, Baqara surasi 186-oyati, Duho surasi 10-oyati, Najm surasi 17-oyati, Najm surasi 9-oyati, Duho surasi 5-oyati, Tavba surasi 112-oyati, Isro surasi 79-oyati, Najm surasi 10-oyati, Muzzammil surasi 2-oyati, Tavba surasi 5-oyati, Quraysh surasi 1-oyati, Niso surasi 41-oyati, Isro surasi 79-oyati, Haj surasi 341-oyati, Baqara surasi 185-oyati, Qamar surasi 1-oyati, Ahzob surasi 45-oyatini mavzuga muvofiq o'rinlarda mohirona qo'llagan. Ushbu na'tlarda keltirilgan oyatlar Qur'oni Karimning turli suralaridagi turfa oyatlar bo'lib, Qur'onni to'liq yod olmagan va ulumul-Qur'on va tafsir ilmini yaxshi bilmagan kishi bu oyatlarni iqtibos tarzida keltira olishi amrimahol.

Hamd qismining avvalida muallif quyidagi oyatni keltirgan:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَنَاءِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

Batahqiq, biz odam bolasini aziz-u mukarram qilib qo'ydik va ularni quruqlig-u dengizda (ulov-la) ko'tardik hamda ularga pok narsalardan rizq berdik va uni O'zimiz yaratgan ko'p jonzotlardan afzal qilib qo'ydik (Isro surasi, 70-oyat).

Ibn Abbos roziyallohu anhu insoniyatning azizligi ularning hayvonlardan farqli ravishda nutq qila olishi, tushunishi, ilm egallay olishi, qo'llari bilan taomlanishi, qomatining tik ekani ko'rinishining go'zal ekanidir, deganlar (Sulaymon ibn Umar al Ujayliy, 2013, 332-bet).

⁷ Nosiriddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziy XIII asr oxiri XIV asr boshlarida Xorazmning Raboto'g'uz mavzeida qozilik qilgan.

Ya'ni aksar tafsir kitoblarida bu oyatning sharhida insoniyatni hayvondan aziz qilib turgan sifatlar zikr qilingan. Bundan kelib chiqadiki, tafsir ilmini yaxshi bilgan muallif shunga ishora qilgan holda **odamiy** yaratdi va **yilqi qaro** yaratmadi, degan.

Yuqorida zikr qilingan oyatga e'tibor berib qaralsa, oyatning birinchi qismida insoniyatning aziz-u mukarram qilingani, keyingi qismida esa afzal qilingani zikr etilmoqda. "Al-futuhatu ilohiyya" kitobida keltirilishicha, Alloh taoloning insoniyatni **aziz-u mukarram** qilishi unga aql, nutq, yozish, chiroyli ko'rinish kabi xislatlar berganidir. Insonning o'sha aql-tafakkuri bilan to'g'ri yo'lni tanlay olishi, go'zal axloqni kasb qila olishi esa uni boshqa barcha yaratiqulardan **afzal** qiladi.

Alloh taolo hayvonga faqat shahvatni berdi. U yeb-ichishni, nafsini qondirishni biladi. Farishtalarga esa faqat aqlni berdiki, shahvatni bermadi. Ular yeb-ichishni bilmaydilar va aslo Allohga isyon qilmaydilar. Allohga itoatda bardavom bo'ladilar. Insonga esa aql va shahvatning ikkisini ham berdi. Inson shahvatga erk berishi bilan hayvon darajasiga tushib qolishi yoki shahvatini yengib Allohga mudom bo'ysunishi bilan farishtalardan ham afzal bo'lishi mumkin.

Hamd qismida keltirilgan keyingi oyat Baqara surasining 228-oyatidir. Ya'ni bu o'rinda muallif Alloh taologa uni zaifa emas, balki kuchli jins vakili qilib yaratgani uchun hamd aytadi. Buni quyidagi oyat bilan quvvatlaydi:

وَاللَّذَّالَّ عَلَىٰهِنَّ دَرَجَةٌ

"Va erkaklarda ulardan (ayollardan) bir daraja ustunlik bor" (Baqara surasi, 228-oyat).

Ushbu oyatning sharhida erkaklardagi ustunlik ayoliga mahr berishi va ayolni ta'minotini o'z zimmasiga olishidadir, deyilgan (Sidqi al Attor, 2017, 193-bet). Shuningdek, erkakning ayol oldidagi vazifalari ayolning eri oldidagi vazifalaridan ko'ra ko'proq va mas'uliyatli ham demakdir. Shu bois ayolning o'z eriga itoat qilishi vojib bo'ladi.

Keyingi o'rinda muallif Alloh taologa O'zining ulug' ne'mati bo'lmish hidoyat yo'lida yurgizib qo'ygani uchun shukr qilish barobarida An'om surasining 153-oyatini keltirgan:

وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ

"Albatta, bu Mening to'g'ri yo'limdir. Bas, unga ergashing" (An'om surasi, 153-oyat).

Ushbu oyatdagi yo'ldan murod **din**dir. Doraqutniy Ibn Mas'ud roziyallohu anhudan rivoyat qilgan hadisda shunday deydi: Bir kuni Rasululloh sollallohu alayhi vasallam yerga tekis chiziqli chizdilar va: "Bu Allohning yo'lidir", dedilar. So'ng uning atrofiga yana boshqa chiziqlar chizib: "Bu Allohning yo'lidan boshqa yo'llar. Har birining boshida shayton unga chorlab turadi", dedilar (Ujayliy, 2013, 468-bet).

Ushbu asarning na't qismida keltirilgan oyatlarga ham e'tibor beriladigan bo'lsa, avvalidagi oyatlarda oxirgi payg'ambarga ummat qilib yaratgan Allohga shukrona tarzida mavzuga oid oyatlar zikr qilingan. Keyingi o'rinlarda esa islom tarixida alohida ahamiyatga ega bo'lgan Isro voqeasi, oyning ikkiga bo'linishi bilan bog'liq voqealar va shu kabi Muhammad sollallohi alayhi vasallamning fazliga dalolat qiladigan hodisalar o'ta daqiq ishoralar va qofiya jihatidan bir-birga munosib iboralar bilan bayon qilingan. Quyida ular bilan tanishib chiqamiz:

"Durud va tahiyyot, salavot va salot ul ko'ni so'zlik, kutlug' yuzluk, (durudu salomlar, salovat va duolar u – shirin so'zli, qutlug' yuzli),

"لَعْمَرِك" tojlik – ushbu oyat Hijr surasining 72-oyati bo'lib, bu o'rinda Alloh taolo "Umringizga qasamki" deb Muhammad sollallohu alayhi vasallamning umri bilan qasam ichmoqda. Qur'oni Karimda qasam o'rinlari juda ko'p keladi. Alloh taolo o'zi yaratgan buyuk narsalar bilan qasam ichadi. Xususan, birgina Shams surasi 7 narsaga qasam bilan boshlangan. Ular quyosh va uning ziyosi, quyoshning ketidan keluvchi oy, yorishib kelayotgan kun, qoplab kelayotgan tun, to'shab qo'yilgan yer, nafs (inson) kabi yaratilishi bandalarning qo'lidan kelmaydigan narsalardir. Shundan ma'lum bo'ladiki, Qur'onda o'ta ahamiyatga molik narsalar bilan o'ta muhim o'rinlarda qasam ichilgan. Alloh taolo Qur'onda biror kishining hayoti bilan qasam ichmagan, faqat Nabiy sollallohu alayhi vasallamning hayotlari bilangina yuqoridagi oyatda qasam ichgan (Ujayliy, 2013, 193-bet).

⁸ **لَوْ لَكَ لَمَّا خَلَقْتَ الْاَفْلَاقَ havojlig** – ma'nosi: "Ey, Muhammad, agar sen bo'lmaganingda bu jahonni yaratmagan bo'lar edim". Bu hadisni jumhur ulamolar "mavzu", ya'ni "to'qima hadis" deganlar. Sahih manbalarda bu hadis uchramaydi.

سُبْحَانَ الَّذِي اَسْرَى me'rojlig – "me'roj" so'zining ma'nosi "ko'tarilish" degani. Bu oyat Isro surasining birinchi oyati bo'lib, arab tilida "isro" so'zi – "kechasi yurgizish" degan ma'noni anglatadi. Bu oyatda Alloh taolo Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomni Makkai mukarramadan Quddusi Sharifga kechaning bir qismida olib borgani haqida so'z yuritilgan. Isro hodisasi Islom da'vati tarixidagi eng mashaqqatli va og'ir damlarda sodir bo'ldi. Bu davrga kelib Muhammad sollallohu alayhi vasallam boshchiliklaridagi oz sonli musulmonlarga nisbatan mushriklarning ozorlari, qiynoqlari kuchaygan, ularni Allohning dinidan qaytarish yo'lidagi chiranishlari haddan oshgan edi. Musulmonlar uchun g'oyatda qiyin bir holat paydo bo'ldi. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallamni mushriklarning hujumlaridan himoya qiladigan shaxslar - Abu Tolib va Xadicha onamiz ham vafot etganlar va qiyinchilik haddan oshgan edi. Ana shunday mudhish bir paytda Isro va Me'roj hodisasi bo'lib o'tdi. Alloh taolo Payg'ambari

⁸ Bu "hadisi qudsiy" deb da'vo qilinadi. Ammo jumhur ulamolar bu hadisni "mavzu (to'qima) hadis" deganlar.

Muhammad sollallohu alayhi vasallamni kechasi Makkai mukarramadan bir zumda Baytul-Maqdisga olib bordi va u yerdan Me'rojga olib chiqdi. Bu esa ana shunday og'ir bir paytda u zot - sollallohu alayhi vasallam va musulmonlar uchun katta tasalli edi, noumidlik kayfiyatini so'ndirib, umid uchqunlarini alanga oldirish edi. Ayni chog'da Isro voqeasi kishilar iymonini sinash omili ham edi. Har bir narsaga moddiy mo'jiza talab qilib turgan mushriklarga bu voqea ortiqcha gap-so'zlar uchun yana bir qulay fursat bo'lsa, mo'min-musulmonman, deb yurganlarning iymoni qanchalik mustahkamligini bilish imkoni edi.

Ul o'zi muti', zikri rafi', ummatig'a shafi', (o'zi itoatli, nomi yuksak, ummatini oqlovchi)

وَاللّٰهُ يَعْصِيكَ مِنَ النَّاسِ **yozig'lig'** – bu oyat “Alloh O'zi sizni insonlardan saqlaydi” (Moida surasi, 67-oyat), degan ma'noni anglatadi. “Sahihi Muslim” kitobida Oisha roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda kelishicha, Rasululloh sollallohu alayhi vasallam Madinaga kelgan kunlarining birinchi tunida uxlay olmaydilar va “Qaniydi, sahobalarimdan bir solih kishi meni qo'riqlasa”, -deydilar. Shu vaqtda qurolning shovqini eshitiladi. Rasululloh: “Kim bu?” - dedilar, u: “Men Sa'd ibn Abu Vaqqosman”, - deydi. “Bu yerga nimaga kelding?” - deydilar, u esa: “Allohning Rasuliga biror zarar yetishidan qo'rqdim va uni qo'riqlash uchun keldim”, - deydi. Shundan so'ng Rasululloh uni duo qiladilar va uyquga ketadilar. Uyqudan turganlarida yuqorida zikr qilingan Moida surasining 67-oyati nozil bo'ladi. U zot chiqib: “Ey insonlar, ketaveringlar, meni Allohning O'zi saqlaydi”, - deydilar (Ujayliy, 2013, 252-bet).

وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ **qiliqlig'** – ushbu oyatda Alloh taolo Muhammad sollallohu alayhi vasallamga “Siz ulug' xulq uzrasiz” (Qalam surasi, 4-oyat) demoqda. Ibn Abbos roziyallohu anhu: “Ulug'xulqdan murod “din”, deganlar. Hasan.” Undan murod “Qur'on odobi”, deganlar. Bunga dalil qilib Oisha roziyallohu anhuning so'zlarini keltirgan. Bir kuni Oisha roziyallohu anhudan Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning xulqi haqida so'ralganida: “U zotning xulqi Qur'on”, deb javob bergan edilar (Sidqiy, 2017, 2210-bet).

وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا **yo'rig'lig'** – bu oyatda Alloh taolo Rasulullohga “Yer yuzida kerilib yurma”, deb (Luqmon surasi, 18-oyat) xitob qilmoqda. Zero, Alloh bandalarini havolanib, kibr bilan yurishini xohlamaydi. Ushbu suraning keyingi oyatlarida har bir mo'min kishi yurayotgan vaqtda ham mo'tadil bo'lishga va gapirayotgan vaqtda ovozini balandlatmasdan gapirishga buyurilgan.

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ **xitoblig'** – ma'nosi “Agar bandalarim Men haqimda sizdan so'rasha, Men ularga yaqinman” (Baqara surasi, 186-oyat). Ya'ni Alloh taolo: “Agar bandalarim Alloh yaqinmi yoki uzoqdami, bizni qilayotgan duolarimizni eshitadimi, deb so'rasalar, ayting, Men ularga yaqinman, duolarini ijobat qilaman”, demoqda. Boshqa bir surada Alloh taolo: “Biz insonga jon tomiridan ham yaqinmiz”, deb (Qof surasi, 16-oyat) marhamat qiladi.

وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ **itoblig** – “So‘rab keluvchini jerkimang!” (Zuho surasi, 10-oyat). “Tafsirul Xozin” kitobida kelishicha, “bu oyatda narsa so‘rab kelgan har qanday kishini quruq qaytarmaslikka, unga taom berish, agar taom bo‘lmasa, yaxshi so‘z gapirib qaytarib yuborishga buyurilgan”, deyilgan. Ayrim ulamolar so‘rovchidan murod “ilm talab qilib kelgan kishi. Unday kishini hech qachon quruq qaytarib bo‘lmaydi”, deganlar (Ujayliy, 2013, 350-bet).

مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى **himmatlig** – bu oyatda “Nigoh burilmadi ham, haddidan ham oshmadi” (Najm surasi, 17-oyat) deyilmoqda. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam me‘roj kechasida Jabroil alayhissalom bilan “sidrotul muntaho”ga ko‘tarilganida u yerda yer yuzida bo‘lmagan go‘zalliklar, ajoyibotlar bor edi. Ammo u zot ko‘zlarini atrofga qarashdan, nazarni nazarga ergashtirishdan tiygan. Ushbu oyatda shu holat madh qilinmoqda. Muallif ham Rasulullohni maqtash o‘rnida mana shunday omonatdorlik sifatlariga urg‘u berib o‘tgan. Kitobning na‘t qismidagi kelgusi oyatlarda ham, xuddi yuqorida zikr qilingan oyatlardek, islom tarixidagi muhim voqealarga, Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning yuksak maqomlariga dalolat qiluvchi ma’nolar o‘z ifodasini topgan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, islom dinining va u bilan birga Qur‘on ilmining Movarounnahrda kirib kelishi bu diyorda yetuk allomalar yetishib chiqishiga va ularning jahon taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan boy ilmiy merosining yuzaga kelishiga zamin yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Alimov, U. (2021). *“Qur‘oni Karim va o‘zbek tilidagi ma’nolari tarjimai”*. Ankara.
Ibn Umar, S. (2021). *“Al Futuhatul ilohiyya”*. Bayrut.
Uvatov, U. (2014). *“Yurtimiz allomalari”*. Nihol.
Аъзамхўжаев, С. (2011) *“100 Марказий Осиё мутафаккирларуи”*. Yangi Nashr.
Обидов, Р. (2003). *“Қуръон тафсири ва муфассирлар”*. Тошкент.
Uvatov, U. (2014). *“Yurtimiz allomalari”*. Nihol.
صدقي العطار. "حاشية صاوي على تفسير الجلالين". بيروت ٢٠١٧.

XISLAT TA’RIXLARINING MATN XUSUSIYATLARI

Boxodirova Irodaxon,
ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi
irodaboxodirova26@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d. Sh.Amonov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Milliy uyg‘onish davri adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri, Toshkent adabiy muhitining vakili, iste’dodli shoir, bir qancha bayozlar muallifi Haybatullohxo‘ja Sayid Orifxo‘ja o‘g‘li Xislatning “Armug‘oni Xislat” bayozidagi ta’rix san’atidan foydalanib yozilgan ta’rix-marsiya va g‘azallari tahlil qilindi. Ushbu bayozda ta’rixga olingan so‘zlarning sanasi abjad hisobi orqali topildi va ularga aniqlik kiritildi.

Kalit so‘zlar: ta’rix, sarih, ta’miya, abjad, muammo, adabiy muhit

Abstract. In this article, the period of national renaissance, one of several literatures, a representative of the literary environment of Tashkent, the talented poet Syed Orifkhoja's son Hislat, is a history book "Armugani Hislat". The dates of the words dated in bayaz were found and clarified by abjad calculation.

Keywords: ta'rix, sarih, ta'miya, abjad, muammo, literary environment

Mumtoz lirik asarlar betakror san'at namunalari. Ayniqsa, mumtoz lirik asarlar turli san'atlar bilan yuksak darajada ziynatlangani ma'lum. Bu esa, o'z navbatida, ijodkorlarning badiiy mahoratini, darajasini belgilovchi omil bo'lgan.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarigacha mumtoz adabiy an'analar munosib davom ettirilgan. Mumtoz adabiyotimizda alohida o'ringa ega bo'lgan ta'rix ham shular jumlasidandir. Lug'atda "ta'rix" istilohi (تعريخ – arabcha) "o'tmish" degan ma'noni anglatadi (Qur'onov 2013, 327-bet). Odatda, bunday she'rlarda, ya'ni ta'rix san'atidan foydalanib yozilgan lirik asarlarda mashhur shaxslarning tug'ilgan, vafot etgan sanasi, muhim voqealar, me'moriy obidalarining qurilishi yoki asarlarning yozilgan yillari abjad hisobida ko'rsatiladi. Abjad hisobida arab harflarining har biri ma'lum bir sonni ifodalaydi. She'rda ta'rix qilib olingan so'z bilan aynan ko'rsatilishi mo'ljallangan sana mos kelishi kerak. Ta'rixga olingan so'z faqatgina abjad hisobida emas, balki yozilgan she'r yoki asarning mazmuniga ham uyg'unlashishi lozim. Bu esa ijodkordan katta mahorat talab etadi. Lirik asarlarda ta'rixga olingan so'z "**ta'rix moddasi**" deb ataladi. Ta'rix san'atida shoir ko'rsatmoqchi bo'lgan yil so'z yoki muammo usulida ifodalanadi. Shunga ko'ra ta'rix ikki turga bo'linadi. Bular sarih va ta'miyadir.

Sarih ta'rixlarda raqamlar so'zlar orqali aniq ifodalangan bo'ladi. Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida ta'rixni ayni shu usulda qo'llaydi:

Chu ta'rixi yilin aylay desang tuz,

Sakkiz yuz sakson erdi, dag'i to'qquz.

Ushbu baytda ko'rinib turganidek, ta'rix moddasi "*sakkiz yuz sakson erdi, dag'i to'qquz*" misrasi bo'lib, doston hijriy 889-yil, milodiy 1484-yilda yozilganligini bildiradi.

Milliy uyg'onish davri adabiyotiga kelib, ta'rix san'ati birmuncha rivoj topdi. Negaki, bu davrda ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy-adabiy hayotda ko'plab o'zgarishlar ro'y berdi. Tahlillar bu davr adabiyotida ta'miya usulidagi ta'rixlarga oid ko'plab namunalar mavjud ekanini ko'rsatadi. Xususan, ta'rix san'ati asosida yozilgan lirik asarlarni Qo'qon adabiy muhitida Muqimiy, Furqat, Ibrat, Rojiiy, Zavqiy, Habibiy, Muhsiniy va boshqalar; Toshkent adabiy muhitida esa Xislat, Tavallo, Kamiy, Miskin; Xiva adabiy muhitida Ogahiy, Bayoniy, Komil Xorazmiy, Ahmad Tabibiy, Xokiy va boshqa ko'plab shoirlar ijodida uchratamiz.

Toshkent adabiy muhitida mumtoz adabiyot an'alarining davomchilaridan biri bu bayoznavis shoir Sayid Haybatullohxo'ja o'g'li Xislatdir. Ijodkorning "Armug'oni Xislat", "Savg'oti Xislat", "Tuhfai Xislat", "Hadyai Xislat" nomli bayozlari bor. "Armug'oni Xislat" nomli bayozning yozilishida Mulla To'ychi Toshmuhammedov nomini alohida ta'kidlab o'tish joizdir. Ushbu asardagi lirikalar Mulla To'ychi hofiz tomonidan qo'shiq qilib kuylangan. Ushbu bayozga jami 25 ta she'r: 2 to'rtlik, 14 g'azal, 8 muxammas, 1 marsiya kiritilgan (Rasulova, 2024, 43-bet). Bayozda ta'rix san'atiga oid ko'plab namunalarni uchratamiz. Xususan, bulardan shoir farzandlarining vafotiga bag'ishlangan ta'rix-marsiya o'rin olgan:

Tushub boshimg'a do'stlar dog'i farzand,

Kuzumg'a chunon tor o'ldi Toshkand.

Bor edi bir qizim oti Malohat,

Edi mehrin jonimg'a payvand.

Jahondin qildi rihlat turt yoshida,

Yo'q erdi asrida bir anga monand.

Xususan bor erdi bir dona o'g'lum,

Oti Nisbatxon erdi so'zlari qand.

To'rtidin kirib erdiki beshqa nogoh,

Qizomug' dardi birla bo'ldi dardmand.

Bu ikki bulbulimdin ayrilibon,

Yuray qandog' jahon bog'ida xursand.

Tarhim aylay yosh va qarig'a,

Qazo aldob ahl berur bir kun pand.

Kim isqot aytsa o'n oltini Xislat,

Bulur favtig'a torix –" dog'i farzand".

Ushbu she'rdagi ta'rix moddasi "dog'i farzand" (داغ فرزند) dir. Bunda har bir harf ma'lum bir sonni ifodalaydi, shunga ko'ra, د (d) - 4, ا (a) - 1, غ (g') - 1000, ف (f) - 80, ر (r) - 200, ز (z) - 7, ن (n) - 50 va yana د (d) - 4 ni ifodalaydi. Ushbu raqamlarni qo'shganimizda 1346 soni hosil bo'ladi. She'rdagi ishoraga ko'ra, 16 sonini 1346 dan ayirish kerak. Shunda 1330 kelib chiqadi. Abjad hisobiga ko'ra, Xislatning farzandlari hijriy 1330-yil, milodiyda esa 1911-yil vafot etganligini bilib olish mumkin.

Bayozda ta'rix-marsiya bilan birgalikda, uning nashri munosabati bilan bitilgan bir nechta ta'rixlar ham uchraydi:

*Mulla To'ychi va Mavlavi Xislat,
Qildi sarf tilla bayozi uquv.*

*Xatidur xat Mavlavi Shavkat,
Dard-u g'amg'a shifo bayozi uquv.*

*So'radim aqldin anga torix,
Dedi "bul dilkusho bayozi uquv".*

Ushbu misralarda ta'rixga olingan so'z "bul dilkusho bayozi uquv"

(بول دلگشا بياضى اوقو) bo'lib, ب (b) - 2, و (u) - 6, ل (l) - 30, د (d) - 4, ل (l) - 30, ك (k) - 20, ش (sh) - 300, ا (a) - 1, ب (b) - 2, ى (y) - 10, ا (a) - 1, ض (z) - 800, ى (y) - 10, ا (a) - 1, و (u) - 6, ق (q) - 100, و (u) - 6 sonlarini ifodalab kelyapti. Ushbu sonlarni hisoblasak, hijriy 1329-yil, milodiy 1911-yil hosil bo'ladi, ya'ni bayozning nashr etilgan yili.

Asarda yana bir bayozning nashr etilgan yiliga bag'ishlangan lirikani uchratamiz. Bu:

*Chop qilmoqliqda bihdu hisob,
Sarf zarlar qildi Mulla To'ychixon.*

*Har chamandin bir gul aylab intixob,
Jam qildi nusxani Xislat Eshon.*

*Himmat aylab dasta tahrir uza,
Terdi oni kotib Shavkat Nishon.*

*Toki ahil dillara manzur ulub,
Qilsalar vaqt ado shodmon.*

*Aqldin torixig'a topdim xabar,
Fikr jibig'a boshimni solibon.*

*G'aybdin Hotif nido aylab dedi
Sol tab'i - "dah bu zibo Armug'on".*

Bu satrlarda "dah bu zibo Armug'on" (ارمغان زيبا بو ده) she'rga ta'rix qilib olingan. Abjad hisobiga ko'ra, د (d) - 4, ه (h) - 5, ب (b) - 2, و (u) - 6, ز (z) - 7, ى (y) - 10, ب (b) - 2, ا (a) - 1, ر (r) - 200, م (m) - 40, غ (g') - 1000, ا (a) - 1, ن (n) - 50 bo'lib, ular hijriy 1329-yil, milodiy 1911-yilni ifodalamoqda.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri va XX asr boshlari adabiyotida ta'rix san'atining ko'plab namunalari uchraydi. Biroq ular hali to'liq jamlanib, ilmiy asosda tadqiq etilgan emas. Ta'rix san'atining nodir manbalarini o'rganish va ularni joriy alifboga tabdil qilish, ta'rix mazmunidagi lirik asarlarni o'rganish muayyan adib ijodini baholash barobarida, ijtimoiy va madaniy hayotdagi ko'plab ma'lumotlarga aniqliklar kiritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Armug'oni Xislat. O'zRFASHI. inv № 11555.

Karimov, E., Abdusamatov, H. (1992). *Adabiy turlar va janrlar. (tarixi va nazariyasiga oid) 2-jild*. Toshkent. O'zFA "Fan" nashriyoti.

Qur'onov, D. (2013). *Adabiyotshunoslik lug'ati*. Toshkent. Akademnashr.

Rasulova, Sh. Sayid Haybatulloho'ja Xislat va uning ijodiy merosi. *Science and innovational international scientific journal*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6985349>.

Rasulova, Sh. (2024). *Xislat va uning adabiy merosi*. Dissertatsiya. Toshkent.

Sirojiddinov, Sh. (2019). *Matnshunoslik saboqlari*. Toshkent.

HAYDAR XORAZMIYNING "MAXZAN UL-ASROR" DOSTONI NUSXALARI VA NASHRLARI XUSUSIDA

Eshonqulova Feruza Husniddin qizi

BuxDU 2-kurs magistranti

Eshonqulovaferuza88@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof., Husniddin Eshonqulov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Haydar Xorazmiy va uning "Maxzan ul-asror" asari qo'lyozma nusxalari, saqlanayotgan kutubxonalari, ularning holati, o'rganilganlik darajasi hamda nashr qilingan qismlari xususida so'z yuritilgan. Bundan tashqari, asarning bugunga qadar qaysi olimlar tomonidan o'rganilganligi, uning to'liq nusxasi, nusxalarning bir-biridan farqli jihatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Haydar Xorazmiy, "Maxzan ul-asror", "Gulshan ul-asror", "Muxtasar", Qozon nusxasi, Abel Pave de Courti, Vena nusxasi, London nusxasi, Budapesht qo'lyozmasi, Istanbul nusxasi, Ayo Sofiya kutubxonasi, Berlin qo'lyozmasi

Abstract. This article talks about the manuscript copies of Heydar Khorazmi and his work "Makhzan ul-asrar", preserved libraries, their condition, level of research and published parts. In addition, there is information about which scholars have studied the work, its complete copy, and the differences between the copies.

Keywords: Haydar Khorazmiy, "Makhzan ul-asrar", "Gulshan ul-asrar", "Mukhtasar", the copy of Kazan, Abel Pave de Courti, the copy of Vena, the copy of London, the manuscript of Budapest, the copy of Istanbul, the library of Ayo Sophia, the manuscript of Berlin

Haydar Xorazmiy XV asrda yashab ijod qilgan mohir qalam sohibidir. Uning bizgacha yetib kelgan “Maxzan ul-asror” dostonidan ham anglash mumkinki, u Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Sa’diy Sheroziy kabi Sharqning zabardast ijodkorlari hayoti va ijodi bilan yaqindan tanish bo’lgan. Shoirning Navoiy ta’biri bilan aytganda, “Nizomiy panjasiga panja urmog”i, ya’ni Nizomiyning “Maxzan ul-asror”iga javob yozishi ham fikrimizni tasdiqlaydi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Muxtasar”ida ushbu asar “Gulshan ul-asror” nomi bilan tilga olingan. Asarning bir necha qo’lyozma nusxalari hozirgi kunda Qozon, London, Berlin, Vena, Istanbul, Budapesht va boshqa shaharlardagi yirik kutubxonalarda saqlab kelinmoqda. Qo’lyozma nusxalar va ularning qayerda saqlanayotganligi haqida ma’lumotlar bizga ayrim kataloglar, badiiy-ilmiy asarlar hamda dissertatsiyalar orqali ma’lumdir.

Eski o‘zbek yozma adabiyotining ayrim nodir yodgorliklari namunalarining eski uyg‘ur yozuvidagi nusxalari ham bugungi kungacha saqlanib qolgan. Masalan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarlarining bittadan nusxalari hamda “O‘g‘uznoma”, “Me’rojnoma”, “Siroj ul-qulub”, “Masala kitobi”, “Rohat ul-qulub” kabi ko‘plab asarlari, shuningdek, hukmdorlar farmonlari, yorliqlar, g‘azal namunalari eski uyg‘ur yozuvida bitilganligi ancha vaqtlardan buyon fanda ma’lumdir.

Shu jumladan, Haydar Xorazmiy “Maxzan ul-asror” dostonining bir qo’lyozma nusxasi ham yuqorida sanab o‘tilgan nodir namunalar qatori eski uyg‘ur yozuvida ko‘chirilgan bo‘lib, u Parij Milliy kutubxonasida saqlanmoqda. Taniqli fransuz turkologi Abel Pave de Courtining “Me’rojnoma” (“Muhammad Payg‘ambarning samoviy sayohati”) kitobida mazkur qo’lyozma Tehrondan olib kelinganligi aytib o‘tilgan. Asar hajmi kichik, 55 varaqdan iborat. Uning 44-varag‘ida yozilishicha, asar Alishoh baxshi tomonidan kitobat qilingan. Qo’lyozma taxminan XV asrga taalluqli bo‘lib, debocha, sababi nazm, asosiy qism hamda xotimadan iborat, sarlavhalar qo‘yilmagan.

“Maxzan ul-asror”ning 2 ta qo’lyozma nusxasi Londonning Britaniya muzeyida saqlanadi. Birinchi qo’lyozma Add 7914/1U inventar raqam ostida bo‘lib, u Or 3491 inventar raqamli ikkinchi qo’lyozmaga nisbatan ancha yaxshi va to‘liq holda saqlangan.

G.Flyugelning 1865-yilda nashrdan chiqqan “Venaqirollik kutubxonasidagi arabcha, forsha va turkiy qo’lyozmalar” nomli kitobida Haydar Xorazmiy “Maxzan ul-asror” asarining 26 varaqdan iborat bo’lgan bir qo’lyozmasi Venada mavjudligi aytib o‘tilgan. Bu nusxa XVIII asr oxirlarida Venaga olib kelingan bo‘lib, XIX asrning 50-yillarida xuddi shu qo’lyozmaning fotonusxasi Qozonga keltirilgan va hozirda u 5498 inventar raqam ostida saqlanadi.

K.Brokkelmanning xabariga ko'ra, "Maxzan ul-asror"ning yana bir qo'lyozmasi Berlinda mavjud. Rus sharqshunosi V.V.Radlov tomonidan 1890-yilda "Qutadg'u bilig"ning eski uyg'ur yozuvi bo'yicha nashr ettirgan faksimileda berilgan "Ilova" qismida uyg'ur yozuvidagi bir nechta asarlar xatini o'zaro solishtirish maqsadida jami 7 ta asardan bir nechta bet namunalar keltirilgan. Shu o'rinda "Maxzan ul-asror"dan ham 4 bet namuna berilgan. V.V.Radlov shu asarning "Muqaddima"sida namunada keltirilgan faksimillarni izohlab, "Mahzan ul-asror"dan keltirilgan qismlarni Berlin kutubxonasidagi uyg'ur yozuvidan olinganligini ta'kidlaydi. Keltirilgan ma'lumotlar "Maxzan ul-asror"ning ikkinchi bir uyg'ur yozuvidagi qo'lyozmasi Berlinda mavjudligini isbotlaydi.

A.M.Shcherbakning ma'lumotlariga ko'ra, asarning yana bir qo'lyozma nusxasi Istanbul universitetining kutubxonasida saqlanadi. U majmua shaklida bo'lib, 2753² inventor raqam ostida "Muhabbatnoma" (Абдуллаев Низом, 1994, 45-bet) deb nomlanadi. Asarda Haydar Xorazmiyning "Mahzan ul-asror"idan tashqari Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy va Amiriyning ko'plab g'azallari o'rin olgan.

Y.E.Bertels Istanbuldagi Ayo Sofiya kutubxonasida asarning yana bir qo'lyozma varianti mavjudligini va nusxa ushbu bayt bilan boshlanishini aytadi:

Qofilaye barri Arabdin magar

Qildi bani Tay hashamina guzar (Хайдар Хоразмий, 1958, 3A-bet).

Bugungi kunda Qozon davlat universitetining Qo'lyozmalar bo'limida "Maxzan ul-asror"ning ikkita qo'yozma nusxasi saqlanadi. 60251 inventar raqam ostida saqanayotgan ushbu qo'lyozmada kotib hamda qachon ko'chirilganligi haqida ma'lumotlar mavjud emas. T.1356 inventar raqamli ikkinchi nusxani esa rus turkolog olimi I.O.Gotvald (1813-1897) o'z qo'li bilan ko'chirgan. Ammo aynan qaysi manbadan foydalanganligini aytmagan va nusxa to'liq holda emas. Yuqorida aytib o'tilgan Venadan keltirilgan fotonusxa bilan umumiy hisoblaganda, hozirda Qozon shahrida asarning jami 3 ta nusxasi mavjud.

Asarning fanda ma'lum bo'lgan Budapesht qo'lyozmasi ham mavjud. Bu nusxa Perzsa O.81 inventar raqami ostida bo'lib, ikki dostonni o'z ichiga oladi. Birinchi doston forsha matnning noyob nusxasi bo'lib, buni tarixchi adabiyotshunoslar yo'qolgan, deb taxmin qilishgan. "Alfiya va Shalfiya" nomli masnaviy Azraqi Xaravining qalamiga mansub. Ikkinchi matn Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" asaridir (Абдуллаев Низом, 1994, 13-bet). Nusxani kim, qachon ko'chirilganligi haqida ma'lumot mavjud emas. Ammo undagi hozirgi Ozarbayjon tilining fonetik jihatlari mavjudligini inobatga olsak, asarni tili o'g'uz turkcha bo'lgan xattot ko'chirganini taxmin qilish mumkin.

XIX asr o'rtalaridan boshlab rus va yevropalik turkologlar orasida Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" asarini o'qish va o'rganishga bo'lgan qiziqish paydo bo'la boshladi. Natijada ushbu asarning dastlabki namunalari fanga ma'lum qilindi. Birinchi bo'lib 1857-yilda rus turkologi I.Berezin (1818-1896) turkiy xalqlar madaniy-adabiy va tarixiy hayotiga doir bo'lgan yodgorliklardan namunalarni o'z ichiga olgan "Turkiy xrestomatiya" kitobida "Maxzan ul-asror"ning Vena qo'lyozma nusxasidan parcha nashr ettirdi. Biroq u asar muallifini Haydar Xorazmiy emas, Alisher Navoiy deb ko'rsatgan. 1858-yilda esa rus olimi I.O.Gotvald Qozon nusxasi asosida asarni to'liq holda nashr ettirdi.

Rus olimlarining nusxalarni nashr ettirish harakati yevropalik olimlarning ham e'tiborini tortdi. Fransuz sharqshunos olimi Abel Pavet de Courti 1882-yilda nashr ettirgan "Me'rojnomat"ning boshqa bir chig'atoy matni nashrida Xorazmiyning "Maxzan ul-asror"idan parcha keltirgan.

O'zbek adabiyotshunoslari ham bu asarni e'tiborsiz qoldirmadi. 1947-yilda Nizomiy Ganjaviyning yubileyi munosabati bilan nashrga tayyorlangan "Guldasta", 1948-yilda Alisher Navoiyning yubileyi sharafiga tayyorlangan "Navoiy zamondoshlari" to'plamlarida Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror"idan namunalar keltirilgan (Ғаффоров Нодир, 1993-yil, 54-bet). Bundan tashqari, "O'zbek adabiyoti" xrestomatiyasi, "Navoiyning nigohi tushgan" to'plamlarida xuddi shu nom ostida hamda "Asrlar nidosi" va "Muborak maktublar"da "Gulshan ul-asror" nomi bilan nashr ettirilgan. Asar matnining katta qismi kirish boblarsiz 1987-yilda "Gulshan ul-asror" nomi bilan chiqarilgan.

Nodir asarning turli nusxalari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilib, doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan. O'zbek adabiyotshunos olimi Nizom Abdullayev "Haydar Xorazmiy va uning "Maxzan ul-asror"i nomi ostida "Filologiya fanlari kandidati" ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya, "Maxzan ul-asror"ning uyg'urcha harflar bilan yozilgan Ayo Sofiya qo'lyozmasini 2000-yilda Ayet Abdulaziz Goca tahrir qilib, doktorlik dissertatsiyasi himoya qilgan. Besh qo'lyozma asosida yozilgan tanqidiy nashr Avni Gozutok tomonidan 2008-yilda bosib chiqarilgan. Gozutok tanqidiy matnda G'arb kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozmalarning aksariyatidan foydalanmaganligi sababli yaqin kelajakda "Maxzan ul-asror"ning barcha qo'lyozmalariga asoslangan tanqidiy nashri Benedek Peri tomonidan tuzilishi rejalashtirilgan.

Demak, bugungi kunda "Maxzan ul-asror"ning o'nlab nusxalari fanga ma'lum bo'lib, ular shoirning mazkur asarini o'rganishda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Абдуллаев, Н. (1974). Ҳайдар Хоразмийнинг Низомий "Махзан ул-асрор"ига муносабат. *"Ўзбек тили ва адабиёти"*. 2-сон. 13-17-бетлар.

Асрлар нидоси. (1982). 7-41- бетлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Навойнинг нигоҳи тушган. (1986). 187-214- бетлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Муборак мактублар. (1987). 211-246-бетлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Ғафуров, Н. (1993). “Гулшан ул-асрор” нашрлари ҳақида. “Ўзбек тили ва адабиёти”. 2-сон. 52-53-бетлар.

Хоразмий, Х. (1858). Махзан ул-асрор. Қозон. Инв.5498

Ўзбек адабиёти. (1959). Тўрт томлик. 1-том. 196-215- бетлар. ЎзССР давлат бадиий нашриёти.

MIRZO SIDDIQ FANO DEVONIDAGI TURKIY SHE’RIYAT MANBALARI, O’RGANILISH TARIXI

Eshonqulova Shahnoza Baxtiyor qizi,

O‘zMU 1-kurs magistranti

shahnozaeshonqulova02@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof., Nodirxon Hasanov

Annotatsiya. Ushbu maqola mumtoz adabiyotimizda munosib iz qoldirgan Mirzo Siddiq Fano ijodining o’rganilishi va uning turkiy devoni manbalariga bag’ishlandi. Shoir ijodini, asarlarini o’rgangan olimlarning ilmiy izlanishlari, maqolalarining qisqacha bayoni berildi. Shu bilan birgalikda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Instituti qo’lyozmalar fondida saqlanayotgan Fano devoni manbalari haqida ma’lumotlar berildi.

Kalit so’zlar: nazm, nasr, “Fano”, “Fanoiy”, muxammasot, g’azaliyot, ruboiyot, mug’anniyoma, chistoniyat, mumtoz, zullisonayn, qo’lyozma, toshbosma, adabiy meros

Abstract. This article is dedicated to the study of Mirzo Siddiq Fano's work, who left a worthy mark in our classical literature, and the sources of his Turkish divan. A brief description of scientific research and articles of scientists who studied the poet's work and works was given. At the same time, information was given about the sources of Fano's office kept in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni.

Keywords: poetry, prose, "Fano", "Fanoiy", mukhamasat, ghazaliyat, rubaiyot, mughanniyoma, chistaniyat, mumtoz, zullisonayn, manuscript, lithograph, literary heritage

O’zbek mumtoz adabiyoti tarixida hozirgacha shaxsiyati va ijodiy merosi yetarli darajada tadqiq etilmagan mualliflar anchagina. Ana shunday ijodkorlardan yana biri Mirzo Siddiq bin Tog’aymurod Istaravshaniydir. U “Fano” taxallusi bilan ijod qilgan. Mumtoz adabiyot tarixiga nazar soladigan bo’lsak, “Fano” yoki “Fanoiy” taxallusi bilan ijod qilgan bir necha shoirlarni ko’rishimiz mumkin.

Uning ijodini o’rganish uchun, avvalo, “Fano” taxallusida ijod qilgan shoirlar haqida ma’lumot olishimiz lozim. Masalan, Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asarining uchinchi majlisida “Mavlono Fanoiy” nomli mashhadlik shoirning she’riyatidan bayt keltirgan. Po’latjon Qayumov domlaniy “Tazkirat ush-shuaro” asarida ham “Fano” yoki “Fanoiy” taxallusi bilan ijod

qilgan sakkiz shoir haqida ma'lumot bor. Fazliy Namangoniyning "Majmuat ush-shuaro" asarida ham "Fanoiy" taxallusida ijod qilgan shoir she'rlaridan misollar keltirilgan. Lekin bu asarlarda nomi keltirilgan shoirlarning barchasi Xuroson, Eron va Hindistonda yashab ijod qilganlar (Otabek Jo'raboyev, 2016).

Sanab o'tishimiz mumkin bo'lgan shoirlardan "Fano" taxallusi bilan ijod qilgan shoirlarimiz - Mirzo Abdulloh Hindistonning mashhur shoirlaridan bo'lgan, Fanoiy I - ushbu shoirimiz shayx Ahmad fors shoirlaridan bo'lib, mashhur Shayx Abu Yazid Xalxoliyning avlodidandir. Yana aytishimiz mumkin bo'lgan Fanoiy II - shoh Tahmos moziyning saroyida yashagan. Og'a shohbegi Eronning mashhur shoiri, Fors shoirlaridan Fanoiy III Hindistonda yashab ijod qilgan. Fanoiy IV - eronlik shoirimiz Muhammad Yahyo hijriy yil 853- (m.1449-1450) yillarda yashab ijod qilgan. Uning "Shabiston xayol" nomli manzumasi mavjud. Fanoiy V - bu shoirimiz Mulla Ali Asg'ardir, u kishi Xurosonning Mashhad shahrida yashab ijod qilgan. Fanoiy VI - Kamoliddin Husayndir, Eronning Yazd shahrida yashab ijod qilgan (Nozimaxon Mirzayeva, 2021, 2)

Tog'aymurod Mirzo Siddiqning ijodini boshqa shoirlardan farqlovchi omil bu uning o'zbek va fors-tojik tillarida asarlar yaratganidir. "Fano", ya'ni shoir Mirzo Siddiq bin Tog'aymurod Istaravshaniyning hayoti va ijodi turli davrlarda olimlar, munaqqidlar tomonidan o'rganilgan, maqola va risolalar yozilgan.

Jumladan, adabiyotshunos olim Ergashali Shodiyevning "Navoiy va Fanoiy" nomli maqolasida shoirni "XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida yashagan", deb aytadi. U.Karimov esa "1850-yilga qadar yashagan" degan fikrlarni o'z ilmiy izlanishlarida yozib o'tadi. Bu ma'lumotlardan kelib chiqib ijodkor yashagan davrni tahmin qilish mumkin.

Ergashali Shodiyev yuqorida berilgan maqolasida Fano Alisher Navoiyning sodiq muxlislaridan biri ekanligi va Navoiy forsiy she'rlariga qo'llagan "Fano" va "Fanoiy" taxallusini o'ziga taxallus sifatida qo'llaganligini yozadi: "Fanoiyning ko'pchilik g'azallari Alisher Navoiy she'rlari ta'sirida bitilgan. U hazrat Navoiyni tinmay mutolaa qilgan, g'azallariga taxmislar bog'lagan (3-bet). Navoiyning

Ko'yung borida qilmon jannatqa guzar hargiz,

Qadding qoshida solmon tubiyg'a nazar hargiz.

matla'li g'azaliga qilgan muxammasidan ikki band keltiramiz:

Bu fasl bahor ichra gulshanda aro'si gul,

Ziynat beribon o'zni, giysu qilibon sunbul,

Navhangdin asar yo'qtur, nechun qilayin g'ulg'ul,

Ko'nglig'a figonimdin rahm o'lmas, ey bulbul,

Gul g'unchasig'a bormu nolangdin asar hargiz.

Olam eli zarbidin desangki asar topmay,

Kulfatni diyorig'a umringda guzar topmay,

Qayg'u vatani ichra bir lahza maqar topmay,

Pil o'lsa sening xasming, desangki zarar topmay,

Bir pashshag'a olamda sukurma zarar hargiz."

Po'latjon Qayumov domlaning "Tazkirayi Qayyumiy" asaridagi asosiy qismni Qo'qon adabiy muhiti bilan bog'liq materiallar tashkil etadi. Domla bu asarda ma'lum va mashhur ijodkorlardan tashqari nomi u qadar tanilmagan shoirlar hayoti va ijodini ham nazardan soqit qilmaydi. Bir o'rinda shoir Fanoga to'xtalar ekan, u haqda ma'lumot kamligiga qaramay, uning she'rlariga e'tibor qaratadi. Bu bilan kelgusida bu shoirga ham e'tibor qaratish kerakligini uqtirgan, deyish mumkin. Keyingi izlanishlarda esa chindan ham "Fano" taxallusi bilan ijod qilgan Mirzo Siddiq iste'dodli shoir ekanligi ma'lum bo'ladi. Ammo unga ko'proq tojik adabiyotshunoslari e'tibor qaratganlar. So'nggi izlanishlar esa Fano nafaqat tojik shoiri, balki o'zbek tilida ham sohibi devon ekanligini ko'rsatdi.

Adabiyotshunos olim Otabek Jo'raboyevning "Mumtoz adabiyotda mug'anniynoma" nomli risolasida ham Fano va uning asari haqida so'z boradi. Olim Fanoning hayot yo'li, yashab ijod qilgan shahri, she'rlari tahliliga alohida e'tibor qaratadi. Uning yashagan davrini yanada chuqurroq o'rganib chiqib, taxminan XVIII asr oxirlari va 1860-yillar ekanligini yozadi (27-bet). Shu bilan birgalikda, Mirzo Siddiq Tog'aymurod asosiy ijodini Xo'qand shahrida olib borganini va Qo'qon adabiy muhiti vakili ekanligini e'tirof etadi. Mirzo Siddiq asosiy she'rlarini shu shaharda yaratib, turkiy devoniga "muxammasot, g'azaliyot, ruboiyot, mug'anniynoma, chistoniyat" kabi janrlarning eng chiroyli namunalarini kiritganini keltirib o'tadi. Navoiy va Bedildan ko'p o'qiganligi va qo'qonlik bedilxonlar davrasiga qo'shilganligi haqida ma'lumotlar berib o'tadi.

Jaloliddin Jo'rayev ustozimiz XVIII asrning ikkinchi yarmida bo'lgani kabi XIX asrda ham Qo'qon va Buxoro shoirlari muammo janrida qalam tebratgani, Fazliy Namangoniying "Majmu'ai shuaro" tazkirasida Fazliy va Eshon Qoriyning fors tilidagi muammolari berilganini aytib, Tog'aymurod Mirzo Siddiq Fano ham muammonavis shoirlar sirasiga kirishi va uning fors tilidagi 8 ta muammo she'ri yetib kelganini shoir devoni qo'lyozmalari asosida qayd qilib o'tadi (Jo'rayev, 2019, 21).

Mirzo Siddiq Fano zullisonayn shoir bo'lib, o'zbek va fors-tojik tillarida ijod qilgan. Devonining bir necha toshbosma va qo'lyozma nusxalari bizgacha yetib kelgan. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida

bu devonning 10 ga yaqin toshbosma va qo‘lyozma nusxalarini uchratish mumkin. 910, 1030, 2025, 7015, 7025 raqamlari ostida qo‘lyozma nusxalari mavjud. O‘zbek va fors tillarida tuzgan alohida devonlari bizgacha yetib kelgan. 910/II raqam ostidagi qo‘lyozma nusxasida forsiy devoni saqlanadi. 7025/II raqamli va 1030/III raqamli qo‘lyozma nusxalarida esa turkiy devoni kitobat qilingan. Adabiyotshunos olim Otabek Jo‘raboyevning yozishicha, Sharqshunoslik institutida saqlanuvchi yana ikki nusxasi Xivada Muhammad Rahimxon II (Feruz) buyrug‘i bilan ko‘chirilgan: 7015 raqamli qo‘lyozma hijriy 1320 (milodiy 1902); 1030/II raqamli qo‘lyozma esa hijriy 1324-yil (milodiy 1906). Bu holat Fanoning she‘riyati nafaqat Qo‘qon shoirlari, balki Xorazm adabiy muhiti, hatto uning boshlig‘i Feruz nazariga tushganini ham ko‘rsatadi. Quyida ba‘zi qo‘lyozma nusxalari bilan qisqacha tanishib o‘tamiz.

7025 raqamli qo‘lyozmada Fanoning forsiy va turkiy tildagi devonlari mavjud. Qo‘lyozmada shoirning forsiy devoni 1b-99a betlarda yozilgan bo‘lib, unga debocha, hamd va na‘t, alifbo tarkibidagi g‘azallar, kolofon kiritilgan. Turkiy devoni esa 102a-162a betlarni o‘z ichiga oladi. Uning tarkibiga 128 ta g‘azal, 6 ta muxammas (4 ta muxammas Alisher Navoiy g‘azallariga bag‘ishlangan), 27 ta ruboiy va 40 ga yaqin chiston va mug‘anniynoma janriga mansub she‘rlar kiradi. Devonning bu qismida kolofon berilmagan. Qo‘lyozma jilolangan, biroz sarg‘ish qog‘ozga nasta‘liq xatida ko‘chirilgan. Matn har bir varaqda 11 qatordan iborat ustunga joylashtirilgan. 12a, 13a, 95b, 110ab, 101a, 147ab betlari bo‘sh. Yozilish sanasi 1285/1868-69.

1030 raqamli qo‘lyozmada Fano devonlari bilan birgalikda yana Soib Tabriziy, Tahsin, Kirmoniy devonlari, Vahshiyning “Nodir va Manzur”, “Farhod va Shirin” dostonlari ham kitobat qilingan. Shoir turkiy devoni 255b-284a betlarda yozilgan bo‘lib, 127 ta g‘azal, 6 ta muxammas, 27 ta ruboiy, chiston va mug‘anniynoma va kolofondan iborat.

7015/IV ushbu qo‘lyozmada shoirning quyidagi asarlari o‘rin olgan: debocha (450b-453b), hamd-Allohga hamd va na‘t - Muhammad payg‘ambarni ulug‘lash (453b-455b), alifbo tartibida tartiblangan g‘azallar (456b-494a).

Boshlanishi (450b):

حمد مر متکلمی را که دیباچه ذکر

G‘azallarning boshlanishi (456b):

الهی دور سازی غفلت دنیای دونی را
نصیب دیده ام کن عینک عبرت فزونی را

G‘azallarning tugashi (494a):

فنا بر من دهانش نکشته آگاه
ترا که کشف باین مضمرات با یستی

Kolofon (494a):

Qo'lyozmaning bu nusxasi Xiva xoni – Sayid Muhammad Rahimxon II buyrug'i bilan ko'chirilgan. Matn har bir ro'yxatda ikkita ustunda joylashgan. Xat yozish sanasini aytish mumkin, 1320/1902–1903. Varag'i: 44 varaq (450b–494a). Hajmi 35x21.

7015/V bu raqam ostidagi qo'lyozma alifbo tartibida joylashtirilgan, saralangan g'azallardan iborat (494b–513a), ular alohida basmala bilan boshlanadi, Navoiy g'azali (513ab, 514a) va “Muxlisa” (513b–514a) dagi taxmislar, musaddas (318a–319b), muxammas (514b–515a), ruboiy (515a–517b), manoqib - xalifa Abu Bakr Siddiq (517b–518b) ga bag'ishlangan misra va chistonlar – she'riy topishmoqlar (518b–521a) mavjud (Semenev, 1952).

Boshlanishi (basmaladan keyin) (494b):

كيف الوصول قريب بالقدس

Oxiri (521a):

ألب اغز ايچره دم سالغان همان

ناله ايلار شور يوز محشر فغان

Kolofon (521a):

تاريخ هجرى مينك اوچ يوز داغى يكرمه دا ايردى كيم ظل

Bu qo'lyozma ham Xiva xoni – Sayid Muhammad Rahimxon II (Feruz) buyrug'i bilan yozilgan. Matn varaqdagi ikkita ustunga joylashtirilgan. Xat yozish sanasi – 1320/1902–1903. Varag'i: 27 varaq (494b–521a). Hajmi 35x21 (Semenev, 1952).

Ushbu raqamlardan ko'rinib turibdiki, Fano o'zbek mumtoz she'riyatining munosib vakilidir. Uning hayotini o'rganish orqali u qoldirgan adabiy merosning naqadar yuksak darajada ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Devonlarini o'rganish orqali esa uning ijodida o'nta she'riy janrga mansub asarlar borligini ko'rish mumkin. Qolaversa, Mirzo Siddiq Tog'aymurod Sharq adabiyotida keng tarqalgan zullisonaynlik an'anasining davomchisidir. Shu xususdan ham uning hayotini va ijodini o'rganish juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Fano. Devon. Qo'lyozma. O'zFASHI. Asosiy fond.1030/III.

Fano. Devon. Qo'lyozma. O'zFASHI. Asosiy fond.7025.

Jo'raboyev, A. (2016). *Mumtoz adabiyotda mug'anniynoma*. “Tamaddun” nashriyoti.

Jo'raboyev, A. (2009). Qo'qon shoirlarining Alisher Navoiy g'azallariga muxammaslari va unga nisbat berilgan ayrim g'azallar. *O'zbek tili va adabiyoti*.

Mirzayeva, N. (2021). Fanoning mug'anniynoma janridagi asari haqida.

Shodiyev, E. (2020). Navoiy va Fanoiy. 7-son. Toshkent.

Qayumov, P. (2006). *Tazkirat ush-shuaro*. 2-kitob. Toshkent.

Жўраев, Ж. (2019). *Шарафиддин Али Яздий "Хулал мутарраз дар фанни муаммо ва луғаз" асарининг текстологик ва қиёсий-типологик тадқиқи*. Филол. фан. док. дисс. Тошкент.

Семенов, А. (1952). *Собрание восточных рукописей академии наук республики Узбекистан. Литература (Диваны)*. Том I. Ташкент.

<https://www.e-adabiyot.uz/maqola/1295>

“KALILA VA DIMNA” ASARI QO‘LYOZMA NUSXALARI QIYOSIY TAHLILI

Fazliyeva Mohigul Xayriddinova,

ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti

mohigulfazlieva@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., dotsent Shukurova Zilola

Annotatsiya. Ushbu maqolada hind xalqi durdonalaridan biri bo‘lmish “Kalila va Dimna” asari turkiy qo‘lyozmalarining monografik tavsifi hamda ular orasidagi farqli jihatlar tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: “Kalila va Dimna”, “Panchatantra”, tarjima, Ibn al-Muqaffa, Abulmaoliy Nasrulloh, Husayn Voiz Koshifiy, “Anvori Suhayliy”, qo‘lyozma, Mulla Temur, Almaiy, Sharqshunoslik instituti.

Abstract. This article explores the monographic description of the turkish manuscripts “Kalila and Dimna”, one of the masterpieces of the Indian people, as well as the different aspects between them.

Keywords: “Kalila and Dimna”, “Panchatantra”, translation, Ibn al-Muqaffa, Abulmaoli Nasrullah, Husayn Vaiz Koshifiy, “Anvori Suhayliy”, manuscript, Mulla Temur, Almai, Institute of Oriental Studies

Jahon madaniyatini yaratishda o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shgan va qo‘shayotgan o‘zbek va hind xalqlari orasidagi hamkorlik diqqat va e‘tiborga sazovordir. Bu hamkorlik natijasida ikki xalq madaniy va adabiy hayotida ko‘p mushtarak nuqtalar – odatlar, marosimlar, taomlar, kitoblar maydonga kelganki, ular hozirgi kunimizgacha davom etib keladi.

Qadim rivoyatlarga ko‘ra, “Kalila va Dimna” aslida avval zamondan hind faylasuf olimlari qalamiga mansub bo‘lib, u “Panchatantra” (“Besh xil usul”) majmui tarkibiga kiritilgan. Zamonlar osha bu kitobga bo‘lgan qiziqish ortib, jahon adabiyotida qo‘ldan qo‘lga o‘tib shuhrat qozongan. “Kalila va Dimna” dunyo madaniy tillarining deyarli barchasiga tarjima qilingan bo‘lib, bu borada ko‘plab olimlar o‘zlarining hissalarini qoldirishgan. VIII asrda mashhur tarjimon Ibn al-Muqaffa tomonidan arab tiliga, fors-tojik tiliga esa Nasr ibn Ahmad Somoniy davrida shoir Rudakiy tomonidan nazmda olam yuzini ko‘rdi. XII asrda o‘z davrining mashhur adibi Nizomiddin Abulmaoliy Nasrulloh ibn Muqaffaning arab tilidagi tarjimasidan foydalanib, asarni fors-tojik tiliga nazmda, XVI asrda Xuroson shohi Husayn Boyqaro farmoni asosida hirotlik shoir Husayn Voiz Koshifiy fors tiliga qaytadan tarjima qiladi va asarni Husayn Boyqaroning amaldorlaridan Amir

Suhayliya bag‘ishlab, “Anvori Suhayliy” deb ataydi (Kalila va Dimna. S.G‘aniyeva tarjimai, 2019, 3-7-betlar).

Kitobning ilk turkiy tildagi tarjimasi ustida ish XIII asrda boshlangan, uning muallifi Iftixoriddin Muhammad Bakriy hisoblanib, tarjimaning yagona nusxasi London kutubxonasida saqlanmoqda. Keyingi urinish XVIII asr boshlarida shoir Mulla Muhammad Temur Qoshg‘ariy tomonidan amalga oshirilib, u o‘z tarjimasini Husayn Voiz Koshifiyning “Anvori Suhayliy”si asosida o‘girib, asarga “Osori Imomiya” deb nom beradi. “Kalila va Dimna”ning o‘zbek tilidagi eng mashhur tarjimalaridan biri “Almai” taxallusi bilan shuhrat qozongan Qori Fazlulloh tomonidan 1898-yilda Toshkentda nashr etilgan. Ushbu litografiya usulidagi asar Almaiyning o‘ziga xos uslubdagi tarjimasi sifatida shuhrat qozongan.

Yurtimizning qo‘lyozma fondlarida “Kalila va Dimna”ning o‘zbek, fors, arab, tatar tillaridagi talaygina nusxalari saqlanmoqda. O‘zFA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida bu kitobning turli kotiblar tomonidan ko‘chirilgan 5 ta o‘zbekcha qo‘lyozma nusxasi bor (inv. №1321, 7451, 5807, 1238 va 11614). Bulardan tashqari, XIX asr oxirlari va XX asr boshlarida “Kalila va Dimna”ning Toshkentda uch marta chop etilgan litografik nashri (inv.10956, 21756, 194) mavjud bo‘lib, ular Almai qo‘lyozmasining bosma variantlari hisoblanadi. Ushbu kitobning mamlakatimiz qo‘lyozma fondlarida o‘zbek tilidagi jami o‘n bitta qo‘lyozma nusxasi va uchta litografik nashri saqlanadi.

Quyida ushbu turkiy qo‘lyozma nusxalarning tashqi va ichki tavsifi bilan tanishib, ularni chog‘ishtiramiz.

Toshkent Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxalar orasidan nisbatan qadimiyroq‘i XVIII asr boshlariga mansubdir, 7451 inventar raqami ostida saqlanadi. Muqovasi jigarrangda, 19/30 o‘lchamli ushbu qo‘lyozma 341 varaqdan iborat bo‘lib, qora siyohda, dag‘al qog‘ozga nasta‘liq xatida bitilgan. Asar boblari nomi hamda hikoyat, bayt, ruboiy, nazm yozuvlari qizil siyohda ajratilgan. Qo‘lyozmaning barcha tartiblariga amal qilingan holda *hoshiya* (qo‘lyozma matn tevaragidagi bo‘sh joy), *poygir* (sahifa pastida chap tomonda keltiriladigan so‘z. Qo‘lyozmalar beti raqamlanmagan holatda poygirlar sahifa ketma-ketligini aniqlashga yordam bergan) lar mavjud bo‘lib, faqat *unvon* (ilk sahifaning uchdan biriga zarhal rangda ishlangan bezakli naqsh) yo‘q (Zohidov R, 2023, 81-85-betlar).

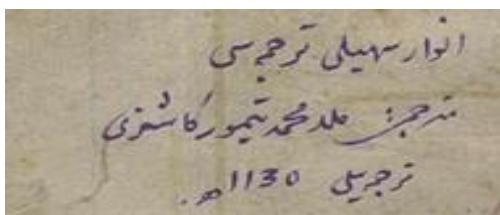
Asar hamd-u sanosi quyidagicha boshlanadi: حضرت حکیم مطلق کیم حکمتی روشن دور انینک حمدو سناسی لطیفه لاری نینک وظیفه لاری وَأَنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِ حِكْمَتِي بِرْلَه جَمِيع بِالَاهِسْت موجودآت لاری تیل لاریغه جاری و دایر بی نهایت لاری فایده لاری وَأَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقُ قَاعده سی بر لا یرو کوک مخلوقات لاری نینک اجزا لاریغه ساری و سایر دور اُولغی آیت نینک ترجمه سی بو ایردیکیم موجود حق جانه وُتعالی نینک مددی برله انگا تسبیح ایتور کین کی کلامُ الله نینک مضمونی بوکیم هر مخلوق غه وجود نعمتین بردی اندین سونکرا یول کورکوزدی

Mazmuni: “Hazrat hakim mutlaqkim, hikmati ravshandur, aning hamd-u sanosi latifalarining vazifalari *Va in min shayyin illa yusabbihu bihamdihi* (Iso surasi, 44) hikmati birla jami’ balohasat mavjudotlari tillarig’a joriy va doyr, benihoyatlari foydalari *Va a’to kulla shayin xolqoh* (Toha surasi, 52) qoidasi birla yer-u ko’k maxluqotlarining ajzolarig’a sori va soyirdurur. Avvalg’i oyatning tarjimasi bu erdikim, mavjud haq jonavu taoloning madadi birla anga tasbih aytur, keyingi kalomullohning mazmuni bukim, har maxluqg’a vujud ne’matin berdi, andin so’ngra yo’l ko’rguzdi” (Qo’lyozma №AR-7451, varaq 2-a). Ushbu asar boshlanmasidan ko’rinib turibdiki, asarning hamd va na’t qismida, deyarli har bir sahifada fikrning izohi sifatida Qur’on sura va oyatlaridan parcha keltiriladi.

Mulla Temur tarjimasi o’z vaqtida Qashqar tomonlarda ancha shuhrat qozongan va undan bir necha marta nusxa ko’chirilgan. Kotib Boqiy ibn Mulla Turdi tomonidan tarjimadan qariyb yuz yildan keyin - 1796-yilda ko’chirilgan yuqoridagi nusxani “Kalila va Dimna”ning dastlabki turkiy variantlaridan biri sifatida qayd eta olamiz.

“Kalila va Dimna”ning 5807 inventar raqami ostida saqlanayotgan qo’lyozmasi ham Mulla Muhammad Temur tarjimasining boshqa bir nusxasi bo’lib, kitob hijriy 1229 (milodiy 1813) -yilda Yorkent hokimi Mirza Muhammad Husayn Tojibek o’g’li buyrug’iga asosan kotib Muhammad Siddiq tomonidan ko’chirilgan.

Kitobning tashqi tavsifiga nazar tashlasak, uning toqa (muqova) si to’q qizil rangda bo’lib, tayakisi ko’k mato bilan o’ralgan. Muqova markazida romb shaklidagi sariq rangda naqsh tushirilgan bo’lib, uning ichida yozuvlar bitilgan. Kitobni ochgandan keyingi ilk betda kotib tomonidan ba’zi ma’lumotlar yozilgan. Ya’ni:

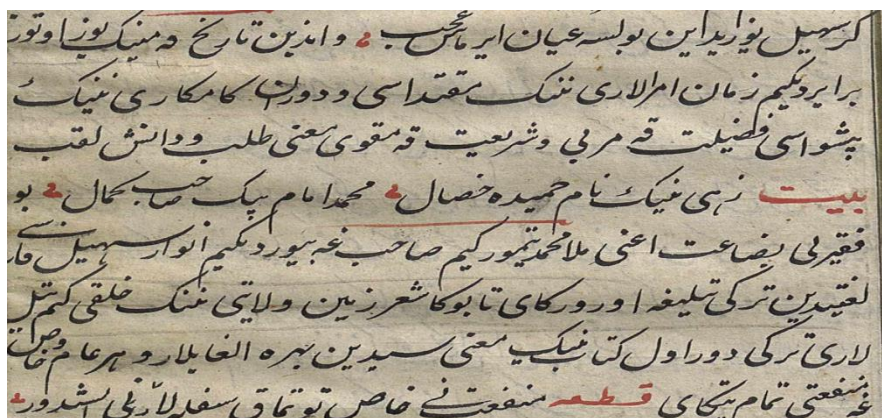

(Mazmuni. “Anvori Suhayliy” tarjimasi. Mutarjim: Mullo Muhammad Temur Koshg’ariy. Tarjima yili: hijriy 1130) (Fazliyeva M, O’zA, 2024).

Shuningdek, ko’pchilik qo’lyozmalarda bo’lgani kabi ushbu sahifada ko’chiruvchining ismi tushirilgan qora kichik dumaloq hamda kattaroq qizil rangli muhrlar bosilgan. Kitobning keyingi sahifasida berilgan unvonda ko’k, qizil va zarhal rangdagi gullar bilan bezatilgan naqshlar mavjud. Qo’lyozmaning boshlanishida jadval keltirilmasa ham oxirgi boblarda ba’zi baytlar ikki va uch ustunli jadval asosida berilgan. Bundan tashqari, hoshiya mavjud bo’lib, unda ba’zi tushib qoldirilgan so’zlar qayd qilingan. Shuningdek, matn ichidagi ma’nosi murakkab so’zlarning izohi

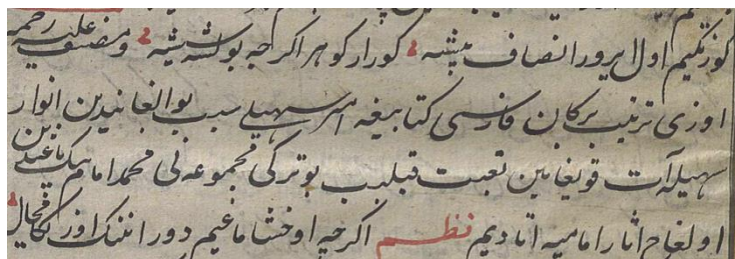
gloss (matn ichidagi ba'zi so'zning hoshiyadagi izohi) ko'rinishida hoshiyada bitilgan. Har bir sahifaning pastki chap burchagida poygir berilgan bo'lib, bu keyingi betni adashmay topib olishimiz uchun qo'l keladi. Kitobda ichki unvonlar ham aniq va ravshan tarzda qizil rangli yozuvlar orqali ajratib berilgan. Bular orqali biz asar boblarini va uning tarkibidagi hikoya, ruboiy, bayt, misra va qit'alarni osongina ajratib olamiz (Fazliyeva M, Til va adabiyot.uz, 2024).

Kitobning kirish qismida berilgan "So'zboshi"da asar voqeasiga kirishishdan avval tarjimon o'zi haqida ma'lumot beradi:

"Va andin tarixqa ming yuz o'tuz bir erdikim, zamon umarolarining muqtadosi va davron komkorlarining peshvosi, fazilatqa murabbiy, shariatqa muqavviy, ma'nitalab va donishlaqab, Bayt: Zihining nomi hamida hazol, Muhammad Imombek sohibi kamol. Bu faqiri bebazoat, a'ni mulla Muhammad Temurkim sohibg'a buyurdikim, "Anvori Suhayliy"ni forsiy lug'atidin turkiy tilg'a o'rurgay, to bu Koshg'ar zamin viloyatining xalqikim, tillari turkiydur, ul kitobning ma'nisidin bahra olg'aylar va har om-u xosg'a manfaati tamom etgay" (Qo'lyozma №AR-5807, varaq 8-a).

Demak, bu so'zlardan ma'lum bo'lyaptiki, kitob hijriy 1131 (milodiy 1718-1719) -yilda Qashqarda mulla Temur nomli kishi tomonidan Qashqar hukmdorlaridan Muhammad Imomdek topshirig'i bilan tarjima qilingan. Shuningdek, tarjimon o'z asariga XV asr mashhur olimi Husayn Voiz Koshifiyning forsiy tarjimasi "Anvori Suhayliy"ni asos qilib olganligini ta'kidlaydi:

Mazmuni: “Va musnif alayhi rahma o‘zi tartib bergan forsiy kitobig‘a Amir Suhayliy sabab bo‘lg‘onidin Anvori Suhayliy ot qo‘yg‘onin ta‘bat qilib, bu turkiy majmuani Muhammad Imomning bog‘idin ulg‘och Osori Imomiya atadim” (Qo‘lyozma №AR-5807, varaq 8-b).

Sharqshunoslik institutida Mulla Muhammad Temur tarjimasining uchinchi nusxasi ham bor. 1321 inventar raqami ostida saqlanayotgan ushbu nusxa yuqoridagi ikki variantdan deyarli farq qilmaydi. Faqat bunda bibliografik ma‘lumotlar deyarli uchramaydi. Ushbu katta hajmli nusxa 376 varaq, o‘lchami 22/36 bo‘lib, juda chiroyli husnixat bilan nasta‘liqda yozilgan. Unvonda naqshli rasmlar berilmagan, faqat “basmala” so‘zlari yozilgan. Lekin 2-a betda hamd-u sanoning boshlanishida yozuvlar bo‘yalib ketgan (Qo‘lyozma №AR-1321, varaq 2-a). Bu holat boshqa o‘rinlarda umuman takrorlanmagan, chunki qo‘lyozma holati juda yaxshi saqlangan. Hoshiya, poygilar va bob nomlari o‘z o‘rnida ajratib berilgan. Kitobda *kollofon* (asar xotimasi) mavjud bo‘lmaganligi tufayli xattot haqida ma‘lumotlar yo‘q.

“Kalila va Dimna” tarjimasining qo‘lyozma nusxalaridan yana biri inv.1238 raqam ostida saqlanayotgan qo‘lyozmadir. Qo‘lyozma o‘rtacha – 15/27 shaklda, qora siyoh bilan dag‘alroq nasta‘liqda yozilgan va kitob 458 varaqdan iborat. Kitobning tashqi tavsifiga nazar tashlasak, quyidagilarga guvoh bo‘lamiz: muqovasi jigarrangda; takiyasi to‘q qizil rangdagi ushbu kitobning boshlanish qismida “Anvori Suhayliy tarjimasi” degan yozuvlarni ko‘ramiz. Asar deyarli to‘liq qora siyohda yozilgan, faqat boshidan 1-80-betlarida qizil siyoh bilan asosiy qismlar ajratilgan. Hoshiya chiziqda ajratilmagan bo‘lsa-da, joy qoldirilgan va poygilar qo‘yilgan.

Kitob unvondagi basmaladan so‘ng quyidagicha hamd-u sano bilan boshlanadi:

حضرت حکیم علی الاطلاق جلّت حکمتی کیم آنینک سنا و حمدی نینک وظایف و لطایفی وَاَنْ مِنْ شَیْئٍ اَلَا یُسَبِّحُ
بِحَمْدِ حکمی برله جمیع موجودات علوی و صیقلی نینک تیل لاریده جاری و دا یر دور و آنینک بی یمتها منت لاری نینک
قایدہ لاری وَاَعْطٰی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقٌ تَرَهْدی دوامت رمز لاری نینک قاعدہ برلا مجموع مبدعات سماوی و ارضی نینک
اخباراسیده سایدور

Hazrat hakim aliy alo taloq jallat hikmatikim, oning sano va hamdining vazoyif va latoyifi *Va in min shayyin illa yusabbihu bihamdihi* (Iso surasi, 44) hukmi birla jame’ mavjudot alavi va sayqalining tillarida jori va doyirdur va oning beimtiho minnatlarining qoidalari *Va a‘to kulla shayin xolqoh* (Toha surasi, 52) sarhadi davomat ramzlarining qoidi birla maj’mui mubdaot samovi va arzining axbarosida soyirdur (Qo‘lyozma №AR-1238, varaq 2-a).

An‘anaviy hamdngu sanodan so‘ng muallif ushbu tarjimaning tug‘ilish tarixiga o‘tadi:

بو فقیر حقیر ملا محمد نیاز بن ملا نورالله الاورکنجی الخوارزمی اصلح الله احواله و آماله و اوز عصری نینک
علما لاری نینک خدامی و فضلالاری نینک کمینسه کفش برداری ایردیم...ناگاه بو اسنادہ مولانا حسین واعظ رحمت الله علیہ

اول کتابنی اوزومکا انیس قیلیب اخلاق و اطواریم نینک تهذیبی نینک تر جیمه قیلغان کلیله سی قولوم غه توشدی نظر قیلدیم غه کو شش قیلیب... هر یرکا بارسام اول کتاب منینگ انیسیم و جلیسیم ایردی دوست و آشنا لاردین بعضی لاری التماس قیلدیلار کیم بو کتابغه مونچه محبتینک بار تورور آنینک مضمون نیدین بیزلارنی آگاه قیلسانک کاها اخلاق حسته نینک پسندیده و یخشیلیغی دین و افعال ذمیمه نینک شوم لیقی دین ذکر قیلور ایردیم آلا نینک محبت لاری زیاده بولوب تملق قیادیلار نه بولغایکیم اول کتابنی الفاظ شیرین و عبارات بیرلا ترجیمه قیلسانک بیزلار کا اول نصایح و مواعظ دین بحرہ یتسا و سنکا دعای خیر قیلماقغه سبب بولسه لاعلاج آلا نینک خاطری اوچون تاریخ مینک ایکی یوز ایلیک اومده سلطان صاحبقران اسکندر دوران کوهر تاج... سلطان ابوالغازی الله قلی بهادرخان... زمانیده کیم دهر یعنی زمان اول خجسته صفات نینک وجودی بیرله اویکا مفتخر ایردی مونداغ ایام مسرت انجامده بقدر ایوسع والا مکان و بعنایت الملک المستعان ترکی ترجیمه سیغه شروع قیلدیم.

Mazmuni: “Bu faqiri haqir mulla Muhammad Niyoz bin mulla Nurilloh al-Urganjiy al-Xorazmiy, Aslaholloh ahvola va omola va o‘z asrining ulamolarining xadomi va fuzalolarining kaminasi kafshbardori erdim...nogoh bu asnoda Mavlono Husayn Voiz rahmatulloh alayhning tarjima qilg‘on “Kalila”si qo‘lumg‘a tushdi, nazar qildim. Ul kitobni o‘zumga anis qilib, axloq va atvorimning tahzibig‘a ko‘shash qilib...Har yerga borsam ul kitob mening anisim (do‘stim) va jalisim (hamsuhbatim) erdi. Do‘st va oshnolardin ba‘zilari iltimos qildilarkim, bu kitobg‘a muncha muhabbating bor turur, oning mazmunidin bizlarni ogoh qilsang, goho axloqi xastaning pisandida va yaxshilikidin va af‘oli zamimaning shumliqidin zikr qilur erdim, olarning muhabbatlari ziyoda bo‘lib, tamalluq qildilar, va bo‘lg‘aykim, ul kitobni alfozi shirin va iborat birla tarjima qilsang, bizlarg‘a ul nasoyih va mavoizdin bahra etsa va sanga duoyi xayr qilmoqg‘a sabab bo‘lsa.... Loiloj olarning xotiri uchun torix ming ikki yuz ellik uchda sulton sohibqiron Iskandari davron gavhartoj... Sulton Abulg‘ozi Olloquli Bahodirxon ... zamonidakim dahr, ya‘ni zamon ul xo‘jasta sifatning vujudi birla o‘ziga muftaxir erdi, mundog‘ ayyomi masarrati anjomda baqadro‘y vus‘i oliymakon bannoy-ul mulk al-musta‘on turkiy tarjimasig‘a shuru’ qildim” (Qo‘lyozma №AR-1238, varaq 6-b,7-a).

Tarjimon bergan bu ma‘lumotlardan ko‘rinib turibdiki, tarjima hijriy 1253 (milodiy 1837-1838) -yilda Xiva xoni Olloqulixon davrida Muhammad Niyoz Xorazmiy tomonidan qilingan. Ushbu tarjima Xorazmda keng shuhrat qozongan bo‘lib, u Qashqar tarjimasiga aloqasi bo‘lmagan holda, mustaqil ravishda forschadan o‘girilgan.

Kitobning 459-a betida matn tugagach, “sana 1309” degan yozuv uchraydi, bundan kitobning ko‘chirilgan yilini bilib olamiz. Demak, asar 1891-yilda ko‘chirilgan, ammo kotib kim, asarni qayerda va qanday sharoitda ko‘chirganligi to‘g‘risida ma‘lumotlar yo‘q.

“Kalila va Dimna”ning yana bir o‘zbekcha qo‘lyozma nusxalaridan biri inv.11614 raqamli bo‘lib, kitobning oxirida asarning 1900-yilda ko‘chirilganligi bitilgan. Kitobda boshqa hech qanday

bibliografik ma'lumotlar uchramaydi. Qo'lyozmaning muqovasi to'q qizil rangda bo'lib, asar juda yaxshi holatda, to'liq saqlangan. Sahifalari ham boshdan oxirigacha namlanmagan, butun holda. Qo'lyozma 337 sahifadan iborat bo'lib, o'lchami 14,5/25,5 ko'rinishdadir. Kollofonda asarning ko'chirilish yili hijriy 1318-yil deb qayd qilingan. Asarning ilk sahifasida unvon mavjud bo'lmasa ham asar *basimala* (بسم الله الرحمن الرحيم) ya'ni: "Mehribon va rahmli Allohning nomi bilan boshlayman" kalimalari shunday nomlanib, bu jumla odobi tasnif qoidasiga ko'ra barcha asarlarda asosiy matn boshlanishidan avval arab tilida berilgan) (Rashidov Z, 2023,81-85-betlar) bilan boshlangan. Shuningdek, hoshiya, jadval hamda poygir mavjud emas. Ichki unvonda qizil rangda bob nomlari, hikoyat, bayt, qit'a, ruboiy, misra shaklda ajratib yozilgan (Fazliyeva M, O'za, 2024). Xat uslubi esa Xorazm kotiblariga xos dag'alroq nasta'liqda bitilgan. Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan ushbu nusxa Qori Fazlulloh Almaiy tomonidan tarjima qilingan, Xorazmda ko'chirilgan nusxa ekanligi tasdiqlangan.

Almai o'z tarjimasiga alohida "Muqaddima" yozadi va uni kitobning avvalgi betlariga joylashtiradi hamda bu qismni butunligicha ushbu mashhur kitobning mohiyatini o'quvchilarga tanishtirish uchun bag'ishlaydi:

کلیله و دمنه کتابی دورکیم هند حکیم لاری بر نوعی یاساب دورلار و حکمت شعار برهمن لار طرزی بیتیب دور لارکیم جامع لیغیدین هندو حکمتی هزل و طرب برلا قوشولغان دور و سوز نینک صورتین رغبت اوچون افسانه مانند قلیب وحشی لار چهارپایلار و قوشلار تیلی دین رنگین حکایت و روایت لار تقریر قیلمیشلار و انینک ضمنیدا انواع حکمت و موعظه نی پنهان قلیب دورلار تا دانشمند لار فایده آلسون لار و نادان لار افسانه فهم لاسونلار و انی بیلدورماکی اوستادغه و یاد آلماقی شاکردغه آسان بولغای و نفس الامرده بو کتابی دور کیم باغ مانند درخت لاری شکوفه اسرار برلا آراسته و گلزار آسا حکمت ریحانلاری برله پیراسته بیت هر نکته سی دور شکوفته باغی خرم کلی دور چو شب چراغی لفظیده طراوت جوانی معنی سی چو آب زندگانی اول حقایق و معانی نینک فیضی بر مرتبه دور کیم ابتدای ظهوردین تا شول زمانچه هر تیل بیله فایده آلوچیلارغه افاده قلیب دورلار.

Mazmuni: "Kalila va Dimna" kitobidurkim, hind hakimlari bir nav'i yasabdurlar va hikmat shoir brahmanlar tarzi bitibdurlarkim, jomi'lig'idin hindu hikmati hazl va tarab birla qo'shulg'ondur va so'zning suratin rag'bat uchun afsonamonand qilib vahshiylar, chorpoylar va qushlar tilidan rangin hikoyat va rivoyatlar taqrir qilmishlar va aning zaminida anvo'yi hikmat va mav'izani pinhon qilibdurlar, to donishmandlar foyda olsunlar va nodonlar afsona fahmlasunlar va ani bildurmaki ustodg'a va yod olmoqi shogirdg'a oson bo'lg'ay va nafsilamrda kitobidurkim, bog'monand daraxtlari shukufayi asror birla orasta va gulzoroso hikmat rayhonlari birla payrasta, Bayt: Har nuqtasidur, shukufta bog'i, Xurram gulidur chu shab chirog'i, Lafzida tarovati juvoni, Ma'nisi chu obi zindagoni. Ul haqoyiq va maonining fayzi bir martabadurkim, ibtidoiy zuhurdin to

shul zamong‘acha har til bila foyda olg‘uchilarg‘a ifoda qilibdurlar” (Qo‘lyozma №AR-11614, varaq 3-a,b).

Ushbu qo‘lyozmalar orasida tafovutlar faqatgina yuqoridagilar bilan cheklanib qolmay, ularning til uslubi, voqealar bayoni va qahramonlar xarakter-xususiyatlariga ham bog‘liqdir. Mulla Temur tarjimasi aynan Qashqarda dunyo yuzini ko‘rganligiga diqqat qaratsak, o‘sha davrda “chig‘atoycha” deb ataluvchi eski o‘zbek tilining ma‘lum hududlarda, ayniqsa, Qashqarda davlat tili sifatida qo‘llanganligi badiiy adabiyotda ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatmay qolmagan. Asarda asl turkiy so‘zlarning mukammal qo‘llanishidan tashqari, juda ko‘plab arabiy so‘z va istilohlar uchraydi.

Xorazm tarjimasining tili va uslubiga kelsak, u, asosan, Mulla Muhammad Temur tarjimasiga yaqin turadi. Bu ikki nusxaning ikki turli manzilda hamda turli davrda yaratilganligiga qaramay, til xususiyatlari bir-biriga yaqin. Shuningdek, murakkab arabiy va forsiy jumlalarining faol qo‘llanganligi matnni to‘liq tushunishimizni qiyinlashtiradi, shuning uchun turli lug‘atlardan foydalanishimizga to‘g‘ri keladi. Farqli jihati: Muhammad Niyoz Xorazmiyda Koshifiyning murakkab uslubi ta‘siri seziladi, mumtoz adabiyotimizda shuhrat qozongan “balog‘at va fasohat” belgisi ravshan ko‘rinib turadi.

Almai tarjimasining eng avval ko‘zga tashlanadigan muhim xususiyati shuki, u o‘z o‘quvchilari diqqatini hind masali “Kalila va Dimna”ga jalb qiladi, uning ta‘rif va tavsifiga katta o‘rin beradi. Bundan tashqari, u tilda soddalikka intiladi, shuning uchun balandparvoz va tushunish murakkab jummalarni asarda kam uchratamiz. Almai o‘z asarida iboralarni qo‘llashda aniq va ravshanlikka intiladi hamda she‘riy parchalarning yengil va tushunarli bo‘lishini ta‘minlaydi. Shuningdek, anglash qiyin bo‘lgan so‘zlarga izoh berib o‘tadi. Masalan, “Dobshalim” so‘ziga izoh berib, “Hind mamlakatining katta bir shahrida bir podshoh bor erdi, oti Royi Dobshalim erdi, ma’nisi “ulug‘ podshoh” demakdir” (Qo‘lyozma №AR-11614, 26-a), deydi.

So‘ngso‘z o‘rnida shuni aytish kerakki, asarning turkiy tarjimalari, asosan, Ibn Muqaffa va Husayn Voiz Koshifiy tarjimalaridan o‘girilgan bo‘lishiga qaramay, davrlar o‘tishi bilan har bir mutarjimning o‘ziga xos uslubi qo‘shilib, ular orasidagi farqlar chuqurlashib borgan. Bu holat faqatgina til uslubida ko‘rinmasdan, balki kitob boblarining hajmi va tuzilishi, hikoyat va masallarda voqealar rivoji hamda personajlar xarakterida ham yaqqol ko‘rinib turadi. Ushbu dalillar esa “Kalila Dimna” ustida kelajakda qilinishi kerak bo‘lgan ishlar talaygina ekanligining isbotidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Fazliyeva, M. (2024). “Kalila va Dimna”ning qo‘lyozma va toshbosma nusxalari tavsifi. *O‘za elektron jurnali*. 7-son (57)

- Fazliyeva, M. (2024). *“Kalila va Dimna” qo‘lyozma nusxasining tavsifi*. (O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qoshidagi qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan 5807 inventar raqami ostidagi nusxa). *Til va adabiyot*. 12-son
- Kalila va Dimna. Osoriya Imomiya. Mulla Temur tarjimasi. O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Asosiy fond. Qo‘lyozma №AR-7451.
- Kalila va Dimna. Osoriya Imomiya. Mulla Temur tarjimasi. O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Asosiy fond. Qo‘lyozma №AR-5807.
- Kalila va Dimna. Osoriya Imomiya. Mulla Temur tarjimasi. O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Asosiy fond. Qo‘lyozma №AR-1321.
- Kalila va Dimna. Muhammad Niyoz Xorazmiy tarjimasi. O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Asosiy fond. Qo‘lyozma №AR-1238.
- Kalila va Dimna. Fazlulloh Qori Almaiy tarjimasi. O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Asosiy fond. Qo‘lyozma №AR-11614.
- Kalila va Dimna. Hind xalq eposi. (2019). S.G‘aniyeva tarjimasi. 3-7-betlar. Toshkent. Yangi asr avlodi.
- Zohidov, R. (2023). **Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik asoslari**. 81-85-betlar. Yashil yaproq nashr-matbaa uyi.

www.google scholar.uz

XOKIY HAYOTI VA IJODI MANBALARI HAQIDA

Isoqova Guljahon Jahongir qizi,

ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi

Guljahonisoqova16@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., dotsent Sh.Amonov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xiva adabiy muhiti vakili Xokiy hayoti va ijodi haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, shoir ijodiy merosi jamlangan manbalar, shoir lirikasining janrlar ko’lami haqida ham fikrlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Xokiy, shoir, devon, to‘plam, bayoz, manba, matn janr

Abstract. This article deals with Xokiy’s creativity his lyric works proceedings poetry’s and scientific descriptions lithographic manuscripts of divon. It gives information about distinctions between lithographic and manual manuscripts.

Keywords: Xokiy, poet, devon, proceedings, bayoz, source, text, genre

Ibodulla Foni Oxund – Xokiy Xiva adabiy muhiti vakillaridan. Shoirni Laffasiy o‘z tazkirasida: *“Ammo Xokiykim, ul Ibodulla oxund foniylig‘mulaqqab birlan mashhuri avom bo‘lib, qozi Ibrohim oxund maxsumi bo‘lganidek Ibodulla yoshlig‘ va yigitlik zamonasida ota tarbiyasi bilan Xiva madrasalaridan ilm tahsil qilib, anchalig‘ riyozatlar birlan ilm nahvu sarf mantiq, fiqxlarni batamom kitob xatmi qilgan”,* – deya tanishtiradi. Bundan tashqari, Laffasiyning: *“...bir tarafdin Muhammad Rahimxon farmoniga muvofiq har xil lug‘otlig‘ forsiy va arabiy lisonlig‘ kitoblarni o‘zbek, chig‘atoy tiliga o‘tkazib, turkiy lisoni birlan libosi mulukona birlan zeb-ziynatlar*

berib, tarjimai hollik qilur erdi...”(Laffasiy. “Tazkirai shuaro.” 1992. 101-bet) – ta’riflari shoir Xokiyning tarjimonlik borasida ham iqtidori bo’lgan degan xulosaga olib keladi.

Ibodulloh oxund Xudoybergan o’g’li “Xokiy”, “Foniy” taxalluslari bilan she’rlar yozgan. Xokiyning tavallud hamda vafot sanasi haqida ma’lumotlar aniq emas. Laffasiy tazkirasida Xokiyni 1916-yili vafot etganini qayd qilib o’tadi. Xodim esa shoirni 75 yoshlarida vafot etganini aytadi. (Xodim. “Xorazm navozandalari”. 1994. 63-bet). Feruz kutubxonasi fexristida Xokiy Xivaning Boqcha mahallasida tug’ilgan bo’lib, u 1916 yoki 1914-yilda 72 yoshida vafot qilganligi haqida ma’lumotlar uchraydi. (A.Erkinov va boshq., “Muhammad Rahimxon II - Feruz kutubxonasi fexristi”. 2010. 191-bet). Demak, ushbu ma’lumotlarni umumlashtirganda, shoir XIX asrning 80-yillarida tavallud topgani ayonlashadi.

Bundan tashqari, Laffasiyning tazkirasida Ibodulla oxund qishloq va shaharlarda qozilik mansabida, umrining so’ngrog’ida esa Xivaga kelib kichik bir madrasada mudarris vazifasida ishlaganligi hamda *Xokiy* nomida bir devon tasnif qilib, Feruz Muhammad Rahimxonga payrav g’azallar yozgani haqida ma’lumotlar keltiriladi. Xokiyning devon tartib bergani haqidagi ma’lumotni Xodim ham o’z tazkirasida aytib o’tadi.

Xokiy serqirra ijodkor hamda o’z davrining mohir tarjimoni va xattotlaridan edi. Ma’lumotlarga qaraganda, u Mir Ubayd Buxoriy ta’limi asosida nasx xatini, Mir Ali Xiraviy uslubida nasta’liqni juda chiroyli yozgan.

Xokiyning hayot yo’li, ijodi haqida ma’lumot beruvchi manbalardan yana biri – Bobojon Tarroh Azizov – Xodimning “Xorazm navozandalari” tazkirasidir.

Bobojon Tarroh Azizov – Xodimning “Xorazm navozandalari” asarida Xokiy ijodi haqidagi quyidagi ma’lumotlar Laffasiy keltirgan ma’lumotlarga to’la mos keladi: *“Shoir Xokiy eski maktabni to’liq bitkazib, madrasa ta’limini ham olg’on va shoir bo’lg’on. Demak, uch ilmga ega edi. Xokiy devon tartib berg’on. Lekin bu devon kimda ekanligi noma’lum. Xokiy mansabdor bo’lib, Abdullaxon madrasasida oxunlik qilg’on. U 30 yoshlaridan shoirlik ila shug’ullana boshlagan. Xokiy o’rta bo’yli, ko’sanamo, so’zlari mazali, “ota”lab so’zlashadigan kishi edi”*. Ma’lumotlardan ko’rinadiki, Xokiy nafaqat ko’plab ilmlar sohibi, balki inson sifatida ham o’rnak olsa arzirli shaxslardan bo’lgan.

Xokiy she’riy devon tartib bergan. Shoir devonining bir qancha qo’lyozma nusxalari bizgacha yetib kelgan. Ular O’zR FA Sharqshunoslik instituti qo’lyozmalar fondida 906/VII, 908/IV, 7091, 6677/IV inventar raqamlari ostida saqlanadi. Bundan tashqari, Feruz adabiy davrasi

ijodkorlari asarlaridan namunalar ko'chirilgan ayrim to'plam va bayozlarda ham shoir lirik asarlari ko'chirilganini kuzatish mumkin.

O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 906/VII raqami bilan saqlanayotgan qo'lyozmada Xokiy she'rlaridan tashqari Murodiy, Farrux, Doiy, Ajziy, Devon, Mutrib Xonaxarob, Nadimiy, Xodim, Chokar kabi ijodkorlarning she'rlari ham jamlangan. Ushbu qo'lyozma to'q yashil o'yma naqshli karton qog'oz bilan muqovalangan. Qo'lyozma tarkibiga kirgan she'rlar fabrika qog'oziga, qora va qizil siyohlarda chiroyli nasta'liq xatida ko'chirilgan. Matn ikki ustunda, har sahifada o'rtacha 16-17 satrdan yozilgan. She'rlar qizil siyohda sarlavhalangan va ular alohida raqamlangan. Ba'zi sahifalarning hoshiyalariga ham mayda nasta'liq xatida she'rlar ko'chirilgan. Ushbu devon Mullo Bolta Niyoz usta Qurbonniyoz mulaqqabi bin Xarrot tomonidan ko'chirilgan. Qo'lyozma kolofonida uning yozilgan yili haqida hech qanday ma'lumot berilmaydi. Devon boshida 3 ta, oxirida 4 ta bo'sh varaq bor. Har bir adibning she'rlaridan keyin 2-3 bo'sh varaq qoldirilgan. Sahifalarda mistar izlari ko'rinadi. Poygir berib borilgan. Qo'lyozmaning o'lchovi 27,5x17,5.

Ushbu qo'lyozma tarkibidagi "Devoni Xokiy" quyidagi bayt bilan boshlanadi:

ای قدرتینک تاژیریدین آی کونی تابیب نور ضیا

بولدی جهانغه جلوه کر یوز کورساتیب شام صبا

(Ey qudrating ta'siridin oy kuni topib nuru ziyo,

Bo'ldi jahong'a jilvagar yuz ko'rsatib shomu sabo).

Devonning oxiri esa:

آچدی گل هر خار بولدی بارور هر شاخسار

آچمدی باغ امیدیم خاکی گل اما بهار

(Ochdi gul har xor bo'ldi borur har shoxsor,

Ochmadi bog' umidim Xokiy gul ammo bahor) –

bayti bilan yakunlanadi. Mazkur qo'lyozmada Xokiyning g'azal (149^b-185^a), mustazod (185^a-186^b), murabba' (186^b-187^a), muxammas (187^a-207^a), musaddas (207^a-208^a), ta'rix (208^{a-b}), masnaviy (208^b-210^b), qasida (210^b-211^a) kabi lirik asarlari ko'chirilgan.

Xokiy she'rlari jamlangan manbalardan yana biri O'zR FA ShI asosiy fondidagi 908/IV raqamli qo'lyozmadir. Bu qo'lyozmada Xokiy nazmiy asarlaridan tashqari Ojiz, Doiy, Haqiriy kabi shoirlarning lirik asarlari ham bor.

Qo'lyozma tarkibidagi "Devoni Xokiy" basmala bilan boshlangan. Matn kulrang fabrika qog'oziga qora siyoh bilan nasta'liq xatida har sahifada o'rtacha 19 qatordan ikki ustunda

ko'chirilgan. Qo'lyozmada mistar izlari ko'rinadi va sahifalarda poygilar qo'yilgan. Har bir she'r sarlavhalangan va alohida raqamlangan. Bunda ham ko'plab sahifalarning hoshiyalarida mayda nasta'liq xatida she'rlar ko'chirilgan. Bu qo'lyozmaning tashqi ko'rinishi 906/VII raqamli qo'lyozmadagidek yashil rangda bo'lib, qattiq kartonli, uchta bo'rtirma muhr bor. Qo'lyozmaning o'lchovi 27,5x17,5. Mazkur qo'lyozmada Xokiyning g'azal (242^b-297^a), mustazod (297^a-298^b), murabba' (298^b-299^a), muxammas (299^a-324^a), musabba' (324^a-325^a), ta'rix (325^{a-b}), masnaviy (325^b-327^a) va qasida (327^b-328^a) kabi lirik asarlari ko'chirilgan.

Mazkur manbada jamlangan Xokiyning she'rlari quyidagi bayt bilan boshlanadi:

ای قدرتینک تاژیریدین آی کون تابیب نورُ ضیا

بولدی جهانغه جلوه که یوز کورساتیب شامو صبا

(Ey qudrating ta'siridin oy kun topib nuru ziyo,

Bo'ldi jahong'a jilvaki yuz ko'rsatib shomu sabo).

Va quyidagi shaklda yakunlanadi:

آچدی کل هر خار بولدی بارور هر شاخسار

آچمدی باغ امیدیم خاکی گل اَمّا بهار

(Ochdi gul har xor bo'ldi borur har shoxsor,

Ochmadi bog' umidim Xokiy gul amo bahor).

906/VII raqamli qo'lyozmadan farqli o'laroq, ushbu qo'lyozmada kolofon mavjud. Jumladan, kolofonda quyidagi qaydlar bor:

کاتب ملا بالطه نیاز المتخلص بالندی می ولد اوستا قربانیاز ملقب بخرات تورور. سنه 1325. تم تم تم.

Demak, qo'lyozma milodiy 1927-yili Mullo Boltaniyoz usta Qurbonniyoz (mulaqqabi bin Xarrot) tomonidan ko'chirilgan.

Xokiy lirik asarlari jamlangan manbalardan yana biri O'zR FA ShI asosiy fondidagi 7091 raqamli qo'lyozmadir. Bu qo'lyozmaning qolgan qo'lyozmalardan farqi shundaki, faqatgina Xokiyning nazmiy asarlaridan tuzilgan. Qo'lyozmaning muqovasi to'q sariq rangli qattiq karton bilan muqovalangan. Tarkibiga kirgan she'rlar fabrika qog'oziga ko'chirilgan. She'rlar qora va qizil siyohlarda nasta'liq xatida yozilgan, ikki qator qiya holatda ko'chirilgan, har bir betga 19 satr she'r joylashtirilgan. Qo'lyozmaga ko'chirilgan g'azallarning sarlavhasi qizil siyohda raqamlar bilan sarlavhalangan. O'lchovi 28,5x19. Ushbu qo'lyozma ham qolgan nusxalar kabi yaxshi saqlangan. Ba'zi sahifalarning hoshiyalariga mayda nasta'liq xatida she'rlar ko'chirilgan. Qo'lyozmaga poygir qo'yilgan, sahifalarda mistar izlari ko'rinib turadi. Mazkur qo'lyozmada Xokiyning g'azal (1^b-80^a), mustazod (80^a-81^b), ruboiy (81^b-82^a), muxammaslar (82^b-108^b), musaddaslar (108^b-11^b), musabba'

(111^b-112^b), ta'rix (112^b) va qasida (113^a-116^a) kabi lirik asarlari ko'chirilgan. Qo'lyozmaning o'lchovi 28,5x19.

Ushbu manbada Xokiyning devoni quyidagi shaklda boshlanadi:

ای قدرتینک تاژیریدین آی کون تابییب نور ضیا

بولدی جهانغه جلوه که یوز کورساتیب شام صبا

(*Ey qudrating ta'siridin oy kun topib nuru ziyo,*

Bo'ldi jahong'a jilvaki yuz ko'rsatib shomu sabo).

Bu manbada devonning yakuni quyidagicha:

کراک خاکی کیی قیلماق دمام

دعای حضرت سلطان خیوق

(*Kerak Xokiy kabi qilmoq damodam*

Duoyi hazrati sultoni Xuvaq).

Xokiyning lirik she'rlaridan to'plangan manbaning kolofoni:

هر که خواند دعا طمع دارم

ز آنکه من بنده کنه کارم

(*Har ke xond duoi tama' doram,*

Zi onke man banda gunahkoram).

Xokiy she'rlari jamlangan manbalardan yana biri O'zR FA ShI asosiy fondidagi 6677/IV raqamli qo'lyozma hisoblanib, qo'lyozmada Xokiy nazmiy asarlaridan tashqari Doyi, Ojiziy, Haqiriy, Niyoziy, Habibiy kabi shoirlarning asarlari o'rin olgan. Mazkur qo'lyozmada Xokiyning g'azal (97^b-122^b), mustazod (122^b-123^b), murabba' (123^b-124^a), muxammas (124^a-139^b), musaddas (139^b-141^a), ta'rix (141^a), masnaviy (141^b-143^a) va ruboiy (144^b) kabi lirik asarlari ko'chirilgan.

Qo'lyozma to'q yashil o'yma naqshli muqova bilan muqovalangan bo'lib, tarkibiga kirgan she'rlar fabrika qog'oziga, qora va qizil siyohlarda chiroyli nasta'liq xatida, ikki ustunda qiya qilib, har bir betda 17 satrda she'rlar yozilgan. Qo'lyozma ko'chiruvchi kotib tomonidan barcha shoirlarning she'rlari alohida raqamlar asosida tartiblangan bo'lib, poygir kiritilgan. Ba'zi sahifalarning hoshiyalariga mayda nasta'liq xatida she'rlar ko'chirilgan. Varaqlarning chetlarida mistar izlari bilinadi. Poygirlardan tashqari har bir varaqning yuqori chap burchagiga raqamlar qo'yilgan. Qo'lyozmaning o'lchovi 27,5x17,5.

Qo'lyozma tarkibiga kirgan "Devoni Xokiy" ushbu band bilan boshlanadi:

ای قدرتینک تاژیریدین آی کونی تابییب نور ضیا

بولدی جهانغه جلوه کر یوز کورساتیب شام صبا

(*Ey qudrating ta'siridin oy kun topib nuru ziyo,*

Bo'ldi jahong'a jilvaki yuz ko'rsatib shomu sabo).

Devonning oxiri:

اقبال عُمر شاه جهان را بکن فزون

بادا همیشه از کرمات او روا

(Iqboli umri shohi jahonro bikun fuzun,

Bodo hamishe az karmati u ravo).

Xulosa qilib aytganda, Xokiy nafaqat XX asr boshlaridagi Xiva adabiy muhitining, balki o'zbek adabiyotining o'ziga xos ijodkorlaridandir. Shoir ijodi tadqiqi va asarlarining joriy imlodagi nashrlari milliy adabiyotimiz rivojiga xizmat qilishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Amonov, Sh. (2024). Ahmad Tabibiy turkiy devonlari qo'lyozmalarining qiyosiy-matniy tadqiqi. Toshkent.

Bookmany print.

Laffasiy. (1992). Tazkirai shuaro. Xorazm-Urganch.

Xodim. (1994). Xorazm navozandalari. Toshkent. Adabiyot va san'at.

O'zR FASHI asosiy fondidagi 906/VII – raqamli qo'lyozma.

O'zR FASHI asosiy fondidagi 908/IV – raqamli qo'lyozma.

O'zR FASHI asosiy fondidagi 7091 – raqamli qo'lyozma.

O'zR FASHI asosiy fondidagi 6677/IV – raqamli qo'lyozma.

QAYUM KARIMOVNING “QUTADG‘U BILIG” BO‘YICHA YARATGAN ASARLARI TAHLILI

Nosirov Jaloliddin Muhiddin o'g'li,

ToshDO'TAU 3-kurs talabasi

nosirovjaloliddin74@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Dotsent Manzar Abdulxayrov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qayum Karimov tomonidan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari bo'yicha tayyorlagan ikki asari o'rganib chiqiladi. Bunda asarlarning ichki tuzilishi, ya'ni asarlarda nimalarga e'tibor berilganligi, nimalar yoritilganligi o'rganiladi. Ba'zi o'rinlarda bu ikki asar bir-biriga taqqoslanadi va umumiy jihatlari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: Qutadg'u bilig, Yusuf Xos Hojib, Q.Karimov

Abstract. In this article, two works prepared by Qayyum Karimov on Yusuf Khos Hajib's "Qutadgu Bilig" are studied. In this, the internal structure of the works is studied, that is, what is emphasized and highlighted in the works. In some places, these two works are compared to each other and their common aspects are stated.

Keywords: Kutadgu bilig, Yusuf Hos Hojib, K.Karimov

Mustaqillik yillarida turfa xil sohalar qatorida mumtoz asarlarimizni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj ham tobora ortib bormoqda. Jumladan, "Qutadg'u bilig" asari bugungi kunda eng ko'p e'tibor qaratilayotgan asarlar sirasiga kiradi. Ushbu asar bo'yicha yaratilayotgan monografiyalar, maqolalar, taqrizlar va h.k. gapimizning isbotidir. Lekin "Qutadg'u bilig" asarining o'rganilishi bugungi kungacha ham ancha yo'llarni bosib o'tdi. Ushbu ro'yxatga yirik jahon olimlaridan S.Malov, V.Radlov, A.Kononov, Y.Bertels; o'zbek olimlaridan A.Fitrat, Q.Karimov, B.To'xliyev, G'.Abdurahmonov, Q.Sodiqov kabi yirik namoyandalarni qo'shish o'rinlidir. Bu olimlar asarni har tomonlama o'rganib, kitob holiga keltirib, adabiyot ixlosmandlariga havola etishdi.

Dastavval, "Qutadg'u bilig" asarining o'ziga to'xtalib o'tsak. "Saodatga eltuvchi bilim" deb ataluvchi bu asar Yusuf Xos Hojib tomonidan qoraxoniylar sulolasi yetakchisi Tavg'ach Bug'raxonga atab 1069-70-yillarda yaratilgan. Bundan boshqa hech bir asar bu asarchalik ko'p nomga ega emas.

Asar nasriy va nazmiy muqaddima, kirish bob, asosiy qism va xotima (ikki qasida va masnaviy bob) dan iborat bo'lib, 6520 baytdan iborat. Kuntug'di, Oyto'ldi, O'gdulmish va O'zg'urmish kabi obrazlar ishtirokida voqealar bayon qilingan.

Bu asarni o'rganishda o'zbek olimlaridan ilk qadam A.Fitrat tomonidan qo'yildi. Namanganlik Muhammad Lolareshdan olingan "Qutadg'u bilig"ning Namangan nusxasi, u haqidagi maqolasi va 1928-yilda ushbu asardan ayrim parchalarning izohi bilan berilgan nashri keyingi muvaffaqiyatlar uchun ilk qadam bo'ldi.

A.Fitratdan keyingi ilk qadamni Qayum Karimov 1971-yilda qo'ydi, ya'ni asarning transkripsiya va hozirgi o'zbek tilidagi tabdili variantini taqdim etdi. Kitob nomlanishida "**bilig**" so'zi "**bilik**" shaklida qo'llanilgan – "Qutadg'u bilik" deya.

Asar "***Qutadg'u bilig***" haqida qismi bilan boshlanadi va u o'z tarkibida quyidagilarni jamlaydi:

1. Asar yaratilgan davr va uning yozilish sababi.
2. Muallif, asarning yozilgan yili, muddati va yeri haqida.
3. Asarning topilishi va o'rganilishi.
4. Asarning tuzilishi, janri va vazni.
5. "Qutadg'u bilig" qanday asar?

Bu qism tugagach, ***To'rtliklar*** qismi boshlanadi. Bu qismda to'rtliklar, dastavval, asardagi kabi original tilida raqamlar bilan beriladi, ya'ni har bir to'rtlik alohida raqamlangan va shu raqam ostida tarjima qilingan varianti ham keyingi betidan berib boriladi, masalan,

Avvalgi sahifada to'rtliklar qo'lyozmada mavjud original holida berilgan:

Kerak erka himmat, muruvvat yangi,

*Yafuz, yunchug‘ andin yirasa o‘ngi,
Kishilikka himmat, muruvvat kerak,
Kishi qadri himmat, muruvvat tengi.*

* * *

*Udug‘luq, bu saqliqni o‘gdi eran,
O‘salliq bila o‘ldi er ming tuman,
O‘sal bo‘lma, saqlan qamug‘ ishda san,
O‘sayuq arutti ekaguda san. (Q.Karimov, 1971. 24-bet)*

Keyingi sahifada tarjimasi berilgan:

*Jami erga himmat, muruvvat zarur,
Yovuzni yo‘q etmakka quvvat zarur,
Kishilikka himmat, muruvvat kerak,
Qadrliga himmat, muruvvat zarur.*

* * *

*Tetiklik va soqlik – bu maqto‘v ishi,
G‘ofillikdan o‘ldi tuman ming kishi,
G‘ofil bo‘lma, soq bo‘l jami ishda san,
G‘ofil ikki olamda sarson boshi. (Q.Karimov, 1971. 25-bet)*

Bu qarash, albatta, o‘quvchiga manfaatli bo‘ladi, chunki bu asarning faqatgina tarjima varianti bilan tanishib qolmasdan, asil variantini ham ko‘rib chiqish, ko‘plab so‘zlarning qadim variantlari bilan tanishishga imkon beradi.

To‘rtliklar soni 176 tani tashkil etadi.

To‘rtliklardan so‘ng navbat Bug‘raxonga bag‘ishlab yozilgan qasidaning **Bahor tavsifi** qismiga keladi, ya‘ni kirish qismi nasriy usulda berilib, masnaviy usulida bitilgan 106 baytdan iborat bahorni ta‘rif etgan qismi hozirgi adabiy tilimizga she‘riy sharh qilingan holda keltiriladi.

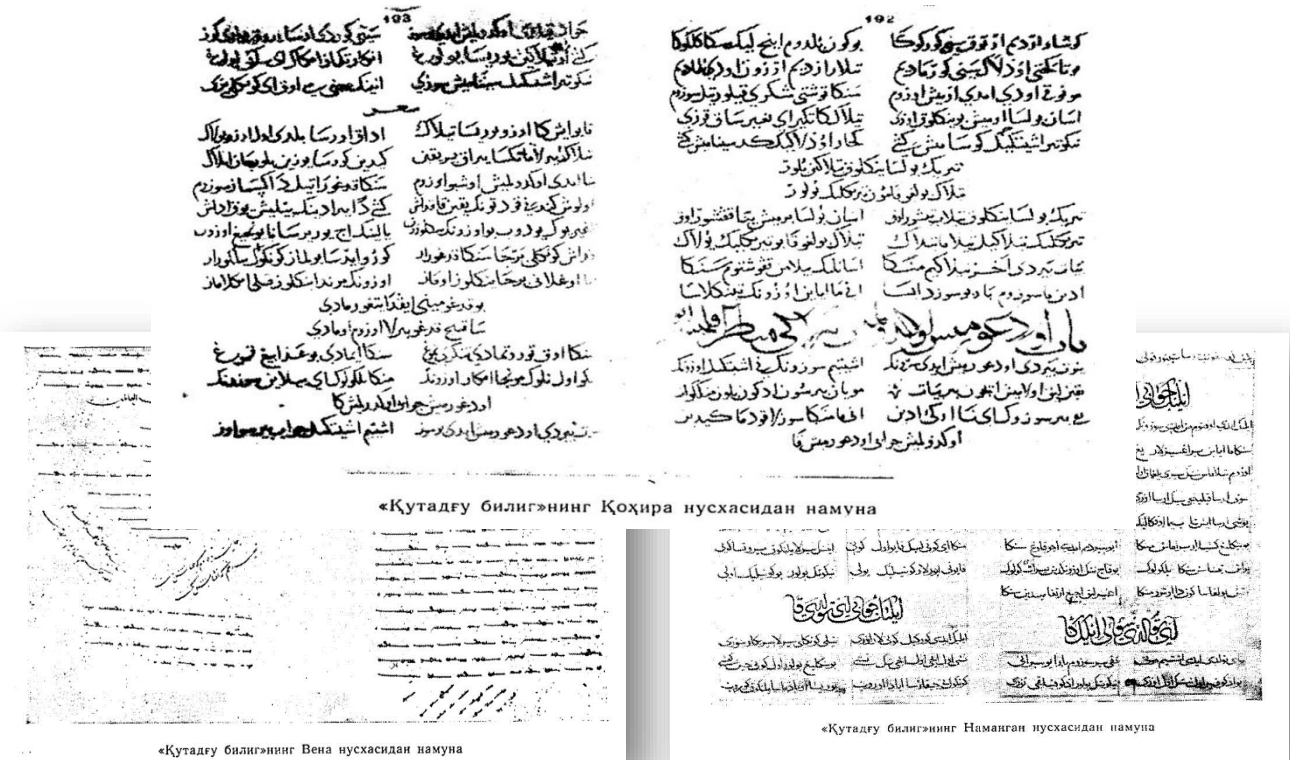
Qayum Karimovning shu yilning o‘zida yaratilgan ikkinchi asari “Qutadg‘u bilig”ning akademik nashri bo‘ldi. Asarga “transkripsiya va hozirgi o‘zbek tiliga tavsif” deya ta‘rif berilgan.

Kitob muallifning *So‘zboshi* qismi bilan boshlanadi va undan keyin “*Qutadg‘u bilig*” asari haqida qismi beriladi. Asar haqida qismi quyidagilarga bo‘linadi:

1. Asar yaratilgan davr va uning yozilish sababi.
2. Muallif, asarning yozilgan yili, muddati va joyi haqida.
3. Asarning topilishi va o‘rganilishi.
4. Asarning tuzilishi, vazni va janri haqida.
5. “Qutadg‘u bilig” qanday asar?

E'tibor berib qaralsa, Q.Karimovning har ikkala kitobida ham *asar haqida* qismi bir xil rejalaridan iborat, ammo bularning bir-biridan farqi - ikkinchi asarda fikr-mulohazalar nisbatan atroflicha bayon etilgan va bir necha olimlarning fikr-mulohazalari ham berilgan.

Undan keyingi qism "*Qutadg'u bilig*"ni transkripsiya va tavsif qilish prinsiplariga doir" deb nomlanadi. Ushbu qism asarni o'rgangan olimlar, asarda qo'llangan o'sha davr unli va undosh tovushlari izohi va asarning Vena, Qohira va Namangan nusxalaridan namunalari bilan boyitilgan.

(Q.Karimov, 1971. 44-46-47-betlar)

Унлилар буйича:	
тил олди	лаблашмаган и, э, ә
	лаблашган ү, ө.
тил орқа	лаблашмаган ы, а
	лаблашган у, о.
Ундoshлар буйича:	
б, п, с, т, ж, эс, ч, х, ҳ, д, ё, р, з, ш, ғ, Ғ, ф, қ, к, г, л, м, н, в, в, й, қ, нг.	
ИЗОҲЛАР	
1. [э] белгиси асар тили учун хос бўлган ва [и] билан [ө] оралиғида талаффуз қилинган унли учун ишлатилган. Бу товуш ўз талаффузига кўра ҳозирги [э] товушидан фарқ қилган: бэз, тэтиг, бэлгүлүг, кэлдим, йэдим, йэмә каби.	
2. [ж] белгиси җ учун: ажун, эрәж, тәжик.	
3. [ё] белгиси ь учун: адақ, қадаш, өд, көдәз.	

(Q.Karimov, 1971. 39-bet)

Keyingi qismdan asar basmala bilan boshlanadi (nasr va nazmda) – dastavval, o‘sha davr tilida, so‘ng hozirgi tildagi varianti bilan. She’riy qismlar avval bir sahifa o‘sha davr tilida, keyin esa hozirgi davr tilida taqdim etilgan. So‘ngra boblar mundarijasi berilgan, undan keyin she’riy usulda 6407 bayt avval asarning o‘z tilida, so‘ng hozirgi tiliga o‘girilgan holda - har bir bayt o‘z shartli raqami bilan berilgan:

Ey erklig ug‘an mən̄ȳ munsuz bayat

Yaramas seniñdin adın̄qa bu at (Q.Karimov, 1971. 64-bet).

* * *

Ey, erkli, qodir, mangu mungsuz xudo,

Sendin o‘zgaga bu nom yarashmaydi (Q.Karimov, 1971. 65-bet).

Muallif keyingi qismda asarning bir yuz sakson ikki teksti bo‘yicha tavsifiy havola hamda “to‘qson” so‘zi bo‘yicha tavsifiy havola berib o‘tgan. Asar oxirida esa ba’zi so‘zlarga muhim tuzatishlar berib o‘tgan. Bunda so‘zning mavjud sahifasi, satri, bosilgan holati va o‘qilishi kerak bo‘lgan holati jadval bo‘yicha berib o‘tilgan:

sahifa	satr	bosilgan	o‘qilishi kerak
48	29	qana’tqa	qana’atqa
61	5	o‘zrini	uzrini

(Q.Karimov, 1971. 965-bet)

Bu ikki asarni taqqoslaydigan bo‘lsak, ikkinchi asar dastlabkisiga nisbatan ma’lumotlar, baytlar, lug‘atlar ko‘lami jihatidan kengligini ko‘ramiz.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, har bir asar o‘zidan keyingi yaratilgan asarlar uchun dastur vazifasini o‘taydi. A.Fitratning amalga oshirgan ishlari Q.Karimov tadqiqotlariga turtki bo‘lganidek, Q.Karimovning ushbu asarlari keyingi davr olimlari uchun ham poydevor vazifasini o‘tamoqda. Shunday ekan, “Qutadg‘u bilig”ni o‘rganishda Q.Karimov asarlariga yuzlanish olinayotgan bilimlarning to‘liq bo‘lishiga katta yordam berishi aniq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Karimov, Q. (1971). Yusuf Xos Hojib. *Qutadg‘u bilik*. Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti.

Karimov, Q. (1971). Yusuf Xos Hojib. *Qutadg‘u bilig*. Toshkent. O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti.

SAODAT MUSHTARIY HAYOTI VA IJODIY FAOLIYATI

Odilova Xolidaxon Muzaffar qizi,

Annotatsiya. Mazkur maqolada nomi va adabiy merosi o‘zbek kitobxoniga u darajada tanish bo‘lmagan. Qo‘qon adabiy muhiti namoyondalaridan biri Saodat Mushtariyning hayoti va ijodiy faoliyati o‘rganilib, ilm ahllarining e‘tiboriga havola etilgan.

Kalit so‘zlar: Mushtariy, “Malikayi Dilorom”, “Dahmayi shohon”, “Orzigul”, Mushtar, qalamkash Mushtar, tarjimon, Majnun, Nasimiy.

Abstract. In this article, the life and creative activity of Saodat Mushtari, one of the representatives of the Kokan literary environment, whose name and literary heritage are not so familiar to the Uzbek reader, are studied and brought to the attention of scholars.

Keywords: Mushtari, “Malikai Dilorom”, “Dahmai Shahon”, “Orzigul”, Mushtar, penman Mushtar, translator, Majnun, Nasimi.

XVIII-XIX asr Movarounnahr hududida adabiyot va san‘at sohasida juda ko‘plab shoir va shoirlar ijod etganliklari hech kimga sir emas. Bu turkiy tilli hududning madaniy rivojida Qo‘qon adabiy muhitining ahamiyati beqiyosdir. Muslihabegim Miskin, Saodat Mushtariy va boshqa shoirlarning o‘quvchilar ommasiga kam ma‘lum bo‘lgan, hatto noma‘lum bo‘lib kelayotgan asarlarining ham mavjudligi tadqiqotchilar uchun muhim yangilik bo‘lishi mumkin. Qo‘qon adabiy muhiti rivojiga hissa qo‘shgan ijodkorlardan biri Saodat Mushtariy hayoti va ijodi haqidagi ma‘lumotlarni e‘tiboringizga havola etamiz. XIX asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan shoirlardan biri Saodat Mushtariy (tavalludi 1810-1811–yillar orasida; vafoti haqida aniq ma‘lumotlar mavjud emas) lirik asarlar bilan bir qatorda liro-epik janrda ham ijod etgan. Shoira o‘zi haqida shunday yozadi:

Olti yoshda Mushtar maktab kirdi biling...

O‘n yoshida davot, qalam oldi, biling (Qodirova, 1977, 164).

Yana boshqa bir o‘rinda: “To‘qqiz yoshda qalamni tutdi Mushtar”, - deb aytadiki, bu hol Saodatning 9-10 yoshlaridayoq savodini chiqarib, yaxshigina yoza bilish iqtidoriga ega ekanligidan dalolat beradi. Qo‘lyozmaning 55-56-varaqlarida “Mushtariy Saodat” deb o‘zining ismi Saodat bo‘lganligiga ham ishora bor. Qo‘lyozmaning juda ko‘p varaqlarida va hikoyaning oxiriga “Mushtar”, “Mushtariy” taxalluslari qo‘yilishiga ko‘ra, Saodat asarlarini “Mushtariy” taxallusida yozgan. Qo‘lyozmning 104b varag‘ida “Mushtar qalamkash bir so‘z ayg‘oni turur yor-do‘stlarig‘a”, - deb sarlavha qo‘yilgan. “Bo‘lmasa” radifi bilan yozilgan bir g‘azalda uning

otasi Qozi Mirrahim ekanligini bayon etadi. Demak, Saodatning otasi Qo‘qon xonlari davrida qozi o‘tgan. Shoiraning keyincha:

*Bir xat birla Farg‘onaga mirzo bo‘ldi,
Xudoyorxon podshohga kotib aydi.
Qirq yilg‘acha hamnishini xonlar bo‘ldi,
Bul sababdin yuragimda ko‘p dog‘lar bor, -*

deb yozishiga ko‘ra, Saodat Mushtariyning Xudoyorxon saroyida kotiblik vazifasida ishlaganligi ko‘rinadi (Ziyo.uz.com). Otasi haqidagi ma‘lumotlar shoiraning qo‘lyozmasi ichidan topilgan. “Saodatning otasi Amirxon davrida Xo‘qand qozisi bo‘lgan. Saroyda 40 yilcha kotiblik qilgan. Barchaning asarlarini forschadan o‘zbekchaga tarjima qilgan” (Mushtariy. (inv. N 9922). Bundan tashqari, farzandi haqidagi ma‘lumotlar e‘tiborni tortadi: “Mushtariy Saodatga o‘z nuri chashmi, suygan bolasi, o‘z o‘g‘lidin, boz ikki qo‘shnisidan zulm yetdi”. Mazkur ma‘lumot qo‘lyozmaning 56b sahifasida keltirilgan. Qanday zulm ekanligi noma‘lum.

Shoira “Yor-yor” she‘riy hikoyasining oxirida yoshi oltmish to‘rtida ekanligida ham xattot bo‘lib ishlayotganligini bayon etadi:

*Mushtar yoshi oltmish to‘rt, o‘zi kotib yor-yor,
Bitar xatni ko‘zidin yoshlar oqib yor-yor* (Qodirova, 1977, 167).

Qo‘lyozma shoiraning “Malikayi Dilorom” dostoni (1-56 varaqlar) bilan ochiladi. Unda yana “Fotima Zahroning to‘ylari” (57-103 varaqlar), “Hazrati Muso alayhissalom birla uning o‘g‘illari Hasan va Husayn qissasi” (105-157 varaqlar) va fors tilidagi “Dahmayi shohon” asarining o‘zbekcha tarjimasi (158-255 varaqlar) asarlari jamlangan. Shuningdek, qo‘lyozmaning 104b varag‘ida “Mushtar qalamkash do‘stlariga bir so‘z ayg‘oni turur”, 127-129-varaqlarida “Bir band so‘z jon birla ko‘ngul taloshqoni turur” kabi o‘zining didaktik qarashlaridan iborat she‘riy parchalarini ham uchratishimiz mumkin.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida “Malikayi Dilorom” asarining o‘nlab (inventar 461, 462, 463, 464, 465, 527, 8908, 9431, 14845/8892, 18603) bosma nusxalari ham mavjud. Dostonning toshbosma nusxalari ularning qo‘lyozmasiga ko‘ra hajm jihatidan qisqartirilgan. Toshbosmada voqealar ancha ixchamlashtirilib, nasr va nazm bilan berilgan. Natijada dostonning qo‘lyozmadagi ko‘rinishi buzilib, voqelik oldinma-keyin bo‘lib tushgan. Ayrim hikoyalar juda qisqartirib yuborilgan. Asarning kotib tomonidan ma‘lum darajada tahrir qilinganligi ham ko‘rinib turibdi. Masalan, qo‘lyozmada “kiygonim, tikkonim, ko‘rgonim” radiflari bosmada “kiygonim, ichkonim, mehnatim” tarzida o‘zgartirilgan. Ba‘zi radiflar, masalan, “Kel” radifi kotib tomonidan “Ayladim” deb almashtirilganki, bu hol ma’noga putur yetkazishga olib kelgan (Qodirova, 1977, 168).

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida "Malikayi Dilorom" asarining yana bir 175 sahifadan iborat qo'lyozmasi (inv.N 8845) saqlanayotgani haqida ma'lumotlar berilgan, lekin biz qo'lyozma bilan tanishganimizda faqatgina quyidagi ma'lumotlarni iborat aniqlashtira oldik. Kitobning nomi kartotekada "Hikoyat Malikayi Dilorom" deb yozilgan. Yozuvchisi, yozilgan yeri, yili, ko'chiruvchisi va ko'chirilgan yili noma'lum. 24 sahifadan (56-33). O'lchovi 15,5x27. 11 qatordan yozilgan. Tili turkiycha, yozuvi nasta'liq. 131 sahifali kitobning 4-qismi 19-betidan boshlangan, 42-sahifada tugagan. 42a varaq bo'sh holatda yozilgan (Mushtariy.inv. N. 8845). Bu qo'lyozmada hech qaysi hikoyatdan so'ng taxallus qo'yilmagan. Qora siyoh bilan Qo'qon yaltiroq qog'oziga yozilgan. Poygirlar bor. She'riy hamda nasriy usulda yozilgan. Kitobning qora tush bilan peroda yozilishiga ko'ra, bu asar ham XIX asr oxiri - XX asr boshlarida ko'chirilgan bo'lishi mumkin.

"Malikayi Dilorom" dostonining umumiy mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu asarda yozma adabiyot bilan xalq og'zaki ijodi an'analari uyg'unlashib ketadi. Shunga ko'ra, u ham mazmun, ham shakl jihatidan o'ziga xos bir ko'rinishni kasb etadi. "Malikayi Dilorom" dostoni hajm jihatidan uncha katta emas. Shunga qaramay, unda hikoya qilingan voqealar sertarmoq, konfliktlar ko'p, xarakterlar, personajlar rang-barang qiyofalarga egadir. Shoir bevosita o'z dostoniga zamin bo'lgan manba haqida aniq ma'lumot qoldirmagan. Shunga qaramay, biz shoiraning "Malikayi Dilorom" asariga yaqin bo'lgan "Orzigul" dostoni kabi xalq og'zaki ijodi namunalari bilan ham tanish bo'lganini to'la asos bilan gapira olamiz.

"Malikayi Dilorom" dostonidagi ayrim diniy mayllarga qaramay, u o'z g'oya va obrazlari bilan dunyoviy mavzularga asoslanganligidan darak beradi. Bu o'z davri hayotining baland-pasti, achchiq-chuchuklarini boshidan kechirgan shoiraning uzoq kuzatishlari, ijodiy izlanishlari natijasida maydonga kelgan original asardir. Dostonda ayol kishining nihoyatda og'ir qismati, ana shu og'ir qismat bilan hamisha murosasiz kurashlarda goh yengib, goh yengilib kelgan shaxsning tarixini ko'rishimiz mumkin.

Muallif o'z ijodiy qahramoni Diloromning uzoq va chigal hayot yo'lini butun ziddiyatlari bilan tasvirlashga harakat qilgan. Asar voqealariga ko'ra, Bag'dod shahrida bir g'ayridin podshoh bo'ladi. Dilorom shu podshohning sohibjamol qizi edi. U o'z mazhabidan kechgan, "musulmonlikka imon keltirgan" ayol sifatida taniladi. Kunlarning birida ota o'zining balog'atga yetgan, nihoyatda go'zal qizini sevib qoladi. Unga uylanish rejalarini tuzadi. Shoh bu harakatlarining g'ayriinsoniyligini yaxshi biladi. Shuning uchun ham u qiziga qarata: "Agar taklifimni qabul qilmasa yuz pora qilurman", - deb ont ham ichadi. Asarda keyingi voqealarning rivojlanishi ko'p jihatdan ana shu ota bilan qiz o'rtasidagi kuchli ziddiyatlar, kurashlar jarayonida kechadi.

Shoh o‘z qizining ketma-ket rad javoblariga qaramay, g‘ayriinsoniy niyatidan qaytmaydi. Diloromni tavba ettirish va o‘z yo‘liga yurg‘izish maqsadida dorga ostiradi, tandirda yonib turgan o‘tga tashlatadi, toshbo‘ron qildiradi, qafasga qamaydi, qo‘l-oyog‘ini bog‘lab, vahshiy hayvonlar oldiga tashlaydi. Ko‘p jihatdan Navoiyning “Sab‘ai sayyor” dostonidagi Dilorom taqdirini eslatuvchi bu epizodda Saodat Mushtariyning folklordagi “Orzigul” dostoni motivlari asosida yuksak imon, mustahkam iroda egasi bo‘lgan o‘z qahramonining ma’naviy jihatdan benihoya yuksakligini romantik bo‘yoqlar orqali tasvirlashga erishganligini ko‘rishimiz mumkin.

Shunday qilib, o‘quvchi ko‘z o‘ngida, bir tomondan, mushtipar, achchiq taqdir qarshisida ojiz, ikkinchi tomondan, o‘zining shaxsiy erki, insoniyligi yo‘lidagi shiddatli kurashlarga bel bog‘lagan isyonkor ayol obrazi namoyon bo‘ladi.

Shoira Diloromni otasi bilan bo‘lgan dastlabki to‘qnashuvlarida ko‘proq ojiz holatdagi ayol portretida gavdalantirsa, keyinchalik voqealar davomida uning hayotga nisbatan ko‘zi ochilib, jaholat, shafqatsizlikka nisbatan g‘azabi kuchayib borganligini aks ettiradi. Otasining beburd, yo‘l yo‘qotgan “muhabbati”ga nisbatan “qiz otaga hargiz ravo bo‘lurmi”, deb javob qilgan qahramon:

Ko‘kka uchay desam yo‘qdur qanotim,

Yerga kirsam ado bo‘lmas hayotim (Mushtariy. inv. N. 9922, 37),

- deb nola chekadi. U otasining yuziga qarashga ham jirkanadi. Uning takliflariga nisbatan “qafas aro tushsam-tusharman, lekin qabul qilmasman”, - deb javob qiladi:

Qabul qilmam ota so‘zingni hargiz,

Yana men ko‘rmayin yuzingni hargiz (Mushtariy. inv.N 9922, 25).

Dilorom uchun har bir to‘qnashuv, har bir ziddiyat hayot sabog‘i bo‘ladi. U otasi tomonidan tandirga tashlanar ekan:

Agar o‘tqa solub yondursun,

Va yo suvg‘a solub oquzsiz,

Bu so‘zlaring qabul qilmasman aslo (Mushtariy. inv.N 9922, 42),

- deb mag‘rur aytadi. Dostonda Diloromning yuksak insoniyligini, boy ruhiy olamini namoyish qiluvchi voqealar tizmasi shoira tomonidan alohida mahorat bilan qalamga olinadi. Saodat o‘z qahramonining chuqur psixologik kechinmalarini tasvirlashda monologlardan ustalik bilan foydalangan. Murabba’, g‘azal, muxammas yo‘li bilan bitilgan she‘rlar o‘quvchi ko‘z o‘ngida qahramonning fojiali damlarini rang-barang obrazlar orqali ifodalab beradi. Og‘ir vaziyatda qolgan Dilorom yerga kirgudek iztirob chekadi, o‘limiga rozi bo‘ladi:

Shod bo‘lmay ushbu olamdin fano bo‘lg‘on boshim,

Zor yig'lab dard-u g'am birla ado bo'lg'on boshim.

Har zamon yuz ming balog'a muftalo bo'lg'on boshim,

Xalq ichinda xoru zor-u benavo bo'lg'on boshim.

O'lmog'imga ham bu ishlardin rizo bo'lg'on boshim.

Dostonda obrazlar o'rtasidagi to'qnashuvlar jarayonida otaning tuban ketishi shoira tomonidan asoslab boriladi. Diloromning qo'l-oyoqlariga nashtar urib, dasht-biyobonga tashlanishi otaning o'z qiziga ko'rsatgan eng katta "mukofoti" edi. Shoira ana shu voqealarni tasvirlar ekan, hikoyaga joziba baxsh etish maqsadida tarixda bo'lib o'tgan voqealarga murojaat qiladi. Dashtda qo'l-oyoqlari bog'lanib, hushsiz bo'lib yotgan malikaga u yerda o'tin terib yurgan bir keksa chol najot qo'lini cho'zadi. Shoira bu o'rinda o'z mehnati bilan hayot kechirib, o'zi kabi "g'arib-g'urabolar"ga hamisha mahram bo'lib kelgan bobo obrazini katta muhabbat bilan chizadi. O'tinchi bobo hushsiz yotgan malikaning og'ziga sehrli sharbat tomizib, uni o'ziga keltiradi. Malika bu mehribon keksaga o'z sarguzashtlarini birma-bir bayon etadi:

Ulug' yoshli Xizr ko'rgan jonbobo,

Quloq soling, meni arzim eshiting:

Ki men ko'rgan kunlarimni aytayin,

Mening dardi-holim endi eshiting.

Mansurdayin tuhmat birla kelturub,

Nasimiydek terilarim so'ydirib...

Qo'l oyog'im kesib mayiblar qilib,

Jonim bobo, mening holim eshiting.

Sangsor etib ming-ming tosha tuttilar.

Yesun debon sher oldiga eltdilar,

Jismi jonim mening andoq tildilar,

Jonim bobo, mening holim eshiting.

Shoira Diloromning ana shu chol bobo bilan bo'lgan suhbatida o'limga mahkum qilingan, toshbo'ron etilgan, tuhmat bilan qoralangan qahramonni Mansur va Nasimiyga o'xshatganligining guvohi bo'lamiz.

XII asrda Halaf shahrida tuhmat bilan dorga osilgan Mansur voqeasining eslanishi ayni vaqtda juda o'rinli chiqqan. Dostonda ulug' Ozarbayjon shoiri Nasimiy (XIV asr) bilan bog'liq tarixiy voqealardan ham juda yaxshi foydalangan. Ma'lumki, xurufiylik yo'lga sodiq bo'lgan yirik iste'dod egasi Nasimiyning unga qarshi turgan kuchlar tomonidan terisi shilingan edi. "Malikayi Dilorom" dostonida otasi tomonidan qo'l-oyog'i kesilib dashtga tashlangan Diloromning fojiasini tasvirlashda Nasimiy bilan bog'liq ana shu tarix esga olinadi. Dilorom

hayotda faqat o'zi uchun emas, o'ziga o'xshagan - insonlik nomini muqaddas saqlab, shaxs erkini e'zozlaydigan jami insonlar uchun ham yashaydi. U odamning odam tomonidan xo'rlanishiga shunchaki ko'z yumib ketolmaydi. Shu o'rinda xudbin ota bilan pokiza qiz o'rtasidagi ziddiyatlar eng yuqori nuqtaga ko'tariladi. O'tinchi cholning xotini va o'g'li tomonidan haqorat qilingan Dilorom qochib, yana yo'lda davom qilar ekan, bu yerda ko'pchilik tomonidan katta qarz evaziga dorga osilib, kaltaklanayotgan qassobga duch keladi. Dilorom qassobni nohaq jazolanayotgan kishi sifatida tushunib, unga yordamga shoshiladi. O'zining eng so'nggi boyligini berib, insonni himoya qilgan Dilorom obrazi bu o'rinda yanada ravshanlashadi. O'z qulog'idagi sirg'alarini hadya qilish bilan marhamat ko'rsatgan ayol obrazini Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostonida Shirin timsolida ham ko'ramiz. Dilorom keyincha sayyod tomonidan bolalari so'yilgan ohuga, qanotlari bog'langan kabutarga ham xuddi shunday yaxshilik qiladi. Natijada Majnunga o'xshab parranda va darrandalar Diloromning doimiy hamrohiga aylanib qoladilar. Bu bilan shoira o'z qiziga nisbatan xiyonat yo'liga kirgan shoh va uning atrofidagi odamlardan hayvon afzal, degan fikrni ilgari suradi. Qadimgi afsona va dostonlarimizda kuylanib kelingan bir motiv – insonning jabrlangan parranda va hayvonlarga g'amxo'rliqi, sayyodlardan ularning xunini so'rab olish epizodi Saodat Mushtariy asarida ham uchraydi. Sharq adabiyotida ko'proq Majnun nomi bilan bog'langan asarlarda takrorlanib kelgan bu an'anadan Saodat Mushtariy o'rinli foydalangan.

Dilorom bolalaridan ayrilib nola chekayotgan ohuga xitob qilib aytadi:

Kiyiklar ichra sen turfa beqaror,

O'zga kiyik yo'q seningdek dil afgor

Kiming uchun ko'p bo'lursan intizor,

Ne sababdin bag'ring biron etarsen? (Mushtariy. inv. N 9922, 39)

Saodat Mushtariy dialoglarni nihoyatda jonli quradi. Bir xil ko'rinishga ega bo'lgan radifli savol-javoblar egalarining nutqida o'rin almashib, asarga alohida ohang baxsh etadi. Ohuning Malika savollariga javobida shuni ko'ramiz:

Meni so'rsang ayrilibman qo'zimdan

Aning uchun qonlar oqar ko'zimdan.

Dog'i hijron nomi har bir so'zimdan,

Aning uchun ohu fig'on etarman.

Dostonda o'rin olgan murabba', g'azal, muxammaslar Saodat Mushtariyning lirik mahoratining yaxshigina ekanligidan darak beradi. U xalq qo'shiqlari uslubidan foydalanib, she'riyatda tilning soddaligi, obrazlarning aniqligi va yorqinligiga erishadi. To'g'ri, ayrim lirik asarlarning shakl xususiyatlarida ba'zi nuqsonlar ko'zga tashlanib turadi. "Malikayi Dilorom"

dostonining qo‘lyozma va toshbosma nusxalarida misralarning ayrim so‘zlari o‘zgargani, tuzatilgan o‘rinlarini uchratamiz. Shunga ko‘ra, dostonning shakl xususiyatidagi ayrim nuqsonlarni shoira nomi bilan bog‘lash ma‘qul emas, albatta. Dostonning umumiy ruhi Mushtariyning katta talant egasi ekanligidan dalolat beradi.

Shoiraning “Malikayi Dilorom” dostonidan tashqari bizga birmuncha lirik she‘rlari ham yetib kelgan. Ular o‘rtasida “Bir band so‘z jon birla ko‘ngil taloshkoni turur”, “Mushtariy qalamkash bir so‘z aytqoni turur, yor-do‘stlariga” kabi misralar bilan boshlanuvchi, badiiy jihatdan serjilo lirik asarlari mavjud.

Mushtariy asarlarida uning tafakkur kengligi aniq anglashilib turadi. Shoira xon saroyida qirq yil yashasa ham u yerning dabdabali hayoti uni sira qiziqdirmaganligini shunday bayon etadi:

Ko‘ngul der: podshoh bo‘lsamki, taxt ustida o‘ltirsam,

Bu jonim der edi: yo‘q-yo‘q gadoyi benavo bo‘lsam.

Ko‘ngul aytur: vazir o‘lsam, hamma olamni man so‘rsam,

Bu jonim der: yo‘q-yo‘q libosi ko‘hnavor o‘lsam.

Ko‘ngul der: hukmdor o‘lsam ko‘ngulga kelganin qilsam,

Bu jonim der edi: ko‘zimni yoshini to‘ksam.

XIX asrda ko‘plab badiiy tarjima asarlar ham maydonga keldi. Shu davr shoirlaridan Saodat Mushtariy ham tarjima ishiga qo‘l urdi va “Dahmayi shohon” asarini ona tilida ifodalab berdi. Tojik tilidan tarjima qilingan “Dahmayi shohon” asari ham adolatsiz hokimlarga nisbatan ibratnomadek yozilgan. Tojik adabiyoti tarixida “Dahmayi shohon” asarining bir qancha ifodalari mavjud. Bu mavzuda Sodiq Munshiy Jondoriy (XVIII asr oxiri - XIX asr boshi) va Xolis (XVIII) asarlari ma‘lumdir. Mushtariy tarjimasi shulardan qaysi bir originalga asoslanganligi noma‘lum. Uni aniqlash galdagi vazifa bo‘lib qoladi. Qo‘lyozmada “Dahmayi shohon” hikoyalarining oxirida: “Oyo, ey, Mushtariy sen bo‘lmag‘il nomard” (229v), “Aydi Mushtar, g‘arib joningdin o‘rgilay” (235v), “Bu Mushtar zor yig‘lar” (244v), “Jahon ovorasi Mushtar qalamkash” (245v), “Mushtariy sendursen qalamkash, bo‘l o‘zingga ehtiyot” kabi misralarida o‘z taxallusiga ishora qiladi. Qo‘lyozmaning ayrim sahifalarida (158a, 169b, 186b, 207b) Xolisning nomi ham uchraydi (Qodirova, 1977, 168).

Bundan tashqari, shoiraning boy mazmunga ega qissa va g‘azallari Qo‘qon shahridagi G‘afur G‘ulom nomli adabiyot muzeyida (inv.N 858) saqlanadi (Mushtariy. inv. N 858, 58). Mazkur kitobning bizgacha 58 sahifasi yetib kelgan, xolos. Ikkala qo‘lyozma bir qo‘lyozmaning 2 xil nusxasi emas, aksincha shoira qalamiga mansub ikki xil manbadir. Bu qo‘lyozmaga ham muallif nomi *Mushtariy* deb yozilgan. Kitobning yozilgan, ko‘chirilgan yili hamda joyi ham noma‘lum.

Xattot nomi ham berilmagan. O‘zbek tilida nasta’liq xatida yozilgan. Ushbu qo‘lyozmaning mavzulari rang-barang va ular alohida qilib ajratilmagan. Bu manbadan tolibi ilm haqidagi hikoyat, turli mavzudagi g‘azallar, imom Hasan va imom Husayn marsiyalari va boshqalar o‘rin olgan. Poygilar deyarli hamma sahifada bor. Ba’zi sahifalarga muzeyning muhri ham bosilgan. Ayrim sahifalari shikastlangan va yirtilgan holatda saqlanmoqda. Yana ba’zi sahifalarda jadval bor. Ba’zi joylarida xato yozilgan so‘z ustiga chizib, to‘g‘rilab ketilgan. Qo‘lyozmani yozishda Qo‘qon qog‘oziga qora va qizil siyoh bilan yozilgan (Odilova, 2024).

O‘zbek adibasi o‘zining uzoq yillik ijodi natijasida yaratgan lirik asarlari, xususan, o‘rta asrlar sharoitida ayollarning cheklangan qismatiga qarshi kurash ruhini ifodalagan “Malikayi Dilorom” dostoni bilan Uvaysiy kabi adibalarimizning davomchisi sifatida maydonga chiqdi. Saodat Mushtariy ijodidagi ayrim ziddiyatlar o‘z davrining farzandi bo‘lgan shoira uchun qonuniy bir holatdir. Ayollar taqdiri bilan qiziqish, o‘zining insoniyligi, or-nomusi uchun talashib, o‘lim bilan yuzma-yuz olishgan ayol obrazining yaratilishi Saodat Mushtariy ijodining muhim fazilatlaridan biri bo‘lib qoladi.

Uvaysiy va Saodat Mushtariy dostonlari mavzu jihatidagina emas, janrlar jihatidan ham boyligini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, shoirlar ijodining mahdud tomonlari ham mavjudligini aytib o‘tish zarurdir. Masalan, agar XIX asr birinchi yarmida yashagan Nodira, Uvaysiy kabi shoiralarda g‘azal ancha puxta shaklga ega bo‘lsa, keyinchalik u Saodat Mushtariy, Miskin, Muattar ijodlarida birmuncha quyiga tushib qolgan. Ulardagi baland hayotiy fikrlar o‘zining yetuk badiiy qiyofasini topa olmaydi. Saodat Mushtariyning “Malikayi Dilorom” dostonida ham badiiylilik ancha zaifdir (Qodirova, 1977,145).

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek mumtoz adabiyoti shakllanishida Qo‘qon adabiy muhitining ta’siri katta. Qo‘qon xonligining markazi bo‘lgan shaharda qadimiy maktablar, madrasalarning mavjudligi yetuk ijodkorlarning yetishib chiqishiga ijobiy ta’sir qilgan, ularning ijodi uchun munosib muhit yaratib bergan. Qo‘qon xonligida madaniy hayotning taraqqiy topishida nafaqat shoir va yozuvchilar, balki shoiralarning ham o‘rni beqiyos bo‘lgan. Shunday ijodkorlardan biri Saodat Mushtariyning boy mazmunga ega bo‘lgan she’rlari kishilarni yaxshilik, kamtarlik, poklik va adolatga chaqirgani diqqatga sazovordir. Yuqoridagi kabi insoniy tuyg‘ular ulug‘langan ijod mahsullarini o‘rganish hamda tadqiq qilish bugungi kun uchun dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mushtariy. (inv.N 9922) O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti . Asosiy fond.

Mushtariy. (inv. N 8845) O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti.Asosiy fond.

Mushtariy. (inv. N 858) G‘. G‘ulom nomidagi adabiyot muzeyi.

Odilova, X. (2024). Saodat Mushtariyning qo'lyozma manbalari tavsifi. *Til va adabiyot.uz*.

Qayumov, A. (2010). Qo'qon adabiy muhiti (XVII-XIX asrlar). Toshkent. *Mumtoz so'z*. 4-son

Qodirova, M. (1977). XIX asr o'zbek shoirlari ijodida inson va xalq taqdiri. 81-85-betlar. Toshkent. O'zSSR "Fan" nashriyoti.

Ziyouz.com. [https:// www. Ziyouz.com](https://www.Ziyouz.com)>xarita

O'zbekiston Milliy ensiklopediya. Q harfi. Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent

www.google scholar.uz

MUHAMMADJON HAKIMOVNING "SHARQ MANBASHUNOSLIK LUG'ATI"DA XATTOTLIK VA KITOBAT SAN'ATIGA DOIR ATAMALAR TADQIQI

*Qarshiyeva Feruza Zafar qizi,
ToshDO'TAU tayanch doktaranti
feruzazafarovna756@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof. Qo'ldosh Pardayev

Annotatsiya. Maqolada ustoz olim Muhammadjon Hakimovning "Sharq manbashunoslik lug'ati"da yoritilgan yozuv tarixi, kitobatchilik, husnixat va xattotlik san'atiga doir atamalarning izohlanish va keltirilishi haqida so'z boradi. Lug'atda ushbu sohalar ilmiy jihatdan chuqur tahlilga tortiladi va bir qancha ilmiy xulosalar ham beriladi.

Kalit so'zlar: yozuv, qalam, arab yozuvi, xattot, xattotlik, xat uslublari, kitobat, risola, lug'at

Abstract. The article talks about the interpretation and citation of terms related to the history of writing, bookmaking, calligraphy and the art of calligraphy, which are covered in the "Dictionary of Oriental Source Studies" by the scholar Muhammadjon Hakimov. In the dictionary, these areas are subjected to a deep scientific analysis and some scientific conclusions are also given.

Keywords: writing, pen, Arabic script, calligraphy, calligraphy, letter styles, book, pamphlet, dictionary

Muhammadjon Hakimov uzoq yillar mobaynida matnshunoslik va manbashunoslik bilan shug'ullanar ekan, ayni shu sohalariga aloqador atamalarni to'plab kelgan. Shu atamalarni saralab, ularga qisqacha maqolalarni yozib borgan. Ushbu maqolalarni o'zi faoliyat olib borayotgan Qo'lyozmalar instituti nashri hisoblangan "Adabiy meros" to'plamining 1982-1984-yillar oraliq'ida 23-30-sonlarida muntazam nashr ettirib borgan. Keyinchalik ustozda ushbu ish ko'lamini kengaytirish, ya'ni faqat Sharq qo'lyozmalarining emas, balki umuman Sharq manbashunoslik lug'atini tuzish fikri tug'iladi. Ustozning zahmatkashligi va tinimsiz mehnati tufayli ko'plab maqolalar yoziladi. Ammo ustoz vafoti sabab e'tiborga molik lug'at maqolalari yaxlit bir kitob holiga keltirilmasdan qoladi. Ustoz vafotidan so'ng ushbu savobli ish ustozning yaqinlari va shogirdlari yordamida o'z nihoyasiga yetkazildi.

Bugungi kun manbashunosligining katta yutuqlaridan biri bo'lgan "Sharq manbashunosligi lug'ati" kitobi 2135 ta maqoladan iborat va 21,7 bosma taboq hajmida nashr

ettirildi. “Lug‘atni nashrga tayyorlash davomida imkon bo‘lgan hollarda ochiq qolgan atamalarning ba’zilariga maqolalar yozishga harakat qilindi, ayrim sahifalardagi sana va misollar uchun qoldirilgan bo‘sh joylardagi tegishli sanalar aniqlanib, kerakli misollar topib yozib qo‘yildi.”, [Hakimov M, 2013. 5-bet] - deya ta’kidlab o‘tadi mazkur lug‘atni tayyorlashda katta hissa qo‘shgan olimning shogirdlaridan - Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi Yusuf Tursunov - “Manbashunoslik fani fidoiysi” sarlavhali lug‘atning so‘zboshisida.

Lug‘atda keltirilgan 2135 ta maqola orasidan 450 dan ortig‘i xattotlik va kitobat san’atiga bag‘ishlangan istilohlar izohiga doir maqolalardir. Ushbu maqolalarda yozuvning paydo bo‘lishidan tortib, xattotlik san’atining eng murakkab ko‘rinishlari, turli xat uslublari haqida ta’riflar berib o‘tilgan. Lug‘atda, eng avvalo, yozuv va uning paydo bo‘lishi haqida quyidagicha maqola keltirilgan: “Yozuv – til zaminida vujudga keladigan, ko‘rib idrok qilinadigan va kishilar o‘rtasida aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan muayyan belgilar tizimidir. Yozuv bundan to‘rt-besh ming yil avval paydo bo‘lgan. Yozuvning yuzaga kelishi jamiyat tarixi bilan uzviy bog‘liqdir” [Hakimov M, 2013. 99-bet]. Yozuv haqidagi maqolada yozuvning to‘rt turi, ularning xususiyatlari va arab yozuvi tarixiga alohida to‘xtalib o‘tiladi. Lug‘at tarkibiga kiritilgan shunday maqolalar borki, ularda aynan o‘zi izohlab kelayotgan so‘zning butun mohiyati va tarixi chuqur tahlilga tortiladi. Ayrim so‘zlarning bir nechta sinonimlari keltiriladi. Masalan, “qalam” so‘zini lug‘at tarkibida turli o‘rinlarda turli nomlar bilan ko‘rish mumkin: *aqlom, kilk, nayqalam, nol, savog‘ich qalam, xoma, qalam*.

“Aqlom” – qalamlar; “kilk” – qalam, qamish qalam; “nayqalam” – O‘rta Osiyoda o‘sadigan qamishdan tayyorlanadigan yozuv quroli, qalamning boshqa bir nomi; “nol” – qamish qalam ichidagi ingichka tomir, qiltiriq; “savog‘ich qalam” – qalam; “xoma” – qalam, qamish qalam, kilk.

Lug‘atda yozuvning ham bir qancha turlari keltiriladi, asosan, olim tomonidan O‘rta Osiyo hududida tarixda ishlatilgan yozuvlar haqidagi maqolalar istiloh sifatida lug‘at tarkibiga kiritiladi. Lug‘at tarkibida sanab o‘tilgan yozuv turlari quyidagilar: *Avesto yozuvi, arab yozuvi, Boburiy – xatti boburiy, boxtar yozuvi, brahmiy yozuvi, dulbarchin yozuvi, Kushon yozuvi, Kushon – Baqtriya yozuvi, kharoshti yozuvi, mixxat yozuvi, moniy yozuvi, mug‘ul yozuvi, oromiy yozuvi, parfiyoniy yozuvi, sibir yozuvi, suryoniy yozuvi, toxar yozuvi, turkiy run yozuvi, uyg‘ur yozuvi, xorazm yozuvi, eftalit yozuvi, O‘rxun–Enasoy yozuvlari*. Nomlari keltirilgan har bir yozuv turiga maqolada batafsil tavsif berib o‘tilgan; lug‘at tarkibidagi ushbu ma’lumotlar asosida bugungi kun o‘quvchilari uchun yozuv tarixiga oid kichik risola hozirlash mumkin.

Bizga ma'lumki, xalqimiz qadim tarixdan ko'plab yozuv turlaridan foydalangan. Ularning eng uzoq vaqt mobaynida qo'llanilgani arab yozuvidir. "Arab yozuvi – arablarning va arab bo'lmagan ko'pgina Sharq xalqlarining tillari uchun qo'llanib kelgan va qo'llanayotgan harf-tovushli yozuv. Arab yozuvi qadimgi finikiy yozuvining oromiy tarmog'idan kelib chiqqan. Milodiy III – IV asrlarda shakllanib, arab tilining ifodasi uchun qo'llana boshladi va arab yozuvi nomini oldi. O'ngdan chapga qarab yoziladi va o'qiladi. Oromiy alifbosida 22 ta harf bo'lgan. Arablar bu alifboga 6 ta yangi tovush harf qo'shib, 28 taga yetkazganlar" [Hakimov M, 2013. 30-bet].

Lug'atda arab yozuvining barcha harflariga: shamsiy va qamariy harflar, arab yozuvi harakatlariga ham atroflicha to'xtalib o'tiladi. Harakatlarning har biriga batafsil ta'rif berilgan.

Arab yozuvi O'rta Osiyoda ko'p asrlar davomida qo'llanishi natijasida yuksak san'at darajasiga ko'tarildi, bu yozuvning ko'plab xat uslublari paydo bo'ldi, buyuk ixtirochi va san'atkor xattotlar yetishib chiqdi; xat ta'limi nazariyasi va amaliyotiga oid qator ilmiy risolalar yaratildi, bir necha xattotlik maktablari shakllandi. Lug'atda ushbu sohaga oid biz sanagan 500 ga yaqin istilohdan aynan arab yozuvi uslublari nomma-nom sanasak, 45 ga yaqin xat uslubi kelib chiqadi. Xat uslublari ustoz olim tomonidan 3 ta katta guruhga ajratiladi:

1. Arab yozuvining asosiy uslublari – arab yozuvining VII asrdan XIV asrgacha shakllangan va mashhur nazariyotchi xattotlar tomonidan e'tirof etilgan "ko'fiy", "suls", "nasx", "muhaqhaq", "rayhoni", "tavqiy", "riqo" deb atalgan yetti uslubi. Ayrim xattotlar bu ro'yxatda birinchi o'rinda turgan ko'fiyni asosiy uslublar qatoriga kiritmaydilar. Chunki keyingi olti uslub ko'fiydan o'sib chiqib shakllangan, deb hisoblaydilar. XIV asr oxirlarida paydo bo'lgan nasta'liq va XVIII asrda paydo bo'lgan shikasta xatlarini ham ba'zi xattotlar arab yozuvining asosiy uslublari qo'shadilar.

2. Arab yozuvining jug'rofiy uslublari – islom dini va arab tilining VII asr ikkinchi yarmidan boshlab Yaqin va O'rta Sharqdagi ko'p o'lkalarga, keyinroq esa Afrika, Janubiy Yevropa va Osiyodagi ko'p joylarga tarqalishi natijasida arab yozuvi ham ular bilan birgalikda kirib bordi. Oqibatda arab yozuvi o'sha o'lkalardagi xalqlar tomonidan o'zlashtirildi va mahalliy tillarga moslashtirilgan holda qo'llanila boshladi. Vaqtlar o'tib, arab yozuvining jug'rofiy jihatdan turli mahalliy uslublari paydo bo'ldi va ular shu o'lkalarning nomlari bilan atala boshladi. Masalan, Shimoliy Afrikada "xatti mag'ribiy", Ispaniyada "xatti andalusiy", Hindistonda "xatti kashmiriy", Sharqiy Turkistonda "xatti uyg'uriy" va boshqalar.

3. Arab yozuvining manzarali uslublari – arab yozuvi paydo bo'lgandan buyon xat-savod chiqarish, o'qish va yozishda ma'no tashish vazifasidan tashqari, kishilarga badiiy zavq berish, tasviriy vositalar sifatida imoratlar, devorlar, mato va amaliy san'at buyumlariga turli bezaklar

tushurishda, manzaralar hosil qilishda foydalanilgan. Masalan, tumor, xatti tumor – tumor shaklida yozilgan yirik xat. Mirali Hiraviyning aytishicha, har qanday xat uslubidagi yozuvning yirik yozilishi “tumor” deb ataladi [Hakimov M, 2013. 344-bet]. Jaliy, xatti jaliy – juda yirik, aniq yozilgan xat. Alohida qit’alarga matnlar yozishda ko‘pincha shu xatdan foydalaniladi.

Xat uslublaridan tashqari, olim tomonidan yozuv qurollaridan tortib, xattotlik va kitobat qoidolari, jarayonda qatnashuvchi barcha hunarmandlar va ularning ishlatadigan ashyolari, qog‘oz va siyoh turlariga qadar ma’lumotlar lug‘at tarkibiga kiritilgan. Masalan, *abri bahor qog‘ozi, obdon – qog‘oz turi, midod – siyoh turi; xattot, sahhof, muqovasoz, muzahhib, kundinavis, jildkor, zarkor, lavvoh* kabi hunarmandlar nomlari izohlangan. Xattot ustalarning xat uslubi va yozish xususiyatiga qarab, bir qancha sifatlar ishlatiladi: *badxat – xunuk xat; jaliynavis, jaliqalam – yirik xatlarni yozuvchi; zarrinqalam – xattotlik san’atining g‘oyat nozik va nafis sirlarini egallagan mashhur xattotlarga berilgan unvon; navisanda – kotib; nazokatqalam – o‘ta nafis va nozik yozuvchi xattot; sari ul-qalam – tez yozuvchi, qalami chaqqon; xushxat, xushqalam – husnixat bilan yozish; chapnavis – devoniy va ta’liq xatlarining harflarini yuqoridan pastga va chapga ag‘darib yozuvchi xattot; chapdast – juda ham tez yozuvchi mohir xattot.*

Lug‘at tarkibidagi eng diqqatga sazovor maqola bu xattotlik risolalariga bag‘ishlangan maqoladir. Maqolada X asrdan bugungi kungacha bo‘lgan davrda yaratilgan xattotlik kitoblari va xattotlar faoliyati yoritilgan risolalar haqida qimmatli ma’lumotlar bayon etiladi. Keltirilgan birinchi risola Is’hoq ibn Ibrohim Tamimiy tomonidan 908-909-yillarda yozilgan “Tuhfayi vomiq” risolasi. Undan keyin Abu Ali ibn Muqala risolasi, Ali ibn Hasan ibn Bavvobning xat haqida yozilgan “Qasidai rioya” risolasi, XV asr ikkinchi yarmida yashab ijod etgan Muhammad ibn Hasan al-Tibiyning “Jomi ul-mohosini kitobat ul-kuttob” risolasi, Mir Ali Tabriziyning nasta’liq xati haqidagi she’riy yo‘lda yozilgan risolasi, Sulton Ali Mashhadiyning xat va xattotlik haqidagi she’riy risolasi, Is’hoqxon To‘raning 1912-yilda Namanganda nashr etilgan “Jomiy ul-xutut” (“Xatlar to‘plami”) nomli risolasi, shuningdek, dunyodagi mashhur 41 ta yozuvdan na’munalar keltiriladi. Bundan tashqari, maqola tarkibiga xattotlar faoliyatiga doir to‘rtta risola nomi ham kiritiladi: “Xat va xattotiyin”, “Tazkirayi xushnavison”, “O‘rta Osiyo xattotlik san’ati tarixidan” va “Alisher Navoiy asarlarini ko‘chirgan xattotlar”. Ushbu risolalar yordamida xattotlar hayoti va faoliyati haqida ko‘plab ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

Lug‘atda keltirilgan 36 ta xat turi haqidagi ma’lumotlar; yozuv san’ati qoidolari va yozuv ashyolari hamda yozuv qurollari haqidagi maqolalar xattotlik sohasiga juda katta e’tibor qaratilganligini anglatadi. Ushbu ma’lumotlar orqali soha rivojida juda katta yutuqlarga erishish - turli ilmiy tadqiqot ishlarida lug‘atdan keng o‘rinlarda foydalanish mumkin.

“Sharq manbashunoslik lug‘ati” kitobidagi adabiy manbashunoslik va matnshunoslik sohalari terminlari bilan bir qatorda sohaning ajralmas bir bo‘lagi bo‘lgan xattotlik va kitobat san‘atiga doir so‘z va istilohlar ham talaygina. Ular kitobdagi maqolalarning qariyb to‘rtidan bir qismini tashkil qiladi. Bu istilohlar o‘zida juda katta ilmiy izlanishlar natijalari va ilmiy manbalarni to‘plagan bo‘lib, bu, albatta, kelajak avlod izlanuvchilari uchun foydali ilm manbai bo‘ladi.

Lug‘atning aynan xattotlik va kitobat sohalariga bag‘ishlangan maqolalarini bir joyga jamlagan, aynan Muhammadjon Hakimovning shu sohada yozilgan boshqa maqola va risolalarini kiritgan holda bir katta ilmiy risola yoki darslik qo‘llanma yaratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Habibullayev, A. (2000). *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. (133-b)*. Toshkent: Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti.
- Hakimov, M. (2013). *Sharq manbashunosligi lug‘ati*. Toshkent: Davrpress NMU
- Hakimov, M. (1991). *Alisher Navoiy asrlarini ko‘chirgan xattotlar. (60-b)*. Toshkent. Fan
- Hakimov, M. (1983). *Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining tavsifi. (450 b)*. Toshkent. Fan
- Murodov, A. (1971). *O‘rta Osiyo xattotlik san‘ati tarixidan. (220 b)*. Toshkent: Fan
- Xasaniy, M. Habibullayev, A. (2012). *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari*. Toshkent. Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti.
- Yusupova, D. (2016). *O‘zbek mumtoz va milliy uyg‘onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri)*. Toshkent. Tamaddun
- Zufarov, T. (2010). *Xat ta’limi. (280 b)*. Toshkent. MERIYUS

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA POYON RAVSHANOVNING MATNSHUNOSLIKKA QO‘SHGAN HISSASI VA TABDIL ETILGAN ASARLARI AHAMIYATI

*Rajabaliyeva Muhabbat Alisher qizi,
QarDU tayanch doktoranti
rma2272@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof. N.A.Jabborov*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Poyon Ravshanovning O‘zbekiston mumtoz adabiyoti va matnshunoslik sohasidagi o‘rni yoritiladi. “Amir Lashkar Alimqul tarixi”, “Alimqul jangnomasi”, “Axloq risolasi” va “Turkiy qavmlar tarixi” asarlarining ilmiy va ma’naviy ahamiyati tahlil qilinib, bu asarlar milliy meros va yosh avlod tarbiyasida tutgan o‘rni bilan qimmatli ekani ko‘rsatiladi. Maqola adabiy merosni saqlab qolish va yosh avlodga yetkazishdagi ilmiy yutuqlarni o‘rganishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Poyon Ravshanov, matnshunoslik, mumtoz adabiyot, Amir Lashkar Alimqul tarixi, Alimqul jangnomasi, Axloq risolasi, Turkiy qavmlar tarixi, tabdil etish

Abstract This article highlights the role of Poyon Ravshanov in the fields of Uzbek classical literature and textual studies. It analyzes the scientific and cultural significance of works such as *Amir Lashkar Alimqul tarixi*, *Alimqul jangnomasi*, *Axloq risolasi*, and *Turkiy qavmlar tarixi*, emphasizing their

value as national heritage and their role in the education of younger generations. The article is aimed at studying the scholarly achievements in preserving and passing on literary heritage to future generations.

Keywords: Poyon Ravshanov, textual studies, classical literature, *Amir Lashkar Alimqul tarixi*, *Alimqul jangnomasi*, *Axloq risolasi*, *Turkiy qavmlar tarixi*, adaptation

O‘zbekiston mumtoz adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri bo‘lgan Poyon Ravshanov o‘zining matnshunoslik va tabdil etish borasidagi xizmatlari bilan milliy madaniyat va ma’naviyatimizni boyitishga katta hissa qo‘shgan olimdir. Ravshanov tomonidan nashrga tayyorlangan asarlar – “Amir Lashkar Alimqul tarixi”, “Alimqul jangnomasi”, “Axloq risolasi”, va “Turkiy qavmlar tarixi” – o‘zbek adabiyoti va tarixining muhim qismi bo‘lib, yosh avlodga milliy qadriyatlarni yetkazishda ahamiyatli manba hisoblanadi.

Mumtoz adabiyotimizning tolmas tadqiqotchisi Poyon Ravshanov mustaqillik yillarida o‘zining matnshunoslik va tabdil etishdagi xizmatlari muhim ahamiyat kasb etgani bilan ko‘zga tashlanib turadi. Professor To‘ra Nafasov va Tursun Bozorovlar tomonidan 1991-yilda nashr etilgan “Poyon Ravshanov” nomli bibliografiyada manbashunoslik, matnshunoslik asarlari 6 ta deb yoziladi. Bu asarlarning bugungi kundagi ahamiyatiga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak:

“Amir Lashkar Alimqul tarixi”. “Alimqul jangnomasi”. Toshkentda, Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar jamg‘armasida 12136 va 8816 raqamlari bilan saqlanayotgan bu ikki asar XIX asr o‘rtalarida Chor Rossiyasi bosqiniga qarshi kurashgan Qo‘qon xonligi lashkarboshisi Alimqul tarixi va jasorati haqidadir. Bu ikki asar tabdili professor Rustambek Shamsutdinov va Poyon Ravshanovlar tomonidan 1997-yilning iyul oyida tamomlangan edi.

“O‘zbekistonning yangi tarixi” 1-jildini yaratish jarayonida Sharqshunoslik va Qo‘lyozmalar institutlari xazinalarida saqlanayotgan tarixiy-badiiy asarlarning katta qismi o‘rganib chiqilgan edi. Alimqul haqidagi qo‘lyozma lashkarboshining shig‘ovuli, munshiy Mullo Yunusxon tomonidan 1320-yil (milodiy 1902) yozilgan. Amir Lashkar Alimqul haqida Muhammad Solih, Olim Toshkandiylar ham yozib qoldirganlar.

Alimqul vatanni xorijiy dushmanlardan saqlashga bel bog‘lagan minglab vatanparvarlarga boshchilik qiladi, janglarda shaxsiy namunalar ko‘rsatadi.

Tarixiy va badiiy asarlarni asl matn xususiyatlarini to‘la saqlab qolgan holda hozirgi yozuvda nashrga tayyorlash, so‘zboshi va izohlar bilan ta‘minlash asosiy vazifalardan qilib qo‘yilgan edi. Bunga yetarli darajada muvaffaq bo‘lindi.

Asarning ilmiy qimmatini juda katta. Chor Rossiyasining xonlikni bosib olishi, bemisl tajovuzni, qirg‘inni amalga oshirganligi uning ishtirokchisi tomonidan dalillarga asoslangan holda ifoda qilib beriladi. O‘sha davrda “beg‘ayratlik va bejur‘atlik” yuz berganligi, parokandalik avj

olganligi yurtning mazlum bo'lishiga olib keladi. Alimqul vatanparvar, botir va mard inson sifatida ozodlik uchun jonini qurbon qiladi.

“Alimqul jangnomasi” Mullo Xolbek ibn Muso Andijoniy tomonidan yozilgan. Chor bosqinchilariga qarshi kurashda qatnashgan doston muallifi asirlik dahshatlarini boshdan kechiradi. Quyidagi misralarda bu hol tiniq aks etadi:

Asirman Rusiya, kuffor elinda,

Ovaxta, uy miskini, sallot qo'linda.

Bu tashvishlar ilon yilning qishinda,

Sana ming ikki yuz to'qson beshinda. (izoh: milodiy 1883-yil)

Mumtoz adabiyotimizning ko'plab asl manbalari hali o'rganilishi zarur ekanini “Amir Lashkar Alimqul tarixi” va “Alimqul jangnomasi” asarlari yaqqol ko'rsatadi. Bu xildagi asarlar O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida (Qo'lyozmalar instituti ham tarkibiga qo'shilgan) talaygina. O'z tadqiqotini kutib yotgan tarixiy asarlar kabi mumtoz adabiyotimizga daxldor kitoblar ham ko'p. O'zbekiston yangi tarixini yaratish jarayonida Poyon Ravshanov professor Rustambek Shamsutdinov bilan hamkorlikda bu ikki asarni nashrga tayyorlaganlar.

O'tmishimiz, mumtoz adabiyotimizga daxldor bo'lgan, xalqimiz hayotidagi kurash va mazlumlik bilan kechgan davrlar tarixini yoritadigan manbalar qatorida Alimqul tarixi va jangnomasi aks etgan qo'lyozmalarning ilmiy-tarixiy, ma'naviy-ma'rifiy va amaliy qimmati beqiyosdir.

“Axloq risolasi”. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o'zbek ma'rifatparvarlaridan Abdulla Avloniy, Abdulqayum Abdulnosiriy, Fitrat va boshqa bir qancha ilg'or fikrli adiblar yoshlar tarbiyasiga, odob-axloqqa oid risolalar yaratgan edilar. Abdulqayum Abdulnosiriyning “Axloq risolasi” 1913-yilda Qozonda, “Umid” bosmaxonasida (Равшанов П. ва Равшанов О., 1992, 28) chop etilgandi. Mazkur risolaning asl nusxadan tabdil etilishi Poyon Ravshanov va Olim Ravshanovlar tomonidan bajarilgan va 1991-yilning oxirlarida nashriyotga topshirilib, 1992-yilda 10 ming nusxada bosilib chiqqan edi.

Risolaning qimmati, Abdulqayum Abdulnosiriy ta'kidlagani singari, “Ушбу ахлоқ рисоласи болаларга ёвуз хулқдан сақланиб, эзгу касб этмоқ учун ота-она насиҳати тарзиндадир. Маълумдурки, одамни ҳайвондин ойиратурғон сифат нутқдир, яъни сўзлашувдир. Онинг учун комил одам бўлмақ учун илм истамақ ва билмаганини ўрганмақ, эзгу хулқ ила ёвуз хулқни билмақ ва эзгу хулқ ила хулқлануб, ёвуз хулқдин соқланмоқ лозимдир.” (Равшанов П. ва Равшанов О., 1992, 3)

Risola juda ravon va bolalar tushunadigan sodda tilda yozilgan. U boshdan oyoq ibratli hikoyalar bilan, bolalar yodida tez o'rnashadigan, bilganlariga amal qiladigan tarzda yozilgan. Birinchi hikoyat "Olimlik va nodonlik" deb ataladi. "Эй азиз бола! Огоҳ бўл, одамга энг аввал бийикрак керак ва бийикрак лозим илмдир ва илм деганимиз билмаган нарсани ўргануб ва сўрошуб билмакдир. Ва нодонлик деганимиз билмаклиги лозим бўлгон нарсани билмассизликдир", deya boshlanadi ushbu hikoyat.

Adib ezgu xislatlardan - ota-onani, katta yoshli kishilarni hurmat qilish haqida so'zlar ekan, asosiy diqqatni bolalar ongida ezgulik va yomonlik tushunchasini paydo qilishga qaratadi. Kizb – yolg'on, chaqimchi va chaqimchilik, nizo va munofiqlik, hasad va ko'rolmaslik, yalqovlik, makr va hiyla, masxaralash, qo'pol so'zlash, o'g'rilik, sir saqlay olmaslik, haqorat va xo'rlash, o'ch olishga mukkasidan ketish kabi yomon xislatlar haqida bolalarbop ruhda so'zlaydi.

Risolada "Sadoqat va to'g'rilik", "Vafodorlik", "Qanoat", "Saxovat va jo'mardlik", "Yordam va shafqat", "Ulfat va xushmuomalalik", "Odob va hurmat" kabi yaxshi fazilatlar haqida ham ma'nili hikoyatlar keltiriladi.

"Axloq risolasi"ni krill alifbosi asosida nashrga tayyorlovchilar asarning ma'rifiy ahamiyatini yaxshi anglaganlari holda, hozirgi yosh avlodlar tarbiyasini ko'zda tutib, muhim ishga qo'l urganlar. Risola o'sha paytdayoq keng tarqalgan edi. Risoladagi "Olim bo'l, avliyo bo'l, boy bo'l, hunar egasi bo'l, o'zingni kim bilsangda, ezgulikni bilmagan kishini o'luk ila barobar, de bil" kabi nasihat so'zlarning qadri bugun ham baland.

Mumtoz adabiyotimizning "Axloq risolasi" kabi durdona asarlarini hozirgi o'quvchilarga taqdim etish odob va axloq tarbiyasiga qo'shilgan katta hissadir.

"Hasan Ato Abushiy. Turkiy qavmlar tarixi". Toshkent "Cho'lpon" nashriyotida 1993 va 1995-yillarda chop etilgan. Nashrga tayyorlovchi, so'ngso'z va lug'at muallifi Poyon Ravshanov hisoblanadi. Asar Jahon madaniyati beshigi hisoblanmish ko'hna Turkiston, cheksiz makonlarda hayot kechirgan turkiy qavmlar tarixi haqidagi chinakam asarlardan biri sifatida kitobxonga havola etiladi.

Hasan Ato Abushiy XIX asr oxiri - XX asr boshlarida yashagan tatar ma'rifatparvarlaridan biri. U Shahobiddin Marjoniy izdoshi o'laroq, keng qamrovli bilimga ega bo'lgan. Tatar olimlari, xususan, Shahobiddin Marjoniy Zahiriddin Muhammad Bobur, Abulg'oziy Bahodirxon izidan borib, turkiy tilda tarix bitish an'anasini davom ettiradi. Hasan Ato Abushiy Qozon muzofotining taniqli oxund va qozilaridan biri bo'lgan. O'zining tan olib aytishicha, Ovrupo va Sharq ilm-fanidan yaxshigina xabardor bo'lgan. Shu boisdan ham yaqinlari turkiylar tarixi haqida asar yozishni undan iltimos qilganlar. Hasan Ato Abushiy ko'p izlanishlar, so'rab-surishtiruvlar; Mas'udiy, Marjoniy, Abulg'oziy va yana bir ko'p fuzalolarning asarlarini teran o'rganib, "Mufasssal tarixi qavmi

turkiy”ni vujudga keltirgan. “Turkiy qavmlar tarixi” hijriy 1327, milodiy 1909-yilda Ufo shahrida chop qilingan. Asar sahifalaridan birida qayd etilishicha, kitob 1907-yilda yozib tugallangan.

“Turkiy qavmlar tarixi” Turoniya turklari tavsifidan boshlanadi. “Турк уруғлари,— деб ёзади Абуший,— қавми Турониянинг қабилабоши ва жуда эски ва улуғ шуъбасидир... Турк халқи бу ерларнинг энг эски халқлари ва хожалари эди”. (Равшанов, 1993, 20). Агар о‘tmishimizga umumiy nazar tashlaydigan bo‘lsak, Hasan Atoning haq ekanligiga imon keltiramiz: Turonda uzoq asrlar davomida turkiy xalq vakillari yurtboshi bo‘lib kelganlar. Kitobda, shuningdek, turkiy qavmlardan bo‘lgan, bir shajaradan tarqalgan turkiylar haqida hikoya qilinadi.

Poyon Ravshanov so‘ngso‘zida “Асарда 60 га яқин туркий қавмлар тарихи ҳақида қисқа, аммо жуда ишончли маълумотлар жам қилинган. “Туркий қавмлар тарихи”ни озгина ислоҳ билан ўрта мактаблар дарслиги сифатида тақдим этса бўлади. Унинг тилини айтмайсизми? Муаллиф бир ўринда ўз она тилим — Қозон шевасида ёздим, деса-да, арабий имлода уни ўзбек ўзбекона, туркман туркманча, уйғур уйғурона талаффузда бемалол ўқий олади. Шу боисдан, биз уни нашрга тайёрлашда асосан муаллиф услубини, умумтуркий аҳамиятга молик сўзларни сақлаб қолишга интилдик. Асримиз бошларида ота-боболаримиз гаплашган, сўзлашган жонли нутқни “Туркий қавмлар тарихи” да кўрдик ва аслиятни эҳтиётлик билан бугунги куннинг тарихимизга, она тилимизга ҳурмати беқиёс китобхонларга етказишга интилдик” (Равшанов, 1993, 226), deya asarning bugungi yosh avlod uchun nechog‘li kerakli ekanligini ta’kidlab o‘tadi.

“...у эринмасдан Қашқадарёнинг шаҳру кишлоқларидан йиллар давомида сақланиб қолган қўлёзма асарларни ахтаради, излаб топади. Қирқ йилдан ошиқ чўзилган, ҳозирда ҳам мунтазам давом этаётган бу саъй-ҳаракат натижаси чакки бўлмайди. Эндиликда унинг шахсий жамғармасида 500 дан зиёд ноёб қўлёзма асарлар жамланган. Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темурнома”, Ҳасан Ато Абушийнинг “Туркий қавмлар тарихи” домла томонидан табдил этилганлигини таъкидлаш ҳожат эмас. Жамланган улкан, ноёб хазина вақти-соати билан ўрганилади, кенг жамоатчилик мулкига айланади, деб ишонамиз”. (Бойқобилов, 2007, 248)

Poyon Ravshanovning ilmiy faoliyati O‘zbekistonning madaniy va tarixiy merosini o‘rganish hamda saqlab qolishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning nashrga tayyorlagan asarlari o‘zbek xalqining milliy xotirasini tiklash, tarixiy ma’lumotlarni to‘g‘ri talqin qilish va yosh avlodga yetkazish yo‘lidagi buyuk xizmatlaridan biridir. Ayniqsa, mumtoz adabiyotning asl nusxalari va ularning ma’naviy-tarbiyaviy ahamiyatini keng ommaga taqdim etish orqali P.Ravshanovning ilmiy yutuqlari xalq ma’naviyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu maqola uning ilmiy merosi va milliy adabiyotimizdagi o‘rnini yanada yoritishga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Абуший, Х. А. (1993). *Туркий қавмлар тарихи*. Чўлпон
- Бойқобилов, Б. (2007). *Умр бегаги*, (248-254-бет). Шарқ
- Нафасов, Т., Бозоров, Т. (1991). *Поён Равшанов: Библиография*. Тошкент.
- Равшанов, П. (1997). *Амир Лаишкар Алимқул тарихи*. Шарқшунослик институти.
- Равшанов, П. (1997). *Алимқул жангномаси*. Тошкент.
- Равшанов, П., Равшанов, О. (1992). *Ахлоқ рисоласи*. Насаф.

“LAFFASIY TAZKIRAI SHUARO” TAZKIRASIDAGI INOYAT BIOGRAFIYASI VA MEROSI HAQIDA

Usmonova Dilnoza Ravshanjon qizi,

ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi

dusmonova331@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.n. Shermuhammad Amonov

Annotatsiya. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Xivada yashab, ijod etgan shoirlardan biri Laffasiy tomonidan tuzilgan “Tazkirayi shuaro”dagi shoir biografiyasi, ijodiga doir ayrim ma’lumotlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Feruz, Laffasiy, g‘azal, muxammas, devon, Inoyatiy to‘plami, bayoz, janr, Bobojon Tarroh

Abstract. One of the poets who lived and created in Khiva at the end of the 19th - beginning of the 20th century is Inayat. The article describes Laffasi's personal illness, the biography of the poet in "Tazkirayi Shuaro", and some information about his work.

Keywords: Feruz, Laffasi, ghazal, mukhammas, divan, Inayati collection, bayaz, genre, Bobojon Tarroh

XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Xiva adabiy va madaniy muhitining ravnaq topishiga katta hissa qo‘shgan shaxs - Sayid Muhammad Rahimxon Soniy - Feruzdir. Hozirgi kunga qadar Feruz davri ijodkorlari merosi atroflicha tadqiq etildi. Biroq bu davrga oid turli tazkira, bayoz hamda turli she’riy to‘plamlarning tadqiqi bu boradagi ilmiy izlanishlarni davom ettirish kerakligini ko‘rsatmoqda. Negaki, bu davrga oid ayrim manbalarda hali ijodi tadqiq etilmagan, she’rlari joriy alifboda tabdil qilinmagan, hatto ular faoliyati haqida to‘liq ma’lumot beradigan o‘quv adabiyotlari tuzilmagan ijodkorlar talaygina. Biografiyasi va ijodiy merosi haligacha to‘liq o‘rganilmagan ana shunday ijodkorlardan biri Inoyatullohdir.

XX asr boshlari Xorazm adabiy muhiti haqida ma’lumot beruvchi ayrim manbalarda iste’dodli ijodkor, sohibi devon shoir Inoyat haqida ma’lumotlar uchraydi. Jumladan, Laffasiy “Tazkirayi shuaro”sida shoirni shunday tanishtiradi:

“Inoyatkim, ul asli Xorazm Qo‘ng‘irot qozoqlaridin bo‘lub, Muhammadmurod devonbegi qoraqalpoq va qozoqlardan boj-xiroj olmoqlik uchun Qo‘ng‘irot borgonida, Inoyat yosh navqiron yigit bo‘lgan holida, ajab bir xushsuxanvar, xushxat, xushxon bo‘lganligi sababli, Muhammadmurod devonbegiga maqbul ta‘b bo‘lub, Inoyatni devonbegi o‘ziga “qozoq devon” deb ism berib, Inoyatni ham Xivaga kelturadur:

Inoyatkim, qozoq devon erur,

Oning fazli chun faravon erur (Laffasiy. Tazkirai shuaro. Urganch-Xorazm. 1992. 73-bet). Bobojon Tarrohning “Xorazm navozandalari” tazkirasida XIX asr oxiri –XX asr boshlarida Xiva adabiy va madaniy muhiti, Feruz davrida yashagan shoirlar haqida ma‘lumot beradi. Bobojon Tarroh ma‘lumotlariga ko‘ra, Feruz shoirlarni, bastakorlarni, san‘atkorlarni yulduz kabi yig‘ib, ularni ijod qilishga undagan shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Bu vazifani devonbegi Muhammadmurodga topshiradi. Bundan ko‘rinadiki, Inoyatning Xivaga borib ijod qilishida Feruzning ta‘siri borligini ko‘rishimiz mumkin.

Inoyatning ijodi va ahvoloti haqidagi ma‘lumotlar faqatgina Laffasiyning tazkirasida keltirib o‘tilgan. “She‘r abyotlar mashq qilib, shaxmat o‘yinida mohir” bo‘lgan. Shu sababdan Toshkent, Moskva kabi shaharlarda ham bo‘ladi. Laffasiy buni o‘z tazkirasida quyidagicha e‘tirof etadi:

Inoyatki ajab xush jon erur,

Ki shaxmat ilmiga ham usto erur.

Bo‘lib nazm aro necha tasnif onga,

Ki hojat ermas ta‘rif onga.

Qayu ilm fanga moyil erur,

Onga ul xamul anda hosil erur.

Shoir she‘rlar, abyotlar mashq qilib, o‘ziga “Inoyat” deb taxallus beradi. Anchagina she‘rlar yozib, Muhammad Rahimxon Soniyga bir devon tuzib, uni “Devoni Inoyat” deb nomlaydi hamda hukmdorga tuhfa qiladi. Feruz davrida Inoyat juda obro‘-e‘tiborda bo‘lgan. Xodimning “Xorazm shoir va navozandalari” tazkirasida Feruz 1910-yilda vafot etgach, uning o‘rniga o‘g‘li Asfandiyorxon taxtga o‘tirganligi aytiladi (Amonov Sh. Ahmad Tabibiy turkiy devonlari qo‘lyozmalarining qiyosiy-matniy tadqiqi. – Toshkent: Bookmany print, 2024. 16-bet). Asfandiyorxon taxtga o‘tirgandan so‘ng Inoyat uchun qora kunlar boshlanadi. Negadir shoir o‘n besh oylik qamoq jazosiga hukm qilinadi. Laffasiy keltirgan ushbu she‘r shoirning ana shu qora kunlarida yozilgan, deyish mumkin:

Nega, ey gardun manga davring faravon aylading,

Borki dushmanlarimga muncha davron ayladim.

*Ne qilib erdim, degil, oxir mani mahzun sani,
Chekmak ishimni hamisha ranji xirmon aylading.*

*Aylab ul mehri vafolig‘ nozaninimdin judo,
Yog‘du olamni ko‘zimga tiyra zindon aylading.*

*Ki vafo ahlidin o‘lsa qahr-u qiyin izhor etib,
Mubtaloyi mehnat-u hijron aylading.*

*Muddai holin qilib hurram ul oyni husnidin,
Ne uchun oni mening ko‘zimga pinhon aylading.*

*Garchi g‘ayrini oning vasliga vosil aylasang,
Dur etib ondin meni xotir parishon aylading.*

*Dushmanimni borho lutfi inoyat aylabon,
Lek asbobimni bag‘rini to‘la qon aylading.*

Zamondoshlari tomonidan Inoyatning har bir abyoti gavhardek bebaho bo‘lib, ma’no jihatidan juda go‘zal ekani, ilm ahli g‘azallarining bir nuqtasidan minglarcha ma’no hosil qilishlari alohida ta’kidlab o‘tilgan (Laffasiy.Tazkirai shuaro.Xorazm-Urganch.1992.74-bet).
“Devoni Inoyat”ga kiritilgan ana shunday g‘azallardan biri quyidagicha:

G‘azali Inoyatiy

*Ishq dardi, vahki bedarmon ekandur, bilmadim,
Borho chekmak ishi armon ekandur, bilmadim.*

*Tushmaguncha toki man andinki hijroni aro,
Vaslining yodi bila bejon ekandur, bilmadim.*

*Ahd etib, faryodikim, ahdiga qilmaslar vafo,
Dilrabolar va‘dasi yolg‘on ekandur, bilmadim.*

*Vasl aro mushkul sanar erdim base nozin oning,
Borchadin mushkul g‘ami hijron ekandur, bilmadim.*

*Garchi xushlar tushgach oshiqi bechoradin,
Lek bo‘lmoqlik judo ekandur bilmadim.*

Kuzatuvlarimiz natijasida O‘zRFASHI Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida Inoyat devonlarining 2 ta toshbosma nusxalari aniqlandi. Ushbu toshbosma manbalar 904-947 raqami bilan saqlanadi. 947 raqamli toshbosma manba “Devoni Inoyat”ning 904 raqamli toshbosmasiga “Devoni Inoyat” bilan birgalikda yana “Devoni Sultoniy”, “Devoni Nozir va “Devoni Mirzo” devonlari ham kiritilgan. Ushbu 904 raqamli manba ko‘chirilgan yil hijriy 1326-yildir (milodiy 1908-1909). Ushbu nusxaning muqovasi yashil rangda bo‘lib, charmdan tayyorlangan. Muqovaning old va orqa qismiga 3 tadan muhr bosilgan. Keltirilgan ma‘lumotlarda ushbu nusxadagi devon kotibi *Mulla Bobojon valadi Abdulaziz* ekanligi ta‘kidlangan. E‘tiborlisi shundaki, 904 raqamli manbadagi devonlar turli shoirlarga taalluqlidir. “Muhammad Rahimxon II - Feruz kutubxonasi fexristi” manbasining ma‘lumotlariga tayanadigan bo‘lsak, ushbu devonlarning mualliflari aynan Xiva muhitida yashab ijod qilgan shoirlar hisoblanadi. “Devoni Mizro” va “Devoni Inoyat” toshbosmalari aynan 904 raqamli manbaga jam qilingani haqida ma‘lumotlar mavjud, ammo “Devoniy Sultoniy” va “Devoni Nozir” bundan mustasnodir.

Ushbu manbada g‘azal, muxammas, musaddas, qasida kabi janrlardagi she‘rlari ko‘chirilgan. Har ikki manbadagi g‘azallar raqamlangan va g‘azallar 6 misradan tortib 18 misragacha. 904 raqamli toshbosma 280 sahifadan iborat. Shundan 232-sahifadan 272-sahifagacha g‘azallar, 273-sahifadan 278-sahifagacha muxammas, 279-sahifada musaddas va 280-sahifada qasida keltirilgan. Mulla Bobojon valadi Abdulaziz kotibligida yozilgan ushbu devonda g‘azallar 203 tani tashkil etadi.

947 raqamli toshbosma nusxada faqatgina “Devoni Inoyat”ning o‘zi o‘rin olgan. Devon 101 sahifadan iborat bo‘lib, g‘azallar 1-sahifadan 89-sahifagacha, 90-sahifadan 96-sahifagacha muxammaslar, 97-sahifadan 100-sahifagacha musaddaslar o‘rin olgan. Bu nusxada kotib Inoyatning o‘zi bo‘lgan. Asar hijriy 1327-yilda (milodiy 1909-1910) yozilgan.

Laffasiy tazkirasida keltirilishicha, Inoyatning o‘zi mohir xattot bo‘lgan va ushbu asar avtobiografik asar ekanligi ta‘kidlangan. Bundan ko‘rinadiki, 904 raqamli nusxadan ko‘ra 947 raqamli nusxa mukammalroq, sababi ushbu nusxada ijodkorning xattotlik mahorati aks etgan. Nazmlar son jihatidan devonning har ikki nusxasida ham tengligi, sahifalar hoshiyasida she‘rlar bitilgani, g‘azallarning bir xilda raqamlangani, sahifalarda poygilar berib borilganini ko‘rish mumkin.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, shoir Inoyat hayoti va ijodini o‘rganishda Laffasiy tazkisasi, shuningdek, shoir devonining qo‘lyozma va toshbosma nusxalarining ahamiyati juda kattadir. Bular orqali XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Xorazm adabiy muhiti haqida ham yetarlicha ma‘lumotlarni olishimiz mumkin. Shuningdek, qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan asarlar

matnshunoslik va manbashunoslik yo‘nalishida hali bir talay ishlar borligini ko‘rsatadi. Zero, xalqimiz ma‘naviy boyligi hisoblangan bunday qimmatbaho asarlarni yana ularga qaytarish har bir mutaxassisning burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Amonov, Sh. (2024). Ahmad Tabibiy turkiy devonlari qo‘lyozmalarining qiyosiy-matniy tadqiqi. Toshkent. Bookmany print

Laffasiy. (1992). Tazkirai shuaro. Xorazm-Urganch.

Xodim. (1994). Xorazm navozandalari. Toshkent. *Adabiyot va san‘at*.

O‘zR FASHI asosiy fondidagi 904/IV – raqamli qo‘lyozma.

O‘zR FASHI asosiy fondidagi 947/IV – raqamli qo‘lyozma.

V BOB.

**O‘ZBEK
ZAMONAVIY
NASRI
MUAMMOLARI**

SHUKUR XOLMIRZAYEV ASARLARIDA KO'TARILGAN UMUMINSONIY G'OYALAR

Abdiraimova Gulmira Xolmirza qizi,

ToshDO'TAU 2-kurs magistranti

Gulmiraabdiraimova13@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shukur Xolmirzayev yaratgan ijod namunalaring o'zbek adabiyotiga qo'shgan hissassi va ularga asos bo'lgan voqealar, shu bilan bir qatorda, adib asarlariga asos bo'lgan milliy va ummum insoniy xarakterlarga urg'u berildi. Shuningdek ijodkor qalamga olgan mavzularning bugungi davr uchun ahamiyati haqida to'xtaldi. Bir so'z bilan aytganda adib asarlaridagi umuminsoniy g'oyalar haqida to'xtaladi.

Kalit so'zlar: Qadriyat, milliy urf-odat, milliy ruh, udumlar, inson, tabiat, ruhiyat, ifoda tasvir

Abstract. In three articles, the contributions of works created by Shukur Kholmirezayev to Uzbek literature and the events that were the basis for them were emphasized, as well as the national and general human characters that are the basis of literary works. The artist spoke about the importance of the themes written by the artist for today's era.

Keywords: Value, national tradition, national spirit, traditions, human, nature, spirit, expression image

Hech bir millat yo'qki, uning barhayotligi, asriy va milliy qiyofasini, madaniyati va qadriyatlar ko'lamini adabiyat orqali yashatib qolishga va unib kelyotgan yosh avlodni uning ko'magida tarbiya qilishga harakat qilmasa. El ichida chiqqan ijodkorlar esa atrofda kechayotgan jaroyanlarni, xalqchil islohotlar ko'lamini, davr ruhiyatini qalamga olish bilan bir qatorda kelajak uchun yangicha qarashlarni bunyod etishga chog'lanadi. Ular yaratgan asarlarda ko'tarilgan mavzular nafaqat o'z davri uchun, balki bugun uchun ham ahamiyatlidir.

Adabiyotimizda Shukur Xolmirzayev ijodi rang-barang va sermahsulligi bilan ajralib turadi. XX asrning 60-70 yillarida o'zbek adabiyotiga "surxon odamlari" qiyofasini chizish bilan kirib kelgan yozuvchi milliy hikoyachilik maktabini yanada boyitdi. Shuning uchun ham adabiyotimizdagi ushbu janr taraqqiyotini Shukur Xolmirzayev nomisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Yozuvchi ijodida uchraydigan voqeani tasvirlash prinsiplari, obrazlarning shakllanish bosqichlari, xulosani yechimsiz, kitobxon hukmiga qoldirish yo'llari Shukur Xolmirzayevning adabiyot oldidagi xizmatlari naqadar beqiyosligini ko'rsatadi. "Boysun odamlari", "Boysun tog'lari", "Boysun madaniyati" – xalq og'zaki ijodidan tortib oddiy xalqning qanday kiyinishigacha chizilgan betakror tasvirlar bevosita yozuvchining o'zi tug'ilib o'sgan makon bilan bog'liqdir. Bu xususiyat Shukur Xolmirzayevning deyarli barcha hikoyalarida - "Notanish odam", "Og'ir tosh ko'chsa", "Arpali qishlog'ida", "Nasib etsa", "Bahor o'tdi", "Shudring tushgan bedazor", "Farzand",

“Qumrilar”, “Tabassum”, “Qariya”, “Odam” kabilarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shukur Xolmirzayev ijodining, xususan, hikoyalarining o‘ziga xosligi, betakrorligi aynan milliylikka qorishiq inson xarekteri haqida so‘z yuritilishida edi. Aytish joizki, yozuvchi adabiyotga kirib kelgan XX asrning 60- yillarida, asosan, tasvir obyekti sifatida inson va tabiat masalasi olingan edi. Buning boisi yozuvchining ongu tafakkurida chuqur iz qoldirgan voqea va hodisalarning ko‘pchiligi aynan uning bolaligida yuz bergan edi. Bolalikday go‘zal bir davrni Boysun tog‘lariga yaqin qishloqda o‘tkazgan bo‘lajak yozuvchi tabiatga juda erta mehr qo‘ygandi. Bora-bora bu mehr ulg‘ayib, yozuvchining o‘tkir nigohini shakllanishiga yordam berdi. Tabiat mavzusi orqali ochib beriladigan inson ko‘ngli bilan bog‘liq masalalar Shukur Xolmirzayev yaratgan deyarli barcha janrlardagi asarlarda o‘z ifodasini topgan. Misol uchun, yozuvchi asarlarida tasvirlangan inson va hayvonot dunyosining bir-biriga chambarchas bog‘liqligi haqidagi mavzuni olaylik. Kichkinagina “Ko‘ngil” hikoyasidan tortib kattagina “Dinozavr” romanigacha bu mavzuni qamrab olganini ko‘rishimiz mumkin. Yozuvchining ijodiy mahorati o‘shib borgani sayin o‘z-o‘ziga qo‘ygan talabi ham shunga mutanosib tarzda balandlab bordi. “Ijodiy maqsad” yanada keng o‘zanlar – imkoniyatlar bera oladigan janrlar - qissa, esse va roman kabilarda o‘z ifoadsini topdi. “O‘n sakkizga kirmagan kim bor?”, “Oq otlar”, “To‘lqinlar” kabi qissalari, “So‘nggi bekat”, “Olabo‘ji”, “Dinozavr”, “Qilko‘prik” kabi romanlari fikrimizning ayni dalil.

Har qanday tashqi tasvir orqali inson ko‘nglida yuz berayotgan taloto‘plarni - o‘zgarishlarni tasvirlash uslubi o‘zbek adabiyotida chinakamiga yangilik edi. Bu uslub keyinchalik boshqa ijodkorlar ijodiga ham qaysidir ma’noda turtki - ochqich bo‘ldi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo‘lsak, adibning muhabbat mavzuyidagi “Nasib etsa”, “Shudring tushgan bedazor”, “Arpali qishlog‘ida”, “Nimadir yo‘q bo‘ldi”, “Farzand”, “Bir guzar odamlari”, “Bodom qishda gulladi”, “Bahor o‘tdi” kabi hikoya va novellarida yozuvchi ijodining o‘ziga xos qirralari namoyon bo‘ladi. Mana shuning o‘ziyozuvchi shaxsiyati va ijodi haqida ma’lum bir xulosalar berish imkonini beradi. Shukur Xolmirzayev ijodining talay qismini inson va jamiyat munosabatlarini tadqiq etishga bag‘ishladi. Bu badiiy tadqiqotlar samarasi o‘laroq, hikoyachilikda yuksak marralarga erishdi. Bir o‘rinda yozuvchining o‘zi yozadi: “Men Boysunda tug‘ilganman. Boysun tog‘lik joy. O‘n ikki yoshimda o‘zim yolg‘iz miltiq ko‘tarib ovga chiqib ketardim. So‘ngra, bu yerda yashirishning hojati yo‘q, qaysarroq edim... Lekin bitta narsani yaxshi ko‘rardim: bu ham bo‘lsa, masalaning mohiyatini tushunish edi”. Bu fikrlardan shunday xulosa anglashiladiki, XX asrning 50-60- yillarida, ya’ni bo‘lajak yozuvchining asosiy ijodiy prinsiplari shakllanmasdan turib, unda o‘zini qurshab turgan borliqning mohiyatining anglashga bo‘lgan bir ichki intilish bo‘lgan. Yosh yozuvchi inson hayotini, yashash tarzini, mangu tiriklik manbayini bevosita inson ko‘ngli bilan aloqadorlikda, chambarchas bog‘liklikda deb qaragan edi. Balki bu

qarash negizi qadim Baqtriya nomi bilan bog'liqdir. Chunki bir paytlar dunyoning eng kuchli davlatlaridan biri bo'lgan bu o'lkada tabiat - inson va borliq birligi masalasi yuqori darajaga ko'tarilgan edi. Aytish kerakki, bugungi sizni biz bilgan Boysun o'sha davrda Baqtriyaning tarkibida bo'lgan. Surxon odamlariga xos bo'lgan soddalik, samimiylik, diltortarlik ana shu zamonlardan beri davom etib kelayotgan ruhiy vobastalik natijasi bo'lishi mumkin desak, to'g'ri bo'ladi. Boysun odamlari qadim-qadimdan inson ko'nglini avaylashga o'rgatadi. Ya'ni unga bir ne'mat singari qarab, ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lganlar. Bu fikrimizning isbotini "Arpali qishlog'ida" hikoyasida ko'rsa bo'ladi. Unda quda bo'lishni har qancha xohlashsalarida, farzandlarining ko'ngliga quloq solishni eng birinchi insoniy vazifasi deb bilgan ota-onalar haqida aytiladi. Bundan tashqari yozuvchi xotiralaridan birida yozadi: "Momomning Tiniqoy kampir haqida aytadigan ertagi bo'lardi. Uning mazmunini keyinchalik chaqishga urinib ko'rdim... Shundan keyin mening tabiatga, jonivorlarga, parrandalar, hatto yirtqich hayvonlarga ham munosabatim o'zgarib ketib, ularni o'zimga qandaydir yaqin qarindosh deb biladigan bo'ldim" (Холмирзаев, 28-бет). Darhaqiqat, bu ertakda "Tiniqoyning ayiq eri" hasratida aytadigan qo'shig'i mazmunida ham inson ko'ngli bilan nozik masalalar o'z aksini topgan edi.

Shukur Xolmirzayev sodir bo'layotgan murakkab hayotiy jarayonlar va kishilarning ziddiyatlardan iborat ichki olamini kashf etib borgan sayin dastlabki hikoyalaridagi romantik pafos endi o'z o'rnini realizmga bo'shatib berdi. Bu holat yozuvchi uchun o'zbek adabiyotiga "shafqatsiz realizm" unsurlarini olib kirish imkoniyatini berdi. Shu boisdan ham Shukur Xolmirzayev o'tgan asrning 80-90 yillarida yaratgan asarlarida mazkur davrdagi xalq va jamiyat hayotini chuqur tadqiq etdi va bu narsa adabiyotshunoslik uchun tahlil qilish imkonini beradi. Shukur Xolmirzayev umri davomida "So'nggi bekat"(1976), "Qilko'prik"(1984), "Yo'lovchi"(1987), "Olabo'ji"(1992), "Dinozavr"(1-kitob,1996) singari romanlarni yozdi. Bu romanlar ichida "So'nggi bekat", "Yo'lovchi" va "Olabo'ji" romanlari o'tgan asrda hukm surgan sho'ro jamiyatining 70-80 yillarida kelib chiqqan ichdan yemrilish jarayonlarini yorqin badiiy obrazlar vositasida aks ettiradi. Bu romanlarda ko'tarib chiqilgan ijtimoiy masala yozuvchining "Dinozavr" romanida o'zining boshqacha bir talqinini topdi. Sho'ro davlatining xalqparvar davlat ekaniga, u olib borgan ichki va tashqi siyosat yo'llari xalq manfaatiga xizmat qiluvchi mash'ala ekaniga astoydil ishongan kishilarning hayoti va ruhiy olamidagi ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar tasviri ushbu romanning asosiy mavzusi sifatida yoritilgan. Shukur Xolmirzayev o'z davrida o'zbek adabiyotida qalam tebratgan yozuvchilar ichida dastlabkilardan bo'lib xalqimiz tarixida "bosmachilar harakati" deb atab kelingan davrni o'rgana boshladi. Yozuvchining "Qilko'prik" romani va 1987- yilda yozilgan "Qora kamar" pyesasi shu mavzu haqida hikoya qiladi. Adashgan kishilar fojiasi ushbu asarlarda o'z ifodasini topgan. Abror Hidoyatov nomidagi yoshlar teatrida sahnalashtirilgan "Qora kamar"

spektakli zamon odamlari uchun o'tmishga yondashishning yangicha ko'rinishi paydo bo'lishida muhim ahamiyat kasb etdi. 1990 - yilda xuddi shu teatrdagi sahnalashtirilgan "Ziyofat" pyesasi Shukur Xolmirzayevning o'zbek xotin-qizlarining sho'ro davridagi fojiali taqdiriga bag'ishlangan edi. Shu bilan bir qatorda yozuvchi umrining so'nggi yillarida Shukur Burxonov, Botir Zokirov, Ro'zi Choriyev, Shuhrat, Odil Yoqubov, O'lmas Umarbekov, Abdulla Oripov, Matyoqub Qo'shjonov singari adabiyot va san'at namoyondalari bo'lgan mashhur shaxslar haqida esselar va adabiy-tanqidiy maqolalar yozdi. Adabiy davralarda Shukur Xolmirzayev haqida gap ketganda ko'pchilik uni roman janrida bir qator asarlar yozgani va bular o'sha davr o'zbek romanchiligi tarixida muayyan o'ringa ega bo'lishiga qaramay, ijodkorning, avvalo, hikoyanavisligini aytishadi.

Shukur Xolmirzayev hikoyalarida obrazlarning yangiligi, yodda qoladigan darajada yorqinligi, kompozitsion qurulishning o'ziga xosligi, qahramonlar tili va xarakterining rang-barangligi bilan ajralib turishini ta'kidlab o'tish joiz. Ulug' adabiyotshunoslardan biri Begali Qosimov yozuvchi to'g'risida so'z yuritarkan, u haqida shunday yozadi: "XX asr tarixi mulkiga aylanib bo'ldi. Endi o'tmish o'z xulosalari bilan ertangi kunning qanday bo'lishi uchun xizmat qiladi. Shukur Xolmirzayev esa ham o'tmishni, ham bugunni, ham ertani o'z umriga jo qildi". Bu haqida olim: "Aslida xalqimizning o'z erki yo'lidagi har qanday kurashi - eng avval ma'naviyati uchunligini qayta baholash boshlandi," - deb yozadi (Шукър Холмирзаев, 2010, 51-бет). Shukur Xolmirzayev haqidagi maqolalaridan birida. Yozuvchining o'zi bu haqida to'xtalib o'tarkan: "...elu vatanning mustaqilligi, ozodlikka chiqishi ulug' bir shodiyonalikdir. Sen esa - Turonzamin nomli bir madaniy mamlakatning madaniy fuqarosi sanaysan o'zingni! Endi sen aytginchi, bir adib sifatida avvalo nimalar qilding, nimalarga erishding, nimalarga yetishding?" - degan savolga o'zi javob berarkan, shunday deydi: "Ana shundan keyin dunyoga ko'zim qayta ochilgandek - insoniyatni yangitdan ko'rayotgandek bo'ldim. Bildimki, insoniyat e'tiqodlarsiz yasholmas ekan. E'tiqodlar - inson tadrijiy takomilining ma'naviy hosilalari ekanki, bunga aqlim yetganiga qaraganda shakkoklar safida ekanman. Bu mening ikkinchi dunyoviy yutug'im - topildig'im bo'ldi. Tabiiyki, tirikligim ma'nosi bo'lmish adabiyotga - yozuvchilik kasb-koringa ana shu baland darajamdan qaraydigan bo'ldim" (Холмирзаев, 2002, 48). Bu qarashlar yozuvchining keyinchalik yaratilgan bir qator asarlarida o'z ifodasini topdi.

Shukur Xolmirzayev o'ziga nisbatan nihoyatda talabchan adiblarimizdan biri edi. U adabiyotni yagona e'tiqodiga aylantira oldi. Shuning uchun ham qaydlaridan birida yozadi: "Har bir asar ayri-ayri bir dunyo. Unga kirish yo'llari ham o'ziga xos bo'ladi... Adabiy jarayonni izchil kuzatib borish, lozim bo'lsa, uning oldiga borish - juda ulug' fazilat. Ta'bir joiz bo'lsa, eng zukko tanqidchilarga xos fazilatdir" (Холмирзаев, 2012). Darhaqiqat, yozuvchi ayni paytda o'zi uchun eng katta tanqidchi ham bo'la olishi kerak. U asariga kitobxonni olib kirar ekan, o'qishga uni aslo

majburlamasligi kerak. Modomiki, kitobxon asarni majburlikdan o'qisa, undan o'zi uchun hech narsa ololmaydi. Yana bir o'rinda nosir bu fikrlarni yanada aniqlashtirib, yozadi: "Abdulla Qodiriydagi dialoglarni shundoq sahnaga olib chiqib qo'yish mumkin. Aktyorlar lazzatlanib ijro etishadi. Shundandirki, "O'tkan kunlar" ekranga ko'chirilganda ssenariy yozuvchilar san'atkorning dialoglarini deyarli o'zgartirmaganlar. Kino san'ati bilan proza san'atining o'ziga xos xususiyatlaridan xabardor kishilar bu nechog'lik tansiqlik hol ekaniga imon keltirishar". Bir so'z bilan aytganda, adabiy tilga har narsani tiqishtirib, talaffuzni buzib yubormaslik kerak. Agar e'tibor qiladigan bo'lsak, Shukur Xolmirzayev o'zi yaratgan sahna asarlarida bir avlod yuqori ijodiy salaflariga ergashgan holda badiiy tajribalar qilganini ko'ramiz. Lekin, shu bilan bir qatorda yozuvchi asar tili masalasiga juda ehtiyotkor bo'lgan holda munosabatda bo'ladi. Bugun qaysi kitobxondan u haqida so'ramang, yozuvchi tili - uslubi shiraliligi, o'quvchini also zeriktirmasligini e'tirof etadi. Bu ham Shukur Xolmirzayevning ijodkor sifatida erishgan katta bir yutug'i edi. Adib hikoya qahramonlarini yaratish jarayoni haqida quyidagicha yozadi: "Ba'zida yaxshi odam bilan yomon odamni farqlash qiyin. Chunki ikkisi ham bir xilda gapiradi, go'yo bir xil fikrlarni aytadi, boringki, bir xil ishni bajaradi. Ularni o'z joyiga qo'yib tasvirlash uchun yozuvchidan o'ta sezgirlik bilan birga yaxshilik va ezgulik haqidagi e'tiqodining avvalgisidan ham mustahkam bo'lishi talab etiladi" (Холмирзаева, 2010, 47-бет). Chunonchi, rus adabiyotshunosi Belinskiyning fikriga ko'ra, asarda hech qanday yaxshi ham, yomon ham qahramon bo'lmaydi. Asarda faqat INSON tasvirlangan bo'ladi. Shukur Xolmirzayev mana shu haqiqatga nozik bir ishora berib o'tyapti.

Har bir davr yozuvchisi, shubhasiz, faqat o'z adabiyoti tajribalariga, umuman olganda, o'tmishdan chiqarilgan xulosalargagina tayanib qalam tebratishi mumkin emas. Zero, donolardan biri aytganiday, muammolarning muammosi odam. U odamni chinakamiga aks ettirar ekan, uning qilmish-qidirmishlaridan muammolar kelib chiqaverishini ko'radi. O'sha muammolarni hal etish yozuvchining ishi bo'lmaganidek, xulosa haqidagi eng to'g'ri hukmni ham yakka o'zi aytolmaydi, aksincha, barchasini birgina hakam - HAYOT aytadi. Avvalo, qalam ushlab nimadir yozishni niyat qilgan ijodkor xalqi borki, o'z ko'nglini boshqalarga yorgisi kelishi tabiiy. Yagona muaddao- izhori dil. Ammo buning tagida uning o'ziga ham bog'liq bo'lmagan tashviqot yotadi. Ya'ni yozuvchi sezib-sezmay nimanidir tashviq qiladi - oqlab-qoralaydi.

Bilamizki, oddiy va uncha e'tibor qilinmaydigan materialdan - hayotiy voqea yoki tasavvuriy holatdan ham usta adib yaxshi hikoya yaratishi mumkin. Ya'ni bu o'rinda yozuvchining mahorati ko'p narsani hal qiladi. Har qanday qalam ushlab yozishni qasd qilgan odam avvalo niyatni to'g'ri qila bilishi - qandaydir mukofot yoki ta'ma ilinjida emas, aynan vijdonan yozishi uchun ham nimanidir qoralashi kerak. "Bulbul nimaga sayraydi. "Biz uchun" deb o'rgatishgan bizga. Holbuki, u sayramasa, o'ladi. Yozuvchilik ham shu," - deb ijod jarayonini tushuntirgan edi adib

(Холмирзаев, 2012). Adabiyot olamiga kimdir bo‘laman degan pok niyat bilan kirib kelgan iste’dod egasi borki, o‘ziga munosib yo‘l axtaradi. Xuddi yer qa’ridan otilib chiqib kelayotgan chashma uzoqroq oqish uchun qulay o‘zan qidirganiday, yosh avlod vakillari ham fikrda, o‘yda, dunyoqarashda bir-biriga yaqin bo‘lgan ulug‘ avlod vakillariga ergashadi. Ko‘pgina adabiyotlarda yaxshi yozuvchi yoki shoir bo‘lish uchun, avvalo, odam ergashajak salaflarini to‘g‘ri belgilab olishi, tinimsiz o‘qib-o‘rganishi, eng muhimi, hayot maktabini o‘qigan bo‘lishi zarurligi aytiladi. Bular qatorida, Shukur Xolmirzayev yosh ijodkorlarga shunday deb nasihat qiladi: “Yozuvchi doim qandaydir mavzuni olib, qandaydir qahramonlar yo‘nalgan maqsad sari qalam tebratadi. U nega bu ishni qilyapti, u kitobxonga nimadir demoqchi, o‘zi uchun aziz - muqaddas bo‘lgan bir nimalarni aytib bermoqchi, pirovardi, unga bir nima bermoqchi, uning ma’lum bir masalaga munosabatini o‘zgartirmoqchi yoki o‘sha masalaga yangicha nazar bilan qarashini istab shu ishni qilyapti”. Adabiyotni qismatim deb bilgan inson shaxs sifatida kamol topishi kerak. Ayni chog‘da o‘ziga xos jihatlarniyam qo‘ldan chiqarishni istamas ekan, demak, u shaxsning navbatdagi asarlari ham uning o‘zi bilan birga shakllanib boraveradi. Va oqibat, shaxs jamiyatda qanday inson bo‘lsa, uning asarlariyam shunday san’atkorona bo‘ladi. “Shaxsan men kitobxonni biron yoqqa torta bilgan, uning didiga mo‘ljallab - unga asarini nima qilib bo‘lsa ham tiqishtirish maqsadida emas, o‘sha didini bir bahya bo‘lsa ham ko‘tarish niyatida ter to‘kkan yozuvchilarni sevaman” - degan edi Shukur Xolmirzayev suhbatlarining birida (Холмирзаев, 2012). Hissiyot shunday olam ekanki, ba’zan uning tashqi belgilarini ko‘rish ham, eshitish ham, sezish ham mumkin bo‘lmagani holda, uning jonli harakatini, yarqirashini ilg‘ab olish mumkin. Shuning uchun ham yozuvchi xalqi borki, ijod jarayoni va bunda o‘zini anglash baxtini har narsadan ustun qo‘yadi. Nazar Eshonqul yozadi: “Biz bir necha marta Joys, Kafka, Kamyu, Bekket, hatto maqolasiga sarlavha qilgan Alexo Korpenter haqida gaplashganmiz. Shukur aka bu yozuvchilarni tushunmasdi, ular dunyosidan yiroq ham emasdi. Faqat bu nomlar ostida adabiy bodilik qiladiganlarni yoqtirmasdi. Tilidagi zaharxandalik, qo‘rsligi - hammasi ijod qilayotgan iste’dodning inijliklari, o‘zidan qoniqmasligi oqibatida paydo bo‘lgan kechinmalar edi” Shukur Xolmirzayev baholi qudrat jahon adabiyotini o‘qidi, o‘rgandi va boshqalarni ham bunga dav’at etdi. Bilamizki, jahon adabiyoti deyilganda, o‘sha davrda ko‘pincha rus va Yevropa, shuningdek, Amerika adabiyoti tushunilar, yangilanayotgan dunyo hali Xitoy, Koreya, Yaponiya, Indoneziya, Afrika mamlakatlari adabiyotidan bexabar edi. Biz hikoyalarini tahlil qilayotgan nosir yozadi: “Uslubda hamma narsa mujassam, dunyoqarashdan tortib, nuqtayi nazargacha. Asar har qanday holda ham o‘zi uchun o‘zi javob berishi kerak. San’at haqiqati sal-pal bo‘lsada hayot haqiqatidan balandda turmasa, u san’at atalib nima qiladi?” (Холмирзаев, 2012). Bu shuni anglatadiki, tikuvchi tikayotgan kiyimi ham sifat jihatidan, ham o‘lcham jihatidan buyurtmachiga nechog‘lik yoqishini o‘ylab mehnat qilsa, ter to‘ksa, ijodkor ham

xuddi shunday, o‘zi yaratgan asar ma’no tarafdan ham, uslub tarafdan ham boshqalar uchun suyuqli bo‘lishini, qadr topishini ko‘zlab nimadir qoralashi shart. Adabiyotda Shukur Xolmirzayev degan nasr maktabi bor. Yuqoridagi oltinga teng fikrlar bu maktabda o‘tiladigan saboqlardan namunalar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- “Shukur Xolmirzayev – zamondoshlari xotirasida”. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. *adabiyoti va san’ati*.
- Boboyev, T. (2001). “*Badiiy adabiyot haqida*”. O‘zadabiynashr.
- Normatov, U. (1993). Bugunning hikoyalari . “*Jahon adabiyoti*”, (3)
- Qozoqboy Yo‘ldosh. (2019). *Ochqich so‘z*. “Tafakkur” nashriyoti.
- Umurov, H. (2002). “*Adabiyot nazariyasi*”. Toshkent.
- Umurov, X. (2004). “*Adabiyotshunoslik nazariyasi*”. A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
- Xolmirzayev, Sh. (2002). Jahonbop asar yoza olaman, lekin....*O‘zbekiston*
- Xolmirzayev, Sh. (2001). Komil inson orzusi yoxud adabiyotning ibrat yaratish ma’suliyati. *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*.
- Xolmirzayev, Sh. (2003). *Saylanma*. 1-jild. Sharq.
- Xolmirzayev, Sh. (2005). *Saylanma*. 2-jild. Sharq.
- Xolmirzayev, Sh. (2012). Ijodkor adolatli bo‘lishi kerak. *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*.

NAZAR ESHONQUL HIKOYALARI BADIYYATI

Abduqayumov Muhsinbek Muhiddin o‘g‘li,
TOSHD O‘TAU 1-kurs talabasi
muhsinbekabduqayumov@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d, Quvonch Mamiraliyev

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Nazar Eshonqul hikoyalaridagi Bayna momo, Zamon otboqar, Salom tegirmonchi, Boyqul obrazlari badiiy tahlil qilindi. Yozuvchi asarlari boshqa yozuvchilar bilan ijodi bilan qiyoslab ko‘rsatildi. Bunda yozuvchining “Shamolni tutib bo‘lmaydi”, “Qo‘l”, “Farishta” hikoyalari asos qilib olindi.

Kalit so‘zlar: Obraz, sujet, ijodkor, badiiyat, hikoya, ichki harakat dinamikasi, ekspozitsiya

Abstract. In this article, an artistic analysis of the images of Bayna momo, Zamon otboqar, Salom Miller, Boyqul in the stories of the writer Nazar Eshonqul was carried out. The writer’s works were compared with the work of other writers. The writer’s stories “The Wind cannot be caught”, “the hand”, “the Angel” were taken as a basis.

Keywords: Image, plot, creator, artistry, story, dynamics of internal movement, exposition

Mustaqillik davri adabiyotining yetuk namoyondalaridan biri bo‘lgan Nazar Eshonqul yangi davr o‘zbek hikoyanavisligida chinakam yangi uslub yaratgan ijodkor hisoblanadi. Yozuvchi asarlaridagi sirlik, qahramonlar tasviri, asarlar boshlanmasi ham o‘ziga xoslikdan dalolat beradi.

Adabiyotshunos Umarali Normatov shunday yozadi: “Milliy adabiyotdagi har bir ijodiy hodisaning sababini tashqi omillardan emas, avvalo, shu milliy zaminning o‘zidan, real voqelikdan, zamona ehtiyojlaridan izlamoq darkor...”. Bu jihatlar, ayniqsa, Nazar Eshonqul ijodida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Nazar Eshonqul o‘zbek hikoyachiligini yangi bosqichga olib chiqqan shaxslardan biri desak also mubolag‘a bo‘lmaydi. Shu sababdan yozuvchi ijodini yangicha uslub sifatida o‘rganish diqqatga sazavor bo‘ladi. “Shamolni tutib bo‘lmaydi” hikoyasi yozuvchining yorqin iste’dodidan darak beradi. Asar syujeti mohirona tuzilgan bo‘lib yozuvchi ekpozitsiya bermasdan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tugundan boshlaydi. Bu asardagi milliylik insonni o‘ziga rom qiladi. Nazar Eshonqul Bayna momo obrazi orqali o‘zbek ayolining sof muhabbatini, sadoqatining oliy namunasini ko‘rsatib beradi. Bir umr erining, farzandining xotirasiga hurmat bilan yashaydi, ularni e‘zozlaydi va bir umr yodidan chiqarmaydi “Bayna momo qishloqdoshlariga ko‘z-ko‘z qilmoqchiday, bu uyning erkagi va oriyati hali o‘lmagan deya ta’kidlayotganday eri va o‘g‘lining polvonlik yaktaklarini har oyning oxirida shusiz ham hammaning ko‘ziga tashlanib turadigan uyining shappatgayiga osib qo‘yardi...”. Bu orqali yozuvchi Bayna momoning naqadar sadoqatli ekanligini ko‘rsatadi. Adabiyotshunos olim U. Normatov asar mohiyati haqida shunday deydi: “Yozuvchi asar qahramoni Bayna momoning uzoq davom etgan fojeiy, motamsaro, ayni paytda mardona hayot yo‘lini o‘ziga xos ohangda hikoya qiladi. Momo qismati bilan bog‘liq xarakterli voqealar, u bilan qishloq ahli, olomon orasidagi ziddiyat bir-ikki detallar, shtrixlar ixcham lavhalar orqali eslatiladi, hatto hikoyadagi eng jiddiy to‘qnashuv-olishuv momoning eri va o‘g‘li qotili Zamon otboqardan qasos olishi, uni chavaqlab, qonli barmoqlaridan judo etish voqeasi sahna ortida yuz beradi. Bu mudhish voqeani muallif imo-ishoralar, detallar orqali bayon etadi” (Normatov, 2000, 40-bet). Fikrimizcha, bu jinoyat milliy iftixorimizni aks ettirgan ayol tomonidan sodir etilishi xunuk holat deb o‘ylayman. Bizning sharq mamlakatlarda va musulmon dinida ayol kishiga nozik xilqat sifatida qaraladi. Shuning uchun ham Bayna momo tomonidan Zamon otboqarning qatl etilishi va barmoqlarining kesib olinib sandiqqa solib qo‘yilishi o‘zbek ayolini juda ham shavqatsiz tasvirlanganligining dalilidir. Ammo Bayna momo obraziga bunday yondashuvi yozuvchining o‘zgacha nigohga ega ekanligini ko‘rsatadi. Asarga nima uchun “Shamolni tutib bo‘lmaydi” deb sarlavhasi qo‘yilganiga e’tibor beradigan bo‘lsak, shamol so‘zi bilan Bayna momoning tuyg‘ulari ifodalanganligini ko‘rishimiz mumkin. Bir tuyg‘u borki bu asar taqdirini hal qiladi. Bu-nafrat tuyg‘usi. Zamon otboqar Rayim polvon va farzandini uyidan chiqayotganda otib o‘ldirgandi va shu paytdan boshlab uzoq yillar davomida Bayna momo nafratini ko‘nglida saqlab yuradi va bir kuni “shamol” o‘z ishini ko‘rsatadi. Zamon otboqarning nega aynan farzandlariga to‘y qilayotgan payt halok bo‘lishi uning Rayim polvonning o‘g‘lini otib o‘limiga sababchi bo‘lganligiga javob sifatida ko‘rishimiz mumkin. Har kim ekanini o‘radi deganlaridek, Zamonqul ham xuddi Bayna momo kabi farzandlarining

orzu-havasini ko‘rolmay joni uziladi. Va shu bilan yozuvchi hikoyani o‘quvchi kitobxonning qasosini ham olib beradi. Ammo baribir Bayna momo ko‘nglidagi nafrat tuyg‘usi aslo o‘chmaydi.

Yozuvchining “Qo‘l” hikoyasi ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri tugundan boshlanadi: “Salom tegirmonchi qo‘lni hammadan oldin payqadi”. Bu o‘quvchini o‘yga tolishga majbur qiladi. Hikoya shaklan qisqa bo‘lsa ham, yozuvchi juda katta ma‘noni singdirib yuborgan. Hikoyani o‘qish orqali muallif boshqa o‘zbek ijodkorlari asarlaridan yaxshigina xabardor ekanligini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi. Nazar Eshonqulning ushbu hikoyasida o‘zbek hikoyachilik maktabini yaratgan namoyondalardan biri bo‘lgan Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasining ta‘siri yaqqol sezilib turadi. “O‘g‘ri” hikoyasining boshlanishiga e‘tibor beramiz: “Kampir tong qorong‘isida xamir qilgani turib ho‘kizidan xabar oldi”. Xuddi shunday “Qo‘l” hikoyasi ham bevosita muammodan boshlanadi: “Salom tegirmonchi qo‘lni hammadan oldin payqadi”.

Bundan tashqari, asardan kelib chiqadigan mazmun ham deyarli bir xil. “O‘g‘ri” hikoyasida ellikboshi, amin, pristav, “duoning zo‘ri bilan qulf ochadigan” azayimxon, tilmoch obrazlari, ya‘ni butun jamiyat o‘g‘ri bo‘lsa, “Qo‘l” hikoyasida ham ko‘rinmas qo‘lning asl egalari mulla Abzal, Azim rais, folbin, qo‘shnoch, “avval isitib, keyin sovutadigan” mulla Keldiyor, Panji muallim, nozir kabi shaxslardir. Shu o‘rinda Panji muallim obraziga alohida e‘tibor berishimiz kerak. “Muallim bid‘atchi emasdi va har bir masalaga ilm ko‘zi bilan qarardi. Bu gal ham shunday qildi: o‘zicha chamalab ko‘rdi. So‘ng o‘rnidan turdi – qo‘l ilikdan etni ajratib olish bilan ovora edi – tandirchini hayron qoldirib, qo‘lning orqa tarafiga o‘tdi va, aftidan, qo‘l egasining ketini mo‘ljallab, xuddi o‘n bir metrdan to‘p tepayotgan futbolchiday, bor kuchi bilan tepdi: tepki shunchalik kuchli ediki, unda ilik alami ham mujassam bo‘lgandi – ammo Panji muallim kutganidek oyog‘i qo‘l egasining ko‘rinmayotgan ketiga tegmadi, aksincha, uning zarb bilan tepilgan oyog‘i havoni vizillab kesib o‘tdi, ochiq havoda naq shiftgacha ko‘tarildi: muallim o‘zini tutolmay shundoq qo‘lning tagiga gursillab dustaman yiqildi”. Hikoyada qo‘lning orqasiga faqatgina Panji Muallim e‘tibor qaratishi alohida mazmun kasb etadi. Uning shu jihati bizga qaysidir ma‘noda millatimiz uchun jonlaridan kechgan ziyoli insonlarni eslatib yuboradi. Ma‘rifatparvar bobolarimiz ham xalqni talayotgan amaldorlarga, tuzumga qarshi kurashishga harakat qilishdi va Panji muallimda bo‘lganidek “gursillab dustaman yiqildi”. Xuddi shu kabi xalqni yomon ahvolga solayotganlarga qarshi kurashgan, odamlarni savodli, ziyoli qilishga intilgan Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy va shu kabi boshqa buyuk ijodkorlarimiz bosqinchilar “qo‘l”i bilan mahv etiladi. Hikoya bosh obrazi sifatida aynan Salom tegirmonchi(tandirchi) obrazining olinishi uning oddiy xalqqa mansubligi, oilani qiynalib boqishi bilan izohlanadi. Hikoya muallifining obrazlardan mohirona foydalana olishi asar ta‘sirchanligini eng yuqori cho‘qqiga olib chiqadi. Yozuvchining shu xislatlari

uning ustoz ijodkorlarga, an'analarga bo'lgan hurmatini yanada ochiqroq ifodalash imkonini beradi.

“Farishta” hikoyasi ham yozuvchining ajoyib ijod namunalaridan biri. Hikoya bosh qahramoni – Boyqul. Hikoyada “... o‘zini qabul qila olmagan, o‘ziga o‘rin bermagan, o‘zini mazah qilgan kattalar dunyosidan qochib, bir umr bola bo‘lib yashashga..” ahd qilgan beg‘ubor qalbli yoshi katta inson haqida hikoya qilinadi. Bu hikoyada ham Panji muallim obrazi mavjudligi kitobxon e’tiborini tortadi. Hikoya avvalida muallim Boyqulga bir umrga yetadigan nom – “Sancho”ni o‘ylab topgan. Lekin asar davomida unga hikoyaning sarlavhasi bo‘lgan “Farishta” nomini ham Panji Muallim aytgan. Barchaga ma’lumki, bolalar xuddi farishtalar kabi pok, g‘arazi yo‘q, ko‘nglida kiri yo‘q bo‘lishadi. Shuning uchun ham asarda “Farishta” so‘zi katta ahamiyatga ega. Hikoya asosiy mazmun-maqsadini ochib beradigan badiiy obraz “shaharlik” nevara obrazidir. Yozuvchi u orqali hozirgi kundagi eng dolzarb, muhim, zamonaviy muammoni ko‘rsatib bergan. Bugungi davrda kompyuter, telefon o‘yinlari insonlar, ayniqsa, bolalar hayotini zaharlamoqda. Asarning kulminatsiyasi “Sancho”ning vafot etish sahnasidir. To‘liq hikoyaning mazmuni mana shu qismdan anglashiladi. “Boyqul” hikoyada “bolalik” obrazi va uning aynan shaharlik nevaraning “sanchgan” “xanjar”idan halok bo‘lishi hozirgi zamonaviy davrda kompyuter o‘yinlari bolalarning bolaliklarini olib qo‘yayotganligini yoritib berishga xizmat qiladi. Shaharlik nevaraning: “Men kompyuterda bunday o‘yinlarni rosa ko‘p o‘ynaganman...” deyishi bilan men buni isbotlayman.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Nazar Eshonqul hikoyalarida ko‘proq obrazlarning ichki dunyosi tahlil etilgan. Yozuvchi o‘zi yaratgan obrazlarni ichki harakat dinamikasiga oid sujet (assotsiativ sujet) asosida tasvirlaydi. Yana shuni aytish kerakki, ijodkor hikoyalarida g‘arb adabiyotining nafasi sezilib turadi. Xususan, Kafka, Kamyu, Folkner kabi yozuvchilarining ta’siri borligini ham aytib o‘tish lozim. Umuman olganda, yozuvchi ijodi insonni o‘ylantiradi, o‘ychan odamlar hayotini tasvirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdulla Qahhor. (2012). *Anor*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Matyoqubov, S. (2011). *Nazar Eshonqul hikoyalarida ijodiy individuallik*. Toshkent: O‘zbek tili va adabiyoti.
- Nazar Eshonqul. (2005). *Shamolni tutib bo‘lmaydi*. Qissa va hikoyalar. Toshkent.
- Nazar Eshonqul. (2024). *Momoqo‘shiq*. Toshkent: Yoshlar matbuoti.
- Normatov, U. (2000). *Umidbaxsh tamoyillar*. Toshkent: Ma’naviyat.

SHODIQL HAMRONING “QORA KUN” QISSASI TAHLILI

*Abdurahmonova Zarnigor G‘iyosboy qizi,
ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi
zarnigora363@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada real voqelikni real tasvirlab berishni xushlamaydigan yozuvchi Shodiqul Hamroning “Qora kun” qissasi tahlil qilinadi. Asarning noodatiy ramziy talqini xususida fikrlar bildiriladi hamda bugungi kun bilan solishtirilib xulosa qilinadi.

Kalit soʻzlar: Shom, tobut, jinni qiz, sartarosh, toʻy, goʻrkov

Abstract. This article analyzes the short story ‘Black Day’ by the writer Shadiqul Hamro, who does not like to depict reality realistically. Opinions are expressed about the unusual symbolic interpretation of the work, and a conclusion is made comparing it with today.

Keywords: Coffin, crazy girl, hairdresser, wedding, burial

Qissa - qamrovi jihatidan romandan tor, ammo hikoyadan keng boʻlgan badiiy janr hisoblanadi. U “Bir inson hayotining maʼlum davri, maʼlum vaziyatlari, maʼlum ruhiy holatlari haqida subyektiv tarzda hikoya qiluvchi, roman, novella va hikoyaga xos ayrim oʻziga monand xususiyatlaridan holi boʻlmagan mustaqil janrdir” (Xoldorov, 2020, 80). Shunday qissalardan biri Shodiqul Hamroning “Qora kun” qissasi hisoblanadi. Ushbu qissa haqida Uzoq Joʻraqulov, Sanobar Saidazimova kabi adabiyotshunoslar ish olib borishgan. Bu qissa insonni fikrlashga va oʻzi haqida yaxshiroq oʻylab koʻrishga undaydi. Muallifning fikricha: “Fikrlamaslik - haqiqiy fojia. Fikr bor joyda taraqqiyot va albatta, adabiyot boʻladi” (Sulaymonov, 2022). Shunday ekan, qissada inson maʼnaviyati tafakkurga muhtoj ekanligi, fikrlashdan toʻxtashning oqibatlari ramziy obrazlar orqali tasvirlab beriladi.

Yozuvchi qahramonlar ismini ham, voqealar qaysi qishloqda yuz berayotganini ham bildirmaydi. Bu esa asar voqealarining makonidan qatʼiy nazar, yashayotgan har bir insonga tegishli ekanidan darak beradi. Qolaversa, ushbu qissani har kim oʻz ruhiyati va hayolotidan kelib chiqib turli xil talqin qiladi. Asar qahramonlariga nazar tashlaydigan boʻlsak, qiziqarli va sirli tarzda nomlanganini guvohi boʻlamiz. Ular:

- kasb-hunariga koʻra: usta, juvozkash, oqsoqol, asalfurush, folbin, goʻrkov, muazzin, qassob, sartarosh, tegirmonchi, somsapaz, mulla, murdashoʻy;
- qarindoshligiga koʻra: jinni qizning togʻasi, folbinning oʻgʻli, yanga, juvozkashning xotini, qassobning oʻgʻli, oqsoqolning xotini, tegirmonchining xotini;
- tashqi koʻrinishiga koʻra: qora gavda, chandiq yuzli bola, sap-sariq yuzli bola;
- yoshiga koʻra: oʻspirin tarzda shartli nomlanadi.

Bu orqali muallif qissa qahramonlarining hech birimizga yot emasligini, baʼzi birlariga kundalik hayotimizda duch kelishimizni, ularning ruhiy holati, ichki kechinmalari, gunoh-u savoblari, mavhum va tushuniksiz oʻy-xayollari bizga begona emasligini taʼkidlab oʻtadi” (Saidazimova, 2024, 753-757). Adabiyotshunos Uzoq Joʻraqulovning (2006) taʼkidlashicha:

“O‘quvchi “Voqealar qayerda va qachon kechadi?” Asar personajlari qaysi millatga mansub?, Nega voqealar tushunarsiz va g‘alati? Kabi savollarga qalbidan joy bermasligi lozim. Hatto muallifning ham bunday savollarga izoh berishga haqqi yo‘q. Negaki, badiiy so‘z dunyosi faqat xilma-xil talqinlar bilangina go‘zaldir. Shu ma‘noda xohlang ushbu huvillab qolgan qishloqni o‘z qishlog‘ingiz deb hisoblang, istang biror mamlakatga, istang jabrdiyda ona yerimizga o‘xshating. Balki bu qissa, umuman biror-bir xalq yoxud millat haqida emasdir. Balki bu ismsiz makon ezgu tuyg‘ular beomon tark etib ketayotgan inson qalbidir. Balki...” Zero, qissa muallifi Shodiqul Hamroning (2022) fikricha: “Adabiyot - ruh va xayolot dunyosi yaratadigan g‘aroyib olamdirdir. Shu bois u reallikdan tubdan farq qiladi”.

E‘tibor beradigan bo‘lsak, qissadagi barcha noxush voqealar shomda, kun qorayib, insonlar dam olish uchun uylariga kirib, qishloq jim-jit bo‘lib qolganda yuz beradi. Bu holat “Sen yorug‘ olamda yashading, endi esa uning badalini yolg‘iz qolib, qora tuproqqa oyoq cho‘zganingda to‘laysan!”- degandek go‘yo. Bu qishloqdagi insonlar o‘limni eslamay qo‘ydi va ularga ko‘zgu o‘laroq tobut yo‘qoldi. Insonni so‘nggi manzilga yelkada ko‘tarib, hurmat bilan olib borib, tuproqqa qo‘yishadi. O‘sha hurmat, uning fikrlashidan, kelajak avlod uchun ko‘rsatgan o‘rnak va qoldirgan ma‘naviy merosidan kelib chiqib paydo bo‘ladi. Bu qishloq insonlarida qoldiriladigan ma‘naviy meros bormi o‘zi? Hattoki, yosh bolalar koptok o‘ynash o‘rniga insonning bosh suyagini yondirib, qushlarni o‘ldirishdan zavqlanayotgan jamiyatda ma‘naviy meros, o‘rnak haqida gap bo‘lishi mumkin ham emas. Barchaga ma‘lumki, bolalar tabiatan beg‘ubor, samimiy, ko‘zlari muhabbatga to‘la bo‘ladi. Ushbu qissa qahramonlarida inson ruhiyatiga xos bo‘lgan hislarning birontasi ko‘zga tashlanmaydi, ammo butun jamiyat bunday hislarga muhtoj ekanligi sartarosh obrazi orqali yoritib beriladi.

U kelganda barcha u bilan qadrdondek gaplashadi. Chunki inson beg‘ubor hissiyotlari bilan, toza fitrati bilan dunyoga keladi. Vaqt o‘tib esa, begona bo‘lgan yomon odatlarni qabul qilib, qadrdoni bo‘lgan hissiyotlarni unuta boshlaydi. Aks holda, jinni qizning faryodini eshitgan har bir inson unga yordam berishni burchi deb bilgan bo‘lar edi. Yozuvchi “jinni qiz” obrazi orqali jaholatga yuz tutgan insonlar qalbi ezgu niyatlarni, samimiy tuyg‘ularni qabul qila olmasligi, ularni o‘zidan siqib chiqarishni ko‘rsatib bergan. Jaholatga botgan insonlar samimiy, sodda bo‘lgan jinni qizni oralariga sig‘dirishmaydi, shunday bo‘lsa ham o‘sha qishloqda jinni qiz yolg‘iz qoladi, qarorini o‘zgartirmaydi. Qishloqdan barcha yomonliklar chiqib ketib, ezgulik qoladi go‘yo.

Endi bu qishloqda bo‘lib o‘tgan to‘yga to‘xtalib o‘tsak. Hamqishloqlari och, xatto bir eshakning o‘ligi ular uchun halol bo‘lgan bir vaqtda katta to‘y tantana qilishi uchun, insonning qalbida zarracha rahmdillik tuyg‘usi bo‘lmasligi kerak. Bo‘lib o‘tgan noxush voqealarni emas, endi to‘yni qanday o‘tkazish haqida o‘ylagan bunday insonlar hayotda ko‘p uchraydi.

Albatta o'quvchini "Go'rkov nega o'ldi?"- degan savol qiynashi mumkin. Balki, ular boshqa olomon singari jaholatga yuz tutmagan, ammo jinni qiz kabi beg'ubor ham emas. Shu sababli ketar chog'ida boshqalarga o'rnak o'laroq ayanchli o'lim topdi. Zero, bu qishloqqa tobut kerak bo'lmaganidek, go'rkov ham kerak bo'lmaydi. Asarni o'qir ekanmiz, beixtiyor bugungi kun bilan solishtiramiz. Sababi qissadagi voqealar aynan jamiyatdagi ba'zi insonlarni ko'rsatib beradi. Masalan, bo'layotgan to'y-tomoshalar, qo'shnisi och yoki yetim bo'la turib, ko'ngilxushlik uchun qilinayotgan isrofgarchiliklar, insonlar orasida bir-biriga nisbatan e'tiborning kamayib, o'rnini loqaydlik egallashi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Albatta, bugungi kunda bolalar insonning bosh suyagini yondirmaydi, ammo o'ynayotgan o'yinlarida, ko'rayotgan kinolarida va hattoki multfilmlarida shunday tushunchalarni - insonning insonga qilishi mumkin bolgan har qanday tajovuzni, ko'rishimiz mumkin. Afsuski, bu ularga oddiy holat sifatida singdirilmoqda. Kundan kunga rivojlanib borayotgan ijtimoiy tarmoqlardagi ayrim bloggerlarning chiqishlari jamiyatdan ilmning kotarilishiga va o'zligini unutib, jaholatga yuz tutgan insonlarga ko'r-ko'rona ergashishiga sabab bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Jo'raqulov, U.H. (2006). *Худудсиз жилва*. "Фан" nashriyoti.
- Nazarova, Sh. (2015, 29-yanvar). Yangi qissachilik sarhadlari (2012 yil qissalari tahlili). "Sharq yulduzi" jurnali, (3) Ziyouz.comsayti, <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/shahnoza-nazarova-yangi-qissachilik-sarhadlari-2012-yil-qissalari-tahlili-2013>
- Quronov, D., va boshqalar. (2010). *Адабиётушунослик лугати*. Akademnashr.
- Saidzimova, S. (2024). *Shodiqul Hamro qissalarida paranormal epizod tasviri*. Sh.S.Sirojiddinov tahriri ostida, "Sharq-u G'arb adabiyotida gumanizm: Navoiy va Pushkin" mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari (753-757-bet). Nurafshon business nashriyoti.
- Sulaymonov, D. (2022, 30-dekabr). *Shodiqul Hamro bilan yoshlarning onlayn suhbat*. <https://yoshlikjurnali.uz/suhbat/fikrlashdan-toxtash-fojia/>
- Xamroyev, SH. (2016). *Қора кун*. Қисса ва хикоялар. "O'zbekiston" nashriyoti.
- Xoldorov, D. (2020). *Hozirgi adabiy jarayon: o'zbek qissalari uslubi*. Nodirabegim nashriyoti.

MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK ADABIYOTIDA ZAMONA QAHRAMONI MASALASI (ULUG'BEK HAMDAMNING "TO'RTKO'CHA" ROMANI MISOLIDA)

*Abduraximova Maxbuba Dilshod qizi,
ToshDO'TAU 4 -kurs talabasi
mahbubaxon0203@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik davri nasrining o'ziga xos xususiyatlari, yangi adabiyotimizda zamona qahramoni masalasi, istiqlol davri o'zbek adabiyotida yaratilayotgan badiiy asarlarda bosh qahramon ega bo'lishi kerak bo'lgan xislatlar, ularning o'y-kechinmalari, his-tuyg'ulari,

o'tish davrini boshidan kechirgan inson qiyofasi – yozuvchi Ulug'bek Hamdamning "To'rtko'cha" romani qahramonlari orqali yoritiladi.

Kalit so'zlar: shumer adabiyoti, "Bilgamish", antik davr, "Illiada", "Odisseya", globalizm, mustaqillik davri o'zbek adabiyoti, qahramon, san'at, bozor iqtisodiyoti.

Abstract. In this article, the characteristics of the prose of the period of independence, the issue of the hero of the time in our new literature, the qualities that the main character should have in the works of art created in the Uzbek literature of the period of independence, their thoughts and experiences, feelings, the image of a person who has experienced a transitional period are illuminated through the heroes of the novel "Turtkocha" by the writer Ulugbek Hamdam.

Keywords: Sumerian literature, "Bilgamish" antiquity, "Illiada", "Odisseia" globalization, Uzbek literature of the period of independence, hero, art, market economy.

Har bir davr adabiyoti o'z ideal qahramonlarini yaratadi. Jahon adabiyotining eng qadimgi tarixiga nazar tashlasak, shumerlarning "Bilgamish" dostoni qahramonlari, keyinroq antik davr bitiklarida "Illiada" va "Odisseya" dostonlari, so'ng yunon-rim dramalarida, klassisizm, ma'rifatchilik adabiyoti, romantizm, realizm, modernizm adabiyoti namunalarida ham davr talabidan kelib chiqqan holda, u yoki bu obraz zamon qahramoni o'laroq taqdim etilgan. Qizig'i, ilgari asar bosh qahramonlari har qanday kamchiliklardan holi, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan ko'pdan-ko'p ishlarga qodir, arslon kelbatli, pahlavon, oqil-u dono kimsalar bo'lgan bo'lsa (milliy adabiyotimizda Alpomish, Rustamxon, Go'ro'g'li, Farhod, To'maris, Shiroq, Otabek, Anvar kabilar) bugungi shiddat bilan o'zgarib borayotgan davrda zamon qahramonlari ham, ularga qo'yiladigan talab, ular ega bo'lishi kerak bo'lgan xislatlar ham tamoman o'zgarib ulgurdi. Bugungi kun o'qirmani endi tog'ni teshib suv ochadigan Farhodga ham, Asqartog'ning bir burchagini o'q-yoy bilan o'pirib yuboradigan Alpomishlarga ham, elini yovdan himoya qilgan Shiroqu To'marislarga ham ishonmay, hayratlanmay, ehtiyoj tuymay qo'ydi. Xo'sh, bugungi globallashuv, o'zaro qaynashuv, axborot asrida zamona qahramonlari kim? Badiiy adabiyot endi kimlarni o'rnak o'laroq, ideal sifatida taqdim etadi? Bu zamonaviy adabiyot oldida turgan muhim masalalardan biridir. Mustaqillik davri nasrida, xususan, romanchiligimizda qator yangiliklar, o'sish-o'zgarishlar ro'y berdi. Adabiyotimiz sotsialistik realizm va kommunistik mafkura tazyiqidan xalos bo'ldi. Adiblarimiz bugungi kun voqealarini, mustaqillik davrining asosiy masalalarini, uning bosh qahramonlarini katta badiiy polotnolarda yoritishga kirishdilar. Adabiyotshunos olim Izzat Sulton maqolalaridan birida: Meningcha adabiyotimiz oldida hozir biri-biri bilan bog'langan ikki vazifa turibdi. Bularning biri (birinchisi emas!) yaqin o'tmishimiz, sovet davri hodisalariga holis va chuqur baho berishdir. Bu vazifalarning yana biri (ikkinchisi emas!) – mustaqillik davri butun hodisalarini butun tarixiy ahamiyati bilan chuqur tushunish va bugungi

hayotiy jarayonga hamohang, madadkor bo‘laoladigan asarlar yaratishdir. Bu ikki vazifani ado etish jarayonida adabiyotimizda va, demakki o‘quvchilar ommasida ongida bir muhim fikr mahkam o‘rin olishi kerak: mustaqillik davrida hayotimiz azaliy va abadiy izlariga qaytdi”(Султон, 1999, 19 март) deb ta’kidlar ekanlar, biz bunga qo‘shimcha qilib, mustaqillik davri nasrida zamona qahramoni ham avvalgi davrlardagidan farq qilishini, uning o‘y-xayollari, dunyoqarashi, fikrlari, ichki kechinmalari mutlaqo boshqacha bo‘lishini eslatib o‘tishni o‘rinli deb topdik. Xalqimiz o‘tish davrini boshidan o‘tkazarkan, bu qanday yuz berdi, ularning botinida qanday o‘zgarishlar bo‘ldi, hayot tarzidachi, boshi-yu ko‘nglidan nimalar o‘tdi? Adabiyot endi ana shu mavzularni, shunday qahramonlarni yoritishi kerak edi. Zero, uning asosiy vazifalaridan biri deb adabiyotshunos olim, professor D. Quronov ta’kidlaganidek: “Badiiy adabiyot borliqni obrazlar vositasida badiiy idrok qilish orqali bizning olam, odam, jamiyat haqidagi bilim va tasavvurlarimizni boyitadi. “Adabiyot - hayot darsligi” degan gap faqat chiroyli ta’rifgina emas, uning zahirida katta haqiqat yotadi. Iste’dod bilan yozilgan asar ortida tegramizda yurgan insonlarning fe’l-atvori, ularning ma’naviy-ruhiy evrilishlari sababi-yu voqelanish yo‘sini, shaxslararo munosabatlaridagi chigalliklarning asl manshai, jamiyatdagi illatlar ildizlari-yu ularni bartaraf etish yo‘llari... kabi tanish muammolarni teran mushohada etayotgan ijodkor turadi, uning olam-u odam haqidagi o‘y – mulohazalari beixtiyor o‘quvchiga ko‘chadi. Shu bois badiiy asarlar mutolaasi davomida o‘quvchi inson qalbining chuqur puchmoqlariga kirib boradi, uning turfa fe’l-atvori bilan tanishadi, kishilar orasidagi murakkab munosabatlarni kuzatadi, ularning tub sabablarini his qiladi” (Quronov, 2018,53-bet) deb qarash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Badiiy asarda qahramon masalasi – bu ijodkorning badiiy niyatini amalga oshirish, ko‘nglida tug‘ilgan ijodiy maqsadini turli shakllarda aks ettirishi deb qarashimiz mumkin. Ushbu mavzuni ilgari surar ekanmiz avvalo qahramon so‘ziga ta’rif berishimiz kerak bo‘ladi. “Bugungi kun adabiy qahramoni kim?” degan savolga javob olish uchun yozuvchi Ulug‘bek Hamdamning yaqindagina nashrdan chiqqan “To‘rtko‘cha” romanini tahlilga tortamiz. Asar markazida O‘lmas Ulug‘ obrazi turadi va asardagi barcha voqea-hodisalar uning atrofida aylanadi. Roman avvalida u o‘zi tug‘ilib o‘sgan qishlog‘idan katta orzu-havaslar bilan boshkentga qarab yo‘lga chiqarkan, qarshisida uchragan to‘rtko‘cha boshida o‘ylanib qoladi: “To‘rtko‘cha!... Sen dunyoning to‘rt tomoniga yo‘nalgansan, lekin meni qaylarga olib borasan?” (Хамдам, 2024, 9-бет)

Bu hali endigina mustaqil hayotga ilk odimlarini otayotgan g‘o‘r, tajribasiz ammo orzularga to‘la, qaynoq qonli, g‘ayrati jo‘sh urgan 17-18 yoshlardagi yigitchaning hayotidagi birinchi jiddiy tanlovi edi. Asli, insonning qandayligi uning qilgan tanlovlari orqali yuzaga chiqadi, deyishadi. Balki bugungi kun qahramoni tanlovni to‘g‘ri qila olgan insondir?! Har qanday vaziyat, sharoitda, oqibati nima bo‘lsa bo‘lsin, o‘zligi, e’tiqodidan voz kechmagan, turlanayotgan zamondek

qiyofasini zumda o'zgartirib ketmayotgan, faqat o'z huzur-halovati, tinchini o'ylamay, xalqi, millati uchun qayg'uradigan, egoizm botqog'idan chiqib, yon-veridagilarga ham yordam qo'lini cho'za oladiganlar bugunning qahramonlari bormi o'zi?.. Bor. O'lmas Ulug' timsolida biz o'sha insonni ko'ramiz.

Katta hayotga qadam qo'ygach, turli xil sinovlarni boshdan kechirgan, uning zalvorli mushtlarini ham, siylovini ham, achchig'i-yu, shirinini ham totib ko'rgan, yillar, mashaqqatlar toblagan Inson obrazi u! Uning atrofida ko'plab qahramonlar harakatlanadi. Masalan, O'g'iloy, Erali og'a, Oydin aya, Yolqin ota, Yormat Normatovich, Mahmadiyor, To'lqinoy, Erkin, Karim, Ahmadjon, Zafar aka, Botir aka, Rahim aka, Volodya, Osiyo, piru komil, Sotvoldi, Laziz aka, Ochil, Laylo, O'ktam, Iskandar aka, Ibod Kalonov, Turg'unuy, Olloqul aka, Egamberdi aka, Fozila aya, Abdumurod, Muzaffar, Ortiqali aka kabi personajlar bor. Adibning mahorati shundaki, xatto eng salbiy qahramonni ham o'quvchiga yomonlab ko'rsatmaydi, bil'aks, o'sha "yomon"ning ham o'z haqiqati borligiga o'quvchini ishontiradi. Yo'q, uni oqlamaydi, tushunadi, tushuntiradi. "Nega biz O'lmas Ulug'ni bugunimiz qahramoni deyishimiz kerak?!" degan o'rinli savol tug'iladiki, albatta unga asosli javob berishimiz kerak bo'ladi. Asarda ushbu da'vomizni isbotlaydigan asoslar anchagina:

1.O'lmas o'n to'qqiz yoshda askarlikda ilk bor o'lim bilan yuzma-yuz keladi. Ha, o'sha, o'zi boshqaradigan tankni safdoshiga haydashga berib, oqibatda uning ostida majaqlanib ketishiga bir bahya qolgan paytda! Uning boshiga shunday ish tushadiyu urush qurollarining nafaqat dushmanga, balki o'ziga, umuman, insoniyatga zararini tushunib yetadi. Yana armiyada ko'plab boshqa millat vakillari bilan tanishib, inoqlashadi, ularning ham o'zi kabi Inson ekanini anglab yetadi. Anglarkan, ichida insonparvarlik atalmish tomir mustahkamlanadi, bir millatni boshqasidan ayirmaydigan bo'ladi.

2.Talabalik hayoti umrining eng oltin davri bo'lib, ilmning qaymog'ini totadi, har xil ustozlarni ko'radi, musofirchilikni his qiladi, tasavvufga, hazrati Rumiylar olamiga kirib boradi. Do'st-u birodarlik nimaligini biladi. Asarning shu qismida bir epizod yurakni jimillatib o'tadi. Simitchi (teshik kulcha sotuvchi) bola hikoyasi. Ha, O'lmas sheriklari kabi bolaga moddiy yordam qiladiyu ketadi. Ammo keyin... do'stlaridan farqli o'laroq, ko'chada yolg'iz o'zi qolib, qorong'ida otasi kelmagan simitchi bola taqdiriga befarq bo'lgani, yonida qolmay tashlab ketgani vijdonini qiynab, tongda o'sha joyga qaytishi... Bugungi kunning noyob hodisasi bu – vijdon azobi.

3.Qo'lyozmalarni sotish epizodi. O'lmas ulg'ayib, oilali bo'lib, ro'zg'or tashvishi boshiga tusharkan, shahardan uy olishda qarzga botadi. Uni uzish uchun pulga juda ehtiyoj sezadi. Shunda hamkasblari tomonidan unga qo'lyozmalarni pullab, mo'may daromad olish taklifi tushadi. Bu orqali qarzlarni uzib, o'zini ancha tiklab olishi ehtimoli yuqori. Ma'naviy boylikni chetga pullashni

ma'qullamayotgan O'lmasga bu ishni u qilmasa, boshqalar qilishini aytib, lov-lov yonayotgan vijdoniga muzdek suv purkasalar ham, oxir-oqibat, bu ishdan voz kechadi va o'rtada vositachi bo'lib qolganidan afsuslanadi. Bu sinov edi, shavqatsiz hayot yo'qchilik bilan uni sinab ko'radi. Tarozining bir pallasiga yaxshigina pul qo'yilgan bo'lsa, ikkinchisiga vijdon qo'yiladi, O'lmas keyingisini tanlaydi.

4. Rahmatjon akaning o'limi. O'lmas moddiy jihatdan ko'p qiynaladi. Aslida, u kabilar son-sanoqsiz. Ko'pchilik tirikchilik uchun chetga – Rossiyaga ishlashga ketishga majbur bo'ladi, och qornini to'ydirish, yupun ust-boshini butlash uchun. O'lmas nega ketmaydi?! Nega yillar o'tib grin kart o'ynab Amerikaga ketmoqchi bo'lgan o'g'lini “oq qilaman!” deb bo'lsa ham o'z yurtida olib qoladi? To'g'ri, u o'zi tug'ilib o'sgan vatanini sevadi. Lekin nochorlik oldida ba'zan bunday sevgi ham o'jizlik qilib qolishi mumkin-ku. Uni bundan qaytargan narsa Rahmatjon akaning o'limi ham edi. O'lmas o'zi tirigini kuzatib qo'ygan qadrdoni, hech qancha vaqt o'tmay tobutda qaytadi...

5. Yo'qotishlar. Aristotelning “katarsis” nazariyasida inson iztiroblar oloviga tushib yonganida tozarib borishi aytiladi. Eng cho'ng iztirob esa, shubhasiz, yaqinlarni yo'qotish iztirobi. O'lmas ham yo'qotadi: ba'zi qadrdonlarini jismonan, ba'zilarini ma'nan. Ochilni, Rahmatjon akani, O'ktam akani, shayxni, jurnalistni o'lim olib ketgan bo'lsa, ustozi piru komilni, turg'uniylarni, Nazirni, Zafar akani tiriklayin yo'qotadi. Ha, o'limga iloj yo'q, u hammaning boshida bor. Biroq tirik odamlarni yo'qotish... Masalan, piru komil. O'lmasning yosh tasavvurida so'fiy bo'lib gavdalangan inson yillar chig'irig'idan o'tayotganda ezilib, mayishib, oxir-oqibat olomonga singishib ketdi. Mol-dunyo, obro'-e'tibor, mansab degan kuchlarga yengiladi. Natijada o'zi yer ustida yura turib, O'lmasning tasavvurida, ongida yer ostiga kirib ketadi.

6. Romanda sarguzashtlilik ham bor. Qachon qarasa, O'lmas o'z boshiga yo'q joydan ish ochib yuradi yoki tashvishlar nuqul uni izlab topadi. O'zgalarni o'zidek bilib ko'p pand yeydi. Bir qarasang, uyi oldida o'likka duch kelib, tergovma-tergov chopadi, bir qarasang, metroda mushtlashib, boshqa safar prezident korteji yo'liga chiqib qolib, pul berib arang qutiladi, yana bir qarasang, o'zi ishongan tijoratchi tanishidan pulini ololmay chuv tushib yuradi. Bunday hollarga tushishi uning bo'shangligidan emas, yo'q, ko'pincha andishaliligidan, to'g'riligidan kelib chiqadi. Chunki jamiyatda aksar odamlar zamonga moslashishga, qandoq bo'lmasin yashab qolishga intilib, asrlik qadriyatlar toptalayotgan edi. Sababi bu davrga kelib to'g'rilik, soddalik, halollik, ishonuvchanlik fazilat emas, ayb sanala boshlangan, olchoqlaru kazzoblarning pichog'i moy ustida edi. Uddasidan chiqib qurilmagan sosializm qulab, bozor iqtisodiyotiga kirib kelingandi. Endi go'yo hamma narsani pullash mumkin: g'urur, iymon, insof, odamgarchilik, vijdon va halollikni ham. Ularni pullamay kun ko'ra olgan odam qahramon bo'lmay, kim bo'lsin yana?! O'lmas ana shunday murakkab vaziyatlar tegirmonidan ma'nan butun chiqa olgan qahramon.

7.Irsiyat, muhit, tarbiya. Insonning kamol topishida shu uch omil muhim rol o'ynaydi. Taqdir O'lmasning umr yo'lida shunday insonlarni ham uchratadiki, uning shakllanishida o'shalarning juda katta o'rnidan so'z yuritiladi. Avvalo, oilasi. O'lmas oddiy, ammo oydin insonlarning farzandi edi. Tabiat qonunlariga binoan irsiy ma'lumotlar avloddan-avlodga o'tadi. Asarda alohida urg'u berilmagan bo'lsa-da, ilk sahifalardagi ta'riflar gapimizni isbotlaydi:

“Ehtimol, uning “yozuvchi bo'laman” deyishining bosh sababi - uylarida kitob-u jurnallar mo'l-ko'l bo'lib, oilaning barcha a'zolari, yuzlab mahalladoshlari tomonidan ko'p o'qilgani yonida, yana xuddi shunday muhokama qilinganidadir, ehtimol, ota-onasining “qo'li bo'shadi” deguncha bolalariga tez-tez kitob o'qib turishlari-yu o'qib-uqqanlarini zavqu shavq ila gapirib berganlarida jodir. Kim biladi deysiz, balki buning boisi yigitchaning qaynoq tomirlarida so'zamol ajdodlarining qoni jo'sh urib yotganidadir” (Хамдам, 2024, 8-бет) Bunday ziyoli insonlarning bergan tarbiyasi izziz ketmaydi, albatta. O'tish davrida muhit xavfli tus oldi, ko'pchilik o'zini yo'qotdi, o'zgardi, turlandi, davr uncha-muncha odamni oyog'ini osmondan qilib tashladi. Faqat ma'naviy ildizi ilmu ziyodan suv ichgan, iymoni mustahkam, zuvalasi pishiq bo'lganlarga o'zini tutib qola oldi. Yana Iskandar aka, Olloqul aka, Egamqul, Yormat Normatovich kabi yaxshilarning borligi unga madad berdi.

8.Tanlovlar. O'lmas ko'p martalab tanlashiga to'g'ri keldi.

Zilola jiyani hayoti masalasida, buyurtma asar taklifida, ishdan ketishida... uning har bir tanlovda qiyinchilik bor edi. Birinchi holatda ukasining umr bo'yi nogiron farzand o'stirishi, buyurtmani rad etishda oson keladigan shon-shuhratdan kechishi va dushmani ko'payishi, so'nggi holatda esa tuhmat qilganlarning gaplari rostdek bo'lib qolishi mumkinligi. O'lmas tanlashda doim qiyin yo'lni tanladi. Xuddi ertaklarimizdagi botirlar singari. Qiyinchilik ortida esa mukofot o'laroq yuzi yorug' bo'ldi.

9.O'ylar. Inson tashqaridan qanday ko'rinmasin, ichida nima o'y o'tsa, o'sha bo'ladi. O'lmas milliy adabiyotimizdagi, prof. Q.Yo'ldosh ta'biri bilan aytganda, barmoq bilan sanarli qahramonlardan, ya'ni, u o'y odami! U elning old ziyolisi, ilg'or bunyodkori. Uning o'y-fikrlari ham ilg'or, mulohazali va keng. U eskilik bilan ham qolib ketmagan, zamonaviy bo'laman deb, o'tmishini ham unutib qo'ymaydi. Kecha va bugunni sintez qila oladi. Ikkovidan ham faqat yaxshi tajribani oladi, yomonidan xulosa chiqaradi. U avvalgi qahramonlardan farqli o'laroq, jismoniy emas, aqliy mehnat bilan shug'ullanadi, jamiyatni kuzatadi, tahlil qiladi, muammolarni ko'radi va yechim izlaydi. O'zini, xatti-harakatlarini tinimsiz taftish qiladi, savollar yomg'irini yog'diradi.

“Sening o'zing kimsan, ey inson?- dedi u kunlardan bir kun o'ziga o'zi xitob qilib. Lekin ming chiranib topgan javoblariga ko'ngli rozi bo'lmadi. Oradan talay fursat o'tib esa tag'in bir tush ko'rdi. Tushida yana o'sha savol. Savolki, momaqalldiroq qiyofasiga kirib, ko'kda gumburlardi.

O‘lmas esa yomg‘irli havoda, yalang maydonda boshini quyi solgan ko‘yi yolg‘iz o‘tirarkan sakrab o‘rnidan turibdi-yu ko‘kka qarab ovozininr boricha xayqiribdi: “Men kompasman! Ichimdagi ko‘rsatkich Yaratuvchiga qaratilgan. Qayerda bo‘lmay, boshimdan qanday voqealar-u sinovlar o‘tmasin, ko‘rsatkichi baribir U tomonga qarab qolaveradigan kompasman men!..” (Xamdam, 2024, 448-449-бетлар) Bugun milliy adabiyotimizga, nafaqat o‘zbek, balki jahon adabiyotiga ham O‘lmas yanglig‘ nafaqat o‘ziga, balki o‘zgalarga ham yo‘l ko‘rsatuvchi “kompas”lar, dunyoning ravishi o‘zgarsa-da, umuminsoniy qadriyatlarga sodiq, ilg‘or fikrli, bunyodkor qahramonlar suv bilan havodek kerak. Ha, juda ham kerak ular!

Foydalanilgan adabiyotlar:

Quronov D. (2018) *Adabiyot nazariyasi asoslari*. “Akademnashr” nashriyoti.

Курунов, Д. (2013). *Адабиётишунослик лугати*. “Академнашр” нашриёти.

Султон, И. (1999). *Қайта тугилиш арафаси*. “Ўзбекистон Адабиёти ва санъати” газетаси.

Хамдам, У. (2024) *“Тўрткўча”*. “Янги аср авлоди” нашриёти.

XAYRIDDIN SULTON QISSALARINING OBRAZ POETIKASI

*Adilova Fanuza Shodiyor qizi,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti*

shodiyorovnaf@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Nurboy Jabborov

Annotatsiya. Maqolada Xayriddin Sultonning “Ajoyib kunlarning birida”, “Saodat sohili”, “Ishonch telefoni” qissalarining badiiyati, sujeti va kompozitsiyasidagi o‘ziga xosliklar, tili va uslub jihatdan ahamiyati, yozuvchining obraz yaratish va so‘z qo‘llash mahorati atroflicha tahlil qilingan. Obraz badiiy adabiyotda real hayot ko‘rinishlari natijasidir. Ular haqiqiy hayotni nafaqat aks ettiradi, balki umumlashma fikrni ham ifodalaydi. Unda muallif haqiqiy hayotni qanday ko‘rganini ko‘rsatibgina qolmay, xuddi rassom kabi o‘zining yangi g‘aroyib dunyosini ham yaratadi. Obrazning bir-biriga o‘xshash bo‘lmagan xususiyatlarining dinamik birlashuvi uning dominantasi bilan, yoki boshqacha qilib aytganda, ham butun asarning, ham uning alohida qismlarining asosiy g‘oyasi paydo bo‘ladigan ijodiy ish davrida shakllanadigan o‘zagi bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: Qissa, personaj, badiiy obraz, poetika, sujet, kompozitsiya, komil inson

Abstract. In the article, the peculiarities of the image, plot and composition of the short stories “Ajoyib kunlarning birida”, “Saodat sohili”, “Ishonch telefoni” improving the language and style, the image of the writer and the skill of using words are thoroughly analyzed. Image is the result of real life manifestations in literature. They reflect real life, but also generalize. In it, the author not only shows how he saw real life, but also moves his new strange world like any other artist. The dynamic combination of dissimilar parts of the image with its dominant, or in other words, with the core of the creative work, from which the main idea of both the whole work and its part emerges.

Keywords: Short story, character, artistic image, poetics, subject, composition, perfect person

Jahon adabiyotshunosligida badiiy asar tahliliga doir muammolarni obraz poetikasi nuqtai nazaridan o'rganish va uni milliy adabiyot sathida tadqiq etish zaruriyati filologiya sohasida ham jiddiy vazifalarni kun tartibiga qo'yimoqda. Ayniqsa, gumanitar sohalarda muayyan adib ijodi va badiiy asar, uning obrazlar sistemasini tadqiq etishning yangi metod va usullari paydo bo'lmoqdaki, bu badiiy asarning mazmun-mohiyatiga chuqurroq kirish imkoniyatini yaratmoqda. Adabiyotshunoslik fani o'z obektiga yangi nigoh bilan qarash orqali obraz poetikasi muammolarini chuqurroq tadqiq etish yo'lidan boryapti. Zero, obraz poetikasini tahliliy o'rganish insonning ma'naviy olami, dunyoqarashini, shuningdek, ijodkorning tafakkur tarziga xos qonuniyatlarni kashf etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Obraz badiiy adabiyotda real hayot ko'rinishlari natijasidir. Ular haqiqiy hayotni nafaqat aks ettiradi, balki umumlashma fikrni ham ifodalaydi. Unda muallif haqiqiy hayotni qanday ko'rganini ko'rsatibgina qolmay, xuddi rassom kabi o'zining yangi g'aroyib dunyosini ham yaratadi. Obrazning bir-biriga o'xshash bo'lmagan xususiyatlarining dinamik birlashuvi uning dominantasi bilan, yoki boshqacha qilib aytganda, ham butun asarning, ham uning alohida qismlarining asosiy g'oyasi paydo bo'ladigan ijodiy ish davrida shakllanadigan o'zagi bilan belgilanadi. Asarning asosiy g'oyasi, uning alohida qismlari, asoslari va obrazlari to'g'risidagi tasavvurlar o'zgarishi, boshqa shaklga kirishi mumkin, lekin uning birlamchi negizi ana shu o'zanligicha qolib, unga asarning barcha badiiy xususiyatlari birlashadi. Ijodiy g'oya batamom yetilib bo'lgandan so'ng, yozuvchi ishga kirishgan davrda uning emotsional imkoniyatlari ortib boradi (Xrapchenko, 1986).

Xayriddin Sulton asarlari zamonaviy o'zbek adabiyotida alohida o'rin tutadi. Adibning "Ajoyib kunlarning birida", "Saodat sohili", "Yozning yolg'iz yodgori", "Ko'ngil ozodadur" va yaqindagina e'lon qilingan "Ishonch telefoni" qissalari insonning ichki dunyosini, jamiyatdagi ijtimoiy va axloqiy masalalarni, milliy qadriyatlarni aks ettiradi. Qissalardagi obrazlar faqat voqealar rivojida ishtirok etuvchi qahramonlar emas, balki asarning chuqur ma'nosini, ijtimoiy-ma'naviy dunyosini ochib beruvchi vositadir. Jumladan, "Ishonch telefoni" qissasi ham o'zbek adabiyotidagi zamonaviy ijtimoiy va psixologik mavzularni yoritishda muhim ahamiyatga ega. Asar, avvalo, badiiy obrazlar orqali jamiyatdagi murakkab kechinmalarni, ishonch, aloqalar va insonning ichki dunyosini ochib beradi. Qissada bir qator obrazlar, ular orqali tashqi dunyo va ichki dunyo o'rtasidagi ziddiyatlar, va insoniy his-tuyg'ularning ifodasi taqdim etiladi.

"Ishonch telefoni" qissasida qahramonlar psixologik jihatdan chuqur tasvirlangan. Har bir obraz, o'zining ichki kechinmalarini, xatoliklari va umidlarini ifodalash orqali o'quvchiga ijtimoiy masalalarni tushunishga yordam beradi. Masalan, asardagi bosh qahramonlarning turg'unlikdan chiqishga intilishi, o'zaro muloqot va ishonchning murakkabligi tasvirlangan. Bu yerda, obrazlar

nafaqat tashqi harakatlar, balki ichki kechinmalar va o'zlikni anglash jarayonida ham rivojlanadi. Qissada operator Mohidil Ismatovaga turli insonlar turfa mavzularda qo'ng'iroq qilishib goh arz qilishadi, goh kimgadir minnatdorchilik bildirishadi, umuman olganda, biz yashotgan shu kurrai zaminda yuz berishi muqarrar, dolzarb muammolarni ko'rsatib beradi. Ishonch telefoniga qo'ng'iroq qilgan qahramonlardan biri Bekobodlik Begmat Rajabovich jiyani Xudoyberdini hayotini yaxshilash maqsadida ko'p mehnat qiladi: ijara uy topib beradi, o'zi shaxsiy vataniga ega bo'lsin deya tuman hokimi bilan gaplashib uy qurish uchun yer olib beradi, Xudoyberdini boqimanda qobig'idan chiqarolmaganidan o'g'li Shoxruhni harbiy bilim yurtiga hujjat topshirishga undaydi, o'qishga kirishiga sababchi ham bo'ladi, uy-joy qurib olishi uchun bankdan o'z nomiga kredit ham olib beradi. Achinarlisi olingan pulga hech qanday uy qurilmaydi. Shu o'rinda men Xudoyberdini Goncharovning Oblamov qahramoniga o'xshatdim. Xudoyberdi ham har bir ishda ma'suliyatni bo'yniga olmasdan "ertaga-ertaga" deb ishni ortga surib yuraveradi, yozuvchi tili bilan aytganda, "Loydan yasalgan holicha qolib ketgan" bu kimsalar hayoti yakunida parokanda bo'ldi. Kambag'allikni qisqartirishga o'z hissasini qo'shib, bitta oilani faravon yashashi uchun qo'lidan kelguncha xizmat qilayotgan qahramonimiz esa oxir-oqibat "bo'lmaydiganga bo'lishmang" degan xulosa keladi.

Xayriddin Sultonovning "Saodat sohili" qissasi ham jozibador badiiy tilda yozilgan, qahramonlar holati, ichki kechinmasini ta'sirchan gavdalantirgani bois darhol o'quvchilar e'tiborini tortadi. Ushbu qissa tili tarixiy mavzudagi eng yaxshi asarlarga xos jihatlar yorqin aks etgan. Unda tarixiy muhit, voqealar kechayotgan manzil-makonlar manzarasi jozibador tasvirlangan. Qahramonlarning dialog, monologlarida ham tarix nafasi yaqqol seziladi. Qissa Hindistonga, Bobur huzuriga borish maqsadida yo'lga chiqqan Hofiz Ko'ykiy va usta Binoqulning boshidan kechirganlari tasviri bilan boshlanadi. Binoqul Bobur bilan birga Hindistonga kelgan otasini daraklab, Hofiz Ko'ykiy bilan birga yo'lga chiqadi. Ammo yo'lda ular ketayotgan karvonni qaroqchilar talaydi. Qochayotib Binoqul oyog'i to'nganidan tog' ungridagi chuqurlikka yiqilib tushadi. Umurtqasi qattiq shikastlanganidan yo'l yurolmay halok bo'ladi. U o'limidan oldin Hofiz Ko'ykiyga: "Armonim ichimda qoldi, taqsir. Padarimning daragini bilsam edi. Bobur shohni bir ko'rsam... Taqsir, mana shu kitobni men unga ixlos bilan tortiq etmoqchi edim. O'zim kitobat qilib edim. Bilmaysez, taqsir, o'zim ham bilmayman, lekin nechundir xudo mening mehrimni ul zotga tushirgan. So'nggi tilagim ham, vasiyatim ham shu: bu kitobni Bobur hazratlariga eltib, duoi salomimni yetkaz gaysiz" deydi. Qissada Hofiz Ko'ykiyning Hind diyoriga borib, Bobur shoh bilan uchrashib, shogirdi usta Binoqulning vasiyatini amalga oshir gani ta'sirchan hikoya qilinadi. Hofiz Ko'ykiy ilm o'rganishga umrini bag'ishlagan, bu yo'lda cheksiz mashaqqatlar tortgan mutafakkir zotlarning mujassam siymosi sifatida taassurot uyg'otadi. Hofiz Ko'ykiy qissada

dunyoning qariyb yarmini kezgan jahongashta odam, hayotning qadrini, tiriklikning nechog‘li ulug‘ ne‘mat ekanini teran anglagan, so‘qqabosh, vorasta – ozod, erkin odam deb ta‘riflanadi. Boshidan kechirganlari-yu kechinmalari haqiqatan uning shunday zot bo‘lganligi haqida tasavvur uyg‘otadi. Xayriddin Sultonov Hofiz Ko‘ykiy xarakterini dastlab Binoqulning ustozini to‘g‘risidagi mulohazalari orqali ta‘riflanadi. Bu ta‘rif quyidagicha: "Ustozini so‘qqabosh, vorasta ko‘ngil odam bo‘lib, umri muttasil safarlarda o‘tardi. U ba‘zan ikki-uch yillab benom-u nishon ketar, safardan qaytgach, masjid xonaqosiga tutash hujrasida mutolaadan bosh ko‘tarmay, allanarsalar yozgani yozgan edi. Binoqul bu bitiklarning nimaligini bilmas, so‘ragani botinolmas, ammo ustozining yosh bo‘lsa-da, ulug‘ odam ekanini sezardi: masjid eshigiga Toshkand, Samarqand va boshqa shahr-u kentlardan otliqlar, hashamatli soyabon aravalar tez-tez kelib turar – zarbof to‘n kiyib, salobiy salla o‘rgan turli-tuman basavlat kishilar Hofiz Ko‘ykiyni ziyorat qilib chiqar edilar".

Hofiz Ko‘ykiyning uzoq yo‘l bosib, mashaqqatlar kechirib, Hind tuprog‘ida shoh saroyida Bobur bilan uchrashganidan so‘ng syujet voqealarida Bobur bevosita ishtirok eta boshlaydi. Qissada Boburning holati uning vatanni sog‘inib yashashini ta‘kidlash bilan boshlanadi. Butun asar davomida Boburning vatan sog‘inchi bilan yashab o‘tganligi uning ichki kechinmalari tasviri orqali gavdalantiriladi. "Saodat sohili" qissasida Boburning qalbidagi og‘riqli kechinmalar ta‘sirchan gavdalantiriladi. Bobur she‘riyatni sevgani, ilm-fan qadrini chuqur his qilgani uning ichki kechinmalarida ko‘rsatiladi.

Xayriddin Sultonning "Onamning yurti" nomli qissa va hikoyalar to‘lamidan joy olgan "Ajoyib kunlarning birida" qissasi o‘zining syujet chizig‘i, qahramonlarning sodda va dilkash tasviri bilan badiiy ahamiyatga egadir. Asar O‘zbekiston xalq artisti Botir Zokirov xotirasiga bag‘ishlanadi. Qissaning boshlanishidan ham o‘zgacha ruh seziladi: Bu voqea ajoyib kunlarning birida ro‘y berdi. Ochig‘ini aytganda, bu kunni u qadar ajoyib deb bo‘lmasdi: havo sovuq, yer balchiq, yo‘l-yo‘lkalar shilta-shalabbo, samolyotga bilek yo‘q, "Paxtakor" birinchi ligaga tushib ketgan... Lekin bari bir bu ajoyib bir kun edi: odamlar shoshib ishga borar, maydonlarda gala-gala kaptar o‘ynar, do‘konlarda savdo chaqqon, radiodan Munojot "Munojot" ni qarsillatib aytib turar, namchil xiyobonlarda shamsiya tutgan oshiqlar ohista kezardi.

Qissada Sulton, Abdulla va Kamolning Nozim Qodirov (Botir Zokirov) ning uyiga borishi, ular birgalikda hayotdan, uzoq bolalik kunlardan so‘z ochishlari, adabiyot va san‘at haqidagi qizg‘in suhbatlari juda ta‘sirli ifoda etilgan. Hofizning umri poyoniga yetar chog‘ida ohanglari, so‘zlari butunlay yangicha ruhda qo‘shiq aytishni niyat qilganligini aytgan o‘rinlari, Navoiyni umrining kuzida teranroq anglagani, hatto bir g‘azalini o‘qib berib, undan nechog‘lik ta‘sirlanganini yozuvchi mahorat bilan tasvirlagan: Sezdingizmi? Sezyapsizmi? Nigohi qanchalar o‘tkir, teran ekan Navoiyning! Axir, bu butun boshli bir kuz simfoniyasi-ku! Rangga ko‘chirilsa,

qanday g‘aroyib manzara bo‘ladi. Bir urinib ko‘rmoqchiman. “Bir xazonlig‘ bog‘ ichinda” deb qo‘yaman nomini...

Voqealar rivoji jarayonida obrazlarning o'zaro munosabatlari – ziddiyatlari, kurashlari, qahramonlarning xarakterlari shakllanadi, obrazlarning eng muhim xususiyatlari yechiladi. “Ajoyib kunlarning birida” qissasidagi sujetning o'ziga xosligi shundaki, asar sujetida ichki harakat dinamikasi yetakchilik qiladi. Ya'ni qahramonning o'y-fikrlari, ichki kechinmalari tahliliga ko'proq e'tibor qaratiladi. Qissa voqealari, asosan, Sultonning xotira ko'zgusi orqali tasvirlanayotgan voqealardan iborat. Qahramon umrini qanday o'tgani, nimalarga ulgurdi-yu hovuchida qanday armonlari qolganini o'ylaydi. O'n yetti yil mobaynida shahri azimga qatnab, qanchadan qancha bazmi jamshidlarda, ko'ngli tilamagan davralarda, safsata bozorlarida kunlari tamaki tutuniday ko'kka uchgani, mangu yashaydiganday oltin damlarini somondek sovurgani haqidagi o'ylar uning xayolini o'g'irlayveradi. Kasalxona derazasidan boqarkan, beixtiyor hayoti “mazmunsiz romandek zerikarli bo'lib qolganini, xayoli siyqa va betayin sahifalar uzra tinimsiz kezayotganini payqaydi”. Sizga yoqmagan kitobni istagan paytingiz yopib qo'ysangiz bo'lar, lekin umr kitobini... Sulton hayoti davomida ishida, tashvish-u intilishlarida o'zi anglab yetmagan, angolganida ham qadriga yetmaydigan bebaho bir ma'no mujassam edi. U ertalablari tik oyoqda ichilgan bir piyola choydan tortib boshqarmadagi majlislargacha, ishxonadagi urish, so'kish-u iltimoslargacha, hazil-mutoyibadan tortib ko'z yoshlargacha, oshkora va pinhoniylar ham- armonlargacha – hammasi hayot kitobining qadrdon sahifalari edi. Bularni o'ylarkan, o'ziga yopishgan bedavo dard azob bera boshlaydi. Ammo “o'ylamay yashab bo'lmaydi, xayol deganning bu qadar mislsiz azob berishini endi ko'rib turishi”. Bir tomondan odamzodga kulma, yig'lama, o'ynama deb amr berish mumkin, lekin boshqa tomondan o'ylama deb aytib bo'lmashligini tushungandi.

“Yozuvchi nafaqat umuminsoniy ehtiyojga dardlarini aytib, yuragini bo‘shatish ehtiyojiga daxldor, balki u ana shu ehtiyojni ancha-muncha kengatiradi ham, negaki, u alohida bir ustunlikka ega o‘zining ijodi bilan o‘zini teran iztiroblardan, kishini kishini qiynaydigan o‘y-fikrlardan xalos etadi”, - deydi Yan Parandovskiy (Jahon adiblari adabiyot haqida, 2010, 249-bet).

Qissa yaratish jarayonida hayot materialini pishitish, obraz mantigʻini asoslash, psixologik tahlilni teranlashtirish, dramatik vaziyatni taranglashtirish poetik mazmunni toʻldiradi. Muammoning yechimini koʻrsatish borasida fikriy izchillik, tasviriylikka rioya etilishi maqsadga muvofiq sanaladi. Ijodkor odam mohiyatini anglatishda taʼsirli, ishonchli, ibratli motivlarni keltirishi, qahramonning borliq hodisalariga munosabatini xolis tasvirlashi, mustaqil fikrlarini teran aks ettirishi darkor. Xayriddin Sultonning “Ajoyib kunlarning birida” qissasida shaxs iztirobi, koʻngil armoni, bedavo dardga chaligani tufayli hayotning oʻzi uchun aziz boʻlgan damlarini

qaytadan yashash ishtiyoqi badiiy bo‘yoqlarda bayon qilingan. U dard bilan kurashar ekan, endigina hayotning dard-u alamlari, azob-u sitamlaridan o‘tib odam qatoriga kirdim deb xayol qilgan paytida, qaysi fe’li-yu qilmishi uchun taqdir unga bu jazoni ravo ko‘rdi ekan – bilolmas, dunyoga shundoq kelib, shundoq ketishida qanday sirli ma’no yashirinligini anglolmay o‘rtanar edi. Har bir tunlari og‘ir va tahlikali o‘tardi. Bosib kelayotgan g‘ashlikdan qutilish uchun kasalxonaga olib kelgan uch-to‘rtta kitobini varoqlashga ham mador topolmaydi: xuddi kitoblar ham uning bu dunyodadan o‘tishi haqida so‘ylayotgandek edi.

Yozuvchi qissada o‘xshatishlardan ham mohirona foydalangan: “Trolleybus dardmand kimsadek bazo‘r sudralib, Eski shahar tomon borardi”. Sulton Eski shaharda bir ayolning uyida ijarada yashagan damlarini ko‘zida yosh bilan eslaydi. Hamxonasi Quدرات bilan o‘tkazgan yigitlik onlarini qayta yashagisi keladi. Ayaning ichkilikka ruju qo‘ygan o‘g‘li haqidagi gaplari qissani o‘qigan kishini bir mudom hayotini tahlil qilishga undaydi. “Nega menga farzand berdi-yu, rohat bermadi” deydi aya qissada. Inson hayotga kelib sodir etgan ochiq va yashirin, katta va kichik gunohlari, arziyas va yuvib bo‘lmas ayb-u xatolari borki, boshqalarning qilmishlariga nechog‘lik qahr-g‘azab bilan munosabatda bo‘lsa, Sulton ayaning farzandlari o‘rtasidagi munosabatlarga shunchalik mehr-muruvvat bilan qaraydi, vijdoni qiynaladi. Umuman olganda, yozuvchi har bir personajning xarakteri, ichki kechinmalarini tasvirlashda, voqealar tadriji davomida milliylikka alohida o‘rin beradi. Inson siyratidagi mutanosiblikning buzilishi ma’naviy dunyosidagi sokinlik, xotirjamlikka rahna solib, g‘azab, nafrat tuyg‘ularini parvarishlaydi. Olamdagi muvozanat ila odamdagi mezonlar muvofiqligi yoxud ayrologi inson-u jonzotni befarq qoldirmaydi. Kabir borliqning sag‘ir ulushi ma’lum nizomlar doirasida harakatlanadi. Shu bois qabohat, takabburlik jazoga yo‘naltirib, bandani xor-u zabon aylaydi.

“Har bir xalqning o‘ziga xos urf-odatlarini, ruhiyatini, fikrlash, yashash tarzini akslantirishi tabiiydirki, bu adabiyotning milliyligini vujudga keltiradi” (Umurov, 2002, 111-bet).

Xayriddin Sulton adabiyotimizdagi sifat o‘zgarishlarini qissalariga mohirona o‘tkazgan. Hayotdagi yangilanishlarni darhol aks ettirishga ahamiyat beradi. Qahramonlar fitratini mukammal yoritish, turli sinovlarda toblanishini asoslash mas’uliyatini orttiradi. Kitobxon e’tiboriga havola etilayotgan qissalar g‘oyaviy, falsafiy mohiyati turlicha. Davrdagi holat-u vaziyatini aks ettirishda tasvirni axloqiy-ma’rifiy masalalarga yo‘naltirishga ahamiyat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

- Jahon adiblari. (2010). *Adabiyot haqida*. Ma’naviyat.
Sarimsoqov B. (2004). *Badiylik asoslari va mezonlari*. Toshkent.
Umurov H. (2002). *Adabiyot nazariyasi*. Sharq.
Xayriddin Sulton. (2023) *Ishonch telefoni*. Ziyo nashr.
Бахтин М. (1979). Эстетика словесного творчества. *Искусства*.

“BODOM QISHDA GULLADI” HIKOYASIDA SENTIMENTAL QAHRAMON MUOMMOSI

Asrorova Jasmina Xusniddin qizi,

ToshDO‘TAU 2-kurs talabasi

Jasminaasrorova@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Komiljon Hamroyev

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shukur Xolmirzayevning “Bodom qishda gulladi ” hikoyasi tahlili qilingan. Unda sentimental qahramonning o‘y-kechinmalari, erta kurtak yozgan muhabbati atroflicha tadqiq qilingan. Maqolada hikoyaning sujeti, obrazlar tizimi, ularning o‘zaro uyg‘unligiga e‘tibor qaratilgan. Sentimental oqim va Nosirjon obrazi orqali sentimental qahramon muammosi haqida tanishib chiqamiz. Nosirjon ruhiyatidagi o‘zgarishlar va o‘zgarishlarga sabab bo‘lgan voqealar tahlilini ham ko‘ramiz. Sentimental qahramonning baxtli hayotdan qayg‘u hayotga qarab borishi haqidagi tahlilni ko‘ramiz.

Kalit so‘zlar: Sentimentalizm, sentimental qahramon, hikoya janri, hissiy qarashlar, ruhiy kechinmalar, sofdillik, tushkunlik, safar, muhabbat, yechimsiz munosabat

Abstract. This article analyzes Shukur Kholmirezayev’s story “Almonds bloomed in winter”. In it, the sentimental hero’s thoughts and early budding love are thoroughly explored. Attention is paid to the subject of the story, the system of images, and their mutual harmony. We will learn about the problem of a sentimental hero through the sentimental stream and the image of Nasirjon. We will also see the analysis of the events that caused the changes and changes in Nasirjan’s mentality. We see the analysis of the sentimental hero’s transition from a happy life to a sad one.

Keywords: Sentimentalism, sentimental hero, narrative genre, emotional views, spiritual experiences, sincerity, depression, journey, love, unresolved relationship

So‘nggi yillarda sentimentalizm yo‘nalishi bo‘yicha sezilarli yutuqlarga erishildi. Bu sentimentizm yo‘nalishi o‘ziga yarasha diqqatga sazovordir, insonning hissiy holatlarini aks ettiradi. Hozirda insonlarning aqliy tushunchaga tayanib emas, balki hissiy qarashlari orqali olamni ko‘radi. Sentimentalizm yo‘nalishi bo‘yicha ham hozirda tadqiqot ishlari olib borilyapti va yaqin muddatlar ichida ommaga e‘lon qilinadi. Ushbu maqolada sentimental yo‘nalishda yozilgan Shukur Xolmirzayevning “Bodom qishda gulladi ” hikoyasi bilan tanishib chiqamiz. Sentimental yo‘nalish qanday paydo bo‘ldi? Xo‘sh, sentimental yo‘nalish nima? Sentimentalizmda hissiyot, yaxshilik va yomonlikni belgilovchi qarashlar, insonning qadr-qimmatini asosiy me‘yor sifatida talqin qilinadi. Mazkur oqim namoyondalari o‘z qarashlarida zodogonlar hayotidan ko‘ra oddiy kishilar hayotini yoritadi. Unda inson hissiyoti yuksak darajada bo‘rtirib tasvirlanadi. Sentimental oqim mohiyati quyidagilardan iborat:

- Safar.Pravinsal hayotni targ‘ib etish (Qishloq hayotini ustun qo‘yish).
- Ijtimoiy muomolarga sentimental munosabatda bo‘lish (muomoni hal qilolmaydi, yechim ham berolmaydi).
- Tushkunlikka berilish.
- Maktub usulida berilishi.

Angliyada XVIII asr oxirida sentimentalizm oqimi paydo bo‘lgan. Shunday bo‘lsa ham bu oqimni deyarli barcha davr adabyotlarida ham uchratish mumkin. Yu Borev qarashlariga ko‘ra sentimentalizm yo‘nalishini o‘tmish adabiyotidagi yo‘nalishlarga qo‘shgan. Shukur Xolmirzayevning “Bodom qishda gulladi” hikoyasida sentimental qahramon harakatlari Nosirjon obrazida aks etgan. Nosirjon hikoyaning asosiy obrazi. Hikoya maktub uslubida yoziladi. Hikoyadagi barcha voqealar shifoxona xronotopida aks etadi.

- Sizlarga yangi mehmon olib keldim, – dedi Polina hammamizga tegishli qilib. So‘ng men tomonda yotgan jo‘raboshimiz Ziganshinga qaradi:
- Qabul qiling, o‘rtoq storisa. Bu kishining ismi...
- U yigitchadan so‘radi: – Ismingiz nimaydi?
- Nosir, Nosirjon. – dedi mehmon hozirjavoblik bilan.

Sentimental qahramon Nosirjon atrofdagi insonlarga nisbatan ko‘nglida g‘arazlikni his qilmaydi. Unda faqat sofdillik, mehr-muhabbat aks ettirilgan. Nosirjon juda samimiy yigit bo‘ladi. Nosirjon palatada yotganda bemorlar unga Eshon deb laqab qo‘yishadi. Buni faqat uyg‘ur oshpaz ma’qullamaydi. Nosirjon samimiyligi sababli bunga etiroz bildirmaydi. Shu qadar sofdil yigitki, u muhabbat nimaligini anglab yetmagan edi. Nosirjon shu qadar sodda yigit ediki, uning muhabbati yolg‘on bilan boshlanadi. Uning xonadoshlari hamshira qiz Xubbijamolni unga qilayotgan yaxshi munosabatini Nosirjonga sevgidek ko‘rsatishadi. Sevgini yuragida his qila boshlaydi. Nosirjon atrofdagi insonlar gapiga ishonadi. Nosirjon Xubbijamol undan katta bo‘lsa ham uni sevadi, Nosirjonning sevgisi, afsuski, Nosirjonga ko‘p azoblar beradi. Bu sevgi hazil bilan boshlangan edi. Xonadoshlarining balki Xubbijamolning ham hazili edi. Sofdil Nosirjon bu hazilni haqiqat deb qabul qildi, Xubbijamolni sevib qoldi. Hamshira Xubbijamol Nosirjonning ismini muloyimlik bilan “Nosir eshonim” deganidan boshlangan edi. Xubbijamol shunday degandan so‘ng xonadoshlari Nosirjonga hazil qilib gapirishar, Nosirning soddalini bilishsada o‘z quvonchlari uchun ham uni masxara qilishardi. Nosirjon ular aytgan gaplarga ishonar va shu tariqa Xubbijamolga borgan sari mehri oshib, ko‘ngil qo‘yardi. Eshimning gaplari:

-Bu juda g‘alati bo‘ldi-ku, dedi. – A, singlim. Eshonim dedilar... Hoy, Nosirboy nima balo qilib qo‘ydingiz hozir? Xubbijamolning so‘zlarini eshitdingizmi?

-Nimani eshitdim? – dedi Nosirjon gap nimadaligini anglamay.

-Axir sizni eshonim deb, o‘zlariniki qilib gapirdilar-ku?

O‘sha kuni Xubbijamolning Nosirga “eshonim” deganini eslatib, men ham qandaydir ilmoqli gaplar qildim. Eshim-ku tinmadi. Hatto, militsiya kapitani ham Nosirjonga: “Sizga juda boshqacha qaradi”, - dedi. Keyin, qizning xonaga kiriboq Nosirga qiziqqani yana ancha gap bo‘ldi... Oqibatda Nosirjon o‘ylanib qoldi. Odamzod qiziq-da: uning jiddiy o‘ylanishi ham yoqimli, qiziq, ham kulgibop, ermakbop edi. Agar bu gap-so‘zlar oqibati Nosirni qanday ko‘ylarga solishini bilganimizda... Yo‘q. Aksincha, unga hazil qilish, qizni eslatish bizga yoqar, borgan sari Nosirjonning Xubbijamolga qiziqishi ortar edi. Buni ko‘rib, biz xuddi yolg‘on-yashiq gaplar bilan bir muhim natijaga erishayotgandek tuyardik o‘zimizni. Shunga o‘xshash ko‘plab suhbatlar Nosirjon Xubbijamolni sevib qolishiga sabab bo‘ldi. Xubbijamolning yoshi kattaligini ta’kidlasa ham bunga yordam bermaydi.

- Nega opa deysiz? Nega? - dedi birdan do‘q qilib. Uyg‘oqlar kulib yuborishdi. Nosirjon oqarib:

- Voy-voy, o‘laman! - deb nido qildi Eshim montyor. - Shu kattami? Xo‘p, katta bo‘lsa bo‘pti-da ... Mening xotinim ham o‘zimdan besh yosh katta. Bo‘yi ikki qarich baland!

Atrofdagilar inson ko‘ngil bilan emas qo‘g‘irchoq bilan o‘ynayotgandek, Nosirjonni ahmoq qilishda davom etishardi. Bu holatdan Nosir o‘zini olib qocholmasdi. U Xubbijamolni sevib qoldi. Sevgisi mana shunday yolg‘on bilan boshlangan bo‘lsa ham o‘z qalbida haqiqiy, sof muhabbat bor edi. Afsuski, bularning barchasi yaxshilik bilan tugamadi. Xubbijamol imtihonlarini topshirish uchun ketganganligi sababli shifoxonaga kelmasdi. Nosirjon bundan azoblanardi. Uni ko‘rgisi kelar, u bilan suhbatlashishni xohlardi. Polina orqali u bilan yana ko‘rishmoqchi ekanligini yetqazardi. Nosirjonning xonadoshlari birinketin uylariga keta boshlashdi. Nosirjonga ham sog‘ayganligini ta’kidlab javob berishdi. Lekin o‘zining suyuqlisi Xubbijamolni kutardi. Shu sababli shifoxonadan ketmadi. Oradan ancha vaqt o‘tdi. Xubbijamol keldi. U Nosirjonga doimgidek munosabatda edi. Lekin Nosirjon qalbida unga nisbatan jo‘shqin hislar mavj urib turardi. Bu tuyg‘ular Nosirjoni borgan sari qiynar, azoblar edi. Ikkalasi suhbatlashib bo‘lishgach Xubbijamol ketdi, ammo Nosirjon ko‘nglidagi his-tuyg‘ularini ayta olmadi. Xubbijamol ketdi. Nosirjon ortidan bordi, lekin u Xubbijamolni boshqa yigit bilan ko‘rdi. “Ketdilar, – dedi, - Meni eshonim, dedilar. Hamisha eshonim bo‘lib qolasiz, dedilar. Lekin bir yigit bilan ketdilar”. Bu holat sodda yigit Nosirjonga juda og‘riqli, azobli edi. Xonadoshlarining, Xubbijamolning sho‘xligi, o‘zlari bilib-bilmay ermak qilganlari bir yigitning qalbini bitmas qilib jarohatladi. Hayotni sun‘iy ravishda buzmaslik kerak. Nosirjon hayoti tubdan o‘zgardi. Endi unga hech kim yordam

berolmaydi. Uning hayoti endi xorg'inlikdan iborat bo'lib qoldi. Oldingi har narsadan quvonadigan, doim tabassum bilan yuradigan Nosirjon endi yo'q edi.

Xulosa qilib shuni ayta olamizki, "Bodom qishda gulladi" hikoyasi sentimental ruhda yozilgan bo'lib, unda Nosirjon hayoti, uning ruhiy iztiroblari badiiy talqin qilingan. Sentimental qahramon Nosirjon o'z hayotida juda baxtli edi, toki yolg'on muhabbat hayotiga kirib kelmaguncha. Atrofdagilar hazil deb qarashgan voqea bir inson hayotini barbod qildi. Uning sevgisi javobsiz qoldi, ya'ni unga hech kim yordam bera olmaydi. Shuni ayta olamanki, bu hikoyani o'qigan inson ko'nglida g'ayriodatiy hissiyotlar jo'sh uradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Quronov, D. (2018). *"Adabiyoti nazariyasi asoslari"*. Toshkent: Akademya nashr.

Xolmirzayev, SH. (2013). *"Bodom qishda gulladi"*. <https://ziyouz.com/>.

Sentimentalizm . <https://uz.Wiktionary.org/wiki/sentimental>.

<https://oyina.uz>.

TOHIR MALIKNING "ALVIDO BOLALIK" QISSASIDA IJTIMOYLIK VA SHAXSIYLIKNING UYG'UNLASHUVI

Axmatqulova Dilbar

ToshDO'TAU Adabiyot nazariyasi

2- bosqich magistranti

dilbaraxmadqulova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy adabiyotda ijtimoiylik va shaxsiylikning qorishiq holda namoyon bo'lishi, ijtimoiy muammolarning ijodkorning shaxsiyatiga singishi va o'z idealidagi obrazlar orqali jamiyatga munosabatini, hissiyotlarini tasvirlab berishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiylik, shaxsiylik, ijodkor, o'smir, jinoyat, loqaydlik

Abstract. This article analyzes the mixed manifestation of sociality and individuality in fiction, the absorption of social problems into the creative personality, and the reflection of his feelings and relations to society through ideal images.

Keywords: Sociality, personality, creator, teenager, crime, indifference

Har qanday badiiy asar yaratilar ekan, asar markazida ijodkor idealidagi obraz va o'sha obraz yashayotgan ijtimoiy muhit turadi. Biz badiiy adabiyotni ijtimoiylikdan holi tasavvur eta olmaymiz, shuningdek, shaxsiylikni ham inkor qila olmaymiz. Chunki, adabiyotning predmeti inson ekan, uning yaratuvchisi ham inson hisoblanadi. Adabiyot insonni alohida emas, balki, tabiat, jamiyat bilan uzviy aloqada o'rganadi. Shu jihatdan adabiyotni ijtimoiylikdan ayricha tasavvur eta olmaymiz. Boshqa tomondan nazar tashlaydigan bo'lsak, ijodkor yaratgan badiiy obrazlar vositasida o'zining orzu-armonlarini, his tuyg'ularini – bir so'z bilan aytganda ijodkor o'z idealidan kelib chiqqan hissiy munosabatlarini namoyon qiladi.

Adabiyotni yaratilish jihatidan, ijtimoiy muhit tufayli paydo bo'lgan hissiyotlar, fikrlar nuqtai nazaridan shaxsiylik bilan bevosita bog'laymiz. Bundan ko'rinib turibdiki, badiiy adabiyotda ijtimoiylik va shaxsiylik qorishiq holda namoyon bo'ladi. Faqat bu o'rinda, ijtimoiylik va shaxsiylik har bir asarda turlicha ko'rinishda bo'lishini e'tiborda tutish lozim. Haqiqiy badiiy asar o'z qiymatiga ega bo'lishi uchun ijtimoiy muammo ijodkorning shaxsiy dardiga aylanishi kerak hamda ijodkor o'sha dardni chinakamiga his qilishi kerak. Ijodkor avvalo, shaxs, shu sababli ham asar mazmunida shaxsiylashgan ijtimoiylikni aks ettiradi, shaxsiylik va ijtimoiylik uyg'un holda namoyon bo'ladi. Shunday asarlardan biriga, o'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri bo'lgan Tohir Malikning "Alvido bolalik" qissasini misol qilib keltirishimiz mumkin. Bu asarda yozuvchi jamiyatning dolzarb muammolaridan biri bo'lgan o'smirlarning jinoyat ko'chasiga kirishi holatlarini, o'smirlarning ruhiyat dunyosini ko'rsatib bergan. Aslida hech kim jinoyatchi yoki o'g'ri bo'lib tug'ilmaydi, o'smirlarning bunday yo'ldan yurishiga ota-onaning farzand kelajagiga befarqligi, oilada to'g'ri tarbiyaning yo'qligi hamda jamiyatdagi adolatsizlik va loqaydlik, ularni jinoyatning uzun va ayanchli yo'liga olib kirdi.

Demak, insoniyatning ko'rinmas dushmani bo'lgan loqaydlik ortidan bo'lajak olim yoki hunarmand, o'qituvchi yoki ijodkor bir umrga jinoyatchi degan tamg'a bilan yashashga majbur bo'ladi. Asarda ijobiy qahramonlardan biri bo'lgan M.Soliyev obrazi orqali yozuvchi bizga quyidagi fikrlarini bayon qiladi: "Jamiyat uchun jinoyatchidan ko'ra loqayd odam xavfliroq! Jinoyatchi jabrini tortadi, balki, to'g'ri yo'lini ham topib oladi. Loqayd odam esa yangi-yangi jinoyatlarni ko'rganida ham ko'z yumib ketaveradi. Buning uchun uni hech kim ayblamaydi. Loqaydlik degan dard bo'lmaganida qanchadan-qancha inson jinoyat jari yoqasidan to'xtatib qolinardi" (T.Malik, 2019, 11-bet).

Asardagi bosh qahramonlardan biri bo'lgan Asror qobiliyatli yigitcha, u maktabning eng bilimdon o'quvchilaridan biri hisoblanadi. Hatto o'qituvchilari ham Asrordan cho'chib turardi, chunki u Xorazmiyning ilmiy merosi, Bernullining qobiliyati haqida soatlab hikoya qila oladigan o'quvchi edi. Biroq, nima uchun u jinoyat ko'chasiga kirdi? Otasining hofizligi, bu ishga Asrorni ham majburlaganligi, moddiyatni farzandining kelajagidan ustun qo'yganligi o'smirni jinoyat olamiga yaqinlashtirdi va ayanchli taqdirini belgilab berdi. Yozuvchi shunday deydi: "O'smirning jinoyat yo'liga burilish nuqtasini go'daklik, hatto, onasining homiladorlik vaqtidan emas, balki, undan ancha ilgariroqdan ham izlasak bo'lar ekan. Sharaflilarning birida zikr etilishicha, bola pok ravishda tug'ilarkan. Uning oqibatida mo'min yoki kofir bo'lmoqligi esa ota-onaning tarbiyasiga bog'liq ekan. Bolaning to'g'ri yoki jinoyat yo'lini tanlashi ota-onaning xatti-harakati bilan belgilanarkan" (T.Malik, 2019).

Qamariddin obrazi jamiyatdagi adolatsizliklar tufayli bolalik beg‘uborliklarini his qila olmagan, hayotdan alamzada, barcha boy insonlardan nafratlanadigan shaxs sifatida tasvirlanadi. Avvalo, barcha kitobxonlarda unga nisbatan nafrat tuyg‘usi uyg‘onadi. Lekin voqealar rivojida uning ichki olami ochib borilgani sari nafrat tuyg‘usini mehr egallay boshlaydi. Chunki, u ham ham barcha bolalar kabi o‘qishni, ota-onasi bilan birga baxtli yashashni xohlardi. Otasi tashlab ketganligi, onasining to‘g‘ri yo‘lda emasligi, “detdom bolasi” degan tamg‘a ostidaligi, istagan odam uni xo‘rlashi mumkinligi uni jinoyatning oxiri yo‘q ko‘chasiga olib kirdi. Chunki, zarur paytda unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadigan, himoya qiladigan inson topilmadi. Aslida, bitta bolaning tarbiyasi, taqdiri nafaqat ota-onaga, balki, butun jamiyatga bog‘liq. Chunki, bolalar bir oilaning davomchilari bo‘lsa, jamiyatning ertasini yaratuvchilaridir. Asarda ko‘rishimiz mumkinki, ijtimoiy dard ijodkorning shaxsiy dardiga aylangan hamda uni bizga obrazlar vositasida tasvirlab bergan. Jamiyatdagi turli illatlar loqaydlik, ikkiyuzlamachilik, poraxo‘rlik kabilarni ham ko‘rsatib bergan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, jamiyatdagi ijtimoiy muhitning nosog‘lomligini, insonlarning loqaydligini, farzand tarbiyasida ota-onaning mas‘uliyatsizligini va shunday muhitda ulg‘ayayotgan o‘smirlarning ruhiy olamini ochib bergan. Bu asar orqali yozuvchi barchamizni ogohlikka chaqiradi. Umuman insonni e‘tiborli bo‘lishga, bunday xatolarni hayotda takrorlamaslikka undaydi. Zero, yosh avlod tarbiyasida ma‘naviy kamolot ya‘ni iymon va e‘tiqodlilik, halollik va poklik juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Malik, T. (2019). Tanlangan asarlar: O‘n oltinchi jild. “*Hayot qayig‘i*”. Uchinchi kitob. *Pillapoya*. –T.: “Sharq”.
- Malik, T. (2019). “*Alvido...bolalik*”. Qissa. Yoshlar nashriyot uyi.
- Quronov, D. (2004). *Adabiyotshunoslikka kirish: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik*. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi.
- Xudoyberdiyev, E. (1995). *Adabiyotshunoslikka kirish*. Toshkent.

XAYRIDDIN SULTONNING OBRAZ YARATISH MAHORATI “ISHONCH TELEFONI” QISSASI MISOLIDA

*Bahriddinova Gulsanam Zavqiddin qizi,
ToshDO‘TAU 4-bosqich talabasi
Bahriddinovaqulsanam@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Bahodir Karimov

Annotatsiya. Ushbu maqolada iste‘dodli yozuvchi Xayriddin Sultonning “Ishonch telefoni” qissasida obrazlar tizimi o‘rganiladi. Xayriddin Sultonning badiiy obraz yaratishdagi so‘z qo‘llash, xarakter yaratish kabi badiiy mahoratlariga e‘tibor qaratiladi. Yozuvchining individual uslubi haqida fikr yuritiladi. Zamonaviy o‘zbek nasrida o‘zining tasvir haroratiga ega bo‘lgan mohir yozuvchining milliy prozimizga

qo‘shayotgan ulkan hissassi va asarlarining bugungi kundagi ahamiyatiga alohida e‘tibor qaratiladi. “Ishonch telefoni” qissasidagi obrazlar tizimi sotsiologik va psixologik metodlar yordamida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Badiiy obraz, poetik nutq, ijodkor laboratoriyasi, ijod manerasi, personaj, badiiy konsepsiya

Abstract. This article examines the system of images in the short story “Ishonch telefoni” by the talented writer Khairiddin Sultan. Attention is paid to Khairiddin Sultan’s artistic skills in creating an artistic image, such as using words and creating a character. The writer’s individual style is considered. Special attention is paid to the great contribution of the talented writer, who has his image temperature in modern Uzbek prose, to our national prose and the significance of his works today. The image system in the short story “Ishonch telefoni” is analyzed using sociological and psychological methods.

Keywords: Artistic image, poetic speech, creator’s laboratory, creative manner, character, artistic concept.

Bugungi o‘zbek nasrida o‘ziga xos ovoz va o‘ziga xos yo‘l bilan ijod qilib kelayotgan poetik nazari o‘tkir, xayolot parvozi yuksak, badiiy mantig‘i salmoqdor, insoniy dardlari samimiy bo‘lgan mahoratli yozuvchilarimizdan biri - bu Xayriddin Sultonov. Ma’lumki, ijodkorning yozuvchilik laboratoriyasini milliy prozamidagi takrorlanmas hodisa sifatida baholash mumkin. Adabiyotshunos olim Tal’at Solihov ta’biri bilan aytganda: “Har bir san’atkorning o‘z mamlakati va shu mamlakatda yashaydigan, istiqomat qiladigan o‘z fuqarolari bo‘ladi” (Bahodir Karim, 2011, 19-bet). Darhaqiqat, ushbu ta’riflar badiiyatning mezonlariga javob bera oladigan va adabiyot qozonida davrlar osha mudom qaynay oladigan asarlar yaratadigan poetik nutq egalariga xosdir. Xayriddin Sultonov o‘zining original ijod manerasiga ega bo‘lgan ana shunday iste’dodli so‘z san’atkorlarimizdan hisoblanadi. Shu bois bugungi kunda yozuvchining mamlakati va unda muqim o‘rnashgan kitobxon-fuqarolari barhayot. Xayriddin Sultonov ijodining boshidanoq adabiyotga dadil qadamlar bilan kirib kelgan. Yozuvchi ijodi o‘tgan asrning 70-yillari 2-yarmidan boshlangan. Shundan buyon ijodkor pishiq va puxta yozilgan “Saodat sohili”, “Ajoyib kunlarning birida”, “Odamlardan tinglab hikoya” hamda “Navoiy-30” kabi asarlari bilan nasrimizga yangi mavzu va yangi qahramonlar olib kirdi. Tahlilga tortilgan “Ishonch telefoni” qissasi esa badiiy jihatdan baquvvat, lisoniy jihatdan ravon bo‘lgan ijod namunasidir. Yozuvchining janr talabiga javob bera oladigan asar yaratganligi ham uning yuksak san’atidan dalolatdir. Qissadagi turfa insonlarning taqdiridan hikoya qiluvchi kishilar obrazi asar mazmun-mohiyatini ochib berishga, muallifning poetik maqsadini anglashga yordam beradi. X. Sultonovning uslubiga xos bo‘lgan-asarlarida faqat qahramonlarni gapirtirish mahorati qissaning o‘qishlilikini ta’minlaydi. “Ishonch telefoni” asarida yozuvchi zamonamizdagi ijtimoiy muammolarni, millatimizning tafakkur jihatidan oqsoqlashib borayotgan, fikriy faqirlashib ketayotgan qatlamlarini, istiqboli qorong‘u xalqimiz toifalarini va

ularga zid ravishda bugungi o'zbeklar ichida oqibatli kishilar, ilmga chanqoq, harakatchan, ma'naviyatli yosh vakillari borligini badiiy tadqiq etadi. Inson obrazlari vositasida bu boradagi qarashlarini ta'sirchan ifodalaydi. O'zi anglagan hayotiy haqiqatni badiiy konsepsiya tarzida mutolaa egasiga yetkazib beradi. Yozuvchining tahlilga tortilgan ushbu asaridagi obrazlar hayotiyligi uchun ham kitobxon diqqatini tortadi. Asar bugungi kunning eng faol murojaat so'zi "Allo" bilan boshlanuvchi rang-barang hissiyotlarga yo'g'rilgan va turfa taqdirlardan tafsil beruvchi hikoyatlardan iborat. Qissadagi salbiy va ijobiy insonlar obrazi muallif maqsadining mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Xayriddin Sultonov barcha obrazlariga ma'lum g'oya va fikr yuklagan. "G'oyasiz obraz-jonsiz tana" deydi adabiyotshunos olim To'xta Boboyev (Boboyev, 2002). Haqiqatan ham, "Ishonch telefoni" dagi barcha obrazlar mullafning ma'lum fikrlarini ifoda etgani bois jonliligini va ta'sirchanligini saqlab qolgan. Yozuvchi obraz yaratishning bunday qirrasiga ham jiddiy e'tibor bergan. Ayni paytda asardagi kishilar obrazida muallifning hissiy munosabati o'z aksini topgan. Adabiyotshunos olim Hotam Umurov: "Adabiyot hayotni ikki xil yo'l bilan tadqiq etadi: biri-tasdiqlash, ikkinchisi-inkor etish", - deydi (Hotam Umurov, 2004, 45-bet). Qissadagi voqealar davomida adib qahramonlariga turlicha munosabatda bo'lgan. Bunday hissiy ifodalarini personajlari tilidan bayon qiladi. Xayriddin Sultonov ijobiy va salbiy obrazlaridagi bunday ratsional va emotsional jihatlarini uyg'unligi vositasida yangi zamon kitobxonini tarbiyalab boradi.

Yozuvchi asar hikoyatlarini muhim-nomuhimga ajratmagan holda obrazlarni jamiyatda haqiqatda sodir bo'lgan maishiy voqeliklar fonida tasvirlaydi. Barcha qahramonlar ijodkorning ilhom mahsuli bo'lgan g'ayri oddiy ishonch telefoni orqali operator Mohidil Ismatova bilan bog'lanadi. Yigirma to'rt yoshli Mohidil Ismatova bilan barobar asar voqealari rivojida kitobxon ham yangi taqdirlar bilan yuzlashib boraveradi. So'z salmog'ini nozik his etgan adib qissada ta'sirli dialoglarni o'z o'rnida qo'llay bilgan. "Ishonch telefoni" ni hech qanday kayfiyatsiz o'qish aslo mumkin emas. Operator Mohidil Ismatova taqdiri atrofida birlashadigan asar qahramonlari kechmishi turlicha kayfiyatda yozilgan. Shu bois kitobxon hech bir hikoyatning mutolaa bekatida zerikmaydi. Aksincha, keyingi hikoyat haqidagi qiziqishlar bilan o'qishda davom etadi. Ushbu asar qahramonlari tabiatiga to'xtalganda, birinchi galda Mohidil Ismatova ruhiyatini tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Avvalo, qahramonning ismiga e'tibor berilsa, Mohidil ismidan "Ko'ngillarga nur to'ldirgan qiz" ma'nosi anglashiladi. Qahramonning asar voqealari ichida bajaradigan vazifasi ham ismiga monand. Qancha insonlarning hech kimga ayta olmay kelayotgan ko'ngil sirlari haqida eshitib, ularga taskin berish. Barchaning dardini hamrozlik bilan qabul qiladigan operator qizning o'z qismati ham silliq kechmaganligi, o'n ikki yoshida yetim qolganligi, yo'ldan adashgan birgina opasi Oygulning kasofat o'g'liga g'amxo'rlik qilishdan charchamay

kelayotganligi asar ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. "Ishonch telefoni" da yana ikki shunday personaj borki, u hammaga birdek yoqadi. Garchi qahramonlarning qissada berilgan hikoyati qayg'uli va anchagina dardli bo'lsa-da, buni o'qigan kitobxon qalbida beixtiyor quyoshli va nekbini tuyg'ular ildiz otadi. Bu obrazlar bemisl qudrat hisoblanmish MUHABBATdan hikoya qiluvchi qahramon Mahbuba va Jo'rabek edi. Bu qahramonlar badiiy tadqiqi vositasida muallif bugungi kundagi zamonaviy yoshlarga xos bo'lgan ezgu fazilatlar va namunali o'smirlarning do'stlik hamda sevgi munosabatlarini chuqur yoritadi. Xayriddin Sultonovdek zakiy adibning barcha qalblarga po'rtana soluvchi ushbu nasriy qo'shig'ini adabiyotshunos olim Shuhrat Rizayev: "Qissaning kvintessensiyasi" deb ta'riflaydi. Bu hikoyani o'qib, "Jahon adabiyoti" jurnalining shu asar chop etilgan sahifasiga "dunyoda yana bir go'zal muhabbat qissasi paydo bo'libdi. Hazrat Navoiy lafzi bilan aytganda, "Yig'lay-yig'lay tugatdim oxir"...Tasanno" deb yozib qo'yibman",- deydi Sh. Rizayev (Xayriddin Sultonov, 2024,19-bet). Darhaqiqat, voqealarni Xayriddin Sultonov emas, biror tarixnavis bitganida, balki bu darajada hayajonli tafsil chiqmas edi. Mahoratli yozuvchining takrorlanmas iste'dodi tufayli qissadagi obrazlar xarakteri bir-birinikiga o'xshamagan holda bugunning odami haqidagi tasavvurni uyg'otadi. Obrazlarning rang-barangligi, estetik boyligi, ko'p qirraligi-hayotning murakkabligi taqozosidir. Obrazlarning rang-barangligi-konkret tarixiy vaziyatdagi inson harakatlarini haqqoniy tasvirlash natijasi" (Boboyev, 2002, 45-bet). Darhaqiqat, qissadagi personajlar hammasi biror favqulodda fazilatga ega bo'lmagan elqatori oddiy odamlar. Personajlar hayotidagi voqealarni o'qib, atrofimizdagi odamlar ko'z oldimizda gavdalanadi. "Ishonch telefoni"dagi kishilar obrazi orqali biz muayyan bir davr hayoti haqida keng va konkret ma'lumot olamiz. Asardagi obrazlar bir-biriga zid qo'yilgan, ijtimoiy ahvoli jihatidan tafakkur jihatidan, fe'l-atvor jihatidan ular o'zaro qarama qarshidir. Yozuvchi badiiy obrazlarining bunday ko'rinishi bugungi murakkab va jadal zamonimizning so'z san'ati vositasida badiiy akslanganligidan dalolat. Xayriddin Sultonovning ushbu asaridagi kishilar obrazi umumlashma va individual xususiyatlarga egadir. Qissadagi Qobilov obrazi or-nomusni bozorga solgan kas sifatida, fitnesschi Azlarova obrazi esa yakka-yu yolg'iz o'g'liga kelajak karyerasi uchun "trampling" yasamoqchi bo'lgan noshud va badbaxt ona sifatida, beayb go'dak uch bolasini bironing vayrona kulbasida besh kilo sarimsoq archilab, uni pullab kun ko'radigan Gulsara esa aqlsiz, nodon, kaltafahm ayol sifatida, Asal opa bo'lsa g'iybatchi, befarosat, o'z manfaati uchun atrofida qilarning hamiyatini o'yinchoq biladigan noshud kimsa sifatida, tovuq pishirib sotib, bir sidra tirikchiligini yo'lga qo'yib olgan Abduazim Obloqukov esa o'z rizqiga qanoat qilmaganligi bois tovlamachi va muttahamlikning go'l qurboniga aylangan nodon va laqma sifatida, Begmat Rajabovichning aslida fikriy faqir toifada bo'lgan qarindoshi Xudoyberdi va uning oilasidagilar esa bu dunyoda loydan yasalganligicha qolib ketgan, o'z ahvolini yaxshilashga urinmaydigan, qorong'u istiqbolli, har

qanday yomon kuniga o'zi sababchi bo'lgan harakatsiz, aqli noqis kimsa sifatida tasvirlangan. Aslida bu personajlar: Qobilovlar, Azlarovalar, Gulsaralar, Xudoyberdilar, Asal opalar-barchasi bugungi hayotimizda har qadamda uchraydigan bebaxt zamondoshlarimizdir. "Bir yomonning bir yaxshisi bor" degandek bunday ayanchli taqdir tafsillaridan so'ng, muallif biroz oralatib umidli his-tuyg'ularga ham o'rin bergan. Kitobxonga yorug'lik baxsh etuvchi ana shunday asar qahramonidan biri-bu Jenya O'zbekdir. Uning ahamiyatli xislati shuki, bu odam garchi Avstraliyada yashasa-da, tom ma'noda o'zbekning ma'naviy yuzi bo'lib, barcha vatandoshlariga ibrat bo'larli fazilatlarini namoyon etadi. Avvalo, jonli o'zbek tilida so'zlashadi, millatimizning an'anaviy va zamonaviy udumlariga rioya etib yashashga intiladi, Qurbon va Ramazon hayitlarida vatandoshlarni yo'qlab, hadyalar ulashadi. Qahramonning bu kabi xususiyatlari hayotsevar, quvnoq zamondoshlarimizning badiiy konsepsiyada aks ettirilganidan darak beradi. Bugungi globallashtirilgan zamonamizda Jenya o'zbekka o'xshagan insonlar ko'paysa, ne ajab. Adabiyotshunos olim To'xta Boboyev: "Badiiy obraz kitobxonda, albatta, qandaydir estetik hissiyot uyg'otishi kerak", - deydi (To'xta Boboyev, 2002, 50-bet). Yozuvchi Xayriddin Sultonovning "Ishonch telefoni" asarida hayotdagi xunuklikni yoki go'zallikni aks ettirgan badiiy obrazlari mutolaa egasida, albatta, yo nafrat, yo muhabbat uyg'otadi. Ijobiy va salbiy qahramonlari shu yo'sinda asar boshidan oxiriga qadar ta'sirchanligini va jonliligini saqlab qoladi. "Yozuvchi hayotni quruq, jonsiz, ehtirossiz tasvirlay olmaydi. U hayotni chuqur his qiladi. Jonli va emotsional ravishda o'zlashtiradi va tasvirlaydi", -deydi adabiyotshunos olim Matyoqub Qo'shjonov (M. Qo'shjonov, 1962, 12-bet). Yozuvchilikning bunday badiiy mahorat talablariga javob bera oladigan vakili Xayriddin Sultonov garchi asarini yozgan vaqtlarda siyosiy faoliyatda bo'lsa-da, zamona kishilarini nozik nigoh bilan kuzata bilgan. O'zidagi ehtirolarni, hayrat, muhabbat va nafratlarni asariga singdira olgan. Shuning uchun ham qissadagi voqea-kechmishlarni ishonmasdan, faryod chekmasdan o'qishning iloji yo'q. So'zga, aynan ona tilimizga muhabbatli bo'lgan adib, qahramonlari nutqida o'zbek xalq maqollarini, arxaik so'zlari va neologizmlarini o'rni bilan qo'llay biladi. Shu tariqa o'qirmanlarni o'zbek tiliga muhabbatli bo'lishga, yaxshilik qilish uchun harakatga, yomonlikka mudom nafratga da'vat etadi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, mohir yozuvchi Xayriddin Sultonov qissalari milliy prozamız ravnaqiga beqiyos hissa qo'shib kelayotgan haqiqiy so'z san'atimiz namunalaridan hisoblanadi. Yozuvchining individual uslubi nasrimiz maydonida takrorlanmas estetik hodisa. Aynan "Ishonch telefoni" qissasi tahlilga va talqinga arzigulik asarlardandir. Xayriddin Sultonovgagina xos bo'lgan badiiy mahoratidagi yashovchanlik xususiyatini keltirib chiqaradigan iste'dod qirralari bardavom bo'lishini tilab qolamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Bahodir Karim. (2011). *Adabiyotshunoslik metodologiyasi*. Toshkent.

Hotam Umurov. (2004). *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.

Matyoqub Qo'shjonov. (1962). *Hayot va mahorat*. Toshkent: O'zadabiynashr.

To'xta Boboyev. (2002). *Adabiyotshunoslik asoslari*. Toshkent: O'zbekiston.

Xayriddin Sulton. (2024). *Ishonch telefoni*. Toshkent: Mashhur press.

HABIB SIDDIQ HIKOYALARIDA MAQOLLARNING QO'LLANILISHI

*Baxriddinova Muazzamxon Fazlitdin qizi,
ADU o'zbek adabiyoti ixtisosligi 1-bosqich tayanch doktoranti
muazambaxriddinova@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Bahodir Rahmonov*

Annotatsiya. Maqolada Habib Siddiqning hajviy hikoyalari, xususan, “Chirog‘i yoniq xonadon” to‘plamidagi hikoyalar tahlilga tortilgan. Hikoyalar tahlilida qiyosiy-tipologik, germevntik metodlardan foydalanilgan. Yozuvchi hikoyalarining xalq og‘zaki ijodi an‘analari bilan bog‘liq xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Hikoyalarda qo‘llanilgan maqollar sharhlangan.

Kalit so‘zlar: Hikoya, hajviya, hangoma, maqol, sheva, ibora, xalq og‘zaki ijodi, folklorizm

Abstract. In the article, Khabib Siddiq’s humorous stories, in particular, stories from the collection ‘The apartment on the light’ are involved in the analysis. Comparative-typological, hermeneutic methods were used in the analysis of stories. Particular attention is paid to the features of the writer’s stories associated with the traditions of folk oral creativity. Proverbs used in the stories are commented on.

Keywords: Story, hajviya, hangoma, proverb, sheva, phrase, folk oral creativity, folklorism

O‘zbek adabiyoti rivojida Andijon adabiy muhitining ham o‘ziga xos o‘rni bor. Zahiriddin Muhammad Bobur nomi ila bog‘liq bu adabiy muhit vakillari bugungi kungacha o‘zbek adabiyoti rivojiga salmoqli hissa qo‘shib kelmoqdalar. Nodirabegim, Samarbonu, Cho‘lpon, Komil Yashin, Habibi, Qamchibek Kenja, Muhammad Yusuf, Olimjon Xoldor, To‘lan Nizom, Nabi Jaloliddin, Habib Siddiq shular jumlasidandir. Habib Siddiq nafaqat Andijon nasri rivojida, balki o‘zbek nasri rivojida ham salmoqli o‘ringa ega ijodkorlardan biridir. Adib o‘tkir hajviy asarlari, hangomalari, tarjimalari va publisistikasi bilan kitobxonlar qalbidan chuqur o‘rin egallagan taniqli yozuvchidir. Uning hayotda uchraydigan illatlarga qarshi qaratilgan, samimiy kulgi bilan yo‘g‘rilgan hikoyalari respublikamiz gazeta va jurnallarida muntazam chop etib kelinmoqda. “Hayot yo‘lga o‘xshaydi”, “Inglizcha tush”, “Chirog‘i yoniq xonadon”, “Kar quloqqa tanbur”, “To‘qayga o‘t tushsa”, “Bedavo dardning davosi”, “Kimoshdi savdosi” kabi to‘plamlari fikrimizning yaqqol dalilidir . Yozuvchining bu kitoblari adabiy jamoatchilik tomonidan e‘tirof etilgan. Habib Siddiq sertashvish hayotning eng zaruriy masalalarini, muhim muammolarini, xalqning fikr-o‘ylari, intilishlarini, yurakdagi gaplarini qalamga oladi, uning dardi bilan yashaydi. Yozuvchi hikoyalarida jamiyatimizdagi poraxo‘rlik, laganbardorlik, birovning haqqidan qo‘rqmaslik, o‘z sohasini yaxshi bilmaslik, tanish-bilishchilik, ichkilikbozlik va boshqa ko‘plab illatlarni ayovsiz fosh etadi. Adib hayot voqealarini haqqoniy tasvirlaydi, asarlarini o‘qiganingizda, yozuvchining qahramonlari sizga

tanishdek tuyuladi, ular biz yashayotgan jamiyatda hozir ham mavjudligini his etasiz. Shu jihatdan olib qaraganda, Habib Siddiq asarlari turli yillarda yaratilgan bo'lsa-da, bugungi kun o'quvchisi uchun ham katta saboqlar beradi. Habib Siddiqning "Chirog'i yoniq xonadon" kitobidagi hikoyalari, hajviyalari jamiyat hayotining pirovard muammolarini fosh etishi bilan xarakterlanadi. Undan o'rin olgan asarlarda kundalik turmushimizda uchrab turadigan illatlar, kamchiliklar kinoya va qochirimlar vositasida kulgi ostiga olinadi. Andijoncha lutf ularga alohida ruh va nekbinlik bag'ishlasa, xalq og'zaki ijodiga xos unsurlar hikoya va hajviyalarga o'zgachalik baxsh etadi, ularni kitobxonga yanada yaqinlashtiradi.

O'zbek adabiyotida xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish an'anasi mavjud. Bu an'ana mumtoz adabiyotimiz davridan boshlab shakllangan, yozuvchi va shoirlarimiz o'z asarlarida folklor namunalaridan mahorat bilan foydalanishgan va bu an'ana bugungi kunda ham davom etib kelmoqda. Bu hodisa adabiyotimizda folklorizm atamasi bilan yuritiladi. Tahlilga tortadiganimiz Habib Siddiq hikoyalarining deyarli barchasida folklorizm namunalarini uchratish mumkin. Buning asosiy sabablaridan biri yozuvchi asarlarining salmoqli qismini hajviy asarlar tashkil etishi deb aytishimiz mumkin. Chunki hajviy asarlar tabiatan xalq og'zaki ijodiga yaqin turadi.

Ushbu to'plamdan o'rin olgan ilk hikoya "Chirog'i yoniq xonadon" deb nomlanadi. Adib ushbu hikoyani dastlab "Fayzli oqshom" deya nomlagan va "Inglizcha tush" kitobiga kiritgan edi. Keyinchalik muallif uni qayta ishlab "Chirog'i yoniq xonadon" deya nom berdi. Hikoyada oddiy bir o'zbek xonadoni, aka-ukalar munosabati orqali jamiyatimizdagi insonlar, ularning xarakteri, insonlarning bir-biriga munosabati ko'rsatib berilgan. Muallif qahramonlar xarakterini ochishda xalq og'zaki ijodi namunalari, xususan, maqollar, iboralar, hikmatli so'zlardan mahorat bilan foydalanadi. Adibning qahramonlari uch aka-uka va bir opani shunday mahorat bilan tasvirlaydiki, ular ko'z o'ngingizda xuddi tirikdek harakatlanadi, bir o'qishda sizga tanishdek tuyuladi. Yozuvchi katta akani quyidagicha ta'riflaydi: "Bir palakda har xil hamak deganlaridek, katta akasi mol mulkka hirs qo'ygan, boy-badavlat, lekin tomsa yalaydigan xasis bo'ldi" (Habib Siddiq, 2013, 10-bet). Ushbu tasvirdayoq bizga katta akaning fe'l-atvori ma'lum bo'ladi. Shu jumlaning o'zidayoq yozuvchi xalq maqolidan va iboradan mahorat bilan foydalanadi va bu hikoyaga o'zgacha ruh bag'ishlaydi. Adib keyingi o'rinlarda ham ko'plab xalq maqollari va iboralarini qo'llaydiki bu hikoyaning ravn, turtinmasdan o'qilishini ta'minlaydi.

Yuqorida yozuvchi o'zi ta'kidlaganidek, uch aka-uka uch xil xarakter egasi. Katta aka boylikka o'ch, xasis inson, o'rtancha aka halol, taqvoli inson, kichik uka ham halol, diyonatli birovning haqidan hazar qiladigan shifokor. Bittagina opa esa yozuvchi tili bilan aytganda onasining "...ajalidan besh kun burun o'lib ketishiga" sabab bo'lgan. Habib Siddiq bu qahramonlari orqali bugungi jamiyatdagi insonlar obrazini yaratadi, chunki bugun oramizda katta akaga

o'xshagan yoki o'rtancha aka kabi insonlar ko'plab uchraydi. Yozuvchi ularni bizga tanishtirishda xalq og'zaki ijodi namunalaridan ustalik bilan foydalanadiki, bu qahramonlarni bizga yanada yaqinlashtiradi. Misol uchun, aka-ukalarning ahil emasligiga ovsinlar sabab deya aytadi va "Ovsinlar inoq bo'lsa, og'a-ini chinoq bo'lmas" maqolini keltiradi, yoki katta akaning tilidan "Beli og'rimaganning non yeyishini ko'r", "Sizdan ugina, bizdan bugina" maqolini, o'rtancha akaning tilidan "Erkalatsa otasi, taltayadi bolasi" maqoli, kichik ukaning tilidan "Azaga kelgan xotin o'z dardini aytib yig'laydi" maqollarini keltiradi va bu maqollar har bir qahramonning xarakteriga juda mos keladi. Siz bu maqollar orqali qahramonlarni yanada yaxshiroq anglaysiz. Bir so'z bilan aytganda hikoya ravon o'qiladi, kitobxon tomonidan yengil qabul qilinadi va kitobxonni mushohadaga chorlaydi.

Habib Siddiqning keyingi hikoyalarini o'qir ekansiz deyarli barcha hikoyada yozuvchi xalq maqollaridan foydalanganiga guvoh bo'lasiz. Bu maqollar hikoyalarni o'quvchiga tushunarliroq bo'lishi uchun, yozuvchi aytmoqchi bo'lgan gapini, ilgari surayotgan fikrini ifodalash uchun dastak vazifasini bajargan. Jumladan, kitobdagi keyingi hikoya "Garov" deb nomlangan va bu hikoyada ham adib ko'plab xalq maqollaridan foydalangan. Muallif voqealarni tasvirlar ekan ularni yanada jonlantirish uchun maqollarni qo'llaydi. Masalan, hikoyada bosh qahramon va'dasini ustidan chiqishi kerakligini "Aytilgan gap- otilgan o'q" maqoli bilan dalillasa, ulfatlarning qorni och uxlay olmasligini "Otasi o'lganning uyqusi keladi, qorni ochning uyqusi kelmaydi" maqoli bilan isbotlaydi, bu esa o'quvchini voqealarga yanada yaqinlashtiradi. Hikoyada ilgari surilayotgan g'oyani yanada yaqqolroq ifodalaydi. Bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin. Habib Siddiq hikoyalarini o'qir ekansiz hech bo'lmaganda ikki yoki uchta maqolga duch kelasiz. Bundan ko'rinib turibdiki, yozuvchi xalq og'zaki ijodi namunalarini yaxshi biladi va ularni o'z o'rnida qo'llay oladi. "O'n uchinchi jabha yoxud "kichik arava"ning hikoyasi" ham ana shunday hikoyalardan biridir. Hikoyaning asosiy g'oyasi amalidan foydalanib davlat mulkini talon- taroj qilayotgan amaldorlarni fosh etish. Afsuski bunday amaldorlar jamiyatimizda uchrab turadi. Yozuvchi ushbu hikoya orqali ana shunday amaldorlarni hajv tig'i ostiga oladi, ularni bizga ko'rsatishda folklor namunalaridan foydalanadi. Hikoya qahramonlari qurilish boshqarmasida ishlovchi amaldor va uning yordamchisi. Amaldor o'z amalidan foydalanib o'ziga va yordamchisiga uchastka qurishni rejalagan. Bu kabi insofsiz amaldorlar ko'pligini qahramonimiz tilidan aytilgan quyidagi jumlar ham yaqqol ko'rsatib beradi: "Qayoqdagi prorabu masterlar ham dang'illama imoratlarini bitirishyapti. Siz ham bir uchastkaning boshlig'isiz, ko'ngilga yaqin olib sizni chaqirtirgandimda" (Habib Siddiq, 2013, 21-bet). Yozuvchi bu hikoyada ham folklorizmdan foydalanadi. Yuqoridagi hikoyalar kabi bu hikoyada ham maqollardan mahorat bilan foydalanilganiga guvoh bo'lamiz. "Qo'ynidan to'kilsa qo'njiga", "Boshga tushganini ko'z

ko‘ribdi” singari maqollar hikoyaga ko‘rk bag‘ishlash barobarida uning mazmunini yanada boyitadi. Bu kabi misollarni yana ko‘plab keltirish mumkin, yozuvchi deyarli har bir asarida xalq og‘zaki ijodi namunalariga murojaat qiladi, bu xalq og‘zaki ijodi namunalariga ikkinchi umrni bag‘ishlasa, adib asarlarini mazmun jihatidan yanada boyitadi.

Habib Siddiq asarlarini xarakterlaydigan, badiiyligini belgilaydigan omillardan yana biri ularning xalqchilligidir. Adib hayot voqealarini haqqoniy tasvirlaydi. Yozuvchi asarlaridagi xalqchilik yana badiiy shaklning soddaligi va boyligida, xalq jonli tili, uning oddiyligidan qochirma iboralaridan, ifodaliligidan keng va maqsadli foydalanganligida namoyon bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, Habib Siddiq asarlarida folklorizm namunalarini juda ko‘plab uchratish mumkin. Bu namunalar yozuvchi aytmoqchi bo‘lgan fikrlarni dalillaydi, asarning mazmunini yanada boyitadi, qahramonlarni bizga yanada yaqinlashtiradi, asarlarning o‘qishligini ta‘minlaydi, kitobxonga o‘zgacha zavq bag‘ishlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ҳабиб Сиддик. (2013). *Чироғи ёниқ хонадон*. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси.

Ёрматов, И. (1984). Стилизация характеридаги фолклоризмлар. *Ўзбек адабиёти*, (3), 31-35.

Sharipova, L. (2011). *XX asrning 70-80-yillari o‘zbek she‘riyatida folklorizm*. Toshkent: Fan.

Sharipova, L. (2019). *She‘riyat va folklor*. Toshkent: Navro‘z.

Sharopova, N. (1998). Og‘zaki lirika janrlariga murojaat etish tamoyili. *O‘zbek tili va adabiyoti*, (2,) 28-32.

XURSHID DO‘STMUHAMMAD QISSALARI BADIYATI

Dilnozaxon Bazarbayeva,

ToshDO‘TAU talabasi

dilnaza.bazarbaeva95@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Mamiraliyev Quvonch

Annotatsiya. Ushbu maqolada qissa janri, Xurshid Do‘stmuhammad qissalarining asl mohiyati hamda epistolyar janr haqida fikr-mulohazalar yoritilgan. Qissachilikda ifoda etiladigan, o‘rinli, salmoqli fikrlarni va inson ko‘ngil kechinmalarining serqirra tasvirini, ruhiyat tahlilining o‘ziga xosligi, kechinma hamda voqelik masalalarini teran idrok etgan, bu yo‘lda o‘zining aniq yo‘nalishiga ega bo‘lgan yozuvchilarimiz qatorida Xurshid Do‘stmuhammadni ham sanab o‘tishimiz juda ham o‘rinlidir.

Kalit so‘zlar: Qissa janri, nigoh, qalb kechinmalari, vijdon, noma, maktub, epistolyar janri

Abstract. This article covers the short story genre, the true essence of Khurshid Dostmuhammad's short stories, and the epistolary genre. It is very important that we list Khurshid Dostmuhammad among our writers, who terribly perceived the relevant, significant thoughts expressed in the narrative and the vivid image of human experiences, the specificity of the analysis of the psyche, the questions of night and reality, which along the way have their own clear direction.

Keywords: Story genre, gaze, emotional experiences, conscience, poem, letter, epistolary genre

Hozirgi o'zbek adabiyotining nasri tobora rivojlanib, o'z shakliga ega bo'lib bormoqda. Ayniqsa, nasr ichida qissa janri salmoqli o'ringa ega. Qissa milliy kitobxonlikning va adabiy jarayonning qiyofasini ko'rsatuvchi o'ta muhim janr. Romanga yetmagan, hikoyaga sig'magan oraliq ijodiy quvvat qissada aks etadi. Aynan, qissa chinakam kitobxonlarni saralab, tarbiyalab, romanga tayyorlab beruvchi oraliq janrdir.

“QISSA – “Roman” ismli akasi, “HIKOYA” ismli ukasi panohida shodon hayot kechirib yurgan quvnoq va dilbar qizaloqqa o'xshaydi. Aka va ukasining ijodiy imkoniyatlaridan tortinmay, beistihola va emin-erkin foydalanaveradi. Biroq har bir asar ruhiga-ruhoniyatiga shu qadar tugal va yaxlit ohang-xonish topishga harakat qiladiki, ushbu noyob fazilat qissaning botini va zohirida nur taratib turadi” – deydi yozuvchi, qissanavis Xurshid Do'stmuhammad.

Xurshid Do'stmuhammad ijodi XX asr va XXI asr o'zbek adabiyotini nasriy boyitgan, qalami o'tkir yozuvchidir. U juda ham serqirra ijodkor, uning bisotida nasrdan hikoya ham, qissa ham, roman ham o'rin egallagan. Biz esa, qissa janridagi ijodi haqida fikr yuritamiz.

Yuqorida aytib o'tkanimizdek, qalamnavis Xurshid Do'stmuhammadning qissalarida inson qalb kechinmalari va ruhiyati bilan bog'liq voqea-hodisalarni ko'p uchratamiz. Insonning aqli va yuragi bir-biriga bo'ysunmasdan, qalb, yurak, ruhiyat kuchlilik qilganidek, qalb kechinmalari aks etgan asarda kitobxon tezda asar qahramoniga aylanishga ulguradi. Ana shunday sermazmun qissalardan kitobxon darrov “Nigoh” qissasida “Bek” ga, “Oromkursi” qissasida “Ko'klamxon”ga, “Chayongul” (ikkinchi nomi sof o'zbekcha qotillik) qissasida “Chaman momo yoki Gulshod”ga, “So'roq” qissasida “ “Bozor”ga, “Uch izhor” to'plamli qissada “oshiq-ma'shuq” larga yoki bo'lmasa “Kuza” da “Umid”ga vahokazolarga o'zini qiyoslay boshlaydi, asar qahramonida o'zini ko'ra oladi.

Xurshid Do'stmuhammadning qissalaridagi qahramonlar taqdiri turlicha, ularning fe'l atvorlari ham bir-biridan tubdan farq qiladi, lekin, shunday bo'lishiga qaramay, qissalarni bir-biri bilan bog'lab turuvchi qaysidir jihatlari ham bor. Yozuvchining mahoratini uning qissalarini o'qish jarayonida ham bilib olamiz. Qissalarning sarlavhasiga e'tiborimizni qaratadigan bo'lsak, “Nigoh”, “Panoh”, “So'roq” so'zlari negizida qissaning tub mohiyati ochib beriladi. “Nigoh” qissasida Bekning o'zi tramvay yo'lida, hayollari ota hovliga opasining iltimosi bilan begona ayol va erkakning yashashi unga ma'qul kelmayotgani, u uyda bolaligi va ota-onasining ifori taralib turgan joyda begonalarni ko'rishi, uning bor hayollarini zabt etgan edi. Bekning jismi tramvayda, hayollari esa, o'z ota hovlisida edi. Bir tomonda opani ranjitib qo'ymaslik bo'lsa, bir tomonda bolaligi o'tkan, ota-onasi bilan yashagan hovlidan ayrilib qolishdan qo'rqish, shu hayollar bilan haydovchilik qilib kelayotgan Bek volga avtomashinasiga kelib uriladi va u hech narsani anglolmay qoladi, nigohi shu

jarayonda, o‘zi shu yerda, lekin, avtohalokat aybdori bo‘lib qoladi... “Panoh” qissasi qahramoni Ahmadali tabiiy ofat bo‘lmish zilzila voqeasida o‘z uyi, bola-chaqasining oldiga yetkuncha, yo‘lda bo‘lib o‘tkan zilzila oqibatining qurbonlarini qutqarish bilan vaqti o‘tadi va voqea jarayonlari shu tarzda davom etadi, bunda asar qahramoniga Kimsan (insonning meni sifatida ya‘ni o‘zi) sherik, suhbatdosh, maslahatdosh bo‘ladi, asar so‘ngiga qadar Kimsan bir marotaba yangilanadi, bunda biz shuni tushunib yetamizki, inson o‘z ichki hissiyotlari bilan o‘zi bilan suhbatlashib, hayotga o‘zgacha nazar bilan qarasa, o‘zini o‘zgartirsa – ichki meni ham yangilanadi(Kimsanning yangilanishi). Adib asarlaridagi bu kabi tasvir uslubi o‘zbek adabiyotida hayot hodisalari va inson obrazini gavdalandirish, insonning ichki olamiga kirib borishda dadil izlanishlar kechayotganidan darak beradi.

“Nigoh”, “Panoh”, “So‘roq” singari qissalarini o‘qiyotganida, ko‘pchilik ulardagi qahramonlar holatini o‘zi ham boshidan kechirganini dabdurustdan eslaydi. Asar boshida shunday hadis berib o‘tilgan: “So‘roqqa tutilmay turib, o‘zlaringni o‘zlaring so‘roq qilinglar”, bunda ajoyib-u, g‘aroyib, inson eshitmagan o‘n ikki oylik bolasi hali ona qornidan bu yorug‘ olamga kelmayotgan, ayolining farzand dunyoga keltirishini intizorlik bilan kutayotgan, Bozor ismli kishi o‘zga sayyoraliklar tomonidan savollarga tutiladi. O‘zga sayyoraliklar Bozorga oddiygina “Kimsan?”, “Kasbing nima?”, “Zavodga qachon joylashding?” kabi oddiy savollar bilan uni bezovta qiladi. Odamsimon maxluqlar Bozor bilan suhbatlashganini eshitgan butun mahalla uni og‘izdan qo‘ymay, “Shu rostmi?” “Nega sendan so‘radi?”, “Nima deb so‘radi?”, deya yana uni so‘roqlarga tutadi. Aslida hayotda tinch-totuv yashashni, to‘yi uchun olgan qarzni to‘lash maqsadida zavodga ishga kirgan Bozor bu singari savollardan charchadi, hozirda uning ko‘ngli shisha siniqlari kabi bo‘lak-bo‘lak hayollarga g‘arq bo‘lgan edi. Sodda Bozorni so‘roqqa tutishga kelgan odamsimon maxluqlar aslida uning ichidagi g‘imairlayotgan vijdoni edi. Ha, o‘sha so‘roqqa tutgan odamsifat maxluqlar aslida odamlarning vijdonini tergayotgandi. Yozuvchi aynan shu motiv orqali asarda vijdon tergovchilari obrazini shakllantirgan. Qishloq ahlidan tortib, rahbarlargacha shu sababdan ham qo‘rqib ketadi. Yuqorida keltirgan hadisdagidek, inson hamisha ohiratdagi savol-javobga yetguncha, har qadamda o‘zini o‘zi so‘roqqa tutib, vijdonini poklab, insonlarga yaxshilik qilsa, haqiqiy mo‘min bo‘ladi. Agar umri davomida inson bosgan qadamini sarhisob qilsa, doimiy taftish etsa, to‘g‘ri yo‘ldan og‘ishmaydi. To‘g‘ri yo‘ldagi kimsalar esa katta xatolarga yo‘l qo‘ymaydi. Unday kishilarni kimdir kelib so‘roqqa tutadigan bo‘lsa, xotirjamligi buzilmaydi. Chunki, uning tashqi savollarga beradigan javoblari aniq, Bozor vijdoni oldida har qanday savollarga qiynalmay, netmay javob bera oldi, chunki, uning vijdoni toza. Boshqa yuqori lavozimdagi insonlarga savollar berilmadi ham, sababi ularning vijdoni yo‘q edi. Yozuvchi asarlaridagi bu kabi tasvir orqali o‘zbek adabiyotida hayotiy voqealar hamda odam obrazini

gavdalantirish, insonning ichki olamiga kirib borishda dadil izlanishlar olib borilayotganidan xabar beradi. Xurshid Do'stmuhammadning asarlarini o'qish jarayonida uning boshqalarni takrorlamaydigan uslubining guvohi bo'lamiz. Uning uslubini asarni bir o'qishda tushunmaslik mumkin, lekin bu anglab yetilsa, kitobxonga o'zgacha zavq bag'ishlaydi. Qissa qahramonlari biri-biri bilan ko'p gaplashmaydi, ko'proq o'zi bilan gaplashib, o'ziga savol berib, javob izlaydi, boshqa shaxslar bilan muhokama va munozaraga borib o'tirmaydi, o'zi yechim qidiradi, o'zi iztirobga tushadi.

Adib yuqoridagi asarlarida, insonning zohiriy o'zligini uyg'otishga qaratilgan chaqiriqlarga ko'p urg'u berib o'tkan bo'lsa, endigi "Uch izhor" deb nomlangan sevgi va muhabbat izhorlari ila bitilgan asarlar hech kimni osmon-u falakka chiqarmay qo'ymaydi, kitobxonni sevintiradi, sevdiradi, dilini yayratadi. Har bir kishini hayot sinovlaridan o'tkazadigan, qalbini quvvatlantiradigan, ruhini poklaydigan, uni insoniy komilikka yetaklaydigan hamda ma'naviy ulug'lantiradigan sehrli va sirli tuyg'u yetakchilik qilgan ushbu to'plam : "Hijronim mingdir mening", "Men – Sensiz, Sen – Mensiz", "Go'yo Ro'yo", kabi qissalarni o'z ichiga oladi. Bunday har bir qissadagi voqea jarayonlari xat, noma bilan bitilgan. Adabiyotda xat, maktub almashinuvi ustiga qurilgan asarlar – Epistolyar janr asosida bitilgan asarlar hisoblanadi. O'zbek adabiyotida xat almashinuvi voqealarga ko'p duch kelamiz, lekin bu to'plam to'liq faqat maktublardan tashkil topgan asardir. Oshiq sevgilisi uchun maktub yozadi, xatni olgan ma'shuq biror voqeani so'zlab, savol bilan yoki dil izhorlari bilan javob xati yo'llaydi, voqealar rivoji shu tarzda boshlanib, shunday tugallanadi. Adibning ushbu "Uch izhor" nomli asarlari qissa va epistolyar janri aralashuvining hosilasi. Bu janrni qissachilikda maromiga yetkazib, qo'llay bilgan, o'zbek nasri taraqqiyotiga bir yangi tamal toshini qo'ygan, nasr ustasi Xurshid Do'stmuhammaddir. Ushbu asar quyidagi so'zlar bilan boshlanadi: "Inson qalbining eng nozik, eng daxlsiz, eng erka tuyg'usi – muhabbat! Yozma ijodning eng samimiy, eng sirli va eng jozibali shakli – maktub. Muhabbat jozibasiniyu sehrini bayon etishda maktubdan ko'ra qulay, tabiiy va ko'ngilga yaqin shakl yo'q".

Ushbu qissaning kompozitsion tuzilishi katta-kichik maktublardan tashkil topgan. Asar qahramonlari yuzma-yuz gaplashgandan ko'ra maktub yozishni o'zlariga afzal bilishgan. Sababi, har ikkisinin yuragida cheksiz ishq olovi bor. Xatlar davomida qahramonlar bir-birlarini ulug'lab o'zlarini past sanardilar, o'zlarini tanqid qilib, yorni ko'klarga ko'tarishlari adabiyotimizda, ayniqsa, mumtoz adabiyotda ko'p uchraydigan hodisa bo'lib, komillik belgilaridan biri hisoblanadi. Asardagi dil izhorlari ila to'la maktublarni o'qib, inson hayratlanadi, sevinadi, seviladi... Yozuvchi asarda talaygina go'zal so'zlardan, so'z o'yinlaridan, she'rlardan foydalanadi va bu orqali qissaning qimmatini yanada oshiradi: "... Mayli, siz meni osmoningizda turib yaxshi ko'ra qoling, yomon yaxshi ko'rmang, yaxshi yaxshi ko'ring..." Bundan tashqari xatlar davomida qahramonlar sevgisi,

ishqi darajasining yuksakligini ifodalash uchun mubolag‘adan ko‘plab foydalanilgan o‘rinlar uchraydi: “...Inson nazari tushmagan qamishzor orasidagi g‘ira-shirada tugmachagullar shu qadar oq ediki, ularning oqligini tasavvur qilish va tasvirlash uchun “oq” so‘zi o‘z o‘zida oqib qoladi. Qorga o‘xshataymi, muzga, paxta yo sutga qiyoslaymi? Yo‘q, bularning hech biriga o‘xshamagan oq-oppoq gul yaproqchalari. Besh yaproqli, uch yaproqli, kapalak qanotidan-da nozik! Kipriklarning uchi siypasa, ozor yetguday. Bandi kiprik tolasidan-da nafis!” Mubolag‘ani ifodalashda fonetik usullardan ham keng foydalanilgan: “... sog‘inch daqiqalaridan bunyod bo‘lgan navbatdagi uzu-unun kunning soki-i-in oqshomi...” Asarda tabiat tasvirlari, peyzaj mohirona tasvirlangan o‘rinlar ko‘plab uchraydi. Ularni o‘qir ekansiz, beixtiyor o‘zingizni ana o‘sha tabiat qo‘ynida his etasiz. Asarda qahramon tuyg‘ularini yaxshiroq ifodalash uchun boshqa asarlardagi ta’sirchan misralardan ham juda o‘rinli foydalanilgan. Masalan, Rauf Parfining “Seni topgunga qadar Men qanday yashadim?” she’ridan. Asar davomida muallif juda ko‘plab o‘xshatishlardan foydalanadiki, bu asarning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytsek, insondagi barcha ichki kechinmalar, his-tuyg‘ularga insonning o‘zini ro‘baro‘ keltirishga muvoffaq bo‘lgan, o‘ylantirgan, birgina nigoh bilan qiynagan, o‘z panohida saqlab sinagan, so‘roq berib vijdonini savolga tutgan va shu bilan birga sevgan, sevilgan o‘zligimizni muallifning qissalaridagina topamiz. Adabiyotshunos Marhabo Qo‘chqorova ta’kidlaganidek: “Xurshid Do‘stmuhammad nasri o‘quvchini mudom o‘ylantirib, mulohaza yuritishga, kitobxonni faol fikrlashga o‘rgatuvchi intellektual jihatdan baland ijoddir”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Do‘stmuhammad, X. (2011). *“Oromkursi”*. Qissalar. Toshkent: Sharq.

Do‘stmuhammad, X. (2021). *“Qissa”*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

Xoldarov, D. (2020). *“Hozirgi adabiy jarayon: O‘zbek qissalari uslubi”*. Toshkent: Nodirabegim.

O‘TKIR HOSHIMOV VA ABDULLA QAHHOR ASARLARIDA “DEVOR” BADIY DETAL SIFATIDA

Boltayeva Nozima Mamayoyub qizi,

ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi

[*boltayevanozima03@gmail.com*](mailto:boltayevanozima03@gmail.com)

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Jabborova Matluba

Annotatsiya. Ushbu maqolada hikoyanavis Abdulla Qahhor va O‘tkir Hoshimovning asarlariga murojaat qilinadi. Asarlardagi devor detali tahlilga olinadi. Devorning vazifasi nima, qay yo‘sinda qo‘llanilgan, asarda qo‘llanishdan maqsad nima, degan bir qator savollarga javob yoritilgan. Devorning badiiy asardagi tutgan o‘rni boshqa adiblarning asarlaridan misollar orqali ochib berilgan. Maqolani o‘qish paytida devorni faqatgina uylarni, binolarni himoya qilish sifatida emas, balki uning badiiy asardagi bir necha talqinini ko‘rib chiqamiz.

Kalit soʻzlar: Detal, devor, sir, toʻsiq, muhofaza, Munavvar, Norqoʻzi, xotin

Abstract. This article refers to the works of the short story writer Abdullah Kahhar and Utkir Hashimov. The detail of the wall in the works is analyzed. The answers to a number of questions are highlighted: what is the function of the wall, how it was used, and what is the purpose of its use in the work. The role of the wall in a work of art is revealed through examples from the works of other writers. While reading the article, we will consider the wall not only as a protection of houses and buildings, but also several interpretations of it in a work of art.

Keywords: Detail, wall, secret, barrier, Munavvar, Norqoʻzi, wife

Badiiy asar mazmunini boyitishda, voqealar taʼsirchanligini oshirishda badiiy detallar muhim rol oʻynaydi. “Detal (fr. detail-tafsilot, mayda-chuyda) badiiy asarda muayyan mazmun ifodalovchi gʻoyaviy-badiiy yuk tashuvchi tafsilot”. Detallar voqelikni yaratish vositasi boʻlish barobarida, tasvirlanayotgan narsa-hodisa yoxud holatni konkretlashtiradi, hissiy idrok etish mumkin boʻlgan tarzda gavdalantiradi. “Hayotni tipiklashtirishda, uni badiiy ifodalashda, qahramon xarakteri qirralarini ochishda, asar gʻoyasini ifodalashda, uning emotsional taʼsir kuchini oshirishda badiiy detallar katta rol oʻynaydi. Badiiy asar mazmunini yuzaga chiqarishda aynan shu eng kichik unsur-detallar qahramonlar taqdirida gʻoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Hatto oddiy bir predmet detali ham juda katta gʻoyaviy mazmunga ega boʻladi. Badiiy detallarning yozuvchilar Oʻtkir Hoshimov va Abdulla Qahhor ijodida ham oʻziga xos badiiy maqsadni ifodalash uchun qoʻllanilganiga guvoh boʻlishimiz mumkin. Jumladan, Oʻtkir Hoshimov oʻzining “Tushda kechgan umrlar”, “Nur borki, soya bor”, “Ikki eshik orasi” kabi asarlarida detallarga nihoyatda urgʻu berib ifodalaydi. Muallifning “Ikki eshik orasi” asaridagi “devor” badiiy detaliga toʻxtalamiz.

“Devor” asli qanday maʼnoni ifodalaydi? Uning ishlatilish maʼnosi? Dastlab shu haqida fikr yuritamiz. “Devor-1) bino, uyning tomini koʻtarib turuvchi yoki xonalarga ajratuvchi tik qismi. Bino va uylarda yuk tushuvchi (tomni koʻtarib turuvchi) devorga va faqat xonalarni ajratib va toʻsib turuvchi-pardevorga; ichki va tashqi devorlarga boʻlinadi. 1. Binoning, uyning tomni koʻtarib turuvchi yoki xonalarga ajratuvchi tik koʻtarilgan qismi. Uy devori. Hujra devori. Yomonga surkansang, dogʻi yuqar, Devorga suyansang-tuprogʻi (maqol). Devorning sichqoni bor, Sichqonning qulogʻi bor (maqol). 2. Biror yerni (bogʻ, hovli, qoʻrgʻon va boshqalar), hududni oʻrab olgan yoki qismlarga ajratib turadigan gʻov, toʻsiq. Chiy devor. Paxsa devor. Taxta devor.

“Eʼzozxon oʻzini devordan otib, xolasinikiga qochib qutuldi” (Hamid Gʻulom, 1950, 320-bet).

“Bogʻchalarni bir-biridan ayirgan devorlar koʻrinmas, ishkamlar, mevazorlar, ekin dalalari tutash yashil manzara yasaydi” (Oybek, 1990, 459-bet).

“Devorlar tagida adashib bosh ko‘targan munis maysalar ertaga qor ostida qolishidan bexabar yashnab turardi” (O‘tkir Hoshimov, 1980, 189-bet).

“Devor” badiiy asarda qanday vazifada qo‘llaniladi? Devor bo‘lib qolmoq, qo‘rqinch yoki hayratdan rangi oqarib, serrayib turmoq. U qiz yigitga tikilib turdi-da, “hali shunaqami?” deb yuziga bir shapaloq tushirdi. Yigit yuzini ushlagancha devor bo‘lib qoldi (Nazarov, 2017, 59-bet). Devorga gapiryapmanmi? Gap uqmas yoki birovning gapiga quloq solmaydigan, loqaydlik bilan qaraydigan kishilarga qarata aytiladi. Devorga tanbur chertganday birovning gapi, nasihati e‘tiborsiz qolganda ishlatiladigan ibora. Ming marta aytganman bu megajinga, bir nimani tayinlik qilib qo‘ygin deb. Qayoqda, devorga tanbur chertganday (Muhiddinov, 1960, 163-bet). Devorning qulog‘i bor. Hushyor bo‘lib gapirmoqqa undash. Bas qil deyman, ko‘p gapirma behuda, Devorning ham qulog‘i bor, go‘rso‘xta!. Rangi devor bo‘lmoq, rangi oqarmoq yoki kulrang tusga kirmoq (charchoq, qo‘rquv yoki g‘azabdan). U rangi devor bo‘lib, ko‘llarini o‘rikka tirab, qaddini rostladi, go‘yo ikki opa-singilga korashga uyalganday (Odil Yoqubov, 2020, 286-bet). To‘rt devor ichida yashamoq, tashqi olamdan, jamoatchilikdan ajralgan yoki majburan ajratilgan holda ichkarida qullarcha hayot kechirmoq. To‘rt devor ichida yashab ado bo‘layotgan Shahzodaxon bir kuni...yuzini parang durra bilan yarim to‘sis, eshik tirqishidan tashqariga mo‘raladi.

O‘zbekchilikda devor nimani anglatadi o‘zi? Devorning vazifasi faqat ko‘zdan saqlanishmi yoki oilalardagi sirni saqlash vazifasini ham bajaradimi? Biz hozir shu kabi savollarga javob topishga harakat qilamiz. O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asaridagi Munavvarning zilzila tufayli devor bosib qolgan voqeasini olaylik. Nega aynan devor, nega dori tufayli halok bo‘ldi deb e‘lon qilinmadi?...o‘pirilib ketgan devordan nur tushib turar, burchakdagi karavot pachaqlanib mayishib qolgan, uy o‘rtasidagi g‘ishtlar sochilib yotar edi. Berigi devor tagida yotgan Munavvarga endi ko‘zim tushdi. Boshida yostiq yo‘q, ustiga adyol yopib qo‘yilgan. Tepasida ikkita xotin rangi o‘chib turibdi (O‘tkir Hoshimov, 2017, 332-bet). Ushbu parchada devor g‘o‘yoki Munavvarning sirini berkitdi. Uni nomusdan saqlab qoldi. Nomus har qanday insonni tiriklayin o‘ldiradi, bola dog‘ichi bularni ko‘tarish qanchalik qiyin, adib Bashor opani balki shu tariqa ayagandir, uni qizining nomusidan asrab qolgandir. Sirlar devor g‘ishtlari orasida qolib ketdi. Nega yozuvchi bosh qahramonning sirlarini bu tariqa berkitdi? Oldin o‘zbeklarning uylari devor bilan o‘ralmagan, qo‘shnilar bir-birlarining orasiga devor tortmagan. Hozir ham chekka qishloqlarda shunday uylar borki, devor bilan to‘silgan, hatto darvozasi yo‘q xonadonlar bor. Lekin rivojlanish bo‘lgan sari dastlab chegara vazifasida devorlar tortildi, keyinchalik ular yanayam balandlashdi, masalan, oldingi holatda qo‘shnilar bemalol devor orqali bir-birini ko‘rib gaplasha olsa, hozirgi paytga kelib devorlar shunchalar balandlashdiki, hatto hovlidagi bo‘layotgan holatlar shu devor ichiga berkitildi. Adib ham balki devorni shu yo‘sinda qo‘llagandir.

Endi Abdulla Qahhorning “Mayiz yemagan xotin” asarini olaylik. Asar Abdulhakimning qizi ga usta Mavlonning o‘g‘li bir hovuch mayiz bergani bilan boshlanadi. Asar voqealari mulla Norqo‘zining boshqa ayollarni yomonlab, o‘zining xotini farishta sifatida ko‘klarga ko‘tarish bilan davom etadi, Lekin asar so‘nggida voqealar rivoji keskin o‘zgarib ketadi, farishtadek ko‘ringan xotini va dugonasi u o‘ylagandek bo‘lib chiqmaydi. ...odamlar ajratmaganda bu xotin mulla Norqo‘zini g‘ajib tashlar edi. Mulla Norqo‘zi og‘zini ushlaganicha chetlandi. Xotini eshik yonida devorga suyanganicha turar, rangi murdanikiday, o‘zi qaltirar edi. Begona xotin hushidan ketib yiqildi. Ikki kishi-ayollar kirib, u farishtani uydan olib chiqishdi. U atlas ko‘ylak, lozim kiygan, bosh yalang, oyoq yalang, yoshgina chiroyli bir yigit edi...(Abdulla Qahhor, 1973, 13-bet). Asarning shu sahnasi kitobxonni o‘yga solib qo‘yadi. Usti yaltiroq ichi qaltiroq deganlaridek, har narsa ham ko‘ringani kabi bo‘lavermaydi. Asarda Abdulhakimning qizni Norqo‘ziga javob tarzida aytgan gaplari ham keltirilgan. ...Qo‘ying-e, ko‘chib keting mahalladan, yo biz ko‘chib ketamiz... Devor ustida turgan o‘n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko‘chirib olib mulla Norqo‘ziga o‘qtaldi...

-Hu o‘l, turqing qursin! Boshingga solaymi shu bilan! Mahallada sasib, o‘quvchi qizlarga kun bermaysan-u, o‘zing noto‘g‘ri ish qilasan...Bu sukunat og‘ir tegirmon toshi bo‘lib mulla Norqo‘zini yanchib yubordi. U devor ustidagi qizga qarab, bo‘g‘iq tovush bilan o‘shqirdi:

-Sen gapirma! Senga kim qo‘yibdi gapirishni! Usta Mavlonning o‘g‘lidan bir hovuch mayiz olganingni o‘z ko‘zim bilan ko‘rganman...(Abdulla Qahhor, 1973, 14-bet). Adib qizni nega aynan devor ustida tasvirladi deb o‘ylaysiz a? Nega darvoza oldida emas, yoki hovlida emas. Devor go‘yoki bu parda, pardaning narigi tomonini ko‘rib bo‘lmagandek devor orqasidan ham hech narsani ko‘rib bo‘lmaydi. Davr nuqtai nazaridan olsak, o‘sha vaqtlardagi ayollar paranji kiyib yurganlar, paranjilari orqasidan ularni nima qilayotganlarini ko‘rib bo‘lmasdi, ularning harakatlari paranji orqali berkitilardi. Devor ham xuddi paranji singari hovlilardagi bo‘ladigan voqealarni berkitgan. “Mayiz yemagan xotin” asarida Norqo‘zining xotinini qilgan chirkin ishlari insonlarning ko‘ziga parda bo‘lib tutilgan devor ortidan ko‘rinmaydi. Biz Abdulla Qahhorni qisqa so‘zda ko‘p ma’noni ifodalaydigan adib sifatida bilamiz. Adib asardagi kiritgan devorni ham sirlarni berkituvchi vosita sifatida kiritgan. Haqiqatdan ham asardagi Norqo‘zining xotinining sirlari paranji va devor ichiga berkitiladi.

Xulosa qilib aytsak, devor nafaqat uylarni muhofaza qiladi, chegara vazifasini bajaradi, balki u oilalardagi sirlarni ham saqlovchi bir vosita bo‘lib xizmat qiladi. Demak to‘siq vazifasini bajaruvchi devordan O‘tkir Hoshimov sirlarni yashiruvchi vosita sifatida qo‘llagan bo‘lsa, Abdulla Qahhor esa boshqa hovlilarga huda-behuda bosh suqmaslik, boshqalarni bo‘lar-bo‘lmasga g‘iybat

qilmaslik, avval o'zining hayotini bir tahlildan o'tkazish kerakligini, hamma narsa bizga ko'ringanichalik bo'lavermasligini devor vositasi orqali ifodalab bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdulla Qahhor. (1973). *Mayiz yemagan xotin*. Toshkent.
- Muhiddinov, A. (1960). *Aybsiz aybdor. Sharq Yulduzi*. Toshkent.
- O'tkir Hoshimov. (1980). *Qalbingga quloq sol*. G'afur G'ulom nomidagi "Adabiyot va san'at" nashriyoti.
- O'tkir Hoshimov. (2017). *Ikki eshik orasi*. Toshkent.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. (2020). G'ofur G'ulom nomidagi "Adabiyot va san'at" nashriyoti.
- Odil Yoqubov. (2020). *Er boshiga ish tushsa*. Toshkent.
- Oybek. (1990). *Tanlangan asarlar*. G'afur G'ulom nomidagi "Adabiyot va san'at" nashriyoti.
- Sanobar Mulkamonova. (2022). "O'tkir Hoshimov hikoyalarida badiiy detallarning o'rni". "*PEDAGOGS*" International Research Journal.

THE ARTISTIC IMAGES AND SYMBOLISM IN NAZAR ESHANKULOV'S WORKS

Shalola Davletova,
TSUULL PhD student

Shaloladavletova96@gmail.com

Abstract. Literary images, symbolism and expressing the sequence of events of artistic works in this way are the integral parts of the literature. Symbolism in literature allows authors to deepen their themes, giving them the means to get right to the emotional and subconscious centers of their reader's minds without most readers knowing it. Nazar Eshankul is one of the well-known representatives of modern Uzbek literature and this article includes the symbols and artistic images that he used in his fictional and non-fictional stories.

Keywords: Symbolism, expression, literature, story, composition, fiction

Annotatsiya. Badiiy obrazlar bilan bir vaqtda ramziylik va asar voqealarini badiiy yo'sinda tasvirlash orqali yaratilgan asarlar adabiyotning xazinasi hisoblanadi. Asarlardagi ramziylik yozuvchiga mavzuni yanada chuqur ma'noli qilib tasvirlash hamda o'quvchining hissiy kechinmalarini oshirish imkoniyatini beruvchi badiiy ifoda turlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy o'zbek nasri vakili yozuvchi Nazar Eshonqul bu borada ko'plab kitobxonlarning qalbidan joy egallagan. Bu maqolada yozuvchi hikoyalaridagi ramziylik kasb etgan badiiy obrazlar tahlili aks etadi.

Kalit so'zlar: Ramziylik, tasvirlash, adabiyot, hikoya, kompozitsiya, fantastik

Symbolism exists beyond literature and can be found in everyday life. Certain colors, animals, and objects are known for symbolizing conceptual ideas. It is used widely in literature. The renewal of our prose in the 80s and 90s of the last century was a little different from the traditional way, and in the late nineteenth and early twentieth centuries it showed similarities to the literary trend that emerged in the West. These creative pursuits in our modern prose immediately attracted the attention of the literary community. This case expanded the scope of analysis of Uzbek

prose and revealed new aspects in terms of the breadth of the image, the field of analysis, the form, the content, and the purpose. In particular, the objective world, the depiction of events, the hero's actions, the environment and circumstances surrounding him, time and space are no longer directly transformed into artistic fabric, but their impact on human imagination, consciousness, and the hero's conscious attitude to it. The reader is no longer in contact with the protagonist, but with his thinking, arguing with his thinking process. One of the representatives of this stream is Nazar Eshankul and his stories are well-worth to analyze in this sense.

Nazar Eshanqul brought a new voice, a new spirit to Uzbek prose, especially storytelling. He is one of the writers who combines this genre with the traditions of Eastern and Western literature. His first works were *After the Men of War* (1989), *The Sun Behind the Horizon*, *The Man Leading the Monkey* (2004), *The Impossible to Hold the Wind* (2005), *The Song of the Thunder* (1991), and *The Smell of Mint* (1996).), “*Peach Blossom*” (2011).

Symbolism in literature is one way the author strengthens the theme or themes of their story. It helps them capture emotion or create a mood in their fiction. A symbol could be a person, an object, colors, animals...even situations, or a repeated word that comes to represent something else. It goes hand-in-hand with the themes of the story to create worlds and immerse the reader. Some authors are able to incorporate symbols seamlessly into their stories; for others, it's a hard concept to grasp.

The first story we are going to analyze in terms of symbolism is “The man leading the monkey”. All of the things to be needed to form a literary work including: idea, theme, sujet, system of images are united in this seven pages story. Author did not want just to write but he wants to analyse social issues in this story. The plot of the work just seems simple with exposition, rising action, climax, falling action and denouement. However, the symbol of monkey gives uniqueness in terms of hidden ideas.

The main protagonist of the story is an old artist. In his first picture he describes a man who is taking out the monkey from the forest. He draws his last picture before his death and the writer put the climax of the story here. In this picture the artist describes vice versa position of his first work: The monkey leading the man into the thick forest. Here the symbol of “monkey” carries big meaning: in the first picture it means young and budding man's personality full of hope and trust while in the second one it is meaning is hatred, hopelessness and giving up. This symbol can be defined in many ways in different readers minds, accordingly.

The next story is titled “A ghost”. The man tries to defeat the ghost which is attacking and following in his room. It is only visible to the main character of the story others can't see it. In some

works the symbol of “ghost” is defined as the “faith” or “consciousness” of the protagonist himself: he analyses himself and regrets about many things he did. In my own work I analysed it by the sociological method as the symbol of ghost might indicate to Soviet Union which put limits to the activity of many writers.

Apart from symbols, his artistic images are also rare ones that makes the readers to think literally. For example, the protagonist of the story “Free birds” becomes homeless in his dream. After being homeless, he starts to care for the birds in the main square. He just receives this unfortunate destiny and feel gratitude for all. Perhaps, he thinks about these birds: even they do not have a home but they are happy. Birds mean freedom in this sense. The reader gives this kind of questions to himself and tries to find answers.

In conclusion, symbolism makes literary works more artistic by giving them deep meaning. Prominent uzbek writer Nazar Eshonkul plays a big role in this circle. He tries to avoid just using the words and gives sophisticated meaning to them. In his stories and other works we can encounter following symbols:

- a) monkey- society
- b) ghost- faith or the ruthless authority
- c) birds- freedom

Readers do not just read his works, they dive into the literary process to comprehend the secret messages of the stories. In this sense, these works are unique and immortal and they continue to be valued in the future for a long time.

References:

Nazar Eshonkul, (2008). “*Maymun yetaklagan odam*” (‘A man led by a monkey’ the collection of the stories by Nazar Eshonkul) the library of www.ziyouz.com

[Nazar Eshanqul .\(1962\) Suhbatlar. WWW.SAVOL-JAVAB.COM \(savol-javob.com\)](http://Nazar.Eshanqul.(1962).Suhbatlar.WWW.SAVOL-JAVAB.COM(savol-javob.com))

[Symbolism in Literature: Definition & Examples | SuperSummary](#)

G‘AFUR G‘ULOMNING “SHUM BOLA ” QISSASIDA BOZOR XRONOTOPINING POETIK IFODASI

*Davronova Saida Muxtor qizi,
ToshDO‘TAU Jahon adabiyoti 1-kurs magistranti
davronovasaida740@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d, Dot, Hamrayev Komiljon*

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Shum bola” qissasi tahlilga tortilgan. Bunda xronotopning tarixiy-nazariy xususiyatlari haqida ma’lumot beriladi. Qissada bozor tasviri,uning insonlar ruhiyatidagi

o'zni, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarni yoritishda bozorning vazifasi, milliy va an'anaviy qadriyatlarni ifodalashda bozorning badiiy vazifalari tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Xronotop, bozor xronotopi, qissa janri, badiiy obraz, badiiy asar g'oyasi, psixalogik tasvir, badiiy asar tili

Abstract. The short story "Shum bola" is examined in this article. It offers details on the chronotope's theoretical and historical characteristics. The market is shown in the story along with its significance in human psychology, its ability to shed light on social and economic issues, and its creative function in expressing traditional and national ideals. tasks have been examined.

Keywords: Chronotope, market chronotope, short story genre, artistic image, idea of a work of art, psychological image, language of a work of art

"Shum bola" qissasi G'afur G'ulom ijodida muhim o'rin egallaydi. Qissa adibning xalq orasida tanilishi va sevimli yozuvchiga aylanishi, o'z yumoristik uslubini asar orqali ochib berishi, kitobxonga axloqiy va tarbiyaviy jihatdan yo'nalish berishi, ijodiy tajribalar va yangiliklar qo'llashi bilan ham ahamiyatlidir. Asar hozirgi kunda ham keng kitobxon ommasi orasida vaqtlar sinovidan o'tgan nodir qissa sifatida qadrlanadi. Bunday xulosaga kelishimizga bir qancha sabablar mavjud. Ya'ni unda o'zbek xalqining urf-odatlar, qadriyatlari aks ettirilgan, jonli obrzalar va ularning o'quvchiga yaqinligi, qiziqarli syujet va kulgili vaziyatlarning uchrashi, asarning universalligi va makon, zamon tushunchalarining uyg'un holda qo'llanilishi, uyg'unlik negizida davr muhiti, ijtimoiy ahvol, insonlar ruhiyati ochib berilganidir. Mana shu o'rinda biz makon-zamon tushunchasiga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Xronotop yunoncha chronos- "zamon", topos- "makon" so'zlarini birlashtirish orqali hosil qilingan ilmiy termin hisoblanadi. Xronotop makon va zamonning uyg'un holatda bir asarda qo'llanilishidir. Bu ikki tushuncha bir-birini doimiy holatda talab etadi, ya'ni asarda makon to'g'risida fikr yuritilayotgan ekan, albatta, u yerda voqealarni harakatga keltiruvchi ma'lum bir zamon ham bo'lishi kerak. Aslida barcha asar namunalari mana shu ikki tushuncha asosida yaratiladi. Dastlab ushbu tushunchani adabiyotshunoslikka M.Baxtin XX asrning 30-yillarida olib kirgan. Uning badiiy asar negizidagi janr, kompozitsiya, syujet, badiiy matn strukturasi, obrazlar poetikasiga doir muhim qismlarni qamrab olishi, badiiy makon va zamonni uyg'un aks ettirishini hisobga oladi. Chunki badiiy asar, undagi har bir poetik qism xronotop tizimida o'rganilmas ekan, muayyan asarni mustaqil badiiy hodisa sifatida talqin etish murakkablashadi. "Adabiyotda badiiy idrok etilgan zamon va makon aro uyg'unlikni xronotop (so'zma-so'z tarjimada zamon-makon degan ma'noni bildiradi) deb ataymiz (M.Baxtin, 2015, 24). Bozor xronotopi (bozorning zamon va makon tizimi) tushunchasi adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslikda muhim rol o'ynaydi. Yuqorida xronotop tushunchasi dastlab M.Baxtin tomonidan adabiyotshunoslikka kiritilganligi to'g'risida fikr yuritgandik. Olim bozor xronotopi

orqali adabiy asarlarda va umuman madaniyatda bozorning o'ziga xos zamon va makon shakllarini o'rganadi. Baxtin uchun bozor xronotopi turli ijtimoiy qatlamlar, shaxslar va dunyoqarashlarning bir joyga yig'ilib, yangi g'oyalar tug'iladigan, (dunyoqarashlar polilogi) muhokama va munozaralar orqali bir-biriga o'zaro ta'sir o'tkazadigan, shuningdek, ularning ichki ziddiyatlari yuzaga chiqadigan joydir. Bundan tashqari bozor xronotopi orqali xalq turmush sharoiti ko'rsatiladi, o'quvchini hamma narsaga o'z munosabatini bildirishi mumkin bo'lgan ochiq va erkin muloqot maydoniga olib chiqadi, bu yerda oddiylik va hazil-kulgu orqali hayotga chuqurroq nazar tashlash imkoni tug'iladi. Aslida adabiyotda bozor "murosasiz sahna" sifatida tasvirlanadi. Biz tahlilga tortgan G'.G'ulomning "Shum bola" qissasida tasvirlangan bozor xronotopi orqali yozuvchi xalqning turmush tarzi, jamiyatdagi adolatsizliklar, qiyinchiliklar va insoniy fazilatlarini tasvirlaydi va yuqorida keltirilgan "murosasiz sahna"ni ko'z oldimizda gavdalantirishimizga yordam beradi. Qissa bozor tasviri bilan boshlanadi. "Rastalar obod" aynan mana shu o'rinda yozuvchining kuchli yumoristik mahorati, kinoyalarni zamon va makonga mos ravishda qo'llay olganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. E'tibor qilib qaraydigan bo'lsak, bozor haqiqatdan ham o'sha davrda obod edimi yoki bu yerda kinoya orqali davr muhiti yoritib berilganmi? Sababi mustabit tuzum vaqtda barcha soha bir-biriga aralashib ketgan edi, jamiyatda ichki bo'linishlar avj olgan, kichik-kichik guruhlar insonlarni aldab ulardan nimadir undirish payida yurardi, yetimlar soni ortgan, o'g'irlik va jinoyat, haqsiz tuhmatlar ko'paygan, boy gapirsa yarashadigan, kambag'al gapirishi mumkin bo'lmagan zamon edi. Aynan mana shunday murosasiz hayotiy qarama-qarshiliklar qissada bozor xronotopi orqali yoritib berilgan. Asarning keyingi voqealari ham bevosita bozorga bog'lanib boradi. Shum bolaning pochchasining uyidan qochib, katta yo'lga chiqishi va uning oxir borib bozorga ulanishi ham bir ramziy ma'noga ega. U yerda Omon bilan birgalashib kelajakda qiladigan rejalarini tuzadi. Aynan mana shu joyda biz bozor kelib-ketguvchilarni kutib oluvchi, ularda keyingi maqsadlari uchun g'oyalar beruvchi maskan sifatida tasvirlanganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Yozuvchi bozorni ba'zida hazil-mutoyibalar, qizilarli va karnaval ruhiyati bilan tasvirlaydi. G'.G'ulomning yumoristik qarashlari, xalqning kulgili voqealarga bo'lgan qiziqishi va insonlarning hayotiy harakatlarini o'ziga xos shaklda namoyon etadi.

"Hay-hay, bozor bo'lganda ham qanday bozor deng? Bu tomoni Eronu Turon, Makkayu Madina, Maymanayu Maysara, Xitoyu Chin-na quyi, na past, na o'ng, na chap. Bir chekkadan tomosha qiling! Mana bu attorlik... Ana, ikkinchi rasta! Bir tomonda kulcha sovun, yaxna sovun, mum, sham. Sovungarlar oldida qopda, xurjunda harom o'lgan mollarning jizzasi, ichak-chavoqlari. Ming-ming zangori pashshalar g'uvullab turibdi. Bulardan bir qadoq sovun olmoq uchun yo dimog'ni ro'mol bilan bog'lash kerak yoki burunni yeng ichiga olib turish kerak"

(G'.G'ulom, 2017, 24). Chorsuning o'rtasida ikkita taxta aravada yupatovning sirkchilari to'xtab jar solar edilar. Har xil qalpoqchalar kiygan, betlarini bo'yab qizil burun qo'ygan, sariq-sariq patila sochli, oy yulduz nusxa olabayroq to'nli masxarabozlar bir qarich keladigan qizil lablarini tirjaytirib, har xil masxarabozlar ko'rsatmoqda. Bozor qahramonlarning shaxsiy o'zgarish va rivojlanish jarayonida muhim o'rin tutadigan sahna sifatida ko'rsatiladi. Bu joyda insonlarning ijtimoiy vaziyatlari ochiladi, ularining turmush tarzlari, qarashlari va axloqiy pozitsiyalarini anglab yetishadi. Bozorda yuz beradigan hodisalar qahramonlarni hayotiy sinovdan o'rkazadi va ularga o'z qadr-qimmatlarini qayta anglash imkoniyatini yaratib beradi. "Hoy, musulmonlar, hoy xaloyiq!-deya oldi xolos. -O'ttiz yoshlar chamasidagi qora to'ridan kelgan yag'rindor bir qassob yigit kela solib bir kalla urib orqasiga charxpalak qilib yiqitdi. "Ur nomard qo'shmachini!" degan ovoz hamma yoqdan ko'tarildi (G'.G'ulom, 2017, 111-112-bet). Mum bozorga chiqqanimizda, Mahkama tomondan Qalandarxonada tuproq yalab yotgan Mittixon to'ramning qalandarlari bezanjir ayiqlarday, mast tuyalarday, talqin o'qib kelar edi. Majjomning orqasida g'o'za bozorga tutash yerda katta yalanglik bor edi. Bugun shu yalanglikda Toshkentning, Toshkentningginam emas, butun O'ra Osiyo muzofotining voizi Ko'sa maddoh va'z so'zlashi kerak ekan. Qalandarlar Ko'sa maddohning jarchilari ekan (G'.G'ulom, 2017, 132-133-bet).

Asarda e'tibor berishimiz kerak bo'lgan yana bir jihat bor, bu inson ruhatining ifodalanishidir. Aynan bu jihat ham bozor bilan bog'lanadi. Shum bola bozorda mahalladoshini ko'rib qoladi va undan onasi va singillarining undan havotirda ekanligini eshitadi, ayni o'sha nuqtada: "Beva onamni, yetimcha singillarimni ko'p o'ylayman, ichim achishadi. O'kinaman, o'z-o'zimni koyiyman, ba'zan-ba'zan yig'lab qo'yaman. Ammo shu ahvolda uyga qaytish qiyin" degan fikrlarni o'z miyasidan o'tkazadi.

Qissada bozor xronotopi ma'naviyat va moddiy o'rtasidagi kurashni aks ettiruvchi sahna sifatida tasvirlanadi. Uning qahramonlari ba'zan moddiy boylik ortidan quvishadi, lekin shu jarayonda o'zlarining ma'naviy qadriyatlarini, axloqiy pozitsiyalari bilan to'qnash kelishadi. Bu holatda bozor ikki qarash o'rtasida muvozanatni topishga yordam beruvchi joyga aylanadi. Yana o'sha mustahab qilmagan, yog' bosgan basharalar, uzun-uzun rastalarning do'konchilarida gazcho'p ushlab, xaridor kutgan yalqov boyvachchalar, charvi yegan mushukdek ko'zi yaltiroq hannotlar, oqsoq laylakning soyasiday arang-arang sudraluvchi bir to'da tilanchilar...

- Dada bu do'konlarda nima ish qiladilar?-deb so'ragan ekan dadasidan .

-Ey, o'g'lim, bular bozor kuni xalqni aldaydilar, begim kuni bir-birlarini aldaydilar, - deya javob berdi (G'.G'ulom, 2017, 91-92).

Muxtasar qilib aytganda, qissada bozor xronotopi quyidagicha vazifalarni bajaradi:

1. Ijtimoiy vaziyatni ko'rsatish
2. Insonlar ruhiyatini ochib berish
3. Siyosiy barqarorlikni ifodalash
4. Mustabid tuzumning zulmini ifodalash
5. Manaviy, axloqiy qarashlar, milliy, an'anaviy qadriyatlarni ifodalash
6. Yumor orqali haqiqatlarni oshkor qilish

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, bozor har vaqatda, har zamonda xalq turmush tarzini yoritib beruvchi, insonlar ruhiyatidagi o'zgarishlarni aks ettiruvchi, ijtimoiy qatlam vakillarining qarashlarini ochib beruvchi makon sanaladi. Biz o'rgangan asarda ham bozor xronotopi xalq hayotining murakkab, ammo boy jihatlarini, ijtimoiy adolatsizlikka qarshi norozilikni va insoniy fazilatlarni ochib beruvchi muhim sahna sifatida namoyon bo'lgan. Bu xronotopda yozuvchi odamlarning hayotiy murakkabliklarini va ularning o'zgarish jarayonlarini chuqur anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- Baxtin, M. (2015). *"Romanda zamon va xronotop shakllari"* (24-bet). Rus tilidan Uzoq Jo'raqulov tarjimai. Toshkent: "Akademnashr" nashriyoti.
- G'ulom, G'. (2017). *"Shum bola"*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Jo'raqulov, U. (2015). *"Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop"*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

SHAHODAT ISAXONOVANING "BIBIXONIM" ROMANIDA BIBIXONIM OBRAZI TAHLILI

Djalilova Durdona Zairxodja
qizi ToshDO'TAU II bosqich tayanch
doktoranti durixon1992@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.n.d, Tozaqul
Matyoqubova

Annotatsiya: Mazkur maqolada Temuriy malikalarning eng ulug'i, sohibqiron Amir Temurning suyuqli ayoli Bibixonim haqida tarixiy asarlarda va istiqloq davri o'zbek romanchiligining yangi vakillaridan Shahodat Isaxonovanning "Bibixonim" tarixiy romanida Turon yurtining shon-shuhratli bosh malikasi Bibixonim hayotining yulduzli onlari, barobarida qismat-u qadarning ayanchli evrilishlari, haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Amir Temur vafotidan keyingi toj-u taxt uchun kurash bevosita Bibixonimni ham chetlab o'tmaganligini ushbu asarda guvohi bo'lamiz. Maqolada kerakli adabiyotlardan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Tarixiy roman, malika, tarixiy shaxs, obraz, sohibqiron, Katta xonim, tarixiy voqealik, tarixiy haqiqat

Abstract: In this article, Bibikhanim, the greatest of the Timurid princesses, the beloved wife of the master Amir Temur, is presented in historical works and in the historical novel "Bibikhanim" by Shahodat

Isakhanova, one of the new representatives of the Uzbek novelists of the period of independence, the star moments of the life of Bibikhanim, the famous chief queen of the Turan land, as well as fate. - information about the sad evolution of that person is given. In this work, we can witness that the struggle for the crown after the death of Amir Temur did not directly exclude Bibikhanim. The necessary literature is used in the article.

Key words: Historical novel, princess, historical person, image, hostess, Big Lady, historical reality, historical reality

O'zbek adabiyoti tarixida tarixiy mavzudagi romanlar alohida o'rin tutadi. Bunday romanlarda tarixiy shaxslar bilan birgalikda ayollar obrazini ham ko'p o'rinlarda uchratamiz. Ana shunday obrazlardan biri bu temuriy malikalar obrazidir. Jumladan, yangilanayotgan O'zbekistonda tarix fanida ham ajdodlarimiz tarixini o'rganish, ularga to'g'ri va xolis baho berish, shu asosida milliy qadriyatlarimizni tiklash o'zining yangicha bosqichiga ko'tarildi. Zero, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev (2017) ta'kidlaganidek: "Bizning havas qilsa arziydigan ulug' tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor".

Badiiy adabiyotning asosiy vazifalaridan biri tarixiy o'tmishda sodir bo'lgan voqealar, yaqin yoki olis o'tmishda yashagan tarixiy shaxslarga bag'ishlangan asarlar yaratishdir. Ilmiy tadqiqotlardan farqli o'laroq, yozuvchi yoki shoir tarixiy mavzudagi asarda tarix haqiqatiga suyangan holda to'qimadan ham samarali foydalanadi. Yozuvchi yoki shoir tarixiy shaxslar bilan birga shu shaxslar obrazini yorqin mujassamlantirish, tasvir etilayotgan davr manzarasini keng va atroflicha yoritish maqsadida to'qima qahramonlar obrazini asarga olib kiradi. Tarixiy mavzuda asar yozuvchi muallifdan tasvir etilayotgan davr hayotini yoki tarixiy shaxsning hayoti va faoliyatini tarix hujjatlari (arxiv materiallari, xotiralar va h.k.) asosida o'rganish, shu davrning tarixiy koloritini haqqoniy ifodalash, personajlar nutqida o'sha davr kishilari tiliga xos xususiyatlarni aks ettirish talab etiladi. Yozuvchi yoki shoirning tarixiy mavzuga murojaat etishdan maqsadi, kitobxonlarni tarixiy o'tmishdagi muhim voqealar, tarixiy shaxslar hayoti va faoliyati bilan tanishtirish, ularda o'z xalqining tarixiy o'tmishiga nisbatan hurmat tuyg'usini uyg'otish va shu yo'l bilan ma'rifatli avlodni tarbiyalash, zamondoshlarni tarixiy o'tmish voqealaridan, tarixiy shaxslarning hayoti va faoliyatidagi ibratli tomonlardan saboq olishga undash; bugungi voqelikdagi ayrim noxush voqea va hodisalarga tarixiy o'tmish voqealarini tasvirlash orqali munosabat bildirishdir.

Biz tarixiy roman o'qish jarayonida ayollar obrazini ham ko'p o'rinlarda uchratamiz. Tarixiy romalarda temuriy malikalar obrazi XIV asr oxiri va XX asr boshlariga borib taqaladi. Moziydan xabar beruvchi tarixiy asarlarni varaqlar ekanmiz, ijtimoiy-siyosiy hayotda erkakalar bilan bir qatorda buyuk jasorat sohibalarining ismlari zikr etilishiga guvoh bo'lamiz. Ayollar

orasidan shavkatli hukmdorlar, jamoat arboblari, olimalar, maslahatgo'ylar va shoirlar yetishib chiqqan. Davlat ishlarida o'z turmush o'rtog'i yoki farzandlari bilan yelkama-yelka davlat siyosatida ish olib borgan malikalar g'arbda barmoq bilan sanarli bo'lsa, sharqda esa bunday ayollarni ko'plab uchratish mumkin. Bunga misol tariqasida Temuriy malikalardan Bibixonim (ayrim o'rinlarda Saroy Mulkxonim nomi bilan keladi), Gavharshodbegim, Xadichabegim, Xonzodabegim, Gulbadanbegim, Zebunisobegim, Qorako'zbekim, Arjumnand Bonu va boshqa temuriy malikalarni misol qilib keltirsak bo'ladi.

Temuriy malikalar obrazining badiiy talqinlari yozuvchining olam va odamga munosabati, go'zallik va nafosatni nechog'lik teran his qilishi, ruhiyat manzaralarini chizishdagidagi badiiy mahoratini belgilashda muhim o'rin tutadi. Zotan ayol zoti o'zining hissiy ta'sirchanligi, nozikligi, ayni paytda muhabbat va sadoqati, fidokorligi, mushohadakorligi, sabr-bardoshi, mardonavorligi, jasorati, bashariyat naslining davomchisi ekani, singari o'nlab fazilatlar bilan alohida ajralib turadi. Sh. Isaxonova tarix haqiqati va tarixiy shaxslar obraziga murojaat qilsa-da, Turon saltanatining malikalarini ham shu ulug' mamlakatning munosib bekalari, mamlakatda tinchlik, osoyishtalik, bunyodkorlik ishlarini amalga oshirish jarayonlarining faol ishtirokchilari sifatida tasvirlash uchun o'z fitratidagi optimistik g'oyalarga murojaat etgan. Tarixiy mavzudagi romanning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida V.G.Belinskiy (1955) bunday deydi: "Roman tarixiy faktlarni yozishdan voz kechadi va ularni xususiy voqea bilan uzviy bog'liq holda gavdalandiradi: bu orqali u tarixiy faktlarning astarini ochib beradi; tarixiy shaxsning xonadoniga, yotog'iga bizni olib kiradi, uning uyidagi hayoti, oilaviy sirlarini ko'rsatadi, uni bizga faqat tarixiy ko'rik mundirida emas, balki chopon va qalpoq ostida ko'rsatadi. Mamlakatning, asrning manzarasi, kishilar urf-odati va xulq atvorlari tarixiy romanning har bir parchasida, garchi uning g'oyasini tashkil etmasa ham bayon qilinadi".

Zamonaviy o'zbek adibalaridan Shahodat Isaxonovaning "Bibixonim" romani ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Tarixiy roman ikki qismdan iborat bo'lib, tarixiy voqelik va badiiy to'qimaning uyg'unligini aks etgan. Ushbu asarda ayollarning ko'plab nozik qirralari ochib berilgan-ki, bular tahlil va talqinga ehtiyoj uyg'otadi. Asarning o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, unda tasvirlanayotgan tarixiy davr va sharoitda temuriyzodalarning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashiga kuchli ta'sir etuvchi asosiy kuch sifatida ayollar badiiy tasvir doirasida gavdalanadi va ma'lum darajada temuriylarning inqiroziga oid badiiy xulosa ham ayollar obrazlari vositasida bayon etiladi.

Shahodat Isaxonova "Turon malikalari" deb atalgan yangi asarning sahifalariga uzoq tarix sahnasida juda murakkab o'yinlar, vazifalar, maqsadlarni bajargan, tole' yo'llari tizza bo'yi qonli maydonlarda o'tgan tarixiy ishtirokchilarni olib kiradi. Yozuvchi ilgariroq bizga tanish bo'lgan va

ko'p o'quvchilar tanib ulgurgan tarixiy qissa va romanlari kabi bu asarda ham hazrat Amir Temur zamonlariga aniqrog'i, hazrat vafotidan keyin ro'y bergan tahlikalar, talvasalar, sarosimalar bilan to'lib-toshgan benihoya ziddiyatli paytlarga murojaat qiladi. Asarning asosiy qahramonlari temuriy shahzodalar va malikalar obrazidir. Asarning bosh markazida Bibixonim obrazi turadi. Saroy Mulkxonim Chig'atoy ulusiga mansub mo'g'ul xonlaridan Qozonxonning qizi bo'lib, 1341-yilda tug'ilgan. Qozonxon taxtdan azl etilib, qatl qilingan chog'da Saroy Mulkxonim hali besh yoshda edi. Saroy Mulkxonim balog'atga yetgach, 1355-yilda Movarounnahr hukmdori Amir Qozog'onning nabirasi Amir Husayn uni nikohiga kiritdi. (Fayziyev, 1994, 3-bet). 1370-yilda Sohibqiron Amir Temur jangda Amir Husaynni yengib, uni qatl qildirgach, Movarounnahr hukmronligini o'z qo'liga oladi. Sohibqiron Amir Temur Saroy Mulkxonimni o'z nikohiga kiritgach, "Ko'ragon" unvoniga musharraf bo'ldi. Ko'ragon iborasi mo'g'ulcha so'z bo'lib, "kuyov" degan ma'noni ifodalaydi. Zero, Saroy Mulkxonim mo'g'ul xonlaridan birining qizi bo'lgani tufayli Sohibqiron Amir Temur mo'g'ul xonining kuyovi, ya'ni "Amir Temur Ko'ragon" nomini olgan edi. Sohibqiron Amir Temur Malika Saroy Mulkxonimni o'z nikohiga kiritgunga qadar, haramida boshqa xotinlari ham bor edi. Lekin xon avlodiga mansub Saroy Mulkxonim haramdagi barcha malikalardan ulug'rog'i hisoblanib, "katta xonim" yoxud "Bibixonim" degan unvonga noil bo'ladi.

Saroy Mulkxonim haqida ko'pgina tarixiy asarlarda ma'lumotlar uchratamiz. Mulla Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma" asari, esa Saroy Mulkxonim obrazi tarixiy faktlardan ko'ra, xalq tasavvuridagi malika sifatida badiiy talqin qilinadi. Xususan, bu voqelik asarning "Bu dostonda Amir Sohibqiron Buxoro bormoqni Bayonqulixonni Saroymulk otliq qizini olmoqchi bayoni" bob dostonning "Emdi so'zni Bayonqulixon podshodin eshitmoq kerak" faslida bayon qilingan. (Sayitqulov, 2020, 66-bet) Saroy Mulkxonimning tarixdagi kabi Amir Husaynning bevasi emas, Bayonqulixonning kenja qizi - Malika sifatida tasvirlanishi xalqning Sohibqironga bo'lgan munosabatini anglatadi, ya'ni xalq o'z qahramoniga bevani emas, malikani munosib ko'radi.

"Bibixonim" romanida yozuvchi ularning tashqi portretini chizish orqali ichki ruhiy olamiga kirishga, ayol ruhiyati manzaralarini tasvirlashga intiladi. Qahramonning tashqi portretiga xos yuz, ko'z, qaddi-qomat, rang-ro'y, kiyinishi, o'zini tutishi singari tasvirlar orqali uning ruhiy holati ochib beriladi. Shu ruhiyatga mos tashqi portret detallaridan, masalan, "quyuq qora sochlar", "qayrilma qosh", "tiniq yuzlar" kabi bo'yoqlardan foydalanib, aslida bu belgilar nafasat, go'zallikka oshuftalik, muhabbat kabi ijobiy tuyg'ular ifodasi ekaniga urg'u beradi

Saroy Mulkxonim o'tgan yili kuzda payg'ambar yoshiga to'lgan bo'lsa-da, hali qarilikka bo'y bermagan, qomati tik, yonoqlari bilinar-bilinmas bo'rtib turgan oppoq kulcha yuzlari ajinsiz, bodom qovoqlari ustida hiloldek egilgan qoshlari ingichka va qora edi. Qo'ng'ir qorachiqlari, hiyol

qisq ko'zlarining nigohlari jiddiy, lablari kichik, lekin qalinligi uchun gapirganda istarasi yanayam issiq ko'rinar, shu bois tabassum qilganda muloyim tortardi. Ovozi sokin va ohangli, nafasidan taralayotgan so'zlar suhbatdoshining ko'ngliga oqib kirayotgan kabi uni bir zumda o'ziga el etardi. (Isaxonova, 2022, 8-bet). Asarda tasvirlanishicha, Bibixonim 63 yoshida ham o'z go'zalligi va xushfe'lligi bilan saroy malikalarining eng ulug'i hisoblangan.

Sh. Isaxonovanning "Bibixonim" romanlarida Saroy Mulkxonim obrazi o'zining yangi talqinlari bilan boyiganiga guvoh bo'lamiz. Farzand tarbiyasi bilan shug'ullanish sharq xalqlarida boshqa xalqlarga nisbatan ko'proq bolani onasi va buvisi zimmasiga tushadi. Ushbu asarda biz buning yaqqol guvohiga aylanamiz. Yozuvchi ushbu asarda Bibixonimni "Shohlarga fido malika" deb nomlaydi Sohibqironday insonning sevimli umr yo'ldoshi bo'lish malikaga faqat saodat va farog'at keltirganday ko'rinadi. Lekin bu shohona hayotning zamirida turli xil ziddiyatlar va xavf-hatarlar shunday ko'pki, ulardan ogoh begim doim ehtiyot va sergak bo'lishga intiladi. Hukmdorning ayoli bo'lmoq baxt kalitiga ega bo'lmoq degani emas. Axir bu dunyoda abadiy narsalar juda kam. Romanda ayol to'g'risidagi tasavvurlar ko'pgina asarlardagi kabi uch xil ahamiyat kasb etadi:

a) Ona – vujudidan joy berib, asrab-avaylab dunyoni ko'rishga sababchi bo'lgan shaxs (bu tushunchaning keng ma'nosida – vatan, qadrdon shahar yoki ona tabiat);

b) Suyukli yor – mahbuba;

d) Jazman – erkaklarni sehaylaydigan va yo'ldan uradigan ayol (Eshmatova,2020,28-bet)

Ushbu asarda ulug' malika Bibixonimning garchi farzandi bo'lmasada, boshqa farzandlari tomonidan suyakli ona ham endi. Chunki, Sohibqiron farzandlar tarbiyasini Katta xonimga ishonib topshirgan edi. Farzandlari Jahongir Mirzo, Shohruh Mirzo, Umarshayx Mirzo va Mironshoh Mirzolarni Bibixonimni o'zi tarbiyalab voyaga yetkazgan.

Muttasil davom etgan uch yillik, besh yillik, yeti yillik urushlarda Katta xonim har doim Sohibqiron bilan birga edi. O'zining dono maslahatlari bilan sohibqironni ma'naviy tomondan qo'llab turardi. Temuriy malikalar asarida keltirilishicha, Sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishlarida Saroy Mulkxonim ko'pincha birga yurgan. Tarixiy manbalarning yakdillik bilan bergan ma'lumotlariga ko'ra, o'ta ziyrak, Saroy Mulkxonim salatni boshqarishda vujudga kelgan ayrim muammolarni hal qilishda o'zining oqilona maslahatlari bilan faol qatnashgan. Amir Temur Saroy Mulkxonimga oshkora bo'ysunmasa-da, biroq uning oqilona maslahatlariga o'zida qandaydir ehtiyoj sezib turgan. Naql qilishlaricha, Amir Temur Eronga qarshi yurish qilishda, Isfahonning qamali ko'pga cho'zilib, qo'shinni ozuqa bilan ta'minlashga mablag' yetishmay qoladi. Nihoyat, Amir Temur Samarqandga chopar yo'llab, Saroy Mulkxonimga maktub jo'natadi. Maktub qisqa bo'lib, "Qo'shingning zahirasi tugadi, xazinadan zar yuboring", deyilgandi. Saroy

Mulkxonim maktub mazmunidan ogoh bo'lgach, maktubning orqa tomoniga "Ulug' amir, zaringiz tugagan bo'lsa, siyosatiningiz ham tugadimu?" - deb yozadi va uni choparga tutqazadi (Fayziyev, 1994, 3-bet). Bu kinoyaning ma'nosini tushungan ulug' Temur o'z ta'birini ishga soladi. So'yilgan va o'lgan hayvonlarning suyagini tilla o'rnida askarlarga taqsimlaydi. Urush tugab saroyga borganlarida, tillaga alamashtirishni aytadi. Masala oqila malika tomonidan hal qilinadi

Asarda tasvirlanishicha, Saroy Mulkxonim Amir Temur bilan uch yillik, besh yillik va yetti yillik urushlarida har doim birga sohibqironga yelkadosh bo'lib turgan. Amir Temurning oxirgi Xitoy safariga yurishiga malika ich-ichidan norozi bo'ladi, lekin hech qachon sohibqironni fikrini qaytarmagan malika umr yo'ldoshi bilan safarga otlanadi. Temur va uning askarlari O'troga kirib kelganda, sohibqironning tobi qochib qoladi. Yelvizakli joyda Amir Temur soch oldiradi. Kun sovuq, ayni qish chillasi kirgan mahal bo'ladi. Sohibqiron istmalab, betob bo'lib qoladi. Temurning betob bo'lgani butun Movarounnahrda yashin tezligida tarqaladi. Ayrim Temuriy shahzodalar qayg'uga tushsa, boshqalari saltanat taxtni bobosi o'lmasidan ko'z ostiga olishadi.

Namozga kirib ketgan Bibixonimning uzoqlayotganidan havotirlangan Suluv- bikaning sabri tugadi, eshikni xiyol ochib, sekin mo'raladi. Bibixonim xonaning bir burchida, joynamozga muk tushganicha, xuddi qotirilgan haykal kabi bir nuqtaga tikilib o'tirar, faqatgina tasbeh o'girayotgan o'ng qo'lining bilinar-bilinmas harakatidan tilovat qilayotganini uqish mumkin edi. (Isaxonova, 2022, 116-bet) Fe'li mo'tadil, chehrasi ochiq, qarashlari issiq va mehrli malika eng qayg'uli damlarda ana shunday holatga tushardi. Malika sohibqironning o'limi yaqinligini ich-ichidan his qilar, mamlakat hukmdori vafotidan keyin yuzaga keladigan parokandalilar, temuriy shahzodalarning taxt uchun kurashishi, o'zaro ichki urushlarini bashorat qilar edi. Sohibqiron malika qo'lida vafot etadi. Hukmdorni vasiyatiga ko'ra, taxtga Pir Muhammad Mirzo loyiq ko'riladi. Amir Temur nabirasi Xalil Sultonni o'zgacha tarzda suyar, uning donoligi, mardligi, qurolni mohirona ishlata olishiga tan berar edi. Biroq Xalil Sultonning axloqsiz xatti-harakatlari tufayli taxt amakisining o'g'liga nasib etdi. Bir noshud "cho'hra" ayolni deb taxtdan mosuvo qoldi. Xalil Sultonni makkorlik bilan Temur taxtni egallashi va sohibqiron ayollarini o'z vazir-u azamlariga ayollikka berishi juda achinarli hol edi. Hatto momosi Bibixonimni ham saroyga kiritmay, azoblar ichida yashashga mahkum etadi. Asarda voqealar rivoji Xalil Sulton va Shodimulk xotinning o'zaro taxt uchun nayranglari va Bibixonimning zaharlanishi bilan tugaydi.

Shunday qilib, o'zbek adabiyotida ayol obrazi o'zining qadimiy tarixiy ildizlariga ega bo'lgan obrazlar sirasiga kiradi. Ma'lum bo'ladiki, badiiy adabiyotdagi ayol obrazi o'z ishtiroki bilan ijtimoiy-ma'naviy hayotning eng muhim masalalarini yuzaga chiqarishda, badiiy g'oya asosini belgilab berishda muhim obrazlar sirasiga kirishi bilan e'tiborlidir. Darhaqiqat, donishmand va

mehribon momolar tarbiyasi Amir Temur avlodlari orasidan ulug' iste'dodlar yetishib chiqishiga xizmat qiladigan bir an'anaga aylangan edi. Bibixonim tarbiyasida Shohruh Mirzo va Ulug'bek, Eson Davlatbegim rahnamoligida Bobur Mirzo kamol topganligining o'ziyoq fikrimizni tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Белинский, В.Г. (1955). Танланган асарлар. Ўздавнашр.

Eshmatova Y. (2020). Istiqloq davri o'zbek qissachiligida ayol ruhiyatining badiiy talqini. Toshkent.

Fayziyev, T. A. (1995). Temuriy malikalar. "Abdulla Qodiriy" nashriyoti.

Isaxonova, Sh. (2022). Bibixonim. "Ma'rifat bitiklari" nashriyoti.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasidan. (2017). Xalq so'zi.

Sayitqulov, I. A. (2020). "Temurnoma" da epik syujet va obraz evolyutsiyasi. "Nodirabegim" nashriyoti.

ZAMONAVIY O'ZBEK HIKOYLARIDA VA "YOLG'IZLIK" QISSASIDA YOLG'IZLIK MOTIVI TALQINI

Elmonova Malikabonu Oydinjon qizi,

ToshDO'TAU 5-kurs talabasi

elmonovamalikabonu@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d., H. Ahmedov

Annotatsiya. Mazkur maqola Zulfiya Qurolboy qizining "Yolg'izlikning Qurboni", Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasi va Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasida aks etgan yolg'izlik motivining tahliliga bag'ishlangan. Ushbu asarlarda yolg'izlik insonning ichki ruhiy holati va jamiyat bilan o'zaro aloqalarida yuzaga keladigan ijtimoiy va psixologik muammolar orqali tasvirlanadi. Maqolada har uchala asarda yolg'izlik motivi turli shakllarda ko'rsatilgani, jumladan, jismoniy va ruhiy izolyatsiya sifatida yoritilganligi, shuningdek, har bir qahramonning yolg'izlikni boshdan kechirish jarayoni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Yolg'izlik motivi, Zulfiya Qurolboy qizi, "Yolg'izlikning qurboni", Nazar Eshonqul, "Shamolni tutib bo'lmaydi", Ulug'bek Hamdam, "Yolg'izlik", psixologik tahlil, ijtimoiy muammolar, inson ruhiyati, jamiyat bilan aloqalar

Abstract. This article is devoted to the analysis of the motif of loneliness reflected in Zulfiya Kurolboy's "Yolg'izlikning qurboni", Nazar Eshanqul's story "Shamolni tutib bo'lmaydi" and Ulugbek Hamdam's story "Yolg'izlik". In these works, loneliness is depicted through the inner mental state of a person and the social and support problems that arise in his interactions with society. In the article, the motif of loneliness in all three works is highlighted in different ways in a personal, physical and spiritual way, and the process of experiencing loneliness of each character is analyzed. In the work of Zulfia Kurolboy's daughter, loneliness is not the adaptation of society's standards, but in the story of Nazar Eshanqul, loneliness is described as a result of the hero's inner recovery and the fulfillment of his dreams. In Ulugbek

Hamdam's story, loneliness is manifested through physical organization, but also through inner world and personal struggles.

Keywords: Loneliness motif, Zulfia Kuroloy's daughter, "Yolg'izlikning qurboni", Nazar Eshankul, "Shamolni tutib bo'lmaydi", Ulugbek Hamdam, "Yolg'izlik", psychological analysis, social problems, spirit, relations with society

"Insonlarni taniganingiz sari yolg'izlashib boraverasiz ", - deya aytgan edi Ali roziyallohu anhu. "Yolg'izlik" atamasi turlicha talqinga ega. Unga ta'rif berishning murakkabligi shundaki, u ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida aniq ifodalanadigan mezoniy chegaralarga ega emasligi va individual aks ettiriladigan kechinma sifatidagi omillarni murakkablashtirishdir (<https://www.campaigntoloneliness>).

Yolg'izlik muammosi sotsiologiya, falsafa, psixologiya, madaniyatshunoslik, pedagogika, tibbiyot va dinshunoslik kabi insoniya taraqqiyotini ifodalaydigan fanlarning o'rganish obyektiga kiradi. Ularning har biri yolg'izlik fenomenini o'z fanining tadqiqot doirasidan kelib chiqqan holda tahlil qiladi va yangidan-yangi konseptual jihatlar bilan boyitishga urinadi. Yolg'izlik muammosining nazariy jihatdan asoslanishi qadimiy ildizlarga ega. Yolg'izlik mavzusi barcha davrlarda har bir insoniyat vakilining diqqat markazida bo'lgan. Bundan qadimgi dunyo miflari, diniy matnlar, teologlarning manbalari dalolat beradi. Qadim davrlarda insoniyatning jamoaviy yashash tarzida eng qattiq jazo sifatida quvg'inlik (surgun qilish) belgilanar edi. Ya'ni yolg'izlik insonni o'z yaqinlaridan uzoqlashtirgan holda dezadaptatsiya va desotsializatsiyaning yorqin ko'rinishi sifatida maydonga chiqardi.

Amerikalik yozuvchi Tomas Vulfning ta'kidlashicha, yolg'izlik – insoniyat jamiyatining universal holati bo'lib, har bir individ hayotidagi sinov hisoblanadi. Taniqli o'zbek yozuvchisi Ulug'bek Hamdam yozishicha esa yolg'izlik bu umrdir , ushbu yolg'izlikni inson bir o'zi yashab o'tishi kerak ... "Yon atrofimizdagi shuncha insonlar kimlar? Ular u yoki bu bekatgacha yonimizda odimlovchi yo'ldoshlardir, har birining ko'nglini to'ntarib taftish qilsak, ayon bo'ladiki aslida ular ham yolg'izlardir". Yozuvchi o'zining "Yolg'izlik " qissasida bu hissiyot haqida shunday deydi: "...hatto yengilishini bilsa-da, odamzod o'zini tanho sezmasa, yonida sheriklari, orqasida izdoshlari bo'lsa, qudratlidir : u o'limiga ham tik bora oladi va yozuvchi davom ettiradiki, hech qaysi dard ko'nglimga bunchalar og'ir botmagandi, butun dunyoyimni g'orat etmagandi. Men ichimdagi dunyoyimning buzilib borayotganini aniq his qildim. Agar shu topda eshikni buzib meni "o'margani" bezorilar to'dasi kirib kelganda, "mehmonlarning" qadamlariga hasanot aytardim. Xudoyimga shukronalar keltirib, yolg'izlik balosidan qutqarganlari uchun qo'llariga xohlagan ashyolarini tutqazardim". Qahramon ruhiyati nihoyatda qayg'uli tasvirlanganki, bir kimsa unga suhbatdosh yor-do'st bo'lsa , hatto o'g'ri bo'lishidan ham qat'iy nazar unga borini berishga tayyor

bo'lgan bo'lardi. Ammo boshqa bir hikoyada, Zulfiya Qurolboy qizining "Yolg'izlikning qurboni" hikoyasida bosh qahramon Tamara xola ruhiyatidagi yolg'izlik umuman boshqacha tarzda, ya'ni yolg'izlikdan cho'chimaydigan, yakka o'zi kun kechirsa ham o'limidan so'ng qanday holatda qolib ketishidan qo'rqmaydigan, jigarlari bo'lsa ham ularni xushlamaydigan, loaqal bir farzandning inijliklariga ham chiday olmaydigan holatda, o'zbek ayollarining hayotiga noan'anaviy tarzda tasvirlangan. Bundan ko'rinadiki, yolg'izlik har bir kishi tomonidan individual ravishda boshdan kechiriladi va turlicha bo'ladi, unga turli hodisalar sabab bo'lishi mumkin. Yolg'izlik hissi kishining shaxsiy holatidan, psixologiyasidan kelib chiqadi. Yolg'izlik hissiga turli omillar ta'sir qilishi mumkin: hayotdagi o'zgarishlar, yaqinlarning yetishmasligi, yaqinlarning o'limi, qo'rquv va noto'g'ri qarashlar, kasalliklar, xotira muammolari, yashash joyi, moliyaviy qiyinchiliklar.

Shunday omillar bir ayolning hayot tarziga o'z ta'sirini o'tkazgan tarzda tasvirlangan zamonaviy o'zbek hikoyalaridan biri Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasidir. Bosh qahramon Bayna momo hayotidagi o'zgarishlar, ya'ni yaqinlarining o'limi, ijtimoiy aloqalarning uzilishi uning turmush tarzida, qolaversa ruhiyatida ham yolg'izlikning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Atrofdagi insonlar bilan aloqalar uzilishiga qaramasdan, ruhiyatidagi yolg'izlikni u shijoat va jasorat bilan yengdi, uni shunday holatga keltirib qo'ygan dushmanlaridan o'z qasdini ola oldi. Bu hikoyada esa ko'rinib turibdiki, yolg'izlik insonni ado qilishi emas, balki unga kuch berishi, yashashga undashi, dushmanlar ustidan g'alabaga chorlashi qahramonlar o'rtasidagi turli xil konfliktlar bilan tasvirlangan. Badiiy konfliktning uchta turi farqlanadi: xarakterlararo, qahramon va muhit konflikti, psixologik konflikt (Dilmurod Qur'onov, 2004, 109-bet). "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasida esa aynan qahramon va muhit konflikti yoritilgan.

Xulosa qilib aytganda, yolg'izlik mazmun-mohiyati jihatdan serqirra bo'lib, u boshqa odamlar bilan yaqin ijobiy aloqalar yo'qligi yoki mavjud aloqalarni yo'qotish qo'rquvi tufayli yuzaga keladigan hissiy holatdir. Yuqorida keltirilgan ikki hikoya va qissada ham bunday yolg'izlik o'z ifodasini topgan. Zulfiya Qurolboy qizining "Yolg'izlikning qurboni" hikoyasida bosh qahramon ruhiyatidagi yolg'izlik tufayli xarob bo'lgan bo'lsa, Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasidagi qahramon yolg'izlik hissi orqali o'zida jasorat topadi. Zulfiya Qurolboy qizining asarida yolg'izlik jamiyatning me'yorlari bilan moslashmaslikdan kelib chiqsa, Nazar Eshonqulning hikoyasida qahramonning ichki izlanishlari va orzularining amalga oshmasligi natijasida yuzaga kelgan yolg'izlik tasvirlanadi. Ulug'bek Hamdamning qissasida esa yolg'izlik nafaqat tashqi, balki ichki dunyo, shaxsiy kurashlar orqali ham namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Nazar Eshonqul. (2013). "Shamolni tutib bo'lmaydi". Ziyouz.uz <https://ziyouz.uz/>

Quronov, D. (2004). *Adabiyotshunoslikka kirish*. "Xalq merosi" nashriyoti.

Ulug'bek Hamdam. (2020). *Yolg'izlik qissasi*. "Ma'orif-Vaqt" nashriyoti.

Зулфия Куролбой кизи. (2011). *Қадимий қўшиқ*. Хикоялар. "O'zbekiston" nashriyoti.

XURSHID DO'STMUHAMMAD HIKOYALARIDA QAHRAMON RUHIY OLAMINING AKS ETISHI

Ergasheva Muqaddas Alisher qizi

ToshDO'TAU 2-kurs magistranti

Alisherovnamuqaddas@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Xurshid Do'stmuhammadning tarixiy hikoyalar turkumidan o'rin olgan "Jim o'tirgan odam", "Qichqiriq" nomli hikoyalarida ruhiy holat va ijodkorning badiiy g'oyasi ochib berilgan. Xurshid Do'stmuhammadning g'oya tanlash mahorati, kichik hikoyalarda ruhiy holat, hamda uning badiiy ijodi aks etgan hikoyalar taqqoslab o'rganilgan. Mazkur hikoyalarning mavzu jihatini ijodkor o'z tabiatidan olib yaratgan. Yozuvchi ijodida so'zlarning qisqa va o'z o'rnida ifodalanganligi kitobxonni jalb etadi. Hikoyalarda g'oya va mavzuga nisbatan falsafiylik mavjud. Har bir hikoyaning ichida bir ma'no yashiringan. Bu asarlarda kitobxon o'zi uchun turli ma'nolarni kashf etadi. G'oya va mavzu ham ramziylikka yo'g'rilgan. Sarlavhalar ham ramziy tanlangan. Ruhiy holat inson hayotidagi kundalik jarayonda bo'layotgan hodisalardan kelib chiqib ifodalangan

Kalit so'zlar: Ruhiy psixologizm, badiiy g'oya, mavzu tushunchasi, "psixologizm" so'zining lug'aviy ma'nosi, badiiy mahorat, ramziylik

Abstract. This article reveals the state of mind and the artist's artistic idea in the stories "The Quiet Man" and "The Scream" from the series of historical stories of the writer Khurshid Dostmuhammad. Khurshid Dostmuhammad's skill of choosing ideas, mental state in short stories, and stories reflecting his artistic creativity are studied by comparison. The author created the theme of these stories from his own nature. In the author's work, the words are short and expressed in their place, which attracts the reader. Stories are philosophical about ideas and themes. There is a hidden meaning in every story. The reader discovers different meanings in these works. The idea and theme are also symbolic. The titles are also chosen symbolically. The state of mind is expressed based on the events that occur in the daily process of human life.

Keywords: Spiritual psychology, artistic idea, theme concept, dictionary meaning of the word "psychology", artistic skill, symbolis

"Ruhiy iztirob" deyilganda "psixologizm" dan farqli o'laroq badiiy asarlarda qahramon ichki dunyosining butun bir tizimlari tasvirini emas, balki inson qisqa vaqt ichida qandaydir tashqi taassurot natijasida yuz berishi mumkin bo'lgan favqulodda kuchli bir ruhiy tebranishni, ruhning oniy bir fursatdagi holat aksini tushunish maqsadga muvofiqdir. Ko'rinib turibdiki, ularning har ikkalasini ham o'rganish obyekti yagona bo'lib, lirika ham ruhiy tahlil ham idrokning subyektiv shakllari sifatida xarakterlanadi. Farqi shundaki, lirika epos, drama singari mustaqil adabiy turdir.

U hayotni badiiy aks ettirish usullaridan biri bo‘lib bosh tasvir obyekti insonning ichki olami hisoblanadi. Ruhiyat tahlili esa adabiy asarning muhim unsuri sifatida barcha adabiy turlarda ham janrning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda amal qilaveradi.

Xurshid Do‘stmuhammad hikoyalarida ham inson ichki omili va tasviri aniq va lo‘nda ifodalangan emas. Uning boshqa janr asarlari singari hikoyalarida ham sirli ohang, sirli ma’no mavjud. Yozuvchi personaj xarakterini yaratar ekan, uni ruhiyatini bevosita yoki bilvosita ochib berishi mumkin. Personaj o‘y-kechinmalari, his-tuyg‘ularining “ichki monolog”, “ong oqimi” tarzida yoki muallif tilidan (o‘ziniki bo‘lmagan avtor gapi) bayon qilinishi psixologik tasvirning bevosita shakli hisoblanadi. Asarda personaj ruhiyatining uning xatti-harakatlari, gap-so‘zlari, yuz-ko‘z ifodalari (mimikasi), undagi fiziologik o‘zgarishlarni ko‘rsatish orqali ochib berilishi bilvosita psixologik tasvirdir. Ruhiy tasvirning bu ikki ko‘rinishi bir-birini to‘ldiradi, shu bois ham muayyan personaj ruhiyatini tasvirlashda yozuvchi bularning har ikkisidan ham o‘rni bilan unumli foydalanadi. Shunday inson ichki omili aks etgan hikoyalarida g‘oya va mavzuni bilan bir qadorda inson ruhiyatini tahlil qilamiz.

Mana shunday asarlaridan biri “Jim o‘tirgan odam” deb nomlangan hikoyasi ham inson ichki olami, o‘z dunyosi bilan bog‘liq tarzda yozilgan desak yanglishmaymiz. Hikoya qahramoni qirq yildirki, ishlayotgan idorasiga bir maromda borib keladigan, yo‘l unga yod bo‘lib ketgan tarzda tasvirlanadi. Hatto atrofqa qaramasdan ham xayolda sanab o‘n ikkinchi bekatga kelgandan keyin tushadi, tushgan joyidan yetmish-yetmish to‘rt qadam odimlab serqatnov ko‘chani bosib o‘tsa jonajon idorasiga yetib keladi. Qurbonali kamgap, kamsuqum, hech kim bilan ishi yo‘q ammo bir qitmiriligi tutsa ro‘parasidan kelayotagan qo‘shnisini ko‘rib ko‘zini chirt yumib o‘tib ketar, shunday holatlarni qilib ichida miriqib kuladigan odati ham bor edi. Avtobusda ham biron tanishni ko‘rib qolsa, ko‘rmaganga olar, yo‘l bo‘yi suhbatlashib ketishdan ko‘ra jim ketishni afzal ko‘radigan bir inson edi. Qurbonali yelimdek yopishqoq tanish-notanishlardan yetti gaz nari yuradi, “Bir otamlashmaymizmi?”-deb qo‘yarda-qo‘ymay ulfatchilikka sudraydiganlarni esa o‘lgudek yomon ko‘radi. Shu o‘rinda bu noyob falsafaning ildizi uning padariga borib taqaladi. Qurbonalining otasi uch og‘iz jumla sharofatiga o‘n ikki yil o‘tirib kelgani uchun farzanlariga shunday nasihat qilgan edi: “Xudo dushmanni har bandaning og‘ziga joylab qo‘yibdi. U dushmanning oti til-zabon! Yorug‘ dunyoda eson-omon yashab, o‘z ajaling bilan o‘lmoqchimisan-tilingga tugun solib yur!” (Xurshid Do‘stmuhammad, 2021, 105-bet) O‘zining uch jumla gapi o‘n ikki yil umriga zomin bo‘lgan ota o‘g‘liga shunday nasihat qiladi. Qurbonalining hayoti shu yo‘sinda bir tekis o‘ta boshlaydi. Ammo bekatda uchratgan notanish inson uning hayotida keskin burilish yasab yuboradi. Ilyosvoyni uyida xudoyiga kelgan yoshgina yigit unga har kuni hamrohlik qilib, turli savollar bera boshlaydi. Insonlar bilan muloqot qilish yoqmaydigan Qurbonali bu holatdan

o‘zini juda yomon his eta boshlaydi. Qurbonalining ruhiyati shunday ediki: u yonidagi odamga ham beparvo, yig‘inlar bo‘lsa tezroq tugatib ketish dardida yuradigan. Shu yo‘sinda qo‘shnisining uyidagi insonlar va voqealar haqidagi savollar ham unga erish tuyiladi. Notanish yigitga Kimsan deb nom qo‘yadi. Kimsan har ko‘rganida Ilyosvoyni uyidagi maraka bilan bog‘liq savollar beraveradi. Shundagina Qurbonali bo‘lgan voqeani va insonlarni eslaydi. Hikoyada Qurolboy ota va ko‘k do‘ppili cholning tortishib qolishi kulminatsion nuqtadir. Qurolboy ota jimlikni buzib masjidning yangi imomini maqtaydi, uni gapiga do‘ppili chol qarshi chiqadi. Hamma imomlarga ham ishonavermaslik kerak, barchasi ham aqlli bo‘lavermaydi deb. Tortishuv keskinlasha boshlaganini payqagan To‘lash o‘rnidan turib choyni yangilab kelishga ketadi. Bu holatda hech kimni indamagani notanish bolani nutqidan eshitib voqeani eslagan Qurbonali vaziyatga endi e‘tibor qaratadi. Ammo Kimsanga hech narsa deymaydi. Biroq Kimsanning: “Lekin hammasini ko‘ra-bila turib, vaziyat xatarli tus olayotganiga aqli yeta turib, sukut saqlagan.... Jim o‘tirgan odam xavfli!... mana shu jumlasini uni butunlay halovatidan ayiradi. Endi u o‘sha o‘zi qutulishini istayotgan insonini ko‘rib bu gaplari nohaq ekanligini aytish uchun axtara boshlaydi. Axir “Siz xavflisiz desa, bu tuhmat, bu nadomatni qanday qilib o‘ylamaydi?” (Xurshid Do‘stmuhammad, 2021,110-bet). Hikoyani so‘ngida u kasalxonada tasvirlanadi. Bu orada Ilyosvoyning uzoq qarindoshi ko‘k do‘ppili mo‘ysafid mutassiblikda, Qurbonali esa muqarrar janjal chiqishini bila turib sukut saqlaganlikda ayblanayotganidan xabar topdi. Ammo hikoyaning eng qiziq nuqtasi Kimsan haqida Ilyosvoy butun qarindosh urug‘idan so‘rab surishtirganda ham hech qanday ma’lumot topilmadi. Qurbonaliga o‘xshab janjalni avvaldan payqagan “To‘lashdan esa darak yo‘q, qidiruvda emish”- degan jumla bilan hikoyaga yakun yasaladi. “Jim o‘tirgan odam” hikoyasi ham ijodkorni boshqa asarlari singari chuqur ma’noga ega. Bunda Qurbonalining hayotga qarashlari ichki tomondan aks ettiriladi. Hikoya qahramoni uchun tanlangan nom ham ramziy ma’no kasb etadi. Hikoyaning asosiy g‘oyasi jamiyatimiz mustamlakachilikdan so‘ng ham erkinlik, so‘zlash huquqidan foydalana olmaydigan darajada onggiga singdirilgan qo‘rquv hisi, jamiyat bilan aloqaning yo‘qolganligidir. Ahamiyat berilsa, doim bir xil kun tartibiga ega, hech kim bilan ishi yo‘q hatto, salomlashish ham erish tuyiluvchi, Qurbonalining bu psixologik holatiga otasining qismati sabab qilib ko‘rsatilgan. Qurbonalining otasi mustamlakachilik davrida to‘g‘ri ammo, jamiyatga xush kelmaydigan uch og‘iz gapi uchun o‘n ikki yilga qamoq jazosiga mahkum etiladi. Inson o‘n ikki yilidan haq gapni gapirgani uchun mahrum bo‘lishi bu albatta juda ayanchli holat. Aynan shu qismatdan qo‘rqqan butun jamiyatning holati Qurbonali timsolida tasvirlangan. Insonni erkini, so‘zlash huquqini mahrum qilgan mustamlakachilik siyosatining yomon illatlaridan biri xalq ichida nifoq urug‘ini sochish edi. Mana shunday aytilgan gapni birovga yetkazish, sotqinlik qilish ham, o‘zimizni ichimizdan chiqqani eng og‘riqli nuqtadir. Shunday insonlar bo‘lmaganda, balki, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon va yana ko‘plab adiblarimizni, ma’rifatparvarlarimizni dunyoga mashhur

asarlari soni bir karra ko‘p bo‘lgan bo‘lar edi. Qurbonali ruhiyatida ham kurashuvchanlik, to‘g‘ri so‘zni so‘zlash bor edi. Idoradagi nurab ketgan zinani to‘g‘irlash uchun juda ko‘p harakat qiladi, ammo buning uchun yuqoridan buyruq kelishini kutayotganliklarini bahona qilishadi. Biroq uch kunda marmar zina qurilib idora a‘zolari mamnun bo‘la boshlaydi. Qurbonali bu holatdan hayratda qoladi. Uni jahlini chiqargan yeri zina ta‘mirlangan sananing har bir qadamga o‘yib yozilgani edi. Bu ko‘zbo‘yamachilik, insonlarni oddiy zina ta‘miri sanasini bilishlari uchun o‘yib yozilganmi, yoki bu qandaydir ulug‘ kunmidiki, bunday qildingiz deya mudirga murojaat qilganida, biz uzoq kutdik va oxiri ta‘mirlandi shuning uchun o‘yib yozildi, degan javobni oladi. Bu albatta uning yanada sabr kosasini to‘ldiradi. Oradagi sovuqchilik qish-qiroli sovuq kunlar boshlangan zinaning siymon suvog‘i palaxsa-palaxsa bo‘lib ko‘chib ketgan kezlar iliy boshlaydi. Qurbonaliga oshkora va xufyona tan berganlar ko‘payadi. Qurbonalining ichki olamini kuzatganda u jamiyatda qanday yashashni bilmayotgan bir inson degan xulosaga kelish mumkin. Qahramonning o‘z ruhiyati bor. “Jim o‘tirgan odam” hikoyasida davr manzaralarining muhri bor; inson qismati, oila qadri tasvirlanadi; yaqin o‘tgan kunlar mash-mashalariga, ta‘qiblar va taqiqlarga san‘at tilida munosabat bildiriladi. Har qanday badiiy asarda janr turidan qat‘iy nazar davr ruhi sezilib turadi. Qurbonali ham ikki davr orasida qolgan inson sifatida tasvirlangan. “Jim o‘tirgan odam bilan”, “Qichqiriq” hikoyalari tasvir obyektiga ko‘ra farqli. Biri tashqari, ikkinchisi ichkari. Qurbonali bilan Sulton ikki xil rakursda tasvirlangan obraz. Biri odamlar orasida, kimsanlar ta‘kibida, ikkinchisi suvga sho‘ng‘igan. Anhor suvida oqib ketayotgan Sultonning holini yozuvchi go‘yo tashqaridagi muhitga chiqarib tasvirlaydi. Sulton suv ichida “hayajonning zo‘ridan” hatto terlab ketadi, otbaliqqa minadi. U suvga cho‘kkan kelinchakni topmoqchi edi. Ammo o‘zi cho‘kkan. Suv ichidagi odam bu hayot girdobidagi, hayot oqimidagi odam. Goho o‘zining tirikligini ko‘rsatish uchun ham oqimga qarshi suzib ko‘radi. Sultonning o‘y-xayollari doim ichida. Ikki oylik kelinchakni suv tubidan qidirmoqchi bo‘lib kun-u tun harakat qiladi. Sulton kelinchakni g‘oyib bo‘lishidan oldin ham ko‘rar edi. Kelinchak ibo bilan salom berib odamlar o‘tib olgunicha supurmasdan turar edi. Bu holatni ko‘rgan Sultonning xayolidan sevgilisi Bashorat o‘tar, unga shunday yal-yal yonib salom berishini xayol qilardi. Hikoyani tahlilida g‘oya va mavzusi bilan bir qatorda unga tanlanga sarlavha ham muhim ahamiyatga ega. Bir qarashda sarlavha asarni mazmuniga aloqador birgina so‘zdek ko‘rinsada, mavzu nuqtayi nazaridan sarlavhaning to‘g‘ri tanlanganligi juda muhim. Hikoya uchun “Qichqiriq” nomi mavzu va g‘oyaga aloqador ekanligi uchun ham tanlangan. Inson jon talvasasida qolganida yordam istab qichqiradi. Sulton doim anhor bo‘yidan o‘tayotganida uning qulog‘iga shu kabi qichqiriqlar eshtilar, bu holatdan uning ruhiyati allaqanday hislar og‘ushida qolar edi. Kelinchakning yo‘qolgani haqidagi xabardan so‘ng uni halovati yo‘qoladi. Kun-u tun uni qidirish uchun suvga sho‘ng‘ir odamlar havo salqin bo‘lsa ham cho‘milaverar ekanda degan pichinglarga ham parvo qilmas edi. Uning o‘z dunyosi bor va unda turli xayollar bilan yashardi.

Sultonni ruhiyatini suvda tasvirlagan ijodkor ramziylikka alohida urg'u bergan. Hikoyada qahramonning suvdagi harakati bevosita hayotimizga bir ishoradir. Ya'ni suv bu biz yashayotgan zamin, Sultonning dam suvga dam ko'tarilib havodan nafas olishi esa yashash uchun kurashga sifatida tanlangan. Ammo aynan suvni hayotga ishora qilish Sultonning ichki olamiga bevosita bog'liqdir. Chunki biz yashayotgan zamin turfa tabiat in'omlari bilan bir qatorda, bir-birini takrorlamaydigan insonlar bilan to'ladir. Sulton misolida ham inson ruhiyatidagi o'zgachalik, ichki olam ochib berilgan. Hayajonning zo'ridan terlab ketdi. A'zoyi badanidan suv emas, ter quya boshladi. Boshini ikki-uch qayta suv yuzasiga chiqarib nafas rostdamoqchi edi, bunga zarurat sezmad, ko'z o'ngida suvga qo'shilib ko'zga tashlanayotgan va zumda chir aylanib g'oyib bo'layotgan xira qon dog'lariga ham e'tibor bermadi. Oyog'ining orasiga kirib, uni ko'tarib turgan jondor. Sulton o'zini yuvvosh otga mingashib olgandek his qildi, bu holat uzoq cho'zilmadi, yo'q, xayol sharpasidek juda tez o'tdi, ot asta-sekin sirg'alib oyoqlari orasidan chiqib ortda qola boshladi. Anhor ichida ot nima qiladi? Ot emas, baliq, baliq desa, otga o'xshaydi. Ot baliq! Odam suvda bo'la turib terlashi mumkinmi? Holatni yanada jonlantirish uchun qo'llangan bu holat uning ruhiyatidagi hayajonni ochib bergan. Suvda cho'kayotgan inson jon talvasasida harakat qiladi. Tipirchilaydi, nafas olish uchun kurashadi. Oqimga o'z ixtiyorini topshirmaslik uchun tinmay harakat qiladi. Sultonni oyoqlari ostida o'ralashayotgan uni oqimga taslim bo'lishga majbur qilayotgan suvo'tlari, turli tasmalar esa hayotimizda bizga ro'baro keladigan qiyinchiliklarga bir ishoradir. Hikoyani o'qish jarayonida Sulton bilan suv ostida harakat qilyotgandek bo'ladi inson. "Qichqiriq"dagi Sultonni "sariq ko'ylakli kelinchak"ning ko'ylagi ohangrabodek tortdi. Ozitqidek avradi, oqimda oqizdi, oqim izmiga soldi. "Sariq ko'ylakli"ning sehr-u jodusi ulug' ekan. Axir, u sonda yo'q "Mavla", "Movo"ni besh kunda "Mavlon", "Mavlonbek"ka aylantirdi. Hatto Sulton "Mavlon", "Mavlonbek" deya ismini to'liq aytib murojaat qilishga o'zini, tilini ko'niktirayotgan edi" Kelinchak Mavlonni tashlab ketdi. Savdoyi apfozda qoldirdi... "Qichqiriq" ramziy tafakkur tizimida "aytilgan" - timsol asar chiqdi. Bu xil asarlar mag'zi timsoliy qatlamga o'tilsagina sirini ochadi. Odatda timsolli asarlarda bitta, ba'zan ikki-uchta tayanch ramzlar bo'ladi. Qiyos uchun xalq qo'shiqlaridagi tayanch ramzlarni (ularni o'zak ramz deyish o'rinli, xuddi tildagi o'zak so'z kabi) keltirib o'tish mumkin. Masalan, qo'shiqda tol-yigit, g'oz-yaxshi xabar, ro'mol-oila o'zak ma'nolariga ega. Muayyan matn tarkibida o'zak ramz u yoki bu darajada ma'no ko'lamini kengaytiradi, turlanadi. Muhimi, o'zak ramz matndagi boshqa so'zlarga ham timsoliy mazmun yuklaydi. "Qichqiriq"da uchta o'zak ramz (ramziy obraz) bor: 1. Qichqiriq (anhor). 2. Yigit (Sulton). 3. Sariq ko'ylakli kelinchak (Ozitqi). Bu ramzlar asardagi barcha tasvir, detal, so'z va dialoglarga timsoliy ma'no bera olgan. Ushbu o'zak ramzlarning har biri xususida bafurja fikr yuritish mumkin. Bizning maqsadimiz bo'lak- diqqatni tortish, xolos. Bu o'rinda Sulton va uni oqizgan "Qichqiriq" oqimiga xiyla e'tibor qaratamiz. Sultonni ultonga aylantirgan oqimning kuch-u qudrati beqiyos. Oqim

changaliga tushganni qo‘ymaydi. Oqim haddini olgan usta g‘avvos ham “Qichqiriq”dan hayiqadi. Sulton oqimda oqmaganida edi, Bashorat bashorat qilganidek “sulton” bo‘lardi”. Aslida oqim bo‘ylab yurgan sozmi yoxud oqimga qarshi?” Javobni kishining o‘zi tanlaydi. To‘g‘rirog‘i, uning xatti-harakati, intilishi, turmush tarzi, orzu-istaklari, maqsadi, fe‘li yo oqimga qo‘shadi yoki yolg‘iz yo‘liga soladi. “Qichqiriq”dagi Sulton oqdi. U yolg‘iz bo‘la olmadi. Timsolli asarlarda shartlilik “suyanchiq” bo‘ladi. Ba‘zan bu suyanchiq voqealar bayonida, tafsilotida bo‘y ko‘rsatib, asarga sun‘iylik tusini beradi. Shunda zukko o‘quvchi, “Ey, aqlli bo‘lib ketibdi, -deydi. (Bu holat muallifning “Mug‘anniy” hikoyasida sezilgan). “Qichqiriq”ning yutug‘i- suyanchiqlar sezilmaydi. Bor-u yo‘qdek. Olaylik, anhor bo‘yida ko‘ringan it “suyanchiq”mi, deb o‘ylaysiz. Izidan egalari, ularning gap-u so‘zi bu fikrni o‘zgartiradi. Ayni paytda tayanch ramzlar ularni ham timsol to‘niga o‘raydi. Ma‘no ma’noga qo‘shilaveradi. Ular his qilinadi, anglanadi, fikr uyg‘otadi. Hayotdagi asoslarga qiyoslanadi. Yangi qatlamlarga o‘tiladi. Timsoliy asar mag‘zining ildizi asarda, talqini, mushohadasi o‘quvchi dunyoqarashida, hayotda turadi. Xurshid Do‘stmuhammad o‘zi yaratgan obrazlarning ruhiyatini o‘zining ruhiyatidan olib yaratadi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki, muallif obrazning fe‘l-atvoriga xos asosiy xususiyatlarni o‘zining xarakteristikasidan oladi. Xurshid Do‘stmuhammad barcha asarlarini hayotiy voqealar asosida yaratadi va shuning uchun ham muallif xarakteristikasi zamiriga qurilgan obrazlarining badiiy psixologizmi o‘quvchida personaj haqida yaxlit tasavvur hosil qiladi. Ijodkor ongida yetilgan asarning yaratilmasligi mumkin emas. Shunday ekan, Xurshid Do‘stmuhammad yaratgan asarlarning barchasi uning ongida yetilgan ijod mahsuli va bu esa asarlardagi personajlarning o‘quvchilarga yanada yaqinligini ta‘minlaydi. Sababi inson ko‘ngliga yo‘l topishda ruhiyat birinchi vosita sanaladi. Xurshid Do‘stmuhammad esa aynan ruhiyat masalasini asarlaridagi birinchi galdagi vazifa deb biladi, bunda esa yozuvchining mahorati yaqqol ko‘zga tashlanadi. Demak, yozuvchi ramzlardan qahramonlar psixologiyasini yoritib berishda unumli foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Boboyev, T. (2002). *Adabiyotshunoslik asoslari*. Toshkent.
- Do‘stmuhammad, X. (1995). *Jajman*. Toshkent.
- Do‘stmuhammad, X. (1996). *Qazo bo‘lgan namoz*. Toshkent.
- Do‘stmuhammad, X. (2006). *Beozor qushning qarg‘ishi*. Toshkent.
- Dovurboyeva, N. (1991). *“Jajman”ning jilvalari*. Toshkent.
- Nazarov, B., Rasulov, A., Ahmedova, Sh., Qahramonov, Q. (2012) *“Tafakkur qanoti”*. Toshkent.
- Qahramonov, Q. (2009). *Adabiy tanqid: yangilanish jarayonlari*. Toshkent.
- Quronov, D. (2004). *Adabiyotshunoslikka kirish*. Toshkent.
- Yo‘ldoshev, Q. (2006). *Yoniq so‘z*. Toshkent.

HIKOYADA IDEAL AYOL OBRAZI

*G'aybullayeva Laylo Abdullo qizi,
Yangi asr universiteti, 2-kurs talabasi.
laylog370@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.f.d, G'.Bobojonov

Annotatsiya. Maqolada shoir, adib va publisist Eshqobil Shukurning “Qabrston tanlagan Sohibjamol” hikoyasi haqida fikr yuritiladi. Undagi bosh qahramon - Sohibjamolning murakkab hayot tarzidagi sinovlarga bo‘lgan munosabati tahlil qilinadi. Qahramonning ideal xususiyatlarini ochib berish uchun unga qarama-qarshi qo‘yilgan obrazning sifatlariga e’tibor qaratiladi. Asarning bugungi kunimizdagi ahamiyati masalasi, o‘quvchi-kitobxon uchun beradigan hissasiga oid shaxsiy mulohazalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Hikoya, qahramon, hayo, iffat, sadoqat, badiiy asar, obraz

Abstract. The article reflects on the story of poet, writer and publicist Eshqabil Shukur “Sahibjamol chosen by the cemetery”. It analyzes the attitude of the main character - Sahibjamol to the trials of a complex lifestyle. In order to reveal the ideal characteristics of the hero, attention is paid to the qualities of the image that is contrasted with him. Personal comments are given on the question of the importance of the work today, its contribution to the reader-reader.

Keywords: Story, hero, modesty, chastity, loyalty, artwork, image

Taniqli shoir, publisist va adib Eshqobil Shukurning she’rlari ilk marta e’lon qilinganda unga O‘zbekiston xalq shoiri Usmon Azim quyidagi so‘zboshini yozgan ekan: “Eshqobilning she’rlari g‘alati – go‘yo ko‘pni ko‘rgan odamning yozganiga o‘xshaydi: bosiq va chuqur, shu bilan birga satrlarda allaqanday jangavorlik, qaysarlik bor. She’rlari unutilayozgan ohanglarga, unutilayozgan so‘zlarga boy” (Azim, 1984). Bu fikrlarni Eshqobil Shukurning nafaqat she’rlari, balki butun ijodi, xususan, nasriy asarlari haqida ham aytish mumkin. Eshqobil Shukur o‘quvchiga hamisha unutilayozgan ohanglar, unutilayozgan so‘zlar bilan bir qatorda unutilib borayotgan insoniy fazilatlar haqida ham so‘z ochadi. Muallifning ko‘plab muhokamalarga sabab bo‘lgan va o‘zida katta fikr-mulohazalarni jamlagan “Qabrston tanlagan Sohibjamol” hikoyasida ham aynan shu kabi holatning guvohi bo‘lishimiz mumkin.

“Iffat va hayo ayol uchun ziynatdir. Toki ayol kishi bu ziynatini asrab kelar ekan, uning hayoti halovatda, oromda o‘tadi” (Naqshbandiy, 2023, 33-bet). Bu hikoyada asosiy qahramon - Sohibjamolning umr yo‘li, hayotida bo‘lgan voqealari tasvirlangan. Avvalambor, hikoyadagi bosh qahramon Sohibjamol obrazi haqida to‘xtalib o‘tmoqchiman. Albatta, har bir insonning o‘z shaxsiy fikri, yashash tarzi va tanlagan yo‘li bo‘ladi. Sohibjamol esa, shunday bir chiroyli yo‘lni tanlagan ediki, u yo‘lni bosib o‘tish har kimning ham qo‘lidan kelavermaydi. Sohibjamol sadoqatli, nomusli, iffatli, birso‘zli, sabrli va jasur ayol desam, adashmagan bo‘laman. Uning umr yo‘ldoshiga bo‘lgan sodiqligi va muhabbatini ko‘rib “Xamsa” asaridagi “Layli va Majnun” qissasi ko‘z oldimga keldi.

Undagi voqeliklarda Majnun odamlarning gap-soʻzlariga qaramasdan tanlagan yoʻlidan oxirigacha voz kechmagani, Kaʼbaga borganida ham duo qilib, Allohdan ishq yoʻlida mustahkam qolishini soʻrashi xayolimizda jonlanadi. Hikoyada Sohibjamolning umr yoʻldoshi halok boʻlganida ham nikohiga butun umr sodiq qolgani aks ettirilgan. U nafaqat umr yoʻldoshiga, balki nomusiga, soʻziga sodiq deb taʼriflasak boʻladi. Nomusi va iffatini saqlagan holda oʻz soʻzida sobit turadi. Muallif hikoyada Sohibjamol obrazi orqali boshqalarga qaraganda ustun fazilatlar egasi boʻlgan qahramonni aks ettiradi.

Har zamonning oʻz nafsiga yengilgan insonlari boʻladi. Hikoyada “nazari itning nafsidan ham past” (Shukur, 2021, 141-bet) Qulmat obraziga duch kelamiz. Qulmat Sohibjamolga yomon koʻz bilan qarab, uning iffatiga dogʻ tushirishmoqchi boʻladi. Ammo Sohibjamol uchun iffatni yoʻqotish oʻlimdan ham kattaroq hodisa edi. U nafaqat tirikligida, hatto vafotidan soʻng ham oʻsha razil kimsa bilan bir goʻristonda yotmaslikka qatʼiy ahd qiladi. Bu voqelik Sohibjamol haqiqatan ham tanlagan yoʻlida sobitligi uchun bir sinov edi, nazarimda. U urushda halok boʻlgan turmush oʻrtogʻidan qora xat kelganida shunday bir jumlanı aytgan edi: “Sen yerning ostida chiriydigan boʻlsang, men yerning ustida chiriyman” (Shukur, 2021, 140-bet). Bu soʻzlar sadoqat egasining chin soʻzlari edi. Yozuvchi bu hikoyasi bilan nima demoqchi?

Ijodkorlar qahramonning eng baland pogʻonalarini bizga oʻrnak qilib koʻrsatishadi. Sababi, biz bunday asarlarni oʻqir ekanmiz, har doim baland-baland va yana balandga intilishimiz kerak. Bu yerda ham Eshqobil Shukur Sohibjamolni har taraflama mukammal, hozirgi zamon bilan aytganda – ideal ayol sifatlarini koʻrsatgan. Nimaga turmush qurmadi, oʻgʻlining tarbiyasi va oʻzining xavfsizligi uchun ham unga hamroh kerak edi-ku, degan savollar tugʻiladi. U shu yoʻlnı tanladi va turmush qurmasa ham oʻgʻlinı oʻzi chiroyli tarbiya qildi. Elga qoʻshilgan oʻgʻlinı koʻrib xursand boʻldi. Xoʻsh, Sohibjamolning tanlagan yoʻli toʻgʻrimidi? Fikrimizcha, u toʻgʻri yoʻl tutgan. Har bir insonning oʻzaro rozilik va nikoh asosida oila qurishi muhim. Ammo har kimning oʻz shaxsiy fikri va undan koʻzlagan maqsadlari boʻladi. Oʻylashimizcha, Sohibjamol har taraflama bizga oʻrnak boʻla oladi. U bu yoʻlnı tanlagani uchun ham bugun biz u haqida gapirmoqda va mulohazalar yuritmoqdamiz. “Umrini nomusiga tikgan Sohibjamolning oxirini berdi” (Shukur, 2021, 143-bet), deb yozadi muallif hikoya soʻngida. Hikoyadagi mana shu jumla ham bunga qisqa dalil desak ham boʻladi. U turmush oʻrtogʻiga bir umrlik sadoqatni daʼvo qildi va daʼvosining ustidan chiqa oldi. Sohibjamol ham boshqalar singari oila qurishni tanlaganida uning boshqalardan hech qanday farqi qolmas, ideal badiiy obraz darajasiga koʻtarila olmas edi. Uning qahramonligi ham shu aslida.

Har qanday asarnı oʻqiganda kitobxon undan oʻzini topa olishi kerak. Tushuna olishi va u topgan magʻzi barchaga birdek ilm va manfaatli boʻlishi lozim. Bu hikoya bizga pok vijdon

sinovida biz qanday yo‘l tutishimiz kerakligini o‘rgatadi. Bu fikrda butun bir hikoya mujassam va u har bir kishiga taalluqli. Xo‘sh, pok vijdon sinovi boshimizga tushganida biz qanday yo‘l tutamiz? Ha, har bir kishi shunday deb o‘ziga savol bergan holda fikr yurishga undaydi bu jumla.

Muallif bu hikoyasini nima uchun aynan “Asr afsonalari” nomli kitobiga kiritib, afsonalar turkumidagi hikoyalar sirasiga qo‘shdi? Darhaqiqat, hozirgi asrimizda ayol- qizlar orasida yuqorida aytib o‘tgan fazilatlar bir qadar hayotimizdan, voqeligimizdan uzoqlashib borayotganday. Ha, afsuslar bo‘lsinki, or-nomus, hayo, iffat kabi so‘zlar qulog‘imizga bir afsonadek eshitilmoqda. Ammo bu afsona emas. Bu aslida haqiqatdan ham har bir qiz va ayolning ichida bor bo‘lgan ulug‘ va chiroyli fazilatlardir. Yozuvchi bu hikoyani bizda azaldan bor bo‘lgan go‘zal fazilatlarni yuzaga chiqarish va yanada keng yoyish, o‘lib borayotgan va hozir biz uchun afsonadek tuyulayotgan fazilatlarni tiriltirish maqsadida yozgan bo‘lsa ajab emas.

Fikrimizcha, Eshqobil Shukur Sohibjamol obrazi orqali biz uchun qiyin bo‘lib qolgan va yo‘qolib borayotgan bu go‘zal fazilatlarning egasi bo‘lishimizni yana bir bor eslatmoqda. Har kim bu hikoyadan o‘zini izlashi, o‘z hayotida tadbiq etib, unga amal qilishi kerak. Har sohada vijdon bilan ish qilib, sof vijdon egasi bo‘lish afsonadek tuyiladi. Aslida, bu ham ayni haqiqat. Biz har qadamimizda, har soniyamizda vijdon sinovlari bilan to‘qnashamiz. Xo‘sh, biz Sohibjamoldek bu sinovdan chiroyli o‘ta olyapmizmi yoki Qulmat singari nafsimizga aldanib yiqilyapmizmi?

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, biz har bir qilayotgan ishimizga va maqsadlarimizga, aytayotgan so‘zlarimizga e‘tiborli bo‘lishimiz va to‘g‘ri yo‘lda sobit turmog‘imiz zarur. Yozuvchi bu hikoyani yozgani bilan yoki men bu haqida sizlarga gapirganim bilan bu fazilatlar tiriladimi? Yo‘q. Yozuvchining bu hikoyasining tagida yotgan hozirgi zamon uchun dolzarb bo‘lgan masala shundayligicha, ya‘ni gap-so‘zligicha qolmasligini xohlardik. Ishonamizki, oramizda Sohibjamolning fazilatlariga ega ko‘plab insonlar bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Navoiy, A. (1992). *Mukammal asarlar to‘plami*. 9-jild. Fan.
Naqshbandiy, Z.A. (2023). *Iffat va hayo*. Hilol-nashr.
Usmon, A. (1984, 19-dekabr). “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi, (51).
Shukur, E. (2021). *Asr afsonalari*. Akademnashr.

TOHIR MALIK IJODIDA DAVR MUAMMOLARINING FANTASTIK TALQINI

*Hamdamova Shamshoda Saidaxmad qizi,
ToshDO‘TAU 1-bosqich tayanch doktoranti
shamshoda1996@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Dot, Gulbahor Ashurova*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tohir Malik ijodidagi realistik voqelikning fantastik talqini, ijtimoiy fantastikaning adib ijodida tutgan o‘rni haqida so‘z boradi. “Falak”, “Davron”, “Hikmat afandining o‘limi”,

“Devona” kabi qissalaridagi ilmiy-fantastik ruh hamda “Ov” qissasidagi mistik fantastika talqinini taqqoslash orqali davr senzurasining ta’siriga guvoh bo‘lamiz. Yozuvchining sof yoki ilmiy-fantastik ruhdagi asarlarining har birida hayot haqiqatlari va xayol cheksizliklarini inobatga olgan holda badiiyat me’zonlariga uyg‘unlashtirilgan. Ularda muayyan bir davr va shu davr muammolari qalamga olingan.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy fantastika, mistika, dysutopia, Tang sayyorasi, Unet sayyorasi, sun’iy intellekt, insoniyatning robotlashuvi

Abstract. This article explores the fantastic interpretation of realistic reality in the work of Tohir Malik, the orni that social fiction holds in the work of adib. We are witness to the influence of the censorship of the era by comparing the science fiction spirit in stories such as “Falak”, “Davron”, “the scientist of the story of wisdom”, “Devona” and the interpretation of mystical fiction in the story “Hunt”. In each of the writer’s works, in a purely fantastic or sci-fi spirit, he is adapted to the criteria of art, taking into account the realities of life and the infinity of imagination. They specify a certain period and the problems of this period.

Keywords: Social fiction, mysticism, dis utopia, planet Tang, planet Unet, artificial intelligence, human robotization

Inson xayollarining, istak va hatto qo‘rquvlarining in’ikosi bo‘lgan fantastikaning ildizi ,eng avvalo, xalq og‘zaki ijodidan: mif va asotirlardan, afsona-yu dostonlardan oziqlansa, mumtoz adabiyotimiz na’munalarida muayyan ijodkorlar qalami orqali xalqimiz fantaziyasining yozma kurtaklariga guvoh bo‘lamiz. Ertaklardagi uchar gilamlar, dostonlardagi qanot chiqarib uchadigan Boychibor-u g‘irotlar yoki Navoiy tasavvuridagi Jomi jam, Oyinayi Iskandar, suvosti kemalari, harakatlanuvchi temir odamlar, bularning barchasi keyinchalik jahon adabiyotshunosligida fantastika atamasini olgan yo‘nalishning o‘z davriga va davr tasavvuriga xos bo‘lgan ibtidoiy ko‘rinishlari edi. Milliy uyg‘onish davri adabiyoti hamda yangi o‘zbek adabiyoti davri asarlarida esa mumtoz adabiyotda biroz bo‘lsada keng kurtak yoygan buy o‘nalishning o‘rnini realizm egallagan bo‘lsa-da, shu yo‘nalishdagi “Jinlar bazmi”(A. Qodiriy), “Qiyomat”(Fitrat) singari asarlar ham yozilmay qolmadi.

Zamon chig‘irig‘i aylangan sayin adabiyotda realizm fantastika va ilmiy fantastikaga o‘z yonidan tobora ko‘proq joy berib bormoqda. Bu yo‘nalishning liderlari jahon adabiyotida Jyul Vern, Ayzek Azimov va Rey Bredberi kabilar bo‘lsa, o‘zbek fantastikasining bunday sarbonlari Hojiakbar Shayxov hamda Tohir Malik bo‘ladi.

O‘zbek adabiyotida o‘tgan asrning 70-yillariga kelib sof va ilmiy fantastik asarlar yaratila boshlandi. Bu yo‘nalishda Tohir Malikning “Falak”, “Ov”, “Zaharli g‘ubor”, “Somon yo‘li elchilari”, “Davron”, “Devona” kabi asarlari adabiyotimizda yangicha atmosfera yaratdi deya olamiz.

Tohir Malik asarlarining o‘zgachaligi, o‘ziga xosligi shundaki, ularda qalamga olingan davr ruhi, ijtimoiy pafos hamda fantastik voqelik uyg‘unlashadi. Adibning bironta asari yo‘qki, hayot

voqeligidan yiroq, faqat fantaziya mahsuli bo'lsa. Aksincha, ularda hayot haqiqati va xayolot dunyosi kesishadi va bu kesishuv nuqtasi ishonarli yo'sinda bayon etiladiki, sayyoralar aro muloqotlarni ham, zamonlar osha sayohatni ham, inson xotirasini o'qiy oladigan texnologiyalarni ham hayotda yuz berishi mumkinligiga beixtiyor ishonamiz.

Adibning "Devona" qissasida sayyoralar aro ekspeditsiya uyushtiriladi, faqat bu ekspeditsiya odatdagi ilmiy fantastik asarlar, xususan, "Koinot oqimlari", Marsga hujum", romanlari yoki "Rene jumbog'i", "Olmos jilosi", "Gollaktikada bir kun" qissalaridagi kabi yerliklarning boshqa sayyoralariga uyushtirgan ekspeditsiyasi emas, aksincha, o'zga sayyoraliklarning, ya'ni Tang sayyorasi Yerga ekspeditsiya yuboradi. Asar voqealari uchinchi va to'rtinchi ekspeditsiyalar haqida bo'lib Rhaq va Lukian Yer tomon uchayotganlarida ularning zimmalariga faqat bir vazifa, sayyorada istiqomat qiluvchi jonzotlarning taraqqiyyot darajasini o'rganishgina yuklatilgan edi. Yer hayotiga aralashish qat'iyan man etilgani uchun ham ular odam qiyofasiga kirib olgan edilar. Mana shu tadqiqot samarasi ko'p narsalarni, xususan, Yer sayyorasi taqdirini hal qilishi mumkin edi.

Tangliklar avvalgi kuzatishlar natijasida Yerdagi taraqqiyyot darajasi Tangga nisbatan ancha orqada ekanligini taxmin etadilar va bu ikki fazogirga buni o'rganib kelish vazifasi topshiriladi. Har ikkala tadqiqotchi yerliklar hayotidan ikki xil xulosa chiqarishi bilan ham asar syujeti konfliktli kechadi. Bir yillik tadqiqot natijasida birinchi tadqiqotchi Lukian: "Odamzot taraqqiyyoti tanazzulga yuz tutgan", - degan xulosaga keladi. Uning xulosasi tangliklar ekspeditsiya yuborishlaridan ko'zlagan maqsadlari bilan bir xil edi, ya'ni taraqqiyyotni yuksaltirish uchun Yer sayyorasini Tangga qo'shib olish. Aslida esa chinakam tanazzul Tangda yuz bera boshlagan edi: texnika va texnologiyalar rivojlangan ammo, hamma narsa sun'iylashgan; ularning suvlari ham sun'iy, Zaura nomli quyoshlari ham sun'iy, ya'ni tabiat sun'iy, munosabatlar sun'iy. Bu bugungi kunda avj olgan, ekologiya muammosining kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan dahshatli oqibatlarini xayoliy talqini bo'lsa ajab emas. Zotan tabiiy tabiatni mavh etgan inson o'zi sun'iy tabiat yaratishga majbur bo'ladi:

"Hatto kislorod miqdorining kamayishi ham tangliklarni tashvishga solmadi. Faqat yuksalish uchun ishlayotgan, ishlash uchun yuksalayotgan bu oliy ong egalari uchun sun'iy kislorod kashf etish qiyin ekanmi. Havo sun'iy, ozuqa sun'iy, faqat azolar, yurak rosmena biroq ularning ishlashi ham g'ayritabiiy" (Тохир Малик, 2008).

Adib bu fantastik bashorat orqali o'z nafsini, yo'lida tabiatni mavh qilayotgan insoniyatning dahshatli kelajagidan ogohlantiradi. Bunday talqinlar adabiyotda ijtimoiy fantastika yo'nalishiga misol boladi. Bu borada (Обиджоновна, 2022): Jamiyat va davlat tuzilishining maqbul va nomaqbul shakllari haqida fikr yuritish insoniyatga qadimdan xosligini, ijtimoiylik ya'ni, utopiya yoki

antiutopiya – dystopia ilmiy fantastika asosida qurilgan syujetni o‘quvchini kelajakdagi mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy tuzum haqida hikoya qilishini, u haqda ogohlantirish vazifasiga bo‘ysundirishini ta’kidlaydi. Shu bilan birga bu boradagi fikrlarini davom ettirib: “Dystopyada muqobil olamlarning yaratilishi hozirgi kunda mavjud iqtisodiy, siyosiy va ma’daniy jihatlarni ochib bergan holda ularda yashirin muammolarni aks ettiradi. Ayniqsa, bu ilmiy fantastikada “Taraqqiyot ovozi” deb ko‘rilgan sanoatlashtirish va texnologik rivojlanishning ijtimoiy fantastikada sakrash nishoniga olinishida ko‘rinadi”, - deb yozadi.

Ekspeditsiyaning yana bir tadqiqotchisi Rhaq esa sherigi Lukianga qarama-qarshi o‘laroq taraqqiyotda bir necha pog‘ona ortda qolgan Yer sayyorasi va undagi insonlar munosabatlariga qoyil qoladi. U “Yerda uyg‘onish yuz berish arafasida, ularning emas aksincha bizning tanazzulimiz yaqin”, - degan xulosaga keladi: “Men ularning uyg‘onishiga aminman. Men yoshlar bilan ko‘p muloqot qildim ularda intilish bor, biz qaytar chog‘imizda kuchli portlash sodir qiladigan ma’naviy kuch to‘planayotgan edi. Men senga bir sirni aytib beraman, ulardagi tarix yopiq darvoza emas demak, uyg‘onadilar” (Тоҳир Малик, 2008).

Aynan uning xulosasi to‘g‘ri ekanligi Tangdagi hayot tarzidan ham ayonlashadi. Asarda uyqudagi jamiyatdan yuksalib uyg‘onib borayotgan shaxs aslida Rhaq. U fantastik obraz, ammo yozuvchi asarning asosiy g‘oyasini shu obrazga yuklagan. U o‘z jamiyati qobig‘iga sig‘maydi va bu qobiqni yorib chiqishga urinadi. Asarda fan va texnika taraqqiyotiga intilayotgan, ammo o‘zligidan, insoniy qadriyatlardan yiroqlashib borayotgan taraqqiyotning eng cho‘qqisiga chiqqan holda insoniylik tuyg‘ulari tanazzulga yuz tutgan insoniyatning dahshatli kelajagiga ishora bor. Tang sayyorasidagi odatga aylangan fojealar Rhaq va Fig suhbatida bayon etiladi: “Fig, sen mening qancha bolam borligini bilasanmi? Men ham shunday, xabarsizman, chunki biz faqat xizmat yuzasidan aloqa qilamiz. Bizga faqat bir narsa: yuksalish uchun ishlash, ishlash uchun yuksalish kerak. Burch, sadoqat, mehr degan tushunchalar taraqqiyot yo‘lidagi g‘ov. Hammamiz kompyuterning ma’lumotlariga qarab uylanganmiz, nazarimizda sevgimiz aldamchi, kompyuter esa aldamaydi... Bizning bir-birimizga qadrimiz yo‘q, bir-birimizni qo‘llab-quvvatlamaymiz” (Тоҳир Малик, 2008).

Bu insoniy qadriyatlar, mehr-oqibat, his-tuyg‘u yo‘qolgan robotlashgan odamlar jamiyatining fantastik ifodasi edi. Bunday jamiyatga eng birinchi bo‘lib Rhaqning o‘g‘li o‘z to‘dasi bilan isyon qiladi. U: “Hissiz sayyoraning umri qisqa. O‘tmishini rad etgan va unutgan jamiyatning kelajagi ham yo‘q. Tangda birkunmas bir kun mehr-oqibat, his-tuyg‘u ko‘z ochadi degan umid bilan o‘lamiz. Nima uchun biz faqat yuksalishni va ishni o‘ylashimiz kerak, biz avlodlarga nimani meros qilib qoldiramiz, vahshiyliknimi?” (Тоҳир Малик, 2008, 6-31), – deya hissiz sayyoriga insoniy tuyg‘ular qaytarilishi talabi bilan qurbon bo‘ladiki, yozuvchi bu orqali aqli rivojlangan sari

hissizlashib borayotgan insoniyat kelajagiga ko'zgu tutadi go'yoki. Kelajakda avlodlarimizga bizdan sun'iy intellekt rivojlangan zamona bilan birga sun'iy lashgan qalblar qolmasin, robotlardan farqimiz qolsin demoqchi bo'ladi.

Professor Ra'no Ibragimova, fantastika adabiyotda uning boshqa ko'rinishlari kabi haqiqiy borliqni tekshirish va atrof-muhitga nisbatan o'z munosabatini bildirish uchun ko'maklashuvchi qurol bo'lib xizmat etishini ta'kidlab, ilmiy fantastik adabiyotda og'irlik markazi asarning biron bir ilmiy texnik gipotezani ilgari suruvchi g'oyaviy asosida bo'lishini, fantastik asarlarda esa fantastika ko'proq qalamga olingan mavzuni yoritishda priom - usul sifatida foydalanilganligini yozadi. Shuningdek, so'ngi yillarda o'zbek adabiyotida sharoit, davr taqozosi bilan fantastik adabiyotda psixologik, liropsixologik va axloqiy etik masalalarni ko'tarish zarurati paydo bo'lganligini ilmiy asosda dalillaydi.

Qaysidir ma'noda Tohir Malik ham sharoit, davr taqozosi bilan sho'rolar mustamlakasidagi xalqimiz hayotini, oshkora qalamga olib bo'lmas zamon muammolarini fantastik tarzda xayoliy sayyora - Tangning taqdiri misolida yoritadi.

Xususan, sovet tuzumi davrida ham tarix soxtalashtirilib, xalqimizni o'z tarixidan uzib qo'yilgan edi. Ushbu asarda ham Tang tarixi hammadan maxfiy saqlanadi, xalqqa o'z tarixini o'rganish qat'iy tan ta'qiqlab qo'yiladi. Rhaq "Endi tarixni ochish vaqti yetdi", - deganida Fid unga qarata: "Yo'q, aslo, Tang tarixini o'rganish taraqqiyot yo'lidagi asosiy g'ov. Tarix faqat maxsus guruh uchun ochiq. O'tgan zamondagi xatolar tahlil qilib turilsa bas. Boshqalar faqat yuksalishni o'ylashi kerak, orqada hech nima yo'q", - deydi, chunki unga ham shunday uqtirishgan, u ham tarixsiz kelajak yo'qligini tasavvur qilolmaydi. Endi tasavvur qilib ko'raylik, butun boshli sayyora ahli o'z tarixini zarra qadar bilmaydi, aniqrog'i bilishlariga imkon berishmaydi.

Asarda uzoq yillar xalqimizdan tortib olingan e'tiqod massalasi ham ko'tarilgan. Bu haqida: "Etiqod, niyat, ezgulik qora tamg'a ostida, bosh ko'tarishga ojiz. Surur esa Tangni allaqachon tark etgan. Chunki kimdir, qachondir bu hissiyotlar taraqqiyotga xalal beradi deb barchani ishontirgan. Oqibatda sayyoradagi katta-yu kichik faqat taraqqiyotni o'ylab yashashga o'rganib qolgan", - deyiladi (Тоҳир Малик, 2008, 6-10).

Rhaq shuning uchun ham, o'z sayyorasida bo'lmagan hissiyotlar: etiqod, muhabbat va o'zlikni anglash, tuyg'ulari hali o'lmagani uchun ham Yerdagi hayotga havas qiladi. Chunki uning Buxoro atroflarida amalga oshirgan birinchi tadqiqotida xalqdan hali diniy e'tiqodi ham, o'z tarixi ham tortib olinmagan edi. Yer vaqti bilan oradan yigirma yil o'tib ikkinchi tadqiqodga kelganida esa chin e'tiqodlilar va tarix tizginiga dahldor bo'lgan ziyolilar qatag'on qilinganini eshitib hayron qoladi. Yashab turgan uyini bolalarga maktab uchun topshirgan, hamma teng bo'lgan xalq boshqaruvidagi jamiyatni istagan Salimxo'ja Asadov yoki Peterburgda tahsil olib qaytgan,

otasining butun mol-dunyasini ta'lim yo'liga sarflagan Fayzulla Xo'jayevlar xalq dushmani deb otilgan-u tenglik asosidagi xalq jamiyatini sarob deb hisoblaydigan, Rhaq: "Dili boshqa, tili boshqa, Tangbob odam ekan" deb hisoblagan Shoaziz esa ziyoli qiyofasida umrguzaronlik qilib yurgan bo'ladi. Ikkinchi tadqiqoti davrida esa tibbiyot professori Abdurazzoqov hamda ruhiy kasalliklarni davolovchi Tet nomli qurilma ixtiro qilgan shifokor Dilmurodni ham qaynotasi xalq dushmani Abdurazzoqov bilan birga vatanga jinoyat qilganlikda ayblab qamoqqa olishadi.

Qatag'on davri voqealari "Ov" qissasida ham batafsil yoritilgan. Fantastika va realizm uyg'unligi Tohir Malik prozasiga xos xususiyatdir. Uning hech bir asari to'laligicha sof yoki ilmiy fantastika na'munasi emas. Bu borada M.Obidjonova (Обиджонова М, 2022) fantastikaning birinchi sharti asarda fantastik unurning mavjudligini, biroq, faqatgina fantastik unurning mavjudligi bu asarning fantastikaga doir ekanligini anglatmasligini, G'ayritabiiy va mo'jizaviy hodisaning chegarasida joylashgan va o'quvchida ikkilanish effektini tug'diradigan badiiy hodisa ekanligini ta'kidlaydi hamda fantastika reallik va noreallik chegarasida harakatlanishini, fantastikani anglash, tadqiq qilish uchun uning reallik bilan munosabatini asos qilib olish lozimligini aytadi.

Tohir Malik ijtimoiy fojealarni, davr muammolarini realistik tasvirlar ekan ularga fantastik yechim beradi. "Devona" qissasida Tanglik tadqiqotchi biotok orqali genetik kodlarga ta'sir o'tkazib yerlik odam qiyofasiga kirgan bo'lsa, bu qissada Unet sayyorasining bir fazogiri bug'u qiyofasiga kiradi va qatag'on qilingan ziyolilarga yordam berib bekorchilikdan odam ovi uyushtiradigan Stalin jallodlarini jazolaydi. Adib asar so'zboshisida ham: "Yo Tangrim, o'zingning rizoliging bilan shahidlar ruhini shod etmoq maqsadida shu asarni yozmoqqa jazm etdim. Biz gunohkor bandalaringga o'zing hidoyat, insof va tavfiq ber", - deya qatag'on qurbonlarini yod etadi. Asarga Fitratning:

Sen tebranib o'rtangin,

Men yiqilib ingrayin.

Sen o'tli un chekarda,

Men qonli yosh to'kayin (Tohir Malik, 2008).

degan misralari epigraf qilib keltirilishida ham yoki qamoqxonadagi ziyoli mahbus Mirhosilning tilidan ustozi Abdulhamid Cho'lponning:

Qip-qizil qon bo'lib kunlar botadir,

Yomon hidga to'lib tonglar otadir

Og'ir kunlar tushdi mening boshimga.

misralari takrorlanishida ham aynan ana shu realistik ruh, ijtimoiy pafos, 30-yillar qatag'onining alamli xotiralari borki bu holga shoir Cho'lponning:

Erkin boshqalardir, qamalgan menman,

Hayvon qatorida sanalgan menman

satrlari orqali ta'rif beriladi (Тоҳир Малик, 2008, 8-6).

Xo'sh, realizmning achchiq xotiralariga yo'g'rilgan bu asarga fantastika qanday qo'shilgan? Qissadagi insonlar hech qanday g'ayritabiiy xislat sohibi bo'lmagan oddiy odamlar, ularning hayoti ham realistik tasvirlanadi. Asarga fantastik ruh berib turuvchi personaj bu bug'u. Aynan uning vositasida Olloh yomonlarni jazolab, yaxshilarga yordam qo'lini cho'zadi. Shu turdagi boshqa fantastik asarlardan farqli o'laroq u faqatgina yerliklarga ta'sir o'tkaza oluvchi va mo'jiza ko'rsatuvchi o'zga sayyoralik emas, balki musulmon bandasini kofirlar qo'lida xor bo'lishini istamagan Ollohning yordami. Unetliklar ham musulmon, ular o'zlariday musulmon bandani ya'ni, Rahmatullohni, xudosizlar zulmidan asrashga urinishadi. Bunda fantastika tafakkur qudrati yoki o'zga sayyoralar taraqqiyoti yuksak bo'lishi mumkinligini isbotlash uchun emas balki, Olloh taoloning qudratini his qildirish uchun xizmat qildirilgan. Asarda XX asrda xalqimiz boshiga tushgan eng dahshatli fojعالardan biri – qatag'on davri muammolari hamda e'tiqodsizlik, erksizlik kabi ijtimoiy muammolar talqini fantastika bilan uyg'unlashtirilganki, bu albatta, yozuvchining o'ziga xos mahoratidir.

Voqealar Unet sayyorasi vaqti bilan 2441-yil, Yer sayyorasining vaqti bilan esa 1908-yilda unetliklarning Yerga qo'ngan kosmik kemasi portlab faqat bir fazogir bug'u jasadiga kirib olgani uchun Yerda qolib ketishi bilan boshlanadi. Asardagi voqeliklar oradan o'ttiz yil o'tib boshlanadiki, yozuvchi fantaziyasida o'zga sayyoraliklar ekspeditsiyasini o'ttiz yil avval keltirilgani sababi o'z yechimini topmagan. Bu ekspeditsiya asardagi qatag'on voqealari boshlanishidan bir necha kun avval keltirilsa yoki oradan o'tgan o'ttiz yil ichida bug'u qiyofasidagi o'zga sayyoralik Yer qonunlariga xos bo'lmagan g'ayritabiiy ishlar qilganligi aytib o'tilsa syujet chizig'i yanada aniqroq bo'lar edi.

Ko'rinadiki, asar markazida 1938-yilgi qatag'on fojعالari turadi. Rahmatullohni Xudo yo'q deb yozasan deya majburlashganlarida ham e'tiqodidan qaytmagani uchun qamashgan bo'lsalar, Mirhosilni ziyoli bo'lgani uchun, Cho'lponni shogirdi bo'lgani uchun xalq dushmani tamg'asini osishadi. Bularku oteizm-u kominizmni tan olmagani, e'tiqodi va erkidan ayrilgisi kelmagani uchun mustamlakachilar ozorini chekkan deylik, lekin butun umrini qizil imperiya xizmatiga bag'ishlagan komissar va qizil komandirlarchi, ular nega xalq dushmani-yu Vatan xoini deya etirof etildi? Qizil komandir madrasa ko'rgan odam. Nikolay podshoni duo qilish, uning nomini xutbaga qo'shib o'qish joiz emas degani uchun haydashgan. "Haq so'zim uchun ko'kragimdan itardilaringmi, men endi senlar bilan bir dinda qololmayman", - deb xudosiz bo'lgan. Uning dindan qaytishiga ba'zi dindorlarning manfaatparastligi sabab bo'lgan. U sovetlar: "boy-u kambag'alni teng qilamiz,

hamma bir xil, baxtiyor yashaydi”, - degan aqidasi shonib, sovetlarga xizmat qilgan, ammo jonidan sevgan o‘z xalqining farovonligi uchun xizmat qilgan millatdoshlarimiz siymosidir. U manfaatparast ulamolardan alami tufayli Rahmatullohga: “Kambag‘alni qonini so‘rib yotgan boylarni sizlarga o‘xshab duo qilmadim. Sizlar Ollohning kalomini bir tuguncha noz-ne‘mat evaziga sotib kun ko‘ruvchi chayqovchisizlar”, - degan bo‘lsa-da, o‘limi oldidan janoza o‘qishini iltimos qiladi. Qaysidir ma’noda shu bois ham u bug‘u muhofaza qilgan o‘rada qoladi. Komissar esa aksincha kofirlar nog‘orasiga o‘ynab o‘z xalqini qiyratgani uchun, millatim deb emas, qornim deb nafsim deb yashagani uchun bug‘u uni musulmonlar yotgan o‘radan olib chiqib kofirlar o‘rasiga eltib qo‘yadi. Fantastikaning yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan mistika ya’ni diniy dunyoqarash bilan bog‘liq fantaziyalar va ilohiyot masalasi mumtoz adabiyot na‘munalarida ko‘p uchrasa-da, zamonaviy asarlarda kamyob hodisa. Bu qissada T. Malik esa aynan shunga urg‘u bergan. Zotan, fantastika bu mo‘jizalarga ishonch. Mo‘jizalar esa kim tomonidan amalga oshiriladi? Eng avvalo o‘zining mo‘jizakor qudrati bilan insoniyatni, qolaversa dunyolarni yaratgan Olloh tomonidan sodir qilinadi-da, albatta. Bu qarash esa fantastikaning eng ishonchli gipotezalaridan biridir. Ushbu qissaning muallifning boshqa shu yo‘nalishdagi asarlaridan ajralib turadigan jihati ham shunda. Adibning “Hikmat afandining o‘limi”, “Falak”, “Davron”, “Devona” kabi qissalarida ham sof va ilmiy fantastika davr muammolari ya’ni realistik tasvirga uyg‘unlashtirilgan, ammo ularda ilohiylik emas ilmiylik fantaziyasi yetakchi o‘rinda turadi. Ularda inson tafakkurining mo‘jizasi talqin qilinadi. “Falak” qissasida esa XV asr va undagi ijtimoiy muammolar XX asr kashfiyotchi olimi tomonidan ilmiy fantastik talqinda bayon etiladi. Yuqorida sanab o‘tilgan asarlarda faqat insonga xos tafakkur va taxayyul mo‘jizalari qalamga olinib g‘ayb olami, Olloh mo‘jizalari talqini chetlab o‘tilganiga asosiy sabablardan biri yana o‘sha “Ijtimoiy epidemiya” – davr senzurasini bo‘lishi ham ehtimoldan uzoq emas. Chunki bu asarlar 1991-yilgacha yaratilgan, “Ov” qissasi esa 1994-yilda nashr etilgan.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Tohir Malik ijodida realizm va fantastika mantiq zanjiridan uzilmagan holda, hayot haqiqatlari va xayol cheksizliklarini inobatga olgan holda badiiyat me‘zonlariga uyg‘unlashtirilgan. Adib ijodiga xos yana bir xususiyat shundaki, asarda to‘laligicha fantastik ruh yetakchilik qilmaydi, balki fantastik unsurlar qo‘llanilgan holda realizm tasvirlanadi. Yozuvchining sof yoki ilmiy fantastik ruhda asarlarining har birida muayyan bir davr va shu davr muammolari qalamga olingan. Adibning har bir fantaziyasi, antiutopiasini zamirida o‘tkir realizm va hayot haqiqati yotadi. Zotan, chinakam mahoratli fantast yozuvchilar fantaziyasi fantastikada ham haqiqat haqida xayol suradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ибрагимова, Р. (1982). *Ўзбек фантастикасининг ilk намуналари*. Ўзбекистон.

Ибрагимова, Р. (2003). *Ўзбек фантастикасининг тараққиёт муаммолари*.

Обиджонова, М. (2022). *Инглиз ва узбек фантастик ҳикоячилиги: оригинал ва муштарак тенденциялар (Рей Бредбери ва Хожиақбар Шайхов ижоди мисолида)*. Фил.фан. фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати.

Тоҳир Малик. (2008). Ов. www.ziyouz.com

Тоҳир Малик. (2008). Даврон. www.ziyouz.com

Тоҳир Малик. (2008). Фалак. www.ziyouz.com

Тоҳир Малик. (1979). *Сомон йули элчилари*. Ёш гвардия нашриёти.

Шайхов, Х., Хобилов, Т. (1972). *Етти сер*. Илмий-фантастик ҳикоялар ва қисса. Ёш гвардия нашриёти.

NAZAR ESHONQULNING “AJR” HIKOYASIDAGI RAMZIYLIK

Imomova Sitorabonu Tal’at qizi,

ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi

sitorabonuimomova58@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d, Matluba Jabborova

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy adabiyotda ramziylik tushunchasi, ramziylikning ma’no qatlamlari, ramziy obrazdan foydalanishda muallif mahorati haqida fikr yuritamiz. Bunda yozuvchi Nazar Eshonqulning uslubi, modernizm adabiyotining namoyondachisi sifatidagi o’rni, o’zbek adabiyotida modernizm adabiyotining rivojiga qo’shgan hissasi, shuningdek, “Ajr” hikoyasidagi ramziy obrazlar, ramziylik ifodasi va ularni tasvirlashda muallif mahoratining o’ziga xosligi tahlilga tortiladi.

Kalit soʻzlar: Ramziylik, ramziy obraz, tahlil, tasvir, badiiy detal, yozuvchi uslubi, modernizm

Abstract. In this article, we will discuss the concept of symbolism in fiction, the semantic layers of symbolism, and the author’s skill in using a symbolic image. In this case, the symbolic images in the story “Ajr” by the writer Nazar Eshankul and the uniqueness of the author’s skill in describing them are analyzed.

Keywords: Symbolism, symbolic image, analysis, image, artistic detail, writer’s style, modernism

Badiiy asarning yaratilishi ijodkordan tengsiz mahorat, malaka, matonat va qobiliyat talab etadi. Mana shu xislatlarning bir odamda jamlanishi badiiy ijodda ulkan hodisa sifatida baholanadi. Nazar Eshonqul ham mana shunday favqulodda iste’dodli yozuvchilardan hisoblanadi. Uning hikoyalari o’zbek adabiyotiga yangicha ruh, kayfiyat, uslub olib kirdi. Nazar Eshonqulning soʻzga munosabati, individual uslubi, ramz tanlash mahorati uning hikoyalarining saviyasini ko’taradi. Badiiy ijod jarayonida qo’llaniladigan ramzlar o’zining xarakteri, imkoniyatlari va bajariladigan vazifalari jihatidan alohida qimmatga ega. Borliqni o’z holicha emas, badiiy aks ettirishning turlaridan biri ramziylikdir. Adabiyotshunoslik terminlari lug’atida “Ramz – (arabcha soʻz boʻlib – imo-ishora, imlash) simvol, koʻchim turlaridan biri, faqat shartli ravishda va shu matn doirasida koʻchma ma’no kasb etuvchi soʻz yoki soʻz birikmasi; obrazlilik turi. Ramz mohiyatan

allergoriyaga yaqin undan farqi shuki, ramz kontekst doirasida ham o‘z ma’nosida, ham ko‘chma ma’noda qo‘llaniladi. Ramzning ma’nosi kontekst doirasida va shartda xabardorlik bo‘lganda reallashadi” (Quronov, 2010, 125-bet).

Nazar Eshonqul asarlarida o‘zgacha hayot nafasi ufurib turadi. Adib hikoyalar yaratishda avvalo muhit tasvirini mohirona chizishga harakat qiladi. Ma’lumki, badiiy asarlar ikki guruhga bo‘linadi: shunchaki o‘qiladigan va ichida “yashaladigan”. Inson o‘zi “yashayotgan” badiiy makonni his qilishga, idrok etishga urinishi tabiiy. Nazar Eshonqul o‘sha borliqni jonli so‘z bo‘yoqlari bilan shu darajada chizadiki, hatto o‘quvchi asardagi hidni sezishgacha boradi. Masalan, adibning “Xaroba shahar surati” hikoyasidan olingan quyidagi parchani olaylik: “Suratga qarab turib, doimo dud va badan hidini tuyardim: balkim, menga shunday tuyulgandir, ammo bu oddiy tutunning hidi emasdi, men bunday achimsiq hidni ko‘p yillar avval qishlog‘imizga yovvoyi ayiq quvlab yurib kelib qolgan bir guruh ovchilarning qurum bosgan miltig‘ida his etgan edim va suratdagi hid haqiqatan ham xozirgina ortlagan uyqum hidiga o‘xshardi: ehtimol bu hid mening dimog‘imda shahar aql bovar qilmas xiyonat va sotqinlikdan so‘ng vayron etilgan, deb o‘ylay boshlagach paydo bo‘lgandir? “Hikoyani o‘qir ekanmiz, adibning so‘z qo‘llash mahoratiga qoyil qolmasdan ilojimiz yo‘q. Nazar Eshonqul adabiyot insonni tarbiyalaydi degan fikrdan qochib, unga shunday ta’rif berganini jonli uchrashuv davomida guvohi bo‘lganmiz: “Adabiyot – insondagi dard, sitam, alamlarning badiiy borliqqa ko‘chgan shakli”. Asarlarida ham shu fikrini asoslashga harakat qiladi. Aksariyat o‘quvchi Nazar Eshonqul asarlarida faqat hayotning qorong‘u taraflarini ko‘radi. Bunda jahon adabiyotining modernizm ohanglari ta’siri katta, deb hisoblaydi. Ammo adib asarlarida qo‘llagan qora bo‘yoqlar orqali insonlarni ko‘zlarini ochishlariga, o‘tmishdan saboq chiqarishga undaydi, millatni uyg‘otishga umid bor, deb hisoblaydi.

Nazar Eshonqulning “Ajr” hikoyasida zamon va makon tanlamaydigan mansabparastlik, qo‘rqoqlik, sotqinlik kabi yomon illatlar qoralanadi. Tuzumning soxta va’dalariga aldangan, juda ko‘p aybsiz insonlarning boshiga savdolar solgan, boshliqlari oldidagi obro‘si uchungina ota qotiliga aylangan padarkush o‘g‘il haqida so‘z boradi. Islomda ota-onaga nisbatan yomon munosabat yoki ularga ozor berish og‘ir gunoh sanaladi va Qur’oni Karimda ota-onaga yaxshilik qilish buyurilgan. Shu bois padarkushlik yoki ota-onaga qilingan zulm musulmon jamiyatlarida qattiq qoralangan va jinoiy jazolar bilan jazolangan. Adib tarixga ishora qilib, tog‘ nomini “Ko‘ragon” deb nomlaydi. Bunda shubhasiz, Mirzo Ulug‘bek o‘ldirilishi bilan bog‘liq voqea nazarda tutilgan. Abdulatif, hokimiyatga intilib, otasi Mirzo Ulug‘bekka qarshi fitna uyushtirdi va oxir-oqibat otasining hayotiga zomin bo‘ldi. Uning bu qilmishi asrlar osha qoralanib, tavqila’nat bo‘lib kelmoqda. Hikoya davomida o‘g‘il yelkasida otasini ko‘tarib ketayotgani tasvirlangan. Bu o‘g‘ilning qanchalar katta va kechirilmas gunohga qo‘l urganini ko‘rsatadi. Mavqe va boylik uchun

ko'zi ko'r bo'lgan bu o'g'il otasini yo'ldan olishga ham tayyor edi. Nihoyat, u insoniylikni yo'qotib, o'z mansabi yo'lida otasiga zarar yetkazdi va uning qotiliga aylandi. Bu ishidan so'ng ham ko'ngli tinchlik topmadi, ota haqqi o'chib, qalbi abadiy qiynoqda qoldi. Uning qalbi shu darajada tosh qotgan ediki, ko'zlari ojiz bir qizni zo'rlashga ham jazm etadi. Bu orqali o'g'ilning qay darajada insoniylikdan yiroq bo'lib ketgani ko'rishimiz mumkin.

Otaning g'orda o'z hukmini kutib o'tirganda, uning yoniga uch suvoriy keladi. Suvoriylardan biri jangda o'ldirilgan, biriga suiqaqd qilingan yana biri kasallik tufayli o'lim topgan. Askarlardan biri oqsoq deb ta'riflangan. O'g'ilning qilmishlarini eshitib, uni chopib tashlashga chog'lanadi. Bu obraz orqali Amir Temur tasvirlangan. Suiqasddan o'ldirilgan suvoriy esa Mirzo Ulug'bek edi. Padarkushlik tarixda qayta-qayta uchragan bo'lsa-da, ko'p hollarda bu shaxslarning uzoq muddatda obro'sizlanishiga va ayniqsa, o'zlari yaratmoqchi bo'lgan tizimlarning yemirilishiga olib kelgan. Insoniylik nuqtayi nazaridan, bu harakatlar axloqiy tanazzul, insoniy rishtalar zaiflashuvi va ruhiy beqarorlikdan dalolat beradi. Ba'zi davrlarda siyosiy maqsadlar axloqiy qadriyatlardan ustun qo'yilgan. Bu qadriyatlar oilaviy rishtalarga ham zarar yetkazgan. Padarkushlik qilgan shaxslar otalarini yoki oila a'zolarini faqat raqobatchi yoki to'siq deb qabul qilishgan. Shuning natijasida insoniy his-tuyg'ular zaiflashgan, oqibatda ota bilan farzand o'rtasidagi hurmat va sevgi chekinib, uning o'rnini shafqatsizlik egallagan. O'g'il ham shunday siyosiy tuzum qurboni. Hukm suriyotgan siyosiy tuzum Xudoni rad etar, unga sig'ingan hammani ta'qib etardi. Ota o'g'lining ko'zlarini ochishga, bu xato ekanligini tushuntirishga harakat qiladi: "Sizlarning katta xatolaring shuki, Uni taq'ib qildilaring. Unga qo'shib hamma narsani ta'qib qildilaring. Aslida hamma narsaning boshlang'ichi U edi. Chunki U dunyoning ismi edi, U bu azaliy dunyoga ism bergan, zeb bergan usta edi. Dunyoni Undan ajratib olib bo'lmasdi...Sizlar buni tan olmadilaring..." (Nazar Eshonqul. Saylanma. 2022). Bu siyosiy tuzumning minglab qurbonlari topilardi, ularning eng katta ayblari Xudoni rad etganlarida edi. Ota o'g'lining qilmishlarida o'zini aybdor deb biladi, bergan tarbiyasida xatoliklarga yo'l qo'yanini tan oladi, "O'zim ekan terakning yonayotganini ko'rishni istamayman" deydi. Ota o'zining aybini shunday ta'riflaydi: "Biz hech kimning yeriga bostirib bormadik, biz hech kimga zug'um qilmadik. Biz faqat eski osoyishta hayotimizni qurolli kishilardan qurol bilan qaytarib olmoqchi edik. Bor gunohimiz shu edi, boshqa hech narsa!"

O'zligini yo'qotgan odamning o'likdan farqi bo'lmaydi. "Tan o'lgandan so'nggina odamning tirik yo o'likligi ma'lum bo'ladi". (Nazar Eshonqul. Saylanma. 2022) Ya'ni odamzodning tiriklikda qay darajada "yashagan"i tan o'lim topgandan so'ng ma'lum bo'ladi. Qanday hayot kechirishidan qat'iy nazar hamma o'z "ajr"ini oladi. Hikoyada odamlar bilan to'lgan, kunchiqarga ketyotgan poyezdlar tasvirlangan. Birozdan so'ng poyezdlar keraksiz toshlarni to'kib, ortiga qaytgandek

bo‘m-bo‘sh qaytishardi. Bu voqeani keltirish orqali adib tariximizning eng chirkin zamonlarida ayblari nima ekanligini bilmagan holda Sibirga surgun qilingan xalqqa ishora qilmoqda. Vaholanki, ularning aksariyati o‘z yor-u do‘stlari tomonidan sotilgan edi. Xulosa qilib aytganda, adib “Ajr” hikoyasi orqali jamiyatning chirkin qonunlari, odamzodning o‘z nafsi yo‘lida naqadar jirkanchliklarga qo‘l urishi mumkinligini o‘zgacha yo‘nalishda yoritgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Nazar Eshonqul.(2019) *Maymun yetaklagan odam*. Yangi Nashr.

Nazar Eshonqul. (2022). *Saylanma*. Akademnashr.

Quronov Dilmurod va b. (2010). *Adabiyotshunoslik terminlar lug‘ati*. Akademnashr.

To‘laganova, S (2022- yil 14- iyun). XXI asr romanini Nazar Eshonqul yozsa kerak. Oyina uz <https://oyina.uz/uz/article/888>

PIRIMQUL QODIROVNING ADABIY-TANQIDIY QARASHLARI

Ja‘farova Gulinur Akbarxon qizi,

ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi

gulinurjafarova@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Jabborova Matluba

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchining o‘ziga xos jihati – adabiy-tanqidiy qarashlari, uning badiiy asar qurilishi, tili, g‘oyasi, mazmuniga qo‘yadigan talablari kuzatiladi. Pirimqul Qodirov o‘zining adabiy-tanqidiy qarashlarini “Qalb ko‘zlari” to‘plamiga kiritgan. Mazkur to‘plam adibning adabiy-estetik qirralari, ijodkor sifatida badiiy asarga qo‘yajak talablari, yozuvchining nazariy fikrlari va o‘z asarlaridagi holatlarga “adabiy tanqidchi”ga xos qarashlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Adabiy-tanqidiy qarash, g‘oya, ijod, badiiy asar tili, Pirimqul Qodirov, ijodkorlik, yozuvchi

Abstract. This article examines the writer’s personal aspect - his literary-critical views, and his requirements for the structure, language, idea, and content of a literary work. Pirimqul Qodirov included his literary-critical views in the collection “Qalb ko‘zlari”. This collection discusses the author’s literary and aesthetic facets, the requirements he sets for a literary work as a creator, the writer’s theoretical thoughts, and his “literary critic” perspectives on the situations in his own works.

Keywords: Literary-critical view, idea, creativity, language of literary work, Pirimqul Qodirov, authorship, writer

Adabiy-tanqidiy qarashlarni o‘rganish orqali adabiy asarlarni, she’rlarni to‘g‘ri tahlil qilishni o‘rganamiz, adabiyotni kengroq idrok etamiz. Qaysi davrda adabiy-tanqidiy yondashuvga e’tibor berilsa, o‘sha davr adabiyotida rivojlanish, yuksalish bo‘ladi. Negaki, tanqid xatolarni to‘g‘rilash uchun asosiy vosita, shuning uchun barcha adabiyotshunoslarimizning fikrlarini, qarashlarini o‘rganishimiz, tahlil qilishimiz hamda xulosa chiqarishimiz kerak. Shu bilan birga yozuvchi yoki

shoirarning adabiy-nazariy, tanqidiy qarashlari ijodkorning badiiy-estetik olamini ochib beradi va adabiyotshunosligimiz adabiy-nazariy fikrlarga boyib boradi. Natijada, adabiyot havaskorlari, kitobxonlar ularni o‘rganib, bilimlarini oshirib borishadi.

Ijod o‘zgacha olam, biroq ijodkorning badiiy asarga tanqidiy munosabati alohida jarayon. Badiiy asarga tanqidiy munosabat doimo adabiyotshunos va jamiyatshunoslar e‘tiborini tortib kelgan. Munosabat va tahlillarda ham turfa xillik kuzatiladi. Zotan, tabiatida ijodkorlik iqtidori bor kishilarning taqdiri ham, dunyoga munosabat yo‘cini ham o‘zgachadir. Balki ayni o‘zgachalik ularning ijodkor shaxslar bo‘lishiga zamin yaratgan. Shu sababli adiblarning badiiy-estetik hamda adabiy-tanqidiy qarashlari ilmiy jamoatchilik o‘rtasida ham, so‘z san‘ati muxlislari orasida ham har doim bahs-munozara uyg‘otib, ijod asrorini izohlovchi vositalardan biri sifatida xizmat qiladi (Safarov, 2024. 18-bet).

O‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakillari ham ijodkor mas‘uliyati, ijod mohiyati hamda adabiy janrlar tabiati kabi muammolarni e‘tibordan chetda qoldirishmaydi. Ularning bu sohalaridagi bilimlari, izlanishlari va harakatlari badiiy asarlarida o‘z aksini topadi. Said Ahmad, Asqad Muxtor, Abdulla Qahhor, Odil Yoqubov, Oybek kabi ijodkorlar o‘zlarining o‘lmas asarlari orqali kitobxonlar qalbidan joy olishgan. Shu qatorda xalqimiz suygan yozuvchilardan biri Pirimqul Qodirov ham o‘zining takrorlanmas asarlari bilan o‘zbek adabiyotida chuqur iz qoldirib ketdi. Adibning bir qancha asarlari minglab kitobxonlarning qalbidan joy olgan hamda ma‘naviy mulkiga aylanishga ulgurgan.

Pirimqul Qodirov – kuzatuvchi, sinchkov yozuvchi. U so‘z san‘atini buyuk va muqaddas deb biladi, adabiyot xalq dardini namoyon etishi, yashash san‘atidan, yaxshilik, halollik san‘atidan saboq berishi, odamlarga hayot sirlarini o‘rgatishi kerak, deb hisoblaydi. Yozuvchi o‘z asarlariga asos solar ekan, ularning hajmidan qat‘iy nazar doim xalqning, millatning manfaatlarini, his-tuyg‘ularini ifoda etadi. Adib o‘z asarlarida ma‘naviy yetuklik, halollik, vijdoniylik, insoniylik, vafo hamda sadoqatni ulug‘lab, turli yomonliklar, insofsizlik, qalloblik, diyonatsizlik kabi illatlarni qoralaydi. Ijodkorning adabiy-tanqidiy qarashlarida adabiyot va hayot o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik doimiy ravishda yoritilgan. U asarlarida faqat tashqi voqeliklarni aks ettirish bilangina cheklanib qolmay, balki insonlarning hayot bilan bog‘liq ichki, ruhiy, hissiy va axloqiy qarama-qarshiliklarini ham ifoda etishga harakat qiladi hamda bu vazifani uddalaydi. Shu bilan birga, Pirimqul Qodirov ijodkordan adabiy asarlarda nafaqat badiiylikni, balki insoniyatning axloqiy va ma‘naviy kamolotini tasvirlashni kutgan. U yozuvchilarni hayotdagi eng muhim masalalarni yozishga undaydi. Asar insonning ichki olami, orzulari, ijtimoiy kurashlar, yurt va xalqning ma‘naviy qadriyatlarini tasvirlash orqali jamiyatni ma‘naviy jihatdan boyitishga xizmat qilishi lozim deb hisoblaydi.

Adib adabiyotshunos olim sifatida teran nazariy fikrlari bilan adabiy jarayonda faol qatnashadi. U o'z maqolasida hozirgi ba'zi iste'dodli yosh yozuvchilarimiz milliy an'analardan, realistik san'atdan chekinib, G'arb modern holatiga ko'r-ko'rona sajda qilib, yanglish so'ldan borayotganligini ko'rsatib o'tadi. Yoshlarni bu haqida ogohlantirib, Abdulla Qodiriy va Cho'lpon kabi yirik san'atkorlar o'z millati, vataniga xizmat qilganligini ta'kidlaydi. Hozirgi iste'dodli o'zbek yozuvchilaridan biri To'xtamurod Rustamov "Kapalaklar o'yini" romanida tasvirlagan o'z vatani va millatidan voz kechgan, o'z xalqini haqoratlab, o'zining ulug'ligini pesh qilgan ingliz modern adibi Jeyms Joyga taqlid qilishi yaxshi emasligini tushuntiradi (Qodirov haqida, 2019. 59-bet).

Yozuvchi "Ma'naviyat, modernizm va absurd" nomli maqolasida: "Gapni insonga xos ma'naviy izlanishlardan boshlaylik. Geologlar to'g'-u cho'llarni kezib qadri past, arzimaz narsalarni emas, qadri baland, qimmatbaho narsalarni izlashadi. Shunga o'xshab, insondagi ma'naviy izlanishlar ham unga aziz tuyuladigan, ruhiy ehtiyojlarini qondiradigan ne'matlarga qaratiladi (Qodirov, 2004. 12-son).

Butun tabiat quyosh nuri bilan tirik. Ammo inson quyosh nuridan bahramand bo'lish bilan cheklan olmaydi. Inson ruhi yaxshi odamlarning so'zidan, siymosidan, ijodidan taraladigan ma'naviy ziyoga ham katta ehtiyoj sezadi. Chunki ham tabiiy nur, ham ma'naviy ziyo bilan yo'g'rilgan inson hayotigina barkamol bo'ladi. Ma'naviyat – cheksiz bir ummon. Shu ummonning bir qatrasi shaxsan menga nasib qilgan bo'lishi mumkin. Qatrada quyosh qanday aks etganini men o'z hayotiy va ijodiy tajribam misolida qisqacha aytib o'tmoqchiman.

Talabalik yillarimda men uchun eng aziz tuyulgan muddaolar – ilm-u ma'rifatni egallash, odamlarga nafi tegadigan bir mutaxassis bo'lib yetishish va mehr-u oqibatga asoslangan oila qurish edi. Shukurki, bu ma'naviy qadriyatlarga ozmi-ko'pmi erishish nasib etdi", – deydi. Ushbu jumlar orqali bilishimiz mumkinki, Pirimqul Qodirov izlanuvchan, dunyoqarashi keng, xalq dardini o'z dardi deb biladigan inson bo'lgan.

Iste'dodli yozuvchining qarashlariga ko'ra, bahor o'z qudrati bilan tirik daraxtni yashnatib, o'ligini butun xunukligicha fosh qilib ko'rsatgani kabi adabiy iste'dod ham yaxshi bilan yomonni mana shu tarzda bir-biriga qarama-qarshi qo'yib, ularning keskin farqini ochadi, oqni oqqa, qorani qoraga ajratish orqali ma'naviyat olamida bahorning vazifasini bajaradi. Ya'ni adabiyot insonning ma'naviyatini oshirishga, dunyoqarashini kengaytirishga yordam beradi. Pirimqul Qodirov insondan bog'dagi chinordek, gilamdagi guldek bo'lib odam o'z umrining mazmuni bilan to'ldira olgan har bir kuni, har bir yilagina, faqat o'zi uchun emas, jamiyat uchun, xalq uchun ham qilgan ishlarigina qolishini ta'kidlaydi. Ijodkorning ajoyib, ma'noli fikrlaridan yana biri shuki, tirik jonzoqlar orasida faqat inson kitob o'qiydi. Kitobdan ma'naviy oziq olib yashash ehtiyoji – inson

zotini hayvonot dunyosidan ajratib turadigan ulkan chegaradir. Shu chegara buzilsa va inson ma'naviyatdan butunlay mahrum bo'lsa, yana orqaga – hayvoniy hirsalar olamiga qaytib ketadi.

Yozuvchining asarlarida odatda qahramonlarning ichki kechinmalari asosiy o'rinda turadi. U inson ruhiyatining ijtimoiy va psixologik muammolarini yoritishga intilgan. "Ilinj" hikoyasida ham insonning qalbidagi noaniqliklar, ruhiy kechinmalar tasvirlangan. Ilinj – bu so'z "umidvorlik", "yetishish umidi", "ko'zlangan dard-maqсад" kabi ma'nolarni anglatadi. Hikoya qahramoni Iqbol opa ham o'ttiz yildan buyon erining urushdan tirik qaytishiga umid qiladi. Farzandlarini o'zi tarbiya qilib, voyaga yetkazadi. Farzandlar otasini qidirishadi va halok bo'lganini aniqlashadi. Ammo onasining: "Umarjon akam bir kun emas, bir kun kelib qoladi", – degan 30 yillik ilinjning tagida qanchalik katta mehr, qanchalik cheksiz sadoqat borligini anglagan o'g'li Alisher otasining vafot etgani haqidagi xabarni onasidan yashiradi, onasining qalbidagi ilinjni asrab-avaylagisi keladi. Bora-bora Alisherning qalbida ham shu ilinj paydo bo'ladi. Adib ushbu hikoyada o'z qahramonlarini faqat tashqi voqealar orqali emas, balki ularning ichki dunyosini ko'rsatish orqali tasvirlaydi. Mazkur hikoyada kuchli, sadoqatli bir ayol timsolini ko'rish mumkin. O'ttiz yil sadoqat bilan bir insonni kutish haqiqiy fidokorlikdir.

Xulosa qilib aytganda, Pirimqul Qodirov fikrlari, qarashlari, asarlari bilan o'z o'rniga ega ijodkor. Yozuvchi bekor o'tgan vaqtni oq kelib, oq ketgan varaqqa, ekinsiz tashlab qo'yilgan dalaga qiyoslaydi. Haqiqatan ham vaqt – katta boylik. Ushbu qarashlardan anglashimiz mumkinki, adib har bir soniyani, daqiqani mazmunli, foydali o'tkazishga harakat qilgan, hatto, asar yozishda ham bu qarashlariga amal qilgan. Zero, "xalq dardiga darmon bo'ladigan va inson kamolotiga xizmat qiladigan milliy adabiyotimizda eng samarali ijodiy izlanishlar ma'naviy izlanishlar jarayoniga qo'shilib boradi. Shaxsan menga biron yangi narsa yozish nasib etsa, bu yo'lda kitobxonning ma'rifiy va ma'naviy ehtiyojini ozgina bo'lsa ham qondirish, unga mushkul tuyulgan muammoni tahlil va talqin etishda ko'maklashish uchun o'zimni burchli sezaman", – deydi sevimli adibimiz. Bu fikrlar yozuvchiga bo'lgan hurmatni yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Sayitqulov, I. A. (2 Qodirov P. (2004). Ma'naviyat, modernizm va absurd. O'zbekiston adabiyoti va san'ati, (12)
Qodirov P. (2001). Qalb ko'zlari. Toshkent. "Ma'naviyat" nashriyoti
Safarov O. (2024). Shukur Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy qarashlari. Toshkent
Solijonov Y., Ro'ziyev T. (2023) O'tkir Hoshimovning adabiy-estetik qarashlari. Toshkent
020). "Temurnoma" da epik syujet va obraz evolyutsiyasi. "Nodirabegim" nashriyoti.

TOG'AY MUROD IJODIDA BIOGRAFIK METODNING O'RNI

*Jo'raqulov Sardor O'ktam o'g'li,
ToshDO'TAU 5-kurs talabasi
joraqulovsardor33@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Tog‘ay Murod ijodini o‘rganishda biografik metodning o‘rnini ko‘ramiz. Yozuvchining obraz yaratish mahorati, estetik ideali kabi masalalarga e‘tibor qaratamiz. Ijod laboratoriyasiga doir fikrlar beramiz. Maqolani yozishda o‘z shaxsiy arxivlarimizdan va suhbatlarimizdan foydalanamiz.

Kalit so‘zlar: Obraz, shaxsiy hayot, badiiy talqin, hayotiy faktlar, yozuvchi psixologiyasi, hayotiy kuzatishlar

Abstract. In this article, we will consider the place of the biographical method in studying the work of writer Togay Murad. We pay attention to issues such as the writer's ability to create an image, aesthetic ideal. We give ideas about the creative laboratory. We use our personal archive and conversations to write the article

Keywords: image, personal life, artistic interpretation, life fact, writer's psychology, life observations

Adib Tal‘at Solihov aytganidek: “Har bir san‘atkorning o‘z mamlakati bo‘ladi va shu mamlakatda yashaydigan, istiqomat qiladigan fuqorolari bo‘ladi”. Barcha san‘at asarlari kabi badiiy adabiyot ham aslida tashqi olamning taqlidi o‘laroq vujudga keladi. Badiiy adabiyotning boshqa san‘at turlaridan farqi esa T.Solihov ta‘kidlaganidek, yozuvchi “mamlakatida” istiqomat qiladiganlar taqdiridir. Badiiy tafakkurning asosiy vazifalaridan biri ham ham Alloh tomonidan yaratilgan eng oliy xilqat bo‘lmish insonni kashf qilishdir. Bu jarayon esa yozuvchidan hayot haqiqatlarini chuqur anglash, kuzatish, inson kechinmalarini, orzu-umidlarini, ruhiy olamini his qilishni talab etadi. Har bir o‘qirmanda: “Yozuvchi kimni yozgan ekan?”, “Kimni taqdirini ko‘rsatmoqchi?”, “O‘qigan syujetim hayotda bo‘lganmi?” degan savollar tug‘iladi. Bunda esa yozuvchining ijod laboratoriyasiga murojaat qilish kerak. Yozuvchi Abdulla Qahhor “Hayot hodisasidan badiiy to‘qimaga” maqolasida: “Bemor hikoyasi syujeti bo‘lajak yozuvchining bolalik davri (1913-yil, Yaypan qishlog‘i)da oilada yuz bergan voqea asos qilib olingan” (A.Qahhor, 1973, 196-bet), deb yozadi. Demak asardagi har bitta syujetning qog‘ozga tushishiga ma‘lum bir voqea-hodisa, obrazlarning paydo bo‘lishida esa kimningdir turtkisi sabab bo‘ladi. (To‘liq hayot hodisasini gavdalandiradi degan fikrdan yiroqmiz. S.J). Ilk ijodiy reja hech vaqt osmondan tushmaydi. Uning yuzaga kelishiga ham xalq hayoti asosdir (X.Umurov, 2001, 53-bet). Xo‘sh, Tog‘ay Murodning ijodiy rejasi uchun turtki bo‘lgan nuqtalar qaysi? Adabiyotshunos Qozoqboy Yo‘ldoshev: “Tog‘ay Murod deb atalmish adabiy fenomenni yuzaga keltirgan asosiy omillardan biri - yozuvchi shaxsiyatining asarlariga to‘liq ko‘chishi”, deb ta‘kidlab o‘tganlar. Olimning fikriga qo‘shimcha qilgan holda yana shuni ta‘kidlab o‘tmoqchimizki, bu fenomenning yuzaga kelishida yozuvchi ijod laboratoriyasining asosiy qismi bo‘lmish Xo‘jasoat va undagi insonlarning maishiy, ijtimoiy, kelingki, siyosiy hayoti sabab deb o‘ylaymiz. Olim Qozoqboy Yo‘ldoshev fikrlaridan

uzoqlashmagan holda yozuvchining xarakteri va obrazlar xarakteri o'rtasidagi mushtaraklikni va hayot haqiqatlarini badiiy gavdalandirib o'tgan ayrim nuqtalarni tahlilga tortamiz va yozuvchining ijod laboratoriyasiga doir fikrlarni berishga harakat qilamiz. Bunda biografik metoddan foydalanamiz. Adabiyotshunos Bahodir Karimov bu metod haqida quyidagicha fikr bildiradi: "Ijodkorning shaxsiy hayotiga, yashagan muhitiga, ruhiy-psixologik holatiga, shaxsiy qiziqishlariga, asarni yozishga turtki bergan ilhom faktorlariga, ijodkor laboratoriyasiga va shu kabi qator tarixiy-individual masalalariga jiddiy e'tibor beradi" (Karimov B, 2018, 140-bet).

Yozuvchi "Men" nomli maqolasida "Men go'dakligimdan davralarda kurashib katta bo'ldim, polvonlik mening qonimda bor, ajdodimda bor" (T.Murod, 2019, 67-bet) deya aytadi. Tog'ay Murodning sinfdosh do'sti Mengboyev Damir: "Tog'ayga bu xarakter otasi Bo'rivoydan meros o'tgan. Oltinsoydagi birinchi zootexnik bo'lib yaxshi kurash tushardi" (ushbu suhbat kaminaning shaxsiy arxividan. S.J) deya aytib o'tdi. "Yulduzlar mangu yonadi" qissasidagi Bo'ri polvon obrazining ham yaralishiga turtki bo'lgan sabablardan biri yozuvchining otasi Bo'ri polvon edi. Umuman olganda, T.Murod yaratgan bosh qahramonlar tabiatan baquvvat polvonlarga xos tasvirlanganiga sabab ham yozuvchi katta bo'lgan muhit oiladagi, qondagi polvonlarga xoslik. ("Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romani bundan mustasno. S.J). Olim T.Boboyev ta'kidlaganidek: "Yozuvchi rang-barang obrazlar yaratishda, har bir obrazni ko'p qirrali takrorlanmas xislatlar sohibini sifatida ko'rsatishda, albatta, hayot haqiqatiga asoslanadi. Aks holda turmush dialektikasini buzib ko'rsatuvchi sxematik obrazlar yaratiladiki, bunday obrazlar kitobxon qalbiga yo'l topa olmaydi" (T.Boboyev, 2002, 106-bet). Yozuvchi insonni badiiy kashf etishga harakat qilar ekan, uni muayyan makon, zamon va ijtimoiy-estetik ideal kontekstida ko'rsatishga harakat qiladi. T.Murod yaratgan obrazlar sxematik obrazlar qatoriga tushib qolmasligining sabablaridan biri ham u yaratgan obrazlarning qaysi makon, qaysi zamon, qanday estetik vazifani bajarishidan qat'i nazar xarakteridagi o'xshashliklar sababi ham yozuvchini yetishtirgan muhit uning xarakteri. "Men nimaiki yaratgan bo'lsam, shu xarakterimga qulluq qilaman", degan iqrorlari gapimizning isboti.

Olib borgan kichik izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, yozuvchi obraz yaratishda uzoqqa borib o'tirmaydi, yon atrofidagi insonlarni yozadi. Adabiyotshunos Xotam Umurov: "Yozuvchining vazifasi hayotning aynan nusxasini berish emas, balki bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni tasvirlash ekan yozuvchi o'z boshida kechirgan va ko'rgan eshitgan voqealarini ong va qalb prizmasidan o'tkazdi" (X.Umurov, 2001, 69-bet). Biz ham hayotiy faktlarni o'zidek qilib ko'chiradi, degan fikrdan holi holatda yozuvchi asarlaridagi ba'zi obrazlarga to'xtalamiz. Mashhur dramaturg N.Pogodin aytganidek: "...syujetlar qotib qolgan, uydirma sxemalardan emas, balki voqelikning o'zidan vujudga keladi, ular hayotiy voqealarni o'rganish natijasida yuzaga keladi".

“Otamdan qolgan dalalar” romanining syujeti voqealari o‘tgan asr yurtimizning boshidan o‘tgan qora kunlar va tarixiy shaxslar tasvirlanadi. Asardagi bosh qahramonlarning tasvirida umumlashtirish badiiy to‘qima va konkret tarixiy shaxslar tasviri ham uchraydi. Misol uchun, T.Murodning yana bir sinfdosh do‘sti Jalilov Umbarning fikriga ko‘ra Aqrab qo‘rboshi obrazi aslida yozuvchining tog‘asi Muhammad ekanligini aytib o‘tdi. “Aqrab aslida Tog‘ayning tug‘ishgan tog‘asi bo‘ladi judayam baquvvat va chiroyli yigit o‘tgan deyishadi, bizda hozir uning qabri bor, huuuu anashu ko‘rinib turgan kenglikda sovetlarga ko‘ksini ochib bergan mard inson o‘tgan” (Shaxsiy arxivdan. Rasmiy tarzda e‘lon qilinmagan. S.J). Aqrab qo‘rboshi XX asrda yurt ozodligi yo‘lida shahid ketgan “bosmachilar”ning tipik obrazi bo‘lsa-da, bu obrazning yaratilishida yozuvchining tog‘asi Muhammad qo‘rboshi sabab bo‘lgan. Muhammad (Aqrab) obrazi bilan birga yana bir qo‘rboshi Rashid nomi tilga olinadi. Bu obrazga turtki bo‘lgan inson ham aynan yozuvchi bilan bitta hududda yashagan, xalq orasida “Rashid Qora” nomi bilan tanilgan “bosmachi”lardan edi. Ularning asosiy mashg‘ulotlari hozirgi Sariosiyo va Uzun tumanlaridagi tog‘ tizmalarida bo‘lgan. Xuddi shunga o‘xshash obrazlardan yana biri “Bolxin momo” obrazi esa yuqorida zikr qilganimiz Muhammad (Aqrab) qo‘rboshining ayollari Bolxinoy tufayli yuzaga kelgan. Ziyodulla obrazni yaratishda yozuvchining Ziyodulla ismli amakisi va 4-5 ta Ziyodulla ismli sinfdosh-do‘stlari turtki bo‘lgan. “Bizning davrda kallada yara-chaqalar bo‘lar edi, meditsina rivojlanmagan paytlar edi, shundaychikirlarni kalxonaga olib ketardi. Tog‘ayning amakisi bo‘lard, ismiyam Ziyodulla edi, kal edi. Bizda yaqingacha bor edi, kal qishloq” (Shaxsiy arxivdan. S.J). Ko‘rinadiki, yozuvchi shunchaki obraz yaratmaydi, hayotiy faktlarni puxta o‘rganadi. Shuning uchun ham asarda tasvirlangan qahramonlar, voqea-hodisalar turmushdagi faktga va odamlarga o‘xshaydi, o‘qirman qalbiga yaqin.

Yana shuni ta’kidlab o‘tmoqchimizki, yozuvchining xarakteridan holi bosh qahramonlar asarda kamdan kam uchraydi. “Mangu yashaydigan bitta umumiy qoida bor – muallifning shaxsiy iqrorlari va e’tiroflaridan mutlaqo holi bo‘lgan asarni topish g‘oyatda mushkul” (Karimov B, 2019, 64-65-bet). Aynan yozuvchi “meni” yuzaga keladigan nuqtalardan biri ham u yaratgan obrazlarda bo‘y ko‘rsatadi. Yozuvchi Norqobil Jalilov bilan bo‘lgan suhbatda: “Men odam hidini yomon ko‘raman...birovning kuchi mansabida bo‘ladi...birovning kuchi boyligida bo‘ladi, mening kuchim yolg‘izligimda”, yana bir qaydida: “Men yolg‘iz bo‘lib o‘sdim, birovga poy patak bo‘lmay o‘sdim” (T.Murod, 115-bet), deya yolg‘iz farzandi bo‘lganini aytib odamoviligini sababini ta’kidlagandek. Ushbu yolg‘izlik motivi asarlarida ham tasvirlangan aka-uka, opa-singil obrazlari yo‘q. “Odam hidi yoqmasligi”ni ham Jamoliddin va Ziyodulla kal obrazlariga ko‘chgan. Jamoliddin ketmonning, yo‘ldan kim o‘tadi, kim qaytadi bilmaydi. Bilgisida kelmasligi,

Ziyodullaning ko'ngli xushlagan odam bilan salom alik qilishi yoqmagan odam bilan salomlashmasligida ham Tog'ay Murod xarakteri ko'rinadi.

Yozuvchining zamondoshlari fikrlariga e'tibor qilsak, T.Muroddagi yana bir xislat bu halollik (Batafsil qarang: "Men qaytib kelaman - Tog'ay Murod zamondoshlari xotirasida" yoki www.ziyo.com) Tog'ay Murod asarlaridagi obrazlar hayotining ham asosiy prinsipi halollikdir (batafsil yoritilgan: <https://compling.navoiy-uni.uz/index.php/conferences5/article/view/729>). "Yozuvchining biografik ma'lumotlari ijodiy jarayoniga uyg'unlikda talqin etish zarurati mavjud va buning ilmiy ifodasi muayyan ilmiy tizim tusini olish kerak" (Karimov B, 2019, 82-bet).

Xulosa o'rnida shuni aytmoqchimizki, har bir yozuvchi asari bag'ridagi hayot haqiqatini yashirib yotgan badiiy rejasini o'z tushunchasi, talanti, mahorati bilan kashf etadi. Biz tahlil qilgan o'rinlarda ham hayot haqiqatlarini o'z mahorati bilan kashf etgan. Tog'ay Murod asarlaridan shu narsa aniq bo'ladiki, yozuvchi asarlarining haqqoniyligi, o'qirmanga yaqinligi, sofliqi, hayotiy tajriba asosida obrazlarning jonlantirilishi yozuvchi asarlarining hissiyligini, go'zalligini va takrorlanmasligini ta'minlagan omillardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Абдулла Қаҳҳор.(1971). *Ҳаёт ҳодисасидан бадий тўқимага*. Асарлар,(6 томлик).
- Баҳодир Каримов .(2001). *Адабиётишунослик методологияси*.
- Баҳодир Каримов .(2019).*Абдулла Қодирий феномени*. Монография.
- Бобоев, Т.(2002). *Адабиётишунослик асослари*. "Ўзбекистон" нашриёти.
- Karimov, B. (2018). *Ruhiyat alifbosi*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi ijodiy-matbaa uyi.
- Ma'suma Axmedova. (2007). *Men qaytib kelaman*, (Tog'ay Murod zamondoshlari xotirasida) www.ziyo.uz.
- Тоғай Мурод. (2019). *Танланган асарлар*. III жилд. Ҳикоялар, мақолалар, кундалик дафтардан.
- Умунов Хотам . (2001). *Бадий ижод асослари*. Ўзбекистон.
- <https://telegra.ph/TO%D2%92AJ-MUROD-BADIYATI-05-29>

MUROD MUHAMMAD DO'STNING "GALATEPAGA QAYTISH" QISSASIDA MILLIY-MENTAL XUSUSIYATLAR TALQINI

Karimova Moxinur Rustamjon qizi

ToshDO'TAU 1-kurs magistranti

makhinura999@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d, Dilmurod Xoldorov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Murod Muhammad Do'stning "Galatepaga qaytish" qissasidagi milliy-mental qarashlar, milliy xarakterning badiiy xususiyatlar tahlil qilingan. Tahlil davomida qissadagi obrazlarga qanday vazifa yuklatilgani hamda milliy xarakterning badiiy talqini, tasvir vositalari, obrazlar individualligi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot matn ustida ishlash, badiiy asarni biografik tekshirish va ruhiy tahlilni amalga oshirish usullarida amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: Galatepa, G'aybarov, Raim oqsoqol, kontrast, milliylik, sadoqat

Abstract. This article examines the national and mental perspectives, as well as the artistic features of the national character, depicted in Murod Muhammad Dost's story "Galatepaga qaytish." The analysis examines the roles assigned to the characters in the story, as well as the artistic interpretation of the national character, the means of depiction, and the individuality of the characters. The research was conducted using methods of textual analysis, biographical examination of the literary work, and psychological analysis.

Keywords: Galatepa, Gaybarov, Raim alderman, contrast, national identity, loyalty

Ijodkor qayerda yashab ijod qilishdan qat'iy nazar uning asarlarida tug'ilib o'sgan makonining nafasi ufurib turadi. Negaki, insonning eng pokiza tuyg'ulari kindik qoni to'kilgan zaminda u bilan birga dunyoga keladi. Murod Muhammad Do'st asarlarida ham u dunyoga kelgan makon nomini bot-bot uchratishimiz bejiz emas. Yozuvchining xoh hikoyalari bo'lsin, xoh qissalari, ularning sahifalarida Galatepa nomiga ko'zingiz tushaveradi. Shuning bilan bir qatorda, Murod Muhammad Do'st nasriy asarlarida galatepaliklarga xos bo'lgan milliy-mental xususiyatlar ham o'z aksini topgan. Masalan, "Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G'aybarov" qissasi 1983-yilda yozilgan bo'lib, istiqbolga erishish arafasida adabiyotda katta yangilik bo'lgan.

Yozuvchi bilan bo'lgan suhbatda muxbir Galatepa haqida savol berganda quyidagicha javob olgan:

– "Lolazor", "Dashtu dalalarda", "Galatepa qissalari", "Galatepaga qaytish" kabi asarlaringizni o'qib bir narsani sezganmanki, ulardagi qahramonlar xuddi bizga tanishdek, ularni qayerdadir ko'rganmiz, suhbatlashganmiz. Siz o'z asarlaringizdagi qahramonlarni qayerdadir ko'rganmisiz yoki taniysizmi. Xo'sh, qahramonlaringizga o'quvchiga yaqinlikni qanday singdirasiz? Shuningdek, asarlaringizda voqealar markazida Galatepa qishlog'i turadi. Jahon adabiyotida xuddi shunday yo'nalish bor: ya'ni, yozuvchi o'z joyi, o'z yurtini yaratib oladi. Sizda nega aynan Galatepa markaz qilib olinadi?

– Uilyam Folknerda Yoknatopa degan joy bor, Garsia Markesda – "Makondo", Grant Matevosyanda – "Smakut"... Mening Galatepam atay to'qilmagan. Qolaversa, uning atrofida yana o'nta qishloq bor. Lekin voqea va personajlar bari bir Galatepaga borib taqalaveradi. Hatto shaharlik qahramonlarimning ham asli o'sha joydan. Galatepa – men bilgan joy, galatepaliklar – men bilgan odamlar. Sodda, ayni zamonda quvlikdan ham boxabar odamlar. Ularni fazilatlar bilan, ayblari bilan, gunohlari bilan qo'shib yaxshi ko'raman" (Kun.uz, 2019).

Galatepa haqiqatda mavjud bo'lmagan qishloq bo'lib, adib u yerni xayolot dunyosi orqali yaratgan va aynan shu qishloq odamlarini chinakam o'zbek millatiga xos milliy xususiyatlar bilan tasvirlab bergan.

Murod Muhammad Do'stning "Galatepaga qaytish" qissasi o'zbek adabiyotida muhim o'rin tutadi. Bu asar qahramonlarning ruhiy holati, tarixiy voqealar va insoniy qadriyatlar orqali o'ziga

xos xususiyatlarga ega. Murod Muhammad Do'stning ushbu qissasi o'zbek xalqining mental xususiyatlarini chuqur tasvirlaydi. Bu qissada milliy qadriyatlar, urf-odatlar va an'analar muhim o'rin tutib o'zbek xalqining oilaga bo'lgan hurmati va sadoqati qissada yaqqol namoyon bo'ladi. Bosh qahramonning oilasi va yaqinlariga bo'lgan munosabati orqali o'zbek oilasining mustahkamligi, bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati tasvirlanadi. Oila o'zbeklar hayotida muhim o'rin tutadi va ularning hayotiy qarorlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu asarda shaharga o'qish maqsadida ketgan yigitning Galatepadagi otasining aza marosimi tasviri bilan boshlanib shu orqali qishloq aholisining portreti, jamiyatning turmush tarzi ochib beriladi. G'aybarov shaharda o'qib, ishlab, otasining iltimosi bilan qolib ketgan, Galatepaga juda kam kelardi. U qishloqdagilarga ham begonadek, o'z zaminidan, qadriyatlari, qondoshlaridan uzoqlashib ketgandek edi. Otasining janozasida ko'ziga yosh kelmasligi boshqalarni, hatto o'zining ham g'ashini keltiradi. Buni tabiiy holdek qabul qilish lozim. Chunki, ba'zan insonlar qalb kechinmalarini, hissiyotlarini ochiq-oydin oshkor qilishni o'zlariga munosib ko'rishmaydi. G'aybarov esa otasini yaxshi ko'rardi-yu, yig'lay olmayotganidan uyalandi, hatto unga ukalari ta'na ham qilishadi. Xullas, asar janoza tafsilotlari bilan boshlanadi. Qishloqqa kelgan G'aybarov bolaligini, shirin xotiralarini, shaharga ketishini-yu, hozirgi kungacha bo'lgan hayotini bir bir hayolidan o'tkazadi.

Asar markazidagi bosh qahramon G'aybarov bugun va kechagi voqealarni o'zaro muqoyassa qilar ekan o'zi atrofida asarning mohiyatini to'ldirib turgan epizodik qahramonlar hikoyasi bilan nelarnidir xotirlaydi, anglaydi va xulosalarini yangilaydi. Asarni o'qish barobarida inson umri – yashash, o'lish, boqiylikka rixlat qilish tushunchasi turli rivoyatlar, afsonalar bilan qayta yodga olinadi. Ya'ni yozuvchi voqeani badiiylashtirish va reallashtirish uchun ko'p folklor namunalari unumli foydalanadi.

Yozuvchining yuksak mahorat egasi ekanligi asar boshlanishidayoq bosh qahramonning ruhiyati, uning "tosh qotgan" qalbining tasvirda yaqqol ko'zga tashlanadi. Otasining janozasiga arang yetib kelganda hamma uni yig'lab qarshi oladi, biroq Toshpo'lat na ularning yonida, na qabristonda ko'z yosh to'kadi. Ukasi esa insonlardan orlanganidan akasiga qarata shunday deydi:

“– Loaqal ko'zni tupuklang, aka!” (Murod Muhammad Do'st, 2022, 3-bet). Kitobxon ushbu parchani o'qir ekan, ham asar qahramonining ruhiy dunyosini, hamda uni yig'lamaslikka majbur qilayotgan holat haqida tezroq bilishga intiladi. G'aybarov otasini qabrga qo'yish jarayoni yuraklarni jumbushga keltiradi. Bunga albatta, adib so'zlarni chertib-chertib tanlagani, uning badiiy mahorati sababdir. Xususan, kafanlanib lahadga qo'yilayotgan murdani "...oq pilla ichida oppoq bir g'umbak" tasvirini orqali ifodalanishi so'zimizning isboti o'laroq ko'rsatishimiz mumkin. G'aybarov otasini hali ko'p yashaydi deb o'ylar, uning to'satdan vafot etishi butun qishloq ahlini

hayratga solgandi. Qahramonimiz qoraygan lahad og'ziga termulgancha otasi bilan bog'liq xotiralarni yodga oladi. Shundan so'ng asta-sekin voqealar rivoji boshlanib ketadi.

Raim oqsoqol – butun galatepaliklarning hurmatiga sazovor bo'lgan inson. U o'z qishlog'i uchun yordamini ayamagan, juda ko'p insonlarga yaxshilik qilgan va evaziga hech nimadan umid qilmagan (buni or deb bilgan). Majsidda namoz o'qiyotganda yoniga Qambar (bir paytlar o'zini otga bog'lab sudratib, uni bu ko'yga Raim oqsoqol solganini iddao qilgan, bu tuxmati tufayli yigirma ming so'm sanab olgan, yuzsiz kimsa) kelganini ko'rib, u bilan bir qatorda namoz o'qishga orlangan va hali vijdonini yo'qotmagan shaxs sifatida ulug'lanadi. Raim oqsoqol tasviri orqali haqiqiy o'zbek otasini ko'rish mumkin. O'zbek otasi deganda qattiqqo'l, aytgan so'zida sobit turadigan, hech kimga sirini bermaydigan, farzandlarini jonidan ortiq ko'rsa ham buni ochiqcha ifodalamaydigan inson ko'z oldimizda gavdalanadi. Bilamizki, o'zbek mentalitetida ota oilaning ustuni hisoblanadi. O'tgan asrda qurilgan uylarning to'sinlari toq bo'lishining sababi – o'zbeklarga xos bo'lgan milliy xarakteridan kelib chiqqan, chunki oilaning erkagi uyning ustuni, mana shu toq to'sinning jufti sifatida qaralgan.

Raim oqsoqol haqida gap ketar ekan: u juda ham tetik, baroq yolli cho'bir otida raisligidan beri hamisha qo'lidan qo'ymaydigan kumush qoplamali zarangdasta qamchi bilan garchi mansabsiz bo'lsa ham, lekin mansabdorlardan ham gerdayibroq yurardi. Qachonlardir katta mansab sohibi bo'lganiga qaramay, o'zi uchun boylik orttirmagan, ammo birovga yalinmaydigan, shaharda o'qiydigan o'g'li Toshpo'latga har oyda so'nggi chaqalarini yig'gan holda yuz so'mdan pul jo'natar, biroq shaharga zarur ish bilan borganda o'g'lini sochi qirqilgan bir qiz bilan ko'rganida bu odatini faqatgina bir martagina kanda qilgandi. Oradan biroz vaqt o'tgach ahvol yana eski iziga tushib ketgan edi. Bundan anglashiladiki, Raim oqsoqol obrazi orqali chinakam o'zbek otasining qiyofasi ochib berilgan, hech kim shu kungacha uning xonadonidan norizo bo'lib ketmagan, barchaga qo'lidan kelgancha yordam beradigan inson edi. Ushbu obraz kamgap va har bir gapi orqali insonlarga vahm tuyg'usini bera olgan shaxs bo'lgan. Lekin qarilik uni ko'p gapiradigan qilib qo'yib o'z farzandi bilan xafalashishiga sabab bo'ladi. Aslida u nega o'g'lidan xafa bo'ldi? Toshpo'latni o'qib yaxshi kasbni egallab, olim bo'lsin deya ne-ne umidlar bilan poytaxtga jo'natgani edi, ammo o'g'lini begona qiz, kamiga sochi qirqilgan qiz bilan ko'rgani uchun qattiq ranjigan. Shu yerda bir jihat diqqatimizni tortadi: nega aynan sochi qirqilgan qiz? Bu jumlaning o'rniga, begona qiz, zamonaviy qiz, deb aytsa ham bo'lar edi-ku?! Bilamizki, o'tgan asrda qishloq ayollarining sochlari taqimini o'padigan, hamisha ularni qirq kokil qilib o'rib turmaklash odat tusiga kirgandi. Raim oqsoqolning nazarida uzun soch tarbiya belgisi bo'lib, o'g'li bilan birga o'tirgan “sochi qirqilgan qiz” esa haqiqiy o'zbek qiziga xos odob-ahloq fazilatlaridan yiroq edi. O'z jigarbandini mana shunday qiz bilan uchratgach, undan biroz ko'ngli soviydi.

Oqsoqolning ko‘z ochib ko‘rgani – Anzirat kampir qiyofasi orqali chinakam sadoqatli o‘zbek ayoli tasvirini ko‘rishimiz mumkin. Turmush o‘rtog‘i u bilan ajrashgandan so‘ng bir necha bor uylangan bo‘lsa-da, ayol yoriga bo‘lgan vafosi tufayli umrining oxirigacha oila qurmadi. Orqavarotdan sobiq erini “cholim” deb chaqirishi avvaliga insonlardan uyalgani uchun bo‘lsa, oradan yillar o‘tib har ikkisi ham qarigan, Raim oqsoqol chinakam cholga aylangandi. To‘y-u marakalarda ham Anzirat kampir hamisha oilaning boshi sifatida barcha ishlarga qarashar, birorta ham marosim usiz o‘tmasdi. Ammo janozadan uch kun oldin bemor ziyoratiga kelgan Anziratni hech kim xastaning oldiga kiritmadi. Ayol “chol” ining umri oz qolganini sezar, ammo qo‘lidan hech nima kelmasdi. Raim oqsoqol vafotidan so‘ng butun hovlini boshiga ko‘tarib “Voy to‘ram” lab yig‘lashi, mana shu birgina so‘z orqali haqiqiy o‘zbek ayolining suyukli yoridan ajralgandan so‘ng qalb kechinmalari, ruhiy holatini ifodalab beradi.

Qissada o‘zbek xalqining urf-odatları va an‘analariga sadoqati yoritiladi. Bu an‘analar avloddan-avlodga o‘tib keladi va jamiyatning ma‘naviy qiyofasini shakllantiradi. Qahramonlarning turmush tarzi, marosimlari kabi voqealar orqali bu an‘analar tasvirlanadi.

Galatepada Anzirat kampir haqida so‘z ochilgudek bo‘lsa, barcha uning onasi Oyshani albatta tilga olishi muqarrar edi. Chunki Oysha ham turmush o‘rtog‘i vafot etgadan so‘ng qayta oila qurmadi, lekin erining janozasidagi holatni hech kim yodidan chiqarmagandi. Negaki, u ming yillik udumlarni oyoqosti qilgan holda erkaklar qatori janoza marosimida qatnashadi; taqimiga tushgan sochini qaychida kesib, erining etigi-yu to‘nini egniga kiyib erkak tusiga kirgan holda tobutni yelkasiga qo‘yib erkaklar qatorida mayitni qabrga eltadi. Mulla uni bu yo‘ldan qaytarishga harchand urunmasin, baribir uning qarori qat‘iy edi. U qabristonga kirib borgandan so‘ng u ayol qatoridan chiqib erkakka aylangandi. Umrining oxirigacha erkaklar qiladigan ishlar: o‘tin yorish, mol boqish, yer chopish kabi ishlar bilan shug‘ullandi. Anzirat kampir mana shu qatiyatli Oyshaning qizi edi.

Qabriston epizodida G‘aybarov tobutga qarar ekan, bir paytlar otasi va Mulla Chori tobut uchun terak ma‘qulmi yoki tolmi deya bahslashganlari yodiga tushadi. O‘shanda Raim oqsoqol terakni bexosiyat daraxt ekanligi, tobut uchun tol durust ekanini aytib o‘tgan, ammo bugun o‘g‘illari bilan birga ekan teraklaridan unga tobut yasalganini o‘ylab yuragi hapqiradi. Tobutni sindirish jarayonida ham, qahramonimiz tobut sinib yo‘q bo‘lishini, unga hech kimning ishi tushmasligini chin dildan istaydi. Qabriston xususida gap ketar ekan, asar nega aynan “Galatepaga qaytish” deb nomlanganligiga, Galatepa aslida qanday joy ekanligiga G‘aybarovning bolalik xotiralari orqali oydinlik kiritiladi. U bolaligida sayohatga chiqqanida yolg‘izoyoq yo‘ldan ketib borar ekan, baland-pastliklardan iborat bir gala tepaliklarga ko‘zi tushadi. Ularga bolalarcha nigoh bilan qaraydi va tepachalar deb nom beradi. Ularga hamrohlik qilayotgan otasining ammasidan

ushbu tepachalar haqida so‘raganda quyidagicha javob oladi: Bularni odamlar yasagan, tagidayam odamlar bor” (Murod Muhammad Do‘st, 2022, 15-bet). Toshpo‘latga haqiqatdan sal keyinroq otasi Raim oqsoqol so‘zlab beradi. Ana shunda u Galatepada odamlar juda qadim zamonlardan beri yashaganliklari, bu tepachalar aslida qabrlar ekanligi bilib oladi. Demak, Galatepadagi yolg‘izoyoq yo‘lining chetlari bir qancha yassi tepalikka o‘xshash qabrlardan iborat maskan. Asarning kirish qismi ham janoza va qabriston muhitida boshlanishi hamda voqealar rivoji Galatepa deb atalgan hududda bo‘lib o‘tishi bejiz emas.

Asarda o‘zbeklarga xos ko‘plab udum va an‘analarga duch kelishimiz mumkin. xususan, to‘rt aka-ukaning ikkinchisi bo‘lmish Mavlonboy ro‘zg‘orini alohida qilmoqchi bo‘lganligi Toshpo‘latning g‘ashiga tegadi. Otasidan ayri holda ko‘chib chiqish o‘zining emas, balki turmush o‘rtog‘ining fikri bo‘lsa kerak deb o‘ylaydi. Tez orada ukasi Zokir ham uylansa ro‘zg‘ori alohida bo‘lishi, otasining yonida esa kichik yoshli ukasi qolishini o‘ylab ko‘ngli biroz hijil bo‘ladi. O‘zbek milliy an‘analariga ko‘ra oiladagi katta farzandlar ro‘zg‘orini alohida qilib boshqa uyga ko‘chib chiqadi. Oilaning eng kenja o‘g‘il farzandi ota-onasining yonida butun umr yashab qoladi. Yuqorida keltirilgan o‘rnakda ham ana shunday holatni kuzatishimiz mumkin. Toshpo‘lat ishi yuzasidan Toshkentda qolishga majbur, ukasi ham asta-sekin ro‘zg‘orini alohida qilish payiga tushgan. Otasi bilan birga qoladigan eng kichik ukasi esa hali juda kichik yoshda. Shu joyda Toshpo‘latning qalbidan qanday kechinmalar o‘tgan bo‘lishi mumkin? Nari borsa ukasi va otasining orasidagi masofa yuz qadamgina xolos. Agar otasiga nimadir bo‘lgan taqdirda ham ukasi hamisha uning yonida bo‘ladi. Toshpo‘lat esa minglab chaqirim uzoqda yashaydi. Mana shu o‘ylarni xayolidan o‘tkazar ekan, oradan bir necha yillar o‘tgandan so‘ng ushbu xayoli haqiqatga aylandi, otasining janozasiga arang yetib keldi.

O‘zbek xalqining mehmondo‘stligi hamda halolligi qissada muhim o‘rin egallaydi. Mehmonni yuksak hurmat bilan kutib olish, unga xizmat ko‘rsatish kabi jihatlar, halollik va to‘g‘riso‘zlik barcha xislatlardan muhimroq ekanligi qissada ko‘p bora tilga olinadi. Bu milliy xususiyat o‘zbeklarning ochiqko‘ngilligi va saxovatini ko‘rsatadi. G‘aybarov obrazi orqali o‘jar, qaysar, bir so‘zda sobit turadigan, umrining oxirigacha vijdoniga sodiq qolib yashovchi inson timsolini ko‘rish mumkin. Xususan, bozordan uzum sotib olish jarayonida uzumfurush bilan bo‘lgan kelishmovchilikda uning naqadar halol va o‘jar ekanligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. ushbu qismda ularni ajrim qilish uchun epizodik qahramon sifatida gavdalangan nuroniy otaxon obrazini yodga olsak. “Gap shu, Abror, agar aldamagan bo‘lsang shu to‘rt bosh uzum boshingdan sadaqa, iloyim, davlatingga davlat qo‘shilsin, - dedi chol, keyin G‘aybarovaa yuzlandi. – Sen ham baraka top, moling halol bo‘lsa, bemalol yeysan, uzumda ayb yo‘q, mayli osh bo‘lsin!.. Moling harom bo‘lsa, baribir yeyolmaysan, tomog‘ingdan o‘tmaydi, teshib chiqadi! Omin, haloliga

buyursin!” (Murod Muhammad Do‘st, 2022, 83-bet). Ushbu jumlar orqali halollik har narsadan ustun ekanligi, haromdan hazar qilish kerakligi kitobxonga uqtiriladi. Yo‘l-yo‘lakay otaxon bir ayolning yelimxaltasidagi olmasi loyga tushib qolganiga ko‘zi tushadi va “Loy bo‘lsa artib ol, qizim. O‘zimiz loydan chiqqanimizga ko‘p bo‘lgani yo‘q irganma, qizim”, deb qo‘shib qo‘yadi. O‘zbek xalqi azaldan isrofgarchilikka qarshi bo‘lgan, har narsani me‘yorida bo‘lishini ma‘qullaydi. Yuqoridagi jumlar orqali barchaning bu odamda mehmon ekanligi va hamisha halol rizq ila taomlanib, isrofgarchilikni oldini olishi to‘g‘risida ogohlatiradi.

Qissada o‘zbek xalqining jamoatchilik hissi va birdamligi aks ettiriladi. Qahramonlar bir-biriga yordam berish, qiyinchiliklarni birgalikda yengib o‘tish kabi jihatlar bilan tasvirlanadi. Bu milliy xususiyat o‘zbek jamiyatining mustahkamligini va birlikka intilishlarini ko‘rsatadi. Asarda Toshpo‘latning o‘zligini topishga yordam bergan Murod obrazi ham bejiz tanlanmagan. Ushbu obraz va unga atrofdagilarning turli ko‘z bilan qarashi kitobxonni diqqatini o‘ziga jalb qiladi. Ko‘plab asarlarda shunga o‘xshash bir personaj, albatta, uchragani kabi ushbu asarda ham devona obrazi mavjud. Murod amaki aslida telba emas, atrofdagilar nazdida telbadir, ammo atrofdagilarning o‘zlari aqlan nuqsonli! Qalbi go‘daklarniki kabi sof bu inson hech kimga g‘ayirligi yo‘q va hech bir insonga zarar yetkazmaydi. Ikkinchi jahon urushiga borgan, u yerda g‘animlarni yer tishlatgan, biroq aqli zaiflashib qolgan Murod amakini qishloq yoshlari kalaka qilib, ustidan kulsa, u bilan bir zamonda tug‘ilib o‘sgan Raim oqsoqol, Ibodulla Maxsum hamisha uni hurmat qilishgan. Xususan, Raim oqsoqol uni ko‘p izzat qilar, har yili saraton mahali eski dardi xuruj qilsa, oqsoqol uni o‘z hovlisiga olib kelib mehmon qilar: “Yesangiz – osh, ichsangiz – achchiq choy, manavi mening o‘zimning piyolam, manavi mening o‘zimning kosam, hammasi sizniki, Murodboy, ozgina dam oling” (Murod Muhammad Do‘st, 2022, 65-bet), deb uni ovutishga harakat qilardi. Murod amaki “raisning kosasi” deb ataydigan shapaloq gulli yashil kosa uniki edi, boshqa hech qanday kosadan na suv, na ovqat ichardi. Raim oqsoqol ham bu kosaga teginmas, o‘zining cheti cheti chegalangan shaxsiy kosasi bo‘lib, davr-u davron surganda ham mana shu kosadan ovqat yegan, ya‘ni eski chorig‘ini unutmagan insonlardan biri edi.

Murod Muhammad Do‘stning “Galatepaga qaytish” qissasi o‘zbek adabiyotining muhim asarlaridan biri bo‘lib, uning tarbiyaviy va ma‘naviy ahamiyati katta. Asar o‘quvchiga tarixiy saboqlarni, insoniy qadriyatlarni va ma‘naviy tamoyillarni chuqur anglash imkonini beradi. Bu qissa yozuvchining mahoratini va uning adabiyotdagi o‘rnini yana bir bor tasdiqlaydi. Ushbu asar orqali Murod Muhammad Do‘st o‘zbek xalqining boy madaniy merosi va milliy qadriyatlarini yuksak darajada tasvirlagan. Ushbu asar nafaqat o‘zbek mental xususiyatlarini yoritib berish, balki o‘zbek milliy o‘zligining chuqur falsafiy va ma‘naviy jihatlarini ochib berishda ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Murod Muhammad Do'st. (2022). *Galatopaga qaytish*. Factor books.
- Nazar Eshonqul. (2018). *Ijod falsafasi (Mendan mengacha 2)*. Akademyashr.
- Rahmon Q. (2009). Yana "Galatopa..."ga qaytib. *"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi*, 14(15).
- Расулова У. (2020). XX аср Ўзбек қиссачилиги (поэтик изланишлар ва тараққиёт тамойиллари). *Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация*.
- Sharafiddinov O. (1981). *Adabiyot – hayot darsligi*. G'afur G'ulom.

NORMUROD NORQOBILOV QISSALARIDA BO'RI OBRAZI TALQINI

*Mahammadiyev Erkin Yerali o'g'li,
ToshDOTAU 4-kurs talabasi
Mahamadiyeverkin@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada xalq og'zaki ijodining totemik obrazlaridan biri –bo'ri obrazi va uning badiiy adabiyotda bajaruvchi funksiyalari tahlilga tortilgan. Xususan, yozuvchi Normurod Norqobilovning "Ovul oralagan bo'ri", "Ena bo'ri" hamda "Qorabo'ri" asarlarida mazkur totemik obrazning badiiy-semantik vazifalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Totem, obraz, zoomorf, timsol, kult, majoz, syujet, ramz

Abstract. The article analyzes one of the totemic images of folklore - the image of the wolf and its functions in fiction. In particular, the artistic and semantic functions of this totemic image are highlighted in the works of the writer Normurod Norqobilov, "Ovul oralagan bori", "Ena bori" and "Korabori".

Keywords: Totem, image, zoomorph, symbol, cult, metaphor, plot, symbol.

Ma'lumki, xalq og'zaki ijodida totemik qarashlar natijasida yuzaga kelgan bir necha obrazlar mavjud. Ulardan biri, shubhasiz, bo'ri obrazi bo'lib, xalqning ishonch-etiqodlari samarasida shakllangan. Shuningdek, ayrim rivoyatlarda bo'ri turk urug'i avlodining davomchisi sifatida ta'riflanadi. Ona bo'ri" nomli afsonada tasvirlanishicha, qadimgi turklar go'yo dushman tomonidan qirilgan turk urug'i orasida tirik qolgan o'n yoshli o'g'il bola va ona bo'ridan tarqalgan. Bunga monand afsona va rivoyatlar, xalq og'zaki ijodida og'izdan og'izga ko'chib yuruvchi ertaklarda bo'ri obrazi xilma-xil vazifalarni bajarib kelgan. Jumladan, "Bo'ri", "Bo'ri qiz", "Cho'loqbo'ri" kabi ertaklarda talqin etilgan totemik bo'ri obrazi insonning haqiqiy xaloskori, uning himoyachisi sifatida tasvirlanadi. Davr o'tishi bilan totemlarga nisbatan ishonchning yo'qolishi natijasida bo'ri obrazining funksiyalari o'zgardi. Xususan, "Bo'ri bilan tulki", "Och bo'ri", "Qo'y bilan bo'ri" kabi xalq ertaklarida bo'ri obrazi yovuzlik, qonxo'rlik, zulm va zo'rlik, bosqinchilik timsoliga aylandi. Ramziy ma'no kasb etishi bilan mazkur obraz o'zbek badiiy ijodida goh ijobiy, goh salbiy obraz sifatida qarala boshladi. "Bo'ri obrazini lashkarboshiga, yov-dushmanga, mard erga, o'limga ham nisbatan qo'llanganini ko'rish mumkin. Lekin ularning hammasida ham bo'ri o'xshatishi aynan bir xil ma'noda kelmaydi" (To'xliyev va boshqalar, 2017). Bo'ri totemi haqida bir qancha

tadqiqotchilar izlanish olib borishgan, jumladan, S.Soatova (2012) bo‘rining „Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatida muhim zoomorf timsoli bo‘lgan”ligini ta’kidlagan. Bundan tashqari, folklorda bo‘ri kulti tushunchasi mavjud va xalq orasida bo‘rining tirnog‘i, tishi va terisi muqaddas hisoblanadi. Bo‘ri obrazi badiiy adabiyotda majoziy ma’no kasb etar ekan, u asosiy obrazga aylantirilgan asarlarni uchratamiz. Jumladan, qardosh qirg‘iz adabiyotining yetakchi namoyandasi Chingiz Aytmatovning “Qiyomat” (“Kunda”) romanida syujetning birinchi chizig‘i – Akbara va Toshchaynar ismli bo‘rilar bilan bog‘liq voqea aks etadi. Bundan tashqari, qozoq adabiyotida Muxtor Avezovning “Ko‘kyol” hikoyasida ham bo‘ri totemi asosiy obraz sifatida aks etadi. Shu nuqtayi nazardan, yozuvchi Normurod Norqobilovning ko‘pgina asarlari, jumladan, “Qoyalar ham yig‘laydi”, “Tog‘dagi yolg‘iz odam”, “G‘animlar” kabi qissalarida ham bo‘ri obrazining tasvirini kuzatish mumkin. Yozuvchi o‘ziga xos, asosan, naturalistik uslubda ijod qiladi, ya’ni qissalarida tabiat vakillari va odamzod o‘rtasidagi munosabatlar, ona tabiat falsafasi kabi masalalar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Muallifning “Ovul oralagan bo‘ri” asarida asosiy obraz sifatida ikki jondor: Cho‘nkalla hamda uning jufti Oqyolning ayanchli qismati tasvirlangan. Asar Cho‘nkallaning urg‘ochi bo‘ri–Oqyolni qidirish tasviri bilan boshlangan. Cho‘nkalla qor bosgan yo‘lda juftining to‘kilgan qoniga duch kelsa-da, tabiat vakillariga, asosan, jondorga xos xususiyat sabab tahlikaga tushmaydi: “...jonivorlar to sherigining jonsiz jasadiga duch kelmaguncha judolikka ishonishmaydi” (Norqobilov, 2005, 3-bet). Shu yo‘sinda juftini izlagan jondor kunduzi ovul oralashga majbur bo‘ladi. Odatda, bo‘rilar kunduzi odamzod yashaydigan hududlarga borishdan qo‘rqishadi, lekin asar qahramoni Cho‘nkalla bundan cho‘chimaydi, chunki unda qo‘rquvdan ham ustunroq bir “kuch”–sadoqat bor edi. Mazkur qissa orqali jondorlarning sadoqat, qat’iyat va vafo bobida bashariyatdan ham o‘tishi, insonga xos his-tuyg‘ularning ularda ham aks etishi kabi tasvirlar to‘laqonli namoyon bo‘ladi. Qissa qahramoni Cho‘nkalla juftini izlar ekan, garchand qorni och bo‘lsa-da o‘zini o‘ylamas, ovchilarga bo‘lgan nafrati ko‘zlarida aks etardi. Yozuvchi qahramon sifatida tanlagan bu jondor boshqa bo‘rilardan ajralib turadi: “...arlioni bo‘ri har qanday xavf-xatarni tez ilg‘ardi. Masalan, ovchilar tomonidan qo‘yilgan qopqonlarni goho yarim chaqirimdanoq sezardi. Qopqon qanchalik ustalik bilan joylashtirilmasin, temir hidi baribir yer yuziga silqib turadi. Cho‘nkalla mana shu hidniyam ilg‘ashga qodir edi. U qopqon gumon qilingan yerga sira yaqin yo‘lamasdi. Oqyol esa, yengiltakligi bois, bu xil xavfga ortiqcha ahamiyat bermasdi. Ikkinchidan, qavatida temirni g‘ajib tashlashga qodir jufti haloli turganda yo‘q-bor narsadan hadiksirash ne darkor” (Norqobilov, 2005, 5-bet). Ko‘rinib turganidek, Cho‘nkalla g‘ayritabiiy kuchga ega jondorlardan edi. Ayni paytda uning jufti Oqyol Salom mergan tomonidan qopqonga tushirilgan. Ota-qadrdoni bolgan Norqul chol tilidan Salom merganga qarata: “-Sen, yigit, kop betamiz ish qipsan-ku, a?! Yo‘lda sen otgan jondorning sherigini ko‘rdim. Ko‘zi qonga to‘lgan, tinch

qo‘ymaydi u bizni” (Norqobilov, 2005, 18-bet) degan gaplariga mergan quloq solmaydi. Bu gap tez orada o‘z isbotini topadi. Cho‘nkalla qo‘shni kampirning qo‘ylarini bo‘gizlashdan tashqari, merganning sevimli itidan ham mahrum etadi. Salom mergan uyiga Cho‘nkallaning, albatta, kelishini sezadi va tuni bilan poyloqchilik qilib bo‘lsada jondorni qo‘lga tushirmoqchi bo‘ladi. Shunday tunlarning birida: “Ko‘z o‘ngida ayolining nimtajang qiyofasini gavdalantirib, o‘zlarini bo‘g‘lab turgan sabablar xususida o‘yladi, birinchi marta. Sabablardan tasavvurlarga o‘tdi. Ayolini hayotidan olib tashlab ko‘rdi. I-i, yo‘q, bo‘lmas ekan, tunika tomli kulbasi-yu keng hovlisini, qo‘rasi-yu tomorqasini xotinisiz tasavvur etmoqqa chog‘i yetmadi. Ayolisiz rozg‘oridan putur ketishini o‘yladi. Shuncha yumushni kim uddalaydi keyin? O‘ylarining to‘xtami shu bo‘ldi. Shu to‘xtamning o‘ziyoq yuragida ayoliga nisbatan mehr hissini uyg‘otdi” (Norqobilov, 2005, 34-bet). Xuddi shunday judolik asar qahramoni Cho‘nkallaning boshiga tushgan edi. Asar so‘ngida esa qahramon o‘z juftini ovchining uyidan topadi, ammo terisiga somon tiqilgan Oqyolni ko‘rib o‘zini yo‘qotib qo‘yadi va ich-ichidan ezilgan jondor tepalikka chiqib, bir nuqtaga tikilgancha jon beradi. Asarda Cho‘nkallaning holatini insonga xoslar ekanmiz, tag zamirida birgina qarash: inson hayotda qanchalik jismonan kuchli, uddaburon, baquvvat bo‘lmasin hijron, or-nomus kabi tushunchalar uni ruhan o‘ldiradi. Qissa qahramoni Cho‘nkalla ham juftidan ayrilgach, yashashdan ma’no topolmadi va ayriliq ko‘zyoshi bilan qismati yakun topdi. Shu nuqtayi nazardan, qissada Cho‘nkallani sadoqat ramzi sifatida baholaymiz.

Yozuvchining “Ena bo‘ri” asarida tabiat tasviri (peyzaj), jondor va inson munosabati, shuningdek, ona va farzand o‘rtasidagi mehr-muhabbat tushunchalari aks etgan. Asarda voqealar tog‘lar orasidagi yashil yaylovda – Suvliqsoy vodiysida kechadi. Qissa Berdiquil ismli bolakayning o‘tov atrofida ena bo‘rini ko‘rish tasviri bilan boshlanadi. Lekin bola tog‘- u toshlarni yoqtirmas, chunki u yerda na bir jo‘rasi, na biror yaqin sirdoshi bor. Jonajon ovulida o‘z tengqurlari bilan koptok o‘ynashni xush ko‘ruvchi bolakay bir necha bor yaylovdan qochishga ham urinadi, ammo buning uddasidan chiqa olmaydi. Bolaning yaylovga qiziqishiga sabab shuki, cho‘ponlarning o‘zaro suhbatida bo‘ri bolalari haqida eshitgach, ena bo‘rining bir bo‘rivachchasini boqib katta qilish edi. Shu yo‘sinda ishni bo‘rining inini qidirishdan boshlaydi va oxir oqibat inga yaqin kelganda ena bo‘ri uni qarshi oladi. Xayriyatki, ena bo‘ri bolaga tajovuz qilmaydi, shunchaki, qo‘rqitib ortiga qaytarib yubormoqchi bo‘ladi. Bola esa qo‘lidagi zarang tayog‘ini tashlagancha qiyalikdagi archazorga yashirinadi. Zarang tayoqni hidlagan ena bo‘ri undan Saragulning ya‘ni bolaning onasi hidini sezadi va kuchli bir nola bilan uv tortadi. Bu hamma jondorga xos uvullash emas: “Ena bo‘ri kaltakni hidlab-hidlab, ayolni yo‘qlab-yo‘qlab, ko‘kka boqib-ko‘kka boqib uv tortdi. Ena bo‘ri archa shoxlari orasida chorasiz “g‘ingshib” yotgan bolaga qarab qo‘yib-qarab qo‘yib, osmonga tumshuq cho‘zib-tumshuq cho‘zib uv tortdi...” (Norqobilov, 2018). Ha, bu

haqiqiy onalarga xos bo'lgan nola edi. Buni ich-ichidan sezgan Saragul darrov o'sha joyga yetib keladi va bolani tarsaki tushirgancha olib ketadi. Ena bo'ri esa bundan mamnun, qaysidir ma'noda ona qilishi zarur bo'lgan ishni qildi. E'tibor berib qaralsa, qissa davomida bo'rivachchalarga faqat ena bo'ri g'amxo'rlik qilar, oziqlantirar, mehr berar edi. Uning erkak jufti bo'lgan Tarxash esa faqat o'zini o'ylaydigan, kun-u tun daydib yuradigan, hatto o'z bolalarining nasibasini ham yeyishdan tap tortmaydiganlar xilidan. Oilaning barcha yuk va mas'uliyati ena bo'rining zimmasida edi. Shuning uchundir bu jondor Saragulga mehri o'zgacha, chunki ayolning beg'araz koyinishi zamirida o'ziga nisbatan mehr va xayrixohlikni his qilgan. Biroq ena bo'ri o'tov atrofiga ko'p bor yo'lamasdi, "... negaki, inson va bo'rilar orasida loyi "hadik"dan qorilgan shunday bir mustahkam devor bo'ylanib turardiki, bu devorni mensimaslik tabiat qonuniyatiga mutloqo zid edi" (Norqobilov, 2018). Demak, qissa davomida insoniyatga do'st tutingan ena bo'rini onalar timsoli deyishimiz mumkin.

Muallifning "Qorabo'ri" qissasida ham voqealar syujet markazida o'ziga xos fe'l-atvori, fiziologik tuzilishi noyob bo'lgan jondor–Qorabo'ri atrofida yuz beradi. Asar boshlanishi bilanoq Qorabo'rining to'daboshi ekanligi, jufti bo'lgan Oqparcha va to'daning barcha a'zolari undan, uning "qilmishi"dan arazlab, tumshuq burishi tasviriga duch kelamiz. Asarning bunday tasvir bilan boshlanganligi o'quvchi uchun tugun vazifasini bajaradi, ya'ni qissa qahramoni Qorabo'ri yechim topishi lozim bo'lgan tugun. Qorabo'ri to'da a'zolari xohish-istaklari asnosida ish ko'radigan to'daboshiligi sababli o'tmishda qilgan birgina "gunoh"i uchun barcha bo'rilar hamda juftining oldida xijolatda edi. Chunki, tabiatdagi barcha to'dalar, hatto yirtqich bo'rilar ham to'da qonunlariga bo'ysunishga majbur. Qorabo'ri ham doim qoidaga bo'ysunib kelgan, bo'ysunmaganlarni esa qattiq jazolagan ham. Lekin Qorabo'ri o'zi bilmagan holda tabiat falsafasiga to'g'ri kelmaydigan, ona tabiatning yozilmagan, ulkan bir qonuniyatiga xilof ish qilib qo'yadi. Qissada bu mudhish voqea quyidagicha tasvirlanadi: "...O'sha kuni Qorabo'ri, qoni jo'shgandan jo'shib, jismi-jonini bamisli o'tdek yondirayotgan nafs yo'rig'iga bo'ysungancha, ini to'rida, mayin qum ustida dard chekib yotgan Oqparchani yolg'iz tashlab, telbalarcha dashtga intilgan va bir necha do'ng oshib-oshmay, to'satdan kuyikkan qanjiq it hidini tuygandi. Azaldan ma'lumki, iliqish paytida jonzo'tlar uchun bundan yoqimli, bundan totli hamda bundan jozibali hidning o'zi yo'q. Bu isni ilg'agan va unga asir bo'lgan jonivor borki, bunday kezda shirin jonidan voz kechsa kechadiki, lekin aslo yo'lidan qaytmaydi –hech bir kuch uni to'xtata olmaydi" (Norqobilov, 2019, 9-bet). Buning asosiy sababi yirtqichlarga xos nafsdan ham inson nafsoniyatining to'laqonli ustunligi, to'g'ri, Qorabo'ri nafsini tiya olmadi, ammo uni bu ishga da'vat etganlar inson ediku. Xalqda "bo'ridan urchigan it bo'ribosar bo'ladi" degan gap bor. Hatto, ba'zi bir odamlar bunga yuqori qiziqish bilan qarashadi, lekin Allohning yo'rig'iga qarshi chiqish

demakdir. Yozuvchi qissa davomida xuddi mana shu tushunchaga qiziquvchilarni qoralar ekan, bu g'oyani naturalistik uslubda tasvirlaydi. Qissa qahramoni Qorabo'ri qilgan "gunoh" esa to'daning boshiga kulfat keltiradi, to'daning Govbosh ismli a'zosi Bo'ribosar changalida halok bo'ladi. Inson hayotida bu kabi "xatolar" kechirilishi mumkin, ammo tabiat vakillari orasida aslo kechirilmaydi. Buni esa qissa yakunida ham anglab olish qiyin emas. Qorabo'ring qilmishi mevasi bo'lgan Bo'ribosar ham Qorabo'riga o'xshash qora rangli, quloqlari kalta va ko'zlari sariq tusli yovqir it bo'lib yetishgan. Qachonki Qorabo'ri boshli to'da Bo'ribosar qo'riqlaydigan qo'raga hujum qildi deguncha Qorabo'rida otalik hissi uyg'onib, to'dani ortga qaytishga harakat qilar edi. Bo'rilar jamiyat qonunlarini hurmat qiladi. Ochdan o'lar holatda ham o'zlari yashaydigan hududdagi qo'ralarga hujum qilmaydi. Lekin Qorabo'ring nafsi tufayli vaziyat ters aylanib ketadiki, bo'rilar bu qonunni buzishga ham majbur bo'ladi va bu orqali tabiat muvozanati buzila boshlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu ishda Qorabo'rida ayb yo'q, balki insonning jilovsiz nafsi aybdor. Bunda rahmatli otasining gapiga quloq solmagan, bobolar an'anasidan behabar, yangi zamon kishisi Botir cho'pon va do'sti Elbek obrazlarini nazarda tutamiz. Botir cho'pon yangilik qilish ilinjida katta xato qilganini kech bo'lsada anglaydi, otasining gaplarini hamda Bahrom cho'liq(yordamchi cho'pon)ning "Hali sen jondorlar bilan oramizni buzmoqchimisan?" qabilidagi jummalarni eslaydi. Bir qarashda insoniyat hamda jondorlar orasi buzilishi mumkinmi? Bu tabiat qonuni, tabiat falsafasi. Yozuvchining mazkur qissasida aynan shu masala ilgari surilgan. Asarning yakunida Qorabo'ri qilingan xatoni tuzatish lozimligini anglab yetadi, ammo otalik hissi bunga yo'l qo'ymaydi va nihoyat Bo'ribosar bilan duch keladi. Qissa qahramonlaridan birining tilidan aytilgan "otabilmas" bu it Qorabo'riga tashlanadi. Shunda u qilgan xatosini o'z jonini qurbon qilish bilan bo'lsa ham to'g'iraydi: yuragi qa'rida dimlanib yotgan qahr-u g'azabi birdan vulqonday jo'shib, yag'riniga og'iz solmoqqa uringan qora itning bo'g'zidan garchecha tishlab, go'yo qilgan qilmishimga joni ila javob bermoqqa ahd va jahd qilganday, o'z zurriyotini pastga tortgancha, quyiga, o'limning sovuq bagriga quladi". Aslida bu xatoga odamzod javob berishi kerak va yozuvchi qissaning so'ngi jumlasida bo'rining o'limidan xursand bo'lgan Botir cho'ponni kinoya bilan: "Chunki u odam edi...Yo'q, u shunchaki yaratiq edi" (Norqobilov, 2019, 57-bet). Qissa davomida ovullar, cho'ponlar orasida namoz shomdan so'ng bo'ri nomini tilga olmasligi, erkak bo'rini "aka", urgochi bo'rini esa "malika" deb nomlashi, go'yo bo'rini eslasa o'zi ko'rinish beradi qabilidagi qarashlar mavjud ekanligi guvohi bo'lamiz. Yozuvchi qissa orqali inson o'zining turli xil yomon illatlari bilan yirtqichlardan ham o'tajagini, Alloh taolo bergan ong-u tafakkurni to'g'ri yo'lda foydalanmasdan tabiat qonunlariga xilof ishlar qilmaslikka da'vat qilgan. Tabiatning yuragi o'zini ardoqlagan insonlar bilan uygun holatda urib turadi. Buni esa yozuvchi yaxshi idrok etadi.

Shu nuqtayi nazardan bo'lsa kerak, Normurod Norqobilov ko'pgina asarlariga hayvonlarni asosiy qahramon sifatida tasvirlaydi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, yozuvchi Normurod Norqobilovning yuqorida tahlilga tortilgan uch qissasi ham tabiat falsafasi hamda bashariyat o'rtasidagi munosabatlar, tabiat qonunlarini buzishning sabab va oqibatlari negiziga qurilgan. Mazkur qonuniyatlar buzilishining oldini olish maqsadida yozuvchi uchala qissada ham yoshi ulug' obrazlardan foydalanadi. Jumladan, "Ovul oralagan bo'ri" asarida Norqul chol, "Ena bo'ri" asarida Chori cho'pon hamda "Qorabo'ri" asarida esa To'lagan cho'ponlar. Yozuvchi nazarda tutgan g'oya shundan iboratki, odamzod o'z ichki nafs qutqusini jilovlamas, ona tabiat yo'rig'iga zid harakatlarni davom ettiraverar ekan, bu holat, albatta, hayvonot dunyosiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Norqobilov N. (2005). *Ovul oralagan bo'ri*. "Sharq" nashriyoti

Norqobilov N. (2018). *Ena bo'ri*. "Yoshlik" jurnali

Norqobilov N. *Qorabo'ri*. "Sharq yulduzi" jurnali

Soatova S. (2012). Zoomorf timsollar bilan bog'liq an'analarning o'rganilishiga doir//Markaziy Osiyo xalqlari tarixi manbashunosligi va tarixnavisligi masalalari. 4-ilmiy to'plam. 228-bet

To'xlijev B, Karimov B, Usmonova K. (2017). "Adabiyot" o'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti

G'AFUR G'ULOM TELBALARI

Mengliyeva Huriniso Bahriddinovna,

ToshDO'TAU Jahon adabiyoti

1-kurs magistranti hmengliyeva@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Ziyayeva Yulduz Temirxonovna

Annotatsiya. Maqolada G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasidagi telba obrazlari tahlilga tortilgan. Ularning asar mazmun-mohiyatini hamda muallifning badiiy maqsadini ochib berishdagi ahamiyati yoritib berilgan. Mazkur maqolada telbalikning insonda zohir bo'lish sabab va oqibatlari, uning badiiy asardagi funksiyasi haqida ham so'z yuritildi. Shuningdek, asarda insoniyat boshiga qora ko'lanka solgan urush va u keltirgan oqibatlar ayrim insonlarni o'z hayotiga begona telbalarga aylantirib qo'yganligi haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: Qissa janri, syujet, obraz, telba obrazi, muallif badiiy niyati, shum bola, dionisiylik, adaptatsiya

Abstract. The article analyzes the images of the madman in Gafur Gulam's story "Shum bola". Their importance in revealing the essence of the work and the artistic goal of the author is explained. In this article, the reason and consequences of the appearance of insanity in a person, as well as its function in a

work of artsy, were discussed. In addition, the work reflects on the war that cast a dark shadow over humanity and its consequences, which turned some people into lunatics alien to their own lives.

Keywords: Short story genre, plot, image, image of madman, the artistic intention of the author, the rascal, dionysianism, adaptation

Barchamizning sevimli ijodkorimizga aylangan Gʻafur Gʻulomning “Shum bola” qissani oʻqimagan kishi oramizda topilmasa kerak. “Shum bola” sarlavhasini eshitishimiz bilan yuzimizga tabassum yuguradi. Umr soʻqmoqlarida oʻz oʻrnini topishga urinayotgan, keyingi hayotining mazmunini tashkil qiladigan biror bir “durustroq kasb”ning payini tutishga intilib oʻz uyidan maʼlum muddatga “bosh olib chiqqan” oʻn toʻrt yoshli yetim bolaning sarguzashtlari bilan tanishish mobaynida biz ham oz muddatga u bilan birga Toshkent atrofidagi qishloqlarga sayohat qilamiz.

Asar voqealari sodir boʻlgan vaqt barcha xalqlar hayotining qora sahifasiga aylangan Birinchi jahon urushi yillariga toʻgʻri keladi. Urush oqibatida dunyoning juda koʻp xalqlari katta talofatlar koʻrdi, faqat urushga qatnashganlarga emas, ularning oilalari, ortlarida qolib yetimlik qismatiga mahkum boʻlgan bolalari, ularning kelajak haqidagi pok va murgʻak orzulari ham jarohatlandi. Qissaning boshlanishidagi tasvirlardan birida shum bola tilidan yozuvchi bizni oʻsha kezlarda Toshkent atrofida jinnilarning koʻpayib ketganligini va ularning “daydi bolalarning quvonchli ermaklaridan biri”ga (Gʻafur Gʻulom, 2013) aylanganligi tasviri bilan tanishtirib oʻtadi. Hatto ularning soni shunchalik koʻp ediki, sanab sanogʻiga yetolmaysiz. Shu birgina lavhada jinnilar qatori koʻcha-koʻyda daydi bolalarning soni ham anchagina ekanligini bilib olish qiyin emas. Shu oʻrinda “jinni” soʻzining lugʻaviy maʼnosiga toʻxtalib oʻtsak. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da (A.Madvaliyev va boshqalar) “jinni” soʻziga “aqlidan ozgan, ruhiy kasallikka yoʻliqqan telba, savdoyi” deya taʼrif beriladi. Jinnilik oʻz-oʻzidan paydo boʻlmaydi. Jinnilik yoki telbalik ikki xil koʻrinishda namoyon boʻlishi mumkin. Birinchisi, odam tabiatan aqliy nuqson bilan dunyoga kelgan boʻlsa, tugʻma ravishda, ikkinchisi, aqliy sogʻlom inson tashqi omil taʼsirida shu musibatga yoʻliqqan boʻlsa telbalik insonda zohir boʻladi. Birinchi omil ortiqcha izoh talab qilmaydi. Lekin ikkinchi omil insonda kuchli aqliy zoʻriqish, ruhiy azob, insonga taqdir nasib etgan ogʻir qismat, chigal vaziyatlar, yechimi yoʻq muammolar, tubsiz gʻam va musibatlar, insonlarning bir-birlariga yetkazadigan jabr-zulmlarining natijasi oʻlaroq jinnilik paydo boʻladi. Badiiy asarda telbalik motivi oʻz-oʻzidan paydo boʻlib qolmaydi. Bu motiv badiiy asarning maqsadini ochib berishga xizmat qiladi. Bu oʻrinda yirik rus nazariyotchi olimi Mixail Baxtinning “Romanda zamon va xronotop shakllari” deb nomlangan tadqiqotiga kiritilgan “Romanda ayyor, masxara va telba funksiyasi” nomli maqolasida keltirilgan ayrim mulohazalarni koʻrib chiqishni joiz deb bildik. Maqolada telbalar xususida shunday deyiladi: “Ularning asl xosssi va huquqi bu dunyoga begonaligidir. Hayotda mavjud holatlarning birortasi bilan ular kelisholmaydilar. Turmushdagi hech narsa ularni

qoniqtirmaydi. Ular har qanday turmush nishonining teskari tomonini, yolgʻonini anglab, koʻrib turadilar” (Mixail Baxtin, 2015, 137-bet). Haqiqatdan ham, M.Baxtin aytganidek, telbalar bu dunyoga begona insonlarga aylanib, boshqa olamga oʻtib oladilar. Lekin ular baribir bu hayotning bir qismi boʻlib qolaveradi. Yuqorida taʼkidlanganidek, dunyoga boshqa nigoh bilan boqib, asl haqiqatlardan gʻayrushuuriy ravishda voqif boʻlib turadilar.

Filologiya fanlari doktori, professor Uzoq Joʻraqulovning “Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop” (2015) deb nomlangan kitobiga kiritilgan “Telbaga yoʻqdur qalam...” sarlavhali maqolasida Shekspir tragediyalarini tahlili mobaynida telbalikning ikkita turi farqlanadi. Olimning taʼkidlashicha, birinchi toifada qahramon murakkab mudhish vaziyatdan oʻzini telbalikka solib chiqib ketadi. Ikkinchi toifa esa “...aql vositasida (soxta telbaga evrilib) qutulib ketolmaydilar. Oqibatda haqiqiy telbaga aylanadilar. Gʻarbdagi “adabiyotshunoslar adabiyotdagi telba holatini “dionisyskoye” (dionisiylik) termini bilab ifoda etib keladilar” (Joʻraqulov, 2015, 300-bet).

Yuqorida keltirilgan ilmiy asoslarga koʻra Gʻafur Gʻulom qissadagi epizodik qahramonlarning “jinnilik” sabablari bilan tanishib, oʻrganib chiqaylik. Masalan, yozuvchi Karimning boʻzchilik kasbini egallagani va zamon taraqqiy qilib chit koʻpayib ketganidan soʻng yagona tirikchilik manbayi boʻlgan kasbining kasodga uchrashi va buning oqibatida oilasini boqolmay jinni boʻlib qolganligini yozadi. Bu hodisani vujudimiz bilan boʻlmasa-da, qalbimiz bilan, aqlimiz bilan his qilib koʻrishga harakat qilsak, Karim jinnining oilasi uchun naqadar masʼuliyatli oilaboshi ekanligiga, oʻz oilasi oldidagi burchiga sodiq inson ekanligini anglaymiz. Yelkasiga ortilgan yuk – roʻzgʻorning ogʻirligi masʼuliyatini chin dildan his qilgani va zamona zayli ila oʻz burchini bajarish epini qila olmaslik oqibatida shu bedavo dardga yoʻliqdi. Haqiqiy vijdon sohiblarigina mana shunday ahvolga tushishi mumkin.

Eshon oyining boʻlsa “xiyonat” deb atalgan kechirilmas gunohga guvohligi sababli “tomi ketgan” edi. Agar ayolning ruhiy azobi va iztiroblari qalban his qilinsa, Eshon oyi siyratining poklik, vafodorlik, sadoqat deb ataluvchi insonga hadya etilgan fazilatlar bilan ziynatlanganiga guvoh boʻlamiz. Oila deb atalmish muqaddas qoʻrqon mustahkam ishonch evaziga barpo boʻladi. Bu qoʻrgʻon devorlarini agʻdaradigan kulfat – bu xiyonatdir. Xiyonatga uchragan Eshon oyining “nasibasi” telbalikka giriftorlik boʻldi.

“Juft kaptar”ga esa hukumatdan tekkan edi. Hukumatdan gap ketsa yurak-yuragidan tiliga quyilib kelayotgan haqoratli soʻzlar oqimini toʻxtatolmas edi. “Nima uchun shunday?” degan tabiiy savol tugʻiladi. Undagi bu holatni tasvirlash orqali Gʻ.Gʻulom oʻsha zamonlardagi hukumat boshqaruv tizimidan norozilik kayfiyatini, garchand oʻz tili bilan boʻlmasa-da, epizodik qahramon orqali bayon etadi.

Tojixon jinnining holatida bo'lsa yuqorida berilgan masalaga o'zgacha yechim beradi go'yo: "Hammang bir tomonga qarab yur, tarqalib yurma! Tartib kerak, imtizom kerak" (G'.G'ulom, 2013, 5-bet). Bu qisqa chaqiriq xalqqa misoli kichkina qissaning hissasi sifatida jaranglaydi. Jamiyatdagi bo'lib o'tayotgan har bir jarayon qat'iy o'rnatilgan tartib-intizom yoki ma'lum bir mafkura ostida birlashish tufayli bir maromga tusha oladi, ma'lum bir maqsadga erishadi. Tojixonning tilidan aytilgan odamlarning turli tomonga qarab yurishi xalqning yakdil emasligining, bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilmayotganining belgisidir. Tojixon jinni esa bunday holdan, garchi telba bo'lsa ham, xunob bo'lib o'tgan-ketganni kaltaklagani-kaltaklagan.

Mayramxonning ham (asli Mamatraim) ahvoli kishini jiddiy o'ylantirib qo'yadi. Uning kasbi chilangarlik bo'lib, temir-tersak asboblari zavoddan chiqa boshlagach "sinib" jinni bo'lib qoldi. Xuddi shunday holat qo'qonlik Xolparangning ham hayotida ro'y beradi. Aytishlaricha, "Qo'qonda baxmal to'qir ekan. Keyin do'kon-dastgohiga o't tushib ketib, jinni bo'lib qolibdi" (G'.G'ulom, 2013, 5-bet). Bir necha jumlada berilgan Mayramxon va Xolparangning ahvolini ko'z oldiga keltirib achinasan kishi. Hayot mashaqqatlari oldida dadil turib uni yengib o'tish yo'llarini qidirish o'rniga, tizzalari qaltirab qoladigan ahvolga tushib qolishiga, hattoki aqldan ozishiga kim yoki nima sababchi?

Yuqoridagi badiiy tasvirlar orqali qalami o'tkir ijodkor bizni shum bola yashagan davr – bir asr ilgarigi xalqimiz hayotini ko'z oldimizda yaqqol gavdalantiradi. Uch xonlik zamonidan podsholik davriga o'tgan millatimizning adaptatsiya jarayonlari yorqin bo'yoqlarda so'z orqali chizib beriladi. Yangilikni, yangi kasbni, yangi yo'nalishni qabul qila olmagan ayrim xalq vakillarining "sinib" qolganligi juda qisqa, ammo o'tkir mulohaza talab etadigan birgina sahifada ochib beriladi. Qora xalqning ilmsizligi, yangi kasbni qabul qiladigan darajadagi mafkuraviy immuniteti yo'qligining oqibatida kasallik ayrimlarni chetlab o'tmaydi.

Yozuvchi har bir inson kelajakdagi tanlamoqchi bo'lgan kasbiga nihoyatda katta e'tibor berib, bu kasb insonning nomayi a'moliga savob-u gunoh olib kelishi, umrining mazmuniy konsepsiyasi bo'lishi va hayotining ajralmas qismiga aylanishini baralla aytmasa ham alohida urg'u berib shum bola obrazi orqali o'z o'quvchisiga yetkazadi. Toshkent atrofida ko'payib ketgan telbalarni G'afur G'ulom shum bola tilidan jo'ngina tasvirlab o'tib ketadi. Ammo, yozuvchi shu orqali o'quvchini asarda yozilmagan haqiqatlarni anglab yetishga undaydi. Bunda telbalar tilidan aytilgan nutq diqqatga molik, uning tub zahirida asliy haqiqatlar yotadi. G'afur G'ulom telbalari ham mana shu holatdan ayro emas. Ular ijodkorning badiiy maqsadiga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

A.Madvaliyev va boshqalar. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent.

Jo'raqulov, U. (2015). *Nazariy poetika masalalari: muallif, janr, xronotop (Ilmiy-nazariy tadqiqotlar, adabiy-tanqidiy maqolalar)*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.

Mixail Baxtin. (2015). *Romanda zamon va xronotop shakllari* (Rus tilidan Uzoq Jo'raqulov tarjimai). Toshkent: Akademnashr.

G'.G'ulom. (2013). *"Shum bola" qissasi*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

SHOIR VA NOSIR IJODIDA FITRAT RUHIYATI TALQINI

Mustafoeva Muyassar O'ktam qizi

ToshDO'TAU adabiyotshunoslik

nazariyasi 2-kurs magistri

Ilmiy rahbar: F.f.f.d, Umida Rasulova

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xurshid Do'stmuhammad va Rauf Parfining Abdurauf Fitrat haqidagi asarlari tahlil qilingan. Adibning shoirlik mahorati asarlar misolida tavsiflangan. Fitrat ruhiyatini ochib berishda nosir va shoirning mushtarak jihatlari o'rganilib, qiyosiy metod yordamida tahlil qilingan. Fitrat ijod qilgan alohida uslublar va ularning mazmuniy xususiyatlari dalillar yordamida tadqiq etilib, har ikkala ijodkorning asarida tutgan o'rni o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Shoirlik mahorati, ruhiy uyg'unlik, murojlat, munozara, Turkiston ruhi, ramziylik

Abstract. This article analyzes the works of Khurshid Dostmuhammad and Rauf Parfi about Abdurauf Fitrat. The poet's skill of the writer is described by examples of works. The common aspects of the prose and the poet were studied and analyzed using the comparative method in revealing the spirit of nature. The special styles created by Fitrat and their substantive features are researched with the help of evidence, and the role of both creators in their work is studied.

Keywords: Poetic skills, spiritual harmony, appeal, debate, Turkestan spirit, symbolism

Adabiyot deb atalmish chuqur dengizda yozuvchi, shoir, dramaturg, munaqqidlar ko'p, ammo ushbu sohaning deyarli har bir qirrasida o'z o'rniga ega bo'lgan ijodkorlar sanoqlidir. Shoir Rauf Parfi aytganidek: "Jahon adabiyoti tubsiz va cheksiz ummondir, unga har kim o'z shaxsiy piyolasi bilan boradi" (Rauf Parfi, Tanlangan asarlar, 2023. 401-bet). Darhaqiqat, qiyosan tadqiq etilsa, Fitrat kabi ijodkorlar adabiyotning qancha yo'li va nechta eshigi bo'lishidan qat'iy nazar har birida o'z iziga egadir.

Yozuvchi Xurshid Do'stmuhammadning "Umid guli" hikoyasida Abdurauf Fitrat shaxsi shoir va nosir sifatida tasvirlanar ekan, nazmiy iztiroblarning nisbatan kengroq o'rin egallaganligi seziladi. Xuddi shunday, shoir Rauf Parfi ijodida ham Fitratning shoirlik mahoratiga munosabati, qolaversa, bag'ishlov she'rlarida adib ruhiyatining ifodasi yoritilganligini kuzatamiz. Abdurauf Fitrat shaxsi har ikki ijodkor talqinida ham she'r va shoir ruhiyati degan umumiy nuqtada birlashadi. Xususan, Rauf Parfi shoir she'riyati haqida so'z yuritar ekan quyidagi fikrlarni keltiradi: "Fitrat she'riyati nochor qolgan shoirning o'tli nidolaridangina iborat emas, u Turkistonni oyoqosti qilgan kelgindilarga, jaholat tufayli tovushlari o'chgan vatandoshlariga achchiq nafratli

murojaatidir” (Rauf Parfi, Tanlangan asarlar, 2023. 399-bet). Shuningdek, “Umid guli” hikoyasida ham ayni yuqoridagi fikrlarning davomi o‘laroq quyidagi so‘zlar keltiriladi: “Buxoroning najib millati bo‘lg‘an vatandoshlarim!.. Neki yozg‘an bo‘lsam, ona yurtim afkori umumiyasini vatandoshlarim deya tilga oldim. “Munozara”... So‘ng “Hind sayyohi”ni yozganlarimni eslasam!.. “Buxoroning holi” otliq maqolam... Yetti-sakkiz yil burungi shapaloqdekkina so‘z, hatto o‘zim ham unutg‘andekmen, boshqalarning esa shaksiz yodlaridan ko‘tarilg‘an...” (X.Do‘stmuhammad. Hikoya. 2021, 89-bet).

Adibning ruhiy portreti chizilgan har ikki fikrda ham vatan qayg‘usi, yurt, millat kelajagi uchun jonkuyarlik hissining ifodasi aks etgan. Xurshid Do‘stmuhammad Fitrat xayolidan kechgan o‘ylarni so‘zlar bilan jonlantirib, xalq dardiga hamohang holda quyidagicha tasvirlaydi: “...har qancha ko‘z va quloqlaringizni berkitib olsangiz ham qadim millatimizning faryodiga, yurtimiz xarobligiga achinmaslikning iloji yo‘q...” (X.Do‘stmuhammad. Hikoya. 2021, 89-bet).

Aytadir oy dardin bulut qo‘ynida,

Bulutlar xurpaygan, na-da xoradir.

Dorlari muhaqqaq azlom bo‘ynida,

Unutilgan, xo‘rlangan xalq boradir. (Rauf Parfi. Tanlangan asarlar. 2023-yil, 272-bet).

O‘zbek adabiyotida alohida o‘ringa ega bo‘lgan har ikkala ijodkor ham o‘z uslubida asar yaratgan bo‘lsa-da, adib ruhiyatini ifodalashda bevosita uyg‘unlik yuzaga kelgani yaqqol namoyon bo‘ladi. Yuqorida keltirilgan parchalar janr jihatidan farq qilsa-da, talqin mohiyatining yakdilligi bilan uzviy bog‘liqdir. Qolaversa, Fitrat ijodiy faoliyatida munozara, murojaat uslubidan foydalanib, millatga nisbatan chaqiriqni deyarli har bir janrda ifodalanganligini kuzatamiz. Fitratning adib sifatidagi ushbu mahoratini Xurshid Do‘stmuhammad quyidagicha nasriy bayonda keltiradi: “Baliqning vatani ummon bo‘lgani kabi odamning vatani – uni tushungan, uning so‘zlariga quloq tutguvchilar orasidagi sershavq mashvarat onlaridadir. Xossatan, suhbatdoshing aytqoningni ziyrak ilg‘asa, fikr almashuvchilar posangisi teng kelsa munozara mag‘zi quyuglashar... Bil’aks tinglamoq, to‘g‘ri uqmoq qasdidagi insonlar bo‘lmasa aytqon so‘zlaring zoye” (X.Do‘stmuhammad. Hikoya. 2021, 83-bet). Xuddi shunday munozarani yuzaga keltiruvchi murojaatni Rauf Parfi ijodidagi “Abdurauf Fitrat” she’rida kuzatamiz:

Amalim shamlari so‘ndimi, Ona?

Tilagim yulduzi to‘ydimi, Ona?

...Ay, ulug‘ tog‘larim, ay, shonli Turon,

Tokay uyg‘onmassan, ay, qonli Turon! (Rauf Parfi. Tanlangan asarlar. 2023-yil, 273-bet).

Shoir Fitrat tilidan so‘zlar ekan, butun xalqni uyg‘otishga chorlab nido qiladi va “Fitrat she’riyati” nomli maqolasida ham ayni shu she’rning izohini keltirgan kabi quyidagi fikrlarni aytadi:

“Turkiston – o‘zining balogardonini, ulug‘ farzandining tug‘ilishini juda-juda kutar edi va Olloh irodasi-la u Inson tug‘ildi, Abdurauf Fitrat nasabi bilan dunyoga keldi. Abdurauf Fitrat – Turkiston ruhining dahosidir. U Turkiston istiqloli uchun qurbon bo‘ldi. Istiqloldan keyin qayta tug‘ildi. Bugun Abdurauf Fitrat jahon fuqarosiga, Turkistonning olamshumul ramziga aylandi” (Rauf Parfi. Tanlangan asarlar. 2023-yil, 401-bet). Haqiqatan ham millat uchun, ona yurt uchun fidokorlik qilgan jadidlar orasida Abdurauf Fitratning o‘rni beqiyos edi. Tahlil qilinayotgan “Umid guli” hikoyasida ham Xurshid Do‘stmuhammad Fitratning Botu bilan suhbatlari orasida qahramon ruhiyatidan kechayotgan bir qancha botiniy, mulohazakor fikrlarni keltiradi: “Badiiy baquvvat she‘r ijod etmoqlik uchun quruq iste’dodning o‘zi kifoya qilmas, buning uchun tajriba, hayotiy tajriba ham zarur ekan. Hayotiy tajriba – nozik did, hayotiy farosat, hayotiy nigoh...” (X.Do‘stmuhammad. Hikoya. 2021, 102-bet). Albatta, nazm xususidagi bu so‘zlarni o‘z shogirdiga nisbatan xayolan so‘zlash ijod mashaqqatini yashagan ustoz uchun og‘ir va shuning bilan bir qatorda og‘riqlidir.

“Har qanday ma‘rifatli qalb sohibini yuhodek yutib yuborishga qodir o‘rmonni tark etishni-da o‘ylamay, yo‘q, aksincha tepa shoxlari ko‘rinmas bahaybat daraxtlarni bosib-yanchib o‘tish qasdida shaxdam qadamlar ila ilgariylayverdi” (X.Do‘stmuhammad. Hikoya. 2021, 104-bet). “Umid guli” hikoyasining so‘ng qismida keltirilgan bu fikrlar Fitratning butun umridagi mashaqqat azobini ifodalagan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ushbu parchadagi “o‘rmon” ramziy ma‘noda o‘sha jamiyat, qarama-qarshiliklar, yo‘qotishlar makoni edi. Fitrat ko‘rinmasa-da anglab kurashayotgan, yanchib o‘tishga urinayotgan “bahaybat daraxtlar” esa, millatning, xalqning o‘zligini, butun borini tortib olib, yo‘q qilganlar edi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Xurshid Do‘stmuhammad va Rauf Parfi ijodidagi Fitrat obrazi bir umumiylikni kasb etgan, ruhiy mushtaraklikka ega bo‘lgan shoir timsolidir. Ushbu asarlar orqali kitobxon Fitratni yozuvchi, dramaturg emas, butun millatni uyg‘otish uchun umrini sarflagan ustoz, shoir sizfatida taniydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Болтабоев Х. (1996). *Абдурауф Фитрат*. Ёзувчи.
- Жўракулов У. (2003). *Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати*. Тошкент.
- Хуршид Дўстмуҳаммад. (2021). *Ҳикоя*. Янги аср авлоди.
- Рауф Парфи. (2023). *Танланган асарлар*. Адабиёт.
- <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/rauf-parfi-fitrat-va-cholpon-sheriyati-haqida.html>

TARIXIY OBRAZ: BADIY TALQIN VA IJODKOR MAHORATI (ISAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ROMANI MISOLIDA)

*Muxanova Maftuna Ergash qizi,
UrDU 2-kurs magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Isajon Sulton qalamiga mansub “Alisher Navoiy” romanidagi tarixiy obrazlarning asardagi o‘rni, roli va ishtiroki haqida so‘z yuritiladi. Asar qisqacha tahlilga tortilib, yozuvchining badiiy mahorati haqida to‘xtalinadi. Romandagi Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Ibrohim Qumi obrazlariga xos bir qancha xususiyatlar sanab o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Badiiylik, tarixiy asar, tarixiy qahramon, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Ibrohim Qumi

Abstract: This article talks about the place, role and participation of historical characters in the novel “Alisher Navoi” by Isajon Sultan. The work is briefly analyzed and the writer's artistic skill is discussed. Several characteristics of Alisher Navoi, Husayn Boyqaro, Ibrahim Qumi in the novel are listed.

Keywords: Art, historical work, historical hero, Alisher Navoi, Husayn Boykara, Ibrahim Kumi

Ma’lumki, “Alisher Navoiy” romani yozuvchi Isajon Sulton badiiyatining o‘ziga xos namunasidir. Muallif unda tarix bilimdoni va mumtoz adabiyotning haqiqiy muhibi o‘laroq ham gavdalangan. Asardagi har bir badiiy tasvir kitobxon ko‘z oldida jonli qiyofa kasb etadi go‘yo. Kishini voqelikka ishontiradi va ko‘niktiradi.

“Bugungi adabiyotda davr va tafakkurdagi evrilishlar bois tarixiylik tamoyillarining mezonlari ham yangilanib bormoqda. Tarixni poetik idrok etishda faqat buyuk shaxslar va ularning tarix oldidagi olamshumul xizmatlarini voqealar qatlamida aks ettirish bilangina cheklanib bo‘lmaydi. Bu bir qadar yakranglik va turg‘unlikka ko‘nikishni keltirib chiqaradi. Shunday ekan, adiblar qahramonning ruhiy olamini chizishda nafaqat tarixiy voqelikning muayyan davri, balki bugungi kun kishisining orzu-umidlari, ideallari bilan bog‘liq muammolar fonida ko‘rsatishga ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. Tarixiy romanlarda avvalgilardek, asos-e’tibori bilan tarixdagi biror voqea va hodisaning badiiy tasviri emas, balki aynan voqelikning zamon qahramoni ongidagi akslanishi va munosabati yetakchi ahamiyat kasb etmoqda” (Boltabayev, 2008, 62-bet). Bu fikrlar “Alisher Navoiy” romaniga ham tegishli.

Romanda makon va zamon bilan bog‘liq tasvirlar aniq va haqqoniy tasvirlanganki, beixtiyor yozuvchi Navoiy bilan zamondosh, hamsuhbat va hamdard bo‘lganmikin, - degan tasavvur uyg‘onadi o‘quvchida. Navoiyga xos salobat, zalvor, fikran teranlik va buyuk iste’dod, bir so‘z bilan aytganda, Navoiyona ruhi butun asar davomida sezilib turadi. Hatto bu asarning to‘rt qismga bo‘linib, “G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoye ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar” deb nomlanishida ham ko‘zga tashlanadi.

Yozuvchi Navoiy hayotini yoritish uchun tarixiy manbalarga tayanadi. Masalan, Xondamirning “Makorim ul-axloq” asarida ham keltirilgan bir voqeani eslasak, masala oydinlashadi. Navoiy bir majlisda Mir Xusravning go‘zal ma’shuqaning juda nozikligi, shu sababdan yomg‘irda oyog‘i toyib yiqilayotganida yomg‘ir tomchisiga tayanib yiqilmay o‘zini ushlab qolgani haqidagi baytni keltiradi. Bunga sulton Husayn Boyqaro e’tiroz bildirib, tomchi pastga qarab harakatlanishi, o‘zi bir joyda turmagan narsaga suyanib bo‘lmasligini aytadi. Husayn Boyqaro tasviriga bag‘ishlangan voqealar asarga bo‘lgan qiziqishni orttirgan, albatta. Temuriy shahzodalarni bir-biriga taqqoslab ekan, adib Husayn Boyqaroni cheksiz jang-u jadallar ichra sherga qiyoslagan. Shoirlar majlisida esa shoh hazil-mutoyibaga moyil, yumshoq qalbli kishi sifatida gavdalantirilgan:

Bir majlisda shoh tog‘day gavdali Pahlavon Muhammaddan mamnun bo‘lgani uchun bir qo‘yning bolasini hadya qiladi. Pahlavon Mahammad o‘zini ranjiganga solib:

- Saodatli sulton bu ulug‘ jasadga nechuk kichik bir qo‘zi in‘om etdilar? - deydi. Unga javoban esa sulton ajoyib hazil bilan:

- Hoy Pahlavon, men senga tuyaday qo‘y bersam ham u boshqa bir qo‘yning bolasidir! – deydi (Sulton, 2022, 192-bet).

Yumor ifodasida Sayyid Ibrohim Qumiy degan keksa bir cholning xalq orasida duv-duv gapga aylangan Abusaid Mirzoning ta’zirini bergani voqeasi ham diqqatga molik. Abusaid Mirzo Muiziddin Sanjarni qatl qilishga hukm qilganida bu chol qatl hukmini bekor qilishini shohdan yolvorib so‘raydi. Biroq Abusaid Mirzo baqirib, so‘zini tinglamay hurmatsizlik qiladi. Ammo shoh ertasiga uni xufya bir joyga chaqirib uzrini bildiradi. Ko‘ngli og‘rigan chol esa shunday javob qaytaradi: “Mirzo Muiziddin Sanjarning qatl etilish sababi ma’lum bo‘ldiku-ya, ammo bilmadim qarib qolgan kampir Gavharshod Og‘oning nima gunohi bor ediki, uni muborak Ramazon oyida qatl etdilar?” Sulton Abusaid Mirzo bu kinoyali gaplarni eshitib nima deyishini bilmay, u yerdan jo‘nab qoladi (Sulton, 2022, 194-bet). Sayyid Ibrohim Qumiy bilan bog‘liq tasvirda ijodkor turkiylarga xos dadillik, gapga chechanlik fazilatlarini juda tabiiy ko‘rsatgan.

“Insonning behalovat ruhiyati shunisi bilan hayratlanarliki, u hech qachon tarixiy voqealar, muhim hodisalar, ibratli faktlarga loqayd qaramaydi yoki uni shunchaki bilish bilan qanoat hosil qilmaydi... Odamlar qalbidagi bu ma’naviy ehtiyojni san’atkor adib o‘z paytida tuyib, shunday bir badiiy olamni kashf etadiki, u ko‘zgu yanglig‘ ajdodlarimizning haq-huquqi, ozodligi yo‘lida olib borgan mardonavor kurashini tiniq aks ettiradi. Zero, tarixiy voqea-hodisalar san’atkor qalamining kuchi bilan “tiriltirilmasa”, o‘tmishimiz nihoyatda qashshoqlashib, xira tortib qolgan bo‘lur edi” (Shermuhammedov, 1977, 25-bet). Jumladan, yosh Alisherning Yazd cho‘lida mashhur tarixchi olim Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashuvi voqeasi e’tiborlidi. Ko‘pchilikka ma’lum bo‘lgan bu

voqeaga yozuvchi Isajon Sulton biroz boshqacha rang va tus kiritadi: yosh Navoiy tilidan aytilayotgan Tabbatda biroz saktalikka yo‘l qo‘yadi va buni ulug‘ ustoz yordamida juda mohirlik bilan to‘g‘irlaydi:

“Lekin, “Tabbat”dagi “te” harfi tuya tuyoqlari ostidan sochilgan qum sasi kabi bo‘lg‘aydir, – deb, uning qiroatidagi sezilar-sezilmas saktalikka ishora qildi” (Sulton, 2022, 53-bet). Isajon Sulton bosh qahramonni, ya’ni Navoiyni haddan tashqari ilohiylashtirib yoki ideallashtirib yubormaydi, ammo ayni vaqtda o‘quvchi ko‘z oldida uni eng kichik yoshlaridan boshlab buyuklik xislatlarini shakllantirib boradi. Kitobxonni haqiqiy komil iste’dod va teran fikr sohibi bilan tanishishga tayyorlaydi. Bu hodisa orqali ijodkor Navoiyning hali yosh, tajriba egasiga aylanmagan ma’sum go‘dak ekanini ta’kidlash bilan birgalikda uning qanchalar ilmga chanqoq, harakatchan va jasur o‘g‘lon bo‘lib yetishayotganiga ishora qiladi. Ayni shu voqea orqali yozuvchi buyuk tarixchining ham qanchalar ziyrak va e’tiborli ekanligini ko‘rsatib beradi. Keksa olim yosh go‘dakni injitmay, ranjitmay juda ustamonlik bilan xatosini to‘g‘irlaydi, bolaga uning o‘z tilida juda ajoyib o‘xshatish orqali saktalikni yumshoqlik bilan anglatadi.

Asarda bunday ta’sirli voqealar juda ko‘p. Masalan: Navoiyga muhrdorlik unvoni berilar ekan, hammaning xayolida Navoiy barcha amirlardan yuqoriga muhr bosadi degan o‘y aylanardi. Biroq o‘sha kuni odatga ko‘ra Navoiyning huzuriga muhr bostirish uchun bir farmonni olib keldilar. Alisher Navoiy farmonni oldin muhr bosish uchun Amir Sayyid Hasan Ardasheriga berishlarini buyurdi. Amir Sayyid Hasan ham o‘zining hurmatini izhor etish ma’nosida farmonni yana Navoiyga qaytardi. Shunda Alisher Navoiy qog‘ozni olib, o‘ta kamtarlik va xokisorlik yuzasidan shunday bir joyga muhr bosdiki, biror kishi undan quyiroqqa muhr bosa olmasdi. Amir Sayyid Hasan bu holatni ko‘rib hijolatda qoldi, boshqalar esa amirlik yig‘inlarining to‘rida o‘tiruvchi bu zotning bunchalik kamtarligidan hayrat dengiziga g‘arq bo‘ldilar. “Mevali og‘ochning boshi egik”, - deydi dono xalqimiz. Navoiyning juda ustamonlik bilan ustoziga hurmatini ifodalashi va ayni paytda shunchalar xokisorlik qilishi ayni maqolning ham hayotiy, ham badiiy dalili, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Xulosa qilib aytganda, “Alisher Navoiy” romani so‘z mulkining sultoni hayoti va ijod yo‘llarini chuqurroq anglash uchun yangi bir qadam, salmoqli bir yurish bo‘lgani aniq. Butun asarni o‘qish davomida yozuvchi Isajon Sulton ko‘plab tarixiy manbalarni o‘rgangan. Romandagi tarixiy shaxslar tasviri esa kitobxonni tarix bilan hamnafaslikka, ulug‘ ajdodlarimizning ezgu an‘analariga sodiqlikka undayveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Boltabayev H. (2008). *Hujjatlar tili va badiiylilik sehri*. Mehrga yo‘g‘rilgan ijod. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.

Doniyorova Sh. (2012). Istiqlol davri o‘zbek romanlarida milliy ruh va qahramon muammosi. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Alisher Navoiy nomli til va adabiyot instituti.

Isajon Sulton. (2022). Alisher Navoiy. Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi.

Shermuhammedov P. (1977) Tarixchi va ijodkor nigohi. *Sharq yulduzi*.

AHAD HASAN VA ILHOM HASAN ASARLARIDA MUSHTARAKLILIK

Normanova Iroda Salohiddin qizi

ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti

irodanormanova02@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.d, p.h.d Karimov Bahodir

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyoti nasrining boyishiga samarali hissa qo‘shgan qadim buxorolik adabiy sulola vakillari ijodi ustida so‘z boradi. Sulola sardori Ahad Hasan va uning o‘g‘li Ilhom Hasanning bir nechta asarlari qiyosiy-tarixiy metod asosida tahlil qilinadi. Ijodkorlarning hikoya yaratish uslubi , izlanishlari o‘rganilib hamda ularning mavzu va g‘oyalari bugungi kunda qay darajada ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr-mulohazalar yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Adabiy sulola, hikoyachilik, qiyosiy metod, uslub, mavzu ,g‘oya

Abstarct. This article talks about the work of representatives of the ancient Bukhara literary dynasty, who effectively contributed to the enrichment of modern Uzbek literary prose. Several works of the dynasty leader Ahad Hasan and his son Ilham Hasan are analyzed based on the comparative-historical method. The story-making style and research of the creators are studied, and opinions are held about how important their themes and ideas are today.

Keywords: Literary dynasty, storytelling, comparative method, style, theme, idea

O‘zbek adabiyoti shunday katta bir ummonki, hayotimiz davomida o‘qib o‘rganganlarimiz ummondan olingan bir piyola suvni atigi bir marotaba ho‘plash bilan barobardir. O‘tmishimizda hamda bugunimizda yaratilayotgan asarlarning hisobi va oxiri yo‘qdek go‘yo. Har birini o‘qiging, tahlil qilging, asar qahramonlari bilan birgalikda yashaging keladi. Ushbu maqolada adabiy maydonimizning kengayishiga samarali hissa qo‘shgan adabiy sulola vakillari buxorolik ijodkorlar, tashkilotchi jurnalist, mohir publitsist, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi Ahad Hasan va uning o‘g‘li, fan nomzodi iqtidorli adib va tarjimon Ilhom Hasanning ijodi haqida so‘z yuritiladi. Nasriy asarlarining badiiy tahlili, hikoya yozish uslubi , ular o‘rtasidagi mushtaraklilik va farqli tomoni haqida fikr bildiriladi. Yozuvchi O‘tkir Hoshimov haqiqiy ijodkorlar qishloqda tug‘ilib, shaharda vafot etishi haqida gapirgan edi. Ammo ushbu sulola vakillari adabiyotshunos olim Oxunjon Safarov aytganidek “...hozirgi o'zbek adabiyoti faqat poytaxtdagina emas, balki uning juda ko‘p shahar va qishloqlarida ham bunyod etilayotgan ekan, unda samarqandlik Dushan Fayziy, andijonlik To‘lan Nizom va Tursunoy Sodiqova , farg'onalik Oxunjon Hakim va Yo‘ldosh Sulaymon, namanganlik Habib Sa'dulla, sirdaryolik To‘ra Sulaymonlar qatorini...” (Oxunjon Safarov, 2013, 14-bet) buxorolik salohiyatini adib Ahad Hasan ham davom etkizdi. U shaharda

o'qidi, ilm oldi, izlandi va ona qishlog'iga qaytib ijod qildi. Shuning uchun ham uning asarlaridagi voqealar ayni joy nomlari; Jilvono'rda, Qizilqum sahrosi, Qumbosdi qishlog'ida sodir bo'ladi. Nasriy asar yozgan yozuvchi, she'r yozgan shoir deysizmi yoki dramatik asar yaratgan dramaturg, ularning soni qancha ko'p bo'lmasin hech qaysi bir-birini takrorlamaydi. Ular o'zlarining tabiati, ijod uslubi, shaxsiyatlari bilan ajralib turadi. Ahad Hasan ham shunday o'z uslubiga, mavzusiga o'z qahramoniga ega kamtarin ijodkorlardan. Adib ijodiy merosining katta qismini hikoyalar tashkil qiladi. O'zbek adabiyoti nasrida hikoya janri yuqori darajada turishi barchaga ma'lum. Unda davr va qahramon masalasi xarakterlar talqini asarning asosiy mazmunini tashkil etadi. Voqealar ixcham sodda tarzda bayon etiladi. Ahad Hasan ham ana shunday betakror hikoyalari bilan hikoyachiligimiz rivojiga o'z hissasini qo'shdi. Ilhom Hasan shaxs sifatida ham, ijodkor sifatida ham yolg'onni yomon ko'radigan ijodkor ekanligiga asarlarini mutolaa qilgandan keyin amin bo'ldim. Hikoyalari o'zining syujeti, kompozitsiyasi, mavzulari va obrazlari olami bilan alohida ajralib turadi. Ularda yashab turgan kunimiz va yaqin o'timishimizda yuz bergan voqealar o'ta ta'sirchan holda ochib berilgan. Fikrimiz avvalida ijodkorlarning bir-birini takrorlamasligi haqida gapirgan edim. Ammo shuni tan olib aytish kerakki ularni bog'lab turadigan, birini o'qiganda boshqasini yodga soladigan ko'rinmas o'xshashliklar bordek go'yo. Ba'zida bu sulola a'zolarining uslubida ham, asarlari syujetida ham ana shunday bog'ichlar borligi e'tibordan chetda qolmaydi.

Ahad Hasanning "Ochiq darvoza" nomli to'plamiga kiritilgan qissa va hikoyalari hamda Ilhom Hasanning "Tun tongga tutash" nomli to'plamidan joy olgan drama va hikoyalari ana shunday asarlar sirasiga kiradi. "Ochiq darvoza" dan joy olgan hikoyalarda qahramonlar oddiy qishloq kishilarining turmush tarzi, o'y-xayollari, tuyg'u kechinmalari, dard alamlari, orzu umidlari tasvirlangan. Ularni o'qigan o'quvchi beixtiyor Said Ahmadning: "Ahadjon hikoyalarining tilida qishloq kishilarining tovushi eshitilib turadi. U tasvirlagan cho'llardan giyoh hidi keladi", - deb yozgan ta'rifiga yana bir karra amin bo'ladi. Asarlarida voqealar sodir bo'layotgan joy nomlarining bizga tanishligi, ularning hayotiy ekanligini isbotlaydi. Ahad Hasanning o'ziga xosligi ham mana shunda aslida. Ko'rgan kechirganlarini qog'ozga olganligi uchun ham hikoyalarini o'qish o'ta maroqli bo'ladi. O'quvchi o'zidagi qaysidir bir jihatni yoki tanish bir tuyg'uni sezadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki adib qahramonlarining ayrimlari yo'ldagi yo'lovchilardir. Misol tariqasida "Yetti yot begona" hikoyasida chuqur xayolga botgan qiz, "Yasharish" da otda ketayotib yetmish yoshli Salim bobo bilan suhbat qurgan yigit, "Davron bobo" da esa Quduboshi ovulidan mehmon bo'lib qaytayotgan ikki yo'lovchi Davron bobo va uning kampiri kabi yo'lovchi obrazlarni e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Aslida bu foniy hayotda o'z manzili tomon shoshayotgan yo'lovchilarmiz. Yo'limizda turli to'siqlar, qiyinchiliklar,

azob - uqubatlar , omadsizliklar, baxtiyor kunlar, quvonchli onlar bilan yuzlashamiz. Ilhom Hasan hikoyalarida ham ana shunday yo‘lovchilarni uchratishimiz mumkin. Ular turli maqsadlar sari otlangan yo‘lovchilardir.

“Kech kuzak ko‘k olmalar ...” hikoyasida paxta terishga jalb qilingan talablar, “Oltin baliqcha” da baxtsiz taqdiridan kuyib, oylab uyiga kelmay o‘zini og‘ir mehnatga urgan Asror obrazi o‘quvchini o‘ylantirmasdan qolmaydi. Sulola ijodkorlari turli mavzularda qalam tebratdi. Ahad Hasanning “Dunyoni bolalarga beraylik” nomli kichik-kichik hikoyalardan tashkil topgan pandnomasini o‘qir ekanman ko‘z o‘ngimda murg‘ak qalb egalari, jajji bolajonlarimiz gavdalandi. Bugunimiz ertasi bo‘lgan yoshlar hamisha jamiyat e‘tiboriga, ota-onasi, yaqinlari mehriga muhtoj. Ahad Hasan va Ilhom Hasan asarlarida tasvirlangan bolalar ana shunday hurmatga, mehrga, erkalashga, shirin so‘zga intiq bolalardan. Ahad Hasanning birgina “Sochi oqargan bola” qissasidagi ota-onasidan yetim qolgan o‘n uch yoshli Qanoatning kechinmalari har bir o‘qurmanni og‘ir sukunatga cho‘ktiradi. Kerosin sotib zo‘rg‘a kun ko‘rayotgan Nosirning bor yog‘i bitta aravasini ham xudo unga ko‘p ko‘rdi. Bir kechada arava yonib kulga aylandi. Eshagi olov da jizg‘anak bo‘ldi. Bunday kutilmagan musibatga chidayolmagan ayoli shu paytning o‘zida esidan ayrildi. Uzoq vaqt o‘tmasdan zolim mutavalining fitnasi tufayli Nosir olamdan o‘tdi. Endi ro‘zg‘orning butun yuki, xasta onasiga qarash yoshgina Qanoatning zimmasiga qoldi. Biroq qattol taqdir bolaga buniyam ortiq ko‘rdi. Onasi sahroda qum ostida qolgan uyda, farzandining ko‘z o‘ngida jon berdi. Bularning hammasi yosh Qanoatning sochini oqartirmasdan qolmadi. Endi u ota-onaga mehriga, kattalar himoyasiga, do‘stlari uzatgan yordam qo‘liga muhtoj. Ilhom Hasanning “Safar” hikoyasi ham urush fojialari tufayli otasidan yetim qolgan Safar haqida hikoya qiladi. Uning onasi ham xasta. Shu sababli qahraton bo‘lishiga qaramasdan qo‘liga o‘roq olib, paxtasi to‘zigan yirtiq to‘nni kiyib muzlagan g‘o‘zani o‘rishga majbur. Jajji qo‘lchalarining ko‘karib muzlashi, burunchasining izg‘irindan sovuq qotib qizarishi , yamog‘i ko‘chgan etikchasidan qorning ignaday sanchilishi yolg‘izgina onani xavotirga soladi. Ammo nima ham qilsin sho‘rlik bechora. O‘sha davr, o‘sha muhit ularni shu ko‘yga soldi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Ahad Hasan va Ilhom Hasan ijodi keng qamrovga ega. Ular turli janrlarda qalam tebratdi. Hikoya, qissa, roman, dramatik asarlari qatorini bir qancha adabiy-tanqidiy maqolalari bilan boyitdi. Ularda turli taqdir egalarining hayot tarzi ichki kechinmalari o‘y-xayollari, dard-alami azob-uqubatlari, baxtli va baxtsiz onlari hikoya qilinadi. Ular hikoya yaratish uslubida mavzu va g‘oya teranligiga alohida e‘tibor qaratdi. So‘z siqirligi, ularning o‘z o‘rnida qo‘llanilishi asarlarining silliq o‘qilishlilikini ta‘minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- Ahad Hasan. (2012). *Ochiq darvoza*. G'ofur G'ulom
Ahad Hasan. (2001). *Dunyoni bolalarga beraylik*. "Buxoro" nashriyoti
Rajabov, D. Sulaymonov, Sh. (2006). *Qaynoq qum kengliklarida*. "Buxoro" nashriyoti
Ilhom Hasan. (2022). *Tun tongga tutash*. "Adabiyot" nashriyoti
Safarov, O. (2013). *Adabiy sulola sardori*. "SHABNAM OMAD NUR" MCHJ bosmaxonasi

HOZIRGI ADABIY JARAYONDA FALSAFIY ROMAN MUAMMOSI

Rahmonberdiyeva Nurjahon Humoyun qizi,
ToshDO'TAU 1-bosqich tayanch doktoranti
rahmonberdiyevanurjahon@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Shoiras Isayeva

Annotatsiya. Maqolada hozirgi adabiy jarayonda falsafiy roman taraqqiyoti haqida so'z yuritilgan. Uning kelib chiqish tarixi, rivojlanish bosqichlari hamda o'zbek adabiyotida tutgan o'rni xususidagi fikrlar misollar yordamida asoslangan. Humoyun Akbarning "Anaxita" romani qisman tahlilga tortilgan. Roman voqealarining bayonida qahramonning ichki nutqi asarning syujet tizimidagi hodisalarni xronikal ketma –ketlikda hikoya qilsa ham, zamonlar aro chekinishlar uchrab turadi. Romandagi zardushtiylik diniga aloqador sahnalar hayot falsafasi haqida gapiradi.

Kalit so'zlar: Adabiy qahramon, falsafiy roman, syujet dinamikasi, peyzaj

Abstract. The article talks about the development of the philosophical novel in the current literary process. The history of its origin, stages of development and ideas about its place in Uzbek literature are based on examples. Humayun Akbar's novel "Anakhita" is partially analyzed. Although the inner speech of the hero in the description of the events of the novel narrates the events of the plot system of the work in a chronological sequence, there are breaks between times. The scenes related to Zoroastrianism in the novel speak about the philosophy of life.

Keywords: Literary hero, philosophical novel, plot dynamics, landscape

Jahon adabiyotida ilk falsafiy asar sifatida Ibn Sinoning "Hayy ibn Yaqzon" (Uyg'oq o'g'li tirik) asari tan olinadi. "Abu Ubayd Juzjoniyning yozishiga qaraganda, Ibn Sino bu asarini hijriyning 414 yili (milodiy 1023) Hamadonga yaqin bo'lgan Farajdan qal'asida to'rt oy qamalib yotgan paytida yozgan. Shayx bu vaqtlarda 44 yoshlarda bo'lgan. "Hayy ibn Yaqzon" (Uyg'oq o'g'li Tirik)- ramziy-majoziy uslubda yozilgan qissasining bosh qahramon - birinchi shaxs Ibn Sinoning o'zi bo'lsa, uning suhbatdoshi, hikoya qiluvchi - Hayy ibn Yaqzon - Uyg'oq o'g'li Tirik - Aqlidir. Qissadagi beshta aloqa bo'limi insondagi bor bo'lgan beshta tashqi sezuv organi - ko'rish, ta'm bilish, hidlash, eshitish, sezishdir. Bular kishi organizmida tabiatni tushunishda, munosabatda bo'lishda misoli bir xabarchidir. Ibn Sinoning bu qissasi ko'p jihatdan majoziy,

ramziy bitilgan, kishilar fe’li atvorini o’z ichiga qamrab ololgan va hayotiy gaplardan mulohaza yuritadigan adabiy asar hamdir. Mana shu nuqtai nazardan qaraganimizda qissaning ikki sohada - ham falsafiy, ham adabiy sohada yozilganligini ko’ramiz. Shunday bo’lsa-da, adabiyotshunoslikda falsafiy roman shakli yangi deb hisoblanadi. Shakl va mazmun munosabatiga ko’ra tahlil etsak, falsafiy g’oyalar qadim o’tmishga borib taqaladi. Shaklan falsafiy roman turi XX asrning 90-yillar boshlarida o’zbek adabiyotiga shiddat bilan kirib keldi. Dunyoda Qadim Sharqni donishmand deb hisoblanadi. “Islomda falsafa atalmish fan sohasining shakllanishida nafaqat yunon faylasuflarining asarlari ta’siri bo’lganigi, balki mahalliy mistik-ilohiyot g’oyalarining muayyan o’rni borligi haqida ham gapirish mumkin. O’zbek mumtoz adabiyotini tahlil qilar ekanmiz, badiiyatning murakkab qobiqlariga o’ralgan falsafiy g’oyalar, borliq muammosining o’ziga xos yechimlari, Olam va Odam munosabatlari mavzusi o’zbek xalqining tafakkur ko’lamlari butun Sharq falsafasidan oziqlanganini his etamiz” (Sirojiddinov, 2011, 3-bet). Darhaqiqat, Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Mubayyin” asarlari bunga misol bo’la oladi. Bu haqida akademik Sh.Sirojiddinov falsafaga aloqador kishilarni: “Alloh borlig’i va borliq tuzilishi, Alloh va inson o’rtasidagi munosabatlar tizimi” haqidagi bilimlarni ikki yo’l orqali “Jazba” va “Suluk” egallashini aytadi. Yunonlar va boshqa falsafa olimlari Sharq faylasuflarini “Al-falsafa ahli” deb ataydilar. Olim O’zbek mumtoz adabiyotining qadim Hind Vedalaridan, Tavrotdagi Payg’ambarlar qissalaridan, Xristianlikdagi ilohiy ishq g’oyalaridan, Zardushtiylikdan ilhomlanganini ishonchli misollar bilan asoslaydi. Islom dini bilan esa falsafiy-ma’rifiy qarashlar o’zining eng baland cho’qqisiga chiqqanini ta’kidlaydi. “Al-falsafa” yo’nalishini ochib bergan ilk olim Ya’qub al-Kindiy hisoblanadi (Sh.Sirojiddinov, 2011, 15-bet). Uning 270 ta asari bo’lib, shundan 30 ga yaqini fanga ma’lum. U yunon falsafasini o’rganishga qattiq kirishgan olimlardan bo’lgan. Ikkinchi faylasuf esa Abu Nasr Farobiydir. Farobiy Kindiydan farqli o’laroq, yunon falsafasini islom falsafasi bilan uyg’unlashtirishga harakat qiladi. Shundan so’ng ko’plab mutafakkirlar o’zlarining dunyo falsafasi haqidagi fikrlarini o’rtaga tashlaganlar.

Bilamizki, G’arbda Aristotel, Suqrot, Platon kabi antik dunyo mutafakkirlarining falsafiy qarashlari zamonaviy tafakkurning shakllanishida, jumladan, adabiyotda modernizmning vujudga kelishida ulkan rol o’ynagan. Masalan, Platon nafaqat buyuk faylasuf olim sifatida balki, falsafiy dialog, murakkab shaxs obrazi yaratishdagi o’ziga xos yondoshuvlari bilan adabiyotga ulkan hissa qo’shgan adabiyotshunos sifatida e’tirof etiladi. Uning murakkab falsafiy g’oyalarni yetkazishda dialog formatidan foydalanish texnikasidan Migel de Servantes, Volter va Fyodor Dostoevskiy kabi jahonning yetakchi romannavislari o’z asarlarida foydalangan bo’lsalar, bunday dialog orqali murakkab qahramon xarakterini rivojlantirishda Jeyn Osten, Charlz

Dikens va Lev Tolstoy Platonning izdoshlari bo'lgan deyish mumkin. Demak, g'arb modern adabiyotidan ta'sirlanib yaratilgan o'zbek romanlarida chuqur falsafiy mushohadaga o'rin berilganligini ko'rishimiz mumkin.

Falsafiy roman, o'quvchining nafaqat hikoya va personajlarga, balki ularda ifodalangan chuqur g'oyalar va hayotiy falsafaga e'tibor qaratishni talab qiladi: Chuqur g'oyalar va mavzular: Falsafiy roman insoniyatning ma'naviy va axloqiy masalalarini, hayotning ma'nosi, erkinlik, adolat, baxt, mavjudlik va o'lim kabi mavzularni tahlil qilishi kerak. Bu romanlar, ko'pincha, o'quvchini fikr yuritishga, qarorlar qabul qilishga, yoki mavjud dunyoqarashini qayta ko'rib chiqishga undaydi; Psixologik chuqurlik: Personajlarning ichki dunyosini va ularning o'z-o'zini anglash jarayonini keng yoritish, ayniqsa, falsafiy romanda muhim. Bu personajlar ko'pincha o'zini o'ylash va falsafiy savollarga javob izlashda duch keladilar; Monologlar va ichki dialoglar: Falsafiy romanlar ko'pincha personajlarning ichki fikrlarini yoki monologlarini o'z ichiga oladi, chunki ular hayotga va atrof-muhitga nisbatan o'z qarashlarini shakllantiradi; Tafakkur va tahlil: O'quvchi, hikoya davomida, shaxsiy va universal masalalar haqida chuqur tahlil va tafakkur qilishi kerak. Roman o'quvchini tashqi voqealar o'rniga, ichki muhit va falsafiy qarorlar orqali hayotiy haqiqatlarni anglashga chaqirishi lozim; Simvolizm va metaforalar: Falsafiy romanda ko'pincha ramzlar va metaforalar ishlatiladi. Ular o'quvchiga mustahkam tasavvur va yangi qarashlarni ochib beradi, o'ziga xos falsafiy ma'nolarni yaratadi; Boshqarilmagan yakunlar: Falsafiy romanlar ko'pincha aniq va ma'lum yakunlarga ega bo'lmasligi mumkin. Chunki ular o'quvchini o'z fikrlarini shakllantirishga va hayotiy savollarni o'zi hal qilishga undaydi. Yakunlar ko'pincha ochiq qoladi, o'quvchi uchun tafsialarni qoldiradi. Falsafiy romanlar o'quvchidan chuqur tafakkur qilishni, savollar berishni va haqiqatni izlashni talab qiladi. Bu janr faqat hikoya qilishni emas, balki o'quvchini o'z ichki dunyosiga qarashga, hayotni tahlil qilishga chaqiradi. Mustaqillik davrida qator ijodkorlar roman janrining takomillashuvi uchun xizmat qildilar. Xususan, Isajon Sultonning "Boqiy darbadar", Ulug'bek Hamdamning "Isyon va itoat", Erkin Samandarning "Tangri qudug'i" kabi romanlari falsafiy mushohadalari bilan ahamiyatlidir. Shuningdek, Humoyun Akbarning "Anaxita" falsafiy-tarixiy romanida tabiat, jamiyat, insonlararo munosabatlarning falsafiy mushohada bilan chuqur tadqiq etilganini ko'rishimiz mumkin. Romanda yosh halkaltaroshning bosqichma-bosqich hayotning va ilmning puchmoqlarini anglashi bir voqealar tizimini shakllantirsa, yana bir "qizil ip" yaqin tarixning mamlakatimiz hayotidagi ahamiyatini namoyon qiladi. Yana bir tomondan zardushtiylar hayotidan lavhalar tasviri, milliy urf-odatlar va an'analarni asrash, ma'naviy rivojlanish murakkabliklari, yana bir tomondan muhabbat liniyasi asarni shakl va mazmun jihatdan boyitadi. Asarda berilgan peyzajlar qahramonning o'y-hayollari- ichki nutqi vositasida goh falsafiy, goh

hayotiy, goh badiiy go‘zalligini namoyon etadi. “Mag‘ribdan mashriqqa esgan Vaqt shamoli yaproqlarni chirpirakqilib, tog‘larni yemirib, dov-daraxtni uyg‘otib, tuproqqa urug‘ sepib yelardi. Olisdagi Qorator osmonga otilgan dovulday qotib qolgan. Mengzar manzaralar mo‘jizasiga sinchiklab tikilsang, yer sharini bir maromda aylantirayotgan mohiyat- charxi kajraftorning o‘qi borligini his etasan. O‘sha o‘q –sensen, agar o‘zingni anglab, o‘z o‘rningni topib, dunyo charxpalagini aylantirmasang, u seni chirpirak qiladi-girdibod izmida charx urib uchaverasan. Ayrimlar bu holatni, tap tortmay, parvoz deyishadi. Baland uchadimi, pastlab uchadimi, qayoqqa qarab uchayapti, baribir, o‘zini shamol qanotida his qiladi. Aslida-chi, o‘zi harakatsiz, bir joyda turganini bilmaydi...” (Humoyun Akbar, 2024, 10-bet). Bu fikrlar teatr va rassomlik institutining “eskilikni targ‘ib qiluvchi”, o‘z yurti tarixini yaxshi biladigan birinchi kurs talabasining fikrlari. U katta hayotga qadam tashlashi bilan bir “kuch” uning gardanidan tutganini his etadi. Uning o‘sha o‘q bo‘lishga ehtiyoji bor. Haykaltarosh girdibod ichida uchishni emas, uni tutib turishni istaydi. U hayot falsafasini, olam va odam va jamiyat tilsimini ochishga mushtiq yoshlardan.

Humoyun Akbarning “Anaxita” romani o‘ziga xos falsafiy yo‘nalishga ega bo‘lib, unda insoniyat, adolat, axloq, va tarixiy omillar kabi mavzularni chuqur o‘rganish orqali, yuksak ma’naviy va falsafiy masalalar ko‘tariladi. “Anaxita” romanida ijodkor tarix va falsafani birlashtirgan holda, insoniyat va jamiyatning ma’naviy taraqqiyoti, adolat va haqiqat kabi tushunchalarni chuqur tahlil qiladi. Insonning ichki olami, axloqiy tanlovlar va ma’naviy izlanishlarga katta ahamiyat beradi. Asar tarixiy voqealarni faqat tarixiy kontekstda ko‘rsatibgina qolmay, balki ularni falsafiy nuqtai nazardan ham talqin etadi. Bu orqali insoniyatning o‘tgan davrlaridagi haqiqat, adolat va ma’naviyat kabi muammolarni ko‘rib chiqadi. Romandagi asosiy qahramonlar, jumladan, Haykaltarosh, o‘z ichki kurashlarini va ichki ma’naviy izlanishlarni boshdan kechiradi. Bu, romanni faqat tashqi voqealar bilan cheklanib qolmay, balki qahramonlarning ichki dunyosiga chuqur kirishga imkon beradi. Humoyun Akbar o‘z romanida ko‘plab simvolik tasvirlar va metaforalardan foydalanadi. Bular orqali, u insonning ichki olami, ruhiy holati va jamiyatdagi o‘rnini yanada aniqroq ko‘rsatishga harakat qiladi. Simvollar yordamida, u insonning o‘zlikni topish yo‘lidagi qiyinchiliklarni tasvirlaydi. “Anaxita” romanida falsafiy so‘zlashuvlar muhim rol o‘ynaydi. Personajlar o‘rtasidagi muloqotlar, ko‘pincha ma’naviyatni, tarixni va umumiy insoniy qadriyatlarni o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Ular o‘rtasidagi dialoglar orqali, roman o‘quvchiga yuqori ma’naviy tushunchalarni yetkazishga harakat qiladi. Roman bosh qahramoni va boshqa personajlar o‘z ma’naviy izlanishlarini davom ettirgan holda, ularning ichki olami o‘zgarib boradi. Bu izlanishlar insonning o‘zligini, jamiyatdagi o‘rnini va haqiqatni anglashga intilish bilan bog‘liq. Xulosa qilib aytganda,

“Anaxita” romani faqat tarixiy voqealar bilan cheklanib qolmay, o‘ziga xos badiiy va falsafiy qatlamlarga ega bo‘lgan asar hisoblanadi.

Zamonaviy adabiyot rivojlanish bosqichida ekanligini hisobga olgan holda falsafiy romanlarning taraqqiyoti o‘zgarib borayotgan dunyoning ko‘zgudagi aksi deya olamiz. Sobiq sovet davrida o‘zbek ziyolilari, taraqqiyparvar yoshlari o‘zlarining ichki kuchlarini bosishga majbur bo‘lganlar, yangi mavzu va g‘oyalarni qo‘llash bobida chegaralanganlar. Hozirgi o‘zbek adabiyotida falsafiy romanlar insoniyatning ongida nelar kechayotganini, tarixning murakkab sir-asrorlarini, kelajakning kutilmagan kashfiyotlarini ochib beruvchi kalit vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Akbarov, H. (2024). *Anaxita*. Sahnash nashriyoti.

Boltaboev, H. (1992). *Nasr va uslub. Hozirgi o‘zbek nasrida uslubiy izlanishlar*. Fan nashriyoti.

Sirojiddinov, Sh. (2011). *O‘zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Yangi asr avlodi nashriyoti.

Jo‘raqulov, U. (2015). *Nazariy poetika masalalari: Janr. Xronotop*. “G‘afur G‘ulom” nashriyoti.

Irisov, A. (2022-yil). *Hayy ibn Yaqzon*. Xurshid Davron kutubxonasi. <https://kh-davron.uz>

QISSADA INSON FOJIASI TALQINI

*Ro‘ziyeva Gulnoza,
Yangi asr universiteti 2-kurs talabasi
gulnozaodilova1988@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d, G‘.Bobojonov*

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Xurshid Do‘stmuhammadning “Sof o‘zbekcha qotillik” qissasi haqida so‘z yuritiladi. Qissa qahramonining or-nomus himoyasi uchun kurashda tutgan tahlil qilindi. Nomus va tajovuz kurashida tomonlarning qarashlari va munosabati haqidagi fikrlarda qissaning mohiyati ochib beriladi. Ayniqsa, insonning kuchli ta’sirchan holatidagi jaholat katta fojialarga sabab bo‘lib qolishi masalasiga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar. qissa, or-nomus, iffat, fojia, taqdir, jaholat

Abstract. This article talks about the story “Pure Uzbek murder” by the writer Khurshid Dostmuhammad. The dangerous path taken by the hero of the story in the fight for honor protection is analyzed. The essence of the story is revealed in the thoughts about the views and attitudes of the parties in the struggle of honor and aggression. In particular, attention is paid to the fact that ignorance in the strong impressionable state of a person is the cause of great tragedies.

Key words. story, honor, chastity, tragedy, fate, ignorance

“Sof o‘zbekcha qotillik” qissasi o‘zbek xalqining sevimli adibi Xurshid Do‘stmuhammad qalamiga mansub. Muallif ijodidagi dastlabki kitob — “Hovli etagidagi uy” bo‘lib, 1989-yilda nashr qilingan. Shundan keyin yozuvchining “Panoh”, “Oromkursi”, “So‘roq”, “Mahzuna”, “Ibn Mug‘anniy”, “Yolg‘izim — Siz”, “Ko‘z qorachig‘idagi uy”, “Jajman” (1997) asarlari, shuningdek, “Hijronim mingdir mening”

(2000) qissa va hikoyalar to‘plami, “Bozor” (2000) romani nashr etilgan. “Hamid A’lamovning aytolmagan gaplari” xotira-essesi va “Jurnalist bo‘lmoqchimisiz?” (2002) risolasi, “Chayongul” (2000) kinossenariysi muallifi. A.Runoskening “Rasomon darvozasi” hikoyasini, T. Po‘latovning “Yetti huzur-halovat va qirq qayg‘u-alam” romanini o‘zbek tiliga tarjima qilgan (www.ziyouz.uz). Keyingi paytlarda “Donishmand Sizif” romani, Abdulla Qodiriy hayoti haqidagi “Yolg‘iz” qissasi hamda Mahmudxo‘ja Behbudiyning fojiali o‘limi haqidagi “Yuz yillik qotillik qissasi” asarlari kitobxonlar e’tiboriga tushdi.

Biz mulohaza yuritmoqchi bo‘lganimiz – adibning “Sof o‘zekcha qotillik” qissasida insonning o‘zi bilmay, anglamay, nafsini jilovlay ololmay va atay reja qilmay jinoyat sodir etishi mumkinligi, oqibatda boshqa falokatlar zanjiri bog‘lanishi yoritib beriladi. Bu qissa yurtimizning olis qishloqlaridan birida yuz bergan hayotiy fojia. Adib mudhish fojia yuz bergan xonadonda bo‘lib, suhbatlashib, so‘ng qog‘ozga tushirgan. Hatto asar qahramoni Gulshodning ayanchli hayotini chuqur o‘rganish uchun u hukm qilingan jazoni ijro etish muassasasiga ham borgan. O‘ylamasdan, kuchli g‘azab va ehtiros bilan jinoatga qo‘l urgan ayol bilan jurnalist sifatida suhbat olib borgan. Mahkumning jinoyat sodir etish jarayoni bilan sinchiklab tanishib chiqqan X.Do‘stmuhammad vaziyat va holatni inobatga olib, belgilangan jazoni qisqartirish zarur deb hisoblagan. U bu fikrini asosli ravishda isbotlab bergan va sudda jazo muddati kamaytirilishiga erishgan. Keyinchalik badiiy asar – qissa shaklini olgan bir ayolning fojiali qismati hatto badiiy film tarzida ishlanib, ekranda “Chayongul” deb nomlangan edi. Asar boshidayoq muallif o‘ylamay qilingan ishning bir xonadon ahliga qanchalik katta tashvishlar keltirganini tasvirlab o‘tadi.

“Chaman momoning xonadonida yuz bergan mudhish fojia bir kunda quyi qishloqliklarni og‘ziga tushdi!.. Ovloq qishloqning ovloq ko‘chalridan biridagi ko‘rimsiz xonadonda faqirona kun kechirayotgan – ota bu dunyo tashvishlari-yu, daxmazalaridan allaqachon qutilib ketgan, ikki qiz-u bir o‘g‘ilga ham otalik, ham onalikni ado etib oltmishni amallab oshgan kampirga butun boshli qishloq ahli achinishining o‘ziyoq, xususan hozirgi davr uchun favqulodda voqea edi!..” (Do‘stmuhammad, 2011, 154-bet)

Qissada Chaman momoning bir ko‘z bilan o‘stirgan qizi Gulshod taqdirning kutilmagan zarbasiga uchrab, ayanchli qismatga yo‘liqishi o‘quvchi qalbini larzaga soladi. Voqea baxtsiz tasodif tufayli, shaytonning girdobiga kirib, unga chap bera olmagan Ashurning aybi bilan yuz bergan bo‘lsa-da, Gulshod bu voqeadan qattiq iztirob va alamga tushadi. U bilan biz qiz va uning oilasi qanchalik or-nomusli, iffatli ekanining guvohi bo‘lamiz. Nafaqat Gulshod, balki haqiqiy o‘zbek qizlarining sharm-hayosi, g‘ururi, oriyati boshqa xalqlarning ayollariga namuna darajasida bo‘la olishini bemalol ayta olamiz. Bu or, bu uyat Gulshod va uning onasida, uni badnom qilgan, qalbida nafrat uyg‘otgan o‘sha muallim Ahmadning o‘g‘li Ashurga turmushga chiqishga rozi bo‘lishga undaydi. Shu joyda yana bir ajiblik borki, hali hech bir katta hayotni ko‘rmagan qiz qanday qilib ichida o‘sha insonga nisbatan nafrat, g‘azab, alam bo‘la turib u inson bilan turmush qurishga rozi bo‘lishi mumkin, deb o‘ylantiradi. Chaman momo ham qizini badnom qilgan oilaga uzatishga tayyorligi qay mezonga sig‘adi? Buning javobi borib yana o‘sha or-nomusga taqaladi. Ana endi ushbu holatni aksi o‘laroq Ashur va uning ota-onasi kelin qilish fikridan qaytishi, qiliqni qilib, endi kerak emas, deb qochishi nomardlikning haqiqiy namunasidir.

Avvalo, barchasi taqdiri azalda bitilgan, ularning sabablari tartiblangan va oqibatda Gulshod or-nomus uchun jonidan kechgani o'quvchini qayg'uiga soladi. Shu o'rinda o'zga yurtlar nari tursin, bizning yurtlardagi ayrim yosh qizlarning o'sha Gulshodning jonidan kechishiga sabab bo'lgan or va nomus kabi xislatlar kimlargadir ortiqchalik qilayotgan "yuk" ekanini guvohi bo'lmoqdamiz. Hattoki bir jurnalist qizning ochiq-oydin "biz bu yukni ko'tarib yurishdan charchadik", deya bong urishi millatning oriyatli insonlarida la'natlar va qarshiliklar uyg'otdi. Ming afsuski, bu so'zlarni yoqlab, qo'llab-quvvatlab chiqqanlar ham oramizda yo'q emas. Bu borada katta bahs-u munozaralar bo'ldi. Shu o'rinda bu baxtga nuqta qo'yish uchun birgina Allohning "Zinoga yaqinlashmanglar", oyati kifoya qiladi, deb o'ylayman. Basharti, Gulshodning xonadon ahillari oriyatli, yetti pushtigacha "Uyat o'limdan og'ir", degan hikmat ruhida tarbiya topmagan bo'lganida ko'l yoqasidagi favqulotda anjumanga o'rin qolmas edi. Chaman momo yohud qizi Gulgun o'sha joyning o'zida qishloqni boshiga ko'tarar, organga xabar berar, katta janjal, to'polon, qama-qama bo'lar edi. Yoki, aksincha, istamasa-da qalbiga, nafsiga og'ir kelsa-da, janjal bilan bo'lsada to'y tadorigiga kirishilar edi. Har holda bunday katta fojialar tizmasi tuzilishidan ko'ra bu ish yengilroq edi. Lekin bu albatta sabablar, bahona gaplar. Inson ertaga nima bo'lishini oldindan bilganda o'sha "agar", "maabodo", "bo'lganda edi" kabi so'zga hojat qolmasdi. Bu shunchaki sabablar va bu sabablar asosini ana o'sha oriyat va uyat tashkil etadi. Fojiadan so'ng jigaridan ayrilgan Gulgun. Gulshodning yakka opasi. Erkaklarga hos matonat ila haqiqat uchun qilgan kurashlari besamar ketdi. Oqibatda "O'lmaganlar o'ladi, Zokirov", deya Ashurning jazosini beraman, deb ko'zlari qonga to'lib, uning o'rniga ukasi Akbarning umriga zomin bo'ldi. Bu fojia qahramonlari qishloqning sodda, shu bilan birga, biroz johil insonlaridir. Johil deyishimga sabab, inson o'zgalar tugul, o'zini ham qasddan o'ldirishi mumkinmasligini, uning katta gunoh ekanini bilishmas edi. Yoki bilsalar-da boshqa tuyg'ular ustunlik qilib, ularning xatti-harakatlari fojialarga sabab bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Do'stmuhammad, X. (2011). *Qissalar*. Sharq.

Do'stmuhammad, X. (2021). *Sof o'zbekcha qotillik*. Yangi asr avlodi.

<https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/xurshid-dostmuhammad>

LUQMON BO'RIXONNING "BIR TOMCHI YOSH" QISSASIDA IJTIMOIY MUHIT VA QAHRAMON MUNOSABATI

*Ro'ziyeva Yulduz Qahramon qizi,
ToshDO'TAU 2-kurs magistranti
yruziyeva80@gmail.com*

Ilmiy rahbar: P.f.d., Prof. Qozoqboy Yo'ldoshev

Annotatsiya. Ushbu maqolada imkonsiz tuyulgan holatni tasvirlay olishga imkon topa oladigan yozuvchi Luqmon Bo'rixonning "Bir tomchi yosh" asarida ijtimoiy muhitning bosh qahramon ruhiyatiga ta'siri masalasi misollar vositasida ochib beriladi. Bunda qahramonning fojiali qismatiga atrofdagilarning bevosita va bilvosita ta'sir masalasi o'rganib chiqilgan. Shuningdek, ijodkorning psixologik tasvir usullari va peyzajdan foydalanish mahorati ham keng tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Qissa, psixologizm, peyzaj, psixologik tasvir usullari, kontrast

Abstract: This article examines the impact of the social environment on the psyche of the protagonist in the work of the writer Lukman Borikhon who finds an opportunity to describe a seemingly impossible situation, using examples. The direct and indirect impact of those around him on the tragic fate of the hero is studied. The poet's psychological methods of depiction and his skill in using landscape are also extensively studied.

Keywords: Story, psychologism, landscape, psychological imaging techniques, contrast

Inson ma'lum bir jamiyatda yashar ekan, uning hayoti hamisha bir xil kechmaydi. Ya'ni o'zini erkin shaxs deb hisoblagan har qanday odam ijtimoiy muhit talablariga bo'ysunishi yoki bo'ysundirilishi kerak. Yana shunday toifa borki, ular bevosita muhit zo'rlarining ta'sir doirasi ostiga tushib qoladilar. Bunga kattalarning gapidan chiqmaydigan kichik avlod vakillari va ularning ayancli qismatini ham misol qilib keltirish mumkin. Luqmon Bo'rixonning "Bir tomchi yosh" qissasida ijtimoiy muhitning bosh qahramon hayotiga jiddiy ta'siri qalamga olinadi. Bilamizki, qissa janri o'zbek adabiyotidagi eng qadimiy nasriy janr hisoblanib, unda ilohiyotga aloqador odamlar hayoti va sarguzashtlaridan hikoya qilinadi. Qissa so'zining o'zi ham arab tilidan olingan bo'lib, "hikoya qilmoq", "aytib bermoq", "sarguzasht" kabi ma'nolarni anglatadi. Bu janrning o'ziga xos jihatlaridan yana biri shuki, u keyinchalik xalq kitoblari ko'rinishini ham olgan. Adabiyotshunos olim A.Qozixo'javev tadqiqotlarida qissa janri xususida shunday fikrlar mavjud: "Har bir "qissa" markazida aniq bir shaxs hayot yo'li (syujeti) turishi, barcha voqealar (syujet liniyalari) shu shaxs atrofida kechishi va bevosita unga kelib bog'lanadi: butun "qissa" yagona bir mazmun, jumla-konsepsiyaga quriladi" (Қозихўжаев, 2012, 206). "Bu gal ham qarz undira olmadi" (Бўрихон, 2022, 3) kabi tugun bilan boshlanuvchi "Bir tomchi yosh" qissasi o'qirmanda bosh qahramonning qanday shaxs ekanligiga (erkak, ayol...) qiziqishni paydo qilibgina qolmay, "bu gal" so'zidan keyin kelgan "ham" bog'lovchisi orqali qahramon ijtimoiy ahvoliga achinish hissini ham uyg'otadi. Asarning bosh qahramoni adabiyotshunos Q. Yo'ldoshevning "Ochqichso'z" kitobida "manglayida tug'ma daholik belgisi bor, lekin atrofidaogilar tomonidan payqalmagan, tirikchilik tashvishlari tufayli ijodi ham, shaxsiyati ham xarob bo'lgan rassom" (Йўлдош, 2019, 431), – deya ta'riflanadi.

Muallif qahramonining fojiali qismatiga bevosita ijtimoiy muhitni sababchi qilib ko'rsatadi. Ayni shu muhitda Baxtiyorning mashhur rassom bo'lib yetishishiga ishonish u yoqda tursin, daholikning neligini payqamagan insonlar yashardi. Shuningdek, o'zbekona hayot tarziga ko'nikibgina emas, ba'zan "berilib" yashashga o'rganib qolgan bosh qahramonning ayrim iqrorlarida umrining bu tarzda yakunlanishiga o'zi ham sababchi ekanligiga guvoh bo'lamiz: "Bu ko'rgulik qachon boshlandi? Ha, esladi, amakisining uyiga gul chizib bergan kundan boshlandi. O'sha kuni sotqinlik butun bo'y-basti bilan namoyon bo'ldi. Poytaxtga ketishga amakisi da'vat

etganida, uning ustidan ich-ichida kuldi, jaraq-jaraq pul topayotganidan kibrlandi” (Бўрихон, 2022, 46). Adabiyotda insonning ruhiy dunyosini tasvirlash bosh omillardan biri ekanligining sababi shaxs psixologik olami o‘ta murakkab va uni ifoda etish ijodkordan katta mahorat talab qiladi. Inson ruhiyati haqida keng ko‘lamli ilmiy tadqiqotlar olib borgan olim S. L. Rubinshteyn psixologizm haqida shunday deydi: “So‘z san’atkorlari qahramon psixologiyasini tasvirlar ekan, aynan uning (qahramonning) kechinmalari – kamolotga erishishdagi individual yo‘lini hayotning burilish pallalari sifatida yoritishga intilishlari bejiz emas. Ittifoqo, inson kechinmalari – bu uning real hayotining subyektiv tomoni, shaxs umr yo‘lining subyektiv aspektidir” (Бўрихон, 2022, 46). Yozuvchi personaj xarakterini yaratar ekan, uning ruhiy dunyosini bevosita yoki bilvosita ochib berishga harakat qiladi. Qahramon o‘y-kechinmalari, his-tuyg‘ularining “ichki monolog”, “ong oqimi” tarzida yoki muallif tilidan bayon qilinishi psixologik tasvirning bevosita shakli hisoblanadi. Asarda inson obrazi ruhiyatining xatti-harakatlar, gap-so‘zlar, yuz-ko‘z ifodalari (mimikasi), fiziologik o‘zgarishlarni ko‘rsatib berish orqali ochib berilishi bilvosita psixologik tasvirdir. Ruhiy tasvirning bu ikki ko‘rinishi bir-birini to‘ldiradi, shu boisdan ham muayyan qahramon ruhiyatini tasvirlashda ijodkor bularning har ikkalasidan ham o‘rni bilan foydalanishi mumkin.

Luqmon Bo‘rixon “Bir tomchi yosh” qissasida bosh qahramon psixologik holatini berishda bevosita tasvir usulidan keng foydalanadi. Xususan, Baxtiyorning qissa boshidanoq o‘z-o‘zini taftish qilishi ko‘pincha muallif nutqi orqali ifodalanadi. Quyidagi jumlada esa muallif nutqining personaj nutqi bilan qorishiq ifodasi vositasida bosh qahramon psixologik holati tasvirlangan: “Kechqurun uyda osh damlandi. Xushhol o‘rin-to‘shakka cho‘zilishdi, ammo... tun yarmida tuyqus Baxtiyorning uyqusi qochdi. Kun bo‘yi yuragi toshib, quvonchga qorishib, hayajonga ko‘milib yurdi-ya?! Nega?! Nima uchun?! Bor-yo‘g‘i allaqanday korxona bo‘yoqchilikka olgani uchunmi?! Nahotki, shu darajada maydalashib ketdi?! Nahotki, shu qadar ojiz va notavon odamga aylandi? Chizish-bo‘yash yumushini eplaydigan kadr kerak ekan, ana, ishga olishdi, shunga nima? Manglayida daholik yulduzi porlab turgani uchun unga talpinishgani yo‘q. Aksincha, u talpindi, yalinib-yolvordi o‘shalarga! Qanday minnatdorchilik izhor qilishni bilmay qiynaldi, qiypangladi! O‘sha mutasaddilar uni iqtidori, iste’dodi uchun arshi a’loga ko‘tarishgani yo‘q, shunchaki, sinov muddati bilan xizmatga olishdi, xolos. Tinkangni quritib ishlatishadi, minnat-u iddaolar, betiyiq amr-u farmonlar bilan xo‘rlashadi, so‘ng xuddi laycha oldiga suyak tashlagandek, qo‘lingga o‘sha moyanangni tutqazishadi. Sudralib uyga qaytasan! Sudralib yana ishga borasan! Bir umr shunday! Bir umr sudralib o‘tasan! Shuning uchun behad quvonib yuribsanmi?! Orzularing shumi sening!” (Бўрихон, 2022, 14-15)

Yana shuni ta’kidlash joizki, inson va tabiat munosabati orqali ham qahramon ruhiyati tasvirlanadi. “Inson o‘zini o‘rab turgan muhitdan ajralgan holda yashamaydi. U muhit bilan

munosabatga kirishadi, undan ta'sirlanadi, unga moslashadi va ta'sir ham qiladi. Muhit ma'nosi keng tushuncha bo'lib, uning tarkibiy qismiga tabiat manzaralari – peyzaj ham kiradi” (Sultonova, 1973, 48). Q. Yo'ldoshevning fikricha, qissadagi ruhiy kayfiyat bilan tabiat manzarasi uyg'unlashgan o'rinlarda muallif o'zbek so'zining bor ifoda imkoniyatini ko'z-ko'zlaganday bo'ladi: “Kuz oftobi horg'in va o'ychan yiltillab turardi. Go'yo undan nur o'rniga zang yog'ilayotgandek, dov-dalalar sarg'ish-qizg'ish tusga qorishib mahzun yastanib yotardi. Xazonlar shitirlab-shivirlab, havoda bir zum muallaq qotgan ko'yi ohista yer bag'irlaydi” (Бўрихон, 2022, 40).

Ijodkor ayrim o'rinlarda personaj psixologik holatini tabiat hodisasiga kontrast (qarama-qarshi) qo'yish orqali qissa badiiy quvvatini yanada oshiradi: “Butun borliq yashillikka burkanayotgan bir paytda Baxtiyor goh uning, goh buning eshigida sarg'aya boshladi” (Бўрихон, 2022, 25). Bunda Luqmon Bo'rixon bosh qahramonning ezgin holatini ifodalashda “yashil” va “sariq” so'zlarining o'z va ko'chma ma'nolaridan ustalik bilan foydalanadi. Ya'ni butun borliqda bahoriy kayfiyat kezib yurgan bir paytda Baxtiyorning ruhiyatida kuz hukmronlik qilishi “tilanmoq”, “yalinmoq” ma'nosidagi “sarg'aymoq” fe'li bilan ifodalangan. Baxtiyorning o'zi mansub ijtimoiy muhit va undagi odamlar bilan kelisholmasligi, ya'ni o'zgachaligini tasvirlashda ham inson va tabiat uyg'unligidan bevosita foydalanish ijodkor mahoratining yuksakligidan dalolat beradi: “O'sha kuni Baxtiyorning ta'bi mayga ko'p tortmadi. Ikkov ora-ikkov ora bo'lib, allaqanday ikir-chikirlar haqida gaplashib, bahslashib yotgan davrani ma'yus kuzatib o'tirardi. Nogoh uning ko'zi hovuz tubidagi ko'lmakda balqib turgan yulduzlarga tushdi. Isqirt bir ko'lmakda balqib turgan yulduzlar! Tun! Qop-qora, motamsaro daraxtzor! Ko'rganlari Baxtiyorga sirli bir hikmatlar so'ylardi, fikratiga sirli bir ishoralar qilardi. Uning yuragida tanish, juda tanish to'lqin ko'tarildi. Lazzatli bir iztirob butun shuuriga silqib kirdi” (Бўрихон, 2022, 40). Ayni shu o'rinda muallif iste'dod sohibining ayanchli qismatini ifodalashda “ko'lmakda balqib turgan yulduzlar” tasviridan foydalanadi. Bunda ko'lmak ijtimoiy muhit, yulduzlar esa Baxtiyor kabi qadrlanmaydigan daholar ramzi bo'lsa, ajab emas. Bosh qahramon mansub ijtimoiy muhitning sassiq hovuzga qiyos etilishi esa qissaning xotima qismida ham tasvirlanadi: “Baxtiyor javob bermadi. Uning hovuz tubidagi ko'lmakday yiltillab turgan qorachig'lari tuyqus xira tortdi. Sizib chiqqan bir tomchi yosh yonog'ida turib qoldi” (Бўрихон, 2022, 50). Atoqli shoir A. Oripov qalamiga mansub “Tilla baliqcha” she'ridagi obrazlar tizimining o'zgartirilgan varianti “Bir tomchi yosh” qissasidagi yuqoridagi misollarda o'z aksini topgan. Zero, ikkala ijodiy ishda ham ijtimoiy muhit ko'lmak so'zi orqali ifodalangan. Qissada bosh qahramon yulduz obrazi orqali jonlantirilgan, deb o'ylaymiz.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, Luqmon Bo‘rixonning “Bir tomchi yosh” qissasida bosh qahramonning ijtimoiy muhit bilan munosabati psixologik tasvir usullari orqali ifoda etiladi. Shuningdek, muallif Baxtiyorning ruhiy kayfiyatini tasvirlashda inson va tabiat munosabatidan keng foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Бўрихон, Л. (2022). *Марҳаматли кун*. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ.

Йўлдош, Қ. (2019). *Очқич сўз*. Тафаккур.

Қозихўжаев, А. (2012). *Қисса жанри хусусида*. XX аср ўзбек адабиёти масалалари. Ған.

Рубинштейн, С. Л. (2000). *Основы общей психологии*. Питер.

Sultonova, M. (1973). *Yozuvchi uslubiga doir* (Oybek, A. Qodiriy, A. Qahhor, va S. Ahmad prozasi asosida). Ған.

KATTA MAQSADLAR YO‘LIDAGI QAHRAMON

Salohiddinov Isoxon Akmal o‘g‘li,
Yangi asr universiteti 2-kurs talabasi
isosalohiddinov@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d, G‘.Bobojonov

Annotatsiya. Maqolada Abduqayum Yo‘ldoshning “Puankare” hikoyasi xususida so‘z yuritilgan. Hikoya qahramoni - o‘z oldiga katta maqsadlarni qo‘ygan matematik olimning hayot yo‘li tahlildagi ayrim jihatlar tortilgan. Bu yo‘ldagi turli to‘siqlar va unga qahramonning munosabati masalasiga e‘tibor qaratilgan. Muallifning hikoyadan ko‘zlagan asl maqsadini aniqlashga harakat qilingan. Nihoyada asarning bugungi kun o‘quvchisiga beradigan hissasi urg‘ulangan. Muallifning o‘ziga xos yondashuvi e‘tirof etilgan.

Kalit so‘zlar: Ilm-fan, hikoya, Puankare, maishiy, asar, to‘y, muallif

Abstract. The article talks about the story “Poincare” by Abduqayum Yoldosh. The life path of the hero of the story - a mathematician who has set great goals for himself - is analyzed in some aspects. It focuses on various obstacles on the way and the hero’s reaction to them. An attempt was made to determine the original purpose of the author from the story. Finally, the contribution of the work to today’s reader is emphasized. The original approach of the author is acknowledged.

Keywords: Science, story, Poincare, household, work, wedding, author

Abduqayum Yo‘ldoshning “Puankare” hikoyasi ko‘pgina fikr-mulohazalarga sabab bo‘lgan, adabiyotshunoslar nazariga tushgan asarlardan biridir. U haqda bildirilgan fikrlarda asarning o‘ziga xos salmog‘i e‘tirof etilgan.

Bu hikoyada, fikrimizcha, muallif ikki jihatga e‘tiborimizni qaratadi. Birinchisi – bosh qahramonning ilm-fan rivojiga hissa qo‘shish uchun harakatga otlanishi. Ikkinchisi esa, katta maqsadlar yo‘lidagi insonni kichik maishiy munosabatlar, to‘y hashamlar girdobida qolib, vaqtini boy berishi. Nazarimizda, hozirgi yoshlarni ilmdan to‘siq qo‘yayotgan sabablar va muammolar ham bu hikoyada batafsil yoritilgan.

Birinchi jihatni tahlil qilib ko‘radigan bo‘lsak, xo‘sh, qanday qilib ijodkor ilm-fan va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani ko‘rsatgan, deyishimiz mumkin. Hikoyada bosh qahramonning ilm-fanga qiziqishi va matematikaga misli ko‘rilmagan o‘zgarish kiritmoqchi bo‘lishi keltirilgan. Bu kashfiyot - uchinchi ming yillik kishilari oldida turgan ilmiy muammo - Puankare gipotezasining yechimini topish edi. Shu o‘rinda “insoning shaxsiy hayotiga buning nima aloqasi bor?” degan savol tug‘ilishi mumkin. Fikrimizcha, qahramonning uylanganidan keyingi hayotiga nazar tashlasak, yuqoridagi savol o‘rinsiz bo‘lib qoladi. Mustaqil hayot boshlaganidan keyin hikoya qahramoni hisoblangan matematik olim muvozanatini yo‘qotadi. Oila va ilm-fanni barobar ushlay olmaydi. Ishga ko‘p berilib ketadi, hatto do‘sti bilan hamkorlik qilib, tijoratga bosh suqadi. Vaholanki, bunda ham omadsizlikka uchrab, laqqa tushadi. Shu tarzda vaqtdan yutqazadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, inson bilmagan narsasiga har doim ham tavakkal qilib qo‘l urmasligi lozim ekan.

Olimning oilaviy hayotida boshdidan kechirganlarini o‘qib, o‘zimizga yarasha xulosa chiqarishimiz kerak. Inson o‘zining keng tarqalgan kundalik muammolarini yechishi, o‘rni kelganida ularni yengib o‘tishi uchun hamisha qat’iyatli bo‘lishi zarur ekanini asardagi holat aniq ko‘rsatib turibdi. Qahramonimiz ham qat’iyatsizlik qilib maqsadiga yetisha olmagan keyin ko‘p muammolarga uchraydi. Shu bois ilm-fanga yetarlicha vaqt ajrata olmaydi. “Puankare kutib turadi”, “keyinroq qilaman”, “to‘y o‘tsin”, “hali vaqt bor”, “buni haligacha hech kim kashf qilmagan, men bo‘lsa, ulguraman”, (Yo‘ldosh, 2022) degan o‘y-xayollar bilan oltmish yoshga kirib qo‘yganini o‘zi ham anglamay qoladi.

Asardagi shu voqeadan qisqacha xulosa qilib aytishimiz mumkinki, vaqt hech qachon hech kimni kutib turmaydi. O‘z o‘rnida ulgurib qolingani foydali ishlargina insonga naf keltirishi mumkin. Behuda ketgan vaqtga nadomat chekish esa, hech qachon manfaat bermaydi.

Hikoyani o‘qish asnosida e’tiborimizni tortgan yana bir jihatga to‘xtalib o‘tish muhim, deb o‘ylaymiz. Bu bizning hayot tarzimiz, urf-odat tusini olgan mayda-chuyda rasm-rusumlarga qaram bo‘lib qolganimizdir. O‘zbek millati to‘y bilan yashaydi. Sababi, o‘zbek hayotining juda ko‘p qismi to‘yga tayyorgarlik ko‘rish, to‘y uchun mol-dunyo to‘plash, to‘y o‘tkazishda boshqalardan kam bo‘lib qolmaslikka chiranish kabi ishlar bilan bog‘lanib qolganday. Ana shu mayda muammolar asar qahramoni bo‘lgan katta bir olimni ilm-fan yo‘lidan to‘sib qo‘yadi. Shu kabi maishiy ikir-chikirlar ilm-fan fidoyisi bo‘ladigan bir inson hayotining katta qismini egallab olganiga guvoh bo‘lamiz.

Bizda aksariyat hollarda yigit va qiz ota-onalari tanlagan inson bilan turmush quradi. Menimcha, umr yo‘ldoshini tanlashda farzandning ham o‘rni, haqqi bor deb o‘ylaymiz. Bu bilan kattalar yoki ota-onalar qarorini noto‘g‘riga chiqarmoqchi emasmiz. Qahramonimizning ham umr yo‘ldoshi otasi tarafidan tanlangan va yigit ham “ota-onamga yoqsa, menga ham yoqadi”, deb

bunga e'tiroz bildirmagan. Shu zaylda o'zi bilmagan holda katta xatoga yo'l qo'ygan. Boisi, xotini o'ylaganidek bo'lib chiqmadi. Erining chinakam olim bo'lishiga, ilmda kashfiyotlar qilishiga ko'makchi va suyanch bo'lish o'rniga uni hamisha ilmdan uzoqlashtirishga urindi. Hikoyada yangi kelinning eriga yozib bergan, imlo xatolariga liq to'la nomasida quyidagilarni o'qiymiz:

“Dushanba xolamning tug'ilgan kuni. Seshanba dugonamning to'yi. Chorshanba tushga ammamning uyida “non sindirar”, kechqurun “qiz chiqardi”... mazmunida edi. Bu ro'yxat sinoatini so'radim. Yosh kelin-kuyov sifatida ularning hammasiga borishimiz kerak ekan. Tabiiyki, quruq qo'l bilan so'ppayib kirib borilmas, arziqli sovg'a-salom olish shart ekan” (Yo'ldosh, 2022, 61-bet).

Ba'zida kattalarning to'y ko'rish orzusi yoki katta farzandni qoldirib kichigiga to'y qilib bo'lmasligi haqidagi irimlarga mahkam bog'anib qolishi kabilar yosh yigit-qizning kelajakdagi katta orzu maqsadlariga yakun yasashi mumkin. Ammo ko'ngil-chi? U bilan ko'pchilik qiziqishmaydi. Ko'ngil deganda o'sha qahramonning muhabbati ko'z oldimizga keladi. Balki u haqida ota-onasiga aytganida hayoti boshqacha bo'larmidi, degan xayolga boramiz. Nazarimizda, ular bir-birni tushunar edi. Ularning turmushning bir ustuni bo'lib yashashi bir-birini tushunish emasmi?

Turmush qurgandan keyin to'yning barcha qa'da-marosimlarini o'tkazib bo'lgach, ilm yo'lini tanlagan yigit yana ilmga qaytadimi, degan savol o'quvchini o'ylantiradi. Afsuski, u har xil ufr-odatlar, “kichik chilla”, “katta chilla”, “kelin ko'rdi”dan tortib yana turli xil rasm-rusumlarni o'tkazgandan so'ng ham ilmga astoydil qaytolmaydi. Endi u sho'rliknig boshi muamalarda chiqmaydi. Xotini “katta vatan kerak!” deb harhasha qiladi. Kichigiga ko'nmaydi. Kelinning onasi ularning hayotiga hamisha aralashadi. Ha, bizda hammasini kattalar hal qiladi.

Ulkan maqsadlarga yetishishimizdagi yana bir jddiy holat bu – onalarning qizlariga hayot mashaqqatlarini o'rgatmasligi, boriga shukr, yo'g'ida sabr qilib yashash ko'nikmasini shakllantirmagani bo'lsa kerak. Men bu haqiqatni shu hikoyani o'qigach, yana bir bor anglab yetdim. Olimning shogirdi hayotida ham ayni holat takrorlandi. U ham to'yi bo'lib, afsuski, ilmga qaytmadi. “Odamlar nima deydi...” Ha, bu bizning xalqimiz orasidagi mashhur jumla. Biz to'y qilsak ham, motam tutsak ham “odamlar nima deydi”, deb yashaymiz. Aytmoqchimizki, bizda ham dunyoni zabt etadigan qanchadan-qancha yoshlar mavjud. Ular juda ham ilmli, salohiyatli yoshlar. Ming afsuski, mana shu mayda muammolar ularning yo'liga katta to'g'anoq bo'lmoqda. Yozuvchi buni bilgan va anglagan holda shu asarga qo'l urgan, desak adashmagan bo'lamiz.

Xulosa qilib aytish mumkinki, biz qilgan xatolarimizdan dars olishimiz kerak. Odamlar uchun yashamasligimiz zarur, chunki ertangi savol-javobimizda ular bizning yonimizda bo'lmaydi. Hozir vaqt va sharoit bor ekan, biz faqat va faqat ilm olishimiz zarur. Bu hikoya zamonaviy

jamiyatdagi shaxsning o'zgarishi va o'zligini izlashdagi muammolarni ko'rsatib, o'z vaqtida ahamiyatga ega bo'lgan va hozirgi kunda ham dolzarb bo'lib qolgan asar sifatida qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Ahmedov, A. (2012). *Abduqayum Yo'ldoshev asarlarida timsolning o'rni*. Toshkent: O'zbek adabiyoti nashriyoti.

Yo'ldosh, A. (2022). *Puankare*. Toshkent: "Akademnashr".

Qodirova, G. (2023). *Inson bo'lib yashashga undovchi asar*. www.kun.uz.

JASUR KENGBOYEV HIKOYALARIDA IJTIMOY MUAMMO VA UNING BADIY TALQINI

Sattorova Zarina Shokir qizi,

ToshDO'TAU 4-kurs talabasi

sattorovaz863@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d., H.Ahmedov

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotida Jasur Kengboyev ijodining tutgan o'rni, asarlarida ijtimoiy muammolar va ularning badiiy talqini yoritilgan, shuningdek, yozuvchining "Mung" hikoyasi orqali o'tkazilgan tadqiqotda turli sohada o'qiyotgan talabalarning xulosalari, fikr-mulohazalari berilgan. Ijodkorning "Ortiqcha odam" hikoyasida uning badiiy mahorati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Jasur Kengboyev, ijtimoiy muammo, badiiy mahorat, "Mung", "Ovchining so'nggi ovi" va "Ortiqcha odam" hikoyalari, tadqiqot

Abstract. In this article, the role of Jasur Kengboyev's work in modern literature, social problems and their artistic interpretation are highlighted in his works, as well as the conclusions and opinions of students studying in various fields in the research conducted through the writer's story "Mung". The author's story "Ortiqcha odam" reveals his artistic skills.

Keywords: Social problem, artistic ability, "Mung", "Ortiqcha odam" and "Ovchining so'nggi ovi" stories, research

Alanga va nur bir-biri bilan qanchalik uyg'unlashgan bo'lsa, hayot bilan faoliyat ham bir-biriga shu qadar mustahkam bog'langan. Nimaiki, nur sochsa, shubhasiz, yoritadi, nimaiki yashayotgan ekan, so'zsiz harakatda bo'ladi. Hayot kabi ijodiy jarayon ham shunchalik poyonsiz, betakror va ko'p qirraliki, unda har bir yozuvchining ehtiyojiga, iqtidoriga yarasha o'rin hamma vaqt topiladi. Ijod mahsuli bo'lgan badiiy adabiyot fikr ommasi, qalb hislari bilan doimo sayqallanadigan, to'xtashni bilmaydigan, borgan sari nurlanishi, chaqnashi oshib boradigan yog'du.

Zero, badiiy adabiyot ijtimoiy ong shakli sifatida tarixiy taraqqiyot qonuniyatlariga bo'ysunadi. Jamiyatda yuz bergan o'zgarishlar badiiy adabiyotda ham o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Biror badiiy asarning tasvir nozikligini, obrazlar tizimini to'g'ri tushunmoq, tili, jozibasini his etmoq uchun shu asar yaratilgan davr badiiy tafakkuriga xos xususiyatlarni bilish kerak bo'ladi. "Davr va adabiyot g'oyat murakkab muammodir. Chunki zamonning asosiy belgisi uning tinimsiz harakatdaligi, o'zgarib turishi bo'lsa, asl adabiyotning bosh xususiyati uning o'zi yaratilgan zamonga qaraganda ko'proq yashashga intilishi, barqarorroq bo'lishga urinishidir.

Zamonda turib zamonni ko‘rish qiyin, uning biror jihatini baholash yanada mushkul. Shuning uchun istiqloq davri adabiyoti, unga xos belgilar haqida gapirish g‘oyat mas‘uliyatlidir” (Qozoqboy Yo‘ldosh, 2006, 15-bet).

Zamonaviy adabiyotning umidli vakillaridan biri bo‘lgan Jasur Kengboyev ham davrdagi ijtimoiy muammolarini o‘z qalami orqali ifodalab bergan. Uning har bir hikoyasida ma’lum bir muammo va uning tom ma’nodagi yechimlari mavjud bo‘lib, ijodkorning “Yurakning bir cheti”, “O‘zbekning qarisi”, “Hadik” to‘plamlari va yigirmadan ortiq hikoyalari o‘quvchilarga taqdim etilgan. Jumladan, “Ko‘hna belbog‘” hikoyasida qariyaning o‘z taqdiriga befarq emasligi-yu, “So‘ngsiz gurunglar”da esa millatchilik illati munozaralarga sabab bo‘lishi haqida, “Ovchining so‘nggi ovi”da insoniyat va hayvonot olamining matonatini yoritib berilsa, “Yong‘oq qurti” esa jamiyatdagi ota va o‘g‘il munosabatiga bag‘ishlangan. Adabiyotshunos olim To‘lqin Hayitning “Jasur Kengboyev mavzu tanlar ekan, qalamni qanday yurgizishni va uning kuchini nimaga sarflashni biladi. Uning hikoyalarini o‘qiy turib, agar hikoyachilik yo‘lini mahkam tutsa, kelajakda yanada ajoyib asarlar yaratishiga ishongim keldi, zero, kelajak adabiyotga ham o‘z maktabini yaratgan ijodkorlar suv va havoday zarur”, degan jumalari ham yozuvchi ijodi keng ko‘lamli va mavzu doirasi kengligini ko‘rsatadi. Quyida esa, yozuvchining “Ortiqcha odam” hikoyasi tahlilga tortilgan.

Bugungi g‘arb va sharq madaniyatlari aralashib ketayotgan bir davrda, yoshlar o‘rtasida mag‘rib madaniyatiga taqlid qiluvchilar ham yo‘q emas. Bu o‘zbekona sharm-hayo va or-nomusni biroz unutib, millatimizga xos qadriyatlarni bir chetga “surib qo‘yish”ga olib kelmoqda. Mustaqillik davri yozuvchisi Jasur Kengboyev bu illatlarga guvoh bo‘lar ekan, o‘zining “Ortiqcha odam” hikoyasi orqali yoshlarga ko‘zgu tutdi. Zero ming asrlardan beri shakllanib kelayotgan odatlarimiz kelajak avlodlarga yetib bormasdan, nihoya topmasligi kerak. Shuningdek, Muhammad (s.a.v) payg‘ambarimiz bundan o‘n to‘rt asr ilgari aytgan so‘zlari ham bizga dasturamal bo‘lib xizmat qilmog‘i lozim. Yozuvchimiz ham bu borada aynan payg‘ambarimiz quyidagi og‘itlarini hikoyaning asosi qilib oldi: “ O‘zini ayollarga o‘xshatgan erkaklar ...” “...Boz ustiga oldida tim qora, jingalaknamo sochli qiz. Orada qil o‘tmas darajada masofa. Naqadar hijolatpazlik, Saydali! Qara, qizginaning sochlari yelkachasiga tushar-tushmasgina ekan, qo‘qib yotishi-yu taralmaganiga qaraganda, qizgina ertalab uyidan anchayin shoshib chiqqan. Qulog‘ida, ajabki, ikkitadan teshik, juft-jufti sirg‘a. Saydali tiqilinchdagi holatidan o‘ng‘aysizlandi. Sekin muvozanatini tiklamoqchi bo‘ldi... Qarshisida turgan, Saydalining angrayib, mo‘m tishlab qolganidan g‘ingshishni battar avjiga mindirayotgan kimsa - tim qora jingalak soch... qiz emas, o‘g‘il bola ekan! Erkak ekan! Ortidan Saydaliga ko‘rinmay turgan yuzida erkaklarnikiga xos biror bir belgi-alomat yo‘q edi. Nafrat bilan tikilsangiz-da, yuzining oppoq, terisining mayin va yumshoq ekanini sezar ekansiz;

soqol-u mo'ylovning o'rni ham yo'q" va "o'zini erkakka o'xshatgan ayollar..." "Yoqutxon, doston va termalarni kompyuterda teruvchi operator qiz. Keyingi paytlarda bu ramaqijon ishxonaga shim kiyib keladigan bo'ldi. Saydali bugungini qo'shib hisoblasa, uni uchinchi marta beo'xshov shimda ko'rishi edi. Qiz xonaning bir burchida - Saydaliga yonbosh bo'lib o'tiradi. Bir mahal qizning qo'lidagi qog'ozlardan biri tushib ketdi. Uni olmoq niyatida engashib qo'l uzatgan xodimaning koftasi tepaga, shimi esa pastga qarab "tortishdi"... O'rtada ochilib qolgan belning bir qarichcha joyi nomahramlar nigohidan qo'rqib, dokadek oqarib ketdi..." "bizdan emas" degan edilar.

Aslida buyuk shaxslar qaysi yurtning kelajagini bilmoqchi bo'lsang, uning yoshlariga boq deb bejiz aytishmagan. Asarimiz qahramoni Saydali ham yoshlarning bu illatlariga chiday olmagan va hozirgi glaballashuv davrida hamma bu holatlarga odatiy hol deb qaragani sababli har yerda: ishxonasida, ko'chada, mahallasida "ortiqcha odam" edi. Asarda "Alpomish" dostonidan parcha keltirilishi ham bejiz emas. Millatimiz o'tmishiga boqar ekanmiz, bu yurt Alpomishday mard o'g'lonlar, Barchinoydek nomusli qizlar yurti ekanligini anglaymiz. Asar uchun tanlangan epigraf "O'zini topmay kezar. Adashar o'zining oppoq jismida. Shamol shunday esar." Lorka ijodidan olingan ushbu she'riy parcha ham "madaniyatlilar" orasida adashgan "madaniyatsiz" Saydalini ifodalamoqda.

Hikoyani xulosalar ekanmiz, millatimizning milliy qadriyatlari, unga xos bo'lgan urf-odatlarini saqlamog'imiz kerak, chunki har bir xalqning madaniyati bir daraxt misoli, ildizi yoshlar, barglari esa qadriyatlarimizdir. Ildiz chirishni boshlasa, yaqroqlar ham qurib bitadi.

Yozuvchining "Mung" hikoyasi yuzasidan o'tkazilgan tajribada esa ushbu hikoya turli sohadagi talabalarda turli xulosalar uyg'otganini ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqot natijalari:

1-talaba (adabiyot sohasida): Bu hikoyada yozuvchi har bir hikoyasini yozishdan oldin o'sha muhit bilan tanishib chiqishi, o'zining ko'zi bilan ko'rgan voqealarini tasvirlashi aks etgan. Hikoyada o'qituvchining ham obraziga katta e'tibor berilgan. O'qituvchi oilasiga xiyonat qildi, uni hech kim qoralamagan bo'lsa ham, hech kim unga ta'na qilmagan bo'lsa ham, u o'zini ayoliga qilgan xiyonatini hech qachon kechirolmadi. Ayolim mendan xafa deb o'ylaydi, to'g'ri ayoli u bilan har doimgidek muomalada bo'ladi, lekin ayoli nimalarni his qilayotganligini biladi. Bu holat o'qituvchining jiyanini orqali ochib berilgan. Ayol zoti shunaqa bo'ladiki, u hech qachon xiyonatni kechirolmaydi. O'qituvchining ayoli obrazida eriga bo'lgan ishonch, sadoqat va hurmatni ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Erining xiyonati qanchalik unga og'ir botmasin, balki uning menga oxirgi itimosidir degan narsa xayoliga kelib, erining jiyanini uyiga kirgizadi. Hikoyada nima uchun shuncha katta eshonlar, mahallaning katta-katta insonlari qilolmagan ishni bir yozuvchi tomonidan amalga oshirilgani tugun bo'lib qolgan.

2-talaba (muhandislik sohasida): Hikoya qahramonlariga ta'rif:

Abdul Nosir - to'rt devor orasida o'tira olmaydigan "dala odami". Abdul Nosir soddalik, jaydarilik timsoli. Abdul Nosirning elsevarligi, soddaligi uni el ichida hurmat qozonganining asosiy sababi. Muallif Abdul Nosirda cheklovlarga bo'yin egmaslik, yillar davomida inson fe'l-atvorining o'zgarmasligi, o'zi tug'ilib o'sgan makonni doimiy qo'msash, insonning ich-ichida qoladigan erkinlik tuyg'ularini birlashtirgan. Balki, Abdul Nosir Jasur Kengboyevning asardagi versiyasidir.

Jovli Lapasov - mehribonlik, qarindosh urug'chilik aloqalarini ifodalaydi.

Tog'a - o'yinqaroqlik ortidan keladigan pushaymonchilikni ifodalaydi. Shukursizlik qilib, shayton yo'rig'iga yurgan tog'a so'ngida o'z vijdoni bilan yolg'iz qoladi.

Yanga - sadoqat, fidoiylik, adovatning muhabbatdan, odamiylikdan ustunligini ifodalaydi. Adashgan erini tashlab ketmaslik sadoqatdan, kasal chog'ida unga g'amxo'rlik qilish fidoiylikdan, 25 yillik adovatdan kechib, tog'a va jiyanini ko'rishtirish odamiylikdan, muhabbatdan sanaladi.

Hikoyada atrof-muhitning tanishtirilishi:

Qizg'aldoq issig'i etni kuydirdi - bahor, qishdan chiqqan polvonlarning qoni jo'sh uradigan mahal. Ayoqning qattol qamchisi sitilib, dastasidan hovur ko'tarila boshlagan, osmon-u falak tiniqlashib, barqut bulut suzayotgan mahalda. Qishning tugashiga oz qolgani, bahorning boshlanishi yaqinligi polvonlar tilida bayon qilingan.

Asardan xulosa: Tog'aning qilgan aybidan pushaymonligi. O'z aybi ortidan jiyanining ham aybdor bo'lib qolishi, yanganing qishloqda gapi yerda qolmaydigan kishilarning ham gapini olmasdan o'jarlik qilishi atrofida aylangan voqealar insonlarning turli xil ekanliklarini tavsiflaydi. Tog'aning umidi yanga bilan jiyanini yarashtirish bo'lib, fikrlar girdobida ichini yemirishi uni tamom qiladi. Tog'a o'z aybini yuvish uchun, Abdul Nosirdan yordam oladi. Inson shoshqaloq, shukursiz, o'zida bor narsalardan qoniqmaydigan mavjudot. Har doim shukrni tark etib, shaytonga hamroh bo'lishga moyil bo'ladi. Har doim o'z vijdoni oldida javobgar bo'ladi, aybdorlik hissi insonni hech qachon tark etmaydi.

3- talaba (tibbiyot sohasida): Asar yengil o'qiladi. Boshlanganda nimaligini anglamay turasan, lekin birdan sho'ng'ib ketasan. Asardagi odam o'zini yeb bitirarkan, bu vijdon deydi. Ana shu so'zlarni ustiga qurilganday. Ayol esa haqiqiy o'zbek ayoli irodali, qat'iyatli, o'z ixtiyorini bermaydigan. Ayolda qanaqadir shiddat bor, kuch bor, lekin o'zini o'rnini bilgan, erini hurmat qilgan. Bundan tashqari, shoirning yirik planga qo'yilishi ozgina o'ylantirdi. Lekin aynan shu shoir barcha muammolarga kalit bo'lgan. Asardagi otlar va ularning rangida ham ramziylik bor. Ayniqsa qizil bilan qorada. Qizil bilamiz araz, urush ramzi. Qora esa motam. Bu tog'ani o'limiga yaqin qolganini ifodalaganday.

Shuningdek, ijodkorning “Ovchining so‘nggi ovi” asarini o‘quvchi o‘qir ekan, avvalo hikoyaning epigrafi insonni jalb qiladi, “Yo yetarman maqsadimning cho‘qqisiga oxiri” Ibn Sino tarafidan bitilgan ushbu jumlar asarning kulminatsiyasini ochib berishga xizmat qiladi. Asar boshlanishidayoq tugun bilan boshlanadi, “Men hayotda hali ham shunday odamlar borligini birovdan eshitganimda, ishonmas edim. O‘zim ko‘rib, gaplarini qulog‘im bilan eshitgach, bandasi fe‘li, a‘moli, qat‘iyatiyu birso‘zligiga umr bo‘yi sobit tura olishiga ishonch hosil qildim. Undagi yovvoyi bir viqor, mag‘rurlik nishonalari oddiy odam qavmidan emasligini ko‘rsatib turar edi...” Gap kim haqida ketayotgani, qanday voqea sodir bo‘lgani o‘qirmanga qorong‘u va bu hikoyani qiziqish bilan o‘qilinishini ta‘minlaydi. E’tibor bersak, Jasur Kengboyevning ko‘pgina asarlarida bosh obraz sifatida yozuvchi tanlanadi, demak hikoyanavis o‘zi ko‘rgan-kechirganlarini qalamga olib, qog‘ozga tushirgan. Bu esa yozuvchining hikoyalari reallikka asoslanganini ko‘rsatadi. Ushbu hikoyamizning bog‘lovchi obrazi shoir Bahodir Bahrom va uning atrofida sodir bo‘ladigan voqealardir. Bahodir Bahromning uyiga kelgan mehmonlar uning qishloqdoshi Muqim tog‘aning hikoyasidan hayron qolishadi va shu joyda hikoyaning tuguni yechiladi, ya’ni hikoya boshlanishi bilan berilgan tavsiflar aynan Muqim tog‘oga berilganini anglab yetamiz. Hikoya voqealari Kitobning Palangdara qishlog‘ida ro‘y beradi. O‘lis tog‘yonbag‘irlari, qahraton qish, bo‘rilarning hayratlanarli udumi, ov va Muqim tog‘aning o‘ziga bergan va’dasi butun asarning kulminatsion nuqtasi, epigraf va hikoya nomining ham yoritib berilishi aynan shu kalit so‘zlar orqalidir.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Jasur Kengboyev asarlari jamiyatning ijtimoiy-maishiy muammolarini ko‘rsatib beradi. Zero, jamiyatimizdagi muammolarga yechim topmas ekanmiz, shu muammolar ichida qorishib qolaveramiz. Ushbu muammolarni esa yozuvchi yuzimizga ko‘zgudek asarlari orqali tutmoqda. Qolaversa, Jasur Kengboyev o‘zida O‘tkir Hoshimovning uslubi, Rauf Parfining falsafiy qarashlari va Tog‘ay Murodning yozish ko‘nikmalarini jamlagan. Bir so‘z bilan aytadigan bo‘lsak, XXI asrning ko‘zga ko‘ringan vakillari orasida Jasur Kengboyev o‘zining uslubiy xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Kengboyev, J. (2018). *Ovchining so‘nggi ovi*. www.Kh-davron.uz
- Йўлдош, Қ. (2006). *Ёниқ сўз*. Тошкент.
- Кенгбоев, Ж. (2020). *Юракнинг бир чети*. Ҳикоялар. Тошкент.
- Қуронов, Д. (2010). *Адабий жараёнда Мом синдроми*. Тошкент
- Тўлқин, Ҳ. (2016). Бир чимдим нимадир керак. “Шарқ юлдузи” журнали, (7) 133-140.
- Шарафиддинов, О. (2004). *Ижодни англаш бахти*. Шарқ .

SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA BOLA HARAKTERINING BADIY IFODASI (“CHILLAK O‘YINI”, “OLMA YEMADIM” VA “ OQTOSH” HIKOYALARI MISOLIDA)

*Shakarboyeva Mashxura Bekzod qizi,
ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi
shakarboyevamashxura@gmail.com.uz
Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Komiljon Hamrayev*

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli adib Shukur Xolmirzayevning “Oqtosh”, “Chillak o‘yini” hamda “Olma yemadim” kabi hikoyalari tahlilga tortildi. Maqola psixologik metod yordamida tahlil qilindi. Ushbu hikoyalarda qahramonlarning ruhiyatini ochib berishdagi yozuvchining mahoratiga e‘tibor berildi. Tahlil davomida adabiyotshunoslik nazariyasiga oid ilmiy kitoblardan, Shukur Xolmirzayev asarlari o‘rganilgan ilmish ishlardan, shuningdek, bir necha olimlar va adiblarning yozuvchi haqida yozgan fikrlaridan foydalanildi. Fikr va mulohazalar hamda olimlarning keltirilgan fikrlaridan so‘ng shunday xulosa qilindi, mashhur yozuvchi Shukur Xolmirzayev hikoyalarda bolalar obrazini yaratishda, ularning dunyoqarashi hamda ruhiyatidagi o‘zgarishlarni ochib berishda kichik bo‘lsa-da badiiy detallarga e‘tibor bergan hamda mohirlik bilan foydalangan.

Kalit so‘zlar: Badiiy detal, hikoya janri, bola, peyzaj, ruhiyat, dunyoqarash

Absract. In this article, the famous writer Shukur Kholmirezayev’s stories such as “Oqtosh”, “Chillak O‘yini” and “Olma yemadim” were analyzed. The article was analyzed using the psychological method and the biographical method. During the analysis, scientific books on the theory of literary studies, works of Shukur Kholmirezayev, as well as the opinions of several scientists and writers about the writer were used. After the opinions and comments and the cited opinions of scientists, it was concluded that the famous writer Shukur Kholmirezayev skillfully used artistic details to create the image of children in his stories, to reveal the changes in their worldview and mentality.

Keywords: Child, story genre, mentality, outlook, artistic detail

Inson ruhiyatini tahlil qilish, uning his-tuyg‘ularini chuqur o‘rganish va tasvirlash adabiyotning asosiy vazifalaridan biridir. Adabiyot rivojlanishning qaysi davrida bo‘lmasin, odam va uning ruhiyati so‘z san‘atining bosh tasvirlash obyekti bo‘lib kelgan. Inson tasviri yo‘q joyda, adabiyot ham yo‘qdir, shak-shubhasiz. Bilamizki, adabiyot har xil tur va janrlarga egadir. Yozuvchi va shoirlarimiz inson ruhiyatini ushbu tur va janrlar orqali turli yo‘llar bilan o‘rgangan, tasvirlagan va hozirda ham o‘rganib, tasvirlab kelmoqda. Masalan, o‘tgan XX asrning birinchi yarmida Abdulla Qodiriy tomonidan yozilgan ko‘plab romanlar, Cho‘lpon tomonidan yozilgan she‘rlar, ushbu asrning 2-yarmiga kelib esa O‘tkir Hoshimov tomonidan yaratilgan bir necha romanlar, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Usmon Azim she‘rlari inson ruhiyatini, insonga taalluqli kechmishlarni shunchalik mahorat va ustalik bilan tasvirlaganki, hozirgi vaqtga qadar ham ko‘pgina kitobxonlarning kitob javonlari bilan birga ko‘ngillaridan ham joy olib kelayotganiga guvoh bo‘lamiz. Shunday asarlar muallifi sifatida o‘zbek adabiyotining zabardast vakili Shukur Xolmirzayevni ham bimalol misol qilib ko‘rsata olamiz. Shukur Xolmirzayev asarlarini o‘qib borar

ekanmiz, ularning barchasida hayot falsafasi, uning mazmuni, inson his-tuyg'ularining nozik qirralari mohirlik bilan ifodalanganligiga amin bo'lamiz.

Yuqorida turli xil adabiy tur va janrlar borligi, yozuvchi odam va olam munosabati va uning mohiyatini ochish maqsadida ular ichidan o'zi xohlagan holda tanlab foydalanishi haqida so'z yuritgan edik. Taniqli yozuvchi Shukur Xolmirzayev esa insonlarning ichki dunyosini, ularning ruhiy holati, ichki kechinmalari hamda kayfiyatini tasvirlashda aynan hikoya janridan ko'proq foydalanadi. Buning sababi esa hikoya janrining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqdir. Bizga ayonki, romanda ma'lum davr va unga bog'liq ko'pgina odamlarning hayoti tasvirlansa, hikoyada esa bir insonning kichik hayoti, uning shu hayot bilan bog'liq ma'lum bir davri tasvirlanadi. "Roman hikoyaga nisbatan boshqacharoq- harakterni bir qancha holat va jarayonlar davomida ko'rsatishni maqsad qilib oladi. Hikoyada esa harakter rivojining ma'lum bir lahzasigina, ma'lum bir asosiy voqea jarayonidagina ko'rsatiladi (Адабий тур ва жанрлар, 1981).

Shukur Xolmirzayevning ko'pgina hikoyalari ushbu yo'ldan boradi. Yozuvchi, ayniqsa, hikoyalarida bolalar va o'smirlarning hayotini qalamga olish orqali ularning ruhiyatini, kayfiyatini tasvirlashga harakat qiladi. Adibning hikoyalaridagi har bir kichik detal bosh qahramonning ichki dunyosidagi o'zgarishlarni ochib berishga xizmat qiladi. Masalan, yozuvchining "Olma yemadim" hikoyasini misol tariqasida olaylik. Hikoya ushbu tasvir bilan boshlanadi: "Tog'dan qaytib kelayotgan edik. Men, yana uchta oshnam. Hammamiz eshakdamiz. Ola Chopon qishlog'iga kirdik. Odamlari yangi yerlarga ko'chib ketib, uylari huvillab qolgan. Tomlari buzilib, yog'ochlari ham tashib ketilgan. Mol o'tmaydigan balandlikdagi devorlari ham nuragan, bog' ichidagi olma va tog'olchalar esa pishib yotibdi (Холмирзаев, 1965,15-бет). Yozuvchi birdan bolalarning olma yeyish haqidagi fikri tug'ilganligi bilan bog'liq voqea bilan boshlamaydi. Aksincha, qishloq tasviridagi olmalarning g'arq pishganligi voqealar rivojida hodisalar olma mevasi bilan bog'liqligidan darak beradi. Ushbu olma detali esa bosh qahramonning, ya'ni bolaning dunyoqarashini ochishda katta rol o'ynaydi. Voqealar rivojida bolalarda olma yeyish fikri tug'iladi: "Soy yoqalab, devorlarning yonidan borayotgan edik. Oshnalarimning biri — sho'x, shum, tiqmachoqday Habibulla:

-Picha olma yemaymizmi? - deb qoldi. Taklif boshqalarga ham ma'qul tushdi. Eshaklardan tushdik.

-Xurjunlarni olinglar. Uyga ham eltamiz. — Bu taklif ham boshqalarga ma'qul bo'ldi. Xurjunlarni olib, biri yelkasiga tashladi, biri bilagiga osdi. Men esam, eshagimning kalta yolidan ushlab, uyoq-buyoqqa qarab turaverdim. Nima bo'lsa ham, bu ish — o'g'irlikda.

-Ha? - dedi Habibulla.

- Men eshaklarga qarab turaman, — dedim.

-Eshaklarni bo‘ri yeydimi, yuraver.

-Borgim kelmayapti.

-Erinyapsanmi? – dedi Mo‘min.

-Yo‘q...

-Birovning narsasiga tegishni yomon ko‘radi bu kishi- dedi Habibulla, so‘ng bir shumlikni o‘yladimi, tirjaydi.- Ko‘ramiz, hali ko‘ramiz.

-Ha, yomon ko‘raman, — dedim men. — Bormayman” (Холмирзаев, 1965,15-бет).

Yuqoridagi hikoyadan parchada ko‘rinib turibdiki, olma detali bosh qahramon bola va uning o‘rtoqlari o‘rtasida ziddiyatni keltirib chiqaryapti. Boshqa bir joydagi pishib yotgan olmalardan beso‘roq olish bola uchun o‘g‘irlikdir, do‘stlari uchun esa aksincha.

Ammo, hikoya boshida begona joyda o‘sib yotgan olmalar o‘g‘irlik deya o‘jarlik qilib yemagan olmasini yo‘l davomida suvsab ketganligi uchun yaqin o‘rtog‘idan yashirinchaladi. Olma yesa, yesin-u bolalarning oldida gapining oxirigacha tursin. Ammo, afsuski, olmani endi tishlagan payti Habibulla va bolalar kulib yuboradi. Bizning bosh qahramonimiz esa alam va jahldan olmani tuflab tashlaydi.

“-Qanday bo‘larkan-dedi Habibulla.

-Yemayman, yemayman-dedim.

-Ko‘rdik yemaganingizni.

-Yemadim.

-Ha-ha. O‘g‘irlikni yedingizku.”

Bola baribir qaysarligichacha qoladi:

“Ancha janjal bo‘ldi. Keyin bolalar ikkalamizni yarashtirishga tushib ketishdi: “Hazil», “kelishgan edik”, deyishdi. Oxiri Habibning ham achchig‘i chiqib ketdi: “Nima, besh-o‘n kilo olma bilan hukumatning davlati kamayib qoldimi? Shu olma bilan biz o‘g‘ri bo‘lib qoldikmi? Odamlar yesin deb ekishgan-da! Qorovuli bo‘lsaki... Ah!” Men quloq solmadim. Piyoda yurib, eshagimni haydab ketdim. Dovonga chiqib oldim. O‘zimga endi juda alam qildi: “Chiqib oldim-ku? O‘lmadim-ku? - deb o‘yladim. - Nega chidamadim? Nega hech kimdan so‘ramasdan olingan olmani og‘zimga soldim. Chidash mumkin ekan-ku? Demak, kishi to‘g‘ri yashay oladi...” (Холмирзаев, 1965,16-бет). Bosh qahramon bolaligiga borib yo‘l yarmida olma yeb qo‘yadi, ammo so‘ngida o‘zi uchun kerakli xulosani chiqarib oladi. Hayoti uchun ushbu hodisa saboq bo‘lib qoladi.

Shukur Xolmirzayev ushbu hikoyasida Habibullaning bosh qahramonga munosabati, suvsizlik, ayniqsa, asosiy detal hisoblanmish olma kabi badiiy detallardan bolaning dunyoqarashini, halolligini hamda har bir bolada bo‘ladigan qaysarlikni ochib berish uchun mohirona foydalanilganligini ko‘ramiz. Shuningdek, adibning “Oqtosh” hamda “Chillak o‘yini” hikoyalarida

ham bolalar bilan bog'liq voqealar tasvirlanadi. Ushbu hikoyalarda ham qahramonlarning har bir harakati, so'zlari, tabiat tasviri, dialog va monologlar bosh qahramonlarning ya'ni bolalarning ruhiy holati hamda ularning o'y-fikrlari va dunyoqarashini kitobxonlarga anglatish uchun xizmat qiladi. Masalan, "Chillak o'yini" hikoyasida bola maktab vaqtigacha zerikmaslik uchun o'ynash maqsadida Rahmat ismli o'rtog'ining uyi yoniga boradi, lekin to'g'ridan-to'g'ri chaqirmaydi, balki quyidagicha yo'l tutadi: "Chillak, ya'ni onasop bilan bolasoshsh olib yo'ng'ichqapoyaga yo'rtaman. Rahmatlarning devori yoniga borib, bukri yong'oqning tanasiga onasop bilan bir-ikki uraman. Keyin yerga yiqilgan shoxlarni, butoqlarni savalayman. Ishqilib, ovoz chiqsin. Rahmat eshitsin. Bo'lmasa kim bilan o'ynayman. Guzardagi bari bola ertalabdan maktabga ketgan, birinchi smenada o'qishadi. Faqat Rahmat bilan men ikkinchi smenada. To'g'ri, u mendan bir sinf yuqori o'qiydi-ettinchida. Shunday qilib, uni qarsillataman, ashula aytaman. Kimnidir chaqirgan bo'laman. Oxiri "Rahmat go'ppon" chiqib keladi" (Холмирзаев, 1992, 110-бет).

Bolaning aslida Rahmat bilan o'ynash niyati bor, lekin shartta borib uni chaqirmayapti, Rahmat uyining yoniga kelib ovoz chiqaryapti, kimnidir chaqiryapti, o'zini xuddi o'ynagandek ko'rsatib, Rahmatning o'zi u bilan o'ynash uchun kelishini xohlayapti. Ushbu karakter, menimcha, bolalarning fe'l-atvoriga xos karakterlardan biridir. Hayotda kuzatsak ham, bolalar o'rtoqlari bilan munosabatlarida shunday bolalarcha shumliklar qilib yurganini ko'rishimiz mumkin. Balki, o'zingiz bolalik yillaringizda shunday holatlarni boshdan kechirgandirsiz ham. Mohir yozuvchi Shukur Xolmirzayev bolalarga xos ushbu harakat va fe'l-atvorni ochib berishda bosh obraz-bola hamda Rahmat munosabatidan ustalik bilan foydalangan. Yoki adibning "Oqtosh" hikoyasidagi Sho'ro opaning o'g'li - bosh qahramon hamda Rais boboning o'g'li- Jo'ra ismli bolalarning nutqidan, harakatlaridan bolalarga xos bir necha xususiyatlarni anglab olishimiz mumkin. Bizga ayonki, insonlar dunyo tashvishlariga hali ro'paro bo'lmagan, hayotning ba'zi bir o'yinlariga duch kelmagan paytlarida, ya'ni bolalik davrlarida olamga, odamlarga boshqacha sof hislar bilan qarashadi, munosabatda bo'lishadi. Ular uchun barchasidan eng ustuni odamiylik, mehr-shafqat, insoniylik hisoblanadi. Bir so'z bilan aytganda, hayotning ushbu davrida bolalar faqat yaxshilikni istashadi. "Oqtosh" hikoyasining bosh qahramoni hisoblanmish Sho'ro opaning o'g'li uchun ham g'arazlik, manfaatparastlik, kibr kabi illatlar yot edi. Buni hikoyadagi voqeadan ham anglab olishimiz mumkin: "Onam haligi gapni tayinlab ketgan bo'lsa-da, men Jo'raning yonidan jilmagan edim: axir, nima qilay? Kim bilan o'ynay? Ikkinchi tarafdin, Rais boboning tumanda - uyimizda aytgan gaplari yodimda: Jo'ra meni daryoga olib borishi kerak edi. Uchinchidan desangiz, ayniqsa onamning gapidan keyin bu yigitga qiziqib qolgandim. Bundan tashqari, bechoraning..." (Холмирзаев, 1992, 116-бет). Ushbu dialog hamda bosh qahramonning o'y-fikrlaridan ko'rinib turibdiki, Sodiq Jo'raga va uning tuzalmas bir kasalikka uchrab qolgan onasiga bolalarcha mehr,

achinish bilan munosabatda bo'ladi. Onasi unga ushbu bola bilan yaqin bo'lmashlikni tayinlagan bo'lsa-da, boshqa bir o'rtog'idan yaqinda Jo'raning otasi va o'zining onasi turmush qurishini eshitgan bo'lsa-da, Sodiq Jo'raga nisbatan salbiy muomalada bo'lishni o'rniga uning onasini ko'rib kelish uchun o'zlarining yeguliklaridan berib, o'zi ham birga ular bilan boradi. Bolalar hikoya davomida ham o'rtadagi do'stona munosabatni saqlab qoladi, hattoki ular kattalarning oldida xuddi bir-biriga begonadek bo'lib yurishga ham kelishib olishadi. Bu kabi hech qanday manfaatlarsiz oliyjanoblik qilish faqat va faqatgina bolalarga xos xususiyatlardan biridir.

Voqealar rivojida Sodiq oqtosh o'yiniga juda qiziqib qoladi, suvga otib yuborilgan toshni suv ostidan ko'zi ochiq holda olib chiqqan Jamolga havas ham qiladi. O'yin shartini tushunganda hayratlanish bilan birga qo'rqadi ham, lekin quyidagi quv bir qiz bilan suhbat shu toshni qachondir olib chiqishiga harakat qilishiga turtki bo'ladi:

“Qizlar bilan men sohilda qolgandim. Suvga tikilyapman. “Hozir chiqadi... Ana chiqdi. Yo‘q. Nafasi qaytib ketmasmikan bularni?” Yanoqlari turtib chiqqan va ko‘p cho‘milganidan sho‘ralab ketgan, ammo quvligi shundoq bilinib turgan bir qizcha:

-Huv bola.Oting Sodiq-a? - deb so‘radi.

-Sodiq, - dedim. Va beixtiyor kitoblarda yozilganidek: - Seniki-chi? - deb so‘radim.

- Meni otimni nima qilasan? - U birdan sharaqlab kuldi. - Mayli oqtoshni opchiqsang, otimni aytaman. Dugonalari u bilan kelishib qo'yishgandek kulib-qiqillab yuborishdi” (Холмирзаев, 1992, 120-бет).

Yuqoridagi dialogdan shu narsa ma'lumki, o'zi tengi bu qizlarning gapi Sodiqning hamiyatiga tegadi va izza bo'ladi. Sodiq voqealar davomida qaysarligi uchun o'zi qiyin deb bilgan oqimi kuchli daryoda mo'ltish bilan birga ko'zini ochib turib suv ostida suzib yurishni ham o'raganadi. Hikoya davomida quyidagi voqea ro'y beradi:

“Bir kuni o'sha ko'm-ko'k iyrim yonida - kamar soyasida o'tirishgandik. Ustimizdan qaldirg'ochlar chiy-chiylab o'tar-aylanar, biz - beparvo, daryoning bosiq shovullashidan muloyim tortib (qizlar ham shu yerda edi, odatdagicha), Jamolning hikoyasini tinglardik. U sel kelganda, “Daryo” ning qutirishi - qora uylar, kapalarni olib kelishi, daraxtlarni tomiri bilan yulishi, sohillarning bahaybat toshlarga va ba'zan qo'y-qo'zilarining o'liklariga to'lib qolishi, qo'yingchi, beshiklar ham topilishi haqida so'zlar ekan:

-Ey, men suvchi bo'laman-e! - deb qoldi. - Hozir Ulkanda bittayam suvchi qolmadi...

- O'qimaysanmi? - deb so'radi Oqboy.

- Mana, Sho'ro opaning uli o'qiydi... mening uchun ham, - deb qoldi-ku birdan. - Nimagaki bundan suvchi chiqmaydi. Shu oqtoshniyam topib chiqolmaydi...

- O'tir joyingga, - dedi. - Tegib ketdimi? Men bor gapni aytdim-ku? Men suvchi bo'laman. Sen o'qiysan" (Холмирзаев, 1992, 123-бет).

Yuqoridagi dialogdan shu narsa ma'lumki, bosh qahramonning bolalarga xos yana bir xarakteri shuki, qilolmaysan deganligi uchun ham qila olishga harakat qilishi, qaysarligi.

Ushbu hikoyada yozuvchi bosh qahramonimiz Sodiqning bolalarcha fe'l-atvorini ochib berishda o'z tengdoshlari bilan birga bo'lgan suhbatlardan foydalanish bilan birga uning ruhiyatidagi o'zgarishlarni, ichki-tuyg'ularini yanada kitobxonga aniqroq ochib berish uchun tabiat tasviridan ham foydalanadi: "Nihoyat, yetdim. Mana qarshimda: tomchi-tomchi loydan yasalgan hovuchdek in. Nahot bu narsani qaldirg'och ham bilsa? Darvoqe bu sho'rlik qush loyni ham tumshug'ida keltirgan-a?" (Холмирзаев, 1992, 124-бет).

Ushbu tasvirda kichginagina qaldirg'ochning aynan ina qurishda loyni mittigina tumshug'ida olib kelishi haqidagi gap bekorga kiritilmagan, aslida badiiy adabiyotda biron bir holatni tasvirlab kelayotgan birgina so'z bekorga kiritilmaydi. Ushbu tasvir orqali har qanday g'oliblikka erishish uchun ham qiyinchiliklarga chidash kerakligi Sodiqqa eslatib o'tilgandek, go'yo. Bu kabi tasvirlar nafaqat "Oqtosh" da, yana "Chillak o'yini" hikoyalarida ham keltirilganki, ushbu tasvirlar bolalarning o'jarligini, qiynalsa-da o'zlari kirishgan ishini mashaqqatlarga qaramay baribir bajarishini ta'kidlab qo'yish uchun keltirilgan. Aslida ham tabiat tasviri shu kabi yuklarni tashish uchun ham badiiy adabiyotlarga kiritiladi. "Peyzaj tasviri qahramon xarakterini yorqinroq ifodalaydi, uning ichki dunyosi va kayfiyatini ochuvchi komponent sifatida muhim o'rin egallaydi. Portretning qay yo'sinda chizilishi qahramon fazilati va xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi, xarakter mantiqini to'ldiradi" (Адабий тур ва жанрлар, 1981, 80-бет).

O'zbek adabiyotshunoslik nazariyasida detal haqida quyidagicha fikrlar bor: "Hikoyada detal xuddi janrning o'ziga o'xshab kichik hajmda katta mazmun ifodalay oladi. Kuzatilgan maqsad detal orqali o'quvchiga darhol yetib bormog'i, lozim. Hikoyada detalga shunday nagruzka ortilgan bo'ladiki, u bir necha satrda roman yo povestning bir necha bo'limida ifodalangan narsani o'zida mujassamlashtiradi" (Адабий тур ва жанрлар, 1981, 77-бет).

O'zbek adabiyotining zabardast vakili Shukur Xolmirzayevning yuqoridagi hikoyalarida ham har bir kichik detal bosh qahramonlar hisoblanmish bolalarning doim yaxshilikka intilishini, atrofdagi bo'layotgan voqealarga o'zgacha bir hayrat hamda havas bilan qarashini, ayniqsa, har bir bosh qahramonlardagi qaysarlikni kitobxon o'qishi davomida aniqroq anglash uchun xizmat qiladi. Keltirilgan fikr va mulohazalardan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, yozuvchi hikoya qilish davomida voqealarni shunchaki hikoyaga kiritmaydi, shu kichik bir voqealar undan keyin kelayotgan voqea-hodisalardan darak berib turadi. Mashhur yozuvchi Asqad Muxtor adibni xotiralar ekan shunday yozadi: " Shukur Xolmirzayev tasvirni juda quyuq detallashtiradi, o'zi

go‘yo aralashmaydi. Xuddi rassomdek, go‘yo so‘z bilan emas, bo‘yoqlar bilan ish ko‘radi...” (Sayyora Xolmirzayeva, 2010, 28-bet). Bir so‘z bilan aytganda, Shukur Xolmirzayev hikoyalaridagi har bir so‘z, harakat, tabiat tasviri va dialoglar bosh qahramonlarning kimligini o‘qiguvchiga anglatish uchun xizmat qiladi. Hikoyadan hikoyaga o‘tganda muallif bolaning tasvirini berishda, ruhiyatini anglatishda, turli jihatdan ochishda eng kichik detallargacha e‘tibor beradi. Yozuvchi hikoyalarida bosh qahramon hisoblanmish bolaning ruhiyatini boshqa bolalar bilan qilgan munosabatida, uning harakterini tabiat tasvirlarida ochib beradi. Shuningdek, bolalarga xos bo‘lgan qat’iyatni kitobxonga anglatish uchun xalq o‘yinlari (Chillak, oqtosh)dan mohirlik bilan foydalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Адабий тур ва жанрлар. (1981). Тошкент: “Фан” нашриёти.

Xolmirzayev, Sh. (1965). Olma yemadim. *Ziyouz.com.kutubxonasi*

Холмирзаев, Ш. (2010). Сайланма. *Ziyouz.com.кутубхонаси*

Холмирзаева, Ш. (2010). “Шукр Холмирзаев замондошлари хотирасида”. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

SHAHODAT ISAHONOVA HIKOYALARI VA ULARDAGI AYOLLAR OBRAZI

Shaymardonova Shahribonu Odilqodir qizi,

ToshDO‘TAU 3- kurs talabasi

shaymardonovashahribonu@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Dots, Umida Rasulova

Annotatsiya. Shahodat Isahonova zamonaviy o‘zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri bo‘lib, uning hikoyalari hayot haqiqatlarini chuqur tasvirlash bilan birga, ijtimoiy va ma‘naviy masalalarni o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Yozuvchi o‘z hikoyalarida asosan insoniy munosabatlar, ayollar taqdiri, jamiyatdagi tenglik va adolat masalalariga e‘tibor qaratadi. Ushbu maqolada adiba hikoyalaridagi ayol obrazi mohiyatiga e‘tibor beriladi.

Kalit so‘zlar: Hikoya, janr, g‘oya, obraz, mahorat, milliylik, tanqid, timsol

Abstract. Shahodat Isahonova is one of the bright representatives of modern Uzbek literature, and her stories serve as an important source for the study of social and spiritual issues, along with a deep description of the realities of life. In his stories, the writer mainly focuses on issues of human relations, fate of women, equality and justice in society. This article analyzes the artistic elements in Isahonova’s stories and their social content.

Keywords: Story, genre, idea, image, skill, nationality, criticism, symbol

Adabiyot tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, hikoya janri dunyo adabiyotida ham, o‘zbek adabiyotida ham taraqqiy topib kelayotgan janrlardan biri hisoblanadi. Hikoya badiiy adabiyotda o‘zining munosib o‘rniga ega. Bilamizki, obrazlar originalligi, bir hayotiy voqeani aks ettirishi va

hajman qisqaligi uning janriy o'ziga xosligi hisoblanadi. Ko'pgina olimlarning fikriga ko'ra, hikoya janrining kelib chiqish ildizlari xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi. Ba'zi bir olimlar hikoya asosini maqol va latifalar tashkil qiladi deb qarasalar, ba'zilari bu fikrni inkor qilib, uning kelib chiqishini xalq ertaklari bilan bog'laydi. Umuman olganda, har ikkala qarashlar ham o'z isbotini topa oladi. Chunki, hikoyaning qisqaligi va ibratomuz xulosasi maqollarni esga solsa, voqeabandligini ertaklarga taqqoslash mumkin.

O'zbek adabiyotida ham hikoya janri asrlar davomida rivojlanib, taraqqiy topib kelmoqda. Turkiy xalqlar adabiyotida bu janr qadimiy janrlardan biri hisoblanib, uning ilk namunalarini Kultegin va Bilga xoqon bitiktoshlarida ham, Nosuriddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarida ham ko'rishimiz mumkin. XX asr o'zbek adabiyotida hikoya janri yanada rivojlandi. Abdulla Qodiriy va Cho'lpon kabi jadid adabiyoti vakillari hikoya janrida ham realistik tamoyillarni belgilab berdi va shu orqali yangi o'zbek hikoyachiligi vujudga keldi. Taniqli hikoyanavis Abdulla Qahhor esa uni yana bir pog'onaga ko'tardi. Bugungi o'zbek adabiyotida ham hikoya janrida qalam tebratayotgan ko'pgina adiblarni sanab o'tishimiz mumkin. Adiba Shahodat Isahonovaning hikoyalari hayot haqiqatlarini chuqur tasvirlash bilan birga, ijtimoiy va ma'naviy masalalarni o'rganish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi hikoyalarida asosan insoniy munosabatlar, ayollar taqdiri, jamiyatdagi tenglik va adolat masalalariga e'tibor qaratadi. Uning hikoyalarida bugungi kundagi qishloq odamlari hayoti, ularning oddiy turmush tarzi, pok ruhiy dunyosi tasvirlangan. Adiba mana shunday beg'ubor insonlar orasida yangilikka, rivojlanishga intilib, shahar hayotiga taqlid qilish orqali ota-bobolardan meros bo'lib o'tib, qon-qonimizga singib ketgan urf-odat va an'analarni unutib qo'yayotgan insonlarning xatti-harakatlari, o'y-kechinmalari tasviri orqali kitobxonni mulohaza qilishga undaydi. Shahodat Isahonova hikoyalarida ayollar hayoti alohida o'rinni egallaydi. Bu obrazlari realistik va hayotiy bo'lib, jamiyatdagi muammolarni o'zida aks ettiradi. Yozuvchi ayollarning ichki kechinmalari va jamiyatdagi tenglikka bo'lgan intilishini mahorat bilan tasvirlaydi.

"Namunali kelin" hikoyasi. Mazkur hikoyada oila ma'naviyati masalasi yoritib beriladi. Muallif hikoyaning birorta joyida uning sifatlarini ayblab ko'rsatmaydi. Avvaliga kitobxon butun qishloq kelinlarining u haqdagi g'iybatlaridan Zumrad tutani bir zolim ayol deb o'ylaydi-yu, ammo voqealar rivoji orqali uning o'zbekona urf-odatlarimizni, rasm-rusumlarimizni, oqibat, diyonat kabi qadriyatlarimizni ko'z qorachig'iday saqlashga urinayotgan, sodda, tanti ayol ekanligini tushunib yetadi. "Zumrad tutaning uch qiziyam shu qishloqqa tushgan. "Yaxshi qiz qishloqdan ortmaydi", – degan naqlni qulog'iga sirg'aday taqib olib, qo'ni-qo'shni qizlarning bo'y yetganiga sha'ma qilishi ham shundan. Gapning to'g'risi, tutaning qizlarinikidan sira ing-ming chiqmagan. Chunki

chiqsayam onalaridan naf yetmasligini qizlari yaxshi bilishadi. Tutaga qudalarining gapi gap, so‘zi so‘z. Hech qachon qudalari qolib qizlariga qayishmaydi” (Isaxonova, 2015). Ko‘pchilik oilalarda bugungi kundagi dolzarb muammolardan biri qaynona va kelin munosabatlaridir. Istaymizmi, yo‘qmi bugungi jamiyatda ba‘zi oilalar, aynan, ularning kelishmovchiligidan buzilib ketayotganligiga guvoh bo‘lamiz. Bu voqealarga sabab bo‘layotgan jamiyatdagi ko‘pgina illatlarni sanab o‘tishimiz mumkin. Ammo adiba bunga sabab qilib faqatgina bir narsani – insoniy burchlarni ko‘rsatadi. Hikoyada nasihatgo‘ylikka, bayonchilikka yo‘l qo‘yilmagan. Asarni o‘qigan kitobxon voqealar rivoji orqali muallifning qaysi g‘oyani ilgari surayotganligini anglay oladi. Yuqoridagi parchadan ko‘rishimiz mumkinki, adiba ana shu ijtimoiy muammoni qalamga olgan. Darhaqiqat, barcha yaratilgan maxluqot deb ataladi. Odam yaratilgan ekan, avvalo, uning oldida ikkita yo‘l mavjud. Birinchisi, ilm-u hunar o‘rganmasdan, o‘zini rivojlantirmasdan “maxluqot” holiga tushish, ikkinchisi, o‘zini, o‘zligini anglashi, Ollohni tanishi, ilm-ma‘rifatli bo‘lishi natijasida tabiat gultoji sanalmish inson degan sharaflı nomga munosib bo‘lish. Bu nomga munosib bo‘la olgan inson, albatta, o‘z burchlarini anglab, mas‘uliyatini his qilib yashaydi. Asardagi Zumrad tuta obrazi ham ana shunday jamiyat oldidagi burchini, farzandlik burchini, ota-onalik mas‘uliyatini his qila olgan insonlar sirasiga kiradi va farzandlarini ham mana shunday ruhda tarbiyalay oladi. Oqibatda qizlari ham, yolg‘izgina o‘g‘li ham hayotda o‘z o‘rniga ega, saodatmand insonlar bo‘lib yetishadi. Shahodat Isaxonovanning “Namunali kelin” hikoyasida Zumrad tuta xarakterini yoritishda muallifning badiiy mahorati yaqqol ko‘zga tashlanadi. “Badiiylik darajasi, avvalo san’atkorning o‘z predmetiga, ta’sir obyektiga, ya’ni odamlarga mehr ifodasining saviyasi ko‘lami, ta’sir kuchidadir. Odamlarga mehr yozuvchining yalang‘och dabdabali gaplarida emas, asarning qonitaniga singib ketgan chuqur ichki hissiy ohangidadir. San’at asarida odamlarga mehr hammadan burun inson qalbiga e’tibor demakdir, inson qalbidagi pinhoniylar jarayonlarni ochib berish demakdir. San’atkor odamlar hayoti, taqdiridagi muhim gapni topib aytolsa, qalbidagi muhim va nozik jarayonlarni ochib berolsa, odamlarning tashvish quvonchlariga bizni astoydil sherik qilolsa, ular haqida o‘ylashga undasa, faqat shundagina yuksak badiiylikka erishgan bo‘ladi” (Karimov, 2012). “Namunali kelin” hikoyasidagi Zumrad xolaning talabchanligi nafaqat oilasi uchun, balki butun qishloq yoshlari uchun ham birday. Shu sababdan ham yosh kelinlarning ko‘pchiligi uni yoqtirishmas, ortidan turli xil qarg‘ishlar yog‘dirib yurishar edi. Holbuki, bu nasihatlar, dakkilar ularning kelajakdagi farovon hayoti uchun tamal toshi edi. Qaynona – bu ikkinchi ona, uni hurmat qilish, ko‘nglini olish ona duosini olish bilan barobardir. Bu jihat o‘zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan milliy qadriyatlarimizdan biri hisoblanadi. Uni aslo majburiyatga aylantirmaslik lozim.

Keyingi hikoyamiz “Tosh nok”. Asar voqealari Kenja traktorining uyida toshnok borligi va nokning xususiyatlari tasviri bilan boshlanadi. Azim nok daraxti misolida qon-qarindoshlik, opa-uka, aka-singil, qo‘ni-qo‘shni, do‘st-u birodarlik kabi muqaddas rishtalarning naqadar ulug‘ligi ta’sirli tasvirlangan. Dono xalqimiz qiz bola ota uyiga mehmon deb bejiz aytishmagan. Asar qahramonlari Kenja traktorining uch opasi ham yilda bir martagina, toshnok pishganda ota uyiga mehmon bo‘lib kelishardi. Bu mehmondorchilik qishloqning ko‘pgina xonadonlari uchun quvonchli bayramga aylanadi. Chunki opa-singillar o‘tgan ota-onasini eslashib, ularning hali hayot bo‘lgan do‘st-u birodarlari holidan xabar olishar, o‘zlari birga o‘ynab o‘sgan dugonalari bilan uchrashar, ular bilan bolalikning beg‘ubor yillarini yodga olishar edi. Ammo har to‘kida bir ayb deganlariday, bu mehmondorchilik Kenja traktorining xotinini behuzur qilaverdi. “Kenja zo‘r bola, lekin xotini chatoq, odam isi yoqmaydi unga. Bir ikki marta kelsam qovoq osdi. Shundan beri kirgim kelmaydi”(Isahonova, 2015). Kenja traktorining onasining dugonalari ham shu taxlit bu uydan yiroqlashib ketishadi. “Mehmon bo‘lsang mushtday bo‘l, uchib o‘tgan qushday bo‘l”, – deb topib aytgan ekansan-a ey, mushtipar ona xalqim! Ota makonimga bir haftagina ham sig‘madim-a!?” – deya qizlar ham kelinining qovoq-tumshug‘idan juda xafa bo‘lishadi. Kelinining ziqnaligi, dunyoqarashi torligi sabab, bog‘ ham qurib ado bo‘ladi. Olloh har bir ne’matini insonlarning qalbi pokligiga ko‘ra ato etadi. Kelin ziqnaligi, qalbi torligi nok daraxtini ayni mevasi pishar chog‘da daraxtni qulatadi. Daraxt tagida qolib bitta-yu bitta sigiri ham harom o‘ladi. Qizi ham jarohatlanadi. Muallif mana shu hayotiy voqealarni asarida jonlantirish orqali insonning ruhiyatini turli illatlardan, tubanliklardan poklab yashashi zarurligiga urg‘u beradi. Taniqli adabiyotshunos olim, yozuvchi Ulug‘bek Hamdam ta’biri bilan aytganda “Shaxs o‘z xudbinlik qobig‘ini yorib chiqqan zot. U faqat o‘zinigina o‘ylashdan nihoyat uyalgan, o‘zgalar to‘g‘risidagi tashvishga esa ehtiyoj seza boshlagan kishidir. Shaxs yaxshilik qilib, baliqning bilish-bilmasligidan qat’i nazar, daryoga tashlab ketaverishi mumkin. Zero, uning karami o‘zgalar maqtoviga muhtoj emas. Shaxs o‘zini o‘zi taqdirlaydi, ayovsiz tanqid qiladi”(Hamdamov, 2002).

Keyingi hikoya esa “Ona yurak” hikoyasidagi ona obrazi. Bu hikoya ona va bola o‘rtasidagi mehrli munosabatni tasvirlaydi. Ona qahramoni bolasi uchun har qanday qiyinchiliklarga tayyor, uning quvonchi va hayoti uchun yashaydi. Ammo bu fidoyilik ko‘pincha ayollar hayotidagi o‘ziga xos yuk bo‘lib ko‘rinadi. Ona obrazi orqali Isahonova ayollarning o‘z farzandlari yo‘lida cheksiz fidoyiligi va ijtimoiy bosimni ko‘rsatadi.

“Kuz fasli” hikoyasidagi yolg‘iz ayol obrazi. Bu hikoya turmush qurmagan ayolning yolg‘izlik hissi va ichki kechinmalarini tasvirlaydi. Qahramon tabiatning kuz faslida o‘zining yolg‘izligini his qilib, hayotidagi o‘tkazib yuborilgan imkoniyatlarni qayta ko‘rib chiqadi. U

jamiyat bosimiga qarshi kurashishga va o'z yo'lini topishga intiladi. Ayolning yolg'izligi va jamiyat talablariga qarshi isyoni hikoyaning markaziy mavzularidan biridir.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, Shahodat Isaxonova hikoyalari xalqonaligi, syujetning real hayot bilan bog'liq holda tasvirlanishi bilan ajralib turadi. Adibaning asarlarini o'qir ekasiz, uning xalq og'zaki ijodi namunalarini juda yaxshi bilishining guvohi bo'lasiz. Chunki yozuvchi har bir fikrini xalq orasida keng tarqalgan maqollar, iboralar va ibratli fikrlar bilan isbotlab boradi. Uning hikoyalari o'zbek adabiyotida ayollar obrazini yoritishda yangi bosqich bo'lib xizmat qiladi. Ularning hayotiy va psixologik tasvirlari o'quvchini chuqur o'ylashga undaydi. Yozuvchining asarlari nafaqat adabiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega bo'lib, ularning dolzarbligi bugungi kunda ham saqlanib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Hamdamov, U. (2002). *Badiiy tafakkur tadriji*. Monografiya va maqolalar. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Isaxonova, Sh. (2015). *Qirq kokilli kelinchak*. Toshkent: Kamalak.
- Karimov, B. (2018). *Ruhiyat alifbosi*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Karimov, H. (2010). *Istiqlool davri adabiyoti*. Toshkent: Yangi nashr.
- Normatov, U. (1982). *Yetuklik*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Rasulov, A. (2007). *Badiiylik – bezavol yangilik*. Toshkent: Sharq.
- Sultonov, I. (1986). *Adabiyot nazariyasi*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

ISAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ROMANIDA QUTBIYA OBRAZI

Shomurotova Charos Ravshan qizi
ToshDO‘TAU mustaqil tadqiqotchisi
charosshomurotova9@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, N. Jabborov

Annotatsiya. Ma'lumki, har bir tarixiy asarlarda obrazlar ikki guruhga bo'linadi, tarixiy va badiiy to'qima obrazlarga. Tarixiy shaxslar romanning asosiy obrazlari bo'lsa, badiiy to'qima obrazlar syujet chizig'ining izchilligini ta'minlashda yordam beradi. Qutbiya obrazi badiiy to'qima obraz bo'lib, yozuvchi bu obraz orqali davr an'alarini va jamiyatda sodir bo'lgan va bo'layotgan voqea hodisalarni ko'rsatib bergan.

Kalit so'zlar: Xarakter, syujet, ayollar obrazi, to'qima obraz, ud, musiqa

Аннотация. Известно, что изображения в каждом историческом произведении делятся на две группы: исторические и художественные текстильные изображения. Исторические личности являются главными героями романа, а художественные персонажи помогают обеспечить последовательность сюжетной линии. Образ Кутбии является художественно-текстильным образом, и через этот образ писатель показывает традиции того времени и события, происходившие и происходящие в обществе.

Ключевые слова: Персонаж, сюжет, образ женщины, текстильный образ, звук, музыка.

Abstract. As is known, in every historical work, images are divided into two groups, historical and fictional images. While historical figures are the main characters of the novel, fictional images help to ensure the consistency of the plot line. The image of Qutbiya is a fictional image, through which the writer showed the traditions of the era and the events that have occurred and are occurring in society.

Keywords: Character, plot, image of women, fictional image, oud, music

Epik tasvir jarayonida har bir element badiiy vosita katta ahamiyatga ega. Mukammal syujet jarayoni mukammal epik tasvirdan hosil bo'ladi. Shu jihatdan har bir element yozuvchidan katta e'tibor va mahorat bilan yondashuvni talab qiladi. Epik tasvir mobaynida qahramonlar tasviri, ularning ichki olami, xarakter darajasiga ko'tarilishi eng muhim bosqichlardan biridir. Isajon Sulton romanda ayni shu jihatni e'tibordan chetda qoldirmagan holda asardagi har bir qahramon tasvirini maromiga yetkazgan holda chizishga intiladi. "Alisher Navoiy" romani tarixiy roman bo'lgani jihatidan unda ayollar obrazi u darajada ko'p emas. Shunga qaramasdan asarda uchraydigan bir necha ayol qahramonlar yozuvchi tomonidan alohida ahamiyatga molik xarakterlar sifatida shakllantirilgan. Ayollar obrazi kompozitsion butunlikda, syujet chizig'ining izchilligida, badiiy betakrorlikda katta ahamiyatga ega. Muallif ayollar obrazini tarixiy asarda bekorga qo'llamaydi, ularga ma'lum estetik, badiiy funksiyalarni yuklaydi. Yozuvchining obrazlarni bu tarzda aks ettirishidan ko'zlangan badiiy maqsadi ham ikki xil:

- Ayollarning maishiy hayotdagi o'rnini ko'satish orqali davrning an'ana va qonun-qoidalari, xalq hayotini ko'rsatish;
- Ayollar orqali saroy muhiti, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, tarixiy jarayon evrilishida ayollarning ta'siri va h.z.

Ko'ringanidek, romandagi kam sonli ayollar obrazi, ularning ruhiy tasviri, xakteri va yashash sharoiti tasviri muhim badiiy funksiyalarni aks ettirishga yo'naltirilgan, ijodkorning badiiy niyatini ochib berishga xizmat qiladi. Asardagi ayollarning maishiy hayotdagi o'rnini ko'satish orqali davrning an'ana va qonun-qoidalari, xalq hayotini ko'rsatishga xizmat qildiriladi va muallif uchun badiiy vosita vazifasini bajaradi. Jumladan, "... davr haqiqatini o'zida mujassamlashtirgan har bir tarixiy ma'lumot badiiy to'qima uchun asos vazifasini o'taydi va syujet rivoji davomida yanada to'ldirilib, ta'sirchan voqelik (Zayniddinova, 2005) Asardagi Qutb to'qima obrazi ham ayni shunday badiiy funksiyalarni o'zida aks ettiruvchi obrazdir. Muallif u haqidagi fikrlarni asarning boshlanish qismlarida berib o'tadi: Asli ismi Qutbiya bo'lmish bu qizaloqni G'iyosiddinbek Shoxrux Mirzoning Iroq yurishlari vaqtida hech kimi bo'lmagani uchun o'zi bilan olib kelib tarbiyat qilgan, hozir oyday yetilib, oq tiniq yuzli, uzun

kiprikli malakka aylangan edi. Qizlar to‘qqiz yoshida chodra o‘ramoqlari shart bo‘lib, shundan buyon unga tashqiga chiqish ta‘qiqlab qo‘yilgan edi. Muallif Qutbiya obrazi haqida ma’lumot berish, uni o‘quvchiga tanishtirish bilan birga bir qancha muhim tarixiy ma’lumotlarni ham keltirib o‘tadi:

- Shoxrux Mirzoning Iroqqa yurish qilishi;
- Ayni shu yurishlarda G‘iyosiddinbekning unga hamroh bo‘lib, qo‘shin tarkibida jangga kirishi;
- G‘iyosiddinbekning Iroqdan Qutbiyani olib kelishi, bu yurishda g‘alaba kim tomonda bo‘lishini ham ko‘rsatib turadi.

Muallif birgina Qutbiya bilan o‘quvchini tanishtirish jarayonida shu kabi ko‘plab ma’lumotlar bilan ham o‘quvchini tanishtirib ketadi. Bu aslida voqea ichida voqeani keltirish usuliga o‘xshaydi. Muallif bu yo‘l orqali quruq bayonchilikdan, kitobxon uchun zerikarli tarzda ma’lumotlarni ustma-ust berib borishdan qochadi. Yozuvchi ma’lumot yetkazishda bu bilangina cheklanib qolmaydi. Qutb obrazi bilan o‘quvchini tanishtirar ekan, jamiyatga xos bo‘lgan, ayollarga tegishli qonun-qoidalarini ham berib ketishni maqsad qiladi:

- Qutbning to‘qqiz yoshdan boshlab chodra o‘rashi, bu qonun-qoida faqat

Qutbga emas, shu jamiyatdagi barcha qizlar uchun ham belgilangan diniy qoida borligini bildiradi, o‘sha davr qiyofasini ochib beradi;

- Ularning ruxsatsiz to‘qqiz yoshdan so‘ng berunga (tashqariga) chiqa

olmasligi ham jamiyatning ma’lum bir ijtimoiy, siyosiy qiyofasini, tarixiy muhit shart-sharoitini tasavvur qilish imkonini beradi. Asarning bir o‘rnida yozuvchi Qutbiya tilidan bir qisqagina fikrni keltirib o‘tadi. Alisherning kelishini tashqariga chiqib kutgan Qutb shunday deydi: yuz -qo‘lingizni chaying, bo‘laqoling. Anavi chol baqirib qolmasin tag‘in. Muallif qizning bu fikrlariga quyidagicha izoh bildiradi: “Anavi chol” deb u bog‘bonni aytmoqda edi. Bog‘bon qo‘rs, badjahl kishi bo‘lib, kaniz-u joriyalarni ostonaga hatlagani qo‘ymas, gohida birov tashqi hovliga chiqib qolsa, baqirib kesak g‘irillatib qolardi. Bu qisqagina fikr, voqelikni, jamiyatning qonun-qoidalarini aniqroq ilg‘ashga yordam berish asnosida, ayollar obrazini yanada to‘laqonli tasavvur qilish imkonini ham beradi. Shundan so‘ng yozuvchi qahramonning tashqi ko‘rinishi bilan ham kitobxonni tanishtiradi. Qutbning go‘zalligini tasvirlash asnosida uning husnidagi Iroq qizlariga xos bo‘lgan latofatni ham alohida ta’kidlab o‘tadi. Ammo ma’lumotlar bu bilangina tugab qolmaydi, muallif muhim ijtimoiy muhit haqida qiziqarli ma’lumotlarni berib borishda davom etadi: Qutbning yana bir fazilati – musiqiy bilmog‘i bo‘lib, gohida ud chalib Iroq qo‘shiqlaridan aytib berardi. Ovozi tiniq, dardchil bo‘lib, shunchalar go‘zal ediki, odamni sehlalab qo‘yardi. Ayni shu o‘rinda bizning diqqatimizni jalb

qilgan jihat Qutbning musiqiyini bilishi, ya'ni ud chalib qo'shiq aytishidir. Demak, bundan xulosa qilish mumkinki, G'iyosiddinbek uni Iroqdan olib kelgan payt Qutbiya aqlini tanir darajada bo'lishi kerak. Chunki u o'z yurtida musiqiy saboqni olib bo'lgan. Ma'lumki, ud chalishni o'rganish, Iroq kuylarini yoddan ayta olish uchun qiz kamida yetti, sakkiz yosh atrofida bo'lishi kerak. Qolaversa, ma'lumki, aksariyat hollarda, zodagon oilalarning qizlari san'at, adabiyot, musiqiydan xabardor bo'lgan holda voyaga yetgan. Shu o'rinda kitobxonda Qutb ham boy oilaning farzandimi degan savol tug'iladi. Ammo, Hirot, qolaversa, butun Xuroson nizomi, an'analariga ko'ra har qanday holatda ham, hatto dushman tomon bo'lsa-da, nasl-nasab masalasiga alohida e'tibor qaratilgan, hatto dushman tomonning ahli ayoliga ham alohida hurmat, ehtirom ko'rsatilgan. Demakki, Qutb nasl-nasabi baland oilaning farzandi bo'lganida edi, har qanday holatda ham G'iyosiddinbekning oilasiga cho'ri sifatida xizmat qilishiga yo'l qo'yilmas edi. Bundan ko'rinadiki, Iroq ahli musiqasevar va san'atsevar. Natijada xalq hayotida ham musiqa muhim o'rin tutishi aniq namoyon bo'ladi. Qutbning musiqiydan yaxshigina xabardorligining boisi ham shundan bo'lish ehtimoli yuqori. Ayni shu o'rinda ijodkorning nihoyatda keng qamrovli ma'lumotlarni kichik voqelikka, parchaga singdira olish qobiliyati namoyon bo'ladi. Bu kabi usul kitobxon tafakkurini boyitishga, uni ortiqcha roviylik bilan zeriktirib qo'ymaslikka ham yordam beradi. Ammo shu o'rinda ma'lumotlarning alohida e'tiborli tomoni shundaki, Isajon Sulton qahramon ruhiyati, ichki olamining ham eng inja, nozik, dardli jihatlarini e'tibordan chetda qoldirmaydi. Zero, faqat tashqi tasvir qahramonni to'laqonli tasavvur qilish uchun yetarli bo'la olmaydi. Muallif ayni shu jihatni ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. Zero, "Tarixiy romanlarda badiiy to'qima masalasiga oid qoidaning yana bir muhim nuqtasi shuki, badiiy to'qima tarix mantiqiga, hayotiy haqiqatga mos kelishidan tashqari badiiylik qonuniyatlariga ham rioya qilinishi shart. Badiiy asar voqealarida tabiiylik, tasvirda samimiyat, kompozitsiyada yaxlitlik va butunlik badiiy qonuniyatning muhim elementlari hisoblanadi" (Karimov, 1979). Isajon Sulton ham badiiylik qonuniyatiga amal qilgani holda, qahramon ichki olami, tuyg'ulari bilan kitobxonni tanishtiradi, o'quvchiga obrazning ruhiy kechinmalarini yuqtirishga intiladi. Qutbga ovozi tiniq, dardchil bo'lib, shunchalar go'zal ediki, odamni sehrlab qo'yardi kabi ifodaning berilishi ayni fiklarimiz isbotidir. Uning go'zal ovozidagi dard tinglovchining ham qalbini o'rtaydi. Chunki ovozidagi dard bekorga zohir bo'lmaydi. Unda go'zal qizning olislarda qolgan yurtining, yaqinlarining sog'inchi bor. Garchi yonida u mehr qo'ygan insonlar bo'lsa-da, hech qayer insonga vatanichalik aziz bo'la olmaydi. Bunga shoh Bobur qismati misol. Qizning qo'shiqlaridagi dard ayni shu musofirlik, sog'inch azoblarini aks ettiradi. Buni anglagan kitobxonning yuragi beixtiyor uvishadi, ta'sirlanadi. Qahramonni yanada aniqroq tasavvur qiladi. Ayni shu o'rinda muallif psixologik portretga

murojaat qiladi, Qutbiyani aniqroq va jonliroq tasavvur qilish uchun ud detal obrazidan mahorat bilan foydalanadi va psixologik portret namunasini yaratadi. Boisi, “Psixologik portretida muallifning asosiy diqqat - e’tibori qahramon xarakterini ochadigan, o‘y -kechinmalarini ifodalaydigan qabariq (noyob) detalga qaratiladi. Obrazni psixologik va axloqiy- ma’naviy mazmun bilan to‘ldiradigan bunday detal portretida o‘ziga xoslik kasb etadi. U orqali qahramonning psixologik belgilari aniq-ravshan ko‘rinadi” (Botirova, 2020). Asarda Qutbiya bilan o‘quvchini tanishtirish u qadar katta emas. Lekin biz tahlil qilganimizdek, kichik epizod katta ijtimoiy masalalarni o‘zida aks ettirmoqda, o‘quvchiga qahramonni to‘laqaonli anglash, tasavvur qilish imkonini bermoqda. “Alisher Navoiy” romanida bu kabi tasvir o‘rinlari juda ko‘plab o‘rinlarda, nafaqat, epizodik qahramonlar tasvirida, qolavera, bosh qahramonlar tasvirida ham kuzatiladi. Badiiy to‘qima qahramonlar odatda, muallifning ijodiy niyatini ochib berishga, romandagi ta’sirchanlikni tasvirlashga, xalqning maishiy turmush tarzini o‘zida aks ettirishga ko‘mak beradi. Shu tariqa muallif o‘zining ko‘plab badiiy maqsadlarini yuzaga chiqarishga ham erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

- Isajon Sulton . (2021). *Alisher Navoiy*. “Adabiyot” nashriyoti.
- Botirova, Sh. (2020), Badiiy psixologizm kriteriyolari va zamonaviy o‘zbek romanchiligi, “*Tafakkur ziyosi*” jurnali (2), https://tsuull.uz/sites/default/files/tafakkur_ziyosi_2020_yil_0.pdf
- Karimov, G‘. (1979). Prozamizda tarixiy tematika. “*Sharq yulduzi*” jurnali, (3) <http://n.ziyouz.com/kutubxona/category/42-sharq-yulduzi-jurnali?download=10263:sharq-yulduzi-1979-3>
- Zayniddinova, A. (2005). Tarixiy voqelikning badiiy talqini. “*O‘zbek tili va adabiyoti*” jurnali,(5). <https://press.natlib.uz/uz/editions/50699>

HOZIRGI ADABIY JARAYONDA AYOL OBRAZI (YOZUVCHI ZULFIYA QUROLBOY QIZI ASARLARI ASOSIDA)

Tolibxonova Feruza Nazirxon qizi
ToshDO‘TAU magistranti
feruzatolibxonova0105@gmail.com

Annotatsiya. Jamiyatimizda ayollarning o‘rni, mavqeyi mustahkamlanib borayotgan zamonda hozirgi adabiy jarayonda ham ayol obrazi orqali jamiyat ahvoli aks ettirilmoqda. Ayniqsa, ayol ruhiyati, kechinmalari mahorat bilan aks ettirilgan asarlar o‘quvchiga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Javlon Jovliyev, Zulfiya Qurolboy qizi, Nozima Habibullayeva hikoyalaridagi ayol obrazi shular jumlasidan. Maqolada, asosan, yozuvchi Zulfiya Qurolboy qizi hikoyalari tahlilga olingan. Yozuvchining “Ayol” hikoyalar to‘plamidan o‘rin olgan “Ayol”, “Ko‘lanka”, “Momo Havo”, “Kelin”, “Rashk”, “To‘xtab qolgan vaqt suvratlari”, “Kuygan shahar” kabi bir qator hikoyalari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Ayol, ojiza, baxt, muhabbat, ona, telbalik

Abstract. At the time when the place and position of women in our society is strengthening, the current literary process reflects the state of society through the image of a woman. Especially the works that skillfully depict the female spirit and experiences will not fail to have an impact on the reader. Javlon Jovliyev, Zulfiya Kurolboy, Nozima Habibullayeva's female characters are among them. The article mainly analyzes the stories of writer Zulfiya Kurolboy. "Woman", "Shadow", "Momo Eve", "Bride", "Jealousy", "Pictures of Stopped Time", "Burnt City" from the writer's collection of stories "Ayol" It is about a series of stories.

Keywords: Woman, miracle, happiness, love, mother, madness

Adabiyotda ayol obrazi alohida o'ringa ega bo'lib, adib asarning asosiy mazmunini ochib berishda ayolning hissiyotlaridan foydalanadi. Bugungi kun adabiyotida ayol obrazi hissiyotlar bilan birgalikda jamiyat muammolari bilan qorishiq holda tasvirlanmoqda. Albatta, asar qahramonlari hayotdan olinayotganligi, ayrim qahramonlarni o'z ko'zimiz bilan ko'rib turganligimiz ham bor gap. Tadqiqotchi N.Fayzullayeva fikrlariga ko'ra: "Hozirgi adabiy jarayonda ayol obrazi, ayol mavzusi tamomila boshqacha bir yo'sinda tasvirlanadi. Mumtoz adabiyotimizdan farqli o'laroq, ayolning faqat go'zalligini emas, balki ichki dunyosi, g'alayonlari, qalb kechinmalari, o'y-fikrlarini ifodalash birinchi o'ringa qo'yiladi. Qirq jon sohibalari endilikda pari, malak, nozli yor kabi emas, balki turmushning mushtlaridan yuzlariga erta ajin oralagan, qiyinchiliklar girdobida qolgan, his-tuyg'ulari toptalgan, ruhiy iztiroblari bir olam bo'lgan inson qiyofasida gavdalanadi" (Fayzullayeva Navro'za, 2023. 965-bet). Bu kabi obrazlar nasrda ham, nazmda ham bo'y ko'rsatib kelmoqda. Yozuvchi Zulfiya Qurolboy qizi, Javlon Jovliyev kabi yozuvchilar asarlarida ayol obrazi, hissiyotlari chuqurroq va kengroq yoritilganining guvohi bo'lamiz.

Zulfiya Qurolboy qizining "Ayol" hikoyasida og'ir xastalikka chalingan, kundan-kunga umri xazon bo'lib borayotgan Nazokat suygan yori oldida bu ahvolda ko'rinishni aslo istamaydi. Hatto eriga "ahvolimga qarang, o'ladigan odamga o'xshaymanmi" deya o'z irodasini yuksaltiradi. Ayolni bu hayotda tutib turgan yagona ilinj eri Shavkatga bo'lgan muhabbati edi. Ammo ich-ichidan yemirib borayotgan xastalik oldida ojiz ayol hech bo'lmaganda chiroyli suratda o'lim topishni orzu qiladi. Shifokordan qorniga yig'ilib borayotgan suvni jarrohlik yo'li bilan bo'lsada olib tashlashini, bunday xunuk alfozda o'lishni istamasligini qayta-qayta ayon qiladi. Buning uchun shifokorga tilla uzugini taqdim etishi, o'zini tutishidan ayolning bu hayotdan ketishni allaqachon bo'yniga olib qo'yganligini, uning tilagi faqatgina chiroyli ko'rinishda o'lish ekanligini anglab olish qiyin emas:

" – Endi suvni olmaslikning iloji yo'q, a? – dedi Nazokat vrachga qarab. Vrach javob bermadi.

– Do‘xtir... – Nazokat barmog‘idagi tilla uzugini vrachning cho‘ntagiga soldi.

– Suvni oling, iltimos. Faqat oxirigacha!”

Bu holat xuddi Said Ahmadning “Qorako‘z Majnun” hikoyasidagi Saodat aya obraziga o‘xshaydi:

“Qizim, qulog‘imdagi ziragimni, mahsi-kovushimni g‘assolga bergin.

– U endigi aytmoqchi bo‘lgan gapidan iymandi, shekilli, jilmaydi.

– Azaga kelgan xotinlar oldida xunugim chiqib yotmayin, qoshimga o‘sma...” (Said Ahmad, 2013. 88-bet)

Chindan ham ayol kishining qalbi, ruhiyatini yozuvchi hikoyalarida birin-ketin anglab boramiz. Yozuvchining “Kelin” hikoyasida esa qaynona-qaynotasining ko‘nglini olgan, ammo o‘z ko‘ngil mayllari e‘tiborsiz qolgan kelin timsoli gavdalanadi: “Xoldor kelin qaynona-qaynotasining ayni ko‘nglidagi kelin. Muslim momo va Tursunboy chol o‘g‘li Fayzimurod bilan ba‘zan kelisha olmay aytishib qolishsa-da, kelini Xoldor bilan biror marta ham san-manga borishmagan, kelinining yelib-yugurib qilayotgan xizmatidan ko‘ngillari to‘q edi. Xoldor shunday soddagina, muloyim, itoatkor ayol”. Aynan bunday vaziyatni hayotida kuzatgan, yoxud shu holatga tushgan kishi kelin aslida kimning ko‘nglini olishi kerak? Eriningmi, qaynona-qaynotasiningmi? Aslida, kelin kimningdir ko‘nglini olishga majburmi? Hikoya davomida qaynona-qaynotaning kelinidan ko‘ra Oyguni ustun ko‘rib boshlashining guvohi bo‘lamiz.

“Rashk” hikoyasidagi voqealar ham “Kelin” hikoyasiga birmuncha o‘xshash: “Ovulning eng suluv qizi Xosiyat qo‘shni qishloqlik Do‘nanboy cholning to‘ng‘ichi Sheraliga turmushga chiqqanida o‘n yetti yashar navnihol qizcha edi. Kelinlik liboslari uning husniga o‘n husn qo‘shib yubordi... Ahvol shu darajaga borib yetdiki, hamqishloqlar yangi kelinchakni ko‘rish uchun kelaverib, Do‘nanboy cholning bezorini chiqarib yuborishdi”. Shu qadar go‘zal kelinning turmush tashvishlari natijasida o‘ziga e‘tibor bermay qo‘yishi. Suluv qizdan turmush tashvishlariga o‘ralashgan, o‘zini unutgan oddiy ayolga aylanib qolishi va erining unga xiyonatini ko‘rishimiz mumkin.

Yozuvchining “Ko‘lanka” hikoyasi esa boshqa hikoyalardan birmuncha farq qiladi. Bir qarashda hikoya fantastik mavzudagi hikoyalarga ham o‘xshab ketishi mumkin. Ammo hikoya voqealari ildamlagani sayin o‘quvchi hikoyaning haqiqatlariga ishona boradi. Hikoyada o‘z do‘sti uylangan qizga avvaldan muhabbat qo‘ygan Samandar obrazi har qanday inson ko‘nglida kechishi mumkin bo‘lgan hislarni tuyadi. Do‘sti Behruzning vafoti esa Samandarni ushbu ayolga yaqinlashishga undaydi. Birovning oilasiga aralashgan Samandar natijada o‘zligini yo‘qotib, Behruz bo‘lib yashashga mahkum bo‘ladi. Samandar hayoti davomida bir necha bor o‘zi anglab yetgan haqiqatlarga iqror bo‘ladi. Ayolining komaga tushib qolganida Samandar: “Sevgan

insoningning ko'zi ochiqligi ham baxt ekan",- deya ko'nglidan o'tkazadi. Samandar o'sha vaziyatda ayolning unga xotin bo'lishidan ko'ra shunchaki hayotda borligi unga baxt berishini anglab yetadi. Hikoyaning yakuni esa o'quvchini hayratga solishi tayin. Hayotda Behruz bo'lib muhabbat topgan Samandar oxir-oqibatda hamkasblari tomonidan ko'milib, boshqalarga suvga cho'kib o'lganligi aytilgan Behruzning qabriga ko'miladi: "Buni qara, nahotki endi bitta qabrda yotsak? "Bir siqimgina suyaklarim qolgan, senga og'irligim tushmaydi," deysanmi? Ha, axir necha yil o'tdi. Zax o'tib ketgandir rosa? Kechadan buyon kimdir tinmay ingrayotgan edi, sen ekansanda. Yomg'ir ham ezib yubordi... "Mendan keyin nimalar bo'ldi?" So'rab nima qilasan? Endi hammasi o'tmishga aylangan bo'lsa... "O'tmishda sir-sinoat ko'p bo'ladi, kelajak esa hammaga ma'lum..." Ushbu ifodalar Paulo Koeloning "Alkimyogar" romanidan joy olgan "Birovning taqdiriga aralashgan inson o'z taqdiridan mosuvo bo'ladi" (Paulo Koelo, 2018) jumllarining isboti deb aytishimiz mumkin.

Yozuvchining "To'xtab qolgan vaqt suvratlari" hikoyasida shaharlik kelin Malikaning qishloq odamlari oldida tahqirlanishini ko'rishimiz mumkin. Malika shaharning olifta qizlaridan emasdi. U qishloq sharoitiga ko'nikuvchan, ilmga intiluvchi qiz edi. Ammo u qishloq hayotidagi insonlarni ko'rib hayratda qoladi. Eri urib momatalog'ini chiqarganda ham doimgidek hayotini davom ettiruvchi ayollar, ertalabdan kechgacha ovqat yeyishdan ovqat yeyishgacha yashovchi insonlar, o'z hayotini o'ylashdan ko'ra birovning hayotidagi ikir-chikir g'iybatlar bilan yashayotganlar, hayotida tirikchilikdan tortib ilmga, san'atga vaqt ajratmagan insonlarni ko'rib Malika hayratda qoladi. Uning yozgan maqolasini o'qib butun qishloq malomat qilganida Malika hayotda shunchaki maqsadsiz yashayotgan odamlarning borligidan afsuslana boshlaydi. Malika bunday odamlarga jon dilidan achinadi, xolos. Qishloq odamlarini butunlay o'zgartirish uning qo'lidan kelmasdi, axir. Ammo hikoya so'ngida odamlar o'z haqini talab qilish uchun Malikadan yordam so'rashi insonlarning asta-sekin o'zgarib borayotganligini anglatar edi.

"Kuygan shahar" hikoyasi esa butun hayotini farzandlariga bag'ishlagan yolg'iz ayolning hayot tashvishlaridan telbaga aylanib qolganligini kuzatamiz. Onasining bu holatidan mahzunlangan Akbar bir o'rinda hatto Xudoga ham isyon qilgudek o'kiriklarini ko'rishimiz mumkin:

" – Hayot haddan tashqari chidab bo'lmaydigan darajaga yetganida, Tangrining o'zi bandalariga muruvvat ko'rsatadi...

– Muruvvat?! Hali bu... muruvvatmi?! – yigitning yuziga zaharxanda va istehzoga to'la tabassum yugurdi.

– Telbalik ham insonni ko'p azoblardan qutqaradi.

Yigitning yuzida azobli va istehzoli tabassum yanada bo'rtdi:

– Avval xarob qilib, keyin...”

Adibaning yuqoridagi hikoyalarida qalbi sof, go‘zal ayollar siymosi berilgan bo‘lsa, “Momo Havo” hikoyasida esa nafaqat ayol, balki inson degan nomga noloyiq bo‘lgan Nafosatning kirdikorlari yoritiladi. Nafosat hayoti parokanda bo‘lib borayotgan, piyonistaga aylanayotgan Akbarning ishonchini, sevgisini qozonadi va uning umriga zomin bo‘ladi. Nafosat o‘z rolini shu qadar ishonchli o‘ynaydiki, hayot sirtmog‘i Nafosatning qo‘llarida tursa-da, Akbar uni hayotiga quvonch olib kirgan “Momo Havo” deb biladi. O‘z baxtidan boshi ko‘kka yetadi. Akbar vafot etganida ham hech kim Nafosatdan shubhalanmaydi. Nafosat bu yo‘lda Akbarning nogiron qizini asrab olishga tirishganligi bilan ko‘rishimiz mumkin. Keyinchalik qizchani ham zaharlab o‘ldirishni niyat qilgan Nafosat Akbarning uy-joyini o‘zida saqlab qolish uchun shuncha ish qilgani o‘quvchida nafrat uyg‘otmay qolmaydi. Xulosa o‘rnida yozuvchi Zulfiya Qurolboy qizining badiiy tasvir mahorati juda yuqori ekanligiga tan bera olamiz. Adabiyotda ayol ruhiyatini ifodalovchi asarlar alohida o‘ringa ega va bu o‘rinlarda yozuvchi asarlari ham beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Jo‘raqulov, U. (2015). *Adabiy-tarixiy jarayon: Ijodkor. Janr. Xronotop* (Ilmiy-nazariy tadqiqotlar, adabiy tadqiqiy maqolalar), G‘afur G‘ulom.

Paulo Koelo. (2020). *Alkimyogar*. Sharq.

Said Ahmad. (2013). *Qorako‘z Majnun*. O‘zbekiston

Zulfiya Qurolboy qizi. (2019). *Ayol*. G‘afur G‘ulom.

CHAYON YILI ROMANIDA OBRAZLAR TIZIMI

Tojiboyeva Shahrizoda Shavkat qizi

ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi

shaxrizodatojiboyeva@gmail.com .

Ilmiy rahbar: F.f.d., Dot, Hoshimjon Ahmedov

Annotatsiya. Yozuvchi Uchqun Nazarovning “Chayon yili” romanida ulug‘ vatan urushi yillaridagi front orti, hayot mashaqqatlari va yashash uchun kurash tasvirlanadi. Shaxsga sig‘inish siyosati tufayli xalqning boshiga tushgan qirg‘in romanda markaziy o‘rin tutadi. Yozuvchi Oynisa, Qayumjon kabi qator obrazlar orqali xalqning og‘ir mehnati, ulkan bardoshini haqqoniy tasvirlay olgan asar desak hech yanglishmagan bo‘lamiz.

Kalit so‘zlar: Chayon yili, ocharchilik, quloqlashtirish

Abstract. The hard work and grea: the writer Uchqun Nazarov’s novel “The Year of Scorpion” describes the back of the front, the hardships of life and the struggle for survival during the years of the Great Patriotic War. The massacre of the people due to the politics of the cult of personality occupies a central

place in the novel. We would not be wrong if we say that the work was able to truthfully depict tendurance of the people through a series of characters such as the writer Oynisa and Qayumjon.

Keywords: Year of the Scorpion, famine, hearing

Nega o'sha davr muhitini ochib bergan oltinga teng, bebaho roman va hikoyalarimiz mavjud bo'la turib, yoshlarimiz orasida afsuski yoshi ulug' kishilar tomonidan ham mutolaa qilinmaydi. Mening sevimli yozuvchilarimdan biriga aylangan Uchqun Nazarovning ruhiyatimizni lahzaga keltiradigan har qanday taqiqlarga qaramasdan davr muhitini yaqol ochib bergan, hamda yuqori qatlamdagi amaldorlardan tortib, oddiy dehqon ham o'z ayolini xo'rlashi, bir buyumdek foydalanishlariga jimgina ko'nikib kelganliklarini ko'rishimiz mumkin, shu bilan birga ushbu jirkanch holatlarga hech kim qarshi chiqqa olmagan, menga tegma, senga tegmayman qabilida jimgina, eng daxshatli holatlarga ham sabr qilib kelishgan bizning sodda xalqimiz. Qachongacha qilmagan ishlari uchun ayollar va oddiy xalq azoblanib kelishadi. Uchqun Nazarov qalamiga mansub "Chayon yili" bir o'ylab ko'raylik nega aynan yozuvchi "Chayon yili" deb asarni nomlamoqda, to'g'ri asarda sababi berib o'tilgan, asarning bosh qahramonlarining boshiga qora bulutlar aynan chayon yilida ko'proq sodir bo'lishi deb berilgan lekin adabiyotdan bizga ma'lumki, badiiy asarning nomi asarning mazmunining deyarli 80 % dan ko'prog'ini ochib beradi. Yuqoridagi gaplardan shunday xulosa kelimizki, asarga nom berayotgan yozuvchining mahoratiga ham bog'liqdir.

Mohir so'z ustasi Abdulla Qohhorning hikoyalarini o'qimagan, eshitmagan o'quvchining o'zi bo'lmasa kerak misol uchun "Bemor" va "O'g'ri" hikoyalarida barcha voqealar rivoji Sotiboldining xotining og'rib qolishi bilangina cheklanib qolmay, o'sha davrdagi butun jamiyat hamda xalqning quyi qatlami bemor bo'lishi atrofida aylanadi hamda ikkinchi hikoyamiz "O'g'ri" hikoyasida Qobil boboning ho'kizining yo'qolib qolishi kabi tugundan boshlanadi, aslida jamiyatning yuqori qatlamlari (amaldorlar) ning o'zi "o'g'ri" edi.

"Chayon yili" romanida ham asli chayonlar balki "Mehrobdan chayon" romanidagi birinchi o'zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy naznidagidek mahallaning imomi Mulla Abdurahmon kabi muqaddas masjiddagi qo'shtirnoq ichidagi inson qiyofasidagi chayonsifat insonlar, shu bilan birga jamiyatimizni o'zining chirkin amallari bilan zaharlab kelgan chayonlarni nazarda tutmagan ekanmi yozuvchi? Uchqun Nazarov ham o'zining romanini "Chayon yili" deb nomlagan edi. Lekin Uchqun Nazarovning bir qancha hikoyalari ham misol uchun adibning "Qish nafasi" hikoyasida ham o'z ayolini azob-uqubatlarga girifdor qilib uni xastalanishi natijasida, o'z ayolining o'limiga sabab bo'lib, farzandlarining va xalqning e'tiboridan qolgan oddiy qishloq odami Safar akani ko'rishimiz mumkin (Uchqun Nazarov, 2013).

Endi yana e'tiborimizni Uchqun Nazorovning "Chayon yilli" romaniga e'tiborimizni qaratsak. Bu oqshom ham o'choqqa o't yoqilmadi, qozon tovog'i ochilmadi, sovuqligicha qolganligi, o'sha davrdagi ocharchilik davri bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Oynisaning qaynonasi Rizvon buvi kelini Oynisani ziqnalikda ayiblagan edi, o'sha davrdagi ayollar nega ziqnalashib ketishganligini sababini ham davrga to'nkasak bo'ladi. Oynisa kelinning boshida barcha tashvishlar qaynonasi Rizvon buvining bu foniy dunyodadan ko'z yumganidan so'ng voqealar rivoji boshlanadi. Hali kampirning qancha marakalari bor, bularning hammasi, albatta, pul bilan bo'ladi. Bunday vaqtlarda "Yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi" (Abdulla Qahhor, 2013). Oynisa buvisidan qolgan hamda yolg'iz qiziga atab tishining qovag'ida asrab yurgan tillaqoshini qo'shnisi Murodxo'ja boyga arzimagan qaynonasining marakasini o'tqazib olish puliga almashtiradi va asarning kulminatsiya qismi ham shu yerda deb o'ylayman. O'quvchi badiiy asarni o'qish davomida qaysi joyida yurag'i bir qalqisa o'sha joyi kulminatsiya joyidir balki. O'sha davrda na tibbiyot rivojlangan, na ta'lim sohasi rivojlangan. Tibbiyot sohasida qoloqligini tishini oldirgan, Mahmudning sof muhabbati tufayli yigirma yoshlik yoshgina qizning azoblanib vafot etgan Zahro ismli qizning tishining oldirishi misolida ko'rishimiz mumkin. Sartarosh ham soch oladi, ham tish oladi, ushbu mash'um xolatni G'afur G'ulomning "Shum bola" asari misolida ham yaqqol ko'rishimiz mumkin. O'sha davr insonlarining ayanchli xolatini Zahroning kasbidan ham bilib olsa bo'ladi. Lavlagi pishirib, bozorda sotadi. Sho'rvasi shirin, suyuq bo'lsa ham, bir oz quvvat beradi. Qurbi yetganlar lavlagisidan sotib olishadi, yetmaganlar sho'rvasidan ichadilar xalos. Nega o'sha davrda oddiy qora xalqni mash'um urushning daslabki yilidayoq majburiy urushga safarbar qilishgan bo'lsa. Asardagi Murodxo'ja boyga o'xshagan boylar va ularning arzanda o'g'illarini esa urushning sovuq shamoli chetlab o'tgan ekan-a qiziq? Murodxo'ja aka hozirgi paytda "qaytsa" degan gapga ishonmaydi." Axir urush-ku qirg'in! To'rttadan bittasi qaytishi- u ham gumon. Qaytayotganlar ham cho'loq, yarador, ishga yaramaydi, ularning topgani o'zlarining kunlariga yaramaydi-ku!"(Uchqun Nazarov,1990). Ushbu gapga e'tibor beraylik bechora qora xalq nima qilsin unda.

Murodxo'ja va uning oddiy tegirmonchilikdan chiqib, sevimli kiyoviga aylanib qolgan, urushdan yaxshigina manfaat va obro' olayotgan chayonsifat maxluqlar hali istiqboliga yana qanday munavvar kunlar borligini, o'ylaydi ichida Hoshimjon urush hech tugamasin deya ming afsus.

Murodxo'ja boyning shuncha boylig'i bo'la turib o'z qo'li va zulmi bilan ikki farzandini baxtsiz qilib qo'yadi. O'lmasni urushga jo'natib yuboradi, Zahroni esa qamoqda ayanchli holda o'ldirtirib yuboradi. Murodxo'ja boyga kim yoqmasa urushga jo'natib yuboray edi.

Murodxo‘ja boyning shuncha yiqqan, qing‘ir yo‘l bilan topilgan boyliklari ham oxiri jonini saqlab qola olmaydi. Oyog‘iga yara chiqib , oyog‘idan boshlab butun tanasi iriy boshlaydi va shuncha yiqqan boyliklari ham yordam bera olmaydi. Yolg‘iz o‘g‘li Maxmud ham Germaniyaga ketib qolib , boshqa dindagi qizga uylanib, ota-onasi yoniga va yurtiga hech qachon qaytib kelmaydi, lekin judayam baxtli bo‘ladi boyliksiz ham. Boyning ayoli ham xastalikdan vafot etadi va shuncha boylik yolg‘iz Muqaddasga qolib ketadi. Keyinchalik Muqaddas boylikga emas balki, o‘z kuchiga ishonib advokatlikga o‘qiydi va ishlay boshlaydi lekin, oilasida baxt topa olmaydi, bunga sabab insonlar tomonidan otasiga qilingan qarg‘ishlar deb biladi. Oynisa va uning turmush o‘rtog‘i Qayumjonlar o‘sha davrning eng chirkin holati “quloqlashtirish” ishi bilan Sibirga surg‘un qilinadi va o‘n yildan oshiqroq vaqtdan keyingina oqlanib, o‘z yurtlariga, farzandlarining yoniga qaytib kelishadi va bir vaqtlar Murodxo‘ja boy tomonidan arzimagan pulga aldov yo‘li bilan olib qo‘yilgan “TILLAQOSH” ni Muqaddas o‘z egasi Oynisaga qaytarib beradi. Harom luqma har doim birovga buyurmaydida albatta, asar qahramonlarining yaxshi kunlariga, ya‘ni shahardan yangi uy olishlariga nasib qiladi o‘sha pullar. Oynisaning o‘g‘li Muqaddasning qizi Ozodani yoqtirib qoladi, shu bilan asar yakunlanadi. Yomonlik hech vaqt va zamonda jazosiz qolmaydi degan fikrga yana bir bor amin bo‘ldim.

Xulosa qilib aytganda, yozuvchi mohirona tarzda qahromonlar orqali davrning chirkin chayonlari va razilliklarini ochib bera olgan. Oynisa, Qayumjon, Muqaddas va uning akasi Maxmud bizning ma‘naviyatimizga mos, ushbu qahramonlardan o‘rnak olsak bo‘ladi, masalan Muradxo‘janing ikki farzandi otasi yurgan yo‘ldan yurmaydi, yaxshilik yo‘lini tanlaydi ikkisi ham va baxtga erishadilar. Oynisa va Qayumjon esa sabr va bardoshlari orqali, barcha boshlariga tushgan qiyinchiliklarni birga yengib o‘tishdi va baxtga erishdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Uchqun Nazarov. (1990). *Chayon yili*.

Abdulla Qahhor. *Bemor hihoysi*. <https://ziyouz.com/>

Erkin Vohidov. “*Nido*” dostoni. <https://kh-davron.uz/>

Uchqun Nazarov. “*Qish nafasi*” hikoyasi. <https://kh-davron.uz/>

“PUANKARE”DA FOJIAVIYLIK TASVIRI

Toshpo‘latova Dilchehra Azamat qizi,

GulDU magistranti

dilchehratoshpolatova9904@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada A. Yo‘ldoshevning “Puankare” hikoyasi misolida badiiy adabiyotda fojiaviylik tasviri, taragizmni ochib berishda foydalanilgan detallarning ahamiyati, fojiaviylikka asos bo‘lgan omillar, obrazlar tabiatidagi o‘ziga xosliklar badiiy asardan keltirilgan misollar asosida tahlil

qilinadi. Shuningdek, inson va jamiyat munosabatining bugungi kun adabiyotidagi o'rni qanday ekanligi hamda ham yorib berilgan.

Kalit so'zlar: Fojia, detal, konflikt, gipoteza, Puankare

Abstract. In this article, on the example of A. Yoldoshev's story "Poincare", the image of tragedy and the peculiarities of the nature of images are analyzed based on the examples from the work of art. Also, the role of the relationship between human and society in today's is explained.

Keywords: Tragedy, detail, conflict, hypothesis, Poincare

Fojiaviylik muammosi har doim falsafiy va estetik tafakkurning muhim tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Inson va uning botiniy olamida kechayotgan evrilishlarni o'zining asosiy masalasi qilib oladigan bugungi davr adabiyotini ham fojiaviylikdan yiroq tasvirlarsiz tasavvur qila olmaymiz. Jumladan, Abduqayum Yo'ldoshev ijodida fojiaviylik tasviri yuqori planda aks etgan. Har qanday fojia zamirida alohida fojiali to'qnashuv yotadi, uning eng muhim jihati ko'lamlilik va ijtimoiy ahamiyatga tegishliligidadir.

Adibningning "Puankare" hikoyasida ham fojiaviylik o'tkir bo'yoqlar bilan reallikka asoslanib tasvirlangan. Odatda bir inson o'limi bilan tugallanadigan asarlarni fojia deyishga o'rganganmiz. Bu hikoyada esa o'lim yo'q, balki o'limdanda ayanchli, shafqatsiz narsa bor. Bu inson uni tushunmaydigan, anglamaydigan odamlar orasiga tushib qolishi, umrini, orzularini o'zgalar roziligi uchun qurbon qilishidir.

Hikoyada qahramonning jamiyatimizda asrlar davomida ildiz otishga ulgurgan urf-odatlar, xalq ta'biri bilan aytganda, ota-onaning "orzu- havas" qurboniga aylanishi, ro'zg'or atalmish g'orning tubidan chiqa olmasdan shu yo'lda o'zining barcha maqsadlarini sarobga yuz tutishi va bularning natijada yakka shaxs fojiasini guvohi bo'lishimiz mumkin.

Ma'lumki, har bir badiiy asar aniq maqsadni ilgari surib yoziladi. Asarda bosh qahramon o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan ongli shaxs sifatida boshqa personajlardan farqli ravishda mavjud muammolarni bartaraf etish yo'lida kurash olib boradi. Bu yo'lda uning oldida bir qancha masalalar konflikt sifatida ko'ndalang qo'yiladi. Konflikt bunda inson - inson, inson - tabiat yoki inson - jamiyat bo'lishi mumkin. "Puankare"da inson - jamiyat konflikti bosh masala sifatida qo'yiladi. Shuningdek qahramonning o'zi bilan o'zi kurashi ichki kolleziyani ham keltirib chiqaradi.

Asar oddiy, kelib chiqishi qishloqlik yosh matematik yigitning jahon olimlari uchun jumboq bo'lgan matematik gipotezani aniqlashga bo'lgan ishtiyoqi bilan boshlanadi. Yoshlik jo'shqinlik, qalbning orzularga limmo-lim to'lgan eng chiroyli davridir. O'z kasbining fidoyisi bo'lgan inson uchun esa har qanday mushkul ish bo'lishiga qaramasdan uni uddalagisi, zabt etilmagan cho'qqilarni egallagisi keladi, albatta. Asar qahramonining ham fikr-u xayoli faqat shu gipotezani aniqlash bo'lib qoladi. Bu haqida ilmiy rahbariga aytganda ustoz bu o'z yechimini topmaydigan

tadqiqot ekanligini, qanchadan-qancha olimlar ishlay olmagan bir paytda unga yo‘l bo‘lishini aytib o‘tadi:

“- Albatta bor . yechim tuxumning ichida, tuxum sandiqda, sandiq yerto‘lada, yerto‘la esa,- rahbarim ko‘kka ishora qildi,- hov anavi yoqda. Baland dorga osilib bo‘yningizni sindirib yurgandan ko‘ra, yigitcha, aniq amaliy ish bilan shug‘ullaning. Davlat sizga sarob ortida yursin deb pul berib qo‘ymaydi! Uzoqdagi quyruqdan yaqindagi o‘pka yaxshi” (A.Yo‘ldoshev. 2012. 6-bet)

Yuqorida keltirilgan misol orqali qiyinchilikdan qochib oson narsaga intiluvchi, o‘ziga, millatiga past nazar bilan qaraydigan shaxslarning tabiati ochib beriladi. Zero, bunga o‘xshash diskriminatsion holatlar jamiyat tanazzulining asosiy omilidir. Ammo qaysar matematik garchi ustozini gapini ikkita qila olmasdan u aytgan mavzu bo‘yicha ilmiy ish olsada, o‘z maqsadi, ya‘ni gipotezani aniqlash yo‘lidan qaytmaydi. Insonda biror narsani aniqlashga bo‘lgan qiziqish yoki zavq-u shavq bo‘lsa u uchun kun bilan tunning, ochlik bilan to‘qlikning farqi bo‘lmaydi. Buni haqiqiy ilohiy sehr - ilhom deyishimiz mumkin. “Ilhom kelganda san’atkor , qadimgi donolar aytganlaridek , ma’naviy “kayf” holatida bo‘ladi; ya‘ni o‘zi qilayotgan ishni to‘liq anglamaydi; o‘zligini, o‘zi yashayotgan dunyoni unutadi”.(H.Umurov, 42-bet). Ijodkor asar qahramoni timsolida matematiklar ilhomini, ularning ruhiy kechinmalarini haqqoniy tarzda tasvirlaydi. Bu hikoya qahramoni uchun eng baxtli , sururli damlar edi, garchi qorni to‘yib ovqatlanmasa ham. Biroq muammolarning avvali uni oldinda kutardi.

O‘zbek xalqida oilaga muqaddas dargoh sifatida qarash qadimdan mavjud. Shuningdek, muqaddas kitoblarimizda ham oila qurish farz amallardan biri hisoblanadi. Hikoya davomida qahramonning ota-onasi uni vaqtida “boshini ikkita qilish” harakatiga tushib qoladi. Yigit ham bunga rozilik beradi, chunki xalq og‘ziga tushishdan, “bir balosi bordir shunday yuribdi” kabi ilmoqli gaplar tarqalishidan qo‘rqadi. Biroq bu uni azaliy muhabbati bo‘lmish matematikadan butkul uzoqlashtirishga sabab bo‘ladi. Sababi yigit uchun tanlangan yor ilmdan yiroq, faqat tashqi ziynat-u yaxshi yashashni o‘ylaydigan ayollar toifasidan edi. Fikrlarimiz quyidagi misol orqali o‘z tasdiqini topadi. To‘ydan so‘ng:

“Rafiqam cho‘ntagidan o‘quvchilar daftaridan yirtib olingan bir varaq qog‘oz chiqarib berdi:

-Uni Toshkentga borganda o‘qiyverasiz . Avval mana buni o‘qing

Bu ro‘yxat edi. Adashmasam g‘ij-g‘ij imlo xatolarini tuzatib o‘qisak “Dushanba xolamning tug‘ilgan kuni, seshanba dugonamning to‘yi, chorshanba tushga ammamning uyida “non sindirar”, kechqurun “qiz chaqirdi”.....” (A. Yo‘ldoshev. 2012. 7-bet)

Tabiiyki, bunday tadbirlarning hech biri chiqimsiz bo‘lmaydi. Yaqindagina to‘ydan chiqqan oila uchun bu og‘ir , albatta. Lekin uni kutaman deb qanchadan-qancha boy-badavlat yigitlarga turmushga chiqmagan bir kunlik kelinning talablarini bajarmaslikning imkoni yo‘q.” Odamlar

eshitsa nima deb o'ylaydi" mana masalaning ildizi qayerda mentalitetimizga xos bo'lgan jihatlardan biri - o'zgalarning fikri bilan hisoblashish. Fojiaiviylikning asosi ana shunda. Bir dono kishi aytgandek, bu dunyoda eng yomoni barchaga birdek yoqishga harakat qilishdir. Kechagina dunyo matematiklarini o'ylantirgan masalani yechishiga ko'zi yetgan g'ayratli yigit bugun ayolining davomli ro'yxati oldida boshi gangidi. Shaharda yurib to'y- xashamlardan uzoqlashgan, bor e'tiborini ilm yo'lida jo qilgan qahramon bunga o'xshash marosimlarni deb biroz kam ikki oy umrini sarfladi.

Shundan so'ng Toshkentga qaytib ilm qilmoqchi edi. Biroq "VATAN" talabi bilan chiqdi. Bu orada oradan o'ttiz yil o'tdi hamki, asar qahramoni o'z ilmiy ishini yakunlay olmadi. Kunlarning birida Internet sahifalari orqali Puankare jumbog'i o'z yechimini topganligi haqidagi xabarni o'qib qoladi. Butun vujudi titrab ketadi. Chunki u xoh ishda bo'lsin va yoki uyda butun xayoli shu gipoteza bilan edi. Ammo, Sankt-Peterburgda yashaydigan Grigoriy Perelman gipoteza yechimini to'la-to'kis aniqlash edi. Qiziq tomoni shundagi, bu olimni na dabdabali uyi va na oilasi bor. Yolg'iz onasi bilan g'aribgina uyda istiqomat qilganligi haqida ma'lumot kiritilib ketiladi. Qahramon og'ir ruhiy holatga tushadi. Chunki u aynan Perelman yechgan yo'ldan ketayotgandi, ammo kech qoldi bu esa uning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsadi. Bu o'z yoriga yeta olmagan telba oshiq holatinini yodga soladi. Haqiqatdan ham u oshiq edi, bu yo'lda o'zini va o'zligini unutgan.

Kishi uchun eng yomoni o'zini tushunmaydigan muhitda yashashdir. Asar qahramoni ham ayni shuning jabrini tortdi. Erkak uchun eng yaqin inson uning rafiqasidir. Qadimdan qolgan naqlarda aytiladi; "Buyuklar ortida ularning rafiqalari turadi". Ammo hikoya qahramonining bu borada baxti chopmagan edi. Ijodkorning shu o'rindagi mahorati qahramon portret chizgilari orqali namoyon qilinadi.

"To'g'rida, Puankare qayoqda-yu, qarshisida g'ijim shim, iyig'i chiqib ketgan bo'yinbog'da o'tirgan manavi qorindor, sochi to'kilgan, buning ustiga salga boshi qaltirab, o'zi duduqlanib qoladigan, yana bir paytlar yosh bo'lganligini da'vo qilayotgan domla qayoqda?"

Yuqoridagi tasvirning barchasi e'tiborsizlik, hurmatsizlikning oqibatida emasmi? Bu bilan ijodkorning maqsadi qahramonning oiladagi o'zni unga bo'lgan munosabatini ochib berishdan iborat bo'lgan. Yer yuzida insoniyat paydo bo'libdiki, Momohavoning vazifasi Odam alayhissalomni ehtiyojlarini qondirish, qay ma'noda unga g'amxo'rlik qilish, ovqati-yu kiyimboshini tartiblashdan iborat edi. Muqaddas hadislarda ham ayolning er oldidagi bir qancha vazifalari keltirib o'tilgan. Asar qahramoniga qaytadigan bo'lgan u faqatgina tushunmaslikning emas, mehrsizlikning ham qurboniga aylandi. To'ydan keyingi ilk visol oqshomi bilan oradan o'ttiz yil o'tgandagi holat tasviri shaxsning fojiasini ko'ramiz. Birgina "g'ijim shim" detalining o'zi ham

qarovsiz qolgan erkak holatini ko'rsatishda yetarli vosita bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi mahoratining belgi esa shunga o'xshash tasvirlardan oqilona foydalanganligidadir. Ammo qahramonning azaliy yuksak cho'qqidek maqsadi bor edi. Qachondir uni zabt etishiga bo'lgan ishonch unga ertasiga bo'lgan umid bag'ishlardi. Biroq bundan maqsad mukofot uchun qo'yilgan katta miqdordagi pul emas edi, balki:

“...mobodo Xudo “Ol, qulim” desayu, talaba ikkalamiz gipotezani yechnsak, men ...men mukofot pulidan voz kechaman. Mayli talaba olsin, unga kerakdir. Ammo men o'zinga tegishli besh yuz ming dollordan voz kechaman. Mayli, talaba olsin, unga kerakdir. Besh yuz ming dollordan voz kechaman. To'laligicha! Illo...illo men bir asrdan beri jumboq bo'lib kelayotgan gipotezani isbotlab, kashfiyotga erishgan mahalim his qilgan shodligimni, baxtimni yarim million dollordan qimmat deb hisoblagan bo'lardim. Tushuntirib berolmadimmi? Buni tushunish uchun odam haqiqiy matematik bo'lishi kerak” (A.Yo'ldoshev. 9-bet). Yuqorida kechinma tasviri orqali obraz tabiatidagi soflik, beg'uborlikning salmog'i butun asar davomida qahramonni tushunishga, unga hamdard bo'lishga undaydi.

Biroq gipoteza o'z isbotini topganligi haqidagi xabar qahramon ruhiyatining inqirozga yuz tutishida sabab bo'ladi. Chunki butun umr maslagiga aylangan yechim boshqa olim tomonidan kashf etilgandi. Eng alam qilarlisi, olim topgan yechim bilan qahramonning borayotgan yo'li deyarli bir xil, uning javobiga esa bir qadam qolgan faqatgina vaqtini kamligi bunga to'sqinlik qilgandi. Oilasi to'kisligi ta'minlayman degan olim universitetda ishlash bilan bir qatorda yana bir nechta joylarda ham ishlar. Bu esa unga vaqt yetishmovchiligini keltirib chiqargan edi. fojining asosi ham shunda edi, ayoli, farzandlari, hamkasblaridan tortib talabalargacha uni tushunmas, balki tushunishnida xohlamas edi. Endigina topgan shogirdi hayotida ham ustozining taqdiri takrorlanmoqda edi. bu esa adibning hikoyadan ko'zlangan maqsadini yuzaga chiqargandi, ya'ni insonlar tomonidan o'ylab topilgan bid'at amallar jamiyatning rivojiga to'sqinlik qiladigan, taraqqiyotning oyog'iga bolta uradigan omil sifatida tasvirlanadi. Hikoya qahramoni timsolida butun millatning fojiasi ochib beriladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, adabiyotning bosh maqsadi – kishilarga yaxshi xulq va umuman hayotni to'g'ri tushunishni va to'g'ri yashashni o'rgatishdan iborat (Boboyev.T, 231-bet). Shunday ekan ijodkorning “Puankare” hikoyasi ham o'z oldiga qo'ygan missiyani to'la ado eta oldi va kitobxonlar e'tirofiga sazavor bo'lishga ulgurdi. Fojia han estetik kategoriya sifatida kishi qalbida faqat achinish tuyg'usini uyg'otmasdan, fojiaviylikka olib kelgan omillarga qarshi kurashish hissini ham yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Boboyev T. (2002) *Adabiyotshunoslik asoslari*. Toshkent – “O'zbekiston”.

Jo'rayev U. *Hududsiz jilva*. Toshkent Fan., 2006.

Quronov D. (2013) *Adabiyotshunoslik lug'ati*, T- "Akademnashr.

Yo'ldoshev A. "Puankare" hikoya "Jahon adabiyoti" jurnali. 2012, 9-son.

ANOYI OBRAZI HAQIDA MULOHAZALAR

*Turdiyeva Kamolaxon,
Yangi asr universiteti, 2-kurs talabasi.
kamolaturdiyeva2601@gmail.com.
Ilmiy rahbar: F.f.f.d, G'.Bobojonov*

Annotatsiya. Mazkur maqolada yozuvchi Erkin A'zamning "Anoyining jaydari olmasi" hikoyasi borasida fikr-mulohazalar yuritiladi. Ushbu hikoyada, asosan, oddiylik, beg'uborlik, insoniylik va haqiqiy do'stlik jihatlariga alohida urg'u berib o'tilganini kuzatish mumkin. Shuningdek, kech qolgan afsus-nadomatlar, har bir go'zal holatni vaqtida yashamaslik – bularning har biri yelkada yuk bo'lib qolmasligi uchun har narsa va har bir inson vaqtida qadr ko'rishi kerakligi haqida tafakkur qilishga undaydi.

Kalit so'zlar: Anoyi, hikoya, oddiylik, soddalik, haqiqiy do'stlik va insoniylik

Abstract. This article reviews the story "Anoyi's jaidari alma" by the writer Erkin A'zam, who is the most prominent among writers and who skillfully demonstrated his abilities in various areas of literature. In this story, it can be observed that special emphasis is placed on the aspects of simplicity, innocence, humanity and true friendship. Also, late regrets, not living every beautiful situation in time - make you think that everything and every person should be valued in time so that each of these does not become a burden on the shoulders.

Keywords: Love, story, simplicity, simplicity, true friendship and humanity

Erkin A'zam o'z asarlarida xalqimizga xos soddalik, do'stlik, chin insoniylik tuyg'ularini to'g'ri ifodalash uchun xalq tilida keng ravishda ishlatiladigan chuqur mazmunli va chiroyli, shu bilan birga, jaydari so'zlardan mohironalik bilan foydalangan. Muallifning qisqa hajmdagi, lekin keng ma'noga ega bo'lgan "Anoyining jaydari olmasi" hikoyasi o'quvchilar tomonidan iliq kutib olindi. Erkin A'zam asardagi har bir voqeaning mohiyatini ochish uchun hikoya qahramonining xarakterini ham mohirona tanlab olgan. Masalan, "U har yili xuddi bir paytda yerdan qor ketib, tentak shamollar esa boshlagan ko'klam kunlarida kelardi. Shamollarga qo'shilib shamondek to'palon bilan kirib keladi. To'satdan yelkasida – ha, qo'lida emas, yelkasida ikki tarafiga ham "Barnaul" deb yozilgan pachoq chamadon, chap ko'zini qisinqiragancha qarshingizda beo'xshov tirjayib turadi" (A'zam, 1988, 167-bet). Hikoyada keltirilgan tabiat tasviri orqali yozuvchi bosh qahramon – Ramazon ismli yigitning psixologiyasi, uning xarakteridagi muhim jihatlarni ochib berganini tushunib yetadi. Hikoyada Ramazonning xakteri ham uning o'ziga xos tomonlari bilan ko'rsatilgan. Shuningdek, shaxsiy hayoti ham uning o'ziga o'xshab oddiylik va soddalik asosiga

qurilgan. Ramazonning kishilarga munosabatida ham uning xarakteridagi asosiy xususiyatlar yorqin ko‘rinib turadi:

“Ramazonga hammayoq o‘ziniki, ko‘rgan odami ammayachchadek sinashta, darrov gap qo‘shib, opoq-chopoq bo‘lib olaveradi. Oshxonada navbatga turganida duch kelgan kimsaga: “Xo‘v, jo‘ra, anavi joyni band qilib, choy-poy tayyorlab turing”, – deyishi hech gap emas. Muqarrar mojaroni kutganingizdek ahvol boshqacha bo‘lib chiqadi. Haligi kishi bir zum baqrayadi-yu, allanechuk itoatkorlik bilan bo‘sh choynak qidirib ketadi. Ramazon ham shu zahoti uning ko‘nglini oladi” (A‘zam, 1988, 169-bet). Bu parchadan ko‘rinib turibdiki, ko‘zlari ila borlikka samimiy qaraydi va qo‘lidan kelganicha xursandchilik ulashadi. Yozuvchi Ramazonning yuqoridagi jihatlarini hikoya davomida voqealar, detallar va xarakterlar, mantiqiy, judayam ishonarli va hayotiy qilib yoritib beradi.

Yana hikoyaning alohida e‘tirof etiladigan jihati bu – yozuvchi har bir so‘z, ibora va gaplarni topib ishlatganidir. Bunga misol qilib, “kalamakatore” va “chantramore”lar, “plyuter”, “Registon” kabi so‘zlarni sanab o‘tish mumkin. Shu o‘rinda ijodkor yaratayotgan asarida qanday so‘zlardan foydalanish kerak ekani haqidagi ayrim fikrlarga to‘xtalamiz: “Muayan kishiga xos xarakterning barqaror xususiyatlarini topish shu kishiga xos xatti-harakatlarning eng asl mohatini tushunish va u haqda shunday aniq va yorqin so‘zlar bilan yozish kerakki, kitobxon kitob sahifalari, satrlari va so‘z birikmalaridan joyli inson qiyofasini ko‘ra olsun. Hikoya qahramonining his-tuyg‘ulari bilan xatti-harakatlari o‘rtasidagi aloqani tabiiy deb bilsin. Shunday yozish kerakki, kitobxon “men o‘qigan narsalarning hammasi aslida shunday bo‘lgan, bundan o‘zgacha bo‘lishi mumkin emas”, deb o‘ylasin” (Gorkiy, 1953, 163-bet).

Erkin A‘zam ham mana shu gaplarni yaxshi his qilgan holda “Anoyining jaydari olmasi” hikoyasida eng qiziqarli va aniq so‘zlardan foydalangan. Hikoya qahramoni Ramazon tabiatan oddiy, sodda va judayam ishonuvchan, odamlarga o‘z asli bilan muomala qiladigan inson. Hikoyaning bosh g‘oyasi ham shu – insonlarning vaqtida qadr topishi, xususan, ularning o‘rni jamiyatda beqiyos ekanini yoritib berish bo‘lgan, nazdimda. Bunday insonlar har doim ham muvaffaqiyatlarga erishavermaydi. Sababi, ular o‘z manfaatlari yo‘lida turli xil qiyofaga kirmaydi. Atrofidagi insonlarni ham xuddi o‘zlaridek bilishadi. Shuning uchun ham ulardan foydalanuvchilar ko‘payaveradi. Yozuvchi shularni inobatga olgan holda Ramazonning hayotiga chayqovchi-qallobni olib kiradi. Hikoyaning ana shu hodisasi mazmunan shunday tus oladi. Ramazon o‘zi xizmat qilgan Banaulga juda ham o‘zgacha mehr qo‘ygan. Shu sababli u bir kuni o‘sha shaharga yo‘l olib, poyezdga o‘tiradi. U yerda bir kishi bilan tanishadi. Ramazonni oqko‘ngil va sodda ekanini darrov payqagan kishi poyezdga chiqqan tekshiruvchilarga o‘zi olib chiqqan noqonuniy

narsalarni uniki ekanini aytishini turli bahonalar bilan ko'ndiradi. Bularga laqqa ishongan Ramazon umrining ma'lum muddatini qamoqxonada o'kazgan. Ana shunaqa bizning Ramazon! Hozirda bundaylarni chiroq yoqib ham topish qiyin. Hikoyada bunday voqealar kichik hajmda berilgan bo'lsa ham katta mazmun-mohiyatga xizmat qiladi. Ushbu hikoya bugungi kunimiz uchun ham dolzarbdir. Hodisalar xotiralarga, insonlar esa, olingan saboqqa aylanadilar. Haqiqatan ham Ramazon kabi oddiy insonlar biz uchun haqiqiy ma'noda saboq olinadigan namunalardir. Qaniydi, bizlar ham Ramazondek oddiy kiyinsak, unikiday oddiy nigohlarimiz bo'lsa... Oddiy bir hayot, oddiy do'stlar... Dunyo butun yorug'ligi bilan qarshimizda tursa ham xuddi biz Ramazondek beg'ubor, oddiy, o'z aslimizdek qolaversak...

Hozirgi kunda biz insonlar turli gunoh-ma'siyatlarga berilib, qalbimiz qorayib boryaptiki, yuqorida Ramazonning sof insonlik jihatlari biz uchun yot bo'lib qolmoqda. Oqibatda, o'z qalbidan, insoniyligidan uzoqlashgan ba'zilarga Ramazon kabi insonlar bir anoyi, tentak bo'lib ko'rinyapti. Xalq tilida "sirtim butun bo'lsa ham, ichim tutun" iborasi bejiz aytilmagan. Biz inson o'laroq barchamiz go'zal bo'lib yurishga, go'zallikka intilamiz. Zotan, fitratimiz shunday. Biroq qalb go'zalligiga qanchalik e'tibor qaratyapmiz?.. Hikoya oxirlab borar ekan, Ramazonni boricha qabul qilmagan do'stning afsuslariga, "koshki"lariga ko'zingiz tushadi. Hikoya so'nggida do'stining Ramazonga bo'lgan ongidagi o'zgarishlar hikoyadagi asl maqsadini yaqqol namoyon etadi, deb o'ylayman.

Endi yuqoridagi fikrlarimizni tamomlagan holda shularni ayta olamizki, filologiya fanlari nomzodi Olim Toshboyev o'zining maqolalarining birida Ramazonga quyidagicha yuksak baho beradi: "Rostgo'yligi uchun telba bo'lib ko'ringan Ramazon bizning kunlar uchun ham begona, chunki Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning "Rostgo'ylar bilan do'stlashing, ular tinchlikda ziynat, xavfda qolgandir", deganlarini unutib qo'yganmiz". Bir tasavvur etaylik, Ramazon hikoyada so'ylamasin, harqirmasin, jo'shib tilsiz soqov bo'lsin-a? Nima bo'lardi?! Deyarli hech narsa o'zgarmasdi. U gung bo'lganda ham kishining kimligini so'zida emas, ishida bilinmaydimi? Yo biz faqat chiroyli so'zlovchi, amalda aytganining teskarisini qiladigan yolg'onchilarni suyamizmi?" Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish kerakki, agar bir inson sizga yaxshi munosabatda bo'lsa, buning ma'nosi: "men insonman, umid qilamanki, sen ham insonsan", deganidir. Badiiy adabiyot esa bizni chinakam inson bo'lib yashashga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- A'zam, E. (1988) *Bayramdan boshqa kunlar*. Adabiyot va san'at nashriyoti.
Gorkiy, M. (1953). *O literature*. Str-163.
Toshboyev, O. (2022). www.oyina.uz

NAZAR ESHONQUL ASARLARIDA QAHRAMONLAR RUHIYATINING TASVIRLANISHI

*Turg'unboyeva Gulasal Akbarali qizi,
FarDU 2-bosqich magistranti,
gulasaljalolova@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Abdug'ofir Qosimov

Annotatsiya. Hozirgi o'zbek adabiyotida badiiy psixologizm masalasi alohida tahlil qilinmoqda. Aynan Nazar Eshonqul ijodida bu yo'nalishda adabiyotimiz uchun yangiliklar ko'p. Ushbu maqolada zamonaviy adabiyotimizning ilg'or adiblaridan biri Nazar Eshonqulning asarlaridagi badiiy psixologizm masalasi ya'ni qahramonlar ruhiyatidagi o'zgarishlar va ularning yoritilishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Badiiy psixologizm, dinamik prinsip, psixologik tahlil, qahramon, personaj, modern adabiyot analitik prinsip, tipologik prinsip

Abstract. In contemporary Uzbek literature, the issue of artistic psychologism is being analyzed in depth. Nazar Eshonqul's work, in particular, offers many innovations in this area for our literature. This article examines the issue of artistic psychologism in the works of Nazar Eshonqul, one of the leading writers of modern literature, specifically analyzing the changes in the psychology of characters and how these changes are portrayed.

Keywords: Artistic psychologism, dynamic principle, psychological analysis, hero, character, modern literature, analytical principle, typological principle

Аннотация. В современной узбекской литературе отдельно анализируется проблема художественного психологизма. Именно в творчестве Назара Эшангула имеется немало новинок для нашей литературы в этом направлении. В данной статье анализируется проблема художественного психологизма в творчестве одного из ведущих писателей нашей современной литературы Назара Эшангула, т.е. изменения психики героев и их интерпретации.

Ключевые слова: Художественный психология, динамический принцип, психологический анализ, герой, персонаж, аналитический принцип современной литературы, типологический принцип

Bugungi o'zbek adabiyotiga nazar tashlar ekanmiz, sohadagi qator o'zgarishlarga, yangilanishlarga guvoh bo'lamiz. Umuman, adabiyot tarixidan ma'lumki, u doimo insoniyat bilan birgalikda rivojlanib boradi. Xuddi shunday, hozirgi zamonaviy nasrimiz ham mavzu, shakl, ifoda usuli kabi jihatlardan rang-barangdir. Bugungi kunda ijodkorlarimiz asosan shaxs ruhiyatiga, uning ichki kechinmalariga alohida e'tibor qaratishmoqda. Zamonaviy nasrimizda qalam tebratayotgan soha vakillaridan biri Nazar Eshonqul ijodi ham yuqoridagi fikrimizning yorqin dalilidir. Nazar Eshonqul ijodida modern adabiyotga xos xususiyatlar yaqqol sezilib turadi. Uning ijodidagi o'ziga xos jihatlardan eng asosiysi bu voqealarning "men" tilidan hikoya qilinishidir. U yerda roviy nutqi yo'q. Shu sababli, o'quvchi qahramon holatini to'g'ridan to'g'i uning o'z tilidan anglab oladi. Adibning "Qora kitob" qissasini badiiy psixologizm jihatdan tahlil qilsak, asar yoshlikda o'ylamay

qilgan xatosi sababli butun umri tavqi la'natda o'tgan, so'nggida aybini tuzatish uchun eng oxirgi chora deb bilgan farzandini o'ldirgan inson hikoyasi haqida. Dastlab qissa boshida cho'qqisoqol chol hovlisining tasviri berilgan : "Hovli naq yuz yildan beri yig'ishtirilmaganday, naq yuz yillik urush bo'lib o'tganday xaroba tusda edi. Hovlida chirkin, yana qandaydir sasigan go'shtning hidiga o'xshash hid dimoqni g'ippa bo'g'ardi" (Назар Ешонкул, 2022).

Yuqoridagi tasvirning o'ziyoq o'quvchida u cholga nisbatan jirkanish uyg'otadi. Bu yerda badiiy psixologizm tipologik prinsip orqali ifodalangan. Gap shundaki, adabiyotshunoslikka oid manbalarda badiiy psixologizmning dinamik, tipologik va analitik prinsiplari farqlab ko'rsatiladi. Shundan tipologik prinsip: " personaj ruhiyatini u shakllangan va harakatlanayotgan muhit shart-sharoitlari bilan bog'lagan, shulardan kelib chiqqan holda tasvirlashni nazarda tutadi" (Д.Куронов ва бошқалар., 2010). Ya'ni yozuvchi qahramon yashaydigan joy holati orqali uning o'zini ham qanday ekanligini kitobxonga ma'lum qilyapti. Bunday "chirkin", "go'shtning hidi" keladigan, "yuz yillik urush bo'lib o'tganday" bo'lgan xonadonda ruhiyati toza, ezgu va pok qalbli insonning yashamasligi aniq.

Uning urush paytidagi front orti hayoti tasvirlangan asari "Urush odamlari" qissasini tahlil qilar ekanmiz, qahramonlar ruhiyatidagi evrilishlarning, guvohi bo'lamiz. Asardagi qahramonlardan biri bu Anzirat – Normatning xotini. U go'zal, tabiatan nozik va bir olam orzular og'ushida bo'lgan ayol. Lekin urush shamoli bu nozik niholni ham cheklab o'tmadi. Bu niholni sindirib, payhon qilib ketdi. Anziratning ruhiyatiga e'tibor bersak, u doim yengillikka o'rgangan. Oilada ham yolg'iz qiz akalari va otasining himoyasida o'sgan. Normat u uchun orzusidagi shahzoda yanglig' hayotiga kirib keldi va uning baxtiyor kunlari davom etdi. Afsuski, kutilmaganda urush boshlandi. Anziratning tinch-osuda turmushi ostun-ustun bo'ldi. Urushga ketgan erining sog'inchi, 2 ta bolani katta qilish, ro'zg'or tashvishi va og'ir mehnat Anziratni bukib qo'ydi. Bu ayol uchun, ayniqsa, oldin bunday sharoitga ko'nikmagan ayol ruhiyati uchun, og'irlik qildi. Chunki bunday ishlar Anziratning tabiatiga yod edi. U hamma narsasasi bekam-u ko'st, tinch ro'zg'orning bekasi bo'lishga o'rganib qolgandi. Anzirat psixologiyasiga xos yana bir narsa u mehrga tashna. U uchun atrofida gilarining mehri muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari uning tabiatida bolalarcha soddalik bor. Biz buni Mirzaqulning taklifi bilan tovuq olish uchun hujraga ketayotgan o'rnida ko'rishimiz mumkin. Rostan ham u masalaning bu tomonini, Mirzaqulning nima maqsadda unga yordam berayotganini, balki undan biror narsa talab qilishi mumkinligini hayoliga ham keltirmaydi. To'g'ri, bu yerda Anziratga faqat soddadil ayol deb emas, balki farzandini o'limdan qutqarib qolishga jon-jahdi bilan kurashayotgan ona sifatida ham qarashimiz o'rinlidir.

Shu yergacha muallif Anziratni faqat yaxshi jihatlarini ko'rsatganday go'yo. Endi esa uning ichki "Men"iga nazar solsak. "Keyin... gunohining kechirilmasligini anglab, Mirzaqulning keyingi kelishiga zamin yaratdi" (Назар Ешонкул, 2022). Hattoki, u eridan qoraxat kelganda bir muncha xotirjam bo'ldi. Go'yoki, bu narsa uning gunohini yengillashtiradiganday tuyuldi unga. To'satdan Normat urushdan bir oyog'i yarador holatda qaytib keladi va Anzirat nima qilarini bilmay, ikki o't orasida qoladi.

Asardagi bir o'rinda yozuvchi qahramon psixologiyasini juda ham aniq, ravshan ochib bera olgan deyish mumkin. "Axir u oyoqsiz, yarimjonga kim ham tegardi... Mirzaqul bilan hozir ham o'ynashib yursam, erim xursand bo'lishi kerak, uning tumtayishini, g'ururini kim ko'taradi, u zamonlar o'tib ketdi endi har kim o'g'rilik, g'arlik qilib bo'lsa ham yashab qolsam bo'ldi degan zamon...uning sassiq oyog'ini kim ham quchoqlab yotardi, men esa uning isqirtligiga ko'nikib yashayapman" (Назар Ешонкул, 2022).

Yuqorida, badiiy psixologizm analitik prinsip asosida namoyon bo'ladi. Ya'ni analitik prinsipda: "personaj dilidagi his-tuyg'ular, ongidagi o'y-fikrlarning ildizlari, tadrijini jarayon tarzida izchil va atroflicha tasvirlashni taqozo etadi. Bunda bir hisdan ikkinchu his, bir o'ydan boshqa bir fikr o'sib chiqadi, ular bir-birini to'ldiradi, sifat jihatidan o'zgartiradi va hokazo. Bu esa personaj taqdiri, qarashlari va amallaridagi keskin burilishlarni tayyorlash va ko'rsatishga imkon beradiki, u ba'zan badiiy psixologizmning "qalb dialektikasi" shakli deb ham yuritiladi" (Д.Куронов ва бошқалар, 2010). Xuddi shunday, Anziratning yuqoridagi o'ylari, uning ruhiyatidagi keskin burilishni ifodalaydi. Gunohi haqida o'ylab, ich etini yeb, o'z yog'iga qovurilib yurgan ayol Mirzaqulning bir gapi bilan o'zini ovutib, tasalli topdi. Endi biz Anziratni yoqlay olmaymiz. Chunki u faqatgina o'zini ovutmayapti, balki zamon bahonasida aybni endi begunoh Normatga yuklashga harakat qilyapti. Anzirat bu o'ylari bilan ruhiyatidagi, qalbining tub-tubidagi barcha jirkanchliklarni yuzaga chiqarib qo'ydi.

To'g'ri, bu nomaqbulchiliklarning bosh sababi yana o'sha urushga borib taqalishini unutmasligimiz kerak. Lekin asardagi ikki o'xshash qahramon taqdiri ya'ni Anzirat bilan Normat bir kecha mehmon bo'lib tunab qolgan uy egasi Mallaboyning xotinini soltirsak, baribir Anzirat ruhiyatida o'zini oqlashni ko'ramiz.

Qissadagi yana bir tahlil talab qahramon bu Biydi momo. Uning ruhiyati qanday bo'lsa shunday, haqqoniy tasvirlangan deyish mumkin. Ya'ni Biydi momo eridan keyin oila ma'suliyatini gardaniga olgan, nafaqat oila balki qishloq dardi bilan yashaydigan, sharttiki, jaydari, bir qishloq ayoli. U o'z qat'iyati bilan ancha-muncha erkaklardan ham yuqori turadi. Asarda biz xuddi shunday ayol qiyofasini to'liq his qila olamiz. U asarda xalqning an'ana va qadriyatlari, oriyati timsolida kelgan. Bu mag'rur ayol juda ham irodali, o'z o'rnida irodasiz va bo'shang insonlardan

nafratlanadi. U o‘zini qadryatlarni mahkam tutgan, xalqning an‘analarini kelajak avlodga yetkazib boradigan zanjir sifatida ko‘radi. Unga boshqa narsaning qizig‘i yo‘q. Asriy qadryatlar eng muhim narsa. Biydi momoning ruhiyatida qat‘iyat va o‘ziga ishonch kuchli. U hatto ayol kishi bo‘lsa-da, odamlarga ojiz bo‘lib ko‘rinishdan nafratlanadi. Biz buni asardagi bir emas ikki o‘g‘lidan qoraxat olgandagi holati misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

“...– Kattangizdan qoraxat keldi.

Biydi momo seskanib ketdi-yu, lekin o‘zini yo‘qotmadi...

...– Kichigingizdan olti oy oldin qoraxat kelgan ekan...

Kichik kelin o‘kirib o‘zini yerga tashladi. Pechka orqasidan katta kelin ho‘ngillay boshladi.

– Tashqariga chiqinglar! – o‘shqirdi Biydi momo. – Chiq ko‘zimga ko‘rinma! Kimlarning oldida yig‘layapsanlar?! Shu nokaslarga ko‘rsatib yig‘layapsanmi, chiqinglar, ikkovlaring ham chiq, chiq!.. Kuydirgilar... voy sho‘rpeshonam!” (Назар Ешонкул, 2022).

Bir emas ikki o‘g‘lining o‘lim xabarini olgan ayol holatimi tasavvur qilib ko‘ring. Shu yerda ham u begonalar oldida o‘zini bechora ko‘rsatgisi kelmaydi. Biydi momo shunday judolik qarshisida ham o‘zini tuta oldi. Shunday bo‘lsa ham urush dahshati bir ona sifatida uning hayotini barbod qildi. Shu voqeadan so‘ng u qishloq ishlariga aralashmay, uyda bolalarining kiyimlarini yoyib, o‘zi bilan gaplashadigan odat chiqaradi. Lekin uning qoraxat olgan lahzada o‘zini tuta olishi o‘quvchini hayron qoldiradi.

Xulosa qilib aytganda, Nazar Eshonqul o‘z asarlarida qahramonlar psixologiyasi turlicha va yozuvchi ularni ishonarli hamda o‘ziga xos tarzda tasvirlay olgan. Asarda odamlar juvonmarg bo‘lish uchun urushga borishi shartmasligi, urush ko‘lankasi millionlab kilometrgacha yetib bora olishi va o‘z qurbonlarini topishi ko‘rsatib berilgan. Urush tugagan bo‘lsada, uning asoratlari insonlarning hayotini zaharlashda davom etyapti. Ularning ruhiyatidagi tushkunlik va jarohatlarni davolash uchun hali ko‘p yillar kerak bo‘ladi. Adabiyotda inson ichki dunyosining chuqur badiiy tadqiqi “badiiy psixologizm” deb ataladi. Boshqacha aytganda, badiiy psixologizm – adabiyot va san’atdagi insonning turli psixik holatlari, ruhiy kechinmalarini teran tasvirlash demakdir. Xuddi shunday, inson psixikasini mahorat bilan tasvirlay oladigan yozuvchilardan biri bu Nazar Eshonqul bo‘lib, biz buni uning “Qora kitob” va “Urush odamlari” asarlari misolida ko‘rib chiqdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Абдурахмонова, М. (1997). *“Рухий дунё тасвири”*. Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти.

Ешонкул, Н. (2022). *“Сайланма”*. Тошкент: Академнашр.

Қуронов, Д. ва бошқалар (2010). *“Адабиётшунослик лугати”*. Тошкент: Академнашр.

Умуров, Х. (2002). *“Адабиёт назарияси”*. Тошкент: Шарқ.

ISAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ROMANI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

Turkmanboyeva Nilufar Habibullo qizi

ToshDO‘TAU 4-bosqich talabasi

turkmanboyevanilufar@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.f.d, Mamiraliyev Quvonch

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik davri o‘zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri, O‘zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani tahlilga tortildi. Asardagi Navoiy obrazi hamda uning atrofidagi tarixiy shaxslar, voqealar bayonidagi o‘ziga xos uslub, hamda romanning Navoy haqida yaratilgan boshqa badiiy asarlardan farqli xususiyatlarini ochib berishga harakat qilindi.

Kalit so‘zlar: Tarixiy roman, Navoiy obrazi, Hiri, hamd, “Mantiq ut-tayr”, Pahlavon Muhammad, tasvir uslubi

Abstract. This article analyzes the novel “Alisher Navoi” by Isajon Sultan, one of the leading representatives of Uzbek literature of the period of independence, the people’s writer of Uzbekistan. An attempt was made to reveal the image of Navoi in the work and the historical figures around him, the unique style of the narration of events, and the features of the novel that are different from other works of art created about Navoi.

Keywords: The image of Navoi, Herat, praise, “Mantiq ut-tayr”, Pahlavon Muhammad, image style

Bugungi glaballashuv davriga kelib dunyo adabiyotida, xususan, o‘zbek adabiyotida ham o‘tmishda yashab o‘tgan buyuk allomalarimiz, ilm-fan, adabiyot va san’at namoyondalarining ibratga to‘la ijod va hayot yo‘llarini xalq ommasiga, jumladan, yoshlar ongiga yanada kengroq yetkazib berish, buning uchun turli xil janrdagi tarixiy asarlar yaratish har qachongidan ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ana shu zaruratni teran anglagan adib Isajon Sulton ijodida ko‘plab tarixiy romanlar mavjud. Yozuvchining so‘nggi yillarda nashr etilgan “Alisher Navoiy”, “Bilga Xoqon”, “Ma’suma”, “Abu Rayhon Beruniy” kabi asarlari shular jumlasidandir. Barchamizga ayonki, o‘zbek xalqining tarixi, adabiyoti va she’riyatini hazrat Alisher Navoiysiz tasavvur etish mushkul. Shoir asarlarini o‘rganish an’anasi uning hayotlik paytidanoq boshlanganligi manbalar orqali bizgacha yetib kelgan. Ana shu an’ana hanuzgacha davom etib kelayotir. Ayniqsa, o‘tgan XX asrda yaratilgan bir qancha badiiy asarlar, xususan, Oybekning “Navoiy” romani, Mirkarim Osimning “Zulmat ichra nur” qissasi, Izzat Sulton va Uyg‘un hammuallifligida yaratilgan “Alisher Navoiy dramasi, ko‘plab ilmiy tadqiqotlar, sahna asarlarini alohida e’tirof etish joiz. Ammo shunday bo‘lsa-da, Navoiy ijodining hali ochilmagan qirralari bisyor. Roman ayni shu ochilmagan jihatlarni ochish uchun kalit sifatida yaratilgandek go‘yo.

Yuqoridagi fikrimizni asar boblaridan olingan misollar bilan davom ettiramiz. Tarixiy manbalardan bizga ma’lumki, Alisher to‘rt-besh yasharlik paytidayoq fors adabiyotining buyuk darg‘alaridan biri, mutasavvif shoir Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asarini nihoyatda sevib

mutolaa qiladi. Bolaligining eng beg‘ubor pallasida qalbiga jo bo‘lgan ushbu asar shu‘lasi shoirni umrining oxirigacha tark etmadi. “Mantiq ut-tayr” bilan bog‘liq voqealar mutafakkir haqidagi boshqa badiiy va ilmiy asarlarda ham uchraydi. Oybekning “Navoiy” romanida, Mirkarim Osimning “Zulmat ichra nur” qissasida bu kabi tasvirlar uchraydi. Ayniqsa, “Zulmat ichra nur” qissasida keltirilishicha, Alisherning ota-onasi bundan qo‘rqib ikki qo‘y bahosiga sotib olingan kitobni undan yashirib qo‘yishadi. Bu kabi tasvirlar Alisherning bolaligidanoq zukko, ilmga, she‘riyatga tashna bo‘lganligini ko‘rsatadi, menimcha. Lekin meni bir savol qiynaydi. Bu kitob Alisherning qo‘liga qanday kelib qoldi?!

Avvalgi asarlarni mutolaa qilib “Mantiq ut-tayr” Alisherning uylaridagi shaxsiy kutubxonada bo‘lgan bo‘lsa kerak, otasi G‘iyosiddin Kichkina qayerdandir olib kelgandir degan fikrga borganman. Ammo “Alisher Navoiy” romanining “Gul sayli” va “Mantiq ut-tayr” boblaridagi voqealar bayoni va tasvir nihoyatda o‘ziga xosdir. Ularda keltirilishicha, Alisher va ularning o‘rtoqlari, shu jumladan, Husayn Mirzo birgalikda gul sayliga chiqishadi. Sayl boshidanoq ular ikkita biri durraniy va panjobiy odamning tillar xususida qilayotgan mojarosi ustidan chiqib qolishadi. Shunda bolalarning ustozlari Abu Abdulloh Kulohiy ularga olamdagi lisonlarning xilma-xilligi, Alloh taoloning yaratuvchanligi to‘g‘risida gapirib beradi. Ayniqsa, uning forsiy va turkiy tillar xususida alohida to‘xtalishi, turkiy tilda “Xamsa” kabi buyuk asar yaratilmaganligi xususidagi fikrlari ko‘zlari yonib turgan Alisherga nihoyatda kuchli ta’sir qiladi. Suhbat chog‘ida Alisher zukkoligi bilan ustozlari Abu Abdulloh Kulohiyini ham hayratda qoldiradi. Shundan keyingina mudarris unga “Mantiq ut-tayr”ni sovg‘a qiladi. Ushbu kitob uning butun onggushuurini egallab oladi. Isajon Sultonning badiiy mahorati fufayli voqealar juda ishonarli chiqqan. Ayniqsa, suhbatlarda o‘ziga xos uslub yaqqol sezilib turadi.

Romanda beg‘ubor bola Alisher voqealar davomida ancha ulg‘ayib borganligini sezish mumkin. Xususan, “Qizil, Sorig‘, Yashil...” bobida uch xil tusdagi kichik tog‘larni ko‘rib qolishi va nihoyatda go‘zal bir g‘azalni yaratish voqeasi tasvirlansa, “Kelajak bilan uchrashuv” bobida esa Xusrav ismli tog‘dan suv chiqarayotgan yigitni uchratishi va unga bir necha oltin dinorlar berishi tasvirlanadi. Nazarimda mazkur voqea keyinchalik shoirga “Farhod va Shirin” dostonini yaratishiga turtki bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Roman boblariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, shoirning asarlari bilan bog‘liq boblar ham talaygina. “Xamsa quvonchi”, “Saddi Iskandariy”, “Xazoyin ul-maoniy”, “Lison ut-tayr”, “Mahbub ul-qulub” kabi boblarda mutafakkirning devon yoki doston xususidagi fikr va mulohazalari, ularni yaratishdan murod va maqsadlari aks etgan. Asardagi meni eng ta’sirlantirgan boblardan biri o‘smir Alisherning Samarqanddagi moddiy qiyinchiliklardan qiynalishi hamda Sayyid Hasan Ardasheriga maktub yozishidir.

Fikrimizcha, asardagi hazil-mutoyibaga boy, esda qolarli boblardan biri “Pahlavon Muhammadning zarofati” bobidir. Ma’lumki, Pahlavon Muhammad nafaqat yelkasi yer ko’rmagan kurash ustasi, she’riyat va musiqani sevuvchi inson, balki Navoiyning eng ishongan do’stlaridan biri bo’lgan. Romanda tasvirlanishicha, Alisher mafosil, ya’ni bo’g’imlarning yallig’lanishi xastaligi bilan kasallanib qolganida do’sti Pahlavon yordamga keladi. Suhbat davomida atayin turkiy she’rdan gap ochib Navoiy yangi yozgan g’azalining muallifini Nasimiy qilib o’qib beradi. Quyidagi bayt:

Gar Nasimiy siymbarlar vaslin istab ko’rsa ranj

Yo’q ajab, nevchunki, xom etgan kishi ranjur erur (Isajon Sulton,2022).

Satrlarni o’qib birinchi misradagi “s” tovushi ohangdoshlik kasb etganini sezish qiyin emas. Ammo baribir hiyla fosh bo’ladi. Bu voqealar bilan adib Alisher Navoiyning sodda va samimiyligini tasvirlab bergan. O’rni kelganda shuni ta’kidlash joizki, Pahlavon Muhammad haqidagi bu kabi tasvirlar Oybekning “Navoiy” romanida uchramaydi.

Roman to’g’risida, umuman, Alisher Navoiy haqida fikr yuritganimizda, bir tarixiy shaxsni eslamaslikning iloji bo’lmasa kerak. Bu inson Alisherning bolaligidan to umrining so’nggiga qadar birga bo’lib qo’llab-quvvatlagan do’sti, maslahatgo’yi, asarlarining ilk o’quvchisi Sulton Husayn Mirzodir. Asarda ikkala do’stning munosabatlari juda chiroyli tasvirlangan. Ularning gap-so’zlaridan, hattoki ko’z qarashlaridan ham juda yaqinliklari, bir-biriga bo’lgan ishonchi sezilib turadi. Oybekning romanida esa balki, davr va muhit taqazosi bilan ular o’rtasidagi ziddiyatlar juda keng tasvirlangan. Isajon Sulton romanidagi tasvir va voqealar bayonida esa ikkala do’stning mehr va muhabbatiga faqat havas bilan qaraymiz. Ayniqsa, “Xamsa quvonchi” bobi nihoyatda ta’sirli. O’ylab qolamiz, tarixda qaysi hukmdor oddiy bir shoirni yaratgan asarlari tufayli bunchalik e’zozlab o’zining oq otiga mindirgan ekan? Ha, u shoir Navoiyni o’zining Aqzab laqabli oq otiga mindirgan Sulton Husayn Mirzodir.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani hazrat Alisher Navoiy haqidagi tasavvurlarimizni yana bir karra boyituvchi, boshqa asarlardan o’ziga xos uslubi bilan ajralib turuvchi adabiyotimizning go’zal namunalaridan biri, desak yanglishmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Bahodir Karim. (2021). Hazrat Alisher Navoiyga ehtirom yoxud insoniyat quyoshi ta’rifida bitilgan roman to’g’risida bir-ikki og’iz so’z. *Yangi O’zbekiston gazetasi*.
- Isajon Sulton. (2021). *Alisher Navoiy*. “Adabiyot” nashriyoti.
- Mirkarim Osim. (2019). *Zulmat ichra nur*. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Oybek. (2019). *Navoiy*. “Navro’z” nashriyoti.
- To’xta Boboyev. (2002). *Adabiyotshunoslik asoslari*. Toshkent: O’zbekiston.

YOSHLAR HIKOYACHILIGIDAGI AYRIM TAMOYILLAR

*Xodjiyeva Sevinch Odiljonovna,
ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi
sevinchxodjiyeva@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d, H. Ahmedov*

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi yoshlar hikoyachiligidagi ayrim adabiyb tamoyillar haqida so‘z boradi. Xususan, mavzu, qahramon, syujet hamda badiiy talqin masalalariga e‘tibor qaratiladi. Hikoyalarning badiiy saviyasi va umumiy tamoyillar haqida xulosalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Yosh hikoyanavislar, mavzu, qahramon, syujet, badiiy talqin, tamoyil

Abstract. This article talks about some literary principles in contemporary youth storytelling. In particular, attention is paid to issues of theme, character, plot and artistic interpretation. Conclusions are made about the artistic level and general principles of the stories.

Keywords: Young story writers, theme, hero, plot, artistic interpretation, principle

O‘zbek hikoyachiligi jahon adabiy jarayonida o‘ziga xos o‘ringa ega. Odatda har qanday badiiy asarning qimmatini badiiylik mezonlari va asoslariga qay darajada rioya qilingani bilan o‘lchanadi. Hozirgi o‘zbek yosh nosirlari ijodida ham muayyan ijodiy topilmalar, yangicha yondashuvlar ro‘y bermoqda. “Har bir badiiy asar hayotning yo katta, yo kichik umumlashtirilgan manzarasidir. Badiiy adabiyotda g‘oyaviy mazmun hayotiy mazmun doirasi ichida yashaydi” (Izzat Sulton, 1986, 127-bet). Biz Yoshlik jurnalining 2023-yilgi sonlarida e‘lon qilingan ayrim hikoyalar tahliliga to‘xtalib, ba’zi adabiy tamoyillar haqida xulosa qilishga harakat qildik.

Hikoyachiligimizda xilma xil badiiy asosiga ega bo‘lgan asarlar yaratilmoqda. “Yoshlik” jurnalida chop etilayotgan yosh ijodkorlarning hikoyalarini tahlilga tortish orqali bugungi kundagi hikoyachilikning tamoyillarini ko‘rib chiqamiz. Xolyor Safarovning “Dog” hikoyasini o‘qigan kishi beixtiyor o‘z-o‘ziga “Men nima qilayapman?”, “Mening xalqqa qanday foydam tegayapti”,- degan savollar berishi tabiiy (“Yoshlik” jurnali, 2024, 9-son). Hikoya qahramoni professorning peshonasida dog‘ paydo bo‘ladi. U dog‘ esa hech kimga ko‘rinmaydi, ammo professor hammaning peshonasidagi dog‘ni ko‘roladi. U dog‘ nima? Nima uchun ko‘pchilikda bor? Buni hamma har xil talqin qilishi mumkin. Qaysidir ma’noda o‘z ishiga xiyonat qilib, pora olgan yuqori lavozim egasiga yoki yaqin masofaga ham qimmat narxda olib borgani uchun haydovchining peshonasida dog‘ paydo bo‘lgandir. Asosiy e‘tibor esa millatning kelajagi ilmda ekanligi ajdodlarga qanchalik munosib avlod bo‘layotganligimizga qaratiladi.

“– Siz-chi? – professorga yuzlandi.

– Men... men... – kalovlandi u. – Siz yaratgan asarlarni tarjima qildim. Yana ko‘p ulug‘larimizni ham. Xorazmiyni, Beruniyni, Ibn Sinoning...

– Ular turkiylarning dovrug‘ini dunyoga yoydilar. O‘zingiz nima yaratdingiz?”- deb savol beradi professorga Mirzo Ulug‘bek. Hozirgi kunda biz hali ajdodlarimiz qoldirgan meroslarni to‘liq o‘rganganimiz yo‘q. “Beruniy hazratlari bu yoshda “Osorul-boqiya”ni yozib tugallagan va dunyoni lol qilgan edilar. Sizlar-chi? Xorazmiy hazratlari “Al-jabr”ni, Farg‘oniy hazratlari Nil daryosining sathini o‘lchaydigan uskunani yaratganida sizlardagi imkoniyatda emas edilar. Bu ne hol?” Mirzo Ulug‘beknig aytgan bu gaplari butun yoshlarimizga qarata aytilgan nidodir. Berillayotgan shuncha imkoniyatdan qanchalik foydalanib, foydali ish qilolayapmiz? “Uyg‘onish kerak! – ta’kidladi Mirzo Ulug‘bek. – Ustozlar solik, yoshlar salohiyatli bo‘lishi kerak! Butun millat uyg‘onishi kerak! Bu bedorlik faqat jismonan emas, ma’nan bo‘lmog‘i lozim! Uyg‘on, ahli Turon! – Sulton hassasini yerga urdi”. Bu so‘zlar bilan esa yozuvchinig maqsadi ochib berilgan. Biz nafaqat ajdodlarimizning asarlarini o‘rganishimiz uni targ‘ib qilishimiz kerak, balki biz ham ulardek darajaga chiqolishimiz kerak. Zotan ajdodlarimiz davrida sharq ilm-fan markazi edi. Aynan shu muommoni olg‘a suradi yozuvchi. Bu savollar professorga yoki shogirdga berilgani yo‘q. Bu savollar har bir insonga, yoshlarga berilayotgan dolzarb mavzudir.

Ismoil Shomurodovning “To‘xtasin” hikoyasida inson xotirasi, uning orqasidan qolgan insonlar hayoti yoritilgan. Chol va kampirning afg‘on urushidan o‘lib qaytib kelgan o‘g‘li haqida yozuvchi maqola yozish uchun boradi. Ammo chol va kampir bu narsaga befarq qarydi va yozgani bilan o‘g‘li tirilib kelmasligini aytadi. Ularning ham bunday deyishiga ko‘p sabaablar bor, albatta. Ular ham boshida umid qilib kelgan jurnalistlarga o‘g‘lining rasmlarini bergan, u haqidagi hamma xotiralarini aytib bergan, lekin ular va’dalarida turishmagan. Hatto o‘g‘lining rasmini ham qaytarib berishmagan. Bu yerda ne ne umidlarda o‘stirgan o‘g‘lini urushga jo‘natib undan ayrilgan ota-ona, o‘lganidan so‘ng ham qancha umidlar qilib uni so‘rab kelganlarga hamma narsa bergan, ammo ikkalasidan ham biror narsa ko‘rolmagan va endi o‘zlarini shunchaki hayot oqimiga tashlab qo‘ygan insonlar tasvirlangan. Hikoyada chol va kampirga umidlar berib, hech narsa qilmagan jurnalistlar orqali hozirgi kundagi hayotimizdagi, ijtimoiy tarmoqlardagi ba’zi yolg‘onchilarni ham ko‘rishimiz mumkin. Ularning natijasida insonlarning boshqalarga nisbatan ham ishonchi so‘nyapti, umidlari barbod bo‘lyapti. Hikoyada asosiy qo‘yilgan muammo esa inson xotirasi. Chol uchun o‘g‘lini tiriltirib bo‘lmas ekan, qolgan narsa muhim emas edi. Ammo u insonning xotirasi muqaddas ekanligini, uning barhayot yashashi eng muhimligini tushunmadi. “Eh, qariyalar, qariyalar! Hayotni tushunmaydi. Oddiy haqiqatni bilmaydi. Axir o‘g‘lining ortidan kimdir so‘rab kelsa, demak, bir inson bekorga o‘tmagan, umri zoye ketmagan. Uni hali ham eslashadi, yodlashadi. Odamga shundan o‘zga yana nima kerak? Hammagayam shu nasib qilsin – o‘limidan keyin yodlanish, xotirlanish!” (“Yoshlik” jurnali, 2024, 9-son). Yozuvchi bu gaplar orqali insonning

yashashi uning jismonan tirikligida emas, uning o‘lganidan keyin ham eslanishi, uning doimo tirik ekanligini uqtirmoqchi bo‘ladi.

Oila qadriyatlarini, muhabbatni ortiqcha bo‘yoqlarssiz bir oila timsolida yoritgan Manzura Abdullayevaning “Beshik” hikoyasida hammaga o‘zi beshik yasab bergan Ismatning ancha yillardan beri farzandi bo‘lmaydi. Yetti yildan beri ular sabr qilib, bir-biridan voz kechmasdan farzandli bo‘lishga umid qilishadi. Bormagan shifokori, tabibi qolmaydi, shunda ham so‘nggi umidini uzmaydi, qayerda yaxshi doktor borligini eshitsa o‘sha yerga boraveradi. Hikoyada sevgi bo‘rttirib tasvirlanmagan bo‘lsa ham, ulaning shuncha yillardan beri bir-biridan voz kechmay birgalashib hatto odamlarga beshik yasab berayotganidan ularning sof va o‘zbekona muhabbatini ko‘ramiz. Shu bilan birga hikoyada qadriyatlar tasviri Ismatning ota kasbi beshiksozlikdan o‘zlari farzandsiz bo‘lib har safar odamlarga beshik yasab berganda yarasi yangilansa ham voz kechmaslig orqali ham berilgan. Insonlar o‘rtasida yo‘qolib ketayotgan vafo, sadoqat, sabr va matonat mubolag‘ali tasvirda emas, oddiy bo‘yoqlarda, maishiy hayotda tasvirlangan.

Hayotini faqat farzandlariga bag‘ishlab, ular uchun o‘zidan kechgan otalar obrazi Lazizbek Bozorovning “Tufli” hikoyasida kichik, ammo ulkan ma’no ma’no bilan o‘z aksini topgan. Birgina kichik detal orqali butun insoniyatga dahldor bo‘lgan ota obrazi, oila qadri ochib berilgan. Oddiy, maishiy bo‘lgan bu hikoyada necha yillardan beri tuflisini alishtirmay, eskisini asrab kiyib yurgan ota timsolida har kim o‘z otasini ko‘radi. Bozordan talashib tortishib o‘ziga va o‘g‘liga tufli olib bergandan so‘ng o‘g‘li uni necha marta alishtirdi, hatto uni asrash ham hayoliga kelmadi. Lekin otasi olgan tufli hali turibdi, otasi hali yangi olaman demayapti. Biz u tufli orqali ota-onamizning biz uchun voz kechgan hamma narsasini ko‘rishimiz mumkin. Biz uchun qilgan harakatlari, asosiysi, biz uchun ketgan umri. “Bu-chi, ehhe, bu bo‘lsa hali, mabodo bugun men to‘p tepib yirtib qo‘ymasam, yana ancha vaqt “yashashga” rozi. Dadalarning kiyimi shunchalik chidamliki, sira eskirmaydi, sira yirtilmaydi!” (“Yoshlik” jurnali, 2024, 10-son). Tufli obrazida otaning umri ham tasvirlangan desak, adashmaymiz. Ota-onamiz tirik ekan bizni o‘ylashdan, bizga har qanday yoshimizda ham yordam qilishdan to‘xtamaydi. Hikoyada tasvirlangan ota mavzusi aynan u yoki bu davrga tegishli emas. Bu har bir davrda eng dolzarb mavzudur.

Yana bir dolzarb mavzuni o‘zida aks ettirgan Anvar Suyunning “Eshik ortidagi odam” hikoyasida butun bir jamiyat bir uydagi insonlar orqali berilgan. U xonada har xil kasbdagi, har xil tabaqadagi insonlar alohida guruh bo‘lib o‘tirib gurung qilishardi. Yoshi kattalar yig‘ilgan gurungda ro‘zaning ajr-savobi, haj amallari, nafl namozi-yu, fitr sadaqasining miqdori haqida ikkita mulla so‘zamollik bilan gapirib o‘tirishibdi. Ularning ikkisi ham yaxshigina notiqlik bilan o‘zlarini u davraning eng ulug‘ odamlaridek tutardi. “Shunday kunlar keldiki, hojilarning so‘zi ilohiy qudratga mengzala boshlandi”. Bu jumlar orqali yozuvchi aynan hozirgi zamondagi e‘tiqod

masalasini, omi insonlarning ozgina jimjimador so‘zlagan insonlarninggina orqasidan ergashib ketishini tasvirlagan. Ulardan keyingi o‘qituvchilar davrasini esa o‘g‘li katta ishda ishlagani uchun Yomonqul tegirmonchi olib borardi. U yerdagi o‘qituvchilar ma‘nilimi, ma‘nisizmi o‘g‘lidan biror maqsad ko‘rish uchun tegirmonchini tinglab o‘tirishardi. Yana bir davrada ekin mavsumi bo‘lganligi uchun Norqul traktorchi yetakchilik qilayotgan edi. Chunki ekin vaqti hamma traktorchiga ishi tushar edi. Yana boshqa guruhlarda har xil suhbatlar borar va oxiri etakda esa yoshlar telefondan shahvoniy videolarni tomosha qilib o‘tirishardi. Ularga esa hech kim e‘tibor bermaydi. Bu hikoyada aynan hozirgi zamonimizdagi chin e‘tiqod, soxta e‘tiqod masalasi, so‘zamol insonlarning gapida mantiq bo‘lmasa ham jamiyatning ularning ortidan ketishi, insonlarning laganbardorligi, foyda ko‘radigan insonlariga olchoqlik qilishi va uning natijasida yetishib kelayotgan yosh avlodning ahvoli masalasi ko‘tarilgan. Bu hozirgi jamiyatimizdagi eng dolzarb mavzudur. Bir xonada o‘tirgan bu insonlar orqali butun jamiyat ochib berilgan. Hech kim e‘tibor bermagan eshik ortidagi odam Hamza bova esa umidsiz qaytib ketadi. Uning amerikaga ketayotganini eshitgan Berdijohil mullaning “– Attang, bilmabmiz-da! – qo‘shildi Berdihoji. – Quyuq xayrlashib, dollardan qarashib tur, jiyan, deb hurmat bilan jo‘natardik.” deb aytgan mullaning gaplari orqali esa jamiyatdagi odamlarning sohta munosabati, o‘zlariga foyda keltirishiga qarab hurmat qilishi tasvirlangan.

Ijodkor o‘zi yaratgan obrazga qalb qo‘rini, mehri yoki nafratini yuqtirmas ekan, bunday obraz hech qachon o‘zgalarga ta’sir ko‘rsata olmaydi. Badiiylikning qudrati esa har bir obraz, u ishtirok etgan badiiy asarga o‘quvchilar fikri-zikrini band etishida, ularning tinchini buzishida va muayyan mayllarga undashidadir” (B. Sarimsoqov, 2022, 105-bet). Biz tahlillardan quyidagi ijodiy tamoyillarni aniqladik:

1. Xoliyor Safarovning “Dog‘” hikoyasida eski mavzuga yangicha yondashuv bor. Ya’ni qadimda o‘tgan mashhur qomusiy olimlar-vatandoshlarimizga munosib avlod bo‘lyapmizmi? - degan ritorik savolga javob izlaydi. Mavzu deklarativlik, hammaga ma’lum va biroz zerikarli bo‘lsa ham, muallif fantasmagoriya usulidan foydalanib, voqelikni shu rakursdan ko‘rishga urinadi. Bu usul hikoyani birozgina bo‘lsa ham o‘qishli qilgan deyish mumkin.
2. Ismoil Shomurodovning “To‘xtasin” hikoyasida inson qadri masalasi ko‘tarilgan. Afg‘on urushida halok bo‘lgan yolg‘iz farzandi dog‘ida kuygan ota-ona obrazi hikoya markaziga qo‘yilgan. Qahramon o‘qil haqida jurnalistlar maqola tayyorlashadi. Shundan so‘ng, bu o‘g‘il jamoatchilik, odamlar xotirasidan chiqib ketadi. Bunda yo‘qotish azobi, farzand qadri yaxshi ruhiy tahlillar bilan berilganki, bu kitobxonni biroz sergak torttiradi, o‘yga toldiradi.
3. Lazizbek Bozorovning “Tufli” hikoyasida ota obrazi farzandlar hayoti va tarbiyasida qanchalik katta rol o‘ynashi hayotiy voqealar orqali jonli ko‘rsatib berilgan.

4. Anvar Suyunning “Eshik ortidagi odam” hikoyasida soxtakor, oson shuhratga erishishga intiladigan chala bilimli ikkiyuzlamachi insonlar obrazi berilgan. Haj va umra bahonasida o‘zini bilimdon qilib ko‘rsatadigan chalasavod kimsalar haqqoniy tasvirlanadi.

Qisqasi, o‘z uslublariga ega yosh ijodkorlar muayyan darajada hikoya janrida e‘tiborga arzirli asarlar yaratmoqdalarki, mana shu tamoyillar adabiy jarayon ertasiga umidlar uyg‘otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Bozorov, L. (2024). “Tufli”. *“Yoshlik” jurnali*, (10), 10-12

Safarov, X. (2024). “Dog‘”. *“Yoshlik” jurnali*, (9), 16-20

Shomurodov, I. (2024). “To‘xtasin”. *“Yoshlik” jurnali*, (9), 15-19

Иззат Султон, (1986). *“Адабиёт назарияси”*. (408 б). Тошкент: Фан.

Саримсоков, Б. (2022). *“Бадийлик асослари ва мезонлари”*. Тошкент : Ўқитувчи.

ISAJON SULTONNING TARIXIY ROMANLARIDA POETIK STRUKTURA VA BADIIY TO‘QIMA UYG‘UNLIGI (IJODKOR TASVIR RUHIYATI, ESTETIK IDEALI HAMDA MA’NAVIY BARKAMOLLIK)

*Xolmuratova Moxira Egamberganovna,
UrDU mustaqil izlanuvchisi*

moxlaroyim19910220@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Matyazova Nilufar Sabirovna

Annotatsiya. Maqolada yozuvchi Isajon Sultonning tarixiy romanlarida poetik struktura va badiiy to‘qima uyg‘unligi tahlil etiladi. O‘zbek adabiyoti tarixida ulug‘ajdodimiz Beruniy obrazi yaratilgan, adib Abu Rayhon Beruniy siymosiga qayta murojaat qildi. Isajon Sultonning romani o‘quvchi qalbiga qandaydir o‘zgacha ruh bag‘ishlaydi, Beruniy haqidagi tasavvurlarini yangidan uyg‘otadi, fikrlashga, o‘ylashga majbur qiladi. Adabiyotda zamonamiz qahramoni obrazini yaratish hamisha dolzarb bo‘lib kelgan. Iste’dodli yozuvchi Isajon Sultonning “Beruniy” nomli yangi romani ulug‘ajdodimiz haqida yangicha uslubda hikoya qiladi, bu romani orqali ajdodimiz Abu Rayhon Beruniy olami bilan qayta tanishamiz.

Kalit so‘zlar: Tamoyil, struktura, to‘qima, Beruniy, estetik tafakkur, konseptsiya, bitik

Abstract. The article analyzes the harmony of poetic structure and artistic texture in the historical novels of the writer Isajon Sultan. In the history of Uzbek literature, the image of our great ancestor Beruni was created, and the writer Abu Rayhan turned to the image of Beruni again. Isajon Sultan's novel gives a special spirit to the reader's heart, reawakens his imagination about Beruni, makes him think and think. Creating the image of the hero of our time in literature has always been relevant. The new novel “Beruni” by the talented writer Isajon Sultan tells about our great ancestor in a new way, through this novel we will re-acquaint ourselves with the world of our ancestor Abu Rayhan Beruni.

Keywords: Principle, structure, tissue, Beruni, aesthetic, thinking, concept, inscription

Milliy istiqlol davri o'zbek nasri solnomasida Isajon Sulton ijodi salmoqli o'rin tutadi. Bir qator tarixiy asarlari bilan badiiy tizim takomiliga munosib hissa qo'shib kelayotgan adib badiiy izlanishlarida shaxs, tabiat va jamiyat munosabatlarini estetik baholash, hayot haqiqati keskinligi hamda tahlil teranligini tayin etish, tasvir ruhiyatini ifoda mustaqilligiga yo'naltirish, muntazam ravishda badiiy janr tabiatini "buzish"ga moyillik va uni yangi asosda qayta tiklashga intilish xususiyatlari qabarib ko'rinadi. Zotan, yozuvchi mudomi poetik muhokamada teran falsafiy mantiq shakliy evrilishlari, tahlil ichki taraqqiyotiga erishish istagi, so'z madaniyati ma'rifiy-qadriyaviy qirralarini barqarorlashtirish yanglig'jihatlar kuzatiladi. Unda an'ana, izlanish va tajriba yaxlitligi o'zaro uyg'unlashadi. Joriy holat ijodkor tabdilida inson iroda yo'nalishi, xarakter badiiy tadriji, tarix va davr ruhiyati yaxlitligini nazariy tahlillash adabiyotshunoslik istiqbolli yo'nalishlarini belgilab beradi deyishga to'la asos mavjud. Zero, ruhiy tahlil tajribalarini o'zlashtirish mavjud badiiy bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, Isajon Sultonning tarixiy romanlarida poetik struktura va badiiy to'qima uyg'unligini nazariy-metodologik yaxlitligi aspektida o'rganish, adabiy talqin va tasvir miqyosini belgilash, muallif mahorati va falsafiy konsepsiya mantiqiy taraqqiyotini ko'rsatish, estetik tanlovdan poetik idrokka o'tish taomillarini sharhlash, ifoda mustaqilligi va ijtimoiy shartlilik tig'izligini dalolatlash, yozuvchi uslubiy manerasi o'ziga xosligini aniqlash, tahlil ma'rifati va poetik munosabat o'zaro aloqadorligini yoritish mavzu dolzarbligini tayin etadi.

Isajon Sulton (Sultonov Isajon Abduraimovich) (1967-yil 6-aprel, O'zbekiston SSR Farg'ona viloyati Rishton tumani, Avazboy qishlog'i) - yozuvchi. O'zbekiston xalq yozuvchisi (2021), O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi (2014). Isajon Sultonning hikoyalari "Sharq yulduzi", "Xalqlar do'stligi", "Intellegent. Sankt-Peterburg" (Rossiya), "Russkor pole" (Moldova), "Lexikon" (AQSH), " "Kurgan Edebiyat" (Turkiya) va boshqalarda nashr qilingan. "Boqiy darbadar", "Ozod" romanlari O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi mukofoti bilan taqdirlangan (2012). "Oydinbuloq" va "Suvdagi kosa" hikoyalari "XX asr o'zbek nasri antologiyasi"ga kiritilgan. Nashr etilgan kitoblari: "Munojot"(1990-yilda), "Boqiy darbadar" (2010-yilda), "Ozod" (2012-yilda), "Bog'i Eram: (2015-yilda), "Tanlangan asarlar" (ikki jildlik , 2017-yilda), "Hazrati Hizr izidan" (2018-yilda), "Bilga xoqon" (2019-yilda), "Alisher Navoiy" (2021-yilda), "Ma'suma" (2022-yilda). Ayni kunda adib Toshkentda yashab ijod qiladi.

Darhaqiqat, Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek: "O'tmishni bilmasadan turib – biz kelajakka olg'a qadam qo'ya olmaymiz". Mavzuning dolzarbligi ham ana shunda! Ildizi baquvvat xalq, millat o'lmaydi, adabiyot ravnaq topib boraveradi. Biz bilamizki, jahon madaniyati tarixida, jahon ilm-fani taraqqiyotida ajdodlarimiz, Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Farg'oni, Zamaxshariy, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Z.M.Bobur ulkan hissa qo'shganlar. Isajon Sultonning

har bir tarixiy asarida shonli tariximizning yana bir davri yoritilgan. Isajon Sltan ijodida ya'ni "Alisher Navoiy", "Bilga Xoqon" romanlari, "Robiya Balxiy", "To'linoy xayollari" qissalari va yangi "Abu Rayhon Beruniy" asarlarida tarixiy shaxslar obraziga murojaat qiladi. Yangi O'zbekiston siyosati chalkashtirilgan va "ko'mib tashlangan" tariximizni haqqoniy jonlantirish uchun imkoniyatlar yaratib berdi. Mamlakat Prezidentining "Biz shu vaqtgacha tarixning o'zimizga yoqqan joylarini olib, yoqmagan tomonini yashirib o'tdik. Birovga yoqadimi-yoqmaydimi, g'ururimizmi-armonimizmi, muvaffaqiyatmi yo xiyonatmi – hammasini haqqoniy yozish kerak" degan so'zlari olimlar va ijodkorlar uchun haqiqat sari keng yo'l ochdi. O'zbek xalqining tarixi juda boy va rang-barang. Hech ikkilanmay aytish mumkin: harbiy ishlardan davlatchilikgacha, hunarmandchilikdan shaharsozlikgacha bo'lgan barcha sohalarda, shu bilan birga, ijod va fanda yulduzday chaqnagan, axloqi, bilimi va zakosi bilan insoniyatga o'rnak bo'lishga arziydigan yuzlab ajdodlarimiz bor, ular o'tmish qa'rida avlodlar duosini kutayotgan bo'lsa ne ajab? Shu sababli, olimlar va adiblarimiz oldida tarixni haqqoniy jonlantirib, u qahramonlarimizni yetishib kelayotgan avlodga tanishtirish vazifasi turibdi. Yuqorida tilga olgan asarlarni ushbu yo'ldagi baholiqudrat urinishlar desak bo'ladi. Odil Yoqubovning "Ko'hna dunyo" romani, Mirkarim Osimning "Jayhun ustida bulutlar" qissasi adabiyotimizning Beruniy siymosiga bag'ishlangan boyliklari sanaladi. Ro'yxatga Isajon Sultonning "Abu Rayhon Beruniy" romani ham qo'shildi. Bunga qanday ehtiyoj bor edi? Yangi asar kitobxonlarga nimalar va'da qiladi? Avvalo, bu tarixiy asarlarni o'quvchilarga taqdim etgan adiblarimizdan chandon minnatdor bo'lsak arziydi. Mustamlakachilarning o'ta kuchli siyosiy bosimi, o'sha davr targ'ibotining zug'umlari ostida o'tmish ajdodlar siymosini baholiqudrat gavdalantirib berishdi.

Badiiy adabiyotning asosiy vazifalaridan biri tarixiy o'tmishda sodir bo'lgan voqealar, yaqin yoki olis o'tmishda yashagan tarixiy shaxslarga bag'ishlangan asarlar yaratishdir. Ilmiy tadqiqotlardan farqli o'laroq, yozuvchi yoki shoir tarixiy mavzudagi asarda tarix haqiqatiga suyangan holda to'qimadan ham samarali foydalanadi. Tarixiy mavzuda asar yozuvchi muallifdan tasvir etilayotgan davr hayotini yoki tarixiy shaxsning hayoti va faoliyatini tarix hujjatlari (arxiv materiallari, xotiralar va h.k.) asosida o'rganish, shu davrning tarixiy koloritini haqqoniy ifodalash, personajlar nutqida o'sha davr kishilari tiliga xos xususiyatlarni aks ettirish talab etiladi. Yozuvchi yoki shoirning tarixiy mavzuga murojaat etishdan maqsadi, kitobxonlarni tarixiy o'tmishdagi muhim voqealar, tarixiy shaxslar hayoti va faoliyati bilan tanishtirish, ularda o'z xalqining tarixiy o'tmishiga nisbatan hurmat tuyg'usini uyg'otish va shu yo'l bilan ma'rifatli avlodni tarbiyalash; zamondoshlarni tarixiy o'tmish voqealaridan, tarixiy shaxslarning hayoti va faoliyatidagi ibratli tomonlardan saboq olishga undash; bugungi voqelikdagi ayrim noxush voqea va hodisalarga tarixiy o'tmish voqealarini tasvirlash orqali munosabat bildirishdir. Ijtimoiy voqelik, davr ruhiyati

chigalligi, avvalo, odamzod ruhiy olamida bo'y ko'rsatadi. Iqtisodiy-madaniy, siyosiy-mafkuraviy kayfiyat zarblari qalbga yo'naladi, uning zarblariga ta'sir ko'rsatadi. Badiiy asar o'ta shaxsiy, shu barobarda, o'ta ijtimoiy mahsul bo'lganligi bois, zamon o'zgaruvi, tafakkur yangilanayotgani unga ham o'z muhrini bosadi. Badiiy asar mana shunday evrilishlar, o'sishlar tasvir oynasi. Unda g'oya taraqqiyoti, inson ongi va ma'naviyati o'sish tarixi, ijobiy yangiliklar kasb etish jarayoni kuzatiladi. Shunga ko'ra, bir davrda yaratilgan qahramon ikkinchisidan farq qiladi, ijodkor yaratgan xarakter o'zga qiyofadan keskin tafovutlanadi. Biroq xarakter ruhiyati tasvirida o'ziga xoslik ustunki, joriy holatni adabiy mahoratga bog'lash maqsadga muvofiq.

Qariyb yuz yillik istilo davrida adiblarga qo'yilgan talablar ma'lum: qahramon albatta mavjud hukmron tuzumga qarshi chiqishi, oddiy xalqning yonini olib, kurashga kirishi kerak, shu bilan birga, asarda oddiy xalq orasidagi kimlarningdir ishq-muhabbat afsonasi ham o'rin olishi zarur! Agar zamonaviy roman va qissalarda o'sha davr qarashlariga bo'ysundirilgan inqilobchi kishi tasvirlanishi shart bo'lsa, tarixiy asarlarga ham shu talab qo'yilgan. U talablarga rioya qilmagan adiblarning ko'pchiligi malomat va quvg'inga duchor bo'lgani ham rost. Endilikda tariximizni bor bo'yicha tasvirlash imkoniyati o'rtaga chiqdi. Shu imkoniyatdan foydalangan holda, uch ming yillik tarix mobaynidagi yuzlab allomalar, sarkardalar, xon va xoqonlar hayotini qalamga olish mumkin bo'ldi. Bu oltin silsiladagi buyuk allomalardan biri – Abu Rayhon Beruniyning iste'dodi, e'tiqodi, kishilik siymosi bilan birga, o'sha davr voqealarini ham to'g'ri yoritib berish kerak bo'ldi. Misol uchun, bugungacha yaratilgan barcha asarlarda Abu Rayhon Beruniyga shohlardan jabr ko'rgan olim sifatida qarash shakllangan edi. Alloma besh hukmdor panohida faoliyat yuritgan, ularning barchasi ilm-fanga keng yo'l ochib berishgan. Masalan:

*Ma'munlarning avlodidan ul Ali,
Bo'ldi tabib, dard ko'rmadi hech jonim.
So'nggi Ma'mun nazar soldi holimga,
Boshim ko'kka yetkazdi ul sultonim.
Minbarlarga chiqib, oshib martabam,
O'tdi ne'mat soyasida ko'p onim.
Boqdi Iroq oilasi sut bilan,
Nihol edim, Mansur bo'ldi darmonim.*

Bu – Beruniyning o'z ustози, “Batlimus-soniy”, ya'ni “ikkinchi Ptolomey” deb nom olgan Mansur ibn Iroq haqidagi so'zlari, mazkur parcha Yoqut Hamaviyning “Irshod al-arib ila ma'rifat al-adib” asaridan olingan.

“Osorul-boqiya”da u Gurgon hukmdori, Shamsulmaoliy laqabli Kobus ibn Vushmgir haqida shunday deb yozadi: “Tangri yordamiga sazovor, ne'matlar egasi bo'lgan janob xojamiz

ulug‘amir Shamsulmaoliyning – Xudo uni doimo qudratli aylasin! – oliy davlatidan quvvat olib, butun kuchimni yig‘ib, goh eshitish, goh ko‘rish va qiyos qilish orqali, bilimim yetganicha, ushbu narsalarni bayon qilishga bel bog‘ladim...”

Xorazmda “Dorul-hikma val-maorif”ni tashkil qilgan Abul Abbos Ma‘mun olimga yanada ko‘proq ehtirom ko‘rsatgan, uni “Dorul-hikma” raisi va Xorazmning bosh mirobi etib tayinlagan. Bu sultonning yuksak axloqiy husni shundan iborat ediki, Abu Rayhon Abul Abbos Ma‘munni o‘ta yuksak xulqli kishi, biron marta og‘zidan nojo‘ya so‘z chiqmagan edi, deb ta‘riflaydi. Hatto bir kuni shoh bir masalani so‘rash uchun uyiga kelganini yozadi.

Tarixning eng “chalkashtirilgan” va yetarli e‘tirof etilmagan hukmdorlaridan biri sulton Mahmud G‘aznaviy bo‘lsa ajab emas. Shu sababli, asarda sulton Mahmud shaxsiyatiga ham kengroq o‘rin berishga to‘g‘ri keldi. Beruniy u bilan ko‘p safarlarda bo‘lgan. Mana bu parchaga diqqat qilaylik: “Bir kuni Mehrjon bayrami payti, kechqurun, Xorazmdan qaytib kelgandan so‘ng, munajjimlarning aytgan gaplari to‘g‘risida so‘z ketdi. Ular degan emishlarki, sultonning o‘n yildan ortiqroq umri qolgan. U shu gapdan so‘ng dedi: “Mening qo‘rg‘onlarim boyliklar bilan shunchalar to‘lib-toshganki, agar ularni kunma-kun taqsimlab chiqib, to‘la sarf etmoqqa ehtiyotli kishi ham, isrofgar ham erishmoqdan ojizdir”. ...Bir safar, unga jur‘at qilib, bu so‘zlarni dedim: “Xudoga shukrlar qilgin va undan tilaginki, u boyliklaringning manbaini, baxtli taqdir va yutuqlaringni asrasin. Sen faqat uning marhamati bilan o‘z xazinalaringni topgansan. Agar omad ketib, bu taqdir o‘chgudek bo‘lsa, boyliklar betartib sarf bo‘lib, bir kunga ham yetmaydi. Maqtanchoqlikdan tortingin”. Ko‘rinib turganidek, sulton bilan olim o‘rtasida nafaqat xolisona, balki do‘stona munosabat bo‘lgan.

Mahmud G‘aznaviyning o‘g‘li sulton Mas‘ud esa Beruniyning shogirdi edi. “Qonuni Mas‘udiy” yozilganida, olimga bir fil ko‘tara oladigan kumush in‘om qilgani va olim uni xazinaga qaytargani ma‘lum. Avvallari xoh Shamsulmaoliy, xoh Mahmud G‘aznaviy – qahri qattiq, johil, olimni haqorat qilib, zug‘um o‘tkazgan hukmdorlar sifatida tasvirlangan edi. Aslida esa zamona olimlari va Beruniyning o‘zining e‘tiroficha, unday bo‘lmagan. Beruniy siymosini yana bir voqea yorqinlashtirib beradi. U umrining so‘nggi yillarida xorazmlik do‘sti, sohibdevon Abulhasanning qizi Rayhona uchun “Kitob-ut-tafhim li avoili sanoat-it-tanjim” asarini yozadi. Yosh qizaloq uchun ilmiy asar nega yozilsin? Bu ham olimning yuksak insoniy fazilatlaridan va orzumandligidan dalolat beradi.

Badiiy matn inson, tabiat, jamiyat, tarix, davr ruhiyati sarhadlariga tarqalib ketgan uyg‘unlikni kashf etadi. Ichki mohiyat va tashqi shamoyil orasidagi aloqa badiiy yaxlitlik kafolati, unda subyekt va obyekt ohangdoshligi, shakl va mazmun vobastaligi, tasavvur va g‘oya mushtarakligi, talqin va tahlil ziddiyati o‘z ifodasini topadi. Adabiyotshunoslikda tarjimai holning

ilmiy-nazariy asoslari haqida ham ma'lumotlar paydo bo'la boshladi. No'monjon Rahimjonovning "Badiiy asar biografiyasi" nomli monografiyasi, Bahodir Karimovning "Adabiyotshunoslik metodologiyasi" nomli o'quv qo'llanmasi, "Abdulla Qodiriy va germeneytik tafakkur" nomli monografiyasi hamda boshqa olimlarimiz tomonidan yaratilgan adabiyotshunoslikka oid lug'atlarda avtobiografik ma'lumotlar haqida u yoki bu tarzda fikr yuritiladi, tahlil namunalari keltiriladi. Inson psixikasini tadqiq etish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi og'zaki va yozma ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega. Bu borada kishilarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o'zgalar ijodiga bergan baholari, tanbehlari, taqrizlari alohida o'rin egallaydi. Shu bilan birga o'zgalar tomonidan to'plangan tarjimai hol haqidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baholar, magnitafon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar, taqrizlar o'rganilayotgan shaxsni to'laroq tasavvur etishga xizmat qiladi. Bulardan tashqari, badiiy asarni, aniqrog'i, uning ijtimoiy mavjudligini, shuningdek, adabiy jarayonning muayyan muammolari, kitobxonlar ommasining qiziqishlarini o'rganishda konkret sotsiologik tadqiqot metodlaridan ham foydalaniladi. Ijodkorlar yoki o'quvchilar orasida sotsiologik so'rovlar o'tkazish, matbuot sahifalarida o'tkaziluvchi so'rovlar, ayrim masalalar bo'yicha tashkil etiluvchi davra suhbatlari, alohida asarlarga bag'ishlangan kitobxonlar anjumanlari bunga misol qilinishi mumkin. Shuningdek, konkret asarning ijtimoiy hayotini o'rganishda u haqda yaratilgan tanqidiy asarlarni o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjimai hol ma'lumotlari inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatishda, uning suhbat va tajriba metodlari bilan o'rganib bo'lmaydigan jihatlarini ochishga yordam beradi. Masalan, mazkur ma'lumotlar orqali ijodiy xayol bilan bog'liq jarayonlar: she'riyat, musiqa, nafosat, tasviriy san'at, texnik ijodiyotning nozik turlari va kashfiyotdagi tafakkurning o'ziga xosligini, shaxsning ma'naviyat, qadriyat, qobiliyat, iqtidor, iste'dod singari fazilatlarini o'rganish mumkin. Inson ongining hissasi, namoyon bo'lishi, rivojlanishi, o'ziga xos va ijtimoiy xususiyatlari atoqli odamlar bil-dirgan mulohazalarda o'z ifodasini topadi. Allomalar to'g'risidagi ma'lumotlar zamondoshlari, izdoshlari, safdoshlarining ta'rifu-tavsiflari orqali avloddan avlodga o'tadi.

Isajon Sulton ijodida realistik tamoyil ustuvor, yozuvchi hodisani poetik idrok etish bilan cheklanib qolmaydi, balki unda ijodiy yondashuv va estetik baholash mezonlarini birlashtiradi. Joriy munosabat tasvir shiddati uyg'unligini taminlash barobarida xarakter to'laqlonligini ham dalolatlaydi. Voqelik keskinligi yoxud ifoda to'qnashuvi badiiy maqsadni aniqlashtiradigan omil, unda muhokama tabiatini anglash asosiy o'ringa chiqadi. Tuyg'u va ongda kechadigan jarayon aslida, bir-birini inkor qiladi, teran falsafagina bu ikki nuqtani jipslashtiradi. Zero, adabiy tafakkur tizimi yaxlitlik asosiga quriladi, poetik unsuraro ziddiyat-yu uyg'unlik uning yetakchi badiiy xususiyatiga evriladi. Binobarin, janr taqozosi va adabiy qonuniyatlar taraqqiy topayotgan badiiy

shakl xususiyatlarini mujassamlashtiradi: Isajon Sulton romanni yozish asnosida, tabiiyki, ko‘plab tarixiy manbalarni o‘rgangan. Abu Rayhon Beruniy – fanning o‘sha davrda mavjud bo‘lgan barcha sohalarini tadqiq qilgan qomusiy olim. Shu sababli uni uch yo‘nalishda tasvirlashga zarurat tug‘ildi. Bulardan birinchisi – olimning kishilik siymosi. U o‘ta to‘g‘riso‘z, fidoyi va qaysar kishi bo‘lgan. Masalan, Beruniyning sultonlar qoshida faqat to‘g‘ri so‘zni aytish haqida bitiklari uning hayot qoidalarini yaqqol ifodalaydi. Allomaning ilmdagi siymosiga kelsak, u juda rang-barang va yanada yorqin. Uning zakosi insoniyat tarixidan yulduzlar ilmigacha, farmakognoziyadan, ya‘ni o‘simliklarning shifobaxsh xususiyatlaridan mineralogiya – qimmatbaho toshlarning tasnifigacha, antropologiyadan falsafagacha, kimyo, fizika, biologiyadan geografiya va geodeziyagacha bo‘lgan bilimlarni jamlagan. Bir ming ellik yil avval Qiyot yaqinidagi qishloqlardan birida o‘tib-ulg‘aygan, o‘zining ta‘rificha, otasini eslay olmaydigan, onasi esa o‘tin terib tirikchilik qilgan bir bolakayning ilm va san’atda bunchalar yuksak darajaga erishganiga hayron qolmay iloj yo‘q. Abu Rayhon Beruniy yer yuzining diametrini bugungi o‘lchovlarga yaqin bir tarzda hisoblagan va geodeziya ilmiga asos solgan buyuk turkiy mutafakkirdir. Mazkur bilimning asoschisi bo‘lmish Beruniy Hindistonda ekanida trigonometriyaning astronomiyadan ajratilishi kerakligini ilgari surgan va trigonometrik funksiyalarni hisoblagan. O‘z tadqiqotlari bilan G‘arb dunyosida ham mashhur bo‘lgan bu olim Nyutondan avval yerning tortish kuchidan xabar bergan, Galileydan oldin yerning shar shaklida ekanini aytgan. Hayoti mobaynida geometriya, trigonometriya, geodeziya, mineralogiya, tibbiyot va tarixga oid 150 dan oshiq asar yozib qoldirgan. U yer yuzining barcha joyidan qiblani aniqlashni orzu qildi. Solishtirma og‘irliklarni o‘lchadi, yunonistonlik tabib, Abu Ali ibn Sino va Abu Sahl Masihiy ta’sirida “Saydana” asarini yozdi. Matematika, handasa, fizika va tarix fanida o‘zigacha bo‘lgan ko‘plab olimlarning tadqiqotlarini taqqoslab, xatolarini tuzatdi. Suv bilan quruqlik muttasil o‘rin almashib turishini, qizg‘in cho‘llarda dengiz chig‘anoqlari uchrashining sabablarini izohladi. Falakdagi mingdan ziyod yulduzning harakat yo‘llarini belgiladi, o‘zga olamlar mavjudligi haqida xabar berdi, jonning nima ekaniga to‘xtalib, uni “quvvai tabiiya”, bugungi kun ta’biri bilan aytganda, hayot kechirish bilimlarini o‘zida jamlagan dasturiy quvvat deb atadi. Chaqmoqning turli-tumanligiga diqqat qaratdi, o‘simliklarni tirik mavjudot deb bildi. Uning “Qimmatbaho toshlarni aniqlash kitobi”dagi ba’zi bo‘limlarni bugun “Gigiyena va estetika” degan nom bilan o‘qitsa bo‘ladi. U kashf qilgan asboblardan “suv o‘g‘irlash asbobi” diqqatga sazovor, bugungi kunimizda u “sifon” deb ataladi. Moddalarning solishtirma og‘irliklarini o‘lchovchi asbob, qimmatbaho toshlarning og‘irligini aniqlash uchun o‘zi yasagan nozik tarozu, tutash idishlar qoidasiga asoslangan uskuna, yuqori aniqlikdagi usturlob va armila... Bularning barchasini uning o‘zi yasadi.

Shahrazuriy degan olimning mana bu ta’rifiga qarang:

“Abu Rayhon o‘ziga eng kerak narsalar bilan kifoyalandi. Mol-u sarvatlarni nazariga ilmas, kundalik tashvishlarga vaqt sarflamasdan, tamomila bilim dengiziga sho‘ng‘igan, qachon qaramang, yozayotgan asarlari ustida bukchayib o‘tirganini ko‘rardingiz. U oliy bilimlar darvozalarini ochib, muammolarning yechimlarini topib, boshqalar tushunishi uchun oson qilib qo‘ydi. Uning qo‘li qalamdan sira uzilmadi, nigohi doimo kuzatdi, qalbi esa tafakkur bilan band bo‘ldi. Faqat ikki kun – Navro‘z va Mehrjon bayramida tirikchilik ishlariga e‘tibor qilib, xizmatkori bilan libos va yegulik g‘amlashga chiqardi. Yilning boshqa kunlarida esa, bunday iker-chikirlarni xayoliga ham keltirmasdi”.

Abu Rayhon Beruniy xalqlar va diniy ta‘limotlarni chuqur o‘rgangan musulmon kishi bo‘lgan. Hatto nasroniy olim Abul Xayr Xammor u tufayli islomga kirgani, sulton Mahmud G‘aznaviy shu sababli Beruniyga ta‘zim qilgani aytiladi. “Ayni sabablarga ko‘ra, Beruniy haqidagi asarda o‘zgacharoq yo‘l tutishga to‘g‘ri keldi. Ushbu asarda yuzdan oshiq kishilar bor va ularning barchasi Beruniy haqida so‘z aytishadi. Bu xuddi bir yoritqich atrofida samo jismlarining aylanishiga o‘xshaydi”, - deydi Isajon Sulton. Beruniy ulug‘vor va ezgu maqsadlarni ko‘zlagan birgina kishi o‘z hayoti mobaynida nimalar qila olishi mumkinligining yorqin timsolidir. Sabot va matonat, to‘g‘rilik va halollik uning hayotining oltin qoidalari edi. Shu sababli asrlar davomida avlodlar e‘tirofiga sazovor bo‘ldi, nomi tarix zarvaraqlariga muhrlandi.

Adabiy talqin nafaqat davr, ijtimoiy shart-sharoit, hayotda mavjud voqea-hodisa, xarakter va holatlar, yozuvchi tasviriga ko‘chgan situatsiya va konfliktlarga bog‘liq, balki birinchi navbatda bu xarakter, holat-kayfiyat, konfliktlarni badiiy obrazlarda gavdalantiruvchi, hayotning original badiiy kartinasini yaratuvchi ijodkor inson – san‘atkorga bog‘liq, - yozadi adabiyotshunos O‘.Nosirov. Binobarin, asosiy tushunchada san‘atkor shaxsiyati butunligiga daxldor jihatlar to‘qnashadi. Yaxlit tizim sifatida voqelik shakli va mazmunini bir-biriga ulaydigan badiiy tushunchada daraja ko‘rsatkichi qabarib ko‘rinadi. Aynan, tasvir va ifodani muayyan estetik markazga yig‘ish adabiy mahoratga chambarchas bog‘liq. Aslida, hayotiy material ko‘p qirrali va mavhum, ijodiy tanlov pozitivligini esa tahlil aniqligi belgilaydi. Mantiq va munosabat zichligi badiiy me‘yorni saqlaydi, unda real voqelik poetik tadqiqi ustuvorlashadi.

Adabiyotda zamonamiz qahramoni obrazini yaratish hamisha dolzarb bo‘lib kelgan. O‘tmishdagi kabi qahramonlar yetishib chiqishi uchun, avvalo, u qahramonlarni tanishtirish, o‘zligini anglatishdan tashqari, ular yetishib chiqqan tarixiy muhitni ham jonlantirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Isajon Sulton. (2023). *Abu Rayhon Beruniy*. Toshkent: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”.

Karimov, I.A. (1999). *O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda*. Toshkent: O‘zbekiston.

- Karimov, I.A. (1998). *Tarixiy Xotirasiz kelajak yo'q*. Toshkent: Sharq .
- Nosirov, O' .(1981). *Ijodkor shaxs, badiiy uslub, avtor obrazi*. Toshkent.
- Sattorova, G., Qo'chqorova, M. (2017). *Isajon Sulton nasri badiiyati: ilmiy maqolalar, taqriz, adabiy suhbatlar, maktublar*. Toshkent: Turonzamin ziyo.

BEGONA NIGOH

*Xurramova Sevinch Husan qizi,
ToshDO'TAU 3-bosqich talabasi ,
sevinchxurramova2022@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.f.d., Komiljon Hamroyev*

Annotatsiya. Maqolada yosh, umidli ijodkor Xurshid Abdurashidning “Darbadar” (Musofir jin hikoyati) romani kuzatish metodi bo'yicha tahlil qilinadi. Asosan, asarda qo'yilgan mavzu, muammolar va asarning badiiy tili, obrazlarga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, maqolada romanning ayrim joylariga tanqidiy jihatdan yondashishlar uchraydi.

Kalit so'zlar: Jin, fantastika, satira , yumor, muammo

Abstract. The article analyses the novel of “Darbadar” (Musofir jin hikoyati) by young, promising writer Khurshid Abdurashid by the method of observation. Mainly, attention is paid to the theme, problems, artistic language and images of the work. Also, the article contains critical approaches to some parts of the novel.

Keywords: Genie, fiction, satire, humor, problem

“Haqiqiy badiiy asar o'z davri muammolarini o'zida aks ettira olgan asardir” (Ulug'ov, 2017). Yaxshi ijodkor esa o'zi yashayotgan davr, muhitni qo'rqmasdan erkin yorita oladi, vaziyatni turli rakurslardan kuzatib, uning jon tomiriga qadar kirib boradi. Bunda vaqt va makon tanlash, qay usuldan foydalanish, obrazlar masalasi, asar tili ijodkorning yo'rig'ida qoladi.

Xurshid Abdurashidning biroz fantastik, yumor va satiraga boy “Darbadar” yoxud “Musofir jin hikoyati” romanida bugungi kunda jamiyatimizda yashayotgan kishilar hayoti, ularning orzu-intilishlari, maqsad va o'ylariga bir qur nazar tashlanadi. Ijodkor bu yerda biroz boshqacha yo'l tutgan, ya'ni odamlar to'ldasiga o'zga olam vakili-jinni olib kiradi. Qizig'i shundaki, qadim zamon ertaklarida jinlar odamlarning istalgan tilaklarini ro'yobga chiqarib bersa, asarda biroz boshqacha maqsadga xizmat qiladi: unda na chiroq, na sehr-jodu qilish qobiliyati bor. Yozuvchining jinni bu qadar ojiz tasvirlashi unga odamlarning asl qiyofalarini ochib berishda va haq gapni hayiqmay aytishda bir vosita bo'lgan . Asarga fantastikaning olib kirilishi yozuvchi maqsadini to'la namoyon etishda o'zini oqlagan. Jin harakatlanadigan va voqealarga olib boradigan barcha yo'llar mardikor bozoridan boshlanadi. Bu yerda bozor xronotopi alohida ahamiyatga ega, chunki ko'pgina asarlarda bozorning olinishi shunchaki emas, bu yerda ma'lum maqsad ko'zlanadi. “Darbadar”dagi mardikor bozoridagi kambag'allar hayotidan sekin-asta jamiyatning turli ijtimoiy

qatlamlari: shifokorlar, boylar, o'qituvchilar, san'atkorlar, olimlar hayotiga, ular orqali esa butun jamiyatning turmushiga nazar tashlanadi. Bir musofir jin kuzatishlari bilan ahvolimizga oyna tutiladi. "Albatta, adabiyot o'z davrining dolzarb muammolarini yoritib ko'rsatishi kerak. U bu bilan kishilarning diqqat-e'tiborini ma'lum masalaga jalb etadi. Biroq davrning dolzarb muammolarini mavzu qilib olishning o'zigina asarning ta'sirchanligi, zamonaviyligini ta'minlamaydi" (Ulug'ov, 2017). Romanda qahramonlar individualligi biroz ko'zdan qochirilgan bo'lsa-da, mavzu va g'oya jiddiy, asar tili o'zgacha uslubga ega, yumor va satiraga boy. O'zga olam vakili Jin Bo'taqul Botir, Xotam, Tursunboy va Ofatxon, Elomon Jo'lamonov, Jomurod hofiz, Xurramboy, Ixtiyor 11-01, Asad muallim singari qahramonlar hayotiga kirib boradi, ularning hikoyalari eshitadi va mana shu hikoyalarda nafaqat qahramonlar xarakteri, balki jamiyatimizni ichdan yemirayotgan muammolar, kamchiliklarning tomiri ochilib qoladi. Bu yerda Bo'taqul Botir obrazi borki, u roman voqealariga deyarli hamma yerda aralashadi, atrofda kechayotgan har qanday hodisaga o'z munosabatini aytadi. Bir paytlar o'qituvchi, keyinchalik mahalla oqsoqoli bo'lgan bu kishi tilidan yozuvchi fikrlarini dadil beradi, ya'ni voqealarga bilvosita munosabat bildiradi. Masalan, mana bu yerda "Odamzod qog'ozlarni qirg'in qilish bosqichida turgan payt biz butkul qog'ozbozlikka ko'milib bo'ldik" (Abdurashid, 2024, 55-bet). "Mahallamizdagilarning ichini ochiq turgan kitobday o'qiydigan bo'ldim, ishonasizmi? Bularning orzularini gapirmay, mayli, kelajak uchun qilgan orzulari ham shu qadar maydaki, odamning hafsalasini pir qiladi. Mana, qarang, butun umr svetsiz, gazsiz, hatto pasportsiz yashagan Naimqul internetsiz yasholmayman deb ustimdan yozgani yozgan..." Bo'taqul Botir va jinning ish izlab shahar kechgani, ammo hujjati bo'lmagani, uning ustiga ikkita til bilmagani uchun hatto nashriyot qorovulligiga ham olinmasligini yozuvchi bir hajviy yo'sinda beradi-yu, bugungi kunda o'z yurtida o'zga tilni bilmagani uchun ish bozorida sarson yurgan kishilar taqdirini kulgu ostidan mo'ralatibgina ko'rsatadi. Yana bir o'rinda hokimga atab kitob yozgan bir "yozuvchi" bilan bo'lgan suhbatda Bo'taqul Botir achchiq-achchiq gapiradi: "Tirikchilik toshdan og'ir. Zamonamizga texnika asri kirib kelsa ham, tirikchilik tarzini tosh davri tutumlari jilovlab turibdi" (Abdurashid, 2024, 245-bet) degan fikrlari bilan hozirgacha ham hamma narsa shaxsiy manfaatni ko'zlab qilinishiga achinadi, suhbat davomida yosh yozuvchi bilan Bo'taqulning orasida mana bunday dialog bor :

- Ha, albatta, shaxsan o'zlari chaqirtirdilar. Keyin mana bunday qilib qo'limni siqib qo'yib, shunday kitobni yozganim uchun rahmat aytdilar ...

-Bu voqea sizga qattiq ta'sir qilibdi-ku. Ruhingiz shod, shodingiz ruh bo'libdi. Qiziq, o'shandan beri qo'lingizni yuvmagandirsiz-a?- yana chaqib oldi Bo'taqul.

- Gapimni bo‘lmay tursangiz edi. Muddaoni unutib qo‘yyapman,- jahli chiqdi adibning.

- Shu yozayotganingizda ham muddaoni unutib qo‘yayotganingiz chatoq! Mayli, uzr, gapingizni bo‘lib beadablik qilganim uchun kechirasiz, -uzr so‘radi Bo‘taqul” (Abdurashid, 2024, 247-bet). Romanda Bo‘taqul Botir obrazi alohida bo‘rtib turadi, u go‘yoki bu yerda yashashdan bo‘g‘ilib ketadi. Ushbu dialogda hozirda kunda faqat syujetning ortidan quvib, asl muddaoni unutib qo‘ygan bir yozuvchi bilan bahs kechadi. Bu ham, aslida, katta fojealardan bittasi, “bestseller” kitoblarning bozori chaqqon, xaridori ko‘p, ammo ne-ne yaxshi ijodkorlarning kitoblari o‘qirmanlarga yetmasdan qo‘lyozma holicha qolib ketyapti, amallab kam nusxada chiqqanlarining ham qayta nashrdan chiqishi qiyin. Rus sharqshunosi Baron Brambeus shunday degan edi:

-Sizlarda yaxshi kitoblar bormi? - Yo‘q,lekin bizda buyuk yozuvchilar bor.

-Unday bo‘lsa, sizlarda loaqal badiiy adabiyot bormi?

-Aksincha, bizda kitob savdosi bor, xolos (Belinskiy,1977). Xurshid Abdurashid ham romanga no‘noq, ammo bozori chaqqon yozuvchilar obrazini kiritadi.

Romanda yana hujjat masalasiga ham alohida urg‘u berilgan. Hujjat go‘yoki odamning tiriklik manbayi, jon tomiri, u bo‘lmasa, odam hech kim, jamiyatda tan olinmaydi, sarqitga chiqariladi, na hayotda o‘rnini topa oladi, na bir yashay oladi. Xuddiki, qahramonlardan biri Asad muallimning ta‘biri bilan aytgandek, ketmoni tug‘ma beqanotdir. Bir o‘rinda qahramonlardan biri Abdulla Murodiy tilidan: “To‘g‘ri, bizning shahrimizda odam beandisha bo‘lsa ham , behujjat bo‘lmasligi kerak” (Abdurashid ,240-bet) deyiladi. Oxirida Jin chirog‘ini topilmalar idorasiga borib so‘raganda ham undan hujjat talab qilishlarini taasavvuriga sig‘dirolmaydi.

Bugungi kun yoshlarining (hammasi emas, albatta, X.S) o‘y-kechinmalari, orzu-intilishlari, muhabbat mojarolari, tuyg‘ulari-yu, tashvishlari Tursunboy va Ofatxon misolida beriladi. Romanni o‘qib talabalar vaqtini nimaga sarflayotganlarini begona nigohdan, o‘zga olamdan, o‘zga burchakdan kuzatamiz. Bo‘taqul va o‘g‘il Tursunboy o‘rtasida kechgan suhbat qiziq: “Nimasini aytasiz , dada. Darsimiz shunchalik ko‘pki , hatto kitob o‘qishga ham vaqtimiz yo‘q,- dedi Tursunboy yelka qisib. Bo‘taqul bu javobdan cheksiz hayrat tuydi. Dars bilan kitob degan tushunchalar nahotki bo‘lak-bo‘lak narsalarga aylandi deb ajablandi”. Internet xabarlarlari detali orqali ham yozuvchi maqsadi ko‘rinib qolgan.Bunda matematikadan fan olimpiadasida birinchi o‘rinni olgan bolaning faxriy yorliq va qovun-tarzvuz bilan taqdirlangani, deputatlarning ahmoqona takliflari, qaysidir yozuvchilarning hokimlar, boylarni maqtab yozilgan kitoblari, mashhur aktrisaning uchinchi bor ajrashishi haqidagi xabarlar kishida kulgu kayfiyatini hosil qilish bilan

birga, ahvolimizga bir nazar tashlashga imkon yaratadi. Mana shu yo‘sin tasvirlash xuddi Jonatan Sviftning “Gulliverning sayohatlari” asari tafsilotlarini eslatib yuboradi.

Ko‘p roman, qissa, hattoki hikoyalarda shunday qahramonlar uchraydiki, hayotda o‘z o‘rnini topolmay halak. Ular har doim bir narsani qoyillatib bajarolmaydi, odatda yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi ichki kurashda vijdonini boy berib qo‘yadi. Xotam obrazi ham ana shundaylardan biridir. “Xotam ustamonga aylanish yo‘lida har qancha urinmasin, bozordagi asosiy xislatni chala o‘zlashtirdi, ya’ni yolg‘on bilan bezbetlikni haddi a’losiga yetkaza olmadi” (Abdurashid,7-bet). Xalqimizda turmush toshdan qattiq deganlaridek, biroz oldin ozgina vijdoni bor Xotamni ham o‘zining domiga tortib ketdi, uni muvozanat o‘qidan chiqarib yubordi. Uning osongina yo‘lidan adashishi, oqimga o‘zni boy berishining sabablarini yozuvchi achchiq kulgu bilan anglatib ketadi: “Ochig‘i hayratdaman janob Jin! Sehrli chiroq topib olishim yetti uxlab tushimga kirmagandi. Mayli, uchta tilakni bajarmasangiz bajarmabsiz. Bizda hamma o‘z vazifasini bajaravermaydi. To‘g‘ri-da, hamma burchini halollab ado etaversa , hayot qonuniyatlari teskari ketib qoladi-ku!” Ha, u mana shunday vijdon yo‘rig‘idan yurmasa ham yashasa bo‘ladi degan aqidani o‘ziga shior qilib olgan.Yozuvchi unga nisbatan bunday kinoya bilan javob berib ketadi. “Boshning taqdiri ham qiziq: birovga o‘ylash uchun, birovga qashish uchun berilarkanda”.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, syujet jihatdan roman emas, balki ko‘proq qissaga moyil, obrazlar individual nutqiga uncha e’tibor berilmasa-da, asar muammoni to‘g‘ri qo‘ya olishi, mavzuning batafsil yoritilgani bilan, ba’zan kulgu uyg‘otuvchi, ba’zida chuqur o‘yga toldiradigan tili bilan e’tiborli. Asarda o‘tkir syujet yo‘q, oxirida shamol bo‘lishini hisobga olmaganda kulminatsion nuqtalar nuqtalar uchramaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Абдурашид, Х. (2024). *Дарбадар*. Академнашр.
Азим, У. (2020). *Сўнгсўзлар*. Зиё-заковат.
Белинский, В. (1977). *Адабий орзулар*. Ғафур Ғулом нашриёти.
Норматов, У. (2007). *Ижод сеҳри*. Шарк.
Улуг‘ов, А. (2017). *Адабиётшunoslik nazariyasi*. G‘afur G‘ulom nashriyoti.

SAID AHMAD HIKOYALARIDA INSON VA JAMIYAT MUNOSABATI MASALASI

*Yakubova Munisa Hasan qizi,
JDPU 611-22-guruh talabasi
buronovadilbar215@gmail.com
Ilmiy rahbar: J.Alishboyevich*

Annotatsiya. Said Ahmad “Qorako‘z majnun”, “Yalpiz hidi”, “Azroil o‘tgan yo‘llarda”, “Azob” hikoyalarida inson umrining mazmuni, sadoqat, vafo, odamiylik, etiqod kabi fazilatlar talqinini milliy qadriyatlarga mos holda tahlil qilish, kitobxonlarga bu borada umumiy yakdil xulosa chiqarishlariga erishish. Adib asarlarining yetakchi xususiyatlari hamda davrning ijtimoiy illatlarini yoritishda o‘rni.

Kalit so‘zlar: “Qorako‘z majnun”, “Yalpiz hidi”, “Azob”, “Azroil o‘tgan yo‘llarda”, janr, vijdon, e‘tiqod, konflikt

Abstract. Said Ahmed analyzed the meaning of human life in the stories “Karakoz majnun”, “Yalpiz hidi”, “Azroil o‘tgan yo‘llarda”, “Azob” in accordance with the national values, and reached the readers to draw a general unanimous conclusion on this matter. The leading features of literary works and their role in illuminating the social ills of the time.

Keywords: “Karakoz majnun”, “Yalpiz hidi”, “Azroil o‘tgan yo‘llarda”, “Azob”, genre, conscience, faith, conflict

Har qanday millat borki, uning adabiy merosi, o‘ziga xos urf-odatlar shu xalqning ma’naviy ehtiyojlarini qondirishga hamda saviyasini oshirishga xizmat qiladi. Buning yorqin ifodasi sifatida yosh ijodkorlarga yaratib berilayotgan keng imkoniyatlarni aytishimiz mumkin. Ularning ijodi yaxshi baholanib Respublikamizdagi turli xil nashrlarda keng omma e’tiboriga havola etilayotganligi ham yuqoridagi gaplarimizga yorqin dalil bo‘ladi.

Adabiy janr (fransuzcha “Genre” tur, jins) adabiyot rivoji jarayonida yuzaga kelgan asarlarning tasvirlash yo‘llari, kompozitsion qurilishi, bayon usullari, badiiy vositalar, hayotiy hodisalarni qamrash ko‘lami va miqyosiga ko‘ra ko‘rinishidir. Adabiy janr muammosi shunchalik dolzarbki, janr masalasini hisobga olmaslik, san’at nazariyasining haqiqiy falsafiy va sotsiologik munosabatdan mahrum qilib, stilistik mayda - chuydalar bilan ovora bo‘lishiga olib keladi.

Janrlar adabiy jarayon taraqqiyoti davomida turli- tuman o‘zgarishlarga (jumladan, qadimgi epos ko‘lamini ummonga qiyoslasak, hozirgi zamon eposi minituradagi olamdir) uchragan, ixchamlashgan, boyib brogan. Ijtimoiy, ma’naviy taraqqiyotga mos holda ba’zilar (masalan, mumtoz adabiyotimiz tarixida g‘azal) yetakchilik qilgan, ba’zisi iste’moldan (masalan, XX asr o‘zbek adabiyotida muammo) chiqib ketgan, ba’zilari (masalan, XX asr adabiyotimizda sonet, roman, tragediya kabi) paydo bo‘lgan. Said Ahmadning Qorako‘z Majnun asaridan joy olgan “Yalpiz hidi” hikoyasini o‘qir ekansiz, beixtiyor o‘yga tolasiz. Inson umrining mazmuni, sadoqat, vafo, odamiylik barcha-barchasi bir nuqtada kesishasi bu hikoyada. Asarni muallif nega aynan “Yalpiz hidi” deb nomlagani o‘quvchida mulohazalar paydo qiladi. Lekin bunga boshqa tomondan yondashsak, fikrimiz o‘zgaradi. Asar bosh qahramonining ko‘zi bilan butun olamni sof ranglarda tasvirlashga uringan yozuvchi hayotda shunday odamlar borligini, ularning borligi jamiyatga hech qanday naf ham, zarar ham keltirmasligini ko‘rsatishga uringandek bo‘ladi. Ya’ni hikoya faqat yalpiz hidi haqida emas, balki hayotdagi o‘zi bor-u hayoti bemazmun kishilar haqidadir.

Hikoya ko'klamning oxiri tasvirlari bilan boshlanadi: ... tabiat tasviri va bunga bog'liq ravishda yalpiz hidi hikoya syujetini yanada boyitadi. Bundan tashqari bizga asosiy tirgak bo'ladigan Yalpiz hidi hikoyasi bayonida ham qahramon mohiyati shakli bilan mos tushishi oydinlashadi. O'zi bilan o'zi xuddi samimiy va yaqin do'sti bilan gaplashayotgandek so'zlashadi. Bu orqali qahramon atrofdagilar umuman olganda yondosh qahramonlarga oyna tutadi. Bu oyna ularning harakterini ochib berish uchun xizmat qiladi. O'zi uchun begona, latofatli ayol bilan uchrashuvi qahramonni bir tomondan, quvontirsa, boshqa tomondan uni mushkul ahvolga solib qo'yadi. Hammasi risoladagidek edi, ammo... yana o'sha holat bu ayolga u (qahramon) ikkinchi bor duch keldi. Qaytishda sodir bo'lgan voqea asar tizginini umuman boshqa tomonga burib tashlaydi. Bu hodisa qahramonni o'ylantirib qo'yadi. "Ibratli hikoyalar" kitobida bir voqea bor. Unga ko'ra muzlatgich tuzatadigan kompaniya vakili kattaroq muzlatgich tuzatayotganda ish tugab qoladi, ishchilar hamkasbidan bexabar hammayoqni berkitib ketishadi. Muzlatgich ichida qolib ketgan qahramon shunaqa muzlab ketadiki, hatto yozgan xatida ham buni ta'kidlaydi. Ertalab ishga kelgan xodimlar uning o'ligini topishadi. U muzlashdan vafot etgan edi. Ammo qiziq tomoni u kirgan muzlatgich o'chirilgan bo'lib chiqadi! Buning hammasi vahima va qo'rquvning oqibati. Xo'sh nega biz bu ikki hikoyani paralel ravishda qo'ydik? Chunki har ikkisida ham inson ichki dunyosiga chizgilar qahramonlar o'zi bilan o'zi yolg'iz qolganda o'zlarini tavitish qilishdan boshlanadi. Ular o'zlariga o'zlari gapirishadi bu orada vijdon atalmish adolatli hakam qozilik qiladi. "Vijdon" bunda qozilik rutbasiga xos bo'lgan vazifani to'g'rilik me'zonlaridan chiqmagan holda bajaradi. Vijdon ham aslida nisbiy tushuncha. Bunda qahramonlarning umuminsoniy fazilatlari namoyon bo'ladi.

"Said Ahmad asarlarining yangichaligi shundaki, adib ularda totalitar tuzumning zohiran har qancha qudratli ekaniga qaramay, ichidan chiriganini ko'rsataolgan. Inson, o'sha o'zimizga tanish, ko'pgina jozibador sifatlarga ega bo'lgan, imonli, e'tiqodli inson, hatto, qamoq va surgun sharoitlarida yurganiga, qiynoqlar va tahqirlarga, iztiroblar va erksizlikka qaramay, totalitarizmdan ustun keladi, o'zining insoniy g'ururini saqlab qolib, bu mislsiz jangda g'olib chiqadi" (Ozod Sharafiddinov, 2004, 194-bet).

"Yalpiz hidi"ni o'qish jarayonida undagi ayrim qochirim va kesatiqlar bir qarashda ko'zga tashlanmaydi. Uqishda ham balki bu hodisa sezilmas, lekin struktural poetikaning muhim bosqichi bo'lgan ajratib o'qish jarayonida asarda muallif satira va yumorni bir joyga yig'ib, undan butunlay boshqa hodisatragik holatni yuzaga keltira olganiga guvoh bo'lamiz. Portret va qahramon ruhiy holatini berishda ham bu alohidalik o'quvchini befarq qoldirmaydi, balki, qahramon psixologiyasini yana ham chuqurroq anglashga yordam beradi. Asar arxitektonikasida psixologik holatni vaziyatlar bilan bog'lab berish ko'zga tashlanadi. Qahramon; Yo'lovchi ayol; Avtobusdagi

mo'ysafid bilan muomala jarayoni bir-biridan tubdan farq qiluvchi uch rakursni ko'z oldimizda gavdalantiradi. Bu xuddi quyosh nuriga spektr tutganda yetti xildagi kamalak ranglarining paydo bo'lish jarayoniga o'xshab ketadi. Struktural tahlil yordamida tadqiq qilingan bu hikoyani yana bir jihat borki, bunda sarlavha va qahramon munosabatlarida zidlik ko'rinadi. Ya'ni asar bosh qahramon aniq bo'lmaydi. Barcha voqea hodisalar roviy tilidan hikoya qilingan bo'lsada, qahramonga ta'sir etgan hodisa hikoya uchun mavzu qilib olinadi. Asarga "Yalpiz hidi" deya nom beriladi. Muallif bu orqali jamiyatning oq va qora tomonini shu qadar sezilmas qilib tasvirlaydiki, bu o'qirmanga estetik zavq berish bilan bir qatorda uni mushohada maydoni tomon boshlaydi. "Azroil o'tgan yo'llarda" hikoyasi tagmatnida tinch-totuv umrguzaronlik qilib kelayotgan qishloq hayotiga mayda gaplar aralashishi oqibatida kelib chiqqan fojealarni tasvirlash maqsad qilib olingani sezilib turadi. Bosh qahramon Jalol polvon obrazi orqali hikoya markaziga olib borgan yozuvchi o'z maqsadini ochiq-oydin aytmaydi. Kichik ekskursdan mavzu tomon odimlaydi. Hikoyaning ahamiyatga molik tomoni shundaki, o'quvchi o'qigani sayin, "oxiri nima bo'lar ekan?", "keyinchi?", degan savollarni o'ziga berishdan charchamaydi. Jalol polvonning o'g'li Qo'chqor oson boylik topaman deb yurtma-yurt kezib yurmaganda birovning haqqiga ko'z olaytirmaganida, birovning ayolini yo'ldan urmaganida bunday gaplar bo'lmasdi. Qishloq erkaklarining maydagapligi butun fojealarga sabab, demoqchi bo'layotgandir balki yozuvchi. Ijodkor asar yozishdan avval o'quvchiga aytajak gapini aniqlashtirib olishi lozim. Ushbu asarda ham aynan shunday. Asarda qo'llangan barcha vositalar ana shu maqsadni yoritishga qaratilishi kerak va shunday bo'lgan ham. Hikoya qahramonining ichki kechinmalarini yoritishda yozuvchi shunday yo'ldan boradiki, o'quvchi qahramon bilan yaxlitlikni o'zida tuygandek bo'ladi. Uning dardi bilan yonadi, yashaydi va ba'zi o'rinlarda unga dalda bo'lgisi keladi. Adabiyotshunoslikda gender psixologiyasi degan tushuncha bor. Shundan kelib chiqib, ijodkor asar qahramonlarini o'z tabiatiga ko'ra tasvirlagan, ammo polvonning o'g'li er kishilardek so'zlamaydi. Aksincha, ayollarga o'xshab maydalashib ketgan. Bu uning ishlaridan ham ayon bo'ladi. Birovning ayolini yo'ldan urib, tuxmat bilan Sobitni qamatib yuborishi, Buxorada necha-necha oilalarni qon qahshatishi ham uning karakteri qay darajada ekanligini ko'rsatib beradi. Muallif qahramonning holatini, voqealar tadrijini yoritishda adashmagan. Haqiqadan, insoniyatni yomonliklar, loqaydlik tanazzulga olib boradi. Qayerdaki shu illatlar avj olsa, barcha ko'rgiliklar shu joyda ro'y berishidan tashvishga tushadi. Tafsilotlarni shundayligicha emas, badiiyat talablari doirasida tasvirlashga harakat qiladi. Hikoya uch tugun asosiga qurilgan. Shulardan Jalol polvon bilan Ermat polvon o'rtasidagi kurash bo'lsa, ikkinchisi Jalol polvonning tobi qochishi, uchinchisi Jalol polvonning Buxoroga borib o'g'lining qilmishlaridan boxabar bo'lishi tasviri nihoyatda real yoritib berilganligiga guvoh bo'lamiz. Ushbu hikoyasida g'urur, muhabbat, inson va uning ichidagi- men

kurashi tasviri bor. Hikoya bir qarashda o'quvchi uchun zerikarlidek bo'lib tuyilishi mumkin, ammo didaktik ahamiyati yuqori pog'onada va biroz falsafiy. Buni hikoyani o'qib mushohada qilgan odamgina biladi. Asarda qarama-qarshiliklar bisyor. Bu qarama- qarshiliklar bevosita botin va zohirda ayon bo'ladi. Ermat polvonning bir so'zliligi va pushaymonlik hissi kabilar shular jumlasidandir. Hikoyani o'qigan odam bir tomondan Jalol polvon va Ermat polvonni oqlasa, bir tomondan qoralaydi. Bunda pushaymonlik ham bo'lib, polvon o'g'lining tarbiyasiga qaysidir nuqtada befarq bo'lgani sabab afsuslanadi. Tabiatan mehribon ota obrazida namoyon bo'ladigan Jalol polvonning botinida nima borligi, uning sabr kosasini to'lguncha bo'lgan voqealarni muallif shunday tasvirlaydi. "Azob" hikoyasi esa o'zida o'tkir yumoristik tabiatga ega ekanligini tahlil jarayonida kuzatishimiz mumkin. Uni o'qish jarayonida undagi ayrim qochirim va kesatiqlar bir qarashda ko'zga tashlanmaydi. Uqishda ham balki bu hodisa sezilmas, lekin struktural poetikaning muhim bosqichi bo'lgan ajratib o'qish jarayonida asarda muallif satira va yumorni bir joyga yig'ib, undan butunlay boshqa hodisa-tragik holatni yuzaga keltira olganiga guvoh bo'lamiz. Portret va qahramon ruhiy holatini berishda ham bu alohidalik o'quvchini befarq qoldirmaydi, balki, qahramon psixologiyasini yana ham chuqurroq anglashga yordam beradi. Asar arxitekonikasida psixologik holatni vaziyatlar bilan bog'lab berish ko'zga tashlanadi. Ergash Nosirovning amaldor kishilar bilan muomala jarayoni bir-biridan tubdan farq qiluvchi uch rakursni ko'z oldimizda gavdalantiradi. Bu xuddi quyosh nuriga spektr tutganda yetti xildagi kamalak ranglarining paydo bo'lish jarayoniga o'xshab ketadi. Struktural tahlil yordamida tadqiq qilingan bu asar 20-yillar tarjimashunosligining muhim yutug'i edi. Yozuvchining hikoyalarida tasvirlangan kinoyali va achchiq kulgi esa satirik va yumoristik ruhdagi asarlar yaratishning amaliy tajribasi sifatida iz qoldirdi. Hikoyada bosh qahramon Ergash Nosirovning o'z-o'zi bilan, boshqa qahramonlar bilan konfliktga kirishishi juda teran "chiziladi".

Ijodkor qalamiga mansub "Azob" hikoyasini o'rganish va tahlilga tortish natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

- istiqlol davri hikoyalarining ko'pchiligida fikrlayotgan odamlar bosh qahramonga aylandi;
- muallifning ijod namunasida, qahramonlarning o'zaro mushtarak jihatlari mavjudligiga qaramay, har biri alohida qiyofa, o'z yo'siniga ega. Bu asarlarni ko'z yugurtirib o'qish kifoya qilmaydi, sinchiklab o'qish va idrok etish talab qilinadi. Adib yaratgan hikoyada voqealar maromi bir-biriga o'xshab ketsa-da tasvir o'zgachaligi ustuvor. Shu bois ularning har biri kitobxonda ayri, mutlaqo farq qiladigan tuyg'ular uyg'otadi;
- Said Ahmad hikoyani muallifning ichki ehtiyoji tufayligina yaratgan. Adib uchun zamon talabiga javob berish, barchani qiziqtirayotgan biror muammoni ko'tarib chiqish emas, o'z ko'nglini bezovta qilgan muammoni, zamondosh ruhiy ehtiyojini ifodalash muhim;

- muallif asarlarida ruhiy holat tasvirining haqqoniyligiga sifatlarni uyushtirib keltirish orqali erishadi;
- muallifning hikoyasida tipik odam uchramaydi, har bir qahramoni tip
- hech kimga o'xshamagan alohida betakror odam;
- hikoyada adib pand-nasihat qilib emas, his qildirib, voqea ishtirokchisiga aylantirib, tuyg'u hosil qilib o'quvchi ma'naviyatiga ta'sir qiladi;

“Yaqinida O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmadning “Qorako'z majnun” hikoyalar kitobi chiqtsi. Unga adibning stalincha qatliomlarni fosh etishga bag'ishlangan hikoyalari kiritilgan. Men bu asarlarni tom ma'noda istiqloq adabiyotining yorqin namunalari, deb atayman” (Ozod Sharafiddinov, 2004, 193-bet).

“Qorako'z majnun”da ham bora-bora ona bilan bola begonaga aylanadi. Ona o'g'lining e'tiqodini o'zgartirganidan xabar topib ko'ngli vayron bo'ladi. Bir kuchukcha - Qorako'z majnuncha onasiga sadoqat ko'rsata olmaydi. Hikoyada juda katta ma'rifiy ma'no-mazmun jamlangan. O'zbekona urf-odatlar qadr-qiymatiga nolo'iy bir farzandning qilmishlarini ko'rsatish orqali urg'u beriladi. To'g'risi, itning vafosi bir o'g'ilning ona ko'nglini vayron qilishiga nisbatan yuksak ma'naviy martabalarda turishi hamisha ulug'vorlik kasb etadi. Said Ahmadning o'z e'tirofiga ko'ra bunday qisqa, mazmunli yozish san'atini, so'zni tejash ilmini Abdulla Qahhordan, hajviy hikoyalarida yumoristik vaziyatlar yaratish usulini G'afur G'ulomdan o'rgangan ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Ozod Sharafiddinov. (2004). *Ijodni anglash baxti*. “Sharq” nashriyoti.
- Quronov, D. (2007). *Adabiyotshunoslikka kirish*. Fan.
- Quronov, D. (2010). *Adabiyotshunoslik lug'ati*. Toshkent: Akademnashr.
- Said Ahmad. (2013). *Qorako'z majnun*. “O'zbekiston” nashriyoti.

“O'TGAN KUNLAR” QAHRAMONLARI RUHIYATI IFODASI

*Yusubjonova Marhabo Ma'rufjon qizi,
ToshDO'TAU 2-kurs magistranti
yusubjonavamarhabo359@gmail.com*

Annotatsiya. “O'tgan kunlar” romani qahramonlari ruhiyati tahlili muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot orqali Abdulla Qodiriyning psixologik tasvir mahorati, qahramonlar ichki dunyosi tasvirida qo'llagan badiiy-tasviriy vositalari o'rganiladi. Maqolada qiyosiy-tipologik va germe'nevtik metodlar orqali asardagi psixologizm masalasi, qahramonlar xatti-harakatlari motivatsiyasi va ruhiy holatlari tahlil qilingan. Natijada romanda qo'llanilgan psixologik tasvir vositalari tizimi aniqlangan va ularning badiiy-estetik qiymati ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: Psixologik tahlil, ichki monolog, badiiy psixologizm, xarakter motivatsiyasi, badiiy-tasviriy vositalar

Abstract. An analysis of the psyche of the heroes of the novel “By gone days” is of important scientific importance. Through this research, the psychological imaging skills of Abdullah Kadiri, the artistic-pictorial tools used by the heroes in the image of their inner world are studied. Through comparative-typological and hermeneutic methods, the article analyzes the issue of psychologism in the work, the motivation and mental states of the behavior of heroes. As a result, the system of psychological image tools used in the novel is identified and their artistic and aesthetic value is revealed.

Keywords: Psychological analysis, inner monologue, artistic psychology, character motivation, literary devices

Abdulla Qodiriyning “Oʻtgan kunlar” romani oʻzbek adabiyotining noyob durdonalaridan biri sifatida eʼtirof etiladi. Asarning badiiy mukammalligi va taʼsirchanligini taʼminlagan asosiy omillardan biri - qahramonlar ruhiyatining teran va ishonarli tasvirlanganidadir. Jabborovning taʼkidlashicha, romanda qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari va xatti-harakatlari psixologik jihatdan asosli va izchil yoritilgan (Jabborov, 2020). Sirojiddinov va boshqalar asardagi psixologizmni oʻzbek romanchiligida yangi bosqich sifatida baholashadi (Sirojiddinov va boshqalar, 2021).

Mavzuning dolzarbligi shundaki, “Oʻtgan kunlar” romani qahramonlari ruhiyatining tadqiqi orqali nafaqat Qodiriy ijodining oʻziga xos qirralari, balki milliy romanchiligimizda psixologik tahlil anʼanalarining shakllanish bosqichlari ham oydinlashadi. Karimov taʼkidlaganidek, “romandagi psixologik tasvir vositalari tizimini oʻrganish orqali milliy nasrimiz taraqqiyotining muhim jihatlari anglash mumkin” (Karimov, 2019, 45-bet).

Tadqiqotning maqsadi “Oʻtgan kunlar” romanidagi asosiy qahramonlar - Otabek, Kumush, Zaynab va Homid obrazlarining ruhiy dunyosini ochib berish, ularning xatti-harakatlari zamirida yotgan psixologik omillarni tahlil qilish va asardagi psixologik tasvir vositalarining badiiy-estetik funksiyalarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, romandagi qahramonlar ruhiyati zamonaviy adabiyotshunoslik va psixologik tahlil metodlari asosida kompleks oʻrganiladi. Yusupova va Mullaxoʻjayevning taʼkidlashicha, “badiiy asarda qahramon ruhiyatini ochib berish vositalarini tizimli oʻrganish orqali muallif mahoratining yangi qirralari namoyon boʻladi” (Mullaxoʻjayev, 2023, 18-bet).

Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy-tipologik, psixologik tahlil va germeneytik metodlarga asoslanadi. Qoʻshjonovning fikricha, “romanda qahramonlar ruhiyatini oʻrganishda ularning xatti-harakatlari, ichki monologlari va dialoglarini kompleks tahlil qilish zarur” (Qoʻshjonov, 1983, 67-bet). Otabek obrazi romanda murakkab ruhiy kechinmalarga boy qahramon sifatida gavdalanadi.

Mirvaliyev ta'kidlaganidek, "Otabek xarakterida shaxsiy baxt va ijtimoiy burch o'rtasidagi ziddiyat chuqur psixologik asosga ega" (Mirvaliyev, 2005, 123-bet). Bu ziddiyat quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi:

Muhabbat va burch o'rtasidagi kurash Otabekning Kumushga bo'lgan muhabbati va oila oldidagi majburiyatlari o'rtasidagi ichki kurash romanning asosiy psixologik konfliktini tashkil etadi. Karimov va boshqalarning fikriga ko'ra, "qahramon ruhiyatidagi bu kurash uning har bir xatti-harakatida, so'zida va hatto sukutida ham seziladi" (Karimov va boshqalar, 2021, 45-bet).

Ichki monologlar tahlili Otabekning ichki monologlari uning ruhiy holatini ochib berishda muhim vosita hisoblanadi. Masalan: "Men kimni sevaman? Kimni sevishga haqliman?" kabi ichki savollari orqali qahramon ruhiyatidagi dramani his qilish mumkin. Sharafiddinov ta'kidlaganidek, "bu ichki monologlar qahramonning nafaqat shaxsiy kechinmalarini, balki davr fojeasini ham aks ettiradi" (Sharafiddinov, 2004, 156-bet).

Kumush obrazi nozik ruhiyatli, kuchli ichki dunyoga ega ayol sifatida tasvirlanadi. Ketmonov fikricha, "Kumush ruhiyatida an'anaviy sharqona ibo va zamonaviy fikrlash uyg'unlashgan" (Karimov, 2020, 89-bet). Muhabbat va rashk psixologiyasi Kumushning Otabekka bo'lgan muhabbati va Zaynabga nisbatan rashk tuyg'usi romanda nozik psixologik detallar orqali ochib beriladi. Yo'ldoshev ta'kidlaganidek, "Kumushning har bir harakati, so'zi va qarashida uning ichki kechinmalari aks etadi" (Yo'ldoshev, 2019, 167-bet).

Ruhiy iztiroblar tasviri Kumush ruhiyatidagi o'zgarishlar, ayniqsa, Zaynab bilan bog'liq voqealardan so'ng chuqur psixologik asosda tasvirlanadi. Uning kasallik davridagi holatlar tasviri, alahsirashlaridagi ma'no-mazmun muallif mahoratini ko'rsatadi.

Zaynab obrazining ruhiy olami murakkab ichki ziddiyatlar asosiga qurilgan. Boltaboyevning fikricha, "Zaynab xarakterida muhabbat va hasad, achinish va g'azab tuyg'ulari o'zaro kurashda" (Boltaboyev, 2019, 234-bet).

Ichki dramatism Zaynabning ichki dramasi uning majburiy nikohga kiritilishi va sevmasdan turmush qurishi bilan bog'liq. Uning ruhiy holati quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

1. O'z taqdiridan norozilik
2. Kumushga nisbatan murakkab munosabat
3. Otabekka bo'lgan bir tomonlama muhabbat
4. Homid obrazi ruhiyati tahlili

Homid obrazi salbiy qahramon bo'lishiga qaramay, uning ruhiy dunyosi ham psixologik jihatdan asosli tasvirlangan. Umurov ta'kidlaganidek, "Homid xarakterida yovuzlik psixologiyasi chuqur motivlashtirilgan" (Umurov, 2018, 178-bet).

Yovuzlik psixologiyasi Homidning xatti-harakatlari zahirida yotgan psixologik omillar:

1. Hokimiyatga intilish
2. Kumushga bo'lgan hasad aralash muhabbat
3. O'ch olish istagi

Romanda qo'llanilgan psixologik tasvir vositalari tizimi:

Peyzaj tasviri orqali ruhiy holat ifodalash. Muallif tabiat tasvirini qahramonlar ruhiy holatini ochib berish uchun mohirona qo'llaydi. Kompaneets ta'kidlaganidek, "peyzaj tasviri psixologik parallelizm vazifasini bajaradi" (Kompaneets, 2012, 89-bet).

Dialog va monologlar tizimi. Romanda dialoglar va monologlar qahramonlar ruhiyatini ochib berishning asosiy vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. Culler fikricha, "dialoglar orqali nafaqat voqealar rivojlanadi, balki qahramonlarning ichki dunyosi ham ochiladi" (Culler, 2011, 145-bet).

Psixologik detallar Qodiriy qahramonlar ruhiyatini ochib berishda turli psixologik detallardan foydalanadi:

1. Portret detallari
2. Xatti-harakat detallari
3. Nutq detallari

Romandagi psixologik tasvir usullari zamonaviy psixologiya nuqtai nazaridan ham dolzarb ahamiyatga ega. Qahramonlar xatti-harakatlarining psixologik motivlari, ularning ruhiy holatlari tasvirida muallif qo'llagan usullar bugungi kun uchun ham ibratlidir.

Tadqiqot jarayonida Sharafiddinovning "Badiiy psixologizm asoslari", Yuldashevning "O'zbek romanchiligida xarakter tasviri" va Karimovning "Abdulla Qodiriy ijodida psixologizm" kabi fundamental tadqiqotlardan foydalanildi. Bu asarlar romandagi psixologik tasvir vositalarini tahlil qilishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

"O'tgan kunlar" romanida ichki monolog qahramonlar ruhiyatini ochib berishning asosiy vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. Yusupova ta'kidlaganidek, "Otabekning ichki monologlari uning murakkab ruhiy holatini ifodalashda muhim rol o'ynaydi" (Yusupov, 2023, 67-bet). Ayniqsa, Otabekning Marg'ilonga ikkinchi bor borish oldidan, Kumushning vafotidan so'ng va Zaynab bilan nikohdan keyin bo'lgan ichki monologlari qahramon ruhiyatini chuqur ochib beradi. Romanda psixologik detallar tizimi ham murakkab va ko'p qirrali. Boltaboyev fikricha, "Qodiriy qahramonlar ruhiyatini ochishda eng kichik detallardan ham unumli foydalanadi" (Boltaboyev, 2015, 178-bet). Kumushning kasallik paytidagi holati tasviri, Zaynabning Otabekka yashirincha boqishlari, Homidning ko'z qarashlari - bularning barchasi qahramonlar ruhiy holatini ochib berishga xizmat qiladi. Asarda peyzaj tasviri qahramonlar ruhiy holatini ochib berishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Mirvaliyev va boshqalar ta'kidlaganidek, "tabiat tasviri qahramonlar kayfiyatiga hamohang tarzda beriladi" (Mirvaliyev, 2022, 234-bet). Masalan, Kumushning vafoti

oldidan tasvirlangan kuz manzarasi, Otabekning Marg‘ilonga birinchi safari paytidagi bahor tasviri qahramon ruhiyati bilan uzviy bog‘liq. Romanda dialoglar tizimi murakkab psixologik vazifani bajaradi. Karimov fikricha, “qahramonlar o‘rtasidagi muloqot ularning ichki dunyosini ochib berish vositasi sifatida xizmat qiladi” (Karimov, 2020, 145-bet). Otabek va Kumushning birinchi uchrashuvidan tortib, so‘nggi vidolashuvigacha bo‘lgan barcha dialoglar chuqur psixologik ma'noga ega.

Personajlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimi murakkab psixologik asosga ega. Jo‘raqulov ta’kidlaganidek, “har bir qahramon o‘ziga xos psixologik xususiyatlarga ega bo‘lib, ular o‘rtasidagi munosabatlar tizimi asarning psixologik asosini tashkil etadi” (Jo‘raqulov, 2023, 189-bet). Otabek va Kumush munosabatlarida sevgi psixologiyasi, Kumush va Zaynab munosabatlarida raqobat psixologiyasi, Otabek va ota-onasi munosabatlarida burch va muhabbat to‘qnashuvi yaqqol namoyon bo‘ladi. Romanda tasvirlangan davr, ijtimoiy-siyosiy muhit qahramonlar psixologiyasiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Sharafiddinov ta’kidlaganidek, “qahramonlar xatti-harakatlari zaminida ijtimoiy omillar yotadi” (Sharafiddinov, 2019, 234-bet). Xonliklar o‘rtasidagi ziddiyatlar, oilaviy an’analar, jamiyat qonun-qoidalari - bularning barchasi qahramonlar ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Asarda Otabek obrazining psixologik portreti alohida e’tiborga loyiq. Uning xarakterida milliy qadriyatlar va zamonaviy dunyoqarash uyg‘unlashgan. Kompaneets ta’kidlaganidek, “Otabek obrazi romandagi eng murakkab psixologik qatlamga ega qahramon” (Kompaneets, 2019, 167-bet). Uning qaror qabul qilish jarayoni, hissiy intellekti, burch va muhabbat o‘rtasidagi kurashi chuqur psixologik asosda tasvirlangan. Kumush obrazining ruhiy dunyosi ham nozik psixologik tahlil orqali ochib berilgan. Yuldashev fikricha, “Kumush obrazida sharqona ayol ruhiyatining eng nozik qirralari mujassamlangan” (Yuldashev, 2019, 234-bet). Uning sevgi va rashk, sadoqat va iztirob kabi murakkab tuyg‘ulari psixologik detallar orqali mohirona tasvirlangan. Zaynab obrazining ruhiy olami ham murakkab ichki ziddiyatlar asosiga qurilgan. Uning majburiy nikohga kiritilishi, sevmasdan turmush qurishi, Kumushga nisbatan murakkab munosabati - bularning barchasi chuqur psixologik asosda tasvirlangan. Sirojiddinov ta’kidlaganidek, “Zaynab obrazi romandagi eng ziddiyatli psixologik xarakterlardan biri” (Sirojiddinov, 2021, 178-bet). Romandagi asosiy qahramonlarning psixologik portretini yanada chuqurroq ko‘rib chiqish mumkin. Otabek obrazi ruhiyatida muhabbat va burch o‘rtasidagi kurash yaqqol namoyon bo‘ladi. Karimov ta’kidlaganidek, “Otabekning har bir qarori zaminida ichki ziddiyat va kurash yotadi” (Karimov, 2020, 167-bet). Bu holat ayniqsa uning Marg‘ilonga ikkinchi bor borish oldidan bo‘lgan ruhiy kechinmalarida yaqqol ko‘rinadi.

Kumush obrazi ruhiyatida esa sharqona ayol psixologiyasining nozik jihatlari ochib berilgan. Yusupova fikricha, “Kumush obrazida nafaqat sevuvchi ayol, balki davr ruhiyatini o‘zida mujassam etgan murakkab shaxs gavdalanadi” (Yusupova, 2023, 89-bet). Uning Zaynab bilan bo‘lgan munosabatlarida, kasallik paytidagi holatlarida bu murakkablik yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Zaynab obrazi ruhiyatida ichki ziddiyatlar alohida o‘rin tutadi. Jo‘raqulov ta’kidlaganidek, “Zaynab obrazi romandagi eng dramatik ruhiy kechinmalarga ega qahramon” (Jo‘raqulov, 2023, 234-bet). Uning Otabekka bo‘lgan muhabbati, Kumushga nisbatan murakkab munosabati, o‘z taqdiridan noroziligi - bularning barchasi chuqur psixologik asosda tasvirlangan. Homid obrazining ruhiy dunyosi ham e’tiborga molik. Garchi u salbiy qahramon bo‘lsa-da, uning xatti-harakatlari zamirida ma’lum psixologik omillar yotadi. Mirvaliyev fikricha, “Homid obrazi orqali muallif yovuzlik psixologiyasining ildizlarini ochib beradi” (Mirvaliyev, 2022, 178-bet). Romanda qahramonlar ruhiyatini ochib berishda qo‘llanilgan badiiy vositalar tizimi ham o‘ziga xos. Masalan, peyzaj tasviri qahramonlar kayfiyatini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Sharafiddinov ta’kidlaganidek, “tabiat tasviri qahramonlar ruhiy holatining badiiy ifodasiga xizmat qiladi” (Sharfiddinov, 2019, 145-bet).

Dialog va muloqot sahnalari ham qahramonlar ruhiyatini ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Boltaboyev fikricha, “qahramonlar o‘rtasidagi har bir muloqot zamirida ma’lum psixologik qatlam yotadi” (Boltaboyev, 2015, 234-bet). Bu ayniqsa Otabek va Kumushning birinchi uchrashuvidan tortib so‘nggi vidolashuvigacha bo‘lgan sahnalarda yaqqol ko‘rinadi.

Romanda tasvirlangan voqealar zamirida ijtimoiy-psixologik omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Sirojiddinov ta’kidlaganidek, “qahramonlar xatti-harakatlarini belgilovchi asosiy omillardan biri - davr ruhiyati” (Sirojiddinov, 2021, 189-bet). XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy hayotining murakkab jihatlari qahramonlar psixologiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Romanda qo‘llanilgan psixologik detallar tizimi ham e’tiborga molik. Yuldashev fikricha, “har bir detal qahramon ruhiyatini ochib berishga xizmat qiladi” (Yuldashev, 2019, 167-bet). Masalan, Kumushning kasallik paytidagi holati tasviri, Zaynabning Otabekka yashirincha boqishlari, Homidning ko‘z qarashlari - bularning barchasi qahramonlar ichki dunyosini ochib berishga qaratilgan.

Asarda milliy ruhiyat masalasi ham chuqur yoritilgan. Qahramonlarning xatti-harakatlari, qarorlari va munosabatlarida milliy mentalitet, sharqona dunyoqarash yaqqol namoyon bo‘ladi. Karimov va boshqalar ta’kidlaganidek, “romanda milliy ruhiyat masalasi psixologik tahlil orqali ochib beriladi” (Karimov va boshqalar, 2020, 234-bet).

Xulosada aytish mumkinki, “O‘tgan kunlar” romanida qahramonlar ruhiyati tasviri murakkab va ko‘p qirrali tizimni tashkil etadi. Qodiriy qahramonlarning ichki dunyosini ochib berishda turli badiiy-psixologik vositalardan mahorat bilan foydalangan. Bu esa romanni nafaqat o‘zbek adabiyotining, balki jahon adabiyotining ham nodir namunalaridan biriga aylantirgan.

“O‘tgan kunlar” romanida qahramonlar ruhiyati tasvirining tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

Abdulla Qodiriy romanda qahramonlar ruhiyatini ochib berishda turli badiiy-psixologik vositalardan mahorat bilan foydalangan. Asarda ichki monolog, psixologik detal, peyzaj tasviri, dialog va boshqa badiiy vositalar qahramon ruhiyatini ochib berishning yaxlit tizimini tashkil etadi.

Romanda qahramonlar ruhiyati tasvirining o‘ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Har bir qahramon o‘ziga xos psixologik portretga ega bo‘lib, ularning xatti-harakatlari chuqur psixologik asosga ega. Ayniqsa, Otabek, Kumush va Zaynab obrazlarining ruhiy olami murakkab ichki ziddiyatlar, kechinmalar va to‘qnashuvlar orqali ochib berilgan.

Qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimi ham chuqur psixologik tahlil orqali yoritilgan. Har bir munosabat zamirida ma‘lum psixologik omillar yotadi va bu omillar qahramonlar xatti-harakatlarini belgilaydi.

Romanda tasvirlangan davr va ijtimoiy-siyosiy muhit qahramonlar ruhiyatiga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Bu ta‘sir qahramonlarning ichki dunyosida, ularning qarorlarida va xatti-harakatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, “O‘tgan kunlar” romanida qahramonlar ruhiyati tasviri o‘zbek adabiyotida psixologik tahlilning yuksak namunasi hisoblanadi. Qodiriy qahramonlarning ichki dunyosini ochib berishda turli badiiy-psixologik usullardan mahorat bilan foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Boltaboyev, H. (2015). *Adabiyot nazariyasi*. Mumtoz so‘z.

Jabborov, I. (2020). O‘zbek adabiyotida psixologik tahlil. *O‘zbek tili va adabiyoti*, 5(3), 45-56.

Jo‘raqulov, U. (2023). O‘zbek romanchiligida psixologizm. *O‘zbek tili va adabiyoti*, 3(1), 45-67. <https://doi.org/10.31653/uzbek.2023.31.45-67>

Karimov, B. (2020). *“O‘tgan kunlar” romani poetikasi*. Fan Kompaneets, V. V. (2012). Художественный психологизм. Наука

Mirvaliyev, S., Shokirov, A., Qobulov, T. (2022). O‘zbek romanida badiiy psixologizm. *Adabiyot nazariyasi va tarixi*, 2(4), 123-145. <https://doi.org/10.31653/literature.2022.24.123-145>

Sharafiddinov, O. (2019). *XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi*. O‘qituvchi.

Sirojiddinov, Sh. (2021). *O‘zbek romanchiligining shakllanish bosqichlari*. Akademnashr.

Yuldashev, Q. (2019). *Badiiy tahlil asoslari*. Ma‘naviyat.

Yusupova, D. (2023). Qodiriy ijodida psixologik tasvir. *O‘zbek adabiyotshunosligi*, 5(2), 67-89. <https://doi.org/10.31653/uzbeklit.2023.52.67-89>

TOHIR MALIKNING “KENGASH” HAJVIYASI TAHLILI

Ziyodova Mohinur Ziyod qizi

ToshDO'TAU 4-kurs talabasi

Ziyodovamohinur28@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d.d, Jabborova Matluba

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tohir Malikning hajviyotchilik mahorati haqida soʻz boradi. Uning “Teskari koʻzlar” hajviy toʻplamidagi “Kengash” hajviyasi tahlilga tortiladi. “Teskari koʻzlar” asari ijodkorning biz uchun ochilmagan yangi qirrasini goʻyo. Mazkur toʻplamdagi har bir hajviya bizning tasavvurimizdagi “detektiv va realist – Tohir Malik”ning butunlay boshqa dunyosini ochib beradi. Yozuvchining hajviyotchilik borasida ham yuksak mahoratiga guvoh boʻlamiz. Natijada, yozuvchining yana bir qirrasini – individual uslubi ochiq lanadi.

Kalit soʻzlar: Yumor, satira, kinoya, individual uslub, hajviya obyekti, hajviy hikoya

Abstract. This article examines Tohir Malik's mastery of satire. The satirical piece “Kengash” from his collection “Teskari koʻzlar” is analyzed. The work “Teskari koʻzlar” reveals a new facet of the author that was previously undiscovered. Each satirical piece in this collection unveils a completely different world of “detective and realist - Tohir Malik” than what we had imagined. We witness the writer's high level of skill in satire as well. As a result, another aspect of the writer is revealed - his individual style.

Keywords: Humor, satire, irony, individual style, object of satire, satirical story

XX asr adabiyotida, ilm-fan olamida oʻzgarishlar sodir boʻlgan murakkab davrdir. Ayni shu davr adabiyotimizning yuksak chinorlarini ham voyaga yetkazdi. Buyuk isteʼdod namoyondalarining yuksak saviyali asarlaridan arzimas bir nuqson-kamchilik topishib, hatto yozuvchining ham xayoliga kelmagan kichik detallarga siyosiy tus berib, ularni ommaga taqdim etishmaganlar, shaxsga sigʻinish, amalda boʻlgan ijtimoiy tuzimni madh etish qoʻllab-quvvatlandi va shu davrdagina yashaydigan asarlar esa yuksaklikka koʻtarildi. Bunday keskin vaziyatda yozuvchilar oʻz fikr-mulohazalarini yoki tanqidlarini hajv ostiga oldilar va oʻz asarlariga singdirdilar. Ilm-maʼrifat qadrsizlandi va bu sohani nazorat qiluvchi davlat tomonidan tayyorlangan, tayinlangan shaxslarning ham saviyasiz ekanligi, xususan, Tohir Malikning “Kengash” nomli hikoyasida hajv ostiga olinadi.

Hajviya – badiiy adabiyotning muhim bir janridir. Hayotda uchraydigan maʼlum toifa odamlarning yoʻl qoʻygan xatoliklari, kamchiliklari hamda jamiyatdagi notoʻgʻri tizim va ulardagi salbiylik xarakterini ifodalash uchun foydalanuvchi janr boʻlib, yozuvchi aksariyat hollarda hajviyaga murojaat qiladi. Hajviya arabcha soʻz boʻlib, biror kishining ayblarini sanab koʻrsatish, tanqid qilish, ayovsiz qoralash, ustidan kulish kabi maʼnolarni beradi (Alibekova, 2023). Tohir Malik oʻzining “Teskari koʻzlar” hajviyasida oʻzining bu boradagi qobiliyatini yuqori darajada namoyon etadi. Ozod Sharafiddinov shunday taʼkidlaydi: “Hajvga, kulguga moyillik unga

tashqaridan yopishgan yoki hayotiy tajriba orqali ortirilgan bisot emas, tug‘ma xislatdir” (Sharafiddinov O, Abdulla Qahhor, 1998). Bu tarifdan ko‘rinib turibdiki, hajviyachilik iste’dod bo‘lib, Abdulla Qahhor, Said, Ahmad O‘tkir Hoshimov va Tohir Malik o‘zlarining ijodi davomida bu ko‘rinishni namoyon etadi. Ko‘pchilik o‘quvchilar Tohir Malikning bu janr borasidagi iste’dodidan xabardor emaslar, ammo yozuvchi bu borada shunday ta’kidlaydi: “ba’zilar kaminani qovog‘i hamisha soliq, sira kulmaydigan g‘oyat jiddiy odam, deb o‘ylab yanglishadi” (Tohir Malik, 2019). Muallif xalq hayotidagi odat tusiga kirib qolgan, hamma bajaradi, ammo doim zarariga yuradigan urflarni, jamiyat hayotida bo‘layotgan voqealarni, siyosiy jarayonning xalq hayotiga bo‘lgan ta’sirini ba’zan yengil va ba’zan keskin hajv ostiga oladi.

Biz tahlil qilmoqchi bo‘lgan “Teskari ko‘zlar” asarining “Kengash” hikoyasida o‘tgan asrning, ilmga e’tibor – oliy burch vazifamiz, deb bong urayotgan SSSRning aslida qanday holda ekanligi, nashryotlardagi tahrirchi, tahrir hay’ati, tanqidchilarning o‘ta darajada saviyasiz ekanligi, ya’ni juda ko‘p sohalarda turgan ish boshilar aslida hech qanday ilmga ega bo‘lmasdan ma’lum mavqe’da turishi, umrboqiy asarlar qolib yengil, shu davrdagina yashaydigan asarlarni ko‘tarishlari ko‘rsatib berilgan. Kengash a’zolari ma’lum bir asarni tahlil qilar ekan, ulardagi kichik detallardan siyosatni izlashgani yaqqol namoyon bo‘ladi. Tohir Malik o‘z hajviyalarida xalqimizda qotib qolgan illatlarni, davlat tuzimidagi adolatsizliklarni, ijtimoiy hayotda esa, xalq tayyor bo‘lmagan, ammo sodir bo‘layotgan keskin o‘zgarishlar va ularning oqibatlarini kulgu ostiga oladi. (Tohir Malik, 2019).

Tohir Malik individual uslubi, hikoyalarini o‘qib beixtiyor yuzimizda kulgu paydo bo‘ladi, ya’ni uning samimiy kulgusini kitobxonga ham yuqtiradi. Yumor uslubidagi hikoya na’munalarida esa jamiyatdagi tuzimdan norozilik, tanqidiylik munosabati aks etib boradi. Navoiydek buyuk shoir, Aleksand Dyumov va Lev Tolstoy kabi yirik yozuvchilar ham aslida bu davr nashriyotidagi “Kengash” a’zolari uchun bir parcha qog‘oz ekanligini hajv bilan ochib beradi.

Hikoya shunday boshlanadi: “Hazrat Alisher Navoiy “Esiz taqdir ekan, qaydin bilibmiz, azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz”, degan ekanlar. Hazrat bu dunyoda “badiiy kengash”, “tahrir hay’ati” degan narsalar borligini bilganlarida ehtimol bunday demasdilar” (Tohir Malik, 2019). Bu boshlanmadan ham biz bu hikoyaning tanqidiy ekanligini anglashimiz mumkin, ya’ni har qanday alloma o‘z avlodlarini, o‘zidan keyingi xalq hayotini nurafshon ko‘rishni istaydi va ular bunga ishonib kelajakka havas va umid bilan qaraydilar, ammo Tohir Malik nazdida bunday emas, Alisher Navoiy hazratlari ham agar kengash a’zolari bilan yuzlashganida: “Besh yuz yil avval o‘lib ketganim yaxshi bo‘lgan ekan”, – deb Xudoga shukronalar aytadilar.

Navoiyning yuksak asarlaridagi qahramonlar, komil shaxslar, kuchli izchillikdagi sujet hamda obrazlarni ham ular anglamasdan tanqid qilishardi go‘yo. Bu yerda biz Tohir Malikning

buyuk yozuvchilarni bu davr bilan yuzlashtirish orqali bu vaqtdagi vaziyatni aniq tasvirlashga erishganini ko‘ramiz. Ikki davrni taqqoslash ham kulgu, ham achinish hissini paydo qiladi. Kengashning: “– Alisher aka, Sizga hurmatimiz baland, ammo-lekin bu yangi asaringizda bir oz shoshibsiz. Unda keraksiz qahramonlar ko‘p. Masalan, Yosuman xola obrazi. Ikki sevishganlarni ajratuvchi yomonlar bizning jamiyatimizda yo‘q. Aksincha, kim bir-birini sevib qolsa, darhol to‘y-u tomoshalar bilan qovushtiriladi. Demak, Yosuman xola obrazi hayotiy emas. Undan yo voz keching yo ajratuvchi emas, qo‘shmachiga aylantiring” (Tohir Malik, 2019).

Kengash a‘zolarining asosiy vazifasi asardan kamchilik topish, tanqid qilish, ularga asarning hayotiyliigi ham emas ushbu davr tizimining maqsadiga mos bo‘lishi kerak, xolos. Bu davrda biz eng hur davrda yashayapmiz, bizda hamma narsa yetarli, yolg‘on va yomonlik yo‘q ekanligi singdirilgan va davr hayotini faqat baxtli insonlar yashaydigan jamiyat qilib tanishtirishgani sabab salbiy qahramonlarni ommaga taqdim etishmagan. Kengash a‘zolari “aziz” va “posbon”lardir. Tohir Malik ikkinchi isbot sifatida mashhur yozuvchi Aleksand Dyumoni hikoya tomon boshlaydi va uning “Uch mushketyor” asariga shunday munosabat bildiradi: “– Hurmatli Dyuma aka, avvalgi asarlaringiz bizga juda-juda yoqqan. Lekin bunisida ancha shoshibsiz, hatto xalqaro miqyosdagi siyosiy xatolarga ham yo‘l qo‘yibsiz. Masalan, Fransiya qirolichasining allaqanday chet el erkagi bilan muhabbatini qanday izohlaysiz? Siz muallif sifatida qirolichaning eriga bunday ishonchsizlik bildirishga haqqingiz yo‘q. Siz bevafo qirolicha timsolida kimni nazarda tutyapsiz? Malika Diananimi?” (Tohir Malik, 2019).

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, har qanday voqeadan siyosatga yo‘naltirish hatto yozuvchi xayoliga ham kelmagan voqelarga siyosiy tus berib, uni jinoyatchi sifatida ko‘rsatilishi ham oddiy hol ekanligini aniqlashadi. Masalan: “Asardagi siyosiy xato shundan iboratki, qirolichaning bunday bema’ni muhabbatini o‘qigan o‘quvchi barcha qirolichalar shunaqa ekan, degan xato qarorga keladi. Holbuki, Yevropaning ko‘p mamlakatlarida hozir ham qirolichalar yashayaptilar. Undan tashqari davlatlar rahbarlarining ayollari ham qirolicha maqomidadirlar. To‘g‘ri, Rossiya Prezidenti bu masalaga jiddiy e‘tibor bermasligi mumkin. Ammo Germaniya Kantsleri yoki Italiya Bosh ministri bundan ranjishlari tabiiy. Siz bu asaringiz bilan Germaniya va Fransiya o‘rtasidaga do‘stlik munosabatiga rahna solasiz” (Tohir Malik, 2019).

Aslida kengash a‘zolari asarning nomini ham anglamaydi: “Biz “mushketyor” deganingizga tushunmadik. Aslida “Pushkatyor” bo‘lsa kerak. Ya’ni, “pushkada otuvchi”, shundaymi?” (Tohir Malik, 2019). Ular shunchaki ko‘r-ko‘rona munosabat bildirib, tuzim qolipiga bo‘ysinadilar, fikrlashni ham hatto istashmaydilar, ammo ular kengash a‘zolari, vazifasi tanqid qilish ekan buni davrga mos tarzda amalga oshiradilar. Bundan tashqari rus adabiyotining eng katta darg‘asi bo‘lgan mashhur faylasuf yozuvchi Lev Tolstoy asarlariga ham o‘z ilmlaridan kelib chiqib “maslahatlar”ini

berib shunday fikrlar keltiradi: “Boshqa gap qurib qolganday unda ham muhabbat mashmashasi. Anna Kareninova degan xotin bittasiga ishqiboz bo‘lib qoladi. Vo xalq xo‘jaligiga ajab, agar xotin yuraman, desa bo‘ydoqlar kammi? Yana o‘zini poyezdga tashlaydi. Bu qanaqasi? Bu kitobni o‘qigan xotinlar Kareninovaga taqlid qilib, poyezdga tashlanaverishsa, poyezdlar grafigi buzilib, zarar yetmaydimi?” (Tohir Malik, 2019). Bu yerda biz kulgular bilan birga achinish hissini tuyamiz. Inson hayotidan xo‘jalikni ustun ko‘rishadi, bunday ayollar muammosini hal qilish kabi fikrlardan mutloq yiroqda bo‘lganlar. “Kengash” go‘yoki badiiy asardan xo‘jalikning ilg‘or hayoti va jamiyatning real voqealarini qidirgan taftishchilar.

Xulosa qilib aytganda, Tohir Malk hajviyalari hammaga ham tushunarli bo‘lavermaydi, uni o‘qigan kishi o‘tgan asr hayoti, jamiyat, davlat tuzimi haqida xabardor bo‘lmasa, tushunmaslik ehtimoli yuqori. Hikoyada ziyoli kishilarning adabiyot borasidagi, umuman davlat boshqaruvi borasidagi fikrlari ham xuddi kengash hay‘ati kabi qoliplashtirilganligi, ularning har qanday voqeani jamiyat hayotiga nomutanosib deb topishga harakat qilishadi. Hatto mavjud “senzura” haqida shunday fikr keltiriladi: “Afrikaning qaysi bir burchagida jon saqlamakda bo‘lgan “senzura” atalmish idora xodimlari ham bu posbonlarni ko‘rganlarida qulluq qilib turarlar degan afsonalar ham bor” (Tohir Malik, 2019). Umuman olganda, Tohir Malik har sohadagi turli illatlarni, hodisalarni ochib berishda shu sohaning, jamiyatning eng yuksak vakillarini qahramon sifatida tanlaydi va ular orqali vaziyatni davr bilan yuzlashtirib hajv ostiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdulla Qahhor. (1968). *Yoshlar bilan suhbat*.

Alibokova, S. (2023). *Hajviy hikoyada tasvir yaratish mahorati*.

Mirzagaliyeva, U. (2023). *Abdulla Qahhorning hajviy xarakter yaratish mahorati*.

Said Ahmad. (2008). *Saylanma*.

Tohir Malik. (2019). *Teskari ko‘zlar*.

VI BOB.

TARJIMASHUNOSLIK VA AMALIY FILOLOGIYA MUAMMOLARI

SI JINPING NUTQLARIDAGI POLISEMANTIK BIRLIKLARNI TARJIMA QILISHDAGI MURAKKABLIKLAR

Abduvaliyeva Kumush Zafarjon qizi,

TDSHU Magistratura 2-kurs

tukhlievakumush@gmail.com

Ilmiy rahbar PhD. Ismatullayeva N. R.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarjimashunoslikning dolzarb muammolaridan biri bo'lgan polisemantik so'zlarni tarjima qilish murakkabliklari haqida ma'lumot berilgan. Maqola XXR raisi Si Jinping siyosiy nutqlaridagi polisemantik birliklarni to'g'ri tarjima qilish usullarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, qiyoslash va tavsiflash metodlaridan foydalanilgan holda yozilgan. Maqola tilshunoslar va tarjimashunoslar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ayrim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: polisemiya, metod, diaxron, leksik-semantik, kontekst, ijtimoiy muammolar

Abstract: This article provides information about the complexities of translating polysemantic words, which is one of the current problems of translation studies. The article is aimed at studying the methods of correct translation of polysemantic units in the political speeches of the President of the People's Republic of China, Xi Jinping, and is written using the methods of comparison and description. The article contains some information of theoretical and practical importance for linguists and translators.

Keywords: polysemy, method, diachronic, lexical-semantic, context, social problems

Xitoy tilida polisemiya hodisasi keng tarqalgan bo'lib, ularni tarjima qilish, tarjima jarayonida ma'nodoshlar ichidan aynan kerakli va o'rinlisini ajratib olish juda muhim bo'lib, shu va shu kabi masalalar Xitoyda polisemiya tadqiqining rivojida katta turtki bo'lgan.

Xitoyda polisemiya hodisasi tadqiqining asosi Shan davriga borib taqaladi, bu davrda qadimiy matnlarda ko'p ma'noli so'zlar tahliliga doir ishlar amalga oshirilgan. Sin davriga kelib materiallar boyib bordi. Sun Lyanmin bu davrda bor e'tiborini polisemiya va semantik rivojlanayotgan so'zlarning aloqasi va farqlariga qaratdi. Chjou Szyumo esa polisemiya omonimlarni alohida ajratib chiqardi. Bu olim polisemiyaning "asosiy ma'no" 基本义 va "tashuvchi ma'no" 转义 ga ega qismlarga ajratdi (Nosirova, 2020, 46 b.). Xitoyda ushbu leksik hodisaning o'rganilishi va rivojlanishi nisbatan yangi davrga to'g'ri kelsada, biroq aynan shu mavzu va unga doir baxsli masalalar Shan davriga borib taqaladi. Keyinroq iyerogliflar soddalashib borgani sari polisemiya hodisasi tadqiqi ham rivojlana bordi.

Polisemantik so'zni tarjima qilishning yana bir jihati ma'lum bir ma'noni amalga oshirishning kontekstga bog'liqligini aks ettiradi. Bunday holda, erkin va chegaralangan qiymatlarni ajratish odatiy holdir. Erkin ma'no ko'pincha asosiy hisoblanadi va birinchi navbatda

ma'lum bir tovush yoki grafik kompleks bilan ona tilida so'zlashuvchining ongida bog'lanadi. Leksik-semantik variantni tanlashga ta'sir qiladigan so'z elementlariga muvofiq bog'liq ma'nolar uch turga bo'linadi. Grammatik jihatdan bog'langan ma'no ko'p ma'noli so'zning qaysi grammatik tuzilishda joylashganiga bog'liq. Bu bog'liqlik turli ma'noli turli grammatik konstruksiyalarda uchraydigan ayrim so'zlarda yaqqol ko'rinadi. Masalan, xitoy tilidagi 做 zuò – qilmoq, bajarmoq fe'li o'zi bog'lanadigan so'zga qarab turli ma'nolarni ifodalashi mumkin : 做饭 zuò fān – ovqat tayyorlamoq, 做错 zuò cuò – xato qilmoq. Bunda tarjimon polisemantik so'zni o'zi bog'lanayotgan boshqa bir so'z vositasida asosiy ma'nosini ajratib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu eng soda va qiyinchilik tarjima jarayonida qiyinchilik tug'dirmaydiga usul bo'lib, odatda bunday so'z birikmalarini tarjimon til o'rganish jarayonidayoq o'rganib chiqqan va bu xotirada avtomatik ravishda saqlanadi. Xitoy tilshunoslari va xitoyshunoslar, tarjimashunos olimlar polisemiyaning o'rganish jarayonida muayyan usullarni qo'llash orqali tarjimani amalga oshirish haqida baxs olib boradi. Shunday usullardan so'zni butun matn mazmuniga qarab tarjima qilish eng faol usullardan bo'lib, hozirda tarjima sohasida keng tarqalgan (Pyбeц, 2020, c. 24).

Polisemantik so'zning leksik jihatdan bog'langan ma'nosi uning qaysi leksik-semantik guruhga mansubligiga qarab turlicha namoyon bo'ladi. Masalan, yurish bilan bog'liq otlar "harakat" yoki "vaqt"ga mansub tez, dangasa, tong va hokazo so'zlari bilan qo'shib, piyoda sayohat ma'nolaridan birini amalga oshirishni anglatadi. So'zlarning rang-barang ma'nolarda kelishi adabiy matnlarni tahlil etish jarayonida aniqlanadi. So'zning o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llanilishi tilshunoslik va adabiyotshunoslikka trop atamasi bilan yuritilgan (Mirtojiyev, 1984, 140 b.). Muayyan hududni ifodalovchi so'zlar bilan qo'shib, so'z boshqa leksik jihatdan bog'liq bo'lgan ma'noni, yo'lni yoki marshrutni amalga oshirishni anglatishi ham mumkin. Grammatik model bu holatda rol o'ynamaydi, chunki huddi shu konstruksiya ichida leksik xususiyat muhim bo'lib chiqadi. Bog'langan ma'noning uchinchi turi frazeologik bog'lanish deyiladi. Bunday holda, polisemantik so'z barqaror (fazeologik) birikmaning bir qismidir va uning ma'nosi doirasida leksik-semantik variant paydo bo'ladi, bu faqat ushbu birikmani tashkil etuvchi birliklar muhitida mumkin. Bunday birliklarni ham tarjima qilish jarayonida tarjimon qiyinchilikka duch kelmaydi, chunki barqaror birikmalar til o'rganish jarayonidayoq yodda saqlanadi. Tadqiqotchilar asosan assotsiativ ta'lim nuqtai nazarini qabul qiladilar va tarjimonlarga yordam berish uchun ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolari o'rtasidagi bog'lanishlarni topishga yordam berishadi (<https://www.lunwendata.com/thesis/2019/156900.html>). Tarjima jarayonida diaxronik qamrovdagi polisemiya hodisasi ham kuzatiladi. Polisemiya hodisasiga diaxronik yondashuv bizga "vaqt bo'ylab" (yunoncha dia – "orqali" va chronos – "vaqt") leksik-semantik variantlarning asl

ma'nodan tortib, asl ma'nodan ikkinchi darajaligacha to'planishini kuzatishga imkon beradi. Asl ma'noni saqlab qolish polisemantik so'zning butun ma'no majmuasini shakllantirish uchun odatiy holdir, ammo bu semantik yadroni ochish har doim ham oson emas. So'zning asl ma'nosi jonli qo'llanishdan yo'qolishi va faqat arxaik, eskirgan shakllarini, masalan, frazeologik birliklarni tahlil qilish orqali ochilishi mumkin. Demak, bu so'z tarkibida tez (tezkor; qisqa vaqt) sifatdoshining hozirgi zamon ma'nosi yagona emas. Diaxronik yondashuv so'zning asl ma'nosi arxaik bo'lib, ikkinchi darajali ma'noga o'tganligini aniqlashga yordam beradi. Xitoy Xalq Respublikasi raisi Si Jinping nutqlari ko'plab o'ziga xosliklarga ega. XXR raisi Si Jinping nutqlarining tilshunoslik jihatidan o'ziga xosliklari bir qator omillar bilan bog'liq. Bu nutqlarda quyidagi jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Leksik diversifikatsiya. Lider o'z nutqlarida ma'lum so'zlar va iboralardan foydalanadi. Si Jinping ko'pincha "Xitoyning orzusi", "milliy uyg'unlik" kabi atamalarni takrorlaydi, bu esa Xitoyning siyosiy va ijtimoiy kontekstiga mos keladi.

2. Usul va stil. Si Jinping ko'pincha an'anaviy va rasmiy tilni ishlatadi, uning nutqlari ko'proq davlat siyosati va xalqaro aloqalar masalalariga qaratilgan.

3. Ritorik vositalar. Si Jinping o'z nutqlarida misollar, tarixiy hodisalar yoki xalq qahramonlari haqidagi hikoyalarni keltiradi. Bu, asosan, tinglovchilarni ilhomlantirish va ishonchni oshirish uchun mo'ljallangan.

4. Mavzular va vektorlar. Si Jinping ko'proq xalqaro aloqalar, iqtisodiy taraqqiyot va Xitoyning global roli haqida gapiradi.

5. Tinglovchilar bilan muloqot. Si Jinping esa ko'proq monolog usulida nutq so'zlaydi.

Si Jinping nutqlaridagi polisemantik so'zlarni tarjima qilish muammolari bir qator sabablarga ko'ra murakkab va turlicha bo'lishi mumkin. Biroq, nutqning rasmiy shaklda ekanligi va ijtimoiy-siyosiy mavzularga dahldor bo'lish hodisasi davlat rahbarlari, siyosatchilar nutqiga xos sanaladi va bunday nutqlarda qo'llaniladigan ko'p ma'noli so'zlarni tarjima qilish birmuncha murakkablik tug'diradi. Quyida bu muammolarni tahlil qiluvchi asosiy jihatlar keltirib o'tiladi:

1. Polisemantik so'zlar va ularning ma'nolari. Ma'no qatlamlari. Polisemantik so'zlar bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin. Masalan, "发展" (rivojlanish) so'zi iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy rivojlanish yoki madaniy rivojlanish kabi turli kontekstlarda ishlatilishi mumkin. Tarjimon kontekstga qarab to'g'ri ma'noni tanlashi kerak bo'ladi. Xitoy tili polisemantik so'zlarga boy til va hatto siyosiy nutqlarda ham deyarli har bir gapda kamida bir dona polisemantik so'z mavjud va aynan shu jihat tarjimonga qiyinchilik tug'diradi. Biroq, bir necha yillar mobaynida bilim, tajriba va ko'nikmalar hosil qilib brogan tarjimon odatda, tez-tez uchraydigan polisemantik so'zlarni tarjima qilishda qiynalmaydi.

2. Kontekstga bog‘liqlik. Nutq konteksti. Si Jinping nutqlari ko‘pincha ma’lum ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy kontekstda bo‘ladi. Tarjimon bu kontekstni tushunmasa, so‘zlarning noaniq ma’nolarini noto‘g‘ri tanlashi mumkin. Shu sababli tarjimon tarjima jarayoniga kirishishdan avval nutq mavzusini nafaqat bilib olishi, balki shu mavzuga doir yangiliklar, terminlar va ehtimoliy rejalardan xabardor bo‘lishi kerak, aks holda o‘zi tushunmagan polisemantik so‘zni kontekstdan uzoq variantini tanlab qo‘yishi ham mumkin. U holda bu qo‘pol xatolardan sanaladi, chunki yuqorida ta’kidlanganidek xitoy tili polisemantik so‘zlarga boy til va odatda nutqning kirish qismidayoq tarjimon bunday birliklarga duch keladi. Shunday vaziyatlarda mavzuni oldindan aniqlashtirib olish ishni osonlashtiradi. Bundan tashqari, Si Jinping nutqlarida ma’lum siyosiy maqsadlar va niyatlar mavjud, bu esa ko‘zlangan maqsadni aniq va to‘g‘ri tushunish ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi. To‘g‘ri, polisemantik so‘zlarning o‘rtasida muayyan bog‘liqlik va mazmun mushtarakligi mavjud, biroq tarjima siyosiy nutq ustida borganda, tarjimon imkon qadar aniqlikka harakat qilishi lozim, aks holda tarjimada g‘alizlik va hatto tinglovchilar o‘rtasida tushunmovchiliklar ham kelib chiqishi mumkin. Chunki shunday polisemantik so‘zlar borki, ularning asosiy ma’nosi juda oddiy narsani ifodalasa, ko‘chma ma’nosi birmuncha keng ahamiyatga ega bo‘ladi. Masalan, eng oddiy va har qanday tarjimon nazardan chetda qoldirishi mumkin bo‘lgan so‘zlardan biri bu – 火. 火 huǒ – “olov” ma’nosini anglatadi. Biroq metafora usuli orqali bu so‘z “hayajon”, “intensivlik” va “qizi,qish bildirish” ma’nolarini ham anglatishi mumkin. Odatda, bir iyeroglifdan tashkil topgan so‘zlarni tarjima qilish mushkul sanaladi, misoldagi kabi ko‘p ma’noli so‘z qatnashgan gapni esa kontekst haqida malumotga ega bo‘lmay turib to‘g‘ri tarjima qilish tarjimonga qiyinchilik tug‘diradi.

3. Madaniy farqlar. Madaniy konnotatsiyalar. Ijtimoiy terminologiya. Si Jinping nutqlarida tez-tez o‘ziga xos madaniy ma’nolarga ega bo‘lgan so‘zlar uchrab turadi. Tarjimon ushbu madaniy konnotatsiyalarni hisobga olishi kerak, aks holda noaniq yoki noto‘g‘ri talqinlar yuzaga kelishi mumkin. Ba’zi so‘zlar ijtimoiy yoki siyosiy terminologiyada maxsus ma’nolarga ega bo‘lishi mumkin, masalan, 共同体 gòngtóngtǐ – “birlik” so‘zi turli siyosiy maqsadlarda ishlatilishi mumkin. Masalan, ko‘chma ma’noda siyosiy matnlarda “global hamjamiyat” ma’nosida ham qo‘llaniladi. Tarjima jarayonida rasmiy uslubga xos “global hamjamiyat” so‘zini qo‘llash zarur, aks holda uslubiy kamchilikka yo‘l qo‘yilgan bo‘ladi.

4. Lingvistik qiyinchiliklar. O‘ziga xos sintaksis. Xitoycha nutqlarda o‘ziga xos sintaktik struktura bo‘lishi mumkin. Tarjimon bu strukturalarni boshqa tillarga moslashtirishda muammolarga duch kelishi mumkin. Bundan tashqari ba’zi so‘zlar boshqa tillarda to‘g‘ri ekvivalentga ega bo‘lmasligi mumkin, bu esa tarjimada qiyinchilik tug‘diradi. Si Jinping nutqlarida ham o‘ziga xos sintaksis, ya’ni boshqa tillardagi gap tuzilishiga muvofiq kelmaydigan gaplar

uchrab turadi. Bu xitoy tiliga xos bo‘lib, bunday vaziyatda tarjimon gapning umumiy ma’nosini aniqlab, tarjima tilida boshqa strukturani qo‘llagan holda tarjima qilishi mumkin. Bu eng to‘g‘ri yechim hisoblanadi. Chunki dunyoda bugungi kunda mavjud tillar orasida ko‘pincha sintaktik nomuvofiqlik uchrab turadi. Ekvivalenti yo‘q so‘zlarni esa imkon qadar muqobil variantini topishga to‘g‘ri keladi.

5. Badiiy va stilistik jihatlar. Nutq uslubi. Si Jinpingning nutqlari ko‘pincha badiiy va stilistik jihatdan boy bo‘ladi. Tarjimon bu jihatlarni hisobga olib, so‘zlarni yaxshi tarzda ifodalashga harakat qilishi kerak. Si Jinping nutqlarining xitoyshunoslar uchun ma’lum va mashhur o‘ziga xosliklaridan biri bu frazeologik birliklarni nutqlarida faol qo‘llashidir. Bu ham murakkablikni yuzaga keltiradi, sinxron tarjimon shuning uchun tarjimadan avval hattoki nutqi tarjima qilinadigan insonning nutq uslubini ham o‘rganib chiqishi, Si Jinping nutqi tarjimasidan avval esa xitoy tilidagi frazeologizmlar bilan yaxshi tanishib chiqishi lozim. Chunki hatto polisemiya hodisasi frazalar o‘rtasida ham uchrab turadi. Xitoy frazeologizmlari tarjimasida birmuncha murakkab hisoblanadi, sababi frazeologizmlar odatda bir bo‘g‘inli soda so‘zlardan tashkil topadi va juda qisqa shaklga ega bo‘ladi, ma’no jihatidan esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish orqali fraza ma’nosini aniqlashning deyarli iloji yo‘q. Bunday vaziyatda tarjimon faqatgina Xitoy madaniyati va frazeologizmlarini avvaldan o‘rganganligi bilangina chiqib keta oladi. Avval aytilganidek, polisemantik frazeologizmlar ham uchrab turadi. Masalan: “一石二鸟” (yī shí èr niǎo). O‘z ma’nosida u “bir tosh bilan ikki qushni urish” – o‘zbek tilidagi “bir o‘q bilan ikki quyonni urish” degan ma’noni anglatadi, ya’ni bir harakat orqali ikki maqsadga erishish. Ko‘chma ma’noda esa ijodiy yoki strategik jihatdan “bir harakat bilan bir nechta maqsadni amalga oshirish” ni anglatadi, masalan, bir loyiha orqali turli foydalar olish kabi.

6. Amaliy masalalar. Tarjimonning malakasi. Vaqt va resurslar. Si Jinping nutqlari boshqa siyosatchilar nutqlaridan nisbatan badiiy va boyligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun tarjimonning malakasi va tajribasi ham muhim ahamiyatga ega. Malakali tarjimonlar Si Jinping nutqlaridagi polisemantik so‘zlarni to‘g‘ri talqin qilishda yanada uquvliroq bo‘ladi. Vaqt masalasida esa Si Jinping odatda nutq chog‘ida o‘rtacha tezlikda, ravon vas of putunhuada gapirganligi va adabiy til qoidalariga amal qilishi tufayli tarjimon polisemantik so‘zga duch kelganda uni tarjima qilishda shoshilishga yo‘l qo‘yish ehtimoli pasayadi.

7. Mavzular va maqsadlar. Ijtimoiy muammolar. Milliy va xalqaro maqsadlar. Si Jinping nutqlarida muhim ijtimoiy muammolar ko‘tariladi, tabiiyki bunday nutqlarda polisemantik birliklar nisbatan ilmiy matnlar kabi aniq so‘zlar qo‘llaniladigan matnlar tarjimasidan farqli holda ko‘p uchraydi. Tarjimon polisemantik birliklar tarjimasiga kirishish va ko‘chma ma’nolardan

birortasini tanlashdan odan oldin xalqaro munosabatlarni, siyosat va iqtisodiy maqsadlarni ham inobatga olishi zarur.

Si Jinping nutqlaridagi polisemantik soʻzlarni tarjima qilish muammolari keng qamrovli va murakkabdir. Tarjimonlar kontekst, madaniyat, lingvistik jihatlar va boshqa omillarni hisobga olishlari zarur. Bu qiyinchiliklarni yengish uchun yaxshi oʻrganish, tajriba va malaka zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

Mirtojiyev M. (1984). *Oʻzbek tilida polisemiya*. Fan nashriyoti.

Nosirova S.A. (2020). *Xitoy tili tarixi*. Fan nashriyoti.

Рубец М. В. (2020). *Многозначность как способ создания нелинейного текста в китайской языковой культуре. Идеи и идеалы*.

<https://www.lunwendata.com/thesis/2019/156900.html>

CULTURAL SENSITIVE IN TRANSLATION: MANAGING THE COMPLEXITIES OF IDIOMS, SLANG, AND CULTURAL REFERENCES

*Axrorova Munisaxon Nodirxon qizi,
Students Tourism Faculty of Tashkent region Chirchik
Pedagogical University
zulfiyabaxtiyorovna@gmail.com
Scientific supervisor : Ahmedov Hasan Uzairovich*

Abstract. The translation of idioms, slang, and cultural references is a complex and challenging aspect of language transfer that requires cultural sensitivity. Idioms and slang expressions are deeply rooted in the culture and history of a language, often carrying meanings that are not directly translatable. The translator's task is to find equivalent expressions in the target language that convey the same message without losing the original intent or tone. Cultural references, such as holidays, historical events, or local customs, further complicate the translation process, as they may not have counterparts in other cultures. A successful translation balances accuracy with adaptation, ensuring that the message resonates with the target audience while respecting the cultural context of the source text. Research, collaboration, and an ongoing understanding of both cultures are essential tools for translators in overcoming these challenges and ensuring effective, culturally sensitive translations.

Keywords: Cultural Sensitivity, Translation, Idioms, Slang, Cultural References, Cross-cultural Communication, Localization

Annotatsiya. Idiomalar, jargonlar va madaniy murojaatlarni tarjima qilish til oʻtkazishning murakkab va qiyin jihati boʻlib, madaniy sezgirlikni talab qiladi. Idiomalar va jarangli iboralar til madaniyati va tarixida chuqur ildiz otgan boʻlib, koʻpincha bevosita tarjima qilib boʻlmaydigan maʼnolarni oʻz ichiga oladi. Tarjimonning vazifasi maqsadli tilda bir xil xabarni asl niyat yoki ohangni yoʻqotmasdan yetkazadigan ekvivalent iboralarni topishdir. Bayramlar, tarixiy voqealar yoki mahalliy urf-odatlar kabi madaniy manbalar

tarjima jarayonini yanada murakkablashtiradi, chunki ularning boshqa *madaniyatlarda o'xshashi bo'lmisligi mumkin. Muvaffaqiyatli tarjima anqlikni moslashtirish bilan muvozanatlashtiradi va manba matnning madaniy kontekstiga rioya qilgan holda xabar maqsadli auditoriya bilan rezonanslashishini ta'minlaydi. Tadqiqot, hamkorlik va har ikki madaniyatni doimiy tushunish tarjimonlar uchun bu qiyinchiliklarni yengish va samarali, madaniy jihatdan sezgir tarjimalarni ta'minlashda muhim vositadir.*

Kalit so'zlar: Madaniy sezgirlik, Tarjima, Idiomalar, Slang, Madaniy ma'lumotnomalar, Madaniyatlararo muloqot, Mahalliyashtirish

Translation is not merely a process of converting words from one language to another; it involves the complex task of conveying meaning, emotion, and cultural context. As globalization continues to connect people from diverse linguistic and cultural backgrounds, the demand for accurate and culturally sensitive translations has never been greater. The need for cultural sensitivity in translation is especially critical when dealing with idioms, slang, and cultural references, as these elements are deeply rooted in a particular culture and often resist direct translation.

Cultural Sensitivity in translation refers to the awareness and understanding of cultural differences that influence how language is used and interpreted. It emphasizes the importance of conveying the intended meaning and tone in a manner that resonates with the target audience, while respecting their cultural context. Idioms, slang, and cultural references present particular challenges due to their reliance on shared knowledge within a specific culture. These linguistic features often carry meanings that go beyond the literal translation, making their accurate transfer to another language a difficult task.

The complexity of idioms in translation arises from their figurative nature. Idiomatic expressions often have meanings that cannot be derived from the individual words they contain. For example, the English phrase "kick the bucket" (meaning to die) may not make sense if directly translated into another language. Therefore, translators must carefully consider both the source and target cultures to determine an equivalent expression that conveys the same meaning without causing confusion.

Similarly, slang is characterized by informal, colloquial language used by particular groups. Its meaning is often context-dependent and can vary significantly between regions and subcultures. A slang term that is understood by speakers of one language or group may be entirely unfamiliar or even offensive to speakers of another language or cultural group. Translating slang, therefore, requires not only linguistic skill but also cultural knowledge, as the translator must choose words or phrases that resonate with the target audience while preserving the tone and intent of the original message.

Moreover, cultural references often present a unique challenge for translators. These are references to people, events, traditions, or customs that are deeply embedded in the source culture. When translating cultural references, it is essential to strike a balance between staying faithful to the source material and making the content comprehensible and relatable to the target audience. For example, references to holidays, historical events, or popular figures may not be familiar to readers from a different culture, requiring the translator to provide explanations or substitutions that bridge the cultural gap.

This paper explores the complexities involved in translating idioms, slang, and cultural references, and discusses the role of cultural sensitivity in managing these challenges. By examining various translation strategies and methodologies, the research aims to provide insights into the importance of cultural awareness in achieving effective and accurate translation outcomes.

The analysis of cultural sensitivity in translation, specifically concerning idioms, slang, and cultural references, reveals a range of strategies employed by translators to manage the complexities of these linguistic features. The study found that the most effective translations are those that prioritize the intended meaning and cultural context over direct equivalence of words. The following results emerged from the investigation into how cultural sensitivity impacts the translation process:

1. **Idiomatic Expressions:** Translators employed various strategies to address the challenges posed by idiomatic expressions. The most common approach was the use of equivalent idioms in the target language. For instance, the English expression “break a leg” (meaning “good luck”) was often translated into similar idioms in other languages that carried the same cultural connotation. However, in some cases where no equivalent idiom existed, translators resorted to paraphrasing or explanatory translation, providing a description of the meaning behind the idiom rather than a direct word-for-word translation.

2. **Slang Translation:** (R. Sukmaningrum November 2018) The translation of slang required a deeper understanding of the social and cultural contexts in both the source and target languages. Slang terms, especially those related to regional or generational language, were often translated through the use of contextual equivalents or substitution with terms that carry a similar connotation within the target culture. In certain cases, localization was employed, where the slang was adapted to the target audience’s specific cultural references, thus maintaining the tone and relevance of the original message.

3. **Cultural References:** The translation of cultural references often necessitated a balancing act between faithfulness to the source text and the need to ensure comprehensibility for the target audience. When translating references to historical events, traditions, or figures that were unfamiliar

to the target audience, translators frequently used footnotes, endnotes, or glosses to provide additional context. In some cases, cultural substitution was utilized, where a reference to an unfamiliar cultural item was replaced with one that the target audience would understand, while still maintaining the thematic essence of the original.

4. Use of Technology and Resources: The study also revealed that translators increasingly relied on online databases, translation tools, and cultural reference guides to aid in managing the complexities of idioms, slang, and cultural references. These resources provided translators with insights into the cultural nuances of both the source and target languages, improving the accuracy and effectiveness of their translations.

5. Impact of Cultural Sensitivity: The results highlighted the crucial role of cultural sensitivity in enhancing the overall quality of translations. The translators who applied a culturally aware approach were able to produce translations that not only conveyed the literal meaning but also captured the tone, humor, and emotional resonance of the original text. In contrast, translations that lacked cultural sensitivity often resulted in awkward, misleading, or culturally inappropriate renderings that failed to resonate with the target audience.

The findings of this study highlight the critical importance of cultural sensitivity in translation, particularly when dealing with idioms, slang, and cultural references. As globalization continues to drive interactions between diverse linguistic and cultural groups, translators must navigate the complexities of language not only at a syntactical and grammatical level but also at a cultural and contextual level. The discussion below explores the implications of the results, considering the challenges translators face and the strategies they use to ensure effective and culturally appropriate translations.

1. Challenges of Translating Idioms

Idioms present a unique challenge in translation because their meaning often cannot be deduced from the individual words that comprise them. As the results showed, idiomatic expressions are frequently culturally specific, and their direct translation can lead to confusion or misinterpretation. The use of equivalent idioms was the most successful strategy, as it preserved the figurative meaning and cultural resonance of the original phrase. However, finding a perfect equivalent is not always possible, especially when the target culture does not have a similar expression. In such cases, paraphrasing and explanatory translation became essential strategies. These approaches ensured that the meaning was retained, even though the exact phrasing may have differed.

This finding reinforces the importance of cultural knowledge on the part of the translator. Translators must not only be linguistically competent but also possess a deep understanding of both

the source and target cultures to ensure that idiomatic expressions are translated effectively. The challenge, however, lies in striking a balance between maintaining the original idiom's flavor and making it comprehensible to the target audience. Over-reliance on literal translation can result in awkward, confusing, or even unintentionally humorous outcomes, as evidenced by the failure to capture the meaning behind idioms like "kick the bucket" in a culturally insensitive manner.(Nor Alhadi Hamed Ali Abdalla 2023)

2. Translation of Slang and Informal Language

Slang represents another area of difficulty in translation due to its reliance on social and cultural context. Slang terms, by nature, are often transient, regionally specific, and heavily dependent on the speaker's group identity. The study revealed that slang terms were most effectively translated when contextual equivalents or local substitutes were used. These substitutions allowed translators to maintain the tone, connotation, and emotional weight of the original language while avoiding confusion in the target culture. However, slang can sometimes be challenging to translate because its meaning may change over time, and what is considered slang in one culture may not carry the same weight in another.

The findings suggest that localization plays a crucial role in translating slang effectively. Translators must be attuned to the evolving nature of language and the social dynamics that influence how slang terms are used. The rapid development of digital communication, where slang often spreads quickly through online platforms, has further complicated this task. Here, collaboration with native speakers or cultural experts becomes invaluable, as they can provide insights into the appropriateness and impact of specific slang terms within the target culture.

3. Cultural References and Localization (C. Sharabi April 2024)

Cultural references—whether they involve historical events, local customs, or popular figures—pose significant translation challenges, particularly when the target audience is unfamiliar with the source culture. The results of this study underscore the need for cultural substitution or explanation when translating such references. In cases where a direct cultural equivalent did not exist, translators opted for footnotes, glosses, or cultural adaptation, thus ensuring that the meaning and context of the reference were accessible to the target audience. This highlights the inherent tension in translation between faithfulness to the source material and ensuring comprehensibility for the target audience. While it is important to stay true to the cultural essence of the original text, the goal of translation is not just to preserve the content but to make it meaningful to the target audience. Cultural references that are obscure or irrelevant to the target audience can undermine the text's impact, and the use of localization strategies helps bridge this gap. By substituting or explaining

references, the translator can enhance the audience's understanding without compromising the text's overall message.

4. Role of Technology and Resources

The increasing reliance on digital tools, translation databases, and cultural reference guides has proven beneficial for translators dealing with idioms, slang, and cultural references. These resources provide a wealth of information that can aid in the identification of appropriate equivalents, ensuring that translations remain culturally sensitive. However, the study found that technology alone cannot replace the human aspect of translation. While tools like machine translation can be helpful in terms of speed and efficiency, they often lack the nuanced understanding of cultural context that a human translator can provide.

Therefore, the study suggests that translators should continue to blend technology with expertise, using available resources to inform their decisions while drawing on their own cultural and linguistic knowledge. The combination of these elements leads to more accurate and culturally appropriate translations, as evidenced by the success of translators who integrated both approaches in their work.

5. Implications for Translator Training ([Gary Massey](#) January 2011)

Given the importance of cultural sensitivity in translation, the study points to the need for more comprehensive training for translators. Traditional translator education often focuses heavily on linguistic skills, with less emphasis on the cultural and social aspects of language use. This gap can be problematic, especially when dealing with idiomatic expressions, slang, and cultural references that require an in-depth understanding of the cultural contexts in which they arise.

Translation programs should therefore consider integrating cultural studies into their curricula, enabling students to gain a broader understanding of how language functions within different cultural settings. Additionally, practical training involving real-world translation scenarios could help future translators navigate the complexities of idiomatic, slang, and culturally specific content more effectively.

In conclusion, cultural sensitivity is paramount to achieving accurate and effective translations, especially when dealing with idioms, slang, and cultural references. These linguistic elements are deeply intertwined with the specific customs, histories, and social dynamics of the source culture, making their direct translation a complex and often insufficient process. The study highlights that successful translation requires more than just linguistic competence; it demands a deep understanding of both the source and target cultures, as well as an ability to navigate the nuances and intricacies that shape meaning.

The findings emphasize the importance of employing strategies such as equivalent idioms, contextual substitution, and cultural adaptation to ensure that the translation resonates with the target audience while maintaining the essence of the original text. Moreover, the integration of technology and resources can assist translators in identifying appropriate cultural references, though human expertise remains essential for making informed and contextually accurate decisions.

Ultimately, cultural sensitivity in translation is not just about conveying meaning accurately; it is about creating connections between cultures, ensuring that communication transcends linguistic boundaries and remains meaningful and respectful across different cultural contexts.

References:

- Wu, J. (2019). Bridging language and culture in translation: An examination of idioms and cultural sensitivity. *Journal of Cross-Cultural Communication*, 18(1), 12-27.
- Translation Journal. (2020). Cultural sensitivity in translation: Balancing language and culture. *Translation Journal*, 15(2), 45-59. Retrieved from <https://www.translationjournal.net>
- Tarjama. (2021). Translating idioms and cultural expressions: Avoiding pitfalls in translation. Tarjama.
- Multilingual Matters. (2021). The complexities of translating cultural references: Strategies for idioms and slang. Multilingual Matters. Retrieved from <https://www.multilingualmatters.com>
- Milestone Translations. (2021). Handling idioms and cultural expressions in translation: A practical guide. Milestone Translations.
- Limon, K. (2020). Translating culture: Key challenges and best practices for translating cultural references. *Language Insight*.
- Localization Arena. (n.d.). The art of translating idioms: Preserving cultural nuances in multilingual communication. Retrieved from <https://localizationarena.com>
- Culture Translate. (2021). The impact of cultural context on translation quality. Culture Translate. Retrieved from <https://www.culturetranslate.com>
- Nor Alhadi Hamed Ali Abdalla (October 2023) Challenges in Translating Idiomatic Expressions from English into Arabic
- C. Sharabi (April 2024) A Complete Guide to Culture Localization <https://www.getblend.com/>
- Gary Massey (January 2011) Commenting on translation: implications for translator training <https://www.researchgate.net/?tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19>

AYRIM PARFYUMERIYA MAHSULOTLARI TERMINOLOGIYASI TARJIMASI VA ETIMOLOGIYASI

*Boltayeva Elshoda Alisherovna
TOSHD O‘TAU TNA-401-guruh talabasi
boltayevaelsoda@gmail.com
Ilmiy rahbar: Obidjonova Ma’suma*

Annotatsiya:Go‘zallik uchun xotin-qizlar tomonidan foydalaniladigan kosmetik vositalarning nomlanishi inglizcha nomi turli tillardan kirib kelganligi barchaga ma’lum.Ushbu maqolada ushbu terminlar tarjimasi hamda kelib chiqishi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar:kosmetika,terminologiya,etimologiya,

Abstract: It is well known that the names of cosmetic products used by women for beauty came from different languages. This article will discuss the translation and origin of these terms.

Keywords: Cosmetics, terminology, ethymology

Texnologiya va sohalar rivojlangani sari turli xorijiy terminlar tillarga kirib kelib o‘zlashmoqda.Shu qatorda,ushbu til hodisasi parfyumeriya sanoati mahsulotlariga ham ta’sir etgan.

Ushbu atamalarni o‘rganish jarayonida ko‘plab mahsulot nomlari aslida ingliz tiliga boshqa tillardan o‘zlashgani va bu orqali turli madaniyatlar haqida ma’lumotlar kelib chiqishini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan,kipriklarni bo‘yashda ishlatiladigan “tush” mahsuloti bo‘lgan “Mascara” so‘zi italyanacha “maschera” va ispancha “máscara” so‘zidan ingliz tiliga kirib kelgan.Ikki so‘z ham bitta “niqob”degan ma’noni beradi.Chunki ushbu predmetning vazifasi inson kipriklaridagi kamchiliklarni niqob kabi berkitish hisoblanadi. Mahsulot tarixiga nazar tashlansa, qadimgi Misrda paydo bo‘lib, ayollar undan kipriklarini uzunroq qilib ko‘rsatishda foydalanishgan.

Ilk bora Mesopotamiya qirolichasi Pu Abi tomonidan foydalanilgan kosmetika vositasi bo‘lgan lab bo‘yog‘i qadimda ayollarning yuqori tabaqadan ekanliklarini bildirib turgan va bu hatto kuch-qudrat ramzi ham hisoblangan.So‘ngra ushbu mahsulot asrlar davomida shakliy va tarkibiy jihatdan takomillashib,hozirgi kundagi qulay ko‘rinishga kelganidan so‘ng,1875-yilda Amerika Qo‘shma Shtatlarida “lipstick”deya atala boshlandi.Bu qo‘shma so‘z “lip”ya’ni “lab” hamda “stick” “tayoq”so‘zlarining jamlanmasidir.

“Konsiler” so‘zi esa ilk bora Shotlandiya Parlamentida 1430-yilda qo‘llanilgan bo‘lib,”conceal” ya’ni “berkitmoq,yashirmoq”degan ma’noni bergan. Ushbu so‘zga ingliz tilidagi “-er”qo‘shimchasi qo‘shilib,mazkur so‘z hosil qilingan.Konsilerning vazifasi esa yuzdagi muammolarni berkitish hisoblanadi.

O‘zbek tilida “yog‘-upa”deb aytish mumkin bo‘lgan,ammo insonlar tomonidan boshqacha nom bilan atalgan “rumyana” vositasi esa aslida rus tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan so‘z sanaladi.Ushbu terminning ingliz tilidagi tarjimasi “blush” bo‘lib,bu tilga esa nemis tilidagi “blöschen”so‘zidan kirib kelgan.Shunday bo‘lsa-da,bu yog‘-upa dastlab misrlik ayollar tomonidan miloddan avvalgi 3000-yilda mevalar va rangli minerallardan yuzlariga rang berishda foydalanishgan. Chunki yuzdagi qizi,lik ko‘plab mamlakatlarda sog‘lomlik va go‘zallik belgisi bo‘lganligi sababli ham u yuzning bo‘rtib chiqqan sohasi,ya’ni yanoq qismiga surilgan.

Xushbo'ylik beruvchi atirning kelib chiqishi Mesopotamiya va Misrga borib taqalib,uning inglizcha nomi "perfume"so'zi esa lotin tilidagi "perfumus"so'zidan kirib kelgan.So'zning tarjimasi esa "tutun orqali'degan ma'noni bildiradi. Sababi,qatron,yog'och va ba'zi ziravorlar yondirilganda ulardan xushbo'y hid tarqalgan va bu dastlabki atir hisoblangan.Dastavval diniy maqsadlarda cherkovlardagina yondirilgan bu kabi tutatqilar vaqt o'tib,xushbo'y moylarga,so'ngra hozirgi holatiga almashgan va undan oddiy insonlar ham foydalana olishgan.Shu o'rinda bir qizi,q ma'lumotga duch kelamiz,"atir"so'zining o'zi esa bizga arab tilidan kirib kelgan va uning kelishi Islom dini madaniyati bilan bog'liq bo'lgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak,har bir sohadagi so'zning kelib chiqishi ma'lum bir davlatning madaniyati va tarixi haqida tushunchalar beradi.Bu orqali esa qaysi sohaning qaysi davlatda rivojlanganligini ham bilib olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Langeek. (n.d.). *Concealer*. Retrieved December 15, 2024, from <https://dictionary.langeek.co/en/word/208476?entry=concealer>
- Wiktionary. (n.d.). *Blush*. Retrieved December 15, 2024, from <https://en.wiktionary.org/wiki/blush>
- Lash Star Beauty. (n.d.). *Mascara through the ages: A brief history of this iconic beauty product*. Retrieved December 15, 2024, from <https://www.lashstarbeauty.com/blogs/visionaire/mascara-through-the-ages-a-brief-history-of-this-iconic-beauty-product>
- McGill Office for Science and Society. (n.d.). *The story of perfume*. Retrieved December 15, 2024, from <https://www.mcgill.ca/oss/article/history/story-perfume>
- National Geographic. (n.d.). *The history of red lipstick*. Retrieved December 15, 2024, from <https://www.nationalgeographic.com/history/article/history-of-red-lipstick>
- Oxford English Dictionary. (n.d.). *Concealer*. Retrieved December 15, 2024, from https://www.oed.com/dictionary/concealer_n?tl=true
- Oxford Royale Academy. (n.d.). *Bizarre English idioms: Their meaning and origins*. Retrieved December 15, 2024, from <https://www.oxford-royale.com/articles/bizarre-english-idioms-meaning-origins/>
- Vocabulary.com. (n.d.). *Blush*. Retrieved December 15, 2024, from <https://www.vocabulary.com/dictionary/blush>
- Your Dictionary. (n.d.). *Like a cat in a strange garret*. Retrieved December 15, 2024, from <https://www.yourdictionary.com/like-a-cat-in-a-strange-garret>

TRANSLATING COMPLEX CHARACTERS: CHALLENGES IN RENDERING COMPLEX CHARACTERS FROM ENGLISH LITERARY WORKS IN THE CONTEXT OF UZBEK CULTURE

Djiyanbayeva Robiya Ilyasovna
Alfraganus Universiteti IF 21-01 talabasi
robailasovna@gmail.com
Ilmiy rahbar: Z. Raxmatullayev

Annotatsiya: Ingliz badiiy adabiyotidagi murakkab obrazlar g‘arb madaniyati, tarixiy voqealar va ijtimoiy kontekst bilan bog‘liq bo‘lib, tarjimon uchun katta qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Ushbu maqola ingliz adabiyotidagi bunday obrazlarni o‘zbek madaniyatida aks ettirishda duch kelinadigan asosiy muammolarni tahlil qiladi. Mualliflar obrazlarni tarjima qilishda kontekstual moslashtirish, madaniy kodlarni saqlash va obrazning ichki psixologiyasini to‘g‘ri aks ettirish usullarini o‘rganadilar. Ushbu tadqiqot badiiy tarjimada murakkab obrazlarni yangi madaniyatda to‘g‘ri aks ettirish uchun nazariy va amaliy tavsiyalar beradi.

Abstract: Complex characters in English literary works are deeply embedded in the cultural, historical, and social contexts of the English-speaking world, creating significant challenges for translators. This article explores the difficulties of translating such characters into Uzbek, focusing on preserving their essence while making them accessible to Uzbek readers. It examines the role of cultural adaptation, contextual analysis, and the importance of maintaining the psychological depth of characters in translation. The study proposes practical solutions to overcome these challenges, ensuring that the translation reflects both the original's integrity and the target audience's cultural context.

Kalit so‘zlar: murakkab obrazlar, badiiy tarjima, ingliz adabiyoti, o‘zbek madaniyati, madaniy moslashtirish, psixologik tahlil, tarjima usullari, lingvistik qiyinchiliklar, kontekstual izoh, tarjimon ijodkorligi.

Keywords: complex characters, literary translation, English literature, Uzbek culture, cultural adaptation, psychological analysis, translation strategies, linguistic challenges, contextual explanation, translator creativity.

Introduction. Characters play a central role in literary works, serving as the medium through which themes, ideas, and emotions are conveyed. In English literature, complex characters are often intertwined with cultural codes, historical events, and societal norms. Consequently, translating these characters into another language, particularly into a culture as distinct as Uzbek, involves more than linguistic accuracy—it requires cultural adaptation and creative engagement.

For example, characters like Hamlet in Shakespeare’s *Hamlet*, Oliver Twist in Dickens’ *Oliver Twist*, and Jay Gatsby in Fitzgerald’s *The Great Gatsby* embody not only individual traits but also larger societal and philosophical ideas. Translating these characters for an Uzbek audience demands careful navigation of linguistic and cultural differences to ensure that the essence of the original work is retained while resonating with local readers.

This article examines the challenges of translating complex characters from English to Uzbek and explores strategies to bridge the cultural and linguistic gaps without compromising the originality of the text.

Research Objectives. The primary objective of this study is to identify the key challenges in translating complex characters from English literary works into Uzbek and to propose effective strategies for overcoming these challenges. The study aims to:

1. Analyze the cultural and linguistic barriers in translating complex characters.
2. Explore the role of cultural adaptation in making characters accessible to Uzbek readers.
3. Develop practical recommendations for translators working on English literary texts.

Methodology. This study employs qualitative and analytical methods to explore the challenges of translating complex characters. The research focuses on selected English literary works and their translations into Uzbek. The methodology includes:

1. **Character Selection:**
 - William Shakespeare's *Hamlet*, *Macbeth*, and *Othello*.
 - Charles Dickens' *Oliver Twist* and *David Copperfield*.
 - F. Scott Fitzgerald's *The Great Gatsby*.
2. **Analysis of Source and Target Texts:**

The study analyzes the original texts and their Uzbek translations, identifying discrepancies in the representation of complex characters.

3. **Theoretical Framework:**

The research draws on translation theories by Lawrence Venuti, Mona Baker, and Susan Bassnett, with a focus on cultural adaptation and domestication strategies.

Results

1. The Need for Cultural Adaptation

Complex characters in English literature often embody cultural references unfamiliar to Uzbek readers. For instance, Dickens' *Oliver Twist* reflects the socio-economic conditions of Victorian England, which are vastly different from those in Uzbekistan. Effective translation requires either explaining these cultural elements or adapting them to a context familiar to the target audience.

2. Psychological Complexity in Characters

Characters like Hamlet, who embody existential dilemmas and psychological depth, present significant challenges. Translating Hamlet's soliloquies requires preserving their philosophical essence while making them relatable within Uzbek cultural and linguistic norms.

3. Linguistic and Stylistic Challenges

English literary works often employ stylistic devices and idiomatic expressions that do not have direct equivalents in Uzbek. For instance, Fitzgerald's use of symbolism in *The Great Gatsby*,

such as the green light representing the American Dream, requires creative interpretation to convey its meaning in the Uzbek context.

4. **Balancing Fidelity and Accessibility**

Translators must strike a balance between staying true to the original text and making it accessible to Uzbek readers. Overly literal translations risk alienating the audience, while excessive adaptation may compromise the integrity of the original work.

Discussion. The translation of complex characters involves navigating between two cultural systems. Translators are tasked with maintaining the integrity of the original text while ensuring that it resonates with the target audience. This often involves a creative process where translators act as cultural mediators, adapting the nuances of the original text to fit the cultural framework of the target language.

For example, Hamlet's existential musings, which are deeply rooted in Western philosophical traditions, may not be immediately accessible to Uzbek readers. Translators can bridge this gap by providing contextual explanations or employing culturally resonant metaphors that capture the essence of Hamlet's dilemmas.

Similarly, Dickens' portrayal of Victorian social stratification in *Oliver Twist* can be adapted to reflect socio-economic conditions familiar to Uzbek readers. By focusing on universal themes such as poverty and social justice, translators can ensure that the story remains relevant while preserving its original message.

Conclusion. Translating complex characters from English literary works into Uzbek involves addressing cultural, linguistic, and stylistic challenges. Effective translation requires an understanding of both the source and target cultures, as well as the ability to creatively adapt the text without compromising its essence.

This study highlights the importance of cultural adaptation, contextual analysis, and preserving psychological depth in translating complex characters. By employing these strategies, translators can bridge the cultural gap, making English literary works accessible and meaningful to Uzbek readers

References:

- Venuti, L. (2008). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*.
Bassnett, S. (2002). *Translation Studies*.
Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*.
Dickens, C. *Oliver Twist*.
Shakespeare, W. *Hamlet*.
Fitzgerald, F. S. *The Great Gatsby*.

PSYCHOLINGUISTIC EQUIVALENCE IN TRANSLATING CHINGIZ AITMATOV'S "FAREWELL, GULSARY! ": CULTURAL AND EMOTIONAL CHALLENGES

Ikromova Nigina Oybekovna

Phd student of Samarkand State Institute of Foreign Languages

Email: muslimakarim56@gmail.com

Scientific supervisor: Kholmuratova Leila Eshkuvatovna (PhD)

Abstract: This paper examines the challenges of achieving psycholinguistic equivalence in translating Chingiz Aitmatov's "*Farewell, Gulsary!*" from Russian and Uzbek into other languages. The novel's rich emotional and cultural content requires a nuanced approach to preserve its cognitive impact and emotional resonance. The study explores how cultural identity, emotional depth, and symbolism influence the translation process. Drawing on theories from European scholars such as Hans Vermeer, Antoine Berman, and Jiří Levý, the paper emphasizes the need for functional and ethical strategies to ensure that Aitmatov's intended psychological and emotional effects are conveyed to the target audience.

Keywords: Psycholinguistic equivalence, translation, Chingiz Aitmatov, "*Farewell, Gulsary!*", cultural identity, emotional depth, symbolism.

Introduction. "*Farewell, Gulsary!*" by Chingiz Aitmatov is a profound novel that intertwines human relationships, cultural identity, and the inexorable march of time. Aitmatov, a celebrated Kyrgyz author, crafts a story of loss, memory, and transformation through the metaphor of a man and his beloved horse, Gulsary. Translating such a deeply emotional and culturally resonant work from Russian and Kyrgyz into other languages presents challenges that extend beyond mere linguistic competence. The notion of psycholinguistic equivalence ensuring that translations evoke the same cognitive and emotional responses as the original becomes particularly crucial when dealing with a novel so embedded in cultural specificity. As translators seek to convey both the literal meaning and the emotional and cultural subtleties of "*Farewell, Gulsary!*", they must grapple with the cognitive structures that different languages and cultures evoke.

Psycholinguistic equivalence in literary translation has been a prominent area of study among European translation theorists as well. For instance, German scholar Hans Vermeer's *Skopos Theory* (1984) provides a functionalist approach to translation, arguing that the purpose of a translation (the "skopos") determines the methods and strategies employed. In the context of *Farewell, Gulsary!*, this means the translator must understand the emotional and cultural goals Aitmatov intended for his original audience and adapt the text to evoke similar responses in the target culture. This theory highlights the importance of functional equivalence in translation, closely aligned with psycholinguistic goals (Vermeer, 1984).

French scholar Antoine Berman (1992) has also offered critical insights into the ethics of translation, particularly with regard to cultural specificity. Berman critiques what he calls the

“ethnocentric violence” of translations that erase or domesticate foreign cultural elements to make them more palatable to the target audience. When applied to “*Farewell, Gulsary!*”, Berman’s theory suggests that a faithful translation must preserve the cultural and emotional particularities of the Kyrgyz world, even at the risk of alienating some readers. His focus on maintaining the “foreignness” of the text directly engages with the challenge of achieving psycholinguistic equivalence by honoring the cognitive dissonance that different cultural narratives can produce (Berman, 1992).

Another important European contribution comes from the Czech linguist Jiří Levý (1967), who examined translation as a decision-making process involving numerous cognitive and creative choices. Levý’s approach highlights how translators must constantly balance fidelity to the source text with the need to produce an emotionally and cognitively resonant text in the target language. In the case of “*Farewell, Gulsary!*”, this involves the translator’s choices in how to render Aitmatov’s rich emotional landscapes and cultural metaphors in ways that can be understood and felt by readers in a different linguistic context (Levý, 1967).

Lawrence Venuti’s (1995) exploration of the “invisibility” of the translator, although rooted in American academia, also resonates with European discussions about the ethics and visibility of the translator. Venuti argues that translations often strive to make the translator’s presence unseen, producing a text that reads as if it were originally written in the target language. However, in a text like “*Farewell, Gulsary!*”, such an approach can risk flattening the cultural and emotional specificity of Aitmatov’s world. Venuti’s work underscores the challenge for translators: how to remain “invisible” while still conveying the depth of emotion and cultural nuance that defines the original text (Venuti, 1995).

Finally, Susan Bassnett’s (2013) insights into translation as a form of intercultural communication emphasize that translation is not simply about language transfer but about bridging cultural worlds. In translating Aitmatov’s work, the translator must navigate complex emotional and cognitive landscapes that are deeply embedded in Kyrgyz and Soviet-era contexts, ensuring that readers from other cultural backgrounds can connect with the narrative in a meaningful way (Bassnett, 2013).

In translating “*Farewell, Gulsary!*”, psycholinguistic equivalence emerges as a central concern. The translator must not only convey the literal meaning of Aitmatov’s words but also ensure that the cognitive and emotional responses elicited in the target language mirror those intended in the original. This balance between linguistic precision and emotional resonance underscores the complexity of translating a literary work that is as culturally rich and emotionally profound as Aitmatov’s masterpiece.

Chingiz Aitmatov's "*Farewell, Gulsary!*" provides a compelling case study for exploring psycholinguistic equivalence in translation, a concept central to rendering not only the linguistic meaning of a text but also its cognitive and emotional impact. The novel, set against the backdrop of Kyrgyz traditions and Soviet-era realities, delves into themes of loss, love, and the connection between humans and nature, primarily through the relationship between a man, Tanabai, and his horse, Gulsary. Translating such a richly layered work requires more than linguistic accuracy; it demands a nuanced approach to preserving its emotional depth, cultural context, and symbolic imagery across different languages.

Cultural Context: The novel is deeply rooted in Kyrgyz culture and tradition. A translator must capture these cultural nuances while ensuring that they resonate with the target audience. This involves not just literal translation but also conveying the cultural significance behind certain phrases and customs.

Emotional Depth: Aitmatov's writing often explores profound themes of love, loss, and connection to nature. Maintaining the emotional tone and the psychological depth of the characters in translation is crucial. The translator must select language that evokes similar feelings in the target audience.

Narrative Style: Aitmatov's unique narrative voice combines lyrical prose with philosophical reflections. A translator needs to preserve this style, which may involve stylistic choices that reflect the same rhythm and tone in the target language.

1. **Symbolism and Imagery:** The novel contains rich symbolism (e.g., the relationship between humans and animals, particularly the bond with Gulsary). Translating these elements requires a deep understanding of their significance to convey similar meanings in another language.

2. **Reader Interpretation:** Different readers may interpret characters and events based on their own cultural and psychological backgrounds. The translator's challenge is to create a text that invites similar interpretations across different audiences.

3. **Language Specificity:** Aitmatov's use of language often reflects the unique features of the Kyrgyz language. Achieving psycholinguistic equivalence may require creative adaptations to convey the same impact in the target language.

These aspects highlight the complexity involved in translating a work like "*Farewell, Gulsary!*" and the importance of considering psycholinguistic factors to achieve a faithful and resonant translation.

Chingiz Aitmatov's "*Farewell, Gulsary!*" conveys its emotional depth through the poignant experiences of its characters, profound themes, and Aitmatov's distinctive lyrical prose. The relationship between the protagonist, Tanabai, and his horse, Gulsary, serves as a metaphor for

loyalty, companionship, and inevitable loss, representing the emotional core of the novel. Themes of mortality and generational transition are intricately woven into this bond, demanding a translation that faithfully captures the sorrow and philosophical reflection embedded in Aitmatov's writing. The translation must also navigate the cultural significance of farewells in Kyrgyz traditions and preserve the novel's vivid imagery and symbolic undertones, ensuring readers feel the emotional and psychological weight of the narrative.

1. The Bond Between Humans and Animals

- **Example:** The protagonist's relationship with Gulsary, his horse, serves as a profound metaphor for loyalty, companionship, and loss. This bond reflects a deep emotional connection rooted in the characters' shared experiences and the harsh realities of life.
- **Analysis:** Translating scenes depicting their bond requires careful attention to the emotional resonance of words. The translator must convey not just the actions but the feelings of love and sorrow tied to the loss of Gulsary. This may involve using evocative language that captures the depth of grief.

2. Themes of Mortality and Loss

- **Example:** The narrative grapples with themes of mortality, particularly as the protagonist faces the impending death of Gulsary. The reflections on life and death evoke a sense of existential melancholy.
- **Analysis:** When translating passages that explore these themes, it's essential to maintain the weight of Aitmatov's philosophical reflections. The choice of words should evoke a similar sense of introspection and sorrow in the target language, ensuring that readers feel the gravity of these moments.

3. Cultural Significance of Farewell

- **Example:** The farewell to Gulsary is not just a personal loss; it signifies the end of an era and the transition between generations. This *farewell* is laden with cultural significance, reflecting the values of loyalty and respect for animals.
- **Analysis:** A translator must navigate the cultural context surrounding farewells in Kyrgyz culture. The emotional impact of such farewells can be profound, and the translation should evoke a similar sense of finality and reverence, potentially incorporating idiomatic expressions that resonate with the target culture.

4. Internal Conflict and Reflection

- **Example:** The protagonist experiences inner turmoil as he reflects on his life choices and the nature of his relationships. This introspection reveals vulnerabilities and deep emotional struggles.

- **Analysis:** Translating these introspective passages requires capturing the nuances of thought and feeling. The translator might need to employ varied sentence structures or reflective language to mirror the protagonist's internal dialogue, ensuring that readers in the target language connect with his emotional journey.

5. Imagery and Symbolism

- **Example:** Aitmatov uses vivid imagery to evoke emotions: scenes of the vast steppes, the beauty of nature, and the starkness of life and death enhance the emotional landscape of the narrative.

- **Analysis:** Preserving the imagery in translation is vital for maintaining emotional depth. A translator should find equivalent expressions that evoke similar visual and emotional responses, ensuring the reader can feel the same connection to the setting and themes.

The emotional depth in “Farewell, Gulsary!” is intricately woven into the narrative through character relationships, themes, and Aitmatov's language. A successful translation must navigate these elements thoughtfully, ensuring that the emotional resonance is preserved for the target audience. Each choice made in translation can significantly affect how readers perceive and connect with the text.

Conclusion:

Translating “*Farewell, Gulsary!*” presents a complex interplay of linguistic, cultural, and emotional challenges. Achieving psycholinguistic equivalence requires translators to move beyond word-for-word accuracy and instead focus on evoking the same cognitive and emotional responses in the target audience. By navigating the novel’s deep cultural ties, emotional landscapes, and symbolic richness, translators can capture the essence of Aitmatov’s work while remaining true to the original’s intent. Ultimately, this process underscores the significance of psycholinguistic factors in literary translation, ensuring that the translated work resonates across cultures while preserving its profound emotional depth.

References:

- Berman, A. (1992). *The experience of the foreign: Culture and translation in romantic Germany*. State University of New York Press.
- Bassnett, S. (2013). *Translation studies* (4th ed.). Routledge.
- Levý, J. (1967). Translation as a decision process. In L. Venuti (Ed.), *The translation studies reader* (pp. 148–159). Routledge.
- Venuti, L. (1995). *The translator’s invisibility: A history of translation*. Routledge
- Vermeer, H. J. (1984). Skopos and commission in translational action. In L. Venuti (Ed.),

ILMIY TERMINLARNI MILLIY TILLARGA MOSLASHTIRISHDAGI MUAMMOLAR: TARJIMADA ANIQLIK VA MUVOFIQLIK

*Isroilova Xurinisho Ismoil qizi,
ToshDO‘TAU TNAF 4-kurs talabasi
e-mail: isroilovaxurinisho@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.d. Obidjonova Ma'suma

Annotatsiya. Ilmiy matnlarni tarjima qilishda asosiy qiyinchiliklardan biri ilmiy terminlarni milliy tillarga ya'ni tarjima qilinadigan davlat tiliga moslashtirish hisoblanadi. Ushbu tezisda ilmiy terminologiyani tarjima qilish jarayonida duch kelinadigan muammolar, bu jarayonda aniqlik va muvofiqlikni ta'minlashning ahamiyati o'rganiladi. Terminologik moslikni ta'minlashda lingvistik va madaniy omillarni hisobga olish zaruriyati, tarjima jarayonida ularni qanday hal qilish usullari muhokama qilinadi. Shuningdek, terminlarni milliy tilga o'g'irishda ularning ilmiy ma'nosini saqlab qolishning qiyinchiliklari ham tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: ilmiy terminlar, tarjimada aniqlik, milliy tillar, termin mosligi, lingvistik moslashtirish, tarjima va madaniyat.

Abstract. One of the main difficulties in translating scientific texts is adapting scientific terms to national languages, that is, to the language of the state being translated. This thesis examines the problems encountered in the process of translating scientific terminology and the importance of ensuring accuracy and consistency in this process. The need to take linguistic and cultural factors into account when ensuring terminological compatibility, and how to solve them in the translation process, are discussed. Also, the difficulties of preserving their scientific meaning when translating the terms into the national language are analyzed.

Keywords: scientific terms, accuracy in translation, national languages, term compatibility, linguistic adaptation, translation and culture.

Ilmiy matnlarni milliy tillarga tarjima qilish jarayoni murakkab va ko'p qirrali vazifa bo'lib, u ilmiy atamalarning to'g'ri va aniqlik bilan tarjima qilinishini talab etadi. Terminlarning noto'g'ri o'g'irilishi ilmiy mazmunni buzib, noaniqlik va tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Bu esa ilmiy matnlarning mohiyatini o'quvchilarga noto'g'ri yetkazib berish xavfini tug'diradi. Tarjima jarayonida ilmiy atamalarni lingvistik va madaniy moslashtirish zaruriyati ham muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, ushbu tezis ilmiy atamalar tarjimasida uchraydigan asosiy qiyinchiliklarni aniqlash, ularni hal qilish yo'llarini tahlil qilish hamda aniqlik va moslikni ta'minlash usullarini taklif etishga qaratilgan.

1. Ilmiy terminlarning ahamiyati. Ilmiy atamalar – turli ilmiy sohalaridagi maxsus tushunchalarni ifodalovchi so'z va iboralardir. Ilmiy matnlarda bunday atamalar to'g'ri ishlatilishi shart, chunki ulardan foydalanish o'quvchiga aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Tarjimonlar so'zlarni tarjima qilishdan tashqari ularning ilmiy ma'nosini ham to'g'ri tushinishi lozim. Shu

maqsadda terminologik aniqlik tarjimaning sifatini belgilaydigan muhim omillardan biri hisoblanadi.

2. Ilmiy terminlarni tarjima qilishdagi qiyinchiliklar

Ilmiy atamalarni tarjima qilish bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Asosiy qiyinchiliklar quyidagilar:

Ekvivalent terminlarning yo‘qligi: Ko‘pgina davlatlarning milliy tillarida ba’zi ilmiy atamalar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri mos keladigan so‘zlar mavjud emas. Bu holatda tarjimonlar yangi terminlar yaratishi yoki tushuntirish orqali tarjima qilishi kerak bo‘ladi. Masalan, yangi texnologiyalar yoki fanlar uchun milliy tillarda mos terminologiya yaratilishi talab etiladi.

Madaniy kontekstning ta’siri: Ba’zi ilmiy atamalar milliy madaniyatlardan farqli tushunchalarni aks ettiradi. Tarjimon madaniy moslikni ta’minlash bilan birga, terminlarning mazmunini aniq yetkazish masalasini hal qilishi kerak.

Murakkab tushunchalar: Ilmiy atamalar ko‘pincha chuqur va murakkab mazmunga ega bo‘lib, ularni milliy tillarga to‘g‘ri o‘girish katta e’tibor va bilim, ma’suliyat talab qiladi. Ularning noto‘g‘ri tarjimasi ilmiy xulosalarning noto‘g‘ri tushunilishiga olib kelishi mumkin.

3. Lingvistik moslashtirish

Ilmiy atamalarni milliy tillarga tarjima qilishda lingvistik moslashtirish jarayoni muhim o‘rin tutadi. Bu jarayonda terminlarni milliy til qoidalariga moslashtirish va ularning ma’nosini saqlash muhimdir. Lingvistik moslashtirish bir necha usullar orqali amalga oshiriladi:

Neologizmlar yaratish: Ba’zi ilmiy atamalar milliy tillarda mavjud bo‘lmaganligi sababli, yangi so‘zlar yaratiladi. Bu usul ko‘p hollarda yangi fanlar va texnologiyalar uchun terminologiyani rivojlantirishda qo‘llaniladi.

Asl terminni olish: Ba’zi hollarda termin asl tilidan bevosita olinadi va milliy tilda ishlatiladi. Bu usul orqali terminning xalqaro ma’nosi saqlanadi, ammo milliy til qoidalariga moslashtirilishi kerak. Ba’zi hollarda, ilmiy terminlar milliy tilga o‘zgartirilmasdan, asl shaklida qabul qilinadi. Masalan, “internet” yoki “algorithm” kabi terminlar ko‘p tillarda bir xil shaklda ishlatiladi, chunki ularning xalqaro ko‘rinishi tanilgan va keng qo‘llaniladi.

Tavsifiy tarjima: Ba’zi terminlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinmasdan, ularning mohiyati izoh orqali tushuntiriladi. Bu usul murakkab ilmiy tushunchalarni milliy tilda to‘g‘ri yetkazishda qo‘llaniladi. Masalan, “artificial intelligence” atamasi ko‘plab tillarda “sun’iy intellekt” deb tarjima qilinadi, lekin bu atamaning mohiyatini tushuntirish qo‘shimcha izohlarni talab qilishi mumkin.

O‘xshash ma’noli so‘zlardan foydalanish: Ba’zan tarjimonlar murakkab atamalarga o‘xshash ma’noli milliy so‘zlarni tanlaydilar. Biroq bu usul har doim ham ilmiy aniqlikni

ta'minlamasligi mumkin, chunki sinonimlar o'rtasidagi kichik farqlar ilmiy kontekstda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Aniqlik va moslikni ta'minlash

Ilmiy atamalarni tarjima qilishda aniqlik va moslik muhim o'rin tutadi. Ilmiy terminologiyaning noto'g'ri tarjimasi ilmiy g'oyalarni noto'g'ri tushunilishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun tarjimon talab qilinadigan asosiy vazifa ilmiy terminlarni o'girishda ulardagi mazmunning aniqligini saqlab qolish uchun ehtiyot bo'lishlik. Lingvistik moslashtirish usullari bu jarayonda tarjimonga katta yordam beradi.

5. Muammolar va tavsiyalar

Ilmiy terminlarni milliy tillarga tarjima qilishda asosiy qiyinchiliklardan biri ularni madaniy va lingvistik jihatdan moslashtirishda aniqlikni yo'qotishdir. Bu jarayonda maxsus terminologik lug'atlar va ma'lumotnomalar yordamida tarjimonlar yangi terminlarni to'g'ri yaratishlari va milliy tilda aniq ishlatishlari mumkin. Tarjimonlarga ilmiy-texnik tarjima bo'yicha treninglar va seminarlar tashkil qilish ham bu muammolarni hal qilishda foydali bo'ladi.

Tarjima jarayonida duch kelinadigan madaniy va lingvistik muammolar.

Ilmiy atamalarni tarjima qilishda til va madaniyatlararo tafovutlar qiyinchilik tug'diradi. Quyida ushbu qiyinchiliklarning asosiy turlari bayon qilinadi:

1. Madaniy tafovutlar: Har bir madaniyatda tushunchalarni ifodalashning o'ziga xos usullari mavjud. Masalan, g'arbiy ilm-fan sohasida keng qo'llaniladigan "self" tushunchasi sharq madaniyatida boshqacha talqin qilinadi, bu esa terminologik moslikni ta'minlashda qiyinchilik tug'diradi.

2. Til strukturasi farqlari: Har bir tilning o'z grammatik va leksik qoidalari mavjud. Ba'zi ilmiy atamalarni o'girishda milliy tilning strukturaviy imkoniyatlari cheklangan bo'lishi mumkin, bu esa tarjimada murakkabliklarni keltirib chiqaradi.

3. Terminlarning ko'p ma'noliligi: Ayrim atamalar bir necha ma'noga ega bo'lishi mumkin, bu esa ularni to'g'ri kontekstda tarjima qilishni talab qiladi. Masalan, "Force" — fizika sohasida bu atama "kuch" deb tarjima qilinadi, ya'ni biror jismlarga ta'sir etuvchi mexanik kuchni ifodalaydi. Ammo harbiy kontekstda bu atama "qo'shin" yoki "harbiy kuchlar" sifatida ishlatiladi.

Bu kabi terminlarning turlicha kontekstlarda o'zgacha ma'no, mazmun kasb etishi tarjimonlardan aniq va to'g'ri ekvivalent tanlashni talab qiladi, bu esa ilmiy ma'lumotlarning mohiyatini saqlashda muhim rol o'ynaydi.

Ilmiy atamalarni to'g'ri tarjima qilish bo'yicha tavsiyalar

Ilmiy atamalarni to'g'ri tarjima qilish uchun quyidagi usullarni qo'llash tavsiya etiladi:

1.Mutaxassislar bilan hamkorlik: Tarjimonlar ilmiy terminlarni to'g'ri tarjima qilishda mutaxassislar bilan hamkorlik qilishlari lozim. Bu yondashuv terminologik moslikni ta'minlashda katta yordam beradi.

2.Terminologik lug'atlardan foydalanish: Tarjima jarayonida maxsus terminologik lug'atlardan foydalanish orqali ilmiy atamalarning aniq ma'nosi ta'minlanadi.

3.Trening va seminarlar tashkil qilish: Tarjimonlar uchun ilmiy-texnik tarjima bo'yicha trening va seminarlar o'tkazilishi, ularning bilim va ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi.

4.Yangi terminlarni yaratishda ehtiyotkorlik: Yangi terminologiya yaratilganda, so'zlarning ma'nosi va mosligini chuqur tahlil qilish zarur. Bu yangi atamalarning qabul qilinishini osonlashtiradi va ilmiy aniq ma'noni saqlashga yordam beradi.

5.Ixtisoslashgan tarjimonlarni tayyorlash: Ilmiy matnlar bilan ishlash ko'p hollarda maxsus bilim va malakalarni talab qiladi. Shuning uchun tarjimonlar biror sohaga ixtisoslashgan bo'lishlari lozim. Masalan, tibbiy matnlarni tarjima qilishda tibbiyot bo'yicha bazaviy bilimlarga ega bo'lgan tarjimonlar yuqori sifatli tarjimani ta'minlaydi. Ixtisoslashish ilmiy mazmunning aniqligini saqlashda katta yordam beradi.

6.Ilmiy tahrir va redaktordan foydalanish: Tarjima qilingan ilmiy matnlarni mutaxassis tahrirlovchi va redaktor tomonidan ko'rib chiqilishi sifatni oshiradi. Redaktor terminologik va stilistik kamchiliklarni aniqlaydi hamda tarjimaning muvofiqligini ta'minlashga yordam beradi.

7.Mashina tarjima tizimlari va CAT (Computer-Assisted Translation) vositalaridan foydalanish: Zamonaviy tarjima texnologiyalari, jumladan, mashina tarjima va CAT vositalari tarjimonlarning ishini osonlashtiradi. CAT vositalari orqali tarjimonlar oldin ishlatilgan terminlarni qayta qo'llashlari va bir xil terminologiyani saqlashlari mumkin. Mashina tarjima tizimlari esa dastlabki tarjimani ta'minlab, tarjimonlarga tahrir qilish imkoniyatini beradi.

Quyida keltirilgan qo'shimcha yondashuvlar ilmiy atamalarni to'g'ri tarjima qilishda sifatni oshirib, aniqlik va moslikni ta'minlaydi. Tarjimonlarning ixtisoslashuvi va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish jarayonni tezlashtirib, ilmiy ma'lumotlarning keng auditoriyaga aniq yetkazilishiga yordam beradi.

Xulosa. Ilmiy atamalarni milliy tillarga tarjima qilish murakkab va mas'uliyatli jarayon hisoblanib, tarjimonlardan chuqur bilim, tajriba va ehtiyotkorlik talab etadi. Terminologik aniqlik va moslikni ta'minlash ilmiy matnlarning to'g'ri tushunilishi va ilm-fan rivojiga xizmat qiladi. Tarjima jarayonida lingvistik va madaniy tafovutlarni hisobga olish, terminologik lug'atlardan foydalanish va mutaxassislar bilan hamkorlik qilish orqali tarjimaning sifati oshirilishi mumkin. So'zlarning har xil millatda qanday ma'no bildirishini bilish uchun shu millatning madaniyatidan xabardor bo'lish bu tarjimonning vazifasi hisoblanadi. Tarjimonning bu narsalardan xabardor

bo‘lishi uning foydasiga ishlaydi. Bir tarafdin tarjima jarayonida tarjimonga yengillik bo‘ladi. Hozirgi kunga kelib tarjima jarayonini osonlashtiradigan turli xil dasturlar va mashinalar rivojlanib bormoqda. Lekin ko‘p hollarda bu mashinalar qilgan tarjima insonlar tarjimasiga o‘xshab chiqmaydi. Dasturlarga hayotiy bo‘yoqdorlik yetishmaydi. Bu dasturlar ilmiy atamalar tarjimasida qo‘l keladi. Milliy tillarga atamalarni to‘g‘ri keladiganini tanlash ham tarjimonga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hatim, B., & Mason, I. (1997). *The translator as communicator*. Routledge.

Mallaev, N. (2012). *O‘zbek tarjimashunosligi nazariyalari*. Toshkent.

Mirmuhamedov, Q. (2008). *Terminologiyaning lingvistik asoslari*. Toshkent.

Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall.

THE CHALLENGES OF TRANSLATING IDIOMS AND FIGURATIVE LANGUAGE

Jaloldinova Mohinur Baxtiyorjon qizi,

FerSU, 3rd course, group №22.104

jaloldinovamohinur30@gmail.com

Supervisor: S.Shermamatova

Abstract. Translating idioms and figurative language involves complex challenges due to cultural specificity, context, and linguistic differences. These expressions often lack direct equivalents, leading to potential misinterpretation or loss of meaning. This article explores the main challenges translators face and investigates strategies to accurately convey idiomatic expressions across languages. Emphasis is placed on cultural sensitivity, context, and adaptation, highlighting the importance of preserving both meaning and cultural essence.

Keywords: idioms, translation, figurative language, cultural expressions, context, linguistic challenges, adaptation, equivalence, cultural sensitivity, interpretation

Annotatsiya. Ibora va obrazli ifodalarni tarjima qilish madaniy o‘ziga xoslik, kontekst va lingvistik farqlar tufayli murakkab qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bu ifodalar ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentga ega emas, bu esa noto‘g‘ri tushunish yoki ma‘no yo‘qotilishiga olib kelishi mumkin. Ushbu maqolada tarjimonlarning asosiy qiyinchiliklari o‘rganilib, idioma ifodalarini boshqa tillarga aniq yetkazish strategiyalari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: tarjima, majoziy til, madaniy ifodalar, kontekst, lingvistik muammolar, moslashish, ekvivalentlik, madaniy sezgirlik, talqin

Translation is a bridge that connects cultures and languages, facilitating cross-cultural communication in an increasingly globalized world. Among the most challenging aspects of translation is rendering idioms and figurative language accurately, as these expressions often lack direct equivalents in other languages. Idioms and figurative language are steeped in cultural and contextual nuances that contribute to their unique meaning within a given language. Consequently,

translators must navigate complex linguistic and cultural challenges to convey these expressions effectively in the target language.

Idioms, metaphors, and other figurative expressions are typically culturally specific, relying on shared historical references, humor, and social norms that may not be understood by speakers of another language. For instance, the English idiom “to kick the bucket” is widely understood to mean “to die,” yet translating this literally into another language might result in confusion or unintended interpretations. This expression exemplifies how idioms can become “lost in translation” when they are removed from their cultural context. According to Brown (2020), “translating idiomatic language is not merely a linguistic task but a cultural one, as it requires an understanding of the underlying social fabric of the source language” (p. 45).

Figurative language, which includes metaphors, similes, and symbolic language, presents similar challenges. These expressions often use imagery or symbols that resonate within the source culture but may be unfamiliar or hold different connotations in the target language. Translators face the dual task of preserving the expression’s intended meaning and adapting it to fit the cultural expectations of the target audience. Failure to do so can result in translations that feel awkward, confusing, or even offensive.

This article examines the primary challenges associated with translating idioms and figurative language, exploring strategies to overcome these challenges. By analyzing the complexities involved, the aim is to provide insights into how translators can bridge linguistic and cultural divides while maintaining the integrity of the original expressions.

Cultural and Linguistic Complexity

Idiomatic expressions are unique to the cultural context in which they originate, making their translation challenging. Idioms, for instance, often reflect a culture’s history, traditions, or environment. In English, the phrase “bite the bullet” implies enduring hardship, a metaphor derived from historical practices during wartime surgery. However, this idiom may not resonate in cultures unfamiliar with the practice, resulting in misinterpretation if translated literally. As Baker (2018) notes, “idioms reflect cultural perspectives that may not have direct equivalents in other languages” (p. 62). Translators must possess a deep understanding of both the source and target cultures to effectively navigate these cultural gaps.

The Limitations of Literal Translation

Literal translation, or word-for-word translation, is often ineffective for idiomatic expressions. A literal approach can distort meaning or result in confusing translations, as idioms are rarely understood based on the individual meanings of their words. For example, the Spanish idiom “meter la pata” translates literally as “to put your foot in it,” but the idiom actually means “to

make a mistake.” Translating idioms literally can lead to mistranslations and loss of intended meaning, requiring translators to seek alternative approaches. Larson (1998) emphasizes that literal translation “does not work for figurative language because idiomatic expressions rely on context, culture, and established metaphorical associations” (p. 110).

Strategies for Translating Idioms and Figurative Language

To address the challenges of translating idioms and figurative language, translators employ various strategies, including:

1. Using Culturally Equivalent Idioms

One common approach is to find a culturally equivalent idiom in the target language that conveys a similar meaning. For example, the English idiom “to break the ice,” meaning to initiate a conversation, has an equivalent in Spanish, “romper el hielo,” that carries the same meaning. By selecting equivalent expressions, translators can maintain the idiom’s impact while ensuring it is understandable to the target audience. However, finding an exact match is not always possible.

2. Paraphrasing

When a direct equivalent does not exist, paraphrasing allows translators to convey the idiom’s meaning in simpler terms. For instance, if no equivalent exists for the English idiom “pulling someone’s leg” (meaning to joke with someone), a paraphrased explanation, such as “joking,” may be used. This approach enables translators to preserve the meaning but may lack the stylistic and cultural flavor of the original idiom.

3. Providing Explanations

In cases where neither an equivalent nor a paraphrase captures the idiom’s meaning, translators may choose to provide an explanation in footnotes or asides. For example, literary translations often include explanations to provide readers with cultural context. Although this can break the flow of reading, it ensures comprehension when no direct translation is available.

4. Retaining the Original Idiom

In some instances, the original idiom may be retained with minor adjustments if it is universally understood or if its literal meaning adds to the text’s stylistic quality. This approach is especially useful in literary texts where the aesthetic quality of the language is crucial. Newmark (1988) asserts that “retaining the original idiom can be effective when the expression resonates cross-culturally” (p. 102).

5. Contextual Sensitivity

The context in which an idiom appears is crucial to its accurate translation. Some idioms have multiple meanings depending on the surrounding context. For example, the idiom “to blow off steam” can mean either to relieve stress or express anger, depending on the situation. Translators

must interpret the idiom within its context, considering both the speaker's intention and the audience's expectations. Brown (2020) notes that "contextual understanding is indispensable in idiomatic translation, as it guides the translator's approach and decision-making" (p. 59).

6.The Role of Cultural Sensitivity

Cultural sensitivity is essential in translating idiomatic language. Translators must be aware of cultural norms, values, and conventions that affect how idioms are perceived. For instance, certain idioms may contain cultural references that are unfamiliar or even offensive to the target audience. Cultural sensitivity enables translators to avoid unintended connotations or cultural misunderstandings. Nida (2001) suggests that "successful translation involves adapting idiomatic expressions to the cultural norms of the target audience" (p. 89), highlighting the need for translators to be culturally perceptive and adaptable.

The translation of idiomatic expressions is not solely a linguistic endeavor but an intercultural one, requiring translators to act as mediators between languages and cultures. As global communication becomes increasingly important, the role of translators in preserving the richness and diversity of languages becomes more significant. Future research could explore the potential for technology to assist translators in identifying culturally appropriate idioms, as advancements in artificial intelligence and machine translation evolve.

Ultimately, translating idioms and figurative language is both an art and a science, combining linguistic precision with creative adaptation. It highlights the complexity and beauty of language, demonstrating that translation is not merely a transfer of words but an intricate process of cultural interpretation.

References

- Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
- Brown, L.M. (2020). *Translating Culture: The Art of Figurative Language in Translation*. London: Routledge.
- Larson, M.L. (1998). *Meaning-based Translation: A Guide to Cross-language Equivalence*. Lanham: University Press of America.
- Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. London: Prentice-Hall.
- Nida, E.A. (2001). *Language, Culture, and Translating*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
- Vinay, J.P., & Darbelnet, J. (1995). *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. Amsterdam: John Benjamins.
- Catford, J.C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics*. London: Oxford University Press.

TRANSLATION AND CULTURAL MISINTERPRETATIONS: BRIDGING LANGUAGE BARRIERS IN A GLOBALIZED WORLD

Jo'raboyeva Dilnavoz Ma'murjon qizi,

FerSU, 3rd course, group № 22.104

joraboyevadilnavoz6@gmail.com

Supervisor: S.Shermamatova

Abstract. Translation is a crucial tool for bridging language barriers, yet cultural misinterpretations often distort intended meanings. This article explores how cultural nuances, idioms, and symbols impact the translation process. Through analysis of case studies, it examines the risks of cultural misinterpretation, the role of context, and strategies for more effective cross-cultural translation, emphasizing the importance of cultural literacy in global communication.

Keywords: Translation, cultural misinterpretation, cross-cultural communication, language, idioms, globalization, context, cultural literacy, intercultural dialogue, linguistic barriers

Annotatsiya. Tarjima til to'siqlarini yengish uchun muhim vosita hisoblanadi, ammo madaniy noto'g'ri talqinlar ko'pincha ma'nolarni buzadi. Ushbu maqola madaniy nozikliklar, iboralar va ramzlarning tarjima jarayoniga ta'sirini o'rganadi. Tadqiqot madaniy noto'g'ri talqinlarning xavflarini, kontekstning rolini va samarali tarjima strategiyalarini o'rganib, global muloqotda madaniy savodxonlikning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Tarjima, madaniy noto'g'ri talqin, madaniyatlararo muloqot, til, idiomalar, globallashuv, kontekst, madaniy savodxonlik, madaniyatlararo dialog, lingvistik to'siqlar

In an increasingly interconnected world, translation plays a pivotal role in communication across different cultures. Despite technological advancements and refined translation methods, language translation remains a complex process that often entails more than mere word substitution. The task of accurately conveying meaning is fraught with challenges as cultural contexts shape how words and phrases are understood, leading to potential misinterpretations.

Translation errors frequently arise from overlooking cultural nuances and failing to account for the unique symbolic, historical, and social contexts that influence language. While literal translations can be sufficient for simple exchanges, complex ideas, humour, idioms, and cultural references often require careful consideration of the underlying cultural fabric.

This article aims to highlight the significant role cultural understanding plays in the translation process, examining case studies that showcase common cultural misinterpretations. By analysing real-world examples, this research investigates the reasons behind translation misinterpretations and the strategies translators use to mitigate such issues. Understanding cultural

context is essential not only for translators but also for policymakers, educators, and businesses who engage with global audiences.

Scholars have extensively analysed the challenges posed by cultural misinterpretations in translation. For instance, Brown (2020) emphasizes the “cultural filter,” a metaphor describing how translators unconsciously adapt material through their cultural biases (p. 45). Cultural theorists argue that translation is an interpretive act, where meaning is constantly negotiated (Smith & White, 2018). As globalization broadens the reach of languages and cultures, there is a pressing need to understand how culture-bound concepts impact translation.

1. The Role of Culture in Translation

Culture encompasses shared beliefs, customs, and behaviors that define communities, which are deeply embedded in language. Language not only reflects a society’s worldview but also serves as a conduit through which cultural identity is transmitted. Thus, translation without cultural awareness can lead to significant misinterpretations.

For example, idiomatic expressions often defy literal translation. Consider the English phrase, “kick the bucket,” which, if translated literally, may confuse audiences unfamiliar with its idiomatic meaning (“to die”). In another case, the Chinese concept of “face” (“mianzi”) encapsulates the idea of reputation, an important social concept that may not have a direct equivalent in other languages.

2. Cultural Misinterpretations in Translation

Cultural misinterpretations can emerge from:

Idioms and Proverbs: Direct translation of idioms often results in confusion. Brown (2020) notes that idioms are “culture-specific expressions” whose meanings are tied to shared knowledge within a culture (p. 47).

Symbolic Meanings: Colors, animals, and symbols can hold vastly different meanings across cultures. For instance, while white is associated with purity in Western cultures, it symbolizes mourning in many Asian traditions (Smith & White, 2018).

Historical and Socio-Political Contexts: Historical events and socio-political contexts influence language and meaning. A phrase resonant in one culture might evoke completely different sentiments elsewhere.

3. Case Studies of Cross-Cultural Translation Challenges

Case studies illustrate the pitfalls of cultural misinterpretations:

Marketing Mishaps: The famous example of Chevrolet's “Nova” model in Latin America showcases how language and cultural knowledge are essential. In Spanish, “Nova” translates to “doesn't go,” an unfortunate interpretation for a car brand.

Literary Works: Translating literature poses a unique challenge, as cultural nuances are integral to storytelling. For instance, Japanese haiku relies heavily on seasonal and cultural symbols that may not resonate or hold meaning for non-Japanese readers.

4. Strategies to Mitigate Cultural Misinterpretations

To bridge these cultural gaps, translators adopt several strategies:

Cultural Substitution: Replacing culturally bound concepts with similar ones familiar to the target culture.

Paraphrasing and Explanation: When no equivalent exists, providing explanations can help. For instance, translating “Ramadan” might require added context in non-Muslim cultures.

Collaboration with Cultural Experts: Collaborative approaches, involving native speakers and cultural experts, can provide the necessary insight into subtle cultural meanings.

In a world where globalization demands more inclusive and accurate communication, the role of cultural understanding in translation has become more critical than ever. This study has highlighted the inherent challenges of translating culturally specific ideas and symbols. While translation technology and AI continue to evolve, cultural literacy remains irreplaceable for accurate communication.

Cultural misinterpretations can have far-reaching implications, from miscommunication in diplomacy to misunderstandings in literature and media. By integrating cultural knowledge into the translation process, professionals can achieve more accurate and meaningful translations, fostering intercultural understanding and collaboration.

As highlighted by Brown (2020), the translator’s task extends beyond language; it is about bridging worlds and perspectives (p. 50). Therefore, fostering cultural literacy and adopting flexible translation strategies are essential steps toward a world where language barriers are met with understanding rather than confusion.

References

- Brown, L.M. (2020). *Cultural Filters and Translation*. Oxford University Press.
- Smith, J., & White, A. (2018). *The Language of Culture: A Study in Translation*. Cambridge University Press.
- Robinson, P. (2019). *The Art of Interpretation in Translation*. Routledge.
- Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
- Larson, M.L. (1998). *Meaning-based Translation: A Guide to Cross-language Equivalence*. Lanham: University Press of America.
- Nida, E.A. (2001). *Language, Culture, and Translating*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
- Vinay, J.P., & Darbelnet, J. (1995). *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. Amsterdam: John Benjamins.

Catford, J.C. (1965). A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics. London:
Oxford University Press

BADIIY, ILMIY-TEXNIKAVIY, SINXRON TARJIMA ISTIQBOLLARI.

*Kamilova Madina Rustam qizi,
Oriental Universiteti Filologiya fakulteti
Arab yo'nalishi 4 -kurs talabasi
madinakoraboeva0913@gmail.com
Ilmiy rahbar: Sunnatilla Abdunabiyev*

Annotatsiya. Ushbu maqola sinxron tarjima sohasidagi potentsial o'zgarishlar va muammolarni o'rganib chiqadi, uni badiiy, ilmiy va texnik sohalarda qo'llashga alohida e'tibor qaratiladi. Sun'iy intellekt, mashinani o'rganish va tabiiy tilni qayta ishlash sohasidagi yutuqlar bilan sinxron tarjima ajoyib o'sishga erishdi. Biroq, ushbu maqolada texnologik taraqqiyot aniqlik va tezlikni oshirsa-da, madaniy yuanslarni, sohaga xos terminologiyalarni va badiiy nozikliklarni tushunish hali ham inson tajribasini talab qiladi. Gazeta so'nggi tadqiqotlar va ishlanmalarni ta'kidlaydi, metodologiyalarni baholaydi va sinxron tarjima texnologiyalarini takomillashtirishning kelajakdagi yo'nalishlarini taklif qiladi.

Kalit so'zlar: Sinxron tarjima, mashinani o'rganish, tabiiy tilni qayta ishlash, texnik tarjima, badiiy tarjima, ilmiy tarjima, tarjimada AI, til texnologiyalari.

Abstract. This article examines the potential developments and challenges in the field of simultaneous translation, with a particular focus on its applications in artistic, scientific, and technical fields. With advancements in artificial intelligence, machine learning, and natural language processing, simultaneous translation has seen remarkable growth. However, in this article, while technological advances increase accuracy and speed, understanding cultural nuances, industry-specific terminologies, and artistic subtleties still require human expertise. The paper highlights recent research and developments, evaluates methodologies, and suggests future directions for improving simultaneous translation technologies.

Keywords: Simultaneous interpretation, machine learning, natural language processing, technical translation, literary translation, scientific translation, AI in translation, language technologies.

Sinxron tarjima, shuningdek, sinxron talqin sifatida ham tanilgan, ayniqsa, texnologik yutuqlar bilan shakllangan rivojlanayotgan sohadir sun'iy intellekt (AI) va mashinani o'rganish. An'anaga ko'ra, inson tarjimonlari ushbu rolni ijro etib, konferentsiyalarda, xalqaro uchrashuvlarda va boshqa ko'p tilli tadbirlarda Real vaqt rejimida og'zaki tilni tarjima qildilar. Biroq, zamonaviy ishlanmalar badiiy, ilmiy va texnik sohalarda sinxron tarjima imkoniyatlarini kengaytirdi va til to'siqlari bo'ylab qanday muloqot qilishimizni inqilob qildi.

Badiiy tarjima adabiyot, kino, teatr va tasviriy san'at iboralarini talqin qilishni o'z ichiga oladi, bu erda hissiy chuqurlik va madaniy kontekst muhim rol o'ynaydi. Ilmiy-texnik tarjimara.9 tadqiqot ishlari, sanoat hujjatlari va texnik qo'llanmalar kabi maxsus tarkibga qaratilgan bo'lib, bu erda aniqlik va domenga xos bilimlar zarur. Ushbu maqola ushbu uchta asosiy yo'nalishdagi sinxron tarjimaning hozirgi holatini ko'rib chiqadi va uning kelajagi haqida tushuncha beradi.

Badiiy tarjima asl matnning badiiy, madaniy va hissiy nuanslarini saqlashga qaratilgan adabiy va she'riy asarlarning tarjimasini anglatadi. Texnik yoki so'zma-so'z tarjimadan farqli o'laroq, badiiy tarjima ko'pincha madaniy va lingvistik farqlarni hisobga olgan holda asarning estetik va hissiy ta'sirini qayta yaratishni o'z ichiga oladi.

Madaniyatning tobora kuchayib borayotgan globallashuvi bilan badiiy tarjima ahamiyat kasb etmoqda, chunki turli madaniyatlarning adabiyotlari yanada qulayroq bo'ladi. Tarjimonlar turli tillar va madaniyatlardagi asarlarni butun dunyo bo'ylab qadrlashini ta'minlashda, madaniyatlararo tushunish va muloqotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Badiiy tarjima asosan inson sezgi va ijodkorligiga tayansa-da, AI sohasidagi yutuqlar, masalan, mashinani tarjima qilish vositalari foydali yordamchilarga aylanmoqda. AI dastlabki qoralamalarda yordam berishi mumkin, bu jarayonni tezlashtiradi, ammo badiiy nuanslarni saqlab qolish uchun inson aralashuvi zarur.

Raqamli platformalar tarjima qilingan asarlarni har qachongidan ham qulayroq qilmoqda. Elektron kitoblar, onlayn adabiy jurnallar va o'z-o'zini nashr etish platformalari tarjima qilingan adabiyotlarning keng auditoriyani qamrab olishi uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etadi va yuqori sifatli badiiy tarjimaga bo'lgan talabni oshiradi.

Badiiy tarjima madaniy merosni saqlash va almashish uchun juda muhimdir. Tarjimonlar mumtoz adabiyot va she'riyat asarlarini tarjima qilish orqali muhim madaniy asarlar kelajak avlodlar uchun turli tillarda ochiq bo'lishini ta'minlashga yordam beradi.

Mualliflar va tarjimonlar, ayniqsa tirik mualliflar bilan hamkorlik tendentsiyasi o'sib bormoqda. Ushbu hamkorlik tarjima qilingan asar muallifning niyatlarini qamrab olishini ta'minlashga yordam beradi, shu bilan birga maqsadli tilda tushunarli va tushunarli bo'ladi.

Tarjima qilingan adabiy asarlarga bo'lgan minnatdorlik oshgani sayin, badiiy tilni mohirona boshqara oladigan ixtisoslashgan tarjimonlarga talab ham ortib bormoqda. Badiiy tarjima manba va maqsadli madaniyatlarni, tilni bilish va ijodiy iste'dodni chuqur bilishni talab qiladi.

Badiiy tarjima istiqbolli kelajakka ega, chunki dunyo o'zaro bog'liqdir. Badiiy yaxlitlikni saqlab, madaniy bo'shliqlarni bartaraf eta oladigan tarjimonlarga bo'lgan ehtiyoj faqat o'sib boradi va yangi texnologiyalar ushbu sohada zarur bo'lgan badiiy ijodni almashtirmasa ham, yordam beradigan vositalarni taklif qiladi.

Ilmiy va texnik tarjima istiqbollari, texnologiya va ilm-fan sohasidagi o'sish bilan chambarchas bog'liqdir. Quyida ushbu sohada kelajakda rivojlanishning muhim yo'nalishlari keltirilgan:

Sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari:

Avtomatik tarjima vositalari, ayniqsa sun'iy intellektga asoslangan tarjima tizimlari, ilmiy va texnik tarjimalar sohasini rivojlantirishda katta o'rin egallaydi. Hozirda mashinaviy tarjima juda tez rivojlanmoqda, lekin aniq va to'g'ri tarjima uchun hali ham inson tarjimonlari zarur.

Mutaxassis tarjimonlarga talabning oshishi:

Ilmiy va texnik tarjimalar yuqori darajada mutaxassislikni talab qiladi. Maxsus bilimlar va terminologiyani tushunadigan tarjimonlar ko'proq talabga ega bo'ladi. Texnik tarjima sohasida sanoatga bog'liq ravishda ko'proq sohalar paydo bo'lishi kutilmoqda, bu esa tarjimonlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Ko'p tillilik va global muloqotning kuchayishi:

Ilm-fan va texnologiyaning globallasuvi bilan ko'p tilli aloqa zaruriyati ortadi. Turli ilmiy kashfiyotlar va texnologik yangiliklarni turli tillarda yetkazib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun texnik tarjimonlar ko'plab tillarda mutaxassislik darajasidagi tarjima qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Sinxron tarjima, shuningdek, Real vaqtda yoki sinxron tarjima sifatida ham tanilgan, sun'iy intellekt (AI), mashinani o'rganish va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasidagi taraqqiyot tufayli tez yutuqlarga erishgan sohadir. Sinxron tarjimaning asosiy istiqbollari:

AI va mashinani o'rganish: Yaxshilangan aniqlik: AI algoritmlari doimiy ravishda rivojlanib, tarjima tizimlarining tillarda ma'noni aniq tushunish va etkazish qobiliyatini oshiradi. Neyron tarmoqlari va chuqur o'rganish modellari tarjimalarni tabiiy va kontekstli xabardor qilishga yordam beradi.

Haqiqiy vaqtda nutqdan nutqqa tarjima: Open AI shiviri yoki Google Translatotron kabi texnologiyalar yordamida AI nafaqat matnni tarjima qilishi, balki Real vaqtda muloqotda ohang, hissiyot va uslubni saqlab, ma'ruzachining ovozi taqlid qilishi mumkin.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) yutuqlari:

Kontekstli tushunish: zamonaviy NLP tizimlari yuqori sifatli sinxron tarjimalarni taqdim etish uchun muhim bo'lgan idiomatik iboralar, jargon va madaniy nuanslarni tushunishda yaxshiroq bo'lmoqda. Ko'p tilli imkoniyatlar: AI modellari hozirda bir vaqtning o'zida bir nechta tillarni boshqarish uchun o'qitilmoqda, bu esa turli lingvistik fonlarda silliq va uzluksiz tarjima qilish imkonini beradi.

Immersiv aloqa: kelajakda sinxron tarjima jonli tadbirlar, konferentsiyalar va virtual uchrashuvlar uchun ar/VR platformalariga birlashtirilishi mumkin, bu odamlarga to'liq immersiv muhitda til to'siqlari bo'ylab muloqot qilish imkonini beradi.

Haqiqiy vaqtda subtitrlar: AR ko'zoynaklari va VR minigarnituralari jonli suhbatlar paytida Real vaqtda tarjima qilingan subtitrlarni namoyish qilishi va madaniyatlararo aloqalarni yanada kuchaytirishi mumkin.

Portativ tarjimonlar: quloqchinlar va mobil ilovalar kabi Qurilmalar allaqachon real vaqtda tarjima qilishga qodir. Texnologiya yaxshilanishi bilan ushbu qurilmalar yanada ishonchli, qulay va sayohat, ish uchrashuvlari va ijtimoiy vaziyatlar uchun keng tarqaladi.

Yaxshilangan integratsiya: mobil ilovalarda sun'iy intellektning roli ortib borishi bilan Real vaqtda tarjima Zoom, Microsoft Teams va boshqa raqamli platformalar kabi aloqa vositalariga yanada samarali kiritilishi mumkin.

Ma'lumotlar maxfiyligi: sinxron tarjima tizimlari ko'pincha jonli ovoyni yozib olish va qayta ishlashni o'z ichiga olganligi sababli, ma'lumotlar maxfiyligi va xavfsizligi bilan bog'liq jiddiy tashvishlar mavjud.

Madaniy sezgirlik: tarjimalar nafaqat so'zlarni o'zgartirishi, balki madaniy ma'no va sezgirlikni ham to'g'ri etkazishini ta'minlash qiyin bo'lib qolmoqda. AI madaniyat va ijtimoiy kontekstni yanada nozikroq tushunish bilan o'qitilishi kerak.

Xulosa. Sinxron tarjima, ayniqsa, sun'iy intellektning ilmiy va texnik sohalarga qo'shilishi bilan yanada o'sishga tayyor. Biroq, badiiy tarjima o'ziga xos murakkabligi tufayli yaqin kelajakda inson ishtirokini talab qilishi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar, ayniqsa, chuqur madaniy tushuncha va hissiy sezgirlikni talab qiladigan sohalarda, mashina samaradorligini inson tajribasi bilan birlashtirgan gibrid modellarni ishlab chiqishga qaratilishi kerak.

Maydonni rivojlantirish uchun bir nechta tavsiyalar berilishi mumkin: AI tadqiqotiga sarmoya: ko'proq tadqiqotlar sun'iy intellektning badiiy til va madaniy nozikliklar haqidagi tushunchalarini yaxshilashga qaratilishi kerak. Gibrid tarjima modellari: AI inson tarjimonlarini almashtirishdan ko'ra ularni qo'llab-quvvatlaydigan tizimlarni ishlab chiqish samaradorlik va sifatni ta'minlaydi. Intizomiy ta'lim: tarjimonlar nafaqat tilda, balki texnik va ilmiy sohalarda ham mashinada yaratilgan tarjimalar va inson tajribasi o'rtasidagi farqni bartaraf etish uchun o'qitilishi kerak. Axloqiy mulohazalar: tarjimada Aidan axloqiy foydalanish, xususan, ish joylari va madaniy yaxlitlik haqida davom etayotgan munozaralarni rag'batlantirish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Aixelá, F. J., 'The Study of Technical and Scientific Translation: An Examination of its Historical Development'.

JoSTrans - The Journal of Specialised Translation. Volume 1, Number 1/2004.

- Bantaş, A., Limba engleză pentru știință și tehnică. București: Editura Niculescu. 1994.
- Byrne, J., Technical Translation. Usability Strategies for Translating Technical Documentation. Springer: Dordrecht. 2006.
- Byrne, J., Scientific and Technical Translation Explained. St. Jerome Publishing. 2012.
- Clyne, M., 'Discourse Structure and Discourse Expectations – Implications for Anglo-German Academic Communication in English', in Discourse Across Cultures – Strategies in World Englishes. Smith, L. (ed.). New York: Prentice Hall. 1987. pp. 73-84.
- Dejica, D., 'Identifying and analysing professional genres' peculiarities for translation purposes: a methodological approach'. In Frentiu, L. (ed.) Romanian Journal of English Studies, 8/2011. Timisoara: Editura Universitatii de Vest. 2011. pp. 155-166.
- Dejica, D., 'A Standards-Based Contrastive Analysis of Online and Printed +Sandrini, Iulia Para (eds.) Language in the Digital Era. Challenges and Perspectives. De Gruyter Open: Warsaw/Berlin. 2016, pp. 14-28.

INGLIZ VA O‘ZBEK MUOMALA NUTQINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mahmudov Muhridin Mehmonali o‘g‘li
Alfraganus University Filologiya Fakulteti
IF 21-03 guruh talabasi
muhridinmahmudov58@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarining muomala nutqiga oid o‘ziga xos xususiyatlari, tilning muloqotda tutgan o‘rni, madaniy me‘yorlar va xushmuomalalik qoidalari ikki tilda qanday farq qilishi asosida o‘rganildi. Ingliz tilida muloqot, odatda, rasmiy va noaniq bo‘lsa, o‘zbek tilida ochiqlik va samimiylik ustuvor ekanligi tavsifiy va qiyosiy metodlar orqali ko‘rsatib berildi. Shuningdek, salomlashish, xayrlashish va xushmuomalalik ifodalari orqali har ikki tilning lingvomadaniy xususiyatlari tahlilga tortildi. Maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi muomala nutqining o‘xshashliklari va farqlari haqidagi tushunchalarni chuqurlashtirib tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: ingliz tili, o‘zbek tili, muomala nutqi, madaniy farqlar, tavsifiy metod, tasnif, chog‘ishtirish metodi.

Abstract: This article examines the features of the English and Uzbek languages, the role of language in communication, cultural norms and rules of politeness based on the differences between the two languages. Using descriptive and comparative methods, it was shown that communication in English is usually formal and vague, whereas in Uzbek, openness and sincerity are priorities. Linguistic and cultural features of both languages were studied through expressions of greeting, farewell and politeness. The article is aimed at an in-depth analysis of the concepts of similarities and differences of spoken language in English and Uzbek.

Keywords: English, Uzbek language, spoken language, cultural differences, descriptive method, classification, comparison method.

Muomala nutqi insonlarning kundalik hayotida muhim o‘rin egallaydi. Nutq odobi va muloqot madaniyati xalqning madaniyati, an‘analari va urf-odatlariga bog‘liq. Ingliz va o‘zbek tillari bir-biridan farqli bo‘lgan madaniy va lingvistik muhiting mahsuli bo‘lib, ularda muomala nutqi shakllari va uslublari ham o‘ziga xosdir. Ushbu maqolada har ikki tilning muomala nutqi o‘rganilib, ular o‘rtasidagi umumiy va o‘ziga xos jihatlar aniqlanadi. Ingliz tilidagi muomala nutqi G‘arb madaniyatiga xos bo‘lgan individualizmni aks ettiradi, ya‘ni insonlarning shaxsiy chegaralariga e‘tibor kuchli. O‘zbek tilidagi muomala nutqi esa jamoaviylik va mehmondo‘stlikni ta‘kidlaydi. Hozirgi globallashuv davrida turli xalqlar va tillarning o‘zaro aloqalari kuchayib bormoqda. Har bir millatning nutq madaniyati, muloqot shakllari, tilning amaliy qo‘llanilishida o‘ziga xos xususiyatlar mavjud. Ingliz va o‘zbek tillari dunyo tillari orasida o‘zining turli jihatlari bilan ajralib turadi. Ingliz tili xalqaro til sifatida qabul qilinsa, o‘zbek tili o‘ziga xos milliy qadriyatlar va tarixiy merosni aks ettiradi. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarining muomala nutqidagi asosiy xususiyatlar, ularning o‘zaro farqlari va o‘xshashliklari tahlil qilinadi.

1. Axborot almashish uslubi: Ingliz tilida muloqot to‘g‘ridan-to‘g‘ri, aniq va qisqa qilib ifodalanadi, o‘zbek tilida esa ko‘pincha bilvosita va muloyim ohangda gapiriladi, suhbatdoshga hurmat birinchi o‘rinda turadi.

2. Muloyimlik ifodasi: Ingliz tilida muloyimlik “please”, “thank you”, “excuse me” kabi iboralar orqali ifodalanadi, o‘zbek tilida esa murojaatlarda “aka”, “opa”, “jon”, “hurmatli” kabi so‘zlardan keng foydalaniladi.

3. Hurmat ko‘rsatish va ijtimoiy maqom: O‘zbek madaniyatida nutq davomida yoshi kattalar yoki yuqori maqomga ega shaxslarga nisbatan hurmat va odob ko‘rsatiladi, bu “siz” shakli va maxsus iltifotlar orqali ifodalanadi. Ingliz tilida esa ko‘proq tenglikka asoslangan muloqot uslubi mavjud.

4. Rasmiy va norasmiy uslublar: Ingliz tilida rasmiy va norasmiy nutq o‘rtasidagi farq sezilarli, rasmiy muloqotda protokolga e‘tibor katta. O‘zbek tilida ham rasmiy va norasmiy nutq o‘rtasida farq bor, lekin norasmiy suhbatlarda ham hurmat saqlanadi.

5. Hissiy ifoda va intonatsiya: Ingliz tilida hissiy ifoda mo‘tadil va cheklangan, ko‘pincha so‘zlar orqali ifoda qilinadi. O‘zbek tilida esa hissiyotlar ochiq ifoda qilinib, ovoz balandligi va intonatsiya ham muhim ahamiyatga ega.

6. Jismoniy masofa va aloqa: Ingliz muloqotida shaxsiy makon va masofani saqlash muhim, juda yaqin turib gaplashish odobdan sanalmaydi. O‘zbeklarda esa yaqin masofada suhbatlashish va jismoniy aloqalar (qo‘l berib ko‘rishish) keng tarqalgan.

7. Qo‘pol so‘zlardan foydalanish: Ingliz tilida qo‘pol so‘zlar rasmiy bo‘lmagan suhbatlarda yoki norasmiy sharoitlarda ko‘proq uchraydi, lekin rasmiy vaziyatlarda undan chetlashish odat tusiga kirgan. O‘zbek tilida qo‘pol so‘zlardan foydalanish har qanday vaziyatda ham odobsizlik sanaladi.

8. Savol berish va javob berish uslubi: Ingliz madaniyatida savol berish va javob berish jarayoni bevosita, aniq va qisqa bo‘ladi. O‘zbeklarda savol berishda va javob berishda odatda ortiqcha tafsilotlar qo‘shiladi, bu esa suhbatni yanada kengroq qilishga olib keladi.

9. Murojaat va ismlar ishlatilishi: Ingliz tilida odatda ism bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilish qabul qilinadi, lekin bu yaqinlikni ifodalaydi. O‘zbek tilida esa keksalarga yoki yuqori maqomdagi insonlarga ismi bilan murojaat qilish odobdan sanalmasligi mumkin, ular uchun maxsus ehtiromli iboralar ishlatiladi.

10. E‘tibor markazida bo‘lish: Ingliz muloqotida kishi o‘z fikrini erkin ifoda etishga va e‘tibor markazida bo‘lishga moyil bo‘ladi. O‘zbek tilida esa ko‘proq kamtarlik qadrlanadi, bu esa shaxsiy g‘urur va o‘zini ko‘z-ko‘z qilishdan tiyilishni talab qiladi.

11. Muomala nutqining umumiy tushunchasi; Muomala nutqi — muloqot jarayonida insonlarning bir-biriga murojaat qilish, salomlashish, xayrlashish, minnatdorlik bildirish va boshqa ijtimoiy vazifalarni bajarishda qo‘llaniladigan nutqiy birliklardir. Ingliz tilida muomala nutqi ko‘proq rasmiy va samimiy bo‘lishi mumkinligi bilan ajralib tursa, o‘zbek tilida bu jarayon odatda yaqinlik va samimiyat bilan kechadi.

12. Ingliz va o‘zbek muomala nutqining asosiy farqlari; Salomlashuv - Ingliz tilida salomlashuv odatda qisqa va rasmiy shaklda bo‘ladi: Hello, Hi, Good morning. O‘zbek tilida esa salomlashuv kengroq va iltifot bilan amalga oshiriladi: Assalomu alaykum, Yaxshi yuribsizmi?.

Murojaat shakllari: Ingliz tilida murojaat shakllari odatda ism bilan amalga oshiriladi (Mr. Smith, Mrs. Brown), biroq o‘zbek tilida hurmatni ifodalovchi so‘zlar qo‘llaniladi: Ota, ona, aka, opa. Minnatdorchilik bildirish: Ingliz tilida qisqa va aniq ifodalar qo‘llaniladi: Thank you, Thanks a lot. O‘zbek tilida esa minnatdorchilik bildiruvchi iboralar batafsil va samimiyat bilan ishlatiladi: Rahmat, katta rahmat, raxmat sizga.

Uzr so‘rash: Ingliz tilida uzr so‘rash Sorry, I apologize kabi rasmiy va qisqa bo‘lsa, o‘zbek tilida bu kengroq ifodalanadi: Kechirasiz, xato qildim, ming bor uzr.

13. O‘xshashliklar; Har ikki tilda ham muomala nutqi madaniyati insonlarning bir-biriga hurmatini ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Masalan, samimiy va iliq munosabatni ifodalovchi iboralar (How are you? — Yaxshimisiz?) har ikkala til uchun ham xosdir.

14. Madaniyatning ta'siri; Ingliz tilidagi muomala nutqi G'arb madaniyatiga xos bo'lgan individualizmni aks ettiradi, ya'ni insonlarning shaxsiy chegaralariga e'tibor kuchli. O'zbek tilidagi muomala nutqi esa jamoaviylik va mehmondo'stlikni ta'kidlaydi.

XULOSA. Ingliz va o'zbek muomala nutqi madaniyati bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Bu farqlar madaniy me'yorlar, xushmuomalalik qoidalari va ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Globallashtirish jarayonida bu ikki tillar o'rtasidagi farqlarni tushunish va hurmat qilish xalqaro muloqotning samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Yusupov, U. (2004). O'zbek tili nutq madaniyati va so'zlashuv odoblari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
- Rahimov, A. (2010). O'zbek xalqining urf-odatlar va qadriyatlari. Toshkent: Sharq nashriyoti.
- Qodirov, O. (2015). O'zbek tilining muloqot shakllari. Toshkent: Fan nashriyoti.
- Bozorov, X. (2017). O'zbek va ingliz tili pragmatikasi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti.

O'LGHASH VOSITALARIGA METROLOGIK XIZMAT KO'RSATISH TIZIMIDA TARJIMA MUAMMOLARI

Maxmudova Mahliyo Maxsudovna

BuxMTIK va OOT fakulteti, 118-23 MSM guruh talabasi

maxliyomaxmudova05@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Yunusova Gulandom Samiyevna

Annotatsiya: Hozirgi kunda eng dolzarb muammolaridan biri o'lgash vositalariga metrologik xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish tizimidir. Metrologik xizmat ko'rsatish samarador bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi bir nechta tarjima qilish jarayoniga doir muammolar mavjud. Ushbu maqolada metrologik xizmatlar va o'lgashlar sohasidagi xalqaro miqyosda atamalarning standartlashtirilishi, standartlarni uyg'unlashuvining tarjima jarayoda yuzaga keladigan muammolar va ilmiy hamkorlik yoritiladi.

Kalit so'zlar: lingvistik muammolar, BIPM, ISO, metrologik atamalar, sun'iy intellekt, tarjima jarayoni

Abstract: Currently, one of the most urgent problems is the system of improving the metrological service system for measuring instruments. There are several translation process issues that prevent metrology service delivery from being efficient. In this article, the standardization of terms at the international level in the field of metrological services and measurements, problems arising in the translation process of harmonization of standards, and scientific cooperation are highlighted.

Keywords: linguistic problems, BIPM, ISO, metrological terms, artificial intelligence, translation process

Metrologiya, o'lovlar va ularga oid tizimlar bilan shug'ullanadigan fan bo'lib, zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarda muhim ahamiyatga ega. Bu sohaning samarali ishlashi ko'pincha to'g'ri va aniq terminologiyaga, atamalarining izchil ishlatilishiga bog'liq. Xalqaro metrologik tizimlar va texnik hujjatlar ko'p tillarda taqdim etiladi, shuning uchun tarjimonlar va tilshunoslarning roli muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, tilshunoslik va metrologiya o'rtasidagi aloqalar nafaqat lingvistik muammolarni, balki ilmiy-texnik xizmatlarning sifatini ta'minlashga qaratilgan barcha jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Metrologiya sohasidagi ilmiy va texnik ishlar yuqori darajada aniqlikni talab qiladi. O'lovlar va ularning natijalari doimiy ravishda tekshiriladi va qayta ishlanadi. Bu jarayonlar ko'pincha tilshunoslik bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi. Masalan, "traceability" atamasi ingliz tilida aniq ma'noga ega, ammo uning boshqa tillarga tarjimasi har xil bo'lishi mumkin. Agar atamalarni noto'g'ri talqin qilsak, bu nafaqat ilmiy tadqiqotlarda, balki sanoat ishlab chiqarishida ham jiddiy muammolarga olib kelishi mumkin. BIPM (Xalqaro Og'irliklar va O'lovlar Boshqaruvi) va ISO kabi tashkilotlar metrologik atamalarni yagona talqin asosida standartlashtirishga intilmoqda, bu esa tilshunoslikning muhim rolini oshiradi.

Tilshunoslar metrologik atamalarni o'zgarishsiz tarjima qilish va aniq semantik ma'nolarini ta'minlash orqali nafaqat ilmiy jamoatchilik, balki sanoat ishlab chiqarishidagi xatoliklarni kamaytirishga yordam beradi. Bunday yondashuv metrologik xizmatlarning yuqori sifatini ta'minlashga yordam beradi. Tarjima jarayonida metrologik atamalar noto'g'ri yoki noaniq tarjima qilinishi mumkin. Bu, o'z navbatida, o'lovlar va xizmatlar natijalarida xatoliklar yuzaga kelishiga olib keladi. Masalan, "calibration" atamasi ba'zi tillarda "sozlash", boshqalarda esa "tekshirish" deb tarjima qilinadi. Bu tarjimalar orasidagi farqlar ishlab chiqarish jarayonida muammolarni keltirib chiqaradi.

Metrologik xizmatlarda tilshunoslarning ishtiroki nafaqat tarjimadagi noaniqliklarni bartaraf etishda, balki atamalarining izchil va to'g'ri ishlatilishini ta'minlashda ham muhimdir. Tarjima jarayonida, ayniqsa, metrologik atamalarni aniq va ilmiy asoslangan holda ifodalash talab qilinadi. Bu jarayonda tarjimashunoslar va metrologlar o'rtasidagi hamkorlik alohida ahamiyatga ega, chunki ular birgalikda o'lovlarini aniq va izchil bajarish uchun yagona lug'atni va atamalarni yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Metrologiya va tarjimashunoslik o'rtasidagi bog'liqlik, nafaqat ilmiy-texnik atamalarni izohlashda, balki ularni xalqaro miqyosda to'g'ri va izchil ishlatishda ham o'z ifodasini topadi. Metrologik xizmatlarda tilshunoslik nafaqat tarjimaga, balki atamalarining semantik ma'nosini aniqlashga ham yordam beradi. Tilshunoslar, metrologik xizmatlar uchun zarur bo'lgan atamalarni aniqlashda, ularning kontekstual ma'nolarini e'tiborga olib, bilimlarni aniq va samarali tarzda

etkazishda muhim rol o'ynaydi. Metrologik hujjatlar va texnik ko'rsatmalar ko'pincha murakkab va o'ziga xos atamalarga ega. Bu atamalarni ta'riflash va ularga aniq semantik ma'no berish – tilshunoslikning asosiy vazifalaridan biridir. Metrologik xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlar, masalan, ISO va BIPM, metrologik atamalarni yagona lug'at asosida birlashtirishga intilmoqda.

Bugungi kunda tilni qayta ishlash texnologiyalari (Natural Language Processing - NLP) va sun'iy intellektning rivojlanishi metrologik xizmatlarni yanada samarali va aniqroq bajarish imkonini beradi. NLP yordamida metrologik atamalarni avtomatik ravishda tarjima qilish, tekshirish va aniq ma'lumotlarni olish imkoniyatlari paydo bo'lmoqda. Bu jarayonlar tilshunoslar uchun ham yangi imkoniyatlar yaratadi, chunki sun'iy intellekt yordamida ularning ish samaradorligini oshirish mumkin. Masalan, sun'iy intellekt yordamida metrologik hujjatlar va atamalarni avtomatik tarzda tekshirish, xatoliklarni kamaytirish va tarjima jarayonini tezlashtirish mumkin. Shuningdek, NLP texnologiyalari yordamida tilshunoslar metrologik atamalarni to'g'ri kontekstda ishlatishda yordam bera olishadi.

Xalqaro metrologik lug'atlarni yaratish jarayoni tilshunoslar va metrologlarning hamkorligini talab qiladi. 2022-yilda BIPM va ISO tomonidan ishlab chiqilgan ko'p tilli metrologik lug'at loyihalari metrologik xizmatlar sohasida tilshunoslikning ahamiyatini yanada oshirdi. Ushbu lug'atlar tilshunoslar tomonidan ishlab chiqilgan va xalqaro darajada qo'llaniladigan terminologiyalarni o'z ichiga oladi. Xalqaro metrologik tizimlarda yagona lug'at yaratish, tilshunoslik va metrologiya o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlaydi. Bu esa metrologik xizmatlarning yuqori sifatini va global miqyosda bir xillikni ta'minlashga yordam beradi. Tilshunoslik va metrologik xizmatlarning integratsiyasi orqali samarali xalqaro hamkorlikni ta'minlash mumkin. Bu, o'z navbatida, texnik hujjatlarning noto'g'ri tarjima qilinishi sababli yuzaga keladigan xatoliklarni kamaytiradi. Tilshunoslar, o'z navbatida, metrologik sohadagi yangi atamalarni aniqlash va ularni xalqaro standartlarga moslashtirishda katta yordam beradi.

Metrologik xizmatlarni takomillashtirish uchun tilshunoslikning pragmatik yondashuvlarini qo'llash, atamalarning to'g'ri kontekstda ishlatilishini ta'minlash zarur. Bu tilshunoslik va metrologiya o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirish orqali xizmatlarning sifatini oshiradi. Tarjimashunoslik va metrologiya o'rtasidagi aloqalar nafaqat ilmiy tadqiqotlar va texnik hujjatlar, balki o'lvchovlar va xizmatlarning to'g'ri va ishonchli bo'lishini ta'minlash uchun ham zarur. Maqolada ko'rsatilganidek, tarjimashunoslik metrologik atamalarni aniq va izchil tarzda ishlatishda, tarjima jarayonlarini to'g'ri tashkil qilishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Bahrudinov, A. F. (2020). *Metrologik xizmat ko'rsatish: Xalqaro tajriba va O'zbekiston amaliyoti*. Toshkent: O'zbekiston Davlat Texnika Universiteti nashriyoti.

- BIPM (International Bureau of Weights and Measures). (2008). *International System of Units (SI)*. Paris: BIPM.
- Fitzgerald, J., & Nelson, D. (2010). *The Role of Linguistics in Technical Communication*. London: Wiley-Blackwell.
- G'mirov, R. M. (2011). *Metrologiya: Nazariy va amaliy asoslar*. Toshkent: "Fan" nashriyoti.
- Kamilov, D. B. (2018). *Metrologiya va texnik tizimlar: O'zbekiston uchun yangi standartlar va texnologiyalar*. Toshkent: "O'zbekiston Standartlari" nashriyoti.
- Kuzovkova, V. P. (2014). *Metrologiya va sifatni ta'minlash tizimlari*. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti.
- Lomov, S. A. (2005). *Ilmiy-texnik terminologiya va uning rivojlanishi*. Moskva: "Nauka" nashriyoti.
- Saidov, U. B. (2017). *O'zbek tilidagi ilmiy-texnik atamalar va ularning tarjimasi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
- Samsonova, L. E. (2016). *Tarjima va terminologiya: Ilmiy-texnik atamalarni to'g'ri tarjima qilish*. Moskva: Yevropa nashriyoti.
- Shaykhutdinov, A. S. (2019). *Ko'p tillilik va metrologik xizmatlar: Tajribalar va tahlillar*. Toshkent: Ilm-Fan.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

Д.Н.Мирзамахмудова
студентка 4 курса факультета ТППи ТаиГУУЯЛ
mirzamahmudovanodira67@gmail.com
Н.П.Дустмаматова и.о.доцента, PhD

Annotatsiya. Maqolada badiiy tarjimaning ijodiy jarayon sifatidagi asosiy jihatlari ko'rib chiqilgan. Matnni original ruhiyatini saqlagan holda tarjima qilish uchun tarjimonning tilni mukammal egallashi, shuningdek, madaniyat, his-tuyg'ular va uslubni chuqur anglash zarurligi tahlil qilingan. Badiiy tarjimaning maqsadi o'quvchiga asl matndagi aks etgan his-tuyg'ularni yetkazib berishdan iborat. Shuningdek, maqolada tarjimonning aniqlik va erkinlik o'rtasidagi muvozanatni saqlashi, matnning tabiiyligi va ifodaliligini ta'minlash zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: tarjima, badiiy matn, ekvivalent, madaniy farqlar, so'z o'yini, kalamburlar.

Аннотация. В статье рассматриваются основные аспекты художественного перевода как творческого процесса. Анализируется необходимость глубокого владения языком и понимания культуры, эмоций и стиля оригинального текста. Особое внимание уделяется цели художественного перевода – передаче читателю тех же чувств и впечатлений, которые вызывает оригинальное произведение. Также в работе обсуждается баланс между точностью и свободой, который переводчик должен соблюдать для сохранения естественности и выразительности языка. Подчеркивается важность учета особенностей целевой аудитории, что позволяет адаптировать текст для читателей различных возрастов и культурных фонов.

Ключевые слова: перевод, художественный текст, эквивалент, культурные различия, игра слов, каламбуры.

Художественный текст — это тип литературного произведения, в котором автор использует художественные образы, выразительные средства языка и различные стилистические приемы, чтобы передать идеи, эмоции, и создать определённое впечатление у читателя. Главная цель художественного текста – не просто передать информацию, но и вызвать эмоциональный отклик, погрузить читателя в созданный автором мир. Художественные тексты включают в себя литературу разных жанров, таких как проза, поэзия, драматургия. Они могут быть написаны как в реалистической, так и в фантастической манере, и, независимо от жанра, всегда предполагают творческое использование языка. Художественные тексты часто насыщены культурными отсылками, диалектизмами, фразеологизмами и аллюзиями.

Т.А.Казакова дифференцирует понятия “художественный перевод” и “перевод художественной литературы”. Казакова Т.А. (2002–115 с). Художественный перевод: учебное пособие. –С-Пб: Филологический факультет С-ПбГУ. Перевод художественных текстов - сложный и многослойный процесс, требующий от переводчика не только глубоких знаний языка, но и высокого уровня мастерства и тонкого понимания культуры оригинала. Одной из главных целей художественного перевода является создание у читателя эмоций, аналогичных тем, которые вызываются оригиналом. Сложность заключается в том, чтобы передать настроение и атмосферу произведения – будь то тревога, романтика или трагедия. Переводчик стремится к тому, чтобы перевод вызывал у читателя те же переживания, что и оригинальный текст.

Перевод художественных произведений требует от переводчика балансирования между точностью и свободой. С одной стороны, перевод должен быть верен оригиналу, с другой – сохранить естественность и выразительность на целевом языке. По мнению Лотмана, всякий художественный текст может выполнить свою социальную функцию лишь при наличии эстетической коммуникации в современном ему коллективе. Лотман Ю.М. (1970). Структура художественного текста. –М.: Искусство. Иногда переводчик вынужден адаптировать некоторые фразы, избегая дословного перевода, чтобы не потерять эстетическую и смысловую ценность текста. При переводе важно понимать, для какой аудитории предназначено произведение. Переводчик учитывает возраст, культурный фон, интересы и особенности восприятия целевых читателей. Например, перевод детской литературы требует понятного и доступного языка, а перевод классических произведений может потребовать сохранения более сложной лексики и стилистики.

Перевод художественного текста – задача непростая. Необходимо не только передать смысл слов, но и сохранить их эмоциональную окраску, стиль, образность, а также культурный контекст, который может быть непонятен читателю на другом языке.

Особенности перевода художественной литературы

В переводе художественных текстов выделяют три цели. Первая – знакомство читателей с творчеством писателя, произведения которого они не могут прочесть сами из-за незнания языка автора. Значит, переводчик должен познакомить читателя с произведениями автора, с его творческой манерой и индивидуальным стилем. Вторая цель художественного перевода – знакомство читателей с особенностями культуры другого народа, передача своеобразия этой культуры. Третья – знакомство читателя с содержанием книги. Ахмедова С.Н. (дата обращения: 10.09.2024). Особенности перевода художественных текстов // Филология и литературоведение. 2014. №8 (Электронный ресурс). URL: <https://philology.snauka.ru/2014/08/888>

Сохранение стиля автора: Каждое произведение имеет свой неповторимый стиль, который определяется лексикой, синтаксисом, ритмом и другими языковыми средствами. Переводчик должен постараться максимально точно передать стиль оригинала, чтобы читатель мог почувствовать индивидуальность автора.

Передача образности: Художественные произведения богаты на метафоры, сравнения, эпитеты и другие образные средства. Переводчик должен уметь найти эквиваленты этих средств в другом языке, чтобы сохранить красоту и выразительность текста.

Учет культурного контекста: Произведения искусства всегда отражают культуру, в которой они созданы. Переводчик должен быть внимателен к деталям, которые могут быть непонятны читателю из другой культуры. Например, он должен уметь объяснить значение национальных традиций, обычаев, фольклорных элементов, присутствующих в тексте.

Создание художественного текста: Перевод художественного текста – это не просто механическое переложение слов, а создание нового художественного произведения, которое должно быть понятным и интересным для читателя на другом языке. Переводчик должен обладать не только языковыми знаниями, но и творческими способностями, чтобы создать текст, который будет звучать так же органично и красиво, как оригинал.

Сложности перевода

Не всегда есть точные эквиваленты слов и выражений: Переводчик может столкнуться с ситуациями, когда в другом языке нет точного эквивалента слова или фразы

из оригинала. В таких случаях ему приходится искать наиболее подходящий аналог, используя свои знания и опыт.

Сложность передачи игры слов и каламбуров: Игра слов, каламбуры и другие языковые игры часто теряются при переводе, так как они основаны на особенностях языка оригинала. Переводчик должен быть очень креативным, чтобы найти аналоги этих элементов в другом языке.

Учет культурных различий: Культурные различия между языками могут привести к тому, что некоторые фразы или выражения будут звучать странно или неуместно в переводе. Переводчик должен быть внимателен к этим нюансам и стараться адаптировать текст к культуре целевого языка.

Переводы художественной литературы играют важную роль в распространении культуры и искусства по всему миру. Благодаря таланту и мастерству переводчиков, читатели разных стран могут наслаждаться великими произведениями мировой литературы, открывая для себя новые миры и познавая различные культуры.

Вот пример художественного перевода с русского на английский. Оригинальный текст на русском языке: “Весна пришла, и в сердце человека тоже. Сердце его наполнилось трепетом, как молодой побег, рвущийся к солнцу. Мир казался таким ярким, таким живым, что хотелось кричать от радости”.

Перевод на английский: “Spring had arrived, and in the heart of man, too. His heart was filled with a trembling excitement, like a young sprout reaching for the sun. The world seemed so vibrant, so alive, that he wanted to shout for joy”.

Что делает этот перевод удачным

Сохранение эмоционального тона: В обоих текстах передается чувство радости, оживления, которое приносит весна.

Передача образов: Сравнение сердца с молодым побегом, рвущимся к солнцу, передано в переводе с помощью фразы “a young sprout reaching for the sun”.

Сохранение стиля: Текст на английском языке сохраняет те же красоту и легкость слога, что и оригинальный текст. Конечно, это только один пример. Художественный перевод — это сложная работа, которая требует много времени, знаний и творчества.

Дополнительные замечания:

При переводе важно учитывать культурные особенности двух языков. Например, в русском языке часто используются метафоры и сравнения, которые могут быть не так распространены в английском.

Также важно учитывать контекст произведения. Например, если текст написан в поэтическом стиле, перевод должен быть соответственно красочным и образным.

Таким образом, перевод художественных текстов — это творческий процесс, в котором переводчик, становясь соавтором, передает не только смысл, но и культурные, эстетические особенности оригинала. Это важная работа, благодаря которой мировая литература становится доступной читателям на разных языках.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Ахмедова, С. Н. (2014). Особенности перевода художественных текстов. *Филология и литературоведение*, (8). Retrieved September 10, 2024, from <https://philology.snauka.ru/2014/08/888>
- Гачечиладзе, Г. (1982). *Художественный перевод и литературные взаимосвязи* (2nd ed.). Москва: Наука.
- Комиссаров, В. Н. (1990). *Теория перевода: Лингвистические аспекты*. Москва: Высшая школа.
- Казакова, Т. А. (2002). *Художественный перевод: Учебное пособие*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.
- Лотман, Ю. М. (1970). *Структура художественного текста*. Москва: Искусство.
- CyberLeninka. (n.d.). Особенности и основные критерии перевода художественного текста. Retrieved December 15, 2024, from <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-i-osnovnye-kriterii-perevoda-hudozhestvennogo-teksta>
- Молодой учёный. (n.d.). Retrieved December 15, 2024, from <https://moluch.ru/archive/307/>

THE IMPACT OF COGNITIVE AND AFFECTIVE FACTORS ON LANGUAGE TEACHING

*Murodova Nilufar Madiyor qizi,
Alfraganus Universiteti murodovanilufar170@gmail.com
Ilmiy rahbar: Z.Raxmatullayev*

Annotatsiya: Ushbu maqola xorijiy tilni o'qitish jarayonida kognitiv va affektiv omillarning ta'sirini chuqur tahlil qiladi. Til o'rganish faqatgina intellektual faoliyat bo'lib qolmasdan, o'rganish jarayonida hissiy va ruhiy omillarni ham qamrab oladi. Kognitiv omillar, masalan, xotira, tushunish qobiliyati va e'tibor til o'zlashtirish jarayonining asosini tashkil etadi. Affektiv omillar – motivatsiya, o'ziga ishonch, qo'rquv va tashvish esa o'quvchilarning qanchalik faol va samarali o'rganishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Maqolada bu omillarning o'zaro aloqasi va ular asosida samarali o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Kognitiv omillar, affektiv omillar, til o'qitish, motivatsiya, o'ziga ishonch, tashvish, til o'rgatish strategiyalari.

Abstract: This paper examines the role of cognitive and affective factors in the process of teaching and learning foreign languages. Cognitive factors such as memory, comprehension, and attention

significantly influence language acquisition, while affective factors, including motivation, self-confidence, and anxiety, play a crucial role in shaping learners' attitudes and performance. The study explores the interplay between these factors and how they affect the overall effectiveness of language teaching. Findings indicate that integrating strategies addressing both cognitive and affective dimensions can enhance the learning experience and outcomes.

Keywords: Cognitive factors, affective factors, language teaching, motivation, self-confidence, anxiety, learning strategies.

Foreign language acquisition is a complex process that involves both cognitive and affective dimensions. Cognitive factors such as memory, attention, and comprehension are foundational for learning new linguistic material. At the same time, affective factors, including motivation, self-confidence, and emotional stability, significantly impact learners' engagement and success.

While cognitive factors primarily focus on the intellectual aspects of learning, affective factors address the emotional and psychological state of learners, which can either facilitate or hinder the process. Understanding these dimensions is essential for designing effective teaching methods that cater to the needs of diverse learners. This paper investigates the influence of cognitive and affective factors on language teaching and provides insights into effective strategies to optimize learning outcomes.

The study employed a mixed-methods approach to explore the impact of cognitive and affective factors on foreign language learning: Survey: A questionnaire was conducted among 150 adult language learners to assess their motivation levels, self-confidence, and challenges faced during language acquisition. Experiment: Two groups of learners participated in an experiment. One group was taught using traditional methods, while the other employed strategies to boost motivation and reduce anxiety. Interviews: In-depth interviews with 20 learners provided qualitative insights into their emotional experiences and learning challenges. Document Analysis: A review of academic literature on cognitive and affective factors in language learning was conducted to support the findings.

Results. Cognitive Factors Attention: Survey results revealed that sustaining attention was one of the primary challenges for learners, especially during grammar lessons and vocabulary retention tasks. Memory: Learners reported difficulties in retaining new words and grammar rules. Mnemonic techniques and repeated practice were identified as effective strategies for improving memory. Comprehension: Understanding complex grammatical structures was linked to cognitive capabilities. A step-by-step approach was found to be more effective, particularly for adult learners. Affective Factors Motivation: Motivated learners performed 20% better on post-tests compared to their less motivated peers in the experimental group. Positive reinforcement significantly boosted

engagement. Anxiety: Interviews revealed that fear of making mistakes and performance anxiety hindered active participation, especially in speaking activities. Self-confidence: Learners with higher self-confidence were more willing to practice and engage in conversations, leading to better language acquisition.

Discussion. The findings highlight the critical role of cognitive and affective factors in foreign language teaching. While cognitive factors determine the learner's capacity to process and retain information, affective factors influence their willingness and ability to apply what they learn.

Cognitive Factors: Strategies such as breaking down complex concepts into smaller, manageable parts and incorporating interactive activities can improve comprehension and memory. Affective Factors: Creating a supportive and non-judgmental learning environment, using motivational techniques, and reducing learners' anxiety levels are essential for fostering active engagement.

The interplay between cognitive and affective dimensions underscores the need for a balanced approach in language teaching. Addressing both aspects can lead to more effective and enjoyable learning experiences.

Conclusion. Incorporating cognitive and affective factors into language teaching significantly enhances the learning process. Cognitive strategies, such as memory-enhancing techniques and structured lessons, can improve retention and understanding. Meanwhile, affective strategies, such as fostering motivation, building self-confidence, and reducing anxiety, create a more supportive and engaging environment. Language educators should consider these factors to design more effective and learner-centered teaching methods.

References:

- Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
- Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
- Gardner, R. C., & Lambert, W. E. (1972). *Attitudes and Motivation in Second Language Learning*. Newbury House.
- Schmidt, R. (1990). "The Role of Consciousness in Second Language Learning." *Applied Linguistics*, 11(2), 129–158.
- Dornyei, Z. (2005). *The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition*. Lawrence Erlbaum Associates.

TARJIMADA SO‘Z TANLASH MAHORATI (MARKUS ZUSAKNING “KITOB O‘G‘RISI” ROMANINING INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI TARJIMASI MISOLIDA)

*Muxtorova Dilnoza Qobil qizi,
ToshDO‘TAU TNA 4-kurs talabasi
dilnozamukxtorova@gmail.com*

Ilmiy rahbar: TNA kafedrasi o‘qituvchisi G‘offorova Nazokat

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asarlarni tarjima qilishda tarjimonga qo'yiladigan talablar, ikki millat o'rtasida milliy urf-odat, an'analarni saqlab, konteksdagi ma'noni yetkazib berish, ayrim g'alizliklarga qo'shimchalar qo'shishda tarjimon mahoratining namoyon bo'lishi va badiiylashtirishdagi muhim jihatlari haqida so'z yuritilib, misollar orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tarjima, tarjimashunoslar, badiiy tarjima, leksik muammo, Markus Zusak

Abstract. This article discusses the requirements for translators when translating literary works, particularly focusing on how they must preserve the national customs and traditions between two cultures while conveying the intended meaning in context. It also highlights how the translator's skill is demonstrated in adding nuances to address certain ambiguities and the important aspects of artistic embellishment.

Keywords: translation, translators literally translation, lexical problems, Markus Zusak

Mukammal tarjima o'quvchi va muallif o'rtasidagi ko'prik. Tarjimonning asl ish quroli bu so'zdir. Badiiy tarjimada tarjimonning bir xato qo'llagan jumlasini orqali asar ma'nosi tubdan o'zgarishi, asl manbadan mutlaqo o'zgacha yondashuv bo'lishi mumkin. "Badiiy tarjima sohasida shunga erishmog'imiz kerakki, har bir yozuvchi biron bir badiiy asarni tarjima etar ekan, unga xuddi original asar yozayotganday sevib kirishsin. Badiiy tarjima-badiiy sharaflilik bo'lib, bilim va san'atkorlik talab etadi" (Husayn S, 1974). Tarjimada so'z tanlash bo'yicha nazariyotchilar va tilshunos olimlaridan biri amerikalik Eugene Nidadir. U o'z izlanishlari davomida tarjima jarayonida faqat so'zlarni bir tildan ikkinchi tilga to'g'ridan-to'g'ri o'girish emas, balki, asl matnning ma'nosini va ta'sirini yangi tilda qayta yaratish zarurligini ta'kidlab o'tgan bo'lsa, yana bir mashhur tarjimon Susan Bassnett, Antoine Berman, Roman Jakobson va boshqa olimlar ham tarjimada to'g'ri so'z qo'llay olish tarjimonga qo'yiladigan asosiy talablardan biri, deya ta'rif etishgan. O'zbek tarjimashunoslaridan Bekzod Inomov tarjimada so'z tanlashning muhimligi va ma'no mosligini ta'minlash haqida izlanishlar o'tkazgan. Bahodir Karim, To'lqin Eshbek kabi olimlarimiz o'z asarlarida badiiy tarjimada o'zbek tilining o'ziga xosligini saqlash, badiiy matnlarni boshqa tillarga tarjima qilishdagi muammolarni tahlil etib, ularga o'z fikrlarini taqdim etishgan. Nurdinova Fotima Xolmirzayevna o'zining "Tarjimada so'z tanlash mahorati xususida (E.L.Voynichning "So'na" romanining rus va o'zbek tillari tarjimasi misolida)gi maqolasida quyidagicha yozadi "Malakali tarjimon aksariyat hollarda muayyan xalqlar turmush tushunchalarini kontekstda ishlatilgan so'zlarni tarjimada qayta tiklash masalasi bilan shug'ullanadi. Bunda mutarjim originaldagi milliylikni –o'zga xalq milliy o'ziga xosligini tarjima tiliga mansub bo'lgan boshqa tushuncha bilan aralashtirib yubormasligi darkor. Aslyatda berilgan milliy ruh –aytaylik bu Yevropa xalqlari turmush tarziga oid so'z bo'lsa, uni Osiyo xalqlari madaniyatiga oid tushuncha

bilan ifodalamasligi lozim. Boshqacha qilib aytganda, asliyatni atayin milliylashtirib qo'yimasligi kerak" (Nurdinova F, 2023). Tarjimon asarni badiiylashtirish jarayonida leksik, grammatik transformatsiya, frazeologik, grammatik muvofiqlik, ekvivalentni tanlash muammolari bilan bir qatorda leksik muammolar bilan yuzlashadi. Ularga misol tariqasida ekvivalentlik, realiyalar, ko'p ma'noli, muqobili yo'q, o'z ma'nosi va ko'chma ma'nosida qo'llangan so'zlarni keltirishimiz mumkin.

"Asliyatdagi so'zga qisman to'g'ri keladigan ekvivalentni topish ko'pincha tarjima qilishda muammo yaratadi. Bunday so'zlar odatda polisemantik, ya'ni ko'p ma'noli hisoblanadi. So'z ma'nosining qaysi biri qo'llanilganini aniqlash tarjimonning birinchi galdagi vazifasi hisoblanadi. Bunda tarjimonni adashishdan, noto'g'ri so'z tanlashdan saqlaydigan til hodisasi bu - kontekst hisoblanadi. Ko'chma ma'noda aytadigan bo'lsak, kontekst tarjimonning yo'lchi yulduzi, mayog'idir." (G'ofurov I. va boshqalar, 1989). Leksik muammoga misol qilib, Markus Zusakning "Kitob o'g'risi" romanida keltirilgan ushbu jumlaning ko'ramiz. Asliyatda: "I studied the blinding, white-snow sky who stood at the window of the moving train." Tarjimada: "Asta siljiyotgan vagon oynasida jilva qilayotgan oppoq qorli osmonni kuzatdim." Ingliz tilidagi "studied" so'zi study so'zining o'tgan zamon shakli bo'lib o'zbek tilida "o'qish", "o'quv", "ta'lim", "fanlar", "izlanish", "o'rganmoq", "o'qimoq", "diqqat bilan qaramoq" ma'nolariga ega. Kontekstdan kelib chiqib "study" so'zining eng maqbul tarjimasini qo'llash asarni badiiylashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqorida asarni badiiylashtirish bo'yicha ma'lumotlar berib o'tildi. Endi o'tkir syujetli hayotiy romanlar muallifi Markus Zusak haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. Avstraliyalik mashhur yozuvchi M. Zusak Avstraliyalik va amerikalik adabiy tanqidchilar tomonidan "adabiy kashfiyot" deya e'tirof etilgan yozuvchi yangi ming yillikning mohir she'riy roman ijodkorlaridan biri sifatida tanilgan. "Kitob o'g'risi" romani ilk bor 2005-yili Avstraliyaning "Pan Makmillan" nashriyoti tomonidan ommaga taqdim etilgan. 2019-yilgacha 40 dan ziyod tillarga tarjima qilinib, 16000000 dan ortiq nusxada sotilgan. "The New York Times Best Seller list" jurnalida 230 hafta davomida eng yuqori o'rinlarni egallab turgan. Bundan tashqari "Amazon" internet do'konida eng ko'p sotilgan "Top-30" kitoblar ro'yxatidan joy olgan. Mutolaa qiluvchilarning 94%i internet va ijtimoiy tarmoqlarda ijobiy fikrlar qoldirishgan. (Markus Z, 2023). Asar turk tiliga Y. Selim, arab tiliga Zuhair Abul-Naja, rus tiliga Ilya Smirnovlar tomonidan tarjima qilingan. O'zbek tiliga dastavval Muhammadali Muhamadiyov tomonidan tarjima etilib, 2019-yil "O'zbekiston" nashriyoti nashr etilgan bo'lsa, keyingi nashr ingliz tilidan Samandarova Sojida tomonidan, 2021-yil "Zukko Kitobxon" nashriyoti bilan hamkorlikda ommaga taqdim etilgan. Quyida asar tarjimoni Samandarova Sojida haqida ham ma'lumot berib o'tamiz.

Mutarjim Sojida Samandarova Furqat qizi, Yevropa, Amerika va Avstraliya xalqlari tili va adabiyoti bo'yicha O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti doktorantura talabasi. Bundan tashqari, "Badiiy psixologizm va uning asosiy tamoyillari" (Psychological Thriller Genre and its major characteristics), "Tomas Harris asarlarida psixologik triller janri an'analari", "Tomas Harris romanlarida ayollar ijtimoiy maqomining obrazli tasviri" va shu kabi ko'plab ilmiy maqolalar muallifidir.

Tarjimonimiz bolalar adabiyoti olamida ham bir qator tarjimalar qilgan. Jumladan: Artur Konan Doylning "Qo'rquv vodiysi" (The Valley of Fear), "Mallalar uyushmasi" (The Red-Headed League), "Reyget jumbog'i" (The Reigate Squires), "Huvullagan uy" (The empty House), "So'nggi jasorat" (The Final Problem) asarlarini ingliz tilidan o'zbek tiliga o'girib, jajji kitobxonlarga taqdim etgan. "Kitob o'g'risi" romani tarjimasiga to'xtaladigan bo'lsak, tarjimon o'quvchilarga jumalar tushunarli bo'lishi va mutolaa jarayonida ba'zi so'zlarda g'alizliklarni oldidni olish maqsadida turli tarjima usullaridan foydalanib, asardagi milliylikni, shaxs va joy nomlari, diniy iboralar, payg'ambarlar ismlarini transkripsiya, transliteratsiya orqali berib ma'noni saqlab, ba'zi ismlarga qo'shimcha ma'lumotlar taqdim etilgan. Misol tariqasida Adolf Hitler Adolf Gitler (haqiqiy familiyasi Shiklgrubeg) (1889-1945) - Germaniya fashistik davlat boshlig'i (1933-yilda reyxskansler bo'lgan, 1934-yildan bu mansabni prezident lavozimi bilan birlashtirgan). Germaniyada ommaviy fashist rejimini o'rnatgan. II jahon urushini boshlab, SSSRga hujum qilish (1941-yil iyun) tashabbuskori. Asarda ko'plab qo'llangan nemis tilidagi so'zlar (Himmel-osmon. Ko'chma ma'noda: jannat, Es stimmt nitch-bu haqiqat emas) kabi ta'riflanib, tarixiy voqealarga ham snoska berilib tarjimaga taqdim etilgan. "Kitob o'g'risi" romanining Sojida Samandarova tomonidan qilingan tarjimasida o'ziga xos mahorat quyidagi o'rinlarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

- Asliyatda: "The smell of friendship."

- Tarjimada: "Do'stlik ifori". Smell-(C) the quality that people and animals recognize by using their nose; the ability to notice or recognize smells; an act of smelling something; an unpleasant smell. Tarjimoni badiiylashtirish maqsadida do'stlik hidi, isi, do'stlikning isi kelmoqda emas, do'stlik ifori deya berilgan. Bu bilan tarjimon o'zbek tilidagi sinonimlar ko'pligini yoritib bergan va u keying misollarimizda ham namayon bo'ladi.

- Asliyatda: "Her brother was dead".

- Tarjimada: "Uning ukasi endi bu dunyoda yo'q". Dead means not alive, finished, or no longer believed in. Adverb: Means completely or exactly. Noun: means people who are no longer living or the deepest part of something. Tarjimaga uning ukasi o'ldi deb emas, yumshoqroq tarzda ukasi endi bu dunyoda yo'q deya qo'llanishi, har ikkala mentalitet vakillari uchun maq'bul.

- Asliyatda: "The Town Walker."

- Tarjimada: "Shaharcha daydisi." Walker-1) (especially BrE) someone who walks for pleasure or exercise → hiker 2) a fast/slow etc walker someone who walks fast, slowly etc 3) (especially AmE) a metal frame on wheels that old or sick people use to help them walk SYN zimmer frame. Tarjimaga shaharni sayr qiluvchi, shunchaki kezuvchi deb berilmasdan bo'yoqdorlik oshirilib daydisi ya'ni kezuvchi, hech qanday maqsadsiz sayr qiluvchi so'zi qo'llangan.

- Asliyatda: "We need the money ,and if I quit playing there,they'll get suspicious.They might wonder why I 've stopped.

- Tarjimada: "Bizga yashash uchun pul kerak, agar chalishni to'xtatsam, gap-so'z bolalaydi.Nima uchun akkardeon chalishni to'xtatganimga qizi,qib shubhalana boshlashadi."Tarjimni yanada boyitish maqsadida kontekstdan kelib chiqib "gap-so'z bolalaydi" iborasi qo'llanilib,they might wonder so'ziga muqobil tarzda ishlatilgan.Ammo so'zlarni qo'llashda bo'yoqdorlik ishlatish yozuvchi stilidagi ohangidagi qolipni yo'qolishiga olib kelgan.

- Asliyatda: "Unlike most people engaged in the various arts of thievery ,Viktor Chemmel had it all.He lived in the best part of Molching,high up in a villa that had been fumigated when the Jews were driven out.He had money.He had cigarets.What he wanted,however,was more."

- Tarjimada: "O'g'rilikning turfa xil san'atlari bilan shug'ullanadigan ko'pchilik odamlardan farqli o'laroq Viktor Hemmelning yegani oldida, yemagani ketida edi.U Molkingning eng badavlat odamlar yashaydigan qismida yahudiylar haydab chiqarilganidan keyin yaxshilab dezinfeksiya qilingan tepalikdagi villada yashar, qo'lida doim pul va sigareta bo'lardi. Ammo unga bu narsalar ham negadir ozlik qilaverardi.So'z tanlashda kontekstdan kelib chiqib, "Viktor Chemmel had it all" yegani oldida, yemagani ketida edi ; "What he wanted,however,was more."Ammo unga bu narsalar ham negadir ozlik qilaverardi (was more) so'ziga antonamik tarzida ozlik qilaverardi deb ma'no o'zgartirilib bir xil so'z qo'llashdan qochilgan.

- Asliyatda:Wanting more is our fundamental right as Germans.

-Tarjimada: "-Ko'proq narsani istash bizning -nemislarning eng asosiy huquqlarimizdandir." Right- 1)something that you are morally, legally, or officially allowed to do or have 2)used to show that you have understood or agree with what someone has just said 3)a statement or piece of information that is right is correct and based on true facts. Kontekstdan kelib chiqib right so'zining konteksga muqobili tanlangan.

- Asliyatda: "You're not wearing a watch.

- Tarjimada: "Senda soat nima qilsin?" Gap so'roq shakliga o'tib, emotsionallik darajasi oshirilgan hamda so'zlovchining tinglovchiga nisbatan mensimaslik ohangini ko'rsatib ham

berilishi, to‘g‘ri qo‘llangan biror jumla asar ruhiyatini saqlab qolishida muhim ahamiyat kasb etishi oshkor etgan.

- Asliyatda: “So, where are these two deviants you’ve bragging about?”

- Tarjimada: “-Xo‘sh, og‘zilaringizdan bol tomib maqtayotgan ikkita churvaqalaring qayerda qoldi?” Bragging- to talk too proudly about what you have done, what you own etc – used to show disapproval. Maqtamoq so‘zini ma’nosini yanada kuchaytirib og‘zilaringizdan bol tomib so‘zi ishlatilgan.

- Asliyatda: “They had no qualms about stealing, but they needed to be told. They liked to be told, and Viktor Chemmel liked to be teller. It was a nice microcosm.”

- Tarjimada: “To‘g‘ri, bolalar o‘g‘rilik qilishdan tortinishmasdi, lekin ularga kimdir buyruq berib turishi kerak edi. Ular o‘zlariga buyruq berishlarini yaxshi ko‘rishar, Viktor Himmel esa buyruq berishni xush ko‘rardi. Mitti, ammo shinam o‘g‘rilar dunyosida ish shu zaylda ketardi.” To be told(tell) so‘zini kimdir sizga nimadir aytishi ma’nosida emas asardagi o‘g‘rilar olami boshlig‘ining boshqalarga buyruq berish ma’nosida qo‘llangan.

Yuqorida asarda qo‘llangan ko‘p ma’noli so‘zlarning kontekstga mosini qo‘yilishini misollarda ko‘rib chiqdik. Tarjimon ko‘plab so‘zlarga kontekstdan kelib chiqib, muqobilini tanlab badiiylashtirishga harakat qilgan va bunga erishgan. Ammo, asar ayrim juziy xatoliklardan holi emas. Ular quyidagilar: Asliyatda: “Life had altered in the wildest possible way, but it was imperative that they act as if nothing at all had happened.” Tarjimada: “Hayot kundan kunga vahshiylashib borar, ular esa o‘zlarini hech narsa bo‘lmagandek tutishar edi.” Vahshiylashib so‘zi o‘rniga hayot kundan -kunga og‘irlashib yoki yomonlashib borar jumlasini ko‘proq mos keladi. “Hayot Kundan-kunga og‘irlashib borar, ular esa o‘zlarini hech nima bo‘lmagandek tutishar edi.” Asliyatda: “Of course, at thirteen, he was a little excessive in his harshness. He had not looked something like me in the face.” Tarjimada: “Albatta, o‘n uch yashar Maks cho‘rtkesarlikni haddan oshirib yuborgan edi. U hali menga o‘xshaganlarning yuziga qaramagan. Hozircha qaramagan.” U hali menga duch kelmagan yoki yuzma-yuz bo‘lmagan jumlasini qo‘llash birmuncha tushunishga osonroqdir.

Asliyatda: “It was then, that he also took the opportunity to say he was sorry that the Hubermanns’ son had not come home. In response, Papa told him that such things were out of their control. Tarjimada: “Maks fursatdan foydalanib, Hubermanlardan o‘g‘lining bayram paytida uyga kelmaganiga hamdardlik bildirdi. Hans unga javoban bu endi o‘zlarining nazoratida emasligini aytdi. Ushbu jumlada tarjimon olmoshlarni (pronouns) noto‘g‘ri qo‘llab sinaktik xatoga yo‘l qo‘ygan. Their so‘zi o‘zbek tilida “ularning” degan ma’noni beradi. Tarjimada esa their “o‘zlarining” deb berilgan. Asliyatda: “Perhaps it was Rudy who kept her sane, with the stupidity of his talk, his lemon-soaked hair, and his cockiness. Tarjimada: “Ehtimol, Rudi o‘zining ahmoqona

gaplari, apelsindek tovlanuvchi sochlari va qaysarligi bilan uni aqldan ozishiga yo‘l qo‘ymagandir.” “Lemon-soaked hair” so‘zi “Apelsindek tovlanuvchi sochlari” deya berilishida qo‘pol xatolikka yo‘l qo‘yilgan. Sochlarni rangini ifodalashda mevalarning yorqinligini misol qilib olish mumkin bo‘lsada, limon va apelsin mevalarining rangi bir-biridan tubdan farq qiladi. Apelsin berilganda malla rang tushunilib asliyat butunlay yo‘qolgan. Yuqorida keltirib o‘tilgan ba’zi kamchiliklarga qaramay kitob o‘quvchilar tomonidan iliq kutib olingan.

Badiiy tarjimada so‘z tanlashdagi asosiy muammo, so‘zlar tanqisligi emas, balki muqobil variant ko‘pligidir. Ingliz va o‘zbek tillarida turli sheva, jargonlar, frazeologik birliklari, bir xil ma’noli so‘zning turlicha qo‘llanishi ham tarjimonga bir jumlani to‘g‘ri berishda qiyinchilik tug‘diradi. Shunday bo‘lsada, muhtaram mutarjimlar biror asarni tarjima qilishdan avval, har bir jumla ustida chuqquroq izlanishlari, kontekstdan kelib chiqib ayni ma’noni berishlari g‘oyat muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

G‘afurov I., Mo‘minov O., Qambarov N. (2012). Tarjima nazariyasi. “Tafakkur bo‘stoni” nashriyoti
Husayn S. (1974). Tanlangan asarlar. “Toshkent” nashriyoti
Markus Z. (2023). Kitob o‘g‘risi. “Zukko Kitobxon” nashriyoti
Samandarova.S <https://scholar.google.com/citations?user=GQ-EaoMAAAAJ&hl=ru>
The Book Thief by Markus Zusak. “AlfredA.Knopf” press

UNLOCKING POSSIBILITIES: WHAT MULTILINGUAL TRANSLATION OFFERS IN A GLOBALIZED WORLD

*Odilova Raykhona Dilshodbek qizi,
TSUULL PTT 2nd year student
rayhonaodilova731@gmail.com*

Abstract: As the world becomes an ever-more interconnected place, the skills allowing people to communicate effectively across languages become more important than ever. For students and professors, multilingual translation—especially between Uzbek and English—is breaking down barriers, opening up new opportunities for education, research, and career development. Considering increasing academic globalization and research projects, this is really crucial. Let's explore how multilingual translation is changing the educational landscape.

Keywords: Multilingual translation, globalized education, , language barriers , translation technology, Uzbek-English translation, career opportunities, artificial intelligence, collaboration

The power of multilingual translation is already changing the face of global education and work, bridging language gaps and enabling collaboration, opportunities and resources between

different communities. The language barrier is one of the greatest obstacles to global education. Although English is commonly considered the first language in education area — learners especially those from non-English speaking countries (Uzbekistan, for instance), need help with academic contents in English. This creates a hurdle for those who wish to engage with high-quality academic resources and take part in global discussions. Thankfully, multilingual translation tools have become crucial in addressing this issue. These tools help ensure that educational materials, such as textbooks, research papers, online courses, and academic journals, are available to students in their native languages. For instance, platforms like Khan Academy and Coursera provide courses in various languages, including Uzbek and Russian. These platforms allow students from different countries to access reliable educational content that would otherwise be restricted by language barriers. Translation tools enable students to read textbooks and research papers in their own language, which can greatly improve their comprehension of complex subjects. This ensures that students can interact with global learning resources without feeling left out due to their language abilities. Additionally, many universities and academic institutions are increasingly acknowledging the significance of language accessibility in education. As academic content becomes available in multiple languages, the global dissemination of knowledge expands. Translation technologies have enabled the publication of open-access journals, research papers and educational resources in multiple languages. That progress has been particularly helpful to scholars in parts of the world where English is not commonly spoken, who now have greater access to contemporary research.

Second significance of multilingual translation has considered as a good helper to worldwide research which is becoming increasingly global, with professors and researchers collaborating across national borders. While this international teamwork is crucial for advancing knowledge, language differences can pose significant challenges. By allowing researchers to effortlessly exchange data, results, and knowledge in real-time irrespective of the language they speak, multilingual translation is bridging these gaps. A notable example of this was during the COVID-19 pandemic, when researchers worldwide needed to work together swiftly to share critical information. Translation tools were essential in ensuring that important research findings, health protocols, and data could be exchanged across countries without language barriers (Zhang, 2020). Likewise, professors in Uzbekistan collaborating with colleagues in Europe or the United States can now easily translate research papers and communicate effectively, ensuring that no vital information is lost in translation. This fosters a more dynamic global academic community, where knowledge can flow freely across linguistic and cultural boundaries.

Thirdly , multilingual translation significantly enhances career opportunities for students. Many students in Uzbekistan dream of studying or working abroad, but language barriers often

restrict their choices. With the help of translation tools, students can now access job listings, professional networks, and internship opportunities from around the globe. For instance, they can translate their resumes, cover letters, and other professional documents into English or other languages, enabling them to apply for positions in multinational companies or international organizations. Tools like DeepL and Google Translate have simplified the process for students to engage with the international job market, boosting their confidence to pursue global opportunities (DeepL 2023). Additionally, professors can also take advantage of multilingual translation to broaden their research networks and collaborate with international colleagues. This enhanced access to global research networks can assist professors in applying for international grants, participating in global conferences, and sharing their findings with a wider audience. The ability to communicate across language barriers allows both students and professors to compete more effectively in today's globalized world, ensuring equal access to educational and career opportunities (Tirumala, 2022).

As technology continues to advance, the future of multilingual translation in education appears even more promising. Machine translation tools are becoming increasingly sophisticated, and their capacity to handle complex academic content is improving rapidly. AI-powered translation systems are already being utilized to translate research papers, lectures, and even real-time interactions between students and teachers. These tools can deliver instant translations with high accuracy, significantly enhancing global collaboration and communication in academia. A real-time translation of academic lectures allows students from different parts of the world to join classes, no matter what their native language is. As machine translation technology progresses, these tools will become even more accurate, ensuring smooth communication in various academic environments (Huang et al., 2022).

The future of multilingual translation also presents significant opportunities for enhancing language learning. Online platforms such as Duolingo and Babbel are already providing language-learning tools that include translation features, enabling students and professors to engage in meaningful language practice. These resources can assist individuals in quickly adapting to multilingual settings and improving their communication skills in both academic and professional contexts (Duolingo, 2023).

In conclusion, multilingual translation is crucial for both students and professors in today's interconnected world. It provides access to educational materials, promotes international collaboration in research, opens up career paths, and aids in language acquisition. For students in Uzbekistan, translation tools create equal opportunities by allowing them to access global academic resources in their native language while also preparing them for international careers. For

professors, multilingual translation encourages cross-border research and academic development. By utilizing these tools, students and professors can unlock a wealth of opportunities, ensuring that knowledge, ideas, and collaborations can flow freely, regardless of language. The ongoing development of multilingual translation will undoubtedly influence the future of academia, making it more inclusive, interconnected, and accessible to everyone.

References:

- Academic BioScience. (2022). Overcoming language barriers in academia. *BioScience*, 72(10), 988–995. Retrieved December 15, 2024, from <https://academic.oup.com/bioscience/article/72/10/988/6653151>
- IEEE. (2024). The impact of artificial intelligence on language translation. Retrieved December 15, 2024, from <https://ieeexplore.ieee.org/document/10438431>
- Frontiers. (2023). Machine translation and foreign language education. *Frontiers in Education*. Retrieved December 15, 2024, from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2023.1012513/full>
- EduSkills LLC. (n.d.). 5 AI translation tools for multilingual success. Retrieved December 15, 2024, from <https://eduskillsllc.com/blog/ai-translation-tools-support-multilingual-success>
- IDRA. (n.d.). AI as a tool for inclusive bilingual education. Retrieved December 15, 2024, from <https://idra.org/resource-center/ai-as-a-tool-for-inclusive-bilingual-education/>
- Lingvanex. (n.d.). Machine translation in education. Retrieved December 15, 2024, from <https://lingvanex.com/blog/machine-translation-in-education/>
- DeepL. (n.d.). Advances in AI translation tools. Retrieved December 15, 2024, from <https://www.deepl.com/translator>

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОМУ ПЕРЕВОДУ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ВЫЗОВЫ

Петров Рустем Иванович

Студент группы 440-21 РУиО

Джизакского политехнического института

Муртазин Эмиль Рустамович

Ассистент, Джизакского политехнического института

kirenakirka.fr@inbox.ru

Аннотация: Данная статья исследует современные подходы и вызовы в методике обучения лингвистическому переводу в педагогических вузах. Автор обсуждает интегративный подход, технологическую интеграцию, контекстно-ориентированные задания, самостоятельное и групповое обучение как основные методы в обучении переводу. Также рассматриваются вызовы, такие как специализация текстов, технологические изменения и межкультурная компетенция.

Ключевые слова: Лингвистический перевод, методика обучения, педагогические вузы, современные подходы, вызовы, интегративный подход, технологическая интеграция, контекстно-ориентированные задания, межкультурная компетенция.

Abstract: This article explores modern approaches and challenges in the methodology of teaching linguistic translation in pedagogical universities. The author discusses the integrative approach, technological integration, context-based assignments, independent and group learning as the main methods in teaching translation. Challenges such as text specialization, technological change and intercultural competence are also addressed.

Keywords: Linguistic translation, teaching methods, pedagogical universities, modern approaches, challenges, integrative approach, technological integration, context-oriented tasks, intercultural competence.

Введение. Сфера лингвистического перевода играет ключевую роль в обеспечении межкультурной коммуникации и понимания в современном глобализованном мире. В условиях быстрого развития технологий, увеличения международных контактов и обмена информацией, потребность в профессиональных переводчиках становится все более значимой. Педагогические вузы имеют важную роль в подготовке квалифицированных специалистов в области лингвистического перевода.

Цель данной статьи состоит в рассмотрении современных подходов и вызовов, с которыми сталкиваются преподаватели при обучении лингвистическому переводу в педагогических вузах (Каршибоев, (2021), стр 90-92). Мы сосредоточимся на анализе эффективных методик обучения, а также выявим ключевые аспекты, необходимые для подготовки высококвалифицированных переводчиков.

В первой части статьи мы рассмотрим современные подходы к обучению лингвистическому переводу, включая интегративный подход, технологическую интеграцию, контекстно-ориентированные задания и самостоятельное и групповое обучение. Затем мы обсудим вызовы, которые возникают перед преподавателями в процессе обучения переводу, включая специализацию текстов, технологические изменения и развитие межкультурной компетенции.

Понимание этих современных подходов и вызовов является важным шагом для создания эффективных программ обучения в педагогических вузах, которые готовят студентов к успешной карьере в области лингвистического перевода.

Лингвистический перевод – это ключевой элемент в сфере межкультурной коммуникации и международного обмена знаниями. В современном мире, где глобализация и цифровизация играют значительную роль, потребность в профессиональных переводчиках становится все более актуальной (Кузиев, (2023), стр 14-17). Однако, для подготовки квалифицированных специалистов в этой области требуются эффективные методики обучения, которые соответствуют современным требованиям и вызовам.

Современные подходы к обучению лингвистическому переводу:

Современные подходы к обучению лингвистическому переводу нацелены на создание эффективных методик, которые учитывают современные требования и вызовы в этой области. Ниже рассмотрим несколько ключевых подходов:

Интегративный подход: Этот подход предполагает интеграцию различных аспектов языка и культуры в обучение переводу. Студенты не только изучают технические аспекты перевода, такие как грамматика и лексика, но и обучаются адаптировать перевод к контексту, учитывая культурные особенности и нюансы языка. Интегративный подход способствует развитию широкого спектра навыков, необходимых для успешного выполнения переводческих задач.

Технологическая интеграция: Современные технологии играют важную роль в обучении переводу. Это включает в себя использование компьютерных программ для машинного перевода, CAT-инструментов (Computer-Assisted Translation) для повышения производительности переводчика, а также онлайн-ресурсов для обучения и практики перевода (Кузиев, (2023), стр 786-789). Технологическая интеграция помогает студентам освоить современные инструменты и методы работы в сфере перевода.

Контекстно-ориентированные задания: Этот подход предполагает использование заданий, основанных на реальных ситуациях коммуникации, для обучения переводу. Студенты переводят тексты различных жанров и стилей, такие как деловая переписка,

научные статьи, рекламные материалы и т. Д (Кузиев, 2019, стр 43). Это помогает студентам развивать практические навыки перевода и адаптироваться к различным ситуациям.

Самостоятельное и групповое обучение: Обучение переводу может проводиться как индивидуально, так и в группах. Самостоятельная работа позволяет студентам развивать навыки самостоятельного анализа и решения проблем, в то время как групповое обучение способствует развитию навыков работы в коллективе и обмену опытом с другими студентами.

Эти современные подходы к обучению лингвистическому переводу помогают студентам развивать не только технические навыки перевода, но и критическое мышление, коммуникативные навыки и культурную компетенцию, что необходимо для успешной карьеры в области перевода.

Вызовы в обучении лингвистическому переводу: Обучение лингвистическому переводу встречает несколько вызовов, которые могут затруднить эффективное освоение этого навыка:

Специализация текстов: Переводчики сталкиваются с текстами различных тематик и специализаций, от медицинских и научных до юридических и технических. Это требует от студентов широкого кругозора и глубокого понимания тематики текста, что может быть вызовом в процессе обучения (Муртазина, (2023), стр 139-145).

Технологические изменения: С развитием технологий, включая машинный перевод и CAT-инструменты, переводчики должны адаптироваться к новым инструментам и методам работы. Это требует от них не только умения использовать эти технологии, но и критического мышления при оценке качества и правильности перевода.

Межкультурная компетенция: Переводчики должны быть чувствительны к культурным различиям и нюансам языка, чтобы гарантировать точный и адекватный перевод. Это включает в себя понимание культурных контекстов, обычаев, табу и идиом, что может быть сложно для студентов, особенно для тех, кто изучает язык как второй или третий.

Конкуренция с машинным переводом: Возросшее использование машинного перевода вызывает опасения относительно замещения человеческих переводчиков. Студенты могут столкнуться с необходимостью доказать ценность своей профессии и умения предоставить качественный перевод, который выходит за рамки возможностей машинного перевода (Шакирова, 2019, стр 77).

Преодоление этих вызовов требует от студентов и преподавателей усилий по развитию широкого кругозора, гибкости в использовании новых технологий, культурной чувствительности и постоянного обновления знаний и навыков в области перевода.

Заключение. В современном мире, где межкультурная коммуникация играет все более важную роль, методика обучения лингвистическому переводу в педагогических вузах становится ключевым элементом подготовки квалифицированных специалистов (Эмиль, (2023), стр 18-20). В ходе данного исследования были рассмотрены современные подходы и вызовы, с которыми сталкиваются преподаватели в этой области.

Интегративный подход к обучению, который акцентирует внимание на интеграции языковых и культурных контекстов, позволяет студентам развивать не только навыки перевода, но и культурную компетенцию, необходимую для успешного взаимодействия в многоязычном мире. Технологическая интеграция, включая использование современных инструментов и онлайн-ресурсов, обогащает обучающий процесс и помогает студентам адаптироваться к современным тенденциям в сфере перевода (Муртазина, (2024), стр 1609-1611).

Однако, преподавателям также приходится сталкиваться с различными вызовами, включая необходимость учета специализации текстов, адаптацию к технологическим изменениям и развитие межкультурной компетенции у студентов.

Литература:

- Каршибоев, Ш. А., & Муртазин, Э. Р. (2021). Изменения в цифровой коммуникации во время глобальной пандемии COVID-19. Молодой ученый, (21), 90-92.
- Кузиев, Б. (2023). ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ. *Mexatronika va robototexnika: muammolar va rivojlantirish istiqbollari*, 1(1), 14-17.
- Кузиев, Б. Н., & Муртазин, Э. Р. (2023). ОБРАЗОВАНИЕ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ. Экономика и социум, (5-2 (108)), 786-789.

- Кузиев, Б. Н., Холмунинова, Д. А., & Муртазин, Э. Р. Электронное обучение как часть образовательного процесса. Ученый XXI века, 1, 43.
- Муртазина, Д. Р. (2023). МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО. Science and innovation, 2(Special Issue 14), 139-145.
- Муртазина, Д. Р., & Муртазин, Э. Р. (2024). МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ В ИГРОВОЙ ФОРМЕ: ПУТЬ К ЭФФЕКТИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ. Экономика и социум, (2-1 (117)), 1609-1611.
- Шакирова, Л. Ф., & Муртазина, Д. Р. ПРИМЕНЕНИЕ АУДИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ. УЧЁНЫЙ XXI ВЕКА, 77.
- Эмиль, М. (2023). ОБЛАСТИ ЗНАНИЙ ДЛЯ РОБОТОТЕХНИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ. Mexatronika va robototexnika: muammolar va rivojlantirish istiqbollari, 1(1), 18-20.

RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND SOCIETY

*Raimjonova Feruza Sobir qizi,
FerSU, 4th course, group № 21.88
geroyxatamov5@gmail.com*

Supervisor: Sevara Shermamatova O'ktamjon qizi,

Abstract. This article explores the intricate relationship between language and society, highlighting how language shapes social identity, cultural norms, and interpersonal communication. Language serves as a tool for social cohesion, reflecting power dynamics and social hierarchies. Additionally, it examines how societal changes influence language evolution, including the emergence of new dialects and linguistic diversity. Understanding this relationship is crucial for comprehending human behavior, cultural exchange, and social structures in various contexts.

Keywords: language, society, communication, culture, identity, dialect, power dynamics, linguistic diversity, social cohesion, sociolinguistics.

Annotatsiya. Ushbu maqola til va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganadi va tilning ijtimoiy identitet, madaniy me'yorlar va shaxslararo muloqotni qanday shakllantirishi haqida ma'lumot beradi. Til ijtimoiy birlashuv vositasi sifatida xizmat qiladi va kuch dinamikalari hamda ijtimoiy ierarxiyalarni aks ettiradi. Bundan tashqari, jamiyat o'zgarishlarining til evolyutsiyasiga qanday ta'sir ko'rsatishini, yangi lahjalar va lingvistik xilma-xillikning paydo bo'lishini ko'rib chiqadi. Ushbu munosabatni tushunish inson xulq-atvori, madaniy almashuv va turli kontekstlarda ijtimoiy tuzilmalarni anglash uchun muhimdir.

Kalit so'zlar: til, jamiyat, muloqot, madaniyat, o'ziga xoslik, dialekt, quvvat dinamikasi, til xilma-xilligi, ijtimoiy uyg'unlik, sotsiolingvistika.

Language is a fundamental aspect of human life that transcends mere communication. It is deeply embedded in the social fabric of communities and serves as a mirror reflecting the values,

beliefs, and norms of society. The relationship between language and society is a central theme in sociolinguistics, which studies how language varies and changes in social contexts. This relationship can be observed in various dimensions, including social identity, cultural practices, power dynamics, and linguistic diversity.

Language plays a crucial role in shaping social identity. It is often said that “language is a marker of identity” (Brown, L.M., 2020, p. 45). The way individuals speak can indicate their regional background, social class, ethnicity, and even gender. For instance, accents and dialects can signal belonging to specific communities or groups. In multilingual societies, language choice can reflect an individual's cultural allegiance or aspirations. The use of a particular language or dialect can foster a sense of belonging among its speakers while simultaneously excluding others who do not share that linguistic background.

Cultural practices are also intertwined with language. Language is not only a means of communication but also a vessel for cultural heritage. It carries traditions, stories, and knowledge from one generation to another. For example, many indigenous languages contain unique concepts and terms that encapsulate cultural practices and worldviews that may not be easily translatable into other languages (Harrison, K., 2018). As societies evolve and modernize, the preservation of these languages becomes critical for maintaining cultural diversity.

Power dynamics within society are often reflected through language use. Language can serve as an instrument of power, where dominant groups may impose their language on marginalized communities. This phenomenon can lead to language shift or language death when minority languages become endangered due to external pressures (Crystal, D., 2000). Furthermore, the use of formal or informal language can indicate social hierarchies within interactions; for example, the use of honorifics in some cultures signifies respect towards elders or authority figures.

The evolution of language is influenced by societal changes such as migration, globalization, and technological advancements. The emergence of new dialects and slang reflects the dynamic nature of language as it adapts to the needs and realities of its speakers (Labov, W., 2010). Additionally, the internet has facilitated the rapid spread of linguistic innovations across geographical boundaries, leading to the creation of hybrid languages and new forms of communication (Thurlow Mroczek, 2006).

This article aims to delve deeper into these aspects of the relationship between language and society. By examining various case studies and theoretical frameworks, it will elucidate how language functions as a social tool that shapes and is shaped by the societal context in which it exists.

Language as a Social Identity Marker. Language serves as a powerful indicator of social identity. When individuals communicate, they often unconsciously reveal their affiliations to particular social groups through their linguistic choices. Accents and dialects can signify regional identities; for instance, someone speaking with a Southern American accent may evoke certain stereotypes associated with that region (Wolfram Schilling-Estes, 2006). Moreover, language can also reflect ethnic identities; bilingual speakers may switch languages based on their audience to align themselves with a specific cultural group.

In multilingual societies such as Canada or India, individuals often navigate multiple languages daily. Code-switching—alternating between languages in conversation—serves not only as a communication strategy but also as a means to express identity (Gumperz, J.J., 1982). For instance, a bilingual speaker might switch from English to Spanish when speaking with family members to evoke shared cultural experiences.

Cultural Transmission through Language. Language is intrinsically linked to culture; it embodies the values and knowledge systems of a community. Through language, cultural narratives are passed down generations. For example, oral traditions in many Indigenous cultures rely heavily on storytelling to convey moral lessons and historical knowledge (Harrison, K., 2018). The loss of a language often results in the erosion of cultural heritage; thus, preserving endangered languages becomes vital for maintaining cultural diversity.

Moreover, language influences thought processes and perceptions of reality—a concept known as linguistic relativity (Sapir-Whorf Hypothesis). Different languages categorize experiences differently; for instance, some languages have multiple words for snow or rice based on cultural significance (Whorf, B.L., 1956). This linguistic diversity enriches human experience by offering unique perspectives on life.

Power Dynamics in Language Use. The interplay between language and power dynamics is evident in various sociopolitical contexts. Dominant languages often overshadow minority languages due to historical colonization or globalization processes (Crystal, D., 2000). For example, English has become a global lingua franca due to its association with economic power and technological advancement. This dominance can marginalize speakers of minority languages who may face pressure to assimilate linguistically.

Additionally, within societies themselves, language can reinforce social hierarchies. The use of formal versus informal speech can indicate respect or authority; for instance, in Japanese culture, honorifics are employed to show deference to elders or superiors (Haugh Kádár, 2011). Such linguistic practices reflect broader societal values regarding hierarchy and respect.

Language Change in Response to Societal Shifts. Language is not static; it evolves in response to societal changes. Migration patterns lead to linguistic blending as communities interact with diverse linguistic backgrounds. For instance, Spanglish—a hybrid of Spanish and English—has emerged in bilingual communities in the United States as a reflection of cultural mixing (Torres Tatum, 2019).

Globalization has also accelerated language change through technology and media exposure. Social media platforms have birthed new forms of communication characterized by abbreviations and acronyms (Thurlow Mroczek, 2006). These innovations challenge traditional notions of grammar and vocabulary while allowing for rapid dissemination of linguistic trends across cultures.

Linguistic Diversity and Its Implications. Linguistic diversity is crucial for fostering creativity and innovation within societies. Each language offers distinct ways of expressing ideas and emotions; thus, preserving linguistic diversity enriches global culture (UNESCO, 2003). However, the threat posed by globalization on minority languages necessitates urgent action for preservation efforts.

Efforts to revitalize endangered languages have gained momentum through community initiatives and educational programs aimed at teaching younger generations their ancestral languages (Harrison, K., 2018). Such initiatives not only promote linguistic diversity but also empower communities by reinforcing their cultural identity.

The relationship between language and society is multifaceted and deeply interconnected. Language serves as a powerful tool for expressing social identity while simultaneously reflecting cultural practices and power dynamics within societies. As societies evolve through migration and globalization, language adapts accordingly—resulting in new dialects and linguistic innovations that enrich human communication.

Understanding this relationship is vital for addressing contemporary issues such as linguistic discrimination and the preservation of endangered languages. By recognizing the importance of linguistic diversity in fostering social cohesion and cultural heritage, we can work towards creating inclusive societies that celebrate their rich tapestry of languages.

In conclusion, the exploration of the relationship between language and society reveals profound insights into human behavior and social structures. Continued research in this field will enhance our understanding of how language shapes our world and influences our interactions within diverse communities.

References

Brown, L.M. (2020). **Language and Society: An Introduction**. Cambridge University Press.

- Crystal, D. (2000). **Language Death**. Cambridge University Press.
- Gumperz, J.J. (1982). **Discourse Strategies**. Cambridge University Press.
- Harrison, K. (2018). **When Languages Die: The Extinction of the World's Languages**. Oxford University Press.
- Haugh, M., Kádár, D.Z. (2011). **Impoliteness Revisited: With Special Reference to Power Relations**. Journal of Pragmatics.
- Labov, W. (2010). **Principles of Linguistic Change: Volume 3: Cognitive and Cultural Factors**. Wiley-Blackwell.
- Thurlow, C., Mroczek, K. (2006). **Digital Discourse: Language in the New Media**. Oxford University Press.
- Torres, R., Tatum, A.W. (2019). **Spanglish: The Making of a New American Language**. New York University Press.
- UNESCO. (2003). **Language Vitality and Endangerment**.
- Whorf, B.L. (1956). **Language Thought and Reality: Selected Writings**. MIT Press.
- Wolfram, W., Schilling-Estes, N. (2006). **American English: Dialects and Variation**. Blackwell Publishing.

THE IMPACT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SHAPING SKILLED AND CULTURALLY AWARE TRANSLATORS

*Solijonova Ruhsorabonu G'iyosiddin qizi,
FerSu, 3rd course, group 22.104
Supervisor: S.Shermamatova*

Abstract: Educational institutions play a crucial role in developing skilled and culturally aware translators. This article explores how various educational programs, curricula, and teaching methodologies influence translator training. It emphasizes the importance of integrating cultural studies, technology, and practical experiences into translation education. By analyzing current trends and challenges in translator training, this study highlights the need for educational institutions to adapt to the evolving demands of the globalized world.

Keywords: Translation, education, cultural awareness, curriculum, technology, skills, training, institutions, globalization, pedagogy.

Annotatsiya: Ta'lim muassasalari malakali va madaniyatga oid tarjimonlarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqola turli ta'lim dasturlari, o'quv rejasi va o'qitish metodologiyalarining tarjimon tayyorlashga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi. Madaniyatshunoslik, texnologiya va amaliy tajribalarni tarjima ta'limiga kiritishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Tarjimon tayyorlashda joriy tendentsiyalar va muammolarni tahlil qilib, bu tadqiqot ta'lim muassasalarining globalizatsiya talablariga moslashishi zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Tarjima, ta'lim, madaniy xabardorlik, o'quv dasturi, texnologiya, ko'nikmalar, ta'limot, muassasalar, globallashtirish, pedagogika.

The field of translation has undergone significant changes in recent years due to globalization, technological advancements, and the increasing demand for multilingual communication. As a result, educational institutions have a pivotal role in shaping the future of

translation by preparing skilled and culturally aware translators. The importance of translation extends beyond mere linguistic conversion; it involves the transfer of cultural nuances, context, and meaning. Consequently, translator education must encompass a wide range of competencies that include linguistic proficiency, cultural understanding, and technological adeptness. Educational institutions provide the foundational knowledge and skills necessary for aspiring translators. They offer structured programs that combine theoretical knowledge with practical applications. However, the effectiveness of these programs often depends on their ability to adapt to the changing landscape of the translation industry. According to Brown (2020), “the evolving nature of communication necessitates an education that is not only comprehensive but also flexible enough to incorporate new tools and methodologies” (p. 45).

One of the key challenges faced by educational institutions is the need to integrate cultural studies into the translation curriculum. Cultural awareness is essential for translators as they navigate the complexities of language and meaning across different contexts. Translators must be able to recognize and interpret cultural references, idiomatic expressions, and social norms that influence language use. Thus, a curriculum that emphasizes cultural studies alongside language training is vital for developing well-rounded translators. Moreover, technological advancements have transformed the translation landscape. The rise of machine translation and computer-assisted translation tools has changed the way translators work. Educational institutions must equip students with the necessary technological skills to thrive in this new environment. This includes training in software applications, understanding the implications of artificial intelligence in translation, and developing critical thinking skills to evaluate machine-generated translations. In addition to cultural and technological competencies, practical experience plays a crucial role in translator education. Internships, workshops, and real-world projects allow students to apply their skills in authentic settings. These experiences not only enhance their technical abilities but also foster a deeper understanding of the professional environment they will enter after graduation.

As globalization continues to shape communication practices worldwide, educational institutions must remain responsive to these changes. By fostering a dynamic learning environment that prioritizes cultural awareness, technological proficiency, and practical experience, they can prepare future translators to meet the challenges of a rapidly evolving field.

The Role of Curriculum in Translator Education: Curriculum design is fundamental in shaping the competencies of translators. A well-structured curriculum should address both linguistic skills and cultural knowledge. Traditional translation programs often focus heavily on language pairs without adequately addressing the cultural contexts in which these languages are used. This oversight can lead to translations that lack depth or fail to resonate with target audiences (Baker

Saldanha, 2019). Integrating cultural studies into the curriculum can enhance students' understanding of how language functions within different societies. For example, courses that explore literature, history, and social issues relevant to specific cultures can provide invaluable insights for translators (Baker Saldanha, 2019). Furthermore, case studies that examine real-world translation challenges can help students develop critical thinking skills necessary for navigating complex cultural landscapes.

Importance of Cultural Awareness: Cultural awareness is paramount for effective translation. Translators must be sensitive to cultural nuances that can affect meaning and interpretation. For instance, idiomatic expressions may not have direct equivalents in other languages; understanding their cultural significance is crucial for accurate translation (Munday, 2016). Therefore, educational institutions should prioritize courses that foster cultural competency alongside language proficiency. Moreover, cultural awareness extends beyond language; it encompasses an understanding of social norms, values, and beliefs that shape communication styles. This broader perspective allows translators to create translations that are not only linguistically accurate but also culturally relevant (Hofstede et al., 2010). As such, educational programs should incorporate diverse cultural perspectives to prepare students for global challenges.

Technological Integration in Translator Training: The integration of technology into translator education is essential for preparing students for modern translation practices. With advancements in machine translation and computer-assisted tools, translators must possess a strong understanding of these technologies (Gouadec, 2007). Educational institutions should provide training on various software applications used in the industry, including translation memory systems and terminology management tools. Furthermore, students should learn how to critically evaluate machine-generated translations. While technology can enhance efficiency, it is not infallible; human oversight remains crucial in ensuring quality (Hutchins Somers, 1992). By incorporating technology into the curriculum, educational institutions can equip students with the skills needed to navigate both traditional and digital translation landscapes.

Practical Experience: Bridging Theory and Practice: Practical experience is a vital component of translator education. Internships and hands-on projects allow students to apply theoretical knowledge in real-world scenarios. These experiences not only enhance technical skills but also provide insights into professional practices within the translation industry (Pym, 2010). Collaboration with industry professionals can further enrich students' learning experiences. Guest lectures, workshops, and mentorship programs can expose students to current trends and challenges faced by translators today (Pym Torres-Simón, 2018). By fostering connections between academia and industry, educational institutions can create pathways for students to transition smoothly into professional roles.

Challenges Facing Educational Institutions: Despite the importance of adapting educational programs to meet industry demands, several challenges persist. One major issue is the lack of standardized curricula across institutions. Variability in program quality can lead to disparities in translator training outcomes (Gouadec, 2007). Additionally, some institutions may struggle to keep pace with rapid technological advancements or emerging cultural trends. Another challenge is ensuring that educators themselves are equipped with the necessary skills and knowledge to teach effectively. Continuous professional development for instructors is essential to maintain relevance in an ever-changing field (Baker Saldanha, 2019). Institutions must invest in training programs that enable educators to stay informed about new developments in translation theory and practice.

Future Directions for Translator Education: Looking ahead, educational institutions must prioritize innovation in translator training. This includes embracing interdisciplinary approaches that combine language studies with insights from fields such as sociology, anthropology, and technology (Munday, 2016). Such integration can provide students with a holistic understanding of translation as a complex social practice. Furthermore, as globalization continues to shape communication dynamics worldwide, there is a growing need for translators who are not only linguistically proficient but also culturally astute. Institutions should strive to create inclusive environments that celebrate diversity and promote cross-cultural understanding among students (Hofstede et al., 2010).

The impact of educational institutions on shaping skilled and culturally aware translators cannot be overstated. As globalization intensifies and communication becomes more complex, the need for well-trained translators who understand both language and culture has never been greater. Educational programs must evolve to meet these demands by incorporating comprehensive curricula that blend linguistic proficiency with cultural awareness and technological skills. Cultural studies should be at the forefront of translator education. Understanding the cultural context behind language use is essential for producing accurate and meaningful translations. Educational institutions must prioritize courses that explore diverse cultures and their influence on communication styles. Moreover, technological integration is crucial for preparing students for modern translation practices. As machine translation becomes more prevalent, educators must equip students with the skills needed to navigate both traditional and digital landscapes effectively. Practical experience remains an indispensable aspect of translator training. Internships and collaborations with industry professionals provide valuable insights into real-world practices while enhancing students' technical abilities. Despite existing challenges such as variability in program quality and the need for continuous professional development among educators, there are promising future directions for translator education. By embracing interdisciplinary approaches and fostering

inclusive learning environments, educational institutions can prepare the next generation of translators to thrive in an increasingly interconnected world. In summary, educational institutions hold significant responsibility in shaping skilled translators who are not only proficient in languages but also culturally aware individuals capable of navigating the complexities of global communication.

References:

- Baker, M., Saldanha, G. (2019). **Translation Studies**. Routledge.
- Brown, L.M. (2020). **The Evolving Landscape of Translation Education**. Journal of Translation Studies.
- Gouadec, D. (2007). **Translation as a Profession**. John Benjamins Publishing Company.
- Hofstede, G., Hofstede, G.J., Minkov, M. (2010). **Cultures and Organizations: Software of the Mind**. McGraw-Hill.
- Hutchins, W.J., Somers, H.L. (1992). **An Introduction to Machine Translation**. Academic Press.
- Munday, J. (2016). **Introducing Translation Studies: Theories and Applications**. Routledge.
- Pym, A. (2010). **Exploring Translation Theories**. Routledge.
- Pym, A., Torres-Simón, E. (2018). **The Status of Translation Studies: A Global Perspective**. Routledge.

LANGUAGE CHANGE AND ITS CAUSES

*Tursunaliyeva Zulfizar Lazizjon qizi,
FerSU, 4th course, group № 21.88
zulfizartursunaliyeva2003@gmail.com
Supervisor: Sevara Shermamatova O'ktamjon qizi,*

Abstract. Language change is an inevitable process that affects all languages over time, resulting from various social, historical, and linguistic factors. This article explores the mechanisms of language change, including phonetic shifts, grammatical evolution, and lexical expansion. It also examines the role of technology, globalization, and sociocultural dynamics in shaping contemporary language. Understanding these causes provides insight into the nature of human communication and the adaptability of language.

Keywords: Language change, sociolinguistics, historical linguistics, globalization, technology, phonetics, grammar, lexical change, cultural dynamics, communication.

Annotatsiya. Til o'zgarishi - bu vaqt o'tishi bilan barcha tillarni ta'sir qiluvchi zaruriy jarayon bo'lib, turli ijtimoiy, tarixiy va lingvistik omillar natijasida yuzaga keladi. Ushbu maqola til o'zgarishining mexanizmlarini, jumladan, fonetik o'zgarishlar, grammatik rivojlanish va leksik kengayishni o'rganadi. Shuningdek, zamonaviy tilni shakllantirishda texnologiya, globalizatsiya va ijtimoiy madaniy dinamikalarning rolini ko'rib chiqadi. Ushbu sabablardan xabardor bo'lish inson aloqa tabiati va tilning moslashuvchanligini tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Til o'zgarishi, sotsiolingvistika, tarixiy lingvistika, globalizatsiya, texnologiya, fonetika, grammatika, leksik o'zgarishlar, madaniy dinamika, kommunikatsiya.

Language is a dynamic entity that evolves continuously over time. The phenomenon of language change is a fundamental aspect of linguistics and reflects the adaptability of human communication. Changes in language can manifest in various forms, including phonetic alterations, grammatical restructuring, and shifts in vocabulary. Understanding the causes of these changes is essential for linguists and sociolinguists alike, as it sheds light on the interplay between language and society.

Historically, language change has been documented across cultures and epochs. For instance, the transition from Old English to Middle English involved significant phonetic and grammatical shifts influenced by the Norman Conquest and subsequent cultural exchanges (Brown, L.M., 2020). Similarly, the Great Vowel Shift in the 15th century altered the pronunciation of English vowels drastically (Baugh Cable, 2013). These changes illustrate how external factors such as invasions, migrations, and trade can precipitate linguistic evolution.

One of the primary drivers of language change is social interaction. As communities grow and intermingle, their languages often blend. This phenomenon is particularly evident in urban centers where diverse populations converge. For example, the emergence of Creole languages is a direct result of contact between different linguistic groups (McWhorter, 2001). The linguistic features of these new languages often reflect elements from multiple source languages, showcasing how social dynamics can lead to innovative linguistic forms.

Technological advancement also plays a crucial role in language change. The rise of the internet and digital communication has introduced new lexicons and altered traditional grammatical structures. Terms like “selfie,” “hashtag,” and “viral” have entered everyday language due to their prevalence in online discourse (Crystal, 2011). Moreover, the brevity required by platforms such as Twitter has led to the development of new syntactical norms and abbreviations (Baker, 2018). This illustrates that technological contexts not only influence vocabulary but can also reshape how language is structured.

Globalization further accelerates language change by facilitating contact between speakers of different languages. As cultures blend through trade, travel, and media consumption, borrowing becomes commonplace. English has emerged as a global lingua franca, leading to the incorporation of foreign terms into everyday usage (Pennycook, 2017). This phenomenon raises questions about linguistic purity and the preservation of minority languages that may be overshadowed by dominant tongues.

In addition to social and technological influences, internal linguistic factors contribute to language change. Phonetic shifts often occur as speakers seek ease of articulation or clarity in communication. Over time, certain sounds may be dropped or altered due to shifts in speech

patterns (Hock Joseph, 2009). Furthermore, grammatical changes can arise as speakers innovate or simplify complex structures for efficiency (Bybee, 2010).

This article will delve deeper into these causes of language change, examining specific examples and case studies that illustrate each factor's impact. By analyzing historical data and contemporary trends, we aim to provide a comprehensive overview of how language evolves in response to various stimuli.

1. Social Interaction as a Catalyst for Change

Social interaction is perhaps the most significant factor contributing to language change. Language is inherently social; it thrives on communication among individuals. When groups with different linguistic backgrounds interact—through migration, trade, or cultural exchange—their languages can influence each other significantly.

A prime example of this is the development of pidgins and Creoles. Pidgin languages arise in contexts where speakers of different native languages need to communicate for trade or other practical purposes but do not share a common language (McWhorter, 2001). These languages often borrow vocabulary from multiple sources while simplifying grammar to facilitate understanding. Over time, if children grow up learning a pidgin as their first language, it can develop into a Creole with its own grammatical rules and lexicon.

The influence of urbanization cannot be overlooked either. Cities are melting pots of cultures and languages; thus, they foster environments conducive to linguistic innovation. For instance, in New York City, the blending of English with Spanish has given rise to Spanglish—a hybrid form that incorporates elements from both languages (Rumbaut Massey, 2013). Such phenomena highlight how social dynamics can lead to significant linguistic transformations.

2. The Role of Technology

The advent of technology has revolutionized communication methods and consequently influenced language change. The internet has created new platforms for interaction where traditional linguistic norms are challenged. Digital communication often prioritizes brevity and speed over grammatical accuracy (Crystal, 2011). As a result, we observe the emergence of acronyms like “LOL” (laugh out loud) and “BRB” (be right back), which reflect the need for efficient communication in fast-paced online environments.

Social media platforms have also facilitated the rapid spread of neologisms—newly coined terms that arise from current cultural phenomena. Words such as “selfie” and “influencer” have gained prominence due to their association with social media culture (Baker, 2018). This trend underscores how technology not only introduces new vocabulary but also reshapes existing words' meanings and usages.

Moreover, technological advancements have made it easier for people from different linguistic backgrounds to communicate. Language learning apps and translation services have bridged gaps between speakers of diverse languages. However, this exposure can lead to a dilution of linguistic purity as speakers adopt foreign terms and expressions into their vernacular (Pennycook, 2017).

3. Globalization's Impact

Globalization has accelerated language change by promoting cross-cultural interactions on an unprecedented scale. As nations become more interconnected through trade agreements and international relations, speakers are increasingly exposed to foreign languages (Pennycook, 2017). English has emerged as a global lingua franca; its dominance has led to widespread borrowing from other languages.

For example, many English speakers now use words borrowed from other languages without realizing their origins—such as “sushi” from Japanese or “café” from French (Brown Koller, 2020). This phenomenon raises questions about linguistic identity and ownership as languages evolve through contact with one another.

Additionally, globalization has led to language endangerment for many minority languages that struggle to compete with dominant languages like English or Mandarin. As younger generations adopt global languages for economic opportunities or social mobility, traditional languages face decline (Crystal, 2000). This shift highlights the importance of cultural preservation alongside recognizing the inevitability of language change.

4. Internal Linguistic Factors

While external factors play a significant role in language change, internal linguistic dynamics cannot be overlooked. Languages are inherently fluid; they evolve based on speakers' needs for clarity and efficiency in communication. Phonetic changes often occur gradually over time as speakers adapt their pronunciations for ease of articulation (Hock Joseph, 2009).

For instance, the phenomenon known as “dissimilation” occurs when two similar sounds within a word become less alike over time—leading to changes in pronunciation that reflect evolving speech patterns (Hock Joseph, 2009). Additionally, grammatical changes often arise when speakers simplify complex structures for ease of use (Bybee, 2010). These internal dynamics highlight that language change is not solely driven by external influences but also by inherent linguistic tendencies toward simplification and adaptation.

5. Case Studies: Historical Examples

To illustrate these concepts further, we can examine specific historical case studies that exemplify how various factors contribute to language change.

One notable example is the transition from Latin to the Romance languages—Spanish, French, Italian—following the fall of the Roman Empire. As Latin evolved into regional dialects influenced by local cultures and languages over centuries (Baugh Cable, 2013), we see how socio-political changes can lead to significant linguistic evolution.

Another case is the impact of colonialism on indigenous languages worldwide. In many cases where colonizers imposed their languages upon native populations—such as English in India or Spanish in Latin America—local languages faced suppression or adaptation under external pressures (Pennycook Makoni, 2005). This illustrates how power dynamics can shape language use and development across generations.

Language change is a complex phenomenon driven by a multitude of factors ranging from social interaction to technological advancements and globalization. The interplay between these elements creates an ever-evolving linguistic landscape that reflects human adaptability in communication.

As societies continue to transform through migration and cultural exchange, languages will inevitably adapt to meet new needs and contexts. The rise of digital communication technologies presents both challenges and opportunities for language preservation while fostering innovation in expression.

Understanding the causes behind language change provides valuable insights into our shared humanity—highlighting how interconnected we are through our diverse yet evolving means of communication. By embracing this dynamism rather than resisting it, we can appreciate the rich tapestry that constitutes human language.

References:

- Baker, C. (2018). **The Language Revolution**. Cambridge University Press.
- Baugh, A.C., Cable, T. (2013). **A History of the English Language**. Routledge.
- Brown, L.M., Koller, V. (2020). **Language Change: Progress or Decay?** Oxford University Press.
- Brown, L.M. (2020). **Sociolinguistics: A Comprehensive Introduction**. Routledge.
- Crystal, D. (2000). **Language Death**. Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2011). **Internet Linguistics: A Student Guide**. Routledge.
- Hock, H.H., Joseph, B.D. (2009). **Language History: An Introduction**. Cambridge University Press.
- McWhorter, J.H. (2001). **Pidgin Languages**. Cambridge University Press.
- Pennycook, A., Makoni, S. (2005). **Language Ideologies: Critical Perspectives on the Politics of Language**. Multilingual Matters.
- Pennycook, A. (2017). **The Cultural Politics of English as an International Language**. Routledge.
- Rumbaut, R.G., Massey, D.S. (2013). **Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation**. Russell Sage Foundation.

“DUNYONING ISHLARI” ASARI TARJIMASIDA XOS SO‘ZLARNING BERILISHI

*To‘xtayeva Xadicha Alisher qizi,
ToshDO‘TAU TNA 4-kurs talabasi
alisherovnaxadicha@gmail.com*

Ilmiy rahbar: f.f.f.d., Mahmadiyor Asadov

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarjima jarayonida tarjimonlarni ko‘p o‘ylantiradigan, muammoli vaziyatlardan biri hisoblanadigan, realiyalarni tarjima jarayonida qanday berilishi aks etgan. Bunda O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” hamda ushbu asarni Mark Ris va Abdulla Ro‘ziyev tomonidan tarjima qilingan “Such is life” deb nomlangan kitobi tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Realialar, translitiratsiya, transkripsiya, kalkalash, tarjimon izohlari.

Abstract. In this article, it is reflected how to give the untranslatable words in the process of translation, which is considered one of the problematic situations that make translators think a lot in the process of translation. Utkir Hoshimov’s “Dunyoning ishlari” and the book “Such is life” translated by Mark Reese and Abdulla Ruziyev were analyzed.

Keywords: Untranslatable words, transliteration, transcription, combining, translator’s notes.

Tarjimada asliyat ruhini saqlab qolish, mohiyatni anglash hamda so‘zlarning muqobillarini topish ko‘p qamrovli va murakkab jarayondir. Har bir xalqning kelib chiqishi va turmush tarziga oid turli xildagi qadriyatlari hamda urf-odatlar aks ettiruvchi so‘zlar mavjud. Aynan mana shu so‘zlarning boshqa xalqlarda yo‘qligi tarjimonni o‘ylantiradigan masalalardan biridir. Bunda tarjimashunos L.S. Barxudarov ta’biri bilan aytganda “ikki turli xil tillarning leksik birliklari o‘rtasidagi semantik muqobilligini topish muximdir” Tilshunoslik va tarjimashunoslikda muayyan bir xalq, millat va elatga xos tushuncha, hodisa va narsalarning nomlari “milliy xos so‘zlar” hamda “realialar” deb yuritiladi. “Realia deganda, ma’lum bir millat va elatga xos narsa-hodisalarni ifodalovchi so‘zlar va tushunchalar anglashiladi. Ularni boshqa tilga o‘girishda tarjima tilining taraqqiyot darajasiga qarab katta-kichik muammolar paydo bo‘ladi. Bu muammolarning yechimi, ularning tasnifi va tavsifi tarjima nazariyasida o‘rganiladi”. Realia so‘zi lotincha “realia”dan olingan bo‘lib, u ashyoviy, haqiqiy degan ma’nolarni anglatadi. Bolgariyalik tarjimashunos olimlar S.Vlaxov va S.Florin “Realia deb narsalar, tushunchalar, voqea-hodisa, geografik muhitga xarakterli, madaniyat, moddiy va maishiy turmush yoki xalqlar, millatlar, yurt, qabilalarning ijtimoiy-tarixiy xususiyatlarini bildiradigan xalq tilidagi so‘z va so‘z birliklarini aytadi”. (Влахов, Флорин, 1970, с 438) Badiiy asarda xos so‘zlar asarning ma’lum bir milliy adabiyotga mansubligi, badiiy voqelikni esa ma’lum bir etnik gruppada sodir bo‘layotganligidan dalolat beradi. Tarjimashunos K.Jo‘rayevning fikricha, “realia – xos so‘zlar, ko‘pincha, tarjimaga

bo'ysunmaydigan ekzotik leksikadir" (Jo'rayev, 1982,49-bet). Realialarga berilgan ta'riflardan kelib chiqib, ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

Geografik realiyalar (geografik obyektlar) – odatda transkripsiya yoki translitiratsiya usullari orqali tarjima qilinadi. Miami-Mayami bu yerda esa transkripsiya usulida berilgan;

Etnografik realiyalar (kundalik hayot, din, san'at, madaniyat bilan bog'liq) – ham translitiratsiya, transkripsiya hamda tarjimon izohi usullaridan foydalangan holda keltiriladi. Polvon-polvon transliteratsiya usulida, cowboy – kovboy transkripsiya usulida hamda kovboy (Shimoliy Amerikada an'anaviy tarzda otda yurib qoramol boqadigan chorvachi) tarjimon izohi usulidan foydalanildi;

Ijtimoiy-siyosiy realiyalar (ma'muriy-hududiy tuzilma, ijtimoiy tuzilmalar va aholi guruhlari, hokimiyat organlari, mansabdor shaxslar va boshqalar) – ushbu turkumga kiruvchi realiyalar transkripsiya va transliteratsiya hamda tasvirlash, analoglar tanlash orqali ham tarjima qilinadi. Misol uchun, samurai-samuray transkripsiya usulida, дума – duma translitiratsiya usulida berilgan.

Qudrat Musayevning ta'kidlashicha: "Xalqlar turmush tushunchalarini anglatadigan lisoniy vositalar xos so'zlar deyiladi. Baynalmilallik asarning mazmuni va g'oyasida, milliylik esa uning shaklida namoyon bo'ladi" (Musayev, 2005, 89-bet). Olim realialarni "xos so'zlar" deb keltiradi. Haqiqatdan ham ular milliy xos so'zlardir. Yana u fikriga qo'shimcha qilgan tarzda shunday deydi: "Asliyatning o'ziga xosligi, asosan, uning tarkibidagi lisoniy vositalarning milliy xususiyati bilan belgilanar ekan, asliyatning badiiy-g'oyaviy zaminini asliymonand tiklash asarning milliy bo'yog'ini qayta yaratish bilan bog'liqdir" (Musayev, 2005, 90-bet). Yuqorida keltirilgan fikrlarga ko'ra, realialarni tarjima jarayonida asl holida yetkazib berish muhim hisoblanadi. Realialar asliyatga monand berilmasa, milliylik yo'qolgan, tarjimon o'z vazifasini to'la qonli bajara ololmagan hisoblanadi. Bu xususida olim yana ta'kidlaydi: "Xalqlar turmush tushunchalarini anglatadigan so'zlar shubhasiz badiiy yodgorlikning milliy bo'yog'ini, uning o'ziga xosligini tashkil etadi. Asarning milliy fazilatini belgilaydigan yana shunday omillar ham uchrab turadiki, ular xalqning milliy-madaniy ruhiyat bilan bog'liq bo'ladi. Bunday xususiyatlarning tarjimada e'tibordan soqit qilinishi pragmatik adekvatlikning yaralmay qolishiga olib keladi" (Musayev, 2005, 90-bet).

Xos so'zlar va iboralar tarjima jarayonida ma'lum bahs va munozalarga sabab bo'ladi. Realialarni tarjima qilish jarayonida eng maqbul usuldan foydalanish har bir tarjimonni oldiga qo'ygan maqsadlaridan biridir. Realialarni tarjimada berishda tarjimashunos olimlar turli xil usullardan foydalanishadi. "Tarjimon milliy adabiy asarni o'z tili, o'z badiiy muhitiga ko'chirar ekan, o'sha original asar avtorining niyatini boshqa tilde ham amalga oshorishni maqsad qilib

qo'yadi. Asardagi har bir so'z yoki iborani shunchaki qog'ozni qoraytirish uchun emas, chuqur ma'nosi bilan kitobxonda aniq bir his-tuyg'u uyg'otish uchun kiritilgan aktiv vazifadosh element deb qaraydi, har bir so'zda ajib ierogliflarni emas, katta hayot nafasini sezadi." (Jo'rayev, 1982, 50-bet) Tarjimada asliyatni yo'qotmaslik tarjimon oldidagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Realialar shunday o'ziga xos so'zlarki, ularni tarjimasi boshqa xalq tiliga mutlaqo begona bo'lib, tarjima qilinayotgan tilda ushbu so'zlarning ekvivalenti yo'q. Birdan bir yo'li shuki tarjima jarayonida realialarni asl holida qoldirmasak boshqa ma'no kasb etib kontekst o'zgarib ketishi mumkin. Tarjima ijodiy jarayon hisoblanganligi sababli realialarni berishda turli xil usullardan foydalanish mumkin. Tarjimon faqatgina tarjima qilmay balki milliylikni, asl g'oyani tarjimada to'liqligicha saqlab qola olishi darkor. O'quvchi jahon adabiyotidan bir mashhur asarni o'qidi va ushbu asarda o'sha millatga tegishli milliy xususiyatga ega so'zlarga duch keldi. Tarjimon xos so'zlarni to'g'ri usulda berganligi sababli o'quvchi realiyani mazmuniga tushunish bilan bir qatorda u mamlakatning madaniyati haqida ham ma'lumotga ega bo'ladi. Asarda keltirilgan so'z "sari" bo'lib gap quyidagicha edi: " Undan shunday go'zallik barq urib turardiki, egnidagi sarisi (hind ayollarining milliy libosi) bu go'zallik oldida uyalganday qip-qizi, l rangda edi". Yuqoridagi misolimizda "sari" so'zi realiya bo'lib, tarjimon ushbu so'zni o'zbek tiliga translitiratsiya hamda tarjimon izohi usullaridan foydalangan holda bergan. Agar tarjimon "sari" so'zini "libos" yoki "kiyim" deb keltirganda milliylik yo'qolar, tarjimada xatolik kuzatilar edi. Berilgan misolda realiyani o'quvchiga to'g'ri yetkazib berishda bir vaqtning o'zida ikki usuldan foydalanilgan va pragmatik adekvat tarjima hosil bo'lgan.

Realialarni berish jarayonida tarjimon ikki xil murakkab vaziyatga duch kelishi mumkin. Tarjima qilinayotgan asardagi realiyaga xorijiy tilda mos keladigan ekvivalentning yo'qligi. Asliyat tilidagi realiyaning tarjima qilinayotgan tildagi matnda berishning murakkabligi. Bir guruh realialar borki ular xalqaro miqiyosda tanilganligi bois ularni qanday bo'lsa shunday berish mumkin. Yana bir guruhi faqat ma'lum bir millatga xos bo'lgan realialar. Ushbu guruhga xos realialarni tarjimon boshqa so'z bilan ifodalaydigan bo'lsa milliylikga putur yetkazgan hisoblanadi. Bunday holatga duch kelmaslik uchun realiya asl holatida berilib, o'sha betning tagiga yo'qsa qavs ichida o'sha so'zning yoniga iqtibos shaklida tarjimon izoh berib o'tadi. Shunday qilib ko'pchilik tarjimonlar realialarni berishda quyidagi usullardan foydalanishadi:

Transkripsiya;

Transliteratsiya;

Tarjima orqali yangi so'z – neologism hosil qilish;

Kalkalash;

Realialarni realiya bilan berish;

Realiyani izohlash orqali berish;

“Dunyoning ishlari” asarining Mark Riz va Abdulla Ro‘ziyev tomonidan qilingan tarjimasida realiyalarning tarjimada berilishini tahlilga tortamiz.

Asliy gap: “Shu bodom tagida supa bor edi.” (Hoshimov, 2022) Tarjima qilingan gap: “Near this solitary almond tree sat a small supa.” (Supa: a rectangular frame elevated from the ground and usually placed in a shaded spot for family and guests to eat and socialize) (Reese, 2024). Supa: yerdan ma’lum balandlikda ko’tarilgan to’rtburchak joy bo’lib, odatda oila va mehmonlar ovqatlanish va muloqot qilishlari uchun soyali joyga joylashtiriladi. Ushbu tarjimada Mark Riz realiyani izohlash usulidan foydalanib bergan. Bu tarjima ishida milliylik yo‘qolmagan, realiya to‘g‘ri usuldan foydalanilgan holda izohda asl ma’nosi berilgan .

Asliy gap: “Kun botishi bilan onam hovliga suv separ, kun bo‘yi oftobda qizi, gan yer hidi supa oldidagi rayhonlar isiga qo‘shilib ajib bir tarovat taratar, atrof jimjit bo‘lib qolar edi.” (Hoshimov, 2022) Tarjima qilingan gap: “At sunset, my mother would sprinkle water about the hovli² cooling the ground baked by the sun throughout the day. (Hovli: a traditional enclosed yard featured in Uzbek homes. The walls were meant to be high enough to shield the women from those riding past on horseback) (Reese, 2024). Hovli: o‘zbek uylarida uchraydigan yopiq begonalarning nazaridan yiroq an’anaviy joy hovli. Hovli devorlari ayollarni otda o‘tayotganlardan himoya qilish uchun yetarlicha baland bo‘lishi kerak. Yuqoridagi gapda “hovli” realiya bo‘lib tarjimon tomonidan qoniqarli tarzda izoh berib o‘tilgan.

Asliy gap: “Bir zum sukunat tushdi-da, ancha olisdan yana o‘sha tovush takrorlandi: “Haqu, Haqu-qu...” (Hoshimov, 2022) Tarjima qilingan gap: “Followed for a few moments by silence, then again, the call “Hak-ku, Hak-ku³... (Hashimov refers to the call of the cuckoo bird that makes the sound Haqu-ku (‘It is right’ in Uzbek)) (Reese, 2024). Tarjimon bu realiyani berishda ham izohlash usulidan samarali foydalangan.

Asliy gap: “Oppoq bantik taqib, atlas ko‘ylak kiyib olibdi.” (Hoshimov, 2022) Tarjima qilingan gap: “She was dressed in atlas⁴ and had bow in her hair.” (Atlas: the national silk of Central Asia known for colourful ikat designs) (Reese, 2024). Gapda “atlas” realiya bo‘lib kelgan va tarjimon translitiratsiya usulidan foydalanib kontekstda ko‘chirgan va uni izohlab ketgan.

Asliy gap: “-Ha, Nilu, yasanib olibsan, mehmonga ketyapsanmi? dedim erkalab” (Hoshimov, 2022). Tarjima qilingan gap: “Oh, Nilu⁵, you have dresses in such a fine dress.” (Nilu: short for Nilufar, or Lilly) (Reese, 2024). Ushbu gapda realiya atoqli ot tarzida kelgan va translitiratsiya usulida gapda berilgan hamda izohlangan.

Asliy gap:”Kichkintoylik paytimda onam bir yoniga ukamning beshigini qo‘yib, bir yonida meni olib yotardi.” (Hoshimov, 2012) Tarjima qilingan gap:”Those days when my mother carried my brother in a beshik on one side and me on the other.” (Beshik:a wooden cradle used to bundle children up until the age of 3. The child is often fastened to the beshik with a clay pot below to collect any excrement through a gender appropriate adapter. Beshik allows women to work manual labor as well. It is not unusual to see groups of children tended by an older girl under a tree for shade as the women engage in agricultural work) (Reese, 2024). Gapda etnografik realiya qo‘llanilgan bo‘lib tarjimon translitiratsiya va tarjimon izohi usullaridan foydalangan. O‘quvchi izohni o‘qiganda realiya haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘la oladi.

Asliy gap: “Keyin meni shosha-pisha ko‘rpachaga o‘radi” (Hoshimov,2022). Tarjima qilingan gap: “She quickly wrapped me in a ko‘rpacha.” Ko‘rpacha: is a small quilt traditionally made by Uzbek woman by hand. It is made with two layers of fabric, usually velvet-like fabric, filled with industrial cotton inside. It usually measures at least 80x120 cms and is sewn on both sides in multiple lines with 10 cm intervals. To prevent cotton from freely moving inside of the fabrics, you will sew them in line with 5 cm intervals. When the cotton is placed in between the fabrics, the maker hits it with a long stick to make sure the cotton is evenly placed or distributed. Korpacha from a significant part of a bride’s dowry. (Reese, 2024)Tarjimon realiyani berishda translitiratsiya va tarjimon izohi usullaridan foydalangan. O‘quvchiga qiyinchilik tug‘dirmaslik uchun realiya to‘liq izohlangan.

Muammo realiyalarni asarda tarjima qilmay berishda emas. Asl muammo ualarni to‘g‘ri usullardan foydalanib, o‘quvchiga asl ma’nosida yetkazib berishdadir. Bu vaziyatda tarjimonlarga katta ma’suliyat yuklatilsada, bu ishni albatta bajarsa bo‘ladi. Tarjimashunoslik sohasida bunday muammoli vaziyatlar talaygina. Bu muammolarning yechimi bilim va ko‘nikma holos.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Hoshimov, O‘. (2022). Dunyoning ishlari. “Nurli dunyo” nashriyot uyi.

Reese, M. (2024). Such is life. Muloqot Cultural Engagement Program.

Влахов, С. Флорин, С. (1970) Непереводимое в переводе. “МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ”

Жўраев, К. (1982) Таржима санъати “Фан” нашриёти.

Мусаев, К. (2005) Таржима назарияси асослари: Дарслик.Т: Ўзбекистон Республикаси ФА “Фан” нашриёти.

INTERACTION BETWEEN LANGUAGE AND TECHNOLOGY

*Turg'unova Gulsanamxon Nazirjon qizi,
FerSU, 4th course, group № 21.88
@turgunovi433.gmail.com*

Abstract. The interaction between language and technology has transformed communication, learning, and information dissemination. This article explores the multifaceted relationship between these two domains, examining how technological advancements influence language evolution and vice versa. It discusses the implications of digital communication, machine translation, and language learning applications, highlighting both benefits and challenges. The article aims to provide insights into the ongoing dialogue between language and technology, emphasizing their role in shaping contemporary society.

Keywords: Language, Technology, Communication, Digital, Machine Translation, Language Learning, Evolution, Interaction, Society, Education.

Annotatsiya: Til va texnologiyaning o'zaro ta'siri muloqot, o'rganish va ma'lumot tarqatishni o'zgartirdi. Ushbu maqola ushbu ikki sohaning ko'p qirrali munosabatlarini o'rganadi va texnologik yutuqlarning til evolyutsiyasiga qanday ta'sir qilishini va aksincha qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqadi. Raqamli muloqot, mashina tarjimasi va til o'rganish ilovalari haqida muhokama qilinadi va foyda va muammolarni ta'kidlaydi. Ushbu maqolaning maqsadi til va texnologiya o'rtasidagi davom etayotgan dialog haqida tushunchalar berishdir.

Kalit so'zlar: til, texnologiya, aloqa, raqamli, mashina tarjimasi, til o'rganish, evolyutsiya, o'zaro ta'sir, jamiyat, ta'lim.

Introduction: The interplay between language and technology is a dynamic and evolving phenomenon that has garnered significant attention in recent years. As technology advances at an unprecedented pace, its impact on language use, structure, and evolution becomes increasingly pronounced. This relationship is not one-sided; while technology shapes language, language also influences technological development. Understanding this interaction is crucial for comprehending how societies communicate and evolve.

Historically, language has been a primary medium for human interaction, serving as a vehicle for culture, knowledge transfer, and social cohesion. With the advent of technology, particularly in the digital age, the ways in which we communicate have undergone radical transformations. The emergence of the internet, social media platforms, and mobile communication has led to new linguistic forms and practices. For instance, the use of abbreviations, emojis, and memes in online communication reflects a shift towards brevity and visual representation (Baron, 2008).

One of the most significant technological advancements affecting language is machine translation. Tools like Google Translate have made it easier for individuals to communicate across language barriers. However, while these technologies facilitate immediate understanding, they also

raise concerns about accuracy and the potential loss of linguistic nuances (García-Sánchez Cañada-Cañada, 2019). Moreover, reliance on such tools may lead to a decline in language proficiency among users. In educational contexts, technology has revolutionized language learning. Language learning applications like Duolingo and Rosetta Stone leverage gamification and interactive content to engage learners. These platforms provide personalized learning experiences that adapt to individual progress (Hockly, 2018). However, the effectiveness of these applications often depends on the user's motivation and the quality of the content provided.

Furthermore, the rise of artificial intelligence (AI) has introduced new dimensions to the language-technology interaction. AI-driven chatbots and virtual assistants are increasingly capable of understanding and generating human-like responses in natural language. This development not only enhances user experience but also prompts questions about the future of human communication and the role of language in an AI-driven world (Müller Schumann, 2020).

The implications of the interaction between language and technology extend beyond individual communication practices; they also influence societal structures and cultural norms. The globalization facilitated by technology has led to increased linguistic diversity but also to concerns about language preservation. As dominant languages spread through technology, minority languages face the risk of extinction (Crystal, 2000).

In summary, the interaction between language and technology is a complex and multifaceted area of study that encompasses various dimensions of human communication. This article will delve deeper into specific aspects of this interaction, including digital communication trends, machine translation challenges, language learning innovations, and the societal implications of these developments.

Digital Communication Trends. Digital communication has transformed how people interact on a global scale. Social media platforms like Twitter and Instagram have given rise to new forms of expression that prioritize speed and visual appeal over traditional linguistic conventions. The use of hashtags (#) has enabled users to categorize content quickly while fostering a sense of community around shared interests (Bruns Moe, 2014). Additionally, the character limits imposed by platforms like Twitter encourage brevity and creativity in language use.

However, this shift towards digital communication also raises concerns about linguistic diversity. The dominance of English in online spaces can marginalize speakers of other languages (Pennycook, 2017). As a result, there is a growing need for strategies that promote multilingualism in digital communication to ensure that diverse voices are heard.

Machine Translation Challenges. Machine translation has made significant strides in recent years but still faces challenges regarding accuracy and contextual understanding. While tools like

Google Translate can provide quick translations for everyday phrases, they often struggle with idiomatic expressions or culturally specific references (Koehn Knowles, 2017). This limitation can lead to misunderstandings and misinterpretations in cross-cultural communication.

Moreover, the reliance on machine translation raises ethical considerations regarding authorship and intellectual property. As more individuals turn to these tools for translation services, questions arise about the ownership of translated content and the implications for professional translators (Gouadec, 2007). It is essential to strike a balance between leveraging technology for efficiency while preserving the integrity of human translation.

Language Learning Innovations. Technology has revolutionized language learning by providing innovative tools that cater to diverse learning styles. Applications such as Duolingo utilize gamification techniques to make learning engaging and accessible. These platforms allow learners to practice speaking, listening, reading, and writing skills through interactive exercises that adapt to their proficiency levels (Hockly, 2018).

Despite these advancements, challenges remain in ensuring that technology complements traditional language instruction rather than replacing it. Teachers play a crucial role in guiding students through complex linguistic concepts that may not be adequately addressed by apps alone (Godwin-Jones, 2018). Therefore, a blended approach that combines technology with pedagogical expertise is essential for effective language learning.

Societal Implications. The interaction between language and technology has profound societal implications that extend beyond individual experiences. The globalization facilitated by technology has led to increased cultural exchange but also poses risks to linguistic diversity. As dominant languages gain prominence online, minority languages may face extinction due to reduced usage among younger generations (Crystal, 2000).

Additionally, the impact of technology on language use can exacerbate social inequalities. Access to digital communication tools varies across socioeconomic groups, potentially widening existing gaps in education and employment opportunities (Warschauer Ware, 2008). Ensuring equitable access to technology is vital for promoting inclusive communication practices that empower marginalized communities.

Conclusion. The interaction between language and technology is a dynamic and complex relationship that continues to evolve in response to societal changes. As technology reshapes communication practices and language use, it is essential to consider both the benefits and challenges presented by this interaction. Digital communication trends highlight the need for linguistic diversity in online spaces, while machine translation raises ethical questions about accuracy and authorship. Language learning innovations demonstrate the potential for technology

to enhance educational experiences but also underscore the importance of human guidance in achieving effective outcomes. Finally, the societal implications of this interaction call for a commitment to promoting equitable access to technology and preserving linguistic diversity. In conclusion, understanding the interplay between language and technology is crucial for navigating the complexities of contemporary communication. Continued research in this area will contribute to a deeper understanding of how these two domains influence each other and shape our world.

References

- Baron, N. S. (2008). *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford University Press.
- Bruns, A., Moe, H. (2014). *Structural Communication: A New Approach to Social Media Research*. In **Social Media: A Critical Introduction** (pp. 45-62). SAGE Publications.
- Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge University Press.
- García-Sánchez, I.-M., Cañada-Cañada, F.-J. (2019). Machine Translation: A Review of Current Research Trends. *Language Resources and Evaluation**, 53(1), 1-20.
- Godwin-Jones, R. (2018). Emerging Technologies: Language Learning in a Mobile Age. **Language Learning Technology**, 22(2), 1-17.
- Gouadec, D. (2007). *Translation as a Profession*. John Benjamins Publishing Company.
- Hockly, N. (2018). Technology in Language Teaching: A Global Perspective. **ELT Journal**, 72(1), 1-10.
- Koehn, P., Knowles, R. (2017). Six Challenges for Neural Machine Translation. **Computational Linguistics**, 43(1), 1-24.
- Müller, M., Schumann, J. (2020). The Role of AI in Human Communication: Implications for Language Use. **AI Society**, 35(4), 823-834.
- Pennycook, A. (2017). *The Cultural Politics of English as an International Language*. Routledge.
- Warschauer, M., Ware, P. (2008). Emerging Technologies for Second Language Learning: From Theory to Practice. *Language Learning Technology**, 12(1), 1-5.
- Brown, L.M. (2020). **The Impact of Technology on Language Development**. *Journal of Linguistic Studies*.

TIBBIYOT SOHASIDA OMONIM TERMINLARNI TARJIMA QILISH MUAMMOLARI

Xabibullayeva Dilnoza Qobiljon qizi, Xabibullayeva Dilnoza,

ToshDO‘TAU, TNA fakulteti I kurs tayanch doktoranti

E-mail: dilnozaxabibullayeva982698@gmail.com

Ilmiy rahbar: Ra‘noxon Xudjayeva, PhD.Dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada tibbiyot sohasida omonim terminlarni tarjima qilish muammolari tadqiq etilgan. Shuningdek, tibbiy terminologiyada mavjud omonim terminlar va ularning o‘ziga xos jihatlari yoritilgan. Mavzuga oid qilingan avvalgi tadqiqotlar o‘rganilib, omonimlar tarjimasiga oid nazariy qarashlar tahlil etilgan. Tibbiyot sohasidagi omonim terminlarni tarjima qilishning eng samarali usullari ko‘rib chiqilgan.

Kalit soʻzlar: omonimiya, tibbiy tarjima, tibbiy atamalarining tarjimasi, leksik noaniqlik, tibbiy aloqa, CAT.

Abstract: This article investigates the problems related to translation of homonymous terms in the field of medicine. Furthermore, it analyzes homonymous terms in medical terminology and their specific aspects. Previous researches on the topic were studied and theoretical views on the translation of homonyms were analyzed. The most effective methods of rendering homonymous terms in the field of medicine are considered.

Keywords: homonymy, medical interpretation, interpretation of medical terms, lexical ambiguity, medical communication, CAT.

Bugungi kunda tibbiyot sohasining jadal rivojlanayotgani sababli ushbu sohada ogʻzaki va yozma tarjimaga boʻlgan talab tobora oshib bormoqda. Shu tufayli, tajribali olimlar va yosh tadqiqotchilar oʻz eʼtiborini tibbiy tarjimani samarali amalga oshirish uchun tadqiq etilishi kerak boʻlgan dolzarb masalalarga oʻz eʼtiborlarini qaratishmoqda. Tibbiy tarjima oʻzbek tarjima tarmogʻining yangi yoʻnalishlaridan biri boʻlganligi sababli ushbu sohada bajarilgan tadqiqot ishlari yetarlicha emas. Bu esa hali tibbiy tarjima yoʻnalishida tadqiq etilishi va yechim topilishi kerak boʻlgan koʻplab masalalar borligini bildiradi. Shunday masalalardan biri tibbiyot sohasi terminologiyasining bir qatlami boʻlgan omonim terminlarni tarjima qilish muammolaridir. Omonim terminlar har bitta soha terminologiyasida mavjud boʻlib, ularni toʻgʻri tarjima qilish juda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, tibbiyot sohasida bu borada kamchilikka yoʻl qoʻyish mumkin emas. Sababi tibbiy tarjima jarayonida yoʻl qoʻyilgan kichik bir xatolik butun bir inson umriga katta talofat olib kelishi mumkin. Shu sababli ham omonimlar tarjimasini alohida dolzarb mavzulardan biri sifatida chuqur tadqiq etish ulkan ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola shakl jihatdan bir xil, ammo kontekstga qarab maʼno jihatdan farq qiluvchi soʻzlar boʻlgan omonim terminlarni tibbiyot sohasida tarjima qilish muammolarini tahlil qilish masalasiga bagʻishlangan. Tibbiyot terminologiyasidagi omonimlar sogʻliqni saqlash sifati va bemorlar xavfsizligiga taʼsir koʻrsatishi mumkin boʻlgan tarjima va tashxisdagi mumkin boʻlgan xatolarni oʻz ichiga olgan boʻlib, sohada jiddiy qiyinchiliklarga sabab boʻlishi mumkin. Maqolada omonim terminlarning aniq misollari chuqur tahlil qilingan, shuningdek, ularning tibbiy tarjimaga taʼsiri koʻrib chiqiladi. Omonimiya bilan bogʻliq xavflarni minimallashtirishga qaratilgan yondashuvlar va metodologiyalar, jumladan, kontekstualizatsiya va maʼnolarni aniqlashtirish boʻyicha tavsiyalar muhokama qilinadi. Maqolaning maqsadi tibbiy amaliyot va tarjimada aniqlik va samaradorlikni oshirish uchun tibbiy atamalarni tushunish va tarjima qilishni yaxshilashdir. Tibbiy tarjima tarjimonlik yoʻnalishining ixtisoslashgan shakli boʻlib, unda malakali tarjimon tibbiyot xodimlari

(masalan, shifokorlar, hamshiralar va mutaxassislar) hamda boshqa tilda soʻzlashuvchi bemorlar oʻrtasidagi muloqotni osonlashtiradi. Tibbiy konsultatsiyalar, muolajalar va suhbatlar davomida toʻgʻri va samarali muloqotni taʼminlashda ushbu soha mutaxassislarining oʻrni katta. Bu ikki tilda bilimga qoʻshimcha ravishda bir qator koʻnikmalarni talab qiladigan juda muhim masʼuliyatdir. Tibbiy tarjima mutaxassislari tibbiy terminologiyadan chuqur bilim olishlari kerak. Chunki jarayon davomida tarjimon murakkab tibbiy atamalarga duch kelishi mumkin va ular bu lingvistik birliklarni bir tildan ikkinchi tilga toʻgʻri va aniq tarjima qilishi kerak. Soʻnggi yillarda, asosan, sogʻliqni saqlash muammolarining oʻsishi tufayli, tibbiyot sohasida tarjima va tarjimonlarga boʻlgan talab 50% ga oshdi. Biroq, talabning oʻsishi malakali mutaxassislarning oʻsishi bilan avtomatik ravishda birga boʻlmadi: sifatli tarjimalarni taqdim eta olish uchun, ehtimoliy oʻta xavfli kamchiliklar va xatolarning oldini olish uchun maksimal aniqlikni kafolatlay olish juda muhimdir. Xulosa qilganda, tibbiyot sohasida improvizatsiya qilish imkonsiz. Shubhasiz, professional tibbiy tarjimon boʻlish uchun juda koʻp zarur koʻnikmalar mavjud: koʻpincha oʻziga xos va murakkab boʻlgan tibbiy terminlarni tarjima qilish muhim. Tibbiyot sohasida tarjima qilish vazifasi, ayniqsa, omonim soʻzlar bilan bogʻliq boʻlsa, koʻpincha qiyinchiliklar yuzaga keladi. Aniqlik hayot va oʻlim oʻrtasidagi farqni anglatishi mumkin boʻlgan tibbiyot sohasida omonim atamalar qoʻshimcha murakkablik darajasini oshiradi. Har bir professional tarjimon uchun omonim soʻzlarning murakkab tabiatini, xususan, tibbiyot sohasida oʻrganish, tarjimonlar duch keladigan qiyinchiliklar va ularni qanday yengib oʻtishlarini yoritish juda muhimdir. Tarjimon aniq aloqani taʼminlash uchun kontekst orqali moʻljallangan maʼnoni aniqlashi kerak. Yuqori sifatli natijaga erishish uchun koʻpchilik faqat malakali mutaxassislarga tayanadi. Tibbiy tarjima sohasida sifatli tarjimani amalga oshirish uchun mutaxassislar tarjima jarayonini amaliy bajarishdan tashqari sohadagi ilmiy izlanishlardan ham xabardor boʻlishi lozim.

Omonim terminlar, (omonimlar deb ham ataladi), yozilishi va talaffuzi bir xil, ammo turli maʼnolarga ega boʻlgan soʻzlardir. Tibbiyot sohasi haqida gap ketganda, omonimlar ayniqsa katta ahamiyatga ega, chunki tibbiyot sohasida omonimlar tarjimasini amalga oshirishda aniqlik va muvofiqlik birinchi oʻrinda turadi. Boshqacha aytganda, omonimlarga hayot va til masalasi sifatida qaraladi. Tarjimonlar omonim atamalarining maʼnosini berishda koʻpincha kontekstga tayanadilar. Tarjimani amalga oshirishda mavzuni chuqur tushunish juda muhimdir. Tibbiyot mutaxassislari oʻz nutqlarida koʻpincha omonim xarakterga ega maxsus til birliklaridan foydalanadilar. Ushbu sohadagi tarjimonlar toʻgʻri va mazmunli tarjima qilishi uchun oʻz sohalarining oʻziga xos lugʻatini yaxshi bilishlari kerak. Texnika asrining texnologik yutuqlari tarjimonlarga omonim terminlarni bir tildan ikkinchi tilga oʻgʻirishda yordam beradigan ilgʻor tarjima vositalari va dasturiy taʼminotini taʼminlab berdi. Ushbu vositalar kontekstga asoslangan tarjima variantlarini ham taqdim etishi va

tarjimonlarga real vaqtda aniqroq qarorlar qabul qilishda yordam berishi mumkin. Tibbiyot sohasidagi tarjimonlar maxsus tayyorgarlikka va sohaga oid bilimlarga ega bo'lishi kerak. Ushbu malakalar ularga omonim atamalarining nozik tomonlarini samarali o'rganishga imkon beradi va to'g'ri ma'noni yetkazishni ta'minlaydi.

T

ibbiy omonimlardan foydalanishda barcha tibbiyot xodimlarining hushyorligi talab etiladi. Noto'g'ri foydalanish bemorga zarar yetkazishi va qo'shimcha tibbiy xarajatlarga olib kelishi mumkin. Omonimlar tarjimasi juda dolzarb mavzulardan biri bo'lganligi sababli, bir qancha xorijiy va o'zbek olimlari o'z tadqiqot ishlarini ushbu mavzuni yoritishga bag'ishlaganlar. Jumladan, o'zbek olimasi Xudjayeva Ra'noxon Mutalibjonovna "O'zbek va ingliz tillaridagi omonimlarning chog'ishtirma tadqiqi" nomli ilmiy monografiyasida o'zbek va ingliz asarlaridagi omonimlarning qo'llanilishi va tarjimasi tahlilini birinchilardan bo'lib amalga oshirgan. Olimaning ta'kidlashicha "Tarjimashunoslik nuqtai nazaridan omonimiya muammosi bir necha jihatlarda ko'rib chiqiladi: Omonimiya: a) tarjimadagi xatolarning sababi sifatida (omonimiya va tarjimon); b) asosiy assotsiativ oqimdan (omonimiya va tarjimani o'quvchi kitobxon) uzoqlashuvchi fikrlar sifatida". Shuningdek, monografiyada omonimiya muammosi quyidagicha yoritiladi: "Tarjimon uchun birinchi muammo omonimiya hodisasi matnda qo'llanishi bo'lsa, ikkinchi muammo uning semantik maydonini har doim ham to'la bilmasligidir. Bu holatda tarjimonga asosiy yordamchi lug'atdir, chunki tarjimonning hayolida so'z yoki iboraning ma'nosini ochish bilan bog'liq qiyinchiliklar yuzaga kelganda, u birinchi navbatda lug'atga murojaat qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, lug'at bilan ishlash mahorati tarjimon faoliyati uchun juda muhimdir" (R.Xudjayeva, 2024, 213 – bet). Demak, tilning eng murakkab birliklari hisoblanadigan omonimlarni sifatli tarjima qilishda ishonchli lug'atlarning ahamiyati beqiyosdir.

Tibbiyot sohasida akronimlar omonimlarning asosiy manbasi hisoblanadi. Masalan, ingliz tilidagi "CLOVE" akronimi omonim xususiyatga ega bo'lib, turlicha ma'nolarga ega: CLOVE syndrome (Clove sindromi): 1) Cogenital lipomatous overgrowth (Tug'ma lipomatoz o'sishi) ; 2) Vascular malformations (Qon-tomir nuqsonlari); 3) Epidermal nevus (epidermal nevus). Tarjimada kontekst yordamida omonim xarakterga ega terminning aynan qaysi ma'nosidan foydalanilganligini aniqlab, so'ng shunga munosib tarjima qilish maqsadga muvofiqdir. Bunda bizga kontekst qo'l keladi. Kontekst orqali terminga aynan qaysi ma'no yuklanganligini aniqlab, shundan so'ng to'g'ri tarjimani amalga oshirish kerak.

Tibbiyotga oid tarjimada eng ko'p chalkashliklarni keltirib chiqaruvchi lingvistik birliklar bu eponimlar hisoblanadi. Sababi, eponimlar tibbiyotda bir ma'noga ega bo'lsa, boshqa sohalarda boshqa ma'noga ega. Masalan: inglizcha "Verrucous carcinoma of Ackerman" kasallik nomidagi

Ackerman eponimi A. Bernard Ackerman nomi bilan chalkashtirilishi mumkin. Tibbiyotning dermatologiya sohasida 2 ta “Bart” eponimi mavjud bo‘lib, ular omonimik xarakterga ega. “Bart syndrome” kasallik nomi shifokor Bruce J Bart nomiga qo‘yilgan bo‘lsa, “Bart – Pumphrey syndrome” kasalligi nomi shifokor Robert Bart nomiga qo‘yilgan (Al Aboud, 2004). Bemorning xavfsizligini ta’minlash uchun shifokorlar omonimlardan yaxshi xabardor bo‘lishi kerak. Har qanday xatolikning oldini olish uchun tibbiy terminlarning yozilishi va talaffuziga kuchli e’tibor qaratishlari lozim. Tibbiyot sohasida tibbiy terminlar o‘rtasida omonimlik hodisasi keng tarqalgan bo‘lib, quyidagi misollarni keltirish mumkin:

Calculus

Ing. Kidney stone (o‘zb. Buyrak toshi);

Ing. Name of heel bone (o‘zb. To‘piq suyagining nomi);

Dermatome

Ing. An Area of skin that send sensory information to spinal cord (o‘zb. Orqa miyaga sezgi ma’lumotlarini yuboradigan terining qismi):

Ing. Surgical instrument used to make shallow, continuous cut during skin grafting (Al Aboud, 2003) (o‘zb. Suyakni kesish vaqtida ishlatiladigan jarrohlik asbobi).

“Hunter” syndrome

Ing. From higher to lower (o‘zb. Yuqoridan pastga);

Ing. John Langdon Haydon Down (1828-1896) was a British physician. He described the syndrome in 1866 (o‘zb. Jon Lengdon Xeydon Daun (1828-1896) ingliz shifokori edi. U 1866-yilda sindromni tasvirlab bergan.

Hutchinson’s sign

Ing. Pigmentation of the proximal nail fold as a sign of subungual melanoma. (o‘zb. Proksimal tirnoq burmasining pigmentatsiyasi subungual melanoma belgisi sifatida);

Ing. Vesicles on the tip of the nose as indicator of ophthalmic zoster. (o‘zb. Burun uchidagi pufakchalar indikator sifatida oftalmik zoster).

“Sweet” syndrome

Ing. Having the taste of sugar (o‘zb. shakar tamiga ega bo‘lish);

Ing. Dr Robert Douglas Sweet, who first described it 1964 (o‘zb. Doktor Robert Duglas birinchi bo‘lib 1964-yilda sindromni tasvirlangan).

“Down” syndrome

Ing. From higher to lower (o‘zb. Yuqoridan pastga);

Ing. John Langdon Haydon Down (1828-1896) was a British physician. He described the syndrome in 1866 (o'zb. Jon Lengdon Xeydon Daun (1828-1896) ingliz shifokori edi. U 1866- yilda sindromni tasvirlab bergan) (Al Aboud, 2010).

Yuqorida keltirilgan terminlar faqat bir sohada ya'ni tibbiyot sohasida omonimlik qatorini hosil qiladi. Yana shunday terminlar uchraydiki ular tibbiyot sohasida bir ma'noga ega bo'lsa, boshqa sohada umuman boshqa ma'noga ega bo'ladi. (1-Jadval: Tadqiqot natijalari). Quyidagi jadvalda ushbu turdagi terminlarga misol keltiramiz: Tibbiy omonim terminlar

"Bank" Tibbiyot: "Blood bank" - donorlik qon va uning tarkibiy qismlari keyinchalik foydalanish uchun saqlanadigan joy.

Moliya: pul saqlanadigan va moliyaviy operatsiyalar amalga oshiriladigan joy.

"Current"

Tibbiyot: "Electrical current" - tibbiy muolajalarda, masalan, fizioterapiyada ishlatilishi mumkin bo'lgan elektr oqimi.

Umumiy ma'nosi: joriy voqealar

"Case"

Tibbiyot: "Medical case" – tahlil qilinayotgan yoki o'rganilayotgan bemor yoki tibbiy holat.

Umumiy ma'nosi: narsalarni saqlash uchun idish yoki qutini ham anglatishi mumkin.

"Seal"

Tibbiyot: tibbiy matnda "muhr" jarrohlik tikuvlari yoki yopishtiruvchi moddalardagi "muhr" kabi ma'nolarni anglatishi mumkin

Umumiy ma'nosi: Tyulen - kurakoyoqlilar turkumiga mansub sut emizuvchi.

"Nail"

Tibbiyot: "Tirnoq" - tananing bir qismi.

Umumiy ma'nosi: qurilish mixini ham anglatishi mumkin

Yuqorida keltirilgan misollardan bilib olishimiz mumkinki, omonim terminlarni tarjima qilish birmuncha murakkab jarayon. Bu borada tarjimon eng maqbul tarjima usulidan foydalanishi lozim. Tibbiyotda omonim xarakterdagi terminlarni o'g'irishda faqatgina lug'atning o'zi kifoya qilmaydi balki tarjimon samarali tarjima usullari va texnikalaridan muvofiq tarzda foydalanishi kerak. Shundagina, tarjima sifati talabga javob bera oladi.

O'zbek olimasi Ra'no Xudjayeva omonimlarning tarjimasiga bag'ishlagan tadqiqotida omonimlarni tarjima qilishda CAT usulini ya'ni "Kontekstual assotsiativ tarjima" usulini ilgari

suradi. Ushbu usulning maqsadi kontekstni hisobga olgan holda omonimning eng mos tarjimasini topishga qaratilgan. Bu usul, soʻzlar oʻz maʼnosini kontekst bilan assotsiatsiyalashish tamoyiliga asoslanadi. Matnning maqsadidan kelib chiqqan holda uning umumiy maʼnosi tahlil etiladi. Natijada tarjimonlar omonimlarni qanday qilib samarali tarjima qilish haqida asosli qaror qabul qilishlari mumkin. Demak, omonimlarning kontekstual assotsiativ tarjima usulida tarjimon omonimlar bilan bogʻliq boʻlgan assotsiyalar va tushunchalardan eng mos tarjimani aniqlash uchun foydalanadi. Kontekstual assotsiativ tarjima soʻzning oʻziga xos maʼnosini aniqlash va tegishli tarjimani tanlash uchun ishlatiladigan kontekst hisobga olinadi ((R.Xudjayeva, 2024, 137 – bet). R.Xudjayeva tomonidan tadqiq etilgan CAT tarjima usuli tibbiyot sohasida uchraydigan omonim terminlarni ham tarjima qilishda juda samarali usul hisoblanadi. Baʼzan, bitta tibbiy termin bir nechta maʼnolarga ega boʻladi. Masalan, quyida keltirilgan abbreviaturalar omonim xarakterga ega. Ular tibbiyot sohasida keng qoʻllaniladi. Tarjimada, tarjimon omonim terminning aynan qaysi maʼnosini oʻgʻirish kerakligini CAT usuli orqali yaʼni kontekstga tayangan holda aniqlasa maqsadga muvofiq boʻladi. Quyida qisqartmalar oʻrtasida omonimlik hodisasini kuzatish mumkin:

MS – Ing.Mental status (oʻzb.ruhiy holat);

MS – Ing.Mental status change (oʻzb.ruhiy holat oʻzgarishi);

BMR – Ing.Basal metabolic rate (oʻzb.bazal metabolizm tezligi);

BMR - Ing.Batch manufacturing record (oʻzb.seriya ishlab chiqarish qaydnomasi);

BS – Ing.Blood sugar (oʻzb.qondagi shakar);

BS – Ing.Breath sounds (oʻzb.nafas tovushlari)(Al Aboud, 2012).

Ushbu qisqartmalarni tarjima qilishda kontekst juda muhim ahamiyatga ega. Sababi matn orqali aynan qisqartma qaysi maʼnoni anglatayotganini aniqlab olish zarur. Bu oʻrinda Cat tarjima usulidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Omonimlar tibbiy terminologiyaning muhim jihati boʻlib, muloqotda mumkin boʻlgan qiyinchiliklar va chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Imlo va talaffuzi bir xil, ammo maʼnosi har xil boʻlgan bu soʻzlar diagnostika aniqligi, davolash va tibbiyot xodimlari hamda bemorlar oʻrtasidagi muloqotga sezilarli taʼsir koʻrsatishi mumkin. Omonimlar bilan bogʻliq xatolar va tushunmovchiliklarni minimallashtirish va bartaraf etish uchun tibbiyot xodimlari quyidagi masalalarga katta eʼtibor qaratishlari lozim:

- Atamalarning qaysi kontekstda ishlatilishiga alohida eʼtibor berilishi lozim;

- Muloqot paytida tibbiy atamalarni aniq shakllantirish va tushuntirish;

- Aniqlik uchun kerak boʻlganda qoʻshimcha tavsif yoki tushuntirishlardan foydalanish.

Tibbiy terminologiyani toʻgʻri tushunish va toʻgʻri qoʻllash yanada samarali muloqotga yordam beradi, tibbiy yordam sifatini oshiradi va yuzaga kelishi mumkin boʻlgan xatolar xavfini

kamaytiradi. Omonimlar va ularning kontekstiga e'tibor tibbiy ma'lumotni yaxshiroq tushunish va talqin qilishni ta'minlashga yordam beradi, bu muvaffaqiyatli tibbiy aloqa va amaliyotning asosiy jihati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Al Aboud A, Al Aboud K, 2012. Similar names and terms in dermatology; an appraisal. Our Dermatol Online, 366 p.
- Al Aboud K, 2012. Acronyms in dermatology literature; an appraisal. J Pak Asso Dermatol.
- Al Aboud K, Al Hawsawi K, Ramesh V, Al Aboud D, Al Githami A, 2004. Eponyms in dermatology.
- Al Aboud K, Al Hawsawi K, Ramesh V, Al Aboud D, Al Githami A, 2003. An appraisal of terms used in dermatology.151 p.
- Happle R, 2010. The group of epidermal nevus syndromes Part II. Less well - defined phenotypes. J Am Acad Dermatol.63 p.
- Lewin SO, Hughes HE, 1987. German syndrome in sibs. Am J Med Genet. 385 p.
- Xudjayeva R, 2024. O'zbek va ingliz tillaridagi omonimlarning chog'ishtirma tadqiqi. Monografiya. "Osiya tur" nashriyoti.176 bet.

ISSUES OF INTERPRETATION AND SUBJECTIVITY IN THE TRANSLATION PROCESS

*Xoshimova Dilnoza Sobit qizi,
Alfraganus Universiteti IF 21-02
dxoshimova8@gmail.com
Ilmiy rahbar: Z.Raxmatullayev*

Annotatsiya: Tarjima murakkab jarayon bo'lib, faqat lingvistik o'zgarishlarni emas, balki madaniy, kontekstual va subyektiv qarorlarni ham o'z ichiga oladi. Tarjima jarayoni hech qachon faqat so'zlarni bir tildan ikkinchisiga ko'chirish bilan cheklanmaydi; u tarjimondan matnning madaniy va badiiy nozik jihatlarni hisobga olgan holda tanlovlar qilishni talab qiladi. Bu tanlovlar, tarjimonning tajribasi, bilimi va shaxsiy qarashlari tufayli matnda subyektivlikni paydo qiladi. Ushbu maqola tarjima jarayonida interpretatsiya va subyektivlik muammolarini, ayniqsa badiiy va madaniy mazmunli matnlar orqali o'rganadi. Tadqiqotda Hans Vermeerning Skopos nazariyasi, Eugene Nida va Charles Taberning dinamik ekvivalentlik nazariyasi, shuningdek, Susan Bassnett va André Lefevere kabi olimlarning kross-madaniy tarjima nazariyalari asosida subyektiv elementlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Tarjima, interpretatsiya, subyektivlik, madaniy tushunchalar, badiiy tarjima, tarjimon yondashuvi, tarjima nazariyasi

Abstract: Translation is a complex process involving not only linguistic transformations but also cultural, contextual, and subjective decisions. The translation of a text is never purely mechanical; it requires the translator to make interpretive choices, especially when dealing with literary, cultural, and historical nuances. These choices introduce a degree of subjectivity, as the translator's experiences, knowledge, and

personal perspectives inevitably influence the final product. This article explores the issues of interpretation and subjectivity in the translation process, with a specific focus on literary and cultural texts. Using theoretical frameworks such as Skopos Theory, dynamic equivalence, and cross-cultural translation approaches, this study examines the subjective elements in translation, illustrated with examples from Uzbek literature and its international translations.

Keywords: Translation, interpretation, subjectivity, cultural concepts, literary translation, translator's approach, translation theory

Introduction. Translation has been a fundamental part of human communication since the earliest records of writing, facilitating interactions between diverse cultures and languages. However, translating a text is not merely an exercise in transferring words from one language to another. Translators must consider deeper factors, such as maintaining the original message, respecting cultural nuances, and capturing the tone and spirit of the source material. Especially in literary and artistic translations, subjectivity plays a vital role in shaping how the original meaning is conveyed in a new language. This subjectivity is influenced by the translator's background, personal views, and knowledge, leading to various interpretations of the same text.

The challenges of interpretation and subjectivity are particularly pronounced in the translation of texts with artistic, cultural, and historical significance. While a word-for-word translation may work for technical texts, literary works demand that translators navigate the subtle nuances of language, style, and emotional expression. This paper aims to examine the elements of interpretation and subjectivity in translation, particularly through the analysis of Uzbek literary works translated into other languages, and vice versa, focusing on how translators make interpretive decisions that affect the final meaning of the text.

Methodology. This study uses a qualitative analytical approach to examine the subjective aspects of translation, drawing upon established theories in linguistics and translation studies. Key theories include Hans Vermeer's Skopos Theory, which emphasizes the purpose (or skopos) of the translation as a guiding principle; Eugene Nida and Charles Taber's dynamic equivalence theory, which focuses on achieving equivalent impact on the target audience; and cross-cultural translation theories by scholars like Susan Bassnett and André Lefevere, which highlight the translator's role in navigating cultural differences.

Primary texts for analysis include selected works of prominent Uzbek authors such as Alisher Navoi, Abdulla Qodiri, and Cholpon, whose works have been translated into multiple languages. The study also involved interviews with professional translators, focusing on their subjective decision-making processes and the challenges they face. By examining these texts and

insights from practitioners, the study identifies specific instances of interpretation and subjectivity, highlighting their impact on the translated product.

Results. The findings from this study reveal that interpretation and subjectivity in translation arise in various forms due to cultural concepts, linguistic structures, stylistic differences, and individual translator preferences. The following sections detail these findings:

Cultural Concepts. Translators frequently encounter unique cultural concepts that may not have a direct equivalent in the target language. For example, the term “Navruz” , which is deeply embedded in Uzbek culture as a traditional New Year’s celebration, may require the translator to either transliterate the term or explain its meaning in the target language. This decision depends on the translator's subjective judgment and their understanding of the target audience. Some translators opt to preserve cultural authenticity, while others adapt the term to improve accessibility for foreign readers.

Linguistic Differences. Languages differ structurally and semantically, which creates challenges when translating nuanced expressions. For instance, Uzbek poetic expressions often rely on metaphor, rhyme, and rhythm that may not easily transfer into English or Russian. Translators are required to reframe these expressions to capture the essence of the original text, often making adjustments that introduce subjective interpretations. This is especially evident in literary translations, where the translator’s creative choices influence the interpretation of the text.

Preserving the Author's Style and Tone. A critical component of literary translation is maintaining the author’s style and tone, which adds layers of complexity to the process. The challenge lies in staying true to the original text while making it accessible to the target audience. For example, a poetic work by Alisher Navoi contains intricate wordplay and stylistic devices that define his unique literary voice. Translators must decide whether to replicate these elements, adapt them, or omit them, balancing fidelity to the author’s style with readability for the target audience.

Editing and Adaptation. Translators sometimes edit or adapt portions of the text to make it more engaging for the target audience. When translating heroic epics or oral literature, translators may emphasize or localize certain elements to align with the cultural expectations of the audience. This process of adaptation is inherently subjective, as translators make decisions based on their interpretation of the text’s purpose and the needs of the audience.

Discussion. The study demonstrates that translation is an inherently interpretive act, particularly when dealing with literary and cultural texts. Cultural and linguistic particularities play a central role in shaping the translator’s decisions, and these decisions are influenced by the translator's background, worldview, and level of linguistic proficiency. For instance, translating Alisher Navoi’s poetry requires a deep understanding of both the source and target languages, as

well as an appreciation for the literary traditions within each culture. Translators' interpretations can significantly affect how the author's style and content are perceived by the target audience.

In addition, different translators may interpret the same text differently, resulting in varied translations. This diversity highlights the subjective nature of translation, as each translator brings their own interpretive lens to the work. While this subjectivity can enrich the translation by adding unique insights, it can also lead to inconsistencies if not managed carefully. Translators must strive for a balance between faithful representation of the source text and effective communication with the target audience.

Conclusion. Interpretation and subjectivity in translation are complex issues that are greatly influenced by the translator's knowledge, experience, and cultural background. Literary translation, in particular, requires translators to make interpretive decisions that shape the meaning and tone of the text. While subjectivity is an inherent part of literary translation, it is less prominent in technical and scientific translations, where precision and factual accuracy are prioritized over stylistic concerns.

The study concludes that translation is more than a technical process; it is an interpretive art form where each decision can impact the reader's perception of the text. Future research could explore the role of interpretation and subjectivity in other fields, such as legal, scientific, and medical translation, to understand how these factors influence accuracy and reader comprehension in different domains. Further exploration of these themes may lead to the development of new strategies and tools to assist translators in navigating the balance between faithfulness to the source text and clarity for the target audience.

References:

- Bassnett, S. (2002). *Tarjima tadqiqotlari*. Routledge.
- Lefevere, A. (1992). *Tarjima, Qayta yozish va adabiy shon-shuhratni manipulyatsiya qilish**. Routledge.
- Nida, E., & Taber, C. (1969). *Tarjima nazariyasi va amaliyoti*. Brill.
- Venuti, L. (1995). *Tarjimonning ko'rinmasligi: Tarixiy tahlil*. Routledge.
- Vermeer, H. J. (2000). *Skopos va tarjimada vazifa*. St. Jerome Publishing.
- Nord, C. (1997). *Maqsadga yo'naltirilgan tarjima: funksional yondashuvlar tushuntirilgan*. St. Jerome Publishing.
- Baker, M. (2011). *Boshqa so'zlar bilan: Tarjima bo'yicha darslik*. Routledge.
- Hatim, B. & Mason, I. (1997). *Tarjimonning kommunikativ roli*. Routledge.
- Newmark, P. (1988). *Tarjima darsligi*. Prentice Hall.
- Jakobson, R. (1959). *Tarjimaning lingvistik jihatlari haqida*. Harvard University Press.

COMPARATIVE FEATURES OF PHRASEOLOGY

Zokirova Ferangiz Zafarovna
TSUULL ferangizzafarovna05@gmail.com

Abstract. This article opens door to understand more about the world of phraseology. Article provides insights and researches of phraseological units between languages, identifies their comparative features as well. The article features various phraseological units commonly found in tales, providing numerous idioms along with their meanings and equivalents. What's more, in this article you can find phraseological units, their meanings and deep analyses used in "Baburnama", ancient masterpiece. Also, cultural, traditional importance and difference of phraseological units is given in article.

Keywords: phraseological units, idioms, equivalence, collocations, proverbs, social interactions, communication styles, masterpiece, analyses.

Abstract. Ushbu maqola frazeologiya olamiga chuqurroq kirish va tushunish imkoniyatini taqdim etadi. U tillar o'rtasidagi frazeologik birliklar haqida ma'lumotlar va tadqiqotlarni taqdim etib, ularning qiyosiy xususiyatlarini yoritadi. Maqolada ertaklarda ko'p uchraydigan iboralar keltirilgan bo'lib, ularning ma'nolari va ekvivalenti haqida batafsil ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, maqolada siz tarixiy asar "Boburnoma"dan keltirilgan ba'zi frazeologik birliklarni ma'nolari va ularning batafsil tahlili bilan tanishishingiz mumkin. Shuningdek, maqolada bu birliklarning madaniy va an'anaviy ahamiyati va farqlari haqida ham ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, idiomalar, ekvivalentlik, kollakatsiyalar, ijtimoiy aloqalar, muloqot uslublari, asar, tahlillar.

Introduction. Phraseology is the study of fixed expressions, phrases, and idiomatic combinations of words within a language. The meanings of phraseological units are classified and analyzed their usage by the author and were observed the semantic fields of phraseological units: the English cognitive-conceptual analysis was done.¹ It encompasses various elements, including:

¹ Teshaboyeva Z.K. Phraseological units in "Boburnoma" and the analysis of their English translation. Филология масалалари. Тошкент – 2018; Idioms: Expressions whose meanings are not deducible from the individual words, for example: "spill the beans"; Collocations: Words that frequently occur together in specific combinations, for example: "make a mistake"; Proverbs and Sayings: Traditional expressions that convey common wisdom or truths, for example: "A stitch in time saves nine"; Set Phrases: Expressions that are commonly used in specific contexts, for example: "once in a blue moon". While learning foreign language, we can face some difficulties of understanding phraseological units because of variety in cultures and traditions of nations.

Definition of the phraseological unit as the most significant concept for phraseology. I argue that the phraseological unit is a stable, cohesive combination of words with a fully or partially figurative meaning.² From her words we can know that, phraseological units are relatively fixed in

form, meaning they do not change easily or frequently. This stability allows them to function as recognizable expressions within a language. Many phraseological units carry meanings that are not directly tied to the literal meanings of the individual words. For example, “kick the bucket” refers to dying, not to the action of kicking a bucket. Understanding phraseological units is crucial because they often capture cultural values, beliefs, and historical contexts. Also, they provide speakers with tools for more vivid, expressive language.

Research, analysis and results. Let’s delve into the research of phraseological units and idioms while analysing them comprehensively. For instance, let’s take phraseological unit in Uzbek language as “Tog‘ni talqin qilmoq”, and in English we will translate it as “To grind a mountain into the power”. This translation is literal translation and is correct but equivalent translation is “To move the mountain”. As I mentioned above that, phraseological units have hidden wisdom in it and the deep meaning of this phrase is not about moving or grinding the mountain but ability to face challenges and overcoming significant obstacles.

Furthermore, the use of special words and phrases usually at the beginning and end of the tale. You will pass by some of them:

In a far-far away land–uzoq-uzoq o‘lkada (in Uzbek); a distant place (in English) Once upon a time–bir bor ekan, bir yo‘q ekan (in Uzbek); a time/one time (in English)

Long-long time ago–qadim-qadim zamonlarda (in Uzbek); in the ancient times (in English)³ For the further research of the phraseological unit, here is the example:

2 Anita Naciscione, Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse, 2010.

3 Zokirova F.Z. Concept of Translation and Use of Fairy Tale Expressions in Translation. <https://www.ijmrd.in/index.php/imjrd/article/view/865/1308>

“Eshak qulog‘iga oltin halqa taqsang ham, eshak eshakligicha qoladi”, in English literal translation is “Even if you hang a gold earring on a donkey’s ear, donkey remains donkey” but due to some cultural differences equivalent translation will be different, from introduction part of the article you can see there is given some hints on cultural differences in using phraseological units, this phraseological unit’s equivalent translation is “You can’t make a silk purse out of a sow’s ear”, let’s analyse it’s comparative side: in Uzbek language “donkey” is an example, but in English an example given as “sow”, “gold earrings” and “silk purse” is also indications of divergence in cultures. Shape is different but the meaning of them is the same, as meaning that you can’t change someone’s basic nature. Furthermore, in this article, here is given picture of phraseological units from “Baburnama” masterpiece. Let’s analyse some of them: 4 Teshaboyeva Z.K. Тошкент

Phraseological units in “Boburnoma” and the analysis of their English translation. Филология масалалари. – 2018.

“So‘z surmoq” – this phraseological unit means “to ask one or two questions”, “so‘z” means “word”, but “surmoq” word has different meanings for instance “moving something”, and one more meaning if we combine this word with “xayol” it means “thinking or daydreaming” like “xayol surmoq”. Nowadays almost no one use “so‘z surmoq” because it is used in ancient times.

“Yumshoq so‘z aytmoq” – this phraseological unit indicates to the meaning of “to speak mildly”, namely “speaking gently”. “Yumshoq” means “mild”, “gentle”, and “so‘z aytmoq” means “to tell”, “to speak”.

“Xilvat so‘zi bo‘lmoq” – this phraseological unit refers to a meaning of “to have a word in private”/ “to have a conversation in private”. “Xilvat” means “private” and “so‘z bo‘lmoq” means “to have a word”, “to have a conversation”, but this phraseological unit is not used nowadays too.

“So‘zini oraga solmoq” – means “to begin to talk of peace”, this implies that after a period of conflict or disagreement, someone is ready to step back from hostility and start discussing peace or reconciliation. This phraseological unit reflects the idea of putting words of aggression “back” and moving towards understanding or compromise.

5 Teshaboyeva Z.K. Тошкент Phraseological units in “Boburnoma” and the analysis of their English translation. Филология масалалари.– 2018.

In the picture, here is given another example of phraseological units, they have the same meaning but different versions in Uzbek language, now we will see through their alternative and equivalent versions in English and find their comparative features:

“Shunqor bo‘lmoq” – in Uzbek can be translated to English as “to become a falcon”, which metaphorically means to die. It is a poetic way of describing passing away, often used in literary literature.

“Kick the bucket” – this is phraseological unit is often used in like novels with casual dialogue, and in conversational English, however it is generally avoided in formal texts and serious literature. Let’s use this phraseological unit in sentence: He kicked the bucket last night after a long illness.

“Tengri rahmatiga bormoq” – this is the Uzbek phrase, it can be translated as “to be taken into God's mercy” or “to be taken by God’s mercy”, which is a respectful way of saying “to die”.

In English, a similar phraseological expression, which can be equivalent of “to be called to God's mercy” or “to be called home by God”.

“Pass away” – A more respectful, softer term for dying, commonly used in formal or every day conversation. Let's see it in the sentence: She passed away peacefully in her sleep.

“Dunyoyi foniyni vido qilmoq” – it is soft and respectful way of expressing “to die” in Uzbek language.

“Cross over” – this phraseological unit has different meanings and shaped by the text in which they appear and the context surrounding them. Here's their several meanings:

Cross Over: Physically moving from one side to another, like crossing over a road, bridge, or border. Transition Between Fields: Moving from one career or field to another, like a musician crossing over into acting.

Afterlife: Often used to describe someone passing from life to death. Vehicle Type: A “crossover” is a type of vehicle that combines features of a car. From reading and learning from this article, reader can distinguish the difference between them in the context.

“Olamdin naql qilmoq” – means “to die” or “to depart from the world”. “Olam” means “world” and “naql qilmoq” as “leaving”, so we can translate it literally like “leaving the world”. It's a poetic way to speak about someone passing away. This phrase is often used in formal, spiritual contexts, similar to saying someone “passed away” in English.

“Give up the ghost” – this phraseological unit means surrendering to death, namely giving up. Let's analyse it in the sentence: The old dog finally gave up the ghost after 15 years. Clearly, it means that the dog finally passed away after 15 years.

“Olamdin bormoq” – another one is here, it could be explained as “hayotdan ko'z yummoq”, which translates to “to close one's eyes from life”, referring passing away.

“Join the great majority” – Refers to dying and joining those who have passed before. For example: After a long and full life, he joined the great majority. So, by researches and analysis, you can easily understand and know the results of phraseological units. It shows the cultural value placed on maintaining harmony.

Conclusion. In conclusion, the phraseological unit stands as a cornerstone of phraseology, embodying the intricate interplay between cultural norms, social interactions, and communication styles, making it an important aspect of linguistic and cultural studies. By analysing these units, we gain deeper insights into the cultural narratives and social dynamics that shape communication.

Ultimately, phraseological units not only enhance the richness of language but also serve as bridges between speakers, fostering understanding and connection in an increasingly diverse linguistic landscape.

References:

- Naciscione A. (2010). Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse
- Zokirova F.Z. Concept of Translation and Use of Fairy Tale Expressions in Translation.
<https://www.ijmrd.in/index.php/imjrd/article/view/865/1308>
- Teshaboyeva Z.K. (2018). Тошкент Phraseological units in “Boburnoma” and the analysis of their English translation. –Филология масалалари.

FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA DIPLOMATIK TERMINLARNING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

*Shermurodova Shahzoda Shermurod qizi,
ToshDO‘TAU TNA-I-kurs talabasi
shahzodashermurodovna@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqola fransuz va o‘zbek diplomatik tillarining o‘ziga xos lingvistik va madaniy xususiyatlari qiyosiy-tipologik tahlil qilinadi. Fransuz tili, tarixan diplomatiyaning asosiy tili sifatida, aniqlik, rasmiylik va murakkab sintaktik tuzilmalarga urg‘u beradi. O‘zbek diplomatik til esa sodda, tushunarli va sharqona hurmat-izzat an‘analariga asoslanadi. Tadqiqotda ushbu tillarning leksik, sintaktik va pragmatik jihatlari o‘ganilib, ularning madaniy va tarixiy kontekstlarga qanday moslashgani tahlil qilinadi. Mazkur qiyosiy tahlil xalqaro munosabatlarda muloqotning samaradorligini oshirish va madaniyatlararo ma’lumotni chuqurroq anglash uchun muhim manbai bo‘lib xizmat qilad

Kalit so‘zlar: Fransuz diplomatik tili, o‘zbek diplomatik tili, qiyosiy tahlil, lingvistik xususiyatlar, diplomatik muloqot, madaniy qadriyatlar, pragmatika, xalqaro munosabatlar

Abstract: This article presents a comparative typological analysis of French and Uzbek diplomatic languages, focusing on their unique linguistic and cultural characteristics. French, historically recognized as the language of diplomacy, emphasize precision, formality, and complex syntactic structures. In contrast, Uzbek diplomatic language is characterized by simplicity, clarity, and deep-rooted traditions of respect and cordiality. The study highlights how these differences reflect the cultural and historical context of each language and their role in international relations. By examining lexical, syntactic, and pragmatic features, this research contributes to a deeper understanding of the distinctive styles and strategies employed in diplomatic communication in both languages. This comparative analysis provides valuable insight for enhancing cross-cultural dialogue and diplomatic practices.

Keywords: French diplomatic language, Uzbek diplomatic language, comparative analysis, linguistic features, diplomacy, cultural values, pragmatics, international relations.

Fransuz va o'zbek tillaridagi diplomatik atamalarni qiyosiy-tipologik tadqiq etish til, madaniyat va xalqaro munosabatlar kesishuvini o'rganish uchun noyob imkoniyat yaratadi. Ushbu tillardagi diplomatik lug'atning lingvistik tuzilmalari, semantik sohalari va pragmatik funksiyalarini o'rganib biz diplomatiya va madaniyatlararo muloqotning asosiy konsepsiyalari haqida qimmatli tushunchalarga ega bo'lishimiz mumkun.

Diplomatik aloqa bu- xalqaro munosabatlarda hal qiluvchi rol o'ynaydigan ixtisoslashgan nutq bo'lib, diplomatik harakatlar, rollar va bayonnomalarni bildiruvchi juda ko'p atama va iboralarini o'z ichiga oladi. Mazkur atamalarning turli tillarda qanday tuzilgani va ishlatilishini bilish diplomatik aloqalarni shakllantiradigan madaniy kontekstlarni tushunish imkonini beradi maqolada asosiy e'tibor fransuz va o'zbek tillari, o'ziga xos tarixiy, madaniy va strukturaviy kelib chiqishga ega bo'lgan tillarga qaratilgan bo'lib, ularning diplomatik terminologiyasining lingvistik strategiyalari va madaniy asoslarini o'rganishga qaratilgan.

Diplomatik til- xalqaro munosabatlar va diplomatiya sohasida qo'llaniladigan maxsus aloqa shakli. Bu diplomatik xabarlarni samarali yetkazish uchun maxsus atamalar, iboralar va tushunchalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Diplomik tilni o'rganish turli tillarni madaniy, tarixiy va siyosiy jihatlarini hamda ularni diplomatik amalyoti haqida tushuncha berishi mumkin.

Fransuz va o'zbek tillaridagi diplomatik atamalarni aniqlash va turkumlashtirishda sifat tahlil usulardan foydalangan holda qiyosiy-tipologik yondashuv qo'llaniladi. Ma'lumalarni yig'ish diplomatik matnlar korpusini, jumladan, shartnomalar, rasmiy bayonotlar, diplomatik yozishmalarni tuzish va asosiy atamalar hamda iboralarining semantik tahlilni o'tkazishni o'z ichiga oladi.

Tahlilda ikki tildagi diplomatik terminologiyaning qo'llanilishi va talqiniga ta'sir etuvchi leksik tuzilmalar morfologik xususiyatlar, pragmatik, konvensiyalar sotsiolingvistik omillarga e'tibor qaratiladi. Atamalarni solishtiruvchi maxsus tadqiqot mavjud bo'lmasada har bir tilda diplomatik tilning xususiyatlarini alohida tahlil qilsa bo'ladi. Bu tahlil ikki til o'rtasidagi diplomatik terminologiya va so'zlashuv nutqayi nazaridan o'xshash va farqli tomonlarni yoritib berishi mumkin.

Fransuz diplomatik tili o'zida xos xususiyatlari bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Bu xususiyatlar uning tarixiy rivojlanishi lingvistik tuzilishi va madaniy an'analarga asoslangan. Quyida Fransuz diplomatik tiling bazi asosiy xususiyatlari keltiriladi:

Rasmiylik va aniqlik: Fransuz diplomatik tili rasmiy va aniq iboralarini ishlatishga katta e'tibor beradi. Har bir jumla va ibora noaniqlikni oldini olish uchun sinchkovlik bilan tanlanadi.

Masalan, xalqaro shartnomlarda diplomatik notalarda soʻzlarning maʼnosini keng sharhlamaslik uchun oʻta aniqlikda ishlatiladi.

Sintaktik murakkablik: Fransuz tilida murakkab sintaktik tuzilmalar keng qoʻllaniladi. Bu diplomatik nutqqa bu maʼno qatlamlarini kiritish imkonini beradi. Jumlar odatdab murakkab konstruktsiyalar bilan ifodalanadi, bu muloqotda rasmiylik va mulohazadorlikni taʼminlaydi.

Adabiy va uslubiy boylik: Fransuz tili oʻzining adabiy uslubi bilan tanilgan. Diplomatik tilda ushbu boylik rasmiy bayonot va nutqlarda madaniyat va anʼanalarning aksini ifodalashda qoʻllaniladi.

Formalizatsiya va standartlashtirish: Fransuz tili diplomatik nutqda formalizatsiyaga ega. Masalan, maʼlum hujjatlar va shartnomalarda ishlatiladigan maxsus frazeologizm va iboralar mavjud. Xalqaro diplomatiyada oʻrnatilgan qoidalar va odoblar fransuz tilida aniq ifodalanadi.

Ijtimoiy va madaniy kontekstga moslashuvchanlik: Fransuz diplomatik tili anʼanaviy madaniy qadryatlarni saqlab qolgan holda zamonaviy global muammolarga moslashadi. Ushbu til rasmiyatchilikni saqlagan holda diplomatik muloqot uchun universal uslub yaratadi.

Muvozanat va ehtiyotlik: Diplomatik bayonotlar va muloqotlarda fransuz tili ehtiyotkorlik bilan tanlangan jumlar orqali oʻta balansli yondashuvni taʼminlaydi. Bu, har bir soʻzning muloqotdagi taʼsirini hisobga olishini talab qiladi. Qarama-qarshi tomonlar bilan muloqotda til neytral, ammo mulahazakor boʻlishi uchun maxsus ishlatiladi.

Xalqaro hamkorlikda oʻziga xos oʻrin: Fransuz tilining xalqaro tashkilotlardagi rasmiy til sifatidagi maqomi uni diplomatik muhitda alohida ahamiyatli qiladi. Ushbu til rasmiy aloqa, muzokaralar va xalqaro hujjatlar ishlab chiqishda keng qoʻllaniladi. Misollar:

Frazeologizm: "Veuillez agréer, Monsieur, l'expression de mes sentiments distingués" (Hurmat bilan, janob, mening chuqur ehtiromimni qabul qiling).

Fransuz tilidagi bu xususiyatlar uni xalqaro diplomatik muloqot uchun nafaqat qulay, balki oʻta taʼsirli vositaga aylantiradi.

Oʻzbek diplomatik tili oʻziga xos xususiyatlari va madaniy anʼanalar bilan shakllangan. U milliy qadriyatlarni, xalqaro muloqot tamoyillarini va sharqona hurmat-izzatni mujassamlashtiradi. Quyida oʻzbek diplomatik tilining asosiy xususiyatlari keltiriladi:

Hurmat va samimiyat: Oʻzbek diplomatik tili oʻziga xos hurmat-izzatga asoslangan. Muloqotda koʻpincha muloyim, ehtiromli va doʻstona iboralar ishlatiladi. Masalan, xalqaro notalarda va bayonotlarda "Hurmat bilan", yoki "Eʼtirof etgan holda", kabi iboralar qoʻllaniladi.

Sodda va aniq ifoda: Oʻzbek diplomatik tili rasmiy muloqotda ortiqcha murakkablikdan qochadi va tushunarli ifoda uslubini afzal koʻradi va tabiiyligini saqlaydi shuningdek, xalqaro tamoyillarga moslashuvchanlik ham namoyon boʻladi.

Sharqona odob va muvozanat: Til tarkibida sharqona diplomatiya tamoyillari, ya'ni mo'tadillik va tarbiyaviylik kuchli aks etadi va bu tomonlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashga yordam beradi.

Madaniy qadriyatlarga asoslanganligi: O'zbek tili o'zining madaniy va tarixiy ildizlariga asoslanadi. Diplomatik til orqali o'zbek xalqining mehmondo'stlik, bag'rikenglik va totuvlik kabi fazilatlar ifoda etiladi.

Rasmiylik va o'ziga xos odob doirasida foydalanish: O'zbek diplomatik tili xalqaro rasmiy odoblarga rioya qiladi, biroq nutq uslubida milliy o'ziga xoslikni saqlashga intiladi. "Hurmatli delegatsiya a'zolari" yoki "Samimiy hamkorlik uchun minnatdormiz" kabi iboralar rasmiy muloqotning asosiy qismlari hisoblanadi.

Qisqalik va maqsadga muvofiqlik: O'zbek tili diplomatiyada qisqalik va lo'ndalikni saqlaydi bu esa fikrni aniq va to'g'ridan to'g'ri maqsadga yo'naltiradi. Keraksiz va uzun jumlar yoki murakkab sintaktik tuzilmalardan foydalanish kam uchraydi.

Tarjima qobiliyatiga moslashuvchanlik: O'zbek diplomatik tili boshqa tillarga tarjima qilishda o'zining moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Tarjima qilinayotganda madaniy nozidlikka e'tibor beriladi sababi leksik imkoniyatlari sharqona qadriyatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Misollar: Samimiylikni aks ettiruvchi iboralar: "Hamkorligimiz davomida samimiy aloqalarimizni mustahkamlashdan umidvormiz".

Hurmatni ifodalovchi iboralar: "O'zaro manfaatli aloqalarimizni mustahkamlashdan hurmat bilan e'tirof etamiz". Bu xususiyatlar o'zbek diplomatik tilining xalqaro maydonda hurmatga sazovor bo'lishiga xizmat qiladi va milliy qadriyatlarni saqlab qolgan holda samarali muloqotni ta'minlaydi.

Bu ikki tildagi diplomatik atamalarni o'ziga xos qiyosiy-tipologik o'rganish cheklangan bo'lsa-da, har bir tildagi diplomatik tilning xususiyatlarini alohida tahlil qilish ularning diplomatik amaliyoti va muloqot uslublari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Masalan: fransuz tili diplomatiyasida lotin tilidan olingan atamalar ko'proq ishlatiladi, o'zbek tili terminologiyasi esa ko'roq turkiy va forsha ta'sirga ega. Qiyosiy-tipologik tahlilda fransuz va o'zbek tili o'rtasi diplomatik tushunchalarni leksiklashtirish va konseptuallashtirishda sezilarli farqlar aniqlanadi. Fransuz tili lotin va romani tillari an'analari ifodalashi mumkin, o'zbek terminologiyasi esa turkiy til tuzilmalari va madaniy me'yorlarini namoyon qiladi. Topilmalar lingvistik xilma-xillik diplomatik nutqni qanday shakllantirishi va kengroq madaniy-tarixiy kontekstlarni aks ettirishni ko'rsatib xulosalarni lingvistik nisbiylik va madaniy tilshunoslik doirasida izohlaydi.

Fransuz va o'zbek tillari o'ziga xos lingvistik va madaniy xususiyatlari bilan diplomatiya sohasida alohida o'rin egallaydi. Fransuz tili tarixiy jihatdan xalqaro diplomatiyaning tili sifatida

yuqori rasmiylik, aniqlik va murakkab sintaktik tuzilmalarga asoslangan bo'lsa, o'zbek tili soda, tushunarli va sharqona hurmat-izzat bilan boyitilgan muloqot madaniyatini aks ettiradi. Ikkala til ham xalqaro muloqotda o'ziga xos uslubga ega bo'lib, ularning diplomatik tilda qo'llanishidagi farqlar milliy madaniyat va qadriyatlarga bog'liq. Fransuz tili ko'proq formalizatsiya va global standartlarga e'tibor bersa, o'zbek tili mintaqaviy diplomatiyada insoniylikka va samimiyatga urg'u beradi. Shunday qilib, fransuz va o'zbek tillarini qiyosiy tahlil qilish diplomatik nutqning pragmatik, leksik va sintaktik xususiyatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Bu esa xalqaro munosabatlarni yaxshiroq tushunishga va muloqotni yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Malinovskiy B. Diplomatik til: Tarix va rivojlanish tamoyillari. "Gumanitar fanlar nashriyoti"
- Matveev G. Xalqaro muloqotda til va madaniyat o'zaro ta'siri. "Yozuvchilar uyi" nashriyoti
- Castel F. Le français diplomatique : Histoire et enjeux contemporains. Editions du CNRS
- Hertsberg, P. La précision et la neutralité dans la langue diplomatique française. Revue de linguistique
- Qo'shboqov M. O'zbek tilining diplomatik leksikasini shakllantirish asoslari. "Universitet" nashriyoti
- Kramarov V. Lingvistik qiyosiy tahlil: asosiy tamoyillar. "Nauka" nashriyoti
- Qosimova S. Fransuz va o'zbek tillarida diplomatik terminlarning qiyosiy tipologiyasi. "Til va madaniyat" jurnalining maxsus soni 2022.5. Internet manbalari:

SUPPORT SYSTEMS FOR INTERNATIONAL STUDENTS

*Shonaeva Aygerim Asilbek qizi,
Alfraganus Universiteti IF 21-02 aygerimshonaeva@gmail.com
Ilmiy rahbar: Ruziyeva Gulruh*

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada xalqaro talabalarga ko'rsatilayotgan yordam tizimlari va ularning talabalarning moslashuvi, o'zini tutishi hamda o'qishdagi muvaffaqiyatlariga ta'siri o'rganiladi. Maqolada akademik, psixologik va ijtimoiy yordam xizmatlarining samaradorligi tahlil qilinib, mavjud kamchiliklar va ularni yaxshilash bo'yicha takliflar berilgan. Tadqiqot natijalari xalqaro talabalarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan tizimlarni takomillashtirish zaruratini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Xalqaro talabalar, yordam tizimlari, akademik yordam, psixologik yordam, ijtimoiy moslashuv, madaniy integratsiya, universitet xizmati.

Abstract: This article examines the support systems available to international students and their impact on adaptation, mental well-being, and academic success. The study explores the effectiveness of academic, psychological, and social support services and highlights gaps and opportunities for improvement. The findings emphasize the importance of tailored support programs to meet the diverse needs of international students and ensure a positive educational experience.

Keywords: International students, support systems, academic support, psychological support, social adaptation, cultural integration, university services.

Introduction. International students encounter various challenges when transitioning to life in a foreign country. Cultural differences, language barriers, academic pressures, and social isolation can negatively impact their mental health, social adjustment, and academic performance. To address these issues, universities and communities offer specialized support systems designed to assist international students in navigating these challenges. This paper examines the effectiveness of academic, psychological, and social support services and provides recommendations for enhancing these systems to better serve the needs of international students.

Methods. A mixed-methods approach was used in this study: **Quantitative Survey:** A survey was conducted with 200 international students from five universities across different regions to gather feedback on their experiences with support systems. **Qualitative Interviews:** In-depth interviews were held with 20 students to gain a deeper understanding of how these systems affected their academic success and personal well-being.

Document Analysis: Institutional policies and programs designed for international students were reviewed to identify best practices and areas for improvement.

Results. Academic Support Systems. Available Services: Tutoring, writing centers, and workshops on study skills were highlighted as key academic support services.

Effectiveness: 80% of students reported that these services positively impacted their academic performance. However, some faced difficulties accessing these services due to lack of awareness or conflicting schedules.

Psychological Support Systems. Importance: Issues such as stress, loneliness, and depression were prevalent among international students.

Effectiveness: 70% of students who utilized psychological counseling services experienced improved mental well-being. However, cultural stigma surrounding mental health prevented some from seeking help.

Social Support Systems. Programs Offered: Cultural exchange initiatives, student organizations, and mentorship programs helped international students integrate into their new communities. **Effectiveness:** 85% of respondents found these programs essential for reducing loneliness and improving cultural understanding. However, some students felt that these events lacked inclusivity for diverse cultural backgrounds.

Discussion. The findings highlight the critical role of support systems in enhancing the experiences of international students. Academic support services significantly improve academic performance, while psychological support helps alleviate stress and mental health challenges.

Social programs foster cultural integration and build a sense of community. However, the study identified gaps in service promotion and inclusivity, emphasizing the need for universities to better communicate available resources and design programs that cater to diverse cultural needs.

Conclusion. Support systems for international students are essential for their academic success and overall well-being. Universities should focus on improving awareness, accessibility, and inclusivity of these programs to meet the evolving needs of international students. Tailored, comprehensive support systems not only benefit students but also contribute to creating a more inclusive and welcoming campus environment.

References:

- Andrade, M. S. (2006). "International students in English-speaking universities: Adjustment factors." *Journal of Research in International Education*, 5(2), 131–154.
- Glass, C. R., & Westmont, C. M. (2014). "Comparative effects of belongingness on the academic success and cross-cultural interactions of domestic and international students." *International Journal of Intercultural Relations*, 38, 106–119.
- Sawir, E., Marginson, S., Forbes-Mewett, H., Nyland, C., & Ramia, G. (2012). "Loneliness and international students: An Australian study." *Journal of Studies in International Education*, 16(2), 126–139.
- Yeh, C. J., & Inose, M. (2003). "International students' reported English fluency, social support satisfaction, and social connectedness as predictors of acculturative stress." *Counseling Psychology Quarterly*, 16(1), 15–28.
- Zhang, J., & Goodson, P. (2011). "Predictors of international students' psychosocial adjustment to life in the United States: A systematic review." *International Journal of Intercultural Relations*, 35(2), 139–162.

TEZAURUS – SO‘Z SEMANTIKASINI YORITUVCHI LUG‘AT

*Mirzaazizova Odinaxon Akbarxon qizi,
CHDPU O‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishi magistranti
omirzaazizova@gmail.com
Ilmiy rahbar: F, f, d, dotsent Bahodir Suyumov*

Annotatsiya : Bugungi o‘zbek tilshunosligining asosiy muammolaridan biri bu – ontologik lug‘atlar yaratish masalasidir. Tezaurus lug‘atlar muayyan tildagi barcha so‘zlarni qamrab oladigan, matnda qo‘llanish holatlarini to‘la-to‘kis aks ettiradigan lug‘at. Nazariy jihatdan tezaurus leksika semantik tizimining ehtimoliy modellaridan biridir. Ushbu lug‘atda o‘zbek tili elektron lug‘atlarining lingvistik bazasi va dasturiy ta’minotini yaratishga oid fikr va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tezaurus, termin, semantika, korpus, leksema, izohli lug‘at.

Abstract: One of the main problems of today's Uzbek linguistics is the creation of ontological dictionaries. Thesaurus is a dictionary that covers all the words of a certain language and fully reflects the situations of their use in the text. Theoretically, the thesaurus is one of the possible models of the semantic

system of the lexicon. This dictionary contains thoughts and opinions on the creation of the linguistic base and software of electronic dictionaries of the Uzbek language.

Keywords: thesaurus, term, semantics, corpus, lexeme, explanatory dictionary.

Terminlar soha asoslarini o'zlashtirishdagi asosiy tayanch tushunchalar bo'lib, uning taraqqiyotini belgilovchi omil hisoblanadi. Shu jihatdan terminlarni o'rganish, terminlar semantik maydonidagi birliklar o'rtasidagi aloqadorlik, partonimik, iyerarxik munosabatlarni tahlil qilish, soha tushunchalarini tizimli ravishda o'zlashtirishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shakldoshlik va ma'nodoshlik qatorlari, leksema semantikasidagi jarayonlar tezarus deb nomlangan kompyuter lug'atlarida tizimli ravishda dasturlashtirilgan ko'rinishda aks ettiriladi. Shu sababli tezauruslarning lingvistik tadqiqotlarda, ayniqsa, leksema semantikasi, semema, sema, valentlik tushunchalarini tahlil qilishdagi ahamiyati kattadir.

Tezaurus tarkibidagi so'zlar alfavit bo'yicha emas, balki mavzu va mavzular majmuyi sifatida shakllangan lingvistik lug'at hisoblanadi. Tezaurus – so'zlar va so'z birikmalari o'rtasidagi turli bog'lanishlar (munosabatlar) haqidagi axborotlarni saqlashga xizmat qiluvchi ma'lumotlar bazasidir.

Tezaurus, ayniqsa, elektron formatdagi tezaurus har bir sohaga doir so'zlarni to'liq ochib beradigan lug'atlardan biri sanaladi. Oddiy lug'atlardan farqli o'laroq, har bir so'z mohiyatining to'liq yoritib berilishini ta'minlaydi. Tezaurus lug'atda bir qancha lug'at belgilarining mujassamlangan holatini ko'rish mumkin. Bu lug'atning elektron formatdagi ko'rinishi, insonning vaqtini tejash, bir so'z haqida to'liq ma'lumot olish imkonini beradi.

Tezaurus lug'atda har bir so'zning sinonimi, antonimi, etimologiyasi, omonimi va u bilan birika oladigan so'zlar qatori ochib beriladi. Hozirgi tilshunoslikda tezaurus leksik birliklar o'rtasidagi semantik munosabatlar (sinonimlar, antonimlar, paronimlar, giponimlar, giperonimlar) ko'rsatilgan umumiy yoki maxsus leksika lug'atidir.

Izohli lug'atdan farqli ravishda tezaurus tushunchani izohlabgina qolmay, uning sun'iy intellekt doirasida faol qo'llanadigan boshqa tushunchalar va shu tushunchalar guruhiga munosabatini ham aks ettiradi. Shu bilan bir qatorda tezaurus informatsiya (axborot) nazariyasida subyekt egallagan barcha ma'lumotlarning majmuasi sifatida ham qo'llanadi. (Xolmanova Z 2019, 87-bet)

Tezaurusda bir qancha lug'at belgilarining mujassamlangan holatini ko'rish mumkin. Bu lug'atlar katta hajmdagi materialni qamrab olgani uchun, asosan, elektron formatdagi ko'rinishda bo'ladi. So'z ifodalagan tushuncha, predmetlar sohasini atroflicha tavsiflash vositasi hisoblanadi hamda muayyan tushuncha, predmet haqida to'liq holatda axborot beradi.

Tezauruslar kompyuter lugʻatlari sifatida yaqin-yaqinlardan boshlab shakllangandek tuyulsa-da, uning dastlabki koʻrinishlari insoniyat tarixining muayyan tarixiy bosqichlariga borib taqaladi. Bu haqda kompyuter lingvistikasi va tezaurusga doir manbalarda maʼlumot berilgan. (Poʻlatov va Muhamedova, 2009)

Hozir dunyo tillarida tezauruslarning bir necha koʻrinishlari mavjud. Shulardan eng mashhuri ingliz tilida yaratilgan WordNet tezaurusidir. Bu lugʻat ingliz tilining semantik imkoniyatlari, lugʻat boyligini koʻrsatishga xizmat qiladi. Oʻzbek tilida ham shu tipdagi lugʻatlarning yaratilishi uning davlat tili sifatidagi mavqeini oshirishga, imkoniyatlarini keng yoritishga, lingvistikaga doir tadqiqotlar koʻlaminig kengayishiga zamin yaratadi.

“Matn tasnifiga taʼsir koʻrsatuvchi faktorlar haqida soʻz borganda, lingvistik resurslar muhim rol oʻynaydi. Shunday resurs sifatida oʻzbek tilining lingvistik (milliy) korpusini taʼkidlash mumkin. Loyihalashtirilgan korpuslar asosiy talablarga javob bermaydi. Biz bu oʻrinda WordNet tipidagi lingvistik resurslarni yaratishimiz lozim”.(Rabbimov va Kobilov, 2019 yil, 288-289-bet)

Oʻzbek tilining WordNet – tezaurusini ishlab chiqishda anʼanaviy oʻzbek tili leksikografiyasi va zamonaviy axborot texnologiyalarini uygʻunlashtirish lozim boʻladi. Korpus texnologiyalaridan foydalanish oʻzbek tilidagi soʻzlarni ham tahlil qilish, ularning real kontekstual qurshovdagi leksik-semantik variantlarini aks ettiradigan resurs yaratishga imkon beradi.

Xulosa. Tezaurus avtomatik ravishda tartibga solingan, saqlash va qidirish tizimiga moslashtirilgan maʼlumotlar majmuyidir. Unda kodlash uchun tavsiya qilinadigan soʻzlar (deskriptorlar) qidiruv tizimida hujjat mazmunini ochib beruvchi muhim kalit soʻz vazifasini oʻtaydi. Tezaurus soʻzlar oʻrtasidagi semantik bogʻlanishlarni oʻzida toʻliq aks ettiradi, uning tarkibidagi soʻzlar alifbo tartibiga emas, balki semantik aloqadorlikka asoslanadi. Tezaurus leksik birliklarning matndagi maʼnolari misollar orqali yoritilgan maksimal darajadagi toʻliq lugʻat turidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Poʻlatov, A., Muhamedova M. (2009). Kompyuter lingvistikasi. Oʻquv qoʻllanma. Toshkent
- Rabbimov, I., Kobilov, S. (2019). “Amaliy matematika va informatsion texnologiyalarning dolzarb muammolari” mavzusidagi xalqaro anjuman tezislari toʻplami. (288-289-bet). Toshkent
- Xolmanova, Z. (2019). Kompyuter lingvistikasi. “Toshkent” nashriyoti

GAP BOʻLAKLARINI MODELLASHTIRISHDA JAHON TILSHUNOSLIGIDA QOʻLLANILGAN YONDASHUVLAR TASNIFI

Nuriddinova Guliraʼno Baxtiyor qizi,
ToshDOʻTAU KL fakulteti 1-kurs magistranti
guliranonuriddinova@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Shahlo Xamrayeva

Annotatsiya. Ushbu maqolada gap bo‘laklarini modellashtirishda xalqaro miqyosda qo‘llanilgan yondashuvlar tahlil qilinadi. Maqolada qoidalarga asoslangan yondashuv hamda eng ilg‘or modellashtirish usullaridan statistik yondashuv (N-gram) tavsiflanadi. Shuningdek, BERT va GPT kabi yangi avlod modellarining gap bo‘laklarini aniqlashdagi samaradorligi o‘rganilib, har bir metodning afzalliklari va cheklovlari yoritiladi. Maqola tilshunoslik va kompyuter lingvistikasidagi yangi tadqiqotlar uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: gap bo‘laklarini modellashtirish, qoidaga asoslangan yondashuv, statistik yondashuv, N-gram, Bert va GPT, NLTK

Abstract. This article analyzes internationally applied methods and approaches in modeling sentence components. The article describes rule-based approaches as well as advanced modeling techniques, including statistical approach (N-gram). Additionally, the effectiveness of new-generation models like BERT and GPT in identifying sentence components is explored, highlighting the advantages and limitations of each method. This article serves as a scientific basis for new research in linguistics and computational linguistics.

Keywords: Sentence Component Modeling, Rule-based approach, Statistical approach, N-gram, Bert and GPT, NLTK

Kirish. Zamonaviy axborot-texnologiyalar rivoji boshqa sohalar singari tilshunoslikka ham o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmadi. Tabiiy tillarni mashina uchun tushunarli bo‘lgan sun’iy tilga o‘tkazish masalasi tilshunoslik oldidagi dolzarb masalaga aylandi, shu boisdan, XX asrning 40-yillaridan boshlab rivojlana boshlagan ushbu ta’limotlar natijasida kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, mashina tarjimasi kabi bir qancha ilmiy yo‘nalishlar vujudga keldi (Xonnazarov 2023, 3-bet). Jahon tilshunosligida ushbu sohalarida olib borilgan tadqiqotlar diqqatga sazovor. Tilshunoslar tomonidan gap bo‘laklarini modellashtirish, sintaktik tahlil bo‘yicha bir qator nazariy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Bulardan Chomsky’s Transformational Grammar (Transformatsion grammatika), Dependency Grammar (bog‘lanishli grammatika), Lexical Functional Grammar (Leksik-funksional grammatika), Cognitive Grammar (Kognitiv grammatika), Probabilistic Parsing (Ehtimolli bog‘lanish), Combinatory Categorical Grammar (Kombinatorik kategoriyali grammatika) kabilar amaliy tilshunoslik uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Bundan tashqari BERT, GPT kabi modellar, spaCy, AllenNLP kutubxonalari, MaltParser, UDPipe, Berkeley Parser analizatorlari, Google Translate va DeepL kabi mashina tarjima xizmatlarida gap bo‘laklarini modellashtirish va analiz qilish uchun kuchli NLP algoritmlari ishlab chiqilgan. Siri, Alexa, Google Assistant kabi virtual yordamchilar esa gap bo‘laklarini tushunib, ma’noli javob qaytarish uchun NLP modellaridan foydalanadi. Bu tizimlar gapdagi subyekt, predikat va boshqa grammatik bo‘laklarni ajratish imkoniyatiga ega. Gap bo‘laklarini modellashtirish – tilni qayta ishlash jarayonidagi eng asosiy va murakkab masalalardan biridir. Umuman olganda, modellashtirishda

tadqiqotchi obyektning o'zini emas, balki uning modelini o'rganadi (Po'latov. 2009, 21-bet). Inson va nutqning tabiiylik darajasi, so'zlar va gap bo'laklari o'rtasidagi murakkab munosabatlar kompyuter tizimlariga bu bog'lanishlarni aniqlashda ko'plab qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shunga qaramay, zamonaviy til texnologiyalari (avtomatik tarjima tizimlari, matn tahlili, ovozli yordamchilar va boshqalar) aniq va samarali ishlashi uchun gap bo'laklarini to'g'ri modellashtirish muhimdir. Dastlabki yondashuvlarda statistik va qoidalarga asoslangan modellar qo'llanilgan bo'lsa, hozirgi kunda chuqur o'rganish va neyron tarmoqlar asosidagi yondashuvlar yuqori aniqlik va samaradorlikka erishish imkonini bermoqda. Masalan, transformator arxitekturasida asosidagi BERT va GPT modellarining paydo bo'lishi tilni qayta ishlashda yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu maqolada gap bo'laklarini modellashtirishda qo'llanilgan usullar va ularning rivojlanishi, har bir metodning afzallik va kamchiliklari, shuningdek, zamonaviy texnologiyalar asosida bu metodlarning samaradorligi tahlil qilinadi. Maqola tilshunoslik va kompyuter lingvistikasida ishlaydigan tadqiqotchilar, dasturchilar hamda boshqa mutaxassislar uchun foydali manba bo'lib xizmat qilishi maqsad qilingan.

Asosiy qism. 1.Qoidaga asoslangan yondashuv. Qoidaga asoslangan modellar tabiiy tilni qayta ishlashda (Natural Language Processing –NLP), matnlardagi gap bo'laklari va so'zlarning umumiy strukturasini aniqlashda ishlatiladi. Bu modellar ma'lum bir til grammatikasiga asoslanadi va tilshunos tomonidan ishlab chiqilgan modellar orqali matnni tahlil qiladi. Qoidaga asoslangan modellar sintaktik va morfologik tahlilni amalga oshirish uchun "if-then" qoidalari yoki kontekstga bog'liq qoidalar to'plamidan foydalanadi. Masalan, bunday model bir so'zning gapdagi o'rniga qarab uning qaysi gap bo'lagi ekanini aniqlashi mumkin.

Qoidaga asoslangan modellar bir nechta turlarga bo'linadi:

a) kontekst-erkin grammatika (Context-Free Grammar - CFG) –bu grammatikada qoidalar ma'lum bir holatda ishlatiladi va ular faqat so'zlarning turkumiga qarab aniqlanadi. Masalan, "ot + fe'l = ega + kesim" qoidasi, bunda ot va fe'l har doim bir xil vazifada aniqlanadi.

b) kontekstga bog'liq grammatika (Context-Sensitive Grammar - CSG) –kontekstga bog'liq grammatika qoidalari so'zlarning kontekstga qarab turli vazifalar bajarishini hisobga oladi. Bu yondashuv kontekst-erkin grammatikaga qaraganda murakkabroq va matnni chuqurroq tahlil qilishga imkon beradi. Misol uchun gap boshida "bu" so'zi kelsa, keyingi so'z ega, undan keyin keladigan so'zlar esa kesim roliga ishlatilishi mumkin.

c) kontekstga bog'liq sintaktik daraxtlar (Parse Trees) –qoidalarga asoslangan modellar yordamida yaratilgan sintaktik daraxtlar yordamida gapning strukturasini aniqlash imkoniyati bo'ladi. Har bir qoidaning ifodalanishi daraxtda tugun (node) sifatida ko'rsatiladi, va har bir tugun

o‘ziga mos keladigan grammatik funksiyani bildiradi. Misol uchun, daraxtning yuqori qismida jumlaning umumiy strukturasini ko‘rsatuvchi tugun, pastki qismida esa so‘zlar bilan bog‘liq tugunlar bo‘ladi. Qoidalarga asoslangan yondashuv orqali gap bo‘laklaridan “ega”ning modellarini ko‘rib chiqsak:

Gapda hukm qaratilgan, fikr o‘zi haqida borayotgan, belgisi kesim tomonidan aniqlanadigan bosh kelishik formasidagi mutlaq hokim bo‘lak ega deyiladi (Abdurahmonov va boshqalar., 1979, 45-bet). Ega ot, olmosh, otlashgan so‘zlar va fe‘l bilan ifodalanadi va ushbu modellar orqali tavsiflanadi:

Subject=N+bosh kelishik: *Oila* – muqaddas dargoh.

Subject=N+egalik qo‘shimchasi: Ushbu *kitabim* men uchun eng qadrlisi.

Subject=N+birlik/ko‘plik son: *Matnlar* tahrir qilinmoqda, undagi har bir *xato* ko‘rib chiqilmoqda.

Subject=P+bosh kelishik qo‘shimchasi: *Sen* ertaga yetuk kadr bo‘lib yetishishing kerak.

Subject=P+niki qo‘shimchasi: *Ular niki* ham, *biz niki* ham tayyor.

Subject=P+egalik qo‘shimchasi: Uning *hech kimi* yo‘q.

Subject=P+birlik/ko‘plik qo‘shimchasi: *Nimadirlar* tez-tez hayolimdan o‘tadi.

Subject=Num+egalik qo‘shimchasi: Ularning *ikkinchisi* arab tili muallimi edi.

Subject=Num+bosh kelishik qo‘shimchasi: *Oltov* juda ahil edi.

Subject=JJ+bosh kelishik: *Katta* ham, *kichik* ham qurbi yetgancha mehnat qiladi.

Subject=JJ+birlik/ko‘plik son: *Yaxshilar* ko‘paysin diyorimizda.

Subject=JJ+egalik qo‘shimchasi: *Go‘zalim* –bevafo gulistonim.

Subject=harakat nomi+bosh kelishik: Tun qorong‘usida tekis *sug‘orish* qiyin.

Subject=harakat nomi+birlik/ko‘plik son: Bu *yelib* –yugurishlar yaxshi natija beradi.

Subject=harakat nomi+egalik qo‘shimchasi: *O‘qishim* birinchi navbatda o‘zimga kerak.

Subject=sifatdosh+bosh kelishik: *O‘qigan* –o‘qdan o‘zar.

Subject=sifatdosh+birlik/ko‘plik son: Divanga *suyanganlar* to‘g‘ri o‘tirdi.

Subject=sifatdosh+egalik qo‘shimchasi: Qanday *yashayotganim* o‘zimga ayon.

Subject=IB+bosh kelishik: *Gapning* po‘stkallasi –shuda.

Subject=IM+egalik qo‘shimchasi: Hovlida nimaningdir “*taq-taq*”i eshitilyapti.

Subject=IM+birlik/ko‘plik son: “*Guldur-guldur*”lar shomga yaqin tinib qoldi.

Subject=UH+bosh kelishik: “*Dod-voy*” borgan sari kuchaydi.

Subject=UH+birlik/ko‘plik shakl: “*Oh-uf*”lar endi foyda bermaydi.

Subject=UH+egalik qo'shimchasi: "Oh"im osmonga yetdi.

Eganing ushbu modellari o'zbek tilidagi ega bilan bog'liq qoidalar majmuasi asosida tuzilgan. Qoidaga asoslangan modellar bir qator afzalliklarga ega bo'lib, tilshunos tomonidan yozilgan qoidalar aniq va tushunarli bo'ladi, modelning nima uchun aynan shunday natija berganini tahlil qilish oson. Agar tilning grammatik tuzilishi yaxshi o'rganilgan bo'lsa, qoidalar yordamida matnlarni aniqlik bilan tahlil qilish mumkin. Qoidaga asoslangan modellar ma'lum bir o'ziga xos til yoki lahjaning grammatik qoidalarini o'rganishda yaxshi ishlaydi. Lekin ushbu yondashuv hozirda nisbatan eskirgan va qator kamchiliklari ham ko'zga tashlanadi: qoidaga asoslangan modellar o'ziga xos va qattiq tuzilgan qoidalarga asoslanganligi uchun murakkab va turli kontekstlarda ishlashi qiyin; keng qamrovli tahlil qilish uchun juda ko'p qoidalar yaratish talab qilinadi, bu esa vaqt va resurslarni talab qiladi; tabiiy tilning noaniqliklarini, o'zgaruvchanligini va ma'noni aniqlashda statistik modellar kabi samarali bo'la olmaydi.

2.Statistik yondashuv (N-gram metodi)– tilni qayta ishlashda qo'llaniladigan metod bo'lib, u matndagi so'zlar yoki belgilar ketma-ketligini o'rganadi. Ushbu metodni qo'llashning asosiy maqsadi ma'lum bir kontekstdagi ketma-ket kelgan so'zlar yoki belgilar kombinatsiyalarining ehtimolini hisoblash orqali tilning statistik modelini yaratishdir.

N-gram modellari turli uzunlikdagi ketma-ketliklar bilan ishlashishiga ko'ra bir nechta turlarga bo'linadi:

a) unigram(N=1) –har bir so'zni yoki belgi birligini mustaqil hisoblaydi. Ya'ni har bir so'zning paydo bo'lish ehtimoli faqat uning umumiy chastotasiga asoslanadi, oldingi yoki keyingi so'zlarga bog'liq bo'lmaydi. Misol uchun, "Kitob o'qish foydali. Kitob bilim beradi" matnidagi so'zlarning paydo bo'lish ehtimolini hisoblash uchun har bir so'z necha marta uchragani sanaladi.

"Kitob" – 2 marta

"o'qish" – 1 marta

"foydali" – 1 marta

"bilim" – 1 marta

"beradi" – 1 marta

Endi har bir so'zning umumiy matnda uchrash ehtimolini topish uchun , har bir so'zning paydo bo'lish sonini umumiy so'zlar soniga bo'lamiz(umumiy so'zlar soni=6):

$$P(\text{"Kitob"})= 2/6=0.33$$

$$P(\text{"o'qish"})= 1/6=0.17$$

$$P(\text{"foydali"})= 1/6=0.17$$

$$P(\text{"bilim"})= 1/6=0.17$$

$$P(\text{"beradi"}) = 1/6 = 0.17$$

b) bigram($N=2$) –har bir soʻz yoki belgi ketma-ketligining keyingi soʻz bilan bogʻliqligini hisobga oladi, yaʼni bir soʻzning paydo boʻlish ehtimoli avvalgi soʻzga bogʻliq holda hisblanadi. Misol uchun, yuqoridagi matndagi juftliklarni olsak: “kitob oʻqish”-1 marta, “oʻqish foydali”-1 marta, “kitob bilim”-1 marta, “bilim beradi”-1 marta. Modelning ehtimollarini hisoblash uchun quyidagi formula ishlaydi:

$$P = (\text{"oʻqish"} | \text{"Kitob"}) = \text{"kitob oʻqish"} \text{ juftligining chastotasi} (1 \text{ ga teng}) /$$

“kitob” soʻzining umumiy chastotasi (2 ga teng) $= 1/2 = 0.5$. Bu yerda “kitob” soʻzi matnda ikki marta uchragan va “kitob oʻqish” juftligi bir marta paydo boʻlgan, shuning uchun “kitob” soʻzidan keyin “oʻqish” soʻzining kelish ehtimoli 0.5 ga tengdir.

c) trigram($N=3$) –uchtadan iborat ketma-ketlikni koʻradi. Ular til modellari uchun asosiy qurilish bloki hisoblanadi. Bunda til modellari kelayotgan soʻzni bashorat qilish, soʻzlar orasidagi bogʻlanishni va matndagi kontekstni aniqlash uchun ishlatiladi. Trigramga ushbu gapni misol qilib keltirishimiz mumkin: “Kompyuter lingvistikasi tabiiy tilni oʻrganadi va qayta ishlaydi”. Gapdagi trigramlar quyidagilar:

“kompyuter lingvistikasi tabiiy”

“lingvistikasi tabiiy tilni”

“tabiiy tilni oʻrganadi”

“tilni oʻrganadi va”

“oʻrganadi va qayta”

“va qayta ishlaydi”

Koʻrinib turibdiki, trigramlar matnning sintaktik va semantik tuzilishini tushunishda, kelgusi soʻzni aniqlashda yoki til modellarini tuzishda samaralidir.

d) katta N qiymatlari –toʻrt yoki undan ortiq ketma-ket kelgan soʻzlarni koʻradi. N qiymati oshgani sayin modelning murakkabligi ham ortadi va hisoblash resurslariga talab yuqori boʻladi. Shuningdek, kata N qiymatlari murakkab tuzilmalarga moslashuvchanlikni oshiradi. Bu, ayniqsa, soʻz birikmalari yoki frazeologizmlar bilan ishlashda juda qulay. Quyidagi jumladan 4-gram (quadgram) va 5-gram (pentagram) larni ajratib olamiz. Misol: “Men bugun ertalab maktabga bordim va darsga qatnashdim”.

1. 4-gram (quadgram) misollari:
2. “Men bugun ertalab maktabga”
3. “Bugun ertalab maktabga bordim”
4. “Ertalab maktabga bordim va”
5. “Maktabga bordim va darsga”

6. “Bordim va darsga qatnashdim”
7. 2. 5-gram (pentagram) misollari:
8. “Men bugun ertalab maktabga bordim”
9. “Bugun ertalab maktabga bordim va”
10. “Ertalab maktabga bordim va darsga”
11. “Maktabga bordim va darsga qatnashdim”

Ushbu N-gram qiymatlari ko‘proq kontekstni qamrab oladi va so‘zlar orasidagi bog‘lanishlarni aniqlaydi, masalan: “maktabga bordim va darsga” birikmasi keyingi ehtimoliy so‘zni aniqroq prognozlash imkonini beradi. Katta N-gram modellar ko‘p hollarda sintaktik va semantik tuzilmalarni chuqurroq o‘rganishda qo‘llaniladi. Ushbu modellarning bir qancha afzalliklari bo‘lib, ular dastlab nisbatan oddiy va sodda. N-gram modeli oddiy algoritm bo‘lib, murakkablik darajasi kam. Shu sababli, unda tez hisoblanadi. Unigram yoki bigram kabi kichik N qiymatlari ishlatilganda resurs talab qilinishi juda kam. N-gram modellar ko‘pincha tez-tez ishlatiladigan so‘zlar yoki iboralar kombinatsiyalarini topishda, matnni davom ettirish, tilni aniqlash va boshqa shunga o‘xshash masalalarda keng qo‘llaniladi. N-gramning afzalliklari bilan birga kamchiliklari ham bor, albatta. N-gram modellar uzoq bog‘lanishlarni aniqlashda zaif, ular, ayniqsa kichik N qiymatlarida, uzoqdagi bog‘lanishlarni ko‘rib chiqa olmaydi. Misol uchun, katta uzunlikdagi gaplarda faqat yaqin bog‘lanishlarni tushunadi va umumiy mantiqni yodda saqlay olmaydi. Ma’lumotga bog‘liq bo‘lib, N qiymati oshgani sayin katta hajmdagi ma’lumotlar talab qilinadi, chunki noyob ketma-ketliklarning ehtimoli past bo‘lishi va umumiy ma’lumotlar kam bo‘lishi mumkin. Tilning statistik cheklovlari ham mavjud. Matndagi grammatik va sintaktik tuzilmalarni ko‘pincha chuqur o‘rganishga asoslangan modellar kabi tushuna olmaydi, faqat statistika asosida ishlaydi. N-gram metodining oddiyligi va samaradorligi uni tilni qayta ishlashda boshlang‘ich yondashuv sifatida keng qo‘llanishiga sabab bo‘lgan, va u keyinchalik murakkab modellar uchun asos yaratgan.

3. *Transformer yondashuv.* BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) — bu tabiiy tilni qayta ishlashda (NLP) keng qo‘llaniladigan kuchli neyron tarmoq modeli hisoblanadi. Gap bo‘laklarini modellashtirish uchun BERT modeli asosiy komponentlarni kontekstual ma’lumotlar bilan tushunish va o‘zaro bog‘lanishlarni chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. BERT modeli so‘zlarni va gap bo‘laklarini ikki yo‘nalishda (bidirectional) o‘qiy olishi sababli gapdagi har bir bo‘lakni umumiy kontekst bilan birgalikda tahlil qiladi. BERT modelining ishlashi Transformer arxitekturasiga asoslangan bo‘lib, quyidagi asosiy xususiyatlari bilan ajralib turadi:

Ikki yo‘nalishda (bidirectional) o‘qish. BERT gapni ikki yo‘nalishda, ya‘ni so‘l va o‘ngdan o‘qiydi. Bu shuni anglatadiki, model gapning har bir so‘zini va bo‘lagini to‘liq kontekst bilan ko‘radi. Natijada, har bir so‘z yoki bo‘lakning ma‘nosi kontekst asosida to‘liq tahlil qilinadi. BERT Transformer arxitekturasi asosida ishlaydi, bu esa so‘zlar orasidagi uzoq masofadagi bog‘lanishlarni tahlil qilish imkonini beradi. Transformerlarda self-attention mexanizmi mavjud bo‘lib, bu mexanizm gapdagi har bir so‘zni boshqa so‘zlar bilan bog‘lashga yordam beradi. *Oldindan o‘qitilgan model.* BERT Google tomonidan katta miqdordagi matnlarda oldindan o‘qitilgan. Oldindan o‘qitish jarayonida BERT ikkita asosiy vazifani bajargan: masklangan til modellashtirish (MLM) va ketma-ketliklarni ajratish (NSP). Bu BERT ga turli xil sintaktik va semantik ma‘nolarni tushunishda yordam beradi. Gap bo‘laklarini modellashtirishda BERT modeli so‘zlarning sintaktik va semantik bog‘lanishlarini chuqurroq tahlil qilishga imkon beradi. Quyida BERT modelining gap bo‘laklarini modellashtirishda qanday ishlatilishini ko‘ramiz:

1. So‘zlarni va bo‘laklarni kodlash (tokenization): BERT gapdagi so‘zlarni tokenlarga aylantiradi. Tokenizatsiya jarayonida har bir so‘z yoki bo‘lak individual element sifatida modellashtiriladi. BERT bir so‘zni turli kontekstlarda turlicha tushunadi, chunki har bir tokenni butun gap konteksti bilan birgalikda kodlaydi.

2. Masklangan til modellashtirish (MLM): BERT ni o‘qitish jarayonida ba‘zi so‘zlar “MASK” belgisi bilan yopiladi va model bu masklangan so‘zlarni bashorat qilishga o‘rgatiladi. Bu jarayon modelga kontekstda yo‘q bo‘lgan so‘zlarni to‘g‘ri aniqlash imkonini beradi, va bu usul yordamida BERT gap bo‘laklari o‘rtasidagi bog‘lanishlarni chuqurroq o‘rganadi.

3. Self-attention mexanizmi: BERT har bir so‘z yoki bo‘lakning boshqa so‘zlar bilan bog‘lanishini (self-attention) tahlil qiladi. Masalan, “u bog‘da yurdi va u yerda gullar ochilganini ko‘rdi” gapida “u” so‘zi “gular” va “bog‘” so‘zlari bilan bog‘liq. Self-attention mexanizmi yordamida BERT har bir bo‘lakni boshqa bo‘laklar bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. Har bir so‘z yoki bo‘lak BERT yordamida vektor sifatida kodlanadi. Ushbu vektorlar gapdagi bo‘laklarning o‘zaro bog‘liqligini tushunishga yordam beradi. Har bir vektor bo‘lakning kontekstual ma‘nosini o‘zida aks ettiradi, shuning uchun gapdagi boshqa bo‘laklar bilan bog‘lanish ko‘rsatiladi. So‘z o‘z kontekstiga qarab embedding vektoriga aylantiriladi. Bu so‘zlarning turli kontekstlarda turli ma‘nolarga ega bo‘lishiga imkon beradi. Masalan, “oq” so‘zi “daryo bo‘ylab oq” va “gulning rangi oq” kabi turli kontekstlarda turli ma‘nolarni bildiradi. BERT har bir holatda so‘zning o‘ziga xos embedding vektorini hosil qiladi. BERT orqali gap bo‘laklari, masalan, ega, kesim yoki to‘ldiruvchi o‘rtasidagi bog‘lanishlarni osonlik bilan aniqlash mumkin. Chunki BERT har bir bo‘lakning boshqa bo‘laklar bilan bog‘lanishini tushunish uchun self-attention mexanizmini

qo‘llaydi. Masalan, “Alisher kitob o‘qiyapti” gapida “Alisher” —ega, “kitob” — to‘ldiruvchi, “o‘qiyapti” —kesim. BERT bu bo‘laklarni aniqlashda har bir bo‘lakning boshqa bo‘laklar bilan munosabatini aniqlaydi. BERT ikki yo‘nalishda ishlagani uchun har bir bo‘lakning boshqa bo‘laklarga qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqroq tushunadi. Bu esa murakkab gaplarni ham aniq modellashtirish imkonini beradi. Bertning bir qancha afzalliklari mavjud bo‘lib, ulardan birinchisi kontekstual tushunish hisoblanadi. U umumiy tilda o‘qitilgan bo‘lib, ko‘plab NLP vazifalari uchun ishlatilishi mumkin, masalan, sentiment tahlili, gap tuzilishini aniqlash va tilni generatsiya qilish. BERT hozirgi kunda mukammal model deb qaralayotgan bo‘lsa-da, unda ham ba’zi bir cheklovlar mavjud. Ya’ni BERT resursga talabchan. Bu model katta hajmli va hisoblash uchun kuchli apparatura talab qiladi. Murakkab tuzilmaga ega bo‘lib, BERT ni o‘qitish va “fine-tuning” qilish uchun ko‘p vaqt va kuch sarflanadi (Radford, 2010, 5-bet). Juda uzun matnlar uchun BERTda maksimal uzunlik chegarasi mavjud, bu esa uzun gaplar va matnlarda ba’zi bog‘lanishlarni cheklashi mumkin. Umuman olganda, BERT gap bo‘laklarini modellashtirish uchun kuchli vosita hisoblanadi. Model gapning barcha bo‘laklarini tahlil qilish va ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlashga imkon beradi. Shu bilan birga, BERT murakkab va katta ma’lumotlar bilan ishlashda juda qulay. Quyida BERTning ishlashiga misol berilgan: “O‘zbekistonning poytaxti (MASK) shahridir”. Bu yerda “(MASK)” so‘zi tushirib qoldirilgan va BERT modelidan ushbu jumlani to‘ldirish uchun “(MASK)” o‘rnida nima bo‘lishini bashorat qilish so‘raladi. BERT modelini o‘qitish jarayonida u “O‘zbekistonning poytaxti” va “shahridir” so‘zlarini ko‘rib, “(MASK)” o‘rniga eng mos keladigan so‘z “Toshkent” ekanligini aniqlashi mumkin. Model boshqa kontekstlarni ham e’tiborga oladi, shuning uchun u to‘liq jumlaning ma’nosini to‘g‘ri tushunishga harakat qiladi. “Men (MASK) o‘qishni yaxshi ko‘raman”. Bu yerda BERT “(MASK)” o‘rniga “kitob” so‘zini qo‘yishi mumkin, chunki bu umumiy va kontekstdan kelib chiqadigan javob. BERTning ikki tomonlama kontekstni hisobga olish imkoniyati unga aniqroq natija berishga yordam beradi, chunki u nafaqat “(MASK)” oldidagi, balki keyingi so‘zlar asosida ham analiz olib boradi.

GPT (Generative Pre-trained Transformer) modeli — matnni generatsiya qilish uchun Transformer arxitekturasidan foydalanuvchi mashhur til modeli bo‘lib, uning asosiy funksiyasi o‘zidan oldingi so‘zlarga asoslanib keyingi so‘zni bashorat qilishdir. Gap bo‘laklarini modellashtirishda GPT dan qanday foydalanish mumkinligini ko‘rib chiqamiz. GPT modeli biror gapning muayyan bo‘lagi yoki segmentini boshqa so‘zlar bilan qanday bog‘liqligini tushunishga yordam beradi. Buni tushunish uchun GPTga jumlaning bir qismini kirish sifatida beramiz va undan qolgan qismini generatsiya qilishni so‘raymiz. Masalan, agar kirish qismi “Bugun men kitob” bo‘lsa, model ehtimoliy davom sifatida “o‘qishni rejalashtiryapman” yoki boshqa mantiqan mos

keladigan soʻzlarni generatsiya qiladi. Bu yondashuv orqali GPT jumladagi har bir gap boʻlagi (masalan, ega, kesim, toʻldiruvchi) qanday mantiqiy bogʻliqlikda boʻlishi mumkinligini aniqlashga yordam beradi. GPT oʻzining Transformer arxitekturasini orqali uzoq masofadagi kontekstni eslab qolish imkoniyatiga ega. Bu demak, jumlaning bir boʻlagi, masalan, ega (kim yoki nima haqida gapirilyapti) boshqa gap boʻlaklari bilan toʻgʻri bogʻlanib turadi. Masalan, “Oʻzbekistonning poytaxti Toshkent shahridir. Toshkent juda goʻzal va katta shahardir” jumlasida GPT “Toshkent”ga oid kontekstni saqlab qoladi va keyingi jumlada “shahar” haqida davom etish ehtimolini oshiradi. GPTni gap boʻlaklari sintaksisini tushunishda ham ishlatish mumkin. Masalan, GPTni bir necha marta turli jummalarni generatsiya qilishga oʻrgatib, undan egani, kesimni, toʻldiruvchini alohida belgilab olish mumkin. Agar gap “Men bugun kitob oʻqiyapman” boʻlsa, GPT bilan quyidagilarni generatsiya qilib koʻrish mumkin: Ega: “Men”, Kesim: “oʻqiyapman”, Toʻldiruvchi: “kitob”. Model turli kontekstlarga mos holda toʻgʻri egalarni, kesimlarni va toʻldiruvchilarni aniqlashga oʻrgatilishi mumkin. GPTdan foydalanib jumladagi bogʻlanishlarni generatsiya qilish mumkin. Bu usul jumladagi ega va kesim orasidagi bogʻliqlikni tushuntiradi. Masalan, kiritilgan matn: “Men (MASK) yaxshi koʻraman”. Natija: GPT modeli “(MASK)” oʻrniga “kitob oʻqishni” yoki boshqa mos soʻzlarni qoʻyishi mumkin. GPT orqali gap boʻlaklari orasidagi sintaktik va semantik bogʻliqlikni aniqlash, ularning umumiy kontekstda qanday mantiqqa ega ekanligini bilish, shuningdek, matnni toʻliq generatsiya qilish orqali tahlil qilish mumkin. Bu esa matnni tushunish, til modellarini yaratish va til boʻyicha tadqiqotlarda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abzalova, M. (2005). Hozirgi oʻzbek tili sintaksisi. “Sharq” nashriyoti
- Bolshakov, I.(2004). Computational Linguistics. First Edition.
- Lisa, S.(2014). Computational modeling for language acquisition: A tutorial with syntactic islands.
- Nurmonov, A.(2010). Sistem tilshunoslik va uning asoslari. Oʻzbek Milliy Ensiklopediyasi NMIU
- Poʻlatov, A.(2009). Kompyuter lingvistikasi. (21-bet). Toshkent.
- Radford, A.(2010). An Introduction to English Sentence Structure.(5-bet). Cambridge University Press
- Sayfullayeva, R.(2007). Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Oʻqituvchi
- Gʻulomov, A va Asqarova, M.(1985). Hozirgi oʻzbek tili: Gap boʻlaklari va ularning funksiyalari. Fan

TILSHUNOSLIKDA TERMINLAR, ULARNING AHAMIYATI, RIVOJLANISHI VA QOʻLLANILISH USULLARI

*Obidova Shahnoza Shahobiddin qizi,
FarDU Magistratura boʻlimi
Lingvistika ingliz tili 2-kurs magistranti
rahmatovashahnoza6@gmail.com
Ilmiy rahbar: PhD Aliyeva Navruza*

Annotatsiya: Ushbu maqolada terminlar, ularning ta’rifi, ahamiyati va turli sohalardagi roli ko’rib chiqiladi. Terminlar — bu ma’lum bir soha yoki fan ichida aniq tushunchalarni ifodalovchi so’z yoki iboralar bo’lib, ular o’zaro muloqotda aniqlik va tushunishni ta’minlaydi. Maqolada terminologiya, uning rivojlanishi, terminlarni yaratish jarayoni va ularning amaliyotdagi qo’llanilishi haqida batafsil ma’lumot beriladi. Shuningdek, terminlarning muhimligi va ularni to’g’ri ishlatishning ilmiy va amaliy ahamiyati ham yoritiladi.

Kalit so’zlar: termin, tushunchalar, terminologiya, fenomenon, semantik o’zgarishlar, lug’aviy birliklar, atamalar.

Abstract: This article examines terms, their definitions, importance, and their role in various fields. Terms are words or phrases that express specific concepts within a particular field or science, ensuring clarity and understanding in communication. The article provides detailed information about terminology, its development, the process of creating terms, and their practical application. Additionally, it highlights the importance of terms and the scientific and practical significance of their correct usage.

Keywords: term, concepts, terminology, phenomenon, semantic changes, lexical units, terminology.

Terminlar — bu ma’lum bir soha yoki fan ichida aniq tushunchalarni ifodalovchi so’z yoki iboralar. Ular o’zaro muloqotda aniqlik va tushunishni ta’minlashda muhim rol o’ynaydi. Har bir sohada o’ziga xos terminologiya mavjud bo’lib, bu terminlar soha mutaxassislari o’rtasida samarali aloqani ta’minlaydi. Terminlar, shuningdek, ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalar jarayonida yangi g’oyalarni ifodalashda muhim ahamiyatga ega.

“Termin” so’zi lotincha “terminus” so’zidan olingan bo’lib, “chegara”, “oxirgi nuqta” degan ma’noni anglatadi (O’zbek tilining izohli lugati, 2006). Termin — muayyan fan, texnika yoki kasb sohasiga oid maxsus tushunchani ifodalovchi so’z yoki so’z birikmasidir. Terminologiya esa maxsus so’zlarning jamlanmasi yoki ularning tizimini ifodalaydi.

V.P.Danilenko(1977)ning ta’kidlashicha, tilshunoslikda terminologiya tushunchasi fan va texnika sohalaridagi tushunchalar tizimi hamda mazkur tizimdagi tushunchalarni ifodalovchi so’zlar va ularning o’zaro munosabatlari kabi bir necha ma’nolarda qo’llaniladi.

Terminologiya va termin tushunchalari zamonaviy ilmiy tadqiqotlar nuqtai nazaridan juda muhim. Ular tilni ijtimoiy hodisa sifatida o’rganishda asosiy o’rinlardan birini egallaydi. Terminlar turli olimlar fikricha asosan bir qancha tamoyillar asosida shakllanadi. Hamidulla Dadaboyev(2019)ning yozishicha, har bir termin biror aniq tushunchani ifodalashi kerak. Terminologiyaning asosiy tamoyillaridan biri aniqlik bo’lib, har bir termin faqat bitta aniq ma’noni anglatishi lozim. Bu, ayniqsa, ilmiy va texnik matnlarda terminologiyaning to’g’ri tushunilishi va ma’lumotsizlikning oldini olish uchun juda muhimdir. Masalan, “kompyuter” termini faqat bitta aniq tushunchani – hisoblash mashinasini ifodalaydi. Termin ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to’laligicha aks ettiruvchi

maxsus terminologik ma'noga ega tabiiy va sun'iy til birligi, ya'ni so'z yoki so'z birikmasidir. Terminning ta'rifini berish qatori, uning mohiyatini ochadi va terminning biror bir til so'z boyligidagi o'rnini belgilaydi. U ilmiy ishlarda terminga lug'aviy birliklarning alohida turi tarzida qaralishiga e'tiroz bildiradi hamda termin-funksiya, leksik birliklar qo'llanishining bir ko'rinishi, degan g'oyani ilgari suradi.

Terminologiya — bu terminlar to'plami va ularning tuzilishi, ma'nosi, qo'llanilishi bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar majmuasidir. Terminologiya rivojlanish jarayonida, avvalo, soha mutaxassislari tomonidan yangi tushunchalar va fikrlar yaratilib, ularga aniq nomlar beriladi. Bu jarayon ko'pincha ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va texnologik rivojlanish bilan bog'liq.

Terminologiyaning rivojlanishi tarixiy jarayon sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. O'tgan asrlar davomida turli fanlar va sohalar o'rtasida terminlar almashinuvi va rivojlanishi kuzatilgan. Masalan, fizikada "energiya", "kuch" kabi terminlar ko'p sohalarida qo'llaniladi, bu esa ularning umumiy tushunchalar sifatida qabul qilinishiga olib keladi. Terminlarni yaratish jarayoni bir necha bosqichlardan iborat. Birinchi navbatda, yangi tushuncha yoki fenomen aniqlanadi. Keyin, ushbu tushunchani ifodalovchi so'z yoki ibora tanlanadi. Bu jarayonda, terminning o'ziga xosligi, boshqa terminlar bilan bog'liqligi va uning o'zaro aloqalari hisobga olinadi. Yangi terminlar ko'pincha mavjud bo'lgan so'zlardan olingan, yoki yangi so'zlar yaratiladi.

Terminologiyaning ilmiy-nazariy asoslarini tushunish uchun uning rivojlanish tarixi va asosiy yondashuvlarini ko'rib chiqish muhimdir. Terminologiya fani XX asr boshlarida paydo bo'lgan va rivojlangan bo'lib, uning asoschilaridan biri avstriyalik tilshunos Evgen Vyuster(1931) hisoblanadi. Evgen Vyuster - zamonaviy terminologiyaning asoschilaridan biri hisoblanadi. U texnik terminologiyani xalqaro miqyosda standartlashtirish bo'yicha ko'p ishlar qilgan. Vyusterning yondashuvi turli tamoyillarga asoslanadi. Birinchidan, terminologiyaning tizimli yondashuvi: Vyuster(1931) terminologiyani ilmiy va texnik sohalarida tizimli ravishda qo'llashni taklif qilgan. U terminologiyani "biror sohaning tushunchalar va nomlash tizimi" deb ta'riflagan. Evgen Vyusterning ishlari terminologiya sohasida katta ta'sir ko'rsatgan va uning tamoyillari bugungi kunda ham qo'llanilmoqda. Uning yondashuvi polshalik lingvist **Anna Vierzbitzka(1972)**ning yondashuvlariga hamohangdir. Anna **Vierzbitzka**- taniqli tilshunos va semantik olim bo'lib, u o'zining Tabiiy Semantik Metatili (Natural Semantic Metalanguage, NSM) nazariyasi bilan mashhur. Ushbu nazariya til va ma'no tushunchalarini o'rganishga qaratilgan. U o'zining 1972-yilda chop etilgan "Semantic Primitives" kitobida ilgari surgan NSM nazariyasiga ko'ra, har bir tilda mavjud bo'lgan asosiy semantik elementlar mavjud bo'lib, ular "semantik primitivlar" deb ataladi. Bu elementlar barcha tillarda umumiy bo'lib, ular yordamida murakkab ma'nolarni ifodalash

mumkin. Vierzbitzka va uning hamkasblari bu nazariyani ko‘plab tillar va madaniyatlar bo‘yicha tadqiq qilganlar. Vierzbitzka, shuningdek, har bir til va madaniyatning o‘ziga xos “kalit so‘zlari” borligini ta’kidlaydi. Bu kalit so‘zlar madaniyatning asosiy qadriyatlarini aks ettiradi va tilning o‘ziga xosligini belgilaydi.

Terminlar amaliyotda muhim ahamiyatga ega. Ular mutaxassislar o‘rtasida aniq va tushunarli muloqotni ta’minlaydi. Misol uchun, tibbiyot, muhandislik yoki informatika sohalarida terminlar to‘g‘ri ishlatilmasa, bu noto‘g‘ri tushunishlarga va hatto xavfli natijalarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, terminlarni to‘g‘ri va aniq ishlatish ilmiy va amaliy jihatdan juda muhimdir. Terminologiya har bir sohaga oid bo‘lgan va shu sohaning o‘ziga xosligi ko‘rsatib beruvchi lug‘atlarni o‘rganishi bilan ahamiyatlidir. Unda so‘zlarning kelib chiqishi, shakily tuzulishi, ma’nosi va funksional jihatlari nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Terminologiyaning rivojlanish bosqichi uzoq tarixga borib taqalsada, uning o‘rganilish darajasi hech qachon susaymaydi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki, millat tili doimiy ravishda rivojlanib, taraqqiy etib, o‘zgarib turadi va buning pirovardida tilga yangi so‘zlar kirib keladi yoki boshqa tildan o‘zlashadi. Natijada terminologiya sohasida yana izlanishlar olib borishga to‘g‘ri keladi. Insoniyat yaralib rivojlanib borar va yangi hayot tarsi yaratilar ekan, tilshunoslikning terminologiya sohasi ham boyib boraveradi. Tibbiyot sohasidagi terminlarni misol qilib oladigan bo‘lsak, masalan, kasalliklar, davolash usullari va simptomlar haqida aniq ma’lumot berish uchun zarurdir. Agar tibbiyot mutaxassisi bemor bilan muloqotda terminlarni noto‘g‘ri ishlatasa, bu bemorning sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, muhandislik va texnologiya sohalarida ham terminlar aniq ishlatilishi zarur, chunki bu jarayonda xatolar jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Yoki muhandislik sohasida terminlar, masalan, qurilish, mexanika va elektr muhandisligi kabi sohalarda aniq tushunchalarni ifodalaydi. Texnologiya sohasida esa, yangi innovatsiyalar va dasturiy ta’minotlar bilan bog‘liq terminlar tez-tez paydo bo‘ladi. Bu terminlar dasturchilar va muhandislar o‘rtasida aniq muloqotni ta’minlaydi.

Zamonaviy dunyoda terminologiya tez o‘zgaruvchan va rivojlanayotgan jarayon. Globalizatsiya, texnologik taraqqiyot va ilmiy yangiliklar terminlarning o‘zgarishiga olib kelmoqda. Internet va raqamli kommunikatsiyalar orqali yangi terminlar paydo bo‘lmoqda va eski terminlar yangi ma’nolarni olmoqda. Internet va raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan yangi terminlar paydo bo‘lmoqda. Masalan, “bulutli hisoblash” (cloud computing) terminining paydo bo‘lishi, raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan bog‘liq. Ushbu termin, ma’lumotlarni saqlash va qayta ishlash jarayonida yangi yondashuvlarni ifodalaydi. Shuningdek, “big data” (katta ma’lumotlar) va “AI” (sun’iy intellekt) kabi terminlar ham zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarning yangi yo‘nalishlarini ko‘rsatadi.

Terminlar nafaqat ilmiy va texnik sohalarda, balki madaniyat va ijtimoiy hayotda ham muhim rol o'ynaydi. Har bir madaniyat o'ziga xos terminologiyaga ega bo'lib, bu terminlar o'sha madaniyatning qadriyatlari, an'analari va urf-odatlarini aks ettiradi. Masalan, o'zbek tilida mavjud bo'lgan terminlar, o'zbek xalqining tarixi va madaniyatini ifodalaydi. Madaniy terminlar, masalan, "atlas", "navro'z", "do'ppi" kabi so'zlar, o'zbek xalqining urf-odatlari va qadriyatlarini ifodalovchi muhim tushunchalardir. Bu terminlar orqali xalqimizning tarixiy tajribasi va madaniy merosi saqlanib qoladi.

Terminologiya ta'lim jarayonida ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar va talabalar uchun yangi terminlar o'rganish, ularning bilim darajasini oshirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida terminlarni to'g'ri o'rgatish, o'quvchilarda aniq tushunchalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ta'limda terminlar, masalan, fanlar, tarix, matematika va boshqa sohalarda o'quvchilarga yangi bilimlarni o'zlashtirishda yordam beradi. O'qituvchilar terminlarni o'rgatishda aniq va tushunarli misollar keltirishlari zarur, shunda o'quvchilar yangi tushunchalarni osonlik bilan o'zlashtirishi mumkin.

Xulosa. Terminlar — bu har bir sohaning asosiy poydevori. Ular orqali biz ilmiy va amaliy muloqotni yanada samarali va aniq qilib, yangi g'oyalar va tushunchalarni rivojlantirishimiz mumkin. Terminologiyaning rivojlanishi va terminlarni to'g'ri ishlatish, zamonaviy jamiyatda muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu sohada amalga oshirilayotgan tadqiqotlar va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi. Terminlar, shuningdek, madaniyat va ijtimoiy hayotda ham o'z o'rnini egallaydi. Ular orqali biz o'z tariximizni, an'alarimizni va qadriyatlarimizni saqlab qolishimiz mumkin. Terminologiya va terminlarni o'rganish, ilm-fan va madaniyat rivojlanishi uchun zarur bo'lgan jarayonlardir. Terminologiyaning ilmiy-nazariy asoslari zamonaviy fan va texnologiyalarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Terminologik tadqiqotlar nazariy yondashuvlar va metodlar orqali terminlarning aniq va barqaror bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, xalqaro hamkorlik va bilimlar almashinuvida terminologiyaning ahamiyati juda katta. Shu sababli, terminologiyani chuqur o'rganish va uni rivojlantirish ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiya fani terminlarni shakllantirish, ularning semantik xususiyatlari, morfologik va sintaktik tuzilmalari, ularning kontekstda qo'llanishi, tarjima masalalari bilan shug'ullanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dadaboyev, H.(2019). O'zbek terminologiyasi. (6-bet)
2. Даниленко, В.П. (1977). Русская терминология, опыт лингвистического описание. (стр 54)
3. Kingscott, G.(1988). Tribute to the founder of terminology Eugen Wüster. (pages 1-6)
4. Vierbitzka, A. (1988). The Semantics of grammar. (page- 562)
5. O'zbek tilining izohli lug'ati.(2006). T- harfi

KOMPYUTER LINGVISTIKASINING DOLZARB MASALALARI VA ISTIQBOLLARI: O‘ZBEK TILINING RAQAMLI MUHITDAGI RIVOJI

Qobulova Mohinur Farhod qizi,

JDFU O‘TA 4-kurs talabasi

[*qobulovamohinur30@gmail.com*](mailto:qobulovamohinur30@gmail.com)

Ilmiy rahbar: katta o‘qituvchi Sobirova Mohira Soliyevna

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘zbek tilining raqamli muhitda rivojlanishi uchun dolzarb bo‘lgan tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari va kompyuter lingvistikasi sohasining muhim masalalarini yoritadi. Ingliz, rus va turk tillarida erishilgan yutuqlar bilan qiyosiy tahlil qilinib, o‘zbek tilining xalqaro platformalardagi mavqeyini mustahkamlash yo‘nalishlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan amaliy ishlanmalar va ularni rivojlantirish strategiyalari batafsil yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Kompyuter lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash, o‘zbek tili, NLP texnologiyalari, sun‘iy intellekt.

Abstract. This article explores the critical issues in computational linguistics and the development of the Uzbek language in the digital environment. Comparative analysis with achievements in English, Russian, and Turkish NLP highlights pathways for integrating Uzbek into international platforms. Also, practical developments and their development strategies implemented in our country will be covered in detail.

Keywords: Computational linguistics, natural language processing, Uzbek language, NLP technologies, artificial intelligence.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb bilishimiz kerak. Tilni rivojlantirish orqali Vatanimizni dunyo tan oladigan kuchli davlatga aylantirishimiz mumkin” (Prezidentning 21-oktabr kuni davlat tili bayrami munosabati bilan qilgan nutqidan). Mazkur maqola o‘zbek tilining raqamli muhitdagi istiqbollari ko‘rib chiqib, xalqaro tajribalarni o‘zlashtirish yo‘llarini tahlil qiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – o‘zbek tilini xalqaro miqyosda targ‘ib qilish imkoniyatlarini yoritishdan iborat.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi barcha sohalarga ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari (Natural Language Processing, NLP) inson-kompyuter o‘zaro aloqasini avtomatlashtirishda hal qiluvchi rol o‘ynamoqda. (Izoh: NLP (Natural Language Processing) – bu kompyuterlarning inson tilini tushunishi va qayta ishlashiga imkon beruvchi texnologiyalar sohasi). Ingliz, rus, xitoy kabi tillarda NLP sohasidagi resurslar va ishlanmalar yuqori darajada rivojlangan, koreys va arab tillari ham NLP sohasida sezilarli yutuqlarga ega. Masalan, koreys tilida NAVER kompaniyasi tomonidan yaratilgan Papago tarjima tizimi mintaqaviy tillararo aloqada samaradorlikni oshirdi. Arab tilida esa Google Translate

va IBM Watson loyihalari murakkab grammatika va diakritik belgilarni aniqlashni osonlashtirdi. Ushbu tillarning muvaffaqiyatli modellarini o'zbek tili uchun ham moslashtirish lozim.

O'zbek tilini raqamli muhitga moslashtirishda duch kelinadigan asosiy muammolar quyidagilardir:

1. Til resurslarining yetishmasligi: o'zbek tilida annotatsiyalangan matn korpuslari (korpus – tadqiqot uchun yig'ilgan til materiallari to'plami) juda cheklangan. Masalan, yaqinda "O'zbek korpus" loyihasi doirasida 100 mingdan ortiq so'zlar to'plami o'zbek tili uchun annotatsiyalangan. Bu loyiha tahlil uchun dastlabki imkoniyatlarni yaratadi, ammo xalqaro standartlar bilan taqqoslaganda bu miqdor juda kichik. Bunday resurslar Google Translate xizmatiga kiritilayotgan yangi o'zbek tilidagi modellarni o'qitishda muhimdir. Bundan tashqari, ingliz tili uchun 100 milliondan ortiq so'zlar bilan boyitilgan korpuslar mavjud, o'zbek tili uchun esa bu ko'rsatkich 500 ming atrofida. Bu o'zbek tilidagi tahlilning murakkablashuviga olib keladi (Brown & Green, 2019,123-bet).

2. Neyron tarmoqlar uchun moslashuv: Google Translate va Yandex.Translate kabi mashinaviy tarjima xizmatlarida o'zbek tilidagi tarjimalar sifati past. O'zbek tilining grammatik murakkabligi va yetarli hajmdagi o'quv ma'lumotlarining yo'qligi bunga sabab bo'lmoqda. GPT-3 va BERT modellarini o'zbek tiliga moslashtirish ishlari endigina boshlanmoqda.

3. Xalqaro standartlarga moslik: o'zbek tilidagi NLP ishlanmalari xalqaro platformalarga integratsiya qilishda texnologik va lingvistik moslashuv muammolariga duch kelmoqda (Karimov va boshqalar, 2021,56-bet).

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish, o'zbek tilini xalqaro miqyosda targ'ib qilish va NLP texnologiyalarida qo'llash uchun dastlab kompyuter lingvistikasi sohasida qilingan xalqaro ishlar va ularning natijalarini ilmiy asosda ko'rib chiqishimiz maqsadga muvofiqdir.

Kompyuter lingvistikasi sohasida xalqaro miqyosda qilingan ishlardan ba'zilarini ilmiy asoslar bilan ko'rib chiqamiz. Bu ishlar lingvistik bilimlarni kompyuter texnologiyalari bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan:

1. BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers), Google tomonidan 2018-yilda taqdim etilgan, matnni ikki tomonlama kontekstda tahlil qilish imkonini berdi. GPT (Generative Pre-trained Transformer) esa tilni generatsiya qilish va tushunishda inqilob qildi, OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan. Bu model matnni yaratish, javob berish, tarjima qilish va boshqa vazifalarda yuqori natija ko'rsatdi. Ushbu modellar matnlarni tushunish va qayta ishlashda inson darajasiga yaqinlashdi. Chatbotlar, avtomatik tarjima tizimlari va ovozli yordamchilar kabi amaliyotlarda keng qo'llanilmoqda (Devlin et al., BERT: Pre-training of Deep Bidirectional

Transformers for Language Understanding, 2019, 3-bet). Yuqoridagi modellar AQSH kompaniyalari tomonidan yaratilgan bo‘lib, asosan, ingliz tilidagi matnlarda o‘qitilgan. Biroq, keyinchalik boshqa tillar, masalan, Xitoy, Ispan, Fransuz, Rus kabi ko‘plab tillar uchun ham moslashtirilgan.

2. Google Translate va DeepL kabi xizmatlar zamonaviy neyron tarmoqlarni qo‘llab, tarjimaning aniq va mantiqiy bo‘lishini ta‘minladi. Mashinaviy tarjima tizimlari tarjima sifatini oshirish uchun lingvistik tahlil va ko‘p tilli korpuslardan foydalanadi. Natijada har xil tillar o‘rtasida tez va samarali tarjima imkonini berdi. Dastlabki SMT (Statistical Machine Translation) tizimlariga qaraganda semantik va sintaktik to‘g‘rilikni ancha yaxshiladi. (Bahdanau et al., Neural Machine Translation by Jointly Learning to Align and Translate, 2014, 3-bet). Bunda Google Translate (AQSh) va DeepL (Germaniya) yetakchi kompaniyalardir. Bu tadqiqotlar bir nechta tillar o‘rtasida tarjima qilishga qaratilgan. Dastlab ingliz tili markaziy rol o‘ynagan bo‘lsa, keyinchalik boshqa yirik tillar, masalan, Xitoy, Ispan, Arab, Hind tillari ham kiritilgan.

3. Universal Dependencies loyihasi (2014-yildan boshlangan) dunyoning ko‘p tillari uchun umumiy sintaktik va morfologik tuzilmalarni taqdim etdi. Ushbu loyiha NLP va korpus lingvistikasi sohasida tadqiqotlar uchun keng foydalaniladi. Har xil tillar uchun umumiy qoidalar asosida tahlil qilishni osonlashtirdi. Korpus lingvistikasiga asoslangan tillarni tahlil qilish va mashina o‘qitishda foydalanildi. (Nivre et al., Universal Dependencies v2: An Improved Framework for Cross-Linguistic Syntax, 2016, 3-bet). Ushbu loyiha Shvetsiyadagi Uppsala universiteti boshchiligidagi ko‘p mamlakatlarning tadqiqotchilari bilan amalga oshirilgan. Universal Dependencies loyihasi dunyoning 100 dan ortiq tilini qamrab olgan.

4. Kompyuter lingvistikasining avtomatik nutqni tanish (Automatic Speech Recognition - ASR) yo‘nalishi nutqni yozuvga aylantirishni rivojlantirishga qaratilgan. Google, Microsoft va IBM kabi kompaniyalar ushbu texnologiyani rivojlantirdi. Neyron tarmoqlar va akustik modellar yordamida turli tillar uchun yuqori aniqlikdagi tizimlar yaratildi. Ovozli yordamchilar (masalan, Siri, Alexa) va ovozli qidiruv tizimlarida keng qo‘llaniladi. (Graves et al., Connectionist Temporal Classification: Labelling Unsegmented Sequence Data with Recurrent Neural Networks. 2006. 3-bet). Google, Microsoft, Apple (AQSh), Baidu (Xitoy) va IBM kabi kompaniyalar bu sohada yetakchi. Dastlab ingliz va xitoy tillarida rivojlangan, keyinroq Ispan, Arab, Rus kabi tillar uchun ham moslashtirilgan.

Ko‘rinib turibdiki, ushbu ishlarda asosan ingliz tili markaziy o‘rinni egallaydi, chunki ingliz tili xalqaro ilmiy va texnologik tadqiqotlarning asosiy tili hisoblanadi. Shunga qaramay, loyihalar boshqa tillarga moslashtirilgan bo‘lib, ko‘p tilli dasturlash va tillararo aloqalar rivojlanmoqda. Eng

yirik hissa esa AQSh, Yevropa davlatlari (masalan, Germaniya, Shvetsiya) va Xitoy tomonidan qo‘shilgan.

O‘zbekiston kompyuter lingvistikasi sohasida rivojlanayotgan davlatlardan biri bo‘lib, bu yo‘nalishda xalqaro tajribalar bilan solishtirganda o‘ziga xos yutuqlar va muammolar mavjud. Quyida yuqorida izohlangan xalqaro tajribalarni O‘zbekistonda olib borilayotgan ishlarga solishtiramiz:

Transformer modellar BERT va GPT asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, asosan ingliz tili uchun yuqori darajada rivojlangan. Keyinchalik bu modellar ko‘p tillik qo‘llab-quvvatlashga moslashtirilgan. O‘zbekistonda Transformer modellar hali keng joriy etilmagan. Ammo yaqinda o‘zbek tilini qayta ishlash uchun GPT va boshqa ochiq kodli modellardan foydalanishga harakat qilinmoqda. Masalan, o‘zbek tilida GPT modellarini o‘qitishga doir tashabbuslar boshlandi. Modellarni o‘qitish uchun katta korpuslar va resurslar yetishmasligi o‘zbek tilida rivojlanishni sekinlashtirmoqda. Ingliz tiliga nisbatan bu sohada hali imkoniyatlar cheklangan.

Google Translate, DeepL kabi xizmatlar ko‘p tillar o‘rtasida yuqori sifatli tarjimani ta’minlab kelmoqda. O‘zbekistonda o‘zbek tilini mashinaviy tarjimada qo‘llash bo‘yicha asosiy ishlar Google Translate platformasiga O‘zbekiston hukumati ko‘magida qo‘shilishi bilan boshlandi. Shu bilan birga, kichik loyihalar, masalan, o‘zbek-rossiya yoki o‘zbek-ingliz tillarida avtomatik tarjimonlar yaratilmoqda.

Universal Dependencies loyihasi ko‘plab tillar uchun sintaktik va morfologik tahlilni birlashtirgan. O‘zbekistonda o‘zbek tili uchun Universal Dependencies loyihasiga dastlabki korpuslar kiritilgan. Shuningdek, Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti talabalari tomonidan “UzNLP” loyihasi doirasida o‘zbek tilida dastlabki sintaktik tahlil vositalari yaratilmoqda. Bu vositalar o‘zbek tilida grammatik tahlil qilishni avtomatlashtirishda qo‘llanilishi mumkin. O‘zbek tilining morfologik tuzilishi murakkab bo‘lgani uchun bu sohada tadqiqotlar hali ham davom etmoqda. Xalqaro tadqiqotlarda yuzdan ortiq tillar qamrab olingan bo‘lsa, o‘zbek tili uchun hozircha cheklangan miqdorda korpuslar mavjud.

Google, Microsoft va Baidu kabi kompaniyalar ingliz, xitoy va boshqa tillar uchun ovozli tanish tizimlarini yuqori darajada rivojlantirdi. O‘zbekistonda o‘zbek tili uchun nutqni avtomatik tanish tizimlari hali rivojlanish bosqichida. “TTS va ASR tizimlarini o‘zbek tiliga moslashtirish” bo‘yicha dastlabki ishlar amalga oshirilmoqda. Yangi loyiha sifatida o‘zbek nutqini tahlil qilish uchun Google yoki boshqa platformalar yordamida dasturlar yaratilmoqda. O‘zbek nutqi uchun sifatli akustik modellarning va ma’lumotlar bazasining yetishmasligi asosiy muammo hisoblanadi.

O‘zbekistonda kompyuter lingvistikasi sohasida xalqaro tajribaga moslashish jarayoni kechmoqda. Asosiy cheklovlar sifatli resurslar va katta hajmdagi korpuslarning yetishmasligi, shuningdek, bu sohada yetarli darajadagi mutaxassislarning kamligi bilan bog‘liq. O‘zbek tilidagi NLP ishlanmalari rivojlanish bosqichida bo‘lib, yuqorida aytganimizdek, yetarli korpus va texnologik resurslarning yo‘qligi sohani cheklamoqda. Shuningdek, xalqaro platformalarda o‘zbek tili uchun moslashtirilgan modellar mavjud emas.

Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbek tili nafaqat milliy boylik, balki xalqaro ilmiy va texnologik maydonda o‘zining munosib o‘rnini egallashi lozim” degan fikrlari, ushbu maqolaning asosiy maqsadlariga hamohangdir. O‘zbek tilini raqamli muhitga moslashtirishda duch kelinayotgan muammolarni hal qilishda ushbu nuqtai nazar dolzarb ahamiyat kasb etadi(“O‘zbek tilini rivojlantirish bo‘yicha belgilab olingan vazifalar.” Kun.uz, 2023).

Kompyuter lingvistikasi (NLP) texnologiyalarining rivojlanishi jamiyatga ko‘plab imkoniyatlar yaratadi, lekin uni rivojlantirish uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerak:

1. Korpuslar yaratish: tilni tahlil qilish uchun katta va xilma-xil matn korpuslari talab etiladi. Masalan, adabiy asarlar, ilmiy maqolalar va ijtimoiy tarmoqlardagi yozuvlarni birlashtirgan holda kamida 1 million so‘zdan iborat korpus yaratish uchun davlatdan 5–7 milliard so‘m mablag‘ talab qilinishi mumkin. Shuningdek, til bo‘yicha mutaxassislarning ishtiroki va zamonaviy annotatsiya dasturlarini xarid qilish ham muhimdir.

2. Ochiq ma’lumotlar bazalari: lug‘atlar, tezauruslar va ko‘p tilli tarjima resurslarini ishlab chiqish va ulardan foydalanishni kengaytirish.

3. Til modellarini tayyorlash: o‘zbek tili yoki boshqa kam rivojlangan tillar uchun o‘ziga xos NLP modellarini yaratish.

Yuqoridagi chora-tadbirlar bilan bir qatorda, Turkiyada ishlab chiqilgan TURKCORP loyihasi tajribasi asosida o‘zbek tili uchun keng qamrovli korpuslar yaratish zarur. Bu korpuslar tadqiqot uchun mustahkam asos bo‘ladi. Ingliz tilidagi GPT-3 va BERT modellaridan ilhomlanib, o‘zbek tili uchun neyron tarmoqlarga asoslangan NLP modellarini yaratish lozim. Bundan tashqari, Google, Microsoft kabi kompaniyalar bilan hamkorlikda o‘zbek tilini xalqaro platformalarda kengroq joriy etish talab etiladi.

O‘zbek tili texnologik taraqqiyotdan chetda qolmasligi uchun kompyuter lingvistikasi sohasida jiddiy qadamlar tashlash zarur. Bu soha tilni raqamli muhitga moslashtirish bilan birga, ta’limni yaxshilash, madaniy merosni saqlash va xalqaro muloqotda qulaylik yaratishga xizmat qiladi. Ushbu sohani rivojlanishi uchun quyida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan ishlarni sanab o‘taman:

1. O‘zbek tilining raqamli rivojini ta’minlash uchun davlat tomonidan maxsus mablag‘ ajratilib, annotatsiyalangan korpuslar yaratish zarur. Bu til texnologiyalarini rivojlantirishning asosiy poydevori hisoblanadi.

2. Sun’iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) bo‘yicha maxsus ilmiy markazlar ochilib, xalqaro grant dasturlaridan keng foydalanish lozim. Bu sohadagi mutaxassislar yetishmovchiligi muammosini hal qilishga yordam beradi.

3. Ovozli yordamchilar va chatbotlar ishlab chiqishda mahalliy IT kompaniyalar bilan hamkorlikni kuchaytirish kerak. Bu yondashuv texnologiyalarni foydalanuvchilarga yaqinroq qilish imkonini beradi.

4. O‘zbek tilini Universal Dependencies kabi xalqaro loyihalarga qo‘shish orqali tilimizni global ilmiy hamjamiyatda tanitish va rivojlantirish mumkin.

Kompyuter lingvistikasi o‘zbek tilining zamonaviy texnologiyalarga moslashuvi uchun asosiy vosita hisoblanadi. U nafaqat raqamli rivojlanishni ta’minlaydi, balki ta’limni zamonaviylashtirish, madaniy merosni asrab qolish va xalqaro muloqotdagi to‘siqlarni bartaraf etishda ham muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, bu sohani qo‘llab-quvvatlash har birimiz uchun muhimdir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, o‘zbek tilining raqamli muhitda rivojlanishi bugungi kunda nafaqat milliy madaniyat va ilm-fan taraqqiyoti uchun, balki global maydonda o‘z o‘rnini topishi uchun ham muhimdir. Yuqorida ta’kidlanganidek, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va kompyuter lingvistikasi texnologiyalari bu yo‘nalishda ulkan imkoniyatlar eshigini ochadi. Biroq, mavjud muammolar, jumladan, annotatsiyalangan korpuslarning cheklanganligi, til modellarining yetishmasligi va xalqaro standartlarga moslashuvdagi qiyinchiliklar, sohaning rivojlanishini sekinlashtirmoqda. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etish uchun sifatli resurslarni yaratish, ilmiy va texnologik loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, xalqaro hamkorlikni kengaytirish zarur.

O‘zbek tilining xalqaro ilmiy va texnologik platformalarda munosib o‘rin egallashi uchun davlat va xususiy sektor birgalikda ishlashi kerak. Innovatsion texnologiyalar, sun’iy intellekt asosidagi modellarning rivoji va global loyihalardagi ishtirok nafaqat texnologik taraqqiyotni tezlashtiradi, balki milliy tilning xalqaro miqyosdagi nufuzini ham oshiradi. Shu sababli, maqolada keltirilgan tavsiyalarni hayotga tatbiq etish orqali o‘zbek tili dunyo tillari qatorida texnologik taraqqiyotning yetakchi vositalaridan biriga aylanishi mumkin. Ushbu jarayon milliy madaniyat va ilmiy taraqqiyotga hissa qo‘shib, yangi avlodlar uchun keng imkoniyatlar eshigini ochadi.

Prezidentimizning: “Tilimizni asrab-avaylash, boyitish va ilm-fan tili sifatida rivojlantirish bizning kelajak avlodlarimiz uchun mas’uliyatimizdir” degan fikrlari, maqolada ilgari surilgan barcha tashabbuslarni mustahkamlaydi. Tilning xalqaro maydondagi nufuzi milliy madaniyat va

ilm-fan rivojlanishini ta'minlash uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi("Davlat tilining xalqaro nufuzi haqida." Gazeta.uz, 2023)

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Brown, L. M., & Green, T. P. (2019). Social learning theory in the classroom. Journal of Educational Research
- DeepL AI. (2022). Improving translation quality for minority languages. Retrieved from <https://www.deepl.com>.
- "Davlat tilining xalqaro nufuzi haqida." Gazeta.uz, 2023 yil.
- Google AI. (2022). Multilingual approaches in AI. Retrieved from <https://ai.google>.
- IBM Watson Research. (2022). Arabic NLP: Overcoming grammatical complexity.
- Karimov, U. H., & Jo'rayev, N. K. (2021). NLP texnologiyalarining o'zbek tilida qo'llanilishi. Innovatsion texnologiyalar
- Manning, C. D. (2020). Foundations of Statistical Natural Language Processing. MIT Press.
- NAVER Corp. (2023). Advances in Korean NLP technologies.
- OpenAI Research. (2023). GPT-4: Advancements in linguistic AI. OpenAI Publications
- Prezident Shavkat Mirziyoyevning nutqlari va farmonlari. Rasmiy veb-sayt: www.president.uz.
- Smith, J. A. (2021). Challenges in low-resource language processing. Language Technology Journal
- TURKCORP. (2020). Turkish language resources for NLP. Retrieved from <https://www.turkcorp.com>.
- "O'zbek tilini rivojlantirish bo'yicha belgilab olingan vazifalar." Kun.uz, 2023 yil.
- Vasilyev, I. (2021). Russian NLP and machine translation. Computational Linguistics Today
- Yandex NLP Research. (2021). Advances in Russian language processing. Yandex Research Papers

ZAMONAVIY NASHR AHAMIYATI VA ELEKTRON KITOBLAR ZARURATI

*Qurbonova Roza Shamshidinovna
ToshDO'TAU O'FF 3-kurs talabasi
rozashams97@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Sultonbek Normamatov

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy noshirlik faoliyatini tashkil etishda, yangi uslubdagi elektron kitoblar tayorlashda qaysi dasturlarni organgani yaxshi, ranglarni bilish va ulardan to'g'ri foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish masalasi haqida fikrlar yozilgan. Ranglar modelini o'rganish muhimligi, noshirlarga bu bilim qanchalik kerakligi va ranglarni o'rganish bo'yicha alohida fan targ'ib qilish masalasi, dars sifatida o'tilishi haqida mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ranglar modelini, rang, zamonaviy noshirlik, zamonaviy noshir, noshir, elektron kitoblar.

Abstract. In the article, thoughts are written about the issue of which programs are better to organize in the organization of modern publishing activities, the preparation of new-style e-books, and the formation of skills to know colors and use them correctly. Considerations are given about the importance of studying the color model, how much this knowledge is needed by publishers, and the issue of promoting a separate science of studying colors, being taught as a lesson.

Keywords: Color model, color, modern publishing, modern publisher, publisher, e-books.

Nashriyot—bosma asarlarni chop qilish, nashr qiluvchi korxona yoki muassasa. Raqamli nashriyotlar – bu bosma nashriyotda sanab o‘tgan nashriyotlarning elektron ko‘rinishi deyishimiz mumkin. (A.S.Davronov, Noshirlik asoslari, 5-bet) Elektron kitob (E-book)—kompyuterlar yoki boshqa elektron qurilmalarning tekis panelli displeyida o‘qilishi mumkin bo‘lgan matn, tasvir yoki ikkalasidan iborat elektron shaklda mavjud bo‘lgan kitob nashridir. (<https://answers.library.losrios.edu/>)

Onlayn kitob - bu kitobga o‘xshash manba bo‘lib, uni faqat Internetda o‘qish mumkin. Bu elektron kitobning umumiy g‘oyasidan farq qiladi, odatda foydalanuvchilar kompyuterda, smartfonda yoki elektron qurilmalarda yuklab olib o‘qishlari mumkin. (wikipedia) Bosma nashr va elektron nashrning farqlari:

1. Ranglar modellarida.

Bugungi kunda rang tushunchasiga quyidagi ta’riflar berilmoqda:

1. Rang (fizika) – bu quyosh nuridagi ko‘zga ko‘rinuvchi elektromagnit to‘lqinlarining tarkibiy qismi.

2. Rang – yorug‘lik ta’sirida inson ko‘zida uyg‘onuvchi hissiyot.

3. Rang – tabiat in’omi, uning sirli mo‘jizasi. (M. Sabirov “Rangshunoslik va Kompozitsiya asoslari”) Endi biz ranglardan foydalanganda uning modeliga to‘yinganligiga ahamiyat berishimiz muhim. Shunki rang qurilmada yoki qog‘ozda ko‘rinishi farqlanadi. Bunga etibor berish kerak. Elektron kitoblarni nashr qilishda RGB rang modelidan foydalanadi. Bu rang qurilmada yaxshi ko‘ringani uchun undan foydalaniladi. Uning tarkibi qizil, yashil va ko‘k ranglardan tashkil topgan bo‘lib, bu ranglar aralashmasidan boshqa ranglarni keltirib chiqish mumkin. RGB rang modelining nomi Red qizil, Green – yashil va Blue – ko‘k ranglarining bosh harflaridan olingan bo‘lib, ularni aralashtirish natijasida turli boshqa ranglar hosil qilinishi mumkin. Bu rang modelining tashkil etuvchilari 0 dan 255 gacha bo‘lgan qiymatni qabul qilishi mumkin. Mana shu qiymatlar qo‘shilishidan turli ranglar paydo bo‘ladi. RGBdagi tasvirlar monitor ekranida namoyish qilish uchun ishlatiladi. Bu rejimdan faqat yorug‘lik chiqaradigan qurilmalargina foydalanishi mumkin. Bosma nashrlarda esa CMYK rang modelidan foydalanamiz. CMYK rang modeli tipografik chop etish ishlari uchun yaratilgan bo‘lib, shu sohada ishlatiladi. Bu turdagi rang modelida ranglar moviy (Cyan), pushti (Magenta) va sariq (Yellow) ranglar aralashmasidan paydo bo‘ladi. Ularning to‘liq aralashmasidan esa qora (black) rang hosil bo‘ladi. Qora (black) va ko‘k (blue) so‘zlari bosh harfi bilan boshlanganligi sababli, ularni chalkashtirmaslik uchun qora (black) so‘zining oxirgi K harfi ishlatiladi. Shuning uchun buranglar modeliga CMYK deyiladi. An’anaviy nashriyot bilan taqqoslaganda, onlayn nashriyot ko‘p jihatdan ajoyib afzalliklarga ega: 1. Resurslarni tejash

Qogʻoz nashrlar koʻplab oʻrmon resurslarini isteʼmol qiladi va atrof-muhitning jiddiy ifloslanishiga olib keladi. Onlayn kitob sotish va onlayn nashriyot jarayoni faqatgina modeldir. U anʼanaviy jismoniy tashuvchidan hali ogʻishmagan. Ammo, kelajakda onlayn nashriyot, yakuniy mahsulot e-kitob boʻlib, u anʼanaviy modelden mutlaqo voz kechadi va uni amalga oshiradi. Kitob butunlay yuklab olinadi va onlayn tarqatiladi, qogʻozsiz nashriyotni toʻliq amalga oshiradi va shakldagi, aylanma va manzilli usullarini inqilob qiladi. Shu bilan ijtimoiy resurslarni tejash va atrof-muhitning ifloslanishini kamaytirish (daraxtlarni tejash, qogʻoz ishlab chiqarishni qisqartirish, bosib chiqarish va transport jarayonlarini qisqartirish). Atrof muhitning ifloslanishi va boshqalar.). Shu nuqtai nazardan onlayn nashriyot haqiqiy yashil sanoat boʻladi.

2. Bir vaqtning oʻzida nashr qilish va oʻqish

E-kitoblar aslida anʼanaviy maʼnoda onlayn nashriyot bilan bir vaqtning oʻzida chiqarilgan boʻlib, haqiqiy nol inventarizatsiyani haqiqatga aylantiradi. Kasb-tahlil natijalariga koʻra, elektron kitob hozirda onlayn muomaladagi eng mos mahsulotdir. Bu logistika va inventarizatsiya boʻlmagan elektron kitoblarning eng issiq savdo nuqtasidir.

3. Chop etishdan qochish

Onlayn nashriyot muhim ilmiy ahamiyatga ega boʻlgan va madaniy toʻplash qiymati bilan asarlarni nashr etishni osonlashtiradi. Eng tez, erta oʻqishni istasangiz, uni onlayn yuklab olishingiz yoki onlayn buyurtma qilishingiz mumkin. Internet nashriyoti deganda haqiqatdan nashr qilinmagan nashrlarni ham aytish mumkin. (Shuningdek, “talab qilinadigan bosim”ning yangi nashriyot modeli nafaqat kitoblarni oʻqitish odatiga mos keladi, balki nashriyot va kitob doʻkonlariga yangi marketing usullarini ham qoʻshib beradi.)

4. Past narx. Onlayn nashriyot toʻgʻridan-toʻgʻri oʻqiydiganlarga qaratilganligi sababli, nashriyotlar va kitob doʻkonlari kabi baʼzi oraliq aloqalarning xarajatlarini kamaytiradi, shuning uchun bir xil kontent, onlaynda koʻrish yoki internet orqali xarid qilish narxi faqatgina 30% dan 70% gacha bir xil boʻladi. Arzon narxlari tufayli ham foydalidir.

5. Oson qabul qilish

Kalit soʻz soʻzlarining soʻrovi orqali siz kerakli kontentni tezda topa olasiz va onlayn kitoblarni qogʻozli kitoblardan eng muhim afzalliklaridan biri boʻlgan katalogni va toʻliq matnli qidiruvni amalga oshirishga imkon beradi.

6. Batafsil erkinroq oʻqing

Oʻquvchilarning vaqt va makon bilan chegaralanishi shart emas, qayerda boʻlishidan qatʼi nazar, elektron kitoblar internet orqali yuklab olinishi mumkin va qoʻlda oʻqiydigan oʻquvchiga elektron kitoblarni, hatto yorugʻlik yoki yorugʻlik boʻlmagan muhitda ham oʻqishingiz imkoni

mavjud va kitobxonlar yuzlab yoki ko‘proq onlayn adabiyotlarni saqlab qolishi mumkin.(srcyrl.joyful-printing.net)

Har ikkila nashriyotda ham muxarrir va musahhih faoliyat olib boradi, ularning o‘rni kitob sifatini ta’minlashda beqiyos.

Chet davlatning nashrlari kitobni nashr qilish uni yaratish bu kitob sa’nati degan fikrni ilgari surdi. Yani kitobni yaratishda uning dizayni, muqobasi mazmuni darajasida muhim va dolzarbli haqida gap ketmoqda. Nashriyotda ishlaydigan kam sonli odamlar kitobni loyihalash, terish va ishlab chiqarish uchun Adobe InDesign yoki Adobe Photoshop-dan qanday foydalanishni bilishlari kutilmoqda

Shunki ana’naviy va zamonaviy elektron nashr mahsulotlarida muqova kitobning eng ko‘p o‘ziga jalb qiluvchi vosita hisoblanadi. Muqovadagi rasmlar va naqshlarda asar mazmuni va yozuvchining estetik madaniyati ko‘rinadi. Bunda biz har bir yozuvchiga dizaynni yaxshi bilishini talab qila olmaymiz, lekin nashriyotga bu talabni qo‘yish joyizdir. Asarni tahrirlash davomida uning mazmunini oshib beradigan rasmni tanlash va uni yaratish nashirning vazifasidir. Ranglardan to‘g‘ri va to‘liq foydalana olish ham san’atdir.

Shuning uchun ham “Noshirlik ishi” yo‘nalishi ta’limida “Kompyuter grafikasi” fani va “Web dizayn” fanini o‘qitilishi qanchalik to‘g‘ri? Dizayn sohasini yaxshi bilishi noshirlik ishining samarasini belgilaydimi? Ranglarni o‘rganishga bir para (ikki soat) dars yetadimi?

Kompyuter grafikasi — grafik displey (monitor) ekranida tasviriy informatsiyani vizuallash („ko‘rinadigan” qilish).

Dizayn (ingliz tilidan design injener-konstruktor, lotinchadan designare o‘lchab ko‘rmoq, o‘lchab bermoq) - bu ijodiy faoliyat bo‘lib, uning asosiy maqsadi sanoat buyumlarini formal sifatini belgilaydi.(Tursunov S.Q., Fayziyeva M.R. WEB-DIZAYN 2021-yil, Toshkent)

Shu sababdan zamonaviy nashrda elektron yoki bosma bo‘lsin dizayn sohasini chuqur o‘rganish, muharrirlikni o‘rganmasdan noshir bo‘la olmaganidek, zamovaviy kadr bo‘lish uchun bu faoliyatda dizaynerlikni ham o‘rganish ihtiyoji tug‘ilmoqda. Dizayner asosan ranglar bilan ishlaydi. Ranglar mutonasibligi va asliday ko‘rinishi uchun biz rang modellarini ajrata olishimmiz kerak. Elektron kitoblarni tayorlashda ranglarni to‘g‘ri tanlash, bu o‘quvchining sog‘lig‘i va hissiyotiga ijobiy tasir ko‘rsatilishi lozim.

Bizning fikrimizcha noshirlik yo‘nalishida tahsil oluvchi talabalarga ranglarni to‘liq tushuntirish va ranglardan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish uchun ranglar bo‘yicha dars o‘tilishi kerak. Bizda ranglarni yodlash uchun bir o‘yin usuli ham bor. Bu usul barchaga birdek

tafsiya etiladi. Ya'ni bog'cha bolalari, maktab o'quvchilari hamda talabalar uchun ranglarni yodlab olish uchun o'yin usuli.

Bunda ikki ustun bo'lib, birinchi ustunda ranglar o'z nomi bilan ikkinchi ustunda esa boshqa nom yozuvi boshqa rangda tasvirlanadi.

Misol uchun:

Qizi, qora, ko'k, yashil, sariq. Qizi, qora, ko'k, yashil, sariq.

O'yin sharti, birinchi ustunni o'qib, keyingi ustunni so'zlarga emas balki ranglarga qarab aytish talabi qo'yiladi. (<https://answers.library.losrios.edu/>)

Bu usul ingliz tilini o'rgatuvchi kitoblarda keltirilgan, ranglar mavzusida. Endi biz bu o'yinni ranglarni o'rganayotganda tadbiq etishimiz mumkin.

Xulosa o'rnida, shuni taklif etamiz, zamonaviy noshir elektron kitoblar tayorlash jarayonida ranglarga alohida ahamiyat bergani, ranglarning ma'nosini chuqur anlagani muhimligini hisoblab, "Noshirlik ishi ta'lim yo'nalishi" ranglarni chuqur o'rgatuvchi dars o'tilsa, elektron nashrlarni tayorlash yanada samarali bo'lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Davronov, A. S. (2021). NOSHIRLIK ASOSLARI. (5-bet). Yosh avlod

Navigate B1 Pre-intermediate.(page- 76)

Sabirov, M. M.(2021) Rangshunoslik va Kompozitsiya asoslari. Toshkent

Tursunov S.Q., Fayziyeva M.R.(2021). WEB-DIZAYN. Til va adabiyot: ilmiy va amaliy izlanishlar yo'lidagi ilk odimlar" mavzusida respublika ilmiy-amaliy anjumani to'plami, 30-aprel 2024-yil

<https://srcyrl.joyful-printing.net/info/the-impact-of-web-publishing-on-traditional-pu-31423385.html>

<https://thefutureofpublishing.com/2021/10/the-25-the-best-books-about-book-publishing/>

SMS-XABARNOMALARDA HAQORAT MAZMUNIDAGI MATNLARNING LINGVISTIK TAHLILI

Rahmatova Marg'iyona Sayfiddin qizi,

ToshDO'TAU O'FF 3-kurs talabasi

rahmatovamargiyonaa@gmail.com

Ilmiy rahbar: PHD Musulmonova Kamola

Annotatsiya. Bugungi kunda axborot texnologiyalari kundan kunga rivojlanib borgani sari undan foydalanuvchilarning soni ham ko'payib bormoqda. Bu esa turli internet saytlaridagi (telegram, youtube, instagram, facebook, tiktok va boshqalar) qamrovning oshib borishiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Mana shu ta'sir orqali insonlar orasida turli xil muammolar kelib chiqmoqda. Ayniqsa, sms-xabarnomalar orqali bir-birini kamsitish, haqoratlash, obro'sizlantirish, ishchanlik obro'sizga putur yetkazish kabi holatlar ko'p

uchramoqda. Ushbu maqolada esa o'sha xabarlarining lingvistik tahlil doirasi, ularning semantik va kontekstual ma'nosi ko'rib chiqiladi.

Abstract. Today, information technology is developing day by day, and the number of its users is also increasing. This has a direct impact on the growth of coverage on various internet sites (telegram, youtube, instagram, facebook, tiktok, etc.). Various problems arise among people through this influence. There are a lot of cases of belittling, insulting, discrediting each other, and damaging the reputation of a business person through SMS messages. This article examines the framework of linguistic analysis of those messages, their semantic and contextual meaning.

Kalit so'zlar: Lingvistik ekspertiza, sms-xabarnomalar, lingvistik tahlil, semantik tahlil, kontekstual tahlil, haqorat so'zlar.

Keywords: linguistic expertise, text messages, linguistic analysis, semantic analysis, contextual analysis, profanity.

XXI asr kompyuter-texnologiyalar asli ekanligi hozirgi kunda hech kimga sir emas. Bu insonlarning hayot tarzi, ijtimoiy muhitini bir tomondan yaxshilagan bo'lsa, bir tomondan esa salbiy jihatga yo'naltiryapti. Ayniqsa, yoshlar o'rtasida internet va boshqa texnologiyalar keng yoyilmoqda. Nafaqat yoshlar, balki o'rta yoshlar o'rtasida ham bu keng targ'ib qilinyapti. Ba'zida esa internet saytlaridan bilib-bilmay foydalanish oqibatida ko'plab noxush vaziyatlar sodir bo'lmoqda. Bu, albatta, jamiyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Odamlarning bir voqea (video, vayn, rasmlar) sabab kommentlarda yoki o'zaro ochiqchasiga janjallashib ketishi, bir-birini haqoratlashi (kamsitish, obro'sizlantirish, tahqirlash, tuhmat qilish va hokazolar) ommalashib ketgan. Bu vaziyatlarda qatnashuvchi har bir shaxs qonun oldida ham, insonlar oldida ham ma'muriy, jinoiy javob berishi shart. Aynan mana shunday holatlarda esa insonlar o'zaro sudlashish darajasigacha chiqishadi. Bu holatda mana shu muammoli vaziyatlarni yechishda birinchi o'rinda lingvistik ekspertiza sohasi muhim rol o'ynaydi. Lingvist ekspertdan esa matn, sms, xabar, kommentariyalarning lingvistik tahlil talab qilinadi. Lekin har qanday matn ham ekspert tahlilini talab qilmaydi. Matn faqatgina ziddiyatli yoki konfliktli matn bo'lsagina ekspertizaga tortilishi mumkin. Aks holda, lingvistik tahlil va lingvistik ekspertlarga zaruriyat tug'ilmaydi.

Mana shu maqolada esa shu kabi tahlilni ko'rib chiqamiz. Bu jarayonda ekspert oldiga qo'yilgan savollarga aniq va isbot bilan, dalil bilan javob berishi lozim. Chunki bu holatlarda taxmin yoki ehtimol hisobga olinmaydi. Shu bilan birgalikda, lingvist o'z bilimiga chuqur tayanib, faqatgina unga berilgan vakolat doirasidagina ish yuritishi, to'g'ri va halol ishlashi, har bitta so'zning tub mohiyatigacha aniqlab, tahlil qilishi va o'zining ekspert sifatida xulosasini berishi kerak.

Ijtimoiy tarmoqlarda ayrimlar o'zini ko'z-ko'z qilish maqsadida yoki ataylab bironing obro'si, sha'niga putur yetkazish maqsadida qo'pol muomalada bo'layotgani, haqorat qilayotganining guvohi bo'lyapmiz. To'g'ri, internet chegarasiz. Ammo bu internetda hamma xohlagan ishini qilishi mumkin, haqorat qilganlar jazolanmay qoladi, degani emas-ku? Ularga ham, albatta, qilgan ishi uchun, aytgan yomon, haqoratli so'zlari uchun javobgarlik bor. Buning uchun kontekstdagi so'zlarni lingvist tahlil qilishi va xulosa berishi kerak. Mana shu xulosalarga tayanib sud qaror qiladi.

“O'zbek yozma matnlarida lingvistik ekspertiza o'tkazishning o'ziga xos jihatlari asoslangan. Ushbu bo'limda “lingvistik ekspertiza” atamasini dastavval qo'llagan Yan Svartvikning “Evans bayonotlari” ekspertiza ishi, shuningdek, rus va ingliz lingvistik ekspertologiyasida lingvistik ekspertiza o'tkazish asoslari o'rganilgan va tahlil qilingan.” (Musulmonova K. 2021, 228-231).

“M.A.Grachev talqinida esa lingvistik ekspertiza alohida turga ajratilgan har xil turdagi tadqiqot materiallari, moddalar, mahsulotlar, shuningdek, materialshunoslik bilan ish ko'radigan yuridik sohaning tarmoqlaridan biri. Biroq yana bir nuqtai nazar, E.I.Galyashina va E.R.Rossinskayaning so'zlariga ko'ra, lingvistik ekspertiza - bu nutq tekshiruvlari sinfiga kiruvchiga ekspertizaning alohida turi” (Shayxislamov N. 2021, 337-338).

Quyida ko'rib o'tishimiz kerak bo'lgan sms-xabarni lingvistik tahlil qilamiz.

“Sanga o'xshagan **yaloqxo'rlar itti anunaqasigayam** arzimaydi. **Palid, pidtaraz Ittay** bo'kib o'l. Sen **xaromdan** hazar qimaydigan **ochofatsan**. Manga vapshe yozmagin, **xaromx'r**. Itti urg'ochisi. **Iblis kazzobsan!!!**”

Lingvistik tahlil

Ekspertiza qilish uchun taqdim etilgan material (yozma matn). Taqdim etilgan matnni tekshirishda: matn tahlili, kontent-tahlil, komponentlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Avvalo, matndagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarga izoh beramiz. Ushbu matn facebook ijtimoiy tarmog'idan olingan.

“ **Yaloqxo'r** – ayn. Yaloqi. Ammo chor hukumati va uning mahalliy yaloqxo'rlari.

It – 1.uy-ro'zg'orni qo'riqlash, ovlash va shu kabi maqsadlar uchun saqlanadigan to'rt oyoqli sutemizuvchi uy hayvoni. 2. Shu hayvonga nisbatlanuvchi haqoratni bildiradi.

Palid – 1.juda, o'ta ortiq darajada kir, iflos. 2.ko'chma o'ta ketgan yaramas, qabih, razil, jirkanch odam.

Ochofat - o'taketgan ochko'z, yebto'ymas, badnafs.

Xaromxo'r – xarom, shariatda ma'n qilingan taomlarni iste'mol qiladigan.

Ko'chma ayn. Xaromtamoq. O'limtiklarni yeyuvchi.

Iblis – 1. Odamlarni yo‘ldan ozdiruvchi, yomon yo‘lga boshlovchi maxluq, shayton.

2. Iblisga xos xususiyatli odam. 3. Iblisga nisbatan haqoratni bildiradi.

Kazzob – yolg‘onchi, soxta, aldoqchi 1. Yomon so‘zlar so‘zlovchi, yolg‘onchi, aldoqchi.

2. Shunday shaxsga nisatan so‘kish, haqoratni bildiradi.” (Begmatov Y, 2008).

Taqdim etilgan “Facebook” ijtimoiy tarmog‘idagi yozishmada bir shaxs boshqa shaxsni “it”, “palid”, “xaromxo‘r”. “iblis”, “kazzob” kabi so‘zlar bilan haqorat qilgan, balki omma oldida obro‘sizlantirish, kamsitish va tahqirlash holatlari ham mavjud. Bundan tashqari, “bo‘kib o‘l” so‘zida esa qarg‘ish ma‘nosi ham bor. Matnda ko‘rinib turganidek, imloviy emas, balki qo‘shimcha qo‘llash bilan xatoliklar ko‘p uchraydi. (itti, ittay)

Bu matnni quyidagicha atributlash mumkin: 1)gap o‘lchami: 2 ta (5 komponentli), 1 ta (4 komponentli), 2 ta (2 komponentli); 2)morfologik birliklar: olmosh (3 ta), fe‘l (6 ta), sifat (7 ta), ot (5 ta), varvarizm (pitdaraz, vapshe). 3)gap qurilishi: 6 ta soda gap (4 ta soda yoyiq, 2 ta soda yig‘iq gap).4)qisqartmalar: mavjud emas.

Bundan kelib chiqadiki, smsni yozgan shaxs o‘rtacha ta’lim olgan va lavozimi ham o‘rtacha shaxs deb xulosa qilish mumkin. Sodda gaplarning ko‘p qo‘llanilishi esa uning og‘zaki nutqda qanday ifodalagan bo‘lsa, shundayligicha yozganligi, hech qanday lingvistik tahlil qilinmaganligi ko‘rinib turibdi.

Xulosa. Yuqoridagi muammoli matnda bir shaxs boshqa bir shaxsning sha’ni, qadr-qimmatini kamsitgani, uni obro‘sizlantirgani, haqoratlaganini aytishimiz mumkin. Va bu borada, ya’ni haqorat qilish orqali inson huquqiy javobgarlikka tortilishi ham mumkin, albatta. Nega aynan bir insonni haqorat qilish orqali bu darajada og‘ir jazolarga tortilyapti deyish mumkin. Chunki insonning shaxsiy qadr-qimmat, uning or-nomusini tahqirlash qonun doirasida himoya qilinadi. Bu O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 13-moddasi orqali belgilab qo‘yilgan. “O‘zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko‘ra, uning hayoti, erkinligi, sha’ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi”. (O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 13-modda). Shu boisdan, omma oldida yurganimizda ham, internet tarmog‘idan foydalanayotganda ham har bir so‘zimizga e’tiborli bo‘lishimiz talab etiladi. Bu nafaqat o‘zimiz uchun, balki atrofimizdagi shaxslar uchun ham foydadan xoli bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Begmatov, Y., Madvaliyev, A., va boshqalar. (2008). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent, O‘zME.

Musulmonova, K. (2021). Lingvistik ekspertizaning metodologik masalalari. Til va adabiyot ta’limi. (8). 228-231.

https://tsuull.uz/sites/default/files/2.musulmonova_kamola_km-8-son_compressed.pdf.

Grachev, M. A. (2010). Problems of formation and the formation of language minority as science. Bulletin of the Nizhny Novgorod state University n. a. N. A. Lobachevsky.

Galyashina, E. (2003). And the foundations of judicial received any. M.: Stance.

Shayxislamov, N. (2021). Jahon lingvistik ekspertologiyasida tarkibiy qismlar masalasining o'rganilishi. Scientific Progress. 337-338. <https://cyberleninka.ru/article/n/jahon-lingvistik-ekspertologiyasida-tarkibiy-qismlar-masalasining-o-rganilishi>.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. <https://lex.uz/docs/-6445145>

KOMPYUTER LINGVISTIKASI VA NATURAL TILNI QAYTA ISHLASH

*Rustamova Ruxshona Aminjonovna,
BuxMTI TJBAK fakulteti, 701-23 TJB guruh talabasi
rustamovaruxshona88@gmail.com
Ilmiy rahbar: PhD, dotsent Narzullayeva Dilfuza*

Annotatsiya: Ushbu maqolada kompyuter lingvistikasi sohasining asosiy yo'nalishlari, uning metodlari va texnologiyalari tahlil qilinadi. Kompyuter lingvistikasi tabiiy tilni kompyuter yordamida avtomatik ravishda qayta ishlash va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Maqola tilni avtomatik tahlil qilish, nutqni tanish, sentiment tahlili va avtomatik tarjima kabi sohalarga e'tibor qaratadi. Shuningdek, kompyuter lingvistikasi texnologiyalarining rivojlanishi, zamonaviy ilovalari va bu sohada yuzaga kelgan muammolar ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: kompyuter lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash, mashina tarjimasi, nutq tanib olish, sun'iy intellekt, tilshunoslik va kompyuter fanlari.

Abstract: This article analyzes the main directions of the field of computational linguistics, its methods and technologies. Computational linguistics involves the automatic processing and analysis of natural language by computers. The article focuses on areas such as automatic language analysis, speech recognition, sentiment analysis, and automatic translation. Also, the development of computational linguistics technologies, modern applications, and problems that have arisen in this field are discussed.

Keywords: computational linguistics, natural language processing, machine translation, speech recognition, artificial intelligence, linguistics and computer science.

Til – har bir millatning ajralmas qismi, uning tarixiy, madaniy va ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi muhim vositadir. Har bir millat o'z tilida o'ziga xos urf-odatlar, qadriyatlar va dunyoqarashini ifodalaydi. Shu sababli, millat tilini millatning ruhi va g'urugi, davlatning timsoli va mulki deb atash mumkin.

Til, avvalo, milliy identitetni belgilovchi omil hisoblanadi. O'zbek tilida so'zlashuvchi xalq, o'zining tarixiy yo'lini, urf-odatlarini va madaniyatini saqlab qoladi. Til orqali o'zbek xalqining o'ziga xosligi, qadr-qimmat, va qadriyatlari namoyon bo'ladi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari davrida davlat tili va uning o'zni jahon miqyosida katta ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston kabi mamlakatlar uchun bu soha, ayniqsa, o'z milliy tilini raqamli platformalarda rivojlantirish va kengaytirish uchun muhimdir. Davlat tilining axborot-

kommunikatsiya sohasidagi o'rni, uning xalqaro va milliy siyosatdagi roli, shuningdek, bu sohada yuzaga keladigan muammolar haqida quyidagi nuqtalarda to'xtalib o'tish mumkin.

Kompyuter lingvistikasi sohasida so'nggi yillarda katta taraqqiyot kuzatilmoqda. Hozirgi kunda sun'iy intellekt va chuqur o'rganish texnologiyalarining joriy etilishi bilan kompyuter lingvistikasi ancha kuchaygan. Bu texnologiyalar tilni qayta ishlashda yanada aniqroq va samaraliroq yondashuvlarni yaratishga yordam bermoqda. Kompyuter lingvistikasi - kompyuterlar yordamida tabiiy tilda (ya'ni, odamlar tilida) muloqot qilishni amalga oshirishga qaratilgan ilmiy soha (Goldberg Y. 2017).

Kompyuter lingvistikasi, asosan, kompyuterlar yordamida tilning strukturalarini modellashtirish va tushunish bilan shug'ullanadi. Bu soha tilning sintaksisi, semantikasini o'rganishga va uni kompyuter tomonidan tushuniladigan shaklga keltirishga qaratilgan. Tabiiy tilni qayta ishlash esa bu kontseptual va metodologik jihatdan kengroq bo'lib, tilning matematik modelini yaratish, uni analiz qilish va mashina yordamida ishlashga qaratilgan. Jurafskiy va Martin kitobida kompyuter lingvistikasining asosiy vazifalari va bu vazifalarni amalga oshirishda qo'llaniladigan metodlar haqida batafsil fikr yuritadilar (Jurafsky D., & Martin J. H. 2021).

Kompyuter lingvistikasi - bu tabiiy tilni o'rganish va ishlatish uchun kompyuterlarni qo'llashni o'z ichiga olgan fan sohasidir. Bu soha tabiiy tilni avtomatik qayta ishlash, tahlil qilish va tushunish bilan bog'liq ilmiy soha bo'lib, bu soha tilshunoslik, kompyuter fanlari va sun'iy intellektning kesishgan nuqtasida joylashgan. Kompyuter lingvistikasi tildagi murakkab tuzilmalarni kompyuterlar yordamida modellashtirish, algoritmlar yaratish, va tabiiy tilni mashina orqali tahlil qilish imkoniyatlarini ko'rib chiqadi. U texnologiyalar rivojlanishi bilan yanada ahamiyat kasb etib, mashina tarjimai, nutq tanib olish, tilni qayta ishlash va sun'iy intellekt sohaslarida qo'llanilmoqda. Kompyuter lingvistikasi quyidagi sohalarni o'z ichiga oladi:

1. Tilni qayta ishlash: Tabiiy tilni kompyuter yordamida tahlil qilish va ishlab chiqish. Bundan maqsad - kompyuterga tilni tushunishga yordam berish va uni inson tilida avtomatik ravishda ishlatishdir. Kompyuter lingvistikasi, asosan, tabiiy tilni qayta ishlashga asoslanadi. Uning metodlari kompyuterlarga inson tilidagi matnni tahlil qilish va tushunishga imkon beradi. Ushbu texnologiyalar orasida tilni sintaktik va semantik tahlil qilish, morfologik analiz, leksik tahlil va boshqa ko'plab sohalar mavjud. Tabiiy tilni qayta ishlashda statistik yondashuvlar asosida quyidagi yondashuvlar ishlab chiqilgan: Statistik til modellari: Bu modellarda tilning ehtimollik xususiyatlari hisobga olinadi, ya'ni, so'zlar va gaplar o'rtasidagi bog'liqliklar statistik jihatdan tahlil qilinadi (Manning, C. D., & Schütze, H. 2001). Tilni qayta ishlashning eng muhim vazifalaridan biri - tilni avtomatik ravishda qayta ishlash orqali inson-kompyuter interaktsiyasini samarali qilishdir.

2. Avtomatik tarjima: Bir tildan boshqasiga matnni tarjima qilish. Birinchi avlod avtomatik tarjima tizimlari tilning morfologik va sintaktik xususiyatlarini hisobga olishda qiyinchiliklarga duch kelgan bo'lsa, zamonaviy tizimlar sun'iy intellekt va mashina o'qitish texnologiyalaridan foydalanib, yuqori aniqlikda tarjima qilish imkonini beradi. Google Translate va DeepL kabi tizimlar hozirgi kunda ko'plab tillar o'rtasida samarali tarjima qilish imkoniyatini taqdim etadi.

3. Tilni tanish: Nutqni tanish texnologiyasi tabiiy tilni kompyuterga tushunishga yordam beruvchi yana bir muhim soha hisoblanadi. Bu texnologiya telefoniya va ovozli yordamchilarni rivojlantirishda keng qo'llanilib nutqni matnga aylantirish texnologiyasi deb ham ataladi. Masalan, mobil telefonlar va smart qurilmalarda ovozli yordamchilarning ishlashi. Masalan, Apple Siri, Google Assistant va Amazon Alexa kabi ovozli yordamchilar foydalanuvchilarga nutq orqali xizmatlar ko'rsatadi. Nutqni tanish tizimlari so'nggi yillarda yuqori aniqlikda ishlay boshladi va bu texnologiyaning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi.

4. Sentiment tahlili: Ijtimoiy tarmoqlarda yoki boshqa matnlarda fikrlarni (ijobiy, salbiy, neytral) avtomatik ravishda tahlil qilish. Semantika tildagi so'zlarning ma'nolarini o'rganadi, morfologiya esa so'zlarning tuzilishi va shakllanishini o'rganadi. Bu ikki soha kompyuter lingvistikasi tizimlarida muhim rol o'ynaydi, chunki to'g'ri tarjima yoki matnni tahlil qilish uchun so'zlarning ma'no va tuzilishini to'g'ri tushunish zarur.

Sentiment tahlili – bu ijtimoiy tarmoqlarda, forumlarda yoki boshqa matnli ma'lumotlarda inson fikrlarini (ijobiy, salbiy, neytral) aniqlash texnologiyasidir. Ushbu tahlil yordamida kompaniyalar o'z mahsulotlari yoki xizmatlari haqida ijtimoiy media orqali yozilgan fikrlarni tahlil qilib, o'z strategiyalarini shakllantirishadi. Sentiment tahlili sohasida ishlash uchun kompyuter lingvistikasi metodlari, ayniqsa, matnni sintaktik va semantik tahlil qilish, leksik resurslardan foydalanish zarur bo'ladi.

5. Matn yaratish va xulosa qilish: Kompyuterlar matnlarni yaratish (masalan, maqolalar yoki xabarlarini avtomatik tarzda yozish) va olingan ma'lumotlardan xulosalar chiqarish. So'nggi yillarda kompyuter lingvistikasi texnologiyalari yordamida avtomatik matn yaratish va xulosa qilish mumkin bo'ldi. Bu sohada OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan GPT seriyasidagi modellar, masalan, GPT-3 va GPT-4, katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Ushbu modellar matnni yaratish, so'zlashuvli interfeyslar yaratish va hatto avtomatik ravishda xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Kompyuter lingvistikasi - tilni kompyuter orqali tushunish va qayta ishlashga qaratilgan muhim soha bo'lib, sun'iy intellekt va tilshunoslikning kesishgan nuqtasida joylashgan. Soha taraqqiyoti, texnologiyalarning rivojlanishi bilan yangi metod va yondashuvlarni taklif etib, mashina tarjimasi, nutq tanib olish kabi texnologiyalarning samaradorligini oshirmoqda. Kompyuter

lingvistikasi sohasidagi ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar, ushbu texnologiyalarning oʻsishi va yangi imkoniyatlarni yaratishda muhim rol oʻynaydi.

Kompyuter lingvistikasi - bu tabiiy tilni kompyuter yordamida oʻrganish va ishlatishning fanidir. U lingvistika, kompyuter fanlari va sun'iy intellektning kesishgan nuqtasida joylashgan. Kompyuter lingvistikasi texnologiyalarining rivojlanishi, inson tilini avtomatik ravishda qayta ishlash va tushunish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Ushbu maqolada kompyuter lingvistikasi sohasining asosiy yoʻnalishlari, uning ilmiy va amaliy ahamiyati hamda zamonaviy texnologiyalar bilan aloqalari tahlil qilinadi.

Kompyuter lingvistikasi sohasida sun'iy intellekt texnologiyalari katta oʻrin tutadi. Mashina oʻqitish (machine learning), chuqur oʻqitish (deep learning) va neyron tarmoqlar (neural networks) kabi metodlar tilni avtomatik tahlil qilishda yuqori natijalar koʻrsatmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida kompyuterlar tabiiy tilni yanada samarali tushunib, foydalanuvchilar bilan yanada tabiiy va aniq interaksiya oʻrnatish imkoniyatiga ega boʻldilar (Salimov A. 2021).

Kompyuter lingvistikasi, tabiiy tilni avtomatik qayta ishlash va tushunish sohasidagi texnologiyalar zamonaviy ijtimoiy, ilmiy va texnologik muammolarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda, ushbu soha ilgʻor ilmiy tadqiqotlar va texnologiyalar yordamida yangi ilovalar yaratish imkoniyatlarini taqdim etmoqda. Kompyuter lingvistikasi texnologiyalarining rivojlanishi, foydalanuvchilarga tilni yanada samarali va intuitiv tarzda ishlatish imkoniyatini beradi.

Oʻzbek tili uchun kompyuter lingvistikasi modellarini yaratishda mavjud boʻlgan muammolardan biri bu - tilga xos leksik, grammatik va sintaktik tuzilmalar haqida yetarlicha ma'lumotlarning yoʻqligi (Nurmatov Sh. 2021). Shuningdek, Oʻzbek tilining maxsus xususiyatlari (masalan, morfologik oʻzgarishlar) uchun maxsus modellarni ishlab chiqish zarurligidir. Morfologik tahlil va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarining birgalikda ishlashi muhim ahamiyatga ega. Xususan, soʻzlarni toʻgʻri ajratish, sintaktik tahlil qilish, soʻz vektorlarini yaratishda morfologik tahlilning roli katta (Rahimov A. 2016).

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, masalan, internet, mobil telefonlar, raqamli platformalar va sun'iy intellekt sohalarida davlat tili oʻrni muhimdir. Milliy tilni raqamli muhitda rivojlantirish, uning terminologiyasini toʻgʻri ishlatish va oʻquv resurslarini yaratish, shu bilan birga davlat tili orqali davlat xizmatlari, ta'lim, tibbiyot va boshqalar kabi sohalarda oʻzgarishlarni amalga oshirish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Goldberg, Y. (2017). Neural Network Methods for Natural Language Processing. Morgan & Claypool Publishers.

- Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2021). Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition. Pearson.
- Manning, C. D., & Schütze, H. (2001). Foundations of Statistical Natural Language Processing. MIT Press.
- Murodov T. (2015). “Kompyuter lingvistikasi va natural tilni qayta ishlash”. Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti
- Nurmatov Sh. (2021). “Natural tilni qayta ishlash va sun’iy intellekt: O‘zbekistondagi rivojlanish va istiqbollar”. “Cho‘lpon” nashriyoti
- Rahimov A. (2016). “O‘zbek tilida morfologik tahlil va NLP texnologiyalari”. O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti
- Salimov A. (2021). “Kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellekt: O‘zbekistondagi istiqbollar”. Fan va Texnologiya nashriyoti
- Usmanova N. (2020). “O‘zbek tilida kompyuter lingvistikasi metodlari: Amaliy yondoshuvlar”. Zarafshon nashriyoti.
- G‘ulomov Sh. (2019). Kompyuter lingvistikasi va natural tilni qayta ishlash: O‘zbek tilidagi muammolar va yondoshuvlar”. Toshkent Davlat Universiteti nashriyoti.

ANTIPLAGIAT DASTURLARI – MATN UNIKALLIGINI ANIQLASHNING ZAMONAVIY VOSITALARI

TOSHDOTAU Amaliy filologiya yo‘nalishi

4-bosqich talabasi Safarova Gulshoda

gulshodasafarova@4qmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., dotsent, Manzura Abjalova

Annotatsiya. Bugungi kunda plagiat holatlari va ularni aniqlash bo‘yicha global tarmoqda bir qancha dasturiy tizimlar va antiplagiat dasturiy ta‘minotlari ishlab chiqilgan. Yirik matnlar bazasi, shakl va mazmun mutanosibligiga ko‘ra gap modellari va mavjud matnning qayta yozilgan ifodalarini tekshirish texnologiyalariga ega dasturiy ta‘minot va tizimlarning yaratilishi matnning unikalligini aniqlashning asosiy vositasidir. Ushbu maqolada plagiatlik holatining tavsifi, obyektlari, uning tarixi, yuzaga keltiruvchi omillari, turlari hamda uni bartaraf etuvchi bir necha antiplagiat dasturlarining ish jarayoni, imkoniyatlari hamda ularning ma‘lumotlar bazasiga urg‘u berildi. Hatto sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarni aniqlash imkoniyatiga ega dasturlar haqida ham to‘xtalib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: plagiat, plagiatlik, antiplagiat, plagiat turlari, Grammarly, sun’iy intellekt

Abstract. To date, a number of software systems and anti-plagiarism software have been developed in the global network for cases of plagiarism and their detection. The creation of software and systems with a large text base, sentence models based on the proportionality of form and content, and technologies for verifying rewritten expressions of existing text is the main means of determining the uniqueness of the text. This article focuses on the characteristics of plagiarism, its objects, history, causative factors, types, as well as the workflow, capabilities of several antiplagiarism programs to eliminate it, and their database. Even programs with the ability to identify texts created by artificial intelligence were discussed.

Keywords: plagiarism, plagiarism, antiplagiarism, types of plagiarism, grammarly, artificial intelligence

Intelektual mulk muhofazasi ilm-fan va raqamli texnologiyalar rivojlangan ayni davrda barcha kontent yaratuvchilar uchun muhim hisoblanadi. Ijodiy faoliyat natijasi bo'lmish fan, adabiyot, san'at asarlaridagi plagiatlikning aniqlanishi intellektual rivojlanish darajasi susayishiga olib kelishi ma'lum. Ma'lumki, qonunchilikda mualliflik huquqi va turdosh huquqlar muhofazasi belgilab qoyilgan (<https://lex.uz/ru/docs/-1022944>), ammo hozirgi axborotlar ummonida matnlar unikaligini aniqlashning zamonaviy dasturiy vositalariga ehtiyoj yuqori bolib, bu borada antiplagiat dasturlari ayni muddaoga muvofiq sanaladi. Plagiatlik holati yaqin vaqtlarda yuzaga kelmagan, plagiatlikka yol qoyilishining ham oz asosi mavjud.

Plagiat nima?

Plagiat (lot. Plagio. o'g'irlyaman, plagiarius – o'g'rilab ketuvchi) – birovning asarini yoki undagi fikrlarni o'zini qilib ko'rsatish (<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100329803>); adabiy, ijodiy va ilmiy ishdagi o'g'irlik, ya'ni intellektual o'g'irlik. Plagiat – bu boshqa muallifning ilmiy ishi (yoki kitobi va hk.) ga havola qilmasdan, ataylab matnni olish orqali boshqa odamlarning g'oyalari, fikrlari, tadqiqot natijalarini o'zlashtirish. Plagiatlik birovning ishini ruxsatisiz o'zingiznikidek taqdim etishni o'z ichiga oladi, degan fikrga qo'shiladi. Bu nafaqat akademik huquqbuzarlik, balki uni sodir etgan shaxs haqida ko'p gapiradigan ma'naviy huquqbuzarlikdir.

Plagiatlik obyektlari: adabiy, musiqiy, tasviriy, intellektual ish (nazariya, kashfiyot, o'rganish), kompyuter algoritmi va boshqalar. Plagiat asarning intellektual mulk huquqlarini buzish va bu huquqiy nuqtayi nazardan jinoyat deb hisoblanadi.

Plagiat terminiga oid tarix. Plagiat termini 1-marta 1500-yillarning oxirida qo'llangan. Ayrim manbalarda termin XVII asrning boshlarida ilk bor Yevropada qo'llanila boshlaganligi ta'kidlanadi. Rim shoiri, Martial Fidentinus dastlab bu atamani uning asarini o'g'irlagan kishini tasvirlash uchun ishlatgan 17-asrga qadar boshqa mualliflardan fikr olish odatiy va qabul qilingan an'ana bo'lgan. So'zlar va g'oyalar bir shaxsga tegishli emas, balki jamoat ta'siri deb hisoblangan. Mualliflar o'z ishlarini da'vo qilishlariga intilishlari sababli amaliyot o'zgardi.

Rim huquqida “plagium” (o'g'irlash) erkin kishini qonunga zid ravishda qul sifatida sotishni anglatgan. Dastlab adabiy asarlarni o'g'irlash — “plagium litterarium” deb, “adabiy o'g'ri” esa “plagiator” deb nomlangan) Hozirgi kunda qo'llanilayotgan “plagiat” atamasi esa fransuzcha “plagiat” – “taqlid” ma'nosini anglatadi.

Plagiatlikni yuzaga keltiruvchi sabablar:

- Asl g'oyalarning tug'ilmasligi.

- O‘zgalar mehnatining qadrlanmasligi.
- Huquqiy savodsizlik.
- Ilmiy ishni yozdirish.
- Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi. Bugungi kunda Internet maktab o‘quvchilari o‘rtasida plagiatni juda osonlashtirmoqda, ular butun asarlarni olib, maktabda o‘zlarining ishi sifatida taqdim etishmoqda, bu esa o‘quv jarayoni uchun muammo hisoblanadi.

Plagiat turlari:

1.To‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita plagiatlik – boshqa shaxsning ishi so‘zma-so‘z ko‘chirish harakati. Kitob yoki maqoladan muallifini ko‘rsatmasda yoki ko‘chirma gapni birovning fikri ekanligini anglatuvchi qo‘shirnoq belgisida bermasdan yozish hollari to‘g‘ridan-to‘g‘ri plagiatlik hisoblanadi. Pul to‘lash orqali yozdirish va materialni o‘zingizning ishingiz deb topshirish ham bevosita plagiatizmdir.

2.Bilvosita plagiatlik – ko‘chirib olingan fikr aslida ko‘rsatilgan muallifga emas, boshqaga tegishli bo‘lishi. Bunday hol Ketma-ket plagiatlik asosida yuzaga keladi.

3.Paraphrase plagiat – birovning ishini bir necha o‘zgarish kiritish orqali ko‘chirish. Bu holda, asosan, ma‘nodosh so‘zlar almashtiriladi, egali gap egasiz gapga aylantiriladi, ya‘ni aniq nisbatli kesim majhul nisbat shakliga o‘tkaziladi, uyushiq bo‘laklar o‘zgartiriladi, ammo fikrning asl muallifi ko‘rsatilmaydi.

4.”Mosaic” plagiat – bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri va parafrazli plagiatning kombinatsiyasi. Fikrlar ham aynan olinadi, ham ayrim o‘rinlar o‘zgartiriladi. Ushbu turdagi ko‘chirmakashlikda so‘zlar yoki jumlar qo‘shirnoqqa olinmaydi, fikrning asl muallifi ko‘rsatilmaydi.

Antiplagiat nima uchun kerak? Avvallari istalgan ish matnini qidirish va baholashga mutaxassislarning ko‘p vaqti ketardi, o‘zlashtirib olishlar manbasini qidirish esa noma‘lum muddatgacha cho‘zilishi mumkin edi. “Antiplagiat” matnli o‘zlashtirishlarni qidirishning innovatsion tizimi bo‘lib, bu jarayonni sezilarli darajada osonlashtiradi. “Antiplagiat” tizimi tufayli siz ishingizda aynan qaysi fragmentlar ishlovini oxiriga yetkazib qo‘yish kerakligini tushinish imkoniyatiga ham ega bo‘lasiz.

Qaysi hujjatlar antiplagiat tekshiruvdan o‘tishi kerak?

Antiplagiat tizimi mualliflik huquqi qadriyatlariga amal qilinishi va ularning saqlanishiga ko‘maklashgan holda **ilmiy ishlar, dissertatsiyalar, monografiyalar, diplom ishlari, kurs ishlari, kitoblar, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari, maqolalar va barcha turdagi chop etiladigan hujjatlar** antiplagiatga tekshiriladi va natijalari platformaga joylanadi. Shuningdek, tekshirish natijasi QR kodli tasdiqlangan hujjat ko‘rinishida muallifga beriladi. Originalligi 70% dan yuqori bo‘lgan hujjatlar nashr etishga tavsiya etiladi.

Hozirgi paytdagi antiplagiat dasturlariga razm solsak, ular faqatgina plagiatni aniqlash bilan cheklanibgina qolmaydi, balki yozishdagi muammolarni ham aniqlab beruvchi funksiyalarga ega. ProQuest global axborot-kontent va texnologiya kompaniyasi ma'lumotlar bazasiga bog'langan Grammarly platformasi aslida grammatikani tekshiruvchi eng yaxshi saytlardan biri sifatida tanilgan bo'lishiga qaramasdan, uning plagiat tekshiruvi ham foydalanuvchilar tomonidan yuqori baholanadi (<https://www.questionsanswered.net/tech/five-best-online-plagiarism-checkers>). U matnning originalligini tekshirish bilan bir qatorda matndagi grammatik, imlo, tinish belgilari, ixchamlik, o'qishga qulaylik va so'z tanlash bilan bog'liq xatoliklarni ham aniqlay oladi. Grammarlyning bepul online variantidan foydalanilganda, u matnda plagiat mavjud yoki yo'qligidangina ogohlantiradi, uning premium varianti esa originallik haqida xulosa berib o'z taklif va mulohazalarini beradi. DupliChecker esa yozish bilan bog'liq xatoliklarni aniqlamasada, iqtiboslarni to'g'ri keltirishga va parafrazlashga yordam berishi mumkin. Agar matnimiz boshqa bir matnga o'xshashligi aniqlansa, uning URL manzilini ham taqdim etadi. 153dan ortiq mamlakatda 34 milliondan ortiq talabalar tomonidan qo'llaniluvchi Turnitin platformasi o'xshashlik foizini beryotganda 15% lik ball tizimidan foydalanadi. Agar hujjat 15% dan yuqori o'xshashlik bilan baholansa uni potensial plagiat uchun ko'rib chiqishga undaydi.

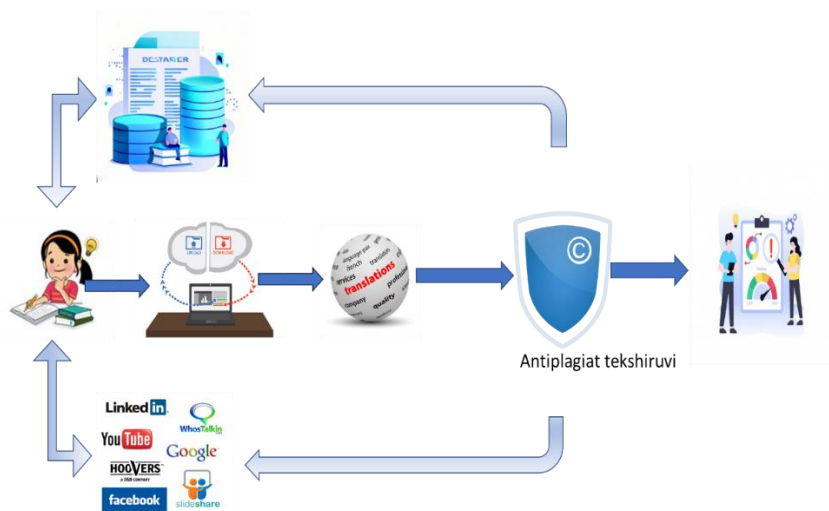
Zamonaviy antiplagiat dasturlari sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarni qay darajada aniqlay olishi so'roq ostida qolmoqda va bu ustida olimlar tekshiruvlar olib bormoqda. Sun'iy intellekt matnni avtomatik tushunish, mashina tarjimasini, matnni referatlash (gipermatnni asosiy mazmunini o'zida saqlagan minimatnga keltirish, ya'ni matn hajmini qisqartirish, uni qisqa bayon holiga aylantirish), tasniflash (mavzu, uslub va janr jihatidan o'zaro yaqin matnlarni guruhlash), matnni tahrir va tahlil qilish, matnni generatsiyalash kabi bir necha funksiyalarga ega (Abjalova M.2020). StrikePlagiarism sun'iy intellekt tarkibini aniqlash modulini joriy qilgan bo'lib, u 30 dan ortiq tillarda, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnni samarali qidiradi. Aini aniqlash funksiyasi LTI va Blackboardda mavjud. Katrina Paskual tomonidan olib borilgan tadqiqotga ko'ra Grammarly ChatGPT yozgan matning 18% ini plagiat sifatida baholagan. DupliChecker va SmallSEOTools esa 3% ko'rsatkichni qayd etgan (<https://penji.co/is-using-chatgpt-plagiarism/>)

Hozirgi antiplagiat dasturlari o'z xizmatini imkon qadar oshirishga harakat qilmoqdalar va tizimlariga yangi funksiyalarni qo'shmoqdalar. Quyida bir necha antiplagiat dasturlarini ko'rib chiqamiz:

№	Dastur nomi	Integratsiya	Tekshira oladigan fayl turlari	Qo'llanilish sohalari

1.	Antiplagius (https://antiplagi.us.ru)	Antiplagiat.VUZ, Antiplagiat. RU: Text.ru; Extxt.ru; Rukontekst	doc; docx; pdf; Open Office, html, rtf; txt; PPT	bloger, talabalar, turli sohalardagi kontent yaratuvchilar
2.	Turnitin (https://www.turnitin.com/)	Canvas, Blackboard, Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams, Chat GPT and other AI based platforms	doc; docx; pdf; .txt; rtf; odt; html; Google Docs	Ta'lim sohalari, hukumat boshqaruvi
3.	Grammarly (https://www.grammarly.com/plagiarism-checker)	Browser Extension, Microsoft Word, Microsoft Outlook, ProQuest	doc; docx; odt; .txt; rtf	Talabalar, o'qituvchilar, professional yozuvchilar
4.	StrikePlagiarism (http://strikeplagiarism.com/en)	API, LTI 1.3, Plugin, LDap (Active Directory), SSO (Single Sign-on), ENAI (European for Academic Integrity)	PDF; doc; docx; rtf; odt; txt; html; pptx	Ta'lim maskanlari, nashriyotlar va yozuvchilar, Tadqiqot institutlari va jurnallar vas hu kabi tashkilotlar

Umumiy olib qaraydigan bo'lsak, antiplagiat dasturlarining ishlash tizimining mohiyatida aynanlik mavjud va uni quyidagicha tasvirlash mumkin:

1-sxema.

Dastlabki bosqich matn yozish bo'lib, matn yaratuvchi manbalar, ma'lumotlar bazasi yoxud veb saytlardagi ma'lumotlarni o'rganib o'z mavzusi ustida ishlaydi va tayyor fayl holatiga keltirilgan asar antiplagiat dasturiga yuklanadi. Antiplagiat dasturi ko'p funksiyali platforma hisoblanib, u deyarli barcha onlayn resurslar bilan bog'langan bo'ladi va ma'lum platformalar bilan integratsiyaga ega bo'ladi. Shu sababli yuklangan faylni o'z ma'lumotlar bazasida mavjud ma'lumotlarga murojaat qilib solishtirish orqali matn orginalligini aniqlaydi va matn muallifiga foizini chiqarib beradi. Qolaversa ayrim antiplagiat dasturlari plagiat holatlarini tuzatishga ham

ko'maklashishi mumkin bu esa to'g'ridan to'g'ri kompyuter lingvistikasi (Abjalova M, 2020) va NLP sohalarining takomillashuvining natijasidir.

Xulosa. Plagiatlik muallifning aniq ruxsatisiz uning ijodiy yoki intellektual ishini olib, nusxa ko'chirish hisoblanadi va bu akademik hamda axloqiy normaning buzilishiga kiradi.

Plagiat o'zganing asarini o'zining nomidan nashr etish, shuningdek, o'zganing asaridagi muayyan qismlardan manbasini ko'rsatmasdan foydalanishda namoyon bo'ladi. Plagiatlikning asosiy belgisi o'zganing muallifligini o'zlashtirib olish hisoblanadi, ya'ni o'zganing fikri, g'oyasini o'zining muallifligida chiqarish hisoblanadi.

Anti plagiat dasturlari plagiatlik holatlarini aniqlashning samarali usuli bo'lib, u foiz ko'rsatkichida asarning naqadar unikalligini aniqlaydi va iqtibossiz berilgan ma'lumotlarning muallifi va havolasini taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abjalova, M, A. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. (2020).(Matn): monografiya / M.A. Abjalova. (176-bet). Nodirabegim ISBN978-9943-6939-0-6

Abjalova M. Korpus lingvistikasi.(2022). (Matn): uslubiy qo'llanma / M.A. Abjalova.(110-bet). Nodirabegim

<http://strikeplagiarism.com/en>

<https://antiplagius.ru>

<https://editgpt.app/can-turnitin-detect-chat-gpt>

<https://penji.co/is-using-chatgpt-plagiarism/>

<https://plagiarismsearch.com/blog/plagiarism-lawsuits-top-10-most-interesting-cases>

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%B8%D0%B0%D1%82>

<https://www.grammarly.com/plagiarism-checker>

<https://www.questionsanswered.net/tech/five-best-online-plagiarism-checkers>

2021?utm_content=params%3Aad%3DdirN%26qo%3DserpIndex%26o%3D740012%26ag%3Dfw&ueid=463E3230-6A05-4104-BB1A-E07A983C3221

<https://www.turnitin.com/>

<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100329803>

SHAXSIY YOZISHMALARDA NOADABIY UNSURLARNING GENDER XOSLANISHI

*Turg'unboyeva Saida Xamit qizi,
ToshDO'TAU O'FF 3-kurs talabasi
turgunboyevasaida12@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d, O'rozov Jumanazar*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bizga noadabiiy so'zlarning ishlatilishida o'ziga xosliklar biz uchun muhimdir. Shakllarni aniqlash uchun biz yoshlar jargonidan foydalanishda gender parametrini sinab ko'rishga va uni yosh, metalingvistik baholash va mutaxassislik kabi boshqa parametrlar bilan solishtirishga qaror qildik. Asosiy ma'lumot beruvchilar - 17-23 yosh atrofidagi shaxslar.

Kalit soʻzlar: shaxsiy yozishma, gender, genderolingvistika, vulgarizm, varvarizm, argo

Abstract: It is important for us to be specific in the use of non-literary words in this article. In order to identify patterns, we decided to test the gender parameter in the use of youth slang and compare it with other parameters such as age, metalinguistic assessment and specialization. The main informants are persons aged 17-23

Keywords: personal correspondence, gender, gender linguistics, vulgarism, slang

Kirish. Agar siz nima uchun jins va yoshlar jargonini tanlashga qaror qilinganligi haqidagi savolga javob bermoqchi boʻlsangiz, buning bir nechta sabablari bor. Tilshunoslikda jins juda muhim rol oʻynaydi, koʻplab tadqiqotchilar bu parametрни oʻrganishgan (Labov, Milroy va boshqalar). A. V. Kirilina oʻzining “Tilshunoslik va kommunikatsiya nazariyasida gender tadqiqotlari” asarida “Soʻnggi yillarda mahalliy gendershunolik rivojlanishining asosiy xususiyati xususiy ilmiy tadqiqotlar sohasida gender yondashuvini ixtisoslashtirish va qoʻllashdir. Tilshunoslikda bu jarayon birinchi navbatda gender masalalari boʻyicha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari sonining oʻsishida ifodalanadi”. Ushbu maqolada jinsning nutq xatti-harakatining xususiyatlariga qanday taʼsir qilishiga oid tadqiqotlar ham koʻrib chiqiladi.

Asosiy qism. “Yozma nutq” atamasi tilshunoslikning alohida, oʻziga xos obyekt sifatida anglashilishidan tashqarida boʻlgan “xalq” nutqining yozma versiyasini anglatadi. Shaxsiy yozishmalar shaxsiy yoki norasmiy kontekstda shaxslar oʻrtasidagi yozma muloqot yoki xatlarni anglatadi. Bu oila aʼzolari, doʻstlari yoki tanishlar oʻrtasida almashinadigan xatlar, elektron pochta xabarlar va boshqa yozma aloqa shakllarini oʻz ichiga olishi mumkin. Shaxsiy yozishmalar, odatda, shaxsiy munosabatlar, hayotiy voqealar va qizi, qishlar kabi keng doiradagi mavzularda yangiliklar, tajribalar, fikrlar va his-tuygʻularni almashishni oʻz ichiga oladi. Odatda standart formatga amal qiladigan va maʼlumotni professional yoki rasmiy kontekstda etkazish uchun moʻljallangan rasmiy yoki ish yozishmalaridan farq qiladi. Shaxsiy yozishmalarga telegram, Instagram, facebook, twitter va shunga oʻxshash ijtimoiy tarmoqdagi yozishmalar kiradi.

Oʻzbek tili koʻp shevalarga asoslanadi. Hoziri kunda ijtimoiy tarmoqlar sababli tilimizga har xil neologizmlar kirib kelmoqda. Noadabiy unsurlarga varvazim, vulgarizm, jargon, argo va shunga oʻxshash adbiy til meʼyorlaridan chetlashgan birliklarni olishimiz mumkin. Shaxsiy yozishmalarda varvar soʻzlar muhim ahamiyat kasb etadi. Varvarizmlar- maʼlum bir tilga chet tillaridan kirib kelgan, tilda toʻla oʻzlashmagan, yotligi bilin turadigan soʻz va iboralar kiradi. Varvazimlarga hozirda yoshlar tilida keng ommalashgan: bratan, paxan, zemlyak, shef, baron va boshqa koʻplab soʻzlarni kiritishimiz mumkin.

Vulgarizmlar-haqorat ma'nosida qo'llaniladigan birliklar. Vulgarizmlar asosan so'zlashuv uslubiga xos bo'lib, unda haqorat, axloqsizlik, kamsitish va shu kabi salbiy ma'nolari sezilib turadi. Vulgarizmlardan badiiy asarlarda emotsional ekspressivlikni kuchaytirish uchun foydalaniladi. Vulgarizmlardan o'rta yoshdagi bolalarning shaxsiy yozishmalarida ko'plab uchraydi. (Axmanova O, S 1969. Tilshunoslik terminlari lug'ati)

Jargon- biron ijtimoiy guruhga xos faqat ularning o'zi tushunadigan va adabiy tildan farq qiladigan so'zlarni o'z ichiga oladi. Jargon bir nechta so'zlarni birlashtirish orqali ham hosil bo'ladi. Masalan, shtreykbrexer, so'zlarni qisqartirish (mayk, ok), tovushlarga taqlid qilish (gum, paq, taq), chet tillaridan o'zlashtirish (samuray, drayver), shuningdek, o'xshashlik va qiyoslash (tepish, uxlatish) orqali. Jargon turlari har xil sabab va sharoitga ko'ra vujudga keladi. Biron-bir professional (biror kasbga oid va unga bog'liq bo'lgan) guruhda yangi so'z va iboralarning paydo bo'lishi umumiy usullardan biridir. Shuni yodda tutish kerakki, ko'pincha bitta guruh tomonidan ishlatiladigan jargon so'zlar boshqa guruhlarda boshqacha ma'no kasb etadi. (Axmanova O,S.1969. Tilshunoslik terminlari lug'ati).

Shuni ham ta'kidlash joizki, ko'plab tadqiqotchilar yoshlarni "tilning o'zgarishi markazi" deb bilishadi. Ko'pgina tadqiqotchilar gender omiliga bog'liq bo'lgan lingvistik xususiyatlar masalasini ko'rib chiqdilar. Shunday qilib, ko'pincha erkaklar va ayollarning nutq xatti-harakatlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida savol tug'iladi: erkaklar va ayollar foydalanadigan maxsus muloqot strategiyalari, til vositalarini tanlash, muloqotda muvaffaqiyatga erishish yo'llari.

Erkak va ayol nutqi birgalikda va alohida o'rganiladi. E. I. Goroshko va A. V. Kirilina o'zlarining "Tilshunoslikda gender tadqiqotlari" asarida ayollar nutqi erkaklarnikiga qaraganda ancha yaxshi o'rganilganligini yozganlar. Chunki erkaklar nutqi ma'lum bir standart sifatida qabul qilinadi va ayollar nutqi yanada aniqroq hisoblanadi va shuning uchun tadqiqotchilarni ko'proq qiziqtiradi. Ammo ayol va erkak tillarini nafaqat alohida ko'rib chiqish, balki ularni turli vaziyatlarda solishtirish ham muhimdir, chunki bu bizga xususiyatlarni aniqroq aniqlash imkonini beradi.

Shunday qilib, P. Trudgill va V. Labov ingliz ingliz tilini o'rganayotib, ayollar erkaklarnikiga qaraganda ko'proq obro'li shaklni tanlashlarini aniqladilar. Tadqiqotchilar bu hodisani nutqda nufuzliroq shakllardan foydalanish ayollarga jamiyatda muhimroq mavqeni egallash imkonini berishi bilan izohlaydilar.

Agar erkaklar va ayollarning nutq xatti-harakatlari o'rtasidagi farqning boshqa xususiyatlari haqida gapiradigan bo'lsak, N.B.Vaxtina va E.V.Golovko ta'kidlashicha, ayollar odatda konservativ bo'lishadi va erkaklardan farqli o'laroq o'zlashtirilgan so'zlar va neologizmlardan kamroq

foydalanishga ular ko‘proq moyil bo‘lishadi. Neologizmlarni erkaklarga qaraganda kamroq qo‘llaydi. Lingvistik o‘zgarishlar birinchi navbatda erkaklar nutqida sodir bo‘ladi.

Erkaklar va ayollar nutqining yana bir xususiyati gender belgilari bilan bog‘liq. Masalan, N. L. Pushkareva ayollar kengaytirilgan sintaktik tuzilmalarni, inversiyalarni yozadi va ekspressiv iboralarni erkaklarga qaraganda ko‘proq shlatadi.

Genderolingvistika sohasi til hodisalarini gender (jins) parametrlari yordamida tadqiq etiladi. Har qanday matnda uning muallifiga xos qator belgilar, jumladan, jinsiy belgilar ham o‘z aksini topadi. Shu sababdan barcha matnlarni gender aspektda o‘rganish juda muhim xulosalarni ilgari surishga asos bo‘lishi shubhasiz. Gender va jins tushunchalarini lingvistikada leksik dublet sifatida qo‘llash mumkinmi, erkaklar va ayollarning og‘zaki xulq-atvorida farqlar mavjudmi va ularni nima keltirib chiqaradi degan savollarga javob topish masalasi zamonaviy tilshunoslik oldida turgan va tadqiq etilishi lozim bo‘lgan masalalardan biridir.

Matn muallifining ta‘lim darajasi va gender xosligini aniqlash uchun quyidagi lingvistik xususiyatlarni tahlil qilish lozimligini ta‘kidlashadi:

- Muallif so‘z boyliging xilma-xilligi;
- Matnda ko‘p komponentli so‘z va iboralardan foydalanish;
- Kesimlardan foydalanish;
- Nutqning sintaktik murakkabligi;
- Nutqning bog‘liqligi;
- Nutqni qismlarga ajratish. (Marochkin A. I. (1998). Yoshlar jargonining leksik-frazeologik xususiyatlari. (Voronej, 16 p.)

Hozir biz quyidagi matnni tahlil qilamiz:

“Bonuwim jonim jiyanim singlim ozmni tugilgan kuning bln tabrikleman. Umring uzoq baxtli rizq-nasibali imonli qz bogin. Hamma oylagan yaxshi niyatlaringga yetgn. Xch qachon g‘am tashvish ko‘rma. Har doim yuzin kulib tursin. Seni yaxshi ko‘raman!!!”.

Bu xatni bir o‘qishdayoq ayol kishi yozgani yaqqol sezilib turibdi. Sababi, biz yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek erkalash so‘zlaridan ko‘proq foydalanilgan. Bu matnda Bonuwim, jonim degan kichraytirish-erkalash so‘zlari qo‘llanilgan.

Undov gap ishtirok etgan. (Seni yaxshi ko‘raman!!!).

Bu xatni yozgan shaxs o‘smir yoshli shaxs hisoblanadi. Sababi asosan o‘smir yoshli shaxslar qisqartma so‘zlardan ko‘p foydalanadi. Yuqori yosh toifasidagi insonlar so‘zlarni to‘liq va mazmunli qo‘llaydi. Bu matnda juda ko‘p qisqartma so‘zlarni uchratishimiz mumkin. Misol uchun: ozmni, bln, qz, yetgn va hakazo.

Shaxsiy yozishmalarda matn muallifing grammatik xususiyatlari, o'ziga xos identifikatsion belgilarini aniqlash, so'zlarning leksik-semantik, uslubiy, va yoshga ko'ra xususiyatlarini aniqlash nafaqat gender tadqiqotlarda balki hozirda rivojlanayotgan yangi soha lingvistik ekspertizada ham ahamiyatli.

Xulosa. Til va nutqni sotsiolingvistikaning rivojlanishi va tarkibidagi o'zgarishlar bilan o'rganishi, erkak va ayol rollarini gender taqsimlash vositalaridan foydalangan holda gender tilshunoslik vujudga kelgan. Til nafaqat jamiyat taraqqiyotining mahsuli, balki atrof-muhit, uning tafakkuri va mentalitetini shakllantiradi. Tadqiqotlar natijasida ko'rinib turibdiki, har xil noadabiiy unsurlardan asosan o'smir yoshdagi shaxslar foydalanishi hamda ayol va erkaklarning yozma hamda o'g'zaki nutqlari anchagina farq qiladi. Ayollarning yozma va og'zaki nutqi yumshoqlik, xushmuomalalik, kichraytirish-erkalash singari so'zlardan foydalanishi bilan erkaklarning yozma va og'zaki nutqidan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Axmanova, O. S. (1969). Tilshunoslik terminlari lug'ati . Sovet Entsiklopediyasi.
Belaya ,N,V. (2009). Tildagi gender farqlarining namoyon bo'lishi . Rema. (97-102). Rema
Kirilina. (2004). Tilshunoslik va aloqa nazariyasida gender tadqiqotlari.
Marochkin, A. I. (1998). Yoshlar jargonining leksik-frazeologik xususiyatlari. (page – 16).Voronej
Pushkareva N.L. (2001). Gender tilshunosligi va tarix fanlari // Etnografik sharh. (31-40).
Zaxarova, L.,A., Shuvaeva, A,V. (2014). Yoshlar jargonining lug'ati.(126-bet) Tomsk davlat universiteti nashriyoti.

THE ROLE OF TECHNOLOGY IN LANGUAGE: TRANSFORMATIONS IN COMMUNICATION

*Xomidova Qunduzxon Dilshod qizi,
FerSU, 3rd course, group 22.104
maxmudjonxomidov5@email.com
Supervisor: S.Shermamatova*

Abstract. The rapid advancement of technology has profoundly transformed the way we communicate, reshaping language itself. This article explores the interplay between technology and language, examining how digital communication platforms, social media, and artificial intelligence influence linguistic practices. It highlights both the positive and negative implications of these transformations on language development, cultural identity, and interpersonal relationships. Ultimately, technology serves as a double-edged sword that can enhance communication while also posing challenges to linguistic integrity.

Keywords: Technology, language, communication, digital platforms, social media, artificial intelligence, linguistic practices, cultural identity, transformations, interpersonal relationships.

Annotatsiya.Texnologiyaning tubdan rivojlanishi barcha sohalarda o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi, jumladan muloqot jarayoniga oid ko'plab jabhalarda buning guvohi bo'lamiz . Ushbu maqola texnologiyaning rivojlanishi tilga qanday ta'sir qilganini o'rganadi va shuningdek, raqamli muloqot platformalari, ijtimoiy tarmoqlar va sun'iy intellektning til amaliyotlariga qay holda o'zgartirishlar olib kelayotganligini tadqiq qiladi va shu bilan birga, bu o'zgarishlarning til rivojlanishi, madaniy jabhalarda va shaxslararo munosabatlar ustida ijobiy va salbiy oqibatlarini ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: Texnologiya, til, muloqot, raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoq, sun'iy intellekt, til amaliyotlari, shaxslararo munosabatlar

The advent of technology has revolutionized various aspects of human life, including the way we communicate. Language, as a fundamental tool for expressing thoughts, emotions, and ideas, has undergone significant transformations due to technological advancements. From the invention of the printing press to the rise of the internet and mobile communication, each phase of technological progress has left an indelible mark on language. This article delves into the multifaceted role of technology in shaping language and communication practices.

Historically, language has always been dynamic, evolving to meet the needs of its users. The printing press, developed by Johannes Gutenberg in the 15th century, democratized access to information and facilitated the standardization of languages (Brown L.M. 2020). This pivotal moment marked the beginning of a new era in communication, allowing for the widespread dissemination of written texts and fostering literacy among the masses. As a result, languages began to stabilize and develop standardized forms that were essential for effective communication across diverse regions. In the contemporary context, digital technology plays a crucial role in shaping language. The rise of the internet has led to the emergence of new forms of communication that challenge traditional linguistic norms. Email, instant messaging, and social media platforms have introduced abbreviations, acronyms, and emoticons that have become integral to modern communication (Smith Jones, 2021). These innovations reflect a shift towards brevity and immediacy in language use, catering to the fast-paced nature of digital interactions.

Moreover, social media platforms such as Twitter and Facebook have created unique linguistic environments where users often employ informal language styles. The character limits imposed by platforms like Twitter encourage users to condense their thoughts into succinct messages, leading to the development of new linguistic conventions (Johnson Lee, 2019). This phenomenon raises questions about the impact of such transformations on language complexity and richness.

Artificial intelligence (AI) is another technological advancement that significantly influences language. AI-powered tools like chatbots and virtual assistants are increasingly integrated

into communication processes. These tools utilize natural language processing (NLP) algorithms to understand and generate human-like responses (Davis Thompson, 2022). While AI enhances efficiency in communication, it also raises concerns regarding the potential loss of human nuance and emotional depth in interactions. In addition to these transformations in communication practices, technology also plays a vital role in shaping cultural identity through language. As globalization continues to connect people from diverse linguistic backgrounds, technology facilitates cross-cultural exchanges that can enrich languages. However, this interconnectedness also poses challenges related to language preservation and the dominance of certain languages over others (Carter Wilson, 2020). The spread of English as a global lingua franca exemplifies this trend, raising concerns about linguistic diversity and cultural heritage.

In conclusion, technology serves as a powerful catalyst for change in language and communication practices. While it offers opportunities for innovation and enhanced connectivity, it also presents challenges that must be addressed to ensure the integrity and richness of language in an increasingly digital world. The following sections will explore these themes in greater depth, examining specific examples and implications of technological transformations in language.

The Impact of Digital Communication Platforms. Digital communication platforms have revolutionized how individuals interact with one another. Email was one of the first major digital communication tools that allowed users to exchange messages instantaneously. The introduction of instant messaging services further accelerated this trend by enabling real-time conversations across vast distances. Platforms such as WhatsApp and Telegram have become ubiquitous in everyday communication. These platforms have not only changed how people communicate but have also influenced linguistic practices. New forms of expression have emerged from these mediums—such as memes and GIFs—that rely heavily on visual elements to convey meaning (Miller Smith, 2021). This shift towards multimodal communication reflects a broader trend where language is no longer confined to text alone but incorporates images and symbols to enhance understanding.

Social Media's Influence on Language. Social media platforms have created unique linguistic communities where users develop their own vernaculars. For instance, the use of hashtags on platforms like Instagram and Twitter allows users to categorize content while simultaneously creating a sense of belonging within specific communities (Johnson Lee, 2019). This phenomenon exemplifies how social media can foster linguistic innovation as users adapt language to suit their communicative needs. However, social media's influence is not without drawbacks. The prevalence of informal language can lead to a decline in grammatical accuracy and vocabulary richness among younger generations (Carter Wilson, 2020). Critics argue that the ease of digital communication

may undermine traditional literacy skills by promoting shortcuts and abbreviations at the expense of more complex forms of expression.

Artificial Intelligence and Language Processing. Artificial intelligence has introduced a new dimension to language use through natural language processing (NLP). Tools such as Google Translate and voice recognition software have made it easier for individuals to communicate across language barriers (Davis Thompson, 2022). While these technologies facilitate understanding between speakers of different languages, they also raise concerns about accuracy and contextuality. The reliance on AI-driven tools may lead to misunderstandings when nuances or cultural references are lost in translation. Moreover, as AI continues to evolve, there is a risk that human interaction may become overshadowed by machine-generated responses (Brown L.M., 2020). As individuals increasingly rely on AI for communication assistance, questions arise about the future of authentic human expression.

Cultural Identity and Linguistic Diversity. Technology's impact on language extends beyond individual communication practices; it also shapes cultural identity. Globalization has led to increased interaction among speakers of diverse languages. While this interconnectedness can enrich linguistic diversity by facilitating cultural exchange (Smith Jones, 2021), it can also pose challenges related to language preservation. The dominance of English as a global lingua franca exemplifies this trend. As more people adopt English for international communication, lesser-known languages face the risk of extinction (Carter Wilson, 2020). Language loss can have profound implications for cultural identity as it erodes unique ways of thinking and expressing oneself within specific communities.

The Future of Language in a Technological World. As technology continues to advance rapidly, its influence on language is likely to grow even more pronounced. Emerging technologies such as virtual reality (VR) and augmented reality (AR) may further transform how individuals communicate and interact with language (Miller Smith, 2021). These innovations could lead to entirely new forms of linguistic expression that blend physical and digital realities. However, it is essential to approach these changes with caution. While technology offers exciting possibilities for enhancing communication and fostering creativity in language use, it is crucial to preserve the richness and diversity inherent in human languages. Efforts must be made to ensure that technological advancements do not come at the expense of linguistic integrity or cultural heritage.

The role of technology in language is multifaceted and complex. As digital communication platforms continue to evolve, they reshape linguistic practices while simultaneously fostering new forms of expression. Social media has created unique linguistic communities that reflect contemporary culture but also raise concerns about declining literacy skills among younger

generations. Artificial intelligence introduces both opportunities for enhanced communication across language barriers and challenges related to accuracy and authenticity. Furthermore, globalization facilitated by technology poses significant implications for cultural identity and linguistic diversity. In navigating these transformations in communication brought about by technology, it is vital to strike a balance between embracing innovation and preserving the richness of human languages. As we move forward into an increasingly digital future, awareness of these dynamics will be essential for ensuring that language remains a vibrant tool for connection and understanding across cultures.

References

- Brown, L.M. (2020). *Language in the Digital Age: Impacts on Communication*. New York: Academic Press.
- Carter, S., Wilson, J. (2020). *Linguistic Diversity in a Globalized World*. London: Routledge.
- Davis, R., Thompson, K. (2022). *Artificial Intelligence: Transforming Language Processing*. Cambridge: MIT Press.
- Johnson, A., Lee, T. (2019). *Social Media Linguistics: Analyzing Modern Communication*. San Francisco: Wiley-Blackwell.
- Miller, J., Smith, R. (2021). *The Future of Language: Technology's Impact on Communication*. Chicago: University Press.
- Smith, P., Jones, A. (2021). *Digital Discourse: Language Practices in Online Spaces*. Los Angeles: Sage Publications.

VII BOB.

O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTINI O‘QITISH METODIKASI

ONA TILI DARSLARIDA TASVIRIY IFODALAR USTIDA ISHLASH ORQALI O'QUVCHILAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH

Abdumannobova Ozodaxon Abdumajid qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
3-kurs talabasi O'zbek tilshunosligi kafedrasi
Ilmiy maslahatchi: dotsent X. G'ulomova

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili darslarida tasviriy ifodalarni o'rgatish usullari yoritilgan, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undovchi o'quv topshiriqlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Parafrazalar, tasviriy ifodalar, lug'aviy birliklar, og'zaki va yozma nutq.

Abstract. In this article, methods of teaching figurative expressions in native language classes are highlighted, educational tasks are developed to encourage students to think independently.

Keyword: paraphrases, figurative expressions, vocabulary units, oral speech, written speech.

DTSda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ona tilini o'qitishning asosiy maqsadi "O'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini anglaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat" (Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti, 1997) ligi alohida qayd etilgan.

O'quvchilarning o'z fikr-mulohazalarini ta'sirli, jozibador ko'rinishda ifoda etish ko'nikma va malakalarni shakllantirishda matnning lingvo-poetik tahlili muhim ta'limiy ahamiyatga ega. Matn tahlilida o'quvchilar diqqatini leksik ma'no ifodalashdan tashqari tilning jozibadorligini ta'minlaydigan, narsa-buyumning nomini aniq atamay, tasvirlash orqali ifodalaydigan birliklarga o'quvchilar e'tiborini tortish nutqining rivojlantirishga xizmat qiladi. Birikma shaklida narsa-buyumni tasvirlash orqali ifoda etadigan birikmalar **tasviriy ifoda** (yoki parafraza) deyiladi: qushlar – qanotli do'stlar, fazogirlar – samo lochinlari, makkajo'xori – dala malikasi, paxta – oq oltin, rassomlar – mo'yqalam sohiblari.

Lug'aviy birliklar deganda tilning lug'at boyligiga kiradigan barcha birliklar nazarda tutiladi. Bunga birinchi navbatda so'z kiradi. So'zga ma'no jihatidan teng keladigan barcha birliklar ham lug'aviy birlik hisoblanadi. Masalan, ibora (frazologik birikma), qo'shma so'z, juft so'z, takroriy so'zlar, birikmali so'zlar (*oliy ma'lumotli yigit, O'zbekiston Respublikasi*) ma'nosi jihatidan so'zga teng. Demak, bular ham lug'aviy birliklardir.

Makkajo'xori so'zi va *dala malikasi* birikmasi taqqoslash usulida izohlash orqali o'xshash va farqli xususiyatlari aniqlashtiriladi, tasviriy ifodada nimalar nazarda tutilgani o'quvchilarning o'zlariga izohlatiladi. Ular dalada yetishtiriladigan makkajo'xorining qomati tikligi va nozikligi, popildirig'i malikalarning sochiga o'xshatilganini; paxta – oq oltin, ko'mir – qora oltin, ya'ni ularni ishlab chiqarish jarayonida qimmatli xomashyo ekani nazarda tutilishi, oltinga tenglashtirilishi suhbat metodida yoritiladi.

Suhbat jarayonida tasviriy ifodalarning quyidagi xususiyatlari ochib boriladi: tasviriy ifoda narsa va hodisalarning ikkinchi nomi hisoblanadi. Tasviriy ifodalardagi bitta so'z har doim o'z ma'nosida bo'ladi, shu bilan ular iboralardan farq qiladi: *tarvuzi qo'ltig'idan tushdi* – *samo lochinlari*. Tasviriy ifoda narsa-buyumni, voqea-hodisani tasvirlash orqali ifoda etadi. Ular ot so'z turkumi kabi shaxs va narsa ma'nosini ifodalaydi. Tasviriy ifodalar ham so'z va iboralar kabi omonimlik, sinonimlik xususiyatlariga ega. Tasviriy ifodalar orasidagi mazkur hodisa so'z, iboralar bilan taqqoslagan holda o'rgatiladi. Bu tasviriy ifodalarning tilning leksik birlik ekanini anglashlariga yordam beradi. Omonim tasviriy ifodalar: *aql gimnastikasi* – 1) matematika; 2) shaxmat. *Qora oltin* – 1) neft; 2) ko'mir. Sinonim tasviriy ifodalar: *g'azal mulkning sultoni* va *o'zbek tilining asoschisi* – Alisher Navoiy; *uyg'onish fasli* va *fasllar kelinchagi* – bahor.

Tasviriy ifodalar bilan o'quvchilar nutqini boyitishda quyidagi topshiriqlar asosida mashqlar tashkil etiladi:

1. Narsa, buyumlarni o'z nomlari bilan emas, balki shu narsalarni boshqa bir narsalarga o'xshatib, qiyoslab tasvirlovchi birliklarga misollar yozing.

2. Bir o'quvchi tasviriy ifoda aytadi, boshqa o'quvchi bu tasviriy ifodada nima nazarda tutilganini izohlaydi.

3. Bir o'quvchi so'z aytadi, ikkinchi o'quvchi unga mos tasviriy ifodani topadi va uni izohlab beradi.

4. Tasviriy ifodani so'z bilan taqqoslash orqali *makkajo'xori* – *dala malikasi* so'z – tasviriy ifodaning tuzilishi va ma'nosidagi farqni ayting.

5. Predmet rasmi ko'rsatiladi, o'quvchilar uni tasviriy ifoda bilan nomlaydi.

6. Badiiy matndan tasviriy ifodalar topib, so'z bilan uning ma'nosini izohlang.

7. Berilgan so'zlarni tasviriy ifoda bilan almashtiring va ma'nolaridagi farqni izohlang.

8. Tasviriy ifodalardan foydalanib "O'zbekiston boyliklari" mavzusida matn yarating.

9. O‘qituvchi ketma-ket tasviriy ifodalarga misol keltiradi. O‘quvchilar ularning rasmini ko‘rsatadi.

10. “Kim ko‘p tasviriy ifoda topadi?” musobaqasini tashkil etish.

11. Rasm ko‘rsatiladi, o‘quvchilar uni ifodalaydigan tasviriy ifodani aytadi.

12. 5-sinf ona tili darsligidagi 546-mashq matnidagi tasviriy ifodalar aniqlanib, topgan o‘quvchi uning ma’nosini so‘z bilan izohlaydi, daftarlariga ularni juftlab yozadilar.

Yaylov bahodirlari qo‘zilatish mavsumini boshlab yubordilar. 2. Yurtimizga uzoq o‘lkalardan qanotli do‘stlarimiz uchib kela boshladi. 3. O‘zbekiston qora oltini bilan ham dunyoga mashhur.

Topshiriq. Tasviriy ifodalardan foydalanib, “Yaylov bahodirlari” matnini kengaytib yozing.

Mashqlar tahlili yakunida o‘qituvchi o‘quvchilarning fikrini umumlashtiradi: tasviriy ifoda va so‘zning lug‘aviy ma’nosi, har ikkalasi ham lug‘aviy birlik. Ularning har ikkalasi leksikologiya bo‘limida o‘rganiladi. Tasviriy ifodalar badiiy nutq va publisistik matnda qo‘llanadi. Ularning ma’nosini ifodalaydigan so‘zlar barcha nutq uslublarida qo‘llanadi.

Yuqoridagi mashqlar o‘quvchilarning lug‘atini boyitadi, nutqining badiiyligini, ta’sirchanligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Mahmudov, N va b. (2020) Ona tili: 5- sinf uchun darslik.

Matchonov, S va b. (2021) Boshlang‘ich sinfda ona tili o‘qitish metodikasi. Ishonchli hamkor.

Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti. (1997)

Umumiy o‘rta ta’limning Milliy O‘quv dasturi - ONA TILI (1-11-sinf). (2020)

SO‘Z BIRIKMASI MAVZUSINI BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘QITISH

*Abdug‘afforova Shohista Alijon qizi,
Chirchiq Davlat pedagogika universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
3-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada gapda so‘zlarning bog‘lanishi, so‘z birikmasi hodisalarini o‘quvchilarga tushuntirishda foydalanish mumkin bo‘lgan ilg‘or metodlar va grafik organayzerlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish, test, bahs-munozara.

Abstract. This article offers advanced methods and graphic organizers that can be used to explain to students the connection of words in a sentence and the phenomena of word formation.

Keywords: phrase, equal conjunction, subordinating conjunction, test, debate

Hayotimizning barcha sohalari kabi ta'lim tizimini ham modernizatsiyalash bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Innovatsion ta'lim muhitini yaratish, uni xalqaro andozalarga to'liq mosligini ta'minlash bugun tez o'zgaruvchan ijtimoiy hayotga yoshlarimizni muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirishning muhim omilidir. Mazkur vazifaning samarali hal etilishi o'z navbatida ta'lim jarayonining yaxlit tizimi sifatida modernizatsiyalashni taqozo etadi.

Interfaol metodlar o'z mohiyatiga ko'ra ta'limiy yoki tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishda ma'lum darajada samaradorlikka erishishni ta'minlashda, biroq, ularning har biri ta'lim yoki tarbiya jarayonida mahsulдорlikni ta'minlash bo'yicha turli imkoniyatlarga ega. Shu sababli o'qituvchilar interfaol metodlarni tanlashda o'rganilayotgan mavzu, muammo yoki hal qilinishi lozim bo'lgan masalaga e'tibor qaratishlari maqsadga muvofiqdir. Interfaol metodlarni qo'llashda ta'lim oluvchilarning yosh, psixologik xususiyatlari, dunyoqarash darajasi, hayotiy tajribalari inobatga olinsa, uning samaradorligi ortib boradi. Bu o'qituvchilardan kasbiy mahorat, malaka, bilimdonlik, sezgirlik va intuitsiyaga ega bo'lishni talab qiladi.

“So'z birikmasi” mavzusini o'quvchilarga tushuntirishda quyidagi ta'lim metodlaridan foydalanish o'rinli:

“Bahs-munozara” metodi. Metod ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan muayyan vaqt oraliq'i va qat'iy qoidalarga muvofiq tashkil etiladigan og'zaki bahs bo'lib, o'quvchi(talaba)larda o'rganilayotgan mavzu bo'yicha erkin, asosli fikrlarni bildirish qobiliyatlarini shakllantirish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodni qo'llash quyidagicha tartibda:

- bahs-munozara uchun tanlangan mavzu o'quvchilarga oldindan ma'lum;
- jarayon o'qituvchi tomonidan olib boriladi;
- o'quvchi o'zi yoki guruh nomidan nazariy fikrlarini bayon qiladi;
- bahsda masalaning yechimi bo'yicha bir- biriga zid fikrlar ilgari suriladi;
- yechim bo'yicha asosiy fikrni bayon etadigan o'quvchiga 10 daqiqa, fikrlarni to'ldiradigan o'quvchiga 5 daqiqa vaqt beriladi;
- o'qituvchi bahs- munozara yuzasidan yakuniy xulosa bildiradi.

Yuqoridagi metod bo'yicha o'quvchilarga bahs-munozara uchun quyidagicha topshiriq berish mumkin:

So'z birikmasi uchun qanday so'zlar zarur?

So'z birikmasi tarkibidagi so'zlar qanday vositalar yordamida bog'lanadi?

Yechim: Mustaqil so'zlarning nutqda bog'lanishidan so'z birikmasi hosil bo'ladi.

So'z birikmasi bo'lishi uchun:

- 1) kamida ikkita mustaqil so'z bo'lishi lozim;
- 2) bu so'zlar ma'no jihatdan mos bo'lishi kerak;
- 3) so'zlarning biri ikkinchisiga ergashishi, ya'ni tobelanishi zarur;
- 4) qo'shimcha va yordamchi so'zlar mustaqil so'zlarni bog'lashi kerak;
- 5) kelishik va egalik qo'shimchalari hamda ko'makchilar (ohang ham) so'z birikmalari

tarkibida so'zlarni bir-biriga bog'lashga xizmat qiladi.

Izoh: 1) bir o'quvchiga ikki marta so'zga chiqishga ruxsat etilmaydi;

2) o'qituvchi o'quvchilarning mavzudan chetga chiqmasliklarini qat'iy nazorat qilib boradi, bordi-yu, shunday holatlar sodir etilsa, so'zlovchilar bu haqida ogohlantiriladi.

TOPSHIRIQ.

Berilgan nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash maqsadida o'quvchilarga quyidagi mashq taqdim etiladi:

1-mashq. Har bir qatordagi so'zlarni bir-biriga bog'lab so'z birikmalari tuzishni mashq qiling.

- 1) bormoq, maktab, sari, shahar, o'qimoq;
- 2) suv, buloq, tinchlik, maqtamoq;
- 3) o'zga, yurt, cho'l, gul;
- 4) tog', chiqmoq, el, suyanch.

“Test” texnologiyasi. Bu texnologiya shaxsning psixologik, fiziologik va shaxsiy xususiyatlari, intellektual salohiyati, qobiliyati, ko'nikma va malaklarini baholashga xizmat qiladi. Texnologiya o'quvchi (talaba)lar tomonidan muayyan mavzu mazmuni yoki fan asoslarining qay darajada o'zlashtirilganligini aniqlashda samarali hisoblanadi.

O'quvchilarga mavzu yuzasidan quyidagicha test taqdim etish mumkin:

1. So'z birikmasi berilgan qatorni toping.

- A) gapirib bermoq;
- B) mazmunli yashamoq;
- C) sinf burchagi;
- D) holdan toymoq.

2. Kechasi tiniq osmonda yulduzlar charaqlaydi. Ushbu gapdagi soʻz birikmalar miqdori va birikish usullarini aniqlang.

- A) 3 ta: 2 ta bitishuv, 1 ta boshqaruv
- B) 4 ta: 3 ta bitishuv, 1 ta boshqaruv
- C) 3 ta: 1 ta bitishuv, 2 ta boshqaruv
- D) 2 ta: 1 ta bitishuv, 1 ta boshqaruv

3. Qaysi javobda bitishuv berilmagan?

- A) chiroyli gullar
- B) choynakdan kattaroq
- C) yaxshi gapirmoq
- D) murabbiy mehribon

4. Gapning qaysi boʻlagi boshqa boʻlakka tobe bogʻlanmaydi?

- A) ega
- B) kesim
- C) aniqllovchi
- D) ega va kesim

5. Ot kesim berilgan gapni toping.

- A) Vatanimizni chin dildan sevamiz.
- B) Bu - litsey.
- C) Mehnat qilgan- rohatini koʻradi.
- D) Men darsga kechikdim.

6. Soʻz birikmasi berilgan qatorni typing.

- A) imzo chekmoq
- B) tor uy
- C) men oʻqidim
- D) ukam uchun

7. Ular Hofiz, Navoiy, Fuzuliy va Bedil gʻazallarini tahlil qilib oʻtirishardi. Ushbu gapda nechta boʻlak teng bogʻlangan?

- A) 1
- B) 2
- C) 3
- D) 4

8. Bir boʻlakning boshqa boʻlakka tobe bogʻlanishida qanday vositalar ishtirok etadi?

1) kelishik; 2) shaxs-son; 3) zamon; 4) koʻmakchilar; 5) ohang va soʻz tartibi

- A) 1,3,4
- B) 1,2,3
- C) 1,2,3,4,5
- D) 1,3

9. Qanday vosita yordamida bogʻlanish gapni hosil qiladi?

- A) kelishik va shaxs-son qoʻshimchalari
- B) koʻmakchilar va zamon qoʻshimchalari
- C) shaxs-son qoʻshimchalari
- D) soʻz tartibi, ohang va shaxs-son qoʻshimchalari

10. Quyidagilardan qaysi biri soʻz birikmasi emas?

- A) uyidan chiqib
- B) gulzor boʻylab
- C) oʻrik hidi
- D) guldasta qoʻyib.

Darslarda bundan tashqari, klaster, BBB kabi metodlardan ham foydalansa maqsadga muvofiq boʻladi. Darslarni shu shaklda tashkil etish oʻquvchilarning darsga qiziqishini yanada kuchaytirib, ularning faolligini oshiradi. Darslarda oʻrinsiz zerikishlarning oldini oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdullayev F(1978). *Soʻzlar oʻzaro qanday bogʻlanadi*. Fan.

Abdurahmonov F, Sulaymonov A, Xoliyorov X, Omonturdiyev J.(1979). **Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis.** Oʻqituvchi.

Qodirov, M , Neʼmatov, H, Abduraimova,M , Sayfullayeva,R, Mengliyev,B.(2019). **Umumtaʼlim maktablari uchun 8-sinf ona tili darsligi.** (32-37-bet).Choʻlpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

O'QUVCHILARDA HIKOYA MATNI YOZISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

*Abdusattorova Xadicha Xusanboy qizi,
ToshDO'TAU O'zbek tili va adabiyoti fakulteti, 4-bosqich
abdusattorovaxadicha3@gmail.com*

Ilmiy rahbar: p.f.d., prof v.b. Klaraxon Mavlonova

Annotatsiya. Ushbu maqolada hikoya matni yaratishda uchta asosiy qismga amal qilish kerakligi yoritilgan. O'quvchilar hikoya matni yozishdan oldin qanday qoidalarga e'tibor berishi va uni qanday shakllantirishi haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari hikoya matnini yozishga doir metod va topshiriqlar ishlab chiqilgan. Mazkur topshiriqlar orqali o'quvchilarda qanday ko'nikmalar shakllanishi haqida batafsil to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: hikoya matni, chiziqli syujet, o'tgan zamon shakli, kirish, yechim.

Abstract. This article highlights the three main steps to follow when creating a narrative text. Before writing the text of the story, the students have thought about what rules to pay attention to and how to structure it. In addition, methods and tasks for writing the text of the story have been developed. It has been discussed in detail what skills students will develop through these assignments.

Keywords: narrative text, linear plot, past tense, introduction, solution

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda har doim yangidan matn yaratilmaydi. Ehtiyojga ko'ra turli matn tiplaridan foydalaniladi. Ba'zan boshdan o'tgan yoki o'zi guvoh bo'lgan voqealar kimgadir aytib beriladi. Muloqot maqsadi qandaydir xabarni tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Muayyan voqea-hodisa yoki narsa, shaxs haqida hikoya qilish maqsadida tuzilgan matn *hikoya matni* sanaladi. Hikoya matni ko'proq so'zlashuv va badiiy asarlarda qo'llanadi. Hikoya tarsi, asosan, o'tgan zamon shaklida, birinchi shaxs birlik yoki ko'plikda ifodalanadi. Hikoya qilinayotgan voqea-hodisa kichik yoki keng qamrovli bo'lishi mumkin. Sekin-asta ko'tarilib boruvchi izchil va yaxlitlovchi ohang kuzatiladi (Muhamedova va Saparniyozova, 2011, 51-bet). Hikoya matni voqeaning chiziqli syujetini kuzatib boradi (1-jadvalga qarang).

Kulminatsion nuqta

Kirish Yechim (xulosa)

Hikoya matni uchta asosiy qismga bo'linadi: kirish qism, asosiy qism va yakuniy qism. Hikoya matnining kirish qismida quyidagilar aks etadi: voqea sodir bo'lgan vaqt; voqea joyi;

- voqeaning asosiy qatnashchilari keltiriladi.

Hikoya matnining asosiy qismida : bir nechta xat boshidan iborat bo'lishi mumkin; ko'proq voqealarni tasvirlash mumkin; matndagi asosiy qahramonlar ishtirokidagi harakatlar va voqealar kengaytirilishi mumkin.

Hikoya matnining yakuniy qismida esa quyidagilar keltiriladi:

- muammoni hal qilish;
- kutilmagan o'zgarish bilan tugatish;
- tushunarsizliklar va jumboqlar olib tashlanadi.

Hikoya matni birinchi yoki uchinchi shaxs tilida yoziladi. Matnni yozish davomida o'tgan zamon fe'llaridan foydalaniladi. Hikoya matnini yozishdan oldin xomaki tuzilishi shakllantirilishi kerak. Unda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- a) matn mavzusi haqida o'ylash;
- b) qahramonlar, voqea va vaziyat haqida mulohaza yuritish;
- c) syujetning qisqacha ma'lumoti yozib olinadi.

Bundan keyin matnning haqiqiy varianti shakllantiriladi. Ishning so'nggida grammatik jihatdan ko'rib chiqiladi va hikoya matni tayyor holatga keltiriladi. O'quvchi hikoya matnini yozish jarayonida yuqorida keltirilgan bosqichlarga amal qilish kerak. Matn tuzish qonun-qoidalarini o'zlashtirish gap tuzishdan tortib to ish qog'ozi yoki asar yaratishgacha bo'lgan kompetensiyani qo'lga kiritish demakdir. Shunday ekan, bunday ta'lim jarayoni o'quvchilarda tegishli kompetensiyalarni shakllantirish, ya'ni ta'lim mazmuni va metodlariga kompetensiyaviy yondashuv asosida munosabatda bo'lishni anglatadi (Mavlonova, 2023, 19-bet).

6-sinf o'quvchilarida hikoya matnini yaratishda quyidagi topshiriqlarni qo'llash mumkin:

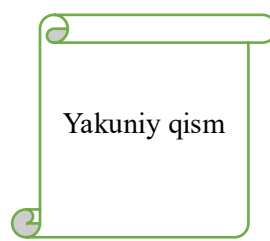
- 1-topshiriq. Ushbu sarlavha ostida hikoya matni yozing va berilgan fe'llardan foydalaning.

ENG AJOYIB KUN

Foydalanish uchun o'tgan zamon fe'llari:

o'ynadim sovg'a oldim suzdim uxladim shug'ullandim ko'rishdim bordim

Mazkur topshiriq orqali o'quvchilar hikoya matni yaratishga o'rganadi. Fe'llarning aynan rasmlar orqali berilishi o'quvchi ko'z o'ngida voqeani tezroq shakllantirishga yordam beradi.

- 2-topshiriq. Ushbu rasmlarga qarab, voqealar ketma-ketligi asosida hikoya matn yarating.

Ushbu topshiriq orqali o'quvchilar fikrlarini bir-biriga bog'lab, izchil holda hikoya matni yaratish ko'nikmasini shakllantiradi.

Ushbu topshiriqlarni bajarish davomida o'qituvchi yordam beruvchi rol o'ynaydi, o'quvchilarga yo'l-yo'riq ko'rsatadi va ularning yozish ko'nikmasini rivojlantirishga yordam beradi. Berilgan topshiriqlar orqali quyidagilar shakllanadi:

- hikoya matnini qismlarga to‘g‘ri ajrata olish;
- fikrlarni ketma-ketlikda asoslash;
- fe’llarning mos bo‘lgan zamon shaklidan foydalanish.

Xullas, ona tili darslarida hikoya matni yozishga qaratilgan topshiriqlar o‘quvchiga bo‘lib o‘tgan voqealarni birma-bir qolipga solib, ifodalab berishda yordam beradi. Umuman olganda, ona tili darslarida matn tuzish talab etiladigan mashq va topshiriqlarga o‘quvchilarni ijod sari undash vositasi deb qarash, barcha ta’limiy tadbirlarni shunga yo‘naltirish maqsadga muvofiqdir (Mavlonova, 2023, 28-bet).

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Mahmudov, N.M., Nurmonov, A., Sobirov, A.Sh. (2019). *Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik* (90-91-bet). Tasvir.
- Mavlonova, K.M., Xakimova, N.S., Yo‘ldoshev, R.A. (2021). *Matn tuzilishiga doir qoidalar*. “Nodirabegim” nashriyoti.
- Mavlonova, K.M., (2023) *Ona tili darslarida matn tuzilishini o‘rgatish metodikasi*. (19-28-betlar). Ped.f.b.f. dok. diss. Toshkent.
- Muhammedova, S, Saparniyozova, M, va Yo‘ldoshev, M. (2021). *Matn lingvistikasi*. “Ishonchli hamkor” nashriyoti.

THE ROLE OF MOTIVATION AND IDENTITY IN LANGUAGE ACQUISITION

Akramova Ismigul Ilxomjon qizi
 FerSU, 2 rd course, group number 22.104
ismigulakramova9904@gmail.com
 Supervisor: S.Shermamatova

Abstract: Motivation and identity significantly influence language acquisition, shaping learners’ engagement, persistence, and proficiency. This article explores various motivational factors—including integrative and instrumental motivations—and their interplay with personal and cultural identity. Through a review of existing literature, we discuss how learners’ self-concepts and cultural affiliations impact language learning. Understanding these dynamics offers valuable insights for educators, researchers, and policymakers to enhance language education outcomes.

Keywords: Language acquisition, motivation, identity, integrative motivation, instrumental motivation, self-concept, cultural identity, language learning, educational psychology, second language.

Annotatsiya: Motivatsiya va identifikatsiya til o'rganishda muhim rol o'ynaydi, bu o'quvchilarning ishtiyoqi, qat'iyati va mahorat darajasini shakllantiradi. Ushbu maqola integrativ va instrumental motivatsiya kabi turli motivatsion omillarni va ularning shaxsiy va madaniy identifikatsiya bilan o'zaro ta'sirini o'rganadi. O'rganilgan adabiyotlarni tahlil qilish orqali o'quvchilarning o'z-o'zini idrok qilish va madaniy aloqalarining til o'rganishiga ta'sirini muhokama qilamiz. Ushbu dinamikani tushunish ta'lim sifatini oshirish uchun muhimdir.

Kalit so'zlar: Tilni o'zlashtirish, motivatsiya, o'ziga xoslik, integrativ motivatsiya, instrumental motivatsiya, o'z-o'zini anglash, madaniy o'ziga xoslik, til o'rganish, ta'lim psixologiyasi, ikkinchi til.

Language acquisition, particularly in a second or foreign language context, is a complex process influenced by various cognitive, social, and emotional factors. Among these factors, motivation and identity have emerged as crucial elements shaping learners' language acquisition journeys. Scholars in linguistics, psychology, and education have extensively examined these influences, finding that both motivation and identity significantly determine the trajectory of language learning and the ultimate proficiency levels attained. Motivation, in the context of language acquisition, refers to the learner's desire, effort, and willingness to engage in language-learning activities. Motivation is not a singular concept; rather, it is multifaceted, encompassing different types, such as integrative and instrumental motivation. Integrative motivation is rooted in a learner's desire to connect with the culture and community of the target language, while instrumental motivation is driven by the practical benefits associated with learning the language, such as career advancement or educational opportunities (Brown, L.M, 2020, p. 45). Both forms of motivation play a substantial role in determining the level of commitment and perseverance a learner applies to language acquisition. Identity is another crucial aspect that intertwines with motivation in language acquisition. Language is deeply intertwined with self-concept, cultural background, and the sense of belonging, making identity a powerful influence in language learning. Theories of identity in language acquisition emphasize how learners' self-perceptions, cultural affiliations, and societal expectations affect their motivation and willingness to engage in learning a new language. For instance, some learners may feel a strong connection to the target language's culture, thus experiencing a positive identity shift, which enhances their integrative motivation. Conversely, others may struggle with language learning if they feel their own cultural identity is being compromised or overshadowed by the target language.

This article aims to explore the interconnected roles of motivation and identity in language acquisition, examining existing research, key theories, and practical implications. Through a nuanced understanding of these elements, educators and policymakers can develop more effective and inclusive approaches to language education, fostering environments that support diverse motivations and identities among language learners. Motivation has long been recognized as a primary driver in the language acquisition process, directly influencing learners' effort, engagement, and overall success. Gardner and Lambert (1972) introduced the dual-concept of integrative and instrumental motivation to explain the diverse reasons why individuals learn a second language. Integrative motivation is often associated with a learner's positive attitudes towards the target language community and a desire to integrate into that culture. In contrast, instrumental motivation emphasizes the tangible benefits of learning a language, such as career opportunities, academic advancement, or social status improvements (Dörnyei & Ushioda, 2011, p. 62). Studies have shown that motivation affects not only the frequency and duration of language learning but also the cognitive processes involved. For example, integratively motivated learners tend to exhibit higher engagement in language practices outside formal educational settings, such as engaging with native speakers or consuming media in the target language (Ryan, 2009). This exposure enables learners to develop a deeper, more practical understanding of the language, contributing to their linguistic proficiency. Instrumentally motivated learners, on the other hand, often approach language learning strategically, focusing on passing exams or acquiring certification. While effective in achieving specific goals, this type of motivation may not foster long-term language retention or fluent communication skills. Recent theories have expanded on Gardner's model by introducing self-determination theory (SDT), which categorizes motivation on a continuum from external regulation to intrinsic motivation (Deci & Ryan, 2000). Intrinsic motivation, or the inherent enjoyment of learning a language for its own sake, is considered the most effective form of motivation, as it promotes sustained engagement and resilience (Noels, 2001). Language educators are increasingly encouraged to cultivate intrinsic motivation by creating learning environments that are engaging, supportive, and culturally rich, as this can positively impact learners' language acquisition outcomes. Identity plays an equally influential role in language acquisition, as language is a core component of self-expression and cultural belonging. Research has demonstrated that learners' linguistic identities—how they see

themselves in relation to the target language and culture—can either motivate or deter them from engaging fully in language learning activities (Norton, 2013). Identity theories in language learning suggest that learners' sense of self is dynamic and fluid, shaped by both their own cultural background and the influences of the target language community. For many learners, language acquisition involves an identity negotiation process where they may experience shifts in self-concept as they adopt new linguistic norms, social behaviors, and worldviews associated with the target language. This shift is often seen in immigrants or international students who, in adapting to a new linguistic environment, may redefine their cultural affiliations and develop dual identities. Conversely, when learners experience cultural conflict or alienation, it can hinder their language learning process. Ethnolinguistic identity, a concept explored by Tajfel and Turner (1986), addresses this, emphasizing that learners who feel a sense of pride and connection to their native language and culture are often more motivated to learn additional languages without compromising their primary identity. The Investment Model proposed by Norton (1995) further examines how learners' identities affect their motivation and commitment to language learning. Unlike traditional motivation theories, the investment model suggests that language learners invest in a new language as part of a broader process of identity formation. Learners invest in language learning not only for practical benefits but also as a means to reshape their social status, relationships, and self-concept. The interconnectedness of motivation and identity in language acquisition is evident in the way personal, social, and cultural factors intertwine. Learners who identify with the culture associated with the target language are often more integratively motivated, leading to sustained language engagement. Conversely, instrumental motivation may still be influenced by identity, as learners view language acquisition as a pathway to personal growth and status in their own cultural or professional context. Research by Noels and colleagues (2019) has demonstrated that learners with an intrinsic orientation towards the target language culture experience less anxiety and higher self-confidence, ultimately leading to better language learning outcomes. This integrative orientation can foster a positive identity transformation, where learners adopt elements of the target culture into their self-concept, while also maintaining connections to their own cultural identity.

The roles of motivation and identity in language acquisition are interdependent and dynamic, influencing not only the success of language learning but also the personal growth of

the learner. Motivation provides the drive and resilience needed to overcome challenges, while identity shapes the learner's sense of belonging and connection to the language. For educators and language program designers, understanding the nuances of motivation and identity is crucial in creating inclusive, engaging environments that support diverse language learning experiences. Future research should explore how these factors interact in multilingual and multicultural contexts, as such insights can inform practices that foster effective, sustainable, and fulfilling language learning.

References

- Brown, L. M. (2020). *Language Learning and Motivation*. Oxford University Press.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). *Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being*. *American Psychologist*, 55(1), 68-78.
- Dörnyei, Z., & Ushioda, E. (2011). *Teaching and Researching Motivation*. Pearson Education Limited.
- Gardner, R. C., & Lambert, W. E. (1972). *Attitudes and Motivation in Second Language Learning*. Newbury House.
- Noels, K. A. (2001). *Learning Spanish as a second language: Learners' orientations and perceptions of their teachers' communication style*. *Language Learning*, 51(1), 107-144.
- Norton, B. (1995). *Social identity, investment, and language learning*. *TESOL Quarterly*, 29(1), 9-31.
- Norton, B. (2013). *Identity and Language Learning: Extending the Conversation*. Multilingual Matters.
- Ryan, S. (2009). *Self and identity in L2 motivation in Japan: The ideal L2 self and Japanese learners of English*. *Motivation, Language Identity, and the L2 Self*, 120-143.

MODERN TEACHING METHODS

Aminjonov Dilyor Doniyorzoda
FerSU, 3rd course, group №22.104
aminjonovdma@gmail.com
Supervisor: S.Shermamatova

Abstract. This article explores modern teaching methods, focusing on innovative approaches to enhance student engagement and academic outcomes. Methods such as active learning, gamification, flipped classrooms, and digital tools are examined for their effectiveness in contemporary education. It highlights the shift from traditional teacher-centered approaches to student-centered techniques that foster collaboration, critical thinking, and practical problem-solving. The article also emphasizes the need for professional development for educators to adapt to these evolving strategies.

Keywords: modern teaching methods, active learning, flipped classroom, gamification, digital tools, student engagement, collaboration, critical thinking, pedagogy, innovation.

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy o'qitish usullarini tadqiq qiladi va talabalarning o'quv jarayoniga jalb qilinishini oshirish hamda natijalarni yaxshilashga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni yoritadi. Faol o'qitish, o'yinlashtirish, teskari sinflar va raqamli vositalar kabi metodlarning samaradorligi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, an'anaviy o'qituvchi markazli yondashuvlardan talabalar markazli texnikalarga o'tish, hamkorlik, tanqidiy fikrlash va amaliy muammolarni hal qilishning ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: zamonaviy o'qitish usullari, faol o'qitish, teskari sinf, o'yinlashtirish, raqamli vositalar, talabalarni jalb qilish, hamkorlik, tanqidiy fikrlash, pedagogika, innovatsiya.

Education is a cornerstone of societal progress, and the methods employed to impart knowledge significantly impact learning outcomes. The 21st century has witnessed a dramatic shift in teaching methodologies, driven by advancements in technology, changing student demographics, and the demand for skills that align with modern economies. Traditional teacher-centered approaches, which often rely on lectures and rote memorization, are increasingly being replaced by student-centered methods that prioritize critical thinking, creativity, and collaboration (Brown, L.M., 2020, p. 45).

Modern teaching methods have emerged to address these changing educational needs. They aim to make learning more interactive, engaging, and relevant to real-world applications. For instance, active learning emphasizes student participation through discussions, projects, and hands-on activities, fostering deeper understanding and retention of material. Similarly, technological advancements such as virtual classrooms, online simulations, and digital collaboration tools have transformed how educators deliver content and interact with students (Smith, R., 2021, p. 89).

One of the most significant challenges in contemporary education is bridging the gap between theoretical knowledge and practical skills. Modern teaching methods address this by integrating experiential learning opportunities, such as internships, case studies, and problem-based learning scenarios. This approach equips students with the competencies needed to excel in dynamic and competitive environments.

This article delves into various modern teaching methods, examining their principles, applications, and outcomes. It also discusses the challenges educators face in adopting these methods and the strategies for overcoming them. By shedding light on these innovative practices,

the article aims to provide educators, policymakers, and researchers with insights into optimizing teaching and learning processes.

1. Active Learning

Active learning is a pedagogical approach that encourages students to actively participate in the learning process through discussions, group activities, and problem-solving tasks. Unlike traditional passive learning, active learning shifts the focus from the teacher to the students. Research shows that this method improves critical thinking, retention, and application of knowledge (Freeman et al., 2014, p. 8410). Popular strategies include think-pair-share activities, interactive case studies, and role-playing scenarios.

2. Flipped Classroom

The flipped classroom model reverses traditional teaching by delivering lecture content outside the classroom—often through videos or readings—and using class time for interactive activities. This approach allows students to learn at their own pace and fosters deeper engagement during class through collaborative exercises and problem-solving (Bishop & Verleger, 2013, p. 4). Studies indicate that flipped classrooms enhance student performance and satisfaction, particularly in STEM fields.

3. Gamification in Education

Gamification integrates game elements, such as rewards, challenges, and competition, into the learning process to boost motivation and engagement. Platforms like Kahoot and Duolingo demonstrate how gamification can make learning enjoyable and effective (Deterding et al., 2011, p. 10). By appealing to students' intrinsic and extrinsic motivations, gamification fosters a more dynamic and interactive learning environment.

4. Digital and Online Learning Tools

With the advent of technology, digital tools have become indispensable in modern education. Learning management systems (LMS) like Moodle and Canvas facilitate resource sharing, assessments, and communication between teachers and students. Additionally, tools like Zoom and Google Classroom have revolutionized remote learning, making education accessible across geographical barriers (Hrastinski, S., 2019, p. 567).

5. Collaborative Learning

Collaborative learning emphasizes teamwork and shared responsibility among students to achieve educational goals. This method nurtures interpersonal skills, critical thinking, and

creativity. Group projects, peer reviews, and joint problem-solving sessions are common strategies (Johnson & Johnson, 1999, p. 67). Collaborative learning also prepares students for workplace environments where teamwork is essential.

6. Challenges and Considerations

Despite their advantages, modern teaching methods come with challenges. Educators often face resistance to change, limited resources, and the need for professional development to adapt to new technologies. Additionally, ensuring equitable access to digital tools remains a pressing concern, particularly in underprivileged regions (Brown, L.M., 2020, p. 52).

Modern teaching methods are reshaping the educational landscape by prioritizing student engagement, critical thinking, and real-world applicability. Techniques like active learning, flipped classrooms, and gamification offer innovative ways to enhance the learning experience, fostering skills that align with contemporary societal and economic demands. However, the successful implementation of these methods requires overcoming challenges such as resource constraints and resistance to change. By investing in teacher training, technological infrastructure, and inclusive policies, educators and policymakers can ensure that these methods benefit a diverse range of learners.

References

- Bishop, J.L., & Verleger, M.A. (2013). The flipped classroom: A survey of the research. ASEE National Conference Proceedings.
- Brown, L.M. (2020). Innovative Pedagogy for the Modern Classroom. New York: Education Press.
- Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: Defining "gamification". MindTrek Conference Proceedings.
- Freeman, S., Eddy, S.L., McDonough, M., et al. (2014). Active learning increases student performance in STEM disciplines. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(23), 8410–8415.
- Hrastinski, S. (2019). What do we mean by blended learning? *TechTrends*, 63(5), 567–573.
- Johnson, D.W., & Johnson, R.T. (1999). *Learning together and alone: Cooperative, competitive, and individualistic learning* (5th ed.). Allyn and Bacon.
- Smith, R. (2021). *Digital Tools in Modern Education*. Oxford: Academic Press.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION

Asqarova Nozima
FerSU 3rd course, group № 22.104
nozimaasqarova2004@gmail.com

Abstract: This article explores the psychological factors influencing foreign language acquisition. It discusses how cognitive, emotional, and motivational aspects shape the learning process. It covers key topics such as the role of working memory, anxiety, motivation, age, and cultural influences. The findings suggest that a combination of internal factors, such as individual cognitive capacity, and external factors, such as the learning environment, significantly impact the efficiency and success of foreign language learning.

Keywords: Foreign language acquisition, motivation, anxiety, working memory, cognitive factors, emotional factors, cultural influences, learning strategies, age, language proficiency.

Annotatsiya: Ushbu maqola chet tilini o'rganishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni o'rganadi. Maqolada kognitiv, emosional va motivatsion omillar o'rganish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida so'z boradi. Ishda ishlash xotirasi, tashvish, motivatsiya, yosh va madaniy ta'sirlar kabi asosiy mavzular ko'rib chiqiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ichki omillar, masalan, individual kognitiv qobiliyat va tashqi omillar, masalan, o'rganish muhiti, chet tilini o'rganish samaradorligi va muvaffaqiyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Chet tili, motivatsiya, tashvish, ishlash xotirasi, kognitiv omillar, emosional omillar, madaniy ta'sirlar, o'rganish strategiyalari, yosh, tilni bilish.

Language acquisition has long been a subject of intense scholarly interest, particularly as the world becomes increasingly interconnected, making bilingualism or multilingualism a valuable skill. Learning a foreign language (FL) is a complex process that extends beyond the mechanics of grammar and vocabulary. While much research has focused on cognitive and pedagogical factors in language learning, psychological aspects such as motivation, anxiety, cognitive capacity, and emotional regulation play an equally pivotal role in shaping the success or failure of language learners. Understanding these psychological components is crucial for creating more effective and personalized language learning strategies.

In this article, we aim to explore the various psychological factors involved in foreign language acquisition. We will examine cognitive factors, such as working memory and cognitive load, emotional factors like anxiety and self-confidence, and motivational variables, which include intrinsic and extrinsic motivation. We will also discuss how age, cultural background, and social context influence the acquisition process. Finally, we will present practical implications for

educators and language learners, emphasizing how awareness of these psychological factors can enhance language learning outcomes.

The role of psychological factors in foreign language acquisition has gained increasing attention in the past few decades. Theories of second language acquisition (SLA), such as Krashen's (1982) Input Hypothesis, primarily focus on linguistic and cognitive processes. However, more recent research suggests that psychological aspects, particularly emotional and motivational factors, may have an even greater influence on how effectively learners acquire a foreign language. Factors such as language anxiety, self-esteem, and motivation can determine how learners engage with language learning tasks, which in turn can impact their long-term language proficiency (Brown, 2020, p. 45).

Moreover, it is important to note that psychological factors do not operate in isolation. Cognitive and emotional processes are often intertwined, and the cultural and social contexts in which language learning takes place can amplify or mitigate these factors. For instance, a learner's level of motivation may be closely tied to their cultural values or the social context in which they use the language. These interconnections highlight the need for a holistic approach to understanding language acquisition, one that considers both the individual learner's psychological profile and the environment in which they are learning.

In this context, we will first examine the cognitive factors that influence foreign language acquisition, before moving on to emotional factors such as anxiety, self-esteem, and motivation. We will also explore how factors like age and cultural background shape the learning experience. Finally, the article will conclude by proposing ways to integrate psychological understanding into language teaching practices.

Cognitive Factors in Foreign Language Acquisition: Cognitive factors, particularly those related to memory and processing capacity, play a central role in language acquisition. According to research, working memory is one of the most significant cognitive factors influencing foreign language learning (Baddeley, 2012). Working memory refers to the mental space used to store and manipulate information over short periods of time, and it is essential for tasks such as vocabulary acquisition, sentence processing, and language production.

In the context of foreign language acquisition, individuals with higher working memory capacity tend to perform better in tasks that require the manipulation of linguistic structures, such as grammar exercises or verbal communication (Engle, 2002). Furthermore, learners who are able

to keep track of multiple linguistic items in their mind simultaneously-such as sentence components- can more effectively parse complex language input, leading to improved language comprehension and production (Sweller, 2011).

However, working memory is not static and can be influenced by various factors, such as age, language proficiency, and practice. For instance, research shows that young learners tend to have better working memory for language learning tasks, particularly when it comes to phonological processing and word recall (Gathercole, 2006). As individuals age, their working memory capacity may decline, potentially affecting their ability to acquire a new language. However, older learners may compensate for this decline through other cognitive strategies, such as reliance on prior knowledge and contextual cues (Brown, 2020, p. 47).

The capacity for cognitive load is another important consideration in language learning. Cognitive load refers to the amount of mental effort required to process information. High levels of cognitive load, such as when learners are overwhelmed with too many new vocabulary words or complex grammar rules, can hinder language acquisition. Theories such as Cognitive Load Theory (Sweller, 2011) suggest that learners perform best when the cognitive demands of learning are balanced with their cognitive resources. Therefore, language instruction should aim to reduce unnecessary cognitive load by providing clear, focused input and opportunities for practice.

Emotional Factors in Foreign Language Acquisition: Emotional factors such as anxiety, self-confidence, and motivation have profound effects on language learning. Language anxiety, for example, has been consistently shown to negatively affect language performance. Language learners often experience anxiety when speaking in a foreign language, particularly in high-stakes situations like exams or conversations with native speakers. This anxiety can hinder their ability to process and produce language, making them less likely to engage in language practice (MacIntyre, 2002).

Language anxiety may stem from fear of making mistakes, a lack of self-confidence, or concerns about how one is perceived by others. This anxiety can lead to avoidance behaviors, such as withdrawing from conversations or skipping language practice sessions, which in turn can impede progress (Horwitz, 2001). Educators can help reduce anxiety by creating a supportive and non-threatening learning environment, where mistakes are seen as natural and necessary parts of the learning process.

Self-confidence is another crucial emotional factor in language acquisition. Learners who have high levels of self-confidence are more likely to take risks, engage in conversation, and practice speaking in the target language. Conversely, learners with low self-confidence may shy away from speaking or struggle with motivation, which can limit their progress. Research by MacIntyre (2002) highlights the importance of self-confidence in overcoming language anxiety and achieving success in language learning.

Motivation is arguably the most critical emotional factor influencing language acquisition. According to Deci and Ryan's (1985) Self-Determination Theory, motivation can be categorized into intrinsic and extrinsic types. Intrinsic motivation refers to engaging in an activity for the inherent enjoyment or satisfaction it provides, while extrinsic motivation is driven by external rewards, such as grades or social approval. Research suggests that learners who are intrinsically motivated to learn a language are more likely to engage in prolonged and meaningful language practice, leading to higher levels of proficiency (Gardner, 2006).

Age and Cultural Influences: Age is another psychological factor that impacts language acquisition. The "critical period hypothesis," proposed by Lenneberg (1967), suggests that there is a window of time during which language acquisition occurs most easily and efficiently. While this theory is somewhat controversial, many studies indicate that younger learners tend to acquire languages more quickly and with greater fluency than older learners (Snow, 2010). However, older learners may bring greater cognitive and metacognitive skills to the table, which can compensate for their potential disadvantages in terms of phonetic learning or grammatical intuition.

Cultural background is also a significant factor in language acquisition. A learner's cultural identity, values, and social environment can shape their motivation, self-perception, and approach to language learning. For example, learners from collectivist cultures may place greater emphasis on language proficiency as a means of social integration, while learners from individualistic cultures may focus more on personal achievement and self-expression. Understanding these cultural influences can help language teachers tailor their instruction to the needs and preferences of their students (Budianto, 2020, p. 49).

In conclusion, psychological factors such as cognitive capacity, anxiety, motivation, and emotional regulation play a critical role in foreign language acquisition. Understanding these factors can provide valuable insights for educators and learners alike, facilitating more effective

and tailored language learning experiences. Cognitive factors like working memory and cognitive load, emotional factors such as language anxiety and self-confidence, and motivational aspects like intrinsic and extrinsic motivation all interact to shape the success or failure of foreign language learners.

The integration of psychological understanding into language instruction can help learners overcome challenges and improve their language proficiency. For example, language teachers can create environments that reduce anxiety, foster intrinsic motivation, and enhance cognitive load.

References

- Budianto, L. (2020). Cognitive factors in foreign language learning: The role of working memory and cognitive load. *Journal of Language and Learning*, 12(3), 45-58.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Springer Science & Business Media.
- Engle, R. W. (2002). Working memory capacity as executive attention. *Current Directions in Psychological Science*, 11(1), 19-23.
- Gardner, R. C. (2006). *The motivation to learn a second language*. In C. A. Chapelle (Ed.), *Encyclopedia of language and education* (2nd ed., Vol. 6, pp. 489–497). Springer
- Horwitz, E. K. (2001). *Language anxiety and achievement*. *Annual Review of Applied Linguistics*, 21, 112-126.
- Krisi, M. (2019). The role of self-confidence in second language acquisition. *Language Learning Journal*, 47(2), 245-260.

СЫН ЕСІМДІ ОҚЫТУ МЕТОДИКАСЫ

Агабекова Жазира Смайыл қызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті І курс магистранты.

agabekovajazira28@gmail.com ,

Ғылыми жетекші: Дүйсабаева Дилбар Ускановна

Аннотация. Қазақ тілді мектептерде ағылшын тілін оқытудың өзіне тән ерекшеліктері бар. Оқушы шет тілін дұрыс меңгеру үшін оның өз ана тіліндегі біліміне сүйенгені жөн. Оқушы бұл тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жете білгенде ғана, ол тілді дұрыс та, тез игере алады. Лингвистикалық тұрғыдан қарасақ, қазақ тілі түркі тілдер тобына, ал ағылшын тілі герман тілдер тобына жатады екен. Дегенмен, екі тілдің грамматикалық жағынан кейбір ұқсастықтары да кездеседі. Мысалы, сын есімді алып қарастырайық. Бұл сөз табы казак тілінде де, ағылшын тілінде де бар ұғым.

Міндетті сөздер: ағылшын тілін оқыту, қазақ тілді мектептер, тіл үйрену, ана тіліне сүйену, лингвистикалық ұқсастықтар, грамматикалық айырмашылықтар, түркі тілдер тобы, герман тілдер тобы, сын есімдер, грамматиканы салыстыру

Abstract. There are characteristic features of teaching English in Kazakh-language schools. In order for the student to master a foreign language correctly, it is desirable that he relies on his knowledge of his native language. Only when the student understand the similarities and differences of these languages can he mastering language correctly and quickly. From a linguistic point of view, it turns out that Kazakh belongs to the Turkic language group, and English belongs to the Germanic language group. However, there are also some grammatical similarities between the two languages. For example, consider taking the adjective. This word class is a concept that exists both in Kazakh and in English.

Keywords: teaching english, kazakh-language schools, language acquisition, native language reliance, linguistic similarities, grammatical differences, turkic language group, germanic language group, adjectives, grammar comparison

Қазақ тілі біздің рухани негізіміз. Сондықтан біздің міндетіміз қазақ тілін барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту. Ең басты құндылығымыз қазақ тілі туған тіліміздің мерейі үстем болады. Қазіргі кезде үштілділік, яғни тілдердің үштұғырлығы қазақ тілімен қатар орыс және ағылшын тілдерін де белсенді меңгеру саясаты мемлекеттік деңгейде ынталандырылып жатыр. Осы заманғы ғылыми терминологияның негізін латын тілінен енген сөздер құраса, ақпараттық технология дамыған қазіргі дәуірде күн сайын дерлік ағылшын тілі дүние жүзі халықтарының тілдеріне жаңа сөздер мен ұғымдар арқылы батыл ену үстінде. Бұл үрдістен біз де тыс қалмауымыз керек. Біз ағылшын тілін игеруде серпіліс жасауымыз керек.

Қазіргі әлемнің осы “лингва франкасын” меңгеру біздің еліміздің әрбір азаматына өмірдегі шексіз жаңа мүмкіндіктерді ашады. Сондықтанда мектеп орталықтарында тақырыпты меңгертуде басқа тілдермен салыстырып оқытуды жөн көрдім. Осы тұрғыдан қазақ тіліндегі сын есімдер мен ағылшын тіліндегі сын есімдерді салыстырып оқыту - тілдерді үйретуде маңызды және тиімді әдіс. Бұл әдіс екі тілдің грамматикалық ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі, сонымен бірге оқушылардың тілдік дағдыларын арттырады.

Сын есімдер – заттың немесе тұлғаның сапасын, қасиетін сипаттайтын сөздер, және олардың әр тілдегі қолданылуы мен құрылымы әртүрлі болуы мүмкін. Қазақ тіліндегі сын есімдер мен ағылшын тіліндегі сын есімдерді салыстырып оқыту оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуда тиімді құрал болып табылады. Оқытудың әдістері мен тәсілдері осы екі тілдің грамматикалық ерекшеліктерін түсінуге, сөздік қорды кеңейтуге, және сын есімдерді дұрыс қолдануға септігін тигізеді. Ағартушы, ғалым, тіл білімі маманы А.Байтұрсынов “Сөздің кейбіреулері нәрсенің сынын атайды. Мәселен, жақсы, жаман... Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер сын есім деп аталады. Сын есімнің сұрауы қандай?” деп сипаттаған болатын (Ысқақов., 1964 5, 191 б.). Ғалымның әр сөз табын сипаттаудағы бұл тәсілі де қазақ тілі грамматикасына арналған мектеп оқулықтарында күні бүгінге дейін сақталып келеді. Сын есімді автор тек сыны (ағаш аяқ, күміс аяқ, киіз қалпақ) және сыр сыны (биік, шебер, аңқау) деп жіктей отырып, үш шырай түрін атайды: 1) жай шырай (жақсы атан, тентек бала, жуас ат); 2) талғаулы шырай (жақсырақ, берегірек); 3) таңдаулы шырай (ең жақсы, тым қорқақ, хас батыр) (Байтұрсынұлы., 1992 5, 218 б.)

Ал, қазақтың ұлы ағартушысы М.Әуезов сын есімдер туралы былай деген: “Сын есімдер әдеби тілдің поэтикалық қуатын арттырады. Әдебиетте сын есімдердің орны бөлек. Олар адамның сезімін, көңіл күйін дәл әрі көркем түрде жеткізуге мүмкіндік береді”. Оның “Абай жолы” романында сын есімдер ерекше орын алады, себебі олар кейіпкерлердің ішкі әлемін, табиғаттың суретін, халықтың дүниетанымын бейнелеуде қолданылған. Шәкәрім өз шығармаларында сын есімдерді табиғат пен адамның ішкі дүниесін бейнелеуде маңызды құрал ретінде қараған. “Сын есімдер арқылы ақын өзінше әлемді құрады” деп айтуға болады деген пікірлерін тілге тиек етуге болады.

Ағылшын әдебиетінде де сын есімдер маңызды рөл атқарады, әсіресе бейнелеу өнерінде. Ағылшын ақындары мен жазушылары да сын есімдерге қатысты өз пікірлерін білдірген. Мысалы, Шекспирдің шығармаларында сын есімдер ерекше мәнге ие. Оның кейіпкерлерін сипаттау үшін қолданған сын есімдер - көп жағдайда адамның мінезін немесе әлемге деген көзқарасын көрсетеді. Шекспир өз шығармаларында сын есімдер арқылы оқырманды нақты сезімге жетелейді. Ол сын есімдерді эмоциялық әсер алу үшін пайдаланады. “Сын есімдер - поэзияның жүрегі. Олар тілге жан береді, сезімді тереңдетеді” деген пікірлерін айтуға болады. Гете мен Шиллер сияқты ақын-жазушылар сын есімдерді көбінесе табиғат көріністерін, адамның ішкі күйін бейнелеуде қолданған.

Гете өзінің “Фауст” шығармасында сын есімдерді абстрактілі ойларды нақты әрі әсерлі жеткізу үшін қолданады. Гете өз шығармаларында сын есімдерді тек сыртқы көріністерді сипаттау үшін ғана емес, ішкі дүниенің көрінісі ретінде де қолданған. “Сын есімдер арқылы табиғаттың, адамның сезімдерінің әртүрлілігін түсіндіруге болады” деген пікірлерге сүйене отырып ағылшын және қазақ тілдері екі түрлі тілдік топқа жататындықтан, ондағы сын есімдердің сыртқы формаларында да, құрылымдық, семантикалық ерекшеліктерінде елеулі айырмашылықтар болады.

Ағылшын тіліндегі сын есімдердің қазақ тіліндегі синонимдес баламаларын өзара салыстыра отырудың маңызы зор. Ағылшын, қазақ тілдерінде сын есім заттың, нәрсенің белгісін, қасиетін, сапасын, сипатын, көлемін, салмағын, түсін білдіретін сөз табы. Ол what?-қандай?, what kind of?-қандай? деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: A new firm- жаңа фирма, a wide street-кең көше, a strong companion-берік серіктестік деген мысалдарды айтуымызға болады. Morphological structure of adjectives (Сын есімнің морфологиялық құрылымы) Ағылшын тілінде сын есімдер құрылымына қарай simple (негізгі) derivative (туынды) және compound (күрделі) болып бөлінсе, қазақ тілінде дара,(негізгі, туынды түбір) және күрделі болып бөлінеді: а) Simple (негізгі) сын есімдер (түбір сын есімдерге ешқандай қосымшалар жалғанбайды): Ағылшын тілі: red-қызыл, white-ақ, blue-көк, big - үлкен, old-кәрі. Қазақ тілі: сұр-grey, тар-tight, биік - tall. ә) Derivative (туынды) сын есімдер: ағылшын тілінде түбірге префикстер, жұрнақтар жалғану арқылы жасалса, қазақ тілінде тек жұрнақтар жалғану арқылы жасалады. Ағылшын тілі: acceptable-қолайлы, тиімді, unable-қабілетсіз, uncountable-саналмайтын, groundless – тиянақсыз, fixed-тұрақты Қазақ тілі: бойшаң, алғыр, білгір, өткір. б) Compound (күрделі) сын есімдер екі тілде де екі немесе одан да көп сөзден құралады. Мысалы: Ice-cold-тастай суық; Snow-white-кардай аппақ. Қазақ тіліндегі сын есімдер мен ағылшын тіліндегі сын есімдерді салыстырып оқыту әдісі екі тілдің грамматикалық құрылымдарын және мәдениетін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушылардың салыстыру қабілетін дамытуға, тілдік дағдыларын жетілдіруге және түрлі мәдениеттегі тілдік құралдарды игеруге көмектеседі.

Пайдаланған әдебиеттер:

- Duysabaeva, D. U. (2024). A model for improving linguistic and cultural competence in future native language and literature teachers. *Web of Semantics: Journal of Interdisciplinary Science*, 2(4). Retrieved from <http://web.semanticjournals.org/index.php/wos/article/download/168/131>
- Givón, T. (1984). *Syntax: A functional typological introduction*.

Sweet, H. (1955). *A new English grammar logical and historical*. Oxford: Clarendon Press.

Ысқақов, А. (1964). *Қазіргі қазақ тілі морфологиясы*. Алматы.

Байтұрсынұлы, А. (1992). *Тіл тағылымы*. Алматы.

Рысбаева, Г. К. (2006). *Ағылшын тілі грамматикасы*. Алматы: Өлке.

Оразбаева, Ф. III., & Рахметова, Р. С. (2005). *Қазақ тілін оқыту әдістемесі*. Алматы.

O‘QIB TUSHUNISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN TOPSHIRIQLAR TAHLILI (6-SINF DARSLIGIDAGI MATN NAMUNASI ASOSIDA)

Baxriddinova Asal Baxromovna,

Toshkent amaliy fanlar universiteti 3-bosqich talabasi

malakbahriddinova@gmail.com

Ilmiy rahbar: PhD Odinaxon Saidaxmedova

Annotatsiya: Maqolada o‘qib tushunish ko‘nikmasi va matn mazmunini to‘g‘ri talqin qilish xususida so‘z yuritildi. Yangilanga 6-sinflar uchun “Ona tili” darsligida foydalanilaniib, matn tahlil qilish va matn mazmunini tushunish, bilan bog‘liq holatlar haqida so‘z yuritilgan. O‘qib tushunish ko‘nikmasini shakllantirishga qaratilgan mashq va topshiriqlar tahlil qilinadi. Barcha sinflarda o‘qib tushunishga oid matnlar hamda topshiriqlar bo‘lishi talab qilindi.

Abstract: The article talked about the skills of understanding and the correct interpretation of the content of the text. The update was used in the textbook “native language” for Grades 6, talking about text analysis and understanding of the content of the text, related situations. Exercises and tasks aimed at the formation of a reading comprehension skill are analyzed. All classes were required to have texts on understanding as well as assignments.

Kalit so‘zlar: o‘qib tushunish ko‘nikmasi, mantiqiy fikrlash, dekodlash.

Keywords: reading comprehension skills, logical thinking, decoding.

Bugungi kunda yosh avlodni mustaqil va mantiqiy fikrlashga o‘rgatish dolzarb masalalardan biridir. Shu sababli Davlat ta’lim standarti, dasturlarda umumta’lim o‘quv dasturlarida, asosiy e’tibor o‘quvchining o‘qish va o‘qib tushunish, tinglash va tinglab tushunish, fikrni ifoda qilish va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga urg‘u berilgan. Shu yaqin yillarda yangilangan ona tili darsliklari bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Yangilangan 6-, 7- va 10-sinf ona tili darsliklarida murakkab grammatikalar soddalashtirilgan, to‘rt ko‘nikma asosida o‘rgatilayotganligini ko‘rishimiz mumkin.

Dotsent I.Azimova (2019) o'qib tushunish haqida quyidagi jummalarni yozgan: "Matnni o'qib tushunish murakkab psixolingvistik jarayon bo'lib, grafemalarni tanish, so'zni o'qish, so'zning lug'aviy ma'nosini, kontekstual ma'nosini anglash, sintaktik strukturani to'g'ri hal etish (ya'ni so'zlarning o'zaro munosabati, qaysi so'z gapdagi asosiy tushunchani, qaysilari unga tobe tushunchalarni ifodalayotganini anglash), shuningdek, matn mazmuniy bloklarining o'zaro bog'lanishini tushunish kabi darajalardan iborat bo'ladi."

O'qib tushunish bir nechta jarayonlarni o'z ichiga oladi: dekodlash (yozma matndagi grafemalarni nutq tovushlariga moslashtirish), so'zni o'qish, ma'noni anglash, parsing (so'zni ketma-ketligini sintaktik tahlil qilish), matn mazmunini aniqlash, xulosalash. Bu keltirib o'tilgan bosqichlar barchasi ketma-ketlikda qo'llanilishi lozim, aks holda matnni o'qib tushunish bilan bog'liq xatolar yuzaga kelishi mumkin. So'zlarning ma'nosini noto'g'ri tushunish ham matn mazmunini noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin. Biz quyida darslikda berilgan matn asosida matnni o'qib tushunish qanday jarayon ekaniga e'tibor qaratdik.

2022-yilda Azimova I.A va boshqa mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan 6-sinf darsligining "Global isish" bo'limida *Iqlim o'zgarishining oqibatlari* mavzusida matn berilgan. Matnga ko'ra, global isishni keltirib chiqarayotgan omillar hamda isishga qarshi kurashish uchun qilinayotgan harakatlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Matnni o'qish orqali o'quvchida global isish nima ekani va agar uni bartaraf etilmasa, qanday ayanchli oqibatlar keltirib chiqarishi haqida tushuncha hosil bo'ladi. Darslikda dastlab o'quvchiga matnni o'qib chiqish topshirig'i beriladi. So'ng matnni yaxshiroq tushunish uchun bir nechta savol hamda topshiriq turlaridan foydalaniladi. Masalan, metodik adabiyotlarda matn yuzasidan savollarga javob berish, paragraflariga mos sarlavha tanlash, sarlavhalardan ortiqchasini olib tashlash, to'g'ri / noto'g'ri ko'rinishidagi savollarga javob berish, o'zaro moslikni aniqlash, bo'sh o'rinlarni to'ldirish,

1. Ushbu matn nima haqida?
2. Global iqlim o'zgarishi va migratsiya (ko'chish) jarayoni o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
3. Migratsiya jarayoniga global iqlim o'zgarishi sabab bo'layotganini aniqlash uchun qanday amaliy harakatlar olib borildi?
4. Global isish darajasini 2 gradusdan pastda ushlab turish g'oyasini kim ilgari surdi? Ushbu g'oyaning ilgari surilish jarayoni haqida gapiring.
5. Matnda global isishga qarshi kurashishning qanday yo'llari haqida gap ketmoqda? Sizning ushbu fikrlarga munosabatingiz qanday?
6. Matn xulosasiga munosabatingizni bildiring.

matnga oid qaysidir jumlani boshlab, yakunini to'ldirishni o'quvchidan so'rash kabi bir nechta turlari keltiriladi. Xususan, *Iqlim o'zgarishining oqibatlar*i matnidagi ham matnni tushunishga doir savol va topshiriqlar ishlab chiqilgan. Matndan so'ng, uni mazmunini ochishga qaratilgan savollar berilgan:

Savollar soni oltita va ularni 3 guruhga ajratish mumkin. Birinchi savol matnning umumiy mazmuniga tegishli bo'lib, o'quvchi butun matndan kelib chiqqan holda matn mazmunini tushunishga o'quvchini undaydi. Keyingi savollar bevosita matn qismlariga tegishli bo'lib, o'quvchidan matnning muayyan qismi qay darajada tushilganini bilishga qaratilgan. So'nggi savol esa matnda berilgan ma'lumotlardan kelib chiqqan holda o'quvchidan munosabat bildirish so'ralgan. Bu turdagi savol o'quvchining matnni tushunibgina qolmay, balki biror voqea-hodisaga nisbatan fikr bildirish ko'nikmasini shakllantirishga ham yordam beradi.

Keyingi topshiriqda bo'sh o'rnlarni to'ldirish so'ralgan:

Global iqlim o'zgarishi va migratsiya jarayoni o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun olib borilgan tadqiqot jarayonlarini ma'lum tartib asosida namunadagidek yozing.

1. 2006–2015-yillar davomida 157 davlatda qochoqlar boshpana so'rab bergan arizalar soni o'rganib chiqildi.
2. ...
3. Tadqiqot natijasi...

Matnga asoslanib, muayyan jarayonni tartiblab yozish orqali o'quvchida matndagi izchillikni yanada yaxshi tushunishga imkon beradi. Matndagi har bir detalga e'tibor qaratiladi. Mana shu jarayonda matnni bir o'qishda e'tibor berilmagan jihatlari ham o'quvchi tomonidan qayta ko'rib chiqiladi.

Quyidagi so'zlarning matn mazmuniga mos keluvchi izohlarini aniqlab, ularni daftaringizga ko'chiring.

Ixtilof	aralashish, qo'shilish, tartibsizlik
	qarama-qarshilik, ziddiyat, kelishmovchilik
Migratsiya	aholining bir mamlakatdan boshqa bir mamlakatga ko'chishi
	xorijiy fuqarolarning ma'lum bir davlatga yashash uchun ko'chib kelishi
Dinamika	muayyan harakat yoki voqea-hodisaning holati, o'sishi, o'zgarishi, rivojlanishi
	jismlar mexanik harakatining ularga ta'sir qiladigan kuchlar bilan bog'liqligini o'rganuvchi bo'lim
Issiqxona gazlari	usti yopiq joyda hosil bo'ladigan gazlarning ta'siri
	suv bug'lari, karbonat angidrid, azot va metan gazlarining atmosferaga ta'siridan kelib chiquvchi muammo
Atmosfera	Yerni o'rab turgan gazsimon qobiq
	bosim o'lchov birligi

O'zaro moslikni aniqlashga qaratilgan topshiriqlar metodikada keng qo'llanadi. Xususan, bu matn uchun ham matn mazmuniga mos keluvchi izohlarni aniqlash topshiriq qilib berilgan. Bu orqali o'quvchilar o'zlariga notanish so'z ma'nosi bilan tanishadilar. Darsda lug'atdan ham foydalanish mumkin bo'ladi. Shu orqali matn mazmuni yanada yaxshi anglashiladi.

Darslikda berilgan grammatik topshiriqlar, masalan, matndagi sifat so'z turkumiga oid so'zlar qatorini davom ettirish va boshqalar ham matndan olingan yoki matndagi so'zlar bilan ishlashga qaratilganini ko'rishimiz mumkin. Bu orqali o'quvchida matnga xos hodisalar, matn mavzusida fikrlay olish ko'nikmasi ham rivojlanadi.

Matnda qo'llangan sifatlarni aniqlang va namunadagidek yozing.

Namuna *tabiiy oqibatlar, juda mushkul masala.*

Matndan ko'rsatish olmoshlari ishtirok etgan gaplarni ko'chiring. Ushbu olmoshlar o'zidan oldingi qaysi birliklarga ishora qilganini aniqlang va namunadagidek izoh yozing.

Namuna *Yaqinda ilm-fan bu nazariyaning haqiqatga mos kelishini tasdiqladi. "Bu" ko'rsatish olmoshi "Global iqlim o'zgarishining oqibatlari ko'p sonli ixtiloflar va ommaviy ko'chishlarga ham sabab bo'ladi" jumlasiga ishora qilyapti.*

Demak, o'qib tushunish murakkab, shu bilan birgalikda qiziqarli jarayon. Matnni o'qib tushunish o'quvchilarda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Bunda barcha sinf darsliklarida o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishga doir matnlar hamda matn bilan ishlash topshiriqlari bo'lishi talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Azimova I. va b. Ona tili.1-qism (2022) Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik (224-bet). Respublika ta'lim markazi.
- Tursunov,.Sh.A (2021) "Ona tilida lisoniy malakani baholashning nazariy asoslari" (o'qib tushunish) mavzusida yozilgan bitiruv malakaviy ishi.
- Азимова И. Она тили таълимида лисоний малакани ривожлантиришнинг психолінгвистик асоси. // Глобал таълим ва миллий методика тараққиёти. III анъанавий республика илмий-амалий конференсияси (2019) материали. Тошкент.

O'QUVCHILARNING OG'ZAKI VA YOZMA NUTQINI O'STIRISHNING SAMARALI USULLARI

Hakimova Nasiba Alisher qizi

ToshDO'TAU Ona tili va adabiyoti fakulteti, 4-kurs

hakimovbobomurod06@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarning og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy ilmiy-metodik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Nutqiy faoliyatni rivojlantirishda motivatsion, interaktiv va ijodiy tamoyillarni qo'llashning o'rni ilmiy jihatdan asoslanadi. O'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishda debatlar, rolly o'yinlar, ijodiy yozuv ustaxonalari va raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi o'rganiladi. Tadqiqotda keltirilgan usullar aprotatsiya qilingan bo'lib, ularning ta'lim jarayonidagi amaliy natijadorligi aniqlangan. Maqola nutqiy madaniyatni oshirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: og'zaki va yozma nutq, kommunikativ kompetensiya, interaktiv metodika, ijodiy yondashuv, raqamli texnologiyalar, pedagogik innovatsiyalar, aprotatsiya, nutqiy madaniyat.

Abstract: This article analyzes the issue of developing students' oral and written speech skills based on modern scientific and methodological approaches. The role of using motivational, interactive and creative principles in the development of speech activity is scientifically substantiated. The effectiveness of using debates, role-playing games, creative writing workshops and digital technologies in the formation of students' communicative skills is studied. The methods presented in the study were approved, and their practical effectiveness in the educational process was determined. The article contains methodological recommendations that serve to improve speech culture.

Keywords: oral and written speech, communicative competence, interactive methodology, creative approach, digital technologies, pedagogical innovations, approval, speech culture.

Bugungi kunda ta'lim tizimi o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga, ularning ijtimoiy, madaniy va ilmiy faoliyatda muvaffaqiyatli ishtirok etishlariga yo'naltirilmoqda. Ushbu jarayonda og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki mazkur qobiliyatlar o'quvchilarning fikrlarini aniq va lo'nda ifodalash, o'zaro samarali muloqot qilish hamda ijodiy yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, nutqni rivojlantirish jarayonida samarali usullarni ishlab chiqish va amalda qo'llash dolzarb ilmiy masaladir. Ushbu maqolada o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish uchun innovatsion yondashuvlar va metodikalar tahlil qilinadi.

Og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda kreativ pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Kreativlik o'zida nafaqat ijodiy va yangicha fikrlashni, balki muloqotning yangi shakllarini, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi interaktiv va samarali aloqani ham o'z ichiga oladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijodiy yondashuvlar o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtirib, o'zlarini yanada erkin ifodalashga yordam beradi.

Yozma nutqning rivojlanishida kreativ yozuv metodlari o'quvchilarni aniq va ravon fikr yuritishga, ularning yozma ifodalarini tizimli ravishda tuzishga o'rgatadi. Yozuv mashg'ulotlari orqali o'quvchilar nafaqat o'z fikrlarini ifodalashda, balki ijodiy tafakkur va mantiqiy fikrlashni ham rivojlantiradilar. Kreativ yozuv metodlarini qo'llashda, o'quvchilarga mavzularni o'zlariga tanlash imkoniyati berish, ularning yondashuvlarini o'zgartirishga yordam beradi. Yozma faoliyatning kreativ usullari, kognitiv jarayonlarni rivojlantirishda samarali bo'lib, o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini chuqurlashtiradi va nutqiy izchillikni ta'minlaydi. Shuningdek, bu metod o'quvchilarda o'z fikrlarini turli formatlarda ifodalashga imkon beradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, yozuv jarayonida o'quvchilar noan'anaviy mavzularda va shakllarda yozishga undaladi, bu esa ularning ijodiy fikrlashini oshiradi.

Debatlar va munozaralar – bu o'quvchilarning fikrlarini aniq ifodalash, qarama-qarshi nuqtai nazarlarni tahlil qilish va o'z pozitsiyasini ishonch bilan himoya qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan faoliyatlar. Debatlar o'quvchilarda argumentatsiya va kontrargumentatsiya san'atini rivojlantiradi, bu esa ularning og'zaki nutqida mantiqiy izchillik va aniq ifodalarni shakllantiradi hamda boshqa tomonning fikrini tinglashga o'rganadilar. Aprobatsiya misoli: O'quvchilar bilan "Iqlim o'zgarishi: individual mas'uliyatning roli" mavzusida debat tashkil etildi. Natijada o'quvchilarning argumentlarni asoslash qobiliyati sezilarli darajada oshgani kuzatildi.

Vygotskiyning ijtimoiy-psixologik yondashuviga ko'ra, o'quvchilarning muloqotdagi faolligi va nutqiy rivojlanishi, o'z fikrlarini ifodalash jarayonida o'zaro fikr almashish orqali rivojlanadi. Debat va munozaralar o'quvchilarni doimiy ravishda muloqotda bo'lishga, yangi fikrlarni o'rganishga va o'z qarorlarini tahlil qilishga undaydi.

Rolli o'yinlar va simulyatsiya metodlari o'quvchilarga turli ijtimoiy vaziyatlarda o'z fikrlarini ifodalash imkoniyatini beradi. Bunday metodlar yordamida o'quvchilar real hayotdagi muloqotda bo'lishni o'rganadilar, turli rollarni bajarish orqali o'zlarini erkin his qilishadi va natijada muloqot ko'nikmalari kuchayadi. Real hayotiy vaziyatlarni aks ettiruvchi rolli o'yinlar o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, xaridor va sotuvchi, doktor va bemor kabi rollar orqali ular o'zaro muloqotni o'rganadilar. Aprobatsiya misoli: "Bozor" mavzusida o'quvchilar xaridor va sotuvchi sifatida nutq mashqini bajardilar. Bu usul ularning ravon gapirish qobiliyatini oshirdi va faol qatnashishlarini rag'batlantirdi. Rolli o'yinlar va simulyatsiyalar Vygotskiy tomonidan ta'kidlangan "yaqin rivojlanish zonasi" (ZPD) prinsipiga asoslanadi, bu o'quvchilarga o'zlarining amaliy ko'nikmalarini yangi darajaga ko'tarish imkonini yaratadi. Ushbu metodlar o'quvchilarda ijtimoiy va psixologik rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi.

Nutqiy faoliyatni rivojlantirish nazariyasi V.V. Davydov, L.S. Vygotskiy, A.N. Leontev kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Ularning fikricha, o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish jarayoni quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirilishi kerak:

Motivatsiya: Nutqni rivojlantirish uchun o'quvchi muloqotga ehtiyoj sezishi lozim.

Interaktivlik: Fikrlash va muloqot jarayonida faol ishtirok etish kommunikativ rivojlanishni ta'minlaydi.

Amaliyotga yo'naltirish: Nazariy bilimlarni real vaziyatlarda qo'llash natijani oshiradi.

O'quvchilarni ijodiy yozuvga jalb qilish, ya'ni hikoyalar, esse va maqolalar yozdirish orqali yozma nutqni rivojlantirish samarali hisoblanadi. Aprobatsiya misoli: "O'zimni kelajakda qanday tasavvur qilaman?" mavzusida (Kreativ yozuv ustaxonalari) blog yozish topshirig'i berildi. Ushbu topshiriq natijasida o'quvchilar o'z fikrlarini aniq va mantiqiy tarzda ifodalashni o'rgandilar.

O'quvchilar o'zlari tanlagan mavzu bo'yicha maqola yozadilar va ularni o'z sinfdoshlariga taqdim qiladilar. Bu jarayon matn tuzilmasini yaxshiroq tushunishga va o'z fikrlarini yozma shaklda aniq ifodalashga yordam beradi. Aprobatsiya misoli: "Mahallamdagi muhim o'zgarishlar" mavzusida ("Bir kunlik jurnalist" mashg'uloti) o'quvchilar maqola tayyorlashdi. Sinov jarayonida yozma nutqdagi grammatik aniqlik va ijodkorlikning oshgani kuzatildi.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Internet-resurslari, onlayn forumlar, video darslar va bloglar kabi raqamli platformalar o'quvchilarga o'z fikrlarini global auditoriyaga taqdim etish imkoniyatini beradi. Bular o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish va nutqni ifodalashda yangi yondashuvlarni qo'llashda muhim o'rin tutadi. Raqamli texnologiyalar, o'quvchilarning muloqotga doir ko'nikmalarini o'zaro almashish va samarali fikr bildirish imkoniyatlarini yaratadi. Shuningdek, bu texnologiyalar o'quvchilarning kreativ yondashuvlarini faollashtirishga va ta'lim jarayonini yanada interaktiv qilishga yordam beradi.

Online platformalar, masalan, Padlet, Mentimeter yoki Google Docs orqali o'quvchilarni jamoaviy yozuvga jalb qilish samarali bo'ladi. Aprobatsiya misoli: Google Docs'dan foydalanib, talabalar birgalikda hikoya yozishdi. Ushbu usul ularning yozma nutqda ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam berdi. O'quvchilarning og'zaki nutq qobiliyatini rivojlantirishda ular uchun podkastlar va qisqa videolar tayyorlash topshiriqlarini berish ijodiy va qiziqarli yondashuvdir. Aprobatsiya misoli: O'quvchilarga "Mening eng sevimli kitobim" mavzusida podkast yozib olish topshirildi. Natijada talaffuz va intonatsiyadagi o'zgarishlar kuzatildi.

Klaster texnikasi o'quvchilarning fikrlash jarayonini tizimlashtiradi. Ularning asosiy fikrlar atrofida qo'shimcha fikrlarni aniqlash va kengaytirish qobiliyatini oshiradi. Aprobatsiya misoli: "Atrof-muhitni himoya qilish" mavzusida klaster tayyorlash topshirig'i berildi. Bu usul o'quvchilarning nutqini mazmunan boyitdi.

O'quvchilarga o'zlariga qiziqarli mavzuda tijorat taqdimotlarini tayyorlash imkoniyatini berish og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Aprobatsiya misoli: O'quvchilarga "Ekologik mahsulotlarni targ'ib qilish" mavzusida prezentatsiya tayyorlash topshirildi. Bu mashg'ulot nutq ravonligi va auditoriyaga moslashish ko'nikmalarini yaxshiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish jarayoni, pedagogik usullarni innovatsion yondashuvlar bilan to'ldirishni talab qiladi. Kreativ metodlar, interaktiv faoliyatlar va zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Nutqiy rivojlanish, nafaqat ilmiy va akademik faoliyatda, balki kundalik hayotda ham muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun zarur vosita hisoblanadi. Shuningdek, o'quvchilarning shaxsiy va professional rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Vygotskiy, L. S. (1978). *Ijtimoiy jamiyatda aql: Yuqori psixologik jarayonlarning rivojlanishi*. Harvard Universiteti Noshirligi.
- Muhammadaliyev, X. (2005). *O'zbek tilida nutqiy faoliyatni rivojlantirish metodikasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi O'qituvchilarni Tayyorlash Milliy Markazi.
- Kichkineva, M. X. (2011). *O'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda interfaol usullar*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Noshirligi.
- Akramova, Z. B. (2010). *Til va nutqni o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: O'qituvchi.
- Jalolov, M. B. (2015). *O'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda o'qituvchining roli*. Toshkent: "O'qituvchi" Noshirligi.
- G'ulomov, T. X. (2014). *Yozma va og'zaki nutqni rivojlantirish metodlari*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi O'qituvchilarni Tayyorlash Milliy Markazi.
- Xudoyberganova, S. (2013). *Ta'limda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning nazariy asoslari*. Toshkent: O'qituvchi.
- Mirzaeva, Z. (2016). *O'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda kreativ yondashuvlar*. Toshkent: TDTU Noshirligi.
- Yuldashev, A. M. (2007). *O'zbek tilida muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish: Teoriya va amaliyot*. Samarqand: Samarqand Universiteti Noshirligi.

Tashmuhamedov, Sh. (2009). *O'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda metodik yondashuvlar*. Toshkent: "Yangi O'zbekiston" Noshirligi.

Sharipov, O. (2012). *O'zbek tilini o'qitishda integratsiyalashgan metodlar va yondashuvlar*. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti Noshirligi.

TIL O'RGANISH JARAYONIDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR

Hokimova Mushtariybonu Zafarjon qizi,

FarDU 4-kurs talabasi

mushtariybonu729@gmail.com

Ilmiy rahbar: FarDU, o'qituvchi, Sevara Shermamatova

Annotatsiya. Til o'rganish jarayoni murakkab bo'lib, turli muammolarni o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada o'quvchilar duch keladigan umumiy muammolar, jumladan, leksikani o'zlashtirish, grammatika tushunishi va talaffuzdagi qiyinchiliklar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, til o'rganishni to'sqinlik qiluvchi psixologik to'siqlar, masalan, xavotir va motivatsiya yetishmasligi tahlil etiladi. Ushbu to'siqlarni yengish strategiyalari muhokama qilinadi va samarali o'qitish usullarining ahamiyati va o'quvchilarni jalb etish til malakasiga erishishda qanday yordam berishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: til o'rganish, qiyinchiliklar, lug'at, grammatika, talaffuz, psixologik to'siqlar, motivatsiya, o'qitish usullari, o'quvchilarni jalb etish, malaka.

Abstract. Language learning is a complex process that involves various challenges. This article examines the common problems faced by learners, including vocabulary acquisition, grammar comprehension, and pronunciation difficulties. Additionally, it explores the psychological barriers that hinder language learning, such as anxiety and lack of motivation. Strategies to overcome these obstacles are discussed, highlighting the importance of effective teaching methods and learner engagement in achieving language proficiency.

Keywords: language learning, challenges, vocabulary, grammar, pronunciation, psychological barriers, motivation, teaching methods, learner engagement, proficiency.

Til o'rganish jarayoni inson hayotida muhim rol o'ynaydi. Globalizatsiya va kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi tufayli turli tillarni bilish zaruriyati oshmoqda. Til o'rganish nafaqat yangi bilimlarni egallash, balki boshqa madaniyatlar bilan tanishish imkoniyatini ham beradi. Biroq, til o'rganish jarayoni ko'plab muammolar bilan to'la. O'quvchilar ko'pincha leksikani o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch keladilar, grammatik

qoidalarini tushunishda noaniqliklar yuzaga keladi va talaffuzdagi xatolar ularning tilni samarali ravishda ishlatishlariga to'sqinlik qiladi.

Til o'rganishda uchraydigan muammolarni tahlil qilishda birinchi navbatda leksikani o'zlashtirish jarayoni ko'rib chiqilishi lozim. O'quvchilar yangi so'zlarni yodlashda va ularni kontekstda qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu esa ko'pincha so'zlarning ma'nolarini noto'g'ri tushunish yoki ulardan noto'g'ri foydalanishga olib keladi. Jo'rayev va Narziqulova (2006) ta'kidlaganidek, "so'z boyligini oshirish uchun samarali metodlar zarur"(183-bet). Shuningdek, grammatika qoidalarini o'rganish jarayoni ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar ko'pincha murakkab grammatik tuzilmalarni tushunishda qiynaladilar va bu ularning yozma va og'zaki nutqidagi xatolarga olib keladi.

Talaffuzdagi qiyinchiliklar ham til o'rganish jarayonida muhim muammo hisoblanadi. O'quvchilar yangi tilning fonetik tizimini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Talaffuzdagi xatolar esa kommunikatsiya jarayonida noqulayliklar keltirib chiqarishi mumkin.

Bundan tashqari, til o'rganish jarayonida psixologik to'siqlar ham mavjud. O'quvchilarda xavotir hissi paydo bo'lishi mumkin, bu esa ularning tilni o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini pasaytiradi. Motivatsiya yetishmasligi ham til o'rganishni qiyinlashtiradi. O'qituvchilarning samarali metodlari va o'quvchilarning faol ishtiroki bu muammolarni yengishda muhim ahamiyatga ega.

Til o'rganish jarayonida uchraydigan muammolarni yanada chuqurroq tahlil qilish uchun bir nechta asosiy jihatlarni ko'rib chiqamiz.

1. Leksikani o'zlashtirish. O'quvchilar yangi so'zlarni yodlashda va ularni kontekstda qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu jarayonda so'zlarning sinonimlari va antonimlarini bilmaslik ham muhim rol o'ynaydi. Leksikani o'zlashtirish jarayonida samarali metodlar qo'llanilishi lozim. Masalan, vizual materiallardan foydalanish (rasmlar, diagrammalar) va interaktiv mashg'ulotlar so'z boyligini oshirishga yordam beradi.

2. Grammatika tushunishi. Grammatika qoidalarini o'rganish jarayoni ko'plab talabalarda noaniqliklar keltirib chiqaradi. Murakkab grammatik tuzilmalar (masalan, zamonlar, modallar) ko'p hollarda chalkashliklarga olib keladi. Bu muammoni hal qilish uchun o'qituvchilar oddiydan murakkabga qarab bosqichma-bosqich yondashuvni qo'llashlari kerak. Har bir yangi grammatik qoidani misollar orqali tushuntirish va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish talabalar uchun foydali bo'ladi.

3. Talaffuzdagi qiyinchiliklar. Talaffuzdagi xatolar ko‘pincha muloqot jarayonida tushunmovchiliklarga olib keladi. O‘quvchilar yangi tilning fonetik tizimini o‘zlashtirishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Talaffuzni yaxshilash uchun audio materiallardan foydalanish va talaffuz mashqlarini bajarish samarali usul hisoblanadi.

4. Psixologik to‘siqlar. O‘quvchilarda xavotir hissi paydo bo‘lishi mumkin, bu esa ularning tilni o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini pasaytiradi. Psixologik to‘siqlarni bartaraf etish uchun o‘qituvchilar ijobiy muhit yaratishi va talabalarni qo‘llab-quvvatlashi zarur. Shuningdek, motivatsiyani oshirish uchun turli xil mukofotlar va rag‘batlantiruvchi usullar qo‘llanilishi mumkin.

5. O‘qituvchilarning roli. O‘qituvchilar til o‘rganish jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Ularning metodlari va uslublari talabalar motivatsiyasini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Samarali ta’lim metodlari orqali talabalar tilni yanada tezroq va samaraliroq o‘zlashtirishlari mumkin.

6. Texnologiyaning ta’siri. Zamonaviy texnologiyalar til o‘rganish jarayonini sezilarli darajada osonlashtirishi mumkin. Mobil ilovalar, onlayn kurslar va interaktiv platformalar orqali talabalar istalgan joyda va istalgan vaqtda tilni o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

7. Madaniy kontekst. Tilni o‘rganishda madaniy kontekst ham muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilar yangi tilning madaniyati bilan tanishmasdan, uni to‘g‘ri tushunishlari qiyin bo‘ladi. Madaniyatni o‘rganish orqali talabalar tilni yanada chuqurroq anglaydilar.

8. Amaliyotning ahamiyati. Tilni amaliyotda qo‘llash til o‘rganishni yanada samarali qiladi. O‘quvchilar real hayotdagi vaziyatlarda tilni ishlatishga odatlanishlari kerak.

9. O‘zaro ta’sir. O‘quvchilar bir-birlari bilan muloqot qilish orqali tilni tezroq o‘zlashtirishlari mumkin. Guruhli mashg‘ulotlar va munozaralar bu jarayonni yengillashtiradi.

10. Individual yondashuv. Har bir talabaning individual ehtiyojlarini hisobga olish zarur. O‘qituvchilar har bir talabaga mos ravishda yondashishi va ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlab olishlari kerak.

Ushbu jihatlar til o‘rganish jarayonida uchraydigan muammolarni hal qilishda yordam beradi va talabalarni muvaffaqiyatli til egasi bo‘lishlariga yo‘l ochadi.

Til o‘rganish jarayoni ko‘plab muammolar bilan to‘lgan murakkab jarayon hisoblanadi. Leksikani o‘zlashtirish, grammatika tushunishi, talaffuzdagi qiyinchiliklar va psixologik to‘siqlar kabi omillar bu jarayonni qiyinlashtiradi. Biroq, samarali ta’lim metodlari va strategiyalar orqali

ushbu muammolarni yengib o'tish mumkin. O'qituvchilarning roli juda muhimdir; ular talabalarni motivatsiya qilishlari va ijobiy muhit yaratishlari zarur. Zamonaviy texnologiyalar ham til o'rganishni sezilarli darajada qulaylashtirishi mumkin. Umuman olganda, tilni muvaffaqiyatli o'rganish uchun talabalar faolligi, amaliyotning ahamiyati va madaniy kontekstni hisobga olish lozim.

Til o'rganish jarayoniga doir yana bir nechta muammolar va ularni hal qilish usullarini ko'rib chiqaylik. Bu safar muammolarni yanada kengroq ko'rib chiqamiz va turli strategiyalarni taqdim etamiz.

1. O'z-o'zini baholash

1. Muammo. O'quvchilar o'z bilimlarini baholashda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

2. Strategiyalar:

a) O'z-o'zini baholash vositalari. O'quvchilarga o'z bilimlarini baholash uchun testlar, anketalar yoki o'z-o'zini baholash jurnallarini taqdim etish.

b) Ma'lumotlar asosida fikr bildirish. O'quvchilarga o'z yutuqlari va qiyinchiliklarini aniqlashga yordam beradigan ma'lumotlarni taqdim etish.

2. Mavzularni tanlash

1. Muammo. Ba'zan o'quvchilar o'rganish uchun qiziqarli mavzularni topishda qiyinchilikka duch kelishadi.

2. Strategiyalar:

a) Qiziqishlarga asoslangan o'rganish. O'quvchilarning shaxsiy qiziqishlari va ehtiyojlariga mos mavzularni tanlash.

b) Mavzularni o'zgartirish. Har xil mavzularni birlashtirish va o'quvchilarni yangi narsalarni o'rganishga undovchi usullarni qo'llash.

3. Vaqtni boshqarish

1. Muammo. O'quvchilar ko'pincha vaqtni samarali boshqarishda muammolarga duch keladilar.

2. Strategiyalar:

a) Reja tuzish. O'quvchilarga o'z vaqtlarini rejalashtirish va maqsadlariga erishishga yordam beradigan vaqt jadvalini yaratishni o'rgatish.

b) Kichik bo‘laklarga bo‘lish. Katta vazifalarni kichik, boshqariladigan qismlarga bo‘lish orqali o‘rganishni osonlashtirish.

4. Amaliyot yetishmasligi

1. Muammo. O‘quvchilar yangi tilni amaliyotda qo‘llash imkoniyatidan mahrum bo‘lishi mumkin.

2. Strategiyalar:

a) Til almashuv dasturlari. O‘quvchilarni boshqa til o‘rganayotganlar bilan bog‘lash orqali amaliy muloqot imkoniyatlarini yaratish.

b) Onlayn muloqot platformalari. O‘quvchilarga onlayn suhbatlar, forumlar yoki ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilish imkoniyatlarini taqdim etish.

5. O‘qituvchilar bilan aloqa

1. Muammo. O‘quvchilar o‘qituvchilari bilan yetarli darajada aloqa qila olmasliklari mumkin.

2. Strategiyalar:

a) Ochiq muloqot. O‘qituvchilar o‘quvchilarga savollar berish va fikr almashish uchun ochiq muhit yaratish.

b) Mentorlik dasturlari. O‘quvchilarga o‘qituvchilar yoki tajribali talabalar tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan mentorlik dasturlarini taklif etish.

6. Resurslarning yetarli emasligi

1. Muammo. Ba’zi o‘quvchilarda kerakli materiallar yoki resurslar yo‘q.

2. Strategiyalar:

a) Resurslarni taqdim etish. O‘qituvchilar o‘z darslari uchun kerakli materiallarni taqdim etishi yoki onlayn resurslar bilan tanishtirishi kerak.

b) Kutubxonalar va onlayn platformalar. O‘quvchilarga kutubxonalar yoki onlayn platformalarda mavjud resurslardan foydalanishni tavsiya etish.

7. Qiyin grammatika

1. Muammo. Grammatikaning murakkabligi ba’zi o‘quvchilar uchun qiyinchilik tug‘dirishi mumkin.

2. Strategiyalar:

a) Oddiydan murakkabga o‘tish. Grammatika qoidalarini oddiy misollar bilan tushuntirish va keyin murakkab tuzilmalarni kiritish.

b) Mashqlar va o'yinlar. Grammatika mashqlarini qiziqarli va interaktiv qilish uchun o'yinlar va faoliyatlardan foydalanish.

8. Ijtimoiy to'siqlar

1. Muammo. Ba'zi o'quvchilar ijtimoiy to'siqlarga duch kelishi, masalan, tilni yangi muhitda qo'llashdan qo'rqishi mumkin.

2. Strategiyalar:

a) Ijtimoiy faoliyatlar. O'quvchilarni bir-birlari bilan tanishtirish va ijtimoiy faoliyatlarda ishtirok etishga undovchi tadbirlarni tashkil etish.

b) Qo'llab-quvvatlash guruhleri. O'quvchilarga bir-birlariga yordam beradigan va ijtimoiy to'siqlarni engishga yordam beradigan guruhlar tashkil qilish.

Til o'rganish jarayonida ko'p muammolar mavjud, lekin ularga qarshi turli strategiyalarni qo'llash orqali bu jarayonni yanada samarali va yoqimli qilish mumkin. Har bir o'quvchining ehtiyojlari va qobiliyatlari farq qiladi, shuning uchun individual yondashuvlarni ishlab chiqish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Brown, L.M. (2020). **Understanding Semantics: An Introduction to Meaning in Language**. New York: Linguistic Press.
- Brown et al. (2021). **Artificial Intelligence and Natural Language Processing: The Future of Communication**. London: Tech Publishers.
- Lakoff, G. (1987). **Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind**. Chicago: University of Chicago Press.
- Montague, R. (1974). **Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague**. New Haven: Yale University Press.
- Smith, J. (2019). **Cultural Influences on Language and Meaning**. Oxford: Oxford University Press.

ONA TILI DARSLARINI O'QITISHDA YOZMA ISHLARNING AHAMIYATI

Hasanova Dildora Sobir qizi
CHDPU O'TA 3-kurs talabasi
Princeuz989@gmail.com

Ilmiy rahbar: Murodova Firuza Jalolovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili darslarida yozma ishlarining bugungi kundagi ahamiyati, ularning o'quvchilar savodxonligiga ta'siri haqida ma'lumot beriladi.

Kalit soʻzlar. Yozma ish, PIRLS, PISA, TIMES, oʻquvchi, dars faoliyati, matn, individual tekshiruv.

Abstract. This article provides information on the current importance of written works in mother tongue classes and their impact on students' literacy.

Keywords. Written work, PIRLS, PISA, TIMES, textbook, lesson activity, text, individual examination.

Jahondagi rivojlangan mamlakatlar oʻqitish tizimida oʻquvchilarning mantiqiy tafakkuri va nutqiy faoliyati bilan bogʻliq taʼlimiy muammolar shaxs kreativligini rivojlantirish yoʻnalishida maxsus oʻrganilmoqda. Til oʻqitish metodikasi sohasidagi xalqaro tajribalarda oʻquv materiallari mazmunining nutqiy koʻnikmalar rivojida ahamiyatlilik darajasi hamda muloqot madaniyati takomilidagi samaradorligiga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Til oʻrganishga qaratilgan aniq talablar asosida oʻquvchilarning nutqiy va lingvistik qobiliyatini shakllantirish, madaniy ongini yuksaltirishga doir pragmatik va integrativ yondashuvlardan ijodiy foydalanilmoqda.

Mamlakatimiz taʼlim tizimida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma savodxonligi rivojiga qaratilgan PIRLS, PISA, TIMES, EGMA va EGRA kabi Xalqaro baholash dasturlari boshlangʻich sinflardan boshlab amaliyotga joriy etilmoqda. Shu asosda taʼlim oluvchilarning oʻqish savodxonligi asosida yozma til shakllarini tushunish va ulardan foydalanish darajasi, shuningdek, matnlardan turli koʻrinishlardagi maʼno hosil qilish kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini yaratdi.

Hozirga qadar yoshlarga taʼlim-tarbiya berishda amaliy yordam beruvchi, bilim berish jarayonini soddalashtiruvchi bir qancha ilmiy ishlar, nomzodlik dissertatsiyalari, qoʻllanma va maqolalar yaratilganligi maʼlum. Biroq oʻquvchilarga taʼlim-tarbiya berishda ularni mustaqil ravishda bilim olishga, mustaqil ishlashga qaratilgan ilmiy ishlar, ularning yozma nutqi kamchiliklari xususida olib borilgan ilmiy ishlar hozirgi vaqtda dolzarb mavzulardan biri boʻlib qolmoqda.

Ona tili taʼlimi oldiga qoʻyilgan maqsad oʻquvchi shaxsini fikrlashga, oʻzgalar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini ogʻzaki va yozma shaklda savodli bayon qila olishga, savodxonlikka oʻrgatishdan iborat. DTS talabiga koʻra ona tili taʼlimining mazmuni:

- oʻquvchining fikrlash salohiyatini, aqliy rivojlanishini, mantiqiy tafakkurini oʻstirish;

- moddiy borliqni tilning ifoda vositalari yordamida anglashga hamda fikr-o‘ylari va his-tuyg‘ularini ona tili imkoniyatlari doirasida bayon eta olishga o‘rgatishni o‘z ichiga oladi.

Yosh avlodda ijodiy tafakkur va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish muhimdir. O‘quvchining o‘quv materialini o‘zlashtirishi murakkab jarayon bo‘lib, til hodisalarini kuzata olish, izlanish, qiyoslash, umumiylik va alohidalikni aniqlash, farqlarni topish, tasnif etish, hukm chiqarish, qo‘llash bilan bog‘liq bo‘lib ular amalda:

- kuzatish, berilgan topshiriq asosida til hodisalarini tahlil qilish;
- izlanish, o‘ylash, xotirada tiklash, so‘rash, lug‘at, qomus, internet manbalaridan foydalanish asosida bilimlarni boyitish;
- narsa-hodisa mohiyatini qismlar sharhi orqali yoritish har bir hodisani alohida-alohida sharhlay olish;
- qiyoslash, tizimdagi hodisalarni o‘zaro taqqoslay bilish;
- tasnif etish tizimdagi hodisalarni o‘xshashlik va farqlari asosida guruhlariga ajratish;
- hukm chiqarish hodisalar tizimi haqida umumlashma hukm, xulosa, qoida chiqara olish;
- alohidalikni aniqlash o‘rganilgan hodisalarning yondosh voqelik bilan munosabatlarini aniqlashdan iboratdir.

Qo‘llash hodisalarni mustaqil ravishda yozma va og‘zaki ko‘rinishda sharhlab, ijodiy matn tuza olish hamda ijodiy tafakkur va mustaqil fikrlashning oliy ko‘rinishi matn yaratishdir. O‘quvchi nutqini rivojlantirish uning so‘z boyligini boyitish bilan chegaralanmaydi. Nutq rivoji, avvalo, fikrlash – tafakkur, idrok, ong kabi psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘quvchi nutqini rivojlantirish uchun uni kuzatish, o‘ylash, fikr yuritishga majbur qiladigan mavzularda dastlab og‘zaki hikoyalar, keyinroq yozma matnlar yaratishga o‘rgatish maqsadga muvofiqdir. “Matn so‘zining ma’nosi qo‘shiluv (prisoedinenie) tushunchasiga asoslanadi. Qo‘shiluv ikki va undan ortiq qismlarning birikishini, bog‘lanishini taqozo etadi. Matn hajm jihatidan qisqa va juda keng bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotchilar matn atamasi ikki xil birliklarni nomlash uchun ishlatilishini qayd etadilar: 1) matn deyilganda, tugal mazmunga ega bo‘lgan bir yoki undan ortiq gaplardan tuzilgan ifoda; 2) qissa, roman, gazeta yoki jurnal maqolasi, ilmiy monografiya, har xil turdagi hujjatlar va shu kabi nutqiy asarlar mazmuni” (Muhammedova.D, 1998 56-bet). Ona tili darslarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy matn tuzish ko‘nikmalarini shakllantirish ta’limning asosiy maqsadlaridandir. Shuning uchun ham, ayniqsa, keyingi yillarda ona tili

darslarida mustaqil va ijodiy ishlarni bajarishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'quvchida ijodiy ish ko'nikmasini shakllantirish uchun esa turli vositalar, usul va manbalardan foydalanish mumkin.

O'quvchilar bilimini nazorat qilish o'qituvchiga qo'llanilayotgan ta'lim metodlari, vositalari va uslublarining samaradorligini baholashga, metodikaga tuzatishlar kiritishga imkon beradi. O'quvchilar uchun nazorat muhimdir, chunki u shakllanuvchi bilimlarning to'g'ri ekanligini mustahkamlashga xizmat qiladi, sifatli ishlashga boshlaydi, o'z-o'zini nazorat qilishni rivojlantiradi. Bilimlarni nazorat qilish va baholash bolaga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi, qiyinchilikni yengishga va kundalik ishlash tizimiga o'rgatadi. O'quvchilarning bilimlari va ko'nikmalarini nazoratda frontal va individual nazoratni qo'llash yaxshi samara beradi. Frontal nazorat, ya'ni o'quvchilarni o'tirgan joyida savol-javob qilish qilish, asosan yangi materialni o'rganishga tayyorlanish bosqichida, bilimlarni nazoratda qo'llaniladi. Frontal nazorat turli masalalar bo'yicha ko'p o'quvchilarning bilimlarini ko'rsatishga, qisqa vaqt ichida butun sinf bilan topshiriqni bajarish dalillarini o'rnatishga imkon beradi. Biroq u bilimlarni o'zlashtirish darajasini, ularning chuqurligi va to'laligini aniqlash imkonini bermaydi. Frontal nazoratni o'tkazishda oldindan savollarni tuzish va nazorat jarayonida savollarga javob berishi kerak bo'lgan o'quvchilarni belgilashi kerak.

Individual tekshiruv o'quvchilarni individual so'roq qilish o'quv materialining o'zlashtirilishi, uning chuqurligi va to'laligining to'g'riligini ko'rsatadi. Asosiy e'tibor nafaqat o'tilgan materialga, balki u yoki bu grammatik holatlarni isbotlash, tushuntirishga ham qaratiladi. Ikki-uchta o'quvchining bilim va ko'nikmalarini individual nazoratini har dars amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. So'rov ma'lum bir tashkilotchilikni, tayyorgarlikni talab qiladi. Bolalarni to'la, asoslangan, ketma ket javob berishga o'rgatamiz. Mazkur tekshiruv turi adabiy nutqda yaxshi amaliyot hamdir. Bilimlarni ham frontal, ham individual nazorat og'zaki va yozma bo'lishi mumkin.

O'quvchilar savodxonligini oshirish, ularning lug'at boyligini hamda mustaqil fikrlash doirasini kengaytirish, ularning voqea-hodisalarga, atrof-muhitga bo'lgan munosabatini shakllantirish va izhor etishga o'rgatish yozma ishlar, ayniqsa, diktant, bayon va inshoning ahamiyati katta. Nazoratning yozma shakli ma'lum kamchiliklarga ham ega: o'quvchilar bilimlari haqidagi ma'lumot biroz kechikib keladi, chunki barcha yozma ishlar ularni tekshirish uchun ma'lum vaqtni talab qiladi. Perfokarta bilan nazorat qilish shakli ham qo'llaniladi.

Perfokarta yordamida bilimlarni nazorat qilish ham og‘zaki, ham yozma tekshiruvning ijobiy tomonlarini o‘zida jam qilgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, bo‘lajak mutaxassislarimizning yozma va og‘zaki savodxonligi a’lo darajada bo‘lishi kunning bosh masalasi darajasiga ko‘tarilgan ekan, nafaqat ona tili va adabiyot darslarida, balki butun o‘quv faoliyat davomida bunga erishishga o‘z hissamizni qo‘shishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Asqarova, M. (2014) *O‘zbek tilshunosligi masalalari*, Ilmiy nazariy anjuman materiallari. - T.222.
- Madayev, O. Sobirov, A. Xolmanova, Z. Toshmirzayeva, Sh. Ziyodullayeva, G. Shamsiyeva, M (2017) *Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant*. - T. “Turon Zamin ziyo”.
- Muhamedova D. (1998) *Mikromatn haqida ayrim mulohazalar* // Til va adabiyot ta’limi. –T. 56.
- Nurmonov A. (2010) *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. - T. “Ilmi ziyo”.
- Nurmuhammadov J. (2016) *Yozma savodxonlikni o‘stirishning 7 usuli* // Til va adabiyot ta’limi, 8-son.19-20-betlar
- Yaxshiboev, G‘. (2014) *Ona tilini o‘qitishda imlo malakalarining holati* / Mazluma Askarova va o‘zbek tilshunosligi masalalari. Ilmiy nazariy anjuman materiallari. - T. 219.

5-SINF O‘QUVCHILARINING OG‘ZAKI NUTQ KO‘NIKMASINI BAHOLASH YUZASIDAN AYRIM MULOHAZALAR

Ikromova O‘g‘iloy Raximjonovna

ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi

ogiloyi490@gmail.com

Ilmiy rahbar: P.f.d., Prof. Klaraxon Mavlonova

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi zamonaviy ta’lim holati, maqsadi, xususan, baholash haqida so‘z yuritiladi. 5-sinf o‘quvchilarining og‘zaki nutq ko‘nikmasini baholashga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: o‘quv dasturi, darslik, baholash, og‘zaki nutq, mshq, topshiriq.

Abstract: This article discusses the state of modern education today, its purpose, in particular, assessment. Special attention is paid to the assessment of oral speech skills of 5th grade students.

Keywords: curriculum, textbook, assessment, oral speech, exercise, task.

Jahonning har bir burchagida ta’lim jarayoni olib borilishi hech kimga sir emas. Ya’ni ta’lim hamma joyda mavjud bo‘lishi mumkin, biroq uning sifatli ekanligi ahamiyatlidir. Xususan, mamlakatimizda ta’lim sohasidagi islohotlar ham, aynan, yuqori sifat va samaradorlikka erishish uchun olib borilmoqda. Ushbu islohotlarning eng asosiysi bu – jahon pedagogikasidagi ta’lim

tizimidan andoza olayotganligidir. Jahon ta'lim tizimida mavjud bo'lgan "ta'lim uchburchagi" komponentini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevraldagi 108-sonli qaroriga muvofiq tarzda mamlakatimizda keng yoyish ishlari boshlab yuborildi. Olim K.Jalilov (2020) o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarning shakllanganligini to'g'ri baholashni ta'kidlaganidek, "ta'lim uchburchagi"ning bir elementi hisoblangan o'quv dasturi yaratildi. Yana bir elementi hisoblangan darsliklar esa aynan o'quv dasturi talablari asosida yaratilib kelmoqda. "Ta'lim uchburchagi"ning yana bir muhim elementi bo'lgan baholash ta'lim tizimimizda qay darajada yo'lga qo'yilgan, keling buni 5-sinflarning og'zaki nutqini baholash misolida ko'rib chiqamiz.

Baholash – ta'lim oluvchilarning o'qish va o'rganish natijalarini turli vosita va usullar yordamida o'lchash, tashxislash va ta'lim jarayonini kuzatish orqali baho berish hamda ta'lim ishtirokchilariga baholashning qayta aloqasini ta'minlash jarayoni. Baholash kuzatishlar,

43-mashq. Qush nomlarini ko'chiring. Talaffuz paytida ba'zi tovushlarning harflardan farqlanayotganiga diqqat qiling. Zavq beruvchi qushlar nomi tagiga chizing.

Zag'izg'on, kalxat, tovuş, sassiqpopishak, bulbul, sa'va, qar-g'a, chumchuq, to'ti, tuyaquş, bedana, boyo'g'li.

suhbatlar, xatti-harakatlar monitoringi va boshqalar kabi usullarni hamda testni o'z ichiga oladi. (Abdurahim 2024). Bunda og'zaki nutq ovoz, nutq bilan bog'liq bo'lgani bois baholash jarayonida suhbat usuli asosiy o'rin egallaydi. 11-12 yoshli 5-sinf o'quvchisi o'z nutqiga ega shaxs hisoblanadi. Uning og'zaki nutqi ozmi-ko'pmi shakllangan bo'ladi. Ona tili ta'limining maqsadlaridan biri mana shu og'zaki nutqini rivojlantirish va o'z fikrini erkin bayon etishga o'rgatishdan iborat. Baholash jarayoni esa shundan so'ng amalga oshirilishi lozim. Tabiiyki, bu jarayonni amalga oshirish uchun topshiriqlarning o'rni katta. O'quvchi nutq so'zlashi uchun ham birorta voqea-hodisani o'qishi, eshitishi yoki ko'rishi lozim bo'ladi. Demak o'qib tushunish va tinglab tushunishga qaratilgan topshiriqlar ham og'zaki nutq rivojida kata ahamiyatga ega. Diqqatimizni 2020-yilda chop etilgan 5-sinflar uchun mo'ljallangan darslikka qaratsak. Ushbu darslik topshiriqlarini tahlil etamiz:

Ushbu mashqlar ko'chirish mazmuniga ega, grammatika ustiga qurilgan, yozish uchun

72-mashq. Nuqtalar o'rniga tushirib qoldirilgan unli yoki undoshlardan mosini qo'yib, ko'chiring.

1. A...valo, rob...t tabiiy emas, o'zi yaralmagan, ongli mav...udot t...monidan yasalgan.

2. Atrof-mu...itni kuzata oladi, bunda ko'rish orqali kuzatishi shart emas, bosh...a tur...agi se...gi bo'lishi ham mumk...n.

3. Dast...rga tayanib, buyr...qlar ketma-ketligida erkin harakatlana oladi. (*"Biz bilgan va bilmagan dunyo"* kitobidan)

108-mashq. Quyidagi hikmatlarni daftaringizga ko'chiring. Alohida ohang bilan aytilishi zarur bo'lgan so'zlarga diqqat qiling.

1. Bilim qaytarish, takrorlash mevasidir. (*Beruniy*) 2. Zakovat qayda bo'lsa, ulug'lik bo'ladi. Bilim kimda bo'lsa, buyuk bo'ladi. (*Yusuf Xos Hojib*) 3. Bilim bilan saodat yo'li ochiladi, shunga ko'ra ilimli bo'l, baxt yo'lini izla. (*Ahmad Yugnakiy*) 4. Bilmaganni so'rab o'rgangan – olim, Orlanib (uyalib) so'ramagan – o'ziga zolim (zulm qiluvchi). (*Alisher Navoiy*) 5. Kishikim ilm-u fandin boxabardir, xaloyiqqa mo'tabardir. (*Abdulla Avloniy*)

132-mashq. To'rtburchaklar ichidagi xato yozilgan so'zlarni imlo qoidalariga mos ravishda daftaringizga ko'chiring. Ular ishtirokida og'zaki gaplar tuzing.

Tomosha, kavak, **qaynaq**, mabodo, jahongir, **matba**, bahodir, **samon**, dovon, taassurot, taajjub.

Zopark, koptok, orkestr, roman, **akean**, kosmonavt, konstitutsiya, kollej, pomidor, **moshina**, noyabr

mo'ljallangan topshiriqlar hisoblanadi. Bunday turdagi topshirilar og'zaki nutq uchun asos bo'lish vazifasini bajara olmaydi.

208-mashq. She'rdagi harflar birikmasi qatnashgan so'zlarga diqqat qiling. Ikkinchi misradagi *qoshingdan* so'zini izohlang.

Jilmayadi o'zida yo'q shod
Yangi oy ham ketmay qoshingdan.
Etak-etak olib koinot
Yulduzlarni sochar boshingdan.

(*E. Vohidov*)

Yuqorida berilgan mashqlar esa ogʻzaki nutq koʻnikmasi uchun moʻljallangan boʻlib, bunda ham grammatika ustiga qurilganini koʻrishimiz mumkin.

Olim Sh. Abdurahim (2024) taʼrifi bilan aytganda, ona tili taʼlimida baholash jarayonida nimani qanday usulda baholash muhim hisoblanadi. Biz yuqorida koʻrib oʻtgan darsligimiz oʻquvchilarning grammatik savodxonligini oshirish va rivojlantirishga koʻproq qaratilgan. 2024-yilda yaratilgan 5-sinf darsligidan oʻrin olgan nutqiy mavzular va topshiriqlar aynan nimani qay usulda oʻqitish ustida bosh qotiradi. Bu darslikdagi topshiriqlar milliy oʻquv dasturi asosida

 154-mashq. G va k tovushlari qatnashgan soʻzlarni oʻqing. Ular ishtirokida 10 ta gapdan iborat matn yarating.
Qoʻllash uchun soʻzlar: *bugun, kuy, guruh, maktab, gazeta, goʻzal, koʻrik, ishtirok.*

yaratilgan boʻlib, oʻquvchilarda shakllantirilishi kerak boʻlgan toʻrt koʻnikma, imloviy va grammatik savodxonlik hamda shu kabi bilimlarni rivojlantirishga qaratilgan.

Quyida eʼtiborimizni ushbu darslikning bir topshirigʻiga qaratsak:

Savollarga javob bering.

1. Kimlar yoki nimalar inson uchun aziz hisoblanadi? Nima uchun?
2. Vatanga muhabbat nimadan boshlanadi?
3. “Vatan muhabbati ota-onaga, aka-ukaga, opa-singilga, doʻst-birodarga boʻlgan mehr bilan qoʻshilib ketadi” deganda muallif nimani nazarda tutgan?
4. Turk xoqoni Oʻgʻuzxon haqidagi rivoyatning ushbu matnga kiritilishi sababini ayting. Siz ham shunday rivoyatlar eshitganmisiz? Javobingizni izohlang.
5. Oʻsib turgan daraxtlarning qurib qolishi sababi haqida oʻylab koʻring. Siz ham shunga oʻxshash hodisalarni kuzatganmisiz? Aytib bering.

Ushbu topshiriq natijasini Toshkent shahar Mirzo Ulugʻbek tumani 99-sonli maktab 5-sinf oʻquvchilarining javoblari asosida taqdim etsak. 21 nafar oʻquvchi “Insonga nima aziz” savoliga ona, oila, til, yurak, vatan, tuproq, doʻst, bilim, umr, ota kabi mavzularda 4-5 daqiqali nutq soʻzladilar. Daraxtlarning qurib qolishi sabablariga esa ekologik muammolar, zavod-fabrikalar, aholining tabiatga boʻlgan munosabati, atrof-muhitni toza tutmaslik, avtomobil va tarnsportlarning zaharli tutunlari kabi javoblarni izohi bilan berishdi. Koʻrinib turibdiki, bu topshiriq orqali oʻquvchilarning ogʻzaki nutqi rivojlanish bilan birgalikda hayotiy koʻnikmalar ham shakllanib boradi.

Xulosa qilib aytganda “ta’lim uchburchagi” komponenti bo’lgan o’quv dasturimiz va zamon talablariga javob bera oluvchi yangi darsliklarimizga ega bo’layotgan ekanmiz, baholash mezonlari ham ishlab chiqilishi lozim. Yozma nutq ko’nikmasi uchun belgilangan insho, bayon, esse kabi ishlarni baholash mezonlari orqali o’quvchilarning bilim darajasini aniqlash mumkin. Biroq, yangi darsliklarimizda deyarli yarim qismini egallayotgan og’zaki nutq uchun berilgan topshiriqlarni xolis baholashda mezonlar kerak. Ushbu mezon o’quvchilarning nutqidagi yutuq va kamchiliklarini ko’rsatish bilan bir qatorda yangi darslik bilan ishlashda qiyinchiliklarga duch kelayotgan o’qituvchilar uchun ham foydali bo’lar edi. Darslikdagi og’zaki nutq uchun berilgan topshiriqlar bilan bemalol ishlay olish va baholash imkoniga ega bo’lar edi. Bir mavzu yuzasidan o’zining turlicha fikrlarini bildiradi oladigan 99-sonli maktabning 5-sinf o’quvchilari kabi boshqa o’quvchilarning bugungi kundagi mavjud og’zaki nutqini nafaqat dars jarayonlarida, balki, nazorat vaqtlarida ham aniq mezonlar asosida to’g’ri baholay olsak, ushbu ko’nikmani yanada rivojlantirishga va ta’limning o’z fikrini erkin, aniq bayon eta oladigan shaxsni tarbiyalash maqsadini amalga oshirishga erishgan bo’lar edik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdurahim, Sh. (2024). **Baholash nazariyasi asoslari**, metodik qo’llanma. (220-bet). “Zebo Prints”.
- Jalilov, K. (2020). *Baholash nazariyasi asoslari*. (256-bet). Akademya nashr.
- Mahmudov, N., Sobirov, A., Sattorov, Sh., Toshmirzayeva, Sh., Mannopova, D. (2020). **5-sinf ona tili darsligi**. (192-bet). G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Mavlonova, K., Qo’ldosheva, N., Hakimova, N., Siddiqov, M. (2024). **5-sinf Ona tili** (I qism). (144-bet). Toshkent.

6-SINF O’QUVCHILARINING OG’ZAKI NUTQINI O’STIRISHDA QO’SHIMCHA DARSLARNING AHAMIYATI

Jalolova Shaxloxon Baxtiyorjon qizi
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU 4-bosqich talabasi
waxlomuxammadova@gmail.com
Ilmiy rahbar: D.s.c., dotsent, Munira Shodmonova

Annotatsiya. Maqolada 6-sinf o’quvchilarining og’zaki nutq ko’nikmalarini rivojlantirish usullari muhokama qilinib, sinfdan tashqari mashg’ulotlarning ahamiyati yoritilgan. Fikrimizni tasdiqlash uchun Yakkasaroy tumanidagi 48-sonli maktabning 6-sinf o’quvchilari bilan ikki oy davomida eksperimental tadqiqot o’tkazdik. Maqolada ushbu tadqiqotning batafsil tavsifi berilgan.

Kalit so’zlar: og’zaki nutq, qo’shimcha darslar, multimedia vositalari.

Abstract. The article discusses methods for developing the oral speech skills of 6 th-grade students, highlighting the importance of extracurricular activities. To support our argument, we conducted an experimental study over two months with 6 th-grade students from school No.48 in Yakkasaray district. The article provides a detailed explanation of this research.

Keywords: oral speech, supplementary lessons, multimedia tools.

Hozirgi kunda og‘zaki nutq rivojiga sezilarli e‘tibor qaratilmoqda. Qaysi kasbni tanlamang nutq unda birlamchi o‘rin tutadi. Ko‘p olimlar og‘zaki nutq borasida kichik tadqiqotlar olib brogan. Jumladan, Lev Vygotsky og‘zaki nutqni bola rivojlanishi va o‘qishidagi ta‘sirini o‘rgangan. Roman Jakobson og‘zaki nutqning fonetik va fonologik jihatlari ustida ish olib brogan. Jean Piaget bolalar psixologiyasi va nutq rivojlanishi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlarni amalga oshirgan. O‘zbek tadqiqotchilari orasida ham nutq borasida izlanish olib borganlar yo‘q emas, albatta. Zulfiya Yusupova psixolingvistika va nutq madaniyati bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. U til va nutqning inson psixologiyasiga qanday ta‘sir qilishi, bolalar nutqini rivojlantirish masalalari bilan shug‘ullanib, o‘qitish metodikasi va nutqiy rivojlanish jarayonlarini tadqiq qilgan. Hozirgi kunga qadar har kim og‘zaki nutqning har tarafini o‘rgangan. Ularni o‘rganib chiqish jarayonida maktab o‘quvchilari orasida nutqi rivojlanmayotganlar bizning e‘tiborimizni tortdi. Shuning uchun og‘zaki nutqi rivojlanmayotgan bolalar bilan ishlashga qaror qildik.

Hozirda o‘quvchilarda og‘zaki nutq sustlashib ketgani bois uni rivojlantirish uchun turlli metod-usullar sinab ko‘rilib, amaliyotga joriy etilmoqda. Aslida nutq nima uchun rivojlanishdan ortda qoladi? Avvalo, shu savolga javob izlasak. Nutq rivojlanmay qolishining bir necha sabablari bo‘ladi:

Tabiatan tortinchoqlik. Kishilar o‘z fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqda o‘ylab oladilar. Bu ichki nutq hisoblanadi. Tovushlar yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga bayon qilinishi esa tashqi nutqdir (Qosimova va boshqalar, 2009, 301-bet).

Ayrim tortinchoq insonlarda o‘ylangan fikr ichki nutqda qolib ketadi, o‘zgalarga o‘z fikrini bildirishda qattiq hijolat bo‘ladilar, jamiyatga qo‘shilishda qiynaladilar, natijada og‘zaki nutq yaxshi shakllanmaydi.

Bolani kichikligidan kamsitish, haqorat qilish va gapirganda jim bo‘lishga undash. Bunday bolalar ulg‘aygani sayin qo‘rqoq bo‘lib boradi. Kichik yoshdayoq bolani kamsitish; u hech nimaga yaramasligini qulog‘iga quyish; ota-onaga savol berganda:”Jim bo‘l!, men bandman,

ovozi o'chadimi?, charchaganman, gapirma!" – singari jumlar bilan javob qaytarish kabi vaziyatlar ham bolani nutqdan ayrishi ham psixologlar tomonidan ta'kidlangan.

Savolga javob berganida keskin tarzda javobi xatoligini aytib, ruhiyatini tushirish.

Avvalgi sabablar faqat ota-ona bilan bog'liq bo'lsa, uchinchi sababimiz bevosita o'qituvchiga ham tegishlidir. Bola yoki o'quvchi savolingizga javob berganda, unga birdan javobing noto'g'ri deyish ham uning ruhiyatiga kuchli ta'sir qiladi. Bu kabi avlod bora-bora umuman gapirmay qo'yishi, nutqiga qo'shib o'z mustaqil fikridan ham ayrilishi hech gap emas. Bunday vaziyatlarda o'qituvchi asosiy rol o'ynaydi. Bolaga javobi xato ekanligini tushuntirishning bir qancha usullari mavjud.

Tasirchan nutq tinglovchi va o'quvchi qiziqishini qozonadigan xususiyatlarga ega bo'ladi. (Raupova, 2019, 91-bet) Chindan ham, o'qituvchi boladagi juda ko'p muammolarni bartaraf etib, o'ziga ergashtira oladi. Ayniqsa, o'zlashtirishi qiyin o'quvchilar bilan darsdan tashqari ham ishlash ancha samarali usul. O'quvchilar birinchi navbatda o'zlari yaxshi ko'rgan insonga taqlid qilishadi. O'qituvchilar esa bolalar idealidagi shunday inson bo'lishi kerakki, o'quvchi uni sevib, unga mehr qo'yishi, unga o'xshab chiroyli gapirishga intilishi lozim. Buning uchun darsga ajratilgan vaqt kamlik qilishi tabiiy hol, albatta. Ammo maqsad sari intilgan inson uchun bu to'siq emas. O'quvchilar bilan darsdan tashqari ham mashg'ulot olib borishi mumkin.

Maktab o'quvchini o'qish malakasi orqali qurollantirish bilan bir qatorda kitobni mustaqil o'qiy oladigan, gazeta va jurnallarni ham mustaqil o'qiy oldigan faol kitobxonni tarbiyalaydi. Shu jihatdan sinfdan tashqari o'qish tarbiyaning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi, ko'p narsasi bilishga havasni orttiradi. (Qosimova va boshqalar, 2009, 167-bet)

Biz ham og'zaki nutqi yaxshi shakllanmagan 6-sinf o'quvchilari uchun sinfdan tashqari o'qish rejasini ishlab chiqdik. Yakkasaroy tumani 48-maktab 6-sinf o'quvchilaridan og'zaki nutqini bayon qilishda qiynaladigan 10 nafar o'quvchini tanlab oldik. Ikki oy davomida har hafta ularga qo'shimcha darslar tashkil etdik. To'garagimiz "nutq pillapoyasi" deb nomlandi va haftada ikki kun ikki soatdan dars bo'lib o'tdi. 1-jadvalda to'garagimiz mavzulari rejasini havola etamiz.

1-jadval.

To'garak mavzusi	Berilgan topshiriq
"Men qanday insonman"	O'zi haqida og'zaki nutq tayyorlash
"Tez aytishni tez aytaman"	Tayyorlangan matnni tez o'qish, tushunchani bayon qilish
"Uyimdan maktabgacha..."	Uyidan maktabgacha bo'lgan masofani tariflash

“Atrofimdagi voqealarga befarq emasman”	1 hafta ichida maktabda ro‘y bergan yangiliklar haqida audiomatn tayyorlash
“Teatr sahnasida bir kun”	Guruh bólib biror voqeani sahnalashtirish
“Bloggerlar qanday ishlaydi”	Ixtiyoriy biror maxsulotni reklama qilish
“Eksklyuziv intervyu”	Istalgan insonidan, istalgan mavzuda intervyu olish
“Men dublyajda ishtirok etaman”	Qisqa multfilmlarga ovoz berish
“Men tanqidchiman”	Intervyulardagi xatolarni tahlil qilish
“Men albatta notiqlik bólamen”	1. Biror narsani targ‘ib qilish. 2. O‘zaro bir-birining xatolarini tahlil qilish

To‘garagimiz mavzularini odatdagidan farqli ravishda, kreativ yondashgan holda tanlashga harakat qildik. O‘quvchilar bu mavzularga anchagina qiziqish bildirishdi va darslarda faol qatnashishdi. Ular o‘zlarini turli kasb egalari kabi his qilib ko‘rishdi, ularning qiyinchiliklarini boshlaridan o‘tkazishdi. Shu bilan birga nutqlarida mavjud bo‘lgan kamchiliklarni bartaraf etishga harakat qilishdi. Hozirda hamma zamonaviy texnika vositalari borligi sababli ulardan oqilona foydalanishga qaror qildik. To‘garagimiz davomida multimedia vositalari, telefon va elektron doskalardan unumli foydalandik. Shu yo‘sinda o‘quvchilarda mobil aloqa vositalaridan to‘g‘ri foydalanish haqida tushuncha hosil bo‘ldi. O‘quvchilar nutqini baholashda K. Qosimova va boshqalar ishtirokida yozilgan “Ona tili o‘qitish metodikasi” kitobidagi mezonlardan foydalandik.

O‘quvchilar nutqini o‘stirishda aniq belgilangan bir qator talablarga rioya qilinadi:

1. O‘quvchilar nutqi mazmundor bo‘lsin
2. Nutqda mantiqiylik bo‘lsin
3. Nutq aniq bo‘lsin
4. Nutq til vositalariga boy bo‘lsin
5. Tushunarli bo‘lsin
6. Ifodali bo‘lsin
7. To‘g‘ri bo‘lsin (K. Qosimova va boshqalar, 2009. 303-bet).

Baholash natijalarini esa jadvalga joyladik. Natijalarni 2-jadvalda havola etdik.

2-jadval.

O'quvchilar eng boshida o'zlari haqida ham bemalol gapira olmas edilar. Darslarimiz

T/r	Ism familiya	1	2	3	4	5	6	7
1	Abdullayeva Shodiya	+	+	+	-	+	-	+
2	Asqarova Umriniso	+	+	-	+	+	+	-
3	Baxtiyorova Fotima	+	+	+	-	+	+	+
4	Dilshodova Shohida	+	+	-	+	-	+	-
5	Qosimova Dinara	-	+	+	+	+	+	+
6	Rustamova Ruxshona	+	+	+	+	+	-	+
7	Ro'ziyeva Yasmina	+	+	+	-	+	+	+
8	Yaxshiboyeva Munavvar	+	-	+	+	+	+	+
9	O'ktamova Parizoda	-	+	+	+	+	-	+
10	Choriyeva Shahribonu	+	-	+	+	+	+	+

so'nggiga kelib, bu hol ancha o'zgardi. Hatto, ayrim o'quvchilar doimiy sinf darslarida ham qatnashadigan bo'ldilar. To'garagimiz 60-70% ga yaxshi natija berdi deb ayta olamiz. Tadqiqotlarimiz ikki oyda shunday natijaga erishgan bo'lsa, o'ylaymizki, yil davomida muntazam o'tkazilgan qo'shimcha darslar 90-100% ga yaxshi natija beradi. Buning uchun o'qituvchilardan kreativlik, sabr-toqat va tashabbuskorlik talab etiladi. To'garak mashg'ulotlari qanchalik hilma xil, qiziqarli bo'lsa, bola shunchalik ishtiyoq bilan uni o'rganishga kirishadi. Tadqiqotimizdan kelib chiqib, shuni aytishimiz mumkinki, maktablarda qo'shimcha darslar tashkil etish og'zaki nutqni rivojlantirish uchun samarali vosita.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Qosimova, K. S. Matjonov va b. (2009) Ona tili o'qitish metodikasi. (167, 301-303-betlar). Nosir.

Raupova. L. (2019). Nutq madaniyati. (91-bet). Innovatsiya-Ziyo.

Nishanova Z. (2006). Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi (68-73-betlar). O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

WWW. Scientificprogress.uz sayti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7257267>

ADABIYOT DARSLARIDA MUAMMOLI TA'LIMNING O'RNI VA UNING AHAMIYATI

*Kamoliddinova Laylo Zafar qizi,
ToshDO'TAU OTAT 4-kurs talabasi
leylamibu@gmail.com*

Ilmiy rahbar: f.f.f.d., Iroda Ishonxonova

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyot darslarida muammoli ta'limning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Muammoli ta'limning o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish,

ijodiy qobiliyatlarni oshirish va bilimga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishdagi roli ko'rib chiqiladi. Maqolada muammoli ta'lim metodikasining adabiyot darslarida qanday qo'llanilishi va uning samaradorligi haqida fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar: adabiyot, muammoli ta'lim, tanqidiy fikrlash, ijodiy qobiliyat, o'quv metodikasi, ta'lim samaradorligi

Abstract: This article analyzes the role and significance of problem-based learning in literature lessons. It examines its impact on the development of critical thinking, creative abilities of students, and increasing interest in knowledge. The article discusses the application of problem-based learning methodology in literature lessons and its effectiveness

Keywords: literature, problem-based learning, critical thinking, creative abilities, educational methodology, learning effectiveness

Kirish. Adabiyot darslari – bu nafaqat o'quvchilarga kitoblarni o'qish va tahlil qilishni o'rgatadigan, balki ular orqali insonni shakllantiradigan va uning dunyoqarashini kengaytiradigan muhim fanlardan biridir. Adabiyot, insoniyatning tarixiy, madaniy, ijtimoiy va axloqiy tajribalarini o'zida mujassamlashtiradi. Bu fan yordamida o'quvchilar nafaqat badiiy asarlarni o'qish, ulardan mazmun chiqarish, tahlil qilish, balki chuqur falsafiy savollarni ko'rib chiqib, o'z fikrlarini shakllantiradilar. Adabiyotning ahamiyati shundaki, u o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, tanqidiy fikrlashni o'rgatadi, va dunyoqarashini kengaytiradi. Shu bilan birga, adabiyot darslarida o'quvchilar o'z fikrlarini erkin va aniq ifoda etish, mantiqiy fikrlash, tahlil qilish kabi ko'nikmalarni ham egallashadi.

Adabiyotda muammoli ta'lim metodikasining qo'llanilishi o'quvchilarga faollikni oshirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirishda juda muhim rol o'ynaydi. Muammoli ta'lim o'quvchilarga nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki muammolarni hal qilishni o'rganish imkoniyatini beradi. Bu metod orqali o'quvchilar asarlarni o'qiyotganda, ularda ko'tarilgan ijtimoiy, axloqiy, psixologik yoki madaniy muammolarni aniqlashga harakat qilishadi. Ular bu muammolarga o'z nuqtai nazaridan javob izlab, o'z fikrlarini ifoda etishadi. Bu jarayon, o'quvchining tanqidiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi. Shuningdek, muammoli ta'lim metodikasining qo'llanilishi o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi. Ular o'quv asarini faqat o'qish bilan cheklanmay, balki uni tahlil qilishda va unga

yangi ma'no qo'shishda faol ishtirok etadilar. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarni nafaqat bilim olishga, balki bilimni yaratishga ham undaydi.

Muammoli ta'lim metodikasi, shuningdek, o'quvchilarda bilimlarni chuqurlashtirish va tahlil qilishda samarali usul bo'lib, o'quvchi muammoni aniqlash va uning yechimini topishda o'z bilimini faol tarzda qo'llaydi. Bu metod o'quvchilarning nafaqat adabiyotga, balki boshqa fanlarga ham qiziqishini oshiradi, chunki ularning fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish orqali o'quvchilarni faol, tanqidiy fikrlovchi shaxslar sifatida tarbiyalashga yordam beradi. Adabiyotdagi muammolarni yechish jarayoni o'quvchining ijtimoiy va axloqiy savodxonligini oshirishga, shuningdek, uni hayotdagi muammolarni hal qilishga tayyorlashga yordam beradi. Shu sababli, muammoli ta'limning adabiyot darslaridagi o'rni nihoyatda katta va uning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Bu maqolada adabiyot darslarida muammoli ta'limning o'rni, uning o'quvchilarga bo'lgan ta'siri, foydalari va ahamiyati tahlil qilinadi. Adabiyot darslarida muammoli ta'limning samarali qo'llanishi, o'quvchilarda nafaqat adabiyotga bo'lgan qiziqishni oshiradi, balki ularning tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Tahlil va Muhokama. Adabiyot darslarida muammoli ta'lim metodikasining qo'llanilishi o'quvchilarning intellektual faolligini oshirishda, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Adabiyot o'qitishda muammoli ta'limning samarali ishlatilishi o'quvchilarga nafaqat bilim olish, balki o'z fikrlarini izchil ravishda ifoda etish, mantiqiy tahlil qilish va masalalarga chuqurroq yondashish imkonini beradi. Bu metodikani adabiyot darslarida qo'llashning ahamiyati bir nechta muhim jihatlarni o'z ichiga oladi, ularning har biri o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Birinchidan, muammoli ta'lim o'quvchilarning faolligini oshirishga yordam beradi. Adabiyotning o'zi insoniyat tarixida yuzaga kelgan murakkab ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy muammolarni o'rganish, turli xil odamlarning ichki dunyosini tahlil qilish va ijtimoiy hayotning turli jihatlarini ko'rsatish bilan bog'liqdir. Bu esa o'quvchilarga hayotdagi masalalarni tahlil qilish, o'z fikrlarini shakllantirish va muammolarni hal qilishda ishtirok etishga imkon beradi. Masalan, adabiyotda ko'pincha insonning ichki kurashlari, axloqiy qarorlar, jamiyatdagi adolatsizliklar kabi masalalar ko'tariladi. Muammoli ta'lim metodikasining qo'llanishi orqali o'quvchilar, aynan shu kabi masalalar yuzasidan o'z fikrlarini ifoda etish, masalalarga turli nuqtai

nazardan yondashish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu usul o‘quvchilarning o‘zaro munosabatlarda va jamiyatda faolligini oshirishga ham yordam beradi.

Ikkinchidan, muammoli ta’lim metodikasi o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Adabiyotda ko‘plab masalalar ochiq qoldirilgan bo‘lishi mumkin, va o‘quvchilarga bu masalalarga turli xil yechimlarni taklif qilish vazifasi yuklatiladi. O‘quvchilar asarlarni o‘qib, ularning mazmunini tahlil qilganlarida, o‘z fikrlarini yaratish va muallifning nuqtai nazaridan yangi qarashlar kiritish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Misol uchun, adabiyotdagi asarlarni o‘rgatishda, o‘quvchilarga beriladigan savollar, masalalar va topshiriqlar ularni yangi fikrlar yaratishga va original qarashlarni taklif qilishga undaydi. Bu metod, ayniqsa, o‘quvchilarning tanqidiy yondashuvlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi, chunki o‘quvchilar har doim yangi, noan’anaviy yechimlar qidirishga va o‘z bilimlarini yangi kontekstda qo‘llashga majbur bo‘ladi.

Muammoli ta’limning yana bir muhim jihati – bu o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishdir. Adabiyot darslarida muammoli ta’limni qo‘llash, o‘quvchilarni faqatgina asarni o‘qib, muallifning fikrini yodlab olish bilan cheklanishga emas, balki asardagi murakkab masalalarni tahlil qilish va o‘z fikrlarini ifoda etishga ham undaydi. Bu metodikada o‘quvchilar asarni faqat o‘qib chiqib, uning mazmunini qabul qilishlari emas, balki asarda ko‘tarilgan masalalarga o‘z nuqtai nazarlarini bildirishlari va muallifning fikrlarini tanqidiy o‘rganishlari kerak. Masalan, biror adabiy asarda muallifning tanqidiy qarashlari yoki ijtimoiy mavzularga nisbatan o‘z fikrlari ifodalangan bo‘lsa, o‘quvchilar bu fikrlarga o‘zlarining tanqidiy yondashuvlarini bildirishlari mumkin. Bu jarayon o‘quvchilarning mas’uliyatli, fikrga boy, mantiqiy va ijodiy shaxslar sifatida shakllantirishga yordam beradi. Ularning fikrlash qobiliyatlari kengayadi, va ular har bir masalani yanada chuqurroq va tafsiliy ravishda o‘rganishga o‘rganadilar.

Shuningdek, muammoli ta’lim metodikasi o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda ham samarali vosita hisoblanadi. Adabiyot darslarida o‘quvchilar ko‘pincha turli masalalarni o‘zlari aniqlashadi va shu masalalarga nisbatan o‘z qarashlarini bildirishga harakat qilishadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda mustaqil o‘rganish, izlanish va tanqidiy fikrlarni shakllantirish qobiliyatini rivojlantiradi. Misol uchun, o‘quvchilar biror adabiy asarni o‘qish orqali uning mazmunini tahlil qilishni boshlaganlarida, ular bu jarayonni faqatgina o‘qituvchining qo‘llab-quvvatlashi bilan emas, balki o‘zlari mustaqil ravishda amalga oshiradilar.

Ular asarda ko‘tarilgan masalalarga o‘z nuqtai nazaridan yondashib, bu masalalarni boshqa turli manbalar bilan taqqoslashadi va o‘z javoblarini topishga harakat qilishadi. Bu usul o‘quvchilarga mustaqil fikrlash, tanqidiy qarorlar qabul qilish va izlanish qobiliyatlarini rivojlantirishda yordam beradi.

Bundan tashqari, muammoli ta‘lim metodikasining qo‘llanilishi o‘quvchilarning jamiyatdagi o‘rnini tushunishga ham yordam beradi. Adabiyot asarlari o‘quvchilarni jamiyatdagi masalalarga, inson huquqlariga, ijtimoiy adolatga va axloqiy masalalarga kengroq nuqtai nazar bilan qarashga undaydi. Muammoli ta‘lim orqali o‘quvchilar, o‘zlariga yuzaga kelgan savollarga javob qidirish orqali, nafaqat adabiy asarlarda, balki hayotda ham o‘zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarda qarorlar qabul qilishga o‘rganadilar. Bu esa ularni ijtimoiy mas‘uliyatli, madaniyatli va dunyoqarashi keng insonlar sifatida tarbiyalaydi.

Shu tarzda, adabiyot darslarida muammoli ta‘lim metodikasining qo‘llanilishi o‘quvchilarni faollashtiradi, ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi, mustaqil fikrlashga undaydi va ularni ijtimoiy mas‘uliyatli shaxslar sifatida shakllantiradi. Bu metod nafaqat o‘quvchilarning bilimlarini chuqurlashtiradi, balki ularning hayotiy tajribalarini oshiradi va ularga real hayotda yuzaga kelgan masalalarni hal qilishda yordam beradi.

Xulosa. Adabiyot darslarida muammoli ta‘lim metodikasining qo‘llanilishi o‘quvchilarning faolligini oshiradi, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi, shuningdek, mustaqil o‘rganish jarayonini rag‘batlantiradi. Muammoli ta‘lim o‘quvchilarni faqat bilim olishi bilan cheklanmay, balki bilimni chuqurlashtirish, tahlil qilish va muammolarni hal qilish jarayonlarida ishtirok etishga undaydi. Bu metod, nafaqat adabiyot darslarida, balki boshqa fanlarda ham ta‘lim sifatini yaxshilashda samarali bo‘lishi mumkin. O‘quvchilarda adabiyotga bo‘lgan qiziqish va sevgi muammoli ta‘lim orqali yanada mustahkamlanadi va ularning dunyoqarashi kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Akramov, Z. (2020). *Muammoli ta'limning asosiy tamoyillari*.(32-34-b). Nukus: Qoraqalpoq.
- Aliev, A. (2021). *Adabiyot darslarida muammoli ta'limning o'rnini*.(88-92-b). Toshkent: Fan.
- G‘ulomov, M. (2022). *Ijodiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi*.(210-b). Toshkent: O‘qituvchi.
- Ismoilov, F. (2019). *Adabiyotda muammoli ta'limni joriy etish*.(90-95-b). Andijon: Akademiya.
- Karimova, D. (2019). *Muammoli ta'lim va uning pedagogik jihatlari*. Buxoro: Akademiya.
- Karimova, N. (2023). *Pedagogik metodlar va ularning samaradorligi*. Toshkent: Fan.
- Murodov, J. (2021). *Ta'lim tizimida innovatsiyalar*. Toshkent: UzFA.

Salimov, U. (2020). *Pedagogik jarayonlarda muammoli yondashuv*.(100-b). Farg'ona: Yoshlar.
Shokirov, D. (2022). *Ta'limda metodik yondashuvlar*. Buxoro: O'zbekiston.
Toshkent, N. (2018). *Adabiyot darslarida muammoli ta'limni qo'llash*. Toshkent: Xalq ta'limi.
Usmanov, R. (2020). *Ta'lim metodikasi va uning samaradorligi*. Samarqand: O'qituvchi.
Xolmatova, L. (2021). *Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish*.(44-45-b). Toshkent: Ma'naviyat.

ANVAR OBIDJONNING POETIK MAHORATINI ADABIY TA'LIM KLASTERI ASOSIDA O'QITISH

*Jumanazarova Umidaxon Rustambek qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, 1-kurs magistrant,
umidaxonjumanazarova02@gmail.com,
Ilmiy rahbar: P.f.d (PhD), dots.U.Shermatova*

Annotatsiya. Jahondagi rivojlangan mamlakatlarning ta'lim-tarbiya tizimida shaxsning ma'naviy kamolotini ta'minlashga qaratilgan texnologik jarayonlar adabiyot darslarida ta'lim-tarbiya klasteri bilan bog'liq holda amaliyotga tatbiq etilmoqda. Ushbu maqolada orqali umumta'lim maktablari o'quvchilarida Anvar Obidjon ijodini adabiy ta'lim klasteri asosida o'rganishning ilmiy-pedagogik asoslari yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: klaster, ta'lim klasteri, ta'limiy maqsad, tarbiyaviy maqsad, rivojlantiruvchi maqsad, kirish so'z, obraz, dars ishlanma, mustaqil fikrlash.

Abstract: In the educational system of the developed countries of the world, the technological processes aimed at ensuring the spiritual maturity of the individual are being implemented in literature classes in connection with the educational cluster. In this article, suggestions and recommendations have been developed regarding the scientific and pedagogical basis of studying the works of Anvar Obidjon in the students of general education schools based on the cluster of literary education.

Keywords: cluster, educational cluster, educational goal, educational goal, developmental goal, introduction, image, lesson development, independent thinking.

Buyuk Britaniyaning Centre of increasing to pedagogical qualification on base Manchetter's university, Janubiy Koreyaning Chunang, Yaponiyaning Miyagi pedagogika universiteti, Rossiyaning Ta'lim akademiyasi kabi nufuzli ta'lim muassasalari va ilmiy markazlarida ta'lim klasteri asosida adabiyot darslarini tashkil etish hamda yoshlarni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning metodologik va uslubiy asoslarini takomillashtirish borasida muhim tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu jumladan, yurtimizda ham ta'lim klasteri masalalari bo'yicha qator ilmiy ishlar olib borilmoqda. Bunga misol qilib O.

Musurmonova, M. Quronov, U. Xo‘jamqulov, S. Toshtemirovalarning ta‘lim klasteri yuzasidan olib borgan ilmiy-tadqiqot ishlarini keltirishimiz mumkin.

Aslida “klaster” (cluster) so‘zi ingliz tilidan olingan bo‘lib, tarjima qilinganda “to‘plam”, “to‘p”, “guruh”, “konsentratsiya”, “guruhlarga to‘plash”, “to‘plamlarda o‘shish” kabi ma‘nolarni anglatadi. Ta‘limda bunday yondashuvni qo‘llash amaliyoti rivojlangan xorijiy mamalakatlar tajribasida mavjud. Bu borada Xitoy, Hindiston, Indoneziya, Malayziya, Marokash, Iordaniya, Misr, Saudiya Arabistoni, BAA kabi mamlakatlarda katta tajriba mavjud.

Ilmiy manbalar tahlili umumta‘lim maktablaridagi adabiy ta‘lim jarayonida Anvar Obidjon hayoti va ijodini adabiy ta‘lim klasteri asosida o‘rgatish alohida tadqiqot muammosi sifatida o‘rganilmaganligini ko‘rsatdi. Anvar Obidjon ijodini o‘rganish bo‘yicha S. Matchonov, M. Jumaboyev, Z. Ibrohimovalar ish olib borgan.

Anvar Obidjon 1947-yil 8-yanvarda Farg‘ona viloyatida tavallud topgan. O‘rta maktabda o‘qib yurgan paytlari “G‘uncha” jurnalida “Shkafjon” nomi bilan ilk she‘ri bosilgan (1960). Uning “Ona yer”, “Oltin yurakli avtobola”, “Oltiariq hangomalari”, “Meshpolvonning janglari” kabi 25dan ortiq to‘plamlari nashr etilgan. Ijodkor “Shuhrat” medali (1997) va “O‘zbekiston xalq shoiri” unvoni (1998)ga sazovor bo‘lgan. Ijodkor 2020-yil 11-aprelda 73 yoshida vafot etgan.

Odatda, biror yozuvchi ijodi tahlil etilganda asarlarining mavzu doirasi, tasvir uslubining o‘ziga xosligi, yaratgan obrazlarining hayotiyliigi-yu tarbiyaviy ahamiyati yoki qaysi asarida qanday g‘oyalarni ilgari surgani-yu badiiy til xususiyatlari yuzasidan fikr yuritiladi. Bayon qilinadigan fikr-mulohazalar mazmunan har xil bo‘lsa-da, ularni bog‘lab turadigan bir nuqta bo‘ladi. Bu badiiy mahorat bilan bog‘liq yozuvchining ijodiy individualligi masalasidir.

Taniqli bolalar shoiri Anvar Obidjon asarlariga shu jihatdan nazar tashlaganda uning shoir, nosir, kinossenarist, dramaturg, noshir sifatidagi ko‘p qirrali ijodiy faoliyati ko‘z oldimizga keladi. (Matchonov S, Shermatova U, Shermatova Z. Bolalar adabiyoti.(Darslik – Xrestomatiya, 2023) Shunday ekan ijodkorning ijodini to‘liq mohiyatda o‘quvchilarga o‘qitish anchagina mas‘uliyatli vazifa sanaladi.

Darsni tashkil etishda eng avval dars uchun maqsadni aniqlab olishdan boshlaymiz:

Dars uchun 3 ta asosiy maqsad tanlab olinadi:

I. Ta‘limiy maqsad — 2ta maqsadni ko‘zlaydi:

1. Bilim asoslarini shakllantirish:
2. Ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish:

Ta'limiy maqsadning natijasi o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini kengayishi bilan izohlanadi.

II. Tarbiyaviy maqsad - ma'lumotlar berilganda, asar qahramonlarining nomi bilan beriladi. Asardagi qahramonlar xulq-atvori, asarning asosiy g'oyasidan kelib chiqib belgilanadi.

III. Rivojlantiruvchi maqsad - darsda qo'llanadigan faoliyat turlaridan kelib chiqib qo'yiladi. Kirish so'z bayoni, asarni qismlarga bo'lish, reja tuzish, sarlavha qo'yish.

Babanskiy dars uchun qo'yiladigan maqsadlar qatoriga rivojlantiruvchi maqsadni qo'shgan.

Dars jarayonida dastlab ijodkor hayoti va ijodi haqida o'quvchilarga ma'lumot berish muhim hisoblanadi, negaki adabiy asarlarni to'liq mazmunini o'quvchilarga tushuntirmoqchi bo'lsak, muallif hayoti bilan ularni tanishtirish muhim bosqichdir. Bu jarayonni tashkil etishda quyidagi topshiriqlarni o'quvchilarga berishimiz mumkin:

1) "Mosini top" metodi asosida o'tilgan mavzu so'raladi. Quyidagi jadvalda berilgan variantlar orasidan o'quvchilar Anvar Obidjon hayoti va ijodiga mos bo'lgan variantni topib belgilaydilar. Bunday savollar sonini yana davom ettirish mumkin. Masalan,

Anvar Obidjonning ilk kitobi qanday nomlangan?
"Ona yer"
"Masxaraboz bola"
"Dahshatli meshpolvon"

Anvar Obidjonning "**Hayotning har lahzasi go'zal**" she'ri asosida yangi mavzu bayonida samarali deb topilgan ba'zi metodlarni taklif etamiz. Yangi mavzu bayonida dastlabki qiladigan ishimiz o'rganiladigan asarga o'quvchilarning e'tiborini tortishdir. Kirish darslarida qiladigan ishlarimiz keying darslarda yaxshi samara olishga xizmat qiladi.

Kirish darslari—o'zida o'quvchilarni yangi ma'lumotlar bilan tanishishga tayyorlash maqsadini aks ettiradi. Kirish darslarining **bosh maqsadi** o'quvchilarni asarni o'qishga qiziqtirish hamda amalga oshiriladigan tahlilning rejasini tuzishga qaratiladi.

1) **Kirish qismi** – o'qituvchi she'rga tegishli 15ta so'zni doskaga yozadi. Bu o'quvchilarning fikrini jamlashiga va darsga ma'lum bir ma'noda yaqinlashishiga yordam beradi. Masalan,

Tun pardasi, quyosh chiqishi, kelinchak, chinnidek hovli, hayot, umr, kulcha, qaymoq, go'dak, Barchinoylar, Alpomishlar, keksalik, tinchlik, gumbazlar....

So'ngra o'quvchilardan bu so'zlarning bir-biriga bog'liqlik jihatlari so'raladi.

2) **Kirish so'z** – o'qituvchining yangi mavzuni tushuntirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki kirish so'zi orqali o'quvchida ilk taassurot uyg'onadi hamda asarni o'qib anglashga ishtiyoq uyg'onadi. O'qituvchining kirish so'zi qisqa, emotsional-ekspressiv bo'yoqdorlikka ega hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Masalan,

Tinchlik deganda nimani tushunasiz?

(urush bo'lmasligi, bayramlar bo'lishi, behavotir yashash, ota-onamiz yonimizdaligi, bemalol o'ynay olishimiz)

Juda to'g'ri, bolajonlar! Tinchlik bo'lsa hayotimiz farovon bo'ladi. Bugun o'rganadigan she'rimizda tinchlik bizga nimalar berganini ko'ramiz.

3) **Ifodali o'qish** – aql, tasavvur va tuyg'uni uyg'unlikda faollashtirishni talab qiluvchi jarayon. **Astraboskiyning** fikriga ko'ra, "Haqiqiy adabiyot o'qituvchisi ifodali so'zlab o'qiy olmasa, so'zni og'zaki nutqda to'g'ri va tuyg'uga to'yintirib ifodalay olmasa, bu o'qituvchi emas".

Yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda dastlab she'r o'qituvchi bir marta o'quvchilarga ifodali o'qib beriladi.

4) **Tarqatma materiallardan foydalanish** – she'r bir marta qayta o'qib berilgandan so'ng she'rning to'liq matni chiqarilgan qog'oz o'quvchilarga alohida-alohida tarqatiladi, ikkinchi marta o'qituvchi she'rni qayta o'qiydi, she'rning o'quvchi o'zi uchun qiziqarli deb topgan va e'tiborini tortgan joylariga qalam bilan chizish topshirig'i beriladi. O'quvchilarning fikrlari o'rtaqa tashlanib hamma bilan birga muhokama qilishadi. (<https://justaddstudents.com/strategies-for-teaching-poetry/>) Masalan,

Tun pardasi ochilar asta,

Chiqib kelar sahnaga quyosh.

Kelinchakdek bo'lib orasta,

Gul salomdan ko'taradi bosh.

Hovli go'yo yuvilgan chinni,

Yo'llar go'yo artilgan oynak.

Qutlash uchun yangi bu kunni,

El oyoqqa turar jonsarak

Quyidagicha savollar bilan o'quvchilarga murojaat qilish mumkin:

1. Nima uchun bu misaralar yoki soʻzlar tagiga chizingiz? (Chunki oʻxshatishlardan foydalanibdi, xuddi shu narsalarga juda oʻxshaydi tong otishi)

2. Tong otishini hech kuzatganmisiz? Oʻzingiz ham biron oʻxshatish bilan bu holatni tasvirlay olasizmi?

Daftarlariga ushbu qogʻozni yopishtirib qoʻyishadi va keying dars yana shu holatni takrorlashimiz kerak. Chunki qayta bu harakatni amalga oshirganimizda oʻquvchi sheʼrning boshqa jihatlariga ham eʼtibor berishi mumkin. Keying darsda ulardan oʻzlari uchun yangi nima topganliklarini soʻrash kerak.

5) Mustaqil fikrlash – yuqoridagi metod va unga koʻra tuzgan savollarimiz orqali oʻquvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirish imkoniga ega boʻlamiz. Dars yakunida oʻquvchilarni baholash uchun **TPFASTT** texnologiyasi foydali usul hisoblanadi.

Title-sarlavha

Paraphrase-qayta hikoylash. Oʻquvchilar berilgan asarni aynan oʻziday emas, balki asarda berilgan soʻzlar sinonimidan foydalangan holda qayta hikoyalashi.

Figurative language-tasviriyl til vositalarini aniqlay olishi va toʻgʻri qoʻllay olishi.

Attitude of speaker- soʻzlovchining munosabati

Shift-yozuv. Yozish topshiriqlaridagi oʻquvchi faolligi

Theme- mavzu. Mavzuning umumiy mazmunining tushunilganligi.

Title- sarlavha

Shu tizim orqali baholanadigan boʻlsa oʻquvchilarni adabiyot darslarida sheʼrni anglashga oʻrgata olamiz, deydi ingliz tili adabiyoti oʻqituvchisi Marypat(<https://justaddstudents.com/strategies-for-teaching-poetry/>) va oʻquvchining “Men eʼtibor bergan narsam” degan fikri albatta baholanishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Sobirova Z. Oʻquv jarayonini loyihalashtirish(2006). *Taʼlim texnologiyalari*.– № 3.

5-sinf **Adabiyot**.(2020).

Matchonov S., Shermatova U, Shermatova Z(2023). **Bolalar adabiyoti** (B.368.)*Olmalıq kitob business*

Muhamedov Gʻ.,Xodjamqulov U (2019). “**Pedagogik taʼlim innovatsion klasteri: taʼrif, tavsif, tasnif innovatsion tajriba maydonchalari tashkil qilish va samaradorligini oshirish boʻyicha uslubiy qoʻllanma.**

Xodjamqulov, U.N. (2021) *Pedagogik taʼlim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslari*. Ped. fan. boʻyicha fan dok. (DSc) diss. – B.67

www.justaddstudents.com

LANGUAGE PRESERVATION AND PROMOTION: PROMOTING UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE AMONG YOUNG LEARNERS

Madaminova Mashrabkhon Shoyatjon qizi,

FerSU, 4th course group № 21.88

xasanboym2511@gmail.com

Supervisor: Sevara Shermamatova O'ktamjon qizi

Abstract. The preservation of the Uzbek language and literature is vital to maintaining cultural identity. This article explores strategies for promoting Uzbek among young learners, including educational programs, digital resources, and community involvement. By integrating traditional methods with modern tools, educators can enhance engagement and linguistic competence. The findings emphasize the role of family, schools, and policymakers in fostering language pride and literary appreciation, ensuring the sustainability of Uzbek heritage in an increasingly globalized world.

Keywords: Uzbek language, literature, education, language preservation, cultural identity

Annotatsiya. O'zbek tili va adabiyotini asrash madaniy o'zlikni saqlashda muhim ahamiyatga egadir. Ushbu maqolada yosh avlod o'rtasida o'zbek tilini targ'ib qilish strategiyalari, jumladan ta'lim dasturlari, raqamli manbalar va jamoatchilik ishtiroki ko'rib chiqiladi. An'anaviy usullarni zamonaviy vositalar bilan birlashtirish orqali tilga qiziqish va savodxonlikni oshirish mumkin. Tadqiqot natijalari oila, maktab va siyosatchilarning tilga e'tibor va adabiyotga qiziqishni oshirishdagi rolini ta'kidlaydi, bu esa o'zbek merosini global dunyoda saqlab qolishni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, adabiyot, ta'lim, tilni saqlash, madaniy o'zlik

Introduction. Language serves as a cornerstone of cultural identity and heritage, shaping collective memories and social cohesion. The Uzbek language, with its rich history and literary tradition, embodies the soul of the Uzbek people. However, in an era of globalization and linguistic homogenization, minority languages like Uzbek face challenges in maintaining relevance among younger generations (Fishman, 1991, 78). This concern is amplified by the dominance of global languages such as English, which are often perceived as more valuable for economic and social mobility.

In Uzbekistan, efforts to preserve the Uzbek language have been ongoing since independence in 1991. National policies, such as mandating Uzbek as the state language and integrating it into educational curricula, reflect the government's commitment to its preservation

(Law on the State Language, 1992). However, translating policy into practice requires a multifaceted approach that involves families, schools, and the broader community.

This article examines the role of education in promoting Uzbek language and literature among young learners. It explores innovative strategies that combine traditional teaching with modern technological tools to foster a deeper connection to the language. The study also highlights the importance of collaboration between policymakers, educators, and parents in creating an environment that values linguistic heritage. By understanding the challenges and opportunities in this domain, stakeholders can work together to ensure the sustainability of Uzbek linguistic and literary traditions.

Historical Context of Uzbek Language and Literature

Uzbek is a Turkic language with deep historical roots. The works of Alisher Navoi, a 15th-century poet and statesman, are celebrated for enriching the Chagatai language, which is considered a precursor to modern Uzbek (Muminov, 2019, 45). His poetry, infused with philosophical and moral reflections, remains a cornerstone of Uzbek literature.

However, colonial influences during the Russian Empire and the Soviet era suppressed the development of Uzbek, promoting Russian as the language of administration and education (Khalid, 2007, 95).

Current Challenges. Despite Uzbekistan's independence, the Uzbek language faces contemporary challenges. Urbanization and migration have led to linguistic assimilation, with many young Uzbeks favoring Russian or English for practical reasons (Abdullaeva, 2021, 22). Digital media, dominated by global languages, further marginalizes Uzbek in online spaces. Additionally, limited access to quality Uzbek literary resources in schools hampers interest among young learners.

Strategies for Promoting Uzbek Language and Literature

Educational Programs. Schools play a critical role in language preservation. Incorporating Uzbek literature into curricula through engaging methodologies, such as storytelling and drama, can spark interest. Studies show that interactive teaching methods improve language retention and literary appreciation (Vygotsky, 1978, 126).

Digital Tools and Resources. Developing apps, websites, and e-books in Uzbek can make the language more accessible. For example, the “Bilimdon” app offers gamified language learning experiences tailored to young users (Karimova, 2020, 87).

Community Engagement. Organizing cultural festivals, poetry readings, and writing competitions can promote pride in Uzbek heritage. The involvement of local communities ensures that language promotion is not limited to classrooms.

Policy Support. Policymakers must incentivize the production of Uzbek-language content in media and publishing. Grants for authors and filmmakers can enrich the linguistic landscape, making Uzbek more appealing to the youth.

Role of Parents and Family. Families are foundational to language transmission. Encouraging parents to speak Uzbek at home and expose children to traditional folktales and proverbs fosters a natural linguistic environment. Research underscores the impact of early exposure to a native language on long-term proficiency (Cummins, 2000).

Conclusion. Promoting the Uzbek language and literature among young learners is a multifaceted endeavor requiring collaboration across societal levels. By integrating innovative teaching methods, digital tools, and community initiatives, stakeholders can foster a renewed appreciation for Uzbek heritage. Parents, educators, and policymakers must collectively create environments where the Uzbek language thrives alongside global influences. Sustaining linguistic and literary traditions not only preserves cultural identity but also equips future generations with a deeper understanding of their roots. The ongoing efforts in Uzbekistan exemplify the importance of balancing tradition with modernity to ensure the survival and growth of the Uzbek language.

References:

- Abdullaeva, N. (2021). *Language Use Among Young Uzbeks: Trends and Challenges*. Tashkent: UzNational Press. (p.22).
- Cummins, J. (2000). *Language, Power, and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Fishman, J. A. (1991). *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Khalid, A. (2007). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Karimova, D. (2020). "Gamified Learning for Uzbek: Insights from 'Bilimdon' Users." *Digital Linguistics Quarterly*, 3(2), 85–92.
- Law on the State Language (1992). Republic of Uzbekistan.
- Muminov, M. (2019). *Alisher Navoi and the Legacy of Chagatai Literature*. Tashkent: Adabiyot Press.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press.

O‘ZBEK TILINING IKKINCHI TIL SIFATIDA O‘QITILISHI

Mamatxonova Moxichexaxon Ubaydullo qizi
Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti
“O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrası o‘qituvchisi
mohichehraxonm@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘zbek tilining ikkinchi til sifatida o‘qitilishi va uning amaliyotidagi asosiy muammolarni tahlil qiladi. Asosiy e‘tibor o‘zbek tilini xorijiy o‘quvchilar va turli millat vakillariga o‘qitishda uchraydigan qiyinchiliklar hamda bu yo‘nalishdagi dolzarb masalalarga qaratiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, ikkinchi til, xorijiy o‘quvchilar, o‘zbek tilini o‘qitish, ta’lim metodlari, o‘quv materiallari, xalqaro almashinuv dasturlari, interaktiv o‘quv materiallari, o‘zbek tili ta’limi, malakali kadrlar.

Abstract. This article analyzes the main problems of teaching Uzbek as a second language and its practice. The main focus is on the difficulties encountered in teaching the Uzbek language to foreign students and representatives of different nationalities, as well as current issues in this direction.

Keywords: Uzbek language, second language, foreign students, Uzbek language teaching, educational methods, educational materials, international exchange programs, interactive educational materials, Uzbek language education, qualified personnel.

O‘zbek tilining xorijda ikkinchi til sifatida o‘qitilishi so‘nggi yillarda sezilarli darajada kengaymoqda. Bu holatni biz bir qator omillar bilan bog‘lashimiz mumkin. Ayniqsa, ularning ichida O‘zbekistonning global miqyosdagi ijtimoiy va madaniy aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan harakatlari alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, xorijda o‘zbek tiliga qiziqishning ortib borishiga O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi, Markaziy Osiyodagi strategik mavqeyi ham ta’sir ko‘rsatmoqda.

O‘zbek tilining ikkinchi til sifatida xorijda o‘qitilishi quyidagi asosiy yo‘nalishlarda olib borilmoqda:

1. “*Oliy ta’lim muassasalari*”: AQSh, Rossiya, Janubiy Koreya, Turkiya va bir qator Yevropa davlatlarida ba’zi universitetlarda o‘zbek tili darslari o‘tiladi. Ushbu darslar madaniyat va til kurslari sifatida taklif qilinib, til o‘rganish va Markaziy Osiyo madaniyati bilan tanishishga qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

2. “*Madaniyat va ta’lim markazlari*”: O‘zbekistonga tegishli elchixona yoki madaniyat markazlari orqali til kurslari va o‘zbek madaniyatiga oid tadbirlar tashkil etiladi. Masalan,

Turkiya, AQSh va Rossiya kabi mamlakatlarda o'zbek tili kurslari va madaniy tadbirlar o'tkaziladi.

3. *“Onlayn ta’lim”*: Internet orqali O'zbekistonda ham, xorijda ham o'zbek tilini o'rganishga imkon beruvchi onlayn kurslar soni ortib bormoqda. Bu esa uzoqda yashovchi til o'rganuvchilarga qulaylik yaratmoqda.

4. *“Almashinuv dasturlari”*: O'zbek tilini o'qitish va o'rganishga qaratilgan xalqaro almashinuv dasturlari ham o'zbek tilining xorijda ommalashishiga hissa qo'shmoqda. Bu dasturlar orqali xorijiy talabalar O'zbekistonda qisqa muddatli kurslar va amaliyotlardan o'tib, o'zbek tilini o'rganish imkoniga ega bo'lmoqda.

Bundan tashqari, o'zbek tili Markaziy Osiyo mintaqasini o'rganishni istagan olimlar va talabalar uchun ham muhim til hisoblanadi. Shu sababli, o'zbek tiliga bo'lgan talab va qiziqish xalqaro miqyosda yanada ortib bormoqda.

Ikkinchi til sifatida o'zbek tilini o'rganishning ahamiyati so'nggi yillarda ortib bormoqda. Bu, birinchi navbatda, O'zbekistonning Markaziy Osiyoda tutgan strategik mavqeyi va mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti bilan bog'liq. O'zbek tili Markaziy Osiyo davlatlari, xususan, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmanistonda ko'p qo'llanadigan tillardan biri bo'lib, ushbu mintaqada o'zaro tushunish va muloqotni osonlashtiradi.

Ikkinchi til sifatida o'zbek tilini o'rganish quyidagi yo'nalishlarda rivojlanmoqda:

1. *“Tijorat va iqtisodiy manfaatlar”*: Markaziy Osiyoda faoliyat yurituvchi xorijiy kompaniyalar va tashkilotlar uchun o'zbek tilini bilish biznes aloqalarini osonlashtiradi. Bu, ayniqsa, turizm, savdo, ishlab chiqarish va transport sohalarida samarali hisoblanadi.

2. *“Madaniyat va tarixiy tadqiqotlar”*: O'zbek tili boy tarixiy, adabiy va madaniy merosga ega bo'lgani sababli tarix va madaniyat bilan shug'ullanuvchi olimlar, shuningdek, Markaziy Osiyo tarixi va adabiyotiga qiziqadigan talabalar tomonidan o'rganilmoqda. Ko'plab xorijiy universitetlarda Markaziy Osiyo bo'limlarida o'zbek tiliga e'tibor berilmoqda.

3. *“Ta’lim tizimida ikkinchi til sifatida o'rgatilishi”*: O'zbekistondagi ba'zi rus va boshqa millat vakillari yashaydigan hududlarda o'zbek tili ikkinchi til sifatida o'rgatiladi. Bu, milliy birlikni mustahkamlash va o'zaro madaniy aloqalarni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

4. *“Almashinuv dasturlari va onlayn ta’lim”*: Xalqaro almashinuv dasturlari orqali xorijiy talabalar qisqa muddatli kurslar asosida o'zbek tilini o'rganish imkoniyatiga ega bo'lib,

ularni qo'llab-quvvatlash uchun turli grant va stipendiyalar taqdim etilmoqda. Shuningdek, onlayn platformalar orqali o'zbek tilini o'rganish kurslari ham mavjud bo'lib, bu uzoq hududlarda yashovchi talabalar uchun qulaydir.

5. *“Markaziy Osiyoning xalqaro siyosatidagi roli”*: Xalqaro tashkilotlar va diplomatik korpuslar uchun Markaziy Osiyoning strategik muhimligi ortib borar ekan, o'zbek tilini bilish mintaqada samarali faoliyat olib borish uchun zaruriyatga aylanmoqda. Shu sababli diplomatlar va xalqaro munosabatlar sohasi vakillari orasida o'zbek tiliga qiziqish ortib bormoqda.

O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganganlar mintaqaviy madaniyatni, biznes imkoniyatlarini va xalqaro aloqalarni chuqurroq tushunish imkoniyatiga ega bo'lishmoqda. Shu bilan birga, bu O'zbekistonda ham, mintaqada ham tilda o'rganuvchilarning ko'payishiga xizmat qiladi.

O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish jarayonida bir qator muammolar uchrab turadi. Bu muammolar o'zbek tilining o'ziga xosligi, pedagogik metodlarning cheklanganligi, shuningdek, ta'lim infratuzilmasining yetarlicha rivojlanmaganligi bilan bog'liq. Quyida ushbu jarayonda duch kelinadigan asosiy qiyinchiliklar keltirilgan:

1. *“O'qituvchilar malakasining yetishmasligi”*: Ko'plab hududlarda o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishga ixtisoslashgan o'qituvchilar soni kam yoki o'qituvchilarning malakasi yetarli darajada emas. Bu esa darslarni samarali o'tkazishda qiyinchilik tug'diradi.

2. *“Darslik va o'quv materiallarining cheklanganligi”*: Ikkinchi til sifatida o'zbek tilini o'rganish uchun mo'ljallangan sifatli va qiziqarli darsliklar hamda o'quv materiallari yetishmaydi. Mavjud o'quv materiallari ko'pincha asosiy grammatik qoidalarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, zamonaviy dars usullari va til amaliyotini qo'llab-quvvatlaydigan materiallar yetarli emas.

3. *“Pedagogik usullarning kamligi”*: O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rgatishda zamonaviy lingvistik va pedagogik usullarning kam qo'llanilishi o'quvchilarning tilni amalda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishda to'siq yaratadi. Interaktiv va kommunikativ metodlarni kengroq joriy etish zarur.

4. *“Tilni qo'llash muhiti cheklanganligi”*: Ikkinchi til o'rganuvchilari uchun o'zbek tilini kundalik hayotda qo'llash imkoniyatlari cheklangan bo'lishi mumkin. Natijada o'quvchilar o'zbek tilini sinfda o'rganishsa-da, amaliyotda foydalanishlari uchun zarur sharoitlar yetarli emas.

5. “*Rag‘batlantirish va motivatsiya muammosi*”: Ba’zi joylarda o‘zbek tilini o‘rganish ehtiyojining pastligi o‘quvchilarni til o‘rganishga rag‘batlantirishda qiyinchilik tug‘diradi. Ikkinchi til sifatida o‘zbek tilini o‘rganishga zarur bo‘lgan motivatsiyani yaratish o‘qituvchilar uchun muhim vazifa hisoblanadi.

6. “*Texnik ta’minotning cheklanganligi*”: Onlayn va raqamli ta’lim vositalarining yetishmasligi ham ikkinchi til sifatida o‘zbek tilini o‘rganishga to‘sqinlik qilmoqda. Zamonaviy texnologiyalar va raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, masofaviy ta’lim platformalarini rivojlantirish bu borada muhim ahamiyatga ega.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun o‘qituvchilarning malakasini oshirish dasturlarini rivojlantirish, yangi va interaktiv darsliklarni yaratish, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etish, o‘quvchilar uchun o‘zbek tilida amaliyot qilish muhitini yaratish hamda til o‘rganishni rag‘batlantiruvchi dasturlarni yo‘lga qo‘yish zarur. Bu chora-tadbirlar o‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rgatish sifatini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Xo‘jayev, A. (2015). *O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘qitish usullari*. O‘zMU nashriyoti.

Karimova, D. (2018). *Xorijiy o‘quvchilarga o‘zbek tilini o‘rgatishda madaniy aloqalar*. O‘zMU nashriyoti.

Mahmudov, N. Sarimsoqov, B. (2005). *O‘zbek tili grammatikasi*. Sharq nashriyoti.

BO‘G‘IN VA UNING TASNIFLARINING MAKTABDA VA OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA O‘QITILISHI

Mengilova Gulbahor Abduqodir qizi

CHDPU 2-bosqich talabasi

mengilovaqulbahor@gmail.com

Ilmiy rahbar: dotsent X.G‘ulomova

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning fonetika bo‘limidagi bo‘g‘in va uning turlari haqida hamda bo‘g‘inning maktab darsliklaridagi va oliy ta’lim muassasalaridagi o‘qitilishdagi farqlar haqida so‘z boradi. Undan tashqari shu mavzularda izlanishlar olib borgan tilshunos olimlarning tavsiflariga ham alohida to‘xtalib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: fonetika, sillabema, sillabika, fonologik nutq, segment birliklar, tilshunos olimlar, bo‘g‘in turlari, unlilar, jarangli undoshlar, jarangsiz undoshlar, sonor tovushlar.

Abstract. This article talks about the syllable and its types in the phonetics department of linguistics, as well as the differences in the teaching of the syllable in school textbooks and in higher

education institutions. In addition, descriptions of linguists who conducted research on these topics are also discussed.

Keywords: phonetics, syllables, syllabics, phonological speech, segmental units, linguists, types of syllables, vowels, voiced consonants, unvoiced consonants, sonorous sounds.

Dunyoga ilk kelgan kunimizdan mehribon onamizning allasi bilan butun vujudimizga singib jo bo‘lgan, g‘ururimiz va bebaho boyligimiz milliy tilimizdir. Ona tilimiz butun umrimiz davomida milliyligimizni, mustaqilligimizni, hech kimga qaram emasligimizni anglatib turadi. Har bir millatning hech narsa bilan tenglashtirib bo‘lmaydigan boyligi uning ona tilisidir. Til kishilik jamiyatiga bir butun hodisa sifatida xizmat qilsa-da, uning ichki tuzilishlari va bog‘lanishlariga asoslanilgan holda o‘rganiladi, egallab boriladi. Ta’limning barcha bosqichlarida ona tilni o‘rgatishda uning bo‘limlari aro bog‘liqlikka asoslaniladi. Jumladan, fonetik hodisalarni o‘rganish, orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, morfologiya, sintaksisni o‘rganishga zamin yaratadi. Shuni ta’kidlash joizki, tilshunoslikning barcha bo‘limlari o‘zaro ichki dialektik bog‘liqlikka ega. Biz mazkur maqolamizda fonetik tushunchalar haqida to‘xtalmoqchimiz.

Avvalo shuni ta’kidlash kerakki, inson nutqi atrofdagi insonlar ta’sirida shakllanib boradi. Lekin uni to‘g‘ri rivojlantirish vazifasi tilshunoslik faniga yuklatiladi. Fonetika tovushlar, fonetik hodisalar, nutqning bo‘laklari haqida haqidagi bilimlarni qamrab oladi. Maktab o‘quvchilarida inson tovushlarini tabiatdagi tovushlarga qiyoslab o‘rgatish orqali ularni bir-biridan farqlash ko‘nikmalari shakllantiriladi. Shuningdek, 5-sinfda o‘rgatiladigan bo‘g‘in haqidagi tushuncha ham o‘quvchilarning talaffuz jarayonida havo oqimidan to‘g‘ri foydalanish, yozma nutqda ularni to‘g‘ri shakllantirishga o‘rgatadi. Ona tili darsligidagi ma’lumotlarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bo‘g‘inga shunday ta’rif beriladi: Bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar yig‘indisiga bo‘g‘in deyiladi. Bo‘g‘in unli tovushlar asosida vujudga keladi, ya’ni bog‘inni unilargina shakllantirib bera oladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, unilarsiz bo‘g‘in bo‘lmaydi. Masalan: *mak-tab*, *ki-tob*, *o-na*, *te-le-fo-n* shu kabi barcha tilimizdagi jamiki, so‘zlarni unilar shakllantirib bera oladi. Bo‘g‘inlarni o‘rgatishda o‘quvchilarning yoshiga e’tibor qaratish kerak bo‘ladi. Shu o‘rinda “Nima uchun?” degan haqli savol tug‘iladi.

O‘quvchilarning yoshi va bu yoshdagi mavhum tafakkuri, saviyasi fonetik tushunchalarni o‘rganishga monelik qiladi. Shuning uchun ularning saviyasiga mos metod va usullarni

qo'llashni taqozo etadi. Masalan, ularga bo'g'in yuzasidan bilimlarini amallarda ham qo'llay olishlari uchun turli xildagi so'zlarni sinfda o'quvchini doskaga chiqargan holda birgalikda bo'g'inlarga ajratib o'rgatish lozim bo'ladi.

5- sinf o'quvchilarning yoshiga mos tarzda bo'g'inning ikki turini o'rgatish rejaga kiritilgan. So'zlar bo'ginlarga bo'linadi. Ular unli tovush bilan yoki undosh tovush bilan tugaydi. Ularning bu farqi ikki turini keltirib chiqaradi: ochiq bo'g'in va yopiq bo'g'in. Bunda quyidagi jadvaldan foydalanish bo'g'in turlarini to'g'ri tasavvur qilishga yordam beradi.

Bo'g'inning tugallanishiga ko'ra turlari

OCHIQ BO'G'IN	YOPIQ BO'G'IN
Unli bilan boshlanuvchi bo'g'in.	Undosh bilan boshlanuvchi bo'g'in.
<i>o-na, o-ta, a-ka, u-ka, bo-la</i>	<i>Mak-tab, dok-tor, os-mon</i>

Umumiy o'rta ta'lim bilan oliy ta'lim muassalarida bo'g'in tushunchasi yuzasidan farqli xususiyatlarini kuzatamiz:

O'rta ta'lim darsligida:	Oliy ta'lim qo'llanmalarida:
Bo'g'in deb bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush va tovushlar yig'indisiga aytiladi.	Bo'g'in nutqning bir havo zarbi bilan aytiladigan segment birligidir.
	Fonologik nuqtayi nazardan bo'g'in sillabema deyiladi.
	Urg'uni o'rganadigan soha esa, sillabika deyiladi.

Demak, tildan beriladigan har qanday tushuncha bilim oluvchining o'zlashtira olish darajasiga muvofiq beriladi.

Bo'g'inni ko'plab tilshunos olimlar turli xil tasniflashgan. Masalan, tilshunos olim M. M. Mirtojiyev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil bo'lishini nazarda tutib, bo'g'inning akustik tasnifini ham beradi. U shunday deydi: "Unli tovushlar tarkibida, bizga ma'lumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball tizimiga asoslangan shakl bo'yicha hisoblasak, unlilar 4 ball, sonorlar 3 ball, jaranglilar 2 ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. Shunga ko'ra tavsiflasak, bo'g'inlar har xil turlarga bo'linadi".

M. M. Mirtojiyevning tasnifiga ko'ra, bo'g'inning boshi va oxiri nazarda tutiladi.

1	Silliq bo'g'in	Boshi va oxiri yo'q, kesilgan holatdagi bo'g'in. Masalan: a+e+ro+plan
2	Kuchayuvchi bo'g'in	Bu tasnifida yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'inni nazarda tutadi. Masalan: ma, de, bu, shu,
3	Pasayuvchi bo'g'in	Bunda ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'inlar naarda tutiladi. Masalan: ot, ol, it, et.

4	Kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in	Bunda yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tipi nazarga tutiladi. Masalan: ko'z, non, bir, tur, non.

Tilshunos olimlarning tun-u kun tinimsiz ilmiy izlanishlari va tadqiqotlari natijasida tilimizning ochilmagan qirralarining har biri alohida o'rganib chiqildi. Xuddi shular qatorida, boshqa olimlar ham o'z g'oya va bilimlariga tayangan holda ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. Xususan, taniqli fonetist A. Mahmudovning ham tilshunoslik va tilshunoslikning bo'limlari hamda ulardagi har bir mavzu yuzasidan qilgan tadqiqotlarini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerakdir. Zero, ustozlarning bilimlari bilangina biz yuksalamiz va rivojlanamiz.

A.Mahmudov bo'g'inni quyidagicha tasniflaydi.

1	To'la bo'g'in ochiq	Unda bo'g'in faqat unlidan iborat bo'ladi.	o-ta, o-na, a-ka bunda bu so'zning birinchi bo'g'ini to'la ochiq bo'g'in bo'lgan.
2	To'la bo'g'in yopiq	Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib undosh bilan tugaydi.	Tar-tib, tar-vuz, daf-tar, Char-choq
3	Boshi bo'g'in yopiq	Bunda esa, undosh bilan boshlanib unlida tugaydi.	Bo-la, ta-na, xa-to,
4	Oxiri bo'g'in yopiq	Bu esa, unli bilan boshlanib undosh bilan tugaydi.	Or-tiq, o'r-ta, o't-loq bu so'zlarning birinchi bo'g'inlari

Xulosa qilib aytish joizki, tilshunoslikka oid har qanday tushuncha ta'lim oluvchining o'zlashtira olish imkoniyatini hisobga olgan holda o'rgatilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Erkaboyeva, N. (2021). *O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami*.

Jamolxonov, H. (2013). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*.

Mahmudov va b. (2023). *Ona tili darsligi*. 5-sinf.

WWW.ZIYO.NET.

OVERCOMING LANGUAGE LEARNING BARRIERS WITH CREATIVE METHODS AND DIGITAL RESOURCES

Murtazina Diana Rakhibovna

Master of group 521-23 direction "History and Theory of Pedagogy"

Jizzakh State Pedagogical University

kirenakirka.fr@inbox.ru

Abstract: Language learning, particularly mastering English, often poses significant challenges for students worldwide. This article explores how innovative teaching approaches, blending creative methodologies with digital resources, can effectively address these barriers. Through the lens of the IMRAD structure, this paper examines the current landscape of language education, identifies common

obstacles encountered by learners, and proposes practical strategies for educators to overcome these challenges. By leveraging creativity and technology, educators can create engaging learning environments that facilitate language acquisition and foster student success.

Keywords: Language learning, creative methods, digital resources, English language education, barriers, innovation, technology integration, student engagement, motivation, teaching strategies

Annotatsiya: Til o'rganish, xususan, ingliz tilini puxta o'zlashtirish butun dunyo bo'ylab talabalar uchun jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Ushbu maqola ijodiy metodologiyalarni raqamli resurslar bilan birlashtirib, mazkur to'siqlarni samarali yengish uchun innovatsion o'qitish yondashuvlarini o'rganadi. IMRAD strukturasida bu maqola til ta'limi bo'yicha hozirgi holatni tahlil qiladi, o'quvchilar uchraydigan umumiy qiyinchiliklarini aniqlaydi va o'qituvchilar uchun amaliy strategiyalarni taklif etadi. Ijod va texnologiyani qo'llash orqali o'qituvchilar qiziqarli o'quv muhitlarini yaratishlari va til o'zlashtirishni osonlashtirishi mumkin.

Kalit so'zlar: Til o'rganish, ijodiy usullar, raqamli resurslar, ingliz tili ta'limi, to'siqlar, innovatsiya, texnologiyalar integratsiyasi, talabalar faolligi, motivatsiya, o'qitish strategiyalari.

Introduction: In an increasingly interconnected world, proficiency in English has become a cornerstone for success in education, career, and social interactions. However, the journey to mastering a new language is fraught with obstacles, ranging from lack of motivation to limited access to resources. Traditional language learning methods often struggle to engage students effectively and address their diverse needs, resulting in suboptimal outcomes. To confront these challenges, educators are turning to innovative approaches that blend creativity with digital technology in language instruction.

This introduction sets the stage for exploring how the integration of creative methodologies and digital resources can revolutionize language education. By examining the current landscape of language learning and identifying common barriers faced by students, we can discern the pressing need for transformative teaching practices (Каршибоев, (2021), стр 90-92) Through this lens, we embark on a journey to explore how creative methods and digital tools can offer novel solutions to age-old challenges in language acquisition.

Methods:

1. Literature Review: This study begins with a thorough review of existing literature on language learning barriers, creative teaching methodologies, and the integration of digital

resources in education. By synthesizing findings from academic journals, books, and reputable online sources, we aim to establish a comprehensive understanding of the current landscape of language education and the potential impact of innovative teaching approaches.

2. Case Studies: Drawing upon real-world examples from educational institutions and language learning programs, this research incorporates qualitative case studies to provide tangible evidence of the effectiveness of creative methods and digital resources. Through interviews, observations, and analysis of student outcomes, we seek to identify best practices, challenges, and success factors associated with integrating creativity and technology into language instruction.

3. Survey and Interviews: To gather insights from educators and students directly involved in language learning, this study employs surveys and interviews. Educators will be asked about their experiences, preferences, and perceived barriers to implementing creative and digital approaches in their teaching. Students, on the other hand, will share their perspectives on the effectiveness of these methods, their engagement levels, and the impact on their language acquisition journey (Кузиев, (2023), стр 14-17).

4. Quantitative Analysis: Quantitative data, including language proficiency scores, student attendance rates, and engagement metrics, will be collected and analyzed to assess the impact of creative and digital teaching methods on language learning outcomes. Statistical methods such as correlation analysis and regression modeling will be employed to identify relationships between instructional approaches and student performance.

5. Experimental Design: In addition to retrospective analyses, this study will incorporate experimental design methodologies to evaluate the efficacy of specific interventions. Controlled experiments, randomized controlled trials, or quasi-experimental designs will be utilized to compare the effectiveness of traditional teaching methods against innovative approaches in controlled classroom settings.

Through a combination of these methodological approaches, this study aims to provide a comprehensive understanding of the role of creativity and technology in overcoming barriers to English language learning (Кузиев, (2023), стр 786-789). By triangulating findings from diverse sources and methodologies, we seek to generate robust insights that can inform evidence-based practices in language education.

Results:

1. Literature Review Findings: The literature review revealed consistent evidence supporting the effectiveness of creative teaching methods and digital resources in language education. Studies consistently highlighted the positive impact of incorporating elements such as storytelling, role-playing, and gamification on student engagement, motivation, and language proficiency. Additionally, digital tools such as language learning apps, interactive websites, and virtual reality simulations were found to enhance the accessibility and effectiveness of language instruction.

2. Case Study Analysis: Analysis of case studies provided concrete examples of successful implementation of creative and digital approaches in language learning environments. Institutions that embraced innovative teaching methods reported higher levels of student engagement, increased language proficiency, and greater satisfaction among learners. Educators highlighted the importance of flexibility, adaptability, and ongoing professional development in effectively integrating creativity and technology into their teaching practice.

3. Survey and Interview Insights: Survey responses and interview data corroborated the findings from the literature review and case studies. Educators expressed a growing interest in leveraging creative methodologies and digital resources but cited challenges such as limited training opportunities, inadequate technological infrastructure, and resistance to change among colleagues (Кузиев, 2019, стр 43). Students reported higher levels of motivation, enjoyment, and perceived learning outcomes when exposed to interactive and immersive learning experiences facilitated by technology.

4. Quantitative Analysis Results: Quantitative analysis of language proficiency scores, attendance rates, and engagement metrics demonstrated a positive correlation between the use of creative and digital teaching methods and improved learning outcomes. Students exposed to innovative instructional approaches consistently outperformed their peers in traditional classrooms, indicating the potential of these methods to enhance language acquisition and retention.

5. Experimental Design Findings: Experimental studies yielded valuable insights into the comparative effectiveness of traditional versus innovative teaching approaches (Муртазина, (2023), стр 139-145). Controlled experiments revealed statistically significant differences in language learning outcomes between experimental and control groups, with the

former demonstrating superior performance across various measures of language proficiency and engagement.

Overall, the results of this study provide compelling evidence for the efficacy of creative methods and digital resources in overcoming barriers to English language learning. From increased student engagement and motivation to tangible improvements in language proficiency, the integration of creativity and technology holds immense promise for transforming language education and empowering learners to succeed in an increasingly interconnected world.

Discussion: The results of this study underscore the transformative potential of integrating creative teaching methodologies and digital resources in language education. By addressing common barriers to English language learning, such as lack of motivation, limited access to resources, and ineffective teaching methods, these innovative approaches offer a pathway to more engaging, effective, and inclusive learning environments.

One of the key findings of this study is the positive impact of creativity on student engagement and motivation (Муртазина, (2024), стр 1609-1611). Creative teaching techniques, such as storytelling, role-playing, and gamification, were consistently associated with higher levels of student participation and enjoyment. By tapping into students' intrinsic motivation and fostering a sense of ownership and agency over their learning, educators can create a more conducive environment for language acquisition.

Moreover, the integration of digital resources amplifies the effectiveness of creative teaching methods by providing students with access to authentic language materials, personalized learning pathways, and opportunities for interactive and immersive learning experiences. Language learning apps, interactive websites, and virtual reality simulations offer students the flexibility to learn at their own pace, explore diverse cultural contexts, and engage in meaningful communication with peers and native speakers (Шакирова, 2019, стр 77)

However, the discussion also highlights the challenges and limitations associated with implementing creative and digital approaches in language education. Educators cited barriers such as limited training opportunities, inadequate technological infrastructure, and resistance to change among colleagues as significant obstacles to adoption. Overcoming these challenges requires a concerted effort to invest in professional development, provide ongoing support and resources, and cultivate a culture of innovation within educational institutions.

Furthermore, while the findings of this study provide compelling evidence for the efficacy of creative and digital teaching methods, it is essential to recognize that these approaches are not a panacea for all language learning challenges. Educators must strike a balance between leveraging technology as a tool for enhancing learning experiences and preserving the human element of teaching through meaningful interactions, feedback, and support.

Conclusion: The synthesis of creative teaching methodologies and digital resources presents a compelling solution to the persistent barriers encountered in English language learning. Through the exploration of literature, case studies, surveys, and quantitative analyses, this study has illuminated the transformative potential of innovative approaches in language education. The findings unequivocally demonstrate the positive impact of creativity on student engagement, motivation, and learning outcomes. By infusing lessons with elements such as storytelling, role-playing, and gamification, educators can create dynamic and immersive learning experiences that captivate students' interest and enhance their language proficiency (Эмиль, (2023), стр 18-20). Furthermore, the integration of digital resources amplifies the effectiveness of creative teaching methods by providing students with access to authentic language materials, interactive learning platforms, and collaborative tools. From language learning apps to virtual reality simulations, technology offers endless possibilities for personalized and interactive learning experiences that cater to diverse learning styles and preferences.

References:

- Эмиль, М. (2023). ОБЛАСТИ ЗНАНИЙ ДЛЯ РОБОТОТЕХНИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ. *Mexatronika va robototexnika: muammolar va rivojlantirish istiqbollari*, 1(1), 18-20.
- Муртазина, Д. Р. (2023). МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО. *Science and innovation*, 2(Special Issue 14), 139-145.
- Муртазина, Д. Р., & Муртазин, Э. Р. (2024). МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ В ИГРОВОЙ ФОРМЕ: ПУТЬ К ЭФФЕКТИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ. *Экономика и социум*, (2-1 (117)), 1609-1611.
- Каршибоев, Ш. А., & Муртазин, Э. Р. (2021). Изменения в цифровой коммуникации во время глобальной пандемии COVID-19. *Молодой ученый*, (21), 90-92.
- Кузиев, Б. (2023). ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ. *Mexatronika va robototexnika: muammolar va rivojlantirish istiqbollari*, 1(1), 14-17.

Кузиев, Б. Н., & Муртазин, Э. Р. (2023). ОБРАЗОВАНИЕ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ. Экономика и социум, (5-2 (108)), 786-789.

Кузиев, Б. Н., Холмунинова, Д. А., & Муртазин, Э. Р. Электронное обучение как часть образовательного процесса. Ученый XXI века, 1, 43.

Шакирова, Л. Ф., & Муртазина, Д. Р. ПРИМЕНЕНИЕ АУДИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ. УЧЁНЫЙ XXI ВЕКА, 77.

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДЕН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

*Айдана МЕДЕНОВА, Низами атындағы ТМПУ
Қазақ тілі және әдебиеті бөлімі 4-курс студенті,
medenovaak@gmail.com
п.ғ.ф.д. (PhD), доцент Нұржан АБДУВАЛИТОВ*

Annotatsiya: Бұл мақалада жалпы орта білім беретін мектептерде интербелсенді әдістерді қолдана отырып, әдебиетті оқытудың мәселелері мен көркем шығармаларды оқытудың кейбір әдіс-тәсілдері көрсетілген.

Abstract: In this article, the problems of teaching literature using interactive methods in general secondary schools and some methods of teaching works of art are highlighted.

Кілт сөздер: Интербелсенді, әдіс-тәсіл, лирика, синквейн, попс формуласы, үш кадам

Keywords: Interactive, method, lyric, syncwaine, pops formula, three steps

Біз оқытуды және білім беруді, егер сабақ барысында оқытушы мен оқушы арасында өзара әрекеттестіктің жоғары деңгейіне қол жеткізе алсақ, “*интербелсенді*” деп атаймыз. *Интербелсенді сөзі* – ағылшын тілінен аударғанда, *inter* – аралық, бірнеше, *action* – әрекет дегенді білдіреді. Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі туралы әңгімелесу, талқылау түрінде өтеді. Ең бастысы, мұнда мәселені шешу процесі жауапқа қарағанда маңызды екендігін түсіну қажет. Бұл *интербелсенді әдістің* мақсаты – тек ақпаратты беру ғана емес, оқушыларға жауаптарды өз бетінше табу дағдысын меңгерту екендігімен байланысты. Білім берудегі интербелсенді технология – мұндағы интербелсенді сөзі – *inter* (бірлесу), *act* (әрекет жасау) ұғымын білдіреді, сабақ барысында оқушының топпен жұмыс жасауға қатыспауы мүмкін емес, бірін-бір толықтыратын, сабақ барысында барлық оқушылардың қатысуын ұйымдастыратын оқыту барысы.

Қазіргі дидактикада әлеуметтік, педагогикалық-психологиялық оқыту әдістерінің екі түрлі тобы бар: дәстүрлі оқыту және белсенді оқыту әдістері. Бұлар ең алдымен, бір-бірінен алдына қоятын мақсаттарына қарай ажыратылады. Интербелсенді және дәстүрлі оқыту әдістері ретінде бөлу тек шартты түрде болуы қажет. Өйткені, дәстүрлі әдістер де оқыту үдерісінде белсенділікті қолдануы тиіс. Дегенмен, дәстүрлі әдістер ең алдымен, білімнің белгілі бір қорын жеткізу және практикалық іс-әрекет дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. “Интерактивтік оқыту технологиясының негізгілеріне және кең тарағанына төмендегілер жатады:

1. Жұптасып жұмыс жасау;
2. Ротациялық (ауыспалы) үштік;
3. Карусель;
4. Шағын топтармен жұмыс;
5. Рөлдік (іскерлік) ойын;
6. Дискуссия”

Лирикалық туындыларды оқытудың күрделігін ескере отырып, жалпы орта білім беретін мектептің 7-сынып “Әдебиет” оқулығында берілген Р.Гамзатовтың “Ана тілім” өлеңі оқытуда интербелсенді әдістерді тиімді пайдаланудың үлгісін көрсетіп өтеміз. Ең алдымен, мұғалім өлеңді мәнерлеп оқып беруі қажет. Одан соң өлеңді оқушылардың өздеріне оқытқан жөн. Ақынның “Ана тілім” өлеңін оқытуда тиімді болатын мынадай стратегияны пайдалану жоспарын келтіріп өтеміз:

1. Неліктен ана тілі дейміз?
2. Ана тілінің қоғамдағы рөлі қандай?
3. Ана тілің туралы қандай мақал-мәтелдер, даналық сөздер, өлеңдер білесіңдер және жат алғансыңдар?

Осыдан кейін оқушылар үш топқа бөлініп, әр топқа үш шумақ өлең беріледі. Өлеңді оқушылар мәнерлеп оқып болған соң, тақырыпты түсінгенін анықтау үшін сұрақтармен жұмыс жасауға болады.

1. Лирик қаһарман түсінде не көрді?
2. Өлім төсегінде жатқан адамды өмірге қайтарған күш не?
3. Өлеңдегі “Егер тілім ертең болса құрымақ, Мен дайынмын өлуге де бүгін – ақ” деген жолдарға пікіріңді айт.

4. Өлеңнің соңғы шумағының мазмұнын түсіндір.

5. Қалай ойлайсың ақын ана тіліне соншалықты сүйіспеншілікпен қарайды.

Оқушыларға тақырып түсінікті болу үшін “Үш қадам” әдісі арқылы берілген кестемен жұмыс жасайды. Әр оқушы тақырыптың ерекшелігіне қарай өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, кестені толтыруы қажет.

<i>1-қадам</i>	<i>2-қадам</i>	<i>3-қадам</i>
Өлеңде қандай идея ілгері сүрілген?	Бүгінгі күнде бұл мәселенің өзектілігі неде?	Ақынның дәл осы мәселені көтеруінің себебі неде?
Өлеңдегі негізгі идея ана тілін қадірлеу, қастерлеу. Себебі, әр бір халықтың ұлт болып қалыптасуында ана тілінің рөлі ерекше.	Кез келген халықтың ана тілі оның ұлттық коды, ұлттық ар-намысы, ұлттық мәдениетінің негізі. Қазіргі жаһандану жағдайында әр бір халық өз ана тілінің болашағы үшін күреспесе, онда сол халық өз тілінен, дінінен, мәдениетінен және ұлттық намысынан айырылуы осы өлеңнің өзектілігін көрсетеді.	Ақын үшін ана тілі барлық нәрседен ғазиз және қадірлі. Ақын “Егер тілім ертең болса құрымақ, Мен дайынмын өлуге де бүгін – ақ” өлең жолдары арқалы оқушыларды өз отанын сүйуге, ана тілін қадірлеуге, оның болашағы үшін күрсетін, ұлт қорғаны болуға шақырады.

Бұл әдісті қолдана отырып, оқушылар, біріншіден, өлеңнің негізгі идеясын анықтайды, екіншіден, мәселенің өзектілігін негіздейді, үшіншіден, бұл мәселенің көтерілу себебін түсінеді. Оқушылардың тақырыпты меңгеруі және сабақты бекіту үшін “Синквейн” немесе “Попс формуласы” әдістерін қолдану да тиімді болмақ. Синквэй – француздың “бес” сөзінен шыққан бес жолды өлең жазу әдісі. Бұл жағдайда келесі тапсырмалар беріледі.

Бірінші жолда – тақырыпты бір сөзбен беру (зат есім).

Екінші жолда – тақырыпты екі сөзбен жеткізу (сын есім).

Үшінші жолда – тақырып бойынша іс-әрекетті білдіретін үш сөзді (етістік) табыңыз.

Төртінші жолда – төрт сөзден тұратын сөйлем құрау.

Бесінші қатардан – тақырыптың мәнін ашатын бірыңғай синонимді сөзді табыңыз.

Мысалы:

1. Ана тілі.
2. Қадірлі, қасиетті.
3. Адамды кемілдікке жетелейді.
4. Тіл – ұлттың рухани байлығы.
5. Қазақ тілі.

Сондай-ақ оқушыларға “Егер тілім ертең болса құрымақ, Мен дайынмын өлуге де бүгін – ақ” өлең жолдары бойынша оқушыларға шығармашылық тапсырма беру, оның шешімін табуда “Попс формуласы” әдісін қолдану ұсынылады. “Попс-формула” оқушыларды мәселеге қатысты өзінің жеке көзқарасын жүйелі түрде жеткізуге, нақты фактілер негізінде өз көзқарасын дәлелдеуге, өз тұжырымын қорғауға дайындайды. Мысалы:

- * “Менің ойымша _____”
- * “Себебі, мен бұл мәселені төмендегіше түсіндім _____”
- * “Тікірімді төмендегі фактор және мысалдармен дәлелдеймін _____”
- * “Сондықтанда төмендегі қорытындыға келдім _____”

Қорыта айтқанда, лирикалық туындыларды үйренуде ақынның ішкі жан дүниесі көбіне жасырын күйде болатынын оқушыларға ұғындыра отырып, ақынның лирика, лирикалық қаһарман, лирикалық сезім, лирикалық көңіл-күй туралы ой-өрісін кеңейтіп, байытуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- Әбдібекқызы К.(1994) *Оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту*. А., “Рауан”, 350-б.
- Өлімов А.Қ., Қосанов Б.М., Базарбеков Р.Ж.(2010) *Интербелсенді әдістеме*. А., “Мектеп”, 280-б.
- Байтұрсынов А.(2003) *Әдебиет танытқыш [Мәтін]: зерттеулер мен өлеңдер*. Алматы, “Атамұра”, 208-б.
- Бітібаева Қ. (2012) *Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық методикасы мен технологиясы*. Бірінші кітап. Алматы, “Дәуір-Кітап”, 308-б.

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ONLINE EDUCATION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Ne'matjonova Munavvarxon Hamidullo qizi
FerSU, 3rd course, group № 22.104
munavvarxon@icloud.com

Supervisor: S.Shermamatova

Abstract. Online education has been rapidly developing as a significant method for teaching foreign languages. It not only provides flexible and cost-effective learning opportunities but also faces challenges depending on limited social interaction and technological dependence. This paper explores the benefits and drawbacks of online foreign language education, examining the impact on both educators and students. By looking through the effectiveness of digital tools, the online language study seeks to provide a balanced view of the current case.

Keywords. Online education, foreign languages, teaching, flexibility, technology, interaction, digital tools, effectiveness, advantages, challenges.

Annotatsiya. Onlayn ta'lim chet tillarni o'qitishda muhim usul sifatida tez rivojlanib bormoqda. Bu moslashuvchan va tejamkor o'qitish imkoniyatlarini taqdim etsa-da, cheklangan ijtimoiy o'zaro ta'sir va texnologiyaga bog'liq muammolarga duch keladi. Ushbu maqola onlayn chet tillarni o'qitishning afzalliklari va kamchiliklarini o'rganadi hamda o'qituvchilar va o'quvchilar uchun qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qiladi. Raqamli vositalarning samaradorligini ko'rib chiqish orqali onlayn til o'qitishning hozirgi holati haqida muvozanatli fikr beradi.

Kalit so'zlar. Onlayn ta'lim, chet tillari, o'qitish, moslashuvchanlik, texnologiya, o'zaro ta'sir, raqamli vositalar, samaradorlik, afzalliklar, muammolar.

The rapid growth of technology has significantly impacted educational practices, leading to a surge in online education. This shift has become especially prominent in teaching foreign languages, where digital tools and resources have changed how students and educators interact. As online education gains popularity, it has sparked debates regarding its effectiveness in comparison to traditional, face-to-face methods. The COVID-19 pandemic acted as a catalyst, pushing many institutions to adopt online teaching methods out of necessity (Brown, L.M., 2020, p. 45). However, while online education has proved to be an effective solution in emergencies, its role in long-term foreign language acquisition remains under scrutiny. This is because language learning involves not only acquiring grammar and vocabulary but also developing speaking, listening and cultural understanding skills that are often best nurtured through interactive and immersive environments. Online education offers several advantages in foreign language teaching, such as flexibility, accessibility and the use of digital resources to enhance learning. With tools like Zoom, Google Classroom and language-learning platforms such as Duolingo, students can access lessons from anywhere, breaking down geographical barriers. Moreover, online courses can be tailored to meet individual learning paces, catering to diverse student needs (Smith, J., 2021, p. 12). Despite these benefits, there are concerns about the limitations of online education in fostering comprehensive language proficiency. The absence of physical interaction can hinder the development of speaking and listening skills, crucial for language fluency. Additionally, online education often relies heavily on self-discipline, which can be a challenge for students lacking intrinsic motivation. Furthermore, technical issues like unreliable internet connectivity and inadequate digital literacy can impact

the quality of the learning experience (Davis, M., 2020, p. 98). This paper aims to analyze the advantages and disadvantages of online foreign language education, considering various perspectives to determine its effectiveness and limitations.

Advantages of Online Education in Teaching Foreign Languages

One of the primary benefits of online education is its flexibility. Unlike traditional classroom settings, online language courses allow students to learn at their own pace and on their own schedule. This flexibility is especially beneficial for adult learners who may have other commitments, such as work or family (Brown, L.M., 2020, p. 55). The ability to access lessons asynchronously means that learners can review materials multiple times, which is particularly useful in mastering difficult language concepts. Furthermore, online platforms often provide access to a wealth of multimedia resources that can enhance language learning. For example, students can watch videos, listen to native speakers, and use interactive applications to practice vocabulary and grammar. These tools not only make learning more engaging but also cater to different learning styles (Smith, J., 2021, p. 20). Additionally, online language learning platforms often utilize artificial intelligence to personalize content, offering exercises tailored to the student's proficiency level. Another advantage is the opportunity for students to connect with native speakers worldwide. Online language exchange programs and virtual conversation classes allow learners to practice speaking in real-time, overcoming geographical limitations. This can help improve pronunciation, fluency and cultural understanding (Davis, M., 2020, p. 105).

Disadvantages of Online Education in Teaching Foreign Languages

Despite the benefits, online language education has its drawbacks. One significant challenge is the lack of real-time interaction between teachers and students. Language learning is inherently social, requiring active participation, immediate feedback, and cultural exchange, which are often difficult to replicate in a virtual setting (Johnson, K., 2022, p. 67). This can result in students feeling isolated and less motivated to participate actively. Another issue is that online education often relies heavily on reading and writing, which may not sufficiently address the oral and auditory aspects of language acquisition. Although video calls can somewhat mitigate this, they are not as effective as in-person conversations, especially when it comes to picking up non-verbal cues and cultural nuances (Miller, A., 2021, p. 45). Technical difficulties also present significant challenges. Students in remote or underdeveloped areas may

lack reliable internet access or the necessary devices to participate in online classes. Furthermore, both students and teachers may require training to effectively use digital platforms, which can be a barrier in resource-limited educational institutions (Smith, J., 2021, p. 28).

The Role of Technology in Enhancing Online Language Education

Technological advancements have introduced several tools that enhance the language learning experience. For instance, speech recognition software helps learners practice pronunciation, while language learning apps like Memrise and Rosetta Stone use gamification to engage students. However, the effectiveness of these tools depends on the learner's self-motivation and consistency (Brown, L.M., 2020, p. 62). Nonetheless, technology cannot entirely replace the nuanced feedback that human instructors provide. While AI-driven platforms can assess grammar and vocabulary, they often struggle to provide meaningful feedback on more subjective aspects like tone, context, or cultural relevance (Johnson, K., 2022, p. 78).

In conclusion, online education has undoubtedly transformed the teaching of foreign languages, offering flexibility and access to diverse resources. However, it also poses challenges, particularly in fostering real-time interaction and maintaining student engagement. While technology can support certain aspects of language acquisition, it cannot fully replace the human element crucial for developing speaking and listening skills. Therefore, a blended approach, combining online tools with traditional in-person interaction, may offer the most effective solution for comprehensive language learning (Brown, L.M., 2020, p. 75). Future research should focus on developing innovative methods to integrate technology with interactive, immersive experiences to optimize online language education. As digital platforms continue to evolve, educators must adapt to leverage these tools while addressing their limitations to ensure effective language acquisition.

References

- Brown, L.M. (2020). *The Future of Language Education in the Digital Era*. Oxford University Press.
- Davis, M. (2020). *Online Learning and Student Engagement*. Journal of Educational Technology, 45(3), 97-106.
- Johnson, K. (2022). *Language Learning in a Digital Age*. Cambridge University Press.
- Miller, A. (2021). *Enhancing Oral Proficiency Through Virtual Learning*. Educational Innovations, 15(4), 44-555

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING METHODS

Numonova Mohigul To'liqinjon qizi

Farg'ona davlat universiteti 4-kurs talabasi

muhammadzikiryoyeva@gmail.com

Ilmiy rahbar : EFL teacher Shermatova Sevara O'ktamjonovna

Abstract: This article explores various methods of teaching language and literature, emphasizing communicative, task-based, and literature-based approaches. It highlights the importance of integrating these methods to enhance student engagement and proficiency. The effectiveness of these approaches is supported by recent research, demonstrating their impact on language acquisition and literary appreciation.

Keywords: Language teaching, literature teaching, communicative methods, task-based learning, literature-based approaches, student engagement, proficiency, pedagogy, educational research, language acquisition.

Annotatsiya: Ushbu maqolada til va adabiyot o'qitishning turli usullari, jumladan, kommunikativ, vazifaga asoslangan va adabiyotga asoslangan yondashuvlar ta'kidlanadi. Ushbu usullarni birlashtirishning ahamiyati, talabalar ishtirokini va malakasini oshirishga yordam berishi muhimligi ko'rsatilgan. Ushbu yondashuvlarning samaradorligi so'nggi tadqiqotlar bilan tasdiqlanadi, bu esa til o'zlashtirish va adabiy qadriyatlarni anglashga ta'sir qiladi.

Kalit so'zlar: Til o'qitish, adabiyot o'qitish, kommunikativ usullar, vazifaga asoslangan ta'lim, adabiyotga asoslangan yondashuvlar, talabalar ishtiroki, malaka, pedagogika, ta'lim tadqiqotlari, til o'zlashtirish.

Teaching language and literature is a multifaceted endeavor that requires a blend of pedagogical strategies to effectively engage students and foster a deep understanding of both linguistic and literary elements. Traditional methods often focused on rote memorization and grammar drills; however, contemporary approaches emphasize interaction and critical thinking.

The shift from teacher-centered to student-centered learning paradigms has led educators to explore innovative methodologies that cater to diverse learning styles and cultural backgrounds. Communicative Language Teaching (CLT) has emerged as a prominent approach in language education. It prioritizes real-life communication over grammatical accuracy and encourages students to use the language in context. This method not only enhances speaking and listening skills but also promotes confidence in language use. In parallel, Task-Based Language Teaching (TBLT) focuses on the completion of meaningful tasks rather than isolated

language exercises. By engaging students in authentic activities—such as role-plays or problem-solving tasks—TBLT fosters collaboration and practical application of language skills. In the realm of literature teaching, integrating literary texts into language instruction has proven beneficial. Literature-based approaches encourage students to analyze texts critically while improving their reading comprehension and vocabulary. Engaging with diverse genres and authors also cultivates cultural awareness and empathy among students. This article aims to delve deeper into these methodologies, examining their effectiveness and practical applications in the classroom.

Communicative Language Teaching (CLT)

Communicative Language Teaching emphasizes interaction as the primary means of language learning. According to Richards and Rodgers (2014), CLT focuses on enabling students to communicate effectively in real-life situations. This method incorporates various activities such as pair work, group discussions, and role-plays that mimic authentic communication scenarios. The emphasis on fluency over accuracy allows learners to practice language in a supportive environment where mistakes are viewed as part of the learning process [1,p. 30].

Research indicates that CLT significantly improves students' speaking and listening skills. A study by Kayi (2006) found that students exposed to CLT demonstrated greater confidence in their speaking abilities compared to those taught through traditional methods [2,p. 15]. Additionally, CLT promotes learner autonomy by encouraging students to take responsibility for their learning through collaborative activities.

Task-Based Language Teaching (TBLT)

Task-Based Language Teaching extends the principles of CLT by structuring lessons around specific tasks that reflect real-world scenarios. According to Ellis (2003), TBLT involves three phases: pre-task, task cycle, and post-task. In the pre-task phase, teachers introduce the topic and relevant vocabulary; during the task cycle, students perform the task in pairs or groups; finally, in the post-task phase, they reflect on their performance and receive feedback [3,p. 45]. The advantages of TBLT are manifold. It not only enhances linguistic competence but also develops critical thinking and problem-solving skills. A meta-analysis by Jeon and Hahn (2006) revealed that TBLT positively impacts language proficiency across

various contexts [4,p. 20]. Furthermore, TBLT encourages collaboration among students, fostering a sense of community within the classroom.

Literature-Based Approaches. Integrating literature into language teaching enriches the learning experience by exposing students to diverse perspectives and cultures. Literature-based approaches involve analyzing texts not merely for language acquisition but for deeper understanding and appreciation of themes, characters, and narrative techniques. According to Lazar (1993), literature can serve as a springboard for discussions on social issues, moral dilemmas, and human experiences [5,p. 10]. One effective strategy is using reader-response theory, which encourages students to connect personally with texts. By sharing their interpretations and emotional responses, students engage in meaningful dialogue that enhances critical thinking skills [6,p. 25]. Moreover, literature fosters empathy by allowing students to explore lives different from their own.

Integrating Methods. While CLT, TBLT, and literature-based approaches each offer unique benefits, integrating these methods can create a more holistic learning environment. For instance, a lesson might start with a literature text that sets the context for a communicative activity or task-based project. This integration not only reinforces language skills but also deepens literary understanding. Furthermore, technology can play a crucial role in this integration. Digital platforms allow for collaborative projects where students can analyze texts while communicating with peers globally. Such interactions enhance cultural awareness and broaden perspectives [7,p. 40].

Challenges in Implementation. Despite the advantages of these methods, several challenges persist in their implementation. Teacher training remains a critical issue; many educators are still accustomed to traditional methods and may struggle with adopting new approaches. Additionally, large class sizes can hinder interactive activities that require close student-teacher interaction. Moreover, curriculum constraints often limit the extent to which teachers can integrate literature into language lessons. Standardized testing focused on grammar and vocabulary may discourage innovative teaching practices that prioritize communication and critical analysis [8,p. 55]. In conclusion, effective language and literature teaching methods are essential for fostering student engagement and proficiency in both areas. Communicative Language Teaching and Task-Based Language Teaching provide frameworks that prioritize interaction and real-world application of language skills. Meanwhile, literature-

based approaches enrich the curriculum by promoting critical thinking and cultural awareness. Integrating these methodologies can lead to a more dynamic classroom environment where students feel empowered to express themselves and explore diverse narratives. However, successful implementation requires ongoing teacher training and curriculum flexibility to adapt to modern educational needs. As we move forward in education, it is imperative to embrace innovative teaching methods that recognize the interconnectedness of language and literature. By doing so, we can cultivate a generation of learners who are not only proficient in language but also appreciative of the rich tapestry of human experience conveyed through literature.

References

- Richards, J.C., Rodgers, T.S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
- Kayi, H. (2006). *Teaching Speaking: Activities to Promote Speaking in a Second Language*. The Internet TESL Journal, 12(11).
- Ellis, R. (2003). *Task-based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
- Jeon, I., Hahn, J. (2006). *Task-based Language Teaching: Theoretical Perspectives and Practical Applications*. Language Teaching Research, 10(3), 301-322.
- Lazar, G. (1993). *Literature and Language Teaching*. Cambridge University Press.
- Rosenblatt, L.M. (1994). *The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work*. Southern Illinois University Press.
- Warschauer, M., Healey, D. (1998). *Computers and Language Learning: An Overview*. Language Teaching, 31(2), 57-71.
- McKay, S.L., Wong, S.L. (1996). *Multiple Discourses in Academic Writing: Implications for ESL Students' Writing Development*. TESOL Quarterly, 30(1), 47-67.

ADVANTAGES OF USING AUTHENTIC LISTENING MATERIALS DURING THE LESSON

Olimova Zuhra Odiljon qizi
FerSU 3rd course, group 22.104
olimovazuhra31@gmail.com
Supervisor: S. Shermamatova

Abstract. Using authentic listening materials in language education enhances learners' listening comprehension, cultural awareness, and real-world communicative skills. These materials provide genuine language exposure and help students engage with diverse accents, vocabulary and contexts, fostering practical language use. Authentic resources also increase motivation and encourage autonomous learning. This article explores the benefits of integrating authentic listening materials in

lessons and provides practical strategies for their implementation, supported by research findings and teaching experiences

Keywords. Authentic materials, listening comprehension, language learning, cultural awareness, motivation, real-life contexts, teaching strategies, language exposure, autonomy, education.

Annotatsiya. Tinglab tushunish bo'yicha darslarda autentik materiallardan foydalanish o'quvchilarning tinglash ko'nikmalarini, madaniy xabardorligini va real hayotda muloqot qilish ko'nikmalarini yaxshilaydi. Ushbu materiallar haqiqiy til muhitini taqdim etib, o'quvchilarni turli aksentlar, so'z boyligi va kontekstlarga moslashtiradi. Shuningdek, ular motivatsiyani oshiradi va mustaqil o'qishni rag'batlantiradi. Ushbu maqola autentik tinglash materiallarining afzalliklarini va ularni darslarda qo'llash strategiyalarini o'rganadi.

Kalit so'zlar: autentik materiallar, tinglash ko'nikmalari, til o'rganish, madaniy xabardorlik, motivatsiya, real kontekstlar, o'qitish strategiyalari, til muhitiga kirish, mustaqillik, ta'lim.

Listening is a critical skill in language acquisition, forming the foundation for effective communication. Traditionally, listening instruction often relied on scripted dialogues and textbook recordings that may not reflect real-life linguistic usage. However, authentic listening materials- such as podcasts, interviews, movies, songs, and real-world conversations- offer more dynamic alternative. Authentic materials mirror how language is used in natural settings, exposing learners to practical vocabulary, idiomatic expressions and various accents. (Brown, L. M, 2020, p.45). This exposure prepares students for real-world communication challenges and provides insight into the cultural nuances of the target language. Furthermore, using authentic resources fosters motivation by demonstrating the practical value of language skills beyond the classroom. Research indicates that learners who regularly engage with authentic listening materials develop stronger listening comprehension and better adapt to linguistic diversity. For instance, Richards found that students exposed to authentic listening texts performed 25% better in comprehension tests compared to those using only textbook audio. (Richard, J.C, 2018, p.32). This improvement is linked to the real-life contexts these materials offer, enabling learners to recognize patterns, infer meaning and apply their knowledge flexibly. Despite these benefits, educators may face challenges such as difficulty in aligning authentic materials with learners' proficiency levels or managing the complexity of unstructured speech. Nevertheless, these challenges can be mitigated with proper scaffolding

and strategic selection of materials, as discussed in this article. The objective of this paper is to explore the advantages of using authentic listening materials, supported by pedagogical theories and practical insights, to enhance the teaching and learning experience.

Authentic Materials and Their Features. Authentic listening materials resources are created for native speakers, not specifically designed for language learners. Examples include news broadcasts, social media videos, radio shows and casual conversations. Unlike artificial recordings, these materials present natural speech features such as varying speech rates, regional accents, and informal language. (Richards, J.C, 2018, p.29).

Benefits for Listening Comprehension. Authentic materials expose learners to the unpredictability of real-life communication, which enhances their listening comprehension. Learners encounter connected speech, reductions and colloquial expressions, helping them decode meaning more effectively.

Cultural Awareness and Pragmatics. Using authentic listening materials introduces students to the cultural contexts in which language operates. For instance, watching a local news clip or a sitcom helps learners grasp cultural references, humor and idiomatic expressions. This cultural immersion significantly improves students' ability to communicate appropriately in diverse contexts (Brown, L.M, 2020, p.47)

Motivation and Engagement. Authentic materials tend to be more engaging than traditional audio recordings. For example, students might find a popular song or a trending podcast more relatable and exciting than scripted textbook dialogues. Ryan and Deci's self-determination theory highlights that such relevance can increase intrinsic motivation and drive students toward active participation. (Ryan, R.M., & Deci, E.L, 2017 p.45).

Autonomy and Real-Life Application. Authentic materials encourage learners to engage with language outside the classroom, promoting autonomy. A study by Field revealed that learners who listened to podcasts or watched films independently showed a 30% increase in vocabulary retention compared to those relying solely on classroom instruction (Field, J., 2018, p.58).

Strategies for Implementation

To maximize the benefits of authentic materials, educators should:

1. **Select Level-Appropriate Content:** Choose materials suitable for students' proficiency levels, with manageable vocabulary and speech rates.
2. **Pre-Teach Vocabulary:** Introduce key phrases and cultural references before listening.

3. Provide Guided Activities: Use comprehension tasks such as predicting, summarizing or identifying main ideas to structure the listening process.

4. Integrate Technology: Utilize platforms like YouTube, Spotify and TED Talks for access to diverse resources.

5. Encourage Reflection: Discuss how the materials relate to learners' goals or cultural insights.

Conclusion. Incorporating authentic listening materials into language lessons represents a paradigm shift in modern pedagogy, moving away from overly controlled and artificial learning environments toward immersive and realistic language experiences. The advantages of using these materials extend beyond linguistic proficiency, providing learners with the skills necessary to navigate real-world situations confidently. Through exposure to natural speech, learners become familiar with various accents, intonation patterns and informal language structures that textbooks often overlook. This practical knowledge enhances their ability to comprehend and participate in authentic conversations, making language learning a more functional and meaningful effort. Another significant advantage lies in the cultural exposure that authentic materials provide. Language is deeply embedded within its cultural context and authentic resources like films, interviews, and news broadcasts allow learners to observe cultural norms, social behaviors and traditions. This cultural awareness is indispensable in developing pragmatic competence, enabling learners to use the language appropriately in diverse contexts.

Ultimately, the goal of language education is to equip learners with the tools to communicate effectively in real-life situations. Authentic listening materials bridge the gap between classroom learning and practical application, making them an invaluable asset in the language teacher's toolkit. By exposing learners to the richness and variability of the target language, these materials not only enhance listening comprehension, but also prepare students to engage meaningfully in a globalized world. As educators continue to innovate their teaching practices, integrating authentic resources will remain a cornerstone of effective and dynamic language instruction.

References:

- Brown, L.M. (2020). *Enhancing listening comprehension through authentic materials*. Cambridge University Press.
- Field, J. (2018). *Listening in the language classroom*. Cambridge University Press.

Gilmore, A. (2019). *The benefits of authentic materials in language learning*. Oxford University Press. 17(5), 67-105.

Richards, J.C. (2018). *Teaching listening and speaking: From theory to practice*. Cambridge University Press.

Ryan, R.M., & Deci, E.L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press. 15(5), 45-28

ONA TILI FANINI O‘QITISHDA 7-SINF ONA TILI DARSLIGINING AHAMIYATI

Omonova Qunduz Alisher qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti III bosqich talabasi

[e-mail:omonovozodbek05@gmail.com](mailto:omonovozodbek05@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada 7-sinf o‘quvchilarning yosh doirasi ahamiyatidagi 7-sinf ona tili darsligi, uning tuzilishi va mohiyatini ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar: Prinsip, topshiriq, 7-sinf darslik, qo‘llanma, ko‘nikma, integratsiya.

Abstract: This article discusses the importance of the age range of 7th-grade students, the structure, and content of the 7th-grade Uzbek language textbook.

Keywords: Principle, task, 7th-grade textbook, guide, skill, integration.

O‘qitish prinsipi nima? “Prinsip” lotincha so‘z bo‘lib, asos, qoida, talab singari ma’nolarni ifodalaydi. “O‘qitish prinsipi” deganda dars, qoidalar tushuniladi. O‘qituvchi ta’lim ishini tashkil etar ekan, ana shu qoida va talablardan kelib chiqadi va ular o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlagan holda amalda tatbiq etish orqali ko‘zlangan maqsadga erishadi. 7-sinf ona tili fani orqali morfologiya bo‘limini o‘rganishda davom etasiz. Olmosh so‘z turkumi, yordamchi so‘zlar, ismlarning munosabat shakllari, egalik va kelishik shakllari yuzasidan bilimlaringizni boyitib borasiz. Ish qog‘ozlari (ariza, ma’lumotnoma, tavsifnoma) haqida qo‘shimcha ma’lumotlarga ega bo‘lasiz. Oldingi darsliklarda grammatik qoidalar mavzuning asosini tashkil qilar edi, ya’ni mavzu grammatik qoidalar asosida tuzilgan va mavzudagi barcha mashqlar aynan shu qoidani mustahkamlashga qaratilgan edi. Milliy o‘quv dasturi asosida yaratilgan darsliklarga kiritilgan mavzularda grammatika asosiy planga olib chiqilmaganligi sababli ayrim o‘qituvchilarga grammatika yo‘qdek tuyulishi mumkin. Aslida har bir mavzuda berilgan matnlar, nutqiy mavzu va vaziyatdan kelib chiqqan holda bir necha o‘rinda grammatika berilganligini ko‘rish mumkin. Bunda grammatik qoidalarning kontekstda berilishi ularning samarali o‘zlashtirilishini va, asosiysi, o‘quvchilar tomonidan og‘zaki va yozma nutqda to‘g‘ri ishlatilishini ta’minlaydi. (Mavlonova va boshqalar., 2022) Darslik butunlay

o‘zgacha ishlangan, ya’ni oldingi nashrlar tayyorlangan o‘quv qo‘llanmalar ma’lum va maxsus qoidalar asosida mavzulashtirilgan, ketma-ketlikda o‘rganilgan bo‘lsa, bu yaratilgan qo‘llanma esa maxsus rasmlar, dialoglar, matnlar bilan ko‘proq o‘quvchilarning salohiyatini oshirish uchun savollar berish orqali tuzilgan. Bunday o‘zgachalik mantiqiy fikrlashni oshirish, guruh bo‘lib ishlash, o‘quvchilarning mustaqil fikrlariga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi. Misol uchun, matn yoki berilgan topshiriqqa oid qoida o‘qituvchi tomonidan tushuntirilgach, o‘quvchi topshiriqni yechishga harakat qiladi. Ushbu darslikda qoidalar kamdan kam qo‘llangan. Aniq ma’lumotlar berilgan. Bu esa o‘qituvchidan katta mahorat talab etadi, ya’ni o‘qituvchi mavzuda berilgan topshiriqqa oid mukammal qoidani o‘quvchiga yetkaza olishi kerak.

Misol uchun: Akmaljon Usvaliyev — fidoyi tadbirkor. U yura olmasa-da, tinim bilmaydi. Bir necha yillar oldin ijaraga joy olib, kompyuter xizmatlarini yo‘lga qoygan. Keyin faoliyatini kengaytirgan, kompyuter texnologiyalarini o‘rgangan. Shu kungacha qahramonimiz 40 nafarga yaqin shogird yetishtirib, ushbu sohaning sir-asrorlarini o‘rgatib kelmoqda. Hozir 15 nafar yigit-qizni ish bilan ta’minlagan. Tadbirkor ko‘p yillik mehnatlari uchun “Jasorat” medali bilan taqdirlangan.

1. Ayting-chi, siz yuqoridagilardan kimni zamonamiz qahramoni deb bilasiz? Nima uchun?
2. Zamonamiz qahramoni mashhur odam bo‘lishi kerakmi yoki oddiy odam?
3. Sizning yon-atrofingizda ham zamonamiz qahramonlari bormi? Nega ularni qahramon deb bilasiz?
4. Zamonamiz qahramonining eng muhim sifatlarini nimalarda ko‘rasiz? Mana shu holatda o‘quvchining fikrlash qobiliyati, dunyoqarashi kengayib, hamda shu orqali matnda qoidani qo‘llab o‘rgana olishadi.

Mavzularni umumiy mustahkamlash uchun kitob so‘ngida bir qancha test topshiriqlari berib borilgan. Masalan:

Qisqa javob yozing. Oldingi darsliklarda asosiy maqsad til qoidalarini tizimli ravishda, fonetika — leksikologiya — morfologiya — sintaksis — uslubiyat tarzida o‘rganishga qaratilgan edi. Tilni bunday ketma-ketlikda o‘rganish tilshunoslarga xos bo‘lib, bunda asosiy maqsad tildagi barcha qoidalarni tizimlashtirishga qaratiladi. Nutq fikrdan hosil boladi: fikr bo‘lmasa, nutqni ham rivojlantirish imkonsiz. “Kesimning tagiga chizing”, “aniqlovchining turini aniqlang” qabilidagi mashqlar til strukturasi o‘rgatish uchun balki qulaydir, lekin ular yordamida fikrlashni rivojlantirish imkonsiz. Yangi avlod darsliklaridagi matnlar va matnlar

asosidagi savol va topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, loyihalar o'quvchilarni fikrlash, mushohada yuritish, o'zlarini o'rab turgan voqelikka nisbatan faol munosabatda bo'lishga chorlaydi. Umuman, bir muhim jihatni hisobga olish lozim.

Milliy o'quv dasturi asosida nashr qilinayotgan barcha darsliklar singari ona tili darsliklarining asosiy maqsadi shunchaki fanga oid qoidalarini o'rgatish emas, balki fanga oid bilimlarini hayotda qo'llashga o'rgatishdir. Pirovard maqsad esa fikrlaydigan, kreativ va tanqidiy fikrlash orqali muammolarga yechim topa oladigan, shu orqali o'ziga va Vataniga foyda keltiradigan shaxsni tarbiyalashdir. O'quvchilarning fan doirasida o'zlashtirgan bilimlarini amaliyotda ham qo'llay olish ustuvor vazifadir. Bundan tashqari darslikdagi ko'rgazmalilik ham o'quvchilarning diqqat-e'tiborini tortadi. Qolaversa, matnlar mavzusi keng ko'lamli qiziqarli va o'quvchilarni o'ziga jalb qila oladigan, ona tili fanining boshqa fanlar bilan bog'lab o'rganish, fanlararo integratsiyaga olib keladi, o'quvchilar dunyoqarashini kengaytiradi. O'quvchilarning ma'naviy olamini boyitish, ularni yaxshi niyatli, insoniy fazilatlar egasi qilib tarbiyalashda adabiyot fani bilan ona tili mashg'ulotlari o'rtasidagi uyg'unlikni tashkil etishning ahamiyati kattadir. Ona tili va adabiyot fanlarining uyg'unligi o'quvchilarning qalbi, his-tuyg'ulariga ta'sir etib, yaxshi-yomonni farqlashga, voqea-hodisalarga o'z shaxsiy nuqtai nazaridan yondashishga, og'zaki va yozma nutqini o'stirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Mahmudov, N. Nurmonov, A. Sobirov, D va boshqalar. (2017) *Ona tili. Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik*. "Tasvir".
- Mavlonova, M va boshqalar. (2022) *Ona tili: 7-sinf uchun darslik*. Respublika ta'lim markazi.
- Muhitdinova, H. (2011) *Ta'lim bosqichlarida o'zbek tili o'qitilishi uzluksizligini ta'minlashning ilmiy- metodik asoslarini takomillashtirish*. P.f.d. diss.

8-SINF ONA TILI DARSLARIDA ANTONIMLARNI O'QITISH USULLARI

Parxiddinova Diyora Kamoliddin qizi
ToshDO'TAU O'TA yo'nalishi 4-kurs talabasi
parxiddinovadiyora@gmail.com
Ilmiy rahbar: Ped.f.d., PhD, Klara Mavlonova

Annotatsiya. Ushbu maqolada 8-sinf "Ona tili" darsligida antonimlarning o'qitilishi, antonimlarga oid lug'atlarning berilishi, 8-sinf o'quvchilarining antonimlarni bilish darajasi,

antonimlarni sodda va qiziqarli usulda o'qitishda milliy va xorij tajribasi to'g'risida fikr yuritilgan va muallif tomonidan metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar. Antonimlar, 8-sinf "Ona tili" darsligi, lug'atlar bilan ishlash, antonimlarni o'qitish, qiziqarli va samarali metodlardan foydalanish.

Abstract. This article discusses the teaching of antonyms in the 8th grade native language textbook, providing dictionaries related to antonyms, the level of knowledge of antonyms of 8th grade students, national and foreign experience in teaching antonyms in a simple and interesting way and methodical recommendations are given by the author.

Keywords. Antonyms, 8th grade native language textbook, working with dictionaries, teaching antonyms, using interesting and effective methods.

Inson hayoti davomida turli xil so'zlar majmuasidan foydalanishga zarurat sezadi, Sinonimlar, omonimlar, antonimlar, paronimlar va uyadosh so'zlar shular jumlasidandir. Umumta'lim maktablarida yuqoridagi so'z guruhlari o'rganiladi, o'zlashtiriladi. Amaldagi 6-sinf "Ona tili" darsligida sinonimlar, 7-sinf darsligida omonimlar, 8-sinf darsligida esa antonimlar mavzusi haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Demak, 6-sinf o'quvchisi o'z nutqida sinonimlardan ongli va fol ravishda foydalana olsa, 7-sinf o'quvchisi omonimlarni, 8-sinf o'quvchisi esa antonimlarni o'z nutqida qo'llay oladi.

Inson hayoti turli xil qarama-qarshiliklardan iborat. Nafaqat inson hayoti, balki butun borliq shunday yaralgan. Masalan, Oy – Quyosh, kun – tun. Ularni tasvirlash, izohlash uchun biz nutqimizda antonimlardan, ya'ni zid ma'noli so'zlardan foydalanamiz. Nutqimizda antonimlardan keng va to'g'ri foydalana olish bizning nutqimizni boyishiga ham yordam beradi. Umumta'lim maktablarida mavjud ona tili darslarining yana bir kichik vazifalaridan biri - o'quvchilarni antonimlar bilan tanishtirish va ular nutqida antonimlarni to'g'ri qo'llay olish ko'nikmasini shakllantirish hisoblanadi.

Hozirgi kunda amaldagi 8-sinf "Ona tili" darsligida antonimlarni o'zlashtirishga oid bir qancha mashq va topshiriqlar mavjud. E'tiborlisi shundaki, ushbu mashq va topshiriqlarning deyarli barchasi lug'at bilan ishlash mashg'ulotlari asnosida berilgan. Quyida ulardan bir nechtasini ko'rib chiqib, tahlil qilamiz.

61-topshiriq. Berilgan so'zlardan *barno, davlatmand, erinchak, mag'lub, surbet, hayoli, himoya, mudofaa, huzur-halovat* so'zlarining antonimlarini aniqlang: *mehnatkash, g'olib,*

andishali, uyatsiz, chorasizlik, hujum, azob-uqubat, xunuk, kambag'al. (Qodirov, M va boshqalar, 2019, 53-bet)

Ushbu topshiriqda o'quvchilar (matching) ya'ni moslashtirish vazifasini bajaradilar. Berilgan ikki guruh so'zlar orasidan bir-biriga zid ma'nodagilarini moslashtirishadi. Natijada, hosil bo'ladi: *barno – xunuk, davlatmand – kambag'al, erinchak – mehnatkash, mag'lub – g'olib, surbet – andishali, hayoli – uyatsiz, himoya – hujum, mudofaa – chorasizlik, huzur-halovat – azob-uqubat.*

Tanqidiy-tahliliy nazar bilan yondashadigan bo'lsak, yuqoridagi topshiriqning bir nechta yutuq va kamchiliklari ko'zga tashlanadi. Yutuqlari:

- 1) moslashtirish usulidan foydalanilganligi;
- 2) antonimlarning o'quvchi yoshiga mos holda tanlanganligi, ya'ni juda oson ham emas, juda qiyin ham emas.

Kamchiliklari esa quyidagilardan iborat:

- 1) berilgan antonimlar faqat ot va sifat so'z turkumlariga oid ekanligi, barcha so'z turkumlaridan foydalanilganda maqsadga muvofiq bo'lar edi.

- 2) berilgan so'zlar va moslashtirilishi kerak bo'lgan so'zlar sonining o'zaro tengligi, har ikki guruhda ham 9 tadan so'z mavjud. Bu usul o'quvchilarning taxmin bilan ham moslashtirib qo'yishiga zamin yaratib beradi. Moslashtirilishi kerak bo'lgan qatordagi so'zlar sonini 2ta so'zga oshirish tavsiya qilinadi.

- 3) topshiriqning o'quvchilar uchun zerikarli holda berilganligi. Xalqaro tajribalarni o'rganish davomida shu topshiriqni quyidagi metod orqali berishni tavsiya qilamiz.

“Puzzle” metodi. Bunda bir nechta pazl bo'laklari ajratilgan holatda keltiriladi, shu bo'laklarga yuqoridagi ikki guruh so'zlar yozib qo'yiladi. O'quvchilar ana shu ikki guruh so'zlarni bir-biriga moslashtirib, pazl bo'laklarini biriktirishadi. Bu metod o'quvchidan ham nazariy, ham amaliy bilimni talab qiladi, o'quvchilarni o'ziga jalb qilib, antonimlarni o'rganish jarayonini qiziq jarayonga aylantirishga yordam beradi. (Art Klett, 2022, P49).

98-topshiriq. Matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning antonimini quyidagilar orasidan aniqlang va eslab qoling: *beaql, mug'ombir, to'g'riso'z, omadsizlik, zarar, xafa bo'lmoq, diyonatli, uzun, hiyla, sadoqat, mukofotlanmoq.*

Matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlar: *choshnagir, qandil, koshin, ark, bakovul, mo'ysafid, muchang, mirzo, mehr-shafqat, ilik, mo'tabar, nizo qilsa.*

Ko‘rib turganimizdek, berilgan so‘zlarning birortasi ham matnda ajratilgan so‘zlar bilan antonimlik hosil qila olmaydi. Buni muallif yoki nashriyot aybi deb hisoblaymiz va ushbu topshiriqni to‘g‘ri holatga keltirib, takomillashtirishni o‘qituvchi zimmasiga yuklaymiz. O‘qituvchi bu topshiriqni tuzishda quyidagi metoddan foydalanishini tavsiya beramiz.

“Kapalak qanotlari” metodi. Bilamizki, kapalakning ikki qanoti bor. O‘qituvchi rangli qog‘ozlardan kapalak shakllarini yasaydi. Kapalakning birinchi qanotiga matnda ajratib keltirilgan so‘zni yozadi va tayyor shakllarni o‘quvchilarga taqdim qiladi. O‘quvchilar kapalakning qolgan qanotiga o‘sha so‘zning antonimini yozishadi. Ushbu metod o‘quvchilarda evristik o‘rganish ko‘nikmasini shakllantiradi, o‘zlashtirish jarayonini ajoyib va samarali kechishiga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, 8-sinf darsligida antonimlar ustida ishlash topshiriqlarining berilishida birmuncha kamchiliklar kuzatildi. Topshiriqlarning birxilligi, nomuvofiqligi, zerikarli usulda berilishi aniqlandi. Ushbu jihatlarni bartaraf etish uchun qanday metod va usullardan foydalanish kerakligi to‘g‘risida metodik tavsiyalar berildi. 8-sinf darsligida antonimlarga oid topshiriqlarning yangilanishi va takomillashtirilishiga zarurat mavjudligi yuzaga chiqdi. Ammo shuncha kamchiliklarga qaramay, o‘qituvchi ushbu topshiriqlarni o‘zi mukammallashtirishi va o‘qitish jarayonini qiziqarli usulda tashkil qilishi mumkinligi to‘g‘risida xulosaga kelindi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Mirzomova, F. (2023). *Antonimdagi uslubiy imkoniyatlar*. Modern science and research. Volume 2. 328-330-p.
- Qodirov, M va boshqalar. (2019). *Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinfi uchun ona tili darslik*. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa uyi. 144 b.
- Toate drepturile asupra acestel lucrari sunt rezervate Editurii Art Klett. (2022). P 188.
- Shukurov, R. *O‘zbek tilida antonimlar*. (1977). O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti. 153-

CREATING AN OPTIMAL ENVIRONMENT FOR ENGLISH LANGUAGE LEARNING: A HOLISTIC APPROACH

Rustamova Shahlo Rustam qizi
FerSU, 3rd course, group 22.104
rustamovashahlo621@gmail.com
Supervisor: S.Shermamatova

Abstract. This article examines the essential elements of a conducive learning environment for English language classes. It analyzes the impact of various factors including classroom design, teacher-

student relationships, student engagement, and effective teaching strategies. The article proposes a holistic approach that integrates these elements for an optimal learning experience, fostering language acquisition, cultural understanding, and a positive learning attitude.

Keywords: English language learning, classroom environment, student engagement, teacher-student interaction, effective teaching strategies, holistic approach, cultural understanding, positive learning attitude.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tili darslari uchun qulay o'quv muhitining muhim elementlari tahlil qilinadi. Maqolada sinf xonasi dizayni, o'qituvchi-talaba munosabatlari, talabalarning faolligi va samarali o'qitish strategiyalari kabi turli omillarning ta'siri ko'rib chiqiladi. Maqolada optimal o'quv tajribasini ta'minlash, tilni o'rganishni, madaniy tushunishni va ijobiy o'rganish munosabatini rivojlantirish uchun bu elementlarni birlashtirgan yaxlit yondashuv taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Ingliz tilini o'rganish, sinf xonasi muhiti, talaba faolligi, o'qituvchi-talaba o'zaro munosabati, samarali o'qitish strategiyalari, yaxlit yondashuv, madaniy tushunish, ijobiy o'rganish munosabati.

The effectiveness of English language learning hinges significantly on the quality of the learning environment. A conducive learning environment, characterized by its physical space, psychological climate, and pedagogical approaches, plays a vital role in fostering language acquisition, promoting student engagement, and cultivating a positive learning attitude. While traditional teaching methods have dominated classrooms for decades, research in educational psychology and language acquisition has shed light on the importance of creating a holistic environment that caters to the diverse needs of learners. This article explores the key elements of an optimal learning environment for English language classes, drawing upon research and best practices.

1. Physical Environment:

- **Classroom Design:** A well-designed classroom fosters a sense of order, comfort, and visual appeal. (Brown, 2020, p. 45)

- * **Seating arrangement:** Flexible seating options that allow for group work, individual study, and whole-class discussions.

- * **Visual aids:** Engaging posters, maps, charts, and realia that enhance visual learning and cultural understanding.

* **Technology integration:** Interactive whiteboards, computers, and online resources that support multimedia learning and student collaboration.

• **Lighting and Acoustics:** Adequate lighting and noise control promote focus and concentration.

• **Temperature and Ventilation:** A comfortable temperature and fresh air create a conducive learning atmosphere.

2. Psychological Climate:

• **Teacher-Student Relationships:** Positive and respectful relationships between teachers and students build trust, foster open communication, and encourage active participation. (Gass & Selinker, 2018, p. 167)

* **Empathy and understanding:** Teachers should be sensitive to individual needs, learning styles, and cultural backgrounds.

* **Encouragement and support:** Create a non-judgmental atmosphere where students feel comfortable taking risks, making mistakes, and learning from their experiences.

• **Student-Student Interactions:** Collaborative learning activities promote peer support, language practice, and a sense of community.

* **Group work:** Allow students to interact, share ideas, and build on each other's knowledge.

* **Peer feedback:** Provide opportunities for students to provide constructive feedback to each other.

3. Student Engagement:

• **Authentic Activities:** Engage learners with authentic materials and tasks relevant to their interests and real-world applications.

* **Real-life scenarios:** Role-playing, simulations, and case studies that mimic real-world situations.

* **Project-based learning:** Engage students in meaningful projects that integrate language skills and knowledge.

• **Active Learning Strategies:** Employ a variety of interactive techniques to stimulate learners' active participation.

* **Think-Pair-Share:** Encourage reflection, discussion, and sharing of ideas.

* **Games and activities:** Use interactive games, quizzes, and activities to reinforce learning and make the classroom environment more enjoyable.

4. Effective Teaching Strategies:

• **Differentiation:** Provide varied learning opportunities and resources tailored to the individual needs and learning styles of students.

• **Technology Integration:** Utilize technology to enhance language learning experiences.

* **Online learning platforms:** Provide access to digital resources, games, and interactive exercises.

* **Virtual field trips and simulations:** Extend learning beyond the classroom walls.

• **Assessment for Learning:** Continuously monitor student progress and use assessments to inform instruction and provide feedback.

Conclusion. The pursuit of an optimal English language classroom transcends the mere provision of desks and textbooks. It necessitates a holistic approach that recognizes the interconnectedness of physical space, pedagogical strategies, socio-emotional factors, and technological integration. Creating a truly effective learning environment requires a conscious and deliberate effort to foster a vibrant ecosystem where language acquisition thrives. This conclusion synthesizes the key elements explored throughout the discussion, highlighting their synergistic impact and emphasizing the crucial role of ongoing evaluation and adaptation in sustaining a positive and productive learning atmosphere.

One of the most fundamental aspects of a good environment is the physical space itself. A classroom designed with intentionality, incorporating flexible seating arrangements, ample natural light, and comfortable temperature control, lays the groundwork for focused learning. The strategic placement of visual aids, such as thematic posters or interactive whiteboards, can stimulate engagement and enhance comprehension. However, the physical environment should not be static; it should be adaptable and responsive to the needs of diverse learning styles. This might involve incorporating collaborative zones for group work, quiet corners for independent study, and access to technology for digital learning activities. The aim is to create a space that feels welcoming, stimulating, and supportive, rather than restrictive and impersonal.

Beyond the physical aspects, the socio-emotional climate within the classroom is paramount. A strong teacher-student relationship, built on mutual respect and trust, is the bedrock of effective instruction. Teachers should act as facilitators, creating a safe space where students feel empowered to participate, express themselves, and take risks without fear of judgment. This involves fostering open communication, providing constructive feedback, and celebrating successes. Furthermore, a positive classroom culture should encourage peer interaction and collaboration. Group work, peer tutoring, and opportunities for students to support one another can enhance language acquisition, build camaraderie, and instill a sense of community. A sense of belonging is crucial, especially for students who might feel isolated or apprehensive in a new linguistic environment.

References:

Brown, L.M. (2020). *Principles of language learning and teaching (7th ed.)*. Pearson Education.

Gass, S. M., & Selinker, L. (2018). *Language transfer and language learning*. Routledge.

TEACHER'S PHYSICAL PRESENCE IN CLASS

Sahobiddinov Mehrubon Erkinjon o'g'li

FerSU, 3rd course, group №22.104

Mehrubi03@gmail.com

Supervisor: S.Shermamatova

Abstract. A teacher's physical presence in class plays a vital role in fostering student engagement, enhancing motivation, and ensuring effective learning outcomes. This article explores the significance of teacher-student interaction, nonverbal communication, and classroom dynamics facilitated by physical presence. Drawing from empirical studies and expert opinions, it highlights the impact of teacher presence on classroom management, student behavior, and academic achievement, emphasizing the need for active and visible involvement of educators in physical classrooms.

Keywords: Teacher presence, classroom dynamics, nonverbal communication, student engagement, motivation, academic achievement, classroom management, physical presence, teacher-student interaction, education

Annotatsiya. O'qituvchining sinfda jismoniy ishtiroki o'quvchilarni jalb qilish, ularning motivatsiyasini oshirish va samarali ta'lim natijalariga erishishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, so'zsiz muloqot va sinf dinamikasiga oid mavzular

yuritilgan. Empirik tadqiqotlar va ekspertlar fikrlariga asoslanib, maqolada o'qituvchining sinfda ishtirok etishi sinf boshqaruvi, o'quvchilarning xulq-atvori va akademik yutuqlarga ta'sir qilishi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: O'qituvchi ishtiroki, sinf dinamikasi, so'zsiz muloqot, o'quvchilar jalb etilishi, motivatsiya, akademik muvaffaqiyat, sinf boshqaruvi, jismoniy ishtirok, o'qituvchi va o'quvchi muloqoti, ta'lim

Effective teaching is a multifaceted process that requires not only intellectual and emotional investment but also a strong physical presence in the classroom. The physical presence of teachers, characterized by their active and visible participation in classroom activities, has been identified as a significant factor influencing student behavior, engagement, and overall academic success (Brown, L.M., 2020, p. 45). The classroom is a dynamic environment where the interaction between the teacher and students forms the cornerstone of learning. A teacher's physical presence, encompassing their body language, facial expressions, and movement around the room, creates a sense of connection and fosters a conducive learning atmosphere.

Numerous studies have underscored the importance of physical presence in fostering an interactive and inclusive learning environment. Teachers who are physically present demonstrate an invested interest in their students, which motivates learners and enhances their confidence (Smith & Johnson, 2019, p. 23). Moreover, physical presence allows teachers to establish authority, maintain discipline, and address individual student needs more effectively.

In an era where online and hybrid learning models are gaining prominence, the importance of a teacher's physical presence in traditional classrooms remains irreplaceable. This article aims to delve deeper into the impact of teacher physical presence on classroom dynamics, emphasizing the psychological, social, and academic benefits it offers. By exploring empirical evidence and expert perspectives, this study provides a comprehensive understanding of why teachers must maintain a strong physical presence to maximize their effectiveness.

1. Enhancing Engagement and Interaction

The teacher's physical presence in class significantly impacts student engagement. When teachers actively participate in classroom discussions, move around the room, and maintain eye contact with students, they create a more interactive and stimulating environment (Jones, A., 2021, p. 78). Nonverbal communication, such as gestures and facial expressions, reinforces verbal instructions, ensuring better comprehension and retention among students.

Research suggests that students are more likely to ask questions and participate in discussions when teachers are physically present and approachable. According to a study by Garcia et al. (2022), classrooms where teachers were more physically engaged witnessed a 20% increase in student participation compared to those with less engaged teachers.

2. Classroom Management and Discipline

A teacher's physical presence plays a critical role in maintaining order and discipline. By moving around the classroom and being visibly attentive, teachers can deter disruptive behavior and create a structured learning environment (Lee & Park, 2020, p. 134). Proximity control, where a teacher stands close to students exhibiting off-task behavior, has proven effective in redirecting their focus without verbal confrontation.

In addition, a teacher's presence establishes authority and sets the tone for classroom expectations. Teachers who exhibit consistent physical engagement are perceived as more authoritative and competent, leading to better adherence to rules and guidelines by students (Miller, T., 2018, p. 90).

3. Building Emotional Connections

Physical presence fosters stronger emotional connections between teachers and students. These connections are vital for creating a supportive learning environment where students feel valued and understood. According to Lambert (2019), students who perceive their teachers as physically and emotionally present are more likely to develop trust and respect, enhancing their overall learning experience.

Moreover, being physically present enables teachers to identify and address students' emotional and psychological needs promptly. Subtle cues, such as changes in body language or facial expressions, often indicate when a student is struggling or disengaged, allowing the teacher to intervene effectively.

4. Impact on Academic Achievement

The correlation between teacher presence and student academic performance has been widely documented. Teachers who are physically present can provide immediate feedback, clarify doubts, and adapt their teaching strategies to meet the needs of the class. A meta-analysis by Williams et al. (2020) found that students in classrooms with high teacher physical engagement scored 15% higher on standardized tests compared to those in less interactive settings.

Challenges in Maintaining Physical Presence

While the benefits of teacher physical presence are evident, there are challenges associated with maintaining it. Large class sizes, demanding curricula, and the increasing integration of technology in education can limit a teacher's ability to be consistently physically present. Teachers must balance their time effectively to ensure that their physical presence translates into meaningful interactions with students.

The physical presence of teachers in the classroom is a cornerstone of effective teaching and learning. By fostering engagement, maintaining discipline, and building emotional connections, teachers create an environment conducive to academic and personal growth. Despite the challenges posed by modern educational demands, the value of a teacher's physical presence cannot be overstated.

As educational models continue to evolve, it is essential to prioritize the human connection facilitated by physical presence. Teachers must remain active participants in the learning process, ensuring that their presence is felt not only physically but also emotionally and intellectually. Future research should explore innovative strategies to enhance teacher physical presence in increasingly digital learning environments, reaffirming its irreplaceable role in education.

References

- Brown, L.M. (2020). *The power of teacher presence: Strategies for effective engagement*. New York: Education Press.
- Garcia, P., Johnson, R., & Smith, T. (2022). *The role of teacher physical engagement in classroom participation*. *Journal of Educational Psychology*, 45(3), 243-260.
- Jones, A. (2021). *Enhancing classroom dynamics through teacher-student interaction*. *International Journal of Teaching*, 33(4), 77-89.
- Lambert, M. (2019). *Building trust in education: The teacher-student relationship*. *Education and Society*, 12(2), 105-119.
- Lee, K., & Park, S. (2020). *Classroom management strategies for modern educators*. *Asian Journal of Education*, 56(1), 130-150.
- Miller, T. (2018). *Teaching with presence: Creating connections in the classroom*. London: Scholarly Publishing.
- Smith, J., & Johnson, R. (2019). *The impact of teacher behavior on student motivation*. *Journal of Learning*, 28(2), 20-30.
- Williams, R., Lee, H., & Kim, J. (2020). *Teacher engagement and student performance: A meta-analysis*. *Educational Review*, 39(1), 45-63.

PIRIMQUL QODIROVNING TARIXIY ROMANLARINI O‘QITISHGA ZAMONAVIY YONDASHUV

*Samijonova Madina Ibragimjon qizi,
NamDPI o‘zbek tili yo‘nalishi 1-kurs magistranti
samijonovamadina2@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Pirimqul Qodirovning tarixiy asarlariga to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, Pirimqul Qodirovning tarixiy asarlarini o‘qitishning zamonaviy usullari haqida ma’lumot berilgan. Tarixiy romanlar o‘qish o‘quvchilarda birmuncha qiyinchiliklar tug‘diradi. Shu sababli ham zamonaviy tarzda tashkil qilingan dars asosida o‘quvchilarni tarixiy romanlar o‘qishga qiziqtirish maqsad qilingan.

Kalit so‘zlar: tarixiy asar, zamonaviy usul, “Solishtirish” metodi, tarixiy haqiqat, badiiy to‘qima, “Fikrni davom ettir” metodi, “80+20” metodi, “Guruhlar aro musobaqa”.

Abstract. This article focuses on the historical works of Pirmkul Kadyrov. There is also information about modern methods of teaching the historical works of Pirmkul Kadyrov. Reading historical novels presents some difficulties for readers. For this reason, it is aimed to interest students in reading historical novels on the basis of a modern lesson.

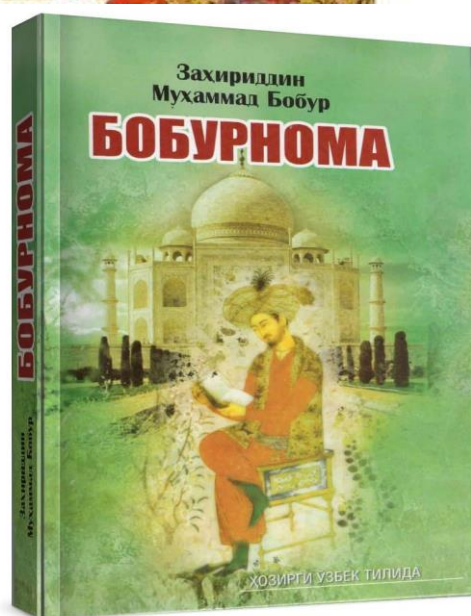
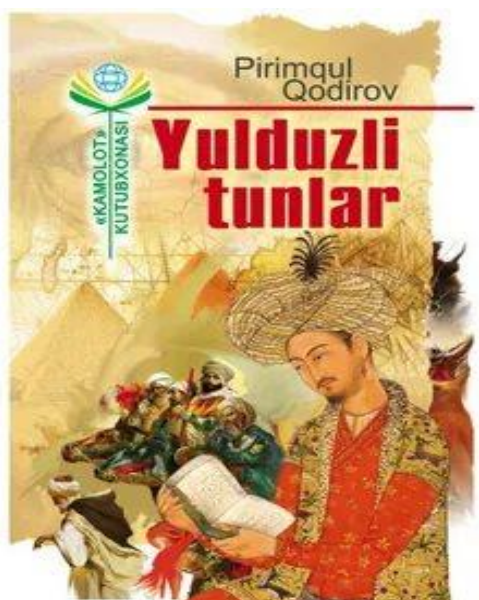
Keyword: historical work, modern method, “Compare” method, historical fact, artistic texture, “Keep thinking” method, “80+20” method, “Intergroup competition”

O‘zbekiston xalq yozuvchisi, “Shuhrat” medali, “El-yurt hurmati”, “Buyuk xizmatlari uchun” ordenlari sohibi Pirimqul Qodirov adabiyot tarixida o‘zining durdona asarlari bilan o‘chmas iz qoldirdi. “Studentlar” hikoyasi bilan adib ijod olamiga kirib keldi. Shundan so‘ng bir necha hikoyalari dunyoga keldi.

Ijodkor asta-sekinlik bilan yirik janrlarga qo‘l ura boshladi. Uning “Qadrim”, “Erk”, “Meros” qissalari, “Akramning sarguzashtlari”, “Yayra institutga kirmoqchi” nomli qissa va hikoyalar to‘plamlari birin ketin chop etildi. Pirimqul Qodirov roman janrida ham qalam tebratdi va o‘zining yirik asarlarini adabiyot ixlosmandlari mutolaasiga topshirdi. “Uch ildiz”, “Olmos kamar” romanlarini yaratdi. Shundan so‘ng ijodkor o‘z asarlarida Boburiylar tarixini yoritishga ahd qildi va buning uddasidan chiqdi. Boburiylar tarixi yoritilgan ilk yirik asari “Yulduzli tunlar” deb nomlandi. “Avlodlar dovoni” tarixiy romani “Yulduzli tunlar” asarining uzviy davomi sifatida dunyo yuzini ko‘rdi. Bu asarlar biz uchun tariximizni yodga soluvchi xazinalar hisoblanadi.

Buyuk bobokalonimiz Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va uning ijod yo‘liga qiziqar ekanmiz “Boburnoma” va “Yulduzli tunlar” romanlariga ehtiyojimiz kattaligini sezamiz. “Yulduzli tunlar” shoh, sarkarda, shoir – benazir inson Zahiriddin Muhammad Bobur ning yorqin siymosi gavdalangan badiiy asardir. Mana shu yorqin siymoning siyrati bilan tanishtirish uchun hozirgi talaba yoshlarimizda “ Yulduzli tunlar”, “Avlodlar dovoni” hamda “Boburnoma” asarlarida qishiqish uyg‘ottira olishimiz lozim. Hozigi kunda zamonaviy tarzda tashkil etilgan dars bilangina o‘quvchini darsga jalb qila olish mumkin. Bu uchun esa har bir mavzuga ham zamonaviy yondashmog‘imiz lozim.

Dastavval, o‘quvchi e’tiborini 1-rasmga qaratgan holda Pirimqul Qodirov shaxsiyati bilan tanishtiriladi. Shundan so‘ng 2- rasm asosida asarlar haqida qisqacha ma’lumot beriladi. Shundan so‘ng asar tahliliga o‘tishimiz mumkin. *2-rasm*

Deylik ,“Yulduzli tunlar” asari bilan talabalarni tanishtirmoqchimiz. 477 sahifadan iborat bo‘lgan tarixiy romanni o‘qib, ma’lumotlarni yodda saqlash mushkul. Mana shu o‘rinda biz **“Solishtirish”** metodidan foydalanamiz. Ushbu metoddan biz qaysidir asar bilan “Yulduzli tunlar”da kechayotgan voqealarni solishtirib ketishimiz kerak bo‘ladi. Albatta, bu o‘rinda bizga “Boburnoma” asari asqotadi . Biz talabalarga “Yulduzli tunlar” asaridagi voqealar bilan “Boburnoma” asaridagi voqealarni solishtirish topshirig‘ini beramiz. Ular asarlarni solishtirish davomida quyidagicha topshiriqni bajarishadi:

1-jadval:

Asardagi tarixiy haqiqat:	Asardagi badiiy to‘qima:
1. Oqsuvda istiqomat qilishi	1. Tohir shaxsining asarga olib kirilishi
2. Boburning kitobga oshnoligi	2. "Boburnoma" asarini Tohir yurtimizga olib kelishi
3. Bor puliga kitoblar sotib olganligi	3. Tohir Boburning eng yaqin kishisiga aylanishi
4. Qosimbek obrazi	4. Boburning cho‘pon yigit bilan uchrashuvi
5. ...	5. Xondamirning Hindistonga kelishi
6. ...	6. Xondamir va Ko‘chkinchixon elchilarining uchrashishi

1-jadvalga e’tibor bering! Asardagi tarixiy haqiqat deb yozilgan ustunga har ikkala asarda keltirilgan ma’lumotlar yozilsa, asardagi badiiy to‘qima deyilgan ustunga faqatgina “Yulduzli tunlar” romanida keltirilgan lekin “Boburnoma” da berilmagan ma’lumot yoziladi. Natijada qiyoslash orqali asar voqealarini yodda saqlash osonlashadi. Yana bir yaxshi tarafi shundaki, “Yulduzli tunlar” romanini o‘qish davomida “Boburnoma” asarini ham takrorlab olish mumkin.

2-jadvalga qarang! “Yulduzli tunlar” asarini mustahkamlash uchun “Fikrni davom ettir” metodidan ham foydalanish mumkin. o‘quvchilarni doskaga chiqarib, asar bo‘yicha bir kishi ma’lumot aytishni boshlasa, ikkinchi o‘quvchi oldingi ma’lumotni davom ettiradi, keyingi o‘quvchi ham qolgan joyidan asar mazmunini davom ettiradi. Bu topshiriqni yozma tarzda ham bajarishimiz mumkin. Misol uchun: “Yulduzli tunlar” da Boburning Hindistonni egallagunga qadar bo‘lgan voqealar:

2-jadval:

Boburning otasi Umarshayx Mirzoning tasodifan bevaqt olamdan o‘tgan voqeasi
Boburning Andijon taxtiga o‘tirishi voqealari
Boburning bir necha marta Samarqand uchun bo‘lgan janglarda goh g‘olib, goh mag‘lub bo‘lgani
Boburning bir tomondan Shayboniyxon, bir tomondan taxt uchun kurashayotgan sotqin beklar o‘rtasida qiyin ahvolga tushib qolishi aks etgan voqealar
Ilojsiz qolgan Boburning uch yuz nafar askari bilan Afg‘onistonni qo‘lga kiritib, u yerda o‘zini shoh deb e’lon qilishi voqealari
Katta qiyinchiliklardan so‘ng ulkan Hindiston o‘lkasining qo‘lga kiritilishi va “Boburiylar sulolasi” ga asos solinishi voqealari

Shu tarzda voqealarni davom ettirib ketish mumkin. Ushbu asarni mustahkamlash uchun “80+20” metodidan ham foydalanishimiz mumkin. Darsning 80 foizini o‘quvchilarni fikrlarini tinglashga sarflab, 20 foizini o‘qituvchi tomonidan ularni fikrlarini mustahkamlashga sarflash lozim bo‘ladi. Sababi, tadbirkorlarda shunaqa bir qonuniyat bor. Sen 80 foiz gapirib, mijoz 20 foiz gapirsa sen 10 foizgina natijaga erishasan. Agar sen 20 foiz gapirib, 80 foiz mijoz gapirsa,

sen 100 foizlik natijaga erishasan, deyiladi. Xuddi shu qonuniyatni darsda qo'llasak yaxshi natija berishi mumkin.

Asarni tahlil qilish jarayonida "Guruhlar aro musobaqa" ham qilishimiz mumkin. Birinchi guruh asarda qatnashgan qahramonni ismini aytsa, keyingi guruh shu qahramon haqida ma'lumot aytishi talab etiladi. Va jarayon shu tarzda davom etadi.

Xulosa qilib aytganda, muallim pedagogik jarayonda yetakchi inson, ya'ni bolani to'g'ri yo'lga yetaklovchi inson hisoblanadi. Biz o'tmishimiz haqida o'quvchilarga tushuncha berish uchun bu o'tmish haqida o'zimiz ma'lumotga ega bo'lishimiz lozim. Tarixiy asarlarimizni bugungi kun yoshlariga tanishtirar ekanmiz, avvalo, bu asarga kitobxonni qiziqтира olishimiz kerak. Kitobxonni tarixga qiziqtirish uchun esa zamon talablariga mos keluvchi dars tashkillashtirishimiz lozim. Har bir o'qilgan narsa bilim bo'lib saqlanib qolavermaydi. Zamonaviy metodlardan foydalanib shu bilimlar mustahkamlanishi uchun ko'maklashish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Oripova G.M., Tolibova M.T.Q. Composition Of Modern Uzbek Stories- *The American Journal of Social Science and education Innovations*.- 2021.-T.3.

Samijonova M (2024) "Pirimqul Qodirovning boburiylar tarixiga bag'ishlangan asarlarida tarixiy haqiqat va badiiy to'qima" maqolasi

Sultonova O'. "Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" asaridagi qahramon obrazlar tavsifi" maqolasi. *Scientific Journal Impact Factor*.2022:5.947

www.ziyouz.com.kutubxonasi

O'QUVCHILARNING OG'ZAKI NUTQINI O'STIRISHNING ILMIY METODIK ASOSLARI

Teshayeva Marjona Shuhrat qizi

ToshDO'TAU magistranti,

marjonshuhratovna508@gmail.com

Ilmiy rahbar: P.f.f.d. (PhD), dots. Shodmonova Munira

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish masalasi tilshunos hamda ona tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish sohasida tadqiqot olib borgan olimlarning ilmiy qarashlari asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: og'zaki nutq, nutq o'stirish, bog'lanishli nutq, multimedia vositalari, didaktik o'yinlar, internet texnologiyalari, ilmiy-metodik nazariyalar, kognitiv-pragmatik yondashuv, metodik vosita, og'zaki ifoda, nutq o'stirish, kam iste'mol so'zlar.

Abstract. In this article, the issue of developing students' oral speech is covered based on the scientific views of a linguist and scientists who have conducted research in the field of improving the methodology of teaching the mother tongue.

Keywords: oral speech, speech development, connected speech, multimedia tools, didactic games, internet technologies, scientific-methodical theories, cognitive-pragmatic approach, methodical tool, oral expression, speech development, underused words.

Ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi bugungi davr o'qituvchilari uchun o'z ustida tinimsiz ishlab, XXI asr talablariga javob bera oladigan o'quv jarayonini tashkil etilishi zarurligini ko'zda tutmoqda.

Ta'limda mavjud o'quv predmetlari zamon talabiga mos holda rivoj topishi, maqsad va vazifalarini ham ayni bir o'quvchining har tomonlama kamol topishi maqsadiga to'g'ri yo'naltira olsagina ahamiyatlidir. Xususan, ona tili ta'limining asosiy maqsadi – o'quvchilarning o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri hamda ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgarlar fikrini angelaydigan muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat, deyiladi 10-11-sinflar uchun mo'ljallangan "Ona tili" o'quv predmetidan amaldagi o'quv dasturida.

Bugungi kunda o'zbek tilini o'qitish jarayonida o'quvchilarning og'zaki nutqi ustida ishlash, mazkur ko'nikmani rivojlantirish tadqiqiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Sababi, barchamizga ma'lumki, internet texnologiyalari rivojlangan, telefon muloqot almashish vositasiga aylangan, xabarlar qisqa yozishmalar orqali ifoda etilib, yuzma-yuz muloqot doirasi torayib borayotgan bir paytda o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish masalasi dolzarbligi bilan ahamiyatlidir.

O'zbek tilshunosligida ushbu jarayonning rivojlanishi XX asrning 90-yillariga borib taqaladi. Bu borada A.R.Sayfullayev, M.To'xtamirzayev, R.Sayfullayeva, N.Qudratov, A.G'ulomov, B.Qobulova, N.Qosimova, M.Qodirovlarning fanga ma'lum qilgan nazariy qarashlari muhim ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi.

Shu bilan bir qatorda, mavzu borasida metodik tadqiqotlar ham olib borilgan bo'lib, xususan, o'quvchi-yoshlarning og'zaki nutqi ustida ishlashga oid ilmiy-metodik nazariyalar batafsil asoslab berilgan D.Yo'ldoshevaning "O'zbek tilini o'qitish metodikasi (kognitiv-pragmatik yondashuv asosida)" nomli o'quv qo'llanmasidagi "Maktabda o'quvchilarning nutqini o'stirish, bilimni nazorat qilish metodikasi" sarlavhasi ostida berilgan o'zaki nutqni o'stirishning tafakkur bilan bog'liqligi, o'quvchi nutqiga qo'yilgan talablar hamda bu ko'nikmani rivojlantirish

usullari keltirib o'tilganligi hamda ayni masala tahliliga bag'ishlangani bilan alohida ahamiyatga molik.

D.Yo'ldosheva(2021) ta'kidlashicha, maktab o'quvchilarining og'zaki nutqini o'stirish murakkab jarayon bo'lib, mazkur jarayonda o'quvchilarni ularga lug'aviy ma'nosi notanish bo'lgan so'z va iboralar, so'zning yangi ma'nolari bilan tanishtirib borish, ular nutqidagi kamiste'mol so'zlarni keng iste'molli so'zlarga aylantirish, og'zaki nutqidagi adabiy tilga zid bo'lgan so'zlarni bartaraf etish bilan bir qatorda, o'quvchilarda lug'atlardan foydalanish malakalarini shakllantirib borish ona tili fani o'qituvchisi uchun bu boradagi bajarishi shart bo'lgan amaldir.

O'qituvchi o'quvchilar uchun o'quv topshiriqlarini shunday belgilashi kerakki, ularning har birini o'quvchi o'rganishi zarur. "O'rgatish emas, o'quvchiga mustaqil o'rganish uchun sharoit yaratish lozim!", - deydi mazkur o'quv qo'llanmasida.

Aytishimiz mumkinki, D.Yo'ldosheva o'qituvchi o'quvchining og'zaki nutqiy ko'nikmasini yuqorida qayd etilganlarga tayanib, ish tutishi maqsadga muvofiqligini ta'kidlab o'tadi. Mazkur qo'llanmaning yutuqli tomoni, izlanuvchi muammoning nazariy asoslarini to'liq yechib berishga harakat qilganidadir. Nutq madaniyati juda katta va keng soha bo'lib, u bolalarning kundalik oddiy salomlashishidan tortib kimga, qachon, qayerda va qanday so'zlashigacha bo'lgan nutqiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Bu madaniyat sirlari, avvalo, ona tili mashg'ulotlarida til hodisalarini o'rganish jarayonida singdirilishi olima izlanishining asosiy mazmunini tashkil etgan.

Til o'qitish borasidagi yana bir muhim manba, K.Qosimova, S.Matchonov, X.G'ulomova, Sharofat Yo'ldosheva hamda Sharoljon Sariyevlarning Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun "Ona tilini o'qitish metodikasi" darsligida ham og'zaki nutq bilan ishlashda o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish metodikasi ta'lim oldiga qo'yilgan zamonaviy talablar asosida bayon qilingan. Shu bilan birga, ilmiy-nazariy ma'lumotlarni amaliyotga tatbiq etish usullari yoritib berilgan.

Unga ko'ra, "nutq o'stirish" tushunchasi o'quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda tilni har tomonlama (talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishini, bog'lanishli nutqni) faol amaliy o'zlashtirish tarzida anglanishi aytib o'tilgan. Ya'ni o'qituvchi o'quvchilar uchun tilning talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishi va bog'lanishli nutqni faol

egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo'llash orqali dars tashkil etsa, maqsadga erishish samarali bo'ladi, degan fikrga boriladi.

Darslikda o'quvchilarning nutqini o'stirishda uch bosqich: so'z ustida ishlash, so'z birikmasi va gap ustida, bog'lanishli nutq ustida ishlash tarzida amalga oshirilishi zarurligi hamda bu uchala jarayon parallel ravishda metodik vositalari bilan birgalikda olib borilsagina natija berishini ifodalab, ularning eng muhimlari bog'lanishli nutq mashqlari ekanligini ta'kidlaydi. Har bir yangi mashq oldingisini takrorlaydi va keyingisiga tayyorlab, umumiy maqsadga bo'ysungan holda yana nimadir yangilik qo'shadi, deya fikr bildiradi mualliflar.

Shu bilan bir qatorda, o'quvchi nutqini faqatgina ona tili va o'qish darslaridagi leksik topshiriqlar va mashqlari yordamida o'stirish emas, boshqa o'quv predmetlari yordamida, balki matematika (masala yechish va masala shartini tuzish davomida bog'lanishli nutqi rivojlanadi), tabiatshunoslik (tabiat hodisalari va predmetlarni nutqiy idrok etish), shuningdek, mehnat, rasm chizish, musiqa darslari ham bunga alohida ahamiyat berishi lozim. Lug'atlar ustida ishlash, so'z ma'nolarini qayta tushuntirish, sinonimlar o'rniga so'z qo'yish, ko'p ma'noli, zid, shakldosh so'zlar ustida ishlash maqsadga yetishishda asosiy rol o'ynaydi.

Yuqorida qayd etilgan tadqiqot ishlaridan xulosaga kelishimiz mumkinki, tilshunos olimlari D.Yo'ldosheva masalaning nazariy jihatlarini to'liq o'rganib, uni misollar asosida to'liq yoritib bera olgan bo'lib, Karima Qosimova, Safo Matchonov, Xolida G'ulomova, Sharofat Yo'ldosheva hamda Sharoljon Sariyevlarning Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun "Ona tilini o'qitish metodikasi" darsligida esa bu jarayon o'qituvchi uchun uch bosqichli faoliyatni o'z ichiga olishi, agarda bu bosqichlar turli metodik vosita leksik mashqlar yordamida olib borilsa, maqsadga muvofiq bo'lishi ko'rsatib o'tilgan.

Bundan tashqari, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti Anarbekova G.A. o'zining "Og'zaki nutqni rivojlantirish tamoyillari" nomli kichik tadqiqotida o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirishda dars davomida debat metodidan foydalanish haqida aytib o'tadi. "Debatlar asosida darslarni tashkil etishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad muammoning yechimini topishda o'quvchi o'zgalarni o'z yondashuvining to'g'riligiga ishonitirishdir. O'z fikrini aniq va mantiqiy bayon etish, buning uchun esa ishonarli dalillar va xulosalar topish ko'nikmalarini shakllantirishda debatlar o'tkazish samarali metod hisoblanadi", -deya fikr bildiradi (G.Anarbekova, 2021) A. G'ulomov, M. Qodirov, M.Ernazarova va boshqalarning(2012) "Ona tilini o'qitish metodikasi" darsligidagi "O'quvchilarning bog'lanishli

nutqi ustida ishlash” nomli 4-bo‘limida esa mazkur mavzu borasida quyida keltirilgan qimmatli fikrlar aytiladi:

“Bolalarni maktub yozishga o‘rgatish orqali ayni bir fikrni turli kishilarga turlicha yetkazish ko‘nikmasini rivojlantirishga erishish mumkin. O‘quvchilarni ularga notanish bo‘lgan so‘z va iboralar ma’nosi bilan tanishtirish, bir so‘zning yangi ma’nolarini ko‘rsatish, ular nutqidagi kamiste’moldagi so‘zlarni iste’mollilarga aylantirish, adabiy tilga zid bo‘lgan so‘zlarni bartaraf etish orqali nutqini rivojlantirish faqat ona tili fanining vazifasi emas, balki oila va jamoatchilikning bugungi kundagi dolzarb vazifasidir.” (309-316-betlar)

Yana bir kichik izlanish - Navoiy viloyati Xatirchi tumani 66-maktab boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi Yo‘ldosheva Shahlo Ibragimovnaning(2024) “Boshlang‘ich sinflarda nutqni o‘stirish metodlari” mavzusidagi maqolasida ”O‘qituvchilar sinf taqdimotlarini, munozaralarni yoki nutq tanlovlarini tashkil qilishlari mumkin, bu esa ularning nutq mahoratini yuksaltiradi.”, “nutq ko‘nikmalarini o‘stirishda uchta yo‘nalish aniq ajralib turadi: alohida so‘zlar ustida ishlash, lug‘at va jumla tuzilmalarini rivojlantirish va bog‘langan nutqni kuchaytirish”, “leksikologiya, morfologiya va sintaksis alohida so‘zlar, lug‘at va jumla tuzilmalari ustida ishlash uchun lingvistik asos bo‘lib xizmat qiladi”.

Izlanuvchi maktabgacha yoki maktab yoshidagi bolalar turli o‘yinlarga qiziqishlarini inobatga olib, ularni ilmiy metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan didaktik o‘yinlarda fikrlatish orqali ham nutqiy ko‘nikmasini yaxshilash mumkinligi haqida ham yozadi. Masalan, “Jimjitlik”, “Nimani taqirlatyapti?”, “Tuk-tuk”, “Kim nimani eshityapti?” va boshqa shu kabi o‘yinlarda bolalarning xotira va eshitish, nutqiy qobiliyati, shuningdek, diqqati o‘sadi.

“Og‘zaki ifodani rag‘batlantirish, hikoya qilish va voz chiqarib o‘qish, talaffuz va artikulyatsiya bilan shug‘ullanish, rolli o‘yin va drama tadbirlarini o‘tkazish, faol tinglashni rivojlantirish, ommaviy nutq imkoniyatlarini taqdim etish va aks ettiruvchi amaliyotni rag‘batlantirish kabi samarali usullarni qo‘llash orqali o‘qituvchilar o‘quvchilarga ishonch va samarali kommunikator bo‘lish vazifasini o‘taydi” - deydi tadqiqotchi.

Ko‘rinadiki, o‘zbek tilshunosligida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish metodikasini o‘rganishga oid qator amaliy hamda ilmiy ishlar bajarilgan va buning natijasida mazkur masalada siljishlar ro‘y bermoqda. Biroq o‘zbek tilshunosligida bu borada o‘z yechimini kutayotgan masalalar talaygina.

Xususan, ta'lim berishda zamonaviy o'quv metodikalari hamda vositalari bilan yondashish-har bir o'quv predmeti o'qituvchisi oldida turgan tadqiqatlab mavzudur.

Shaxs o'z fikrini mustaqil, aniq, mantiqiy izchilikda, to'liq va tushunarli ifodalay olishi qonuniy zaruriyatdir. Mazkur ko'nikmaning qanchalik darajada rivojlangan bo'lishi jamiyatdagi muloqot madaniyatida yaqqol namoyon bo'ladi.

Yuqorida nomi zikr etilgan ilmiy manbalarda qayd etilgan lingvistik ma'lumotlardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, o'quvchi nutqi ustida ishlash bugungi kun talabiga mos holatda olib borilishi, ilg'or texnologiyalarga asoslangan metodikalardan tashkil topishini taqozo etmoqda.

Darhaqiqat, nutq tafakkur bilan bog'liq jarayon hisoblanadi.

Shuning uchun darslarda o'quvchilarning og'zaki nutqi fikr qilishga, o'ylashga, ijodiy yondashib javob berishga, mushohada qilishga majbur qiladi.

Unda ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitiladigan multimedia vositalari: video-audiolardan foydalanish, fikrimizcha, o'quvchi hayotiga yaqinroq yondashuv bilan hamohang kechadi va bu yo'l samarali faoliyat hisoblanadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, multimedia jadal rivojlanayotgan zamonaviy axborot texnologiyasidir. O'quvchilarga multimedia asosida bilim berish va ularni qayta tayyorlash esa bugungi kunning dolzarb masalasidir.

Bizningcha, ona tili ta'limida ham o'quvchilarning og'zaki nutqi ustida ishlash metodikasida zamonaviy AKT dan foydalangan holda, multimedia vositalari orqali dars jarayonini tashkil etishda ehtiyoj yuqori.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Anarbekova G. *“Og'zaki nutqni rivojlantirish tamoyillari”*., "Экономика и социум" №5(84).

Qosimova K va boshqalar (2009) *“Ona tilini o'qitish metodikasi”* darsligi. -T.: “Nosir” nashriyoti.

Yo'ldosheva D (2021). *O'zbek tilini o'qitish metodikasi*. - “Durdona” nashriyoti.

Yo'ldosheva Sh (2024) “Boshlang'ich sinflarda nutqni o'stirish metodlari”, *Pedagog Respublika ilmiy jurnali*., 7 – tom 2–son. (4). <https://bestpublication.org/index.php/pedg/article/download/9638/9700/8974>

G'ulomov A va boshq. *Ona tilini o'qitish metodikasi*. -T.:“Fan va texnologiya”.

8-SINF O'QUVCHILARIDA O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI BAHOLASH

*Tog'onova Gulshirin Oltiboyevna,
Ona tili va adabiyoti ta'limi fakulteti TOSHD O'TAU 407guruh talabasi
gulshirintogonova@gmail.com*

Ilmiy rahbar: F.F d Tursunoy Yusupova

Annotatsiya. Maqolada ona tili ta'limida 8-sinf o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmasini baholash usullari hamda ulardan foydalanilgan topshiriqlardan namunalar berib o'tilgan. Qo'llanilgan test turlari o'quvchilarda matnni o'qib tushunish bilan bog'liq leksik (o'z va ko'chma)ma'nolarni anglash, ochiq va yashirin ifodalangan ma'lumotlarni topish, matnlar o'rtasidagi uslubiy bog'liqlikni idrok qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Test, test turlari, baholash, o'qib tushunish, aprobatsiya

Abstract. In the article, the methods of assessing the reading comprehension skills of 8 th grade students in mother tongue education an examples of the tasks used in the are given. The types of tests used help students to understand the lexical

Keywords: test, test types,evaluation, rading comprehension, approval

Ma'lumki, o'qib tushunish – mazmunan anglashga, mantiqqa doir faoliyat turi hisoblanadi. Shu sababli ham ko'rish organlari orqali o'qilgan matn, eshitilgandan ko'ra ishonchliroq bo'ladi. Bugungi kunda baholash bo'yicha test tuzish metodikasida tadqiqotlar olib borilib, mezonlar ishlanib, yildan yilga sayqallanib bormoqda. Test topshiriqlari maqsadi, qo'llanilish o'rni, shakliga ko'ra mahalliy manbalarda ikkiga ajratilganligi Sh. Abduraimovning (2021.8-son) maqolasida berib o'tilgan:

1. Yopiq turdagi testlar (taklif qilingan javoblardan to'g'risini topishga yo'naltirilgan);
2. Ochiq turdagi testlar (test topshirig'iga test topshiruvchi yozma ravishda javob kiritadi).

Boshqa manbalarda esa bu test turlari ifodalanishiga ko'ra ham bir-biridan farqlanishi qayd etilgan. Xususan, rus olimasi S.A.Semenovskaya o'zining ilmiy ishlarida yopiq turdagi testlarning oltita turi borligini keltiradi:

1. To'g'ri javobi bitta bo'lgan testlar.
2. To'g'ri javobi bir nechta bo'lgan testlar.
3. Muvofiglikni aniqlovchi testlar.

4. Ketma-ketlikni aniqlovchi testlar.

5. Gradual testlar.

6. Muqobil testlar. (Sh, Abduraimov. 2021.8-son. “Ona tili va adabiyoti ta’limi jurnali”)

K.Jalilov ham “Baholash nazariyasi asoslari” o‘quv qo‘llanmasida yopiq testlarning quyidagi turlari borligini ta’kidlaydi:

1. Muqobil javobli;

2. To‘g‘ri – noto‘g‘ri shaklli;

3. Moslashtirishni talab qiluvchi testlar;

4. Ketma-ketlikni topishni talab qiluvchi testlar.

Shu manbada ochiq test topshiriqlariga ham to‘xtalib, uning uch turi xususida fikr yuritiladi:

1. Qisqa javobni talab qiluvchi;

2. Kengaytirilgan javobni talab qiluvchi;

3. Amaliy test topshirig‘i.

8-sinf o‘quvchilari o‘rtasida o‘qib tushunish darajasini aniqlovchi tadqiqot o‘tkazildi, bunda to‘g‘ri noto‘g‘ri shaklli va muqobil javobli test topshiriqlari asosida test shakllantirildi.

Testning maqsadi. Umumiy o‘rta talim maktablari 8-sinf o‘quvchilarining ilmiy-ommabop matnlarni tushunish darajasini aniqlash. Testga ajratilgan vaqt: 15 daqiqa Jami savollar : 6 ta Matn hajmi: 453ta so‘z

UZUM

1) Uzunning shifobaxshlik xususiyati qadimdan ma’lum. U tabobatda turli kasalliklar (sil, kamqonlik, kamquvvatlik, oshqozon-ichak, siydik yoli, buyrak xastaligi va boshqalar)ni davolashda keng qo‘llanilgan. Uzunni kamqonlik, yurak-qon tomirlaridagi kasalliklar, surunkali gepatit kabi xastaliklarga qarshi iste’mol qilish buyuriladi. Bundan tashqari, uzunni oshqozon-ichak trakti, o‘tkir va surunkali nefrit, nevroz kasalligiga qarshi iste’mol qilish tavsiya etiladi. Buyragida tosh yoki qum bo‘lganlar doimiy ravishda uzum yeb, sharbatini ichib yurishsa, undan xalos bo‘lishadi. Nafas yo‘llaridagi shamollash va astmaga qarshi uzum sharbatini ichish foydali. Chunki u shamollashni oladi.

2) Uzun sharbati, ayniqsa, yosh bolalar va keksalar uchun bebaho ozuqadir. U organizmda moddalar almashinuvini yaxshilash, qon tomirlarini kengaytirish, jigar faoliyatini yaxshilash, yurak muskullarini oziqlantirish, qonni tozalash va ko‘paytirishdek xususiyatlarga

ega. Yangi uzilgan uzum tarkibida inson salomatligi uchun zarur bo'lgan olma, vino, limon, qahrabo, shovul, chumoli va boshqa bir qancha organik kislotalar, kaliy, kalsiy, fosfor, natriy kabi minerallar, meva po'sti tarkibida rang beruvchi pigmentlar, dubil moddalar bor. Shuningdek, uzum danagi yuqori qon bosimida, surunkali venoz yetishmovchiligida, suyaklarni mustahkamlashda, teri salomatligida, kognitiv xususiyatlarining pasayishida, og'iz bo'shlig'i salomatligida, shishlarda, yurak salomatligini mustahkamlashda va boshqa kasalliklarning oldini olish va davolashda keng qo'llaniladi. Uzumning ozuqaviy qiymati uning nechog'li yuqori kaloriyali, vitamin va minerallarga boyligini ko'rsatadi. Xususan, 1 porsiya ya'ni 100 gr uzumda 70 kkal kaloriya, 0,6 gr oqsil, 0,6 gr yog'lar, 0,6 gr kletchatka mavjud.

3) Uzunni nafaqat shirinlik sifatida iste'mol qilishgan, balki dori-darmon o'rniga tanovvul qilishgan. Uzum quyidagi kasalliklarda yordam beradi: uzum astma kasalligida foydali hisoblanadi, qon quyuqlashini oldini oladi, charchoqni bartaraf etadi, antioksidantlarni o'zida saqlashi sabab ham terini uzoq vaqt davomida qarishini oldini oladi, oshqozon-ichak tizimini tozalaydi, yurak va tomirlar tizimini mustahkamlaydi. Uzum po'sti va danagida resveratrol miqdori ko'pligi sababli unda saratonga qarshi kurasha olish quvvati bor. Yallig'lanishga qarshi kurashish xususiyati tufayli ko'krak saratoni, yo'g'on va to'g'ri ichaklardagi saraton xastaligining boshlanishini asoratsiz davolaydi. Shuningdek uzumning foydali xususiyatlari uning rangiga qarab farq qiladi. Sariq va yashil rangli uzumlar o't haydovchi ta'sirga ega bo'lsa, to'q rangli uzumlar esa gemoglobinni ko'tarib, qon bosimini normallashtiradi. Uzum o'zida ko'p miqdorda shakar va kislotani saqlaydi, shu sabab ham uni quyidagi kasalliklarda ehtiyotkorlik bilan iste'mol qilish kerak: oshqozon yarasi va o'n ikki barmoqli ichak kasalliklarida, zaharlanish yoki oshqozon buzilishida, qandli diabet yoki semirishdan aziyat chekuvchi insonlarga, qorin sanchishida.

4) Uzum boshqa mevalarga nisbatan yuqori kaloriyaga egaligi sabab ham, uni ko'pincha parhez vaqtida iste'mol qilishadi. Chunki undagi ko'pgina shakar qorinni to'q tutadi. Bundan tashqari uzum stressga qarshi kurashadi, kayfiyatni ko'taradi, yog'ni eritib, qarishni oldini ham oladi. Parhez tutish davrida uzunni po'sti bilan iste'mol qilishadi. Bu organizm uning barcha vitaminlarini qabul qilish va organizmni toksin va shaklardan tozalash uchun ham zarur. Shifokorlar uzunni bir kunda 10-15 dona yeyishni tavsiya qilishadi. Bunda organizm kerakli vitaminlarga to'yinadi, me'yoridan oshmasligi sabab ham zarar keltirmaydi.

(Internet manbalari asosida tayyorlandi)

TEST HAQIDA MA'LUMOT

T/r	Test	Baholash indikatori	Test turi	Qiyinlik darajasi	Ball	Ajratilgan vaqt
1.	Matn bilan bog'liq qaysi mulohaza to'g'ri emas.	Matndagi muhim kalit so'zlarni topa oladi.	Bitta to'g'ri javobga ega muqobil javobli topshiriq.	3	3	4 daqiqa
2.	Matn mazmunida aks etgan ma'lumotni toping.	Matnda ochiq ifodalangan ma'lumotni topa oladi.	Bitta to'g'ri javobga ega muqobil javobli toshiriq.	1	1	2 daqiqa
3.	Uzum po'sti va danagida resveratrol miqdori kamligi sababli unda saratonga qarshi kurashish xususiyati bor.	Matn tarkibidagi ma'lumotlar orasidan isbot va dalillarni ajrata oladi hamda ochiq va yashirin malumotlarni topa oladi.	Bitta to'g'ri javobga ega muqobil javobli topshiriq.	1	1	2 daqiqa
4.	Matn mazmuniga mos to'g'ri shakllantirilmagan gapni toping.	Matnda yashirin ifodalangan ma'lumotni tushunish.	Dixotom shakldagi topshiriq.	2	2	2 daqiqa
5.	Matnning qaysi qismida uslubiy xatolik mavjud?	Matn yoki uning qismlari orasidagi ma'noni tushunish.	Bitta to'g'ri javobga ega muqobil javobli topshiriq.	1	1	1 daqiqa
6.	Matn mazmunida aks etmagan ma'lumotni toping.	Matnda yashirin ifodalangan ma'lumotni tushunish.	Bitta to'g'ri javobga ega muqobil javobli topshiriq.	3	3	4 daqiqa

APROBATSIIYA HAQIDA MA'LUMOT			
Maktab manzili: Yakkasaroy tumani, 100-maktab.			
Ishtirok etgan o'quvchilar soni: 20 ta			
Ajratilgan umumiy vaqt: 15 daqiqa			
Testning tartib raqami	To'g'ri belgilaganlar soni	Noto'g'ri belgilaganlar soni	Umumiy olingan xulosa
1.	9	11	Matndagi kalit so'zlarni to'g'ri topgan o'quvchilar 9 nafar 45%, noto'g'ri belgilaganlar 11 nafarni 55% ni tashkil etdi. Umumiy hisobda test -yaroqsiz.
2.	13	7	Matnda ochiq ifodalangan ma'lumotni to'g'ri topgan o'quvchilar 13 nafari 65% to'g'ri javobni, 7 nafari 35% esa noto'g'ri javobni belgilagan. Ko'rinib turibdiki, test yaroqli.
3.	15	5	Matn ichidagi ochiq va yashirin ifodalangan ma'lumotni to'g'ri topishga qaratilgan ushbu testda 15 nafar 75% to'g'ri, 25% 5 nafari noto'g'ri javobni belgilagan. Test yaroqli.
4.	14	6	Dixotom shakldagi test topshirigi bo'lib, ushbu testni 14 nafar 70% to'g'ri, 6 nafari 30 % noto'g'ri ishlagan. Test yaroqli.

5.	12	8	Matn yoki uning qismlari orasidagi mazmuniy bog'liqlikni tushunishga qaratilgan bu tesda 12 nafar o'quvchi 60% to'g'ri belgilagan, 8 nafar esa 40% noto'g'ri belgilagan. Test yaroqli.
6.	13	7	Matndagi muhim kalit so'zlarni topa olishga qaratilgan ushbu testda 13 nafar 65% o'quvchi to'g'ri, 7 nafar 35% noto'g'ri belgilagan. Test yaroqli.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, bu test topshiriqlari o'quvchilarning o'qib tushunish malakasini baholashda eng foydali usullardan hisoblanadi. Har bir o'quvchida o'qib tushunish darajasi turlicha bo'lib, test yuzasidan olib borilgan tadqiqot o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qildi. Shuning bilan birga o'qib tushunish ko'nikmasi oshishida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Asilova, A. (2021, 21-dekabr). O'zbek tilida o'qib tushunish malakalarini rivojlantirish- Xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy paradigmalari.
- Jalilov, K. (2020). Baholash nazariyasi asoslari.
- Abduraimov, Sh. (2021) "Ona tili va adabiyot ta'limi" jurnali. 8-son.
- Tursun, Sh. (2023). "Ona tilida o'qib tushunish ko'nikmasini baholashning nazariy va metodik asoslari". Magistrlik dissertatsiyasi.

ADABIYOT DARSLARIDA KO'RGAZMALILIKNI TASHKIL ETISH

To'raqulova Jasmina Ulug'bek qizi,

JDPU O'TAF 4-kurs talabasi

toraqulovaj@gmail.com

Ilmiy rahbar: (Phd) Hulkar Ne'matova

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiyot darslarini qay tartibda tashkil etish, darslarning qiziqarliligi va ko'rgazmaliligini ta'minlash uchun nimalarga amal qilish kerakligi hamda foydalanilayotgan metod va usullarning qay darajada samara berishi keltirilgan. Shuningdek, o'qituvchining mahorati, o'quvchining darsdagi ishtiroki va darsda bo'layotgan yangiliklarga bo'lgan munosabati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: uslub, mahorat, so'z, ijodkor, adabiyot, ilm, metod, vosita, ko'rgazma.

Abstract. This article describes how to organize literature lessons, what should be followed to ensure the interestingness and visibility of the lessons, and how effective the methods and methods used are. Also, the teacher's skills, student's participation in the lesson and attitude to the news happening in the lesson were discussed.

Keywords: style, skill, word, creator, literature, science, method, tool, exhibition.

Adabiyot o'qitish boshqa fanlarni o'qitishdan keskin farq qiladi. Shunga ko'ra, uni fan sifatida qaraydiganlar bir guruhni tashkil etsa, adabiyot o'qitishni san'at turi sifatida baholab,

adabiyot o'qituvchisining ishini ham san'atkorona bir ish sifatida baholaydiganlar kam emas. Demak, ular adabiyot o'qitish metodikasini ham san'at bilan tenglashtiradi. Amaliyotchilik nuqtayi nazaridan qaraydiganlar esa adabiyot o'qitish metodikasini darslarning o'tilishiga bevosita yordam beradigan, har bir darsning samarali bo'lishiga amaliy ko'mak bera oladigan soha deb bilishadi

Shunga ko'ra, bu fan o'qituvchining darsni samarali tashkil etishini ta'minlaydigan, o'quvchilarning turli qirralarini rivojlantirish, ya'ni nutq madaniyatini shakllantirish, nutqini o'stirish va ravon qilish, xotirasini mustahkamlash, dars davomida faollikka undash hamda tezkorlikni oshirish kabilarni taraqqiy ettiradi. O'qituvchi darsning qiziqarli bo'lishi uchun, tabiiyki, metod va usullardan foydalanadi. Chunki odatiy ma'ruzadan ko'ra, metod qo'llash orqali mavzu tushuntirilsa yoki mustahkamlansa, o'quvchining xotirasida yaxshi saqlanib qoladi. Lekin yana bir muhim jihatni ko'zdan qochirmaslik darkor. O'qituvchi metod qo'llash orqali vaqtni behuda sarflamasligi hamda darsning asosiy maqsadini unutib qo'ymasligi zarur. Adabiyot darsining boshqa darslardan farqlanib turuvchi yana bir jhati shuki, xohlagan metod va usulni bu darsda qo'llasa bo'ladi, ya'ni muallif hayoti va ijodi bo'yicha, asar muhokamasi yuzasidan yoki takrorlash darslarida va hokazo. Xususan, yuqorida sanab o'tgan doiraga mos tushadigan faol metodlardan biri bu "Klaster" metodi hisoblanadi.

O'qituvchi bu metodning tarmoqlariga tushuntirmoqchi bo'lgan mavzusining mohiyatini ketma-ketlikda yoritib o'tadi. Bu kabi vositalar o'quvchining darsga bo'lgan qiziqishini yanada orttiradi. Chunki darsda rang-baranglik, o'zgachalik va yangilik bo'ladi. O'quvchi har doim o'qituvchidan yangilik kutadi, yangicha usullar qo'llanganda faollik ortadi, diqqat ham jamlanadi. O'quvchilarning fanga, darsga bo'lgan qiziqishi o'qituvchining mahoratiga bog'liq. O'qituvchi darsining manfaatli bo'lishi va samaradorligini oshirish uchun tinimsiz ijodiy mehnat qilishi kerak.

O'qitish metodlari ta'lim jarayonida ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyatining qanday bo'lishi, o'qitish jarayonini qanday tashkil etish va olib borish kerakligini hamda shu jarayonda ta'lim oluvchilar qanday ish-harakatlarini bajarishlari zarurligini belgilab beradi. Shuningdek, ta'lim metodi o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning o'qish vazifalarini bajarishga qaratilgan nazariy va amaliy bilish faoliyati yo'lidir. Metodlar bir qancha asosiy guruhlardan iborat bo'lib, ularning har biri, o'z navbatida, kichik guruhlar va ularga kiruvchi alohida metodlarga bo'linadi. O'quv-biluv faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish jarayonining o'zi

esa axborot uzatish, qabul qilish, anglash va o'quv axborotlarini esda saqlashni hamda olinadigan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llay olishni nazarda tutishni hisobga olsak, birinchi guruh metodlariga so'z orqali axborotni uzatish va eshitish orqali qabul qilish metodlari – og'zaki metodlar; hikoya, ma'ruza, suhbat va boshqalar; ikkinchi guruh metodlariga o'quv axborotlarini ko'rgazmali uzatish va ko'rish orqali qabul qilish metodlari – ko'rsatmali metodlar: tasviriy, namoyish qilish va boshqalar; uchinchi guruh metodlariga o'quv axborotini amaliy mehnat harakatlari orqali berish (amaliy metodlar, mashqlar, laboratoriya tajribalari, mehnat harakatlari va boshqalar) kiradi. Kambarova, 2022, 80-81-bet)

Pedagogik olimlar o'quvchiga dars mavzusini qay yo'sinda o'tilishi ham o'quvchining ma'lumot qabul qilishi qanday jarayonda yaxshiroq amalga oshishi haqida aytib o'tgan. Jumladan, Yan Amos Komenskiyning ta'kidlashicha, "Mumkin bo'lgan hamma narsa tuyg'ularning his etilishi uchun yetkazilishi kerak"(<https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/adabiyot/adabiyot-darslaridako-rgazmalilikning-ahamiyati>) Bundan tashqari, adabiyot darslarida yozuvchi hayoti va ijodi haqida tushuncha berayotgan, albatta, adibning suratini ko'rsatishi lozim. Chunki o'quvchi yozuvchining suratini ko'rish orqali turli tasavvurga ega bo'ladi. Qolaversa, o'qituvchi gapirayotgan gapiga mos tushadigan tasvirlarni ham ko'rsatsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Ko'rgazmali qurollad deganda, faqatgina metod emas, balki audio va videolar, taqdimotlar, rasm va plakatlari, kitoblar jamlanmasi kabilarni ham tushunish mumkin. Ko'rgazmalilikning vazifalari nihoyatda xilma-xil bo'lishi mumkin. Hozirda ko'rgazmalilikning turlari xilma-xil: illyustrativ-badiiy hamda grafik - chizma materiallar, gramofon yozuvi va radioeshittirishlar, kinofragment va o'quv filmlari, telefragment va televizion darslar v.b. Ularning har biri ko'rish, eshitish, sintetik shakldagi ko'rgazmalilikka tegishli bo'lishi mumkin. Ko'rgazmali metodlarni tanlashda ularning quyidagi didaktik vazifalarni ancha muvoffaqiyatli hal qilishi nazarda tutilishi shart:

- o'quvchilarda tushunchalarni idrok etishda ko'rgazmali-obrazli tafakkurni rivojlantirishga yordam berishi;
- faoliyat turlarini o'zlashtirishda diqqatni faollashtirish vositasi rolini bajarishi;
- adabiyotdan olgan bilimlarini konkretlashtirishga imkon berishi;
- o'rganilgan mavzularni plakatlarda, grafik chiziqlarda, rasmlarda va boshqalarda aniq qilib sistemalashtirish va klassifikatsiya qilish;

- tilga bo'lgan qiziqishni rag'batlantirish, samarali bilim olish uchun ko'rsatmalar yaratish metodlari rolini bajarishi;

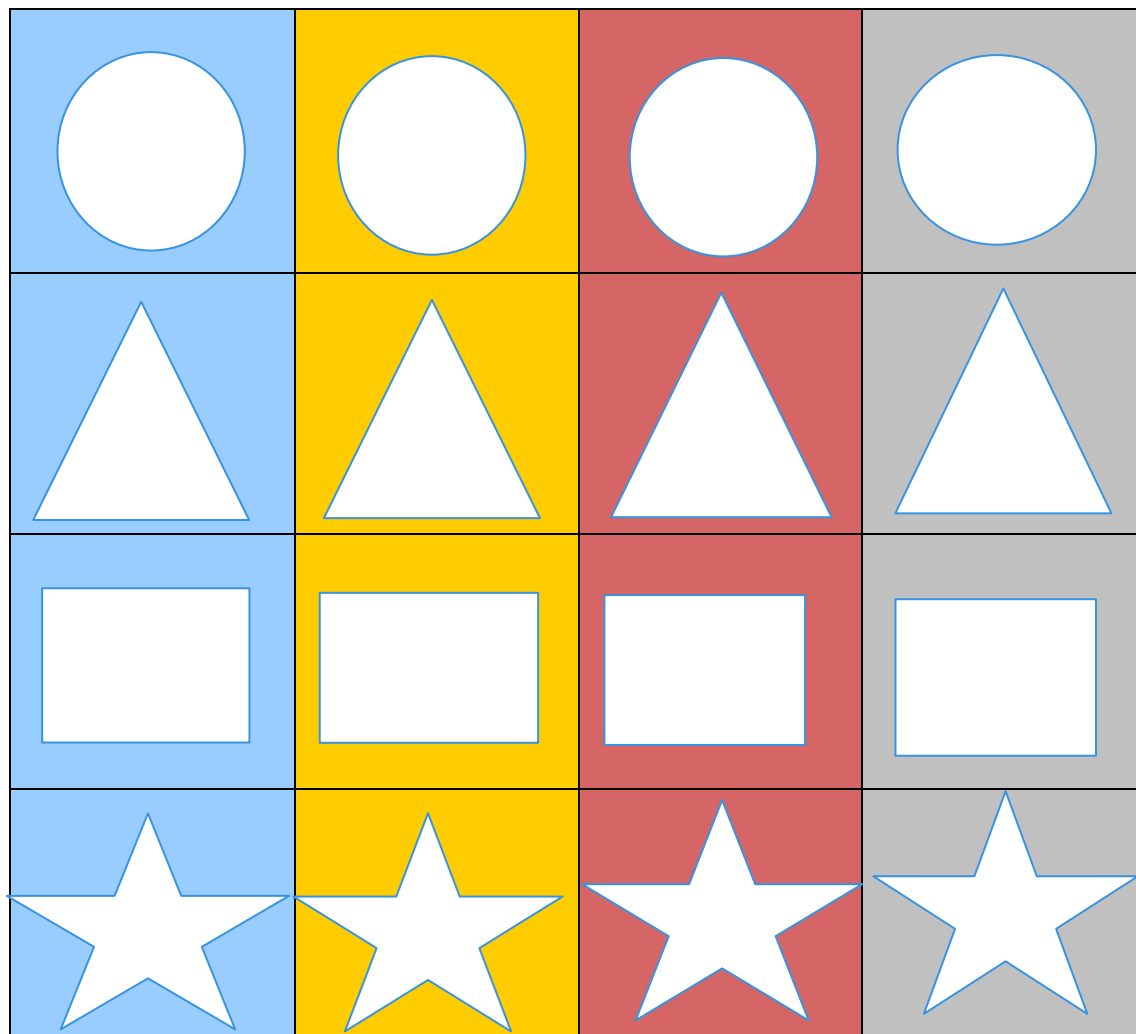
- adabiyot fanidan o'quv materialining qanchalik o'zlashtirganligi haqida konkretlashtirilgan shaklda ma'lumot olish imkoniyatini beradi. (https://english-life.uz/korgazmalilik-va-uning-turlari/#google_vignette)

Bundan tashqari, o'quvchilarni jamoaviy tarzda ishlashga o'rgatish maqsadida jamoaga xos bo'lgan metodlarni ham qo'llash mumkin. Masalan, "Puzzle time" metodini qo'llasa bo'ladi. Ushbu metod quyidagi tartibda amalga oshiriladi: o'qituvchi o'tilgan asarlardan 3 tasini tanlab oladi; tanlangan asarga mos surat tanlaydi va suratlarni bir nechta bo'laklarga bo'ladi; o'quvchilarni ham tanlab olingan asar miqdoriga qarab guruhga ajratadi; jamoalarga qiyqimlangan suratlar tarqatiladi va o'quvchilar qiyqimlarni yig'ishi uchun 5 daqiqa vaqt ajratiladi; jamoalar qiyqimlarni yig'ib asar nomini topishlari va shu asar bo'yicha ma'lumot aytishlari kerak bo'ladi. Ushbu metodning yutug'i shundaki, jamoa bilan ishlashni o'rganish, ahillik, tezkorlik va topqirlikni oshirish, shuningdek, xotirani ham rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Bugun ta'limda yangi bilimlar, ma'naviy sifatlarning "kashf etilishi" o'quvchilar ishtirokida o'qituvchi tomonidan emas, balki o'quvchilarning o'zlari tomonidan o'qituvchi ishtirokida amalga oshirilishi talab qilinmoqda. Bunday qayta kashfiyotlar asar ustida ishlash davomida o'qituvchi va o'quvchining jonli muloqotida, tom ma'nodagi izlanuvchi suhbatlarda amalga oshadi. Maktab amaliyotida usul, ko'pincha, metod bilan bir narsa deb qaraladi. Metodni usul, usulni metod shaklida qo'llanaveriladi. Aslida usullar metodlarni yuzaga keltiruvchi, uni tashkil qiluvchi unsurlardir. Masalan, ta'limning muammoli metodi muammoli vaziyat yaratish, o'quv farazlarini shakllantirish, ularni isbotlash singari usullarni o'z ichiga oladi. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga yo'naltiruvchi muammoli, suhbat, evristik, tadqiqot, taqqoslash, induktiv, deduktiv singari ta'limning mantiqiy metodlarida ham o'rganilayotgan o'quv materialidan muhimni ajratish, o'rganilayotgan hodisaning umumiy yoki xususiy jihatlarini topib tasnif qilish, tizimga solish, aniqliklar kiritish, isbotlash singari usullardan foydalaniladi (Husanboyeva, Niyozmetova, 2022, 324-341-bet)

Yuqorida aytilgan gaplarning isboti sifatida "Rangi va shakliga ko'ra moslashtiring"(You tube) metodini keltiramiz. Bu metodni qo'llashdan maqsad shuki, o'quvchilarning diqqatini jamlashga yordam beradi hamda rang va shakllarning farqiga borish-bormasligini tekshirib ko'rishdan iborat. Bu usulni, asosan, boshlang'ich sinflarga qo'llasa

maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki boshlang'ich sinfda bolaning diqqati tarqoq bo'ladi. Qolaversa, zehni ham endi rivojlanayotgan bo'ladi. Zehnini o'tkir qilish va yaxshiroq rivojlantirish maqsadida bolalikdanoq harakatni boshlash zarur. Bundan tashqari, rangbaranglik yosh bolalarni yanada zavqlantiradi. Ushbu metodni yuqori sinflarga qo'llasa ham bo'ladi, ammo buning uchun yo'nalishni o'zgartirishga to'g'ri keladi. Jumladan, adabiyot darsida o'tilgan biror-bir asar tanlab olinadi. Masalan, Abdulla Qahhor qalamiga mansub bo'lgan "Dahshat" hikoyasini olamiz. Jadvaldagi har bir rangga mos ta'rif qo'yamiz: ko'k- asarning yoqqan joyi, sariq- hikoyaning qayerini o'zgartirgan bo'lardingiz, qizil- asarning yoqmagan qismi, kulrang- hikoyani qay tarzda yakunlanishini istagan bo'lardingiz kabi savollar bilan o'quvchilarga murojaat etib, shaxsiy fikr so'raladi. Bu usul orqali o'quvchilarning asaryuzasidan chiqargan xulosasi hamda qanday dunyoqarashga ega ekanligini bilib olsa bo'ladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, adabiyot darslarini o'tish juda maroqli. Yuqorida aytilganidek, go'yoki san'at. O'qituvchi va o'quvchi o'zining mahoratini namoyon etishi uchun adabiyot darsi imkoniyat beradi. Darslarni ko'rgazmali tarzda tashkil etishi bugungi zamon talabi bo'lib qoldi. Chunki chet el ta'lim tizimining turli yo'nalish va usullari bizga ham kirib kelmoqda. Shu sabab yuzasidan ham yangiliklarga hamma qiziqish bildirib, katta hayajon bilan kutib olmoqda. Qolaversa, zamonaviy va mahoratli pedagog o'z darsini yangicha uslubda o'tishga hamda o'quvchisini ham zamon bilan hamnafas qilib, adabiyotning tub mohiyatini anglatishga, uni har tomonlama rivojlantirishga harakat qiladi. Shu jumladan o'zi ham boshqalarga o'rnak bo'lishga, nutq so'zlayotganda ravon gapirishga, takrorlarga yo'l qo'ymaslikka, kiyinish va muomala madaniyati, dars o'tayotganda vaqtni to'g'ri taqsimlagan holda bilimlarni yetkazib berishga, o'quvchilar bilan ishlashga vaqt ajrata olish, texnik vositalarni dars davomida qo'llay olish, kirishimli va talabchan bo'lishi zarur. Ushbu qirralar o'qituvchida bo'lsa, dars ham samarali bo'ladi. Darsni ko'rgazmali bo'lishi uchun aslida o'qituvchidan ko'p narsa talab etilmaydi, oddiy uch-to'rtta o'quv qurolidan ham ko'rgazma sifatida foydalansa bo'ladi. Ammo bu o'qituvchining mahorati hamda uslubiga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Husanboyeva, Q, Niyozmetova, R (2022). **Adabiyot o'qitish metodikasi** (498-bet). "Innovatsiya-ziyo".
Kambarova, S (2022) **O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi** (128-bet). "Mahalla-oila" nashriyoti,
X. Rasulova (2021) <https://cyberleninka.ru/article/n/adabiyotdarslaridako'rgazmalilikmetodikasi>
<https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/adabiyot/adabiyot-darslaridako-rgazmalilikning-ahamiyati>

DIDAKTIK O'YINLAR TEXNOLOGIYASI VA UNING ADABIY TA'LIMDAGI O'RNI

*To'raqulova Sabina Ulug'bek qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti 4-kurs talabasi
toraqulovasabina30@gmail.com
Ilmiy rahbar: Jo'rayev Shukrullo Alishboyevich*

Annotatsiya. Ushbu maqolada darsda an'anaviy va no'anaviy dars turlari, didaktik o'yinlarning ta'lim tizimidagi ahamiyati va o'quvchilarga ta'siri, darsni qay tartibda tashkil etish borasidagi metodikalar haqida yoritilgan.

Abstract: This article describes the traditional and non-traditional types of lessons, the importance of didactic games in the educational system and their impact on students, methods of organizing the lesson.

Kalit soʻzlar: anʻanaviy, noanʻanaviy, metod, BBB, Venn-diagrammasi, Blum taksonomiyasi, syujetli-rolli oʻyinlar, didaktika

Keywords: Traditional, non-traditional, method, BBB, Venn diagram, Bloom's taxonomy, plot-role games, didactics

Bugungi taʼlim va tarbiya amaliyoti, xoh u bolalar bogʻchasida, xoh maktabda, xoh oliy oʻquv yurtida boʻlsin, oʻz mohiyatini oʻzgartirmoqda. U maʼnaviy barkamol avlodni shakllantirish yoʻlida izlanmoqda. Oʻsib kelayotgan avlodning maʼnaviy komillik sari intilishiga jiddiy eʼtibor qaratilayotgan bir paytda taʼlim-tarbiya jarayonining toʻgʻri tashkil etilishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Taʼlim-tarbiya uzluksiz jarayondir. Bugungi kunda eng koʻp beriladigan savollardan biri bu - oʻqituvchi darsni qay tartibda tashkil qilishi kerak, anʻanaviymi yoki noanʻanaviy? Qaysi biri taʼlim sifatini oshirishga yordam beradi? Mening fikrimcha, oʻqituvchi har doim bir xil tarzda anʻanaviy yoki noanʻanaviy emas, balki har ikki usuldan ham vaqti-vaqti bilan foydalanishlari zarur. Noanʻanaviy shaklda oʻqituvchilar turli didaktik oʻyinlardan foydalanishadi. Oʻylaymanki, oʻqituvchilar yangi mavzuni tushuntirib boʻlgach, mustahkamlash maqsadida biror-bir metod qoʻllashi, koʻrgazmalilikdan foydalanishlari kerak, har bir dars ochiq darsdek boʻlishi kerak. Mustahkamlash darslarida esa darsning boshidan oxirigacha bilimlarni takrorlash uchun bir nechta metod va didaktik oʻyinlardan foydalanishlarini lozim deb bilaman. Taʼlim tizimida qoʻllaniladigan didaktik oʻyinlar boshlangʻich sinflarda, oʻrta maktablarda, oʻrta maxsus kasb-hunar taʼlimi, oliy oʻquv yurtlari taʼlimi amaliyotida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Didaktik oʻyinlar asosida tashkil etiladigan darslar dasturda qayd etilgan mavzularning taʼlimiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadini hal qilishga qaratilganligi, taʼlim amaliyotidagi muhim muammolarni yechishga yoʻnaltirilganligi, tarbiyalanuvchini ham aqlan, ham jisman, ham ruhan toliqishdan asrashga intilganligi bilan ahamiyatlidir. Adabiyot darslarida masalan, BBB, Venn-diagrammasi, blum taksonomiyasi, syujetli-rolli va h.k oʻyinlarni qoʻllashni lozim deb bilaman. Xususan, syujetli-rolli oʻyinlar badiiy asarlarda ilgari surilgan hayotiy-ijtimoiy masalalarni inson va tabiat hamda kishilar orasidagi munosabatlarni badiiy koʻrinish tarzida yoritish asosida vujudga kelgan muammolarni oʻquvchilarning oʻzlaridagi bilim zaxiralariga tayangan holda, hamkorlikda bosqichma-bosqich hal etishida yangi bilimlarni egallashga qaratilgan didaktik oʻyinlar muhim hisoblanadi. Bunda oʻyin syujeti jamiyatdan, odamlar hayotidan yoki tabiatdan olinadi. Baʼzan jamiyat va tabiatdagi muammolar

uyg'unlashtiriladi. O'qituvchi bu didaktik o'yinlarni o'tkazish uchun quyidagilarni amalga oshirishi nazarda tutiladi:

- badiiy asarda ko'tarilgan hayotiy muammoni aniqlash;
- dars ssenariysini o'quvchilar bilan hamkorlikda tuzish;
- rollar va vazifalarni o'quvchilar o'rtasida taqsimlash;
- muammoni hal etish yo'llarini belgilash;

Shuningdek, venn-diagrammasi metodini qo'llashda ijodkorlarning hayoti va ijodini tahlil qilish, yanada mustahkamlash uchun qo'llasa bo'ladi. Metodlar ko'p, o'qituvchi ularni qay tarzda qo'llash o'zining pedagogik mahoratiga bog'liqdir. Venn-diagrammasini xoh yozuv taxtasida bo'lsin, xoh har bir o'quvchiga individual tarzda bajartirsin. Muhimi natijaga erishsa yetarli. Bunda ikkita dumaloq shakllar kesishish holatida chiziladi va bir tomoniga bitta ijodkor, ikkinchi tomonida ikkinchi ijodkor haqida ma'lumotlar yoziladi, o'rtasida esa farqli va o'xshash jihatlari yoritiladi. Ushbu metod ma'lumotlarning o'quvchi xotirasida qolishiga yordam beradi.

Bilamizki, ushbu doiralarning har ikkalsida ham ma'lum obraz haqida yoziladi va o'rtasida esa ularning o'xshash yoki farqli jihatlari yozish kerak.

Darslarda didaktik o'yinlardan foydalanilganda darsning maqsadi, vazifalari, borishi, mantiqiy ketma-ketligi, o'quvchilar bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlar tizimini aniq rejalashtirib olish talab qilinadi. Didaktik o'yin davomida o'quvchilar oldiga qo'yiladigan o'quv-biluv xarakteridagi topshiriqlar muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish yo'llarini aniq bilish va oldindan loyihalashtirishni taqozo etadi. Bundan tashqari, o'quvchilarni didaktik o'yinning maqsadi va vazifalari bilan tanishtirish, o'yin taqozo etadigan vazifalarni to'g'ri taqsimlash, har bir o'quvchiga tegishli aniq yo'llanmalar, ko'rsatmalar berish o'yinning samarali natija berishini ta'minlaydi. Didaktik o'yin asosiga qurilgan o'quv-biluv xarakteridagi muammolarni hal etishda o'quvchilardagi mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni yangi va kutilmagan vaziyatlarda qo'llash imkoniyatlari shakllanadi, asta-sekinlik bilan qat'iylasha boradi.

Darsda Blum taksonomiyasidan foydalanish - taksonomiya so'zi grekchada "tartib", "saf" va "qonun" so'zlaridan olingan bo'lib tasniflash, tizimga solish tamoyillari va amaliyoti haqidagi bilim demakdir. Blum taksonomiyasi 1956-yilda bir guruh olimlar tomonidan taklif etilgan bo'lib, unda guruh rahbari amerikalik psixolog Benjamin Semyuel Blumning "Ta'lim maqsadlari taksonomiyasi: bilish yo'nalishi" nomli kitobidagi g'oyalari ilgari surilgan. "Taksonomiya" atamasi birinchi marta 1813-yilda fransuz botanigi Ogyusten Dekandol tomonidan fanga

kiritilgan. Bu soʻz avval biologiyada qoʻllanilgan. Keyinchalik lingvistika, geografiya va geologiya ilmidagi murakkab tuzilmalarni tasniflash nazariyasini ifodalovchi atama sifatida ham qoʻllanila boshlangan. Blum taksonomiyasi oʻqituvchi tomonidan tarbiyalanuvchilar oldiga qoʻyiladigan qator topshiriqlarni taʼlim maqsadlariga muvofiq tarzda: kognitiv, affektiv, psixomotor yoʻnalishlarida tasniflanishini nazarda tutadi. Taʼlimning bu uch yoʻnalishini oddiyroq qilib “bilaman”, “his qilaman”, “yarataman” soʻzlari bilan ifodalash mumkin.

1. Esingizda boʻlsin (tanib olish, eslab qolish)

2.Tushuning (izohlash, misol keltirish, tasnifla jro etish, amalga oshirish)

3.Tahlil qiling (farqlash, tartibga solish, atributlash)

4.Baholang (tekshirish, tanqid qilish)

5.Yarating (ishlab chiqarish, rejalashtirish, ishlab chiqarish)

Qayta koʻrib chiqilgan taksonomiyada bilim ushbu oltita bilish jarayonining negizida joylashgan, ammo ularning mualliflari idrokda ishlatiladigan bilim foydalanish zarur.

Masalan, 5-sinf darsligida O'tkir Hoshimovning hayoti, ijodi va "Dunyoning ishlari" qissasi berilgan. O'quvchilarga oldin yozuvchining hayot yo'li, undagi tarbiyaviy ahamiyatga jihatlar haqida o'quvchilarga o'rnak sifatida ko'rsatiladi, ijod yo'li bilan ham tanishtiriladi. Qissa qay tarzda o'tish o'qituvchining o'ziga bog'liq, biroq o'tish davomida o'qituvchi o'quvchilarning nimani his qilganligini, qissadagi qahramonlar o'rniga tushib qolsa, nimalar qilishini, qanday xulosa va nimalarni o'rganganligini, asardan ta'sirlanib nimalar yarata olishi kabilar haqida mustaqil fikr-xulosalarini eshitishi zarur. Ma'lum bir tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan joylarini ham o'quvchiga o'rgatib, yakuniy xulosalarni o'zi berish kerak deb hisoblayman. Maktab adabiy ta'limi ham mana shu tabiiylikka hamohang ravishda oqilona tashkil etilishi, o'qituvchidagi otalik, onalik mehri, insonlik sifatleri xatti-harakatida, gap-so'zida aks etib turadi. O'quvchilar o'qituvchilarning har bir narsa-hodisaga, o'zlariga munosabatdagi qirralarni, ustozga xos samimiylikni, rostlikni ichki bir tuyg'u bilan ilg'ab oladilar. Shunga tayanib, ularga o'z munosabatini bildiradilar. Qaysidir o'qituvchini hurmat qiladilar, kimnidir o'z idealiga aylantiradilar, qay biriga laqab qo'yadilar yoki ortidan mazax qiladilar. Ularda bu jarayon faqat aql bilan boshqarilmaydi. Bu ma'lum darajada aqlning, asosan, tuyg'uning, hissiyotning ishi. Adabiyot o'qituvchisi buni unutmastligi kerak.

Xulosa qilib shuni aytamanki, didaktik o'yinlar ham o'z mazmun-mohiyati bilan shaxs shakllanishi jarayoniga ma'lum darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

D.Quronov (2018), **Adabiyot nazariyasi asoslari** – "Navoiy universiteti" nashri

Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova (2018). **Adabiyot o'qitish metodikasi**

<https://fayllar.org/1-metod-tushunchasi-va-uning-turlari-metodika-fanida-foydalani.html>

<https://oefen.uz/uz/documents/referatlar/umumiy/blum-taksonomiyasi-uning-nazariy-metodologik-asoslari>

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA SOHAVIY MATNLAR INTEGRATSIYASINING O'RNI

Umurzoqova Sevara Abdulkarimovna,

ToshDO'TAU 1-kurs magistranti

abdukarimsevara@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.b.f.d. (PhD) dotsent v.b. Shirinova Yekaterina Turakulovna

Annotatsiya. Andragogik ta'limda o'zbek tilini xorijiy til sifatida sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o'qitish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada integratsiya, matn tushunchalarining izohi keltirilgan, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish borasida olib borilayotgan

tadqiqotlar, yaratilgan ilmiy-metodik adabiyotlar qayd qilib o'tilgan, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda sohaviy matnlardan foydalanishning ahamiyati ochib berilgan, mazkur jarayonni sohaviy matnlar yordamida takomillashtirish yuzasidan takliflar bayon etilgan. Sohaviy matnlar integratsiyasining o'zbek tilini o'rgatishdagi o'rni tibbiyot va huquqshunoslik sohalari misolida tahlil qilingan. Sohaviy matnlar integratsiyasi yordamida tinglovchilar o'zbek tilini yanada samarali o'rganishlari, real kasbiy vaziyatlarda o'z fikrlarini ravon va aniq ifoda etishlari uchun zarur bo'lgan nutq ko'nikmalarini egallashlari haqidagi xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: andragogik ta'lim, matn, sohaviy matn, integratsiya, integratsiyalashgan o'qitish, kommunikativ kompetensiya, kasbiy kompetensiya, o'zbek tilini o'rgatish, huquqiy va tibbiy matnlar.

Abstract. In andragogical education, the comprehensive teaching of Uzbek as a foreign language based on industry-specific texts is of great practical importance. This article explains the concepts of integration and text, notes the studies conducted on teaching Uzbek as a foreign language, created scientific and methodological literature, reveals the importance of using industry-specific texts in teaching Uzbek as a foreign language, and presents proposals for improving this process with the help of industry-specific texts. The role of integrating industry-specific texts in teaching the Uzbek language is analyzed using the example of the fields of medicine and law. Conclusions are made that with the help of integrating industry-specific texts, students master the Uzbek language more effectively, acquire the necessary speech skills for accurately and clearly expressing their thoughts in real professional situations.

Keywords: andragogical education, text, industry text, integration, integrated learning, communicative competence, professional competence, teaching the Uzbek language, legal and medical texts.

Bugungi hayot tarzi turli jabhalardagi integratsiyani taqozo etmoqda. Shu paytga qadar differentsiatsiya faol bo'lib kelgan bo'lsa, endilikda turli qismlarga parchalanib, alohida taraqqiy etgan elementlarning qayta integratsiyalanib, yangi mohiyat kasb etayotganining guvohi bo'lyapmiz. Mazkur tushunchaning ko'plar sohalari qatori ta'lim jarayoniga ham faol kirib kelayotgani yangi imkoniyatlarni yaratib bermoqda. Terminning izohiga to'xtaladigan bo'lsak, Integratsiya (lotincha "integratio" – tiklash, to'ldirish) – turli qism va elementlarni bir butunga birlashtirish jarayoni. Integratsiya "butun" degan ma'noni bildiradi, demak, bu tafakkur o'sishi jarayonining turli qism va elementlarini bitta butunga birlashtirish bo'lib hisoblanadi. Integratsiya fanlarning mexanik birlashishi emas, bu sintez, yangi narsaning kelib chiqishi, kashfiyotdir. Alohida sistemalarning yaqinlashishi, bog'lanishi va yagona bir yangi narsaning yaratilishidir.

“Integratsiya – differentsiatsiyaning aksi bo‘lib, unga teskari bo‘lgan jarayondir. Uni quyidagi yo‘nalishlarda tatbiq etish maqsadga muvofiq: a) o‘quv predmetlari va fanlar doirasidagi mazmunni integratsiyalab o‘rganish; b) turli o‘quv predmetlaridan tahsil beruvchi shaxslarning faoliyatlarini integratsiyalash; v) ta‘lim-tarbiya ishini tashkil etish shakllari yoki o‘quv kunini integratsiyalash (Ergasheva, 2022, 989-bet).

Bugungi kunda ta‘lim sohasida talaygina o‘zgarishlar o‘qitish dasturlari va darsliklariga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatish bilan bir qatorda xorijiy til o‘qitish tizimini ham takomillashtirmoqda. Integrativ yondashuv asosida o‘qitish ommalashib, ko‘plab davlatlar integrativ ta‘lim talabiga mos darsliklar ishlab chiqmoqdalar. G.Ergasheva ta‘kidlagandek, integral yondashuv til aspektlarini o‘qitishdir. Bu o‘zida til o‘rgatishning tinglab tushunish, gapirish, o‘qib tushunish, yozish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishni qamrab oladi (Ergasheva, 2023).

Mutaxassislarining fikricha, ta'limda fanlararo aloqa quyidagi ko‘rinishlarda aks etadi:

- bir o‘quv fani doirasida;
- o‘zaro bir-biriga yaqin fanlar doirasida;
- turli o‘quv fanlari doirasida (Mirzayeva va Jalilov, 2024)

Bugungi kunda integrativ yondashuv ta‘lim sifatini yuqori bosqichlarga olib chiqishda muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qilmoqda. Integrativ yondashuv ta‘lim oluvchilarning ta‘lim jarayonidagi aktiv ishtirokiga asoslangan (o‘quvchi ta‘lim markazida turadigan muhitning yaratilishiga sabab bo‘ladigan), ularning muvaffaqiyatlariga xizmat qiladigan, ijodiy qobiliyatlari tanqidiy fikrlashlarini rivojlantiradigan yondashuvlardan biridir. Richard va Rogers (2001) bu usulni to‘liq til yondashuvi sifatida ta‘riflaydi, chunki u barcha til ko‘nikmalarini birgalikda o‘rgatishni maqsad qiladi. Bu orqali o‘quvchilarni ijodiy izlanishlarga undash va dunyoqarashini kengaytirish ko‘zda tutiladi.

Nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda matnning, xususan, sohaviy matnning ahamiyati katta. Andragogik ta‘limda o‘zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o‘qitishda “matn” tushunchasining o‘rni va ahamiyati quyidagicha asoslanadi.

Matn tilshunosligi nuqtayi nazaridan, matn birikish va bog‘lanish tushunchalarini o‘zida mujassam etadi, bu esa uning o‘zaro bog‘liq birliklardan tashkil topgan tizimli xususiyatini anglatadi. Matnni “nutq” va “kontekst” tushunchalaridan farqlashda matn og‘zaki yoki yozma ko‘rinishdagi nutqiy faoliyatning obyektiv informatsiyaga asoslangan material shakli sifatida ko‘riladi. Hakimovning qayd etishicha, matn faqat informatsiyani emas, balki pragmatik ma‘noni

ham o'zida aks ettiradi, bu esa andragogik ta'limda til o'rganuvchining kasbiy faoliyatiga yaqin bo'lgan, qiziqishiga javob beradigan matnlar bilan ishlash imkonini beradi.

Andragogik ta'limda o'qitish jarayonida matn vositasida ifodalanadigan kontekst tushunchasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kontekst, nutqiy vaziyat mahsuli sifatida, lisoniy birliklarning ma'nosini aniqroq tushunishga imkon beradi va til o'rganuvchilarni sohaviy matnlar vositasida yanada kengroq til muhitiga kirib borishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, matn va kontekst o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni asoslash orqali o'zbek tilini o'rganish jarayonida sohaviy matnlarning qo'llanishi til o'rganuvchilar uchun tilni integratsiyalab o'rgatish samaradorligini oshirishga xizmat qilishini qayd qilish mumkin.

Andragogik ta'limda o'zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o'qitishda matnga nisbatan tilshunoslikda mavjud yondashuvlar (Yo'ldoshev va boshq., 2021)ga asoslaniladi, uning o'rganiladigan sohani to'laqonli ifoda qilishga xizmat qiluvchi murakkab tuzilma ekaniga tayaniladi.

Matn o'zining axborot berish, chegaralanganlik (me'yoriyligi), struktural butunlik, makon va zamon izchilligi kabi xususiyatlari bilan andragogik ta'limda o'zbek tilini integratsiyalab o'rgatishda asosiy komponentga aylanadi. Shuningdek, matn tarkibidagi axborotning estetik va pragmatik maqsadga yo'naltirilganligi, uning kommunikativ vazifasini ham ta'minlaydi. Bu holat til o'rganishga motivatsiya qiluvchi va kasbiy muloqotga yaqinlashtiruvchi vosita sifatida muhimdir. Til o'rganuvchilar matn orqali faqat axborotni emas, balki sohaning ko'rgazmali muloqot shaklini o'zlashtiradilar, ya'ni sohani to'laqonli anglatuvchi til birliklari va ulardan kelib chiqadigan nutqiy vaziyatlar vositasida real til muhitiga integratsiyalashadilar.

Sohaviy matnlar til o'rgatuvchi va o'rganuvchilar uchun ham o'ziga xos didaktik ahamiyat kasb etadi. Bu jihatlar orqali matn tili o'rganuvchining soha doirasidagi bilimni mustahkamlaydi va uning kommunikativ imkoniyatlarini oshiradi.

Bir qator tadqiqotlar (Mavlonova, 2016; Ergasheva, 2023)da o'zbek tilini integrativ yondashuv asosida o'qitish metodlari, prinsiplari tahlil qilingan. Bir qator maqolalarda mazkur masalaga doir ilmiy-nazariy qarashlar o'z ifodasini topgan (Kadirova, 2022; Muhamedova va Shirinova, 2024, Ширинова, 2024). Bu sohani amaliy jihatdan takomillashtirish, o'quv-metodik adabiyotlar bilan ta'minlash borasida ham salomoqli ishlar amalga oshirilgan, xususan, akademik Sh.Sirojiddinov, D.Ermatova, M.Uzoqova muallifligidagi "Xorijliklar uchun o'zbek tili" (A1, A2 daraja) darsliklari til bilishning umumiyevropa kompetensiyalariga muvofiq o'zbek tilini to'rtta

til ko‘nikmalari (gapirish, tinglash, o‘qish, yozish) asosida o‘qitish va o‘rganishga mo‘ljallangan (1-rasm).

MUNDARIJA		
1 DARS	1. DARS	1. DARS
2 DARS	2. DARS	2. DARS
3 DARS	3. DARS	3. DARS
4 DARS	4. DARS	4. DARS
5 DARS	5. DARS	5. DARS
6 DARS	6. DARS	6. DARS
7 DARS	7. DARS	7. DARS
8 DARS	8. DARS	8. DARS
9 DARS	9. DARS	9. DARS
10 DARS	10. DARS	10. DARS
11 DARS	11. DARS	11. DARS
12 DARS	12. DARS	12. DARS

Integrativ yondashuv asosida xorijliklar uchun A1, A2, B1, B2 darajalariga mos “O‘zbekona” dasturi va A1, A2, B1 darajalar uchun “O‘zbekona” darsligi yaratilgan.

MUNDARIJA	MUNDARIJA	MUNDARIJA
1 DARS	1 DARS	1 DARS
2 DARS	2 DARS	2 DARS
3 DARS	3 DARS	3 DARS
4 DARS	4 DARS	4 DARS
5 DARS	5 DARS	5 DARS
6 DARS	6 DARS	6 DARS
7 DARS	7 DARS	7 DARS
8 DARS	8 DARS	8 DARS
9 DARS	9 DARS	9 DARS
10 DARS	10 DARS	10 DARS
11 DARS	11 DARS	11 DARS
12 DARS	12 DARS	12 DARS

2-rasm. Ergasheva G, Adilova S va MO‘TUL jamoasi muallifligidagi “O‘zbekona” darsligidan lavhalar

Yuqorida sanab o‘tilgan dastur, tadqiqot va darsliklar Xorijliklarga o‘zbek tilini A1, A2, B1, B2 darajalarda o‘qitish borasida amalga oshirilgan salmoqli ishlar ekanligini alohida e‘tirof etish joiz. Shuningdek, mazkur jarayonni sohaviy matnlar integratsiyasi asosida tashkil etish ham samarali natija berishi mumkinligi, til o‘rganuvchilarning mutaxassisligi doirasidagi muloqot ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilishi haqidagi farazni ilgari suramiz. Nazarimizda, andragogik ta’limda o‘zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o‘qitish borasida izlanishlar olib borish orqali bu boradagi tadqiqotlarni davom ettirish, o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitish metodikasini takomillashtirish mumkin.

Andragogik ta'limda o'zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o'qitishning ahamiyati til o'rganuvchilarni kasbiy ehtiyojlariga mos ravishda, o'z sohalariga tegishli matnlar orqali o'qitishda namoyon bo'ladi. Ushbu usul o'quvchilarni aniq va kasbiy til materiallari bilan ta'minlash orqali nafaqat til kompetentsiyalarini rivojlantiradi, balki o'z sohalarida ishlatadigan til birliklarini o'zlashtirishni ham osonlashtiradi. Bu yondashuv o'rganuvchilarning o'zbek tilini o'rganishga nisbatan motivatsiyasini oshirishi mumkin hamda ular uchun real ish muhitida foydalaniladigan tilni o'zlashtirish imkonini beradi. O'zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o'qitish jarayoni quyidagi bir qator muhim jihatlarga ega.

1. Kasbiy matnlarni didaktik materialga integratsiyalashning ahamiyati shundaki, andragogik o'rganuvchilar (katta yoshdagilar, muayyan kasb mutaxassislari) kasbiy faoliyatida real foydalaniladigan matnlar asosida tilni o'rganishga ehtiyoj sezadilar. Bunday matnlar ish jarayonida duch kelinadigan real hujjatlar, so'zlashuvlar, ko'rsatmalar kabi materiallarni o'z ichiga olishi mumkin. Misol tariqasida tibbiyot sohasida faoliyat olib boruvchi til o'rganuvchilarni oladigan bo'lsak, o'zbek tili darslarida "tibbiy yozuvlar," "tibbiy xulosalar" yoki "kasallik tarixlari" kabi matnlarni kiritish orqali ular o'zbek tili tibbiy terminologiyasi, grammatikasi va so'zlashuv shakllarini o'rganishi mumkin.

2. Integrativ ta'lim yondashuvlari bo'yicha tadqiqotlar olib borish ahamiyatga ega. Integrativ ta'lim yondashuvlari, ya'ni til o'rganishni o'rganuvchining aniq kasbiy ehtiyojlari bilan uyg'unlashtirish, o'rganuvchilar uchun nafaqat til kompetentsiyasini rivojlantirishni, balki ularning kasbiy faoliyatidagi kommunikatsion qobiliyatlarini kuchaytirishni ta'minlaydi. Masalan, huquqshunoslik sohasi vakili bo'lgan xorijliklarga o'zbek tilini o'rgatishda turli qonun hujjatlari, sud qarorlari, shartnomalar va protsessual hujjatlar kabi matnlarni qo'llash ularning o'zbek tilidagi huquqiy leksika, rasmiy uslub va muloqot shakllarini egallashiga yordam beradi.

3. Til va sohaviy terminologiyani o'zlashtirishga yo'naltirilgan metodlarning ahamiyati shundaki, katta yoshdagi o'rganuvchilar ko'pincha kasbiy sohadagi maxsus terminlarni o'rganishni afzal ko'radilar, chunki ular ish jarayonida ulardan foydalanadi. Shu sababdan, til va kasbiy terminlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan tadqiqotlar amalga oshirilishi kerak.

4. Sohaviy matnlarning til o'rganishda dialogik matnlar va nutqiy vaziyatlarni integratsiyalashdagi ahamiyati: andragogiy til o'rganuvchilar ko'pincha nutqiy vaziyatlarga asoslangan o'quv jarayonidan foyda oladi, chunki ular real hayotda va ish jarayonida muloqot qilishlari kerak bo'ladi. Dialogik matnlar orqali o'zbek tilidagi nutqiy vaziyatlarni tushunish va

ularda ishtirok etishni o'rgatish tilni o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Masalan, tibbiyot sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarga o'zbek tilini o'rgatishda "muloqot darslari" (masalan, xizmat ko'rsatish sohasidagi mijozlar bilan muloqot aks etgan lavhalardan, rolli o'yinlardan samarali foydalanish) orqali o'zbekcha nutqiy holatlar, savol-javoblar, muomala madaniyati va tibbiy terminlarining o'zbek tilida qo'llanishini tushuntirish orqali o'zbek tilidagi nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin.

5. Pragmatik yondashuv va pragmatik matnlar bo'yicha tadqiqotlar ahamiyati: Tilni o'rganishda pragmatik yondashuv, ya'ni o'rganuvchilar uchun dolzarb va maqsadga yo'naltirilgan matnlar bilan ishlash imkoniyatini beradi. Masalan, xorijlik shifokorlarni o'zbek tili kurslarida bemorlar bilan muloqot qiladigan pragmatik matnlar (kasallik belgilari haqida so'rash, dorilarni tushuntirish) bilan tanishtirish bemorlar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Namuna tariqasida "Nofilologik yo'nalishlar uchun "O'zbek tili" fanidan namunaviy dars ishlanmalari" metodik qo'llanmasidan olingan sohaviy matnni va unga doir topshiriqlarni keltirib o'tamiz.

QADIMIY KASALLIKLAR

1. Matnni o'qing. Siz uchun yangi bo'lgan so'zlarni belgilang.

*Rassom yoki yozuvchi xato qilishi mumkin,
lekin shifokorning bunga haqqi yo'q. (X. Rojer)*

Migren

Migren, gemikraniya, miya og'rig'i - boshning yarmida tez-tez paydo bo'ladigan og'riq. Ko'pincha ayollarda uchraydi. Kasallikka, asosan, qon tomir tonusini boshqarib turuvchi nerv ishining buzilishi, ko'pincha oilada va naslida qon tomir kasalligi bor odamlarda uchraydi. Migren odatda, balog'at yoshida boshlanadi.

Kasallik xuruji asabiylashish natijasida yoki o'ta charchash oqibatida ro'y beradi. Xurujning tutish muddati, uning og'ir-yengilligi yoshga bog'liq. Bu turmush tarziga, mehnat va dam olish rejimining noto'g'ri tuzilishi, vaqtda ovqatlanmaslik, bazi oziq-ovqat mahsulotlarini (pishloq, dudlangan baliq, qazi-qarta, shokoladlar) iste'mol qilish, chekish, kuchli shovqin, qorong'udan yorug'likka chiqish bilan bog'liq bo'ladi. Xurujdan oldin tashnalik, ochlik hissi, kayfiyat o'zgarishi, uyqu bosishi kabi belgilari ma'lum. Og'riq tutganda ko'z oldi qorong'ulashadi, har xil narsalar ko'rinadi, masalan, yorug' nuqta qimirlab turadi.

Migrenda har doim boshning o‘ng yoki chap yarmi (ko‘pincha chakka qismi) og‘riydi, aksariyat bemorning ko‘ngli aynib, qayt qiladi, shundan keyin og‘riq bir oz yengillashadi. Migren xuruji 2-3 soatdan bir necha sutkagacha cho‘zilishi mumkin. Xurujlar o‘rtasidagi davrda bemor butunlay sog‘lom bo‘ladi.

Bemor shifokor nazorati ostida davolanishi lozim.

Quyida berilgan so‘zlarni ma’nolari bilan birlashtiring.

1	og‘riq	A	bosh suyagining yanoqlari bilan peshona oralig‘idagi yon qismi
2	balog‘at	B	kasallikning ketishi
3	xuruj	D	kasallikning kuchayishi
4	dudlangan	E	tutun yordamida ishlov berilgan va qadoqlangan mahsulot
5	tashnalik	F	voyaga yetish, jismonan yetuklik
6	chakka	G	og‘riqning kamayishi va sog‘ayish
7	yengillik	H	kasallanish yoki jarohat natijasida seziladigan azob, dard
8	sog‘aymoq	I	suvsizlanish

2. **Savollarga javob bering.**

Migren xuruji qancha vaqt davom etadi?

Xurujdan oldingi belgilar qaysi?

Migrenni davolash uchun nimalarni tavsiya etasiz?

Migren xurujining sabablari qanday?

Internet ma’lumotlaridan migrenning nima uchun qadimiy kasalliklar sirasiga kirishini aniqlang va bu haqida kichik matn tuzing (Abduqodirova va boshq., 2024. 35-b.).

Demak, o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda o‘yin texnologiyali multimedia ilovalarini ishlab chiqish orqali til ta’limini takomillashtirish bilan bir qatorda sohaviy matnlar asosida o‘zbek tilini o‘qitishning integratsiyalashgan metodlarini sohaviy matnlar asosida o‘qitish uchun o‘quv dasturini ishlab chiqishga ehtiyoj sezilmoqda.

O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitish sifatini oshirish uchun zamonga moslashish hamda u talab qilayotgan xalqaro talab va mezonlarga mos holda taqdim qilish maqsadga muvofiq. Bu soha mutaxasislari avvalo tildan muayyan natijalar, jumladan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma’rifiy manfaatlar kutilishi va bularga erishish uchun tilni “kimga?”, “nima uchun?”, “nima vositasida?” o‘rgatishni bilishi lozim.

O'quv dasturini ishlab chiqish orqali sohaviy matnlar asosida o'zbek tilini o'qitishning integratsiyalashgan metodlarini joriy etish ishlab chiqilishi ko'zlangan dastur quyidagi maqsad va vazifalarni o'z ichiga oladi.

1. Sohaviy matnlar asosida o'zbek tilini o'rganishni integratsiyalash orqali til o'rganuvchilarga kasbiy kontekstda muloqot qila olish, kasbiy hujjatlar bilan ishlash, sohadagi madaniy muloqot shakllarini anglash imkoniyatini yaratishini ta'minlaydi. Kasbiy lisoniy kompetentsiyani rivojlantirish, sohaga xos terminologiya va frazalarni o'rgatishni tadqiqot vazifasi qilib belgilash asnosida qisqa muddatda ko'zlangan natijaga erishish mumkin.

2. Real muloqot vaziyatlarini simulyatsiya qilish. Ish joylaridagi muloqot holatlariga asoslangan mashqlarni til o'rganuvchilarga taklif qilish. Misol: huquqiy sohada hujjat yozish yoki sudda ishtirok etish jarayonlarini simulyatsiya qilish.

3. Pragmatik va kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish: kasbiy maqsadga yo'naltirilgan muloqotda o'z fikrini aniq va izchil bayon qilishni o'rgatish. Misol: har qanday sohadagi tinglovchilarga xizmat ko'rsatish va muzokaralar olib borish jarayonidagi o'zbek tilidagi muloqot kompetensiyalarini rivojlantirish.

Bunday dasturlar andragogik o'quvchilarni til va kasbiy bilimlarga tayyorlab, real kasbiy vaziyatlarda muloqotni samarali olib borishlariga ko'mak beradi.

Andragogik ta'limda o'zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o'qitish tinglovchilarning o'qish, tinglash, yozish va gapirish ko'nikmalarini ko'p jihatdan qo'llab-quvvatlaydi. Har bir til ko'nikmasini qanday rivojlantirishga e'tibor qaratamiz:

1. O'qish: sohaga oid matnlarni o'qitish jarayonida tinglovchilar maxsus atamalar, kasbiy iboralar va murakkab tuzilmalar bilan tanishadilar. Bunday til birliklari murakkab bo'lishiga qaramasdan, til o'rganuvchilar uchun o'z mutaxassisligi doirasidagi tushunchalar bo'lganligi bois u qadar qiyinchilik tug'dirmaydi. Masalan, tibbiyot sohasidagi matnlarda anatomiya, kasallik belgilari yoki muolaja usullarini o'z ichiga olgan maqolalar o'qitilishi mumkin. Bu orqali o'zbek tilini o'rganuvchilarning soha matnlarini o'qish orqali lug'at boyligi kengayadi va matnni tushunish qobiliyatlari rivojlanadi. O'zbek tili nuqtayi nazaridan tibbiyot sohasi bo'yicha lug'at boyligi oshib, keng qamrovli tushunchalarni o'zlashtiradilar.

2. Tinglash: sohaga oid materiallardan olingan audiolar yoki mutaxassislar tomonidan taqdim etilgan audioyozuvlar tinglovchilar uchun muhim. Soha bilan bog'liq audiomatnlar orqali tinglash qobiliyatlari rivojlanadi. Masalan, huquqiy suhbatlar yoki tibbiy maslahatlardan

foydalangan holda, ularni to'g'ri tushunish va kerakli ma'lumotlarni aniqlash ko'nikmalari shakllanadi. Bu o'rganuvchining keyinchalik kasbiy faoliyatda o'zbek tilidagi nutqini erkin ifodalashga yordam beradi. Xususan, huquq sohasi bo'yicha darslarda sud jarayoni yoki qonunchilik bilan bog'liq qisqa hikoyalarni tinglash orqali tinglash ko'nikmalarini yanada rivojlantirish mumkin. Bu tinglovchilarni maxsus so'zlar va iboralarni tushunish, ularning to'g'ri talaffuzini o'rganishga undaydi.

3. Yozish: soha matnlari asosida yozma topshiriqlar berish, masalan, kasbiy yozishmalar yoki hisobotlar yozish orqali o'rganuvchilarning o'z sohalariga tegishli yozish ko'nikmalari rivojlanadi. Bu ularga o'z fikrlarini yozma shaklda aniq va ravon ifodalashga yordam beradi. Masalan, tibbiyot sohasi vakili bo'lgan o'zbek tilini o'rganuvchilar uchun bemorning kasallik tarixini yoki kasallik belgilarini yozish topshirig'i, huquq talabalari uchun esa rasmiy hujjat yoki shartnoma matni yozish kabi vazifalar berilishi mumkin. Bu usullar tinglovchilarning o'z sohalarida yozma muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

4. Gapirish: sohaga oid mavzularda munozara yoki taqdimot qilish mashqlari o'rganuvchilarning gapirish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Ayniqsa muhokamalar va rolli o'yinlar o'quvchilarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, o'quvchi advokat yoki shifokor rolida dialoglarni amalga oshirish orqali o'z sohasiga mos til uslubini shakllantiradi va muloqotda o'zini erkinroq his qiladi. Bu qanday natija beradi? Tibbiyot xodimlariga bemor bilan qanday suhbat qilish yoki huquqshunosga ish munozarasi o'tkazish kabi sohaviy muhitda o'z fikrlarini aniq va to'g'ri ifoda etishni o'rganadilar.

Integratsiyalangan yondashuv yordamida tinglovchilar o'z mutaxassisliklari bo'yicha bilimlariga tayangan holda tilni o'rganishni yanada samaraliroq amalga oshiradilar, chunki ular kasbiy kontekstda tilni to'laqonli qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda andragogik ta'limda o'zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o'qitish orqali tinglovchilarning asosiy nutq ko'nikmalari: o'qish, tinglash, yozish va gapirishni rivojlantirish masalalariga qaratilgan mufassal ilmiy tadqiqotlar olib boorish, mavjud metodikalarni takomillashtirish kun tartibidagi dolzarb masalalar sirasiga kiradi. Andragogik ta'limda o'zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o'qitishga qaratilgan o'quv dasturlari ishlab chiqilsa, til o'rganuvchilarga, xususan maqolamizda misol tariqasida keltirib o'tilgan tibbiyot va huquq sohalar vakillari uchun maxsus o'quv matnlari va topshiriqlar orqali kasbiy atamalarni o'zlashtirish, tinglash orqali maxsus so'zlar va iboralarni tushunish va

talaffuzni yaxshilash, yozma topshiriqlar bilan kasbiy yozish ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, munozara va taqdimotlar orqali kasbiy muhitda so'zlash qobiliyatini oshirish imkoniyatlarini beradi, natijada ular tilni kasbiy kontekstda to'laqlik qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Integratsiyalashgan yondashuv yordamida tinglovchilar sohaviy tilni yanada samarali o'rganishlari va real kasbiy vaziyatlarda o'z fikrlarini ravon va aniq ifoda etishga tayyorlanishlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni egallaydilar.

Mazkur tavsif va misollar andragogik ta'limda o'zbek tilini sohaviy matnlar asosida integratsiyalab o'qitish samaradorligini oshiradi va ushbu yondashuv tinglovchilarning kasbiy ko'nikmalarini shakllantirishga, o'zbek tilini o'rganishga nisbatan qiziqishi oshishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abduqodirova va boshq. (2024) Nofilologik yo'nalishlar uchun "O'zbek tili" fanidan namunaviy dars ishlanmalari. Metodik qo'llanma. – Toshkent. – 237 bet //Tuzuvchilar: Abduqodirova N., Shodmanov T., Beysenova, Abdirashidova D., Pardayeva.M.
- Ergasheva G. (2022) Chet elliklarga o'zbek tilini integrativ yondashuv asosida o'qitish metodikasini takomillashtirish. Journal of academic reseach in educational science. Turkey. 3(2), 988–994. 2022. Volume 3, Issue 2, February 2022. ISSN 2181-1385. SJI Factor 5,7. 10.24412/2181-1385-2022-2-974-978.
- Ergasheva G. (2023) O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, -51 bet.
- Ergasheva G. Adilova S va MO'TUL jamoasi. O'zbekona A2. – Toshkent: Muharrir, 2021. - B. 300.
- Kadirova X. (2022) O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda ta'lim sifatini belgilovchi omillar// INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF BIRUNI ISSN (E) 2181-2993 Vol. 1, Issue 2. Oct. (2022). [O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA TA'LIM SIFATINI BELGILOVCHI OMILLAR](#)
- Mirzayeva Z, Jalilov K. (2024) O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. – Toshkent. - 295 bet.
- Muhamedova, S., & Shirinova, Y.(2024). KO'P TILLILIK VA KO'P MADANIYATLILIK MUHITIDA O'ZBEK TILINI O'RGATISH MASALALARIGA DOIR. O'ZBEK TILINING XORIJDA O'QITILISHI: TA'LIM NAZARIYASI VA AMALIYOTI,1(01), 3–6. Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/96>
- Sirojiddinov Sh., Ermatova D., Uzoqova M. (2023) Xorijliklar uchun o'zbek tili (A1 daraja uchun). –Toshkent, 2023.
- Sirojiddinov Sh., Ermatova D., Uzoqova M. (2023) Xorijliklar uchun o'zbek tili (A2 daraja uchun). –Toshkent, 2023.
- Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. (2021) Matn lingvistikasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: "ISHONCHLI HAMKOR". – 188 b.

Мавлонова К. (2016) Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини интеграциялаш асосида ўрганиш методикаси. Монография. – Тошкент: Mashhur-press, – 252 б.

Ширинова, Е.Т. 2024. “Преподавание узбекского языка в многоязычной и поликультурной среде”.

Узбекистан: язык и культура. Проблемы прикладной филологии. 1 (5): 56-64.

DOI:10.52773/tsuull.aphil.2024.1.5/MGFY7107

FANLARARO ALOQA VA INTEGRATSIYA: FINLYANDIYA TAJIRIBASI VA O‘ZBEKISTON AMALIYOTI (ADABIYOT FANI MISOLIDA)

Xalilova Shahzoda Uchqun qizi,

ToshDO‘TAU O‘TA yo‘nalishi 4-kurs talabasi

xalilovashahzoda51@gmail.com

Ilmiy rahbar p.f.f.d. (PhD) I. Ishonxonova

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta’lim jarayonida fanlararo aloqani shakllantirish va integratsiya yondashuvining dolzarbligi tahlil qilinadi. Finlyandiya ta’lim tizimidagi mavzuli yondashuv (Phenomenon-Based Learning) va uning o‘quvchilarning bilim olish jarayoniga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, O‘zbekistonning ta’lim tizimidagi adabiyot faniga oid amaliy tajribalar tahlil qilinib, fanlararo bog‘liqlikni shakllantirish yo‘nalishida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan innovatsion yondashuvlar taklif etiladi. Muallif ta’lim jarayonini boyitish uchun Finlyandiya tajribasini O‘zbekiston sharoitiga moslashtirishning imkoniyatlarini ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: Finlyandiya, O‘zbekiston, fanlararo aloqa, integratsiya, mavzuli yondashuv, moslashtirish, amaliy tajribalar.

Abstract. This article analyzes the relevance of the interdisciplinary communication and integration approach in the educational process. Thematic approach (Phenomenon-Based Learning) in the Finnish education system and its impact on the learning process of students are considered. Also, the practical experiences related to the science of literature in the educational system of Uzbekistan are analyzed, and innovative approaches that can be implemented in the direction of the formation of interdisciplinarity are proposed. The author shows the possibilities of adapting the Finnish experience to the conditions of Uzbekistan in order to enrich the educational process.

Keywords: Finland, Uzbekistan, interdisciplinary communication, integration, thematic approach, adaptation, practical experiences.

Hozirgi kunda ilm-fan va texnologiyaning har bir sohada tez sur’atlar bilan rivojlanib borishi yangi bilimlar va innovatsion yondashuvlarni yaratish uchun fanlararo aloqaning

ahamiyatini yanada oshirgan. Fanlararo aloqa va integratsiya nafaqat ilmiy izlanishlarni yanada samarali qilish, balki amaliy sohalarda ham rivojlanishga turtki beradi. Shu bilan birga, bu jarayon mamlakatlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytiradi va global miqyosda muammolarga yechim topish uchun yangi usullarni ishlab chiqadi. Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishida fanlararo aloqalar va integratsiyaning o'rni beqiyosdir. Ular o'quv jarayonida turli fanlarning o'zaro bog'lanishini ta'minlaydi, shuningdek, o'quvchilarni keng qamrovli bilimlar bilan ta'minlashga yordam beradi. O'zbekiston ta'lim tizimida ham fanlararo integratsiyaning muhimligi tobora ortib bormoqda, chunki u ta'lim sifatini oshirish, yoshlarni jahon miqyosida raqobatbardosh qilishda asosiy vosita sifatida qaralmoqda. Bu maqolada Finlyandiya tajribasi va O'zbekiston amaliyoti misolida adabiyot darslari orqali fanlararo aloqa va integratsiyaning ahamiyati tahlil qilinadi. Adabiyot o'qitish orqali turli fanlar o'rtasidagi bog'lanishlar qanday amalga oshirilishi, bu jarayonda qanday metodik yondashuvlar qo'llanilayotgani va uning samaradorligi haqida so'z yuritiladi.

Fanlararo aloqalar – bu turli fanlar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni yaratish va ularni o'quv jarayonida birlashtirishni anglatadi. Bu yondashuvda o'quvchilarga har bir fanning o'ziga xos bilimlari bilan bir qatorda, ular orasidagi bog'lanishlarni tushunish va integratsiya qilish imkoniyati beriladi. Fanlararo aloqalar, asosan, ta'lim jarayonida qo'llanadi va quyidagi asosiy maqsadlarga xizmat qiladi:

1. **Bilimlarni birlashtirish:** o'quvchilarga bir vaqtning o'zida turli fanlardan olingan bilimlarni to'liqroq va kompleks ravishda o'rganish imkonini yaratadi. Misol uchun, adabiyot o'qitishda tarix, falsafa yoki san'at bilan bog'liq mavzularni birgalikda o'rgatish.

2. **Muammolarni kompleks tarzda hal qilish:** o'quvchilarga biror masala yoki fenomenni turli nuqtayi nazardan tahlil qilishni o'rgatadi. Masalan, biror tarixiy hodisani o'rganishda, bu hodisaning adabiy yoritilishi va ijtimoiy-siyosiy ta'siri ham o'rganiladi.

3. **Kreativ fikrlashni rivojlantirish:** turli fanlar o'rtasidagi bog'lanishlarni anglash o'quvchilarda kreativ fikrlash va yangi g'oyalar yaratishga yordam beradi.

4. **Yuqori darajadagi o'quv ko'nikmalarini shakllantirish:** fanlararo aloqalar o'quvchilarga yuqori darajadagi tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va muammolarni multidisipliner (ko'p fanli) yondashuv orqali hal qilish ko'nikmalarini beradi.

Integratsiya – bu turli soha, tizim yoki fanlarni birlashtirish, ularni birgalikda samarali moslashtirish jarayoni. U turli sohalarda qo'llanadi va maqsadga qarab turlicha talqin qilinadi

va u ta'limda turli fanlarni o'zaro bog'lab, yagona mavzu yoki muammoni chuqurroq tahlil qilish uchun ishlatiladi. Masalan, adabiyot va tarix integratsiyasi orqali o'quvchilarga badiiy asarlarni davr sharoitidan kelib chiqib tushuntirish.

Adabiyot fanining o'qitilishi, ayniqsa, o'quvchilarga tarix, san'at, falsafa, ijtimoiy fanlar, tilshunoslik va boshqa fanlar bilan bog'lanish imkoniyatini beradi. Misol uchun, adabiyot asarlarini tahlil qilishda ular tarixiy kontekst, madaniy rivojlanish, til va adabiyotshunoslik nazariyalari bilan integratsiyalashadi va ushbu sohalar bilan bevosita aloqaga kirishadi. Xorijda fanlararo aloqa integratsiya tizimi bir necha yillardan beri muvaffaqiyatli tatbiq qilinmoqda. Masalan, Finlyandiya, Singapur, AQSH va Kanada kabi ta'lim tizimi ilg'or bo'lgan mamlakatlar o'z maktablarida fanlararo yondashuvni va integratsiyani keng joriy etishgan.

Finlyandiya ta'lim tizimida fanlararo integratsiya konsepti keng qo'llanadi. Bu yerda o'qituvchilar bir vaqtning o'zida bir nechta fanlarni o'zaro bog'lab o'rgatishadi. Masalan, adabiyot va tarixni birlashtirib, o'quvchilarga o'sha davrlarning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini tushunishga yordam berishadi. Bu yondashuv o'quvchilarga faqat ma'lumotni o'zlashtirish emas, balki o'sha ma'lumotni boshqa fanlar bilan bog'lashni ham o'rgatadi. Finlyandiya ta'lim tizimida integratsiya – bu o'quv jarayonlarini yagona tizim sifatida uyg'unlashtirish va fanlarni o'zaro bog'liq holda o'qitish tamoyiliga asoslangan. Ushbu yondashuv Finlyandiya ta'lim tizimining muvaffaqiyatli modelini yaratgan asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Finlyandiya ta'lim tizimida integratsiyaning asosiy xususiyatlari:

1. Mavzuli yondashuv (Phenomenon-Based Learning) Finlyandiyada an'anaviy fanlarga asoslangan o'qitish tizimidan ko'ra mavzuli yoki muammoli o'qitishga ko'proq e'tibor qaratiladi. Bu degani, bir mavzu yoki muammo turli fanlar orqali o'rganiladi.

- Masalan, "Iqlim o'zgarishi" mavzusi biologiya, geografiya, ekologiya, iqtisod va hatto adabiyot darslarida ham yoritiladi.

- O'quvchilar mavzuni har bir fanning o'ziga xos yondashuvi orqali tahlil qilib, chuqurroq tushuncha hosil qiladilar.

2. O'quvchilarning qiziqishlariga moslashuvchanlik. Finlyandiya maktablarida o'quv dasturlari qat'iy tuzilgan emas, balki o'quvchilarning qiziqishlari va ehtiyojlariga qarab moslashtiriladi. Fanlararo yondashuv orqali bolalar qiziq mavzularni har tomonlama o'rganish imkoniga ega bo'ladi.

3. Hayotiy muammolarga asoslangan ta'lim. O'quvchilar hayotdagi muammolarni hal qilishni o'rganishadi. Bu jarayonda matematika, adabiyot, informatika va boshqa fanlar uyg'unlashtiriladi.

- Masalan, mahalliy ekotizimni o'rganish orqali geografiya va biologiya bilimlari qo'llaniladi, natijalar esa ijodiy hisobot (adabiyot va san'at bilan bog'liq) tarzida taqdim etiladi.

4. Jamoaviy loyihalar va guruh ishlari, o'quvchilar turli fanlarni birlashtiruvchi loyihalarda ishtirok etishadi. Masalan:

- Tarix va san'atni birlashtirgan holda madaniy yodgorliklarning muhofazasi bo'yicha loyiha.

- Iqtisod va ekologiyani bog'lab, mahalliy resurslardan foydalanish bo'yicha tahliliy tadqiqot.

5. O'qituvchilarning hamkorligi. Finlyandiya maktablarida o'qituvchilar birgalikda ishlaydi. Turli fan o'qituvchilari mavzularni rejalashtirishda hamkorlik qilib, o'quvchilar uchun bog'liq va uyg'un dasturlar yaratadilar.

Integratsiyaning afzalliklari:

- O'quvchilar turli fanlarni bir-biriga bog'liq holda tushunishga o'rganadi.
- Fikrni tahlil qilish, muammoni hal qilish va ijodiy yondashish kabi ko'nikmalar rivojlanadi.

- O'quv jarayoni hayotiy voqealarga yaqinlashadi, bu esa bilimlarning amaliy ahamiyatini oshiradi.

O'zbekiston amaliyoti. O'zbekiston ta'lim tizimida ham so'nggi yillarda fanlararo aloqa va integratsiya yondashuvi joriy etilmoqda. 2017-yildan boshlab, o'quv dasturlarida fanlararo bog'lanishlar ishlab chiqila boshlandi. Shu jumladan, adabiyot fanini o'qitishda turli fanlar bilan integratsiyalashgan darslar tashkil etilmoqda. O'zbekistonning umumta'lim maktablarida adabiyot o'qitish jarayonida, ayniqsa, tarix, san'at, ijtimoiy fanlar, madaniyat va til o'rtasidagi bog'lanishlar muhim o'rin tutadi. Adabiyot darslarida o'quvchilar faqat adabiy asarlarni o'qibgina qolmay, balki ularning yozilishi davridagi tarixiy, ijtimoiy sharoitlar bilan tanishadilar. Bu esa o'quvchilarga tarixiy voqealarni chuqurroq tushunishga yordam beradi va ular orasidagi bog'lanishlarni anglashga imkon yaratadi.

Misol uchun, **Alisher Navoiy** va **Zahiriddin Muhammad Bobur** kabi buyuk shoirlarning asarlarini o'qitishda, o'quvchilarga o'sha davrning tarixiy va madaniy muhitini,

shuningdek, bu adabiyotshunoslikdagi o'zgarishlarni ko'rsatish zarur. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarga faqat adabiy asarlar haqida bilim beribgina qolmay, balki tarix, san'at va falsafa bilan integratsiyalashgan yondashuvni ham taklif etadi.

Bundan tashqari, **adabiyot o'qituvchilari uchun maxsus metodik qo'llanmalar** ishlab chiqilmoqda. Ushbu qo'llanmalar yordamida o'qituvchilar turli fanlar o'rtasidagi bog'lanishlarni qanday o'rgatish va amaliyotda qanday qo'llashni bilib olishadi. Masalan, adabiyot darslarida tilshunoslik, falsafa va ijtimoiy fanlar bilan bir qatorda aniq fanlarga tegishli ma'lumotlardan foydalanish o'quvchilarga kompleks fikrlashni o'rgatadi. Adabiyot darslarida fanlararo integratsiya amalga oshirishning samarali usullaridan biri **multidiscipliner yondashuvni** qo'llashdir. Bu yondashuvda o'quvchilar bir vaqtning o'zida bir nechta fanlar bo'yicha bilim olishadi va shu orqali muayyan mavzu yoki asarni turli nuqtayi nazardan tahlil qilishadi.

Masalan, Erkin Vohidovning **"Inson"** qasidasi o'qitilishida, tarix va madaniyat fanlari bilan aloqaga kirishish mumkin. O'quvchilar asar tahlili orqali faqat yozuvchining nutqini tushunib qolmay, balki o'sha davrning siyosiy-iqtisodiy sharoitlari, xalqning ruhiy holati haqida ham ma'lumot olishadi. Shu bilan birga, adabiy asarlarning tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinishi, o'quvchilarga til va stilistik xususiyatlar haqida chuqurroq bilim beradi va integratsiyalashgan ta'limni hosil qiladi. Yana shuni aytib o'tish joizki, Erkin Vohidovning **"Inson"**, Jamol Kamolning **"Asr bilan vidolashuv"** she'rini o'zaro bir mavzu sifatida talqin qilib integratsiyalashgan ta'lim metodlari asosida tushuntirilsa, **o'quvchilar uchun qiziqarli, hayotiy va ilmiy mavzu bo'ladi.**

Xulosa qilib aytganda, Finlyandiya tajribasini O'zbekiston amaliyoti misolida ko'rganimizdek, fanlararo integratsiya ta'lim jarayonida o'quvchilarning umumiy dunyoqarashini shakllantirish, kompleks fikrlash va chuqur tushuncha hosil qilishda muhim ahamiyatga ega. Adabiyot fanini o'qitishda turli fanlar o'rtasidagi bog'lanishlar nafaqat o'quvchilarning bilim doirasini kengaytiradi, balki ularga zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatli bo'lish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni ham beradi. O'zbekiston ta'lim tizimida fanlararo integratsiya yondashuvini yanada rivojlantirish, o'qituvchilarga yangi metodik yondashuvlar va qo'llanmalar taqdim etish, shuningdek, xorij tajribalarini o'rganish va tatbiq etish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu esa o'quvchilarning nafaqat bilim, balki axloqiy, estetik va ijtimoiy

ko'nikmalarini ham rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, Finlyandiya tajribasidan O'zbekiston ta'lim tizimiga quyidagilarni joriy qilish mumkin:

1. Mavzuli yondashuvni joriy qilish: O'zbekistonda adabiyot, tarix, geografiya kabi fanlarni bog'lab, bir mavzuni turli burchaklardan o'rganish amaliyoti joriy etilishi mumkin.
2. O'quv dasturlarini moslashuvchan qilish: o'quvchilarning ehtiyojlari va mahalliy sharoitni hisobga olib, mavzularni tanlash imkonini yaratish.
3. O'qituvchilarning hamkorligini rivojlantirish: turli fan o'qituvchilari o'rtasida muloqotni kuchaytirish va fanlararo darslar uchun maxsus treninglar o'tkazish.

Finlyandiya tajribasi ta'lim sifatini oshirishda katta yordam berishi mumkin. O'zbekiston sharoitida ham bunday yondashuvni bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali ta'limning amaliy va samarali bo'lishiga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- To'xliyev, B va boshqalar. (2018). *11-sinf Adabiyot darsligi, II qism*. "Davr" ilmiy nashriyoti, 74-91.
- Finland Education System*. (2023). Finnish National Agency for Education. <https://www.oph.fi/en>.
- R.Niyozmetova, Q.Hasanboyeva.(2020). *Adabiyot o'qitish metodikasi*. "Innovatsiya-ziyo" nashriyoti, 28-30.
- Sahlberg, Pasi. *Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland?* Teachers College Press, (2015).
- Timoti Uoker (2023). *Finlyandiya ta'lim mo'jizasi*. "Global book" nashriyoti.

ANALYZING POLITICAL SPEECHES OR MEDIA FOR RHETORIC AND PERSUASION TECHNIQUES

Yokubov Hisenxon Botirzoda
FerSU, 2nd course, group № 22.104
hisenxonyakubov@icloud.com
Supervisor: S.Shermamatova

Abstract. Political speeches and media messages heavily rely on rhetorical and persuasive strategies to influence public opinion. This article examines these techniques, focusing on the use of ethos, pathos, and logos, as well as linguistic devices like metaphor and repetition. By analyzing specific speeches and media examples, we highlight how rhetoric is tailored to different audiences and contexts, effectively shaping perceptions. This research provides insight into the deliberate use of language for persuasion in political discourse.

Keywords: Rhetoric, persuasion, political speeches, ethos, pathos, logos, media, discourse, linguistics, audience.

Annotatsiya. Siyosiy nutqlar va ommaviy axborot vositalarining xabarlari keng ommani jalb etishda ritorik va ishortirish texnikalariga asoslanadi. Ushbu maqolada, etos, pathos va logos kabi usullar, shuningdek metafora va takrorlash kabi lingvistik vositalar o'rganiladi. Muayyan nutqlar va ommaviy axborot vositalari misollari orqali ritorika qanday qilib turli auditoriyalarga moslashtirilishi va qarashlarni shakllantirishi ko'rsatib beriladi. Ushbu tadqiqot siyosiy diskursda tilning ishortirish uchun mo'ljallangan holda qo'llanilishiga yoritma beradi.

Kalit so'zlar: Ritorika, ishortirish, siyosiy nutqlar, etos, pathos, logos, media, diskurs, lingvistika, auditoriya.

Political speeches and media messages serve as powerful tools to influence public perception and shape opinions. From historical speeches by leaders to contemporary media broadcasts, language plays a central role in convincing audiences and swaying them towards particular viewpoints. Politicians and media figures employ a combination of rhetorical strategies—such as ethos, pathos, and logos—alongside linguistic devices like metaphor, repetition, and framing to build connections with audiences, inspire emotions, and establish authority (Brown, L.M., 2020, p. 45).

In recent years, the analysis of rhetoric in political speeches and media has gained significant academic attention, as researchers seek to understand how language is systematically used to persuade. With media now disseminating messages across global platforms in real time, the influence of rhetoric is more immediate and far-reaching than ever before. Political rhetoric in particular can have powerful societal impacts, shaping ideologies, mobilizing populations, and reinforcing cultural narratives. A deeper analysis of these techniques can reveal how subtle or overt linguistic choices impact public opinion.

This article examines key rhetorical strategies in political speeches and media, focusing on ethos (credibility), pathos (emotional appeal), and logos (logical argument), as well as linguistic devices like metaphor and repetition. By analyzing these techniques in various contexts, this article explores the ways political figures use language not only to inform but also to persuade and engage audiences on complex issues. Furthermore, the study investigates how different rhetorical choices can be adjusted for diverse audiences and cultural settings, thus revealing the adaptive nature of persuasive language.

1. Key Rhetorical Strategies in Political Speeches and Media

One of the foundational elements of rhetoric in political discourse is Aristotle's triad of **ethos, pathos, and logos**. Each of these appeals targets different aspects of human psychology and logic to engage the audience effectively:

- **Ethos (Credibility):** Ethos establishes the speaker's or media figure's credibility and authority. Political figures often use their achievements or moral values to gain the trust of their audience. For example, a politician may reference their public service record to build a sense of reliability (Johnson & Thompson, 2018).

- **Pathos (Emotional Appeal):** Pathos appeals to the emotions of the audience. In political speeches, pathos is often conveyed through vivid storytelling or emotional language. For instance, leaders may evoke patriotism or compassion when addressing crises (Carter, R., 2019, p. 67).

- **Logos (Logical Argument):** Logos relies on facts, statistics, and logical arguments to appeal to the rationality of the audience. Political figures often present data or logical reasoning to support their policies, making their arguments seem more credible (Smith, 2021).

2. Linguistic Devices in Political Speeches and Media

In addition to ethos, pathos, and logos, political figures and media use various **linguistic devices** to enhance their rhetoric:

- **Metaphor and Simile:** Metaphors create connections between ideas, making complex topics relatable. For example, describing an economic downturn as "a storm" allows the audience to visualize its impact. Politicians use metaphors to simplify complicated policies (Jones, K., 2022).

- **Repetition:** Repetition reinforces key points and ensures they resonate with the audience. This device is especially common in campaign speeches. By repeating phrases, politicians can make messages memorable and emphasize their commitment to certain goals (Garcia, M., 2020, p. 23).

- **Framing and Choice of Words:** Word choice can subtly shape perceptions. For instance, describing a tax policy as "reform" rather than "increase" can make it more acceptable to the public. Media uses framing to influence the public's interpretation of issues (Brown, L.M., 2020).

3. Case Studies of Political Rhetoric in Practice

Analyzing well-known political speeches reveals how rhetorical strategies are applied. For instance, in Dr. Martin Luther King Jr.'s "I Have a Dream" speech, **pathos** is evident through emotionally charged language, **ethos** is built upon his reputation as a civil rights leader, and **logos** is reflected in his logical appeals for equality and justice (King, 1963). This speech demonstrates how effectively combining these appeals can strengthen a message and connect with a wide audience.

4. Media's Role in Reinforcing Political Rhetoric

Media amplifies political rhetoric by disseminating messages quickly and widely. Through headline choices, editing, and framing, media outlets can significantly alter public perceptions. Research shows that news framing can impact audiences' opinions on topics such as immigration, crime, and healthcare (Lee & Chun, 2021).

The power of rhetoric in political speeches and media cannot be overstated. By skillfully using ethos, pathos, and logos, alongside effective linguistic techniques, speakers and media can shape public discourse, motivate audiences, and influence societal perspectives. This analysis reveals how rhetoric not only informs but also engages and persuades audiences, emphasizing the responsibility that political figures and media hold in shaping public opinion (Williams, J., 2020, p. 89).

Understanding these techniques is crucial for both the general public and scholars. In an era of mass media, where political and media messages are instantaneous, awareness of rhetorical devices helps individuals critically evaluate information. This awareness empowers audiences to distinguish between genuine persuasion and manipulative rhetoric, fostering a more informed society.

References:

- Brown, L. M. (2020). *Language and persuasion: Rhetorical strategies in political discourse*. Oxford University Press.
- Carter, R. (2019). *Emotional appeals in political rhetoric*. *Journal of Language and Society*, 12(3), 54–72.
- Garcia, M. (2020). *The power of repetition in political speech*. *Discourse Analysis Review*, 28(1), 20–36.
- Johnson, A., & Thompson, P. (2018). *Credibility in communication: The role of ethos in rhetoric*. Cambridge Scholars Publishing.
- Lee, S., & Chun, Y. (2021). *Media framing of immigration in the United States: An analysis of news discourse*. *Media Studies Quarterly*, 45(2), 120–135.
- Smith, T. (2021). *Logos in modern political discourse*. *International Journal of Political Linguistics*, 39(4), 56–78.
- Williams, J. (2020). *Power, rhetoric, and persuasion in contemporary politics*. Routledge.

TALABA YOSHLARNING MEDIASAVODXONLIGINI OSHIRISH

Shokirova Sevara,
ToshDO‘TAU I-kurs magistranti
sevara.inboxx@gmail.com

Ilmiy rahbar: p.f.f.d (PhD), dotsent Rasuljon Atamuratov

Annotatsiya. XXI asr axborot asri. Hayotimiz raqamli texnologiyalar va media ma’lumotlar bilan to’la. Axborot texnologiyalari asrida talabalar zamonaviy media bilan doimiy muloqotda bo’ladi. Media faqat ma’lumot yetkazib bermaydi, balki ularning dunyoqarashini shakllantiradi, qaror qabul qilishiga ta’sir qiladi va turli qadriyatlarni singdiradi. Shu sababli, talabalarning mediasavodxonligini oshirish muhim ta’limiy vazifa sifatida ko’riladi. Ushbu maqolada talaba yoshlarning mediasavodxonligini oshirishga doir usullar, tanqidiy fikrlab, medialarni baholash haqida fikr yuritiladi.

Kalit so’zlar: mediasavodxonlik, mass-media, raqamli texnologiyalar, tanqidiy fikrlash

Abstract. The 21st century is the information age. Our lives are full of digital technologies and media information. In the age of information technologies, students are in constant communication with modern media. The media does not only deliver information, but also shapes their worldview, influences decision-making and inculcates different values. Therefore, improving students' media literacy is considered an important educational task. This article discusses ways to improve media literacy among students, critical thinking, and media evaluation.

Keywords: media literacy, mass media, digital technologies, critical thinking

YUNESCO tashkiloti tomonidan XXI asrda media ta’limni targ’ib qilish madaniy-ma’rifiy rivojlanishning ustuvor yo’nalishi sifatida e’tirof etildi hamda aynan shu yo’l bilan media savodxonlikni oshirish lozimligi ta’kidlandi. YUNESCO insonlarning tanqidiy fikrlash va to’g’ri qaror qabul qilish darajasini yaxshilash uchun ommaviy axborot vositalari va media savodxonlikni rivojlantirishni qo’llab-quvvatlaydi. Tashkilot, ayniqsa, siyosatchilar, o’qituvchilar, ommaviy axborot vositalari mutaxassisleri, talabalarning salohiyatini oshirishga intiladi, a’zo davlatlarga milliy ommaviy axborot vositalari va axborot savodxonligi siyosati va strategiyalarini shakllantirishda yordam beradi.

Bugungi kunda media savodxonlik bo’yicha butun dunyo mamlakatlarida keng targ’ibot va tashqivot ishlari olib borilmoqda. Xususan, O‘zbekistonda 2021-2022-o‘quv yilidan boshlab 10-11-sinf o‘quvchilarining “Tarbiya” darsligiga “Media savodxonlik” bo‘limi kiritildi. Shuningdek, Oliy ta’lim muassasalari Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent davlat

sharqshunoslik universiteti, O'zbekiston milliy universiteti, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Qarshi davlat universiteti, Samarqand davlat chet tillar instituti kabi oliygohlarining jurnalistika va noshirlik ishi fakultet va yo'nalishlarida media savodxonlik darslari o'tila boshlandi.

Mediasavodxonlik – mass-mediani qabul qilish va uning faoliyatini baholash bo'yicha ko'nikmalar va malakalar majmuyini bildiradi. Mediasavodxonlik — ommaviy axborot vositalari orqali uzatilayotgan va qabul qilinayotgan kundalik axborotni saralash ko'nikmalarini, turli axborotlarni qabul qilgandan keyin ham har qanday vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilish, axborot qayerdan, kim tomonidan va nima maqsadda uzatilyapti, o'zida kimning manfaatlarini aks ettiryapti degan tushunchalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mediasavodxonlikning maqsadi har bir medianing ustuvorliklari va kamchiliklarini hisobga oldan holda ular tomonidan tarqatilayotgan axborotni saralay bilish va zarurini qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish bo'lsa, asosiy vazifasi insonlar tomonidan qabul qilinadigan har qanday axborotning manipulyativ kuchini anglagan holda undan chegaralanishdir.

Kellner va Share (2019) mediasavodxonlikni faqat axborotni qabul qilish emas, balki uni tahlil qilish, qayta ishlash va yarata olish qobiliyati sifatida ta'riflaydi. Ularning fikriga ko'ra, mediasavodxonlikni o'rgatish quyidagi bosqichlarni qamrab olishi kerak: Media mahsulotlarini analitik tahlil qilish; Media orqali targ'ib qilinayotgan g'oyalarni tushunish; Media vositalaridan foydalanib, ijodiy va tanqidiy mahsulotlar yaratish;

Talabalarning mediasavodxonligini oshirish bo'yicha ma'lumotlar asosan ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish, media tahlili vositalarini o'rgatish va soxta ma'lumotlarni aniqlash texnikalarini bilishga qaratilgan. Quyida bu borada kerakli ma'lumot va amaliyotlar keltirilgan:

1. Mediasavodxonlikni oshirish usullari

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish

Talabalarga axborotning mazmunini tahlil qilishda quyidagi savollarni berishni shakllantirish:

- Kim bu xabarni yaratdi?
- Uning maqsadi nima?
- Ma'lumot qayerdan kelgan?
- Ushbu axborot qanchalik ishonchli?

Mediamanbalar va ularning konteksti haqida muhokama qilishni tashkil etish.

Feyk xabarlarini aniqlash usullari

Fact-checking texnikalari:

Rasm yoki videolardan foydalanib, ularning haqiqiylikini tekshirish uchun Google Reverse Image Search yoki TinEye kabi vositalardan foydalanish.

Yangiliklar manbalarini ko'rib chiqish va ular boshqa ishonchli platformalarda tasdiqlanganligini tekshirish.

Axborot filtrlarini bilish

Media orqali axborot qanday filtrlanishi va uni turli manfaatlar ta'sirida o'zgartirish mumkinligi haqida talabalarga ma'lumot berish.

Masalan, algoritmlar orqali axborot oqimini boshqarish haqida misollar keltirish.

2. O'quv dasturlari va amaliyotlar

O'quv dasturiga qo'shish

Mediasavodxonlik bo'yicha alohida kurs yoki modul kiritish (masalan, jurnalistika, kommunikatsiya yoki sotsiologiya fanlari uchun).

O'zbek va xalqaro mediasavodxonlik tajribalarini taqqoslashga oid seminar va mashg'ulotlar.

Talabalarning mediasavodxonligini oshirish dolzarb ahamiyatga ega, chunki ular jamiyatning intellektual salohiyati va kelajakdagi yetakchilari sifatida axborotni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish va undan samarali foydalanishi lozim. Talabalar mediasavodxonligini oshirish axborot oqimida haqiqiy va soxta axborotni ajratish qobiliyati rivojlantirish, tanqidiy fikrlashni shakllantirishga yordam beradi. Silverblatt (2014) mediasavodxonlikni rivojlantirish uchun quyidagi ko'nikmalarni ta'kidlaydi:

Tahliliy fikrlash: Media orqali berilayotgan xabarlarini tahlil qilib, ularning ma'nosini tushunish.

Masalan, yangilikning qayerdan kelganini, uning maqsadini aniqlash.

Axborotni kategoriyalash: Media xabarlarini kontekstga asoslangan holda guruhlash.

Reklama, yangilik, o'yin-kulgi kabi turli janrlarni ajratish.

Kontekstni tahlil qilish: Media mahsulotlarining tarixiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy sharoitda qanday yaratilganini tushunish.

Shuningdek, Coursera va EdX platformalarida mediasavodxonlikni rivojlantirishga doir “Media Literacy” bo‘yicha ko‘plab bepul kurslar mavjud. Masalan: University of Illinois tomonidan taklif etilgan “Media Literacy and Analytics” kursi. MediaWise: Yoshlar uchun maxsus tayyorlangan mediasavodxonlik dasturlari kabi.

Talabalarning mediasavodxonligini oshirish nafaqat ularning o‘zlariga, balki jamiyatning har bir qatlamiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu mahorat nafaqat axborotni qabul qilish, balki uni tarqatishda ham mas’uliyatni oshiradi va zamonaviy dunyoning axborot xavf-xatarlariga qarshi barqaror bo‘lishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Kellner, D., & Share, J. (2019). The Critical Media Literacy Guide: Engaging Media and Transforming Education. Brill.

Maqsudov Ulug‘bek Qurbonovich, Qosimova Gulzoda Erkin qizi “Talabalarda media savodxonlikni oshirishning pedagogik asoslari” Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 2 | ISSUE 11 ISSN 2181-1784

Scientific Journal Impact Factor SJIF 2022: 5.947 Advanced Sciences Index Factor ASI Factor = 1.7

Silverblatt, A., Miller, D. C., Smith, J., & Brown, N. (2014b). Media Literacy: Keys to Interpreting Media Messages. Bloomsbury Publishing USA.

ЭЛ АКЫНДАРЫ ЖЕҢИЖОК ЖАНА БАРПЫНЫН “АККАН СУУ” ЫРЫН ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАНЫ КОЛДОНУНУН ЖОЛДОРУ

*М.Акунова – Ош мамлекеттик университетинин 3-курсунун студенти,
meeriimakunova05@gmail.com*

*Илимий жетекчиси – ОшМУнун доценти,
п.и.к. Б.Байтикова, bbaitikova75@mail.ru*

Аннотация. 8-класста кыргыз адабияты сабагында эл акындары Жеңижок жана Барпынын “Аккан суу” ырын интерактивдүү ыкма менен окутуу сабактын мазмундуулугун арттырат. Изилдөөнүн максаты - окуучуларды адабият сабагына кызыктыруу. Ал эми интеграциялап окутуунун ыкмалары менен адабият сабагын окутуу актуалдуу маселе катары каралып, окутуунун натыйжасын жакшыртуу үчүн сабактын модели сунушталган.

Ачкыч сөздөр: интерактивдүү, интеграция, акындар, ыр, тарбиялоо, көркөм окуу, аккан суу, ыкма

Abstract: Teaching the poem “Akkan suu” by folk poets Zhenidzhok and Barpy in an interactive form enhances the content of the lesson in Kyrgyz Literature class in the 8th grade. The purpose of the

study is to interest students in Literature. And conducting Literature class using integrated learning methods was considered as an actual issue. A lesson model which allows to improve the learning outcome was suggested here.

Keywords: interactive, integration, poets, poem, education, art education, running water, method.

Киришүү. Бүгүнкү күндө окуучуларга чыгарма окутуп, кызыктыруу мугалимден чыгармачылыкты жана чеберчиликти талап кылат. Анткени, учурдагы муундун балдары виртуалдык маалыматтарды абдан көп кабыл алып, чыгарма окууга, аны анализдөөгө, ичине сүнгүп, акын же жазуучу эмне ойду айткысы келгендигин терең ойлонгусу келбейт. Ошентсе да, кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин эң чоң милдети адабият предмети аркылуу баланын жан дүйнөсүн байытуу, адеп-ахлактуу кылып тарбиялоо, адабиятты окуу менен турмуштук ар кандай кырдаалдарда туура чечимдерди кабыл алууга үйрөтүү болуп саналат. Албетте, бул жаатта иштеген окумуштуулар, мугалимдер болгон аракетин жумшап, жаш муундарга билим берип келүүдө.

Кыргыз тилдүү мектептердин 8-классынын кыргыз адабияты сабагынын календарлык-тематикалык планында эл ырчыларынын чыгармачылыгы жөнүндө темалар камтылган. Анын ичинде акындар Жеңижок жана Барпынын ырлары окутулат. Эки акын тең жаратылыштын кубулуштарына токтолуп, Жердин адамга камкордугун, пайдасын айтып, жаратылыштын сулуулугун, өзгөчөлүгүн бай тилдик каражаттар менен сүрөттөшөт.

Изилдөөнүн актуалдуулугу: 8-класстын кыргыз адабияты сабагында акындардын бир темадагы ырларын салыштырууга, мазмунун анализдөөгө, ойлордун ажырымын, идеялардын биримдигинин канчалык экендигин аныктоого шарт түзүлөт. Сабакты интерактивдүү ыкма менен өтүү окуучулардын чыгармачылыгын арттырууга, бирдиктүү иштөөгө, чыгарманы бир нече өңүттө анализдөө – изилдөөнүн актуалдуулугу болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Акындардын ырларын интерактивдүү жана интеграциялап окутуу аркылуу окуучулардын тилдик байлыгын, көркөм элестетүүсүн, грамматикалык билимин тереңдетүү, башка предметтер менен салыштыруу.

Изилдөөнүн методу жана ыкмалары.

“Интерактивдүү” – англис тилинен которгондо “Өз ара аракетте болуу” дегенди билдирет. Интерактивдүү ыкма менен окутуу окуу процессинде өз ара байланышта болуу жана түгөйлөрдүн же топтордун өз ара аракеттениши жана кызматташтыгы.

“Окутуунун интерактивдүү методу” деген терминдин өзү педагогикада 20-кылымдын 80-жылдары пайда болгон. Советтик педагогикада ал **“кызматташтык педагогикасы”** деген наам алган. Бул аталыш советтик мектептин эң жакшы сапаттарын, орус жана чет элдик психология-педагогикалык илимдин жана практиканын жетишкендиктерин бириктирип 80-жылдардагы мугалимдер тарабынан берилген. (Саалаев, Ө , 2009, 4)

“Интерактивдүү ыкманын бири, – дейт С.Момуналиев, – бул окуучулардын текст менен иштөөсү болуп саналат. Мугалим биринчи кезекте акын-жазуучулардын чыгармаларынын көркөм тексттеринде камтылган идеяларды сууруп чыгып, аларды азыркы замандын кырдаал-шартына ылайык, баланын аң-сезимине таасир бере турган деңгээлге жеткирип көтөрүп чыгуу, тексттеги жана подтексттеги баалуулуктарды бала жүрөгүнө жеткирүү, көркөм сөздүн күчү менен бала дилин жараксыз жүрүм-турумдарга жеткирүүчү жолдордон бошотуу, баланын өзү менен өзүнүн, өзү менен сүрөткердин ортосундагы диалогун уюштуруу. Дал ушул диалогду уюштурууда адабият сабагы, адабият мугалими чечүүчү фигура болсо, адабий текст ошол сабак менен мугалимге жол көрсөтүүчү багыт, алардын ишин майнаптуу уюштуруунун куралы” (Момуналиев, С, 2014, 166)

Жогорудагы окумуштуулардын пикирине таянып, адабий текстти окуучулардын жакшы түшүнүүсү, анализдөөсү үчүн окуучуларды 4 топко ар кандай ыкманын негизинде бөлүп алабыз (оюндар аркылуу болсо эффективдүү болот). Албетте, алгач мугалим сабактын темасын, максатын, күтүлүүчү натыйжаларды окуучуларга тааныштырат. Эки акындын тең “Аккан суу” ырын топторго тапшырма катары бөлүп берет. Ал тапшырмалар төмөнкүдөй болушу мүмкүн. Биринчи жана үчүнчү топ Жеңижоктун “Аккан суу” ырын, ал эми экинчи жана төртүнчү топ Барпынын ушул эле темадагы ырын алышат. Мугалим тарабынан бардык топко бирдей, конкреттүү тапшырма берилет жана убактысы белгиленет. Тапшырмалар (болжолдуу) төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

1. Ырдын мазмуну менен таанышып чыккыла.
2. Ырдын мазмунуна карап сүрөт тарткыла.

3. Ырды көркөм окугула.
4. Берилген ырдын ичинен зат атооч, сын атооч, этиш сөздөрдү тапкыла.
5. Акындар кандай көркөм сөз каражаттарын колдонушкан?
6. “Сууга карата биздин мамилебиз” деген темада талкууга даярдангыла.

Жалпы тапшырманы аткарууга 15-20 мүнөт убакыт берилет. Окуучулар топто иштеп жаткан учурда мугалим багыт берет жана убакытты туура пайдаланууга чакырат.

Жогоруда топто чынжырча (зигзаг) формасында бөлүүнүн себеби, эки акындын ырларын окуп жатканда окуучулардын акындардын ырларынын мазмунун түшүнүүгө, салыштырууга, тилдик каражаттарды колдонуусун анализдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Демек, жогоруда берилген тапшырмалар окуучулар тарабынан аткарылгандан кийин, мугалим топтордун сүрөттөрүн тактайга (доскага) илдирет жана кезеги менен чыгарат. Окуучулар ар бири сүрөткө карап, бөлүнгөн текстти көркөм окуп бериши зарыл. “Лирикалык чыгармалардын текстин интерпретациялоонун биринчи этабы – текстти көркөм окуу. Текстти алгачкы жолу көркөм окуунун формалары: купуя (тынч) окуу; жамаат менен окуу; топ-тобу менен окуу бөлүнүп окуу; жеке окуу” (Язовицкий, Е.В. 1963, 51)

Көркөм окуу тапшырмасы аркылуу чыгарманын максатын ачып берсе болот, окуучу:

- чыгарма жөнүндө толук маалымат ала алат;
- чыгармадагы акындардын ырларынын маанисин түшүнүүгө аракет жасайт;
- ар бир топтун мүчөсү окуганды өз алдынча элестетип, ойлонууга шарт түзүлөт;
- чыгармадагы көркөм тилдик каражаттарга маани берет;
- чыгарманын тарбия берүүчүлүк жагы ачылат;
- жашоодо биз сууга кандай мамиле кылып жатабыз, жаратылышка болгон бүгүнкү күндөгү мамилени салыштыра алышат.

Интонация көрктүү окуунун негизги каражаты болуу менен бирге, көркөм чыгарманын идеялык мазмунун да, ошондой эле формасын чагылтат, Е.В.Язовицкий: “Туура интонация курчап турган чындыктын кубулуштарына, фактыларына, окуяларына аны окуп жаткан адам жан-дили менен берилип мамиле жасаганда жана терең өздөштүргөндө гана табылат” - деп белгилейт (Язовицкий, Е.В.1963, 30).

Ал эми үчүнчү тапшырмада акындардын ырларына тилдик талдоо жүргүзүлөт. Бул тапшырма топто ишке ашырылып, атайын таблица, схема, кластер менен топтор презентация жасашат. Жеңижоктун “Аккан суу” ырында колдонулган тилдик каражаттар (болжолдуу)

Зат атооч	Сын атооч	Этиш сөздөр
Жер, балык, шаар, ажыдаар, куштар, токой, усу, шилби, тоо, булак, келиндер, жигиттер, чалдар	Узун, тик, ак кара, жоодураган, үлбүрөк, аста, алтын	Баркырады, шаркыраган, үзүлбөгөн, каптаган, шылдырады, курады, тебелеген,

Мугалим ар бир топтун сөздөрүнө маани берип, ал сөздүн канчалык орду бар экендигин жана лексикалык маанисин чечмелейт, ошондой эле, Барпы жана Жеңижок аталган ырында канча зат, сын, сан атоочторду, этиш сөздөрдү колдонгондугунун статистикалык маалыматын чыгарат. Мугалимдин милдети сөздөр менен иштөөдө жөн гана аны санап чыгарып коюу гана, окуучунун сөздүк корун байытуу болуп саналат.

Кийинки тапшырмага улай көркөм сөз каражаттарынын колдонулушуна маани беришет. Окуучулар сүрөттөөлөрдү, эпитеттерди, метафораларды, метонимияларды ж.б.у.с. табышып, акындардын ырларындагы көркөмдүктү талдашат. Мындай талдоо адабият теориясын билүүгө, чыгарманын көркөм кылган тилдик каражаттар менен таанышууга өбөлгө болот. Ал эми кийинки тапшырма окуучуларды окуган материалды бүгүнкү күн менен салыштырууга, сууга болгон элдин мамилесин, кургакчылыкты, дүйнөдөгү элдердин сууга болгон муктаждыгын талкуулашат. Ошондой эле мугалим талкууну дагы да кызыктуу өткөрүү үчүн 1-топту – “Илимпоздор”, 2-топту – “Дарыгерлер”, 3-топту – суу боюнда жашаган калк, 4-топту – сууга жакшы эмес мамиле кылып жаткандар деп роль бөлүштүрүп берсе да болот. Окуучулар өздөрүнүн багытына карап талкууга катышат. Мындай ролдук оюн, окуучуну ар тараптуу ойлонууга, кандайдыр бир кырдаалдык проблеманы чечүүгө шык берет, сүйлөө кебин өнүктүрөт.

Корутунду.Интерактивдүү окутулган жогорудагы сабак интеграцияланып, бир нече предметтик байланышты (предмет аралык ички байланыш, сүрөт, экология, эстетика, психология) түзөт. Мындай ыкма окуучуну өз алдынча жана топто иштөөгө, ой жүгүртүүгө, чыгарманы тилдик жана көркөмдүк жагынан анализдөөгө жакшы жардам берет. Ал эми предмет аралык байланыш окутуунун илимийлүүлүгүн тереңдетет жана окуучулардын ар тараптуу ой жүгүртүүсүн өстүрөт (Зальдинер,1980, 244).

Адабияттар:

Зальдинер, М, Л.Тодоров, Ф.Губина, под общей ред. проф. М.А. Зальдинера (1980) *Методика преподавания русской литературы в старших классах национальной (узбекской) школы*. “Укитувчи”, 295 с.

Момуналиев, С. (2014) *Орто мектептердеги лирика* (pp592, 6-99)

Муратов, А.(2009). *Көркөм чыгарма жана анын ички сырлары*, А.Муратов. – Б.: Айат, 2009. – 176 б. 103

Саалаев, Ө (2009). Окутуунун интерактивдүү усулдары. Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо, (128 б. 125)

Язовицкий, Е.В.(1963) *Выразительное чтение как средство эстетического воспитания* (412 с. 149) Учпедгиз.

“QUTADG‘U BILIG”DA KOSMOGONIK TASAVVURLAR

*Annamurodova Maftuna Sevindik qizi
ToshDO‘TAU Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasida 2-kurs magistranti.
f.f.f.d.(PhD), dots. N.Jo ‘raqo ‘ziyev*

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Qutadg‘u bilig” asaridagi astronomiyaga oid bir qancha terminlar uchraydi. Undagi yulduz nomlari, burjlarning inson hayoti bilan chambarchas bog‘liqligini, bundan tashqari asarda yetti sayyora va o‘n ikki burj nomi keltirilgani haqida e’tirof etiladi. Bu esa yulduzlar, koinot, butun olam va insoniyatning o‘zaro bog‘liqligini anglatadi.

Kalit so‘zlar: astronomiya, yulduz, koinot, “Zuhal” yulduzi, “Kayvān” yulduzi, “O‘qaj yulduzi”, “Yupiter” yulduzi.

Annotation. In this article, there are several terms related to astronomy in the work "Kutadgu Bilig". It is recognized that the names of the stars and constellations are closely related to human life, and the names of seven planets and twelve constellations are mentioned in the work. This means that the stars, the universe, the whole world and humanity are interconnected.

Keywords: astronomy, star, universe, "Zuhal" star, "Kayvān" star, "O‘qaj star", "Jupiter" star.

Asarda astronomiyaga oid bir qancha terminlar uchraydi. Astronim yulduz nomlari bilan bog‘liq so‘zlardir [*yun.* astronomia < astron + nomos – qonun]. Astronimlar osmon jismlari, koinot tuzilishi va taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘ladi. Yulduz nomlari, burjlarning inson hayoti bilan chambarchas bog‘liqligini bugungi kun olimlari ham e’tirof etmoqdalar. “Qutadg‘u bilig”da ham yulduz nomlariga alohida bob ajratilgan. Bu esa yulduzlar, koinot, butun olam va insoniyatning o‘zaro bog‘liqligini anglatadi. “Qutadg‘u bilig”da yetti sayyora va o‘n ikki burj nomi keltirilgan. Yusuf Xos Hojib sayyoralarni 7 ga ajratadi. Quyosh va oyni ham sayyora hisobiga qo‘shadi.

Sayyoralarning eng ustidagi birinchi yulduz **Sekāntir** “Zuhal” yulduzi sanaladi: *Bularda eņ üstün sekāntir yurir, iki yıl sākiz ay bir evdā qalir* – Bulardan eng ustida Sekantir yuradi, bir burjda ikki yil (va) sakkiz oy qoladi (QBN, 127). Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” asarida forscha kayvān so‘zi qo‘llangan. *Kayvān* yulduzi *Zuhal* demakdir. Turfon matnlarida bu yulduz **shanishchar, topraq yulduz** nomlari bilan atalgan (DTS, 520; 575). Arabcha zuhal o‘zlashmasi ilk bor “Qissasi Rabg‘uziy”da uchraydi.

Ikkinchi yulduz **Onaj** yulduzidir: *Aniņda basa boldi ikinč onaj, bir evdā qalir on adin iki aj* – Undan so‘ng ikkinchisi O‘ngay bo‘ladi, bir burjda o‘n (va) ikki oy qoladi (QBN, 128). *Onaj* yulduzi Yupiter yulduzi (arabcha nomi Mushtariy)ga to‘g‘ri keladi. Yupiter sayyorasi asarda *onaj, qoraquš, erandiz* nomlari bilan berilgan. **Qoraquš** nomi ilk bor “Devonu lug‘otit turk”da uchraydi: Tangri osmonni feruza rangida ko‘m-ko‘k qilib yaratdi. Yulduzlar bilan bezadi. Uzuqka ko‘z ko‘ygandek, qosh oq uzuk uchun ishlatiladigan tosh–mezon yulduzi [turkcha qora qush] unda tuzildi. Kecha bilan kunduz bir-birining ustiga qoplanadi (DLT, I, 318). Bundan ko‘rinadiki “Devonu lug‘otit turk”da qoraquš ham Yupiter sayyorasini, ham Mezon burjini anglatadi. R.R.Arat *erentir (erandiz)* astronimiga ham Tarozi burji, Mushtariy yulduzi deb ta’rif beradi. Qadimgi uyg‘ur manbalarida bu sayyora **jīyač juldaz** tarzida kelgan. Bu sayyoraning arabcha Mushtariy o‘zlashmasi ilk bor “Qisasi Rabg‘uziy”da qo‘llangan. Alisher Navoiy asarlarida bu leksema “sotib oluvchi, xaridor; Yupiter planetasi” ma’nolarida kelgan: Husn bozorida men bo‘ldum ul oyg‘a mushtariy, kim muqarrar aylagay oyo mohi tobong‘a narx (“Xazoyinul-maoniyy, Ivb-116; ANATIL, II, 398).

Uchinchi yulduz **Kürüd** “*Mars, Mirrih*” yulduzi bo‘lib, ilk bor doston matnida uchraydi: *Üčünči kürüd keldi köksün jurir, qajuqa bu baqsa jašarmiš qurir* – Uchinchi bo‘lib Kurud keladi, u g‘urur bilan yuradi, u qaysi tomonga boqsa, yashnab turgan narsa quriydi (QBN, 129). Asarda Mars sayyorasining issiqligi nazarda tutilib, barcha yashnab turgan narsalarni kuydirib yuborishi aytib o‘tilgan. Mars sayyorasi asarda shuningdek, *baqirsoqun* istilohi bilan yuritilgan. Mahmud Koshg‘ariyda baqirsoqum tarzida kelgan: baqirsoqum – Mars planetasining nomi, u qizillikda misga o‘xshatilgan (DLT, I, 342). XIV asrdan boshlab arabcha *mirrix* leksemasi iste’molda bo‘lgan. Mumtoz adabiyotda Mars jangu jadal timsoli sifatida tasvirlangan. Abdurauf Fitrat aynan Mirrix yulduziga murojaat qilib, jamiyatning qora chizgilarini badiiy timsolda tasvirlaydi.

To‘rtinchisi **Jašiq** yulduzidir. U quyosh (arabcha nomi shams)ga to‘g‘ri keladi. Muallif uni “eng yorug‘ yulduz” deb ataydi. Quyosh olamni yoritadi. Quyosh kimga boqsa yoki kimga va

nimaga yaqinlashsa, o‘shani munavvar etadi. *Jašiq boldi törtinç jaritti ajun, jaqışsa jarutur baqışsa öziün* –To‘rtinchisi Yashiq bo‘ldi, olamni yoritdi, u uzoqdan qarshi kelib kulib boqsa yoritadi (QBN, 130).

Beshinchi yulduz **Sevit** yulduzi bo‘lib, bu hozirda Zuhra yulduzi (Nohid)ga to‘g‘ri keladi. Mahmud Koshg‘ariyda *temur qazunuq* deb atalgan. Chunki osmon buning tegrasida aylanadi (DLT, III, 393). Muallif bu yulduzni “sevikli yuzi” deb ataydi. *Sevüg jüz orundi bešinçi sevit, sevä baqtı ersä sen özni avit* (QBN, 135). Mumtoz adabiyotda Zuhra eng yorqin yulduz sifatida tasvirlanadi. *Sevüg jüz*, ya’ni sevimlilar yuzi nur sochishi, dilni yoritishi jihatidan shu yulduzga qiyoslanadi.

Oltinchi sayyora, ya’ni Merkuriy **Arzu** istilohi bilan ifodalangan. Bu yulduz Utorid kosmonimi bilan ham atalgan. Bu yulduzning nomi O‘rxun Enasoy obidalarida *tir* shaklida kelgan (DTS, 676). Turfon matnlarida esa **suv yulduz** tarzida uchraydi (DTS, 515). Bu yulduzni muallif “orzular yulduzi” deb ataydi. *Basa keldi arzu tiläk arzular, qajuqa jayuşsa aňar öz ular*–So‘ng Orzu, ya’ni tilak (va orzular keladi, (u) nimaga yaqinlashsa, unga o‘zini payvand etadi (QBN,132).

Yettinchi yulduz **Jalčiq** yulduzidir. Jalč(ï)= maftun etmoq, rom qilmoq” fe’lidan -q affiksi yordamida yasalgan. Turfon matnlarida so‘g‘dcha *mag‘* nomi keltirilgan (DTS, 335). Barcha yulduzlardan eng pastda yuradi. Quyosh bilan qarama-qarshi kelganda to‘lishadi. *Bularda eň aldın bu jalčiq yurir; jašiq birlä otu baqışsa tolir* – Bulardan eng oldinda [ya’ni pastda] Yalchiq yuradi, quyosh bilan qarshi kelgach to‘lishadi (QBN, 137). Bu o‘rinda oy nazarda tutilmoqda. *jašiq birlä otu baqışsa tolir degan* fikri bilan Yusuf Xos Hojib oyda nur yo‘qligi, quyoshdan nur olishi haqidagi ilmiy haqiqatni bayon etgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, “Qutadg‘u bilig”da berilgan sayyora va yulduz nomlari muallifning astronomiyaga oid bilimlarni puxta egallaganini bildiradi. Yusuf Xos Hojib faqatgina yulduz nomlarini berish bilan cheklanmaydi, balki yulduz nomlari bilan bir qatorda ularning qanday xususiyatga ega ekanini ham keltirib o‘tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Boqijon To‘xliev. (2013). Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori..-“BAYOZ” nashriyoti Toshkent

Yusuf Xos Hojib (2019). “Qutadg‘u bilig”..-“O‘zbekiston”. Toshkent,

Dadabaev H. (1994). Astronomicheskie naimenovaniya v starotyurkskix pismennyykh pamyatnikax XI – XIVvv. Istoriko lingvisticheskiy analiz leksiki staropismennyykh pamyatnikov.–T.:Fan

ONA TILI DARSLARIDA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRUVCHI MASHQ VA TOPSHIRIQLARNING O‘RNI

*Boymaxmatova Dilnoza Do‘smat qizi
ToshDO‘TAU tayanch doktranti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada og‘zaki nutqning yozma nutqdan farqi, uning o‘ziga xos xususiyatlari, yozma nutqni rivojlantirish yuzasidan tavsiyalar, metodist olimlar fikrlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *mashq, topshiriq, yozma, monolog, dialog, ehtiyoj, muloqot, xat, maktub, diktant, bayon.*

Abstract. This article analyzes the difference between oral speech and written speech, its characteristics, recommendations for the development of written speech, and the opinions of Methodist scientists.

Key words: *exercise, task, writing, monologue, dialogue, need, communication, letter; letter, dictation, statement.*

Bugungi kunda ona tili darslarida o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirish ta’limning ustuvor vazifalariga aylandi. Yangi avlod darsliklarining yaratilishi va unda nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan mashq va topshiriqlarning tizimli tarzda berilishi fikrimizni tasdiqlaydi. O‘quvchilarning muloqotga bo‘lgan ehtiyojini ta’minlash ularda keyingi bosqichlarda ham muhimdir. Shu bilan bir qatorda bugungi global axborotlashuv kengaygan davrda yozma nutqning naqadar muhim ekanligini ta’kidlash o‘rinlidir. Ona tili darsliklarida o‘quvchilarning yozma nutqni rivojlantirishga qaratilgan mashq va topshiriqlar talaygina.

Nutqning ma’lum mavzuga bag‘ishlangan parchasi matn sanaladi. Matn ham nutq shakllariga muvofiq ravishda yozma va og‘zaki bo‘ladi. Yozma matn ham, og‘zaki nutq ham so‘zlar vositasida shakllanadi. Yozma matnda harflar, tinish belgilari bilan ish ko‘rilsa, og‘zaki nutqda tovush, tovush tembri (ovozning baland yoki pastligi), ohang, talaffuz, imo-ishoralardan ham foydalaniladi. Yozma nutq ham, og‘zaki nutq ham ifodalanish xususiyatiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: 1) bir shaxs nutqi (monolog) tarzida; 2) ikki yoki undan ortiq shaxslar nutqi (dialog) ko‘rinishida. Monolog faqat so‘zlovchi yoki yozuvchi tilidan ifoda etiladi, so‘zlovchi yoki yozuvchi kechinmalari, kuzatishlari va mushohadalarini tasvirlashga xizmat qiladi. Suhbat nutqi (dialog) so‘zlovchi va tinglovchi orasidagi fikr almashuv jarayoni – ularning o‘zaro savol-javoblariga asoslanadi. Matn hajmi va mazmuniga ko‘ra sodda va murakkab tarkibli bo‘lishi mumkin.

Og‘zaki nutq tovushlar vositasida ifoda etiladigan nutq bo‘lib, ohang va turli imo-ishoralar bilan aloqadordir. Og‘zaki nutqda ko‘proq sodda gaplardan foydalaniladi. O‘quvchi tinglovchiga axborot beradi, ma’lumot uzatadi, his-hayajoni, munosabatini ifodalaydi. Yozma nutq harf va so‘zlarning ma’lum qonuniyat asosida o‘zaro birikuvi, tinish belgilari, har xil ajratishlar: abzaslar, paragraflar va gaplar orqali fikrni grammatik jihatdan aniq va tushunarli bayon qilishdir. Og‘zaki nutq ham, yozma nutq ham monologik, dialogik va polilogik shakllarga ega. Monologik nutq bir kishining boshqalarga qaratilgan nutqi bo‘lib, ma’lumot uzatish, xabar berish, o‘qilganni qayta so‘zlab berish shaklida namoyon bo‘ladi. Insho matni monologik nutq tarzida namoyon bo‘ladi. Yozma nutq ustida ishlash og‘zaki nutqqa qaraganda ancha murakkab jarayondir. Bunda o‘quvchidan grammatik va mazmun jihatidan to‘g‘ri jumla qurish, har bir so‘zni o‘z o‘rnida to‘g‘ri qo‘llash, fikrni ixcham, izchil, ifodali, uslub jihatidan sodda va ravon ifodalash, bayon qilingan fikrlar asosida xulosalar chiqarish talab etiladi. Yozma nutq imlo, tinish belgilari va uslub bilan bog‘liq. So‘zni to‘g‘ri yozish, tinish belgilarini o‘rinli qo‘llash, fikrni uslub talabiga muvofiq bayon qilish o‘quvchidan katta mas’uliyatni talab etadi [1]. Inson o‘z ona tilini o‘rganmay boshqa chet tilini o‘rganishi qiyin. Og‘zaki nutqda ba’zan fikringizni to‘lig‘icha namoyon qila olmaysiz shu vaziyatda yozma nutqqa murojaat qilasiz. Yozma nutqning ta’sir doirasi og‘zaki nutqqa nisbatan kuchli. Buni sinab ko‘rishimiz ham mumkin. Ona tili dars jarayonida 7-sinf o‘quvchilaridan birini doskaga chiqarib unga bugun darsga juda yaxshi tayyorgarlik ko‘rganligi uchun rahmat aytib ko‘ring (og‘zaki shaklda)va “bugungi ajoyib ishtiroki uchun tashakkur”, gapi yozilgan qog‘ozni bering. Qog‘ozni o‘qigandagi yuzidagi o‘zgarishni kuzating va siz bunga guvoh bo‘lasiz. Dars jarayonida turli interfaol usul va metodlardan foydalangan holda darslar tashkil etilganda mavzuning xotirada saqlanishi ta’minlanadi. Dars jarayonida o‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish,tekshirish hamda shakllantirish uchun foydalanishimiz mumkin bo‘lgan **yozma nutqning ko‘rinishlari**:

Diktant (ta’limiy)

Bayon (ta’limiy va nazorat)

Diktant (adabiy,erkin,ilmiy)

Esse

Matn

“Gaplar ketma-ketligining bog‘lanishlilik asosida og‘zaki va yozma shaklda yuzaga kelgan tarkibiy, mazmuniy va kommunikativ yaxlitligi bo‘lgan matn tilning eng yirik

birligidir” [2]. O‘quvchilarning bog‘lanishli matn yaratishi uchun tanlangan mavzu mazmunini ifodalovchi gaplar miya faoliyati bilan o‘ylash, og‘zaki shaklda mulohaza qilish barobarida uyg‘unlashib yuzaga keladi. “So‘zni yozuvda ifodalashda mos qoidani tanlash va orfografiyaning grammatik tabiatini farqlash uchun zarur bo‘lgan fikrlash operatsiyalari ham, ongli qabul qilish ham mashqlarda o‘rganiladi” [3]. Haqiqatdan ham o‘quvchilar dars jarayonida olgan lingvistik bilimlariga tayangan holda o‘z fikrlarini lug‘at boyligidan kelib chiqib yozma nutqida matn ko‘rinishida ifodalaydi. Ulardan talab qilinadigan jihatlar quyidagilar:

- so‘zlarni ma’no -mazmuniga mos bog‘lay olishi;
- til sathlari imkoniyatlaridan foydalanishi;
- so‘z boyligini oshirish, lug‘at turlari ustida ishlashi.

Dars jarayonida o‘quvchilarga turli qiziqishlaridan kelib chiqadigan topshiriqlar berish orqali ham ularning dars jarayonidagi lingvistik bilim va nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin. Jumladan 5-6-7-sinf o‘quvchilari uchun qo‘llashimiz mumkin bo‘lgan usullardan misol keltirib o‘tamiz. Doskaga bir o‘quvchi chaqiriladi. Bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan 3 xil predmet rasmi chizish so‘raladi. Masalan: charaqlagan quyosh, telefon va kitob. So‘ngra o‘quvchilardan bu predmetlardan foydalangan holda bog‘lanishli matn tuzish topshirig‘i beriladi. Dastlab topshiriq og‘zaki nutqda so‘ralganda o‘quvchilar sodda so‘zlardan foydalanib 2-3 gapdan iborat matn tuzganliklarini ko‘rishimiz mumkin. Yozma nutqda shu topshiriq qayta berilganda matn yanada mazmunli va unda murakkab so‘zlardan foydalanilgan, fikr kengaygan holda berilganining guvohi bo‘lasiz. Bu kabi topshiriqlardan o‘quvchilarga yozma va og‘zaki nutqning o‘ziga xos xususiyatlarini farqini yaqqol his qilishlari uchun foydalanishimiz mumkin. Yozma nutqni rivojlantirish uchun o‘quvchilarga rasmlar asosida matn tuzish, ilmiy matnni badiiy matnga aylantirib yozish, o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga moslab esse mavzusi berish, hikoyani davom ettirish kabi topshiriqlar berish mumkin. Bu kabi mashq va topshiriqlar bugungi kunda Milliy o‘quv dasturi asosida yaratilgan ona tili darsliklarida ham o‘z ifodasini topgan. O‘qituvchidan esa bu kabi topshiriqlardan o‘rinli foydalanish talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, yozma nutqning og‘zaki nutqga qaraganda ta’sir kuchi keng ekanligi tajribalarda ham o‘z isbotini topgan. Chunki bilamizki, og‘zaki nutqda fikrini bildirishga qiynalgan o‘quvchilardan ham yozma nutqda(insho,esse) kabi topshiriqlar berilganda maromiga yetkazib bajarganliklarini guvohi bo‘lganmiz. Yaqin insoningizdan xat(maktub) olib o‘qiganingizda buning isbotini ko‘rishingiz mumkin. Shunday ekan yozma nutqni o‘rganish

hayotimizda muhim ahamiyatga ega. Yozuvning yaratilishi bizga ko‘plab imkoniyatlar berdi. Jumladan, yozuv tariximizni, madaniyatimizni, dil izhorlarimizni va so‘zlarimizni ayta olishimiz uchun ko‘prik vazifasini bajardi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Shu bois, o‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantish uchun maxsus ta’limiy o‘quv topshiriqlari ishlab chiqish orqali ularning muloqot ko‘nikmasini oshirishga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant [Matn]: ilmiy / O.Madayev [va boshq.]. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – 104 b.

Mahmudov N. v.b. Ona tili. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 10-sinfi va kasb-hunar ta’limi muassasalari o‘quvchilari uchun darslik. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. - 98 b.

Боголюбский Д.Н. Психологические принципы обучения орфографии // Русский язык в школе. - 1976. - С 14.

MUNDARIJA

I BOB. TILSHUNOSLIK MUAMMOLARI

Abdusamadova Sarvinoz, FarDU 4-kurs talabasi GRAMMATIKA, MORFOLOGIYA, MORFEMA, FONEMA VA LEKSEMA O'RTASIDAGI MUNOSABAT	8
Abduvaliyeva Sevinch, ToshDO'TAU 3-kurs talabasi TILSHUNOSLIKDA DERIVATSIYA HODISASINING O'RGANILISHI	15
Abduxoliqova Durdona, FarDU 4-kurs talabasi PROBLEMS RELATED TO THE STRUCTURE AND MEANING OF LANGUAGE, SUCH AS HOMOPHONES, HOMONYMS, AND SYNTACTIC AMBIGUITY IN BOTH SPOKEN AND WRITTEN FORMS	20
Akbaraliyeva Hojarxon, FarDU 4-kurs talabasi TILSHUNOSLIKDAGI ASOSIY MUAMMOLAR VA ULARNI HAL ETISH YO'LLARI	23
Akbaraliyeva Robiyaxon, ChDPU 2-kurs magistranti TERMIN VA TERMINOLOGIYA MASALALARI	26
Asqarova Nozima, FarDU 3-kurs talabasi PSYCHOLOGICAL FACTORS IN FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION	29
Axtamova Bibisora, NDPI 1-kurs tayanch doktoranti SADRIDDIN AYNIIY ASARLARIDA QO'LLANILGAN IBORALARNING SOTSIOPRAGMATIK TADQIQI	34
Faxriyeva Dilorom, BuxDU 1-kurs magistratura talabasi FUNCTIONAL-DISCURSIVE ANALYSIS OF TERMINOLOGICAL ELEMENTS IN PILGRIMAGE TOURISM	36
Halimova Gulhayo, CHDPU 2- kurs talabasi UMUMTA'LIM MAKTABLARI ONA TILI FANI DARSLIGIDA NEOLOGIZMLARNING QO'LLANISHI (8-sinf darsligi asosida)	39
Hasanova Dildora, ChDPU 3-kurs talabasi SHUKRULLO YUSUPOVNING "KAFANSIZ KO'MILGANLAR" ASARIDA HARBIY SOHAGA OID UYADOSH SO'ZLAR TAHLILI - OT SO'Z TURKUMI DOIRASIDA	43
Hazratova Charos, CHDPU 2-kurs magistratura talabasi OBRAZLI JARAYON FE'LLARI VA ULARNING STRUKTURAL TAHLILI	48
Ismoilova Robiya, Oriental universiteti 2-kurs talabasi ARAB TILIDA FE'L SO'Z TURKUMI	54
Jumanazarova Umidaxon, ChDPU 1-kurs magistratura talabasi TIL – TAFAKKUR XAZINASI	58
Jo'raboyeva Dilnavoz Ma'murjon qizi, FerSU, 3rd course TRANSLATION AND CULTURAL MISINTERPRETATIONS: BRIDGING LANGUAGE BARRIERS IN A GLOBALIZED WORLD	61
Lutfullayeva Murshida, Oriental universiteti 2-kurs talabasi ARAB TILIDA MUZORE' FE'LINING YASALISHI	64
Maqsudova Mubinoxon, FarDU 3-kurs talabasi IN LEXICOLOGY, IT IS ABOUT THE MEANING OF WORDS	69
Mirnosirova Dilbar, ToshDO'TAU magistratura talabasi MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR VERBAL ASSOTSIATSIYALARINING SEMANTIK TASNIFIQA OID QARASHLAR XUSUSIDA	72
Muradova Nozima, Oriental universiteti 3-kurs talabasi O'ZBEK TILIDAGI AYRIM ARABIZMLAR SEMANTIKASI	76

Nazirova Zarina, BuxMTI 2-kurs talabasi Основные типы лексических значений слов	79
Nuriddinova Gulnoza, FarDU 3-kurs talabasi THE IMPACT OF BILINGUALISM ON LANGUAGE DEVELOPMENT IN CHILDREN	83
Nurmatova Zubayda, TDSHU 1-kurs tayanch-doktoranti HINDIY TILIDA TIBBIYOT SOHASIGA OID TERMINLARDA OMONIMIYA HODISASI	86
Poyonova Dildora, TerDU 3- kurs talabasi O‘TKIR HOSHIMOVNING “QUYOSH TAROZISI” MISOLIDA O‘ZBEK TILIDA SO‘Z YASALISH HODISASI	91
Qayimova Sabrina, TDSHU 4-kurs talabasi HIND TOPISHMOQLARINING LISONIY TAHLILI	100
Qosimova Xursanoy, FarDU 3-kurs talabasi LEXICOLOGY AND ITS MAIN FUNCTIONS	105
Qurbonova Bonu, ChDPU 2-kurs magistratura talabasi METAFORA- TERMINLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI USULI	109
Qurbonova Shaxnoza, ToshDO‘TAU stajor tadqiqotchisi O‘XSHATISHLARDA PRESUPPOZITSIYA IFODALANISHI	112
Raximova Muxlisa, FarDU 4-kurs talabasi COMPUTATION LINGUISTICS: AN OVERVIEW	116
Ro‘ziqulova Sevinch, ToshDO‘TAU 2-kurs talabasi O‘ZBEK MUMTOZ SHE‘RIYATIDA YORDAMCHI SO‘Z TURKUMLARINING QO‘LLANISHI	120
Ruziyeva Shohsanam, ChDPU 5-kurs talabasi SOHA TERMINLARI PRAGMATIKASI	126
Sanoyeva Nodira, ChDPU 2-kurs magistratura talabasi TERMINLAR VA REALIYALAR XUSUSIDA	130
Sobirova Farida, Oriental universiteti 2-kurs talabasi ARAB TILIDA SO‘Z YASALISHI (ISHTIQOQ)	132
Turg‘unpo‘latov Diyorbek, ChDPU 1-kurs magistratura talabasi LINGVISTIK EKSPERTIZA: MAZMUN, TAHLIL VA TADQIQ	135
Xatamova Muattar, GulDU 1-kurs tayanch-doktoranti “YUSUF VA ZULAYHO” DOSTONIDA TAKRORLAR STILISTIK VOSITA SIFATIDA (“OSHIQNOMA” TURKUMIDAN)	138
Yo‘ldosheva Shahnoza, ShDPI 1-kurs magistratura talabasi O‘ZBEK TILIDAGI BROKA AFAZIYASIGA OID SPONTAN NUTQDA OTLARNING IFODALANISHI	142
Yulchiyeva Dilnoza, FarDU mustaqil izlanuvchisi INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI TURIZM TERMINLARI VA ULARNING TASNIFI	151
Ziyadullayeva Dilafrō‘z, ChDPU 2-kurs magistratura talabasi TEZAVRUS VA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI	158
Shamsiddinova Zarnigor, ToshDO‘TAU 1-kurs talabasi O‘G‘IL BOLALARDA NUTQNI O‘ZLASHTIRISH JARAYONI	163
Sharipova Ozoda, BuxDU 2-kurs tayanch-doktoranti UMUMIY VATAN TUSHUNCHASI IZOHLANGAN PAREMALARNING LINGVOMADANIY TAHLILI	166
Sherova Mohinabonu, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi GRADUONIMIYANING BOSHQA LISONIY HODISALAR BILAN ALOQASI VA NISBIY MUSTAQILLIGI	171

II BOB. TURKIY TILLAR TARIXI, SHEVASHUNOSLIK VA QIYOSIY TILSHUNOSLIK

Abdug'afforova Zuhra Azamat qizi, ToshDO'TAU 3-kurs talabasi QADIMGI TURKIY TILDAGI "AYOL" SEMASINI IFODALOVCHI BIRLIKLAR	178
Ahmadjonova Shahlo Mahmudjon qizi, ToshDO'TAU 1-kurs magistranti NAMANGAN VILOYATINING O'Z ICHKI DIALEKT XUSUSIYATLARI (UDA, ABA, KENCHABI SO'ZLARI MISOLIDA)	182
Eshmanova Dildora Bahodir qizi, ChDPU 4-kurs talabasi QASHQADARYO VOHASIDAGI SHEVAGA XOS BIRLIKLAR TAHLILI	187
Gulimova Surayyo Aybek qizi, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi MUNIS XORAZMIYNING "FIRDAVS UL-IQBOL" ASARI TIL XUSUSIYATLARI	190
Hasanova Dildora Sobir qizi, ChDPU 3-kurs talabasi HARBIY SOHA LEKSIKASIGA OID SO'ZLARNING SINONIMIK QATORI	192
Komilov Javohir Kozimjon o'g'li, mustaqil tadqiqotchi HISTORY OF GRAPHIC COMMUNICATION IN CENTRAL ASIA	195
Nodira Kurbonova Rasuljon qizi, ToshDO'TAU 1-kurs doktoranti THE EVOLUTION OF UZBEK LANGUAGE WRITING: A JOURNEY THROUGH SCRIPTS, INFLUENCES AND REFORMS	200
Orifjonova Sarvinob Bobirbek qizi, ToshDO'TAU 1-kurs talabasi RAVISH TURKUMIGA MANSUB BA'ZI SO'ZLARNING DIAKRON TAHLILI	204
Rahimqulova Ohista Annaqul qizi, ToshDO'TAU 3-kurs talabasi ESKI O'ZBEK ADABIY TILI VA O'G'UZ SHEVALARIDA KELISHIK SHAKLLARINING QO'LLANISHIGA DOIR	208
Ro'ziyeva Nasiba Kilichbay qizi, O'zMU 2-kurs magistranti O'ZBEK TILI O'G'UZ LAHJASINING O'RGANILISHIGA DOIR	212
Turayeva Maftuna Tolibjon qizi, BuxDu 3-kurs talabasi HOFIZ XORAZMIY SHE'RIYATIDA SOMATIZMLARNING BADIY IFODASI	218
Yunusova Mohinabonu Muhammadjon qizi, ToshDO'TAU 1-kurs magistranti TOSHKENT VILOYATI HUDUDIDA YASHOVCHI UYG'URLARNING MILLIY TAOMLARI NOMLANISHIDA O'ZBEK TILINING TA'SIRI	223
Shuhratova Shirinoy Zafarbek qizi, ToshDO'TAU 1-kurs magistranti "DEVONU LUG'OTIT-TURK"DA KULOLCHILIK MAHSULOTLARI NOMLARI VA SHAHRISABZ SHEVASI	226
Умарова Айдана, ФЖМАКИ студенти БАЙЫРКЫ ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИ	229
Умурзакова Б. А., Ош мамлекеттик университетинин Филология жана маданият аралык коммуникация институтунун 3-курсунун студенти КЫРГЫЗ ЖАНА ОЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕ МУУН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ТИПТЕРИ	235
Абдукаримова Мадина, Шыршык мемлекеттік педагогика университети I курс студенти ФОНЕТИКА САЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	242
Abduraxmonova Masturaxon, FarDU 1-kurs talabasi; Karimjonova Shahloxon, FarDU katta o'qituvchisi, PhD O'ZBEK VA INGLIZ TILIDA URG'U POZITSIYASI VA AHAMIYATI	248
Abduvaxobova Muqaddam, FarDU mustaqil izlanuvchisi OLAM MILLIY LISONIY MANZARASIDA OILA KONSEPTI	251
Aliqulova Mohichehra, GulDU tayanch doktoranti	256

REKLAMA MATNLARINING QARDOSH BO'LMAGAN XALQLAR TILIDA O'RGANILISHI	
Bozorboyeva Shahnoza, GulDU 2-kurs magistranti SIFAT SO'Z TURKUMIDAGI BIRIKUVCHANLIKNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI	259
Babajanova Marjona, TDSHU 2-bosqich magistranti TURK FOLKLOR QO'SHIQLARIDA METAFORIK IZOH AN'ANASI	262
Ermatova Durdona, ToshDO'TAU stajyor-tadqiqotchisi LINGVO-COGNITIVE ASPECT OF FOREGROUNDING IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY DISCOURSE	268
Erkinova Muxlisa, Oriental universiteti 3-kurs talabasi ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA QARINDOSHLIK BILDIRUVCHI SO'ZLAR SEMANTIKASI	272
Isoqulova Qunduz, O'zbekiston Milliy universiteti magistranti O'ZBEK VA TURK TILLARIDA UNDOV SO'Z-GAPLAR	277
Isroilova Gulshanoy, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi O'ZBEK VA OZARBAYJON TILLARIDA SIFAT DARAJALARINING QIYOSIY TAHLILI	282
Hayitmurodova Laylo, TerDPI 2-kurs magistranti O'ZBEK XALQ ERTAKLARI FOLKLOR FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR	284
Жорабаева Турсынай, Шыршық мемлекеттік педагогика университети 1-курс студенти ТІЛДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛІК СИПАТЫ	288
Mirtolipova Xulkar, ChDPU 3-kurs talabasi "MUHOKAMAT UL-LUG'ATAYN" ASARINING LUG'ATSHUNOSLIKDA TUTGAN O'RNI	291
Maqsudova Mubinaxon, FerSU student of 3 rd course IN LEXICOLOGY, IT IS ABOUT THE MEANING OF WORDS	294
Nazarova Shoxida, QarDU 1-kurs doktoranti O'ZGA NUTQNI IFODALASHDA QO'LLANILADIGAN FE'LLAR	296
Оринбаева Эльмира, Шыршық мемлекеттік педагогика университети I курс студенти ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ	300
O'sarboyeva Ruxsora, ChDPU 3-kurs talabasi "MUHOKAMAT UL-LUG'ATAYN" ASARIDA IKKI TIL MUBOHASASI	304
Saylaubaeva Bibigul, ToshDO'TAU 3-kurs talabasi O'ZBEK VA QORAQALPOQ XALQ TOPISHMOQLARINING MA'NODOSHLIK VA FARQLI JIHATLARI	308
Selma Ozan, TDSHU 2-kurs magistranti FARZAND DUNYOGA KELISHI BILAN BOG'LIQ TURK XALQ MAROSIMLARIDA RANGLARNING LINGVOMADANIY TALQINI	311
Tadjibayeva Nasiba, ChDPU, 3-kurs ALISHER NAVOIY ASARLARI TILI VA USLUBI	315
Тасполатов Нурбек, Шыршық мемлекеттік педагогика университети 1-курс студенти ХАБАРЛЫ СӨЙЛЕМНІҢ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	317
Толибжонова Нилуфар, ФГУ студент 2-курс ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ	324
Тургунов Бахт, Шыршық мемлекеттік педагогика университети 1-курс студенти СӨЙЛЕСІМ ЖӘНЕ МӘТІН	328
Ravshanova Risolat, Oriental universiteti 3-kurs talabasi ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA RANG-TUS SIFATLARINING QIYOSIY TAHLILI	337

Shirinova Fotima, ChDPU 3-kurs talabasi ALISHER NAVOIYNING “MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARIDAGI FE‘LLAR TAHLILI	344
Yunusova Sayyoraxon, ADU 2-kurs magistranti O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA ONALIK KONSEPTI VA UNING MAQOLLARDA IFODALANISHI	351
Bosimova Feruza, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi O‘ZBEK VA UYG‘UR TILLARIDAGI AYRIM O‘SIMLIK NOMLARI QIYOSI	354
G‘ofurova Muslimaxon, FerSU student 3 rd course THE USE AND CONSTRUCTION OF SYNONYMS IN UZBEK AND ENGLISH	359

III BOB. ADABIYOTSHUNOSLIK MUAMMOLARI

Ixtiyorova Madinabonu, FarDU 2-kurs magistranti XALQ OG‘ZAKI IJODIDA BAXT KONSEPTINING IFODALANISHI	363
Maxamatxo‘jayeva Ziyoda, Toxir qizi, ToshDO‘TAU 1-kurs talabasi “ALPOMISH” DOSTONI ZAMIRIDAGI TASAVVUFYIY QARASHLAR	368
Nizomidinova Xadichaxon Mansurbek qizi, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi “QISSASI RABG‘UZIY”DA ERTAKLARGA XOS XUSUSIYATLAR	371
Otaqo‘ziyeva Muxlisaxon, Muxammadboqi qizi ToshDO‘TAU, 4-kurs talabasi “KODEKS KUMANIKUS” ASARINING O‘RGANILISHI HAQIDA	375
Samadova Gulnoza Abdikarim qizi, ToshDO‘TAU, 2-kurs magistranti ERTAKLARDAGI MOTIVLAR: “KULSA - GUL, YIG‘LASA - DUR” ERTAK TO‘PLAMI MISOLIDA	379
Samandarova Sevinch Samandar qizi, ToshDO‘TAU, 1-kurs talabasi “ALPOMISH” DOSTONIDA QAHRAMONLIK VA OR-NOMUS MASALASI	385
Saydullayeva Aziza, ToshDO‘TAU tayanch doktoranti TURK XALQ ERTAKLARI QAHRAMONI KALO‘G‘LON	388
Toshkenboeva Dinora Shoirbek qizi, FerSU master's degree 1st year student SYMBOLIC MEANINGS OF BIRD NAMES IN MYTHOLOGY	392
Тиленова Гүлназ, студент Ош мамлекеттик университети КЫРГЫЗДАРДЫН НАНГА КАПАТА МАМИЛЕСИНИН МАКАЛДАРДА БЕРИЛИШИ	396
Umurzaqova Nargiza Abdurashidovna, ToshDO‘TAU 1-bosqich tayanch doktoranti O‘ZBEK XALQ ISLOMIY RUHDAGI ALLALARI	402
Abdug‘aniyeva Kamola, TOSHDO‘TAU 4-kurs talabasi IZLAM O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI YANGI TO‘LQIN	407
Ashurova Ruxsatoy, Xalqaro innovatsion universiteti 3-kurs talabasi QORA RANG LIRIK TIMSOL SIFATIDA (RAUF PARFI SHE‘RLARI MISOLIDA)	413
Axroxo‘jayeva Parizoda, FARDU 2-bosqich magistranti JADID DRAMALARIDA XOTIN-QIZLAR TA‘LIMI MASALASI	417
Bobonazarova Sunbula, TOSHDO‘TAU 4-kurs talabasi ZEBO MIRZONING “AZIZIM NE UCHUN MAYSA EMASMIZ” SHE‘RI TAHLILI	424
Boboqulova Uljon TOSHDO‘TAU 2-bosqich tayanch doktoranti ABDULLA ORIPOV IJODIDA MOMO VA KAMPIR OBRAZLARI TALQINI	427
Baratova Sarvinoz, TOSHDO‘TAU 3-bosqich talabasi “ABADIY NIDO” ZAMONAVIY POEMA SIFATIDA	431
Elmirzayeva Aziza, TOSHDO‘TAU 2-bosqich magistranti	436

USMON AZIM SHE'RIYATIDA VATAN MAVZUSINING AN'ANAVIY VA INDIVIDUAL METAFORALAR ORQALI YORITILISHI	
Ergasheva Sarvara TOSHDO'TAU 2-bosqich magistranti ABDUVALI QUTBIDDIN SHE'RIDA OBRAZLAR BADIYYATI	441
Izzatillayeva Munira Bahridin qizi, TOSHDO'TAU 4-bosqich talabasi QUYOSHLI QALAM" DOSTONIDA OYBEK SIYMOSI	446
Mamasharipova Mohiya Meliboy qizi, TOSHDO'TAU 2-bosqich magistranti OMON MATJON SHE'RIYATIDA LIRIK QAHRAMON	450
Mamatqulova Feruza, TOSHDO'TAU 4-kurs talabasi BALLADA JANRI VA UNING ABDULLA SHER IJODIDAGI O'RNI	460
Muhiddinova Dilnora, Xalqaro innovatsion universiteti 3-bosqich talabasi ZAMONAVIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA XALQONA OHANGLAR	464
Olimjonova Dilnoza, ChDPU 4-bosqich talabasi O'ZBEK SHE'RIYATIDA NAY OBRAZINING TADRIJI	467
Rasulova Saida, TOSHDO'TAU adabiyotshunoslik: adabiyot nazariyasi 1-kurs magistranti QO'SHTIRNOQQA QAMALGAN "BEDANA" VA BOSHQA QUSHLAR HAQIDA (SHOIR TILAK JO'RA SHE'RIYATIDA QUSHLAR TIMSOLIGA TAVSIF)	470
Rahimqulova Muhayyo, TOSHDO'TAU 2-bosqich talabasi CHO'L PONNING "GO'ZAL" SHE'RI XUSUSIDA MULOHAZALAR	475
Ro'ziyev Sherzod, SAMDU 3-bosqich talabasi, Mirzomurodov Mirmuhammad, SAMDU 3- bosqich talabasi, Mavlonova Madinabonu, GULDU 4-kurs talabasi YOSH SHOIR TANGRIBERDIMUROD IJODIGA OID BA'ZI FIKR-MULOHAZALAR	479
Toshpo'latova Shirin, TOSHDO'TAU 4-bosqich talabasi USMON AZIM IJODIDA KUZ TASVIRI	482
Tursunoy Jarkinova TOSHDO'TAU tayanch doktoranti XX ASR 60-70-YILLAR SHOIRLAR IJODIDA AN'ANA VA NOVATORLIK	485
Tursunaliyeva Shodiya, TOSHDO'TAU 4-bosqich talabasi ABU MUIN NASAFIY" DRAMASIDA AYOLLAR OBRAZI	489
Ubaydullayeva Vazira, CHDPU 2-bosqich magistranti HAMZANING "BURUNG'I SAYLOVLAR" PYESASIDA MONOLOG VA DIALOG ORQALI QAHRAMON XARAKTERINI ANGLASH'	493
Berdiyeva Sabinabonu Zayniddin qizi, ToshDO'TAU 1-kurs magistranti "ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARI" LUG'ATLARI TUZISH AN'ANALARI	499
Dolimboyeva Xilola Saydulla qizi, ToshDO'TAU 1-kurs talabasi CHINGIZ AYTAMATOV ASARLARIDA AFSONALAR TALQINI ("OQ KEMA" QISSASI VA "ASRGA TATIGULIK KUN" ROMANI MISOLIDA)	505
Dushanova Fotima Saparboy qizi, ChDPU 2-kurs talabasi MIXAIL LERMONTOVNING "ZAMONAMIZ QAHRAMONI" ASARI	510
Habibullayeva Sabina Eson qizi, ToshDO'TAU 2-kurs magistranti NAZAR ESHONQUL NASRIDA MIF VA RIVOYATLARNING O'RNI.	514
Hakimjonova Dilrabo Nazirjon qizi, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi MAJUSIY ZOHIID QISMATI	519
Haydarova Dilrabo Madiyor qizi, ToshDO'TAU 1-kurs magistranti AZIZ NESINNING "ADABIYOTSEVAR" HIKOYASI MISOLIDA KOMIK IFODA	524
Жумабаева Аксамай ОшМУнун филология жана маданият аралык коммуникация институтунун 3-курсунун студенти КЫРГЫЗ, ӨЗБЕК АДАБИЯТЫНДАГЫ "АКЫЛМАН КУУДУЛ" , "ШУМ БАЛА" ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ОКШОШТУКТАРЫ, АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ	528

Murodova Sarvinoz Djalilovna, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi “USTA VA MARGARITA” ASARIDA DAVR VOQEALARI TA’SIRI	534
Nazarbekova Xonzoda Mahmudbekovna, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi EDGAR ALLEN PO VA XURSHID DO‘STMUHAMMADNING HIKOYALARIDA FARQLI VA MUSHTARAK JIHATLAR	544
Назарова Райхон Шавкатовна, Базовая докторантка 1 курса УзГУМЯ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНОВ XXI в. НА ПРИМЕРЕ ТРИЛОГИИ ХИЛАРИ МАНТЕЛ	548
Rajabova Lobar Shuhrat qizi, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi GROTESK USULINING BADIY ADABIYOTDAGI TUTGAN O‘RNI	553
Rustamova Mohinur Xasanjonovna, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi “KAPITAN QIZI” VA “O‘TKAN KUNLAR” ROMANLARIDA RAQIB OBRAZI	558
Safartosheva Shalola Aktam qizi, ChDPU 2-bosqich magistranti QAYG‘USIZ ABDOLNING “VUJUDNOMA” ASARI VA UNDA UCHRAYDIGAN TASAVVUFYIY TIMSOLLAR TAHLILI	561
Sunnatova Dilfuza Sherzod qizi, TAFU 3-kurs talabasi CHINGIZ AYTMATOVNING “ASRNI QARITGAN KUN” ROMANIDA OBRAZLAR TAHLILI	567
Таалайбек кызы Айжан, ОшМУнун Филология жана маданият аралык коммуникация институтунун 3-курсунун студенти КУДАЯР ХАНДЫН ОБРАЗЫ КЫРГЫЗ, ОЗБЕК АДАБИЯТЫНДА (Т. КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ”, А. КОДИРИЙДИН “МЭЭРАПТАН ЧАЯН” РОМАНДАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)	573
Turg‘unboyeva Aziza Tursunboy qizi, ToshDO‘TAU 2-kurs CHARLZ DIKKENSNING “OLIVER TVISTNING BOSHIDAN KECHIRGANLARI” VA G‘AFUR G‘ULOMNING “SHUM BOLA “ SARGUZASHT ASARLARI QIYOSIY TAHLILI	578
Usmanova Ziyodaxon Ilxomon qizi, ChDPU doktoranti AMIR TEMUR VA MIRONSHOH MUNOSABATLARINING BADIY TALQINI	582
Yozdonqulova Ozoda Zokirjon qizi, DTPI 2-kurs magistranti O‘ZBEK VA INGLIZ ROMANLARIDA AYOL OBRAZINING QIYOSIY TAHLILI	586
Ziyotova Sevinch Baxtiyor qizi, ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti “SOHIL BO‘YLAB CHOPAYOTGAN OLAPAR” QISSASIDA INSON PSIXOLOGIYASI VA TABIAT MUNOSABATLARI	591
Ziyoratova Nigora G‘anijon qizi, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi EPOSDA DO‘ST OBRAZI	595
Abdulxayeva Layloxon Alimardon qizi, FerSU 3rd course , group № 22.104 FANTASY AND IMAGINATION AS TOOLS FOR CREATIVITY AND EMOTIONAL EXPLORATION IN CHILDREN’S LITERATURE.	599
Ismoilova Nigora Mirzoaliyevna, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti Xorijiy filologiya fakulteti Filologiya va tillarni o‘qitish:ingliz tili yo‘nalishi 104-guruh 1-kurs talabasi BOLALAR ADABIYOTI RIVOJLANISHI VA AHAMIYATI	601
Najimova Dilnavoz, ToshDO‘TAU doktoranti ANTOLOGIYA BADIY-ESTETIK HODISA SIFATIDA	607
Yusupova Ferangiz Shahriyorovna, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs SAFAR MA’RIFATI (SA’DULLO QURONOVNING “KOINOT JAVOHIRI” ASARI ASOSIDA)	614
Qudratova Shohista, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs “Urushning so‘nggi qurboni” hikoyasida fojiaiviylik talqini	620

IV BOB. TURKIY XALQLAR ADABIYOTI TARIXI

Abdukarimova Madina, CHDPU 1-kurs talabasi ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН – ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ ӘНГІМЕСІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	626
Abibildayeva Gulira OshMU 1-kurs talabasi Ч.АЙТМАТОВДУН “ТООЛОР КУЛАГАНДА” РОМАНЫНДАҒЫ АДАМ-ТАБИЯТ БАЙЛАНЫШЫ: ИЛИМИЙ ЧЫНДЫК ЖАНА КӨРКӨМ КЫЯЛ ЭЛЕМЕНТТЕРИ	632
Abdullajonova Farzona, ToshDO‘TAU 2-kurs talabasi ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHAHSIYATIDA INSONPARVARLIK G‘OYALARI VA SHE‘RLARIDA VATAN SOG‘INCHI	639
Abibullayeva Aynura, CHDPU 1-kurs talabasi АБАЙДЫ ТАҢУ АРҚЫЛЫ БІЗ ӘЛЕМГЕ ҚАЗАҚ ЕЛІН ТАҢЫТАМЫЗ	645
Akbarova Mushtariy, ToshDO‘TAU 2-KURS MAGISTRANTI MUSA AKYIGITZADE’NIN HÜSAMETTIN MOLLA ADLI ROMANI ÜZERİNE BİR İNCELEME	649
Azimova Gulnora, CHDPU 1-kurs talabasi ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ	655
Baxronova Shaxnozabonu, ToshDO‘TAU 1-kurs magistranti AMIRIYNING FORSIY DEVONIDA TATABBU’NAVISLIK AN’ANALARI	659
Erkinova Sayfura, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi MUHSINIY SHE’RIYATIDA QO‘LLANGAN G‘AZAL TURLARI	665
Imomqo‘ziyeva Dilnavoz, ToshDO‘TAU 2-kurs talabasi, G‘AZAL IJROSIDAGI MUAMMOLAR YOXUD MATN BUZILISHI	669
Jalilova Mushtariy, ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti TOHIR MALIKNING “ODAMIYLIK MULKI”DA KAMOLOT ILMI	673
Keldiyorova Xumora, ToshDO‘TAU 2-kurs talabasi QISASI RABG‘UZIY”DA DO‘ZAX TASVIRI	676
Lamkadirova Ulbala, CHDPU 1-kurs talabasi Ә.ТӘЖІБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ДАМУ ЖОЛЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕРІ	679
Mahmudova Nilufar, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi LUQMONI HAKIM VA O‘ZBEK ADABIYOTI	684
Mansurova Shahnoza, ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti IBN SINONING “HAYY IBN YAQON”QISSASI HAQIDA	690
Maxanova Arujan, CHDPU 1-kurs talabasi ЖҮСІП БАЛАСАҒҰНИ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ӨЗЕГІ	696
Maxmataliyeva Zebiniso, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi XOJA HIKOYALARIDAGI OBRAZLAR TAVSIFI	700
Mirzoboboyeva Asila, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi MABDAYI NUR”DA “XIZR VA MUSO” HAQIDAGI HIKOYAT TAHLILI	704
Muhammadiyeva Barchinoy, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi CHINGIZ AYTMATOVNING “QIYOMAT” ROMANIDA KONTRAST USULI	710
Murodillayev Nurali, XIU o‘qituvchisi O‘ZBEK JADID SHE’RIYATIDA VATAN KECHMISHI TALQININING POETIK TADRIJI	713
Norova Mahbuba, ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti LIRIKADA BADIYYAT VA MILLIYAT UYG‘UNLIGI MUAMMOSI	721

Orinbayeva Elmira, CHDPU 1-kurs talabasi МҰХТАР ӘУЕЗОВТЫҢ “АБАЙ ЖОЛЫ” ШЫҒАРМАСЫ ЖАЙЛЫ	725
Oxbutayeva Zilola, ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti ABDULLA ORIPOV IJODIDA ALISHER NAVOIY AN‘ANALARI	729
Qurbonboyeva Shahzoda, ToshDO‘TAU 2-kurs talabasi, MASHRABNING “MABDAI NUR” ASARIDA HIKOYATLAR TAHLILI	732
Rajavaliyev Boburjon, FarDU 1-kurs tayanch doktoranti O‘ZBEK ADABIYOTIDA ADABIY AN‘ANA MASALASI	736
Rajapova Hulkaroy, ToshDO‘TAU 1-kurs magistranti HUSAYN JOVID ASARLARIDA IDEAL ONA TIMSOLI (“ONA” DRAMASI MISOLIDA)	740
Saydazimova Zulxumor, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi HUVAYDO LIRIKASIDA BADIY SAN‘ATLAR TAHLILI	744
Suyunova Zarina, ToshDO‘TAU 2-kurs tayanch doktoranti O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDA MILLIY RUH VA MILLAT TARBIYASI MUTANOSIBLIGI	750
Shirinbekov Doston, CHDPU 3-kurs talabasi ОҒЫЗ-ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР: Қ.А.ЯССАУИ, А.ЮГНЕКИ ЖӘНЕ Ж.БАЛАСАҒҰННЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАЛАРЫ	756
Shirnova Sitora, ToshDO‘TAU 1-kurs tayanch doktoranti HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY ROMANLARIDA DAVR MUAMMOLARI TALQINI	763
Shodmonova Shohista, GulDU 2-kurs talabasi SAYQALIYNING “BAHROM VA GULANDOM” DOSTONI HAMDA YOZMA DOSTONCHILIK TARAQQIYOTI	768
Turayeva Maftuna , BuxDU 3-kurs talabasi HOFIZ XORAZMIY SHE‘RIYATIDA SOMATIZMLARNING BADIY IFODASI	773
Xamraqulova Jasmina, CHDPU 1-kurs talabasi Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық лирикасы: Адамгершілік пен рухани ізденістер	778
Xayrullayeva Gulasal, ToshDO‘TAU 2-kurs talabasi XURMO – RAMZ TALQIN VA TAHLIL	781
Yagmirova Gulshan, BuxMTI 602-EE-23 guruh talabasi, Raupova Rayhona, “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi talabasi JADIDCHILIK DAVRI: TIL VA SHE‘RIYAT	785
Abdiraimova Musharraf Usmon qizi, ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti ALISHER NAVOIYNING “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONIDA OBRAZLAR TASVIRI	789
Abdurahmonova Farangiz Husan qizi, TerDU 2-kurs talabasi NAVOIY IJODIDA MUAMMO JANRINING TARAQQIYOTI	796
Abduraxmonova Munisa Asqar qizi, ToshDO‘TAU 2-kurs magistranti “HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA AYYUB ALAYHISSALOM TALQINI	800
Abovova Mohinur Hosil qizi, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ROBIYA ADAVIYYAGA MUNOSABATNING IFODALANISHI	803
Avezova Aziza Mavlonjonovna, ToshDO‘TAU 2-bosqich tayanch doktoranti ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIYNING “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONLARIDAGI MAJNUN OBRAZINING BA‘ZI O‘ZIGA XOS TOMONLARI	807

Axmadaliyeva O'g'iloy Jamoliddin qizi, NamDPI 1-kurs magistranti ALISHER NAVOIY ASARLARINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH	812
Ergashev Avazbek Laziz o'g'li, ToshDO'TAU 2-kurs talabasi "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONIDA VAFO VA SADOQAT TALQINI	816
Mahamatova Nasiba Ma'ruf qizi, Yangi Asr Universiteti 2-kurs talabasi "MAJOLIS UN-NAFOIS"DA ADIBLARNING SHAXSIY XUSUSIYATLARI TALQINI	820
Mengziyoyeva Dilorom Anvar qizi, Termiz Davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti ALISHER NAVOIYNING "MAHBUB UL-QULUB" ASARIDA KOMIL SHAXS TARBIYASIGA OID QARASHLAR	823
Namozova Oysha Roziq qizi, TerDU 2-kurs magistranti QIZIL, SORIG', YASHIL...	827
Po'latova Fazilat Shuxrat qizi, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA MA'SHUQA OBRAZI	832
Toshpo'latova Gulsevar Akbar qizi, ToshDO'TAU 3-kurs talabasi ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA "MUNOJOT"LAR TAHLILI VA TABDILI	838
Turdiyeva Maftuna Abdurahmonovna, ToshDO'TAU tayanch doktoranti "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONLARIDA LAYLI OBRAZI	841
Shirinova Fotima Akmaljon qizi, ChDPU gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs ALISHER NAVOIYNING "MUHOKAMAT UL-LUG'ATAYN" ASARIDAGI FE'LLAR TAHLILI	845
Abdumannonova Laylo Shermuhammad qizi, O'zMU 1-kurs magistranti MASHRAB ASARLARI MANBALARI, O'RGANILISH TARIXI	852
Axmedova Muattar Abduqayum qizi, TOSHDO'TAU 1-kurs doktoranti QUR'ONI KARIM VA "QISASI RABG'UZIY"	856
Boxodirova Irodaxon Sobitxon qizi, TOSHDO'TAU 3-kurs talabasi XISLAT TA'RIXLARINING MATN XUSUSIYATLARI	864
Eshonqulova Feruza Husniddin qizi, BuxDU 2-kurs magistranti HAYDAR XORAZMIYNING "MAXZAN UL-ASROR" DOSTONI NUSXALARI VA NASHRLARI XUSUSIDA	868
Eshonqulova Shahnoza Baxtiyor qizi, O'zMU 1-kurs magistranti MIRZO SIDDIQ FANO DEVONIDAGI TURKIY SHE'RIYAT MANBALARI, O'RGANILISH TARIXI	872
Fazliyeva Mohigul Xayriddinovna, TOSHDO'TAU 2-kurs magistranti "KALILA VA DIMNA" ASARI QO'LYOZMA NUSXALARI QIYOSIY TAHLILI	877
Isoqova Guljahon Jahongir qizi, TOSHDO'TAU 3-kurs talabasi XOKIY HAYOTI VA IJODI MANBALARI HAQIDA	885
Nosirov Jaloliddin Muhiddin o'g'li, TOSHDO'TAU 3-kurs talabasi QAYUM KARIMOVNING "QUTADG'U BILIG" BO'YICHA YARATGAN ASARLARI TAHLILI	890
Odilova Xolidaxon Muzaffar qizi, TOSHDO'TAU 2-kurs magistranti SAODAT MUSHTARIY HAYOTI VA IJODIY FAOLIYATI	894
Qarshiyeva Feruza Zafar qizi, TOSHDO'TAU tayanch doktoranti MUHAMMADJON HAKIMOVNING "SHARQ MANBASHUNOSLIK LUG'ATI"DA XATTOTLIK VA KITOBAT SAN'ATIGA DOIR ATALAR TADQIQI	903
Rajabaliyeva Muhabbat Alisher qizi, QarDU tayanch doktoranti O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA POYON RAVSHANOVNING MATNSHUNOSLIKKAQO'SHGAN HISSASI VA TABDIL ETILGAN ASARLARI AHAMIYATI	907

Usmonova Dilnoza Ravshanjon qizi, TOSHDO‘TAU 3-kurs talabasi “LAFFASIY TAZKIRAI SHUARO” TAZKIRASIDAGI INOYAT BIOGRAFIYASI VA MEROSI HAQIDA	912

V BOB. O‘ZBEK ZAMONAVIY NASRI MUAMMOLARI

Abdiraimova Gulmira Xolmirza qizi, ToshDO‘TAU 2-bosqich magistranti SHUKUR XOLMIRZAYEV ASARLARIDA KO‘TARILGAN UMUMINSONIY G‘OYALAR	918
Abduqayumov Muhsinbek Muhiddin o‘g‘li, TOSHDO‘TAU 1-kurs talabasi NAZAR ESHONQUL HIKOYALARI BADIYYATI	924
Abdurahmonova Zarnigor G‘iyosboy qizi, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi SHODIQL HAMRONING “QORA KUN” QISSASI TAHLILI	927
Abduraximova Maxbuba Dilshod qizi, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK ADABIYOTIDA ZAMONA QAHRAMONI MASALASI (ULUG‘BEK HAMDAMNING “TO‘RTKO‘CHA” ROMANI MISOLIDA)	930
Adilova Fanuza Shodiyor qizi, ToshDO‘TAU tayanch doktoranti XAYRIDDIN SULTON QISSALARINING OBRAZ POETIKASI	936
Asrorova Jasmina Xusniddin qizi, ToshDO‘TAU 2-kurs talabasi BODOM QISHDA GULLADI “HIKOYASIDA SENTIMENTAL QAHRAMON MUOMMOSI	942
Axmatqulova Dilbar, ToshDO‘TAU 2-bosqich magistranti TOHIR MALIKNING “ALVIDO BOLALIK” QISSASIDA IJTIMOYLIK VA SHAXSIYLIKNING UYG‘UNLASHUVI	945
Bahriddinova Gulsanam Zavqiddin qizi, ToshDO‘TAU 4-bosqich talabasi XAYRIDDIN SULTONNING OBRAZ YARATISH MAHORATI “ISHONCH TELEFONI” QISSASI MISOLIDA	947
Baxriddinova Muazzamxon Fazlitdin qizi, ADU 1-bosqich tayanch doktoranti HABIB SIDDIQ HIKOYALARIDA MAQOLLARNING QO‘LLANILISHI	952
Bazarbayeva Dilnozaxon, ToshDO‘TAU talabasi XURSHID DO‘STMUHAMMAD QISSALARI BADIYYATI	955
Boltayeva Nozima Mamayoqub qizi, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi O‘TKIR HOSHIMOV VA ABDULLA QAHHOR ASARLARIDA “DEVOR” BADIY DETAL SIFATIDA	959
Davletova Shalola, TSUULL PhD student THE ARTISTIC IMAGES AND SYMBOLISM IN NAZAR ESHANKULOV’S WORKS	963
Davronova Saida Muxtor qizi, ToshDO‘TAU 1-bosqich magistranti G‘AFUR G‘ULOMNING “SHUM BOLA “ QISSASIDA BOZOR XRONOTOPINING POETIK IFODASI	965
Djalilova Durdona Zairxodja qizi, ToshDO‘TAU tayanch doktoranti SHAHODAT ISAXONOVANING “BIBIXONIM” ROMANIDA BIBIXONIM OBRAZI TAHLILI	969
Elmonova Malikabonu Oydingon qizi, ToshDO‘TAU talabasi ZAMONAVIY O‘ZBEK HIKOYALARIDA VA “YOLG‘IZLIK” QISSASIDA YOLG‘IZLIK MOTIVI TALQINI	975
Ergasheva Muqaddas Alisher qizi, ToshDO‘TAU 2-bosqich magistranti XURSHID DO‘STMUHAMMAD HIKOYALARIDA QAHRAMON RUHIY OLAMINING AKS ETISHI	978

G'aybullayeva Laylo Abdullo qizi, Yangi asr universiteti 2-kurs talabasi HIKOYADA IDEAL AYOL OBRAZI	984
Hamdamova Shamshoda Saidaxmad qizi, ToshDO'TAU 1-bosqich tayanch doktoranti TOHIR MALIK IJODIDA DAVR MUAMMOLARINING FANTASTIK TALQINI	986
Imomova Sitorabonu Tal'at qizi, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi NAZAR ESHONQULNING "AJR" HIKOYASIDAGI RAMZIYLIK	994
Ja'farova Gulnura Akbarxon qizi, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi PIRIMQUL QODIROVNING ADABIY-TANQIDIY QARASHLARI	997
Jo'raqulov Sardor O'ktam o'g'li, ToshDO'TAU talabasi TOG'AY MUROD IJODIDA BIOGRAFIK METODNING O'RNI	1001
Karimova Moxinur Rustamjon qizi, ToshDO'TAU 1-bosqich magistranti MUROD MUHAMMAD DO'STNING "GALATEPAGA QAYTISH" QISSASIDA MILLIY-MENTAL XUSUSIYATLAR TALQINI	1004
Mahammadiyev Erkin Yerali o'g'li, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi NORMUROD NORQOBILOV QISSALARIDA BO'RI OBRAZI TALQINI	1011
Mengliyeva Huriniso Bahriddinovna, ToshDO'TAU 1-bosqich magistranti G'AFUR G'ULOM TELBALARI	1016
Mustafoyeva Muyassar O'ktam qizi, ToshDO'TAU 2- bosqich magistranti SHOIR VA NOSIR IJODIDA FITRAT RUHIYATI TALQINI	1020
Muxanova Maftuna Ergash qizi, UrDU 2-bosqich magistranti TARIXIY OBRAZ: BADIY TALQIN VA IJODKOR MAHORATI (Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani misolida)	1023
Normanova Iroda Salohiddin qizi, ToshDO'TAU 2- bosqich magistranti AHAD HASAN VA ILHOM HASAN ASARLARIDA MUSHTARAKLILIK	1026
Rahmonberdiyeva Nurjahon Humoyun qizi, ToshDO'TAU 1-bosqich tayanch doktoranti HOZIRGI ADABIY JARAYONDA FALSAFIY ROMAN MUAMMOSI	1029
Ro'ziyeva Gulnoza, Yangi asr universiteti 2-kurs talabasi QISSADA INSON FOJIASI TALQINI	1033
Ro'ziyeva Yulduz Qahramon qizi, ToshDO'TAU 2-bosqich magistranti LUQMON BO'RIXONNING "BIR TOMCHI YOSH" QISSASIDA IJTIMOY MUHIT VA QAHRAMON MUNOSABATI	1035
Salohiddinov Isoxon Akmal o'g'li, Yangi asr universiteti 2-kurs talabasi KATTA MAQSADLAR YO'LIDAGI QAHRAMON	1039
Sattorova Zarina Shokir qizi, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi JASUR KENGBOYEV HIKOYALARIDA IJTIMOY MUAMMO VA UNING BADIY TALQINI	1042
Shakarboyeva Mashxura Bekzod qizi, ToshDO'TAU 3-kurs talabasi SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA BOLA XARAKTERINING BADIY IFODASI	1047
Shaymardonova Shahribonu Odilqodir qizi, ToshDO'TAU 3-bosqich talabasi SHAHODAT ISAHONOVA HIKOYALARI VA ULARDAGI AYOLLAR OBRAZI	1053
Shomurotova Charos Ravshan qizi, ToshDO'TAU mustaqil tadqiqotchisi ISAJON SULTONNING "ALISHER NAVOIY" ROMANIDA QUTBIYA OBRAZI	1057
Tolibxonova Feruza Nazirxon qizi, ToshDO'TAU magistranti HOZIRGI ADABIY JARAYONDA AYOL OBRAZI (YOZUVCHI ZULFIYA QUROLBOY QIZI ASARLARI ASOSIDA)	1061
Tojiboyeva Shahrizoda Shavkat qizi ToshDO'TAU 4-kurs talabasi CHAYON YILI ROMANIDA OBRAZLAR TIZIMI	1065

Toshpo‘latova Dilchehra Azamat qizi, GulDU magistranti “PUANKARE”DA FOJIAVIYLIK TASVIRI	1068
Turdiyeva Kamolaxon, Yangi asr universiteti 2-kurs talabasi ANOYI OBRAZI HAQIDA MULOHAZALAR	1073
Turg‘unboyeva Gulasal Akbarali qizi, FarDU 2-bosqich magistranti NAZAR ESHONQUL ASARLARIDA QAHRAMONLAR RUHIYATINING TASVIRLANISHI	1076
Turkmanboyeva Nilufar Habibullo qizi, ToshDO‘TAU talabasi ISAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ROMANI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR	1080
Xodjiyeva Sevinch Odiljonovna, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi YOSHLAR HIKOYACHILIGIDAGI AYRIM TAMOIYILLAR	1083
Xolmuratova Moxira Egamberganovna, UrDU mustaqil izlanuvchisi ISAJON SULTONNING TARIXIY ROMANLARIDA POETIK STRUKTURA VA BADIY TO‘QIMA UYG‘UNLIGI	1087
Xurramova Sevinch Husan qizi, ToshDO‘TAU 3-bosqich talabasi BEGONA NIGOH	1095
Yakubova Munisa Hasan qizi, JDPU talabasi SAID AHMAD HIKOYALARIDA INSON VA JAMIYAT MUNOSABATI MASALASI	1098
Yusubjonova Marhabo Ma‘rufjon qizi, ToshDO‘TAU 2-bosqich magistranti “O‘TGAN KUNLAR” QAHRAMONLARI RUHIYATI IFODASI	1103
Ziyodova Mohinur Ziyod qizi, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi TOHIR MALIKNING “KENGASH” HAJVIYASI TAHLILI	1110

VI BOB. TARJIMASHUNOSLIK VA AMALIY FILOLOGIYA MUAMMOLARI

Abduvaliyeva Kumush Zafarjon qizi, TDSHU 2- kurs magistrant SI JINPING NUTQLARDAGI POLESMAINTIK BIRLIKLANI TARJIMA QILISHDAGI MURAKKABLIKLAN	1115
Axrorova Munisaxon Nodirxon qizi, ChDPU Turizm fakulteti 2 - kurs talabasi CULTURAL SENSITIVE IN TRANSLATION:MANAGE THE COMPLEXITIES OF IDIOMS, SLANG, AND CULTURAL REFERENCES	1120
Boltayeva Elshoda Alisherovna, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi AYRIM PARFYUMERIYA MAHSULOTLARI TERMINOLOGIIYASI TARJIMASI VA ETIMOLOGIIYASI	1126
Djiyanbayeva Robiya Elyosovna, Alfraganus 21-01 talabasi TRANSLATING COMPLEX CHARAKTERS:CHALLENGES IN RENDERING COMPLEX CHARAKTERS FROM ENGLISH LITERARY WORK11IN THE CONTEXT OF UZBEK CULTURE	1128
Ikromova Nigina Oybekovna, SamDTCh 1kurs tayanch doktorant PYSCHOLINGUISTIC EQUIVALENCE IN TRANSLATING CHINGIAYTMATOV'S FAREWELL GULSARY! : CULTURAL AND EMOTIONAL CHALLENGES	1132
Isroilova Xurinis Ismoil qizi, ToshDO`TAU TNAF 4-kurs ILMIY TERMINLARNI MILLIY TILLARGA MOSLASHTIRISHDAGI MUAMMOLAR:TARJIMA ANIQLIK VA MUVOFIQLIK	1137
Jalolidinova Mohinur Sobir qizi, FerSU 3-kurs talabasi THE CHALLENGES OF TRANSLATING IDIOMS AND FIGURATIVE LANGUAGE	1141
Jo‘raboieva Dilnavoz Ma‘murjon qizi, Fer Su 3 kurs	1145

TRANSLATION AND CULTURAL MISINTERPRETATION BRIDGING LANGUAGE BARRIERS IN A GLOBALIZED WORLD	
Kamilova Madina Rustam qizi, Oreintal univer Fil.fak 4 kurs BADIY, ILMIY TEXNIKAVIY SINXRON TARJIMA ISTIQBOLLARI	1148
Mahmudov Muhridin Mehmonali o'g'li, Alfraganus univer 21-03 guruh talabasi INGLIZ VA O'ZBEK MUOMALA NUTQINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	1152
Maxmudova Mahliyo Madiyor qizi, BuxMTI 118-23 MMS guruh talabasi O'LCHASH VOSITALARIGA METROLOGIK XIZMAT KO'RSATISH TIZIMIDA TARJIMA MUAMMOLARI	1155
Mirzamaxmudova Nodira Dilshod qiz, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ	1158
Murodova Nilufar Madiyor qizi, Alfraganus univer IF21-01 talabasi THE IMPACT OF COGNITIVE AND AFFICTIVE FACTORS ON LANGUAGE TEACHING	1162
Muxtorova Dilnoza Qobil qizi, ToshDO'TAU TNA 4- kurs Tarjimada so'z tanlash mahorati (Markus Zusak "Kitob o'g'risi" romanining Inqiliz va o'zbek tillarida tarjimasi misolida	1165
Odilova Rayxona Dilshodbek qizi, ToshDO'TAU 2- kurs talabasi UNCLOCKING POSSIBILITIES : WHAT MULTILINGUAL TRANSLATION OFFERS IN A GLOBALIZED WORLD	1170
Петров Рустем Иванович, Студент группы 440-21 РУиО ЖПИ МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОМУ ПЕРЕВОДУ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ВЫЗОВЫ	1173
Raimjonova Feruza Sobir qizi , FerSU, 4th course RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND SOCIETY	1178
Solijonova Ruhsorabonu G'iyosiddin qizi, FerSu 3rd course THE IMPACT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SHAPING SKILLED AND CULTURALLY AWARE TRANSLATORS	1182
Tursunaliyeva Zulfizar Lazizjon qizi FerSU, 4th course, group № 21.88 LANGUAGE CHANGE AND ITS CAUSES	1186
To'xtayeva Xadicha Alisher qizi, ToshDO'TAU TNA 4-kurs talabasi "DUNYONING ISHLARI" ASARI TARJIMASIDA XOS SO'ZLARNING BERILISHI	1190
Turg'unova Gulsanamxon Nazirjon qizi, FerSU, 4th course LANGUAGE AND TECHNOLOGY INTERACTION BETWEEN	1195
Xabibullayeva Dilnoza Qobiljon qizi, ToshDO'TAU, TNA fakulteti TIBBIYOT SOHASIDA OMONIM TERMINLARNI TARJIMA QILISH MUAMMOLARI	1199
Xoshimova Dilnoza Sobit qizi ,Alfraganus Universiteti IF 21-02 talabasi Issues of Interpretation and Subjectivity in the Translation Process"	1206
Zokirova Ferangiz Zafarovna Bachelor student of TSUULL 2nd course COMPARATIVE FEATURES OF PHRASEOLOGY	1209
Shermurodova Shahzoda Shermurod qizi, ToshDO'TAU TNA 1- kurs Fransuz va o'zbek tillarida diplomatik terminlarning qiyosiy-tipologik tahlili	1214
Shonaeva Aygerim Asilbek qizi, Alfraganus Universiteti IF 21-02 talabasi Support Systems for International Students	1218
Mirzaazizova Odinxon, CHDPU 2-kurs magistranti TEZAURUS - SO'Z SEMANTIKASINI YORITUVCHI LUG'AT	1220
Nuriddinova Gulira'no, ToshDO'TAU 1-kurs magistranti	1222

GAP BO‘LAKLARINI MODELLASHTIRISHDA JAHON TILSHUNOSLIGIDA QO‘LLANILGAN YONDASHUVLAR TASNIFI	
Obidova Shahnoza, FarDU 2-kurs magistranti TILSHUNOSLIKDA TERMINLAR, ULARNING AHAMIYATI, RIVOJLANISHI VA QO‘LLANILISH USULLARI	1231
Qobulova Mohinur, JDPU 4-kurs talabasi KOMPYUTER LINGVISTIKASINING DOLZARB MASALALARI VA ISTIQBOLLARI: O‘ZBEK TILINING RAQAMLI MUHITDAGI RIVOJI	1236
Qurbonova Roza, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi ZAMONAVIY NASHR AHAMIYATI VA ELEKTRON KITOBBLAR ZARURATI	1242
Rahmatova Marg‘iyona, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi SMS-XABARNOMALARDA HAQORAT MAZMUNIDAGI MATNLARNING LINGVISTIK TAHLILI	1246
Rustamova Ruxshona, BuxMTI 2-kurs talabasi KOMPYUTER LINGVISTIKASI VA NATURAL TILNI QAYTA ISHLASH	1250
Safarova Gulshoda, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi ANTIPLAGIAT DASTURLARI - MATN UNIKALLIGINI ANIQLASHNING ZAMONAVIY VOSITALARI	1254
Turgunboyeva Saida, ToshDO‘TAU 3-kurs talabasi SHAXSIY YOZISHMALARDA NOADABIY UNSURLARNING GENDER XOSLANISHI	1259
Xomidova Qunduzxon, FarDU 3-kurs talabasi THE ROLE OF TECHNOLOGY IN LANGUAGE: TRANSFORMATIONS IN COMMUNICATION	1263

VII BOB. O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTINI O‘QITISH METODIKASI

Abdubannobova Ozodaxon Abdumajid qizi, CHDPU 3-kurs talabasi ONA TILI DARSLARIDA TASVIRIY IFODALAR USTIDA ISHLASH ORQALI O‘QUVCHILAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH	1269
Abdug‘afforova Shohista Alijon qizi, ChDPU 3-kurs talabasi SO‘Z BIRIKMA MAVZUSINI BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘QITISH	1271
Abdusattarova Xadicha Xusanboy qizi, ToshDO‘TAU 4-kurs O‘QUVCHILARDA HIKOYA MATNI YOZISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH USULLARI	1276
Akramova Ismigul Ilhomjon qizi, FerSU 2-kurs talabasi THE ROLE OF MOTIVATION AND IDENTITY IN LANGUAGE ACQUISITION	1279
Aminjonovov Dilyor Doniyorzoda, FerSU 3-kurs talabasi MODERN TEACHING METHODS	1283
Asqarova Nozima, FerSU 3-kurs talabasi PSYCHOLOGICAL FACTORS IN FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION	1286
Агабекова Жазира Смайыл қызы, Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті І курс магистранты СЫН ЕСІМДІ ОҚЫТУ МЕТОДИКАСЫ	1291
Baxriddinova Asal Baxromovna, Toshkent amaliy fanlar universiteti Tarix va filologiya fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 3-bosqich talabasi O‘QIB TUSHUNISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN TOPSHIRIQLAR TAHLILI (6-SINF DARSLIGIDAGI MATN NAMUNASI ASOSIDA)	1295

Hakimova Nasiba Alisher qizi, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi O‘QUVCHILARNING O‘G‘ZAKI VA YOZMA NUTQINI O‘STIRISHNING SAMARALI USULLAR	1299
Hakimova Mushtariybonu Zafar qizi, FarDU 4-kurs talabasi TIL O‘RGANISH JARAYONIDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR	1304
Hasanova Dildora Sobir qizi, CHDPU O‘TA 3- kurs talabasi ONA TILI DARSLARI O‘QITISHDA YOZMA ISHLARNING AHAMIYATI	1309
Ikromova O‘g‘iloy Raximjonovna, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi 5-SINF O‘QUVCHILARINING OG‘ZAKI NUTQ KO‘NIKMASINI BAHOLASH YUZASIDAN AYRIM MULOHAZALAR	1313
Jalolova Shaxlo Baxtiyorjon qizi, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi 6-SINF O‘QUVCHILARINING OG‘ZAKI NUTQINI O‘STIRISHDA QO‘SHIMCHA DARSLARNING AHAMIYATI	1317
Kamoliddinova Laylo Zafar qizi, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi ADABIYOT DARSLARIDA MUAMMOLI TA‘LIMNING O‘RNI VA UNING AHAMIYATI	1321
Jumanazarova Umidaxon Rustambek qizi, CHDPU 1-kurs magistrant ANVAR OBIDJONNING POETIK MAHORATINI ADABIY TA‘LIM KLASTERI ASOSIDA O‘QITISH	1326
Madaminova Mashrabxon Shoyatjon qizi, FerSU 4-kurs talabasi LANGUAGE PRESERVATION AND PROMOTION: PROMOTING UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE AMONG YOUNG LEADERS	1331
Mamatxonova Mohichehraxon Ubaydullo qizi, Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti “O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrası o‘qituvchisi, tadqiqotchi O‘ZBEK TILINING IKKINCHI TIL SIFATIDA O‘QITILISHI	1334
Mengilova Gulbahor Abduqodir qizi, CHDPU 1-kurs talabasi BO‘G‘IN VA UNING TASNIFLARINI MAKTABDA VA OLIY TA‘LIM MUASSASALARIDA O‘QITILISHI	1337
Murtazina Diana Rakhibovna, Master of group 521-23 direction “History and Theory of Pedagogy” Jizzakh State Pedagogical University OVERCOMING LANGUAGE LEARNING BARRIERS WITH CREATIVE METHODS AND DIGITAL RESOURCES	1340
МЕДЕНОВА Айдана, Низами атындағы ТМПУ Қазақ тілі және әдебиеті бөлімі 4-курс студенті ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДЕН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ	1346
Ne‘matjonova Munavvarxon Hamidullo qizi, FerSU 3-kurs talabasi ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF ONLINE EDUCATION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	1349
Numonova Mohigul To‘lqinjon qizi, FarDU Xorijiy til va adabiyoti yo‘nalishi 4-kurs talabasi LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING METHODS	1353
Olimova Zuhra Odiljon qizi, FerSU 3-kurs talabasi ADVANTAGES OF USING AUTHENTIC LISTENING MATERIALS DURING THE LESSON	1356
Omonova Qunduz Alisher qizi, CHDPU 3-kurs talabasi ONA TILI FANINI O‘QITISHDA 7-SINF ONA TILI DARSLIGINING AHAMIYATI	1360
Parxiddinova Diyora, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi 8-SINF ONA TILI DARSLIGIDA ANTONIMLARNI O‘QITISH USULLARI	1362

Rustamova Shahlo Rustam qizi, FerSU 3-kurs talabasi CREATING AN OPTIMAL ENVIRONMENT FOR ENGLISH LANGUAGE LEARNING: A HOLISTIC	1365
Sahobiddinov Mehrubon Erkinjon o'g'li, FerSU 3-kurs talabasi TEACHER'S PHYSICAL PRESENCE IN CLASS	1369
Samijonova Madina Ibragimjon qizi, NamDPI o'zbek tili yo'nalishi 1-kurs magistranti PIRIMQUL QODIROVNING TARIXIY ROMANLARINI O'QITISHGA ZAMONAVIY YONDASHUV	1373
Teshayeva Marjona Shuhratjon qizi, ToshDO'TAU magistranti O'QUVCHILARNING OG'ZAKI NUTQINI O'STIRISHNING ILMIY METODIK ASOSLARI	1376
Tog'onova Gulshirin Oltinboyevna, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi 8-SINF O'QUVCHILARIDA O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI BAHOLASH	1382
To'raqulova Jasmina Ulug'bek qizi, JDPU O'TAF 4-kurs talabasi ADABIYOT DARSLARIDA KO'RGAZMALILIKNI TASHKIL ETISH	1386
To'raqulova Sabina Ulug'bek qizi, Jizzax davlat pedagogika universiteti talabasi DIDAKTIK O'YINLAR TEXNOLOGIYASI VA UNING ADABIY TA'LIMDAGI O'RNI	1391
Umurzoqova Sevara Abdukarimovna, ToshDO'TAU 1-kurs magistranti O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA SOHAVIY MATNLAR INTEGRATSIYANING O'RNI	1395
Xalilova Shahzoda Uchqun qizi, ToshDO'TAU 4-kurs talabasi FANLARARO ALOQA VA INTEGRATSIYA: FINLYANDIYA TAJRIBASI VA O'ZBEKISTON AMALIYOTI (ADABIYOT FANI MISOLIDA)	1406
Yokubov Hisenxon Botirzoda, FerSU 2-kurs talabasi ANALYZING POLITICAL SPEECHES OR MEDIA FOR RHETORIC AND PERSUASION TECHNIQUES	1411
Shokirova Sevara, ToshDO'TAU 1-kurs magistranti TALABA YOSHLARNING MEDIASAVODXONLIGINI OSHIRISH	1415
Акунова, М. Ош мамлекеттик университетинин 3-курсунун студенти ЭЛ АКЫНДАРЫ ЖЕҢИЖОК ЖАНА БАРПЫНЫН “АККАН СУУ” БЫРЫН ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАНЫ КОЛДОНУУНУН ЖОЛДОРУ	1418
Annamurodova Maftuna, ToshDO'TAU 2-kurs magistranti “QUTADG'U BILIG”DA KOSMOGONIK TASAVVURLAR	1423
Boymaxmatova Dilnoza, ToshDO'TAU tayanch doktoranti ONA TILI DARSLARIDA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRUVCHI MASHQ VA TOPSHIRIQLARNING O'RNI	1427

**“FILOLOGIYA MASALALARI
YOSH TADQIQOTCHILAR NIGOHIDA”**
mavzusidagi IX xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari
2024-yil 30-noyabr

Proceedings of the IX international scientific-practical conference titled
**“PHILOLOGICAL ISSUES ARE IN THE EYES OF YOUNG
RESEARCHERS”**
November 30, 2024

YŷK: 801:001.891(082)
ISBN 978-9910-8617-7-2

“Filologiya masalalari yosh tadqiqotchilar nigohida” xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari – Toshkent: “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi, 2024.